Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

2024

№5

08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
08.00.02 Makroiqtisodiyot
08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
08.00.04 Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti
08.00.05 Xizmat ko‘rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
08.00.06 Ekonometrika va statistika
08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
08.00.11 Marketing
08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
08.00.13 Menejment
08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

74-91 xalqaro daraja
ISSN: 2992-8982

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT
ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Elektron nashr. 916 sahifa.
E'lon qilishga 2024-yil 30-mayda ruxsat etildi.

Bosh muharrir:
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

Bosh muharrir o'rinbosari:
Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:
Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:
Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston fanlar akademiyasi akademigi
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, t.f.d., prof., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri
Buzrukxonov Sarvarxon Munavvarxonovich, i.f.d., O'zR Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vaziri o'rinbosari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, i.f.d., prof., O'zR Oliy Majlisi qonunchilik palatasi deputati
Axmedov Sayfullo Normatovich i.f.n., professor, MIM akademiyasi rektori
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, i.f.d., prof., TDIU YoMMMIB birinchi prorektori
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, i.f.d., prof., TDIU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, i.f.d., prof., "O'IRIAM" ilmiy tadqiqot markazi direktori – prorektor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, i.f.d., TMI professori
Samadov Asqarjon Nishonovich, i.f.n., TDIU professori
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, t.f.d., Rossiya xalqlar do'stligi universiteti professori
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, i.f.d., prof., Xalqaro "Nordik" universiteti rektori
Aliyev Bekdavlat Aliyevich, f.f.d., TDIU professori
Axmedov Ikrom Akramovich, i.f.d. TDIU professori
Po'latov Baxtiyor Alimovich, t.f.d., profesor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, i.f.d., TDIU professori
Isakov Janabay Yakubbayevich, i.f.d., TDIU professori
Musyeva Shoira Azimovna, SamDu IS instituti professori
Axmedov Javohir Jamolovich, i.f.f.d., "El-yurt umidi" jamg'armasi ijrochi direktori o'rinbosari
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, t.f.f.d., TAQU katta o'qituvchisi
Xalikov Suyun Ravshanovich, i. f. n., TDAU dotsenti
Kamilova Iroda Xusniddinovna, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, i.f.f.d., TDIU dotsenti
Rustamov Ilhomiddin, f.f.n., Farg'ona davlat universiteti dotsenti
Fayziyev Oybek Raximovich, i.f.f.d. (PhD), Alfraganus universiteti dotsenti
Sevil Piriyeva Karaman, PhD, Turkiya Anqara universiteti doktoranti
Mirzaliyev Sanjar Maxamatjon o'g'li, TDIU mustaqil tadqiqotchisi
Utayev Uktam Choriyevich, O'zR Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i o'rinbosari
Ochilov Farxod, O'zR Bosh prokuraturasi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti bo'limi boshlig'i
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, TDIU katta o'qituvchisi

Ekspertlar kengashi:
Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, i.f.d, TDIU dotsenti
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, i.f.f.d, TDIU dotsenti
Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, i.f.d., TMI dotsenti
Babayeva Zuhra Yuldashevna, TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ
Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, O'zR Tabiat resurslari vazirligi, O'zR Bosh prokuraturasi huzuridagi IJQK departamenti.

MUNDARIJA

Uy-joy qurilishi madaniyati, uning o‘ziga xos xususiyatlari va tamoyillari 14
Davletov Islambek Xalikovich, Zikrullayev Valixon G‘aybulla o‘g‘li

Hududlar investitsiya muhitini oshirish muammolari 20
Akbarov Bekmurod Miryakubovich

Qoraqalpog‘iston Respublikasi ellikqal’a tumanida turizm klasterini joriy qilish mexanizmi 26
Norchayev Asatullo Norbo‘tayevich

Small Business and Private Entrepreneurship is the Priority Direction of Our Country’s Economy 34
Tulagan Tukhtaraliev, G‘aniev Muhammadjon Xalilovich

Resurs soliqlarini soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish 35
Tursunova Zulayxo Abdujobir qizi

O‘zbekistonda muqobil energiya manbalaridan foydalanish elektrotexnika sanoati rivojlanishining istiqboli sifatida 38
Uraimjonov Azizbek Raxmonjon o‘g‘li

Oliy ta’limning raqobatbardoshligini ta’minlashda ta’lim sifatining mohiyati va asosiy tamoyillari (O‘zbekiston misolida) 44
Egamov Sevinchbek Maxsud o‘g‘li

Financial Mechanisms of Supporting Textile Products Export 50
Gaybullayeva Gulbaxor Maxmudovna, Yakubova Ugiloy Mamasoliyevna

O‘zbekiston Respublikasida hududlarni mutanosib barqaror rivojlantirish masalalari va yechimlari 53
Hojiyev Tal’at Toshpo‘latovich

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ayollar biznesini shakllantirish yo‘llari 58
Ibodullayeva Malohat Sirojiddin qizi

Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning xorijiy tajribasi 61
Bekmirzayev Mirzoxid Adashaliyevich

Turizm sohasi rivojlanishining istiqbollari 65
Ergashev Rahmatulla Xidirovich, Jabborova Zuhra Abdig‘ani qizi

Jahonda kabel bozorini rivojlantirish xususiyatlari va tendensiyalari 72
Uralov Olimjon Mahammadjonovich

Namangan viloyatida yoshlarning iqtisodiy faolligi ko‘rsatkichlari dinamikasini tahlil qilish 76
Mirzatov Baxtiyor Toxirovich

Turizm sohasiga malakali kadrlar tayyorlashdagi muammolar va ularning yechimlari borasida tavsiyalar 81
A. I. Raxmatov

Трансформация внешнеторговых связей Республики Узбекистана 87
Ахмедова (Жабборова) Нилуфар Икболжон кизи

Korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarining tahlili 92
Kuziyeva Nargiza Ramazanovna, Xusanov Faxriddin Jamoliddin o‘g‘li

Turizmning mohiyati xususida nazariy yondoshuvlar va ularning tahlili 98
R. I. Pardayev

Katta hajmga ega bo‘lgan maxsus qurtxonalarda boqilayotgan ipak qurtlariga harorat va namlikni ta’siri 105
Raxmanova Xuriniso Egamovna

Mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishda mahalliy soliqlar va soliqdan tashqari tushumlarning ahamiyati 109
Rajjaboyeva Dildora Zakirovna

Banklarda stress-test asosida ESG-risklarni baholash 114
Nilufar Sharipova

Yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va boshqarish tizimini joriy etishning ahamiyati 118
Karimov Shamsiddin Akram o‘g‘li

Qimmatli qog‘ozlarni qiymatini baholash usullari va modellari 126
Botirxo‘ja Aziza Faxmuddin qizi

Sanoat ishlab chiqarishda diversifikatsiyaning nazariy asoslari 131
Davronbek Sharibjonovich Raximov

Mamlakatimizda innovatsiyalarni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlili 137
Aminov Farrux Farxadovich

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Raqamli iqtisodiyotda moliyaviy hisobot tahlilini takomillashtirishning o‘ziga xos xususiyatlari 142
G. J. Jumayeva

Qurilish sohasida logistika tizimlariga zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlanganlarning amaliy jihatlari 145
Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich

Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitaliini boshqarishdagi muammolar 151
Nematova Shaxlo Egamberdiyevna

Aholi daromodlari va omonatlarini shakllantirishning nazariy asoslari 153
Xakimov Zohid Norbo‘tayevich

Tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonini intellektuallashtirish algoritmini yaratish 162
Zoirov O‘lmas Erkin o‘g‘li

Mintaqa iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini moliyalashtirish samaradorligini baholash 168
Chilmatova Dilnoza Abdurahimovna

Возможности внедрения и развития исламских банковских продуктов в рынок Узбекистана 172
Иноятова Камола Фуркатовна

Davlat xizmatchisi faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning o‘rni 176
X. X. Ikramov

Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari 180
Abdug‘aniyev Muhammadamin Abdug‘affor o‘g‘li

Hududiy kambag‘allik chegaralarini aniqlashning ahamiyati (Qashqadaryo viloyati misolida) 186
Hamdamov Shahzod Ilhom o‘g‘li, Alisher Yunusaliyevich Safarov

Kichik biznesga mahalliy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanishda franshizaning roli 193
Rabimqulov Sherzod Murtozayevich

Tijorat banklarida marketing strategiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari 197
Maxamadjanov Akbar Maxamadaliyevich

Davlat sherikchilik asosida maktab va maktabgacha ta’lim moliyashtirishligini o‘ziga xos xususiyatligi 202
Boltaboev Murodbek Aybekovich

Moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish davr talabi 207
X. I. Boyev

Banklarda chakana kreditlash turlari va ularni raqamli transformatsiya qilishning zarurligi 211
Axmedova Dilrabo Kurbondurdi qizi

Rasmiy ish bilan bandlik – aholining munosib turmush darajasini ta’minlash demak 220
Farhod Bagibekovich Xalimbetov

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i uchun qo‘llaniladigan soliq imtiyozlarining amaldagi holati va tahlili 224
Valiyeva Sayyora Xushbaqovna

Автомобильная промышленности развитых стран: становление, развитие, пути совершенствования 231
Назарова Раъно Рустамовна, Абдухамидова Мафтуна Турсуналт кизи

Влияние цифровизации на внешнеэкономическую деятельность 236
Шермаматова Ирода Ойбековна, Тиллаев Хуршиджон Сулаймон ўғли

ИИ в банковском бизнесе: ключ к конкурентной привлекательности 242
Фаттахова Муниса Абдухамитовна

Tijorat banklari kapitalining iqtisodiy mazmuni va uning tarkibi 247
Ergashev Axmadjon Maxmudjon o‘g‘li

Особенности банковского кредитования и факторы препятствующие финансово-кредитной поддержке субъектов сферы туристических услуг 252
Розоков Мухаммадазиз Мансурович

Factoring Operations in Banks 257
Boykabilova Iroda, Davronova Dilnoza Damirovna

Moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ strategiyasini shakllantirishda risklarni bartaraf etish 261
Jaxongirov Rustam Jaxongirovich, Xo‘jamurodov Asqarjon Jalolovich

O‘zbekistonning jozibador investitsiya muhitini yaratishda huquqiy asoslarni yanada takomillashtirishning ilmiy va amaliy zaruriyati 268
Oybek Elmuratov

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish korxonalarning boshqarish tizimini takomillashtirish 272
Uzakova Umida Ruzievna

Tashkent Economy – Locomotive of the Country's Economy 278
Akramova Aziza Abduvohidovna, Maqsudov Bunyod Abdusamadovich

O'zbekiston Respublikasida ishbilarmonlik turizmining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomilashtirish yo'llari 282
Musayeva Shoira Azimovna, Usmonova Dilfuza Ilhomovna

Mintaqalar iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlashda investitsiyalardan samarali foydalanish mezonlari va ularni hisoblash usullari 288
Norqobilov Nusrat Norsaitovich

Marketing strategiyasi: raqobatchilik sharoitida tadbirkorlik faoliyatini yuritishning rivojlantirilishi 292
Kutbitdinova Moxigul Inoyatovna, Matrizayeva Dilaram Yusubayevna

Mahalliy budjetlar mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlashning eng asosiy istiqbolli yo'nalishi 299
S. Y. Ismoilova

Atrof-muhitga zararsiz, tabiiy tarkibli korroziya ingibitorlari turlarini tahlil qilish 304
Qurbonova Firuza Solexovna

Oliy ta'lim muassasalarida xarajatlar smetalari ijrosi hisobini yuritish tartibi 310
AbdulAziz Norqo'chqorov Ziyadullayevich

Tijorat banklarining investitsion faoliyati samaradorligi va uni rivojlantirish yo'llari 316
Olimova Nodira Xamrakulovna

Baholangan majburiyatlar hisobini takomillashtirish 328
Ochilov Farxodjon Shavkatjon o'g'li

Qurilish-pudrat tashkilotlarida auditorlik tekshiruvida faoliyat uzluksizligini baholash 335
Tulovov Erkinjon To'lqin o'g'li

Основные направления развития инвестиционной деятельности предприятий 339
Махкамова Надира Саидмуратовна

Milliy statistika axborot tizimlarining funksional jihatlari va o'ziga xos xususiyatlarining tahlili 344
Otajonova Gulhayo Maqsud qizi

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini boshqarish axborot tizimini modellashtirish 349
Xudoyorov Laziz Niyozovich, Ergashova Nargiza Boboxonovna

Mamlakatimzda aksiz to'lanadigan tovarlarni soliqqa tortish usullari 355
Alimardonov Muxammadi Ibragimovich, Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich

Iqtisodiy rivojlanish sharoitida investitsiya loyihalarini jalb qilingan mablag'lar orqali moliyalashtirishning zarurligi 361
Amonova Dilafro'z O'tkurovna

To'lov tashkilotlarini tashkil etishda xatarlarni boshqarish 366
Axmedov Miraziz Alisherovich

Korxonada inson kapitalini rivojlantirish tizimi va konsepsiyasini takomillashtirish imkoniyatlari 371
Hamrokulov M. O.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomi 379
Shodmonqulov Kamoliddin Murodillayevich

Bank tizimida marketing faoliyati orqali yangi innovatsion xizmatlarni joriy etishning zamonaviy holati 383
Raxmatov Temur Sotiboldiyevich

Экономическая сущность инновационной деятельности в банковском секторе 392
Шадиева Дилдора Хамидовна

Yengil sanoat taraqqiyotining xitoy tajribasi va undan o'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari 396
Jumaniyazova Feruza Rajabovna

Tut parvonasi zararkunandasining biologik tarqalishi va zararini oldini olish choralari 406
Oybek Toshtemirovich Karimov

Ijtimoiy adolat va ayollar huquqlari: kasbiy kamsitish 410
Iminova Nargizaxon Akramovna

Ishsizlik nafaqalari tayinlash va xalqaro tajriba 416
Sholdarov Dilshod Azimiddin o'g'li

Takroriy ekinlar urug'ini to'g'ridan-to'g'ri nol ishlov berish orqali ekadigan qurilmaga tushadigan yuklamaning nazariy tadqiqoti 422
Abdullayev Baxodirjon Valijon o'g'li

Banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish tizimining roli 426
Abdullayeva Dildora Qudratovna

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Biologik aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartari asosida tashkil etishning uslubiy jihatlari 429
Adxamov Samariddin

Barqaror iqtisodiy o‘sishga erishishda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning ahamiyati 434
Asqarova Mavluda Turabovna, Otajonova Charosxon Polvonquli qizi

Ilmiy-innovatsion iqtisodiyotda suv xo‘jaligini rivojlantirish muammolari, yechimlar va natijalar: fundamental asosda 439
Babadjanov Abdirashid Musayevich

Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritishning milliy va xalqaro standartlari 445
Maxamadaliyeva Mahliyoxon Maxamadmurod qizi

Tijorat banklari aktivlari va ularni samarali boshqarish nazariy asoslari 452
Masharipov Maxmud Bekturdiyevich

Tijorat banklarning moliyaviy faoliyatida yuzaga keladigan xavf-xatar va uning mohiyati 457
Rashidov Raximjon Iskandarovich, Abduraxmonov Anvar Akbar o‘g‘li

Kichik sanoat zonalarini barpo etish va rivojlantirish omillari va hozirgi holatining tahlili 463
Samijonov Musobek G‘ayratjon o‘g‘li

Moliyaviy menejment tizimi samaradorligini oshirishda raqamli marketing strategiyasidan foydalanish 470
Sobirjonov Sanjar Sobirjonovich

O‘zbekiston Respublikasi moliyaviy tizimida byudjetdan tashqari jamg‘armalarning ahamiyati va o‘rni 477
Babanazarova Gulzar Ziautdinovna, Ajibayeva Rauiya Maxsudovna

Aholi daromadlarini oshirishda asalarichilikning o‘rni 483
Xudayarova Zuxra Yuldashevna

Цифровые и традиционные методы сбора информации в маркетинговых исследованиях: сравнительный анализ 486
Бекназова Комилахон Миркамол қизи

Tijorat banklari faoliyatida iqtisodiy risklar va ularni nazariy asoslari 494
Burxonov Asliddin Asqar o‘g‘li

Biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish modellari va usullari hamda innovatsion rivojlanish strategiyalarining qiyosiy tavsifi 501
Matyoqubova Dilfuza Olimboyevna

Тенденции развития пищевой промышленности Узбекистана 507
Назарова Раъно Рустамовна, Нигматуллаева Гульчехра Нуруллаевна

Soliq-bojxona siyosatining dolzarb masalalari va ularni takomillashtirish yo‘nalishlari 513
Usmonov Kaxramonjon Akbaraliyevich

Статистический анализ факторов, влияющих на бренд молока и молочных продуктов в Узбекистане 517
Холдарова Фариза Тухтабаевна

Правовое регулирование рынка цифровых активов и криптовалют 523
Якубова Ш. Ш., Рашидов Рахимжон Искандарович

Efficiency of Internal Audit Service and Report Improvement: Control of Sanatorium-Wellness Institution 532
Shafkarov Fahriddin Khudaiberdievich

Development of Digital TV Services in the Conditions of Digitalization of the Economy 538
Farhad Karimov

Kichik biznes faoliyatida muhim muvaffaqiyat omillarini belgilashning ahamiyati va ularni baholash 542
Kabulova Nurgo‘zal Umirbek qizi

Barqaror iqtisodiy o‘sishni ekonometrik tadqiq etish 545
Muminova Maxbuba Abduvafoyevna

Korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ko‘rsatkichlarini baholash 552
Musurmonova Mahbuba Omonovna

Tadbirkorlik subyektlari tashqi savdo faoliyatini ichki tartibga solishni takomillashtirishning ayrim jihatlari .. 556
To‘rayev Nurbek Muxammadovich

Temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish jarayonini rivojlantirishning retseptiv tahlili 561
Raxmonov G‘ayrat Ismatulloyevich

Strategik boshqaruv hisobi va uning uslubiyotini takomillashtirish masalalari 566
Sharipova Shoxida Abdinabiyevna

O‘zbekiston Respublikasida “yashil” iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmlari 571
Shodmonov Ruslan G‘olib o‘g‘li

Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishning kontseptual jihatlari 578
Sultanov Maxmud Axmedovich

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Tijorat banklari foydasini soliqqa tortishning ayrim me'yoriy-huquqiy asoslari ... 582
Turanov M. Sh.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining rivojlanishida tijorat banklarining o'rni ... 590
Zubaydullayeva Zulayxo Karimovna, Kaxarova Dildora Erkinovna

O'zbekistonda tayyor kiyimlar bozori ko'lamini oshirishda marketing strategiyalarining samaradorligi ... 600
Urazov Mansur Musurmanovich

Yevropaga barqaror eksport va qishloq xo'jaligida yashil rivojlanish uchun Mosh bozori strategiyalarining ta'sirini baholash ... 603
Valiyeva Aziza Anvar qizi

Rangli tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonlarini paralellashtirish ... 609
Xidirova Barchinoy Ilxomovna

Korxonalarda ishchi personal ehtiyojlarini motivatsiyaga ta'siri ... 614
Aripov Oybek Abdullayevich, Axmedov Muzaffar Shokirjonovich

Цифровые и традиционные методы сбора информации в маркетинговых исследованиях: сравнительный анализ ... 619
Бекназова Комилахон Миркамол қизи

Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitlarida kichik biznes sektori rivojlanishining imkoniyatlari ... 627
Botirova R. A., Sirojiddinov I. Q.

Positioning Textile Products in Competitive Strategy ... 630
Икрамова Нодира Бурхон қизи

Sanoatni tarkibiy o'zgarishlar asosida maqbullashtirish va samaradorlik ko'rsatkichlarini prognozlash ... 635
Kasimov Azamat Abdukarimovich

O'zbekiston Respublikasi budjetini shakllanishida egri soliqlarni undirishning fiskal samaradorligi ... 642
Abdulxayeva Shahnoza Muxammadiyevna

To'qimachilik klasterlari eksport salohiyatini boshqarish masalalari ... 649
Mamasoliyev G'ayratbek Maxamadyusupovich

Влияние плодородности почвы на урожайность хлопчатника в хлопково-текстильных кластерах Республики Каракалпакстан ... 654
Сагиева Молдир Оразбай кизи

Оценка категории вейпов среди курильщиков электронных сигарет Узбекистана ... 659
С. М. Мирзалиев, М. О. Куролов, Г. К. Абдурахманова, Джуди Сметана, Крисси Льюис

Jahon kabel bozorini tatbiq etish va rivojlantirish xususiyatlari ... 672
Uralov Olimjon Maxammadjonovich

Moliyaviy hisobotlar va ularni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish ... 677
Nomozova Qumri Isoyevna, Abdinazarov Samijon Abbos o'g'li, Jabbarov Azamat Murodullayevich, Boymurodov To'lqin Azamatovich

Digital Transformation Implementation Directions and Instrument Analysis ... 684
Abdurakhmonov Abdumalik Abdurashidovich

Understanding Financial Indicators and Their Strategic Utilization: Insights from Global Practices and Uzbekistan's Experience ... 688
Astanova Zarnigor Obid qizi, Tukhtabaev Jamshid Sharafetdinovich, Jurayev Xurshid Mamatkulovich, Ismatova Kamola Obid qizi

Turizm xizmatlari eksportida zamonaviy texnologiyalar orqali xizmatlar sifatini oshirishning ahamiyati ... 694
Bakhromov Akmal Abduvahid o'g'li

Sanoat korxonalarida personal mehnatini tashkil etishni optimallashtirish yo'llari ... 699
Dilovarxo'jayeva Dilnozaxon Shavkatxo'ja qizi, Rustamova Dilnoza Jamshid qizi, Axtamova Parizod Oybek qizi, Nuritdinova Maftuna Jahongirovna

O'zbekiston Respublikasida pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish ... 705
Kaxxarova Dilnoza Shavkatovna

Bojxona faoliyatini transformatsiyalashda innovatsion boshqaruvni takomillashtirishga oid nazariy qarashlar ... 711
Ro'ziboyev Muhiddin Xushnudovich

Xizmat ko'rsatish sohasida aholining tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalari ... 714
Xudayarova Maftuna Shavkatovna

O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishda xorijiy va mahalliy investitsiyalarning o'rni ... 721
Yusupov Komaliddin Baxtiyor o'g'li

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Факторы успеха в управлении инвестициями промышленных предприятий 725
Ёдгоров Сардорбек Самадович

Issues of minimizing risks related to mortgage lending of commercial banks of the republic of Uzbekistan 730
Kulliev Istam Yangimurodovich

O‘zbekiston Respublikasida nomoddiy aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablari asosida tashkil etish xususiyatlari 739
Pardayeva Zulfizar Alimovna

Tijorat banklari faoliyatida risklarni pasaytirish yo‘llari 744
Toymuxamedov Ibroxim Rixsiboyevich

Investitsiyalar – moliyaviy barqarorlik kafolati 750
Xaydarov Nizamiddin Xamrayevich

Современные подходы к управлению системой заработной платы и льгот в условиях рыночной экономики 755
Дониерова Фотимабону Алишер кизи

Atrof-muhit muhofazasida xulq-atvor iqtisodiyotining roli 763
Djalilov Farxod Abduganiyevich

Eco-Paths of Uzbekistan: How Corporate Social Responsibility in Tree Planting and Transport Infrastructure is Paving the Way For Sustainable Futures 767
Oybekov Shohjahon Akmal o‘g‘li, Alfira Sofia, Yangiboyev Sirojiddin Jo‘ramurodovich

Oliy ta’lim xizmatlar bozorida raqamli marketingning ahamiyati 775
Ruziyeva Shaxlo Raupovna

Sanoatning kon-geologiya korxonalari iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash xususiyatlari 780
Xotamov Javohir Abdusharop o‘g‘li

Qishloq xo‘jaligi agrotexnologiyalarni tijorat banklari orqali kreditlash yo‘llari 785
Isakov J. Ya.

Savdo korxonalarini rivojlantirishda tijorat banklarining ahamiyati va ularni takomillashtirish istiqbollari 792
Aktamov Abduvali Abdug‘ani o‘g‘li

Ekologik muammolar va “yashil” iqtisodiyot 798
Axunova Shohista Nomanjanovna, Maxkamova S. Sh.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasida umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish tartiblari va uni amaliyotda qo‘llash masalalari 802
G‘aybullayev Abdunabi Abduvohid o‘g‘li, Usubjanov Shavkat Sidiqjanovich, Abdulazizov Baxodirjon Muhammadzohid o‘g‘li

Qishloq xo‘jaligida qiymat yaratish zanjirini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish 806
Iroda Turdibayevna Kudratova

Soliq hisobi va tahlilini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari 812
Jumayev Umid Nazarovich, Xo‘jayev Sadriddin Mamatmurotovich, Gapparov Zokirjon Bozorovich

Biznesni raqamlashtirishning iqtisodiy mazmuni va biznes transformatsiyasining nazariy asoslari 816
Mamajonov Fayzullo Abdusamatovich

Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanishning xorijiy tajribalari va ulardan foydalanish yo‘llari 820
Mamasoatov Dilshod Ravshanovich

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotning ahamiyati va iqtisodiy rivojlanishga ta’siri 828
Maxmudaliyeva Manzuraxon Raxmon qizi

Globallashuv sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash masalalari 831
Qo‘ziyev Shodiyor Qilichboy o‘g‘li, Xakimov Javohir Hamza o‘g‘li, Turganbaev Nursultan Bayram o‘g‘li, Masharipov Rasulbek Jo‘rabekovich, Xasanov Ruslan Raxmatovich

Davr xarajatlari va audit hisobini takomillashtirish 837
Quliyev Komiljon Shuxratovich, Ismatov Shohislom Nabi o‘g‘li, Qilichov Chingiz Ne’mat o‘g‘li, Shukurov Nurbek Akbarovich

Innovatsion ta’lim texnologiyalarining mohiyati va nazariy asoslari 840
R. K. Ollaberganova

Mamlakatda moliya bozorini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari 845
Rizayeva Laylo Patxulla qizi, Boboqulova Shaxlo Turg‘in qizi, Aminjonova Nozima Naimjonovna

Qishloq xo‘jaligida pillachilik biznesini rivojlantirish sharoitlari va imkoniyatlardan samarali foydalanish tahlili 850
Turgunov Odilbek Maripovich

Hudud investitsion faolligini oshirishda marketing strategiyalaridan samarali foydalanish yo‘llari 857
Achilov Abrorjon Niyatqobilovich, Ergashev Alijon Hojimamatovich

Инструменты финансового рынка в сокращении уровня бедности в экономике Республики Узбекистан 861
Саиткулова Матлуба

“Yashil” iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish integratsiyasi: barqaror kelajakni ta’minlashga kompleks yondashuv 866
Tadjibayev Zakir Malikovich

O‘zbekistonda iqtisodiy faollikni ta’minlashga qaratilgan fiskal va monetar siyosatlarining hozirgi holati 871
Xudeybergenova Nigora Turgunbayevna

Davlat budjetida g‘azna ijrosining o‘rni 878
Jo‘rayeva Mohinur Norqul qizi, Axmedova Yashnar Abdulla qizi, Nosirova Jamila Akbarovna

Davlat budjeti daromadlarining ijrosi va nazorati 882
G. M. Samandarova

Sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmi 887
Q. A. Odinayev

Tools of State Policy for Sustainable Development of Social Infrastructure in Uzbekistan 892
Abbasov Baurjan Madiyarovich, Navik Istikomah, Se M.Si, Nasriddinov Fazliddin

Некоторые вопросы инноваций в развитии банковской деятельности 898
Джураев К. Т.

Применение цифровых технологий в противодействии финансовым мошенничествам 905
Гадаев Исмат Ядгарович

Turizm sohasida kadrlar tayyorlashga ilmiy-nazariy yondashuvlar va kadrlarning zamonaviy kompetensiyalari 909
Yuldasheva Dilnoza Ulug‘bekovna

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarini samarali boshqarishni takomillashtirish 913
Sarimov Shaxbozali Soatali o‘g‘li

Kichik biznes subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi tahlili 919
Suvonov Ibrohim Izbasarovich, Yoqubjonov Azizjon Qobiljon o‘g‘li

Pulga talab va taklifni statistik prognozlash masalalari 923
Ibrohimov Muhammadjon Abdullajanovich

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishda soliq tizimi 928
Akbarov Akramjon Ibroximjonovich

Kichik biznes subyektlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan foydalanishni takomillashtirish usullari 932
To‘rayeva Nafisa Odiljonovna

Behavioral Theory of the Firm 938
Egamberdieva Oydin Abror kizi

O‘zbekiston hududlarida turizm turlarini rivojlanish orqali bandlik darajasini oshirish 944
Bolqiboyeva Ug‘iloy Bolqiboy qizi

Mintaqa soliq tizimida yashirin iqtisodiyot ta’sirini baholash omillari 949
Eshniyazova Yulduz Yuldashbayevna, Sapayev Maxsudbek Karimovich

Sug‘urtaning iqtisodiyotdagi o‘rni va uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar 953
Iminov Toxirjon Karimovich

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini takomillashtirish 957
Malikova Shoiraoy Baxtiyorovna

O‘zbekiston tikuv-trikotaj korxonalarining xalqaro bozorlardagi mavqeyini oshirish yo‘llari 962
Vafoyeva Dilafruz Ikromovna

Kichik biznes sohasini istiqboldagi rivojlanishida davlat siyosati 968
Abdug‘aniyev Murodjon Shavkat o‘g‘li

Innovative Development of Business Activity 972
Son of Otakhanov Sardorbek Makhammadali

Aholi bandligini oshirishda xususiy tadbirkorlikning o‘rni 976
Mamajonova Gulbaxor Toxirjon qizi

Turizm sohasida logistikani rivojlantirish masalalari 980
Muxtorova Indirabonu Yasharbek qizi

Marketing logistikasining zamonaviy yondashuvlari 985
Pardayev Sherzod Xolmurodovich

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

Raqamli transformatsiya sharoitida jamoat tashkilotlarini boshqarishni takomillashtirishga oid nazariy qarashlar 991
Raxmonov Abduxalil Rasulovich

O‘zbekistonda barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda iqtisodiy ko‘rsatkichlar tahlili 995
Shodiyev Xurshedjon Karimovich, Ibragimov Elmurod Gulboynor o‘g‘li, Baxtiyorov Sherali Muzaffarovich, Burxanov G‘ofur Baxodirovich

Kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasini rivojlantirishning innovatsion mexanizmini takomillashtirish 1000
Shomurodova Mahliyo G‘ulomjonovna

2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini “yashil” energiya bilan ta’minlash uchun olib borilayotgan islohotlar 1004
Tojiyev Bilol Abdirosulovich, Azimov Erkin Umidovich

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni takomillashtirish asosida inson kapitalini rivojlantirish 1009
Ubaydullayev G‘ayrat Zuvaytovich

Ways to improve internal audit in enterprises in the digital economy 1014
Kodirova Zulhumor Namazovna

Investment Management is an Important Factor of Economic Development 1019
Yuldasheva G. A., Ziyayev Dilshodjon

Tadbirkorlik kambag‘allikni qisqartirish asosiy omilidir 1022
Aliyev Akmal, Bozorova Ozoda Raximovna

Kichik biznesni mahalliy darajada boshqarish holatini baholashda mavjud iqtisodiy salohiyatni hisobga olgan holda yondashish uslubiyoti 1026
Ubaydullayev Akmal Tulkinboyevich

Формирование механизмов стратегического управления развития химической отрасли 1033
Бибутова Шахло Саъдуллаевна

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini samarali tashkil etish mezonlari va omillari 1038
Z. Abdikarimova, S. Madaminov

Особенности банковского кредитования и факторы препятсвующие финансово-кредитной поддержке субъектов сферы туристических услуг 1042
Каримова Азиза Махомадризоевна, Розоков Мухаммадазиз Мансурович

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznesning amaliy ahamiyati 1047
Mamajanova Gulbaxor Toxirjon qizi, Abdug‘aniyev Murodjon Shavkat o‘g‘li

Milliy innovatsion tizimning shakllanishida oliy ta’lim muassasalarining innovatsion rivojlanish prinsiplari 1052
Nishonov Dilshod Shamsiddinovich

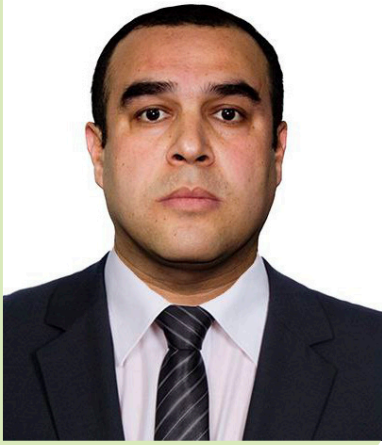
Oliy ta’limda o‘quv jarayonini samaradorligini oshirishda multimediya texnologiyalaridan foydalanish 1058
Saydullayeva Saodat Abdumajidovna

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishda mikromoliyalash-tirishning xususiyatlari 1063
Tojiyev Javlonbek Rustamovich

O‘zbekiston Respublikasi fiskal siyosatining siklik xususiyatini aniqlash masalalari 1067
Sheraliev Javoxirbek Jaxongir o‘g‘li

UY-JOY QURILISHI MADANIYATI, UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TAMOYILLARI

Davletov Islambek Xalikovich
I.f.n., TAQU “Menejment” kafedrasi professori

Zikrullayev Valixon G‘aybulla o‘g‘li
TAQU “Menejment” kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Maqolada qurilish madaniyati taraqqiyotining tarixiy an’analari, shuningdek, uy-joy qurilishi sohasi hozirgi davrda milliy iqtisodiyotning drayveri ekanligi, so‘nggi yillarda uy-joylarni foydalanishga topshirish va aholining o‘rtacha uy-joy bilan ta’minlanganlik ko‘rsatkichlari tahlili, uy-joy qurilishi madaniyati tushunchasi va uning asosiy tamoyillari bayon etilgan. Shu bilan birga, maqolada zamonaviy uy-joy qurilishi madaniyatidagi asosiy muammolari ko‘rsatilgan bo‘lib, jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan barqaror va sifatli uy-joylarni barpo etish uchun qurilish madaniyatini yanada takomillashtirishning istibolli yo‘nalishlari tavsiya etilgan.

Kalit so‘zlar: milliy iqtisodiyot drayveri, qurilish madaniyati, uy-joy qurilishi madaniyati, mahalliy resurslar, urbanizatsiya jarayoni, kompleks yondashuv, innovatsion qurilish materiallari, ekologik toza materiallar, barqaror uy-joy qurilishi, aqlli texnologiyalar, shahar infratuzilmasi.

Abstract: The article examines the historical traditions of the development of construction culture, and also outlines the fact that currently the housing construction sector is a driver of the national economy, an analysis of housing commissioning indicators and the average housing supply of the population in recent years, the concept of housing construction culture and its basic principles. At the same time, the article shows the main problems of the culture of modern housing construction, and also recommends promising directions for further improving the construction culture in order to build stable and high-quality housing that meets the needs of society.

Key words: national economic driver, construction culture, culture of residential construction, local resources, urbanization process, complex approach, innovative building materials, ecologically clean materials, sustainable residential construction, smart technologies, urban infrastructure.

Аннотация: В статье рассматриваются исторические традиции развития строительной культуры, а также изложены то, что в настоящее время сфера жилищного строительства является драйвером национальной экономики, изложены анализ показателей ввода жилья и средней обеспеченности населения жильем в последние годы, понятие культуры жилищного строительства и ее основные принципы. При этом в статье показаны основные проблемы культуры современного жилищного строительства, а также рекомендованы перспективные направления дальнейшего совершенствования строительной культуры в целях строительства стабильного и качественного жилья, отвечающего потребностям общества.

Ключевые слова: драйвер национальной экономики, строительная культура, культура жилищного строительства, местные ресурсы, процесс урбанизации, комплексный подход, инновационные строительные материалы, экологически чистые материалы, устойчивое жилищное строительство, умные технологии, городская инфраструктура.

KIRISH

Hozirgi kunga kelib dunyo aholisi soni 8 mlrd.dan oshib ketdi. Ta'kidlash joizki, 2 mingga yaqin turli millat va elat vakillaridan tarkib topgan zamondoshlarimizning qadriyatlari va turmush tutumi bir-biridan farq qiladi hamda har birining o'ziga xos tomonlari bor. Respublikamizda qurilish sohasi milliy iqtisodiyotimizning drayveriga aylanib bormoqda. Xususan, bino va inshootlar qurilishi, xususan, zamonaviy uy-joy qurilishi, shu qatorda "Toshkent-City" xalqaro ishbilarmonlik markazi, "Olmazor Business City" turar joy majmuasi, "Piramit Tower" ko'p tarmoqli majmua va boshqa ko'plab ko'p qavatli uy-joylar qurilishi, nafaqat shaharlarimizning ko'rki, balki dunyo miqyosida mamlakatimizning rivojlanayotgan davlatlar qatoriga qo'shilayotganidan yana bir bor darak beradi. Albatta, yuqrida ta'kidlab o'tilgan yuksak qurilishlar zamirida sohaning o'ziga xos milliyligi va madaniyati bilan bog'liq jihatlar muhim ahamiyatga egadir.

Qurilish madaniyati tushunchasi bizda juda qadimdan mavjud bo'lgan. Arxeologik izlanishlar va qazilmalar natijalariga asoslangan holda miloddan avvalgi qurilgan qal'alar, turli suv inshootlari, sug'orish tizimlari va boshqalar bularning tasdig'i sifatida e'tirof etilmoqda. Shu boisdan ham hozirda ajdodlarimizdan meros qolgan qurilish madaniyati asosida mustahkam va ko'rkam, o'ziga xos betakror jahon andozalariga mos zamonaviy bino va inshootlar qad rostlamoqda.

Qurilish madaniyatining rivojlanish tarixi ming yillarga borib taqaladi. Qadim zamonlardan beri odamlar o'z ehtiyojlarini qondirish va qulay yashash sharoitlarini yaratish uchun uylar, ibodatxonalar, shaharlar va boshqa inshootlar qurdilar. Qadimgi Misrdagi ibodatxonalar va piramidalar, Mesopotamiyadagi zigguratlar, yunon ibodatxonalari va Rim amfiteatrlari – bularning barchasi nafaqat funksional tuzilmalar, balki e'tiqod va sivilizatsiyalar kuchining ramzi edi. O'rta asrlarda va hozirgi zamonda texnika va ilmiy kashfiyotlar rivojlanishi bilan qurilish yanada murakkab va xilma-xil bo'lib ketdi. Arxitekturaning gotika, uyg'onish davri, barokko va klassitsizm kabi yangi uslublari va maktablari paydo bo'ldi [2].

ASOSIY QISM

XX-asrda sanoat va texnika taraqqiyotining rivojlanishi bilan qurilish yanada keng tarqalib, oqilona tus oldi. Temir-beton, shisha va po'lat kabi yangi materiallar va texnologiyalar paydo bo'ldi. Binolar balandroq, kattaroq va funksional bo'lib qoldi. Arxitektura jamiyatning yangi g'oyalari va qadriyatlarini aks ettira boshladi.

Hozirgi davrda esa barqaror qurilish, xususan, barqaror uy-joy qurilishi jadal taraqqiy etmoqda hamda ekologik toza materiallardan foydalanish kabi yangi tushuncha va yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Uy-joy qurilishi yanada innovatsion bo'lib, birinchi navbatda aholi ehtiyojlariga qaratila boshlandi.

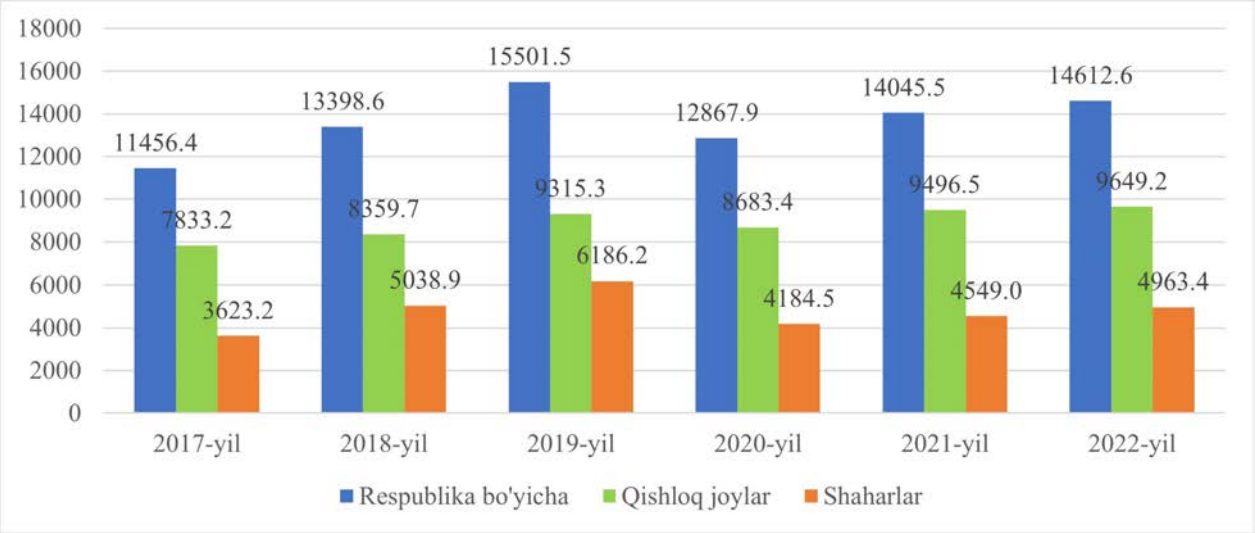
Qurilish madaniyati - bu yuqori sifatli va bardoshli tuzilmalarni yaratishga imkon beradigan muayyan tamoyillarga asoslangan kompleks yondashuvdir. U qurilish jarayonining barcha bosqichlarini, ya'ni obyektni loyihalashdan boshlab to undan foydalanish tugagunga qadar bo'lgan davrni qamrab oladi.

Uy-joy qurilishi tarixi uni yaratuvchilarning g'ayrioddiy zukkoligidan dalolat beradi, ular doimiy ravishda uy-joy loyihalarini takomillashtirib boradilar va ularni mohirlik bilan moslashtiradilar, mahalliy resurslardan maksimal darajada samarali foydalanadilar va muayyan hududning iqtisodiy, ijtimoiy va iqlim sharoitlari bilan bog'liq barcha dolzarb ehtiyojlarni qondiradilar.

Har bir jamiyat uy-joy qurishning o'ziga xos an'analariga ega, buning natijasida biz o'ziga xos qurilish usullari va turmush tarzini aks ettiruvchi arxitektura haqida gapirishimiz mumkin. Biroq, mahalliy qurilish madaniyati o'zgarmasdan qolmaydi [3]. U jamiyat taraqqiyoti bilan o'zaro bog'liq holda boradi. Buni mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro turli darajadagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-gumanitar, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi, shuningdek yangi bilim va ko'nikmalar, yangi qurilish texnikalari, texnologiyalari va usullari, yangi qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalarining paydo bo'lishi bilan izohlash mumkin.

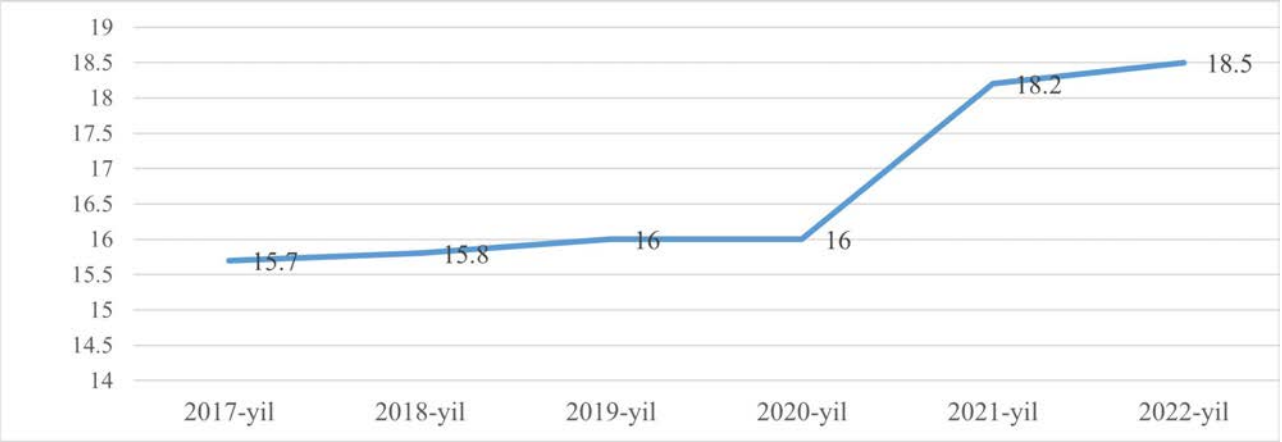
Qayd etish joizki, so'nggi 6 yil davomida mamlakatimizda uy-joy qurilishi va uni saqlashni rivojlantirishga jiddiy e'tibor berilayotgani, avvalo, xalqimizning ana shunday ezgu orzu-umidlari ro'yobiga xizmat qilayotgani, Yangi O'zbekistonni barpo etish yo'lidagi inson qadrini ulug'lashga yo'naltirilgan islohotlarning amaliy ifodasi o'laroq muhim ahamiyat kasb etmoqda. Buni raqamlarda izohlaydigan bo'lsak, so'nggi 6 yildan ortiq davr mobaynida respublika bo'yicha 326 mingta yangi uylar qurilib foydalanishga topshirildi, shuningdek ushbu davr ichida uy-joy bilan ta'minlash aholi jon boshiga 18 foizga oshdi [4].

Respublikada 2017–2022-yillar davomida jami 81882,5 ming kv.m. uy-joy foydalanishga topshirildi, shundan 53337,3 ming kv.m. qishloq joylarda, 28545,2 ming kv. m. shaharlarda. Turar joy binolarini foydalanishga topshirish 2017-yildagi 11456,4 kv.m.dan 2022-yilda 14612,6 ming kv.m.ga yoki 27,5 % oshdi (1-rasm).

1-rasm: 2017–2022-yillarda respublikaning shahar va qishloq joylarida uy-joylarni foydalanishga topshirish dinamikasi (ming kv.m.) [5]

Statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilning 1 yanvar holatiga respublikamizda aholining uy-joy bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi har bir aholiga umumiy yashash maydonidan o'rtacha 18,5 kv.m. ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2019–2020-yillarning mos davrlariga nisbatan 2,5 kv.m. oshgan (2-rasm).

2-rasm: 2017–2022-yillarda respublika aholisining uy-joy bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi dinamikasi (o'rtacha 1 kishiga, kv.m.) [6]

O'zbekistonda uy-joy qurilishi va uning ekspluatatsiyasi masalalariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Gap shundaki, aholini uy-joy bilan ta'minlash nafaqat asosiy ijtimoiy muammo, balki insonning normal hayotini belgilab beruvchi va ta'minlovchi majburiy atributlardan biridir.

Yuqoridagilar shuni ta'kidlash imkonini beradiki, bugungi kunda respublikada o'ziga xos demografik vaziyat shakllangan bo'lib, bu amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar fonida aholini uy-joy bilan ta'minlashning ijtimoiy ahamiyati oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Aholining uy-joy bilan ta'minlanishi va uning hamyonbopligi mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Bu respublika aholisi turmush darajasiga bevosita ta'sir qiladi va demografik vaziyatda aks etadi, shuningdek, u aholining iqtisodiy madaniyatiga ham ta'sir qiladi, chunki uy-joy sotib olishda katta pul mablag'i talab qilinadi.

Mahalliy uy-joy qurilishi madaniyati ko'pincha jamiyatda shakllangan an'analarni hisobga olish va ularni hurmat qilish talabi bilan belgilanadi. Uy-joy qurilishi madaniyati jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismidir. U turar joy binolarni qurish va ulardan foydalanish jarayoni bilan bog'liq bilim, ko'nikma va qadriyatlarning keng doirasini qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda uy-joy qurilishi madaniyatining asosiy jihatlari, uning tarixi, tamoyillari, jamiyatdagi o'rni, atrof-muhitga ta'siri, shuningdek, uning muammolari va rivojlanish istiqbollari muhim masalalar hisoblanadi [1].

Uy-joy qurilishi madaniyati - bu turar joy binolarini loyihalash, qurish va ulardan foydalanishga kompleks yondashuvdir. U nafaqat arxitektura va muhandislik jihatlarini, balki ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik omillarni ham o‘z ichiga oladi. Quyidagi jadvalda uy-joy qurilishi madaniyatining asosiy tamoyillari va ularning tavsiflari keltirilgan (1-jadval).

1-jadval: Uy-joy qurilishi madaniyatining asosiy tamoyillari

Asosiy tamoyillar	Tavsifi
Funksionallik	Turar joy binolarining maqsadi va vazifalarini hisobga olgan holda loyihalashtirilishi va qurilishi kerak. Ular foydalanish uchun qulay va samarali bo‘lishi, odamlarning ehtiyojlarini qondirishi va qulay yashash, mehnat yoki dam olish sharoitlarini ta’minlashi kerak.
Estetika	Uy-joy qurilishi madaniyati atrof-muhitga mos keladigan va unga o‘ziga xos xususiyat beradigan go‘zal va uyg‘un binolarni yaratishga intiladi. Estetik taassurot yaratishda me’moriy shakllar, ranglar, teksturalar va nisbatlar muhim rol o‘ynaydi.
Xavfsizlik	Qurilish jarayonning barcha ishtirokchilari - ishchilar, dizaynerlar va bino foydalanuvchilari uchun xavfsiz bo‘lishi kerak. Turar joy binolari qurilish me’yorlariga mos kelishi, turli yuklarga chidamli bo‘lishi va favqulodda vaziyatlarda xavfsizlikni ta’minlashi kerak.
Barqarorlik	Uy-joy qurilish madaniyati barqaror va ekologik toza binolarni yaratishga intiladi. Bu energiya tejamkor texnologiyalardan foydalanish, qayta tiklanadigan energiyadan foydalanish, chiqindilarni boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilishni o‘z ichiga oladi.
Ijtimoiy javobgarlik	Uy-joy qurilishi jamiyat ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olishi kerak. Binolar aholining barcha guruhlari, shu jumladan nogironlar uchun ochiq bo‘lishi kerak. Uy-joy qurilishi madaniyati ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish va mahalliy hamjamiyatlarni qo‘llab-quvvatlashni ham o‘z ichiga oladi.

Ushbu tamoyillar uy-joy qurilishi madaniyatini rivojlantirish uchun asos bo‘lib, odamlar va butun jamiyat ehtiyojlarini qondiradigan sifatli va barqaror turar joy binolarni yaratishga yordam beradi.

Bugungi kunda zamonaviy uy-joy qurilishi madaniyatidagi asosiy muammolarga quyidagilarni kiritish mumkin.

- **Ekologik.** Zamonaviy uy-joy qurilish bir qator ekologik muammolarga duch keladi. Ulardan biri atrof-muhitning ifloslanishidir. Uy-joy qurilishi jarayonida atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan turli xil materiallar va texnologiyalar qo‘llaniladi. Ifloslantiruvchi moddalar, qurilish va buzish chiqindilari, energiya va suv iste’moliga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ushbu muammoni hal qilish uchun ekologik toza materiallardan foydalanish, energiya tejamkor texnologiyalarni qo‘llash, chiqindilarni utilizatsiya qilish kabi tizimlarni takomillashtirish va resurslar sarfini kamaytirish kerak.

- **Ijtimoiy.** Asosiy muammo arzon uy-joylarning etishmasligi. Aksariyat mamlakatlarda, ayniqsa, kam ta’minlangan aholi qatlamlari uchun uy-joy taqchilligi muammosining mavjudligi. Shu nuqtai nazardan, mamlakatimizda birinchi galda aholining kam ta’minlangan qismi, xususan boquvchisini yo‘qotgan, chin yetimlar, imkoniyati cheklangan va shu kabi oilalalarning yashash sharoitlarini yaxshilashga alohida e’tibor qaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu muammoni hal qilish uchun ijtimoiy uy-joy dasturlarini ishlab chiqish, arzon va sifatli turar joy majmualarini yaratish, mavjud binolarda yashash sharoitlarini yaxshilash talab qilinadi.

- **Texnologik.** Zamonaviy uy-joy qurilishi madaniyati ham texnologik muammolarga duch kelmoqda. Yangi texnika va texnologiyalarning rivojlanishi bilan qurilish uchun yangi imkoniyatlar va talablar paydo bo‘ladi. Misol uchun, binolarni 3D bosib chiqarish uskunalari yoki aqlli boshqaruv tizimlari kabi innovatsion texnologiya va materiallardan foydalanish quruvchilar va dizaynerlardan yangi bilim va ko‘nikmalarni talab qiladi.

Bu muammoni hal etish uchun yangi texnologiya va innovatsiyalarni doimiy nazorat qilib borish, mutaxassislarni yangi malakalarga o‘rgatish va qurilishda ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash lozim bo‘ladi.

- **Iqtisodiy.** Hozirgi paytda uy-joy qurilish madaniyati ham iqtisodiy muammolarga duch kelmoqda. Turar joy binolarni qurish katta moliyaviy resurslarni talab qiladi hamda iqtisodiy qiyinchilik va bozor o‘zgarishlariga duch kelishi mumkin.

Ushbu muammoni hal qilish uchun samarali moliyaviy mexanizmlarni ishlab chiqish, investitsiyalarni jalb qilish, loyihalarni boshqarishni takomillashtirish va qurilish xarajatlarini kamaytirish zarur bo‘ladi.

Butun dunyoda globallashuv jarayoni jadallashgan bir vaqtda uy-joy qurilishi madaniyati rivojlanishda davom etmoqda. Bu o‘z navbatida iqtisodiyotni rivojlantirish uchun uy-joy qurilishining ahamiyatini belgilovchi yana bir muhim omil sifatida multiplikativ samaraga, ya’ni tog‘-kon, qurilish materiallari va metallurgiya sanoati hamda elektr jihozlari, kauchuk va plastmassa mahsulotlarini ishlab chiqarish, shuningdek, ijtimoiy soha rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratilishi, qurilish materiallari, transport va savdo xizmatlariga bo‘lgan ehtiyojning muntazam ortishiga, shuningdek yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va kommunal infratuzilmalarning ham yaxshilanishiga olib keladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, uy-joy qurilishi madaniyati jamiyat taraqqiyotining muhim tarkibiy qismidir. U turar joy binolarning sifati va estetik qiymatini belgilaydigan tarixiy an’analar, tamoyillar va qadriyatlarni o‘z ichiga oladi. Uy-joy qurilishi madaniyati ijtimoiy muhitni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi hamda aholi farovonligi va turmush darajasiga ta’sir qiladi. Shu bilan birgalikda, hozirgi uy-joy qurilishi va madaniyatining rivojlanishi atrof-muhit muammolari va jamiyat ehtiyojlari o‘zgaruvchanligi kabi turli muammolarga duch kelmoqda. Shuning uchun jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan barqaror va sifatli uy-joylarni yaratish uchun qurilish madaniyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish muhimligi bugungi kunning dolzarb mavzularidan biri bo‘lib qoladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib ta’kidlash joizki, bugungi kunda uy-joy qurilishi madaniyati rivojlanishinining istiqbolini quyidagi yo‘nalishlarda bo‘lishi tavsiya qilinadi:

- **Uy-joy qurilishida yangi texnologiyalardan foydalanish.**

Uy-joy qurilishida texnologiyaning rivojlanishi bilan binolarni loyihalash, qurish va boshqarish uchun yangi imkoniyatlar va vositalar paydo bo‘ladi. Bunda muhim yo‘nalish - bu energiya sarfini optimallashtirish, binolar ichidagi xavfsizlik va qulaylikni oshirish imkonini beruvchi aqlli texnologiyalar va binolarni boshqarish tizimlaridan foydalanish hisoblanadi.

- **Barqaror uy-joy qurilishini ta’minlash.**

Uy-joy qurilishi madaniyati atrof-muhit muammolari va ekologik barqarorlikka ko‘proq e’tibor qaratishi kerak bo‘ladi. Bu ekologik toza materiallardan foydalanish, energiya tejamkor qurilish, atrof-muhitga ta’sirni hisobga olishni o‘z ichiga oladi. Kelajakda uy-joy qurilishi ekologik jihatdan mas’uliyatli va barqaror bo‘lib, atrof-muhitga salbiy ta’sirlarini kamaytirish va barqaror yashash muhitini yaratishga yordam beradi.

- **Shahar infratuzilmasini rivojlantirish.**

Urbaniyazatsiya jarayoni kuchayishi va shahar muammolarining ko‘payishi bilan uy-joy qurilishi madaniyati shahar infratuzilmasini yaxshilashga qarab rivojlanishi kerak bo‘ladi. Bu qulay va xavfsiz shahar maydonlarini yaratish, transport infratuzilmasini, jumladan, jamoat transportini rivojlantirish va barqaror shahar hududlarini yaratishni o‘z ichiga oladi. Shahar infratuzilmasini rivojlantirish aholining turmush darajasi va sifatini yaxshilashga, transport muammolarini kamaytirishga va barcha aholi uchun qulaylik hamda foydalanish imkoniyatini ta’minlashga yordam beradi.

- **Innovatsion qurilish materiallaridan foydalanish.**

Uy-joy qurlishi madaniyatining rivojlanishi yangi qurilish materiallarillarini, yengil, ekologik toza va energiya tejamkor materiallarni doimiy izlash va ulardan foydalanish bilan ham bog‘liq. Shuning uchun ham qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan yangi qurilish materiallarini ishlab chiqish neft-gaz va boshqa qazilma manbalarga qaramlikni bir necha marotaba kamaytirishga olib keladi.

Umuman olganda, uy-joy qurilishi madaniyatining rivojlanishi istiqbollari yangi texnika va texnologiyalar, qurilish materiallari, buyumlari va konstruksiyalardan foydalanish, barqaror uy-joy qurilishi, shahar infratuzilmasini rivojlantirish va shu kabi qurilishdagi barcha innovatsiyalar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi hamda ushbu yo‘nalishlar kelajak uchun yanada samarali, barqaror va qulay turar joy binolarining barpo etilishiga yaqindan yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro‘yxati:

1. Kubaev S. O‘zbekiston hududida turar joy qurilishi madaniyati tarixi. https://www.researchgate.net/publication/371788318_istoria_kultury_stroitelstva_zilyh_pomesenij_na_territorii_uzbekistana
2. Культура строительства: основные принципы и важность в современном мире. https://nauchniestati.ru/spravka/kultura-stroitelstva/
3. Тьерри, Жоффруа Перенимать местную культуру строительства для повышения устойчивости жилых построек. https://www.un.org/ru/chronicle/article/21917
4. В 2023 году объемы строительства жилья увеличатся в 1,5 раза, количество домов будет доведено до 90 тысяч. https://yuz.uz/ru/news/v-2023-godu-obem-stroitelstva-jilya-uvelichatsya-v-15-raza-kolichestvo-domov-budet-dovedeno-do-90-tsyach
5. Статистический сборник “Строительство в Узбекистане”, г.Ташкент, 2017-2020 гг., 2018-2021гг., стр.71-73, стр.73-75, 2019-2022 гг., стр.71.
6. Статистический сборник “Узбекистан в цифрах”, г.Ташкент, 2017-2018 гг., стр. 85, 2018-2019 гг., стр.85, 2019-2020 гг., стр.80, 2020-2021 гг., стр.80, 2021-2022 гг., стр.80
7. www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali.
8. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
9. www.stat.uz - O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi.
10. www.mc.uz - O‘zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo‘jaligi vazirligi.

HUDUDLAR INVESTITSIYA MUHITINI OSHIRISH MUAMMOLARI

Akbarov Bekmurod Miryakubovich
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
O‘zbekiston Bank-moliya akademiyasi
Investitsiyalar va kapital bozori kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada hududlarning investitsion muhiti, ularning iqtisodiy rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning tutgan o‘rni, mamlakat hududlariga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish yo‘llari yoritilgan. Hududlar investitsiya muhitini oshirishning ilmiy-nazariy asoslari o‘rganib chiqilgan. Investorlar uchun investitsion muhit va mamlakat jozibadorligini namoyon etadigan reytinglar va hududlarning investitsion jozibadorligini aniqlash ko‘rsatkichlari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek hududlar investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: investitsion jozibadorlik, investitsion jozibadorlik indeksi, investitsiya muhiti, investitsion salohiyat, investitsiya, xorijiy investitsiya, reyting.

Abstract: The article describes the investment environment of the regions, the role of foreign investments in the economic development of the regions, ways of attracting foreign investments to the regions of our country. The scientific-theoretical basis of improving the investment environment of the regions has been studied. Ratings that show the investment environment and attractiveness of countries for investors and the elements of determining the investment attractiveness of regions are considered. Also, proposals and recommendations on increasing the attractiveness of the investment environment of the regions have been developed.

Key words: investment attractiveness, investment attractiveness index, investment climate, investment potential, investment, foreign investment, ratings.

Аннотация: В статье анализируются инвестиционный климат регионов, роль иностранных инвестиций в экономическом росте регионов, пути привлечения иностранных инвестиций в регионы нашей страны. Изучены научно-теоретические основы улучшения инвестиционной среды регионов. Рассмотрены рейтинги, которые показывают инвестиционную среду и привлекательность страны для инвесторов и элементы определения инвестиционной привлекательности регионов. Также разработаны предложения и рекомендации по повышению привлекательности инвестиционной среды регионов.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, индекс инвестиционной привлекательности, инвестиционный климат, инвестиционный потенциал, инвестиции, иностранные инвестиции, рейтинг.

KIRISH

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasidan ma’lumki, hududlarga investitsiyalarni jalb etishdagi asosiy mezonlardan biri – investitsiya muhitini yaxshilash, uning jozibadorligini ta’minlash, hududlardagi ishlab chiqarish infratuzilma tarmoqlari va ishlab chiqarish kuchlarini qulay tarzda joylashtirish orqali ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish hisoblanadi. Bugungi kunda “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi 2022-yilda pandemiyadan oldingi holatga qaytdi va 1,6 trln AQSH dollarni tashkil etdi. Bunda transchegaraviy bitimlar va xalqaro loyihalarni moliyalashtirish ko‘lami keskin kengaydi. Biroq rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiya muhitining tiklanishi zaifligicha qolmoqda. Hozirda dunyoda kechayotgan notinch ijtimoiy-siyosiy vaziyat oziq-ovqat, yoqilg‘i, moliyaviy inqirozlar va hali hanuzgacha davom etayotgan COVID-19 pandemiyasi hamda iqlim o‘zgarishlari investitsiya muhitidagi stressni yanada kuchaytirmoqda”.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda xorijiy investitsiyalarning o‘sishi asosan davlat kafolati ostida kirib kelayotgan mablag‘lar va xalqaro moliya tashkilotlarining kreditlari hisobiga yuz bermoqda. Ushbu hududlarda iqtisodiyotning raqobatdoshligini oshirish, investitsiya muhitini yaxshilash, investitsiya risklarini kamaytirish, kadrlar salohiyatini oshirish orqali investorlarning iqtisodiyotimizga bo‘lgan to‘liq ishonchini shakllantirishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tahlil qilinayotgan mavzu hududlar investitsiya muhitini bilan bog‘liq ekan, dastlab biz investitsiya muhitiga turli iqtisodchi olimlar tomonidan berilgan ta’riflar va ilmiy-nazariy qarashlarni qiyosiy tahlil qilamiz.

J. Deniyels va L. Radeba kabi olimlar “investitsiya muhiti” tushunchasini “biznes muhiti” tushunchasiga nisbatan o‘zaro sinonim sifatida baholab, o‘tgan asrning 70-80-yillardagi transmilliy korporatsiyalar (TMK) hozirda biznes muhiti talablariga moslashuv shartlarini to‘liq ko‘chirib olishga ulgurishganliklarini ta’kidlaydi.

Investitsiyalar, xorijiy sarmoyalar, investitsiya muhiti jozibadorligini oshirish masalalari N.Levensev, G.Kostyunina, Yu.Leonova, A.Neshitoy, I.Tkchayenko, Ye.Xazanovich va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan. Jumladan, N. Levensev va G. Kostyuninalar tomonidan xorijiy mamlakatlarning investitsiya siyosati, prinsiplari, ustuvor yo‘nalishlari, o‘ziga xos xususiyatlari hamda kapitalning xalqaro harakati kabilar ochib berilgan.

E. Xazanovchining ilmiy ishlarida iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda xorijiy investitsiyalarning roli, iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllari, qulay investitsiya muhitining chet el sarmoyalarini jalb qilishdagi roli tadqiq etilgan hamda xorijiy sarmoyalarni faol jalb qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Perniya Ernesto, Salas Djon Maykl Yan Sioson tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga asosan, investitsion muhit keng ma’noda investitsiyalar bilan bog‘liq daromad va xavflarga ta’sir qiluvchi mavjud va kutilayotgan siyosat, institutsional va xatti-harakatlar muhiti sifatida ta’riflanishi mumkin. Shuningdek mahalliy iqtisodchi-olimlardan A.Vaxabov, Sh.Xajibakiyev, N.Mo‘minovlar investitsiya muhiti to‘g‘risida quyidagilarni ta’kidlab o‘tadilar: “Investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo‘yilmalarining qaltislik darajasini va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig‘indisidir. “Investitsiya muhiti” kompleks, ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o‘sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valyuta siyosati, iqtisodiy o‘sish sur’atlari, inflyatsiya sur’atlari, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko‘rsatkichlarga ega.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorijiy investorlar biror bir mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarini kiritishi bilan bog‘liq bo‘lgan qarorlarni qabul qilishi uchun o‘sha mamlakat biznesni tashkil etish va uni yuritish uchun yaratgan shart-sharoitlari, investitsion muhitni sog‘lomlashtirish bo‘yicha olib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosati, xususan, xorijiy kompaniyalarning hech qanday moneliksiz kirib kelishi, faoliyat olib borishi uchun maxsus iqtisodiy zonalarning tashkil etilgani, soliq va boshqa moliyaviy imtiyozlarning mavjudligiga e’tibor qaratishadi.

Shuning uchun ham ko‘pgina rivojlangan transmilliy kompaniyalar (TMK) to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni biror bir mamlakat iqtisodiyotiga kiritishdan oldin xalqaro reyting agentliklari tomonidan e’lon qilinadigan, xususan, Jahon bankining “Biznesni yuritish”, Butunjahon iqtisodiy forumining “Global raqobatbardoshlik indeksi”, Tinchlik uchun jamg‘armasining “Davlatlarning faoliyatsizlik indeksi” kabi reyting ko‘rsatkichlariga jiddiy diqqat qaratishadi (1-jadval).

1-jadval: Investorlar uchun investitsion muhit va mamlakatlar jozibadorligini namoyon etadigan reytinglar*

Reyting	Reytingni tuzuvchi tashkilot	Baholanadigan parametr	Axborot manbai
Biznesni yuritish	Jahon banki	Biznesni yuritish uchun huquqiy muhit	Statistik va huquqiy axborotlar, ekspertlardan so‘rovnomalar
Global raqobatbardoshlik indeksi	Butunjahon iqtisodiy forumi	Mamlakatning ijtimoiy- iqtisodiy parametrlari	Statistik axborot va kompaniya rahbarlaridan olingan so‘rovnomalar
Davlatlarning faoliyatsizlik indeksi	Tinchlik uchun jamg‘armasi	Mamlakatda istiqomat qilayotgan aholi va faoliyat yuritayotgan kompaniyalar uchun mavjud risklar	Axborotni to‘plash va tahlil qilishning ichki tizimi

*Muallif tomonidan интернет saytlari asosida tayyorlangan. .http://www.doingbusiness.org,http://weforum.org,http://ffp.statesindex.org

Mamlakatning investitsion jozibadorligi bir qancha omillarga, ya’ni siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, tashkiliy-huquqiy va jug‘rofiy omillarga bog‘liqdir. Ushbu omillardan kelib chiqib, investorlar mamlakatga investitsiyani kiritish yoki kiritmaslik to‘g‘risida qaror qabul qilishadi. Jahon banki tomonidan “Doing Business” hisobotida turli mamlakatlarning 6700 dan ortiq ekspertlari tomonidan 189 ta mamlakatning biznesni yuritish bo‘yicha (jami 10 indikatori) reytingi e’lon qilib boriladi.

Mazkur reytingda aks etgan barcha ko‘rsatkichlarni ham mukammal deb bo‘lmaydi, albatta. Ularda quyidagi muhim omillar: makroiqtisodiy siyosat, infratuzilmalarning sifati, ishchi kuchining malakasi, valyuta kurslarining tebranib turishi, investorlarning fikri, korrupsiyaning xavfi va uning darajasi bilan bog‘liq omillar aks etmasdan qolgan.

Butunjahon iqtisodiy forumi tomonidan e’lon qilinadigan raqobatbardoshlik indeksida mamlakat va unda mavjud bo‘lgan institutlarning o‘rta muddatli davrda barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlash imkoniyatlari bo‘yicha ma’lumotlar e’lon qilib boriladi. Juda katta hajmdagi statistik ma’lumotlar banki va kompaniyalar boshqaruvchilaridan o‘tkaziladigan so‘rovnomalar asosida jami 113 nomdagi o‘zgaruvchilar bo‘yicha Global raqobatbardoshlik indeksi (The Global Competitiveness Index) hisoblab chiqariladi. Umumiy foydalanish mumkin bo‘lgan statistik ma’lumotlar jami ma’lumotlarning 1/3 qismini tashkil etadi, qolgani esa turli xildagi anketa-so‘rovnomalari asosida to‘planadi.

Hududning investitsion jozibadorligini aniqlashning usul va vositalari keltirilgan bo‘lib, foydalanilgan formulalar investitsiyalar jozibadorligini integral baholashga xizmat qiladi (2-jadval).

2-jadval: Investitsion jozibadorlikni aks etadigan ko‘rsatkichlar tizimi

Guruh Ko‘rsatkich	Innovatsion salohiyat (is)
1. Iqtisodiy jozibadorlik	Makroiqtisodiy barqarorlik (mb) Mehnat bozorining samaradorligi (mbs) Infratuzilmalarning sifati (is) Instutlarning sifat darajasi (isd) Ichki bozorning imkoniyati/hajmi (ibh) Texnologiyalarning rivojlanish darajasi (trd)
2. Huquqiy jozibadorlik	Huquqiy nuqtai nazardan biznes qilish uchun yaratilgan qulay sharoitlar
3. Investitsiyalash jarayonida risklar	Demografik bosimning darajasi (dbd) Olib borilayotgan siyosatdan va hayotdan norozi bo‘lgan aholining qatlami (nb) Davlat tuzilmalarida avj olgan korrupsiya holati (dtk) Inson huquq va erkinliklarining poymol bo‘lish darajasi (ihepb) Yuqori boshqaruv guruhlarining ta’sir ko‘rsatish darajasi (ybog) Davlat xavfsizlik organlarining ta’sir ko‘rsatish darajasi (dxot) Boshqa davlat/hududlarning ta’sir ko‘rsatish darajasi (bt)

*Schwab K. World Economic Forum: The Global Competitiveness Report. Geneva: World Economic Forum, 2015.

Butunjahon iqtisodiy forumi iqtisodiy jozibadorlikni aniqlashda quyidagi formuladan foydalanadi:

$$IJ = mb + mbs + is + isd + ibh + trd + is$$

IJ – iqtisodiy jozibadorlik bo‘yicha davlatga berilgan ball.

Huquqiy jozibadorlikni aniqlashda biznesni yuritish reytingidan foydalaniladi.

$$HJ = \frac{1}{DB}$$

Bu yerda: HJ – huquqiy jozibadorlik;

DB – Doing businessda davlatning reytingi.

$$HJ = \frac{1}{dbd + nb + dtk + ihepb + ybog + dxot + bt}$$

Bu yerda, risk-investitsiyalash jarayonida riskning mavjudlik darajasi: ko‘rsatkich qiymati qanchalik katta bo‘lsa, kapital qo‘yilmalarni joylashtirishda risk darajasi shunchalik kichik bo‘ladi.

Navbatdagi loyiha – Tinchlik jamg‘armasi (The Fund for Peace) tomonidan 12 ta tamoyil asosida uchta guruhga (iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy) bo‘lgan holda, investitsion muhitni anglatuvchi davlatning faoliyatsizlik indeksidir. Ijtimoiy guruh doirasida demografik bosim darajasi, migratsiya darajasi, hayotdan norozi bo‘lganlar soni, davlatdan chiqib ketgan emigrantlar; iqtisodiy guruh doirasida iqtisodiy o‘sishning nomutanosibligi, iqtisodiy beqarorlik darajasi; siyosiy guruh doirasida davlat tuzilmalarining kriminalga aloqadorligi, jamoat tashkilotlari xizmatining sifati, inson manfaatlari va qonunlarning poymol bo‘layotganligi, turli guruh va urug‘larning ta’sir doirasi, boshqa davlatlarning mamlakatning ichki ishlariga aralashuvi kabi omillar inobatga olinadi.

Investitsiya muhiti juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammolar va masalalarni o'z ichiga qamrab oladi. Investor tomonidan ma'lum bir davlatga investitsiya qilishning qulay va noqulay tomonlari baholanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi.

Investitsiya muhitining har tomonlama va chuqur tahlil qilinishi asosida investitsiya riski aniqlanadi. Investitsiya muhiti va tavakkal darajalari bir-birlariga teskari nisbatdadir. Ya'ni investitsiya muhiti qanchalik qulay bo'lsa, investorning tadbirkorlik riski shunchalik past darajada bo'ladi va bu investorlarning kirib kelishini ko'paytiradi. Aksincha, investitsiya muhiti noqulay bo'lsa, risk darajasi yuqori bo'ladi. Bu esa investitsiya qabul qiluvchi tomonning sarf-xarajatlari o'sishiga olib keladi [8].

Ma'lumki, har bir hududga xos tabiiy, iqlim shart-sharoiti, iqtisodiy resurslarning taqsimlanish xususiyatlari ularning moliyaviy-investitsion salohiyatiga ta'sir etadi. Ushbu hududlarga xos xususiyatlar asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar va, xususan, xorijiy investitsiyalarning tarmoq tarkibi bo'yicha ham hududiy faqlanishlarni keltirib chiqaradi.

Investitsiyalar samarasini mezo darajada baholash uchun investitsiya multiplikatoridan foydalaniladi. Multiplikator samarasi koeffitsiyenti hududlar iqtisodiyot tarmoqlariga kiritilayotgan investitsiyalar hajmining o'sishi orqali yalpi hududiy mahsulot hajmi o'sishiga erishilishini ifodalaydi. Investitsion faollik ko'rsatkichlari Spearman korrelyatsiya koeffitsiyentlari yordamida hisoblab chiqilgan reyting natijalari 3-jadvalda ifodalangan.

3-jadval: O'zbekiston Respublikasi hududlarida investitsiyalarni boshqarish tizimini baholash natijalari*

Hududlar	Hududda investitsion salohiyatni boshqaruv samaradorligi koeffitsiyenti (K1)	Hududda investitsion faollik darajasi bo'yicha koeffitsiyenti (K2)	Hududga jalb etilgan sarmoyaning daromadlilik ko'rsatkichlari (K3)	Reyting	
				r (sp) ko'rsatkich	Rang
Andijon	12,96	2,16	16,38	0,345	C
Buxoro	5,94	3,24	8,44	0,150	C
Jizzax	8,1	2,97	13,33	0,431	C
Qashqadaryo	6,48	1,89	12,27	-0,577	A
Navoiy	8,64	1,89	13,07	-0,473	A
Namangan	10,26	1,08	12,42	0,518	C
Samarqand	7,02	1,62	15,18	0,564	C
Surxondaryo	7,56	1,89	9,63	-0,086	A
Sirdaryo	7,56	1,08	9,54	0,100	B
Toshkent	7,02	1,62	12,90	0,086	B
Farg'ona	7,56	2,7	14,16	-0,441	A
Xorazm	6,48	2,7	9,72	0,132	B
Toshkent sh.	6,48	2,16	19,18	0,709	C

* Muallif ishlanmasi.

Hududlarning investitsion jozibadorlik indeksi oltita element asosida hisoblanadi va shu bo'yicha integral indeks aniqlanadi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, hududlarning investitsion jozibadorligini uchta guruhga bo'lish mumkin: investitsiya muhiti juda yaxshi bo'lgan guruh; investitsiya muhiti o'rta darajada bo'lgan guruh; investitsiya muhiti darajasi juda past bo'lgan guruh. Buni biz quyidagi jadval ma'lumotlaridan bilib olishimiz mumkin (4-jadval).

4-jadval: Hududlarning investitsion jozibadorligini aniqlash elementlari*

№	Hududlar	Hududning umumiy iqtisodiy rivojlanish darajasi	Hududning moliyaviy resurslar bilan ta'minlanishi	Investitsion infratuzilmaning rivojlanish darajasi	Huduning demografik tavsifi	Institsional o'zgarishlar va rivojlanish darajasi	Hududning investitsion faoliyat xavsizligi darajasi	Mutloq integral ko'rsatkich
1.	Qoraqalpog'iston	0,0064	0,121	0,085	0,222	0,559	0,535	0,234
2.	Andijon	0,341	0,151	0,276	0,426	0,560	0,594	0,367
3.	Buxoro	0,304	0,144	0,165	0,413	0,509	0,511	0,315
4.	Jizzax	0,198	0,049	0,075	0,388	0,496	0,506	0,151
5.	Qashqadaryo	0,362	0,542	0,266	0,382	0,370	0,386	0,382
6.	Navoiy	0,536	0,189	0,218	0,348	0,348	0,439	0,338
7.	Namangan	0,141	0,118	0,183	0,374	0,531	0,554	0,285
8.	Samarqand	0,181	0,234	0,154	0,401	0,607	0,522	0,322
9.	Surxondaryo	0,150	0,101	0,104	0,324	0,549	0,422	0,250
10.	Sirdaryo	0,185	0,037	0,147	0,320	0,317	0,723	0,247
11.	Toshkent	0,434	0,197	0,366	0,493	0,611	0,362	0,404
12.	Farg'ona	0,317	0,241	0,331	0,470	0,289	0,573	0,347
13.	Xorazm	0,171	0,113	0,199	0,310	0,529	0,535	0,284
14.	Toshkent sh.	0,837	0,793	0,701	0,820	0,580	0,845	0,755

* Asqarova M.T., Hakimov H.A. Makroiqtisodiy siyosat. O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2016. 314 b.

*Birinchi guruh*ga Toshkent shahri, Toshkent, Qashqadaryo, Andijon va Farg'ona viloyatlari kiradi hamda ular investorlar uchun eng qulay investitsion imkoniyatlarga ega hudud hisoblanadi (indeks 0,755-0,347). Investitsion jozibadorlikning yuqori bo'lishi ushbu hududlarda tabiiy ijtimoiy-iqtisodiy salohiyat, infratuzilma, jumladan, transport va axborot-kommunikatsiya tarmoqlarining rivojlanish darajasi yuqoriligi bilan belgilanadi [9].

*Ikkinchi guruh*ni Samarqand, Buxoro, Navoiy va Namangan viloyatlari tashkil etadi (indeks 0,322-0,288). Ushbu hududlar xorijiy investorlarning qazib oladigan va qayta ishlaydigan korxonalar faoliyat ko'rsatayotganiga qiziqishi bilan belgilanadi.

*Uchinchi guruh*ga nisbatan kam rivojlangan hududlar – Xorazm, Surxondaryo, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi kiradi (0,284-0,234). Bu hududlarda boshqa hududlarga nisbatan mavjud infrastruktura holatining yetarli darajada rivojlanmaganligi, tabiiy iqtisodiy, investitsiya muhitining a'lo darajada emasligi mazkur hududlarga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda davlatning ishtiroki yuqori bo'lishi lozimligini belgilaydi.

Mamlakat hududlariga xorijiy investorlarni keng jalb qilishda hududlarning investitsion jozibadorlik ko'rsatkichidan tashqari boshqa bir nechta alohida ko'rsatkichlar orqali ham hududning iqtisodiy-investitsion salohiyatini aniqlash mumkin bo'lib, ular, eng avvalo, investitsiya faoliyatiga doir (umumiy) hududiy huquqiy asoslarning yaratilganligi hamda amal qilish darajasi, hududlarning yalpi hududiy mahsuloti, tadbirkorlikni boshlash va ishbilarmonlik muhiti indeksi, hududlardagi mavjud infrastruktura hamda ishchi kuchining malakasi, tabiiy resurslar salohiyati va boshqalardir. Har bir investor hududlarga berilgan alohida imtiyoz yoki qo'shimcha yengilliklar bor yoki yo'qligi bilan ham qiziqadi. Hududlarda yuqoridagi ko'rsatkichlarning talab darajasida ekanligi esa investor uchun kafolat vazifasini bajaradi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot doirasida quyidagi xulosalarni shakllantirishga muvaffaq bo‘lindi:

1. O‘zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini inobatga olgan holda, Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan har bir hududning (viloyatlar, Toshkent shahri va Qoraqalpog‘iston Respublikasi) investitsion muhit jozibadorligi bo‘yicha “Yillik statistik xarita” e’lon qilib borilishini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir. Ushbu xaritadan quyidagi ko‘rsatkichlarning joy olishi maqbul hisoblanadi: investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi; hududning rivojlanish salohiyati; soliq siyosatining asosiy tarkibiy qismlari; hududning tabiiy- geografik va infrastruktura salohiyati; fuqarolik indeksi va boshqalar. Bunda aholining ijtimoiy faolligi, boshqaruv samaradorligi, ta’lim olish va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati, turli xildagi ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlarga ega bo‘lishlik, ularning ochiqligi, mahalliy hokimiyatning aholi bilan yaqinligi va hamkorligi bilan bog‘liq bo‘lgan tarkibiy ko‘rsatkichlar qamrab olinadi.
2. Mamlakat hududida mavjud tabiiy-resurs salohiyatini hisobga olgan holda, hududiy investitsiya siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish. Bunda tabiiy-resurs, iqtisodiy, investitsion salohiyati yuqori bo‘lgan Toshkent shahri, Toshkent, Samarqand, Farg‘ona viloyatlariga imtiyozlar nisbatan kam yoki umumiy bo‘lgan qattiq investitsiya siyosatini, Jizzax, Sirdaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog‘iston kabi hududlarga esa imtiyozlari nisbatan ko‘proq bo‘lgan yengilroq investitsiya siyosatini amalga oshirish.
3. Ishchi kuchiga talab yuqori hududlar va ish o‘rinlari kam hududlarda alohida imtiyozlar joriy qilish (misol uchun, Farg‘ona, Namangan va Andijon viloyatlarida ishchi kuchi soni ko‘pligi va ish o‘rni o‘rtasida nomutanosiblik mavjudligi bois yaratilgan har bir ish o‘rni uchun imtiyozlar berish) lozim.
4. Hududlar investitsiya muhitini oshirish bo‘yicha quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Respublika iqtisodiyotiga bevosita kapital mablag‘larni keng jalb qilishni ta’minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni muntazam takomillashtirish;
- Respublikamizga jahon darajasidagi texnologiyani yetkazib berayotgan, iqtisodiyotning zamonaviy tarkibini vujudga keltirishga ko‘maklashayotgan xorijiy sarmoyadorlarga imtiyoz va preferensiyalarni taqdim etish tizimini takomillashtirish;
- O‘zbekistonning bir qator xalqaro reytinglarda ishtirokini ta’minlash va mavjud reyting ko‘rsatkichlarida egallagan o‘rnining pastligiga qarshi ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va kompleks tadbirlarni amalga oshirish;
- Investitsion muhit jozibadorligiga ta’sir ko‘rsatadigan omillarni aniqlash, ularning ta’sir doirasini aniq hisoblab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. World Investment Report 2022. International tax reforms and sustainable investment. – https://unctad.org/publication/world-investment-report-2022
2. Дэниэлс Дж.Д., Радеба Л.Х. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции. 4-е.изд. – М.: Дело ЛТД, 2014. – 438с.
3. Левенцев Н.Н., Костюнина Г.М. Международное движение капитала: инвестиционная политика зарубежных стран: учебник. – М.: Экономист, 2007. – 368 с.
4. Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции: учебное пособие. – М.: КноРус, 2013. – 311 с.
5. Pernia Ernesto M.; Salas John Michael Ian Sioson (2005) : Investment climate and regional development in the Philippines, UPSE Discussion Paper, No. 2005,01, University of the Philippines, School of Economics (UPSE), Quezon City
6. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar: o‘quv qo‘llanma. – T.: Moliya, 2010. – B. 153.
7. The Failed States Index Rankings. URL: – http://ffp.statesindex.org/rankings
8. Пинали Э. Инвестиционный климат и частный сектор. // Экономическое обозрение. 2005. №9.
9. Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi: nazariya, metodologiya va amaliyot. Monografiya. BMA. 2017. 208-b.

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI ELLIKQAL’A TUMANIDA TURIZM KLASTERINI JORIY QILISH MEXANIZMI

Norchayev Asatullo Norbo‘tayevich
I.f.d. (DSc), TDIU professori

Annotatsiya: Ilmiy maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistik-rekreatsion klasterni tashkil qilish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. Turistik-rekreatsion klasterni tashkil qilishda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanining turistik resurslari va infrastrukturaning holati, uning turistlarga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari baholangan. Shundan kelib chiqan holda, maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turizm rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash, turistlarga sifatli xizmat turlarini ishlab chiqish bo‘yicha taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, klaster, rekreatsiya, resurslar, infratuzilma, Aqchako‘l, xizmatlar, sog‘lomlashtirish.

Abstract: In this article, some research has been conducted on organizating a tourism recreational cluster as a case of the Ellikkala district of the Republic of Karakalpakstan. The nature of tourist resources and tourism infrastructure of the Ellikkala district of the Republic of Karakalpakstan, as well as its potentials of providing services for tourists, have been evaluate to organize the tourism recreational cluster. Based on statement above-mentioned, the research article defines general suggestions and recommendations in order to determine the directions of tourism development and to develop service quality for tourists in the Ellikkala district of the Republic of Karakalpakstan.

Key words: tourism, cluster, recreation, resources, infrastructure, Aqchakol, services, health improvement.

Аннотация: В научной статье проведено исследование по организации туристско-рекреационного кластера в Элликкалинском районе Республики Каракалпакстан. При организации туристско-рекреационного кластера оценено состояние туристических ресурсов и инфраструктуры Элликкалинского района Республики Каракалпакстан, а также его возможности по оказанию услуг туристам. На основе этого в статье описаны предложения и рекомендации по определению направлений развития туризма в Элликкалинском районе Республики Каракалпакстан, а также развития качественного обслуживания туристов.

Ключевые слова: туризм, кластер, рекреация, ресурсы, инфраструктура, Акчаколь, услуги, оздоровление.

KIRISH

Hozirgi kunda Qoraqalpog‘iston Respublikasida turizm infratuzilmasini rivojlantirishning asosiy muammolardan biri mintaqa turizmi rivojlanish yo‘nalishlarini ishlab chiqishda asosiy e’tibor nimalarga qaratilishini o‘rganish masalasi dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shundan kelib chiqqan holda izlanishlarimiz ko‘rsatishicha, xizmatlar ko‘rsatishni yaxshilash sifatida klasterning imkoniyatlaridan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Mintaqaviy turistik klaster bir qator o‘ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadigan tizimdir. Mintaqaviy klasterni shakllantirishning muhim sharti xo‘jalik yurituvchi subyektlarning geografik yaqinligi hisoblanadi. Muhim sohalarda ishlab chiqaruvchi va qo‘llab-quvvatlovchi tarmoqlar, tashkilotlarning bir qancha firmalari to‘planmoqdaki, ular ishlab chiqarish miqyosida va turli-tumanlik bo‘yicha, shuningdek axborotlarni va resurslarlarni iqtisod qilishni ta’minlamoqda. Ular o‘rtasidagi munosabatlarning “quyuqlashishi” sababli mintaqaviy klasterlar juda katta raqobatbardoshlikka erishadi.

Bu borada 2022–2026-yillarga amalga oshirilishi belgilangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasining asosiy maqsadlarida biri sifatida ko‘rsatilgan “O‘zbekiston bo‘ylab sayohat qiling” dasturi doirasida mahalliy turistlarni 12 millionga, xorijiy turistlarni 9 millionga yetkazish[1] uchun infratuzilmani qayta ko‘rib chiqish belgilab berildi. Bunda turistik xizmatlar sifatini oshirishda innovatsion texnologiyalarni keng qo‘llash orqali mamlakatimizga xorijlik turistlar tashrifini keskin ko‘paytirish, xizmatlar eksportini bir necha bor ko‘paytirish,

1 https://lex.uz/. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. (Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son, 18.03.2022-y., 06/22/89/0227-son, 21.04.2022-y., 06/22/113/0330-son; 10.02.2023-y., 06/23/21/0085-son; 03.01.2024-y., 06/24/221/0003-son).

mahalliy aholining daromadlarini oshirish, xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son, 2021-yil 9-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6165-son Farmonlari, 2023-yil 27-iyuldagi “Turizm yo‘nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-238-son, 2023-yil 26-apreldagi “Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy turistlar sonini yanada oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-135-son qarorlari hamda sohaga oid boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish talab etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Respublikamizda turizmni rivojlantirish bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilayotgan bo‘lib, ularda asosan yangi xizmat turlarini joriy qilish turlicha talqin qilingan va ta’riflangan, lekin ularning har bittasida ist’molchiga yo‘naltirilganligi asosiy o‘ringa ega. Biz mazkur xulosalarga asoslanish maqsadga muvofiqligini ta’kidlab, bu borada ayrim muassasalarda tadqiqot olib borilayotgan mualliflarning fikri va mulohazalarini tahlil qilib, ularning natijalarini umumlashtirib, takomillashtirish to‘g‘risidagi mulohazalarimizni qisqacha bayon qilamiz.

Turizm biznesiga yo‘naltirilgan ilmiy izlanishlar jahonning yetakchi ilmiy markazlari va oliy ta’lim muassasalari, jumladan, Stanford University, Princeton University, Harvard University (AQSh), Cambridge University (Buyuk Britaniya), Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Universidad Complutense (Ispaniya), University of Munster (Germaniya), Sejong University, Korea Development Institute (Janubiy Koreya), Tailors University (Malayziya), Gazi University (Turkiya) olib borilmoqda. Bu muassasalarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida bir qator ilmiy adabiyotlar nashr qilingan bo‘lib, turistik mintaqalarda klasterlarni tashkil qilish borasidagi tashkiliy omillarga va jaryonlarga yetarlicha e’tibor qaratmagandir.

Shu jumladan mamlakatimiz olimlaridan Q.X.Abdurahmanov, N.T.To‘xliyev, M.Q.Pardayev, A.A. Eshtayev, A.M.Abduvohidov, M.T.Aliyeva, , D.X.Aslanova, B.N.Navro‘z-zoda, O.M.Pardayev, B.H.To‘rayev, O.H.Xamidov, B.Sh.Safarov, N.S.Ibragimov, A.T. Mirzaevlar turistlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga ta’sir etuvchi omillar aniqlashga katta hissa qo‘shgan.

Ta’kidlash kerakki, hozirgi vaqtda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga oid tadqiqotlar olib borilmagan bo‘lib, bu borada izlanishlar olib borilishi kerak bo‘lgan ishlarning ko‘lami keng bo‘lib, turistik xizmatlarning bir-biriga mutonasib rivojlanishini ta’minlashimizda atroflicha belgilangan xalqaro tajribalarini ham hisobga olishimiz lozim.

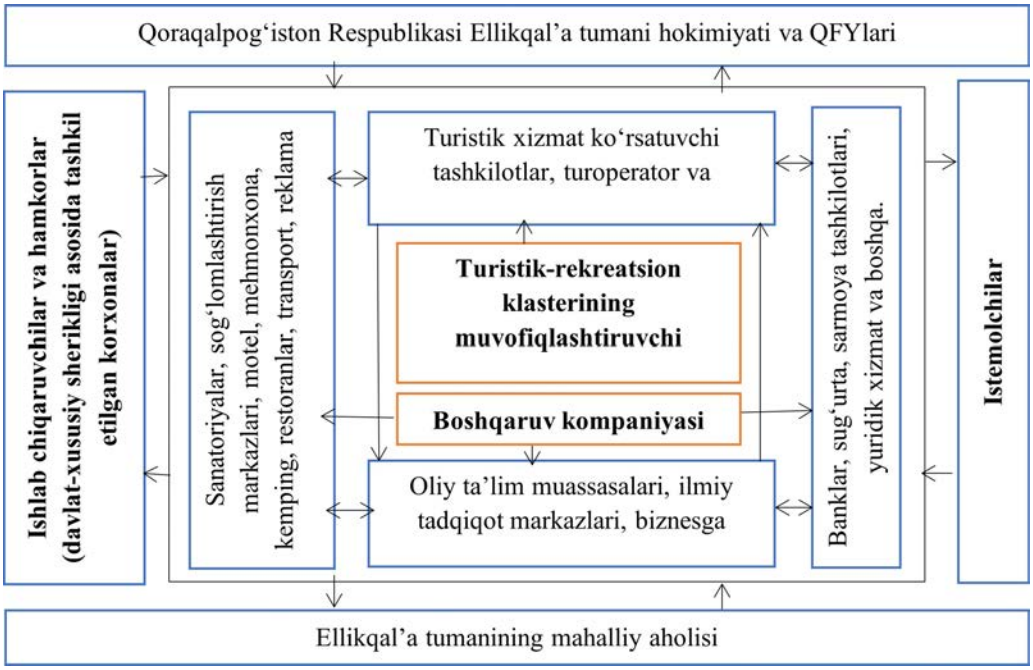
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistlarga sifatli xizmat ko‘rsatishni amalga oshirishda yaqin yillarda kutilayotgan o‘zgarishlarni hisobga olish va shu orqali turizmning rivojlanishini yaxlit infratuzilma sifatida o‘rganish metodologiyasi qo‘llanilib, bu borada mutaxassislar fikrini o‘rgangan holda, kuzatish, qiyoslash, emperik tadqiqot, tizimli va qiyosiy tahlil hamda ekspert baholash kabi usullari orqali turizm infratuzilmasining tarkibiy qismlarining rivojlanishi yo‘nalishlarini belgilab berish usuli taklif etilgandir. Shuningdek, yaqin yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumani turizmi rivojlanishi yo‘nalishlarining ustivor vazifalariga oid xulosalar qilingan va turistlarga xizmat ko‘rsatishni takomillashtirishga oid aniq tavsiyalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

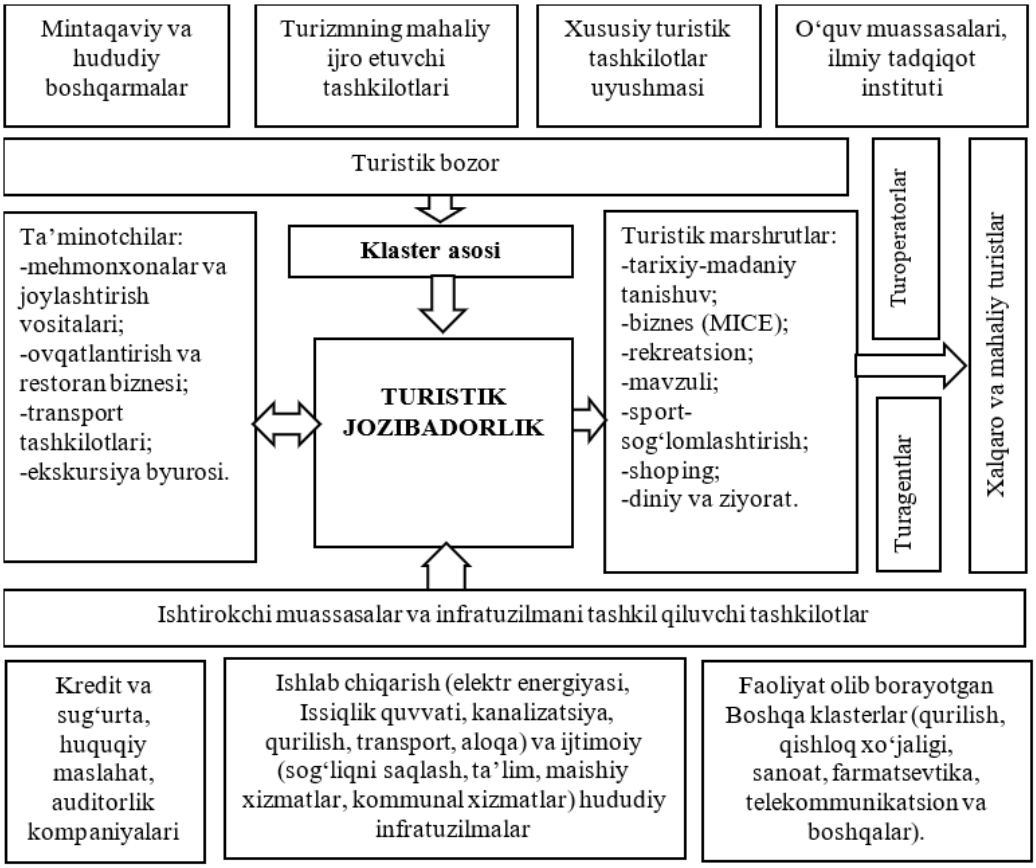
Mintaqaviy klasterlarni tashkil qilishda davlat-xususiy hamkorlik tamoyillari asosida tashkil etish uning tezroq rivojlanishiga yordam beradi. Amaliyotda samaradorlikni namoyon etuvchi davlat va xususiy sektorlar o‘rtasidagi aloqalarning turli shakllari, modellari va mexanizmlari mavjud. Davlat klasterning turli omillari uchun platforma yaratish yo‘li bilan joylarda klaster tashabbuskorligining rivojlanishiga, xodimlarga qo‘shimcha ta’lim berish va ularni qayta tayyorlash dasturlarini amalga oshirish orqali mahalliy ishchi kuchining malakasini oshirish, xorijlik tashrif buyuruvchilarni jalb qilish maqsadida mintaqa brendini yaratish va boshqalarga yordam beradi.

Mintaqalarni rivojlantirish uchun ustuvor tarmoqlarda klaster-larni nafaqat o‘rta muddatli, balki uzoq muddatli, strategik istiqbolli, globallashtirish va xalqaro raqobat jarayonlarining rivojlanishi nuqtai-nazaridan yaratish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun, hududiy rivojlanishning strategik maqsadlariga iqtisodiyotning raqobatdosh tuzilmasini shakllantirishga klasterli yondashuv doirasida erishish uchun yuqorida keltirilgan qoidalarni amalga oshirish mumkin. Qo‘shimcha qiymat yaratish jarayonida o‘zaro bog‘liq klasterlarni tashkil etishda ishlab chiqaruvchi korxonalar, yordamchi va infratuzilmaviy tashkilotlar yuqori texnologik va raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish uchun shahobchalarga bo‘linib ketgan tarmoqlarga birlashadilar.

1-rasm: Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistik-rekreatsion klasterning tuzilmasi[2]

Klasterni tashkil qilishda birinchi navbatda jozibadorlik nuqtai-nazaridan yondoshish talab etiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlari bo‘yicha olib borilgan izlanishlarda Ellikqal’a tumani turistik jozibadorlikka egaligi aniqlandi. Klasterni aynan shu tuman miqiyosida shakllantirish belgilab olindi.

2-rasm: Ellikqal’a tumanidagi tashkil qilinishi kutilayotgan klasterning jozibadorlik tamoyiliga asoslangan konseptual ko‘rinishi[3]

2 Muallif tomonidan tavsiya etilayotgan klasterning umumiy tuzilishi.
3 Muallif tomonidan tavsiya etilayotgan klasterning jozibadorlik tamoyillariga asosan tuzilishi.

So‘nggi yillarda tuman fuqarolariga yaratilayotgan shart-sharoitlar natijasida mahalliy aholining o‘z tumani hududida dam olishga bo‘lgan qiziqishi ortib bormoqda, ammo ko‘plab rekreatsion hududlarida turistik infratuzilmalar etarlicha rivojlanmaganligi natijasida bu ko‘rsatkich cheklangan miqdorda qolmoqda. Bu imkoniyatlarni yanada oshirish maqsadida tadqiqotimiz orqali Ellikqal’a tumanidagi yuqori turistik salohiyatini hisobga olgan holda turizmni rivojlantirishning yangi shakli ixtisoslashtirilgan turistik-rekreatsion klasterlarni tashkil etishni nazarda tutadi.

1-jadval: Ellikqal’a tumani turistik-rekreatsion salohiyatining SWOT-tahlili[4]

	Ichki	Tashqi
Ijobiy	**Kuchli taraflari**	**Imkoniyatlar**
	Klaster hududining hamma-bopligi; turistlarning xavfsiz etib kelishi; ekologik toza tabiat; noyob flora va faunalarning mavjudligi; beqiyos madaniy-tarixiy resurslar; tibbiy-sog‘lomlashtirish resurslari; beqiyos turistik-rekreatsion; qulay tabiiy va iqlimiy sharoitlar; milliy va tabiiy yodgorliklar; respublikaning qulay avtotransport yo‘llari tugunida joylashganligi.	Tuman dam olish uchun jozibali joy sifatida joylashtirish; joylashtirish vositalari binolarini qurish ; turistik-rekreatsion infratuzilmani shakllantirish; transport, muhandislik, ijtimoiy, axborot va telekommunikatsiya infratuzilmasini shakllantirish; milliy oshxona, texnik xizmatlarni yaratish; yo‘l va yo‘l chetidagi infratuzilmalarni rivojlanishi; salohiyatli investorlarning mavjudligi; aholi turmush darajasini yuqoriligi, dam olish kunlarining ko‘pligi.
Salbiy	**Kuchsiz taraflari**	**Tahdidlar**
	Transport, muhandislik, ijtimoiy, axborot va telekommunikatsiya infratuzilmasining rivojlanmaganligi; kadrlarning tajribasizligi, xizmat ko‘rsatish-ning sifatsizligi; turxizmatlar narxining doimiy oshishi, xizmatlarni taqdim etish sifatining narxga javob bermasligi; past iqtisodiy salohiyat; turistik klasterni shakllantirish uchun davlat va turistik firmalar birgalikdagi harakatining muvofiqlashtiril-maganligi; hududiy brendning yo‘qligi.	Tumanning xorijiy va mahalliy omaviy axborot vositalari tomonidan yaratilgan turizm uchun qulayliklarning etarlicha talqin qilinishi va tasvirlash; tumanning bir necha o‘n yillar davomida iqtisodiy rivojlanishi etarlicha emasligi; turistlarning yanada rivojlangan infratuzilmaviy hududlarga chiqib ketishi; xizmat ko‘rsatish siftining beqarorligi.

Tumanda ixtisoslashtirilgan turistik-rekreatsion klasterni tashkil qilishda ichki imkoniyatlardan kelib chiqan holda birinchi navbatda davlat, xususiy sektor, tadqiqot va ta’lim muassasalarining o‘zaro munosabatlarini kuchaytirish, shuningdek ishlab chiqarish miqyosining natijasi, yagona marketing strategiya, reklamaga ketgan xarajatlar, asosiy va qo‘shimcha brendlarni yaratish hisobiga barcha tizimlarning samarali ishlashiga imkon yaratish kerak.

Shu bilan birgalikda klaster tuzilmasiga uning barcha ishtirokchilari uchun umumiy bo‘lgan muvofiqlashtiruvchi kengashning va klasterning tizim integratorlari sifatida faoliyat yurituvchi yetakchi kompaniyalarning kiritilishi innovatsiyalarning samarali klasterlararo transferini, keng miqyosli investitsion loyihalarni amalga oshirish hisobiga yangi bozorlarni o‘zlashtirish hamda diversifikatsiyalangan turistik mahsulotni yaratishni ta’minlaydi.

Tumanda turistik–rekreatsion klasterni tashkil qilishga ehtiyoj tug‘ilishining asosiy sababi, hudud boy turistik imkoniyatlarga ega bo‘lishiga qaramasdan undan foydalanish darajasi juda past ko‘rsatkichlarga egaligidir. Buni tashrif buyurgan xorijlik turistlar sonidan ham ko‘rsa bo‘ladi. 2022-yilda 7250 ta xorijiy sayyohlarga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lib, xizmat ko‘rsatishdan 31250 AQSh dollari miqdorida tushumga erishilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich mintaqa salohiyatiga umuman mos kelmaydi.

Tumanda katta turistik resurslarga egaligiga qaramasdan shu kungacha turizm veb-saytini yaratish ishlari oxirigacha etkazilmagan. Bu o‘z-o‘zidan hozirgi raqamli innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilinayotgan vaqtdagi talablarga (xorijlik turistlar izlagan narsasini veb-saytdan topa olmaydi) javob bermaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mavjud turistik infratuzilmaning miqdori va sifatini, transport vositalari imkoniyatlari, geografik joylashuvi, turistik xizmatlarning turli-tumanligi va istalgan turini yaratish imkoniyatlarini tahlil qilinishi natijasida “Ellikqal’a turistik-rekreatsion klasteri”ga tumandagi joylashgan turistik obyektlar va xizmat ko‘rsatuvchi subyektlarni kiritish mumkinligi aniqlandi. Ularning turistik ixtisosligi, tabiiy-iqlim sharoitlari va joylashtirish hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko‘ra bir-biridan deyarli farq qilamasligi ularni bir klaster tizimga birlashtirish imkoniyatini yaratadi.

4 Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalari.

Tumanda klasterni rivojlantirishning asosi qilib olinayotgan rekreatsion-sog‘lomlashtirish yo‘nalishi bo‘yicha imkoniyatlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, bu borada sog‘lomlashtirish obyektlarining nisbatan rivojlangan infratuzilmasi borligini ko‘ramiz.

Klasterga kiritilishi taklif qilinayotgan hududlarda sog‘lomlashtirish obyektlarining joylashuvi bo‘yicha, asosan Aqchako‘lni olishimiz maqsadga muvofiqdir.

Tashkillashtirilishi taklif qilinayotgan klaster turistik-rekreatsion salohiyatidan foydalanish ularning raqobatbardoshligini va butun mavsum davomida dam oluvchilarga turistik va rekreatsion xizmatlarni xalqaro miqyosda taqdim etishni ta’minlash imkonini beradi.

Bu boradagi tahlillar ko‘rsatishicha, tumanning Ayozqal’a hududida (tarixiy, madaniy-ma’rifiy va biznes-turizmi), Tuproqqal’a hududida (etnografiya, ekologik, safari), Aqchako‘l hududida (tibbiy-sog‘lomlashtirish, ekologik, sarguzasht va ekzotika, qishki sport turlari, suv sporti turizmi) turlaridan yil davomida foydalanish imkoniyatini tug‘diradi.

2-jadval: Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistik-rekreatsion klasterida turizmni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari[5]

Obyektlar nomi	Turizm turlari	Turizm ixtisosligi
Aqchako‘l	Sog‘lomlashtiruvchi	Plyaj turizmi
Ayoz qal’a	Madaniy	Etnografik turizm (xalq og‘zaki ijodi)
Tuproqqal’a	Madaniy-tarixiy	Milliy urf-odatlar xalq o‘yinlari (mehmon kutish, ot va tuyalarda sayr va boshq.)

Umuman olganda, klaster tumanning o‘z raqobatbardoshligini ta’minlash uchun, ya’ni o‘n, yigirma yil va undan ko‘proq davrda turistik korxonalarni rivojlantrish bo‘yicha uzoq muddatli strategiyani yaratish uchun haqiqiy imkoniyatdir. Bu yerda muvaffaqqiyatga erishishning asosiy omillari biznes rahbarlarining faol pozitsiyasi va mintaqadagi turli tashkiliy guruhlarning manfaatlari orasidagi ijobiy hamkorlikdir. Shunday ekan, klasterning muvaffaqiyat kaliti bo‘lib taraqqiy etgan raqobat, samarali boshqaruvga yo‘naltirilganlik va mintaqa ma’muriyati tomonidan ko‘rsatiladigan ko‘mak hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turistik-rekreatsion klasterni joriy qilishdan asosiy maqsad, birinchi navbatda ichki va tashqi turizmni keng targ‘ib qilish, ichki turistik yo‘nalishlar bo‘yicha xizmatlarni faollashtirish va shu orqali vaqtdan unumli foydalangan holda ichki turizm infratuzilmasini yaxshilab olish imkoniyatini yaratish;

- turistik kompaniyalar, mehmonxonalar, kafe, restoranlar faoliyatini yo‘lga qo‘yishda imkon darajasida ularga ichki turizmni qo‘llab-quvatlash orqali sharoit yaratib berish;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida sayohlarga ko‘rsatishga arziydigan tabiat manzaralari to‘g‘risida ko‘pchilik vatandoshlarimiz ma’lumotlarga ega emas. Shuning uchun turistik klasterni itashkil qilish orqali turizm infratuzilmasini yaxshilash lozim.

Shu bilan birgalikda, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanida turizmni diversifikatsiyalash talab etiladi. Mamlakatimizga asosan uzoq xorijlik turistlar havo yo‘lari orqali kirib keladi. Bizda chipta narxi xalqaro darajaga qaraganda nisabatan qimmat bo‘lganligi sababli o‘rtacha mablag‘ga ega bo‘lgan turistlar soni kamchilikni tashkil qiladi. Biz aynan shu qatlamdagi turistlar bilan faol ishlashimiz kerak bo‘ladi.

Ananaviy turistik markazlarimiz bo‘lgan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xivani targ‘ib qilishda turistik resurslarga boy bo‘lgan Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumanini ham turistik yo‘nalishlarga kiritish imkogniyatlarini ham ko‘rib chiqishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6165-son Farmoni.

5 Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalarida olingan ma’lumotlar.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-iyuldagi “Turizm yo‘nalishidagi islohotlarni yanada jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-238-son qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-apreldagi “Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy turistlar sonini yanada oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-135-son qarori.
5. A.N. Norchayev. Zamonaviy turizm infratuzilmasining shakllanish va rivojlanish tendensiyalari. i.f.d. (DSc) ilmiy darajasi olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T. TDIU, 2021-yil. 254-b.
6. Norchayev A.N. Turizmda raqamli innovatsion texnologiyalarni joriy qilish yo‘nalishlari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali.
7. № 2, mart-aprel, 2020-yil. 216-222-betlar.
8. www. lex.uz.
9. www. unwto.org.
10. www. uzbektourism.uz.
11. www. stat.uz.

SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IS THE PRIORITY DIRECTION OF OUR COUNTRY'S ECONOMY

Tulagan Tukhtaraliev
Is a student of Turan International University

G'aniev Muhammadjon Xalilovich
I.f.d., Namangan muhandislik-texnologiya instituti "Iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti

Abstract: The current stage of economic reforms implemented in our country requires the development of small business and private entrepreneurship, giving it wide economic freedom and improving its efficiency. To achieve this goal, the development of several decrees and decisions by the head of our country will serve to increase the efficiency of small business and private entrepreneurship.

Key words: Business, Economic indicators, e-commerce, GDP, sustainable development.

Annotatsiya: Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning bugungi bosqichi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, unga keng iqtisodiy erkinlik berish va samaradorligini oshirishni taqozo etmoqda. Bu maqsadni amalga oshirish uchun davlatimiz rahbarining bir qancha farmon va qarorlari ishlab chiqilishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Biznes, Iqtisodiy ko'rsatkichlar, elektron tijorat, YaIM, barqaror rivojlanish.

Аннотация: Современный этап экономических реформ, реализуемых в нашей стране, требует развития малого бизнеса и частного предпринимательства, предоставления ему широкой экономической свободы и повышения его эффективности. Достижению этой цели разработка ряда указов и решений главой нашей страны, безусловно, послужит повышению эффективности малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: Бизнес, Экономические показатели, электронная коммерция, ВВП, устойчивое развитие.

Continue institutional and structural reforms aimed at further development and liberalization of the economy, strengthening macroeconomic stability and maintaining high economic growth rates, increasing the competitiveness of the national economy, modernization and rapid development of agriculture, and reducing state participation in the economy. to protect the right of private property and further strengthen its priority position, to stimulate the development of small business and private entrepreneurship, to develop regions, districts and cities in a comprehensive and balanced socio-economic way, to improve the investment environment, and to attract foreign investments to the sectors and regions of our country's economy and active involvement". Complex measures implemented to further improve the business environment in our country allow rapid development of small business and private entrepreneurship and ensure stable economic growth. [1]

It should be noted that during the years of independence, a stable legal framework was created in Uzbekistan, which strengthens the priority of private property, which is the basis of the market economy. A favorable

business environment and reliable legal guarantees have been created for the rapid development of small business and private entrepreneurship, which is an important factor for the formation of the middle owner class, the stable development of the country's economy, the creation of new jobs and the increase of the population's income.

As a result, in the last ten years, the share of small businesses in the GDP increased from 31.1% to 52.5%, the level of employment in this sector increased from 49.7% to 74.5% of the total number of employed people in economic sectors. More than 47 percent of the population's income is accounted for by income from business activities.[2]

By the State Program "Year of Small Business and Private Entrepreneurship", complex measures were taken this year to create a more favorable business environment for the wide development of entrepreneurship.

The procedure for state registration of business entities and their connection to engineering and communication networks has been significantly simplified and this process has become more transparent. The rate of state duty for registration has been halved. The list of types of activities that can be engaged in by small enterprises with an annual average number of employees increased to 100 people has been significantly expanded. A mechanism for large-scale involvement of small business entities in the process of public procurement was developed and implemented.

Measures were taken to sharply reduce the interference of state and control agencies in the financial and economic activities of enterprises and to significantly expand the economic freedom and rights of business entities. The period of exemption of newly established small enterprises and micro-firms from scheduled tax audits has been extended from two years to three years. It was forbidden to conduct tax audits for three years in small business entities that pay taxes and other mandatory payments on time, as well as ensure stable growth rates and profitability of production.[3]

The level of capitalization of commercial banks is increasing, and the mechanism of preferential lending to small business entities, especially for their purchase of high-tech equipment, has been improved.

At the same time, several of problems that prevent the rapid development of small business and private entrepreneurship and limit the freedom of entrepreneurial activity remain unresolved.

The administrative regulation clearly defining the relations of business entities with the state, tax and control agencies, and commercial banks has not been fully developed. Many authorization procedures that are not transparent are still in place. There are cases of illegal interference of control agencies in the activities of business entities. A practical mechanism for exporting small business products to regional and world markets has not been created.

To further fundamentally improve the business environment, to accelerate the liberalization and deepening of market reforms, to give more freedom to entrepreneurship, to eliminate obstacles and barriers to the development of small business and private entrepreneurship, to promote the development of small business and private entrepreneurship in the country to increase its role and share in the economy, develop export potential, ensure employment and income of the population:

1. The following should be considered important tasks of the Cabinet of Ministers, ministries, departments, economic associations, commercial banks, the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan, regional, city and district hokims:

- elimination of excessive bureaucratic obstacles and pitfalls for the development of small business and private entrepreneurship, implementation of concrete measures to reduce the functions of state administration and give more freedom to entrepreneurship, various permits implemented by state administration bodies a sharp reduction in issuance standards and restrictions;
- ensuring openness and transparency in the interaction of business entities with state administration agencies, tax and control structures, by gradually transitioning the reporting system and the mechanism of submitting reports to finance, tax and statistics agencies to their electronic system submission radical simplification;
- providing small business and private business entities with additional benefits and preferences that help to rapidly develop business activity and increase its efficiency in terms of tax, customs and other payments;
- further improvement and simplification of the mechanism of interaction of small business and private business entities with commercial banks, improvement of the quality of service to business entities, loans allocated to them, first of all, for the organization of new production facilities, modernization of existing production facilities and technological increase the volume of long-term loans for renewal;
- creation of favorable conditions for the wide participation of small business and private business entities in foreign economic activities, support for the export of their products to foreign markets, simplification and liberalization of the process of registration of export contracts and customs administration in general.

2. It should be noted that the principle of the priority of entrepreneurs' rights is followed in the interaction of business entities at all levels with state administration agencies, law enforcement and control bodies, and commercial banks, that is, by it, the elimination of All conflicts and uncertainties are interpreted in favor of entrepreneurs.

The Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, together with the Ministry of Justice, and other interested ministries and agencies, should carefully develop proposals for changes and additions to the current legal documents, which provide for the establishment of the principle of the priority of the rights of entrepreneurs in them, and Submit to the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan.[4]

Cabinet of Ministers "About the Agency for the Development of Small Business and Entrepreneurship under the Ministry of Economy and Industry of the Republic of Uzbekistan and Support for Entrepreneurial Activities

"On approval of the regulations on the state fund," It is a competent state body in the field of attracting broad classes to engage in business, expanding and improving the efficiency of the system of providing access to initial capital sources. The agency reports on its activities to the Ministry of Economy and Industry. The agency is a structural unit of the ministry and is part of its system. Coordination, control and overall management of the Agency's activities and strengthening of its material and technical base is carried out by the Ministry.

References:

1. Shadieva, G. (2021). Some theoretical aspects of entrepreneurship development in innovative economic conditions. Economics and education, (4), 210215.
2. Shadiyeva, G. (2020). Social and economic concept of "Family economy", its devetopmert apyo sopserSha1 ways to raise we1fare. ECONOMICS, (9), 168-176.
3. Ma^ievm, S. G., & Bo1taevm, S. F. (2021). The go1e of pub1ic-private partnerships in attractmg ipvestshept pgojects in the tgapspogt sectog. Jouma1 of So^eshrogagu Issues ip Busipess apyo Govemmert Vo1, 27(6).
4. Shadieva, G. M., & Kuvapdikov, S. O. (2021). "Mahallabay" Approach To Assessing The Role Of Family Entrepreneurship In Regional Development // Economics: analysis and forecasting, (3), 122-126.

RESURS SOLIQLARINI SOLIQQA TORTISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Tursunova Zulayxo Abdujobir qizi
TIFT universiteti assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq to‘lovchilari uchun qulaylik yaratish va davlat organlarining nazorat qilish samaradorligini oshirish maqsadida raqamli soliq tizimlarini takomillashtirish, resurs soliqlari orqali budjet barqarorligini oshirishi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: resurs soliqlari, mahalliy soliqlar, yer va mol-mulk solig‘i, soliq yuki, soliq bazasi.

Abstract: This article discusses the issues of improving digital analog systems, increasing budget stability through resource taxes, in order to facilitate the work of taxpayers and increase the effectiveness of control by government agencies.

Key words: taxes on resources, local taxes, taxes on land and property, tax burden, tax base.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования цифровых налоговых систем, повышения стабильности бюджета за счет ресурсных налогов, с целью облегчения работы налогоплательщиков и повышения эффективности контроля со стороны государственных органов.

Ключевые слова: Ключевые слова: налоги на ресурсы, местные налоги, налоги на землю и имущество, налоговая нагрузка, налоговая база.

KIRISH

Jahonda mulkiy soliqlar dunyoning 130 dan ortiq mamlakatlarida amal qilib, mahalliy budjetlar daromadlarini shakllantirishning muhim omili sanaladi. Mulkdorlar tomonidan mulkdan samarali foydalanishga erishishda soliqlar vositasidan foydalanish, mulkiy soliqlar tushumining mahalliy budjetlar daromadlaridagi ulushini oshirish borasida qator ta’sirchan chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Mulkiy soliqlar mahalliy budjetlar daromadlarining “Kanadada – 40 foizni, Buyuk Britaniyada – 30 foizni, Fransiyada – 20 foizni tashkil qiladi” [1]. “Mulkiy soliqlar mahalliy budjetlar daromadlarining asosiy manbasi sifatida Fransiya, Shvetsiya, AQSH kabi davlatlarda ko‘chmas mulk obyektlarini soliqqa tortish masalalariga, Germaniya, Kanada, Niderlandiya, Daniya kabi mamlakatlarda yer maydonlarini samarali soliqqa tortish masalalariga keng ustuvorlik berilgan” [2].

Jahon amaliyotida yer va mol-mulk soliqlarini hisoblash va undirish mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan ko‘pgina ilmiy tadqiqotlarda, ushbu soliqlarni unifikatsiya qilish orqali ko‘chmas mulk solig‘ini joriy etilishi bilan mahalliy budjet daromadini to‘ldiruvchi manba sifatida soliqni hisoblash va undirish mexanizmlarini soddalashtirishga erishilgan. Lekin, mazkur tadqiqotlarda yer va mol-mulk soliqlarini hisoblash xususiyatlari, mahalliy budjet daromadlarini oshirishda ko‘chmas mulk solig‘idan oqilona foydalanish yo‘llari hamda soliqlarning soliq to‘lovchilar moliyaviy faoliyatiga ta’siri kabi masalalarning chuqur tahlil etilmaganligi bu borada tadqiqotlar olib borish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining mohiyati, tabiiy resurslardan samarali va oqilona foydalanishni soliqlar vositasida rag‘batlantirish, soliq yukini soliq to‘lovchilar o‘rtasida adolatli taqsimlash, barcha toifadagi soliq to‘lovchilarni resurs soliqlarini to‘lashga o‘tkazish va bu borada, “har bir tuman va shaharda, respublika ahamiyatiga molik yirik korxonalar hissasini e’tiborga olmagan holda, soliqqa tortish bazasini kengaytirish bo‘yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish” [3], mol-mulklar va yer maydonlariga ilmiy asoslangan holda soliq solish masalalariga qaratilgan.

ADABIYOT SHARHI

Ingliz iqtisodchisi Adam Smit davlat xarajatlarini qoplash manbalari orasida yer ijarasini ajratib ko‘rsatgan bo‘lsa, ko‘chmas mulkka soliq solish to‘g‘risidagi qarashlar nazariyotchisi ingliz iqtisodchisi, siyosiy iqtisod klassik maktabining asoschisi D.Rikardo ishlab chiqaruvchi tomonidan olingan yerning ortiqcha qismi nafaqat tabiiy xususiyatlariga, balki fizikaviy narsalarga ham bog‘liq, degan xulosaga kelgan.

Shuningdek, D.Rikardo ko‘chmas mulkka soliq solish ta’sirini yer solig‘i prizmasi orqali tahlil qilish bo‘yicha olib borgan tadqiqotishlari natijasida, har yili yaxshilangan yer uchun qilingan xarajatning faqat bir qismi tuproqning dastlabki va buzilmasligi uchun to‘lovni o‘z ichiga olganligini aniqlagan [4].

Alfred Marshall “Ko‘chmas mulkka soliq joriy etishda mahalliy to‘lovlarning ushbu sohada yashash darajasini oshirish qobiliyatiga ega bo‘lishining eng muhim omillaridan biri hisoblangan. Marshall og‘ir to‘lovlar to‘lovchilarni hududni tark etishga undaydi, foydali to‘lovlar esa, aksincha, odamlarni jalb qilish va investitsiyalarni jalb qilish uchun rag‘batlantiruvchi omil bo‘lishi mumkin”, [5] degan xulosaga kelgan.

Ushbu iqtisodchi olimlar tomonidan soliqqa tortish maqsadida ko‘chmas mulkni tabaqalashtirishni taklif qilingan. Masalan, jismoniy va yuridik shaxslarga turlicha stavkada soliqqa tortishni, obyektlardan (tijorat, ishlab chiqarish, turarjoy va boshqalar) foydalanish maqsadiga qarab farqlanishini hisobga olish lozimligini ta’kidlaganlar [6].

Mamlakatimizning iqtisodchi olimi Sh.A. Toshmatov mahalliy budjetga soliq tushumlarini oshirishga yo‘naltirilgan bir qator tadbirlarni keltirib, unda soliqlarni turli darajadagi budjetlar o‘rtasida taqsimlash tizimini mahalliy hokimiyatlarning soliq tushumlarini maksimallashtirishdan manfaatdorligini ta’minlash kontekstida takomillashtirish bo‘yicha fikr mulohazalarni bildirib, hududiy soliq salohiyatini baholash va mahalliy soliqlarni undirish mexanizmini takomillashtirish zarurligini ilgari suradilar [7].

Sh.Sh. Saipnazarov tabiiy resurslardan foydalanuvchilarga aniq va bashorat qilinadigan soliq stavkalari taqdim etish orqali soliq tizimining ishonchliligi va bashorat qilinishini ta’minlash mumkinligi xaqida fikr bildiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada resurs soliqlari mexanizmini, soliq bazasini aniqlash va ta’sirchanligi baholash, statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Mahalliy budjetlar tarkibida mahalliy soliqlar kamayishini bevosita mol-mulk solig‘i tushumini jami budjet tushumlari bo‘yicha tahlil qilinganda, 2018–2022-yillarda mol-mulk solig‘ining davlat budjeti va mahalliy budjet daromadlari salmog‘idagi ulushlari juda ham past darajani tashkil etishi bilan birga, ushbu soliq tushumining oxirgi yillarda keskin pasayish tendensiyasida bo‘lganligini, xususan, mol-mulk solig‘i tushumi 2018-yilda oldingi yilga nisbatan 121,4 foizga, 2019-yilda oldingi yilga nisbatan 128,3 foizga, 2020-yilda 122,3 foizga o‘sgan bir davrda, 2021-yilda 88,4 foizni va 2022 -yilda 85,6 foiz tashkil qilgan.

Shu sababli, mol-mulk solig‘i tushumidagi muammolarni soliq to‘lovchilar soni bilan taqqoslab tahlil qilish lozim deb topildi. Chunki, aynan 2018–2022-yillarda mol-mulk solig‘ini to‘lovchi yuridik va jismoniy shaxslar sonida ham keskin o‘zgarishlar amalga oshirilgan.

1-rasm: 2018–2022-yillarda mol-mulk solig‘ini to‘lovchi yuridik shaxslar sonining ko‘rsatgichlari [8]

Shu sababli, ushbu tahlil natijalari mahalliy soliqlar jumladan, mol-mulk solig‘i bo‘yicha tushumlar dinamikasidagi mazkur holat, soliq tushumlarining o‘sishi nafaqat soliq to‘lovchilar soniga, balki soliqqa tortish obyektlari, soliq hisoblash bazasi hamda soliq stavkalarini to‘g‘ri belgilanishiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi va mazkur soliq elementlarini chuqur tahlil qilishni talab qilinadi.

Mamlakatimizda 2020-yildan amaliyotga joriy etilgan O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 410 va 418-moddalariga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi hududida soliq solish obyekti hisoblanuvchi mol-mulkka ega bo‘lgan yuridik shaxslar va ko‘chmas mulkka ega bo‘lgan O‘zbekiston Respublikasining norezidentyuridik shaxslari hamda uy-joylar, kvartiralar, dala hovli imoratlari, tadbirkorlik faoliyati yoki daromad olish uchun mo‘ljallangan ko‘chmas mulk obyektlari va qurilishi tugallanmagan yashash uchun mo‘ljallanmagan obyektlari bo‘lgan jismoniy mol-mulk solig‘ini to‘lovchilar hisoblanadilar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar bilan mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlarini kengayishi natijasida ularga ma’muriy hududning ijtimoiy - iqtisodiy barqarorligini ta’minlash vazifasini yuklaydi. Mahalliy vakillik organlari amaldagi qonunchilikka asosan, o‘zlariga yuklatilgan vazifalarni to‘liq hamda belgilangan muddatlarda yuqori darajada bajarishlari uchun ularga ma’lum miqdorda moliyaviy resurslar lozim bo‘ladi. Ushbu moliyaviy resurslar bazasining asosi bo‘lib mahalliy budjet daromadlari hisoblanadi.

Lekin, mazkur holatni xorijiy mamlakatlar soliq tizimida joriy etilgan soliqlar va ularning umumiy tushumdagi salmog‘i bilan tahlil etganimizda respublikamizda mol-mulkni va yer maydonlarini soliqqa tortishda bir qator muammolar borligini ham ko‘rishimiz mumkin.

Mavzu doirasida amalga oshirilgan tahlillar va ilg‘or xorijiy mamlakatlar tajribasiga tayangan holda tadqiqot ishini tayyorlash davomida quyidagi xulosalar shakllantirilib, amaliy tavsiya va ilmiy takliflar ishlab chiqildi.

1. Rivojlangan mamlakatlar mahalliy budjet daromadlarining asosiy qismi ko‘chmas mulk solig‘i hisobiga shakllanayotgan bir paytda mamlakatimiz mahalliy budjetining daromadlari tarkibida mahalliy soliqlar salmog‘ining yildan-yilga pasayib borishi bugungi kunda soliq tizimi oldidagi asosiy muammolarda biri bo‘lib, uni ilg‘or xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida qayta ko‘rib chiqish budjet – soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilashda, mavjud mol-mulklar va yer resurslaridan samarali soliq undirish mexanizmlarini joriy etish lozim. Bu esa mahalliy budjetlar daromadlari barqarorligini oshirish bilan birga, mol-mulklar va yer resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashga xizmat qiladi.
2. Respublikamiz hududi bo‘yicha barcha yer maydonlari va ko‘chmas mulklarning to‘liq kartografik asosini shakllantirilishi, ko‘chmas mulklar va yer maydonlaridan foydalanuvchilarning soliqqa tortish obyektlarining yoppasiga inventarizatsiyadan o‘tkazish orqali ularning yagona davlat reyestrini tuzilishi, yer va mulklardan foydalanuvchilar egaligidagi yerlarning balansi va hisobining Kadastr agentligi tomonidan onlayn tizimida ro‘yxatga olinishi hamda ushbu onlayn geoportalni Milliy geoaxborot tizimiga integratsiya qilinishi respublikamizda mavjud yer maydonlari va ko‘chmas mulklar hisob-kitobini yuritishda shaffoflik va ochiqlikni ta’minlaydi.
3. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi barcha xo‘jaliklar uchun qishloq xo‘jaligi maqsadlarida foydalaniladigan yerlar uchun yerlarning normativ qiymatidan kelib chiqib soliq hisoblash, soliq hisoblash jarayonini soddalashtirilishi bilan birga, barcha xo‘jaliklar uchun soliq solishning teng shart-sharoitlarini ta’minlaydi va barcha qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilarni adolatli soliqqa tortilishiga mustahkam zamin yaratadi.
4. Qishloq xo‘jaligi uchun mo‘ljallanmagan yerlar uchun yer solig‘ining bazaviy stavkalarini yuridik shaxslarga 1 gektar uchun, jismoniy shaxslarga 1 kv.m. uchun hududlar kesimida mutlaq miqdorda belgilanishi barcha soliq to‘lovchilar uchun soliqni hisoblab chiqish jarayonlarini yengillashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Балошко С.В. Налогообложение имущества в зарубежных странах studme.org ekonomika nalogooblozhenie imuscheshttps://studme.org/;
2. Vahobov A., Jo‘rayev A. Soliqlar va soliqqa tortish. – T.: Sharq, 2019. – 448 bet.
3. Кундиус В.А., Иванова Ю.Н “Земельное налогообложение США и стран ЕС.” “Экономика и бизнес” Вестник АГАУ №11 (49) 2008 г стр 58-59
4. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. П.э.с англ. Москва. 1962 г. - 408 с.;
5. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения, том I. – М.; Государственное издательство политической литературы, 1955. - 360 с. https://studfile.net/ ;
6. Маршалл. А “История налогообложения в работе” “Принципы экономической науки” https://studref.com/
7. Дрожжина А.И. дис.”Формирование системы налогообложения объектов недвижимости на основе дифференцированного подхода” 2005 год стр 35-36. http://www.dslib.net/finansy.
8. Смирнов Д.А. дис. “Теория и методология имущественного налогообложения” 2010 год стр-25-26https://www.dissercat.com/content/.
9. Gadoyev E. va boshqalar. Soliqqa oid xatolar. – T.: “Iqtisodiyot va huquq dunyosi” nashriyot uyi, 1996-yil.

O‘ZBEKISTONDA MUQOBIL ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH ELEKTROTEXNIKA SANOATI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLI SIFATIDA

Uraimjonov Azizbek Raxmonjon o‘g‘li
Farg‘ona politexnika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda elektrotexnika sanoati rivojlantirishda energiya manbalaridan foydalanish, iqtisodiy o‘sish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishiga ta’sir qiluvchi omillar batafsil o‘rganilgan. So‘nggi o‘n yillik davrda muqobil energiydan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Mintaqalarda energiya ishlab chiqarishda QTEM dan, aholi jon boshiga energiya sarfi va undan foydalanish ko‘rsatkichlari tahlili amalga oshirilgan. O‘zbekistobda issiqlik elektr stansiyalari (IES) va issiqlik elektr markazlari (IEM) va Gidroelektrostansiyasi (GES)ning elektr energiyasi ishlab chiqarishning o‘rnatilgan quvvatlari 2010–2022-yillar davomidagi tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: elektrotexnika sanoat, muqobil energiya, iqtisodiy samaradorlik, energiya sarfi, yashil energiya.

Abstract: In the article, the factors affecting the use of energy sources, economic growth and economic efficiency in the development of electrothechnical industry in Uzbekistan are studied in detail. The indicators of the use of renewable energy in the last ten years have been analyzed. An analysis of energy consumption and utilization indicators per capita was carried out from RES in energy production in the regions. The analysis of the installed capacity of electricity generation of thermal power plants(ThPP), thermal power centers(ThPC) and hydroelectric power station (HPS) in Uzbekistan for the period of 2010-2022 was carried out.

Key words: electrotechnical industry, renewable energy, economic efficiency, energy consumption, green energy.

Аннотация: В статье изучены факторы, влияющие на использование источников энергии, экономический рост и экономическую эффективность развития электротехнической промышленности Узбекистана. Проанализированы показатели использования возобновляемых источников энергии за последние десять лет. Проведен анализ показателей энергопотребления и использования на душу населения по ВИЭ в производстве энергии в регионах. Проведен анализ установленной мощности выработки электроэнергии тепловых электростанций (ТЭС), теплоэнергетических центров (ТЭЦ) и гидроэлектростанций (ГЭС) Узбекистана за период 2010-2022 гг.

Ключевые слова: электротехническая промышленность, возобновляемые источники энергии, экономическая эффективность, энергопотребление, зеленая энергетика.

KIRISH

Bugungi kunda butun jahon hamjamiyati iqlim o‘zgarishi va tabiiy resurslarning kamayishi muammosiga dolzarbligicha saqlanib qolmoqda, bu esa yangi energiya manbalarini, jumladan, yashil va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini izlashni taqozo etadi. Mamlakatimizda ham qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish yoqori darajada tus olmoqada. Jumladan, Respublikada iqtisodiyot barqaror o‘sishini ta’minlashga va aholining farovonlik darajasini oshirishga, yoqilg‘i-energetika resurslariga bo‘lgan talab-ehtiyojni uzluksiz qanoatlantirishga qaratilgan neft-gaz, elektr energetika, ko‘mir, kimyo, qurilish industriyasini rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 22-avgustda qabul qilingan “Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4422-sonli qarorida yuqoridagi masalalarni amalga oshirish maqasadida “Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini yanada oshirish hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish” bo‘yicha yo‘l xaritasi belgilangan[1]. Mazkur qarorda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4422-sonli Qarori. https://lex.uz/docs/-4486125

yanada rivojlantirishning maqsadli parametrlari berilgan bo‘lib, an’anaviy energiya manbalarini ishlab chiqarish 2030-yilga kelib 10910,2 MVt ga yetkazish va elektr energiyasini ishlab chiqarishdagi ulushini 75 foizga tushirish va qayta tiklanadigan energiya manbalarini esa 7 387,6 MVt ga yetkazish umumiy ulushini esa 25 foizga yetkazish ko‘zda tutilgan. Qayta tikalanadigan energiya manbalarining tarkibida Quyosh energetikasining ulushi yuqoriligicha qolmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

T.Shaydanov o‘zining ilmiy tadqiqotida O‘zbekiston ham boshqa davlatlar singari iqlim o‘zgarishi va qazilma boyliklarning kamayishi kabi muammolarga duch kelmoqda. Shu munosabat bilan O‘zbekiston Hukumati qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishga o‘tish choralarini ko‘rmoqda. Biroq, bugungi kunda O‘zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalarining umumiy elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi ulushi hali ham kichik bo‘lib, taxminan 5 foizni tashkil etadi. Buning asosiy sabablaridan biri qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish uchun zarur investitsiyalar va texnologiyalarning yetishmasligi, shuningdek, ushbu sohada infratuzilmaning rivojlanmaganligidir. Bundan tashqari, qazilma boyliklardan foydalanish qayta tiklanadigan energiya manbalariga qaraganda hali ham arzonroqdir, bu ham mamlakatda energiya yechimlarini tanlashga ta’sir qiladi [1].

O. Saidmamatov, S. Salayev, B. Eshchanov, Li Shimin, ilmiy nazariyasiga ko‘ra ko‘plab mamlakatlar yashil iqtisodiyotga o‘tish muhimligini anglab yetdi va aniq stsenariylarni ishlab chiqdi, garchi asosiy e’tibor qayta tiklanadigan energiya texnologiyalarini qo‘llashga tayanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning zamonaviy iqtisodiy farovonligini hisobga olgan holda, qayta tiklanadigan energiyaga investitsiya infratuzilmasini yaxshilashga katta talab mavjud, chunki rivojlangan davlatlar allaqachon harakat strategiyasini ishlab chiqqan. O‘zbekistonda qayta tiklanadigan energiya texnologiyalari keng tarqalishining amaliy dalillari keltirildi, bu esa mamlakatda yashil iqtisodiyotga o‘tish jarayonini rag‘batlantiradi [2].

Bugungi kunda elektrotexnika sanoatini rivojlantirish yalpi ichki mahsulot xadmini oshirish, uning tarkibidagi tayyor mahsulotlar safini kengaytirish, tejamkor energiya mahsulotlarini ishlab chiqarishga sabab bo‘lmoqda. Bu kabi masallar E.A. Maxmudovning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan bo‘lib, elektrotexnika sanoatining rivojlanish bosqichlari tahlil etilgan. Elektrotexnika tarmog‘i mahsulotlarining turlari tasniflangan va ushbu mahsulotlar bilan mamlakat iqtisodiyoti va aholisini ta’minlanish darajasi aniqlangan [3].

Sh.S. Jo‘rayev, R.B. Qodirov tadqiqotlarida esa O‘zbekiston elektr energetika sanoati, uning shakllanishi va taraqqiyoti, tarkibiy tuzilishi, mustaqillik yillarida uning o‘sish sur’atlari, mintaqalarda elektr energiyasi ishlab chiqarish va noan’anaviy energiya manbalaridan foydalanish bo‘yicha fikrlar bayon etilgan [4].

E.A.Muminova o‘zining tadqiqotlarida O‘zbekistonda sanoat tarmog‘ining rivojlanishi, zrkin iqtisodiy hududlarni ko‘payishi, eksport mahsulotlarining ko‘payishi natijasida atrof-muhitga ta’sir darajasi o‘rganilgan. Sanoat korxonalari tomonidan chiqarilayotgan chiqindilar insonga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi ekologik muammolar keltirishi va butun dunyoda sanoatning rivojlanishi yashil iqtisodiyotga o‘tish zaruratini kabi masalalarni ifoda etgan [5].

Mamlakatimizda energetika tizimi barqarorligini ta’minlash uchun yangi quvvatlarga mos tarmoqlarni qurish, elektr saqlash qurilmalarini o‘rnatish, zarur materiallarni ishlab chiqarishni maqsadida O‘zbekistonda 2024-yilda elektr ishlab chiqarishda “yashil energiya” ulushi 15 foizga yetishi kutilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Yuqori iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, elektrotexnika sanoatida barqaror rivojlanishni ta’minlash bugungi kunda dolzarb muammolardan sanalmoqda. Tadqiqot ishida energiya iste’moli, jumladan, aholi jon boshiga birlamchi yoqilg‘i-enegetika resurslari tahlili, O‘zbekistondagi elektr energiyasi ishlab chiqarishning o‘rnatilgan quvvatlari tahlili amalga oshirilgan. Iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun muhim hisoblangan bir qator omillar o‘rganilib, har biriga batafsil yoritib berilgan. Shu bilan bir qatorda arzon energiyadan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali qayta tiklanadigan energiya manbalari qishloq jamoalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, O‘zbekiston Respublikasida 2016–2022-yillarda sohalar bo‘yicha elektr energiyasi iste’molining tahlili amalga oshirilgan. Muqobil energiya manbalaridan foydalanish masalalri o‘rganilgan va atroflicha muhokama qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimiz iqtisodiyotining tarmoq va sohalari rivojlanib borishi bilan bir qatorda energiya quvvatlariga bo‘lgan talab ham ortib bormoqda. Mamlakatimizda ishlab chiqarilgan elektr energiyasi asosan tabiiy gaz, neft va gaz kondensati, ko‘mir va suvdan foydalangan holda olinadi. Shundan asosiy qismini tabiiy gaz tashkil qiladi, bu esa ishlab chiqarilgan elektr energiyasi tannarxining qimmatlashishiga olib keladi. Buni 1-jadvalda keltirilgan ma’lumotlar orqali ham ko‘rishimiz mumkin. Aholi jon boshiga birlamchi yoqilg‘i-energetika resurslari o‘lchov birligi sifatida t.n.e. ekvivalentlikda ko‘rsatilgan.

1-jadval: Aholi jon boshiga birlamchi yoqilg‘i-enegetika resurslari (t.n.e.)[2]

Yoqilg‘i-enegetika resurslari	Yillar										
	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha	0,2	2,2	2,1	1,6	1,6	1,6	1,7	1,6	1,3	1,6	1,7
shundan:											
Neft va gaz kondensati	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Tabiiy gaz	1,9	1,9	1,9	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,2	1,5	1,5
Ko‘mir	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,04	0,03	0,03	0,03	0,04
Gidroelektro-energiya	0,01	0,03	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02	0,02

1-jadvaldagi ma’lumotlarga ko‘ra, neft va gaz kondensati resurslari 2000-yilda 0,3 t.n.e. tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 0,2 t.n.e. ga kamayib, 0,1 t.n.e.ni tashkil qilgan. Tabiiy gaz resurslari 2000-yilda 1,9 t.n.e.ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 0,4 t.n.e.ga kamayib 1,5 t.n.e.ni tashkil qilgan. Ko‘mir resurslari 2000-yilda 0,03 t.n.e.ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda xuddi shu ko‘rsatkichni tashkil qilgan. Gidroelektroenergiya resurslari 2000-yilda 0,01 t.n.e. tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 0,01 t.n.e. ko‘rsatkich kuzatilgan.

Elektr energiyasiga bo‘lgan talab 2016-yilga nisbatan 2022-yilda 19,8 foizga oshgan, ya’ni 11415,9 mln. kVt. soatga ko‘p bo‘lgan. Viloyatlar kesimida qaraydigan bo‘lsak, 2016-yilga nisbatan, 2022-yilda eng ko‘p elektr energiyasi iste’moli Andijon – 44,6 foizga, Samarqand 40,1 foizga, Qoraqalpog‘iston Respublikasi – 31,7 foiz, Namangan – 37,7 foizga oshgan. Elektr energiyasi iste’moliga bo‘lgan talab 2022-yilda 2016- yilgan nisbatan Toshkent viloyatida - 5,4 foiz, Sirdaryo viloyatida – 8,9 foizga va Qashqadaryo viloyatida – 6,4 foizga oshgan.O‘zbekiston Respublikasi viloyatlari bo‘yicha 2016-2022-yillarda aholi sonining o‘sishiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, respublika bo‘yicha aholi sonining o‘sishi 2016-yilda 31575,3 ming kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda aholi soni 7,4 foizga oshib, 33905,2 ming kishini tashkil qilgan, ya’ni aholi soni 2329,4 ming kishiga ko‘paygan. Aholi sonining o‘sishini respublikamiz hududlari bo‘yicha tahlil qiladigan bo‘lsak, 2016-yilga nisbatan, 2022-yilda eng ko‘p aholi sonining o‘sishi Surxondaryo viloyatida to‘g‘ri kelgan – 9 foiz, Qashqadaryo viloyatida – 8,4 foiz, Jizzax viloyatida – 8,3 foiz, Samarqand viloyatida – 8,2 foizga oshgan. Respublika bo‘yicha aholi sonining eng kam o‘sishi Toshkent shahrida 2016-yilda aholi soni 2794,1 ming kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 2941,9 ming kishini tashkil qilgan, ya’ni aholi sonining o‘sish ko‘rsatkichi 5,3 foizni tashkil qilgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasida 2016-yilda 1791,1 kishini tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilda 1898,3 ming kishini tashkil qilib, aholining o‘sish ko‘rsatkichi 5,9 foizni tashkil qilgan.

2-jadval: O‘zbekistondagi elektr energiyasi ishlab chiqarishning o‘rnatilgan quvvatlari(GVt)[3]

Elektr stansiyasining turi	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022-yil 2010-yilga nisbatan %da
O‘zbekiston Respublikasi	12,6	12,5	12,6	13,1	13,0	13,2	14,1	14,4	14,2	15,9	16,6	17,4	18,2	132,6
shu jumladan elektr stansiya turi														
Issiqlik elektr stansiyalari (IES) va issiqlik elektr markazlari (IEM)	10,8	10,8	10,8	11,3	11,2	11,3	12,2	12,5	12,3	14,0	14,6	15,2	15,8	135,8
Gidroelektro stansiyasi (GES)	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,0	2,2	2,4	112,8

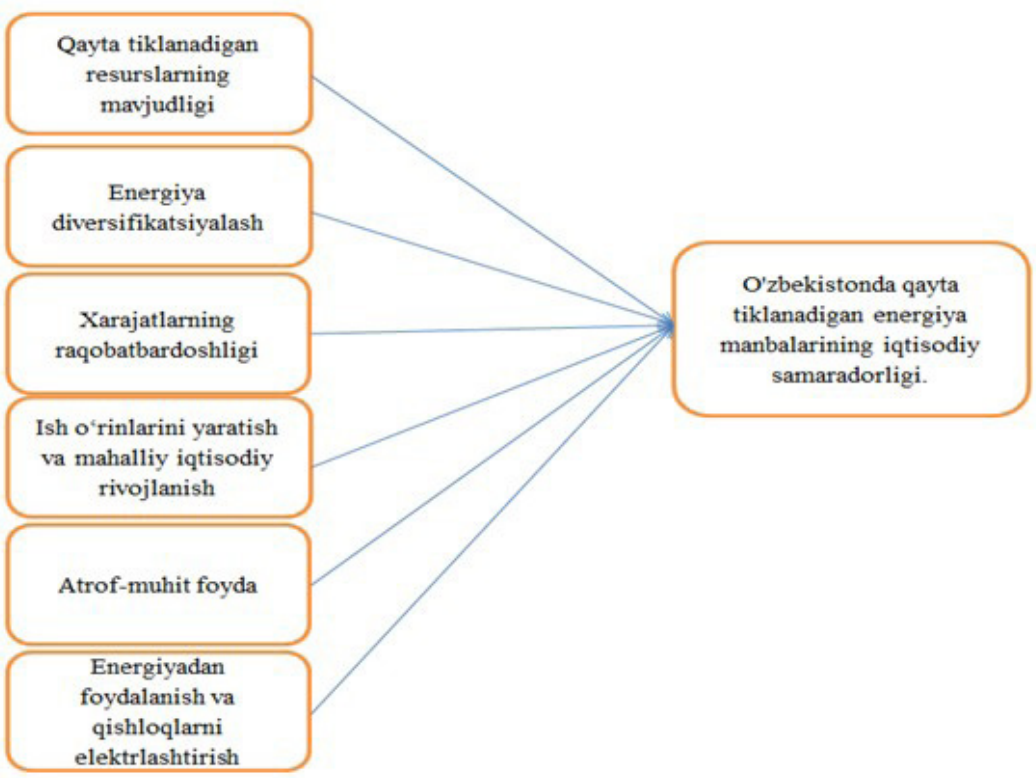
O‘zbekistonda elektr energiyasining asosiy manbalari bu 8 ta issiqlik elektr stansiyalari va 3 ta issiqlik elektr markazlari hisoblanadi. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida resurs tejamkor elektr energiyasini ishlab chiqaruvchi qurilmalarining quvvati qariyb 2800 MVt yoki issiqlik elektr stansiyalari umumiy quvvatining 25,5 %ni tashkil qilmoqda.

2 O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.
3 O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

Iqtisodiyotning tarmoq va sohalarini rivojlanishi, aholining turmush darajasini yaxshilanishi bilan bir qatorda energigaya bo‘lgan talab tobora ortib bormoqda. O‘zbekistondagi elektr energiyasi ishlab chiqarishning o‘rnatilgan quvvatlari 2022-yil 2010-yilga nisbatan 132,6 % ga oshganligini ko‘rishimiz mumkin.

Bugungi kunda toza elektr energiya manbalari hozirda jahon elektr energiyasining 38%, jumladan gidroenergetika (15%), atom energiyasi (10%), shamol energiyasi (7%) va quyosh energiyasi (4%) ishlab chiqaradi. Elektr energiyasiga talab o‘sishda davom etmoqda. 2021-yilda 5,4% ga o‘sdi, bu yangi rekorddir. Borgan sari ko‘proq odamlar elektr energiyasidan foydalanmoqda. Sanoatning boshqa tarmoqlari, jumladan, transport va issiqlik energetikasi ham elektrlashtirilmoqda. Bu shuni anglatadiki, toza energiya qazib olinadigan yoqilg‘i ishlab chiqarishni qisqartirishni boshlashdan oldin yangi talabni qondirish uchun ko‘tarilishi kerak. Kelgusi yigirma yil ichida elektr tarmog‘ida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar ko‘lamini kam sonli davlatlar tushunadi[4].

Quyidagi chizmada mamlakatda muqobil energiya manbalaridan foydalanish, iqtisodiy o‘sish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun muhim hisoblangan bir qator omillarni keltirishimiz mumkun.

1-chizma: Muqobil energiya manbalaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorlikni oshirish omillari[5]

Birinchi omil sifatida qayta tiklanadigan resurslarning mavjudligi: O‘zbekistonda quyosh radiatsiyasining yuqori darajasiga ega bo‘lgan va shamol energetikasi uchun mos keladigan loyihalarni amalga oshirishda qulay shart-sharoitlar mavjud bo‘lgan hududlar mavjud bo‘lib qayta tiklanadigan energiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini oshirishga hizmat qiladi.

Ikkinchi omil energiya aralashmasini diversifikatsiya qilish: Yuqorida aytib o‘tganimizdek O‘zbekistonda asosan energiya ishlab chiqish qazib olanigan resurslarga tayangan holda amalga oshiriladi. Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan keng ko‘lamda foydalanish energiya manbalarini diversifikatsiya qilish, energiya hajmini oshirishga, atrof-muxitga yoqilgi energiya manbalaridan chiqadigan chiqindilarni kamaytirishga imkonini beradi. O‘zbekistonda mazkur masallarni yechimini topish maqsadida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, jumladan, Saudiya Arabistonining “ACWA Power” kompaniyasi bilan hamkorlikda Chirchiq shahrida “Yashil vodorodni ishlab chiqarishni tashkil etish” loyihasi amalga oshiriishi doirasida 2025-yilda respublikada 3000 tonna yashil vodorod va quvvati 52 MVt shamol trubinasi, ikkinchi bosqichda esa 500 ming tonna yashil ammiak va 2,4 GVt shamol trubinalari ishga tushirilishi rejalashtirilmoqda. Muqobil elektr energiya resurslaridan samarali foydalanish natijasida dunyoda birinchilardan bo‘lib yashil vodoroddan mineral o‘g‘itlarni ishlab chiqarish va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlarni dunyo bozorlariga yo‘naltirishga erishiladi.

4 Shaydanov, T., Abirova, G., Engalicheva, N., Aliev, U., & Gulyamova, A. (2023). Transition of Uzbekistan to renewable energy sources: Challenges and prospects. In E3S Web of Conferences (Vol. 405, p. 02018). EDP Sciences.

5 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Uchinchi omil xarajatlarning raqobatbardoshligi: Quyosh va shamol kabi qayta tiklanadigan energiya texnologiyalari narxi global miqyosda pasayib bormoqda. O‘zbekiston xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va qayta tiklanadigan energiya loyihalarini rag‘batlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 21.09.2022-yildagi 518-son “Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini ishlab chiqarishni jadallashtirish to‘g‘risida” gi qaroriga muvoffiq Quyosh suv isitish uskunalari va quyosh fotoelektrik panellarini ishlab chiqarishga mo‘ljallangan “Solar cluster” klasteri tomonidan qiymati 38,7 mln dollar bo‘lgan investitsiya loyihalarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining tannarx bo‘yicha raqobatbardoshligi oshishi O‘zbekistonda yashil iqtisodiy o‘sishni ta’nminlashga hissa qo‘shadi.

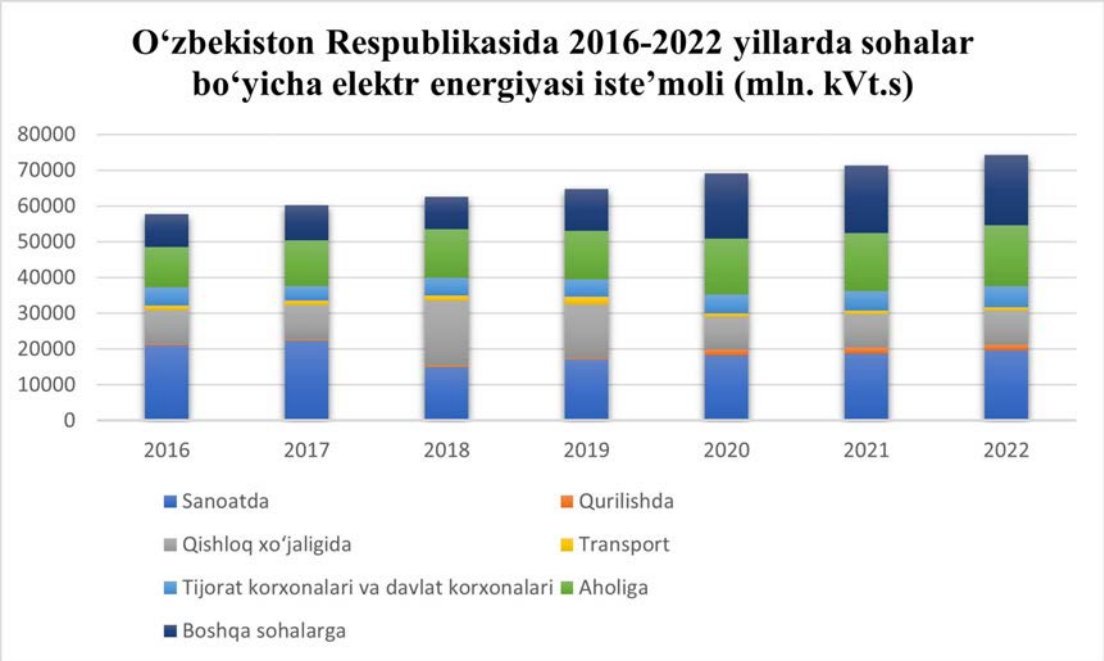
To‘rtinchi omil ish o‘rinlarini yaratish va mahalliy iqtisodiy rivojlanish: qayta tiklanadigan energiya loyihalarini ishlab chiqish ish o‘rinlari yaratish va mahalliy iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirishi mumkin. Bu qayta tiklanadigan energiya tizimlarini ishlab chiqarish, o‘rnatish, ishlatish va texnik xizmat ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi. Qayta tiklanadigan energiya sanoatini rivojlantirish orqali O‘zbekiston bandlik imkoniyatlarini yaratishi va tegishli tarmoqlarda iqtisodiy o‘sishga yordam berishi mumkin.

O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini ishlab chiqarishda “SOLAR CLUSTER” klaster ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarini amalga oshirilishi natijasida 500 ta ishchi o‘rinlari yaratish ko‘zda tutilgan6.

Jahon bankining “Iqlim va rivojlanish bo‘yicha mamlakat hisoboti” ga ko‘ra, O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotga o‘tishida ish o‘rinlarining sezilarli qisqarishiga olib kelmaydi, balki ish o‘rinlarining turlari o‘zgaradi. 2035-yilga kelib bandlik darajasi yangi yashil texnologiyalarni qurish, o‘rnatish, foydalanish va texnik xizmat ko‘rsatish, yuqori qo‘shilgan qiymatli xizmat ko‘rsatish sohasida 30% ga oshadi7.

Beshinchi olil sifarida Atrof-muhit foydalari: Qayta tiklanadigan energiya issiqxona gazlari chiqindilari va havo ifloslanishini kamaytirish orqali ekologik afzalliklarni taklif qiladi. O‘zbekiston, boshqa ko‘plab davlatlar qatori, ekologik barqarorlik va iqlim o‘zgarishi masalasiga tobora ko‘proq e’tibor qaratmoqda. Qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish orqali O‘zbekiston havo sifatini yaxshilashi, iqlim o‘zgarishi ta’sirini yumshatishi va sog‘liqni saqlash bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirishi mumkin.

Beshinchi omil energiyadan foydalanish va qishloqlarni elektrlashtirish: O‘zbekistonda ishonchli elektr energiyasidan mahrum bo‘lgan qishloq hududlari mavjud. Qayta tiklanadigan energiya texnologiyalari, masalan, tarmoqdan tashqari quyosh tizimlari yoki mini-tarmoqlar qishloqlarni elektrlashtirish uchun iqtisodiy jihatdan samarali yechimlarni taqdim etishi mumkin. Toza va arzon energiyadan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish orqali qayta tiklanadigan energiya manbalari qishloq jamoalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shishi mumkin.

2-rasm: O‘zbekiston Respublikasida 2016–2022-yillarda sohalar bo‘yicha elektr energiyasi iste’moli (mln. kVt.s)

6 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarini ishlab chiqarishni jadallashtirish to‘g‘risida” gi 2022-yil 21-sentyabrdari qarori. https://lex.uz/docs/6201421#undefined

7 Uzbekistan - Country Climate and Development Report (English). Washington, D.C. : World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/099111423124532881/P1790680f452f10ba0a34c06922a1df0003

Mamlakatimiz aholisi va iqtisodiyotini energiya bilan ta’minlash maqsadida hukumat tomonidan bir qator ishlar amalaga oshirilmoqada. Jumladan, 2022-yil yakunida Mamlakat Prezidenti tomonidan 5 ta quyosh va 1 ta shamol elektr stansiyasi ishga tushirildi. 2 milliard dollar qiymatiga ega bo‘lgan ushbu loyihalarni to‘liq ishga tushishi natijasida ikki milliondan ortiq xonadonlar uzluksiz elektr energiyasi bilan ta’minlash, 2 milliard kub metr tabiiy gazni tejash hamda sanoat va xizmatlar sohasida 4 milliard dollarlik qo‘shilgan qiymat yaratish imkoniyati paydo bo‘ladi. 2030-yilgacha muqobil energeya manbalarini 27 gigavattga yetkazish rejalashtirilgan. Bu har yili 25 milliard kub metr tabiiy gazni iqtisod qilish, atmosferaga zararli tashlanmalarni 34 million tonnaga qisqartirishga imkon beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonda aholi soning tobora ortib borishi natijasida enegriya resurslariga bo‘lgan talabni ortib borish sharoitida, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, energetika sohasini barqaror rivojlantirish maqsadida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini jolriy etish bo‘yicha yuqori sur’atlaradagi islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda energiya barqarorligini ta’minlashda bir qator muammolarni hal etish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, energiya istemolini to‘g‘ri tashkil etish, kam iste’molli energiya mahsulotlarini ishlab chiqarish maqsadida elektrotexnika sanoatini rivojlantirish, sohada mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, ikkinchidan, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarni o‘zlarini kichik va o‘rta quvvatli energiya manbalari bilan ta’minlashni rag‘batlantirish. Va nihoyat, uchinchi tomondan, bino va inshootlarning energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanish tabiiy resurslarni tejash va tabiatga yetkaziladigan zarar miqdorini kamaytirish imkonini beradi. Bu elektr tarmoqlaridagi yuklarni tushirish, avariyalarning oldini olish, texnologik yo‘qotishlarni kamaytirish, eng muhimi, ekologik toza, “yashil” energiyaga o‘tish jarayonini faollashtiradi. Bunday sa’y-harakatlar nafaqat bugun, balki kelajak uchun ham muhim.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash kerakki, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanish tabiiy resurslarni tejash va tabiatga yetkaziladigan zarar miqdorini kamaytirish imkonini beradi. Bu elektr tarmoqlaridagi yuklarni tushirish, avariyalarning oldini olish, texnologik yo‘qotishlarni kamaytirish, eng muhimi, ekologik toza, “yashil” energiyaga o‘tish jarayonini faollashtiradi. Elektrotexnika sanoati korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar energiya tejamkorligini ta’minlashda muhim ahamiyati kasb etadi. Elektorotexnika sanoatining barqaror rivojlanishi natijasida energo tejamkor mahsulotlarni hajmining ortishi aholining energiya resurslariga bo‘lgan talabini qondirishda xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. (Shaydanov, T., Abirova, G., Engalicheva, N., Aliev, U., & Gulyamova, A. (2023). Transition of Uzbekistan to renewable energy sources: Challenges and prospects. In E3S Web of Conferences (Vol. 405, p. 02018). EDP Sciences.)
2. O. Saidmamatov, S. Salaev, B. Eshchanov va Li Shimin, “Rivojlanayotgan mamlakatlarning qayta tiklanuvchi energiya salohiyati: Yashil iqtisodiyot tomon harakatlantiruvchi omillar (O‘zbekiston misolida)”. Yashil iqtisodiyot xalqaro jurnali. 8(2), 134:doi:10.1504/IJGE.2014.065850. (2014)
3. Maxmudov, Э. A., & Sultanov, B. I. (2018). Perspektivы razvitiya эlektrotexnicheskoy otrasli Respubliki Uzbekistan. Эkonomika i finansы (Uzbekistan), (11), 15-22.
4. Juraev, Sh. S., & Kodirov, R. B. (2017). Future development of electric power industry in Uzbekistan. Эkonomika i finansы (Uzbekistan), (1), 28-33.
5. Muminova, E. A. (2023). Sanoat tarmog‘ining rivojlanishi yashil iqtisodiyotga o‘tishning zarurati sifatida // Экономика и финансы (Узбекистан), (6 (166)), 7-11.

OLIY TA’LIMNING RAQOBATBARDOSHLIGINI TA’MINLASHDA TA’LIM SIFATINING MOHIYATI VA ASOSIY TAMOYILLARI (O‘ZBEKISTON MISOLIDA)

Egamov Sevinchbek Maxsud o‘g‘li
Ma’mun-Universiteti NTM
“Buxgalteriya hisobi va umumkasbiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

Abstract: This study examines the essence and main principles of the quality of higher education, identifying eight key factors: curriculum relevance, faculty qualifications, student-centered learning, resources and infrastructure, assessment practices, continuous improvement mechanisms, innovation, and global perspectives. Through empirical research and theoretical frameworks, we elucidate how these factors collectively contribute to educational outcomes and institutional effectiveness. We define the term “quality of higher education” as a holistic framework encompassing skill development and attributes essential for success in the 21st century. Our analysis emphasizes the interconnectedness of these factors and their impact on academic excellence and societal goals. By advocating for proactive quality assurance measures and innovation, our study aims to enhance educational quality, foster student success, and promote societal advancement within higher education contexts.

Key words: HEI, quality, education, competitiveness.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot oliy ta’lim sifatining tabiati va asosiy tamoyillarini o‘rganib, sakkizta asosiy omilni aniqlaydi: o‘quv dasturining dolzarbligi, professor-o‘qituvchilar malakasi, talabalarga yo‘naltirilgan ta’lim, resurslar va infratuzilma, baholash amaliyoti, doimiy takomillashtirish mexanizmlari, innovatsiyalar va global istiqbollar. Empirik tadqiqotlar va nazariy asoslar orqali biz ushbu omillar birgalikda ta’lim natijalari va institutsional samaradorlikka qanday hissa qo‘shishini o‘rganamiz. Biz “oliy ta’lim sifati” atamasini XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va sifatlarni rivojlantirishni o‘z ichiga oluvchi yaxlit asos sifatida belgilaymiz. Bizning tahlilimiz ushbu omillarning o‘zaro bog‘liqligini va ularning akademik yutuqlar va ijtimoiy maqsadlarga ta’sirini ta’kidlaydi. Faol sifat kafolati va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlagan holda, bizning tadqiqotimiz ta’lim sifatini yaxshilash, talabalar muvaffaqiyatini rag‘batlantirish va oliy ta’lim sharoitida ijtimoiy taraqqiyotni rag‘batlantirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Oliy ta’lim muassasasi, sifat, ta’lim, raqobatbardoshlik.

Аннотация: В этом исследовании рассматриваются сущность и основные принципы качества высшего образования, определяя восемь ключевых факторов: актуальность учебной программы, квалификация преподавателей, личностно-ориентированное обучение, ресурсы и инфраструктура, практика оценки, механизмы непрерывного совершенствования, инновации и глобальные перспективы. Посредством эмпирических исследований и теоретических основ мы выясняем, как эти факторы в совокупности способствуют результатам образования и институциональной эффективности. Мы определяем термин “качество высшего образования” как целостную структуру, охватывающую развитие навыков и атрибутов, необходимых для успеха в 21 веке. Наш анализ подчеркивает взаимосвязь этих факторов и их влияние на академическую успеваемость и социальные цели. Выступая за активные меры по обеспечению качества и инновации, наше исследование направлено на повышение качества образования, содействие успехам студентов и содействие социальному прогрессу в контексте высшего образования.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, качество, образование, конкурентоспособность

INTRODUCTION

In an era marked by rapid technological advancements, globalization, and evolving societal needs, the role of higher education in shaping individuals and societies has never been more crucial. At the heart of this role lies the pursuit of quality education, a fundamental pillar that underpins the competitiveness and relevance of higher education institutions in today’s dynamic landscape. The essence of quality education extends far beyond the mere transmission of knowledge; it encompasses a multifaceted approach that encompasses curriculum design, pedagogical practices, faculty expertise, resources, assessment methods, and a commitment to continuous improvement. As the demands of the global economy evolve, so too must higher education

institutions adapt to ensure that they equip students with the skills, knowledge, and competencies necessary to thrive in an increasingly complex world [1].

In this paper, we delve into the essence and main principles of the quality of education in ensuring the competitiveness of higher education. By examining key factors such as curriculum relevance, faculty qualifications, student-centered learning, resources and infrastructure, assessment practices, continuous improvement mechanisms, innovation, and global perspectives, we aim to elucidate the critical components that contribute to the quality of education in higher education settings. Through a comprehensive exploration of these principles, we seek to underscore the vital role that quality education plays in not only preparing students for success in their chosen fields but also in fostering lifelong learning, critical thinking, and adaptability. Moreover, we contend that by upholding rigorous standards of quality, higher education institutions can enhance their competitiveness on both a national and global scale, attracting top talent, fostering innovation, and making meaningful contributions to society at large [2].

As we embark on this exploration, it is imperative to recognize that the pursuit of quality education is an ongoing journey–one that requires dedication, collaboration, and a steadfast commitment to excellence. By engaging with the principles outlined in this paper, we hope to inspire dialogue, reflection, and action within the higher education community, ultimately advancing the collective mission of fostering a brighter and more equitable future through education [3].

LITERATURE REVIEW

In the economic literature, a blind number of scientific researches devoted to the research of the essence of the economic category of competitiveness, its content and structural components have been carried out. In particular, in the research carried out by Z.A. Vasileva, while revealing the essence of the concept of competitiveness, attention was paid to the indicator of the competitiveness of the products produced and exported by the country [4]. Determining the leadership of countries in international markets A. Smith included land, charity, natural resources and labor force as factors. He studied the peculiarities of the manifestation of competition at the micro level, he was the first to determine the relationship between the economic categories “demand”, “supply” and “competition”. D. Ricardo, J. B. [5]. Say, T. R. Malthus, representatives of the school of “classical political economy”, presented competition as a means of price regulation and rejected the principles of state regulation of competition and restriction of free trade. Therefore, D. Riccardo, the author of the theory of comparative advantages, emphasized that relations between economic entities should be developed based on the principles of free market competition. As a representative of the classical school of political economy [6], J. St. Miles shared the scientific views of his peers, but at the same time he also showed the possible negative social effects of market competition. Therefore, for social spheres, J. St. Mill considered it necessary to strengthen control by the state [7].

K. Marks developed the ideas of A. Smith, raised the understanding of the essence of competition and the mechanism of action of its stimulating function to a qualitatively new stage, and contributed to the development of science and technology. According to K. Marks, it is the competition that encourages companies to modernize production processes and look for qualitatively new methods of increasing production efficiency. Sharing J. St. Mill’s views, he noted that competition can lead to severe social consequences. At the same time, K. Marx considered the introduction of effective control over the production of raw materials as a necessary condition [8].

METHODOLOGY

In this paper we used methods such as literature review, by using conceptual framework development insights from the literature review have been drawn and conceptual framework that outlines the key dimensions, traits, and attributes associated with entrepreneurial capacity assessment has been developed. Expert consultation method also used to conduct semi-structured interviews or focus group discussions with experts in the field of entrepreneurship, including academic researchers, educators, and practitioners. The last method used in paper is documentation and reporting which helps the classification of quality characteristics in a structured format, including descriptive summaries, definitions, and illustrative examples.

RESULTS AND DISCUSSION

The development of market relations in our country and, in connection with this, the strengthening of competition in the market of higher education, the issues of solving theoretical and practical problems in a number of directions, as well as ensuring their competitiveness:

- Studying the needs and requests of the potential consumers of the products of the activity of HEIs;

- organization of monitoring of the higher education market in order to gather the necessary information;
- development of a generalized model project and a mechanism for ensuring competitiveness;
- Establishing a logical correct management process aimed at increasing the competitiveness of HEIs as the main modern goal of developing HEIs;
- forming a general system of evaluation indicators, as well as determining the level of competitiveness based on them and analyzing its dynamics;
- to define a set of general approaches to the quantitative assessment of competitiveness;
- special methods of solving issues related to competitiveness, development of algorithms and procedures.

In order to achieve long-term stable operation and sustainable development of higher professional educational institutions, as a guarantee of success, coordination of all internal elements, optimization and rationalization of mutual relations between them, as well as search for optimal relations with the external environment and solving the issues of ensuring their competitiveness.

The main elements of the proposed system are to manage the competitiveness of HEIs, as well as to determine the necessary tools for this and to assess the current level of competitiveness and the effectiveness of its maintenance [9].

It was considered appropriate to use the marketing department as a coordinating body for all actions to ensure competitiveness, and to entrust the performance of functions related to this department:

- analysis of the market situation of higher education;
- Evaluating the competitiveness of HEIs, developing programs to support and increase its level;
- monitoring of the obtained results.

To the following in the development of strategies for the development of HEIs general attention should be paid to:

- improving the world through global citizenship education;
- demanding scientific research;
- flexible learning;
- internationalization;
- establishing relations with the business environment;
- infrastructure development.

In the past two decades, the most significant feature of the development of HEIs in Uzbekistan was the formation of the local educational services market with the participation of leading foreign HEIs. It is known that after we reached the milestone year, the number of HEIs of all types operating in our country has almost doubled, and the number of students studying in them has increased by 80%. Rapid development of higher education institutions in terms of number was realized with the increasing interest of the academic environment in the quality of education.

The concept of product quality was considered as the main tool for analyzing the production sector during a certain period. As we mentioned in the previous chapter, the service sector has become very important in the world. The concept of quality is considered an important concept in all services market activities, including in the field of highly qualified services such as education. So what is quality? To answer this question, let's focus on the concept of quality in the services market. "Quality - a feature, an indicator that meets the set requirements. Conformity of the object's description-characteristics with the requirements imposed on it". The problem of quality is one of the main tasks facing higher education in the rapidly changing times. The quality problem also requires solutions to the following issues: staff and program quality, student training quality, infrastructure and learning environment quality.

The quality of higher education is a concept characterized by various aspects and subject to the contextual limits of the existing system is directly related to the conditions, norms or institutional tasks of the system. The concept of quality covers the most basic functions and directions of activity in this field: the quality of teaching, the quality of training and research, which in turn refers to the appropriate quality of staff and programs, and the level of quality of education as a result of teaching and research. implies growth. However, it should be noted that the process of applying "quality" is comprehensive and goes beyond the narrow boundaries of explaining the role of different curricula in education [10].

Thus, we believe that Quality is one of the most powerful tools marketers use to position their products and services in the marketplace. Quality has two fundamentals: degree and permanence. Organizations that provide educational services are distinguished from their competitors by providing high-quality services. Here, quality is important in the field of higher education, as in any service sector.

The quality of education is a set of indicators that can satisfy all the requirements of educational institutions and all the needs of the customer. According to the sustainable development concern, “Educational quality” is a blind-sided concept, it is not only a result, but also a continuously developing concept depending on the educational conditions. The basis of educational quality control is the organization of educational quality monitoring. Monitoring of the quality of education is a set of continuous actions that can be controlled, which allow to monitor and correct the need to evaluate the learning of students. Thanks to monitoring, we have the opportunity to receive information about the results we expect at any time.

Total Quality Management (TQM) is an organizational method of continuously improving the quality of all processes occurring in the organization. TQM is a quality-oriented, customer-focused, fact-based and controlled team process. Any discussion of TQM should begin by listing the fourteen universal principles that relate to this process and guide quality management. These are:

1. Define quality improvement plans in accordance with the company’s goals;
2. Adopt a new quality philosophy;
3. End the negative dependence on blind quality inspection and audit;
4. Stop choosing suppliers of raw materials based only on the value of their products;
5. Identify problems and work continuously to improve the quality control system;
6. Organize training classes for administration employees;
7. Introduce educational activities;
8. Get rid of fear in the workplace;
9. Remove barriers between departments and departments;
10. Avoid dry slogans in the workplace;
11. Minimize (or increase) the number of digital indicators and working standards in production;
12. Create an opportunity for employees to be proud of their skills;
13. Support comprehensive training programs, professional development and retraining programs;
14. Change. Encourage each employee to make small changes that can benefit the company.

The above fourteen universal principles form the basis of Total Quality Management. Quality management approaches based on TQM principles are used in the comprehensive analysis of HEI activities as an educational service provider.

Fig. 1: Basic principles of educational quality

The first principle is consumer orientation. Own HEIs related to consumers. Therefore, it is necessary to understand the current and future needs of consumers of HEIs. It is necessary to fulfill their demands and strive for the expected results.

The second principle - striving for improvement is one of the main factors in the development of the quality of higher education. The principle of striving for improvement is embodied in the implementation of the "Deming cycle" created by the American scientist Edward Deming. This cycle serves as a methodological basis for quality assurance in HEIs.

The third principle - reliable leadership ensures unity of purpose and direction of HEI activity. It is necessary to create and support an internal environment for employees who can be fully involved in the implementation of the tasks of HEIs.

The fourth principle is employee involvement. The basis of HEI is employees of all levels and ranks. Their full involvement will enable HEIs to effectively use their capabilities.

The fifth principle is a process approach. The intended results will be effectively achieved if the activity of HEI and its corresponding tools are managed as a process.

The sixth principle is a systematic approach to management. Processes in the relationship between quality and management affect the efficiency and effectiveness of achieving the goals of HEIs as a system.

The seventh principle is to make decisions based on results and evidence. Making effective decisions on the basis of information and data analysis is of great importance to the quality of HEI activity.

The eighth principle is the development of corporate cooperation. HEIs and their joints are interrelated and mutually corroborative cooperation increases the possibility of ensuring the quality of education.

CONCLUSION

In our opinion, the definition given in this chapter on competitiveness supports and the practice of grouping the factors affecting competitiveness will create a basis for the implementation of the practice of grouping the factors affecting the competitiveness of the country's economy, for determining the internal and external possibilities of increasing the level of competitiveness of national economic sectors and for their effective use. These practical comronents are more of higher education institutions development, improvement of educational processes and graduates ensures that competitiveness is maintained at a high level. And competitive leverage is critical to this success. Quality assurance in some higher education institutions of our country some parts of the system have been put into practice and are operating effectively. At the same time, a self-assessment system for studying educational-methodological, scientific-research, financial-economic and administrative problems is also working in some HEIs. However, due to the lack of a single standard for the management of quality assurance in HEIs, there is a need for methodological and practical recommendations on the formation of a quality assurance system in the higher education system.

In order to solve the problems in higher education, it is proposed to implement the following measures by experts: to coordinate the activities of educational institutions on the basis of marketing research in order to use the existing funds rationally and effectively; states to abandon 100% financing of higher education institutions; States should establish special funds for the training of specialists in need, in addition, state governments should establish educational entrepreneurship zones in districts with a small number of necessary specialists in their territories; to review the procedure for using the financial resources allocated to higher education institutions, to determine the priority directions for which financial resources should be allocated based on the audit results; giving up some areas of activity, redirecting management funds to the areas considered as priority, etc.

References:

1. Kuziboev, B.; Ibadullaev, E.; Saidmamatov, O.; Rajabov, A.; Marty, P.; Ruzmetov, S.; Sherov, A. The Role of Renewable Energy and Human Capital in Reducing Environmental Degradation in Europe and Central Asia: Panel Quantile Regression and GMM Approach. Energies 2023, 16, 7627. https://doi.org/10.3390/en16227627
2. Ergash Ibadullaev, Alibek Rajabov, Dilfuza Matyakubova, Azizbek Yakubov and Inomjon Yusubov. Empirical analysis of renewable and non-renewable energy resources consumption impact on economic development in Uzbekistan. BIO Web of Conferences 82, 050 (2024) MSNBAS2023. https://doi.org/10.1051/bioconf/20248205002
3. Alibek Rajabov, Ergash Ibadullaev, Bahtiyor Egamov, Xurshid Zaripov and Jaxongir Qosimov. Empirical analysis of determining the influence of the level of innovative development on the economy of world countries. E3S Web of Conferences 449, 02001 (2023) PDSED 2023. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202344902001.
4. Ибадуллаев Е. (2023). Совершенствование видов туристско-рекреационных услуг на основе кластерных подходов на примере хорезмской области. Economics and Innovative Technologies, 11(3), 390–399. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss3/i42
5. Ahire, S. L. 1997. Management Science- Total Quality Management interfaces: An integrative framework. Interfaces 1997 vol. 27 № 6, 91-105

6. Aguayo, Rafael (1990). Dr. Deming: the American who taught the Japanese about quality. A Lyle Stuart book. Secaucus, NJ: Carol Pub. Group. p. 76. ISBN 978-0818405198. OCLC 22347078. Also published by Simon & Schuster, 1991
7. Ibadullayev, E. (2023). Viloyatda turistik-rekreatsion xizmatlarni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot Va ta'lim, 24(3), 433–439. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss3/a69
8. Dimitrios Asteriou and Stephen G. Hall. Applied econometrics. A modern approach using Eviews and Microfit. Revised edition. Palgrave Macmillan, New York, 2007. – r.397
9. US Department of Labor. Future work - Trends and Challenges for Work in the 21st Century Executive Summary https://www.dol.gov
10. Ibadullaev, Ergash (2021) "Opportunities and prospects for the development of tourist and recreational services in the republic of Karakalpakstan, " Central Asian Problems of Modern Science and Education: Vol. 2021 : Iss.1, Article 7. Available at: https://uzjournals.edu.uz/capmse/vol2021/iss1/7

FINANCIAL MECHANISMS OF SUPPORTING TEXTILE PRODUCTS EXPORT

Gaybullayeva Gulbaxor Maxmudovna
Fergana Polytechnic Institute, assistant

Yakubova Ugiloy Mamasoliyevna
Fergana Polytechnic Institute, assistant

Abstract: Comprehensive measures are being implemented in our country to develop the textile and sewing-knitting industry, to support the investment and export activities of enterprises in the sector. Privileges given by our state to support entrepreneurs create an opportunity for further development of this industry. The article examines the President's decision to promote the development of the textile industry and exports. As part of the textile industry support funds and information about its significance, industrial production and some economic indicators.

Key words: Textiles, export, credit, preferential period, trading houses.

Annotatsiya: Mamlakatimizda to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirish, soha korxonalarining investitsiya va eksport faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz tomonidan tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida berilayotgan imtiyozlar bu soxani yanada rivojlanishiga imkoniyat yaratmoqda. Maqolada Prezidentning to‘qimachilik sanoati va eksportini rivojlantirishga ko‘maklashish to‘g‘risidagi qarori o‘rganilgan. To‘qimachilik sanoatining ishlab chiqarishi imkoniyatlari va ayrim iqtisodiy ko‘rsatkichlari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: To‘qimachilik, eksport, kredit, imtiyozli davr, savdo uylari.

Аннотация: В нашей стране реализуются комплексные меры по развитию текстильной и швейно-трикотажной промышленности, поддержке инвестиционной и экспортной деятельности предприятий отрасли. Льготы, предоставляемые нашим государством для поддержки предпринимателей, создают возможность для дальнейшего развития этой отрасли. В статье рассматривается решение Президента о содействии развитию текстильной промышленности и экспорта. В рамках фонда поддержки текстильной промышленности представлена информация о ее значении, промышленном производстве и некоторых экономических показателях.

Ключевые слова: Текстиль, экспорт, кредит, льготный период, торговые дома.

INTRODUCTION

The share of industrial products in the gross domestic product of Uzbekistan is growing day by day. In particular, the share of textile products in the export of industrial products is significant. According to preliminary data, the GDP of the Republic of Uzbekistan in January-December 2022 at current prices will be 888,341.7 billion. amounted to soums and increased by 5.7% in interest compared to the corresponding period of 2021. The industrial sector made the biggest contribution to the growth of GDP, it made 5.2%, of which the volume of production of textile products increased by 9.8%.

As a result of the implementation of complex measures for the development of the textile and sewing-knitting industry in our country, as well as for the support of investment and export activities of industry enterprises, 45% of cotton fiber and yarn produced in the republic is being processed, as well as the annual export potential of the industry exceeded 3.2 billion dollars. At the same time, increased competition in world markets, and cost reduction due to the production of mixed products by foreign manufacturers require additional measures for the development of this sector.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

Many economists from abroad and our republic have researched the theoretical foundations of sustainable development of textile industry enterprises. S.H. Abdullayeva and G.M. Davlyatova stated that “textile industry enterprises are faced with such a global problem as the introduction of successive stages of raw material pro-

cessing cycles necessary for products in demand on the world market, and this process is based mainly on the following. The scheme for processing raw materials is carried out according to primary processing (semi-finished products) - materials ready for industrial production - products ready for final consumption.

Among the scientists who conducted research on the problems of development of the textile industry, there are also Artykov A.O., R.S. Muratov, Jalalova I.A., Makhmudov E.Kh., Oripov S.Sh., Isakov M.Yu., Yuldasheva Sh., Karabaeva G.Sh., Nazhimdinov R.D. and others.[1]

RESEARCH METHODOLOGY

The research work used several research methods to search, identify and analyze issues of using the country's tourism potential to ensure economic stability. In particular, based on statistical data, a comparative analysis of the development indicators of tourist sites in Uzbekistan was carried out. The issues of using tourism opportunities in our country were studied and discussed.

ANALYSIS AND RESULTS

In the next five years, through deep processing of cotton fiber, to increase the production volume of high-added-value finished products, textile products by 2.1 times and the export rate by 2.6 times, and to produce carpets and home textile products. it was achieved to bring the release to a new level.

According to preliminary data, in January-December 2022, 551.1 trillion will be spent by republican enterprises. Soums worth of industrial products were produced, and compared to January-December 2021, the physical volume index of industrial production was 105.2%. In particular, in January-December 2022, the share of textile production was 13.7%, the physical volume index increased by 9.8%, and the production volume was 62,757.0 billion. amounting to soums.

In January-December 2022, the share of the clothing industry in the manufacturing industry is 3.8%, the physical volume index is 105.5%, and the production volume is 17,210.1 billion. amounted to soum.

During the year, 532 types of textile products were exported to 69 countries of the world by the total enterprises of our country. Among exported textile products, cotton yarn accounted for 45.2%, ready-made knitwear and sewing clothes for 28.5%. 2,899.5 million by the end of January-November this year. Exports of textile products in US dollars accounted for 16.7% of total exports and increased by 9.5% compared to last year. The main export of textile products includes cotton yarn, ready-made knitwear and sewing clothes, embroidered fabrics, cotton gauze, silk and silk products, cotton products and carpets.

Among the countries that purchase textile products, the largest share is the Russian Federation at 1,156 million US dollars, 41% of the total export volume, Turkey at 481.9 million US dollars, 21.8%, the Kyrgyz Republic at 457.9 thousand US dollars, China 253.1 million US dollars, Iran with 74.9 million US dollars, Poland with 73.2 million US dollars. To support the activities of cotton-textile clusters, fundamentally reform the textile and sewing-knitting industry, and further increase the export potential of the industry, several decree decisions are being adopted by the head of our state. In particular, according to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-2 of January 10, 2023:

By the end of 2023, by the end of 2023, by the Ministry of Investments, Industry and Trade, the textile and sewing-knitting industry of the "Uzto'qimachiliksanoat" association will be supported by the state on a large scale. the tasks of increasing the utilization of production facilities from 65% to 81%, filling 35 thousand vacancies, including employing to the population registered in the social registers.

To the Export Support Fund under the Export Promotion Agency for continuous provision of working capital, including revolving funds, by the Recovery and Development Fund to enterprises exporting gauze, knitted fabric and ready-made sewing and knitting products, according to his order, funds in the amount of 200 million US dollars were allocated for a period of 3 years at an annual rate of 4 percent.

If enterprises exporting textile products accept obligations to ensure export in the amount of 50% of the total volume of their manufactured products, the credit should be set at least 30% of their funds, including buildings and structures, and working capital. If it is confirmed that there are no overdue debts in terms of obligations, in commercial banks, based on their order, in the amount of 100 million US dollars, for a period of 10 years, with a 3-year grace period at an annual rate of 4 percent and for the rest of the period at an annual rate of 5 percent, gas, carpeting, the opening of credit lines for production projects of dyeing-finishing, ready-made sewing-knitting products has been established. However, if the export obligation is not fulfilled by the enterprise, the interest rates calculated during the preferential period of the loan will be recalculated at an annual rate of 5 percent.

1 A.Yu. Mardanov. To'qimachilik sanoati korxonalarini barqaror rivojlantirish omillari. yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024-yi.yanvar. №1 son.

The annual interest rate set by commercial banks for loans allocated from the resources of the Recovery and Development Fund has been set at an amount not exceeding 1 percent. Also, to encourage the export of textile products, commercial banks will provide working capital to textile and sewing-knitting enterprises through revolving credit in the amount of 1 trillion soums for 24 months, including a 6-month grace period of no more than 2%. loans are allocated using bank margins.

According to the decree of the President, the demand for a month advance payment for electricity consumption for textile and sewing-knitting enterprises has been canceled. The Export Promotion Agency will reimburse 50 percent of the costs of introducing financial reporting to textile and sewing-knitting enterprises based on international standards, but no more than $25,000. In this case, it was determined that these costs would be covered by the enterprise after attracting debt funds from international financial institutions and foreign commercial banks in the established order.

Financial resources in the following amounts will be allocated for up to 3 years, based on the volume of exports made during the last 12 months, from the account of the export support fund for textile enterprises:

- when the export volume is up to 5 million dollars - up to 1 million dollars;
- when the export volume is from 5 million to 10 million dollars - up to 2 million dollars;
- when the export volume is from 10 million to 15 million dollars - up to 3 million dollars;
- when the export volume is from 15 million to 20 million dollars - up to 4 million dollars;
- when the export volume exceeds 20 million dollars - up to 5 million dollars.

It is envisaged that textile and sewing-knitting enterprises will be allowed to transfer funds up to 100,000 US dollars per year for the establishment of a trading house and store abroad without separate decisions.

CONCLUSIONS

The financial resources allocated to support exports in textiles have a positive effect on the further development of the production environment, the expansion of the scale of production, the creation of new jobs, and the increase of the product range to world standards. I believe that it will lead to an increase in the volume of exports of suitable competitive textile products.

References:

1. Paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini tubdan isloh qilish hamda sohaning eksport salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2023-yil 10-yanvar. PF-2-son.
2. Dilshodaxon Eshmuhammadovna Safarova, & Gulbahor Mahmudovna Gaybullayeva (2021). To‘qimachilik korxonalari faoliyatini rivojlantirishda moliyaviy resurslardan foydalanish yo‘llari // Scientific progress, 2 (2), 1295-1300.
3. Dilshodaxon Eshmuhammadovna Safarova, & Gulbahor Mahmudovna Gaybullayeva (2021). O‘zbekistonda to‘qimachilik korxonalarini rivojlantirishda davlat dasturlaridan foydalanish yo‘nalishlari. Science and Education, 2 (6), 676-682.
4. Nazarova, L. T. K. (2023). Kimyo sanoati korxonalarida yuqori samaradorlikni ta’minlashda investitsion jozibadorlikning o ‘rni // Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3(1), 34-39
5. A.Yu. Mardanov. (2024). To‘qimachilik sanoati korxonalarini barqaror rivojlantirish omillari // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(1). https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss1/a763

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA HUDUDLARNI MUTANOSIB BARQAROR RIVOJLANTIRISH MASALALARI VA YECHIMLARI

Hojiyev Tal’at Toshpo‘latovich
Buxoro muhandislik texnologiya instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonning turli hududlarini barqaror va mutanosib rivojlantirish imkoniyatlari batafsil tahlil qilingan. Hududiy rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlarini o‘rganib chiqilgan. Barqaror rivojlanishning asosiy tamoyillari, jumladan, mahalliy resurslardan samarali foydalanish, infratuzilmani rivojlantirish, aholining turmush darajasini oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish zarurligi borasida to‘xtab o‘tilgan. Hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy tafovutlarni kamaytirish, shahar va qishloq joylarida yashash sharoitlarini yaxshilash bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Hududlarini barqaror rivojlantirish uchun kompleks yondashuvlar va uzoq muddatli strategik rejalashtirish zarurligi haqida taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: mutanosib barqaror rivojlanish, iqtisodiy islohotlar, yalpi ichki mahsulot, hududiy sanoat tarmoqlari, barqaror iqtisodiy o‘sish, mintaqaviy rivojlanish.

Abstract: The article analyzes in detail the possibilities of sustainable and balanced development of different regions of Uzbekistan. The economic, social and ecological aspects of regional development have been studied. The main principles of sustainable development, including the need to effectively use local resources, develop infrastructure, raise the standard of living of the population, and protect the environment, were discussed. Practical recommendations on reducing economic and social differences between regions and improving living conditions in urban and rural areas are given. Proposals and recommendations are made about the need for comprehensive approaches and long-term strategic planning for sustainable development of the regions.

Key words: proportional sustainable development, economic reform, gross domestic product, regional industries, sustainable economic growth, regional development.

Аннотация: В статье подробно анализируются возможности устойчивого и сбалансированного развития различных регионов Узбекистана. Изучены экономические, социальные и экологические аспекты регионального развития. Обсуждались основные принципы устойчивого развития, в том числе необходимость эффективного использования местных ресурсов, развития инфраструктуры, повышения уровня жизни населения, защиты окружающей среды. Даны практические рекомендации по сокращению экономических и социальных различий между регионами и улучшению условий жизни в городе и сельской местности. Сделаны предложения и рекомендации о необходимости комплексных подходов и долгосрочного стратегического планирования устойчивого развития регионов.

Ключевые слова: сбалансированное устойчивое развитие, экономические реформы, валовой внутренний продукт, региональные отрасли, устойчивый экономический рост, региональное развитие.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy rivojlanishda va ijtimoiy farovonlikni ta’minlashda hududlarni mutanosib va barqaror rivojlantirishni asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilab olgan. Hududlarni barqaror rivojlantirish, ularning iqtisodiy salohiyatini oshirish, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish orqali amalga oshiriladi. Ushbu maqolada O‘zbekiston hududlarini mutanosib va barqaror rivojlantirish imkoniyatlari statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmonida mamlakatning barcha hududlarini iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatdan barqaror rivojlantirishni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, turli hududlar o‘rta-

sidagi iqtisodiy va ijtimoiy tafovutlarni kamaytirish, barcha hududlarda yashash sharoitlarini yaxshilash, hududiy infratuzilmani, jumladan, yo'l-transport, energetika, ichimlik va oqova suv tizimlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish, mahalliy resurslardan samarali foydalanish, hududlarning o'ziga xos iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun investitsiyalarni jalb qilish, aholining ijtimoiy himoyasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va boshqa xizmatlarni yaxshilash, shuningdek, aholini ish bilan ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va tabiiy resurslarni oqilona boshqarish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirish orqali hududiy rivojlanishni ta'minlash, hududlarni barqaror rivojlantirishda davlat va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida samarali hamkorlikni ta'minlash, mahalliy boshqaruv tizimini takomillashtirish bugungi kunning davr talabidir[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hududlarni mutanosib barqaror rivojlanishini ta'minlash imkoniyatlari turli adabiyotlar va ilmiy manbalar o'rganilgan bo'lib, xususan Jeffrey Sachsning "The Age of Sustainable Development" asarida mintaqaviy rivojlanish turli sohalarda muvozanatli o'sish va barqarorlikni ta'minlash uchun iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik maqsadlarni birlashtirishi kerakligini, shuningdek, barqaror rivojlanish iqtisodiy taraqqiyot, ijtimoiy inklyuziya va atrof-muhitni boshqarishning o'zaro bog'liqligini hisobga oladigan yaxlit yondashuvni talab qilishini ta'kidlaydi[2]. Amartya Senning "Development as Freedom" asarida rivojlanishning odamlar uchun keng imkoniyatlar yaratish va ularni cheklovlardan ozod qilishni, erkinliklar rivojlanishning asosiy maqsadi bo'lishi bilan birga, uni amalga oshirish vositasi ham ekanligini, shuningdek, rivojlanish faqat iqtisodiy o'sish bilan cheklanmasligi kerakligi, balki individual erkinliklar va qobiliyatlarni kengaytirishni ham o'z ichiga olishi kerakligini ta'kidlaydi[3]. Herman Dalyning "Steady-State Economics" asarida barqaror rivojlanishning asosiy tamoyili sifatida iqtisodiy o'sishning ekologik cheklovlar bilan muvozanatlashishi zarurligini ko'rsatadi, iqtisodiy o'sishning sifatiga e'tibor qaratish va ekologik muvozanatni saqlash muhimligini, shuningdek, rivojlanishning ekologik va ijtimoiy jihatlarini integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi[4]. Michael E. Porterning "The Competitive Advantage of Nations" asarida milliy raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun innovatsiya va yangilanish zarurligini, klasterlarning hududiy rivojlanishda qanday muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Klasterlar iqtisodiy faoliyatning ma'lum bir joyda to'planishi natijasida raqobatbardoshlikni oshirishga yordam berishini ta'kidlaydi[5]. Paul Krugmanning "Geography and Trade" asarida iqtisodiy faoliyatning ma'lum joylarda to'planishi va uning foydasini hududlar bo'yicha teng taqsimlash masalalarini tushuntiradi, iqtisodiy faoliyatning joylashuvi va uning hududiy taqsimlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni ko'rsatadi, shuningdek, hududiy siyosatlarning muhimligini va ularning barqaror rivojlanishdagi rolini ta'kidlaydi. Hududiy rivojlanishni o'rganishda iqtisodiy geografiyaning ahamiyatini ko'rsatadi va barqaror rivojlanish uchun iqtisodiy faoliyatni optimal taqsimlash muhimligini tushuntiradi[6].

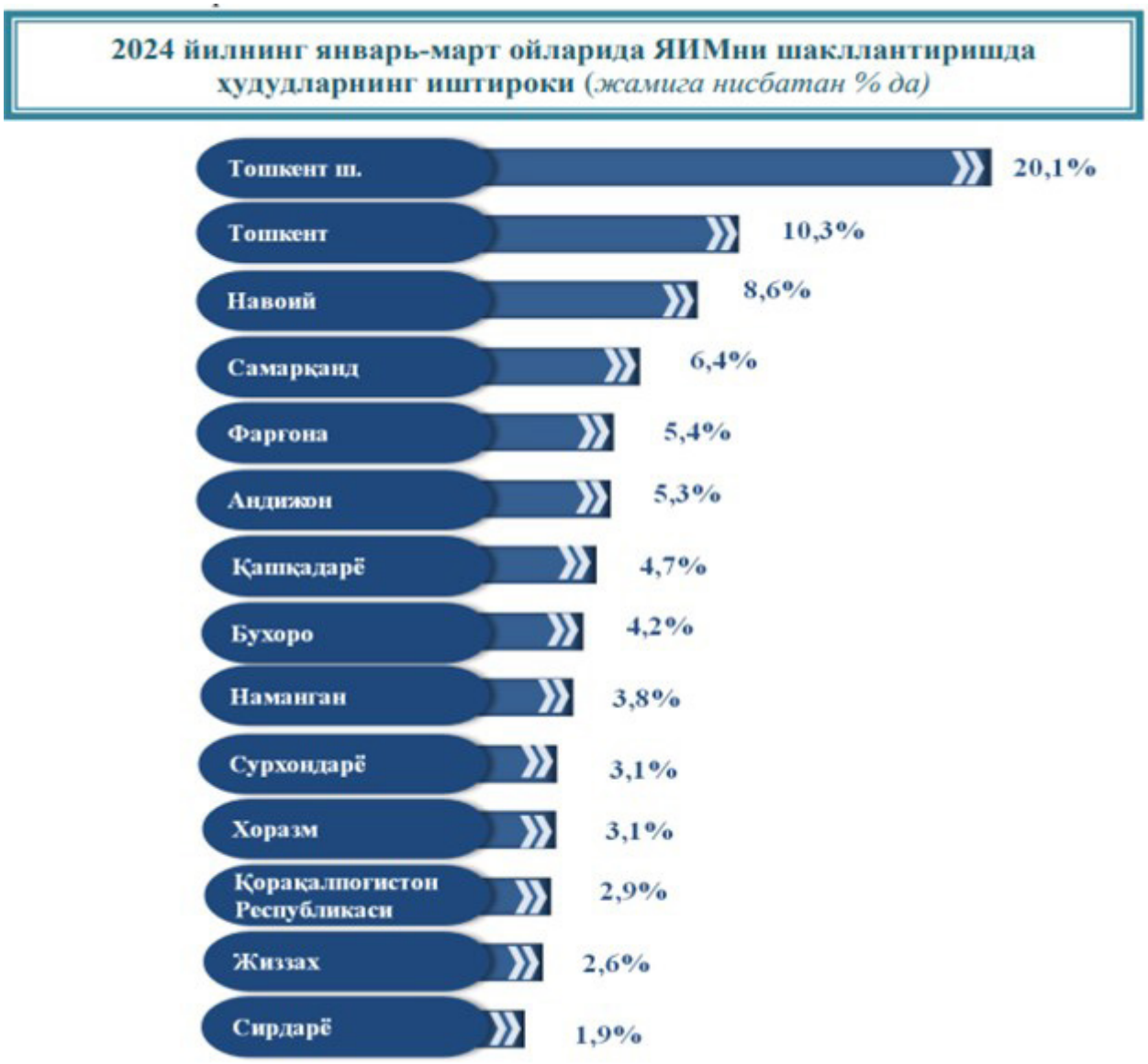
Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 30-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida hududlarning kompleks va mutanosib rivojlanishini ta'minlash milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishining muhim vazifasi bo'lib hisoblanishini, so'nggi yillarda kichik shaharlar va shahar tipidagi aholi punktlarini faol rivojlantirish, xomashyo bazasini yaratish va modernizatsiya qilish, iqtisodiy o'sish nuqtalarini aniqlash va zamonaviy infratuzilmani shakllantirish bo'yicha puxta ishlab chiqilgan rejalarsiz hududlarni barqaror rivojlantirishga erishib bo'lmasligini ta'kidlagan.

Zamonaviy transport va energetika infratuzilmasini yaratish hududlar va mamlakat iqtisodiyotini muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Prezident hududlarni rivojlantirish masalalari nuqtai nazaridan ushbu sohalardagi istiqbolli vazifalar to'g'risida alohida to'xtalib, yirik shaharlar va chekka qishloqlar o'rtasida o'zaro bog'langan transport tarmog'ini yaratish zarurligi, faqatgina davlatning cheklangan imkoniyatlariga tayanib bo'lmasligi, bu sohaga davlat tashkilotlariga qaraganda ancha samarali boshqaruvga ega xususiy sektorni yanada faol jalb qilish zarurligi kun tartibiga chiqmoqda. Shu munosabat bilan, kelgusi yilda bir qator hududiy aeroportlar davlat-xususiy sherikligi asosida ishonchli boshqaruvga o'tkaziladi.Har bir qishloq va mahallada yashash joylarini obodonlashtirish va odamlar uchun munosib hayot kechirish uchun qulay sharoitlar yaratish davlatning ustuvor vazifalaridan biridir. Shu yo'nalishda, Prezidentimiz "Obod Qishloq" va "Obod Mahalla" dasturlarini amalga oshirish doirasida sezilarli natijalarga erishilganligini qayd etdilar[7].

1 lex.uz/ru/docs/-5841063
2 Jeffrey Sachs "The Age of Sustainable Development" 22 bob, Columbia University Press, 2015-y.
3 Amartya Sen "Development as Freedom", 366 bet, New York Alfred A. Knopf, 1999-y.
4 Herman Daly - "Steady-State Economics", 185 bet, W. H. Freeman, 1977-y.
5 Michael E. Porter - "The Competitive Advantage of Nations" 855 bet, Free Press, 1990-y.
6 Paul Krugman - "Geography and Trade", 156 bet, MIT Press, 1991-y.
7 https://review.uz/uz/post/ceir-kompleksnoe-i-sbalansirovanie-razvitie-regionov-vajnaya-sostavlyayushaya-ustoychivogo-razvitiya-nacionalnoy-ekonomiki

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonning hududlari o‘rtasida iqtisodiy rivojlanish darajasi bo‘yicha sezilarli farqlar mavjud. Bu farqlar mamlakatning turli geografik xususiyatlari, tabiiy resurslari va iqtisodiy infratuzilmasining notekis taqsimlanishi bilan bog‘liq. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, Toshkent shahri va Toshkent viloyati eng yuqori iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlariga ega. Bunga yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda yuqori darajada rivojlanganligi sabab bo‘ladi.

1-rasm: YAIMni shakllantirishda hududlarning ishtiroki[8]

2024-yilning yanvar-mart oylari yakunlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi YAIMi hajmi joriy narxlarda 242 701,6 mlrd. so‘mni tashkil etdi va 2023-yilning mos davri bilan taqqoslaganda 6,2 % ga o‘sdi. YAIM defly-ator indeksi 2023-yilning yanvar-martidagi narxlarga nisbatan 113,3 % ni tashkil etdi.

2024-yilning yanvar-mart oylarida respublika bo‘yicha YAIMning shakllanishida Toshkent shahri 20,1 % ulush bilan eng katta hissa qo‘shdi. Toshkent va Navoiy viloyatlari 10,3 % va 8,6 % ko‘rsatkichlari bilan keyingi o‘rinlarni egallab turibdi. Respublika YAIMini shakllantirishda eng kam ulush Sirdaryo (1,9 %), Jizzax (2,6 %) viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasiga (2,9 %) to‘g‘ri kelgan.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni boshqarish hududlar barqaror rivojlanishining asosiy shartlaridan biridir. Resurslarni ekologik me’yorlarga rioya qilgan holda qazib olish va qayta ishlash, qayta tikla-

8 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma’lumotlari. stat.uz

nadigan energiya manbalaridan foydalanish orqali ekologik barqarorlikka erishish mumkin. Bu, o‘z navbatida, hududlararo iqtisodiy farqlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

2-rasm: Sanoat ishlab chiqarish hajmi[9]

Bugungi kunda respublikada 62,8 mingta sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda, shundan 11,0 mingtasi (ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar umumiy sonining 17,5 % i) Toshkent shahriga, 6,7 mingtasi (10,6 %) Farg‘ona viloyatiga, 6,6 mingtasi (10,5 %) Toshkent viloyatiga, 5,5 mingtasi (8,8 %) Samarqand viloyatiga va 5,1 mingtasi (8,2 %) Andijon viloyatiga to‘g‘ri kelmoqda.

2024-yilning yanvar-mart oylarida respublika korxonalari tomonidan 166,4 trln. so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lib, 2023-yilning yanvar-mart oylariga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining fizik hajmi indeksi 106,5 % ni tashkil etdi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston hududlarini mutanosib va barqaror rivojlantirish uchun qator imkoniyatlar mavjud. Hududlararo iqtisodiy farqlarni kamaytirish, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va davlat siyosatini samarali amalga oshirish orqali barqaror rivojlanishga erishish mumkin.

9 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma’lumotlari. stat.uz

2023–2024-yillardagi statistik ko‘rsatkichlar asosida olib borilgan tahlillar O‘zbekiston hududlarini rivojlantirishda yuqori salohiyat mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni hal qilish va imkoniyatlardan to‘liq foydalanish orqali hududlarning barqaror rivojlanishi ta’minlanadi.

Investitsiya va xususiy sektorni rivojlantirish hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va xususiy sektorni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qator choralar ko‘rilmoqda. Bu borada soliq imtiyozlari, qulay investitsiya muhiti yaratish va infratuzilmani rivojlantirish orqali hududlarning iqtisodiy imkoniyatlari kengaytirilmoqda.

Qishloq hududlarini rivojlantirish ham O‘zbekiston uchun dolzarb masalalardan biridir. Qishloq joylarda yashovchi aholining turmush darajasini oshirish, qishloq xo‘jaligi infratuzilmasini yaxshilash va qishloq joylarda xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlantirish orqali qishloq hududlarining barqaror rivojlanishiga erishish mumkin. Davlat tomonidan qishloq hududlarini rivojlantirish bo‘yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston hududlarini mutanosib va barqaror rivojlantirish uchun mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanish va davlat siyosatini samarali amalga oshirish orqali mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy farovonligini ta’minlash mumkin. 2023–2024-yillardagi statistik ko‘rsatkichlar asosida olib borilgan tahlillar hududlarning barqaror rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan choralarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘isida”gi PF-60-sonli Farmoni. www.lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr. Toshkent.
3. Jeffrey Sachs “The Age of Sustainable Development” 22 bob, Columbia University Press, 2015-y.
4. Amartya Sen “Development as Freedom”, 366 bet, New York Alfred A. Knopf, 1999-y.
5. Herman Daly - “Steady-State Economics”, 185 bet, W. H. Freeman, 1977-y.
6. Michael E. Porter - “The Competitive Advantage of Nations” 855 bet, Free Press, 1990-y.
7. Paul Krugman - “Geography and Trade”, 156 bet, MIT Press, 1991-y.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi ma’lumotlari. stat.uz
9. https://review.uz/uz/post/ceir-kompleksnoe-i-sbalansirovanie-razvitie-regionov-vajnaya-sostavlyayushaya-ustoychivogo-razvitiya-nacionalnoy-ekonomiki

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA AYOLLAR BIZNESINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

Ibodullayeva Malohat Sirojiddin qizi
Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti
Samarqand filiali tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ayollar biznesiga hozirda berilayotgan e’tibor, raqamli texnika va texnalogiyalarning biznesga va ayollar hamda erkaklarning biznes yuritishda imkoniyatlarni teglashtirishga ta’siri o‘z aksini topgan.

Kalit so‘zlar: ayollar biznesi, baxtlilik darajasi, o‘rtacha foyda va daromad, YaIM.

Abstract: This article reflects the current focus on women’s business, the impact of digital techniques and technologies on business and the equalization of opportunities for women and men in business.

Key words: women’s business, level of happiness, average profit and income, GDP.

Аннотация: В данной статье отражено современное внимание к женскому бизнесу, влияние цифровых методик и технологий на бизнес и выравнивание возможностей женщин и мужчин в бизнесе.

Ключевые слова: женский бизнес, уровень счастья, средняя прибыль и доход, ВВП.

KIRISH

G‘arb davlatlaridan boshqa davlatlar avvallari qishloq ayollarining raqobatbardoshligi, qobilyati, oilaviy ko‘mak, noiqtisodiy holatlariga e’tibor qaratgan edilar. 2000-yilning boshlarida “tadbirkor qishloq ayoli” tushunchasi G‘arb davlatlaridan kirib keldi va bunda ayolarga iqtisodiy tarafdan qaraladi. Ya’ni ayollarning daromadi, ayollarning bozordagi ulushi va ularning foydasi kabi jihatlar e’tiborga olina boshladi. Bu vaqtgacha qishloq ayoli moliyaviy mablag‘ va jamg‘armaga muhtoj, biznesni yuritish qobilyati yetishmagan va tadbirkorlik bilan bog‘liq malakasi yo‘q kishi sifatida qaralgan. Raqamli texnika va texnalogiyalarning paydo bo‘lishi ayollar va erkaklar imkoniyatlarini avvalgi yillarga nisbatan ancha qisqartirdi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu maqolani yozishda Jahon banki rasmiy saytida bergan pragnozlar hamda Forbes.com, Usnews.com, Alizila.com (Xitoyda online savdo, raqamlashtirish jarayoni bo‘yicha ma’lumotlar) va Asiapacific.unwomen.org saytlarida Xitoy va AQSH iqtisodiyotida ayyollarning o‘rni haqida ma’lumotlardan foydalanib xulosa qilindi. Bundan tashqari Guidantfinancial.com saytida ayollar tomonidan boshqarilayotgan kichik bizneslar haqidagi ma’lumotlar va statista.comda OECD mamlakatlarida biznes yuritayotgan ayollar soni, ularning boshqaruv lavozimlarida ulushi, o‘rtacha foyda miqdori va ayollarning biznes boshlash uchun sabablar to‘g‘risida statistik ma’lumotlar o‘rganib chiqilib, sentiz qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada iqtisodiy tahlilning analiz va sentiz, induksiya va deduksiya, taqqoslama kabi an’anaviy usullardan foydalanildi hamda xorijiy tadqiqotchilarning biznes borasidagi amaliy ishlari tahlil qilingan va ular asosida xulosa shakllantirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli texnikalar asosan internet orqali ishlaydi, lekin ayollar erkaklarga nisbatan 21% kamroq internetdan foydalanish imkoniyati borligi va dunyo bo‘yicha 1 mlrdan ortiq ayollarda moliyaviy mablag‘ga egalik qilish uchun sharoit yetishmasligi ma’lum bo‘ldi.

Ayollar eng ko‘p egalik qilgan biznes yo‘nalishlari quyidagilar:

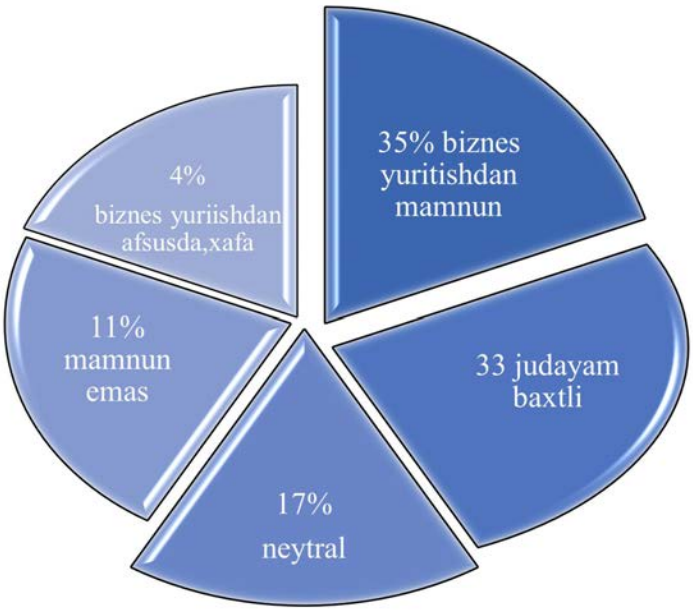
- savdo-sotiq (21%);
- sog‘lomlashtirish maskanlari, go‘zallik va fitness (15%);
- restoranlar (13%);
- ta’lim yo‘nalishida (9%);
- biznes sohasida (8%).

Jahon banki ayollar egaligidagi biznesning 56% foyda qolgan 44% zarar bilan chiqganligini hisobot berdi va buning asosiy sababi biznes yurishda malakaning yetishmasligi ekanligi ma’lum bo‘ldi. Jahon bankining xabar berishicha, ayollar erkaklardek teng huquqga ega bo‘lgandan so‘ng, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM 20% ga oshganligi kuzatilgan.

Dunyo bo‘ylab biznes ayollarining 86% oliy ta’limni tugallagan xotin-qizlar hisoblanadi. Hozirda biznesdagi ayollarning oliy ta’limdagi ulushi 26% oshganligi ayollar o‘zlari biznes yuritish borasida oliy ta’limning qanchalik muhimligini anglayotganligini isbotidir. Ayollarning biznes boshlash sabablari:

- 27% moliyaviy jihatdan mustaqillikka erishish uchun;
- 18% o‘zlaridagi orzu-maqsadga yetish uchun;
- 12% mavjud imkoniyatlardab foydalanib qolish maqsadida;
- 8% nafaqaga chiqishga tayyor emaslik va boshqalar.

Biznesdagi ayollarning baxtlilik darajasi bo‘yicha so‘rovnoma o‘tkazilganda ularning 68% o‘z biznes faoliyatidan mamnun ekanligini bildirishgan.

1-rasm: Biznesdagi ayollarning baxtlilik darajasi

Ayollar va erkaklar imkomniyatini tenglashtirish bo‘yicha davlatlar turli ishlab olib bormoqda. Xususan, Xitoyda 8 yo‘nalish (ish joy, oylik maosh, kech turmush qurish, biznes, pensiya, erkin harakatlana olish va mol-mulk) bo‘yicha 35 ta savollar ayyollarga berilib, tahlil qilindi. Savollarga javoblar 100 % lik baholash tizimida bo‘lib, Xitoy 78.1% ko‘rsatkichni ma’lum qildi va bu ko‘rsatkich sharqiy Osiyo davlatlari ko‘rsatgan foizga nisbatan baland. Xususan, biznes yo‘nalishida berilgan savollarga javoblar hammasi ijobiydir:

1. Shartnomalar imzolashda ayyollarning huquqlari erkaklarniki bilan tengmi?
2. Ayollar korxonalarini davlat ro‘yhatidan o‘tkazishdagi huquqlari erkaklarniki bilan bir xilmi?
3. Ayollar bank hisob raqamini ochishda erkaklar bilan teng huquqqa egami?

Xitoy rahbariyati kompaniya to‘g‘risida jiddiy qarorlar qabul qilishda ayollarning ulushini 40%ga yetkazish rejasini tuzgan. 2019-yilda mashhur kompaniyalar ishchilarining 43.2%ni ayollar tashkil qilgan bo‘lib, ulardan faqat 9.7% rahbar lavozimida faoliyat yuritgan. Masalan, Xitoyda “Taobao” online savdo bozori mavjud bo‘lib, bu savdoning yarmi (54%) ayollar boshqaruvidagi korxona xodimlari tomonidan yuritiladi. Milliy statistika byurosi hisobotiga ko‘ra, Xitoyda 2022-yilda 320 mln ayol ish bilan band bo‘lib, bu Xitoydagi ish bilan band aholining 43.2% ni tashkil qiladi.

Xitoy aholisining 48.9% ayollar bo‘lib, ulardan 8 % uzoq muddatdan beri rahbar lavozimida ishlab kelmoqda.

O‘rtacha oylik 2024-yilda 8 958 yuanni tashkil qilib, bu erkaklar oladigan o‘rtacha daromaddan 13 %ga kam. 2023-yilda ayollarning o‘rtacha daromadi 8 689 yuanni tashkil qilgan edi.

2023-yilda olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra bir xil kasb mahoratiga va lavozimga ega ayollar va erkaklar oylik maoshlarida 1% lik farq mavjud bo‘lib, dunyo bo‘ylab, kompaniyalarning 1/3 qismidagina ayollar rahbar lavozimida faoliyat yuritayotganligi ma’lum bo‘ldi. 195 mamlakatdan faqatgina 17 tasida ayollarga yuqori lavozimdagi ishlar biriktirilgan.

Malakasi va lavozimi bir xil bo‘lgan jins vakillari o‘rtasidagi farqni qoplash uchun ketadigan vaqt turli mamlakatlarda har xil. Masalan, Yevropada 67 yil vaqt ketishi, sharqiy Osiyo va Tinch okeani yaqinidagi davlatlar uchun 167 yil vaqt ketishi pragnoz qilingan.

Bu holatni AQSHda tahlil qiladigan bo‘sak, 2019-yilda AQSHda tahminan 13 million biznes ayyollar tomonidan yurg‘izilgan va 2014-yildan 2019-yilga qadar ayollarning biznes boshqaruvidagi ulushi 43%ga oshgan[1].

2021-yilda 65 ta davlatda ayyollarning daromadi, malakasi va moliyaviy kapitali tahlil qilindi. Ushbu davlatlar orasida AQSH yetakchi bo‘lib, har 100 ta Amerikalik ayoldan 70 nafarining daromadi, moliyaviy kapitali va ilmiy darajasi, malakasi qolgan davlatlarga ko‘ra yuqoriroq ekanligi ma’lum bo‘ldi. Qatnashgan davlatlar orasida eng quyi ko‘rsatkich Misr va Bangladeshda kuzatildi.

2020–2021-yillarda har oy AQSH fuqarolarining 0.32% ya’ni har 100 000 AQSHliklardan 320 nafari yangi biznesni yo‘lga qo‘ygan bo‘lib, 0.58% yangi turdagi tadbirkorlik chet el fuqarolari tomonidan amalga oshirilganligi ma’lum bo‘ldi.

O‘rtacha foyda: 2022-yilda ayollar boshqaruvidagi biznes (27%), erkaklar tomonidan egalik qilinadigan biznes(22%) dan keladigan foydaga nisbatan foyda ulushi oshganligi kuzatildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikdan keladigan yalpi foyda miqdori 2021-yilga nisbatan 23% ga ortganligi qayd etildi.

O‘rtacha daromad: 2022–2021-yillar ko‘rsatkichlari taqqoslanganda yillik daromad hajmi 2 % (258 590 AQSH dollardan 263 091ga) oshgani, boshqaruv xarajatlari esa 3% kamayganligini ma’lum qilindi.

Biznes turlari: biznesning 29% (chakana savdoda 16.5%, turar joy va oziq-ovqatda 8.9%, tibbiyot va ijtimoiy yordamda 7.2%, sanat va ko‘ngil ochar joylarda ishlayotganlar esa 6.1%) ayollar tomonidan boshqariladi. Ishlab chiqarish yo‘nalishida ayollar tomonidan boshqarilgan biznesning yillik daromadida 35%lik o‘sish kuzatilgan.

Shuningdek,online savdo, spa va go‘zallik salonlarida asosan ayollar faoliyat olib boradi. 2019-yilda AQSHda 19 mln ta biznes ayollar tomonidan boshqarilganligi qayd etilgan bo‘lib, bu korxonalar 10 mln nafar odamlarni ish bilan ta’minlaganligi va o‘z navbatida ishchilar 1.8 trillionlik daromad keltirganligi qayd etilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Davlatlar o‘zida mavjud biznesni to‘liq potensialda ishlashi uchun aholi qatlamlarida internetdan foydalanish imkoniyatlarini yaratib berishi, ish vaqtida xodimlardan oilasi haqida so‘rash ta’qiqlanishi (Xitoy iqtisodiyotida qo‘llanilgan)ni o‘zimizni amalyotda qo‘llash yuqori natejalarga olib kelish ehtimoli yuqori hisoblanadi. Bir xil lavozim va malakaga ega kadrlarning oylik maoshlaridagi farqni balanslashtirish xodimlarni yanada ko‘proq ishlashga undaydi. Biznes yuritishda malaka va amaliyoti yetarli bo‘lmagan ayollarni o‘zlari qiziqqan yo‘nalishlarga biriktririshmamlakat iqtisodiyotda uzoq muddatli o‘sishga olib keladi.

Foydalanilgan saytlar:

1. Asiapacific.unwomen.org;
2. Worldbank.org
3. Usnews.com;
4. Alizila.com;
5. Satista.com;
6. Forbes.com.

1 American Exxpress’s State of Women-Owned Business

DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHDA QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY TAJRIBASI

Bekmirzayev Mirzoxid Adashaliyevich
Namangan muhandislik-texnologiya instituti dotsenti

Annotatsiya: Respublikamizda barcha tarmoqlarda bo‘lgani kabi qishloq xo‘jaligida ham bir qator islohotlar amalga oshirilib, davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, qulay agrobiznes muhitini yaratish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit muhofazasini ta’minlash kabi vazifalarni amalga oshirishda xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish juda muhimdir.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy xavfsizlik, davlatning iqtisodiy xavfsizligi, qishloq xo‘jaligi, barqaror rivojlanish, tabiiy resurslar, tajriba, samaradorlik.

Abstract: In the sphere of agriculture, as in all sectors, our republic has implemented a number of reforms that are becoming increasingly important in ensuring the economic security of the state. In this regard, for the sustainable development of agriculture of the Republic of Uzbekistan and state support, ensuring food security, creating a favorable agribusiness environment, rational use of natural resources and ensuring environmental protection, it is very important to study the experience of foreign countries.

Key words: economic security, economic security of the state, agriculture, sustainable development, natural resources, experience, efficiency.

Аннотация: В сельском хозяйстве, как и во всех отраслях, нашей республики реализован ряд реформ, которые приобретают все большее значение в обеспечении экономической безопасности государства. В связи с этим для устойчивого развития сельского хозяйства Республики Узбекистан и государственной поддержки, обеспечения продовольственной безопасности, создания благоприятной агробизнес среды, рационального использования природных ресурсов и обеспечения охраны окружающей среды очень важно изучение опыта зарубежных стран.

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономическая безопасность государства, сельское хозяйство, устойчивое развитие, природные ресурсы, опыт, эффективность.

KIRISH

Davlat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash, xususan, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta’minlashning garovi hisoblanadi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda qishloq xo‘jaligi tarmog‘i muhim o‘rin tutadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisida qilgan nutqida: “Qishloq xo‘jaligini isloh qilish va oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalalari, hech shubhasiz, biz uchun eng muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi. Eng avvalo, agrosanoat kompleksi va uning lokomotivi, ya’ni harakatga keltiruvchi kuchi bo‘lgan ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini izchil rivojlantirishga katta e’tibor qaratiladi”, - deb ta’kidlagan edi [1].

O‘zbekistonda davlat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda aholi turmush farovonligi yuksaltirish va turmush sifatini yanada oshirish, aholini sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan to‘laqonli ta’minlash masalalari ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Agrar tarmoqda xo‘jalik yuritishning shakllaridan biri – fermer xo‘jaligidir. Fermer xo‘jaligining tashkil etish tamoyillari va amal qilish xususiyatlarini ochib berish uning iqtisodiy mohiyatini ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Iqtisodiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda fermer xo‘jaliklari bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda xo‘jalik yuritishning yangi shakli sifatida e’tirof etiladi [2].

Iqtisodiy adabiyotlarda fermer xo‘jaliklariga turlicha ta’rif berilgan. Jumladan, “Fermer xo‘jaligi, fermer, fermerchilik tushunchasi turli tillarda va turli mamlakatlarda xilma xil ijtimoiy va iqtisodiy mazmun kasb etadi. Ingliz tilida fermerchilik (farming) yerning xususiy yoki ijaraga olinganligidan qat’iy nazar, umuman qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanishni anglatadi” [3].

Bunday mazmundagi ta’rif O‘zbekiston Respublikasining “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi qonunida ham o‘z ifodasini topgan: “Fermer xo‘jaligi ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanuvchi, mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektdir”.

MAVZUNING METODOLOGIYASI

Tadqiqotda O‘zbekistonda davlat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirishning xorijiy mamlakatlar tajribasi, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib berishga alohida e’tibor qaratilib, bu borada rivojlangan mamlakatlarning eng ilg‘or tajribalari va yetakchi olimlarning fikr-mulohazalari o‘rganilgan. Qishloq xo‘jaligida islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilash va barqaror rivojlanishni ta’minlashda xorijiy mamlakatlar tajribasidan samarali foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ayniqsa, qishloq xo‘jaligida amalga oshirilayotgan ishlarni jadallashtirish, tarmoqda innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda raqamlashtirish muhim ahamiyatga ega.

TAHLIL VA NATIJADORLIK

“Fermer xo‘jaligi avvalo qonunchilik hujjatlariga asosan, huquqiy shaxs maqomiga ega bo‘lgan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, o‘z tasarrufidagi yer va boshqa ishlab chiqarish vositalaridan mustaqil foydalanish huquqiga ega bo‘lgan xo‘jalik yuritish subyektidir. Fermer xo‘jaligi tadbirkorlik faoliyatining bir ko‘rinishi bo‘lib, u iqtisodiy manfaatdorlik asosida ishbilarmonlik bilan mahsulotni ko‘paytirish, uning sifatini yaxshilash va xarajatlarini kamaytirish orqali yuqori foyda olish maqsadida tashkil etiladi”.

Bundan ko‘rinadiki, bugungi kunda faoliyat yuritayotgan fermer xo‘jaliklari dastlab paydo bo‘lgan va uzoq yillar davomida o‘zgarib, rivojlanib kelgan klassik fermer xo‘jaliklaridan o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tipi jihatidan farq qiladi. Shunga ko‘ra, mazkur xo‘jaliklarni hozirgi sharoitda agrar sohadagi xo‘jalik yuritishning yangi shakli sifatida e’tirof etish asosli hisoblanadi.

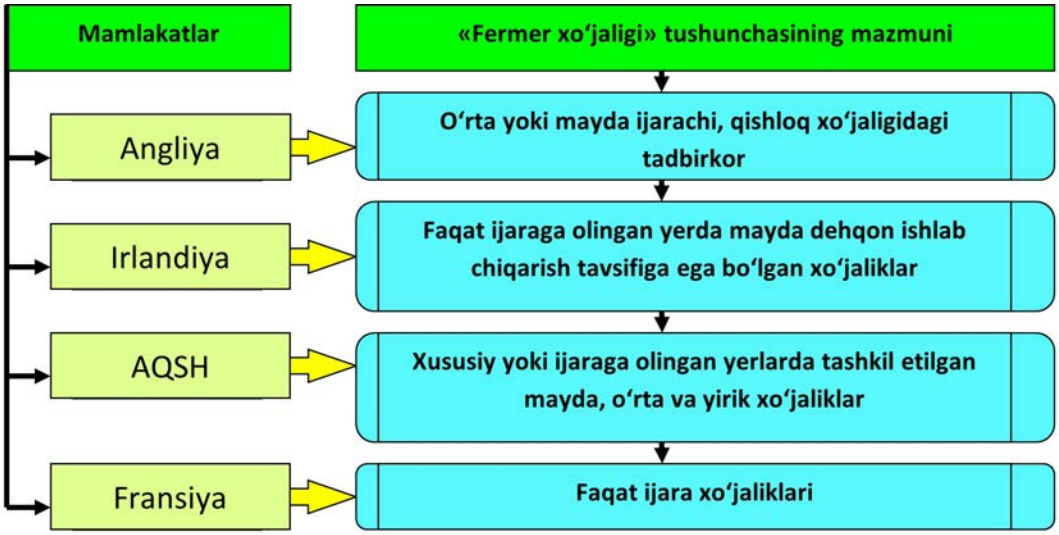
Fermer xo‘jaligi xususiy yoki ijaraga olingan yerlardagi tadbirkorlik shaklidagi xususiy qishloq xo‘jaligi korxonasi hisoblanib, uni yuritishdan maqsad foyda shaklidagi pul daromadi olishdan iborat. Shuni alohida ta’kidlash joizki, bunda yerdan foyda ko‘rishda uni oldi-sotdi ya’ni, chayqovchilik qilish nazarda tutilmagan [4].

Ayrim mamlakatlarda, xususan, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi davlatlarda fermer xo‘jaliklari mustamlaka tariqasida bosib olingan yerlarlarda tashkil etilgan bo‘lsa (buni qishloq xo‘jaligi taraqqiyotining amerikacha yo‘li, deb ataladi), ko‘plab Yevropa mamlakatlarida esa ular pomeshchik xo‘jaliklarining bozor munosabatlari asosida sekin-asta yirik qishloq xo‘jaligi korxonalariga aylanishi (qishloq xo‘jaligi taraqqiyotining prusscha yo‘li) orqali vujudga kelgan. Tarixan fermer xo‘jaliklari paydo bo‘lishining ijobiy tomoni uning o‘rta asrlarga xos bo‘lgan o‘ta asoratli, har tomonlama qaramlikka asoslangan ishlab chiqarish munosabatlariga barham berishi hisoblanadi. Bu xo‘jaliklarni biz bugungi kunda “klassik fermer xo‘jaliklari” sifatida tavsiflashimiz mumkin.

Biroq hozirgi kunga qadar o‘tgan davr mobaynida klassik fermer xo‘jaliklaridagi iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarining rivojlanishi kabi omillar ta’siri ostida o‘zgardi. Dastlab mazkur xo‘jaliklar o‘rtasidagi farqni ular vujudga kelishining shartlanganligi jihatidan ko‘rib chiqish lozim. Ta’kidlash mumkinki, fermer xo‘jaligi asosan yerni ijaraga olish asosida qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik shaklidir (1-rasm).

Klassik fermer xo‘jaligining paydo bo‘lishi qishloq xo‘jaligiga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi, ya’ni yollanma mehnatni yuqori darajada ekspluatatsiya qilish asosida yuqori darajada foyda olish, kapitalni foydali asosda qo‘yish sohalarini kengaytirish va qishloq xo‘jaligini bozor munosabatlari tizimiga jalb etish zarurligi bilan shartlanadi. Hozirda esa zamonaviy bozor munosabatlari tamoyillari ustunlik qilib, ular ekspluatatsiyaga asoslangan munosabatlarni inkor etadi. Shunga ko‘ra, fermer xo‘jaliklarini shakllantirish qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini ta’minlash zarurligi bilan shartlanadi.

Klassik fermer xo‘jaliklari uchun ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining tabiiy-evolyusion rivojlanish tarzi xosdir. Bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlardagi fermer xo‘jaliklarining tashkil topishi esa ko‘proq agrar sohadagi bozor islohotlarini amalga oshirish bilan bog‘liqdir. Chunki, ma’muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida agrar sohada olib borilgan xo‘jaliklarni “yiriklashtirish” mafkurasi ular taraqqiyotining tabiiy-evolyusion tarziga putur yetkazdi. Natijada qishloq xo‘jaligida ishlovchilarning manfaatlariga zid keluvchi, na iqtisodiy, na ilmiy tomondan asoslanmagan, samarasiz xo‘jalik tizimi vujudga keldi. Bunday tizimni qaytadan tashkil etish ma’muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan ko‘plab mamlakatlar, shu jumladan O‘zbekistondagi islohotlarning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

1-rasm: Turli mamlakatlarda "fermer xo'jaligi" tushunchasining mazmuni

Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatmoqdaki, rivojlangan mamlakatlar tajribasida Angliya va Fransiyada 50 gektardan, Germaniyada 20 gektardan kam yerga, AQSHda esa 100 ming dollardan kam sarmoyaga ega bo'lgan fermer xo'jaliklari raqobatda tez sinishi ko'plab uchraydigan hol bo'lib o'z aksini topgan [5].

1-jadval: Dunyo mamlakatlarida fermerlar yerlarining guruhlanishi (foizda)

Davlarlar	1-5 ga yerlarda	10-16 ga yerlarda	16-40 ga yerlarda	40-100 ga yerlarda	100 ga.dan ortiq
AQSH	6	16	14	12	52
Yaponiya	72	26	2	-	-
Gollandiya	6	23	27	42	2
Daniya	9	32	30	26	3

Agar dunyo bo'yicha fermer xo'jaliklari uchun ajratilgan yer maydoniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, dunyoda bir kishi uchun o'rtacha 0,23 gektar yer maydonini tashkil etadi. Aholi daromadi yuqori bo'lgan mamlakatlarda kam daromadli mamlakatlardagi aholi jon boshiga nisbatan (0,17 ga) ikki barobar ko'p (0,37 ga), o'rtacha daromadli mamlakatlarda 0,23 ga aholi jon boshiga to'g'ri keladi. Jami mintaqalar bo'yicha ekin maydonlarining katta qismi 52 %i yaxshi sifatli lalmi yerlarni tashkil etib, aholi jon boshiga nisbatan 0,23 ga to'g'ri kelishi keltirilgan. Yuqori sifatli ekin maydonlarining eng yuqori hududiy qismi Markaziy Amerika va Karib dengizi (42%), G'arbiy va Markaziy Yevropa (38%) va Shimoliy Amerikada (37%) kuzatilgan. O'rtacha yuqori daromadli mamlakatlar uchun yuqori sifatli yerlarning ulushi 32% ni tashkil etadi.

Bundan fermerchilik sohasi ishlab chiqarish omillarini samarasiz egasidan samarali egaga qayta taqsimlash funksiyasini faol bajarmoqda, degan xulosani keltirib chiqarish mumkin. Ushbu xorijiy tajribalardan kelib chiqib, mamlakatimizda kichik yer maydoniga ega bo'lgan fermer xo'jaliklarining yer maydonlarini maqbullashtirish bo'yicha olib borilgan islohotlarni misol qilish mumkin.

Klassik fermer xo'jaligi namoyon bo'lishining muayyan shakllari jihatidan nisbatan kengroq tushuncha hisoblanadi. U qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi barcha xo'jalik shakllarini namoyon etadi. Boshqacha aytganda, rivojlangan mamlakatlarda fermerchilik deganda umuman qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanish tushuniladi.

Bizning fikrimizcha, hozirgi kunda faoliyat yuritayotgan yangi tipdagi fermer xo'jaliklari esa o'ziga xos alohida mezonlarga ega xo'jalik shaklini namoyon etib, ular "qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan hech qaysi boshqa xo'jalik yuritish shakllariga o'xshamagan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan o'ziga xos xo'jalik bo'lib, ular mahsulot yetishtirish, uni sotish, moddiy va mehnat resurslaridan hamda olingan daromaddan erkin foydalanish huquqiga ega xo'jalik yuritish subyektlari hisoblanadi.

Shuningdek, bu xo'jalik tiplari tashkil etilishidagi shart-sharoitlar xususiyatiga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, klassik fermer xo'jaligining tashkil topishi uchun bo'sh yerlarning mustamlakachilik asosida egallab olinishi, dehqonlarning tabaqalashuvi natijasida vujudga kelgan yirik yer egalarining fermerlarga aylanishi tabiiy-tarixiy jarayonga xosdir. Bugungi kundagi fermer xo'jaliklarining tashkil topishida esa davlatning agrar islohotlarni amalga oshirishdagi maqsadga muvofiq, har tomonlama asoslangan iqtisodiy siyosati ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, fermer xo‘jaliklari faoliyatida ham bir qancha xorijiy tajribalarni ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, AQSHda qishloq xo‘jaligi texnikalarini realizatsiya qilish, ta’mirlash va ularga texnik xizmat ko‘rsatish tizimi tashkiliy jihatdan uch bo‘g‘inga bo‘linadi: texnika vositasini ishlab chiqaruvchi firmalar, dilerlar va iste’molchilar.

Texnika vositalari ishlab chiqaruvchi firmalarning 90 foiziga yaqini texnikalarni sotish, ta’mirlash va ehtiyot qismlar bilan ta’minlash ishlarini dilerlik punktlari orqali amalga oshiradi. Shu bilan birga dilerlik punktlaridan texnikani bir necha soatdan tortib, bir necha yilgacha muddatda, haydovchisi bilan yoki haydovchisiz ijaraga olish ham mumkin [6].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan Toshkent qishloq xo‘jaligi texnikasi korxonasida raqobatbardoshlikni ta’minlash, traktorlar, tirkama va paxta terish mashinalari tayyorlashni yangi sifat darajasiga ko‘tarish maqsadida ishlab chiqarish liniyalarini modernizatsiya qilish va texnologik jihatdan qayta jihozlash bo‘yicha investisiyaviy loyiha amalga oshirildi.

Jahondagi ilg‘or tajribani o‘rganish va kuchli raqobatga chidamli zamonaviy texnika vositalari ishlab chiqarish uchun AQSH, Janubiy Koreya va Belarus Respublikasining qishloq xo‘jaligi mashinasozligiga ixtisoslashgan yetakchi kompaniyalari bilan hamkorlik o‘rnatildi. Germaniyaning “Claas Central Asia Investment” kompaniyasi bilan hamkorlikda tashkil etilgan “Uz Claas Agro” qo‘shma korxonasida ishlab chiqarilayotgan “Dominator 130” kombayni, “Arion 630” haydov traktori va tirkamalar shunday rusumdagi texnika vositalariga qaraganda unumdorligi bilan ajralib turadi. Barcha turdagi texnika vositalari zarur sertifikatlarga ega, xalqaro standartlarga mos.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi ijobiy ishlar bilan bir qatorda tarmoqda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar, hal qilinishi zarur bo‘lgan masalalar talaygina. Bu borada qishloq xo‘jaligi mashinasozligi korxonalarini rivojlantirish istiqbollari, lokalizatsiya darajasini oshirish, yangi ehtiyot qismlari va mahsulotlar ishlab chiqarishni o‘zlashtirish talab etiladi. Endilikda dehqon va fermerlarimizning daromadlari izchil ortib bormoqda va ular yangi-yangi texnikalar sotib olib (ijara, lizing, kredit va boshqalar), ish samaradorligini va mahsulotlar sifatini oshirishga harakat qilmoqdalar.

Bugungi kundagi eng asosiy vazifalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini kamaytirish choralarini ko‘rish hamda mahalliylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish;
- qishloq xo‘jaligi texnikasi bilan ta’minlashning barqaror moliyaviy mexanizmlarini yaratish, texnikalarga servis va ta’mirlash xizmati ko‘rsatish, ehtiyot qismlar yetkazib berishni yaxshilash, qishloq xo‘jaligi texnikasini sertifikatlash tizimini takomillashtirish;
- tayyor mahsulotlar bilan birga xizmatlar eksportini ham kengaytirish;
- tarmoqda raqobatbardosh, malakali mutaxassislar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirib borish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi // Xalq so‘zi, 2016-yil 15-dekabr.
2. Пестрякова Т. Новые формы хозяйствования в АПК // Российский экономический журнал, №4, 1993, с. 41-48.
3. G‘afurov U.V. Dehqon (fermer) xo‘jaliklarining iqtisodiy tabiati va rivojlanish xususiyatlari. Iqtisodiyot fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun diss. – T., 1995, 41-b.
4. Nosirov B. Fermer xo‘jaliklari vujudga kelishining iqtisodiy mohiyati // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, №3, 2001, 29-b.
5. В поисках новой теории: Книга для чтения по экономической теории с проблемными ситуациями: Учебное пособие / Под ред. А.Г.Грязновой и Н.Н.Думной. – М.: КНОРУС, 2004, с.230.
6. Radjapov A.A. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida fermer xo‘jaliklarining faoliyatining samaradorligi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida). I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun diss., T., 2000, 75-b.

TURIZM SOHASI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

Ergashev Rahmatulla Xidirovich
I.f.d., Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti professori

Jabborova Zuhra Abdig‘ani qizi
Qarshi davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm sohasinining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyati, mintaqada turli tarmoqlarning raqobatbardoshligini oshirish, o‘z navbatida, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o‘sishi va ma’lum omillar asosida rivojlanashi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar, rentabellilik, turistik xizmatlar, turistik imidj, iste’mol modellari.

Abstract: This article highlights the importance of the tourism sector in the socio-economic development of the country, increasing the competitiveness of various sectors in the region, and in turn, the growth of the socio-economic development of the region and its development based on certain factors.

Key words: tourism, socio-economic indicators, profitability, tourist services, tourist image, consumption models.

Аннотация: В данной статье подчеркивается значение туристической сферы в социально-экономическом развитии страны, повышении конкурентоспособности различных отраслей региона и, в свою очередь, росте социально-экономического развития региона и его развитии на основе определенных факторы.

Ключевые слова: туризм, социально-экономические показатели, рентабельность, туристические услуги, туристический имидж, модели потребления.

KIRISH

Bugungi kunda butun dunyoda globallashuv va xalqaro raqobat jarayonlari kuchaymoqda. Ko‘pgina mamlakatlarda bo‘lgani kabi O‘zbekistonda ham turizm sohasini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash va ushbu sohada davlat tomonidan tartibga solishning samarali mexanizmini yaratish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Turizmni rivojlantirishni davlat tomonidan tartibga solish ham iqtisodiy rivojlanish strategiyasi va strategik rejalashtirishning ajralmas qismidir. O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida turizmni barqaror va izchil rivojlantirish va unda davlat boshqaruvining ahamiyati, mavjud resurslardan samarali foydalanish va muqobil loyihalar asosida yangi resurslarni iqtisodiy muomalaga jalb qilish orqali maьlum ijobiy natijalarga erishish mumkin

Turizm mintaqa va jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy hayotining asoiy bo‘g‘inlardan biri bo‘lib, ushbu sektor infratuzilma tizimiga taalluqlidir. Turizmning iqtisodiyot va davlat byudjetiga katta daromad keltirishi, tizmining tashkiliy va boshqaruv salohiyati holatini asoslaydi. Yuqori talablarning qondirilishi va ko‘rsatkichlarning o‘sishi turizm sohasini iqtisodiyotning yetakchi rentabelli sohalaridan biriga aylantiradi. Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda turizmning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi taxminan 2 foizdan 10 foizgacha, turizm iqtisodiyotning muhim elementi hisoblangan mamlakatlarda esa 10 foizdan ortiqni tashkil qiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar turizmning ahamiyati jahon miqyosida alohida o‘ringa ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu boisdan yirik xalqaro nufuzli

turistik tashkilotlar Budapesht konventsiyasida shakllantirilgan hamda Turizm bo‘yicha Gaaga deklarattsiyasida o‘z aksini topgan mamlakatlararo turizm xarakatini osonlashtirish tamoyillariga asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilgan [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Turizm sohasini rivojlantirishning ba’zi nazariy va amaliy jihatlari, turizm infratuzilmasi iqtisodiyot va boshqaruv sohasida turli xil darajalardagi subyektlari faoliyati, turizm infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha davlatning roli, turizm sohasi rivojlanishining ko‘rsatkichlari va infratuzilmaviy elementlarini rivojlanishi darajalariga doir masalalar, turistik xizmatlar samaradorligini baholash usullari, turistik ishlab chiqarish infratuzilmasi, turizm sohasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari xorijiy olimlardan V.V. Dvornichenko [2], Giulio Aramberri, Richard Batler [3] hamda N.I.Kabushkin [4], va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada tizimli yondashuv doirasida kompleks, qiyosiy tahlil, iqtisodiy statistika, shuningdek, analiz va eklektizm usuli kabi umumiy ilmiy tamoyillar va bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Tadqiqot davomida jahon va milliy miqyosdagi rasmiy tashkilotlarning statistik materiallari tahlili o‘tkazildi, hududiy darajadagi davlat organlari xodimlari, turizm muassasalari rahbariyati va jamoat tashkilotlarining ekspert baholaridan foydalanildi.

Natija va tahlillar. Turizm tarmog‘ining asosiy natijaviy ko‘rsatkichi sifatida turizm xizmat ko‘rsatish hajmi hamda tashrif buyuruvchilar soni (turistik oqim)ni ko‘rib chiqamiz. Mazkur ko‘rsatkichlarga ta’sir omillarini shartli ravishda ichki va tashqi guruhlarga ajratish mumkin. Biroq tarmoqning istiqbolli ko‘rsatkichlarini prognozlashtirishda tizimning tashkil etuvchilarini hisobga olish birlamch hisoblanadi. Bu esa natijaviy omilning asosiy ichki omillar bilan bog‘liqliq yondoshuvini ustuvor baholash imkoniyatini beradi. Shundan kelib chiqib, quyidagi ko‘rsatkichlarni belgilab olamiz:

Y_{xkh} – Qashqadaryo viloyatida turizm xizmat ko‘rsatish hajmi, mln so‘m;
Y_{tbs} – Qashqadaryo viloyatida tashrif buyuruvchilar soni, kishi;
X_1 – Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar soni, ming kishi;
X_2 – Qashqadaryo viloyatidagi mehmonxonalar soni, birlik;
X_3 – Qashqadaryo viloyatidagi turistik firma va tashkilotlar soni, birlik;
X_4 – Qashqadaryo viloyatidagi turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar soni, kishi;
X_5 – Sotilgan yo‘llanmalar soni, birlik;
X_6 – Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyurgan mahalliy sayyohlar soni, kishi;
X_7 – Qashqadaryo viloyatiga turizm sohasida bandlar soni, kishi;
X_8 – Qashqadaryo viloyatiga turizm sohasida kadrlar salohiyati, (oliy ma’lumotli xodimlar soni), nafar;
X_9 – Qashqadaryo viloyatiga turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmi, mln so‘m;
X_{10} – Qashqadaryo viloyatida turizm sohasida tadbiq etilgan innovatsion loyihalar soni, birlik.

Mazkur ko‘rsatkichlar bo‘yicha qiymatlar jadvalini keltiramiz (1-jadval).

1-jadval: Qashqadaryo viloyatida turizm tarmog‘ining natijaviy ko‘rsatkichlari va ta’sir omillarining juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari [5]

Yil	Natijaviy omillar		Ta’sir omillari									
	Y_{xkh}	Y_{tbs}	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	X_9	X_{10}
2000	10,96	401	0,08	13	2	123	49	321	112	2	0	0
2001	31,21	336	0,15	13	2	123	53	186	114	2	0	0
2002	116,16	561	0,16	14	2	123	51	401	114	2	88,9	0
2003	515,61	546	0,28	14	3	146	63	266	121	5	394,7	0
2004	1337,03	622	0,295	16	3	146	68	327	122	5	795,5	0
2005	1898,38	1062	0,641	16	3	146	73	421	122	5	1215,0	0
2006	1046,90	1443	0,942	16	4	152	86	501	122	7	858,6	0
2007	913,09	1816	1,12	16	5	155	92	696	129	7	517,6	0
2008	531,05	3202	2,5	17	7	163	81	702	129	7	588,2	0
2009	408,77	3120	2,1	18	7	163	97	1020	146	7	1281,3	1

2010	627,16	3077	1,85	23	8	165	121	1227	147	12	950,0	6
2011	603,12	3590	1,95	34	9	167	127	1640	147	12	814,8	8
2012	862,38	4953	3,41	33	11	173	133	1543	1189	12	862,4	11
2013	706,20	7959	6,11	43	11	173	141	1849	1189	12	1422,2	12
2014	450,58	10269	8,92	41	12	176	123	1349	1228	15	117,1	18
2015	792,84	17046	15,12	37	13	484	107	1926	1340	15	232,3	30
2016	994,23	16347	14,67	44	12	484	106	1677	1342	16	432,0	45
2017	2019,33	19016	17,2	43	12	420	102	1816	1600	21	466,7	59
2018	3077,91	54747	53	43	12	422	106	1747	1940	36	1037,5	72
2019	9019,91	151649	150	62	13	635	145	1649	2600	36	3937,2	80
2020	4174,04	7148	7,1	42	13	870	111	48	2600	42	4883,2	82
2021	22951,88	43400	42	31	14	960	89	1400	4600	52	3971,2	112
2022	22265,67	55933	54,5	43	20	1002	103	1433	5400	53	5139,7	200
2023	81215,39	211800	210	45	23	1270	135	1800	12500	72	31940,0	220

Bu yerda: Y_{xkh} va X_9 ko‘rsatkichlar 2010 bazis yil bo‘yicha real qiymatlarida keltirilgan.

Ushbu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘lanishni ko‘rib chiqamiz (1-jadval). Ma’lumki, korrelyatsion bog‘liqlik darajasi natijaviy omillarga tarmoqning tanlangan ichki omillar ta’sirini ifoda etadi, hamda bu umumiy bog‘lanish modelining tarkibiy o‘zgaruvchilarini tanlash imkoniyatini yaratadi [10].

Qashqadaryo viloyatida turizm tarmog‘ining natijaviy ko‘rsatkichlari va ta’sir omillarining juft korrelyatsiya koeffitsiyentlari ichki ta’sir omillarining barchasi ham natijaviylik bilan yuqori korrelyasion zichlikga ega emas. Jumladan, viloyatida turizm xizmat ko‘rsatish hajmiga tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar soni (84%), viloyatidagi turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar soni (78%), turizm sohasida bandlar soni (97%), turizm sohasida kadrlar salohiyati (80%), turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmi (97%), viloyatida turizm sohasida tadbiq etilgan innovatsion loyihalar (83%) to‘g‘ri va kuchli bog‘liqlik kuzatiladi. Xuddi shu omillarning turstik oqimi bilan ham to‘g‘ri va kuchli bog‘liqlikni kuzatishimiz mumkin. Mazkur bog‘lanishlar darajasi mantiqiy jihatdan ham o‘rinli ekanligini ta’kidlash mumkin. Biroq bir tomondan olib qaralganda kuchli korrelyatsion zichlik tahmin qilingan omillar aks natijaga ega bo‘lmoqda. Hususan, X_2 omil har ikkala natijaviy omil bilan sust korrelyatsiyaga ega. Bu quyidagi sabablarga ko‘ra kuzatilmoqda deyishimiz mumkin.

- viloyatidagi mehmonxonalar soni so‘ngi 20 yillikda 2,82 baravarga oshgan bo‘lsada, bu sur’at turizm xizmat ko‘rsatish hajmining o‘zgarishida muxim rolga ega emas. Chunki bu davrda vohada turizm dinamikasida xorijiy sayyohlar sonining va jami oqimdagi ulushi tez sur’atlarda o‘sishi kuzatiladi. Xoriy sayyohlarning joylashuv manzillari aksariyat holda shaxsiy xonodonlarga tog‘ri keladi. Natijada mehmonxonalar vositasida ko‘rsatilgan xizmatlar ulushi pastligicha qolmoqda. Ikkinchi natijaviy omil bo‘yicha ham ayni holatni keltirish o‘rinli;
- Qashqadaryo viloyatidagi turistik firma va tashkilotlar soni (X_3) 2004–2023-yillikda 7,7 barobarga oshgan bo‘lsada ular tomonidan xizmat ko‘rsatilganlar tashrif buyuruvchilar soni 2004–2015-yillar davomida jadal pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Bu kuchli tebranma holat turistik firma va tashkilotlar sonining nisbatan barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan xizmatlar hajmi va sayyohlar oqimi bilan sust korrelyatsion bog‘lanishiga sabab bo‘lmoqda. Ayni shu holat sotilgan yo‘llanmalar soni (X_5)ning turistik oqim va xizmat hajmiga sezilarli ta’sirga ega bo‘lishini ham cheklamoqda deyish mumkin;
- viloyatda ichki turizm (X_6) ning umumiy tashriflar sonidagi ulushi tez va notebranma pasayish tendensiyasiga ega. Haqiqatan, 2004–2023-yillikda ichki turizmda tashriflar soni 5,5 barobarga oshgan bo‘lsada, jami tashrif buyuruvchilar sonidagi ulushi bu davrda 52,6 foizdan 0,8 foizga tushib ketgan. Tabiiyki, bu bu holat xizmatlar hajmida ichki turizm xissasining juda kamligiga olib keladi.

Modellashtirish natijalari shuni ko‘rsatadiki, mintaqada turizmni rivojlantirishda davlat rag‘batining bir ko‘rinishi bo‘lgan ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hamda sohada mehnat qilishga aholining (ishchilar) rag‘bati juda muhim omil bo‘lib chiqmoqda. Shuningdek, mintaqada turizm rivoji uchun muhim omil sifatida baholanuvchi, jumladan, sayyohlar xavfsizligi, transport tarmoqlari va kommunikatsiyalar, turistik infratuzilma, innovatsion texnologiyalar yetarlicha katta hajmdagi investetsiyalar bilan birgalikda ma’lum bir vaqtni ham talab etadi [11]. Mazkur investetsiyalar tarkibini turizm tashkilotlari va soha tadbirkorlariga ajratilgan imtiyozli bank kreditlarining ma’lum bir qismi tashkil etishi tabiiydir. Ammo, bu yerda imtiyozli kredlardan foydalanish samaradorligini ta’minlash, mintaqa miqyosida izchil, kompleks iqtisodiy-tashkiliy mexanizmlarning mavjudligi va faolligiga bevosita

bog‘liq bo‘lib qolaveradi. Shu sababli tadqiqotimizda mintaqada turizmga ajratilgan imtiyozli kredlardan foydalanish samaradorligini baholashning ekonometrik modeli ko‘rib chiqildi. Bu modelni quyidagicha keltirish mumkin

$$\mathbf{NK = Q(AO, IK)} \quad (3)$$

Bu yerda: NK-natijaviy ko‘rsatkich, Q-qoida, AO-asosiy omillar, IK-imtiyozli kreditlar. Bizning holda (3.3.2) uchun quyidagi model ishlab chiqildi:

$$\mathbf{Y_{xkh} = -124{,}63 + 7{,}25 \times AO_1 + 2448{,}07 \times AO_2 + 0{,}202 \times IK} \quad (4)$$
$$t = (-3{,}391) \qquad (2{,}534) \qquad (3{,}964) \qquad (8{,}934)$$

Bu yerda AO_1 – mintaqada sayyohlar turistik infratuzilmani yaxshilashda turistik firma va tashkilotlarning xarajatlari, mln so‘m, AO_2 – turistik firma va tashkilotlarning innovatsion faoliyatga e’tibor darajasi (umumiy harajatlarda innovatsion faoliyat xarajatlari), foizda, $IK = X_9$, $NK = Y_{xkh}$.

(4) modelning elastiklik ko‘rsatkichlariga ko‘ra, mintaqada turizm xizmat ko‘rsatish hajmi sayyohlar turistik infratuzilmani yaxshilashda turistik firma va tashkilotlarning xarajatlarini 1 foizga oshganda 0,37 foizga, turistik firma va tashkilotlarning innovatsion faoliyatga e’tibor darajasini 1 foizga oshirganda 0,56 foizga, imtiyozli kreditlar hajmini 1 foizga oshirganda 0,07 foizga oshishi ta’minlanadi. Mazkur natijalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- sayyohlar turistik infratuzilmani yaxshilashda turistik firma va tashkilotlarning xarajatlari va innovatsion faoliyat xarajatlarining imtiyozli bank kreditlari hisobidan qoplanishi o‘sish tendensiyasini saqlab qoladi ammo sur’atini oshirmaydi (chunki omillar elastiklik ko‘rsatkichlari summasi taqriban 1 ga teng);
- mintaqada turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli kreditlardan foydalanish samaradorligi o‘rta darajada bo‘lib, samaradorlikni oshirishda bank kreditlaridan farqli ravishda boshqa turdagi investetsiyalar salmog‘ini oshirish zarur;
- mintaqada turizm tarmog‘iga berilayotgan hukumat e’tibori, yaratilayotgan imtiyozlar, tarmoqda sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish mexanizmlarining joriy etilishi asosida yangi ish o‘rinlarining tez sur’atlarda ortishiga olib kelishi xizmat ko‘rsatish hajmining o‘sish sur’atini oshiradi (imtiyozli kreditlar va bandlik uchun elastiklik ko‘rsatkichlari summasi 1 dan yuqori).

Tadqiqotimizda Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyuruvchilar oqimini prognozlashtirish modeli tarkibiy o‘zgaruvchilari sifatida tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar oqimi (X_1), turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar soni (X_4), mintaqada turizm sohasida tatbiq etilgan innovatsion loyihalar soni (X_{10})ni yuqoridagi korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra tanlab olishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Natijada modelning umumiy ko‘rinishini quyidagicha keltiramiz

$$\mathbf{Y_{tbs} = b_0 + b_1 \times X_1 + b_2 \times X_4 + b_3 \times B_n} \quad (5)$$

Bu yerda: b_i, i = 0,…,3 – model koeffitsiyentlari, Bn – binary o‘zgaruvchi bo‘lib, quyidagicha aniqlanadi:

$$Bn_T = \begin{cases} 0, & agar\ X_{10}^{(T)} = 0 \\ 1, & agar\ X_{10}^{(T)} \neq 0 \end{cases}, \quad T = 2000, \dots, 2000 + n - 1 \quad (6)$$

Bu yerda n - turizm sohasida tadbiq etilgan innovatsion loyihalar soni bo‘yicha kuzatishlar soni (bizning holda n=24)

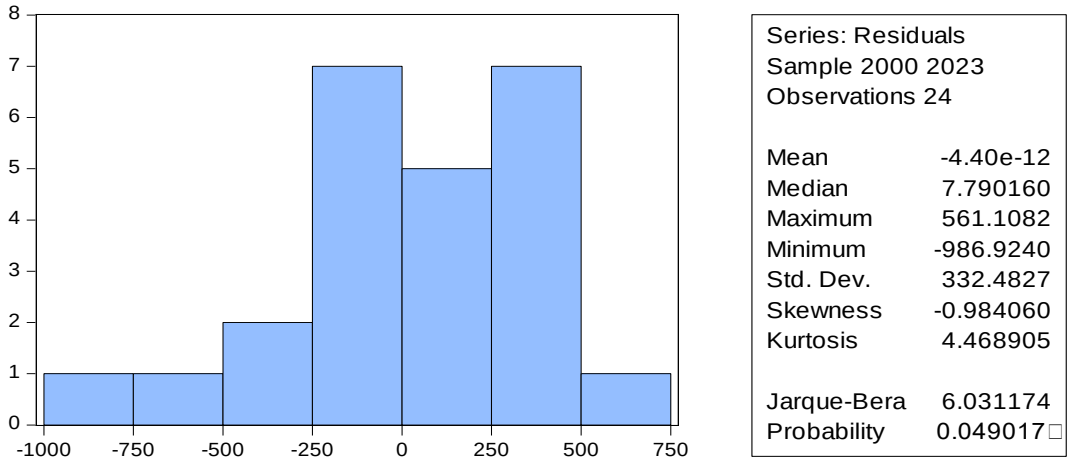
(5) modelning koeffitsiyentlari va adekvatlik ko‘rsatkichlari 3.7-jadvalda keltirilgan. Unga ko‘ra

- sifat tekshiruvi ijobiy: determiantsiya koeffitsiyenti 0,999 ga, to‘g‘rilangan determinatsiya koeffitsiyenti 0,999 ga teng. Tashrif buyuruvchilar sonining dispersiyasi 99,9 foiz (5) munosabatdan kelib chiqadi;
- modelning ahamiyatlilik tekshiruvi ijobiy: hisoblangan Fisher mezoni jadval qiymatidan katta (160099>3,1) va uning ahamiyati uchun Fprob 0,05 dan kichik. Modelning approksimatsiyalaish darajasi yuqori (hisoblangan o‘rtacha absolyut-nisbiy xatoligi 7,71 foiz);
- modelning barcha koeffitsiyentlari ahamiyatli: hisoblangan eng kichik t-statistika qiymati jadval qiymati 2,08 dan absolyut jihatdan katta (2,0875>2,08);
- modelda avtokorrelyatsiya mavjud emas: hisoblangan Darbin-Uotson mezoni 1,7 ga teng bo‘lib jadval qiymatiga ko‘ra 1,68<1,7<2 shartni qanoatlantiradi. Umumiy holda modelning umumiy monandlik tekshiruvi ijobiy.

7-jadval: Qashqadaryo viloyatida tashrif buyuruvchilar oqimini prognozlashtirish uchun tuzilgan ko‘p omilli regression modelning monandlik natijalari [5]

Modelning matematik ifodasi							
$Y_{tbs} = 535{,}6691 + 1{,}005 \times X_1 - 0{,}7468 \times X_4 + 1112{,}064 \times Bn$							
Modelning adekvatlik ko‘rsatkichlari							
Koeffitsiyent	**t-statistika**	**p-qiymat**	**R^2**	**$\overline{R^2}$**	**F**	**F_{prob}**	**DW**
1.005199	467.4467	0.0000	0.999	0.999	160099	0.000	1.70
-0.746810	-2.087479	0.0498					
1112.064	6.323362	0.0000					
535.6691	4.104287	0.0006					
Mezonlarning jadval ko‘rsatkichlari, (muhimlik darajasida)							
$k_1 = 3$, $k_2 = 20$ holatida F_{jad} qiymati							3,10
$k_1 = 3$, $k_2 = 20$ holatida Darbin-Uotson mezoni uchun (d_U) qiymati							1,68
k = 20 holatida t_{jad} qiymati							2,08

Qashqadaryo viloyatida tashrif buyuruvchi sayyohlar oqimi ham turizm xizmatlari hajmi singari normal taqsimot qonuni ta’sirida ekanligini ko‘rish mumkin (3.3.2-rasm). Bizning holda JK uchun Probability ko‘rsatkichi 0,04902 ga teng.

1-rasm: Natijaviy omil (Ytbs)ning normal taqsimotga tekshirish natijalari [5]

Tuzilgan chiziqli modelning elastiklik koeffitsiyentlari hisoblab chiqilganda, quyidagi mulohazalarning o‘rinli ekanligini keltirishimiz mumkin:

- Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar sonining 1 foiz ortishi tashrif buyuruvchilar sonining 0,96 foizga ortishi bilan tavsiflanadi. Haqiqatan, 2023-yilda xorijiy sayyohlarning jami tashrif buyuruvchilar tarkibidagi ulushi 99,15 foizni tashkil qilgani holda, 2000-yilga nisbatan 4,97 barobarga, 2010-yilga nisbatan 1,65 barobarga ortgan. Bu nisbatlar va ulush ko‘rsatkichi mintaqada so‘ngi yillarda turizm rivoji asosan xorijiy sayyohlar oqimining o‘zgarish dinamikasi bilan chambarchas bog‘liqligini ifoda etadi. Demak, mintaqada turizm sohasini rivojlantirishda muhim “o‘sish nuqtasi”dan biri xorijiy sayyohlarni jalb etish mexanizmini kuchli rag‘batlantirish bo‘lib chiqmoqda;
- Qashqadaryo viloyatiga turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar sonining ortishi tashrif buyuruvchilar oqimining ortishi uchun asosiy manba hisoblanmaydi, ammo o‘sish tendensiyasiga katta aks ta’sir bilan nomoyon bo‘lmoqda. Buning asosiy sababi mintaqada turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar sonining jami tashriflar tarkibidagi ulushi keskin pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Bu ulush 2000 yilda 30,67 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2010-yilda 5,36 foizga teng bo‘lib, 2023-yilga kelib 0,6 foizga ham yetmaydi. Mazkur holatni mintaqa turizm tarmog‘ida yashirin iqtisodiyot tizimining rivojlanganligi, shuningdek, turistik firma va tashkilotlarga o‘rta hisobda mos keluvchi tashrif buyuruvchilar sonining kuchli tebranma xarakterga ega ekanligida kuzatiladigan nobarqarorlik bilan izohlash mumkin. Mazkur ko‘rsatkichining 1 foiz ortishi natijaviylikning 0,01 foiz pasayish tendensiyasini yuzaga keltirishini tarmoqning rivojlanish istiqboli uchun katta xavf sifatida baholash mumkin. Negaki, tarmoqni rivojlantirish subyektlari aynan turistik firma va

tashkilotlar hisoblanib, model natijalari mintaqada ularning faoliyati mutloqa samarasiz tashkil qilinmoqda deyish uchun ilmiy asos sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, mintaqaning turizm tarmog‘ida yana bir “o‘sish nuqtasi” turistik firma va tashkilotlar faoliyatini chuqur isloh etish, samaradorligini oshirish bilan bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

- Qashqadaryo viloyatida turizm sohasida tadbiq etilgan innovatsion loyihalar sonining ortishi tashriflar oqimining ortishiga olib keladi. Hususan, joriy qilingan innovatsiyalar tashriflar sonini mutlaq 1112 kishiga ortishini ta’minlaydi. Mazkur holat, sayyohlarning yangicha o‘zgarishlarga, hususan, ularga yaratilayatgan imkoniyatlar va qulayliklar, hamda xavfsizlik ta’minoti tizimidagi innovatsion yondoshuvlar va vositalarga kuchli rag‘bat bildirishini ifoda etib, tarmoqda innovatsion loyihalarni ko‘paytirish va samarali qo‘llash yana bir “o‘sish nuqtasi” bo‘lishi mumkinligini asoslaydi.
- model tarkibidagi o‘zgarmas hadga mos keluvchi elastiklik ko‘rsatkichi, muqarrar ehtimol bilan ichki sayyohlik oqimining o‘zgarishiga tashriflar oqimining o‘zgarish reaksiyasini ifoda etadi. Unga ko‘ra ichki sayyohlik oqimining 1 foiz ortishi tashriflar oqimining 0,02 foiz ortishini ta’minlab beradi. O‘tgan so‘ngi qariyb 2,5 dekadalik davrda mintaqada tashriflar sonining o‘rtacha tendensiyasi 25835 kishini tashkil etgani holda, bu jarayonda ichki turizmning umumiy tendensiyada taqriban 535 kishiga mos kelishi kelib chiqadi. Buni modelning ozod hadi qiymatidan yoki 535:25835 nisbatning elastiklikga aynan mosligidan kelib chiqib aytish mumkin. Demak, model natijalariga tayanilsa, mintaqada ichki turizmni “jonlantirish” tarmoqning navbatdagi “o‘sish nuqtasi” bo‘lishligini taxmin qilishga asos bor.

Yuqorida ishlab chiqilgan, monadlik talablarini qanoatlantiruvchi modellar yordamida Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillarning prognoz ko‘rsatkichlari hisoblab chiqildi (3.3.10-jadval).

Hisoblash natijalariga ko‘ra, Qashqadaryo viloyatida:

- tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar soni keyingi 5 yilda, o‘rtacha 15,7 foizdan o‘sib boradi. 2028-yilda 2023-yilga nisbatan 2,07 barobarga ortib, 435,216 ming nafarga yetishi ta’minlanadi;
- turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar soni keyingi 5 yilda, o‘rtacha 2,4 foizdan o‘sib boradi. 2028-yilda 2023-yilga nisbatan 1,12 barobarga ortib, 1427 nafarga yetishi ta’minlanadi;
- turizm sohasida bandlar sonining keyingi 5 yilda o‘rtacha o‘sish sur’ati 11,8 foizni tashkil etib, 2028-yilda 2023-yilga nisbatan 1,75 barobarga ortadi;
- turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmi keyingi 5 yilda o‘rtacha o‘sish sur’ati 14,7 foizni tashkil etib, 2028-yilda 2023-yilga nisbatan 1,98 barobarga ortadi. Real qiymatda (2010-bazis yilga nisbatan) 63,405 mlrd so‘mga yetishi ta’minlanadi (8-jadval).

8-jadval: Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillarning prognoz ko‘rsatkichlari [5]

Prognoz yillari	X_1	X_4	X_7	X_9
	Tashrif buyurgan xorijiy sayyohlar soni, kishi	Turistik firma va tashkilotlar tomonidan xizmat ko‘rsatilgan tashrif buyuruvchilar soni, kishi	Turizm sohasida bandlar soni, kishi	Turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmi, mln so‘m*
2024	214824	1298	12307	34468,5
2025	232598	1328	13067	37439,1
2026	273753	1359	14583	45004,2
2027	322142	1392	16820	53237,3
2028	435216	1427	19827	63404,9
2024–2028-yillarda o‘rtacha o‘sish sur’ati, foizda	15,7	2,4	11,8	14,7
2028/2023 nisbat, marta	2,07	1,12	1,75	1,98

* bu yerda X9 ko‘rsatkichning real qiymatlari 2010 yil narxlar indeksi asosida hisoblangan

Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillarning prognoz ko‘rsatkichlari va tuzilgan (3.3.1) va (3.3.4) shaklidagi chiziqli ko‘p omilli ekonometrik modellar yordamida Qashqadaryo viloyatida turizm xizmat ko‘rsatish hajmi hamda tashrif buyuruvchilar oqimi bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlarini hisoblab chiqildi (3.3.11-jadval).

Unga ko‘ra, Qashqadaryo viloyatida:

- turizm xizmat ko‘rsatish hajmining keyingi besh yillikda o‘rtacha o‘sish sur’ati 13,7 foizni tashkil etgani holda, 2028-yilda 2023 yilga nisbatan 1,9 barobarga ortishi ta’minlanib, 2010 bazis yilga nisbatan real qiymatda 153,4433 mlrd so‘mga yetadi;

- turizm xizmat ko‘rsatish hajmining keyingi besh yillikda o‘rtacha o‘sish sur’ati 15,6 foizni tashkil etgani holda, 2028-yilda 2023-yilga nisbatan 2,07 barobarga ortishi ta’minlanadi (3.3.11-jadval).

9-jadval: Qashqadaryo viloyatida turizmni rivojlantirishning o‘rta muddatli prognoz ko‘rsatkichlari [5]

Prognoz yillari	Y_{xkh}	Y_{tbs}
	Turizm xizmat ko‘rsatish hajmi, mln so‘m	Tashrif buyuruvchilar soni, ming kishi
2024	87506,60	216,619
2025	93701,32	234,464
2026	111425,53	275,809
2027	129918,61	324,425
2028	153443,25	438,061
2024–2028-yillarda o‘rtacha o‘sish sur’ati, foizda	13,7	15,6
2028/2023 nisbat, marta	1,90	2,07

Qashqadaryo viloyatida turizm xizmat ko‘rsatish hajmining yuqori sur’atda o‘sishida tarmoqda mehnat qilayotgan xodimlar sonining hamda imtiyozli kreditlar hajmining ortishi katta ta’sirga ega bo‘ladi. Jumladan, yuqorida keltirilgan modellashtirish natijalariga ko‘ra, mintaqada turizm xizmat ko‘rsatish hajmining ortishi bandlar sonining 1 foizga oshganda 0,7 foizga, ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmining 1 foizga oshganda 0,6 foizga ortishi asoslangan edi. Demak, model asosida hisoblab chiqilgan qiymatlarga ko‘ra:

- Qashqadaryo viloyati turizm tarmog‘iga ajratilgan imtiyozli bank kreditlari hajmining ortishi bilan keyingi besh yillikda mintaqada turizm xizmat ko‘rsatish hajmi real qiymatda, o‘rta hisobda 10,161 mlrd so‘mdan, bandlar sonining ortishi bilan esa 9,515 mlrd so‘mdan oshib borishi ta’minlanadi.
- Qashqadaryo viloyati turizm tarmog‘ida tashriflar sonining, ya’ni sayyohlar oqimining ortishida xorijiy sayyohlar oqimi hal qiluvchi rolga ega bo‘ladi. Shuningdek, tarmoqga tadbiq etilayotgan har bir innovatsion loyiha yillar kesimida mazkur oqimning mutlaq 1112 kishiga ortib borishini ta’minlab beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda bugungi kunda turizmni rivojlantirish uchun davlat tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlar soni ortib bormoqda. Ular nafaqat normativ-huquiyasosga ega, balki ijroning ham to‘laligicha amalga oshirilishi qatьiy belgilanmoqda. Xusuusan bu imkoniyatlardan yana biri soliq tushumlarining kamaytirilishi yoki butunlay ozod etilishi bilan belgilanmoqda. Turizm infratuzilmasi va uning tarkibiy subьektlaridan undiriluvchi soliq mexanizmlari shu mamlakat iqtisodiy ahvoli va turli modifikattsiyalaridan kelib chiqib belgilanmoqda. Davlat tomonidan turizmni rivojlantirish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar o‘z samarasini bermoqda. Bu holat turizm infratuzilmasini maьlum yo‘qotishlardan so‘ng qayta tiklash va dunyo miqyosidagi o‘rnini qayta egallashga imkon bermoqda. Jahon iqtisodiy doirasida turizmning salohiyatini oshirish maqsadida eng kichik bo‘g‘inlar ham o‘z imkoniyatlarini to‘liq sarf etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Официальный сайт Всемирного совета по туризму и путешествиям [Электронный ресурс]. – URL: https://wttc.org/en-gb/Research/Economic-Impact (дата обращения 1.05.2020).
2. Дворниченко В.В. История международного и национального туризма. М. Издательство МЭСИ, 2001.
3. Julio Aramberri, Richard Butler “Tourism development: Issues for aVulnerable Industry”, Arizona State University. USA 2004.293P
4. Кабушкин Н.И. Менежмент туризма. – Минск: Новое знание, 2002. – 407 с.
5. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
6. Дворниченко В.В. История международного и национального туризма. М. Издательство МЭСИ, 2001.
7. 7. Kotler, Boven & Makens (2006), Marketing for Hospitality and Tourism 4th ed, Pearson Education, Ink, 2006.
8. Боголюбов В.С., Орловская В.П. Экономика туризма. – М.; Издательский центр “Академия”, 2008. – 384 с.
9. Rakhmatulla Khidirovich Ergashev, Zuhra Jabborova “The importance of innovative activity in tourism”. Scholar Journal (ESJ) 4, April 2021. P 467-472.
10. Lavinia A. et al. (2024). A Mathematical Programming Approach to Sparse Canonical Correlation Analysis. Expert Systems with Applications. Volume 237, Part A, 2024, 121293 // 2) Y. Xiang et al. A multi-factor spatio-temporal correlation analysis method for PV development potential estimation. Renewable Energy,Volume 223, 2024, / https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S096 0148124000272
11. Mamatqulov X.M., Tuxliyev I.S., Bektemirov A.B. “Xalqaro turizm”. Darslik. Toshkent – SamISI. 2008. –324 b.

JAHONDA KABEL BOZORINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI VA TENDENSIYALARI

Uralov Olimjon Mahammadjonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot unversiteti
“Raqamli iqtisodiyot” kafedrasi asisstenti

Annotatsiya: Jahon bozorning kengayishiga ta’sir qiluvchi asosiy elementlarni, eng so‘nggi tendensiyalarni, imkoniyatlarni va muammolarni qamrab oladi. Sanoatning turlari [past kuchlanish, o‘rta kuchlanish, yuqori kuchlanish, qo‘shimcha yuqori kuchlanish], ilovalar [energiya va quvvat, IT va telekommunikatsiya, qurilish va qurilish, aerokosmik va mudofaa, neft va gaz, boshqalar] va mintaqalar bo‘yicha segmentatsiyasi har tomonlama chuqurlashtirilgan. va o‘limda ushbu hisobotda o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: SWOT tahlil, biznes strategiya, telekommunikatsiya, aerokosmik, CAGR.

Abstract: Covers the key elements, latest trends, opportunities and challenges influencing the expansion of the global market. By Industry Types [Low Voltage, Medium Voltage, High Voltage, Extra High Voltage], Applications [Energy & Power, IT & Telecom, Building & Construction, Aerospace & Defense, Oil & Gas, Others] and Regions segmentation has been thoroughly studied.

Key words: SWOT analysis, business strategy, telecommunications, aerospace, CAGR.

Аннотация: Охватывает ключевые элементы, последние тенденции, возможности и проблемы, влияющие на расширение мирового рынка. Сегментация по регионам была тщательно изучена по типам отраслей [низкое напряжение, среднее напряжение, высокое напряжение, сверхвысокое напряжение], приложениям [энергетика, ИТ и телекоммуникации, строительство, аэрокосмическая промышленность и оборона, нефть и газ, другие].

Ключевые слова: SWOT-анализ, бизнес-стратегия, телекоммуникации, аэрокосмическая отрасль, CAGR.

KIRISH

Ushbu maqolada “Sim va kabel bozori” tadqiqot hisoboti 2023-biznes uchun bebaho manbadir, chunki u bozor dinamikasini, SWOT tahlilini va kelajak rejalarini har tomonlama ko‘rib chiqishni taklif qiladi, ularga kelajakdagi yo‘nalishlarini samarali aniqlashga yordam beradi. U bozorning kengayishiga ta’sir qiluvchi asosiy elementlarni, shuningdek, eng so‘nggi tendensiyalarni, imkoniyatlarni va muammolarni qamrab oladi. Sanoatning turlari [past kuchlanish, o‘rta kuchlanish, yuqori kuchlanish, qo‘shimcha yuqori kuchlanish], ilovalar [energiya va quvvat, IT va telekommunikatsiya, qurilish va qurilish, aerokosmik va mudofaa, neft va gaz, boshqalar] va mintaqalar bo‘yicha segmentatsiyasi har tomonlama chuqurlashtirilgan. va o‘limda ushbu hisobotda o‘rganilgan. Tadqiqot biznes strategiyalari, CAGR holati va barcha mintaqalardagi o‘zgarishlar haqida keng qamrovli ma’lumotlarni taqdim etadi. Hisobotning namunaviy nusxasini quyidagi manzildan oling:[1] Sim va kabel bozori qisqacha quyidagicha tavsiflanadi:

Global sim va kabel bozori hajmi 2022-yilda 234128,09 million dollarga baholandi va prognoz davrida CAGR 3,76 foizga kengayib, 2028-yilga kelib 292202,39 million dollarga yetishi kutilmoqda. Quydagi 1-jadvalda keltirilgan tahlil hulosalari

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada iqtisodiy yani swot tahlilning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, kabi an’anaviy usullardan foydalanildi. Iqtisodchi olimlarning turizmda tadbirkorlikni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy qarashlari tahlil qilindi va natijalari asosida xulosalar shakllantirilgan.

1 https://www.absolutereports.com/enquiry/request-sample/22363241

TAHLIL VA NATIJALAR

Sim va kabel bozorining SWOT tahlili:

SWOT tahlili ma'lum bir bozor yoki biznesning kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlarini baholashni o'z ichiga oladi. Kalit so'zlar bozorida biz sanoatning ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan omillarni ko'rib chiqamiz.

Sim va kabel bozorining Pestle tahlili:

Bozor muhitini yaxshiroq tushunish uchun beshta kuch tahlili o'tkaziladi, bunda mijozning, yetkazib beruvchining savdolashish qobiliyati, o'rinbosarlarning tahdidi, yangi ishtirokchilar tahdidi va raqobat tahdidi hisobga olinadi.

Sim va kabel bozorida qanday turlar mavjud?

- Past kuchlanish
- O'rta kuchlanish
- Yuqori kuchlanish
- Qo'shimcha yuqori kuchlanish

Sim va kabel bozorida qanday ilovalar mavjud?

- Energiya va quvvat
- IT va telekommunikatsiya
- Bino va qurilish
- Aerokosmik va mudofaa
- Neft va gaz
- Boshqalar

1-jadval: Jahondagi eng yirik sim va kabel ishlab chiqaruvchi korhonalar ro'yhati yillar kesimida

№	Dunyoda kabel ishlab chiqaruvchilar ro'yhati	2018–2019-yillar 100 398,03 $	2020–2021-yillar 103 186,29 $	2022–2023-yillar 234128,09 $	2024–2025-yillar 259785.9 $	2026–2027-yillar 275600.36 $	2028–2029-yillar 292202,39 $
1	Prizmian S.p.A.	16589.36	19015.8	23410.08	23616.9	25 054.57	29 520,23
2	Finolex Cables MChJ	17859.2	16200.4	23408.20	21002.7	24087.85	24 220,23
3	Nexans	14850.08	14998.36	19586.98	19800.08	21300.04	28 789,23
4	Furukawa Electric Co., Ltd.	16900.47	19015.36	29080.04	14690.08	22870.08	34 001,23
5	MChJ "LS Cable and System"	16500.90	17456.23	21890.74	29500.2	28650.32	30110,23
6	Belden Inc.	17698.02	16500.54	8745.156	31008.4	11425.90	29 410,23
7	KEI Industries Ltd.	10965.45	14896.25	31041.25	11400.8	35008.10	29087.2
8	Fujikura MChJ	12368.30	19870.74	23412.01	16300.7	25009.65	29022.40
9	Southwire Company MChJ	10014.2	19447.25	21008.98	19100.25	24008.80	29202.10
10	LEONI AG	9458.69	1089.74	6500.6	23005.3	25054.74	24550.20
11	Encore Wire korporatsiyasi	8796.87	8764.25	8900.87	23600.7	27087.96	32040.98

Sim va kabel bozori qisqacha quyidagicha tavsiflanadi:

Global sim va kabel bozori hajmi 2022-yilda 234128,09 million dollarga baholandi va prognoz davrida CAGR 3,76 foizga kengayib, 2028 yilga kelib 292202,39 million dollarga yetishi kutilmoqda.

Sim va kabel bozorining SWOT tahlili:

SWOT tahlili ma'lum bir bozor yoki biznesning kuchli, zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlarini baholashni o'z ichiga oladi.Kalit so'zlar bozorida biz sanoatning ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan omillarni ko'rib chiqamiz.

Sim va kabel bozorining Pestle tahlili:

Bozor muhitini yaxshiroq tushunish uchun beshta kuch tahlili o‘tkaziladi, bunda mijozning, yetkazib beruvchining savdolashish qobiliyati, o‘rinbosarlarning tahdidi, yangi ishtirokchilar tahdidi va raqobat tahdidi hisobga olinadi.

Sim va kabel bozorida qanday turlar quydagilar:

- Past kuchlanish
- O‘rta kuchlanish
- Yuqori kuchlanish
- Qo‘shimcha yuqori kuchlanish

Sim va kabel bozorida qanday ilovalarga quydagilar kiradi:

- Energiya va quvvat
- IT va telekommunikatsiya
- Bino va qurilish
- Aerokosmik va mudofaa
- Neft va gaz
- Boshqalar

Geografik jihatdan ushbu hisobot 2018-yildan 2028-yilgacha ushbu mintaqalarda savdo, daromad, bozor ulushi va sim va kabel bozorining o‘sish sur’ati bilan bir nechta asosiy mintaqalarga bo‘linganbu quydagi davlatlar Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada va Meksika), Yevropa (Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Rossiya va Turkiya va boshqalar), Osiyo-Tinch okeani (Xitoy, Yaponiya, Koreya, Hindiston, Avstraliya, Indoneziya, Tailand, Filippin, Malayziya va Vetnam),Janubiy Amerika (Braziliya va boshqalar)Yaqin Sharq va Afrika (Misr va GCC mamlakatlari).

Ushbu hisobot o‘quvchilarga sohalardagi raqobatni va potensial daromadni oshirish uchun raqobat muhiti strategiyalarini tushunishga yordam beradi. Hisobot shuningdek, global sim va kabel bozorining raqobatbardosh landshaftiga e’tibor qaratadi va bozor ulushi, sanoat reytingi, raqobatchilar ekotizimi, bozor ko‘rsatkichlari, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish, operatsion vaziyat, kengayish va sotib olish haqida batafsil ma’lumot beradi. O‘quvchilarga asosiy raqobatchilarni aniqlashga va bozorning raqobat modelini chuqur tushunishga yordam beradigan asosiy o‘yinchilar va boshqalar.

Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga Wire and Cable global sanoat holati va tendensiyalarini tushunishga yordam beradi va ularga bozorning asosiy omillari, cheklovlar, qiyinchiliklar va imkoniyatlar haqida ma’lumot beradi.

Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga raqobatchilarni yaxshiroq tushunishga va o‘z bizneslarida o‘z pozitsiyalarini mustahkamlash uchun ko‘proq tushunchaga ega bo‘lishga yordam beradi. Raqobatbardosh landshaft bo‘limi bozor ulushi va darajasi (hajmi va qiymati bo‘yicha), raqobatchilar ekotizimini, yangi mahsulotni ishlab chiqish, kengaytirish va sotib olishni o‘z ichiga oladi.

Ushbu hisobot yangi texnologiyalar integratsiyasi, xususiyatlar va bozordagi so‘nggi ishlanmalar bilan yangilanadi. Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga COVID-19 va Rossiya-Ukraina urushining sim va kabel sanoatiga ta’sirini tushunishga yordam beradi. Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga global miqyosda qaysi hududlarni maqsad qilish kerakligi haqida tushunchaga ega bo‘lishga yordam beradi. Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga sim va kabelni qabul qilish bo‘yicha yakuniy foydalanuvchi idrokini tushunishga yordam beradi. Ushbu hisobot manfaatdor tomonlarga bozordagi ba’zi asosiy o‘yinchilarni aniqlashga va ularning qimmatli hissasini tushunishga yordam beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kabel bozorining iqtisodiy rivojlanishida raqamli texnologiyalar rolining muhim jihatlaridan biri raqamli infratuzilmani rivojlantirish hisoblanadi. Uzatilgan ma’lumotlar hajmining o‘sishi va narsalar Interneti texnologiyalarining rivojlanishi bilan, jahon kabel bozori yangi muammolarga duch kela boshladi. Raqamli texnologiyalar ma’lumotlar uzatish tarmoqlarini rivojlantirish va modernizatsiya qilish, energiya tejamkor va ekologik toza kabel tizimlarini yaratish imkonini beradi.

Jahon kabel bozorini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar mahsulot sifatini yaxshilash va mahsuldorlikni oshirishda asosiy rol o‘ynaydi. Yangi raqamli dizayn va ishlab chiqarish tizimlarining joriy etilishi yuqori texnik xususiyatlarga ega va ishonchliligi yuqori bo‘lgan kabellarni yaratishga imkon beradi. Virtual modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalari kabel tizimlarini loyihalash va sinovdan o‘tkazishni tezlashtiradi, ishlab chiqish vaqtini qisqartiradi va ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar O‘zbekistonda jahon kabel bozorining iqtisodiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ular mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mamlakatning raqamli infratuzilmasini rivojlantirishni ta’minlaydi. Kabel mahsulotlari ishlab chiqarishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanayotgan kompaniyalar raqobatbardoshligicha qolmoqda va butun iqtisodiyotning o‘sishiga hissa qo‘shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatning kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. – 104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2016. – 56 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3832-son qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-noyabrdagi “Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida raqamli infratuzilmani yanada modernizatsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4022-son qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4699-son qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni, elektron hukumatni, shuningdek, axborot tizimlarini davlat boshqaruviga joriy etishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5598-son Farmoni.

NAMANGAN VILOYATIDA YOSHLARNING IQTISODIY FAOLLIGI KO‘RSATKICHLARI DINAMIKASINI TAHLIL QILISH

Mirzatov Baxtiyor Toxirovich
Namangan muhandislik-texnologiya instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada bugungi kunda mehnat bozorida yoshlarning iqtisodiy faolligi, xususan, Namangan viloyatida yoshlar bandligini ta’minlash masalalari, ularning iqtisodiy faolligini ta’minlash ko‘rsatkichlarining dinamikasi to‘g‘risida bayon qilingan. Viloyatda yoshlarning ish bilan bandlik holati tahlil qilinib, aholining turmush darajasini yaxshilanishi hamda mehnat faolligining o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar o‘rganilgan. Yoshlarni ish bilan bandligini ta’minlashning asosiy muammolarini o‘rganish asosida, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, bandlik, mehnat bozori, kichik biznes, tadbirkorlik, qadriyat, iqtisodiy faollik, ishsizlik.

Abstract: This scientific article describes the economic activity of youth in the labor market today, the features of ensuring employment for youth in the Namangan region, and the dynamics of indicators for ensuring their economic activity. The state of youth employment in the region is analyzed, the factors influencing the increase in the standard of living of the population and changes in labor activity are studied. Based on a study of the main problems of youth employment, proposals and recommendations have been developed.

Key words: youth, employment, labor market, small business, entrepreneurship, cost, economic activity, unemployment.

Аннотация: В данной научной статье описывается экономическая активность молодежи сегодняшний день на рынке труда, особенности обеспечения занятости молодежи Наманганской области, динамика показателей обеспечения ее экономической активности. Проанализировано состояние занятости молодежи в регионе, изучены факторы, влияющие на повышение уровня жизни населения и изменение трудовой активности. На основе изучения основных проблем занятости молодежи разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: молодежь, занятость, рынок труда, малый бизнес, предпринимательство, стоимость, экономическая активность, безработица.

KIRISH

Namangan viloyati iqtisodiyotida ijobiy tendensiyalar mavjud bo‘lib, ular shubhasiz to‘g‘ri asosga ega. Namangan viloyati iqtisodiyotining ko‘plab sohalarida o‘zgarishlar ro‘y bermoqda, bu esa viloyatda bozor mexanizmlarini faol ishlayotganligidan dalolatdir. Iqtisodiy rivojlanish jarayoni barqaror bo‘lishi va uning har bir bosqichida aniq natijalarga erishish mumkin bo‘lishi uchun, yalpi ichki mahsulotning o‘sishi, ishsizlik darajasini pasaytirish, aholining turmush darajasini oshirish, aholi soni, malakali ishchi kuchining chiqib ketishining qisqarishi kabi ko‘plab muhim omillarni hisobga olish kerak. Ular orasida mehnat bozori bilan bog‘liq markaziy omillar mavjud bo‘lib, Namangan viloyatida so‘nggi besh yil ichida mehnat bozori katta o‘zgarishlarga duch keldi. Bu, birinchi navbatda, viloyatda ko‘pgina yangi korxonalarni ishga tushirilishi, yangi ish o‘rinlarini yaratilishi orqali izohlanadi. Namangan viloyatida fuqarolarining turmush darajasini yaxshilanishi, aholining mehnat faolligining o‘zgarishiga olib keldi. Natijada, mehnat migratsiyasi sezilarli darajada oshdi, ishchi kuchi viloyatda talab topa olmay, ommaviy ravishda xorijiy davlatlarda mehnat qila boshlashdi.

Shuningdek, viloyatda dunyoning boshqa mamlakatlari kabi mehnat bozorida ba’zi rivojlanish tendensiyalari doimiy ravishda boshqalarini o‘zgartirdi, eski kasblar yo‘qolib, yangi kasblar paydo bo‘ldi. Jahon iqtisodiy tendensiyalarining o‘zaro ta’sirisiz alohida mamlakat iqtisodiyotining mavjudligi mumkin emas. Shu bois, Namangan viloyati mehnat bozoridagi tendensiyalar ham har doim qisman global tendensiyalarga, to‘g‘ri keladi, chunki jahon iqtisodiyoti integratsiyasi jarayonlari allaqachon boshlangan va mamlakatimizni nafaqat qo‘shni davlatlar muhitining iqtisodiy maydoniga, balki halqaro muhit makoniga ham ishonchli tarzda olib bormoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Mehnat taklifi birinchi navbatda tug‘ilish darajasi, mehnatga layoqatli aholining o‘sish sur’ati, jins-yosh tarkibi kabi demografik omillar bilan belgilanadi [1]. Bozor dinamikasida demografik omildan tashqari, mehnatga layoqatli aholining iqtisodiy faollik darajasi, birinchi navbatda, yoshlar iqtisodiy jarayonlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi va bu jarayonlardagi o‘zgarishlarning asosiy omili sifatida muhim omil hisoblanadi. Namangan viloyatidagi mehnat bozorining bugungi holatini ijobiy sifatda tavsiflanmaydi. Bu esa iqtisodiy faoliyatning aksariyat qismiga va bozor segmentlariga ta’sir ko‘rsatdi.

Mehnat bozorini rivojlantirish muammolarini o‘rganuvchi yetakchi tadqiqotchilar so‘nggi yillarda ro‘y bergan bir qator tendensiyalarni ajratib ko‘rsatishadi [2].

MAVZUNING METODOLOGIYASI

Bugungi kunda respublikamizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri aholining juda katta qismini tashkil qilayotgan yoshlarning ish bilan faol bandligini ta’minlash, bu borada ularni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish, yoshlarning biznes g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi. Shu maqsadda O‘zbekistonda yoshlar tadbirkorligi, uni qo‘llab-quvvatlash borasidagi imkoniyatlarni yanada kengaytirish va faol bandligini ta’minlash bo‘yicha yangi mexanizm joriy etish vazifasiga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur tadqiqotda mamlakatimizda, xususan, Namangan viloyatida yoshlarning bandlik masalalari, ularning iqtisodiy faolligi ko‘rsatkichlari o‘rganilgan hamda ko‘rsatkichlar dinamikasi va unga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJADORLIK

Hozirgi kunda insoniy qadriyatlar o‘zgarmoqda va endi bu jarayon juda tez bo‘lishi mumkin. Insoniy qadriyatlar yo‘nalishlarining iqtisodiy faoliyatga sezilarli ta’siri sharoitida bunday o‘zgarishlarni prognoz qilish Namangan viloyatining bugungi iqtisodiy siyosatining maqsadga muvofiqligini ta’minlaydi. Iqtisodiy hayotda mehnat bozori dinamikasiga bir qancha omillar ta’sir ko‘rsatadi, ular ishchi kuchi taklifiga ham, unga bo‘lgan talabga ham ta’sir qiladi.

Iqtisodiy faoliyat va mehnat bozori sohasidagi asosiy tendensiyalar orasida quyidagilarni ta’kidlash kerak:

- Namangan viloyati mehnat bozorining tarkibiy nosimmetrikligi, xususan, ish beruvchilarning mehnat sharoitlaridagi o‘zgarishlarga moslashish mexanizmlaridan foydalanish amaliyoti bilan bog‘liqligi;
- iqtisodiy vaziyat, ya’ni doimiy xodimlarni ishdan bo‘shatishni tartibga solish qismidagi mehnat qonunchiligining qat’iyligi;
- mehnatga haq to‘lashning moslashuvchanligi (kechikishlar) tufayli yetarli darajada barqaror bandlikni ta’minlash bilan izohlanadigan bandlikni saqlashga qarshilik;
- ish haqini to‘lashda, uning past darajasi va ish vaqtining davomiyligi, shuningdek, mehnat amaliyotining sezilarli darajada soyalanishi.

Shu bilan birga, nosimmetrikliklar ishchi kuchi taklifining demografik tuzilishi, ish bilan ta’minlanish sifati, kasbiy malaka tuzilmasi, ishchi kuchining harakatchanligi, unumdorlik va mehnatga haq to‘lash muvozanati, bandlikni shakllantirish hamda mehnatga bo‘lgan rag‘batlantirishning pasayishiga olib kelgan holda, yoshlarda tashqi mehnat migratsiyasini rag‘batlantirgan ishchi kuchining arzonligida namoyon bo‘ladi [3].

Yoshlarni ish bilan ta’minlashning asosiy muammosi - bu yuqori sifatli kasbiy malakaga ega bo‘lsa ham, ular ko‘pincha yetishmaydigan ish tajribasining qadriyatini ortiqcha baholashdir. Bu borada, O.Grishnova va I.Gradoviylar “Yoshlarni ish bilan ta’minlash paytida kamsitish Yevropa mamlakatlarida o‘rtacha 30% hollarda sodir bo‘ladi” – deb ta’kidlaydilar. Aholining iqtisodiy faolligi darajasi iqtisodiy tizimlarda bandlikning muhim omili hisoblanadi.

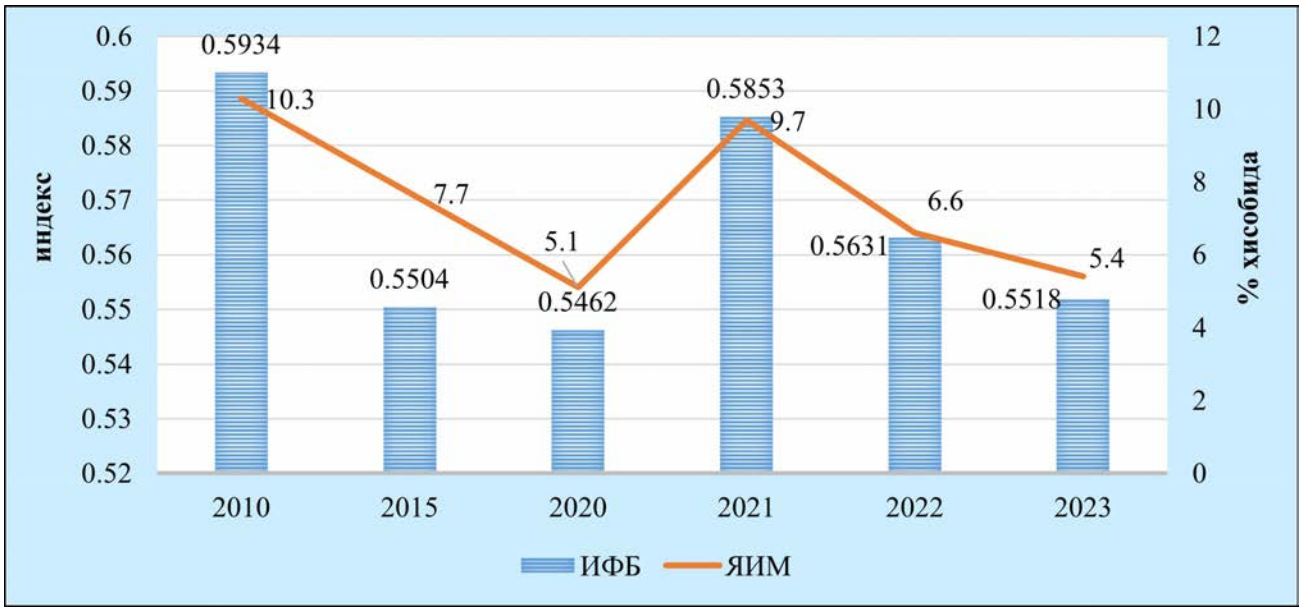
Iqtisodiy faollik darajasini baholashda quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha ko‘rsatkichlardan foydalanildi.

1. **Ishlab chiqarish faolligi** – hududda sanoat mahsulotlari va iste’mol tovarlari ishlab chiqarish, qurilish ishlari, xizmat ko‘rsatish va chakana savdo aylanmasi hajmlaridagi o‘sish sur’atlarini ifodalaydigan 5 ta ko‘rsatkich.
2. **Tadbirkorlik faolligi** – faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari, yangi tashkil etilgan va faoliyatini tugatgan kichik biznes subyektlari sonining o‘sish sur’atlari, faoliyat yuritmayotgan va faoliyati ixtiyoriy

tugatish jarayonidagi kichik biznes subyektlarining ro‘yxatdan o‘tgan jami kichik biznes subyektlari sonidagi ulushini ifodalaydigan 5 ta ko‘rsatkich.

3. **Tashqi savdo faolligi** – tovar va xizmatlar eksport-import hajmlarining o‘sish sur’atlarini ifodalaydigan 2 ta ko‘rsatkich.

Iqtisodiy faollik darajasini hisoblashda nisbiy farqlar va o‘zaro taqqoslash uslublaridan foydalanildi va iqtisodiy faollik darajasi ko‘rsatkichi integral indeksda ifodalandi. Bunda, “0”dan “1”gacha qadriyatga ega bo‘lgan integral indeks qancha “1”ga yaqin bo‘lsa, joriy faollik darajasi shuncha yuqoriligini anglatadi va aksincha, mamlakat mehnat bozori faoliyatidagi turg‘unlik tendensiyalaridan dalolat beradi, shuning uchun uni faollashtirish uchun tartibga soluvchi ta’sir zarur. Iqtisodiy faollikning nisbatan yuqori darajasi Toshkent shahri, Jizzax, Namangan, Andijon, Xorazm viloyatlarida (IFD indeksi 0,500 dan yuqori) qayd etildi. Shundan foydalangan holda Namangan viloyatining 2010–2023-yillarda iqtisodiy faollik darajasini ko‘rib chiqamiz (1-rasm).

1-rasm: 2010–2023-yillarda YAIM o‘sish sur’atlarining qiyosiy dinamikasi va Namangan viloyati aholisining iqtisodiy faolligi, %

Tahlil natijalari shundan dalolat beradiki, 2010–2023-yillar uchun YAHM o‘sish sur’atlari va iqtisodiy faollik darajasi ko‘rsatkichlarini taqqoslaganda, YAHM o‘sishi IFD darajasining mos ravishda o‘sishi bilan birga keladi. Bundan ko‘rinadiki, mamlakat YAIM va IFD darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi taxmin nazariy va statistik asosga ega deb hisoblaymiz.

Ma’lumotlarni tahlil qilish va taqqoslash, shuningdek, tadqiqotda olingan ma’lumotlar va statistik ma’lumotlar o‘rtasidagi qonuniyatlarni aniqlash uchun tegishli statistik ma’lumotlarning katta massivlariga ega manbalardan foydalanish kerak. Namangan viloyati statistika boshqarmasining mehnat bozori bo‘yicha statistik ma’lumotlarni to‘plash bo‘yicha hisobotida ta’kidlanganidek, iqtisodiy faoliyat bo‘yicha aholini tanlama so‘rovini o‘tkazishdan maqsad ishchi kuchining tarkibi va tuzilishi, o‘lchovi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni olish orqali aholi bandligi miqdori va faoliyat sohalari, shuningdek ishsizlik darajasini aniqlanadi. Namangan viloyati statistika boshqarmasining barcha ma’lumotlari ochiq va tahliliy maqsadlarda foydalanish mumkin, shuning uchun biz Namangan viloyati mehnat bozori haqidagi statistik hisobot ma’lumotlarini tahlil qilamiz va ularni bandlikka ko‘maklashish markazi (BKM) ma’lumotlari bilan to‘ldiramiz.

Namangan viloyatidagi yoshlarning bandligi va ishsizligi holati bo‘yicha agar viloyat mehnat bozorini, uning bandlik darajasi va ishsizlik darajasi kabi ko‘rsatkichlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, ularning dinamikasi mehnat bozorining nomutanosibligini va uning rivojlanishining notekis jarayonlarini ko‘rsatadi.

Namangan viloyati aholisining iqtisodiy faolligi ko‘rsatkichlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bandlik ko‘rsatkichlarining o‘sish sur’atlari ularning pasayishini va ishsizlik ko‘rsatkichlari - o‘sishni ko‘rsatadi. Shu bilan birga, xuddi shu davrda Rivojlangan davlatlarning aksariyat mamlakatlari aholi bandligi sohasida ijobiy o‘zgarishlarga erishdi . Ushbu tendensiyalar iqtisodiy rivojlanish va mavjud mehnat salohiyatidan samarali foydalanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan mehnat bozori ko‘rsatkichlarini yaxshilash yo‘nalishida iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlarini rivojlantirish tendensiyalarini o‘zgartirishga qaratilgan samarali mexanizmlarni amalga oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Namangan viloyati mehnat bozorining o‘ziga xos segmenti – bu o‘ziga xos rivojlanish tendensiyalariga ega bo‘lgan va muayyan tadqiqot va tartibga solish vositalaridan foydalanishni talab qiladigan yoshlar segmenti. Viloyatda ishlaydigan aholining eng faol qatlamini yoshlar tashkil etadi, deb taxmin qilish mumkin. Mehnat bozorining eng muhim va ayni paytda muammoli tarkibiy qismlaridan biri uning iqtisodiyot, ta’lim hamda mehnat bozori rivojlanishining asosiy tendensiyalarini aks ettiruvchi yoshlar segmentidir.

Bu borada bizningcha, “Yoshlar mehnat bozori – mehnat bozorining bir qismi bo‘lib, u 14 yoshdan 35 yoshgacha bo‘lgan davrda mehnat faoliyatini boshlagan davlat, tadbirkorlar va yosh fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari majmuasidir” – deb ta’rif berish o‘rinli. Yoshlar mehnat bozorining muhim xususiyati shundaki, u yanada zamonaviylashib, umumiy mehnat bozori salohiyatini sifat jihatidan yangilaydi va shu orqali ijtimoiy taraqqiyotning muhim innovasion omillaridan biriga aylanadi.

Yoshlar mehnat bozorini ko‘rib chiqishning asosiy predmeti “yoshlar” tushunchasi maxsus ijtimoiy-demografik guruhdir [6]. Bundan ko‘rinadiki, yoshlar mehnat bozori rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari va tendensiyalariga ega. Yoshlar bandligining bosqichma-bosqich qisqarishi, birinchi ishga joylashishdagi qiyinchiliklar, ta’lim darajasi va sifatining kasbiy burchlariga mos kelmasligi, ish tajribasining yo‘qligi, yoshlar talablari va ish beruvchilar takliflarining mos kelmasligi mehnat bozoridagi keskinlikni kuchaytirmoqda.

Yoshlar mehnat bozori ancha istiqbolli bo‘lishi bilan bir qatorda, yoshlar bandligining mavjud muammolari ishsizlikning ko‘payishi, turmush darajasining pasayishi, passiv, tartibga solinmagan va buzg‘unchi xatti-harakatlarning tarqalishi tashqi mehnat migratsiyasining kuchayishi, mehnat motivatsiyasining yo‘qolishiga olib keladigan psixologik o‘zgarishlar, qadriyat yo‘nalishlarining o‘zgarishi kabi ma’lum ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib keladi.

Shu bois, respublikamizda oila va yoshlar siyosati davlat institutining mehnat bozorida yoshlarning xulq-atvorini o‘rganish, ularning iqtisodiy faoliyatini tartibga solish imkoniyatlarini izlash muhimligi ta’kidlangan ma’ruzasida: “Jamiyatda innovasion salohiyat tashuvchisi sifatida yoshlar mamlakatning mehnatga layoqatli aholisining yarmidan ko‘pini va mehnat bozorining maxsus kontingentini tashkil qilishi, bu bozorning boshqa ishtirokchilaridan sezilarli darajada farq qilishi” to‘g‘risida ta’kidlangan. Bu esa o‘z navbatida, yoshlar ko‘proq bilimli, harakatchan, tashabbuskor, ochiq va o‘zgarishlarga, ish qidirishga tayyorligi hamda ular yangi bilim, kasb va texnologiyalarga ega, intellektual salohiyat tashuvchisi, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun salmoqli salohiyatiga ega ekanligini ifoda etadi.

Boshqa tomondan, yoshlar ta’lim darajasi, kasb tanlash, ta’lim muassasasida muayyan kasbni egallash, ishga kirishish, ish yo‘nalishini tanlash jarayonida o‘z kasbini qurish bilan bog‘liq ma’lum kasb va kasbiy o‘sish doirasida ijtimoiy muammolarga duch keladi. Mehnat bozoriga kirgan yoshlar, qoida tariqasida, kasbiy tayyorgarligi va tegishli ish tajribasiga ega emasligini ham ko‘rsatadi. Bu borada, zamonaviy mehnat bozoridagi keskin raqobat sharoitida yoshlar tegishli bilim, ko‘nikma va malakalarga ega ekanligini isbotlay olishi kerak.

Shu sababli davlat oldida mehnat bozorining yoshlar segmentini davlat tomonidan tartibga solishning shunday mexanizmini shakllantirish vazifasi turibdi, bu esa: manfaatdor tomonlarning (davlat boshqaruvi organlari, oliy va kasb-hunar ta’limi muassasalari, ish beruvchilar va yoshlar) yoshlarning ishsizligi va mehnat bozoridagi kasbiy malaka nomutanosibligi muammosini hal qilish; kasbiy o‘zini o‘zi belgilash va yoshlarni rivojlantirish; birinchi kasbiy tajribaga ega bo‘lish va ish bilan ta’minlashning samarali shakllarini topish; yoshlarning stajirovka o‘tashi, amaliyot o‘tashi va birinchi ish joyiga joylashishi uchun sharoitlarni yaxshilash; yoshlarning yuqori samarali faoliyatga bo‘lgan qiziqishini oshirish kabi har tomonlama o‘zaro hamkorligini ta’minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bandlik va bandlikni ta’minlash sohasidagi yoshlar siyosati aholining ushbu muayyan yosh toifasining o‘ziga xos xususiyatlarini, hududiy mehnat bozorlarining o‘ziga xos xususiyatlarini, ish beruvchi va yoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy-mehnat munosabatlarini shakllantirish va amal qilishning murakkabligini hisobga olishi kerak. Yuqorida aytib o‘tilganidek, mehnat bozorining yoshlar segmenti nafaqat umumiy mehnat bozori salohiyatini sifat jihatidan yangilaydi, balki umumiy mehnat bozorining eng muammoli tarkibiy qismidir. Yoshlarning mehnat bozoridagi harakatchanligi o‘zining turli ko‘rinishlarida, bizning fikrimizcha, mehnat bozorining beqarorligi va muammoli faoliyatining elementidir.

Yoshlar ham iqtisodiy jarayonlarning drayveriga aylanishi, ham butun iqtisodiyotning rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin. Ushbu faoliyat jarayonini tartibga solish iqtisodiy dasturlarni uzoq muddatli prognozlash, investorlarning iqtisodiyotga ishonch darajasini oshirish, mehnat bozori hajmini oshirish, raqobatbardosh yangi ish o‘rinlarining paydo bo‘lishi, ishsizlik darajasini pasaytirish uchun nihoyatda zarurdir. Yoshlar vakillari davlat an’analari, ijtimoiy-huquqiy normalarining vorislari sifatida ma’lum sharoitlarda eng faol ijtimoiy guruhlardan biri bo‘lib, ichki davlat siyosati, ijtimoiy-ishlab chiqarish faoliyati, davlatning iqtisodiy rivojlanishida yetakchi bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / науч. ред. Р. И. Капелюшников. Москва. 2003. 672 с.
2. Кабаченко Г. С. Регулювання ринку праці в умовах трансформації структури зайнятості: дисертація кандидата економічних наук: 08.00.07. Вінниця. 2017. 247 с.; Базалийская Н. П., Бец Ю. О. Экономическая активность населения как фактор использования трудового потенциала общества Приазовский Экономический вестник. 2017. Выпуск 5(05). С. 235-241.; Близнец В. В., Яценко Л.Д. Отечественный рынок труда в глобальном измерении. Рынок труда и занятости населения. 2018. №3(56). С. 18-23.
3. International Labor Organization. URL: https://www.ilo.org (date application: 20.12.2019).
4. Назарова Г.В., Касьмин Д.С. Методический подход к оценке состояния рынке труда молодежи. Экономика и организация управления. Симферополь. 2016. Вып. 1 (21). С. 150-159.
5. Grishnova O., Gradovy I. Assessment of age discrimination in the labor market of Ukraine. Ukraine: aspects of work. 2018. No. 1. P. 3-9.
6. Шапка О. В. Проблемы трудоустройства молодежи в современных условиях. Актуальные проблемы права: теория и практика 2013. № 26. С. 593-600.

TURIZM SOHASIGA MALAKALI KADRLAR TAYYORLASHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI BORASIDA TAVSIYALAR

A. I. Raxmatov
PhD, SamISI “Investitsiya va innovatsiyalar” kafedrasi dotsenti v. b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turizm sohasiga malakali kadrlar tayyolashdagi muammolari va ularning yechimlari borasida tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, turizm sohasiga davlat talablarini optimallashtirish, tadbirkorlik subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, turizmda kadrlar bandlik holati, sifatli malakali kadrlar tayyorlash, bozor talablariga mos turxizmat ko‘rsatishni tashkil qilish orqali turizmni rivojlantirish ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, raqamli iqtisodiyot, mehmonxona, tadbirkor, davlat, bozor, talab, malaka, kadr, xodim, taklif.

Abstract: In this article, recommendations have been developed regarding the problems of training qualified personnel in the field of tourism and their solutions. Also, the development of tourism through the optimization of state requirements for the tourism sector, state support of business entities, the employment status of personnel in tourism, training of quality qualified personnel, and the organization of the provision of tourist services in accordance with market requirements has been scientifically substantiated.

Key words: tourism, digital economy, hotel, entrepreneur, state, market, demand, qualification, personnel, employee, offer.

Аннотация: В данной статье разработаны рекомендации относительно проблем подготовки квалифицированных кадров в сфере туризма и их решения. Также развитие туризма за счет оптимизации государственных требований к сфере туризма, государственной поддержки субъектов предпринимательства, статуса занятости кадров в сфере туризма, подготовки качественных квалифицированных кадров, организации предоставления туристических услуг в соответствии с рынком. Требования научно обоснованы.

Ключевые слова: туризм, цифровая экономика, отель, предприниматель, государство, рынок, спрос, квалификация, персонал, работник, предложение.

KIRISH

Jahondagi beqaror iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vaziyatga qaramay, turizm va mehmonxona sohasi jadal rivojlanishda davom etmoqda. Turizm va mehmonxona sohasining rivojlanishi talabiga qarab taklif etilayotgan mehmonxona xizmatlari turlarining ortishiga sabab bo‘lmoqda. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantish sharoitida turizm sohasining barqarorligini ta’milash professional kadrlar salohiyatiga bog‘liq bo‘lib, yangi texnologiyalarning jamiyatga kirib kelishi va mehmonxona xizmatlari sifatini oshirib borishni inobatga olib, muntazam mutaxassislarning malakasini oshirish dolzarb ahamiyatga ega. Har bir sayyoh mijozga kuchli raqobat sharoitida sifatli xizmat ko‘rsatish bozor talabiga aylangan. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasining rivojlanishi, malakali kadrlarning xalqaro e’tirof etilgan standartlarga va bozor talablariga javob berishiga bog‘liq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasiga xorijiy fuqarolarning kirishi tartibini optimallashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3836-son qarori bilan xorijiy fuqarolarning respublikaga kirishi tartibini yanada takomillashtirish, elektron kirish vizasini rasmiylashtirish va berish bo‘yicha interaktiv xizmatlarni, shuningdek, bir qator xorijiy mamlakatlar fuqarolari uchun O‘zbekiston Respublikasiga vizasiz qisqa muddatli kirish va 16 yoshga to‘lmagan xorijiy fuqarolarning O‘zbekiston Respublikasiga vizasiz kirish tartibini joriy qilish yo‘li bilan xorijiy fuqarolarning kirish vizasini olish jarayonlari soddalashtirildi [1].

Jahon amaliyotida iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari uchun malakali kadrlar tayyorlashning ilmiy-nazariy jihatlari, turizm sohasining rivojlanish tendensiyalari, turizm ta'lim xizmatlari bozorining yetakchi ishtirokchilari hisoblangan ta'lim muassasalarining mamlakat taraqqiyoti va jamiyat ravnaqiga xizmat qilishini samarali boshqarishda bir qator muammolarning ilmiy yechimlarini topishning ayrim masalalari ko'plab xorijiy olimlardan, turizm sohasida ko'rsatiladigan xizmatlarda malakali kadrlar tayyorlash evaziga sohani rivojlantirish, hududlar bo'yicha uning mutanosibligini ta'minlash, sohaning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish, turizm sohasini rivojlantirish strategik yo'nalishlarini aniqlash, jahon turistik xizmatlari bozoriga milliy turmahsulotlarni moslashtirish, turizm tarmog'iga innovatsiyalarni joriy etish kabi masalalar yetarli darajada o'rganilmagan va mos ravishda ushbu muammoga bag'ishlangan adabiyotlar ham kam nashr qilingan.

Xoriglik olimlardan Ya.D.Lichak kadrlar "Malaka" tushunchasini ham me'yoriy ma'noda, masalan, "ish yuqori malakani talab qiladi", ham ma'lum bir shaxsni tavsiflash ma'nosida, masalan, "bu shaxs yuqori malakali" ishlatilishi xususida tadqiqot olib borgan. Birinchi holda, malaka sifat va miqdoriy jihatdan xodimga qo'yiladigan kasbiy faoliyat talablarini anglatadi, bu jarayonda birinchi, ikkinchi, uchinchi toifadagi xodim nimani bilishi va qila olishi kerakligi ko'rsatib bergan [2].

Katerina Berezina, Cihan Cobanoglu, Brian L. Miller, Francis A. Kwansa "The impact of information security breach on hotel guest perception of service quality, satisfaction, revisit intentions and word-of-mouth" nomli ilmiy maqolasida "Mehmonxona xizmat ko'rsatish jarayonida eng avvalo axborot xavsizligiga ahamiyat qaratishi lozim. Har bir mijozga xizmat ko'rsatish jarayonida, mehmonxona mijozning ayrim shaxsiy, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ma'lumotlar bazasiga ega bo'ladi. Bunday ma'lumotlarni saqlash va har qanday sharoitda oshkor etmaslik, mehmonxona malakali xodimlarining xizmat ko'rsatish obrusiga ijobiy ta'sir qilishi" mumkinligi haqida fikr yuritgan [3].

Aleksa S. "Influence of specialized hotels on employees' perception of abuse in the selective tourism destination" nomli maqolasida "Ixtisoslashtirilgan mehmonxonalar malakali xodimlarini qobiliyatiga va ixtisosligiga qarab o'qitish, ularning ish vaqtlarini to'g'ri taqsimlash, ularga noto'g'ri munosabatda bo'lishni oldini olish, xodimlar o'rtasidagi bag'rikenglik darajasini oshirish" turizm sohasini rivojlanitirishga olib kelishi haqida tadqiqot olib brogan [4].

Mahalliy iqtisodchi olimlardan yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish samaradorligini oshirish muammolari bilan bog'liq vazifalarni hal etishda A.O.Ochilov ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan. Iqtisodchi olim mamlakatimizda yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini boshqarishning zamonaviy holati, xususiyatlari, tamoyillari va xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilgan, oliy ta'lim tizimi boshqaruvini modernizasiyalash va menejment tamoyillariga muvofiq "butun umrga ta'lim" konsepsiyasidan "butun umr davomida ta'lim" ("beshikdan qabrgacha ilm izla") konsepsiyasiga o'tish zaruratini asoslab bergan va mazkur masala yuzasidan takliflar ishlab chiqqan va tavsiyalar bergan [5]. Ammo olim tadqiqotlarida turizm sohasida mavjud yuqori malakali kadrlar tayyorlash muammosiga munosabatini bildirmagan.

O'zbekistonda turizm sohasini rivojlantirishda davlat siyosati xususida G'.H.Qudratov tadqiqot ishlarini olib borgan. Iqtisodchi olim turizmni rivojlantirish, yoshlar, nogironlar va aholining kam ta'minlangan qatlamlari turizmi uchun shart-sharoitlar yaratish, turistik industriyani rivojlantirish uchun investisiyalar jalb etish siyosati, malakali kadrlar tayyorlash, tadbirkorlik faoliyati subyektlari uchun turistik xizmatlar bozorida keng imkoniyatlar yaratishning asosiy yo'nalishlarini ko'rsatib bergan [6].

I.S.Tuxliyev o'zining ilmiy tadqiqot ishlarida turizmning zamonaviy kadrlar tayyorlash bo'yicha tashkiliy-huquqiy shakllarini tasniflash maqsadga muvofiqligini asoslab bergan [7].

Malakali kadrlar tayyorlashda uning ta'lim sifati bilan bog'liq jihatlari, unga ta'sir etayotgan omillarni baholash masalalariga M.M.Muxammedov "Ta'lim - taraqqiyot tayanchi" nomli maqolasida qimmatli ilmiy tavsiya va takliflarini izohlab bergan. Olimning ta'kidlashicha, ta'lim sifatini tubdan yaxshilashning yakkayu-yagona yo'li-mamlakatda shaffof, sifatli bilimni rag'barlantirshga yo'naltirilgan ta'lim tizimini shakllantirishdan iborat degan yondoshuvni bildirgan [8].

Iqtisodchi olima D.X.Aslanova o'z tadqiqotlarida turizm sohasi va uni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, aniqrog'i, globallashuv jarayonlari va ularning turistik xizmatlar bozoriga ta'sirini, Samarqand viloyati misolida turizm sohasining rivojlanish omillarini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Olimaning tadqiqotlaridan olingan natijalarga muvofiq, jahonda globallashuv jarayonining chuqurlashuvi va ilmni ko'p talab qiluvchi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishning ustun rivojlanishi sharoitida har qanday mamlakatning iqtisodiy o'sishi va aholi turmush sifati oshishining zaruriy sharti yuqori malakali kadrlarni tayyorlash darajasi bilan belgilanadi. Yuqori malakali kadrlarni tayyorlash darajasi, o'z navbatida, davlatning iqtisodiy va ilmiy-texnik imkoniyatlari, uning innovatsiyaga oid siyosati va salohiyati, shuningdek, jamiyatning ma'naviy holatiga bog'liq. Bu borada xalqaro turizm xizmatlar bozorining rivojlanish tendensiyalari, jumladan, sohadagi yuqori malakali kadrlarni tayyorlash darajasiga alohida e'tibor qaratilayotgani ahamiyatga molikdir[9]. Iqtisodchi olima turizm sohasiga yuqori malakali kadrlar tayyorlashda turistik klasterlar modeli samarali natijalarga olib kelishi xususida ilmiy-nazariy tavsiyalarini taklif etgan.

Iqtisodchi olim B.Sh.Safarov o‘z tadqiqotida milliy turistik xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik-uslubiy asoslarini takomillashtirish borasida ilmiy izlanishlar olib borib, mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirishda turizm xizmat bozoriga oid tushunchalarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini innovatsion rivojlanish talablaridan kelib chiqqan holda tadqiq etish, turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik va uslubiy yondashuvini takomillashtirish, turistik-rekreasion klaster modelini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini asoslash hamda iqtisodiy-tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirishda yuqori malakali kadrlarni roli xususidagi masalalariga e’tibor qaratgan [10].

Iqtisodchi olimlarimizdan N.S.Ibragimov malakali kadr (gid misolida) turizm hududi raqobatbardoshligining umumiy konseptual andozasi hamda turizm hududlarning iyerarxik tipologiyasi nazariyasi asosida raqobatbardoshlikning mono, mini, mikro, meta, mezo, makro, mega ko‘lami va darajasi, shuningdek 7M konseptual modeli ishlab chiqishda o‘z o‘rniga ega ekanligini isbotlab bergan [11].

Ammo olib borilgan tadqiqot ishlarida turizm sohasida ko‘rsatiladigan xizmatlarda malakali kadrlar tayyorlash evaziga sohani rivojlantirish, hududlar bo‘yicha uning mutanosibligini ta’minlash, sohaning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish, turizm sohasini rivojlantirish strategik yo‘nalishlarini aniqlash, jahon turistik xizmatlari bozoriga milliy turmahsulotlarni moslashtirish, turizm tarmog‘iga innovatsiyalarni joriy etish kabi masalalar yetarli darajada o‘rganilmagan va mos ravishda ushbu muammoga bag‘ishlangan adabiyotlar ham kam nashr qilinganligi mazkur tadqiqotda bu masalaga ilmiy yechim berish zaruriyatini keltirib chiqardi .

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda mehmonxona va joylashtirish vositalari fondi o‘sish dinamikasiga ta‘sir qiluvchi omillar, sohada sifatli xizmat ko‘rsatishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi.

Mavzu doirasida muammolarni chuqur tahlil qilish, ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalarni ishlab chiqish maqsadida induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil qilish, xorijiy va O‘zbekistonda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni o‘rganish va tahlil qilish orqali olingan ma’lumotlar asosida qiyosiy tahlil usulidan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turizm sohasida kadrlar bilan ta’minlash tizimini shakllantirish borasidagi konsepsiya yo‘nalishini belgilashda respublikada kasb-xunar o‘rganish uchun sharoitlar kengaytirilayotganligini alohida qayd qilish mumkin. Mana shunday yondashulardan biri, bu 2022-yilning 15-iyun kuni Prezident Shavkat Mirziyoev raisligida aholini kasb-hunarga tayyorlash va monomarkazlar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig‘ilishida bildirgan munosabati bo‘ldi. U yerda qayd qilingadek: “Mamlakatimizda... xizmat ko‘rsatish... kabi ko‘plab sohalar rivojlanib, yangi-yangi korxonalar ochilmoqda. Ularni malakali ishchi va mutaxassislar bilan ta’minlash maqsadida oliy va o‘rta maxsus ta’lim yo‘nalishlari o‘zgartirilmoqda. Hududlarda “Ishga marhamat” monomarkazlari tashkil etilib, yoshlarga kasb o‘rgatilmoqda. Taraqqiyot strategiyasida bu borada navbatdagi qadamlar- har bir fuqaroga kasb-hunarga o‘qish imkoniyatini yaratish, kambag‘allikni 2 baravarga qisqartirish maqsadlari belgilangan” [12].

Zamonaviy sanoatlashgan innovatsion jamiyatda tashkilotlar va tarmoqlar faoliyatining asosiy jihati bo‘lib, inqirozga qarshi raqobatbardoshlik hisoblanadi va u birinchi, professional malakaga ega bo‘lgan malakali mutaxassislarning tegishli sohalardagi tayyorgarligiga bog‘liq. Bu jarayon faqat uzluksiz ta’lim tizimida sodir bo‘lib, u ijtimoiy va mehnat hayotining muhim omili sifatida ijtimoiy va madaniy rivojlanishning alohida mexanizmi maqomiga ega bo‘lmoqda.

Shu bilan bir vaqtda kadrlar, malaka tushunchalari haqida ilmiy tushunchalarga ega bo‘lish g‘oyat muhim uslubiy ahamiyatga ega bo‘lib, turli fikr-mulohazalarga e’tibor berish maqsadga muvofiqdir. “Kadrlar” deganda, odatda o‘tgan davrda professionallikka, shuningdek, tanlagan ish sohasida maxsus bilim yoki ko‘nikmaga ega bo‘lgan intelektual xodimlar tushuniladi. Xodimlar tarkibi - bu istisnosiz, mehnatga jalb qilingan yollanma ishchilar yoki mehnat shartnomasiga muvofiq harakat qiladigan barcha shaxslardir. “Kadrlar”dan farqli o‘laroq “xodimlar” tushunchasi keng qamrovli hisoblanadi [13], barcha tashkilotlar, firma va shu kabilarda shug‘ullanayotlarni aniq bilish uchun ishlatiladi.

Ta’kidlash lozimki, tashkilot (tarmoq) darajasida, bizning fikrimizcha, “xodimlar” va “kadrlar” atamalari ko‘proq qo‘llaniladi. “Xodimlar” tushunchasidan foydalanilganda, kasbiy yoki xizmat ko‘rsatish asoslari bo‘yicha guruhni tashkil etuvchi ma’lum bir tashkilotning xodimlaridir [14]. Shu munosabat bilan, ushbu tushunchadan tarmoq darajasida kadrlar muammolarini ko‘rib chiqishda qo‘llash maqsadga muvofiq emas.

Kadrlarni tavsiflashda ularning soni, jinsi va yoshi, umumiy va kasbiy tayyorgarlik darajasi, malaka tarkibi yoki kasbiy guruhdagi ma’lum bir malaka darajasiga tegishliligi, ish tajribasi kabi miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlariga e’tibor berishlilik muhim ahamiyatga ega. Mehnat faoliyatining turi va murakkabligi va xodimlar tomonidan 2007-yilgacha bajariladigan funksiyalarning xususiyatiga qarab, kadrlarning kasblari tasniflagichiga

muvofiq, ularning lavozimlari va ish haqi toifalari yagona tasniflash va O‘zbekiston axborotini kodlash tizimi doirasida asosiy toifalarga bo‘lingan: ishchi kadrlar, xizmatchi kadrlar, ilmiy kadrlar, rahbar kadrlar. Turizm sohasida kadrlar xizmatining ish amaliyotida ushbu tasniflagich hali ham qo‘llaniladi. Buning sababi, sohada professional standartlar hali joriy etilmaganligi, unga ko‘ra barcha xodimlar professional guruhlar ichida yettita malaka darajasiga bo‘lingan. Shu bilan birga, I.P. Fedorov[15] ning fikriga ko‘ra, “kadrlar” atamasi ko‘pincha jismoniy va aqliy mehnat ishchilarining eng malakali qismini anglatganda tor ma’noda qo‘llaniladi. Bu bayonot bugungi kungacha ham o‘zining ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

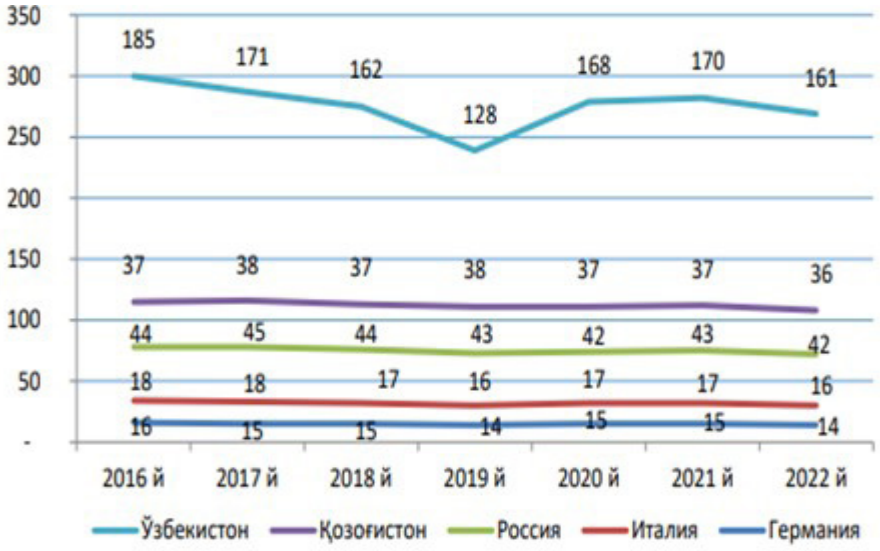
Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, ushbu tadqiqotda “kadrlar” toifasida biz tashkilotlarda doimiy ravishda ishlaydigan ishchi kuchi bir qismining haqiqiy kontingentini tushunamiz. Bizning fikrimizcha, bunday tushunish xodimlarni boshqarishning miqdoriy va sifat jihatidan o‘ziga xos mexanizmini ishlab chiqishga imkon beradi.

“O‘zbekiston” “The guardian” nashri tomonidan dunyoning eng yaxshi sayyohlik yo‘nalishi, “Wanderlust” nazdida eng tez rivojlanayotgan davlat, “grandvoyage” hisob-kitobiga ko‘ra eng yaxshi rivojlanayotgan o‘lka deb topildi. BMT huzuridagi Jahon turizm tashkiloti O‘zbekistonni turizm sohasida shiddat bilan rivojlanayotgan davlatlar ro‘yxatida 4-o‘rin bilan baholangan.

O‘zbekistonda turizm sohasi davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmoqda. Xususan, mehmonxona, transport, ovqatlanish xizmatlari, kadrlar tayyorlash tizimiga imtiyozli kredit va subsidiyalar ajratilmoqda. Alohida ta’kidlash joizki, har yilgi davlat dasturlari ishlab chiqilishida turizm infratuzilmasini yaxshilash uchun davlat budjetidan mablag‘lar ajratilib kelinishi soha rivojlanishiga olib kelmoqda.

Olimlarning fikricha, talab va taklif omillari ta’siri ostida chet el turistik bozori tobora ixtisoslashgan va segmentlangan bo‘lib bormoqda. Yangi turistik yo‘nalishlar sarguzasht, ekoturizm, qishloq turizmi, agroturizm va boshqa turlarning ko‘payishi turistik xizmatlarining o‘sishida aks etmoqda. Turizm sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash ixtisosligi bo‘yicha o‘qitish, xorijiy mutaxassislarni sohadagi kadrlarni tayyorlashga jalb qilish va bandligini ta’ minlash muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlarimiz O‘zbekistonda turizm xizmatlari sohasida bandlik ko‘rsatkichlarining o‘sish sur‘atlarini ijobiy baholash imkonini bersada, sohada band bo‘lgan bir malakali kadr (ishchi) ga to‘g‘ri keladigan aholi sonini hisobga olganda, ushbu ko‘rsatkich rivojlangan davlatlar darajasidan ancha past ekanligini ko‘rsatdi (1-rasm) [16].

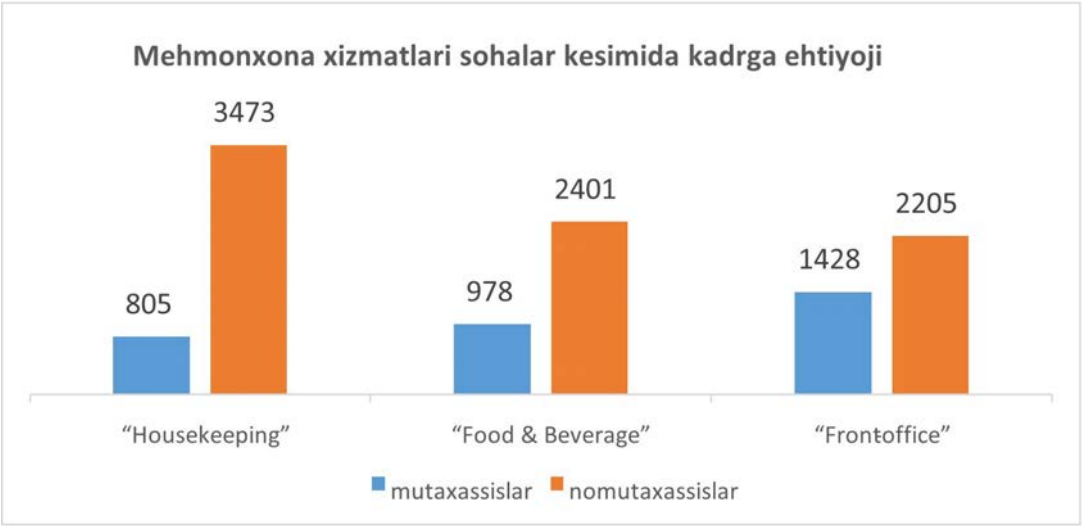
1-rasm tahlil natijalari tahlili asosida 2022-yil O‘zbekiston turizm xizmatlari sohasida band bo‘lgan bir malakali kadr (ishchi)ga to‘g‘ri keladigan aholi soni (161 kishi) qo‘shni Qozog‘iston (36 kishi) va Rossiya (42 kishi) davlatlari bilan taqqoslaganda, Rossiya ko‘rsatkichiga nisbatan 12,2 marta 114 nafar, qo‘shni Qozog‘iston Respublikasiga nisbatan 9 marta 15 nafar kam ekanligi aniqlandi.

Bundan O‘zbekiston turizm sohasini rivojlantirish, uni mamlakat aholisini ish bilan ta‘minlashdagi rolini oshirish borasidagi hali foydalanilmagan imkoniyatlar mavjud va mamlakat turizm xizmatlari sohasidagi mehnat bozori etarlicha malakali kadr ishchi kuchi bilan to‘yinmagan, degan xulosaga keldik.

Tadqiqotlarimizning natijalari O‘zbekistonda mazkur soha rivojlanishi bilan bir qatorda muammolar ham mavjud ekanligini ko‘rsatdi. Masalan, Respublikada turizmning yirik infatuzilmasini o‘zida qamrab olgan mehmonxona va joylashtirish vositalari yo‘lishida faoliyat yuritayotgan kadrlarning jami soni 11290 nafar, shundan, mutaxassislar soni 3211 nafar, nomutaxassislar soni 8079 nafarni tashkil etmoqda (1-rasm).

Mutaxassislar kesimida tahlil qilinganida, “Housekeeping” - mutaxassislar 805 nafar, nomutaxassislar 3473 nafar, “Food & Beverage” - mutaxassislar 978 nafar, nomutaxassislar 2401 nafar, “Front-office” - mutaxassislar 1428 nafar, nomutaxassislar 2205 nafarni tashkil qiladi (2-rasm).

Turzm sohasida kadrlar tayyorlashda mavjud muammolar quyidagilar:

- kadrlar tayyorlash xizmatlarini ko‘rsatuvchi davlat va xususiy ta’lim tashkilotlarining aksariyatida o‘quv-amaliyot bazalari ish beruvchi tashkilotlarning talablariga javob bermaydi;
- umumiy ovqatlanish (Oshpazlar uyushmasi) sohalarida kadrlar tayyorlash onlayn yo‘lga qo‘yilgan. (Bu sohalarda onlayn kurslar orqali sifatli kadr tayyorlab bo‘lmasligi xalqaro tajribadan ma’lum);
- kadrlar tayyorlash xizmatlarini ko‘rsatuvchi davlat va xususiy ta’lim tashkilotlari tinglovchi-o‘quvchilarining ishga joylashishidan manfaatdor emasligi hamda ish beruvchi tashkilotlar o‘rtasida aloqalar qoniqarsizligi sifatli kadr tayyorlashda muammolar keltirib chiqarmoqda.
- kadrlar tayyorlash xizmatlarini ko‘rsatuvchi davlat va xususiy ta’lim tashkilotlarining hali ham xorijiy tajribalardan unumli foydalana olmayotganligi;
- turizm mehnat bozorida malakali kadrlar qo‘nimsiligini darajasini yuqoriligi va va hokazo.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda, O‘zbekistonda mehmonxona va joylashtirish vositalari xodimlarining mutaxassislik bo‘yicha lavozimga to‘g‘ri taqsimlanishi holati misolida o‘rganildi. Ularga qo‘yilgan talablar tahlil qilindi. “Housekeeping”, “Food & Beverage”, “Front-office” bir oyga mo‘ljallangan, malaka oshirish kursining o‘quv-me’yoriy hujjatlari tasdiqlandi. Xodimlarning malakasini oshirish bo‘yicha moliyaviy mablag‘ manbalari aniqlandi. Mehmonxona va joylashtirish vositalarida har bir mijozga sifatli xizmat ko‘rsatish uchun kadrlar tayyorlashga alohida ahamiyat qaratish lozimligidan kelib chiqib, xodimlar malakasini oshirishni tizimli tashkil qilish bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni taklif etamiz:

- mazkur sohadagi xodimlarni malaka oshirish kurslariga tizimli ravishda jalb qilishni yo‘lga qo‘yish;

- sohada kadrlar tayyorlash xizmatlarini ko‘rsatuvchi davlat va xususiy ta’lim tashkilotlariga aniq talablar qo‘yish, tegishli mutaxassislarga hamda o‘quv-amaliyot xonalari bo‘lgan taqdirda kadrlar tayyorlashga ruxsat berish tartibini kiritish;
- ish beruvchi tashkilotlarga “Housekeeping”, “Food & Beverage”, “Front-office” sohasiga ishga qabul qilishda, shuningdek, faoliyat ko‘rsatishida mutaxassislikka ega bo‘lishi (belgilangan muddatlarda malaka oshirishi) kabi davlat talablarini kiritish;
- soha xodimlarining kiyinish, sanitariya-gigiyena qoidalari va muomala madaniyatiga e’tibor qaratishi bo‘yicha yagona standart joriy qilish;
- kadrlar sifatini doimiy oshirishda turizm va mehmonxona sohasida faoliyat
- ko‘rsatuvchi tadbirkorlik subyektlari bilan doimiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;
- ish beruvchi tashkilotlarda “Тайный гость” xizmatlarini takomillashtirish orqali hozirgi qiyin raqobat sharoitida sifatli xizmat ko‘rsatishni tashkil qilish.

Alohida ta’kidlash joizki, mehmonlarga yuqori sifatli xizmat ko‘rsatish masalalari, xizmat ko‘rsatilayotgan mehmon uchun ham mehmonxona faoliyatining rivojlanishi uchun ham muhimdir.

Mehmonxona xizmatlari ko‘rsatishni doimiy nazorat qilish qiyin biroq, xodimlarni malakasini tizimli oshirish orqali tasodifiy omillarning xizmatlar sifatiga ta’sirini kamaytirish mumkin.

Shuningdek, tizimdagi har bir xodimga o‘ziga tegishli soha bo‘yicha rivojlanish ko‘nikmalarini shakllantirish, kiyinish hamda muommala madaniyatini yuksaltirish, tashkilotda jamoaviy muhitni takomillashtirish katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, xodimlarning shaxsiy madaniyatini oshirish, o‘zaro xizmat ko‘rsatish madaniyati va kasbiy mahoratini o‘zlashtirish bo‘yicha doimiy treninglar o‘tkazish zarur.

Yuqoridagi tamoyillarga rioya qilgan holda, xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, mehmonxona va joylashtirish vositalarida xizmat ko‘rsatish yaxshilanishi mumkin. Shu bilan birga, soha rivojlanishi mamlakatda qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratadi. Bu o‘z navbatida, davlatning turizm va mehmonxona sohasi rivojlanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 15.01.2022-y., 06.22.52.0029-son), https://lex.uz/docs/-3810649.
2. Лычак Я.Д. Формирование ключевых квалификаций специалистов сферы турисцкого сервиса на основе интенсификации обучения:Дисс. ...канд.пед.наук: 13.00.08. 2009 г. – с.34 с.
3. Katerina Berezina, Cihan Cobanoglu, Brian L. Miller, Francis A. Kwansa, (2012), “The impact of information security breach on hotel guest perception of service quality, satisfaction, revisit intentions and word-of-mouth”, “International Journal of Contemporary Hospitality Management” maqolasi, Vol. 24 Iss: 7 pp. 991 – 1010 http://dx.doi.org/10.1108/09596111211258883
4. Aleksa S. Vucetic, (2018) “Influence of specialized hotels on employees’ perception of abuse in the selective tourism destination”, International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 30 Issue: 2, pp.740-756, https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2016-0434
5. Ochilov A.O. Yuqori malakali kadrlar tayyorlashni boshqarish samaradorligini oshirish. DSc dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent., 2018. – 89 b.
6. Muxammedov M.M. va boshqalar. Xizmat ko‘rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. Monografiya. – Sam.: Zarafshon, – 2017. − B.181-200.
7. Muxammedov M.M. va boshqalar. Xizmat ko‘rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. Monografiya. – Sam.: Zarafshon, – 2017. − B.181-200.
8. Muxammedov M.M.,” Ta’lim – taraqqiyot tayanchi” “Zarafshon” gazetasi 2018, 17-fevral, 20(22.980)-son.
9. Muxammedov M.M. va boshqalar. Xizmat ko‘rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. Monografiya. – Sam.: Zarafshon, – 2017. − B.181-200.
10. Safarov B.Sh. Milliy turistik xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik-uslubiy asoslarini takomillashtirish. DSc dissertatsiyasi avtoreferati. – Sam., 2017. – 78 b.
11. Ibragimov N.S.Turistik hudud barqaror raqobatbardoshligiga erishishning ilmiy asoslari. DSc dissertatsiyasi avtoreferati. – Sam., 2020. – 89 b.
12. Kasb-hunar o‘rganish uchun sharoitlar kengaytiriladi./Xalq so‘zi, 2022- yil, 16 iyun. №125. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 15 iyun kuni aholini kasb-hunarga tayyorlash va monomarkazlar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig‘ilishi.
13. Гужина Г.Н. Критерии эффективности кадровой политики. – М.: 2015. С. 117.
14. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. - СПб.: Евразия, 1999. 430 с.
15. Федоров И.П. Качество образования категория фундаментальная / И.П.Федоров // Высшее образование в России. 2000. № 2. С. 3-7.
16. www.knoema.ru xalqaro statistic rasmiy veb sayti ma’lumotlari va https://wttc.org/ Butun jahon sayohat va turizm tashkiloti rasmy veb sayti ma’lumotlari asosida muallf tomonidan hisoblangan.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА

Ахмедова (Жабборова) Нилуфар Икболжон кизи
Ферганский государственный университет, ассистент

Аннотация: Данная научная статья проводит анализ трансформации внешнеэкономических связей Узбекистана за период 2023 год и 2024 (январь-март) годов. Обсуждаются ключевые макроэкономические и политические сдвиги, влияющие на внешнюю торговлю страны, а также их воздействие на экономическое развитие и международные отношения Узбекистана.

Ключевые слова: Трансформационное воздействие, экспорт, импорт, внешнеторговый оборот, международный рейтинг, ВТО, ЕАЭС.

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekistonning 2023 va 2024-yillar (yanvar-mart) davridagi tashqi iqtisodiy aloqalaridagi o‘zgarishlar tahlil qilingan. Mamlakat tashqi savdosiga ta’sir etuvchi asosiy makroiqtisodiy va siyosiy siljishlar hamda ularning O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi va xalqaro munosabatlariga ta’siri muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Transformatsion ta’sir, eksport, import, tashqi savdo aylanmasi, xalqaro reyting, JST, EAEI.

Abstract: This scientific article analyzes the transformation of foreign economic relations of Uzbekistan for the period 2023 and 2024 (January-March). Key macroeconomic and political shifts affecting the country’s foreign trade are discussed, as well as their impact on the economic development and international relations of Uzbekistan.

Key words: Transformational impact, export, import, foreign trade turnover, international rating, WTO, EAEU.

ВВЕДЕНИЕ

С момента принятия стратегии либерализации в 2017 году Узбекистан активно проводит реформы в сфере внешней торговли с целью укрепления своей позиции на мировом рынке. В последние годы страна столкнулась с рядом новых вызовов и возможностей, включая изменения в мировой экономике, геополитические перемены и внутренние экономические реформы.

В современных условиях глобализации и интеграции мировой экономики вопрос трансформационного воздействия внешней торговли на национальные хозяйственные системы приобретает особую актуальность. Внешняя торговля выступает важным фактором структурной перестройки национального производства, перераспределения и эффективного использования ресурсов [1]. Особую роль данный процесс играет для относительно небольших экономик, таких как Узбекистан, где импорт выступает ключевым инструментом преодоления внутренних ограничений. Внешняя торговля играет ключевую роль в развитии национальной экономики, оказывая трансформационное воздействие на структуру производства, распределение ресурсов и использование факторов производства. Особенно значимо это для относительно небольших экономик, где внешняя торговля помогает преодолевать внутренние ограничения и повышать эффективность использования ресурсов.

МЕТОДОЛОГИЯ

Для анализа трансформации внешнеэкономических связей Узбекистана в период 2023 год и 2024 (январь-март) годов были использованы данные статистических органов, отчеты международных организаций, а также научные публикации и экспертные оценки.

Данная статья рассматривает трансформационное воздействие внешней торговли на национальную экономику. Основные положения методологии:

1. Трансформационная функция внешней торговли особенно важна для относительно небольших экономик, где импорт помогает преодолеть ограничения в производственных ресурсах и повысить эффективность их использования.
2. Внешняя торговля трансформирует структуру национального производства и распределения ресурсов в соответствии с потребностями внутреннего и внешнего рынков.
3. Реформы во внешнеторговой сфере позволяют пополнять отечественный и зарубежный рынки товарами и услугами.
4. Трансформация внешнеторговой деятельности рассматривается как эволюционный переход к более развитому состоянию с учетом современных правил, норм и требований ВТО.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Трансформационное воздействие внешней торговли исторически представляет собой основное значение экономических отношений за рубежом. Внешняя торговля изменяет (трансформирует) структуру национального производства, соответственно. национальных ресурсов в требуемую структуру в сфере использования (как промежуточную, так и конечную). Трансформационная функция внешней торговли особенно ярко выражена в относительно небольших экономиках, где импортные потоки являются предпосылкой преодоления ограничений в производственных ресурсах, соответственно эффективности их использования. Следовательно, за счет импорта определенных продуктов можно скорректировать ограничения, обусловленные природными условиями (недостаточные сырьевые ресурсы и т.п.) и экономическими условиями (производственные затраты на отечественное производство относительно высоки относительно данного объема внутреннего рынка). Большее значение приобретает трансформационное воздействие внешней торговли и это представляет собой основное значение экономических отношений за рубежом. Внешняя торговля трансформирует структуру национального производства, соответственно. национальных ресурсов в требуемую структуру в сфере использования (как промежуточную, так и конечную).

Трансформационное воздействие внешней торговли приобретает все большее значение влияние внешних экономических связей через трансформацию факторов производства на международном уровне позволяет преодолеть внутренние ограничения в отношении этих факторов или в отношении определенных временных рамок [3]. Реформы, проводимые в этой сфере, позволят пополнить отечественный и зарубежный рынки товары и услуги. Сегодня Узбекистан имеет значительное место в международном сообществе и влиятельный международный член организаций, а также ведет политико-дипломатическую, торгово-экономическую и культурную работу с ведущими промышленно-развитыми странами мира. Торговые отношения, достигнутые с другими странами, способствуют росту экспорт продукции, произведенной в республике, что в свою очередь дает возможность стать одной из развитых стран мира. Трансформация внешнеторговой деятельности трактуется как эволюционный переход от одного качества и количества внешней торговли к другому, более развитому ее состоянию с учетом современных правил, норм и требований ВТО.

Трансформационные изменения в сфере внешней торговли Узбекистана, которое наступит после ее присоединения к ВТО может классифицирована по следующими признаками: – по своим последствиям они могут принести как новые возможности (выгоды), так и ограничения (потери);

- по мерам государственного регулирования ВТД они могут быть организационные, технические, законодательные и др.;
- по начальной дате их применения они могли реализовываться как с момента вступления России в ВТО, так и в течение переходного периода, который может быть до 9 лет.

Трансформационные изменения во внешней торговле, Узбекистана реализовывает с момента принятия обязательств по двусторонним соглашениям в ходе проведения переговоров по вступлению в ВТО. Узбекистан в настоящее время является равноправным членом ряда престижных и важных в мировой экономике международных организаций, имеет дружественные связи с десятками стран мира, сотрудничает с крупными банковскими и финансовыми организациями, а также с неправительственными и неправительственными организациями. Узбекистан, участвуя в мировой экономике на разных уровнях - глобальных и региональных интеграционных процессах, придерживается важного принципа: сближение с одним государством не должно происходить за счет сближения с другим государством. Составной частью интеграции Узбекистана с государствами мирового сообщества является установление многосторонних связей с различными государствами и международными организациями.

Внешнеторговый оборот Республики в январе-марте 2024 года достигла 15 823,0 млрд. долл. Достиг доллара США и по сравнению с январем-мартом 2023 года 927,9 млн долл. Объем экспорт составил 6 384,4 млн. долл. США, а импорт – 9 438,6 млн. долл. США[1] [5]. (табл.1)

Таблица 1: Внешнеторговый оборот (за январь- март 2024 года, млн. долл. США)

	2023 год	2024 год (за январь-март)	Темпы роста, в %
Внешнеторговый оборот	14 895,1	15 823,0	106,2
Экспорт	5 804,3	6 384,4	110,0
Импорт	9 090,8	9 438,6	103,8
Сальдо	-3 286,4	-3 054,2	x

На сегодняшний день Республика Узбекистан имеет торговые отношения с более чем 182 странами мира. Наибольший объем внешнеторгового оборота приходится на Китай, Россию, Казахстан, Турцию, Республику Корея, Францию, Германию, Индию, Кыргызстан, Туркменистан и Афганистан. За январь-март 2024 года внешнеторговый оборот со странами СНГ составил 5 098,5 млн долл. США, в том числе экспорт - 1 718,9 млн долл. США, импорт - 3 379,6 млн долл. США.

В январе-марте 2024 года Узбекистан импортировал товары и услуги из 150 стран. При этом на долю семи основных партнеров - Китая, России, Казахстана, Республики Корея, Турции, Германии и Туркменистана - приходится около 2/3 общего объема импорта.

В структуре экспорта республики наибольшая доля приходится на г. Ташкент - 1 113,9 млн долл. США, а наименьшая - на Джизакскую область, составившая 0,7% или 47,0 млн долл. США. За январь-март 2024 года экспорт плодоовощной продукции увеличился на 72,5% по сравнению с аналогичным периодом 2023 года и составил 375,3 тыс. тонн. Основными рынками сбыта стали Пакистан, Россия, Казахстан и Китай. Экспорт текстильной продукции за январь-март 2024 года достиг 775,7 млн долл. США, что составило 12,2% от общего объема экспорта и на 0,9% больше, чем в аналогичном периоде 2023 года. По итогам января-марта 2024 года доля импорта из стран СНГ увеличилась на 2% и составила 35,8% от общего объема импорта Узбекистана.

Узбекистан из-за позитивных результатов реформ в мировых рейтингах достиг хороших результатов таких, как:

Рейтинг Всемирного банка “Doing Business”:

- В 2023 году Узбекистан занял 69-е место из 190 стран, поднявшись на 7 позиций по сравнению с 2022 годом.
- В 2024 году Узбекистан занял 64-е место, улучшив свои позиции еще на 5 пунктов.

Рейтинг конкурентоспособности Всемирного экономического форума:

- В 2023 году Узбекистан занял 82-е место из 141 страны, поднявшись на 3 позиции по сравнению с 2022 годом.
- В 2024 году Узбекистан занял 78-е место, улучшив свои позиции еще на 4 пункта.

Индекс экономической свободы Heritage Foundation:

- В 2023 году Узбекистан занял 114-е место из 178 стран, поднявшись на 6 позиций по сравнению с 2022 годом.
- В 2024 году Узбекистан занял 110-е место, улучшив свои позиции еще на 4 пункта.

Индекс человеческого развития ООН:

- В 2023 году Узбекистан занял 108-е место из 189 стран, поднявшись на 2 позиции по сравнению с 2022 годом.
- В 2024 году Узбекистан занял 105-е место, улучшив свои позиции еще на 3 пункта.

Индекс восприятия коррупции Transparency International:

- В 2023 году Узбекистан занял 158-е место из 180 стран, поднявшись на 4 позиции по сравнению с 2022 годом.

1 https://docs.yandex.ru/docs/view?tm=1717141074&tld=ru&lang=ru&name=press_reliz_tashi_savdo_rus_yanvar-mart_2024

- В 2024 году Узбекистан занял 154-е место, улучшив свои позиции еще на 4 пункта.
- Согласно докладу банка HSBC “World in 2050”, Узбекистан входит в топ-26 стран мира с быстрорастущей экономикой;
- Не менее известное издание “Global Capital” с 33-летним опытом успешной деятельности в сфере анализа международных финансовых рынков присвоило Узбекистану почетное второе место среди стран СНГ в рамках “Bond Awards”;
- крупнейшие мировые рейтинговые агентства “Standard&Poor’s”, “Fitch Ratings”, “Moody’s”, “Price water house Coopers”, “S&P Global Ratings” и RAEX-Europe повысили суверенный кредитный рейтинг Узбекистана в национальной и иностранной валюте с уровня “BB-” сначала на “B” (Стабильный”), а в июле 2021 г. на “B1+” (Положительный), что свидетельствует об эффективности институциональных и социально-экономических реформ;
- по данным ежегодного отчета Всемирного банка и Международной финансовой корпорации “Doing Business” по показателю создания наиболее благоприятных условий для бизнеса, Узбекистан поднялся со 141-го на 69- е место среди 190 государств и вошел в “Топ лучших странреформаторов”;
- по индексу “Глобальной продовольственной безопасности” (The Economist Intelligence Unit) Узбекистан поднялся на 9 позиций.

Таким образом, в 2023–2024 годах Узбекистан демонстрирует положительную динамику в ведущих мировых рейтингах, повышая свои позиции по ключевым показателям экономического развития, конкурентоспособности, человеческого капитала и борьбы с коррупцией. 10 апреля 2021 года Узбекистан присоединился к программе ЕС “GSP+”, получив статус страны-бенефициара. Это позволило ему беспошлинно экспортировать в Европейский союз порядка 6200 видов товаров. Ожидается, что данная мера поможет увеличить экспорт текстильной продукции из Узбекистана в ЕС с 150 млн евро в 2022 году до 1 млрд евро к 2025 году. Одним из ключевых достижений стало улучшение Узбекистана в “Индексе управления” на 9 пунктов по сравнению с 2018 годом. Также “Индекс статуса” вырос в среднем на 1 пункт. Наибольший рост был зафиксирован в индикаторе “Международные отношения” в составе “Индекса управления”. Это свидетельствует об улучшении имиджа Узбекистана за рубежом в результате масштабных реформ, проводимых в стране.

Согласно отчету, многие иностранные агентства, официальные лица и эксперты проявили “доверие” к Узбекистану из-за укрепления добрососедских отношений, улучшения инвестиционного климата, развития международной торговли, а также реформ в денежно-кредитной и фискальной политике. Эксперты считают, что “беспрецедентные реформы, проведенные президентом Мирзиёевым, создали новую политическую, социальную и экономическую среду, как в стране, так и в регионе”.

По показателю “Экономическая трансформация” Узбекистан в 2018 году занимал 99-е место из 129 стран с 4,29 баллами, а в 2020 году поднялся на 98-е место из 137 стран, увеличив показатель до 4,54 балла. Существенное улучшение было зафиксировано по субиндикаторам “Развитие экономического рынка” и “Частная собственность”. Все это будет стимулировать иностранных инвесторов вкладывать средства и инновационные технологии в проекты развития нового Узбекистана. Главными рисками для экономики страны являются турбулентность мировой экономики, глобальная пандемия коронавируса, усиление конкуренции на мировых рынках, отсталость технологической базы, сырьевая направленность и низкая диверсификация экспорта, все еще высокая доля сельского хозяйства.

В мире Узбекистан рассматривается как один из самых надежных новичков на международном рынке капитала, что позволяет конвертировать это в устойчивый экономический рост. Республика, начавшая проводить рыночные реформы позднее многих других стран с переходной экономикой и не имевшая опыта работы в открытом, конкурентном пространстве, сейчас действует решительно, но осторожно, возрождая незаурядные предпринимательские способности узбекского народа и извлекая пользу из уроков России, Китая, Малайзии, Сингапура, Южной Кореи и других успешных государств по трансформации национальных экономик.

ВЫВОД И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целом, трансформация внешнеэкономических связей Узбекистана в период 2022–2024 годов характеризуется постепенным движением к более открытой экономике, диверсификации торговых партнеров и улучшению инвестиционного климата. Несмотря на некоторые вызовы, страна демонстрирует стремление к активной интеграции в мировую экономическую систему и развитию внешнеэкономиче-

ских отношений. В последние годы Узбекистан продолжает свою трансформацию от закрытой экономики к более открытой и рыночной системе. Важным шагом в этом направлении стало расширение сети торговых партнеров и диверсификация экспортных рынков. Особое внимание уделяется развитию торговых отношений с соседними странами и странами Азиатско-Тихоокеанского региона.

Трансформационное воздействие внешней торговли приобретает все большее значение для Узбекистана [4]. Расширение торгово-экономических связей с другими государствами, интеграция страны в мировую экономику способствуют структурным изменениям в национальном производстве, росту экспорта и, в конечном счете, экономическому развитию Узбекистана.

Согласно представленным данным, в январе-марте 2024 года внешнеторговый оборот Республики достиг 15 823,0 млн долл. США, что на 927,9 млн долл. больше, чем в аналогичном периоде 2023 года. Объем экспорта составил 6 384,4 млн долл. США, а импорта – 9 438,6 млн долл. США. Это свидетельствует об активизации внешнеэкономической деятельности Узбекистана и укреплении его позиций на мировых рынках.

Анализ данных о внешнеторговой деятельности Республики Узбекистан в январе-марте 2024 года демонстрирует активизацию экономических связей страны с зарубежными партнерами. Рост внешнеторгового оборота, объемов экспорта и импорта свидетельствует о расширении участия Узбекистана в международном разделении труда и усилении трансформационного воздействия внешней торговли на национальную экономику.

Согласно данным, в 2023–2024 годах Узбекистан поднялся на 9 позиций в Индексе “Глобальной продовольственной безопасности”. Это свидетельствует об улучшении ситуации с обеспечением продовольственной безопасности в стране. Положительная динамика в данном рейтинге отражает эффективность мер, принимаемых правительством Узбекистана для развития агропромышленного комплекса, повышения производительности сельского хозяйства, улучшения логистики и инфраструктуры, а также обеспечения доступности и качества продуктов питания для населения.

Предложения:

1. Продолжить реализацию мер по диверсификации экспорта, повышению его технологического уровня и конкурентоспособности отечественной продукции на мировых рынках.
2. Совершенствовать систему государственного регулирования внешнеторговой деятельности, в том числе посредством организационных, технических и законодательных преобразований, с учетом требований и норм ВТО.
3. Активизировать работу по заключению новых торгово-экономических соглашений с ключевыми партнерами, а также расширению сотрудничества в рамках существующих интеграционных объединений.
4. Уделять особое внимание развитию экспортной инфраструктуры, включая логистику, сертификацию, продвижение национальных брендов, для повышения эффективности внешнеторговых операций.
5 Продолжить политику импортозамещения, стимулируя развитие отраслей, способных производить конкурентоспособную продукцию, способную заместить импортные аналоги.
6. Совершенствовать систему таможенного администрирования, упрощать процедуры внешнеторговых операций.
7. Усилить меры по развитию пищевой и перерабатывающей промышленности, модернизации логистической инфраструктуры, что позволит снизить потери и повысить доступность продовольствия.

Реализация данных предложений будет способствовать дальнейшей трансформации внешнеторговой деятельности Узбекистана, повышению ее роли в структурной перестройке национальной экономики, укреплению продовольственной безопасности Узбекистана и укреплению позиций страны на мировых рынках.

Список литературы:

1. Смит А. Теория международной торговли. – М.: Издательство ЮНИТИ-ДАНА, 2020.
2. Дейвидсон П. Экономика международной торговли. – СПб.: Питер, 2019.
3. Бекмуродов, А.Ш. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан: состояние и перспективы / А.Ш. Бекмуродов, Ш.Т. Хамдамов // Экономика и финансы. – 2021. – № 9. – С. 18-25
4. Норкулов, Ф.А. Внешнеэкономическая деятельность Республики Узбекистан: тенденции и перспективы / Ф.А. Норкулов, А.А. Ахмедов // Вопросы экономики и права. – 2023. – № 3. – С. 25-32.
5. Отчет о внешнеторговом обороте Узбекистана за январь-март 2024 года. https://stat.uz/uz/

KORXONALARDA INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA USULLARINING TAHLILI

Kuziyeva Nargiza Ramazanovna
Iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xusanov Faxriddin Jamoliddin o‘g‘li
TDIU talabasi

Annotatsiya: Maqolada korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarini to‘g‘ri aniqlashda investor korxonaning rivojlanish strategiyasi, korxona moliyaviy holati va imkoniyatlariga hamda korxona tomonidan tashkil etilgan kompleks chora-tadbirlarning dolzarb jihatlari yoritib berilgan. Shu bilan birga, korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarining tahlili asosida korxona investitsion salohiyatini baholash bo‘yicha uslubiyotini takomillashtirish yo‘nalishlari belgilab berilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, investitsiyalarni moliyalashtirish, investitsion faoliyat samaradorligi, investitsion faoliyat, investitsiya siyosati.

Abstract: In the article, the development strategy of the investor's enterprise, the financial situation and capabilities of the enterprise, as well as the relevant aspects of the complex measures organized by the enterprise, are highlighted in the correct determination of the sources and methods of financing investments in enterprises. At the same time, based on the analysis of the sources and methods of financing investments in enterprises, directions for improving the methodology for assessing the investment potential of the enterprise have been determined.

Key words: investment, investment financing, efficiency of investment activity, investment activity, investment policy.

Аннотация: В статье освещены стратегия развития предприятия-инвестора, финансовое положение и возможности предприятия, а также соответствующие аспекты комплекса мер, организуемых предприятием, по правильному определению источников и методов финансирование инвестиций в предприятия. При этом на основе анализа источников и методов финансирования инвестиций в предприятия определены направления совершенствования методики оценки инвестиционного потенциала предприятия.

Ключевые слова: инвестиции, финансирование инвестиций, эффективность инвестиционной деятельности, инвестиционная деятельность, инвестиционная политика.

KIRISH

Hozirgi kunda korxonalar moliyaviy resurslarni jalb qilish zarurati va ularni cheklash, investitsiyalarni baholash va ko‘paytirish masalalari bilan bog‘liq muammolarga duch kelmoqdalar.

Investorga investitsiya obyektining holati, “kelajakdagi investitsiyalarning ishonchliligi, ulardan foydalanishdan kutilayotgan natijalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish imkonini beruvchi xususiyat bu korxonaning investitsion jozibadorligidir”[1].

Bir tomondan, mablag‘larni investitsiyalash bo‘yicha, ikkinchi tomondan, kompaniyaning moliyaviy holatini yaxshilash va uning investitsion jozibadorligi darajasini oshirish bo‘yicha yuqori sifatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish kabi muhim hujjatlar hali ham ishlab chiqilmoqda. Bular, xususan, korxonaning har tomonlama barqaror rivojlanishi va uning investitsion jozibadorligini ta’minlash, investitsiya jozibadorligini baholashning yaxlit, adekvat va umume’tirof etilgan tizimini shakllantirish masalalarini bog‘lash va boshqalarni o‘z ichiga olishi kerak.

Fikrimizcha, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish – bu yangi turdagi mahsulotlarni loyihalashtirish, yaratish va ishlab chiqarishni tashkil etish, yangi uskunalar, texnologiyalar, xizmatlarni joriy etish, yangi tashkiliy shakllar va boshqaruv usullarini ishlab chiqish va qo‘llashga yo‘naltirilgan mablag‘lardan foydalanish jarayonidir.

Innovatsion ishlanmalarni moliyalashtirishning ko‘plab shakllari mavjud bo‘lib ulardan eng ko‘p foydalaniladiganlari quyidagilar hisoblanadi: foyda, kreditorlik qarzlari va vaqtincha bo‘sh turgan mablag‘lardan foydalanish orqali; davlat tomonidan moliyalashtirish; aksiyadorlik shaklida moliyalashtirish; kreditlar, venchur moliyalashtirish; lizing; forfeyting; aralash moliyalashtirish.

Milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida uning innovatsion salohiyatini oshirish hamda korxonalarda innovatsion faoliyatni moliyalashtirish imkoniyatlaridan keng foydalanish nafaqat iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga balki mamlakatning xalqaro darajadagi raqobatbardoshligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Jahon bozori kon’yunkturasidagi o‘zgarishlar sharoitida korxonalarni innovatsion rivojlantirish yo‘nalishlarini aniqlash dolzarb hisoblanadi.

Korxonalarda investitsiyalarni mukammal moliyalashtirish manbalari va usullarining tahlili asosida korxona investitsion salohiyatini baholash bo‘yicha uslubiyat korxonaning investitsion jozibadorligi va undagi investitsion faollik o‘rtasidagi obyektiv holda mavjud bo‘lgan o‘zaro aloqadorlikni hisobga oladi, bu esa, investitsion iqlimni yaxshilash bo‘yicha korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda muammoli nuqta va ko‘rsatkichlarni aniqlashga imkon beradi.

Korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarini to‘g‘ri aniqlashda investor korxonaning rivojlanish strategiyasiga, korxona moliyaviy holati va imkoniyatlariga hamda korxona rahbariyati tomonidan olib borilayotgan kompleks chora-tadbirlarning nechog‘li bozor munosabatlariga mos kelayotganiga qarab qaror chiqaradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ayni damda mutaxassislar tomonidan korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari va usullarini aniqlash bo‘yicha keng qo‘llaniladigan uslubiyot mavjud emas.

Oxirgi yillarda mazkur mavzu bo‘yicha tadqiqot olib borgan eng mashhur va taniqli mutaxassislar I.Grishin, A.Shaxnazarov, I.Royzman kabi olimlar bo‘lib, ularning tadqiqotlarida bir qancha xorijiy uslubiyotlar (Dou-Djons, sanoat faolligi indekslari, korxona rahbarlarini kon’yunkturaga oid so‘rovlar tizimi, Garvard biznes-maktab uslubi, Teyn-Uoters, Kotler-Xeyzler, “The Economist”, “Fortune”, “Euromoney” jurnallari va boshqa uslubiyotlar) keng qo‘llanilmoqda.

Investitsion faoliyat samaradorligini aniklash uslubiyoti yuzasidan xorijiy amaliyotning ijobiy namunalari Garvard biznes maktabi vakillari - Geyn-Xeyzler ishlarida, “The Economist”, “Fortune” kabi jahon iqtisodiy jurnallari faoliyatida, “Moody›s”, “Standard&Poor” kabi ekspert agentliklari faoliyatida keng uchraydi.

Jixarevich B.S., Limonov L.E., Junda N.B.lar fikricha, “investitsion faoliyat samaradorligi sarmoyani qo‘yishdan tushgan tushumning darajasi orqali aniqlanadi”[2]. Shuningdek, Savelev Yu.V. investitsion faoliyat samaradorligini aniqlash yuzasidan investitsiya hajmini izohlash, ularning gorizontal va vertikal bo‘yicha tarkibini tahlil qilishga asoslangan yondoshuvini asoslashga harakat qilgan[3].

Ushbu qarashlar, alohida olingan korxonalarda investitsion faoliyat samaradorligining muhim asosi bo‘lmish – uning investitsion salohiyatini oshirib borish bilan birday vazifalar qo‘yishini to‘liq e’tiborga olmaydilar.

1 urrl: http://www.apqc.org.

2 Жихаревич Б.С., Лимонов Л.Э., Жунда Н.Б. и др. Региональная экономика и пространственное развитие. Учебник в 2-х томах. – М.: Юрайт, 2014.

3 Савельев Ю.В. Управление конкурентоспособностью региона: от теории к практике. – Петрозаводск: КарНЦ РАН, 2010 г. – 516 с.

Bizning fikrimizcha, korxonalarning investitsion salohiyati – bu korxona erishgan va ega bo‘lgan iqtisodiy saloxiyat, raqobatbardoshlik ta’minlanganligini barcha omillari va ustunliklari, samarali investitsion faoliyat ko‘nikma va tajribalari, investitsion rivojlanish istiqbollarini ko‘ra olish qobiliyati, mavjud institutsional va kadrlar ta’minoti majmuidir.

Bu borada olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, korxona investitsion faoliyati samaradorligi, korxona investitsion salohiyati, korxona investitsion salohiyat ustunligi hamda korxona investitsion salohiyatini samarali boshqarish yo‘nalishlari haqida aniq tushunchalar ilmiy jihatdan yetarlicha yoritilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur ilmiy maqolada guruhlash, tizimli qiyosiy tahlil va tizimli yondoshuv, ekspert va taqqoslama tahlil, bashoratlash, ma’lumotlarni statistik ishlanmasi metodlari va boshqa zamonaviy usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Investitsiya resurslari investitsiya obyektlariga investitsiyalarni amalga oshirish uchun jalb qilingan barcha turdagi moliyaviy aktivlarni ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya resurslarini shakllantirish manbalari juda xilma-xildir. Bu investitsiya manbalarining mazmunini aniqlash va ularning tasnifiga aniqlik kiritish zaruriyatini belgilaydi.

Korxona nuqtai-nazaridan budjet investitsiyalari, kredit tashkilotlari, sug‘urta kompaniyalari, nodavlat pensiya va investitsiya fondlari va boshqa institutsional mablag‘lar investorlari ichki emas, balki tashqi manbalardir. Korxonadan tashqari manbalarga investitsiya maqsadlarida aksiyalarni sotish, obligatsiyalar, boshqa qimmatli qog‘ozlarni joylashtirish, shuningdek, bank kreditlari ko‘rinishidagi banklar yordamida jalb qilinishi mumkin bo‘lgan aholi jamg‘armalari kiradi[4].

Investitsiya manbalarini tasniflashda, shuningdek, turli tashkiliy-huquqiy shakllarning, masalan, xususiy, jamoaviy, qo‘shma korxonalarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak. Xususiy yoki jamoa mulkida bo‘lgan korxonalar uchun ichki manbalar biznes egalarining shaxsiy jamg‘armalari sifatida harakat qilishi mumkin.

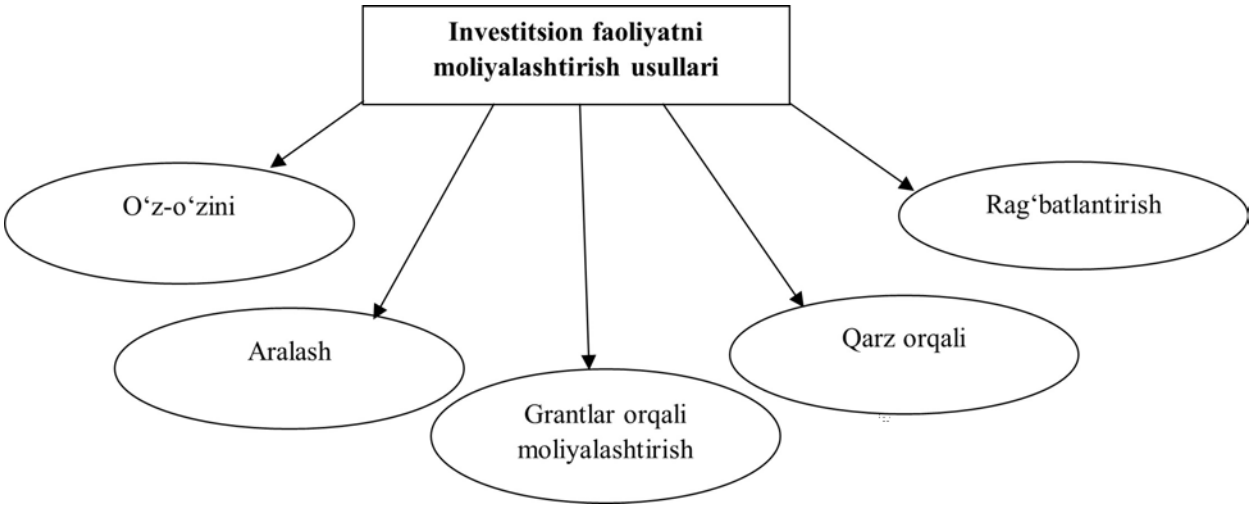
Xorijiy firmalar bilan birgalikdagi korxonalar uchun ushbu korxona uchun ichki manba sifatida xorijiy sheriklarning investitsiyalari ham hisobga olinishi kerak. Investitsion resurslarni shakllantirish manbalari o‘z, qarz va jalb qilingan manbalarga bo‘linadi, ularning asosiy xususiyatlari quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

1-jadval: Investitsion resurslarni shakllantirish manbalari

O‘z manbalar	Qarz manbalar	Jalb qilingan manbalar
Qayta investitsiya qilingan sof foydaning bir qismi	Bank investitsiya kreditlari	Aksiyalarni chiqarish
Amortizatsiya ajratmalari	Korxona tomonidan obligatsiyalar chiqarish	Uchinchi tomon investorlarining ustav fondiga badallari
Sug‘urta summasi	Soliq investitsiya krediti	Tijorat va davlat idoralari tomonidan maqsadli moliyalashtirish uchun bepul taqdim etiladigan tuzilma mablag‘lari
Zararni qoplash	Moliyaviy lizing	
Ichki kreditorlar	Maqsadli davlat krediti	
Kechiktirilgan qarzlar		
Joriy aktivlarning safarbar qilingan qismi		
To‘lov muddati bu yil tugaydigan uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar		

Investitsion ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladigan manbalar turi korxonalar investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullarini belgilaydi. Investitsion faoliyatni moliyalashtirish usullari 1-rasmda keltirilgan.

4 Гридасов В. М. Инвестирование: Учебн. Пособие-4-изд../ В. М. Гридасов, С. В. Кривченко, О.Е. Исаева. – К.:Центр учебной литературы, 2018. – 315 с.

1-rasm: Korxonaning investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari

Investitsion ehtiyojlarni moliyalashtirishning u yoki bu usulini tanlashda ularning xususiyatlarini hisobga olish kerak. Ular ham ijobiy, ham salbiy bo‘lishi mumkin.

Foydalanilayotgan manbalarning ijobiy va salbiy sifatlarining qisqacha tavsifi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval: Investitsion ehtiyojlarni moliyalashtirish manbalarining xususiyatlari

Moliyalashtirish manbalari			
Shaxsiy		**Qarzga olingan va jalb qilingan**	
Ijobiy tomonlari	**Kamchiliklari**	**Ijobiy tomonlari**	**Kamchiliklari**
Jalb qilish qulayligi va tezligi	Cheklangan hajm	Diversifikatsiya	Jalb qilish va ro‘yxatdan o‘tish bilan bog‘liq qiyinchiliklar
Investitsion kapitalning rentabellik darajasi mezoniga ko‘ra yuqori rentabellik			Jalb qilishning uzoq muddati
Xavfning sezilarli darajada kamayishi Ulardan foydalanishda korxonaning nochorligi va bankrotligi	Ulardan samarali foydalanish ustidan tashqi nazorat yo‘qligi	Resurslardan foydalanish samaradorligini malakali tashqi nazorat qilish	Kafolatlarni taqdim etish zarurati (pullik asosda)
Korxona ta’sischisi qo‘lida boshqaruvning to‘liq saqlanishi			Qarzni kechiktirish bilan bog‘liq ravishda bankrotlik xavfi ortishi
Kichik moliyaviy xavf	Kompaniyaning strategik imkoniyatlari cheklangan	O‘z (shaxsiy) kapitali qiymatining o‘sishi	Foizlar va dividendlarni to‘lash zarurati tufayli investitsiya faoliyatidan olingan daromadning bir qismini yo‘qotish
			Kompaniya faoliyatini boshqarishning qisman yo‘qolishi

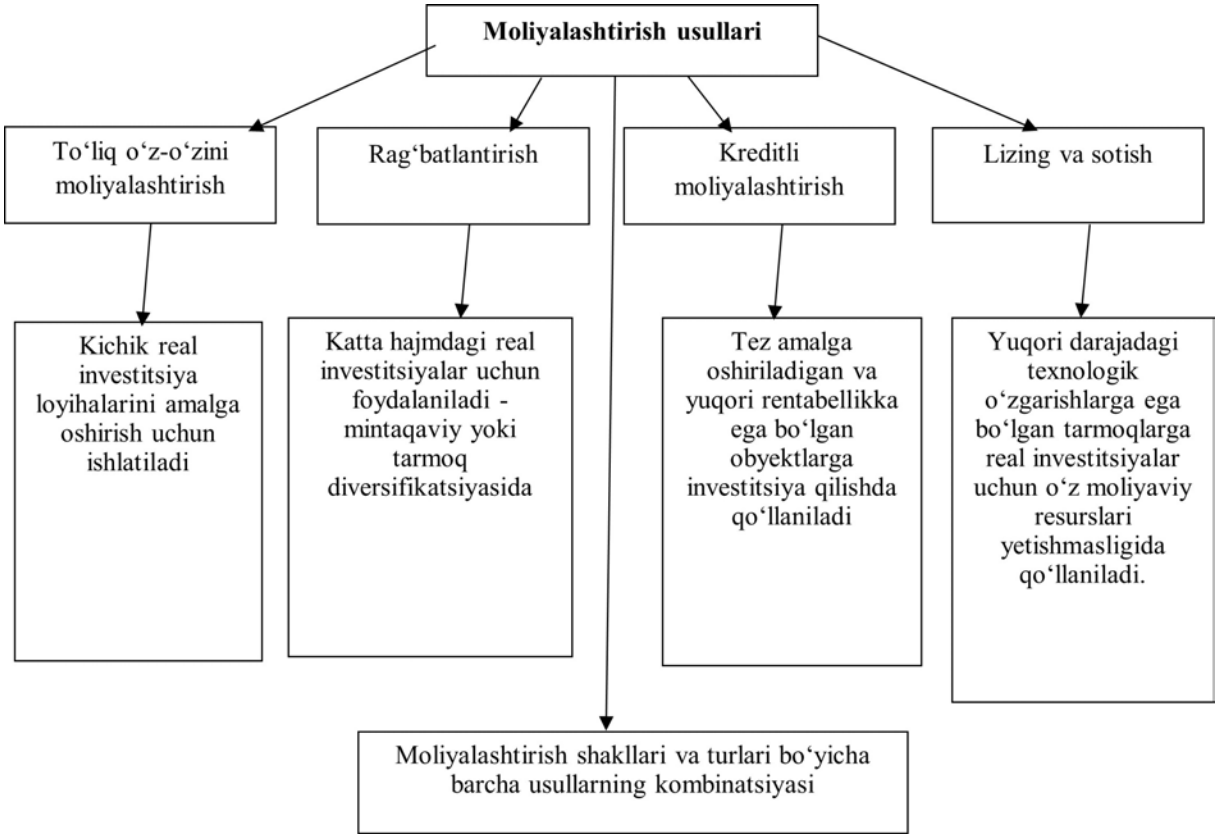
Moliyalashtirish manbalaridan foydalanish bo‘yicha yakuniy qaror korxonaning tegishli mutaxassislari tomonidan tasdiqlanishi va tashkilotning yuqori rahbariyati tomonidan tasdiqlanishi kerak[5].

Shuni ta’kidlash kerakki, investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning barcha manbalari korxona uchun ulardan foydalanish yo‘nalishini belgilaydigan xususiyatlarga ega. Biroq, ularning moliyaviy va investitsiya strategiyasiga va kompaniyani rivojlantirishning umumiy strategiyasiga ta’sirida qarama-qarshilik mavjud.

5 Симоненко Л.И. Инвестиционный процесс в Украине в условиях переходной экономики / Л.И.Симоненко // Деньги Украины. – 2008. - №5. – С.126-145.

Shuning uchun investitsiya ehtiyojlarini qondirish muammolarini hal qilishda quyidagi belgilarga ko‘ra moliyalashtirish manbalarini ko‘rib chiqish kerak: manbadan foydalanishning realligi (uning mavjudligi); potensial manba sig‘imi; foydalanishning iqtisodiy samaradorligi; manbaning xavf darajasi[6].

Moliyalashtirish usullariga kelsak, ularning har biri ma’lum omillar bilan shartlangan bo‘lib, ular -rasmda ko‘rsatilgan ma’lum shartlar mavjud bo‘lganda qo‘llaniladi.

2-rasm: Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari

Tadqiq maqsadidan kelib chiqib, endi investitsiyalarni moliyalashtirishning mavjud manbalarini batafsil ko‘rib chiqishga harakat qilamiz.

Korxonalarning foydasi investitsiyalarni to‘ldirishning muhim va eng kam riskli vositasi bo‘lsa-da, bugungi kunda investitsiya ehtiyojlarini qoplash manbai sifatida foyda deyarli ishlatilmaydi. U faqat yakka tartibdagi, yuqori rentabelli korxonalarda investitsiyalarni moliyalashtirish manbai hisoblanadi. Samarasiz soliq tizimi, ishlab chiqarishning ommaviy norentabelligi va ommaviy defoltlarning hozirgi sharoitida mamlakatda amortizatsiya fondiga nisbatan sezilarli investitsiya ehtiyojlarini qoplash manbai sifatida foyda ancha kam.

Yuqori darajadagi foydani ta’minlay oladigan korxonalar sonining kamligi ortiqcha soliq bosimi tufayli zarur miqdorda o‘z investitsiya resurslarini shakllantirish imkoniyatiga ega emas7.

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari orasida amortizatsiya ajratmalari kapital qo‘yilmalarni amalga oshirishda kompaniyaning o‘z mablag‘lari tarkibiga kiradi va an’anaviy ravishda eng muhim hisoblanadi. Umuman olganda, iqtisodiyotda hisoblangan amortizatsiya miqdori chiziqli ravishda oshadi, bu asosan, obyektlar qiymatining biroz o‘sishi sharoitida hisoblash, bir xil usullardan foydalanishni ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, asosiy fondlarning ishlash ko‘rsatkichlari har yili o‘sishi kuzatilmoqda, bu iqtisodiyot va sanoatni keng ko‘lamli texnik va texnologik inqirozga yaqinlashtiradi. Bu qisman davlatning amaldagi qonunchiligi korxonalarning o‘zlari amortizatsiya siyosatini amalga oshirishlariga imkon bermasligi bilan bog‘liq bo‘lib, bu xo‘jalik faoliyatining ijobiy natijalari tufayli to‘plangan asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirish manbalari hajmini oshirishni ta’minlamaydi. Albatta, investitsiyalarni moliyalashtirishning ishonchli manbai sifatida amortizatsiyani tiklash, uni noto‘g‘ri ishlatish imkoniyatini cheklash kerak. Jamg‘arilgan amortizatsiya miqdorini oshirish uchun korxonalar nafaqat amortizatsiya normalarini, balki uning obyektlari qiymatini ham oshirishlari kerak. Ya’ni turli moliyalashtirish manbalari hisobiga investitsiya ehtiy-

6 Удачных О.А. Управление инвестиционным деятельностью промышленного предприятия: Учебн. пособие.3-изд. / О. О. Удачных. – К.: Центр учебной литературы, 2015. – 292 с.

7 Татаренко Н.А. Теории инвестиций: Учебн. пос.-3-изд. / Н. А. Татаренко, А. М. Поручитель. – К.: КНЭУ, 2014. – 324 с.

ojlarini ta’minlash natijasida asosiy fondlarni jadal joriy etishni rag‘batlantirish lozim. Bunday tizim iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilarining teng huquqliligi tamoyilini mustahkamlashga qodir: davlat umumiy iqtisodiy siyosat strategiyasi va taktikasi maqsadlaridan kelib chiqqan holda amortizatsiya mexanizmini tartibga soladi; korporativ tuzilmalar o‘zlarining tijorat manfaatlarini hisobga olgan holda belgilangan xulq-atvor qoidalariga rioya qilish majburiyatini oladilar; iste’molchilar asosiy ishlab chiqarish bazasini jadal yangilash hisobiga ishlab chiqarilgan sifatli mahsulotni olishadi.

Shularni hisobga olgan holda, davlat amortizatsiya siyosati davlat budjeti manfaatlari va korxonalarning investitsiya manfaatlarining mavjud nomutanosibligini bartaraf etish, shu bilan birga, korxonalar o‘zlarining asosiy va aylanma mablag‘larini takror ishlab chiqarishni ta’minlash shartlari sifatida moliyaviy ahvolni yaxshilashga hissa qo‘shish vazifasini bajaradi. Faqat shu tarzda sanoat ishlab chiqarishida jozibador investitsiya muhitini yaratish va uning texnologik darajasini doimiy oshirishni ta’minlash mumkin.

Investitsion ehtiyojlar uchun kredit manbalari orasida, odatda, uzoq muddatli va qisqa muddatli bank kreditlari asosiy rol o‘ynaydi va qisqa muddatli kreditlar, odatda, aylanma mablag‘lar taqchilligini to‘ldirish uchun ishlatiladi. Ilgari bunday vaziyat yuzaga kelgan, banklar amalda uzoq muddatli kreditlar bermaganligi sababli kredit tizimi milliy iqtisodiyotdagi investitsiya jarayonlariga kam ta’sir ko‘rsatdi. Iqtisodiyotning barqarorlashuvi sharoitida bank kreditlarining tarkibi yaxshilandi, ammo mamlakat iqtisodiyotining inqirozga kirishi ssuda kapitali bozoridagi vaziyatning yomonlashishiga olib keldi (cheklangan resurslar, kredit stavkalarining oshishi, qisqa muddatli kreditlarning ustunligi).

Aksariyat mahalliy va xorijiy olimlarning fikricha, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish investitsiya faoliyatini jonlantirishning muhim vositalaridan biridir. Bu, ayniqsa, oziq-ovqat sanoati korxonalari uchun xarakterlidir.

Mahalliy moliyaviy resurslar tanqisligi sharoitida xorijiy investitsiyalarni rivojlantirish faqat qulay investitsiya muhitini yaratish va barqaror iqtisodiy rivojlanish sharoitidagina mumkin.

Chet el kapitalini oluvchi davlatlar mamlakat real sektoriga xorijiy infuziyalarni olish huquqi uchun jiddiy raqobat tufayli doimo bir qadam oldinda bo‘lishi kerak.

Investitsion faoliyatga ta’sir qiluvchi investitsiya ehtiyojlarini qoplash manbasini tanlash korxonalarga majburiyatlar tarkibiga, investitsiya faoliyatining tavakkalchilik darajasiga ta’sir qilish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, korxonaning investitsion ehtiyojlari real va moliyaviy investitsiyalar uchun jalb qilinishi mumkin bo‘lgan barcha turdagi resurslar hisobidan qondirilishi kerak.

Korxona har xil turdagi investitsiya resurslarini tanlash va nisbatlariga ehtiyotkorlik bilan yondashishi va ularni shakllantirishning samarali siyosatini amalga oshirishi kerak. Investitsion ehtiyojlarni qoplashning aniq manbasini tanlash manba tannarxini va korxonaning moliyaviy, soliq va tijorat siyosatiga ta’sirini, investitsiya qarorini amalga oshirishdagi risk darajasini har tomonlama tahlil qilish bilan ta’minlanadi.

Umuman olganda, korxonalarda investitsiyalarni mukammal moliyalashtirish manbalari va usullarining tahlili asosida korxona investitsion salohiyatini baholash bo‘yicha uslubiyot korxonaning investitsion jozibadorligi va undagi investitsion faollik o‘rtasidagi obyektiv holda mavjud bo‘lgan o‘zaro aloqadorlikni hisobga oladi, bu esa, investitsion iqlimni yaxshilash bo‘yicha korxonani rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda muammoli nuqta va ko‘rsatkichlarni aniqlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гаджиев Ю.А. Зарубежные теории регионального экономического роста и развития. // Экономика региона, выпуск 2-й, 2009 г., с. 45-62.
2. Дэниэлс Дж.Д., Радеба Л.Х. Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции.4-е.изд. –М.: Дело ЛТД, 2014. 438с.
3. Доунс Дж., Гудман Дж. Э. Финансово-инвестиционный словарь. 3-е изд. М.:Инфра-М, 2017. - 255с.
4. Савельев Ю.В. Управление конкурентоспособностью региона: от теории к практике. – Петрозаводск: КарНЦ РАН, 2010 г. – 516 с.
5. Сивакова С.Ю. Формирование инвестиционного климата с целью привлечения иностранных инвестиций (На примере Смоленской области): дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 – Санкт-Петербург, 2014 - с. 22.
6. Ломакин В.К. Мировая экономика. Учебник. / 4-е изд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012 г. – 671 с.
7. Moore M., Schmitz H. Idealism, realism and the investment climate in developing countries- Sussex: Institute of Development Studies, 2016. -p.22.
8. World Investment Report-2022: Global Investment Trends and Prospects. UNCTAD/WIR/2022. https://worldinvestmentreport.unctad.org/world-investment-report-2022/chapter-1---global-investment-trends-and-prospects/#fdi-flows.

TURIZMNING MOHIYATI XUSUSIDA NAZARIY YONDOSHUVLAR VA ULARNING TAHLILI

R. I. Pardayev
SamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizmning mohiyati xususida nazariy yondashuvlar, xorijiy va mahalliy olimlarning munosabatlari, ularning tahlili va rivojlanish holati bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: global, iqtisodiyot, turizm, sayohat, daromad, aholi, bandlik, strategiya, turmahsulot, farovonlik.

Abstract: This article describes the theoretical approaches to the essence of tourism, the relations of foreign and local scientists, their analysis and the state of development.

Key words: global, economy, tourism, travel, income, population, employment, strategy, production, welfare.

Аннотация: В данной статье описаны теоретические подходы к сущности туризма, взаимоотношения зарубежных и отечественных ученых, их анализ и состояние развития.

Ключевые слова: глобальный, экономика, туризм, путешествия, доходы, население, занятость, стратегия, турпродукт, благосостояние.

KIRISH

Globallashayotgan hozirgi zamon jahon xo‘jaligining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, turizm iqtisodiyotning eng tez rivojlanib borayotgan va yuqori daromad keltirayotgan istiqbolli tarmog‘iga aylandi. Turizmning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi rolini va istiqbollarini to‘g‘ri baholagan va undan unumli foydalanish zarurligini tushunib yetgan davlatlar, ayniqsa, iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar, ushbu tarmoqni yuksaltirishga jiddiy e’tibor qaratmoqdalar. Bunday mamlakatlar turizmning ulkan imkoniyatlaridan unumli foydalanishga qaratilgan oqilona makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirmoqdalar va milliy iqtisodiyotni yuksaltirishda ibratli natijalarni qo‘lga kiritmoqdalar. Dunyoning ko‘pgina davlatlari aynan turizm yordamida katta miqdordagi valyuta tushumlarini amalga oshiradi va ushbu soha YAMMning shakllanishida yetakchi mavqega ega. Shunga mos ravishda, iqtisodiyot turkumidagi fanlarda turizmning nazariy-metodologik va kundalik amaliy muammolarini yechishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlar soni ko‘payib, ko‘lami ham kengayib, sifati tobora yaxshilanib bormoqda.

2022-yilda turizm xizmatlari sohasining jahon yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 7,6%ni tashkil qilib, 7,7 trln. AQSH dollariga yetgan, shuningdek sohada bevosita va bilvosita 295 mln. kishi band bo‘lib, ushbu yilda sohada yaratilgan yangi ish soni 2,2 mln.tani tashkil etgan. Tadqiqotlar natijasi ko‘rsatdiki, agar O‘zbekistonda turizmdan keladigan daromadlarni yalpi ichki mahsulotdagi ulushi loaqal 10 foizga yetkazilsa, bu tarmoqda band bo‘lgan aholi soni 4866 ming kishini tashkil etadi. Aholi jon boshiga YAIM hajmi esa 784,2 ming so‘mga oshishi mumkin.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish sharoitida turizm sohasini iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri sifatida jadal rivojlantirish masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning “Turizm – bu ham investitsiya, ham eksport, ham yangi ish o‘rinlari va kambag‘allikni qisqartirish degani. Shuning uchun har bir hududda bu sohaga jiddiy e’tibor qaratib, ko‘proq sayyohlarni jalb etish kerak” [1], degan fikrlari turizm sohasiga ustuvor yo‘nalishdan biri sifatida e’tibor qaratish zarurligini belgilab beradi. Shuningdek, O‘zbekistonda 2026-yilgacha mahalliy sayyohlar soni-ni 12 million nafardan oshirish, respublikaga tashrif buyuradigan xorijiy turistlar sonini 9 million nafarga yetkazish hamda turizm sohasida band bo‘lgan aholi sonini 2 baravar oshirib, 520 ming nafarga yetkazish maqsad qilib belgilangan. Shu boisdan, mamlakatda turizm xizmatlari sohasini jadal rivojlantirish asosida sifat mezonlarini oshirish va yangi ish o‘rinlarini yaratishdagi imkoniyatlarini kuchaytirish masalalari bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tadqiqotlarida turizm sohasida alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda. Jumladan, hozirgi kunda rivojlangan davlatlar ilmiy tadqiqotlarida turizm sohasini ularning iqtisodiyotiga, ijtimoiy sohasiga, ekologiya va boshqa sohalarga ta'siri o'rganish bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib bormoqdalar. Ushbu tadqiqotlarning asosiy mazmunida ijtimoiy kapitalning turizm yo'nalishida olib borilayotgan siyosatga mos tushadimi. Ushbu jumboqni ochib berishda bir nechta olimlar AQSH 3 ta shtati, Avstraliya va Okeaniya mamlakatlarida 74 qiziqish bildirgan tomonlar bilan tadqiqot o'tkazilgan. Ushbu tadqiqot natijasiga ko'ra ular o'zaro bog'liq bo'lib ijtimoiy kapitalning o'sishi turizm sohasini rivojlanishiga bilvosita ta'sir o'tkazishi asoslangan [2].

Ayrim olimlar tadqiqotlarida Maldiv orollarida dayving-turizmni rivojlantirish muhimligini asoslab beradilar. Ularning fikricha akulalarni ko'paytirish dayv-turizmga 58 mln. AQSH dollari foyda olib kelishini tadqiq etishgan [3].

Turizm sohasini rivojlantirishda turli texnologiyalarni joriy etish turistlarga qulayliklar yaratish imkonini berishi keltirib o'tilgan . Xitoylik olimlar tomonidan Xitoyda turizmning rivojlanishida mehmonxonalarni qurish, ularda xizmat ko'rsatish va qabul qilishda turli usullarni qo'llashda yangi innovatsion g'oyalardan foydalanish asoslari tahlil qilib berilgan [4]. Kujel Yu. o'zining darsligida turizm sohasini mamlakat ijtimoiy–iqtisodiy rivojlantirishdagi rolini ochib bergan. Bunda mamlakatning eng tez rivojlanadigan sohasi sifatida turizmga alohida e'tibor qaratish zarurligini keltirib o'tadi [5].

Rossiyalik olimlar N.Morozova va M.Morozovning fikriga ko'ra zamonaviy turizm industriyasi yangi kompyuter texnologiyalarini joriy etilishi bilan ulkan o'zgarishlarga ega bo'ldi. Har qanday tashkilotni turistik biznes bozorida zamonaviy axborotlar texnologiyasidan foydalanilmasdan muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi amaliyotda mumkin emas [6].

A.Abduvohidovning fikriga ko'ra, mamlakatimizda turizm salohiyatini dunyoga namoyon qilishda, xalqaro turistik oqimlarni barqarorlashtirish, uni mavsumiylik hususiyatlaridan xoli qilish maqsadida internet tarmog'i orqali turistik salohiyatimizni ko'rsatib beruvchi veb sahifalarni xalqaro tajribalar asosida o'zgartirib borish lozim [7].

Ko'rib o'tilgan mutaxassislarning fikriga ko'ra, turizm sohasini rivojlantirish mamlakatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy faoliyatini rivojlanishiga bevosita ta'siri yuqori ekanligi asoslab berilgan. Hozirgi kunda mamlakat turizm salohiyatini rivojlangan davlatlar foydalanayotgan innovatsion g'oyalar asosida hamda bizda mavjud bo'lgan turistik salohiyatdan foydalanish orqali dunyoga namoyon qilish zarur hisoblanadi.

TADQIQOT VA NATIJALAR

Mustaqillik yillarida O'zbekiston iqtisodiyoti sezilarli darajada o'sdi, xalq moddiy faravonligi oshib, hayot sifati yaxshilandi. Natijada mamlakat aholisi nafaqat oziq-ovqat mahsulotlari iste'moliga, balki dam olishga, uning sifatiga ham ko'proq e'tibor berishni boshladilar. Dam olishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida sayyohlik sanoati respublika iqtisodiyotining alohida istiqbolli va ustuvor tarmoqlaridan biriga aylanib bormoqda. Shuni ham aytib o'tish o'rinliki, O'zbekiston ushbu sohani rivojlantirish uchun ulkan salohiyatga ega. Shu sababli kelajakda mamlakatda sayyohlikning rivojlanish jarayoni yanada jadallashadi va natijada u iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biriga aylanadi. Yuqoridagi fikr mulohazalarning to'g'riligini tahlil qilish maqsadida turizm ustun rivojlangan ba'zi davlatlarning turizmdagi bandlik ko'rsatkichlari natijalarini 1-jadvalda keltirib o'tdik .

1-jadval: 2020–2022-yillarda mamlakatlarning turizm sohasidagi bandlik ko'rsatkicharining o'zgarishi[1]

№	Mamlakatlar	Turizm sohasida band bo'lgan aholi soni (mln. kishi)			Turizm sohasidagi band aholining jami band aholi sonidagi ulushi (%)		
		2020	2022	o'zgarishi, %	2020	2022	o'zgarishi, %
1	Fransiya	2,4	2,6	108,3	8,6	9,0	104,6
2	Meksika	5,5	6,0	109,0	10,8	10,9	100,9
3	Ispaniya	2,3	2,5	108,6	11,9	12,7	106,7
4	Turkiya	2,1	2,4	114,2	8,0	8,4	105,0
5	Italiya	2,4	2,6	108,3	10,6	11,6	109,4
6	AQSH	9,7	10,5	108	6,6	6,9	104,5
7	Gretsiya	0,7	0,8	114,2	18,3	19,9	108,7
8	Avstriya	0,4	0,4	100,0	10,3	10,2	0,99
9	Germaniya	5,0	5,1	102,0	11,3	11,4	100,8
10	BAA	0,5	0,5	100,0	9,7	10,6	109,2

1 https://wttc.org/research/economic-impact (murojaat qilingan sana 14.05.2023 yil, soat 22:19)

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda 2020-yilga nisbatan Gretsiya va Turkiya davlatlarining turizm sohasida band bo'lgan aholi soni boshqa davlatlarga qaraganda yuqori sur'atda (14,2 % dan) ko'paygani yaqqol ko'zga tashlanib turibdi. Bunga mutanosib tarzda turizm sohasidagi band aholining jami band aholi sonidagi ulushi ham mos ravishda 8,7 foiz va 5 foizga yuqorilaganini ijobiy baholash mumkin. E'tiborli jihati shundaki, butun jahonda ro'y bergan epidemiologik vaziyatdan keyin yuqori turistik salohiyatga ega Fransiya, Italiya va Germaniya davlatlarida ham bunday o'sish sur'ati kuzatilmagan.

Mamlakatimiz turizm sohasi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlariga e'tibor bersak, kiruvchi tashrif buyuruvchilar soni 2022-yilda 16,5 mln. kishidan iborat bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2018-yilga nisbatan 101,8 %ni tashkil etgan. Keyingi yillarda turizm strategik ahamiyatga ega soha bo'lganligi sababli 2022-yilda oilaviy mehmon uylari soni ham 3100 tani tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 3,5 martaga oshgan. Respublikamiz YAIMda turizmning ulushi 2018–2022-yillarda 0,3 foizga kamaygan, buning asosiy sababi 2020-yilda butun dunyoda bo'lib o'tgan pandemiya tufayli turizm sohasidagi inqirozli holat hisoblanadi. Respublikamiz turizm sohasida band bo'lganlar soni tahlil qilinayotgan davrlar oralig'ida 37,0 %ga oshgan holda, ichki turizm 5,0 martaga o'sgan (2-jadval).

2-jadval: O'zbekiston Respublikasida turizm sohasi rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari dinamikasi[2]

№	Ko'rsatkichlar	Yillar					2018–2022-yillarda o'zgarish, %
		2018	2019	2020	2021	2022	
1.	Tashrif buyuruvchilar soni jami, mln. kishi	16,2	17,7	4,6	6,2	16,5	101,8
2.	Kiruvchi turizm, ming kishi	5346,2	6748,5	1504,1	1881,3	5232,8	97,9
3.	Joylashtirish vositalari, birlik	916	1051	1156	1085	5010	5,5 марта
4.	Oilaviy mehmon uylari, birlik	-	106	886	897	3100	3,5 марта
5.	YAIMda turizmning ulushi, %	2,5	2,6	1,3	1,8	2,2	-0,3
6.	Turizm sohasida band bo'lganlar, ming kishi	201,0	260,1	201,3	215,6	275,3	137,0
7.	Ichki turizm, ming kishi	10854,5	10952,8	3069,2	4162,7	11300,7	104,1

Turizm, uning o'tmishi, bugungi holati, kelajakda rivojlanish istiqbollari bilan bog'liq barcha yo'nalishdagi, jumladan biz tanlagan mavzudagi, ilmiy-nazariy izlanishlar, avvalambor, "turizm" tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Chunki ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlarida aynan "turizm" tushunchasi boshqa barcha kategoriya va tushunchalarga nisbatan birinchi darajali va hal qiluvchi ahamiyatga ega. Masalan, "turizm" tushunchasining tub mohiyatini to'la tushunib yetmasdan, unga atroflicha va to'liq ta'rif bermasdan turib, turistik xizmatlar hajmini baholab bo'lmaydi. Shuningdek, turistik xizmatlar bozorining holatini tadqiq etish, uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, rivojlanish istiqbollarini prognozlashtirish "turizm" tushunchasining to'g'ri talqin etilishiga bog'liq. Turizmning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni, aholi bandligi, daromadlari va boshqa muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini baholash turizm sohasi to'g'risida aniq tasavvur va nazariy bilimlarning bo'lishini taqozo etadi.

Ana shulardan kelib chiqqan holda, "turizm" tushunchasining mohiyatini ochishga alohida e'tibor qaratdik. Nazariy izlanishlar bugungi kunda "turizm" tushunchasining mohiyatini ochib berishga, unga mazmundor ta'rif berishga, turizmni turli belgilar asosida turlarga tasniflashga bag'ishlangan juda ko'p tadqiqotlar borligini ko'rsatdi.

Chet el adabiyotlarida olimlar "turizm" tushunchasini turlicha talqin qilishadi va eng muhimi ushbu tushunchaga nazariy qarashlar ancha ilgari, aniqrog'i XIX asr oxiri XX asrning boshlarida boshlangan. Turizmga birinchi va ancha keng ta'rif Bern universitetining professorlari K.Krapf va V.Xunziker tomonidan berilgan, desak to'g'ri bo'ladi keyinchalik ushbu tushuncha Xalqaro Turizm Ilmiy Ekspertlar Assotsiatsiyasi (XTIEA) tomonidan qabul qilindi. Ushbu olimlar turizmni sayyohlar safaridan kelib chiqadigan va doimiy yashashga olib kelmaydigan va hech qanday foyda olish bilan bog'liq bo'lmagan bir qator hodisalar va munosabatlar sifatida talqin qilganlar[8]. Ushbu ta'rifda mualliflar nima uchun turizmni sayohatchilarning faqat "doimiy yashash"lari bilan bog'laganliklarining sabablarini ilmiy jihatdan asoslash qiyin bo'lsada, turizmga ilmiy ta'rif berishda olimlar ilk bor qo'lga kiritgan yirik muvaffaqiyat sifatida qabul qilish mumkin.

Nazariy izlanishlar shuni ko'rsatdiki, "turizm" atamasi birinchi marta 1830-yilda V.Jekmo tomonidan qo'llanilgan bo'lib, fransuzcha "sayyohat" ma'nosini anglatadi. Turizmning hozirgi kundagi katta ahamiyati, unga tadqiqotchilar e'tiborining kuchayishi, xalqaro miqyosdagi rivoji va ko'plab xalqaro turistik tashkilotlarning tashkil etilishining natijasi sifatida "turizm" tushunchasiga har xil ta'riflarni uchratishimiz mumkin.

2 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

G‘arbda olimlarning turizm sohasiga qiziqishlari XIX asrning oxiri XX asr boshlarida yanada kuchaydi. Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniyada turizmga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi, olimlar tomonidan ilmiy maqola va asarlar yozilib, chop etildi.

Ilk marotaba Kurt Krapf turizm xususidagi ilk tadqiqotni Ye.Guyer-Feuler tomonidan 1895-yilda nashr qilingan “Beitraege zu einer Statistik des Fremdenverkehrs” (Turizm statistikasiga qo‘shilgan hissalar) bilan ro‘yobga chiqarilgani va shuningdek, 1883-yili o‘sha yozuvchining Syurixda nashr qilingan “Amteichter Bericht ubez das Schveizer Hotelvesen” (Shveysariya mehmonxonalari xizmatlari to‘g‘risida hisobot) nomli asariga taqriz berilgani, olimlarning turizmga bo‘lgan alohida qiziqishlarini tasdiqlaydi. Avstriyada ham turizmga nisbatan birinchi ilmiy qarashlar Graz (Graz) shahrida 1884-yil 13–14-martda bo‘lib o‘tgan “Delegiertentages Zur Forderung des Fremdenverkehrs in den Osterreichischen Alpen Laendern”, ya’ni “Avstriya Alp tog‘lari davlatlarida Turizm Delegatlari Kuni” yig‘ilishi muhokamalarida tilga olingan. Majlis ishtirokchilaridan biri yozuvchi Jozep Stadner muhokama natijalaridan ilhomlanib, keyinchalik turizmni iqtisodiy faoliyat sifatida ifodalaganligi va asoslab berganligi diqqatga sazovordir. Bundan tashqari, turizm ilmi haqida 1899 yilda Italiyada chop etilgan “Giornale degli Economisti” Iqtisodchilar jurnalida “Sul movimento forestieri in Italia”, ya’ni “Italiyada xorijiy harakatlar to‘g‘risida” nomli maqola chop etildi [9].

Milliy boylikni ko‘paytirish, inson turmush farovonligini yuksaltirish uchun keng imkoniyatlar paydo bo‘ldi. XIX asrga kelib sanoatning rivojlanish jarayoni keskin tus oldi, bu jarayonning foydasi bilan bir qatorda uning zararli tomonlari ham olimlar diqqatini jalb eta boshladi. Insoniyat ushbu jarayonlarning xavfli va zararli ta’sirlaridan himoyalanish uchun tabiatga va atrof muhitga yangicha munosabatda bo‘la boshladi. Shu tariqa insonlardagi sayohatga ehtiyoj va istak, atrof muhitga bo‘lgan qiziqish va jushqin munosabat yanada kuchaydi. Jozep Stadner 1884-yilda turizmni iqtisodiy faoliyat sifatida ifodalagandan so‘ng, turizmning iqtisodiy tomoniga ko‘proq urg‘u berib, bu xususda ilk bor o‘z fikrini bildirgan olim Xerman Von Shuller hisoblanadi. U turizmga shunday ta’rif bergan: “Boshqa bir o‘lkadan, shahar va hududdan ajnabiylarning kelishi va vaqtincha istiqomat qilishlari natijasida yuzaga keladigan harakatlarning barchasi – bu turizmdir” [10]. Oddiy, lekin aniq ifoda etilgan ushbu ta’rifda turizmning mohiyati to‘liq ochib berilgan bo‘lmasada, bizning nazarimizda, uning eng muhim xususiyati, ya’ni turizmning ajnabiylar tomonidan amalga oshirilgan va muayyan vaqt bilan (“vaqtincha”) chegaralangan ushbu va bunga o‘xshash barcha ta’riflarda turizmni faqat bir tomon, sayyohatchilarning hatti-harakatlari bilan bog‘lab ko‘rsatilishiga qat’iy e’tirozlarimiz bor.

Bizningcha, turizm umumlashtiruvchi kategoriya sifatida nafaqat turistlarning, balki ularga tegishli turistik xizmatlar taklif etuvchi va ushbu xizmatlarni amalga oshiruvchi ishchi-xodimlarning ham harakatlaridir. Demak, bizning nuqtayi nazarimizga muvofiq, turistlarning harakati bilan ularni qabul qiluvchi tomonning (ya’ni turistlarga xizmat ko‘rsatuvchi ishchi-xodimlarning) harakatlari birgalikda qo‘shilib, turizmni yuzaga keltiradi. Bu yerda shuni ham alohida ta’kidlamoqchimizki, turizm jarayonidagi turistlarning hatti-harakatlari ularni qabul qiluvchi, ularga turistik xizmatlar ko‘rsatuvchi tomonning hatti-harakatlaridan o‘zining mazmun-mohiyati, maqsad va natijalari jihatidan tubdan farq qiladi. Turistlar, Xerman Von Shuller tilida, “ajnabiylar” harakatlari, sayohat qilish, turistik obyektlarni o‘rganish, ya’ni turmahsulotlarni iste’mol qilish evaziga naflilikka qaratilgan harakatlardir. Turistik xizmatlar bozorida turist iste’molchi sifatida turistik xizmatlarni xarid qiladi, ya’ni sotib oladi. Turistik xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar esa sotuvchi rolini bajaradilar. Ularning hatti-harakatlari xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymat va iste’mol qiymati yaratishga qaratilgan bo‘lib, uni iqtisodiy faoliyat sifatida talqin etish nazariy jihatdan ilmiy asoslangan, amaliy jihatdan esa o‘ta ahamiyatli deb hisoblaymiz.

Darhaqiqat, turizmning iqtisodiy faoliyat ekanligini isbotlashga ilk bor yevropalik olimlar harakat qilganlar. 1930-yillardan boshlab Angliyadagi iqtisodchi olimlar haqli ravishda turizmning iqtisodiy tomonlariga chuqurroq e’tibor qarata boshladilar. Bulardan tashqari, turizmning iqtisodiy jihatlariga ayrim sohalarga mansub olimlar ham katta e’tibor qaratganlar. Bulardan eng ko‘zga ko‘ringanlari Matio (Mathiot), Gluksmann (Glucksmann) va Krapf (Krapf)lardir. Bu olimlarning ta’riflariga ko‘ra, turizmning iste’mol funksiyasi o‘zga manzilda vaqtincha istiqomat qilish, sayohat va tunash joylari ham kiradi. Olimlardan, xususan, V.Xunziker (W.Hunziker)ning turizmga bergan ta’rifini, bu sohaning ilmiy poydevori deb hisoblash, “ajnabiylarning bir joyga qilgan sayyohatlaridan tarkib topgan va davomli istiqomat qilish, pul ishlashni maqsad qilmasdan, vaqtincha tunab qolishlaridan yuzaga keladigan munosabatlar majmui – bu turizmdir” [11]. Ushbu ta’rif mazmun-mohiyati jihatidan oldingilariga nisbatan ancha mukammal bo‘lib, unda turizm iqtisodiy munosabatlar majmui sifatida qaralganligi diqqatga sazovordir. Ammo olim, haqli ravishda, ushbu ta’rifning ham unchalik to‘liq emasligini shaxsan o‘zi e’tirof etgan. Biz olimning o‘z ilmiy yondashuvlariga nisbatan ushbu sog‘lom va ilmiy asosdan yiroq bo‘lmagan tanqidiy fikrlariga to‘la qo‘shilamiz.

Undan keyingi davrlarda ham iqtisodchi olimlarning turizmning mazmun-mohiyatini ochishga intilishlari yanada kuchayib bordi. 1954-yilda Italiyaning Palermo shahrida bo‘lib o‘tgan AIEST kongressida ishtirok etgan olimlar turizmga shunday ta’rif berishgan: “Turizm ajnabiylarning sayohati va bir joyda vaqtincha istiqomat qilishlaridan yuzaga keladigan voqea va hodisalar majmuidir. Bu jarayonda butunlay istiqomat qilishga va daromad olishni maqsad qilishga ruxsat etilmaydi” [12].

1976-yilda Britaniya instituti (hozirgi Turizm Tashkiloti) bu tushunchaga quyidagi mazmunda oydinlik kiritgan. “Turizm insonlarning kundalik istiqomat qiladigan va ishlaydigan joylaridan tashqari, chiroyli va ko‘rkam turizm markazlarini ziyorat qilishlari va u yerdagi faoliyatni ham o‘z ichiga olgan qisqa muddatli harakatlardir. Ayni vaqtda har xil bir kunlik marshrutli ekskursiyalarni ham o‘z ichiga oladi” [13]. Bizningcha, yuqorida qayd etilgan ta’riflarning bir-biriga nisbatan ayrim ziddiyatli jihatlari va ayni paytda o‘zaro o‘xshash tomonlari ham bor. Ushbu ta’riflarning ziddiyatli tomoni shundaki, birinchi ta’rifda ichki turizm tushunchasi tamoman e’tibordan chetda qolganligi bo‘lsa, ikkinchi ta’rifda ichki turizmga kuchli urg‘u berilgan. O‘xshash jihati esa ularda insonlarning dam olish, hordiq chiqarish ehtiyojlaridan kelib chiqib, sayyohlik faoliyatini shakllanishini asosli ravishda o‘zida aks ettirilganligi bilan izohlanadi.

Xerman Von Shuller turizmga dastlab bergan ta’rifidan so‘ng hozirga qadar katta tarixiy davr o‘tdi. Shu davr mobaynida turizmning mohiyatini ochib berishga qaratilgan jiddiy urinishlar natijasida unga berilgan ta’rif ham takomillashib bordi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti (aralash iqtisodiyot) “turizm” tushunchasining ta’rifiga yangicha metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Chunki zamonaviy bozor iqtisodiyoti turizm sohasida kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning murakkabligi, uning muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni shakllantirishda rolining benihoya oshib ketganligi, soha obyekt va subyektlarining kengligi, ya’ni ko‘plab yangi turizm turlarining paydo bo‘lganligi bilan o‘ziga xosdir. Turizmning kishilik jamiyatida tutgan o‘rni, uning iqtisodiyotdagi mavqei, ijtimoiy muammolarni hal etishdagi alohida ahamiyatidan kelib chiqqan holda, olimlarning ushbu iboraning talqiniga nisbatan qiziqishlari ham kuchayib ketdi. Natijada ushbu tushunchaning ta’rifi ham xilma-xil yondashuvlar hisobidan yanada boyib, kengayib hamda murakkablashib bormoqda.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda “turizm” tushunchasini aniqlashga turlicha yondashuvlar mavjud. Ularning asosiylari V.A.Kvartalnov va I.V.Zorin [14] asarlarida batafsil ko‘rib chiqilgan. Adabiyotlarda keng tarqalgan nuqtai-nazarlarni tanqidiy o‘rgangan holda, ular turizmga quyidagi ta’rifni keltiradilar: “Sayyohlarning doimiy yashash joyidan sog‘lomlashtirish, rekreatsion, bilim olish yoki kasbiy tadbirkorlik maqsadlarida vaqtinchalik yashash joyida pullik xizmat faoliyati bilan bir yildan ortiq bo‘lmagan vaqt oralig‘ida bo‘lishi”. Turizmga berilgan ta’riflarning ko‘payib ketganligini inobatga olgan holda, rus olimasi A.Yu.Aleksandrova haqli ravishda, ularni ikkita katta guruhga bo‘lishni taklif qiladi:

Birinchi guruhga mansub ta’riflar tarmoqlararo, ya’ni turizm tomonidan muayyan vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan bo‘lib, huquqiy, boshqaruv, statistik hisobot, ijtimoiy siyosat sohasida ishlatiladi.

Ikkinchi guruh ta’riflari esa konseptual asosga ega bo‘lib, birinchi guruh uchun xizmat qiladi va turizmning ichki mazmunini aks ettiradi [15].

Xorijiy mutaxassislar “turizm” tushunchasini tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan qarashi diqqatga sazovor (1-rasm). Masalan, Shveysariyalik olim K.Kasparning so‘zlariga ko‘ra, turizm tizimining asosida ikkita kichik tizim mavjud: turistik subyekt va turistik obyekt, shuningdek, turistik obyekt uchta elementdan tashkil topgan: turistik hudud, turistik korxonalar va turistik tashkilotlar.

1-rasm: Turizm modeli tizim sifatida[3]

“Turizm” tushunchasini tizimli yondashuv nuqtayi nazaridan tahlil qilgan AQSHning Meysen universiteti professori N.Leyperning konsepsiyasini alohida ajratish maqsadga muvofiq. U turizmni quyidagi asosiy elementlardan tashkil topgan tizim deb hisoblaydi: geografik komponentlar, turistlar va turizm industriyasi.

O‘zbekistonda ham keyingi yillarda turizmga bag‘ishlangan tadqiqotlar tobora kengayib bormoqda. Shu jihati e’tiborliki, mahalliy iqtisodchi olimlarimiz ham turizm sohasini rivojlantirishning nazariy va metodologik muammolari, O‘zbekistonda turizm salohiyati, ulardan samarali foydalanish yo‘llari, turizmni rivojlantirishning hududiy muammolari va o‘ziga xos xususiyatlari borasida bir qator ilmiy izlanishlarni amalga oshirganlar. Mahalliy olimlarimiz o‘z tadqiqotlarida “turizm” tushunchasining mohiyatini ochishga ham jiddiy e’tibor qaratishmoqda. Masalan, iqtisodchi olimlardan M.Q.Pardayev va D.X.Aslanovalar turizm tushunchasiga quyidagicha izoh keltirganlar. Turizm iqtisodiy kategoriya bo‘lib, davlatlar kelgan turistlarga mahalliy xizmatni sotadi, o‘z ishchilariga ish joy sharoitini yaratadi, kirib kelayotgan valyutadan daromad oladi. Tor ma’noda turizm sohasi

3 Muallif tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan.

o‘zida bir tomondan turistlarga bevosita xizmat qiluvchi tarmoqni taklif qiladi, ikkinchi tomondan, keng ma’noda, turizm bozoriga yo‘naltirilgan xizmat qilish va moddiy ishlab chiqarish kabi bir-biriga qo‘shilgan tarmoqlarning o‘zaro bog‘langan tizimini belgilaydi. “Turizm – bu ishlab chiqarish va iste’molning yakdil jarayonidir” [16].

O‘zbekistonda turizm salohiyati va uni rivojlantirishda davlat siyosati xususida professor G‘.H.Qudratov o‘z tadqiqot ishlarini olib borgan. Iqtisodchi olim turizm va turistik industriyani innovatsion asosda rivojlantirish, turistlarning haq-huquqlarini ta’minlash, mavjud turistik resurslardan oqilona foydalanish, sohaga taalluqli normativ bazani takomillashtirish, bolalar, yoshlar, nogironlar va aholining kam ta’minlangan qatlamlari turizmi uchun shart-sharoitlar yaratish, turistik industriyani rivojlantirish uchun investitsiyalar jalb etish siyosati, kadrlar, tadbirkorlik faoliyati subyektlari uchun turistik xizmatlar bozorida keng imkoniyatlar yaratishning asosiy yo‘nalishlarini ko‘rsatib bergan.

Prof. I.S.Tuxliyev o‘zining ilmiy tadqiqot ishlarida turizmning zamonaviy belgilari, turistik oqim yo‘nalishi, maqsadi, harakatlanish usuli, turistlarni joylashtiruv vositalari va ishtirokchilari soni bo‘yicha tashkiliy-huquqiy shakllarini tasniflash maqsadga muvofiqligini asoslab bergan. U turistik xizmatga quyidagicha ta’rif bergan: “Turistik xizmat turistlarni mos ravishdagi ehtiyojlarini qondirish bo‘yicha turistik korxona faoliyati natijasi hisoblanadi”. Shuningdek, boshqa barcha xizmat turlari kabi turistik xizmatlar o‘ziga xos xususiyatlari bilan farqlanishini, bular shartli ravishda “uchta S” bilan belgilanishini izohlab bergan. Bu xususiyatlar sezilmaslik, servis va saqlanmaslikdan iboratdir.

Iqtisodchi olima D.X.Aslanova o‘z tadqiqotlarida turizm sohasi va uni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari, aniqrog‘i, globallashuv jarayonlari va ularning turistik xizmatlar bozoriga ta’sirini, Samarqand viloyati misolida turizm sohasining rivojlanish omillarini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Olimaning tadqiqotlaridan olingan natijalarga muvofiq, jahonda globallashuv jarayonining chuqurlashuvi va ilmni ko‘p talab qiluvchi texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishning ustun rivojlanishi sharoitida har qanday mamlakatning iqtisodiy o‘sishi va aholi turmush sifati oshishining zaruriy sharti innovatsion faollik bilan belgilanadi. Innovatsion faollik, o‘z navbatida, davlatning iqtisodiy va ilmiy-texnik imkoniyatlari, uning innovatsiyaga oid siyosati va salohiyati, shuningdek, jamiyatning ma’naviy holatiga bog‘liq. Bu borada xalqaro turizm xizmatlar bozorining rivojlanish tendensiyalari, jumladan, sohadagi innovatsion rivojlanishga alohida e’tibor qaratilayotgani ahamiyatga molikdir [17].

Iqtisodchi B.Sh.Safarov o‘z tadqiqotida milliy turistik xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik-uslubiy asoslarini takomillashtirish borasida ilmiy izlanishlar olib borib, mamlakatimizda turizm cohasini rivojlantirishda turizm xizmat bozoriga oid tushunchalarining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini innovatsion rivojlanish talablaridan kelib chiqqan holda tadqiq etish, turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik va uslubiy yondashuvini takomillashtirish, turistik-rekreatsion klaster modelini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini asoslash hamda iqtisodiy-tashkiliy mexanizmlarini takomillashtirish masalalariga jiddiy e’tibor qaratgan [18]. Lekin yuqorida ishlari zikr etilgan olimlar ilmiy izlanishlarining natijalarini o‘rganish, turizmni aynan innovatsion rivojlantirishda investitsion resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish masalalari e’tibordan chetda qolib ketganligini ko‘rsatdi.

O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 20-avgustdagi 830-I-sonli “Turizm to‘g‘risida”gi Qonunida turizmga quyidagicha: “Turizm – jismoniy shaxsning doimiy istiqomat joyidan sog‘lomlashtirish, ma’rifiy, kasbiy-amaliy yoki boshqa maqsadlarda borilgan joyda (mamlakatda) haq to‘lanadigan faoliyat bilan shug‘ullanmagan holda uzog‘i bilan bir yil muddatga jo‘nab ketishi (sayohat qilishi)” [19] deb ta’rif berilgan. Bizningcha, ushbu ta’rifning turizmni faoliyat nuqtayi nazaridan huquqiy, iqtisodiy jihatlarini to‘liq ochib berganligiga qaramasdan, tizimlilik jihatidan zaif tomonlari mavjud. 2019-yil 18-iyulda O‘RQ-549-sonli “Turizm to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahririda turizmga quyidagicha ta’rif berilgan: “Turizm – jismoniy shaxsning vaqtincha bo‘lish mamlakatidagi (joyidagi) manbalardan daromad olish bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat bilan shug‘ullanmagan holda doimiy yashash joyidan jo‘nab ketishi (sayohat qilishi)” [20].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida, o‘rganilgan xorijiy tajriba, egallangan nazariy bilimlar hamda bir qator me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish natijasida ishlab chiqilgan quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirib o‘tamiz:

Yuqorida bayon etilgan ilmiy qarashlarni o‘rganish va ularga iqtisodiy yondashish, turizmga berilgan ta’rifning mazmunini yanada boyitish maqsadida, unga quyidagicha ta’rif berishni lozim topdik:

- turizm –sayyohlarning va ularga turistik xizmatlar ko‘rsatuvchilarning turistik xizmatlar jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarga asoslangan faoliyatdir;
- turizm shaxslarning doimiy yashaydigan, ishlaydigan va muhim ehtiyojlarni qondiradigan joylardan xorijiy mamlakatga qilinadigan ziyoratdir;
- turist uchun tunash – vaqtinchalik, cheklangan zaruriyat. Sayyohatga chiqqan va tunab qolgan norezident ma’lum vaqt oralig‘ida o‘zi yashaydigan manziliga qaytishga majbur;

- turizm va sayohat yoki sayyoh tushunchalari o‘rtasida keskin farq va tafovut mavjud. Iqtisodiy kategoriya sifatida ushbu tushunchalar o‘ziga xos umumiylik va xususiyliklik belgilariga ega;
- turizm sohasi milliy iqtisodiyotning alohida tarmog‘i sifatida o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi, uning mahsuloti muayyan turdagi xizmatlardan foydalanishga beriladigan xuquq bo‘lib, bu xizmatlarning o‘zi esa iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida yaratiladi. Masalan, turizm sohasining milliy iqtisodiyotga ko‘rsatgan ijobiy ta’siri u faqat har tomonlama rivojlangandagina namoyon bo‘ladi, ya’ni turizm sohasining samaradorligiga uning mamlakatdagi boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tarmoqlar bilan parallel ravishda va o‘zaro aloqada rivojlanishi natijasida erishiladi.

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlash lozimki, turizm qisqa tarixiy davr mobaynida jahon xo‘jaligining yetakchi tarmoqlaridan biriga aylandi va u yalpi ichki mahsulotni shakllantirish, aholi bandligini ta’minlash, daromadlarini oshirish va turmush farovonligini yuksaltirishda munosib hissa qo‘sha boshladi. O‘zbekiston ham ulkan turistik salohiyatga ega bo‘lib, mamlakatda keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar doirasida ko‘zda tutilgan borqaror iqtisodiy o‘sishda salmoqli hissa qo‘shishi mumkinbugungi kunda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirish va davlat tomonidan huquqiy tartibga solish borasida katta yutuqlarga erishildi. Mazkur sohani rivojlantirish maqsadida tadbirkorlarga juda katta imtiyoz va imkoniyatlar yaratib berilganligi soha rivojining asosiy omili bo‘ldi. Shu bilan bir qatorda ba’zi bir kamchilik va foydalanilmayotgan imkoniyatlar borki, ularni bartaraf etish va bu yo‘lda rivojlangan xorijiy davlatlarning ijobiy tajribalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2022-yil 19-sentabr kuni mamlakatimizning ichki va tashqi turizm salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari yuzasidan videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. https://kun.uz/50683122 (murojaat qilingan sana: 28.11.2022)
2. Joelle Soulard, Whitney Knollenberg, B. Bynum Boley, Richard R. Perdue, Nancy Gard McGehee. Social capital and destination strategic planning //International Journal of Tourism Management. Pages 1-604 (December 2018) pp.189-200.
3. Johanna S. Zimmerhackel, Abbie A. Rogers, Mark G. Meekan, Khadeeja Ali, ... Marit E. Kragt. How shark conservation in the Maldives affects demand for dive tourism//International Journal of Tourism Management. Pages 1-604 (December 2018) pp.263-271.
4. Yumi Park Kim, Soyoung Boo, Hailin Qu . Calculating tourists’ customer equity and maximizing the hotel’s ROI //International Journal of Tourism Management. Pages 1- 604 (December 2018) pp.408-42.
5. Barnabé Walheer, Linjia Zhang . Profit Luenberger and Malmquist-Luenberger indexes for multi-activity decision-making units: The case of the star-rated hotel industry in China //International Journal of Tourism Management. Pages 1-604 (December 2018) pp.1-11.
6. Кужеля Ю. Л. Туризм и гостеприимство. Учебник: М.: Издательство Юрайт, 2018. – 439 с. 9. 6.Морозова Н., Морозов М., Информационное обеспечение туризма. Учебник. Москва, КноРус, 2016, 7 с.
7. Abduvoxidov A.A. O‘zbekiston turizm industriyasini rivojlantirishda kompyuter tizimlarini takomillashtirish istiqbollari, O‘zbekistonda ichki turizmni rivojlantirishda xorijiy tajribani qo‘llash respublika ilmiy amaliy anjumani maqolalar to‘plami, 2014, 392-393 b.
8. Понятия, функции и цели туризма. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // https://studopedia.su
9. Tunca Toskay, Turizm Olayina Genel Yaklasim, 3- Basim, Der Yayinlari; № 26, Istanbul, 1989. − S.20.
10. Tunca Toskay, Turizm Olayina Genel Yaklasim, 3- Basim, Der Yayinlari; № 26, Istanbul, 1989. − S.20.
11. Walter Hunziker, Un Siecle de Tourisme en Suisse, Berne, 1947. P.11.
12. J.Christopher Holloway., The Business of Tourism, Third edition, Pitmen Publishing Ltd, London, 1989. P. 9.
13. J.Christopher Holloway., The Business of Tourism, Third edition, Pitmen Publishing Ltd, London, 1989. P. 9-10.
14. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: справочник. – М.: Финансы и статистика, 2014. – 368 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // https://e.lanbook.com/book/69240;
15. Кусков А.С., Джаладян Ю.А.. Основы туризма: Учебник. – М.: КНОРУС, 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // https://www.litres.ru
16. Pardayev M.Q. va boshqalar. Xizmat ko‘rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish: muammolar va ularning yechimlari, Monografiya, T.: Iqtisodiyot-moliya, 2008.− B. 58-59.
17. Muxammedov M.M. va boshqalar. Xizmat ko‘rsatish sohasi va turizmni rivojlantirishning nazariy asoslari. Monografiya. – Sam.: Zarafshon, – 2017. − B.181-200.
18. Safarov B.Sh. Milliy turistik xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik-uslubiy asoslarini takomillashtirish. DSc dissertatsiyasi avtoreferati. – Sam., 2017. – 78 b.
19. O‘zbekiston Respublikasining 830-I-sonli “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni. 1999-yil 20-avgust. [Elektron resurs]. – Kirish yo‘li: https://lex.uz/docs/75355
20. O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-549-sonli “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 18-iyul. [Elektron resurs]. – Kirish yo‘li: https://lex.uz/docs/4428907

KATTA HAJMGA EGA BO‘LGAN MAXSUS QURTXONALARDA BOQILAYOTGAN IPAK QURTLARIGA HARORAT VA NAMLIKNI TA’SIRI

UDK 638.24

Raxmanova Xuriniso Egamovna
ToshDAU Ipakchilik va tutchilik kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ipak qurti boqiladigan qurtxonalarning hajmi qanchalik katta bo‘lsa, ular uchun qulay bo‘lgan harorat, qurtxona havosining nisbiy namligi va boshqa tashqi muhit omillarini bir me’yorda saqlash mushkul bo‘lishi va buning natijasida ipak qurtining rivojlanishi, dastaga chiqib pilla o‘rash jarayonlari turlicha bo‘lib, agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish jarayoni buziladi. Oqibatda yetishtirilayotgan sanoat pillalarning hayotchanlik ko‘rsatkichlariga 14,5-24,5% gacha, qurtlik davrini davomiyligi etishi 2-4 kunga cho‘zilishi to‘g‘risidagi ilmiy asoslangan ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ipak qurti, oziqlanish maydoni, mahsuldorlik, tut bargi agrotexnik tavsiya.

Abstract: The larger the size of the silkworm shelters, the more difficult it is to maintain the appropriate temperature, relative humidity and other external environmental factors for them, and as a result, the development of the silkworm, leaving the cocoon and dying. rash processes are different, and the process of implementing agrotechnical measures is disrupted. As a result, there are scientifically based data on the viability of industrial cocoons being 14.5-24.5%, and the length of the larval period extending to 2-4 days.

Key words: silkworm, feeding area, productivity, mulberry leaf agrotechnical recommendation.

Аннотация: Чем больше размеры убежищ тутового шелкопряда, тем труднее поддерживать для них соответствующую температуру, относительную влажность и другие внешние факторы среды, в результате чего происходят бурные процессы развития тутового шелкопряда, выхода из кокона и гибели. разные, и процесс проведения агротехнических мероприятий нарушается. В результате имеются научно обоснованные данные о том, что жизнеспособность промышленных коконов составляет 14,5-24,5%, а продолжительность личиночного периода достигает 2-4 дней.

Ключевые слова: тутовый шелкопряд, площадь питания, продуктивность, агротехнические рекомендации шелковицы листовой.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida ham bugungi kunda pillachilik sohasini rivojlantirish borasida keng qamrovli islohatlar olib borilib, ipak qurtidan bir yilda bir necha marotaba pilla hosili olishga erishilmoqda. Shu tufayli qurt boqishga jalb etilgan kasanachi va fermer xo‘jaliklari tomonidan qurt boqishga tanlangan xonalar maydonining me’yorida bo‘lishini ta’minlash va qurtlarni yoshdan-yoshga o‘tganda siyraklashtirish hamda yetarli miqdorda ozuqa bilan ta’minlash borasidagi bajariladigan ishlar samaradorligini oshirish bilan birgalikda ilmiy izlanish va yangi innovatsion ishlanmalarni keng joriy etish talab etiladi. 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “Qishloq xo‘jaligini jumladan, pillachchilik tarmog‘ini rivojlantirish, uning eksport salohiyatini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan”. Ushbu farmon ijrosini to‘laqonli amalga oshirish jumladan, yetishtiriladigan pilla xom-ashyosi sifatini yanada oshirish, maxsus qurtxonalarda tut ipak qurtini parvarishlash, me’yoridagi maydon va oziqa bilan ta’minlashga yangi samarali agrotexnika va uslubiyotlarni ishlab chiqish va joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda dunyo bozorida sifatli pillp xom-ashyosi va tayyor ipak matolariga bo‘lgan talab kundan-kunga ortib bormoqda. Xozirda “Ipakni qayta ishlash va tayyor ipak matolarini ishlab chiqarish bilan 60 dan ziyod rivojlangan davlatlarda sanoat korxonalari faoliyat olib bormoqda. Ishlab chiqariladigan ipak mahsulotlarining 90 foizi Osiyo davlatlari ulushiga to‘g‘ri kelib, ushbu jarayonlarga Xitoy Xalq Respublikasida 1 million, Xindistonda 7,9 million, Taylandda 20000 dan ortiq aholi jalb etilgan”. O‘zbekistonda ham Respublika prizidenti va hukumati chiqargan qarorlarga asosan ushbu yo‘nalishda qishloq aholisi moddiy manfaatdorligini oshirish,

aholini doimiy ish bilan ta’minlash borasida diqqatga sazovor tashkiliy ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Ipakchilik sohasi bo‘yicha ilm-fani rivojlangan yetakchi davlatlarning ilmiy muassasalarida tut ipak qurtlarini kichik va katta yoshlarida tashkil etilgan maxsus qurtxonalarda parvarishlashning yangi intensiv texnologiyalari va uslubiyotlarini ishlab chiqish va ilmiy asoslash borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Bu borada maxsus qurtxonalarda tut ipak qurtlarini parvarishlash jarayonida oziqa maydoni va ipak qurtiga beriladigan ozuqa sifati hamda miqdorini ularning biologik, pilla mahsuldorlik va texnologik xususiyatlariga qay darajada ta’sir etishi bo‘yicha muayyan natijalarga erishilgan.

Mamlakatda ipak qurtidan bir yilda bir necha marotaba pilla hosili olishga erishilmoqda. Ammo ipak qurtini boqish jarayonlari maxsus qurtxonalarda tashkil etilmasdan kichik-kichik hajmlarda, turli xil sharoitlarga ega bo‘lgan yuz minglab aholi xonadonlarida va foydalanilmay turgan binolarda amalga oshirilmoqda. Bunday turli hajmdagi qurtxonalarda ipak qurtini boqish jarayonidagi agrotexnologik talablarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish mushkul vazifa hisoblanadi. Buning natijasida ipak qurtini boqish jarayonidagi agrotexnik talablarni bajarish bir qadar qiyin bo‘lib, oqibatda bir quti ipak qurtidan olinadigan pilla hosili keskin tushib ketmoqda. O‘z navbatida bu jarayon pillalarning sifat va texnologik ko‘rsatkichlariga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda, oxor oqibatda pillakorlarning moddiy manfaatdorligi past bo‘lmoqda. Albatta tut ipak qurtidan yuqori va sifatli hosildorlikga erishish uchun qurtxonalarda ular uchun qo‘lay ekologik muhit yaratilishi lozim. Tut ipak qurtining me’yorida rivojlanishi u sovuqqonli xasharot bo‘lganligi sabab bevosita tashqi muhit sharoitiga bog‘liq bo‘ladi.

Tashqi muhit deganda yer yuziga quyoshdan tushayotgan yorug‘lik nuri va harorati, tabiatdagi havoning namligi, oziqalanish maydoni, havoning tarkibi, ozuqa berish miqdori va uning sifati kabi omillar tushuniladi. Tashqi muhit barcha tirik organizmlarga o‘z ta’sirini ko‘rsatib turadi. Tut ipak qurti tashqi muhitdan: barg, kislorod va nurli energiyani oladi. Ayni vaqtda qurt o‘zining tiriklik mahsulotlarini: axlat, suv, uglekislota va issiqlikni tashqi muhitga chiqarib turadi.

Tut ipak qurt organizmidagi fiziologik jarayonlarning bir me’yorda kechishi tashqi muhit holatiga bog‘liqdir. Tashqi muhitni o‘rganmasdan turib, kelgusida ipak qurtini boqishning ratsional usullarini ishlab chiqish mumkin emas.

So‘ngi yillarda olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida tut ipak qurtini boqish sur’atini yanada tezlashtirish borasida g‘oyat katta amaliy natijalarga erishildi. Buning natijasida qurt boqish davri 30-32 kun dan, 21-23 kunga ya’ni salkam 10 kunga qisqardi.

Tashqi muhitning ta’siri bilan har bir organizm o‘zgaradi, ayni vaqtda bu organizm o‘z atrofidagi muhitni ham ma’lum miqdorda o‘zgartiradi. Biologiya fanidagi izlanishlar ana shu o‘zaro munosabatlarni aniq tushunib olish natijasida, organizmlar tabiatini insonga kerak bo‘lgan tomonga o‘zgartish yo‘llarini ochib berdi, oqibatda buning ongli va rejalashtirilgan holdagi yangi usullarini ishlab chiqdi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, organizm bilan tashqi muhit sharoiti o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni qanchalik yaxshi tushunsak, tashqi muhit sharoitlarini tartibga solish va yaratish imkoniyatidan foydalanib, organizmni shunchalik yaxshi idora qilishimiz mumkin. Shuning uchun ham organizm bilan muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qishloq xo‘jaligi uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lib, hayvonlarning yaxshi zotlari va duragaylaridan faqat yaxshi agrotexnika va yaxshi zootexniyaani qo‘llash natijasida ulardan yuqori manfaatdorlikka erishish mumkin .

Tirik mavjudotlar o‘z tabiatiga munosib ravishda, atrofidagi tashqi muhitdan turli sharoitlarni tanlab oladi, ularni assimilyatsiya qiladi hamda o‘zining individual rivojlanish qonuniyatiga, ya’ni irsiyatiga muvofiq o‘z tanasini tuzadi.

Tashqi sharoit deganda – assimilyatsiya qilinadigan jarayonlarni, ichki sharoit deganda esa – dissimilyatsiya qilinadigan jarayonlarni tushunamiz.

Tirik organizmlarning hayoti juda murakkab bo‘lib, son-sanoqsiz qonuniy jarayonlarni, o‘zgarishlarni kechiradi. Natijada tashqi muhitdan organizmga kirgan ovqat turli o‘zgarishlardan keyin tirik vujud tomonidan assimilyatsiya qilinadi, tashqi sharoitdan ichki sharoitga aylanadi. Ana shu ichki sharoit tirik modda bo‘lib boshqa xujayra va vujud zarralarining oziqlantiradi, ularga nisbatan tashqi sharoitga aylanadi. Atrofdagi muhit sharoitlarining hammasi birlikda, ularning har biri shu organizm uchun qanday ahamiyatga ega bo‘lishiga qaramasdan, muhit sharoitlari deb ataladi.

XULOSA

Olib borgan ko‘zatishlarimiz va tadqiqotlarimizdan ma’lum bo‘ldiki, ipak qurti boqiladigan qurtxonalarning hajmi qanchalik katta bo‘lsa ular uchun qo‘lay bo‘lgan harorat, qurtxona havosining nisbiy namligi va boshqa tashqi muhit omillarini bir me’yorda saqlash mushkul bo‘lishi va buning natijada ipak qurtining rivojlanishi, dastaga chiqib pilla o‘rash jarayonlari turlicha bo‘lib, agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish jarayoni buziladi. Bu natijasida yetishtirilayotgan sanoat pillalarning hayotchanlik ko‘rsatkichlariga 14,5-24,5% gacha, qurtlik davrini davomiyligi 2-4 kunga cho‘zilishi tadqiqotlarimizda o‘z aksini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedov N.A- Ipak qurti ekologiyasi va boqish agrotexnikasi. – “Voris”. –Toshkent, 2014. –21-52-б.
2. Axmedov N.A., Daniyarov U. Pillachilikni rivojlantirishdagi yangi texnologiyalar. “Davr”. –Toshkent. –2014. 57-72-b.
3. Axmedov N., Bekkamov Ch., Valiyev S., Jumanova U., Raxmanova X. Ipak qurti tanasidagi fiziologik jarayonlarga haroratning ta’siri. // Zooveterinariya.-Toshkent, 2010.–№9. –36-37-b.
4. Мирзаходжаев А., Арипов С. Камерный агрегат для замаривания коконов. /Шелк:РК/ УзННИНТИ-1987. –№4 с.14.
5. Axmedov N.A., Bekkamov Ch. O‘zgaruvchan harorat va namlikni ipak qurtining tana ko‘rsatkichlariga ta’siri.// Magistratura talabalari, aspirantlarning qishloq xo‘jaligi yo‘nalishidagi ilmiy to‘plami. Toshkent, 2004. B.

MAHALLIY BYUDJET DAROMADLARINI SHAKLLANTIRISHDA MAHALLIY SOLIQLAR VA SOLIQDAN TASHQARI TUSHUMLARNING AHAMIYATI

Rajjaboyeva Dildora Zakirovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti (Fiskal instituti),
Soliq va soliqqa tortish kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishda mahalliy soliqlar va soliqdan tashqari tushumlar salmog‘ini oshirish zaruriyati va ahamiyati keng tadqiq qilingan. Mahalliy byudjet daromadlarini oshirish bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlarning olib borgan ilmiy-tadqiqot natijalari o‘rganilgan. Maqolada mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirish prinsiplari va byujet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirish prinsiplari ham bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: davlat byudjeti, mahalliy byudjet, soliq, tushum, soliqdan tashqari tushumlar, byudjet daromadlari, byudjet xarajatlari.

Abstract: This article widely explores the need and significance of increasing the weight of local taxes and non-tax revenues in the formation of local budget revenues. The results of research conducted by foreign and domestic scientists on the issues of increasing local budget revenues were studied. The article also describes the principles of generating local budget revenues and the principles of generating budget revenues using taxes.

Key words: state budget, local budget, tax, income, non-tax revenues, budget revenues, budget expenses.

Аннотация: В данной стате широко исследуется необходимост и значение увеличения веса местних налогов и неналогових доходов в формировании доходов местного бюджета. Изучени резултати исследований, проведенних зарубежними и отечественними ученими по вопросам увеличения доходов местного бюджета. Также в стате описани принципи формирования доходов местного бюджета и принципи формирования доходов бюджета с помошю налогов.

Ключевые слова: государственний бюджет, местний бюджет, налог, доход, неналоговие доходи, доходи бюджета, расходи бюджета.

Byudjet daromadlarini shakllantirish va unda mahalliy soliqlar va soliqdan tashqari tushumlarning rolini aniqlash borasidagi ilmiy tadqiqot ishini amalga oshirish uchun, bizning fikrimizcha, eng avvalo, shu jarayonga tegishli bo‘lgan bir necha nazariy masalalarga aniqlik kiritib olish maqsadga muvofiq. Ana shunday masalalardan biri byudjet daromadlarini shakllantirishning mohiyati va uning prinsiplarini aniqlashdan iborat. Bizning nazarimizda, bu masalalarga aniqlik kiritmasdan va ularga nisbatan o‘zimizning qat’iy pozitsiyamizga ega bo‘lmasdan turib byudjet daromadlarini shakllantirishda mahalliy soliqlar rolini oshirish masalasini oqilona hal qilishning iloji yo‘q. Shunday bo‘lishiga qaramasdan “byudjet daromadlarini shakllantirish”ning mohiyatini aniqlashni “byudjet daromadlari”ning mohiyatini aniqlamasdan turib tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Haqiqatdan ham tegishli manbalarga murojaat qilar ekanmiz, byudjet daromadlarini shakllantirish va unda mahalliy soliqlar va soliqdan tashqari tushumlarning rolini oshirish masalasini oqilona hal etish uchun, avvalo, ana shu yuqorida keltirilgan masalalarga jiddiy e’tibor bermoq lozim.

Prof. L.A.Drobozinaning fikricha, “byudjet daromadlari – bu byudjetga jalb qilinadigan soliqli va soliqsiz mablag‘lar” (Drobozina, 2003).

Prof. M.P.Afanasev nazarida “byudjet daromadlari – bu amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda tiklanmaydigan va qaytarilmaydigan tartibda davlat hokimiyat organlari va mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlarining ixtiyoriga kelib tushadigan pul mablag‘lari” (Afanasev, 2004).

Professorlar M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabantilar byudjet daromadlarining mohiyatini ifodalovchi quyidagi ta’rifni berganlar: “byudjet daromadlari davlat hokimiyati va mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlari ixtiyoriga mamlakatda amal qiladigan byudjet va soliq qonunchiligiga muvofiq ravishda tiklanmaydigan va qaytarilmaydigan tarzda kelib tushadigan pul mablag‘laridir” (Romanovskogo, 2001).

Byudjet daromadlarining mohiyatini ifodalash maqsadida yuqorida keltirilgan ta'riflardan, ko'rinib turibdiki, eng avvalo, ular shaklan bir-biridan tubdan farq qiladi. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan, bizning fikrimizcha, ular ma'no-mazmun jihatidan bir-biridan uncha uzoq emas va shuning uchun ham ular bir-birlaridan mohiyatan keskin farq qilmaydi, deyishga asoslar yetarlidir. Chunki ularning barchasida byudjet daromadlarining byudjetga jalb qilinadigan mablag'lar ekanligi u yoki bu tarzda e'tirof etilayapti.

Albatta, prof L.A.Drobozinaning byudjet daromadlariga nisbatan bergan ta'rifi o'zining oddiyligi va soddaligi, qisqa va lo'ndaligi, tushunarli ekanligi bilan diqqatga sazovor bo'lsa-da, xuddi shunday fikrlarni yuqorida keltirilgan boshqa iqtisodchi-olimlar tomonidan berilgan ta'riflarga nisbatan bildirib bo'lmaydi. Biroq professorlar M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya, B.M.Sabanti va M.P.Afanasevlar tomonidan byudjet daromadlariga berilgan ta'riflarning ham ijobiy tomonlari mavjud. Bizningcha, bu narsa ular tomonidan berilgan ta'riflarning nisbatan aniqlilik, konkretlilik darajasining yuqoriligi bilan belgilanadi. Aksincha, prof. L.A.Drobozinaning ta'rifida esa xuddi shu narsalar, ma'lum bir ma'noda, yetishmaydi.

Garchi bir-birlariga, bir tomondan, professorlar M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabanti hamda ikkinchi tomondan prof. M.P.Afanasevlarning byudjet daromadlariga bergan ta'riflari juda yaqin bo'lishiga qaramasdan, bizning fikrimizcha, aniqlilik va konkretlilik nuqtai-nazaridan prof. M.P.Afanasevning ta'rifi nisbatan pastroq pag'onaga turganligi aniq. Chunki, uning ta'rifida "...amaldagi qonunchilikka muvofiq..." degan ibora ishlatilgan bo'lsa, prof. M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabantilarning ta'rifida esa bu iboraning o'rnida "...mamlakatda amal qiladigan byudjet va soliq qonunchiligiga muvofiq..." degan so'zlar birikmasi ishlatilganki, bu narsa byudjet daromadlarining mohiyatini aniqlashni ancha yuqoriga ko'tarilganligini va uning yanada konkretlashtirilganligini ko'rsatayapti.

Yuqorida keltirilgan va byudjet daromadlarining mohiyatiga ochishga xizmat qiladigan uchchala ta'riflarning ikkitasida (prof. M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabantilar hamda prof. M.P.Afanasevning ta'riflarida) byudjet daromadlarining "pul mablag'lari" ekanligi e'tirof etilgan bo'lsa, ularning bittasida esa (prof. L.A.Drobozinaning ta'rifida) byudjet daromadlarining "mablag'lar" ekanligi ("...soliqli va soliqsiz mablag'lar") qayd etilayapti.

Bir vaqtning o'zida, shu masalaga bag'ishlangan prof. M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabantilar hamda prof. M.P.Afanasevning ta'riflarida "...tiklanmaydigan va qaytarilmaydigan..." tarzda kelib tushishiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, muammoning bu jihati prof. L.A.Drobozinaning ta'rifida e'tibordan chetda qolgan.

Shuningdek, prof. M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabantilar hamda prof. M.P.Afanasevning ta'riflarida byudjet daromadlarining "...davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining ixtiyoriga kelib tushadigan..." pul mablag'lari ekanligi qayd etilgan bo'lsa, bu narsa L.A.Drobozinaning ta'rifida "...byudjetga jalb qilinadigan mablag'lar" sifatida talqin qilingan.

Prof. A.V.Vahobov va prof. Z.X.Srojiddinovalar tomonidan byudjet daromadlariga quyidagicha ikki xil shaklda ta'rif berilgan: 1. "Byudjet daromadlari – bu davlat byudjet tizimining turli darajalaridagi byudjetlariga qonunchilikka muvofiq ravishda tiklanmaydigan va qaytarilmaydigan tartibda tushadigan pul mablag'laridir" (Vaxabov, 2007). 2. "Byudjet daromadlari – davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining ixtiyoriga qonunchilikka muvofiq ravishda tiklanmaydigan va qaytarilmaydigan tartibda tushadigan pul mablag'laridir" (Vaxabov, 2007). Ko'rinib turibdiki, berilgan har ikki ta'riflar bir-birlaridan birinchisida "...davlat byudjet tizimining turli darajalaridagi byudjetlariga..." va ikkinchisida esa "...davlat hokimiyat organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining ixtiyoriga..." borib tushayotgan pul mablag'lari bilan "farq" qiladi. Shuningdek, prof. A.V.Vahobov va prof. Z.X.Srojiddinovalar tomonidan byudjet daromadlariga berilgan ta'riflar ba'zi bir jihatlari bo'yicha professorlar M.V.Romanovskiy, O.V.Vrublevskaya va B.M.Sabanti hamda M.P.Afanasevlarning ta'riflariga o'xshab ketadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, ular tomonidan bu masalaga nisbatan bildirilgan fikrlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Byudjet daromadlarini shakllantirishning umumiy masalalari, xususan, byudjet daromadlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari, byudjetning soliqli daromadlari, byudjet daromadlarining boshqa manbalari, iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida byudjet daromadlarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari kabi masalalar birinchilar qatori o'zbek iqtisodchi olimlaridan prof. A.S.Jo'rayevning ishlarida tadqiq etilgan (Jo'rayev, 2004). Unda muallif byudjet daromadlarini shakllantirishning zarurligi, mohiyati, manbalari va omillari, byudjet daromadlarini tasniflash mezonlari, byudjet daromadlarini shakllantirish yuzasidan xorijiy davlatlarning ijobiy tajribalarini o'zlashtirish, byudjetning soliqli daromadlari tarkibi va dinamikasi, soliqlarning byudjet tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlanish tartibi, to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) soliqlarning undirish amaliyoti, byudjetning soliqli daromadlarini shakllantirishda to'lov intizomiga rioya qilish, byudjet soliqsiz daromadlarining zarurligi, mohiyati va turkumlanishi, soliqsiz daromadlarning byudjet daromadlarining hajmidagi o'rni va dinamikasi, xo'jalik subektlarining investitsion faoliyatini soliqlar orqali rag'batlantirish va soliq imtiyozlari tizimini takomillashtirish orqali byudjet daromadlarini shakllantirish kabi masalalarni atroflicha yoritib bergan.

Prof. A.Jo'rayev bu sohadagi izlanishlarining ahamiyatini yuqori baholagan va ularni to'la e'tirof etgan holda shu narsani qayd etishni istardikki, negadir byudjet daromadlarini shakllantirishning samarali yo'llari mas-

alalariga bag‘ishlangan monografiyada ilmiy-nazariy masalalar orasida birinchilar qatori shu masalaning poydevori hisoblangan “byudjet daromadlari”ning mohiyatini aniqlashga, bizning nazarimizda, yetarlicha o‘rin berilmagan. Xuddi shunday fikrni S.Jubayev, A.Mamanazarov, A.Suvanov, Q.Tojiboyeva va J.Yesmurzayevlarning ishlariga nisbatan ham bildirish mumkin.

Shu munosabat bilan ta’kidlash joizki, bizning fikrimizcha, byudjet daromadlarining mazmun-mohiyatini ifodalovchi ta’rif berilayotgan paytda, birinchidan, byudjet daromadlari davlat markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismidan iborat ekanligini va ikkinchidan esa, ular davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarurligini, eng avvalo, e’tirof etmoq lozim. Shuningdek, bu ta’rifda byudjet daromadlari pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o‘zida ifoda etishi va turli darajadagi hokimiyat organlarining ixtiyoriga kelib tushishi, albatta, hisobga olinishi shart.

Bizning nazarimizda, ana shu yuqoridagi holatlar prof. T.S.Malikov va prof. N.H.Haydarovlarning byudjet daromadlariga bergan quyidagi ta’riflarida o‘zining yaqqol ifodasini topgan: “Pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keluvchi iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlarni o‘zida ifoda etadigan, hokimiyat organlarining turli darajalari ixtiyoriga kelib tushadigan, davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarur bo‘lgan davlat markazlashtirilgan moliyaviy resurslarining bir qismi byudjet daromadlari deyiladi (Malikov, 2007).

Byudjet daromadlariga nisbatan berilgan yuqoridagi ta’rifni biz qo‘llab-quvvatlaymiz va unda byudjet daromadlarining mazmun-mohiyati to‘liq va har tomonlama ochib berilgan deb hisoblaymiz.

Shunisi xarakterliki, byudjet daromadlari mamlakatlarning davlat tuzilishiga bog‘liq ravishda farqlanadi. Unga ko‘ra byudjet daromadlari markaziy (davlat) byudjet(i) daromadlari va unitar (yagona) davlatlardagi mahalliy byudjetlar daromadlaridan iborat bo‘lishi mumkin. Bir vaqtning o‘zida, federativ (ittifoqchilik) tuzilish(i) ga ega bo‘lgan davlatlarda byudjet daromadlarining bu ikki ko‘rinishi federatsiya a’zolari byudjetlarining daromadlari bilan to‘ldiriladi.

Byudjet daromadlarini va davlatning daromadlaridan ham farqlamoq lozim. Shunga ko‘ra, byudjet daromadlari davlatning daromadlariga nisbatan torroq bo‘lgan tushuncha hisoblanadi. Buning sababi shundaki, davlat daromadlari hokimiyat barcha darajalari byudjetlarining moliyaviy mablag‘lari bilan birgalikda yana o‘zining tarkibiga davlat nobyudjet fondlari va barcha davlat sektoriga tegishli bo‘lgan boshqa resurslarni ham qamrab oladi.

Byudjet daromadlari to‘g‘risida gap ketar ekan, bu yerda uning asosiy manbai nimadan iborat ekanligini aniqlab olish muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan ta’kidlash kerakki, byudjet daromadlarining asosiy moddiy manbai milliy daromad hisoblanadi. Agar davlatning moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun milliy daromad yetarli bo‘lmasa, davlat bunday ehtiyojni qondirishga milliy boylikni jalb etishi mumkin. Shu o‘rinda milliy daromadni davlat tomonidan davlatlashtirish (davlat ixtiyoriga o‘tkazish) turli metodlar yordamida amalga oshirilishini ham qayd etib o‘tishimiz kerak. Davlat hokimiyat organlari tomonidan milliy daromadni qayta taqsimlash va byudjet daromadlarini shakllantirish uchun foydalanilayotgan metodlarning asosiylari bo‘lib soliqlar, davlat krediti va pul emissiyasi hisoblanadi. Ular o‘rtasidagi nisbatlarning mamlakatlar va davrlar bo‘yicha turlicha bo‘lishiga mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa qarama-qarshiliklarning o‘tkirlik darajasi, davlatning moliyaviy siyosati va moliyaviy ahvoli o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Milliy daromadni qayta taqsimlashning asosiy metodi soliqlar bo‘lganligi uchun ular yordamida byudjet daromadlarining asosiy salmog‘i ta’minlanadi. Shuningdek, davlat kreditlari va qog‘oz pullar emissiyasi ham byudjet daromadlarining navbatdagisi bo‘lib hisoblanadi.

Byudjet daromadlariga tegishli bo‘lgan xarakterli xususiyatlardan biri ularning mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayonining elementlaridan biri bo‘lib, oraliq (tranzit) xarakterga ega ekanligidir. Bu daromadlar yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lgan daromadlar va jamg‘armalarning bir qismining byudjetga o‘tkazilishi natijasida vujudga keladi. O‘z navbatida, byudjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan mazmuni davlatning ixtiyoriga borib tushgan pul mablag‘laridan iborat. Bu moliyaviy (byudjet) kategoriyaning, ya’ni byudjet daromadlarining namoyon bo‘lish shakllari byudjetga borib tushuvchi turli soliqlar, to‘lovlar, yig‘imlar, bojlar va ajratmalardan tashkil topadi.

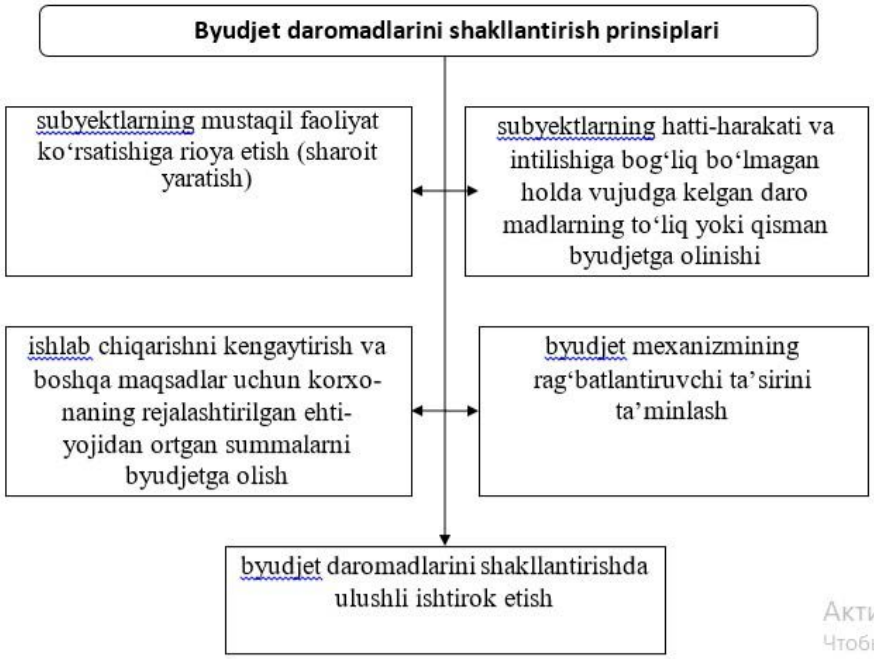
Byudjetning daromadlari miqdoriy jihatdan yaratilgan (ishlab chiqarilgan) yalpi ichki (milliy) mahsulotda (milliy daromadda) davlatning ulushidan darak beradi. Ularning absolyut hajmi va salmog‘i quyidagi omillarning ta’siri bilan belgilanadi:

- mamlakatning yalpi ichki (milliy) mahsuloti (milliy daromadi)ning umumiy hajmi;
- u yoki bu davrda davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar.

Mamlakat taraqqiyotining ma’lum bir bosqichida ana shularga muvofiq ravishda byudjetda mablag‘larni konsentratsiya qilish (to‘plash, yig‘ish) miqdori va ularni undirishning shakl va metodlari aniqlanadi. Shunday qilib, yuqorida bayon qilinganlarga asoslangan holda, bizning fikrimizcha, “byudjet daromadlarini shakllantirish”ga quyidagicha ta’rif berish mumkin: mamlakat yalpi ichki (milliy) mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lgan daromadlar va jamg‘armalar bir qismi byudjetga o‘tkazilishining shakl va metodlari majmui hamda ularni amaliyotda qo‘llanish tartibiga byudjet daromadlarini shakllantirish deyiladi.

Byudjet daromadlarini shakllantirishga oid o‘z ta’rifimizga ega bo‘lganimizdan so‘ng, endigi navbat byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonining qanday prinsiplarga asoslanishini aniqlashdan iborat.

Haqiqatdan ham amalga oshirilgan bizning tadqiqotlarimiz natijasi shuni ko‘rsatdiki, byudjet daromadlarini shakllantirish jarayoni ma’lum bir prinsiplarga tayanadi. Bu prinsiplarni, umumlashtirilgan holda, rasmda quyidagicha ko‘rsatish mumkin (1-rasm).

1-rasm: Mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirish prinsiplari

1-rasmda keltirilganlardan ko‘rinib turibdiki, byudjet daromadlarini shakllantirishda bir necha prinsiplarga qat’iy rioya etmoq lozim. Ularning orasida eng muhim prinsiplardan biri subektlarning mustaqil faoliyat ko‘rsatishiga rioya etish (sharoit yaratish)dir. Bu prinsipni byudjet daromadlarini shakllantirishning eng asosiy prinsipi deb e’tirof etish kerak. Ma’no jihatidan bu prinsip subektlarga tegishli bo‘lgan mablag‘lar bir qismining byudjetga olinishi ularning mustaqil rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi kerakligini anglatadi. Aks holda yoki bu prinsipning mavjud ekanligini va uning tegishli talablarini hisobga olmaslik, eng kamida, quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin:

- subektlarning mustaqilligi yo‘qotiladi;
- subektlarning kasodga uchrash hollari vujudga keladi;
- subektlarning ichki rezervlarini qidirib topishga va ishlab chiqarishning o‘sish sur’atlarini ta’minlashga intilishi susayadi;
- xufyona iqtisodiyot rivojlanadi;
- va boshqalar.

Ayrim hollarda ba’zi bir obektiv sabablarga ko‘ra xo‘jalik yurituvchi subektlar (soliq to‘lovchilar)ning aylanmasida ularning xatti-harakati va intilishlari hamda mehnat natijalariga bevosita bog‘liq bo‘lmagan holda u yoki bu ko‘rinishdagi daromadlar paydo bo‘ladi. Shunga mos ravishda ma’lum bir xarajatlarni amalga oshirmasdan turib olingan barcha daromadlar subektlarning ixtiyoriga qoldirilmasdan davlatning ixtiyoriga o‘tishi kerak. Bu narsa byudjet daromadlarini shakllantirishning muhim prinsiplaridan bo‘lgan subektlarning hatti-harakati va intilishiga bog‘liq bo‘lmagan holda vujudga kelgan daromadlarning to‘liq yoki qisman byudjetga olinishi kerak degan prinsipning amaliyotda realizatsiya qilinishi orqali sodir bo‘ladi. Shuningdek, bu prinsipning ta’siri ostiga subektlar ma’muriyatining noto‘g‘ri, noqonuniy harakati (masalan, davlat standartlarini buzish va boshqalar) natijasida olingan daromadlar ham kiritilmog‘i lozim. Bu prinsipning talablariga rioya etmaslik, o‘z navbatida, ijtimoiy adolat prinsipining buzilishiga, asossiz daromadlarga ega bo‘lishiga, soliq to‘lovchilar o‘rtasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga, byudjet daromadlari bazasining zaiflashuviga olib keladi.

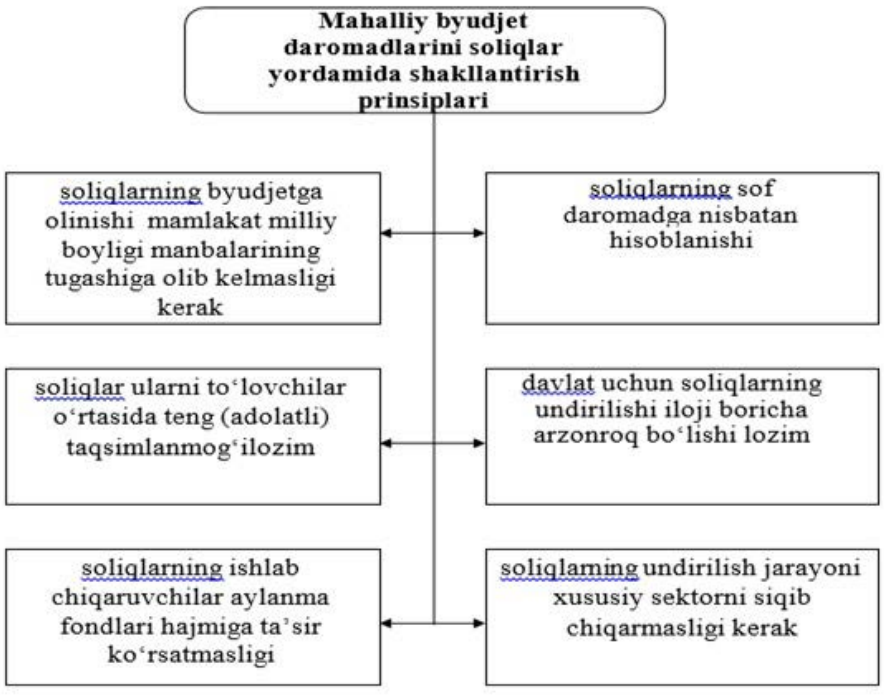
Iqtisodiyotda davlat korxonalarining mavjud ekanligi byudjet daromadlarini shakllantirish prinsiplarida ham o‘z aksini topmog‘i lozim. Gap bu yerda ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqa maqsadlar uchun davlat korxonasining rejalashtirilgan ehtiyojidan ortgan summalar byudjetga olinishining maqsadga muvofiqligi xususida ketayapti. Albatta, buning maqsadga muvofiq ekanligini inkor etib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham byudjet daromadlarini shakllantirishning navbatdagi prinsipi ishlab chiqarishni kengaytirish va boshqa maqsadlar uchun

korxonaning rejalashtirilgan ehtiyojidan ortgan summalarni byudjetga olishdan iborat. Shu o‘rinda qayd etish kerakki, bu prinsip byudjet daromadlarini davlat korxonalarining mablag‘lari hisobidan tashkil etishda qo‘llanilishi mumkin. Bu prinsipga rioya qilish natijasida davlat korxonalarining moliyaviy holati tartibga solinadi va bir vaqtning o‘zida ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishda davlatning manfaatlari ta’minlanadi.

Byudjet daromadlarini shakllantirishni subektlarning moddiy manfaatdorligidan ajratilgan holda tasavvur etish mumkin emas. Aks holda byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonini oqilona tashkil etilgan deb bo‘lmaydi. Shuning uchun ham byudjet mexanizmining rag‘batlantiruvchi ta’sirini ta’minlash byudjet daromadlarini shakllantirish prinsiplaridan biri hisoblanadi. Gap bu yerda subektlar ixtiyoridan mablag‘larning byudjetga olinishi ularning samarali faoliyat ko‘rsatishini rag‘batlantirishi kerakligi to‘g‘risida ketayapti. Bir vaqtning o‘zida yana shu narsani ta’kidlash lozimki, bu yerda qo‘yilgan vazifa faqatgina byudjet daromadlarini miqdoriy jihatdan ta’minlash emas, balki shu orqali korxonada faoliyat ko‘rsatayotgan mehnat jamoalarining manfaatlariga, ular faoliyatining sifat ko‘rsatkichlariga to‘lovlarning ijobiy ta’sirchanligini kuchaytirishdan iborat ekanligi ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim.

Byudjet daromadlarini shakllantirishda ulushli ishtirok etish ham byudjet daromadlarini shakllantirishning muhim prinsiplaridan hisoblanadi. Bu prinsipning harakat etish doirasi, ma’lum ma’noda, cheklangan bo‘lib, u asosan, aholi mablag‘lari hisobidan byudjet daromadlarini shakllantirishda qo‘llaniladi. Bu prinsipni amaliyotda qo‘llash natijasida aholi daromadlarining bir qismi ular olgan daromadlarining darajasiga bog‘liq ravishda byudjet daromadlarini shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Ma’lumki, hozirgi sharoitda byudjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar yordamida byudjetga undiriladi. Bu narsa byudjet daromadlarini shakllantirish prinsiplariga o‘zining ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmaydi. Shuning uchun ham jahon amaliyoti va tajribasi byudjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar yordamida shakllanganligini inobatga olib, bu jarayonda hayot sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tgan va ularning to‘g‘ri ekanligini hayotning o‘zi tasdiqlagan bir necha prinsiplardan foydalanish kerakligini allaqachon isbotlab bergan. Tegishli tadqiqot ishlarini amalga oshirish jarayonida ularni biz umumlashtirishga va yagona bir tizimga keltirishga harakat qildik va buning natijasida quyidagi rasmni vujudga keltirishga muvaffaq bo‘ldik.

2-rasm: Byujet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirish prinsiplari

Keltirilgan 2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, soliqlar yordamida byudjet daromadlarini shakllantirish jarayonida, eng avvalo, mamlakat milliy boyligi manbalariga jiddiy e’tibor berib, ularning tugamasligi masalasi doimo diqqat-markazda turmog‘i lozim. Chunki soliqlarning undirilishi, oxir oqibatda, mamlakatning milliy boyligiga borib taqaladi.

Byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning ikkinchi prinsipi soliqlarning ularni to‘lovchilar o‘rtasida teng (adolatli) taqsimlanmog‘i hisoblanadi. Soliqlarning ularni to‘lovchilar o‘rtasida teng (adolatli) taqsimlanishi deyilganda soliq to‘lovchilarga nisbatan bir xil summadagi yoki bir xil stavkadagi soliqlarning o‘rnatilishi tushunilmaydi.

Bundan farqli o‘laroq soliqlarning soliq to‘lovchilar o‘rtasida teng taqsimlanishi undirilayotgan soliq summalarining ular manfaatlariga teng yoki bir xilda ta’sir qilishi orqali namoyon bo‘ladi. Unga ko‘ra soliqlarning soliq to‘lovchilar o‘rtasida teng (adolatli) taqsimlanishining asosi bo‘lib ularning iqtisodiy (moliyaviy) salohiyati hisoblanishi kerak. Afsuski, amaliyotda xo‘jalik yurituvchi subektlarga tegishli bo‘lgan iqtisodiy (moliyaviy) salohiyatning pul shaklida ifodalanishini aniqlashda jiddiy muammolar mavjud bo‘lib, bu narsa, oxir oqibatda, soliqlarning soliq to‘lovchilar o‘rtasida teng (adolatli) taqsimlanishini muammosini ijobiy hal etishga o‘ziga xos tarzdagi to‘siq bo‘lib kelayapti.

Soliqlarning ishlab chiqaruvchilar aylanma fondlari hajmiga ta’sir ko‘rsatmasligi byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning uchinchi prinsipi hisoblanadi. Aniqroq qilib aytganda, gap bu yerda soliqlarning undirilishi ishlab chiqaruvchilar aylanma fondlarining kamayishiga olib kelmasligi xususida ketayapti. Afsuski, ba’zi hollarda amaliyotda bu prinsipning talablari ham qo‘pol ravishda buzilayapti. Buning natijasida byudjet ham, soliq to‘lovchi ham, aslida, manfaat ko‘rayotgani yo‘q. To‘g‘ri, aylanma fondlarning kamayishi hisobidan soliqlarning byudjetga undirilishi natijasida byudjetning daromadlar qismi qisqa vaqt davomida manfaat ko‘rishi mumkin. Lekin bunday manfaatdorlik byudjet daromadlari uchun cheklanganlik va vaqtinchalik xarakterga ega. Chunki, boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda, kelgusi davrda byudjet korxona aylanma fondlarining kamayishi hisobiga undirilgan soliq summalariga teng bo‘lgan miqdorni, baribir, yo‘qotadi.

Byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning to‘rtinchi prinsipi soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishidir. Soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishi ularning sof daromad hisobidan to‘lanishini anglatmaydi. Bu yerda gap hisoblangan soliqlarning sof daromadga nisbatan qancha qismni tashkil etganligi to‘g‘risida ketayapti. Ana shu nisbatning darajasi ishlab chiqarish natijalaridan qay darajada manfaat ko‘rilayotganligidan darak beradi. Agar soliqlarning hisoblanishi (undirilishi) natijasida ular korxona sof daromadining asosiy qismini byudjet daromadlarini shakllantirishga yo‘naltirilishini ta’minlasa, tashkil topgan bu nisbatni ham xo‘jalik yurituvchi subektlar va byudjet manfaatlari nuqtai-nazaridan oqilona deb bo‘lmaydi. Bunday nisbat vujudga kelishining oldini olish uchun korxonalar va byudjet tegishli choralarni ko‘rmoqlari lozim. Shuning uchun ham byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirish prinsiplarining biri sifatida soliqlar sof daromadga nisbatan hisoblanishining e’tirof etilganligi bejiz emas.

Davlat uchun soliqlar undirilishining iloji boricha arzonroq bo‘lishi byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning beshinchi prinsipi hisoblanadi. Bu holatning prinsip darajasiga qadar ko‘tarilishiga asosiy sabab shuki, soliqlarning undirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarning qoplanishi byudjet daromadlariga borib taqaladi. Boshqa sharoitlar teng bo‘lgan taqdirda, soliqlarni undirish xarajatlari qancha kam bo‘lsa, byudjet daromadlari shuncha ko‘p bo‘ladi va aksincha. Bundan tashqari soliqlar undirilishining iloji boricha arzonroq bo‘lishi bozor iqtisodiyotining umum e’tirof etilgan kam xarajat qilib, ko‘proq samaraga erishish lozimligi to‘g‘risidagi qoidaning o‘ziga xos ko‘rinishi hamdir.

Va nihoyat, byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning oxirgi – oltinchi – prinsipi soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi kerak degan qoidaga asoslanadi. Bu prinsip, ayniqsa, hozirgi O‘zbekiston sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari uning dolzarbligi O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda xususiy sektorga ustuvorlik berilayotganligi bilan ham belgilanadi. Bunday sharoitda shunga mos ravishda byudjet daromadlarini shakllantirish uchun xususiy sektordan soliqlarning undirilishi bu sektorning rivojlanishiga uni siqib chiqarish u yoqda tursin, hatto to‘sqinlik qilmasligi ham kerak. Muammoni hal etishga bunday yondoshish, bizningcha, xususiy sektorning qad roslashiga erishish va uning rivojlanishini ta’minlash siyosati yurgizilayotgan paytda o‘zgacha bo‘lishi ham mumkin emas.

Shunday qilib, ushbu paragrafda biz oldin e’lon qilingan ishlarni o‘rganish asosida byudjet daromadlarining mohiyatiga nisbatan o‘z pozitsiyamizga ega bo‘ldik, tegishli tahlil ishlarini amalga oshirish natijasida “byudjet daromadlarini shakllantirish”ga ta’rif berdik va uning oxirida byudjet daromadlarini shakllantirishning umumiy prinsiplari va byudjet daromadlarini soliqlar yordamida shakllantirishning o‘ziga xos bo‘lgan prinsiplari ustida batafsil to‘xtaldik. Oxirgi guruhga kiruvchi prinsiplar barcha soliqlarga, shu jumladan, mahalliy soliqlarga ham to‘liq tegishli hisoblanadi. Shuning uchun ham byudjet daromadlarini shakllantirishda mahalliy soliqlarning rolini oshirish masalasini bu prinsiplarga qay darajaga rioya etilayotganligini aniqlamasdan turib, ijobiy hal etish mumkin emas. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi prinsiplarga qat’iy rioya etish byudjet daromadlarini shakllantirishda soliqlar, shu jumladan mahalliy soliqlar rolini oshirishning mustahkam garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abduraxmanov O.K. Nalogovaya sistema zarubejnix stran. Monografiya. – M.: Izd-vo “Paleotip”, 2005. – 356 s.
2. Jo‘rayev A.S. Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishning samarali yo‘llari. – Toshkent: “Fan”, 2004. – 243 b.
3. Malikov T. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. – Toshkent: “Akademiya”, 2002. – 204 b.

BANKLARDA STRESS-TEST ASOSIDA ESG-RISKLARNI BAHOLASH

ORCID: 0000-0002-4892-9922

Nilufar Sharipova
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank hisobi va auditi” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Moliya tizimi, ayniqsa, tijorat banklarining barqarorligi dolzarb masalalardan bo‘lib hisoblanadi. Banklarning turli risklarini xedjirlashda stress-test usulidan foydalanish bank moliyaviy barqarorligi holati tahlilida keng qo‘llaniladi. Maqolada stress-testlarning banklarda ESG-risklarni baholashda qo‘llanilishi nazariy jihatlari o‘rganilgan hamda tegishli xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, moliyaviy barqarorlik, stress-test, ESG-risklarni boshqarish.

Abstract: The financial system, especially the stability of commercial banks, is one of the most urgent issues.The use of the stress testing method in hedging various risks of banks is widely used in analyzing the financial stability of banks. The article discusses the theoretical aspects of using stress tests to assess banks’ ESG risks and draws corresponding conclusions.

Key words: commercial banks, financial stability, stress testing, ESG-risk management.

Аннотация: Финансовая система, особенно устойчивость коммерческих банков, является одним из актуальных вопросов.Применение метода стресс-тестирования при хеджировании различных рисков банков широко применяется при анализе состояния финансовой устойчивости банков. В статье рассматриваются теоретические аспекты использования стресс-тестов для оценки ESG-рисков банков и делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: коммерческие банки, финансовая стабильность, стресс-тестирование, управление ESG-рисками.

KIRISH

Bank tizimining bozor agentlari moliyaviy holatiga ta’sir qiluvchi turli salbiy jarayonlar va shok holatlariga nisbatan barqarorligi iqtisodiy xavfsizlikning muhim sharti bo‘lib hisoblanadi. Bank tizimi moliyaviy barqarorligini ta’minlash va monitoring funksiyasi 1974-yilda tashkil qilingan Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining tavsiyalariga asosan, Markaziy banklar tomonidan amalga oshiriladi.

Bazel qo‘mitasi banklar faoliyatida duch kelishi mumkin bo‘lgan to‘rt kategoriyadagi risk turlarini belgilab bergan:

- kredit riski (qarzdorlarning shartnomada belgilangan majburiyatlarini belgilangan shartlar asosida bajarmasligi bilan bog‘liq);
- bozor riski (bozor narxlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq yo‘qotishlar);
- likvidlilik riski (bankning passivlar kamayishi va aktivlar o‘sishini moliyalashtirishni samarali boshqara olmasligi bilan bog‘liq risklar);
- operatsion risk (ichki jarayonlar yoki tizimdagi uzilishlar, xodimlarning o‘z vazifalarini to‘laqonli bajara olmasligi yoki tashqi ta’sirlar ostidagi yo‘qotishlar).

ESG omillar hamda iqlim o‘zgarishining sezilarli ta’siri ortishi natijasida xalqaro amaliyotda ESG sohasidagi risklarni integratsiya qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ekologik, ijtimoiy va boshqaruv (environmental, social, and governance) risklar bo‘yicha omillarni banklar turli bank risklarini hisobga olish hamda strategik rejalashtirish jarayonlarida hisobga olishlari zaruriyatga aylanmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishini bajarishda kuzatish, ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, taqqoslash, mahalliy va xorijiy olimlarning banklarda stress-test qo'llanilishi, risklarni baholash bo'yicha iqtisodiy qarashlari, sohadagi muammolar va ularning yechimlari bo'yicha izlanishlari hamda sohaga doir qonuniy va me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganilib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yevropa bank boshqaruvi tomonidan 2019-yilda chop etilgan barqaror moliyalashtirish bo'yicha harakatlar rejasida ESG-risklarni baholash bo'yicha to'liq yondashuv, risklarni boshqarish, ma'lumotlarni oshkor qilish, stress test va ssenar tahlilni amalga oshirish bo'yicha to'liq dastur taqdim etildi. Ushbu hujjatda bank operatsiyalarida ESG-risklarni hisobga olish qat'iy tavsiya etiladi. Bank operatsiyalarini amalga oshirishda asosiy masalalar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ESG-risklarni ssenar tahlil hamda stress-testni amalga oshirishda qo'llash;
- ESG sohasidagi risklarni kredit anderraytingi jarayonlariga integratsiya qilish. ESG sohasidagi risklarni aniqlashda hali aniq bir standartlarning mavjud emasligi ushbu jarayonlarni murakkablashtiradi. Banklar tomonidan bu kabi risklarni boshqarish ko'proq sifat tahlilini amalga oshirishni talab qiladi.

ESG-risklarni xalqaro amaliyotda integratsiya qilinishida quyidagi qiyinchiliklar yuzaga keladi:

- Qonunchilik sohasida umumiy qoidalarning mavjud emaslgi banklar o'z ESG-risklarini boshqarish jarayonida kelajakdagi o'zgarishlarni prognoz qilishda moslashuvchanlikka aohlohida e'tibor qaratishlarini talab qiladi;
- ESG sohasidagi risklar o'zaro hamda boshqa turdagi risklar bilan o'zaro aloqadorlikda bo'lgani sababli banklarda risklarni boshqarishning butun tizimiga o'zgartirishlar kiritilishi talab qilinadi;
- ESG sohasidagi risklar massshtabiga siyosiy qarashlar, ommaviy axborot vositalari hamda jamoatchilik fikri ham ta'sir ko'rsatgani sababli bunday risklarni boshqarishda moslashuvchanlik asosiy o'rinni egallaydi;
- ESG sohasidagi risklarni qoplash uchun kapitalga talablar bo'yicha normativ aktlarga majburiy talablar kiritilishi masalasi ko'rib chiqilishi lozim bo'ladi.

Banklar tomonidan ESG-risklarni to'g'ri boshqarish banklar mahsuloti nuqtai-nazaridan ham, moliyalashtirish nuqtai-nazaridan ham bank rentabelligini oshirishga xizmat qiladi. Oxirgi yillarda butun dunyoda anomal tabiat hodisalarining ko'payishi zamonaviy iqtisodiyotni izdan chiqaruvchi omillarni keltirib chiqara boshladi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti agar iqlim o'zgarishlari oqibatlarini yumshatish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmasa, 2100-yilga kelib global yalpi ichki mahsulot 12 % ga kamayishini prognoz qilgan. Butunjahon iqtisodiy forumining 2020-yildagi Global risklar bo'yicha dokladiga asosan, ekstremal ob-havo sharoitlari, iqlim o'zgarishini yumshatish va unga moslasha olmaslik hamda tabiiy ofatlar eng ko'p ehtimolli risklar hisoblanadi. Hujjatga asosan, bunday risklar firibgarlik riski va kiberhujumlar borasidagi global risklardan ko'ra ehtimolligi yuqori risklar qatoriga kiritilgan. Iqlim ta'siri riski yuqori ehtimolli risk hisoblangani sababli uni baholash zaruriyati yuzaga keladi.

Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq moliyaviy risk bank moliyaviy barqarorligiga quyidagi risklar vositasida ta'sir qiladi:

- Iqlim o'zgarishi bilan yuzaga keladigan jismoniy risklar;
- Past uglerodli yoqilg'iga o'tilishi bilan bog'liq risklar;
- Iqlimdagi o'zgarishlar sababli zarar ko'rgan subyektlarga kompensatsiyalar to'lab berilishi bilan bog'liq risklar.

Shu sababli iqlim o'zgarishi bilan bog'liq risklarni ssenar iqlim tahliliga kiritish lozim hisoblanadi.

ESG sohasidagi risklar bank amaliyotida qo'llanilishi bo'yicha xalqaro tajribani o'rganadigan bo'lsak, bu sohada Yevropa tajribasi e'tiborga molik. 2016-yilda Tizimli risklar bo'yicha Yevropa kengashi "Juda kech, juda kutilmaganda: Past uglerodli iqtisodiyotga o'tish va tizimli risk" nomli dokladni e'lon qiladi. Ushbu hujjatda uglerod stress-testi yuzaga kelgani, iqlim bilan bog'liq tadqiqotlar o'tkazilishi muhimligi ta'kidlanadi. Angliyada moliyaviy xizmatlarni tartibga soluvchi organ Prudensial tartibga solish boshqarmasi sug'urta tashkilotlari va banklar uchun Buyuk Britaniya moliyaviy tizimining iqlim risklariga qarshi tura olishini tekshirish maqsadida

sinov stress-testlari joriy qilinishini e'lon qilgan. 2020-yilda banklar uchun tadqiqot ssenariylari joriy qilingan. Iqlim risklarini modellashtirish 30 yil uchun amalga oshirilib, o'z ichiga uch xil ssenariyni oladi va siyosiy vaziyatlar tezligiga bog'liq (erta siyosat, kech siyosat, qo'shimcha siyosiy ssenariylarsiz).

2019-yilda Fransiya markaziy banki (Banque de France) banklar va sug'urta tashkilotlari uchun iqlim o'zgarishi bo'yicha stress-test o'tkazishni boshlaganini ma'lum qiladi. Ushbu tadqiqotlarda 2025, 2030 va 2040-yillar uchun ko'plab modellar shakllantirilgan. Ushbu tadqiqotlarda jismoniy risklar, o'tish jarayoni bilan bog'liq risklar turli geografik darajada ko'rib chiqilgan.

Niderlandiya markaziy banki (De Nederlandsche Bank) energiya uzatish riski bo'yicha stress-test amalga oshirib, niderland banklari, sug'urta tashkilotlari hamda pension fondlariga bunday risk ta'siri mavjudligini tasdiqlagan. Yevropa Markaziy banki raisi iqlim o'zgarishlari oqibatlarini global darajada yumshatishda markaziy banklarning o'rni muhimligini ta'kidlaydi.

Kanada markaziy banki 2019-yilda moliyaviy tizim tahlilida iqlim o'zgarishini iqtisodiyotning asosiy muammolaridan biri sifatida baholaydi. Bank tizimi barqarorligini baholashda iqlim o'zgsharishlari ta'sirini stress-test qo'llash orqali amalga oshirishni joriy qiladi.

AQSH markaziy bank Federal rezerv tizimi iqlim o'zgarishi pul-kredit siyosatini ishlab chiqishda qo'llanilishini belgilab qo'ygan.

Stress-test usuli yordamida tahlil qilish bankka iqlim risklari natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni prognoz qilishga yordam beradi. Banklar makroiqtisodiy va moliyaviy stress-testlashni iqlim komponenti bilan integratsiyalab, mavjud stress-test usulini qo'llashlari mumkin.

1-rasm: Iqlim bilan bog'liq stress-test bosqichlari

Yuqorida banklar tomonidan iqlim bilan bog'liq stress-testni amalga oshirishning zarur bosqichlari aks ettirilgan. Birinchi bosqichda portfel tahlilini amalga oshirish zarur bo'lib, bu tahlil mavjud aktivlar portfelini maxsus sektorlar bo'yicha taqsimlangan tahlilini amalga oshirishni ko'zda tutadi. Chunki aktivlar portfelining geografik taqsimlanishini baholash muhim hisoblanadi. Keyingi bosqichda ssenariy tanlanib, turli iqlim ssenariylarini modellashtirish uchun turli sohalarni iqtisodiyot bilan o'zaro aloqasini ifodalovchi ma'qul yo'nalish qabul qilinadi.

Stress-test mikrodarajada, ya'ni ma'lum bir bank misolida yoki makrodarajada to'liq bank tizimi uchun amalga oshirilishi mumkin. Bunday stress-testlarni amalga oshirish inqirozni boshqarishda samarali vosita bo'lib hisoblanadi. Makrotestlarning afzalligi shundaki, bunday stress-testlarni amalga oshirishda turli manfaatdor subyektlar, jumladan, banklar, nazorat organlari, markaziy bank, aholining turli pozitsiyalari hisobga olinadi. Makrotestlarda kredit portfeli sifatining hisobga olinmasligi kutilayotgan yo'qotishlarni qamrab ololmasligi ehtimolini yuzaga keltiradi.

Ushbu kamchiliklarni bartaraf qilish maqsadida tadqiqot jarayonida ssenariy tahlili asosida kredit riskini makrostresstestlashning markazlashmagan modelini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Model ikki blokni o'z ichiga oladi: makro va mikroiqtisodiy bloklar. Makroiqtisodiy blok alohida makroiqtisodiy o'zgaruvchilar orasida o'zaro aloqadorlikni baholash uchun muammoli davomli ssenariylardan iborat bo'ladi. Mikroiqtisodiy blok kreditlar sifatining makroiqtisodiy sharoitlarga sezuvchanligini dinamik ekonometrik modellar yordamida baholashga asoslanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, bank tizimi iqtisodiyotning yetakchi tarmog‘i ekanligini hisobga olgan holda, turli salbiy ta’sirlar hisobiga yuzaga keladigan inqiroz holatlarining oldini olish maqsadida samarali stress-testlar mexanizmidan foydalanish kerak.

Stress-test risklarni boshqarish vositasi sifatida, bozor, foiz stavkalari, valyuta almashuv kursi, kredit risklari, likvidlilik risklarining turli salbiy ssenariylarida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha ssenariylarda bank tizimining bunday risklarga chidamliligini tahlil qilishga yordam beradi. ESG-risklar bank risklari sohasida yangi yo‘nalish hisoblanib, mamlakat milliy bank tizimida bunday risklarni baholashning stress-test metodologiyasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga hamda iqlim o‘zgarishlarining salbiy ta’sirlari yuzaga kelishining oldini olishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Демченко, Л.В. Банковский надзор: модели и структурные особенности // Интеллект. Инновации. Инвестиции – 2016. – №11.
2. Э.С. Емельянова, В.А. Свадковский: “Стресс-тестирование ESG-рисков в международной надзорной практике”, Естественно-гуманитарные исследования. –№32(6), 2020.
3. Григорьева Кристина Владимировна, “Контрольно-аналитический инструментарий оценки рисков потери финансовой устойчивости банка”, диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Москва – 2022, стр.78-112.
4. Шарипова Н.Ҳ. “Банк тизимининг ривожланиш тенденциялари асосида банкларнинг молиявий барқарорлигини баҳолаш”, Scientific Journal of “International Finance & Accounting” Issue 3, June 2023. ISSN: 2181-1016.
5. Blashke W., Jones M., Majnoni G., Peria M. “Stress Testing of Financial Systems: An Overview of Issues, Methodologies and FSAP Experiences”. IMF Working Paper, 01/88, (2001).
6. Cihak M. “Introduction to Applied Stress Testing”, IMF Working Paper, 07/59, (2007).
7. Grigorain D., MeleckyM.,et al. “Stress Testing the Banking Sector of Tajikistan – Technical Note”. IMF-WB FSAP (2016).
8. N.Sharipova “The process of digital transformation in the activities of commercial banks and prospects for its application in Uzbekistan”/ International Finance and Accounting, 2020.

YASHIL IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA BANKLARDA EKOLOGIK VA IJTIMOIY RISKLARNI BAHOLASH VA BOSHQARISH TIZIMINI JORIY ETISHNING AHAMIYATI

Karimov Shamsiddin Akram o‘g‘li
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Raqobatni rivojlantirish va iste’molchilar huquqlarini himoya qilish qo‘mitasi yetakchi mutaxassisi, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada bugungi kunda global ekologik va ijtimoiy muammolarning yuzaga kelishi, ularning iqtisodiy oqibatlari, yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda ESG tizimining yaratilishi, banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va boshqarish zaruriyati keltirilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiyot, yashil iqtisodiyot, barqaror iqtisodiy rivojlanish, ESG, bank, ekologik risk, ijtimoiy risk, risklarni baholash va boshqarish.

Abstract: The article presents the emergence of global environmental and social problems today, their economic consequences, the creation of an ESG system in the development of a green economy, the need to assess and manage environmental and social risks in banks.

Key words: economy, green economy, sustainable economic development, ESG, banking, environmental risk, social risk, risk assessment and management.

Аннотация: В статье представлено возникновение сегодня глобальных экологических и социальных проблем, их экономические последствия, создание системы ESG в развитии зеленой экономики, необходимость оценки и управления экологическими и социальными рисками в банках.

Ключевые слова: экономика, зеленая экономика, устойчивое экономическое развитие, ESG, банковское дело, экологический риск, социальный риск, оценка и управление рисками.

KIRISH

Hozirgi dunyoda ekologik va ijtimoiy muammolar global miqyosda muammolarni keltirib chiqarmoqda. Aholining doimiy o‘sib borishi natijasida bugungi kunda insoniyatning tabiatga nisbatan ayovsiz munosabatda bo‘lishi tobora ortib bormoqda. Iqlim o‘zgarishi global moliyaviy tizim uchun jiddiy tizimli xavf-xatarlari yillar davomida tartibga soluvchi organlar va ekologlar tomonidan muntazam muhokama qilib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 62-moddasida “Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar” [1] deb belgilab qo‘yilgan. Shu bilan birgalikda, jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash bugungi kunda korporativ boshqaruv tizimining ham asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishi muammolariga qarshi turishda moliyaviy sektorning roliga global siyosat maydonida jiddiy e’tibor qaratilmoqda. Regulyatorlar butun dunyo bo‘ylab tijorat banklari bilan yashil moliyani yaxshilash uchun hamkorlik qilmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ekologik xavflarni boshqarish moliya institutlaridan tizimli va kompleks yondashuvni talab qiladi. Iqlim o‘zgarishi dunyoning ayrim qismlarini sug‘urta qilib bo‘lmaydigan qilib qo‘ymoqda, ekotizimlarning degradatsiyasi yoki qulashi ta’minot zanjirlarini buzmoqda, suvning ta’minlanmaganligi kompaniyalarga yopilgan aktivlar orqali ta’sir qilmoqda va havo ifloslanishi qarz xarajatlariga ta’sir qilmoqda.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lidagi global tendensiya moliya institutlari oldiga yangi vazifa – ekologik (E – ekologik), ijtimoiy (S – ijtimoiy) va boshqaruv (G – boshqaruv) mas’uliyati tamoyillariga yo‘naltirilgan biznes modelini qurish vazifasini qo‘ymoqda. Jumladan, yirik banklar bir necha yillardan buyon o‘zlarining kreditlash jarayonlariga ESG standartlarini faol ravishda kiritib, mijozlarni atrof-muhit va jamiyatga salbiy ta’sirini kamaytirishga undamoqda.

Bugungi kunda investorlar tegishli ekologik, ijtimoiy va boshqaruv (ESG) omillari bo‘yicha ishlash ularning uzoq muddatli rentabelligiga bevosita ta’sir qilishini tobora ko‘proq tushunadilar. Kompaniya va tashkilotlarning ko‘plab menejerlari va boshqaruv kengashlari atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv omillari ularning strategiyasini belgilashi kerakligini tushunishga kirishmoqda.

ESG tizimi iqtisodiyotda investitsiya qilish, korporativ boshqaruv, axborot oshkoraligi va raqobat ustunliklarini belgilashda muhim rol o‘ynamoqda. Kompaniyalar uchun ESG tamoyillariga rioya qilish barqaror rivojlanish uchun muhim ahamiyatga ega.

Angliyalik olim John Elkington “ESG – bu kompaniyalarning ekologik, ijtimoiy va boshqaruv oqibatlarini aks ettiruvchi uchta asosiy omildir. Ushbu omillar kompaniyalarning qariyb barcha faoliyat sohalarini qamrab oladi” [2] deya tariflagan.

Shuningdek, angliyalik olimlar ESG masalalarini quyidagicha izohlab otishgan.

Ekologik (Environmental) komponentlarda:

- iqlim o‘zgarishi, uglerod chiqindilari, havo, suv va yer ifloslanishi kabi ekologik muammolarga katta e’tibor qaratish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qaytadan ishlash va xavfsiz chiqindilarni boshqarish masalalarini o‘rganish;
- shuningdek, bioxilma-xillik, o‘rmonlar va dengizlarning muhofazasi, ekotizimlarni tiklash yechimlarini tavsiya qilmoqdalar.

Ijtimoiy (Social) komponentlar esa:

- inson huquqlari, adolat, teng imkoniyatlar, sog‘liq va xavfsizlikka alohida e’tibor qaratish;
- mahalliy hamjamiyatlar, xodimlar va iste’molchilarning farovonligi, turmush sifati bilan bog‘liq masalalarni o‘rganish;
- shuningdek, ta’lim, malaka oshirish, ijtimoiy himoya va ijtimoiy innovatsiyalarning ahamiyatini tahlil qilmoqdalar.

Boshqaruv (Governance) komponentida esa:

- kompaniyalardagi shaffof va javobgar boshqaruv tizimlarini o‘rganish;
- qonunchilik, siyosat hamda mahalliy va xalqaro me’yorlar doirasida kompaniyalarning faoliyatini tahlil qilish;
- shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurash, axloqiy xulq-atvor va mas’uliyatni oshirish choralari ustida ishlashmoqdalar.

Avstraliyalik olim K.Green ta’rifi esa “ESG - bu kompaniyalar faoliyatida ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv omillarini hisobga olish va baholash usuli. Ushbu yondashuv kompaniyalarning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga qaratilgan” [3].

Fransiyalik olim Edith Ginglinger esa “ESG - bu kompaniyalarning faoliyatidagi ma’naviy, axloqiy, ekologik va ijtimoiy ma’suliyat jihatlarini aks ettiruvchi tizimli yondashuv. Bu yondashuv kompaniyalarning barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi” [4].

Amerikalik olimlar Robert G. Eccles “ESG - bu kompaniyalarni baholash, tahlil qilish va tavsiya berish usuli. U kompaniyalarning ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv sifatlarini o‘rganadi va ularga asoslangan qarorlar qabul qilinishiga yordam beradi” [5] deb ta’riflab o‘tgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy bilishning iqtisodiy tahlil, mantiqiylik, ilmiy abstraksiyalash, guruhlash, qiyoslash va boshqa uslublaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda dunyo aholisining qariyb 91 foizi havo sifati JST tavsiya qilgan chegaralardan past bo‘lgan joylarda yashaydi. Havoni ifloslantiruvchi mayda dispersli zarralar ta’siri natijasida har yili 7 mln kishi halok bo‘ladi [6].

BMTning iqlim o‘zgarishi bo‘yicha hisobotiga ko‘ra, yer sharida oxirgi o‘n yillikda o‘rtacha harorat 1850–1900-yillardagi, ya’ni postindusrial davrdagi o‘rtacha haroratga nisbatan tselsiy bo‘yicha 1 darajadan ko‘proqqa oshgan.

Global haroratning oshib borishi oziq-ovqat va suv xavfsizligiga, inson salomatligiga, umuman jamiyat va iqtisodiyotga o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatmoqda.

Hozirgi kunda ekologik va ijtimoiy muammolar global miqyosda muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ham uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash uchun barqaror rivojlanishga katta e’tibor qaratilmoqda.

“Yashil” iqtisodiyot deganda ekologik xavf-xatarlarni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan barqaror rivojlanishga qaratilgan iqtisodiyot tushuniladi.

Insoniyat kelgusi o‘n yillikda iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning taqchilligi, bioxilma-xillikning yo‘qolib ketishi, ijtimoiy tengsizlikning oshib ketishi kabi juda dolzarb muammolarga duch kelishni boshladi. Ushbu tizimli global inqirozlarning barchasi o‘zaro bog‘liqligi ularni alohida-alohida hal etib bo‘lmasligi, shuningdek, an’anaviy iqtisodiy yondashuv ushbu muammolarning yechimiga qaratilgan ham ekologik, ham ijtimoiy maqsadlarning muvozanatini ta’minlay olmasligi ta’kidlanadi. An’anaviy iqtisodiy yondashuv ortiqcha iste’mol qo‘llab-quvvatlanishi, ijtimoiy qamrov sustlashishi hamda tabiiy resurslarning keskin kamayishiga olib kelsa, “yashil” iqtisodiy yondashuv bularni barchasini rad etib, ijtimoiy farovonlikni hamda ekologik barqarorlik muvozanatini ta’minlash uchun xizmat qiladi.

Yashil iqtisodiyot uzoq muddatli istiqbolga ega bo‘lib, jamiyatga qiymat yetkazib berish uchun resurslardan foydalanish usullariga e’tibor qaratadi. Bu faqatgina kam uglerodli yoqilg‘i manbalari foydalanishgina bo‘lmasdan, sayyoramizning ekologik resurslarini hurmat qilgan holda, bugungi va ertangi kun uchun insoniyatga boylik, barqarorlik va farovonlikni yaratish uchun resurslarning samaradorligi va yetarliligini qanday oshirish mumkinligidir. Bu farovonlikni yaxshilash bilan birga, ekologik xavf va resurslar tanqisligini sezilarli darajada kamaytirishni kafolatlaydigan modeldir.

Yashil iqtisodiyotda ish bilan bandlik va daromadning o‘sishi uglerod chiqindilari va ifloslanishini kamaytirish, energiya va resurslar samaradorligini oshirish, shuningdek, biologik xilma-xillik va ekotizim xizmatlarining yo‘qolishining oldini olish imkonini beruvchi iqtisodiy faoliyat, infratuzilma va aktivlarga davlat va xususiy investitsiyalarni jalb qilish orqali amalga oshiriladi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo‘yicha Dasturi (UNEP) yashil iqtisodiyotni “inson farovonligi va ijtimoiy tenglikni yaxshilash, shu bilan birga ekologik xavf va ekologik tanqislikni sezilarli darajada kamaytiradigan iqtisodiyot” deb ta’riflagan. Eng sodda ifoda bilan aytganda, yashil iqtisodiyotni uglerod darajasi past, resurslardan tejamkor va ijtimoiy jihatdan qamrab oluvchi iqtisodiyot sifatida tasavvur qilish mumkin.

Yashil iqtisodiy rivojlanishda banklarning o‘rni bor:

- **Moliyalashtirish.** Banklar yashil loyihalarni moliyalashtirishga hissa qo‘shish orqali yashil iqtisodiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlaydi. Qayta tiklanadigan energiya loyihalari, energiya samaradorligi investitsiyalari va chiqindilarni qayta ishlash loyihalari kabi yashil loyihalarni moliyalashtirish banklar portfelida muhim o‘ringa ega bo‘lib bormoqda. Banklar tegishli kredit mahsulotlari, arzon kreditlar yoki yashil loyihalarni moliyalashtirish uchun maxsus moliyalashtirish shartlarini taklif qilish orqali ushbu loyihalarni amalga oshirishga yordam beradi.
- **Barqarorlik.** Banklar kredit va investitsiya qarorlarida barqarorlik mezonlarini hisobga olgan holda yashil iqtisodiy rivojlanishga yordam beradi. Ular atrof-muhit va ijtimoiy ta’sirlarni baholaydi va yuqori barqarorlikka ega bo‘lgan loyihalarni moliyalashtiradi. Bu atrof-muhitga ta’sirni kamaytiradigan, energiya samaradorligini ta’minlaydigan va toza texnologiyalardan foydalanadigan loyihalarni qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga oladi. Ular, shuningdek, barqarorlik mezonlariga javob bermaydigan loyihalarni moliyalashtirishga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashadi.
- **Risklarni boshqarish.** Banklar atrof-muhit va iqlim o‘zgarishi xavfini baholash orqali o‘zlarining risklarni boshqarish strategiyalarini belgilaydilar. Yashil iqtisodiy rivojlanish ekologik xavflarni boshqarish va yashil moliyalashtirishni ko‘paytirishni talab qiladi. Banklar ekologik risklarni o‘zlarining moliyaviy ko‘rsatkichlariga ta’sir qiladigan tarzda baholaydilar va bu risklarga qarshi choralar ko‘radilar. Shu bilan birga, yashil loyihalar va barqaror investitsiyalarni moliyalashtirish riskni diversifikatsiya qilishi va portfelning diversifikatsiyasiga hissa qo‘shishi mumkin.
- **Innovatsiyalar va konsalting.** Banklar yashil iqtisodiy rivojlanishni rag‘batlantirish uchun innovatsiyalar va konsalting xizmatlarini taqdim etadilar. Ular innovatsion moliyaviy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish orqali yashil loyihalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Ular, shuningdek, kompaniyalar va mijozlarga barqarorlik bo‘yicha maslahat beradi. Bu atrof-muhit va ijtimoiy ta’sirlarni baholashda yordam berish, barqarorlik strategiyalarini yaratish va barqarorlik hisobotini o‘z ichiga oladi.

Banklar jamiyatning barqaror rivojlanishiga yo‘naltirilgan loyihalarga sarmoya kirituvchi asosiy institutlardan biri sifatida o‘z faoliyatida mavjud ekologik va ijtimoiy xatarlarni hisobga olishi shart.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lidagi global tendensiya banklar oldiga yangi vazifa – ekologik (E – ekologik), ijtimoiy (S – ijtimoiy) va boshqaruv (G – boshqaruv) mas’uliyati tamoyillariga yo‘naltirilgan biznes modelini qurish vazifasini qo‘ymoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-sonli Farmoni bilan Davlat dasturi qabul qilingan. Davlat dasturida Markaziy bankka ham aynan ekologik va ijtimoiy risklarni boshqarish bo‘yicha tegishli vazifalar yuklatilgan. Unga ko‘ra, “Yashil kreditlar”ni jalb qilish va moliya bozorini tartibga solishda ESG tamoyillarini joriy qilish [7] bo‘yicha tegishli topshiriq yuklatilgan.

Banklarning kredit portfellarini diagnostika qilish va dekarbonizatsiya bo‘yicha ustuvorliklarni aniqlash va ESG risklarini boshqarish uchun konsalting kompaniyalarini jalb qilish. Bunda:

- banklarning kredit va investitsion portfellarini “yashillashtirish”;
- xalqaro miqyosda banklarning mavqeyini oshirish;
- xalqaro moliya institutlari hamda Yashil iqlim jamg‘armasi orqali iqlimni moliyalashtirish imkoniyatlarini kengaytirish kabi bir qancha muhim ishlar amalga oshirilishi lozimligi belgilab qo‘yilgan.

Mamlakatimizda mavjud bo‘lgan Tijorat banklari bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi qonunlar, O‘zbekiston Respublikasining Uy-joy va Yer kodekslari, “Davlat ekologik ekspertizasi to‘g‘risida”gi nizom, shuningdek atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy siyosat sohasidagi xalqaro moliya institutlarining tavsiyalariga muvofiq ekologik va ijtimoiy risklarni baholash uchun tegishli majburiy talablarni qamrab olgan siyosatni ishlab chiqishi hamda amaliyotga joriy etishi mumkin.

Tijorat banklarida ekologik va ijtimoiy risklarni baholash bo‘yicha amaliyotni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishida Markaziy bankning ham o‘z o‘rni bor. Markaziy bank bevosita mamlakatdagi mavjud tijorat banklari faoliyatini tartibga solib turivchi organ hisoblanib, ularning faoliyatida majburiy tusdagi talablarni qo‘yish vakolatiga ham egadir. Tijorat banklari tomonidan yashil o‘sishni samarali rag‘batlantirish uchun markaziy bankning rivojlanishdagi roli muhim ahamiyatga ega.

Iqlim, tabiat va ifloslanish o‘rtasidagi murakkab aloqalar ko‘proq tadqiqot va istiqbolli tashkilotlar o‘rtasida hamkorlikni talab qiladi. Iqlim o‘zgarishini yakka holda hal qilish kengroq ekologik xavflarni hisobga olmaydi. Bioxilma-xillik va ekotizim salomatligini moliyaviy xavflarni baholashga integratsiyalash o‘zaro bog‘liq muammolarni yanada kengroq tushunish va boshqarishni ta’minlaydi.

2024-yilda Davosda bo‘lib o‘tgan Jahon iqtisodiy forumi yig‘ilishida UNEP FI yangi Risk markazi tashkil etishini e’lon qildi. Bu moliyaviy institutlar uchun iqlim, tabiat va boshqa barqarorlik xatarlarini boshqarish va uch tomonlama sayyora inqirozini hal qilish uchun integratsiyalashgan yechimlar va resurslarni taklif qilish uchun yagona oyna bo‘ladi.

Moliya sektori misli ko‘rilmagan muammolarga duch kelmoqda, natijada risklarni boshqarishning yangi usullarini talab qilmoqda. Iqlim o‘zgarishi, tabiatning tanazzulga uchrashi va ijtimoiy muammolar bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan barqarorlik xavflarining tobora murakkablashib borayotgan hududi moliyaviy institutlardan yangi tajriba va ko‘nikmalarni rivojlantirishni talab qiladigan muammolardan biridir. UNEP FI Risk markazi UNEP FI a’zolariga ushbu yangi xavflarni kompleks tarzda hal qilish uchun zarur bo‘lgan yechimlarni taqdim etadi, bu ularga o‘z institutlarining xavflarni baholash va oshkor qilish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi va xavf bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha ekspertlar, tartibga soluvchi tashkilotlar va soha vakillari bilan hamkorlik qilish imkoniyatini beradi.

Tijorat banklari faoliyatida ekologik risklar deganda loyihalar natijasida landshaft, atmosfera, tuproq, suv, flora yoki har qanday ifloslanishni, shuningdek vaqtinchalik yoki umuman ekologik resurslarni yo‘qotishlarni tushinishimiz mumkin.

Ijtimoiy xavflar esa mehnat standartlarini va bandlik sharoitlari buzilishiga, mahalliy aholiga, shu jumladan salomatlik, xavfsizlik, gender tengligi, mahalliy xalqlar va madaniy meros obyektlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, odamlarning turmush tarziga yektazishi mumkin bo‘lgan zararlar, loyiha natijasida aholining zaif qatlam guruhlar va jinslarga salbiy ta’sir qilishi va boshqalar bilan bog‘liq muammolardir.

Banklar ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarishning bir qancha muhim sabablari bor:

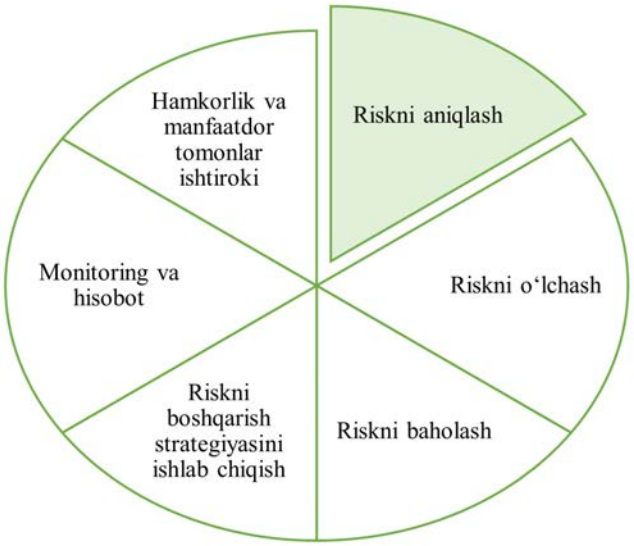
- **Moliyaviy samaradorlik va obro‘** – ekologik va ijtimoiy xavflar moliyaviy natijalar va obro‘ga ta’sir qilishi mumkin. Misol uchun, agar bank atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalariga rioya qilmaydigan kompaniyalar yoki sohalarga sarmoya kiritsa, bu investitsiyalar iqlim o‘zgarishi yoki tabiiy resurslarning kamayishi kabi ekologik xavflarga duch kelishi mumkin. Bu moliyaviy yo‘qotishlarga va obro‘ga putur etkazishi mumkin.

- **Mijozlarning talablari va ishonchi** – bugungi kunda mijozlar nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarga, balki banklarning ekologik va ijtimoiy mas’uliyatlariga ham e’tibor berishmoqda. Barqarorlik va ijtimoiy ta’sir muhim mijozlar tanloviga aylandi. Atrof-muhit va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarish orqali banklar o‘z mijozlarining umidlarini qondirishi va raqobatdosh ustunlikka ega bo‘lishi mumkin.
- **Tartibga solish va qonunlarga rioya qilish** – ko‘pgina mamlakatlarda ekologik va ijtimoiy muammolarni tartibga soluvchi huquqiy norma va qoidalar mavjud. Banklar ushbu qoidalarga rioya qilishlari va ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash, hisobot berish va boshqarish uchun zarur choralarni ko‘rishlari kerak. Aks holda, ular qonuniy jazoga tortilishi mumkin.
- **Uzoq muddatli barqarorlik** – banklar uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlash uchun ekologik va ijtimoiy xavflarni baholashlari kerak. Barqaror moliyaviy tizim tabiiy resurslardan samarali foydalanish orqali ekologik va ijtimoiy manfaatlarni ta’minlashi kerak. Banklar uchun uzoq muddatli muvaffaqiyat va barqaror o‘sish uchun ushbu risklarni boshqarish muhimdir.

Banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va boshqarishning sabablari	Moliyaviy samaradorlik va obro‘
	Mijozlarning talablari va ishonchi
	Tartibga solish va qonunlarga rioya qilish
	Uzoq muddatli barqarorlik.

1-rasm: Banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va boshqarishning eng muhim sabablari

Shunday ekan, ekologik va ijtimoiy xatarlarni baholash va boshqarish banklar uchun o‘z moliyaviy ko‘rsatkichlarini saqlab qolish, mijozlarning talablarini qondirish, qonun hujjatlariga rioya qilish va ularning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

2-rasm: Banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash bosqichlari

Bugungi kunda umulashtirilgan ma’lumotlar asosida banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash uchun quyidagi bosqichlarni bajarish mumkin:

- **Riskni aniqlash:** Bank ekologik va ijtimoiy xavflardan xabardor bo‘lishi va ularni aniqlashi kerak. Ushbu xavflar iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning tugashi, suv resurslarini boshqarish, atrof-muhitning ifloslanishi va inson huquqlarining buzilishi kabi omillarni o‘z ichiga olishi mumkin.
- **Riskni o‘lchash:** aniqlangan xavflarning jiddiyligi va ta’sirini o‘lchash kerak. Bunga xavfning moliyaviy tomoni, mumkin bo‘lgan xarajatlar, obro‘-eətiborni yo‘qotish va mijozlar talablari kiradi. Risklarni o‘lchash banklarga xavflarning kattaligi va ustuvorliklarini aniqlashga yordam beradi.

- **Riskni baholash:** xavflarni ularning ehtimoli va ta'sirini baholash orqali ustuvorlik qilish muhimdir. Bu moliyaviy natijalarga, obro'ga, mijozlarga va manfaatdor tomonlarga xavflarning ta'sirini tushunishni o'z ichiga oladi. Xatarlarni baholash bankka qayerda ko'proq harakat qilish kerakligini aniqlashga yordam beradi.
- **Riskni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish:** Banklar aniqlangan risklar bilan kurashish strategiyalarini ishlab chiqishlari kerak. Ushbu strategiyalar atrof-muhit va ijtimoiy mas'uliyat siyosatini belgilash, barqarorlik mezonlari asosida kredit va investitsiya siyosatini qabul qilish, xavfli aktivlarni kamaytirish yoki o'zgartirish, atrof-muhit samaradorligi va qayta tiklanadigan energiya loyihalariga sarmoya kiritishni o'z ichiga olishi mumkin.
- **Monitoring va hisobot:** Banklar risklarni boshqarish strategiyalarining samaradorligini kuzatib borishlari va muntazam ravishda hisobot berishlari kerak. Bu atrof-muhit va ijtimoiy samaradorlik ko'rsatkichlarini kuzatish, barqarorlik hisobotlarini tayyorlash va manfaatdor tomonlar bilan shaffoflikni ta'minlashni o'z ichiga oladi. Monitoring va hisobot berish jarayoni banklarga o'z taraqqiyotini baholashga va risklarni bartaraf etish bo'yicha strategiyalarini yangilashga yordam beradi.
- **Hamkorlik va manfaatdor tomonlar ishtiroki:** Banklar manfaatdor tomonlar bilan hamkorlik qilishlari va ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarishda ularning fikrlarini hisobga olishlari kerak. Nodavlat notijorat tashkilotlari, mijozlar, tartibga soluvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar banklarga xatarlarni yaxshiroq tushunishga va samaraliroq yechimlarni yaratishga yordam berishi mumkin.

Ushbu qadamlar banklarga ekologik va ijtimoiy xavflarni samarali baholash va boshqarishga yordam beradi. Har bir bank ushbu bosqichlarni o'ziga xos ehtiyojlari va strategiyalariga muvofiq amalga oshirishi va ishlab chiqishi mumkin.

Ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va boshqarishda birinchi qadamni qo'ygan banklarning ba'zilari quyidagilardan iborat:

- HSBC (Gongkong va Shanxay bank korporatsiyasining qisqartmasi) – ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarish bo'yicha yetakchi bank hisoblanadi. 2004-yilda "Yashil qurilish" siyosatini qabul qilgan HSBC barqarorlik mezonlariga asoslangan kredit siyosatini ishlab chiqdi. Shuningdek, u yashil moliyalashtirish, qayta tiklanadigan energiya loyihalari va barqarorlik bilan bog'liq maslahat xizmatlarini taqdim etadi.
- Banco Santander Banki (Ispaniya) – ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarishda faol rol o'ynaydi. Bank barqarorlik siyosatini va ekologik xavflarni baholashni o'rnatdi. Shuningdek, u qayta tiklanadigan energiya loyihalarini moliyalashtiradi va energiya samaradorligiga investitsiyalarni rag'batlantiradi.
- Standard Chartered – ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarish uchun turli strategiyalarni qabul qilgan. Bank barqarorlik mezonlari asosida kredit va investitsiya siyosatini amalga oshiradi va ekologik xavflarga qarshi choralar ko'radi. Shuningdek, u energiya samaradorligi, qayta tiklanadigan energiya va ekologik loyihalarni moliyalashtiradi.
- BNP Paribas – ekologik va ijtimoiy xavflarga sezgir bo'lgan bankdir. Bank barqarorlik mezonlari asosida kredit va investitsiya siyosatini qabul qildi. Shuningdek, u yashil moliyalashtirish, iqlim o'zgarishi loyihalari va barqarorlik bilan bog'liq maslahat xizmatlarini taqdim etadi.
- ING Bank (Niderlandiya) – ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va boshqarish uchun turli strategiyalarni amalga oshiradi. Bank barqarorlik mezonlarini hisobga oladigan kredit va investitsiya siyosatini qabul qildi va barqarorlik bilan bog'liq maslahat xizmatlarini taqdim etadi. Bundan tashqari, u yashil loyihalarni moliyalashtirishga qaratilgan.

Ushbu banklar ekologik va ijtimoiy xavflarni baholash va yashil iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash uchun turli siyosat va strategiyalarni qabul qildilar. Biroq, har bir bankning o'ziga xos strategiyasi va siyosati bor va bu banklar faqat misol sifatida keltirilgan.

Mamlakatimizda mavjud bo'lgan Tijorat banklari bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi qonunlar, O'zbekiston Respublikasining Uy-joy va Yer kodekslari, "Davlat ekologik ekspertizasi to'g'risida"gi nizom, shuningdek atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy siyosat sohasidagi xalqaro moliya institutlarining tavsiyalariga muvofiq ekologik va ijtimoiy risklarni baholash uchun tegishli majburiy talablarni qamrab olgan siyosatni ishlab chiqishi hamda amaliyotga joriy etishi mumkin.

Bugungi kunda mamlakatimizdagi bir nechta banklarda ekologik va ijtimoiy risklarni baholash tizimi mavjud bo‘lib, ular soni ko‘payib bormoqda. “O‘zbekiston sanoat-qurilish banki” aksiyadorlik tijorat banki, “Ipoteka-bank” aksiyadorlik tijorat ipoteka banki, “Turonbank” aksiyadorlik tijorat banki shular jumlasidandir.

Bugungi kunda mamlakatimiz bank tizimida “yashillashtirish” bo‘yicha bir qancha ishlar olib borilmoqda. Birgina “O‘zsanoatqurilishbank” ATB misolida ko‘rib o‘tadigan bo‘lsak “yashil kredit” bo‘yicha tegishli ishlar amalga oshirilmoqda.

Yashil kredit – bu yangi yoki mavjud “yashil” loyihalarni to‘liq yoki qisman moliyalashtirish uchun taqdim etiladigan har qanday kredit vositalariga aytiladi.

“Yashil” loyihalarni bir qancha toifalarga ajratish mumkin:

3-rasm: “O‘zsanoatqurilishbank” ATBda ajratiladigan “yashil” loyihalar toifalanishi

1. Qayta tiklanadigan energiyaga bog‘liq loyihalar:
- kichik gidroelektrostansiyalar;
- shamol trubinalari;
- quyos batareya(panel)lari;
- geotermik energiyadan foydalaniladigan loyihalar;
- bionergerika loyihalari.

2. Energiyasamaradorlik bilan bog‘liq loyihalar:
- birlamchi va/yoki oxirgi elektr eneriya sarfini va/yoki yoqilg‘ining oxirgi iste’molini kamaytiradigan uskunalar, tizimlar va jarayonlarga investitsiyalar;
- energiya sarfini yoki issiqxona gazlari chiqindilarini dastlabki darajadan 20 foiz yoki undan ko‘proq kamaytirilishini ta’minlaydigan investitsiyalar;
- shahar transporti loyihalarida energiyasamaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar;
- energiyasamaradorligi va/yoki issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish uchun komponenetlar, uskunalar va insfratuzilmani ishlab chiqarish;
- mavjud uskunalarni o‘xshash energiya tejaydigan uskunalar bilan almashtirish;
- mavjud uskunani katta quvvatga uskunalar bilan almashtirish (bir birlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan energiya sarfi yoki issiqxona gazlari chiqindisi dastlabki darajadan 20 foiz yoki undan ko‘proq kamaytirilishi sharti asosida) va boshqalar.

3. Atrof-muhit ifloslainishining oldini olish va chiqindilarni qayta ishlashga oid loyihalar:
- chiqindilarni yig‘ish, qayta ishlash va boshqarish;
- atmosferaga chiqadigan emissiyalarni kamaytirish;
- issiqxona gazlarini boshqarish;
- tuproqni tiklash;
- ifloshlanishning oldini olish va kamaytirish;
- boshqalar.

4. Ekologik toza transport bilan bog‘liq loyihalar:
- elektromobil transport vositalarini ishlab chiqarish va ularga texnik xizmat ko‘rsatish;
- elektr / jamoat / temir yo‘l / dvigatelsiz transport;

- ekologik toza transport vositalari uchun infratuzilma yaratish va boshqalar.

5. Iqlim o‘zgarishiga moslashish bilan bog‘liq loyihalar:

- suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga (suv iste’molini kamaytiradigan va/yoki suvdan foydalanishni yaxshilaydigan materiallar, uskunalar, moslamalar va texnologiyalarga) investitsiyalar;
- tabiiy va yer resurslaridan samarali foydalanish boshqaruviga (toproq eroziyasini kamaytiradigan materiallar, uskunalar, moslamalar va texnologiyalarga) investitsiyalar;
- yer usti va yer osti hamda bilogik xilma-xillikni saqlash va boshqalar.

6. Boshqa “yashil” loyihalar:

- “yashil” binolarni qurish va mavjud binolarni modernizatsiya qilish;
- mavjud binolarni takomillashtirish (binoning energiya samaradorligi yashash maydonibirligiga kamida 20 foizga yaxshilanishi sharti asosida);
- ekologik samarador mahsulotlar, ishlab chiqarish texnologiyalari va jarayonlariga investitsiyalar;
- LED yoritgichlarini ishlab chiqarish va yig‘ish;
- sensorli avtomatik o‘chirgichlarni yig‘ish;
- energiyasamarador yoritish yoki uskunalarni o‘rnatish va boshqalar.

“O‘zsanoatqurilishbank” o‘z faoliyatida “yashil” iqtisodiyotni moliyalashtirish va xavflarni boshqarish mexanizmlarini joriy qilgan birinchi banklardan biridir. So‘nggi uch yilda bankning “yashil” kredit portfeli summasi 567 mln dollarga yetkazilib, 6 763 ta “yashil” ish o‘rinlari yaratilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo‘lsak, bugungi kunda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish dunyoning barcha mamlakatlarida eng muhim ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanib bormoqda.

Mamlakatimizda “yashil” iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida respublikada eksport faoliyatini rivojlantirishni ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishga qayta yo‘naltirish uchun sharoitlar yaratish zarur. Shu bilan birgalikda, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari energiya samaradorligini oshirish, energiya resurslari iste’molini diversifikatsiyalash va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish, iqlim o‘zgarishi oqibatlariga moslashish va ularni yumshatish, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy ekotizimlarni asrash, “yashil” iqtisodiyotni qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy va nomoliyaviy mexanizmlarini ishlab chiqish lozim.

Tijorat banklari esa barcha tarmoq va sohalarga kirib borganligini hisobga olsak, ularning yashil iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni juda muhimdir. Banklar yashil iqtisodiyotni rivojlantiribgina qolmasda, ekologik va ijtimoiy risklarni baholash va ularni boshqarish orqali o‘z ta’sirini ko‘rsata oladi. Shu sababli, bugungi kunda mavjud barcha tijorat banklarida ESG tizimni yo‘lga qo‘yish va soha mutahassislarini to‘g‘ri tanlash eng muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2023-yil.
2. John Elkington, Green Swans: The Coming Boom in Regenerative Capitalism, 2020.
3. Armstrong, J. Scott, and Kesten C. Green. “Effects of corporate social responsibility and irresponsibility, 04009 (2023) ICREE 2023 E3S Web of Conferences 424.
4. European Corporate Governance Institute – Finance Working Paper No. 737/2021 Université Paris-Dauphine Research Paper No. 3327185.
5. Robert G. Eccles, Ph.D. Mirtha D. Kastrapeli “The Investing Enlightenmen”, How Principle and Pragmatism Can Create Sustainable Value through ESG?
6. Sergey Voronin, “Iqtisodiy sharh” jurnali №2/2024.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi “O‘zbekiston - 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-sonli Farmoni.
8. www.cbu.uz
9. www.lex.uz
10. www.sqb.uz
11. https://unece.org/green-economy-3 - Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi rasmiy veb sayti.

QIMMATLI QOG‘OZLARNI QIYMATINI BAHOLASH USULLARI VA MODELLARI

Botirxo‘ja Aziza Faxmuddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada qimmatli qog‘ozlarni qiymatini baholash usullari va modellari bo‘yicha dunyoning yetakchi olimlari fikrlari o‘rganilgan, qimmatli qog‘ozlarni baholashning asosiy maqsadlari keltirilgan, atsiyadorlik jamiyatlari fundamental (real bozor) qiymatini shakllanishiga ta’sir etuvchi moliyaviy omillar hamda modellari tahlili qilingan, qimmatli qog‘ozlarni qiymatini baholash usullari va modellari bo‘yicha xulosa va takliflar ishlab chiqilgan hamda mamlakatimizda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Qimmatli qog‘ozlar, aksiya, obligatsiya, emissiya kapitali qiymati, investitsiya, resurs, korxona.

Abstract: The article discusses the opinions of the world’s leading scientists on methods and models for valuing shares, presents the main goals of valuing shares, and analyzes financial factors and models that influence the formation of the fundamental (real market) value of joint-stock companies. Conclusions were drawn about methods and models for stock valuation, and proposals and recommendations were developed for use in our country.

Key words: Securities, stock, bond, issue capital value, investment, resource, enterprise.

Аннотация: В статье рассматриваются мнения ведущих ученых мира о методах и моделях оценки акций, представлены основные цели оценки акций, анализируются финансовые факторы и модели, влияющие на формирование фундаментальной (реальной рыночной) стоимости акционерных обществ. сделаны выводы о методах и моделях оценки акций, разработаны предложения и рекомендации для применения в нашей стране.

Ключевые слова: Ценные бумаги, акции, облигации, капитальная стоимость выпуска, инвестиции, ресурсы, предприятие.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishida muhim bo‘lgan tarmoqlar va sohalarga e’tibor qaratilsa, aksariyat rivojlangan va jadal rivojlanayotgan mamlakatlarda moliya bozori, xususan, qimmatli qog‘ozlar bozorining o‘rni muhim ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Mamlakatimizda ham qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish, xususan, “qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish bo‘yicha vakolatli organning moliya bozorining zamonaviy vositalarini joriy qilinishdagi rolini kuchaytirish, qimmatli qog‘ozlarni dastlabki va qo‘shimcha emissiya qilishni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibini soddalashtirish” kabi masalalar inobatga olinmoqda. Qimmatli qog‘ozlar bozorida eng asosiy instrument sifatida aksiyalar e’tirof etilishini inobatga olgan holda aytishimiz mumkinki, aksiyalarning qiymatini baholash qimmatli qog‘ozlar bozori bilan bir qatorda baholash faoliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida qimmatli qog‘ozlarni qiymatini baholash usullari va modellari bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Ulardan, V.V.Rossoxin tomonidan “qimmatli qog‘ozlar va investitsiya loyihalari qiymatini baholash usullari tahlil qilinadi, investitsiya kompaniyalari tahlilchilari aksiyalarning adolatli qiymatini aniqlashda qo‘llaniladigan uchta asosiy usulni aniqlaydilar: diskontlangan pul oqimlari, opsion usuli va bozor analoglari usuli (qiyosiy)” [1].

Abdikarimova Dinara Rustamxanovna tomonidan “Aksiyalar qiymatini baholash amaliyotini tahlil qilishda turli iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari va yondashuvlari muhokama qilingan. Shuningdek, xalqaro amaliyotda aksiyalar qiymatini baholashda qo‘llaniladigan usullar va modellar, yuqori baholangan kompaniyalar aksiyalari

tahlili, qolaversa, aksiyalar qiymatini baholashda SWOT tahlili tadqiq qilingan hamda ular asosida xulosa va takliflar ishlab chiqilgan" [2].

M.Eshovning fikriga ko'ra, "korxonaning ichki qiymatini aniqlashda qarz kapitali qiymatiga e'tibor qaratish lozim. Chunki, qarz kapitali ichki qiymatga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladi. Shu boisdan, qarz kapital qiymatini baholashda aksiyadorlik jamiyatlarining rentabellik ko'rsatkichlarini ham inobatga olish lozim, deb ta'kidlagan" [3].

Shuningdek, D.Linter va J.Tobin tomonidan "aktivlarni baholash nazariyasini yanada kengaytirib, portfeldagi risklarni portfel shaklida birlashtirib, risk va aktivlar muvozanatiga erishishning turli xil xususiyatlarini rivojlantirgan. Xususan, "risk uchun mukofotlar" salbiy (ijobiy) bo'lgan taqdirda ham qisqa muddatda qimmatli qog'ozlarning oqilona portfelini ushlab turish mumkinligini isbotlab berdi. Qimmatli qog'ozlardan kutilayotgan daromadlarning turli xil kombinatsiyalarini va ularning standart chetlanishini, dispersiya va kovariatsiyalarining matematik ifodasini (ceteris paribus) boshqa omillar o'zgarmagan holdaligini ko'rsatib, uni befarqlik funksiyasida tasvirlab, kutilayotgan daromadga risk ko'rsatkichlari bog'liqligini isbotlab berganlar" [4].

R.Benz [5] esa "Nyu-York fond birjasidagi oddiy aksiyalarning umumiy bozor qiymat, ya'ni bozor kapitalizatsiyasi va o'sha aksiyalarning riski o'zgarishidan olingan daromad o'rtasida bog'liqlik borligini ko'rsatib berdi. U kichik kompaniyalarning aksiyalari riski o'zgarishidan olingan daromad yirik kompaniyalar aksiyalarining riski o'zgarishidan olingan daromadiga qaraganda nisbatan yuqori ekanligini asoslab bergan. Shuningdek, kompaniyaning yirik yoki kichikligi kutilayotgan daromadga ta'sir qilishi U.Sharpning aktivlarni baholash modelida inobatga olinmaganligini ta'kidlagan. Shu bilan birga, o'rta kompaniya va yirik kompaniyalar o'rtasidagi aksiyalardan olingan daromad deyarli bir xil bo'lgan paytda kichik kompaniyalar aksiyalaridan olingan daromad ularning bozor kapitalizatsiyasiga ta'sir qilishini ko'rsatib berdi".

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qimmatli qog'ozlarni qiymatini baholash usullari va modellari bo'yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma'lumotlarni to'plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Qimmatli qog'ozlar moddiy shakldagi tovarlar emas, ularning qiymati uning egasiga tegishli bo'lgan huquqlarning qiymati bilan belgilanadi;

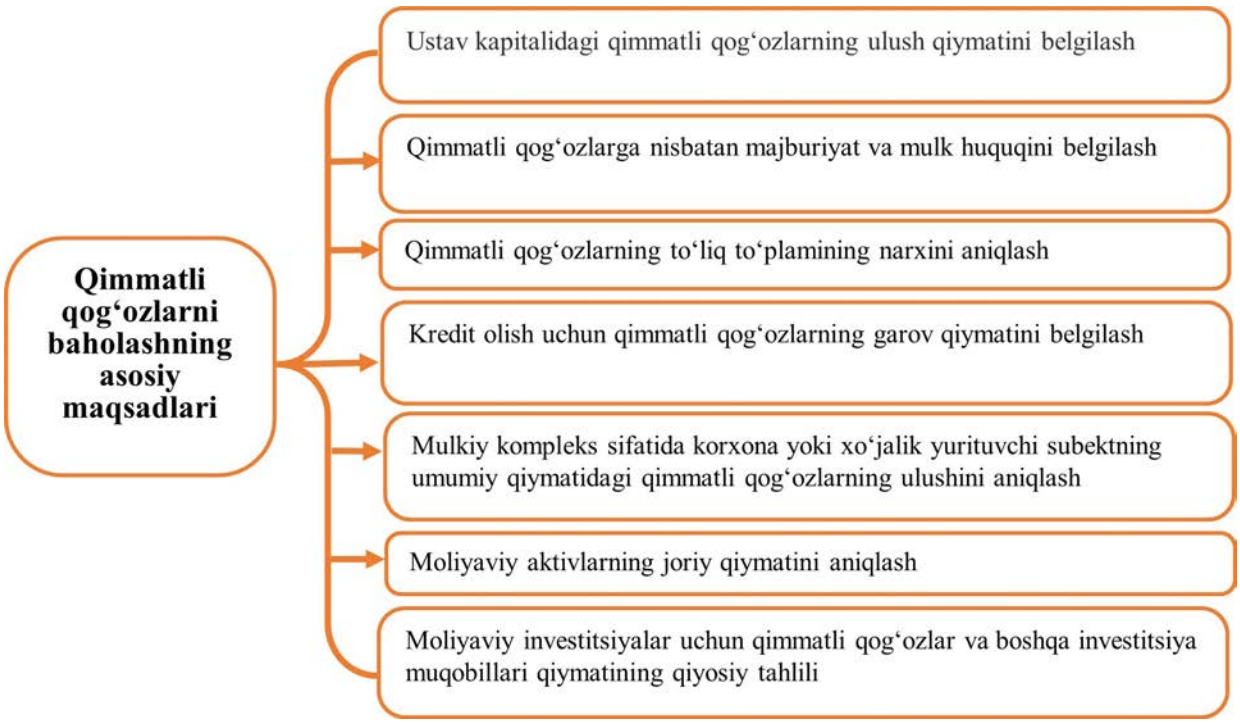
Qimmatli qog'ozning qiymati uning narxiga ekvivalent emas, chunki qiymat hisoblab chiqilgan va professional baholovchining fikrini bildiradi va narx bitimning belgilangan muddatini bildiradi. Biroq, narx qiymatning pul ifodasi hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirishga sarflangan mablag'lar miqdori sifatida emissiya bo'yicha aniqlanadi; sotib olinganda, kelajakdagi muomaladan olinadigan taxminiy daromad sifatida; va konvertatsiya qilinganda, almashtirish narxiga asoslanadi.

Qimmatli qog'ozlar korxona moliyaviy aktivlari va majburiyatlarining alohida shaklidir. Ushbu investitsiyalarni baholash nafaqat qimmatli qog'ozlarning bozor qiymatini, balki ularning investitsiya salohiyatini aniqlash imkonini beradi. Ko'pincha qimmatli qog'ozlar quyidagi hollarda baholanadi:

- Qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki sotish bo'yicha bitimlar tuzishdan oldin.
- Qimmatli qog'ozlarni tashkilotning asosiy kapitaliga kiritish tartibini rasmiylashtirish.
- Mavjud qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan kredit olish uchun ariza berishdan oldin korxona yoki jismoniy shaxsning aktivlari qiymatini aniqlash.
- Agar korxona yoki korxonaning bozor qiymatini, shuningdek, tashkilotning aktivlarini aniqlash zarur bo'lsa.

Hozirgi vaqtda qimmatli qog'ozlar narxining ko'p sonli turlari mavjud. Qimmatli qog'ozlarni baholashda tegishli birja bitimi uchun qiymatning u yoki bu turi hisoblanadi. Har bir turdagi xarajatlarni hisoblash uchun maxsus usullar ishlab chiqilgan. Odatda, bir xil qimmatli qog'ozlar hajmi jihatidan farq qiladigan va sezilarli darajada farq qiladigan bir necha turdagi qiymatlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, qimmatli qog'ozning investitsiya qiymati investitsiya qiymatidan bir necha baravar yuqori bo'lishi mumkin va ayirboshlash qiymati nominal qiymatdan ko'p marta yuqoriga va pastga farq qilishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarning bir xil paketi uchun bir necha turdagi qiymatlarni aniqlash ularni boshqarishning optimal usulini tanlashga yordam beradi.

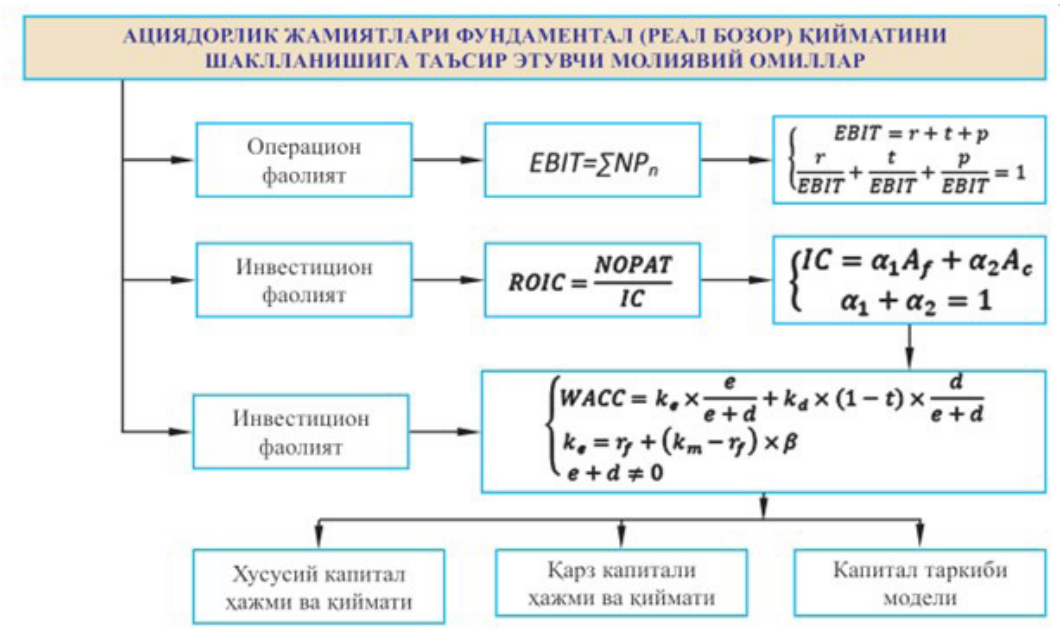
Qimmatli qog'ozlarni baholash emitent, xaridor, investor yoki professional bozor ishtirokchisining turli vazifalari bilan bog'liq. Baholash asosida qimmatli qog'ozlar bozori va korxona (korxona)ning ishlab chiqarish hayotida muayyan iqtisodiy, boshqaruv va investitsiya qarorlari qabul qilinadi.

1-rasm: Qimmatli qog‘ozlarni baholashning asosiy maqsadlari[1]

Ko‘pgina hollarda, qimmatli qog‘ozlarni baholash korxonani yoki biznesni baholashdan ajralmasdir, ammo tashkilot ustav kapitalining besh foizidan kamini tashkil etadigan kichik aksiyalarni baholash zarur bo‘lgan holatlar mavjud. bu holda alohida baholash amalga oshirilishi mumkin va protsedura juda soddalashtirilgan.

Qimmatli qog‘ozlar narxiga biznesning turli sohalarida, investorlar va qimmatli qog‘ozlarning o‘zida yotgan bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Qimmatli qog‘ozlar qiymatining o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar orasida quyidagi guruhlar ajratiladi:

2-rasm: Atsiyadorlik jamiyatlari fundamental (real bozor) qiymatini shakllanishiga ta’sir etuvchi moliyaviy omillar [7]

- Qimmatli qog‘ozlar bozoriga bevosita bog‘liq bo‘lmagan tashqi omillar – inflyatsiya, iqtisodiy va siyosiy inqirozlar, tabiiy ofatlar va boshqalar.

1 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

- Qimmatli qog‘ozlar bozorining ichki omillari – raqobat, talab va taklif muvozanati.
- Mikroiqtisodiy omillar – rivojlanish yo‘nalishi va uning bozor segmentlari va mintaqaviy fond bozorlariga nisbatan o‘ziga xos darajasi.
- Makroiqtisodiy omillar – davlat siyosati, iqtisodiy rivojlanishning umumiy vektori, davlat va jahon institutlarining o‘ziga xos harakatlari.
- Obyektiv omillar – qimmatli qog‘ozning investitsion jozibadorligining pasayishi yoki oshishining uning qiymatiga ta’siri.
- Subektiv omillar qimmatli qog‘ozlar emitentining yoki uning sheriklarining harakatlari bilan belgilanadi.
- Investitsion risk ko‘rsatkichiga qarab kutilgan, mumkin bo‘lgan va tasodifiy omillar.

Ro‘yxatda keltirilgan omillarga qo‘shimcha ravishda, qimmatli qog‘ozlarning qiymatiga emissiya xarajatlari, egasining o‘zgarishi bilan bog‘liq xarajatlar, investitsiya yo‘qotishlari yoki investitsiya foydalari sezilarli darajada ta’sir qiladi, ular qimmatli qog‘ozlarni professional baholashda albatta hisobga olinadi.

Qimmatli qog‘ozlar turlarining xilma-xilligi, shuningdek, qiymat turlarining ta’sirchan ro‘yxati turli xil baholash usullarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Qimmatli qog‘ozlar qiymatining ishonchli qiymatini olish uchun ular bir nechta usullardan - statistik, analitik, ekspert, me’yoriy-parametrik, indeks va balansdan, shuningdek, prognozlash va modellashtirish usullaridan foydalanadilar.

P/E koeffitsiyent aksiyalarning bozor bahosini bir aksiyadagi yillik daromadiga nisbatiga teng bo‘lgan moliyaviy ko‘rsatkich hisoblanadi va quyidagicha topiladi:

$$P/E = P/EPS$$

Bu yerda P – aksiyaning bozor bahosi, EPS = (sof foyda − har bir aksiyaga to‘langan dividend) aksiyalar soni Ushbu ko‘rsatkich aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion jozibadorligini qiyosiy baholashda foydalaniladigan asosiy ko‘rsatkichlardan biridir. Koeffitsiyentning kichik qiymati shuni ko‘rsatadiki, kompaniyaning foydasi bozorda ushbu koeffitsiyent kattaroq bo‘lgan boshqa kompaniyaning foydasidan arzonroq baholanadi. Koeffitsiyentning sezilarli kamchiligi sifatida, uning buxgalteriya hisobotida zarar aks ettirilgan kompaniyaiga nisbatan ko‘llash mumkin emasligidir, chunki bunda kompaniyaning qiymati manfiy bo‘ladi. Koeffitsiyentning optimal darajasi 12-15 oralig‘ida bo‘lishi lozim. P/E – koeffitsiyent aksiyalarni daromadligini taqqoslama tahlil qilish imkoniyatini beradi. Mazkur koeffitsiyentini quyidagi me’yorlar bilan izohlanadi. Agar Agar 10 < P/E < 17 bo‘lsa, aksiyalarning bozor qiymati adolatli baholanganligi ko‘rsatadi.

Xususan, aksiyayning bozor qiymati arzon ham emas, qimmat ham emasligini ko‘rsatadi .

Agar 17 < P/E < 25 бўлса, акциядорлик жамиятларининг бозор қиймати юқори баҳоланган бўлиб, охирги йилларда соф фойдани ўсганлигини кўрсатади. Акциядорлик жамиятларининг акцияларини бозор қиймати ўсиши мумкинлиги кутилмоқда.

Arap P/E >25 bo‘lsa, aksiyadorlik jamiyatlarining sof foydasini kelajakda o‘sishi mumkinligi kutilmoqda bo‘lib, mazkur aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari bozor qiymati spekulyativ pufak hosil qilinishi kutilmoqda.

P/B koeffitsiyent [8] – aksiyalar bozor qiymatini balans qiymati bilan bog‘liqligini hamda aksiyadorlik jamiyati aksiyalarini likividlilik darajasi va jozibadorligini ko‘rsatadi. Ushbu koeffitsiyent quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$P/B = \frac{\text{aksiyaning bozor qiymati}}{\text{aksiyaning balans qiymati}}$$

Ushbu ko‘rsatkich aksiyalarni bozor qiymati balans qiymati bilan bog‘liqligini hamda aksiyadorlik jamiyatini aksiyalarini likividlilik darajasini va jozibadorligini ko‘rsatadi. Uning optimal darajasi 1-5 oralig‘ida bo‘lishi lozim.

Statistik texnika statistik tahlil va indekslar, o‘rtachalar, variatsiya, dispersiya, regressiya, korrelyatsiya, davomiylikdan foydalanishga asoslangan. Ushbu uslubni qo‘llash uchun baholovchining yuqori malakasi talab qilinadi, chunki qimmatli qog‘ozlarni baholashning to‘g‘riligi statistik bog‘liqlikning to‘g‘ri turini aniqlashga bog‘liq.

Analitik metodologiya qimmatli qog‘ozlar qiymatining tarkibiy qismlarini va bir vaqtning o‘zida har bir omilga ta’sir qiluvchi turli omillarni tizimli tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ushbu texnika hisob-kitobga ko‘p sonli ma’lumot manbalarini kiritish imkonini beradi.

Qimmatli qog‘ozlarni ekspert baholash vakolatli mutaxassis tomonidan amalga oshiriladi va qimmatli qog‘ozlar qiymatining o‘zgarishining hozirgi kutilayotgan yo‘nalishlari va tendensiyalarini umumlashtirishga asoslanadi. Ushbu texnikani qo‘llashda tahlil qilinadigan holatlar to‘plamini diqqat bilan tanlash kerak. To‘g‘ri tanlov ko‘p jihatdan mutaxassisning tajribasi va malakasiga bog‘liq.

Normativ-parametrik yondashuvda qimmatli qog‘ozlar uchun ma’lum investitsiya xususiyatlari uchun bir qator me’yoriy qiymatlar belgilanadi, ularning har biriga ma’lum miqdordagi ball beriladi. Berilgan ballar yig‘indisi qimmatli qog‘ozlarning qiymatini tashkil qiladi.

Indeks usuli ma’lum turdagi qimmatli qog‘ozlar sotiladigan fond bozori segmentidagi o‘zgarishlar yo‘nalishini aniqlashdan iborat. Konvertatsiya qilinmaydigan qimmatli qog‘ozlar uchun fond bozorini tanlashda ma’lum qiyinchiliklar mavjud.

Balans ma’lumotlari asosida aksiyalar va obligatsiyalarning nominal qiymati, shuningdek ularning bozor qiymati va sof daromadi belgilanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Birinchidan, aksiyalar qiymatini baholashga investorlar tomonidan e’tibor qaratilishi sotib olinadigan aksiyalar narxining tahliliga, ya’ni aksiyalar yuqori yoki past baholanayotganligini aniqlashga, kelajakda ushbu aksiyalar narxini prognoz qilishga yordam beradi. Ikkinchidan, kompaniya mutaxassislari tomonidan kompaniya aksiyalari qiymatini baholash - kompaniyaning moliya bozoridagi o‘rnini aniqlashga, kompaniya aksiyalarining investorlarni qanchalik darajada jalb qila olishini aniqlashga imkon beradi. Uchinchidan, aksiyalar qiymatini baholashda qo‘llaniladigan usullar va nisbatlarni to‘g‘ri qo‘llash va kompaniyaning real ko‘rsatkichlarini aniqlash maqsadga muvofiq. Bunda yuqorida tilga olingan umumiy baholash usullari hisoblangan mutlaq baholash va nisbiy baholash usullarini qo‘llash foydali bo‘ladi. To‘rtinchidan, iqtisodchi olimlar tomonidan ilgari surilgan va tavsiya etilgan usullar, xususan, Edvards-Bell-Ohlson modeli (EBO), EVA (qo‘shilgan iqtisodiy qiymat) asosida ishlab chiqarilgan modellar, shuningdek, P/E modeli (bir dona aksiya uchun bir dona aksiya narxining bir dona aksiyadan keladigan daromadga nisbati), P/B modeli (narxning balans qiymatiga nisbati) va P/E modeli (narx va sotish nisbati) kabilarni tadqiq qilish va milliy amaliyotimizga mos keladigan modellar va usullarni tatbiq etish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Beshinchidan, aksiyalar qiymatini baholashda zamonaviy usullar va modellardan foydalanish hamda ushbu amaliyotni o‘rganish nafaqat qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirishga yordam beradi, balki mamlakatimizda baholash faoliyatini samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rossoxin V.V. “Анализ подходов к фундаментальной оценке стоимости акций” Iqtisodiy tahlil: nazariya va amaliyot 2008
2. Abdikarimova Dinara Rustamxanovna “Aksiyalar qiymatini baholash amaliyotini tahlili” Banklar va moliya bozori / Banki i finansovie rinki 2021, 6(142)
3. Eshov M. Korxonaning fundamental qiymatini boshqarish: nazariya va amaliyot. Monografiya.-T.: “Manaviyat”, 2020.-200 b.
4. Sharpe, W. F. (1964). Capital asset prices: A theory of market equilibrium under conditions of risk. Journal of Finance, Vol.19, No.3, pp. 425–442.
5. Lintner, J. (1965). The Valuation of risk assets and the selection of risky investments in stock portfolios and capital budgets. The Review of Economics and Statistic, Vol.47, No.1, pp.13-37
6. Banz, R. W. (1981). The Relationship between Return and Market Value of Common Stock, Journal of Financial Economics, Vol.9, No.1, pp. 3–18.
7. Qurbonov X.A., “Kapitallar optimal tarkibini shakllantirishni aksiyadorlik jamiyatlari fundamental (real bozor) qiymatiga ta’siri” O‘zbekiston moliya bozorini rivojlantirishda investitsiya fondlarining jozibadorligini oshirish. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya ilmiy maqola va tezislari to‘plami (2020 yil 29 aprel). – T.: TDIU, 2020.
8. Burxanov Aktam Usmanovich va Shamsitdinova Xonzoda Mardonbek qizi “Qimmatli qog‘ozlar daromadliligini baholashning ilmiy-nazariy va uslubiy jihatlari” Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, VI SON 2023.
9. Botirkhoja A. Analyzing The Valuation Of Stocks In Uzbekistan //Академические исследования в современной науке. – 2024. – Т. 3. – №. 20. – С. 124-130.
10. Kizi B. A. F. The Influence Of Interest Rate Changes On Stock Market Valuations //Gospodarka i Innowacje. – 2024. – Т. 47. – С. 14-17.

SANOAT ISHLAB CHIQARISHDA DIVERSIFIKATSIYANING NAZARIY ASOSLARI

ORCID: 0000-0002-1306-9942

Davronbek Sharibjonovich Raximov
Farg‘ona davlat universiteti
Jahon va mintaqa iqtisodiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada “Diversifikatsiyalash” tushunchasi, sanoat ishlab chiqarishining diversifikatsiya yo‘nalishi sifatida yondashuv ishlab chiqiladi, sanoat diversifikatsiyasi rivojlanish tarixini bir necha bosqichlarga ajratish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kompaniyalar, diversifikatsiyalash, gorizontal diversifikatsiya, konglomerat diversifikatsiya, konsentrik diversifikatsiya, kapital konsentratsiyasi.

Abstract: In the article, the concept of “Diversification”, an approach as a direction of diversification of industrial production, is developed, a scientific proposal and practical recommendations are developed regarding the division of the history of industrial diversification into several stages.

Key words: companies, diversification, horizontal diversification, conglomerate diversification, concentric diversification, capital concentration.

Аннотация: В статье развито понятие “Диверсификация” - подход как направление диверсификации промышленного производства, разработаны научные предложения и практические рекомендации относительно разделения истории промышленной диверсификации на несколько этапов.

Ключевые слова: компании, диверсификация, горизонтальная диверсификация, конгломератная диверсификация, концентрическая диверсификация, концентрация капитала.

KIRISH

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, sanoati taraqqiy etgan davlatlarda sanoatni diversifikatsiyalash asosida xom ashyo va resurs manbalaridan oqilona foydalanish orqali yuqori qo‘shilgan qiymatga ega bo‘lgan, yuksak texnologik mahsulotlar assortimentini kengaytirish va bozor xatarini kamaytirish; sanoat korxonalarini bozor muhiti dinamikasiga muvaffaqiyatli moslashtirish; jahon standartlariga javob beradigan va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini yaratadigan strategiyalarni joriy etish, infratuzilma va innovatsiyalarni rivojlantirish; tayyor mahsulotlar eksporti va moddiy-texnika ta’minotidagi uzilishlarga yo‘l qo‘ymaslik, transport va bojxona tizimidagi boshqaruv munosabatlarini takomillashtirish; ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tarkibini o‘zgartirish vosita va usullarini ishlab chiqish orqali uning samaradorligini oshirish kabi yo‘nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Yuqori texnologiyalarga asoslangan qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan, sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish” choralari “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyotstrategiyasi”ning ”Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta’minlashva yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish” haqidagi 22-maqsadida ko‘zda tutilgan. 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish Kompleks konsepsiyasida esa “Iqtisodiyot tarmoqlarida ustuvor yo‘nalishlarni tanlashda e’tibor resurslarni tejash, mahalliy mahsulotlar raqobatbardoshligining o‘sishi, bandlikning barqarorligi, transaksiya chiqimlarining pasayishi, inson kapitalining o‘sishi uchun eng ko‘p samara beradigan yo‘nalishlar va texnologiyalarga qaratilishi kerak ligi qayd etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning uslubiy asosini dialektikaning asosiy qoidalari va tamoyillari tashkil etdi. Sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash jarayonlarini o‘rganishda ommaviy hodisa va voqealarni miqdoriy o‘rganish, ya’ni sanoat tarmog‘i ishlab chiqarishi tarkibiga oid ma’lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish uslubiga tayanildi. Ma’lumotlardan xulosa chiqarishda mantiqiy va taqqoslama tahlil, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv usullaridan foydalanilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLIGIYASI

Xorijiy iqtisodchilarning diversifikatsiyalashga bo‘lgan qarashlari umuman olganda, tubdan farq qilmaydi. 1972-yilda A.M.Rumyansevning tahriri ostida chiqqan “Iqtisodiy ensiklopediya”da diversifikatsiya tushunchasi yangi ishlab chiqarish turlarini tashkil qilishda korxonalarning xususiy jamg‘armalaridan foydalanib, alohida korxonalar yoki korxonalar birlashmalari tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlar nomlanishining kengayishi, boshqa tarmoqlar va xo‘jalik sohalariga qo‘shilishi sifatida ta’riflanadi Siyosiy iqtisod lug‘atida diversifikatsiya deganda yirik kompaniyalarning ular amal qilayotgan asosiy tarmoqqa funksional bog‘liq bo‘lmagan yoki bevosita ishlab chiqarish aloqalariga ega bo‘lmagan tarmoqqa birlashishi jarayoni tushuniladi. Bu diversifikatsiya tushunchasiga tor ma’noda yondashuvni mujassamlashtirib, korxona kapitalining uning faoliyati asosiy turi bilan bevosita ishlab chiqarish aloqasiga ega bo‘lmagan tarmoqqa birikishini bildiradi .

F. Kotlyar diversifikatsiya – yangi tarmoqlarga birlashish hisobiga firmani o‘stirishni amalga oshirish yo‘li yoki vositasi ekanligi haqida so‘z yuritadi . Bizning fikrimizcha, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning yanada aniqroq ta’rifi quyidagicha: “Ishlab chiqarishning diversifikatsiyalashuvi (productline diversification) – bir tomonlama, ko‘pincha faqat bir mahsulotga asoslangan ishlab chiqarish tuzilmasidan ishlab chiqariladigan mahsulot keng nomlanishiga va shubilan bog‘liq ravishda yangi bozorlarga chiqishga qaratilgan ko‘p yo‘nalishli ishlab chiqarishga o‘tishdir .

Hozirgi zamon lug‘ati quyidagi ta’rifni beradi: “Diversifikatsiya (lot.diversus – turli + facere – qilmoq so‘zidan olingan):

1) xilma-xillik, har tomonlama rivojlanish;
2) ixtisoslashgan firmalarning (sanoat, transport, qurilish) boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmat sohalariga birlashishi; diversifikatsiya natijasida ko‘p tarmoqli majmualar vujudga keladi;
3) ishlab chiqariladigan buyumlar va ko‘rsatiladigan xizmatlar turlari va assortimentining kengayishi” .

Xususan, A.Ortiqov “O‘zbekistonda sanoatni rivojlantirishning qator imkoniyatlari, geografik va iqtisodiy omillari”ga, M.P.Narziqulov “Sanoatning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish jarayonida tarkibiy o‘zgarishlarning o‘rni va ahamiyati”ga, E.X.Mahmudov “Sanoat tarmoqlari rivojlanishiga sharoit yaratishning strategik yo‘nalishlari, birinchi navbatda, byudjet, soliq, pul kredit, narx va valyuta siyosati kabi vositalarni qamrab olgan qulay makroiqtisodiy muhitni yaratish”ga bog‘liqligiga e’tibor qaratishgan.

Biroq milliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlarida iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning metodologik jihatlari yetarli darajada yoritilmaganligi, sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash masalasini milliy iqtisodiy tizim xususiyatlarini hisobga olgan holda tadqiq etish zarurati ushbu mavzuni tanlashga asos bo‘lib xizmat qildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-noyabrdagi “Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport salohiyatini yanada rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5587-son, 2018-yil 21-dekabrdagi “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5600-son, 2020-yil 19-martdagi “Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta’sirini yumshatish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PF-5969-son, 2020-yil -maydagi “To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini qo‘llab-quvvatlashga doir kechiktirib bo‘lmaydigan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5989-son, 2020-yil 18-avgustdagi “Respublikada eksport va investitsiya salohiyatini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6042-sonli qarorlari va boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi vaqtda “diversifikatsiya” tushunchasi nafaqat iqtisodiy fanda, balki sotsiologiya, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik, pedagogika va lingvistikada ham keng qo‘llanilmoqda. Diversifikatsiya biznesni rivojlantirishning strategiyalaridan biri hisoblanadi. Turli manbalarda uchraydigan ta’riflar bu haqda dalolat beradi. Jahonda diversifikatsiya muammosi bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilmoqda.

“Diversifikatsiyalash” tushunchasi lotincha “diversificatio”- o‘zgarish, xilma-xillik yoki lotincha “diversus”– turli va “fasio” - bajaraman, degan so‘zdan olingan “Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash” tushunchasi korxonalar tomonidan turli-tuman mahsulotlar ishlab chiqarish hodisasini anglatadi.

“Diversifikatsiya” tushunchasi tor va keng ma’noda o‘rganiladi. Umumiy jihatdan olganda, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, deganda tashkiliy-iqtisodiy jarayonni tushunish qabul qilingan bo‘lib, uning mazmuni xo‘jalik subyektlari tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar nomlanishini kengaytirish, ularning iqtisodiyot boshqa tarmoqlariga qo‘shilishi hisoblanadi. Diversifikatsiya (lot.diversification – xilma-xillik) – korxona faoliyatining yangi tarmoqlarga o‘tishi: ishlab chiqarilayotgan tovarlar (xizmatlar) turlari va assortimentining ko‘payishi, faoliyat geografik sohasining o‘zgarishi va boshqalar.

Yaqqol ko‘rinishi uchun “diversifikatsiya”ning ko‘p tarqalgan ta’riflarini xronologik tartibda keltirish mumkin (1-jadval).

1-jadval: “Diversifikatsiya” tushunchasiga yondashuvlar[1]

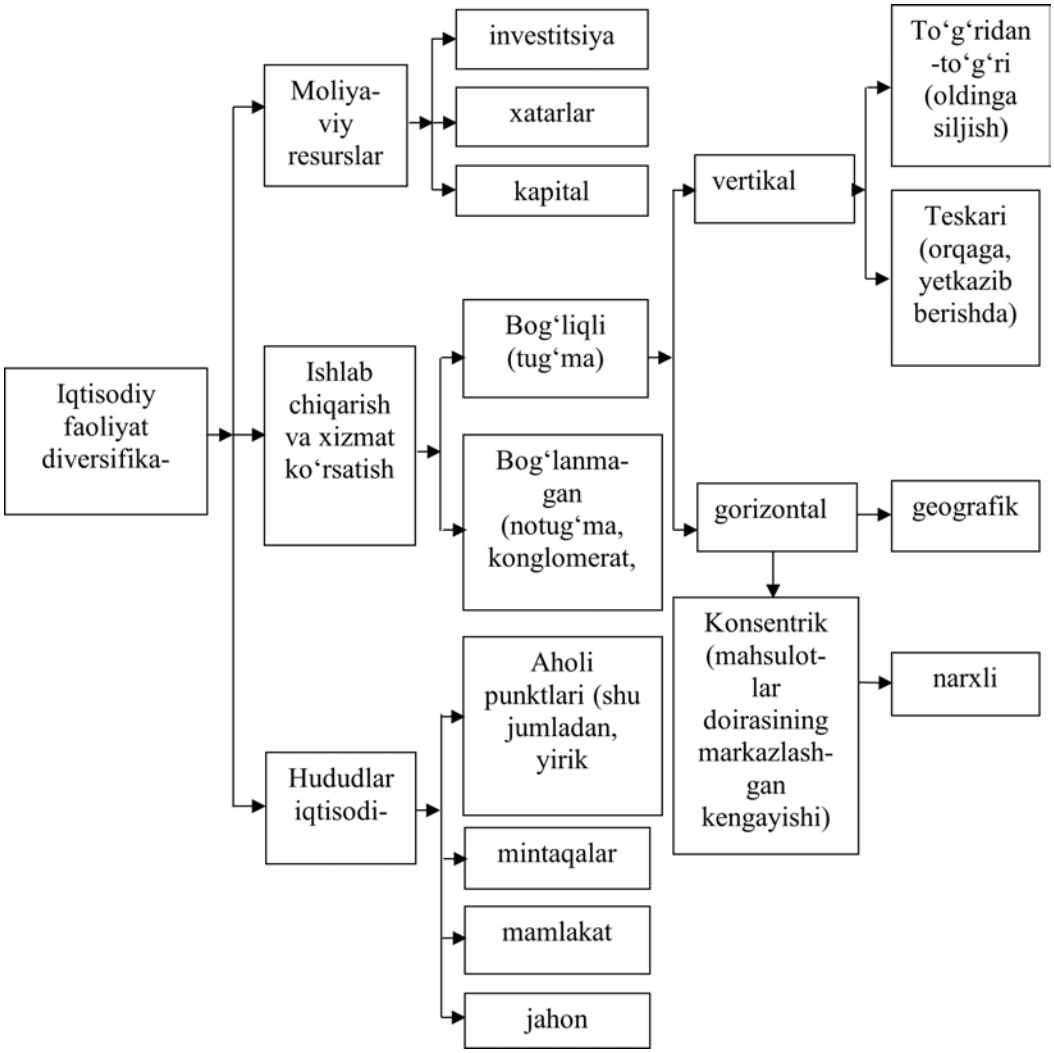
Mualliflar	Ta’rifi
Kenneth Andrews	Alohida korxonalar va birlashmalar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlarning o‘zgarishi, umumiy ko‘rinishda esa nomlarining kengayishi
Berry C.H.	Kompaniya faoliyat ko‘rsatayotgan tarmoqlar sonining ko‘payishi
Yoshinara E., Sakuma A., Itami K.	Noqulay sharoitlarda bozor faoliyati xatarini kamaytiradigan va kompaniya moliyaviy barqarorligi darajasini oshiradigan strategiya
Pitts, Hopkins	Bir necha biznes turlarini bir vaqtda yuritish
Booz, Allen, Hamilton	Xatarni oshirish yoki pasaytirish maqsadida asosiy biznesni kengaytirish usuli bo‘lib: bevosita mavjud biznesning raqobatbardoshligini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan investitsiyalarni istisno etganda, barcha investitsiyalarni o‘z ichiga oladi; yangi mahsulotlar, xizmatlar, bozor segmentlari va geografik bozorlar shaklini olishi mumkin; bir qancha usullar, shu jumladan, ichki rivojlantirish, o‘zlashtirish, qo‘shma korxonalar tashkil qilish, shartnomalarni litsenziyalash orqali erishilishi mumkin.
Ансофф И.	Bu mazkur korxonada mavjud resurslarni avvalgisidan tubdan farq qiladigan boshqa faoliyat sohalariga qayta taqsimlash jarayoniga qo‘llaniladigan tushuncha
Багудина Е. Г.	Iqtisodiy xatarlarni kamaytirish maqsadida kapitalning turli qo‘yilmalar obyektlari o‘rtasida joylashtirilishi
Гольдштейн Г.Я.	Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy foyda ko‘rish, sinishga barham berish maqsadida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini kengaytirish va sotish bozorlarini qayta yo‘naltirish
Кельчевская Н.Р., Сироткин С.А.	Investitsion faoliyat turlarini kengaytirish yoki o‘zgartirish bilan bog‘liq investitsiya strategiyasining turi
Новицкий Е.Г.	Firmalarning ular faoliyati asosiy tarmog‘iga bevosita ishlab chiqarish aloqasi yoki funksional bog‘liqlikka ega bo‘lmagan tarmoqqa birikishi; keng ma’noda – xo‘jalik faoliyatining yangi sohalarga tarqalishi
Рудык Н.Б.	Korporatsiyalarning yangi ishlab chiqarish tarmoqlariga va bozorning geografik segmentlariga uning operatsiyalaridan xatarlarini kamaytirish va bu operatsiyalardan tushayotgan pul mablag‘lari oqimlarini barqarorlashtirish maqsadida qo‘shilish jarayoni
Румянцева Е. Е	Xatarni va biznes sikliga bog‘liqlikni kamaytirish uchun tovarlar va xizmatlar nomini kengaytirishga qaratilgan umumiy ishbilarmonlik amaliyoti

Shunday qilib, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash deganda bir xo‘jalik subyekti doirasida bir-biri bilan funksional va texnologik bog‘lanmagan ishlab chiqarishlarning amal qilishini hamda o‘z tarmog‘ida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nomlanishini kengaytirish yoki moliyaviy-xo‘jalik faoliyati yoki iqtisodiyot tarmoqlarining yangi sohalariga joriy etish hisobiga rivojlantirish bo‘yicha tashkiliy-iqtisodiy choralar majmui tushuniladi.

Diversifikatsiya turlarining xilma-xilligini tadqiq etish ularni tasniflashga yagona yondashuvning mavjudmasligini ko‘rsatdi, bu esa yirik shaharni diversifikatsiyalashning qolgan divrsifikatsiya turlari orasidagi o‘rnini aniqlash va uni turdosh tushunchalarga kiritish imkonini bermaydi. Ushbu muammoni hal qilish maqsadida diversifikatsiyaning xilma-xil turlarini ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga va moliyaviy resurslarni diversifikatsiyalashga ajratish qabul qilingan. Bunda hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiyalash alohida ajratiladi (1-rasm).

1 Ilmiy adabiyotlarni tadqiq etish asosida muallifning ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasm: Diversifikatsiya turlari[2]

An’anaviy ravishda diversifikatsiyaning bog‘liqli (tug‘ma) va bog‘lanmagan (notug‘ma) turlarini ajratish qabul qilingan. Muallif nuqtai nazaridan aynan “bog‘liqlikning” mavjudligi yoki yo‘qligi, u yoki bu diversifikatsiya strategiyasining vujudga kelishi sinergiya va korxona iqtisodiy faoliyatining mavjud sohasi bilan belgilanishi kerak. Diversifikatsiya turlari tushunchalarining taqqoslama tahlili diversifikatsiyaning u yoki bu turini shakllantiradigan bog‘liqlikning quyidagi turlarini ajratish imkonini berdi:

- yangi ishlab chiqarishlarning an’anaviy ishlab chiqarish zanjiri bilan bog‘liqligi;
- tubdan yangi sotish bozoriga yo‘naltirilganlik, eski sotish bozori bilan bog‘liqlik;
- an’anaviy texnologiyali yangi ishlab chiqarish;
- moddiy ta’minot an’anaviy tizimiga ega yangi ishlab chiqarish;
- marketingdagi bog‘liqlik.

Ko‘rsatilgan bog‘liqliklardan har birining mavjudligi yoki mavjud emasligi diversifikatsiyaning u yoki boshqa turidan dalolat beradi.

“Yetkazib berish”da va “siljish”da bog‘liqli diversifikatsiya tushunchasi ilgari o‘rganilgan. Faqat shuni ta’kidlash kerakki, bu bog‘liqli vertikal diversifikatsiya turidir. Gorizontal diversifikatsiya yangi texnologiya qo‘llaniladigan yangi mahsulot yaratishni ko‘zda tutib, u mavjud mijozlarda qiziqish uyg‘otishi mumkin (agar u o‘rinbosar tovar bo‘lsa). Gorizontal diversifikatsiyaga kiritilgan geografik diversifikatsiya boshqa mamlakatlar yangi bozorlariga tovarlarni sotish bozorlarini kengaytirishni o‘zida mujassamlashtiradi (geografik ishtirok etishni kengaytirish yoki offshor hududlar soliq imtiyozlaridan foydalanish). Bunda geografik diversifikatsiya, eng avvalo,

2 Ilmiy adabiyotlarni tadqiq etish asosida muallifning ishlanmasi.

ishlab chiqarish bo‘yicha bog‘langan hisoblanadi. Mahsulotlar (xizmatlar) doirasining kengayishi gorizontal bog‘liqli diversifikatsiya namunaviy ko‘rinishini o‘zida mujassamlashtirsa, odatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentining kengayishi sifatida aniqlanadi.

Konsentrik diversifikatsiya xizmatlar doirasini kengaytirishning xususiy ko‘rinishini o‘zida mujassamlashtiradi va texnik yoki marketing nuqtai nazaridan firmaning mavjud tovarlariga o‘xshaydigan yangi buyumlar assortimenti bilan to‘ldirish sifatida aniqlanadi. “Konsentrik” va “markazlashgan” diversifikatsiya tushunchalarining taqqoslama tahlili shunday xulosa chiqarish imkonini beradiki, bu tushunchalar bir xil hodisani, aniqrog‘i, mavjud ishlab chiqarish (texnik, marketing va b.) qo‘shimcha imkoniyatlari asosida aynan xizmatlar sohasini kengaytirishni ifodalaydi. Shu bilan bog‘liq ravishda, konsentrik (markazlashgan) diversifikatsiya “xizmatlar sohasini kengaytirish” strategiyasining yagona turini mujassamlashtiradi. Uni I. Ansoff geografik diversifikatsiya bilan bir qatorda gorizontal diversifikatsiya turiga kiritadi, uni darajaga ajratish zarurati mavjud emas. Shu bilan bog‘liq ravishda ushbu tushunchalar gorizontal diversifikatsiyaning turlaridan biriga birlashtirilgan.

Bog‘lanmagan (notug‘ma) va konglomerat diversifikatsiyalar ham biz tomonimizdan joriy ishlab chiqarish bilan bog‘lanmagan (xizmatlar sohasi bilan) korxonalar iqtisodiy faoliyatining yangi yo‘nalishlarini ishlab chiqishni aks ettiradigan ekvivalent tushuncha sifatida o‘rganiladi.

Moliyaviy resurslar diversifikatsiyasi ishlab chiqarish jarayoniga yo‘naltirilgan diversifikatsiyastrategiyasiga qarama-qarshi ajratilgan, bunda investitsiya resurslari sifatida ulardiversifikatsiyalangan vaziyatda, eng avvalo, portfel xatarini boshqarishga qaratilgan.Agar korxona diversifikatsiyasi diversifikatsiya strategiyasi yordamida o‘sish strategiyasini amalga oshirsa, u holda moliyaviy resurslar diversifikatsiyasi qo‘yilmalar xatarini qisqartiradi. Ushbu vaziyatda kapital qo‘yilmalar, eng avvalo, investorning manfaatlari nuqtai nazaridan o‘rganiladi, aynan shunda moliyaviy resurslarni diversifikatsiyalash to‘g‘risida gap boradi.Bunda investitsiyalar diversifikatsiyasi – turli yo‘nalishlar bo‘yicha investitsiya mablag‘larini taqsimlash, investitsiya faoliyatini kengaytirish bilan bog‘liq investitsiya strategiyasining turidir. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu tushunchani nazariyada “kapital diversifikatsiyasi” tushunchasi bilan chegaralash bugungi kunda olib borilmagan. Shu bilan bog‘liq ravishda, “kapital” tushunchasi “investitsiyalar” tushunchasiga qaraganda, kengroq mazmunga ega.

Masalan, “investitsiya” tushunchasi bu ma’lum muddatda, foyda olish maqsadida va investorlarning yakka maqsadlariga erishish, ijobiy ijtimoiy samara olish uchuniqtisodiyotning turli soha va tarmoqlariga maqsadga yo‘naltirilgan kapital qo‘yilmalar shaklida amalga oshadigan xarajatlar majmuidir. Xatarlarni diversifikatsiyalash ham turli vositalar bo‘yicha investitsiyalarni taqsimlash sifatida ta’riflanadi. Biroq portfelga kiritiladigan vositalar o‘rtasida korrelyatsiyani qisqartirishda xatarlarni kamaytirishni ko‘zda tutgan holda mazkur strategiya butunlay va to‘liq xatarlarni qisqartirish masalalariga bag‘ishlangan.

Diversifikatsiya strategiyasining uchinchi guruhiga hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiyalash strategiyasini kiritish taklif qilinadi. Ushbu guruh strategiyada aholi punktlarini (shu jumladan, yirik shaharlarni), mamlakat mintaqalarini, mamlakatlar va butun dunyo darajalarini farqlash talab etiladi. Hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiyalash hududlarni rivojlantirish nazariyasiga asoslangan bo‘lishi, barcha manfaatdor tomonlarning manfaatlarini (aholi, korxona va munitsipalitetlar) hisobga olishi hamda hududlarni rivojlantirish asosiy maqsadiga – aholi turmush sifatini oshirishga xizmat qilishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiyalashning nazariy-uslubiy asoslarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy xulosalar olindi:

1. “Sanoat ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash” tushunchasi bir xo‘jalik subyekti doirasida bir-biri bilan funksional va texnologik bog‘lanmagan ishlab chiqarishlarning amal qilishini hamda o‘z tarmog‘ida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar nomlanishini kengaytirish, yoki moliyaviy-xo‘jalik faoliyati yoki iqtisodiyot tarmoqlarining yangi sohalariga mavjud iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash jarayonini amalga oshirishdan iborat, deb hisoblaymiz.
2. Sanoat ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash quyidagi shart-sharoitlarga bog‘liq:

- iqtisodiyot tarmoqlarining bir tekisda rivojlanmasligi (notekis iqtisodiy rivojlanish qonuni);
- ishlab chiqarishdan olingan foyda normasining pasayishi (foyda normasining pasayish tendensiyasiga egaligi qonuni);
- fan-texnika taraqqiyotining rivojlanishi (FTT – ishlab chiqarishning muhim sifat o‘zgarishlari sharti, demak, raqobatning kuchayishi va biznes foydaliligining oshishi);
- ishlab chiqarish ko‘lamidan tejam va ishlab chiqarish dastagi samarasidan foydalanish;
- industrial-innovatsion rivojlanish dasturini ishlab chiqish va klaster iqtisodiyotini tashkil qilish;

- korxonalar raqobatbardoshligini oshirish; korxonalar uchun bozor ulushini kengaytirish;
- moliyaviy va iqtisodiy mustaqillik;
- kompaniya obro‘si va reytingini ko‘tarish.

3. Har bir sanoat korxonasi ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash butun iqtisodiyotni diversifikatsiyalashning tarkibiy qismi hisoblanar ekan, ushbu vazifani hal qilishga bo‘lgan yondashuvlar har bir aniq vaziyat uchun alohida bo‘lishi zarur. Mos ravishda, shu kabi strategik qarorlar qabul qilishga yuqori malakali mutaxassislarni jalb qilish zarur bo‘lib, ular ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashni qo‘llashning zaruriy tajribasiga ega hisoblanadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017. www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2022. www.lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2022. www.lex.uz.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1991. – С.432
5. Румянцев А.М. Экономическая энцик-лопедия. Политическая экономия. – М.:Советская энциклопедия, 1972. – 560 с.
6. Герчикова И.Н., Менеджмент: Учебник для вузов – 4-е изд.,перераб. и доп. - М.:ЮНИТИ-ДАНА[Текст], 2015. –С. 511.; Масюк Н.Н. Концепция интегрированной адаптивнойорганизации текстильного производства: монография[Текст]/ Иваново: Юнона, 2002-132с.
7. Аронов А.М. Диверсификация производства: теория и стратегияразвития. А.М. Аронов, А.П. Петров-СПб.: Лениздат[Текст], 2000. – 128 с.
8. Немченко Г. Донецкая С., Дьяконов К. Диверсификацияпроизводства: цели и направления деятельности. // Проблемы теории ипрактики управления. - 2009. - №5.
9. Мамыров Н.К. Словарь банковских ифинансово-экономических терминов. –Алматы: Экономика, 1999. – 712 с.
10. Ансофф И. Стратегическое управление: Сокр. пер. с англ. / Науч. ред. и авт. предисл. Л.И. Евенко. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
11. Raximov, D. (2023). Sanoat ishlab chiqarishda diversifikatsiyaning tarixiy rivojlanish bosqichlari // Fan jurnali ta’lim va madaniyat, 1(1), 4-14.
12. Raximov, D. Sh. (2021). Sanoat ishlab chikarish tarmogida diversifikatsiyalashgan iktisodiy tizimlarni yaratishning jahon tajribasi. Xorazm Ma’mun akademiyasi, 10(81), 262-265.
13. Raximov, D. S. (2022). Directions Of Diversifying Innovation Processes In The Industry Network // World Economics and Finance Bulletin, 16, 107-110.
14. Rakhimov, D. (2022). Directions of diversification of innovation systems in the industry. Journal of Integrated Education and Research, 1(1), 88-96.

MAMLAKATIMIZDA INNOVATSIYALARNI MOLIYALASHTIRISHNING AMALDAGI HOLATI TAHLILI

Aminov Farrux Farxadovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimizda innovatsiyalarni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlili amalga oshirilgan, innovatsiyalarni moliyalashtirish bo‘yicha dunyoning yetakchi olimlari fikrlari o‘rganilgan, 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar sohalar, viloyatlar kesimida kesimida tahlili amalga oshirilgan, mamlakatimizda innovatsiyalarni moliyalashtirishning takomillashtirish bo‘yicha asoslantirilgan xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Innovatsiya, investisiya, start-up, xorijiy kapital, resurs, korxona.

Abstract: In the article, an analysis of the current state of innovation financing in our country was carried out, the opinions of the world’s leading scientists on the financing of innovations were studied, and the projects financed by the Science Financing and Innovation Support Fund in 2019–2023 were analyzed by sectors and regions. increased, substantiated conclusions and proposals on the improvement of innovation financing in our country were developed.

Key words: Innovation, investment, start-up, foreign capital, resource, enterprise.

Аннотация: В статье проведен анализ современного состояния финансирования инноваций в нашей стране, изучены мнения ведущих мировых ученых по вопросам финансирования инноваций, проанализированы проекты, финансируемые Фондом финансирования науки и поддержки инноваций в 2019–2023 годах по отраслям и регионам. На основе полученных данных сделаны обоснованные выводы и предложения по совершенствованию финансирования инноваций в нашей стране.

Ключевые слова: Инновации, инвестиции, стартап, иностранный капитал, ресурс, предприятие.

KIRISH

Jahonda jadal investitsion siyosatni amalga oshirish, hududlarda qulay va jozibador investitsion muhitni yaratish, xorijiy investitsiyalarni moliyaviy rag‘batlantirish, investitsiya loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish va hududlarda investitsiya faolligini oshirish masalalariga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarga e’tibor qaratilmoqda. Qulay investitsion muhitni yaratish, iqtisodiyotni sarmoya bilan ta’minlash, investitsion faoliyatning jozibadorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etishi o‘rganilgan va tadqiq etilgan. Investitsiya loyihalari samaradorligini iqtisodiy baholash uslubiyotlari, korxonalar investitsion va innovatsion faoliyati samaradorligini aniq belgilab beruvchi mexanizm yetarlicha ilmiy tadqiq qilinmagan.

O‘zbekistonda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard AQSH dollari xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rish, investitsiyalardan samarali foydalanish hamda eksport hajmlarini oshirish bo‘yicha, “pastdan-yuqoriga” tamoyili asosida, yangi tizimni yo‘lga qo‘yish, 2026-yilgacha xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini amalga oshirish hamda davlat-xususiy sheriklik asosida energetika, transport, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ekologiya, kommunal xizmatlar, suv xo‘jaligi va boshqa sohalarga 14 milliard AQSH dollariga teng investitsiya jalb etish choralarini ko‘rish [1] belgilab berildi.

Biroq, bugungi tezkor o‘zgarish va yangilanishlar davrida mazkur yutuqlar bilan cheklanib qolmasdan, yangidan-yangi, bugungi hayotimiz talabiga asoslangan innovatsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish ishlarini yanada jadallashtirish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlil etish jarayonida mamlakatimizda innovatsiyalarni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlili bo‘yicha dunyoning bir qancha yetakchi iqtisodchi olim va mutaxassislar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib. Jumladan, rus iqtisodchi olimi I.T.Balabanov fikriga ko‘ra: “innovatsiya – nazorat, hisob, rejalashtirish usuli, tahlilga qabul qilishning yangi shakllalarini qamrab olgan holda yangi texnika va texnologiyaga, ishlab chiqarish, mehnat, xizmat ko‘rsatish, boshqarishni tashkil etishning yangi shakliga kapitalni kiritishdan olingan moddiylashgan natijani o‘zida namoyon etadi” [2].

Shuningdek, A.B. Borisov innovatsiyalarni quyidagicha ta’riflaydi: “innovatsiya texnologiyalarning yangi turlarini ishlab chiqish, yaratish va tarqatish, yangi tashkiliy shakllarni joriy etishga qaratilgan ijoiy faoliyat natijasini anglatadi” [3].

V.G. Medinskiy olib borgan izlanishlari asosida quyidagi xulosaga kelgan: “innovatsiya sifatida olib borilgan ilmiy-tadqiqot yoki avvalgiga o‘xshash turidan sifat jihatdan farq qiluvchi yangisining yaratilishi natijasida ishlab chiqarishga joriy etilgan obyekt tushuniladi” [4].

Rus olimlaridan V.V.Glushchenko, V.V.Glushchenkolarning mazkur atamaga bergan ta’riflari quyidagichadir: “innovatsiya – tovarlar, xizmatlar va texnologiyalarning firma darajasidagi tashkiliy shakllarning yangi turlarini ishlab chiqish, tayyorlash va tarqatishga yo‘naltirilgan ijodiy va investitsion faoliyat natijasi” [5].

R.A. Fatxutdinov esa “innovatsiya – obyektni boshqarishni o‘zgartirish va iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, ilmiy-texnikaviy va boshqa turdagi samarani olish maqsadida yangilikni joriy etishning yakuniy natijasi”, deb baholaydi [6].

Shunga o‘xshash ta’rifni V.L. Popov tomonidan ham berilgan bo‘lib, unga ko‘ra: “Innovatsiya – bozorda sotiladigan yangi turdagi yoki takomillashgan mahsulotning, amaliyotda foydalaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonning amalga oshirilishini hosil qiluvchi innovatsiya faoliyatining yakuniy natijasi” [7] deyilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi-olimlar ham “innovatsiya” atamasining iqtisodiy mazmun-mohiyatini ochib berish bo‘yicha katta izlanishlar olib borishgan va o‘zlarining zamonaviy talqindagi ta’riflarini ishlab chiqqanlar. Shular jumlasida iqtisodchi-olimlar R.I.Gimush, F.M.Matmurodovlar tomonidan innovatsiya deganda “yangilik va yangilik kiritish degan ma’noni bildiradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni, kashfiyotni tushunish lozim” [8], deya ta’rif berilgan.

B.E.Toshmurodova, N.Jiyanovalar fikriga ko‘ra: “innovatsiya tushunchasi o‘z ichiga faqat texnik izlanishlarni olmasdan, balki korxona ishi usulidagi barcha yaxshi o‘zgarishlarni (yangi xizmatlar, pastroq narxlar belgilash va boshqa mijozlar uchun qulay sharoitlar yaratish) oladi” [9]. Yuqoridagi olimlarni qarashlaridan ko‘rishimiz mumkinki, iqtisodiyotning barcha sohasida innovatsiyalarni qo‘llash zamon talabidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mamlakatimizda innovatsiyalarni moliyalashtirishning amaldagi holati tahlili bo‘yicha dunyo olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqodlarni tahlil qilish, mavzu yuzasidan barcha ma’lumotlarni to‘plash, solishtirish, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

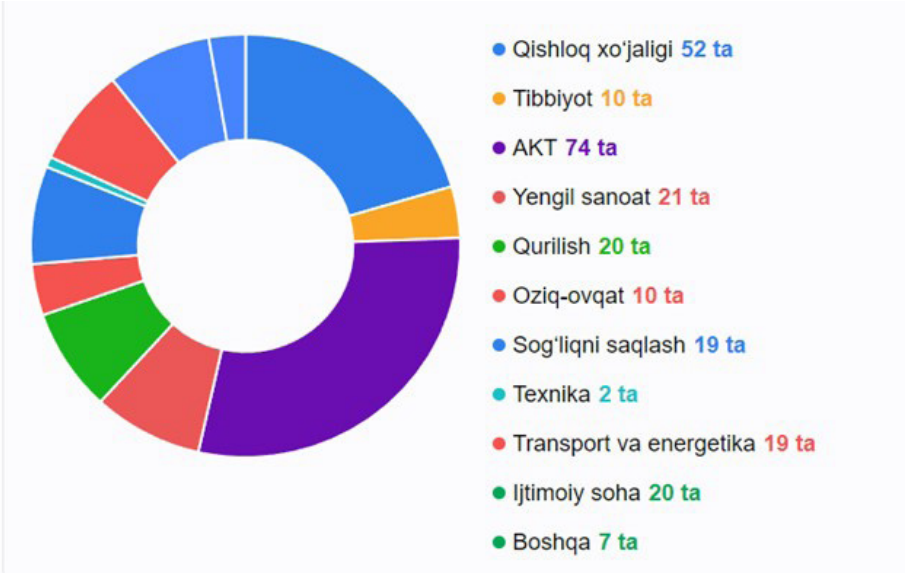
TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Bugungi kunda mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishida muhim bo‘lgan tarmoqlar va sohalarga e’tibor qaratilsa, aksariyat rivojlangan va jadal rivojlanayotgan mamlakatlarda innovatsiyalarning o‘rni muhim ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Bizga ma’lumki hozirgi axborot texnologiyalari asrida hamma qanaqadir yangilik qilish bilan kata foyda olishga harakat qilmoqda. Bunda “startap”lar yetakchi o‘rinda turibdi. Startap tushunchasi. “Startap” so‘zi inglizcha “startup” –“startap” tushunchasidan kelib chiqadi va u endigina yaratilgan yoki yaratilish jarayonida bo‘lgan kompaniyani anglatadi. Demak startaplarni yaratishdan oldin mamlakat iqtisodiyotini yaxshilab o‘rganish va rivojlanmayotgan sohalarni rivojlantirish uchun yangi loyiharni ishab chiqish kerak ekan.

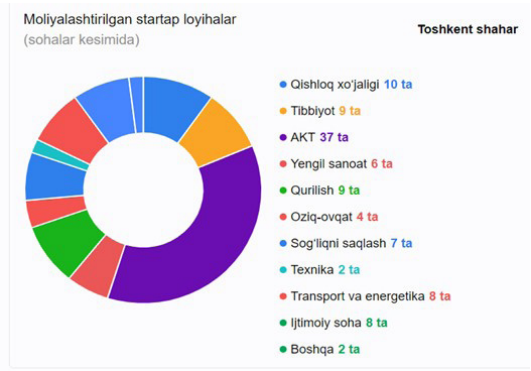
Startaplarni moliyalashtirishda O‘zbekistonda ham ko‘plab imkoniyatlar yaratilmoqda. Startap loyihalarni moliyalashtirish kollegial organ qarori va buyurtmachining buyrug‘iga muvofiq amalga oshiriladi. Startap loyihalarni moliyalashtirish buyurtmachi, talabgor va jamg‘arma o‘rtasida tuziladigan shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladi. Moliyalashtirilayotgan startap loyihalar ijrochi tashkilotlari Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan innovatsion ishlanmanlarni joriy etish ilmiy markazi maqomini olish huquqiga ega. O‘zbekistonda startaplar to‘g‘risida qonun qabul qilindi. Qonun loyihasiga ko‘ra, startaplar xodimlari jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘idan ozod etiladi. Startap kompaniyalar yer solig‘i, foyda solig‘i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq va boshqa soliq to‘lovlaridan ozod etiladi.

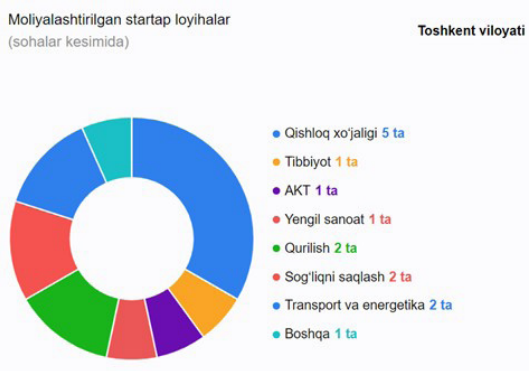
Qonun doirasida xorij fuqarolariga Startap vizalar berilishi ham rejalashtirilgan. Qonun startap, startap-ekotizim, startap akselerator va ko‘mak dasturlariga izoh beradi. Unga ko‘ra, startaplar-innovatsion tarkibiy qismlarga ega bo‘lgan va yuqori tavakkalchilikka asoslangan, o‘ziga xos investitsiyalarni talab qiladigan kengaytiriladigan biznes modelini izlash va amalga oshirish uchun mo‘ljallangan vaqtinchalik tuzilma hisobalandi.

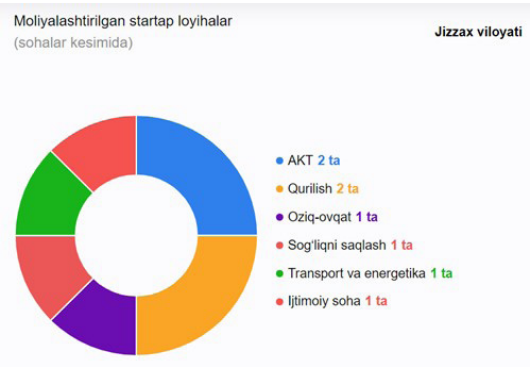

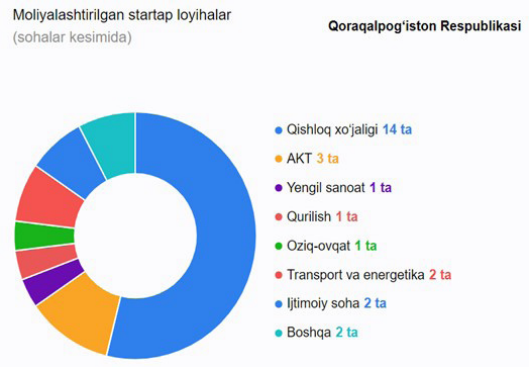
1-rasm: 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi tomonidan moliyalashtirilgan start-up loyihalar sohalar kesimida(dona) tahlili[1]

Amalga oshirilayotgan startap loyihalarning iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari kesimidagi asosiy ulushi (62% yoki 46,1 mlrd. so‘mlik 66 ta loyiha) ayni vaqtda dolzarb hisoblangan sog‘liqni saqlash, axborot-kommunikasiya texnologiyalari hamda qishloq va suv xo‘jaligi sohalariga hissasiga to‘g‘ri keladi.

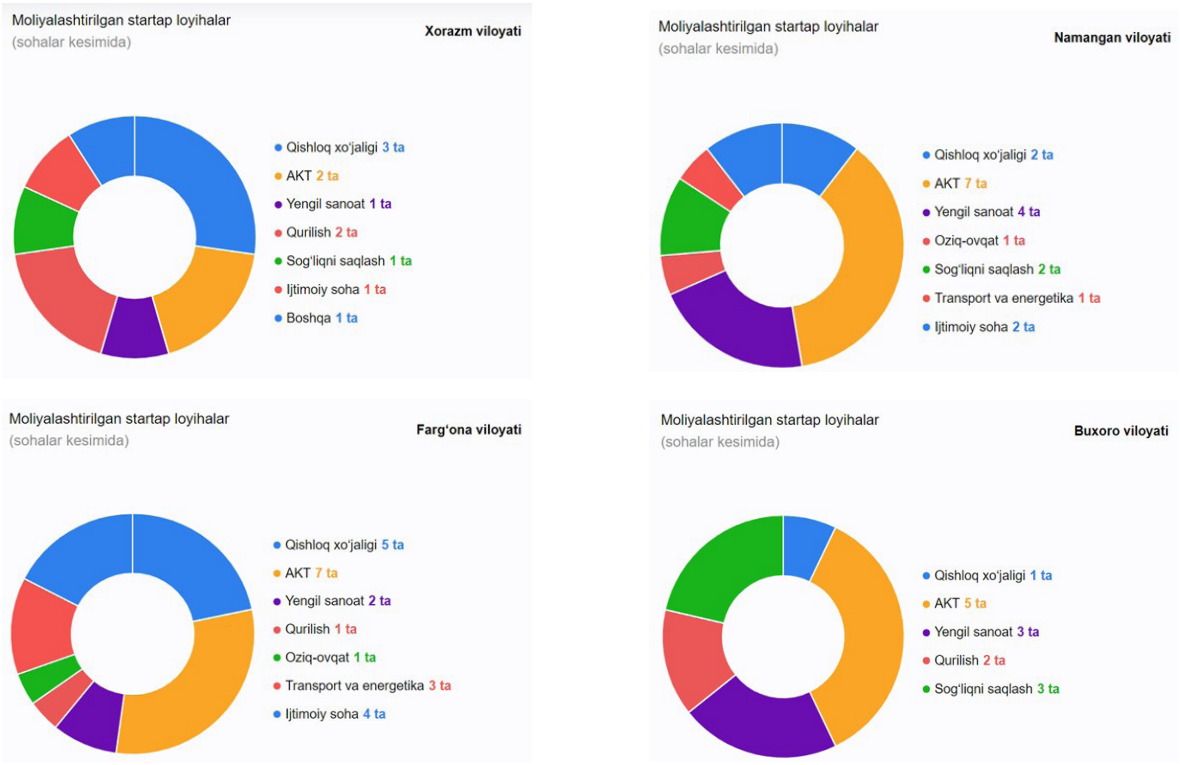

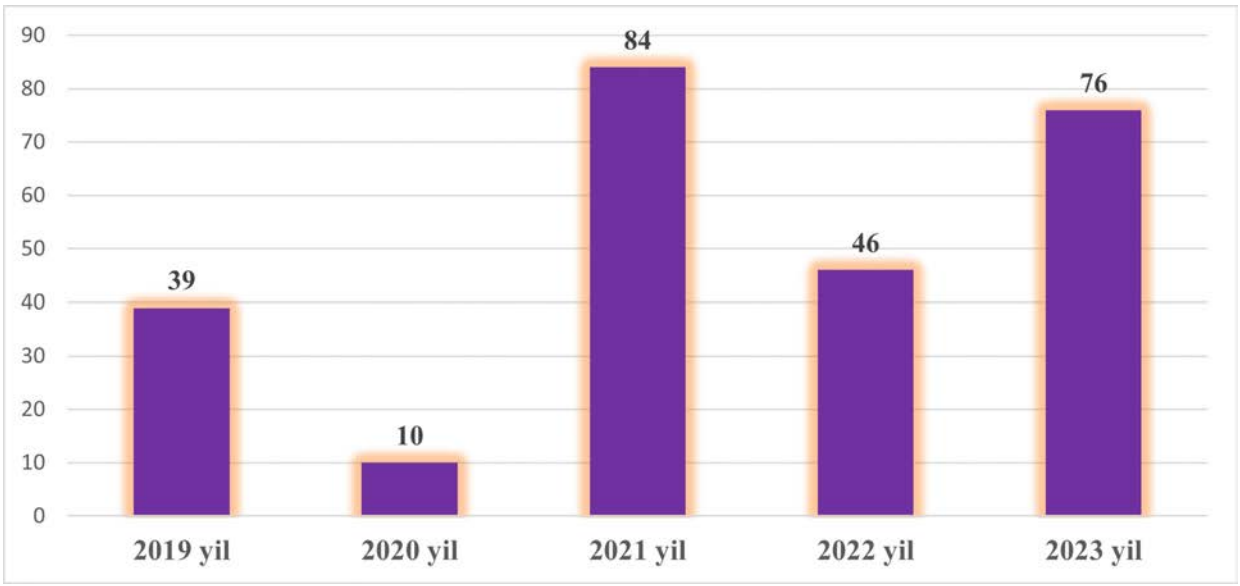
1 Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan moliyalashtirilgan start-up loyihalar viloyatlar sohalar kesimida(dona) tahlili[2]

Yuqoridagi rasm ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan Toshkent shahrida eng ko'p innovatsiya loyihalari moliyalashtirilgan ya'ni 102 ta, keyingi o'rinlarda Qoraqalpog'iston Respublikasi 26 ta loyiha, Farg'ona viloyati 23 ta, Namangan viloyati 19 ta, Toshkent viloyati 15 ta, Buxoro viloyati 14 ta, Xorazm viloyati 11 ta, Navoiy viloyati 8 ta, Jizzax viloyati 8 ta, Samarqand viloyati 6 ta, Surxondaryo viloyati 6 ta, Sirdaryo viloyati 6 ta, Qashqadaryo viloyati 6 ta, Andijon viloyati 5 ta start-up loyihalari moliyalashtirilgan.

3-rasm: 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan moliyalashtirilgan start-up loyihalar soni[3]

2 Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
3 Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

3-rasm ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki, 2019–2023-yilda Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan jami 255 ta start-up loyiha moliyalashtirilgan. Shuningdek, 2023-yil yakunlariga ko'ra 76 ta start-up loyihalari moliyalashtirilgan. Ushbu ko'rsatkich yildan-yilga oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Jahon tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki davlat tomonidan qo'llab quvvatlanuvchi innovatsion dasturlar rivojlanayotgan davlatlarni rivojlangan davlatlar qatoriga tezroq olib chiqishi mumkin. Sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi va transport sohalariga innovatsiyalarni joriy etish rivojlanayotgan davlat fuqarolarining turmush darajasini tezroq o'sishiga olib keladi. Shu bilan birga, innovatsiyalar xususiy, xorijiy va davlat korxonalari o'rtasida raqobatning kuchayishiga, mehnat bozori egiluvchanligi oshishiga va axborot kommunikatsiya texnlogiyalari infratuzilmasining rivojlanishiga sabab bo'ladi. Yuqoridagi ijobiy xususiyatlariga qaramay innovatsiyalarni boshqarish juda murakkab jarayon bo'lib, ularning rivojlanishi va ta'sirini baholash ancha qiyin.

Afsuski ko'pgina rivojlangan davlatlarda yaxshi ta'lim olgan aniq fanlar bo'yicha oliy o'quv yurtlari bitiruvchilari ko'p bo'lsada, ular mahalliy tadbirkorlarning innovatsion faoliyatida deyarli qatnashmayapti. Yana bir xavotirli holat shuki, rivojlanayotgan davlatlar chet el investitsiyalarini jalb qilishga katta mablag' sarflagan bir paytda, mahalliy startaplarni rivojlantirishga kam e'tibor qaratilyapti. Ishchi kuchining migratsiyasi, ayniqsa, malakali ishchi kuchi ko'chib kelishi mamlakatda innovatsion muhitning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda innovatsion siyosat kichik va o'rta korxonalarda innovatsiyalarni yaratilishini qo'llab quvvatlashi kerak, buni biznes va davlat boshqaruvi tizimi o'rtasidagi aloqalarni kuchaytirish orqali amalga oshirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta'lim tizimini takomillashtirish va inson kapitalini rivojlantirish; fan, ixtirolar va texnologiyalari transferini rivojlantirish; innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish; raqobatni rivojlantirish va ma'muriy to'siqlarni qisqartirish; infratuzilma va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish kabi yo'nalishlarni rivojlantirish muhim.

Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur. Shuning uchun ham bog'chadan boshlab oliy o'quv yurtigacha – ta'limning barcha bo'g'inlarini isloh qilishimiz zarur.

Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi O'zbekistonga sifatli ilmiy yutuqlarga erishish imkonini beradi, bu esa davlat institutlari reytingidagi pozitsiyalarga ijobiy ta'sir qiladi, mahalliy universitetlarga 500 ta eng yaxshi universitetlar ro'yxatiga kirishga, ilmiy faoliyatning nufuzini oshirishga imkon beradi. Mamlakatning innovatsion iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022,yil 28,yanvardagi PF-60-son "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. // https://lex.uz/docs/5841063.
2. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – Спб.: Питер, 2001. – С. 41.
3. Борисов А.Б. Большой экономический словарь, - М.: Книжный мир, 2000. – С. 185.
4. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 28.
5. Глущенко В.В., Глущенко И.И. Исследование систем управления: социологические, экономические, прогнозные, плановые, экспериментальные исследования. 2-е изд. – М.: ООО НПТС "Крылья", 2004. С.30.
6. Фатхутдинов, Р. А. (2004). Инновационный менеджмент. СПб.: Питер, 5
7. Попов В.Л. Управление инновационными проектами. Учебное пособие. – С.: ИНФРА-М, 2009. – С.11.
8. Gimush, R. I., & Matmurodov, F. M. (2008). Innovatsion menejment. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
9. Toshmurodova B.E., Jiyanova N. Innovatsion faoliyatni moliyaviy rag'batlantirish. O'quv qo'llanma. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2006. – B. 11.
10. Ilm-fanni moliyalashtirish va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi ma'lumotlari(https://innofund.uz)

RAQAMLI IQTISODIYOTDA MOLIYAVIY HISOBOT TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

G. J. Jumayeva
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti
“Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi professori v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyotda moliyaviy hisobot tahlilini takomillashtirishning zarurligi, moliyaviy hisobot ma’lumotlarini qayta ishlash va tahlil qilishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning muhim jihatlari va samaradorlikni ta’minlashdagi o‘ziga xos xususiyatlari bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: iqtisod, faoliyat, axborot, hisobot, tahlil, kompyuterlashtirish, analitik, usul, tizimlashtirish.

Abstract: This article describes the need to improve the analysis of financial statements in the digital economy, the important aspects of using information technologies in the processing and analysis of financial statement data, and its specific features in ensuring efficiency.

Key words: economy, activity, information, report, analysis, computerization, analytical, method, systematization.

Аннотация: В данной статье описывается необходимость совершенствования анализа финансовой отчетности в условиях цифровой экономики, важные аспекты использования информационных технологий при обработке и анализе данных финансовой отчетности, а также ее особенности в обеспечении эффективности.

Ключевые слова: экономика, деятельность, информация, отчет, анализ, компьютеризация, аналитический, метод, систематизация.

KIRISH

Bugungi zamonaviy iqtisodiyotda moliya-xo‘lajik faoliyatini samarali boshqarishda moliyaviy hisobot asosiy axborot manbasi hisoblanadi. Chunki, moliyaviy hisobot yordamida nafaqat korxonalarning moliyaviy holati, yakuniny moliyaviy natijalari, samaradorlik ko‘rsatkichlari haqida ma’lumot olish mumkin, balki, uning moliyaviy muammolarini hal etish yuzasidan qarorlar qabul qilishda ham asosiy axborot manbasi vazifasini bajaradi. Shu sababli ham moliyaviy hisobot tahlilini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Biroq bugungi kunda axborotlarga ega bo‘lish yoki axborotlarni o‘qish bilan tahlil oldiga qo‘yilgan muhim natijalarga erishib bo‘lmaydi. Ularni tahlil etishning shunday bir tizimini shakllantirish zarurki, bu ularni boshqaruvda samarani, faoliyatdagi natijani ta’minlashga xizmat qilishi kerak. Xususan, amaldagi huquqiy asoslarda, “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (keyingi o‘rinlarda – MHXS) o‘tishni jadallashtirish orqali xorijiy investorlarni zarur axborot muhiti bilan ta’minlash va xalqaro moliya bozorlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, hisob va audit sohalari mutaxassislarini xalqaro standartlar bo‘yicha tayyorlash tizimini takomillashtirish”[1] bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilangan.

TADQIQOTNING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Moliyaviy hisobot tahlili iqtisodiy tahlil fanining tarkibiy qismi sifatida rivojlanib bormoqda. Shu sababli ham aksariyat nazariy manbalarda iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanish tarixi va rivojlanish bosqichlari bayon qilingan. Ushbu masala xorijlik olimlar bilan bir qatorda O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham yaratilgan nazariy manbalarda[2] bayon qilingan. Moliyaviy hisobot tahliliga bag‘ishlangan nazariy asoslarni o‘rganishlar

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4611-son QARORI. www.lex.uz

2 Raximov M.Y. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili.T.: Moliya –iqtisod, 2015.-316 b.; Pardayev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik/S.: Zarafshon, 2001. 30-bet; Shoalimov A.X, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. –T: “IQTISODOT”, 2019. -235 b; Shog‘yosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik.-T.: Fan va texnolgiya, 2012-278 b; Vahabov A.V va boshqalar. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Darslik.-T.: “Iqtisod-moliya”, 2013.-600 b; Akramov E.A. “Korxonalarning moliyaviy holatini tahlili”. - T.: Moliya. 2003; Mamatov Z. va boshqalar. Audit. -T.: 2004; Ibrohimov A.T va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi.-T.: TMI, 2013.-304 b; Pardayev.M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. -T.: Print-Line-group, 2017.-396 b

shuni ko‘rsatadiki, “Moliyaviy hisobot tahlili” nomida nazariy manbalar mavjud emas. Ammo, iqtisodiy tahlilga bag‘ishlangan adabiyotlar va nashrlarda moliyaviy hisobot shakllari tahlili keltirilgan. Xususan, A.V.Vaxobov, A.T.Ibrohimov, N.F.Ishonqulovlarning hammuallifikdagi darsligining3 ikkinchi qismida moliyaviy tahlil bo‘yicha analitik jadvalllar yuzasidan xulosalar berilgan. Ushbu nazariy manbalarda asosan iqtisodiy tahlilning vujudga kelishi va keyinchalik iqtisodiy tahlil tarkibida moliyaviy tahlilning rivojlanib borishi, obyektiv zariurligi ochib berilgan bo‘lib, moliyaviy tahlilning asosiy axborot manbasi moliyaviy hisobot shakllari ekanligi ta’kidlangan. Ammo bugungi kunda milliy iqtisodiyotimizda ham zamonaviy iqtisodiyot talablaridan kelib chiqqan holda korxonalar amaliyotida iqtisodiy tahlilni ikki yo‘nalishda, ya’ni moliyaviy va boshqaruv tahlili ko‘rinishida tashkil etilishi, aynan moliyaviy tahlilni xalqaro tajribalardan kelib chiqqan holda moliyaviy hisobot tahlili sifatida tadqiq etilishini taqazo qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonlari bilish nazariyasiga asoslangan holda tadqiqotning hisob-kitob, tahlil va sintez, tizimli yondashuv, iqtisodiy tahlil usullari yordamida tadqiq etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Axborotlarni bugungi shaklini va oqimini oddiy hisob-kitoblar asosida qayta ishlash mumkin emas. Bunga vaqt omili ham, resurs omili ham, subyekt omili ham yo‘l bermaydi.

Axborot tizimini yaratilishi, axborotlarni kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta’minotlari asosida qayta ishlash, tahlil etish moliyaviy hisobot tahlilining rivojida yangi bir bosqich hisoblanadi. Chunki, moliyaviy hisobot tahlilini raqamli iqtisodiyot talablari asosida kompyuter texnologiyalarida tashkil etish uchun barcha imkoniyatrar mavjud. Xususan, hisob va hisobot tizimining kompyuter texnologiyalari hamda dasturiy ta’minotlarda olib borilayotganligi moliyaviy hisobot tahlili uchun zaruriy element, ya’ni axborot tizimini yaratish masalasini hal qilish imkonini bermoqda.

Axborot tizimining yaratilishi quyidagi xossalar bilan xarakterlanadi:

- har qanday axborot tizimi, tizimni tashkil etishning umumiy tamoyillari asosida tahlil qilinadi va boshqariladi;
- axborot tizimi dinamik ko‘rinishga ega bo‘lib, rivojlanuvchi tizim hisoblanadi;
- axborot tizimining mahsuloti ham axborot hisoblanadi;
- axborot tizimini odam-kompyuter tizimi ko‘rinishida tasavvur qilish zarur.

Axborot tizimlaridan foydalanish ishonchli, sifatli va aniq natijalarni olish imkonini beradi va axborot texnologiyalaridan foydalanishning muhim jihatlari sifatida quyidagilarni e’tirof etish mumkin:

- matematik metod va intellektual tizimlarni birgalikda qo‘llab, boshqarishning optimal variantlarini olish;
- tizimni avtomatlashtirish natijasida analitik tahlilchilarning vazifalarini yengillashtirish;
- eng to‘g‘ri axborotga ega bo‘lish;
- axborotlarni qog‘ozda emas, balki magnit yoki optik disklarda saqlash;
- mahsulot ishlab chiqarish sarf-xarajatlarnini kamaytirish;
- foydalanuvchilar uchun qulayliklar yaratish.

Tahlillarimiz ko‘rsatadiki, bugungi davrda deyarli barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar buxgalteriya hisobi va hisobotini kompyuterlashtirilgan tizimda tashkil etganligi moliyaviy hisobot tahlili uchun quyidagi afzalliklarni yuzaga chiqarmoqda:

- hisob-kitoblarning o‘z vaqtida, kam xarajat evaziga o‘tkazilishi ta’minlanadi;
- operativ boshqaruv ma’lumotlarini olish, tezkor moliyaviy qarorlar qabul qilish tezlashadi;
- moliyaviy hisobot tahlili imkoniyatlari kengayadi.

Ushbu afzalliklar natijasida moliyaviy hisobot ma’lumotlarini kompyuterni qo‘llash orqali tahlil qilinganda yuqori samaradorlik va aniqlikka erishiladi.

Ammo, ushbu jarayonda o‘zaga xos muammolar ham mavjudki, ularni bartaraf etish uchun tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq. Chunki, asosiy muammolargan biri bu uslubiy muammolar va xavfsizlikni ta’minlash masalasidir. Ma’lumki, buxgalteriya hisobini yurutish va hisobotlarni taqdim etishning bir qator kompyuter dasturlari yaratilayotgan bo‘lsada, ularni tahlil qilish uslubiyoti ishlab chilmagan. Bunda ikkita, ya’ni obyektiv va subyektiv omillar ta’sirini e’tirof etish mumkin.

Obyektiv sabablarni tahlilning quyidagi uch bosqichdan o‘tishi bilan izohlash mumkin:

1. Jonli tasavvur;
2. Mantiqiy tafakkur;
3. Amaliyot (qaror qabul qilish).

3 Vaxobov A.V., Ibragimov A.T., Ishonkulov N.F.Moliyaviy va boshqaruv tahlili. T.:Iqtisod-moliya 2013,600 b.

Aynan ushbu uch bosqichda, xususan mantiqiy tafakkurda inson aql-zakovati, har qanday sun'iy intellektga nisbatan ustunlik qiladi va korxonalarning moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari asosida korxonalarning moliyaviy holati hamda imkoniyatlari haqida tahliliy xulosalarni, izohlar, yoritishlar va tushuntirishlarni bevosita tahlilchilar tomonidan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Subyektiv omillarga aynan kompyuterlashgan buxgalteriya hisobi va hisiobotlarini tahlil qilishning mukammal dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bo'yicha mutaxassislik yoxud tashkiliy-uslubiy sabablarni, asosiysi xavfsizlik masalasini ta'minlash kabilarni kiritish mumkin.

Kuzatishlarimiz ko'rsatadiki, ma'lumotlarni tahlil qilishning xarajat talab qilishi, kompyuter xizmatlari ko'rsatish markazlarining rivojlanishi, so'ngi rusumdagi zamonaviy kompyuterlarning yaratilishi, hatto kichik ish yurituvchilar tomonidan ham tahliliy ma'lumotlarni arzon narxlarda olish imkonini beradi.

Ammo, moliyaviy hisobot tahlilining axborot tizimlaridan foydalanishda jamiyat va har bir xo'jalik yurituvchi subyekt uchun quyidagilarni bajarishi zaruriy shart hisoblanadi:

1. Axborot tizimining tuzilmasi va uning qo'llanilish maqsadi, jamiyat va korxona oldida turgan vazifa bilan to'g'ri kelishi kerak. Masalan; tijorat firmasida – foydali biznes, tijorat sirining kafolatlangan himoyasi, davlat korxonasida ijtimoiy va siyosiy vazifalarni bajarishga qaratilishi kerak.
2. Axborot tizimi inson tomonidan boshqarilishi va ijtimoiy etika tamoyillari asosida foyda keltirishi kerak.
3. To'g'ri, kafolatli va o'z vaqtida axborotlarni mijoz yoki tizimlarga yetkazishi zarur.

Tashkilotni boshqarish tuzilmasi axborot tizimini yaratish, tashkilotning boshqaruv tuzilmasini tahlil qilishdan boshlanadi Boshqarish deganda quyidagi vazifalarni amalga oshirish funksiyasi bilan, qo'yilgan maqsadga erishish tushuniladi:

- **Tashkillashtirish** – me'yoriy hujjatlar kompleksi va tashkiliy tuzilmani ishlab chiqish; shtat jadvali, bo'limlar, laboratoriyalar va h.k.
- **Hisobga olish** – bu funksiya firma yoki tashkilot ko'rsatkichlarining usul va uslubiyotini ishlab chiqadi. Masalan; buxgalteriya hisob-kitobi, moliyaviy hisobot, boshqaruv hisoboti va boshqalar.
- **Tahlil (analiz)** – rejalashtirilgan vazifalarni qay darajada bajarilganligini aniqlaydi.

Tayyorgarlik jarayonlarda birinchi navbatda uni qanday o'tkazish masalasiga ahamiyat qaratiladi. Agar korxona moliyaviy holatini va uning kutilishlarini baholashning yagona uslubiyoti yaratilgan va uni amalga oshirishning dasturiy ta'minoti mavjud bo'lsa, mazkur jarayon uzluksiz ishlashi kerak edi. Ammo, bunday holat mavjud emas. Shu sababli, ko'pincha ushbu jarayon maxsus topshiriqlar asosida ayrim subyektlar (buxgalterlar, menejerlar, analitiklar) tomonidan amalga oshirib kelinmoqda.

Moliyaviy hisobotlar tahlilida ko'rsatkichlar, moliyaviy koeffitsiyentlar turlicha nomlanishi tufayli ularning yagona dasturiy ta'minotini yaratish imkoniyati ham cheklangan. Shu bilan birga amaldagi tartiblarda ushbu ko'rsatkichlar "o'sgan", "kamaygan", "ijobiy o'zgarish", "salbiy o'zgarish", "bu yaxshi", "bu yomon" kabi so'zlarning ishlatilishi mijozga maqbul variant emas. Shu bilan birga, dasturiy ta'minotlarda analitik hisob-kitoblarning matnli izohli, tahlil natijalari yuzasidan xulosalar berilishi ham mijozlar talabiga to'la mos tushmaydi.

XULOSA

Yuqorida bildirilgan fikrlardan shuni xulosalash mumkinki, moliyaviy hisobot tahlili hisobot shaklida o'ta tezkor va aniq tayyorlanishiga qaramasdan izoh va yoritishlarni bayon qilishda inson omili talab qilinsada, tahlil uchun axborotlarni to'plash, tizimlashtirish va qayta ishlash borasida kompyuterlashtirish va dasturiy ta'minotlar tahlil xarajatlarini qisqartirish, samaradorlikni oshirish imkoniyati yaratiladi. Shuningdek, moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarini saralash va qayta ishlash va analitik jadvallarda ifodalash natijadorligi mulkdor va investorlar uchun qulaylik beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4611-son QARORI. www.lex.uz
2. Raximov M.Y. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili.T.: Moliya –iqtisod, 2015.-316 b.
3. Pardayev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik/S.: Zarafshon, 2001. 30-bet.
4. Shoalimov A.X, Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. –T: "IQTISODOT", 2019. -235 b.
5. Shog'yosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik.-T.: Fan va texnolgiya, 2012-278 b.
6. Akramov E.A. "Korxonalarning moliyaviy holatini tahlili". - T.: Moliya. 2003.
7. Mamatov Z. va boshqalar. Audit. -T.: 2004.
8. Ibrohimov A.T va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi.-T.: TMI, 2013.-304 b.
9. Pardayev.M.Q. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. -T.: Print-Line-group, 2017.-396 b
10. Vaxobov A.V., Ibragimov A.T., Ishonkulov N.F.Moliyaviy va boshqaruv tahlili. T.:Iqtisod-moliya 2013, 600 b.

QURILISH SOHASIDA LOGISTIKA TIZIMLARIGA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR BILAN TA'MINLANGANLARNING AMALIY JIHATLARI

Mirsodiqov Abdulla Tursunaliyevich
PhD, Farg'ona davlat universiteti
"Iqtisodiyot va servis " kafedrasi dotsenti v.b.

Annotatsiya: Mazkur maqolada transport-logistika tizimini boshqarishning zamonaviy usullari, murakkab tashkiliy-texnik obyektlarni tashkil etish, infratuzilmani samarali boshqarish bo'yicha logistik injiniring prinsiplarini qo'llash, transport-logistika tizimini boshqarishda proaktiv (ogohlantiruvchi) boshqaruv usulidan foydalanish bo'yicha takliflar berilgan. Transport-logistika infratuzilmasini samarali boshqarish, uning mazmuni va iqtisodiyotning boshqa sohalariga ta'sirini o'rgangan bir qator olimlar transport-logistika infratuzilmasini boshqarish bo'yicha turli xil fikrlarni bildirganlar.

Kalit so'zlar: logistika, transport infratuzilmalari, harakatlar strategiyasi, iqtisodiyot, yo'l-transport, modernizasiya, raqamli rivojlanish, qurilishda logistika, innovasion logistika.

Abstract: This article offers suggestions on modern methods of managing the transport-logistics system, the organization of complex organizational and technical facilities, the application of the principles of logistics engineering for effective infrastructure management, and the use of a proactive (warning) management method in the management of the transport-logistics system. A number of scientists who studied the effective management of transport-logistics infrastructure, its content and impact on other areas of the economy expressed different opinions on the management of transport-logistics infrastructure.

Key words: logistics, transport infrastructures, action strategy, economy, road transport, modernization, digital development, logistics in construction, innovative logistics.

Аннотация: В данной статье предложены предложения по современным методам управления транспортно-логистической системой, организации сложных организационно-технических объектов, применению принципов логистической инженерии для эффективного управления инфраструктурой, а также использованию упреждающего (предупреждающего) метода управления в управление транспортно-логистической системой. Ряд ученых, изучавших эффективное управление транспортно-логистической инфраструктурой, его содержание и влияние на другие сферы экономики, высказали разные мнения по поводу управления транспортно-логистической инфраструктурой.

Ключевые слова: логистика, транспортная инфраструктура, стратегия действий, экономика, автомобильный транспорт, модернизация, цифровое развитие, логистика в строительстве, инновационная логистика.

KIRISH

Bugungi kunda ko'plab rivojlangan va jahon iqtisodiyotida yetakchi o'rin tutadigan mamlakatlar tajribasidan shuni yaqqol ko'rishimiz mumkinki, raqobatdoshlikka erishish va dunyo bozorlariga chiqish, birinchi navbatda, iqtisodiyotning "qon tomiri" bo'lgan logistik infratuzilmaning naqadar samarali tashkil etilgani bilan bog'liqdir. Jahon bozorlarida raqobatdoshlik jarayonining kuchayishi, ishlab chiqarishni texnologik va tashkiliy modellarining murakkablashishi hamda diversifikatsiyalashishi, tashqi iqtisodiy faoliyat informatsion ta'minotining tezlashishi va munosabatlarining kengayishi iqtisodiy omillardan keng foydalanishni talab qiladi. Tobora integratsiyalashib borayotgan jahon bozorida raqobat ustunligiga erishish, tovar narxida tashish xarajatlarini qisqartirish bilan erishiladi. Xalqaro yuk tashuvlarda mamlakatimizning eng arzon hisoblangan suv transportidan foydalanish imkoniyatlari cheklanganligini inobatga olgan holda, mamlakatimiz ichida va xalqaro miqyosda multimodal tashuvlarni rivojlantirish bizning oldimizdagi eng dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy va boshqa xalqaro aloqalar, shu jumladan, yuklar (yo‘lovchilar)ni xalqaro tashishlar yuqori suratlar bilan rivojlanmokda. Buni yangi ishlab chiqilgan qonunlar, qarorlar hamda logistik markaz hamda korxonalarga yaratilayotgan turli imkoniyatlar va yangi ochilayotgan logistik markazlar misolida yaqqol ko‘rishimiz mumkin. O‘zbekiston Markaziy Osiyo mamlaktlari ichida, tranzit koridor sifatida juda qulay nuqtada jolashgan bo‘lib, nafaqat O‘rta Osiyo mamlakatlarini, balki yaqin Sharqni G‘arb mamlakatlari bilan bog‘lovchi quruqlik yo‘li hisoblanadi. Buni tarixdan “Buyuk Ipak Yo‘li” yoki bugungi kunda megaloyiha hisoblangan “Bir makon bir yo‘l” iqtisodiy loyihalar yaqqol isbotlab turibdi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu dissertatsiya mavzusi hozirgi kundagi muhim masalalarni ko‘tarib chiqqanligi bilan dolzarb hisoblanadi. Logistikaning maqsadi – eng kam mehnat va moddiy xarajatlar bilan yuklarni aynan vaqtida yetkazib berish. Materiallar, xomashyo va tayyor mahsulotlarni aynan vaqtida yetkazib berish butun iqtisodiy tizimning ishlab turishiga qulay sharoit yaratadi, korxonalar omborlaridagi zahiralar miqdorini ancha kamaytirishga imkon beradi. Logistika to‘liq darajada iste’molchiga xizmat qiladi. Shuning uchun logistika doirasida tarqatish va sotish vazifalari faqat bir vaqtda shart mavjudligida amalga oshadi. Bu shartlar – yuk, sifat, miqdor, vaqt, xarajatlar va yetkazish joyi. Hozirgi sharoitda zamonaviy logistika texnologik va yuk ko‘tarish, tashish asbob-uskunalariga bo‘lgan talablarni individuallashtiryapti, bu har bir uskunalarni har bir aniq sharoitga to‘liq moslashtirishdir.

Jumladan:

- logistika tizimlar tuzishda va ularning ayrim qismlarini loyihalashda texnologik jarayonlarning inson talablariga mos bo‘lishini ko‘zda tutishi kerak, ya’ni zamonaviy mehnat sharoitlari yaratilishi kerak, atrof-muhitga salbiy ta’sir qilmaslik kerak;
- butun logistik tizim davomidagi xarajatlarni hisobga olish va bozorga moslashtirish.
- servis xizmatlarini zamonaviy darajada rivojlantirish, uning yuqori sifati, ishonchliligi, tez moslashuvini ta’minlash.

Odatda logistik tizimlar noaniq sharoitda ishlaydi. Bu bozor konyukturasida transportning ishlashi tasodifiy jarayonlar sodir bo‘lishi bilan bog‘liq. Shu tufayli logistik tizimlarning muhim xususiyatlaridan biri – moslashish xususiyati. Logistik tizimlar ishlashining asosiy tamoyillaridan biri – yuqori darajadagi ishonchliligi va mustahkamligi. Logistik tizimning ishlashi mustahkam bo‘lishida ishlab chiqarish, tarqatish va sotish jarayonlarining to‘g‘ri, aniq rejalashtirilishi katta ahamiyatga ega. Bu yerda shuni ham hisobga olish kerakki, juda tezlik bilan bajariladigan (operativ) rejalarga nisbatan, qat’iy rejalarning roli kattaroq. Bunday strategik rejalarning yuqori darajada ishonchli bo‘lishi uchun atrof-muhit vaziyati, birinchi holatda bozordagi vaziyat har xil bo‘lishi mumkin bo‘lgan holatlarni o‘rganish va tug‘ilgan savollarga strategik javoblar aniqlash zarur. G‘arb mutaxassislarining fikricha, strategik rejalashtirish firmalarning o‘z raqiblari bilan kurashida eng qudratli qurol bo‘lib hisoblanadi. Strategik rejalashtirishning asosi – ilmiy darajada.

Ilmiy darajani tayyorlashda tarixiy va ekstrapolyatsiya usullaridan foydalaniladi. Strategik rejalar ko‘pincha aniq jarayonlarni emas, aniq maqsadlarni ko‘zda tutadi. U strategik rejani tez bajariladigan rejadan farqlaydi.

Tez bajariladigan rejalar aniq faoliyatni ko‘zda tutadi, masalan, taqsimlash yoki sotish jarayonlarini logistika xalq xo‘jaligiga sanoatlar nuqtai nazaridan emas, mintaqalar nuqtai nazaridan qaraydi.

Hududlarda bajarilgan transport xizmatlarning hajmining mamlakat ko‘rsatkichidagi ulushining o‘zgarishi ham hududlarda qurilish sohasidagi faoliyatning rivojlanish holatini baholaydi. Tahlil amalga oshirilayotgan davrda ushbu ko‘rsatkichning ortish darajasi asosan Toshkent shahri (5,7 %), Qoraqalpog‘iston Respublikasi (o‘sish 5,9 %) o‘sish kuzatiladi. Bu esa ko‘rsatib o‘tilgan hududlarda transport xizmatlarning hajmining respublika miqyosida ortib borayotganligini ko‘rsatadi. Hududlar kesimida bajarilgan transport xizmatlari hajmining avvalgi yillarga nisbatan o‘sish sur’ati tahlili ham hududlarda sohaning rivojlanish tendensiyalarini ko‘rsatuvchi trendlarni aniqlash imkonini beradi (1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ochiq ma’lumotlari tizimida transport xizmatlari logistika tizimlari faoliyati (transport xizmatlari yetkazib berish, saqlash, tashish va boshqalar) bo‘yicha statistik ma’lumotlar mavjud emasligini hisobga olgan holda transport xizmatlari tizimi faoliyatini alohida olingan korxonalar tomonidan foydalanilgan logistik xizmatlar bo‘yicha ma’lumotlarni o‘rganish asosida tahlil amalga oshirildi. Respublika miqyosida bajarilgan transport xizmatlari hajmining avvalgi davrga nisbatan o‘sish (pasayish) sur’ati 2012–2022-yillar davomida ma’lum bir tebranishlar bilan yuz bergan. Iqtisodiyotning raqamli segmentiga tegishli bosh manba – trakzaksion sektorning o‘sishidir. Rivojlangan mamlakatlarda bu ko‘rsatkich YaIMning 70 foizdan ortiq miqdorni tashkil etib, davlat boshqaruvi, konsalting va informatsion xizmat ko‘rsatish, moliya, ulgurji va chakana savdo, shuningdek, xizmatlar sohasini (kommunal, shaxsiy va ijtimoiy) birlashtiradi. Iqtisodiyot diversifikatsiyasi va dinamikasi qanchalik yuqori bo‘lsa, mamlakat ichida va tashqarisida noyob axborotlar aylanmasi shunchalik ko‘p, milliy iqtisodiyotlar ichida axborot trafigi esa shu qadar

salmoqli bo‘ladi. Shu bois ishtirokchilar soni ko‘p va IT xizmatlar keng tarqalgan bozorlarda raqamli iqtisodiyot jadal sur’atlarda rivojlanadi. Ayniqsa, bu – transport, savdo, logistika va shu singari internet bilan faol ishlovchi sohalarga cheksiz qulayliklar yaratadi. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, ularda elektron segmentning ulushi YaIMning 10 foiziga yaqinlashib, 4 foiz aholi bandligini ta’minlaydi. Eng ahamiyatlisi, bu ko‘rsatkichlar barqaror tarzda o‘sib boradi.

1-jadval: Transport xizmatlarning o‘sish sur’atlari (yillik)[1]

Hududlar	Yillar										
	2012-yil	2013-yil	2014-yil	2015-yil	2016-yil	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
O‘zbekiston Respublikasi	**109,4**	**108**	**104,6**	**104,3**	**107,8**	**109,9**	**104,5**	**106,7**	**91,4**	**115,7**	**111,8**
	100,0	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	95,4	103,3	116,2	116,2	106,9	102,7	117,6	105,5	106,6	130	120,2
Viloyatlar											
Andijon	118,9	122,5	120,5	118,6	117,4	101,6	102,4	102,7	100,8	109,7	112,1
Buxoro	118,2	122	115,4	113	111,8	105,1	105,2	100,7	102,6	118,1	105,7
Jizzax	125,6	116,5	108,4	114,7	114,5	102,6	102,7	104,9	105,9	115,8	105
Qashqadaryo	122,3	119,1	117	115,3	116,3	102,3	103,5	108,9	98,5	122,3	109,1
Navoiy	117,1	107,5	117,1	117,7	117,5	110,4	104,4	105	96,7	122,3	107,9
Namangan	122,2	123,2	123,7	118,7	128,6	103,2	104,9	107,5	97,7	123,6	110,8
Samarqand	121,3	120,8	121	113,7	115,6	102,2	105,4	102,5	96,3	124,3	109,1
Surxondaryo	125,1	112,4	126,5	114,4	116,1	103,9	102	103,4	101,3	116,3	112,1
Sirdaryo	118,3	118,5	117,3	118,5	115,4	104	110	105,8	102,1	102,1	101,9
Toshkent	111,6	115,3	117	107,5	121,9	101,4	100,5	104	102	117,5	106,7
Farg‘ona	121,4	120,6	123,1	115,4	121,8	102,7	103,1	104,5	98,6	123,3	108,7
Xorazm	116	121,8	114,1	115	116,2	103,1	102,9	104	99,7	116,4	113,5
Toshkent sh.	118,7	107,8	101,8	106,5	113,8	117,1	113,4	107,6	91,6	113,3	125,5

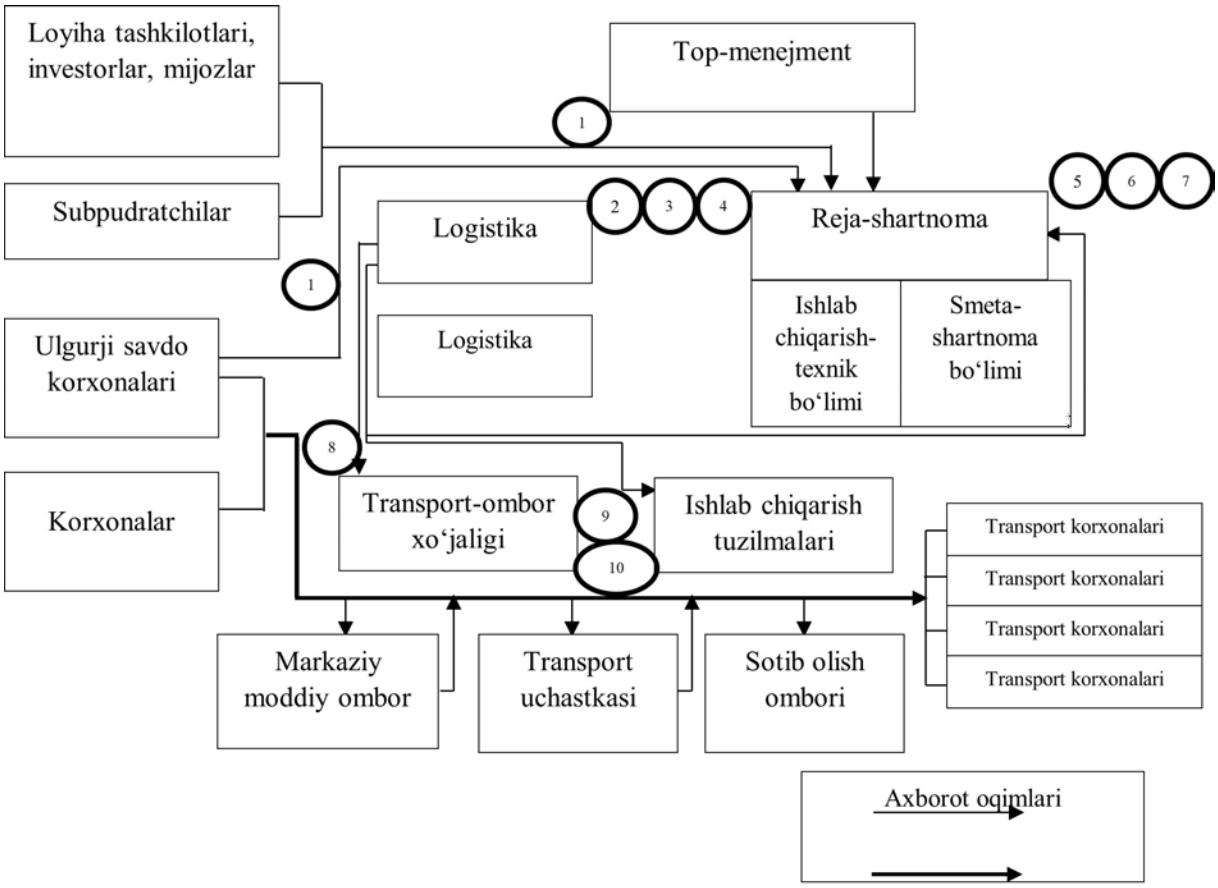
Raqamli iqtisodiyotning samaradorligiga nafaqat axborot texnologiyalarining qamrovi va infratuzilmaning mavjudligi, balki ishbilarmonlik muhiti, inson kapitali va muvaffaqiyatli boshqaruv instrumentlari kabi standart iqtisodiy mezonlar ham ta’sir ko‘rsatadi. Binobarin, iqtisodiy taraqqiyot aynan ularga tayanadi, bu esa ushbu mezonlarning raqamli iqtisodiyot rivojlanishida avvalgiday muhim o‘rin tutishini bildiradi.

Iqtisodiy taraqqiyot yo‘liga bosqichma-bosqich chiqish uchun asosiy shart va omillar sifatida ko‘rsatilmoqda:

- axborotlashtirish va davlat boshqaruvi organlari hamda munitsipal xizmatlarni integratsiyalash hisobiga elektron hukumat va raqamli shahar konsepsiyalarini tatbiq etish;
- yangi texnologik avloddagi mahsulotlarni yalpi ishlab chiqarish (pilotsiz avtomobillar va boshqalar singari);
- o‘ziga xos bezak va qurilish materiallari yordamida “aqlli” va ekologik uylarni barpo etishga oid g‘oyalarni amalga oshirish;
- autsorsing, o‘zini band etish va boshqalar orqali bandlikning muqobil shakllarini keng targ‘ib qilish;
- muayyan vazifalarni bajarish uchun ishchi-frilanserlarni izlashga xizmat qiladigan professional tarmoqlarni yaratish.

Har qanday tizimning boshqarilishi uchun eng muhim shart uning barqarorligi bo‘lib, unda ma’lum bir algoritm bilan ishlaydigan tizimning muvozanatga yaqin bo‘lgan sharoitlarda ishlash maqsadiga erishishni tushunish mumkin. Yetarli barqarorlik sharoitlari tarkibiy tuzilish va funksiyalarning simmetriya darajasi bilan belgilanadi, bu esa, transport faoliyatining haqiqiy ko‘rsatkichlarini rejalashtirilgan qiymatdan va vaqtdan chetga chiqishni nazorat qilish imkonini beradi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

1-rasm: Transport sohasi logistika tizimi modeli

Raqamlashtirish (raqamli transformatsiya) – jamiyatning barcha sohalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq o‘zgarishdir[2]. Raqamlashtirish jarayoni hozirda faoliyatning ko‘plab sohalari, jumladan qurilish sohasi logistika zanjirining rivojlanishiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Qurilish kompaniyalari o‘z faoliyat jarayonlarini avtomatlashtirish uchun alohida raqamli texnologiyalardan foydalanadilar. Elektron hujjat aylanishi, dastlab, aksariyat yirik qurilish kompaniyalari tomonidan kontragentlar bilan birlamchi hujjatlar almashinuvini soddalashtirish uchun ishlatilgan. Zaruriy resurslarni xarid qilishda qurilish logistikasining asosiy jarayoni sifatida raqamlashtirish pudratchilar va yetkazib beruvchilardan xizmatlar va materiallarni sotib olish uchun elektron tenderlardan foydalanishda namoyon bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tashish sohasida raqamlashtirish ko‘pincha, qurilish sohasidagi eng asosiy tashish vositasi hisoblangan avtomobillarning joylashishini kuzatish va transport vositalarini yo‘naltirish texnologiyalari bilan bog‘liq. Ushbu tashish vositasining samarali faoliyati bir necha omillarga bog‘liq: birinchi navbatda, qurilish materiallari va asbob-uskunalarni tashish uchun maxsus katta o‘lchamlarga ega yoki tashish qobiliyatiga ega yoki muayyan turdagi materiallarni tashish uchun maxsus mo‘ljallangan transport talab qilinadi (katta o‘lchamli, ommaviy, doimiy aralashtirishni talab qiladigan va hokazo.). Ikkinchidan, qurilish sohasi logistika zanjirlarida tashish vositalarining aksariyati mahalliy transport xarakterida bo‘lib, ular tomonidan tashish jarayoni bir hudud yoki mintaqa doirasida amalga oshiriladi. Raqamli texnologiyalarni joriy etishni talab qiladigan transport logistikasining aksariyat muammolari logistik zanjirlarini korxonalararo muvofiqlashtirish sohasida yotadi. Har bir aniq transport loyihasi uchun logistika zanjirini qurish transport kompaniyasi xodimlarining asosiy qismini jalb etuvchi mehnat talab ish hisoblanadi. Transport loyihalarini amalga oshirish ko‘plab turli korxonalarni jalb qilish bilan bog‘liq: asosiy fokus (transport) kompaniyasi, investorlar, bosh pudratchi, subpudratchilar, materiallar, xizmatlar, mehnat resurslarini yetkazib beruvchilar hamda loyiha tashkilotlari, ularning barchasi loyihaning butun muddati davomida umumiy maqsad yo‘lida faoliyati muvofiqlashtirilishi kerak bo‘lgan subyektlardir. Shu sababli, asosiy maqsadga erishish yo‘lida ta’minot zanjirini boshqarish konsepsiyasini kiritish tavsiya etiladi.

2 Дмитриев А.В. Эволюция цифровизации транспортно-логистических систем. Логистика и управление цепями поставок: сборник научных трудов. СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2019. С. 44-54.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Мирсодиков, А. Т. (2021). Активация инвестиций в экономическое развитие: современные тенденции и опыт зарубежных стран. Cognitio rerum, 10, 32-35.
2. Мирсодиков, А. Т. (2022). Совершенствование механизмов управления затратами в логистических цепях строительной отрасли. Бюллетень науки и практики, 8(2), 231-239.
3. Tursunaliyevich, M. A. (2021). Iqtisodiy tarmoqlarni rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning ahamyati. Development issues of innovative economy in the agricultural sector, 194.
4. Tursunalievich, M. A. (2022, March). Improving logistics cost management in the construction sector. In E Conference Zone (pp. 141-145).
5. Мирсодиков, А. Т. (2021). Важность привлечения инвестиций в отрасли национальной экономики. Бюллетень науки и практики, 7(10), 329-335.
6. Tursunalievich, M. A. (2022). Improving the cost management mechanism in the construction industry logistic chains. Innovative developments and research in education, 1(6), 253-259.
7. Мирсодиков, А., & Черданцев, В. П. (2020). Роль маркетинговой стратегии в повышении конкурентоспособности образовательных услуг. информационные системы и коммуникативные технологии в современном образовательном процессе, 50-56.
8. Abdulla, M. (2022). Improvement Of Logistics Chain Management Processes In The Construction Field // International Journal Of Social Science & Interdisciplinary Research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 144-147.
9. Mirsodikov, A. (2023). Approaches To The Essence Of Logistics Structures And Formation Of Logistics Chain // International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(5), 383-388.
10. Abdulla, M. (2022). Improving Cost Management Processes in Construction Logistics Chains. Miasto Przyszłości, 28, 419-423.
11. Tursunalievich, M. A. (2022). Improving the Management Process of Logistic Chain Activity in Construction. European Journal of Humanities and Educational Advancements, 3(3), 151-154.
12. Мирсодиков, А. Т. (2021). Бюллетень науки и практики. бюллетень науки и практики // Учредители: Овечкина Елена Сергеевна, 7(10), 329-335.
13. Мирсодиков, А. (2023). Совершенствование методологии управления деятельностью логистических цепей в строительной области // Solution of social problems in management and economy, 2(8), 22-29.
14. Mirsodikov, A. (2023). Improving The Management Methodology Of Logistics Chain Activity Management In The Construction Field // Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 2(15), 33-40.
15. Mirsodikov, A. (2023). Issues Of Evaluating The Economic Effectiveness Of Innovation Projects In The Construction Field // International Bulletin of Engineering and Technology, 3(5), 23-28.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA INSON KAPITALIINI BOSHQARISHDAGI MUAMMOLAR

Nematova Shaxlo Egamberdiyevna
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Insoniyatning XXI asrga qadami uning barcha faoliyatlaridagi globallashuv bosqichiga to‘g‘ri keldi. Globallashuv jarayoni, insonlarni hozirgi zamon texnikasi rivojlangan hamda yangi texnologiyalar tufayli axborotning yagona muhitida faoliyat ko‘rsatishi lozimligini uqtirmoqda. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini boshqarishdagi muammolarni tahlil qilamiz.

Kalit so‘zlar: texnologiya, innovatsiya, modernizatsiya, raqamli iqtisodiyot, ishlab chiqarish, kichik biznes.

Abstract: Humanity’s step into the 21st century coincided with the stage of globalization in all its activities. The process of globalization makes people aware of the need to function in a unified information environment thanks to modern technology and new technologies. In this article, we will analyze the problems of human capital management in the digital economy.

Key words: technology, innovation, modernization, digital economy, production, small business.

Аннотация: Шаг человечества в XXI век совпал с этапом глобализации во всей его деятельности. Процесс глобализации заставляет людей осознавать необходимость функционирования в единой информационной среде благодаря современной технике и новым технологиям. В этой статье мы проанализируем проблемы управления человеческим капиталом в цифровой экономике.

Ключевые слова: технологии, инновации, модернизация, цифровая экономика,производство, малый бизнес.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida taraqqiyotining yangi istiqbollarini ochib berdi. Insoniyatning davlat va jamiyat qurilishiga doir asriy tajribalari ijtimoiy munosabatlarni yangicha yondashuvlar asosida tartibga solish borasidagi ilg‘or yondashuvlarning qaror toptirilishiga olib keldi. Mazkur yondashuvlarning mohiyati so‘nggi yillarda umumiy tarzda “modernizatsiyalash” tushunchasi yordamida ifodalanib kelinmoqda. Odatda modernizatsiya jarayonida mashinalar, dastgohlar, ishlab chiqarish qurollari hamda texnologik jarayonlar yangilanadi. Biroq, ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyalarning rivoji tufayli jamiyat ham rivojlanishning muayyan bosqichidan yanada takomillashgan bosqichga o‘tadi. Ijtimoiy modernizatsiya jamiyatning ijtimoiy tizimdan ochiq fuqarolik jamiyatiga aylanishini anglatadi. Ushbu turdagi modernizatsiya negizida jamiyatning ijtimoiy qatlamlarida umumiy yoki xususiy xarakterdagi yangilanishlar sodir bo‘ladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son bilan qabul qilingan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda asosiy ustuvor vazifalaridan biri–milliy iqtisodiyot barqarorligini ta’minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish belgilangan.

Jadallik bilan kechayotgan raqamlashuv jarayoni “yangi iqtisodiyot”ni vujudga keltirdi. Kam o‘rganilgan va kun sayin chuqur tomir otib borayotgan bu bozor segmenti ishlab chiqaruvchilarga biznesda samarali marketing kompaniyalari uyushtirish, minimal xarajat qilib, maksimal foyda olish, tovar va xizmatlarni muvaffaqiyatli sotishning optimal usullarini taqdim etadi. Iste’molchi, xaridor va mijozlarga sifatli xizmat, qulaylik yaratiladi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va sun’iy intellektning joriy etish raqamli ko‘nikmalarni shakllantirishga turtki berishi va natijada inson kapitalini raqamli rivojlantirish salohiyatini oshirishi bilan bog‘liqligini asoslash tadqiqotimiz maqsadlaridan biri hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion boshqaruv holatini samarali reyting baholash tizimi hamda uni amalga oshirish mexanizmining yo‘qligi iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni raqamli transformatsiyasining hozirgi holatini tahlil qilishga to‘sqinlik qilmoqda. Vaholanki,

raqamli iqtisodiyot va innovatsion boshqaruv holatini samarali baholash tizimi hamda uni amalga oshirishning idoralararo mexanizmining yo‘qligi iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni raqamli transformatsiyasining hozirgi holatini chuqur tahlil qilish dolzarb masala ekanligidan dalolat beradi.

Raqamli iqtisodiyot – bu internet iqtisodiyoti, elektron biznes va elektron tijorat yordamida ishlab chiqilgan va sotilayotgan raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy faoliyatdir. Bu yerda tovarlar va xizmatlar elektron formada sotiladi. Raqamli iqtisodiyotda xizmatlar va tovarlar uchun to‘lovlar ko‘pincha elektron pullarda raqamli banklar orqali amalga oshiriladi.

Raqamli iqtisodiyot - bu ishlab chiqarish kompleksi, inson uchun hayotiy qulayliklarni ta’minlaydigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish tizimi bo‘lib elektron tijorat shaklida rivojlanadi. Keyingi yillarda jahon iqtisodiy adabiyotida keng tarqalgan yangi “Bilimlarga asoslangan raqamli iqtisodiyot” yoki “Intellektual iqtisodiyot” tushunchasi ilmiy bilimlar majmuasi va ular(bilimlar, g‘oyalar, kashfiyotlar, texnologiyalar, chizmalar, usullar va boshqalar) yozilgan moddiy ma’lumot tashuvchilar(disketlar, fleshkalar, internet resurslari va boshqalar) moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi va iqtisodiy o‘sishning asosiy omili bo‘lib qolishini anglatadi. Shu munosabat bilan biz sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy tendensiyalarini tahlil qilamiz, bu esa inson kapitalining raqamli rivojlantirishga boshqacha tarzda ustuvor ahamiyat berish imkonini beradi. Inson kapitalining potensial imkoniyatlari, birinchi navbatda, inson hayotining har bir bosqichlari(oila instituti, ijtimoiy va kasbiy institutlar)da inson kapitalini rivojlantirish shartlarini belgilaydigan institutsional muhitga bog‘liq. Shu bois, inson kapitalini raqamli rivojlantirishning asosiy funksiyalari turli institutlar (ma’lum bir institutsional tizimga xos bo‘lgan ta’sir etuvchilar), texnologiya (jamiyat va iqtisodiyotdagi texnologiya va innovatsiyalar darajasi), ta’lim (hayot davomida ta’lim olish muhiti), sog‘liqni saqlash (sog‘liqni saqlash tizimining sifati va faol hayot tarzining davomiyligi), jamoat farovonligi (ijtimoiy va shaxsiy farovonlik darajasi) kabi o‘zgaruvchilarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekistonning “Raqamli O‘zbekiston–2030” milliy strategiyasida ham ta’limningturli bosqichlarida hamda turli yoshdagi aholi toifasi uchun raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish bo‘yicha bir qator maqsadli yo‘nalishlar belgilangan. Jumladan, aholining barcha qatlamlarida raqamli ko‘nikmalarni oshirish maqsadida quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

- yoshlar orasida axborot texnologiyalarini ommalashtirish, shuningdek, aholining barcha qatlamlari orasida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- keksa va o‘rta yoshdagi aholiga internet jahon axborot tarmog‘ida ishlash, yagona interaktiv davlat xizmatlari portalidan va boshqa texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha ko‘nikmalarni o‘z ichiga olgan kompyuter savodxonligi kurslarini tashkil etish;
- axborot texnologiyalari sohasida masofaviy, onlayn va virtual o‘qitish texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirish, onlayn kurslar uchun platformalar ishlab chiqish;
- raqamli texnologiyalar sohasida yuqori malakali kadrlar avlodini shakllantirish maqsadida umumta’lim maktabi o‘quvchilariga dasturlashni o‘rgatish uchun sharoit yaratish;
- aholi o‘rtasida raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirish sohasida yirik IT korxonalarni jalb qilgan holda davlat xususiy sheriklik mexanizmlarini tashkil qilish;
- viloyat va shaharlarda raqamli ko‘nikmalar darajasidagi bo‘shliqni bartaraf etish maqsadida respublikaning barcha hududlarida ixtisoslashtirilgan o‘quv markazlarini tashkil etish

Umuman olganda raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitali va raqamli ko‘nikmalarni rivojlantirishning muhim xususiyati bu tegishli raqamli ko‘nikmalar va foydalanuvchilarning ijtimoiy faollik darajasini talab qiluvchi raqamli ta’limning turli shakllaridan foydalanishni nazarda tutadi. Inson kapitalini raqamli rivojlantirish uchun ta’lim muhitini yangilash raqamli ta’lim texnologiyalari va bir vaqtning o‘zida ta’lim yechimlarini individuallashtirish darajasini oshirish bilan chambarchas bog‘liq.

Yangi bilimlarga asoslangan raqamli iqtisodiyotni tushunish, uning tub mohiyatini o‘rganishdan, ya’ni oxirgi mahsulotda (yoki ko‘rsatiladigan xizmatda) aks etgan bilim yoki innovatsiyalarning mohiyatini tushunishdan boshlanadi. Zamonaviy nazariya asosida tushunilsa, innovatsiya bozorda amalga oshiriladigan, amaliyotda qo‘llaniladigan yangi yoki mukammallashtirilgan texnologik jarayon natijasida amalga oshadigan innovatsion faolityaning yangi yoki mukammallashtirilgan mahsuloti sifatidagi pirovard natijasi hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va amalga oshirishning muhim jihati, birinchi navbatda, quyidagi muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu davlat mintaqaviy siyosatini amalga oshirish hisoblanadi. Hududlarda investitsion jozibadorligini oshirish va ulardagi innovatsion mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sohasidagi hududiy nomutanosiblikni minimallashtirish, mintaqalararo munosabatlarni mustahkamlash hamda inson salohiyatidan oqilona foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sh.M.Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2017 yil, 32-33 betlar.
2. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M.To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. Toshkent, 2015 yil, 5-bet.
3. M.Butaboyev, N.Maxmudov, F.Mulaydinov, R.Egamberdiev. Raqamli iqtisodiyot asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2020, 11-bet.
4. Ergashovna, A.O., & Egamberdievna, N.S.(2022). The role of human capital in economic development. Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук, 2(2), 100-106
5. Нематова, Ш. Э. (2023). Деятельность субъектов малого предпринимательства вэкономике Узбекистана и вопросы их развития. Journal of new century innovations, 26(4), 172-178.
6. Нематова, Ш. Э. (2023). Важные аспекты формирования инвестиционной среды в Узбекистане. Scientific Impulse, 1(9), 499-505.
7. Nematova, S. (2022). Structural changes in the innovation-investment entrepreneurship of the economy of the region. International journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 184-187

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

AHOLI DAROMODLARI VA OMONATLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Xakimov Zohid Norbo‘tayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada aholi daromodlarini shakllantirish va ularni bank omonatlariga jalb qilishning nazariy asoslari o‘rganildi. Unga ko‘ra aholi daromadlarning shakllanishiga va keyinchalik aholi omonatlariga jalb qilishga ta’sir etuvchi omillar har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqot daromadlarni taqsimlash dinamikasini, jamg‘arma qilish, bank omonatlariga qo‘yish va ularning iqtisodiy barqarorlikga ta’sirini tushuntirish uchun turli iqtisodiy nazariyalar va modellarni birlashtiradi.

Kalit so‘zlar: Aholi omonatlari, jamg‘arma, depozit siyosati, inflatsiya, foiz, daromad, xarajat.

Abstract: Humanity’s step into the 21st century coincided with the stage of globalization in all its activities. The process of globalization makes people aware of the need to function in a unified information environment thanks to modern technology and new technologies. In this article, we will analyze the problems of human capital management in the digital economy.

Key words: technology, innovation, modernization, digital economy, production, small business.

Аннотация: The article studied the theoretical foundations of population income formation and attracting them to bank deposits. According to it, the factors affecting the formation of incomes of the population and the subsequent attraction of population savings were comprehensively analyzed. The study integrates various economic theories and models to explain the dynamics of income distribution, savings, bank deposits and their impact on economic stability.

Ключевые слова: Individual savings, savings, deposit policy, inflation, interest, income, cost.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotining tayanadigan asosiy ustunlaridan biri bo‘lib, moliyaviy jihatdan mustahkam va barqaror faoliyat ko‘rsatuvchi bank tizimi hisoblanadi. Har bir mustaqil davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va kelajakdagi taraqqiyoti avvalo mazkur mamlakatda barpo etilgan va muntazam ravishda takomillashtirib boriladigan bank tizimining faoliyatiga bog‘liqdir. Tijorat banklari resurslarini samarali boshqarish mamlakatda eksportga yo‘naltirilgan raqobatbardosh tovarlar va xizmatlar hajmini ko‘paytirishda, banklar likvidliligini ta’minlash va milliy valyuta barqarorligini oshirishda, aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklarining kredit operatsiyalari samaradorligini oshirish ularning jalb qilingan mablag‘larining barqarorligini ta’minlash orqali yuzaga keladi. Tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlash jarayonidagi ishtirokini kuchaytirish ularning uzoq muddatli resurs bazasini mustahkamlashni taqozo etadi. O‘z navbatida, banklar resurs bazasining mustahkamligi yuridik shaxslarning depozitlari va aholi omonatlari miqdorining o‘sib borishiga, ularning miqdor va muddat jihatdan barqarorligini ta’minlashga bog‘liq. Chunki, tijorat banklari resurslari tarkibida jalb qilingan mablag‘lar salmog‘i juda ham yuqori bo‘lib, ularning miqdori 70-80 % ni tashkil qiladi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tijorat banklari faoliyatining iqtisodiy jihatidan eng asosiy o‘rinlardan birini egallovchi depozit siyosati moliyaviy jihatdan pul oqimlarining mutanosibligini ta’minlab turish va mazkur moliyaviy instrumentlardan yuqori foyda olishni yagona bir strategik tizim sifatida mujassamlashgan bo‘ladi. Tijorat banklari turli o‘ziga xos depozit siyosatiga ega. Mazkur depozit siyosati barcha moliya muassasalarning yuqori daromad keltiradigan bo‘g‘in-

1 Банковское дело. Экспресс-курс: учебное пособие/кол. авторов; под ред. О.И.Лаврушина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009.-352с.

laridan biri hisoblanadi. Depozit siyosatining asosini tashkil etuvchi bank resurslari bazasi depozit portfelida mujassamlashgan bo‘ladi. Mazkur depozit portfeli joylashtirilgan va jalb etilgan resurslardan tashkil topgan bo‘ladi.

Joylashtirilgan bank resurslari bazasiga:

- Banklararo muddatli va foizli depozitlar;
- Kreditlar;
- Kredit liniyasi bo‘yicha ochilgan akkreditivlar;
- Faktoring operatsiyalari;
- Boshqa turdagi derivativ foizli depozitlari kiradi.

Jalb qilingan bank resurslar bazasiga:

- Banklararo muddatli va foiz depozitlari;
- Har xil turdagi omonatlar;
- Korporativ omonat investisiyalari kiradi.

Tijorat banklarining g‘aznachilik boshqarmalari tomonidan yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan joylashtirilgan va jalb qilingan resurslar bazasi o‘rtasidagi mutanosibliklarni foiz belgilash va muddat o‘rnatish yo‘li orqali boshqariladi.

Bank amaliyotida “depozit” deganda, jahon bank amaliyotida saqlash uchun moliya-kredit yoki bank muassasasiga berilgan pul mablag‘lari yoki qimmatli qog‘ozlar tushuniladi. Banklarda “depozit” tushunchasi deganda, bank omonatlari bilan bir qatorda bojxona to‘lovlari, yig‘imlar, soliqlar va xokazolarni to‘lash uchun kiritilgan badallar ham tushuniladi.[2]

Depozitlar depozit operatsiyalari obyektlari bo‘lmish jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan muayyan muddatga yoki talab qilinganida beriladigan qilib bankdagi depozit hisob raqamiga kiritiladigan muayyan miqdordagi pul mablag‘laridir.

Aholi real daromadlarining oshishida asosiy omil bo‘lib, makroiqtisodiy sharoitning qulayligi, iqtisodiy o‘sishning tez sur’atlarda oshishi, inflyatsiyaning sezilarli darajada pasayganligi, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar va aholini aniq ijtimoiy himoya qilishning kuchayganligi hisoblanadi.

Avvalom bor, aholi daromadlarini mohiyatini chuqurroq bilish muhimdir. Aholi daromadlari - bu alohida shaxs yoki oila (uy xo‘jaligi) tomonidan turli manbalardan ma’lum davr mobaynida olinadigan va iste’mol, jamg‘arma, turli yig‘im va soliqlarga sarflanadigan pul va natural tushumlar majmuidir.

Aholi daromadlari asosan pul daromadlari va natural shakldagi daromadlardan tashkil topadi. Bozor munosabatlari rivojlanib borgan sari aholi pul daromadlarining salmog‘i sezilarli darajada oshib, uning tarkibiy tuzilishi ham takomillashib boradi.

Aholining pul daromadlarining tarkibiy tahlili aholi ichidagi daromadlarning taqsimlanishi va manbalarini o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Ushbu tahlilga asosan iqtisodiy tengsizlikni, turli daromad manbalarining nisbiy ulushini va jamiyatning umumiy iqtisodiy holatini aniqlashi mumkin. Bunday tahlilda odatda quyidagi asosiy komponentlar ko‘rib chiqiladi:

1. **Daromadlarni taqsimlash:**

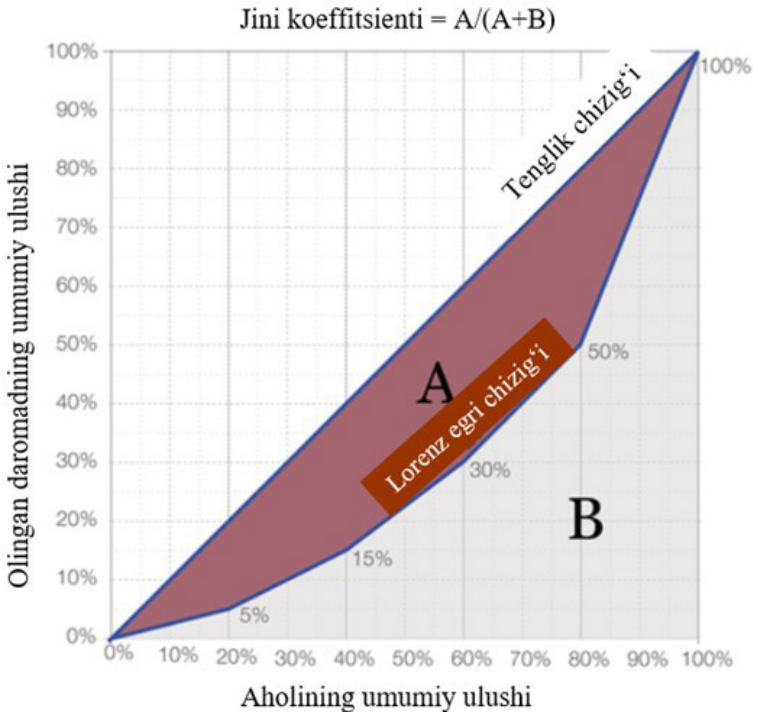
Birinchidan, aholi daromadlilik darajasiga ko‘ra ko‘pincha kvintillarga bo‘linadi, bu esa daromadlarning aholining turli qatlamlari bo‘yicha taqsimlanishini tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa aholi o‘rtasida daromadlarning tengsizligini aniqlashga yordam beradi, bu tengsizlikni aniqlash uchun Jini koeffitsiyenti[3] kabi o‘lchovlardan foydalaniladi. Ya’ni Jini koeffitsiyenti bizga har qanday ikki kishining daromadlari o‘rtasida o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatan farqni topishga yordam beradi. Tasodifiy tanlangan ikkita odam daromadlari o‘rtasidagi farq Jini koeffitsiyentida o‘lchanadi.

U tengsizlik 0 dan 1 gacha bo‘lgan shkalada o‘lchanadi, bu erda yuqori qiymatlar yuqori tengsizlikni ko‘rsatadi. Bu ba’zan “Jini indeksi” deb ataladigan 0 dan 100% gacha bo‘lgan foiz sifatida ko‘rsatilishi mumkin. 0 qiymati mukammal tenglikni ko‘rsatadi ya’ni hamma bir xil daromadga ega. 1 qiymati esa mukammal tengsizlikni ko‘rsatadi, bunda bir kishi barcha daromadlarni oladi, qolganlari esa hech narsa olmaydilar.

Ikkinchidan, Lorenz egri chizig‘iga asosan daromadlar taqsimotining grafik tasvirida ifodalaydi. U esa aholining eng kambag‘alidan boshlab, aholining jami ulushi tomonidan olingan jami daromadning jami foizini belgilaydi. Egri chiziq tenglik chizig‘idan qanchalik uzoq bo‘lsa, tengsizlik shunchalik katta ekanligini ifodalaydi.

2 Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. - Toshkent: Moliya, 2007. -312 b.

3 Jini koeffitsiyenti yoki Jini indeksi tengsizlikning eng ko‘p qo‘llaniladigan o‘lchovidir. U italiyalik statistik Korrado Jini (1884–1965) tomonidan ishlab chiqilgan va uning nomi bilan atalgan.

1-rasm: Jini koeffitsiyentining ko‘rinishi[4]

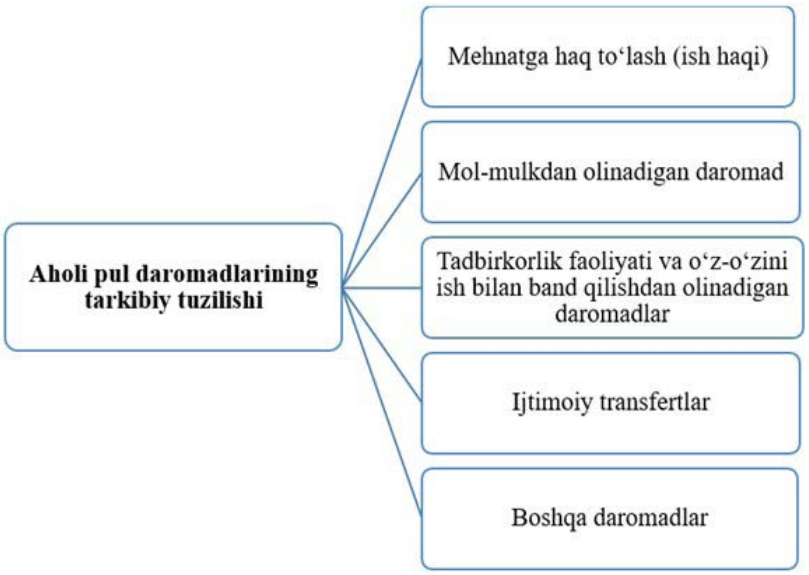
Jini koeffitsiyenti Lorenz egri chizig‘ining “Tenglik chizig‘i”dan qanchalik uzoqqa tushishini A va B maydonlarini taqqoslash orqali aniqlaydi, bu quyidagicha hisoblanadi:

Jini koeffitsiyenti = A / (A + B) (1)

Lorenz egri chizig‘i daromadlar teng ravishda taqsimlansa “tenglik chizig‘i” bilan ustma-ust tushadi. A maydoni bo‘lmaydi va Jini koeffitsiyenti 0 ga teng bo‘ladi. Agar bir kishi barcha daromadga ega bo‘lsa va boshqalar daromad olmasa, Lorenz egri chizig‘i jadvalning pastki o‘qi bo‘ylab harakatlanadi va daromadning umumiy ulushi oxirgi odamga qadar nolga teng bo‘ladi. B maydoni nolga teng va Jini koeffitsiyenti 1 ga teng bo‘ladi.

2. **Aholining pul daromadlarining manbalari:**

Aholi pul daromadlarining tarkibiy tuzilishini qo‘yidagi rasm orqali ko‘rib chiqamiz (2-rasm).

2-rasm: Aholi pul daromadlarining tarkibiy tuzilishi[5]

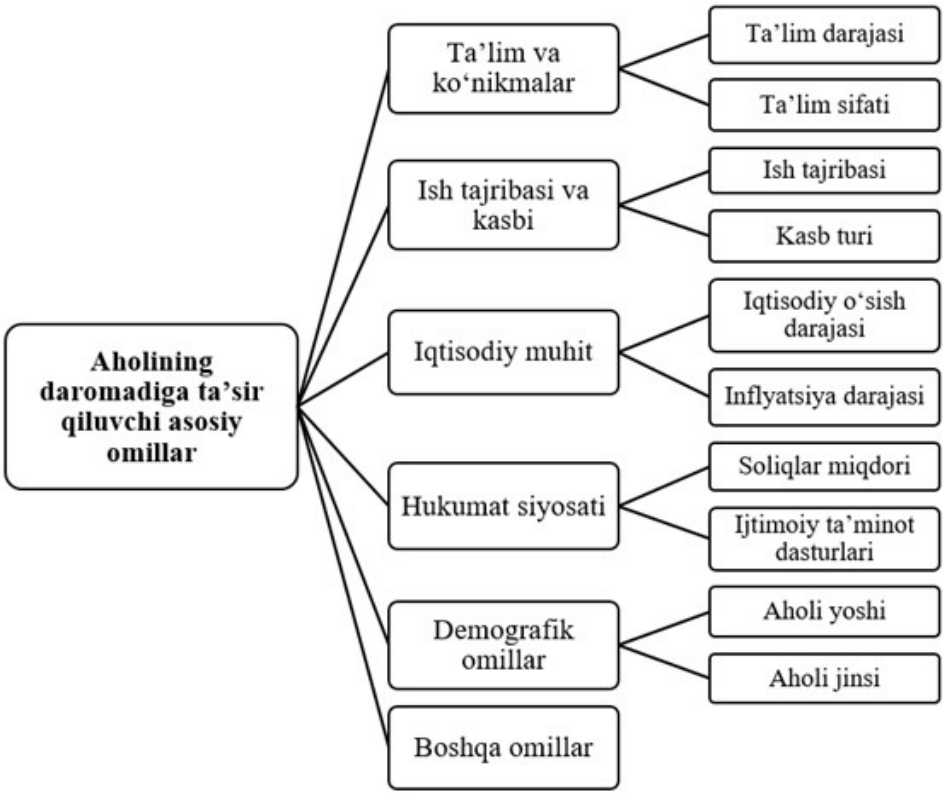
4 Muallif tomonidan tuzildi.
5 Muallif tomonidan tuzildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasmdan ko‘rish mumkinki, ish haqi shu jumladan bonuslar va qo‘shimcha ish haqi hamda aholi real daromadlarining ahamiyatli darajada o‘sishi milliy iqtisodiyotning barqaror sur’atlarda rivojlanishi bilan bir qatorda aholining jozibador omonatlarga pul mablag‘larini yo‘naltirishni rag‘batlantiradi. Ish haqi odatda ko‘pchilik aholining asosiy katta daromad manbai hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati va o‘z-o‘zini ish bilan band qilishdan olinadigan daromadga biznes operatsiyalari yoki professional xizmatlardan olingan daromadlar, rasmiy va norasmiy sektordan ko‘rilgan daromadlarni o‘z ichiga oladi. Mol-mulkdan ko‘rilgan daromadga ijara mulklari, dividendlar, foizli daromadlar va aktivlardan ko‘rilgan boshqa daromadlar kiradi. Ijtimoiy transfertlar esa nafaqalar, ishsizlik nafaqalari, ijtimoiy ko‘maklar va boshqa dasturlar asosidagi davlat imtiyozlarini o‘z ichiga oladi.

Umuman olganda aholining real daromadlari – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya’ni, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadning xarid quvvati.

3-rasm: Aholining daromadiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar[6]

Aholining daromad darajasiga shaxsiy xususiyatlardan tortib kengroq iqtisodiy va ijtimoiy holat va boshqa ko‘plab omillar ta’sir ko‘rsatadi. Aholining daromadiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar (3-rasm):

- ta’lim va ko‘nikmalar:

a. Ta’lim darajasi ya’ni yuqori darajadagi ta’lim odatda yuqori daromad bilan bog‘liq. Yuqori ilmiy darajaga ega bo‘lgan shaxslar faqat o‘rta maxsus yoki o‘rta ta’lim darajasiga ega bo‘lgan shaxslarga qaraganda ko‘proq imkoniyatlarga va bir hil ish uchun ham turli haq to‘lanishi mumkin. J.Mincer har yilgi qo‘shimcha maktabda olingab bilim odatda daromadni taxminan 10% ga oshirishini aniqladi.[7] G.Psacharopoulos va H.A.Patrinos oliy ta’lim darajasini egallash turli mamlakatlarda yuqori daromad darajasi bilan kuchli bog‘liqligini tadqiqotlar bilan tasdiqladi.[8]

b. Ta’lim sifati, jumladan, yaxshi resurslar bilan ta’minlangan maktablar va tajribali o‘qituvchilarga ega bo‘lish, daromad potensialiga ta’sir qiladi. Nufuzli muassasalar ko‘pincha yaxshi tarmoq imkoniyatlarini va yuqori maoshli ishlarga kirishni ta’minlaydi. D.Card va A.B.Krueger tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, o‘qitu-

6 Muallif tomonidan tuzildi.
7 Mincer, J. (1974) Schooling, Experience, and Earnings. Columbia University Press, New York.
8 Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review of the global literature. Education Economics, 26(5), 445-458.

vchilari bilimli bo‘lgan maktablarda o‘qiydigan shaxslar ko‘proq pul topadi.[9] Ya’ni oliy ta’lim muassasalarining sifatli bilim berishi talabalarining kelajakdagi daromadlariga muhim rol o‘ynaydi.

- ish tajribasi va kasbi:

a. Ko‘proq ish tajribasi odatda yuqori daromadga olib keladi, chunki odamlar vaqt o‘tishi bilan ko‘nikmalar va tajribalari rivojlanadi.

b. Turli kasblar jamiyatda har xil daromad darajasiga ega. Texnologiya, moliya va sog‘liqni saqlash kabi sohalardagi ishlar ko‘pincha savdo, ta’lim, qurilish va boshqa sohalarga qaraganda ko‘proq maosh oladi. D.H.Autor, F.Levy va R.J.Murnane o‘z tadqiqotlarida texnologik yutuqlar yuqori malakali va past malakali xodimlar o‘rtasidagi ish haqi tafovutini oshirganligini, murakkab muammolarni hal qilish va ilg‘or texnik ko‘nikmalarni talab qiladigan ishlar uchun sezilarli yuqori maoshlar to‘lanayotganligini aniqladi.[10]

- iqtisodiy muhit:

a. Iqtisodiy o‘sish davrida korxonalar kengayib, ko‘proq ish o‘rinlari va potensial yuqori ish haqini yaratiladi. Aksincha, iqtisodiy o‘sish sezilarli darajada bo‘lmaganda va turg‘unlik davrida ishsizlik oshishi, daromadlar darajasi to‘xtab qolishi yoki pasayishi mumkin.[11]

b. Inflyatsiya xarid qobiliyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir qiladi va agar ish haqining o‘sishi narxlarning o‘sishiga mos kelmasa, real daromadni pasaytirishi mumkin. Biroq, mo‘‘tadil inflyatsiya xarajatlarni va iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishi mumkin, bu esa umumiy daromad darajasidan foyda keltirishi mumkin.[12]

- hukumat siyosati:

a. Hukumatning soliq siyosati ixtiyoriy daromadga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Progressiv soliq tizimlari daromadlar tengsizligini kamaytirishga qaratilgan, regressiv soliqlar esa uni yanada kuchaytirishi mumkin. T.Piketty va E.Saez progressiv soliqqa tortish daromadlar o‘rtasidagi tafovutni oshirishga ta’sirini o‘rgangan.[13]

b. Ijtimoiy ta’minot dasturlari ishsizlik nafaqalari, ijtimoiy sug‘urta va turli subsidiyalari kabi davlat dasturlari, ayniqsa, kam ta’minlangan aholiga moliyaviy yordam beradi va shu bilan umumiy daromad taqsimotiga ta’sir qiladi.[14]

- demografik omillar:

a. Daromad odatda yosh bilan ortadi, o‘rta yoshda eng yuqori darajaga yetadi va ko‘pincha odamlar pensiyaga yaqinlashganda kamayadi.[15]

b. Ko‘pgina mehnat bozorlarida gender nomutanosibligi saqlanib qolmoqda. C.Goldin ta’kidlaganidek, ayollar ko‘pincha turli tarkibiy va ijtimoiy omillar tufayli, turli kasb tanlashdagi farqlar tufayli, odatda, erkaklarnikidan kamroq maosh olishadi.[16]

Undan tashqari daromad darajasi geografik joylashuvga qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Shahar joylari ko‘pincha yashash xarajatlari yuqori, lekin mos ravishda ko‘proq maoshli ish imkoniyatlarini taklif qiladi.[17] Aksincha, qishloq joylarida daromadlar past bo‘lishi mumkin, ammo yashash xarajatlari ham mos ravishda past bo‘lishi mumkin.

Oilaning boy bo‘lishi va ota-onaning daromad darajasi yuqori bo‘lishi shaxsning daromad salohiyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. G.Solon daromadlarning avlodlararo kuchli bog‘liqligini aniqladi, bu esa boy oilalar farzandlarining ta’lim va imkoniyatlardan yaxshiroq foydalanishi tufayli yuqori daromadga erishish ehtimoli ko‘proq ekanligini ko‘rsatdi.[18]

9 Card, D., & Krueger, A. B. (1992). Does school quality matter? Returns to education and the characteristics of public schools in the United States. Journal of Political Economy, 100(1), 1-40.
10 Autor, D. H., Levy, F., & Murnane, R. J. (2003). The skill content of recent technological change: An empirical exploration. Quarterly Journal of Economics, 118(4), 1279-1333.
11 Blanchflower, D. G., & Oswald, A. J. (1994). Estimating a wage curve for Britain 1973-1990. Economic Journal, 104(426), 1025-1043.
12 Feldstein, M. (1997). The effect of the tax reform act of 1986 on corporate restructuring. Journal of Economic Perspectives, 11(2), 23-44.
13 Piketty, T., & Saez, E. (2003). Income inequality in the United States, 1913-1998. Quarterly Journal of Economics, 118(1), 1-39.
14 Blank, R. M. (2002). Can equity and efficiency complement each other? Labour Economics, 9(4), 451-468.
15 Modigliani, F., & Brumberg, R. (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. In K. K. Kurihara (Ed.), Post-Keynesian Economics (pp. 388-436). New Brunswick: Rutgers University Press.
16 Goldin, C. (2014). A grand gender convergence: Its last chapter. American Economic Review, 104(4), 1091-1119.
17 Glaeser, E. L., & Gottlieb, J. D. (2009). The wealth of cities: Agglomeration economies and spatial equilibrium in the United States. Journal of Economic Literature, 47(4), 983-1028.
18 Solon, G. (1992). Intergenerational income mobility in the United States. American Economic Review, 82(3), 393-408.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakam mehnat bozori sharoitlari past va ishsizlik darajasi yuqori bo‘lishi ish haqini pasaytirishi mumkin, chunki ko‘proq odamlar kamroq ish o‘rinlari uchun raqobatlashadi, past ishsizlik esa ishchi kuchi yetishmasligi tufayli ish haqini oshirishi mumkin. Ayniqsa texnologik taraqqiyot va globallashuv yangi yuqori maoshli ish o‘rinlarini yaratishi va yangi texnologiyalarga moslashish daromad darajasiga jobiy ta’sir qilishi mumkin.

So‘nggi yillarda aholi daromadlari, harajatlar va jamg‘armalar bo‘yicha tadqiqotlar sezilarli darajada oshmoqdi. Keyns iste’mol funksiyasi tushunchasini fanga kiritdi, u iste’mol uchun birinchi navbatda daromad funksiyasi birlamchi ekanligini ta’kidladi.[19] Keyingi tadqiqotlarda ham ushbu asosga asoslanib, daromad darajasi, foiz stavkalari va psixologik omillarning sarflash va tejashga ta’sir qilishini o‘rganib chiqildi.

Daromad ham sarf-xarajatlar ham jamg‘armaning asosiy hal qiluvchi omilidir. Daromadning yuqori darajasi odatda yuqori jamg‘arma qilishga olib keladi, ammo jamg‘armaga marjinal moyillik o‘zgarishi mumkin. Dynan, Skinner va Zeldes yuqori daromadli aholi kam daromadli aholiga qaraganda o‘z daromadlarining katta qismini tejashga moyil ekanligini aniqladilar.[20] Bunday nomutanosiblik ko‘pincha kam ta’minlangan aholi o‘z daromadlarining katta qismini asosiy iste’molga ajratishlari va jamg‘armalarga kamroq qoldirishlari kerakligi bilan bog‘liq.

4-rasm: Aholining pul mablag‘larini sarflash va tejashga ta’sir qiluvchi omillar[21]

Xulq-atvor iqtisodiyoti sohasi ham aholiga xarajatlarlarni tejash bo‘yicha tushuntirishga sezilarli hissa qo‘shdi. R.H.Thaler fanga aqliy buxgalteriya kontsepsiyasini kiritdi, bu esa odamlar pul topish manbasi va maqsadli foydalanishiga qarab turlicha toifalarga bo‘lish lozimligini taklif qildi.[22]

Foiz stavkalari va iqtisodiy muhit ham pulni jamg‘arma qilish va sarflashda muhum rol o‘ynaydi. Past foiz stavkalari odatda qarz olish va sarf-xarajatlarni oshirishni rag‘batlantiradi, shu bilan birga omonatlar bo‘yicha daromadning pastligi tufayli aholi omonatlarini jalb qilishni to‘xtatadi. B.S.Bernanke pul-kredit siyosati iste’molchilarning xatti-harakatlariga qanday ta’sir qilishini o‘rganib, past foiz stavkalari ko‘pincha iste’mol xarajatlarining oshishiga va jamg‘arma stavkalarining pasayishiga olib kelishini ta’kidladi.[23]

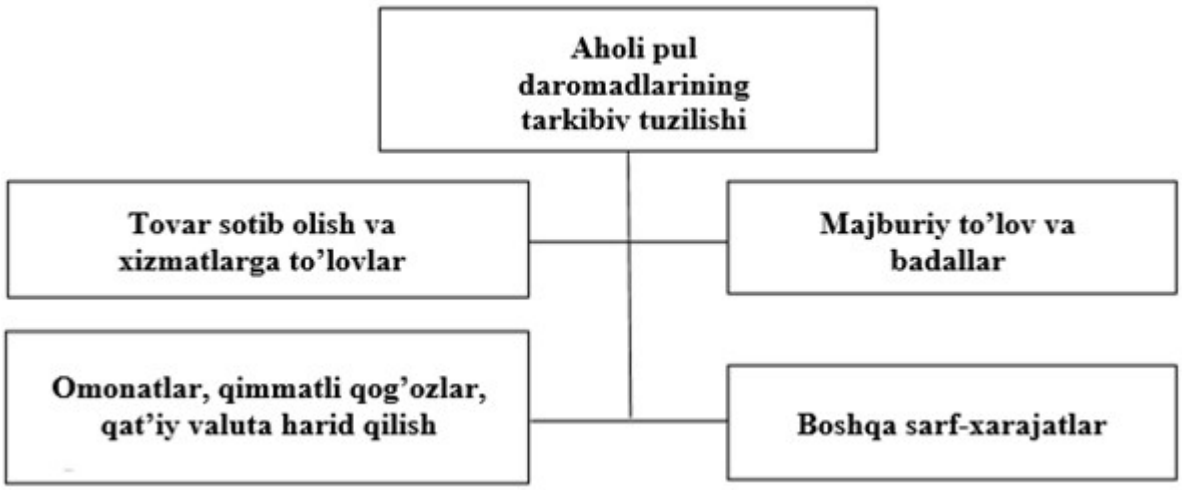
Aholi omonatlari stavkalarini oshirishda qaratilgan siyosat, masalan, soliq imtiyozllari yoki pensiya jamg‘armalarini rag‘batlantirish, shaxsiy qarorlarga ta’sir qiluvchi turli omillarni hisobga olishi kerak. Bundan tashqari, iste’molchilar huquqlarini himoya qilish siyosati yuqori foizli kreditlashning salbiy oqibatlarini yumshatishga yordam beradi va sog‘lom moliyaviy xatti-harakatlarni rag‘batlantiradi.

Madaniy va ijtimoiy omillar xarajat qilish va jamg‘arma qilish harakatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Misol uchun, G.Hofstede noaniqlik darajasi yuqori bo‘lgan jamiyatlar kelajakdagi noaniqliklarga qarshi ehtiyot chorasi sifatida tejash ehtimoli ko‘proq ekanligini ko‘rsatadi.[24] Bundan tashqari, ijtimoiy me’yorlar shaxsiy moliyaviy qarorlarga ta’sir qilishi mumkin, chunki odamlar ko‘pincha o‘z xarajatlari va jamg‘armalarini o‘zlarining ijtimoiy guruhlari bilan moslashtirish uchun o‘zgartiradilar.

19 Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment, Interest, and Money. London: Macmillan.
20 Karen E. Dynan, Jonathan Skinner and Stephen Zeldes. Journal of Political Economy, 2004, vol. 112, issue 2, 397-444
21 Muallif tomonidan tuzildi.
22 Thaler, R. H. (1990). Saving, fungibility, and mental accounts. Journal of Economic Perspectives, 4(1), 193-205.
23 Bernanke, B.S., (2005), The Global Saving Glut and the U.S. Current Account,” Remarks at the Sandridge Lecture, Virginia Association of Economics, Richmond, VA, March 10.
24 Hofstede, G. (2001), Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations, 2nd ed. Sage, Thousand Oaks, CA.

Bundan tashqari, aholining moliyaviy savodxonligi xarajat qilish va jamg‘arma qilishga ta’sir qiluvchi yana bir hal qiluvchi omildir. Lusardi va Mitchell moliyaviy savodxonligi yuqori bo‘lgan shaxslar daromadlarini samarali sarflash, hatto pensiyaga chiqishni ham rejalashtiradi va omonat stavkalari yuqoriligidan foydalanadi.[25] Bu shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy savodxonlikni oshirishga qaratilgan ta’lim tadbirlari umumiy iqtisodiy farovonlikka jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Aholi turmush darajasiga uning pul sarf-xarajatlari va jamg‘armalari tarkibi hamda ular o‘rtasidagi nisbat ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Umumiy holda aholi pul sarf-xarajatlari va jamg‘armalari tarkibi tovar sotib olish va xizmatlarga to‘lovlar, majburiy to‘lov va badallar, omonatlar, qimmatli qog‘ozlar, qat’iy valyuta xarid qilish va boshqa sarf-xarajatlardan iborat bo‘ladi. Buni biz qo‘yidagi rasmda ko‘rishimiz mumkin (5-rasm).

5-rasm: Aholi pul sarf-xarajatlari va jamg‘armalari[26]

Ushbu 5-rasm ma’lumotlaridan shuni aytish mumkinki, aholi jamg‘armasida banklarga qo‘yiladigan omonatlarni o‘z o‘rni va ahamiyati bor.

Ayni paytda aholi farovonligi, uning real daromadiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan biri-ichki bozordagi oziq-ovqat mahsulotlarining narx darajasi hisoblanadi. Chunki, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari narxining oshishi aholi real daromadlarining pasayishiga, aksincha, narxlarning pasayishi esa, hattoki nominal daromad o‘zgarmagan taqdirda ham, real daromadning oshishiga olib keladi.

Aholining iste’mol buyumlari bilan ta’minlanganlik va real daromadlari hajmining o‘sishini ular jamg‘armalari, xususan moliyaviy muassasalardagi omonatlari miqdorining oshishi orqali ham kuzatish mumkin.

Banklar tomonidan aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar ko‘lamini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar asosida qulayliklar yaratish maqsadida amalga oshirilib kelinayotgan bir qator chora-tadbirlar ham mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida o‘z aksini topmoqda.

Aholining daromad darajasi ta’lim, ish tajribasi, geografik joylashuvi, hukumat siyosati, demografik xususiyatlar, oila kelib chiqishi, sanoat, mehnat bozori sharoiti, texnologik taraqqiyot va globallashuv kabi omillarning murakkab o‘zaro ta’siri bilan belgilanadi. Ushbu omillarni tushunish daromadlar tengsizligini bartaraf etish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish uchun juda muhimdir. Samarali siyosat va aralashuvlar yanada adolatli va farovon jamiyatni yaratish uchun ushbu xilma-xil elementlarni hisobga olishi kerak.

So‘nggi yillarda bankdan tashqari pul aylanmasini keskin qisqarishi va pul muomalasini mustahkamlash, milliy valyuta barqarorligini oshirish, chakana savdo va xizmat ko‘rsatish sohasida hisob-kitoblarni amalga oshirishda plastik kartochkalar va mobil ilovalardan foydalanish kengayib bormoqda.

Depozitlar hali ham mablag‘larni shakllantirishning asosiy manbalari bo‘lib qolsa-da, bugungi kunda qar’iyb barcha banklar qisqa muddatli sarmoya bozorlariga nodepozit mablag‘larni jalb qilishga ko‘proq murojaat qilmoqdalar. Ta’kidlab o‘tilganidek, davlat fondlari bozori, davlat zahira banklarining diskont tuynuklari orqali beriladigan ssudalar, o‘tib yuruvchi depozit sertifikatlarini sotish, qimmatli qog‘ozlar bozori va qayta sotib olish to‘g‘risidagi shartnomalar ularning asosiy manbalari bo‘lib hisoblanadi.

Tijorat tashkilotining bir turi sifatida bank muassasasining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, uning resurslarining katta qismi o‘z mablag‘lari hisobiga emas, balki jalb etilgan mablag‘lar hisobiga tashkil etiladi.

25 Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. Journal of Economic Literature, 52(1), 5-44.

26 Muallif tomonidan tuzildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Bank boshqaruvi va hamkorlarining korxona, tashkilot, firmalar va aholini mablag‘larini bankning omonatlariga jalb eta olish qobiliyati - bu banklarni jamoatchilik oldidagi obro‘sini ifodalovchi mezon bo‘lib xizmat qiladi. Qo‘yilmalar bank kreditlari uchun “xom ashyo” hisoblanadi, bu bilan qo‘yilmalar bank foydasini oshiruvchi manba hisoblanadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tijorat banklarining depozit operatsiyalari shunday operatsiyalar hisoblanadiki, bunda banklar yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘larini omonatlarga jalb etadilar. Rivojlangan mamlakatlarda depozit operatsiyalarining jami passivlardagi ulushi 95% gacha yetadi.

Banklar uchun muddatli qo‘yilmalar juda qulay hisoblanadi. Bank resurslarining muhim manbasi banklararo kreditlardir, ya’ni boshqa banklardan olinadigan ssudalar. Ushbu resurslardan foydalanish sezilarli darajada rivojlangan. Pul-kredit bozorida qisqa muddatli banklararo kreditlar, shuningdek “qisqa pullar” salmog‘i ko‘pchilikni tashkil etadi.

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat banklarining resurslarini tashkil qilish jarayoniga katta ahamiyat beriladi. Shu sabab o‘tish iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda tijorat banklari resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o‘zgarishlar bo‘ldi. Bu o‘zgarishlarning bo‘lishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta’minlanishi va bu o‘z navbatida kredit riskini kamaytirganligi;
- iqtisodiyotda noto‘lovlar muammosining mavjudligi va kreditning qaytarilmasligi oqibatida tijorat banklarining zarar ko‘rish imkoniyatining oshishi;
- aholi qo‘lidagi omonatlarning o‘sishi;
- korporativ qimmatli qog‘ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalardir.

Banklarda mavjud bo‘lgan mablag‘lardan foydalanish imkoniyatiga qarab bank resurslari o‘z resurslariga va qarz (sotib olingan) resurslarga bo‘linadi. Bu holda bank resurslariga bank kapitalidan tashqari ma’lum vaqt davomida bank ixtiyorida bo‘lgan jalb qilingan depozitlarni, boshqa banklardagi depozit va vakillik hisob raqamidagi qoldiqlarni, forvard valyuta kursi va kliring bo‘yicha qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Tijorat banklarining resurs bazasini resurslarning turlari bo‘yicha guruhlarga ajratish mumkin. Bu bankning o‘z mablag‘lari va ularga tenglashtirilgan mablag‘lar hamda jalb qilingan va qarz mablag‘laridir.

Bankning boshqa jamg‘armalari orasidagi muhim resurslaridan biri bu zahira kapitali bo‘lib, u tijorat banklarining foydasidan ma’lum bir foizini ajratish orqali tashkil qilinib, u majburiyatlarni qaytarishga va maxsus zahiralar tashkil qilinmaydigan bank operatsiyalari bilan bog‘liq xatarlarni qoplashga sarflanadi. Zaxira kapitali odatda kredit riski ochiq namoyon bo‘lganda bank kengashining qarori bilan sarflanishi mumkin.

Ishonchlilik darajasi bo‘yicha bankning o‘z mablag‘lari va ularga tenglashtirilgan mablag‘laridan keyingi o‘rinda turuvchi jalb qilingan va qarz mablag‘lari bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta’siriga bog‘liqdir:

- fuqarolarning omonatlari va yuridik shaxslarning depozitlari foiz stavkalari miqdori;
- omonat va depozitlarni qabul qilish, hisob-kitob va boshqa hisob raqamlarini ochish va ularni yuritish shartlari.

Tijorat banklarining jalb qilingan malbag‘lari qarz mablag‘laridan shunisi bilan farq qiladiki, birinchi holda, mablag‘larni taqdim qilish mijoz va bank omonatchilarining tashabbusi bilan amalga oshirilsa, keyingi holda - bank tashabbusi bilan amalga oshiriladi.

Jalb qilingan mablag‘lar qatorida alohida resurs sifatida kredit tashkilotlari, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlarining mablag‘larini ko‘rsatish lozim. Chunki, banklar ishlab chiqarish va savdo tashkilotlari yoki xususiy shaxslardan farqli o‘laroq bir-birlari bilan operatsiyalarni amalga oshirishda banklararo bozorda qatnashishlari mumkin, shu sababdan ham ular bir-birlarining likvidliliklariga va moliyaviy holatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Xuddi shu tamoyil asosida, qarz mablag‘larining alohida bir guruhiga, markaziy bank va boshqa banklar oldidagi majburiyatlar ham kiritiladi. Bundan tashqari, tashqi obyektiv va subyektiv omillar ta’sir ko‘rsatadigan yuqori darajadagi riskli resurslar qatoriga norezident banklar, korxona va jismoniy shaxslarning mablag‘lari ham kiradi. Nobank sektoridan jalb qilingan mablag‘lar qatorida ishonchlilik darajasiga ko‘ra depozitlar (asosan muddatli depozitlar) muhim o‘rin tutadi. G.S. Panovaning fikriga ko‘ra: “depozitlar - mijozning bankka ma’lum bir talablari borligini tasdiqlovchi hisoblar yoki bitimlar va shartnomalarga asosan mijozlarning banklarga omonat shaklida qo‘ygan pul mablag‘laridir”.[27]

27 Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка, - М.: 1996 стр. 68

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shu o‘rinda, mijozlarning hisob raqamlaridagi qoldiqlariga ham alohida e’tibor qaratish lozim, chunki, bu mablag‘lar deyarli tekin hisoblanadi va shu sababdan bu mablag‘lar bankning kredit resurslari qatoridan joy olishi mumkin. Bu mablag‘lardan ustalik bilan foydalanilsa, ularni o‘z mablag‘lariga ham tenglashtirish mumkin. Tijorat banklari resurslarining shakllanish tartibi va ularning ustav kapitalining minimal miqdori Markaziy bank tomonidan muvofiqlashtirilib boriladi. Ammo bu yerda teskari bog‘liqlik ham bor. Masalan, bank xizmatlari bozoridagi obyektiv holat qonunchilikda Markaziy bankning me’yoriy hujjatlarini o‘zgarishiga olib kelishi ham mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, aholining pul daromadlarining tarkibiy tahlili daromadlarning aholi ichida qanday taqsimlanishi, bu daromadlarning manbalari va daromad darajasiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni har tomonlama tushunish imkonini beradi. Ushbu tahlillar aholining daromadini oshirishga va banklarning aholi omonatlarini jalb qilish amaliyotini yaxshilashga qaratilgan siyosatni ishlab chiqish uchun ahamiyatlidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Банковское дело. Экспресс-курс: учебное пособие/кол. авторов; под ред. О.И.Лаврушина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009.-352с.
2. Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. - Toshkent: Moliya, 2007. -312 b.
3. Mincer, J. (1974) Schooling, Experience, and Earnings. Columbia University Press, New York.
4. Psacharopoulos, G., & Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: A decennial review of the global literature. Education Economics, 26(5), 445-458.
5. Card, D., & Krueger, A. B. (1992). Does school quality matter? Returns to education and the characteristics of public schools in the United States. Journal of Political Economy, 100(1), 1-40.
6. Autor, D. H., Levy, F., & Murnane, R. J. (2003). The skill content of recent technological change: An empirical exploration. Quarterly Journal of Economics, 118(4), 1279-1333.
7. Blanchflower, D. G., & Oswald, A. J. (1994). Estimating a wage curve for Britain 1973-1990. Economic Journal, 104(426), 1025-1043.
8. Feldstein, M. (1997). The effect of the tax reform act of 1986 on corporate restructuring. Journal of Economic Perspectives, 11(2), 23-44.
9. Piketty, T., & Saez, E. (2003). Income inequality in the United States, 1913-1998. Quarterly Journal of Economics, 118(1), 1-39.
10. Blank, R. M. (2002). Can equity and efficiency complement each other? Labour Economics, 9(4), 451-468.
11. Modigliani, F., & Brumberg, R. (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. In K. K. Kurihara (Ed.), Post-Keynesian Economics (pp. 388-436). New Brunswick: Rutgers University Press.
12. Goldin, C. (2014). A grand gender convergence: Its last chapter. American Economic Review, 104(4), 1091-1119.
13. Glaeser, E. L., & Gottlieb, J. D. (2009). The wealth of cities: Agglomeration economies and spatial equilibrium in the United States. Journal of Economic Literature, 47(4), 983-1028.
14. Solon, G. (1992). Intergenerational income mobility in the United States. American Economic Review, 82(3), 393-408.
15. Keynes, J. M. (1936). The General Theory of Employment, Interest, and Money. London: Macmillan.
16. Karen E. Dynan, Jonathan Skinner and Stephen Zeldes. Journal of Political Economy, 2004, vol. 112, issue 2, 397-444
17. Thaler, R. H. (1990). Saving, fungibility, and mental accounts. Journal of Economic Perspectives, 4(1), 193-205.
18. Bernanke, B.S., (2005), The Global Saving Glut and the U.S. Current Account,” Remarks at the Sandridge Lecture, Virginia Association of Economics, Richmond, VA, March 10.
19. Hofstede, G. (2001), Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations, 2nd ed. Sage, Thousand Oaks, CA.
20. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. Journal of Economic Literature, 52(1), 5-44.
21. Zokir Toshtemirovich Mamadiyarov. 2022. Risk Management in the Remote Provision of Banking Services in the Conditions of Digital Transformation of Banks. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (ICFNDS 2021). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 311–317. https://doi.org/10.1145/3508072.3508119
22. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка, - М.: 1996 стр. 68
23. Мамадияров, З., Асқаров, С., Захидов, Р., & Норов, Ж. (2024). Чакана банк хизматларининг банк фаолияти самарадорлигига таъсири таҳлили. Страховой рынок Узбекистана, 1(8), 23–26. извлечено от https://insurance.tsue.uz/index.php/journal/article/view/146

TASVIRLARGA RAQAMLI ISHLOV BERISH JARAYONINI INTELLEKTUALLASHTIRISH ALGORITMINI YARATISH

Zoirov O‘lmas Erkin o‘g‘li
Axborot tizimlari va texnologiyalari kafedrasi

Annotatsiya: Tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonini intellektuallashtirish algoritmini yaratish sohasidagi izlanishlar kompyuter ko‘rish va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq. Ushbu maqolada tasvirlarni raqamli qayta ishlash jarayonini avtomatlashtirish va yanada samaraliroq qilish uchun mashinani o‘rganish, tasvirni aniqlash, segmentatsiya qilish, filtrlash, obyektlarni aniqlash va tasvirlarni tiklash kabi vazifalarni hal qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Tasvirlarni raqamli ishlov berish, Intellektual algoritmlar, Mashinani o‘rganish, Tasvirni aniqlash, Tasvirni segmentatsiya qilish, Tasvirni filtrlash, Pixellarni qayta ishlash, Raqamli signal qayta ishlash, GPU hisoblash.

Abstract: Research in the field of creating an algorithm for intellectualization of the process of digital processing of images is directly related to the development of computer vision and artificial intelligence technologies. This paper focuses on solving tasks such as machine learning, image recognition, segmentation, filtering, object detection, and image restoration to automate and make digital image processing more efficient.

Key words: Digital image processing, Intelligent algorithms, Machine learning, Image recognition, Image segmentation, Image filtering, Pixel processing, Digital signal processing, GPU computing.

Аннотация: Исследования в области создания алгоритма интеллектуализации процесса цифровой обработки изображений напрямую связаны с развитием технологий компьютерного зрения и искусственного интеллекта. В этой статье основное внимание уделяется решению таких задач, как машинное обучение, распознавание изображений, сегментация, фильтрация, обнаружение объектов и восстановление изображений, чтобы автоматизировать и сделать обработку цифровых изображений более эффективной.

Ключевые слова: цифровая обработка изображений, интеллектуальные алгоритмы, машинное обучение, распознавание изображений, сегментация изображений, фильтрация изображений, обработка пикселей, цифровая обработка сигналов, вычисления на графическом процессоре.

KIRISH

Axborot-telekamunikatsiya texnologiyalari va ilm-fanning rivojlanishiga bo‘lgan e’tibor davlatimizning mustaqillikka erishgan daqiqalardan boshlab kuchaya boshladi. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi Qonuni asosan [1], davlat siyosatining axborotlashtirish sohasidagi vazifasi axborot bozorida mahsulotlarni, xizmatlarni va axborot texnologiyalarni tartibga solish, dasturiy mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, mutaxassislik bo‘yicha kadrlar tayorlash va ularning sifatini oshirish va albatta ilmiy izlanishga bo‘lgan talablarni rag‘batlantirish kabilardan iborat edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada kengroq joriy qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida [2] zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, kompyuter texnikasi va telekamunikatsiya vositalarini iqtisoviy hamda hayotiy ommaga tadbig‘etish normativ hujjatlari belgilab berildi.

Hozirda axborotlashtirish sohasidagi davlatimiz siyosati milliy axborot tizimini yaratishda kampyuter texnologiyasi rivojlanish tendensyasining hozirgi zamonaviy holatini hisobga olgan holda axborot texnologiyasini va tizimini tashkil etishi lozim.

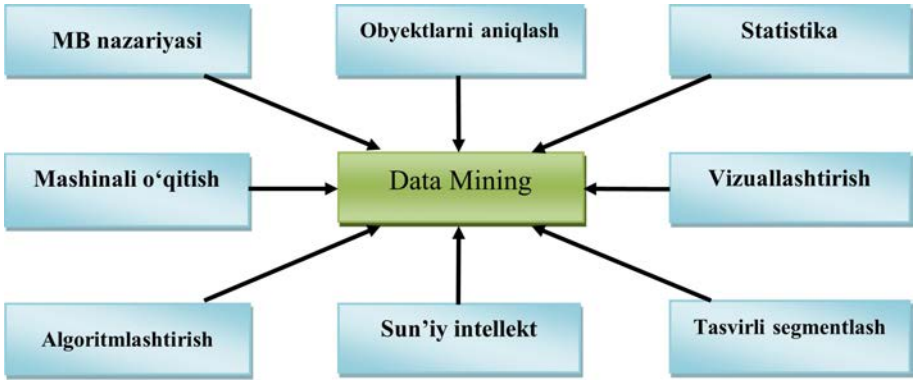
Tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonini intellektuallashtirish bo‘yicha chet ellik olimlarning, jumladan, R. Agrawal, T. Imielinski, A. Swami, R. Srikant. A. Savasere, E. Omiecinski, and S. Navathe, J.S. Park, M. S. Chen, and S.Y. Philip, J. Hipp, U. Guntzer, and G. Nakaeizadeh. ishlarida ko‘plab natijalar keltirilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishda tasvirlarni intellektualllashtirish, algoritmlari nazariyasi, tasvirlarni qayta ishlashda avtomobil raqamlarini tanish jarayonini intellektualllashtirish usullardan foydalanish.

TAHLIL NATIJALARI

Ma'lumotlarni intellektual tahlil qiluvchi texnologiya Data Mining (DM) hisoblanib, amaliyotda keng qo'llanilib kelinmoqda. DM odatda ikki xil ma'noni bildiradi, ya'ni katta hajmdagi ma'lumotlar bazasi (MB)dan kerakli ma'lumotlarni qidirib topish hamda katta hajmdagi ishlov berilmagan materialni mazmunan tadqiq qilish demakdir.

1.1-rasm: DM multitadqiqot muhitining tuzilishi

DM ma'lumotlarni intellektual tahlili, qonuniyatlarini topish muhiti, bilimlarni kengaytirish, shablonlarni tahlil qilish, MBdan bilimlarni axborot tarkibini aniqlash va h.k. kabi ma'noni anglatadi.

DM baza ustida amaliy statistika, timsollarni aniqlash, sun'iy intellekt, MB nazariyasi va boshqa shunday fanlar singari vujudga kelgan va rivojlanib borayotgan multitadqiqot muhitdir.

DM – ma'lumotlardan yashirin qonuniyatlarni (axborotlar shablonlarini) aniqlab qaror qabul qilishga asoslangan jarayonidir.

Bu texnologiyaning mohiyati va maqsadi katta hajmdagi ma'lumotlardan ma'lum bo'lmagan obektiv va amaliy foydali qonuniyatlarini aniqlash uchun mo'ljallangan.

Hozirgi kunda DM ishlov beriladigan ma'lumotlarning turiga qarab aniqroq yo'nalishlarni kasb etmoqda:

- TEXT MINING (KDT – Knowledge Discovering in Text – matnda bilimni qidirish va aniqlash);
- WEB MINING (Web Content Mining va Web Usage Mining);
- VISUAL MINING;
- CALL MINING;
- AUDIO MINING;
- IMAGE MINING;
- VIDEO MINING;
- CLOUD MINING;
- GENESIS MINING.

Image Mining – katta hajmdagi ma'lumotlarda qimmatli axborot va bilimlarni izlash va aniqlash jarayonidir. Image Mining ma'lumotlar bazasi, mashinali o'qitish, statistika, obrazlarni tanish va "yumshoq" hisoblashlarning konsepsiyalaridagi asosiy tamoyillarni tasvirlaydi. Ma'lumotlarni intellektual tahlil usullari Yer usti kuzatishlari ma'lumotlar bankini samaraliroq qo'llanilishiga imkon beradi. Ma'lumotlar hajmining ortib borishi bilan bog'liq Yer haqidagi fan sohasida yer usti tadqiqotlarining yangi istiqbolli tadbiqlariga olib keladi. Masalan, o'ta yuqori ajrata olishli sun'iy yo'ldosh suratlarining qo'llanilish kichkina obyektlarni ham kuzatish imkonini bermoqda, bu vaqtda juda ko'p sonli o'ta yuqori ajrata olishli tasvirlarga ishlov beriladi. Bu sohaning rivojlanishi manbasi videosignal yoki statik tasvir bo'lgan amaliy masalalarda tadqiq qilinayotgan va qo'llanilayotgan yondashuvlar, usullar va algoritmlar majmuasi shov-shuvli yangiliklarning yaratilishiga olib kelmoqda. Qoidaga ko'ra bunday manbadan avtomatlashtirilgan intellektual tizimda foydalaniladi va u axborotli belgilarni olish orqali tahlil qilinadi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Tasvirlarga ishlov berishni intellektuallashtirish, ya'ni ishlov berishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratishda quyidagi masalalarni hal qilish lozim:

a) qo'yilgan masalani yechish usullarini tanlash;

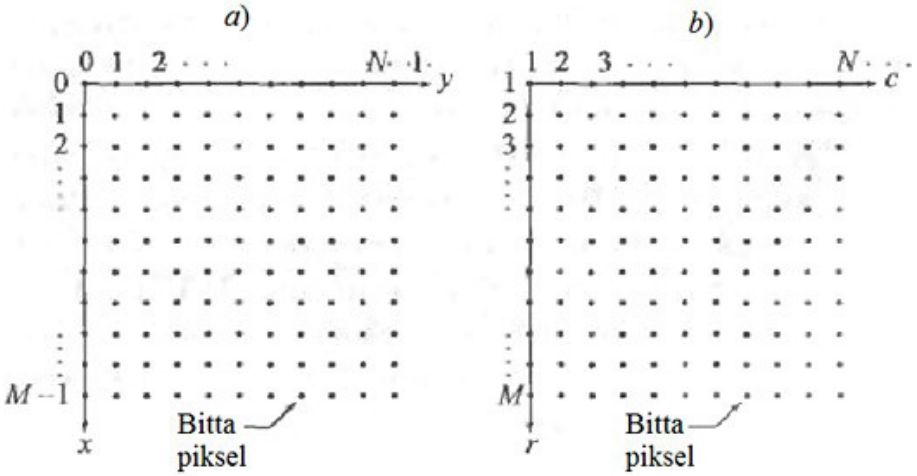
b) qo'yilgan masalaga tegishli masalalar sinfi uchun yechimlar uslubini tanlash bo'yicha tavsiyalarni berish;

d) qo'yilgan masalani yechishning algoritmik protsedurasini sintezlash;

e) sintezlash bo'yicha ko'rsatmalarni ishlab chiqish va taqdim etish.

Tasvirni ikki o'lchovli f (x,y) funksiya sifatida qarash mumkin, bu yerda x va u – fazoviy koordinatalar hisoblanadi, f amplituda esa har bir (x,u) koordinata juftligi uchun intensivlik yoki har bir nuqtaga tushib turuvchi yorug'lik hisoblanadi.

Signallarni diskretlash va kvantlash natijasi har doim matritsa ko'rinishida bo'ladi (1.2-rasm). Aytaylik, f (x,u) tasvir diskretlanish jarayonidan so'ng matritsa ko'rinishda namoyish qilingan va ushbu matritsa M qatorga va N ustunga ega. Ushbu holatda tasvir MxN kenglikka ega deyiladi. (x,u) koordinata qiymatlari har doim diskret qiymatga ega bo'ladi.

1.2-rasm: Koordinatalar moslashuvi: a) odatdagi koordinatalar sistemasi; b) MATLAB tizimidagi koordinatalar moslashuvi.

Bu rasmdagi koordinatalar sistemasi raqamli tasvir funksiyasini quyidagi ko'rinishga olib keladi:

$$f(x,y) = \begin{bmatrix} f(0,0) & f(0,1) & \cdots & f(0,N-1) \\ f(1,0) & f(1,1) & \cdots & f(1,N-1) \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ f(M-1,0) & f(M-1,1) & \cdots & f(M-1,N-1) \end{bmatrix}$$

$$\mathbf{f} = \begin{bmatrix} \mathbf{f}(1,1) & \mathbf{f}(1,2) & \cdots & \mathbf{f}(1,N) \\ \mathbf{f}(2,1) & \mathbf{f}(2,2) & \cdots & \mathbf{f}(2,N) \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ \mathbf{f}(M,1) & \mathbf{f}(M,2) & \cdots & \mathbf{f}(M,N) \end{bmatrix}$$

Demak, har bir pikselning umumiy ko'rinishi quyidagi ko'rinishda

f(m, n) (1.1)

bo'lib, bu yerda n = 1, 2,..., N va m = 1, 2,..., M. Bu funksiya pikselning rang funksiyasi bo'lib, tasvirni saqlayotgan har bir piksel rangida uchta "bo'yoq" (masalan, ranglashning RGB modeli, Red-qizil, Green-yashil, Blue-ko'k) aralashmasidagi rang qiymati bo'ladi. Unda mumkin bo'lgan ranglar soni 256*3=16777216 taga yetadi. Har bir bo'yoq qiymatini o'zgarishi boshqa bir rangni hosil bo'lishiga olib keladi. Bu rejim jonli tabiatdagi kuzatilgan ranglardan qolishmaydigan tasvirni saqlash, ishlov berish va uzatish imkonini beradi. Agar 3 bayt yordamida nuqtaning rangini kodlashtirilishi ta'lab etilsa, unda 1-bayt qizil, 2-bayt yashil, 3-bayt esa ko'k bo'yoqni ifodalaydi. Rangli to'plamning bayt qiymati qanchalik katta bo'lsa, mazkur rang shunchalik aniq va ravshan bo'ladi. Kulrang tasvirlarda nuqtadagi rang bu piksel yorqinligi yoki rang gradienti deb yuritiladi ham u 0 va 255 oralig'ida bo'lganligi sababli undagi bajariladigan amallar soddalashadi va tasvirdagi ranglar soni 216 marta kamayadi.

Barcha tasvirlarni $F_{N\times M}$ yoki F_N(N=M hol uchun) ko‘rinishda yozish mumkin. Bunda matritsani belgilashdagi quyi indeks (ifoda) doim uning tartibini belgilaydi (yoki N ≠ M hol uchun o‘lchov).

RT ifodalovchi har bir matritsaga transporlanadi, aylantirish, kompleks qo‘shish, darajaga ko‘tarish va x.k. operatsiyalarni qo‘llash mumkin. Ularni bu operatsiyalar uchun qabul qilingan belgilashlar ko‘rinishida yozish mumkin. Masalan:

$$[F_N]^T, [F_N]^{-1}, [F_N]^*, [F_N]^k \quad (1.2)$$

N tartibli nol va birlik matritsalarni belgilash uchun quyidagi belgilashlardan foydalaniladi:

$$[0]_N \text{ va } I_N \text{ qachonki } [0]_1 = 1 \text{ va } I_1 = 1.$$

Quyida tahlil qilinadigan RT ga ishlov berish va aniqlash protseduralarida matritsalarni oddiy (dekart) ko‘paytirishdan tashqari yana ikki tipdagi ko‘paytirishdan foydalaniladi: to‘g‘ri va nuqtaviy.

A_N va B_M matritsalar uchun to‘g‘ri (kronekerov) ko‘paytirish quyidagicha yoziladi:

$$A_N \otimes B_M = C_{(NM)}, \quad (1.4)$$

bu yerda $C_{(NM)}$ matritsa NM tartibga ega.

Matritsalarni to‘g‘ri ko‘paytmasi o‘ng va chap bo‘lishi mumkin. Ikki matritsaning o‘ng ko‘paytmasida natija bloklar orqali shunday shakllanadiki, chap matritsaning har bir elementi o‘rniga shu elementni o‘ng matritsaning barcha elementlariga ko‘paytmasining natijasi yoziladi. $C_{(NM)}$ – natijaviy matritsa quyidagi shaklga ega bo‘ladi.

$$C_{(M)} = \begin{bmatrix} a_1 B_M & . & . & a_{1N} B_M \\ . & . & . & . \\ . & . & . & . \\ a_{N1} B_M & . & . & a_N B_M \end{bmatrix}, \quad (1.5)$$

A_N va B_N matritsalarning nuqtaviy ko‘paytmasi quyidagicha yoziladi:

$$A_N \Theta B_M = C_N, \quad (1.6)$$

Bunda N tartibli C_N matritsa quyidagicha aniqlanadi:

$$C_N = \begin{bmatrix} a_1 b_1 & . & . & a_{1N} b_{1N} \\ . & . & . & . \\ . & . & . & . \\ a_{N1} b_{N1} & . & . & a_N b_N \end{bmatrix}, \quad (1.7)$$

Ikki tasvirni qo‘shish quyidagi shaklda yoziladi:

$$A_{NM} = P_{NM} + D_{NM} \text{ yoki } A_N = P_N + D_N, \text{ agar } N = M. \quad (1.8)$$

Bir necha bir xil tasvirlarni qo‘shishda, masalan, halaqitli tasvirlarni “kogerent jamg‘arish” protsedurasidan foydalanish natijaviy tasvirni sifatini ancha yaxshilaydi.

Ikki RT ayirish quyidagi ko‘rinishda yoziladi:

$$A_{(NM)} = X_{(NM)} - Y_{(NM)} \text{ yoki } A_N = X_N - Y_N, \text{ agar } N = M. \quad (1.9)$$

(1.9) ko‘rinishdagi ayirma ko‘pincha berilgan tasvirga kiruvchi obyektlarni aniq kontur tasvirini tayyorlashga imkon beruvchi “o‘tkirmas niqoblash” protsedurasini amalga oshirishda foydalaniladi.

Rangli tasvirni nuqtaviy ko‘paytirish quyidagicha amalga oshiriladi:

$$Y_N = X_N \Theta X_N \Theta \ldots \Theta X_N, \quad (1.10)$$

bu odatda tasvirlarni sifatini yaxshilashda foydalaniladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

(1.8) - (1.10) operatsiyalarni amalga oshirishda piksellarning qiymatini (yorqinligini) kuzatib turish kerak, uning qiymatlari tegishli rang modelidagi berilgan oraliqda bo‘lishi kerak.

Tasvirlarni bo‘laklash – bu yorug‘lik, geometrik va boshqa xususiyatlari tomonidan ham, mohiyati jihatidan ham turlicha bo‘lgan obyektlarni ajratib olish masalasidir. Bo‘laklashning muhim vazifalaridan biri tasvirga ishlov berishning keyingi bosqichlarida ishlatilmaydigan axborotni tashlab yuborishdir.

Masalaning bir necha matematik ifodasi mavjud, ularning umumiysi bir jinslilik predikati orqali berilgan. Agar f(x,y) bo‘laklanayotgan funksiyasi; x – uning aniqlanish sohasining chekli to‘plam ostisi; S = {S_1, S_2,…, S_k) – x ni K ta bo‘shmas bog‘langan to‘plamostilarga ajratish; P_n – S to‘plamida aniqlangan va faqatgina biror S_i: i∈[0,K] to‘plamostining ikki nuqtasi ma’lum bir birjinslilik kriteriysini qanoatlantirgandagina I(“rost-TRUE”) qiymatni oladigan predikat bo‘lsa, tasvirni bo‘laklash deb, uni S*={S_1*,S_2*,…,S_k*} bo‘laklarga ajratish tushuniladi.

Quyidagi:

1) KS_i*=x;
2) $S_i \cap S_j$*=0,∀i=j;
3) ∀S_i*- o‘zaro bog‘langan soha;
4) P(S_i*)=True, ∀i;
5) P_n(S_i*∀S_j*)=false, ∀i=j;

shartlarni qanoatlantiruvchi P_n predikat bir jinslilik predikati deyiladi va uning “rost” yoki “yolg‘on” qiymatlarini qabul qilishi f(x,y) funksiya xususiyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

1-shart har bir nuqta biror sohaga tegishli bo‘lishini, 2-si S_i sohalar kesishmasligini, 3-shart soha nuqtalari o‘zaro bog‘langanligi, 4-shart ajratilgan bo‘laklarning nuqtalari qanoatlantirishi lozim bo‘lgan xususiyatlarini, 5-shart S_i* va S_j* nuqtalari uchun P_n predikat turlicha bo‘lishini ko‘rsatadi. Bu yerda S* bo‘laklash mavjud yagona deb faraz qilinadi. P_n predikatni quyidagicha

$$P_n(S_i^*) = \begin{cases} true, \text{ агар } f(x,y) = \ldots = f(x_m, y_m) \\ false, \text{ акс холда.} \end{cases}$$

ko‘rinishda; bu yerda (x_m, y_m)∈S_i*, m=1,2,…,M,M - S_i* dagi nuqtalar soni;
yoki

$$P_n(S_i^*) = \begin{cases} true, \text{ агар } |f(x_m, y_m) - f(x_i, y_i)| < T, \\ false, \text{ акс холда.} \end{cases}$$

bu yerda (x_m, y_m),(x_i,y_i) S_i* ning ixtiyoriy nuqtalari, T-oldindan berilgan bo‘sag‘a qiymati ko‘rinishda aniqlanishi mumkin.

Shunday qilib bo‘laklashga quyidagi

f(x,y)→S(x,y), S(x,y)=λ_i, (x,y)∈Si*, i=1,2,…,K; bu yerda f(x,y) manba va S(x,y) – natija tasvirlar, λ_i esa L ning soha belgisi ko‘rinishidagi operator sifatida qarash mumkin.

P_n predikatning qiymati elementlar (nuqtalar, nuqtalar to‘plami) orasida o‘rnatiladigan va birjinslilik mezoni deb ataladigan munosabatga bog‘liq. P_n(x_1, x_2)=true; (P_n(x_1, x_2) = false) ifoda x_1 va x_2 elementlar orasida birjinslilik munosabati o‘rnatilmaganligini bildiradi, ya’ni birjinslilik mezoni qanoatlantiriladi yoki qanoatlantirmaydi. Odatda bunday mezon sifatida tasvirning rang, yorug‘lik, gradient gistogramma va boshqa belgilaridan foydalaniladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada registratsiyadan o‘tgan avtomobil nomerlarini video tasvirlar orqali tanib olish jarayoni o‘rganilgan bo‘lib, avtomobil nomerlarini tanib olish jarayoni intellektuallashtirilgan. Avtomobil nomerlarini tanib olish jarayonini intellektuallashtirish natijasida quyidagi amaliy masalalar yechildi:

- Tasvirlarga ishlov berish va tahlil etishning umumiy masalalari ko‘rib chiqildi;
- MATLAB tizimi va Image Processing Toolbox paketi o‘rganildi;
- Tasvirlarga raqamli ishlov beruvchi asosiy funksiyalarning imkoniyati ko‘rib chiqildi;

- Tasvir sifati bahosi va filtrlash jarayoni tahlil qilindi;
- Raqamli tasvirlarning sifat ko‘rsatgichi reyting shkalasi bo‘yicha aniqlanish jarayoni va uning matematik algoritmi tahlil qilingan;
- Tasvir sifat ko‘rsatgichini aniqlashda jarayonida filtrlash algoritmlarining matematik asosi keltirgan;
- Tasvir obekti sifatida avtomobil raqami olingan va ushbu raqam Matlab tizimining turli funksiyalaridan foydalangan holda tasvirning reyting shkalasidagi sifat ko‘rsatgichi aniqlangan;
- Tasvirni segmentlash, konturlarini aniqlash, sillliqlash va filtrlar algoritmlari Matlab tizimida tahlil qilingan;
- Avtomobil raqamlarini aniqlash uchun qaror qabul qiluvchi intellektual daraxt qurildi va intellektuallashtirishni Matlab muhitida tashkil etildij;
- Avtomobil raqamlarini tanish jarayonini intellektuallashtirish jarayonini tashkil etish uchun barcha bosqichlar yoritildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gonsales R. sifrovaya obrabotka izobrajeniy / R. Gonsales, R. Vuds. – M. : Texnosfera, 2005. – 1072 s.
2. Gruzman I.S., Kirichuk V.S., Kosых V.P., Peretyagin G.I., Spektor A.A. sifrovaya obrabotka izobrajeniy v informatsionnых sistemax. Novosibirsk, 2000.
3. Yane B. sifrovaya obrabotka izobrajeniy / B. Yane: per. s angl. pod red. A.M. Izmaylovoy. M.: Texnosfera, 2007 – 584s.-ISBN 978-5-94836122-2
4. Sodiqov S.S., Malikov M.N. Tasvirlarga sonli ishlov berish asoslari, T., 1994.
5. Usmanov R.N., Achilova F.K. MATLAB muhitida tasvirlarga ishlov berish dasturiy vositalari // Aloqa va axborotlashtrish sohasi uchun kadrlar tayyorlash sifatini oshirish muammolari: TATU va filiallari professor-o‘qituvchilarining ilmiy-uslubiy koferensiyasi. 8-9 yanvar 2013. – Toshkent, 2013.- S. 353-355.
6. To‘xtasinov M.T., Nurmatov I.I., Hasanov A.A. Tasvirlardagi obyektlarni avtomatik tanib olish masalalarini hal etishning ilmiy asoslari haqida // “Fan va ishlab chiqarish integratsiyasi muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, Namangan, 2008, 344-345 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MINTAQA IQTISODIYOTIDA INVESTITSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Chilmatova Dilnoza Abdurahimovna
FarDU Buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil kafedrasi, katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan global o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelayotgan tendensiyalar mintaqalarda zaif investitsion faollikning namoyon etishi bilan bir qatorda xalqaro investitsiyalarning taqsimlanishida nomutanosibliklar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi mintaqalari va hududlarida investitsion faoliyatni moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy asoslangan taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan hamda muammolarni hal etishda ilmiy abstraksiyalash, kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, moliyaviy samaradorlikni baholash hamda iqtisodiy-matematik modellashtirish usullaridan keng foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiyalash, investitsion salohiyat, modellashtirish, moliyaviy samaradorlik, investitsion faoliyatni moliyalashtirish, investitsion jozibadorlik, ilg‘or samaradorlik.

Abstract: The trends emerging as a result of global changes in the world economy indicate the presence of imbalances in the distribution of international investments, as well as the manifestation of weak investment activity in the regions. In this article, scientific and methodological proposals and practical recommendations for improving the mechanism of financing investment activities in the regions and territories of the Republic of Uzbekistan have been developed, and in solving problems, scientific abstraction, observation, generalization, grouping, comparison, factor analysis, financial efficiency assessment and economic - mathematical modeling methods are widely used.

Key words: investment, investment potential, modeling, financial efficiency, financing of investment activities, investment attractiveness, advanced efficiency.

Аннотация: Тенденции, возникающие в результате глобальных изменений в мировой экономике, свидетельствуют о наличии дисбалансов в распределении международных инвестиций, а также о проявлении слабой инвестиционной активности в регионах. В данной статье разработаны научно-методические предложения и практические рекомендации по совершенствованию механизма финансирования инвестиционной деятельности в регионах и территориях Республики Узбекистан, а также при решении задач научные абстракции, наблюдения, обобщения, группировки, сравнения, факторные Широко используются методы анализа, оценки финансовой эффективности и экономико-математического моделирования.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционный потенциал, моделирование, финансовая эффективность, финансирование инвестиционной деятельности, инвестиционная привлекательность, повышенная эффективность.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan global o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelayotgan tendensiyalar mintaqalarda zaif investitsion faollikning namoyon etishi bilan bir qatorda xalqaro investitsiyalarning taqsimlanishida nomutanosibliklar mavjudligini ko‘rsatmoqda. Xususan, “2018-yildagi global to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning hajmi 13 foizga qisqarib nominal mazmunda ushbu ko‘rsatkich 1,3 trln. dollarni tashkil qilgan. Yangi loyihalarga e’lon qilingan investitsiyalar kelgusi taraqqiyotning omili sifatida yil mobaynida 14 foizga qisqargan. 2004-yildan buyon rivojlangan mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarning oqimi 27 foizni tashkil qilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlarga investitsiyalarning hajmida esa o‘zgarish tendensiyasiga ega bo‘lmasdan 2 foiz yillik o‘sish kuzatilgan”[1]. BMT (YUNKTAD)ning berayotgan ma’lumotlariga ko‘ra “2019-yilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 1,54 trln dollarga qisqarib, bunday sezilarli o‘zgarish jahon iqtisodiyotida 2005-yildan buyon kuzatilmagan. 2020-yilda esa global pandemiya ta’sirida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 40 foizdan ortiqroqqa pasayganligi qayd etildi”[2].

1 Qarang: www.unctad.org World Investment Report 2019,
2 https://finance.rambler.ru/realty/44346731-oon-sprognozirovala-padenie-pryamyh-inostrannyh-investitsiy-na-40-protsentov

Hozirda jahonning rivojlanayotgan mamlakatlarida investitsiya faoliyatini moliyalashtirish amaliyotini mintaqaviy darajada takomillashtirish, xususan, ularning yangi moliyalashtirish manbalaridan foydalanish darajasini oshirish, kompaniyalarning investitsion faoliyatini moliyalashtirish amaliyotiga innovatsion usullarni joriy etishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, mazkur mamlakatlar amaliyotida inflyatsiya darajasining yuqoriligi hamda investitsion muhit jozibadorligining nisbatan pastligi, moliyalashtirish manbalarining barqaror emasligi oqibatida korxona va tashkilotlarning investitsion faoliyatini moliyalashtirish amaliyotiga ta’sir etayotgan salbiy jihatlarini bartaraf etish ilmiy tadqiqotning muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Bunday sharoitda O‘zbekistonda olib borilayotgan faol investitsiya siyosati mamlakat milliy iqtisodiyotini istiqboldagi raqobatbardoshligini oshirishning muhim moliyaviy omili bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasining 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan Investitsiya dasturida: 850,5 trln so‘m investitsiyalar, shu jumladan 35,5 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirilishini nazarda tutuvchi kapital qo‘yilmalarni o‘zlashtirishning yig‘ma prognoz parametrlari, shuningdek, investitsiyalar va kreditlarni o‘zlashtirish hamda jalb qilish bo‘yicha 2020-yilda jami 206 ta yangi ishlab chiqarish quvvatlari va 31 mingdan ziyod ish o‘rinlari yaratildi[3].

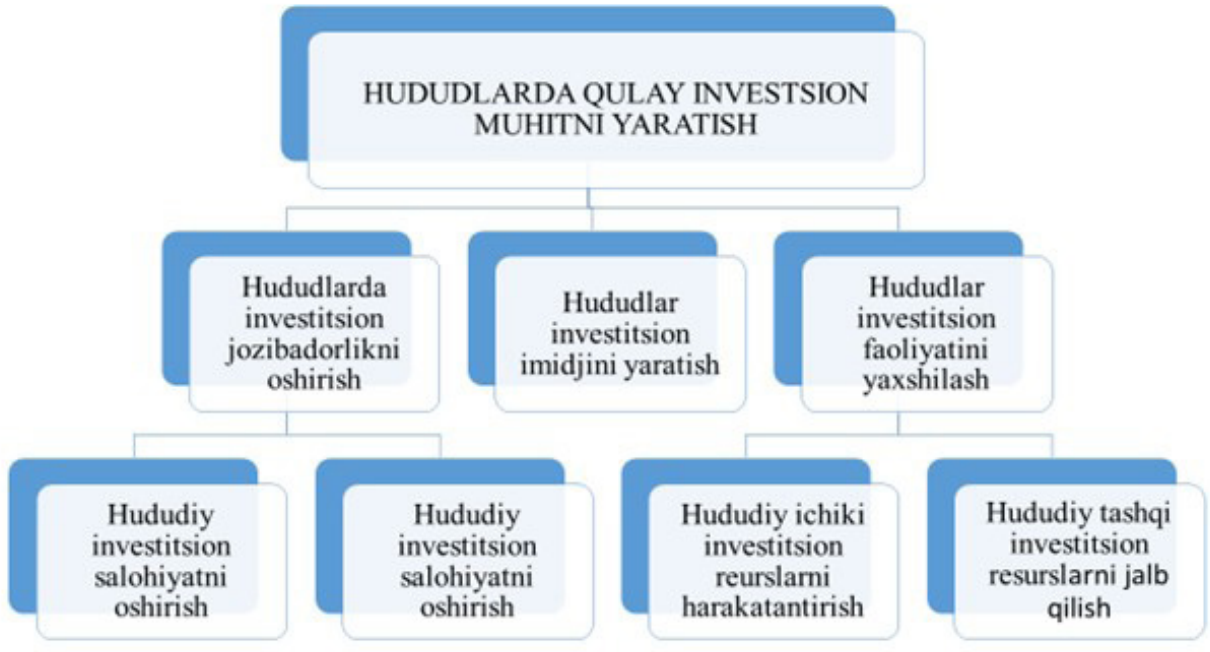
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Investitsion faoliyatni moliyalashtirishning nazariy-ilmiy, uslubiy va amaliy muammolari chet ellik olimlardan R.Stobaugh, R.Stoun, N.Abikayev, V.D.Andrianov, B.C.Bard, S.N.Buzulukov, I.N.Drogobitskiy, S.YE.Shepetova, A.B.Bel’skiy, N.Berzon, Y.I.Vernadskiy, O.V.Tereshenko, V.V.Bocharov, E.I.Krilov, V.M.Vlasova, M.G.Yegorova, D.A.Lavrik, M.M.Prusak, N.M.Sabitova, V.Savelyev, kabi olimlarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotidagi global o‘zgarishlar va barcha sohadagi rivojlanish tendensiyalari har bir davlatning o‘z iqtisodiy rivojlanishini tashqi iqtisodiy faoliyatsiz, uning rivojlanishini esa faol investitsiya siyosatisiz ta’minlay olmasligini yaxshi bilgan holda o‘rta va uzoq muddatga mo‘llangangan samarali investitsiya siyosatini olib borishga asosiy e’tibor qaratishi zarurligini taqozo etmoqda. Shunga muvofiq ravishda so‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham tashqi iqtisodiy faoliyatga uyg‘un tarzdagi faol investitsiya siyosatini olib borish va uni yanada takomillashtirishga jiddiy e’tibor qaratib kelinmoqda.

Hududlarda qulay investitsiya muhitini yaratish bilan bog‘liq amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni quyidagi 1-rasm orqali ifodalash mumkin.

1-rasm: Hududlarda qulay investitsion muhitni yaratish[4]

3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 09.01.2020 yildagi “O‘zbekistonning 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan Investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4563-sonli qarori. www.lex.uz

4 Haydarov A. Hududlarning investitsion salohiyati va istiqbol yo‘nalishlari. // “Moliya” ilmiy jurnali, 2011-yil, 5-6 son, 99-bet.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi rasmdan ko‘rinadiki, hududiy investitsion salohiyatni oshirish bilan birga hududiy investitsion risklarni pasaytirish orqali ularda investitsion jozibadorlikni oshirishga erishish mumkin. Bu maqsadga erishish yo‘li orqali hududlarga ichki va tashqi investitsiyalarni kengroq jalb etish mumkin. Shu yo‘l orqali investitsion faoliyatni yaxshilash maqsadiga erishish mumkin. Bu, o‘z navbatida, hududlarning investitsion muhitini qulaylashtiradi.Yaratilgan qulay investitsiya muhiti iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalar jalb etish hajmining o‘sishiga ta’sir ko‘rsatdi.

1-jadval: O‘zbekistonda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarning hududlar bo‘yicha taqsimlanishi va dinamikasi, mlrd. so‘m[5]

Hududlar nomi	Yillar						2020-yilda 2015-yilga nisbatan, barobar
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Respublika bo‘yicha jami	**41670,5**	**49770,6**	**60719,2**	**107333,0**	**189924,3**	**210195,1**	**4,22**
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	5925,7	3718,9	2235	6046,4	8434,6	7089,8	1,91
Andijon viloyati	1661	1987,3	2236	4056,0	8183,7	9622,6	4,84
Buxoro viloyati	3866,1	5756,7	11008,9	7846,1	9867,0	12183,9	2,12
Jizzax viloyati	1101,1	1247	1436,7	3169,2	7919,3	12545,4	10,06
Qashqadaryo viloyati	5590,5	7048,8	10181,9	15321,1	23525,3	20557,6	2,92
Navoiy viloyati	1685,4	2846,8	2784,5	10059,1	17775,3	15688,4	5,51
Namangan viloyati	1966,4	2566,7	3052	7131,0	12187,0	12007,2	4,68
Samarqand viloyati	2854	3321,4	3307,1	5746,9	9798,6	14656,4	4,41
Surxondaryo viloyati	1633,4	2005,2	2949,1	6111,0	12232,4	10068,2	5,02
Sirdaryo viloyati	1000,2	1240,9	1349,4	2154,6	6129,2	7191,9	5,80
Toshkent viloyati	4055,7	3959,9	4301,8	9351,4	16935,1	21148,6	5,34
Farg‘ona viloyati	2133	2404,5	2473,8	4978,4	9164,2	11040,0	4,59
Xorazm viloyati	1343,4	1445,4	1877,1	2980,0	5566,8	5391,8	3,73
Toshkent shahri	6854,6	10221,1	11525,9	21861,5	41497,9	50371,3	4,93

Keltirilgan jadval ma’lumotlaridan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, milliy iqtisodiyotga jalb etilgan investitsiyalar hajmi hududlar bo‘yicha taqsimlanganda 2015–2020-yillar davomida asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar o‘sib borgan va 2020-yilda 2015-yilga nisbatan 4,22 barobarga ko‘payganligini kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, respublikamiz hududlariga investitsiyalarni jalb etish hajmi yildan-yilga o‘sib bormoqda. O‘z navbatida, mazkur holatni respublikamizning alohida hududlari bo‘yicha o‘rganadigan bo‘lsak, unda 9 ta hududdagi o‘sish sur’ati respublika bo‘yicha o‘rtacha o‘sish sur’atidan past bo‘lganligini va ular orasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi (1,91 barobar) eng kichik o‘sish sur’ati bilan ajralib turganligini, shuningdek, 5 ta hudud respublika bo‘yicha o‘rtacha o‘sish sur’atidan yuqori ko‘rsatkichni qayd etganligini kuzatishimiz mumkin.

Markazlashmagan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari asosan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiya hamda kreditlar (jami investitsiyalar hajmiga nisbatan 31,0 foiz), korxonalarning o‘z mablag‘lari (20,7 foiz) hisobidan amalga oshirildi. Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan Namunaviy loyihalar asosida shahar va qishloq joylarda turar joylar qurilishi bo‘yicha yirik davlat ahamiyatidagi ijtimoiy investitsiya loyihasi amalga oshirildi6.

2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga asosan keyingi yillardagi davlat dasturida tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish yo‘nalishida korxonalarning mablag‘lari, O‘zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi, tijorat banklari krediti liniyalari, xorijiy investitsiya va kreditlar hisobiga 2017–2021-yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSH dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlari amalga ko‘zda tutilgan.Jumladan, 2018-yilda 18 ta davlatlararo rasmiy tashriflar amalga oshirildi va 52 milliard dollarlik 1 ming 80 ta loyiha bo‘yicha kelishuvlarga erishildi.Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar hajmi 8,5 milliard

5 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. – T.: MA’NAVIYAT, 2019. – B. 83-86.

6 www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2020-yildagi ma’lumotlari asosida.

dollarni tashkil etdi.Bugungi kunda yurtimizda, chet el investitsiyalari hisobidan qiymati 23 milliard AQSH dollarlik 456 ta loyiha amalga oshirilmoqda[7].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi umumiy xulosalar shakllantirildi:

1. Investitsiya faoliyatining mazmuniga zamonaviy talqindagi ta’rif ishlab chiqildi va unga ko‘ra, investitsiya faoliyati – bu hozirgi zamon talablariga javob beruvchi, yangi ilg‘or innovatsion g‘oyalarni ishlab chiqish va uni asoslash, ularni moddiy-texnik va moliyaviy ta’minlashdir;
2. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda uning moliyalashtirish manbalari muhim o‘rin egallaydi. Bunda ulardan samarali foydalanish investitsiya faoliyatini moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirishning eng dolzarb masalalardan hisoblanadi.
3. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishga turli omillar ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlarimiz natijalari ularni umumiy tarzda makro va mikrodarajada ta’sir etuvchi omillarga ajratish maqbul ekanligini ko‘rsatib berdi.
4. Investitsiya siyosati davlat iqtisodiy siyosatining tarkibiy qismi bo‘lib, belgilangan maqsadlarga erishish hamda iqtisodiy siyosatning qisqa muddatli va uzoq istiqbol uchun belgilangan vazifalarini bajarishga xizmat qiladi;
5. Bugungi kunda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda O‘zbekistonda o‘ziga xos tajriba shakllangan. Biroq, undagi mavjud muammolar investitsiya faoliyatining mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga yetarli ijobiy ta’sirini ko‘rsatish imkonini bermayotir. Shu sababli bu borada, eng avvalo, ilg‘or xorij tajribalarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish maqsadida quyidagi taklif-tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Iqtisodiyot barqarorligini, jumladan, narx-navo, valyuta-kredit bahosi barqarorligini ta’minlash. Bunda:
   - iqtisodiyotning yetakchi sohalari, tez samara beruvchi tarmoqlarida yuqori qiymatli, ichki iste’mol talabi va tashqi bozor uchun sifatli mahsulotlar ishlab chiqarilishini;
   - cheklangan va arzon mahalliy xom ashyolarni to‘liq qayta ishlash asosida tayyor va raqobatbardosh mahsulotlar tayyorlashni qo‘llab-quvvatlash;
   - iqtisodiyotning tashqi bozordagi narx-navo o‘zgarishlariga ta’sirchanligini kamaytirish choralarini ishlab chiqish;
2. Inson kapitalidan samarali foydalanish tizimini yanada takomillashtirish. Bunda:
   - ilm-fan, zamonaviy va uzluksiz ta’lim tizimi samaradorligini oshirish;
   - ta’lim-tarbiya, ilm-fanga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmini oshirish va ularni maqsadli yo‘naltirish;
3. Soliq tizimi va ma’murchiligining samaradorligini oshirish va soliq yukini kamaytirish hisobiga aholi va har bir jismoniy shaxsning tadbirkorlik va investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanishga bo‘lgan intilishini kuchaytirish. Bunda ularning:
   - iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga erkin qatnashuvchi mustaqil va salohiyatli subyekt sifatidagi iqtisodiy faolligini oshirish;
   - davlat tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarga befarq bo‘lmagan holda ijtimoiy fikr va munosabat bildiruvchi subyekt sifatidagi ijtimoiy faolligini oshirish maqsadga muvofiqdir.
4. Iqtisodiyotda innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni keng joriy etish, YAIM tarkibida va iqtisodiy o‘sishda raqamli iqtisodiyotning ulushini keskin oshirib borishga erishish, bu borada ilg‘or xorijiy tajribalarga chuqur tayanish zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 14-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4300-sonli qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonning 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan Investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2015–2019-yillar bo‘yicha asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar ma’lumotlari.
5. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2018–2019-yillardagi ma’lumotlari.
6. “O‘zbekiston Respublikasining fan-texnika salohiyati va innovatsiyalarni rivojlantirishning asosiy ko‘rsatkichlari” 2015–2019-yillardagi statistik byulletenlari.
7. https://mininnovation.uz/uz O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligi ma’lumotlari.

7 www.cbu.uzO‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

ВОЗМОЖНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКИХ БАНКОВСКИХ ПРОДУКТОВ В РЫНОК УЗБЕКИСТАНА

ORCID: 0000-0002-0301-4729

Иноятова Камола Фуркатовна
Ташкентский государственый экономический университет
Старший преподаватель кафедры “Банковское дело”

Аннотация: В последнее десятилетие понятие “исламский банк” прочно закрепилось в лексиконе финансистов во многих развитых странах. Этот финансовый институт, функционирующий в основном в арабских странах, постепенно начинает играть все большую роль в традиционных финансовых системах. Причем в таких странах, как Великобритания и США, где число граждан, исповедующих ислам и отказывающихся пользоваться услугами традиционных банков, выросло многократно, игнорировать исламские институты более не представляется возможным. Исламское финансирование является очень актуальным вопросом для нашей страны. Исламский банкинг даст много новых возможностей Узбекистану повысить доверие населения банкам, улучшит их конкурентоспособность.

Ключевые слова: финансовая система, исламский банкинг, традиционная банковская система, банковский сектор, банковский кредит, рыночный механизм, ипотечный кредит, исламское финансирование.

Annotatsiya: So‘nggi o‘n yil ichida “Islom banki” tushunchasi ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda moliyachilar lug‘atidan mustahkam o‘rin oldi. Asosan arab davlatlarida faoliyat yurituvchi bu moliya instituti an’anaviy moliya tizimlarida tobora muhim rol o‘ynay boshladi. Qolaversa, Buyuk Britaniya va AQSh kabi islomga e’tiqod qiluvchi va an’anaviy bank xizmatlaridan foydalanishdan bosh tortayotgan fuqarolar soni bir necha barobar ortgan mamlakatlarda islom institutlarini e’tiborsiz qoldirishning iloji yo‘q. Islomiy moliya mamlakatimiz uchun juda dolzarb masala. Islom bank ishi O‘zbekiston uchun aholining banklarga ishonchini oshirish va ularning raqobatbardoshligini oshirish uchun ko‘plab yangi imkoniyatlar yaratadi.

Kalit so‘zlar: moliya tizimi, islom bank ishi, an’anaviy bank tizimi, bank sektori, bank krediti, bozor mexanizmi, ipoteka krediti, islomiy moliya.

Abstract: In the last decade, the concept of “Islamic bank” has become firmly entrenched in the lexicon of financiers in many developed countries. This financial institution, operating mainly in Arab countries, is gradually starting to play an increasing role in traditional financial systems. Moreover, in countries such as the United Kingdom and the United States, where the number of citizens professing Islam and refusing to use the services of traditional banks has grown many times over, it is no longer possible to ignore Islamic institutions. Islamic finance is a very topical issue for our country. Islamic banking will provide many new opportunities for Uzbekistan to increase public confidence in banks and improve their competitiveness.

Key words: financial system, Islamic banking, traditional banking system, banking sector, bank credit, market mechanism, mortgage credit, Islamic finance.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ И ВЫВОДЫ

На протяжении десятилетий наблюдается рост большого объема исламских финансовых услуг по всему миру. Исламские финансовые продукты активно внедряются в США, Великобритании, Германию, Францию и др. неисламские страны. Крупнейшие финансовые группы во главе с транснациональными банками оценивают преимущества Исламских финансовых продуктов и предпринимают шаги по созданию соответствующих структур для предложения своих услуг, в этот быстрорастущий сегмент финансового рынка.

Исламские банки это - банковская система, основанная на принципах и правилах Шариата. Основные принципы исламского банкинга – разделение прибыли и убытков, запрет на проценты, деньги являются средством обмена и мерилом стоимости. Исламские финансовые институты при осуществлении своей деятельности должны придерживаться принципов и правил Шариата и этических принципов.

Исламский банк отличается от традиционного следованием этическим принципам при предоставлении банковских продуктов и услуг клиентам. Понятие исламского банкинга подразумевает приоритет исламских моральных норм и ценностей.

В исламских банках также существует независимый контрольный орган – Совет по Шариату, который является обособленной независимой структурой банка. В задачи Совета по Шариату входит контроль соблюдения принципов и правил Шариата в ведении банковской деятельности. Все банковские процессы и операции в исламском банке должны быть одобрены Советом по Шариату. Совет по Шариату является окончательным органом, определяющим соответствие продуктов и услуг принципам и правилам Шариата.

Сегодня многие финансисты говорят о том, что исламские банки играют важную роль в развитии роста национальной экономики, и повышению инвестиционной привлекательности Узбекистана. Согласно опросу, проведенному Программой развития ООН в начале 2020 года под названием “Анализ исламских финансовых продуктов в Узбекистане”, основные причины неиспользования банковских кредитов, прежде всего, основаны на религиозных взглядах. Кроме того, высокие процентные ставки и сложность кредитования показаны как другие причины невыполнения банковских кредитов. Также, если в стране будут созданы исламские финансовые институты, как отметили большинство респондентов в вышеуказанном опросе, узбекское предпринимательство воспользуется услугами этих институтов. Исламские банки могут иметь сильный импульс для роста экономики Узбекистана и внутренних инвестиций. Однако исламский финансовый сектор в Узбекистане все еще относительно неразвит по сравнению с другими центральноазиатскими соседями, хотя страна имеет большой потенциал для развития. Президент Республики Узбекистан в своем Послание Олий Мажлису Республики Узбекистан отметил, что пришло время для создания правовой основы для реализации исламских финансовых продуктов с привлечением экспертов от Исламского банка развития и других международных финансовых институтов1.

Впервые в сентябре 2018 года в ходе конференции “Исламского банка развития” был подписан меморандум о взаимопонимании между ИБР и крупными банками Узбекистана, что можно считать первыми шагами в реализации принципов исламского финансирования в стране. Поэтому ввиду того, что исламский банкинг является новым явлением в экономике Республики, нужно рассмотреть его особенности, принципы работы и какие продукты он предоставляет населению и предпринимателям страны.

Любой институциональный сектор функционирует только при наличии законов и нормативных актов, которые призваны его регулировать. Правила, регулирующие образ жизни мусульман, в том числе в сфере хозяйственной и финансовой деятельности, содержащиеся в своде правил и принципов исламского закон - Шариат. Эти правила и принципы имеют следующие четыре источника:

- **Первый источник** – **священная книга Коран** как истинный и неизменный источник духовных знаний для всех мусульмане. Коран состоит из Божественных откровений, которые являются руководством для всех последователей Пророка Мухаммеда.
- **Хадис** является вторым источником этих правил и нормативные документы. Они составляют основу Сунны и короткие рассказы об эпизодах из жизни Пророк Мухаммед, о его высказываниях и действиях в различные жизненные ситуации.
- **Третий источник шариата** – **“иджма”** как совокупность решений. Разработанные авторитетными исламскими учеными - муджтахидов по конкретным вопросам и случаям из жизни верующих по конкретному вопросу или делу.
- **Четвертый источник – “кийас”** – суждение по аналогии и разработка новых решений муджтахидов на основании прецедента, описанного в Коране или хадисе. Положения шариата, основанные на Коране и хадисы, содержат абсолютную истину и неоспоримую фундаментальное учение ислама, их достоверность не подвергается сомнению ни при каких обстоятельствах. На основании положений, содержащихся в этих четырех источниках, мусульманские экономисты и ученые-правоведы и правительственные органы последние несколько десятилетий сформулировали правила принятые ведения финансовой деятельности почти во всем мире, которые соответствуют требованиям шариата.

Есть общий консилиум среди исламских (и традиционных) ученых что исламские финансы должны основываться на следующих принципах:

- запрет на ростовщичество;

1 Послание Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Олий Мажлис. 2020.

TARAQQIYOT PROGRESS

- разделение риска;
- запрет гарара;

Гарар традиционно понимается как неопределенность основных условий сделка. Честная и справедливая коммерческая деятельность предполагает полное разъяснение всех ключевых моментов сделки. Несмотря на то, что действующее гражданское законодательство большинство современных государств, включая Узбекистан, содержит положения об основных условия практически всех договоров, с которыми приходилось сталкиваться на практике существует вероятность того, что сделка котрая не признана не соответствие принципам исламских финансов из-за гарар, требует тщательного анализа исламского финансового продукта, особенно перед его реализацией.

Деньги как “потенциальный” капитал. Деньги считаются как “потенциальный” капитал, т. е. становится реальным капитал только тогда, когда он вложен в производство виды деятельности. Кроме того, деньги нельзя рассматривать как товар. Шариат осуждает накопительство и одобряет постоянное использование свободных денег в торговле и производство.

Неприкосновенность договоров. Ислам проповедует выполнение договорных обязательств как наиболее важная обязанность сторон сделка.

Еще одним важным этапом внедрения исламских финансовых услуг, стало состоявшееся 12 октября 2020 года обсуждение проекта Указа Президента “О мерах по внедрению ценных бумаг, основанных на принципах исламского финансирования”. Проектом постановления предусмотрено, что пилотный выпуск ценных бумаг сукук в Узбекистане в 2021 году и организация его выпуска должны быть завершены к 1 июля 2022 года. Согласно данному постановлению, Агентство по развитию рынка капитала при поддержке Исламского банка развития разрабатывает правовая основа выпуска исламских ценных бумаг в Узбекистане.

С точки зрения анализа по исламским банкам трудно сказать с точностью, какая компания или банк первыми применили эту концепцию на практике. В более поздние времена первые эксперименты с исламским банкингом проводились в Мализии в середине 1940-х годов, в Пакистане в конце 1950-х годов через индийский Jmaat Islamic в 1969 году, египетские сберегательные банки Мит (1963-67) и Nasser Social Bank. (1971)

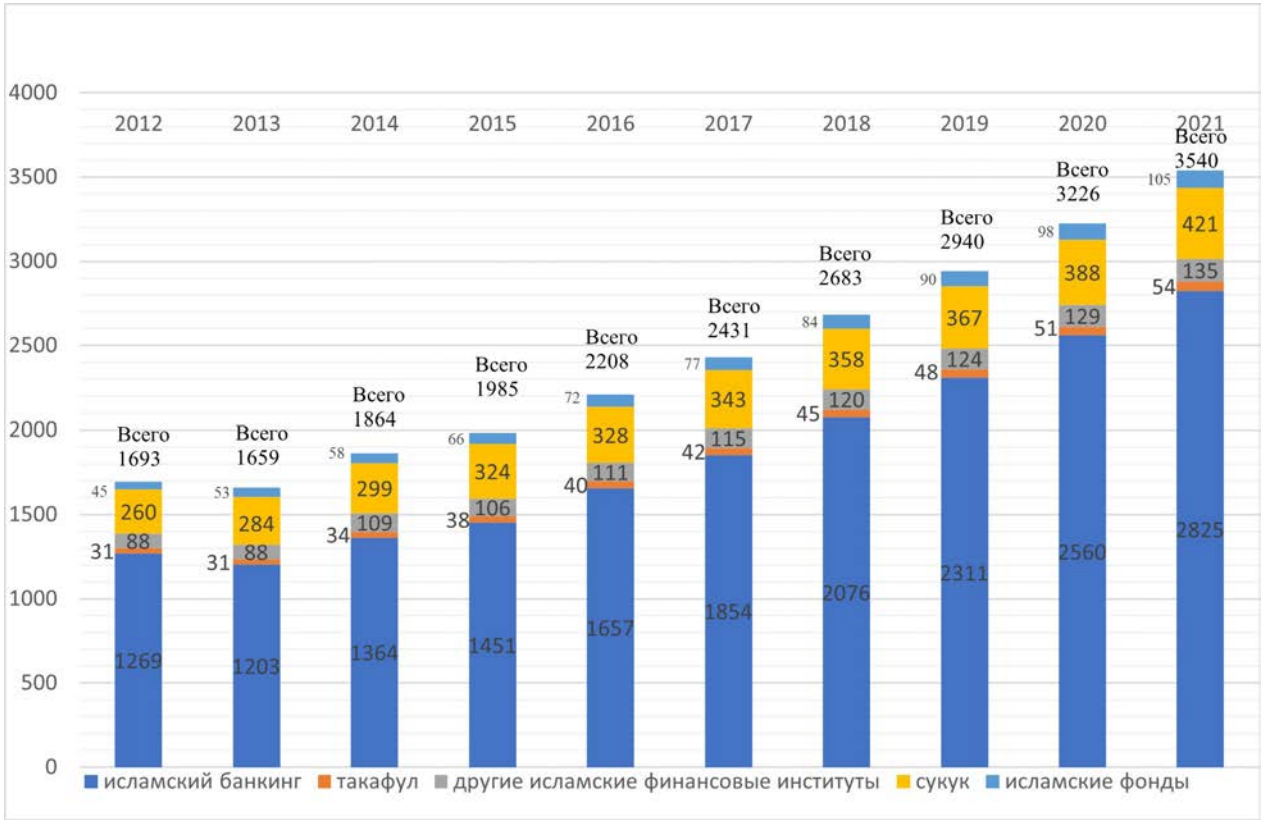

Рисунок 1: Исламские финансовые активы[2]

2 Составленно автором

Рассматривая проблемы при развитии исламских банков можно отметить несколько из них.

Прежде всего, в Узбекистане до сих пор отсутствует развитое законодательство по исламским финансам. Это одно из основных препятствий для внедрения исламского банкинга в Узбекистане. Действующее законодательство запрещает коммерческим банкам предлагать услуги исламского финансирования. В частности, налоговое законодательство и банковское законодательство не позволяют коммерческим банкам покупать и продавать продукты. Кроме того, в исламских финансах нет штрафа за просрочку платежа или процентов за каждый день просрочки. Начисление штрафа за любую невыплаченную сумму является ростовщичеством (риба) и противоречит нормам исламского права, и даже если оно принимается в качестве дисциплинарной меры, деньги зачисляются на отдельный счет и используются на благотворительность. Включение этих средств в состав доходов, их использование в финансовых и инвестиционных целях категорически запрещено шариатом. Однако Гражданский кодекс, Налоговый кодекс, Закон о деятельности Центрального банка и других банков, а также другие подзаконные акты в Узбекистане предусматривают наложение штрафов и пеней.

Еще одним препятствием является нехватка человеческих ресурсов в Узбекистане. Специалистов в этой области практически нет. Потому что в Узбекистане нет отдельного высшего учебного заведения и тем более учебной программы, посвященной подготовке специалистов по исламским финансам. Это само по себе приводит к нехватке подготовленных кадров в этой сфере, особенно когда подходящих кандидатов в шариатские советы очень мало или совсем нет. Между тем, результаты опроса, проведенного Программой развития ООН в начале 2020 года, показывают, что 34% респондентов в качестве одной из причин неразвитости исламской финансовой системы назвали отсутствие высших учебных заведений для подготовки специалистов в этой области в Узбекистане, а 45% населения указали на нехватку опытных специалистов в этой области.

Более того, важно также повысить исламскую грамотность населения, так как люди, не обладающие достаточными знаниями об исламских финансах, не будут ни понимать, ни рассматривать это как традиционное финансирование. Например, согласно опросу, проведенному Программой развития Организации Объединенных Наций в начале 2020 года, 28 процентов опрошенных заявили, что они “не знают” об исламских финансах, 49 процентов заявили, что имеют “общее понимание”, и только 4 процента заявили, что у них были “знания” об исламских финансах.

Подводя итог вышеизложенному анализу, можно отметить, что становление исламских финансов является важным фактором развития экономики Узбекистана. Должна быть правовая основа для того, чтобы исламские банки начали работать и осуществлять свою деятельность в полной мере в Узбекистане. Отсюда, как было сказано выше, деятельность исламских финансов имеет свои особенности и отличается от традиционных банков. Действующее законодательство не предусматривает исламское финансирование. В то же время следует отметить, что после обращения Президента Шавката Мирзиёева к Олий Мажлису (парламенту) и сетования на то, что пора создавать правовую базу, сообщил заместитель Председателя Центрального банка Бекзод Хамроев на пресс-конференции 11 января 2021 года о том, что в новый закон “О небанковских кредитных организациях” будет включено понятие исламских финансов. Можно сказать, что с принятием этого долгожданного закона в Узбекистане у исламских банков появится возможность полноценно осуществлять свою деятельность. В настоящее время чиновникам следует также иметь в виду, что внедрение исламских финансовых услуг в Узбекистане будет осуществляться путем параллельного решения ряда проблем, связанных с нехваткой кадров, необходимостью повышения грамотности среди видных потребителей.

Использованная литература:

1. Послание Президента Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Олий Мажлис. 2020.
2. Рахманов А.Р., Рузиев Р.Ж., Рахманов А.Р. Исламское право. Учебник. БГПУ. Уфа. 2010. С.224.
3. Гибадуллин М.З., Вахитова Т.М. Основы Исламская экономика: теория и практика управление. Казань. ТГПУ. 2009. С.8.
4. Байдаулет Э.А. Основы этического (исламского Финансы). Руководство. Байдаулет. Э.А. 2014. С.25.
5. Муфтий Мухаммад Таки Усмани. Введение в Исламские финансы. 2002. С.111-126.
6. Закон Республики Узбекистан “О Лизинг”. Заявления Олий Мажлиса Республика Узбекистан. 1999. № 5 ст. 108.
7. Налоговый кодекс Республики Узбекистан. Т. Адолат 2020.
8. https://www.rbasia.uz/post/2019/01/01/islamic-banking-potential-in-uzbekistan

TARAQQIYOT PROGRESS

DAVLAT XIZMATCHISI FAOLIYATIDA IJTIMOIY JAVOBGARLIKNING O‘RNI

X. X. Ikramov
FarDU tadqiqotchisi

Annotatsiya: Yangi O‘zbekistonni barpo etishda davlat xizmatchilarining faoliyatini tartibga solish va ijtimoiy javobgarligini oshirishga doir ilmiy-huquqiy asoslar, davlat boshqaruvining erkinlashtirilishi, davlat hokimiyati organlarini markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizimga o‘tkazish bo‘yicha islohotlarning tobora chuqurlashib borishi davlat xizmatchilarining faoliyatiga bir qator yangi talablar qo‘yilishiga sabab bo‘lmoqda.

Kalit so‘zlar: Davlat xizmatchilari, davlat va jamiyat, davlatchilik asoslari, siyosiy mas’uliyatsizlik.

Abstract: The scientific and legal basis for regulating the activities of civil servants and increasing their social responsibility in the establishment of a new Uzbekistan, the liberalization of public administration, the deepening of reforms on the transfer of state authorities from a centralized system to a decentralized system, put a number of new demands on the activities of civil servants. is causing it to burn.

Key words: Civil servants, state and society, foundations of statehood, political irresponsibility.

Аннотация: Научно-правовые основы регулирования деятельности государственных служащих и повышения их социальной ответственности в условиях становления нового Узбекистана, либерализации государственного управления, углубления реформ по переводу органов государственной власти из централизованной системы в децентрализованную, выдвинул ряд новых требований к деятельности госслужащих, что вызвало ее обострение.

Ключевые слова: Государственные служащие, государство и общество, основы государственности, политическая безответственность.

Davlat xizmati davlat boshqaruvi tizimining muhim elementi bo‘lib, uning samarali faoliyat ko‘rsatishi fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga rioya etilishini, mamlakatning izchil va barqaror rivojlanishini belgilab beradi. Shu sababli ushbu tizimni doimiy ravishda isloh qilib borishga harakat qilinadi. Ana shu ma’noda, jamiyat taraqqiyotida va davlatchilikning shakllanishida davlat xizmatchilarining o‘ziga xos o‘rni, roli alohida ahamiyatga egaligini qayd etish lozim. Shu bilan birga, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, moddiy-ma’naviy ehtiyojlarini qondirish uchun amalga oshiradigan faoliyati insonlar va davlatning kelajagini belgilab beradi. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti ta’kidlab o‘tganidek, “...ko‘plab davlat xizmatchilarining zimmasiga katta ma’suliyat yuklanganiga qaramasdan, ularning ish kuni va ish haftasi aniq me’yorga solinmagani hech kimga sir emas. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, davlat xizmatchilariga yuksak talablar qo‘yishdan oldin ularning huquqlarini kafolatlash va himoya tizimini mustahkamlash darkor”[1]. Ushbu so‘zlardan davlat xizmatchilariga e’tibor qanchalik muhimligini bilish mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish bilan bog‘liq keskin obyektiv o‘zgarishlar davlat va nodavlat tashkilotlarining boshqaruv sohalarida ishlayotgan davlat xizmatchilarini tayyorlash, tanlash, qayta tayyorlash yoki malakasini oshirishni zamonaviy usullarda doimiy yangilab turishni taqozo etmoqda. Bu bejiz emas, albatta. Zero, davlat hokimiyati va boshqaruv tizimi har qanday jamiyatda ichki barqarorlik, taraqqiyot va farovonlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi alohida organlar vazifasini bajaradi. Shuningdek, turli obyektiv sabablarga ko‘ra ham ijtimoiy hayotda yuz beradigan inqirozli vaziyatlarda davlat xizmatchilarining ijtimoiy javobgarligi va ijtimoiy tartibotni saqlashdagi o‘rni oshib bormoqda.

Davlat xizmatchilarining faoliyatini baholashda bu ishda ijtimoiy javobgarlikning o‘rni nihoyatda muhimligini nazardan qochirmaslik lozim. Zero, har bir davlat xizmatchisi o‘z faoliyati orqali davlatchilik asoslari mustahkamlanishiga va jamiyatning barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, har bir shaxs kabi

1 Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqiyot yo‘limizni qati’yat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – B. 58. (591)

davlat xizmatchilari ham o‘z faoliyatining natijasi uchun davlat va jamiyat oldida javobgar. Davlat xizmatchisi davlat organlarining huquqlarini ro‘yobga chiqarish bo‘yicha tashkiliy-boshqaruv funksiyalarini bajaradigan, fuqarolar uchun huquqiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshiradigan shaxs[2]. “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 4-moddasiga ko‘ra, “davlat fuqarolik xizmatchisi davlat lavozimida faoliyatini amalga oshiruvchi Davlat lavozimlar reyestriga qo‘shilgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarosi”[3]dir.

Tadqiqotchi M. A. Katrichning quyidagi fikrlari yuqoridagi fikrimizga misol bo‘ladi: “Mamlakatning hozirgi kuni va kelajagi bu kabi shakllarning to‘g‘ri tanlanishiga bog‘liq. Chunki, jamiyat hayotidagi tangliklarni bartaraf etish resurslari, shuningdek uning rivojlanishi uchun qo‘shimcha turtki berishga qodir imkoniyatlar, aynan muayyan hudud uchun muhim muammolarni yechishda fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligiga tayanuvchi omillar mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish zamirida yashiringan”[4].

Davlat xizmatchilari davlat boshqaruvining o‘ta muhim subyekti hisoblanadi. Shuning uchun ham prezident Sh. M. Mirziyoyev davlat xizmatchilarining dunyoqarashini zamonaviylashtirish, ijtimoiy javobgarligini oshirish maqsadida ular faoliyatining mezonlarini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi. Prezident davlat xizmatiga kadrlarni tanlashda bu kabi xislatlarga e’tibor berishni vazifa qilib qo‘yishga oid qarashlarini o‘z chiqishlarida ko‘p bora ta’kidlab o‘tgan. Ayni damda har bir davlat xizmatchisining o‘z ishiga mas’uliyatini tubdan o‘zgartirish, ijtimoiy javobgarligini oshirish hamda tegishli bilim va tajriba, yuqori malakaga ega bo‘lishi lozimligini davlatimiz rahbari har bir chiqishida takrorlashdan charchamaydi. Negaki, bu masala hozirgi vaqtda zamonaviy boshqaruvni tashkil etishda muhim o‘rin tutadi.

Kasb etikasida “kompetentlik” tushunchasi ko‘p ishlatiladi. Bu so‘z o‘z ishining ustasi bo‘lish, sohasining sir-asrorini chuqur bilish, ijtimoiy javobgarlikni teran his qilishni anglatadi. Ya’ni insonning o‘z sohasida mohir, bilimdon bo‘lishi zamon talabidir. Har bir davlat xizmatchisining faoliyatiga ana shu talabga qay darajada javob berishiga qarab baho berishimiz mumkin. Shu o‘rinda O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning quyidagi so‘zlarini ta’kidlash o‘rinli: “Men bu talablardan mas’uliyat va ijtimoiy javobgarlik masalasiga ko‘proq e’tibor beraman. Mayli, rahbarning bilimi yetishmasin, uni o‘rgansa bo‘ladi. Lekin u mas’uliyat va ijtimoiy javobgarlikni unutsa, ishda hech qanday siljish va o‘zgarish bo‘lmaydi”[5]. Shu ma’noda, keyingi yillarda O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan davlat xizmatchilariga qo‘yilgan talablar negizida, nazarimizda, ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi huquqiy normalar, milliy-ma’naviy qadriyatlarimizda shakllangan milliy boshqaruv an’analariga asoslangan qoidalarni amaliyotda qo‘llash orqali quyidagi talablar majmui shakllantirilishi lozim:

1) davlat xizmatiga munosib nomzodlarni tayyorlash va tanlash;

2) davlat xizmatiga ijtimoiy javobgarlikni chuqur his etadigan nomzodlarni tanlash;

3) davlat xizmatchisining:

- o‘z kasbiga doir bilim, tajriba va yuqori malakaga ega bo‘lishi;
- milliy manfaatlarga, Vatanga sadoqatli, milliy mustaqillik mafkurasiga e’tiqodli bo‘lishi;
- sobiq totalitar tuzumga xos asoratlar – ijtimoiy boqimandalik, befarqlik, yuqoridan topshiriqlar kutish, tashabbussizlik illatlaridan xoli ekanligi;
- tashkilotchilik qobiliyatiga egaligi;
- mustaqillikni mustahkamlashda sobitqadamlik bilan faoliyat yuritishi;
- xalq manfaatlari va farovonligi yo‘lida faoliyat yuritishga moyilligi, qarorlar qabul qilishda xalq fikri va talablarini e’tiborga olishi;
- o‘z faoliyatida atrofiga sog‘lom kuchlarni birlashtira olishi, qaror qabul qilishda jamoaga tayanishi, ijro faoliyatiga mas’uliyat bilan yondashishi;
- ish jarayonida qog‘ozbozlik va rasmiyatchilikka, boshqaruvning ma’muriy-buyruqbozlik usullaridan foydalanishga moyil emasligi;
- nazariy bilimi va amaliy malakasini muntazam ravishda oshirib borishga intilishi;

2 Muhammadjonova L. A. Davlat xizmatchisi etikasi va imiji: O‘quv qo‘llanma. – T.: Universitet, 2017. – B. 3.
3 O‘zbekiston Respublikasi “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risidagi” Qonuni qonuni 4-moddasi.
4 Катрич М.А. Правовое государство и гражданское общество как неотъемлемые атрибуты взаимодействия власти и населения // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. – № 1. – 2003. – С. 102.
5 Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. T. 13. – T.: O‘zbekiston, 2005. – B. 229.

- zamonaviy fikrlash qobiliyatiga egaligi, o‘zgacha fikrlarga toqatli (tolerant) bo‘lishi, ish-faoliyatida hurfikrlilikka sharoit yaratishi;
- atrofidagilarning fikr va takliflarini e’tiborga olishi, o‘zidan boshqacha fikrlaydiganlarni ham tinglashi va hurmat qilishi;
- davlat va xalq manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yishi;
- ijtimoiy javobgarlikni chuqur his qilishi, o‘z yurtiga fidoyi, vatanparvar bo‘lishi, o‘z faoliyatining mazmunini Vatanga xizmat qilish deb bilishi.

Davlat xizmatchisiga qo‘yilgan mazkur talablarni, aslida, ularni ilmiy asosda ishlab chiqish yo‘lidagi bir qadam deb baholash va bularning hammasini birlashtirib, quyidagicha xulosaga kelish mumkin: davlat xizmatchisi o‘z faoliyatini uning ahamiyatini to‘liq his qilgan holda ixtiyoriy ravishda amalga oshrishi kerak, chunki hech bir inson majburiy ravishda bajargan ishida o‘z imkoniyatlaridan to‘liq foydalanmasligi va fidoyilik ko‘rsatmasligini ko‘p kuzatganmiz.

Davlat xizmatchilarining ijtimoiy javobgarligi masalasi ular faoliyatining asosiy institutsional xususiyatini belgilaydi. Demak, davlat xizmatchisi o‘z faoliyatida mustaqil va ijtimoiy javobgarlikni his qila oladigan davlat xizmatining asosiy substansiyasidir, ya’ni u o‘z faoliyati bilan davlatning kelajagini belgilagani bois, ushbu faoliyati uchun javobgarlik hissi asosida faoliyat yuritishi lozim.

Binobarin, davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning o‘rnini aniqlash, uning davlat va jamiyat tizimidagi rolini oshirish hamda ahamiyatini tushunish taraqqiyot uchun juda muhim. Ayni paytda davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlikni oshirish borasida rivojlangan davlatlarda ham ko‘plab muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, ilmiy tadqiqotlar o‘tkazilmoqda.

Davlat xizmatchilarining shaxs sifatida yuksak darajada rivojlanishi ularning ijtimoiy javobgarlikka nisbatan ichki his-tuyg‘ulari va tanlov erkinligi, siyosiy va huquqiy madaniyati darajasining yuqori bo‘lishini ta’minlaydi. Aks holda davlat xizmatchisi o‘z ijtimoiy mohiyatini to‘liq anglab yetish va tezkor qarorlar qabul qilishga qodir bo‘lmaydi. Davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning o‘rni ko‘p jihatdan turli samarasiz faoliyat turlarining oldini olish, mamlakatning izchil va barqaror rivojlanishi uchun zarur shart-sharoit yaratishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy davlatchilikning shakllanishi va davlatning rivojlanishi ko‘p jihatdan ijtimoiy javobgarlikning davlat xizmatchisi faoliyatidagi o‘rniga bog‘liq. Siyosatshunos M. Qirg‘izboyevning fikricha, “rivojlangan mamlakatlarda inson erkinligi, davlatning jamiyat uchun xizmat qilish mas’uliyatining yuksakligi, davlat xizmatchisining ijtimoiy javobgarlikka bo‘lgan yuksak munosabati kabi ijtimoiy-siyosiy qadriyatlarga amal qilinadi”[6]. Xorijiy mamlakatlarda davlat va nodavlat tashkilotlari hamda fuqarolik jamiyati institutlari o‘rtasidagi munosabatlarda davlat xizmatchilarining faoliyati davomida zarur bo‘ladigan ijtimoiy javobgarlikning muhim xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy javobgarlik davlat xizmatchilari mehnatining samaradorligini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi. Ammo siyosiy, kasbiy va shaxsiy fazilatlar davlat xizmatchisining faoliyatida keyingi o‘rinlarda turadi. Negaki, ijtimoiy javobgarlik masalasi davlat xizmatchisi faoliyatida shaxsiy fazilatlardan ko‘ra yuksak qadrlanadi. Zero, davlat xizmatchisi yuksak fazilatlar egasi bo‘lishi, ammo ijtimoiy mas’uliyat va javobgarlikni his qilmasligi davlat va jamiyat manfaatlariga ziyon keltirishi mumkin.

Jamiyatda hamma insonlar ham yuksak fazilat sohibi emas, shuning uchun ijtimoiy qonunlar amal qilishi lozim. Davlat xizmatchisi aynan shu qonunlarga amal qilib, ijtimoiy javobgarlikni his qilishi uning faoliyat mezoniga aylanishi kerak. Bu yuqorida ta’kidlaganimizdek, rivojlangan mamlakatlarda yuqori darajada yo‘lga qo‘yilib, qonun bilan tartibga solingan. Davlat xizmatchisining faoliyatida zarur bo‘ladigan yuqoridagi kabi fazilatlarning shakllanishida jamiyatning ijtimoiy-ma’naviy tuzumi, ta’lim va tarbiya tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. F. Ravshanovning fikricha, “boshqaruv tizimi uchun talab etiladigan davlat xizmatchilarini muntazam tayyorlash; ularning ijtimoiy javobgarlikka munosabatini shakllantirish; ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotdagi ilm-fan va ishlab chiqarish, davlat boshqaruvi sohalaridagi dinamik jarayonlarga mos ravishda davlat xizmatchilari tarkibini yoki ularning bilim va ko‘nikmalari yangilanib turishini ta’minlash; ijtimoiy javobgarlikning davlat xizmatchisi faoliyatidagi o‘rni va rolini oshirishda ilm-fan, maorif, amaliy faoliyat sohalaridagi o‘zgarishlar, yutuqlarni e’tiborga olib, o‘zaro integratsiyalanishiga yordam berishdan iboratdir”[7]. Mazkur omillar davlat xizmatchisi faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning rolinigina emas, balki barcha davlat xizmatchilari faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning alohida ahamiyatga ega ekanligini ham ko‘rsatadi.

Hozirgi vaqtda davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlik masalasi qay darajada ahamiyatga ega yoki davlat xizmatchisining iste’dodi va qobiliyatiga qarab ularning salohiyatini belgilash kerakmi yo ulardagi ijtimoiy javobgarlik tuyg‘usi yuqoriligiga qarab ularga biror-bir mezon belgilash kerakmi, degan savol atrofida

6 Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati institutlari. – T.: Akademiya, 2006. – B. 31.
7 Ravshanov F. Milliy rahbarshunoslik: tarix va tajriba. – T.: Akademiya, 2007. – B. 205.

olimlar o‘rtasida bahs-munozaralar davom etmoqda. Siyosiy va axloqiy tafakkur tarixida ham, ayni zamonamiz mutaxassislari qarashlarida ham nafaqat har bir insonning, balki davlat xizmatchisining ham faoliyatida ijtimoiy javobgarlik masalasi to‘g‘risida bir-birini inkor qiladigan yoki to‘ldiradigan fikr va qarashlarni uchratishimiz mumkin. Ammo, barcha olimlarni bir nuqtada yakdil birlashtiradigan jihat shuki, javobgarlikning bir qancha turlari mavjud bo‘lsa-da, davlat xizmatchisining faoliyatida ma’lum bir xatti-harakatlarni amalga oshirish jarayonidagi eng muhim narsa ijtimoiy javobgarlik masalasidir. Ushbu munozaralarning bahsli jihati shuni ko‘rsatadiki, qo‘yilgan savolga falsafiy-axloqiy yondashish, uning mohiyatini ochishda beqiyos ahamiyatga ega. Mazkur bahsli masala xususida faylasuf A. A. Guseynovning fikricha, barcha bahslar javobgarlikning sabab va oqibat munosabatlari doirasida olib borilmoqda, qolaversa, bahs yuritayotganlar nafaqat oddiy insonning, balki davlat xizmatchisining ham faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning sabablari va harakatlarini chegaralab qo‘yishmoqda. Shuningdek, ularni davlat xizmatchisi faoliyatida ijtimoiy javobgarlikning o‘rniga emas, balki jamiyatdagi javobgarlik va aybdorlikka oid savollar ko‘proq qiziqtirmoqda. Aslida insonlarning xatti-harakatlari ularning yutug‘i yoki aybi hisoblanishi mumkin, lekin davlat xizmatchisi faoliyatidagi ijtimoiy javobgarlik – boshqa masala. Chunki inson funksional jihatdan shaxs va davlat xizmatchisi sifatida boshqacha harakat qilishi mumkin. Har qanday holatda ham insonlar o‘z harakatlarining oqibati uchun o‘zlari javobgar bo‘lishini kuzatishimiz mumkin, ammo davlat xizmatchisining faoliyatida shaxsiy javobgarlikdan ko‘ra ijtimoiy javobgarlik ustun turadi. Ayni damda insonlar harakatlarining manbai ularning shaxsiy tanlovi va yo‘nalishiga bog‘liq. Davlat xizmatchisi faoliyatida esa bunday bo‘lmaydi. Xulosa qilib aytganda, A. A. Guseynov aytganidek, inson o‘zida o‘z harakatlarining sababini mujassamlantiradi, davlat xizmatchisi faoliyatida esa ijtimoiy javobgarlik ko‘proq rol o‘ynaydi[8].

Davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlik masalasi bilan olimlar XX asrdan ko‘proq shug‘ullangan desak, to‘g‘ri bo‘ladi. Avvalgi siyosatshunoslar, faylasuflar javobgarlikni shaxsiy darajadagi fenomen sifatida baholashgan. Lekin bu ular davlat xizmatchisining faoliyatida ijtimoiy javobgarlik masalasini ko‘rmaganligini bildirmaydi. Ular davlat xizmatchisining faoliyatidagi ijtimoiy javobgarlik masalasini shaxsiy-axloqiy javobgarlik orqali hal qilishga e’tibor qaratishgan. Lekin xozirgi kunda ham javobgarlik masalasi yuqori axamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Ular biz tadqiq etayotgan masalani boshqacha kontekstda o‘rganib chiqishgan. Masalan, nemis faylasufi I. Kant inson javobgarligining avtonom ratsionallikka asoslangan ko‘rinishini ochib berishga harakat qilgan. “Kant axloqshunosligida ratsional, umumiy irodaning o‘ziga xos jihati ilmdir. Kantning fikricha, sen qila oladigan narsani qilishing emas, balki aql qonuniga ko‘ra bajarishing kerak bo‘lgan narsalarni qila olishing kerak. Bu vazifalarni bajara olmasang, aybni tashqi jihatlardan emas, balki iroda sustligidan izlash kerak”[9]. Bundan ko‘rinib turibdiki, I. Kant o‘z axloqiy ta’limotining markazida tashqi emas, balki ichki cheklovlarni joylashtiradi va shu tariqa javobgarlikni vijdon bilan chambarchas bog‘laydi. Demak, bu nafaqat shaxsiy faoliyatda, balki davlat xizmatchisining kasbiy faoliyatida ham muhim rol o‘ynaydi. Inson har bir xatti-harakatining oqibati uchun shaxsan javobgar bo‘lishi lozim bo‘lganidek, davlat xizmatchisi ham o‘z faoliyatida ijtimoiy javobgarlikka ega bo‘ladi. Davlat va jamiyat taqdiriga befarq bo‘lmaslik uning zimmasidagi asosiy majburiyat hisoblanadi. Chunki majburiyat jamiyatga xos hodisa bo‘lib, u davlat va jamiyat tomonidan davlat xizmatchisiga berilgan vakolatdan kelib chiqadi. Erkin harakat qilish va erkin qaror qabul qilish esa shaxsiy va axloqiy javobgarlikni belgilashning eng muhim shartlaridan biri, xolos. Oddiy hayot oqimidagi insonlar, davlat xizmatchisidan farqli ravishda, o‘z xatti-harakatlari va qarorlarining oqibatini o‘zlari his qiladilar. Ammo davlat xizmatchisi qarorlarining natijasini davlat va jamiyat birdek his qiladi, chunki qarorlar ijtimoiy taraqqiyot yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Davlat va jamiyat boshqaruvi va hayotida adolat, erkinlik muammolari bilan birga javobgarlik, xususan, ijtimoiy javobgarlik masalasiga sharq va g‘arb mamlakatlarida e’tiborning kuchayishi o‘rta asrlarga borib taqaladi. Qizig‘i shundaki, bular hozirgi dunyoning ham asosiy muammosiga aylanib ulgurgan. Demak, bu muammo hozirga qadar to‘liq yechimini topmagan. Zamonaviy ilm-fan nuqtai nazaridan qaraganda ijtimoiy javobgarlikning davlat xizmatchisi faoliyatidagi o‘rni masalasi ayni vaqtning o‘zida ham amaliy ahamiyatga ega, ham jiddiy tadqiqot mavzui hisoblanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Muhammadjonova L. A. Davlat xizmatchisi etikasi va imiji: O‘quv qo‘llanma. – T.: Universitet, 2017. – B. 16.
2. Mirboboyev B., Husanov O., Begmatov A. O‘zbekistonda davlat xizmati tashkil etishning tashkiliy huquqiy masalalari. – T.: Akademiya, 2005. – B. 114.
3. Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati institutlari. – T.: Akademiya, 2006. – B. 31.
4. Катрич М.А. Правовое государство и гражданское общество как неотъемлемые атрибуты взаимодействия власти и населения // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. – № 1. – 2003. – С. 102.

8 Гусейнов А.А. Античная этика. – М., 2003. – С. 85.
9 Гусейнов А. А., Иррлитц Г. Краткая история этики. – М., 1987. – С. 335.

KORPORATIV BOSHQARUV TIZIMIDA BUXGALTERIYA HISOBINI TASHKIL QILISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Abdug‘aniyev Muhammadamin Abdug‘affor o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Moliya va buxgalteriya hisobi fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: **Kurbonbekova Mohichehra**
TDIU dotsenti, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari tadqiq etilgan hamda uning yangi tushuncha sifatidagi mazmun-mohiyati tizimli yondashuv asosida yoritib berilgan. Shuningdek, tadqiqotda korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilishning tizimli tahlil va kompleks kontseptual yondashuv usullaridan foydalanib, muallif tomonidan nazariy-uslubiy ahamiyatga molik hisoblangan hisob siyosati orqali boshqarishning uslubiy asoslari belgilangan.

Kalit so‘zlar: korporativ boshqaruv, aksiyadorlk jamiyati, buxgalteriya hisobi, hisob siyosati.

Abstract: In this article, the organizational and economic foundations of the organization of accounting in the corporate management system are studied, and its content as a new concept is highlighted based on a systematic approach. Also, in the study, using the methods of systematic analysis and complex conceptual approach to the organization of accounting in the corporate management system, the methodological foundations of accounting policy, which are considered theoretically and methodologically important by the author, are defined.

Key words: corporate management, joint stock company, accounting, accounting policy.

Аннотация: В данной статье исследованы организационно-экономические основы организации бухгалтерского учета в системе корпоративного управления, выделено его содержание как новой концепции, основанной на системном подходе. Также в исследовании с использованием методов системного анализа и комплексного концептуального подхода к организации бухгалтерского учета в системе корпоративного управления определены методологические основы учетной политики, которые автор считает теоретически и методологически важными.

Ключевые слова: корпоративное управление, акционерное общество, бухгалтерский учет, учетная политика.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin tadbirkorlik faoliyatini yuritish va korporatsiyalarni boshqarish usullari yangi darajaga olib chiqildi. Korporativ boshqaruv andozalarini joriy etishning iqtisodiy jihatlari, korporatsiyalar boshqaruvining samarali tizimini shakllantirish, boshqaruvning tamoyillari, uni tuzishga ta’sir etuvchi omillar kabi masalalar hozirgi vaqtda dolzarb hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy o‘sishning yuqori sur’atlarini hamda jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlay oladigan ko‘p ukladli iqtisodiyot va raqobat muhitini shakllantirishning huquqiy hamda tashkiliy asoslarini yaratish ustuvor vazifa etib belgilandi.

Barchamizga ma’lumki, mustaqil taraqqiyotimizning o‘tgan yillarida to‘plagan oz bo‘lsa-da, lekin g‘oyat mazmunli tajribamiz bir haqiqatni takror va takror tasdiqlab bermoqda. Ya’ni, faqat demokratik o‘zgarishlarning hayotda o‘zini oqlagan modellari negizida chuqur asoslangan siyosiy yo‘l va islohotlarni izchil amalga oshirish, bugungi dunyodagi tarixiy va real voqelikni e’tiborga olish hisobidangina bu islohotlarning muvaffaqiyati va samaradorligini, davlat va jamiyatning, aholi turmush darajasining yuksak va barqaror sur’atlar bilan rivojlanishini ta’minlash mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Korporativ boshqaruv maqsadlarini belgilash bo‘yicha profeesor M.B.Xamidulinning fikricha[1], “Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari” maqolasida aytib o‘tganidek, an’anaviy neoklassik iqtisodiy modelga ko‘ra, har qanday kompaniya foydani bir marta olish uchun emas, balki uzoq muddatga ta’miniash uchun uni maksimallashtirishga xizmat qiladi. Mazkur nazariya doirasida boshqa rasmiy mezonlar ham qo‘llaniladi. Xususan, kompaniyaning umumiy samaradorligini baholash uchun “aksiyaga daromad” ko‘rsatkichidan foydalanish juda keng tarqalgan, investitsiyalar samaradorligini baholash uchun esa “investitsiyalar rentabelligi” ko‘rsatkichidan foydaanish mumkin.

Korporativ buxgalteriya hisobini yuritish masalasiga kelsak, uni tashkil etish hamda hisobot tuzish bilan bog‘liq munosabatlar “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonun[2] va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Jumladan, buxgalteriya hisobini yuritish qoidalari buxgalteriya hisobi standartlari bilan, shu jumladan, buxgalteriya hisobini yuritish bo‘yicha buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari bilan belgilanadi.

Buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishni korxona rahbari amalga oshiradi. Rahbar quyidagi huquqlarga ega:

- bosh buxgalter rahbarligida buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;
- buxgalteriya hisobi yuritishni shartnoma asosida ixtisoslashtirilgan buxgalteriya firmasiga yoki tarkibiga buxgalteriya subyekti ham kiradigan xo‘jalik birlashmasining markazlashtirilgan hisobga olish bo‘limiga yuklash;
- buxgalteriya hisobini mustaqil yuritish.

Korporotiv boshqaruvda hisob ma’lumotlarini shakllantirish va uni hisobini olib borishning asosiy tamoyillari hisob yuritish siyosatida belgilab qo‘yiladi.

Hisob yuritish siyosati deganda, korxona rahbarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni maxsus tamoyillarga mos ravishda tuzish va yuritish uchun qo‘llaniladigan usullar majmui tushuniladi. Bu borada buxgalteriya hisobini tashkil qilishning aniq yo‘nalishi bo‘yicha korxonaning hisob yuritish siyosati O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuniga muvofiq kelishi lozim.

Qo‘shma korxonalarning hisob yuritish siyosatini shakllantirishda buxgalteriya hisobini tashkil etish uchun tanlangan usullar me’yoriy hujjatlar e’lon qilingan yildan keyingi yilning 1-yanvaridan boshlab qo‘llaniladi, hisobot yili davomida yangi tuzilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar bundan mustasno.

Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini yuritishning asosiy maqsadi:

foydalanuvchilarni (ya’ni korxona rahbarlaridan boshlab to, hukumat rahbarlarigacha) qo‘shma korxona mablag‘larini shakllanishi, samarali, maqsadli ishlatilishi bo‘yicha o‘z vaqtida hamda aniq moliyaviy va boshqa buxgalteriya axboroti bilan ta’minlash hisoblanadi.

Korxona rahbarlari o‘zlari rahbarlik qilayotgan korxonada o‘z mablag‘larining maqsadli va samarali sarflanishi, shuningdek, korxonaning mol-mulklari va majburiyatlari bo‘yicha qarorlar qabul qilishda buxgalteriya hisobining ma’lumotlariga asoslanadi.

Fikrimizcha, korporotiv boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini to‘liq, aniq va o‘z muddatida amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar bajarilishi lozim:

- buxgalteriya hisobini qonun hujjatlariga amal qilgan holda yuritish, shuningdek, hisob ishlarini zamonaviy texnik vositalar va axborot texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etish;
- buxgalteriya hujjatlarini o‘z vaqtida va to‘g‘ri rasmiylashtirilishini hamda amalga oshirilayotgan operatsiyalarning qonuniyligini oldindan nazorat qilish;
- korxona mablag‘larini, shuningdek, biznes-rejada ko‘zda tutilgan muayyan maqsadlarga to‘g‘ri sarflanishi, shuningdek, pul mablag‘lari va moddiy qimmatliklarning butligi ustidan muntazam nazorat qilish;
- tizimga kiruvchi korxonalarda buxgalteriya hisobini qonunchilik talablariga muvofiq yuritilishini nazorat qilish;
- korxonada xodimlarning ish haqlarini va unga tenglashtirilgan to‘lovlarini belgilangan tartibda hamda o‘z vaqtida hisoblab chiqish;

1 M.B. Xamidulin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007-y №5-6. 4-b.
2 “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. 2016 yil 13 aprel. № O‘RQ-404.

- pul mablag‘lari, hisob-kitoblar va moddiy qimmatliklar, shuningdek, boshqa aktivlarni va majburiyatlarni inventarizatsiya qilishda qatnashish, inventarizatsiya natijalarini o‘z vaqtida va to‘g‘ri rasmiylashtirish hamda ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish;
- moddiy javobgar shaxslarga ularning javobgarligida turgan moddiy qimmatliklarning butligini saqlash va hisobini olib borish yuzasidan tushuntirish ishlarini o‘tkazish;
- moddiy qimmatliklarni olish uchun berilgan ishonchnomalarni hisobini yuritish va ulardan to‘g‘ri foydalanilishini nazorat qilish;
- moliyaviy hisobotlarni belgilangan muddatlarda tuzish va topshirish;
- korxona rahbari tasdiqlashi uchun biznes-reja yoki xarajat smetalarini va ularga ilova qilinadigan hisob-kitoblarni tuzish (agar rejalashtirish bo‘limlari yoki ushbu vazifani amalga oshiruvchi lavozim shtatlar jadvalida nazarda tutilmagan bo‘lsa);
- asosiy vositalar hamda boshqa moddiy qimmatliklarni ularning saqlanish va foydalanish joylarida butligini muntazam nazorat qilish;
- buxgalteriya hujjatlarini, hisob registrlarini, shuningdek, biznes- rejani (ilova hisob-kitoblari bilan birga) saqlanishini ta’minlash va boshqalar.

TADQIQOT USULLARI

Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobini tashkil qilish mavzusi doirasidagi izlanishlarda kuzatish, qiyoslash, analiz va sintez, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, guruhlashtirish, manbalarni sharhlash, tizimli yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korporativ boshqaruv bu – biznesning tashkiliy-huquqiy rasmiylashtirilishini, tashkiliy strukturalarning optimallashuvini boshqarish, qabul qilingan maqsadlarga muvofiq, kompaniyada ichki va tashqi firma munosabatlarini tashkil qilishdir.

Korporativ boshqaruvni uning xususiyatlari boshqaruv obyekti sifatida korporatsiyaning o‘ziga xosliklari bilan izohlanadigan alohida bir turga ajratib, aksiyadorlar manfaatlarining ustuvorligi hamda ularning korporatsiyani rivojlantirish va boshqarishdagi roliga asoslangan, aksiyadorlarning o‘zaro aloqa qilishini ko‘zda tutadigan (korporativ kommunikatsiyalar) mulkchilik huquqining amalga oshirilishini hisobga oladigan, butun korporatsiyani rivojlantirish strategiyasiga asoslangan va nihoyat, korporativ madaniyatni, ya’ni xulq - atvor tamoyillari, umumiy an’analar kompleksini vujudga keltiradigan boshqaruv sifatida tavsiflash mumkin.

Korporativ boshqaruv tushunchasiga yagona ta’rif mavjud emas. Jahon bankining ta’rifiga ko‘ra korporativ boshqaruv – qonunchilik, me’yorlar va hususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasi tushuniladiki, ular kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o‘z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko‘paytirish orqali o‘zining mavjudligini saqlab qolishni ta’minlaydi (1-rasmga qarang).

Korporativ boshqaruv mexanizmiga turlicha qarash va yondashuvlar mavjud. Jumladan, mamlakatimizda korporativ boshqaruv sohasida taniqli olimlardan biri D.Suyunovning fikricha[3], korporativ boshqaruv mexanizmi korporativ mulk shakliga kiruvchi subyektlarning belgilangan maqsadiga erishish uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy va tashkiliy munosabatlarni harakatga keltiruvchi elementlar majmuidir.

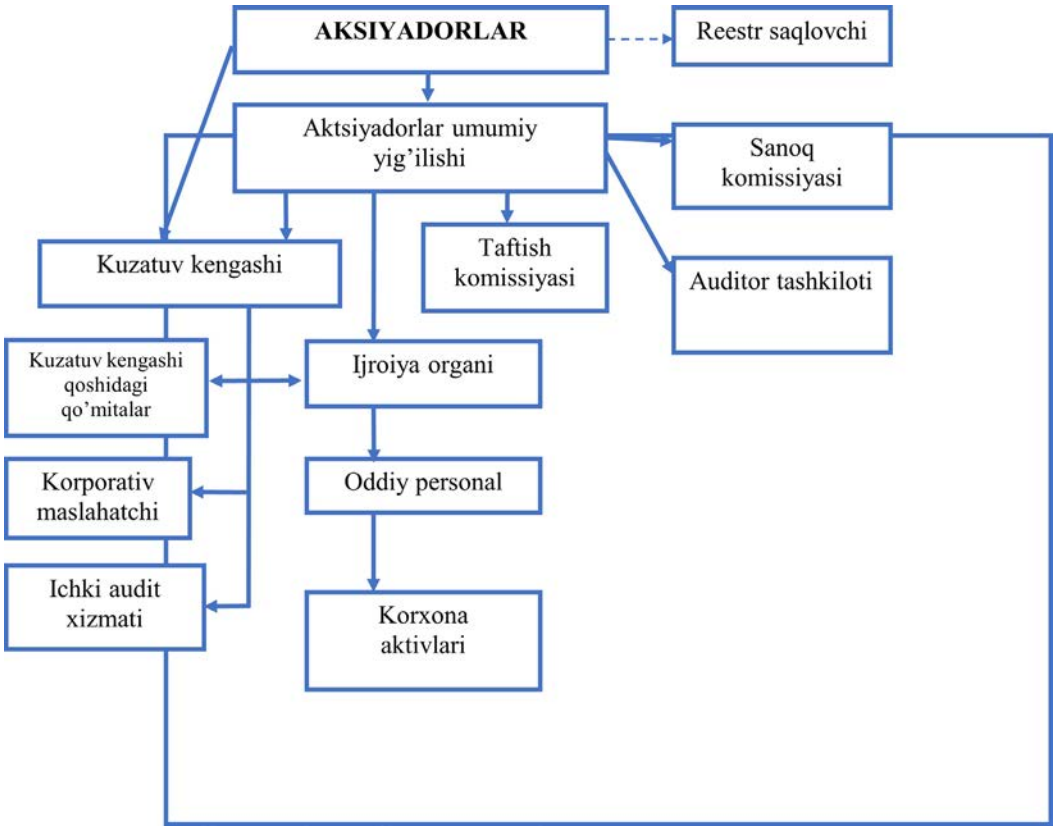
Shuningdek, Rossiyalik mualliflardan biri I.Shitkina[4] korporativ boshqaruv mexanizmlarini, mohiyatiga ko‘ra, korporativ nazoratni o‘rnatish vositalari, deb talqin etgan. Yana bir rossiyalik olim T.Pochekaylo[5] korporativ boshqaruv mexanizmini ikki jihatdan tushunadi: iqtisodiy va huquqiy jihatlardan. Iqtisodiy jihatdan, korporativ boshqaruv mexanizmi – boshqaruv tamoyillari, usullari va shakllari majmui bo‘lib, uning yordamida korporatsiya rahbariyati uning investitsiya jozibadorligini oshirish, qiymatini kapitalizatsiya qilish, aksiyadorlik kapitalini samarali qo‘llash maqsadida iqtisodiy qonunlardan foydalanadi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining korporativ boshqaruv tamoyillarida “korporativ boshqaruv” tushunchasiga kompaniya ma’muriyati, uning boshqaruvi, aksiyadorlari va boshqa manfaatdor shaxslari orasidagi munosabatlar majmuasi deb ta’rif berilgan.

3 Suyunov D.X. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2006. – 116 b.

4 Почекайло Т.Н. Формирование организационно-экономического механизма корпортивного управления. Автореф. дис. ...канд. экон. наук. – Тюмень: Тюм.ГУ, 2016. – 22 с.

5 Долгопятова Т. Модели и механизмы корпоративного контроля в российской промышленности (опыт эмпирического исследования). // Вопросы экономики, 2017. – №5. – С.46-60.

1-rasm: O‘zbekistonda milliy korporativ boshqaruv modeli tuzilmasi[6]

Boshqa ta’riflarga binoan, korporativ boshqaruv bu:

- kompaniya faoliyati samaradorligini ta’minlash va mulkdorlar hamda boshqa manfaatdor shaxslar (kompaniya xodimlari, kreditorlar, hamkor korxonalar) manfaatlarini himoya qilish masalalari bo‘yicha kompaniya menejerlari va egalari (aksiyadorlari) o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi;
- korporativ mulkning egalari nazoratidan bevosita uzoqlashtirilishi oqibatida yuzaga kelgan muammolarni hal qilishga qaratilgan barcha qonunlar, me’yorlar, nizomlar, tadbirlar va tartiblar;
- samarali boshqarishni tashkil qilishda asosiy manfaatdor shaxslarning manfaatlarini birlashtirishni amalga oshiriluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy tadbirlar majmuasi.

Xo‘jalik faoliyatini korporativ tashkil qilishning keng imkoniyatlari ularning afzalliklaridan foydalanishga asoslanib, korporatsiyalar yaratish variantlaridan foydalangan holda firmalararo munosabatlarni modellashtirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatamiz:

1. Aksiyalar chiqarish orqali pul mablag‘lari jalb qilish qobiliyati cheklanmagan sonli investorlarning mablag‘larini jamlash imkonini va bu investorlarga jamiyatni boshqarishda ishtirok etishda ma’lum bir tanlov huquqini beradi.
2. Boshqariluvchanlik muammosini hal etilishi yengillashadi. Tashiliy rasmiylashtirishning tugallanganligi, vakolatlar va javobgarliklarni aniqlashda reglamentga rioya qilish nazorat funksiyalarini aksiyadorlik jamiyati boshqaruv organlari o‘rtasida taqsimlash imkonini beradi, bu esa boshqaruv jarayonini professionallash imkoniyatini anglatadi.
3. Aksiyadorlar tarkibiga kirish va chiqishning soddalashtirilgan tarkibi manfaatdor shaxslarning o‘rnini almashtirish uchun keng imkoniyatlar va mos ravishda, investitsiya taklifi dinamikasi yuqori bo‘lgan sharoitlarda yuqori moslashuvchanlikni ta’minlaydi.
4. Cheklangan javobgarlik tamoyili risklarni kamaytirishga imkon beradi. Cheklangan javobgarlik tamoyilining qo‘llanilishi risklarni aksiyadorlar va boshqaruvchilar o‘rtasida taqsimlash orqali yirik korporatsiyalar yaratish imkoniyatini vujudga keltiradi.

6 Tadqiqot davaomida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Fikrimizcha, korporativ boshqaruvning bunday shakllari paydo bo‘lishi amaldagi hisob tizimida noan’anaviy buxgalteriya hisobining yangi shakl, usul va uslubiyotlarini tashkil qilish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Amaldagi buxgalteriya hisobi tizimining bugungi kun muammolaridan biri – bu aksiyadorlik jamiyatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zida to‘liq ifoda etuvchi, buxgalteriya hisobining zamonaviy shakllaridan hisoblangan korporativ buxgalteriya hisobining kontseptual asoslarini yaratishdir. Respublikamiz hisob tizimida korporativ buxgalteriya hisobini tashkil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, u davlat va sarmoyachilar manfaatlarini teng ko‘zlagan holda ular mulkini himoya qilish funksiyasini bajaradi. Chunki respublikamizda faoliyat ko‘rsatayotgan subyektlarga iqtisodiy erkinlik berish, davlat mulkini xususiylashtirishning boshlang‘ich bosqichlarida strategik va umumjamiyat ahamiyatiga ega bo‘lgan tarmoq va korxonalarni aksiyadorlik jamiyati va kompaniyalariga aylantirishda ularning aksiya paketlarini ko‘prog‘i davlat ulushiga to‘g‘ri keladi.

Korporativ boshqaruvda buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi mablag‘lari va ularning kelar manbalari harakati to‘g‘risidagi ma’lumot bilan korporativ boshqaruvni ta’minlash, aksiyadorliklik jamiyatlarining mablag‘lari ishlatilishi ustidan nazorat o‘rnatish, kompaniya istiqbollarini belgilashda faol qatnashishdir.

Korporativ boshqaruvda buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyati, boshqa soha yoki tarmoqlarda tashkil qilingan buxgalteriya hisobida amalga oshirilmaydigan qimmatli qog‘ozlar (aksiya) va dividendlar hisobining tashkil qilinishidir. Shuningdek, buxgalteriya faqat bir aksiyadorlik jamiyatining tashkiliy, ma’muriy-boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish xususiyatlari asosida tashkil qilinadi. Ularda olib boriladigan hisob siyosati ham faqat shu kompaniya manfaatlarigagina qaratilgan bo‘ladi. Agar xo‘jalik yurituvchi subyekt yagona mulk egasi manfaatlari asosida tashkil qilingan va faoliyat ko‘rsatayotgan bo‘lsa, bu korxonalarda korporativ buxgalteriya hisobini yuritish maqsadga muvofiq emas. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, korporativ buxgalteriya hisobi bir necha mulkdorlar manfaatlarini birlashtiruvchi hisob shaklidir.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliyaviy bozorlarning keskin avj olishi, mulkchilikning aksiyadorlik shakli rivojlanishiga bevosita o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Mulkchilikning aksiyadorlik shakli tadbirkorlik faoliyatida investorlarga ularning kapitallari kontsentratsiyalashuv jarayonini ta’minlaydi. Natijada, ma’lum miqdorda moliyaviy resurslarga ega bo‘lgan investorlarning bo‘sh pul mablag‘lari yagona maqsad va biznes doirasida korporativ shaklda birlashadi[7].

Korporativ boshqaruv tizimida buxgalteriya hisobining tashkiliy tuzilishi kompaniyalar subyektning moliya tizimining tarkibi va vazifalariga bevosita bog‘liqdir. Subyekt moliyasi quyidagi asosiy uch vazifani bajarishga qaratilgandir:

- korxonalar aktivlarining joylashtirish siyosatini to‘g‘ri tashkil qilish;
- investitsiyalari uchun zaruriy moliyaviy resurslarni aksiyadorliklik kapitalining shakllantirishni muqobil karorlar asosida amalga oshirish va kapitallar tarkibiy tuzilmasi siyosatini to‘g‘ri olib borish;
- dividend tamoyillariga qat’iy rioya qilish nazoratini o‘rnatish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta’kidlab o‘tilgan vazifalarni bajarishda uning asosiy ma’lumot manbai bo‘lgan buxgalteriya hisobi zimmasiga ham o‘ta mas’uliyatli vazifa va talablar qo‘yiladiki, bu talablar negizida kompaniyalarning o‘ziga xos xususiyatlarini qamrab oluvchi mustaqil hisob siyosati paydo bo‘ladi. Bugungi kunda aksiyadorliklik jamiyatlari hisob siyosatining asosiy yo‘nalishi sifatida quyidagilarni e’tirof etish mumkin:

- aksiyadorliklar investitsiyasi hisobiga tashkil qilingan asosiy va aylanma mablag‘lar hisobini zamonaviy usullar hamda xalqaro standartlar asosida olib borish;
- aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy resurslari shakllanishi va ishlatilish hisobi hamda nazoratini xalqaro tamoyillardan foydalangan holda tashkil etish;
- dividend va dividend solig‘i hisobini aksiyadorliklar manfaati hamda respublikamizda olib borilayotgan soliq siyosati negizida tashkil qilish.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida bildirilgan fikrlar, tushuncha va takliflar respublikamiz iqtisodiyotida zamonaviy tus olayotgan korporativ boshqaruv tizimining asosiy ma’lumot manbai bo‘lgan hisob tizimida korporativ buxgalteriya hisobini tashkil qilish hamda uning kontseptual asosini yaratilishida nazariy manba bo‘lishi mumkin.

7 Ibragimov A., Ochilov I., Qo‘ziev I., Rizaev N., Moliyaviy va boshqaruv hisobi. O‘quv qo‘llanma. -T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008. - 451 b.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida. 2016-yil 13-aprel. № O‘RQ-404.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi ““O‘zbekiston – 2030” Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2015-y., 17-son, 204-modda). –T.:, 2015 yil 24-aprel, PF-4720.
4. O‘zbekiston Respublikasi 21-son BHMS Schyotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma. –T.: O‘BAMA. 2002.
5. Jo‘rayev N., Abduvaxidov F., Sotvoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –T.: “Iqtisod-moliya”, 2012-y. 480-bet.
6. M.B. Xamidulin. Korporativ strategiyalarni moliyalashtirish usullari va mexanizmlari. Korxonani boshqarish jurnali. 2007-y №5-6. 4-b.
7. Carl S. Warren, James M. Reeve, Jonathan E. Duchac. Accounting. (ISBN: -13: 978-1-133-60760-1) USA, 2014. 25th Edition.
8. Chia-Lin Chang, Michael McAleer, (2016) “Quality weighted citations versus total citations in the sciences and social sciences, with an application to finance and accounting”, Managerial Finance, Vol. 42 Issue: 4, pp.324-337, https://doi.org/10.1108/MF-12-2014-0315.
9. Suyunov D.X. Korporativ boshqaruv mexanizmi: muammo va yechimlar. Monografiya. – T.: Akademiya, 2006. – 116 b.
10. Почекайло Т.Н. Формирование организационно-экономического механизма корпортивного управления. Автореф. дис. ...канд. экон. наук. – Тюмень: Тюм.ГУ, 2016. – 22 с.
11. Долгопятова Т. Модели и механизмы корпоративного контроля в российской промышленности (опыт эмпирического исследования). // Вопросы экономики, 2017. – №5. – С.46-60.

HUDUDIY KAMBAG‘ALLIK CHEGARALARINI ANIQLASHNING AHAMIYATI (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

UDK 316.334.2

Hamdamov Shahzod Ilhom o‘g‘li
TMCI “Iqtisodiyot, huquq va boshqaruv” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Alisher Yunusaliyevich Safarov
I.f.f.d., TMCI “Iqtisodiyot, huquq va boshqaruv” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada hududlar kesimida kambag‘allik chegaralarini aniqlashning ahamiyati va dolzarbligi Qashqadaryo viloyati misolida mintaqaviy sharoitlarga moslashtirilgan kambag‘allikning aniq chegaralarini belgilash muhimligiga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, mintaqaviy kambag‘allik chegaralarini belgilashning horijiy va milliy mezonlarga asosan viloyatning hududiy kambag‘allik chegarasi aniqlangan. Bundan tashqari, maqolada milliy mezonga ko‘ra hududdagi obyektiv kambag‘allik darajasi ham aniqlangan va mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kambag‘allikning hududiy mezonini aniqlash bo‘yicha quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allik, kambag‘allikni kisqartirish, kam ta’minlanganlik, turmush darajasi, aholi daromadlari, kambag‘allik darajasi, kambag‘allik chegarasi, hududiy kambag‘allik chegarasi.

Abstract: The article focuses on the importance and relevance of determining poverty limits by region, using the example of the Kashkadarya region, and the importance of determining specific poverty limits adapted to regional conditions. Also, the regional poverty line of the region was determined on the basis of foreign and national criteria for determining the regional poverty line. In addition, the article also determines the level of objective poverty in the region according to national criteria and, taking into account the characteristics of the region, the following proposals and recommendations for determining the regional poverty criterion are developed.

Key words: poverty, poverty reduction, poverty, standard of living, population income, poverty level, poverty line, regional poverty line.

Аннотация: В статье акцентируется внимание на важности и актуальности определения лимита бедности в разрезе регионов, на примере Кашкадарьинской области, на важности определения конкретных лимитов бедности, адаптированных к региональным условиям. Также региональная черта бедности региона была определена на основе зарубежных и национальных критериев определения региональной черты бедности. Кроме того, в статье также определен уровень объективной бедности в регионе по национальному критерию и с учетом особенностей региона разработаны следующие предложения и рекомендации по определению регионального критерия бедности.

Ключевые слова: бедность, сокращение бедности, бедность, уровень жизни, доходы населения, уровень бедности, черта бедности, региональная черта бедности.

KIRISH

Ma’lumki, bir mamlakat ichida yoki mamlakatlar bo‘ylab turli hududlarda yashash xarajatlari, aholi daromadlari, turmush darajasi va iqtisodiy sharoitlari notekis taqsimlangan. Bundan tashqari, tabiiy-iqlim sharoiti, geografik joylashuv, resurslar bilan ta’minlanish jihatidan ham ma’lum bir mamlakat ichidagi hududlar bir biridan farqlanadi. Shunday ekan, hududlarning tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda har bir hududda hududiy kambag‘allik chegaralarini aniqlash juda muhimdir. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-avgustdagi “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish

to‘g‘risida[1]”gi 544-son qarorida manimal iste’mol xarajatlari miqdori mamlakat bo‘yicha kambag‘allik chegarasi bo‘lib xizmat qilishi belgilangan. Biroq, bu belgilangan chegarada hududiy tafovutlar haqida to‘xtalib o‘tilmagan.

Dunyo miqyosida hududiy kambag‘allik chegaralaridan foydalanish amaliyotiga ega bo‘lgan qator mamlakatlar mavjud. Misol uchun, AQSHda kambag‘allik chegarasi milliy darajada AQSH Sog‘liqni saqlash va aholiga xizmat ko‘rsatish departamenti tomonidan belgilanadi, ammo yashash narxining o‘zgarishi sababli mintaqaga qarab turli chegaralar qo‘llaniladi. Braziliyada ham mamlakat bo‘ylab yashash narxidagi farqlarni hisobga olish uchun mintaqaviy kambag‘allik chegaralaridan foydalanadi. Hindistondagi kambag‘allik chegarasi yashash narxining mintaqaviy o‘zgarishini hisobga olgan holda shahar va qishloq joylari uchun alohida belgilanadi. Ushbu amaliyotdan foydalanayotgan mamlakatlar qatoriga Xitoy, Meksika, Janubiy Afrika kabi mamlakatlarni ham qo‘shish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mintaqaviy kambag‘allik chegarasini aniqlash muayyan geografik hududlarda daromad taqsimoti, turmush darajasi va kambag‘allik darajasini o‘rganuvchi turli tadqiqotchilar va iqtisodchilarning ishini o‘z ichiga oladi. Ushbu sohada L. Morris, Sh. Devarajan, R. Gómez kabi taniqli tadqiqotchilar qator ilmiy tadqiqotlari o‘rganib chiqildi.

Mintaqaviy kambag‘allik chegaralarini aniqlash bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri taniqli iqtisodchi va kambag‘allik va rivojlanish iqtisodiyoti sohasidagi tadqiqotchi Martin Ravalliondir. U kambag‘allikni o‘lchash bo‘yicha ko‘plab maqolalar va kitoblarni nashr etgan hamda mintaqaviy darajada kambag‘allik chegaralarini belgilash bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan[2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishining asosiy ko‘rsatkichlari mualliflar tadqiqotlari mobaynida 2022-yilning iyun-avgust oylarida Qashqadaryo viloyatida o‘tkazgan so‘rovnoma natijalari asosida shakllantirilgan ko‘rsatkichlar orqali hududiy kambag‘allik chegarasi ikki usulda Qashqadaryo viloyati misolida aniqlangan. Birinchi usul, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-avgustdagi “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida[3]”gi 544-son qaroriga asosan Qashqadaryo viloyatining hududiy minimal iste’mol xarajatlari aniqlangan. Ikkinchi usul, viloyatdagi nisbiy kambag‘allik chegarasini aniqlash va mavjud metodologiya bilan qiyoslashda YEVROSTAT[4] metodologiyasi orqali hududiy nisbiy kambag‘allik chegarasi aniqlangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bevosita so‘rovnoma o‘tkazilgan tumanlardagi aholi daromadlarini sarflanishiga ko‘ra obyektiv kambag‘allik darajasini aniqlash mumkin. Bunda asosiy mezon sifatida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad (xarajat) dan foydalanilgan. Ma’lum bo‘lishicha, viloyatdagi istiqomat qiluvchi aholi daromadlarining o‘rtacha 70,4% qismi asosan oziq-ovqat mahsulotlari xarid qilish uchun sarflanadi. Tumanlar kesimida ham o‘zaro bu ko‘rsatkich bo‘yicha sezilarli darajada katta tafavvut kuzatilmagan. Noozik ovkat-tovarlarga esa o‘rtacha 19,8 foiz xarajat qilinganligi ma’lum bo‘lsa, bevosita xizmatlarga 9,7 foiz mablag‘ni sarflaganligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval: Qashqadaryo viloyatida o‘y xo‘jaliklari daromadlarining asosiy sarfi (Qashqadaryo viloyati uy xo‘jaliklarida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari, iyul’-avgust 2022-yil)[5]

№	Tumanlar	Oylik xarajatlar tarkibi (foizda)				O‘rtacha oylik xarajat miqdori (ming so‘mda)
		Jami	Oziq-ovqatga	Nooziq-ovqat tovarlarga	Xizmatlarga	
1.	G‘uzor	100	69,5	19,3	11,2	805
2.	Qamashi	100	70,3	20	9,7	633
3.	Koson	100	72,4	18,8	8,8	536

1 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi 544-son qarori.URL: https://lex.uz/ru/docs/5606697

2 Ravallion, Martin. “On the Measurement of Poverty.” The Economic Journal, vol. 112, no. 476, 2002, pp. F671-F684. doi:10.1111/1468-0297.00029

3 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi 544-son qarori.URL: https://lex.uz/ru/docs/5606697

4 Poverty and its measurement the presentation of a range of methods to obtain measures of poverty. URL: https://www.ine.es/en/daco/daco42/sociales/pobreza_en.pdf

5 So‘rovnoma natijalariga asosan muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

4.	Kitob	100	69,6	20,3	10,1	544
5.	Mirishkor	100	71,2	20,4	8,4	679
6.	Nishon	100	71,7	19,1	9,2	974
7.	Kasbi	100	68,1	21,3	10,6	663
8.	Chiroqchi	100	71,1	20	8,9	672
9.	Yakkabog‘	100	71,2	17,8	11	638
10	Shahrisabz sh.	100	69,1	21,2	9,7	709
	Jami o‘rtacha:	**100**	**70,42**	**19,82**	**9,76**	**685,3**

Qashqadaryo viloyatida kambag‘allik darajasini aniqlashga qaratilgan tadqiqotimizda aynan aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan iste’mol xarajatlari ko‘rsatkichi tanlandi va hududdagi aholi jon boshiga o‘rtacha oylik xarajat 685300 so‘mni tashkil etdi. Tumanlar kesimida eng past ko‘rsatkich Koson tumani kuzatildi. Qolgan tumanlarda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan iste’mol xarajatlari miqdori so‘rovnoma o‘tkazilgan manzillarning shahar yoki qishloq tipida joylashganligiga qarab iste’mol xususiyatiga ko‘ra farq qilishi aniqlandi. Eng yuqori xarajatga ega aholi Nishon tumanida istiqomat qilishi ma’lum bo‘ldi. So‘rovnoma o‘tkazilgan manzil tuman markazidan uzoq bo‘lganligi tufayli aholi xarajatlarning tarkibida asosan yo‘l xarajatlari katta miqdorni tashkil etishi ko‘rsatib o‘tilgan.

Yuqoridagi ma’lumotlarga asosan hududiy kambag‘allik chegarasini va tumanlar kesimida kambag‘allik chegarasini aniqlash maqsadida ikki hil metodologiyadan foydalanildi. Birinchisi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 27-avgustdagi “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi[6] 544-son qaroriga asosan quyidagi ketma-ketlikda aniqlandi.

Birinchi bosqich: uy xo‘jaliklarining aholi jon boshiga iste’mol hajmidan kelib chiqib, o‘sish tartibida detsillarga (10 foizlik guruh) bo‘linadi va eng kam iste’molga ega bo‘lgan birinchi uch guruhdagi uy xo‘jaliklari (target guruhi) ajratib olinadi. Tumanlar kesimida eng kam iste’molga ega bo‘lgan birinchi uch guruhdagi uy xo‘jaliklari iste’mol xarajatlari quyidagicha taqsimlangan (2-jadval).

2-jadval: Qashqadaryo viloyatida eng kam iste’molga ega bo‘lgan birinchi uch guruhdagi uy xo‘jaliklari (target guruhi) xarajatlari (ming so‘mda)[7]

Detsillar	Tumanlar									
	G‘uzoq	Qamashi	Koson	Kitob	Mirishkor	Nishon	Kasbi	Chiroqchi	Yakkabog‘	Shahrisabz shahri
I guruh	408	398	436	413	405	395	412	380	391	406
II guruh	420	404	444	425	422	432	421	451	415	467
III guruh	426	413	455	437	445	463	457	501	442	549
Target guruhining o‘rtacha oylik xarajatlari	418	405	445	425	424	430	430	444	416	474

Ikkinchi bosqich: uy xo‘jaligining o‘rtacha oylik jon boshiga nisbatan oziq-ovqat mahsulotlariga sarflangan xarajatlarining umumiy xarajatlardagi ulushini aniqlash orqali har bir uy xo‘jaligining Engel koeffitsiyenti hisoblanadi.

$$Eng_t = \frac{OX_t^j}{JI_t^j} \times 100\ \%$$

bunda

Eng_t – Engel koeffitsiyenti;

OX_t^j – t uy xo‘jaligining aholi jon boshiga jami oziq-ovqat xarajatlari qiymati;

JI_t^j – t uy xo‘jaligining aholi jon boshiga jami xarajatlari qiymati.

6 O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi 544-son qarori.URL: https://lex.uz/ru/docs/5606697

7 So‘rovnoma natijalariga asosan shakllantirilgan.

So‘rovnoma natijalariga asosan, viloyatdagi uy xo‘jaliklarining o‘rtacha oylik jon boshiga oziq-ovqat xarajatlari 303000 so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, aholi jon boshiga jami xarajatlar 431000 so‘mni tashkil etgan. Demak, Engel koeffitsiyentining qiymati

$$Eng_t = \frac{303000}{431000} \times 100\ \% = 70{,}4\ \%$$ ga teng.

Uchinchi bosqich: Minimal oziq-ovqat xarajatlari qiymatini Engel koeffitsiyentining o‘rtacha miqdoriga bo‘lish orqali bir kishi uchun o‘rtacha oylik minimal xarajatlar qiymati aniqlanadi.

$$MX = \frac{MOX}{Eng} \times 100\ \%$$

bunda:
MX – minimal iste’mol xarajatlari;
MOX – minimal oziq-ovqat xarajatlari;
Eng – Engel koeffitsiyenti
Qashqadaryo viloyati aholisining minimal iste’mol xarajatlari quyidagicha aniqlanadi.

$$MX = \frac{303000}{70{,}4} \times 100\ \% = 431000$$

Demak, 431 ming so‘m Qashqadaryo viloyatida 2022-yil uchun kambag‘allik chegarasi ekanligi aniqlandi.

Viloyatdagi nisbiy kambag‘allik chegarasini aniqlash va mavjud metodologiya bilan qiyoslashda YEVROSTAT metodalogiyasi tanlab olindi. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, hududdagi kambag‘allik chegarasini aniqlashda har bir tuman(shaxar) aholisini o‘rtacha kunlik xarajatlarini eng kamdan eng ko‘piga qarab ketma ketlikda joylashtirib olindi. Yuqoridagi ma’lumotlarga asosan, Qashqadaryo viloyatidagi eng past oylik xarajat miqdori Qamashi tumaniga 536 ming so‘m, eng yuqorisi esa Nishon tumaniga 974 xissaga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, qatorlarni quyidagicha ifodalash mumkin.

Qatordagi tumanlar:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Oylik xarajatlar miqdori (ming so‘mda):	536	544	633	638	663	672	679	709	805	974

Birinchi navbatda ushbu guruhdagi kambag‘allik darajasini hisoblash uchun yuqorida aytib o‘tganimizdek, taqsimlash medianasini topish kerak bo‘ladi. Buning uchun dastlab tumanlar kesimidagi o‘rtacha oylik daromadlarni Sterjess formulasidan foydalangan holda hosil bo‘lajak guruhlar sonini aniqlab olamiz.

Demak, Sterjess formulasiga asosan k =1 + 3,32lgN
Bu yerda, k -guruhlar soni, lg – o‘nlik logarifm, N - berilgan to‘plam birliklari soni.
Bizning ma’lumotlarimizda to‘plam birliklari soni 10 ta. Ya’ni:

$$k = 1 + 3{,}32 \lg 10 = 4{,}32$$

So‘ngra guruhlar oralig‘ini aniqlab olamiz. Buning uchun to‘plamning eng katta qiymatidan eng kichik qiymatini ayirib, guruhlar soniga bo‘lamiz.

$$i = \frac{X_{max} - X_{min}}{k} = \frac{974 - 536}{4{,}32} = 101{,}3$$

Demak, guruh oraligi 101,3 ming so‘mga teng. So‘ngra guruhlar ketma ketligini yozib olamiz.

3-jadval: Aholining oylik xarajatlari bo‘yicha guruhlar (ming so‘mda)

Guruhlar soni	Aholining oylik xarajatlari bo‘yicha guruhlar (ming so‘mda)	Tumanlar soni
I.	536 - 637,3	3
II.	637,3-738,6	5
III.	738,6-839,9	1
IV.	839,9-941,2	0
V.	941,2 va undan yuqori	1

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Intervalli variatsion qatorlar uchun mediana quyidagi formula bilan hisoblanadi.

$$Me = x_{me} + i_{me} \frac{\frac{\Sigma f}{2} - S_{me-1}}{f_{me}},$$

bu yerda:

x_{me} – mediana intervalining boshlang‘ich qiymati;

i_{me} – mediana intervalining miqdori;

$\sum f$ – chastotalar yig‘indisi;

S_{me-1} – mediana intervaligacha bo‘lgan chastotalar yig‘indisi;

f_{me} – mediana intervalining chastotasi. Yuqoridagi misolimiz ma’lumotlari (3-jadval) asosida medianani hisoblaymiz.

3-jadvalga asosan x_{me} -633 (ming so‘m), i_{me} – 101,3 (ming so‘m), $\sum f$ – 10, f_{me} – 1, S_{me-1} -8 ga teng.

Me = 633 + 101,3 (10/2)/8 = 696,3 ming so‘m

Demak, guruhning medianasi 696,3 ming so‘mni tashkil etadi va YEVROSTAT talqiniga ko‘ra 60 foizlik mezon bo‘yicha qarasak 0,6 x 696,3 hosil bo‘ladi. Ushbu ifodaning qiymati 418 ming so‘mni tashkil etadi va ushbu qiymat hududning kambag‘allik chegarasi ekanligi ma’lum bo‘ladi.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, hududda obektiv kambag‘allik darajasi ham aniqlangan bo‘lib, maskur ko‘rsatkich asosiy uch mezonda aniqlangan. Birinchi mezon, nisbatan yuqori daromadga ega aholi qatlami (aholi jon boshiga daromad 2000 ming so‘mdan yuqori). Ikkinchi mezon, o‘rtacha daromadga ega aholi qatlami (aholi jon boshiga daromad 500 – 2000 ming so‘mgacha). Uchinchi mezon, kambag‘al aholi qatlami (aholi jon boshiga daromad 500 ming so‘mdan past) (4-jadval).

4-jadval: Qashqadaryo viloyatida obyektiv kambag‘allik darajasini shakllanishi (so‘rovnoma natijalari, iyul’-avgust 2022-yil, %)[8]

Uy xo‘jaliklari farovonlik darajasi	Jami	Shahar va tumanlar									
		G‘uzor	Qamashi	Koson	Kitob	Mirishkor	Nishon	Kasbi	Chiroqchi	Yakkabog‘	Shahrisabz sh.
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nisbatan yuqori (aholi jon boshiga daromad 2000 ming so‘mdan yuqori)	73,97	10,3	9,1	6,7	6,1	10,1	8,8	7,8	10,1	8,0	5,7
O‘rtacha (aholi jon boshiga daromad 500 – 2000 ming so‘mgacha)	8,27	77,3	66,8	73,6	71,6	70,5	84,9	75,3	72,8	72,2	74,7
Kambag‘al (aholi jon boshiga daromad 500 ming so‘mdan past)	17,76	12,4	24,1	19,7	22,3	19,4	6,3	16,9	17,1	19,8	19,6

Yuqoridagi jadval ma’lumotlariga asosan mintaqadagi obyektiv kambag‘allik darajasi 17,6 foizni tashkil etgan holda Statistika agenligi tomonidan aniqlangan darajadan 0,3 punkga pastroq. Shuningdek, mintaqadagi eng yuqori bo‘lgan kambag‘allik darajasi Qamashi tumani ekanligi aniqlandi. Eng yaxshi ko‘rsatkich Nishon tumanida bo‘lib, ushbu tumanda yashovchi aholining 6,3 foizi aholi jon boshiga daromadlar 500 ming so‘mdan pastligi ma’lum bo‘lgan.

Tumanlar kesimida kambag‘allik darajasi ham Vazirlar Mahkamasining 544-son qarorida ko‘rsatilgan metodologiya asosida aniqlangan bo‘lib, so‘rovnomada ishtirok etgan respondentlarning eng kam daromadga ega 30 foizi detsillarga ajratilib umumiy xarajatlar miqdori aniqlangan. Quyidagi jadvalda viloyatning tumanlari kesimida subyektiv, obektiv kambag‘allik darajalari va aniqlangan kambag‘allik chegaralari o‘z ifodasini topgan (5-jadval).

8 So‘rovnoma natijalariga asosan aniqlangan.

5-jadval: Qashqadaryo viloyati tumanlari kesimida subyektiv, obyektiv kambag‘allik darajalari va kambag‘allik chegaralari ko‘rsatkichlari (so‘rovnoma natijalari, iyul’-avgust 2022-yil, %)[9]

№	Tumanlar	Subyektiv kambag‘allik darajasi (%)	Obyektiv kambag‘allik darajasi (%)	Kambag‘allik chegarasi (ming so‘mda)
1.	G‘uzor	14,7	12,4	418
2.	Qamashi	26,1	24,1	405
3.	Koson	21,3	19,7	445
4.	Kitob	23,3	22,3	425
5.	Mirishkor	20,7	19,4	424
6.	Nishon	7,8	6,3	430
7.	Kasbi	18	16,9	430
8.	Chiroqchi	18,4	17,1	444
9.	Yakkabog‘	21,3	19,8	416
10	Shahrisabz sh	21	19,6	474
	Mintaqaviy o‘rtacha qiymat:	**19,2**	**17,6**	**431**

Xalqaro miqyosda kambag‘allik yoki kambag‘allikni chegarasini belgilashda turlicha (ya’ni har bir davlat o‘zining iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda) usullardan foydalaniladi. Biroq, hech bir usul qaysidir mamlakat uchun kambag‘allik darajasini aniqlashda ideal bo‘lishi qiyin. Sababi, har bir mamlakatda ushbu holatga ta’sir etuvchi xususiy hollar bo‘lishi mumkin. Aynan shu jihatni hududlar miqyosida ham ko‘rish mumkin. Ya’ni respublikamizning har bir hududi o‘ziga xos iqtisodiy, ijtimoiy, tabiiy va albatta xususiy jihatlarga ega. Har bir hududning o‘ziga xos mintaliteti, turmush tarzi, urf-odati va iste’mol xususiyati mavjud. Shunday ekan, har bir viloyatning o‘ziga xos xususiyatlar va turmush tarzidan kelib chiqib hududiy kambag‘allik chegarasini aniqlash maqsadga muvofiq.

Kambag‘allik chegarasini belgilashdan ko‘zlangan maqsad aholining to‘laqonli hayot kechirish darajasini saqlab qolish uchun zarur bo‘lgan resurslarning qiymatini aks ettirishdir. Ya’ni, insonga asosiy ehtiyojlar nuqtayi nazaridan minimal qoniqish darajasiga erishishga imkon beradigan zaruriy mahsulotlar (tovar va xizmatlar) savatini sotib olish bilan bog‘liq xarajatlarni o‘lchashdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xorijiy va O‘zbekiston tajribasining ijobiy va salbiy tomonlarini hisobga olgan holda hamda mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kambag‘allikning hududiy mezonini aniqlash bo‘yicha quyidagi takliflarni kiritish mumkin:

- hududda nisbiy kambag‘allik chegarasini aniqlash uchun tanlab sotsiologik so‘rov o‘tkazishni tizimli yo‘lga qo‘yish lozim. Ushbu usul xalqaro miqyosda keng qo‘llanilgan va xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirish zarur.
- milliy mezondan sezilarli farq qilmaydigan minimal iste’mol xarajatlarining hududiy mezonini belgilash zarur. Bunga uch yil davomida mezon qiymatini bosqichma-bosqich 100 foizga oshirish va rasmiy ravishda eng kam ish haqiga moslashtirish orqali erishish mumkin.
- haqiqiy minimal iste’mol xarajatlarini aniqlash uchun barcha jamoalardagi kam ta’minlangan oilalar uchun maxsus ishlab chiqilgan so‘rov o‘tkazish kerak. Ushbu tadqiqot hududning o‘ziga xos xususiyatlarini va kambag‘allikni kamaytirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni ko‘rib chiqishi kerak.
- mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, iste’mol savatchasi va asosiy ehtiyojlar uchun zarur bo‘lgan minimal sof daromadlar darajasini aniqlash lozim.
- an’anaviy moliya institutlaridan foydalana olmaydigan kam ta’minlangan shaxslar va uy xo‘jaliklariga kichik kreditlar, jamg‘armalar, sug‘urta va boshqa moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish uchun mikromoliyalash mexanizmini joriy etish kerak. Ushbu mexanizm iqtisodiy jihatdan chekkada qolganlarni qo‘llab-quvvatlash orqali mintaqada kambag‘allikni kamaytirishda samarali bo‘lishi mumkin.

9 So‘rovnoma natijalariga asosan aniqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Minimal iste’mol xarajatlari qiymatini hisoblash tartibini amaliyotga joriy etish to‘g‘risida”gi 544-son qarori.URL: https://lex.uz/ru/docs/5606697
2. Ravallion, Martin. “On the Measurement of Poverty.” The Economic Journal, vol. 112, no. 476, 2002, pp. F671-F684. doi:10.1111/1468-0297.00029
3. Poverty and its measurement the presentation of a range of methods to obtain measures of poverty. URL: https://www.ine.es/en/daco/daco42/sociales/pobreza_en.pdf
4. Poverty and its measurement the presentation of a range of methods to obtain measures of poverty. URL: https://www.ine.es/en/daco/daco42/sociales/pobreza_en.pdf
5. N.M.Soatov, N.G‘.Nabiyev, D.N. Nabiyev, G.N. Tillaxo‘jayev. Statistika.Darslik. Toshkent-2011.110 bet

Elektron resurslar:

6. https://norma.uz
7. https://lex.uz/ru
8. https://stat.uz

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

KICHIK BIZNESGA MAHALLIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISH VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISHDA FRANSHIZANING ROLI

Rabimqulov Sherzod Murtozayevich
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Maqolada franshiza modelining kichik biznesga mahalliy investitsiyalarni jalb qilish va ularning samaradorligini ta’minlashdagi roli hamda kichik biznesdan o‘rta va yirik biznesga o‘tishda investitsiyaviy risklarni pasaytirishda franshizaning ahamiyati o‘rganilgan, xalqaro tajribadan kelib chiqib, xulosa va tavsiyalar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: franchayzing, franshiza modeli, franchayzer, franchayzi, investitsiya, royalti, kichik biznes, kapital xarajat, intellektual mulk.

Abstract: The article examines the role of franchising in attracting local investment in small businesses and ensuring their effectiveness, as well as the importance of franchising in reducing investment risks in the transition from small to medium and large businesses, and discusses conclusions and recommendations based on international experience.

Key words: franchising, franchise model, franchisor, franchisee, investment, royalty, small business, capital investment, intellectual property.

Аннотация: Статья исследует роль франшизы в привлечении местных инвестиций в малый бизнес и обеспечении их эффективности, кроме того, рассматривается важность франшизы в снижении инвестиционных рисков при переходе от малого к среднему и крупному бизнесу, также делаются выводы и рекомендации на основе международного опыта.

Ключевые слова: франчайзинг, модель франшиза, франчайзер, франчайзи, инвестиция, роялти, малый бизнес, капитальное вложение интеллектуальная собственность.

KIRISH

Jahonda kuzatilayotgan global geosiyosiy beqarorlik, moliyaviy sanksiyalar oqibatida kapital bozorida yuzaga kelgan murakkab vaziyat yirik biznes subyektlariga investitsiyalarni jalb qilishni qiyinlashtirish bilan birga kichik biznesning rivojlanishiga ham bilvosita salbiy ta’sirini o‘tkazmoqda. Bunday sharoitda, kichik biznesni rivojlantirish va ularni o‘rta va yirik biznesga aylantirishda ichki investitsiyalarning ahamiyati beqiyos bo‘lib, biznes yuritishning franshiza shakli ularni jalb qilishning optimal va samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi. Franshiza – bu biznes yuritish tizimi va shu bilan birga sinovdan o‘tgan va risk darajasi minimallashtirilgan tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish orqali yangi kichik biznes subyektini yaratish va mahalliy investitsiyalarni jalb etish imkoniyati.

Oxirgi yillarda franshizani biznesni kengaytirish va uning raqobatbardoshligini oshirish, ushbu maqsadlar uchun qo‘shimcha investitsiyalarni jalb qilishning muhim mehanizmi sifatida kuzatishimiz mumkin. Franshiza biznes egalari uchun faoliyatini kengaytirish, optimal shartlarda investitsiya jalb qilish, investorlar uchun esa yuqori darajadagi risklardan holi bo‘lgan raqobatbardosh biznesga investitsiya kiritish orqali passiv daromadga ega bo‘lish, mamlakat iqtisodiyoti uchun esa xufyona faoliyatdan xoli bo‘lgan tadbirkorlik subyektini yaratish imkoniyati hisoblanadi. Mamlakatda biznesni franshizaga asoslangan holda rivojlantirishda mahalliy investitsiyalarning ishtirokini kengaytirish va samaradorligini ta’minlash ushbu sohadagi ham nazariy, ham amaliy bilimlarga e’tiborni kuchaytirish zaruriyatini tug‘dirmoqda.

O‘zbekistonga jadal kirib kelayotgan biznesni tashkil etishning franshiza modelini mahalliy biznesga moslashtirish, ichki investitsiyalarni jalb qilish va ularning samaradorligini ta’minlashda undan oqilona foydalanish, mintaqaviy iqtisodiyotga muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga qaratilgan uslubiy materiallar zaruriyati mavjud va bu biznesning rivojlanish jarayonlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, biznesni

tashkil etishning franshiza shaklida yangi biznes subyektlarini yaratish va ularga investitsiyalarni jalb etishda investitsiyaviy riskning pastligi hamda samaradorlikning yuqoriligiga qaramasdan xorijiy tajribalarni o‘rgangan holda milliy iqtisodiyotimiz jihatlari va biznesda shakllargan qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan uslubiyatni tadqiq etish maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2023-yil 15-noyabrdagi “Aholini kichik va o‘rta biznesga keng jalb qilishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-366-sonli qarorida aholi va tadbirkorlik subyektlarini o‘qitish, ularning tashabbuslarini moliyaviy va konsultativ qo‘llab-qauvvatlash, “oilaviy tadbirkor – mikrobiznes – kichik biznes – o‘rta biznes” zanjiri asosida ularning faoliyatini kengaytirish va hamkor tijorat banklaridan iborat yaxlit moliyaviy tizim asosida qo‘llab-quvvatlash aholini kichik va o‘rta biznesga keng jalb qilishning ustuvor yo‘nalishlari sifatida belgilandi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Biznesni kengaytirish va rivojlantirishda franchayzingdan foydalanish sohasida ilmiy tadqiqodlar olib borgan rossiyalik olimlar sifatida Ilatovskaya M.A., Ustyujanin A.A, Kanigina M.S., Invanova L.N. va boshqalarni aytib o‘tish mumkin. Ushbu olimlar tadqiqodlarida asosiy e’tiborni franchayzing asosida biznesni rivojlantirishning o‘ziga xos jihatlari, muammo va ularning yechimlari, zamonaviy sharoitda franchayzing, xorijiy tajribalarning qo‘llanilishi, franchayzing huquqiy asoslari kabi yo‘nalishlarga qaratgan. Antonio Navarro-Garsiya, Fransisko Xaver, Enriko Karlos, Vanessa P.G. Moxd H.H., Patrik Dj . Kaufmann kabi xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan franshizaning nazariy jihatlari, tarkibiy tuzilishi va tasnifi, biznesni rivojlantirishdagi ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati kabi yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur mavzuni yoritishda abstrakt-mantiqiy fikrlash, umumlashtirish, kabi usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Franchayzing (yoki franshiza) – bu biznes yuritish modeli bo‘lib, savdo belgisi, texnologiyalar, tashkiliy, boshqaruv usullar va jarayonlardan foydalanish huquqini boshqa tadbirkorga sotish yoki vaqtinchalik foydalanishga berish orqali biznesni kengaytirish[2].

Franchayzing franshiza uchun bir martalik kirish badali (lump-sum payment)- va doimiy to‘lanadigan royalti hisobidan moliyalashtirilishi ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan mazkur model biznesni kengaytirishda muhim hisoblangan moliyalashtirish manbasini taqdim etadi. Odatda franchayzer tomonidan bo‘nak sifatida olinadigan kirish to‘lovidan kompaniya faoliyatini kengaytirishni moliyalashtirishda foydalaniladi.

Shu bilan birga kirish badalidan tashqari franshiza uchun doimiy to‘lanadigan royalti ham mavjud bo‘lib, ushbu to‘lov odatda biznesdan keladigan pul tushumining ma’lum bir foizida belgilanadi. Royalti sifatida keladigan tushum muntazam daromad hisoblanadi va biznesni rivojlantirishga reinvestitsiya qilinishi mumkin.

Biznes egasi, ya’ni franchayzer biznesni kengaytirish uchun zarur bo‘lgan kapital xarajatlarning asosiy qismidan ozod bo‘ladi, ya’ni ushbu xarajatlar franchayzi zimmasiga yuklatiladi. Mazkur kapital xarajatlarga bino inshootlar, uskunalar, anjomlar, hattoki xodimlarni o‘qitish xarajatlari kiradi. Kapital xarajatlarning keskin qisqarishi franchayzerda filiallar ochishga qaraganda biznesni tezroq va kengroq rivojlantirish imkoniyatini yaratadi.

Oxirgi yillarda mamalakatimizda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish orqali ularning daromadlarini oshirishga jiddiy e’tibor qaratilmoqda va qabul qilingan Prezident farmon va qarorlari buning tasdig‘i hisoblanadi. Bu borada bir qancha yo‘nalishlar belgilab olingan bo‘lib, imtiyozli kreditlar ajratish, yoshlarni, kam ta’minlangan qatlamni, ayyollarni tadbirkorlik ko‘nikmalariga o‘qitish, subsidiyalar ajratish, oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash shular jumlasidandir.

Kengroq tahlil natijasida ishsiz aholini biznesga jalb qilishda mavjud bir qator muammo va qiyinchiliklar, xatarlar, salbiy ta’sir etuvchi omillar va ularni hal etish bo‘yicha ko‘rilayotgan choralarning natijadorligiga to‘xtalib o‘tsak.

Birinchidan, har bir biznes loyiha takrorlanmas hisoblanadi, sababi faoliyat turi bir xil bo‘lgan taqdirda ham uni amalga oshirish hududi boshqa, biznes egasi, ya’ni tadbirkor va uning salohiyati, atrofidagi xodimlari va hamkorlari boshqa shaxslardir. Shu sababli natija har xil bo‘lishi aniq va aksariyat hollarda biznes zarariga ishlaydi va oqibatda kasotga uchraydi.

Ikkinchidan, loyihani moliyalashtirish manbasining chegaralanganligi, ya’ni biznesda ko‘nikmaga va ijobiy yutuqlarga ega bo‘lmagan yangi tadbirkorning biznes loyihasiga mablag‘ kiritadigan investor deyarli topilmaydi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 15-noyabrdagi “Aholini kichik va o‘rta biznesga keng jalb qilishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-366-son qarori.

2 “O‘zbekiston tadbirkorlari uchun franshiza bo‘yicha qo‘llanma”, Toshkent, 2008-y.

Buning o‘rnini dasturlar yordamida bank kreditlari hisobidan qoplashga harakat qilinmoqda va buning natijasida kredit ajratilguga qadar bir qator muammolarni, uni qaytarish jarayonida bundanda jiddiy muammolarni hal etishga to‘g‘ri kelmoqda.

Uchinchidan, ko‘nikma va tajribaga ega bo‘lmagan, bozor qonuniyatlari ta’sirida toblanmagan, band bo‘lmagan aholi orasidan tanlab olingan yangi tadbirkor bilan loyihada ko‘zlangan natijaga erishish imkoniyati deyarli nolga teng. Bu degani qilingan barcha harakatlar, tikilgan moliyaviy mablag‘lar yo‘qotilmoqda va bank oldida qarzga ega bo‘lgan yangi ishsiz fuqaro paydo bo‘lmoqda.

Taklif etilayotgan biznes yuritishning franshiza shaklining afzalliklariga to‘xtalib o‘tsak. Bugungi kunda muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotgan biznes egalarining asosiy maqsadi biznesni boshqarishni soddalashtirish, samarali tashkil etish va kengaytirishdan iborat bo‘lsa, doimiy ish bilan band bo‘lgan va yillar davomida yig‘ilgan sarmoyaga ega fuqarolar qatlamining maqsadi yig‘ilgan sarmoyasini ishonchli biznesga investitsiya qilish orqali passiv daromadga ega bo‘lishdan iborat. O‘zlari doimiy band va yig‘ilgan mablag‘lari hisobidan daromad olish istagidagi fuqarolarga bugungi kunda passiv daromad qilishning yagona yo‘li banklar tomonidan taklif qilinayotgan omonat va depozitlar bo‘lib, aksariyat hollarda investorlarning qadriyatiga mos kelmaydi.

Franshizaning afzalliklari shundan iboratki, franchayzer, ya’ni muvaffaqiyatli biznes egasi o‘zining biznesini kengaytirish maqsadida sarmoyaga ega bo‘lgan va band bo‘lmagan aholi qatlamiga bugungi kunda daromadli bo‘lgan, barcha to‘siqlarni yengib o‘tgan, malakali mutaxassislar bilan ta’minlangan, o‘zining bozordagi o‘rniga, samarali boshqaruv tizimi va savdo belgisi (brend)ga ega bo‘lgan biznes modulni taklif etadi.

Mazkur taklif barcha tomonlar uchun yutuqli hisoblanadi, sababi biznes egasi o‘zning biznesini kengaytirish uchun arzon sarmoya va manfaatdor xodimga, franchayzi, ya’ni franshiza sotib oluvchi risk darajasi past bo‘lgan ishonchli investitsiya obyektiga, ishsiz aholi barqaror va tartibga solingan doimiy ish o‘rniga ega bo‘ladi.

Biznes egasi (franchayzer) uchun qulaylik va manfaatdorlik:

- Biznesini masshtablashtirish (kengaytirish) imkoniyati;
- Brend va/yoki texnologiyasidan foydalanish huquqini sotish orqali biznesni kengaytirish uchun investitsiya jalb qilish va daromad topish imkoniyati;
- Biznesning mintaqalarda tarqalish imkoniyati;
- Mintaqalardagi mahalliy bozorlar haqida ishonchli ma’lumot olish va mijozlar talabiga asoslangan xolda o‘zgarish imkoniyati;
- Filial rahbari va xodimi sifatida jalb qilinadigan yollanma ishchi o‘rniga biznesning muvaffaqiyatidan manfaatdor bo‘lgan hamkorga ega bo‘lish imkoniyati;
- Biznesni kengaytirish uchun arzon va qo‘shimcha shartlarsiz sarmoya jalb qilish imkoniyati;
- Filial ochishdagi muammolar (qulay joylashuv, bino-inshootlar bilan ta’minlash, kommunikatsiya, salohiyatli xodim yollash, raqobatchilarni doimiy kuzatib borish, sifat nazorati)ga yechim;

Franchayzi uchun qulaylik va manfaatdorlik:

- Muvaffaqiyatli biznes brendi va texnologiyasidan foydalanish huquqiga ega bo‘lish imkoniyati;
- Biznes rivojlanishiga va kengayishiga franchayzer tomonidan ko‘rsatiladigan qo‘llab-quvvatlash;
- Bozor haqida ma’lumot, ishlab chiqarish va mijozlar bilan ishlashning tizimlashtirilgan va amaliyotda qo‘llanilgan samarali usullaridan foydalanish imkoniyati;
- Minimallashtirilgan riskka tortilgan biznesga ega bo‘lish imkoniyati;
- Yangi brendni tanitishga mablag‘ va vaqt sarflashdan ozod bo‘lish imkoniyati;
- Biznesda muhim hisoblangan, lekin kichik biznes uchun qimmatlik qiladigan moliyaviy, yuridik, marketing kabi xizmatlardan foydalanish imkoniyati;
- Passiv daromad olish manbai.

Ish o‘rniga ehtiyoji bo‘lgan aholi uchun qulaylik va manfaatdorlik:

- Doimiy ish o‘rni;
- Barqaror daromad olish imkoniyati;
- Tadbirkorlik salohiyati bo‘lmagan aholi uchun ham qulay ish o‘rni;
- Kelgusida o‘zining mustaqil tadbirkorligini yo‘lga qo‘yish uchun maktab;

Hukumat uchun manfaatdorlik:

- Ishonchli ish o‘rinlari yaratiladi;
- Aholi qo‘lida bo‘sh turgan sarmoyalar iqtisodiyotga jalb etiladi;
- Muvaffaqiyatli biznes rivojlanishi va kengayishi hisobiga budjetga to‘lovlar oshadi;
- Xufyona iqtisodiyot salmog‘ining pasayishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;
- Ishsiz va ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini tadbirkorlikka o‘rgatish uchun maktab yaratiladi;
- Aholining kredit yuki qisqaradi;
- Muammoli kreditlar salmog‘i pasayadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijasida bir nechta muhim xulosalarni aniqladik, fikrimizcha, mamlakatimizda biznesning franshizaga asoslangan modelini rivojlantirish har tomonlama manfaatli bo‘lishi bilan birgalikda ommalashish jarayoni sekinligi ushbu sohaga alohida e’tibor qaratish lozimligini ko‘rsatmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, biznesning franshiza modelini keng targ‘ib qilish orqali aholi bandligini ta’minlash va daromadini oshirishga xizmat qiladigan kichik biznesni rivojlantirishga mahalliy investitsiyalarni jalb qilishni rag‘balantirish maqsadida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Intellektual mulk huquqini ta’minlash va himoya qilishga qaratilgan qonunchilikni takomillashtirish;
2. Franshiza faoliyatini tartibga soluvchi va rag‘batlantiruvchi qonun hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish;
3. Ishsiz va past daromadga ega, ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lgan aholini franshizadan foydalangan holda biznesni boshlash ko‘nikmalari bo‘yicha boshlang‘ich bilimlarni berishni tashkil etish;
4. Franshiza sotib olishda boshlang‘ich badal to‘lovlari uchun mablag‘ (mahalliy budjet va maqsadli jamg‘armalar hisobidan subsidiyalar) ajratish tartibini ishlab chiqish;
5. Muvaffaqiyatli faoliyat yuratiyotgan tadbirkorlarni o‘zining biznesini franshiza asosida kengaytirish, xususan kirish badallarini aholi uchun hamyonbop miqdorda belgilashni rag‘batlantiruvchi tizim ishlab chiqish;
6. Hufyona iqtisodiyotni qisqartirishga xizmat qiluvchi biznesni tartibga soluvchi IT dasturlarni tadbiq etishni, xususan IRP (Enterprise resource planning) platformalarni biznesga qo‘llashni rag‘batlantirish.

Yuqorida berilgan takliflar kichik biznesni o‘rta biznesga va yirik biznesga aylantirishga mahalliy investitsiyalarni jalb qilishni kengaytirish, yuqori darajadagi menejmentga ega, risk darajasi past bo‘lgan biznesni rivojlantirish va shu orqali aholi bandligini ta’minlash yo‘lida barqaror ish o‘rinlari yaratishga o‘zinin ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Manba va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-sonli farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2023-yil 15-noyabrdagi “Aholini kichik va o‘rta biznesga keng jalb qilishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
3. Ismanov I.N., Nurmatov O.T. “Franchayzing shartnomalari asosida mahsulotlar va xizmatlar bozorini rivojlantirish”, “Iqtisod va moliya” 2019, 2(122).
4. O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi, “O‘zbekiston Biznes Forumi” loyihasi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi “O‘zbekiston tadbirkorlari uchun franshiza bo‘yicha qo‘llanma”, Toshkent, 2008 y.
5. Xalqaro franchayzing assotsiatsiyasi, “What is franchise” sayt: https://www.franchise.org/faqs/basics/.
6. Xalqaro franchayzing assotsiatsiyasi “What should franchisees know about a franchisors financials?” sayt: https://www.franchise.org/faqs/.
7. How can franchising be a source of finance for expansion? сайт: https://www.tutorchase.com/, Cambridge University: BA Hons Economics.
8. “Head Oversea” Холдинговая компания, “Why Invest in Franchises: Benefits and Opportunities” Orlando, Florida, США, сайт: https://www.linkedin.com/pulse/why-invest-franchises-benefits-opportunities-headoversea сентябрь, 2023.
9. Michael Seid, Managing Director, MSA Worldwide, “Top ten reasons to invest in a franchise”, сайт: https://www.msa-worldwide.com/blog/, 2019.
10. Adam Povlitz, CEO and president of Anago Cleaning Systems, “Why Franchising May Be the Low-Risk, High-Reward Investment You‘re Looking For”, сайт: https://www.entrepreneur.com/franchises, Jun 12, 2023.
11. Быкова С.Н., “Теоретические аспекты франчайзинга и франшиз”, “Молодой учёный” . № 38 (276) . Сентябрь 2019 г.
12. Семичева В.О. “Франчайзинг как перспективный вид бизнеса”, Российский университет дружбы народов, Международный научный журнал “Символ науки” №3/2016.

TIJORAT BANKLARIDA MARKETING STRATEGIYALARIDAN FOYDALANISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Maxamadjanov Akbar Maxamadaliyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Marketing kafedrasi dotsenti v.v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida marketing strategiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari hamda marketing kommunikatsiyasi va o‘zaro munosabatlar omillari ta’sirini hisobga olgan raqamli marketing texnologiyalari va internet banki tizimining mijozlar bilan kommunikatsiya jarayonlarini takomillashtirish kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, tijorat banklarida marketing strategiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy jixatlari tahlil qilingan. Tijorat banklarida mijozlar bilan ishlash bo‘limining faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, marketing strategiyasi, marketing kommunikatsiyasi, mijozlar bilan ishlash bo‘limi, marketing vositalari.

Abstract: This article examines the scientific-theoretical basis of the use of marketing strategies in commercial banks, as well as issues such as digital marketing technologies taking into account the influence of marketing communication and interaction factors, and improving communication processes of the Internet banking system with customers. Also, the scientific and theoretical aspects of the use of marketing strategies in commercial banks are analyzed. Conclusions and proposals for improving the operations of the customer service department in commercial banks have been developed.

Key words: commercial banks, marketing strategy, marketing communication, customer service department, marketing tools.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научно-теоретические основы использования маркетинговых стратегий в коммерческих банках, а также такие вопросы, как технологии цифрового маркетинга с учетом влияния маркетинговых коммуникаций и факторов взаимодействия, а также совершенствование процессов коммуникации системы Интернет-банкинга с клиентами. Также анализируются научно-теоретические аспекты использования маркетинговых стратегий в коммерческих банках. Сделаны выводы и предложения по совершенствованию работы отдела обслуживания клиентов в коммерческих банках.

Ключевые слова: коммерческие банки, маркетинговая стратегия, маркетинговые коммуникации, отдел обслуживания клиентов, инструменты маркетинга.

KIRISH

Jahon bank marketingi amaliyotida raqobatbardosh ustunlikni ta’minlashda mijozlarga yo‘naltirilgan marketing konsepsiyalaridan foydalanishning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarga katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu boradagi innovatsion startaplar va nobank institutlari an’anaviy bank xizmatlarini taqdim etuvchilar uchun mavjud mijozlarni saqlab qolish, moliyaviy xizmat ko‘rsatishning onlayn shakllarini yanada rivojlantirish, jahon moliya bozorining fundamental asoschilari tijorat banklarida mijozga yo‘naltirilgan marketing strategiyalarini ishlab chiqish kabi yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlar ustuvor darajada bajarilmoqda [1].

O‘zbekiston Respublikasida jahon andozalariga mos holda bank tizimini yanada rivojlantirish, tijorat banklarining likvidliligini oshirish va moliya bozorini tartibga solishdagi rolini yanada oshirish, sohada sog‘lom raqobatni chuqurlashtirish kabi yo‘nalishlarda keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. “2021-yil boshiga respublikada bank aktivlarining YAIMga nisbati 63,1 foizni, kredit qo‘yilmalari esa 47,7 foizni tashkil etib, 2020-yilga nisbatan barqarorlik ta’minlandi”. Islohotlar doirasida tijorat banklariga aholining ishonchini mustahkamlash, tadbirkorlik subyektlari bilan to‘laqonli hamkorlik munosabatlarini o‘rnatishda zamonaviy marketing strategiyalarini maqsadli qo‘llash, aholi va xo‘jalik subyektlarining bank tizimiga ishonchli institutsional hamkor sifatida qarashlarini mustahkamlash, aholining bo‘sh pul mablag‘laridan samarali foydalanish kabi vazifalar amalga oshirilmoqda. Bu borada tijorat banklarida mijozlarga yo‘naltirilgan marketing strategiyasini ishlab chiqish,

banklarning iqtisodiy barqarorligini oshirish, bank tuzilmalari rentabellik darajasini oshirish hamda marketing kommunikatsiyasi va o‘zaro munosabatlar omillari ta’sirini hisobga olgan raqamli marketing texnologiyalari va internet banki tizimining mijozlar bilan kommunikatsiya jarayonlarini takomillashtirish kabi yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiq. Marketing sohasining rivojlanishi natijasida iste’mol tovarlari va xizmatlar marketingi paydo bo‘ldi. Xizmatlar marketingi alohida soha sifatida o‘ziga xos tarkib bilan tavsiflanadi, unda moddiy ne’matlarga (to‘g‘ri moslashtirilgan) o‘xshash elementlar va barcha xizmatlar uchun umumiy bo‘lgan boshqa elementlar mavjud. Bank sohasida o‘z mahsulot va xizmatlarini taklif etuvchi bank muassasalari tomonidan kompaniya yoki tashkilotlarga, davlatga, boshqa moliya institutlariga va aholiga amalga oshiriladigan faoliyat doirasidagi marketingga xos qo‘llanmalar bank marketingini belgilaydi [2].

Bank marketingi marketingi ixtisoslashgan soha bo‘lib, u umumiy marketingning keng rivojlanishi va xizmatlar marketingining paydo bo‘lishi, ajratilishi, chegaralanishi, chuqurlashishi va ixtisoslashuvidan keyin paydo bo‘lgan. Bank marketingi konsepsiyasi rivojlangan mamlakatlarda yangi raqobatchilarning paydo bo‘lishi, bozor imkoniyatlarining cheklanib borishi va raqobatning kuchayishi tufayli moliyaviy sektorning hamda bilvosita bank sektorining sezilarli o‘sishidan keyin rivojlandi.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Bank merketingi konsepsiyasiga ingliz mutaxassislari C C. Ennew, T. Watkins va M. Wright tomonidan chop etilgan “Moliyaviy xizmatlarning marketingi” asarida bank marketingiga “Bank o‘z maqsadlariga mijozlarning ehtiyojlari va istaklarini aniqlash orqali erishishga qaratilgan va mijozlarga raqobatchilarga nisbatan kerakli qoniqishni samaraliroq ta’minlashga qaratilgan yo‘nalish” sifatida qaraydilar [3].

Belgiyalik mutaxassis Claessens R. o‘zining “Chakana bank mahsulotlari marketingi” asarida “Banklar mijozlarning kelajakdagi ehtiyojlari va istaklarini aniqlashlari va integratsiyalashgan marketing konsepsiyasini samarali ishlab chiqish uchun o‘zining xizmatlari va tarqatish kanallaridan foydalanishlari kerak”, deb ta’kidladi.

Ruminiyalik mutaxassis Ionescu Lucian o‘zining “Bank marketing elementlari” asarida bank marketingi “mijozlarning moliyaviy ehtiyojlarini qondirishga olib keladigan jarayonlarni bank uchun foydali tarzda boshqarish” ekanligi qayd etiladi [4].

Mutaxassis Odobescu E. o‘zining “Zamonaviy bank marketingi” asarida ta’kidlaganidek, “bank marketingi konsepsiyasini boshqaruv jarayonida va bank mavjudligida qabul qilingan strategik va taktik qarorlar yig‘indisi” sifatida qaraydi. Unda moslashuvchan elementlar sifatida quydagilar keltirib o‘tiladi: mijozlar ehtiyojlarini qondirish, bank rentabelligini oshirish, xodimlarni jalb qilish, shu bilan xarajatlarni nazorat qilish va daromadlarni maksimallashtirishni ta’minlash, ijtimoiy mas’uliyat, bankning mas’uliyatli xulq-atvoriga ega bo‘lishi kerak [5].

Bank marketingi shuni ko‘rsatadiki, bank muassasalari mijozlarni (daromadlar darajasi, turmush tarzi, moliyaviy vaziyat, bozordagi pozitsiyalari, bozor ulushlari va boshqalar) kompleks o‘rganishga alohida ahamiyat qaratilishi kerakligi, ular iste’molchilar xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatishga harakat qilishlari uning marketingi sifatida qaraladi. Tijorat banklari mijozlarning xohish va talablarini yaxshiroq bilishi, ularga yangi va xilma-xil, sifati doimiy ravishda yaxshilanadigan mahsulotlarni taklif qilishi, yuqori malakali kadrlardan foydalanish va shu bilan birga o‘z resurslaridan samarali foydalanish, shu bilan ularning rentabelligini oshirish uchun doimiy va samarali muloqot doirasi zarur ekanligi asoslanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida tijorat banklarida marketing strategiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari takomillashtirish maqsadida ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borishning mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, analiz va sintez, monografik tadqiq etish, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

XX asrda banklar bozor va boshqa omillar (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, madaniy, demografik va texnologik muhitning tarkibiy qismlari) tez-tez muammolarni keltirib chiqaradigan, ularni qo‘shimcha harakatlarga majbur qiladigan dinamik muhitdagi xarakatlarini osonlashtirishga qaratilgan faoliyatlarga asosiy e’tibor qaratilgan. Bank xizmatlarini taqdim etishda mijozlarga maksimal darajada qulayliklar yaratishga imkon beruvchi marketing vositalaridan foydalanish keng rivojlandi. Tijorat banklari o‘zlarining joriy harakatlarini ilgari bank marketing siyosati bilan belgilangan uzoq muddatli maqsadlari bilan birlashtirishlari kerak. Bank muassasasi faoliyatini atrof-muhitga moslashtirish miqdor va sifat o‘zgarishlarini doimiy ravishda kuzatib borishni talab qiladi [6].

Umuman olganda, bank marketingi va ayniqsa Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) tijorat banklari uchun, ayniqsa, banklar qo‘shimcha xizmatlarni taklif qiluvchi boshqa mahalliy va xorijiy banklar tomonidan qattiq raqobatga duch kelgan hozirgi sharoitda juda muhim ahamiyatga ega.

Bank sohasida marketingning roli o‘zgarishda davom etmoqda. Ko‘p yillar davomida bank marketingining asosiy yo‘nalishi jamoatchilik bilan aloqalarga ahamiyat qaratilgan edi. Zamonaviy bank marketingida esa asosiy e’tibor reklama va savdoni rag‘batlantirishga qaratildi. Keyinchalik tashkiliy madaniyatini rivojlantirishga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, bugungi kunda bank sektorida marketing konsepsiyasining barcha elementlari - mijozlar ehtiyojini qondirish, foydaning integratsiyalashgan doirasi va ijtimoiy mas’uliyat bir xil darajada muhimdir[7].

Ko‘plab marketing tadqiqotlari natijalariga ko‘ra bank menejmentining asosiy e’tibori huquqiy va tartibga solish masalalariga qaratilgan. Jamiyat banklari, ayniqsa, kredit uyushmalari kabi moliyaviy xizmatlar raqobatchilariga adolatsiz ustunlik beruvchi to‘siqlarni bartaraf etish bilan shug‘ullanadi. Biroq, zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi esa tijorat banlarining o‘z bozor imkoniyatlarini xuquqiy cheklash imkoniyatlarini pasaytirib yubordi.

Ilmiy adabiyotlarda bank marketingi tushunchasiga ko‘plab yondashuvlar mavjud. Mamlakatimiz olimlari tomonidan ham bu borada bir qator takliflar ilgari surilgan.

Fikrimizcha bank marketingi - bu mijozlarning moliyaviy (va boshqa tegishli) ehtiyojlari va istaklarini tezkor va samaraliroq qondirishga qaratilgan xizmatlarni ko‘rsatishga yo‘naltirilgan funksiyalar yig‘indisidir. Ushbu funksiyalar yig‘indisi mijozlarning ehtiyojlarini aniqlash, yaratish, uyg‘otish va qondirish bo‘yicha integratsiyalashgan harakatlardan iborat bo‘lgan barcha individual harakatlar yig‘indisidir. Bu shuni anglatadiki, bankda ishlaydigan har bir shaxs mijozlarning to‘liq qoniqishiga hissa qo‘shadigan marketing xodimi va bank pirovard natijada bankning barcha xodimlari o‘rtasida mijozlarga yo‘naltirilganlikni rivojlantirishi lozim. Turli xil banklar mijozlarning xohish-istaklarini inobatga oladigan turli xil sxemalarni taklif qilishadi. Mijozlarga yo‘naltirilgan marketing faoliyatgina bankning tashkiliy maqsadlariga erishishga yordam beradi. O‘zbekiston banklari ikki tomonlama tashkiliy maqsadga ega – tijorat maqsadi foyda olish va ijtimoiy maqsad, ayniqsa mamlakatda tijoarat banklarining tadbirkorlikni rivojlanishdagi roli yuqori, bu ularning ijtimoiy maqsadlaridir. Marketing konsepsiyasi asosan banklar muvaffaqiyatiga hissa qo‘shadigan quyidagi bir nechta vositalarga bog‘liq [8]:

1) Bank mijozlarsiz mavjud bo‘lolmaydi.
2) Bankning maqsadi xaridorni topish, uni mijozga aylantirish va saqlab qolishdir.
3) Mijoz banklar qiladigan har bir ishning markaziy o‘rnida turishi lozim.
4) Bankning yakuniy maqsadi mijozning to‘liq qoniqishini ta’minlashdir.
5) Mijozlarning qoniqishiga bankning barcha xodimlarining faoliyati ta’sir qiladi.

Marketingning barcha uslublari va strategiyalari oxir-oqibatda mijozlarni ma’lum bir bank bilan biznes yuritishga undash uchun qo‘llaniladi. Marketing – bu biznes falsafasi. Bu falsafa mijozlar ehtiyojlarini qondirishni bankning mavjudligi va saqlanib qolishi uchun zaruriy shart sifatida talab qiladi. Marketing konsepsiyasini qo‘llashdagi birinchi va eng muhim qadam barcha xodimlarning mijozlarga yo‘naltirilganlik faoliyatini to‘liq ta’minlashdir. Marketing – bu aqliy munosabat. Bu shuni anglatadiki, bankning barcha faoliyatining markaziy yo‘nalishi mijozdir. Marketing banklar uchun alohida funksiya emas. Bankdagi marketing funksiyasi ma’lum bir operatsiya bilan birlashtirilgan bo‘lishi kerak. Marketing – bu shunchaki reklama va savdodan ko‘ra ko‘proq narsani anglatadi. Bu umumiy biznes faoliyatining asosiy qismidir. Bankdan talab qilinadigan narsa bu bankning barcha shaxslari orasida bozorga yo‘naltirilganlik va mijozlar ongidir. Marketing falsafasi va marketing madaniyatini rivojlantirish uchun bank marketing tadqiqotlari, treninglar, jamoatchilik bilan aloqalar, reklama va biznesni rivojlantirish kabi turli funksiyalarni samarali muvofiqlashtirish talab etiladi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda bank marketingining umumiy funksiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi [9]:

a. Bozor tadqiqoti;
b. Mahsulot ishlab chiqish;
d. Xizmat narxini belgilash;
e. Bozorni rivojlantirish.

Bank sohasi o‘zining mohiyatiga ko‘ra xizmat ko‘rsatish sohasi bo‘lib, u o‘z mijozlariga turli hildagi bank va boshqa xizmatlar ko‘rsatadi. Pul mablag‘lari ortiqcha yoki taqchilligi bo‘lgan hamda bank sektori tomonidan ko‘rsatiladigan turli xil moliyaviy va tegishli xizmatlarga muhtoj bo‘lgan shaxslar va tashkilotlar bank mijozlari hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida(yangi tahriri)”gi qonunida “bank – bank hisobvaraqlarini ochish va yuritish, to‘lovlarni amalga oshirish, omonatlarga (depozitlarga) pul mablag‘larini jalb etish, o‘z nomidan kreditlar berish bo‘yicha bank faoliyati sifatida aniqlangan operatsiyalar majmuini amalga oshiruvchi tijorat tashkiloti bo‘lgan yuridik shaxs” sifatida qayd etilgan.

Ma'lumki har bir alohida mijozlar guruhining ehtiyojlari boshqa mijozlarga nisbatan farq qiladi. Shuning uchun mijozlarning turli xil guruhlarini va hatto kichik guruhlarini aniqlash, so'ngra ularning ehtiyojlarini tahlil qilish, ehtiyojlariga mos keladigan sxemalar yaratish va eng samarali yetkazib berish tijorat banklarining asosiy maqsadi hisoblanadi. Banklar, odatda, markaziy darajada turli xil xizmatlar va mahsulotlarni ishlab chiqdilar va ular o'zlarining chakana savdo nuqtalari (filiallari) orqali quyi darajadagi turli mijozlarga sotadilar. Bu "Yuqoridan pastgacha" deb ataladigan yondashuv. Biroq, bank marketingi ushbu an'anaviy shaklini raqobatning kuchayib borish sharoitida o'zgartirish talab etiladi. Ehtiyojlari turli hil bo'lgan mijozlar guruhlariga mos keladigan turli xil mahsulotlar/sxemalarni ishlab chiqish uchun markaz sifatida asosiy darajadagi mijozlar bilan "pastdan yuqoriga" yondashuvi bo'lishi kerak. Bank marketingi yondashuvi, umuman olganda, guruh yoki "Kollektiv" yondashuv. Boshqa tomondan, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish shaxsiylashtirilgan yondashuv bo'lib, u bir xil guruhlardan ma'lum tanlangan mijozlarga e'tibor qaratadi va ular bilan bankka qiymat qo'shish uchun barqaror munosabatlarni rivojlantiradi. Buni "Selektiv" yondashuv deb atash mumkin. Shuning uchun bank marketingi konsepsiyasi, xoh "jamoaviy" yondashuv, xoh "selektiv" yondashuv, banklar mijozlarga yo'naltirilgan yondashuvga muhtojligining fundamental e'tirofidir. Boshqacha qilib aytganda, bank marketingi - bu bankning korporativ maqsadlari va atrof-muhit cheklovlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan mijozlarga kerakli xizmatlarni loyihalash va yetkazib berishdir.

Bank marketingining asosiy jihatlari quyidagilar [10]:

Mijozlarga yo'naltirilgan xizmatlar

Banklar tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlar mijozlarning ehtiyojlarini qondiradigan tarzda ishlab chiqilishi kerak. An'anaga ko'ra, bankirlar mijozlar nimani xohlashlarini emas, balki banklar nimani taklif qilishi mumkinligi haqida o'ylashga odatlangan. Biroq, bank marketingi konsepsiyasi ulardan ushbu yo'nalishni o'zgartirishni va mijozlarning o'zgaruvchan ehtiyojlarini o'zlarining mavjud va yangi mahsulotlarining markazida ushlab turish orqali sxemalar va xizmatlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

Banklar mavjud va maqsadli mijozlar, ularning sezilgan va yashirin ehtiyojlari to'g'risida muntazam va tizimli ravishda ma'lumot izlashni o'rganishlari kerak.

Bunday xizmatlarni loyihalash va yetkazib berish

Har qanday bank mahsuloti va hizmati aniq belgilangan mijozlar guruhiga mos keladigan tarzda to'g'ri ishlab chiqilishi va yetkazib berilishi kerak. Bundan tashqari, bunday to'g'ri ishlab chiqilgan xizmatlar to'g'ri sotilishi kerak. Yetkazib berish sifati nafaqat reklama orqali, balki bankning chakana savdo nuqtalarida ko'rsatilayotgan mijozlarga yo'naltirilgan faoliyat orqali ham ta'minlanishi kerak. Mijozlarning qoniqishi dinamik jarayon bo'lib, mijozlarning ortib borayotgan talablariga moslashib borishi lozim. Bundan tashqari, IT ning rivojlanishi va Internetning tarqalishi mijozlar bilan aloqa va xizmatlarning yangi mexanizmlarini shakllantirmoqda.

Bankning korporativ maqsadlari

Bankning korporativ maqsadlari milliy siyosatning keng doirasida ishlab chiqilishi kerak. Korporativ maqsadlar ikki xil: qisqa muddatli va uzoq muddatli.

1. Qisqa muddatli maqsadlar quyidagilar [11]:

a) bank rentabelligini oshirish;

b) yangi xizmatlarni taklif qilish orqali mijozlar bazasini kengaytirish;

d) kreditning o'sish sur'atlarini oshirish va boshqalar.

2. Uzoq muddatli maqsadlar quyidagilar:

a) banklar reytingida yuqori o'rinlarga chiqish;

b) doimiy mijozlar sonini oshirish;

d) o'z imijini oshirish;

e) brend darajasiga chiqish.

Korporativ maqsadlar aniq ko'rsatilgandan so'ng, tanlangan korporativ maqsadlar doirasida mijozlarning yehtiyojlarini qondirish uchun turli xil sxemalar ishlab chiqilishi mumkin.

Tijorat banklarining marketing harakatlarini samarali amalga oshirishi uchun mavjud bo'lgan resurslar, boshqaruv siyosati, qarashlari va munosabatlari kabi omillar ham ta'sir etadi. Jumladan, atrof-muhit omillari va boshqa cheklovlar.

Atrof-muhit va boshqa cheklovlar bank marketingi qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Umuman olganda, tashqi omillar to‘rt toifaga bo‘linadi: iqtisodiy, madaniy, huquqiy va siyosiy. Qaysi mahsulotni taklif qilish, qayerda taklif qilish, qanday narxda taklif qilish va qanday taklif qilish haqida samarali qaror qabul qilish uchun mahalliy va milliy iqtisodiyotni to‘liq tushunish juda muhimdir. Tashqi muhitdagi cheklovlarni bilish har xil turdagi mijozlarga yo‘naltirilgan sxemalar va xizmatlarni loyihalash va yetkazib berishda muhim omil hisoblanadi.

Marketingni bank sohasiga tatbiq etganidan keyingi harakatlar ham uning marketing strategiyalarida aks etadi. Bank marketing strategiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi [12]:

a) Maqsadli mijozlarning juda aniq ta’rifi.

b) Bank foydasiga mijozlarni qondirish uchun marketing aralashmasini ishlab chiqish.

d) Har bir manba bozorlari uchun rejalashtirish.

e) Tashkilot va boshqaruv.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Banklar mijozlar bilan mustahkam munosabatlarni rivojlantirish uchun bankomat, mobil banking, internet banking kabi o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish vositalaridan ham foydalanmoqda, chunki endi bu vositalar bank faoliyatini osonlashtirish bilan birga mijozlar xarajatlarni kamaytirish va vaqtni tejashga yordam beradi. Banklar mobil banking tizimida o‘zilarining ilova dasturlarini yaratmoqda va ularning asosiy vazifasi mijozlarning sodiqligini oshirishda bankni qo‘llab-quvvatlashdir. Mobil banking tizimlarida banklar mijozlar bilan muloqot qilish uchun tezkor xabarlar, elektron pochta xabarlari va SMS xizmatlarini saqlab qolishlari kerak, chunki bu butun kommunikatsiya tizimini yanada shaffof va foydalanishga imkon beradi.

Umuman olganda o‘zaro munosabatlar marketingi ikkala tomonning o‘zaro tushunishi bilan amalga oshiriladi, bu yerda bankning asosiy maqsadi mijozlarni ushlab turish va mavjud mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni rivojlantirish orqali yangi mijozlarni jalb qilishdir. O‘zaro munosabatlar marketingining asosiy maqsadi - mijozlar, yetkazib beruvchilar, sotuvchilar va marketing hamkorlari kabi asosiy manfaatdor tomonlar bilan o‘zaro munosabatlarni rivojlantirish. Biroq, tadqiqotlarning aksariyati mijozlarning sodiqligiga bo‘lgan munosabatlar marketingiga ta’sir qilish nuqtayi nazaridan olib boriladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining statistik byulleteni. Toshkent, 2021-y.
2. Ennew C., Watkins T., Wright M.: Marketing Financial Services, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK 1991, p.19.
3. Claessens R.: Marketing of retail banking products-From “Theory” to Practice & Strategic planning implementation, U.B.I. Brussels, 2004, p 16.
4. Ionescu L.: Elemente de marketing bancar, Romanian Banking Institute, Bucure ti, 2001, p.17.
5. Odobescu E., Marketingul bancar modern, Ed. Sigma, Bucure ti 2007, p.17.
6. Mahmod, J.Al Samydai, Ibrahim, Alnawas A.M. and Rodina A. Yousif, 2010. The Impact of Marketing Innovation on Creating a Sustainable Competitive Advantage, The Case of Private Commercial Banks in Jordan. Asian Journal of Marketing, 4: 113-130.
7. Баркан Д.И. Маркетинг для всех: Беседы для начинающих. – J.L.: Редакционно-издательский центр “Культ-информ-пресс” совместно с социально-коммерческой фирмой “Человек”, 1991. – 256с.
8. Буздалин А.В. Надежность банка: От формализации к оценке. 2012. – 192с.;
9. Амблер Т. Практический маркетинг. /Пер. с англ. /Под общей ред. Ю.Н. Каптуревского. – СПб: Издательство “Питер”, 1999. – 400 с.
10. Вайвер Ю.М. Проблемы стратегического управления системой взаимодействия с корпоративными клиентами в коммерческом банке. //Вестник Академии. 2014. №3 (40). – С. 39-42.
11. Костерина Т.М. Кредитный менеджмент в банке: учебно-методический комплекс. – М.: Евразийский открытый ин-т, 2012. – 270 с.
12. Банковское дело. Коллектив авторов. /Под ред. О.И. Лаврушина, Н.И. Валенцевой. – М.: КНОРУС, 2016. – 800 с.

DAVLAT SHERIKCHILIK ASOSIDA MAKTAB VA MAKTABGACHA TA'LIM MOLIYASHTIRISHLIGINI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLIGI

Boltaboev Murodbek Aybekovich
Andijon viloyati Buloqboshi tumani
maktabgacha ta'lim bo'limi bosh hisobchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada maqolada O'zbekiston Respublikasidagi ta'lim muassasalarida xarajatlarni moliyalashtirish manbalari, tarkibi va ularni optimallashtirishning asosiy xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, ta'lim xarajatlari, moliyalashtirishning davlat manbalari, moliyalashtirishning nodavlat manbalari, xarajatlar smetasi, shtatlar jadvali.

Abstract: In this article, the sources of financing costs in educational institutions in the Republic of Uzbekistan, their composition and the main features of their optimization are studied.

Key words: education system, education costs, state sources of financing, non-state sources of financing, cost estimate, state table.

Аннотация: В данной статье изучены источники финансирования затрат в образовательных учреждениях Республики Узбекистан, их состав и основные особенности их оптимизации.

Ключевые слова: система образования, затраты на образование, государственные источники финансирования, негосударственные источники финансирования, смета расходов, государственная таблица.

KIRISH

Yoshlarning iste'dodi va qobiliyatini har tomonlama rivojlantirish, ularning ilm-fanni egallashga bo'lgan intilishlarini qo'llab-quvvatlash, iqtidorini ro'yobga chiqarish, uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda.

Yoshlarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirish, iqtidorli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda ularni barkamol, jismonan va ruhan sog'lom shaxs sifatida Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash, bolalarda mehnatsevarlik, vatanparvarlik, fidoyilik, keng dunyoqarashga ega komil inson bo'lishga intilish tuyg'usini shakllantirish maqsadida ijod maktablari va ixtisoslashtirilgan maktablar davlat sherikchilk asosida tashkil etildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni qo'llab-quvvatlash orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini yanada kengaytirish hamda bolalarning maktabgacha ta'limi bilan kengroq qamrab olinishini ta'minlash masalasiga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekistonlik iqtisodchi H.Do'stmuhammadning fikricha "Ta'lim – bu barkamol insonni shakllantirishga qaratilgan investitsiya. Jamiyat ham, davlat ham, bunday investitsiya kiritishdan manfaatdor, chunki, ta'lim sifatini oshirish ijtimoiy-iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, mehnat unumdorligini oshirishga, mavjud ijtimoiy muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Shu bois, ta'limga yo'naltirilayotgan moliyaviy resusrlr va ulanrdan samarali foydalanish chora-tadbirlari qo'llanilayotgan ustuvor ahamiyatga egadir" .

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini moliyalashtirish jarayonlari S.V.Kuznesova, A.N.Ilchenko tadqiqotlarida alohida o'rin egallaydi. Tadqiqot jarayonida maktabgacha ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyoj ijtimoiy-demografik omillar ta'sirida o'zgarishi, maktabgacha ta'limni samarali faoliyati uning faoliyatyuritish jarayonlarini to'g'ri tahli lqilishga asoslangan prognoz natijalariga asoslanish qayd etiladi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlar ifaoliyatini moliyaviy tartibga solish, bu bilan maqsadli mos vositalarni tanlashda matematik usullar va modellardan foydalanish tavsiya etiladi.

X.B. Nazarov ilmiy tadqiqotlarida maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim sifatini baholash muammolari va jahon amaliyotida mavjud bo‘lgan tahlil asosida ta’limga budjet xarajatlari samaradorligini baholashga nisbatan uslubiy yondashuvlar muhokama qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada mavjud muammo tadqiqotining bir qator usullardan foydalanish asosida o‘rganilgan, jumladan, xorijiy tajribalarni monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida tadqiq qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari oila va jamiyatning bolalarga g‘amxo‘rlik qilish, milliy hamda mintaqa xususiyatlarini hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash va rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojni qondirish maqsadida tashkil etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-apreldagi PQ-3651-son “Maktabgacha ta‘lim tizimini yanada rag‘batlantirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida belgilangan vazifalarning ijrosini ta‘minlash, maktabgacha ta‘lim sohasida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qilgan qarorida “O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi, Moliya vazirligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklarining maktabgacha ta‘lim sohasida davlat-xususiy sheriklikning xususiy sherikka tegishli yer va bino-inshootlarda nodavlat maktabgacha ta‘lim muassasasini tashkil etish shaklini joriy etish to‘g‘risidagi taklifi ma‘qullansin” deyilgan. Muassasalar mustaqil ravishda, o‘z tashabbusi bilan o‘z faoliyatiga taalluqli, agar ular qonunchilikka va pedagogik prinsiplarga mone‘lik qilmasa har qanday qaror qabul qilishga haqlidir. Xususiy maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyaviy-ta’limiy ishlar sifati, bolalar va ota-onalar huquqiga jamiyat hamda Davlat manfaatlariga rioya qilish uchun mas’uldir.

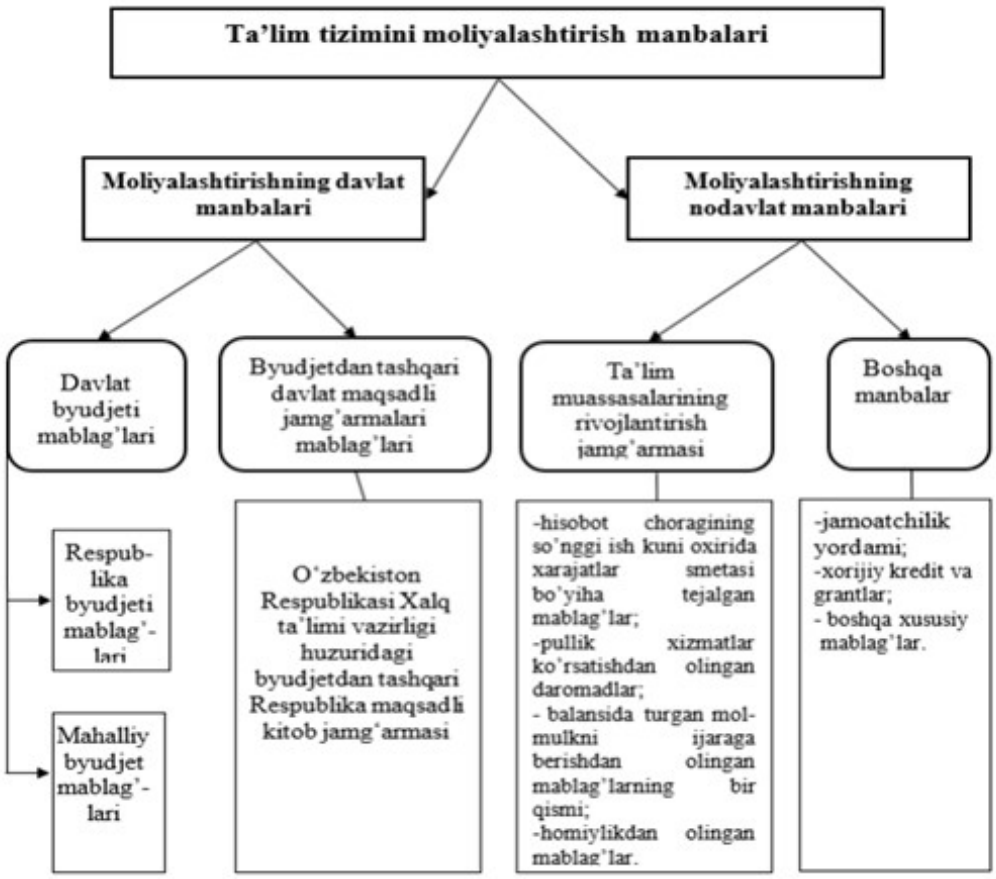
Davlat ta’lim muassasalarini moliyalashtirish O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan, tumanlar va shaharlar byudjetlaridan, kadrlar buyurtmachilarining mablag‘lari hisobidan, shuningdek, byudjetdan tashqari mablag‘lar hamda qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi.

Nodavlat ta’lim tashkilotlarini moliyalashtirish muassislarning, kadrlar buyurtmachilarining pul va moddiy mablag‘lari hamda qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi. Davlat ta’lim muassasalari ustavida belgilangan vazifalarga muvofiq pulli ta’lim xizmatlari va boshqa xizmatlar ko‘rsatish, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish huquqiga ega. Pullik ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish davlat ta’lim muassasalarining asosiy faoliyatiga to‘sqinlik qilmasligi kerak. Davlat ta’lim muassasalarida qo‘shimcha ta’lim xizmatlari ko‘rsatganlik uchun haq undirish tartibi ular tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Davlat ta’lim muassasalari pullik ta’lim xizmatlari va boshqa xizmatlar ko‘rsatish hamda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish hisobidan olingan pul mablag‘larini mustaqil ravishda tasarruf etishga haqli.

Ta’lim tashkilotlarini moliyalashtirishning qo‘shimcha manbalari quyidagilardan iborat:

- shartnomalar asosida, shu jumladan, chet ellik jismoniy yoki yuridik shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hisobidan tushgan mablag‘lar;
- jismoniy va yuridik shaxslarning buyurtmalari asosida ilmiy-tadqiqot, o‘quvuslubiy va qonunda taqiqlanmagan boshqa ishlarni bajarish hisobidan tushgan mablag‘lar;
- ta’lim tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan mahsulotni, bajarilgan ishlarni va ko‘rsatilgan xizmatlarni realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;
- binolar, inshootlar va asbob-uskunalarni ijaraga berish hisobidan tushgan mablag‘lar;
- ta’lim tashkilotlarining bo‘sh turgan pul mablag‘larini bank muassasalariga depozitlarga joylashtirish hisobidan olingan pul mablag‘lari (foizlar);
- davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ajratiladigan mablag‘lar;
- bank kreditlari va ssudalari;

Fikrimizcha, bugungi kunda ta’lim tizimini moliyalshtirish manbalarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin (1-rasm):

1-rasm: Ta'lim tizimini moliyalashtirish manbalari

Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus ta'limda va boshlang'ich professional ta'limda ajratiladigan mablag'lar summalari O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan belgilanadi hamda ushbu mablag'lar tarbiyalanuvchilar va ta'lim oluvchilarning o'qish joyidagi ta'lim tashkilotlariga yo'naltiriladi.

Ta'lim tizimini moliyalashtirish mexanizmlari, jalb qilingan mablag'larning manbalari, ularni taqsimlash usullari, boshqaruv organlari, davlat mablag'larini ajratish shartlari va mezonlari bo'yicha farqlanadi, bunda moliyalashtirishning bozor sxemalari va mexanizmlarini qo'llash asos qilib olinadi. Ta'lim tizimini moliyalashtirishning aksariyat modellarida markazlashtirilgan va nomarkazlashtirilgan moliyalashtirish usullari qo'llaniladi.

Oxirgi yillarda ta'lim sohasida, ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassalarida davlat-xususiy sherikchiligini rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Bunga misol qilib Prezidentimizning 2021-yil 12-apraldagi PQ-5071-son "Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorini aytib o'tishimiz mumkin. Qaror ta'kidlanishicha, 2018–2019-yillarda nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish uchun 1 412 ta davlat-xususiy sheriklik to'g'risidagi bitimlar imzolangan, ulardan:

- 1 097 tasi bo'yicha imtiyozli kreditlar ajratilgan, 74 tasi bo'yicha bitimlar bekor qilingan;
- 241 tasi bo'yicha moliyaviy manbalar mavjud bo'lmaganligi sababli bugungi kungacha kreditlar ajratilmagan.

Qaror bilan Maktabgacha ta'lim vazirligi va Moliya vazirligining 2018–2019-yillarda imzolangan DXSh to'g'risidagi bitimlarga kredit mablag'larini bosqichma-bosqich ajratish to'g'risidagi taklifi ma'qullandi.

Mazkur kreditlarni moliyalashtirish manbalari etib quyidagilar belgilandi:

- qurilish ishlari boshlangan bitimlar bo'yicha – Saudiya taraqqiyot jamg'armasidan jalb etilayotgan 10,9 mln AQSh dollari ekvivalentidagi imtiyozli qarz mablag'lari hamda tijorat banklarining o'z mablag'lari;
- qurilish ishlari boshlanmagan bitimlar bo'yicha – 2021 yilning ikkinchi yarmida ushbu maqsadlar uchun jalb qilinadigan umumiy qiymati 70 mln AQSh dollari miqdoridagi tashqi qarz mablag'lari.

Imzolangan 241 ta DXSh to'g'risidagi bitimlarni moliyalashtirish uchun kreditlar 7 yil muddatga 2 yillik imtiyozli davr bilan beriladi. Saudiya taraqqiyot jamg'armasi va tashqi qarz mablag'lari hisobidan kreditlar Prezidentning 30.01.2020-yildagi PQ-4581-son qarorining 3-bandi "b" kichik bandida ko'rsatilgan tabaqalashtirilgan foiz stavkalarida ajratiladi.

Tijorat banklari mablag‘lari hisobidan kreditlar bozor foiz stavkalarida ajratiladi. Kreditlar davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risidagi bitimlarda nazarda tutilgan, xususiy sherikning o‘z mablag‘lari hisobidan bajarilishi (sotib olinishi) lozim bo‘lgan ishlar (tovarlar) to‘liq amalga oshirilgandan so‘ng tijorat banklari tomonidan moliyalashtiriladi.

Maktabgacha ta’lim vazirligiga quyidagilarni amalga oshirish topshirildi:

- uch hafta muddatda DXSh to‘g‘risidagi bitim imzolanib moliyalashtirilmasdan qolgan 241 ta loyihaning amaldagi holatini, shu jumladan bajarilgan qurilish ishlari hajmini o‘rganib chiqish hamda ularning reytingini shakllantirish;
- bir oy muddatda belgilangan tartibda shakllantirilgan reyting asosida moliyalashtirish manbalarini ko‘rsatgan holda loyihalar ro‘yxatini tuzish hamda tasdiqlash uchun Vazirlar Mahkamasiga kiritish.

Moliya vazirligi zaruratga ko‘ra Respublika budjetining qo‘shimcha manbalari hisobidan Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasiga qo‘shimcha mablag‘larni ajratishga haqlidir.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyalashtirish mexanizmning tarkibiy tuzilishi moliyaviy munosabatlarni xilma-xilligiga mos keladigan turli elementlarni o‘z ichiga oladi. Aynan moliyaviy munosabatlarning ko‘pligi moliyaviy mexanizmning ko‘p sonli element-laridan foydalanishni belgilab beradi. 2021–2022-yillarda O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tashkilotlari ko‘rsatkichlarining umumiy tarkibida davlat xususiy sherikligi sohasidagi Maktabgacha ta’lim tashkilotlari sonini 1166 tadan 1200 taga yetkazish bilan bog‘liq vazifalarning qayd etilganligi, maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlashda davlat xususiy sheriklik tizimiga alohida e’tibor qaratilayotganligi bilan belgilanadi. Oilaviy Maktabgacha ta’lim tashkilotlari sonini oshirish O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 10-iyundagi “Qamrov darajasi past bo‘lgan tumanlarda maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarmog‘ini kengaytirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-5144-sonli Qaroriga muvofiq, bolalar bog‘chasining avtonomligini mustahkamlash, ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta’lim tashkilotlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni reabilitatsiya qilish va ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bo‘yicha zarur chora tadbirlar doirasida amalga oshirib kelinmoqda. O‘z navbatida moliyalashtirish mexanizmining asosiy samaradorlik ko‘rsatkichi, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning qamrov darajasi hisoblanib, 2021-yilda bu ko‘rsatkich 1608 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda 1715,3 ming tarbiyalanuvchiga yetkazish rejalashtirilgan.

Shu bilan birga, byudjet mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish uchun ajratilayotgan xarajatlarni ijtimoiy jihatdan yo‘naltirish, bu borada ota-onalarning daromadlaridan kelib chiqqan holda moliyalashtirishning tuzilmaviy tarkibini takomillashtirishga ehtiyoj ortib boradi. Bu kabi qator holatlar O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyalashtirish mexanizmining samaradorligini oshirishda:

- maktabgacha ta’lim subyektlari shaxsiyatining ijodiy salohiyatini rivojlantirish
- bolaning shaxsiy rivojlanishi ko‘rsatkichlari: ijodkorlik, motivatsiya, qiziquvchanlik, zukkolik, axloqiy rivojlanish darajasi ni ta’minlashga yo‘naltirish maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyati bilan bog‘liq mazkur muammoning samarali yechimini ta’minlashda davlat-xususiy sheriklik asosidagi nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan xalqaro moliya institutlarining imtiyozli kreditlarini jalb qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, bu borada xalqaro moliya institutlarining imtiyozli kreditlar bilan bog‘liq loyihalarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan “ensure operational efficiency of cost reduction” dasturini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Davlat-xususiy sheriklik asosidagi nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan xalqaro moliya institutlarining imtiyozli kreditlar dasturi maktabgacha ta’limni moliyalashtirishning umumiy strategiyasi doirasida shakllantiriladi. Imtiyozlı kreditlar bilan bog‘liq loyihalarni strategik va joriy rejalashtirish jarayoni, moliyalashtinshni tarmoq va hududiy taqsimlash tizimi orqali imtiyozlı kreditlar bilan bog‘liq loyihalarni davlat va hududiy darajadagi tizimiga integratsiyasini ta’minlaydi Imtiyozlı kreditlar bilan bog‘liq loyihalarni o‘zlashtirishni yig‘ma manzilli dasturi doirasida davlat-xususiy sheriklik asosidagi nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash jarayoni amalga oshiriladi. Loyiha uchun ajratilgan mablag‘lar sarflanishi va natijadorligini doimiy monitoringi orqali imtiyozli kreditlar bilan bog‘liq loyihaviy rejalarni operativ o‘zgartinsh imkoniyatı vujudga keladi. Imtiyozli kreditlar bilan bog‘liq loyihalarni ta’rif tizimi orqali hududlarda samaradorlik ko‘rsatkichi pastligi sababli moliyalashtirish imkoniyati cheklangan loyihalar portfeli shakllantiriladi. Joriy yilda moliyalashtirish imkoniyati yuqori bo‘lgan loyihalar muqobil variantiga almashtirib boriladi. Ushbu dasturning amaliyotga joriy etilishi maktabgacha ta’lim xizmatlari bozorida raqobat muhitını takomillashtirish orqali moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkoniyatini yaratish uchun xizmat qiladi.

O‘zbekistonda maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini moliyalashtirish mexanizmining istiqbolli yo‘nal ishlari maktabgacha ta’lim dasturlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshirish borasida maqsadli ko‘rsatkichlarni ta’minlash emas, balki maktabgacha ta’lim sohasidagi davlat siyosatida moliyalashtirishning barcha shakllari uchun teng shart-sharoitlarni ta’minlash orqali raqobat muhitini takomillashtirish jarayonlarini taqozo etadi. Ammo maktabgacha ta’lim tashkilotlarini ta’minlashda qamrov darajasi past bo‘lgan tumanlarda maktabgacha

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta’lim tashkilotlari tarmog‘ini kengaytirish bilan bog‘liq qator omillarga alohida e’tibor qaratish lozim. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida moliyalashtinsh tizimidagi mavjud muammolarni hal etish, moliyalashtirish tizimini amalga oshirishning yangi modellari, tizim elementlan muvofiqliginı moliyalashtirish manbalariga yo‘naltirish orqali moliyalashtirishda tegishli samaradorlikni oshirish talab etiladi. Bu o‘z navbatida maktabgacha ta’lim tashkilotlan o‘rtasidagi yangi aloqalarni shakllantirishda tizimli yondashuvni amalga oshirish, ta’limni moliyalashtirishning yangi modellan byudjet va byudjetdan tashqari mablag‘larning mos proporsiyasini ta’minlash uchun xizmat qiladi Maktabgacha ta’lim tashkilotlanı faoliyatini moliyalashtirish shakllan va ularning tuzilmaviy tarkibini hududlar o‘rtasidagi muvofiqligini ta’minlash orqali maktabgacha ta’limni moliyalashtirish jarayonida maqsadli ko‘rsatkichlarga enshish mumkin.

Fiknımızcha maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatini rivojlantirishning moliyaviy mexanizmını takomillashtinsh bilan bog‘liq samaralı natijadorlikni ta’minlash uchun quyidagi vazifalarning amaliy ijrosini ta’minlash maqsadga muvofiq:

- hududlar o‘rtasida maktabgacha ta’lim tashkilotlarini moliyalash-tirishda mavjud standartlar va modellar orqali qiyosiy tahlillarni amalga oshirish;
- maktabgacha ta’lim tashkilotlarini moliyalashtirishda yangi yondashuvlar, standartlar, modellar, strategiyalarni ishlab chiqish orqali byudjetdan moliyalashtirishni hajmini qisqartirish;
- hududlar o‘rtasida ta’limni moliyalashtirishning eng samarali usullari va modellarini shakllantirishda moliyalashtirish metodologiyasini standartlashtirish, ta’limni moliyalashtirish sohasidagi konsepsiyani ishlab chiqish va boshqalar.

Maktabgacha ta’limni moliyalashtirishning asosiy yondashuvlari mamlakatlarda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning amal qilish xususiyatiga bog‘liq bo‘lib, ta’lim uchun to‘lovning moliyaviy yukini qayta taqsimlashga nisbatan urinishlar har bir moliyalashtirish manbasining faoliyatini tizimli tashkil etishga asos yaratadi.

Maktabgacha ta’limni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish ta’lim jarayonlarini moliyalashtirishning mavjud usullari va mexanizmlarini qayta ko‘rib chiqish va yangilashdan iborat. Mavjud sharoitlarni hisobga olgan holda eng samarali foydalanish jarayonini amalga oshirish talab etiladi. Hozirgi bosqichda moliyalashtirishning yangi modellarini izlash, birinchi navbatda, ta’lim tizimini davlat va xususiy moliyalashtirish o‘rtasidagi optimal muvozanatni ta’minlashdan iborat bo‘lib, mazkur jarayon ta’lim xizmatlarining samaradorligi oshirishning istiqbolli yo‘nalishlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 12-apraldagi PQ-5071-son “Maktabgacha ta’lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.
3. Do‘stmuhammad H. Xalq ta’limini moliyalashtirish. Mogorafiya.-T.IQTISODIYOT,2016. –142 bet.
4. Кузнецова С.В, Ильченко А.Н. Проблемы финансирования до школьных образовательных учреждений (ДОУ) // Современные наукоемкие технологии. –2008. –No 4. –С. 170–172.
5. Nazarov X.B. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarini moliyalashtirish samaradorligini baholash usullari. “Scienceand Education” Scientific Journal Volume 1 Issue 2.
6. U.Y. O‘roqov, Sh. B. Abdulazizov. Ta’lim tizimini moliyalashtirish amaliyoti. Science and Education, 2022. № 7.

MOLIYAVIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISH DAVR TALABI

X. I. Boyev
Iqtisodiyot fanlar doktori,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori

Annotatsiya: Ushbu maqolada moliyaviy savodxonlik tashabbuslarini rivojlantirish va oshirish konsepsiyasi o‘rganiladi. Xalqaro amaliyot, siyosat va strategiyalarga tayangan holda, ushbu tadqiqot turli madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda moliyaviy savodxonlikni oshirishning samarali usullari haqida tushuncha berishga qaratilgan va yana bugungi globallashgan dunyoda moliyaviy savodxonlikning ahamiyatini yoritib, uning shaxsiy moliyani boshqarish, investitsiya qarorlari va umumiy iqtisodiy barqarorligiga ta’sirini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy siyosat, iqtisodiy ta’lim, moliyaviy madaniyat, moliyaviy xizmatlar, inson farovonligi va hayot sifati, bilim, ko‘nikma va qadriyatlar.

Abstract: This article explores the concept of developing and enhancing financial literacy initiatives. Drawing on international practices, policies and strategies, this study aims to provide insight into effective ways to improve financial literacy in different cultural and socio-economic contexts, and further highlight the importance of financial literacy in today’s globalized world and its impact on personal financial management, investment decisions and overall economic stability. reveals the secret.

Key words: financial literacy, economic policy, economic education, financial culture, financial services, human well-being and quality of life, knowledge, skills and values.

Аннотация: В данной статье исследуется концепция развития и повышения инициатив в области финансовой грамотности. Опираясь на международную практику, политику и стратегии, это исследование направлено на то, чтобы дать представление об эффективных способах повышения финансовой грамотности в различных культурных и социально-экономических контекстах, а также подчеркнуть важность финансовой грамотности в современном глобализованном мире и ее влияние на управление личными финансами, инвестиционные решения и общая экономическая стабильность раскрывают секрет.

Ключевые слова: финансовая грамотность, экономическая политика, экономическое образование, финансовая культура, финансовые услуги, благополучие и качество жизни человека, знания, навыки и ценности.

KIRISH

Mamlakatda aholi moliyaviy savodxonligi darajasining yuqori bo‘lishi moliyaviy xizmatlar sohasining ham jadal rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Moliyaviy xizmatlarni ommalashtirish orqali aholining bu boradagi bilimlarini mustahkamlash va kichik biznes subyektlarining bunday xizmatlarga bo‘lgan talabini oshirish imkoni paydo bo‘ladi.

Moliyaviy savodxonlikning asosida inson turadi, zero mazkur jarayonni amalga oshirishdan asosiy maqsad ham uning farovonligi va hayot sifatini oshirish hisoblanadi. Biroq, buning uchun u o‘z ixtiyoridagi iqtisodiy resurslardan, ro‘y berishi mumkin bo‘lgan voqea va hodisalar, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan shart-sharoitlardan o‘zi hamda jamiyat uchun manfaatli va samarali asosda foidalanish borasida yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim. Shuningdek, jamiyatda tarkib topgan qadriyatlar tizimi ham ushbu maqsadlar bilan o‘zaro muvofiq kelishi zarur. Eng muhimi, har bir shaxs qayd etib o‘tilgan vosita va dastaklardan foydalangan holda qisqa muddatli qarorlar qabul qilish hamda uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish jarayonini to‘g‘ri tashkil etish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak.

Har qanday boshlangan faoliyat qachonki, moliyaviy jihatdan taminlansa va ish boshlash uchun moliyaviy mablag‘lar yetarli bo‘lgan taqdirda boshlangan ishlar, albatta, ijobiy natija beradi. Mamlakat hayotidagi hamma yutuqlar, avvalo, davlatni olib borayotgan moliyaviy siyosatiga bog‘lik holda yaxshi natija berishi va mamlakatni moliyaviy qudratini o‘sib borishiga ta’sir qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Jahondagi moliyaviy jihatdan qudratli mamlakatlar AQSH, Angliya, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Italiya, Janubiy Koriya, BAA, Kanada, Xitoy, Rossiya, Ispaniya, Saudiya Arabistoni va Yevropa ittifoq mamlakatlari hozirgi vaqtda moliyaviy magnatlar hisoblanib, moliyaviy jihatdan dunyoda yetakchilik qilib yangi texnika va texnologiya, zamonaviy boshqarish usullarini ishlab chiqarishni joriy etgan holda, o‘zini yaxshigina moliyaviy natijalariga ega bo‘lishmoqda.

Yuqoridagi moliyaviy jihatdan qudratli mamlakatlarda asosan har bir topilgan dollarni, markani, funt sterlingni uning egasini qanday sarflashga alohida e’tibor berib kelinmokda.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) hujjatlarida moliyaviy savodxonlikka quyidagicha rasmiy ta’rif berilgan: “Moliyaviy savodxonlik – bu shaxsiy moliyaviy farovonlikka erishish uchun asoslangan moliyaviy qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi xabardorlik, bilim, ko‘nikma, qadriyatlar (hayotiy yo‘nalishlar) va xulq-atvor kabi elementlarning majmui”.

A.Sudakovaning ta’kidlashicha “Hozirgi vaqtda moliyaviy savodxonlik tushunchasi moliyaviy ma’lumot, kompetentlik, xabardorlik va boshqa atamalar bilan uzviy bog‘liq. Moliyaviy savodxonlikning ko‘rsatib o‘tilgan tushunchalar bilan asosiy farqi unga tegishli bo‘lgan asosiy elementlarning tatbiq etilish kengligi va bayon etilishining chuqurligida namoyon bo‘ladi. Shaxsning moliyaviy savodxonligi tushunchasini o‘z farovonligini oshirish uchun moliyaviy jihatdan asoslangan to‘g‘ri qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi kompetensiyalar yig‘indisi sifatida talqin etish mumkin. Ayni vaqtda u ustun ravishda moliyaviy va vaqt bo‘yicha yo‘qotishlarni eng kam darajaga tushirishga imkon yaratadi”.

Mazkur tushunchalar O.Kuzina tomonidan nisbatan batafsil va etarli darajada tushunarli holda bayon etilgan. Shuningdek, S.Xaston tomonidan moliyaviy savodxonlikka tegishli 52 ta ma’lumotlar bazasida to‘plangan 71 ta tahlil asosida ayrim dastlabki ta’riflar ham belgilab berilgan.

Ko‘rinib turibdiki, moliyaviy savodxonlikka berilgan ta’riflar hamda uning turli manbalarda bayon etilgan asosiy jihatlariga tizimli yondashgan holda, mazkur tushunchaning iqtisodiy mazmuni va uning iqtisodiyotdagi ahamiyatini, shuningdek, moliyaviy savodxonlik tushunchalarini jamiyatimizda yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada ilmiy va ommabop adabiyotlar bilan ishlash, hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, prognozlashlash, induksiya, deduksiya va matematik-statistik tahlil ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi kunda jahondagi madaniyatli mamlakatlarda oila budjeti degan tushunchalar mavjud bo‘lib, biz esa oilada juda qiyinchilik bilan shakllantirilayotgan oila budjeti mablag‘laridan oqilona foydalana olmayabmiz, natijada oila a’zolari keyingi oyga beriladigan ish xaqi, pensiya, nafaqa, stipendiyagacha qiyinchilik bilan yetib bormoqda. Buning asosiy sabablaridan fuqarolarda moliyaviy savodhonlikni yetishmasligi, berilayotgan ish xaqi, pensiya, nafaqa, stipendiya miqdorini pastligi, bozordagi narx-navoni tezlik bilan o‘sib borayotganligi, aholini turli xizmatlar kursatish tashkilotlariga ishi tushganda ichki turli asossiz to‘lovlarni o‘ylab topayotganligi hamda peniyalarni xaddan tashqari ko‘payib boroyotganligi, yuqoridagilarni to‘lash uchun avvalo aholini daromadlarini hisobga olish zarur, deb o‘ylaymiz.

Aholini hozirgi sharoitda yoshlikdan boshlab moliyaviy munosabatlardagi har bir fuqaroni kishilik iqtisodiy xayoti bilan bog‘lik munosabatlar bilan tanishtirib borish oilada, maktabda olib borilishi lozim deb hisoblaymiz. Ular:

- Nogironligi uchun davlat tamonidan beriladigan nafaqalar, uni olish tartibi, miqlori.
- Vaqtincha ishdan mahrum bo‘lgan fuqarolarga ish topguniga qadar, ularga ishsizlik nafaqasini berish tartibi, mikdori.
- Boquvchisidan ajralganlarga beriladigan nafaqa olish.
- Ijtimoiy sug‘urtadan bolalarga beriladigan moliyaviy yordamni qilish tartibi va uni mikdorini aytish.

Fuqarolar yoshlikdan boshlab o‘zlarini tirikchiligi uchun zarur bo‘lgan moliyaviy manbalar bilan tanishish hamda ularni shaxsiy ehtiyojini qondirishda samarali foydalanish yo‘llarini o‘rganib borishlari natijasida keladigan daromadlarini oila budjeti orqali samarali taqsimlashga o‘rganib borishadi.

Umuman olganda, moliyaviy savodxonlikni rivojlantirish maqsadida aholimiz iqtisodiy-siyosat hamda moliya tizimining barcha jabhalaridan qisman bo‘lsa-da bilim va tushunchaga ega bo‘lishlari kerak bo‘ladi. Moliya haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, moliya bu pul munosabatlarining chambarchas bog‘langan qismidir. Moliyaning avvalo roli va axamiyati pul munosabatlarining iqtisodiy munosabatlar tuzishda qanday o‘rinni egallaganligi bilan xarakterlanadi. Moliya avvalo puldan uzining mazmuni hamda bajaradigan funksiyalari bilan farqlanadi. Moliyaning lug‘aviy ma’nosi ona tilimizda “pul mablag‘lari” ma’nosini anglatib fuqaroga, oilaga, jamoaga, tashkilot hamda davlat tasarrufidagi pul mablag‘laridir.

Ma’lumki moliya tizimini sohalari va bug‘inlari bor. Uning ta’rifiga to‘xtaladigan bo‘lsak, turli pul fondlaridan shakllanadigan hamda foydalaniladigan moliyaviy munosabatlarining turli sohalari majmuiga moliya tizimi deyiladi. O‘z navbatida, davlat va korxonalarning pul fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish borasidagi shakl va usullar to‘plashga moliya tuzilishi deyiladi. Agar moliya tuzilishi sohalari haqida gapiradigan bo‘lsak, moliya sohalariga: davlat moliyasi, mahalliy moliya, xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyasi kabilarnti aytish joiz. Endi moliya tuzilishining bug‘inlari xaqida fikr yuritadigan bo‘lsak, ularga avvalo: davlat budjetini, maqsadli nobudjet fondlarini, davlat krediti, tijorat korxonalari va tashkilotlar moliyasi, moliyaviy vositachilar moliyasi, notijorat tashkilotlar moliyasi kabilar misol bo‘ladi. Umuman moliya tizimi o‘zida davlat budjeti, viloyatlar budjeti, tumanlarga bo‘linadigan shaxarlarning budjeti, tumanga bo‘ysinadigan shaharlari bo‘lgan tumanning budjetini o‘z ichiga oladi. Ayni vaqtda davlat budjeti o‘z oldida turgan qator muammolarni yechishi lozim. Davlat budjetiga kelib tushadigan daromadlar bazasini mustahkamlash yo‘li bilan budjet defitsitini miqdorini kamaytirishga erishish kerak.

O‘zbekiston taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha budjet xarajatlarini restrukturizsiya qilishi lozim. Umuman budjet yordamida tartibga solish mexanizimini takomillashtirish zarur. Shular bilan bir qatorda, assignavaniyalashdan samaradorli foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish kerak. Har bir mamlakatda bo‘lganidek bizni mamlakatda ham davlat moliyaviy nazorati mavjud bo‘lib u qonunlarga tayanadi. Davlatni moliyaviy nazoratini tashkil etish davlatimiz konstitutsiyasi hamda qonun osti hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

Davlat moliyaviy nazorati yalpi ichki mahsulotining taqsimlanishining qiymati proporsiyalarini kuzatishga qaratilgan. Bu nazorat davlat moliyaviy resurslarini shakllantirish ularni tuliq va o‘z vaqtida tushib turishi va ulardan maqsadli foydalanish bilan bog‘lik bo‘lgan pul resurslari harakatining barcha kanallariga tegishli xisoblanadi.

Gap shundaki, davlat moliyaviy nazorati davlatning moliya siyosatini amalga oshirishga va moliyaviy barqarorlik uchun sharoitlar yaratishga qaratilgandir. Bu narsa barcha darajadagi budjetlar va nobudjet fondlari ishlab chiqish, muhokama qilish, tasdiqlash va ijro etish, korxona va tashkilotlar, banklar va moliyaviy korparatsiyalarning moliyaviy faoliyati ustidan nazoratni anglatadi.

Moliyaviy nazorat avvalo pul fondlarini shakillantirish, ulardan foydalanish, moliyaviy-iqtisodiy qonunchilikga rioya etish, moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarini samaradorligini baxolash, amalga oshirilayotgan xarajatlarning to‘g‘ri yo‘nalish bo‘yicha sarflanayotganligi ustidan nazorat qilishdir. Moliyaviy nazoratni obyekti pul munosabatlari hisoblanadi, moliyaviy nazoratni predmetlari asosan turli darajadagi budjetlarning daromadlari va xarajatlari, soliq to‘lovlarining hajmlari, xo‘jalik yurutuvchi subyektlarning moliya xarajatlari, tannarx va foyda, uy xo‘jaligini daromadlari hamda xarajatlaridan iborat. Moliyaviy ta’sir ko‘rsatishda eng samarali vosita sifatida mahalliy soliqlar, nosoliqli to‘lovlar tizimini ko‘rsatish mumkin. Iqtisodiy faoliyatning aloxida turlari va tadbirlarini imtiyozli soliqqa tortish hamda imtiyozli moliyalashtirish hisoblanadi. Bozor sharoitida davlatning moliyaviy salohiyati tarkibiga quyidagilarni keltirish mumkin, asosiy fondlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, moddiy aylanma mablag‘lari, uy-ruzg‘or mulklari, nomoddiy aktivlar qiymati, inson kapitali. Moddiy kapital ko‘rinishidagi umumiy boylik hajmini ko‘rsatish mumkin.

Jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va vaqti-vaqti bilan moliyaviy isloh qilishni zamon talablariga mos javob beradigan, moliyaviy isloh qilishga asoslangan dasturlarni ishlab chiqish har doim maqsadga muvofiqdir deb xisoblanadi. O‘z nabatida, butun xo‘jalik ishlab chikarish faoliyatining natijasi sifatida yuqori yakuniy moliyaviy ko‘rsatgichlarga erishishga alohida e’tibor qaratishi lozim. Demak, bir vaqtning o‘zida bunday dastur bozor omillari va iqtisodiy o‘sish shart-sharoitlaridan foydalanish, shuningdek, innavatsion taraqqiyotni amalga oshirish asosida xo‘jalik yurutuvchi subyektlarni faoliyatini samaradorligini oshirish bo‘yicha choralar tizimini uz ichiga qamrab olishi kerak.

Moliyaviy tizimda soliqlar hamda soliq tizimi muhim o‘rin egallab, shaxslarga va korxonalarga tegishli bulgan mablag‘larning ma’lum qismi davlat budjetiga majburiy tarzda o‘tkazadigan to‘lovlarni soliqlar, deb aytish mumkin.

Davlat daromadlarining asosiy qismi mexnatdan, kapital hamda tabiy resurslar va boshqa manbalar tashkil qiladi. Umuman soliqlar ikki funksiyani bajaradi. Jumladan fiskal bu davlatni faoliyat ko‘rsatishini moddiy asosi hisoblanadi. O‘z navbatida ma’lum daromadning bir qismini aholini ijtimoiy jihatlan moddiy yordamga muxtoj katlamlariga, moliyaviy yordam sifatida qayta taqsimlash orqali davlat budjetidan olib beradi. Demak davlatning iqtisodiy munosabatlarga aralashuviga obyektiv sharoit yaratadi. Tartibga solishda iqtisodiyotga hamda takror ishlab chiqarishni hamma etaplariga real ta’sir ko‘rsatishi qonuniyati ko‘rsatib beradi. Soliklar juda katta iqtisodiy, moliyaviy ta’sir kuchiga ega bo‘lib,ishlab chiqaruvchilarni rag‘balantirishi, aholini to‘lov qobilyatini kuchaytirishi yoki yuqoridagilarni aksincha bo‘lishini ta’minlashi imkoniyatiga egadir. Soliq siyosati davlatni faoliyati bilan chambarchas bog‘lik bo‘lib, davlat o‘zining iqtisodiy siyosatidan kelib chiqib doimiy ravishda soliq davlat e’tiboridadir. Soliqlar to‘g‘ri (bevosita) soliqlar xamda egri(bilvosita) soliqlarga bo‘linadi. Birinchisi, asosan, tadbirkorlik subyektlariga tegishli bo‘lgan daromad va mol-mulkdan olinadi. Ikkinchisi esa tovarlar, xizmatlarga o‘rnatilgan tovar to‘lovlaridan hamda xizmat turi ichida buladi.

Zamonaviy bozor iqtisodiyotining rivojlanishi aholini pensiya jamg‘arish, sug‘urta va ipoteka tizimlarida ishtirok etishini talab qiladi. Chunki aholining ushbu tizimlardagi ishtiroki pensiya jamg‘arish, ijtimoiy va tibbiiy sug‘urta, turar joy bilan ta’minlash va ta’lim sifatini oshirish kabi masalalarni hal qilishga yordam beradi. O‘rta sinf uchun xos bo‘lgan jamg‘arishni kengaytirish va uni samarali ishlatish mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlaydi, makroiqtisodiy muvozanatga erishish va moliya tizimining mustahkamlanishiga asos bo‘ladi.

Aholining jamg‘arishga yuqori darajada moyilligi, jamg‘arish va sug‘urtalash dastaklaridan keng foydalanishi aholining moliyaviy savodxonligini yuqori darajada bo‘lishini nazarda tutadi. Bunday savodxonlik aholiga moliyaviy institutlar bilan yaqindan hamkorlik qilish, bank va sug‘urta sektorlarining xizmatlaridan, pensiyani sug‘urtalash tizimidan keng miqyosda va unumli foydalanish imkoniyatini beradi.O‘rta sinfga kiruvchi uy xo‘jaliklari moliyaviy savodxonligini oshirish orqali shaxsiy budjetlaridan samarali foydalanishadi, uzoq muddatli maqsadlaridan kelib chiqqan holda shaxsiy moliyaviy qarorlarni qabul qilishadi, shaxsiy qarzdorlik darajasini ortib ketishini oldini olishadi, moliyaviy institutlar tomonidan taklif qilinadigan xizmatlar va mahsulotlarni farqlab, ortiqcha xavf-xatarlarning oldi olinadi.

Hayotning har bir bosqichida aholining turmush farovonligini ta’minlash ustun darajada shaxsiy moliyaviy qarorlarning samaradorligiga bog‘liq bo‘lmoqda. Bu esa moliyaviy savodxonlikni mamlakatni uzoq muddatga mo‘ljallangan rivojlanishida muhim o‘rin egalashini aks ettiradi. Oxirgi o‘n yillikda moliya bozorida iste’molchilar sektorini kengayishi, moliyaviy mahsulotlar turlari va murakkabligini ortishi, aholi daromadlari va yalpi jamg‘armalarining o‘sishi aholining qabul qilgan moliyaviy qarorlarida shaxsiy javobgarlikni ortganligini aks ettiradi. Ushbu holat ham aholi moliyaviy savodxonligini oshirish muammosining dolzarbligini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Moliyaviy savodxonlik mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Biroq, bu mazkur muammo rivojlangan mamlakatlarda tugal hal etilgan, degan ma’noni anglatmaydi.

O‘zbekistonda ham aholining moliyaviy savodxonligini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Bu borada Markaziy bank, Savdo-sanoat palatasi va boshqa bir qancha davlat va nodavlat tashkilotlarining loyihalari amalga oshirilgan va oshirib kelinmoqda.

Biroq, tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, bu ishlarni tizimli amalga oshirish, aholining moliyaviy savodxonligining ularning yoshi, yashash joyi va hattoki mentalitetu-qadriyatlariga ham bog‘langan holda o‘rgatib borilishi muhimroq. Aks holda, xarajatini daromadiga qarab belgilamaydigan, qarz va kreditlar girdobiga botib qolgan, oddiy moliyaviy xizmatlardan foydalanishda ham birovlarning yordamiga muhtoj, firibgarlar bemalol aldab keta oladigan, qisqasi “moliyaviy savodsiz” qatlam kengayib boraveradi.

Bu mavzuga yana qaytamiz.

Umuman mamlakatimizda, avvalo, davlatimiz rahbari tomonidan jamiyat oldiga quyilgan muhim vazifalari qatorida bozor sharoitida fuqarolarimizni moliyaviy savodxonligini oshirish davr talabi ekanligini alohida uqtirib o‘tildi. Bozor sharoitida insonni har tamonlama aqliy, jismoniy, ma’naviy kamol topishi, avvalo, uni yoshlikdan boshlab moliyaviy savodxonligini oshirish bilan bog‘lik ekanligi dunyodagi rivojlangan davlatlar tajribasidan ham ko‘rishimiz mumkin. Bozor iqtisodiyotida hali ham faoliyat moliyaviy manbaga bog‘liq bo‘lib, avvalo, fuqarolarimizni kelajakda bizdan ham boy yashashga o‘rgatish uchun ota-ona ularni moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashi, unga qushimcha o‘kishlar, ayniqsa, xorijiy tillarni o‘rgatishi, bu ham moliyaviy mablag‘ asosida amalga oshadi. Qo‘shimcha kasb-hunar va kasblarga yoshlikdan bolalarimizni o‘rgatish orqali ularni kelajakda o‘zining kunini kechirishi uchun moliyaviy mablag‘ topishga va har bir topilgan moliyaviy mablag‘dan inson o‘zini tirikchiligini yaxshilash uchun sarflashiga hamda isrofgarchilikga yo‘l ko‘ymasligiga o‘rgatish kabi ko‘nikmalarni shakllatirish hayot zaruriyatidir. Kelajakda bizning millatimiz vakillari rivojlangan mamlakatlar fuqarolaridek boy, bekam-u ko‘st yashashini ta’minlashga erishishi uchun hozirdan bolalarimizni moliyaviy savodxonligini oshirishga ularga yordam berib ularni kelajak hayotga ruhlantirishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Measuring Financial Literacy: Core Questionnaire in Measuring Financial Literacy: Questionnaire and Guidance Notes for conducting an Internationally Comparable Survey of Financial literacy, Paris, OECD, 2011, 31 p.
2. Судакова А.Е. Финансовая грамотность: теоретическое осмысление и практическое исследование // Финансы и кредит, 2017, т. 23, вып. 26, стр. 1563–1582.
3. Кузина О. Финансовая грамотность и финансовая компетентность: определение, методики измерения и результаты анализа в России // Вопросы экономики. 2015. № 8. С. 129-148.
4. Huston S.J. Measuring Financial Literacy. The Journal of Consumer Affairs, 2010, vol. 44, no. 2, pp. 296–316.
5. Ulug‘murodov D. Moliyaviy savodxonlik nima? - http://old.xs.uz/index.php/homepage/ zhamiyat/item/10461-moliyavij savodkhonlik-nima.
6. И. Туропов. Молиявий саводхонлик ўзи нима, у нима учун долзарб? Bankers.uz

BANKLARDA CHAKANA KREDITLASH TURLARI VA ULARNI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA QILISHNING ZARURLIGI

Axmedova Dilrabo Kurbondurdi qizi
Ma'mun universiteti katta o'qituvchisi O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida chakana kreditlashni raqamlashtirishning nazariy asoslari, chakana kreditlash turlari va ularni raqamli transformatsiya qilishning zarurligi yoritilgan. Bundan tashqari, banklarning chakana kreditlash amaliyotini rivojlanish bosqichlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: bank, kredit, chakana kreditlash, raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, risk, transformatsiya, online banking, hujjatlashtirish.

Abstract: This article describes the theoretical foundations of digitalization of retail lending in commercial banks, types of retail lending and the need for their digital transformation. In addition, the stages of development of the retail lending practice of banks were studied.

Key words: bank, credit, retail lending, digitalization, digital technologies, risk, transformation, online banking, documentation.

Аннотация: В данной статье описаны теоретические основы цифровизации розничного кредитования в коммерческих банках, виды розничного кредитования и необходимость их цифровой трансформации. Кроме того, были изучены этапы развития практики розничного кредитования банков.

Ключевые слова: банк, кредит, розничное кредитование, цифровизация, цифровые технологии, риск, трансформация, онлайн-банкинг, документация.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda joriy etilayotgan raqamli texnologiyalar moliya bozori va bank tizimininig o'sib borayotgan ta'siri tufayli transformatsion jarayonlarga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda.

Raqamli texnologiylarni amalga oshirish tijorat banklari va moliya institutlarining samarali faoliyatining barqaror va uzoq muddatli o'sishini ta'minlash uchun izchil va mustahkam innovatsion asos bo'lib hisoblanadi.

Tijorat banklarida raqamli vositalarning evolyutsiyasi nafaqat mijozlar bilan o'zaro ijobiy munosabatlarni shakllantirdi, balki moliya institutlarining kredit berishga yondashuvini ham o'zgartirishga turtki bo'ldi.

Iqtisodiy o'zgarishlar boshqa tarmoqlar kabi mamlakat moliya institutlarining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining bozor tavakkalchiligi, kredit tavakkalchiligi va likvidlik riski kabi tavakkalchiliklarni bartaraf etish qobiliyati uning muvaffaqiyatini vaqt o'tishi bilan baholash uchun ishlatilishi mumkin. Ko'plab o'sib borayotgan iqtisodiy jarayonlar kabi, moliya sektorida, xususan, bank sektorida o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda.

Milliy iqtisodiyotda bank sanoati mustahkam moliyaviy tizimni ishlab chiqish orqali moliya bozorlarini barqarorlashtirishda asosiy rol oynab kelmoqda. Rivojlangan bozorning mahsulot tanlovi moliyaviy qoidalarning qisqarishi tufayli oshishi natijasida kredit kartalari, ko'chmas mulk, chiqish joylari va turli balansdan tashqari tovarlar sotuvga chiqarilgan yangi mahsulotlar qatoriga kirmoqda.

Banklar iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi, chunki ular to'lov tizimini boshqaradi, iqtisodiyotning katta qismi uchun asosiy kredit manbai hisoblanadi va (odatda) omonatchilar mablag'lari uchun xavfsiz boshpana vazifasini bajaradi. Shuningdek, ular iste'molchilar va kichik biznes subyektlarini bank va moliyaviy mahsulotlar bilan ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Bunda banklar foiz stavkalari, yig'imlar va xususiy mahsulotlarga bog'liq.

Ko'plab xorijiy mamlakatlarda yirik tijorat banklari doimiy ravishda yuqori sifatli texnologik infratuzilma, yirik ma'lumotlar markazlari va dasturiy ta'minot dasturlariga sarmoya kiritib bormoqda. Ammo yirik va uzoq muddatli banklarda mavjud bo'lgan turli xil infratuzilmalar va eski ilovalarning murakkabligi va soni tufayli yangi

yondashuvlarga o‘tish yo‘li ancha vaqt talab qilmoqda. Bundan tashqari, tijorat banklarida yillar davomida o‘rnatilgan markazlashtirilgan va an’anaviy ierarxiyalar ishonchli va samarali bo‘lsa ham, har doim ham tez o‘zgarishlarga javob bermaydi

ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamlashtirish amaliyotlairining integratsiyasi jahon iqtisodiyotida moliya institutlari uchun muhim strategik markaz bo‘lib [1], moliyaviy texnologiyalar va bank sohasida o‘zgarishlarning asosiy katalizatori bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, bank tizimi innovatsiyalarni joriy etish sharoitida, raqamli transformatsiyaning dastlabki yo‘lidan bormoqda [2]. Bugungi kunda nafaqat tijorat banklari balki sanoat kompaniyalari, turli ma’muriyatlar, ta’lim muassasalari, moliya sektori va boshqalar raqamli o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda va ushbu innovatsion jarayonlar ularga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli iqtisodiyot rivojlanishining asosiy omillaridan biri telekommunikatsiyadan keyin ikkinchi o‘rinni egallagan bank va moliya sanoatiga tog‘ri kelmoqda.

Bank tizimini transformatsiyalashda raqamlashtirish jarayonining rolini o‘rganish bo‘yicha so‘nggi o‘n yil davomida ko‘plab ilmiy munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Tadqiqotchilar bank sektoriga innovatsiyalarni joriy etishning ahamiyati iqtisodiy jarayonlarda to‘gridan to‘g‘ri ta’sir etishini ta’kidlab kelmoqdalar [3]. Banklar va moliya sanoatida raqamli transformatsiya texnologiyalari, tashkiliy va strategik o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan yaxlit tushunchadir majmuasidir [4].

Texnologiyaning rivojlanishi natijasida, banklar va moliya institutlari yanada murakkab raqamli yechimlarga ega bo‘ldi. Hususan, chakana bank kreditlash amaliyotlarida onlayn-banking tizimlari, elektron to‘lov usullari va bankomatlarni joriy etilishni shular jumlasidandir [5]. Ushbu ishlanmalar tijorat banklari mijozlarga qulaylikni oshirish va moliyaviy jarayonlarni soddalashtirishga qaratilgan bo‘lib, banklar operativ samardorlik ko‘rsatkichlairni oshirishda muhim qadamlardan biri bo‘ldi. Chakana bank faoliyatining kreditlash amaliyoti so‘nggi o‘n yilliklarda chuqur o‘zgarishlarni boshdan kechirdi, bu birinchi navbatda raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada banklarni transformatsiya qilish va raqamlashtirish tushunchalari, chakana kreditlash amaliyotini raqamli transformatsiya qilish bilan bog‘liq jahon amaliyotidagi va O‘zbekiston bank tizimi amaliyotidagi rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Mavzuni o‘rganish davomida umumiqtisodiy usullar bilan bir qatorda tizimli tahlil, solishtirma tahlil, umumlashtirish, statistik usullar, abstrakt-mantiqiy fikrlash kabi usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklarida chakana kreditlash amaliyoti asosan jismoniy shaxslarga shaxsiy, maishiy yoki kichik biznes maqsadlarida beriladigan kreditlar jarayoni tushuniladi. Ushbu amaliyotlar bank xizmatlarining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, bir qancha moliyaviy talablarni qondirish uchun mo‘ljallangan har xil turdagi kreditlar va kredit mahsulotlarini o‘z ichiga oladi. Shuningdek, tijorat banklari va moliya institutlari iste’molchilarning turli iqtisodiy ehtiyojlarini amalga oshirish uchun har xil turdagi chakana kredit mahsulotlarini taklif etadi. Texnologiya taraqqiyot davri davom etar ekan, samaradorlik, mijozlar tajribasi va risklarni boshqarishni yaxshilash uchun chakana kreditlash amaliyoti raqamli transformatsiyaga ehtiyoj ortib boraveradi [6]. Quyida 1-rasmda bank tizmini raqamlashtirish evolyutsiyasi keltirilgan. Rasmga ko‘ra bank moliya sektorida raqamlashtirish evolyutsiyasi yillar davomida bosqichma bosqich taraqqiy etib borgan.

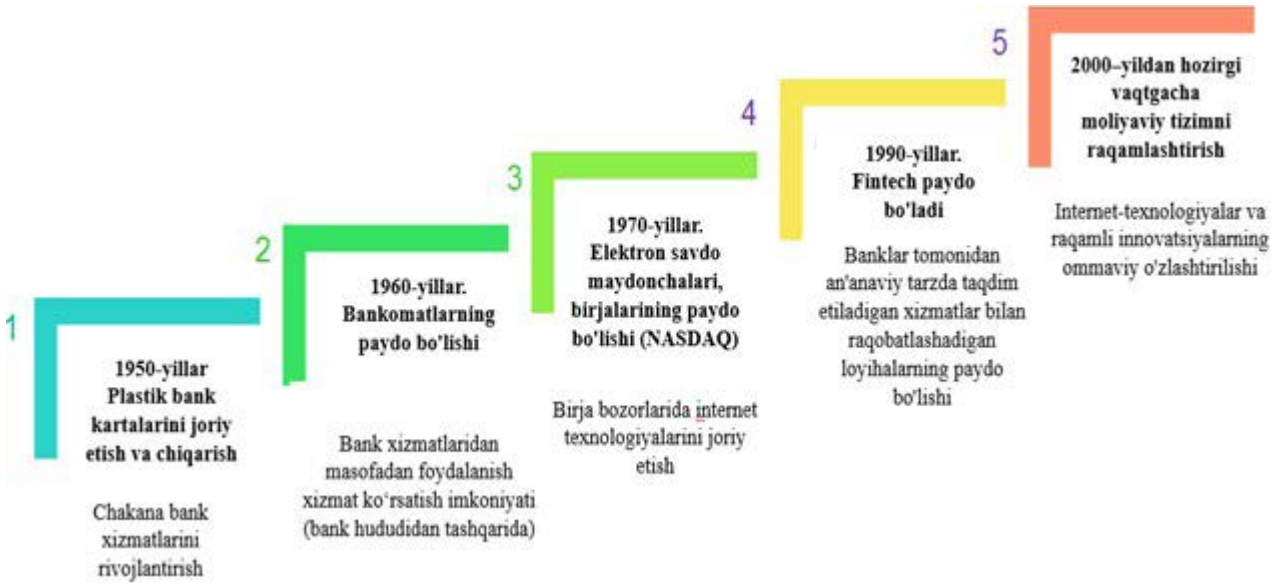
Tijorat bankalarida raqamli chakana kreditlash amaliyotlarining tranformatsiya jarayoni, mijozlar tajribasini oshirishda, samaradorlikni oshirishda, yanada qulayroq moslashtirilgan moliyaviy yechimlarni taklif etishda hamda texnologik imkoniyatlardan foydalanishda oz ifodasini topadi.

Bugungi kunda tijorat banklarida chakana kreditlash amaliyotininig rivojlanish bosqichlari quyidagilarni o‘zida nomoyon etmoqda (2-rasmga qarang).

Yuqoridagi 2-rasmda ko‘rish mumkinki onlayn-banking tizimlari, elektron to‘lov usullari va avtomatlashtirilgan pullik mashinalarning (ATM) chakana bank sektoridagi kreditlash amaliyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

1. **Onlayn bank.** Onlayn bank tizimining rivojlanishi chakana bank faoliyatida muhim ahamiyatga edadir. Unga ko‘ra onlayn bank mijozlarga o‘z bank hisoblarini boshqarish, balanslarni tekshirish va o‘z uyidan yoki istalgan joydan tranzaktsiyalarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi [7]. Shunigdek, onlayn-bank mijozlarga o‘zining moliyaviy holati bo‘yicha nazorat qilish imkoniyatini beruvchi zamonaviy bank faoliyatining asosiga aylanib bormoqda. Tijorat banklari kredit berish nuqtai nazaridan, onlayn platformalar kreditga ariza berish va tasdiqlash jarayonini soddalashtiradi [8]. Tijorat banklari kreditorlari endi real

vaqt rejimida ariza topshirishi, kerakli hujjatlarni yuklashi va kreditlar holatini kuzatishi mumkin. Bu nafaqat mijozlar tajribasini yaxshilaydi, balki kredit berish siklini tezlashtiradi, qarz oluvchilarning mablag‘larga kirish vaqtini qisqartirishda alohida e’tiborga molik.

1-rasm: Bank tizimining raqamlashtirish evolyutsiyasi

Manba: Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

2-rasm: Tijorat banklarida chakana kreditlash amaliyotlarinig rivojlanish bosqichlari

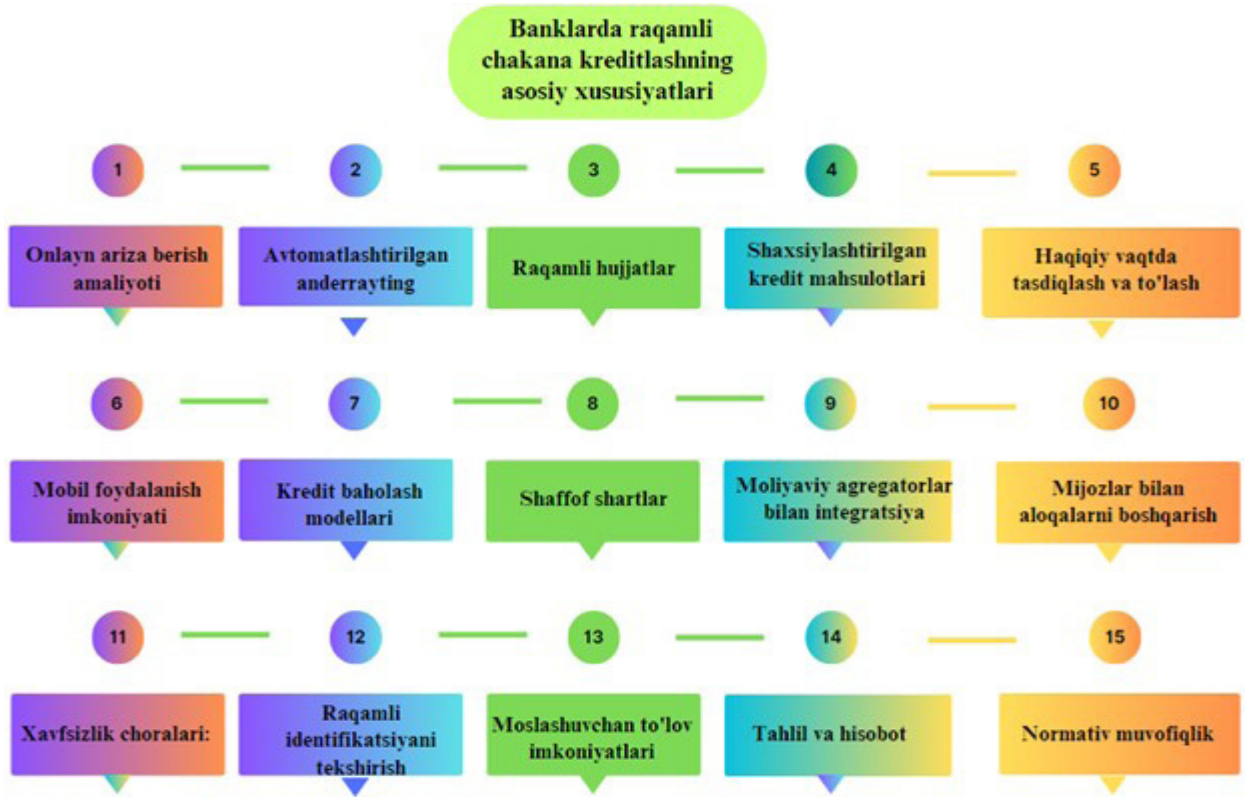
Manba. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

2. **Elektron to‘lov usullari.** Elektron to‘lov usullari, jumladan, onlayn pul o‘tkazmalari, mobil to‘lovlar va raqamli hamyonlarning joriy etilishi chakana bank kreditlarini berishda muhim qadam bo‘ldi [9]. Ushbu usullar tijorat banlaridan qarz oluvchilariga to‘lovlarni boshqarishda ko‘proq moslashuvchanlikni taklif etgan holda avtomatik onlayn pul o‘tkazmalari orqali kredit to‘lovlarini soddalashtiradi hamda o‘tkazib yuborilgan to‘lovlar riskini kamaytiradi. Shuningdek, elektron to‘lov usullari shaffoflikni oshirishda muhim vosita bo‘lib, bu kreditorlar hamda qarz oluvchilarga tranzaktsiyalarni muammosiz kuzatish imkoniyatini yaratadi [10]. Ushbu to‘lov imkoniyatlarining qulayligi mijozlarning umumiy qoniqishini oshiradi va ijobiy kredit munosabatlarini oshirishga hissa qo‘shadi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3. **Chakana bank kreditlashda bankomatlar.** Bankomatlar tijorat banklari mijozlariga naqd pul va asosiy bank xizmatlaridan qulay foydalanishni ta'minlab, chakana bank faoliyatini raqamlashtirishda muhim vositalardan biri hisoblanadi [11]. Bankomatlar hozirgi kunda riviojlanib borayotgan transformatsiya sharoitida kredit berish nuqtai nazaridan ushbu amaliyotni osonlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynab kelmoqda. Qarz oluvchilar kreditlar orqali olingan mablag'larni qulay tarzda olib qo'yishi mumkin, bu esa tijorat banklariga borishga ehtiyojni kamayatiradi [12]. Ushbu qulaylik nafaqat kreditlash jarayonining samaradorligini oshiradi, balki qulaylik va vaqtni tejash choralarini qadrlaydigan mijozlarning o'zgaruvchan afzalliklariga ham mos keladi. Bankomatlar chakana bank xizmatlarini raqamlashtirishnda qulaylik va samaradorlik tamoyillarini [13] o'zida mujassam etgan holda, bank mijozlariga naqd pul va asosiy bank xizmatlaridan oson foydalanishni ta'minlashda [14] hamda jismoniy shaxslarning moliyaviy munosabatlarini amalga oshirishda muhim tarkibiy qismiga aylangan [15]. Raqamli texnologik transformatsiya jarayoni rivojlanishda davom etark ekan, bankomatlar chakana bank sektorining raqamlashtirish amaliyotlarining muhim vosita bo'lib qolishini ta'minlaydi.
4. **Iqtisodiy samaradorlik.** Onlayn bank, elektron to'lovlar va bankomatlarning chakana kreditlash amaliyotiga integratsiyalashuvi moliya institutlari faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [16]. Tijorat banklarida avtomatlashtirilgan jarayonlar qo'lda aralashuvni kamaytiradi, xatolar riskini kamaytiradi hamda tranzaktsiyalarni qayta ishlashni tezlashtirsihda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuiningdek, bankalarda chakana kreditlash samaradorlikning oshishi kreditorlar va qarz oluvchilar uchun xarajatlarni tejashga olib kelib, ma'muriy qo'shimcha xarajatlarning kamayishida moliya institutlariga raqobatbardosh foiz stavkalarini taklif qilish imkonini beradi, bu esa kreditlashni iste'molchilar uchun yanada jozibador xizmatlarni taklif etadi.
5. **Kengaytirilgan risklarni boshqarish.** Tijoratn banklari raqamli vositalar chakana kreditlashda risklarni boshqarishda ijobiy samaradorlik kor'stakichlairni oshirishga xizmat qiladi. Onlayn bank tizimlarida murakkab algoritmlar va ma'lumotlar tahlilidan foydalanish kreditorlarga ariza beruvchilarning kreditga layoqatliligini yanada aniqroq baholash imkoniyatini yaratadi. Bu yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan kredit qarorlarini qabul qilishga va defolt ehtimolini kamaytirishga olib keladi. Natijada, raqamli texnologiyalarning kreditlash amaliyotiga integratsiyalashuvi chakana bank ekotizimini yanada mustahkamlashda va barqarorlashishida yanada ahamiyatini oshirib boradi.

Quyidagi 3-rasmga ko'ra tijorat banklarda raqamli chakana kreditlashning asosiy hususiyatlarini quyidagicha izohlash mumkin.

3-rasm: Banklarda raqamli chakana kreditlashning asosiy hususiyatlari

Manba: Muallif tomonidan mustaqil ishlab chiqilgan.

1. Onlayn ariza berish xizmati tijorat banklarida raqamli ariza berish shakllarining soddalashtirilgan amaliyoti [17] bo‘lib foydalanuvchilar uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Shunigdek, ularga veb-saytlar, mobil ilovalar hamda onlayn platformalar orqali kirishda samaralidir.
2. Avtomatlashtirilgan anderrayting tizmi kredit amaliyotining tez, samarali tasdiqlash uchun algoritmlar va ma’lumotlar tahlilidan foydalanishda [18] kredit ballarining daromadlarni tekshirishda hamda boshqa tegishli omillar asosida tezkor qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.
3. Raqamli hujjatlashtirish amaliyoti tijorat banklarida barcha turdagi hujjatlarni elektron tarzda taqdim etishda [19] hamda raqamli imzo hujjatlarini yuklashda qog‘ozbozlikni kamaytiradi.
4. Shaxsiylashtirilgan kredit amaliyotlari tijorat banklarida shaxsiy moliyaviy profillar asosida kredit foiz stavkalarini to‘lash [20] shartlarini va kredit summalarini moslashtiradi.
5. Haqiqiy vaqtda tasdiqlash va to‘lash, kreditlarni tezda berish, tasdiqlash jarayonlari [21] hamda pul mablag‘larini darhol o‘tkazish uchun raqamli to‘lov tizimlari bilan integratsiyalanadi.
6. Mobil foydalanish imkoniyati kredit olish va monitoring qilish [22] uchun mobil qulay interfeyslar hamda ilova holati, to‘lov eslatmalari haqida bildirishnomalar va ogohlantirishlarni o‘z ichiga oladi.
7. Kreditni baholash modellari, risklarni baholash uchun ilg‘or kredit skoring algoritmlaridan foydalanishdan [23] hamda kredit amaliyotlarini har tomonlama baholash uchun muqobil ma’lumotlar manbalarini birlashtirishdan iborat.
8. Shaffof shartlar [24], aniq va oson tushunarli shartlar, to‘lovlar, foiz stavkalari va boshqa to‘lovlarni oshkora qilishdir.
9. Moliyaviy agregatorlar bilan integratsiya qilish [25] ariza beruvchining moliyaviy ahvolini yaxlit ko‘rish uchun moliyaviy ma’lumotlarni yig‘uvchilar bilan hamkorlik qilishda hamda yig‘ilgan moliyaviy ma’lumotlar orqali risklarni baholashda aniqlikni oshiradi.
10. Mijozlar bilan aloqalarni boshqarish [26], bu ular bilan o‘zaro munosabatlarni o‘rnatishda elektron tizimlar hamda onlayn yordam orqali shaxsiylashtirilgan ma’lumotlarni qo‘llab-quvvatlash amaliyotlarini o‘z ichiga oladi.
11. Xavfsizlik choralari tijorat banklarida mijozlarning nozik ma’lumotlarini himoya qilish [27] uchun mustahkam kiberxavfsizlik choralari va ma’lumotlarni himoya qilish qoidalariga rioya etish hisoblanadi.
12. Ariza beruvchilarning shaxsini tekshirishning [28] xavfsiz va samarali usullari bu mijozlarning muvofiqligi uchun shaxsni tekshirish xizmatlari bilan integratsiyalash amaliyotidir.
13. Moslashuvchan to‘lov imkoniyatlari [29] bu moslashuvchan to‘lov jadvallari uchun turli kanallar orqali onlayn to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatlari hisoblanadi.
14. Tahlil va hisobot tijorat bankalari raqamli chakana kreditlashda [30] ish faoliyatini doimiy monitoring qilish uchun ma’lumotlar tahlilidan foydalanish bo‘lib kreditorlar va qarz oluvchilar uchun kredit tafsilotlarini kuzatish va tahlil qilish uchun hisobot berish vositalarini anglatadi.
15. Normativ muvofiqlik raqamli chakana kreditlashda [31] moliyaviy qoidalarga va muvofiqlik talablariga rioya etish, normativ standartlarga muvofiqligini ta’minlash uchun muntazam yangilanishlarni o‘z ichiga oluvchi amaliyotdir.

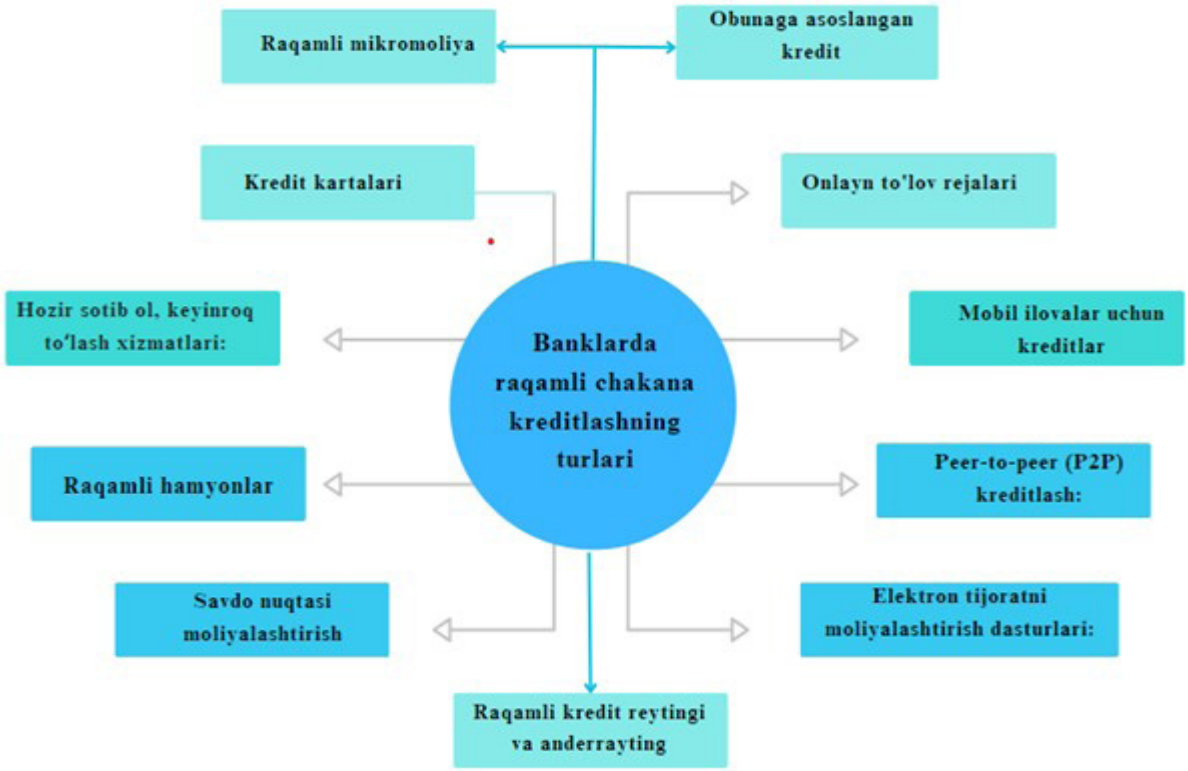
Bugungi kunga kelib xorij amaliyoti va milliy iqtisodiyotda bank tizmida chakana kreditlash amaliyotini raqamalshtirishning bir qancha turlari ommalashib bormoqda. Yuqoridagi 4-rasmda ularning turlari keltirilgan.

Tadqiqot bo‘yicha banklarda raqamli chakana kreditlarning turlarini quyidagicha izohladik.

Banklarda chakana kreditlashda an’anaviy kredit kartalarining raqamli shakllarga o‘tishi moliyaviy amaliyotlarining o‘zgarishlariga sabab bo‘ldi [32]. Raqamli kredit kartalarining onlayn platformalarga uzluksiz integratsiyalashuvi [33], sarf-xarajatlar chegaralarini moslashtirish, hisobotlarga real vaqt rejimida kirish va kengaytirilgan xavfsizlik xususiyatlari birgalikda foydalanuvchilarga qulay moliyaviy amaliyotlarni bajarishga yordam beradi. Innovatsion texnologik o‘zgarishlar va yutuqlar davom etishi fonida, chakana kreditlashning raqamlashtirish yanada optimllashib, mijozlarning o‘z mablag‘larini boshqarishga imkoniyat yaratadi. Bank mijozlari kredit kartalari bilan bog‘langan raqamli platformalar orqali o‘z xarajatlarining chegaralarini osongina sozlashi mumkin. Nazoratning bu darajasi jismoniy shaxslarga o‘z byudjetlarini samarali boshqarish va o‘z xarajatlarini moliyaviy maqsadlariga ko‘ra moslashuvchanlikni ta’minlaydi.

So‘nggi yillarda banklarda chakana kreditlashda raqamlashtirish amaliyotlaridan biri hozir sotib ol, keyinroq to‘lash (BNPL) xizmatlari ommalashib bormoqda [34]. Ushbu innovatsion moliyaviy mahsulotlar iste’molchilarning xarid qilish usullarini qayta belgilab, an’anaviy kredit modellariga muqobil taklif qildi. Jumladan, Afterpay, Klarna va Affirm kabi platformalar bunga misol bo‘la oladi. Hozir sotib ol, keyinroq to‘lash (BNPL) xizmatlarining ommabopligi mijozlarninig moliyashtirishdagi o‘zgaruvchan paradigmani ta’kidlab, moslashuvchanlik, shaffoflik va qulaylikni ta’minlaydi [35]. Hozir sotib ol, keyinroq to‘lash (BNPL) xizmatlari raqamli platformalar va mobil ilovalardan foydalanadi, bu esa bank mijozlariga o‘z hisoblariga, tranzaktsiyalar tarixiga va to‘lov jadvallariga oson kirish imkonini beradi. Raqamli mavjudlik texnologiyani yaxshi biladigan iste’molchilarning afzalliklariga mos keladigan foydalanuvchilar uchun qulay tajribaga hissa qo‘shadi. Ushbu xizmatlarninig rivojlanishi natijasida,

innovatsiyalar, mas'uliyatli kreditlash va iste'molchi ta'limi o'rtasidagi muvozanatni saqlash hamda ularning moliyaviy jarayonlarga ijobiy ta'sirini saqlab qolish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

4-rasm: Banklarda raqamli chakana kreditlashning turlari

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Chakana kreditlash amaliyotida raqamli hamyonlar, uzluksiz onlayn tranzaktsiyalar bilan bog'liq bo'lib, banklarda kreditlash jarayonida muhim rol o'ynamoqda [36]. Raqamli hamyonlarning chakana kreditlashga ko'p tomonlama ta'siriularning qulaylik, xavfsizlik va moliyaviy samardorligini oshirishda ahamiyatini oshirib boradi. Chakana kreditlash xizmatlari bilan integratsiya raqamli hamyonlarga tezlik bilan kreditni tasdiqlash imkoniyatini yaratadi [37]. Foydalanuvchilar to'g'ridan-to'g'ri raqamli hamyon interfeysi orqali kredit olish uchun ariza topshirishi mumkin va ilg'or algoritmlar real vaqt rejimida ularning kreditga layoqatliligini baholaydi va tasdiqlash jarayonini tezlashtiradi.

Tijorat bank mijozlari hamda foydalanuvchilar real vaqt rejimida har bir tranzaksiya, hususan, kredit to'lovlari bo'yicha ogohlantirish oladi [38]. Bildirishnomalarga bunday proaktiv yondashuv foydalanuvchilarga har qanday shubhali yoki ruxsatsiz harakatlarni tezda aniqlash imkonini berish orqali xavfsizlikni oshiradi. Shunigdek, raqamli hamyonlar hujjatlar talablarini minimallashtirish orqali kredit berish jarayonini soddalashtiradi. Raqamli ma'lumotlar va ilg'or algoritmlardan foydalanish, tezkor baholash imkoniyatini yaratadi, an'anaviy kreditlash bilan bog'liq byurokratik to'siqlar o'z-o'zidan kamayib boradi.

Savdo nuqtasi moliyalashtirish chakana kreditlashni raqamlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi[39], shuningdek chakana va moliyalashtirish tajribalarini uyg'un va samarali jarayonga birlashtiradi. Ushbu amaliyot chakana kreditlashni raqamlashtirishning tarkibiy qismi sifatida iste'mol moliyasiga dinamik va transformativ yondashuvni ifodalaydi. Chakana kreditlashni raqamlashtirishda savdo nuqtasi (POS) moliyalashtirishning integratsiyalashuvi bilan butun moliyalashtirish tajribasi soddalashtiriladi [40] va undan foydalanish imkoniyatini oshirib boradi. Savdo nuqtasi moliyalashtirish imkoniyatlari bo'yicha moslashuvchanlikni taklif etadi. Mijozlar turli xil kredit shartlari, foiz stavkalari va to'lov tuzilmalaridan birini tanlashi mumkin, bu ularga moliyalashtirishni o'zining shaxsiy imtiyozlari va moliyaviy imkoniyatlariga moslashtirishga yordam beradi.

Onlayn to'lov rejalari mijozlarga to'g'ridan-to'g'ri onlayn xarid qilish tajribasiga integratsiyalashgan moslashuvchan va qulay moliyalashtirish imkoniyatlarini taqdim etish uchun yuqori texnologik vositalardan foydalanadi. Onlayn to'lov rejalari ijobiy va qulay moliyalashtirish tajribasini taqdim etish orqali mijozlarning sodiqligini oshirishga hissa qo'shadi [41]. Onlayn to'lov rejalari chakana kreditlashni raqamlashtirishda birinchi o'rinda turadi va zamonaviy iste'molchilarning afzalliklariga mos keladigan [42] mijozlarga yo'naltirilgan yondashuvni o'zida mujassam etmoqda. Unga ko'ra ushbu amaliyot chakana moliyalashtirish amliyotdia shaffoflik, moslashuvchanlik va foydalanish imkoniyatiga sodiqlikni aks ettiradi. Texnologiyaning taraqqiy etishida, onlayn

to‘lov rejalari mijozlar va chakana bank xizmaltlari uchun innovatsion yechimlarni taqdim etish orqali chakana kreditlash kelajagini shakllantirib, tobora ajralmas rol o‘ynamoqda.

Mobil ilovalar uchun kreditlar chakana kreditlashning ilg‘or horij tajribasi sifatida shakllannib, u smartfonlardan keng foydalanishda, yo‘l-yo‘lakay moliyaviy yechimlarga bo‘lgan talabning ortib borishidan foydalanadi[43]. An’anaviy chakana kreditlash amaliyoti bir qancha hujjatlarni rasmiylashtirish, uzoq muddatli tasdiqlash jarayonlari va shaxsan o‘zaro munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Mobil ilovalar uchun kreditlarning shakllanishi kreditlash tajribasini soddalashtirish uchun mobil texnologiyalarning kuchidan foydalangan holda tijoratn banklarida ushbu an’anaviy amaliyotlardan voz kechishni oshirib bormoqda. Mobil ilovalar uchun kreditlarning o‘ziga xos xususiyati ulardan foydalanish imkoniyatidir. Mijozlar o‘z mobil qurilmalari orqali istalgan vaqtda, istalgan joydan kredit olish uchun ariza topshirishi, kredit holatini tekshirishi va to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega. Ushbu qulaylik darajasi zamonaviy iste’molchining yo‘lda va tezkor yechimlarni afzal ko‘rishiga mos keladi.

Chakana kreditlashni raqamlashtirish innovatsion moliyaviy modellarning shakllanishiga sabob bo‘lgan Peer-to-Peer (P2P) kreditlash raqamli texnologiylarda o‘zgartiruvchi kuch sifatida ajralib turadi. Onlayn platformalar qarz oluvchilarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri individual kreditorlar bilan bog‘lab, an’anaviy moliya institutlarini kesib tashlaydi. P2P kreditlash turli maqsadlarda, jumladan, chakana kreditlash amaliyotida uchun ishlatilishi mumkin.

Chakana kreditlashni raqamlshtirishda elektron tijoratni moliyalashtirish dasturlari shakllanishi bilan tubdan o‘zgarib bordi [44]. Elektron tijoratni moliyalashtirish dasturlari ushbu raqamlashtirish yo‘lida muhim katalizator asosida paydo bo‘lib, mijozlarga va foydalanuvchilarga qulay hamda moslashtirilgan moliyaviy yechimlarni nomoyish etmoqda. Elektron tijoratni moliyalashtirish dasturlari moliyaviy xizmatlardan kengroq demografik qatlam uchun osonlik bilan foydalanish imkoniyatini yaratish [45] orqali kirish to‘siqlarini bartaraf etadi. Elektron tijoratni moliyalashtirish dasturlarining uzoq muddatli barqarorligi uchun qulay kredit taqdim etish va to‘lovlarni to‘lash riskini boshqarish o‘rtasidagi muvozanatni saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron tijoratni moliyalashtirish dasturlari chakana kreditlashni raqamlashtirishda qulaylik va shaxsiylashtirilgan moliyaviy yechimlarni taklif etadi. Ma’lumotlar xavfsizligi, xavflarni boshqarish va me’yoriy hujjatlarga rioya qilish kabi muammolar saqlanib qolsa-da, ushbu dasturlarning davom etayotgan evolyutsiyasi iste’molchilarning kreditga kirish va undan foydalanishda o‘zgarishlardan dalolat beradi [46].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli mikromoliyalash amaliyotlari chakana kreditlashni raqamlashtirishda tijorat banklaridan uzoq va xizmat ko‘rsatishda qiyinchilik tug‘diradigan hududlardagi jismoniy shaxslar va korxonalarga murojaat qilish orqali moliyaviy imkoniyatlarni oshirish uchun katalizator bo‘lib xizmat qiladi. Mobil ilovalar va onlayn platformalar orqali ushbu raqamli yechimlar oldin rasmiy moliya sektoridan chetlashtirilganlar uchun kichik kreditlar, jamg‘armalar va sug‘urta mahsulotlaridan foydalanish imkonini beradi. Raqamli mikromoliya platformalari tez va samarali xizmatlarni taklif etkan [47] holda, kreditlash jarayonini soddalashtiradi. Kredit olish uchun ariza topshirishning raqamlashtirilgan jarayonini, tezkor tasdiqlash mexanizmlarini va mablag‘larni elektorn tarzda o‘tkazishda kreditorlar uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘lardan foydalanish vaqtini sezilarli darajada qisqartiradi. Iqtisodiy samaradorlik va moslashtirishning kombinatsiyasi raqamli mikromoliyani moliyalshtirish jarayonining rivojlantirishda asosiy omil sifatida belgilab beradi.

An’anaviy kredit tuzilmalaridan farqli o‘laroq, chakana kreditlashni raqamlashtirishda obuna asosidagi kreditlash obuna xizmatlaridan foydalangan holda qarz oluvchilarga moliyaviy mahsulotlarni doimiy foydalanish imkoniyatini yaratadi [48]. Chakana kreditlashni raqamlashtirishda obuna asosidagi kreditlashning asosiy afzalliklaridan biri bu kreditga doimiy kirish imkoniyatidir. Bank kreditorlari oldindan belgilangan kredit limitiga doimiy kirish imkonini beruvchi xizmatga obuna bo‘ladi. Ushbu model takroriy moliyaviy yordamga muhtoj bo‘lgan mijozlar uchun muammosiz va zudlik bilan yechim taklif qilib, qayta-qayta kredit olish uchun ariza berish va tasdiqlash zaruratini yo‘q qiladi. Obuna asosidagi kreditlashning o‘sishi chakana kreditlashni raqamlashtirishda sezilarli evolyutsiyani ko‘rsatadi. Texnologik innovatsiyalrning rivojlanishi natijasida, ushbu model riskini baholash va prognoz tahlilni yaxshilash uchun sun’iy intellekt kabi xususiyatlarni birlashtirib, yanada murakkablashishi mumkin. Fintech kompaniyalari va an’anaviy moliya institutlari o‘rtasidagi hamkorlik, shuningdek, raqamli platformalarning tezligini tashkil etgan moliyaviy subyektlarning barqarorligi bilan uyg‘unlashtirib, kelajakdagi manzarani shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Chakana kreditlashni raqamlashtirish kredit reytingi va anderrayting jarayonlaridagi transformativ yutuqlar [49] bilan ajralib, raqamli innovatsion texnologiyalarning tashkil topishida moliya institutlarini qarz oluvchining kredit qobiliyatini baholash uchun qayta shakllantirdi. Raqamli kredit reytingi va anderrayting xizmatlari potensial bank kreditorlarini yanada aniq, samarali va inklyuziv baholashni ta’minlash [50] uchun murakkab algoritmlar, katta ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellektdan foydalanadi. Raqamli kredit reytingi qarz oluvchining kredit qobiliyatini baholash uchun ko‘plab ma’lumotlar nuqtalarini tahlil qiluvchi ilg‘or algoritmlar asosida tashkil topadi. Ma’lumotlarga asoslangan ushbu yondashuv insoniy noxush qarashlarni bartaraf etish va miqdoriy

ko‘rsatkichlarga tayanish orqali kreditni baholashning aniqligi va obyektivligini oshiradi. Natijada, kreditorlar kredit berish bo‘yicha ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lishlari mumkin.

Hulosa o‘rnida nazariy amaliy asoslar shuni ko‘rsatmoqdaki tijorat banklarida chakana kreditlashning raqamli transformatsiyasi strategik majburiyatga aylanmoqda. Rivojlanayotgan raqamlashtirish jarayonlari raqobatbardosh va dolzarb bo‘lib qolish uchun mijozlarga yo‘naltirilgan, tezkor va innnovatsion texnologiyaga asoslangan yondashuvni talab qiladi. Shuningdek, ushbu jarayonda ma’lum qiyinchiliklar tug‘ilsada, mijozlar tajribasini oshirish, operatsion samaradorlik va raqobatdosh ustunlik nuqtai nazaridan imtiyozlar raqamli transformatsiyaga sarmoyani chakana kreditlashning dinamik ko‘rsatkichlarini oshirishda banklarning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun asos bo‘ladi. Ushbu o‘zgarishlarni qabul qilish nafaqat iste’molchilarning hozirgi ehtiyojlarini qondiradi, balki moliyaviy xizmatlarning doimiy evolyutsiyasiga moslashish uchun samaradorlik ko‘rsatkichlairni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dudin M.N., Shkodinskii S.V., Usmanov D.I. Key trends and regulations of the development of digital business models of banking services in industry 4.0 //Finance: Theory and Practice. – 2021. – T. 25. – №. 5. – C. 59-78.
2. Magomaeva L. et al. Banking Innovations As The Basis For Digital Transformation Of The Banking Sector //European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2021.
3. Popova, T.Yu. (2011). Evaluation of the effectiveness of financial innovations implemented by banks with state participation. Financial analytics: problems and solutions, 6, 177.
4. Matt, C.; Hess, T.; Benlian, A. Digital Transformation Strategies. Bus. Inf. Syst. Eng. 2015, 57, 339–343. [Google Scholar] [CrossRef]
5. Okello, Irene. The effect of electronic retail payment services on financial performance of commercial banks in Kenya. Diss. University of Nairobi, 2016.
6. Westerman G., Bonnet D., McAfee A. Leading digital: Turning technology into business transformation. – Harvard Business Press, 2014.
7. Titu, Muhammad Abdus Sattar, and Md Azizur Rahman. “Online banking system-its application in some selected private commercial banks in Bangladesh” IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN (2013): 37-44.
8. Yum, Haewon, Byungtae Lee, and Myungsin Chae. “From the wisdom of crowds to my own judgment in microfinance through online peer-to-peer lending platforms.” Electronic Commerce Research and Applications 11.5 (2012): 469-483.
9. Omarini, Anna Eugenia. “Fintech and the future of the payment landscape: the mobile wallet ecosystem. A challenge for retail banks?” International Journal of Financial Research 9.4 (2018): 97-116.
10. Moro-Visconti, Roberto, and Andrea Cesaretti. “FinTech and Digital Payment Systems Valuation.” Digital Token Valuation: Cryptocurrencies, NFTs, Decentralized Finance, and Blockchains. Cham: Springer Nature Switzerland, 2023. 411-458.
11. ATMs provide cash and basic banking services to customers of commercial banks, digitalization of retail banking
12. Waweru, Nelson, and Victor Mutisya Kalani. “Commercial banking crises in Kenya: Causes and remedies.” Global journal of finance and banking issues 3.3 (2008).
13. Ebong, Jimmy, and Babu George. “Financial inclusion through digital financial services (dfs): A study in uganda.” Journal of Risk and Financial Management 14.9 (2021): 393.
14. Takala, Kari, and Matti Viren. “Impact of ATMs on the Use of Cash.” Communications & Strategies 66 (2007): 44.
15. Das, Ashish. The art of living for ATMs in India. 2014.
16. Zu, Jingqin, et al. “Impacts of financial innovations on financial performance evidence of electronic banking in Africa.” Methodology 3.7 (2019): 56-60.
17. Dung M.T., Do Khanh Van N.G.B. Financial Technology in Commercial Banks: Situation and Solutions //International Research Journal of Economics and Management Studies IRJEMS. – T. 2. – №. 3.
18. Konovalov M., Razumchik R. Simulation And Selection Of Efficient Decision Rules In Bank’s Manual Underwriting Process //ECMS. – 2016. – C. 651-657.
19. Meral Y. Electronic trade and electronic presentation of export documents in documentary credits //Tools and Techniques for Implementing International E-Trading Tactics for Competitive Advantage. – IGI Global, 2020. – C. 140-155.
20. Huang E.Y., Lin C.Y. Customer-oriented financial service personalization //Industrial Management & Data Systems. – 2005. – T. 105. – №. 1. – C. 26-44.
21. Shahrier M. J. Loan disbursement and recovery system of Janata Bank Ltd. – 2018.
22. Varshney U. Pervasive healthcare and wireless health monitoring //Mobile Networks and Applications. – 2007. – T. 12. – C. 113-127.
23. Yap B.W., Ong S.H., Husain N.H.M. Using data mining to improve assessment of credit worthiness via credit scoring models //Expert Systems with Applications. – 2011. – T. 38. – №. 10. – C. 13274-13283.
24. Epstein W.N. Price Transparency and Incomplete Contracts in Health Care //Emory LJ. – 2017. – T. 67. – C. 1.
25. Okur Ö., Heijnen P., Lukszo Z. Aggregator’s business models in residential and service sectors: A review of operational and financial aspects //Renewable and Sustainable Energy Reviews. – 2021. – T. 139. – C. 110702.
26. Kumar V., Reinartz W. Customer relationship management. – Springer-Verlag GmbH Germany, part of Springer Nature 2006, 2012, 2018, 2018.
27. Belás J. et al. Electronic banking security and customer satisfaction in commercial banks //Journal of security and sustainability issues. – 2016.

28. Sommarribas A., Petry R., Nienaber B. Challenges and practices for establishing applicants' identity in the migration process. – LU EMN NCP, 2017.
29. Chong C., Chua H.N., Lee C.S. Towards flexible mobile payment via mediator-based service model //Proceedings of the 8th international conference on Electronic commerce: The new e-commerce: innovations for conquering current barriers, obstacles and limitations to conducting successful business on the internet. – 2006. – С. 295-301.
30. Wang Y., Xiuping S., Zhang Q. Can fintech improve the efficiency of commercial banks?–An analysis based on big data //Research in international business and finance. – 2021. – Т. 55. – С. 101338.
31. Ivanitsky V.P., Reshetnikova T.V., Reshetnikov A.I. Digital Technologies in Bank Retail Lending //2nd International Scientific and Practical Conference "Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth" (MTDE 2020). – Atlantis Press, 2020. – С. 1095-1100.
32. Dapp T. et al. Fintech–The digital (r) evolution in the financial sector //Deutsche Bank Research. – 2014. – Т. 11. – С. 1-39.
33. Nohumba I., Nyambuya C., Nyambuya G. Integrating offline and online platforms for seamless banking experience // Journal of Management & Administration. – 2020. – Т. 2020. – №. 1. – С. 45-72.
34. ABDELLAOUI M., TZILI M. Buy now pay later: overview of the international active services and of the key trends. – 2021.
35. Krishnan S. The power of mobile banking: how to profit from the revolution in retail financial services. – John Wiley & Sons, 2014.
36. Nohumba I., Nyambuya C., Nyambuya G. Integrating offline and online platforms for seamless banking experience // Journal of Management & Administration. – 2020. – Т. 2020. – №. 1. – С. 45-72.
37. Omarini A. E. et al. Fintech and the future of the payment landscape: the mobile wallet ecosystem. A challenge for retail banks? //International Journal of Financial Research. – 2018. – Т. 9. – №. 4. – С. 97-116.
38. Sindani M.W. The Effect of Mobile Banking on the Financial Performance of Commercial Banks in Kenya: дис. – University of Nairobi, 2011.
39. Geeta M., Sivanand C. N. Micro Finance and Impact of Digitalization //International Journal of Management (IJM). – 2020. – Т. 11. – №. 7.
40. Weichert M. The future of payments: How FinTech players are accelerating customer-driven innovation in financial services //Journal of Payments Strategy & Systems. – 2017. – Т. 11. – №. 1. – С. 23-33.
41. Chang H.H., Chen S.W. The impact of customer interface quality, satisfaction and switching costs on e-loyalty: Internet experience as a moderator //Computers in Human Behavior. – 2008. – Т. 24. – №. 6. – С. 2927-2944.
42. Agarwal S., Zhang J. FinTech, lending and payment innovation: A review //Asia-Pacific Journal of Financial Studies. – 2020. – Т. 49. – №. 3. – С. 353-367.
43. Davradakis E., Santos R. Blockchain, FinTechs and their relevance for international financial institutions. – EIB Working Papers, 2019. – №. 2019/01.
44. Williams B.R. The digitization of business: The effect of e-commerce strategies on revenue growth in retail companies: дис. – Capella University, 2014.
45. Goldstein A., O'Connor D. E-commerce for development: prospects and policy issues. – 2000.
46. ONO Y., ISHIDA S. A Comparative Study of Traditional Analog Microfinance and Digital Microfinance in Indonesia (revised).
47. Agrawal P., Sen S. Digital economy and microfinance //PARIDNYA-The MIBM Research Journal. – 2017. – Т. 5. – №. 1. – С. 27-35.
48. Si M. Lenovo Doubling R&D Investments for Edge in Digitalization //China Daily. – 2021.
49. Scardovi C. et al. Digital transformation in financial services. – Cham: Springer International Publishing, 2017. – Т. 236.
50. McCorkell P.L. The impact of credit scoring and automated underwriting on credit availability //The impact of public policy on consumer credit. – Boston, MA: Springer US, 2002. – С. 209-227.

RASMIY ISH BILAN BANDLIK – AHOLINING MUNOSIB TURMUSH DARAJASINI TA'MINLASH DEMAK

Farhod Bagibekovich Xalimbetov
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot hajmini o'lchash qiyin. Ba'zi bilvositali hisob-kitoblar ham uning hajmini ko'rsatishi mushkul. Balki bu ancha katta bo'lishi mumkin. Ushbu maqolaning maqsadi O'zbekistonda norasmiy iqtisodiy faoliyatning bir bo'lagi norasmiy ish bilan bandlik munosabatlarini rasmiy ish bilan bandlik choralarini izlab topish masalalarini ko'rib chiqish va shu o'rinda yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning asosiy yo'nalishlarini belgilashdan iborat.

Kalit so'zlar: Yashirin iqtisodiyot, ishchi kuchi, soliq, norasmiy bandlik, rasmiy bandlik, iqtisodiyotni rasmiylashtirish, mehnat bozori, ish haqi, ijtimoiy himoya, mehnat huquqlari, moliya, mehnat resurslari, ishsizlik, budjet, migratsiya, shaxsiy ehtiyoj, ijtimoiy ehtiyoj.

Abstract: It is difficult to measure the size of the underground economy in Uzbekistan. Even some indirect calculations are difficult to show its size. Maybe it will be much bigger. The purpose of this article is to consider the issues of informal employment relations, which are a part of informal economic activity in Uzbekistan, in search of formal employment measures, and to determine the main directions of the fight against the underground economy.

Key words: Hidden economy, workforce, tax, informal employment, formal employment, formalization of the economy, labor market, wages, social protection, labor rights, finance, labor resources, unemployment, budget, migration, personal need, social need.

Аннотация: Трудно измерить размеры теневой экономики в Узбекистане. Даже некоторые косвенные расчеты трудно показать его размеры. Возможно, он будет намного больше. Целью данной статьи является рассмотрение вопросов неформальных трудовых отношений, которые являются частью неформальной экономической деятельности в Узбекистане, в поисках формальных мер занятости, а также определение основных направлений борьбы с теневой экономикой.

Ключевые слова: Скрытая экономика, рабочая сила, налог, неформальная занятость, формальная занятость, формализация экономики, рынок труда, заработная плата, социальная защита, трудовые права, финансы, трудовые ресурсы, безработица, бюджет, миграция, личная потребность, социальная потребность.

KIRISH

Iqtisodiyotning yashirin sektori haqida gapirganda, ayniqsa, muammoga e'tibor qaratishimiz kerak, bu norasmiy bandlik. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, butun dunyo bo'ylab qishloq xo'jaligidan tashqari ishchilarning 60 foizi norasmiy sektorda ishlaydi. [1] Mamlakatda ish bilan ta'minlangan norasmiy ishchilar barcha band aholining 59,5 foizini tashkil etadi [2].

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, demak norasmiy bandlik kam bo'ladi. Norasmiy ish munosabatlari bizning davlatimizda keng tarqalgan. Shu nuqtai nazardan norasmiy bandlikka qarshi kurashning samarali chorasi bo'lishi kerak. Norasmiy bandlik mulohaza qilinsa aholi o'zini iqtisodiyot tarmog'ining qaysidr bo'lagida ish bilan band qilib daromad topyapti pirovardida tarmoqlar iqtisodiy o'sishiga ta'sir kop'rsatyapti. Ammo bu masalada aholi ijtimoiy ehtoji bilan davlat budjeti daromadlari e'tibordan chetda qolyapti.

Bu bandlik va pul munosabatlari borasida mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'lishi, fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan va qonunlarga zid kelmaydigan, daromad beradigan faoliyat ekanligini tasdiqlagan holda yuksak istiqbolga erishish maqsadida bandlik masalasiga har tomonlama muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangicha yondashish orqali o'z-o'zini band qiluvchilarni ijtimoiy mehnat taqsimotiga asoslangan aniq mehnat kooperatsiyasiga, ya'ni doimiy ish o'rni tashkil

qilish evaziga jalb etish va ularning moliyaviy ta'minotini shakllantirish bo'yicha shaxslararo munosabatlarni ifoda etadi.

Agar mehnat bozori segmentlangan bo'lsa va ishchilarning harakatchanligi past bo'lsa, u holda iqtisodiy o'sish norasmiy mehnat munosabatlari muammosini hal qilmaydi. Mehnat unumdorligi past bo'lgan tarmoqlarda iqtisodiy o'sish, aksincha, norasmiy bandlikning oshishiga olib kelishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqaro mehnat tashkiloti ish bilan beqaror bandlikni muddati bo'yicha chegaralangan, ish beruvchi bilan yashirin va/yoki soxta mehnat munosabatlari, mehnatning beqaror shart-sharoitlari (past ish haqi, himoyalanmaganlik, ijtimoiy himoyadan foydalanish va o'z mehnat huquqlarini himoya qilish imkoniyatning yo'qligi) sifatida ta'riflagan.

Hozirgi vaqtda ish bilan bandlikning quyidagi beqaror shakllari farqlanadi:

- vaqtincha ish bilan bandlik - bu pudrat, shoshilinch kontrakt, muayyan ishni bajarish kontrakti bo'yicha mehnat faoliyati, mavsumiy ish bilan bandlik, bir kunlik ish va boshqalardir. Xodimlardan vaqtincha foydalanish ko'proq sanoat korxonalarida, qishloq xo'jaligi, savdo, moliya va sug'urta xizmatlari sohasida keng tarqalgan. Ish bilan vaqtincha band bo'lganlar, odatda, ishdan bo'shatilishning qonunchilik kafolatlariga ega bo'maydi, ish beruvchilarning ish haqi va ijtimoiy to'lovlar, mehnat sharoitlarini yaxshilash bo'yicha xarajatlarini tejashlariga imkoniyat yaratadilar. Vaqtinchalik ish bilan bandlik mehnat bozorida mehnat resurslariga talabdan ularning taklifi ortiqcha bo'lganda ishsizlik darajasini kamaytirishga xizmat qiladi;
- ish bilan to'liq band bo'lmaslik (to'liq ish kunida ish bilan band bo'lmaslik, ish bilan qisman bandlik). Ish bilan beqaror bandlikning bu shaklida ish soatlari ish kunida to'liq ish bilan bandlikka nisbatan kam bo'ladi. Bu to'liq bo'lmagan ish kuni, haftasi, oyi, yili tarzida bo'lishi mumkin. Ish bilan bandlikning mazkur turi xodimlarga faoliyatning boshqa turlari, masalan, o'qish, uy xo'jaligi bilan shug'ullanish, farzandlarni tarbiyalash bilan mashg'ul bo'lish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, ish bilan to'liq band bo'lmaslik ko'pincha majburiy xususiyatiga ega bo'lib, bo'sh ish joylari mavjud emasligi bilan izohlanadi va korxonalar iqtisodiy inqirozlar vaqtida xodimlarning bir qismini to'liq bo'lmagan ish kuniga (haftasi, oyi) o'tkazishi oqibatida paydo boiadi. Buni yashirin ishsizlikning shakllaridan biri deyish mumkin. Ish bilan to'liq band bo'lmaslikni qo'llash ish beruvchilarga xarajatlarni kamaytirish, ish joylarini va bozordagi mavqeyini saqlab qolishga yordam berishini ham hisobga olish kerak;
- ish vaqti bo'yicha ish bilan to'liq band bo'lmaslik. Ish bilan bandlikning bu shakli xodimning mehnat salohiyatidan ish vaqti davomida to'liq foydalanmaslikni anglatadi. Bu mijozlar tomonidan buyurtmalarning yo'qligi, xodimning ish joyida vaqtincha bo'lmasligi (kasallanish, ish beruvchining tashabbusi bilan ish haqi to'lanadigan yoki to'lanmaydigan mehnat ta'tiliga chiqarish, xodim tomonidan yangi ish joyini izlash va hokazolar) bilan bog'liqdir.
- ish joyini taqsimlash (ikki va undan ko'proq xodimlar o'rtasida). Ish bilan bandlikning bunday shaklida ish vaqti, ish haqi, dam olish kunlari, mehnat ta'tillari, ijtimoiy to'lovlar va imtiyozlar ham ular orasida taqsimlanadi. Ish joyini taqsimlash korxonada tang holatlarda yuqori malakali xodimlarni ishlab chiqarish pasayishi tugagancha saqlab qolish uchun ishlatiladi. Ish beruvchilar uni bir maromdagi zerikarli ish operatsiyalarini bajarish uchun xodimlar topishda qiynalganlarida qoilaydi. Ya'ni xodim bir hafta ana shu ish operatsiyalarini bajaradi, keyingi hafta esa mehnat faoliyatining boshqa turi bilan mashg'ul bo'ladi. Ish bilan beqaror bandlik mehnat faoliyatining xohlagan sohasini qamrab olishi mumkin. [3]

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda norasmiy mehnat munosabatlari asosan qishloq xo'jaligida ko'p uchraydi. Dehqonchilik, ulgurji va chakana savdo va qurilish. Shu bilan birga, xalqaro taqqoslashlar norasmiy mehnat munosabatlari keng tarqalganligini ko'rsatadi. Norasmiy sektorda band bo'lganlar hisobiga davlat budjetiga 32,9 trln so'm tushmagan. Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti mutaxassislari O'zbekistonda norasmiy bandlik holatini tahlil qildi

Iqtisodiy faol aholi bu iqtisodiyotda band bo'lganlar va ishsizlarni o'z ichiga oladi. Bunga talabalar, bola parvarishi bilan dekret ta'tilida o'tirganlar va o'z xohishiga ko'ra ishlamaydiganlar kirmaydi.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha jami norasmiy sektorda band bo'lganlarning eng katta ulushi, ya'ni 34 foizi qishloq xo'jaligida mehnat qiladi. Xuddi shu ko'rsatkich savdoda 14 foiz, qurilishda 14 foiz va sanoatda 11 foizni tashkil etadi.

Norasmiy bandlar bu yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan korxonalarda ishlaydigan ishchilar. Ushbu toifaga mehnat munosabatlarini ro‘yxatdan o‘tkazmasdan ishlaydigan xufiyona sektor vakillaridan tashqari, ro‘yxatdan o‘tmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar, o‘z-o‘zini band qilganlar va ularning ishchilari kiradi. Ta’kidlanishicha, norasmiy sektorning kattaligi hukumatlarga iqtisodiy siyosatni samarali amalga oshirish va iqtisodiyotni tartibga solishda qiyinchilik tug‘diradi.

Bildirilishicha, tegishli soliqlarni to‘lamasdan biroz ko‘proq daromad olish orqali “yutish” bevosita boshqa ijtimoiy xizmatlardan foydalanishdagi “yutqazish”ga olib kelmoqda, deyiladi institut sharhida. [4]

2024-yilning 1-yanvar holatiga mehnat resurslari soni 19 mln. 724 ming 900 kishini tashkil etib, 2023-yilning shu davriga nisbatan 207 ming 400 kishiga (1,1 foizga) oshgan. [5]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

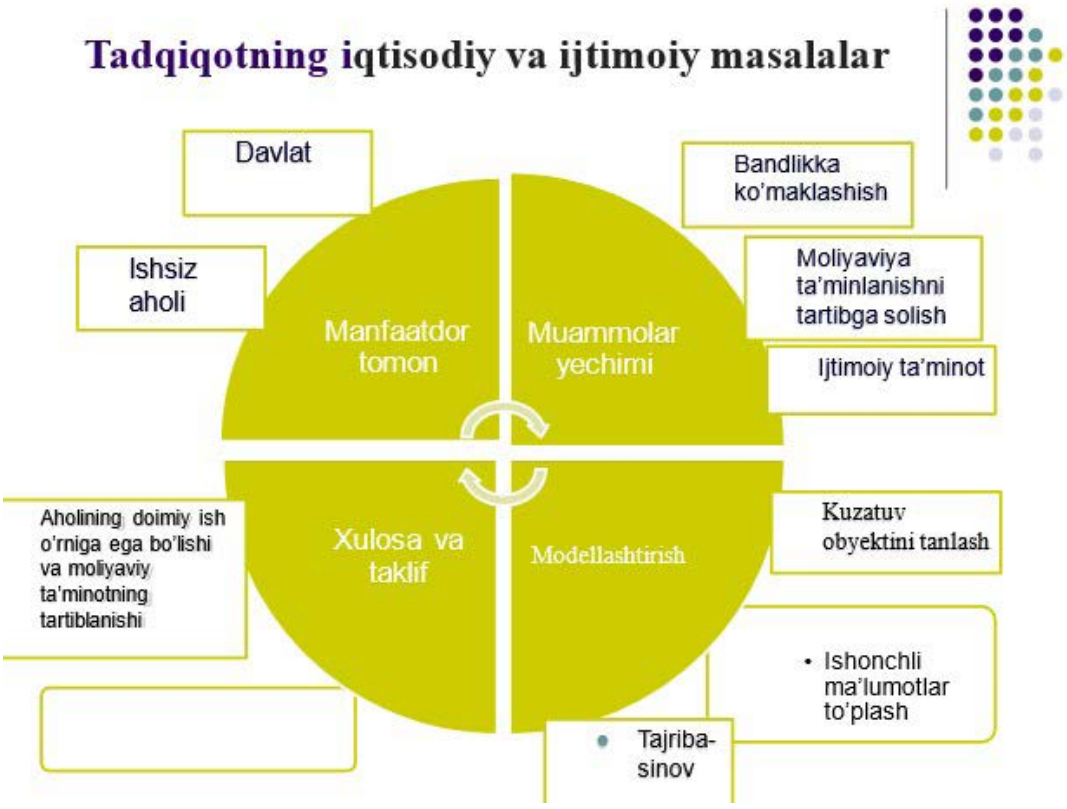
Norasmiy bandlikning oqibatlari:

- Mehnat stajingiz bo‘lmaydi va pensiya ololmaysiz; (staj 7 yildan kam bo‘lmasiligi kerak)
- Ish beruvchi sizni istalgan payt ishdan bo‘shatishi yoki oylik maoshingizni bermasligi mumkin;
- Noqulay mehnat sharoitlariga duch kelasiz;
- Bola parvarishi, homiladorlik, tibbiy va mehnat ta’tili pullaridan mahrum bo‘lasiz;
- Uy, mashina yoki boshqa ehtiyojlar uchun kredit ololmaysiz;
- O‘zgaruvchan oylik maoshi;
- Mehnat ta’tilisiz faoliyat;
- Karyeraning o‘smasligi (shaxs hayotining ish jihatlari).

Yashirin ish haqi miqdori daromad solig‘ini undirishning haqiqiy va potensial darajasi o‘rtasidagi farq qanchalik katta ekanligini aniqlashga imkon beradi. Bundan shunday xulosa keladiki taxminiy hisob-kitoblarga ko‘ra, budjet daromadlari yo‘qolgan.

“Xususiy mulk” va “Xususiy tadbirkorlik” tushunchalariga nisbatan shubhali munosabat, moliyaviy-iqtisodiy savodxonlikning past darajasi jamiyatda yashirin faoliyatning iqtisodiyotga yetkazadigan zarari haqida tushuncha yo‘qligi.

Mamlakatda “Aybsizlik prezumpsiyasi” keng targ‘ib qilinishi oqibatida tadbirkorlarning soliq to‘lashdan qochishiga olib keladi. Bu kabi muammolar budjet daromadlaridagi yo‘qotishlarga sabab bo‘ladi. Davlat budjetidagi kamomad sababli ayrim davlat muassalariga to‘lovlar miqdorining oshishiga sabab bo‘ladi. Masalan MTT ga oylik to‘lov miqdorining oshirilishi. Biroq, hukumat uchun eng ko‘p e‘tiborga loyiq narsa soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash ta‘siri, chunki bu soliq yig‘imlarini ko‘paytirish imkoniyatini bevosita ko‘rsatadi.

Shunday qilib, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi fuqarolarga tadbirkor sifatida ro‘yxatdan o‘tmasdan qonuniy faoliyat yuritish imkonini beradigan va muntazam (oylik yoki yillik) to‘lovni talab qiladigan yangi soliq nazorati vositasini o‘ylab ko‘rish zarur. Masalan qat’iy belgilangan daromad solig‘i to‘lovi. Bu, shuningdek, chinakam o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlovchi fuqarolarni aniqlash imkonini beradi. Ular daromadlarini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim eta olmaydi. O‘z shaxsiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida o‘z-o‘zini norasmiy ish bilan band qilayotgan aholi qatlami katta. Bu norasmiy bandlik global muammosini hal qilish juda murakkab mehnat jarayoni talab qiladi. Bandlik xizmatlari rasmiy sektor ichida sifatli ish topish imkoniyatini yaratish orqali ishsizlarning rasmiy ish bilan band bo‘ishi natijasida ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Agar, norasmiy o‘z-o‘zini band qildi deylik, uning hisobiga olgan daromadi shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga sarflanadi, ammo insonning boshqa ijtimoiy ehtiyojlari ham bor (mehnat stajiga ega bo‘lish, nafaqaga chiqish), buning uchun doimiy ish o‘rni tashkil qilish evaziga jalb etish va ularning moliyaviy ta’minotini shakllantirish bo‘yicha shaxslararo munosabatlarni yuzaga chiqarish lozim.

Hozirgi kunda mehnat bozorida yuqori darajada keskinlik saqlanib qolayotgan bir paytda, aholining ishsiz qatlamini ishga yollanib, ularning ko‘rsatgan xizmatlariga haq to‘lash tartibini doimiy ish o‘rinlarini tashkil qilish evaziga ish haqi to‘lash shaklini tartibga solishga qaratilgan maqsadli yechim topishdan iboratdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bu bandlik va pul munosabatlari borasida mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg‘ul bo‘lishi, fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan va qonunlarga zid kelmaydigan, daromad beradigan faoliyat ekanligini tasdiqlagan holda yuksak istiqbolga erishish maqsadida bandlik masalasiga har tomonlama muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yangicha yondashish orqali o‘z-o‘zini band qiluvchilarni ijtimoiy mehnat taqsimotiga asoslangan aniq mehnat kooperatsiyasiga, ya’ni doimiy ish o‘rni tashkil qilish evaziga jalb etish va ularning moliyaviy ta’minotini shakllantirish bo‘yicha shaxslararo munosabatlarni ifoda etadi

Maqsadi: hozirgi kunda mehnat bozorida yuqori darajada keskinlik saqlanib qolayotgan bir paytda, aholining ishsiz qatlamini ishga yollanib, ularning ko‘rsatgan xizmatlariga haq to‘lash tartibini doimiy ish o‘rinlarini tashkil qilish evaziga ish haqi to‘lash shaklini tartibga solishga qaratilgan maqsadli yechim topishdan iboratdir.

O‘rganiladigan obyekt: mehnat bozori va uning salohiyati hamda iqtisodiyot tarmoqlari va ishchi kuchiga bo‘lgan talab. Mehnat bozorining infratuzilmasini yaxshilash, mehnat resurslariga bo‘lgan talab va takliflarni organib, yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda aholi bandligini ta’minlashning moliyaviy munosabatlarini takomillashtirish maqsadida yetarlicha ijobiy yechimlar haqida ishonchli ma’lumotlar taqdim etish tadqiqot predmeti bo‘lib hisoblanadi.

Aholining moliyaviy va soliq savodxonligi darajasini oshirish, jamoatchilik ongida “Soliq to‘lash” va “Sifat” tushunchalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni shakllantirish. Bu mamlakatimizda fuqarolik jamiyatining asosiy elementi sifatida “Soliq to‘lovchilar uyushmasi” ni yaratish uchun asos bo‘lishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, muvaffaqiyat uchun to‘g‘ri zamin yaratadi va iqtisodiyotning yashirin sektorini qisqartirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Financial journal.ru
2. https://kun.uz/
3. Kalandar Abdurahmonov Mehnat iqtisodiyoti Toshkent 2019
4. https://kun.uz/news/2023/04/11/
5. Bandlik vazirligi telegramm sayti

JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN DAROMAD SOLIG‘I UCHUN QO‘LLANILADIGAN SOLIQ IMTIYOZLARINING AMALDAGI HOLATI VA TAHLILI

Valiyeva Sayyora Xushbaqovna
PhD, “INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE TECHNOLOGY AND SCIENCE” instituti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining davlat budjeti tushumlaridagi o‘rni, soliq to‘lovchilar sonining o‘zgarish dinamikasi, JSHODSning yillar kesimida solishtirma stavkalari va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i uchun qo‘llaniladigan soliq imtiyozlarining amaldagi holati ko‘rib o‘tilgan. Shuningdek, iqtisodchi olimlarning tadqiqotlari o‘rganilgan va ilmiy qarashlari ochib berilgan. Mavzu doirasida tavsiyalar ishlab chiqilgan va xulosarar shaklantirilgan.

Kalit so‘zlar: Soliq Kodeksi, jismoniy shaxslar, daromad solig‘i, mol-mulk solig‘i, yer solig‘i, YATT, proporsional stavka, progressiv, soliq imtiyozlari, bevosita soliqlar, o‘zgarish dinamikasi.

Abstract: In this article, the role of personal income tax in the state budget revenues, the dynamics of changes in the number of taxpayers, comparative rates of personal income tax over the years, and tax benefits for personal income tax are discussed. current status is reviewed. Also, the researches of economists were studied and their scientific views were revealed. Within the topic, recommendations were developed and conclusions were formed.

Key words: Tax Code, individuals, income tax, property tax, land tax, individual entrepreneur, proportional rate, progressive, tax benefits, direct taxes, dynamics of change.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль налог на доходы физических лиц в доходах государственного бюджета, динамика изменения количества налогоплательщиков, сравнительные ставки НДФЛ по годам, а также современное состояние налоговых льгот, применяемых к введенному налог на доходы физических лиц. Также были изучены исследования экономистов и раскрыты их научные взгляды. В рамках темы были разработаны рекомендации и сформированы выводы.

Ключевые слова: Налоговый кодекс, физические лица, налог на прибыль, налог на имущество, земельный налог, индивидуальный предприниматель, пропорциональная ставка, прогрессивный, налоговые льготы, прямые налоги, динамика изменения.

KIRISH

Jismoniy shaxslar daromadlarini soliqqa tortish amaliyotiga xos strategik vazifalardan biri aholining iste’mol talabini rag‘batlantirish bilan birgalikda, aholining ma’lum qatlamlari o‘rtasida daromadlarni tekis taqsimlash vazifasini ham bajaradi. Ushbu ikki muhim vazifani amalga oshirishda soliq mexanizmi elementlaridan foydalaniladi. Bunda soliqlar bo‘yicha belgilangan imtiyozlar tizimi markaziy o‘rinni egallaydi. Hozirda “mamlakatda yangi ish o‘rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va shu orqali 2026-yil yakuniga qadar kambag‘allikni kamida 2 baravarga qisqartirish” masalasi Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasining 79-maqsadida muhim yo‘nalish sifatida belgilab berilgan[1].

O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimini yanada takomillashtirish va xufiyona iqtisodiyotni kamaytirish orqali budjet daromadlari oshishi natijasida davlatimizda katta iqtisodiy va ijtimoiy tizimli islohotlar amalga oshirilishi maqsad qilib qo‘yilmoqda va bu kelajakda O‘zbekiston barqaror iqtisodiy o‘sish orqali yuqori daromadli mamlakatlar qatoriga qo‘shilishga zamin bo‘ladi. Iqtisodiy islohatlar sharoitida soliq siyosatidagi islohatlarni amalga oshirishda soliq munosabatlarini takomillashtirish va ochiqligini ta’minlash, jismoniy shaxslar to‘laydigan soliqlar og‘irligi yukini hisoblash va kamaytirish shu bilan birga uning amal qilish mexanizmini ilmiy tahlil qilish muhim va dolzarb muammoli masalalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Aholi daromadlaridan soliq undirishning nazariy asoslari juda ko‘plab xorijlik va mamlakatimizning iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida uzoq yillardan beri o‘rganilib kelingan. Xorij iqtisodchi olimlarning jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘iga bergan tariflariga to‘xtalib o‘tsak, J.M.Keyns, D.Lokk, V.Petti[2] va boshqalarning ilmiy ishlarida keltirilishicha jismoniy shaxslarga progressiv soliq solish eng baland darajada ijtimoiy adolatga erishish va daromadlar o‘rtasida farqning kamayishi borasida fikrlar yuritilgan. Ammo shu bilan birga, boshqa xorij olimlari, jumladan R.Masgreyv, I.V.Gorskiy, V.G.Panskov[3] va boshqalar ta’rif berishicha faqat progressiv shkalani joriy etish muammoning yechimini topishda yagona mazmunga ega bo‘lgan harakat bo‘la olmaydi deb qarshi fikr bildirishgan.

Yuqoridagi berilgan ta’riflardan xulosa shuni ko‘rsatadiki, ularning aksariyatida soliqlar aholining shaxsiy daromadlaridan davlat budjetiga tushadigan majburiy to‘lovlar sifatida qarashlar shakllangan. Iqtisodiy nazariyalardagi asosiy farq qiluvchi tomoni shundan iboratki, ba’zi mualliflar soliqlarning muntazamligini ta’kidlagan bo‘lsa, boshqalari ularning ekvivalentsiz to‘lov ekanligini qayd etishgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olim O.Adurahmonovning fikricha, “jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar, bu fuqarolarning har qanday qonuniy faoliyati manbalari asosida oladigan shaxsiy daromadlaridan davlat foydasiga o‘tkazadigan ekvivalentsiz majburiy to‘lovlardir”[4]. A.V.Vaxobov va A.S.Jo‘rayevlarning fikrlariga ko‘ra, jahon amaliyotida ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘lgan shaxslar uchun soliq imtiyozlari va yuqori daromad oluvchi shaxslar uchun progressiv stavkalar belgilash ham qo‘llanadi, ya’ni aholining kam daromad oladigan qismini ijtimoiy himoya qilish maqsadida daromadlarni bir qismi qayta taqsimlanishi e’tirof etilgan[5]. O. Olimjonovning ta’riflashiga ko‘ra: “Soliqlar – davlat va jamiyatning pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish maqsadida qonun tomonidan belgilab qo‘yilgan hajmda va o‘rnatilgan muddatda jismoniy va huquqiy shaxslardan davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undirib olinadigan to‘lovlardir”[6]. A.Adizov jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga umumlashtirilgan holda quyidagicha, “Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar-davlat va jamiyat tomonidan majburiyat sifatida ko‘rsatiladigan xizmatlar haqi bo‘lib, ularni mablag‘ bilan ta’minlash maqsadida qonun tomonidan belgilab qo‘yilgan hajm va o‘rnatilgan muddatlarda davlat ixtiyoriga majburiy ravishda undiriladigan to‘lovdir”, deb ta’rif bergan[7]. Demak xulosa qilishimiz mumkinki jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i muallifning fikriga ko‘ra har bir shaxs davlat oldidagi majrburiyati yuqori bo‘ladi va shu bilan davlat ham o‘z vazfasini majburiylik funksiyasi orqali tartibga solib turadi hamda mazkur majburiyat soliqlar orqali yig‘ilgan mablag‘larni xalq manfaatidan kelib chiqqan holda tejamli sarflash va bu borada to‘lovchilarga batafsil ma’lumotlar berib borish lozimligini uqtiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i, bu – qonun asosida o‘rnatilgan miqdorda va muddatda davlat budjetiga jismoniy shaxslarning soliq solinadigan daromadlaridan undiriladigan majburiy to‘lov bo‘lib, u ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun sarflanadi hamda muayyan iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi. Davlat shu yo‘l bilan milliy daromad taqsimotini amalga oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODS/МЕТОДЫ)

Tadqiqotni amalga oshirishda mushohada, induksiya va deduksiya, dinamik qatorlar, iqtisodiy-statistik tahlil va sintez, statistik guruhlash, tizimli tahlil, taqqoslash va boshqa usullardan foydalanilgan..

TAHLILLAR VA NATIJALAR MUHOKAMASI (ANALYSIS/АНАЛИЗ)

Ma’lumki, soliq qonunchiligida soliqqa tortish maqsadida soliq to‘lovchilar ikkiga bo‘lingan, ya’ni yuridik va jismoniy shaxslarga. Jismoniy shaxslarga –O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet davlatlar fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar kiradi. Uning o‘ziga xos xususiyati shundaki, soliq jismoniy shaxslarning bevosita daromadlaridan olinadi.

Izlanishlarmiz natijasida shuning guvohi bo‘lyapmizki, jismoniy shaxslar daromad solig‘idan tushumlar budjetining soliqli tushumlari qismidagi salmog‘i muhimdir. Xususan, 2021-yil ma’lumotlariga ko‘ra bu ko‘rsatkich 15 %ni tashkil qilgan[8]. Demak, bu vaziyat jismoniy shaxslar daromad solig‘ining amaldagi tartiblarib ma’muri-

2 У.Петти (1623 -1687). Главный его труд – “Трактат о налогах и сборах” (1662), Keyns Dj. M. Obshaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg. – M.: Ekonov

3 Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. – М., 2006.;

4 Abdurahmonov O. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar tizimini va uni takomillashtirish masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya Akademiyasi, 2004.y. 314-bet

5 Soliqlar va soliqqa tortish A.V.Vahobov, A.S.Jo‘rayev. –Toshkent. –2009-y.

6 Olimjonov I. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida soliq siyosati. “Hayot va iqtisod”, 1992.

7 Adizov A. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar tizimini takomillashtirish. Iqtisod fanlari nomzod ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.–Toshkent, 2004. –B. - 25.

8 i.f.n Jorilla Xayrullayevich Abdullayevning “Soliq tizimi: muammolar va istiqbollar” nomli maqolasidan (https://www.norma.uz/raznoe/soliq_tizimi_muammolar_va_istiqbollar1).

yatchilikning tashkil etilishiga, o‘z navbatida uning bazasini aniqlash tartibi muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Jismoniy shaxslar daromad solig‘i bazasini aniqlash tartibi davlat budjetining samarali faoliyati uchun ham muhim dastak sanaladi.

1-rasm: Respublika miqyosida 2010–2021-yillarda hisoblangan jismoniy shaxslar daromad solig‘ining davlat budjetidagi salmog‘i (mlrd so‘m)

1-rasm ma’lumotlariga ko‘ra respublikamiz miqyosida hisoblangan jismoniy shaxslar daromad solig‘ining 12 yillik (2010–2021-yillar) statistikasi berilgan bo‘lib, bunga ko‘ra bu soliqning tushumlar ulushi yildan yilga oshib borgan va ayniqsa, 2020–2021-yillardagi salmog‘i ancha o‘sgan. Biz yuqorida qayd etilgan ko‘rsatkichni 2019-yil soliq siyosatimizda olib borilgan tub islohatlarining natijasi bilan bog‘lagan bo‘lar edik. Ya’ni, jismoniy shaxslar daromad solig‘i oldinlari 4 ta shkalada progressiv stavka asosida hisoblangan bo‘lsa, hozirgi paytda proparsional stavkada hisoblanmoqda. Albatta, bu soliq bazasi bilan chanbarchas bog‘langan. Shuningdek, respublikamizda jismoniy shaxslar daromad solig‘i to‘lovchilar soni ham bu miqdorga ta’sir etuvchi omil sanaladi.

2-rasm: Respublika miqyosida 2017–2020-yillar jismoniy shaxslar daromad solig‘i to‘lovchilar sonining o‘zgarishi[9]

2-rasmda berilgan ma’lumotlardan ko‘rishimiz mumkinki jismoniy shaxslar daromad solig‘i to‘lovchilar soni yildan yilga o‘sib borish tendensiyasida rivojlanmoqda ekan, ya’ni 2017-yildagi soliq to‘lovchilar sonidan 2010-yildagi soliq to‘lovchilar soni qarib 27 %ga oshgan.

Shu nuqtai nazarga ko‘ra, jismoniy shaxslar daromad solig‘i bazasini aniqlash tartibini ko‘rib chiqsak. O‘zbekiston Respublikasi soliq kodeksiga muvofiq jismoniy shaxslar daromad solig‘i obyekti sifatida soliq to‘lovchining jami daromadi qaralsa, bazasi esa quydaglar hisoblanadi[10]:

9 Manba: jadval O‘zR Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.
10 O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi: –T.: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2020 y.-624 b (366 modda)

1) O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari bo‘lgan jismoniy shaxslar uchun soliq imtiyozlarini hisobga olgan holdagi jami daromadlari;
2) O‘zbekiston Respublikasining norezidentlari bo‘lgan jismoniy shaxslar uchun soliq imtiyozlari qo‘llanmagan holdagi jami daromadlari.

Soliq bazasini aniqlashda soliq to‘lovchining ham pul shaklida, ham natura shaklida olgan daromadlari yoki daromadlarni tasarruf etish uchun yuzaga kelgan huquqlari, shuningdek moddiy naf tarzidagi daromadlari hisobga olinadi. Bunda soliq to‘lovchining alohida turdagi daromadlari soliq kodeksida belgilangan shartlarda va tartibda jami daromad tarkibida hisobga olinishi yoki hisobga olinmasligi mumkin.

Soliq to‘lovchining chet el valyutasida ifodalangan daromadlari, haqiqatda daromadlar olingan sanadagi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo‘yicha milliy valyutaga qayta hisob-kitob qilinadi.

Turli soliq stavkalari bo‘yicha solinadigan soliq bazasi alohida aniqlanadi va soliq davri boshidan e’tiboran o‘sib boruvchi yakun bilan aniqlanadi.

Jismoniy shaxslarning jami daromadiga quyidagilar kiradi:

1) mehnatga haq to‘lash tarzidagi daromadlar;

Ish beruvchi bilan mehnatga oid munosabatlarda bo‘lgan va tuzilgan mehnat shartnomasiga muvofiq ishlarni bajarayotgan xodimlarga hisoblanadigan hamda to‘lanadigan barcha to‘lovlar (ish haqi, premiya, qo‘shimcha to‘lovlar, kompensatsiyalar va b.) mehnatga haq to‘lash tarzidagi daromadlar deb e’tirof etiladi.

2) mulkiy daromadlar;

Jismoniy shaxslarning mulkiy daromadlariga foiz to‘lovlari, dividendlar, mulkni ijaraga berishdan tushgan daromadlar, mulkni sotishdan olingan daromadlar va boshqa daromadlar kiradi.

3) moddiy naf tarzidagi daromadlar;

Moddiy naf tarzidagi daromadlar bo‘lib, soliq agenti tomonidan soliq to‘lovchi manfaatlarini ko‘zlab tovarlar (xizmatlar), mulkiy huquqlar haqini to‘lashi, jismoniy shaxsning soliq agenti oldidagi qarzining yuridik shaxs qarori bilan hisobdan chiqarilgan summalari va h.k.

4) boshqa daromadlar.

Jismoniy shaxslarning boshqa daromadlariga pensiya va nafaqalar, moddiy yordam, yutuqlar va boshqalar kiradi.

Shuningdek, soliq bazasini aniqlashda eng muxim omil hisoblangan imtiyozlar tarkibini ham ko‘rib chiqsak. Bunda O‘zR soliq kodeksiga ko‘ra bu imtiyozlar quydagicha guruhlanadi:

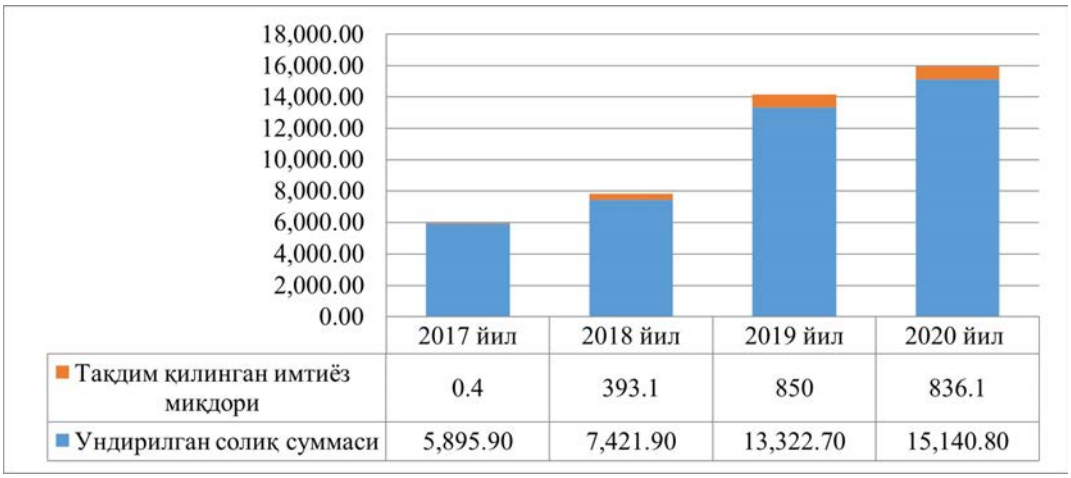
1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslar daromad solig‘i bazasini aniqlashda chegiriladigan soliq imtiyozlarining guruhlanishi[11]

№	Imtiyoz turi	Imtiyozning qo‘llanish jabhalari
1.	Soliq solinmaydigan daromadlar (O‘zR SKning 378-moddasi)	Moddiy yordam summalari; soliq agenti tomonidan yo‘llanmalar qiymatini to‘liq yoki qisman qoplash summalari; o‘z xodimlariga hamda ularning bolalariga ambulatoriya va (yoki) stasionar tibbiy xizmat ko‘rsatilganligi uchun ish beruvchi tomonidan to‘langan summalar; vaqtinchalik bir martalik ishlarni bajarishdan olingan daromadlar va boshqalar.
2.	Jismoniy shaxslarni soliq solishdan ozod etish (O‘zR SKning 378-moddasi)	Chet davlatlar diplomatik vakolatxonalarining boshliqlari va xodimlari, konsullik muassasalarining mansabdor shaxslari, ularning o‘zlari bilan birga yashaydigan oila a’zolari, agar ular O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi bo‘lmasa – O‘zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan, diplomatlik va konsullik xizmati bilan bog‘liq bo‘lmagan daromadlaridan tashqari barcha daromadlari bo‘yicha va boshqalar.
3.	Ayrim toifadagi soliq to‘lovchilarning jami daromadini kamaytirish O‘zR SKning 378-moddasiga asosan soliq to‘lovchilar qisman (daromadlar qaysi oyda olingan bo‘lsa, o‘sha oyda har bir oy uchun mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorining 1,41 baravari miqdoridagi daromadlar bo‘yicha) soliq solishdan ozod etiladi)	“O‘zbekiston Qahramoni”, Sovet Ittifoqi Qahramoni, Mehnat Qahramoni unvonlariga sazovor bo‘lgan shaxslar, uchala darajadagi Shuhrat ordeni bilan taqdirlangan shaxslar; urush nogironlari va ishtirokchilari, shuningdek ularga tenglashtirilgan va doirasi qonun hujjatlarida belgilanadigan shaxslar; bolalikdan nogironligi bo‘lgan shaxslar, shuningdek I va II guruh nogironligi bo‘lgan shaxslar; ikki va undan ortiq o‘n olti yoshga to‘lmagan bolalari bor yolg‘iz onalar; ikki va undan ortiq o‘n olti yoshga to‘lmagan bolalari bor hamda boquvchisini yo‘qotganlik uchun pensiya olmaydigan beva ayol va beva erkaklar va boshqalar.

11 Manba:O‘zbekiston Respublikasi soliq kodeksi asosida muallif tomonidan tuzilgan

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-jadvalda keltirilgan guruhlashtirilgan soliq imtiyozlari respublikamiz soliq tizimida daromad solig‘i bazasini aniqlashda eng asosiy chegirmalarni qamrab oladi va soliq to‘lovchilarning ijtimoiy himoyasida muhim dastak hisoblanadi.

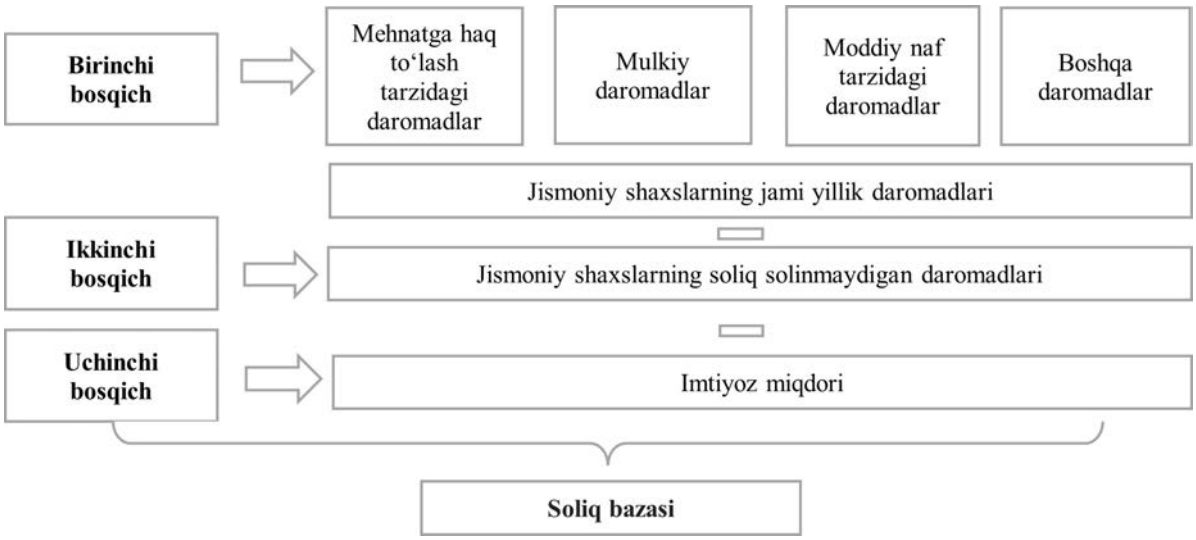

	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил
Тақдим қилинган имтиёз миқдори	0.4	393.1	850	836.1
Ундирилган солиқ суммаси	5,895.90	7,421.90	13,322.70	15,140.80

3-rasm: Respublika miqyosida 2017–2020-yillar undirilgan jismoniy shaxslar daromad solig‘i va taqdim qilingan imtiyozlarning umumiy summasi (mlrd so‘m)

Ko‘rib turganingizdek, 3-rasm Respublika miqyosida 2017–2020-yillar undirilgan jismoniy shaxslar daromad solig‘i tarkibida taqdim qilingan imtiyozlarning umumiy summasi haqidagi statistik ma’lumotlarni mujassamlashtirgan va yildan yilga imtiyozlar o‘sayotganligining guvohi bo‘lish mumkun.

O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining bazasi aniqlash jarayonini quyidagi chizma orqali tasvirladik:

4-rasm: Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining bazasini aniqlash tartibi[12]

4-rasmga asosan mulohaza qiladaigan bo‘lsak, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining bazasini aniqlash jarayonida birinchi qadamda qiladigan ishimiz bu jismoniy shaxslarning jami daromadlarini aniqlab olishdan iborat bo‘ladi. Bunda O‘zR SKga binoan jismoniy shaxslar jami daromadi to‘rt guruxga bo‘linadi. Ikkinchi bosqichda shu daromadlardan SKga ko‘ra soliqqa tortilmaydigan daromadlarni ayrishdan iborat bo‘lsa, uchinchi bosqichda esa soliq imtiyozlar miqdorini chegirish kerak13.

Guvohi bo‘lganingizdek, yuqorida berilgan jismoniy shaxslar daromad solig‘i bazasini aniqlash jarayonida e’tibor qaratishimiz lozim bo‘lgan jihatlar bu qanday daromadlar bazaga kiritilgani, qandaylari daromad sifatida tan olinmagani va imtiyozlar ko‘lami hisoblanadi.

12 Manba: O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi asosida muallif tomonidan tuzilgan.
13 Xudoyqulov S.K. Soliq tizimi. Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv-qo‘llanma. –T:. ILM ZIYO, 2013. –304 bet.

2-jadval: Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining solishtirma stavkalari[14]

Eng kam oylik ish haqining darajasi	2014	2015	2016-2017	2018	2019 -2024 yil
1 barobari		0%	0%	0%	
2 barobari					
3 barobari					
4 barobari					
5 barobari	7,5%	8,5%	7,5%	7,5%	
6 barobari					12 %*
7 barobari					
8 barobari					
9 barobari					
10 barobari	16%	17%	17%	16,5%	
10 barobaridan yuqori	22%	23%	23%	22,5%	

Yuqorida keltirilgan 2-jadvaldan xulosa qilishimiz mumkinki, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i 2014-yildan tortib 2018-yilgacha progressiv stavkada undirilgan va soliq stavkasi kamayib va ko‘payib borganini ham ko‘rishimiz mumkin. 2014-yilda eng kam ish haqining 10 barobaridan yuqori daromad olgan shaxslar 22 foiz daromad solig‘ini to‘lashgan va bu ko‘rsatkich 2015 va 2016-yillarda bir foizga o‘sgan va 23 foizni tashkil qilgan. 2019-yildan boshlab soliq tizimida katta o‘zgarish bo‘ldi sababi soliq kodeksi yangilandi va shu bilan birga soliq turlari va stavkalari ham qaytadan ko‘rib chiqildi. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i progressiv shkaladan proporsional shkalaga o‘tkazilganini yuqoridagi jadvaldan ham ko‘rishimiz mumkin va 2019 va 2024-yil oralig‘ida 12 foiz stavkada undirilib kelayotganini yaqqol ko‘rishimiz mumkin.

3-jadval: 2024-yil uchun jismoniy shaxslardan olinagan mol-mulk solig‘i stavkalari[15]

№	Soliq solish obyektlari	Soliq stavkalari, foizlarda
1.	Uy-joylar va kvartiralar, dala hovli imoratlari (umumiy maydoni 200 kv.m gacha bo‘lganlarini qo‘shib hisoblaganda), ko‘p kvartirali uylarga uzviy bog‘liq bo‘lgan avtomashina turar joylari, shuningdek boshqa imoratlar, binolar va inshootlar	0,31
2.	Shaharlarda joylashgan uy-joylar va kvartiralar, umumiy maydoni	
	200 kv.m dan ortiq va 500 kv.m gacha bo‘lgan	0,41
	500 kv.m dan ortiq bo‘lgan	0,55
3.	Boshqa aholi punktlarida joylashgan, umumiy maydoni 200 kv.m dan ortiq bo‘lgan uy-joylar va kvartiralar, dala hovli imoratlari	0,41
4.	Tadbirkorlik faoliyati uchun yoxud yuridik shaxsga yoki yakka tartibdagi tadbirkorga ijaraga berishda foydalaniladigan soliq solish obyektlari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati va (yoki) daromadlar olish uchun mo‘ljallangan, yashash uchun mo‘ljallanmagan ko‘chmas mulk obyektlari	1,5

Soliq qonunchiligiga 2024-yilda kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalarga[16] muvofiq, jismoniy shaxslarning turar joy fondi obyektlari uchun mol-mulk solig‘i stavkalari 2023-yilga nisbatan 11% foizga indeksatsiya qilindi.

Shu bilan birgalikda, soliq yukini adolatli taqsimlash maqsadida, jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lgan tadbirkorlik faoliyati uchun yuridik shaxs yoki YTTga ijaraga berishda foydalaniladigan soliq solish obyektlari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati va/yoki daromadlar olish uchun mo‘ljallangan, yashash uchun mo‘ljallanmagan ko‘chmas mulk obyektlarining soliq bazasini hisoblash tartibi yuridik shaxslar uchun belgilangan tartib bilan bir xillashtirildi.

14 Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

15 422-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 28 dekabrdagi O‘RQ-891-sonli Qonuni tahririda – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.12.2023-y., 03/23/891/0989-son – 2024-yil 1-yanvardan kuchga kirgan.

16 https://t.me/soliqnews/12180

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, ayni damda respublikamizdagi ustuvor yo‘nalish va vazifalardan biri – bu aholi bandligini ta’minlash, ishchi kuchidan maqsadli foydalanish, mehnatga layoqatli aholining ilmiy salohiyatini yuksaltirish hisoblanmoqda. Iqtisodiyotda daromad shakllarining ko‘payib borishi va tadbirkorlik faoliyatining takomillashuvi oqibatida ijtimoiy sohada ham keskin o‘zgarishlar yuz bermoqda. Mazkur o‘zgarishlar esa ish haqi miqdori va aholining turmush darajasini ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalari samaradorligining ko‘lami, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma’rifiy saviyasi, milliy xususiyatlari va albatta, siyosiy hokimiyat bilan uzviyligini ta’minlab turadi. Bunga misol tariqasida shuni ta’kidlash o‘rinliki, so‘nggi yillarda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdorini oshirish, jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq stavkalarini kamaytirish, inflyatsiya darajasini pasaytirish bo‘yicha ko‘rilgan chora-tadbirlar natijasida aholining yalpi va real daromadlari sezilarli ravishda oshirilganligi va natijada aholining o‘z ehtiyojlari doirasidagi xarid qilish qobiliyati barqaror sur’atlar bilan o‘sib borayotganligi kuzatishimiz mumkin.

Davlatimizda bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan bozor iqtisodiyotida tadbirkorlikka va daromad topishga yuqori darajadagi erkin sharoit yaratish bilan bir qatorda ushbu daromadlarning qonuniyligini ta’minlanishi zarurligini taqozo etadi va bunday tizimni joriy etish orqali fuqarolar daromadlarini hisobga olinishini va to‘g‘ri soliqqa tortilishini ta’minlash lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06-22-60-0082-son.
2. Keyns Dj. M. Obshaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg. –M.: Ekonov, У.Петти (1623 -1687). Главный его труд – “Трактат о налогах и сборах” (1662).
3. Сводный финансовый баланс государства, Author V., G. Panskov, Publisher, Финансы и статистика, 1987, Length, 157 pages.
4. Abdurahmonov O. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar tizimini va uni takomillashtirish masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya Akademiyasi, 2004.y. 314-bet.
5. Soliqlar va soliqqa tortish A.V.Vahobov, A.S.Jo‘rayev. –Toshkent 2009-y.
6. Olimjonov I. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida soliq siyosati. “Hayot va iqtisod”, 1992.
7. Adizov A. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar tizimini takomillashtirish. Iqtisod fanlari nomzod ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –Toshkent, 2004. B. –25.
8. i.f.n Jorilla Xayrullayevich Abdullayevning “Soliq tizimi: muammolar va istiqbollar” nomli maqolasidan (https://www.norma.uz/raznoe/soliq_tizimi_muammolar_va_istiqbollari)
9. O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi: -T.: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2020 y.-624 b (366 modda).
10. Xudoyqulov S.K. Soliq tizimi. Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. T:. ILM ZIYO, 2013. 304 bet.
11. 422-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2023 yil 28 dekabrdagi O‘RQ-891-sonli Qonuni tahririda – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.12.2023 y., 03/23/891/0989-son – 2024 yil 1 yanvardan kuchga kirgan.
12. https://t.me/soliqnews/12180

АВТОМОБИЛЬНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РАЗВИТЫХ СТРАН: СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ, ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Назарова Раъно Рустамовна
Д.э.н. профессор кафедры “Зеленая экономика” ТГЭУ

Абдухамидова Мафтуна Турсуналт кизи
Докторант кафедры “Зеленая экономика и устойчивый бизнес” ТГЭУ

Аннотация: Данная статья посвящена автомобильному промышленности трёх развитых стран: Китай, Германия, США. Кроме того, смело можно говорить, что на сегодняшний день они занимают лидирующие позиции в плане автомобилестроения. Но так было не всегда. В этой статье мы рассмотрим какие пути преодолели эти страны, чтобы добиться успехов и выйти на мировой рынок автомобилей, а также удерживать высокие позиции. Кроме того, мы сделаем обзор текущего состояния автомобильной промышленности данных развитых стран.

Ключевые слова: автомобильная промышленность, развитие, автомобильный рынок, мировой рынок, экспорт, инвестиции, мировое признание, рост промышленности, финансы.

Annotatsiya: Ushbu maqola uchta rivojlangan davlatning avtomobil sanoatiga bag‘ishlangan: Xitoy, Germaniya va AQSh. Bundan tashqari, ular bugungi kunda avtomobilsozlik sohasida yetakchi o‘rinni egallaydi, deb ishonch bilan aytishimiz mumkin. Lekin har doim ham shunday emas edi. Ushbu maqolada biz ushbu mamlakatlar muvaffaqiyatga erishish va jahon avtomobil bozoriga chiqish, shuningdek, yuqori o‘rinlarni saqlab qolish uchun qanday yo‘llarni bosib o‘tganliklarini ko‘rib chiqamiz. Bundan tashqari, biz ushbu rivojlangan mamlakatlardagi avtomobil sanoatining hozirgi holatini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: avtomobilsozlik sanoati, rivojlanish, avtomobil bozori, jahon bozori, eksport, sarmoya, jahon e’tirofi, sanoat o‘sishi, moliya.

Abstract: This paper examines the automotive industries of three major developed countries – China, Germany, and the United States – and their current position as leaders in the automotive sector. The paper argues that these countries have achieved their success through a series of strategic decisions and investments that have led to their current global prominence. The paper provides an overview of each country’s history, economic policies, and strategies that have contributed to their success, as well as a discussion of their current state and future prospects in the global automotive market.

Key words: automotive industry, automotive market development, global market share, exports, investment, industrial growth, financial performance, global recognition.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы автомобильная промышленность Китая стала глобальным центром беспрецедентного роста и развития. Этот рост можно объяснить несколькими факторами, включая значительную государственную поддержку, значительные инвестиции в исследования и разработки и приверженность экологически чистым и устойчивым технологиям.

За последние 6 лет в Китае наблюдается быстрый рост автомобильной промышленности из-за этих факторов. Ближний Восток становится все более важным воскресеньем для китайских автопроизводителей, стремящихся к глобальному расширению.

Что касается немецкой автомобильной промышленности, то она имеет долгую историю успеха в продажах и глобального признания. Германия известна своими ведущими исследованиями, разработками, инфраструктурой и полной интеграцией цепочки создания стоимости в автомобильную промышленность. Талантливая и опытная рабочая сила страны способствует ее успеху. Все 5 продаются по всему миру. Автомобили производятся в Германии.

Отрасль состоит из небольшого числа крупных производителей, работающих по всему миру, и большого числа успешных поставщиков малого и среднего бизнеса. В этой статье рассматривается отрасль, ее структура, тенденции привлечения иностранных инвестиций, рост электромобильности и влияние пандемии COVID-19 на отрасль.

На протяжении десятилетий в годы бума и спада 20-века американская автомобильная промышленность оказала значительное влияние на экономику. Количество новых автомобилей, продаваемых каждый год, было надёжным показателем экономической мощи страны.

Но когда в 2007-2008 годах разразилась рецессия, продажи новых автомобилей упали, что отражает общее снижение потребительских расходов.

В то время как у Ford были резервы на миллиарды долларов для защиты от трудных времён, другие автопроизводители, такие как General Motors (GM) и Chrysler, столкнулись с банкротством, и правительство США вмешалось, профинансировав их в рамках Программы помощи проблемным компаниям (TARP) для спасения потерпевших убытки компаний.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методы исследования, использованные в данном исследовании, включают контент-анализ, структурный анализ и сравнения. Кроме того, теоретическая информация была написана автором, были использованы литературные источники и интернет-сайты.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Чтобы наглядно увидеть результаты, будем описывать каждую страну отдельно. Начнём с Китая, далее рассмотрим Германию и в конце обсудим США.

Китай

Китайские автопроизводители добились значительного роста на Ближнем Востоке благодаря конкурентоспособным ценам, улучшению качества и выбору моделей, адаптированных к предпочтениям потребителей в регионе. В 2023 году продажи китайских автомобилей на Ближнем Востоке выросли на 80 % по сравнению с 2016 годом, и было продано более 350 000 автомобилей.

Ведущие китайские автопроизводители, в том числе Chery, Geely и Great Wall Motors, прочно обосновались в таких странах, как Саудовская Аравия, Объединённые Арабские Эмираты, Египет и Иран, и пользуются растущим спросом в регионе на доступные и надёжные автомобили. Кроме того, растущее внимание к электромобилям (EV) и устойчивому транспорту на Ближнем Востоке даёт китайским производителям электромобилей возможность ещё больше расширить своё присутствие на рынке. Поскольку Китай продолжает наращивать свои возможности в автомобильной промышленности, ожидается, что его влияние на Ближнем Востоке будет расти, что сделает китайских автопроизводителей значительными игроками на автомобильном рынке региона.

Одним из наиболее важных факторов, способствующих росту автомобильной промышленности Китая, является постоянная поддержка и поддержка со стороны правительства. Китайское правительство реализует различные стратегии и инициативы, направленные на стимулирование инноваций и роста в автомобильном секторе. С 2015 по 2020 год инвестиции в автомобильную промышленность Китая выросли на 30 % и к 2020 году достигли 58,4 миллиарда долларов. Эти усилия не только способствовали росту внутреннего производства, но и подтолкнули международных автопроизводителей к созданию совместных предприятий и партнерских отношений с китайскими компаниями. В последние годы китайские автопроизводители вложили значительные средства в исследования и разработки, что привело к значительным достижениям в области автомобильных технологий. Только в 2020 году Китай инвестировал более 370 миллиардов долларов в исследования и разработки, что составляет 2,4 % его валового внутреннего продукта (ВВП). Эта приверженность инновациям не только укрепила репутацию китайских автопроизводителей, но и сделала их ключевыми игроками на мировом автомобильном рынке.

Одним из наиболее значительных достижений китайской автомобильной промышленности за последние годы стало ее доминирование на рынке электромобилей (электромобилей). В настоящее время Китай является ведущим мировым поставщиком электромобилей, на долю которого приходится более половины всех мировых продаж электромобилей. Только в 2023 году в Китае было продано более 5,9 миллиона электромобилей, что на 500 % больше, чем в 2018 году. Продажи электромобилей в Китае в 2023 году почти удвоились по сравнению с предыдущим годом и выросли на 87 %. Этому росту способствовали такие компании, как BYD, GM Group, Tesla, Geely Holding и GAC Group. Готовность страны к сотрудничеству с международными партнёрами сыграла важную роль в быстром росте автомобильной промышленности Китая. Китайские автопроизводители создали совместные предприятия с известными

мировыми автопроизводителями, которые получают доступ к передовым технологиям и опыту в области автомобилестроения. Например, SAIC Motor сотрудничает с Volkswagen и General Motors, а Geely приобрела Volvo.

Это сотрудничество позволило китайским компаниям повысить качество и надёжность своей продукции, что, в свою очередь, повысило их репутацию и долю на мировом рынке. По состоянию на 2023 год на долю Китая приходилось 32,5 % мирового производства автомобилей (около 80 миллионов единиц). Только в 2023 году китайские автопроизводители произвели 27,02 миллиона автомобилей, что на 3,4 % больше, чем в предыдущем году, в то время как продажи выросли на 2,1 % до 26,86 миллиона автомобилей, согласно данным Китайской ассоциации автопроизводителей (CAAM). Ожидается, что автомобильная промышленность Китая продолжит расти в ближайшем будущем благодаря таким факторам, как высокий внутренний спрос на автомобили, технологические достижения и расширение своей доли на мировом рынке.

По данным Китайской ассоциации автопроизводителей (CAAM), ожидается, что к 2025 году продажи автомобилей в Китае превысят 30 миллионов единиц. Ожидается, что эта цифра будет включать около 8 миллионов продаж новых энергетических автомобилей (NEV), что составляет 25% от общего объема. Этот рост поддерживается усилиями правительства по продвижению экологически чистого транспорта, поскольку к 2025 году планируется установить более 1,2 миллиона станций зарядки электромобилей, что примерно на 800 000 больше, чем в 2021 году. Ожидается, что, поскольку китайские автопроизводители продолжают вкладывать значительные средства в исследования и разработки, их глобальная конкурентоспособность будет продолжать расти. Ожидается, что прогнозируемые расходы на НИОКР в Китае достигнут 2,8 % ВВП к 2025 году, большая часть которых будет направлена в автомобильную промышленность. Эти инвестиции, вероятно, приведут к дальнейшему развитию электромобилей и технологий автономного вождения и укрепят позиции Китая как мирового лидера в этих областях.

На Ближнем Востоке китайские автопроизводители готовы расширить свое присутствие и увеличить долю рынка. Они хотят извлечь выгоду из растущего спроса на электромобили и перехода на возобновляемые источники энергии в регионе. Китайские автопроизводители, имеющие опыт работы в области технологий электромобилей, могут извлечь значительную выгоду из этой тенденции.

Германия

Автомобильная промышленность имеет заслуженную репутацию передового предприятия. Немецкие автомобили во всем мире являются синонимом высокого качества и сложных производственных процессов. Кроме того, эта отрасль внесла значительный вклад в процветание октября и инновации в Европе. В 2019 году продажи автомобильного концерна достигли 4,353 миллиарда евро, что составляет 20 % от общего объема продаж немецкой промышленности. Таким образом, автомобильная промышленность является крупнейшим сектором экономики Германии. Отраслевые аналитики считают, что этот рост обусловлен сильным расширением китайского воскресенья в последние годы.

Этот сектор долгое время был привлекательным работодателем: в 2019 году в немецком автомобильном секторе насчитывалось около 900 компаний, из них 833,000 сотрудников. В результате автомобильная промышленность стала самым популярным направлением для немецких студентов-инженеров. Технический университет Мюнхена, Технический университет Ахена и Технический университет Карлсруэ предлагают первоклассные инженерные курсы, аккредитованные исследовательские центры и сотрудничество с ключевыми заинтересованными сторонами отрасли.

Можно утверждать, что Баден-Вюртемберг, расположенный на юге Германии, является центром автомобильной промышленности страны. В этом штате базируются многие известные немецкие автопроизводители, в том числе Mercedes, Porsche, Bosch, Male, Eberspecher и Recaro. Немецкие автомобильные компании производят около 470 миллионов автомобилей в стране и 1140 миллионов автомобилей за пределами Германии. В 2023 году Китай по-прежнему является крупнейшим иностранным регионом: в этом году было произведено 590 миллионов легковых автомобилей. Согласно отраслевым отчетам, в 2023 году 3 немецких поставщика автозапчастей вошли в топ-деку 5 крупнейших мировых поставщиков запчастей. Вслед за лидером международной отрасли Bosch, Continental и ZF Friedrichshafen занимают 5-е место каждый.

Конкурентное преимущество немецкой автомобильной промышленности как ведущего экспортера заключается в ее ориентации на автомобили высокого класса. На долю немецких производителей приходится около 70 % продаж автомобилей премиум-класса, и этот подход отражен в производстве. Только 16 % компактных автомобилей немецкого автопроизводителя были произведены в Германии по сравнению с 96 % роскошных моделей в 2023 году. Тем не менее, отраслевые аналитики прогнозируют, что в будущем иностранные заводы улучшат качество продукции и увеличат производство за рубежом.

В 2023 году автомобильная промышленность установила рекорд, экспортировав 75 % производимых ею полностью автоматизированных автомобилей на международный воскресенье, что свиде-

тельствует о продолжающемся стремлении к международной экспансии. В целом, мы ожидаем самых больших темпов роста в сегментах внедорожников и электромобилей в ближайшие годы. Это позволяет развивать производственные мощности за рубежом, поскольку производители часто стремятся производить продукцию в регионе, где находится основной рынок сбыта их конкретных моделей: Для внедорожников это Соединенные Штаты, а для электромобилей - Китай.

Автомобильная промышленность известна не только своей технологией электропривода, но и своим инновационным подходом. Это объясняет, почему около 40 % патентов, зарегистрированных в Германии, принадлежат автомобильному сектору. По данным Европейской комиссии, в 2023 году стоимость исследований и разработок в этом секторе составила 44,6 миллиарда евро.

Когда в 2020 году американская Tesla начала строительство завода в Берлине-Бранденбурге, вопрос международных инвестиций и электромобильности на немецком рынке доминировала тема автомобильной промышленности. Автомобильная промышленность сталкивается с проблемами из-за внедрения передовых технологий, которые перешли на электропривод. В результате производители и поставщики в этой области переживают период адаптации и вынуждены вкладывать значительные средства в развитие электронной мобильности. В 2019 году важность альтернативных силовых установок на автомобильном воскресенье Германии возросла: легковые автомобили были оснащены исключительно электроприводами (BEV), подключаемыми гибридными системами (phev) и транспортными средствами на топливных элементах (FCEV). Однако, несмотря на этот рост, его доля на воскресенье оставалась относительно низкой, составляя всего 3 % от числа зарегистрированных новых автомобилей в 2019 году.

Чтобы решить эту проблему, правительство Германии выделило 2,5 миллиарда евро на улучшение инфраструктуры и продвижение инновационных технологий для производства автомобильных аккумуляторов. Дополнительные гранты также были предоставлены октября, чтобы побудить потребителей покупать электромобили и привлечь иностранные инвестиции для достижения целей Германии по сокращению выбросов углекислого газа. PwC Management Consulting прогнозирует, что к 2030 году на электромобили будет приходиться более 50% продаж автомобилей. Поскольку изменение климата становится основным направлением глобальной политики, электроэнергия для транспорта будет поступать в основном из возобновляемых источников, что позволит в будущем безуглеродное движение. Этот переход потребует значиельных инвестиций в инфраструктуру зарядки, а также улучшенных технологий аккумуляторов и повышения эффективности передачи.

Ожидается, что эти изменения повлияют на развитие автомобильной промышленности, поскольку технологические достижения привели к улучшению связи и взаимодействия между автомобилями и их владельцами, светофорами и другой декоммунизированной инфраструктурой. По оценкам PwC, к 2030 году около 40 % европейских водителей будут использовать автономные транспортные средства, а 35 % будут использовать различные формы совместного использования автомобилей для снижения транспортных расходов, особенно в городских районах. Аналогичные тенденции ожидаются в Китае, где эта цифра может быть еще выше.

США

Появление автомобилей и технологий массового производства, впервые разработанных Генри Фордом, сделало автомобили более доступными для широкой публики, поэтому американская экономика изменилась из-за этого важного компонента благосостояния.

По мере развития отрасли будут созданы десятки тысяч новых рабочих мест, и рабочим придется собирать автомобили на сборочной линии. Постепенно Ford Model T стал первым бестселлером. В 2020 году в Соединенных Штатах была самая большая в мире сеть автомобильных дорог протяженностью около 660 миллионов километров. Эта обширная сеть способствует массовому использованию автомобилей, поскольку 75 % населения США имеют доступ к собственным автомобилям, а 20 % имеют доступ к корпоративным и семейным автомобилям. Высокий уровень владения автомобилями в этой стране способствует активному развитию автомобильной промышленности: выручка от продажи автомобилей и автозапчастей превышает 1,5 трлн евро. Однако такие проблемы, как нехватка чипов в мире и рост цен на сырьевые товары, повлияли на отрасль, и соотношение запасов и продаж снизилось в период с 2020/4 по 2022/2 дек.

Несмотря на эти проблемы, воскресенье легких коммерческих автомобилей и производителей автомобилей в Соединенных Штатах остается сильным. Легкие грузовики по-прежнему остаются самым популярным типом транспортных средств в стране из-за отсутствия полупроводниковых микросхем. В 2022 году продажи легких грузовиков в США составили менее 1090 миллионов единиц, что примерно на 6 % меньше, чем в 2021 году. За тот же период количество автомобилей, проданных в США, упало с последних 1140 миллионов в 1973 году до менее 290 миллионов в 2022 году, поскольку потребительский спрос в США за последние несколько десятилетий сместился на более крупные автомобили. Это снижение связано с рыночными факторами, такими как ограниченное предложение и рост инфляции,

что способствует замедлению восстановления отрасли из-за воздействия пандемии COVID-19 на спрос и продажи.

General Motors, Chrysler LLC и Ford Motor Company входят в тройку крупнейших автопроизводителей США. Chrysler LLC принадлежит европейской компании Stellantis и зарегистрирована как дочерняя компания, находящаяся в полной собственности. Помимо этих 3 компаний, по мере роста внедрения электромобилей, Tesla также является ключевым игроком на рынке.

General Motors занимает самую большую долю рынка после Toyota, Ford и Stellantis. Во время пандемии и конфликта между Россией и Украиной цены на топливо в Соединенных Штатах резко выросли, а к 2022 году цены на дизельное топливо выросли более, чем на 5 долларов за галлон. Соединенные Штаты наращивают внутреннее производство бензина за счет гидроразрыва пласта, чтобы снизить свою зависимость от экспорта российской сырой нефти. Однако, несмотря на эту растущую независимость, рыночная неопределенность и другие факторы привели к росту инфляции. Несмотря на падение цен на бензин во второй половине 2022года, до этих потрясений на рынке они были даже выше, чем в 2019 году. В то же время растет популярность автомобилей, оснащенных альтернативными источниками энергии. В 2022 году в Соединенных Штатах было продано около 918 500 электромобилей, что на 51,17 % больше, чем в предыдущем году. Tesla Model Y вошла в топ-5 самых продаваемых автомобилей страны, а Model 3 - в топ-15. По состоянию на 2022/4 год рыночная капитализация Tesla превышает 1 триллион евро, что делает ее одной из крупнейших компаний в мире. Однако с тех пор цена акций компании упала из-за опасений по поводу лидерства генерального директора. Успех Tesla привел к появлению на американском рынке других предприятий, занимающихся электромобилями, включая Rivian, Lucid Motors и Canoo. Несмотря на этот рост, эти компании сталкиваются с проблемами. Например, Rivian, начавшая поставки автомобилей в 2021 году, сообщила о чистом убытке в размере около 6675000 в 2022 году.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, будущие перспективы автомобильной промышленности Китая являются многообещающими из-за высокого спроса в стране и за рубежом, стремления к инновациям и сосредоточения внимания на устойчивых транспортных решениях. Поскольку отрасль продолжает развиваться в соответствии с быстро меняющейся мировой автомобильной промышленностью, Китай начинает плодотворную дискуссию об этой захватывающей и быстрорастущей отрасли, поделившись следующими комментариями о будущем автомобильной промышленности Китая и ее потенциальном влиянии на Ближний Восток и за его пределами.

Пандемия коронавируса серьёзно повлияла на мировую автомобильную промышленность, нарушив цепочки поставок и снизив продажи. Производство было низким на ранних стадиях пандемии, и в 2020 году продажи легковых автомобилей в Китае, США и Европе упали на 28 %. Но с тех пор продажи выросли, поскольку компании адаптировались к новым правилам и рыночным условиям.

Если экономика США продолжит восстанавливаться, хотя и умеренными и умеренными темпами, ожидается, что продажи автомобилей восстановятся. Американцы любят автомобили и полагаются на них для работы, работы и развлечений, а автомобильная промышленность США имеет потенциал для развития вместе с другими странами. Однако этот процесс может занять некоторое время.

Список литературы:

1. Автомобильная промышленность: производство, реализация, потребительские споры // Сборник научных статей. – М.: Альпина Диджитал, 2012.
2. Как автомобильная промышленность Китая выросла с нуля до героя: раскрытие пути к глобальному доминированию США [Электронный ресурс]. // URL: https://www.linkedin.com/pulse/how-chinas-automotive-industry-rose-from-zero-hero-unveiling-fa (дата обращения: 04.06.2024).
3. Как изменилась автомобильная промышленность США США [Электронный ресурс]. // URL: https://www.investopedia.com/articles/pf/12/auto-industry.asp (дата обращения: 04.06.2024).
4. Никулина О.В., Тешев С.С. Развитие внешней торговли Германии на ос-нове специализации в области промышленного производства // Нацио-нальные интересы: приоритеты и безопасность. 2015. № 27.
5. Обзор автомобильной промышленности Германии США [Электронный ресурс]. // URL: https://centurionlgplus.com/automotive-industry-german (дата обращения: 04.06.2024).
6. От первых автомобилей до современности США [Электронный ресурс]. // URL: https://dzen.ru/a/ZTjyAqHDCmEjKNFX (дата обращения: 05.06.2024).
7. Терехов П.Д. Транснационализация автомобильной промышленности Германии в начале XXI века // Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования. 2015. № 4.
8. China-Automotive Industry [Электронный ресурс]. // URL: https://www.export.gov /apex/article2?id=China-Automotive-Components-Market (дата обращения: 03.06.2024).
9. Статистика производства автомобилей [Электронный ресурс]. // URL: https://auto.vercity.ru/statistics/production (дата обращения: 03.06.2024).

TARAQQIYOT PROGRESS

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Шермаматова Ирода Ойбековна
Ташкентский государственный экономический университет, факультет экономики студентка группы I-20/22”

Тиллаев Хуршиджон Сулаймон ўғли
PhD, доцент Ташкентский государственный экономический университет кафедра “Банковское дело”

Аннотация: В статье рассматривается влияние цифровизации на внешнеэкономическую деятельность Республики Узбекистан. Описаны текущие тенденции внедрения цифровых технологий в различных сферах экономики страны, а также их значительное влияние на упрощение процедур торговли, расширение возможностей электронной коммерции и улучшение финансовой инфраструктуры. Анализируются преимущества, которые предоставляет цифровизация, такие как сокращение временных и финансовых затрат, повышение прозрачности и безопасности торговых операций. Также выявлены ключевые вызовы, с которыми сталкивается Узбекистан на пути интеграции в мировую цифровую экономику, включая вопросы кибербезопасности и необходимости модернизации инфраструктуры.

Ключевые слова: цифровизация, внешнеэкономическая деятельность, внешняя торговля, электронная коммерция, цифровые технологии, кибербезопасность, международное сотрудничество.

Annotatsiya: Maqolada raqamlashtirishning O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Mamlakatimiz iqtisodiyotining turli tarmoqlarida raqamli texnologiyalarni joriy etishning hozirgi tendensiyalari, shuningdek, ularning savdo tartib-taomillarini soddalashtirish, elektron tijorat imkoniyatlarini kengaytirish va moliyaviy infratuzilmani yaxshilashga sezilarli ta’siri bayon etilgan. Raqamlashtirishning vaqt va moliyaviy xarajatlarni kamaytirish, savdo operatsiyalarining shaffofligi va xavfsizligini oshirish kabi afzalliklari tahlil qilinadi. O‘zbekiston global raqamli iqtisodiyotga integratsiyalashuv yo‘lida duch keladigan asosiy muammolar, jumladan, kiberxavfsizlik va infratuzilmani modernizatsiya qilish zarurati ham belgilab berildi.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, tashqi iqtisodiy faoliyat, tashqi savdo, elektron tijorat, raqamli texnologiyalar, kiberxavfsizlik, xalqaro hamkorlik.

Abstract: The article examines the impact of digitalization on the foreign economic activity of the Republic of Uzbekistan. The current trends in the implementation of digital technologies in various sectors of the country’s economy are described, as well as their significant impact on simplifying trade procedures, expanding e-commerce opportunities and improving financial infrastructure. The benefits that digitalization provides are analyzed, such as reducing time and financial costs, increasing transparency and security of trade operations. The key challenges that Uzbekistan faces on its path to integration into the global digital economy have also been identified, including issues of cybersecurity and the need to modernize infrastructure.

Key words: digitalization, foreign economic activity, foreign trade, e-commerce, digital technologies, cybersecurity, international cooperation.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире цифровизация стала одной из ключевых движущих сил экономического развития, трансформируя различные аспекты ведения бизнеса и государственной деятельности. Для Республики Узбекистан, стремящейся к активному участию в глобальной экономике, процесс цифровизации открывает новые перспективы и возможности, особенно в сфере внешнеэкономической деятельности. В условиях нарастающей интеграции в мировую торговую систему и стремления к устойчивому экономическому росту, цифровизация становится неотъемлемым элементом стратегии национального развития.

Узбекистан активно внедряет цифровые технологии в различные сферы своей экономики, что способствует улучшению инфраструктуры, повышению прозрачности и снижению издержек. Государственные программы, направленные на развитие цифровых технологий, охватывают как внутренние процессы, так и взаимодействие с международными партнёрами. Особое внимание уделяется созданию электронных платформ для торговли и обмена данными, что значительно упрощает и ускоряет внешнеэкономическую деятельность.

Актуальность темы влияния цифровизации на внешнеэкономическую деятельность Республики Узбекистан обусловлена несколькими ключевыми факторами. Во-первых, в условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий, цифровизация становится необходимым условием для повышения конкурентоспособности национальных экономик. Узбекистан, находящийся на пути активной интеграции в мировую экономическую систему, должен адаптироваться к новым реалиям и использовать преимущества цифровых технологий для укрепления своих позиций на международной арене.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Термин “цифровизация” упоминается в трудах многих современных исследователей. Так, Я.В. Гайворонская, О.И. Мирошниченко и А.Ю. Мамычев выделяют три понятийных значения термина “цифровизация”, а именно:

1) “переход с аналоговой формы передачи информации на цифровую;
2) “оцифровывание информации”, перевод информации в цифровой формат для последующего хранения, распространения и использования;
3) широкий комплекс экономических, управленческих, социальных процессов, связанных с использованием и широким распространением собственно цифровых, компьютерных, информационных, электронных и сетевых (телекоммуникационных) технологий, систем искусственного интеллекта в современной жизни” [3].

Т.А. Герасимова и Н.В. Москвитина описывают данный термин как “процесс, включающий внедрение и использование инновационных технологий, а также принципы цифровой экономики в контексте социально-экономической жизни общества, сопровождающейся абсолютной автоматизацией, роботизацией и внедрение искусственного интеллекта” и как “создание и применение современных систем, технологий и инструментов в целях повышения эффективности управленческих решений и предлагаемых услуг” [4].

В настоящее время цифровизация влияет на все сферы государственного управления, и внешнеэкономическая деятельность государства не является исключением. Как отмечает В.Ю. Кислинских, внешнеэкономическая деятельность (сокращённо ВЭД) – это рассчитанные на международный рынок функции предприятий, разработанных с учётом избранной внешнеэкономической стратегии, форм и методов ведения деятельности на мировом рынке [5].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе исследования использовались статистические, аналитические, сравнительные, наблюдательные, индуктивные, дедуктивные, логические, мониторинговые, экспресс-оценки и другие методы анализа. В результате изученной литературы тема была раскрыта полностью. Рассмотрены реформы, проводимые во взаимодействии с зарубежными странами. Таблицы были составлены и сопоставлены соответствующим образом.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Внешнеэкономическая деятельность Узбекистана – это направленная на установление и развитие взаимовыгодных экономических связей с юридическими и физическими лицами иностранных государств, а также международными организациями деятельность юридических и физических лиц Республики Узбекистан. Заниматься этой деятельностью разрешается юридическим лицам, которые зарегистрированы в Узбекистане, а также физическим лицам, зарегистрированным как индивидуальные предприниматели и имеющим постоянное местожительство на территории Республики Узбекистан. Вправе вести внешнеэкономическую деятельность и государственные органы Республики Узбекистан, только если иное не установлено законодательством [1].

Наиболее важными принципами внешнеэкономической деятельности Узбекистана являются следующие:

- экономическая автономность и свобода субъектов внешнеэкономической деятельности;
- обеспечение равенства субъектов внешнеэкономической деятельности;
- недопущение дискриминации при осуществлении торгово-экономических отношений;
- наличие взаимовыгодности при осуществлении внешнеэкономической деятельности;
- защита государством прав и законных интересов субъектов внешнеэкономической деятельности [1].

Внешнеторговая деятельность Узбекистана с каждым годом становится всё более развитой, и совершенствованной. Ниже приведена таблица, ознакомляющая информацией о внешней торговле Узбекистана в период с 2018 по 2021 годы[1].

Таблица 1: Внешнеторговая деятельность Республики Узбекистан (млн. долларов США)

Показатели	2018	2019	2020	2021
Внешнеторговый оборот млн. долл. США:	33 429,9	41 751,0	36 256,1	42 170,5
экспорт	13 990,7	17 458,7	15 102,3	16 662,8
импорт	19 439,2	24 292,3	21 153,8	25 507,7
сальдо торгового баланса	-5 448,5	-6 833,6	-6 051,5	-8 844,9
в том числе: со странами СНГ	12 144,4	14 461,8	11 826,4	15 920,4
экспорт	5 003,1	6 234,0	4 106,4	5 433,8
импорт	7 141,3	8 227,8	7 720,0	10 486,6
сальдо торгового баланса	2 138,2	-1 993,8	-3 613,6	-5 052,8
с другими странами	21 285,5	27 289,2	24 429,6	26 250,1
экспорт	8 987,6	11 224,7	10 995,8	11 229,0
импорт	12 297,9	16 064,5	13 433,8	15 021,1
сальдо торгового баланса	-3 310,3	-4 839,9	-2 437,9	-3 792,1
В процентах к предыдущему году: Внешнеторговый оборот	125,8	124,9	86,8	116,3
экспорт	111,4	124,8	86,5	110,3
импорт	138,7	125,0	87,1	120,6
в том числе: со странами СНГ	133,7	119,1	81,8	134,6
экспорт	122,6	124,6	65,9	132,3
импорт	142,7	115,2	93,8	135,8
с другими странами	121,8	128,2	89,5	107,5
экспорт	106,1	124,9	98,0	102,1
импорт	136,5	130,6	83,6	111,8

Данная таблица показывает, что в период с 2018 по 2021 годы внешнеторговый оборот Узбекистана вырос с 33 429,9 млн. долларов США до 50 061,5 млн. долларов США [7]. Также значительно вырос рост экспорта и импорта, что говорит о развитии и укреплении внешнеэкономических отношений Узбекистана с другими странами мира.

В последние годы Узбекистан активно внедряет цифровые технологии во всех сферах экономики, включая внешнеэкономическую деятельность. Государственная программа цифровизации охватывает различные аспекты, от улучшения инфраструктуры связи до создания электронных платформ для торговли и взаимодействия с международными партнёрами. Одним из значимых шагов в этом направлении стало создание и развитие национальной системы электронного документооборота и электронной коммерции, которые значительно упрощают и ускоряют процессы ведения бизнеса.

1 Таблица была составлена автором на основе данных сайта stat.uz

С развитием цифровых технологий Узбекистан получил возможность активнее участвовать в глобальной электронной коммерции. Национальные компании могут эффективно продавать свои товары и услуги на международных онлайн-площадках, что способствует расширению рынков сбыта и увеличению экспортного потенциала. Цифровые маркетинговые инструменты и аналитические платформы позволяют компаниям лучше понимать потребности зарубежных клиентов и адаптировать свои предложения в соответствии с мировыми трендами.

Электронная коммерция - купля-продажа товаров (работ, услуг) в соответствии с договором, заключенным через электронную торговую площадку с использованием информационных систем в рамках предпринимательской деятельности [2]. Развитие электронной коммерции значительно изменило структуру международной торговли и стало важным инструментом для повышения конкурентоспособности компаний на глобальном рынке. Электронные торговые площадки предоставляют бизнесу возможность значительно расширить географию своего присутствия, привлекая клиентов из различных регионов мира.

Ниже представлена диаграмма, иллюстрирующая долю валовой добавленной стоимости, созданной в электронной коммерции в ВВП в период с 2019 до 2022 год.

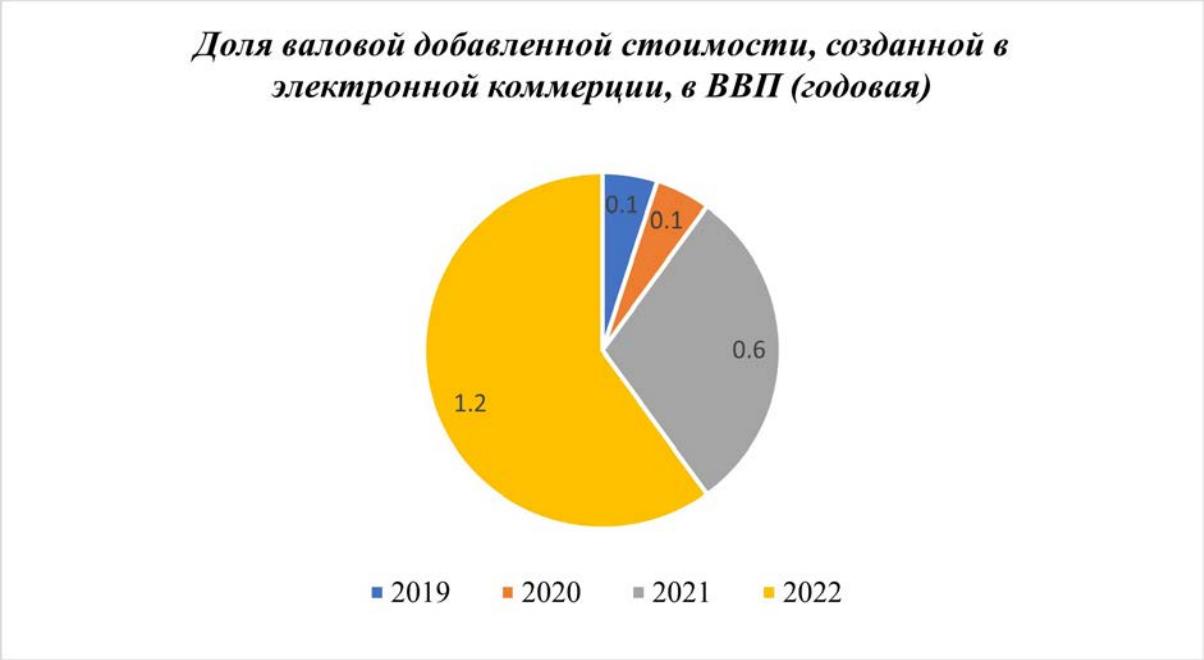

Диаграмма 1: Доля валовой добавленной стоимости, созданной в электронной коммерции, в ВВП (годовая)

Исходя из диаграммы выше можно отметить, что в Узбекистане постоянно растет валовая добавленная стоимость в электронной коммерции. Стремительный рост данного показателя начался с 2019 года - тогда доля валовой добавленной стоимости, созданной в электронной коммерции, составил 0,1 % [7]. В 2022 году данный показатель достиг отметки 1,2 % и продолжает расти по сей день. Рост валовой добавленной стоимости в электронной коммерции Узбекистана с 0,1 % в 2019 году до 1,2 % в 2022 году [7] является ярким показателем успешного развития этого сектора. С учётом продолжения государственной поддержки, улучшения инфраструктуры и внедрения инновационных технологий, можно ожидать, что электронная коммерция станет ещё более значимой частью экономики Узбекистана, способствуя её устойчивому росту и интеграции в глобальный рынок.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) играют ключевую роль в современной глобальной экономике. В Республике Узбекистан, где цифровая трансформация набирает обороты, экспорт услуг ИКТ становится важным фактором внешнеэкономической деятельности. Развитие ИКТ-сектора способствует диверсификации экономики, увеличению экспортных доходов и улучшению инвестиционного климата. Экспорт ИКТ - услуг стал важным источником доходов для Узбекистана. Услуги, такие как разработка программного обеспечения, аутсорсинг бизнес-процессов и техническая поддержка, пользуются спросом на международных рынках. Это способствует росту валютных поступлений и укреплению национальной экономики.

Таблица ниже демонстрирует объём экспорта услуг ИКТ в период с 2019–2022 годы.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Таблица 2: Экспорт услуг ИКТ (тыс. доллар США)[2]

Показатели	2019	2020	2021	2022
Телекоммуникационные услуги	156677,1	156677,1	156156,3	180491,3
Компьютерное программное обеспечение	701,0	5798,6	4778,2	56426,5
Прочие компьютерные услуги	8044,2	8313,6	7539,1	40495,4
Прочие информационные услуги	1988,8	3648,9	12265,7	28385,0

В последние годы Узбекистан демонстрирует устойчивый рост в сфере экспорта ИКТ - услуг. Согласно данным из таблицы 2, в 2022 году экспорт услуг ИКТ из Узбекистана составил 180 491,3 тыс. долларов США [7]. За период с 2019 по 2022 годы экспорт услуг ИКТ из Узбекистана вырос на 14,8 % [7], что свидетельствует о значительном развитии и потенциале этого сектора.

Экспорт ИКТ-услуг значительно влияет на внешнеэкономическую деятельность Республики Узбекистан. Он способствует росту экспортных доходов, диверсификации экономики, привлечению иностранных инвестиций и расширению международного сотрудничества. Для дальнейшего развития сектора необходимо преодолевать существующие вызовы и активно внедрять инновации и передовые технологии. Это укрепит позиции Узбекистана на международной арене и обеспечит устойчивое экономическое развитие.

Цифровизация финансового сектора играет важную роль в поддержке внешнеэкономической деятельности. Современные банковские технологии, такие как мобильный банкинг, онлайн-платежи и международные денежные переводы, значительно облегчают финансовые операции и снижают риски, связанные с валютными колебаниями и задержками платежей.

В Республике Узбекистан нет ограничений на международные платёжные услуги, трансграничные денежные переводы и платежи в международные онлайн-сервисы, их можно осуществлять через платформы коммерческих банков [6]. В течение 2019 года была успешно реализована интеграция двух национальных розничных платёжных систем (“Uzcard” и “Humo”) с международными платежными системами Visa, Mastercard, China Union Pay и Мир [6]. Эта интеграция позволила пользователям международных платежных карт этих систем, включая туристов и гостей страны, осуществлять платежи в национальной валюте через платежную инфраструктуру “Uzcard” и “Humo”, состоящую из сети банкоматов и платежных терминалов. Использование современных платежных систем повышает прозрачность финансовых операций, снижает риск мошенничества и упрощает мониторинг транзакций. Интеграция с международными системами позволяет внедрять передовые технологии защиты данных и стандарты безопасности, что укрепляет доверие пользователей к национальной платежной инфраструктуре.

Несмотря на очевидные преимущества, цифровизация внешнеэкономической деятельности сталкивается с рядом вызовов. Важным аспектом является обеспечение кибербезопасности и защиты данных, особенно в условиях увеличения числа кибератак и цифровых угроз. Необходимо также учитывать необходимость постоянного обновления и модернизации инфраструктуры, а также подготовки кадров, способных эффективно работать с новыми технологиями.

В эпоху цифровизации кибербезопасность становится критически важным аспектом, особенно для таких стран, как Узбекистан, стремящихся активно интегрироваться в глобальную цифровую экономику. Увеличение числа кибератак и цифровых угроз требует от компаний и государственных учреждений принятия комплексных мер по защите данных и информационных систем. Эти меры включают не только технические решения, такие как использование современных систем защиты и шифрования данных, но и подготовку персонала, способного эффективно реагировать на угрозы. Узбекистан активно внедряет современные технологии для защиты информации. Это включает использование передовых систем шифрования, многоуровневых систем аутентификации и мониторинга сетевой активности. Государственные учреждения и частные компании инвестируют в решения, обеспечивающие защиту от вредоносного программного обеспечения и кибератак. Не менее важным аспектом является подготовка квалифицированного персонала. В Узбекистане растёт число образовательных программ и курсов, направленных на обучение специалистов в области кибербезопасности. Регулярные тренировки и повышения квалификации позволяют сотрудникам эффективно выявлять и реагировать на потенциальные угрозы.

2 Таблица составлена автором на основе данных сайта: https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_1504.pdf

Комплексный подход, включающий технические меры и подготовку кадров, а также государственная поддержка и международное сотрудничество, позволяет эффективно защищать данные и информационные системы. Это не только обеспечивает безопасность и устойчивость цифровой инфраструктуры, но и способствует экономическому развитию и укреплению позиций Узбекистана на международной арене.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, следует подчеркнуть, что успешная цифровизация внешнеэкономической деятельности Узбекистана не только обогащает его экономический ландшафт, но и способствует улучшению жизни его граждан. Этот процесс открывает новые возможности для предпринимателей и инвесторов, стимулируя инновации и повышение производительности. Кроме того, цифровизация способствует снижению бюрократии и повышению прозрачности, что способствует более эффективному управлению ресурсами и более ответственному управлению государственными финансами.

Однако, несмотря на все свои преимущества, цифровизация также представляет собой вызовы и риски. Кибербезопасность, защита данных и обеспечение доступности цифровых услуг для всех слоев общества остаются приоритетными задачами. Поэтому важно продолжать инвестировать в образование, развитие инфраструктуры и сотрудничество на международном уровне, чтобы обеспечить устойчивый и инклюзивный рост.

В целом, цифровизация внешнеэкономической деятельности Узбекистана представляет собой неотъемлемый элемент его стратегии развития в XXI веке. Правильное использование цифровых технологий и эффективное управление цифровыми трансформациями позволят стране укрепить свои позиции на мировой арене и обеспечить устойчивое экономическое процветание для всех своих граждан.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан “О внешнеэкономической деятельности” от 26.05.2000 г. № 77-II.
2. Закон Республики Узбекистан “Об электронной коммерции” от 29.09.2022 7. № ЗРУ-792.
3. Гайворонская Я.В., Мирошниченко О.И. Правовые проблемы цифровизации: теоретико-правовой аспект // Правовая парадигма, 2019. № 18 (4). С. 27.
4. Герасимова Т.А., Москвитина Н.В. Содержание понятий “цифровая экономика” и “цифровизация в сфере государственного управления” // Социальная реальность виртуального пространства: материалы I Междунар. науч.-практ. конф. -Иркутск: ИГУ, 2019. С. 310–315.
5. Государственное регулирование экономики: учебное пособие / сост. Кислинских Юлия Валерьевна. – Комсомольск-на-Амуре:Изд-во АмГПГУ, 2016, -600 с.
6. Официальный сайт Центрального Банка Республики Узбекистан- https://cbu.uz
7. Официальный сайт Агентства Статистики Республики Узбекистан- https://www.stat.uz

ИИ В БАНКОВСКОМ БИЗНЕСЕ: КЛЮЧ К КОНКУРЕНТНОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ

Фаттахова Муниса Абдухамитовна
Ст. преподаватель кафедры “Банковское дело” ТФИ

Аннотация: Статья посвящена вопросам развития и применения ИИ на финансовом рынке, включая определение ИИ, его типы, основные технологии ИИ и тенденции их развития. Также рассматриваются вопросы применения ИИ в отдельных секторах финансового рынка, условия развития технологий ИИ и возможные риски внедрения ИИ финансовыми организациями. Отдельное внимание уделено обзору мировых тенденций регулирования ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, финансовые рынки, финансы, цифровые технологии, цифровая платформа, онлайн-сервисы.

Annotatsiya: Maqola AIni rivojlantirish va moliya bozorida qo‘llashga bag‘ishlangan, shu jumladan, AI ta’rifi, uning turlari, asosiy AI texnologiyalari va ularning rivojlanish tendensiyalari. Shuningdek, u moliya bozorining ayrim tarmoqlarida sun’iy intellektdan foydalanish, sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish shartlari va moliyaviy tashkilotlar tomonidan sun’iy intellektni joriy etishning mumkin bo‘lgan xatarlarini muhokama qiladi. AIni tartibga solishning global tendensiyalarini ko‘rib chiqishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, moliyaviy bozorlar, moliya, raqamli texnologiyalar, raqamli platforma, onlayn xizmatlar.

Abstract: The article is devoted to the development and application of AI in the financial market, including the definition of AI, its types, main AI technologies and trends in their development. It also discusses the use of AI in certain sectors of the financial market, the conditions for the development of AI technologies, and the possible risks of introducing AI by financial organizations. Special attention is paid to a review of global trends in AI regulation.

Key words: artificial intelligence, financial markets, finance, digital technologies, digital platform, online services.

ВВЕДЕНИЕ

Банковский сектор, благодаря своей склонности к использованию технологических инноваций, стал одним из первых секторов экономики, начавших активно внедрять технологии искусственного интеллекта (ИИ). Технологии ИИ являются мощными инструментами глубокой трансформации банковской деятельности и провоцируют серьёзные сдвиги в структуре финансовых рынков и их регулировании. Использование технологий ИИ ведёт к радикальным изменениям в бизнес-модели традиционных банков, их корпоративной структуре и движущих силах конкурентной борьбы, а также к появлению совершенно новых операционных моделей, методов и инструментов взаимодействия с клиентами. Банки по всему миру, включая Узбекистан, используют ИИ для повышения качества обслуживания клиентов и изучения их потребностей, увеличения дохода, сокращения операционных расходов и, в конечном счете, укрепления своих конкурентных позиций на рынках.

Учитывая данную тенденцию и в целях создания благоприятных условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта и их широкого применения в стране 17 февраля 2021 года был принять постановление Президента Республики Узбекистан “О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий ИИ” № ПП-4996. Данный документ заложил правовой фундамент для дальнейшего развития технологий ИИ и определил его основные направления. Вместе с этим, создан Научно-исследовательский институт развития цифровых технологий и ИИ при Министерстве по развитию информационных технологий и коммуникаций, который занимается фундаментальными и прикладными научными исследованиями в области ИИ, налаживает сотрудничество и совместно реализовывает проекты с ведущими зарубежными инновационными и научными учреждениями, а также вопросами внедрения технологий ИИ в отраслях экономики.

Немаловажно отметить для дальнейшего развития благоприятной среды развития технологии ИИ постановлением Президента Республики Узбекистан от 26 августа 2021 года № ПП-5234 “О мерах по внедрению специального режима применения технологий ИИ”. Документ направлен на создание благоприятной и оптимальной экосистемы для развития инновационных бизнес-моделей, продуктов и методов оказания услуг на основе технологий ИИ, их внедрения и применения на практике.

В последние годы ситуация кардинально изменилась – благодаря развитию технологий вычислительные процессоры стали более эффективными для анализа данных, а их стоимость теперь позволяет использовать их не только в научных исследованиях, но и в реальных бизнес-процессах в различных сферах экономики[1].

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Интенсивное развитие решений на основе искусственного интеллекта и нейротехнологий привело к увеличивающемуся запросу на них со стороны государства и бизнеса, в том числе к взрывному росту венчурных инвестиций та в финтех-стартапы на основе ИИ. Термин “финтех” (FinTech) подразумевает основанные на технологиях финансовые инновации, которые создают новые бизнес-модели, приложения, процессы или продукты с соответствующим материальным воздействием на финансовые рынки и учреждения и на предоставление финансовых услуг[2].

Влияние технологий ИИ на трансформацию финансового сектора рассматривается во многих работах. Исследователи Deutsche Bank в своем отчете исследуют процесс преобразования традиционной банковской системы в цифровую экосистему под воздействием новых технологий[3]. В работах[4] обсуждаются различные типы бизнес-моделей финтех-проектов[5]. Статья[6] посвящена исследованию тенденций формирования глобального финтех-рынка. Изучению управления рисками в финтех-сфере посвящена работа[7]. Авторы подчеркивают, что для устойчивого развития финтех-проектов необходимо минимизировать их возможные негативные воздействия на потребителей и инвесторов. В работе[8] также отмечается, что бизнес-модели финтех-стартапов не всегда согласуются с необходимостью стабильности финансового сектора, в частности, инновации в платежах могут повлиять на стабильность инфраструктуры финансовых систем.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологической базой исследования являются институциональный подход к управлению развитием технологии искусственного интеллекта, включающие анализ и практическое обобщение сущности. Использован анализ и синтезный метод, с помощью которого проанализирована структура управления технологии искусственного интеллекта, а также темпы роста реальных совокупных доходов населения в региональном разрезе.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

На сегодняшний день ИИ уже широко используется участниками финансового рынка в различных бизнес-процессах: для взаимодействия с клиентами, управления рисками, аналитики, мониторинга и совершения операций и так далее. При этом потенциал дальнейшего расширения использования ИИ финансовыми организациями представляется значительным. ИИ может повышать эффективность финансовых организаций и качество оказываемых ими услуг. Тем не менее интенсивное развитие технологий ИИ, особенно в части генеративного ИИ, создаёт не только новые возможности, но и несёт определённые вызовы и риски, в связи с чем, с одной стороны, необходимо создать условия для развития

1 Орлов С. Вычислительные платформы для искусственного интеллекта. ИнформКурьер-Связь. [Электронный ресурс]. URL: http://www.iksmedia. ru/articles/5573446-Vychislitelnye-platformy-dlya-iskus.html

2 Giudici P. Fintech Risk Management: A Research Challenge for Artificial Intelligence in Finance. Frontiers in Artificial Intelligence. [Электронный ресурс]. URL: https://www.frontiersin. org/articles/10.3389/frai.2018.00001/full

3 Dapp T., Slomka L. Fintech reloaded – Traditional banks as digital ecosystems. Publication of the German original. [Электронный ресурс]. URL: https://www. dbresearch.com/PROD/RPS EN-PR0D/PR0D0000000000451937/Fintech reloaded %D0 Traditional banks as digital ec.PDF.

4 Lee I., Shin Y. J. Fintech: Ecosystem, business models, investment decisions, and challenges // Business Horizons. – 2018. – № 1. – p. 35-46. – doi: 10.1016/j. bushor.2017.09.003.

5 Puschmann T. Fintech // Business & Information Systems Engineering. – 2017. – № 59. – p. 69-76. – doi: 10.1007/s12599-017-0464-6.

6 Haddad C., Hornuf L. The emergence of the global fintech market: economic and technological determinants // Small Business Economics. – 2019. – № 53. – p. 81-105. – doi: 10.1007/s11187-018-9991-x.

7 Giudici P. Fintech Risk Management: A Research Challenge for Artificial Intelligence in Finance. Frontiers in Artificial Intelligence. [Электронный ресурс]. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frai.2018.00001/full

8 Jaksic M., Marinc M. Relationship banking and information technology: the role of artificial intelligence and FinTech // Risk Management. – 2019. – № 21. – p. 1-18. – doi: 10.1057/s41283-018-0039-y.

технологии ИИ, а с другой – определить направления развития регулирования. ИИ постепенно становится технологией общего назначения и способен трансформировать бизнес-процессы и рыночные практики финансовых организаций (табл. 1).

Таблица 1: Примеры применения искусственного интеллекта в финансовых организациях

Область применения	Сфера применения	Тип ИИ
Первая линия: фронт-офис	Чат-боты	ИИ-алгоритмы на основе обработки естественного языка
	“Умные” инструменты маркетинга	ИИ-алгоритмы с элементами глубокого обучения для формирования персональных предложений
	Алготрейдинг, инвестиционное консультирование и оценка стоимости активов	ИИ-алгоритмы на основе регрессионных моделей для оценки показателей
Вторая линия: проверка и обработка операций	Скоринг	Приложения на основе ИИ-алгоритмов для проведения кредитного скоринга, доступные в том числе клиентам
	Подтверждение операций, обработка документов	ИИ-алгоритмы, подключенные к сведениям о платежных данных и системе управления рисками для мгновенного принятия решений
Третья линия: операционный учет	Мониторинг транзакций	ИИ-алгоритмы, способные в режиме реального времени отслеживать подозрительные операции и оповещать пользователей
Общее	Разработка, оптимизация ПО	Сквозная сервисная функция для бизнес-процессов

Источник: Применение искусственного интеллекта на финансовом рынке. Доклад для общественных консультаций. Банк России. Москва, 2023[9].

Одним из основных направлений использования ИИ на финансовом рынке является скоринг, который позволяет финансовым организациям более точно сегментировать клиентов на однородные группы, определять их потребности и риск-профиль. Системы оценки кредитоспособности, управляемые с помощью ИИ, могут быть полностью автоматизированы и предлагать моментальные решения на основе проанализированных данных, дополняя традиционные методы оценки. Например, анализ оплаты счетов за коммунальные услуги позволяет добавить в модель оценки кредитоспособности новые переменные и точнее рассчитать кредитный рейтинг для клиентов, у которых недостаточно кредитной истории. “Умный” скоринг на основе ИИ позволяет эффективно использовать не только финансовую информацию, такую как кредитная история или располагаемый доход, но и иные, так называемые альтернативные данные о клиенте: финансовые привычки, геолокация, сведения из социальных сетей и так далее (рис. 1).

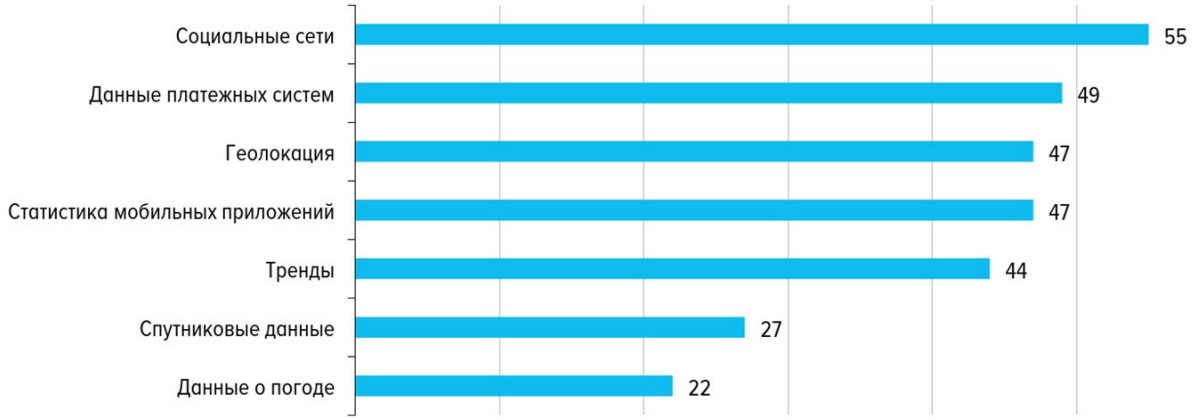

Рисунок 1: Применение “альтернативных” данных для скоринга (% от количества опрошенных организаций)

Источник: Transforming Paradigms. A Global AI in Financial Services Survey. World Economic Forum. Cambridge Centre for Alternative Finance (January 2020).

9 Применение искусственного интеллекта на финансовом рынке. Доклад для общественных консультаций. Банк России. Москва, 2023.

Одним из первых успешных приложений с применением ИИ, получивших широкое распространение, стала система автоматической авторизации кредитов, внедрённая розничным продавцом Marks & Spencer в 1991 году в Великобритании. Программа Behavioural Scoring позволяла автоматически обрабатывать около 90 % кредитных заявок и аналогичных операций и предлагать решение на основе анализа данных о месте жительства, кредитной истории и операциях по счету[10].

Использование “альтернативных” данных, равно как и само применение моделей ИИ, может быть полезным при поиске новых взаимосвязей или скрытых зависимостей. Вместе с тем применение таких данных финансовом секторе вызывает ряд опасений как у клиентов, так и у регуляторов в части защиты конфиденциальности и этичности использования. По этой причине законодательство некоторых стран ограничивает неконтролируемое применение в алгоритмах ИИ таких сведений, опасаясь непреднамеренной дискриминации заявителей или иного ущерба для них[11].

Противодействие мошенничеству – еще одно направление, в котором расширяется использование механизмов ИИ. Благодаря способности анализировать большие объемы данных, выявлять нетипичные транзакции и отслеживать аномалии, труднозаметные для человека, технологии ИИ позволили за счет снижения ресурсоемкости вывести процедуры обнаружения фактов мошенничества на новый уровень, превосходящий классический анализ контрольных факторов рисков. В режиме реального времени алгоритмы ИИ способны маркировать события как подозрительные и блокировать нехарактерные для клиента транзакции (например, признаками мошенничества с кредитными картами) или подключать сотрудника финансовой организации для проведения более детальной проверки и анализа документов и изображений (страховое мошенничество, искажения в финансовой отчетности).

В сфере мониторинга обращений клиентов и урегулирования претензий ИИ может применяться для классификации поступающих обращений, автоматического считывания и обработки данных. Развитие генеративного ИИ существенно упрощает и оптимизирует взаимодействие финансовой организации и заявителя. Чат-боты и голосовые помощники принимают на себя рутинные функции на протяжении всего процесса урегулирования претензии[12].

В то время как в банках Узбекистана существует база данных о клиентах, необходимо преобразовать эти данные в удобный формат. В качестве решения данной проблемы зарубежные банки внедрили единую систему Data Warehouse (DW), которая представляет собой хранилище данных. Внедрение DW позволит банкам решить и другие ограничения, такие как замена морально устаревших систем и обработка данных в режиме реального времени. Успешное реализация плана внедрения искусственного интеллекта повысит эффективность работы банков, сократит затраты и улучшит качество обслуживания. Безопасность чат-ботов обеспечиваются технологиями идентичными с теми, которые используются в мобильных приложениях. К ним относятся двухфакторная и биометрическая аутентификация, технологии анализа поведения и другие более продвинутые технологии искусственного интеллекта. Для обеспечения максимальной безопасности коммуникация с чат-ботом должна быть зашифрована.

В Узбекистане банки активно начинают внедрять чат-боты. Так, например, Национальный банк Узбекистана (НБУ) разрабатывает чат-бот для мессенджера Telegram, который является популярным приложением среди пользователей смартфонов. Чат-бот НБУ позволит банку улучшить качество дистанционных услуг. Так, например, клиенты банка будут иметь возможность мгновенно получать онлайн-консультации, узнавать о новых продуктах и акциях для клиентов. Помимо этого, чат-бот НБУ позволит снизить загруженность колл-центра и расходы на его содержание.Основываясь на вышеуказанных аргументах, можно с уверенностью утверждать, что, чат боты и робоэдвайзинг имеют огромную перспективу развития в банковской сфере Узбекистана[13].

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целом ИИ-технологии обладают огромным потенциалом для повышения эффективности работы банков и их конкурентоспособности. Однако существуют многочисленные внешние и внутренние факторы, препятствующие реализации этого потенциала. Учитываю вышеизложенное, по итогам анализа определены следующие вызовы проблемы развития технологий ИИ:

- недостаточные знания и навыки по внедрению технологий ИИ в стране;

10 Artificial Intelligence market and capital flows: Artificial Intelligence and the financial sector at crossroads. European Parliament (May 2021).

11 General Data Protection Regulation. Regulation EU 2016 / 679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016.

12 Кашеварова Н.А., Панова Д.А. Анализ современной практики применения технологии искусственного интеллекта в финансовой сфере и его влияния на трансформацию финансовой экосистемы // Креативная экономика. –2020. – Том 14. – №8. – С. 1565–1580. doi: 10.18334/ce.14.8.110708

13 Шукуров Ж., Умарова Д. Вызовы и перспективы управления развитием технологии искусственного интеллекта в Узбекистане //Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. - № 5, сентябрь-октябрь – С.310-316.

- нехватка высококвалифицированных кадров в области ИИ;
- отсутствие статистики с открытым исходным кодом для развития ИИ;
- слабая государственная поддержка стартапов в сфере ИИ;
- недостаточная инфраструктура для внедрения программных продуктов на базе ИИ;
- очень низкий уровень доступности местных сервисов необходимых для использования в проектах ИИ;
- отсутствие предприятий, работающих в сфере ИИ, и слабая конкуренция, а также медленная интеграция науки и производства;
- низкий уровень международного сотрудничества в реализации научно-технических и инновационных проектов в этой сфере; ▪ отсутствие прочной нормативной-правовой базы для регулирования технологий ИИ;

Для эффективного решения данных вызовов и имеющих трудностей в развитии технологии искусственного интеллекта предлагается определить основные направления комплексного подхода к развитию технологии ИИ. В частности:

- первое направление формирование и укрепление необходимой нормативно-правовой базы и расширение необходимой телекоммуникационной инфраструктуры и больших объемов данных;
- второе направление повышение квалификации и умений сотрудников органов государственного и хозяйственного управления, органов местного самоуправления и поддержка системы подготовки высококвалифицированных кадров в системе высшего образования;
- третье направление создание, поддержка и расширение международных связей в области исследований и разработок технологий ИИ;
- четвертое направление разработка информационных систем и алгоритмов на основе технологий ИИ, интеграция с существующими системами и внедрение, а также организации экспорта в зарубежные страны региона.

Список литературы:

1. Орлов С. Вычислительные платформы для искусственного интеллекта. ИнформКурьер-Связь. [Электронный ресурс]. URL: http://www.iksmedia. ru/articles/5573446-Vychislitelnye-platformy-dlya-iskus.html
2. Giudici P. Fintech Risk Management: A Research Challenge for Artificial Intelligence in Finance. Frontiers in Artificial Intelligence. [Электронный ресурс]. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frai.2018.00001/full
3. Dapp T., Slomka L. Fintech reloaded – Traditional banks as digital ecosystems. Publication of the German original. [Электронный ресурс]. URL: https://www. dbresearch.com/PROD/RPS EN-PR0D/PR0D0000000000451937 /Fintech reloaded %D0 Traditional banks as digital ec.PDF.
4. Lee I., Shin Y. J. Fintech: Ecosystem, business models, investment decisions, and challenges // Business Horizons. - 2018. -№ 1. -p. 35-46. - doi: 10.1016/j. bushor.2017.09.003.
5. Puschmann T. Fintech // Business & Information Systems Engineering. - 2017. - № 59. - p. 69-76. - doi: 10.1007/s12599-017-0464-6.
6. Haddad C., Hornuf L. The emergence of the global fintech market: economic and technological determinants // Small Business Economics. - 2019. - № 53. - p. 81-105. - doi: 10.1007/s11187-018-9991-x.
7. Jaksic M., Marinc M. Relationship banking and information technology: the role of artificial intelligence and FinTech // Risk Management. - 2019. - № 21. - p. 1-18. - doi: 10.1057/s41283-018-0039-y.
8. Применение искусственного интеллекта на финансовом рынке. Доклад для общественных консультаций. Банк России. Москва, 2023.
9. Artificial Intelligence market and capital flows: Artificial Intelligence and the financial sector at crossroads. European Parliament (May 2021).
10. General Data Protection Regulation. Regulation EU 2016 / 679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016.
11. Кашеварова Н.А., Панова Д.А. Анализ современной практики применения технологии искусственного интеллекта в финансовой сфере и его влияния на трансформацию финансовой экосистемы // Креативная экономика. -2020. -Том 14. -№8. -С. 1565–1580. doi: 10.18334/ce.14.8.110708
12. Шукуров Ж., Умарова Д. Вызовы и перспективы управления развитием технологии искусственного интеллекта в Узбекистане //Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. - № 5, сентябрь-октябрь – С.310-316.
13. Сианхон Хью, Бхану Неупане, Люсия Флорес Эхаиз, Пратик Сибаль и Макарена Риера Лам. “Управление развитием и использованием искусственного интеллекта и передовых информационно-коммуникационных технологий в интересах обществ, основанных на знаниях” 2020 г., 147 стр.

TIJORAT BANKLARI KAPITALINING IQTISODIY MAZMUNI VA UNING TARKIBI

Ergashev Axmadjon Maxmudjon o‘g‘li
PhD, Namangan muhandislik-qurilish instituti
Menejment kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatini rivojlantirishda bank kapitali va resurslarining ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Tijorat banklari kapitali va uni tarkibi bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari va nazariy-uslubiy asoslari o‘rganilgan. Tijorat banklari kapitalini baholashning o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: bank, kapital, bank kapitali, resurs, resurs bazasi, samaradorlik, moliyaviy faoliyat.

Abstract: This article describes the importance and specific features of bank capital and resources in the development of commercial banks. Research works and theoretical-methodical foundations of foreign and domestic scientists on the capital of commercial banks and its structure have been studied. Peculiarities of capital assessment of commercial banks are studied.

Key words: bank, capital, bank capital, resource, resource base, efficiency, financial activity.

Аннотация: В данной статье описаны значение и особенности банковского капитала и ресурсов в развитии коммерческих банков. Изучены научные работы и теоретико-методические основы зарубежных и отечественных ученых по капиталу коммерческих банков и его структуре. Изучены особенности оценки капитала коммерческих банков.

Ключевые слова: банк, капитал, банковский капитал, ресурс, ресурсная база, эффективность, финансовая деятельность.

KIRISH

Iqtisodiyot nazariyasidan ma’lumki, har qanday iqtisodiy tizimni tashkil etish uchun yer, kapital, tabiiy resurslar, inson kapitali va tadbirkorlik qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday iqtisodiy munosabatlarni va tadbirkorlik g‘oyalarini amalga oshirish uchun kapital bilan ta’minlash kerak bo‘ladi. Asosiy to‘lov vositasi sifatida pul vositasining paydo bo‘lishi, uning harakatini va taqsimlanishini samarali tashkil etish kerakligini ko‘rsatdi. Natijada, banklar paydo bo‘la boshladi hamda iqtisodiy tizimning ajralmas bo‘lagi bo‘lib qoldi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish masalalarini ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyatga ega.

Iqtisodiyotning globallashuvi sharoitida milliy iqtisodiy tizimning mustaqilligini va milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish lozim. Bunda davlatlar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning rivojlanish darajasi, kapitallashuv darajasi turlicha ekanligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, turli iqtisodiy inqirozlar, iqtisodiyot va bank tizimiga ta’sir etuvchi risklarning ko‘payishi har bir iqtisodiy faoliyatni ilmiy tahlil qilish, resurslardan samarali foydalanish va ularni to‘g‘ri taqsimlashni talab qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Muallif tomonidan bank resurslari, ularni tashkil etish, tijorat banklari tomonidan resurslarni boshqarish bo‘yicha quyidagi xorijlik va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilindi: N.I.Valenseva, E.N.Vasilishen, Ye.F.Jukov, G.A.Kozlov, V.I.Kolesnikov, O.I.Lavrushin, N.I.Kulikov, E.Gill, E.Dj.Dolan, R.Kotter, D.Polfreman, J.Rivuar, E.Rid, Dj.F.Sinki, R.Smit, F.Ford, Yo.Abdullayev, A.A.Omonov, T.Qoraliyev, N.G.Karimov, Sh.Z.Abdullayeva, U.Azizov va boshqalar.

Bank faoliyatini samarali tashkil etish uchun bankka resurslarni maksimal darajada jalb etish va undan to‘g‘ri foydalanishni ta’minlash zarur. Banklar o‘z resurslaridan tijorat va xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda foydalanishadi. Bank resurslarini samarali tashkil etish masalalari bank faoliyatini bir maromda va ishonchli olib borish uchun birinchi darajali maqsaddir. Tijorat banklari resurs bazasinining miqdori va resurs manbalarining tarkibiga qarab bankning ishonchliligi, mijozlarni jalb qilish jozibadorligini, “xavfsizlik yostiqchasi” mavjudligini bilish mumkin. Tijorat banklarining resurs bazasi tarkibini tushunish uchun resursning o‘ziga va bank resurslarining o‘rganilishi tarixini tahlil qilish lozim.

Resurs – fransuzcha “ressourse” so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag‘lari, yordamchi mablag‘, imkoniyat, zahira, mablag‘ va imkoniyatlar manbai, daromadlar manbai, xom-ashyo degan ma’nolarni o‘zida mujassamlashtiradi [1].

Iqtisodiyot adabiyotlarda resurslar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- tabiiy resurslar;
- moliyaviy resurslar;
- inson resurslari;
- yer resursi;
- va boshqa resurslar.

D.Polfreman, F.Fordlarning fikricha, bank resurslarini bank passivlari sifatida qabul qilishgan hamda ular bank aksionerlarining mablag‘lari va jamg‘armachilarning mablag‘laridan tashkil topgan deyishgan [2].

Iqtisodchi olim Piter S.Rouz tijorat banklari resurslarini strategik boshqarish passivlar va fondlarni boshqarish strategiyalariga asoslanib, alohida olingan holda yoritib bergan.

Uning fikricha, banklar ikkita aniq qo‘yilgan maqsadga muvofiq, mablag‘lar manbalarini restrukturizatsiya qiladilar:

1. Mablag‘larni jalb qilish xarajatlarini minimallashtiradigan manbalardan foydalanish. Bu bankning foydasi va kapitalini oshirish uchun uning ixtiyorida yangi mablag‘larning ko‘p qolishiga imkon beradi.
2. Bank yuqori daromadli aktivlarni o‘zida saqlashga imkon topa olishi uchun fondlar barqarorligining istalgan darajasini ta’minlovchi depozitlar, qarz mablag‘lari va kapital miqdorlari o‘rtasidagi optimal nisbatni tanlash [3].

Rossiyalik iqtisodchi olim O.I.Lavrushin rahbarligidagi olimlar bank resurslariga quyidagicha ta’rif berishgan: “tijorat banklarining resurslari, yohud bank resurslari bu – banklarning ihtiyorida bo‘lgan hamda ularning aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun ishlatiladigan mablag‘lar yig‘indisidir [4]”.

N.I.Kulikov, N.P.Nazarchuklarning fikricha: “tijorat banklarining resurslari bu – ularning kapitali hamda fondlari, shuningdek passiv operatsiyalari natijasida jalb qilingan va aktiv operatsiyalarini amalga oshirish uchun foydalaniladigan mablag‘laridir [5]”.

Professor T.Karaliyev boshchiligidagi U.Azizov, T.Bobakulov, Sh.Abdullayeva, Z.Xolmaxmadov, O.Ortiqov, D.Saidov va b. kabi mualliflar jamoasi bank resurslariga quyidagicha ta’rif berishgan: “bank resurslari bu – bank siyosati doirasida bank faoliyatini amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan, bankning o‘z mablag‘laridan va jalb qilingan mablag‘laridan tashkil topgan, bankning daromad olishga asos bo‘luvchi zahira va imkoniyatlarining yig‘indisidir [6]”.

Resurs nazariyalari va bank resurslari to‘g‘risida, O‘zbekistonlik tadqiqotchi I.X.Raxmanovning ilmiy izlanishlari e’tiborga molik bo‘lib, u quyidagi fikrlarni muxokama qilgan:“Tijorat banklari resurs bazasi nazariyasi erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlilikni ta’minlash maqsadida banklarning vakolatlari doirasida barqaror resurslarni jalb qilish va ularni samarali joylashtirishni ko‘zda tutuvchi strategik yondashuv bo‘lib hisoblanadi. Umuman olganda, iqtisodiy nazariya nuqtai-nazaridan tijorat banklari resurs nazariyasi iqtisodiyotda bank resurslariga bo‘lgan ehtiyojning cheksizligi va cheklangan resurslar o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlarni hal etishga qaratilishi kerak [7]”.

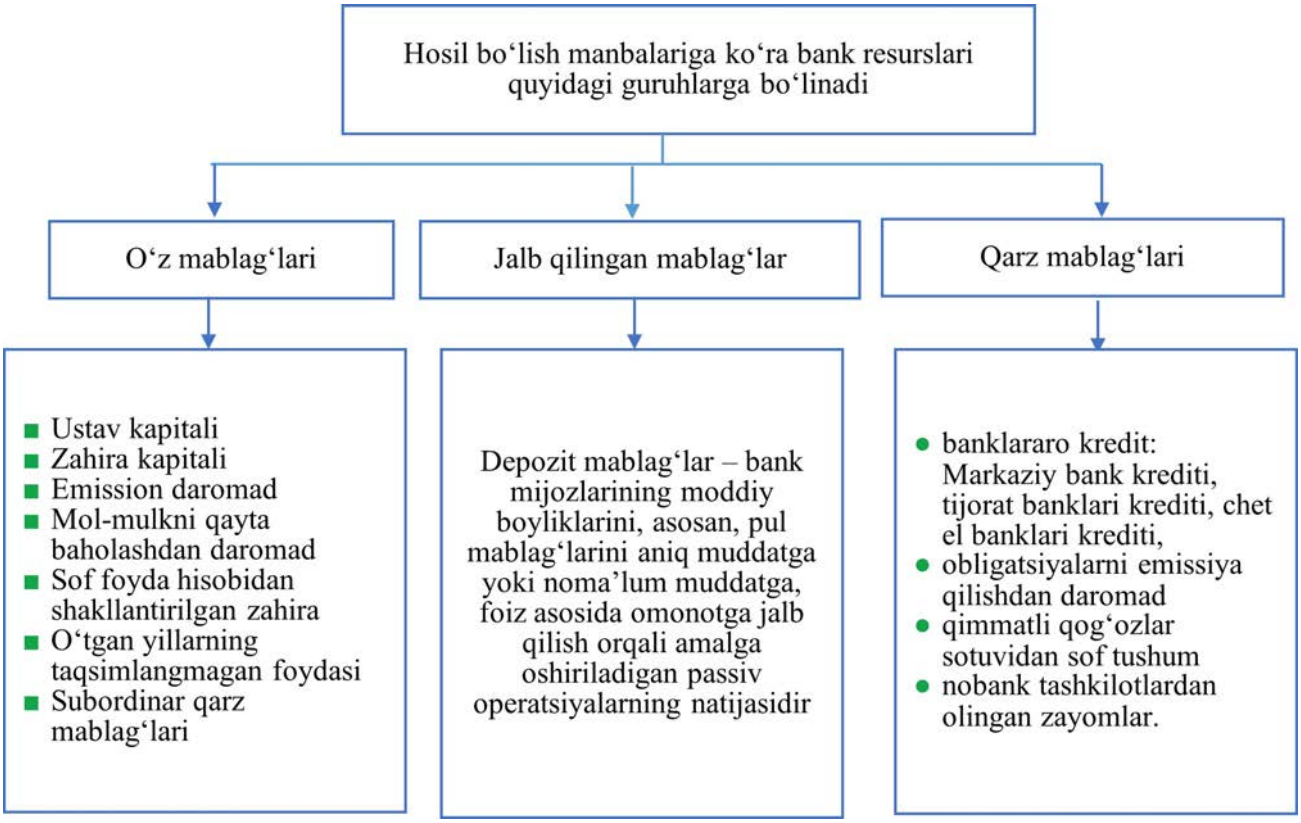
Shuni aytishimiz mumkinki, bank resurslari bank faoliyatini tashkil etish uchun jalb qilingan dastlabki ustav kapitali ko‘rinishidagi, keyinchalik bank passiv operatsiyalari orqali jalb qilinadigan mablag‘lar bo‘lib, bankning likvidliligi, ishonchliligining ko‘rsatkichi bo‘lib, tijorat bankining samarali faoliyat ko‘rsatishi bank resurslarining hajmiga bog‘liq bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida taqqoslama tahlil, guruhlash, qiyoslash, abstrakt mantiqiy fikrlash va baholash kabi usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mavjud iqtisodiy adabiyotlarda bank resurslari va bank kapitaliga berilgan turlicha ta'riflarni uchratishimiz mumkin. Mavzuga tegishli ilmiy adabiyotlar tahlil qilinganda, bank resurslari bank kapitalidan, jalb qilingan mablag'lardan va qarzga olingan mablag'lardan tashkil topadi.

1-rasm: Bank resurslari tarkibi

Bank kapitalining samaradorligini va uni ko'paytirish yo'llarini tahlil qilishdan avval, kapital va bank kapitali, uning funksiyalari, tarkibini tahlil qilish lozim. Kapital – bu foyda olish hamda qo'shimcha moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan moddiy, intellektual va moliyaviy resurslarning birlashmasidir[8].

Ilmiy adabiyotlarda kapital haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar Aristotelga tegishli ekanligi qayd etiladi. Keyinchalik klassik iqtisodchilardan A.Smit va D.Rikkardo kapitalni mehnat va zahiralar orqali yaratilishini qayd etishgan. A.Smitning fikricha, "kapital bu – kapital egasi foyda olishni kutadigan, ishlab chiqarish jarayonlarida ishlatiladigan zahiralardir [9]".

Kapital to'g'risida K.Marks o'zining "Kapital" asarida kapitalning hosil bo'lishi, tarkibi haqida dastlabki falsafiy va iqtisodiy bilimlarni asoslab berdi. Karl Marks kapitalning moddiy tuzulishini hisobga olib, uning mehnat qurollari, hom-ashyo, yashash vositalari, moddiy mahsulotlar, ma'lum miqdordagi tovarlar, ayirboshlash qiymatlaridan iboratligini ta'kidlagan [10].

Amerikalik atoqli iqtisodchi olim, Amerikka marjinalizm maktabi asoschisi, Djon Beyts Klarkning fikricha, "kapital – bu doimiy harakatda bo'lgan, ya'ni doim "muomalada" bo'ladigan zahiralardir [11]".

Shved olimi Knut Viksell (1851–1926) – foiz, kapital va pul nazariyalarini matematik modellar orqali tahlil qilish bo'yicha samarali ilmiy faoliyat olib borgan. Uning asosiy asarlari: "Qiymat, kapital va renta" (1893), "Foiz va narxlar" (1898).

Amerikalik iqtisodchi olim Irvin Fisher (1867–1947) kapital, foiz va pul nazariyalarini mukammalashtirgan olim hisoblanadi. Ayniqsa, uning "Foiz nazariyasi" (1930) kitobi kapital, pul va foiz nazariyalarini rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdi. Uning fikricha, kapital barcha tabiiy va qiymatga ega boyliklar zahirasidir, u o'z ichiga ishlab chiqarishda foydalaniladigan pul, asbob-uskunalar, infrastruktura, yer, inson mehnati kabilarni o'z ichiga oladi [12].

Rossiyalik iqtisodchi G.V.Savitskayaning fikricha, "kapital – bu xo'jalik yurituvchi subyekt foyda olish maqsadida, o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun foydalanadigan vositalar" [13].

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Rossiyalik yana bir iqtisodchi V.V.Kovalevning fikricha, “kapital – bu pul mablag‘laridir. Subyektning jami pul mablag‘lari yig‘indisidir [14]”.

Rossiyalik atoqli iqtisodchi olim O.I.Lavrushinning fikricha, bank kapitali bankning o‘z shaxsiy kapitaliga ko‘ra kengroq tushuncha bo‘lib, u o‘z ichiga kreditorlar va omonotchilarning ishonchini qozonish va faoliyatini amalga oshirish uchun tashkil qilingan fondlar yig‘indisini qamrab oladi. Muallifning fikricha, bankning o‘z kapitali ta’sischilarning ustav kapitalini shakllantirishdagi ulushlaridan iborat [15].

Ukrainalik iqtisodchi olimlarning fikricha, “Bank kapitali – bu bank tomonidan jalb qilingan, ular tomonidan kredit, hisob-kitob va boshqa operatsiyalar uchun bank resurslari shaklida foydalaniladigan kapitallar to‘plamidir. Bankning o‘z kapitali (ustav kapitali va rezerv kapitali) bank kapitalining eng kichik qismidir. Tijorat yoki sanoat kapitalidan farqli o‘laroq, bankning o‘z kapitali bank faoliyatida foydalaniladi va bank foydasini keltiradi [16]”.

Amerikalik iqtisodchilar Kris D.J. Barltron va D.MakNotonlarning fikricha, bank kapitali bank faoliyatida yuzaga keladigan turli xil ko‘zda tutilmagan holatlarning oldini olish uchun yetarli rezerv bo‘lishi bilan birga, o‘zgaruvchan sharoitga moslashishda yuzaga keladigan to‘lovlarga qobiliyatsizlikni bartaraf qilishda yordam beradi [17].

T.M.Karaliyev, O.B.Sattarov, I.F.Sayfiddinovlarning fikricha, tijorat banki kapitali – bu bank faoliyatini moliyalashtirishning barqaror manbai bo‘lib, bankning operatsion jarayonidan kutilmaganda yuzaga keladigan zararlarni qoplash imkonini beruvchi o‘ziga xos himoya vositasidir [18].

Yo.Abdullayev, T.Karaliyev, Sh.Toshmurodov, S.Abdullayevalarning hammuallifligida yozilgan ilmiy adabiyotda quyidagi ta’rif berilgan: “bank kapitali – deganda bankning barqaror faoliyatini ta’minlash va favqulodda sodir bo‘ladigan zararlarni qoplash maqsadida maxsus tashkil qilinadigan fondlar va zaxiralar tushuniladi [19]”.

“Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi” O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyulda 2693-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan Nizomda bank kapitaliga yoki bankning o‘z kapitaliga ta’rif berilmagan bo‘lsada, kapital zahiralar tushunchasi keltirilgan. “Kapital zahiralar – soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langandan so‘ng sof foyda yoki avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi hisobidan shakllangan zaxiralar. Ulardan bank faoliyatida vujudga keladigan har qanday zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashlarsiz qoplash uchun foydalanilishi mumkin [20]”.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida kapitalning ahamiyati boshqa iqtisodiy resurslarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Mavjud iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, kapitalni to‘g‘ri taqsimlash orqali iqtisodiy farovonlikka erishish barcha davrlarda muhim bo‘lgan. Kapitalning to‘g‘ri taqsimlanishi va iqtisodiyotning rivojlanayotgan tarmoqlari va sohalarini pul mablag‘lari bilan ta’minlashda banklarning o‘rni beqiyosdir. Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga keldik:

Bugungi kunda tijorat banklari resurslari va kapitali tushunchalarining aniq belgilanishidagi chalkashliklardana kelib chiqib, tijorat banklari resurslariga quyidagicha ta’rif berildi, ya’ni tijorat banklari resurslari bu – banklarning ixtiyoridagi tasarruf etish huquqi mavjud bo‘lgan, ustav kapitali va bankning passiv operatsiyalari natijasida hosil bo‘ladigan mablag‘lar va boshqa qimmatli qog‘ozlar majmuasidir.

Shuningdek, kapital to‘g‘risida mahalliy va xorijlik olimlarning ilmiy ishlari hamda xulosalari o‘rganildi, tahlil qilindi, natijada kapital tushunchasiga quyidagi mualliflik ta’rifi berildi. Kapital – o‘z egasiga foyda keltirish hususiyatiga ega bo‘lgan, qo‘shimcha qiymat yaratish va ishlab chiqarish, shuningdek moliyaviy munosabatlarni amalga oshirishda foydalaniladigan vositalardir. Bu vositalar mablag‘, asbob-uskunalar, yer, nomoddiy aktivlar va qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishida bo‘lishi mumkin.

Olib borilgan tahlil natijalariga ko‘ra, bank kapitali bo‘yicha berilgan ilmiy xulosalardagi mavjud kamchiliklarni hisobga olgan holda quyidagi mualliflik ta’rifi berildi: bank kapitali – banklar tomonidan tijorat va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan, bank balansining passividagi xususiy kapitalidir. Bank kapitali omonotchilar, kreditorlar va ta’sischilarning bank faoliyatidan foyda olish maqsadida qilayotgan tavakkalchiliklarining kafolati bo‘lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Азрилиян А.Н., Большой экономический словарь: 25000 терминов / [авт. и сост. : А.Н. Азрилиян и др.] ; под ред. А.Н. Азрилияна. – Изд. 6-е, доп. – М.: Институт новой экономики, 2004 (ОАО Можайский полигр. комб.). –1376 с.
2. Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковского дело. Перевод с англ. М.:Инфра 1996., с. 102.
3. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер.с англ. со 2-го изд.–М.: Дело, 1997. – С. 478-479.
4. Банковское дело. Экспресс-курс: учебное пособие / кол. авторов; под ред. О.И. Лаврушина. – 3-с изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009. с.82.
5. анковские ресурсы, их формирование и эффективное использование: монография / Н. И. Куликов, Н. П. Назарчук. – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВПО “ТГТУ”, 2014. – с. 5.
6. Bank ishi. T.Karaliyev, U.Azizov, T.Bobakulov va b. Darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2016-yil, 100-b.

7. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 2, апрель, 2018 йил, http://interfinance.uz/en/bolimlar/201-bank
8. https://economic-definition.com/Economic_and_legal_terminology/Kapital_ Capital__eto.html
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов/ Адам Смит, переводчик Клюкин П. Н. – М.: Эксмо, 2016 г, 1056 с.
10. Маркс К. Капитал. Т.3 / К.Маркс – М.: Политиздат, 1970. – с. 105
11. Кларк Дж.Б. (Джон Бейтс). Распределение богатства The Distribution of Wealth. (In Russian) 1992. 448 с
12. Fisher Irving, The Theory of Interest, 1930. p. 12
13. Савицкая Г.В., Экономический анализ / Г.В. Савицкая. – М.:Новое знание, 2003. – с. 20
14. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестицией. Анализ отчетности/ В.В.Ковалев. – М.:Финансы и статистика, 1997. – с. 14
15. Лаврушин О.И. Банковское дело /под ред. О.И.Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 2001. – с. 109
16. С.И.Лукаш, А.А.Малютина “Банковская энциклопедия” Днепропетровск, 1994, с. 24
17. Крис Д.Ж.Барлтрон и Д.МакНотон “Банковские учреждения в развивающихся странах” II том. Всемирный Банк Вашингтон, ДС. 1992. с. 101
18. Tijorat banklari faoliyati tahlili. O‘quv qo‘llanma. Karaliyev T.M. va boshqalar. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi; Toshkent Moliya instituti.“Iqtisod-Moliya”, 2013-y. – 48 b.
19. Abdullayev Yo., Qoraliyev T., Toshmurodov Sh., Abdullayeva S. Bank ishi. O‘quv qo‘llanma – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009-yil, 118-bet.
20. “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi” Nizom AV 2693-6 son, 06.07.2015-yil.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ОСОБЕННОСТИ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ И ФАКТОРЫ ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНОЙ ПОДДЕРЖКЕ СУБЪЕКТОВ СФЕРЫ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Розоков Мухаммадазиз Мансурович
Студент, группы Би-222 Самаркандский институт Экономики и Сервиса, г. Самарканд

Научный руководитель: **Каримова Азиза Махомадризоевна**
Д.э.н Самаркандский институт экономики и сервиса (СамИЭС), доцент

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы связанные с особенностями банковского кредитования субъектов сферы туристических услуг и их влияние на организацию процесса кредитования. Подробно рассмотрены субъекты туристических услуг нуждающиеся финансово-кредитной поддержке и факторы препятствующие их развитию. Даны предложения, способствующие совершенствованию кредитной поддержке для субъектов сферы туристических услуг.

Ключевые слова: банк, банковское кредитование, потребитель, турпродукт, экономика, туризм, туристская деятельность, малые предприятия, частный бизнес.

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm xizmatlari sektori subyektlarini bank tomonidan kreditlash xususiyatlari va ularning kreditlash jarayonini tashkil etishga ta'siri bilan bog'liq masalalar muhokama qilinadi. Moliyaviy-kredit qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'lgan turizm xizmatlari subyektlari va ularning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillar atroflicha ko'rib chiqiladi. Turizm xizmatlari sohasi subyektlarini kredit bilan ta'minlashni yaxshilash bo'yicha takliflar berildi.

Kalit so'zlar: bank, bank krediti, iste'mol, turizm mahsuloti, iqtisodiyot, turizm, turizm faoliyati, kichik biznes, xususiy biznes.

Abstract: This article discusses issues related to the features of bank lending to subjects in the tourism services sector and their impact on the organization of the lending process. The subjects of tourism services in need of financial and credit support and the factors impeding their development are examined in detail. Proposals are given to help improve credit support for subjects in the tourism services sector.

Key words: bank, bank lending, consumer, tourism product, economy, tourism, tourism activities, small businesses, private business.

ВВЕДЕНИЕ

Уровень развития, масштабы и структура сферы услуг занимают сегодня особое место в оценке экономического статуса страны. Опыт развитых стран мира свидетельствует о том, что сфера услуг является одним из основных факторов всестороннего развития экономики страны. Доля сферы услуг в ВВП многих цивилизованных странах колеблется в пределах 70 - 75 %. Следует отметить, что, основная часть населения, занятое в экономике приходится на данную сферу, и этот показатель в США составляет 80 %, в Японии – более 70 %. Существенная часть услуг, в частности, 99 % бытовых услуг оказывается субъектами малого бизнеса. В свою очередь, до 90 % расходов малых предприятий финансируется за счёт кредитов и инвестиций коммерческих банков (в крупных корпорациях этот показатель составляет около 30 %)[1].

1 Хамраева С.Н. Динамика развития сферы услуг в Узбекистане. https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/549.pdf

Степень изученности. Исследованиями в области кредитования субъектов сферы туристического рынка занимались многие учёные- экономисты такие как: Н.А. Зайцева, М.А. Кривуля, С.В. Федорова, А.А. Козыбагаров, М.Н. Дмитриев, М.Н. Забаева, Е.Н. Малыгина, М.С. Оборин, Т.А. Нагоева и др [2].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Данное исследование проводилось с использованием методов научного абстрагирования, индукции и синтеза.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Сегодня одной из значимых проблем, с которыми сталкивается большинство предприятий сферы туристических услуг является нехватка денежных средств. И в случае возникновения недостатка собственных средств у них, возникает потребность в дополнительном источнике, способствующий осуществлению различных потребностей, требующие дополнительных вложений. В данной ситуации кредитная поддержка даёт возможность пополнения счета субъекта, за счёт средств выданных коммерческими банками.

Для банковской сферы кредитование туристической деятельности способствует не только получению дохода в отдельном сегменте кредитования, но также дает возможность диверсифицировать кредитные риски, и увеличить объемы дополнительных доходов.

В своей научной работе М.С. Оборин и Т.А. Нагоева касательно развития кредитования субъектов туристского рынка отмечают, что, “кредитная поддержка со стороны коммерческих банков, осуществляется в рамках разработанных программ банковского кредитования. Соответственно, специфика любой программы зависит от финансовых возможностей банков и целей кредитования”[3].

“Объединение турфирм и кредитных учреждений в форме стратегического альянса, целью которого - является стимулирование потребителей к приобретению пакета услуг участников, является предметом исследования Н.А. Зайцевой[4]. Роль кредитных институтов в процессе инвестиционной деятельности в сфере туризма отражена в работах М.Кривули и В.Федоровой”[5].

В процессе анализа опыта инвестирования в отрасль туризма зарубежных стран А. Казырбагаров, “определил ряд более эффективных инструментов, в частности, кредитование субъектов предпринимательской деятельности в сфере туризма, в свою очередь которые в комплексе с другими инструментами способствуют стабильному развитие сферы туризма.

Проведённые исследования в области кредитования предпринимательской деятельности в сферы туристических услуг нами выявлены следующие особенности:

- неопределённость цен и не предвиденная доходность;
- недостаточно развитая инфраструктура туризма;
- зависимость от природно-климатических условий;
- отстаивание предприятий туризма от предприятий к примеру промышленности, производства и тд.

Так же следует отметить, что характерными особенностями кредитования субъектов предпринимательства сферы туристических услуг являются:

- *во-первых,* субъектам, осуществляющим предпринимательскую деятельность в сфере туристических услуг, предоставление денежных средств как юридическим, так и физическим лицам.

2 Зайцева Н.А. Инвестиционная деятельность в туризме и гостиничном бизнесе в РФ // Сервис в России и за рубежом. 2009. № 4. – С. 84-90.; Кривуля М.А. Механизм стимулирования инвестиционной деятельности в сфере туризма // Вестник Северо-Восточного государственного университета. 2011. –Т.: 15. № 15. – С. 135-139.; Федорова С.В. Финансовые отношения в туризме // Сборник материалов V межд. науч. прак. конф. “Архитектура финансов: стратегия взаимодействия финансового и реального секторов экономики”. СПб.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2014. –С. 403-406.; Козыбагаров А.А. Зарубежный опыт инвестирования в туризм // Вестник университета Туран. 2015. № 4. –С. 166-169.; Дмитриев М.Н., Забаева М.Н., Малыгина Е.Н. Экономика туристского рынка: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям сервиса и туризма / 2-е изд., переработано и дополнено. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – С. 154.

3 Оборин М.С., Нагоева Т.А. Направления развития кредитования субъектов туристского рынка. -М.: Финансы и кредит. 2017.-С. 2646-2662.

4 Зайцева Н.А. Инвестиционная деятельность в туризме и гостиничном бизнесе в РФ // Сервис в России и за рубежом. 2009. № 4. – С. 84-90.

5 Кривуля М.А. Механизм стимулирования инвестиционной деятельности в сфере туризма // Вестник Северо-Восточного государственного университета. 2011. –Т.: № 15. –С. 135-139.; Федорова С.В. Финансовые отношения в туризме // Сборник материалов V межд. науч. прак. конф. “Архитектура финансов: стратегия взаимодействия финансового и реального секторов экономики”. –СПб.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2014. –С. 403-406.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- *во-вторых,* субъектами кредитной поддержки могут выступать как банки, так и другие финансово-кредитные институты.
- *в-третьих,* субъекты которым выделяется льготное кредитование, в свою очередь требуют особой системы надзора выданных бюджетных средств, а также оценки их эффективного использования.

Так как сфера услуг является обширной рассмотреть более подробно субъекты туруслуг, которые нуждаются финансово-кредитной поддержке, можно ниже. (рис.1).

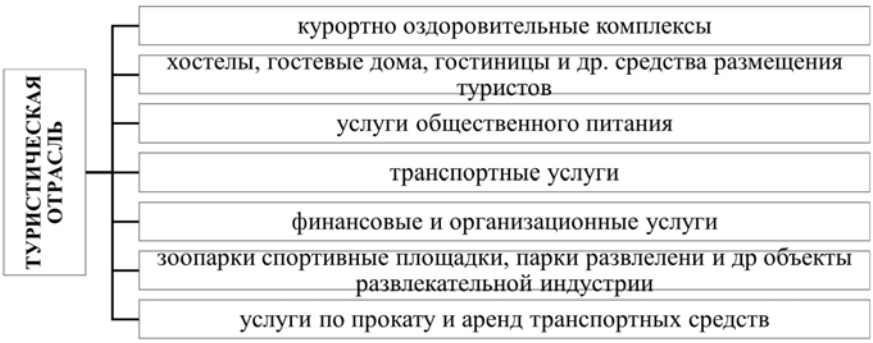

Рис.1: Субъекты туристической отрасли, нуждающиеся в финансово-кредитной поддержке[6]

Исходя из схемы делаем заключение о том, что сфера туристических услуг является многообразной, и оказывая ей финансово-кредитную поддержку, мы одновременно развиваем и другие отрасли экономической деятельности, что гласит о важности кредитования данной сферы.

Исследовав практику деятельности предприятий, связанных с тур услугами нами выявлены следующие основные проблемы финансирования, которые повышают риск кредитования, а также способность получения кредитной поддержки, оказанную со стороны коммерческих банков:

- *Во-первых.* В основном у большинства субъектов сферы туристических услуг собственные средства ограничены.
- *Во-вторых.* Одним из факторов влияющий на финансирование является проблема, связанная с формированием репутации предприятия сферы туристических услуг.
- *В-третьих.* Одной из проблем которая выявляется при кредитовании субъектов сферы туристических услуг, является то, что, определённая часть активов предприятия носит специфический характер, который проявляется в следующем:
- активы предприятия сложно реализовать на вторичном рынке;
- специфические активы предприятий сферы туристических услуг не всегда могут выступать в качестве обеспечения по кредиту.

Предприятия сферы туристических услуг составляют особую группу риска для коммерческих банков. В свою очередь развитие предприятий данного характера зависят от взаимоотношений с обслуживающим их банком.

Укрепление собственного капитала и доступ к кредиту банка, являются значительными задачами для руководителей субъектов предпринимательской деятельности сферы туристических услуг. И при недостатке собственного капитала, а также низком уровне самофинансирования предприятия туристических услуг зависят от политики банка и колебаний процентных ставок по кредиту.

Обычно банки относятся к предприятиям, предоставляющим туристические услуги, настороженно, считая этот рынок рискованным. Это в свою очередь серьёзно затрудняет использование банковского кредита на выгодных для бизнеса условиях. И возможность получить кредит в крупных банках по рыночным ставкам не всегда отвечает интересам предпринимателей. Высокая процентная ставка и банковские сборы находятся в ряду основных причин неудовлетворённости туристических предприятий услугами банков.

Как в развивающихся сферах экономики, так и в сфере туризма, ныне существует множество факторов, препятствующих формированию прибыли (дохода) а также развитию предприятий сферы тури-

6 Разработана автором.

стических услуг. Далее рассмотрим факторы, препятствующие кредитованию развития предприятий сферы туристических услуг:

- финансовые и нефинансовые факторы в рамках туристических предприятий;
- финансовые и нефинансовые факторы в рамках коммерческих банков;
- общеэкономические факторы.

Изучив факторы, влияющие на финансовое состояние предпринимательства в сфере туризма принципиальным, является то, что действующая система кредитования обычно не включает категорию заёмщиков “микропредприятия” или субъектов сферы туристических услуг, как заёмщика особой формы предпринимательской деятельности и заставляет кредиторов пользоваться программами кредитования в рамках коммерческого кредита.

Проведённые исследования свидетельствуют о том, что в настоящее время объем рынка кредитования перестал расти из-за: нестабильной экономической ситуации, вызванной внешними факторами и высоких рисков; недостаточно развитой деятельности малого бизнеса, невозможности поддерживать их необходимым количеством грамотных специалистов.

В свою очередь вышеуказанные проблемы могут быть существенно затронуты при государственной поддержке, в частности, когда речь идёт о кредитовании субъектов предпринимательской деятельности субъектов сферы туристических услуг. Государство имеет возможность поддерживать туристическое предприятие посредством многочисленных целевых программ касательно финансово-кредитной поддержки.

Так же основными факторами, определяющими финансово-кредитную поддержку развития субъектов сферы туристических услуг, являются:

- в рамках первого, формирование туристического пространства; туристические ресурсы; зоны концентрации объектов туркомплекса, прежде всего, государственного значения; стоимость турпродукта; сегменты туризма; уровень доходов потребителей турпродукта (услуг); ёмкость рынка; объем продаж турпутевок;
- в рамках второго, приоритетными факторами являются: конкурентоспособность субъектов сферы туристических услуг; оценка туристических услуг (качество, цена, маркетинг, стратегия развития (наступательная, оборонительная);
- в рамках третьего фактора, обеспечивающего направления развития субъектов сферы туристических услуг, более весомыми являются: экспорт турпродукта, информация, реклама межрегионального и межтерриториального сотрудничества в сфере туризма, активное участие субъектов сферы туристических услуг в выставках и ярмарках, что имеет значение при реализации турпродукта (туруслуг)[7].

Учёт этих факторов и разработка мер по их регулированию и оценке позволит создать динамичную, конкурентоспособную сферу, активизировать развитие туризма территории, в том числе: рост обязательных платежей в доходы бюджетов всех уровней, увеличение количества рабочих мест, стимулирование инновационного турпродукта, значительно расширить возможности уязвимых групп населения для отдыха и лечения, укрепить валютный потенциал страны, привлечь иностранные инвестиции в конкретные территории в рамках комплексной программы развития туризма. это позволит им повысить свою потребительскую ценность и, тем самым, способствует успешной реализации на туристическом рынке.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Таким образом, рассмотрев факторы, влияющие на финансовое состояние предпринимательства в сфере туризма принципиальным, является то, что субъектов сферы туристических услуг в рамках своей деятельности, имеют высокую зависимость от фактора сезонности спроса на туристические услуги. Поэтому финансовые показатели субъектов сферы туристических услуг при рассмотрении в рамках кредитной заявки большинством банков оцениваются как неудовлетворительные. В этой связи банки не могут более объективно определить кредитоспособность предприятий сферы туристических услуг.

Устранение выявленных факторов возможно при:

- изменении законодательства, касающегося финансово-кредитной поддержки предпринимательства сферы туризма;

7 Здоров А.Б. Экономика туризма. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2007 – С.19

TARAQQIYOT PROGRESS

- формировании благоприятного климата для деятельности предпринимательства в сфере туристических услуг;
- уменьшении налоговой нагрузки, в частности для субъектов предпринимательства деятельность которых связана с туризмом;
- организации системы гарантий, позволяющая банкам инициативнее подключаться в процесс кредитования предприятий сферы туристических услуг;
- увеличение объёмов микрокредитов для субъектов сферы туристических услуг, что даст возможность поддержки для начинающих предпринимателей области оказания туристических услуг;
- создание современных технологий оценки финансового состояния оптимизации кредитного процесса и кредитоспособности клиентов с учетом специфики деятельности туристического предпринимательства и передового опыта зарубежных стран[8].

Создание полноценно функционирующей деятельности зачастую невозможно без активного участия и финансовой поддержки со стороны государства. Однако, если рассматривать каждый элемент в отдельности, то получается, что его создание может быть осуществлено с помощью полноценно разработанного функционирующего механизма кредитования, а также частных инвестиций отдельных инвесторов.

Таким образом, подводя итог, можно сделать вывод, что решение проблем кредитования субъектов сферы туристических услуг следует рассматривать на всех уровнях. По нашему мнению, главную роль здесь играет государство, его желание и возможность влиять на развитие субъектов сферы туристических услуг путем предоставления финансово-кредитной поддержки, прежде всего, посредством банковского кредитования. И для обеспечения эффективной деятельности предпринимательства в данной сфере требуются финансовые ресурсы, использование которых способствуют:

- увеличению субъектов предпринимательской деятельности сферы туристических услуг – в частности, гостиниц, гостевых домов, пансионатов, хостелов, предприятий общественного питания, транспорта, учреждений культуры, спорта и тд.;
- увеличению объёма услуг оказанных со стороны туристических предприятий – т.е., услуги по размещению, питанию, информационно-рекламному, транспортному, а также другим видам услуг, направленных на удовлетворение потребностей туриста.

Список использованной литературы:

1. Зайцева Н.А. Инвестиционная деятельность в туризме и гостиничном бизнесе в РФ // Сервис в России и за рубежом. 2009. № 4. –С. 84-90.;
2. Кривуля М.А. Механизм стимулирования инвестиционной деятельности в сфере туризма // Вестник Северо-Восточного государственного университета. 2011. - Т., 15. № 15. – С. 135-139.;
3. Федорова С.В. Финансовые отношения в туризме // Сборник материалов V межд. науч. прак. конф. “Архитектура финансов: стратегия взаимодействия финансового и реального секторов экономики”. СПб.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2014. - С. 403-406.
4. Козыбагаров А.А. Зарубежный опыт инвестирования в туризм // Вестник университета Туран. 2015. № 4. – С. 166-169.;
5. Дмитриев М.Н., Забаева М.Н., Малыгина Е.Н. Экономика туристского рынка: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям сервиса и туризма / - 2-е изд., переработано и дополнено. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – С. 154
6. Оборин М.С., Нагоева Т.А. Направления развития кредитования субъектов туристского рынка. - М.: Финансы и кредит. 2017. –С. 2646 - 2662
7. Гришанина А.В., Харламова Е.Е. Исследование факторов, влияющих на кредитование малого и среднего бизнеса. Новосибирск. Экономика и бизнес. 2019. –С.117 - 120.
8. Здоров А.Б. Экономика туризма. Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2007 – С.19
9. Гришанина А.В., Харламова Е.Е. Исследование факторов, влияющих на кредитование малого и среднего бизнеса. -Новосибирск: Экономика и бизнес, 2019. –С.117 - 120.
10. Хамраева С.Н. Динамика развития сферы услуг в Узбекистане. https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/549.pdf

8 Гришанина А.В., Харламова Е.Е. Исследование факторов, влияющих на кредитование малого и среднего бизнеса. -Новосибирск: Экономика и бизнес, 2019. -С.117-120.

FACTORING OPERATIONS IN BANKS

Boykabilova Iroda
Assistant teacher Department of Accounting in other Sectors and Audit, SIES

Davronova Dilnoza Damirovna
3-rd year student of SIES

Abstract: In this article, we discuss factoring operations, their content and essence, information about factoring agreements and their requirements, as well as the accounting of factoring operations in banks. It also presents brief information on types of factoring.

Key words: factoring, debtor, creditor, factoring agreement, international factoring, open and closed factoring, factoring with and without recourse, manufacturer.

Annotatsiya: Ushbu maqolada faktoring operatsiyalari, uning mazmuni va mohiyati, faktoring shartnomasi va unga qo‘yilgan talablar haqida ma’lumot; hamda banklarda faktoring operatsiyalarini buxgalteriya hisobida yuritilishi. Shuningdek, faktoring turlari haqida ham qisqacha ma’lumot berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: faktoring, debitor, kreditor, faktoring shartnomasi, xalqaro faktoring, ochiq vq yopiq faktoring, regress-huquqli va regress-huquqsiz faktoring, ishlab chiqaruvchi.

Аннотация: Факторинговые операции в этой статье; его содержание и сущность; сведения о договоре факторинга и его требованиях, а также учет факторинговых операций в банках. Также представлена краткая информация о видах факторинга.

Ключевые слова: факторинг, должник, кредитор, договор факторинга, международный факторинг, открытый и закрытый факторинг, факторинг с правом и без права регресса, производитель.

INTRODUCTION

Factoring in English means “factor,” i.e., “agent” or “intermediary.” Factoring is a type of banking service related to the financing of economic entities (suppliers), whereby they grant the bank or financial entity the right to receive without recourse the payment accepted by the payers for goods delivered, work performed, or services rendered but not yet paid according to payment requests [1].

Banks perform factoring operations on the basis of agreements with customers in the bank where their demand deposit accounts are located, and their accounting is regulated by the current regulatory documents. When providing factoring services, the term of payment from the payer to the financial agent should not exceed 90 days. Banks will take measures to collect debts from payers in accordance with the procedure established by the legislation. When carrying out a factoring transaction, the bank shall transfer funds to a deposit account, which shall be kept until the client›s claim on the basis of payment requests submitted to the bank, in the amount specified in the factoring agreement.

A discount is the difference between the amount transferred by the bank and the amount of the payment claim under the contract. In this case, the bank may provide factoring services, taking into account that the payer has no overdue payables.

ANALYZING THE LITERATURE ON THE TOPIC

According to Sh. Z. Abdullaeva, in connection with the liberalization of the banking system, it is necessary to focus on minimizing costs by transferring banks from state ownership. The main principle of banking institutions is to generate more income by spending less and to maximize profit in the final financial result [2].

The results of the study by Umarov Z. show that almost half of the bank’s expenses are operating expenses. Operating expenses: the main place is occupied by employee salaries and other similar payments [3].

METHODOLOGY OF THE RESEARCH

The methodological basis of the article is formed by the laws of our republic, decrees, orders, works, and reports of our president, resolutions of the Cabinet of Ministers, national and international accounting standards, normative acts, methodological recommendations, and scientific works published abroad and in our country. republic, textbooks and manuals, scientific articles, Internet materials, and practical materials of the enterprises under study.

In modern conditions, open factoring is an excellent form of providing financial services to customers.

1. In open factoring, the debtor, i.e., IIB (by indicating in the commodity documents), notifies the MCO of the participation of the factoring bank in the payment, and all documents related to the collection of commodity money (receivables documents) must be submitted to the bank.
2. In the case of closed factoring, the MSO is not informed about the bank's participation in the settlements.

DISCUSSION AND RESULTS

In international practice, there are the following types of factoring: open and closed factoring with recourse factoring and non-recourse factoring; financed and unfinanced; domestic factoring and international factoring, etc.

In modern conditions, open factoring is an excellent form of providing financial services to customers.

1. In open factoring, the debtor, i.e., IIB (by indicating in the commodity documents), notifies the MCO of the participation of the factoring bank in the payment, and all documents related to the collection of commodity money (receivables documents) must be submitted to the bank.
2. Participation of the bank in closed factoring settlements, existence of the debtor's factoring agreement with the bank, and "transfer of the supplier's payment documentation to the factoring company" are not reported to the GKO. The IDC makes payments for goods and services received to the account of the SME. The IIB transfers the payments received for the goods and services sent to repay the loan obtained by the bank or factor. This type of factoring is risky for the bank. The risk associated with late payment by the buyer of the property due to certain reasons is borne by the bank. Due to the high-risk level of closed factoring, its price will be higher than that of open factoring.
3. In recourse factoring, a bank or a factoring company concludes a contract to purchase its client's receivables with the right of recourse. The essence is that if the bank (factor) cannot collect from the buyer of the property to pay for the goods documents, it agrees to submit to the supplier of the property a claim for the return of funds paid by the bank". This type of factoring, along with the reduction of bank risk, increases the credit risk arising from the supplier's activity.
4. There is no such possibility in non-recourse factoring. In the event of non-payment by the buyer of property under this type of factoring on the supplier's claims, all expenses will have to be reimbursed by the bank. This type of factoring is used in international practice very rarely when the financial condition of the buyer of property is stable, there is a there is a high level of solvency, and there is minimal risk of insolvency. Therefore, this type of factoring protects manufacturing companies from the risk of non-payment by the buyer of property but may increase bank risk.

Factoring transactions may not be carried out by:

- requirements for a budget organization;
- on the debt obligations of individuals;
- liabilities of enterprises declared insolvent;
- on unprofitable enterprises;
- for companies with no liquid balance sheet;
- to finance capital expenditures;
- on commodity payments and barter transactions;
- completed work is paid for in stages or with completion;
- if the payer has the right to return the products within an agreed period of time under the terms of the contract of sale", nor does the existing bus factoring of post-sale service provision apply.

Conclusion of a factoring agreement and its requirements. Prior to entering into the agreement, the customer shall submit the following documents to the bank:

- a contract of sale, performance of work, and rendering of services, drawn up in accordance with the established procedure and signed by the payer;
- documents confirming the provision of material assets, performance of work, and provision of services (delivery notes, copies of powers of attorney, acceptance certificates, etc.);
- list of accounts opened by the payer in other banks;
- balance sheet for the last reporting period submitted to the relevant state tax inspectorate of the payer (Form No. 1), as well as debt reconciliation acts over 90 days, report on financial results (Form No. 2), except for newly established legal entities, individual entrepreneurs, and agricultural holdings operating without forming a legal entity.

The bank's agreement with the client for factoring services shall specify the following:

- purchasers against whom a claim for money is made;
- total number of requests;
- discount amount;
- the term of the contract;
- terms of claims for breach of contract by the parties;
- the liability of the parties for breach of contract;
- terms of cancellation;
- other conditions stipulated by law.

Upon conclusion of the factoring services agreement, the client and the financial agent bank shall notify the payer in writing of this transaction. If there are no funds on the payer's main deposit account prior to receipt of payment, the payer's bank shall notify the financial agent bank of acceptance of the payment application in card file No. 2. Agreement:

- by mutual agreement of the parties;
- at the initiative of the supplier, if the bank violates the terms and conditions of the contract;
- at the initiative of the bank, if the supplier violates the terms and conditions of the contract.
- may be cancelled under other conditions in accordance with the law.

In this case, the parties are obliged to notify each other in writing about the cancellation of the contract within the terms specified in the contract. In the event of the cancellation of the contract by one party, mutual claims shall be resolved in accordance with the procedure established by law [4].

Factoring transactions in commercial banks are accounted for in the following 1st and 2nd order schedules:

11100: Purchased receivables; factoring;

Personal accounts 90966, "Purchased receivables–factoring," shall be opened by the bank on reserve accounts to record payment documents for factoring operations. The debit of this account shall show the full amount of purchased receivables, and the credit shall show the purchased receivables fully repaid by the payers, and the accounting entry shall be made as follows:

Dt 90966, "Purchased receivables: Factoring,"

Kt 96331: "Purchased Receivables-Contra-Check on Factoring".

After the parties sign the demand factoring agreement, the bank's financial agent transfers the funds to the client's deposit account, which is held until the demand is received, less the amount of the discount, and is executed as follows: record:

Dt 11101: Purchase Receivables–Factoring Scheme,

Credit 20208: "Deposits held on demand"

Kt 11195: "Discount on purchased receivables: Factoring" schemes.

The bank shall transfer funds to the customer's demand deposit account by memorial orders, which shall be issued in two copies. The first copy shall be placed in the daily documents of the bank after accounting operations. The second copy shall be sent to the client in accordance with the established procedure. After

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

the end of the factoring period, the following accounting entry shall be made for the amount received from the paying client:

Dt 20200-Payer's Schedule, "Demand Deposits,"
Kt 11101: Purchased Receivables–Factoring Scheme.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

The list of factoring operations of CBs is allowed only in the bank where the main account number of the supplier of goods is opened. For factoring, the source is the bank's own funds, i.e., banks provide factoring services out of their own capital. Factoring is performed at the expense of The factoring term is set at 90 days, and in order to increase the efficiency of factoring operations, this operation is carried out without recourse, i.e., the bank has no right to withdraw the transferred amount from the bank. account of the supplier of goods under the factoring agreement. This condition currently serves to ensure factoring practice and efficiency. Thanks to this operation, positive opportunities will appear not only for the supplier of goods but also for the buyer of goods. It: eliminates the risk of buying low-quality goods; accelerates the turnover of funds; improves competitiveness; increases the volume of purchases. Besides, the economic advantages of factoring include:

- increasing liquidity and profitability and increasing profits;
- quickly transforming receivables into cash;
- independence from debtors' compliance with payment terms;
- expanding turnover volume and profitability;
- expanding the expanding the possibility of economic and financial planning of its capital;
- reducing the reducing the risk of non-payment.

At the same time, factoring is a special process that requires management of arising risks. in this area. In general, factoring is associated with the acceleration of cash and investment turnover and debt repayment price reduction. By facilitating relations between banks and strengthening the system of monetary settlements, it is an important means of reducing receivables and payables in the country. At present, in international practice, the universal system of providing financial services to clients is the "open" factoring operation. As we have already mentioned above, in this form of factoring operation, the client has only the task of producing and delivering products on time; all other financial work is undertaken by the factoring firm (bank). This factor gives an opportunity to reduce the client's personal staff, repeat (duplicating, overlapping) the tasks performed by the factoring firm (bank), or completely abandon it. In international banking practice, the cost of factoring services consists of two elements: interest and commission payments. The rate of commission payment is set depending on the amount of goods and documents and usually amounts to 1.5–2.5 percent. In factoring, the commercial bank pays 80–90 percent of the amount of goods at once. The debtor will pay the remaining 10–20 percent after the full repayment of the loan amount. In the United States, commercial banks charge a fee for factoring services and charge interest on the daily balance of the advance paid to the customer. Interest accrues from the time the advance is made until the loan is fully repaid. The rates of commission payments are determined based on the client's trade turnover and risk level.

List of references:

1. Regulation "On the Procedure for Factoring Operations by Commercial Banks in the Republic of Uzbekistan," registered by the Government of the Republic of Uzbekistan on August 3, 2000, No. 953.
2. Sh.Z. Abdullayeva Textbook "Banking" (Tashkent 2017, 570 pages).
3. Umarov Z., "Accounting in the Banks," Textbook, Tashkent 2021, 410- pages.
4. Regulation "On the Procedure for Factoring Operations by Commercial Banks in the Republic of Uzbekistan," registered by the Government of the Republic of Uzbekistan on August 3, 2000, No. 953.
5. https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/iqtisodiyot/factoring-va-leasing-operations commercial banks.
6. http://www.fayllar.org/mavzu-tijorat-banklarinig-factoring-operatsazioni-4-soat-reja.html?page=4.
7. https://uz
8. https://www.ipotekabank.uz/uz
9. https://mkbank.uz/uz
10. https://www.ipotekabank.uz/uz
11. https://aab.uz/uz
12. https://e-anticor.uz

MOLIYAVIY SEKTORDAGI AKSIYADORLIK JAMIYATLARINING KORPORATIV STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHDA RISKLARNI BARTARAF ETISH

Jaxongirov Rustam Jaxongirovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Xo‘jamurodov Asqarjon Jalolovich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti SIM
kafedrasi mudiri

Annotatsiya: Ushbu maqolada moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ strategiyasini shakllantirish va ishlab chiqishning nazariy uslubiy asoslari, korporativ strategiyaning turlari, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida korporativ boshqaruvni samarali tashkil etish, risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: moliya, aksiyadorlik jamiyatlari, aksiya, korporativ boshqaruv, korporativ strategiya, samaradorlik.

Abstract: In this article, proposals and recommendations for the formation and development of the corporate strategy of joint-stock companies in the financial sector, the types of corporate strategy, the effective organization of corporate management in the activities of joint-stock companies, and the improvement of the risk management system have been developed.

Key words: finance, stock company, stock, corporate management, corporate strategy, efficiency.

Аннотация: В данной статье представлены предложения и рекомендации по формированию и развитию корпоративной стратегии акционерных обществ финансового сектора, виды корпоративной стратегии, эффективная организация корпоративного управления в деятельности акционерных обществ, а также ее совершенствование, системы управления рисками.

Ключевые слова: финансы, акционерные общества, акции, корпоративное управление, корпоративная стратегия, эффективность.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonlarida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, raqobatbardoshligini oshirish va xalqaro integratsiyasini faollashtirishda aksiyadorlik jamiyatlari ishtiroki tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, bozor munosabatlarining takomillashuvi va tezkor o‘zgarishlarning hozirgi davrida aksiyadorlik jamiyatlarining samarali moliya-xo‘jalik faoliyatini ular tomonidan puxta ishlab chiqilgan moliyaviy siyosati va uni amalga oshirish

mexanizmisiz ta’minlab bo‘lmaydi. Bu aksiyadorlik jamiyatlarida samarali korporativ boshqaruvni tashkil etishda bugungi kunda jiddiy e’tibor qaratilayotgan muhim jihatlardan hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotimizda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotgan hozirgi davrda moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini rivojlantirish, ularning xorijiy kapital bozoriga chiqishini ta’minlashga erishish, tashqi bozordagi raqobatbardoshligini ta’minlash korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish va bu borada ilg‘or xorij tajribalaridan samarali foydalanishni dolzarb vazifa qilib qo‘ymoqda. Bugungi kunda yurtimizda moliyaviy sektorni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushini kamaytirish maqsadida qilinayotgan har bir jarayon va amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar mamlakatimizning taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tarishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Aksiyadorlik jamiyati shaklidagi tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha kafolatlash fondini tashkil etish va uning Ustav kapitalining boshlang‘ich miqdorini O‘zbekiston banklari assotsiatsiyasi, davlat organlari va tijorat banklari – muassislar ulushlari hisobiga shakllantirish asosida Fondning tadbirkorlik subyektlarini kredit va boshqa moliyaviy mablag‘lar bilan ta’minlashni kengaytirish, investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirishda kredit olish uchun garov ta’minotini taqdim etish imkoniyatini yaratish kabilarni amalga oshirish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Bugungi kunda jahonda korporativ boshqaruv amaliyotida yetuk va zamonaviy tajriba va shakllangan malakalarni o‘rganish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Jahon amaliyotida moliyaviy sektor aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ strategiyasini shakllantirishda risklarni bartaraf etish har bir jamiyat tomonidan faoliyat sohasiga qarab, o‘ziga xos xususiyatlardan kelib chiqib ishlab chiqilgan korporativ risklarni boshqarish dasturi va mexanizmlari asosida amalga oshirilib boriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning nazariy asoslari, ularning korporativ boshqaruv muammolari, ular strategiyasini shakllantirish xamda risklarni boshqarish va bartaraf etishga qaratilgan masalalar B.Triker, M.Veber, I.Ansoff, P.Doyl, D.Kollis, S.Montgomeri, L.Edvinson, S.Meloun, R.Kaplan, D.Norton, D.Djonson, K.Shoulz. singari xorijlik iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida chuqur tadqiq etilgan MDX iqtisodchi olimlari tomonidan aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ boshqaruvning shakllanishi, korporatsiyalar faoliyatining mintaqaviy xususiyatlari, korporativ boshqaruvning iqtisodiy-huquqiy masalalari V.V.Avdeyev, A.M.Babashkina, Yu.T.Bazarov, L.V.Volkov, P.V.Juravlev, L.V.Kartashova, I.A.Kokorev, V.M.Kolpakov, Ye.B.Morgunov, I.I.Mazur, D.M.Mixaylov, I.N.Gerchikova, M.D.Kruk, M.V.Dokuchayev va boshqa iqtisodchi olimlarning ilmiy izlanishlarida keng joy egallagan. O‘zbekiston iqtisodiyotining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlarida korporativ risklarni boshqarish sohasida B.Yu.Xodiyev, B.B.Berkinov, D.N.Raximova, M.L.Tursunxodjayev, Sh.N.Zaynutdinov, J.A.Fattaxova, A.A.Xoshimov, R.I.Nurimbetov, M.B.Xamidulin, D.X.Suyunov, R.X.Karlibayeva, Sh.G‘.Yuldashev, D.B.Begmatova, B.Urinov, Z.Ashurov va boshqalar o‘z ishlarida tadqiq etganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bu tadqiqotda qo‘llanilgan asosiy metodologiya deskriptiv tahlil bo‘lib, u moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ strategiyasini shakllantirish va ishlab chiqishga qaratilgan. Shuningdek, tadqiqotda komparativ tahlil metodidan ham foydalanilgan bo‘lib, bu O‘zbekiston va boshqa mamlakatlarda korporativ strategiyani amalga oshirish tajribalarini solishtirish imkonini beradi. Ma’lumot to‘plash usullari sifatida so‘rovnomalar, moliyaviy hisobotlar, shuningdek, huquqiy va iqtisodiy hujjatlar tahlil qilinadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Moliyaviy sektordagi aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida korporativ boshqaruvni samarali tashkil etish mamlakat moliya tizimi barqarorligini ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aksidorlik jamiyatlari moliyasi davlat budjeti daromadlarining o‘z vaqtida va to‘liq shakllanishida, uy xo‘jaliklarining doimiy daromad manbasiga ega bo‘lishlarida, tashqi savdo munosabatlarida, moliya-kredit muassasalarining barqaror ishlashida o‘ziga xos vositachi vazifasini o‘taydi. Shundan kelib chiqqan holda mamlakatimizda korporativ moliyaviy munosabatlar samaradorligini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar ichida millat mentaliteti muhim ahamiyatga egadir. Millat mentalitetini tashkil etuvchi elementlar (bilim salohiyati, ilmiy tafakkur, maqsad salohiyati, ijtimoiy muhit, qadriyatlar, an’analar, madaniyat, siyosiy muhit, iqtisodiy psixologiya, huquqiy ong va h.k.) iqtisodiy tizim va uni boshqarishga bevosita bog‘liq omillar majmui hisoblanadi. Millat mentaliteti millatning shakllanish tarixi, uning qadriyatlari va bilim salohiyati kabilar asosida vujudga keladi. Bunda millat mavjud bo‘lgan jamiyatning shakllanish va rivojlanish tarixi ham muhimdir.

Ko‘pchilik bozorlarda kabi, sof raqobatga hech qanday qiyinchilik yo‘q. Ular defitsit va assimetrikdir. Ularda sotuvchi va sotib oluvchilar cheklangan, mahsulot gomogen, axborotlarni foydasizligi yoki qandaydir firmaning boshqalariga nisbatan vakolatlarga egaligi hamda ko‘chliligi bilan ajralib turadi. Boshqalar ishlab chiqarmaydigan mahsulot ishlab chiqarishi, yoki olib kelinishi cheklanganligi ularning alohida ustunligini belgilaydi. Mustahkam ishlab chiqilgan strategiya firmani, yaxshi tashkil etilmagan bozorda yuqori foyda oladigan strategiyalarni ishlab chiqqan holda o‘zining talablarini qo‘ya oladi. Bunday vaziyatda strategiya ikki muhim o‘rinni egallaydi.

Birinchi: bu firmaning shu tarmoqdagi firmalar bilan bir pozitsiyadaligi. Kompaniyaning kuchli va kuchsiz tomonlarini, bozorning xavfli taraflarini hisobga olgan holda, samarali strategiya raqobatbardosh mavqe’i yaratishi imkonini beradi. Shuning uchun kompaniya raqobatli faoliyat yuritayotgan muhitni taqqoslay olishda strategiyani formulalash juda muhim.

Ikkinchi: firma faoliyati va investorning ichki koordinatsiyasi. Strategiya bozordagi tanlashning foydaliligining tanlangandan keyingi vaziyatni o‘rganadi. Firmaning bozordagi o‘rni aniqlangandan keyin har bir punkti bo‘yicha o‘zaro tarmoqlar kelishishlari lozim. Xuddi shu tartibda invistitsiyalar ham amalga oshirilishi lozim. Ular bir-birlarini o‘zaro bog‘lab turishlari va jamlashgan holda yuqori darajadagi raqobatbardoshlikni yuzaga keltirishi lozim.

Ishbilarmon kompaniyalar bu – uzining kuchlarini strategik yo‘nalishlarga yo‘naltirishidadir. Mijozlar talablarini qoniqtirish uchun korxona umumiy tashkiliy strategiyaga rioya qilishi lozim. Yaxshi strategiya bozorda o‘zining o‘rnini mustahkamlashga yordam beradiki, shu o‘rinda bu sotib oluvchilarning talablarini boshqa raqobatchilarga nisbatan muayan ravishda kuchaytiradi.

Aksiyadorlik jamiyati strategiyasi – segmentlangan bozorda muvozonatni raqobatchilarga nisbatan osonroq topishidir. Bu tashkiliy reja raqobatchilardan ustunligini belgilab beradi.

Strategiya quyidagilarga javob beradi:

- korxona raqobatbardoshligini qay darajada ekanligi;
- korxona o‘zining nimalariga nisbatan raqobotchilardan ustunligini belgilaydi;
- korxonaning asosiy ustunligi nimalardan iboratligi.

Korporativ strategiya - bu Aksiyadorlik jamiyatining (firmaning) umumiy boshqaruv rejasi bo‘lib, u diversifikatsiyalangan Aksiyadorlik jamiyatining turli sohalarda o‘z biznes tamoyillarini o‘rnatish yo‘llari va usullarini, hamda takomillashtirishga hissa qo‘shadigan harakatlar va yondashuvlarni o‘z ichiga oladi.

Korporativ strategiyani ishlab chiqish quyidagi harakatlar bilan belgilanadi:

- devirsifikatsiyaga erishish bo‘yicha harakatlar;
- korporatsiya allaqachon faoliyat yuritayotgan tarmoqlarda umumiy ko‘rsatkichlarni optimallashtirish bo‘yicha harakatlar;
- tegishli biznes bo‘limlari o‘rtasida sinergitek ta’sirga erishish va uni raqobatbardosh ustunlikka aylantirish yo‘llarini topish;
- investitsiyalarning eng ustuvor yo‘nalishlarini belgilash va eng istiqbolli yo‘nalishlarda korporativ resurslarni safarbar etish.

Korporativ strategiyani ijro organi ya’ni yo‘qori darajadagi menejerlar ishlab chiqadi, bunda o‘rta va quyi pog‘ona menejerlarini ishtiroki ham ta’minlanadi, ularning taklif va tavsiyalari ham inobatga olinadi.

1-rasm: Korporativ strategiyaning amalga oshirish kanallari

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Shunday qilib, korporativ strategiyani asosiy roli bu, boshqaruvni birlashgan holda mijozlar talabini raqobatchilarga nisbatan sifatliroq amalga oshirish.

Strategiya tuzilishi – boshqaruvchi va vaqtinchalik boshliq vazifasini bajaruvchilarga o‘rta bo‘g‘in boshqaruvchilar hamda ishchilar o‘rtasida strategiyani tatbiq etishdan iboratligidir.

Zaif korporativ boshqaruv korporatsiyalarga investitsiyalarning kelishini cheklaydi va oqibatda o‘sish hamda rivojlanishni ham cheklaydi. Korporativ rahbariyatning samaradorligiga ko‘r-ko‘rona ishonish shart emas. Korporativ boshqaruv global kapital uchun kurashishda tobora muhimroq omil bo‘libbormoqda. O‘z ixtiyori bilan qabul qilingan “Biznes hulq kodeksi” qonuniy vahulqqa muvofiqlikni quvvatlashda rahbariyatni yaxshilash jarayonidagi birinchiqadam bo‘lmoqda.

Korporatsiyalarning moliyaviy siyosati korporatsiyaning umumiy strategiyasining bir bo‘lagi bo‘lib, uning maqsad va vazifalariga to‘g‘ri kelishilozim. Korporpastiyaning rivojlantirish strategiyasi barcha mablag‘larning samaralitaqsimlanishi va foydalanishini ta’minlaydi: moddiy, moliyaviy, mehnat resurslari, shuningdek yer va texnologiyalarining raqobotlilik muhitida barqarorlik darajasini saqlaydi.

Korporativ strategiyaning mohiyati shundan iboratki, undan korxonani shu strategiyadan hozirgi davr talablari bilan birgalikda foyda oladimi yo‘qmi belgilanadi. Korporativ strategiyani ikkita rivojlanish taxmini mavjud, birinchisi strategiyaga asoslanganligi, ikkinchisi korxona imkoniyati.

Biznes o‘zining qimmatliligini maksimallashtirish uchun 3 ta asosiy strategiyani hisobga olishi lozim. Ko‘zlangan maqsadga erishish uchun tahlil qilishi kerak.

1) korporativ strategiya;
2) biznes strategiya;
3) funksional strategiya.

Korporativ strategiya – birinchi bosqich - bu korxonani to‘laligicha biznes yoki tashkiliyligini, tovar liniyalarini, Aksiyadorlik jamiyati kombinatsiyalarini, uning to‘liqligicha e’tirof etishini va qanday biznes bilan shug‘ullanishiga javob beradi. Strategik faoliyatini korporativ bosqichi quyidagilarni o‘z ichiga oladi, masalan: yangi biznesni sotib olish, faoliyat yuritayotganini kengaytirish yoki kichraytirish, qo‘shma korxonalarni tashkil etish.

Biznes strategiya - ikkinchi bosqich korxonaning raqobatbardoshligi va faoliyati strategiyasi bilan e’tirof etiladi. Korxonada boshqarishning individual strategiyasini ishlab chiqishdan iboratligidir.

Funksional strategiya – bu qo‘shimcha qimmatlilik yaratishdir. Masalan: innovatsiyalardan foydalanish, diversifikatsiyalangan strategiya, marketing strategiyasi kabilar.

Korporativ strategiyani ishlab chiqishda Aksiyadorlik jamiyati xususiyatlarini, qaysi tarmoqda faoliyat yuritishi, va bozordagi holatini e’tiborga olish muhim hisoblanadi. Unda quyidagi strategiya turlaridan biri yoki bir nechtasini tashlashi mumkin:

- Diversifikatsiya bilan bog‘langan strategiya
- Diversifikatsiya bilan bog‘lanmagan strategiya
- Kapitalning siqib chiqarish va tugatish strategiyasi

Diversifikatsiya strategiyasi, tashkilotning biznes sohasi portfeliga, quyidagilar yordamida, biznesning yangi sohalari kirishini ko‘zlaydi:

- tashkilotga ega bo‘lish;
- tashkilotni “boshidan” yaratish;
- qo‘shma korxonalar yaratish;

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan moliyaviy sektor aksiyadorlik jamiyatlariga quyidagi aksiyadorlik jamiyatlarini kiritish mumkin:

2-rasm: Moliyaviy sektor aksiyadorlik jamiyatlarining turlari

Keyingi yillarda risklar tadqiq etilgan qator ilmiy ishlarda ularni minimallashtirishni amalga oshirish borasida ma'lum natijalarga erishish ta'kidlansada, mazkur jabhada hamon o'z yechimini kutayotgan qator muammolar mavjudligini alohida qayd etish lozim. Xususan, bu jarayonda risklarning mohiyati, ularning yuzaga kelish sabablari va o'zaro boqliqligi, shuningdek, oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan faoliyat, ya'ni riskmenejment imkoniyatlarinitadqiq etish iqtisodiy fanlarning dolzarb mavzularidan biri hisoblanishini qayd etish o'rinlidir.

Moliyaviy sektor aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatida quyidagi moliyaviy risk turlarini samarali boshqarish tizimi ishlab chiqilib yo'lga qo'yilishi maqsadga muvofiq:

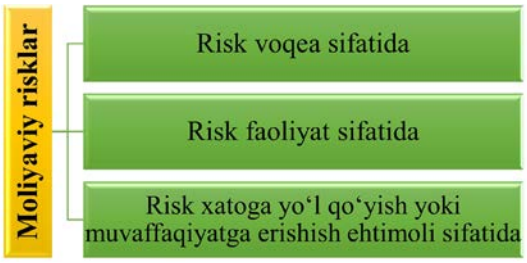
Moliyaviy risklarning mohiyatini anglash

- Risk-menejment va uning mohiyatini o'rganish
- Moliya bozori risklari: turlari va tabiatini taqlil qilish
- Fond bozori risklarni boshqarish
- Bank risklarini boshqarish bo'yicha alohida bo'linma tashkil etish
- Kredit risklarini boshqarishni yo'lga qo'yish
- Valyuta risklarini boshqarishni tashkil etish
- Foiz risklarini boshqarishni tashkil etish
- Inflyatsiya risklarini boshqarishni tashkil etish
- Investitsiya risklarini boshqarishni tashkil etish

Ularning asosiy strategiyasi moliyaviy risklarni pasaytirish usullarini o'rgatishdan iborat bo'lib, natijada kompaniya risklarini maksimal darajada pasaytirish hamda foydani maksimallashtirishga qaratilgan bo'ladi.

Risklarni o'rganish jarayonida, bir tomondan, risk-menejmenti imkoniyatlari birmuncha orttirib ko'rsatilishi moliyaviy risklar nazariyasi yaratilishiga bo'lgan talabni oshirgan bo'lsa, boshqa tomondan, shu kunga qadar "moliyaviy risk" tushunchasining mohiyati to'laligicha ochib berilmaganligi, bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borilishi kerakligini ta'kidlash lozim.

Moliyaviy risk tushunchasiga berilgan turli talqinlarga asoslanib va tadqiqotchilarning nazariy qarashlariga muvofiq risklarni quyidagi uch guruh kesimida turkumlash mumkin.

3-rasm: Moliyaviy risklarning guruhlanishi[1]

- **Birinchi guruh riski.** Tadqiqotchilarning talqiniga ko'ra, risk keng ma'noda noma'lum voqelik bo'lib, uning yuz berishi oqibatida faoliyatga ijobiyyoki salbiy ta'sir yetkazilishi mumkin;
- **Ikkinchi guruh riski.** Olimlarning qarashlariga ko'ra, risk faoliyat sifatida yutuqli natijaga erishish maqsadida amalga oshirilgan sa'y harakat hisoblanadi;
- **Uchinchi guruh riski.** Tadqiqotchilar bu riskni muqobil variantlardan birini tanlash jarayonida yutuqqa erishish yoki xatoga yo'l qo'yish ehtimoli sifatida talqin etishadi.

Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib, moliyaviy risklarining asosiy belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- mazkur risklar noaniqlik holatida yuzaga keladi va ularning asosiy mezoni ehtimollikka asoslanadi;
- riskning pirovard natijasi (oqibati) mol-mulkni yo'qotish, foydaniqo'ldan chiqarish hisoblanishi moliya institutlari faoliyati bevosita risk qamrovida kechishini anglatadi.

4-rasm: Moliyaviy risklarning asosiy belgilari

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqorida keltirilgan belgilarga asoslanib, qayd etish lozimki, moliya institutlari risklari ehtimolikka ko‘ra, asosiy faoliyatidan kutilgan darajadagifoydaga erisha olmaslik yoxud uni yo‘qotish hisoblanadi. Bu o‘rinda ta’kidlashlozimki, moliyaviy risklarni tasniflashga bo‘lgan yondashuvlar xilma-xildir.

Umuman olganda, moliyaviy risklar o‘ziga xos tuzilmaga ega. Ular bozor riski, likvidlik riski, foiz riski, kredit riski va valyuta risklari kabilardan iboratligi qayd etgan tasnif birmuncha ilmiy asoslangan hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib, maqolamizning asosiy xulosalari va korxonalarda korporativ boshqaruvni tashkil etish va rivojlantirish bo‘yicha takliflar quyidagilardan iborat:

Aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruvida xorijdan yuqori malakali, tajribali mutaxassislarni ishga jalb etish, ularning korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirishga doir takliflari, tajribalaridan amaliyotda foydalanish asosida mamlakatimizda xalqaro standartlarga muvofiq korporativ boshqaruv tizimini joriy etishda mutaxassislar professional saviyasini oshirish, korporativ boshqaruv madaniyati, etikasi, psixologiyasi va ko‘nikmalarini shakllantirish lozim.

Aksiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruvida moliyaviy siyosatni puxta ishlab chiqish va uni amalga oshirishning moliyaviy asoslarini ta’minlashda kapital qiymati, kapital tarkibi, pulning vaqt birligidagi qiymati hamda daromadlilik va risk darajasining o‘zaro bog‘liqligi konsepsiyalariga to‘liq va muntazam amal qilinishini ta’minlash zarur.

1. O‘zbekistonda korporativ boshqaruv tizimi shakllangan va u hozirda rivojlanib bormoqda, degan xulosaga kelindi. Biroq, milliy korporativ boshqaruv tizimida aniqlangan muammolarni hal etish, uni xalqaro standartlar asosida rivojlantirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

- uzoq muddatga mo‘ljallangan “Korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish konsepsiyasi” ni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- korporativ boshqaruvni rivojlanishini targ‘ib qiluvchi va ko‘maklashuvchi jamoat tashkilotlarini yaratilishiga sharoitlar yaratish;
- koporativ boshqaruv va respublika fond bozori o‘rtasidagi uzviy aloqani fond birjasining listing mexanizmi orqali ta’minlash;

korporativ qonunchilikka minoritar aksiyadorlar huquqlarini samarali himoyalash, korporativ boshqaruv organlari faoliyatini samarali tashkil etishga qaratilgan normalarni kiritish;

- aksiyadorlik jamiyatlarining investitsion jozibadorligini oshirish bo‘yicha tadbirlarni amalga oshirish;
- xodimlarning aksiyalarga egalik qilish rejasi (ESOP) orqali ularni korporativ boshqaruvda ishtirok etishi mexanizmini rivojlantirish.

2. Korporativ boshqaruv bu aksiyadorlar va korxona raxbariyati o‘rtasidagi munosabatlar tizimini aks ettirib, direktorlar kengashi, shu bilan birga boshqa manfaatdor shaxslarni o‘z ichiga oladi va ular yordamida aksiyadorlar (investorlar)ga korxona boshqaruvchilari faoliyatini nazorat qilishning kompleks mexanizmi ishlab chiqish maqsadga muvofiq.
3. Keyingi vaktlarda korporativ mulklarni korporativ boshqaruvini ularning iqtisodiy samaradorligini oshirishdagi roli o‘sib bormoqda. Korporativ boshqaruv samaradorligi nafaqat mulk shakllariga bog‘liq bo‘lib kolmay, unda xo‘jalik faoliyatini boshqaruvida turli mexanizmlar va bozor tarkibi ham ta’sir etadi. Bizning fikrimizcha, korporativ boshqaruv samaradorligi quyidagilarga:

- moddiy rusurslarni optimal taqsimlanishiga;
- xususiy mulk egaligini ta’minlash darajasiga;
- erkin bozor raqobatiga;
- korporatsiyalarni bozor holatlari bo‘yicha axborotlar bilan ta’minlanishiga;
- iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishni nazorat qilish darajasiga bog‘liqdir.

4. Restrukturizatsiya qilish korxona faoliyati, boshqaruvi, moliya tuzilmasini tubdan o‘zgartirishga yo‘naltirilgan jarayonni o‘zida aks ettiradi. Bunda ishlab chiqarishning barcha omillarini samarali ishlashini ta’minlaydigan korxonani tuzilmaviy qayta tashkil qilish biznes - birlik kompleksini, ya’ni kompleksning alohida boshqariladigan bo‘limini tashkil qilishga mo‘ljallangan.
5. Korporativ boshqaruv amaliyotini yaxshilash O‘zbekiston iqtisodiyotini isloh qilish jarayonining bir qismi bo‘lib, u xususiy mulkni himoyalash, aksiyadorlar manfaatlari va huquqlarini ta’minlash, mamlakat iqtisodiy rivojlanishida alohida o‘rin tutuvchi investitsion jo-zibador, raqobatbardosh milliy korporatsiyalarni shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish kabi masalalarni hal etishni taqozo qiladi. Jahon amaliyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, korporativ boshqaruv doimiy ravishda rivojlanib boradi, o‘z navbatida, kompaniyalar tomonidan qabul qilingan kodekslar bundan keyin jahon tendensiyalarining rivojlanishidan kelib chiqib takomillashtirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. B.K.Sattorov Moliyaviy risklarni boshqarish fanidan O‘quv uslubiy majmua. Toshkent Moliya instituti. 2017 yil.
2. Khujamurodov, A. J., Djalilov, F. A., Khamzaev, A. N., & Umarkhujaev, A. M. (2023). Improving the infrastructure of the stock market in the context of economic modernization. In E3S Web of Conferences (Vol. 401, p. 03054). EDP Sciences.
3. Aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining camaradorligini oshirish va korporativ boshqaruv tiziminitakomillashtirish bo‘yicha komicciyaning 31.12.2015-yildagi majlici (bayonnoma №02-02/1-187, 11.02.2016-y.) acocan tacdiqlangan Korporativ boshqaruv kodekci.
4. Tojiyeva Z. Korporativ boshqaruv tamoyillari va amaliyoti- http://www.biznes-daily.uz/ru/gazeta-birja/37543-korporativ-boshqaruv-tamoyillari-va-amaliyot.
5. G20/IHTTning korporativ boshqaruv tamoyillari/ ingliz tilidan Z.Ashurov tarjimasi.. http://www.biznes-daily.uz/ru/gazeta-birja/43217-g20ichttning-korporativ-boshqaruv-tamoyillari
6. Khujamurodov, A. (2020). Theoretical Aspects Of The Development Of Stock Market Infrastructure // Архив научных исследований, 35(1). извлечено от https://ejournal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/3454
7. Makhmudov, S., Khamdamov, S. J., Karlibaeva, R., Mamadiyarov, Z., Haydarov, O. R., Khujamurodov, A., & Imomov, K. (2023, December). The Impact of Digital Technologies on the Labor Market of Uzbekistan. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 260-267).
8. Ашуров, З. А. (2019). Совершенствование организационно-экономического механизма корпоративного управления в акционерных предприятиях (Doctoral dissertation, Ташкентский государственный экономический университет).
9. Ashurov, Z. (2023). Samarali korporativ boshqaruvning mamlakat barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta’siri// “Milliy iqtisodiyotni isloh qilish va barqaror rivojlantirish istiqbollari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to ‘plami., 19-21.

O‘ZBEKISTONNING JOZIBADOR INVESTITSIYA MUHITINI YARATISHDA HUQUQIY ASOSLARNI YANADA TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY VA AMALIY ZARURIYATI

Oybek Elmuratov
O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi direktori o‘rinbosari, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasining amaldagi “Investitsiyalar va investitsion faoliyat to‘g‘risidagi” Qonunni va “Investiitsyalar to‘g‘risida”gi muhokamaga qo‘yilgan yangi qonun loyihasi tahlil qilingan hamda amaliyotda mavjud soxaga oid muammolarni hal etishda yangi tahrirdagi qonunga kiritilishi zarur bo‘lgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Investitsiya, investor, investitsiya muhiti, investitsion jozibadorlik, investitsiyaviy nizo, investitsion loyiha xalqaro tashkilot, davlat-xususiy sherikchilik, ustuvor sohalar, negativ ro‘yxat.

Abstract: The article examines the current Law of the Republic of Uzbekistan “On Investments and Investment Activities” and the discussed law project “On Investments”, and also develops proposals, which are necessary to decide practical problems in the field of investment, which should be included in the new edition of the law.

Key words: Investments, investor, investment environment, attracting investments, investment conflict, investment project, international organization, public-private partnership, priority directions, negative list.

Аннотация: В статье, исследуются действующий Закон Республики Узбекистан “Об инвестициях и инвестиционной деятельности” и обсуждаемый новый законопроект “Об инвестициях”, а также разработаны предложения необходимые для решения практических проблем в области инвестиции, которые следует внести в новую редакцию закона.

Ключевые слова: Инвестиции, инвестор, инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, инвестиционный конфликт, инвестиционный проект, международная организация, государственно-частное партнерство, приоритетные направления, негативный список.

KIRISH

Jahon iqtisodiyoti tajribasidan ma’lumki, milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishini ta’minlashda investitsiyalar hajmining ham barqaror o‘sib borish tendensiyasi muhim hal qiluvchi omil hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotga jalb qilinadigan investitsiyalar hajmi, shartlarining qulayligi hamda ularning samaradorligi bevosida mamlakatda qulay investitsiya muhitini ta’minlab beradigan, investor va investitsiya jarayonlari ishtirokchilarining manfaatlarini himoya qiladigan huquqiy asosning yaratilganligiga bog‘liq.

Oxirgi yillarda O‘zbekistonda kuzatilayotgan iqtisodiyotni diversifikatsiyalar, yetakchi tarmoqlar, ayniqsa energetika sohasida amalga oshirilayotgan yirik loyihalar, xususiylashtirish jarayonlari, davlat monopoliyasining qisqarishi va raqobat muhitining yaxshilanishi kabi o‘zgarishlar investitsiya sohasidagi qonunlarning takomillashib borishi mahsuli deyish mumkin.

Bugungi kunda global iqtisodiyotda kuzatilayotgan keskin o‘zgarishlar va burilishlar mamlakatning investitsiya muhitini barqaror ushlab turish hamda jozibadorligini yanada oshirishni, o‘z navbatida sohaga oid qonunchilikni doimiy isloh qilib borish va iqsodiy chaqiriqlarga moslashtirishni talab etmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar to‘g‘risida” Qonunining yangi tahriri loyihasi regutaion.gov.uz portalida keng jamoatchilik muhokamasiga havola etildi.

Mazkur maqolaning maqsadi yangi tahrirdagi Qonun loyihasiga kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar bilan birgalikda mamlakatimiz investitsiya muhitini yaxshilash va yuzaga kelgan bir qator muammolarni hal etishda muhim hisoblangan ilmiy takliflarni ishlab chiqish iborat.

MAVZU BO‘YICHA QISQACHA ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekistonda qulay investitsiya muhitini shakllantirish, uning jozibadorligini yanada oshirishda muhim hisoblangan huquqiy-me’yoriy asoslarni takomillashtirib borish masalalari har doim iqtisodchi olimlarning va tadqiqotchilarning nigohida bo‘lishgan.

Investitsiya muhitining huquqiy asoslari masalasi xorijlik iqtisodchi-olimlardan N.Doronina, A.Berngardt, A.Blank, V.Bocharev, J.Altman, P.Vaxrin, A.Neshitoy, V.Kovalev, P.Samuelson, D.Lorens, L.Gitman, U. Sharp kabi olimlarning ilmiy ishlarida keng tadqiq qilingan.

O‘zbekistonlik olimlardan A. V. Vahobov, D.G‘ozibekov, N.G‘. Karimov, N.Jumayev, O.Sabirov, N.Levashin, M.Angelidi, N.Xaydarov, N.Qo‘ziyeva, E.Nosirov, U.Burxanov va boshqalarning ilmiy asarlarida investitsiya muhitini yaxshilashda qonunchilikdagi muammolar tadqiq qilingan.

Xorijiy va mamlakatimiz olimlari tomonidan investitsiya muhiti jozibadorligiga ta’sir etuvchi omillar, xususan qonunchilikda belgilangan kafolatlar, imtiyoz va preferensiyalarning samarasi tahlil qilingan, investitsiya muhitini yanada yaxshilashga erishi yuzasidan qator tadqiqotlar o‘tkazilgan bo‘lsada, mazkur mavzu bugungi kunda ham o‘ta dolzarb hisoblanadi. Chunki yirik iqtisodiy integratsiyalar o‘rtasida yuzaga kelgan ziddiyatli muhit va global inqiroz tahdid solib turgan sharoitda investitsiya muhitining barqarorligini va jozibadorligini ta’minlashning huquqiy asosi hisoblangan “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunning ahamiyati muhim hisoblanadi. Investitsiyalarni jalb qilish va rag‘batlantirish, investorlar huquqlarini kafolatlash, investitsiya loyihalari iqtisodiy samaradorligini ta’minlash va undagi mavjud muammolarni to‘liq tahlil etish orqali qonunchilikni isloh qilish maqsadga muvofiqdir.

TADQIQOTDA QO‘LLANILGAN USLUBLAR

Ushbu maqolada muallif mavzuga oid asosiy me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilib, mamlakatimizdagi investitsiya jarayonlari va investitsiya muhitiga tegishli muammolarga tayangan holda tadqiqotni olib borgan. Shuningdek, ishda baholash, guruhlash, tarkibiy, qiyosiy, omilli va trendli tahlil usullaridan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasining “Investiitsyalar to‘g‘risida”ga Qonuni yangi tahrirdagi loyihasi regutaion.gov.uz portalida keng jamoatchiliik muhokamasiga qo‘yildi. Amaldagi “Investitsiyalar va investitsion faoliyat to‘g‘risidagi” Qonunning qabul qilinganiga nisbatan ko‘p vaqt o‘tmasdan (2020 yil yanvar oyida kuchga kirgan) uning yangi taxrirda qabul qilinishiga zaruriyat tug‘dirgan asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

- *birinchidan,* amaldagi Qonun muhim investitsiya turlari hisoblangan Davlat-xususiy sherikchilik (DXSH), Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar (MTOB), Konsessiyachilik faoliyati (KF) va Portfel investitsiyalar (PI) ni o‘z ichiga olmaydi, lekin ko‘pchilik rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar qonunlaridan farqli o‘laroq davlat investitsyalarini qamrab olgan;
- *ikkinchidan,* O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar maqomi ulardagi xorijiy investorlar ulushining kamida 15 foizlik chegarasi bilan belgilangan bo‘lib, mazkur ko‘rsatkich sohadagi nufuzli xalqaro tashkilotlar tavsiyalari va takomillashgan qonunchilikka ega davlatlar amaliyotida 10 foizni tashkil etadi;
- *uchinchidan,* O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 11 apreldagi PF-3594-sonli “To‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar ” to‘g‘risidagi Farmonida belgilangan to‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy xorjiy investitsiyalar uchun beriladigan imtiyozlar joriy etiladigan yigirma ikkita iqtisodiyot tarmoqlari ro‘yxati o‘rtasidagi nomutanosiblik mavjud;
- *to‘rtinchidan,* investitsiyalarni jalb etishni amalga oshiruvchi sohadagi vakolatli davlat organlari bilan boshqa davlat boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyatlari funksiyalari o‘rtasidagi noaniqlaklar ko‘zga tashlanadi;
- *beshinchidan,* O‘zbekiston Respublikasi hududida chet ellik investor tomonidan investitsiya faoliyatini amalga oshirish chog‘ida hukumat bilan yuzaga keladigan investitsiyaviy nizolarni hal etish maqsadida xalqaro sudlarga murojaat qilish huquqi yuridik jihatdan chegaralanganligi va amaliy jihatdan imkonsizligi xorijiy investorlarda ishonchsizlikni yuzaga keltirmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, mamlakatimiz investitsiya muhitini yanada yaxshilash, xususiy xorijiy va mahalliy investitsiya oqimlarini ko‘paytirish, investorlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish inson kapitali va iqtisodiyotimizning barqaror rivojlanishini ta’minlash maqsadida Investitsiyalar, sanoat va

savdo vazirligi tomonidan Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xalqaro iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti hamda xorijiy investorlar bilan hamkorlikda “Investitsiyalar to‘g‘risidagi” qonunning yangi taxrirdagi loyihasi ishlab chiqildi va unga ko‘ra:

- xorijiy va mahalliy investorlar tomonidan amalga oshiriladigan barcha xususiy investitsiyalar, jumladan DXSH, MTOB, KF va PI nisbatan qo‘llaniladi;
- barcha atamalar xalqaro hamjamiyat tomonidan qabul qilingan atamalar bilan uyg‘unlashtirildi;
- loyihalar bilan manzilli ishlash va imtiyozlar berish maqsadida ustuvor investitsiya loyihalarining kichik (300 mingdan 3 million AQSH dollariga), o‘rta (3 milliondan 10 million AQSH dollarigacha), yirik (10 milliondan 100 million AQSH dollarigacha) va strategik yirik (100 million AQSH dollaridan yuqori) kabi turlari kiritildi;
- investorlarning mahalliy banklardagi xorijiy valyutadagi mablag‘larida valyuta kurslari o‘zgarishidan paydo bo‘ladigan daromadga nisbatan soliq majburiyatlari qo‘llanilmasligi belgilandi;
- investitsiya faoliyati uchun iqtisodiyotning ustuvor sohalari va ayrim chegaralanishi mumkin bo‘lgan sohalar negativ ro‘yxati (negative list) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari bilan belgilanishi, shu bilan birga ayrim davlatlarda qo‘llaniladigan xorijiy investorni oldindan o‘rganish yoki skrining o‘tkazishga yo‘l qo‘yilmasligi ko‘rsatildi;
- xorijiy investorlar bilan ishlashdagi institutsional shartlar aniq belgilandi. Masalan, Xorijiy investitsiyalar agentligi huzuridagi investorlar markazi “yagona darcha” tamoyilida xizmat ko‘rsatishi, investitsiya bitimi shakliga rozi bo‘lgan investorga investitsiya menedjeri biriktirilishi va investitsiya taklifi ustuvor investitsiya loyihasi bo‘yicha vakolatli organga, DXSH doirasidagi ustuvor investitsiya loyihasi bo‘yicha Iqtisodiyot va moliya vazirligiga, Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar bo‘yicha Tog‘-kon sanoati va geologiya vazirligiga yuborilishi belgilandi;
- Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligining investitsiyaviy ombudsen sifatida belgilanishi va o‘rta va undan yuqori ustuvor investitsiya loyihalarini davlat nazorat organlari tomonidan tekshirish ushbu vazirlik bilan kelishilgandan keyingina amalga oshirilishi belgilanmoqda;
- investitsiyaviy nizolar ular paydo bo‘lgandan boshlab vakolatli organ xabaridan keyin bir yuz sakson kun ichida hal bo‘lmagan taqdirda xorijiy investor o‘z hoxishiga ko‘ra:

a) mahalliy sud organlariga,

b) Birlashgan millatlar tashkilotining xalqaro savdo huquqlari (YUNSITRAL qoyidalari) arbitraj komissiyasi reglamentlariga ko‘ra xalqaro artibrajga,

d) Investitsion nizolarni tartibga solish xalqaro markazi to‘g‘risidagi konvensiyaga (MTSUIS) muvofiq Investitsion nizolarni tartibga solish xalqaro markaziga yoki tomonlarning investitsiya bitimida kelishilgan tartib va qoidalarga ko‘ra xalqaro arbitrajga berish huquqi ta’minlanadi.

Amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida xulosa qilishimiz mumkinki, mamlakatimizda investitsion muhitni yaxshilash bo‘yicha qonunchilikda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi yangi tahrirda ishlab chiqilgan Qonun loyihasiga kiritilgan me’yorlar ijobiy natijasini beradi. Shu bilan birga yangi tahrirdagi Qonun loyihasiga kiritilishi lozim bo‘lgan, mamlakatimiz investitsiya jozibadorligini yanada yaxshilashga xizmat qiladigan quyidagi takliflarni shakllantirdik:

1. Vazirlar Maxkamasining 2022-yil 21-fevraldagi 83-son bilan tasdiqlangan “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirishni jadallashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” qaroriga asosan Respublikamizning milliy barqaror rivojlanish maqsadlari belgilanganligini hisobga olib Qonun loyihasi matnidan “Birlashgan millatlar tashkiloti barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish” jumlasini chiqari tashlash;
2. Qarz mablag‘lari investitsiya resurslariga kirmasligini inobatga olgan holda Qonun loyihasining 4-moddasida sanab o‘tilgan investitsiya turlari ro‘yhatidan “uzoq muddatli zayomlar hamda qarz va zayomlarning boshqa turlari” so‘zlarini olib tashlash;
3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun ustuvor tarmoqlar ro‘yxati (positive list), investitsiyalar uchun taqiqlangan tarmoqlar ro‘yxati (negative list), o‘rta va uzoq muddatga mo‘ljallangan Davlat investitsiya strategiyasini ishlab chiqish shartlarini belgilash.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. lex.uz›docs/4664142
2. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining yangi tahrirdagi loyihasi, regutaion.gov.uz portali.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 y. PQ-300-son “O‘zbekiston–2030” strategiyasi. lex.uz›docs/6600413
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.08.2018-y. PF-5495-son “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. lex.uz›docs/3845273
5. Jamolov J.J. “O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorjiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish yo‘llari” “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy elektron jurnali. yanvar-fevral, 2022-yil, (№ 00057).
6. Blank A. Investitsii. – M.: Delo, 2008. – 260 s.
7. Karimov N.G‘. “Iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish masalalari” Toshkent -“Fan va texnologiyalar” nashriyoti 2007-yil.
8. Шарп У. Инвестиции. Пер. с анг. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 744 с.
9. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. –Toshkent: Moliya, 2003. – 332 b.
10. https://invest.gov.uz/ O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi huzuridagi Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi sayti ma’lumotlari.

QURILISH MATERIALLARINI ISHLAB CHIQARISH KORXONALARNING BOSHQARISH TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

UDK: 658.01:658(575.1)
ORCID ID: 0009-0002-6173-5572

Uzakova Umida Ruzievna
Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ilmiy maqolada qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda boshqaruv hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish natijalariga ko‘ra: bozor tamoyillariga asoslangan boshqaruv va ishlab chiqarishni tashkil etish mexanizmini shakllantirish, boshqaruvning mavjud tizimini takomillashtirish, boshqaruv usullarini o‘zgartirish, boshqaruv tuzilmasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyasini yangilash talablari bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: qurilish materiallari, qurilish materiallari bozori, ishlab chiqarish, qurilish mahsuloti, boshqaruv tamoyillari, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv usullari, bozor tamoyillari.

Abstract: In the scientific article, according to the results of improving management and production efficiency in enterprises producing building materials: the formation of a mechanism for organizing management and production based on market principles, improvement of the existing management system, change of management methods, proposals and recommendations on the requirements for updating the technology of management decision-making in the management structure.

Key words: building materials, building materials market, production, construction product, management principles, management mechanism, management methods, market principles.

Аннотация: В научной статье разработаны предложения и рекомендации по вопросам формирования механизма управления и организации производства на предприятиях по производству строительных материалов по результатам повышения эффективности управления и производства: рыночных принципов, совершенствования существующей системы управления, изменения методов управления, требований обновления технологии принятия управленческих решений в структуре управления.

Ключевые слова: строительные материалы, рынок строительных материалов, производство, строительная продукция, принципы управления, механизм управления, методы управления, принципы рынка.

KIRISH

Bugungi kunlarda qurilish materiallari ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarning ishlab chiqarish jarayonlari va ularni boshqarish tizimini olib qaraydigan bo‘lsak, bunda ularning joriy davrdagi asosiy qiyinchiliklari samarasi past bo‘lgan menejment tizimi bilan bog‘liqligini ko‘rish mumkin bo‘ladi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, mazkur korxonalardagi iqtisodiy boshqaruv darajasi innovatsion va yashil iqtisodiyot tamoyillari tobora kuchayib borayotgan, resurs va energiya tejamkorligi barcha sohalarda asosiy trnedga aylanib borayotgan bozor munosabatlarining hozirgi davr talablariga to‘la javob bera olmaydi.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan strategik iqtisodiy islohotlarning yo‘nalishlaridan biri iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni yanada sifat ko‘rsatkichlarini ta’minlash qurilish materiallari sanoat korxonalarini tubdan isloh qilish, texnik yangilash va diversifikasiya qilish, qurilish materiallarini ishlab chiqarishga innovasion texnologiyalarni joriy etish hisoblanadi. Zero, mamlakat iqtisodiyotining barqaror o‘sishi sanoat tarmoqlarini jadal rivojlanishi va sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligiga bevosita bog‘liq. Ayniqsa, O‘zbekistonni jahon iqtisodiyotiga jadal integrasiyalashib borishi, davom etayotgan jahon iqtisodiyotidagi inqiroz va jahon bozoridagi beqaror konyunktura sharoitida korxonalar iqtisodiy barqarorligini ta’minlash va oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish ahamiyati va dolzarbligi yanada oshib bormoqda.

Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda iqtisodiy boshqaruv hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bozor talablariga ko‘ra boshqaruv va ishlab chiqarishni tashkil etishning samarali

shakllaridan foydalanishni kun tartibiga qo‘ymoqda. Buni ta’minlash yo‘llaridan biri bo‘lib boshqaruvning mavjud tizimi, tamoyillari va metodlarini o‘zgartirish sanaladi. Boshqaruv tuzilmasida boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyasiga alohida talablar qo‘yiladi. Bu borada qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonasining o‘z ehtiyojlariga moslashtirilgan, uning ishlab chiqarish va mahsulot sotish faoliyatining o‘ziga xosliklarini hisobga oladigan korxonani iqtisodiy boshqarishning amaliy metodlari va modellarini ishlab chiqish lozim bo‘ladi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalari faoliyatini agar ularning yo‘nalishlari bo‘yicha rivojlanish tendensiyasini olib qaraydigan bo‘lsak, u holda mazkur korxonalar turlicha xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rish mumkin. Masalan, ayrim qurilish materiallari tabiiy resurslarni ma’lum bir darajada qayta ishlash orqali bozorga olib chiqiladi va ular o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi sababli qurilish materiallari ishlab chiqarishning quyi tarmog‘i bo‘lib sanaladi. Bularga misol uchun, tabiiy tosh, qum, shag‘al kabi tabiiy resurslardan tayyorlanadigan qurilish materiallarini kiritish mumkin. Bu erda shuni alohida ta’kidlab o‘tish zarurki, toshni qayta ishlash bilan qurilish materiallarini ishlab chiqaruvchi korxonalar mahsulotining tannarxida xom-ashyo uchun sarf-xarajatlar ayrim hollarda o‘rtacha 70 % va undan yuqori ulushni tashkil etadi – bu esa o‘z navbatida xom-ashyo tipiga, tayyor mahsulot chiqishida katta ahamiyatga ega bo‘ladigan uning fizikaviy xossalariga va eng muhimi – tabiiy toshning narxiga bog‘liq bo‘ladi. [1] Bundan tashqari, mamlakatimizdagi qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida bunday tabiiy toshni qayta ishlash bilan tayyor mahsulotni chiqarishda uni qayta ishlash jarayonida qo‘llaniladigan qurilmalar, texnologik jarayon ham qayta ishlash tannarxiga ta’sir ko‘rsatishini hisobga olish lozim bo‘ladi.

O‘zbekistonda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish bo‘yicha barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlash, shuningdek, korxonalarni modernizasiya qilish, texnik va texnologik yangilashga qaratilgan qurilish materiallari sanoatidagi tarkibiy o‘zgartirishlarni yanada chuqurlashtirish yuzasidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan farmon va qarorlarda mamlakatda qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga ko‘paytirish va yangi turdagi energiya tejamkor materiallarni ishlab chiqarishni kengaytirish, hududlarda 1 million xonadonli uy-joylar qurish, 5 mlrd AQSh dollarlik loyihalarni amalga oshirish orqali qurilish materiallari sohasini yanada rivojlantirish dasturini ishlab chiqish vazifalari belgilangan. [2] Yuqori qo‘shilgan qiymatli qurilish materiallarini ishlab chiqarish, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, shuningdek, ixtisoslashgan yetakchi xorijiy kompaniyalar bilan qo‘shma ishlab chiqarishlarni tashkil etish, talab etilayotgan sifatli mahsulot ishlab chiqarish turlarini kengaytirish, ichki bozorni import o‘rnini bosuvchi va raqobatbardosh qurilish materiallari hamda mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to‘ldirish, shuningdek, tarmoqning eksport salohiyatini oshirish kabi vazifalarning samarali ijrosini ta’minlash dolzarb masala hisoblanadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda qo‘llanilayotgan boshqaruv mexanizmda shu narsa ham yaqqol ko‘zga tashlanadiki, bu korxonalardagi boshqaruv apparati zamonaviy boshqaruv metodlari va modellarini joriy etmaganlar – bu o‘z navbatida mahsulot ishlab chiqarish, xom-ashyo ta’minoti hajmlarini rejalashtirishda, ishlab chiqarish-logistika tuzilmasida mahsulotlar zahiralarini asoslashda muqobil qarorlarni qabul qilish hamda eng yaxshi variantdagi qarorning tanlab olinishi jarayonlarini sekinlashtiradi. Yana qo‘shimcha qilib aytish ham mumkinki, korxonalar rahbarlari boshqaruv qarorlarini ko‘pchilik vaziyatlarda etarlicha iqtisodiy asoslash o‘rniga ularni intuitiv ravishda qabul qilishga odatlanib qolganlar.

Mamlakatimizda so‘nggi uch yilda koronavirus pandemiyasi oqibatida qurilish va hususan, qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoatida yuzaga kelgan murakkab iqtisodiy vaziyatlarni va qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalari faoliyatidagi subyektiv omillarni hisobga olib korxonalarni iqtisodiy boshqarishning hozirgi bosqichlarida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish to‘g‘ridan-to‘g‘ri faoliyatni tashkil etish va boshqarishning samarali shakllaridan foydalanishga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Bunda mazkur yo‘nalishdagi maqsadlarga erishish yo‘llaridan biri bo‘lib qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalaridagi mavjud boshqaruv tizimi, tamoyillari va metodlarini o‘zgartirish sanaladi.

MAVZUGA OUD ADABIYOTLAR TAHLILI

Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi ko‘plab korxonalarda shakllantirilgan boshqaruv tizimi o‘zida chiziqli-funksional boshqaruv tuzilmalarini namoyon qilib, ular aksariyat hollarda qisqa muddatli natijalarga erishishni ko‘zda tutadi hamda bunday boshqaruv funksiyalari va vazifalari ishlab chiqarish belgilari, xususiyatlariga qarab taqsimlangan, buning ustiga ular boshqaruv elementlari va bo‘g‘inlariga mos holda qat’iy mustahkamlab qo‘yilgan. Mana shu xususiyatlari bilan qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarining boshqaruv tizimi hozirgi davr talab va ehtiyojlarga to‘la moslasha olmay qolgandir. Shuning uchun mazkur korxonalardagi boshqaruvning doimiy an’anaviy funksiyalarni bajarish borasidagi statik (qotib qolgan) boshqaruv tuzilmasini konkret bozor sharoit (vaziyat)lariga va korxonaning o‘zining ehtiyojlariga qaratilgan, uning ishlab chiqarish va sotish faoliyati xususiyatlarini hisobga oluvchi moslashuvchan, dinamik rivojlanib boruvchi boshqaruv tuzilmasiga aylantirish zarur bo‘lmoqda.

“Qurilish materiallari bozori” tushunchasi Rossiyalik olim V.A.Jukov fikriga ko‘ra “...qurilish materiallari bozorini qurilish materiallari sanoati korxonalari (qurilish xom ashyosi, mahsulotlari va tuzilmalari) yakuniy mahsulotlarining aylanish sohasi bo‘lib, ular doirasida tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarning uch turi shakllanadi: ishlab chiqarish subyektlari o‘rtasidagi raqobat munosabatlari; vositachilar va mijozlar o‘rtasidagi munosabatlar” dan shakllanadi. [3] Bundan tashqari I.S.Rafael tomonidan quyidagicha ta’rif berilgan: “Qurilish materiallari bozori - bu tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun maxsus sharoitlar, ishtirokchilarning o‘ziga xos manfaatlari, individual infratuzilma bilan tavsiflangan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning doirasida ishlab chiqaruvchilar, iste’molchilar, vositachilar, atrofdagi bozor muhiti vakillarining manfaatlari qurilish materiallari va mahsulotlarini sotib olish va sotish bo‘yicha, barcha manfaatdor tomonlarning ehtiyojlarini qondirishni ta’minlaydigan shakllangan moddiy, moliyaviy va axborot oqimlari muvofiqlashtiriladi”. [4]

“Qurilish bozorida qurilish materiallari sanoati korxonasining raqobatbardoshligi asosan kapital qurilishni logistik tizimining mavjudligi va samaradorligi, barcha investisiya va qurilish sikllari, ya’ni buyurtmani iste’molchiga yetkazib berishdan boshlab qurilish-montaj ishlarining sifati va samaradorligi kabi miqdor va sifat ko‘rsatkichlari bilan belgilanadi”. [5]

Iqtisodiy adabiyotlarda kapital qurilish logistikasining turli jihatlari va qurilishda logistik tizimlarni boshqarish katta ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalishda V.V.Ananyev, V.N.Bartenyev, A.G.Belousov, V.V.Volkov, Ye.G.Grebnev, I.L.Gutorova, A.P.Dolgov, V.V.Shyerbakov kabi olimlar tadqiqot ishlarini olib borgan. [6]

“Subpudratchilik ko‘rinishidagi hamkorlikdan foydalanish qurilishni tashkil qilishda muhim bo‘lib, qurilish loyihasi qiymatining 90 foizigacha bo‘lgan qismi subpudratchilar tomonidan ta’minlangan ishchi kuchi va materiallarga, shuningdek, buyurtma asosida amalga oshiriladigan chizmalarga sarflanadi”. [7] “Tegishli subpudratchilarni tanlash va ular bilan munosabatlarni boshqarish loyihani bajarilishida hal qiluvchi rolni o‘ynaydi, biroq hayratlanarlisi shundaki bu masalaga faqat keyingi yillardagina e’tibor qaratila boshlandi”. [8] “Ilmiy tadqiqot ishlarida qurilish sohasi barqaror rivojlanishi uchun faqat mijozlar va asosiy pudratchilar o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilash emas, balki subpudratchilar va yetkazib beruvchilar o‘rtasida zanjir bo‘ylab ishlashni yo‘lga qo‘yish lozimligi ta’kidlanadi”. [9] “Biroq hozirgi davrgacha sheriklik tushunchasi faqat mijoz-pudratchi aloqalari bilan cheklanganligi sababli, subpudratchi firmalarning loyiha samaradorligini oshirishga qo‘shgan hissasi e’tibordan chetda qolib kelmoqda”. [10]

“Ko‘plab xorijiy qurilish korxonalari konstruktiv jarayonlar samaradorligini oshirishga harakat qilgani holda raqobat strategiyasini aniqlash orqali korxona tuzilmasini qayta tashkil qilish masalasiga e’tibor qaratishgan”. [11] Bu kabi korxonalar tomonidan qabul qilingan strategiyalardan biri bu subpudratchilik bo‘lib, bu orqali qurilish jarayonini davomiyligini qisqartirgan holda ma’lum bir qismini kamaytiirsh mumkin, bunda ishning katta qismi uchunchi shaxslarga beriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada qurilish materiallarini ishlab chiqarish korxonalarning boshqarish tizimini takomillashtirishning qiyosiy solishtirish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish va iqtisodiy jihatdan taqqoslash va tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, ilmiy abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

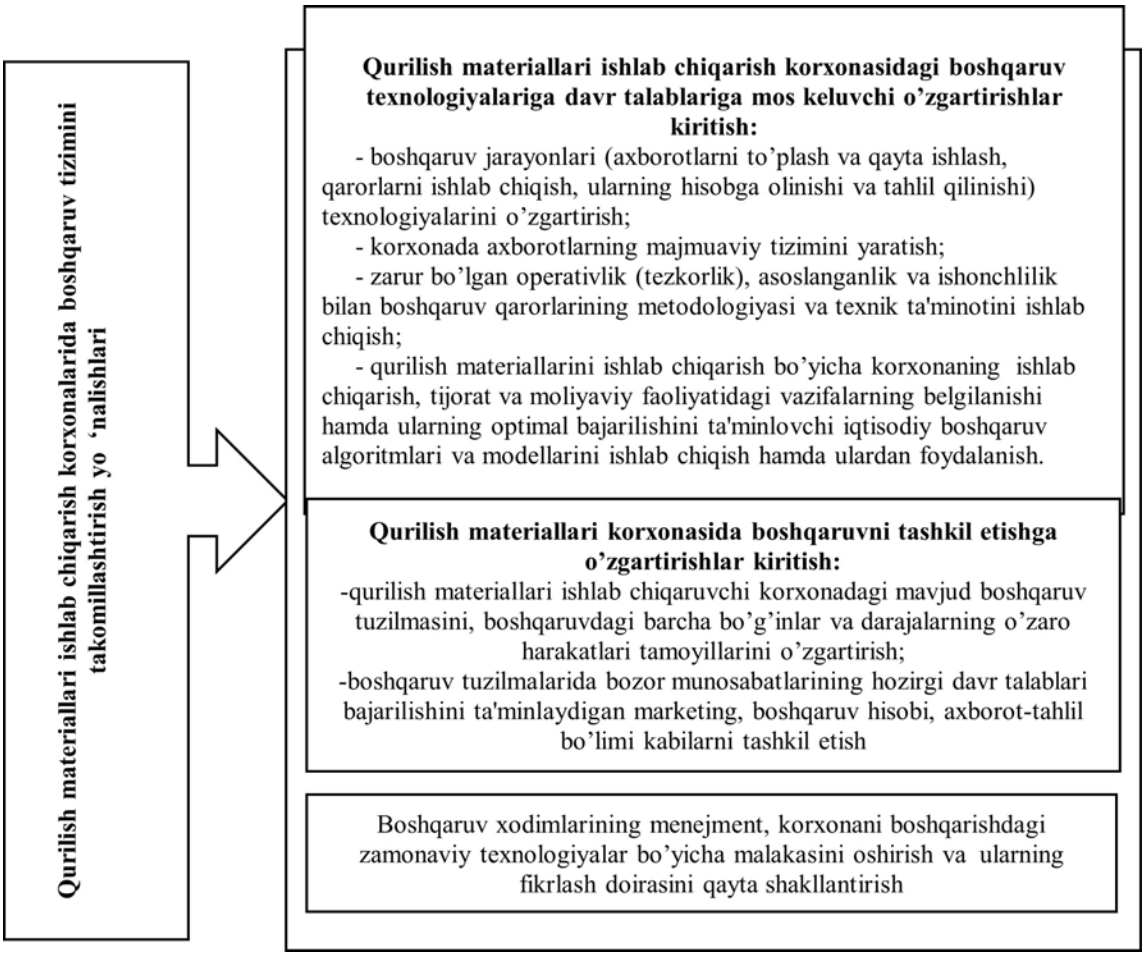
Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi hududida qurilish materiallarini ishlab chiqarish sanoati tarkibiga 2020-yil yakunlariga ko‘ra 12,5 mingdan ortiq korxona faoliyat yuritgan bo‘lsa, 2022-yilda bunday korxonalar soni deyarli 13,0 mingga yaqinlashib, ularda yuz mingga yaqin kishi mehnat faoliyatini olib boradi. [12] Bu korxonalar ichidan 57 tasi qurilish sohasi uchun eng asosiy material – sement va portlandsement klinkerini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanib, ularning respublikamiz hududi bo‘ylab joylashuvi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval: Hududlar bo‘yicha sement ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalar soni [13]

№	Mahsulot nomi	Hudud	Korxonalar soni	Hudud	Korxonalar soni
1	Sement klinkeri	Toshkent viloyati	3	Navoiy viloyati	1
		Farg‘ona viloyati	3	Jizzax viloyati	2
2	Portlandsement	Toshkent viloyati	4	Samarqand viloyati	3
		Farg‘ona viloyati	12	Qashqadaryo viloyati	1
		Navoiy viloyati	2	Namangan viloyati	2
		Andijon viloyati	3	Jizzax viloyati	2
		Surxondaryo viloyati	2	Buxoro viloyati	1
		Qoraqalpog‘iston Respublikasi	2	Farg‘ona viloyati	1

3	Tuproqli sement, shlakli sement va xuddi shu tipdagi gidravlik sement	Andijon viloyati	2	Sirdaryo viloyati	3
		Samarqand viloyati	2	Qashqadaryo viloyati	1
		Namangan viloyati	2	Toshkent shahri	1
		Jizzax viloyati	1		

Mamlakatimizda qurilish materiallarini ishlab chiqarish sohasidagi ko‘pchilik korxonalar ma’suliyati cheklangan jamiyat (MChJ)lar shaklidagi xususiy sektorga tegshli korxonalar bo‘lib bunda ularning moliyaviy va texnik-texnologik imkoniyatlari yirik korxonalarnikiga nisbatan past bo‘lgani uchun ulardagi ishlab chiqarish quvvatlari hamda texnik jihozlanish (qurilmalar va texnologiyalar) darajasi hozirgi davr talab-ehtiyojlariga javob bermasligini ta’kidlab o‘tish lozim.

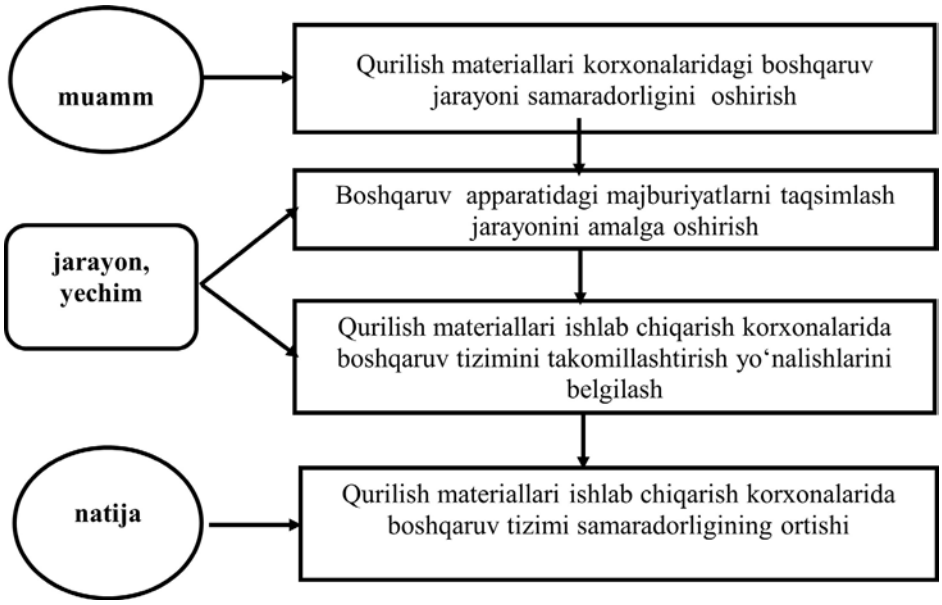
1-rasm: Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv tizimini takomillashtirish yo‘nalishlari

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv mexanizmini takomillashtirish samaradorligini oshirish bo‘yicha quyidagi algoritmdan foydalanishni tavsiya qiladi. Bu algoritm o‘z ichiga hozirgi kunda qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalaridagi boshqaruv mexanizmi faoliyatini amalga oshirish borasida o‘tkir bo‘lib turgan muammolarni aniqlash, ularni hal etish echimlarini topish va bu jarayonni amalga oshirish orqali boshqaruv samaradorligini oshirishda erishiladigan natijalarni qamrab oladi (2-rasm).

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida murakkabroq bo‘lgan strategik vazifalarni (qurilish materiallari sohasida yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish; qurilish materiallarini ishlab chiqarishning texnik va texnologik jihatdan modernizatsiyalanishi; ishlab chiqarilayotgan qurilish materiallari nomenklaturasini kengaytirish va shu kabilar) hal qilishda qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilishning kollegial (jamoaviy) shaklidan ham foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Mamlakatimizdagi qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarda yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan tamoyillar va o‘zgarishlarning joriy etilishi qurilish materiallarini ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarning boshqaruv samaradorligini hamda ularning ichki va tashqi qurilish materiallari bozorlaridagi raqobatbardoshliligi ortishiga katta yordam beradi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv mexanizmini takomillashtirish mexanizmi samaradorligini oshirish algoritmi

Qurilish materiallari sanoati korxonalarda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni vazifalari qo‘yi ko‘rsatilanlardan iborat:

- elementlarini integrasiyasini ta’minlash tashkiliy tuzilmalarda va korxona raqobatbardoshligini ko‘tarish;
- samarali ishlab chiqarishni tashkil etish maqsadida o‘z-o‘zini boshqarish va elementlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ta’minlash;
- innovasion tavakkalchilik asosida ishlab chiqarish omillarini doimiy kombinasiyasini yaratish uchun barqaror turtki berish;
- korxona ichki va tashqi muhitini barqarorligini oshirish, shuningdek, korxonalar liberalligi va samarali rivojlanishini ta’minlash xisoblanadi.

Korxona rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi bir qancha guruhlar munosabatlarini o‘z ichiga olgan murakkab integral tizimdan iborat. Uning asosiy funksiyasi tadbirkorlik qobiliyatini ruyobga chiqarish va boshqaruv bug‘inlarining o‘zaro ta’sirini muvofiklashtirishdan iborat. Demak, boshqaruv samaradorligini oshirishda boshqaruv bo‘g‘inlari o‘rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirish, innovasion usullar asosida ishlab chiqarish jarayonlarini raqobatbardoshligiga erishish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonada ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi va ishlab chiqarilayotgan har bir mahsulot nomenlaturasi bo‘yicha sotishning holatini nazorat qilish davriyligi bozor shart-sharoitlarining barqarorlik darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Bozor barqaror bo‘lgan sharoitlarda bunday ma’lumotlar har chorakda bir marta kelib tushishi mumkin. Bozor barqaror bo‘lmagan vaziyatlarda esa iqtisodiy nazoratga talab keskin ortib ketishi mumkin va bunday holatlarda korxona rahbariyati bozorga, ishlab chiqarishga va sotishga doir axborotlarni iloji boricha har oy yoki hafta oralig‘ida olib turishga ehtiyoj sezadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonasining faoliyatiga doir kerakli qarorlarni qabul qilish uchun korxona rahbariyatiga ma’lumotlarni taqdim etish davriyligi nafaqat bozor shart-sharoitlariga, balki korxonaning ko‘lamiga va ishlab chiqarilayotgan qurilish materiallari nomenklaturasiga, korxonada va uning tashqi muhitida zarur axborotlarni izlab topish hamda ularni qayta ishlashga ham bog‘liq bo‘ladi.

Qurilish materiallarini ishlab chiqarish korxonasining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatidagi vazifalar mazkur korxona uchun uni iqtisodiy boshqarishning, xo‘jalik faoliyatini diagnostikalash va rivojlanishdagi ratsional yo‘nalishlarni asoslash uchun amaliy metodlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘lib hisoblanadi.

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarida boshqaruv tizimini takomillashtirish quyidagilarni talab qiladi:

Qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonasidagi boshqaruv texnologiyalariga davr talablariga mos keluvchi o‘zgartirishlar kiritish – bu quyidagilarni ko‘zda tutadi:

- boshqaruv jarayonlari (axborotlarni to‘plash va qayta ishlash, qarorlarni ishlab chiqish, ularning hisobga olinishi va tahlil qilinishi) texnologiyalarini o‘zgartirish;

- korxonada axborotlarning majmuaviy tizimini yaratish;
- zarur bo‘lgan operativlik (tezkorlik), asoslanganlik va ishonchlilik bilan boshqaruv qarorlarining metodologiyasi va texnik ta’minotini ishlab chiqish;
- qurilish materiallarini ishlab chiqarish bo‘yicha korxonaning ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy faoliyatidagi vazifalarning belgilanishi hamda ularning optimal bajarilishini ta’minlovchi iqtisodiy boshqaruv algoritmlari va modellarini ishlab chiqish hamda ulardan foydalanish.

Qurilish materiallari korxonasida boshqaruvni tashkil etishga o‘zgartirishlar kiritish – ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonadagi mavjud boshqaruv tuzilmasini, boshqaruvdagi barcha bo‘g‘inlar va darajalarning o‘zaro harakatlari tamoyillarini o‘zgartirish (boshqaruvdagi funksiya va vazifalarni qayta ko‘rib chiqish;
- boshqaruv jarayonlarini mustaqil bosqichlarga ajratish asosida va iqtsodiy boshqaruv texnologiyasi bilan mos holda boshqaruv apparati xodimlarining mehnatini qayta tashkil etishni amalga oshirish);
- boshqaruv tuzilmalarida bozor munosabatlarining hozirgi davr talablari bajarilishini ta’minlaydigan marketing, boshqaruv hisobi, axborot-tahlil bo‘limi (yoki markazi) kabilarni tashkil etish.

Boshqaruv personalining menejment, korxonani boshqarishdagi zamonaviy texnologiyalar bo‘yicha malakasini oshirish va ularning fikrlash doirasini qayta shakllantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ткач В. Р., Федорин В. Ю., Назаренко С. В. Организация и планирование камнеобрабатывающего производства. – М.: Издательский дом “Руда и металлы”. 2003.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentabrdagi “O‘zbekiston-2030 Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni.. https://lex.uz/docs/-6600413?ONDATE=12.09.2023%2000
3. В.А.Жуков Методы управления результативностъю рынка строителъных материалов на уровне региона. Дисс. кан.эко.наук. Волгоград-2005 г.
4. И.С.Рафаелъ “Управление ассортиментным предложением предприятия на основе маркетингового подхода” Автореферат кан.экон.наук Оренбург-2010 10-с.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5577- sonli Farmoni. 2018 yil, 14 noyabr. www.lex.uz.
6. Казарновский А.С. Логистизация потоковых процессов в сфере капитального строительства. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. – Самара: 2004. – стр. 24.
7. Hinze, J. and Tracey, A. (1994), “The contractor-subcontractor relationship: the subcontractor’s view” Journal of Construction Engineering and Management, Vol. 120, No. 2, pp. 274-287.
8. Dainty, A.R.J.; Briscoe, G.H. and Millett, S.J. (2001), “New perspectives on construction supply chain integration”, Supply Chain Management, Vol. 6, No. 4, pp. 163-173.
9. Briscoe, G. and Dainty, A. (2005), “Construction supply chain integration: an elusive goal?”, Supply Chain Management: An International Journal, Vol. 10, No. 4, pp. 319-326.
10. Dainty, A.R.J.; Briscoe, G.H. and Millett, S.J. (2001), “New perspectives on construction supply chain integration”, Supply Chain Management, Vol. 6, No. 4, pp. 163-173.
11. Souza, F P and Formoso, C T (1993). Levantamento de Estratégias de Produção e Aspectos de Modernização em Empresas de Construção de Edificações. Porto Alegre, 8-9 junho 1993, Anais.
12. https://uza.uz/uz/posts_262831.
13. O‘zsanoatqurilish materiallari uyushmasi ma’lumotlari.
14. Saidov M.S., Hasanov A.A. Institutional Characteristics of the Regulation of Natural Monopoly Fields // International Journal ofBusiness Diplomacy and Economy. Volume 2| No 3| March-2023.
15. https://inter-publishing.com/index.php/ijbde/article/view/1333/1141
16. Saidov M.S. Challenges and solutions of formation of competitive environment in regulation of natural monopolies // International Journal of Advanced Research in IT and Engineering. Vol. 10 | No. 11 | Nov 2021. https://garph.co.uk/IJARIE/Nov2021/G-6.pdf
17. Saidov M.S. Renewable Energy Sources and Ways of their Implementation in the Republic of Uzbekistan // International journal on economics, finance and sustainable development. Vol. 5 No. 1 | January 2023.
18. https://journals.researchparks.org/index.php/IJEFSD/article/view/3879/3668
19. Saidov M.S. Ways to ensure energy security IN Uzbekistan // Middle European Scientific Bulletin, Volume 21 Feb 2022. https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/1062/977

TASHKENT ECONOMY – LOCOMOTIVE OF THE COUNTRY'S ECONOMY

Akramova Aziza Abduvohidovna
Tashkent State University of Economics

Maqsudov Bunyod Abdusamadovich
Tashkent State University of Economics Phd

Abstract: As the capital and largest city of Uzbekistan, Tashkent is an important part of the economy. The economy of Tashkent is developing on the basis of financial resources, transport infrastructure, industrial and service sectors, spiritual and political centers, and tourism potential, which are large compared to other regions of the country. The article describes the economy of Tashkent city and several of its macroeconomic indicators.

Key words: Tashkent economy, industry and service sector, transport infrastructure, financial resources, legal and economic reforms, dynamics and opportunities, macroeconomic indicators, action strategy.

Annotatsiya: Toshkent O'zbekistonning poytaxti va eng katta shahri sifatida iqtisodiyotining e'tibor qozonuvchi bir qismidir. Toshkentning iqtisodiyoti, mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan katta miqdorda bo'lgan moliyaviy resurslar, transport infratuzilmasi, sanoat va xizmat sohasidagi tarmoqlar, ma'naviy va siyosiy markazlar hamda turizm potensiali asosida rivojlanib kelmoqda. Maqolada Toshkent shahar iqtisodiyoti va uning bir nechta makroiqtisodiy ko'rsatkichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Toshkent iqtisodiyoti, sanoat va xizmat sohasi, transport infratuzilmasi, moliyaviy resurslar, huquqiy va iqtisodiy islohotlar, dinamikalar va imkoniyatlar, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, harakatlar strategiyasi.

Аннотация: Ташкент, столица и крупнейший город Узбекистана, является важной частью экономики. Экономика Ташкента развивается на основе больших по сравнению с другими регионами страны финансовых ресурсов, транспортной инфраструктуры, промышленности и сферы услуг, духовных и политических центров, туристического потенциала. В статье описана экономика города Ташкента и некоторые ее макроэкономические показатели.

Ключевые слова: экономика Ташкента, промышленность и сфера услуг, транспортная инфраструктура, финансовые ресурсы, правовые и экономические реформы, динамика и возможности, макроэкономические показатели, стратегия действий.

INTRODUCTION

Tashkent is a city of high importance as the center of our country's economy. It is known that the city's foreign trade networks, industry, tourism, and service activities, as well as the general economy and financial stability of the country, are of particular importance. For this reason, production, service, and other sectors are consistently developing in the capital of our country.

The economy of Tashkent has increased its position as a safe and strong source of income for foreign investors, especially with the rational implementation of the next economic reforms. Also, due to the large population of Tashkent, the commercial and service sectors of the city are developing at a high level.

MATERIAL AND METHODS

According to the preliminary data of the Statistics Agency, in 2023, the socio-economic situation of the city of Tashkent in figures:

- Gross regional product - 181.9 trillion sums
- Volume of manufactured industrial products - 123.6 trillion sums
- The volume of completed construction works - 36.2 trillion sums
- The volume of investments in fixed capital is 67.9 trillion sums

- The volume of provided market services is 193.2 trillion sums

Table 1: Macroeconomic indicators of the city of Tashkent [4]

	Unit of measure	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021-y	2022-y	2023-y January December	2024-y January-March
Gross regional product	billion sums	63 509,2	84 720,4	95 247,8	121 779,8	149 646,2	181 859,6	48 884,3
	growth rate, in %	111,0	108,5	102,4	116,0	109,0	109,3	110,5
Consumer goods	billion sums	17 840,1	21 997,7	24 984,3	35 424,2	33 302,8	39 402,5	-
	growth rate, in %	101,7	106,2	107,0	129,2	117,2	103,2	-
Investments in fixed capital	billion sums	26435,7	42458,1	50 371,3	58 172,7	56 847,9	67 902,7	17 042,9
	growth rate, in %	138,2	145,8	108,6	105,0	87,2	110,5	143,6
Services, total	billion sums	50 176,2	65 759,2	79 879,3	106 502,8	144 533,7	193 227,7	52 223,8
	growth rate, in %	110,9	115,6	108,2	123,4	121,1	118,7	120,5
Foreign trade turnover	million USA. Dollar	9800,0	13229,5	12360,1	16583,1	19609,0	24265,0	6 093,4
	growth rate, in %	116,1	135,0	93,4	134,2	118,2	123,7	104,5
Export	million USA. Dollar	2 903,8	3 187,6	2 923,2	3 847,4	4 669,3	4 967,6	1 113,9
	growth rate, in %	107,1	109,8	91,7	131,6	121,4	106,3	104,7
Import	million USA. Dollar	6 896,1	10 041,9	9 436,9	12 735,7	14 939,7	19 300,5	4 979,5
	growth rate, in %	120,4	145,6	94,0	135,0	117,3	129,2	104,5

As we mentioned above, reforms in the financial sector provide great opportunities for the city of Tashkent, therefore, the opening of new businesses, and a large part of expenses, sales and production are located in Tashkent. This in itself shows that Tashkent occupies the high levels of economic indicators of the country. We can see a proof of this from the macro-economic indicators of the city of Tashkent in various fields during the last 7 years. (Table 1).

A country's economy is the field of study of production, distribution, and trade, as well as the consumption of goods and services. Broadly speaking, it is defined as a social sphere that emphasizes the practices, discourses, and material expressions associated with the production, use, and management of scarce resources [2].

A particular economy is a set of processes that include its culture, values, education, technological evolution, history, social structure, political structure, legal systems, and natural resources as key factors. These factors give meaning, and the economy defines conditions and parameters. In other words, the economic sphere is a social sphere of interrelated human practices and operations, which is closely related to several spheres.

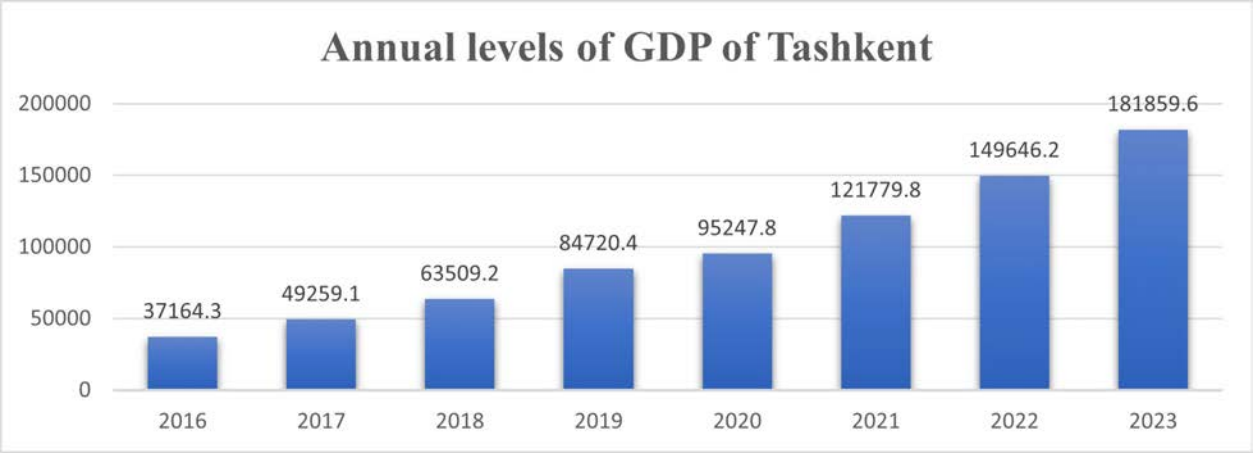

Figure 1: Annual levels of GDP of Tashkent city

TARAQQIYOT PROGRESS

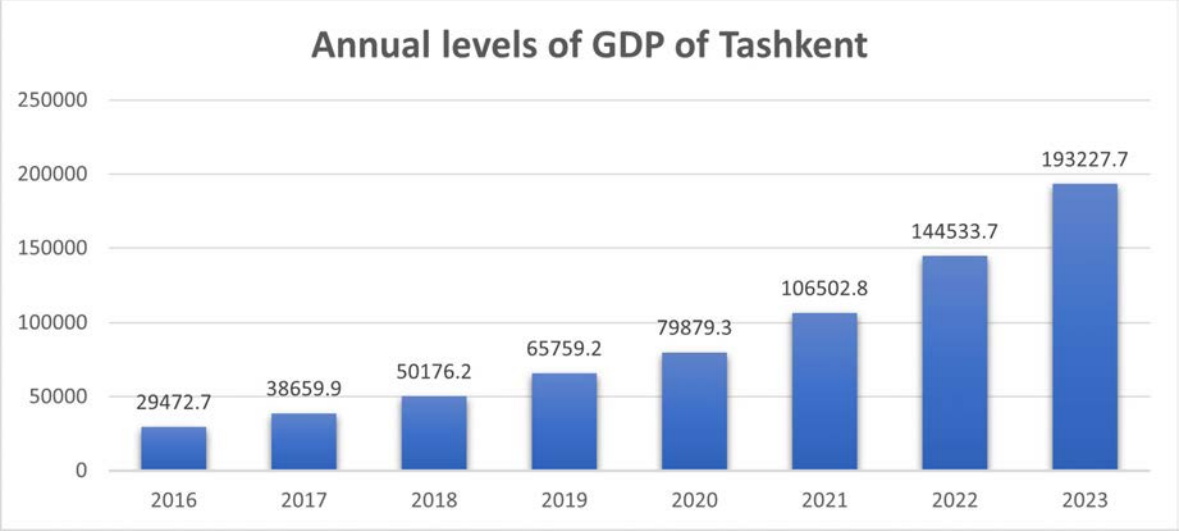

Figure 2: Annual levels of GDP of Tashkent city (Services)

Let's see the last 8-year indicators of GDP of the analyzed city of Tashkent. In this case, we can see that the annual indicators have grown both in the GDP and in the service sector. This means that the economic balance of Tashkent is getting worse every year. (Figures 1-2.)

Since Uzbekistan is located in a place with diversity in terms of legal, moral, and infrastructure conditions, each region has its own characteristics in accordance with regional economic sectors and competitiveness conditions. At the same time, in the process of economic modernization, there are new opportunities in the fields of urban and rural tourism, art, energy, transport, and communication. The digital economy will help us to determine these. First of all, it should be noted that the digital economy is an interdependent development consisting of a chain of production and management processes and is an integral element of it between chains of information exchange carried out with the help of technologies [3].

RESULT AND DISCUSSION

The economy of Uzbekistan was considered a country with various dynamics and opportunities. After gaining independence in 1991, Uzbekistan recorded about 30 years of transition in the direction of economic regime, institutions and political reforms. At this time, the economy of the committee was independently reformed and great attention was paid to attracting foreign capital. In particular, the process of economic renewal of Uzbekistan in the next few years has had a high level of influence between modernity and traditionalism. In 2017, the program of economic reforms recognized by President Shavkat Mirziyoyev, assimilation of the financial system with the social system, attracting foreign investments, increasing the ability of enterprises and investments, and many similar reforms were introduced.

The progressive economic reforms of Shavkat Mirziyoyev's government resulted in the development of investment and infrastructure in Tashkent. Major upgrades and reforms are underway in the urban, financial, transport, communication and tourism sectors. In the field of tourism, the city of Tashkent is well known for its unique architecture, modern infrastructure, and cultural heritage. They are around many steps to attract city visitors and foreign investment. Great attention is paid to the development of the city's transport system and communication infrastructure. The subway system has been expanded, high-speed and modern trolleybuses have been added, and projects are underway to widen highways, manufacture new vehicles, and widen highways. Among them, the economic reforms of Shavkat Mirziyoyev are important in ensuring the great growth and development of the economy of the city of Tashkent and its subscribing sectors.

In addition, the third stage of the Action Strategy for the Development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 is Priority Directions Of Economic Development And Liberalization. [1]

In particular, at this stage, it is of particular importance as it is devoted to the topic of macroeconomic stability, investment activity, and innovative development prospects. Therefore, the rapidly developing world, including Uzbekistan, needs a fundamentally new economic policy, and active economic reforms aimed at finding new opportunities for major changes in all directions. In the past few years, with the strategy of actions, Uzbekistan's approach to relations with developed countries and international financial institutions has been changed, and information about the ongoing macroeconomic, including monetary and credit policy and reforms in the banking system. openness and transparency have been established.

As a result, the reforms implemented in Uzbekistan were recognized by the international community, inter-

national organizations, and financial institutions. In particular, in 2020, Uzbekistan took 44th place in the world and 1st place in Central Asia in Open Data Inventory (ODIN) – the Open Data rating. The result of the changes was also reflected in international ratings and indexes. In particular, according to the indicator “Tax Burden - Tax Burden” in the rating of “Economic Freedom” - from 90.7 points in 2017 to 92.4 points last year.

If we look at the actions carried out in the direction of the economic development and liberalization of the action strategy, we can say that it was a fair and transparent guide for strengthening not only the economy of Tashkent, but also the foundation of the country’s economic stability.

CONCLUSION

In conclusion, we can say that today democratic changes in Tashkent, broad opportunities, and practical work are becoming the foundation of the country’s development. This process is the biggest result of our reforms. Clarity of the goal serves as the most important criterion that ensures the effectiveness of actions.

The most important thing is that “in 2024, we must complete all the processes of building the foundation of the market economy, and in 2025, we must bring our national economy to a completely new level in terms of quality,” says our honorable president Shavkat Mirziyoyev. This is an expression of our specific goals for the economy of the future.

References:

1. Action strategy on five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021.
2. James, Paul. Urban Sustainability in Theory and Practice: Circles of Sustainability. London: Routledge, 2015 – 53.
3. Gulyamov, S.S. and others. (2019). Blockchain technologies in the digital economy. Economy-Finance. 396 p.
4. https://stat.uz/uz.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA ISHBILARMONLIK TURIZMINING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILASHTIRISH YO‘LLARI

Musayeva Shoira Azimovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori

Usmonova Dilfuza Ilhomovna
Samarqand iqtisodiyot va servis ishstituti marketing kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ishbilarmonlik turizmining tamoyillari, turistik biznes subyektlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va turizm segmentlarining egallanishi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Ishbilarmonlik turizmi, tamoyil, kommunikatsiya, biznes, samaradorlik, obyekt, subyekt.

Abstract: This article examines the principles of business tourism, increasing the economic efficiency of tourism business entities, and taking over tourism segments.

Key words: Business tourism, principle, communication, business, efficiency, object, subject.

Аннотация: В данной статье рассматриваются принципы делового туризма, повышение экономической эффективности субъектов туристического бизнеса, приобретение туристических сегментов.

Ключевые слова: Деловой туризм, принцип, общение, бизнес, эффективность, объект, субъект.

KIRISH

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida turizm jadal sur’atlar bilan rivojlanadigan sohalardan biri hisoblanadi. Jahon turistik tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra oxirgi o‘n yil davomida xalqaro turistik tashriflar soni doimo oshib borgan va 2022-yilda 1,5 milliardga etgan.

Iqtisodiy manfaatlarning ko‘zgusi bo‘lmish ishbilarmonlik turizmi iqtisodiyotning real tarmoqlarini rivojlantirishning faol vositalaridan hisoblanadi. Biznes bor ekan, uni rivojlantirish kommunikatsiyalariga zarurat bo‘ladi. Axborot texnologiyalari biznes-sheriklar o‘rtasidagi kommunikatsiyalarning faqat rasmiy qismini qarab olishi mumkin, ammo kelishuvlar va muzokaralar yuzma-yuz uchrashuvlarni talab qiladi. Shu munosabat bilan ishbilarmonlik turizmini qo‘llab-quvvatlovchi iqtisodiy mexanizmini shakllantirish davr talabi bo‘lmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Ishbilarmonlik turizmining ijtimoiy-iqtisodiy ildizlari, ehtiyojlari va manfaatlarini tadqiq qilish jahon olimlarining diqqat markazida bo‘lib qolmoqda.

I.V. Zorin va V.A. Kvartalnovlar ishbilarmonlik turizmini “daromad olmagan holda xizmat maqsadlarida vaqtinchalik xizmat safarlari va sayohatlarda bo‘lish, shu jumladan anjuman, kongress va hokazolarda ishtirok etish”, deb ta’riflaydilar. Balabanov I.T. va Balabanov A.I. ushbu atamani “biznesmenlarning ish yuzasidan sayohatda bo‘lishi”, deb izohlaydilar.

Smirnova O.A. tomonidan berilgan ta’rif quyidagicha: Ishbilarmonlik turizmi – bu ish vaqtida insonlarning harakatlanishi va joyini o‘zgartirishi vaqtida vujudga keladigan munosabatlar va hodisalar majmuasidir. Odatiy yashash va ishlash joyidan farqli o‘laroq bu harakatlanishning asosiy motivatsiyasi turli ishchi uchrashuvlar, kongresslar, anjumanlar, ko‘rgazmalar, yarmarkalar insentiv-tadbirlarda qatnashishdan iborat.

Satsulina I.A.ning fikricha “ishbilarmonlik turizmi ishbilarmonlik kommunikatsiyalarni, axborot va texnologiyalarni almashishni, yangi sheriklar va bozorlarni izlash, PR-tadbirlar, personalni o‘qitish va korporativ madaniyatni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlanma kuzatish usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

- Ishbilarmonlik turizmining turlarini aniqlashtirish hamda unga bo‘lgan talabni ilmiy asoslash turistik biznes subyektlarining faoliyatini yo‘naltirishga xizmat qiladi;
- Samarqand viloyatida ishbilarmonlik turizmini muvofiqlashtiruvchi organning taklif qilinishi hududiy ishbilarmonlik turizmining iqtisodiy samaradorligini oshirishga olib keladi;
- Xizmat safari va tadbirkorlik turizmi segmentlarining egallanishi viloyatda turizm salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ishbilarmonlik turizmini rivojlantirishni o‘rganish avvalo turizmning bu turi obyektlari va subyektlari, uning ijtimoiy-iqtisodiy ildizlari va xususiyatlarini ajratishni taqozo qiladi. SHu munosabat bilan tadqiqotda ishbilarmonlik turizmining iqtisodiy asoslariga e’tibor qaratilgan. Ishbilarmonlik turizmining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri sayyoh va turistik tashkilotdan tashqari yana bir ishtirokchi – tadbirkorlik subyektining manfaatlarining hisobga olinishidir (1-jadval). Bizlar olib borgan izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, ushbu uchinchi subyektning bozordagi harakatlari hamda kommunikatsiyalar tizimi mamlakatda ishbilarmonlik turizmining tamoyillarini shakllantirishda asosiy o‘rin egallaydi. Qaysi mamlakatda biznesga oid muloqotlar shaffof va erkin tartibda amalga oshirilgan bo‘lsa ishbilarmonlik turizmi ham shu erda keng qamrovli hamda ko‘p qirrali bo‘ladi.

1-jadval: Hududiy ishbilarmonlik turizm subyektlarining iqtisodiy manfaatlari*

Subyekt	Umumiqtisodiy manfaat	Xususiy manfaat
Turist (xizmat safaridagi shaxs)	YUklatilgan vazifalarni tez va samarali bajarish	Moddiy va ma’naviy ehtiyojlarni yuqori darajada qondirish
Turistik tashkilot	Raqobatda ustunlikni oshirish, bozor segmentini egallash	Doimiy mijozga ega bo‘lish, daromad olish
Xo‘jalik subyekti	Kommunikatsiyalar samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish	Xizmat safari samarasini oshirish, mablag‘lar sarfini nazorat qilish va optimallashtirish, ijtimoiy maqsadlarga erishish.

*Muallif ishlanmasi

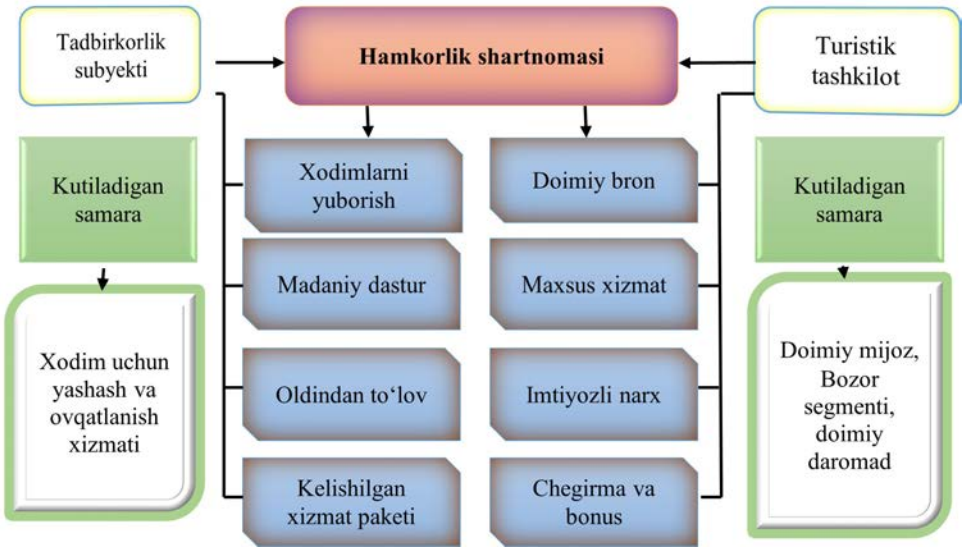
Bugungi kunda O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish yo‘nalishlaridan biri ishbilarmonlik turizmiga e’tiborni kuchaytirishdan iborat. Buning uchun mamlakatimizda ishbilarmonlik turizmini bozor kommunikatsiyalarining oddiy va ommaviy shakliga aylantirish zarur bo‘ladi. Nazariy jihatdan qaraydigan bo‘lsak, har qanday biznes-muloqot turistik tadbir ko‘rinishda bo‘lishiga sharoit yaratish lozim, ya’ni muloqotlar ruhiy ko‘tarinkilik, o‘zaro hurmat va hamkorlik sharoitda tashkil etilishi muhim. Amaliyotda ishbilarmonlik turizmining iqtisodiy asoslanishi va eng muhimi foyda keltirishi uning shakllari, joyi va o‘tkazish tartibini belgilab bermoqda. Demak, ishbilarmonlik turizmini tashkillashtirilgan shakllarini rivojlantirish avvalo ularning foydaliligini oshirishni talab qiladi.

Ishbilarmonlik turizmining viloyat iqtisodiyoti real sohalarning barcha tarmoqlarini qamrab olishi turli xo‘jalik subyektlari va boshqaruv organlarining harakatlarini maqsadga yo‘naltirilishini taqozo qiladi. Xizmat yuzasidan amalga oshirilayotgan kirish va ichki safarlarni tartiblashtirish ularni yagona tizim sifatida faoliyat ko‘rsatishiga yo‘naltirilishi lozim. Ekspert so‘rovini o‘tkazish jarayonida mutaxassislar tomonidan ishbilarmonlik turizmining rivojlanmaganligi xo‘jalik subyektlarning safarlar bo‘yicha turistik tashkilotlar bilan hamkorlik darajasining pastligi to‘g‘risida fikr yuritilgan. Xususan, viloyat miqyosida ishbilarmonlik turizmi bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi organ tashkil qilish zarurligi bo‘yicha takliflar kiritilgan. Xorijiy olimlar tomonidan bunday organni shakllantirishda turistik klaster tuzish taklif qilingan. Hududiy ishbilarmonlik turizmini rivojlantirish esa xizmat tashriflari mavjud bo‘lgan barcha manbalarni qamrab olishi lozim. Buning uchun xo‘jalik subyektlarining xalqaro va ichki aloqalarini tashkil qilish turistik biznes bilan o‘zaro muvofiqlashtirilishi talab qilinadi, ya’ni viloyat iqtisodiyotining barcha tarmoqlariga ta’sir o‘tkazish imkoniga ega jamoat tuzilmasi zarur.

SHu munosabat bilan bizlar Samarqand viloyati hokimi huzurida ishbilarmonlik turizmini muvofiqlashtiruvchi Markazini (ITMK) tashkil qiladi.

Turizm bozori ishtirokchilari ham ishbilarmonlik turizmini to‘liq mas’uliyat bilan qabul qilishlari uchun iqtisodiy asos yaratilishi lozim bo‘ladi. Ishbilarmonlarni qabul qilish va ularga xizmat ko‘rsatishning standartlari, biznes-tur xarajatlari, tashkiliy va iqtisodiy sharoitlar va hokazolar hal etilishi bilan birga safarlarning moliyaviy jozibadorligini oshirish muhim jihatlardan biri hisoblanadi. SHu bilan birga, sanab o‘tilgan uchta subyektlarning

manfaatlarini e'tiborga olish va ularni qiziqtirish bo'yicha maxsus tashkiliy-iqtisodiy mexanizm talab qiladi. Motivatsion mexanizmi ishbilarmonlik turizmi jarayoni ishtirokchilarini birgalikdagi harakatlarga undovchi tizim va tartibni o'zida mujassamlashtiradi (2-rasm).

2-rasm: Ichki ishbilarmonlik turizmining motivatsion mexanizmi

Ushbu mexanizmning markaziy elementi – bu tadbirkorlik subyekti va turistik tashkilot o'rtasida hamkorlik yoki sherikchilik shartnomasidir. Buning sabablariga birinchidan, xo'jalik amaliyotida shartnoma asosiy hujjat hisoblansa, ikkinchidan tadbirkorlik subyekti xizmat safarida bo'lgan xodimning qonuniy vakili hisoblanadi.

Ushbu sxemada tadbirkorlik subyekti deganda ishlab chiqarish korxonalari, barcha turdagi davlat tashkilotlari, tadbirkorlar, nodavlat notijorat tashkilotlari va hokazolarni, ya'ni fuqarolik munosabatlar subyektlarini tushunamiz.

Turistik tashkilotlar deganda turistik xizmatlarni taklif qiluvchi barcha tashilotlar, jumladan turistik firma, mehmonxona, ovqatlantirish tashkiloti, transport, gid-tarjimon, ekskursiya, reklama va tashkiliy, yuridik, sug'urta, madaniy-hordik xizmatlari ko'rsatadigan tashkilotlarni tushunamiz.

Ushbu rasmning amaliy jihatlarini ko'rib chiqadigan bo'lsak, korxona va boshqa tadbirkorlik subyektlari xizmat safari ko'p takrorlanadigan hududdagi turistik tashkilot bilan uzoq muddatli shartnoma tuzadi. Masalan, avtomobil yo'llarda ko'prik qurilish tashkilotlari butun mamlakat bo'yicha faoliyat ko'rsatishi ishchilarni vaxta usulida xizmat safariga yuborilishini taqozo qiladi, ya'ni ishchi va mutaxassislarning bir qismi doimo 10-15 kun obyektda bo'lishlari zarur. Demak, ularga arzon va munosib yashash joyini ta'minlab berish kerak va bu vazifani joylardagi turistik tashkilotlar bajarishi mumkin. SHartnomada tomonlarning barcha majburiyatlari va javobgarligi to'liq kelishib olinadi.

Tadbirkorlik subyekti xodimlarning xizmat safarining taxminiy grafigi, ularning soni, yashash muddati, qo'shimcha xizmatlar, madaniy dastur hamda ogohlantirish tizimi bo'yicha majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Turistik tashkilot o'z navbatda xodimlarni shu zahoti joylashtirish, kelishilgan xizmat paketini bajarish, bevosita tashkilot bilan hisob-kitoblar qilish, safardagi xodimning ishlash bo'yicha sharoit yaratish va boshqalarni bajarishni zimmasiga oladi.

Turistik tashkilotning manfaatlari shu korxona orqali bozorning ma'lum segmentiga kirib borish, doimiy mijozga ega bo'lish, daromad olish va kafolatlangan buyurtma hajmiga ega bo'lishdan iborat bo'ladi.

Motivatsion mexanizmning muhim jihatlaridan biri – bu o'zaro imtiyozli iqtisodiy siyosatni olib borishdir. Turistik tashkilotlar tomonidan korxonalarga bir qancha engilliklar taklif qilinishi mumkin deb hisoblaymiz. Jumladan, "kesh-bek" (cash-back) tartibini qo'llash, ya'ni korxona tomonidan shartnomadagi majburiyatlar bajarilsa, to'lovning ma'lum kichik foizini qaytarish yoki zaxira sifatida korxona hisobiga yozib qo'yish. Bugungi kunda ko'plab firmalarda bu tartib bonus xaritasi sifatida muvaffaqiyatli qo'llanmoqda. Xizmat safaridagi xodimga ishlash uchun qo'shimcha sharoit yaratib berish ham katta yordam sifatida qabul qilinadi. Imtiyozli siyosat ko'rinishlariga guruhlarga xizmat ko'rsatish chegirmalari, oldindan xabar berish chegirmalari, xizmatlar paketi uchun chegirmalar kabi ko'plab tadbirlar kiradi. Ularning taklif qilinishi mijozga e'tiborni namoyish qiladi va tadbirkorlik subyektining ijobiy reaksiyasiga asos yaratadi.

Ishbilarmonlik sayohatchilarda kuzatiladigan samara tashrifdan qoniqish darajasining oshishi, vaqt va mablag'ning tejalishi, xizmat maqsadlarining to'liq bajarilishi, shaxsiy maqsadlarga erishish kabi ko'rsatkichlarda aks etadi.

Ishbilarmonlik turizmi subyektlarida samaradorlik biznes tashriflarning tartibga solinishi, sayohatni uyushtirish muammolaridan xolis bo‘lish, xodimlarga sharoit yaratib berish, xizmat safari xarajatlarini tejash, sayohatlarning unumdorligi oshishi kabi ko‘rsatkichlarda aks etadi.

Hududiy turizm miqyosida erishiladigan samara turistik oqimning oshishi, uning barqarorlashishi, turizmda mavsumiylik omilining ta’sirini kamaytirish, hududda biznes muhitining yaxshilanishi va korxonalar o‘rtasidagi kommunikatsiyalarning mustahkamlanishi, natijada yalpi hududiy mahsulotning oshishida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga turizmning boshqa turlarini rivojlanishiga ham turtki bo‘lishini hisobga olish lozim.

Ishbilarmonlik turizmining samaradorligini mazmuni bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita turlarini ajratish ham maqsadga muvofiq bo‘ladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri samara odatda miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan baholanadi va shu vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi. Bilvosita samara esa ko‘pincha turdosh tarmoqlar va hamkor subyektlarda kuzatiladi, nisbiy ko‘rsatkichlar yordamida baholanishi mumkin va kelgusi davrlarda namoyon bo‘ladi. Bilvosita samara ko‘pincha ijtimoiy tabiatga ega bo‘lib jamiyatning turli jabxalarida ko‘rinadi.

Shuni e’tirof etish lozimki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy samara bilan birga viloyatda turizm infratuzilmasini rivojlantirish bilan bog‘liq samara ham salmoqli o‘ringa egadir.

Olib borilgan hisoblarimiz shuni ko‘rsatdiki, ishbilarmonlik turizmini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy takliflar birinchi o‘rinda xizmat yuzasidan amalga oshirilgan tashriflarning aksariyat qismini turistik-joylashtirish biznesiga bog‘laydi. Demak, ilmiy uslubiy takliflarning joriy etilishini tahlil qiladigan bo‘lsak 2023-yilda 2022-yilga nisbatan quyidagi samaraga erishiladi:

- Respublika markaziy va xalqaro tashkilotlar tomonidan uyushtiriladigan tadbirlardan tashqari Samarqand turistik operatorlarning tashabbusi bilan tashkil qilinadigan xalqaro biznes sayohatlarni targ‘ib qilish bo‘yicha. MICE-turizmga viloyat turistik va mehmonxona biznesini jalb qilish orqali kirish turizmi bo‘yicha xorijiy fuqarolarning tashriflari 2022-yildagi 119012 dan 2023-yilda 150000 tashrifgacha oshirilishiga erishiladi. Agar xorijiy tashrif bo‘yicha bir kunlik daromd 140 AQSH dollari bo‘lsa bir yillik samara 4340 ming AQSH dollariga teng bo‘ladi;
- mehmonxonalarda qo‘shimcha ravishda 10 mingga yaqin mijoz joylashtiriladi, tunab qolishlar soni 20 foizga oshadi.
- Ko‘chma va vaxta usulidagi ishlab chiqarish xodimlari tashriflari bo‘yicha. Qurilish, sanoat ishlab chiqarish va transport sohasida ishchilar va mutaxassislarni vaqtincha joylashtirishda mehmonxonalar xizmatini rivojlantirish natijasida ushbu segmentda o‘rtacha 20 ming kishi joylashtiriladi va tunab qolishlar soni 20 foizga oshiriladi.

Bizning fikrimizcha, ishbilarmonlik turizmining iqtisodiy samarasini hisoblash uchun ikki turdagi to‘g‘ridan to‘g‘ri samarani hisoblash lozim bo‘ladi, ya’ni :

Viloyat turizmi miqyosidagi iqtisodiy samara.

Viloyat miqyosida ishbilarmonlik turizmining iqtisodiy samarasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

ΔN_b –ishbilarmonlik tashriflar sonining o‘sishi;

$\Delta N_{t.o.}$ – ishbilarmonlik turistlarni turistik-mexmonxona biznesi tomonidan qamrab olish darajasining oshishi;

Δ C – bir turistga ko‘rsatilgan turistik xizmat hajmining oshirilishi.

Xo‘jalik subyektlari miqyosidagi iqtisodiy samarani quyidagi jadvalda keltirilgan tartibda aniqlash mumkin (2-jadval):

2-jadval: Ishbilarmonlik turizmi segmentlarini rivojlantirishning iqtisodiy samarasi*

№	Ishbilarmonlik tashrif turi	Hisoblash formulasi	Tavsifi	Boshqa turistik xizmat
1	Ish yuzasidan xodimlarning harakatlanishi	$\sum (N_x*O + N_t*M_x)*T_x$; $\sum$ – yil davomida rejalashtirilgan xizmat safarlari yig‘indisi	N_x – safar qiluvchilar o‘rtacha soni: N_t – mexmonxonada tunab qoluvchilar soni; Tx – xizmat safari o‘rtacha davomiyligi O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Yo‘q
2	Xizmat yuzasidan tadbirlarda ishtirok etish	$\sum [(Tr + O)*I]$ $\sum$– yil davomida rejalashtirilgan tadbirlar soni	Tr – transport xarajatlari; O – ovqatlanish xarajatlari; I – tadbir ishtirokchilari soni	Ha

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3	Malaka oshirish tashriflari	$\sum [N * (O + MX) * T_{mo}]$ ∑ – yil davomida malaka oshirish reja	N – malaka oshirish kurslari ishtirokchilari soni; O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Ha
4	Savdo shartnomalari doirasidagi tashriflar	$\sum (N*O + k_e * N*Mx)$ ∑ – reja bo‘yicha tashriflar soni	N – tashrif buyuruvchilar o‘rtacha soni; k_e – tunab qolish koeffitsiyenti; O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Ha
5	Inspeksion tashriflar	$\sum (N_x*O + N_t*Mx)*Tx;$ ∑ – yil davomidagi inspeksion safarlar rejasi	N_x – safar qiluvchilar o‘rtacha soni: N_t – mexmonxonada tunab qoluvchilar soni; Tx – xizmat safari o‘rtacha davomiyligi O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Yo‘q
6	Tadbirkorlik maqsadlaridagi tashriflar	$\sum (N_x*O + N_t*Mx)*Tx;$ ∑ – yil davomidagi safarlar soni	N_x – safar qiluvchilar o‘rtacha soni; N_t – mexmonxonada tunab qoluvchilar soni; Tx – safarning o‘rtacha davomiyligi O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Ha
7	Tijorat tashriflari			Ha
8	Korxona rahbariyatining boshqa topshiriqlarini bajarish	$\sum (N_x*O + N_t*Mx)*Tx;$ ∑ – yil davomidagi safarlar soni	N_x – safar qiluvchilar o‘rtacha soni; N_t – mexmonxonada tunab qoluvchilar soni; Tx – safarning o‘rtacha davomiyligi O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Ha
9	Alohida shaxslarning ishbilarmonlik tashriflari	$\sum (O + Mx)*Tx;$ ∑ – yil davomidagi safarlar soni	Tx – safarning o‘rtacha davomiyligi O – ovqatlanish xarajatlari; Mx – mexmonxona xarajatlari;	Yo‘q

*Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Ishbilarmonlik turizmini rivojlantirish choralari Samarqand viloyati turizmini yuqori bosqichga ko‘taradi va turizmning yangi yo‘nalishlarini ochishga imkon yaratadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston iqtisodiyotining jadal rivojlanishi, yangi O‘zbekistonning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash strategiyasini amalga oshirilishi turizm xizmatlarining real tarmoqlarga kirib borishini taqozo qilmoqda. Bu birinchi o‘rinda xalqaro ishbilarmonlik aloqalarning kengayishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan mamlakatimiz ichida ishbilarmonlik tashriflarning samaradorligini oshirish muammosini oldinga surmoqda. Ishbilarmonlik turizmining turizm sohasidagi eng istiqbolli va jozibador segmenti sifatida qaralishi uning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Ayniqsa, viloyatlarning turizm salohiyatini oshirishda ishbilarmonlik tashriflarni tartiblashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Olib borilgan nazariy va amaliy izlanishlar hamda ilmiy-uslubiy tahlillar quyidagi xulosalarga asos bo‘lmoqda:

- Turizm sohasiga oid ilmiy izlanishlarda ishbilarmonlik turizmga katta e’tibor berib kelinmoqda. SHu bilan birga “ishbilarmonlik turizm” atamasini ta’riflashda bugungi kunda bir to‘xtamga kelinmagan. Olimlarda aynan qaysi xizmatlar va qaysi xususiyatlar turizmning ushbu turini boshqalardan farqlaydi degan savolga turli javoblar keltirilmoqda. Shu bilan birga sayohatlarning maqsadlarida “ishbilarmonlik” mazmunini kengaytirish zarurati ham mavjud.
- Oxirgi yillarda O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirish, turistik resurslarni kengaytirish va infratuzilmasini mustahkamlashga katta e’tibor berilmoqda. Ayniqsa pandemiyadan keyin turistik salohiyatni yanada oshirishga qaratilgan siyosatning ijobiy samara berishini ta’kidlashimiz mumkin.
- Ishbilarmonlik turizmini tashkiliy jihatlari hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Taklif qilinadigan ilmiy natijalarning iqtisodiy samarasi asosan uchta bo‘g‘inda namoyon bo‘ladi: turistik tashkilotlarda faoliyat barqarorligi va daromad ko‘payishi, korxona va tashkilotlarda biznes tadbirlar xarajatlarining optimallashishi, hudud miqyosida ishbilarmonlik muhitining rivojlanishi. Maqolada ishbilarmonlik turizmidan olinadigan iqtisodiy samarani hisoblash uslubiyati taklif qilingan bo‘lib uni amaliyotda qo‘llash imkoniyati ko‘rsatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2019.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Turizm to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-549, 2019-yil 18-iyul.
3. “2018–2019-yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-avgustdagi PQ-3217-sonli Qarori.
4. “O‘zbekiston Respublikasi turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasining faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 6-fevraldagi PQ-3510-sonli Qarori.
5. Aliyeva M.T., Umurjonov A. Turistik mamlakatlar iqtisodiyoti. – T.: Iqtisodiyot – Moliya, 2005. – 339 b.
6. Babkin A.V.Spetsialnыe vidы turizma. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2008. – 252 s.
7. Balabanov I.T., Balabanov A.I. Ekonomika turizma. Uchebnoe posobie. – M.: Finansi i statistika, 2003. – 176 s.
8. Balabanov I.T. Ekonomika turizma / I.T. Balabanov, A.I. Balabanov
9. Musayeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik “STAR-SEL” MChJ nashriyot va ijodiy bo‘limi. Samarqand-2023.
10. Musayeva Sh.A. Integrallashtirilgan marketing kommunikatsiyasi o‘quv-qo‘llanma “Mahorat” nashriyoti, Samarqand – 2022.
11. Musayeva Sh.A., Usmonova D.I. Innovatsion marketing “TURON EDITION” 2021-yil uchun o‘quv qo‘llanma.

MINTAQALAR IQTISODIYOTINING BARQAROR O‘SISHINI TA’MINLASHDA INVESTITSIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH MEZONLARI VA ULARNI HISOBLASH USULLARI

Norqobilov Nusrat Norsaitovich
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Termiz davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada mintaqalar iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlashda investitsiyalardan samarali foydalanish mezonlari va ularni hisoblash usullari o‘rganilgan va investitsiya loyihalarini baholash, tanlash va amalga oshirishda, investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilingan hamda tegishli xulosalar keltirilgan.

Abstract: In the article, the criteria for the effective use of investments in ensuring the sustainable growth of the economy of the regions and their calculation methods were studied, and in the evaluation, selection and implementation of investment projects, investment opportunities were analyzed and relevant conclusions were presented.

Аннотация: В статье изучены критерии эффективного использования инвестиций в обеспечении устойчивого роста экономики регионов и методы их расчета, а при оценке, выборе и реализации инвестиционных проектов проанализированы инвестиционные возможности и сделаны соответствующие выводы. представлено.

KIRISH

O‘zbekiston iqtisodiyotini yangilash sharoitida investitsiyalar samaradorligini oshirish uchun investitsiya qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, tanlab olish va amalga oshirishning muntazam, tugal bir tizimini shakllantirishga to‘g‘ri keladi. Bunda amalda sinalgan tajribalarga tayanib, investitsiya loyihalarini baholash va tahlil qilish jahon mamlakatlarida qabul qilingan standart uslubga asoslanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Investitsiya loyihalar samaradorligini tahlil qilish va baholashda pul oqimlarini diskontlash usulidan foydalanish kerak. Bu usul jahon amaliyotida qo‘llaniladigan sof diskontlangan daromad, ichki daromadlilik normasi, qoplash muddati va boshqa ko‘rsatkichlar hisob-kitoblarini va ularni hisoblash usullarini nazarda tutadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqalar iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlashda rivojlantirishda ichki va tashqi investitsiyalardan samarali foydalanish mezonlari va ularni hisoblash bo‘yicha bir qancha olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, professor N.G‘.Karimovning mamlakatlar hududida yangi korxona yaratish, mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, eng yangi texnika va texnologiyalarni o‘zlashtirish yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida [4] hamda Sh.I.Mustafaqulovning ilmiy ishlarida mintaqalardagi tabiiy resurslar zahirasi, investorlar uchun yaratilgan imtiyozlar, infratuzilma holati, hududlarning investitsion reytingi xorijiy investitsiyalar oqimi hamda ichki investitsiyalarning faollashuviga ta’sir ko‘rsatishi, bunda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi investitsion salohiyat va iqtisodiy salohiyat ko‘lamining yuzaga kelishini ta’minlanishi yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilganligini ta’kidlash mumkin [5]. Shuningdek, tadqiqotchi B.B.Valiyev tomonidan O‘zbekistonda hududlar iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda investitsiya salohiyatini oshirish mexanizmi, [6] S.Sh.Maxmudov mintaqa iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlar samaradorligini oshirish, yoki [7] B.K.To‘xliyev investitsiyalar va ulardan samarali foydalanish mezonlari va ularni hisoblash usullari masalalari tadqiq etilganligini keltirish mumkin [8].

Biroq mintaqalar iqtisodiyotining barqaror o‘sishini ta’minlashda investitsiyalardan samarali foydalanish mezonlari va ularni hisoblash usullari va bu borada ilg‘or xorij tajribalaridan ijodiy foydalanish imkoniyatlari bilan bog‘liq masalalar alohida mustaqil ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan. Ushbu ilmiy muammoni iqtisodiy adabiyotlarda yetarli darajada aniqlashtirilmaganligi va ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligi mazkur maqolaning mavzusini tanlashga asos bo‘ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, mantiqiy tahlil, tizimli tahlil, statistik guruhlash, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston iqtisodiyotini yangilash sharoitida investitsiyalar samaradorligini oshirish uchun investitsiya qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, tanlab olish va amalga oshirishning muntazam, tugal bir tizimini shakllantirishga to‘g‘ri keladi. Bunda amalda sinalgan tajribalarga tayanib, investitsiya loyihalarini baholash va tahlil qilish jahon mamlakatlarida qabul qilingan standart uslubga asoslanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ilg‘or xorij tajribasidan ham ma’lumki, investitsiya loyihalarini baholash, tanlash va amalga oshirishda, investitsiya imkoniyatlarini tahlil qilishga, jalb qilinadigan resurslar qiymatini baholashga e’tibor qaratish kerak.

Loyihalar samaradorligini tahlil qilish va baholashda pul oqimlarini diskontlash usulidan foydalanish kerak. Bu usul jahon amaliyotida qo‘llaniladigan sof diskontlangan daromad, ichki daromadlilik normasi, qoplash muddati va boshqa ko‘rsatkichlar hisob-kitoblarini va ularni hisoblash usullarini nazarda tutadi.

Ichki manbalar va chet ellik sheriklarning mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalar bo‘yicha qarorlar qabul qilishda jalb qilish narxlarini belgilash asosida resurslar bazasini baholashni o‘tkazish zarur. Bunda ayniqsa, loyihalar bo‘yicha risklarni tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Risklarni tahlil qilishda jahon amaliyotida qo‘llaniladigan risklarni pasaytirish uslubidan foydalanish kerak.

Investitsiya kapitalining aniq va noaniq risklar bilan chambarchas bog‘liqligi ularni minimallashtirish usullarini hisobga olish va izlash zaruratini keltirib chiqaradi. Jahon miqyosida investitsiya kapitalining harakatchanligi, qaltisligi, kamyobligi uning soliq va valyuta siyosatiga bog‘liq holda harakatini belgilab beradi. Investitsiya kapitaliga bo‘lgan yuqori talab jamg‘armalarni investitsiyalarga aylantirishda asosiy o‘rinda turadigan xarid bozorlari orqali ta’minlanadi. Investitsiya kapitalining mamlakatlararo ko‘chishlarida ularning qiymatlarini aniqlash qiyinlashadi.

Chunki moliyalashtirishda turli iqtisodiy institutlar va hamkorlardan jalb qilinadigan turli resurslar ishtirok etadi. Investitsiyalarni moliyalashtirishda turli manbalarning ishtiroki, ularni ta’minlashning davlat va bozor mexanizmlari mavjudligi, ularning har birining qiymatini alohida-alohida baholashni va narxlarini aniqlashni taqozo etadi.

Kapitalni tanlanish narxi yoki undan foydalanishning muqobil qiymatidan iborat bo‘lgan kapital qiymatini baholash ularning faoliyatining boshqa ko‘rinishlariga qo‘yishni istisno etadi. Shu sababli mablag‘larni qo‘yish faqat riski bir xil bo‘lgan muqobil loyihalarga qaraganda ko‘proq daromad keltiradigan hollardagina to‘g‘ri va o‘rinli hisoblanadi. Demak, kapital qiymati kapital egalarini qondirish uchun zarur bo‘lgan foydadan iborat, uning sof joriy qiymati esa investorlar tomonidan xuddi shunday foydani qo‘yilgan mablag‘lar bilan birga qarz oluvchiga qondirishga rozi bo‘lgan pul summasidan iborat. Investitsiyalanadigan kapitalning umumiy qiymati investorlarning o‘z investitsiyalaridan kelajakdagi jami pul tushumlarining diskontlangan joriy qiymati bilan aniqlanadi.

Real hayotda mablag‘larni jalb qilishni oqilona tashkil etish zarurati tufayli kapital manbalarining maqbul proporsiyalari doimo o‘zgarib turadi. Investitsiya kapitali qiymatini baholash joriy qiymatini diskontlash usulidan foydalanishga asoslanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda qarz mablag‘larini, chet el investitsiyalarini va boshqalarni jalb etishga to‘g‘ri keladi, lekin milliy valyuta kurslari beqaror bo‘lgan sharoitlarda jalb qilinadigan investitsiya resurslari qiymatini baholashda katta qiyinchiliklarga duch kelinadi. Bunday hol bo‘lajak investitsiya imkoniyatlarini va ularni moliyalashtirish uchun mablag‘larni topish imkoniyatlarini puxta o‘ylab ko‘rishni taqozo etadi.

Investitsiya qarorlari, jami investitsiya kapitali tuzilmasini hisobga olgan holda, ilmiy asoslangan diskontlash koeffitsiyentlari va ko‘rsatkichlar tizimi natijasi asosida, investitsiya loyihasining barcha ishtirokchilari manfaatlaridan kelib chiqqan holda qabul qilinishi lozim.

Mintaqalarda yirik investitsiyalarni baholashda, xorijiy sheriklar qo‘shma korxonalar, bevosita chet el investitsiyalari va boshqa shakllarda qatnashadigan sheriklar dasturlarida investitsiya kapitali qiymatini baholashda jami diskontlangan ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim. Bu ko‘rsatkichlarni hisoblash nafaqat xususiy

qarorlarni aniqlash asosida, balki umumiqtisodiy samaradorlikni xarajatlar va natijalarni tahlil qilish asosida aniqlash bilan o‘tkazilishi lozim.

Jahon tajribasidan ko‘rsatishicha, nisbatan iqtisodiy rivojlanishi past bo‘lgan mintaqalarga investitsiyalarni jalb etish yo‘llarini amalga oshirish orqali investitsiya siyosati yurgiziladi.

Hozirgi kunda, xorijiy investorlar davlat yoki mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt bilan hamkorlik qilishdan oldin, albatta mazkur mintaqaning investitsion salohiyati risklar darajasini baholashga intiladi. Negaki sarflayotgan investitsiyasini baholash investor faolligini oshiradi. Lekin, dunyodagi har bir mintaqaning o‘ziga xos aniq shart-sharoitlari bir-biridan farq qiladi, u holda, har bir mintaqaning investitsiya salohiyatini xalqaro metodlar orqali baholash qiyin.

Barqaror iqtisodiy rivojlanish sharoitda investitsiya salohiyatidan to‘g‘ri va oqilona foydalanish investitsiya samaradorligini ta’minlaydi. Bizga ma’lumki, mintaqalarga investitsiyalar jumladan, xorijiy investitsiyalar jalb etish avvalo mintaqalarning ijtimoiy-demografik, tabiiy-iqtisodiy, ekologik, ishlab chiqarish va boshqa sharoitlariga bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”1, 2017-yil 19-iyunidagi PF-5087-sonli “Biznesning qonuniy manfaatlari davlat tomonidan muhofaza qilinishi va tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni2, 2017-yil 8-avgust PQ-3182 “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori3, mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlar ushbu sohada dastur bo‘lib xizmat qiladi.

Milliy iqtisodiyot xususiyatlaridan kelib chiqib, mavjud statistik ko‘rsatkichlar asosida ichki va xorijiy investitsiyalar samaradorligini baholashning sifat ko‘rsatkichlarini hisoblash formulalarini tizimlashtirilgan holda ifodalash ma’lumotlar aniqligiga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval: Investitsiyalar samaradorligini baholashning sifat ko‘rsatkichlari[4]

Formula muallif tomoniadn xorijiy investitsiyalar uchun taklif qilingan modifikatsiyalar shakli	Formulalarning xalqaro amaliyotda foydalaniladigan mavjud shakllari
1. Kapital qaytimi	
$XKQ = \frac{YaHM(t) - YaHM(t-1)}{XI(t) - XI(t-1)}$ Bunda XKQ-xorijiy kapital qaytimi, YAHM(t)- YAHM(t-1)-colishtirma narxlarda t – yildagi yalpi ichki mahsulot hajmi, XI (t), XI (t-1),-solishtirma narxlarda t-yilga nisbatan xorijiy investitsiyalar hajmi (3 yillik o‘rtacha hajm tavsiya qilinadi)	$KQ = \frac{\Delta MD}{\Delta K}$ yoki $KQ = \frac{\Delta MD}{\Delta F}$ bunda KQ – kapital qaytimi; MD – milliy daromad o‘sishining solishtirma narxlarda hajmi; K – kapital qo‘yilmalar hajmi,F-asosiy fondlar o‘zgarishi hajmi
2. Investitsiya multiplikatori	
$XK(mul.) = \frac{YaHM(t) - YaHM(t-5)}{(XI(t) - XI(t-5))}$ Bunda XI (mul) –xorijiy investitsiyalar multiplikatori, -solishtirma narxlarda t- yildagi va undan kamida 5 yil avvalgi yildagi yalpi hududiy mahsulot hajmi, solishtirma narxlarda t- yildagi va undan kamida 5 yil avvalgi yildagi xorijiy investitsiyalar hajmi.	$IM = \frac{\Delta MD}{\Delta I}$ bunda IM - investitsiya multiplikatori, -milliy daromad o‘zgarishi, investitsiyalarning o‘zgarishi o‘zgarishi
3. Jalb qilingan salohiyatdan foydalana olish indeksi (Inward FDI performance index)	
$I(sf) = \frac{TTXI(i)/TTXI}{YaIM(i)/YaIM(j)}$ bunda I – mamlakatda TTXI ni jalb qilishda iqtisodiy salohiyatdan foydalana olish indeksi, TTXI (i)-i mamlakatga kiruvchi TTXI hajmi, TTXI (j) – jahondagi jalb qiluvchi TTXI umumiy hajmi, TTXI (i)-i mamlakatning yalpi ichki mahsulot hajmi, YAIM (j) – jahondagi yalpi ichki mahsulot umumiy hajmini ifodalaydi.	$I(sf) = \frac{TTXI(j.ul.)}{YaIM(j.ul.)} + \frac{TTXI(j.ul.)}{B(j.ul.)} + \frac{TTXI(j.ul.)}{E(j.ul.)} / 3$ Bunda I-jalb qilishda salohiyatdan foydalana olish indeksi, TTXI (j.ul)-to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar bo‘yicha jahonda ulush, YAIM (j.ul)-yalpi ichki mahsulot bo‘yicha jahondagi ulushi, B (j.ul)-bandlik bo‘yicha jahondagi ulushi, E (j.ul)-eksport bo‘yicha jahondagi ulushi

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni.
2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.06.2017-yildagi 5087-sonli Farmoni.
3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.08.2017-yildagi 3182-sonli qarori.
4 A.V.Vaxobov, Sh.X.Xajibakiyev. Xorijiy investitsiyalar. –T. “Moliya”, 2010-yil, 156-bet.

Yuqorida keltirilgan fikrlar asosida aytish mumkinki, mamlakat iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalarning foydalanish samaradorligini baholashda bir nechta umumiy ko‘rsatkich bilan cheklanib qolmasdan, iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar xususiyatlarini ham o‘zida mujassamlashtirgan, korxona va investitsiya loyihasi darajasidagi omillarni ham o‘z ichiga olgan keng ko‘lamdagi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, investitsiyalarning iqtisodiy o‘sishiga ta’sirini hisoblash bilan birgalikda hudud va iqtisodiy tarmoqlardagi kapital sig‘imini aniqlash, mavjud iqtisodiy imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalana olish darajasini baholash, chet el kapitali ishtirokidagi korxonalar faoliyatini tahlil qilish, investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, tanlash va amalga oshirish sifatini tekshirish bilan bog‘liq keng ko‘lamli chora-tadbirlar orqaligina mamlakatimizdagi ichki va xorijiy investitsiyalar samaradorligini to‘laqonli baholash mumkin.

Tahlillarimiz, hududlarning rivojlanishi ko‘p jihatdan investitsiyalardan samarali foydalanish salmog‘i bilan bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

O‘zbekiston mintaqalari va hududlarini muvozanatli va mutanosib rivojlantirishda hududlarning o‘ziga xos xususiyatlarini baholash hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga investitsiyalar kiritish va uni optimal joylashtirish yechimlarini topishni e’tiborga olish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mintaqalar iqtisodiyotining rivojlantirishda va uning raqobatbardoshligini ta’minlashda qulay investitsiyalash sharoitiga ega. Biroq bu imkoniyatlar mintaqaning sanoqli hududlarida joylashgan.

Shu sababdan iqtisodiyotni yuksalatirish va uning hududiy muvozanatligini ta’minlashda mintaqaning o‘ziga xos investitsiya salohiyati hamda imkoniyatlari hisobga olgan holda investitsiyalarni keng jalb etish taqozo etiladi.

Bu o‘rinda har bir hudud iqtisodiyotni ixtisoslashtirish va uni rivojlantirida ularga xos bo‘lgan strategik yo‘nalishlarning ishlab chiqilganligi ta’kidlab o‘tish lozim. Shu bilan birga, mintaqalar iqtisodiyotiga to‘g‘ridan–to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo‘nalishlarini aniqlab olish uchun tarmoqlar hududlar xususiyatidan hisobga olgan holda klasterlarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Binobarin, mintaqalarda (tabiiy, yer , suv, mehnat) resurslardan samarali foydalanilgan holda innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish, ixtisoslashgan tarmoqlarga investitsiyalarni diversifikatsiyalash va uni o‘zaro kooperatsiya aloqalari asosida muvozanatli rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Iqtisodiyoti rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasidan ham ma’lumki, xorijiy investitsiyalar xalqaro iqtisodiy munosabatlarga integratsiyalashuv va jahon bozoriga chiqishga imkon beradi. Ushbudan kelib chiqib, mamlakatimiz va uning mintaqalari iqtisodiyotini rivojlantirishda, xorijiy investitsiyalardan maqsadli foydalanish bo‘yicha dasturiy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 19-iyunidagi PF-5087-sonli “Biznesning qonuniy manfaatlari davlat tomonidan muhofaza qilinishi va tadbirkorlik faoliyatini yanada rivojlantirish tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi farmoni. https://lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgust PQ-3182 “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi qarori. https://lex.uz
4. A.V.Vaxobov, Sh.X.Xajibakiyev. Xorijiy investitsiyalar T.”Moliya” 2010-yil 156-bet.
5. N.G‘.Karimov Iqtisodiy integratsiyalashuv sharoitida investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlarini joriy etish masalalari: monografiya. –T.:2010 y, Fan va texnologiya, 240 b.
6. Mustafaqulov Sh. I. “O‘zbekistonda investitsion muhit jozibadorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish” mavzusidagi doktorlik dissertatsiya ishi avtorefarat. Toshkent. 2017.
7. Valiyev B. B. O‘zbekistonda hududlar iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda investitsiya salohiyatini oshirish mexanizmi” Iqtisodiy fanlari doktori (Doktor of science) dissertatsiyasi avtoreferati, 2021-y.
8. Maxmudov S. Sh. Mintaqa iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlar samaradorligini oshirish (Qashqadaryo viloyati misolida) Iqtisodiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, 2022-y.
9. To‘xliyev B. K. Investitsiyalar va ularni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish masalari; Monografiya. - T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”. –T-2021. 224.

MARKETING STRATEGIYASI: RAQOBATCHILIK SHAROITIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI YURITISHNING RIVOJLANTIRILISHI

Kutbitdinova Moxigul Inoyatovna
I.f.n., TDIU dosenti

Matrizayeva Dilaram Yusubayevna
PhD, TDIU dotsenti

Annotatsiya: Maqolada raqobatchilik sharoitida strategik marketing konsepsiyasiga asoslangan korxonalar marketing strategiyasi va marketing xizmatining o‘zaro bog‘liqligi o‘rganilgan, shuningdek, strategik marketing korxonani iste’molchiga e’tiborini qaratishi, buning uchun iste’mol qiymatiga ega bo‘lgan va bozorga moslashadigan korxonani yuzaga keltirish jarayonlariga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: bozor iqtisodiyoti raqobatchilik, xo‘jalik subyektlari, marketing, strategik marketing, korxona strategiyasi korxonalar marketing strategiyasi, marketing xizmati, iste’mol qiymati.

Abstract: The article examines the relationship between the strategy and the status of the marketing service in enterprises in a competitive environment, based on the concept of strategic marketing, and draws attention to strategic marketing, which focuses the attention of the enterprise on the consumer, contributing to the creation of a consumer value and a market-oriented enterprise.

Key words: market economy competitiveness, business entities, Marketing, Strategic Marketing, Enterprise Strategy enterprises marketing strategy, marketing service, consumer value.

Аннотация: В статье изучаются вопросы взаимосвязи стратегии и статуса службы маркетинга на предприятиях в условиях конкуренции, основанный на концепции стратегического маркетинга, а также обращено внимание на стратегический маркетинг, который концентрирует внимание предприятия на потребителе, способствующему на создании потребительской ценности и рыночно ориентированного предприятия.

Ключевые слова: рыночная экономика конкуренция, хозяйствующие субъекты, маркетинг, стратегический маркетинг, стратегия предприятия маркетинговая стратегия предприятий, маркетинговая служба, потребительская стоимость.

KIRISH

Marketing strategiyasi tadbirkorlik faoliyatini asosi bo‘lib, tovarning ishlab chiqaruvidan iste’molgacha bo‘lgan yo‘lini belgilab beradigan jarayondir. U mahsulotni ishlab chiqarish va sotishning kompleks tizimi bo‘lib, xaridorning talab va ehtiyojini har tomonlama o‘rganishga asoslanadi. Bu jarayon o‘zgarib turadigan bozorga moslashib borish tizimi bo‘lib hisoblanadi. Ishlab chiqarish va umuman xo‘jalik yuritishga marketing strategiyasi nuqtayi nazaridan yondashish xaridorga ta’sir qilishning keng jabhalarini o‘z ichiga oladi. Marketing bo‘limiga qolgan barcha bo‘limlarni o‘zaro bog‘lovchisi, ishlab chiqarishning boshida turuvchi asosiy bo‘g‘in sifatida qaralishi lozim. Ularning birgalikdagi hamkorligi natijasida bozor tadqiq qilinadi, korxonaning biznes sohasidagi yangi imkoniyatlari izlanadi, marketing strategiyasi va taktikasi yaratiladi, reklama va tovarlar harakati bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi, baholar o‘rnatish amalga oshiriladi, rejalar yaratiladi va uning bajarilishi ustidan nazorat olib boriladi [1]. Marketing strategiyasining eng asosiy vazifalaridan biri kafolatlangan yuqori sifatli, xaridor talabiga javob beradigan raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni va sotishni tashkil qilish hamda yo‘lga qo‘yishdir. Bu o‘rinda iqtisodiyotni boshqarishda marketing unsurlaridan biri reklamaning o‘rni beqiyosdir [2]. Yaxshi tashkil etilgan marketing strategiyasi bozor talabini oldindan ko‘ra bilish va bozor sharoitida xaridorlar oqimini boshqara olish imkonini beradi. marketing strategiyasi tadbirkorlik faoliyati mahsulot, xizmat turi, ijtimoiy faoliyatning biror turini ommalashtirish maqsadida qilingan strategiyasini ishlab chiqadi

Tadbirkorlik faoliyatida tovar yoki moliya bozorlarida raqobatning cheklanishiga, shuningdek raqobat yoki tabiiy monopoliya sharoitlarida iste'molchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlari kamsitilishiga olib keladigan yoki olib kelishi mumkin bo'lgan harakatlarni nazorat qilishni amalga oshirish hamda ularga chek qo'yish bilan bog'liq bo'lgan, raqobat sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 3-iyuldagi "Raqobat to'g'risida"gi O'RQ-850-son qonuni bilan belgilab berildi. Raqobat – xo'jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo'lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta'sir ko'rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi

Tadbirkorlik faoliyati raqobat sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat: insofli raqobat; qonuniylik; iste'molchilar huquqlari va qonuniy manfaatlarining ustuvorligi; shaffoflik; tenglikdir.

So'nggi yillarda mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirishni kompleks qo'llab-quvvatlashning "uzluksiz zanjirini" yaratish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10 noyabrdagi "Kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-193-son Farmonida moliya bozorida resurslarning yuqori foiz stavkalari saqlanib qolayotgan sharoitda tadbirkorlik loyihalarini moliyalashtirishning yangicha va muqobil instrumentlarini yaratishga, xususan tadbirkorlik loyihalariga ulush kiritish va xizmatlar ipotekasini joriy etishga, kafillik yordamini taqdim etishni kengaytirishga, jahon tajribasi asosida tashkil etish va tadbirkorlik subyektlariga ko'maklashish bo'yicha kompleks tizimni yaratildi.

2023-yil 18-avgust kuni o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan ochiq muloqoti doirasida belgilangan ustuvor vazifalar ijrosini ta'minlash, shuningdek, soliqlarni o'z vaqtida to'lab, qonunchilik talablariga amal qilgan holda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga yanada qulay shart-sharoitlar yaratish va ularni rag'batlantirish maqsadida 2024-yil 23-yanvardagi PQ-39-son qarori bilan Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etildi. Reyting doirasida tadbirkorlik subyektlari quyidagi:

- "AAA", "AA" va "A" toifalar – yuqori barqarorlik reytingi;
- "BBB", "BB" va "B" toifalar – o'rta barqarorlik reytingi;
- "CCC", "CC" va "C" toifalar – qoniqarli barqarorlik reytingi;
- "D" toifa – quyi barqarorlik reytingi toifalarga ajratildi.

Tadbirkorlik faoliyatini marketing strategiyasini ifodalashda quyidagi elementlar hisobga olinishi lozim: bir yoki bir nechta maqsadli segmentlarni aniqlash; salohiyatli raqobatchilarga nisbatan tanlangan tarzda mahsulotni joylashtirish; muvaffaqiyatli sotish kanallarini tanlash; reklama va sotuvni rag'batlantirish; bozorni tadqiq etish[1] kabi faoliyatni yo'lga qo'yish eng asosiy masala hisoblanib, uni hal etish yo'llari va usullari har doim takomillashib borishga moyil bo'lgan.

MUAMMONING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Milliy iqtisodiyotda marketing strategiyasidan foydalanish masalalariga mamlakatimizdagi va xorijlik iqtisodchi olimlar tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Hozirgi vaqtda adabiyotlarda strategik tadqiqot olib borish bosqichida strategik marketingni ishlab chiqishning an'anaviy sxemalari to'liq yoritilgan bo'lib, F.Kotler B.Karlof, J.Lambenlar firmaning strategik rejalashtirilishi firmaning aniq ifodalangan dasturiy bayonotiga, yordamchi maqsadlar va vazifalarni mo'ljallashiga, sog'lom xo'jalik portfeli va o'sish strategiyasiga tayanishi haqidagi fikrlarni bayon qilish borasida tadqiqotlar olib borganlar [3,4,5]. N.B.Safronovaning fikriga ko'ra, mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarning bozor faoliyatini samarali tashkil etishda marketing tadqiqoti usullaridan foydalanish, bozor tadqiqotlarini iste'molchilarga yo'naltirilgan konsepsiyalar asosida tashkil etish, raqamli marketingdan foydalanish, axborotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilishning zamonaviy usullarini qo'llash, innovatsiyalar asosida tadqiqotlar samaradorligini oshirish orqali uzoq muddatli marketing strategiyalarini ishlab chiqish, mahalliy brendlarni shakllantirish asoslarini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlarga urg'u bergan. [6]

Shu bilan bir vaqtda, marketing strategiyasi va uni tahlili sohasidagi tadqiqotlarning muhimligini qayd etgan holda, shuni aytish kerakki, hozirgi bosqichda uni qo'llash bilan bog'liq bir qator nazariy va uslubiy masalalar O'zbekiston olimlari A.Sh.Bekmurodov, D.J.Jalolova, Sh.J.Ergashxodjayeva, M.Yusupov, M.A.Ikramov, L.T.Abduxalilovalar tomonidan o'rganilgan [7,8,11,12,13]. Marketing strategiyasi metodologiyasini amaliyotda yanada rivojlantirish ilmiy tadqiqot ishlarida ko'rib chiqilgan bo'lib, bu esa o'z navbatida tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1 Ламбен Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива. / Пер. с франц. – СПб.: Наука, 1996. С. 276.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning nazariy-uslubiy asosi tadbirkorlik faoliyatining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishning ilmiy-metodik tamoyillarini ishlab chiqish va takomillashtirish, tadbirkorlik faoliyatida davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmining faoliyat ko‘rsatishi sohasidagi mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari bo‘ldi.

Ilmiy maqolaning metodologiyasi asosi iqtisodiyotni rivojlantirishning ilmiy-metodik tamoyillarini ishlab chiqish va takomillashtirish, ilmiy va tobora ommalashib borayotgan manbalarni tahlil qilishdan boshlab, biznes va tadbirkorlik faoliyatida marketing tahlilini qo‘llashning nazariy va uslubiy asosini mahalliy va xorijiy olimlar va amaliy iqtisodchilarning marketing faoliyatini tartibga solish va erkin tadbirkorlik sharoitida raqobatni himoya qilish, markazlashgan ma’muriy boshqaruvdan boshqaruvning bozor usullariga o‘tish muammolariga bag‘ishlangan ishlari tashkil etdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi rivojlanish jarayonida strategik marketing korxona faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan bo‘lib, undagi barcha o‘zgarishlarni qamrab oladi. Bu yerda strategik marketingning maqsadi bozorga yo‘naltirilgan strategiyani yuzaga keltirish orqali faqat iste’mol qiymatiga ega bo‘lgan mahsulot va xizmatni shakllantirishdan iboratdir. Chunki, strategik marketing korxonani uning tashqi muhiti bilan bog‘laydi, va shuning uchun ham marketing funksiyasi umuman korxona faoliyatining fundamental asosi sifatida yuzaga chiqishi kuzatiladi, shu sababli ham strategik marketing korxonalar xizmat marketingining eng yuqori darajadagi ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy va o‘quv adabiyotlarida “strategik marketing” tushunchasi paydo bo‘lganiga hali ko‘p bo‘lgani yo‘q. Korxonalar va butun mamlakat iqtisodiyotiga rahbarlik qilishning ma’muriy-buyruqbozlik usullari uzoq muddat hukmronlik qilganini hisobga olsak, bunga ajablanmasa ham bo‘ladi. Uzoq vaqt davomida bozordagi aksariyat xo‘jalik yurituvchi subyektlar ongida marketing ishlab chiqarilgan tovarni bozor tomon harakatlantirish uchun mo‘ljallangan vositalar majmui sifatida mavjud bo‘lib kelgan. Bu yerda korxonalar uchun marketing xizmatini yo‘lga qo‘yilishi va undan maqsadli foydalanish eng asosiy vazifalardan biridir. 1-jadvalda marketing xizmatining turli darajalariga qarab beriladigan nomlari va miqdor baholarini shakllantirish jarayonlari qayd qilingan bo‘lib, bu ko‘rsatkichlar korxona faoliyati samaradorligini aniqlashda oldingi marralardan biriga chiqadi.

1-jadval: Tadbirkorlik faoliyatida marketing xizmatining darajalarini baholash*

Marketing xizmatining firma ichidagi darajasini baholash	Marketing xizmatining darajasini baholash ko‘rsatkich	Marketing xizmatining darajasi
Marketing bilan qoplangan faoliyat yo‘q	0	Marketingdan foydalanmaydi
Marketing tijorat xizmatiga kiradi	1	Tasodifiy marketing
Marketing xizmati va o‘tkazish bir xil ta’sirga ega	2	Boshlang‘ich marketing
O‘tkazish faoliyati marketing nazorati asosida amalga oshiriladi	3	To‘liq marketing
Marketing – korxonaning asosiy funksiyasi	4	Strategik marketing

*Muallif ishlanmasi

Bu yerda jadvaldan ko‘rinib turibdiki, strategik marketing hozirgi vaqtda eng yuqori darajaga ega bo‘lib, unga yetish uchun har bir korxona harakat qilishi lozim bo‘ladi. Lekin sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarga korxonaning bozorga yo‘naltirilgan strategiyasi xususiyatlarini hisobga olgan holda erishish eng zarur jarayondir. Iqtisodiyotning barcha ishtirokchilari o‘zaro raqobatlashib, ijtimoiy faoliyat jarayonida manfaatlar to‘qnashuvi yuz beradi. Ana shu to‘qnashuvda kuchlilar yutib chiqadi, zaiflar mag‘lub bo‘ladi yoki har ikkala tomon mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqib, o‘zaro manfaatli bitim tuzadi. Nima sababdan raqobat yuz beradi?

Raqobatning asosiy sababi, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek manfaatlarning mavjudligidir. Har bir kishining mavjudligi esa uning mulki doirasida alohidalashadi. Har bir kishi o‘z manfaati yo‘lida harakat kiladi. Shunday qilib, “Raqobat iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, yuqori daromad olish imkoniyatiga, nufuzli mavqeiga ega bo‘lish uchun boshqalar bilan bellashuvi, kurashidir”[2].

2 Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: O‘qituvchi, 2002, 239-b.

Mana shunday rag‘batlantiruvchi omillardan biri raqobat munosabatlarining yuzaga kelishi va subyektlar o‘rtasida xaridor bozori uchun sof iqtisodiy kurash turlari sodir bo‘lishidir. Haqiqatan ham bozor iqtisodiyotida tovarning tijorat yutug‘i uchun asosiy omil uning raqobatbardoshligi va iqtisodiy barqarorligi hisoblanadi. Korxona raqobatbardoshligi va iqtisodiy barqarorlik kategoriyalari juda murakkab va bir-biri bilan bog‘langan. Raqobatbardoshlik faqat iqtisodiy barqarorlik mavjud bo‘lgandagina sodir bo‘ladi. Iqtisodiy barqarorlikka juda ham ko‘plab ichki va tashqi omillar ta’sir ko‘rsatadi va korxonaning rivojlanish istiqbollarini, ayniqsa, raqobat muhitida g‘olib chiqish imkoniyatini yaratadi.

Shundan kelib chiqqan holda, marketing nazariyasiga binoan strategik marketingning asosiy maqsadi raqobatchilarga nisbatan ishonchli ustunlikka ega bo‘lishdir[3]. Uning asosiy vazifasi esa uzoq muddatda kompaniya foydasi yuqori bo‘lishini ta’minlash mavjud resurslarga tayangan holda rivojlanishning borilayotgan yo‘lidan farq qiladigan yo‘lini ishlab chiqish sanaladi. Strategik marketingda kompaniya barcha qiziqishlari va imkoniyatlari hisobga olinishi hamda texnologik, moliyaviy va boshqaruv sinergizm samarasidan foydalanish zarur. Ushbu strategiya korxona funksional strategiyasi (ishlab chiqarish, marketing, investitsiyaviy, kadr va h.k.)ni ishlab chiqish uchun asos vazifasini o‘taydi.

Hozirgi vaqtda adabiyotlarda strategik tadqiqot olib borish bosqichida strategik marketingni ishlab chiqishning an’anaviy sxemalari to‘liq yoritilgan. Ammo bu kabi yondashuvlar faqat uslubiy darajada qolgan, chunki har bir korxona noyob xususiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan F.Kotler firmaning strategik rejalashtirilishi haqida quyidagi: “Firmaning maqsadlari uning mavjud imkoniyatlari bilan marketing sohasida muvaffaqiyat qozonish imkoniyati o‘rtasidagi strategik muvofiqlikni yaratish va saqlash bo‘yicha boshqaruv jarayonidir. Strategik rejalashtirish firmaning aniq ifodalangan dasturiy bayonotiga, yordamchi maqsadlar va vazifalarni mo‘ljallashiga, sog‘lom xo‘jalik portfeli va o‘sish strategiyasiga tayanadi”[4] degan fikrni bildiradi.

Ushbu fikrni qo‘llab-quvvatlagan holda, shuni ta’kidlaymizki, har bir korxonaning muvaffaqiyatli rivojlanishi, u tomonidan aholi va boshqa iste’molchilar uchun zarur mahsulotlarni eng maqbul narxda ishlab chiqarish, harajatlar bilan foyda o‘rtasidagi nisbatlarning optimal ravishda ekanligi va korxonani kelajakda yanada faol amal qilish shartlari bilan belgilanishini qayd qilishimiz darkor. Chunki aholi tomonidan bildirilgan umumiy talablar rag‘batlantiruvchi omil hisoblanadi. Mana shunday rag‘batlantiruvchi omillardan biri raqobat munosabatlarining yuzaga kelishi hisoblanadi va bu jarayon subyektlar o‘rtasida xaridor bozori uchun sof iqtisodiy kurash turlarining sodir bo‘lishiga olib keladi.

Strategik g‘oyalar, jumladan strategik marketing firmaning harakat dasturiga aylanishi kerak bo‘lib, bu dasturda strategik maqsadlar aniqlanadi va tanlangan rivojlanish strategiyasining amalga oshirilishini ta’minlovchi vositalar belgilanadi. Firmaning yaqin kelajakdagi muvaffaqiyatini, avvalo, uning joriy faoliyatidagi turli yo‘nalishlarning moliyaviy jihatdan qay darajada muvofiqlashtirilganligini belgilaydi. Uning uzoq kelajakdagi rivojlanishi va taraqqiy etishi esa bozordagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida oldindan ko‘ra bilish hamda o‘z tarkibi va tovar portfeli imkoniyatlarini tegishli ravishda bunga moslashtira olish qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi. Bunday strategik, faol fikrlar samarali bo‘lishi uchun ular izchil bo‘lishi va “kelajakni tashkil qilish”ga, ya’ni kutilayotgan natijalarga olib keladigan harakatlarga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Shuni ta’kidlash lozimki, yuqorida qayd qilinganlarga asoslanib, tadbirkorlik subyektlari faoliyatining sifati, ularning iqtisodiy naflilik holati va darajasini miqdoriy o‘lchash yo‘li bilan aniqlash maqsadga muvofiqligi ilmiy adabiyotlarda o‘z aksini topgan. Faoliyatni yuritish va boshqarishda mavjud ko‘rsatkichlardan foydalana olish xususiyati va ehtiyojlarning qondirilish ko‘lami bo‘yicha korxonalar daromadlarini quyidagi iqtisodiy samaradorlik holatiga qarab ajratish mumkin:

- iqtisodiy nochor faoliyat;
- korxona egasining manfaati darajasidagi samaradorlik, ya’ni iqtisodiy yetuk faoliyat;
- korxona egasi va yollanma ishchilar manfaati darajasidagi samaradorlik, ya’ni iqtisodiy rivojlangan faoliyat;
- ijtimoiy samaradorlik, ya’ni istiqbolli faoliyat;
- qo‘shilmagan samaradorlik, ya’ni noqonuniy tadbirkorlik yo‘li bilan olib borilgan ishlar ko‘lami.

Ushbu taklif etilayotgan uslubiyat orqali korxonalarning samaradorlik darajasi aniqlanib, ular faoliyatiga baho beriladi. Bu esa, korxonalarni reyting darajasida guruhlashga asos bo‘lib, shunga muvofiq chora-tadbirlar tizimini shakllantirishga imkoniyat yaratadi.

3 Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. – СПб.: Питер, 1999. –с.43.

4 Котлер Ф. Маркетинг.Менеджмент Экспресс курс/ Пер.сангл. Д. Раевской./Под ред. С. Г. Божук. 2-е изд. – М.; -СПб; -Н. Новгород [и др.]. Питер, 2005. С.67.

2-jadval: Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining sifat darajalari*

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining foydalilik me'yori (foiz hisobida)	Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining iqtisodiy samaradorlik holatlari	Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining sifat darajalari	Korxonalarning sifat belgilari
0-25	Beqaror samarasizlik	Iqtisodiy zaif tadbirkorlik faoliyati	
26-50	Xususiy samaradorlik	Iqtisodiy yetuk faoliyat	2-darajali
51-75	Jamoaviy samaradorlik	Iqtisodiy rivojlangan faoliyat	1-darajali
76-100	Ijtimoiy samaradorlik	Istiqbolli faoliyat	Oliy darajali

Bunday guruhlashni amalga oshirish uchun ushbu formula tadbirkorlik faolligi darajasini aniqlash imkonini beradi.

$$TF = D - \frac{X_{dx}}{D - X_{ux}} \times 100\%$$

Bunda:

TF – korxonaning tadbirkorlik faolligi darajasi;

D – korxonaning yillik daromadi;

X_{dx} – korxonaning doimiy xarajatlari;

X_{ux} – korxonaning o'zgaruvchan xarajatlari.

Har bir erishilgan darajaning o'ziga xos bo'lgan tasniflari mavjud bo'lib, ular tadbirkorlik faolligini oshirishda tahliliy-me'yoriy ko'rsatkichlar orqali faoliyatning mezoni sifatida baholanadi.

1. 0-25 foiz tadbirkorlik faoliyati qayd etilganda u samarasizlik holatini ifodalaydi. Bunday faoliyat iqtisodiy jihatdan zaif ekanligini anglatadi va 1-2 yilda bankrotlik holati bilan yakun topadi. Resurslar isrofgarchiligining eng yuqori darajasi bilan xarakterlanadi, bunda tadbirkorlik qobiliyati mavjud emas. Ayni paytda buni dastlabki mablag' bilan ta'minlanmasdan boshlangan faoliyat, deyish mumkin.
2. Iqtisodiy salmoqli faoliyat natijasida samaradorlik me'yori 26 foizdan 50 foizgacha yetkaziladi. Biroq eski usulda samarasiz faoliyat yuritiladi. Korxona egasi mehnat qobiliyatini ro'yobga chiqarib, o'z manfaati doirasida faoliyat olib boradi. Ba'zi jarayonlarda korxona foydasi qilingan xarajatnigina qoplaydi. Mulkning shakli o'zgartirilib, qiymati pasayadi, korxona 3-5 yilga qolmay sinadi.
3. Samaradorlik me'yorining 51-75 foizi miqdoridagi faoliyatda mehnat faoliyati bilan tadbirkorlik faoliyati uyg'unlashadi, faoliyat rivojlanib, ishlab chiqarishning shaxsiy-insoniy omili sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatining shakllanishi va uni "ishchi kuchidan" ajralib ayirboshlash predmetiga aylanishi sodir bo'ladi. Yollanma ishchilar va korxona egasi manfaatini uyg'unlikda ifodalovchi iqtisodiy rivojlangan faoliyat qaror topadi. Berilgan imkoniyatlardan foydalanilib, faoliyat 5–15 yillar samarali davom ettiriladi.
4. 76-100 foiz samaradorlik me'yorini ko'rsatib turgan ko'rsatkich istiqbolli faoliyatni ifodalaydi. Ishlab chiqarish omillarining bir-biriga ulanishi evaziga xo'jalik faoliyati yuritiladi va boshqariladi. Tadbirkorlik faolligiga faoliyatning dastlabki bosqichlaridayoq erishiladi. Faoliyat natijasidan jamiyat manfaati va xalq farovonligi ta'minlanadi. Fondlar qaytimi oshib, rentabellik darajasi ko'tariladi. Qilingan xarajatlar hisobiga foyda ikki hissaga ortadi. Natijada, kam ta'minlangan aholiga ijtimoiy ko'maklashishga imkoniyat yarata oladigan, tadbirkorlik faolligiga erishilgan vaziyat yuzaga keladi. Bu esa korxonada marketing strategiyasini puxta ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Shuningdek, strategik reja qabul qilingan qarorlarni bu qarorlarni hayotga tatbiq etuvchilarga yetkazib berishi lozim. Bu vazifa kelajakning mavhumligi sababli murakkablashadi. Strategik rejani ishlab chiqish oldindan bilish mumkin bo'lmagan o'zgarishlarni "rejalashtirish"ni ham o'z ichiga oladi. Strategik rejaning maqsadi korxonaning uzoq muddatli taraqqiyotini ta'minlash maqsadida tanlangan strategiyani aniq va izchil tavsiflab berishdir. Bu tanlov asta-sekin qarorlar va harakat dasturlariga aylanishi kerak.

Ta’kidlash joizki, raqobat kuchli bo‘lgan tadbirkorlik mahsulotlari jahon bozorida o‘zbekistonlik eksportchilar katta qiyinchiliklarga duch kelishlari muqarrar. Shu boisdan ular biznes yuritishning zamonaviy usullari bilan “qurollangan” bo‘lishlari lozim. Marketing tadqiqotlariga asoslangan strategik marketing aynan shunday usullardan biri hisoblanadi[5].

O‘zbekiston iqtisodiyotida bozor o‘zgarishlarining yangi bosqichi tadbirkorlikda, bir tomondan, ularning resurslar imkoniyatiga, boshqa tomondan esa, tashqi bozor imkoniyatlari va cheklovlariga moslashtirilgan uzoq muddatli marketing strategiyasi ishlab chiqish muammolariga e’tibor kuchaytirilishini talab etadi. Bunday sharoitlarda nafaqat marketing usullari va tamoyillaridan, balki strategik marketing ustunliklaridan ham foydalanish zarurati yuzaga keladi. Fikrimizcha, strategik marketing hattoki marketing muhitining eng dinamik sur’atdagi o‘zgarishlarida ham bu o‘zgarishlar sabablari va xarakterini tushunish, ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, korxonani rivojlantirishning istiqbolli maqsadlarini tanlash va ularga erishishning samarali strategiyalarini aniqlash maqsadida turli bozor vaziyatlari orqali kelajakni aniqlash imkonini beradi. Tadbirkor uchun strategik marketingning muhimligi shundan iboratki, u sa’y-harakatlarni birinchi navbatda, strategik qarorlar qabul qilish bilan bog‘liq uzoq muddatli eng muhim mo‘ljallarni ishlab chiqishga qaratgan holda muvaffaqiyatga erishishning asosiy va uzoq muddatli omillariga alohida e’tibor qaratadi[6].

Shunday ekan, O‘zbekiston korxonalarining aksariyati nafaqat bozorda, balki har bir maqsadli segmentlarda o‘z o‘rnini, ham tovarining, ham o‘zining bozordagi pozitsiyasini aniqlash va eng istiqbolli mahsulotlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yishga ehtiyoj sezmoqda. Strategik marketing korxonaga aynan shu muammolarni hal etishga imkoniyat yaratadi, strategik maqsadlarga erishish uchun bozorda qanday ishlarni amalga oshirish zarurligini aniqlab olishga yordam beradi. Strategik tahlil natijasida mahsuloti bilan muayyan potensial segmentni egallash uchun o‘z tovar siyosati, narx siyosati, sotuv siyosati va kommunikatsiya siyosati ko‘rinishidagi sa’y-harakatlarini belgilaydi.

XULOSA

Muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarning aksariyatida marketing yondashuvi sotuv samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va foydani ko‘paytirish uchun yo‘naltirilgan yondashuv sifatida qo‘llaniladi. Demak, mohiyatan zamonaviy biznes doktrinasiga, uning falsafasiga, korxona va atrof-muhit o‘rtasidagi asosiy kommunikativlik vositasiga aylanayotgan marketing O‘zbekiston iqtisodiyotining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi sharoitlarida korxonalar uchun o‘ta muhim.

Keyingi yillarda xalqaro bozorda raqobat boshqacha xislatga ega bo‘la boshladi. Marketing tadqiqotlari esa mahsulotlarni sotish uchun yangi bozorlar izlab topish vositasiga aylandi. Bu bir qator sabablar bilan izohlanadi. Ular orasida quyidagilarni alohida ajratib ko‘rsatish mumkin: fan-texnika taraqqiyotining sezilarli jadallashuvi va qimmatlashuvi; raqobat kurashi shakllari murakkablashuvi va ko‘lami kengayishi; tovar assortimentini doimiy yangilab borish zarurati va bu bilan bog‘liq holda moliyaviy tavakkalchiliklarning ortishi; tashqi muhitning noaniqlik darajasi, demak, muayyan korxona faoliyati tavakkalchiliklarining ham ortishini belgilab beradigan xom ashyo va energetika muammolari kuchayishi va h.k.

Yangicha sharoitlarda tadbirkorlikning gullab-yashnashi ko‘p jihatdan nafaqat zamonaviy asosiy texnologiyalarning rivojlanish darajasiga, balki marketing samaradorligiga ham bog‘liq. Bu jarayon uchun xos bo‘lgan ma’lum bir rivojlanish tendensiyalari qatoriga marketing infratuzilmasi rivojlanish sur’atining yuqoriligi, ya’ni marketing tadqiqotlari bilan shug‘ullanuvchi byuro, reklama agentliklari, o‘quv markazlar va h.k.lar tashkil etilishi; axborot texnologiyalaridan foydalanish hisobiga marketingni rejalashtirishning yengillashuvi; bozor kon’yunkturasining o‘tkirlashuvi va murakkablashuvi sharoitlarida bozorlarni yanada chuqurroq detallashtirish asosida talabni o‘rganish kiritilishi mumkin[7].

Shunday qilib, fikrimizcha, strategik marketingning asosiy vazifasi takror ishlab chiqarish jarayonidagi ijtimoiy shart-sharoitlar, ya’ni alohida bir korxona faoliyati va tashqi muhit o‘rta-sidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish zaruratidan iborat bo‘lib, bu uning hozirgi rivojlanish bosqichidagi xususiyatlarini ham belgilab beradi. Bozorda vaziyatning o‘zgarishi to‘qimachilik korxonalari rahbarlaridan o‘z oldida turgan vazifalarni hal qilishda tizimli kompleksli yondashuvni:

- uzoq muddatli tijorat muvaffaqiyatiga yo‘nalganlikni;
- bozorlar va firmalar haqida uzluksiz axborot to‘plash, uni qayta ishlash va tahlil qilishni;
- atrof-muhitga passiv moslashuvga qarshi o‘laroq, unga faol ta’sir ko‘rsatishni;
- ishlab chiqarish, moliya, sotuv va kadrlarni boshqarishda tashabbuskorlik va ijodiy yondashuvni talab qiladi.

5 Бекмуродов А.Ш. Маркетинг: основы современного бизнеса. –Т.: Мехнат, 1992. С.54.
6 Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. –М.: Флопресс, 2008. С. 14.
7 О Шонесси Дж. Стратегическое маркетинговое планирование. /Пер. с англ. –СПб.: Питер, 2009. С. 31.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Наумов, В. Н. Стратегический маркетинг: учебник / В.Н. Наумов. –2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2020. – 356 с. (Ushbu kitob universitet ARMda PDF variantda mavjud).
2. Реброва, Н. П. Стратегический маркетинг: учебник и практикум для вузов / Н. П. Реброва. – Москва : Издателство Юрайт, 2021. – 186 с. (Ushbu kitob universitet ARMda PDF variantda mavjud).
3. Котлер Ф. Маркетинг.Менеджмент Экспресс курс/ Пер.сангл. Д. Раевской./Под ред. С. Г. Божук. 2-е изд. – М.; -СПб; -Н. Новгород [и др.]. Питер, 2005.
4. Карлоф Б. Деловая стратегия. – М.: Экономика, 2008.
5. Ламбен Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива. / Пер. с франц. – СПб.: Наука, 1996.
6. Сафронова, Н.Б. Маркетинговые исследования. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2017.
7. Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: O‘qituvchi, 2002, 239-b.
8. Бекмуродов А.Ш. Маркетинг: основы современного бизнеса. –Т.: Мехнат, 1992.
9. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. – СПб.: Питер, 1999.
10. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. –М.: Флопресс, 2008.
11. Jalolova D.J. Biznes marketingi. Darslik. – “Moliya” nashriyoti, 2007.
12. Bekmurodov A.Sh., Qosimova M.S., Ergashxo‘jayeva Sh.J. Strategik marketing. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010. – 215 b.
13. Qosimova M., Ergashxo‘jayeva Sh., Abduxalilova L., Muhitdinova U., Yuldashev M. Strategik marketing. O‘quv qo‘llanma. –T.:O‘qituvchi, 2004. –215 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MAHALLIY BUDJETLAR MABLAG‘LARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNI TA’MINLASHNING ENG ASOSIY ISTIQBOLLI YO‘NALISHI

S. Y. Ismoilova
PhD, katta o‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada mahalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishning eng asosiy istiqbolli yo‘nalishi hisoblanayotgan natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish va budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodi hamda ulardan O‘zbekiston amaliyotida foydalanish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish, dasturiy-maqsadli model, budjet xarajatlari, budjet jarayoni, natijaviy ko‘rsatkichlar.

Abstract: The article describes the program-target method of budgeting and result-oriented budgeting, which is considered the most promising way to effectively use local budget funds, as well as the possibility of their use in the practice of Uzbekistan.

Key words: result-oriented budgeting, program-target model, budget costs, budget process, performance indicators.

Аннотация: В статье описан программно-целевой метод бюджетирования и бюджетирования ориентированный на результат, который считается наиболее перспективным способом эффективного использования средств местных бюджетов, а также возможности их использования в практике Узбекистана.

Ключевые слова: результативное бюджетирование, программно-целевая модель, бюджетные затраты, бюджетный процесс, показатели эффективности.

KIRISH

Natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish va budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodi hozirgi paytda ham budjet, jumladan, mahalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishni ta’minlashning zamonaviy yo‘nalishi sifatida e’tirof etilayotgan bo‘lishiga qaramasdan, aslida u o‘zining uzoq tarixiga ega. 1960-yillarda AQShda budjet innovatsiyalarining asosiy elementi sifati paydo bo‘lib, budjetlashtirishning dasturiy metodi va natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish instrumentlarini amaliyotga joriy etish tajribasi keyingi yillarda ko‘plab mamlakatlarda qo‘llanilgan.

Amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida ba’zi mamlakatlarda bevosita yoki yakuniy natijalar ko‘rsatkichlariga tayangan holda budjet tarkibiy tuzilmasining o‘zgartirilishiga muvaffaq bo‘lindi. Xususan, Yangi Zelandiyada budjet dasturiy formatda taqdim etilmoqda. Uni tarkibiy tuzilmalashtirish esa yakuniy natijalar ko‘rsatkichlari asosida amalga oshirilmoqda [6].

Boshqa bir guruh mamlakatlarda esa budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodini joriy etish bilan bir qatorda natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirishning boshqa instrumentlari va elementlaridan foydalanilmoqda. Xususan, qator mamlakatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki formulaga asoslangan ayrim tarmoqlarda yoki ayrim davlat xizmatlari, masalan, birlamchi tibbiy yordam, maktab va oliy ta’lim sohasidagi xizmatlar uchun budjetlashtirishni qo‘llashmoqda. Muammoni hal etishga bunday yondashish sog‘liqni saqlash va maorif sohasi uchun Skandinaviya mamlakatlarida tarqalgan [6]. Natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish tizimi natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarga, ular esa davlat boshqaruvi sektorida shakllanadi, asoslanganligi uchun davlat sektorida samaradorlik yoki natijaviylikni boshqarish tizimi (performance management) budjet islohotlarining muhim elementi hisoblanadi. Bunday tajribaga ega bo‘lgan mamlakatlar qatoriga Daniya, Norvegiya va Shvetsiya kiradi. Bu mamlakatlarda natijalar ko‘rsatkichlariga yo‘naltirilgan tarmoq vazirliklari va davlat agentliklari o‘rtasidagi shartnoma tizimi joriy etilgan. Gollandiya, Janubiy Koreya va Avstraliyada davlat hokimiyat organlarida samaradorlikni boshqarish tizimi amal qiladi [6].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Davlat budjeti yoki mahalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishni ta’minlashning ba’zi jihatlari iqtisodiy (moliyaviy) adabiyotlarda ma’lum darajada tadqiq etilgan. Bu yo‘nalishda o‘zbekistonlik iqtisodchi-olimlar va amaliyotchi mutaxassislardan T.S.Malikov, O.O.Olimjonov, O.K.Iminov, J.A.Qo‘chqorov, N.H.Haydarov, D.X.Po‘latov, D.A.Rahmonov, Z.X.Srojiddinova, O.G‘.G‘aybullayev, U.O‘roqov, G.Qosimova va boshqalar tomonidan talay ilmiy ishlar va tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, davlat budjetining alohida olingan xarajatlaridan foydalanish masalalari ijtimoiy soha tarmoqlari (ta’lim tizimi, sog‘liqni saqlash, ijti-moiy ta’minot va aholini qo‘llab-quvvatlash xarajatlari) kesimida B.I.Nurmuhamedova, mahalliy budjetlar kesimida N.Yuldasheva[1], budjetni o‘rta muddatli rejalashtirish nuqtai-nazaridan Y.SH.Fayzullayev va I.A.Azizov[2]lar tomonidan tadqiq etilgan [1].

Ma’lum bir vaqt o‘tishi bilan bir qancha keng toifalarda budjet xarajatlarining haddan ziyod detallashtirilishining konsolidatsiya qilinishi natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirishga o‘tish bo‘yicha budjet islohotlarini amalga oshiruvchi mamlakatlar o‘rtasida keng tarqalgan amaliyotga aylanib qoldi. Biroq, xarajatlarning guruhlarga ajratilishi yoki ularning dasturiy klassifikatsiyalanishiga o‘tilishiga qaramasdan, bu mamlakatlarda xarajatlarning asosiy toifalariga, masalan, davlat xizmatchilari faoliyatining natijasiga bo‘yicha mehnatga haq to‘lashga emas, balki mehnatga haq to‘lash fondiga nisbatan e’tiborning qaratilishi davom etdi. Shuningdek, budjetni moddalar bo‘yicha shakllantirishga budjet jarayonida barham berilmadi. Ayrim hollarda ijroiya hokimiyatining (masalan, vazirlik, idoralar va agentliklar) ichki hisob varaqlari darajasida hanuzgacha budjetni modda-ma-modda shakllantirish sodir bo‘lmoqda [1], ya’ni budjetlarni tayyorlash va ijro etishda asosiy e’tibor moddalar bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larga qaratilmoqda [3].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodidan foydalanishda ancha taraqqiyotga erishilgan bo‘lishiga qaramasdan ushbu metoddan foydalanayotgan mamlakatlar, bir vaqtning o‘zida, ko‘plab muammolarga duch ham kelishmoqda. Bunday muammolarning keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

a) budjet jarayonida foydali bo‘lishi mumkin bo‘lgan sifatli, to‘liq va o‘z vaqtidagi ma’lumotlarga ega bo‘lish;
b) turli darajadagi dasturlar maqsadlarining bir-biriga muvofiq-ligi, shuningdek, budjet va strategik rejalashtirish maqsadlarining bir-biriga muvofiqligini o‘ziga qamrab oluvchi maqsadlar mushtarakligi jarayonidagi muammolar;
d) ishlab chiqilayotgan bevosita va yakuniy natijalar ko‘rsatkichlarining sifati, ko‘zlangan maqsadlarga ularning muvofiqligi;
e) budjetiy qarorlarni qabul qilish jarayonida natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlardan foydalanishda davlat hokimiyat organlari uchun stimullarni yaratish [5];
f) natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish va budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodi tizimlarini joriy etish xarajatlari va b.

Buning uchun, dastlab, O‘zbekiston hukumatining global maqsadlarini o‘zida aks ettiruvchi asosiy hujjat bo‘lmog‘i lozim [7]. Unda, jumladan, mavjud muammolar va ularni hal etishga qaratilgan davlat siyosati va budjet dasturlarining choralari ifodalanishi zarur. Biroq, “muammolar-choralar” bog‘liqligini strategik va budjet rejalashtirishning bog‘lanuvchanligi mexanizmiga kiritishning iloji yo‘q. Buning uchun strategik hujjatlarni ishlab chiqishda yagona yondashuvlar bo‘lishi va shunga mos ravishda, strategiyalarning mazmuni bir-biridan keskin farqlanmasligi lozim.

Strategik rejalashtirish hujjatlari, asosan, Prezident Administratsiyasi darajasida ishlab chiqilishi yoki turli vazirliklar tomonidan shakllantirilishi va Prezident tomonidan tasdiqlanishi kerak [2]. Markaziy hukumatning strategik rejalashtirish hujjatiga misol sifatida Qadrlar tayyorlash milliy dasturi... kabilarni keltirish mumkin. Ularda hokimiyat organlarining asosiy muammolarni hal etish borasidagi aniq harakatlari, mahalliy hokimiyat organlari uchun ularning bu yo‘nalishdagi ishtiroklariga doir taklif-tavsiyalar, mamlakat miqyosidagi operatsiyalarni optimallashtirishga qaratilgan holatlar, soliq to‘lovchilar mablag‘larini iqtisod qilish va iqtisodiy o‘sishga xizmat qiluvchi amaliy harakatlar o‘z aksini topishi lozim.

Tarmoqlar yoki vazirliklararo strategiyalarga misol tariqasida “Raqamli hukumat: XXI asr platformasini yaratish” deb nomlangan hujjatni ko‘rsatishimiz mumkinki, unda eng kamida 3 ta maqsad shakllantirilgan, jumladan, istalgan joy, vaqt va qurilmada yuqori sifatli raqamli hukumat ma’lumotlari va xizmatlariga ega bo‘lish o‘z aksini topgan. Tavsifda strategiya bilan bog‘liq bo‘lgan barcha hujjatlar, ya’ni meyoriy-huquqiy hujjatlar, rejalar, buyruqlar, tavsiyanomalar kiritilgan. Strategik rejalashtirish hujjatlariga harakatlarning milliy rejalarini ham kiritish mumkinki, ular hokimiyatning barcha darajalarida davlat siyosatini muvofiqlashtiradi va qabul qilinadigan qaro-

1 Юлдашева Н.В. Местные бюджеты: учебно-методическое пособие. – Т.: “Iqtisod-moliya”, 2015. - 362 с.
2 Fayzullayev Y.SH., Azizov I.A. Budjetni o‘rta muddatli rejalashtirish. – T.: “infoCOM”, 2010. - 152 б.

rlar bo‘yicha biznes va ijtimoiy tashkilotlar uchun ma’lumotlarning shaffofligini ta’minlaydi. Vazirlik va boshqa yuqori tashkilotlarning strategik rejalarini ham strategik rejalashtirish hujjatlari qatoriga kiritish mumkin [6].

Dasturiy-maqsadli rejalashtirishning mahalliy (mintaqaviy) yondashuvlari markaziy hukumat darajasida foydalaniladigan metodlardan farq qilmasligi kerak. “Dasturlar – natijalar – samaradorlik” sxemasi asosida budjetni boshqarishning umumiyligi tavsiyalar, maslahat berishlar va moliyaviy boshqaruvning eng yaxshi mahalliy (mintaqaviy) tajribalari hisobidan yaratilmog‘i lozim. Odatda, bunday funksiyalarni milliy birlashmalar yoki kengashlar bajarmog‘i zarur. Mintaqaviy va mahalliy budjetlar bo‘yicha milliy maslahat kengashlari budjet jarayonining barcha bosqichlarida ijtimoiy moliyani boshqarishning ilg‘or tajribalariga misollarni ishlab chiqadi va ularni ilgari surmog‘i zarur. O‘zbekistonda markaziy hukumatning mintaqa (viloyat va tuman)larga nisbatan siyosati, bir tomondan, budjet sohasida yagona reglamentni yaratish va ikkinchi tomondan, markaziy hukumatning tartib-qoidalarini mahalliy hokimiyat organlarining ehtiyojlariga bosqichma-bosqich yaqinlashtirish prinsipiga tayanishi kerak [3].

Ko‘zlangan maqsadga erishish bo‘yicha samarali boshqaruv va hisobotdorlikni ta’minlash uchun har bir vazifalar bo‘yicha, bir tomondan, Prezident Administratsiyasida va ikkinchi tomondan, har bir idoralarning tarkibiy tuzilmasida, katta menejer (lider) tayinlanishi maqsadga muvo-fiq. Ular ko‘zlangan maqsadga erishish uchun javob berishi kerak. Shuning uchun katta menejer (lider)lar o‘zgarining oldiga qo‘yilgan har bir maqsad-lar uchun, rivojlanish (o‘zgarish)ga baho berishda foydalanilishi mumkin bo‘lgan davrlar va aniq ko‘rsatkichlarni qo‘shib hisoblagan holda, harakatlarining batafsil rejalarini ishlab chiqishlari zarur. Maqsadlarga erishish bo‘yicha katta menejer (lider)larning ishi Prezident Adminstratsiyasining tegishli boshqarmasi tomonidan muvofiqlashtirilib borilishi va u har chorakda natijalarni monitoring qilib borishi lozim [4].

Uzoq muddatli budjet dasturlarini tuzish va uning natijaviyligini baholashda yuqori darajadagi hokimiyat organlarining metodik ko‘rsatmalarini qo‘llash zarur. Bu o‘rinda dasturiy budjetlashtirish tizimida mujassam etilgan prinsiplar va vazirliklar tuzishi kerak bo‘lgan dasturlarda ulardan rahbarlik ko‘rsatmasi sifatida foydalanish, birinchi navbatda, o‘z ichiga budjet klassifikatsiyasini (xarajatlar bo‘yicha) va Davlat soliq qo‘mitasining fiskal klassifikatsiyasini (daromadlar bo‘yicha) qamrab olishi kerak. Bu esa, o‘z navbatida, ikki hujjat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni kuzatib borish va ularni identifikatsiya qilish imkoniyati bilan ta’minlaydi. Shuningdek, bu narsa moliyaviy resurslarni taqsimlash va budjetlarni shakllantirishga nisbatan qarorlar qabul qilish jarayonini yengillashtirish uchun fiskal rejaga tegishli ma’lumotlarni taqdim etadi. Bundan tashqari, dasturlar tashkiliy tarkibiy tuzilma doirasida saqlanib qolmog‘i lozim. Chunki buning aynan shunday bo‘lishi javobgarlik chegaralarini cheklab turadi va avtonomlilik hamda hisobot-dorlikni o‘zaro muvofiqlashtiradi. Barcha tadbirlar daromad manbalaridan qat’iy nazar dasturlar maqsadlariga muvofiq ravishda qo‘shib olib borilishi, maqsadlar esa dasturning maqsadlariga erishishga qanday yordam berishi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi lozim.

Bu bosqichdagi navbatdagi prinsip obyektlar guruhining soni va mazmunini aniqlash hisoblanadi. Buning moliyaviy ma’nosi shundaki, dasturlar moliyaviy resurslarning taqsimlanishi va samarali boshqarishga asoslanishi va ular vazirliklarning roli va javobgarlik zonalarini o‘zlarida aks ettirmog‘i kerak. Tadbirlar sonini cheklash esa, o‘z navbatida, tegishli siyosatning talablari asosida chuqur tahlilni amalga oshirishga yordam beradi. Dasturning har bir tadbiri dasturiy siyosatning maqsadlari uchun oqil, tadbirlar soni esa tegishli siyosatning talablarini maksimal hisobga olgan holda chuqur tahlil qilishga yordam bermog‘i lozim. Va nihoyat, dasturlarni ishlab chiqishda guruhlarni obyektlar darajasida soddalashtirish zarur. Obyektlar darajasida detallar va nazoratlar sonining haddan ziyod ko‘pligi dastur darajasida e’tiborga xalal beradi va buning natijasida obyektlar ko‘rib chiqish jarayonida asosiyga aylanadi va bu esa, o‘z navbatida tarmoq idoralarining avtonomligini cheklaydi. Shunday qilib, obyektlar soni va buning oqibati sifatida nazorat darajasini, tarmoq vazirliklarining avtonomliligiga xal bermaslik uchun, minimum-lashtirishga harakat qilinadi.

Budjet tarkibiy tuzilmasi	Natijalar bo‘yicha boshqaruv tizimining tarkibiy tuzilmasi	
Funksiya	Missiya	
Kichik funksiya	Strategik maqsad	Samaradorlik ko‘rsatkichi
Dastur	Texnik talablar	Yillik indikatorlar
Hisobga olish		
Faoliyat turlari		
Obyekt		

1-rasm: Budjetda dasturiy tarkibiy tuzilmaning konstruksiyasi

Dasturiy budjetning ikki asosiy elementi a) faoliyatning maqsadga mosligi ta’minlash va b) o‘zaro bog‘liqlikni tasdiqlash uchun maqsad bilan natijalarni (ham uzoq muddatli va ham qisqa muddatli) o‘lchash hisoblanishi zarur. Dastur moliyaviy resurslarni taqsimlash va boshqarish uchun asos, shuningdek, tegishli siyosat

va yillik budjetning yanada yaqinroq integratsiyalashuvini stimullashtiradigan va xarajatlar tahlilining samaradorligini oshirishga imkon beradigan bog‘lovchi element hisoblanishi ham kerak. Dasturlar ikki katta toifaga bo‘linishi mumkin:

a) joriy faoliyatga daxldor bo‘lgan dasturlar;
b) investitsion loyihalarni o‘zida mujassamlashtirgan dasturlar. Bular birgalikda dasturiy maqsadlarga erishishga xizmat qilmog‘i lozim.

Shuningdek, operatsion faoliyatning xarakteriga bog‘liq ravishda dastur bir yoki bir necha ko‘rinishdagi faoliyatlar yoki investitsion loyihalardan, yoki ularning kombinatsiyasidan iborat bo‘lishi mumkin.

Dasturlarning maqsadlari dasturlar darajasida aniqlanishi zarur. Biroq, bunda joriy faoliyat va investitsion loyihalarni moliyalashtirish alohida-alohida budjetlar doirasida o‘tmog‘i lozim. Darajalarning (joriy faoliyat va investitsion loyihalar uchun, shuningdek, natijalar va kompleks dasturlar maqsadlari uchun) bunday bo‘linishiga asosiy sabab shundaki, samaradorlik va budjetni o‘zaro va bir tomonlamali bog‘lash, amaliy nuqtai nazardan, unchalik maqsadga muvofiq emasdir. Aslida dastur tadbirlar va loyihalarni o‘zaro bog‘lovchi yanada chuqurroq maqsadga ega bo‘lishiga qaramasdan, ko‘p hollarda, buni yaqqol hisoblashning iloji bo‘lmaydi. Bundan tashqari, dasturlar doirasidagi tadbirlar va loyihalar budjetda alohida-alohida rejalashtiriladi. Chunki investitsion loyihalar joriy faoliyat bilan umumlashtirilmaydi va u yoki bu dastur tarkibida boshqa loyihalar va joriy tadbirlarlarning budjetlari aralashtirib yuborilmasligi kerak. Ammo, bir vaqtning o‘zida, ko‘plab tadbirlar agregirlashtirilgan bo‘lishi va ayrim hollarda dastur joriy faoliyatning faqat bir ko‘rinishini o‘zida aks ettirishi ham mumkin.

Dasturiy tarkibiy tuzilmaning turli darajalarida xarajatlarni hisobga olish metodlari turlicha bo‘lsa-da, ular komplementarlidir. Xususan, dasturiy siyosatlar oldindan yaxshi (masalan, ijtimoiy himoya yoki boshlang‘ich ta’lim) ma’lum bo‘lsa, siyosiy, iqtisodiy va funksional trendlar va ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim xarakterli yo‘l qo‘yilmalar talab qilinishi mumkin. Xarajatlari hisobga olishning bunday ko‘rinishi xarajatlarni o‘rta muddatli rejalashtirish amalga oshirilganda va budjetning yillik qaralama varianti tuzilganda foydalanish mumkin. Bunda dasturlarni shakllantirishda harajatlarni hisob-kitob qilishning yanada aniqroq metodlaridan, odatda, qiymatni aniqlashning resurs metodidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xodimlar bo‘yicha umumiy xarajatlar va bir tashkilot doirasidagi bir necha dasturlar uchun umumiy hisoblanadigan boshqa resurslardan iborat bo‘lgan umumiy xarajatlarni taqsimlashdagi murakkabliklarning oldini olish uchun har bir vazirlikda umumiy boshqaruv, umumiy qo‘llab-quvvatlash va qo‘shimcha xizmatlarni qoplovchi standart (andozaviy)dasturlar va tadbirlarni joriy etmoq lozim. Bunday standart (andozaviy) dasturlar va ularning tadbirlari har bir vazirlikka taqdim etiladigan xizmatlarni ko‘rsatuvchi texnik, ekspluatatsion va to‘g‘ridan-to‘g‘ri operatsiyalardan farqlanadi. Bunda, bir tomondan aytish mumkinki, muammoni hal etishga bunday yondashuvda boshqa dasturlar o‘zlarining barcha xarajatlarini ochiq-oydin namoyon qila olmaydi. Boshqa tomondan esa, qog‘ozbozlik bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar boshqa afzalliklarni to‘liq qayta qoplaydi.

Uzoq muddatli budjet dasturlarining natijaviyligi va samaradorligi ko‘rsatkichlarini tanlash va hisob-kitob qilish natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish quyidagi uch asosiy instrumentlarga tayanishi mumkin: a) faqat dastur (va dastur osti) darajalarini qamrab oladigan va samaradorlik ko‘rsatkichlariga asoslanadigan faoliyat ko‘rsatkichlarini monitoring qilish; b) dasturlari obzori; v) dasturlarni baholash. Shuningdek, davlat xarajatlarini boshqarish tizimi xarajatlar o‘rta muddatli prognozining quyidagi elementlariga tayanishi mumkin: a) samaradorlikni boshqarish; b) moliyaviy boshqaruvning integrlashtirilgan informatsion (axborot) tizimi; v) budjet shaffofligi. Endi ana shu elementlarni batafsilroq ko‘rib chiqishga harakat qilaylik.

Budjet dasturlarining samaradorligini boshqarish tizimi budjet loyihalari uchun samaradorlikning maqsadi va ko‘rsatkichlarini belgilab beradi va shuningdek, budjet boshqaruvining indikatorlari tizimi asosida baholash natijalarini aks ettiradi. Bu tizim bir necha bo‘g‘inlardan iborat bo‘lishi mumkin. Birinchidan, monitoringning tarkib topgan qat’iy tizimi. Bunda har bir tarmoq vazirligi faoliyatining yillik rejasi va hisobotni Oliy majlisga taqdim etmog‘i lozim. Yillik reja va hisobot tegishli siyosat maqsadlarining iyerarxik tarkibiy tuzilmasini o‘zida mujassam etishi kerak. Ijro to‘g‘risidagi yillik hisobot Hisob palatasi tomonidan tekshirilishi zarur. Bundan tashqari, har yillik asosda tarmoq vazirliklari samaradorlik ko‘rsatkichlari va maqsadni ishlab chiqishlari, Moliya vazirligi esa ularni ko‘rib chiqishi shart.

Ikkinchidan, davriy (vaqti-vaqti bilan) tekshiruv tizimi. Bu Moliya vazirligi tomonidan (jamoatchilikning ishtiroki bilan birgalikda) dasturlarning 1/3 qismini tekshiruvdan o‘tkazilishini taqozo etadi. Vazirliklarning “o‘z-o‘zini tekshirish”i davriy (vaqti-vaqti bilan) baholash tizimining tarkibiy qismi hisoblanadiki, u Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan “nazorat varag‘i” asosida har bir tarmoq vazirligi tomonidan o‘tkazilishi kerak. Undan so‘ng Moliya vazirligi olingan o‘z-o‘zini tekshirish natijalarini o‘rganib chiqadi va tekshiruv jarayonini yakuniga yetkazadi. Davriy (vaqti-vaqti bilan) tekshiruv dasturlarga reyting berish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, uning natijalari bo‘yicha tarmoq vazirliklariga “nosamarali” dasturlarni 10,0%ga qisqartirish borasida tavsiyalar e’lon qilinadi [6].

Uchinchidan, har yillik asosda 10 ta sektorlar o‘rtasidagi dasturlar baholanadi. Ularga nisbatan “chuqur baholash” tarzida yondoshiladi. Bunda barcha dasturlarga nisbatan baholashda tipik yondashuv qo‘llaniladi.

Bunday tekshiruvning asosiy maqsadi dasturiy konsolidatsiyalashtirishdir. Bu bosqichda baholash Moliya vazirligi va bunga daxldor bo‘lgan boshqa vazirliklar huzuridagi davlat ilmiy-tadqiqot institutlari va akademiyalar tomonidan o‘tkazilishi kerak.

Tarmoq vazirliklari budjetning ijrosi bo‘yicha audit masalasida ularga berilgan vakolatlar doirasida faoliyat ko‘rsatadigan ichki o‘zlari-ning bo‘linmalariga ega bo‘lishi mumkin. Moliya vazirligining vakolatlariga esa tarmoq vazirliklari tomonidan budjetning malakali ijrosi bo‘yicha nazorat qilish kirishi kerak. O‘z navbatida, tashqi audit Hisob palatasi tomonidan amalga oshirilishi kerakki, u ham markaziy va ham mahalliy hokimiyat organlarini tekshirish huquqiga egadir. U daromad va xarajatlar bo‘yicha moliyaviy hisob varaqlarini tekshirishi lozim. Bunda ular bu jarayonlarning tegishli qonunlar va tartibga soluvchi boshqa qoidalar bilan muvofiq kelishiga, davlat ma’muriy organlarining eng yaxshi faoliyat ko‘rsatishi uchun ma’muriy organlar va mansabdor shaxslarning majburiyatlarining bajarilishini ham tekshirishi kerak.

O‘tkazilgan tekshiruv natijalari bo‘yicha tegishli xulosalar shakllantirilishi lozim. Ularning hisobga olinishi esa quyidagi instrumentlardan foydalangan holda sodir bo‘lishi kerak:

a) javobgarlikni qoplash (keltirilgan zararni qoplashga kimning mas’ul ekanligi);
b) intizomiy choralar ko‘rish to‘g‘risida so‘rovnoma tayyorlash.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Har qanday budjetning mablag‘laridan foydalanish samarali bo‘lmog‘i lozim. Bu davlat budjeti va mahalliy budjetlar mablag‘laridan ham foydalanishga baravar tegishli.

Natijaviylikka yo‘naltirilgan budjetlashtirish va budjetlashtirishning dasturiy-maqsadli metodidan foydalanish budjet va shu jumladan, mahalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishni ta’minlashning asosiy yo‘nalishi bo‘lib qolishi zarur. Bunda:

a) uzoq muddatli budjet dasturlari ijrosining natijaviyligiga maroiqtisodiy bashoratlar aniqliligining ta’siri;
b) uzoq muddatli budjet dasturlarining natijaviyligini baholashda strategik va budjet rejalashtirishining o‘zaro aloqadorligi;
d) shakllantirish va ularning natijaviyligiga baho berish bosqichida uzoq muddatli budjet dastur-larini muvofiqlashtirish mexanizmlari va metodologik asoslari;
e) uzoq muddatli budjet dasturlarini tuzish va uning natijaviyligini baholashda yuqori darajadagi hokimiyat organlarining metodik ko‘rsatmalarini qo‘llash;
f) uzoq muddatli budjet dasturlarining natijaviyligi va samaradorligi ko‘rsatkichlarini tanlash va hisob-kitob qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Исмоилова, С. Я. (2020). Financial Control Over The Local Budget Funds And Assessment Of Its Effective Usage // Экономика: анализы и прогнозы, (7-8), 69-73.
2. Ismoilova, S. Ya. (2020). Budjetdan moliyalashtirish usullari–mahalliy budjetlar xarajatlari samarali sarflanishini ta’minlash omili // In Mintaqa iqtisodiyotini investitsiyalashning moliyaviy-huquqiy va innovatsion jihatlari (pp. 551-553).
3. Исмоилова, С. Я. (2020). Теоретические задачи обеспечения эффективного использования местных бюджетных средств // In Mintaqa iqtisodiyotini investitsiyalashning moliyaviy-huquqiy va innovatsion jihatlari (pp. 250-258).
4. Yakubovna, I. S. (2020). Ensuring Effective Use Of Local Budget Funds: What Is The Root Cause Of The Problem?. Архивариус, (7 (52)), 44-47.
5. Ismoilova, S. Y. (2019). Fiscal Advantages And Disadvantages Of Local Government // Образование и наука в России и за рубежом, (16), 165-170.
6. Ismoilova, S. Ya. (2022). MAhalliy budjetlar mablag‘laridan samarali foydalanishni ta’minlashning zamonaviy yo‘nalishi // Scientific progress, 3(2), 645-650.
7. Rahmonaliyevich, K. D. (2020). Choosing The Optimal Rule Of Monetary Policy, Taking Into Account Changes In The Main Macroeconomic Indicators // Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(12), 1351-1356.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ATROF-MUHITGA ZARARSIZ, TABIIY TARKIBLI KORROZIYA INGIBITORLARI TURLARINI TAHLIL QILISH

Qurbonova Firuza Solexovna
PhD, Buxoro muhandislik-texnologiya instituti
“Neft-gaz ishi” kafedrasi doktoranti

Annotatsiya: Bugungi kunda neft va gaz sanoatida metal konstruksiyalarining korroziyaga uchrashidan mamlakat iqtisodiyoti jiddiy zarar ko‘rmoqda. Korroziya jarayonini butkul to‘xtatishning iloji yo‘q. Lekin uni oldini olish, korroziya jarayonini sekinlashtirish mumkin. Buning uchun lak-bo‘yoqli, epoksi va polietilen qoplamalar ishlatilmoqda, uskuna yasalayotgan metalning tarkibiga turli xil korroziyabardosh boshqa metallar bilan ishlov berilmoqda hamda ingibitorlardan foydalanilmoqda. Antikorrozion ingibitorlar metal sirtida himoya qatlamini hosil qilish yoki korroziya reaksiyasini o‘zgartirish orqali korroziyani oldini olish uchun materiallarga qo‘shiladigan modda yoki moddalar birikmasidir. Ingibitorlarning turlari juda ham ko‘p bo‘lib tarkibiga ko‘ra ular organik yoki noorganik bo‘lishi mumkin. Noorganik moddalardan tayyorlanadigan ingibitorlar sanoatda organik ingibitorlarni qo‘llashga mos kelmaydigan yuqori harorat va bosimli muhitlarda qo‘llaniladi. Noorganik ingibitorlar yakka holda va organik ingibitorlar bilan birgalikda qo‘llaganda ham yuqori samaradorlik berishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: korroziya, konserogen, morfologiya, xemosorbsiya, pitting, galvanik himoya, depolyarizatsiya, imidozolin, emissiya, mikroark, delaminatsiya.

Abstract: Today, the country’s economy suffers material damage due to the corrosion of metal structures in the oil and gas industry. It is not possible to fully comprnsate for the corrosion process. But it is possible to get it, to slow down the corrosion process. For this purpose, it is used with the help of painted, polyethylene counterparts, the composition of the metal being made of the equipment is controlled by the inhibitors, which are treated with various corrosion metals. Anticorrosive is a substance or compound added to materials to cause corrosion by detecting a protected product or corrosion reaction on the metal surface. Yhere are many types of inhibitors, depending on their composition, they can be organic or inorganic. Inorganic energy – derived inhibitors are an addition in high temperature and pressure environments where industrial use of organic inhibitors is not suitable. Inorganic inhibitors have been found to be highly effective both alone and in combination with organic inhibitors.

Key words: corrosion, preservative, morphology, chemosorbtion, pitting, galvanic protection, depolarization, imidozoline, emission, microarc, delamination.

Аннотация: Сегодня экономика страны серьёзно пострадала от коррозии металлоконструкций в нефтегазовой отрасли. Полностью остановить процесс коррозии невозможно. Но это можно предотвратить, замедлить процесс коррозии. Для этого используются лаковые, эпоксидные и полиэтиленовые покрытия, металл из которого изготовлено оборудование, обрабатывается различными другими устойчивыми к коррозии металлами, примняются ингибиторы. Ингибиторы коррозии – это вещества или комбинации веществ, добавляемые в материалы для предотвращения коррозии путьём образования защитного слоя на поверхности металла или изменения реакции коррозии. Существует множество типов ингибиторов, в зависимости от состава они могут быть органическими или неорганическими. Неорганические ингибиторы примеяются в промышленности в условиях высоких температур и давлений, несовместимых с применением органических ингибиторов. Было обнаружено, что неорганические ингибиторы высокоэффективны как отдельно, так и в сочетании с органическими ингигбиторами.

Ключевые слова: коррозия, канцероген, морфология, хемосорбсия, питтинг, гальваническая защита, деполяризация, имидозолин, эмиссия, микродуга, расслоение.

KIRISH

Atmosfera havosi tarkibidagi turli xil korroziya chaqiruvchi moddalar metall bilan kimyoviy va elektrokimyoviy ta‘sirlashishi natijasida metalning buzilishiga olib keladi. Ushbu buzilish atmosfera namligi, vaqt va haroratga bog‘liq. Bu metal konstruksiyalarning chiroyi va yaltiroqligiga zarar yetqazadi.

Korroziyani oldini olish sohasida ingibitorlar eng keng tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Korroziya ingibitorlari deb nomlanuvchi ushbu birikmalar korroziya tezligini pasaytiradi va korroziya tizimidagi kimyoviy element-

lardan kelib chiqqan korroziv muhitda korroziya ionlarining tarqalishiga to‘sqinlik qiladi. Korroziyadan himoyani kuchaytirish zarur bo‘lsa-da, asosiy harakatlantiruvchi kuch shundaki, avvallari juda yaxshi ishlagan ingibitorlar endi sog‘lik uchun xavflari tufayli foydalanila olmayabdi. Xrom asosidagi korroziya ingibitorlari masalan olti valentli xromatlar (CrVI) korroziyani oldini olishda samaradorligi tufayli keng qo‘llanilgan. Biroq, bu ingibitorlar toksik va konserogen bo‘lib, insonlar salomatligi va atrof-muhitga jiddiy xavf tug‘diradi. Lekin hozirda korroziyani kamaytirishda xavfsiz va samarali muqobil ingibitor hali aniqlanmagan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekiston olimlari tomonidan ham korroziya ingibitorlarini yaratish va ularning ingibirlash mexanizmlarini o‘rganishga doir ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, R.S.Tillayev, T.D.Siganov, F.K.Kurbanov, A.T.Djalilov, A.Ikramov, D.Yusupov, Z.B.Tadjixodjayev, H.I.Akbarov, V.P.Guro kabi olimlar ushbu yo‘nalishlarda tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

Hozirda metallarni va qotishmalarning korroziya tezligini pasayishi uchun turli himoya qoplamalari, elektrokimyoviy himoya va ingibitorlar qo‘llanilmoqda. Bugungi kunda kislotali muhitda metallarning korroziya tezligiga ta’sir ko‘rsatadigan juda ko‘p miqdordagi organik va noorganik moddalar o‘rganilmoqda. Bularning ichida organik ingibitorlar afzalroq bo‘lib keng tarqalgan, chunki ular metall yuzasida himoya plyonkalarini hosil qilish qobiliyatiga ega. Samarali organik ingibitorlar tarkibiga azot, oltingugurt va kislorod atomlari bo‘lgan moddalar kiradi.

Adabiyot ma’lumotlariga ko‘ra, kislotali korroziyaning ingibitorlari sifatida urotropin ishlatilgan. Boshqa ma’lumotlarda esa, geteroatom tutgan xalqali organik birikmalar sulfat kislotada samarali korroziya ingibitori sifatida ishlatilgan. Kislotali muhitdagi metallarning korroziya tezligini pasaytirish uchun triazol va tetrazol qo‘llanilgan. Ayrim ma’lumotlarda metall qoplamalarni himoya qilish uchun imidazoldan foydalanish tavsiya etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Metall shikastlanishining morfologiyasiga ko‘ra korroziya umumiy korroziya, chuqurlik korroziyasi (pitting), yoriq korroziyasi (stressli), donalararo (kristallararo), atrof-muhitdan kelib chiqqan sinish, qotishma, galvanik korroziya, eroziya kabilarga bo‘linadi. Atmosfera korroziyasi korroziyaning eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Bunda muhim ekologik omil namlik hisoblanadi. Yomg‘ir metal materiallarning havo korroziyasi bilan reaksiyaga kirishishini tezlashtiradi. Po‘lat korroziv muhit bilan ta’sirlashganda vaqt o‘tishi bilan charchoq tufayli yomonlasha boshlaydi. Dengiz suvi muhiti yoriqlar paydo bo‘lishi va rivojlanishini tezlashtiradi. Dengizdagi tuzilmalarda bu muhim nosozlik mexanizmi ekanligi aniqlangan.

1-rasmda ko‘rsatilganidek, metallni korroziyadan himoyalashning bir qancha yo‘llari mavjud, jumladan, qoplama, qotishma, katod himoya, anod himoya, organik qoplamalar va boshqalar. Yaqinda tadqiqotchilar metalni sirtiga ishlov berish uchun lazer texnologiyasidan metallning elastikligi, mustahkamligi va korroziv bardoshliligini oshirish uchun foydalanmoqdalar. Zangdan himoya qiluvchi suyuqliklar qayta neftni ishlash, saqlash va tashish jarayonlarida vaqtincha korroziyadan himoyalash uchun keng qo‘llaniladi, shuningdek, korroziyani oldini olishda ham foydalaniladi.

1-rasm: Korroziyaga qarshi kurashish usullari

Korroziyani ingibirlash mexanizmlari. Kimyoviy korroziya oqim va elektron oqimi bo‘lmagan, o‘tkazmaydigan suyuqlik mavjud bo‘lganda va quruq gazlarda paydo bo‘ladi. Metal materiallar va elektrolitlarning sirt potensiallari har xil bo‘lganda, elektrolit eritmalarda sodir bo‘ladi. Metall oksidlanadi va anodda ionga aylanadi.

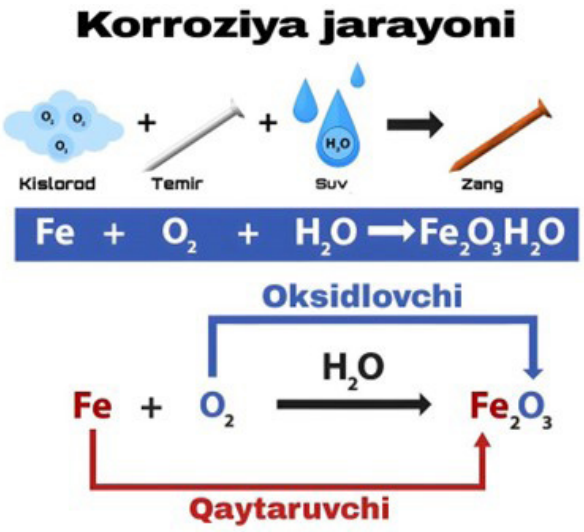
Ingibirlash effekti yoki ingibitor ionlarining metal yuzasi bilan birikmasi orqali korroziyadan himoya qatlamini hosil qilish uchun metal yuzasida xemosorbsiyalangan Cl mexanizmi quyida tavsiflangan. Ingibitor metallning oksidli sirt himoya qatlamini hosil qiladi. Ingibitor suvli muhitda potensial korroziv komponent bilan reaksiyaga kirishganda murakkab mahsulot hosil qiladi. 2-rasmda elektrokimyoviy korroziyaning sxemasi tasvirlangan.

$$M \rightarrow M^{n+} + ne$$

Katod boshqa komponent bo‘lib, depolarizatsiyaga asosan vodorod kationlari va kislorod molekulalarini kamaytirish orqali sodir bo‘ladi.

$$O_2 + 4H_+ + 4e \rightarrow 2H_2O$$

$$2H^+ + 2e \rightarrow H_2$$

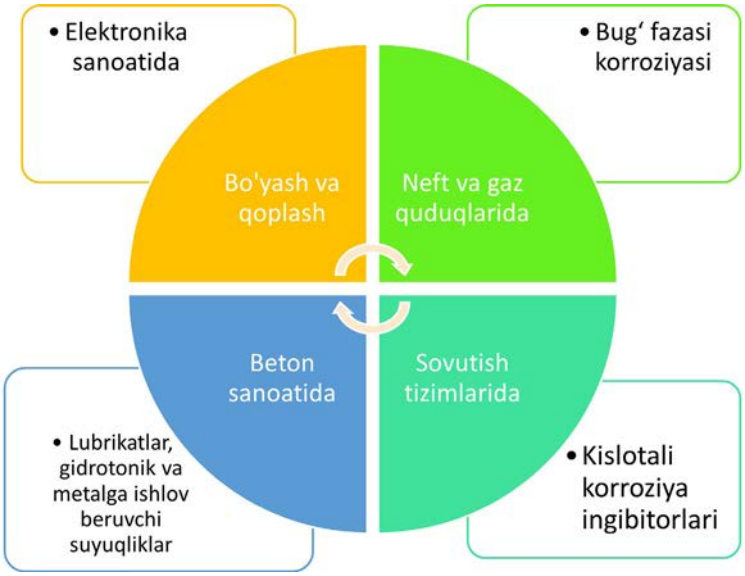
2-rasm: Elektrokimyoviy korroziya mexanizmi

Atmosfera havosi ta‘sirida bo‘lgan temir yuzasida qalin korroziya qatlamining rivojlanishi amerikalik olimlar Evans va Teylor tomonidan davriy elektrokimyoviy mexanizmlar bilan izohlanadi. Ushbu mexanizm korroziya qatlamining teshiklarini to‘ldiradigan temir (II) birikmalarini ishlab chiqarish uchun temir metalini oksidlashdan iborat. Metal qalin suv plyonkasi bilan o‘ralgan bo‘lsa, u erigan kislorod bilan temir (II) turga va temir (III) oksigidroksidga oksidlanadi va temir ham Fe (II) ga oksidlanadi. Qalin korroziya qatlami (Cl) ichida sodir bo‘ladigan hodisalar faqat bir nechta tadqiqotlarda qisqacha elektrokimyoviy tavsiflangan. Uglerod pasta elektrodi (carbon paste electrode CPE) texnikasidan foydalangan holda Emmanuel va boshqa tadqiqotchilar korroziya ingibitori mavjudligi va yo‘qligida metallning elektrokimyoviy xatti-harakati tizimini, shuningdek, korroziya ingibitorining temirning turli elektrokimyoviy faolligiga ta‘sirini o‘rganib chiqdi. Neft va gaz sanoatida xlor (Cl) dan foydalanish korroziyani kamaytirishning samarali usuli ekanligini aniqladilar. Chunki yoqilg‘i gazida turli xil ifloslantiruvchi moddalar, jumladan, azot, kislorod, karbonat angidrid va suv bug‘lari kabi gazlar mavjud. Yoqilg‘i gazi oqimidan suv bug‘langanda, CO_2 suvda eriganida hamda metal va metal qotishmalarida korroziyaga olib keladigan H^+ , H_2CO_3 va HCO_3 kabi korroziv turlari olinadi. O_2 borligida CO_2 ingibitorlari ingibirlash ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada pasayishini ko‘rsatadi. Singx va boshqa olimlar fikriga ko‘ra 40 °C da (1 bar CO_2, pH 5,5) 100 ppb O_2 mavjud bo‘lganda imidozolinga asoslangan, to‘rtlamchi ammoniyga asoslangan va aminga asoslangan barcha jarayonlarning ingibitiv ta’siri sezilarli darajada kamaydi, chunki, N atomlari kislorod bilan o‘zaro ta‘sirlashadi va ingibitor metal yuzasidan uchuvchan holga keladi. Wang va boshqa olimlarga ko‘ra, birgalikda mavjud bo‘lgan O_2 va CO_2 muhitida 8 10-5 mol L-1 amidlarning korroziyani oldini olish samaradorligi CO_2 bilan to‘yingan eritmada 98,3 % bo‘lsa, faqat 80,3 % ni tashkil etadi. O_2 ning mavjudligi CO_2 Cl ning ingibirlash qobiliyatini sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligi aniq bo‘lsada, bu ta‘sir ostida yotgan jarayonlar to‘liq tushunilmagan.

Korroziya ingibitorlarining klassifikatsiyasi

Korroziya jarayonini sekinlashtiruvchi faol ingibitor molekulalar asosida Cl asosidagi organik, noorganik va yashil Cl larga bo‘linadi. Ular 3-rasmda ko‘rsatilganidek kompozitsion tarzda ham ishlab chiqarilmoqda. Bularga

biopolimerlar asosidagi korroziya ingibitorlari, uglerod asosidagi korroziya ingibitorlari, silan asosidagi kompozit qoplamalar, sol-gel asosidagi kompozitsiyalar, mikroark oksidlanish va qatlamli qo‘sh gidroksidlar kiradi.

3-rasm: Korroziya ingibitorlarining sohalarda qo‘llanilishi

Anorganik ingibitorlar

Anod ingibitorlar pastroq anod ingibitsiysiaga olib keladi. Ular, xususan, anod reaksiyasiga to‘sqinlik qiladigan metal yuzalarni himoyalaydi. Ular shuningdek, metal yuzalarga adsorbsiyalangan qoplamani yaratadi. Odatda, bu ingibitorlar avval hosil bo‘lgan korroziya mahsuloti bilan reaksiyaga kirishib, ilgari qayd etilgan yopishqoq va erimaydigan plyonka hosil qiladi. Anod reaksiyasiga tekshirilayotgan metallarning korroziya ingibitorlari va korroziya potensiallari ta‘sir qiladi. Korroziya ingibitorlari anodidagi metal ionlari bilan o‘zaro ta‘sirlashganda, ular erimaydigan va o‘tkazmaydigan metal ionlari gidroksid qoplamalarini hosil qiladi. Anod ingibitorlarini qo‘llashda eritmadagi ingibitor molekulalarining yuqori konsentratsiyasini hisobga olish juda muhimdir. Agar ingibitor konsentratsiyasi minimal bo‘lsa, hosil bo‘lgan plyonka metal sirtini to‘liq qoplay olmaydi. Mahalliy korroziya shundan kelib chiqadi. Anodik korroziya ingibitorlariga nitratlar, molibdatlar, natriy xromatlar, fosfatlar, gidroksidlar va silikatlar kiradi.

Katod ingibitorlari

Katod korroziya ingibitorlari korroziya jarayonida metal yuzalarni katod reaksiyasiga kirishishini to‘xtatadi. Ushbu ingibitorlar katod qismlarida erimaydigan birikmalar sifatida cho‘kadigan metal ionlariga ega. Bunda metal yuzasida zich, yopishqoq qoplama hosil bo‘lib, bu qismlarda kamaytiriladigan turlarning tarqalishini cheklaydi. Ushbu qismlarda kislorod tarqalishi va elektron o‘tkazuvchanligi tufayli, bu ingibitorlar yuqori katod ingibitorlariga ega, chunki ular erimaydigan gidroksidlarni hosil qilish uchun suvning gidroksid ionlari bilan rekasiyaga kirishadi. Metal yuzalarining katodli qismlarini himoya qilish uchun hosil bo‘lgan erimaydigan gidroksidlar u yerda to‘planadi. Katod ingibitorlariga qo‘shimcha misol sifatida kislota eritmalarida katod zonasida to‘plangan surma, mishyak va vismut oksidlari va tuzlaridan foydalanish mumkin. Ushbu ingibitorlar vodorod ionlarining emissiyasini kamaytirish xossasiga ko‘ra yaxshi ma‘lum.

Yashil korroziya ingibitorlari

Yashil korroziya ingibitorlaridan foydalanish bugungi kunda an’anaviy ingibitorlar qimmat va atrof-muhitga zararli bo‘lganligi sababli tobora ommalashib bormoqda. Shu sababli, tadqiqotchilar tejamkor va korroziyaning oldini olishda yuqori samaradorlikka ega korroziya ingibitorlariga qiziqish bildirishdi.

Ildizlar, moy, un, xamirturush, tabiiy asal, barglar, o‘tlar va o‘simliklardan olingan fitokimyoviy moddalar, shu jumladan boshqa moddalar yashil korroziya ingibitorlariga misol bo‘ladi. Korroziv muhitda yashil ingibitorlar juda oz miqdorda qo‘shilishi bilan metallar yoki qotishmalarning sirtini himoyalaydi. O‘simlik ekstraktlari ko‘plab sanoat tizimlariga qo‘shilganda, foydali turlarni metal yuzalarga adsorbsiyalash orqali korroziya tezligini kamaytiradigan tabiiy kimyoviy birikmalarga boy deb hisoblanadi. Ba‘zi organik va biologik parchalanadigan birikmalar kuchli ingibitorlardir. O‘simlik ekstraktlarida aromatik halqalar, alifatik zanjirlar, geterosiklik halqalar va funksional qismlarda ega qutbsiz kimyoviy moddalar, shuningdek, kislorod va azotli qutbli molekulalar ko‘p.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Ushbu moddalar noorganik moddalardan farqli o‘laroq, atrof-muhitga ta‘sir qilmasdan metal yuzasiga singib ketishi va korroziyaning oldini olishi mumkin. Heikal va boshqa tadqiqotchilar yashil Cl sifatida ismaloq ekstraktidan foydalangan holda Cl tayyorladi va uni OPC – kompozit sement pastalarida sinab ko‘rdi. Imidazolin sintezi uchun asosiy komponentlardan biri o‘simlik moyidan olinishi mumkin bo‘lgan laurik kislotadir. Uou va boshqa tadqiqotchilar CO_2 to‘yingan yog‘ni laurik kislotaga qo‘’shib Cl larni ishlab chiqdilar. Bular metal namunalariga qo‘llanilganda IE 98,6 % gacha ko‘tarildi. Pomelo qobig‘i Sun va boshqa olimlar tomonidan ishlatilgan. Ular vazn yo‘qolishi usulidan (WL) foydalangan holda CO_2 eritmasi bilan to‘yingan 3,5 g % NaCl tarkibiga N80 zanglanishini tekshiradilar. Ekstraksiya eritmasi konsentratsiyasi ortishi bilan korroziyani ingibirlash samaradorligi oshdi. Samaradorlik maksimal 87 % dan oshdi.

Organik korroziya ingibitorlari

Organik korroziya inigibitorlari (OCl) keng harorat oralig‘ida samaradorligi, himoyalangan materiallar bilan mosligi, nisbatan past toksikligi va yuqori eruvchanligi tufayli sanoatda keng qo‘llaniladi. Ushbu moddalar katod va anod ingibitiv ta‘siriga ega. Katod korroziya ingibitorlari korroziya potensialini kamaytiradi va katodda sodir bo‘ladigan reaksiyalarni (kislorodni kamaytirish va vodorod evolyutsiyasi) to‘sqinlik qiladi yoki kamaytiradi. Anod korroziya ingibitorlari erimaydigan gidroksid hosil qilish uchun metal kation bilan ishlaydi, metal yuzasida faol qismlarni to‘sib qo‘yadi va korroziya potensialini ijobiy qiymatlarga o‘tkazadi. Bu metallning keyingi oksidlanish jarayonini (eritish) to‘xtatib, korroziya tezligini pasaytiradi. Suv molekulalarini metal yuzasidan uzoqlashtirish va bosimli to‘siq hosil qilish orqali organik ingibitorlarning asosiy qismi metal yuzasiga so‘riladi. Elektronning ingibitordan metalga o‘tishi ingibitor molekulasida p elektronlar bog‘lanmagan elektronlar (bir juftlik) mavjudligi bilan osonlashadi. Yagona elektron juftlari bo‘lgan geteroatomlar samarali organik korroziya inigibitorlari uchun zarurdir, masalan, azot, kislorod, oltingugurt va fosforda mavjud bo‘lganlar, shuningdek erkin orbital d metal bilan o‘zaro ta‘sir qilishi mumkin bo‘lgan elektronlar (aromatik halqalar va ko‘pbog‘lar) bo‘lgan qismlar adsorbsiya jarayonini osonlashtiradi. Ba‘zi noorganik ingibitorlar ba‘zi sharoitlarda faqat qisman eriydi. Natijada, agar ingibitor kam eriydigan bo‘lsa, himoya kamroq samarali bo‘lishi va u notekis taqsimlanishi mumkin.

Korroziyaga qarshi samaradorlikka ta‘sir qiluvchi omillar sifatida ingibitor idishlarning soni va joylashuvi, shuningdek, qoplama matritsasi ko‘rsatilgan. OCl lar metallni uning yuzasida gidrofobik qatlam hosil qilish orqali himoya qiladi. OCl sifati uning molekulyar tuzilishi (elektron tuzilishi), metal yuzasiga yaqinlik tabiati, elektrolitlar va qutb o‘rnini bosuvchi moddalar va kimyoviy tarkibi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, ushbu turdagi organik to‘siqni himoya qilish mexanik ta‘sirlardan zarar ko‘rishga moyil bo‘lib, qo‘llash jarayonida teshiklar hosil qiladi, metal substrati atrof-muhitga ta‘sir qiladi. Bunga qo‘shimcha ravishda, suv va agressiv moddalar qoplamaga kirib, metal taglikka yo‘l olganida ular korroziya mahsulotlarining paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin, bu qoplamaning delaminatsiyasiga yoki qabariqqa olib kelishi va materialning to‘siq himoyasini yo‘qotishi mumkin. Qarama-qarshi holatda metal yuzalarni gibrid yoki organik korroziya ingibitorlari yordamida himoya qilish mumkin. Xususan alifatik aminlardagi funksional guruhlar faol anionlar yoki suv molekulalari kabi korroziv turlarning kirib kelishiga to‘sqinlik qiluvchi adsorbsiyadan kelib chiqadigan to‘siqni yaratishi ma‘lum. Ingibitorning uzoqroq chiqarilishi juda maqul, chunki u uzoq muddat qarshilik ko‘rsatishi va amaliy qo‘llanmalar uchun hayotiyligini oshirishi mumkin.

Geterosiklik birikmalar yuqori ingibitsion samaradorligi, iqtisodiy samradorlik va qayta ishlash imkoniyati tufayli yaxshi ingibitorlar deb topildi. Ulardagi CN va NO_2 o‘rnin bosuvchi moddalarning elektronni tortib olish xususiyatiga ko‘ra, +R tufayli samaradorlik pasayadi deb taxmin qilingan edi (agar almashtirish guruhida yog‘iz juft bo‘lsa, bu effekt +R effekti deb ataladi) bog‘langan p bog‘iga yoki konyugat tizimiga elektronlar berish uchun) va I-manfiy induktiv effekt deb ham ataladigan -I effekti, o‘rinbosar elektronlarni tortib olganida sodir bo‘ladi. Eng yuqori egallangan molekulyar orbital (HOMO) metal ingibitori bilan bog‘liq, eng past egallangan molekulyar orbital (LUMO) esa elektron uzatishni cheklash uchun metal bilan bog‘langan. Organik molekulalar donor-akseptor ta‘siri orqali metal yuzalar bilan o‘zaro ta‘sir qiladi. Ushbu kuzatishga ko‘ra, Ph-CN va $PhNO_2$ sof benzolga qaraganda yaxshiroq korroziyaga qarshi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak, bunda faqat aromatik halqa zaryadni taqsimlashda ishtirok etadi. Bunday holda, ingibitsion samaradorlikning oshishi -CN va NO_2 atomlarining molekulyar hajmi va elektron berish qobiliyatining oshishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Geterosiklik molekulalarning korroziya ingibitorlari sifatida ta‘siri elektrod yuzasida erimaydigan jismoniy diffuziya to‘sig‘ining shakllanishiga asoslangan bo‘lib, bu metal reaksiyasini, shuningdek erishini oldini oladi. Buning yordamida ular yangi Cl ni loyihalash uchun qutb boshi sifatida benzotiazol geterosiklik halqasidan foydalanganlar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu sohada olib borilgan ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Cl atrof-muhit uchun ham, tirik organizmlar uchun ham toksikdir. Shuning uchun ingibitorlarni ular kamroq zaharli, ammo iqtisodiy jihatdan samarali bo‘ladigan tarzda loyihalash juda muhimdir. Cl ning ish faoliyatini yaxshilash uchun ularni turli materiallardan,

masalan, kompozit materiallar yoki polimerlarga asoslangan materiallardan foydalangan holda loyihalash afzalroqdir. Ba‘zi mualliflar turli xil organik birikmalardan, shu jumladan tiol,ditiol, yog‘ kislotalari va N, S va atomlari saqlagan ba‘zi boshqa geterosiklik birikmalardan metal korroziyasini adsorbsiyalovchi ingibitorlar sifatida foydalanganlar. Ulardan ba‘zilari polimerga asoslangan ingibitorlardir. Korroziya metallarga qarab sodir bo‘ladi. So‘nggi o‘n yilliklarda organik va organometalik birikmalarga asoslangan korroziya ingibitorlarining yangi turlari o‘rganildi.

Garchi ular foyda keltirsa-da, e‘tiborga olinishi kerak bo‘lgan ba‘zi bir kamchiliklarga ham ega. Samarali kompozit korroziya ingibitorlarini yaratish uchun bir necha komponentlar ehtiyotkorlik bilan tanlanishi va tayyorlanishi kerak. Turli elementlar orasidagi to‘g‘ri nisbat va o‘zaro ta‘sirni topish qiyin bo‘lishi mumkin. Aniq kompozitsiyaga, qo‘llash texnikasiga va atrof-muhit sharoitlariga qarab, kompozit korroziya ingibitorlarining ishlashi turli xil bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, bugungi kunda tadqiqotchi va olimlar biopolimer asosidagi, uglerod asosli, silan asosli, gidroksidli hamda metallorganik korroziya ingibitorlarining ham bir qancha afzalliklarini aniqlaganlar. Umuman olganda, moddalarning ingibitorlik xossasini o‘rganish va tahlil qilish jarayonlari hali davom etmoqda hamda antikorrozion ingibitorlar yaratish sohasi rivojlanayotgan va istiqbolli kimyo fanining bir tarmog‘idir.

Shu kungacha ingibitorlarni o‘rganish bo‘yicha qilingan ishlarga xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ingibitorlarni sof holda qo‘llashdan ko‘‘ra, ularni birikmalar holida, tarkibiga boshqa ingibitorlardan qo‘shib, ularni konsentratsiyasi hosil qilinsa samaradorligi yaxshiroq bo‘ladi. Kompozitsion ingibitorlar bugungi kunda bir nechta turlari ma‘lum. Lekin korroziya jarayonini iqtisodiy samarali darajada kamaytirish uchun bu yetarli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ochilov. A.A, Qurbonova. F.S, (2022). Metallarda korroziyaning hosil bo‘lish sabablari va ularga qarshi kurashish. Science and Education, 3(5), 433-439.
2. Робинсон. Д. С “Ингибиторы коррозии” 15-23.
3. Temirov. A. H “Mochevina va mochevina hosilalari asosida korroziya ingibitorlarining olinishi, xossalari va texnologiyasi” texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. 68-75.
4. Kiran Bijapur, Vandana Molahalli, Apoorva Shetty, Arafat Toghan, Paola De Padova va Gurumurthy Hegde. “Recent Trends and Progress in Corrosion Inhibitors and Elektrochemical Evaluation”. Applied scineces. 3-9.

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA XARAJATLAR SMETALARI IJROSI HISOBINI YURITISH TARTIBI

UDK: 37:336.1

AbdulAziz Norqo'chqorov Ziyadullayevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida smetalar ijrosi hisobini yuritish tartibini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bayoni keltirilgan. Oliy ta'lim muassasalarida smetalar ijrosi hisobini yuritish zarurligi nazariy jihatdan asoslangan. Unda oliy ta'lim muassasalarida smetalarni tuzish va tasdiqlash va hisobining yuritilishining nazariy tartibini amaldagi holatini tahlil qilish orqali mavjud muammolarni aniqlash bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Oliy ta'lim muassasalarida smetalarni tuzish va ijrosi hisobining yuritilishining tartibini takomillashtirish bo'yicha ilmiy va amaliy taklif hamda tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim muassasasi, moliya yili, xarajatlar, xarajatlar smetasi, xarajatlar moddasi, daromadlar va xarajatlar smetasi, hisobotlarning shakllantirilishi.

Abstract: This article describes the research conducted on the improvement of the procedure for keeping accounts of the execution of estimates in higher education institutions. the need to keep accounts of the execution of estimates in higher education institutions is theoretically based. In it, research was carried out to identify existing problems by analyzing the actual situation of the theoretical procedure of calculation and approval of estimates in higher education institutions. A scientific and practical proposal and recommendations were made on improving the procedure for the preparation of estimates and the execution of the calculation in higher education institutions.

Key words: Institution of higher education, fiscal year, expenditure, expenditure estimate, expenditure item, income and expenditure estimate, preparation of reports.

Аннотация: В данной статье описаны исследования, проведенные по совершенствованию порядка ведения учета исполнения смет в высших учебных заведениях. Теоретически обоснована необходимость ведения учета исполнения смет в высших учебных заведениях. В нем проведены исследования по выявлению существующих проблем путем анализа фактического положения теоретического порядка расчета и утверждения смет в высших учебных заведениях. Сделаны научно-практические предложения и рекомендации по совершенствованию порядка составления сметы и выполнения расчета в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, финансовый год, расходы, смета расходов, статья расходов, смета доходов и расходов, подготовка отчетов.

KIRISH

O'zbekistonda davlat moliyasi va budjet mablag'laridan foydalanish borasida keng miqyosda islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, budjet ijrosining g'aznachilik tizimini joriy qilinishi, sohada ko'plab suiste'molchilik va ortiqcha xarajatlarni oldini olishga xizmat qilib kelmoqda. Shunday bo'lsa-da, ba'zi oliy ta'lim muassasalarida kommunal xarajatlar, ularning xarajatlar smetalarida belgilangan miqdordan oshib ketishi hollari ham mavjud. Buning sabablari nafaqat smetalar ijrosiga mas'ul shaxslarning me'yoriy hujjatlardan yetarlicha tanish emasliklari, ba'zi hollarda beparvoliklari ham sabab bo'lmoqda.

2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning yettita ustuvor yo'nalishdan iborat taraqqiyot strategiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish uchun xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganligini saqlab qolgan holda davlat budjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash, mahalliy budjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan budjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, xarajatlarni optimallashtirish hamda davlat mablag'lari haqidagi ma'lumotlarnining shaffofligini ta'minlash [1]ga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Davlat budjeti hisobiga mablag‘ bilan ta’minlanadigan tarmoqlarda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, oliy ta’lim muassasalarini mablag‘ bilan ta’minlash mexanizmini takomillashtirish, budjet mablag‘laridan samarali va aniq foydalanish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-sentyabrda “Oliy ta’lim muassasalarini mablag‘ bilan ta’minlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 414-sonli qarori [3] qabul qilingan. Ushbu qarorda budjet mablag‘laridan tejab, samarali va aniq foydalanish hamda budjet va smeta-shtat intizomini mustahkamlash uchun oliy ta’lim muassasalari rahbarlarining mustaqilligini kengaytirish va mas’uliyatini oshirish nazarda tutilgan.

Ma’lumki, oliy ta’lim muassasalarini budjetdan mablag‘ bilan ta’minlash, ularning budjetdan tashqari daromalari va xarajatlari, shuningdek mazkur mablag‘lardan foydalanish qat’iy rejalashtirilgan holda tuzilgan xarajatlar smetasi asosida amalga oshiriladi. bu esa, buxgalteriya hisobini asosiy funksiyalaridan biri bo‘lgan nazorat yordamida Oliy ta’lim muassasalarida buxgalteriya hisobini oldiga mazkur xarajatlar smetasi ijrosini nazorat qilish vazifasini yuklaydi. Bundan tashqari, oliy ta’lim muassasalari tomonidan tuzilayotgan hisobotlarga budjet tashkilotining kelasi moliya yili uchun budjetdan mablag‘larni rejalashtirishda zarur bo‘ladigan moliyaviy axborotlar olish imkonini beruvchi ma’lumotlarni berish vazifasini ham yuklaydi. [2]

Bu albatda, oliy ta’lim muassasalarining xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibini takomillashtirishni ilmiy jihatdan to‘liq hal etilmaganligi tanlangan mavzuning nihoyatda dolzarbliligidan dalolat beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Davlatning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarini belgilashda, davlat mablag‘larini maqsadli, samarali sarflanishi, shuningdek, davlatning mol-mulklari va majburiyatlari bo‘yicha tegishli qarorlar qabul qilinishida budjet hisobining ma’lumotlariga asoslanadi.

M.Ostanaqulovning fikricha, xarajatlar smetasi asosiy reja hujjati hisoblanib, tashkilotni saqlash uchun budjetdan beriladigan kvartallar bo‘yicha taqsimlanadigan xarajatlar va maqsadli yo‘nalishli, hajmni aniqlaydigan hujjatdir. [4]

Saxarsevaning fikricha esa oliy ta’lim muassasalari smetasi asosiy reja hujjati hisoblanadi, olinadigan daromadni tasdiqlaydigan va xarajatlarni amalga oshirishga ruxsat beradigan, mablag‘larning yo‘nalishi va hajmini aniqlaydigan, yil davomida o‘z funksiyasini va maqsadini amalga oshiradigan va budjetni amalga oshiradi. [5]

Oliy ta’lim muassasalarida smeta asosiy hujjat hisoblanadi, maqsadli tushumlar, hajmini aniqlashi va mablag‘lardan foydalanishi, yil davomida tashkilotni asrash uchun mablag‘ ajratilishi mumkin. Smetaning ajralmas qismi mablag‘ ajratish rejasi bo‘lib, uni kvartallar bo‘yicha taqsimlab yillik summa ham ko‘rsatiladi. Smetadan farqli ravishda, budjetdan maqsadli pul ajratishda xarajatlar quyidagi iqtisodiy klassifikatsiya bo‘yicha turkumlanadi:

- ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar (bolali oilalarga nafaqa va kam ta’minlanganlarga moddiy yordam, stipendiya va boshqalar);
- ish haqidan ajratmalar;
- kapital qo‘yilmalar (davlat investitsion dasturida ko‘zda tutilgan va adres ro‘yxati bo‘yicha);
- boshqa xarajatlar.

Ibragimov va Sugirbaev ta’kidlaganidek, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya vazirligi tomonidan mablag‘ ajratish smetasi va rejasining shakllari tasdiqlanadi. Adabiyotlarga ko‘ra, smeta quyidagicha guruhlanadi: individual, yig‘ma va markazlashgan tadbirlar smetasi. Oliy ta’lim muassasalarida daromadlar va xarajatlar smetasi ijrosining buxgalteriya hisobini yuritilishi yordamida budjet va budjetdan tashqari mablag‘lar xarajatlar smetalari ijrosi jarayonida moliyaviy, nomoliyaviy aktivlari, debitorlik va kreditorlik majburiyatlari, joriy, yakuniy moliyaviy natijalari bo‘yicha axborotlar shakllantiriladi va taqdim etiladi. [9]

S.Mehmonovning ilmiy ishlarida yoritilganidek, oliy ta’lim muassasalarida smeta tuzish bilan bog‘liq buxgalteriya hisobining vazifalariga quyidagilar kiradi:

- daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosi jarayoni muomalalarini hujjatlashtirish va hisob registrlarida aks ettirish;
- Oliy ta’lim muassasalarida daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosi natijalarini shakllantirish;
- Budjet ijrosiga oid buxgalteriya hisobi ma’lumotlarini umumlashtirish va hisobotlarni tuzish;
- Buxgalteriya hisobini tashkil etishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish va boshqalar. [6]

Xarajatlar smetasi – tashkilotlar tomonidan joriy moliya yili uchun tuziladigan va tasdiqlanadigan hujjat bo‘lib, unda tashkilotlar uchun xarajatlar moddalari bo‘yicha ko‘zda tutilgan budjetdan ajratilgan mablag‘lar (xarajatlar rejasi) aks ettiriladi. Oliy ta’lim muassasalari tomonidan belgilangan tartibda budjet va budjetdan tashqari mablag‘lar daromadlari va xarajatlari bo‘yicha smetalari tuziladi va tasdiqlanib ijrosi ta’minlanadi. Bunda o‘zbekiston respublikasi va qoraqalpog‘iston respublikasining respublika budjetlarida hamda mahalliy

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

budjetlarda turuvchi tashkilotlarni moliyalashtirish, ular uchun tasdiqlangan xarajatlar smetalari asosida amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan va xarajatlarni qoplash uchun budjetdan ajratilgan mablag‘lardan tashqari boshqa daromad manbalari mavjud bo‘lgan Oliy ta’lim muassasalari budjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha xarajatlar va daromadlar smetalarini tuzishlari zarur.

Budjet tizimi ko‘p tarmoqli bo‘lib, unda oliy ta’lim muassasalari alohida ahamiyatga ega. Oliy ta’lim muassasalari davlatning aniq bir funksiyasini amalga oshirish maqsadida belgilangan tartibda budjet mablag‘lari hisobiga saqlab turiladigan muassasalardir. Oliy ta’lim muassasalari davlat budjetidan ajratiladigan mablag‘lar va budjetdan tashqari mablag‘lar tushumlari hisobiga mablag‘ bilan ta’minlanadi hamda ushbu mablag‘lar hisobiga belgilangan tartibda xarajatlarini amalga oshiradi.

Tuychiyev, Ostonokulov, Ibragimov va Tursunovling yondashishicha, Oliy ta’lim muassasalarida budjet va budjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosining buxgalteriya hisobining yuritilishi orqali ushbu mablag‘lar bo‘yicha smetalar ijrosi jarayonida aktivlar va ularning manbalari bo‘yicha axborotlar shakllantiriladi hamda taqdim etiladi. [7]

Ilmiy tadqiqod ishimdan qisqacha hulosa shuki, xarajatlar smetasini to‘g‘ri tuzish uchun, qonun hujjatlarida belgilangan tartibga va muddatga qattiq amal qilinsa xato va kamchiliklar kuzatilishi kamdan kam uchraydi.

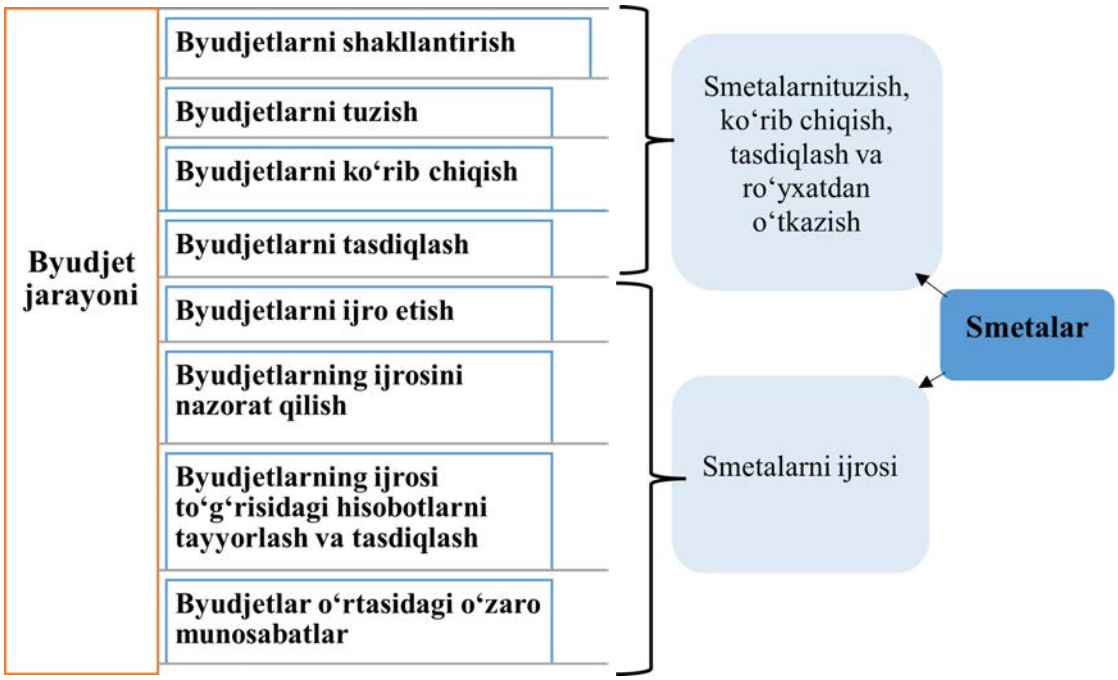
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oliy ta’lim muassasalarida smeta tuzish va tasdiqlash tartibini takomillashtirishning budjet tashkiloti hamda budjet ijrosi jarayonida axborotlardan foydalanuvchilar uchun ahamiyatini shuningdek, davlat budjeti bilan bevosita bog‘liqligini aniqlash hamda ularni kengroq izohlab berishni o‘zida mujassamlashtiradi. A. Ostonokulov ilmiy monografiyasida yoritib ketgandek, ma’lumotlarning raqamlarda ifolanganligi uchun, asosan miqdoriy va sifat usullaridan foydalanildi. [8]

Tadqiqot jarayonida amaldagi holat, xorij tajribasi, mavjud ma’lumotlar o‘rganib tahlil qilingandan so‘ng asosan budjetdan moliyalashtiriladigan oliy ta’lim muassasalari smetalari ijrosi hisobi va hisobotlari chuqur tahlildan o‘tkaziladi hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

NATIJA VA MUHOKOMA

Oliy ta’lim muassasalarida smetani tuzish budjet jarayonidan boshlanadi. Budjet jarayoni budjet tizimi budjetlarini shakllantirish, tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash va ijro etish, ularning shakllantirilishini, tuzilishini hamda ijrosini nazorat qilish, budjet tizimi budjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar jarayonini o‘z ichiga oladi. Bunda oliy ta’lim muassasalarining smetalari bilan bog‘liq jihatlarni quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin (1-rasm).

1-rasm: Budjet jarayoni va uning smetalar bilan bog‘liqligi[1]

1 Muallif tomonidan tuzilgan.

Davlat budjeti jarayoni yuqorida ko‘rsatilgan jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Bu, o‘z navbatida, davlat budjetidan moliyalashtiriluvchi oliy ta’lim muassasalari va budjetdan mablag‘ oluvchilarning smetalari bilan uzviy bog‘liq sanaladi. Smetalar bilan bog‘liq moliyaviy munosabatlarni ikkita katta guruhga ajratishimiz mumkin, ya’ni:

- smetalarni tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish;
- smetalarning ijrosi.

Budjetlarni shakllantirish, tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash jarayonida oliy ta’lim muassasalari va budjetdan mablag‘ oluvchilarning smetalari jamlanadi. Demak, smetalarni tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish bevosita davlat budjeti ijrosi jarayoni bilan bog‘liq hisoblanadi.

Budjetlarni ijro etish va nazoratini amalga oshirish, budjet ijrosiga oid hisobotlarni tayyorlash va tasdiqlash, budjetlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar kabi budjet ijrosi jarayonlarida oliy ta’lim muassasalari va budjetdan mablag‘ oluvchilarning smetalari ijrosiga oid munosabatlar amalga oshiriladi. Oliy ta’lim muassasalarining va budjetdan mablag‘ oluvchilarning smetalarini tuzish va ijrosini amalga oshirish davlat budjetini tuzish va uning ijrosi bilan uzviy bog‘liq sanaladi.

Budjet tashkiloti davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda davlat hokimiyati organlarining qaroriga ko‘ra tashkil etilgan alohida tashkilot bo‘lganligi uchun, ularning smetalari bilan bog‘liq moliyaviy ma’lumotlarni olish, o‘rganish, tahlil qilish qulay bo‘lganligi sababli, tadqiqot ishimiz shu doirada bajarilgan.

Oliy ta’lim muassasalari tomonidan vaqtinchalik xarajatlar smetalarini tuzish va tasdiqlash belgilangan shaklda keyingi moliya yilining birinchi choragini oyma-oy bo‘lgan holda amalga oshiriladi. Bunda, vaqtinchalik xarajatlar smetasida nazarda tutiladigan budjetdan ajratiladigan mablag‘lar o‘tgan moliya yilining oxirgi choragidagi budjetdan ajratiladigan mablag‘lardan ortiq bo‘lmasligi lozim hamda qonun hujjatlarida belgilangan tadbirlarni amalga oshirish uchun xarajatlar summasiga aniqlashtirilishi mumkin [2].

Kelgusi moliya yilining birinchi choragi uchun oliy ta’lim muassasalarining vaqtinchalik xarajatlar smetalari, joriy moliya yilining 25-dekabrigacha tuziladi.

Vaqtinchalik xarajatlar smetalari xarajatlar smetasi tasdiqlangunga qadar amalda bo‘ladi. bunda, ro‘yxatdan o‘tkazish uchun taqdim etilgan xarajatlar smetasida birinchi chorak uchun budjetdan ajratiladigan mablag‘lar vaqtinchalik xarajatlar smetasida nazarda tutilgan budjetdan ajratiladigan mablag‘lardan kam bo‘lmasligi kerak.

Moliya organlari tomonidan belgilangan budjet parametrlari hamda tegishli ko‘rsatmasi asosida oliy ta’lim muassasalari bosh hisobchisi yoki iqtisodchisi tomonidan xarajatlar smetasi tuziladi. xarajatlar smetasi budjet tashkiloti tomonidan, yil oylari bo‘yicha taqsimlangan holda:

- xarajatlarning birinchi – uchinchi guruhlari bo‘yicha xarajatlarning moddalariga ko‘ra ajratib;
- xarajatlarning to‘rtinchi guruhi bo‘yicha xarajatlarning moddalariga ko‘ra ajratmasdan tuziladi.
- xarajatlar smetasiga xarajatlarning moddalari bo‘yicha to‘rtinchi guruh xarajatlari yoyilmasi, shuningdek davlat ehtiyojlari uchun ustuvor ravishda kichik tadbirkorlik subyektlaridan xarid qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) guruhlarining ro‘yxati bo‘yicha xarajatlar yoyilmasi ilova qilinadi. xarajatlarni hisoblab chiqishda quyidagilarga amal qilish kerak:
- belgilangan tartibda tasdiqlangan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish dasturlariga;
- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan ularga taqdim etilgan budjet sohasidagi vakolatlari doirasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarga;
- belgilangan tartibda tasdiqlangan oliy ta’lim muassasalari xarajatlarining normativlariga;
- tovar va xizmatlarning davlat tomonidan tartibga solinadigan narxlari va tariflariga.

Jumladan:

- xarajatlar smetasiga ish haqi uchun budjetdan ajratiladigan mablag‘lar qonun hujjatlari bilan belgilangan lavozim maoshlari va bazaviy mehnatga haq to‘lash stavkalari, ularga qo‘shimcha haq to‘lash va ustamalar hamda amaldagi namunaviy shtatlar va shtat normativlariga rioya etilgan holda kiritiladi;
- pedagog xodimlar ish haqi uchun budjetdan ajratiladigan mablag‘larni aniqlashda qonun hujjatlarida belgilangan bazaviy mehnatga haq to‘lash stavkalaridan, daftarlarni tekshirganlik, sinf rahbarligi va boshqalar uchun qo‘shimcha haq to‘lashni hisobga olgan holda o‘quv rejasiga muvofiq tuzilgan tarifikatsiyalardan kelib chiqilishi lozim;
- tibbiyot xodimlari ish haqi uchun budjetdan ajratiladigan mablag‘larni aniqlashda qonun hujjatlariga muvofiq bazaviy mehnatga haq to‘lash stavkalari va shartlarini hisobga olgan holda tuzilgan tarifikatsiyalardan kelib chiqilishi lozim;
- stipendiya xarajatlari stipendiyalar miqdorlari va stipendiya bilan ta’minlash tartibiga muvofiq hisoblanadi;
- yagona ijtimoiy to‘lovni to‘lash xarajatlari xarajatlar smetasiga belgilangan stavkalardan va qonun hujjatlariga muvofiq yagona ijtimoiy to‘lov to‘lanadigan barcha to‘lov summalaridan kelib chiqqan holda kiritiladi;

- ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug‘urta qilish bo‘yicha sug‘urta mukofotini to‘lash xarajatlari xarajatlar smetasiga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ish beruvchining barcha xodimlarining o‘tgan yilgi ish haqining haqiqiy xarajatlaridan kelib chiqqan holda kiritiladi;
- telefon va boshqa telekommunikatsiya xizmatlari xarajatlari abonent raqamlari soni va xizmatlar uchun tasdiqlangan tariflaridan kelib chiqib hisoblanadi;
- davolash, bolalar va boshqa ijtimoiy soha oliy ta’lim muassasalarida ovqatlanishga ketadigan xarajatlar oliy ta’lim muassasalarining har bir turi uchun tasdiqlangan ovqatlanish kunining natural me’yorlaridan va o‘rtacha yillik sonidan kelib chiqib hisoblanadi;
- dori-darmonlarga ketadigan xarajatlar kuniga bir bemorga hisoblangan dori-darmonlar me’yoriga qarab belgilanadi;
- ijtimoiy-madaniy tashkilotlarni ayrim guruhi uchun kiyim-kechak, poyabzal, choyshab, ko‘rpa-to‘shak anjomlari va boshqa yumshoq anjomlar sotib olishga ketadigan xarajatlar mavjud moddiy ta’minotning me’yorlari asosida ajratilgan mablag‘lar doirasida hisoblanadi;
- suv, o‘rmon xo‘jaligi va boshqa tashkilotlarni saqlash xarajatlari ularning bajarayotgan ish me’yori va hajmidan kelib chiqqan holda aniqlanadi;
- qo‘riqlash faoliyati xizmatlarining to‘lovi bilan bog‘liq xarajatlar mazkur xizmatlarni yetkazib beruvchilarning tariflariga muvofiq aniqlanadi;
- tashkilotlarning binolar, inshootlar, transport vositalaridan foydalanish, binolar va transport vositalari, shuningdek boshqa mulk ijarasi bilan bog‘liq xarajatlari qonun hujjatlarida belgilangan xarajatlar me’yori, limitlar va natural ko‘rsatkichlardan kelib chiqib aniqlanadi;
- xizmat safarlariga xarajatlar tashkilotlarning oldiga qo‘yilgan vazifalaridan, shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan me’yorlardan kelib chiqqan holda aniqlanadi;
- epizootik kasalliklarga qarshi tadbirlar va qishloq xo‘jaligi zararkunandalariga (chigirtkalar, tut parvonasi va boshqalar) qarshi kurashish bilan bog‘liq xarajatlar prognoz ish hajmlari va kimyoviy preparatlarga bo‘lgan ehtiyojlar, shuningdek bajariladigan ish turlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Xarajatlar smetalarini tuzishda har bir xarajatning iqtisodiy jihatdan asoslangan hisob-kitoblar vositasida asoslanishi, budjet qonunchiligiga oid normativ huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tuzilganligi o‘rganiladi.

Tadqiqot obyektimiz hisoblangan Termiz davlat universitetining 2021–2022-yillar uchun tuzilgan xarajatlar smetalarini o‘rganadigan bo‘lsak, unda budjetdan moliyalashtirish bilan bog‘liq xarajatlarning qisqarganligini ko‘rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval: Termiz davlat universitetining 2021–2022-yillar uchun tuzilgan xarajatlar smetalari rejasi[2]

Ko‘rsatkichlar	Yillar		Farqi	
	2021	2022	Summa	Foiz
Ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar	2394795	1388261,8	-1006533,2	58,0
shundan,				
Asosiy ish haqi	2251344	1330827,7	-920516,3	59,1
Direktor jamg‘armasi	86175	33396,1	-52778,9	38,8
Ish beruvchining Ajratmalari	589428	293003	-296425	49,7
shundan,				
Ijtimoiy soliq (yagona ijtimoiy to‘lov)	588090	292390	-295700	49,7
Boshqa xarajatlar	643621	296526	-347095	46,1
shundan,				
Tovar va xizmatlar bo‘yicha xarajatlar	506880	273026	-233854	53,9
Asosiy vositalar bo‘yicha xarajatlar	76898	0	-76898	0,0
JAMI	**3627844**	**1977790,8**	**-1650053,2**	**54,5**

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, 2021 va 2022-yillarda budjetdan moliyalashtirish bo‘yicha universitetda birinchi, ikkinchi va to‘rtinchi guruh xarajatlari xarajatlar smetalari bo‘yicha xarajatlarning iqtisodiy tasnifi asosida rejalashtirilgan. ushbu xarajatlar barcha xarajat guruhlari va moddalari bo‘yicha o‘rganilayotgan yilda pasayish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Jumladan, 2021-yilda universitetni budjetdan moliyalashtirish hajmi jami 3 627,8 mln. so‘mga rejalashtirilgan bo‘lsa, 2022-yilda esa, 1 977,8 mln. so‘mlik moliyalashtirish rejalashtirilgan. 2022-yilda 2021-yilga nisbatan 1 650 mln. so‘m yoki 54,5 foizga moliyalashtirish hajmi kamaygan.

2 Termiz davlat universitetining moliyaviy hisobotlari asosida tayyorlandi.

Ushbu holatni xarajatlar guruhlari bo‘yicha o‘rganadigan bo‘lsak, ish va haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar bo‘yicha 2022-yilda 2021-yilga nisbatan 1 00 ,5 mln. so‘m yoki 58 foizga xarajatlar kam rejalashtirilgan. Ish beruvchining ajratmalari bo‘yicha 2022-yilda 2021-yilga nisbatan 296,4 mln. so‘m yoki 49,7 foizga xarajatlar rejasi kamaygan. boshqa xarajatlar guruhi bo‘yicha ham shu kabi holatni ko‘rishimiz mumkin, 2022-yilda 296,5 mln. so‘mlik xarajatlar rejalashtirilgan va o‘tgan yilga nisbatan 347,1 mln. so‘m yoki 46,1 foizga xarajatlar kam rejalashtirilgan.

Mazkur holat Termiz davlat universitetining budjetdan moliyalashtirish qisqartirilib, to‘lov-kontrakt asosida o‘qitishni yo‘lga qo‘yish belgilanganligi bilan izohlash mumkin.

Budjet tizimi budjetlari xarajatlarining iqtisodiy tasnifi bo‘yicha boshqa xarajatlarni aniqlashda o‘zgacha ko‘rsatkichlar va uslublar qo‘llanishi mumkin, ularning asoslanganligi xarajatlar smetasini ro‘yxatdan o‘tkazuvchi tegishli budjet mablag‘larini taqsimlovchilar va moliya organlari tomonidan tekshiriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oliy ta’lim muassasalarida xarajatlarning buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlilini takomillashtirish borasida olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi ilmiy xulosalar olindi:

Umuman olganda oliy ta’lim muassasalari xarajatlar smetalaridagi ko‘zlangan harajatlarning katta qismi davlat budjetidan ajratilar ekan, ularning maqsadli sarflanishini ta’minlash, ular to‘g‘risida axborotlarni shakllantirish muhim masalalardan biri sanaladi. Buning uchun oliy ta’lim muassasalari smetalaridagi mablag‘lari hisobini qonunchilik asosida yuritilishini ta’minlash zarurdir.

Hozirgi kunda xarajatlar smetasi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotda keltirilgan ma’lumotlarining ochiqligini va tashkilot xodimlarning faol ishtiroki orqali birinchi navbatda xolislilik va ma’lumotlar shaffofligi ta’minlanadi. Budjet mablag‘larni shakllantirish va sarflash yo‘nalishlari qay tarzda olib borilayotganligi to‘g‘risida aniq va tezkor ma’lumotlar olish imkoni yuqori bo‘ladi.

Oliy ta’lim muassasalarida smetalarni tuzish va tasdiqlash tartibini takomillashtirish bilan bog‘liq izlanishlar natijasida quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirib o‘tish maqsadga muvofiq:

- Oliy ta’lim muassasalaring shtatlar jadvalini namunaviy shtatlar jadvali asosida shakllantirilishini ta’minlash, shuningdek, ta’lim muassasalarida tarifikatsiyalarni tuzish va shakllantirishda xodimlar tarkibi bo‘yicha vakantlarga yo‘l qo‘ymaslik hamda ta’lim va tibbiyot tashkilotlarida kontengentlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq jihatlarni e’tiborga olish;
- xarajatlar smetasining to‘rtinchi guruh kommunal xizmat xarajatlarini rejalashtirishda ilova qilinadigan hisob-kitoblarning asosliligini ta’minlash;
- Oliy ta’lim muassasalarining smetalarini ro‘yxatdan o‘tkazishning elektron tizimini yanada kengaytirish orqali smetalarni tuzish jarayonini soddalashtirish, smetalarga o‘zgartirishlarni imkon qadar oldini olish;
- smetalarning ijrosi hisobini tashkil etish va yuritish, smetalar ijrosiga oid moliyaviy hisobotlar tahlilini amalga oshirish hamda nazoratini takomillashtirish bo‘yicha uslubiy asoslarni yaratishga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. lex.uz›docs/5841063
2. O‘zbekiston Respublikasining “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘isidagi” Qonuni. 2022-yil 25-dekabr, O‘RQ-657-son. lex.uz›docs/5186044
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-sentyabrda “Oliy ta’lim muassasalarini mablag‘ bilan ta’minlash tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 414-sonli qarori. lex.uz›docs/319286
4. Ostanaqulov M. Buxgalteriya hisobi. Toshkent.: Fan va texnologiyalar. 2007.
5. Сахарцева М.А. Бюджетний учет и отчетност: учебное пособие. – Уляновск : УлГТУ, 2010.
6. Mehmonov S.U., Kuliboyev A.Sh. Oliy ta’lim muassasalarining budjetdan tashqari jamg‘armalari hisobi. O‘quv qo‘llanma, “Iktisod-moliya” 2018. 186 b.
7. Tuychiyev A.J., Ostonokulov A.A., Ibragimov K.Sh., Tursunov A.S. Byudjet hisobi. Darslik. – T.: “IQTISOD MOLIYA” 2018. 428 b.
8. Ibragimov A.K., Sugirbaev B.B. “Byudjet nazorati va auditi” O‘quv qo‘llanma / T.: “infocom.Uz”. 2009. 192 b.

TIJORAT BANKLARINING INVESTITSION FAOLIYATI SAMARADORLIGI VA UNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

UDK: 336/338+338.1

Olimova Nodira Xamrakulovna
I.f.n., Farg‘ona davlat universiteti professori v.b.

Annotatsiya: Mazkur maqola doirasida O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari, xususan, AJ “Garantbank” misolida tijorat banklarining investitsiya siyosatini amalga oshirish, uni takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlarni amalga oshirish asosida tijorat banklarining investitsiya bozoridagi o‘rnini oshirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot ishida tijorat banklarining kapitalni jamlash va taqsimlashdagi o‘rniga hamda tijorat banklarining milliy iqtisodiyotda investitsion faollikni rag‘batlantirishdagi ishtirokiga baho berilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, bank kapitali, investitsion faollik, samaradorlik, rivojlanish, milliy iqtisodiyot, investitsiya siyosati, strategiya.

Abstract: Within the framework of this article, proposals and recommendations have been developed to improve the position of commercial banks in the investment market based on research on the implementation of the investment policy of commercial banks, its improvement on the example of commercial banks operating in Uzbekistan, in particular JSC Garantbank. The research work assessed the role of commercial banks in the concentration and distribution of capital, as well as the participation of commercial banks in stimulating investment activity in the national economy.

Key words: commercial banks, banking capital, investment activity, efficiency, development, national economy, investment policy, strategy.

Аннотация: В рамках данной статьи разработаны предложения и рекомендации по повышению позиции коммерческих банков на инвестиционном рынке на основе проведения исследований по реализации инвестиционной политики коммерческих банков, ее совершенствованию на примере действующих в Узбекистане коммерческих банков, в частности АО “Garantbank”. В исследовательской работе оценивалась роль коммерческих банков в концентрации и распределении капитала, а также участие коммерческих банков в стимулировании инвестиционной активности в национальной экономике.

Ключевые слова: коммерческие банки, банковский капитал, инвестиционная активность, эффективность, развитие, национальная экономика, инвестиционная политика, стратегия.

KIRISH

Ma’lumki, aholining, ayniqsa, tadbirkorlarning ishonchli va zamonaviy bank xizmatlaridan masofadan turib foydalanishga bo‘lgan ehtiyoji kundan-kunga ortib bormoqda, bu esa banklarni raqamli texnologiyalardan keng foydalanish, o‘zining ma’lumotlar bazasini davlat organlari va boshqa tashkilotlarning ma’lumotlar bazasi bilan integratsiya qilishga undamoqda. Bu vaziyat banklarning investitsiya bozorida uzoq muddat barqaror faoliyat yuritishi va daromadliligini ta’minlab turishining asosiy shartiga aylanib ulgurdi. O‘zbekistondagi banklar Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirish barobarida xorijiy tajriba va standartlarni qo‘llagan holda o‘z faoliyatini transformatsiya qilishda ilg‘or raqamli texnologiyalardan keng foydalanishga e’tibor qaratmoqda [8].

Shu bois, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2023-yil 20-noyabr kuni bank tizimida transformatsiya va xususiylashtirish jarayonlari muhokamasi bo‘yicha o‘tkazilgan yig‘ilishda “Banklarga shuncha ko‘mak berilayotganiga qaramay, ularning rentabelligi xususiy va xorijiy banklarga nisbatan ancha past darajada. Har bir tijorat banki dunyoqarashini mutlaqo o‘zgartirishi kerak”, – deb ta’kidlanadi [2]. Zero, hududlarda barqaror investitsion rivojlanish ko‘rsatkichlariga erishmasdan turib, milliy iqtisodiyotimizni yuksaltirish va uning raqobatbardoshlik darajasini ta’minlash borasida fikr belgilashning o‘zi mantiqiy jihatdan besamar bo‘lib hisoblanadi. Shunday ekan, hozirgi rivojlanayotgan davrda va chuqur islohotlar fonida respublikamiz hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini atroflicha tahlil qilish muhim va oqilona iqtisodiy qarorlar qabul qilishda har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining faol tarkibiy sub'yekti hisoblangan tadbirkorlik sub'yektlari faoliyatining barqaror rivojlanishi bank tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, unda tijorat banklari tomonidan ularga ko'rsatilayotgan innovatsion kompleks bank xizmatlari, shu jumladan, innovatsion kreditlash xizmatlarini yangi sifat ko'rsatkichlariga olib chiqishni taqozo etadi. Xususan, hozirgi vaqtda tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlarning 55-60 foizi davlat dasturlari asosida berilayotganligi, imtiyozli kreditlar ulushining ko'pligi, banklar depozit bazasining barqaror emasligi, inflyatsiya riskining yuqori ekanligi bu boradagi mavjud muammolarni hal etish zarurati va ahamiyatini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Investitsiyalar ilmiy adabiyotlar va shu bilan bir qatorda, amaliy iqtisodiy faoliyatda ham eng ko'p muhokama qilinuvchi tushunchalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda „investitsiya" tushunchasi turlicha talqin qilinishi bois, uning iqtisodiy mohiyati va tabiati borasida yagona bir qarash mavjud emas. Bu, o'z navbatida turli xil ko'pchilik iqtisodchi va olimlarning mazkur tushunchaga o'zlari yashab o'tgan davr nuqtai nazaridan yondashganliklari bilan izohlanadi.

Tadqiqotchi O.Xudoyorov tijorat banklarining investitsion siyosati to'g'risida to'xtalar ekan, tijorat banklarining investitsiyalar milliy iqtisodiyotda tuzilmaviy siyosatni amalga oshirishning muhim manbai ekanligini ta'kidlaydi [11].

Tijorat banklarining investitsiya faoliyatini amalga oshirishdagi muhim yo'nalishlardan biri – bu qimmatli qog'ozlar bozorida ishtirok qilish hisoblanadi. Tijorat banklarining investitsiya faoliyati hamda portfel investitsiyalarining iqtisodiy ahamiyati investitsiya portfelining tahliliga asoslanishi bugungi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda, F.Rashidov tijorat banklarining investitsiya faoliyati hamda portfel investitsiyalarining o'zaro bog'liqligini tahlil qilgan [9].

Investitsiyalarning samaradorligini oshirish, investitsion faoliyatning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish borasida moliya-sanoat guruhlarining o'rniga katta e'tibor qaratiladi. Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish bevosita investitsiyalarga bog'liqligini inobatga olgan holda, yana bir tadqiqotchi A.Norov innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda tijorat banklarining investitsion siyosati muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi [5].

Tijorat banklarining rivojlantirish strategiyalari tarkibida bankning investitsion faoliyati masalalari ham aks etishi lozim, shundan kelib chiqqan holda, raqobatli bozor muhitida faoliyat ko'rsatuvchi tijorat banklari uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqishda investitsion siyosat tashkil etuvchilariga alohida e'tibor qaratadilar. Bu borada tadqiqotchi A.Temirov o'z tadqiqotlarida tijorat banki eng avvalo investitsion strategiyani ishlab chiqqandan so'ng, istiqbolli strategiyalarni ishlab chiqishga kirishishi lozim, deb hisoblaydi [10].

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar va soha mutaxassislarining tijorat banklarining investitsion siyosatini takomillashtirish borasida amalga oshirgan tadqiqotlarini umumlashtirish asosida tijorat banki investitsion faoliyatining asosiy maqsadi investitsion loyihalarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan risklari darajasida investitsion faoliyatdan olinuvchi daromad miqdorini ko'paytirishdan iboratdir, degan xulosaga kelamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bugungi kunda bank tizimi bozor iqtisodiyotining eng muhim va ajralmas tuzilmalaridan biri sanalgani holda, unda tijorat banklarining o'rni beqiyosdir. Kredit resurslarini jamlash va ularni joylashtirish borasida bank operatsiyalarining iqtisodiy asosini qarz mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanishga ta'sir ko'rsatuvchi ob'yektiv jarayon sifatida pul oqimlari tashkil etadi. Tijorat bankining funktsiyalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq, ya'ni bank tomonidan mablag'larni jamg'arish jarayoni bankning investitsiya funktsiyasining amalga oshishini ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, investitsiyalar – investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari ob'yektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk ob'yektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 5-moddasida tijorat banklari investitsion faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkinligi, xususan, pul mablag'larini omonatlarga (depozitlarga) jalb etish; qimmatli qog'ozlarni chiqarish, xarid qilish, sotish, ularning hisobini yuritish va ularni saqlash, mijoz bilan tuzilgan shartnomaga binoan qimmatli qog'ozlarni boshqarish, ular bilan boshqa operatsiyalarni bajarish; affinlangan qimmatbaho metallar sotib olish va sotish, shu jumladan metallarni mas'ul saqlash hisobvaraqlarini hamda metallarning egasizlantirilgan (jismoniy bo'lmagan) hisobvaraqlarini yuritish; qimmatbaho metallardan yasalgan tangalarni sotib olish va sotish; hosilaviy moliya vositalari (derivativlar) bilan operatsiyalarni amalga oshirish; lizing berish; moliyaviy operatsiyalar bilan bog'liq maslahat xizmatlari ko'rsatish kabi huquqlarga egaligi belgilab qo'yilgan [1].

Bugungi kunda iqtisodchilar investitsiyalarni mamlakat yoki xorijda turli tarmoqlarda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar, tadbirkorlik loyihalari, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar, innovatsion loyihalarga uzoq muddatli kapital qo'yilmalar sifatida ta'riflaydilar. Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, investitsiya faoliyati – mablag'larni u yoki

bu ob'yektlarga kiritish, investitsiyalash yohud pul mablag'lari va boshqa qimmatliklarni investitsion loyihalarga kiritish borasida hamkorlikdagi faoliyat, shu bilan bir qatorda, qo'yilmalarning qaytimini ta'minlash hamdir.

Keyingi yillarda O'zbekistonda bank tizimini rivojlantirish masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilishi natijasida kredit tashkilotlari soni 204 taga etdi, shundan tijorat banklari soni 35 tani tashkil qilmoqda. Davlat ulushi mavjud banklarni transformatsiya qilish, xususiy bank biznesini qo'llab-quvvatlash natijasida boshqa banklar 25 tani, nobank kredit tashkilotlari 169 tani tashkil qilmoqda (1-jadval).

1-jadval: O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining asosiy ko'rsatkichlari [12], mlrd.so'm

№	Bank nomi	Aktiv		Kredit		Kapital	
		summa	ulushi, foizda	summa	ulushi, foizda	summa	ulushi, foizda
Jami		**648 617**	**100%**	**472 407**	**100%**	**99 048**	**100%**
Davlat ulushi mavjud banklar		**436 902**	**67%**	**331 151**	**70%**	**63 951**	**65%**
1	O'zmilliybank	123 406	19%	98 797	21%	18 101	18%
2	O'zsanoatqurilishbank	74 028	11%	57 397	12%	8 955	9%
3	Agrobank	67 394	10%	54 498	12%	11 974	12%
4	Asaka bank	54 604	8%	38 398	8%	6 673	7%
5	Xalq banki	37 026	6%	24 666	5%	5 890	6%
6	Biznesni rivojlantirish banki	27 859	4%	21 104	4%	3 701	4%
7	Mikrokreditbank	19 257	3%	14 199	3%	3 939	4%
8	Aloqa bank	16 805	3%	9 938	2%	2 648	3%
9	Turon bank	16 309	3%	12 073	3%	1 907	2%
10	Poytaxt bank	214	0,0%	81	0,0%	163	0,2%
Boshqa banklar		**211 716**	**33%**	**141 256**	**30%**	**35 097**	**35%**
11	Ipoteka bank	46 345	7%	37 488	8%	7 383	7%
12	Kapital bank	41 402	6%	26 978	6%	4 460	5%
13	Hamkor bank	21 198	3%	16 445	3%	3 971	4%
14	Ipak yo'li bank	17 715	3%	11 962	3%	2 965	3%
15	Orient Finans bank	12 253	2%	8 873	2%	2 370	2%
16	Trast bank	9 660	1,5%	5 286	1,1%	2 364	2%
17	O'zKDB bank	9 382	1,4%	2 700	0,6%	1 387	1,4%
18	Invest Finans bank	9 355	1,4%	6 414	1,4%	1 195	1,2%
19	Aziya Alyans bank	8 112	1,3%	3 965	0,8%	914	0,9%
20	Tenge bank	6 705	1,0%	3 989	0,8%	1 263	1,3%
21	Davr bank	6 353	1,0%	5 176	1,1%	1 077	1,1%
22	TBC bank	5 238	0,8%	4 190	0,9%	1 261	1,3%
23	Anor bank	4 917	0,8%	3 301	0,7%	590	0,6%
24	Ziraat bank	2 988	0,5%	1 682	0,4%	475	0,5%
25	Oktobank	2 744	0,4%	146	0,0%	494	0,5%
26	Universal bank	2 405	0,4%	1 257	0,3%	455	0,5%
27	Garant bank	1 795	0,3%	894	0,2%	286	0,3%
28	Apeks bank	556	0,1%	32	0,0%	313	0,3%
29	Hayot bank	525	0,1%	59	0,0%	174	0,2%
30	Eron Soderot bank	523	0,1%	19	0,0%	467	0,5%
31	Uzum bank	459	0,1%	50	0,0%	270	0,3%
32	AVO bank	339	0,1%	15	0,0%	320	0,3%
33	Madad invest bank	325	0,1%	286	0,1%	239	0,2%
34	Smart bank	212	0,0%	0,2	0,0%	208	0,2%
35	Yangi bank	211	0,0%	48	0,0%	196	0,2%

Tijorat banki faoliyatining samarali va foydalilik darajasi yuqori bo‘lgan asosiy vositalaridan biri – bu investitsiya siyosatidir. Investitsiya siyosati tijorat bankining tavakkalchilik darajasiga mos keladigan, qimmatli qog‘ozlar bilan faol operatsiyalarga asoslangan va umuman bank mablag‘larining rentabelligi va likvidligini ta’minlashga qaratilgan faoliyatini aks ettiradi [4]. Investitsion faoliyatning asosiy maqsadlari, vazifalari, omillari, strategiya va taktikasining hosilasi sifatida tijorat banklari investitsion siyosatini amalga oshirishning jahon tajribasi investitsiyalashning oltin qoidasini ishlab chiqish imkonini beradi, unga ko‘ra: qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalardan olinadigan daromad har doim kutilayotgan daromadni olishga tayyor bo‘lgan investorning riskiga to‘g‘ri mutanosibdir [3].

Investitsiya faoliyatining asosiy tamoyillari va amalda mavjud bo‘lgan qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalashning asosiy omillari – rentabellik, likvidlik va tavakkalchilik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik asosida har qanday tijorat banki, ushbu omillarning ta’siridan xabardor yoki yo‘qligidan qat’i nazar, muayyan investitsiya siyosatini amalga oshiradi. O‘z navbatida, bankning investitsiya siyosati maqsadlarini belgilovchi asosiy omillar – daromad olish, likvidlikni ta’minlash va foyda uchun likvidlikdan voz kechishga qay darajada tayyorligi bankning ko‘p yoki kamroq darajada investitsiya riskiga moyilligini anglatadi. Bu ma’lum bir tijorat bankining aniq investitsiya siyosatini amalga oshirish tabiatini belgilab beradi.

Tijorat banklari investitsion faoliyatining fundamental asosini iqtisodiy ko‘rsatkichlarning qiymatlarini tahlil qilish tashkil qiladi. Ko‘rsatkich o‘rganilayotgan ob’yektning kuzatilayotgan va o‘lchanuvchi tavsifi sifatida tushuniladi, bu uning to‘g‘ridan-to‘g‘ri tadqiqotlar olib borishga to‘sqinlik qiluvchi boshqa xususiyatlarini baholashga imkon beradi.

Bankning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi faoliyati yuzasidan shuni ta’kidlash kerakki, amaldagi qonunchilikka muvofiq tijorat banklari qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarni quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirishi mumkin:

1. Qimmatli qog‘ozlar emitentlari sifatida (aktsiyalar, obligatsiyalar, jamg‘arma va depozit sertifikatlari, bank veksellarini muomalaga chiqarish).
2. Investorlar sifatida (banklarning mablag‘larini qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish).
3. O‘z mijozlari manfaatlari va nomidan qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshiruvchi vositachilar sifatida (brokerlik, diler, trast, ro‘yxatga oluvchi, depozit, hisob-kitob – kliring, konsalting).

Hozirgi vaqtda tijorat banklari tobora kuchayib borayotgan raqobat muhitida faoliyat yuritmoqda. Banklar bir-biri bilan, boshqa bozor kontragentlari, shu jumladan xorijiy banklar bilan raqobatlashadi. Kuchli raqobat sharoitida tijorat banklari faoliyatining eng muhim funktsiyalaridan biri – bu ularning investitsion faoliyati hisoblanadi. Shu sababli ham, ular o‘z aktivlarining katta qismini qimmatli qog‘ozlar kabi daromadli moliyaviy vositalarning muhim turlariga investitsiyalashga yo‘naltiradilar. Tijorat banklarining investitsiya portfelini shakllantirishning o‘ziga xos xususiyati unga ikki darajadagi qimmatli qog‘ozlarni kiritishda o‘z ifodasini topadi:

- daromad olish uchun mo‘ljallangan birlamchi zaxiralar;
- likvidlikni qo‘llab-quvvatlash maqsadida foydalanilishi mumkin bo‘lgan ikkilamchi zaxiralar.
- Ikkilamchi zaxira qimmatli qog‘ozlar depozitlar bexosdan qaytarib olingan yoki kreditlar bo‘yicha foizlar keskin oshgan taqdirda sotiladi. Biroq, ikkilamchi zaxira aktivlarini sotish tijorat banklarining likvidligini pasayishiga olib keladi, shuning uchun ular qo‘shimcha mablag‘larni jalb qilishni yoki birlamchi zaxira qimmatli qog‘ozlarini sotishni afzal ko‘rishadi.

Tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlar portfelini boshqarish borasidagi faoliyati boshqa investorlar tomonidan portfelni boshqarishdan amalda unchalik ham farq qilmaydi. U portfel tuzilmasini rejalashtirish, tahlil qilish va tartibga solishni, muayyan maqsadlarga erishish maqsadida uni shakllantirish va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha faoliyatni nazarda tutadi. Banklar investitsiya siyosatini an’anaviy ko‘rsatkichlar asosida tanlaydilar: likvidlik, rentabellik, tavakkalchilik. Asosiy maqsadlar qimmatli qog‘ozlarning kurs qiymatining oshishi asosida foizlarni olish, kapital darajasini saqlab qolish va kapital o‘sishini ta’minlashda namoyon bo‘ladi.

Banklarning investitsion faoliyatini rivojlantirishning asosiy omillari sirasiga quyidagilarni qo‘shishimiz mumkin bo‘ladi:

1. Daromadlilik, likvidlik va to‘lov qobiliyatini maksimal darajada oshirish zarurati;
2. Banklarning daromadlari va mijozlar bazasini kengaytirish;
3. Kredit va investitsiya operatsiyalari riskini kamaytirish va bank daromadlariga soliq solishni maqbullashtirish.

Tijorat banklarining investitsion loyihalarni moliyaviy ta'minlashdagi ahamiyatini ko'rib chiqish asosida ularning mazkur jarayondagi asosiy funktsiyalvrini aniqlashtiishimiz mumkin bo'ladi:

- safarbar qilish – investitsiya resurslarini safarbar qilishning eng samarali manbalari va usullarini tanlash, ichki va tashqi bozorlardan mablag' jalb qilish asosida ularni milliy iqtisodiyotga investitsiyalashga yo'naltirish;
- ekspert – investitsiya loyihalarini tanlash va ekspertizadan o'tkazish, ularni investitsion jozibadorlik nuqtai nazaridan baholash usullari va mezonlarini ishlab chiqish, shuningdek loyihani moliyalashtirishda ishtirok qilish borasida moliyalashtirish uchun mo'ljallangan banklarni tanlash;
- rag'batlantirish – samarali konsortsium kreditlash sxemalarini amalga oshirish uchun yondashuvlar to'plamini ishlab chiqish va amalga oshirish, bunda bank asosiy amalga oshiruvchi yoki qarz beruvchi sifatida ishlaydi;
- to'lov – moliyaviy resurslardan o'tishni tashkil etish, vakillik munosabatlarini o'rnatish, hisob-kitob va kassa mijozlariga xizmat ko'rsatish, xalqaro hisob-kitoblar;
- nazorat – qarz mablag'laridan samarali va maqsadli foydalanishni nazorat qilish, kafillik xatlari, kafillik va boshqa majburiyatlarni berish, shuningdek qarz oluvchilar tomonidan loyihalarning qaytarilishi va majburiyatlarning o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazorat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 18-martdagi "O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi PF-794-sonli Farmoniga asosan aholining tovarlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish va ular bilan ichki bozorni to'ldirish, shuningdek respublika savdo tarmog'i faoliyatini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash va yanada rivojlantirishni ta'minlash maqsadida Savdo va tijoratga ko'maklashuvchi "Savdogar" aktsionerlik tijorat banki sifatida tashkil etildi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ro'yxatga olindi. Bankning asosiy vazifalari respublikaning savdo tashkilotlariga xizmat ko'rsatishdan, savdo tashkilotlari bilan xalq xo'jalik boshqa tarmoqlari korxonalari o'rtasidagi savdo-xarid operatsiyalari va hisob-kitoblarni mablag' bilan ta'minlashdan iborat. Bugungi kunda bank "Mijozlar bizlarni zarurat yuzasidan emas, balki biz bilan qulay bo'lganligi uchun bizni tanlashlariga intilish" missiyasi ostida faoliyat ko'rsatib keladi.

2023-yil 26-iyundagi AJ "Garantbank" aktsionerlarining umumiy yig'ilishi qarori bilan bankning ustav kapitalini oshirish ko'zda tutilgan bo'lib, unga ko'ra, bank ustav kapitali (joylashtirilgan aktsiyalar) 230 000 000 000 (ikki yuz o'ttiz milliard) so'mni tashkil qiladi va u quyidagi aktsiyalarga bo'lingan:

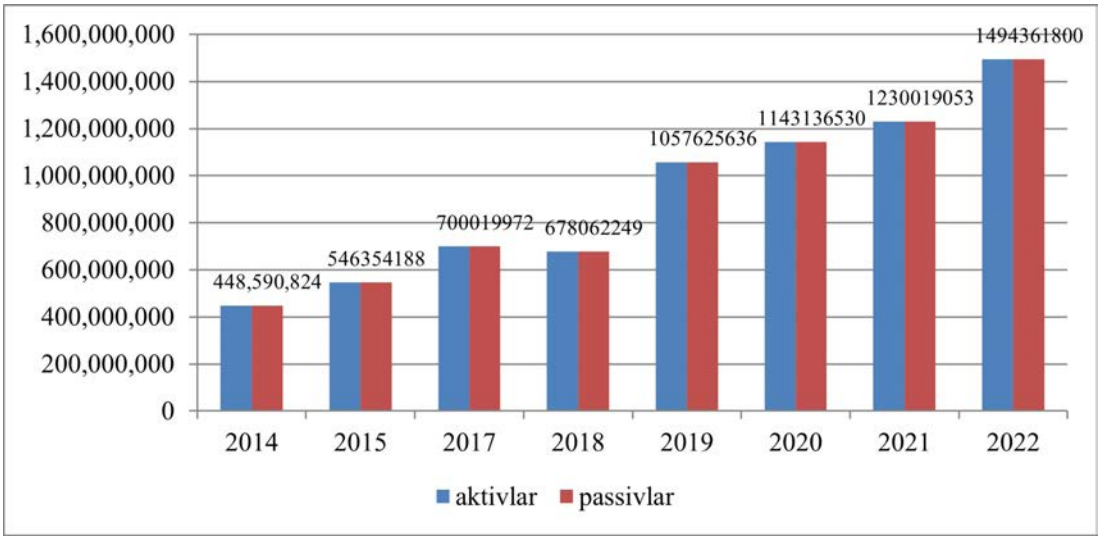
- nominal qiymati 100 (yuz) so'm bo'lgan, umumiy qiymati 229 700 000 000 (ikki yuz yigirma to'qqiz milliard etti yuz million) so'm bo'lgan 2 297 000 000 (ikki milliard ikki yuz to'qson etti million) dona egasining nomi yozilgan, imtiyozsiz oddiy aktsiyalar;
- nominal qiymati 100 (yuz) so'm bo'lgan, umumiy qiymati 300 000 000 (uch oz million) so'm bo'lgan 3 000 000 (uch million) dona egasining nomi yozilgan, hujjatsiz, imtiyozli aktsiyalar.

Keyingi yillarda bank aktivlari va majburiyatlarining oshib borayotganligiga guvoh bo'lamiz, xususan, 2014-yilda bank aktivlari 448 mln. so'mdan ziyodroqni tashkil qilgan bo'lsa, bugungi kunda bank aktivlari qariyb 1,5 trln. so'mni tashkil qilmoqda (2-jadval).

2-jadval: AJ "Garantbank"ning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari [13], 2024-yilning 1-yanvar holatiga, ming so'm hisobida

Aktivlar	1683758
Majburiyatlar	1398459
Ustav kapitali	230000
Xususiy kapital	235785
Rezerv kapital	23295
Sof foyda	1251

Shu bilan bir qatorda, bank foydasi ham o'sish tendensiyasiga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin, 2022-yilda soliq to'langunga qadar foyda qariyb 11 mlrd. so'm atrofida bo'lgani holda, 2021-yilga nisbatan deyarli 5,0 mlrd. so'mgacha o'sgan (1-rasm).

1-rasm: AJ "Garantbank" balans qiymatining o'zgarishi [13], ming so'm hisobida

Foydaning shakllanishida investitsion faoliyatning ham o'rni mavjud, xususan, 2022-yilda investitsion faoliyatdan sof pul oqimlarining harakati 20 mlrd. so'm atrofida bo'lgan, shu bilan bir qatorda, 21,4 mlrd. so'mlik asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar xarid qilingan.

Quyidagi 3-jadvalda "Garantbank" AJ balansining moliyaviy holatini umumiy tahlil qilish orqali bank investitsion faoliyati samaradorligini oshirirsh yo'llarini o'rganamiz. Balans ma'lumotlari tahlili bankning aktivlari o'sish tendensiyasiga ega bo'lsada, bank o'tgan yillar davomida qimmatli qog'ozlarga investititsiyalar kiritmaganligini ko'rishimiz mumkin. Tahlil qilinayotgan davrda bank mulkining qiymati 97 854 ming so'mga (yoki 0,06 foizga) oshdi. Bank mulkining o'sishining asosiy omillari quyidagilarning yig'indisidan paydo bo'ldi: asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning 0,59%ga, pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari 0,59%ga, kredit muassisalaridagi vositalar 0,69%ga, hisoblangan foizli daromadlar 0,31%ga, bankninig boshqa o'zlik mol-mulk nettosi 2,06%ga, bankning boshqa aktivlarining 0,74%ga ko'payishi, hamda mijozlarga netto va brutto qarzlarni 0,19%ga, hisoblangan foizsiz daromadlari 0,57%ga kamayishi natijasida paydo bo'ldi.

3-jadval: "Garantbank" AJ balansi [13]

Balans tarkibi	01.01.2023	01.01.2024	O'zgarish	
			summa	%
Aktiv	1 585 903	1 683 758	97 854	0,06
shu jumladan				
Pul va ekvivalentlari	177 649	81 826	104 177	0,59
Qimmatbaho qog'ozlarga investitsiya	-	-	-	-
Qarz muassisalaridagi mablag'lar	54 366	91800	37 434	0,69
Mijozlarga qarz netto	1 115 977	901 472	(214504)	-0,19
Mijozlarga qarz brutto	1 131 611	921 483	(210128)	-0,19
Standart aktivlar bo'yicha rezerv	(7 939)	(7 939)	-	0,00
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	88 266	140 020	51 754	0,59
Hisoblangan foizli daromadlar	75 793	98 934	23 140	0,31
Hisoblangan foizsiz daromadlar	3 663	1 577	(2 085)	-0,57
Bankning boshqa xususiy mol-mulki netto	30 157	92 357	62 200	2,06
Boshqa aktivlar	47 972	83 710	35 738	0,74
Majburiyatlar	1 300 693	1 398 459	97 766	0,08
shu jumladan				
boshqa banklarga to'lanadigan	419 686	366 284	(53 402)	-0,13
Mijozlarning mablag'lari	784 222	997 489	213 267	0,27
To'lanadigan foizlar	2 845	5 299	2 454	0,86

Qimmatbaho qog‘azlar emissiyasi	-	-	-	-
Subordinarlangan qarzlar	81 614	14 684	(66 930)	-0,82
Boshqa majbyriyatlar	12 326	14 703	2 377	0,19
Kapital	285 210	285 212	2	0,00
Filiallararo aktivlar	732 553	750 975	18 421	0,03
Filiallararo passivlar	732 553	751 062	18 508	0,03
Aktivlar	1 585 603	1 683 758	97 854	0,06
Passivlar	1 585 603	1 683 758	97 854	0,06

Bank mulki manbalarining o‘sishining asosiy omillari quyidagilarning yig‘indisidan paydo bo‘ldi: mijozlar vositalari 0,27%ga, to‘lanadigan foizlar 0,86%ga, bankning boshqa majburiyatlari 0,19%ga ko‘payishi bilan birga, ayrim moddalarni kamayishi natijasidur, jumladan boshqa banklarga to‘lanadigan majburiyatlar 0,13%ga, subordinatsion qarzlar 0,82ga.

Moliyaviy holat to‘g‘risidagi konsolidatsiyalashgan hisobotga baho bersak, quyidagilarni ta’kidlashimiz lozim. Moliyaviy holat to‘g‘risidagi konsolidatsiyalashgan hisobotda jami aktiv va jami majburiyatlar bilan xususiy kapitalni hisobot davrida 1 179 446 mingdan 1 494 362 minggachca oshganini ko‘ramiz, farq 314 916 ming so‘m yoki 26,7%ga o‘sgan.

4-jadval: Moliyaviy holar bo‘yicha konsolidatsiyalangan hisobot [13], 01.01.2023-y. holatiga

Balans tarkibi	31.12.2022-y.	31.12.2021-y. qaytadan ko‘rib chiqilgan
Aktiv	1 494 361 800	1 179 446 267
shu jumladan:		
Pul va ekvivalentlari	160 845 363	151 203 298
O‘zR MB schetlaridagi majburiy zahiralar	3 120 275	1 655 022
Boshqa banklardagi mablag‘lar	1 572 121	18 603 859
Mijozlarga qarz va bo‘naklar	1 171 781 994	873 626 932
Moliyaviy investitsion aktivlar	107 220	107 220
Foyda solig‘i bo‘yicha bo‘nak to‘lovlar	1 708 940	482 250
Kechiktirilgan soliq aktivlari	12 483 019	13 274 235
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	100 181 850	95 010 340
Sotish uchun mo‘ljsllsngan oborotdan tashqari aktivlar	17 294 460	7 610 557
Boshqa aktivlar	25 266 568	17 872 554
Majburiyatlar	1 258 576 463	1 045 371 144
shu jumladan:		
Boshqa banklarning mablag‘lari	218 582 223	27 630 910
Mijozlarning mablag‘lari	792 008 057	768 859 188
Boshqa qarz mablag‘lari	138 865 937	129 062 019
Subordilangan qarzlar	81 616 044	79 358 658
Boshqa majbyriyatlar	27 504 202	40 460 369
Xususiy kapital	235 785 337	134 075 123
shu jumladan:		
Aktsionerlik kapital	235 391 188	135 391 188
Qo‘shilgan kapital	60 000	60 000
Taqsimlanmagan foyda va fondlar	334 149	(1 376 065)
Jami majburiyatlar va xususiy kapital	1 494 361 800	1 179 446 267

Bu shundan dalolat beradiki, bank sho‘’ba tashkilotlari bilan birga yaxshiroq faoliyat ko‘rsatiyapti.

5-jadval: Foyda va zararlar to‘g‘risida konsolidatsiyalangan hisobot [13], 01.01.2023-y. holatiga

Ko‘rsatkichlar	31.12.2022-y.	31.12.2021-y. qaytadan ko‘rib chiqilgan	o‘zgarishi	
			Summa	%
Sof foizli daromad	79 762 820	73 447 922		
Kreditdan zararlarga zahira qilgandan so‘ng sof foizli daromad	68 710 710	63 735 804		
Soliqqa torish oldidan foyda	10 794 925	(6 931 576)		
Amal qiluvchi faoliyatdan yillik sof foyda	7 774 343	(7 077 574)		

Bankning to‘lov qobiliyatini tahlil qilish jarayonida bank aktivlarining likvidligini va balansining likvidligini aniqlash uchun hisob-kitoblar amalga oshiriladi. Umuman olganda, likvidlik bankning qisqa muddatli majburiyatlarini aylanma mablag‘lar hisobidan to‘lash qobiliyatining ko‘rsatkichidir.

Bankning likvidligi – bu “o‘z aktivlarini tez va minimal darajada moliyaviy yo‘qotishlar bilan pul mablag‘lariga aylantirish qobiliyatidir, bu esa o‘z vaqtida majburiyatlarning muddatiga to‘g‘ri keladi”. Umuman olganda, bank likvidli hisoblanadi, agar uning joriy aktivlari joriy majburiyatlardan ortiqcha bo‘lsa. Bankning umumiy likvidligini (Bul) hisoblasak:

O‘tgan yili:

$$B_{ul} = \frac{\text{Jami aktivlar}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{1\ 585\ 903}{1\ 300\ 693} = 1{,}22$$

Joriy yil:

$$B_{ul} = \frac{1\ 683\ 758}{1\ 398\ 459} = 1{,}20$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatayaptiki, o‘tgan yilda bankning balans likvidligi 0,02 koeffitsiyentga kamaygan, bu holat salbiy hisoblanadi. Konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra umumiy likvidlig (Bul) ko‘rsatkichi quyidagicha:

O‘tgan yili:

$$B_{ul} = \frac{\text{Jami aktivlar}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{1\ 179\ 446}{1\ 045\ 371} = 1{,}13$$

Joriy yil:

$$B_{ul} = \frac{1\ 494\ 362}{1\ 258\ 576} = 1{,}19$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatayaptiki o‘tgan yilda konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra umumiy likvidlig 0,06 koeffitsiyentga o‘sgan, bu holatni ijobiy hisoblasak bo‘ladi. Shunday moliyaviy holat va unig likvidligi “Garantbank” AJga nisbatan konsolidatsiyalangan balansda yaxshiroq hisoblanadi.

Har qanday xo‘jalik yurituvchi sub’yektning moliyaviy barqarorligi – bu bankning shunday iqtisodiy (va birinchi navbatda, moliyaviy) holatini tavsiflovchi murakkab tushuncha bo‘lib, u resurslarni taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida banklarning uzluksiz ishlashini va izchil rivojlanishini ta’minlaydi. Kafolatlangan to‘lov qobiliyati va kreditga layoqatliligi hamda tadbirkorlik tavakkalchiligining minimal darajasini saqlab qolgan holda, pul va pulsiz shakldagi mol-mulk bilan o‘z va qarz kapitali o‘rtasidagi moliyaviy muvozanatni saqlash orqali tashkil etishdan iborat. Moliyaviy barqarorlig bo‘yicha bir nechta ko‘rsatkichni tahlil qilamiz.

Xususiy kapital multiplikatori (M_{xk}):

O‘tgan yili:

$$K_a = \frac{\text{Aktiv}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 585\ 903}{285\ 210} = 5{,}56$$

Joriy yil:

$$K_a = \frac{\text{Aktiv}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 683\ 758}{285\ 212} = 5{,}90$$

Hisob-kitoblarga ko‘ra o‘tgan yilda bankning xususiy kapital multiplikatori 0,34 koeffitsiyentga oshgan, bu holat salbiy hisoblanadi. Chunki aktivni ko‘payishi majburiyatlar hisobidan paydo bo‘lgan. Konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra xususiy kapital multiplikatori (Mxk) ko‘rsatkichi quyidagicha:

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘tgan yili:

$$K_a = \frac{\text{Aktiv}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 179\ 446}{134\ 075} = 8{,}80$$

Joriy yil:

$$K_a = \frac{\text{Aktiv}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 494\ 362}{235\ 785} = 8{,}80$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatyaptiki, o‘tgan yilda konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra xususiy kapital multiplikatori (M_{xk}) ko‘rsatkichi 2,46 koeffitsiyentga kamaygan, bu holatni ijobiy hisoblasak bo‘ladi. Chunki bu holat bankning umumiy mulkining tarkibida xususiy kapitalning o‘sishini ko‘rsatadi.

Moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti (qarz va o‘z mablag‘lari nisbati) – moliyaviy leverej (K_{mq}):

O‘tgan yili:

$$K_{mq} = \frac{\text{Majburiyatlar}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 300\ 693}{285\ 210} = 4{,}56$$

Joriy yil:

$$K_{mq} = \frac{\text{Majburiyatlar}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 398\ 459}{285\ 212} = 4{,}90$$

Hisob-kitoblarga ko‘ra o‘tgan yilda bankning moliyaviy qaramlilik koeffitsiyenti 0,34 koeffitsiyentga oshgan, bu holat salbiy hisoblanadi. Chunki bank mulkini ko‘payishi majburiyatlar hisobidan paydo bo‘lgan, bu bankning qaramlik holatini kuchayishiga olib keladi. Konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti (K_{mq}) ko‘rsatkichi quyidagicha:

O‘tgan yili:

$$K_{mq} = \frac{\text{Majburiyatlar}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 045\ 371}{134\ 075} = 7{,}80$$

Joriy yil:

$$K_{mq} = \frac{\text{Majburiyatlar}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{1\ 258\ 576}{235\ 785} = 5{,}34$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatyaptiki, o‘tgan yilda konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra moliyaviy qaramlik koeffitsiyenti ko‘rsatkichi 2,46 koeffitsiyentga kamaygan, bu holatni ijobiy hisoblasak bo‘ladi. Chunki bu holat bankning umumiy mulkining tarkibida xususiy kapitalning o‘sishini ko‘rsatadi.

Moliyalashtirish koeffitsiyenti (moliyaviy barqarorlik) (K_m):

O‘tgan yili:

$$K_m = \frac{\text{Xususiy kapital}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{285\ 210}{1\ 300\ 693} = 0{,}22$$

Joriy yil:

$$K_m = \frac{\text{Xususiy kapital}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{285\ 212}{1\ 398\ 459} = 0{,}20$$

Hisob-kitoblarga asosan o‘tgan yilda bankning moliyalashtirish koeffitsiyenti (moliyaviy barqarorlik) 0,02 koeffitsiyentga kamaygan, bu holat salbiy hisoblanadi. Chunki bank mulkini ko‘payishi majburiyatlar hisobidan paydo bo‘lgan, bu bankning moliyaviy barqarorlik holatini pasayishiga olib keladi. Konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra moliyalashtirish koeffitsiyenti (Km) ko‘rsatkichi quyidagicha:

O‘tgan yili:

$$K_m = \frac{\text{Xususiy kapital}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{134\ 075}{1\ 045\ 371} = 0{,}13$$

Joriy yil:

$$K_m = \frac{\text{Xususiy kapital}}{\text{Majburiyatlar}} = \frac{235\ 785}{1\ 258\ 576} = 0{,}19$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatyaptiki, o‘tgan yilda konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra moliyalashtirish koeffitsiyenti ko‘rsatkichi 0,06 koeffitsiyentga oshgan, bu holatni ijobiy hisoblasak bo‘ladi. Chunki bu holat bankning umumiy mulkining tarkibida xususiy kapitalning o‘sishini ko‘rsatadi.

Doimiy aktivlar indeksi (Ida):

O‘tgan yili:

$$K_{mq} = \frac{\text{OTA}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{88\,266}{285\,210} = 0{,}31$$

Joriy yil:

$$K_{mq} = \frac{\text{OTA}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{140\,020}{285\,212} = 0{,}49$$

bu yerda: OTA – oborotdan tashqari aktivlar

Hisob-kitoblarga ko‘ra o‘tgan yilda bankning doimiy aktivlar indeksi 0,18 koeffitsiyentga oshgan, bu holat salbiy hisoblanadi. Chunki bank mulkini manyovrlik koeffitsiyentini kamaytirishiga olib keladi. Konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra doimiy aktivlar indeksi ko‘rsatkichi quyidagicha:

O‘tgan yili:

$$K_{mq} = \frac{\text{OTA}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{102\,621}{134\,075} = 0{,}77$$

Joriy yil:

$$K_{mq} = \frac{\text{OTA}}{\text{Xususiy kapital}} = \frac{117\,476}{235\,785} = 0{,}50$$

Hisob-kitoblar shuni ko‘rsatyaptiki, konsolidatsiyalangan moliyaviy holat ma’lumotlariga ko‘ra o‘tgan yilda doimiy aktivlar indeksi ko‘rsatkichi 0,27 koeffitsiyentga kamaygan, bu holatni ijobiy hisoblasak bo‘ladi. Chunki bu holat bankning umumiy mulkining manyovrlik koeffitsiyentini oshishiga olib keladi.

Har qanday biznes muvaffaqiyatining eng muhim xususiyati uning egasiga foyda keltirish qobiliyatidir. Foyda bankni o‘z-o‘zini moliyalashtirish, kapital egasi va tashkilot xodimlarining moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish imkoniyatini beradi, daromad solig‘i asosida byudjet daromadlarini shakllantirish ta’minlanadi. Demak, foyda bank faoliyatining yakuniy natijasidir.

Daromad rentabelligi ko‘rsatkichlari.

1. Konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida kredit zararlariga rezerv tashkil qilgandan so‘ng sof foiz daromadlari koeffitsiyenti (K_{sfd}):

O‘tgan yili:

$$K_{sfd} = \frac{\text{SFD}}{\text{Aktiv}} = \frac{63\,736}{1\,179\,446} = 0{,}05$$

Joriy yil:

$$K_{sfd} = \frac{\text{SFD}}{\text{Aktiv}} = \frac{68\,711}{1\,494\,362} = 0{,}046$$

bu yerda SFD – sof foiz daromadlari

Hisob-kitoblarga ko‘ra konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida kredit zararlariga rezerv tashkil qilgandan so‘ng o‘tgan yilda sof foiz daromadlari koeffitsiyenti 0,004 koeffitsiyentga kamaygan, bu holatni ijobiy geb bo‘lmaydi. Chunki bir so‘m aktivga to‘g‘ri keladigan daromad kamaygan.

2. Konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida soliqqa torish oldidan foyda koeffitsiyenti (K_{stof}):

O‘tgan yili:

$$K_{sfd} = \frac{\text{STOF}}{\text{Aktiv}} = \frac{(6\,932)}{1\,179\,446} = -0{,}006$$

Joriy yil:

$$K_{sfd} = \frac{\text{STOF}}{\text{Aktiv}} = \frac{10\,795}{1\,494\,362} = 0{,}007$$

bu yerda: STOF – soliqqa tortish oldidan foyda

Hisob-kitoblarga ko‘ra konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida soliqqa torish oldidan foyda koeffitsiyenti o‘tgan yilda 0,013 punktga ko‘paygan, bu holatni ijobiy geb qabul qilamiz. Chunki bir so‘m aktivga to‘g‘ri keladigan daromad ko‘paygan. O‘tgan yildagi zararlar asosan bir sho‘’ba faoliyatini to‘xtatgani hisobidan 7 077 574 ming so‘m zarar ko‘rganidan paydo ‘bo‘lgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3. Konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida amal qiluvchi faoliyatdan yillik sof foyda koeffitsiyenti (K_{sf}):

O‘tgan yili:

$$K_{sfd} = \frac{SF}{Aktiv} = \frac{(7\ 078)}{1\ 179\ 446} = -0{,}006$$

Joriy yil:

$$K_{sfd} = \frac{SF}{Aktiv} = \frac{7\ 774}{1\ 494\ 362} = 0{,}005$$

bu yerda: SF – sof foyda

Hisob-kitoblarga ko‘ra konsolidatsiyalangan foyda va zararlar hisobotida sof foyda koeffitsiyenti o‘tgan yilda 0,011 punktga ko‘paygan, bu holatni ijobiy geb qabul qilamiz. Chunki bir so‘m aktivga to‘g‘ri keladigan daromad ko‘paygan.

Banklar tomonidan investitsion faoliyat bilan bog‘liq operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida likvidlikka tahdid soladigan va joylashtirilgan kapital samaradorligini pasaytiruvchi xatarlar paydo bo‘ladi. Investitsiyalarning iqtisodiy samarasini oshirishning asosiy usullari sirasiga quyidagilarni kiritamiz:

1. Investitsiya faoliyatini rejalashtirish va uni nazorat qilish.
2. Investitsiya faoliyatini tartibga solish va rag‘batlantirish.
3. Investitsiyalarni tahlil qilish va prognozlash.

Tijorat bankining investitsion faoliyatini rag‘batlantirishda quyidagi yo‘nalishlari samarali ta’sir ko‘rsatadi:

- banklarga, ayniqsa iqtisodiyotning real sektorini uzoq muddatli kreditlash sohasida soliq bosimini kamaytirish.
- ushbu maqsad uchun yo‘naltirilayotgan foydani soliqdan ozod qilish orqali banklarning kapitallashuviga ko‘maklashish, chunonchi yetarlicha bo‘lgan xususiy kapital investitsiyalarni moliyalashtirishga katta turtki beradi.
- tijorat banklari foydasining bir qismini soliqqa tortishdan ozod qilish yoki agar ular o‘z mablag‘larini fan va innovatsion loyihalarni rivojlantirishga yo‘naltirsa, banklar uchun soliq stavkasini pasaytirish.
- banklarni uzoq muddatli kreditlar berishga undash uchun tijorat banklarining investitsion risklarini sug‘urtalash tizimini takomillashtirish.
- ipoteka kreditlash tizimini takomillashtirish, ipoteka qimmatli qog‘ozlari (ipoteka obligatsiyalari) ichki bozorini rivojlantirish.
- tadbirkorlik sub’yektlari uchun investitsiya faoliyatining maxsus rejimi joriy etilgan ustuvor rivojlanish zonalari va hududlarida investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish.

Rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining investitsion faolligini oshirish borasida to‘plangan tajribalar aholi va banklarning aylanma mabalag‘larini faol jalb qilish; qimmatli qog‘ozlar bozorini rivrjlantirish; lizing va sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari va ipoteka kreditlari imkoniyatlaridan keng foydalanish orqali mazkur jarayonlarning samaradorligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, banklar tomonidan investitsiya siyosatini amalga oshirish jarayonida investitsiya bozori ishtirokchilari tomonidan ishonchning mavjudligi muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, bank muassasalari o‘zlarining kontragentlari uchun yetarlicha shaffof bo‘lishi lozim. Shuni ta’kidlash kerakki, har qanday moliya-kredit muassasasi uchun uning faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni oshkor qilish darajasi kelgusida samarali faoliyatning muhim jihati sanaladi.

Ikkinchidan, banklar doimiy ravishda omonatchilar, investorlar va kreditorlarning ishonchini ta’minlaydigan darajada kapitalning yetarliligini saqlab turishlari kerak. Kapital inqirozli vaziyatda zararni qoplashning muhim manbai o‘laroq, bankning ishonchliligi va tavakkalchilik darajasini aks ettiradi.

Uchinchidan, banklar investitsiya risklarini boshqarishning zamonaviy usullari va texnologiyalaridan foydalanishlari kerak, chunki mahalliy bank tizimi faoliyatining strategik maqsadi ishonchlilik, inqirozga qarshilik ko‘rsatish va uning faoliyati sifati va samaradorligini oshirish orqali uning rivojlanishining barqarorligini ta’minlashdir.

To‘rtinchidan, zamonaviy banklar turli xil mijozlar guruhlari ehtiyojlariga yaxshi moslashgan investitsiya mahsulotlarining keng va moslashuvchan assortimentiga ega raqobatbardosh bozor tuzilmalari sifatida harakat qilishlari lozim.

Beshinchidan, banklarning investitsion faoliyati sharoitidagi o‘zgarishlar ularning investitsiya siyosatini doimiy ravishda kuzatib borishni talab qiladi, ular tuzish paytida kelajakda tashqi va ichki muhitning ta’siri natijasida yuzaga keladigan barcha o‘zgarishlarni to‘liq qamrab ololmaydi. Shu sababli, investitsiya siyosatining moslashuvchanligi va dinamikasiga investitsiyalarni boshqarish jarayonini sozlash, investitsiyalarning rentabelligini ob’yektiv baholashni ta’minlash va foyda keltirmaydigan loyihalardan chiqish imkoniyatini aniqlash orqali erishish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLALR

Bankning investitsiya faoliyati fond bozorlarida mablag‘larni jalb qilish, brokerlik xizmatlarini ko‘rsatish, korxonalarni birlashtirish va sotib olish bo‘yicha konsalting faoliyati, depozitariy faoliyati, aktivlarni boshqarish faoliyati, sekuterizatsiya va risklarni xedjlash bo‘yicha operatsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Investitsiya siyosatini ishlab chiqish va uni amalga oshirish borasida tijorat banklari o‘z boshqaruv tuzilmasida investitsiya dasturining turli masalalarini hal qilish borasida yetarlicha tajribaga ega bo‘lgan mutaxassislardan tashkil topgan investitsiya bo‘limlarini tashkil etishlari maqsadga muvofiq ko‘riladi. Bunday mutaxassislar, o‘z navbatida, sotib olingan qimmatli qog‘ozlar bozorini mustaqil ravishda tahlil qilishlari, mazkur qimmatli qog‘ozlarning sotilishi yoki sotib olinishi bank maqsadlariga mos kelishini aniqlashlari, rentabellik mezonlarini tuzishlari va shu bilan tijorat bankining investitsiya faoliyatini puxta tartibga solishni ta’minlashlari zarur bo‘ladi. Banklararo sog‘lom raqobatning kuchayishi sharoitida tijorat banklari barqaror rivojlanishida ular faoliyati samaradorligini baholash tizimi muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining investitsion faolligini oshirish masalalariga ba]ishlangan kelgusu tadqiqotlar davomida iqtisodiy-matematik modellardan foydalanish asosida investitsion faoliyat samaradorligini baholash tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida. 05.11.2019-yil, O‘RQ-580, https://lex.uz/ru/docs/-4581969.
2. Mirziyoyev Sh. Bank tizimida transformatsiya va xususiylashtirish jarayonlari muhokamasi bo‘yicha yig‘ilish, 2023 y. 20 noyabr,
3. https://aloqabank.uz/uz/press_center/news/bank-tizimida-transformatsiya-va-xususiylashtirish-jarayonlari-muhokamasi-bo-yicha-yig-ilish-o-tkazi.
4. Van Vliet P., Lohre H. The golden rule of investing. // Available at SSRN 4404688. – 2023.
5. Zverev A. et all. Investment policy of the banking sector: data from Russia. // Amazonia Investiga. – 2021. – T. 10. – №. 42. – C. 149-162.
6. Norov A. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda tijorat banklarining rolini oshirish. // Экономика и инновационные технологии. – 2020. – №. 2. – С. 1-7.
7. Олимова, Н. Х., Сотволдиев, Н. Н. Денежно-кредитная политика государства в обеспечении пропорционального развития реального и финансового секторов экономики. Научный журнал “Cognitio rerum”, №7/2021, с.35-39.
8. Олимова, Н. Х., & Эргашев, А. Х. (2017). Особенности оценки инвестиционной привлекательности реального сектора экономики. Материалы конференции на тему “Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук”, Белгород, 30 ноября 2017 года, с. 120-123, https://elibrary.ru/item.asp?id=30759197.
9. Ro‘ziev N. Tijorat banklari faoliyatini transformatsiya qilishda raqamlashtirish va raqamli texnologiyalarning tutgan o‘rni. Iqtisodiyot va ta’lim. / 2022-yil 4-son, 60-73 b.
10. Rashidov F. Tijorat banklarining investitsiya faoliyati hamda portfel investitsiyalarining iqtisodiy ahamiyati. Journal of Fundamental Studies, Vol. 2 No. 2 (2024) 2(2), 3-10. Retrieved from
11. https://imfaktor.com/index.php/jofs/article/view/992.
12. Temirov A. O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida rivojlantirish strategiyasini takomillashtirish masalalari. // Iqtisodiyot va ta'lim. – 2024. – T. 25. – №. 1. – S. 64-73.
13. Xudoyorov O.O., G‘ozorov Sh.O. Mamlakatning iqtisodiy rivojida tijorat banklari investitsion kreditlarining o‘rni. // World scientific research journal. – 2023. – T. 12. – №. 2. – S. 254-262.
14. Markaziy Bank ma'lumotlar bazasi, https://cbu.uz/uz/statistics/dks.
15. AJ “Garantbank”ning asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlari bo‘yicha hisobot materiallari.

BAHOLANGAN MAJBURIYATLAR HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Ochilov Farxodjon Shavkatjon o‘g‘li
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Audit” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarida baholangan majburiyatlarni tan olish, baholash hamda moliyaviy hisobotlarda yoritib berish masalalariga atroflicha to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlar amaliyotida uchraydigan turli yuridik hamda konstruktiv javobgarliklar asosida yuzaga keladigan baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri rasmiylashtirish va moliyaviy hisobotlarda baholangan majburiyatlar bo‘yicha ma’lumotlarni haqqoniy yoritib berish maqsadida baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida tan olish va aks ettirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, baholangan majburiyatlarning eng keng tarqalgan turlaridan biri hisoblangan restrukturizatsiya bo‘yicha baholangan majburiyatlarning turlari va tasnifi bo‘yicha xulosalar shakllantirilgan. Xususan, restrukturizatsiya bilan bog‘liq xarajatlar tasnifi hamda baholangan majburiyatni tan olish yo‘nalishlari va tartibi bo‘yicha taklif hamda tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, rezervlar, baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar, restrukturizatsiya, xarajatlar.

Abstract: In this article, the issues of recognition, evaluation and disclosure of the provisions in the financial statements of economic entities are discussed in detail. Also, proposals have been developed to properly formalize the provisions arising on the basis of various legal and constructive obligations found in the practice of economic entities in accounting and to recognize and reflect the provisions in accounting in order to truthfully disclosure the data on the provisions in financial statements. At the same time, draw conclusions in detail about the types and classification of provisions for restructuring, which are one of the most common types of provisions. In particular, suggestions and recommendations were given on the classification of costs related to restructuring and the directions and procedure for recognition of the provisions.

Key words: Accounting, financial statement, reserves, provisions, contingent liabilities, restructuring, costs.

Аннотация: В данной статье подробно рассмотрены вопросы признания, оценки и раскрытия обязательств, оцененных в финансовой отчетности хозяйствующих субъектов. Также разработаны предложения по признанию и отражению в бухгалтерском учете оцененных обязательств, возникающих на основе различных юридических и конструктивных обязанности, встречающихся в практике хозяйствующих субъектов, в целях надлежащего оформления в бухгалтерском учете и достоверного раскрытие в финансовой отчетности информации об оцененных обязательствах. При этом подробно формированы выводы о видах и классификации оценочных обязательств по реструктуризации, которые являются одним из наиболее распространенных видов оценочных обязательств. В частности, были даны предложения и рекомендации по классификации затрат, связанных с реструктуризацией, а также направлениям и порядку признания оцененного обязательства.

Ключевые слова: Бухгалтерский учет, финансовая отчетность, резервы, оценочные обязательства, условные обязательства, реструктуризация, затраты.

KIRISH

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar majburiyatlarini moliyaviy hisobotlarda aks ettirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Xususan, majburiyatlar tarkibida baholangan majburiyatlarni tan olish, baholash hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirish bo‘yicha bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilayotgan bo‘lsa-da, mazkur turdagi majburiyatlar hisobini yuritishning metodologik asoslari to‘liq yaratilmaganligi buxgalteriya hisobida muayyan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Baholangan majburiyatlar xo‘jalik yurituvchi subyektlar umumiy majburiyatlarining muhim va ajralmas qismi sifatida ifodalanishi lozim va ularni buxgalteriya hisobida tan olish hamda moliyaviy hisobotlarda to‘g‘ri aks ettirish moliyaviy holatning shaffof va haqqoniy yoritib berilishiga zamin yaratadi. Bu esa, moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilarning strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Turli mulkchilik shaklidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarda baholangan majburiyatlar aksariyat holatlarda sud jarayonlari bo‘yicha majburiyatlar, soliq majburiyatlari, turli kafolatlar bo‘yicha majburiyatlarni tan olish natijasida moliyaviy hisobotlarda muhim buzib ko‘rsatish risklarini keltirib chiqarishi mumkin. Mazkur majburiyatlarni haqqoniy baholash xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariyati va manfaatdor tomonlarga potensial moliyaviy risklarni baholash va ularni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Baholangan majburiyatlarni hisobga olish xo‘jalik yurituvchi subyektga moliyaviy resurslarini samarali boshqarish, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy majburiyatlarni bashorat qilish va rejalashtirish, ularning o‘z vaqtida va samarali bajarilishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarda baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida tan olish va moliyaviy hisobotlarda aks ettirishda shaffoflik va haqqoniylikni ta’minlash, moliyaviy hisobotlarda uchraydigan risklarni baholash, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga rioya qilish va biznes risklarini boshqarish dolzarb masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy amaliyotda va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarida “Baholangan majburiyatlar” atamasi yuzasidan turlicha qarashlar mavjud. Ba’zi iqtisodchi olimlar tomonidan “Baholangan majburiyatlar” atamasi “Rezervlar” sifatida talqin qilingan.

Xususan, Ya. V. Sokolovning fikricha, “Rezervlar bu korxonaning kutilayotgan va qat’iy belgilangan xarajatlarini qoplash uchun ajratilgan mablag‘laridir” [1].

A. D. Sheremet “rezervlarni moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar narxini pasaytirish uchun foydalanilmagan imkoniyatlar deb tushunish kerak”, degan xulosaga kelgan [2].

Yu.A. Babayev va A.M. Petrov fikrlariga qaraganda, “rezervlar alohida buxgalteriya hisobi obyektlarini baholashni aniqlashtirish va kelgusi xarajatlar hamda to‘lovlarni qoplash uchun yaratiladi” [3].

I.A. Lisovskaya hamda N.G. Trapeznikovalar “rezervlar majburiyatlarni bajarish bilan bog‘liq xarajatlarni qoplashga mo‘ljallangan manba sifatida tavsiflanadi”, degan to‘xtamga kelgan [4].

L.T. Gilyarovskaya nuqtayi nazaricha “rezervlar deganda korxonaning uzluksiz ishlashi uchun yaratilgan resurslar zaxiralari, shuningdek ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun foydalanilmagan imkoniyatlar tushuniladi” [5].

A.V.Klyausterning ta’kidlashicha esa, “rezervlar tashkilotning ixtiyoriy ravishda shakllantirilgan, ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini ta’minlaydigan majburiyatlarini zaxira sifatida talqin qilishdir” [6].

“Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar” nomli 37-son buxgalteriya hisobining xalqaro standartida “baholangan majburiyatlar noaniq miqdorlar yoki vaqt oralig‘idagi majburiyatlar sifatida belgilanadi. Agar javobgarlik natijasida korxona iqtisodiy resurslarining chiqib ketishi talab qilinayotgan yoki boshqa iqtisodiy resurslarga ta’sir qilish ehtimoli 50 foizdan ortiq bo‘lsa, korxona baholangan majburiyatlarni tan olishi kerak”, deb qayd etilgan [7].

J.Uilyams fikricha, “baholangan majburiyatlarning buxgalteriya hisobida paydo bo‘lishi buxgalteriya hisobidagi muhim rivojlanish sifatida ko‘rildi, chunki u “Big bath” kabi metoddan foydalanishni tartibga solib, unda aktivlarni kamaytirish uchun daromaddan bir martalik to‘lov olinadi, bu esa kelajakda xarajatlarni kamaytiradi” [8].

Yuqoridagi olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda ta’kidlashimiz mumkinki, buxgalteriya hisobida baholangan majburiyatlar kelgusidagi xarajatlar yoki sarflarni kutish uchun xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ajratilgan, ammo vaqt yoki miqdor jihatidan noaniq bo‘lgan summalarga ishora qiladi. Shu sababli, baholangan majburiyatlar buxgalteriya balansida majburiyatlar sifatida aks ettiriladi, chunki ular xo‘jalik yurituvchi subyektning kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan majburiyatlarini ifodalaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Buxgalteriya hisobida baholangan majburiyatlar, odatda, buxgalteriya xizmati xodimlarining professional taxminlari va mulohazalari asosida tan olinadi hamda moliyaviy hisobotda aks ettiriladi, chunki kelgusidagi xarajatlar yoki aktivlarning chiqib ketishining muddati va qiymati noaniq bo‘lishi mumkin. Lekin, xo‘jalik yurituvchi subyektlar rahbariyati faoliyatdagi turli o‘zgarishlar va yangi ma’lumotlarni aks ettirish uchun tartib-qoidalarni muntazam ravishda ko‘rib chiqishlari va tuzatishlari kerak. Shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlar kelgusidagi potensial xarajatlar va sarflarni o‘z vaqtida hamda to‘g‘ri tan olishlarini ta’minlashlari lozim. Bu esa, o‘z navbatida, investorlar va manfaatdor tomonlarga xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holati to‘g‘risida shaffof axborotlar shakllanishiga zamin yaratadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning baholangan majburiyatlari - bu o‘tgan voqea-hodisalar natijasida yuzaga kelgan, ammo ularni bartaraf etish kelajakdagi noaniq hodisalarga bog‘liq bo‘lgan va ularni to‘lash miqdori yoki

muddatini ishonchli darajada aniqlash mumkin bo‘lmagan majburiyatlardir. Bunday majburiyatlar majburiyatning ehtimoliy miqdorini baholashni talab qiladi va har xil turdagi kafolatlar, da’volar, restrukturizatsiya, soliq risklari va boshqalarni o‘z ichiga olishi mumkin.

“Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar” nomli 37-son buxgalteriya hisobining xalqaro standartiga muvofiq, buxgalteriya hisobida baholangan majburiyatlar hisobga olinishi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarida oshkor etilishi lozim. Ular moliyaviy hisobotning majburiy elementi bo‘lib, moliyaviy holat va moliyaviy natijalar ko‘rsatkichlariga ta’sir qiladi.

Fikrimizcha, baholangan majburiyatlar buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarning eng muhim elementlaridan biri hisoblanib, ular investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati bilan bog‘liq potensial risk va majburiyatlarni tushunishga yordam beradi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning baholangan majburiyatlarini buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha aks ettirish maqsadga muvofiqdir (1-rasm).

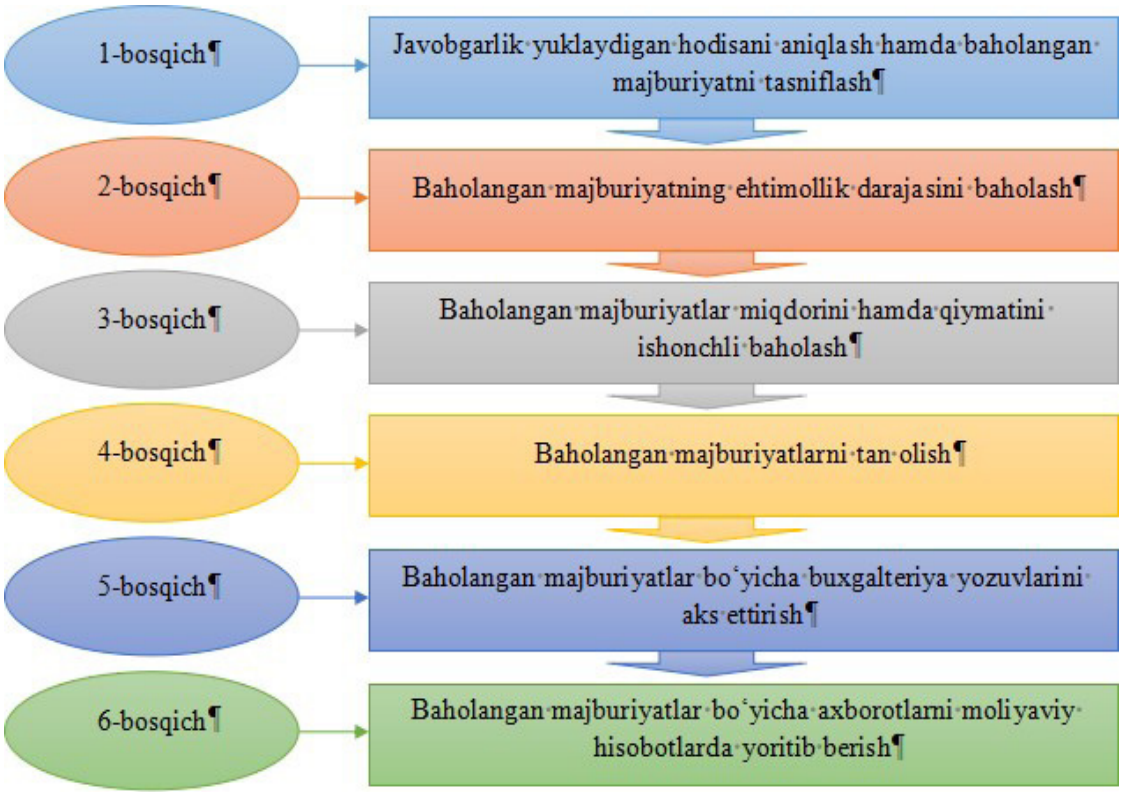

1-rasm: Baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish yo‘nalishlari[1]

Baholangan majburiyat miqdori xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining mavjud faktlari, shunga o‘xshash majburiyatlarni bajarish bo‘yicha oldingi tajribasi, shuningdek, ekspertlarning fikrlari asosida belgilanadi. Xo‘jalik yurituvchi subyekt bunday baholashning asosliligini tasdiqlovchi hujjatli dalillarni taqdim etishi shart. Mazkur majburiyatlarni buxgalteriya hisobida to‘g‘ri rasmiylashtirish hamda moliyaviy hisobotlarda haqqoniy yoritib berish uchun, avvalo, javobgarlik yuklaydigan hodisaning mavjudligi, mazkur javobgarliklarning yuridik yoki konstruktiv javobgarlik asosida yuzaga kelganligi, sodir bo‘lgan operatsiyaning ehtimolligi 50 foizdan yuqori ekanligi hamda moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlarida keltirilgan usullar asosida ishonchli baholash imkoniyatining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, baholangan majburiyatlarni ishonchli baholash moliyaviy hisobotlardagi majburiyatlar miqdorini to‘g‘ri va haqqoniy aks ettirish hamda xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini yoritib berishda muhim hisoblanadi.

Baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida tan olish va aks ettirish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi hamda amalga oshiriladi (2-rasm).

1 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

2-rasm: Baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida tan olish va aks ettirish bosqichlari[2]

Baholangan majburiyatlarning xalqaro amaliyotda turlari juda ham ko'p, masalan, sud nizolari, ish haqi, soliqlar, kreditlar bo'yicha foizlar, restrukturizatsiya, zarar keltiruvchi shartnomalar, majburiy badallar va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Baholangan majburiyatning miqdori haqiqiy ma'lumotlar yoki hisob-kitoblar asosida aniqlanadi. Misol uchun, ish haqini hisoblash xodimlar tomonidan ishlagan haqiqiy soatlar yoki kunlar asosida hisoblab chiqilishi mumkin. Shuningdek, soliq hisobi amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq kutilayotgan soliq majburiyati asosida hisoblanishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, majburiyatlarning amalda bajarilishi kelajakda sodir bo'lsa ham, majburiyatlar ular paydo bo'lgan davrda buxgalteriya hisobida tan olinadi. Misol uchun, agar oylik ish haqi hisoblangan bo'lsa, ular keyingi oyda haqiqiy to'lov amalga oshirilgan bo'lsa ham, hisoblangan oyda tan olinadi.

Baholangan majburiyatlar tegishli ishchi schotlarda aks ettiriladi. Ular odatda schotlarning kredit tomonida boshqa shaxslar oldidagi majburiyatlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, debetda majburiyatning xususiyatini aks ettiruvchi tegishli xarajatlar hisobga olinadi (masalan, "Ish haqi xarajatlari" yoki "Soliq xarajatlari" va boshqalar).

Baholangan majburiyatlar xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisobotida, odatda, buxgalteriya balansida uning aniq miqdori va qiymati, shu bilan birga, baholangan majburiyatlarning mohiyati, ularning kutilayotgan muddati va xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini tushunish uchun zarur bo'lgan boshqa ma'lumotlar tegishli ishchi hujjatlarda ochib berilishi maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida to'g'ri tan olish hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirish xo'jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi va to'liqligini ta'minlash uchun muhim sanaladi.

Baholangan majburiyatning eng keng tarqalgan turlaridan biri bu restrukturizatsiya jarayonlarida qo'llaniladigan baholangan majburiyatlardir. Restrukturizatsiya bu belgilangan dastur bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyekt rahbariyati tomonidan rejalashtirilgan va nazorat qilinadigan o'zgarishlarga olib keladi hamda turli holatlarda yuzaga keladi. Restrukturizatsiyaning quyidagi turlari mavjud (3-rasm).

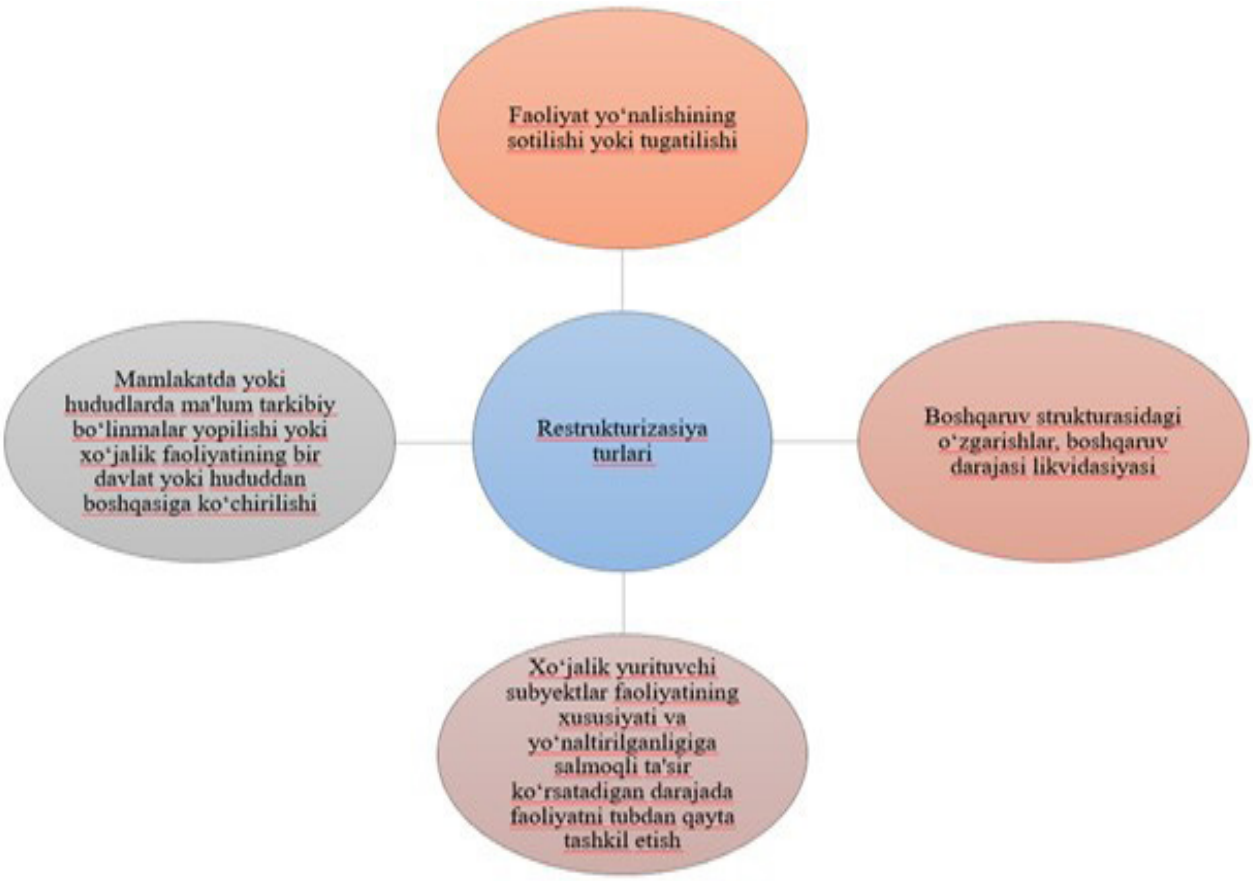
Restrukturizatsiyaga oid qaror faqat bitta boshqaruvchi tomonidan qabul qilinmaydi. U boshqaruv Kengashida, direktorlar Kengashida, ta'sischilarning yig'ilishlarida, aksiyadorlik jamiyati umumiy yig'ilishlarida muhokama qilinishi va bunda barcha darajadagi tuzilmalar rahbariyati ishtirok etishi ta'minlanishi maqsadga muvofiqdir.

Restrukturizatsiya jarayonlarida sarflanadigan xarajatlar uchun baholangan majburiyat quyidagi hollarda tan olinadi (4-rasm).

2 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3-rasm: Restrukturizatsiyaning turlari[3]

4-rasm: Restrukturizatsiya bo‘yicha baholangan majburiyatlarni tan olish holatlari[4]

3 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
4 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, restrukturizatsiya sanasigacha bo‘lgan identifikatsiyalanadigan kelgusi operatsion zararlar, agar ular zarar keltiruvchi shartnomalarga tegishli bo‘lmasa, baholangan majburiyat tarkibiga kiritilmaydi. Shuningdek, aktivlarning kutilayotgan chiqib ketishidan foyda, hatto aktivlarning sotilishi restrukturizatsiyaning bir qismi sifatida qaraladigan bo‘lsa ham, restrukturizatsiya bo‘yicha baholanadigan majburiyatni baholashda inobatga olinmaydi.

Faoliyatni restrukturizatsiya qilish jarayonida turli xil xarajatlar yuzaga kelishi mumkin. Mazkur xarajatlar restrukturizatsiya hajmi, xususiyati va maqsadlariga qarab farq qilishi mumkin. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini restrukturizatsiya qilish bilan bog‘liq xarajatlarga quyidagilar kiradi (1-jadval).

1-jadval: Restrukturizatsiya bilan bog‘liq xarajatlar tasnifi hamda baholangan majburiyatni tan olish tartibi[5]

№	Xarajat turlari	Baholangan majburiyat tan olinadi	Baholangan majburiyat tan olinmaydi
1	Xodimlar bilan bog‘liq xarajatlar	Xodimlarni ishdan bo‘shatish paytida to‘lanadigan kompensatsiya to‘lovlari; Faoliyatni davom ettirayotgan xodimlarni yangi vazifalar yoki funksiyalarni bajarishlari uchun qayta tayyorlash va o‘qitish bo‘yicha xarajatlar.	Restrukturizatsiya jarayonlari boshlangunga qadar xodimlarga to‘langan mehnat haqi xarajatlari; Xodimning davom etgan faoliyati bilan bog‘liq rag‘batlantirish to‘lovlari (masalan, boshqa joyga ko‘chib o‘tish uchun bonus); Yangi xodimlarni yollash va o‘qitish xarajatlari.
2	Asosiy vositalar bilan bog‘liq xarajatlar	Tarkibiy bo‘linmalar yoki boshqa obyektlarni yopish yoki ko‘chirish xarajatlari; Ko‘chmas mulkni ijaraga olish yoki sotish xarajatlari; Uskunani ko‘chirish yoki almashtirish xarajatlari.	Asosiy vositalarning qadrsizlanishi; Asosiy vositalarning hisobdan chiqarish bo‘yicha xarajatlar.
3	Ijara xarajatlari	Restrukturizatsiya boshlanganidan keyin bekor qilinmaydigan lizing shartnomasi bo‘yicha ijara to‘lovlari; Ijara shartnomasini muddatidan oldin bekor qilganlik uchun jarima.	Restrukturizatsiya boshlanishidan oldin yopilgan tarkibiy bo‘linmalar bo‘yicha ijara to‘lovlari; Yangi faoliyat boshlanishidan oldin yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonidagi ijara to‘lovlari.
4	Yuridik va konsalting xizmatlari bo‘yicha xarajatlar	Hujjatlarni qayta tuzish, nizolarni hal qilish va mehnat shartnomalari bilan bog‘liq advokatga to‘lovlar va boshqa yuridik xarajatlar; Strategik rejalashtirish, moliyaviy tahlil va o‘zgarishlarni boshqarish bo‘yicha maslahatchilarga to‘lanadigan to‘lovlar.	Restrukturizatsiya yakunlanganidan keyin xo‘jalik yurituvchi subyektning faoliyati bo‘yicha maslahat xarajatlari.
5	Moliyaviy xarajatlar	Qarzlarni qayta ko‘rib chiqish yoki qayta hisoblash xarajatlari, shu jumladan kreditlar yoki obligatsiyalar bo‘yicha to‘lovlar va foizlar; Restrukturizatsiya bilan bog‘liq aktivlar va majburiyatlarni baholash xarajatlari.	
6	Marketing va kommunikatsiyalar bo‘yicha xarajatlar	Manfaatdor tomonlar, shu jumladan xodimlar, mijozlar va investorlar bilan munosabatlar strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish xarajatlari; Restrukturizatsiya bilan bog‘liq yangi brendlar yoki mahsulotlar uchun marketing va reklama xarajatlari; Yangi biznes jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash uchun axborot tizimlari va texnologiyalarini modernizatsiyalash xarajatlari.	Yangi tizimlar va kommunikatsiya tarmoqlariga investitsiyalar bo‘yicha xarajatlar.
7	Turli boshqa xarajatlar	Aktivlar va passivlarni inventarizatsiya qilish xarajatlari; Restrukturizatsiya maqsadlariga erishishga qaratilgan boshqa chora-tadbirlar uchun xarajatlar.	Restrukturizatsiya boshlanishidan oldin aniqlanishi mumkin bo‘lgan kelgusi operatsion zararlar.

5 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan restrukturizatsiya bo‘yicha xarajatlar turlari xo‘jalik yurituvchi subyektlarning biznes xususiyati hamda operatsiyalarining turlariga mutanosib ravishda o‘zgarishi hamda restrukturizatsiya maqsadlariga qarab farqlanishi mumkin. Restrukturizatsiya chora-tadbirlarini rejalashtirish va amalga oshirishda barcha xarajatlarni chuqur professional mulohaza asosida baholash, tan olish, hisobga olish hamda moliyaviy hisobotlarda yoritib berish maqsadga muvofiqdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda turli javobgarliklar natijasida yuzaga keladigan baholangan majburiyatlarning turlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari hamda tasnifidan kelib chiqqan holda, baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish va moliyaviy hisobotlarda yoritib berish yuzasidan quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

Dastavval, baholangan majburiyatlar atamasi bo‘yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ta’riflari o‘rganib chiqildi hamda mazkur atama bo‘yicha mualliflik talqini yoritib berildi. Mazkur atama yuzasidan muallif tomonidan ishlab chiqilgan ta’rif baholangan majburiyatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini yanada aniqroq ifoda etish imkonini beradi.

Tadqiqotlar natijasida baholangan majburiyatlarni buxgalteriya hisobida rasmiylashtirish tartibi hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirish bosqichlari ishlab chiqildi. Baholangan majburiyatlarni hisobga olishda mazkur tartib-taomillar hamda bosqichlarni qo‘llash natijasida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlari miqdorini to‘g‘ri aniqlashga, daromad va xarajatlarning muvofiqligini ta’minlashga hamda xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotlaridagi muhim buzib ko‘rsatishlar riski darajasini pasaytirishga erishiladi.

Shu bilan birga, xo‘jalik yurituvchi subyektlar buxgalteriya hisobi amaliyotida ko‘p uchraydigan restrukturizatsiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lgan baholangan majburiyatlarning turlari tizimlashtirildi hamda mazkur turdagi majburiyatlarni tan olish yo‘nalishlariga batafsil to‘xtalib o‘tildi. Xususan, restrukturizatsiya bilan bog‘liq xarajatlar tasnifi hamda mazkur jarayonda baholangan majburiyatni tan olish tartibi bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Buning natijasida, xo‘jalik yurituvchi subyektlarda restrukturizatsiya jarayonida yuzaga keladigan xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash, hisobga olish hamda qoplash maqsadida belgilangan tartibda baholangan majburiyatlarni shakllantirib borish maqsadga muvofiq ekanligi asoslandi hamda moliyaviy hisobotlarda baholangan majburiyatlar bo‘yicha haqqoniy ma’lumotlarni yoritib berishga imkon yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 2000. 496 с.
2. Sheremet A.D. [Theoretical issues in accounting disciplines]. Бухгалтерский учет = Accounting, 2008, no. 2, pp. 60–62. (In Russ.)
3. Бабаев Ю.А., Петров А.М. Методология и методика учета в общественном питании. //Все для бухгалтера. 2006. № 1. С. 6–17.
4. Лисовская И.А., Трапезникова Н.Г. Проблемные строки бухгалтерского баланса: учет и отражение оценочных обязательств. // Вестник Поволжского государственного технологического университета. Сер.: Экономика и управление. 2012. № 2. С. 69–77.
5. Методология и организация бухгалтерского учета и экономического анализа в условиях рыночной экономики: монография. /под ред. Л.Т. Гиляровской. М.: Современная экономика и право, 2004. 214 с.
6. Кляустер А.В. Экономический характер резервов в бухгалтерском учете. //Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. 2012. № 2. С. 71–75.
7. IFRS Foundation, 2012. International Accounting Standard 37: Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets. Retrieved on April 24, 2012.
8. Williams J, 1999. IAS 37, PROVISIONS, CONTINGENT LIABILITIES AND CONTINGENT ASSETS Archived 2012-04-15 at the Wayback Machine. Retrieved on April 25, 2012.
9. Ochilov, F. Sh. (2020). Majburiyatlar hisobi va auditini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertatsiyasi avtoreferati – Toshkent, TMI, 2022. –56 bet.

QURILISH-PUDRAT TASHKILOTLARIDA AUDITORLIK TEKSHIRUVIDA FAOLIYAT UZLUKSIZLIGINI BAHOLASH

Tulovov Erkinjon To‘lqin o‘g‘li
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada qurilish-pudrat tashkilotlarida auditorlik tekshiruvida faoliyat uzluksizligini takomillashtirishning ahamiyati tadqiq qilingan. Tadqiqotlar natijasida qurilish-pudrat tashkilotlarida auditorlik tekshiruvida faoliyat uzluksizligini muammolari aniqlangan va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Qurilish, qurilish-pudrat tashkiloti, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, firibgarlik, faoliyat uzluksizligi.

Abstract: The article examines the importance of improving the continuity of operations in the audit of construction and contracting organizations. As a result of the research, the problems of business continuity were identified during the audit of the construction and contracting organizations, and suggestions for their elimination were developed.

Key words: Construction, construction contracting organization, accounting, financial reporting, fraud, business continuity.

Аннотация: В статье рассматривается важность повышения непрерывности деятельности при аудите строительных и подрядных организаций. В результате исследования выявлены проблемы непрерывности бизнеса при проверке строительных и подрядных организаций и разработаны предложения по их устранению.

Ключевые слова: Строительство, строительно-подрядная организация, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, мошенничество, непрерывность бизнеса.

KIRISH

Jahonda qurilish-pudrat tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va auditini xalqaro standartlar asosida tashkil etishga oid ilmiy izlanishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda qurilish-pudrat tashkilotlarida xarajatlarni tasniflash, hisob siyosatini retrospektiv qo‘llash, segmentar hisobotlarni tuzish, moliyaviy natijalar hisobini yuritishda xaridorlar bilan shartnomalar bo‘yicha tushumni tan olish tartibini takomillashtirish, aktivlar va majburiyatlarni baholashda haqqoniy qiymatdan foydalanish, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish, baholangan va shartli majburiyatlar hisobini mukammallashtirish, qurilish-pudrat tashkilotlari faoliyati auditida tahliliy amallarni qo‘llash, faoliyat uzluksizligi va hisobot sanasidan keyingi hodisalarni baholash, firibgarlik bilan bog‘liq muhim buzib ko‘rsatish holatlari bo‘yicha risklarni baholash, modifikatsiyalangan auditorlik xulosalarini tuzish kabi yo‘nalishlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda moliyaviy hisobotning shakllari va ularning tarkibiy qismlari qat’iy o‘rnatilgan. Shuningdek, buxgalteriya hisobining milliy standartlarida moliyaviy hisobot shakllarida ochib berilmagan holatlar izohlarda yoritib berilishi belgilangan. Biroq xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan faoliyatga oid muhim jihatlar moliyaviy hisobotning izohlarida ochib berilmaydi. Mazkur holatlar auditorlik tekshiruvlarida faoliyat uzluksizligini ta’minlash nuqtayi nazaridan ochib berilishi zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy va mahalliy iqtisodchilarning ilmiy ishlarida faoliyat uzluksizligini ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

“Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” nomli 1-son BHMSga binoan “moliyaviy hisobotni uzluksizlik prinsipi asosida tayyorlash xo‘jalik yurituvchi subyekt doimiy harakat qilishini va aniq bo‘lmagan uzoq muddat davomida o‘z faoliyatini davom ettirishini, ya’ni xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘zini tugatishiga yoki o‘z faoliyati sohasini qisqartirishga ehtiyoji yo‘qligini bildiradi” [1].

Indoneziyalik iqtisodchi olimlar fikricha, “faoliyat uzluksizligi bo‘yicha auditorlik xulosasini tuzishda auditor 3 ta taxmindan foydalanishi zarur. Ularga moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha taxminlar, operatsion ko‘rsatkichlar bo‘yicha taxminlar va boshqa taxminlar kiradi” [2].

Adela Sokol fikricha, “faoliyatning uzluksizligi moliyaviy hisobotni tayyorlashda buxgalteriya hisobining muhim prinsipi hisoblanadi. Shuningdek faoliyat uzluksizligiga baho berish auditorning javobgarlik darajasini belgilaydi va auditorlik tekshiruvi sifatini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi” [3].

Boshqa bir guruh iqtisodchi olimlar “faoliyatning uzluksizligi moliyaviy hisobotning asosiy tushunchalaridan biridir. Kompaniya rahbariyati faoliyat uzluksizligi prinsipidan foydalangan holda moliyaviy hisobotni tuzishi lozim. Auditorlik tekshiruvlarida faoliyat uzluksizligi taxminidan foydalanish moliyaviy hisobotdagi axborotlarni ishonchli darajada oshkor etilishini ta’minlaydi” [4], degan xulosaga kelishgan.

F.Sh.Ochilov tomonidan olib borilgan tadqiqot ishida “auditning xalqaro standartlari talablari asosida majburiyatlar auditida tahliliy amallarni qo‘llagan holda xato va qoidabuzarliklar tasnifining ishlab chiqilishi xo‘jalik yurituvchi subyektlarda firibgarlik holatlarini oldini olishga, ularning moliyaviy barqarorligi va faoliyat uzluksizligi ta’minlanishiga, auditorlik tekshiruvlari uchun sarflanadigan mehnat va vaqt xarajatlarini qisqartirishga xizmat qiladi” [5], degan xulosaga kelingan.

A.Z.Avlokulov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda uzluksizlik buxgalteriya hisobining muhim prinsiplaridan biri ekanligini ta’kidlanib, quyidagi xulosalar shakllantirilgan: “moliyaviy natijalar hisobining to‘g‘ri yuritilishi va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotning ishonchliligi ko‘p jihatdan hisob prinsiplarining o‘z vaqtida, to‘g‘ri hamda aniq qo‘llanilishiga bog‘liq. Avvalo, faoliyatning uzluksizligi, hisobot davridagi daromadlar va xarajatlarning bir-biriga muvofiqligi, olingan daromadlarning sarflangan xarajatlarga mos kelishi hamda ehtiyotkorlik prinsiplari moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi buxgalteriya hisobi axborotlarining ishonchliligini ta’minlashga xizmat qiladi” [6].

B.N.Sayfutdinov ta’kidlashicha “faoliyat uzluksizligini baholash auditorning kasbiy xulosasining predmeti bo‘lib, ma’lum bir vaqtda moliyaviy hisobotni tuzish sanasida aniqlanmasligi mumkin bo‘lgan hodisalar to‘g‘risida fikrni shakllantirish bilan bog‘liq. Xo‘jalik yurituvchi subyektning keyingi faoliyati istiqbollarini oshkor qilish auditorlik riskining sezilarli darajada oshishiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli, faoliyatga ta’sir ko‘rsatadigan va uzluksizlikka bog‘liq bo‘lgan turli xil risklarni aniqlash va baholash zarurati auditning barcha bosqichlarida yuzaga keladi hamda auditorning e’tiborini kuchaytirishni talab qiladi” [7].

TAHLIL VA NATIJALAR

Yuqorida keltirib o‘tilgan shartlar maxsus bilim, tajriba va malaka sertifikatiga ega auditorlar xizmatiga ehtiyojning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonuniga binoan, “ishonchlilik deganda, moliyaviy hisobot ma’lumotlarining aniqlilik darajasi tushunilib, u ushbu hisobot asosida xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli va moliyaviy-xo‘jalik faoliyati natijalari to‘g‘risida xolis xulosalar chiqarish imkonini beradi”[1].

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda buxgalteriya xizmati va ichki nazorat tizimining samarali tashkil etilmaganligi nazorat riskining oshishiga olib keladi. Buxgalteriya xizmatida yuqori malakaga ega xodimlarning yetarli emasligi, xizmat vazifalarining takrorlanishi bunga misol bo‘la oladi. Bundan tashqari, ichki nazorat tizimining xato va firibgarlik holatlarini aniqlay olmasligi ham auditorlik riskini oshiradi.

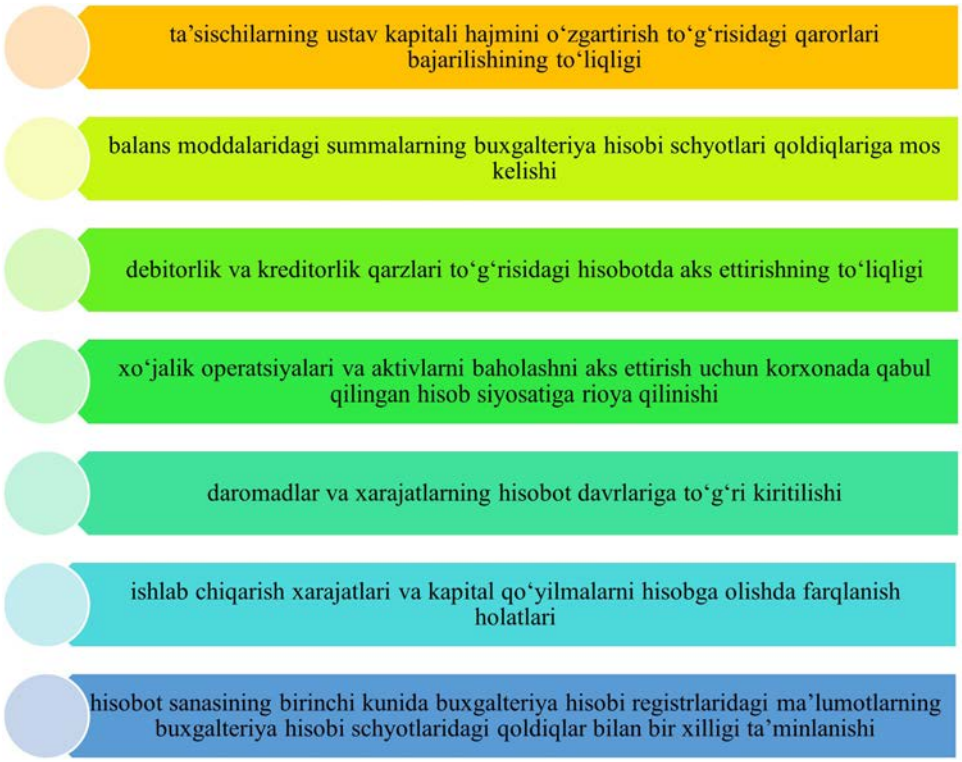
Firibgarlik holatlari bugungi kunda jahon mamlakatlarida keng tarqalgan. Ko‘plab kompaniyalarda firibgarlik natijasida katta miqdordagi yo‘qotishlar yuzaga kelmoqda. Ayniqsa, aktivlarni noqonuniy egallash, korrupsiya va kiberjinoyat kabi firibgarlik holatlari soni kun sayin oshmoqda.

Auditorlik xulosasi va hisobotini tuzishda quyidagilar tekshiriladi (1-rasm): Auditorlik tekshiruvi yakunida ta’sischilarning umumiy yig‘ilishida qabul qilingan qarorlarning ijrosi qay darajada bajarilganligiga e’tibor qaratiladi. Xususan, ustav kapitali hajmini oshirish yoki pasaytirish, shuningdek, sof foydani taqsimlash to‘g‘risidagi qarorlar ijrosi auditorlik tekshiruvlari yakunida inobatga olinishi kerak.

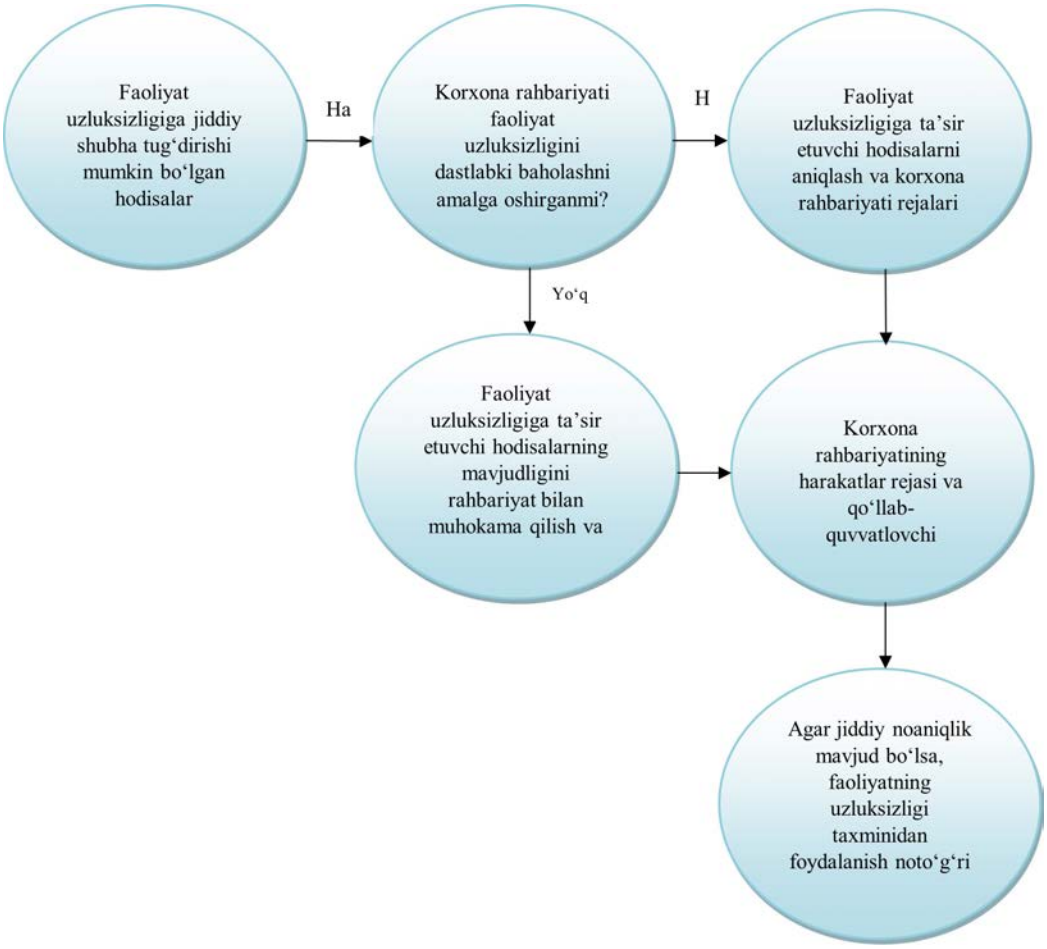
Xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatida noaniq vaziyatlarning mavjudligi auditor fikrini shakllantirishga jiddiy ta’sir etadi. Mazkur holatlarga baholangan va shartli majburiyatlarning mavjudligi kiradi. Shuningdek, hisobot davridan keyingi hodisalar ham faoliyat uzluksizligiga ta’sir etadi.

Moliyaviy hisobot auditi bo‘yicha auditor fikrini shakllantirishda buxgalteriya balansi moddalaridagi summalarning buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlarga mosligini tekshirish lozim. Hisobot davri yakunida tranzit schyotlar yopilganligi, shuningdek, kontraktiv va kontrpassiv schyotlar qoldiqlari chegirilganligi auditor tomonidan tekshirilishi kerak. Auditorlik tekshiruvlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari alohida tekshirilishi zarur. Mazkur turdagi qarzdorliklar tekshirilganda, ularning muddatiga ham e’tibor qaratilishi darkor. Muddati o‘tgan qarzlarning mavjudligi moliyaviy barqarorlik va faoliyat uzluksizligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

1 O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni.

1-rasm: Auditorlik xulosasi va hisobotini tuzishda tekshirilishi lozim bo'lgan jihatlar

2-rasm: Qurilish-pudrat tashkilotlarida faoliyat uzluksizligini baholash algoritmi[2]

2 Muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Auditning yakuniy bosqichida faoliyat uzluksizligi to‘g‘risida umumiy xulosani shakllantirish maqsadida tahliliy amallar qo‘llaniladi. Ushbu xulosalar moliyaviy hisobotning ishonchliligi to‘g‘risida fikrni shakllantirishga yordam beradi va audit yo‘nalishini aniqlashga xizmat qiladi.

Auditorlik tekshiruvlari yakunida auditorlar tomonidan tuzilgan ishchi hujjatlar umumlashtiriladi va tekshiruv natijalariga baho berilib, auditorlik xulosasi rasmiylashtiriladi.

Qurilish-pudrat tashkilotlari faoliyati firibgarlik holatlariga moyil bo‘lganligi sababli faoliyat uzluksizligini baholashga alohida e’tibor qaratish talab etiladi. Tadqiqotlar natijasida faoliyat uzluksizligini baholash algoritmi ishlab chiqildi.

Qurilish-pudrat tashkilotlari moliyaviy hisoboti auditida faoliyat uzluksizligini baholash algoritmining qo‘llanilishi mijoz korxona faoliyatiga to‘g‘ri baho berish va haqqoniy auditorlik xulosasini rasmiylashtirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Auditorlik tekshiruvlarida ishonchli auditorlik fikrini shakllantirish moliyaviy hisobot auditini puxta va to‘g‘ri rejalashtirishga bevosita bog‘liq.

Har qanday auditorlik tekshiruvida faoliyat uzluksizligini baholash talab etiladi. Faoliyat uzluksizligi juda ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, auditor tomonidan tekshiruv davomida mazkur omillarga chuqur e’tibor qaratish talab etiladi. Tadqiqotlar natijasida qurilish-pudrat tashkilotlarida faoliyat uzluksizligini baholash algoritmi ishlab chiqildi. Mazkur algoritmning to‘g‘ri qo‘llanilishi faoliyat uzluksizligini to‘g‘ri baholash imkoniyatini yaratadi.

Baholangan qiymat xo‘jalik yurituvchi subyektlarda bahosi aniq bo‘lmagan aktivlar va majburiyatlarga nisbatan belgilanadi. Mazkur qiymatni belgilash ham obyektiv, ham subyektiv bo‘lishi mumkin. Har qanday holatda ham mazkur qiymat ishonchli va asosli tarzda belgilanishi shart. Tadqiqotlar natijasida qurilish-pudrat tashkilotlarida baholangan qiymatlarning to‘g‘ri belgilanganligini aniqlash algoritmi taklif etildi. Mazkur taklif baholangan qiymatlar bo‘yicha obyektiv fikr shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” nomli 1-son BHMS. www.lex.uz
2. Ni Nyoman Alit Triani, Made Dudy Satyawan, Merlyana Dwinda Yanthi. Determining The Effectiveness of Going Concern Audit Opinion by ISA 570. //Asian Journal of Accounting Research, 2 (2017). Pages 29-35.
3. Adela Socol. Significant doubt about the going concern assumption in audit. //Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 12(1), 2010. Pages 291-299.
4. D.Anggarini, Z.Zulfikar. Factors Affecting Audit Opinion Going Concern. //Advances in Economics, Business and Management Research, volume 218, 2022. Pages 8-14.
5. Ochilov F.Sh. Majburiyatlar hisobi va auditini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: 2021-y. 56 b.
6. Avlokulov A.Z. Moliyaviy natijalar hisobi va auditi metodologiyasini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: 2019-y. 72 b.
7. Sayfutdinov B.N. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotni tuzish va auditini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: 2023-y. 56 b.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Махкамова Надира Саидмуратовна
Старший преподователь кафедры “Финансы и кредит”
Национального университета Узбекистана

Аннотация: В статье изучены и проанализированы объективные и субъективные факторы, которые влияют на действующие хозяйственные субъекты и недействующие предприятия в стране. Также, изучены положительные и отрицательные факторы влияющие на инвестиционную деятельность предприятий в стране. В результате изучения, анализа и исследования выявлены проблемы и разработаны предложения по их преодолоению.

Ключевые слова: хозяйствующие субъекты, местные предприятия, предприятий с иностранными инвестициями, инвестиция, реинвестиция, иностранные инвестиции, инвестиции в основной капитал, налоги, кредит, ипотека, налоговые каникулы.

Annotatsiya: Maqolada, mamlakatda faoliyat yuritayotgan xo‘jalik subyektlari, faoliyat yuritmayotgan korxonalar va ularga ta’sir etayotgan obyektiv va subyektiv omillar o‘rganilgan tahlil etilgan. Shuningdek, mamlakatda faoliyat yuritayotgan korxonalarning investitsion faoliyatiga ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan omillar o‘rganilgan. O‘rganish, tahlil va tadqiq etish natijasida muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish uchun takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: xo‘jalik subyektlari, mahalliy korxonalar, xorijiy investitsiyaga asoslangan korxonalar, investitsiya, reinvestitsiya, xorijiy investitsiyalar, asosiy kapitalga investitsiya, soliq, kredit, ipoteka, soliq kanikuli.

Abstract: In the article, the objective and subjective factors that affect the existing economic entities and non-operating enterprises in the country, are studied and analyzed. Also, positive and negative factors affecting the investment activity of businesses in the country were studied. As a result of the study, analysis and research, problems have been identified and proposals have been developed to overcome them.

Key words: economic entities, local businesses, enterprises with foreign investments, investment, reinvestment, foreign investment, investment in fixed assets, taxes, credit, mortgage, tax holidays.

ВВЕДЕНИЕ

Последние 15 лет стали беспрецедентными годами испытаний в мировой экономике. Исходной точкой непростого периода стало начало ипотечного кризиса в США в 2008 финансовом году, который был вызван бесцельной и чрезмерной выдачей ипотечных кредитов. В результате чего, данный ипотечный кризис поглотил национальную экономику, а она, в свою очередь, потянула за собой следом всю мировую экономику. В конечном итоге, в зависимости от показателей развития, чем более развитой была страна, тем больше каждая из них несла экономические потери, исчисляемые миллиардами долларов.

В ситуации, когда текущее состояние только начало восстанавливаться после экономических и последующих социальных потерь, пандемия с конца 2019 года привела почти все страны в состояние социально-экономического паралича, и нет ни одной страны, которая еще полностью оправилась от этого процесса.

Республика Узбекистан, как и все страны, понесла беспрецедентные потери в ходе двух упомянутых выше социально-экономических спадов. Но, несмотря на это, страну отличает то, что она имеет небольшие потери по сравнению с некоторыми зарубежными странами, благодаря социально-экономической, инвестиционной и инновационной политики, проводимой справедливо и рационально под руководством Президента.

Признавая, что невиданные социально-экономические кризисы повлекли за собой огромные потери, эффективное использование экономических возможностей для выхода из сложившейся ситуации является требованием времени. Конечно, существует ряд факторов и способов выхода из социально-эконо-

мического кризиса. На наш взгляд, одним из наиболее быстрых путей является организация инвестиционной деятельности действующих в стране хозяйствующих субъектов с помощью современных методов и подходов, при этом создавая новые рабочие места и увеличивая количество налогоплательщиков, можно сократить или устранить масштабы социально-экономических проблем в стране.

В “Стратегии “Узбекистан – 2030”, охватывающей ближайшие семь лет, особое внимание уделено предприятиям по пяти направлениям, которые включают 100 целей, направленных на социально-экономическое развитие страны. В частности, 55-я цель стратегии, озаглавленная “Усиление экспортного потенциала национальной экономики и кардинальное увеличение в ее составе доли продукции с высокой добавленной стоимостью”, содержит следующую информацию, касающуюся непосредственно предприятий: “Повышение объема экспорта в 2 раза и доведение до 45 миллиардов долларов, доведение количества предприятий-экспортеров с 6,5 тысячи до 15 тысяч”, Увеличение количества предприятий, внедривших международные стандарты, в 10 раз и доведение их количества до 5 тысяч. Всесторонняя поддержка экспортеров, продвигающих на зарубежные рынки национальные бренды на основе идеи “Новый Узбекистан – страна конкурентоспособной продукции”.

Если обратить внимание на цифры, то только количество предприятий-экспортеров планируется увеличить до 8500 в ближайшие пять лет или увеличить за эти годы примерно на 230%. Из практики известно, что за счет увеличения простых чисел невозможно добиться экономического результата. Для этого необходимо привлекать одновременно как внутренние, так и иностранные инвестиции - для создания предприятий и увеличения мощности существующих.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В одном из своих выступлений Президент подчеркнул, что в нашей стране существуют определенные препятствия в создании предприятий. Например: “Некоторые министерства не допускают свободной и здоровой конкуренции, поскольку являются учредителями предприятий в подконтрольной им сфере, и об этом сегодня нужно сказать открыто. Если мы не изменим такую систему, то не удастся добиться устойчивого развития в этих отраслях и в экономике в целом”[1]. Конечно, сложно представить такие факты, но если мы не будем изучать и анализировать, говоря, что это сложно, то и изменить нынешнюю опасную ситуацию в положительную сторону будет трудно выполнимо.

В настоящее время с целью масштабного изучения инвестиционной деятельности действующих в стране предприятий зарегистрировано несколько предприятий и организаций. Информацию о том, сколько из них находится в эксплуатации, можно найти в Таблице 1.

Таблица 1: Общие сведения о предприятиях и организациях (кроме фермерских и дехканских предприятий, по состоянию на 1 декабря 2023 года)[2]

№	Года	Зарегистрированные предприятия и организации (всего)	Действующие предприятия и организации (всего)	Недействующие предприятия и организации	
				(всего)	(в процентах)
1.	2018 год	337 593	321 651	15 942	4,7
2.	2019 год	415 121	395 940	19 181	4,6
3.	2020 год	497 167	468 834	28 333	5,7
4.	2021 год	552 828	524 576	28 252	5,1
5.	2022 год	622 987	588 823	34 164	5,6
6.	2023 год	627 475	592 371	35 104	5,6

Анализируя данные таблицы 1, картина выглядит следующим образом. В 2023 году мы стали свидетелями резкого увеличения числа предприятий и организаций, зарегистрированных в стране, по сравнению с 2018 годом. То есть за эти годы количество предприятий и организаций увеличилось на 289 882. Достижение такого результата в условиях рыночной экономики, конечно, очень хороший показатель. Если проанализировать предприятия и организации, работавшие в этот период, то и здесь мы встретим положительный показатель. В частности, можно отметить, что в 2018 году действовало 321 651, а в 2023 году – 592 371.

Среди приведенных данных наиболее тревожным показателем является количество недействующих предприятий и организаций, на текущий момент проведения нашего исследования. Если посмотреть на

1 Послание Президента Республики Узбекистан Олий Мажлису о важнейших приоритетных задачах на 2019 год

2 “Информация о демографии предприятий и организаций Республики Узбекистан” Государственного агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан, стр. 2.

данные, то наряду с зарегистрированными предприятиями из года в год увеличивается и количество недействующих предприятий. После изучения и анализа этого показателя, при наличии субъективных причин, необходимо как можно скорее найти пути их устранения.

Если обратить внимание на приведенные данные, то процент неработающих предприятий в 2020 году увеличился на 1,1% по сравнению с предыдущим годом. Естественно, что влияние субъективного фактора, повлиявшего на это, было выше объективного. Потому что 2020 год, как и весь остальной мир, является одним из пиковых лет пандемии. Несмотря на то, что в последующем 2021 году показатель немного снизился, в 2023 году он показывает рост на 0,9 процента по сравнению с 2018 годом.

Если посмотреть на приведенную статистику в мировом масштабе, то цифры, конечно, не очень привлекательны. Однако для нашей экономики, которая сейчас развивается, этот показатель настораживает, и найти меры по его устранению – веление времени.

Сведения, изложенные в таблице, дали нам подробную информацию о том, сколько предприятий существует в стране. Первоочередной задачей является - выяснить как организовать деятельность этих предприятий в соответствии с требованиями времени и как эффективно организовать вопрос привлечения частных инвестиций. В связи с этим Президент неоднократно в своих выступлениях подчеркивает, насколько важны инвестиции для национальной экономики. В частности: “В следующем году будет привлечено около 30 миллиардов долларов инвестиций, из них 25 миллиардов долларов составят частные инвестиции. В частности, мы запустим более 300 проектов общей стоимостью 8 миллиардов долларов и запустим еще 40 новых крупных проектов”[3].

Годовой ВВП составляет 80 млрд. долл. США. В ситуации, когда есть доллар, привлечение инвестиций в размере 30 миллиардов долларов за один год очень разумно и выгодно для национальной экономики. Еще более отрадно, что около 85% привлеченных инвестиций – это частные инвестиции. Потому что частные инвестиции в основном направляются на расширение существующих предприятий и, самое главное, на создание вновь создаваемых предприятий. Это, в свою очередь, создает основу для дальнейшего увеличения количества предприятий в стране.

С первых дней обретения независимости наша страна уделяла большое внимание одновременному привлечению в национальную экономику как местных, так и иностранных инвестиций. Поэтому в последние годы процесс привлечения инвестиций в национальную экономику ускорился. В результате число экономических субъектов, основанных на иностранных инвестициях, также увеличивается, наряду с созданием тысяч местных предприятий. По данным СМИ: “В 2022 году Узбекистан и страны СНГ создали более тысячи совместных предприятий”[4]. Кроме того, развиваются и инвестиции в основной капитал в регионах, где формируются доходы народного хозяйства нашей страны. Давайте сосредоточимся на цифрах в Таблице 2, чтобы получить точную информацию.

Таблица 2: Вложения в основной капитал (Темпы роста в процентах)[5]

Регионы	2000г.	2005г.	2010 г.	2015 г.	2020 г.	2022 г.
Республика Узбекистан	**101,0**	**105,7**	**104,2**	**109,4**	**95,6**	**100,2**
Республика Каракалпакстан	83,0	76,2	63,9	133,5	69,9	114,9
Андижанская область	101,0	129,2	94,6	105,1	110,6	116,5
Бухарская область	108,0	120,7	73,6	98,7	104,7	94,2
Джиззакская область	111,0	111,5	118,0	96,9	147,4	104,6
Кашкадарьинская область	93,0	116,2	67,4	112,4	76,5	80,0
Навоийская область	116,0	141,9	248,6	90,7	77,1	109,4
Наманганская область	103,0	97,1	90,3	108,5	88,0	104,2
Самарқандская область	104,0	110,6	127,4	115,8	128,8	111,6
Сурхандарьинская область	102,0	136,4	95,8	110,3	77,4	87,5
Сырдарьинская область	100,2	89,6	153,9	97,9	111,2	135,1
Ташкентская область	106,0	112,7	104,0	99,3	92,2	110,7
Ферганская область	107,0	119,2	107,3	98,7	113,5	112,4
Хорезмская область	102,0	44,1	133,8	87,2	92,7	94,2
Ташкент г.	92,0	88,4	147,6	102,3	108,6	87,2

3 Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 21 декабря 2023 г.
4 https://aniq.uz/yangiliklar/2022-yilda-uzbekiston-va-mdh-mamlakatlari-mingdan-ortiq-qushma-korxona-tashkil-etdi
5 Агентство по статистике при Президенте Республики Узбекистан. Содержание открытых данных

Данные в таблице включают статистические показатели за 2000-2022 годы, при этом динамика роста или падения неравномерна. Конечно, на это повлияли особые причины. Анализируя цифры на национальном уровне, можно отметить небольшой рост в 2000 финансовом году, с увеличением на 5,7 процента в 2005 году. В 2010 году он увеличился на 4,2%, в 2015 году увеличился на 9,4%, после чего последовал резкий спад в 2020 году и, наконец, увеличился на 2,9% в 2021 финансовом году.

Если изучить анализируемые цифры на примере города Ташкента, то самый низкий показатель за отчетные годы составил 87,2 процента в 2022 году, а самый высокий показатель – 147,6 процента в 2010 году. В последующие годы последовал постепенный спад, и в 2022 году показатель превзошел низкую отметку 2005 года, достигнув 87,2 процентов. Поскольку город Ташкент отличается высоким уровнем сервиса и индустриализации по сравнению с другими регионами, рост инвестиций в основной капитал, безусловно, окажет большое положительное влияние на национальную экономику республики. В равной степени, понижение числа инвестиций окажет отрицательный эффект.

Можно наблюдать увеличение и уменьшение численности вложений в Республике Каракалпакстан. Согласно исследованию показателей, самый низкий показатель по республике был зафиксирован в 2010 финансовом году, составив 63,9 процента. Также видно, что самый высокий положительный показатель был в 2015 финансовом году, увеличившись на 133,5 процента. После резкого спада в 2020 году, когда показатель почти приблизился к низшему уровню, зафиксированному в 2010 году, последовал рост, и в 2022 году он достиг 114,9 процентов. Если посмотреть на отчетный период, то только в 2015 и 2022 финансовых годах наблюдалась относительная тенденция к росту. В остальные годы, при низком показателе, регион занимал одно из последних мест.

В Навоийской области, одном из регионов, который является более промышленно развитым, чем другие, в первые годы были очень хорошие показатели. Но в последующие годы показатели отличаются от цифр других регионов. В частности, в 2000, 2005 и 2010 годах она составляла 116,0, 141,9 и 248,6 процента соответственно, а в 2015, 2020 и 2022 годах ограничивалась 90,7, 77,1 и 109,4 процентами соответственно.

Судя по количеству инвестиций в основной капитал по регионам республики, есть основания говорить, что Самаркандская область находится в частично хорошем состоянии. В регионе показатель составил 104,0 только в 2000 году, а во все остальные анализируемые годы зафиксирован положительный уровень. Даже в 2020 финансовом году, когда пандемия усилилась, было обеспечено 128,8 процента.

Если дать общую оценку данным таблицы, то ситуацию нельзя назвать полностью позитивной. Так как динамика роста разнообразна и красочна. В целом, в ситуации, когда население растет стабильными темпами, соответственно должны расти и инвестиции. Тогда она будет свободна от внутренних кризисов той или иной формы. В противном случае естественны колебания.

На наш взгляд, есть два объективных фактора, которые повлияли на разную динамику: первый – мировой финансово-экономический кризис, начавшийся в 2008 году. Второй – пандемия, сложившаяся в начале 2020 года. Следует отметить, что первый фактор оказал медленное влияние на привлечение инвестиций, тогда как второй фактор – пандемия – оказал очень резкое влияние. Во время пандемии некоторые предприятия даже были вынуждены временно приостановить свою работу. Это, в свою очередь, негативно сказалось на привлечении капитальных инвестиций.

На государственном уровне планируется принять меры по созданию и ускоренному развитию предприятий в нашей стране, о чем Президент выразил так: “...объем прямых иностранных инвестиций увеличился почти в 1,5 раза по сравнению с текущим годом и достигнет 4,2 млрд долларов. В результате, будет запущено 142 современных предприятия”6. Согласно квоте, за счет иностранных инвестиций планируется создать более 142 предприятий, отвечающих требованиям времени. Таким образом, будут созданы тысячи новых рабочих мест, появится соответствующий слой налогоплательщиков. При этом можно будет уменьшить масштаб как социальных, так и экономических проблем.

В результате изучения, анализа и исследования темы данной статьи, мы считаем целесообразным обратить внимание на следующие вопросы как на приоритетные направления развития инвестиционной деятельности предприятий. Включая:

- 35 104 предприятие, зарегистрированное в стране, но в настоящее время не работающее, должно быть критически изучено, необходимо выявить субъективные причины их перерыва в работе, предоставлены ли им льготные кредиты или налоговые каникулы. Это мероприятие, в свою очередь, обеспечит трудоустройством рабочих и служащих, а также увеличит числа налогоплательщиков, которые получат возможность снизить налоговое бремя на уровне страны, хотя и частично;

6 Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. 21 декабря 2022 г.

- необходимо ввести механизм предоставления льгот по налогам и другим обязательным платежам на условиях реинвестирования полученных предприятиями экономических выгод. Это, в свою очередь, означает, что предприятия не будут заинтересованы в расходовании своей экономической продукции на различные неэффективные источники;
- при анализе процесса инвестирования в основной капитал предприятий в некоторых регионах были показаны случаи резкого снижения по сравнению с предыдущими годами. Это риск для рыночной экономики, который может привести к резкому падению прибыли предприятий, а в некоторых случаях к закрытию и даже банкротству. Чтобы этого не допустить, заместителям хакимов, ответственным за инвестиции в регионах, следует незамедлительно изучить субъективные факторы, влияющие на снижение инвестиций в основной капитал, и разработать необходимые рекомендации;
- последняя политическая и экономическая ситуация в мире показывает, что доля стран, привлекающих иностранные инвестиции в инвестиционную деятельность предприятий, должна быть как можно больше. Так как, существует высокая вероятность того, что экономический или политический кризис в той или иной стране окажет негативное влияние на инвестиционную и финансовую деятельность местных предприятий.

Реализация вышеизложенных выводов и рекомендаций, предлагаемых в соответствии с ними предприятиям народного хозяйства, в свою очередь, во многом послужит дальнейшему ускорению инвестиционной деятельности предприятий.

Список использованной литературы:

1. Указу Президента Республики Узбекистан от 11 сентября 2023 года № УП-158. СОСТАВ. Республиканской комиссии по реализации Стратегии “Узбекистан – 2030”. lex.uz›uz/docs/6600404
2. Президента Республики Узбекистан. Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана. (20 декабря 2022 года).
3. Закон Республики Узбекистан “Об инвестициях и инвестиционной деятельности” от 25 декабря 2019 года.
4. Вахабав А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. –Т.: “МОЛИЯ”.– 2010 йил.
5. Анна Милькина Что такое инвестиции и с какой суммы лучше всего начать: разбор https://www.banki.ru/news/daytheme/?id=10967261.
6. Лаптева Анна Михайловна Содержание и сущность понятия “Инвестиции” https://cyberleninka.ru/search.
7. Агентство по статистике при Президенте Республики Узбекистан. Содержание открытых данных.
8. “Сведения о демографии предприятий и организаций Республики Узбекистан” Государственного агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан, стр. 2.
9. “Социально-экономическое положение Республики Узбекистан” Государственного агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан. Январь-декабрь 2023 г.
10. https://aniq.uz/yangiliklar/2022-yilda-uzbekiston-va-mdh-mamlakatlari-mingdan-ortiq-qushma-korxona-tashkil-etd.

MILLIY STATISTIKA AXBOROT TIZIMLARINING FUNKSIONAL JIHATLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARINING TAHLILI

UDK: 338:004

Otajonova Gulhayo Maqsud qizi
Ma’mun-Universiteti NTM o‘qituvchisi, Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlari instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada milliy statistika tizimining xususiyatlari va uning o‘ziga xosligi, jumladan, hozirgi statistika tizimida qo‘llanilayotga texnologik jarayonlar, axborot kommunikasiya texnologiyalaridan foydalanganligi, xavfsizlik kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. e-Stat 4.0 axborot tizimi imkoniyatlari, vazifalari, shuningdek, uni takomillashtirish usuli va vositalari keltirilgan. Jumladan, milliy statistika tizimining funksional jihatlari tahlili keltirilgan. e-Stat 4.0 avtomatlashtirilgan axborot tizimi vazifalari, imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: statistika, axborot texnologiyalari, masofaviy zondlash, Tanlanma kuzatuvlar, integratsiya, REST API, axborot tizimi, CAPI.

Abstract: The article examines the characteristics of the national statistical system and its uniqueness, including the technological processes used in the current statistical system, the use of information and communication technologies, and security issues. The capabilities and tasks of the e-Stat 4.0 information system, as well as methods and tools for its improvement, are presented. Including analysis of the functional aspects of the national statistical system. The functions and capabilities of the automated information system e-Stat 4.0 were also analyzed.

Key words: statistics, information technology, remote sensing, selective observations, integration, REST API, information system, CAPI.

Аннотация: В статье рассматриваются характеристики национальной статистической системы и ее уникальность, в том числе технологические процессы, используемые в действующей статистической системе, использование информационных и коммуникационных технологий, а также вопросы безопасности. Представлены возможности и задачи информационной системы e-Stat 4.0, а также методы и инструменты ее совершенствования. В том числе анализ функциональных аспектов национальной статистической системы. Также были проанализированы функции и возможности автоматизированной информационной системы e-Stat 4.0.

Ключевые слова: статистика, информационные технологии, дистанционное зондирование, выборочные наблюдения, интеграция, REST API, информационная система, CAPI.

KIRISH

Bugungi raqamlashtirish sharoitida milliy iqtisodiyotning tarmoqlari va sohalarini rivojlantirishda, xususan, statistika faoliyatida raqamli texnologiyalarni samarali joriy qilish asosiy masalalardan bo‘lib, bu axborot-kommunikasiya texnologiyalarining zamonaviy usullari va vositalaridan keng foydalanishni taqozo etadi.

Tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatmoqdaki, bugungi kunda statistika tarmog‘i mamlakat milliy iqtisodiyotini rivojlantirishning strategik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatda statistika tarmog‘ining samarali faoliyat ko‘rsatishi nafaqat milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyati haqida obyektiv statistika ma’lumotlari olishga, balki jahon iqtisodiy makonida mamlakatning raqobatbardoshligini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu boisdan, sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, sog‘liqni saqlash, xizmatlar sohasini rivojlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy soha statistikasini yuritishni rivojlantirishga yo‘naltirilgan raqamli texnologiyalarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Statistik ma’lumotlarni to‘liq va sifatli yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish hamda foydalanuvchilarga yetkazib berish samaradorligi va shaffofligini oshirishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanish maqsadida mamlakatimizda bir qator me’yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali

amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni [1], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy statistika tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4796-son qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-martdagi “Davlat boshqaruvining ochiqligi va shaffofligini ta’minlash hamda mamlakatning statistika salohiyatini oshirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4273-son qarori va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yildagi 24-maydagi “Raqamli xizmatlar qamrovi va sifatini oshirish hamda soha, tarmoq va hududlarni raqamli transformatsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-162-son qarorlariga[4] asosan mamlakatimizda statistika ma’lumotlarining sifati va ishonchliligini oshirish borasida tizimli ishlar amalga oshirilib, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni, jumladan, xalqaro tashkilotlarning maxsus nashrlari va ma’lumotlar bazalarida xolis va ishonchli aks ettirishni ta’minlash choralari ko‘rilmoqda.

Shu bilan birga, statistika ma’lumotlari sifatini yanada yaxshilash, statistika ko‘rsatkichlarining to‘laqonli ma’lumot bazalarini yaratish, ularni xalqaro standartlarga moslashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik sohalarda statistikaning zamonaviy usullarini joriy etish zarurati mavjud.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy statistika tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4796-son qarorida 2020–2025-yillarda statistik ma’lumotlarni qayta ishlash bo‘yicha axborot-kommunikasiya infratuzilmasini yaxshilash bo‘yicha maqsadli ko‘rsatkichlar belgilab berilgan bo‘lib, unga ko‘ra bugungi kunda tanlanma kuzatuvlar jarayonlariga maxsus qurilmalardan (planshetlar) foydalangan holda CAPI (Computer-assisted personal interviewing) shaxsiy intervyu o‘tkazish bo‘yicha kompyuter tizimni joriy qilish 60 % bo‘lsa, 2025-yilda ushbu ko‘rsatkichni 100 % ga yetkazish, Statistika agentligi tomonidan ko‘rsatiladigan davlat va interaktiv xizmatlar sonini 22 taga yetkazish va statistika ma’lumotlarini “onlayn” rejimida taqdim etish imkonini beruvchi e-Stat 4.0 avtomatlashtirilgan axborot tizimini bosqichma-bosqich 2025-yilgacha to‘liq joriy etish kabi katta maqsadlar qo‘yilgan.[3] (1-jadval).

Bugungi kunda statistika idoralari raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishini hisobga olib, ma’lumotlarni to‘plash, qayta ishlash va tarqatish jarayonlarida ushbu texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish uchun zamon bilan hamnafas bo‘lishlari shart.

1-jadval: 2020–2025-yillarda Statistik ma’lumotlarni qayta ishlash bo‘yicha axborot-kommunikasiya infratuzilmasini yaxshilash bo‘yicha maqsadli ko‘rsatkichlar[1]

№	Ko‘rsatkich nomi	O‘lchov birligi	Yillar yakuni bo‘yicha					
			2020	2021	2022	2023	2024	2025
IV. Statistik ma’lumotlarni qayta ishlash bo‘yicha axborot-kommunikasiya infratuzilmasini yaxshilash								
1	Tanlanma kuzatuvlar jarayon-lariga maxsus qurilmalardan (planshetlar) foydalangan holda CAPI (Computer-assisted personal interviewing) shaxsiy intervyu o‘tkazish bo‘yicha kompyuter tizimni joriy qilish	foizda	30	40	50	60	70	100
2	Foydalanishda bo‘lgan AT uskunalari va dasturiy ta’minotlarni yangilash va qayta jihozlash	AT umumiy soniga foizda	20	30	40	10	10	10
3	Arxiv ma’lumotlarini elektron saqlashga bosqichma-bosqich o‘tib borish	foizda	5	10	20	30	40	50
4	Statistika ma’lumotlarini “onlayn” rejimida taqdim etish imkonini beruvchi e-Stat 4.0 avtomatlashtirilgan axborot tizimini bosqichma-bosqich joriy etish	statistik hisobotlar shakllari, donada	72	110	122	-	-	-
5	Ko‘rsatilayotgan davlat va interaktiv xizmatlar sonini oshirib borish	birlikda	12	14	16	18	20	22
6	Davlat statistika qo‘mitasi veb-saytiga tashriflar soni	mingta, yilda	550	600	650	700	750	800

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy statistika tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4796-son qarori.

Maqsad – ma'lumotlarni yig'ishning (kuzatuv/boshqaruv) to'liq siklini qamrab oluvchi ma'lumotlarni qayta ishlash bo'yicha kompleks tizimni yaratish. Bu jarayon savolnomalar ishlab chiqish, kuzatuv instrumentariylarini yaratish, kuzatuvni o'tkazish, raqamli qurilmalar yordamida ma'lumot yig'ish, tahrir qilish, ko'chirish, umumlashtirish va tarqatish uchun integratsiyalashgan dasturiy ta'minotni ishlab chiqishni nazarda tutadi, shu o'rinda bularning barchasi metama'lumotlarning umumiy bazasidan olinadi.

Shu bilan birga, ilg'or raqamli texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish statistika faoliyatining umumiy jarayonlarida inson omilini minimallashtirishga yordam berishi muhimroq, bu esa, statistik ma'lumotlarning ishonchliligi va shaffofligini oshirishga yordam beradi.

Buni chuqur anglagan holda O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika tizimiga ilg'or raqamli texnologiyalarning imkoniyatlarini samarali joriy etish bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, Davlat statistika hisobotlarini elektron shaklda topshirishning eStat 4.0 – avtomatlashtirilgan axborot tizimi, Tanlanma statistik kuzatuvlar axborot tizimi, Statistika integrallashgan axborot tizimi va "Statistika ishlarini ishlab chiqarish dasturi" axborot tizimi kabi bir qator avtomatlashtirilgan axborot tizimlarini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish bilan birgalikda Statistika agentligining rasmiy veb sayti, O'zbekiston Respublikasi Ochiq ma'lumotlar portali va Barqaror rivojlanish maqsadlari veb sayti kabi veb resurslar ham foydalanuvchilarga tadqim etilmoqda (2-jadval).

2-jadval: Milliy statistika axborot tizimlari va veb resurslari[2]

Axborot tizimlari	Veb resurslar
e-Stat 4.0 – Davlat statistika hisobotlarini elektron shaklda topshirishning avtomatlashtirilgan axborot tizimi	www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligining rasmiy veb sayti
Tanlanma kuzatuvlar – Tanlanma statistik kuzatuvlarni o'tkazish axborot tizimi	aholi.stat.uz – Aholini ro'yxatga olish tadbirlarining rasmiy veb sayti
StatDoc – Statistika organlari o'rtasida elektron hujjat almashish axborot tizimi	registr.stat.uz – korxona va tashkilotlar yagona davlat registri veb sayti
KTYaDR - korxona va tashkilotlar yagona davlat registri	data.egov.uz – O'zbekiston Respublikasi Ochiq ma'lumotlar portali
Aholini ro'yxatga olish axborot tizimi	nsdg.stat.uz – Barqaror rivojlanish maqsadlari veb sayti
Statistika integrallashgan axborot tizimi	gender.stat.uz – Gender statistikasi veb sayti
"Statistika ishlarini ishlab chiqarish dasturi" axborot tizimi	lib.stat.uz – Statistika agentligining uslubiy materiallar elektron kutubxonasi

Statistika sohasida korxona va tashkilotlar tomonidan muayyan muddatda taqdim etiladigan hisobotlar asosida Statistika agentligi tomonidan statistik ko'rsatkichlar shakllantiriladi. Ushbu jarayonga ilg'or axborot kommunikasiya texnologiyalaridan foydalangan holda, korxona va tashkilotlarga qulay hamda tezkor ravishda ushbu hisobotlarni elektron tarzda taqdim etish imkoniyati yaratilgan.[2][12]

"e-Stat 4.0" – shu nomdagi axborot tizimining to'rtinchi avlodi (versiyasi) hisoblanadi. Statistika hisobotini elektron tarzda yig'ishda avvaliga "e-Stat", keyinchalik "e-Stat 2.0" va "e-Stat 3.0" dasturlaridan foydalanilgan. Avvalgi versiyalar ko'rinish va texnologik yondashinuv bo'yicha bir-biridan unchalik farq qilmagan, ya'ni dastur (desktop dastur) va uning yordamchi komponentlarini yuklab olinib foydalanuvchi kompyuteriga o'rnatish talab etilardi.[7] Dasturdan foydalanishda korxona va tashkilotga tegishli rekvizit ma'lumotlari respondent tomonidan to'ldirilgan. "e-Stat 4.0" – avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali esa foydalanuvchilar statistika hisobotlarini Internet orqali onlayn topshirish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Hozirda, tizim orqali turli sohaga oid bo'lgan 123 nomdagi (9 dona oylik, 25 dona choraklik, 3 dona yilda 3 martalik va 86 dona yillik) stastistika hisoboti va savolnomalari (hisobot) taqdim etilmoqda.[6]

Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki "e-Stat 4.0" – avtomatlashtirilgan axborot tizimining arxitekturasi 1-rasmda keltirilgan bo'lib, oldingi versiyalaridan asosiy farqlari quyidagilardan iborat:

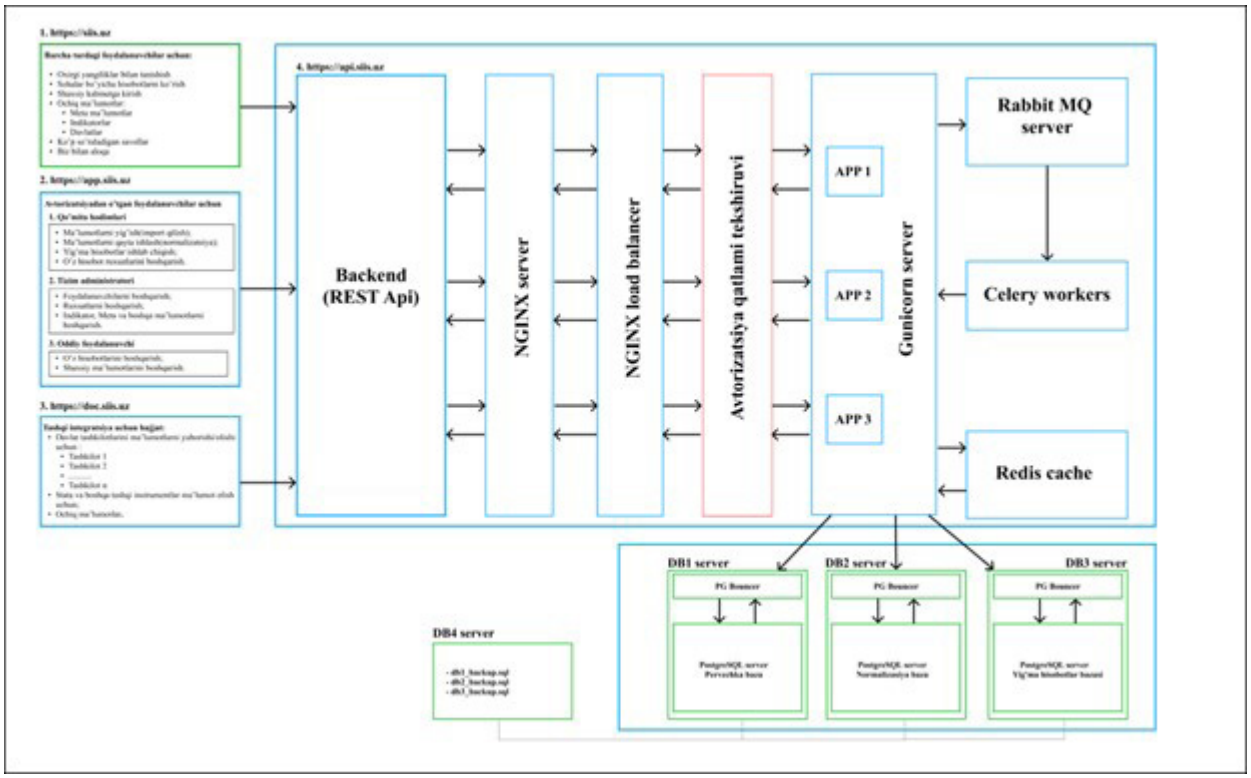
- tizimni yuklab olish va foydalanuvchi kompyuteriga o'rnatish talab etilmasligi;
- hisobot shakllarini yuklab olish talab etilmasligi;
- OneID platformasida avtorizatsiyadan o'tgan holda tizimga kirish imkoniyati;
- respondentga tegishli barcha ma'lumotlarning tizim ma'lumotlar bazasida saqlanishi;
- hisobotlarni .xlsx formatda yuklab olish imkoniyati;

2 Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

- tizimdan chiqmasdan bir nechta respondentlar bilan ishlash imkoniyati;
- tizimdan istalgan vaqtda va istalgan joyda foydalanish imkoniyati;
- oldingi davrlarga yoki boshqa hisobot shakllariga tegishli ma'lumotlar bilan taqqoslashni shaklni to'ldirish jarayonida amalga oshirish imkoniyati;
- boshqa tashkilotlar bilan integrasiyani amalga oshirish imkoniyati;
- tizimda mas'ul vakillarni shaxsiy kabinetda ishlash huquqiga respondentning o'zi tomonidan tayinlash va ushbu huquqdan mahrum qilish imkoniyati.

e-Stat 4.0 axborot tizimida korxona va tashkilotlarning moliyaviy (konfidensial) ma'lumotlari saqlanishi va qayta ishlanishi sababli, tizimda axborot xavfsizligi yuqori darajada ta'minlangan va tizim erkin foydalanish huquqlarini farqlash tamoyiliga ega hisoblanadi. Tizimda maxfiy ma'lumotlarning xavfsizligini ruxsatsiz kirish va o'zgartirilishidan nazorat qilish yo'lga qo'yilgan.[5]

Foydalanuvchilarga tizimning moslashtirilgan xususiyatlari va ma'lumotlariga kirish faqat foydalanuvchi autentifikasiya va avtorizasiya tartiblarini bajarganidan so'ng beriladi. [10]

1-rasm: "e-Stat 4.0" – avtomatlashtirilgan axborot tizimining arxitekturasi3

So'nggi yillarda O'zbekistonda kuzatilgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar nafaqat statistik ma'lumotlarning mazmuniga, balki uni to'plash shakllariga ham yangi talablarni qo'ydi. Bugungi kunga qadar mamlakatimizda tanlanma statistik kuzatuvlar qog'oz shakldagi blankalar yordamida o'rganilganligi sababli, kuzatuvlarni o'tkazish jarayoni uzoq muddat, ko'p ish kuchi va qog'oz sarfi talab etilar edi. Ya'ni kuzatuvchilar yakka tartibdagi tadbirkorlar bilan uchrashib mahsus qog'ozlardagi shakllarni to'ldirar va kunlik yig'ilgan ma'lumotni kompyuterga kiritgan.[8]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-aprelda "Davlat boshqaruvining ochiqligi va shaffofligini ta'minlash hamda mamlakatning statistika salohiyatini oshirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4273-son qaroriga asosan statistika amaliyotiga innovasion texnologiyalarni joriy etish doirasida xizmat ko'rsatish, transport sohasi, bozor narxi kuzatuvlari, sanoat, qishloq xo'jaligi va savdo sohasida o'tkazi-ladigan tanlanma statistik kuzatuvlarga elektron qurilmalar ya'ni, mobil planshetlar joriy etish vazifasi belgilab qo'yilgan.

Shu boisdan, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun imkon beradigan ishonchli statistik ma'lumotlarni shakllantirish maqsadida, hamda tan-lanma kuzatuvlarning ma'lumotlarining to'liqligini ta'minlash uchun zarur

3 Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

bo‘lgan reprezentativ ma’lumotlar olish maqsadida, Statistika agentligi tomonidan o‘tkaziladigan bir qator tanlanma kuzatuvini tashkil etish va o‘tkazish jarayonlariga planshetlar joriy etilgan.[9]

Bugungi kunda Statistika agentligi tomonidan tanlanma statistik kuzatuvlarni planshet qurilmalar yordamida o‘tkazish hamda ma’lumotlarni onlayn rejimda internet orqali markaziy serverlarga yuborish uchun “Tanlanma kuzatuvlar” axborot tizimidan foydalaniladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqotlarmiz shuni ko‘rsatmoqdaki, Statistika agentligi tomonidan statistika faoliyatini amalga oshirishda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish bilan birga, foydalanuvchilarga statistik ma’lumotlarni taqdim etishda ham samarali ishlar olib borilgan.

Xususan, muayyan jadvallar ko‘rinishidagi ma’lumotlar to‘plami bilan bir qatorda infografika va diagrammalardan foydalangan holda press-relizlar ko‘rinishida tahliliy va statistik ma’lumotlarni tarqatish amaliyoti yo‘lga qo‘yilgan.[11]

Tizimda avtomatlashtirilgan shaxsiy intervyu (AShI), telefon orqali avtomatlashtirilgan so‘rov (TAS), avtomatlashtirilgan veb-so‘rov (AVS) va boshqa ma’lumotlarni yig‘ish usullarini keng joriy etish mamlakatimizda statistika sohasini rivojlantirishda yangi bosqichga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni.
2. Хусаинов, Ш. М. (2023, June). Автоматизированные системы в области бухгалтерского учета // In Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies (Vol. 2, No. 6, pp. 104-109).
3. Анназарова, Б. Р. (2023). Aholini ro‘yxatga olish jarayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etishning jahon tajribasi // Научно-теоретический журнал “MA’MUN SCIENCE”, 1(2).
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yildagi 24-maydagi “Raqamli xizmatlar qamrovi va sifatini oshirish hamda soha, tarmoq va hududlarni raqamli transformatsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-162-son qarori.
5. Axmedova, D. (2023). Banklarda chakana kreditlash amaliyotini raqamli transformatsiya qilishning huquqiy asoslari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 1(7), 32-42.
6. Ibragimovich, A. I., Sherzod o‘g‘li, S. T., & Shonazar o‘g, S. O. A. (2023). Iqtisodiyotda matematikaning o ‘rni // Образование наука и инновационные идеи в мире, 22(10), 55-58.
7. Annazarova, B. R. (2023). Sensor ma’lumotlarini qayta ishlashda taqsimlangan texnologiyalar tahlili // Academic research in educational sciences, 4(5), 71-75.
8. Akhmedova, D. K. K. (2023). Digitalization Of Retail Lending Practice In Commercial Banks Of The Republic Of Uzbekistan // Frontline Marketing, Management and Economics Journal, 3(05), 25-32.
9. Qodirberganova, S., & Juraeva, N. (2023). Development Of Formal Models Of Word Combinations And Noun Combinations In The Uzbek Language // Science and innovation, 2(B2), 614-618.
10. Mamadiyarov, Z., & Axmedova, D. (2023). Raqamli banklarning vujudga kelishi va banklar faoliyatini raqamlashtirishning ahamiyati // Economics and Innovative Technologies, 11(2), 1-13.
11. Shaxodat, Q. (2024). Sun’iy intelektning ta’lim sohasiga ta’siri qo‘llanilish usullari // Research and Publication, 1(1), 46-52.
12. Abdikarimov, I. (2024). Innovatsion iqtisodiyotda inson kapitalining tutgan o‘rni.

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK FAOLIYATINI BOSHQARISH AXBOROT TIZIMINI MODELLASHTIRISH

Xudoyorov Laziz Niyozovich
I.f.f.d (PhD), Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali, “Axborot texnologiyalarining dasturiy ta’minoti” kafedrasi mudiri

Ergashova Nargiza Boboxonovna
O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi huzuridagi O‘simliklar karantini va himoyasi Agentligi, Qashqadaryo viloyati O‘simliklar karantini va himoyasi boshqarmasi, AKT bo‘yicha yetakchi mutaxassis, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali,1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini boshqarish axborot tizimini modellashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonlari sonining tarmoqlardagi ulushi sohalar bo‘yicha o‘zgarishi taxlil qilinadi. tadbirkorlikning tarmoq bo‘yicha tadbirkorlikka moyillik darajasi ekstropolyatsiya metodi orqali baholash formulasi va mezonlari ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, kichik biznes, tadbirkorlikka moyillik darajasi, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, ekstropolyatsiya metodi, modellashtirish, ekonometrik modellashtirish.

Abstract: In this article, research was conducted on the modeling of the management information system of small business and private entrepreneurship. The change of the share of the number of small businesses and private entrepreneurship enterprises in the sectors by sectors is analyzed. the formula and criteria for evaluating the level of entrepreneurial propensity by industry by extrapolation method were developed.

Key words: entrepreneurship, small business, degree of inclination to entrepreneurship, information and communication technologies, extrapolation method, modeling, econometric modeling.

Аннотация: В данной статье проведено исследование по моделированию информационной системы управления малым бизнесом и частным предпринимательством. Проанализировано изменение доли количества малого бизнеса и предприятий частного предпринимательства в отраслях по отраслям. разработаны формула и критерии оценки уровня предпринимательской склонности по отраслям методом экстраполяции.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, степень склонности к предпринимательству, информационно-коммуникационные технологии, метод экстраполяции, моделирование, эконометрическое моделирование.

KIRISH

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy vazifalaridan biri aholi turmush farovonligini oshirish hamda iqtisodiy o‘sishning moddiy asosini ishlab chiqarish bo‘lib, bunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik imkoniyatlaridan keng foydalanib uni samarali tashkil etishni ta’minlash alohida o‘rin tutadi.

Buning uchun zarur bo‘lgan tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish hamda zamonaviy axborot tizimlaridan unimli foydalangan holda boshqaruv muammolarini to‘g‘ri hal qilish zarur.

Davlat mahalliy sharoit va madaniyatga asoslangan hamda integratsiyalashgan mexanizmni yaratishda keng rag‘batlaniruvchi siyosatni amalga oshirish kerak. Ammo aytib o‘tish joizki, hukumatimiz tomonidan tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari uning respublikamizda tezda rivojlanishiga olib keldi.[1]

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi va vazifalari nuqtayi nazaridan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, mintaqada bozor iqtisodiyotini rivojlantirish va sharoit yaratish ustivor yo‘nalishdir. Shu maqsadda Mustaqillikning birinchi kunlaridan bozor iqtisodiyotiga erkin raqobat muhitini yaratish uchun barcha davlat korxonalarini xususiylashtirish ishlari olib borildi. Shuningdek, yangi xo‘jalik subyektlarini tashkil etish rag‘batlantirildi [1]. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash borasida qabul qilingan qarorlarning amaliyotga keng tadbiq etilishi, tekshirish ishlarining qisqarganligi, biznes yuritish uchun moliya va vaqt xarajatlarining kamayganligi, ro‘yxatga olishning xabardor qilish tizimining joriy etilishi natijasida ro‘yxatga olingan va faoliyat yuritayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni jadal oshib, ularning iqtisodiy ko‘rsatkichlarida ham ijobiy o‘zgarishlar yuz bermoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik nazariyasi, modellashtirish va bashoratlashga ekonometrik yondashuv, uni amaliyotga tadbiq etish masalalari xorijlik olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan hamda asoslab berilgan. Xususan F.Xayek, M.Lapusta, Yu.Starostin, K.Makkonnell, S.Bryu, N.Artamonov, V.Afanasev, E.Berndt, M.Verbik, D.Dayitbegov va boshqalarning ilmiy ishlarida yoritilgan.

Shu bilan birga, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi (MDH) davlatlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini tadqiq etish bo‘yicha G.Sh.Abdullayev, V.M.Vlasova, I.Tolmachev, S.Stanislav, A.Vilenskiy, S.Valdaysev, A.Andreyev va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning umumiy muammolari, ekonometrik modellashtirish hamda prognozlash masalalari S.S.G‘ulomov, B.Yu.Xodiyev, B.A.Begalov, T.Sh.Shodiyev, Yo.Abdullayev, N.B.Ashurova, S.K.Salayev, N.Q. Murodova, I.S. Abdullayev, M.A. Gulmanov, J.J. Urmonov, H.N. Baqoyev va boshqalarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bu o‘rinda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llanilishi yuqorida sanab o‘tilgan va boshqa muammolarni hal etishning vositalarini taklif qiladi, shu sababli tadbirkorlik faoliyatini boshqarishning axborot tizimida quyidagilarga e’tibor qaratsak:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni integratsion rivojlantirishini istiqbollari va hududlarda kichik tadbirkorlikka moyillik darajasi hisoblanadi;
- kichik tadbirkorlikni rivojlantirishning iqtisodiy asoslari tahlil etiladi va uning kadrlar malakasini oshirish tizimini takomillashtirishga e’tibor qaratiladi;
- kichik tadbirkorlik subyektlari kooperatsiyasini tashkil etish mohiyati va avtomatlashtirilgan axborot kommunikatsiya mexanizmi tavsiya etiladi;
- kichik tadbirkorlikning rivojlanish istiqbollari, samaradorlikni baholash usullari va oshirish yo‘llari ishlab chiqiladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni integratsion rivojlantirish dasturida quyidagi vazifalar amalga oshirildi:

- keng jamoani bir faoliyatga jalb etish asosida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanishini jadallashtirish;
- yangi ish joylarini ochish va kishilarning mehnat bilan bandligi oshiriladi;
- shaxar sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash kichik korxonalarini rivojlantirish keng yo‘lga qo‘yish;
- bozor munosabatlarining intensiv rivojlantirilishi infratuzilma va raqobatni kuchaytirishga sharoit yaratish;
- xizmat ko‘rsatish sohasini har doim keskin oshirish, ayniqsa, ilm-fan natijalariga asoslangan faoliyatlarni rivojlantirishga katta e’tibor qaratish;
- ichki bozorlarni tovar bilan to‘ldirishni, eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni, xo‘jalik yuritishning samaradorligini oshirishni ta’minlaydigan kichik va xususiy korxonalar joriy etiladi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonlari sonining tarmoqlardagi ulushi sohalar bo‘yicha o‘zgarishi taxlil qilinadi:

- tarmoqlar bo‘yicha ixtisoslashuviga;
- tarmoqlar bo‘yicha taklif va unga ta’sir qiluvchi omillarga;
- demografik holatga;
- resurslar tarkibiga;
- zamonaviy texnologiyalarning joriy qilinish darajasiga;

Shundan kelib chiqib, mehnat resurslarining tadbirkorlikka moyillik darajasini hisoblashni quyidagicha belgilaymiz:

$$XTMD = \frac{TS}{JMR} \times 100 \quad (1)$$

Buyerda TS-tadbirkorlik subyektlari soni
XTMD- Hududning tadbirkorlikka moyillik darajasi
JMR- Jami mehnat resurslari soni

Bundan tashqari tarmoq bo‘yicha tadbirkorlikka moyillik darajasini hisoblash hududning ixtisoslashganlik darajasi va harakatchan mehnat resurslari qaysi tarmoqda ko‘proq faoliyat ko‘rsatayotganligini hamda tarmoqda faoliyat ko‘rsatish tadbirkorlar uchun samarali ekanligini ko‘rsatadi (yiriklashgan,sof monopol korxonalar bundan mustasno).

Tarmoq bo‘yicha tadbirkorlikka moyillak darajasini quyidagicha hisoblashimiz mumkin:

$$TMD_T = \frac{TBC_T}{TMS_T} \times 100 \quad (2)$$

Buyerda TMDT-Tarmoq bo‘yicha hududning tadbirkorlikka moyillk darajasi
TBST- Tarmoq bo‘yicha tadbirkorlik subyektlari soni
TMST-Tarmoq bo‘yicha faoliyat ko‘rsatayotgan mehnat resurslari soni

Qisqa muddatli prognoz asosida ko‘rishimiz mumkin. Qisqa muddatli prognozni amalga oshirish uchun quyidagi formuladan foydalanamiz:

$$y_{t+1} = m_{t-1} + \frac{1}{n}(y_t - y_{t-1}) \quad (3)$$

y_{t+1} – prognoz ko‘rsatkichi
t+1 – prognoz qilinayotgan oraliq
m_{t-1} – prognoz qilinguncha davr oralig‘i

Ekstropolyatsiya metodi orqali qilingan prognoz aniqligini baholash formulasi va mezonlari quyidagicha:

$$E = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\left[\frac{|y_\phi - y_{\check{y}p}|}{y_\phi} * 100\right] \quad (4)$$

Bugungi kunda xorijiy hamda mahalliy olimlar va mutaxassislar orasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonlari integratsion boshqarish tizimining tuzilmasi va faoliyati xususida yagona bir fikr yo‘q.

Integratsion rivojlanishni tashkil etish tizimini shakllantirish xizmati orqali tadbirkorlikni boshqarish jarayonini tashkil etishda yuqorida sanab o‘tilgan maqsadlarga erishish nazarda tutiladi. Ya’ni, o‘rtaga qo‘yilgan maqsadlarga erishishda tadbirkorning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi ko‘p jihatdan oqilona o‘tkazilgan tahlil, to‘g‘ri belgilangan maqsadlar, ishlab chiqilgan strategiya va uning amalga oshirilishiga, nazorat qilinmaydigan omillarga moslash mahorati va nazorat qilinadigan omillarga to‘g‘ri ta’sir o‘tkaza bilishga ko‘p jihatdan bog‘liq.

Biz taxlil qilayotgan mavzu bozor sharoitida tadbirkorlarni bozorning salbiy ta’siridan ijtimoiy himoyalashga ham bag‘ishlangandir. Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va himoyalash mazmunida ayrim yechimlar qabul qilish bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘p variantli hisob-kitoblarni talab qiladi. Bunday yechim talab qiladigan masalalarga mahsulot ishlab chiqarish xillarini aniqlash, aholini iste’mol xarajat va daromadlarini hisoblash, baxo mexanizmi , talab va boshqa ko‘p masalalar kiradi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bozor iqtisodiyoti ilmiy-texnika jarayonini tezlashtirishning, tadbirkorlik va tejamkorlik bilan xo‘jalik yuritishning negizidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho mexanizmi yetakchi rolni uynaydi. Chunki tanqis resurslar (sarmoya, yer, xom ashyo, kapital mablag‘lar, ish kuchi va hokazo) tovarlarga bo‘lgan baho orqali taqsimlanadi.

Baho barcha axborotlarni o‘zida ifoda etgan integral ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi. Tovarlar bahosi katta axborot manbaidir. Ma’lum tovarning bahosi unga bo‘lgan talab ortganda yuqorilab boradi. Bu esa ushbu tovar ishlab chiqaruvchilarning faoliyati jamiyat uchun zarurligini anglatadi. Tovar ishlab chiqaruvchilar o‘z faoliyatlaridan voz kechmasligi uchun jamiyat uning yuqori alternativ qiymatini to‘lashga rozidir. Ammo tovarning bahosi oshib borganda uni ishlab chiqaruvchilar taklifi ortadi. Talab miqdori o‘zgarmagan bu bahoning pasayishiga sabab bo‘ladi.

Talab va taklif miqdori teng bo‘lganda bozor bahosi shakllanadi. Talab va taklif mos kelishi bozor muvozanati deyiladi. Va mos keluvchi baho miqdori bozor bahosi deb ataladi. Har qanday taxlil jarayonida iqtisodiy taxlilning asosiy negizi hisoblangan talab va taklif qonunini topmog‘imiz zarur.

Talab funksiyasini tahlil qilganimizda unga ta’sir qiluvchi omillar deb avvalo shu mahsulotni bahosi, boshqa mahsulotlarni bahosi, daromad miqdori , iste’molchini did va afzal ko‘rishlari qabul qilinadi. Bu omillarni hisobga olgan holda , tuzilgan talab funksiyasi bir muncha murakkab bo‘lib , uni quyidagicha ifodalash mumkin.

$$\mathbf{T_0 = f(R_1, R_a, R_b,..., J, P, N)} \ (5)$$

Bu yerda:

T_0 – shu maxsulotga vakt birligida bo‘lgan talab miqdori;

R_1, R_a, R_b – shu va boshqa mahsulotlar bahosi;

J – daromad miqdori;

P – iste’molchilarni didi va afzal ko‘rishi

N – iste’molchilarning turmush darajasi

Taklif funksiyasini bahoga bog‘liqligi uning hususiy holi bo‘lib, umumiy ko‘rinishda bu funksiya ancha murakkabdir, chunki taklif miqdoriga bir muncha omillar ta’sir qiladi.

Bular :

mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog‘liq , bo‘lgan resurslarning bahosi;

mahsulot ishlab chiqarish jarayoni psixologiyasi darajasi;

boshqa mahsulotlarning bahosi;

davlat faoliyati.

Mana shu omillarni hisobga olganda taklif funksiyasini quyidagicha ifodalaymiz

$$\mathbf{T_s = f(R_1, R_a, R, _b \ ...., P, D)} \ (6)$$

Bu yerda D –davlat iqtisodiyotini boshqarish uchun qonun qoidalarni ishlab chiqish hamda baho standartlarini boshqarish.

Tadbirkorning yillik daromadini quyidagicha yozishimiz mumkin.

$$Dn = \sum_{i=1}^{d} NiDi * 12 + \sum_{i=1}^{d} Di \ (7)$$

Bu yerda:

Dn – aholining turli manbalar bo‘yicha qiladigan umumiy daromadi;

Ni –i tur buyicha daromad oladigan aholi soni;

d-daromad turlarining soni;

Di –i –tur daromad miqdori.

Agar tadbirkorning xarajat qismini qaraydigan bo‘lsak , u holda tadbirkorning yillik xarajatlarini quyidagicha ifodalash mumkin.

$$Rn = \sum_{i=1}^{d} MiHi \ (8)$$

Bu yerda:

Rn – aholining turli manbalarga qiladigan umumiy xarajati;

Mi i – tur maxsulot buyicha iste’molchilar soni;

d - xarajat turlarining soni;

Hi –i tur xarajat miqdori

To‘lov qobiliyatiga ega bo‘lgan talablar hozirgi paytda ayniqsa muhim. Jumladan, narxlarni belgilashda iste’molchilarning to‘lov qobiliyati darajasini hisobga olish zarur. Chunki narxlarni oshirish hamisha ham daromadning ko‘payishiga olib boravermaydi. O‘tkazilayotgan islohotlarning ijtimoiy sohaga qaratilganligi bozorlarni aholining ko‘p qismi foydalana oladigan mahsulotlar bilan ta’minlash va shu xizmatlarning imkon boricha minimal narxlarini saqlab qolishda o‘z ifodasini topadi.

Tadbirkorlikni boshqarishni tashkil etish tizimini takomillashtirishning iqtisodiy maqsadi uning samaradorligini oshirish, pirovard natijada esa ishlab chiqarish samaradorligi va rentabelligini ko‘tarish, ya’ni tashqi muhit talablari bilan tadbirkor imkoniyatlarini eng maqbul tarzda muvofiqlashtirish hisobiga daromadni ko‘paytirish va xarajatni kamaytirishdan iborat.

Ayniqsa, hozirgi iqtisodiy rivojlanish bosqichida oqilona mahalliy talabdan kelib chiqqan siyosatni yuritish muhim va murakkab muammodir. Eng maqbul narxlarni belgilash esa benihoya murakkab vazifa bo‘lib, tadbirkorlikning har biri moliyaviy holatining barqarorligi, uning daromad va foyda darajasi, shuningdek, o‘z mablag‘i hisobidan investitsiyalash imkoniyati shu vazifaning hal etilishiga bog‘liqdir.

Kapital mablag‘lardan foydalanish masalasi ham juda muhim. Shu munosabat bilan ishlab chiqarish quvvatlarini loyihalashdan avval iste’molchilarning talabi va to‘lov qobiliyati imkoniyatlarini o‘rganish zarur, aks holda sarflangan mablag‘ “o‘lik” sarmoya bo‘lib qoladi, chunki hosil qilingan xizmatlar, ularning imkoniyatlari o‘z iste’molchilarini topa olmaydi, mebel korxonalari esa mo‘ljaldagi foydani olmaydi va ularda moliyaviy muammolar vujudga keladi [2].

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari maqsadi ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirish uchun yuksak texnologiyali asbob-uskunalarni joriy etish lozim.

Shu sababli ham tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur kapital mablag‘dan tashqari, axborot kommunikatsiya sohasini rivojlantirish konsepsiyasining amalga oshirilishi moliyaviy ahvolni tezroq barqarorlashtirishni talab qiladi [2].

Boshqaruv, tashkiliy va iqtisodiy maqsadlar bir-biri bilan chambarchas bog‘langan. Boshqaruv maqsadlariga erishishni ko‘rib chiqishda axborot kommunikatsiya savodxonlikni darajasi juda muhim.

Tadbirkorlik tadqiqotlari turli tiplar asosida rejalashtiriladi va umuman tadbirkorlikning samarali faoliyati uchun zarur bo‘lgan Tadbirkorlikning-axborot kommunikatsion tizimi (TAKT) vujudga keltiriladi. Bu tizim axborotni to‘playdi va bir qolipga soladi, u ijtimoiy, innovatsiya, ishlab chiqarish, boshqaruv, tashkiliy va iqtisodiy maqsadlarga erishishga ko‘maklashadi [3].

Shunday qilib, tadbirkorlikni boshqarish tizimini shakllantirish quyidagi modellardan iborat bo‘lishi kerak.

1. Tadbirkorlikning xalq iste’moli tovarlari ishlab chikaradigan va aholiga xizmat kursatadigan fuqarolar bilan kooperatsiya alokalarini o‘rnatish.
2. Texnologik jarayoniga kiritilgan ixtisoslashtirilgan tadbirkorlik mehnati ish urinlariningyaratilishi.
3. Texnologik jarayoniga kiritilgan ixtisoslashtirilgan tadbirkorlik mehnati ish urinlarining yaratilishi
4. Mahalla aholisi ehtiyojlari uchun tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish bo‘yicha tadbirkorlik mehnati ish o‘rinlarini tashkil qilish uchun kichik korxona barpo etish.
5. “Uy ofisi” tamoyili bo‘yicha tadbirkorlik mehnatining masofaviy ish o‘rinlarini tashkil etish

Tadbirkorlikni boshqarish tizimini shakllantirish quyidagi qoidalarga rioya etishni talab qiladi:

- bozorda xizmatlar taklifini emas, balki iste’molchilar muammolarini hal etish;
- o‘rtaga qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun dasturiy-maqsadli usul va kompleks yondashuvdan foydalanish, bu talab, alohida harakatlarni emas, balki reklama vositalari asosida reklama dasturlarini shakllantirish, ularni qo‘shib olib borishni taqozo qiladi, chunki o‘zaro bog‘langan va bir-birini o‘zaro taqozo etadigan vositalar sintetik samarani ta’minlashi mumkin;
- xizmatlar ishlab chiqarishni bozor talablariga faol moslashtirish taktikasi va strategiyasini qo‘llash bilan bir vaqtda unga aniq maqsadni ko‘zlab ta’sir o‘tkazish;
- umuman tadbirkorlik faoliyati va xususan reklama xizmatlarini vaqtinchalik natijaga emas, balki strategik rejalashtirish va bozordagi vaziyat rivojlanishini bashorat qilish asosida uzoq muddatli istiqbolga qarab yo‘naltirish;
- xizmat ko‘rsatishning ijtimoiy va iqtisodiy omillarini hisobga olish.

Bayon etilgan axborot kommunikatsiya doirasida marketingni boshqarishni tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat bo‘lishi kerak:

- tadbirkorlik ishlab chiqarish zamonaviy bozor holati va uni rivojlantirishning jahon tamoyillari talablarini hisobga olgan holda elektr aloqa xizmatlarini rivojlantirishning bosh strategiyasini ishlab chiqish;
- reklamali boshqarish tizimi samaradorligini oshirish va hokazo.

Yuqoridagi qayd etilganlardan kurinib turibdiki, tadbirkorlikni amaliy masalalarini hal etish juda katta hajmdagi birlamchi axborotlarni qayta ishlash va hisob ishlarini bajarish bilan bog‘liq. Bularni zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari (ZAKT)ni qo‘llamasdan turib amalga oshirish tadbirkorlardan juda ko‘p vaqt hamda e’tiborni talab qiladi.[3]

Shunday qilib, ZAKT asosida birinchi navbatda yechiladigan masalalar majmui bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan to‘rt qismdan iborat.

Birinchi qism masalalari iste’molchilarni ehtiyojini aniqlashdan iboratdir.

Ikkinchi qism masalalari savdo-sotiq va narx navo to‘g‘risida bo‘lib, bunga mahsulotlarning bahosi , bozor talabini hisobga olib borish hamda bozorda muloqat qilishda narx-navo tto‘g‘risidagi asosli dalillarni yaratishdan iboratdir.

Uchinchi qism masalalari daromad to‘g‘risida bo‘lib , tadbirkor daromadi, va ularni bozor sharoitida yetarli miqdorga olib chiqishdan iboratdir.

To‘rtinchi qism masalalari tadbirkor mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur miqdordagi pul hajmini aniqlashdan iboratdir.

Mana shularni hisobga olgan holda Tadbirkorlikning-axborot kommunikatsion tizimi (TAKT) yaratildi. Bu tizim tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun boshqaruv tizimlarini ehtiyojini yakunlovchi zarur axborot bilan ta’minlaydi.

TAKT o‘z rivojida bir qancha bosqichlardan utadi. Birinchi bosqich ma’lumotlarni manipulyatsiya jarayonidan iborat.

TAKT rivojining galdagi bosqichi axborotlarni ishlashni avtomatlashtirish.

Uchinchi bosqich - bu majmuiy hisoblash bo‘lib, bunda axborotni ishlash bo‘yicha barcha harakatlar avtomatlashgan holda statistik hisoblarni uzviy birlashtirish ko‘zda tutiladi.

To‘rtinchi bosqich -ma’lumotlarni ishlashning majmuiy avtomatlashtirish. Bunda hisoblash jarayoning yakunlovchi axborotni to‘plamdan uzatishgacha bo‘lgan barcha ishlari yagona texnologik jarayonni hosil qiladi.

Biz tahlil qilayotgan mavzuning bir tomoni tadbirkor daromadi tarkib topishining asosiy manbai. Tadbirkorlarning ijtimoiy yoki yakka tartibdagi mehnat faoliyati natijasida ma’lum miqdorda pul daromadlarining vujudga kelishi, ulardan rejalashtirilgan maqsad yulida foydalanish, daromadlar va xarajatlarni bir-biriga moslashtirish asosiy qismini tashkil etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qiladigan bo‘lsak yuqoridagi algoritm va formulalardan kichik biznes va hususiy tadbirkorlikni integratsion rivojlantirishni samarali faoliyati uchun zarur bo‘lgan Tadbirkorlikning-axborot kommunikatsion tizimi (TAKT) vujudga keltiriladi. Bu tizim axborotni to‘playdi va bir qolipga soladi, u ijtimoiy, innovatsiya, ishlab chiqarish, boshqaruv, tashkiliy va iqtisodiy maqsadlarga erishishga ko‘maklashadi.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari maqsadi ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirish uchun yuksak texnologiyali asbob-uskunalarni joriy etish lozim.

Tadbirkorlikni boshqarish tizimini shakllantirish quyidagi modellardan iborat bo‘lishi kerakligi taklif qilinadi.

1. Tadbirkorlikning xalq iste’moli tovarlari ishlab chikaradigan va aholiga xizmat kursatadigan fuqarolar bilan kooperatsiya alokalarini o‘rnatish.
2. Texnologik jarayoniga kiritilgan ixtisoslashtirilgan

tadbirkorlik mehnati ish urinlarining yaratilishi.

3. Texnologik jarayoniga kiritilgan ixtisoslashtirilgan tadbirkorlik mehnati ish urinlarining yaratilishi
4. Mahalla aholisi ehtiyojlari uchun tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish bo‘yicha tadbirkorlik mehnati ish o‘rinlarini tashkil qilish uchun kichik korxona barpo etish.
5. “Uy ofisi” tamoyili bo‘yicha tadbirkorlik mehnatining masofaviy ish o‘rinlarini tashkil etish

Tadbirkorlikni boshqarish tizimini shakllantirish quyidagi qoidalarga rioya etishni talab qiladi:

- bozorda xizmatlar taklifini emas, balki iste’molchilar muammolarini hal etish;
- o‘rtaga qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun dasturiy-maqsadli usul va kompleks yondashuvdan foydalanish, bu talab, alohida harakatlarni emas, balki zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida dasturlarini shakllantirish, ularni qo‘shib olib borishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.X.Alimov, B.T.Bayxonov, A.I.Ishnazarov, J.O.Imomov. Korxonalarda investitsiyalardan samarali foydalanish jarayonlarini ekonometrik modellashtirish. O‘quv qo‘llanma. –T.: “Fan va texnologiya”, 2014, 104 bet.
2. Владимирова Л.П. Прогнозирование и планирование в условиях рынка труда. – М.: Дашков, 2005 – 314 с.
3. Горчаков А.А., Орлова И.В. Компьюетрные экономико – математичиские модели. – М.: “Компьютер”, 1995. – 225 с.

MAMLAKATIMZDA AKSIZ TO‘LANADIGAN TOVARLARNI SOLIQQA TORTISH USULLARI

Alimardonov Muxammadi Ibragimovich
I.f.d., ISFT Instituti professori

Qarshiyev Daniyar Eshpulatovich
PhD, ISFT Instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizda aksiz to‘lanadigan tovarlarni soliqqa tortish usullari hamda uni rivojlantirish orqali milliy iqtisodiyotimizda aksiz to‘lanadigan tovarlarni soliqqa tortish jadallashtirish yo‘llari yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etilgan. Xususan, aksiz solig‘ining stavkalari mutlaq summada (qat’iy) belgilangan aksiz to‘lanadigan tovarlar bo‘yicha soliq solinadigan baza aksiz to‘lanadigan tovarlarning naturada ifodalangan hajmi asosida aniqlanadi. Shuningdek, mamlakatimizda aksiz to‘lanadigan tovarlarni soliqqa tortish yo‘llarini rivojlantirish istiqbollaridagi mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha muallif yondashuvlari va takliflari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: soliq turlari, soliq ma’muriyatchiligi, samarasizlik, muvofiqlik, daromadlarni optimallashtirish, tartibga solish natijalari, soliqlar va soliqqa tortish, egri soliqlar, aksiz solig‘i, aksizosti mahsulotlar, aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyoti.

Abstract: This article describes the methods of taxation of excisable goods in our country, as well as ways to accelerate the taxation of excisable goods in our national economy due to its development. In particular, excise tax rates are determined based on the volume of excisable goods expressed in kind, the tax base for excisable goods, which is fixed in absolute amount (strictly). Also in our country, the existing problems in the prospects for the development of methods of taxation of excisable goods, as well as author’s approaches and proposals for their elimination are presented.

Key words: types of taxes, tax administration, inefficiency, compliance, income optimization, regulatory results, taxes and taxation, crooked taxes, excise taxes, excisable goods, the practice of taxation of excisable goods.

Аннотация: В данной статье описываются методы налогообложения подакцизных товаров в нашей стране, а также способы ускорения налогообложения подакцизных товаров в нашей национальной экономике за счет ее развития. В частности, ставки акцизов определяются исходя из выраженного в натуральном выражении объема подакцизных товаров, налоговой базы по подакцизным товарам, которая фиксируется в абсолютной сумме (строго). Также в нашей стране представлены существующие проблемы в перспективах развития способов налогообложения подакцизных товаров, а также авторские подходы и предложения по их устранению.

Ключевые слова: виды налогов, налоговое администрирование, неэффективность, соблюдение требований, оптимизация доходов, результаты регулирования, налоги и налогообложение, кривые налоги, акцизы, подакцизные товары, практика налогообложения подакцизных товаров.

KIRISH

Davlatimiz rahbari Sh. Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, soliq yukini kamaytirish, biznes yuritish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish “yashirin” iqtisodiyotga barham berishning yagona yo‘lidir. Shuning uchun bu borada ta’sirchan choralarni nazarda tutadigan alohida dastur ishlab chiqishimiz zarur. Bundan tashqari, o‘zimizda ishlab chiqarilgan va import qilinayotgan yuqori likvidli mahsulotlar markirovkasini joriy etish bo‘yicha jadal ish olib borish talab etiladi. Yangi tahrirdagi Soliq kodeksida mamlakat taraqqiyotining tayanchi bo‘lgan insofli, halol soliq to‘lovchilarni rag‘batlantirish, yashirin faoliyat yuritadiganlarni esa jazolash ko‘zda tutilishi shart [1].

Aksiz solig‘i mahsulot va xizmatlar tannarxiga kiritilganligi sababli, oxirgi foydalanuvchi uni to‘laydi va sotuvchi ushbu soliqni davlatga o‘tkazadi. Aksiz solig‘i-bu mahsulot yoki xizmatning umumiy qiymatiga kiritilgan maxsus bilvosita soliqdir. Bu mahsulot qiymatida yashiringan mukofot: u talabni tartibga solish uchun ishlatiladi. Aksiz to‘lanadigan buyumlar ro‘yxatiga odatda ishlab chiqarish xarajatlari past bo‘lgan yuqori daromadli tovarlar kiradi. Aynan shunday tovarlar davlat budjetini sezilarli darajada to‘ldirishga yordam beradi.

Bu ko‘pincha yuqori marjaga ega bo‘lgan mahsulotlar (narx va narx o‘rtasidagi farq). Davlat muntazam ravishda bunday tovarlar ro‘yxatini o‘zgartiradi, to‘ldiradi va kamaytiradi. Bugungi kunga kelib, aksiz solig‘ining budjet uchun ahamiyati milliy budjet tizimlarining rivojlanishining ko‘p asrlik tarixi bilan isbotlangan. Har qanday davlat uchun aksiz to‘lovlari budjet daromadlarini oshirishning jozibador vositasidir. Soliq siyosatining fiskal va tartibga soluvchi vositasi sifatida aksiz solig‘ini qo‘llash amaliyoti mukammal emas. Aksiz solig‘i davlatning jamiyatda sodir bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarga ta’sirining kam sonli vositalaridan biridir, aksiz solig‘i sohasida soliqqa tortishni takomillashtirish iqtisodiy vaziyatni yaxshilash va budjetni to‘ldirishning muhim shartlaridan biri bo‘lishi mumkin.

Qadim zamonlardan to hozirgi kungacha aksiz solig‘ining keng qo‘llanilishining asosiy sababi ularning fiskal foydalari, shuningdek ularni olishning yuqori tezligi bilan bog‘liqligi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon iqtisodiyotida aksiz to‘lanadigan tovarlarni soliqqa tortish usullarini rivojlantirish yuzasidan mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilgan hamda tadqiq etilgan. Xususan, xorijlik iqtisodchi olim N.A.Negiporchuk, T.K.Podgornayalarning qarashlaricha aksiz solig‘ining individual tovarlarni ishlab chiqarish rentabelligiga ta’siri ishlab chiqaruvchilarning alkogol, tamaki ishlab chiqarish va mineral xom ashyo qazib olish kabi biznes sohalariga kirishga qiziqishini pasaytiradi. Ushbu ishlab chiqarishlar arzon narxlar va tayyor mahsulotlarning yuqori bozor narxlari tufayli obyektiv ravishda yuqori rentabellikka ega. Aksiz solig‘i, bir tomondan, ortiqcha foydaning bir qismini budjetga olib qo‘yadi va boshqa tomondan, ushbu ishlab chiqarish sohalarida iqtisodiyot “pasayishining” oldini oladi [2].

Ye. N. Golikning fikricha “ushbu soliqning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, aksiz solig‘i turli mamlakatlarning fiskal siyosatida muhim rol o‘ynaydi. Bu, birinchi navbatda, yuqori rentabellikka ega bo‘lgan tovarlarga aksiz solig‘ini belgilash orqali davlat tovarlarni sotishdan ortiqcha foydaning bir qismini budjetga olishi bilan bog‘liq [3].

A. Z. Dadashev esa “amalda, aksiz solig‘i mahsulot guruhlari ichida tabaqalashtirilgan aksiz stavkalarini belgilash, shuningdek, belgilangan aksiz stavkalarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Past navli tovarlarga nisbatan yuqori aksiz solig‘i solish orqali davlat ishlab chiqaruvchini yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishga o‘tishga undaydi” deya ta’kidlaydi [4].

N.A.Negiporchuk, T.K.Podgornayalarning qarashlaricha aksiz solig‘ining individual tovarlarni ishlab chiqarish rentabelligiga ta’siri ishlab chiqaruvchilarning alkogol, tamaki ishlab chiqarish va mineral xom ashyo qazib olish kabi biznes sohalariga kirishga qiziqishini pasaytiradi. Ushbu ishlab chiqarishlar arzon narxlar va tayyor mahsulotlarning yuqori bozor narxlari tufayli obyektiv ravishda yuqori rentabellikka ega. Aksiz solig‘i, bir tomondan, ortiqcha foydaning bir qismini budjetga olib qo‘yadi va boshqa tomondan, ushbu ishlab chiqarish sohalarida iqtisodiyot “pasayishining” oldini oladi [5].

A.V.Vahobov, A.Jo‘rayevlar soliq nazoratiga to‘xtalib, - “soliqqa oid qonunbuzilishlarning oldini olish va ularga barham berish amaldagi tadbirlarni va usullarni doimiy ravishda takomillashtirib borishni taqazo qiladi. Soliqqa oid jinoyatlarning o‘sishi davlatning moliyaviy resurslariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va buningoqibatida davlat soliqsiz tushumlarni qidirishga majbur bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida davlatning ichki va tashqi qarzlarining o‘sishiga olib keladi [6] deb fikr bildirishgan.

Q.A.Yahyoyevning fikricha, “iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to‘g‘ri coliqlapga yoki bevosita va bilvositaga bo‘linadi. To‘g‘ri soliqlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri soliq, to‘lovchilarning o‘zi to‘laydi, ya’ni soliqni xuquqiy to‘lovchisi ham, xaqiqiy to‘lovchisi ham bitta shaxs bo‘ladi. To‘g‘ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo‘lmaydi. Busoliqlarga hamma daromaddan to‘lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi. Egri soliqlarni xuquqiy to‘lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko‘rsatuvchilardir). Lekin soliq og‘irligini xaqiqatdan ham budjetga to‘lovchilari tovar (ish, xizmat)ni iste’mol qiluvchilardir, ya’ni xaqiqiy soliq to‘lovchilar bu yerda yashiringan” - deb ta’rif bergan [7].

Yuqoridagi fikrlarga aoslangan holda mamlakatimizda soliqqa tortish amaliyotini isloh qilish va aksizlarning samarali modellarini yaratishni qamrab oluvchi bir qator konseptual qoidalarda kamchilliklar bo‘lib, uni ilmiy tushunishni, shuningdek, soliq solinadigan bazani shakllantirish muammosiga oydinlik kiritishni talab qiladi. Shunga asoslangan holda aksiz soliqlarini hisoblash, ularni budjetga undirish hamda nazorat qilishning soliq tartibini ishlab chiqish amaliyot ehtiyojlaridan sezilarli darajada orqada qolmoqda.

Umuman olganda, aksiz – bu tovarning narxiga kiritiladigan bilvosita soliqlarning bir turidir. Aksiz solig‘i – O‘zbekistonda ishlab chiqariladigan aksizosti tovarlarga, xizmatlarga va import qilinadigan tovarlarga qo‘llaniladi.

Mamlakat budjetining muhim daromad manbalaridan biri aksiz solig‘i sanaladi.Soliq tizimi rivojlanish bosqichini boshdan kechirayotgan barcha davlatlar singari, mamlakatimizda ham aksiz solig‘i orqali daromadlarni tez va oson yig‘ish imkoniyatlari yuzaga kelmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani tayyorlashda me'yoriy-huquqiy xujjatlar, foydalanilgan adabiyotlar va internet ma'lumotlari rasmiyligi, undagi iqtisodchi olimlarning mavzuga oid ilmiy-nazariy qarashlarining qiyosiy va tanqidiy tahlil qilingan. Mavzuni o'rganish davomida umumiqtisodiy usullar bilan bir qatorda tizimli tahlil, umumlashtirish, abstrakt-mantiqiy fikrlash, statistik usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aksiz solig'iga tortiladigan tovarlar iste'molini cheklash (asosan ijtimoiy zararli tovarlar) orqali muayyan bozor doirasida talab va taklifni tartibga soladiyu Davlatning milliy bozorini himoya qilish vazifasi aksiz solig'i orqali ta'minlanadi. Bunda yuqori soliq stavkalaridan foydalaniladi. Aksiz solig'i monopol mavqedagi tovar ishlab chiqaruvchi yoki aniq mahsulot turini progressiv soliqqa tortish vazifasini o'taydi. Aksiz solig'i aholini boy badavlat qatlamlari daromadlarini qayta soliqqa tortish usuli bo'lib hisoblanadi.

Aksiz solig'i maqsadli bo'lmagan va tartibga solinadigan soliqdir. Aksiz solig'i-bu ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarga solinadigan soliq to'lovlari. Shu bilan birga, davlat ushbu to'lovni tovarlar narxini hisoblashga qo'shishga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, bu xaridor to'laydigan narxning bir qismidir.

Mahsulot soliqqa tortiladigan ko'rsatkich – bu maxsus aksiz markasi. Uni olish uchun ma'lum qoidalar mavjud – barchasi mahsulot ishlab chiqarilgan mamlakatga va uning turiga bog'liq.

Soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini va bojxona tartib-taomillarini soddalashtirish, shuningdek soliq va bojxona ma'muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini yaxshilashning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Alkogolli mahsulotlarga aksiz solig'i 1-iyuldan 5 foizga oshiriladi. Import qilingan aroq, konyak va boshqa spirtli ichimliklarga aksiz solig'i JST talablari doirasida stavkalar o'rtasidagi farqni kamaytirish uchun 5 foizga kamaytiriladi.

1-jadval: Alkogol mahsulotlariga nisbatan soliq stavkalari[1]

№	Alkogol mahsulotlari turlari	Soliq stavkalari (1 litr uchun)		
		Import qilinganda	Ishlab chiqariladigan	
			2024-yil 1-yanvardan	2024-yil 1-iyuldan
1.	Oziq-ovqat xom ashyosidan rektifikatsiyalangan etil spirti, rektifikatsiyalangan va efiroaldegidli fraksiyadan texnik etil spirti va etil spirtining boshlang'ich fraksiyasi	70%	14 900 so'm	
2.	Aroq, konyak va boshqa alkogol mahsulotlari (aksiz to'lanadigan tovar tarkibidagi suvsiz etil spirtining 1 litri uchun)	101 500 so'm	38 000 so'm	40 000 so'm
3.	Vino:			
	tabiiy ravishda achitilgan tabiiy vinolar (etil spirti qo'shilmagan holda)	28 500 so'm	1 so'm	
	boshqa vinolar, shu jumladan vermut	40 600 so'm	2 200 so'm	2 310 so'm
4.	Pivo	50%, biroq 12 200 so'mdan kam bo'lmagan	1 550 so'm	1 628 so'm

2024-yil 1-apreldan zararli gazlari yuqori bo'lgan benzinga aksiz solig'i stavkasi 12 foizga indekslanadi (1 litr Ai-80 benzini 1 foizga yoki 88 so'mga, metan 3 foizga yoki 84 so'm), shu bilan birga oktan miqdori 91 va undan yuqori bo'lgan benzinga aksiz solig'i stavkalari o'zgartirilmadi.

Shuningdek, 1-apreldan ortiqcha iste'mol qilish natijasida kasalliklar, jumladan, qandli diabet kabi kasalliklarning ko'payishini hisobga olgan holda, tarkibida shakar bo'lgan gazlangan ichimliklar uchun 1 litr uchun 500 so'm miqdorida aksiz solig'ini joriy etish taklif qilinmoqda. Bunday soliq 50 dan ortiq mamlakatlarda (Fransiya, Vengriya, Buyuk Britaniya va boshqalarda) mavjud. Aksiz solig'idan tushgan mablag'lar Tibbiyotni rivojlantirish jamg'armasiga yo'naltiriladi.

2024-yil 1-iyuldan boshlab bitta avtomobil shinasi og'irligidan (har bir kg) kelib chiqqan holda bazaviy hisoblash miqdorining 0,3 foizi (990 so'm) miqdorida utilizatsiya to'lovini joriy etish rejalashtirilmoqda. Yengil avto-

1 O'zbekiston Respublikasining 28.12.2023-yildagi "Soliq va budjet siyosatining 2024-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan o'zbekiston respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RQ-891-son Qonuni.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

mobil shinalari og‘irligidan kelib chiqqan holda (R13 dan R20 gacha) to‘lov 6200 so‘mdan 16 200 so‘mgacha, yuk avtomobillari uchun (R16 dan R18 gacha) 11 300 so‘mdan 58 800 so‘mgacha bo‘ladi. Qayta ishlashdan tushgan mablag‘lar “Yashil Makon” dasturi va atrof-muhitni muhofaza qilish loyihalarini moliyalashtirishga yo‘naltirilishi rejalashtirilgan.

Shuningdek, og‘irligi 10 tonnadan ortiq bo‘lgan yuk avtomobillari uchun respublika va mahalliy ahamiyatga molik avtomobil yo‘llariga yuk avtomashinalaridan yetkazilgan zararni hisobga olgan holda BHMning besh baravari miqdorida (1,65 million so‘m) yo‘l solig‘i undiriladi. Mablag‘lar avtomobil yo‘llarini rivojlantirish maqsadli jamg‘armasiga yo‘naltiriladi. Alkogol va tamaki mahsulotlariga aksiz solig‘i stavkalari 12 foizga oshiriladi. Masalan, 0,5 litrli shisha aroq 448 so‘mga, bir quti sigaret 601 so‘mga qimmatlashadi.

Keyingi yillarda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash hamda ular uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish maqsadida jadal islohotlar amalga oshirilmoqda, soliq yukini pasaytirish, shuningdek soliq va bojxona ma’muriyatchiligini yanada takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli choralar ko‘rilmoqda.

Xususan, O‘zbekiston Iqtisodiyot va Moliya vazirligi o‘zining budjetnomasida 2024−2026-yillarga mo‘ljallangan soliq va bojxona siyosatining asosiy yo‘nalishlariga ko‘ra 2024-yil uchun daromad solig‘i (15 foiz, ayrim toifalar uchun 20 foiz), jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (12 foiz), ijtimoiy soliq (budjet tashkilotlari 25 foiz, boshqalar 12 foiz), aylanmadan olinadigan soliq (4 foiz), shuningdek, avtomobillarning mamlakat bo‘ylab tranziti uchun yig‘imlar va spirtli ichimliklarni sotish huquqi uchun yig‘imlar bo‘yicha stavkalar saqlanib qoldi. Bundan tashqari, QQS (12 foiz), mobil aloqa xizmatlari uchun aksiz solig‘i (10 foiz), qishloq xo‘jaligi yerlari uchun yer solig‘i (0,95 foiz) va yuridik shaxslar uchun mol-mulk solig‘i (1,5 foiz) stavkalari o‘zgarmaydi [6].

Shuningdek, sog‘lom turmush tarzi va atrof-muhitni muhofaza qilishni targ‘ib qilish doirasida 2024-yil 1-yanvardan boshlab alkogolli ichimliklarga aksiz solig‘i stavkasini ikki baravar - bir litri uchun 7400 so‘mdan 14900 so‘mgacha oshirish belgilandi.

2-jadval: Alkogol mahsulotlariga nisbatan soliq stavkalari[2]

№	Tamaki mahsulotlari turlari	Soliq stavkalari	
		Import qilinganda	Ishlab chiqariladigan
1.	Filtrli, filtrsiz sigaretalar, papiroslar, sigarillalar (sigaritlar), bidi, kretek	325 000 so‘m/1 000 dona + 10 doiz	250 700 so‘m/1 000 dona + 10 foiz
2.	Sigara	6 400 so‘m/1 дона	
3.	Chilim uchun tamaki	382 000 so‘m/kg*	
4.	Chekiladigan, o‘rama tamaki	382 000 so‘m/kg	
5.	Chaynaladigan, hidlanadigan va shimiladigan tamaki	382 000 so‘m/kg	
6.	Qizdiriladigan tamaki tayoqchasi, qizdiriladigan tamakili kapsula va tarkibida tamaki bo‘lgan o‘xshash tamoyil bilan foydalaniladigan boshqa mahsulotlar	382 000 so‘m/kg	
7.	Nikotinli tamakisiz snyus	154 000 so‘m/кг	
8.	Tarkibida nikotin mavjud bo‘lgan suyuqlik (kartrijlarda, rezervuarlarda va elektron sigaretlarda foydalanish uchun boshqa konteynerlarda)**	m/ml	

2023-yil 1-yanvardan boshlab qishloq xo‘jaligi yerlarini sug‘orish va baliq yetishtirish uchun foydalaniladigan suv hajmiga soliq stavkasi suv hisoblagichlari bo‘lmagan holda har kub metr uchun 80 so‘m miqdorida belgilanadi, agar hisoblagichlar mavjud bo‘lsa, 0,7 ga pasaytirish koeffitsiyenti qo‘llanilishi mumkin. stavka. Sanoat korxonalari, elektr stansiyalari, kommunal xizmatlar uchun, shuningdek, avtomobillarni yuvish, salqin va alkogolli ichimliklar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan suv narxi 12 foizga, boshqa korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun esa 30 foizga oshadi.

Umuman olganda, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan jadal rivojlantirish, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda buning teng raqobat sharoitlarini yaratish maqsadida soliq yukini pasaytirish va soliq to‘g‘risidagi qonunchilikni yanada takomillashtirish bo‘yicha choralar ko‘rilmoqda. Shuningdek, aksiz to‘lanadigan tovarlarni realizatsiya qilishda soliq solinadigan bazaga aksiz solig‘ining summasi ham kiritiladi. Bunda, benzin, dizel

2 O‘zbekiston Respublikasining 28.12.2023-yildagi “Soliq va budjet siyosatining 2024-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan o‘zbekiston respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-891-son Qonuni.

yoqilg‘isi va gaz realizatsiya qilinganda soliq solinadigan baza ularni realizatsiya qilish qiymati asosida, unga qo‘shilgan qiymat solig‘i hamda benzin, dizel yoqilg‘isi va gazni yakuniy iste’molchiga realizatsiya qilish chog‘ida to‘lanadigan aksiz solig‘i kiritilmagan holda aniqlanadi.

1-rasm: O‘zbekiston Respublikasida aksizga tortiladigan ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar

Tovarlar import qilinganda soliq solinadigan baza tovarlarning bojxona qiymati asosida unga tovarlarni import qilishda to‘lanishi lozim bo‘lgan aksiz solig‘i va bojxona bojlarining summalarini qo‘shgan holda aniqlanadi. Qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisoblab chiqarish va to‘lashning soddalashtirilgan tartibi aksizosti tovarlar ishlab chiqaruvchi va yer qa’ridan foydalanuvchi korxonalarga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Aksiz to‘lanadigan tovarlarning ayrim turlari bo‘yicha aksiz to‘lanadigan tovarlar ishlab chiqaruvchi bo‘lmagan shaxs O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga binoan aksiz solig‘ini to‘lovchi etib belgilanishi mumkin.

Aksiz to‘lanadigan tovarlarni ishtirokchiga u yuridik shaxs tarkibidan chiqqan taqdirda yoxud yuridik shaxsda ishtirok etish ulushi kamayganda, yuridik shaxs tomonidan ishtirokchidan ushbu yuridik shaxsda ishtirok etish ulushi (ulushning bir qismi) qaytarib sotib olinganda ishtirokchiga berishdir. Tabiiy spitr qo‘shilmagan vinoni qaytarib olishi mumkin.

O‘zbekiston hududida ishlab chiqarilgan (yoki) O‘zbekistonning bojxona hududiga import qilinadigan aksiz tovarlarning buzilishi, yo‘qotilishi, bundan favqulodda vaziyatlar natijasida yuzaga kelgan hollar mustasno. Aybdor tomonidan tovarning qiymati sug‘urta orqali to‘langan yoki uning o‘rni qoplangan taqdirda, aksiz solig‘i sug‘urta orqali to‘lash (o‘rnini qoplash) ulushida to‘lanadi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Zamonaviy global iqtisodiyot munosabatlariga o‘tish davrida soliq munosabatlarini takomillashtirish o‘ta muhim va murakkab muammolardan biri bo‘lib, soliqqa tortish tizimining eng optimal variantini topish ustida uzluksiz izlanishlar olib borilmoqda. Shu sababli, mamlakatimiz rivojlanishining muhim ustuvor yo‘nalishi sifatida soliq siyosatini yanada erkinlashtirish yo‘nalishlarining belgilanishi, jumladan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi uchun qulay soliq muhitini yaratish ushbu sohada erishiladigan yutuqlar garovidir.

Soliq yukini kamaytirishga qaratilgan respublikamizda yuritilayotgan soliq siyosati iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarga, xo‘jalik uurituvchi subyektlarning ishbilarmonlik faolligi va moliyaviy barqarorligini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Mamlakat budjetining muhim daromad manbalaridan biri sanaladi. Soliq tizimi rivojlanish bosqichini boshdan kechirayotgan barcha davlatlar singari, mamlakatimizda ham aksiz solig‘i orqali daromadlarni tez va oson yig‘ish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Aksiz solig‘iga tortiladigan tovarlar iste’molini cheklash (asosan ijtimoiy zararli tovarlar) orqali muayyan bozor doirasida talab va taklifni tartibga soladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Davlatning milliy bozorini himoya qilish vazifasi aksiz solig‘i orqali ta’minlanadi. Bunda yuqori soliq stavkalaridan foydalaniladi. Aksiz solig‘i monopol mavqedagi tovar ishlab chiqaruvchi yoki aniq mahsulot turini progressiv soliqqa tortish vazifasini o‘taydi. Aksiz solig‘i aholini boy badavlat qatlamlari daromadlarini qayta soliqqa tortish usuli bo‘lib hisoblanadi.

Aksizlar ko‘pgina holatlarda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatga nisbatan unga bo‘lgan talabning yuqoriligi va doimiyligi natijasida, uning sotilish narxi ancha yuqori bo‘lganda paydo bo‘ladi, masalan, aroq, tamaki, kofe, paxta yog‘i va x.k. Agarda hukumat ushbu xususiyatlarini aksiz solig‘i yordamida undirmasa, u holda aksiz tovarlarini ishlab chiqaruvchilar o‘zlari bunga yarasha xizmat ko‘rsatmagan holda yuqori daromadga ega bo‘ladilar.

Aksiz solig‘i birinchilardan bo‘lib jorie yetiladi, chunki ushbu soliqni joriy etish va uning to‘lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish nisbatan oson kechadi. Bunday ma’muriy afzalliklar soliq organlarining soliqni undirishda buxgalteriya kitoblariga tayanishlari o‘rniga, balki ma’lum bir tovarlarning fizik hajmi ustidan nazorat qila olish imkoniyatlariga egaligidan kelib chiqadi. Tarixan, aksiz solig‘i iste’molga emas, balki ishlab chiqarishga solinadigan soliq hisoblangan, ya’ni ishlab chiqarish joyining o‘zida ishlab chiqaruvchilardan undirilgan. Aksiz solig‘i mahsulot birligiga qat’iy belgilangan summalarda yoki tovar qiymatiga nisbatan foizlarda belgilanishi soliqning ma’muriy afzalligini yanada to‘ldiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – B. 61.
2. Голик Е. Н. Экономическая природа акцизного налога и возможности ее реализации в практике отечественного налогообложения, 2014. – С. 12.
3. Дадашев А. З. Налоги и налогообложение в Российской Федерации: Учебное пособие. - М. : Вузовский учебник: ИНФРА – М, 2013. – 89с.
4. Негипорчук Н. А. Подгорная Т.К. Акцизы. / М.: Издательство – консультационная компания “СтатусКво 97”, 2011. – 123 с.
5. Modigliani F., Miller M. The cost of capital, corporation finance and the theory of investment// American Economic Review, Vol. 48, 1958, pp. 261–297.
6. O‘zbekiston Respublikasining 28.12.2023-yildagi “Soliq va budjet siyosatining 2024-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan o‘zbekiston respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-891-son Qonuni.

IQTISODIY RIVOJLANISH SHAROITIDA INVESTITSIYA LOYIHALARINI JALB QILINGAN MABLAG‘LAR ORQALI MOLIYALASHTIRISHNING ZARURLIGI

Amonova Dilafro‘z O‘tkurovna
TDIU, “Baholash ishi va investitsiyalar” kafedrasi bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari va usullariga oid nazariy xorijiy hamda mahalliy olimlarning qarashlari tahlil qilingan. Mamlakatimizda 2019–2023-yillar oralig‘idagi asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi, moliyalashtirish manbalari tahlil qilingan, qarz va jalb qilingan mablag‘larning afzalliklari, kamchiliklari keltirib o‘tilgan, iqtisodiy rivojlanish sharoitida investitsiya loyihalarini jalb qilingan mablag‘lar orqali moliyalashtirishning zarurligi bo‘yicha xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya loyihasi, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari, jalb qilingan mablag‘lar, qimmatli qog‘ozlar.

Abstract: The article analyzes the views of theoretical foreign and domestic scientists regarding the sources and methods of financing investment activity, the dynamics of investments in fixed capital in our country between 2019–2023 and the sources of financing are analyzed, the advantages and disadvantages of debt and borrowed funds are mentioned. Conclusions are given on the necessity of financing investment projects through the funds involved in the conditions of economic development.

Key words: investment project, sources of financing investment projects, attracted funds, securities.

Аннотация: В статье анализируются взгляды зарубежных и отечественных ученых-теоретиков относительно источников и способов финансирования инвестиционной деятельности, динамика инвестиций в основной капитал в нашей стране в 2019–2023 гг. и источники финансирования, анализируются преимущества и недостатки долгового и кредитного финансирования. упомянуты заемные средства. Сделаны выводы о необходимости финансирования инвестиционных проектов за счет привлеченных средств в условиях экономического развития.

Ключевые слова: инвестиционный проект, источники финансирования инвестиционных проектов, привлеченные средства, ценные бумаги.

KIRISH

Bugungi kunda iqtisodiyotning turli sohalarida investitsiya loyihalarini turli manbalar hisobidan moliyalashtirish jarayoni dolzarb masalaga aylanib ulgurgan. Investitsion faoliyatni moliyalashtirish manbasini to‘g‘ri tanlash esa, faoliyat subyektlari orasidagi muhim masaladir. Shu maqsadda dunyoning rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarida va shu bilan birga O‘zbekistonda ham qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Yuqoridagi fikrlarning isboti sifatida “O‘zbekiston–2030” strategiyasining 49-maqsadi “Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini jadal rivojlantirish” ni ko‘rishimiz mumkin. Ushbu maqsad doirasida qator vazifalar mavjud, shulardan erkin muomaladagi qimmatli qog‘ozlar savdolari hajmini 8 milliard dollarga yetkazish; pay va venchur jamg‘armalar faoliyatini yo‘lga qo‘yish orqali portfel investitsiyalar hajmini 2 barobarga oshirish; 40 ta davlat ishtirokidagi korxonalar aksiyalarini “Xalq IPO”siga chiqarish, aholini IPOda qatnashishini rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy qilish kabilar mavzuning dolzarbligini belgilaydi [1].

ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyotlarda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning bozor mexanizmlari tushunchasiga turlicha ta’rif va talqinlar keltirilgan hamda barqaror iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiyalarni moliyalashtirishning

o‘rni va ahamiyati ilmiy asoslangan. Jumladan, G.P.Podshivalenko va N.V.Kiseleva tomonidan berilgan ta’rifning e’tiborli jihati shundaki, investitsiya resurslarini investitsiyaga aylantirish hisoblanadi, ya’ni foydalanilmasdan bo‘sh turgan investitsiya resursi investitsiya hisoblanmaydi[2]. Xorijlik olimlar T.V.Maiorova va O.O.Laikxovalar “moliyalashtirish-bu moliyaviy muhandislik elementlaridan foydalangan holda loyiha ishtirokchilarining moliyaviy, kredit va shartnomaviy munosabatlari tizimi bo‘lib, u boshqa moliyalashtirish usullaridan foydalaniladigan loyihalarning tabiati bilan bog‘liq xususiyatlar to‘plami bilan ajralib turadi”, deb ta’rif berishgan[3]. Bilamizki, investitsiya faoliyati moliya bozorida asosiy o‘rin egallagan tijorat banklari faoliyati uchun muhim hisoblanadi.

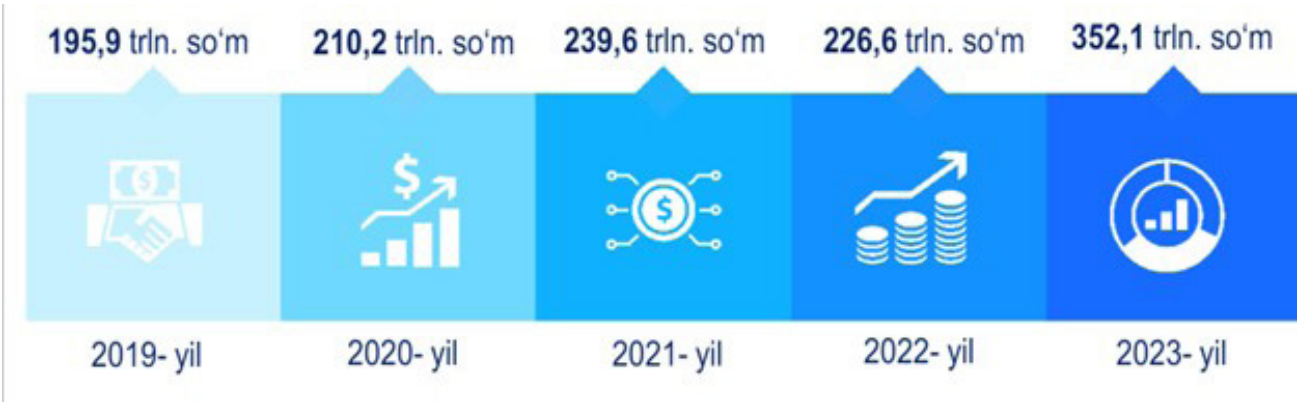
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Iqtisodiyotni rivojlantirtishda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda jalb qilingan mablag‘larning o‘rni bo‘yicha dunyo olimlari va iqtisodchilari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlarni o‘rganish, ma’lumotlar to‘plash, to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish sintezlash, mantiqiy fikrlash kabi iqtisodiy tadqiqot usullaridan keng foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi kunda har qanday mamlakatni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirshning asosi sifatida investitsiyalarga e’tibor qaratilmoqda. Chunki jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, qaysi davlat iqtisodiyotiga ko‘proq investitsiya jalb qilgan bo‘lsa va qulay investitsion muhit yaratgan bo‘lsa, o‘sha davlat iqtisodiyotininng jadal o‘sishiga erishmoqda.

2023- yilning yanvar-dekabr oylarida jami 352,1 trln. so‘m asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilib, 2022-yilning mos davriga nisbatan 122,1 % ni tashkil etdi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibida 66,4 % yoki 233,8 trln. so‘m investitsiyalar jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lsa, korxona, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 33,6 % yoki 118,3 trln. so‘m moliyalashtirildi. Shuningdek, markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 44,8 trln. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan 307,3 trln. so‘m investitsiyalar o‘zlashtirildi.

1-rasm: Asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi[1]

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida korxona va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar – 84,9 trln. so‘m yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 24,1 % ini tashkil etdi. Aholi mablag‘lari hisobidan jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 9,5 % i yoki 33,3 trln. so‘mi o‘zlashtirildi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 84,3 trln. so‘mni tashkil etdi va jami investitsiyalardagi ulushi 2022-yilning mos davriga nisbatan 9,1 % punktga ko‘payib, 24,0 % ni tashkil etdi.

Shuningdek, tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan 22,3 trln. so‘m (jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 6,3 % ini tashkil etib, 2022- yilning mos davriga nisbatan 0,3 % punktga ko‘paydi), O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar 21,2 trln. so‘m (6,0 % va 0,3 % punktiga ko‘paydi), kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar 82,4 trln. so‘m (23,4 % va 1,2 % punktga ko‘paydi), Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi 1,6 trln. so‘m (0,4 % va 0,5 % punktga kamaydi), Respublika budjeti 20,4 trln. so‘m (5,8 % va 2,2 % punktga kamaydi), Suv ta’minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg‘armasi tomonidan 1,6 trln. so‘m (0,5 % va 0,6 % punktga kamaydi) miqdorida asosiy kapitalga inestitsiyalar o‘zlashtirildi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Pezidenti huzuridagi statistika agentligining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

2-rasm: Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar, jamiga nisbatan, % da[2]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsion loyihalarni moliyalashtirish quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilmoqda:

1. Investorning o‘z moliyaviy resurslari va ichki xo‘jalik rezervlari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, maxsus zahira fondlari);
2. Investorning qarz mablag‘lari (bank krediti, byudjet krediti, obligatsiya bo‘yicha qarzlar);
3. Jalb qilingan moliyaviy resurslar (aksiyalarni sotish, mehnat jamoasining pay va boshqa ko‘rinishdagi badallari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa badallari);
4. Budjetdan investitsion assignatsiyalari (mahalliy, davlat va byudjetdan tashqari fondlar mablag‘lari).
5. Chet el investitsiyalari (chet el kreditlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyasi, qo‘shma korxonalar ko‘rinishida);
6. Lizing va seleng (investitsion loyihalarni moliyalashtirishning bir turi bo‘lib, asbob- uskuna, transport vositalari, bino va inshootlarni ijariga yoki intellektual mulkdan foydalanish huquqini berish tushiniladi).

Ushbu moliyalashtirish shakllari va manbalarining har biri o‘zining ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy jihatlariga ega, shu sababli investitsion loyihalarni moliyalashtirish shakllarini tahlil qilib eng qulay shakl va usul tanlanadi.

Agar korxona investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda o‘z mablag‘lari yetarli bo‘lmasa, bunday holda, korxona mablag‘larni qimmatli qog‘ozlar chiqarish yoki bank krediti orqali jalb qilishi mumkin. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishning keng tarqalgan va moliyalashtirishning asosiy manbalaridan bo‘lib, qimmatli qog‘ozlarni emissiya qilish hisoblanadi.

2 O‘zbekiston Respublikasi Pezidenti huzuridagi statistika agentligining ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Qimmatli qog‘ozlar chiqarish, investitsiyalarni moliyalashtirishda markazlashgan mablag‘lar va bank kreditlarining hissasini pasayishiga olib keladi.

Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan xarid qilinadigan qimmatli qog‘ozlar ichida keng tarqalgan turi aktsionerlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan aksiyalardir.

Aksiya – bu korxona mulkiga aktsionerlarning qo‘shgan xissasini tasdiqlovchi hujjat. Aksiyalar bo‘yicha daromadlar divident shaklida olinadi. Aksiyalar chiqarish orqali zarur bo‘lgan pul mablag‘lari jalb qilinadi. Aksionerlik kapitalini shakllantirishda ikki xil aksiya emissiya qilinadi: oddiy va imtiyozli aksiyalar.

Oddiy aksiya – aksionerlik jamiyatini boshqarishni huquqini beradi (aksionerlarning umumiy yig‘ilishida qatnashish, dividend olish huquqi, jamiyatni likvidatsiya qilayotganda aksiyalar qiymatiga teng miqdorda korxona mulkini olish). Barcha oddiy aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo‘lishi lozim.

Imtiyozli aksiyalar ovoz berish xuquqiga ega bo‘lmaydi, lekin uning afzallik tomoni shundaki, u aktsionerga oldindan ma‘lum bo‘lgan, qat‘iy belgilangan foiz bo‘yicha daromad bilan ta‘minlangan bo‘ladi. Daromad hajmi aksionerlik jamiyati faoliyat natijasiga bog‘liq bo‘lmaydi.

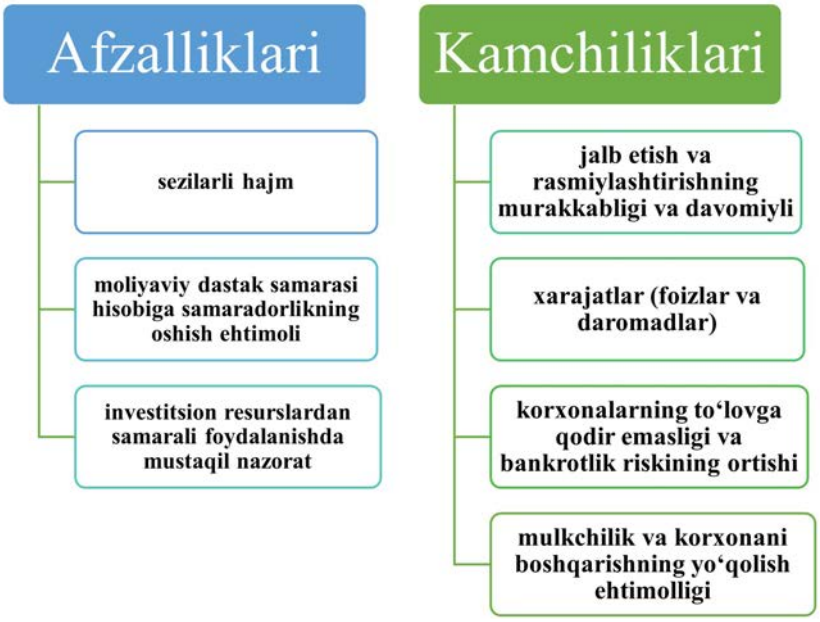
Korxonalar o‘z investitsiya faoliyatini jalb qilingan mablag‘lar hisobiga moliyalashtirish uchun bir qator imtiyozlar joriy etildi, xususan, yuridik shaxs bo‘lgan aksiyadorning o‘tgan yillarning taqsimlanmagan foydasini ustav fondini (kapitalini) ko‘paytirish uchun yo‘naltirish chog‘ida qo‘shimcha aksiyalar qiymati yoki aksiyalarning nominal qiymatini ko‘paytirish tarzida olingan daromadlari (foydasi) soliq solish obyekti bo‘lmaydi [4].

Investorning jalb qilingan moliyaviy resurslari tarkibini quyidagi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm: Investorning jalb qilingan moliyaviy resurslari [5]

Yuqoridagi 1-rasmda ko‘rsatilgan investorning jalb qilingan moliyaviy resurslardan foydalanishning bir qator afzallik va kamchiliklari mavjud. Buni biz 2-rasmda ko‘rishimiz mumkin.

2-rasm: Qarz va jalb qilingan mablag‘larning afzalliklari va kamchiliklari[3]

Yuqorida ko‘rsatilgan afzallik va kamchiliklar investor tomonidan tahlil qilinishi lozim va shu asosda zarur qarorlar qabul qilish kerak bo‘ladi.

3 Muallif tomonidan tayyorlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda asosan 6 ta manbadan foydalaniladi. Moliyalashtirish manbasi esa, investitsiya loyilarini moliyalashtirish usullariga ko‘ra tanlanadi. Biz yuqoridagi tahlillar asosida investitsiya loyihalarini jalb qilingan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirishning nazariy asoslarini o‘rganib chiqdik va mazkur yo‘l tanlanganda investor bir qator afzallik va kamchiliklarga duch kelishini ko‘rib chiqdik. O‘zbekistonda bu sohaning rivojlantirilishi natijasida investor o‘z loyihasini molyalashtirishini diversifikatsiyalaydi va bu riskni pasaytirishga sabab bo‘ladi. Shu maqsadda mazkur moliyalashtirish usulini qo‘llab- quvvatlovchi mexanizmni ishlab chiqish o‘rinli bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–158-son Farmoni.
2. Н.В.Киселева, Т.В.Боровикова, Г.В.Захарова, и др., под ред. Г.П.Подшиваленко и Н.В.Киселевой. Инвестиционная деятельность – 2-е издание, стер. – М. КНОРУС, 2006. С. – 13
3. T.V. Maiorova, O.O. Liakhova and other, Project financing, Kiev 2017, 434 p.
4. Nasirov E.I., Shadiyeva D.X., Asamxodjayeva Sh.Sh, Yunusova S.B. Investitsiya va innovatsiyalar. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2022. – 346 b.
5. Zoyirov L.S, Asamxodjayeva Sh.Sh, Yunusova S.B. Investitsiya. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2019. – 652 b.
6. O‘zbekiston Respublikasi Pezidenti huzuridagi statistika agentligining ma’lumotlari.

TO‘LOV TASHKILOTLARINI TASHKIL ETISHDA XATARLARNI BOSHQARISH

Axmedov Miraziz Alisherovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi,
magistratura tinglovchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola to‘lov tashkilotlarini tashkil etish loyihalarini amalga oshirish bilan bog‘liq risklarni boshqarish strategiyalarini o‘rganadi. Tez rivojlanayotgan moliyaviy texnologiyalar sanoati va to‘lov xizmatlari bozori ishtirokchilari soni ortib borayotgan bir sharoitda risklarni samarali boshqarish loyihalarni muvaffaqiyatli yakunlash uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Maqolada bunday loyihalar ishtirokchilari duch keladigan xavflarning asosiy turlari tahlil qilinadi va ularni baholash, boshqarish va monitoring qilish usullari va vositalari taqdim etiladi. Xatarlarni minimallashtirish strategiyalari va ularni qo‘llashning amaliy misollari ham ko‘rib chiqiladi. Olingan natijalar to‘lov tashkilotlarini tashkil etish sohasidagi loyihalarni amalga oshirishda risklarni boshqarishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin, ularning barqarorligi va bozordagi muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Xatarlarni boshqarish. to‘lov tashkilotlari, moliyaviy texnologiyalar, risklarni baholash, strategiyalar, xavf monitoringi, xavflarni minimallashtirish, moliyaviy barqarorlik.

Abstract: This scientific article explores risk management strategies related to the implementation of projects for the organization of payment organizations. In the context of the rapidly developing financial technology sector and the growing number of participants in the payment services market, effective risk management is becoming critical for the successful completion of projects. The article will analyze the main types of risks faced by participants in such projects, present methods and tools for their assessment, management and monitoring. Risk minimization strategies and practical examples of their application are also considered. The results obtained can serve as a basis for the development of effective risk management strategies in the implementation of projects in the field of organization of payment organizations, contributing to increasing their sustainability and success in the market.

Key words: risk management. payment organizations, financial technologies, risk assessment, strategies, risk monitoring, risk minimization, financial stability.

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются стратегии управления рисками, связанные с реализацией проектов платежной организации. В условиях быстрорастущей индустрии финансовых технологий и растущего числа участников рынка платежных услуг эффективное управление рисками стало критически важным для успешного завершения проектов. В статье анализируются основные виды рисков, с которыми сталкиваются участники подобных проектов, и приводятся методы и инструменты их оценки, управления и мониторинга. Также рассмотрены стратегии минимизации рисков и практические примеры их применения. Полученные результаты могут послужить основой для разработки эффективных стратегий управления рисками при реализации проектов в сфере организации платежных организаций, способствовать повышению их устойчивости и успешности на рынке.

Ключевые слова: Управление рисками. платежные организации, финансовые технологии, оценка рисков, стратегии, мониторинг рисков, минимизация рисков, финансовая устойчивость.

KIRISH

To‘lovlarni tashkil etish sohasi an’anaviy ravishda yuqori xavfli soha hisoblanadi. Bu qo‘llaniladigan tartib va vositalarning murakkabligi, to‘lovlarning yuqori mobilligi va samaradorligi, yangi texnologiyalarning jadal rivojlanishi, masofaviy bank tizimlarining rivojlanishi va firibgarlik operatsiyalari tahdidi bilan bog‘liq. Xatarlarni amalga oshirish ehtimoli tizim subyektlari va uning foydalanuvchilari uchun ham, umuman iqtisodiyot uchun ham xavflidir. Shu munosabat bilan to‘lov tizimining risklarini aniqlash, monitoring qilish, baholash va boshqarish kerak.

Umuman olganda, biz to‘lov tizimining riskini to‘lov tizimining ishtirokchilari tomonidan to‘lovlarni tashkil etish va amalga oshirish funktsiyalarini bajarishlari bilan bog‘liq holda yuzaga keladigan yo‘qotishlar ehtimoli sifatida aniqlashimiz mumkin.

To‘lov tizimining risklari - bu to‘lov tizimlarining tuzilmalari va operatsiyalariga, shuningdek, to‘lov tizimlari va to‘lovlarni o‘tkazishda ishtirok etuvchi subyektlarga xos bo‘lgan xavflar. [1]

Xatarlarni tasniflash

Xalqaro hisob-kitoblar bankining tasnifiga ko‘ra [2] to‘lov tizimlarida quyidagi xavflar yuzaga kelishi mumkin:

- kredit riski – tavakki, ki tarafdorii sistemai qarzhoi qarzii qarzii qarzii muhlathoi qarzii muhlatho va dar davrai intikhobot;
- likvidlik tavakkalchiligi – tizimda ishtirok etuvchi shaxs o‘z moliyaviy majburiyatlarini kelgusida ma’lum bir vaqtda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishiga qaramay, o‘z vaqtida to‘liq bajarish uchun yetarli mablag‘ga ega bo‘lmasligi xavfi;
- huquqiy tavakkal – zaif me’yoriy-huquqiy baza yoki huquqiy noaniqlik kredit yoki likvidlik riskini keltirib chiqarishi yoki oshirishi xavfi;
- operativ risk – tavakki, ki operativii faktorho, ki nokhoii tekhniki yo operatsion hatohoi qarzi yo likvidlik riski sabab yo ziyoda mekunad;
- tizimli risk - ishtirokchilardan birining o‘z majburiyatlarini bajarmasligi yoki tizimning o‘zida buzilishlar tizimning boshqa ishtirokchilari yoki moliya tizimining boshqa sohalarida moliyaviy institutlarning o‘z majburiyatlarini bajara olmasligiga olib kelishi mumkin bo‘lgan xavf. o‘z vaqtida. Bunday defolt likvidlik va kredit muammolarining tarqalishiga olib kelishi va natijada tizim yoki moliyaviy bozorlarning barqarorligiga tahdid solishi mumkin.

E’tibor bering, ushbu tasnif Evropa va AQShning aksariyat banklari tomonidan qo‘llaniladi.

To‘lov va hisob-kitob tizimlari uchun atamalar lug‘atida [3] quyidagi xavf turlari ham qayd etilgan:

1. Hisob-kitoblar tavakkalchiligi - o‘tkazma tizimida kutilayotgan hisob-kitoblarning amalga oshirilmasligi xavfini bildirish uchun ishlatiladigan umumiy atama. Bu risk ham kredit riski, ham likvidlik riskini o‘z ichiga olishi mumkin. Hisob-kitoblar tavakkalchiligi, shuningdek, bir tomonning kontragentlar yoki hisob-kitob agenti oldidagi bir yoki bir nechta hisob-kitob majburiyatlarini bajarmaslik xavfi sifatida ham aniqlanadi.
2. Hisob-kitob tavakkalchiligining tarkibiy qismi sifatida kredit riski kontragentlardan biri o‘z to‘lov majburiyatlarini bajara olmasligida ifodalanadi.

Shuningdek, kredit tavakkalchiligi hisob-kitob muassasasi (bank) pul mablag‘larini olishdan oldin oluvchiga to‘lov o‘tkazmasini amalga oshirgan taqdirda yo‘qotish xavfi hisoblanadi. [4]

“Xavf tizim tomonidan to‘lovni qabul qilish va uning yakuniy hisob-kitobi o‘rtasidagi davrda yuzaga kelishi mumkin. Zamonaviy yuqori tezlikdagi to‘lov tizimlarida bu muddat juda qisqa, u kamdan-kam hollarda bir necha kundan oshadi, real vaqtda to‘lov tizimlarida esa bu muddat deyarli ahamiyatsiz. Shu sababli, boshqa ishtirokchining kredit tavakkalchiligini yo‘qotish ehtimoli juda past, ammo jiddiy ta’sirni hisobga olgan holda potensial yo‘qotishlar sezilarli bo‘lishi mumkin. To‘lov tizimlarining ishtirokchilari, shuningdek, to‘lovlarni amalga oshirish munosabati bilan ishtirokchilarning hisobvaraqlari orqali to‘lovlar almashinuvi amalga oshirilganda hisob-kitob banki darajasida kredit xavfiga duch kelishi mumkin. Aksariyat tizimli ahamiyatga ega bo‘lgan to‘lov tizimlarida hisob-kitob banki mamlakat markaziy banki bo‘lib, amalda hisob-kitob banki darajasida ishtirokchilar uchun kredit riskini bartaraf etadi”. [5]

Kredit xavfiodatda almashtirish xarajatlari xavfi va asosiy qarzni yo‘qotish xavfini o‘z ichiga oladi.

3. O‘rnini bosish xarajatlari riski (oldindan hisob-kitob xavfi) - kelajakda ma’lum bir sanada bajarilishi kerak bo‘lgan bitimning bir tomoni bitim muddati davomida shartnoma yoki kelishuvni bajara olmasligi xavfi. Natijada, almashtirish xarajati riski joriy bozor narxlarida dastlabki bitimni almashtirish xarajatlaridir.
4. Asosiy qarzni yo‘qotish xavfi (asosiy risk) - kredit riski, bu tomon bitimning to‘liq qiymatini yo‘qotishi mumkinligidan iborat. Hisob-kitob jarayonida bu muddat odatda bitimning turli qismlari bo‘yicha yakuniy hisob-kitoblar o‘rtasida kechikish mavjud bo‘lgan qiymatga ayirboshlash operatsiyalari bilan bog‘liq.

Bank kredit tavakkalchiligi, oluvchining banki to‘lov bo‘yicha qaytarib bo‘lmaydigan majburiyatni olganida yuzaga keladi, lekin to‘lovchining banki hisob-kitobni kechroq amalga oshiradi, shuning uchun to‘lovchining banki to‘lovni amalga oshira olmaslik xavfi mavjud. [6]

5. Hisob-kitoblar tavakkalchiligining ajralmas qismi sifatida likvidlik riski kontragent (yoki hisob-kitob tizimi ishtirokchisi) tomonidan majburiyatni o‘z vaqtida to‘liq to‘lamaslik xavfi hisoblanadi. Likvidlik xavfi kontragent yoki ishtirokchining to‘lovga layoqatsizligini anglatmaydi, chunki u keyinchalik ma’lum bo‘lmagan vaqtda kerakli majburiyatlarni to‘lashi mumkin.

To‘lov tizimlarida likvidlik xavfi likvid mablag‘larning kutilgan vaqt oralig‘ida olinmasligi ehtimoli mavjud bo‘lganda yuzaga keladi. Ishtirokchidan likvidlikning etishmasligini boshqa usullar bilan qoplash talab qilinadi. U real vaqt rejimida bozordan qarz olishga yoki qimmatli qog‘ozlarni sotishga majbur bo‘lishi mumkin. Qoida tariqasida, ikkalasi ham yo‘qotishlar bilan bog‘liq. [7]

6. Naqd depozit riski – qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish maqsadida naqd pul qoldiqlarini vositachiga joylashtirish bilan bog‘liq kredit riski.

7. Yakuniylik riski - pul mablag‘lari yoki qimmatli qog‘ozlarni shartli o‘tkazishni bekor qilish xavfi.
8. Valyuta bo‘yicha hisob-kitob riski - valyuta operatsiyasi ishtirokchilaridan biri sotilgan valyuta uchun to‘lashi, lekin sotib olingan valyutani olmaslik xavfi.
9. Huquqiy tavakkalchilik - qonunlar yoki boshqa huquqiy hujjatlar qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha hisob-kitoblar tizimi qoidalarini, tegishli hisob-kitob bitimlarini bajarishni qo‘llab-quvvatlamasligi yoki olingan mulkiy huquqlar va boshqa manfaatlar tufayli tarafning zarar ko‘rish xavfi. hisob-kitob tizimlari orqali hisobga olinadi. Huquqiy tavakkalchilik qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlarning qo‘llanilishi aniq bo‘lmagan taqdirda ham yuzaga keladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, hisob-kitoblar sohasida huquqiy xavfning paydo bo‘lishi ehtimoli juda katta, chunki to‘lov texnologiyalarining murakkabligi va jadal rivojlanishi ko‘pincha uni amalga oshirish uchun me’yoriy-huquqiy bazaning ushbu jarayondan orqada qolishiga, shuningdek, turli xil huquqiy ziddiyatlarga va noaniqlikka olib keladi. qonunlar va me’yoriy hujjatlarning normalarini shakllantirdi.

10. Operatsion xavf - inson xatosi yoki apparat, dasturiy ta’minot yoki aloqa tizimlarining har qanday komponentining ishdan chiqishi xavfi.

To‘lov tizimlarining risklarini ularning tarqalish kengligi bo‘yicha tasniflash mumkin. Ushbu mezonga ko‘ra, butun tizimga xos bo‘lgan xavflar, tizimning alohida ishtirokchilarining risklari va alohida operatsiyalar (xizmatlar) xavfi ajratiladi.

To‘lov tizimlarining risklarini minimallashtirish choralari

To‘lov tizimlarining risklarini minimallashtirish uchun Xalqaro hisob-kitoblar banki bir qator asosiy tamoyillarni ishlab chiqdi [8]:

1) Tizim barcha amaldagi yurisdiktsiyalarda asosli huquqiy asosga ega bo‘lishi kerak.
2) Tizim qoidalari va tartiblari ishtirokchilarga tizimning unda ishtirok etish orqali duch keladigan har bir moliyaviy riskga ta’siri haqida aniq tushunchani ta’minlashi kerak.

Ishtirokchilar o‘zlari duch keladigan moliyaviy xavflardan xabardor bo‘lishlari kerak. Shunday qilib, operatorlar quyidagi siyosat va tartiblarga ega bo‘lishi kerak:

- aniq, to‘liq va dolzarb bo‘lishi;
- tizim dizayni, jadvali va risklarni boshqarish tartiblarini oshkor qilish;
- tizimning huquqiy asoslarini va tomonlarning rollarini ochib berish;
- mutlaqo foydalanish mumkin;
- tomonlarning qanday imkoniyat va huquqlarga ega ekanligini va bu imkoniyatlar qanday amalga oshirilayotganligini tushuntirish;
- Qarorlar qabul qilish va kutilmagan vaziyatlarda ularni xabardor qilish uchun tartib va jadvallarni belgilang.

Shuningdek, ishtirokchilarga qoidalar va tartiblarni tushunishlarini ta’minlash uchun trening va monitoring o‘tkazish foydali bo‘lishi mumkin.

3) Tizimda operator va tizim ishtirokchilarining mas’uliyatini belgilovchi hamda risklarni boshqarish va cheklash uchun tegishli rag‘batlarni ta’minlovchi kredit va likvidlik risklarini boshqarishning aniq belgilangan tartiblari bo‘lishi kerak.

Ushbu tamoyil quyidagilarni anglatadi:

a) kredit riskini boshqarish vositalari:
- ishtirokchilar o‘rtasida kredit xavfi yuzaga kelmaydigan tizimlardan foydalanish (masalan, real vaqt rejimidagi yalpi hisob-kitob tizimlari);
- kreditga layoqatlilikka asoslangan kirish mezonlari (tizim 9-asosiy tamoyilga mos kelishi kerak);
- kredit limitlari (ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama) xavf ostida bo‘lgan maksimal miqdorlar uchun;
- zararlarni taqsimlash to‘g‘risidagi bitimlar va/yoki shartnomalar “majburiyatni bajarmagan tomon tomonidan to‘lanishi.

b) Likvidlik riskini boshqarish vositalari:
- to‘lov navbatlarini boshqarish;
- kunlik likvidlikni ta’minlash (kreditor, masalan, markaziy bank uchun kredit riski bilan bog‘liq);
- o‘tkazish standartlari;
- lavozimlar bo‘yicha cheklovlar (jo‘natuvchi yoki oluvchi);
- kechiktirilgan sof hisob-kitob tizimlari uchun 5-asosiy tamoyilda tasvirlangan vositalar.

c) umumiy vositalar:
- kredit va likvidlik risklarini boshqarish vositalarini qo‘llab-quvvatlash uchun axborot tizimlari;
- ishtirokchilarga aniq, to‘liq va o‘z vaqtida ma’lumot berish (ideal holda real vaqt rejimida);
- tizim operatori tomonidan operativ kuzatuv.

4) Tizim qiymat sanasida tezkor yakuniy hisob-kitobni ta’minlashi kerak, afzalroq bir kun ichida yoki ekstremal holatlarda kun oxirigacha.

5) Ko‘p tomonlama to‘lov tizimi, hech bo‘lmaganda, eng katta shaxsiy hisob-kitob majburiyatiga ega bo‘lgan ishtirokchi to‘lovga layoqatsiz bo‘lgan taqdirda, kunlik hisob-kitoblarning o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlashi kerak.

Bunday tizimlarda bir ishtirokchining o‘z majburiyatlarini bajarmasligi boshqa ishtirokchilar uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi va kredit yoki likvidlik riskini amalga oshirishga olib kelishi mumkin. Ko‘pgina bunday tizimlar hisob-kitoblarni kechiktiradi, ya’ni hisob-kitob uchun to‘lovni qabul qilish tizimi va yakuniy hisob-kitob o‘rtasida sezilarli bo‘shliq mavjud. Ko‘p tomonlama hisob-kitoblar va kechiktirilgan hisob-kitoblarning bunday kombinatsiyasiga ega tizimlar o‘ta og‘ir sharoitlarda kunlik hisob-kitoblarning bajarilishini ishonchli ta’minlaydigan risklarni boshqarish mexanizmlariga ega bo‘lishi kerak. Bunday tizimlar, hech bo‘lmaganda, eng katta shaxsiy hisob-kitob majburiyatiga ega bo‘lgan ishtirokchi hisob-kitob qilishdan bosh tortgan taqdirda, kunlik hisob-kitoblarni o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlashi kerak.

Bunga favqulodda vaziyatlarda qo‘shimcha moliyaviy resurslarni kafolatlash orqali erishish mumkin. Bu odatda quyidagi elementlarning kombinatsiyasini anglatadi:

- kredit liniyalari bo‘yicha shartnomalar;
- garov puli (depozitlar yoki to‘g‘ri baholangan qimmatli qog‘ozlar).

Bunday qo‘shimcha mablag‘larning miqdori tizim minimal standartga mos kelishi yoki oshib ketishi (ya’ni, eng katta shaxsiy hisob-kitob majburiyatiga ega bo‘lgan ishtirokchi tomonidan defoltga bardosh bera oladimi yoki undan kattaroq) hisobga olingan holda, maksimal individual hisob-kitob majburiyatiga nisbatan aniqlanishi kerak. standart).

6) Hisob-kitoblar uchun foydalaniladigan aktivlar markaziy bankning talablari bo‘lishi kerak; agar boshqa aktivlardan foydalanilsa, ular juda kam yoki umuman kredit riskiga ega bo‘lmasligi va likvidlik xavfi kam yoki umuman bo‘lmasligi kerak.

Hisob-kitob aktivlari egalari sifatida ishtirokchilar kredit va likvidlik riskini o‘z zimmalariga oladilar. Ular kredit tavakkalchiligini - hisob-kitob aktivi provayderi o‘z oldidagi majburiyatlarini bajarmagan taqdirda va aktivni boshqa likvid aktivlarga osonlikcha aylantirib bo‘lmaydigan hollarda likvidlik riskini o‘z zimmasiga oladi. Markaziy bankning talablari odatda nafaqat kredit riskidan xoli, balki bir xil valyutadagi boshqa likvid aktivlarga ham erkin konvertatsiya qilinadi.

7) Tizim yuqori darajadagi xavfsizlik va operatsion ishonchlilikni ta’minlashi va ish kuni davomida to‘lovlarni qayta ishlashni o‘z vaqtida yakunlash uchun zaxira mexanizmlariga ega bo‘lishi kerak.

Tizim xavfsizligiga tahdid soladigan xavflarni doimiy ravishda tahlil qilish kerak. Tizim operatori tizim xavfsizligi xavflarini dolzarb tahlilini o‘tkazish uchun texnologik taraqqiyotni doimiy ravishda kuzatib borishi kerak.

Tizim yetarli quvvatga ega bo‘lishi, uning mavjudligini nazorat qilishi va unga yuklangan vazifalardagi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni oldindan ko‘ra oshirishi kerak.

Tizim uzluksizligini ta’minlash mexanizmlari:

- ishonchli yoki ortiqcha kompyuter uskunalaridan foydalanish;
- barcha kompyuter va telekommunikatsiya komponentlarini muntazam ravishda profilaktik xizmat ko‘rsatish;
- uskunalar va telekommunikatsiya komponentlari uchun ehtiyot qismlar mavjudligi;
- avtonom yoki uzluksiz elektr ta’minoti va mustaqil suv ta’minoti;
- yong‘indan himoya qilish va yong‘inni o‘chirish tizimlari;
- birinchi va har qanday zaxira markazlarida aniq va dolzarb texnologik va texnik hujjatlarning mavjudligi;
- barcha zaxira markazlarini muntazam sinovdan o‘tkazish;
- ma’lumotlar va dasturiy ta’minot o‘zgarganda muntazam nusxa ko‘chirish va muhim komponentlarni asosiy protsessing markazidan tashqarida saqlash tartiblari;
- telekommunikatsiyalar uzilib qolganda jismoniy tashuvchilarda (disketalar, plyonkalar, qog‘ozlar) ma’lumotlarni almashish tartiblari;
- tizimning ayrim funktsiyalari yoki ishtirokchilarini istisno qilish, ayrim jarayonlarni favqulodda boshlash yoki tugatish tartiblari;
- yangi dasturiy ta’minot komponentlarini, apparat yoki telekommunikatsiyalarni joriy qilishda, qisqa vaqt ichida eski texnologiyaga qaytish qobiliyatini saqlab qolish.

8) Tizim to‘lovlarni amalga oshirishning foydalanuvchilarga qulay va iqtisodiy jihatdan samarali usullarini taqdim etishi kerak.

9) Tizim adolatli va ochiq kirishni ta’minlash uchun obyektiv va ommaviy ravishda e’lon qilingan ishtirok etish mezonlariga ega bo‘lishi kerak.

Risk to‘lov xizmatlari bozoriga kirish mezonlaridan biridir. Kirish mezonlari kapitalning etarlilik darajasi, xavf darajasi yoki boshqa ko‘rsatkichlar kabi xavf ko‘rsatkichlariga asoslanishi mumkin. Kirish mezonlari faqat tizimga kirish mezonlariga ehtiyoj paydo bo‘lganda emas, balki doimiy ravishda qo‘llanilishi kerak; Kirish mezonlari xavf darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan tizimlarda, masalan, xavf reytinglariga asoslangan holda, chiqish

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

mezonlari odatda ishtirokchilarning reytinglarini dastlabki kirish uchun talab qilinadigan darajadan biroz pastga tushirishga imkon beradi. Bu ishtirokchilarning moliyaviy ahvoli vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkinligini va vaqtinchalik kirish mezonlariga javob bermaydigan ishtirokchini istisno qilish keraksiz ishonch inqirozini keltirib chiqarishi mumkinligini tan oladi. Shu bilan birga, tizimdagi umumiy xavfni oshirmaslik uchun ehtiyot bo‘lish kerak. Agar shunday vaziyat yuzaga kelsa, xavfni cheklash choralarini ko‘rish kerak, masalan, garov pulini yaratish. Odatda, mumkin bo‘lgan chora-tadbirlar doirasi tizim qoidalarida oldindan aniq belgilanishi kerak.

10) Tizimni boshqarish mexanizmlari samarali, hisobdor va shaffof bo‘lishi kerak.

Ushbu tamoyil risklarni boshqarish va audit funktsiyalarining kundalik faoliyat uchun mas’ul shaxslardan mustaqilligini belgilaydi. Ushbu bo‘linmalar huquqiy, moliyaviy, operatsion va xavfsizlik risklari bilan shug‘ullanishi kerak.

XULOSA

Tadqiqot to‘lov tashkilotlarini tashkil etish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirishda risklarni boshqarish strategiyalarini o‘rganib chiqdi. Bunday loyihalar bilan bog‘liq xavflarning asosiy turlari aniqlanadi, ularni baholash, boshqarish va monitoring qilish usullari va vositalari taqdim etiladi. Xatarlarni minimallashtirish strategiyalari ko‘rib chiqiladi va ularni qo‘llashning amaliy misollari keltirilgan.

Xulosa qilib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

- To‘lov instituti loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun risklarni samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega.
- Xatarlarning asosiy turlariga operatsion, moliyaviy, bozor va obro‘-e’tiborga oid risklar kiradi.
- Xatarlarni baholash va tartiblash boshqaruv harakatlariga ustuvorlik berish uchun eng muhim xavflarni aniqlashga yordam beradi.
- Sug‘urta, derivativlar, portfelni diversifikatsiya qilish va boshqalar kabi risklarni boshqarishning turli vositalari va usullaridan foydalanish risklarning loyihaga ta’sirini kamaytirishga yordam beradi.
- Doimiy xavf monitoringi tashqi va ichki muhitdagi o‘zgarishlarga tezda javob berish va xavflarni boshqarish strategiyalarini moslashtirish imkonini beradi.
- Xatarlarni adekvat baholash va tegishli vositalardan foydalanishga asoslangan risklarni minimallashtirish strategiyalarini qo‘llash to‘lov tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini va ularning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

Manbalar ro‘yxati:

1. Isaniyozov, M. O‘zbekistonda to‘lov tashkilotlarini tashkil etish loyihalarida risklarni boshqarish / M.Isaniyazov. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 150 b.
2. Kuznetsov, I. Biznesda risklarni boshqarish: nazariya va amaliyot / I. Kuznetsov. - Moskva: Eksmo, 2018. - 200 p.
3. Smirnov, A. O‘zbekiston moliya sektorida loyihalarni boshqarish: usullar va vositalar / A. Smirnov. – Toshkent: Fan, 2017. – 180 b.
4. Jukova, E. O‘zbekiston to‘lov tashkilotlari loyihalarida moliyaviy risklarning oldini olish va boshqarish usullari / E. Jukova. – Toshkent: Moliya va statistika, 2016. – 170 b.
5. Stepanov, O. Bank ishida risklarni boshqarish: O‘zbekiston tajribasi / O. Stepanov. – Toshkent: UITB, 2015. – 160 b.
6. Belyaeva, N. O‘zbekiston bank sektorida risklarni boshqarish: amaliyot va istiqbollar / N. Belyaeva. – Toshkent: Moliya, 2013. – 190 b.

KORXONADA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH TIZIMI VA KONSEPSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI

Hamrokulov M. O.
TDIU, Mehnat iqtisodiyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson kapitalining rivojlanishi o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yoritilgan bo‘lib, inson kapitalini rivojlantirish tizimi o‘z ichiga tashqi muhit va integratsiya mexanizmlarini ham olishi haqida so‘z yuritilgan. Qolaversa, moslashuv mexanizmi ham bu tizimning barqaror ishlashiga va xodimlarning o‘z-o‘zini rivojlantirishiga zamin yaratishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy subyektlar, inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim maydoni, daromad dinamikasi, kasb-hunar ta’limi, professional ko‘nikmalar.

Abstract: In this article, the system of human capital development has its own socio-economic orientation. In addition to the sum of the participants and their interactions, the human capital development system includes the environment, certain integration mechanisms that develop the interaction of the participants, and the adaptation mechanism that serves as the basis for the system’s stability and self-development.

Key words: economic subjects, development of human capital, educational field , income dynamics, vocational training , professional skills.

Аннотация: В данной статье система развития человеческого капитала имеет свою социально-экономическую направленность. Помимо суммы участников и их взаимодействий, система развития человеческого капитала включает в себя окружающую среду, определенные интеграционные механизмы, развивающие взаимодействие участников, и механизм адаптации, служащий основой устойчивости и саморазвития системы.

Ключевые слова: субъекты хозяйствования, развитие человеческого капитала, образовательное пространство, динамика доходов, профессиональное образование, профессиональные навыки.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida raqobatning keskin darajada chuqurlashib borishi sharoitida bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘zida mujassamlashtirgan inson kapitali yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Inson kapitalini rivojlantirish ma’lum miqdordagi investitsiyalarni jalb etishni talab qiladi. “Bolaning ta’limiga 1 dollarlik sarmoya kiritilsa, umr bo‘yi 5 dollargacha daromad keltiradi. Qo‘shimcha ta’lim yili o‘rtacha umr bo‘yi daromadni 9% ga va ba’zi hollarda 15% gacha ko‘taradi”[1]. Bugungi kunda jahonda inson kapitalini rivrjlantirishga shart-sharoitlar yaratish va investitsiyalar tarkibida mazkur kapitalga ustuvor darajada munosabtda bo‘lish tobora dolzarbligicha qolmoqda.

Jahonda raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellektning jadal rivoj-lanishi sharoitida inson kapitalining nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirish, uning ichki imkoniyatlarini ochib berish hamda istiqbol maqsad va talablaridan kelib chiqqaan holda ishlab chiqarish va ijtimoiy taraqqiyot muvofiqligini inson kapitali asosida muvofiqlashtirish bo‘yicha tadqiqotlarga ustuvor darajada qaralmoqda. Bu borada amalga oshirilayotgan tadqiqotlar tarkibida inson kapitaliga ko‘ra munosib ish o‘rinlarini yaratish, korxona boshqaruvida inson kapitalini rivojlanti-rish imkoniyatlarini kengaytirish, transformatsiya sharoitida inson kapitalini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish kabi yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor qaratilmoqda.

O‘zbekistonda inson kapitalini sifat jihatdan tubdan rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish, iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida ishlab chiqarish sohalarida inson kapitalini innovatsion usullarni qo‘zllagan holda qo‘llab-quvvatlash kabi yo‘nalishlarda keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, to‘qimachilik va yengil sanoat korxonalarida ham inson kapitalidan foydalanish darajasi yanada takomillash-

1 Catalysing Education 4.0 (2022) Investing in the Future of Learning for a Human-Centric Recovery. Insight report

moqda. “Sanoat tarmoqlari orasida eng ko‘p ish o‘rinlari yaratgan ham, eng ko‘p aholini band qilib turgan soha ham bu – to‘qimachilik sanoati. 2023-yili to‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish 94 trillion so‘mga yetib, so‘nggi 7 yilda 4,2 baravar oshdi, 2023-yilda tarmoqdagi eksport 3,1 milliard dollarga yetdi. Bugungi kunda to‘qimachilik tarmog‘idagi 6 mingdan ziyod korxona 570 ming aholini doimiy ish bilan ta’minlab kelmoqda.”[2] Bu borada inson kapitalini rivojlantirish tizimini istiqbol maqsadlarni e’tiborga olgan holda takomillashtirish, inson kapitalini rivojlantirish sharoitida mehnat unumdorligi ahamiyatini ochib berish, transformatsiya jarayonida inson kapitalini rivojlantirishning maqbul yondashuvini asoslash, inson kapitalidan foydalanish shart-sharoitlarini takomillashtirish kabi yo‘nalishlardagi ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish maqsadga muvofiq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Mamlakatda korxonalarida xodimlarni o‘qitish, malaksiin oshirish, sog‘lig‘i uchun javobgarlik hissini tuyish kabi muhim yo‘nalishlarni o‘zida mujassam etgan, inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasi juda muhim natijadorlikka asos sanaladi. Ayniqsa, raqamli tranformatsiya sharoitida natijadorlik sari imkoniyatlar korxonalarda inson kapitalini shakllantirish, rivojlan-tirish va ulardan samarali foydalanish tizimini takomillashtirish doimo iqtisodiy fanlar diqqat markazida bo‘lib kelgan.

Iqtisodiyot fanining mashhur namoyandalari: A.Smit, M.Fridman, D.Rikardo, T.Shultz, T.Fisher, G.Bekker, L. Valras[3] va boshqa olimlarning asarlarida inson kapitali, undan foydalanish va rivojlantirishning nazariy asoslari o‘z ifodasini topgan.

Inson kapitalini rivojlantirish masalalari bo‘yicha MDH mamlakatlari olimlaridan: L.V. Brik, Yu.G. Odegov, V.V. Papyan, A.I. Dobrinin, Yu.M. Nikiforova[4] va boshqalarning tadqiqotlarida alohida urg‘u berilgan.

O‘zbekistonda inson kapitali, uning shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha muammolarni tadqiq etishga: Q.X.Abdurahmonov, B.X.Umurzakov, N.Q.Zokirova, N.X.Raximova, Z.Ya.Xudoyberdiyev, G.Q.Abdurahmonova, N.U.Arabov, D.A.Nasimov, Sh.D.Qudbiyev[5] va boshqa olimlar katta hissa qo‘shganlar.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasi bo‘yicha global muammolar bo‘yicha yondashuvlar o‘zbek olimlaridan faqat akademik Q.H.Abdurahmonov tadqiqotlarida keng tadqiq etilgan.

Iqtisodiy o‘sish sharoitida mehnat samaradorligini muhim ko‘rsatkichlari va ularni tanlash hamda baholash bo‘yicha F.Cunha, J.Heckman, L.Lochner, D.Masterov, R.Ahmad, N.Angrist, S.Djankov, P.Goldberg, P.Stevens, M.Ueale, B.Bosvort, S.Kollinz kabi olimlar tizimli tadqiqotlar olib borishgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning pirovard maqsadlaridan biri hisoblangan, aholining mehnat daromadlarini oshirishga xizmat qiluvchi unsur hisoblangan xodimlarni o‘qitish va malakasini oshirish, sog‘lig‘i bo‘yicha ish beruvchining javobgarlik hissini shakllantirish asosida raqamli iqtisodiyotda inson kapitalini rivojlantirish bo‘yicha muammolar chuqur tadqiq etilmaganligi hamda uslubiy va konseptual yondashuvlar yetarlicha ilmiy asoslanmaganligi ushbu muammolarni nazariy, uslubiy va amaliy jihatdan o‘rganishni talab etadi.

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlarda juda mashhur bo‘lgan inson kapitalini rivojlantirish konsepsiyasiga murojaat qilish iqtisodiy faoliyatning rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga imkon beradigan yangi ilmiy asoslarni izlash bilan bog‘liq.

2 Mirziyoyev Sh.M. // To‘qimachilik tarmog‘ini rivojlantirish chora – tadbirlari yuzasidan videoselektor“ Xalq so‘zi gazetasi, 2024-yil 17 aprel, № 74 (8697).

3 Smith, A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, vol. 1 (W. Strahan and T. Cadell, 1776). Фридман М., Фридман Р. Свобода выбирать: Наша позиция / Пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2007. - 356 с.; Хайек Ф.А. Конституция свободы / Пер. с англ. –М.: Новое издательство, 2018 г. - 528 с.; Д. Риккардо. Начало политической экономии и налогового обложение. Т.1.М., 1993.с.417.; Schultz, T. Investment in Human capital // Economic Growth - an American problem. Englewood Cliffs. 1964.p.58.; Fisher, T. The nature of capital and Income L.1927; Becker, G. 1962. “Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis.” Journal of Political Economy 70(5):9–49.; Walras L. Elements of Pure Economics Homewood, 1991.p.40.

4 Брик, Л.В. К вопросу о сущности понятия “человеческий капитал” / Л.В. Брик, А.Г. Горельцев // Вестник Мурманского государственного технического университета. – 2014. – № 4. – С. 637-642; Одегов Ю.Г., Карташов С., Лукашевич В. Управление человеческими ресурсами. Учебник. / Под ред. Одегов Ю.Г, Лукашевич В. – М.: Кнорус, 2020 г. – 222 с.; Папян, В.В. Подходы к изучению понятия "человеческий капитал" / В.В. Папян // Новая наука: Современное состояние и пути развития. – 2016. – № 12-2. – С. 54-56; Никифорова, Ю.М. Концепция человеческого капитала: понятия,

5 Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. Darslik. –T.: “Fan” nashriyoti, 2019. –595b. Umurzakov B.X. va b. Mehnat resurslari shakllanishi va taqsimlanishining hududiy usullari / Monografiya. –T.: “Lesson Press”, 2017-y. –184 b.; Abdurahmonov Q.X., Zokirova N.Q. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. O‘quv qo‘llanma. –T.: “Fan va texnologiya”, 2013y. –536 b.; Рахимова Н.Х. Роль и место женщины на рынке труда Узбекистана. Теория и практика. – Т.: “Фан”, 2006г.;Xudoyberdiyev Z.Ya. va b. Tadbirkorlik va ishga joylashtirish texnologiyasi asoslari. 2-nashr. O‘quv qo‘llanma. –T.: “ILM ZIYO”, 2017 y. –344 b.; Abdurahmonova G.Q. Inson resurslarini boshqarish. Darslik. –T.: O‘zR FA “Fan” nashriyoti davlat korxonasi, 2021. – 696b.; Arabov N.U. O‘zbekiston Respublikasida mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish samaradorligini oshirish. Monografiya. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2017y. -336 b.; Nasimov D.A. Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi sharoitida ish bilan bandlik egiluvchanligini ta’minlash mexanizmlarini takomillashtirish. Monografiya. –T.: “Fan va texnologiya”, 2018. -260b.; Кудбиев Ш.Д. Методологические основы трансформации рынка труда в развитии цифровой экономики. Монография. – Т.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi” ДУК, 2020. – 178 с.

Bozor muvozanatining holatini o‘rganish atrofida to‘plangan neoklassik iqtisodiyotning mavjud qoidalari ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning o‘ziga xos xususiyatlari, texnologik taraqqiyotning o‘zgarishi tufayli har doim ham ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, tuzilmalar va ilmiy va ishlab chiqarish sikllari dinamikasini yetarli darajada o‘rganishga qodir emas.

Og‘irlik markazining iqtisodiy subyektlardan tizimlarga o‘tishi iqtisodiy nazariyaning ko‘plab yondashuvlari va yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish zarurligini keltirib chiqaradi. Aynan tizimli yondashuv butun ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar majmuasi uchun yagona tadqiqot makonini yaratish imkonini beradi.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimi va konsepsiyasi yaxlit paradigmaga asoslanadi, bu esa uni tarkibiy qismlar o‘rtasidagi munosabatlar va bog‘liqliklar nuqtayi nazaridan ko‘rish imkonini beradi. Korxonaning inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirish jarayonidagi faoliyat kengroq rasmning bir qismi sifatida qaraladi.

Ma’lumki, inson kapitalini rivojlantirish tizimi turli munosabatlarga ega bo‘lgan ko‘p sonli geterogen ishtirokchilarga ega ochiq tizimlarni o‘rganish uchun tobora ko‘proq foydalanilmoqda[6]. Biologiyada keng tarqalgan bu konsepsiya, shuningdek, boshqa bilim sohalarida tizim subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir va ularning faoliyat ko‘rsatadigan muhit bilan aloqasi evolyutsiyasini tavsiflash imkonini beradi[7].

Inson kapitalini rivojlantirish tizimi maxsus ijtimoiy-iqtisodiy ekotizimdir. Bugungi kunga qadar ijtimoiy-iqtisodiy ekotizimlarning umumiy qabul qilingan yagona tushunchasi mavjud emas. Bizning fikrimizcha, ancha keng qamrovli ta’rif G.B. Kleiner: “Ijtimoiy-iqtisodiy ekotizim - bu o‘zaro ta’sir qiluvchi mustaqil iqtisodiy, ijtimoiy yoki tashkiliy subyektlar va ularning guruhlari, shuningdek, mustaqil faoliyat ko‘rsatishga qodir bo‘lgan mahsulotlar (natijalar) to‘plamiga (aholisiga) ega bo‘lgan, moddiy, axborot, energiya va boshqa resurslarning aylanishi hisobiga sezilarli davr mobaynida rivojlanishi hududiy jihatdan mahalliylashtirilgan ijtimoiy-iqtisodiy obyekt”[8]. Shu bilan birga, hamkorlik va raqobat jarayonlarini bir vaqtda amalga oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Inson kapitalini rivojlantirish tizimini ta’lim maydoni yoki professional ta’lim bilan birlashtirmaslik kerak. Agar korxonaning inson kapitalini rivojlantirish “maydoni” o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan bir nechta tashkilotlarini o‘z ichiga olsa, u holda inson kapitalini rivojlantirish ishtirokchilarining faoliyat jarayonidagi munosabatlariga asoslangan allaqachon aniqlangan tashkiliy tuzilma hisoblanadi.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimi ishtirokchilarning yig‘indisi va ularning o‘zaro bog‘liqligidan tashqari, atrof-muhitni, ishtirokchilarning o‘zaro ta’sirini rivojlantiruvchi ma’lum integratsiya mexanizmlarini va barqarorlik va o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan moslashish mexanizmini o‘z ichiga oladi[9].

Inson kapitalini rivojlantirish tizimi ta’lim maydoni sifatida mavjud bo‘la boshladi. Uning yaratilishi zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega, yangi texnologiyalar, materiallar, zamonaviy texnologik va sinov uskunalarini o‘zlashtira oladigan muhandis kadrlarga bo‘lgan ehtiyoj bilan bog‘liq edi. Qarish va eng malakali kadrlarning ishlab chiqarishdan tabiiy ravishda chiqib ketishi fonida zarur malakaga ega muhandislar korpusini shakllantirish muammosi kuchaydi.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining asosiy xususiyatlari nuqtayi nazaridan quyidagilarni tavsiflash mumkin: maqsadli yo‘nalish; mahsulot (ishlash natijasi); ishtirokchilarning xilma-xilligi va ularning o‘zaro ta’siri; atrof-muhitning holati va u bilan munosabatlari; o‘z-o‘zini tashkil etish jarayonlari va rivojlanish dinamikasi.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining asosiy xususiyatlarini taqdim etish uning o‘ziga xos xususiyatlarini, kamchiliklarini va rivojlanish istiqbollarini aniqlash imkonini beradi. Har qanday inson kapitalini rivojlantirish tizimining maqsadi inson resurslaridan foydalanish orqali o‘z daromadi dinamikasini ortib borishini ta’minlash va faoliyatni samarali davom ettirishdir.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining maqsadi korxonani zarur aviatsiya xodimlari bilan doimiy ravishda ishchidan yuqori malakali muhandisgacha ta’minlashdir.

Agar biologik ekotizimda mahsulot (natija) biomassa bo‘lsa, inson kapitalini rivojlantirish tizimida u inson kapitali hisoblanadi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, eng umumiy ma’noda inson kapitali - bu bilim, qobiliyat, ko‘nikma, kasbiy mahorat, ish tajribasi, motivatsiya, mehnat salohiyati, buning natijasida odam daromad olishi mumkin.

6 Jarvi K., Almpanopoulou A., Ritala P. Organization of knowledge ecosystem: prefigurative and partial forms // Research Policy. 2018. No. 47(8). P. 1523–1537.

7 Moore J.F. Predators and prey: a new ecology of competition. Harvard Business Review, 1993, May-June, P. 75–86

8 Клейнер Г.Б. Экосистема предприятия в свете системной экономической теории // Стратегическое планирование и развитие предприятий: материалы XIX всероссийского симпозиума, Москва, 10–11 апр. 2018 г. М.: ЦЭМИ РАН, 2018. С. 88–97.; Клейнер Г.Б. Экономика экосистем: шаг в будущее // Экономическое возрождение России. 2019. № 1 (59). С. 40–45.

9 Бабкин А.В. Интегрированные промышленные структуры как экономический субъект рынка: сущность, принципы, классификация // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. 2014. № 4. С. 7–23.

Inson kapitali korxona uchun eng muhim resurs hisoblanadi, chunki u jismoniy kapitalga nisbatan etakchi rol o‘ynaydi: aynan inson kapitali uni harakatga keltiradi va eng muhimi, jismoniy kapitalning yangi elementlarini yaratish orqali innovatsiyalarni yaratadi.

Korxonaning inson kapitalini takror ishlab chiqarish, shu jumladan uni shakllantirish va rivojlantirish zarurati kasbiy va ta’lim ekotizimining ishtirokchilari deb ataladigan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Tahlil qilinayotgan inson kapitalini rivojlantirish tizimida uning barcha ishtirokchilari orasida o‘rta umumiy, o‘rta kasb-hunar, oliy va qo‘shimcha kasbiy ta’lim muassasalarini, shu jumladan korxona bo‘linmalarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

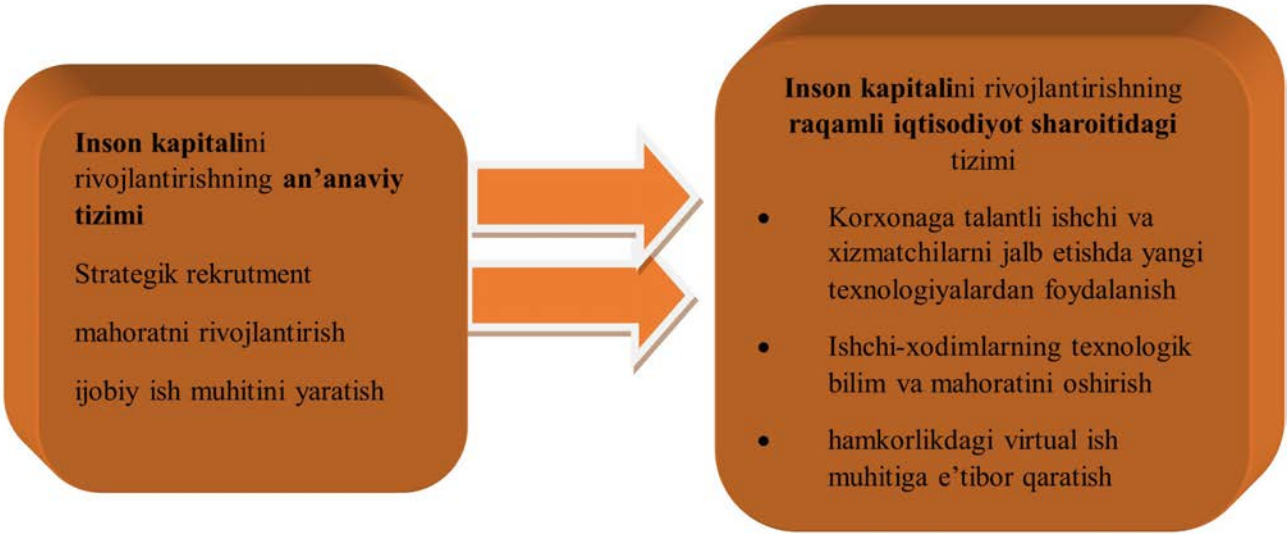
Inson kapitalini rivojlantirish tizimida, biologikga o‘xshab, quyidagi uchta darajani ko‘rsatish mumkin (faoliyatning maqsadli belgilanishiga muvofiq).

1. O‘rta umumiy ta’lim muassasalari asosni tashkil qiladi, abituriyentlarni inson kapitalini rivojlantirish tizimning keyingi bo‘g‘inlari bilan ta’minlaydi;
2. O‘rta kasb-hunar ta’limi muassasalari oliy o‘quv yurtida, shuningdek, oliy ta’lim muassasasida malaka oshirishni davom ettirishi mumkin bo‘lgan malakali ishchi va xizmatchilarni tayyorlaydi.

Mazkur muassasalar korxonani yuqori malakali mutaxassislar bilan ta’minlaydi. OTM va korxonaning yagona o‘quv platformasi tashkil etilgan bo‘lib, u ixtisoslashtirilgan ma’lumotga ega bo‘lgan korxona xodimlarining asosini tashkil qiladi.

Birinchi ikki daraja korxonaning ehtiyojlariga muvofiq inson kapitalini shakllantiradi.

3. To‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rta kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalari, shuningdek, tez o‘zgaruvchan muhit talablari asosida korxona xodimlarining malakasini oshirishni ta’minlaydigan qo‘shimcha kasb-hunar ta’limi tuzilmalari tomonidan tayyorlangan mutaxassislarni “iste’mol qiladigan” korxona, qonun hujjatlariga muvofiq yangi vakolatlarni shakllantiradi. Shunday qilib, uchinchi daraja nafaqat malaka oshirish kurslarida o‘qitish natijasida, balki korxona xodimlarining mehnat faoliyati jarayonida o‘zaro ta’siri natijasida, uning samaradorligini oshirishga yordam beradigan professional ko‘nikmalar bilan inson kapitalini boyitish orqali korxonaning inson kapitalining rivojlanishini ta’minlaydi.

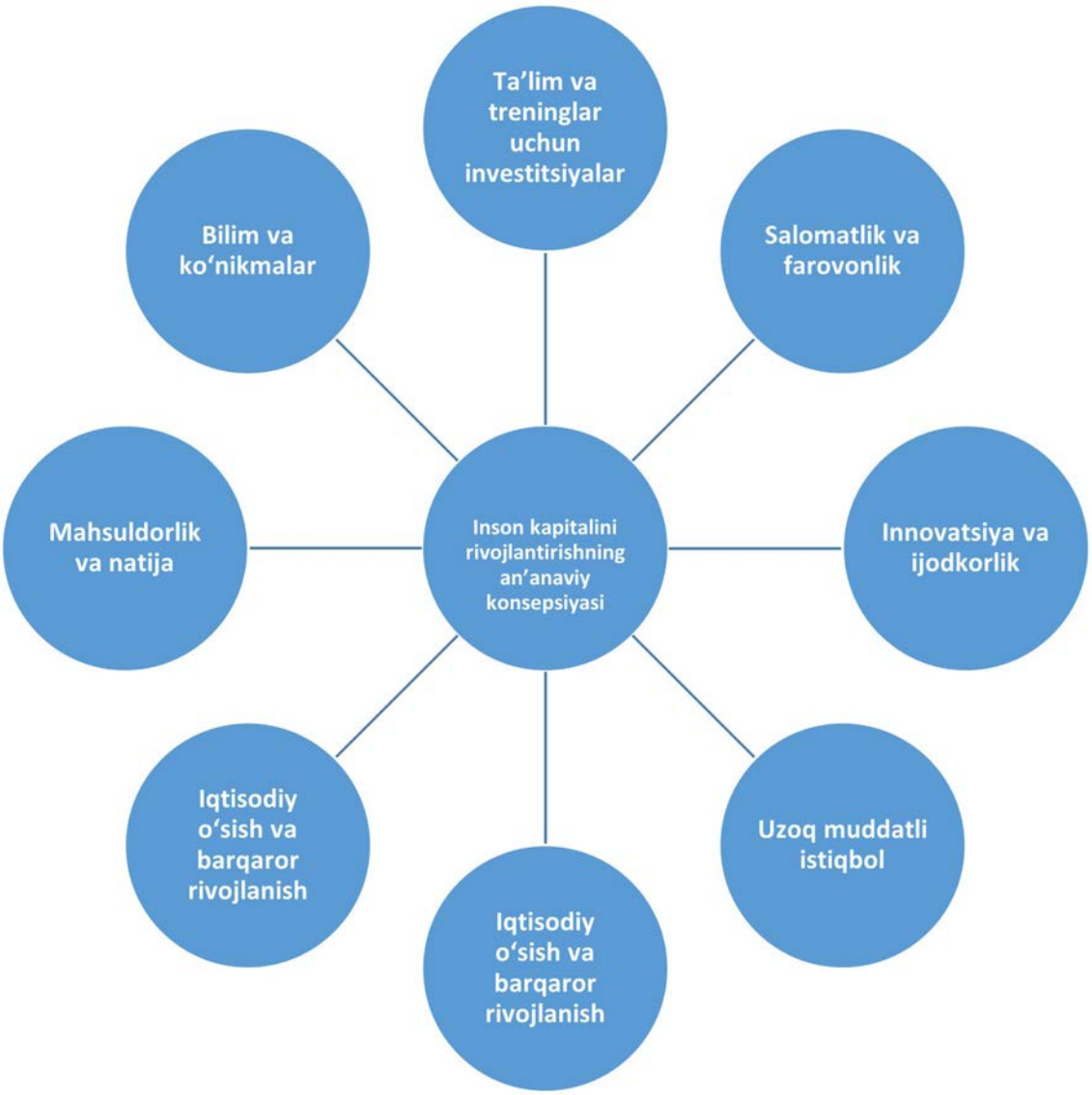

1-rasm: Inson kapitalini rivojlantirish tizimlari

Shuni ta’kidlash kerakki, inson kapitalini rivojlantirish tizimi doirasida ishtirokchilarning sa’y-harakatlari birlashtirilib, malaka, kasbiy kompetensiyalarni egallash, tajriba orttirish, kasbiy va professional salohiyatni kengaytirish, aloqa maxorati orqali inson kapitalining sifat jihatidan o‘sishida namoyon bo‘lishi mumkin bo‘lgan sinergik effektlarni yaratadi. Inson kapitalini rivojlantirish tizim ishtirokchilarining o‘zaro ta’siri samaradorligi, uning o‘zini o‘zi boshqarishi o‘zaro hamkorlik madaniyati darajasiga bog‘liq.

Har qanday inson kapitalini rivojlantirish tizimning ajralmas qismi uning faoliyat yuritadigan muhitidir. Ushbu tizimining ishlashi uchun muhit, masalan, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy holati, sanoatning rivojlanish darajasi va ta’lim tizimi bo‘ladi.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining muhiti uning ishlash shartlarini o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan tashqi bezovtalikka duchor bo‘lishi mumkin. Ushbu bezovta qiluvchi ta’sir tizimning ishlashi uchun sharoitlarning tarkibidagi hodisa komponentidir.

2-rasm: Inson kapitalini rivojlantirishning an’anaviy konsepsiyasi

Inson kapitalini rivojlantirish tizimini o‘rganishda uning o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini ham hisobga olish kerak. Jamiyatning o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy tizimda ham bozor qonunlari asosida tavsiflash mumkin.

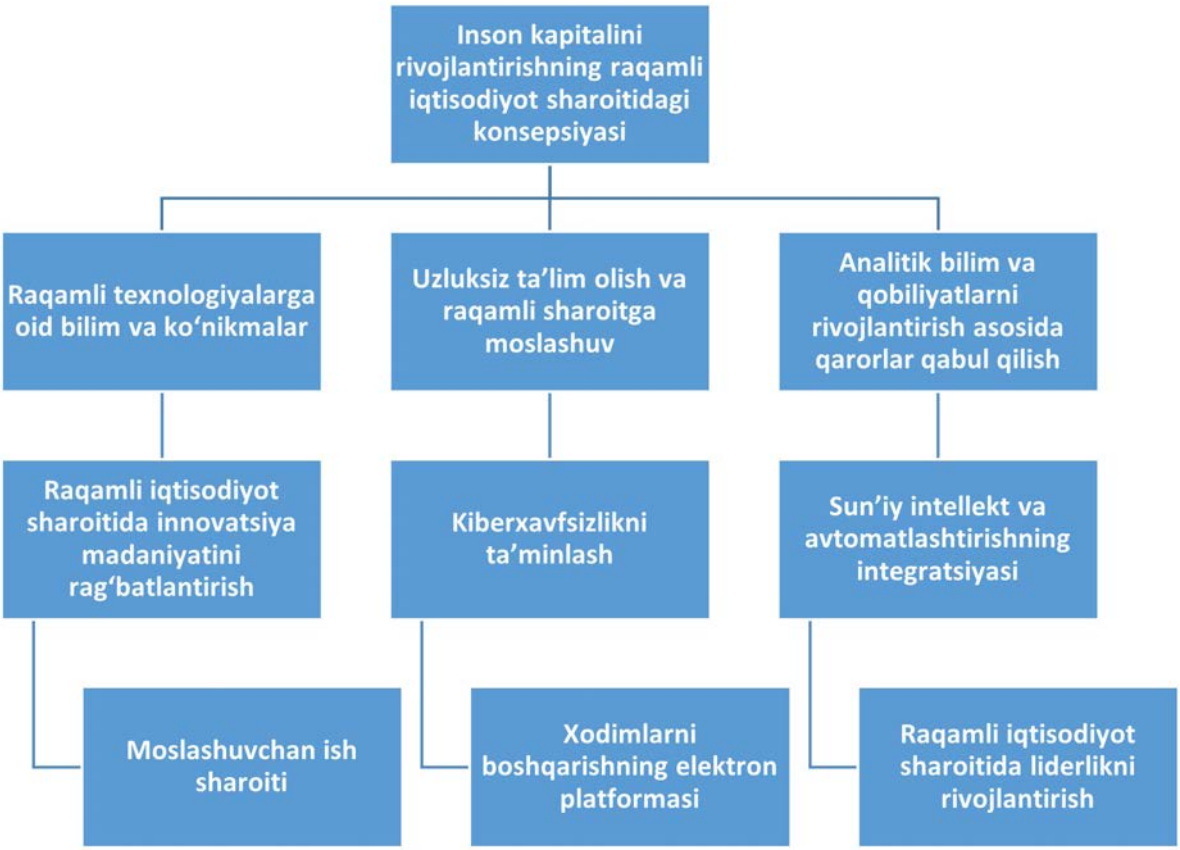
Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, inson kapitalini rivojlantirish tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida kasbiy bilimlarni uzatish mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining samaradorligini oshirishga unda uchta majburiy komponent bir-biri bilan chambarchas bog‘langan taqdirdagina erishish mumkin:

- korxona tomonidan mutaxassislarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan aniq talablar;
- o‘rta umumiy, o‘rta kasb-hunar ta’limi muassasalari va oliy o‘quv yurtlarida shakllantirilgan bilim va ko‘nikmalarning yetarliligi;
- postindustrial jamiyat talablariga javob beradigan ta’limga samarali yondashuvlar.

Shu bilan birga, agar xodimlarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan talablar korxona tomonidan belgilansa, bu talablardan kelib chiqqan holda, ularning yetarliligi ta’lim muassasalari tomonidan ta’minlanishi kerak. Ta’limning samarali usullarini ishlab chiqish korxonalar va ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligi natijasidir. Umuman olganda, inson kapitalini rivojlantirish tizimining faoliyat ko‘rsatish natijasi inson kapitalini shakllantirish jarayonida uning ishtirokchilari o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy muhitda yuzaga keladigan murakkab munosabatlar dinamikasiga bog‘liq.

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayoni uning tuzilishining murakkablashishiga va doimiy yangilanishlar asosida o‘zgaruvchan tashqi sharoitlarga moslashishning kuchayishiga asoslanadi.

3-rasm: Inson kapitalini rivojlantirishning raqamli iktisodiyot sharoitidagi konsepsiyasi

Inson kapitalini rivojlantirish tizimining asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tizimning maqsadi - korxonani kadrlar bilan uzluksiz ta'minlash;
- tizim mahsuloti (natijasi) - inson kapitali;
- tizim ishtirokchilari, ular quyidagi guruhlar bilan ifodalanishi mumkin: o'rta umumiy ta'lim muassasalari, oliy o'quv yurtlari o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalari, korxona va uning tarkibiy bo'linmalari;
- muhiti faoliyati tizimi – holati ijtimoiy-iqtisodiy hududi, ta'lim sohasidagi o'sish;
- tizimning o'zini o'zi rivojlantirish jarayoni, bu o'quv muassasalarining o'zaro va korxonaning o'zi bilan integratsiyalashuvini kuchaytirishda, o'qitish usullari va yondashuvlarini takomillashtirishda va boshqalarda namoyon bo'lishi mumkin.

Inson kapitali va korxona faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadigan model bir nechta unsurlarni o'z ichiga oladi. Umumiy inson kapitaliga sarmoya inson kapitali samaradorligini oshiradigan o'qitish, ta'lim, bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

4-rasm: Korxonada inson kapitalini rivojlantirish konsepsiyasi

Tadqiqotlarga asoslanib, inson kapitali korxonaning yuqori samaradorligiga olib keladi. Korxona faoliyatiga ikki xil nuqtayi nazardan qarash mumkin; moliyaviy natijalar va moliyaviy bo‘lmagan natijalar. Moliyaviy natijalar unumdorlik, bozor ulushi va rentabellikni o‘z ichiga oladi, moliyaviy bo‘lmagan natijalar esa mijozlar ehtiyojini qondirish, innovatsiyalar, ish jarayonini yaxshilash va malaka oshirishni o‘z ichiga oladi (4-rasm).

Umuman olganda, korxona faoliyatida inson resurslarini inson kapitaliga aylantirish tizimi va konsepsiyasi mexanizmi ham ish beruvchiga, ham xodimga manfaatli hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Inson kapitali nafaqat bilim, ko‘nikma va ko‘nikmalar (malakalar), balki korxona uchun daromad olish uchun foydalaniladigan yoki kelajakda foydalaniladigan bilim, ko‘nikma va ko‘nikmalardir. Shu bilan birga, shuni ta’kidlash kerakki, ta’limga investitsiyalar va ushbu investitsiyalar rentabelligi o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqlik yo‘q, chunki korxonaning umumiy madaniy xususiyatlari, iqtisodiy va tashkiliy madaniyati, shuningdek, xodimning xususiyatlari. yoki shaxsning korxona faoliyati jarayonida olingan bilimlardan samarali foydalanish qobiliyatida muhim rol o‘ynaydi. Intellektual kapitalning elementlariga investitsiya yondashuvi kapitalning ushbu turlarini rivojlantirishga investitsiyalarning samaradorligini baholashni talab qiladi, bu investitsiyalar qiymatini va ulardan olinadigan daromadni taqqoslashga asoslanadi.

Raqamli iqtisodiyotga o‘tish sharoitida O‘zbekistonda inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasi yo‘nalishlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar doirasida quyidagi taklif va tavsiyalarni keltiramiz:

1. Hozirgi paytda mamlakatimizda inson kapitali mavzusi bo‘yicha izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar o‘rtasida inson omili, inson uchun investitsiya va inson kapitali tushunchalarini aralash qo‘llash holati ko‘zga tashlanadi. Ammo bu terminlar aslida o‘z ma’no nozikliklariga, o‘z ishlatish o‘rinlariga egadir. Mavzu xususidagi tadqiqotlarda terminlarni har birisini o‘z o‘rnida aniqlik bilan ishlatish lozim, shuningdek, inson kapitali atamasi “human capital” ma’nosida ishlatishga davom ettirish maqsadga muvofiq. Yuqorida o‘rganilgan ma’lumotlarga muvofiq mazkur tadqiqot ishimiz jarayonida inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasining zarurati, innovatsion vositalari va usullari, ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatiga to‘xtalib, mohiyati ochib berildi.
2. Tadqiqot ishimizda ko‘rib chiqilgan inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasi mavzusi, uni shakllantirish bilan bog‘liq muammolar bugungi zamonaviy sanoatlashgan innovatsiya turiga tranformatsiyalashgan davlatlar uchun juda dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

Qolaversa, mamlakatimizda inson kapitalining eng asosiy infratuzilmasi bo‘lgan ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish zamiridagi islohotlar inson kapitalini rivojlantirish muammolariga yechim izlashda har bir shaxs befarq bo‘lmasligi lozim. Shularni e’tiborga olgan holda inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasi bo‘yicha nazariy asoslar va innovatsion yondoshuvlarni tadqiq etildi.

3. Inson kapitalini innovatsion rivojlantirish transformatsiyasida ta’lim, malaka va tajriba uchun investitsiyalar guruhi hamda sog‘liqni saqlash uchun investitsiyalar guruhi o‘rtasidagi o‘zaro, bevosita va bilvosita ta’sir etuvchi omillarni hisobga olgan holda mehnat unumdorligi va samaradorlikning ortishiga ta’siri mavjudligi ilmiy asoslandi.
4. Inson kapitalini rivojlantirish transformatsiyasining korxona amaliy mehnat faoliyatiga ta’siri xodimlarni o‘qitish, bilimi saviyasini, kasbiy malakasini, amaliy ko‘nikmalarini oshirish, ish tajribalarini rivojlantirishga bog‘liq ekanligi tadqiqot ishi davomida tashkil qilingan ijtimoiy so‘rovnoma natijalarini SEM modeli bilan tahlil qilish natijasida aniqlashga erishildi.
5. Mamlakatda amalga oshirilgan muvaffaqiyatli ta’lim islohotlarining mantiqiy yakuni sifatida shakllangan bilimli va salohiyatli inson resurslarini - inson kapitalining eng faol va qiymatli qismi bo‘lgan mutaxassislarni ish bilan ta’minlash, ularning bilimi, saviyasi va ko‘nikmalariga mos keluvchi zamonaviy ish o‘rinlarini vujudga keltirish uchun davlat yo‘li bilan katta e’tibor berilishi maqsadga muvofiqdir.

Shunga ko‘ra, agar korxonada kapitalning ma’lum bir turiga qo‘yilgan investitsiyalar miqdorini juda oson hisoblash mumkin bo‘lsa, u holda intellektual kapitalning har bir elementining korxona qiymatining o‘sishiga qo‘shgan hissasini aniqlashda muammolar paydo bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurakhmanov K. Labour Economics. Theory and practice. Scientific Publishing House IVG. 2020 by GB Global Business LTD in London, United Kingdom. 2020. 615 p.
2. Абдураҳмонова Г.К., Гойипназаров С.Б., Курбонов С.П. Сокращение бедности: возможности, действия и результат / Monografiya. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2021, 164 str.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3. Abdurahmonova G.Q. Inson resurslarni boshqarish. Darslik. –T.: O‘zR FA “Fan” nashriyoti davlat korxonasi, 2021. – 696 b.
4. Umurzakov B.X. va b. Mehnat resurslari shakllanishi va taqsimlanishining hududiy usullari / Monografiya. –T.: “Lesson Press”, 2019 y. –184 b.
5. Глазьев С.Ю. О новой парадигме в экономической науке. Ч. 2. // Экономическая наука современной России. 2016. № 4 (75). С. 10–22.
6. Flek, Mikhail B; Ugnich, Ekaterina A. The enterprise human capital development in improving the training system. Saint Petersburg Том 13, Изд. 1, (2020): 114.
7. Jarvi K., Almpanopoulou A., Ritala P. Organization of knowledge ecosystem: prefigurative and partial forms // Research Policy. 2018. No. 47(8). P. 1523–1537.
8. Moore J.F. Predators and prey: a new ecology of competition. Harvard Business Review, 1993, May-June, P. 75–86
9. Клейнер Г.Б. Экосистема предприятия в свете системной экономической теории // Стратегическое планирование и развитие предприятий: материалы XIX всероссийского симпозиума, Москва, 10–11 апр. 2018 г. М.: ЦЭМИ РАН, 2018. С. 88–97.; Клейнер Г.Б. Экономика экосистем: шаг в будущее // Экономическое возрождение России. 2019. № 1 (59). С. 40–45.
10. Бабкин А.В. Интегрированные промышленные структуры как экономический субъект рынка: сущность, принципы, классификация // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия: Экономика. 2014. № 4. С. 7–23.
11. M. Sevilir, Journal of Financial Intermediation 19, 483-508 (2010), DOI:10.1016/j.jfi.2009.08.002.

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA KICHIK SANOAT ZONALARI FAOLIYATINING ZARURLIGI VA IQTISODIY-HUQUQIY MAQOMI

Shodmonqulov Kamoliddin Murodillayevich
TDIU Innovatsion menejment" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomi muhimligi, "Kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomi" tushunchasining mazmunini tizimli tarzda tushunish keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kichik sanoat zonalari, iqtisodiy-huquqiy maqom, intellektual salohiyat, iqtisodiy resurslar, eksportbop mahsulotlar, kichik sanoat zonalari iqtisodiy salohiyati.

Abstract: This article provides a systematic understanding of the significance of the activities of small industrial zones and the significance of their economic and legal status in the conditions of economic modernization, as well as the content of the concept "Necessity of activity and economic and legal status." status of small industrial zones".

Key words: Small industrial zones, economic and legal status, intellectual potential, economic resources, export products, economic competence of small industrial zones.

Аннотация: В данной статье дано системное понимание значения деятельности малых промышленных зон и значения их экономико-правового статуса в условиях модернизации экономики, а также содержания понятия "Необходимость деятельности и экономико-правового статуса". статус малых промышленных зон".

Ключевые слова: Малые промышленные зоны, экономико-правовой статус, интеллектуальный потенциал, экономические ресурсы, экспортная продукция, экономическая компетентность малых промышленных зон.

KIRISH

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomi muhim hisoblanadi. Kichik sanoat zonalari faoliyatini samarali tashkil etish va boshqarish – hududlarda va sanoatda shiddatli iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishga, ko'p ukladli iqtisodiyot, shu jumladan, institutsional asoslari, subyektlarda ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllanishiga tovar, mehnat va kapitalning umumdavlat va hududiy bozorlari hamda infratuzilmaviy tizimlarni rivojlantirish, aholi bandligi, ijtimoiy himoya, kichik biznesni rivojlantirish, sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulot ishlab chiqarish faoliyatini qo'llab-quvvatlashga ijobiy turtki beradi. Shu sababdan ham, hozirgi kunda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik sanoat zonalari faoliyatini samarali boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlarga ehtiyoj yuqoridir.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida kichik sanoat zonalari faoliyatining huquqiy maqomi juda muhim jarayon hisoblanadi. Mamlakatimizda KSZ faoliyatining shakllanishi va kelgusi taraqqiyoti uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 31-dekabrdagi 378-sonli "Kichik sanoat zonalarini barpo etish va ularning faoliyatini tashkil qilish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi qarori bilan ilk qadam qo'yildi.

So'ngi yillarda mamlakatimizda kichik sanoat va erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etilishi shuningdek, ular faoliyatini tartibga soluvchi mustahkam normativ-huquqiy asosni shakllantirish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini rivojlantirishga xorijiy hamda mahalliy kapitalni jalb etish imkonini beradigan bojxona yengilliklari va soliq imtiyozlari yaratish borasida aniq maqsadga yo'naltirilgan ko'pgina ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 10-avgustdagi 3194-sonli qaroriga muvofiq Toshkent viloyati, tumanlarda 17 ta kichik sanoat zonalari tashkil etildi. Qarorga ko'ra, kichik sanoat zonalari hududida joylashgan ko'chmas davlat mulkidan foydalanganlik uchun ijara to'lovi nol stavkasida belgilanadi va import uskunalar va butlovchi qismlar xaridiga yo'naltirish uchun O'zbekiston rekonstruksiya va rivojlanish fondidan 50 million AQSH dollari hajmdagi kredit liniyasini ochish ko'zda tutilgan. Buxoro viloyatida 20 ta kichik

sanoat zonalari tashkil etish uchun yer maydonlarini ajratish bo‘yicha tanlov e’lon qilingan. Xuddi shunday mamlakatimizning boshqa viloyatlarida ham bo‘sh maydonlarda va binolar o‘rnida kichik sanoat zonalarini tashkil etishga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, Toshkent shahrining Yunusobod, Sergeli va Yakkasaroy tumanlaridagi foydalanilmayotgan korxonalar negizida barpo etilgan kichik sanoat zonalar muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. Ularda kimyo, to‘qimachilik, elektrotexnika mahsulotlari, mebel, qurilish materiallari, oziq-ovqat hamda boshqa yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi 513 ta kichik korxonalar foliyat olib bormoqda. 2016-yilning o‘zida ushbu korxonalar tomonidan 1,1 trln so‘mlik mahsulotlar ishlab chiqarilgan, 140 million AQSH dollaridan ortiq qiymatdagi tovarlar eksport qilingan, 11 mingdan ortiq ish o‘rinlari yaratilgan.

Prezidentimizning 2019-yil 21-iyundagi “Kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida ularning ishtirokchilari uchun faoliyat yuritish sharoitlarini sifat jihatidan yaxshilash va mahsulotlarni sotishga ko‘maklashish, investitsiyalar ko‘lamini oshirish, shu asosda yangi turg‘un ish o‘rinlari tashkil etilishi va aholi daromadini ko‘paytirish asosiy maqsad hisoblanadi. Bu borada kichik sanoat zonalari hamda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini jadallashtirish, tadbirkorlarga imkoniyat va imtiyozlarni yanada ko‘paytirish, ishlab chiqarish hajmini bir necha barobar oshirib, eksportga keng yo‘l ochish kabilar muhim vazifalar hisoblanadi.

Bugungi kunda respublikamizda bo‘sh yer uchastkalari va ishlab chiqarish maydonlarida tashkil etilgan KSZlarining soni, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi mutaxassislarining bergan ma’lumotlariga ko‘ra [1], 298 taga yetgan, ularda umumiy qiymati 4.08 trln. so‘mlik 1375 dan ziyod loyiha amalga oshirilmoqda. Yigirma to‘qqiz mingdan ziyod yangi ish o‘rinlari yaratilgan. Bu loyihalar asosan to‘qimachilik, kimyo, elektrotexnika mahsulotlari, oziq-ovqat, mebel, qurilish materiallari va boshqa xaridorgir bo‘lgan tayyor maxsulotlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan.

KSZ faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomini aniqlashda intellektual salohiyat, iqtisodiy resurslar hamda ushbu salohiyatdan amalda qanchalik foydalanilayotganligi, uning resurs salohiyatidan texnik-texnologik tomondan foydalanish imkoniyatlari va ularning hajmidan kelib chiqib, boshqa omillarning inobatga olinishi va turli dasturlar ishlab chiqilishi zaruriy shartlardan hisoblanadi. Zero, umume’tirof etilgan va amaliyotda o‘z tasdig‘ini topgan ishlanmalarni o‘rganish va tatbiq etish, ularning mazmun-mohiyatini chuqur anglab yetgan holda amalga oshirish hududlarning kompleks ravishda rivojlantirilishi uchun ishlab chiqilayotgan KSZni rivojlantirish dasturlari va konsepsiyalarining samarali natija berishini ta’minlaydi.

KSZ faoliyatini shakllantirish va boshqarish tizimi o‘ziga xos murakkab jarayon bo‘lib, u KSZ tarkibidagi rezidentlar (xo‘jalik yurituvchi subyektlar, nodavlat notijorat tashkilotlari, o‘z-o‘zini boshqarish organlari, turli institutlar)ni yagona maqsad sari birlashtirish bilan bir qatorda, ularning manfaatlarini ham inobatga olishi talab etiladi.

“Kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomi” tushunchasining mazmunini tizimli tarzda tushunishning quyidagi jihatlarini ajratib ko‘rsatish lozim:

a) KSZ maqsadlari. Kichik sanoat zonalari faoliyatini yaxshilash va boshqarish samaradorligini yanada rivojlantirish, zona a’zolari uchun faoliyat olib borishda yanada qo‘layliklar yaratish hamda asosiysi ishlab chiqargan mahsulotlarni samarali sotishga yordamlashish, kapital kirib kelishini tezlashtirish, avvalambor bo‘sh turgan, faoliyat olib bormayotgan yer maydonlari o‘rnida tashkil etilayotgan eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha yangi ishlab chiqarishlarning joriy qilinishini jadallashtirish, ushbu asosda yangi doimiy ish o‘rinlari barpo etilishini ta’minlash va aholi real daromadini oshirib borish;

b) KSZ iqtisodiy salohiyati. KSZ rezidentlari investitsion imkoniyatlarining investitsion loyihalar ijrosini ta’minlash maqsadida to‘liq safarbar etilishi;

d) tahlil obyekti va birligi sifatida KSZning asosiy xususiyatlari va belgilari quyidagilardir:

1. Davlatga tegishlilik va u bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liqlik, KSZning davlatga nisbatan ikkilamchi ahamiyati.
2. Alohidalilik – davlat tomonidan belgilangan chegaralar va obyektni mamlakat hududining qolgan qismidan qat’iy chegaralash.
3. Institutsional infratuzilmaning mavjudligi, chunki ularning yo‘qligi obyekt va qolgan iqtisodiy kompleks o‘rtasidagi farqlarning tasodifiy (o‘z-o‘zidan, stoxastik) xususiyatini ko‘rsatishi mumkin.
4. Ma’lum bir mamlakatda amal qiladigan umumiy rejimdan farq qiluvchi, lekin mutlaqo istisno qilinmaydigan(o‘ziga xos alohida turdagi) maxsus xuquqiy va ma’muriy rejim.

5. KSZ doirasida faoliyat yuritadigan muassasalar va xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarni KSZ manfaati nuqtai-nazaridan tartibga solish;

e) KSZda eng yaxshi investitsiya loyihasini tanlashning mezonlari: yaratiladigan yangi ish o‘rinlari soni, raqobatbardosh, xaridorgir, eksportga yo‘naltirilgan va (yoki) import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishda texnologik izchil zanjirini tashkil etish orqali eng yaxshi investitsiya buyurtmanomasi;

f) Investitsiya loyihalarini KSZ hududida joylashtirishning asosiy mezonlari: Ma’muriy kengash tomonidan belgilanadigan tarmoq xususiyatiga muvofiq yangi ish joylarini tashkil qilish; sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘paytirish; chet el kapitalini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kiritish; arzon hamda qayta tiklanuvchi energiya resurslarini qo‘llagan holda, zamonaviy tejamkor texnologiyalarni joriy etish asosida import o‘rnini bosadigan yoki eksportga mo‘ljallangan mahsulot turlari, butlovchi buyumlar va materiallarni ishlab chiqarish bo‘yicha qo‘lay investitsiya loyihalarini amalga oshirish;

g) KSZlarni barpo etish va rivojlantirishda qo‘yidagi omillarni ajratib ko‘rsatish mumkin: dominant va ikkinchi darajali; ichki va tashqi; istiqbolli va joriy; ishlab chiqarish omillari, moddiy-texnika ta’minoti omillari, marketing omillari, kadrlar omili, moliyaviy omil, ilmiy-tadqiqot omili.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlashtirish uslubiyoti qoidalari asosida kichik sanoat zonalari faoliyatining zarurligi va iqtisodiy-huquqiy maqomini tizimli tushunish va tadqiq etish asosidagi umumlashgan talqini “KSZ – doimiy tarzda o‘sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni yanada to‘liqroq qondirish maqsadida KSZ ishtirokchilari investitsion imkoniyatlari va resurslaridan yanada samaraliroq foydalanish asosida tegishli davr mobaynida KSZ da ishlab chiqarishning hajmi va raqobatbardoshligining miqdoriy va sifat jihatidan oshishini ifoda etuvchi iqtisodiy kategoriya sifatidagi ifodasi” ekanligini ta’kidlashga imkon beradi.

Ta’rifdan ko‘rinib turibdiki, asosiy e’tibor ushbu obyektlarning mazmun qismiga qo‘yilmayapti. Universallik darajasi va o‘ziga xoslik o‘rtasidagi muvozanat, bir tomondan, keng ko‘lamli hodisalarni umumlashtirish hisobiga ta’minlanadi, boshqa tomondan esa unga ularning tavsifini rasmiylashtirish orqali erishiladi.

Mazkur talqin kichik sanoat zonalarini tashkil etish va samarali boshqarishdek iqtisodiy zaruriyatning ortishi va uning real ijrosi darajasi orasidagi har tomonlama iqtisodiy qarama-qarshilikning ortishi orqali ifodalanuvchi tabiatini to‘liq namoyon etadi.

Amaldagi qonunchilikka binoan, jumladan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 9-martdagi 134-sonli “Kichik sanoat zonalari to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi Qarorida ta’kidlanganidek, kichik sanoat zonalarini tashkil etishda infratuzilma ta’minotining davlat tomonidan kafolatlanganligi ushbu sohaga investitsiya qiluvchi tadbirkorlik subyektlarini tegishli tanlov va maxsus shartlar asosida qo‘yishdek ma’suliyatli vazifani hal etishni talab etadi. Shu munosabat bilan dissertatsion tadqiqotimizda kichik sanoat zonalarida tadbirkorlik subyektlarini joylashtirishni tanlov asosida ularni amalga oshirishni korxonalarning maxsus infratuzilma xizmatlari ta’minoti jihatidan faoliyat yo‘nalishi va ixtisoslashuviga qarab investitsiya oldi baholash orqali takomillashtirish taklifi asoslangan va ushbu taklif O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan amaliyotga joriy qilingan (O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2021-yil 10-dekabrdagi 06/04-02-32/2671-son ma’lumotnomasi). Mazkur taklifning amaliyotga joriy etilishi natijasida 2021-yilning birinchi yarmida kichik sanoat zonalariga investorlarni jalb etish ko‘lamini 11 foizga oshirishga hamda ulardagi investitsion loyihalar samarali ijrosini ta’minlashga imkon bergan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, kichik sanoat zonalari faoliyatini shakllantirish va boshqarishning tarkibi, mazmuni, omillarini tizimli tushunish va tadqiq etishda ularga oid munosabatlar, tushunchalar, hususiyatlar hamda hossalarning o‘zaro bog‘liqligini ochib berishga imkon beradi. Bu bog‘liqlikni mantiqan qurilgan tizim ko‘rinishida ifoda etadi. Ushbu vazifa doirasida davlat tomonidan kichik sanoat zonalari faoliyatini boshqarish va tashkil etish samaradorligini yaxshilashning innovatsion yechim va yo‘llaridan foydalanish masalalarini ham tizimli tarzda o‘rganish kichik sanoat zonalari faoliyatini boshqarish amaliyotiga doir qonuniyatlar va hossalarni kengroq, chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Qolaversa, davlatimiz tomonidan kichik sanoat zonalari faoliyatini tashkil etish va samarali boshqarish yo‘nalishidagi ishlar kichik sanoat zonalarini barpo etish va rivojlantirishning nazariy jihatlari, ularning rivojlanishiga turtki bo‘luvchi omillar, ularning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi ahamiyati, o‘rni, hozirgi kundagi holati hamda zonalar samaradorligini baholashning monitoring ko‘rsatkichlari tadqiqining hozirgi kunda o‘ta dolzarb ahamiyat kasb etayotganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, tadbirkorlarni kichik sanoat zonalari hududiga joylashtirishning ijtimoiy mezonlari, iqtisodiy mezonlari va ekologik mezonlari, kichik sanoat zonalarini barpo etish va rivojlantirishning konseptual modeli, mintaqaning har tomonlama iqtisodiy rivojlanganlik darajasini o‘rganish va shulardan kelib chiqib kichik sanoat zonalarini toifalarga bo‘lish hamda rivojlanish yo‘llarini belgi-

lash, O‘zbekistonda grinfild kichik sanoat zonalarini rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi asosida barpo etish, ularni rivojlantirishning davlat tomonidan moddiy tomondan qo‘llab-quvvatlanishi mexanizmlari, barpo etishda esa davlat-xususiy sherikligidan foydalanish masalalarini o‘rganish ham juda muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dilmuradov A.N. Sanoat zonalarini rivojlantirish hududlarning innovatsion salohiyatini oshirishning muhim omili//O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi Sanoat zonalarini rivojlantirish boshqarmasi boshlig‘ining ma’ruzasi. 2020-yil 17-dekabr https://mineconomy.uz/ru.
2. 7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni.
3. M.K.Rashidov Mintaqa iqtisodiyotini erkin iqtisodiy zonalar faolligini ta’minlash asosida rivojlantirish. Iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2021. 3-b.

BANK TIZIMIDA MARKETING FAOLIYATI ORQALI YANGI INNOVATSION XIZMATLARNI JORIY ETISHNING ZAMONAVIY HOLATI

Raxmatov Temur Sotiboldiyevich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank ishi” kafedrasi dotsenti v.b.

Annotatsiya: Ushbu maqolada bank tizimida marketing faoliyati orqali yangi innovatsion xizmatlarning joriy etilishining zamonaviy holati tahlil qilingan. Bank sohasida marketingni qo‘llash natijasida kredit resurslari bozorini o‘rganish, mijozlarning moliyaviy imkoniyatlarini tahlil qilish, banklarga omonatlarni jalb qilish imkoniyatlari va bank muassasalari faoliyati o‘zgarishini ta’minlash mumkin. Marketing yangi mijozlarni jalb qilishga yordam beruvchi shart-sharoitlarni ta’minlashga, mijozlarning ushbu bankka o‘z mablag‘larini qo‘yishga qiziqtirish uchun bank xizmatlari turlarini kengaytirish bo‘yicha xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: bank tizimi, marketing, bank xizmatlari, raqamli bank, kredit resurslari bozori, bank strategiyasi, yangi mijozlar, jalb etilgan mablag‘lar.

Abstract: This article analyzes the current state of implementation of new innovative services through marketing activities in the banking system. As a result of the use of marketing in the banking sector, it is possible to study the market for credit resources, analyze the financial capabilities of clients, the possibility of attracting deposits to banks, and ensure changes in the activities of banking institutions. Conclusions on the expansion of types of banking services were formed in order to provide conditions that help marketing attract new clients and interest clients in investing their funds in a given bank.

Key words: banking system, marketing, banking services, digital banking, credit market, banking strategy, new clients, raised funds.

Аннотация: В данной статье анализируется современное состояние внедрения новых инновационных услуг посредством маркетинговой деятельности в банковской системе. В результате применения маркетинга в банковской сфере можно изучить рынок кредитных ресурсов, проанализировать финансовые возможности клиентов, возможности привлечения депозитов в банки, обеспечить изменения в деятельности банковских учреждений. Выводы о расширении видов банковских услуг сформированы с целью обеспечения условий, которые помогают маркетингу привлечь новых клиентов, заинтересовать клиентов во вложении своих средств в данный банк.

Ключевые слова: банковская система, маркетинг, банковские услуги, цифровой банкинг, рынок кредитных ресурсов, банковская стратегия, новые клиенты, привлеченные средства.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari yuqori xo‘jalik natijalariga erishishdan, daromad o‘sishini ta’minlashdan manfaatdordir. Shu maqsadga erishish uchun qator tadbirlarni – ya’ni: sarf-xarajatlarni kamaytirish, turli xizmatlarni taklif qilish, yangi, ancha daromadli xizmat turlarini ishlab chiqish va shu usul bilan raqobatchilardan o‘zib ketishga urinishni amalga oshirish lozim. Ammo mazkur tadbirlarni amalga oshirishdan oldin bank imkoniyatlarini o‘rganish, biznesda qozonilajak muvaffaqiyat ehtimolini baholash, shuningdek, marketing siyosatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan moddiy va mehnat resurslari bilan ta’minlanganlik nuqtai-nazaridan bank imkoniyatlarini aniqlash kerak.

Bank sektorida raqobat kuchaymoqda, bank xizmatlariga aholi va tadbirkorlar tomonidan talab oshmoqda. Bu sohada transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish, kelgusi yillar uchun ustuvor vazifalarni belgilab olishni taqozo etadi.

Moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, bank tizimiga aholi va korxonalarning ishonchini yanada mustahkamlash maqsadida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng qo‘llagan holda ko‘rsatilayotgan bank xizmatlarining turi hamda ko‘lamini kengaytirish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirishda marketing strategiyasini ishlab chiqish zarur.

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 20-noyabr kuni bank tizimida transformatsiya va xususiylashtirish jarayonlari muhokamasi bo‘yicha yig‘ilish o‘tkazgan edi. Unda, bank tizimi oldiga ustivor vazifalar qo‘yildi:

Xalqaro reyting kompaniyalari bilan hamkorlikni kuchaytirib, banklarning reytingini oshirish bo‘yicha o‘rta muddatli chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifasi qo‘yilhan edi. Shuningdek, sohada kadrlar tayyorlash tizimini zamon talablariga moslashtirish kerak [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tijorat banklarida marketing va masalalariga, shuningdek, ularda marketing strategiyasini ishlab chiqishga oid bir qancha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Mazkur mavzu yuzasidan, xorijlik bir kator iqtisodchilar, jumladan F. Kotler, Ye. Langeard, D. Beytson, K. Lavlok, P. Eyglier, D. Ratmel, L. Berri, M. Bitner, R. Parasuraman, Gryonroos, G. Armstrong, X. Xyorshgen hamda MDH mamlakatlari olimlaridan O.Lavrushin , Ye. Golubkov, Ye.I. Yeryomina, I. Andreyev, V.P. Bugakov, Ye.P. Gareyev, V.D. Markova, V.E. Novatorov, V.T. Sevruk, I.O. Spisin, A.P. Pankruxin va boshqalar tadqiqotlar olib borganlar va ilmiy ishlarida o‘z ifodasini topgan.

Respublikamiz olimlaridan Sh. Z.Abdullayeva, A.Sh.Bekmurodov, M. Nasriddinova, J.J.Jalolov, A.A.Fattaxov, M.M.Abduraxmonova O.F.Aliqoriev, Z.Mustafaev, B.Mirzamuydinov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida o‘z ifodasini topgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni olib borishda analiz va sintez, induksiya va deduksiya, statistika va taqqoslash kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bank marketingi o‘z mohiyatiga asosan bank tomonidan mijozlarning ehtiyojlarini qondirish va xizmat ko‘rsatish davomida bankga daromad keltiruvchi texnik usullar majmuasidan foydalanishidan iborat.

Keyingi yillarda respublikamiz tijorat banklarida mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarini jiddiy marketing tahlili zaruriyati ortgan. Moliya bozorida raqobat kuchaygani sababli marketingga tobora kengroq ahamiyat berilmoqda.

Hozirgi kunda bank sohasidagi marketing tushunchasiga quyidagi asosiy tarkibiy qismlar kiritilmoqda:

- xizmat ko‘rsatish maqsadida mavjud va ehtimolli bozorlarni aniqlash;
- bank xizmatlarining eng manfaatli taklif etish sohalarini tanlash, mijozlarning ushbu sohalardagi ehtiyojlarini aniqlash;
- mavjud xizmatlarni rivojlantirish va yangi turlarini yaratish uchun qisqa va uzoq muddatli maqsadlarni belgilash;
- xizmatlarni mijozlarning e’tiborini tortadigan tarzda taklif etgan holda, ularning sifatli bajarilishi hamda foyda olinishi ustidan bank tomonidan doimiy nazorat qilish shartlariga rioya qilinishi.

Bozor iqtisodiyoti taraqqiy etgan mamlakatlardagi banklarning ko‘pchiligi bugungi kunda mijozlarga ko‘rsatiladigan xizmatni o‘ziga xos tovar, ushbu xizmatni taqdim etilishini esa shu tovarni sotish deb qarashmoqda. Ko‘plab kredit tashkilotlarining siyosati “xizmatlarni tovar sifatida sotish” tamoyilini shakllantirishga qaratilgan.

O‘zbekiston bank tizimida so‘nggi yillarda bank xizmatlarining sifati va ko‘lamini oshirish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirildi. Lekin jahonda bo‘layotgan o‘zgarishlar, globallashuv jarayoni, raqobatbardoshlikni haddan ziyod rivojlanishi, tijorat banklarining transformatsiya jarayonini yanada faollashtirish, mijozlarga ko‘rsatilayotgan bank xizmatlarini yangi bosqichga olib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Bu borada Prezident Sh.M. Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomada, “Yana bir jiddiy kamchilik shuki, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish hisobidan xodimlar soni va ish jarayonlarini optimallashtirish choralari ko‘rilmayotganligidir”, deb ta’kidlab o‘tadi [2].

Bugungi kunda, respublikamizda bank muassasalari o‘rtasida raqobat, mijoz uchun kurash, mijozlarning bank xizmatlaridan foydalanishlarini uzviyligini ta’minlash masalalari tobora kuchayib bormoqda, bu esa o‘z navbatida bank marketingida raqamli kanallar orqali bank mahsulotlari va xizmatlarini targ‘ib qilish, bank mahsulotlari haqidagi ma’lumotlarni tezkorlikda mijozlarga yetkazish kabi masalalarni birinchi asosiy vazifaga aylantirdi.

Hozirgi kundagi, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan moliya-kredit institutlariga nisbatan kisman ishonchsizlik saklanib kolgan bir davrda mijozlar bank xizmatlariga nisbatan talabchan bo‘lib, ular bank segmentida xolis moliyaviy maslahat olishda turli raqamli kanallardan unimli foydalanishmoqda.[3]

Biroq, respublikamizda faoliyat yuritayotgan tijorat banklari bank marketingidan, marketing tadqiqiotlarida raqamli texnologiyalardan foyda to‘laqonli, faol marketing tadkikotlaridan yetarlicha to‘liq foydalanishayapti deb ayta olmaymiz. Ko‘pincha yagona so‘rovlar mavjud bo‘lib, ular bankning samarali ishlashi uchun to‘liq ma’lumotni takdim etish uchun yetarli hisoblanmaydi. Shu munosabat bilan bank marketingida mijozlarlarning

xulq-atvori, hozirgi kundagi yana bir muxim masala, mijozlarning moliyaviy xavfsizligi kabi omillarni aniqlash uchun ularni doimiy ravishda o‘rganishning zamonaviy usullaridan foydalanish muxim hisoblanadi.

O‘zbekiston bank tizimidagi sog‘lom raqobat holatida banklararo tahlilni amalga oshirish, bank marketingi va uni rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishni zaruratini asoslab beradi.[4] Har bir bankda ko‘p sonli turli jihatlarning marketingi bilan shug‘ullanuvchi bo‘linmalar mavjud. Aksariyat holatlarda ushbu jihatlar quyidagilardan iborat bo‘ladi:

1) kreditlash, omonatga pul qabul qilish va boshqa xizmatlarni ko‘rsatish bozorida yetakchilik qilishga erishayotgan raqobatchilarni o‘rganish;
2) raqobatchilarni o‘z banki bilan taqqoslash.

O‘tmishga nazar tashlaydigan bo‘lsak, so‘nggi 20–30-yil ichida to‘lov tizimlari va raqamli moliyaviy xizmatlar jadal rivojlanayotganini guvohi bo‘lamiz. Ya’ni, banklar tomonidan bankomatlar (bankomatlar), bank kartalari faol joriy etilishidan tortib, uzoqdan va istalgan vaqtda katta hajmdagi xizmatlarni taqdim etishgacha, 24/7 xizmatiga o‘tish bilan bog‘liq katta o‘zgarishlar o‘z samarasini beribgina qolmay rivojlanishda davom etmoqda shunday ekan, raqamli transformatsiya bank xizmatlari bozorida samarali ishlashning asosiy sharti bo‘lishi lozim. Bunday sharoitda prinsipial jihatdan yangi biznes model yaratilib, unda mijozlar bazasini kengaytirish muammolarini hal kilishda an’anaviy tarzda shakllantirilgan yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqilmokda, xizmat ko‘rsatish sifati va tezligi oshmoqda.

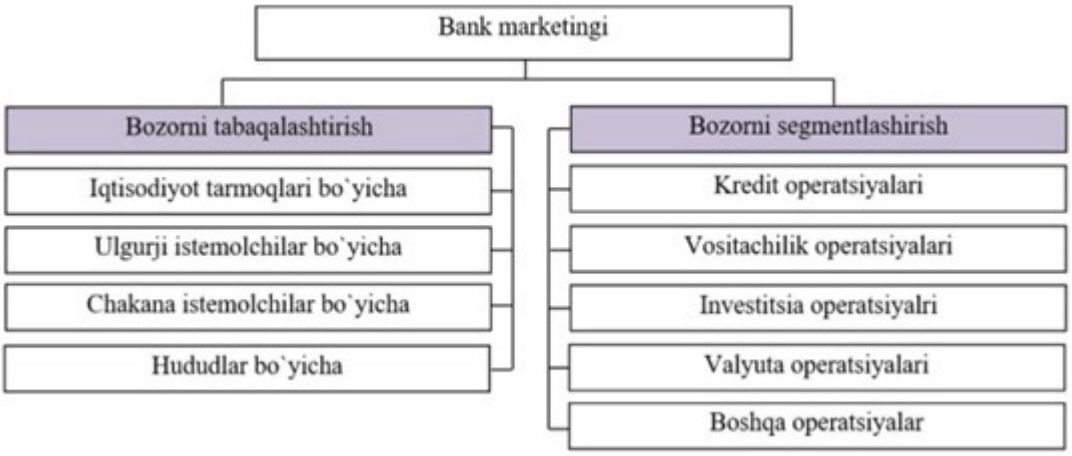
Moliyaviy banklar rivojlanishi va ommabopligini oshirish yunalishlarini takomillashtirishining yangi bosqichi muqarrar ravishda raqamli transformatsiyaga olib keladi, bank mahsulotlari, xizmatlari, marketing va sotish, mijozlarga xizmat ko‘rsatish va operatsion jarayonlar raqamli muhitga o‘tkazilmokda.

Raqamlashtirish tobora kuchayib bormoqda va mavjud an’anaviy biznes modellari uchun raqobatni yuzaga keltirmoqda. Mobil va kontaktsiz tulovlar, P2P (Peer-to-peer) xizmatlari, raqamli valyutalar va boshqalar bozori hajmi jadallik bilan o‘sib bormoqda. Mobillik, mijozlarga e’tibor qaratish, taklifni shaxsiylashtirish raqamli bank konsepsiyasining asosiy tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Hozirda, O‘zbekiston bank xizmatlari bozorida bank mahsulotlari va xizmatlarni yaxshilashga, jamiyat manfaatlarini to‘liq qamrab oladigan yangi innovatsion bank xizmatlarini joriy qilish ommalashgan. Ammo kredit munosabatlarining rivojlanishi bilan, banklarning zimmasidagi majburiyatlar ham ko‘payib boradi, mijozlarning talab va istaklari, bank xizmatlariga ehtiyojlari ham ortib boradi. Bank marketingi yordamida mijozlarni talab va istaklarini amalga bank xizmatlari hajmini oshiradi, pirovardida bank daromadini o‘sishiga sabab bo‘ladi. Shunday qilib, xorijiy tajribani o‘rgangan holda, O‘zbekiston bozoriga talab yuqori bo‘lgan va aholining turli qatlamlari ehtiyojlarini qondiradigan sifatli bank mahsulotlarni joriy qilish va ularni takomillashtirish zarur.

Bank xizmatlari bozorini o‘rganish va ularga bo‘lajak iste‘molchilarni aniqlash maqsadida tijorat banklarida sanoat va savdo marketingida an‘anaviy bo‘lgan tabaqalashtirish va bozorni segmentlashdan keng foydalanadilar.

Bozorni segmentlashda esa bank xizmatlari bozorida iste‘molchilarni talablarining xususiyatlari va takliflari asosida bo‘lish amalga oshiriladi. Bank xizmatlari bozorida segmentlash usuli keng ilmiy tadqiq etilgan (1-rasm).

1-rasm: Bank marketingini uslublari [5]

Tabaqalashtirish usulida bank xizmatlari iste‘molchilarini ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillarga asosan guruhlarga ajratish amalga oshiriladi. Bozorni segmentlashda bank xizmatlari bozorida iste‘molchilar xususiyatlarini guruhlash amalga oshiriladi. Amaliyotda esa marketing faoliyatida ushbu usullarni bevosita bog‘liqlikda amalga oshirishga harakat qilinadi. Faqat shundagina bank xizmatlari bozorida marketing faoliyati samaradorligiga erishiladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Marketing xizmati banklarning barcha tarkibiy bo‘linmalari ishlari bilan hamkorlikda quriladi. Marketingni tijorat banklari boshqaruviga kiritish faoliyat strategiyasi va taktikasi mezonlari tizimi yuzaga kelishining boshlanishiga hamda bozorni o‘rganish va rivojlantirish choralarini aniqlashga olib keladi. Marketingni joriy qilish daromad o‘sishi va bank faoliyati xatari kamayishiga imkoniyat yaratadi. Marketingning zarurligi bozorda rivojlanayotgan bank faoliyati jarayonlarini muvofiqlashtirish orqali qo‘llab-quvvatlash mexanizmi bilan aniqlanadi.

Ma’lumki, bugungi kunda dunyo miqyosida internet imkoniyatlaridan xabardor bo‘lish va ulardan foydalana bilish zarurati o‘sib bormoqda. Dastlab internet bu turli-tuman ma’lumotlar, bilimlar ombori hisoblangan bo‘lsa, endilikda internet yordamida birgalikda unumli ishlash imkoniyatlari ham rivojlanib bormoqda. Internet aynan shu imkoniyatlari bilan foydalanuvchilarni o‘ziga jalb etmoqda, mazkur imkoniyatlar, ayniqsa, tadbirkorlikda, iqtisodiyotni rivojlanishida, shu jumladan, bank marketingida ham juda keng foydalanilmoqda. Banklar ushbu imkoniyatlardan unumli foydalanish hisobiga, mijozlarga bank xizmatlari to‘g‘risidagi zarur bo‘lgan axborotlarni, yangiliklarni yetkazishda, ular bilan sun’iy intellekt yordamida muloqot qilish, zarur anjomlar va texnologiyalarni sotib olish va to‘lovlarni amalga oshirishda vositachi vazifasini bajarmoqda.

Bugungi kunda, respublikamizda faoliyat yuritayotgan tijorat banklari soni 35 tani, shundan, kapitalida davlat ulushi mavjud banklar – 10 tani, boshqa banklar – 25 tani tani tashkil etadi. Mazkur ko‘rsatkich oxirgi yillarda yaxshilangan (3 ta davlat banki – Ipoteka bank, O‘zagroeksportbank va Aziya Alyans bank), ya’ni banklarni xususiylashtirish jarayoni boshlangan, davlat bu boradagi ishlarni jadallashtirishni maqsad qilgan (1-jadval).

1-jadval: Kredit tashkilotlari faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari [6]

	01.01.20	01.01.21	01.01.22	01.01.23	01.12.23
1. Kredit tashkilotlari, jami*	147	160	177	199	205
shu jumladan:					
Tijorat banklari, shundan:	30	32	33	32	35
Davlat ulushi mavjud banklar	13	13	12	12	10
Boshqa banklar	17	19	21	20	25
Nobank kredit tashkilotlari, shundan:	117	128	144	167	170
Mikromoliya tashkilotlari	56	63	70	85	84
Lombardlar	61	64	73	81	85
Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari		1	1	1	1
2. Tijorat banklari filiallari, jami	850	861	860	832	696
3. Bank xizmatlari markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar)	1 050	1 222	1 244	1 543	1 796
4. 24/7 shoxobchalari	902	1 452	2 287	2 974	3 707

1-jadval ma’lumotlari tahilidan 2023-yilning 1-dekabr holatiga tijorat banklari filiallari – 696 tani, bank xizmatlari ko‘rsatish markazlari (xizmat ofisslari va mini-banklar) – 1796 tani, hamda tunu-kun “24/7” rejimida ishlaydigan bank shoxobchalari – 3707 tani tashkil etgan. Shuni, ham alohida ta’kidlash joizki, hozirda yetti ta bank raqamli bank sifatida faoliyat yuritmoqda, ya’ni TBC Bank, Anor bank, Uzum bank, Smart bank, Apex bank, Hayot bank, Yangi banklardir [7].

Tahil qilingan davrda tijorat banklari filiallari soni yildan yilga kamayib borgan bo‘lsa, bank xizmatlari ko‘rsatish markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar) soni 2020-yilga nisbatan 746 taga ko‘paygan hamda tunu-kun “24/7” rejimida ishlaydigan bank shoxobchalari besh yil davomida 2805 taga ortgan. Tijorat banklarining mazkur markazlari tashkil qilinishiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori asos bo‘lib hisoblanadi va bu boradagi ishlar jadal olib borilishi hisobiga bank filiallarini qisqartirish hisobiga xarajatlarni kamaytirib, bank xizmatlari markazlari (xizmat ofislari va mini-banklar) hamda 24/7 shoxobchalari faoliyati kengaytirilmoqda. Bu o‘z navbatida axoli va xo‘jalik yurituvchi subyektlarga birmuncha qulayliklarni yaratishi hisobiga moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, mikromoliya tashkilotlari 2020-yilga nisbatan 2023-yilda 28 taga ko‘payib 84 taga yetgan, lombardlar ham tahil qilingan davrda 24 taga ortib 2023-yil xolatiga 85 tani tashkil qilgan.

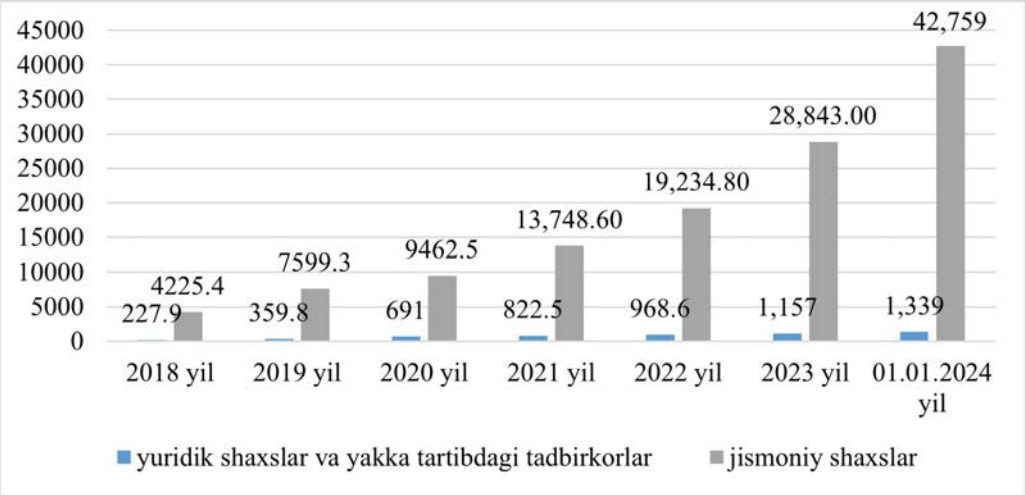
Shuni ham ta’kidlash joizki, 2024-yil 1-yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan “Yevroosiyo Banki” aksiyadorlik jamiyatiga litsenziya berilgan, bu O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan banklar soni 36 taga yetgan [8].

Hozirgi vaqtda, masofadan xizmat ko‘rsatish tizimi mijozlarga taqdim etilayotgan xizmatlarning ikki turga bo‘lib o‘rganish mumkin ular:

- plastik karta orqali;
- tijorat banklari orqali.

Umarov Aning fikricha, uchinchi xizmat tturi: jismoniy shaxslar, hamda tadbirkorlik subyektlari uchun barcha to‘lov va xizmatlarni o‘z ichiga olgan, tunu-kun (24/7) onlayn xizmat ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lgan ekotizimdir[9]. Ushbu tizimning afzalliklari xo‘jalik yurituvchi subyektlar (yuridik mijozlar)ning 24/7 onlayn xizmat ko‘rsatishdan iborat. Bugungi kunda mamlakatimiz bank xizmat turlarida faqatgina kunning ochiq qismida ya’ni, ish kunining soat 9:00 dan ish kuning tugash qismi soat 16:00 ga qadar xizmat ko‘rsatiladi.

Tijorat banklari faoliyatida ilg‘or raqamli texnologiyalarni keng tatbiq etgan holda aholi va mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, bankomatlar va infokiosklarda amalga oshiriladigan moliyaviy operatsiyalar turlarini kengaytirish orqali naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmi oshgan (2-rasm).

2-rasm: Masofadan xizmat ko‘rsatish tizimlaridan foydalanuvchilar (turlari bo‘yicha) soni haqida ma’lumot (2018–2024-yil 1-yanvar xolatiga, mln.so‘mda) [10]

Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra tijorat banklarining 20,2 milliondan ortiq mijozlari masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanadi. Ulardan 42,759 million nafari (yoki 95 foizi) jismoniy shaxslar, 1339 mingtasi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar sanaladi.

Keltirilgan 2-rasm ma’lumotlari tahilidan, O‘zbekistonda masofadan xizmat ko‘rsatish tizimlaridan foydalanuvchilar soni 2018–2022-yillar oralig‘ida o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan.

Masofaviy identifikatsiya qilish bank xizmatlari tannarxi kamayishi natijasida yangi mijozlarni jalb qilish hamda moliya bozorida raqobatni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Natijada bu ishlarni yo‘lga qo‘yish bank daromadini oshirishga ham turtki bo‘ladi.

Masofaviy bank xizmatlarini (mobil-banking, internet-banking) keng joriy qilish, o‘z navbatida, yangi bank xizmatlari bo‘yicha tegishli marketing ishlarini olib borilishini taqozo etadi.

Hozirgi kunda respublikamizda 32 ta tijorat banki tomonidan masofaviy bank xizmatlari ko‘rsatib kelinmoqda, ularning 2024-yil 1-mart xolatiga tahili quyidagi jadvalda keltirilgan (2-jadval).

2-jadval: Masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni 2024-yil 1-mart holatiga [11]

№	Bank	Yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar	Jismoniy shaxslar	Jami
1	Milliy bank	100 147	1 706 618	1 806 765
2	O‘zbekiston sanoat-qurilish banki	73 516	6 122 151	6 195 667
3	Agrobank	218 257	5 392 777	5 611 034
4	Ipoteka-bank	167 852	3 068 875	3 236 727
5	Mikrokreditbank	73 600	1 026 586	1 100 186
6	Xalq banki	120 118	4 278 639	4 398 757
7	Garant bank	6 905	90 230	97 135
8	Biznesni rivojlantirish banki	30 837	267 842	298 679
9	Turonbank	48 473	478 096	526 569
10	Hamkorbank	127 944	1 656 211	1 784 155
11	Asaka bank	36 660	876 037	912 697

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

12	Ipak Yo‘li banki	62 888	2 351 952	2 414 840
13	Ziraat bank Uzbekistan	4 800	61 096	65 896
14	Trastbank	49 454	188 094	237 548
15	Aloqabank	65 289	1 545 265	1 610 554
16	KDB Bank O‘zbekiston	1 345	45 280	46 625
17	Soderot bank Toshkent	426	2 642	3 068
18	Universal bank	13 152	147 691	160 843
19	Kapitalbank	51 857	1 347 994	1 399 851
20	Octobank	2 683	72 317	75 000
21	Davr-bank	26 091	208 242	234 333
22	Invest Finance bank	17 791	382 636	400 427
23	Asia Alliance bank	26 788	591 547	618 335
24	Oriyent Finans bank	30 647	553 722	584 369
25	Madad Invest bank	1 125	2 336	3 461
26	AVO bank	109	349	458
27	Poytaxt bank	1 142	10 850	11 992
28	Tenge bank	2 842	696 806	699 648
29	TBC bank	-	2 436 243	2 436 243
30	ANOR bank	29 725	4 143 047	4 172 772
31	UZUM bank	-	1 451 600	1 451 563
32	HAYOT bank	-	231	231
	Jami	**1 392 463**	**41 204 002**	**42 596 428**

Masofadan bank xizmatlarini ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilarning soni 2024-yil 1-mart holatiga yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar jami 1 392 463 ming tani, jismoniy shaxslar 41 204 002 ming taga etgan.

Respublikada faoliyat yuritayotgan tijorat banklari ijtimoiy tarmoqlardan bank mahsulotlari va xizmatlari bo‘yicha marketing ishlarini olib borish uchun foydalanishmoqda.

O‘zbekistonda bank xizmatlarini marketing usullaridan foydalanib qo‘rsatishda mobil va kontaktsiz to‘lovlar, P2P (Peer-to-peer) xizmatlaridan keng foydalanilmoqda.[12] Bu jarayonda mobillik, mijozlarga e’tibor karatish, taklifni shaxsiylashtirish raqamli bank konsepsiyasining asosiy tarkibiy kismlaridan sanaladi.

Ma’lumki, bozor iqtisodiyoti pul tovar munosabatlari asosida rivojlanadi, demak bank xizmati mijozlar uchun tovar bo‘lib xizmat qiladi. Bank xizmati sifatini oshirish yangi ilmiy yondashuv va ishlanmalarni talab etadi. Shundan kelib chiqib, “bank xizmati tovar sifatida” konsepsiyasini rasmda tasvirlash mumkin (3-rasm).

3-rasm: “Bank xizmati tovar sifatida” konsepsiyasi [12]

“Bank xizmati tovar sifatida” konsepsiyasi bank sohasida innovasion jarayonlarni tashkil qilishda va yangi bank mahsulotlari ishlab chiqishni rejalashtirishda katta ahamiyatga ega. Konsepsiyaning muxim xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

Bank rahbari va bank marketing xizmati bank faoliyatining hozirgi davr vaziyati hamda kelajakdagi vaziyatini tahil qilishga va kelgusida bank xizmatiga obyektiv baho berishga chorlaydi.

Yangi bank mahsulotlarini rejalashtirish bo‘yicha (inisiatsiya, g‘oya izlash, innovasion jarayonlarni tashkil qilish, yangi bank mahsulotini yaratish, uning bozordagi harakati va diffuziyasi)hamda yangi bank mahsulotlarini qo‘lga kiritish (talabni o‘rnanish, virtual xarid), benchmarketing) bo‘yicha tizimli ishlarni olib borish zarurligini asoslaydi.

Konsepsiyani sngi bank mahsulotini rejalashtirish va tahil qilish mexanizmining metodologik asosi sifatida ko‘rishimio‘ mumkin. Ushbu konsepsiyadan foydalanilgan xolda yangi bank mahsulotining qaysi xayotiy sikl bosqichida turganligini, kelajakdagi istiqboli qandayligini, qachon keskin pasayish boshlanishini hamda qachon faoliyatini tugatishini aniqlab olish mumkin.

Umuman olganda, bank mahsulotlarining yangi turlarini yaratish jarayoni va talabni o‘rganishning maqsadi iste’molning hozirgi darajasini aniqlash va mijozlar ehtiyojlarini taxmin qilishdan iboratdir. Bularning barchasi bankning bozorda harakat qilish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, bozorni segmentlash uchun asos yaratadi. Segmentlash jarayonini quyidagi 2 yo‘nalish bo‘yicha amalga oshirish mumkin:

1. Iste’molchilar guruhlari bo‘yicha.
2. Bank xizmatlarining turlari bo‘yicha.

Iste’molchilar guruhlariga qarab segmentlash juda qiyin jarayondir. Bankning barcha mijozlarini quyidagi toifalarga bo‘lish mumkin: chakana bozori, korporativ bozor, kredit-moliya muassasalari va hukumat idoralari bozori.

Chakana mijozlarni segmentlashag ularning daromad darajasi va bank xizmatlariga qo‘yiladigan talablar kiradi. Barcha chakana bozorlar xos belgilariga qarab alohida guruhlarga bo‘linadi. Chakana bozorni alohida bozorlarga segmentlashda quyidagi belgilar qo‘llanadi: hududiy, demografik, xulq-atvor va ruhiy.

Hududiy belgi asosida barcha bozorlar alohida segmentlarga bo‘linadi. Bu segmentlarda iste’molchilar u yoki bu hududga mos bo‘lgan xususiyatlariga qrab guruhlarga bo‘linadilar. Demografik belgilarga ko‘ra segmentlash asosida jins, yosh, millat, mashg‘ulot turi, ma’lumot darajasi, oilasining tarkibi va boshqa demografik ko‘rsatkichlar yotadi.

Xulq-atvor belgilarini aniqlash turli iste’molchilar guruhlarining xulqlari bozorda turlicha bo‘lishi, ya’ni iste’molchilarning har bir guruhi mohiyat jihatdan turli xulq-atvorga ega bo‘lishi bilan bog‘liqdir. Xulq-atvoriga qarab segmentlashda quyidagi belgilardan foydalaniladi:

- xizmatlarni iste’mol qilishning intensivligi (ha, ko‘p yoki me’yorida);
- xizmatni o‘rganish uchun sabab (tasodifan yoki nomuntazam);
- bank xizmatiga munosabat (ijobiy, loqayd, e’tiborsiz, minnatdorlik);
- foydalanuvchining maqei (potensial iste’molchi, mentazam – doimiy iste’molchi, yangi iste’molchi).

Ruhiy belgilar asosida segmentlash barcha potensial mijozlarni psixologiya nuqtai-nazaridan o‘rganib chiqishni taqozo etadi, ya’ni bunda har bir iste’molchilar guruhlaining turmush tarzi, shaxs tipi, bank xizmatlarining muayyan turlaidan foydalanishga intilishlari aniqlanadi.

Butun chakana bozorni turli beliglaridan foydalanib alohida segmentlarga bo‘lish mumkin. Segmentlar belgilarning muayyan to‘plamlari asosida ajratilishi mumkin. Bank xizmatlari bozorining mijozlarini quyidagi ko‘rsatkichlar bo‘yicha alohida segmentlarga bo‘lish mumkin: mutaxassislar, tadbirkorlar, ishchilar va xizmatchilar, talablar, yoshlar, katta yoshdagi shaxslar.

Mutaxassislar toifasiga muayyan ish haqiga ega bo‘lgan chakan xodimlarni kiritish mumkin. Odatda, bu segmentga mansub mijozlar uncha katta bo‘lmagan maqsadli kreditlarga va nafaqani rejalashtirishga doir xizmatlarga ehtiyoj sezadilar.

Banklar mazkur toifadagi mijozlarga xizmat ko‘rsatishdan manfaatdor bo‘lishlari kerak, chunki ular yetarli darajada barqaror bo‘lib, ushbu shaxslarga xizmat ko‘rsatishda tavakkalchilik darajasi juda kichikdir.

Segmentlashni o‘tkazishda xodimlar sonidan ham foydalanish mumkin. Ushbu ko‘rsatkich yordamida ko‘rib chiqilayotgan tashkilotlar ishlab chiqarish faoliyatining boshqa tomonlarini ham belgilab beruvchi hosila ko‘rsatkichlarni hisoblab chiqarish mumkin.

Axborot texnologiyasi keng qo‘llanayotgan keng qo‘llanayotgan hozirgi davrda komp’yuter texnologiyasi ham bozorni u yoki bu belgilar asosida segmentlashda qo‘llanilishi kerak. Kompyuter texnikasi tufayli segmentlash jarayoni tezlashadi va yaxshilanadi, tor guruhlarni ajratish uchun shart-sharoitlar yaratiladi, bu esa ularning ichidan eng ustivorlarini tanlash va bank sa’y-harakatlarini mijozlarning ushbu tor guruhi bilan ishlashgayo‘naltirishga imkon beradi.

Ma’lumotlar bankida to‘plangan mijozlar to‘g‘risidagi axborotlar asosida segmentlash operatsiyalari juda tez o‘tkaziladi va bundan segmentlashning maqbul variantiga eirishish mumkin. Segmentlash paytida vakil

bank lar alohida e'tiborni talab qiladi. Bu shu bilan bog'liqki banklar o'z faoliyatlari jarayonida bir-birlarining mijozlari bo'ladilar. Bank boshqa malakatlarda bevosita xizmat ko'rsata olmagan paytlarda vakil banklarning roli juda oshib ketadi.

Bank xizmatlari bozorini yanada chuqurroq segmentlash uchun quyidagi boshqa xizmatlar guruhlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- maslahat xizmatlari;
- mijozlarga hisob-kitob-kassa xizmatlari ko'rsatishag doir operatsiyalar;
- valyuta operatsiyalari;
- qimmatbaho ashyolarni saqlashga doir xizmatlar;
- lizing operatsiyalari;
- auditorlik xizmatlari va boshqalar.

Segmentlash jarayonini mijozlarni bir paytning o'zida ayrim parametrlarga qarab bir necha guruhlarga bo'lish bilan yakunlash maqsadga muvofiqdir. Shuni ta'kidlash lozimki, bu o'rinda ko'rsatiladigan xizmatlar tavsifi bo'yicha bozorni segmentlash asosida olingan segmentlarni aralashtirib yubormaslik kerak, chunki "mijoz-xizmat" matrisasi tuzilayotgan vaqtda maqsadli segmentlarni tanlash bosqichida bir-birini takrorlash holatlari ro'y berishi mumkin.

Shuni qayd etish zarurki, segmentlash jarayonida turli segmentlash belgilarini tanla qo'llash mumkin. Bank marketing bo'limlarining bunday harakatlari faqat bank yangi bozorlarga chiqqanida emas, balki yangi sitiqbolli segmentlarni o'zlashtirganda ham sodir bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Banklarda marketing xizmati va uni rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish zaruriyati so'nggi yillarda ortgan. bugungi kunda banklarda marketing xizmati va uni rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan quyidagi ustivor vazifalar amalga oshirishni talab etadi:.

- barcha tijorat banklarida marketing faoliyatini "home banking", "internet – bank", "mobil telefon bank" kabi yangi zamonaviy bank xizmatlarini joriy etilishi va mavjud banklarda ularni rivojlantirishga asoslanib marketing strategiyasini yaratish;.
- mijozlar bazasini kengaytirish va ularning miqdoriy hamda sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash bo'yicha doimiy marketing tadqiqotlarini olib borish;
- marketing bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni bankka keng jalb qilish va ular ishtirokida turli o'quv seminarlarini, kouchinglarni tashkil etish;
- masofaviy bank xizmatlari soni va qamrovini ko'paytirish, shu jumladan kontaksiz to'lovlar, avtomatlashtirilgan tizimining keng qo'llash, raqamli identifikatsiya va kredit konveyeri, bank sohasida yangi konsepsiyalar va texnologiyalarni joriy etish (marketpleys, ovozli texnologiyalar)dan unumli foydalanish;
- bank marketingi strategiyasini ishlab chiqishda nobank muassasalar tomonidan ko'rsatiladigan raqobatni ham xisobga olishlari, kredit uyushmalari tomonidan mijozlarga berilayotgan kreditlarni tartib-qoidasi, foiz stavkalari va mijozlarning talablarini doimiy monitoring qilish;
- tijorat banklari bank xizmatlarini reklamasini olib borishda markaziy gazeta va jurnallar bilan birgalikda, katta adadli, mamlakatning barcha hududlaridagi o'quvchilarga yetib boradigan ommabop gazetalar xizmatidan foydalanish masalasini chuqur tahil qilib chiqish;
- tijorat banklari va ularning mijozlari o'rtasida sherikchilik munosabatlarini faollashtirish;
- yangi yuqori texnologiyali bank mahsulotlarini ishlab chiqish va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini, operativ samaradorligi va boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida bankning mavjud biznes-jarayonlarini avtomatlashtiri;
- bank xodimlari va tarkibiy bo'linmalari uchun (KPI) asosiy ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va joriy etish.
- bankning ijobiy imidjini yaratish va jamoatchilik bilan aloqalarni rivojlantirish, shuningdek bankning umumiy strategik maqsadlariga muvofiq marketing strategiyasini amalga oshirish uchun zamonaviy marketing va PR usullaridan faol foydalanish zarur.

Fikrimizcha, yuqorida keltirilgan takliflar banklarda marketing xizmati va uni rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning zaruriyatini asoslab beradi hamda bank va mijozlar o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni ta’minlaydi, deb hisoblaymiz.

Barcha mamlakatlar iqtisodiyotida banklar qon tomir vazifasini bajaradi. Ular jismoniy va yuridik shaxslarning bo‘sh turgan mablag‘larini saqlash, omonatga olish va unga foizlar to‘lash, kreditga berish va undan foizlar undirish, pul o‘tkazmalari bo‘yicha operatsiyalami amalga oshiradi.

Bu jarayonni tizimli ravishda va optimal tarzda yo‘lga qo‘yishda bank marketingi asosiy rol o‘ynaydi. Bank xizmatlarining bozori qatnashadigan subyektlari va tovarining xususiyati bilan boshqa bozorlardan farqlanadi.

Bo‘sh pul mablag‘lari mavjud bo‘lgan va ularni omonatga topshirmoqchi bo‘lgan yoki o‘z hisobkitob raqamiga ega bo‘lishga ehtiyoji bo‘lgan yoki pul mablag‘larini kredit asosida olishga ehtiyoji bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar ushbu bozorning iste’molchilari hisoblanadi. Bank esa, xizmat ko‘rsatuvchi (ishlab chiqaruvchi) sifatida ishtirok etadi.

Ushbu bozoming tovari-bu iste’molchilaming pul mablag‘lari sohasida paydo bo‘lgan ehtiyojlami qondirish maqsadida bank tomonidan ko‘rsatayotgan xizmatlaridir.

Rivojlanayotgan mamlakatlar bank amaliyotida ham tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash sohasida banklardagi marketing tizimini rivojlantirish, banklarning kapitallashish darajasini oshirish va likvidliligini ta’minlash, tijorat banklari va aktivlarining rentabellik darajalarini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash borasidagi ilg‘or xorij tajribasidan O‘zbekiston bank amaliyotida bank marketingdan foydalanish tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://president.uz/oz/lists/view/6875. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 20-noyabr kuni bank tizimida transformatsiya va xususiylashtirish jarayonlari muhokamasi bo‘yicha yig‘ilish o‘tkazdi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so‘zi 2020-yil 30-dekabr № 276 (7778). 1–4-b.
3. Rakhmatov T.S. Improving the practice of commercial banks introducing new types of banking services // Academic Journal of Digital Economics and Stability, Volume 35, Nov-2023, 139-146 pages.
4. Raxmatov T.S. Bank tizimida an’anaviy operatsiyalar orqali tijorat banklari raqobatbardoshligini oshirish // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, № 00058, mart-aprel, 2022-y.
5. https://e-journal.uz/2022/05/17/bank-va-mijoz-munosabatlarini-shakllantirishda-marketingni-ahamiyati
6. Jadval O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Satistik byulleteni ma’lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.
7. https://cbu.uz/oz/credit-organizations/banks/head-offices/
8. https://cbu.uz/oz/credit-organizations/banks/head-offices/ao/yevroosiyo-banki-aktsiyadorlik-zhamiyati/
9. Umarov Abdulquddus Abdilxatovich. TIjorat banklarida yangi masofaviy bank xizmat turlarini rivojlantirish. 1146 bet. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT 2023-yil, dekabr. № 11-12-sonlarhttps://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/
10. https://cbu.uz- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti ma’lumotlari. https://cbu.uz/oz/press_center/presentations/542766/
11. https://cbu.uz/oz/statistics/paysistem/1661978/
12. Raxmatov T.S. Bank tizimi samaradorligini oshirishda chakana bank xizmatlarining o‘rni // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal, 10/2023, 30.10.2023, 812–817 betlar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ

Шадиева Дилдора Хамидовна
PhD, докторант Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В данной статье проведён анализ преимуществ и недостатков развития инновационной деятельности в банковском секторе, даны предложения и рекомендации автора по решению проблем и предотвращению угроз в процессе разработки и внедрения инновационных банковских продуктов.

Ключевые слова: банковский сектор, коммерческие банки, инновации, инновационная деятельность, цифровые технологии, мобильный банкинг.

Annotatsiya: Mazkur maqolada bank sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirishning afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinib, muallif tomonidan innovatsion bank mahsulotlarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonida muammolarni hal qilish va tahdidlarning oldini olish bo‘yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: bank sohasi, tijorat banklari, innovatsiyalar, innovatsion faoliyat, raqamli texnologiyalar, mobil banking.

Abstract: The advantages and disadvantages of developing innovative activities in the banking sector were analyzed in this article, the author gave proposals and recommendations on solving problems and preventing threats in the process of developing and implementation innovative banking products.

Key words: banking sector, commercial banks, innovation, innovative activity, digital technology, mobile banking.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день конкуренция на рынке финансовых услуг ведётся не только между коммерческими банками, кроме них активными участниками финансовых операций стали платёжные организации и операторы платёжных систем (Click, Paynet, ATTO и т.д.). В таких условиях жёсткой конкурентной борьбы за клиентов только такие банки, которые активно внедряют инновации, могут сохранить свои позиции на рынке и привлечь новых клиентов. Развитие инновационной деятельности в банковском секторе способствует улучшению качества и скорости обслуживания клиентов, снижению затрат и повышению эффективности деятельности банков за счёт внедрения дистанционного обслуживания клиентов через пользование возможностями сети Интернет.

На сегодняшний день коммерческие банки развитых стран предлагают широкий спектр цифровых услуг, автоматизированные платформы для инвестирования, клиенты могут осуществлять операции со своими счетами, получать информацию о балансе и транзакциях, оплачивать счета и переводить деньги через цифровые платформы, получать рекомендации по формированию своего инвестиционного портфеля и выполнению торговых операций с ценными бумагами эмитентов из различных стран.

В Стратегии развития банковской системы Республики Узбекистан на 2020–2025 годы среди приоритетных направлений реформирования сферы обозначены такие приоритеты, как “модернизация банковского обслуживания, создание эффективной инфраструктуры и автоматизации деятельности банков”, “повышение доступности и качества финансовых услуг посредством широкого внедрения дистанционных услуг для населения и малого бизнеса” [1].

Банковский сектор Узбекистана благодаря разработке и внедрению мобильных приложений, цифровых платёжных систем, электронных кошельков и виртуальных карт также стал активным участником процесса цифровизации финансовой системы. Цифровые технологии позволяют отечественным банкам автоматизировать и оптимизировать множество операционных процессов, таких как обработка

платежей, кредитного скоринга, анализа данных банка и управления рисками, что помогает банкам повысить эффективность деятельности и снизить затраты.

Однако инновационная деятельность считается высокорискованной. Риск заключается в вероятности недополучения ожидаемых результатов от внедрения инноваций и потери части (либо полного объёма) средств, инвестированных в создание и внедрение инновационных продуктов. В случае неудачного результата от инновационного проекта это может привести к ухудшению имиджа банка, потере клиентов и инвестированных средств, снижению доверия населения к этому банку, поэтому на нынешнем этапе развития экономики особую актуальность обретает исследование экономической сущности инновационной деятельности в коммерческих банках, всех преимуществ и недостатков инновационной деятельности, имеющихся рисков, проблем при разработке и внедрению инновационных банковских услуг.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данном исследовании использован SWOT-анализ преимуществ и недостатков развития инновационной деятельности в коммерческих банках, методы индукции и дедукции, статистического и структурного анализа.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последние годы одной из наиболее популярных инноваций в коммерческих банках являются мобильные приложения для банковских услуг. Эти приложения позволяют клиентам получать доступ к своим банковским счетам и совершать операции в любое время и в любом месте посредством мобильного банкинга. Благодаря мобильным приложениям, клиенты могут проверять баланс своего счета, переводить деньги, оплачивать счета, конвертировать с валютной карты на банковскую карту в местной валюте и наоборот и многое другое, не выходя из дома или места работы. Однако создание мобильных приложений – достаточно дорогая техническая инновация. Как правило, коммерческие банки обращаются к специалистам в области информационных технологий в качестве заказчика для создания, а в дальнейшем для бесперебойной эксплуатации и совершенствования мобильных приложений. Поэтому среди отечественных банков пока не у всех есть такие мобильные приложения.

Достаточно смелым решением в банковской сфере стало создание в 2020 году цифровых банков в Узбекистане (Anor bank, TBC Bank). Их основное отличие от традиционных банков заключается в том, что обслуживание клиентов полностью ведётся в дистанционной форме, без физического посещения клиентами здания банка. Учитывая тенденцию роста в Узбекистане количества пользователей Интернета, мобильных устройств, приложений и социальных сетей, это даёт положительные финансовые результаты.

Так, по итогам первого квартала 2024 года TBC Bank занимал долю 15,3% на отечественном рынке микрозаймов. А чистая прибыль банка увеличилась за год в 1,5 раза по сравнению с первым кварталом 2023 года, с 4,7 млн. долларов до 7 млн. долларов США. На сегодняшний день 14,6 млн. человек, то есть 13% населения Узбекистана пользуются цифровыми услугами данного банка, что говорит о большой ёмкости и перспективном будущем рынка цифровых банковских услуг. [2]

Кроме цифровых банков в нашей стране создаются системы цифровых платежей – это системы, которые позволяют клиентам проводить платежи через Интернет или мобильные приложения без необходимости посещения банка. Эти системы упрощают процесс оплаты счетов и покупок, что делает их более удобными для клиентов. Кроме того, цифровые платежи могут быть быстрее и безопаснее, чем традиционные методы оплаты.

Улучшению доступности банковских услуг способствовало также установление платежных терминалов и инфо киосков в населённых пунктах Узбекистана для осуществления безналичных платежей, а также банкоматов для получения наличных денег с пластиковых карт. Хотя их внедрение не считается новшеством, инновацией, динамика и темп их роста демонстрируют спрос населения и скорость цифровизации в сфере финансовых услуг.

Как видно из таблицы, количество пластиковых карт, выпущенных в обращение коммерческими банками, имело тенденцию роста и увеличилось почти на 178 % за последние шесть лет. Число установленных платежных терминалов в точках торговли товарами и услугами увеличилось с 235,7 тысяч в 2018 году до 434 тысяч в 2023 году, то есть в 1,84 раза. А количество установленных банкоматов и инфо киосков имело стремительный темп роста за период 2018-2023 годы, и их число увеличилось в 3,6 раза. Однако среди данных, приведённых в таблице, наибольший темп роста имел показатель количества физических лиц, пользующихся дистанционными банковскими услугами, которые составляли 4,225 млн. человек в 2018 году и увеличились в 6,82 раза к 2023 году, превысив 28 млн. человек.

TARAQQIYOT PROGRESS

Таблица 1: Динамика отдельных показателей банковской системы Узбекистана и темп их роста по сравнению с 2018 годом [3]

Годы	Количество банковских пластиковых карт, выпущенных в обращение	Темп роста к 2018 году, %	Число установленных платежных терминалов	Темп роста к 2018 году, %	Число установленных банкоматов и инфо киосков	Темп роста к 2018 году, %	Количество граждан, пользующихся дистанционными услугами	Темп роста к 2018 году, %
2018	19 225 702	100.0	235 712	100.0	5632	100.0	4225361	100.0
2019	17 686 598	92.0	244 913	103.9	6859	121.8	7599337	179.9
2020	20 547 366	106.9	392 361	166.5	9203	163.4	9462450	223.9
2021	25 775 662	134.1	438 410	186.0	11800	209.5	13748576	325.4
2022	27 105 785	141.0	433 384	183.9	12 940	229.8	19265610	456.0
2023	34 195 648	177.9	434 018	184.1	20 379	361.8	28843869	682.6

Также банки внедряют искусственный интеллект и автоматизированные системы для обработки данных, анализа клиентской информации, обслуживания клиентов и принятия решений. Коммерческие банки активно развивают инновационные решения для обеспечения безопасности и защиты данных клиентов, что включает в себя биометрическую аутентификацию, мониторинг подозрительной активности и т.д.

Финансирование инновационной деятельности в банках может быть осуществлено различными способами. Как правило банки финансируют инновации за счёт чистой прибыли. В организационном плане банк может создать структурное подразделение, основной деятельностью которого будет создание, внедрение и обслуживание инновационных продуктов. Кроме того, банк может заказать создание инноваций у сторонних организаций. Банки должны выбрать наиболее подходящий способ, учитывая свои потребности и возможности.

Для того, чтобы понять экономическую природу инновационной деятельности в банковском секторе проведём SWOT-анализ развития данного вида деятельности в коммерческих банках.

Таблица 2: SWOT-анализ развития инновационной деятельности в коммерческих банках [4]

Сильные стороны	Слабые стороны
-доступность банковских услуг из любой точки мира; -высокая скорость обслуживания; -снижение затрат времени и денег клиентов на посещение банка; -повышение показателей эффективности деятельности банка; -принятие решений на основе обработки данных искусственным интеллектом; -уменьшение очередей в банках; -автоматизация процессов и рутинных операций.	-требует найма специалистов IT-сферы; -высокие затраты на НИОКР, производимые из чистой прибыли; -возможность технические сбоев и неполадок; -требуют дополнительных навыков и знаний у персонала банка; -обслуживание зависит от скорости Интернета и бесперебойности электроснабжения;
Возможности	**Угрозы**
- рост конкурентоспособности банка и позиции на рынке; -увеличение количества клиентов, привлечение инновационными решениями молодой части населения; -уменьшение времени предоставления услуг и сокращение количества персонала банка;	-технические сбои и неполадки, которые могут привести к ухудшению имиджа банка и снижению доверия населения; -Кибер угрозы и возможности взлома систем, архивных данных, информационных носителей банковской тайны; -люди пожилого возраста могут отказаться от пользования инновационными продуктами; -затраты на создание инноваций могут не окупится или не дать ожидаемых результатов.

Как видно из результатов SWOT-анализа, развитие инновационной деятельности в коммерческих банках имеет большое количество премуществ. Однако внедрение банковских инноваций не протекает равномерно, коммерческие банки могут столкнуться с рядом сложнейший проблем и вытекающих из них последствий. Например, технические проблемы – предоставление онлайн услуг требуют разработки цифровых систем и соответствующего программного обеспечения, которые могут давать технические сбои, сопровождаться неполадками и поломками. Банки могут столкнуться с проблемами совместимости существующих систем и сложностями в интеграции новых технологий. Кроме того, цифровые технологии требуют дополнительных расходов на обеспечение безопасности данных и на защиту от киберугроз.

Коммерческие банки вынуждены разрабатывать эффективные меры по предотвращению мошенничества, кибератак и утечек данных. Кроме того, внедрение банковских инноваций может столкнуться с сопротивлением со стороны клиентов, особенно у старших поколений или тех, кто не имеет достаточный уровень компьютерной грамотности либо низкую скорость Интернета в своём регионе. Банки должны проводить обучение клиентов и предоставлять достаточную поддержку для успешного принятия ими инновационных услуг.

С точки зрения конкурентоспособности, введение новых услуг может потребовать значительных ресурсов и времени для разработки и последующего маркетинга. Ведь любые финансовые или технические проблемы, возникающие в процессе предоставления инновационной услуги, могут стать причиной потери доверия клиентов к данному банку, вызвать отрицательные отзывы клиентов и ухудшить репутацию банка. Также внедрение новых услуг может потребовать обучение персонала, изменение рабочих процессов и развитие новых навыков и компетенций у банковских сотрудников. Банки должны быть готовы к этим изменениям и обеспечить поддержку своим сотрудникам и клиентам при внедрении инновационных услуг.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Для решения этих проблем можно привести следующие рекомендации. Для устранения технических сложностей банки должны инвестировать в обновление своей IT-инфраструктуры и систем, чтобы обеспечить совместимость с новыми технологиями. При этом важное значение имеет компетентность разработчиков программ и мобильных приложений, которые должны иметь определённый позитивный опыт в данном направлении деятельности. Также коммерческие банки должны разработать и реализовать стратегию безопасности, включающую многоуровневую защиту данных и меры по предотвращению мошенничества. Они также должны обучать своих сотрудников и клиентов основам кибербезопасности и соблюдать соответствующие законы и нормативы. Это может включать проведение семинаров, создание удобных интерфейсов и предоставление инструкций по использованию новых услуг.

Для поддержки конкурентоспособности рекомендуется создавать платформы и инициативы, которые способствуют сотрудничеству между банками и инновационными компаниями. Это может включать создание инкубаторов, акселераторов или финансовых технологических центров, которые помогают банкам и инновационным компаниям обмениваться знаниями, ресурсами и опытом.

Также коммерческим банкам следует предоставить поддержку своим сотрудникам при внедрении новых услуг. Это может включать обучение персонала, изменение рабочих процессов и создание мер по стимулованию развития новых навыков и компетенций.

Искусственный интеллект имеет большой потенциал применения в банковской сфере для осуществления рутинных операций, расчётов, составления ежедневных отчётов и работы, которая не требует аналитических навыков или творческого подхода человека.

Кроме того, при переходе на инновационный путь развития коммерческие банки предоставляют финансовую поддержку для инновационных проектов и стартапов. Они могут предоставлять кредиты, инвестиции или другие формы финансирования, чтобы помочь компаниям внедрять новые технологии и разрабатывать инновационные продукты и услуги. Банки также могут предоставлять консультации и поддержку по цифровой трансформации для своих клиентов – юридических лиц.

Все эти меры несомненно поднимут банковский сектор Узбекистана на качественно новый уровень – этап инновационного развития коммерческих банков Нового Узбекистана.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5992 “О Стратегии реформирования банковской системы Республики Узбекистан на 2020-2025 годы” от 12.05.2020 года. https://www.lex.uz/ru/docs/4811037
2. Данные сайта https://www.gazeta.uz/ru/2024/05/11/tbc/
3. Источник: Статистический бюллетень Центрального банка Республики Узбекистан за 2018-2023 годы.
4. Источник: составлено автором на основе результатов исследования.
5. Шадиева Д. Роль банковских инноваций при переходе экономики Узбекистана на инновационный путь развития// Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tutgan o‘rni mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya, 2023-yil 23-noyabr, Toshkent, c. 38-42.

YENGIL SANOAT TARAQQIYOTINING XITOY TAJRIBASI VA UNDAN O‘ZBEKISTONDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

ORCID ID:0000-0002-1838-3746

Jumaniyazova Feruza Rajabovna

“International School of Finance Techology and Science” PhD dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xitoy yengil sanoatining rivojlanish jarayonlari, uning afzalliklari, kiyim-kechak, to‘qimachilik sanoatining rivojlanish tendensiyalarini o‘sishi, kapital sig‘imining oshishi va bozor konsalidatsiyalashuvining boshlanishi, ishlab chiqarishning avtomatlashuvi va samaradorligini o‘sishi, xalqaro bozorlar tomonidan raqobatning kuchayishi bu ham tarmoqdagi o‘zaro munosabatlarni xarakteri va tarkibiy tuzilmasining o‘zgarishlari o‘rganib chiqilgan. O‘zbekistonga mos jihatlari tahlil qilingan va asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Xitoy yengil sanoati, eksport xajmi, yirik, o‘rta, kichik korxonalar, ishlab chiqarish, talab-taklif, iqtisodiyot, kiyim-kechak, to‘qimachilik, takomillashtirish, rivojlantirish.

Abstract: This article discusses the development processes of China’s light industry, its advantages, development trends in the clothing and textile industry, increasing capital potential and the beginning of market consolidation, increasing automation and production efficiency, and increasing competition. From international markets, which also influence the nature and structural structure of interactions in the network, its changes suitable for Uzbekistan have been studied and justified.

Key words: China’s light industry, export volume, large, medium and small enterprises, production, supply and demand, economy, clothing, textiles, improvement, development.

Аннотация: В этой статье рассматриваются процессы развития легкой промышленности Китая, ее преимущества, тенденции развития швейной и текстильной промышленности, увеличение капитального потенциала и начало консолидации рынка, повышение автоматизации и эффективности производства, усиление конкуренции. Из международных рынков, которые также влияют на характер и структурную структуру взаимодействий в сети, изучены и обоснованы ее изменения, подходящие для Узбекистана.

Ключевые слова: Легкая промышленность Китая, объем экспорта, крупные, средние и малые предприятия, производство, спрос и предложение, экономика, одежда, текстиль, совершенствование, развитие.

KIRISH

Mustaqillik yillarida yengil sanoat o‘z taraqqiyotida mislsiz yutuqlarga erishgan va yangi impuls olgan bo‘lishiga qaramasdan, keyingi yillarda u o‘z pozitsiyasini iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga, ma’lum darajada, bo‘shatib bermoqda. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishida yengil sanoatning hissasi 1991-yilda 39,8%ga teng bo‘lgan bo‘lsa, uning darajasi 2001-yil 20,0%ni, 2014-yilda esa 15,0%ni tashkil etgan yoki o‘sha yillarga nisbatan 2014-yilda, mos ravishda, deyarli 2,0 marta va 25,0%ga kamaygan. Buning ustiga, 2001–2014-yillar oralig‘ida sanoat korxonalarining o‘rtacha rentabelligi 37,2%ni tashkil etgan bir paytda, ushbu ko‘rsatkichning darajasi yengil sanoat korxonalarida 13,4%ga teng bo‘lmoqda. Tarmoq korxonalarida 1991-yilda 334,6 ming kishi faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkichning darajasi 2000 yilda 164,4 ming kishini, 2005-yilda 126,6 ming kishini, 2010-yilda 113,3 ming kishini tashkil etgan va so‘nggi bir necha yil davomida esa uning darajasi 140–145,0 ming kishiga teng bo‘lmoqda, xolos. Mustaqillik yillarida sanoatda band bo‘lganlarning umumiy sonida yengil sanoatning hissasi qariyb 35,0%ga kamaygan. Shuningdek, shu davrda paxtali materiallar ishlab chiqarish deyarli 3,0 martaga (mln. kv.m.da), shoyi materiallar – 43,4 martaga (mln. kv.m.da), chulki-noskilar – 2,9 martaga (mln. juftda), paxta tolasi – 1,4 martaga (ming tonnada), shoyi ip-xom ashyosi – 2,1 martaga (tonnada) va oyoq kiyimlari – 8,7 martaga (mln. juftda) qisqargan[1]. Yengil sanoatning

1 Bu o‘rinlarda keltirilgan raqamlar turli statistik manbalar yordamida muallif tomonidan mustaqil hisob-kitob qilingan. Ularni hisoblashda turli yillarda nashr qilingan O‘zbekiston Respublikasi Davlat prognozlash va statistika qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, Iqtisodiy tadqiqotlar markazi va boshqa idoralarning statistik yilliklari, informatsion-analitik byulletenlari, statistik to‘plamlari, “Almanax”lari va intenet-saytlarida e’lon qilingan materiallardan foydalanildi.

iqtisodiy va strategik xavfsizlikni, mehnatga layoqatli aholining bandligi ta'minlashdagi va uning hayot darajasini oshirishdagi katta rolini hisobga olgan holda yangi geosiyosiy sharoitda dunyoning yetakchi mamlakatlari tarmoqning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratishmoqda va unga sezilarli darajada investitsion ko'mak berishmoqda.

Xitoy, Turkiya, Hindiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda yengil sanoat milliy iqtisodiyotning rivojlanishi uchun ustuvor tarmoq sifatida e'lon qilingan. Ularning deyarli hammasida yengil sanoat tarmog'ini qo'llab-quvvatlash dasturi ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Bu dastur yengil sanoat ishlab chiqaruvchilarining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishini o'z ichiga oluvchi chora-tadbirlarni qamrab olgan2.

Hozirgi paytda tegishli doiralarda O'zbekiston yengil sanoatining to'planib qolgan va qolayotgan muammolari faol muhokama qilinmoqda. Tarmoq o'ziga ekspertlar, hokimiyat vakillari, amaliyotchi mutaxassislar, iqtisodchi olimlarning e'tiborini o'ziga jalb etmoqda. Mamlakatimiz yengil sanoatining muammolari texnik va texnologik jihatdan bog'liqlik, mavjud texnologik asbob-uskunalar va dastgohlarning jismoniy va ma'naviy eskirganligi, O'zbekiston yengil sanoat korxonalarining yetarli darajada raqobatbardosh emasligi, tayyor mahsulotlar importiga bog'liqning jadal sur'atlarda o'sayotganligi, eksport faolligining yetarli darajada emasligi va uning ayrim joylarda mutlaqo yo'qligi, savdo madaniy formatlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi, raqobat noxolis shakllarining haddan ziyod ko'pligi va h.k.lar bilan belgilanadi.

Xitoyning jahon yengil sanoatida yirik "o'yinchi"lardan biriga aylanishi jahon iqtisodiy tizimiga faol bo'ylashishga yo'naltirilgan va 1970-yillarning oxirida boshlangan iqtisodiy islohotlarning natijasidir. 30 yildan ko'proq vaqt davomida Xitoy to'qimachilik va kiyim-kechak tovarlarining eksporti yuqori sur'atlarda o'sib bordi. Masalan, 1980-yilda jahon to'qimachilik mahsulotlari eksportida Xitoy tovarlarining salmog'i 4,62%ga va kiyim-kechakning jahon eksportida 4,0%ga teng bo'lgan bo'lsa, 2004-yilga kelib ularning darajasi, mos ravishda, 17,2 va 23,9%ga yetdi[3].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqqan holda xitoy yengil sanoatini rivojlantirish eksport xajmini o'sishi va o'zbekistonga mos jixatlarini o'ziga hos xususiyatlarini ko'rib chiqishni ushbu maqolamizning maqsadi sifatida belgilab oldik.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xitoyda engil sanoatning rivojlanishi so'nggi bir necha o'n yilliklarda uning iqtisodiy o'zgarishining muhim omili bo'ldi. Ushbu sharh Xitoyning yengil sanoati strategiyalari va tajribalarini ko'rib chiqadi va ular sanoat salohiyatini oshirishga intilayotgan O'zbekistonga qanday tatbiq etilishi mumkinligini o'rganadi. Sharh sakkizta ilmiy maqoladan olingan fikrlarni sintez qilib, tegishli amaliyotlar va ularning potensial moslashuvi haqida to'liq ma'lumot beradi.

Xitoyning yengil sanoati XX asr oxirida boshlangan iqtisodiy islohotlardan keyin sezilarli darajada rivojlandi. Li va Fung (2016) ma'lumotlariga ko'ra, bu islohotlar soliq imtiyozlari, qulay savdo siyosati va infratuzilmaga investitsiyalar kabi siyosatni qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga oladi, bu esa engil ishlab chiqarish tarmoqlarida o'sishni birgalikda rag'batlantiradi (Li & Fung, 2016). Texnologik innovatsiyalarga e'tibor Xitoyning engil sanoatini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Gao (2018) tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish va ilg'or texnologiyalarni o'zlashtirish mahsuldorlik va mahsulot sifatini oshirib, Xitoy yengil sanoatini global miqyosda raqobatbardosh qilishini ta'kidlaydi (Gao, 2018). To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar Xitoyning engil sanoatini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi. Chjan va Song (2015) ta'kidlashicha, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar oqimi nafaqat kapitalni ta'minlabgina qolmay, balki ilg'or boshqaruv amaliyotlari va texnologiyalarini joriy etib, sanoatni yangilashni osonlashtirdi (Zhang & Song, 2015). Xitoyning eksportga yo'naltirilgan o'sish orqali jahon bozoriga integratsiyalashuv strategiyasi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Huang va Vang (2017) ma'lumotlariga ko'ra, eksportni rag'batlantirish siyosati, maxsus iqtisodiy zonalarni (SEZ) tashkil etish bilan birga, engil sanoat sektorini sezilarli darajada oshirdi (Huang & Wang, 2017).

Ta'minot zanjirini samarali boshqarish va integratsiya ham asosiy omillar bo'ldi. Liu va Tang (2019) ta'kidlashicha, Xitoyning samarali ta'minot zanjirlarini rivojlantirish qobiliyati engil sanoatda xarajatlarni kamaytirdi va raqobatbardoshlikni oshirdi (Liu & Tang, 2019). O'zbekiston shunga o'xshash iqtisodiy islohotlarni ishlab chiqish orqali Xitoyning siyosat asoslaridan saboq olishi mumkin. Karimov va Sattarov (2020) soliq imtiyozlarini joriy etish va EIZlarni tashkil etish O'zbekiston yengil sanoatiga investitsiyalarni jalb qilish va o'sishni rag'batlantirish mumkinligini taklif qiladi (Karimov va Sattarov, 2020). Xitoyning texnologik taraqqiyotga e'tiborini qabul qilish O'zbekiston uchun foydali bo'lishi mumkin. Aslamov (2021) O'zbekistonda yengil sanoat mahsulotlari samaradorligi va sifatini oshirish uchun ilmiy-tadqiqot va zamonaviy texnologiyalarga sarmoya kiritish muhimligini ta'kidlaydi (Aslamov, 2021). To'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish O'zbekiston yengil sanoatiga katta

2 Yengil sanoat taraqqiyotining Turkiya tajribasi va undan O'zbekistonda foydalanish imkoniyatlari. Feruza Jumaniyazova "INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE TECHNOLOGY AND SCIENCE" dotsenti, PhD. email: feruzalisher@gmail.com

3 Song H. Global Quota System and China's Textile and Clothing Industry // China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.

foyda keltirishi mumkin. Beknazarovning (2019 yil) fikricha, siyosiy islohotlar va infratuzilmani rivojlantirish orqali qulay investitsiya muhitini yaratish xorijiy investorlarni jalb qilish, kapital va tajribani jalb qilish imkonini beradi (Beknazarov, 2019). O‘zbekiston Xitoy kabi eksportga yo‘naltirilgan o‘sish strategiyasini qabul qilishi mumkin. Mahmudov (2018) rag‘batlantirish orqali eksportni rag‘batlantirish va savdo shartnomalarini ishlab chiqish O‘zbekiston yengil sanoati mahsulotlari uchun yangi bozorlarni ochishi mumkinligini ta’kidlaydi (Maxmudov, 2018). Samarali ta’minot zanjirlarini rivojlantirish O‘zbekiston yengil sanoati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Rahimov (2020) logistika va ta’minot zanjirini boshqarish amaliyotini takomillashtirish O‘zbekiston yengil sanoat mahsulotlarining jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishi mumkinligini taklif qiladi (Rahimov, 2020).

Xitoyning yengil sanoatni rivojlantirish tajribasi O‘zbekiston uchun qimmatli fikrlarni beradi. Siyosatni isloh qilish, texnologik taraqqiyot, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish, eksportni rag‘batlantirish va ta’minot zanjiri boshqaruvini takomillashtirish kabi strategiyalarni qabul qilish orqali O‘zbekiston o‘zining yengil sanoat sektorini salohiyatli ravishda oshirishi mumkin. Ushbu strategiyalarni O‘zbekiston kontekstiga samarali moslashtirish uchun keyingi tadqiqotlar va moslashtirilgan siyosatni amalga oshirish zarur.

TADQIQOT METADOLOGIYASI

Xitoyning jahon yengil sanoatida yirik “o‘yinchi”lardan biriga aylanishi jahon iqtisodiy tizimiga faol bo‘ylashishga yo‘naltirilgan va 1970-yillarning oxirida boshlangan iqtisodiy islohotlarning natijasidir. 30 yildan ko‘proq vaqt davomida Xitoy to‘qimachilik va kiyim-kechak tovarlarining eksporti yuqori sur’atlarda o‘sib bordi. Masalan, 1980-yilda jahon to‘qimachilik mahsulotlari eksportida Xitoy tovarlarining salmog‘i 4,62%ga va kiyim-kechakning jahon eksportida 4,0%ga teng bo‘lgan bo‘lsa, 2004-yilga kelib ularning darajasi, mos ravishda 17,2 va 23,9%ga yetdi[4].

Jahondagi yetakchilikka erishish borasida mamlakatning yo‘lini 5 asosiy bosqichga bo‘lish mumkin. Ularning har birida tarmoq rivojlanishining dinamikasiga turli ikki tomonlamali va ko‘p tomonlamali bitimlar hamda tartibga solish instrumentlari katta ta’sir ko‘rsatgan edi. Bundan tashqari, Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi va YEI hamda Turkiya o‘rtasidagi erkin savdo to‘g‘risidagi bitimlar kabi mintaqaviy guruhlarning savdodan chetlatuvchi samaralari bu jarayonga o‘zining katta ta’sirini ko‘rsatgan.

Birinchi bochqich – 1970-yillarning oxiri – 1983-yil. Islohotlardan keyingi rivojlanish. 1970-yillarning oxirida Xitoy iqtisodiyotini xorijiy investitsiyalar uchun ochish bo‘yicha boshlangan islohotlarning tez natijasi Xitoy tovarlarining jahon bozorlariga va birinchi navbatda, Yaponiya va Gonkong bozorlariga intensiv ravishda suqilib kirishi bo‘ldi. Navbatdagi qadam AQSH va YEI mamlakatlariga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu Yaponiya va Gonkongning vositachi kompaniyalari yordamida amalga oshirildi. Ular mol yetkazib berish zanjirini qurishga va Xitoy ishlab chiqaruvchilariga nisbatan bo‘lgan dastlabki ishonchsizlikni bartaraf etishga yordam berdilar. Natijada 1976-yildan 1980-yilgacha to‘qimachilik va kiyim-kechak eksporti yillik qiymatining o‘sish sur’atlari YEIda 123,4%ga teng bo‘ldi. Biroq, 1981–1983-yillarda Xitoyning AQSH va YEI o‘rtasidagi ikki tomonlamali bitimlari ishga tushganidan so‘ng yillik o‘sish sur’atlari 10,5%gacha keskin kamaydi[5].

Ikkinchi bosqich – 1984–1994-yillar. Savdoni ko‘p tomonlama kvotalashtirish.1984-yilda Xitoy to‘qimachilik savdosi bo‘yicha Bitim (Multi-FiberAgreement – MFA)ga qo‘shildi[6]. Бунинг натижасида ўсиш суръатлари йилига 16,2%гача ошди[7].MFA qoidalari va tartiblarining Xitoy eksportiga nisbatan tadbiq etilishi o‘sha paytda amal qilib kelgan Xitoyning AQSH, Kanada, Norvegiya, Finlyandiya va Avstriya bilan ikki tomonlamali bitimlarini qayta ko‘rib chiqishga asos bo‘ldi. Buning natijasida Xitoy ishlab chiqaruvchilari uchun bozorning barqarorligi va shaffofligi ta’minlandi, yanada rivojlanish uchun imkoniyatlar kengaydi.

Uchinchi bosqich – 1995–2001-yillar. Tartibga solishdan liberal-lashtirishga o‘tish. Uchinchi bosqichda ishlab chiqarishning o‘sish sur’atlari yana yiliga 6,2%gacha qisqarib bordi. Bu 1995-yilning 1-yanvaridan boshlab GATT bazasida JST tuzilganligi bilan bog‘liq bo‘ldi. JST doirasida MFA o‘z o‘rnini to‘qimachilik va kiyim-kechak bo‘yicha Bitim (AgreementonTextilesandClothing – ATC)ga bo‘shatib berdi. U to‘qimachilik va kiyim-kechak bilan savdo qilishning kvotalashtirish tizimidan erkin xalqaro savdoga o‘tish 10 yillik (1995–2005-yillar) davrini tartibga solishga yo‘naltirilgan edi. Xitoy JSTning a’zosi bo‘lmaganligi uchun ATSning afzalliklaridan foydalanishdan mahrum bo‘ldi. A’zo mamlakatlar esa, uni tashqi savdo himoya choralarining ta’sirini maksimal darajada uzaytirish uchun foydalandilar. Hamkor mamlakatlarning bozoriga kirish Xitoy uchun yana mamlakatlar o‘rtasidagi ikki tomonlamali bitimlar orqali amalga oshirila boshladi. Bu ularning tuzish xarajatlarini oshirdi, qoidalarni moslashtirishning uzoq davrini talab qildi, va natijada, o‘sish sur’atlarining pasayishiga va yuqotmalarning ortishiga olib keldi.

4 Song H. Global Quota System and China’s Textile and Clothing Industry // China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.
5 Ibid.
6 To‘qimachilik savdosi bo‘yicha Bitim (Multi-FiberAgreement–MFA) 1974–2004-yillarda amal qilgan. U dastlab, paxta savdosini cheklagan. Undan so‘ng esa tolaning barcha turlari – tabiiy va sun’iy – bo‘yicha savdoda ham kvota o‘rnatgan.
7 SongH.GlobalQuotaSystemandChina’sTextileandClothingIndustry//China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.

To‘rtinchi bosqich – 2002–2004-yillar. JST (jahon savdo tashkiloti)ga a’zo bo‘lish. To‘rtinchi bosqichda Xitoyning JSTga a’zo bo‘lishi munosabati bilan to‘qimachilik va kiyim-kechak eksportining o‘rtacha yillik o‘sish sur’atlari yana 20,9%ga o‘sib bordi[8]. Bu ATSdan foydalanish imkoniyatlarining qo‘lga kiritilganligi bilan bog‘liq edi. Bundan tashqari, Xitoy JST tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan bahslarni tartibga solish tizimidan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu hamkor mamlakatlar bilan ikki tomonlamali munosabatlar doirasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan yuqotmalarni qisqartirdi va muzokaralarda Xitoyning pozitsiyasini kuchaytirdi[9].

2005-yildan tarmoq rivojlanishining 5-bosqichi boshlanadi. U to‘qimachilik va kiyim-kechak xalqaro savdosining to‘liq liberallash-tirilishi bilan birgalikda sodir bo‘lib, kvotalashtirish tizimidan erkin savdoga o‘tishning davom etgan 10 yillik davrining yakunlanishi bilan bog‘liq edi[10]. JSTga a’zo bo‘lgan mamlakatlar Xitoyning JSTga a’zo bo‘lishining qo‘shimcha shartlaridan foydalanish imkoniyatiga egalar. Unga muvofiq, agar Xitoy ekspansiyasi milliy bozor uchun xavf soladigan bo‘lsa, ular Xitoy to‘qimachilik va kiyim-kechak ishlab chiqaruvchilariga nisbatan cheklanmalar va himoya choralarini qo‘llashlari mumkin[11].

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi Xitoy yengil sanoatiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmasdan qolmadi. Buning natijasida, eng avvalo, barcha jahon bozorlarida kon’yunkturalar tebrana boshladi. Xitoy uchun katta miqdordagi arzon ishchi kuchining taklifi bilan bog‘liq bo‘lgan bozordagi muhim rolini yuqotish xavfi paydo bo‘ldi. Jahon iqtisodiyotidagi retsessiya ishsizlik va mamlakatning ichki tumanlariga aholi migratsiyasining o‘sishiga sabab bo‘ldi. Iqtisodiyotning sekin-astalik bilan qayta tiklanishi natijasida ishchi kuchiga bo‘lgan talab yana oshmoqda. Biroq ishchilarning qayta migratsiyasini bu stimullashtirmayapti. Natijada sanoat konsentratsiyalashgan tumanlarda ish haqining o‘sishi va ishchi kuchi defitsitligining ortishi kuzatilmoqda. Masalan, 2012-yilda Xitoyda ishchi kuchi xarajatlarining o‘sish sur’atlari yillik 15-20%ga yetdi[12]. Ayrim provinsiyalarda esa 2006–2010-yillar davomida ishchi kuchiga mo‘ljallangan o‘rtacha oylik xarajatlar 140–220%ga o‘sdi[13].

Shuni qayd etish lozimki, tahlil qilinayotgan davrda jahon ta’minot bozorlaridagi tebranishlar ichki bozor tomonidan talabning o‘sishi bilan biroz yumshatildi. Masalan, so‘nggi 20 yil ichida Xitoyda jon boshiga iste’mol qilish 10 martaga o‘sgan, shu jumladan, shahar aholisi tomonidan iste’mol qilingan to‘qimachilik mahsulotlari ham 10 martaga, qishloq aholisi tomonidan esa 5 martaga o‘sgan. Ichki bozorning rivojlanishi investitsiya uchun Xitoy iqtisodiyotining ochilishi bilan boshlandi va tarmoqqa qo‘shimcha barqarorlik baxsh etdi.

2000-yildan boshlab Xitoyda to‘qimachilik va kiyim-kechak mahsulotlarining ichki iste’moli yuqori sur’atlarda o‘smoqda. Masalan, jon boshiga tola iste’mol qilish 2000-yildagi 4,1 kg o‘rniga 2008-yilda 20,3 kgga yetdi[14]. Ichki talabning keskin o‘sishi xorijiy “o‘yinchi”larni jalb qilmoqda. Ular Xitoyga nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va so‘ng boshqa mamlakatlarga eksport qilish maqsadida, balki o‘z mahsulotlarini shu yerning o‘zida realizatsiya qilish maqsadida ham kelishmoqda. Zanjirning oliy segmentlarida Giorgio Armani, Cerruti 1881, Hugo Boss, Dunhill, Chanel, Dior, Ermenegildo Zegnai Salvatore Ferragamo kabi yevropalik ishlab chiqaruvchilar ustunlik qilishmoqda. O‘rta va quyi segmentlarni esa asosan Xitoyda ishlab chiqarilgan xorijiy va milliy brendlar egallagan. Uncha katta bo‘lmagan hissani ishlab chiqarishi rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlarda joylashgan “o‘yinchi”lar tashkil etadi. Ularning orasida Nike, Adidas, TommyHilfiger, Zara va H&Mlar bor. Bu ishlab chiqaruvchilar Bangladesh, Misr, Marokko, Vetnam, Kambodja, Turkiya, Hindiston, Ispaniya va Portugaliyada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni Xitoyga import qiladilar. Bozorda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan yirik jahon riteylerlari orasida Wal-Mart va Carrefourlar bor[15].

Yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish, sotish eksport hajmlari dinamikasining taqqoslanishi ko‘rilayotgan sektor mahsulotlari iste’molining o‘sishi eksportning ham o‘sishiga olib kelgan. Biroq, bizningcha, ichki iste’mol tarmoq rivojlanishining qo‘shimcha stimuli bo‘lishi mumkin. Chunki uning o‘sish sur’atlari ichki talab kengayishining sur’atlaridan tezda yuqoriroq bo‘lgan va bu kompaniyalar eksport faoliyatining rivojlanishiga olib kelgan. Xitoy mahsulotlarining jahon bozoriga yuqori sur’atlarda suqilib kirishiga ichki bozorning o‘sishi asosiy lokomotiv bo‘laolmasligi, shubhasiz. Bu yerda xalqaro savdo kapitali hal qiluvchi rolni o‘ynagan.

Iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishilganligining asosiy sabab-laridan biri Xitoy iqtisodiyotining xorijiy investitsiyalar uchun ochiqligi bo‘lib, buning natijasida Xitoyda ishlab chiqarish ommaviy tarzda o‘sgan va uning katta qismi xorijiy kompaniyalarning mulkiga to‘g‘ri kelgan. Bu kompaniyalar (asosan, Yaponiya va Janubiy-Sharqiy

8 SongH.GlobalQuotaSystemandChina’sTextileandClothingIndustry//China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.
9 YeungG.,MokV.DoesWTOAccessionMatterfortheChineseTextileandClothing Industry? // Cambridge Journal of Economics. 2004. Vol. 28. P. 937–954.
10 BergerB.,MartinR.TheChineseExportBoom:AnExaminationoftheDetailed Trade Data // China &World Economy. 2013. Vol. 21(1). P. 6 4–90; Chi T.,KilduffP.An assessment of trends in China’s comparative advantages in textile machinery, manmade fi bers, textilees and apparel // Journal of The Textile Institute. 2006.Vol. 97 (2). P. 173–191.
11 §242WorkingPartyReporttoChina’s Protocol of Accessionto the WTO.
12 DatamonitorMarketline,2013.
13 AnsonR.Editorial:EndoftheLineforCheapClothing//TextileOutlookInternational. 2010. Vol. 147 (October). P. 4–10.
14 TheChineseMarketforClothing.InternationalTradeCenter.Geneva:ITC,2012. P. 1.
15 The Chinese Market for Clothing.International Trade Center. Geneva: ITC, 2012. P. 2.

Osiyo mamlakatlariniki) mahalliy ishlab chiqaruvchilar va global kompaniyalar – chakana tarmoqlar (birinchi navbatda, bu yirik kompaniya hisoblangan Wal-Mart[16]) – hamda jahon brendlarini ushlab turganlar o‘rtasida vositachilar sifatida maydonga chiqdilar va ular 1990-yillarda ishlab chiqarishning Xitoyga o‘tishiga xizmat qildilar. Tashqi omillar (xorijiy kapitallar oqimi va mol yetkazib berishning globol zanjiriga kirish va b.) nafaqat Xitoy kuchli eksport salohiyatining shakllanishiga yordam berdi, balki industriya uchun qo‘shimcha muhim tayanch yaratib va uning mustaqilligini tashqi kon’yunkturaviy tebranishlardan mustahkamlab, ichki bozorni ham rivojlantirdilar. Ishlab chiqarishga investitsiyalar bilan bir qatorda, undan keyin Xitoyda yirik chakana tarmoqlar (jumladan, Wal-Martga o‘xshashlar ham) paydo bo‘ldi.

Shuning uchun ham, bizning fikrimizcha, hozirgi paytda “Xitoy ekspansiyasi” va Xitoy ishlab chiqaruvchilari tomonidan jahon bozorlarining “bosib” olinishi xususida gap ketganda noaniqlilikka yo‘l qo‘yilmoqda: bunday “ekspansiya”, aslida, Xitoy hududidan chetda faoliyat ko‘rsatayotgan va vujudga kelgan imkoniyatlardan muvaffaqiyatli ravishda foydalangan global kompaniyalar tomonidan tashkil qilingan.

Xitoyning jahon bozorida mavjud bo‘lib turishi rivojlanish yo‘nalishlarini diversifikatsiyalashning uzluksiz ravishda kuchaytirib borish orqali amalga oshirilgan. 1996-yilda Xitoy kiyim-kechak eksportining (25,0 mlrd. AQSH dollari) 60% Yaponiya va Gonkong bozorlarida, 22,6% - AQSH va YEI-15 bozorlarida amalga oshirilgan bo‘lsa, 2008-yilga kelib ularning Xitoydan eksport qilinishi deyarli 5 martaga oshgan va 120,0 mlrd. AQSH dollariga yetgan. Bunda AQSH va YEI-15ning hissasi 39,3%ga, Yaponiya va Gonkongniki esa 21,1%ga teng bo‘lgan. Shunday qilib, Xitoyda ishlab chiqarilgan kiyim kechaklarning yirik iste’molchilari bo‘lgan 4 mamlakatlarning hissasi deyarli 60%ga teng bo‘lib, bu narsa an’anaviy hamkor mamlakatlarga bog‘liqlik darajasining Rossiya va sobiq SSSRning boshqa mamlakatlariga kengayishi hisobidan kamayganligini ko‘rsatadi. Masalan, 1996-yilda Xitoy eksportida Rossiyaning salmog‘i 2,5%ni (635 mln. AQSH dollari) tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2008-yilda 4,7%gacha o‘sib borgan (5640 mln. AQSH dollari)[17].

Xitoy yengil sanoati milliy iqtisodiyotning yuqori sur’atlarda rivojlanayotgan sektori hisoblanib, u mamlakat taraqqiyotida katta rol o‘ynaydi. 2005 yilda Xitoydagi barcha ish o‘rinlarining 15%ga yaqini to‘qimachilik sanoatida to‘plangan edi. To‘qimachilik va kiyim-kechak Xitoy eksportining 16,4%ini tashkil etadi[18].

To‘qimachilik sanoati xususiy firmalar jadal sur’atlarda rivojlanayotgan Xitoy tarmoqlarining birinchilaridandir. U 2010-yilda eng yuqori hissaga ega bo‘lgan xususiy kapital ishtirokidagi raqobatning eng intensiv darajasi bilan xarakterlanadi. Bu sektor, asosan, uncha katta bo‘lmagan kompaniyalardan iborat. Yirik kompaniyalar tarkibiy tuzilmasida 2/3 qismni davlat korxonalari tashkil etadi. Xitoy firmalari ishlab chiqarish zanjirlarining asosiy bosqichlari mamlakat ichkarisida to‘plangan. Bu, bir tomondan, ishlab chiqarish baynalminallashuvi strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan tajriba va malakaning mavjud emasligi, va ikkinchi tomondan, nisbatan pastroq darajada rivojlanishga ega bo‘lgan mamlakatda investitsiyalardan kutilayotgan risklarning yuqori darajadaligi bilan bog‘liq.

To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish sektorida ichki talab hal qiluvchi ahamiyatga ega. 2006 yilda mahsulotning 75% milliy bozorda realizatsiya qilingan va 25% eksportga yo‘naltirilgan. Baholarning tarkibiy tuzilmasida 79,9%ni – moddiy, 6,8%ni – mehnat, 4,2%ni – kapital xarajatlar tashkil etadi[19]. Foydalilik darajasi juda past – 4,1%. Baholar uncha o‘zgarmagan (6% atrofida) va jahon iqtisodiyotidagi inqirozlik holatlari hamda tez rivojlanayotgan Xitoy sanoati tomonidan materiallarga bo‘lgan talabning o‘sib boruvchi dinamikasi ostida ishlab chiqarish omillarining baholari esa, aksincha, keskin o‘zgargan (ish haqi bo‘yicha 138%gacha, xom-ashyo va materiallar bo‘yicha 11%gacha va b.) sharoitda sotuv hajmi uncha o‘smagan. Shunday bo‘lsa-da, tarmoqda keyingi yillarda ishlab chiqarishning samaradorligi keskin o‘sgan[20]. Real ifodada sektorda ishlab chiqarish yiliga o‘rtacha 17,5%ga o‘sgan. Bunda yiliga material sig‘imining o‘sishi – 17,6% ni, kapital sig‘imining o‘sishi – 7-8%ni, mehnat sig‘imining o‘sishi esa – 3%ni tashkil etgan. Mos ravishda, ishlab chiqarish o‘sish sur’atlarini hisobga olgan holda kapitalning unumdorlik darajasi yiliga o‘rtacha 10,5%ga, mehnatniki esa 14,8%ga o‘sgan. Ishlab chiqarish omillari umumiy unumdorlik o‘sishining (TFP – totalfactorproductivity) o‘rtacha yillik sur’atlari 2,6%ga teng bo‘lgan. Qayd etilgan dinamikaning bunday bo‘lishi ishlab chiqarish texnologik darajasining o‘sishi bilan bog‘liq. Bu o‘rinda unumdorlikning o‘sishi bozor kon’yunkturasining yomonlashuvi (tayyor mahsulot bahosining barqaror darajasi ish haqi va materiallar bahosining oshganligi sharoitida ta’minlanib turildi, bu esa, o‘z navbatida, uncha katta bo‘lmagan foydalilikning darajasiga yana o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatdi) bilan kuzatilganligini qayd etib o‘tish joiz.

16 Gereffi G., Christian M. The Impacts of Wal-Mart: The Rise and Consequences of the World’s Dominant Retailer // Annual Review of Sociology. 2009. Vol. 35. P. 573–591.

17 Gereffi G., Frederick S. The Global Apparel Value Chain, Trade and the Crisis.Challenges and Opportunities for Developing Countries.Policy Research Working Paper 5218.TheWorldBank, 2010.April.

18 ZhangY.,WangT.ProfitabilityandProductivityoftheChineseTextileIndustry//China &World Economy. 2010. Vol. 18 (5). P. 1–21.

19 Bu o‘rinda O‘zbekiston to‘qimachilik korxonalari mahsulotlarining tannarxi Xitoy ishlab chiqaruvchilarining tannarxidan yuqori ekanligini qayd etib o‘tishimiz kerak.

20 LemoineF.,Ünal-KesenciD.RiseofChinaandIndiainInternationalTrade:FromTextiles to New Technology // China &World Economy. 2008. Vol. 16 (5). P. 16–34;Lu Y., KarpovaE.An Investigation of Chinese Textile Firms’ R&D Performance // Clothing and Textiles Research Journal. 2012. Vol. 30. June. P. 217–231.

Kiyim-kechak ishlab chiqarish sektori yuqori darajada eksportga yo‘naltirilgan hisoblanadi: ishlab chiqarilgan mahsulotning yarmi va undan ortig‘i jahon bozorlarida sotilmoqda. O‘z brendlarining mavjud emasligi va aksincha, ishlab chiqarish quvvatlarining borligi global ishlab chiqarish zanjirlarini quruvchi xorijiy ishlab chiqaruvchilar uchun bu sektorni jozibador qilib qo‘yadi.

Ish haqi keskin o‘sganda tayyor mahsulot va materiallar bahosining nisbatan barqarorligi sharoitida ishlab chiqarishning ortishi ham unumdorlikning o‘sganligidan darak berishi mumkin. Bahoning tarkibida materiallarga xarajatlar – 72,4%ni, 11,2% - mehnat xarajatlarini va 2,8% - kapital xarajatlarini tashkil etadi. Materiallardan foydalanish hajmi o‘rtacha 13,6%ga o‘sganda ishlab chiqarish real ifodada o‘rtacha 16,4%ga o‘sgan. Hisob-kitoblarning ko‘rsatishicha, TFP (totalfactorproductivity)ning o‘rtacha yillik o‘sishi 2,8%ga teng bo‘lgan. To‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish sektoriga o‘xshash bu yerda ham bozor kon’yunkturasi foydalilikkka salbiy ta’sir ko‘rsatgan, uning salgina oshishi esa, asosan, ishlab chiqarish samaradorligining o‘sishi hisobidan ta’minlangan.

Kimyoviy tolalarni ishlab chiqarish sektori bevosita (to‘g‘ridan to‘g‘ri) xorijiy investitsiyalar hisobidan (shu jumladan, ular qaytarilishi uchun kafolatning ta’minlanishi hisobidan) va davlat tomonidan yo‘naltirilgan stimullashtirish evaziga shakllandi. “Keksa” Xitoy zamonaviy kimyo sanoatiga ega bo‘lmagan. Shu sababli birinchi besh yillikdan (1949-1954 yillar) boshlaboq uni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlar qatoriga kiritilgan. Kimyoviy tolalar ishlab chiqarishga quyilmalarning sakrab-sakrab o‘sishi XXI asr boshlariga to‘g‘ri keldi[21].

Hozirgi vaqtda Xitoy jahonda kimyoviy tolalar ishlab chiqarish bo‘yicha eng yirik quvvatlarga ega. Lekin eksport qilinadigan mahsulotlar hissasi unchalik katta emas – 8%dan oshmaydi. Bahoning tarkibiy tuzilmasida 86,4%ni moddiy xarajatlar, 3,1%ni mehnat xarajatlari va 5,2%ni kapital xarajatlari tashkil etadi. Foydalilik 2% atrofida. Sektorda materiallar bahosi indeksining oshishi bilan material sig‘imining o‘sishi kuzatilmoqda. Bu qo‘llanilayotgan tarkibiy elementlar spektrini kengaytirishni talab qilayotgan tarmoqning diversifikatsiya-lanishidan darak beradi.

Unumdorlikning o‘sishi va baholardagi noqulay o‘zgarishlar samarasi eng kuchliroq bo‘lgan. Ishlab chiqarishning yillik o‘rtacha o‘sishi 15,7%ga, TFP (totalfactorproductivity)ning o‘sishi esa 6,2%ga teng bo‘ldi. TFPning bunday keskin o‘sishi mehnat samaradorligi ko‘rsatkichlariga borib taqaladi: mehnat unumdorligi yiliga 16,6%ga o‘sgan.

Foydalilikning past darajada ekanligi yana bir marta tarmoqda raqobatning xarajatlar bo‘yicha ko‘rinishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Ichki bozor sig‘imining o‘sishi sharoitida bahoning pasayishiga nisbatan bosimning manbai nafaqat xorijiy ishlab chiqaruvchilarga qarshi turish, balki Xitoy kompaniyalari o‘rtasidagi o‘zaro ichki raqobatning zarurligi ham hisoblanadi. Kompaniyalar foydaliligining barqaror past darajasini ushlab turish buning natijasiga aylanmoqda.

Xitoyda yengil sanoatning rivojlanishi davlatning tomonidan faol qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq bo‘lib, bu narsa mamlakatning joriy sotsial-iqtisodiy modeli bilan xarakterlanadi. Ochiq iqtisodiyot va 1970-yillarning oxiridan boshlangan islohotlar stimullashtiruvchi milliy siyosat bilan uzviy bog‘langan. Yengil sanoat, bir tomondan, umumiy makroiqtisodiy siyosat afzalliklaridan (masalan, yuan kursining past darajada ushlab turilishidan) foydalana oldilar va ikkinchi tomondan, u uning rivojlanishi uchun to‘siqlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan (LTA, MFA, kvotalar tizimi va ikki tomonlamali bitimlar) xalqaro darajadagi uzoq davom etgan muzokaralarning predmetiga aylandi. Tarmoq, shuningdek, davlat turli iqtisodiy dasturlarining obyektiga ham aylangan edi.

1997–2000-yillarda, ya’ni mamlakatning JST a’zo bo‘lishi va xalqaro savdoda kvotalashtirish tizimini bekor qilish arafasida tarmoqni keng ko‘lamli qayta qurish amalga oshirildi. Bu davrda ishlab chiqarish jarayonidan eskirgan dastgohlar va asbob-uskunalar chiqarildi, davlat korxonalarining katta qismi kasodga uchrash tartibidan o‘tkazildi yoki qo‘shib olish, “yutib yuborish” jarayonlariga jalb qilindi. Bularning natijasida 1,4 mln. kishi o‘z ishidan mahrum yoki uni o‘zgartirishga majbur bo‘ldi. 1997–1998-yillarda qator davlat kompaniyalari subsidiyalar va soliq imtiyozlari shaklida, mos ravishda, 1,6 va 1,5 mlrd. yuan miqdorida qo‘llab-quvvatlovchi yordam oldilar. 30 mlrd. AQSH dollaridan ko‘proq mablag‘lar industriyani rivojlantirish uchun zamonaviy dastgohlarni import qilishga sarflandi[22].

2001–2005-yillarda tarmoq ishlab chiqarish bazasini modernizatsiya qilishga katta miqdordagi mablag‘lar sarflandi. Xitoy 18,9 mlrd. AQSH dollarilik dastgohlarni import qildi. Bu shu davrda asosiy fondlarga investitsiyalarning 50% ini tashkil etdi. Biroq, amalga oshirilgan choralar milliy tarmoqni tubdan modernizatsiya qilish uchun yetarli bo‘lmadi. Chunki Xitoy korxonalari, dastgohlar va texnologiyalarning importga yuqori darajadagi bog‘liqligini e’tiborga olib, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga investitsiya qilmagan edi. Industriya fragmentar tarzda qoldi, uning tarkibiy tuzilmasida uncha katta bo‘lmagan korxonalar hal qiluvchi ahamiyatga

21 McCann J. China’s textile and apparel industry and the global market: five competitive forces // SAM Advanced Management Journal. 2011. Vol. 76 (1). Winter.

22 StewartT.China’sSupportProgramsforSelectedIndustries:TextileandApparel.TradeLawyersAdvisoryGroupLLC. 2007. June.

ega bo‘lib, ular mehnat intensivli va past texnlogiyali segmentlarda o‘zaro raqobatlashdilar yoki OYEM dasturi doirasida xalqaro kompaniyalarning buyurtmalarini bajarishga harakat qildilar[23].

Yuqorida qayd etilgan muammolarni yechish uchun 2006-yilda besh yillik qabul qiligan bo‘lib, u yengil sanoatni, asosan uning to‘qimachilik tarmog‘ini rivojlantirishga mo‘ljallandi. Rejada ko‘zda tutilgan qo‘llab-quvvatlashning yo‘nalishlari qatorida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- texnologiyalarni rivojlantirish va dastgohlarni modernizatsiya qilish uchun maqsadli subsidiyalashtirish va soliq imtiyozlari taqdim etish;
- milliy brendlar, ilmiy-tadqiqot, logistik va distribyutorlik markazlarini yaratish, ishlab chiqarish ayrim bosqichlarini xorijga ko‘chirish, xalqaro sertifikatlashtirish va savdo markalarini qayd etishning amaldagi tartiblarini ishlab chiqish va moslashtirishni stimullashtirish;
- Xitoyda yaratilgan va ishlab chiqarilgan dastgohlarni yaratish va foydalanishni qo‘llab-quvvatlash[24].

Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirildi:

1. Subsidiyalar;

a) to‘qimachilik sanoatini restrukturizatsiya qilishni qo‘llab-quvvatlash va Xitoy kompaniyalarini baynalminallashtirish bo‘yicha maxsus fond (1,36 mlrd. yuan, shu jumladan, 560 mln. yuan texnologik rivoj-lantirish va restrukturizatsiya qilishga hamda 800 mln. yuan – kompaniyalarni baynalminallashtirishga). Fond texnoparklar va distri-byutorlik kanallarini yaratish, yangi texnologiyalarni joriy qilish, brend-menejment, marketing, intellektual mulk egalarini himoya qilishni maqsadli subsidiyalar shaklida qo‘llab-quvvatlashni ko‘zda tutadi.Alohida kompaniyalar va mamlakatning alohida olingan provinsiyalari mablag‘larni so‘rash imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

b) qishloq xo‘jaligi, yengil sanoat va to‘qimachilik industriyasida savdo operatsiyalarini qo‘llab-quvvatlash fondi. Fondning faoliyati ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirish, xalqaro va milliy ko‘rgazlar, seminarlar va qayta tayyorlash dasturlarini amalga oshirishga subsidiyalar berishga yo‘naltirilgan.

d) brendlar rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash maxsus fondi. Fondning mablag‘lari milliy brendlarni yaratish va mustahkamlash bo‘yicha kompaniyalar va provensiyalar faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga mo‘ljallangan.

2. Soliq imtiyozlari.

a) soliqlarni to‘lashdan ozod qilish yoki imtiyozli stavkalar bo‘yicha soliqqa tortish.

2006-yildan boshlab kiyim-kechak ishlab chiqarish sektorida band bo‘lgan kompaniyalarning sotuvdan olingan daromadlarining 8%gacha qismi daromad solig‘ini hisoblashda hisobga olinadi (amalga oshirilgan xarajatlar summasiga to‘lovlar qisqartiriladi). Agar xarajatlar 8%dan ortiqni tashkil etsa, to‘lovlar miqdori, mos ravishda, kelgusi yilda qisqartirilishi mumkin. Xuddi shunday tartibda tadqiqotlar, yangi mahsulotlar va texnologiyalarni rivojlantirish xarajatlari ham hisobga olinadi. Agar ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari xarajatlari o‘tgan yilga nisbatan taqqoslaganda qo‘yilmalarning hajmidan 10% yoki yanada yuqoriroq darajada oshib ketgan bo‘lsa, kompaniya ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari barcha xarajatlaridan soliq to‘lovlarini yana 50%ga qisqartirish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin. Xuddi shunday tartib xodimlarni qayta tayyorlash va ilmiy-tadqiqot dastgohlarining amortizatsiyasi xaraxatlariga nisbatan ham qo‘llaniladi.

Yuqori texnologiyali sektorlarda band bo‘lgan korxonalar daromadlardan olinadigan soliqni imtiyozli stavkada to‘laydi (25%ning o‘rniga 15%).

d) qo‘shilgan qiymat solig‘i va boj-tarif yig‘imlarini qaytarish. Murakkab to‘qimachilik dastgohlarini ishlab chiqarishda band bo‘lgan kompaniyalar mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan komplektlovchi va materiallarni importi bo‘yicha boj-tarif yig‘imlarini qaytarish huquqiga egadir.

QQSni qaytarish tizimi eksportni stimullashtirish instrumenti sifatida 1985-yildan buyon qo‘llanilib kelinmoqda25. Bunday imtiyozlar eksport huquqiga ega bo‘lgan ham Xitoy va ham xorijiy kompaniyalarga tegishlidir. Xitoyda QQSni qaytarish stavkasi turli tovarlar guruhi bo‘yicha 0dan 17%gacha tebranadi. QQSni qaytarish (tovar toifasiga muvofiq to‘liq yoki qisman) uni birinchi navbatda to‘langanligiga qarab amalga oshiriladi. Xitoyning ayrim provinsiyalarida jamg‘arib qaytarish tizimi amal qiladiki, unga ko‘ra to‘langan soliqning summasi eksport faoliyati boshlanganidan bir yildan so‘ng qaytariladi.

3. Alohida loyihalarni qo‘llab-quvvatlash. 2006-yilda Xitoy yetakchi mintaqalardan biri bo‘lgan Xanchjouga to‘qimachilik industriyasini rivojlantirish uchun davlat mablag‘larini ajratdi. Milliy darajada davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashdan tashqari to‘qimachilik tarmog‘ini stimullashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar mintaqalarda ham amalga oshiriladi. Bundagi asosiy instrumentlarga pulli mukofotlar va taqdirlashlar, subsidiyalar va soliq imtiyozlari kiradi.

23 Ibid.
24 StewartT.China’sSupportProgramsforSelectedIndustries:TextileandApparel.Trade Lawyers Advisory Group LLC. 2007. June.
25 China Briefing. URL: http://www.china-briefi ng.com/news/2013/03/22/export-tax-rebates-in-china.html.

2009–2011-yillarda Xitoy 10 sanoat tarmog‘ini rivojlantirish dasturi amalga oshirilgan. U milliy iste’molni stimullashtirish, texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirish, energiya tejamli va ekologik samarali boshqa texnologiyalarni joriy etish, mahsulot sifatini oshirish, konsentratsiyalashuvni stimullashtirish yo‘li bilan tashqi savdo faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, o‘z brendlarini yaratish, infratuzilmani yaxshilash, maxsus iqtisodiy zonalarni rivojlantirish, imtiyozlar taqdim etishgacha moliyaviy va soliqiy qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishni ko‘zda tutgan edi.

Reja yakunlanganidan so‘ng yengil sanoatning to‘qimachilik va tikuv-chilik tarmoqlari yuqori texnologiyali sektorlarni hukumat tomonidan stimullashtiruvchilar guruhiga kirmadi. Biroq, 2008-yildagi global inqiroz eksport hajmlari o‘sish sur’atlarining qisqarishiga va mamlakatning janubiy provensiyalarida qator korxonalarning yopilishiga olib keldiki, bu narsa kiyim-kechak va to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni qo‘shimcha ravishda qo‘llab-quvvatlashni taqozo etdi. Bu nafaqat tarmoqning eksport xarakteri bilan, balki uning past malakali ishchi kuchi uchun yirik ish beruvchi sifatida katta ijtimoiy-siyosiy ahamiyati bilan ham bog‘liqdir.

Masalan, milliy valyutaning revalvatsiyalanishi, energiya resurslari va materiallarga baholarning tebranishi, ichki va jahon talabining torayishiga javoban 2008-yilning avgustidan boshlab davlat eksport qilinadigan tovarlarning QQS qaytarilish stavkasini bosqichma-bosqich oshira boshladi. To‘qimachilik eksporti uchun “Optimallashtirish va qo‘llab-quvvatlash dasturi” boshlandi. 2009-yilning 1-yanvarida aylanmani soliqqa tortish tizimi isloh qilindi. Unga muvofiq investitsiyalarni arzonlashtirish maqsadida investitsion tovarlarni sotib olishda undiriladigan soliq kamaytirildi. Shuningdek, kichik sanoat korxonalari uchun aylanmadan olinadigan soliq pasaytirildi, qator loyihalar bo‘yicha maxsus subsidiyalar taqdim etildi.

2012-yilning yanvaridan boshlab Xitoy to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishning 12-besh yillik rejasini amalga oshirishga kirishdi[26]. Unga ko‘ra korxonalar faoliyati hajmining yillik o‘sishi 8%ni , industriyaning umumiy eksporti esa 7,5%ni tashkil etishi kerak. Rejaga muvofiq tarmoqni rivojlantirishning quyidagi 4 asosiy yo‘nalishi belgilandi: yangi materiallar ishlab chiqarish, murakkab dastgohlarni qo‘llash asosida ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, texnikaviy to‘qimachilik va ayrim an’anaviy sektorlarni qo‘llab-quvvatlash.

Hukumat tarmoqni mintaqaviy darajada qo‘llab-quvvatlash kutila-yotgan dasturlariga umid qilib, mamlakatning ichki va g‘arbiy mintaqalarini ishlab chiqarishga yanada faolroq jalb qilishni ko‘zlamoqda. Masalan, Futszyan provinsiyasida hukumat chakana tarmoqni rivojlan-tirishda ma’lum bir yutuqlarga erishganda (30 tadan kam bo‘lmagan stuvchilarga ega bo‘lgan savdo markazlarini ochish yoki yillik aylanmasi 100 mln. yuandan kam bo‘lmagan elektron magazinlar ochish va b.) 1 mln. yuan miqdorida maxsus subsidiyalar taqdim etish yo‘li bilan kompaniyalarning innovatsion-marketing faoliyatini stimullashtirmoqda.

Sinszyan-Uyg‘ur avtonom tumanida (Xitoyning shimoliy-g‘arbiy qismi) fond ta’sis qilingan bo‘lib, u to‘qimachilik sanoatining rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga har yili 20 mln. yuangacha subsidiyalar berishi mumkin. Intensiv tarzda texnologik modernizatsiyalashni amalga oshiruvchi korxonalarga moliyaviy qo‘llab-quvvatlashlar taqdim etilmoqda. Bundan tashqari, 2011-yildan boshlab to‘qimachilik industriyasining kompaniyalari mahalliy daromad solig‘ini to‘lashdan 5 yilga, yirikroq kompaniyalar (yillik daromadi 20 mln. yuandan oshadigan) esa mulk solig‘i va shahar yerlaridan foydalanish solig‘ini to‘lashdan 5 yilga ozod qilingan. Iqtisodiy depressiv tumanlarda joylashgan korxonalar uchun birinchi yilda ijobiy foyda olgandan keyin 2 yil davomida daromad solig‘ini to‘lashdan ozod qilish va yana 3 yil davomida to‘lovlarni 50%ga qisqartirish ko‘zda tutilgan.

2012-yilning aprelida Xitoy hukumati 2011–2020-yillarda to‘qimachilik sanoatini rivojlantirish rejasini taqdim etdi. Unda qo‘llab-quvvatlashning quyidagi 5 asosiy yo‘nalishi belgilangan[27]:

1. Milliy iste’molni kengaytirish va eksport tarkibiy tuzilmasini diversifikatsiyalash yo‘li bilan jahon bozorlarida mamlakat pozitsiyasini mustahkamlash (barqarorlashtirish);
2. Davlat subsidiyalarini taqdim etish yo‘li bilan texnologik innovatsiyalarni va brend-menejmentni rivojlantirish;
3. Eskirgan ishlab chiqarish quvvatlarini qisqartirish, energiya samaradorligi va unumdorlikni oshirish;
4. Mamlakatning markaziy va g‘arbiy qismlariga ishlab chiqarish quvvatlarini ko‘chirishni stimullashtirish;
5. Qo‘shilgan qiymat solig‘ini qaytarish stavkasini 14 dan 15%gacha ko‘tarish va to‘imachilik industriyasining kichik va o‘rta korxonalariga kredit kafolatlari va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash taqdim etishda moliyaviy institutlarni stimullashtirish.

Shunday qilib, tarmoqni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash ishlab chiqarish inqirozini bartaraf etishuchun operativ aralashish maqsadida qisqa muddatli instrumentlar va tartiblarni joriy etish bilan birgalikda uzoq muddatli dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga yo‘naltirilgan. Bundan tashqari, ikki tomonlamali va ko‘p tomonlamali bitimlarda ishtirok etish yo‘li bilan davlat xalqaro arenada tarmoq manfaatlarini faol ravishda himoya qiladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, materiallarning qimmatla-shuvi va ish haqining oshishiga bog‘liq ravishda xarajatlarning o‘sishi, yuanning mustahkamlanishi, ichki va tashqi talab o‘sish sur’atlarining pasayishi

26 ChinaTextileIndustry.TUSIADChina.ChinaBusinessInside. 2012. October.
27 China Textile Industry.TUSIAD China.China Business Inside. 2012. October.

tarmoqning rivojlanish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Davlat tomonidan keng qo'llab-quvvatlanishiga qaramasdan tarmoqning rivojlanish istiqboli aniq emas. Albatta, industriyaning yuqori ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati inqirozga qarshi choralar tizimida uni ustuvor qilib qo'yadi. Biroq, qo'llab-quvvatlash borasidagi davlat xarajatlarining o'sishi tarmoqning muvazanatli rivojlanishi uchun yetarli emas. Tarmoqning hozirgi holati ma'lum bir risklar bilan xarak-terlanadiki, ularning orasidan quyidagilarni qayd etish mumkin:

1. Ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini oshiradigan va mamlakat qiyosiy ustunligi asoslarini buzadigan ish haqining oshishi. Xarajatlar bo'yicha raqobatda konsentratsiyalashuv kompaniyalarni "ikkinchi eshelon"dagi Osiyo mamlakatlari bilan qarama-qarshi turish zonasiga olib keladi. Bozorning bu segmentida ishlash ishlab chiqarish zanjiri atrofida uning o'z brend va dizaynlarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan yuqori bosqichlariga o'tishda kompaniyalar motivatsiyalarini to'xtatib turadi. Bu kichik va o'rta segmentdagi "o'yinchi"larni kuchsizlantirib va milliy bozorga xorijiy kapital ekspansiyasi uchun sharoitlar yaratib, tarmoq taraqqiyotining uzoq muddatli istiqbolida salbiy rol o'ynashi mumkin. Bundan tashqari, sifatga yo'naltirilganlikning yo'qligi bora-bora Xitoy tovarlarining bozordagi o'rnini qisqartirishi ham mumkin;
2. Xalqaro o'lchovlar bo'yicha foydalilik darajasining nisbatan pastligi. Bu ishlab chiqarishga investitsiyalarni keskin to'xtatib turadi. Baholarning tarkibiy tuzilmasida moddiy xarajatlar asosiy salmoqni egallaydi. Ishlab chiqarish omillari xarajatlari esa 10%dan oshmaydi. Natijada xom ashyo bozorlaridagi kon'yunkturaga kuchli bog'liq bo'lganligi uchun kompaniyalar xarajatlar ustidan nazoratni amalga oshirish imkoniyatidan mahrumlar. Mehnat qiymatining o'sishi esa ishlab chiqarilayotgan tovarlar bahosining oshishiga va kiyim-kechak jahon bozorida mamlakat raqobatbardoshlik pozitsiyasining kuchsizlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda o'rtacha baho segmentlarini jadal o'zlashtirishga to'g'ri keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xitoy, tarmoqning yuqori sukr'atlarda o'sishi va 1970-yillarning oxirida iqtisodiyotning ochiqligi ta'minlangan vaqtdayoq rivojlangan mamlakatlarning bozorlariga shiddatli ekspansiyani namoyish etib, dunyoda to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi yirik mamlakat hisoblanadi. Yirik "o'yinchi" sifatida Xitoyning tarkib topishi turli ikki tomonlamali va ko'p tomonlamali bitimlar bilan to'xtatib turildiki, bu GATT(General Agreement on Tariffs and Trade.Tarif va savdo bo'yicha Bosh kelishuv) va JST (Jaxon savdo tashkiloti WTO) instrumentlari bilan tartibga solish sohasidan uzoq vaqt davomida chetda qolgan to'qimachilik sanoatining alohida o'rni bilan belgilanadi. Bundan tashqari, asosiy bitimlarga, shu jumladan, to'qimachilik savdosi bo'yicha (MFA) va JSTning bitimlariga mamlakat qo'shilish jarayonlarining kechikkanligi ham bunda o'z rolini o'ynadi. Xitoyga nisbatan qo'llanilgan cheklovlarning juda ko'pchiligi Yevropa, AQSH, Meksika va boshqa mamlakatlar milliy ishlab chiqaruvchilarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, shunday bo'lsa-da, ular Xitoy tovarlarining suqilib kirish yo'liga to'siq yarata olmadilar.

Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz birinchi navbatda past (kam) xarajatlar va rivojlanishning yuqori sur'atlariga asoslangan Xitoy yetakchiligiga xavf solib, tarmoqning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari, yirik davlat kompaniyalari va ko'p sonli mayda va yirik xususiy "o'yinchi"lardan iborat bo'lgan milliy bozor tarkibiy tuzilmasiga bog'liq ravishda mamlakatning pozitsiyasi kamroq barqaror bo'lmoqda. Bu bozor uchun kuchli brendlarning mavjud emasligi va kam (past) foydalilik sharoitida intensiv raqobat xarakterli bo'lib, u investitsiyalar uchun imkoniyatlarni cheklaydi.

Keng ko'lamli xorijiy investitsiyalar davlatning maqsadli siyosati bilan birgalikda o'z ishlab chiqaruvchilarini rivojlantirish uchun ham sharoitlarni yaratdi. Hozirgi vaqtgacha intensiv raqobatning samaralari va baholarning salbiy dinamikasi ishlab chiqarish omillari unumdorligining o'sishi hisobidan kompensatsiya qilindi. Biroq, past (kam) foydalar sharoitida bunday vaziyat nobarqaror hisoblanadi: agar yirik davlat kompaniyalari o'zlarining texnologik darajalarini past (kam) foyda darajasida ham oshira olsalar, xususiy kompaniyalar, asosan, ularning o'rta va maydalari, kuzatilayotgan trendlarga qarshi turishga qodir bo'lmasliklari mumkin. Bu holda milliy eksportyorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarining o'sishini kutish mumkinki, bu JST qoidalariga rioya etish zarurligi bilan murakkabliklar keltirib chiqaradi va davlat xarajatlarining katta miqdorda oshirilishini taqozo etadi yoki bu vaziyat kasodga uchrash to'lqiniga va tarmoqni restrukturizatsiyalashga olib keladi. O'zlarining global ishlab chiqarish zanjirlarini quruvchi ko'pmillatli korporatsiyalar (ular milliy ishlab chiqaruvchilar pozitsiyalarining kuchsizlanishi sharoitida bozorda o'zlarining mavjudliklarini kengayti-rishi mumkin) kapitalining ekspansiyasi ham rivojlanishning bo'lishi mumkin bo'lgan ssenariysi bo'lishi mumkin.

Xitoy yengil sanoatiga ta'sir ko'rsatadigan salbiy omillar past (kam) darajadagi daromadlarga ega bo'lgan mamlakatlarning o'sishi uchun va jahon bozorini yangidan restrukturizatsiyalash uchun qulay sharoitlarni yaratishi mumkin.

O'zbekiston uchun saboqlar. Deyarli, 10 yil davomida to'qimachilik va kiyim-kechak jahon bozoriga suqilib kirishning Xitoy modeli yuqori ijobiy dinamikani namoyish etdi va rivojlanayotgan mamlakatlar hamda yangi

mamlakatlar uchun bozorda muvaffaqiyatga erishishning universal retsepti sifatida qaralishi mumkin. Biroq hozirgi zamonaviy tendensiyalar bir necha omillarni yuzaga chiqardiki, ular tarmoqning o‘rta va uzoq muddatli rivojlanishida salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ularning orasida, birinchi navbatda, ishlab chiqarish zanjirining quyi segmentlarida raqobat kurashining konsentra-siyalashuvini va tarmoqda innovatsiyalar hamda infratuzilmalarga katta investitsiyalarning yo‘qligini ajratib ko‘rsatsa bo‘ladi. O‘zbekiston kompaniyalarining jahon bozorlariga suqilib kirish bilan bog‘liq bo‘lgan urinishlarida mehnat resurslarining past qiymatiga asoslangan raqobat afzalligining nobarqarorligini e’tiborga olmoq lozim. Buning ustiga, bu yerdagi mehnat resurslarining past qiymatga ega ekanligi Yevropa andozalariga nisbatan pastligi e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Bunday model ishlab chiqaruvchilarning bozor kon’yunkturasi tebranishlariga va yetakchilik pozitsiyalarining nobarqarorligiga bog‘liq bo‘lishini taqozo etadi. Bundan tashqari, past (kam) foydalilik “porochniy” aylanaga va ishlab chiqarish zanjirining pastki qismida “tiqilib” qolishga sabab bo‘lishi mumkin. Federal va mintaqaviy darajada amalga oshirilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlashning ayrim instrumentlarini (masalan, soliqqa tortishni isloh qilish, QQSni qaytarish tizimi, boj-tarif yig‘imlaridan ozod qilish, subsidiyalar) va jahon arenasida tarmoq manfaatlarini himoya qilishda davlatning faol pozitsiyasini Xitoyning ijobiy sabog‘i sifatida qayd etish mumkinki, u kompaniyalar pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aslamov, R. (2021). Yengil sanoatda texnologik taraqqiyot: O‘zbekiston uchun saboqlar. Sanoat taraqqiyoti jurnali, 18(2), 123-140.
2. Beknazarov, Y. (2019). Sanoat o‘sishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar roli: Xitoydan tushunchalar. Iqtisodiy istiqbollar, 22(4), 87-102.
3. Gao, Y. (2018). Xitoyning engil sanoatida innovatsiyalar: raqobatbardoshlik kaliti. Journal of Asian Economics, 29(3), 201-218.
4. Huang, L. va Vang, Z. (2017). Eksportga yo‘naltirilgan o‘sish va uning Xitoyning engil sanoatiga ta’siri. Global savdo sharhi, 31(1), 56-72.
5. Karimov, A. va Sattarov, F. (2020). O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlar va sanoatni rivojlantirish. Central Asian Policy Journal, 15(1), 65-80.
6. Li, X. va Fung, K. (2016). Xitoyning engil sanoatini qo‘llab-quvvatlash siyosati: umumiy ko‘rinish. Xitoy iqtisodiy tadqiqotlari jurnali, 27(2), 90-105.
7. Liu, Q. va Tang, Y. (2019). Xitoyning engil sanoatida ta’minot zanjiri integratsiyasi. Xalqaro logistika jurnali, 14(3), 234-250.
8. Mahmudov, I. (2018). O‘zbekiston yengil sanoatida eksportni rag‘batlantirish: strategiyalar va muammolar. Savdo va rivojlanish jurnali, 12 (4), 115-130.
9. Chjan, H. va Song, L. (2015). To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning Xitoyning sanoat o‘sishiga ta’siri. Xalqaro biznes tadqiqotlari jurnali, 46(5), 540-558.
10. Song H. Global Quota System and China’s Textile and Clothing Industry // China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.
11. Ibid.
12. To‘qimachilik savdosi bo‘yicha Bitim (Multi-FiberAgreement–MFA) 1974–2004-yillarda amal qilgan. U dastlab, paxta savdosini cheklagan. Undan so‘ng esa tolaning barcha turlari – tabiiy va sun’iy – bo‘yicha savdoda ham kvota o‘rnatgan.
13. SongH.GlobalQuotaSystemandChina’sTextileandClothingIndustry//China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.
14. SongH.GlobalQuotaSystemandChina’sTextileandClothingIndustry//China &World Economy. 2006. Vol. 14 (5). P. 78–92.
15. YeungG.,MokV.DoesWTOAccessionMatterfortheChineseTextileandClothing Industry? // Cambridge Journal of Economics. 2004. Vol. 28. P. 937–954.
16. AnsonR.Editorial:EndoftheLineforCheapClothing//TextileOutlookInternational. 2010. Vol. 147 (October). P. 4–.
17. TheChineseMarketforClothing.InternationalTradeCenter.Geneva:ITC,2012. P.
18. ZhangY.,WangT.ProfitabilityandProductivityoftheChineseTextileIndustry//China &World Economy. 2010. Vol. 18 (5). P. 1–21.
19. New Technology // China &World Economy. 2008. Vol. 16 (5). P. 16–34;Lu Y., KarpovaE.An Investigation of Chinese Textile Firms’ R&D Performance // Clothing and Textiles Research Journal. 2012. Vol. 30. June. P. 217–231.
20. Yengil sanoat taraqqiyotining Turkiya tajribasi va undan O‘zbekistonda foydalanish imkoniyatlari Feruza Jumaniyazova “INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE TECHNOLOGY AND SCIENCE” доценти, PhD. email: feruzalisher@gmail.com
21. McCann J. China’s textile and apparel industry and the global market: five competitive forces // SAM Advanced Management Journal. 2011. Vol. 76 (1). Winter.
22. StewartT.China’sSupportProgramsforSelectedIndustries:TextileandApparel.TradeLawyersAdvisoryGroupLLC. 2007. June.
23. China Textile Industry.TUSIAD China.China Business Inside. 2012. October.
24. China Briefing. URL: http://www.china-briefi ng.com/news/2013/03/22/export-tax-rebates-in-china.html.

TUT PARVONASI ZARARKUNANDASINING BIOLOGIK TARQALISHI VA ZARARINI OLDINI OLISH CHORALARI

Oybek Toshtemirovich Karimov
Toshkent davlat agrar universiteti
Ipakchilik va tutchilik kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tut ipak qurtini ozuqasi hisoblangan tut daraxtining zararkunandasiga qarshi kurashish chora tadbirlari to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan. Tut parvonasi zararkunandasiga qarshi samarali 4 xil usul mavjud bo‘lib, jumladan, agrotexnik kurash usuli, biologik kurash usuli, mexanik kurash usuli, kimyoviy kurash usullari eng samarali ekanligi atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: tut daraxti, tut parvonasi, zararkunanda, tuxum, qurtlar, preparat, agrotexnika.

Abstract: This article provides information on measures to combat the pest of the mulberry tree, which is the food of the mulberry silkworm. There are 4 effective methods against the mulberry moth pest, including agrotechnical control method, biological control method, mechanical control method, and chemical control methods.

Key words: mulberry tree, mulberry, pest, eggs, worms, preparation, agricultural machinery.

Аннотация: В данной статье представлена информация о мерах борьбы с вредителем тутового дерева, являющимся пищей тутового шелкопряда. Существует 4 эффективных метода борьбы с вредителем шелковичной плодожорки: агротехнический метод борьбы, биологический метод борьбы, механический метод борьбы и химические методы борьбы.

Ключевые слова: тутовое дерево, шелковица, вредитель, яйца, черви, препарат, агротехника.

KIRISH

Tut parvonasining qurti (Gluphodes pyoalis W.) faqat tut o‘simligi bargining asosiy kushandasi hisoblanadi. Zararkunanda ipakchilik bilan shug‘ullanib kelayotgan Yaponiya, Xitoy, Xindiston va O‘rta Osiyodagi Tojikiston, Turkmaniston mamlakatlarida tarqalgan. Bu hasharot hozirgi kunda respublikamizning Surxondaryo, Farg‘ona vodiysi, Toshkent, Sirdaryo va Jizzax viloyatlari xo‘jaliklarida tarqalgan bo‘lib, tutchilikka katta zarar keltirmoqda.

Tut parvonasi xavfli hasharot bo‘lib, tut bargining ashaddiy zararkunandasi hisoblanadi. U ipak qurtining yagona ozuqasi bo‘lgan tut bargini yeb, tutzorlarni yaroqsiz xolatga keltiradi.

Tut parvonasi respublikamiz ipakchiligi uchun katta iqtisodiy zarar yetkazishini hisobga olib, ushbu xavfli hasharotning biologiyasini o‘rganib, unga qarshi samarali biologik kurash choralarini ishlab chiqish vazifasi belgilangan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tut parvonasini o‘rganishga bag‘ishlangan ilk tadqiqotlar S.N. Alimuhamedov tomonidan 1997-yilda e’lon qilingan. Shundan so‘ng S.N. Alimuhamedov va uning hammualliflarining tut parvonasiga qarshi kurash bo‘yicha tavsiyalari 1998-yilda chop etildi. Shu yildan boshlab tut zararkunandalariga oid maqolalarda tut parvonasi haqida ayrim ma’lumotlar ham o‘rin ola boshladi. 2000-yilda “Tut parvonasi va unga qarshi kurash choralari bo‘yicha tavsiyalar” ishlab chiqildi. Tut parvonasining O‘zbekiston sarhadlari bo‘ylab jadal tarqalib borishi unga qarshi kurash choralarini mukammallashtirish zarurligini taqozo etdi. Shunga muvofiq 2001-yilda Sh.T. Xo‘jaev rahbarligidagi mualliflar jamoasi “Tut parvonasi va unga qarshi kurashish choralari bo‘yicha tavsiyalar”ni to‘ldirib, qayta ishlangan holda e’lon qildilar.

M.H.Ahmedov, M.Shermatov tomonidan tut parvonasining Farg‘ona vodiysi bo‘ylab tarqalishi, individual rivojlanish xususiyatlari, oziqlanishi va zarar keltirishiga oid ma’lumotlar e’lon qilindi. Mualliflarning qator ishlarida

tut parvonasi oxirgi avlod g‘umbaklarining og‘irlik va uzunlik o‘lchamlari orasidagi korrelyatsiya munosabatlari, bu ko‘rsatkichlarning g‘umbaklardan kapalak uchib chiqishiga bog‘liqligi va tut daraxti turli qismlarida qishlab chiqqan qurtlar g‘umbaklarining og‘irlik o‘lchamlarini atroflicha tahlil etish orqali tut parvonasi avlodlarining rivojlanishi va populyatsiya zichligini bashorat qilishga qaratilgan tadqiqotlar natijalari o‘rin olgan. Mualliflarning tut parvonasining morfologiyasiga oid maqolalarida zararkunandaning barcha rivojlanish bosqichlarida morfologik tavsifi hamda erkak va urg‘ochi kapalaklarning bir-biridan farq qiluvchi belgilari to‘liq tavsiflab berilgan.

Yuqoridagi olimlarning fikrlariga qo‘shimcha qilgan holda ushbu zararkunanda hasharotning tutchilikka yetkazishi mumkin bo‘lgan zararini oldini olish choralarini o‘rganamiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur muammo xorijiy va mahalliy olimlarning tajribalari va monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi usullardan asosida o‘rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tut parvonasi to‘liq rivojlanadigan zararkunanda, u kapalak, tuxum, qurt va g‘umbak shakllardan iborat bo‘lib, asosan, uning katta yoshdagi qurt shaklida oktabr oyining uchinchi o‘n kunligi va noyabr oyining boshlarida qishlashga keta boshlaydi. Qurtlarning bir qismi ovqatlana borib, sovuq tushishi bilan qishlashga ketadi. Yosh qurtlar (I-III yoshdagilari) qishki sovuqlarda nobud bo‘ladi. Qishlashga ketish uchun ular tut daraxtining kallaklarida, qurigan po‘stloqlar orasida, to‘kilgan barglar, tut atrofidagi turli eski anjomlarda va asbob-uskunalarda qishlab chiqadi.

Respublikamizning janubi, Surxondaryo viloyatida tut parvonasi aprel oyining birinchi (ayrim xollarda ikkinchi) o‘n kunligida kapalak uchib chiqa boshlaydi. Tut parvonasining uchib chiqishi va tuxum qo‘yishi bahorda tut daraxtini barg chiqara boshlashi bilan bog‘liq bo‘ladi. Lekin, bahorda zararkunandaning ziyoni unchalik sezilarli bo‘lmaydi. Bunga hasharotning soni ko‘p bo‘lmaganligi sabab bo‘ladi.

Tut parvonasi Surxondaryo viloyatida 7 avlod va Farg‘ona vodiysida, Toshkent viloyatida esa 6 ta to‘liq avlod berishi kuzatildi.

Tuxumi oq, yumaloq shaklda, tuxumdan qurtlar chiqish davrida bir-oz qorayadi va uning qurtlari 2-4 mm., o‘rta yoshdagi qurtlari 10-12 mm. va katta IV-V yoshdagi qurtlari 17-22 mm. gacha kattalikda bo‘ladi. Ularning rangi, tut bargining rangiga moslashgan, ya’ni och va to‘q yashil rangda bo‘ladi.

G‘umbaklari dastlabki och qo‘ng‘ir, so‘ngra (g‘umbak kapalakka aylanish davrida) jigarrangda bo‘lib, 8-10 mm. kattalikda bo‘ladi.

Kapalaklarning qanotlari 15-17 mm. uzunlikda, sarg‘ish qo‘ng‘ir rangda bo‘lib, ko‘ndalang ketgan dog‘lari bor, keyingi qanoti ochroq bo‘ladi. Kapalaklar qo‘shimcha oziqlangach, urchib tuxum qo‘yishga kirishadi. Har bir urg‘ochi zot o‘rtacha 50-60 tadan tuxum qo‘yishi aniqlandi.

Yosh qurtlar (I-III yoshdagi) tut bargida ochiq yashab, uning ustki qavati bilan oziqlanib shikastlaydi. Bu davrda u deyarli ximoyasiz va ojiz bo‘ladi. To‘rtinchi yoshdan boshlab qurtlar bargning bir tomonini o‘rab oladi va uning ichida ximoyalangan xolatda bo‘ladi.

Shuni ham eslatib o‘tish zarurki, katta yoshdagi tut parvonasining qurtlariga qarshi ishlatilgan sirtdan ta’sir etuvchi insektitsidlarning samarasi past bo‘ladi va aksariyat: o‘simlik ichiga singish qobiliyatiga ega bo‘lgan, ayniqsa fosfor-organik preparatlarning samarasi yuqori bo‘ladi.

Tut parvonasining zarari

Tabiiyki, tut parvonasining zarari tut o‘simligining rivojlanishida namoyon bo‘ladi. Tut daraxtlarining rivojlanishi asosan pilla qurtini boqib bo‘lgandan keyin sodir bo‘lgani uchun, bu jarayonga zarari unchalik tegmaydi. Lekin, kunlar isishi bilan zararkunandaning rivojlanishi tezlashib, keyinchalik o‘sib chiqqan barglarni shikastlashi hisobiga, novda uzunligi, yo‘g‘onligi va qishning sovug‘iga chidamliligi pasayadi.

Tut parvonasini tut o‘simligiga keltirgan zararini aniqlash maqsadida, zararlangan tut barglarni 3 xil darajaga ajratiladi:

- 1 ball – bargni qisman zararlangani (10-20%);
- 2 ball – bargni o‘rtacha zararlangani (50%);
- 3 ball – bargni kuchli zararlangani (100%).

Toshkent viloyatining Bekobod tumani misolida tut parvonasi hasharoti bilan zararlangan tut daraxtlari novdalarining o‘sishi, novda diametri, barg satxi, og‘irligi va barg xosili aniqlandi (1-jadval).

1-jadval: “Tut parvonasi” hasharoti bilan zararlangan tut daraxtlarining ko‘rsatkichlari

Variantlar	Barg hosili			Hasharotni keltirgan zarari, %
	1 tupdan, kg	s/ga	Qiyoslovchiga nisbatan % hisobida	
Kuchli zararlangan	1,441	9,01	21,05	78,95
O‘rtacha zararlangan	3,269	20,43	47,72	52,28
Kuchsiz zararlangan	3,996	24,98	58,35	41,65
Qiyoslovchi	6,850	41,81	100,0	0,0

Jadvalda keltirgan ma’lumotlarga qaraganda, tut daraxtlari bargi tut parvonasi bilan kuchli zararlanganda barg hosili 1 gektar tutzor hisobida 9,01 s.ni yoki qiyoslovchiga nisbatan 21,05% barg hosili olingan, o‘rtacha zararlanganda 20,43 s.(47,72% ni) va kuchsiz zararlanganda esa 24,38 s.ni yoki qiyoslovchiga nisbatan 58,35 foiz barg hosili olingan.

Sentabr oyida Toshkent viloyati, Bekobod tumani Xos nomli fermer xo‘jaligida, tut parvonasi bilan zararlangan tut daraxtlarini bahorgi qurt boqishda novdalari kesib olingandan so‘ng, o‘sib chiqqan yangi novdalarni ikkinchi marotaba zararlanganligi kuzatilib, ularni rivojlanishi aniqlandi.

Tut parvonasi bilan zararlangan tut daraxtlarini yangi o‘sib chiqqan novdalarning rivojlanishi past bo‘lgan, kuchli zararlanganda novdalarning o‘sishi 122,7 sm., o‘rtacha zararlanganda 178,1 sm. va kuchsiz zararlanganda esa 223,9 sm. uzunligi, ularni diametri 9,10 va 13 mm bo‘lganligi kuzatildi. Bu esa, kelgusi yilda novdalarning o‘sishiga va ulardan olinadigan barg hosiliga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, tutlar kuchli zararlanganda, gektariga 11,6 s., yoki qiyoslovi variantga nisbatan 25,10% ni, o‘rtacha zararlanganda 26,1 s. – (55,5%)ni kuchsiz zararlanganda 33,9 s. – 73,4 foiz barg hosili olingan.

Umuman olganda, yoz-kuz mavsumida tut parvonasi bilan zararlangan har gektar tutzordan olinadigan barg hosiliga 12,3 s.dan 34,6 s gacha yoki 26,6-75,0 foizgacha zarar keltirilishi aniqlandi. O‘rtacha hisobda har gektariga 23,5 s. yoki 50,8 s. foizni tashkil etadi.

Kurash choralari

Ipak qurtining ozuqa bazasini saqlab qolish yo‘lida 1995-yildan buyon olib borilayotgan ilmiy tekshirishlar natijasi o‘laroq pillakorlarga tut parvonasi qurtini yo‘qotish uchun kompleks agrotexnik hamda kimyoviy kurash choralari tavsiya etilmoqda. Bu sohada o‘simliklarni himoya qilish ilmgoxi xodimlari tomonidan bir necha preparatlar zararkunanda qurtlarida sinab ko‘rilib, ijobiy natijalar olindi.

Tut parvonasiga qarshi kurashishda tashkiliy – xo‘jalik tadbirlari, agrotexnik, biologik, kimyoviy va mexanik kurash usullari qo‘llaniladi. Kurash usularini to‘g‘ri, o‘z muddatida yuqori samarali qilib o‘tkazish uchun hasharotning rivojlanishini o‘z vaqtida nazorat qilish maqsadga muvofiqdir. Bu esa kuzatuvchilarni tayyorlash va ularning ishlarini tashkil etishni talab etadi.

- **Agrotexnik kurash usuli.** Tut daraxti qator oralarini xaydash, sug‘orish, kuzda yaxob suvi berish, o‘z muddatida oziqlantirish va boshqa tadbirlar, daraxtlarning tut parvonasiga chidamliligini orttiradi va zararkunandaning rivojlanishi uchun noqulay sharoit vujudga keltiradi.
- **Biologik kurash usuli.** Tut daraxti respublikamizda yangi hasharot bo‘lganligi sababli, uning ixtisoslashgan tabiiy kushandasi aniqlanmagan. Ammo, kuzatishlardan ma’lumki, hammamxo‘r yirtqich kushandalar (oltinko‘z, nafis-kandalasi, arilar, chumolilar, o‘rgimchaklar, hamda qushlar) ning ahamiyati kattadir. Buning uchun parvonaning ikkinchi avlodidan boshlab, brakon hasharotini yetuk zotini parvona qurtlarga nisbatan 1:2 va 1:4 qilib, tut parvonasining qurtlariga qarshi qo‘llanishi samarali natija beradi.

Brakon hasharotini tut parvonasini har avlodiga qarshi 2-3 marotaba qo‘yib turish zararkunanda sonini 28,7 dan 57,3% ga kamaytirish mumkin. Brakon hasharotini tut parvonasi bilan zararlangan tutzorlarga erta bilan va kech (kun botish oldidan) qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. So‘nggi yillarda biolaboratoriyalarda ko‘paytiriladigan brakon (Brakon hebetor Say) kushandasidan oqilona foydalansa bo‘ladi.

- **Mexanik kurash usuli.** Tut bargini zararkunandadan saqlab qolish uchun daraxtining tanasiga eski qop va materiallardan belbog‘, ularni har 5-6 kunda issiq suvga botirib olib, yana undan foydalanish mumkin. Zararlangan va to‘kilgan barglarini chuqur qazib ko‘mish zarur.
- **Kimyoviy kurash usuli.** Zararkunanda qurtlariga qarshi kurashish maqsadida insektitsidlarni qo‘llash samarali bo‘lishiga qaramay uni qo‘shimcha, zaruriyat paydo bo‘linganda qo‘llaniladigan usul deb tushunmoq lozim.

Tut daraxtlari har xil tartibda joylashganligi sababli, ko‘pincha ularni faqat bir yoqlama ishlashga imkoniyat bo‘ladi. Bu esa qo‘llanilgan preparatlarning samaradorligi to‘liq bo‘lmasligiga sabab bo‘ladi. Preparatlarning har 1 gektarga mo‘ljallangan miqdorini to‘g‘ri belgilash uchun tutzorlarni, yakka tartibdagi tut daraxtlarni bir yoqlama va ikki yoqlama ishlov olib borish sharoitlariga hisob-kitob o‘tkazish zarur.

Tut parvonasining qurtlariga qarshi (1-3 yoshdagilariga) o‘simlik ichiga singish qobiliyatiga ega bo‘lmagan va katta yoshdagilariga (IV-V yoshdagilariga) o‘simlik ichiga singib ta’sir qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan preparatlar yuqori samara beradi. Yakka tartibdagi tutlarni shlanga va branspoyd bilan ishlov berilganda (misol uchun Mosplan preparati olinsa) 1 ga maydonga 1000 litr suvga 150 gr dorini aralashtirib purkaladi. Yoki F’yuri preparati olinsa, 120 gr qo‘llash mumkin. Tut parvonasi bilan zararlangan tutzorlarni ertalab yoki kechqurun shamol bo‘lmagan vaqtlarda ishlov berish kerak. Preparatlarni tayyorlash va ishlatish jarayonida chekish, ovqatlanish, suv ichish va boshqalar qat’iyan taqiqlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda respublikamizdagi pilla hosili asasan tut daraxti bargiga, ya’ni ipak qurtini ozuqasiga bog‘liq. Yuqorida aytilgan tavsiyalarni vaqtida bajarilsa, tut parvonasi zararkunandalarini yetqazgan zararlarini oldini olishga erishish mumkin bo‘ladi.

Ayniqsa, zararkunandaga qarshi kurashishda har xil kimyoviy priparatlarga emas, balki mexanik, biologik, agrotexnik kurash usullaridan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi va shu bilan birga, foydali hashoratlarni qirilib ketishining oldini olingan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev U. – Tutchilik, Toshkent, “Mehnat” nashriyoti, 1991.
2. Кучкаров У. – Новая перспективная родителская пара линии Мурасаки Васе И2Н19 для исползования, в селекции и семеноводстве шелковисы. Научные основы развития шелководства в Узбекистане. Ташкент-1989.
3. Qo‘chqorov O‘., Xolmatov D. – Yangi serxosil duragay tutlarni ishlab chiqarishga joriy qilish to‘g‘risida Tavsiyanoma. Toshkent-2001.
4. Пулатов А., Гатин Ф.Г., Кучкаров У. – Внедрения сортовой и гибридной шелковисы в производство. Достижения Н. и Т. №3, 1991.
5. Axmedov N. Ipak qurti ekologiyasi va boqish agrotexnikasi, Darslik. “Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, Toshkent, 2014-yil.
6. Ch.I.Bekkamov., U.T.Daniyarov., N.K.Abdikayumova., N.O.Rajabov – Ipakchilik va tutchilik, Darslik. “Ch o‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, Toshkent, 2018-yil.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

IJTIMOIY ADOLAT VA AYOLLAR HUQUQLARI: KASBIY KAMSITISH

Iminova Nargizaxon Akramovna
I.f.n., Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti
“AKT sohasida iqtisodiyot” kafedrasi mudiri, dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqolada ayollarning ijtimoiy adolat hamda kasbiy kamsitilishini qisqacha mazmuni yoritilgan bo‘lib, aniqlangan muammolarning asosliligi ta’minlangan. Bundan tashqari, yurtimizda mehnatga layoqatli aholi statistikasida ayollarning ulushi, ular faoliyat yuritayotgan kasb-hunarlarning solishtirma tahlili ko‘rib chiqilgan bo‘lib, mavjud muammolar o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: kasbiy kamsitish, modernizatsiya, huquqiy asoslar, rag‘batlantirish tizimi, kasb-hunar, mobillik, gender tenglik, rivojlangan mamlakatlar.

Abstract: This article discusses issues of social justice and professional discrimination against women, as well as the validity of the identified problems. In addition, a comparative analysis of the share of women in the statistics of the working population of our country, the professions in which they work, and existing problems was studied.

Key words: professional discrimination, modernization, legal framework, incentive system, profession, mobility, gender equality, developed countries.

Аннотация: В данной статье рассмотрены вопросы социальной справедливости и профессиональной дискриминации женщин, а также обоснованность выявленных проблем. Кроме того, был изучен сравнительный анализ доли женщин в статистике трудоспособного населения нашей страны, профессий, в которых они работают, и существующих проблем.

Ключевые слова: профессиональная дискриминация, модернизация, правовая база, система стимулирования, профессия, мобильность, гендерное равенство, развитые страны.

KIRISH

Taraqqiyotning hozirgi davrida insoniyatning rivojlanishi, ularning huquqlari, erkinliklari, ijtimoiy tenglik va jamiyat xavfsizligini ta’minlash borasidagi amalga oshirilayotgan ishlarda ayollar va erkaklarning jamiyat hayotining barcha jabhalaridagi tengligini amalda ta’minlash masalalari ustuvor vazifalarning biriga aylanmoqda. Xotin-qizlarning jamiyatdagi o‘rnini oshirish va ualrning imkoniyatlarini kengaytirish, barqaror rivojlanishda nihoyatda muhim jarayonlardan biridir. Bugungi kunda ularga qarshi barcha turdagi kamsitishlarni yo‘q qilish nafaqat inson huquqlarini himoya qilish nuqtai nazaridan muhim, balki boshqa sohalar rivojlanishiga ta’sir etuvchi kuchli omillardan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda ayollarning ijtimoiy-siyosiy roliga beriladigan imkoniyat va huquqiy qo‘llab-quvvatlash, ularning zamonaviy yashash tarzida o‘z o‘rnini mustahkamlashi bilan bog‘liq kasbiy faoliyatiga hukumat darajasida hayrihohlik bildirish, shuningdek turli sohalarda kichik biznesdan tortib yirik ishlab chiqarishga qadar bo‘lgan faoliyatdahi mehnatlari va fidokora ishtiroklari uchun rag‘batlantirishlarga alohida zamin yaratildi.

Bularga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-noyabrdagi PQ-4513-sonli “Reproduktiv yoshdagi ayollar, homiladorlar va bolalarga ko‘rsatiladigan tibbiy yordam sifatini oshirish va ko‘lamini yanada kengaytirish to‘g‘risida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 637-sonli “Temir daftar” va “Ayollar daftari”ga kiritilgan oilalarning farzandlari hamda “Yoshlar daftari”ga kiritilgan yangi turmush qurgan yoshlarning yakka tartibdagi xonadonida qo‘shimcha uy-joy qurish uchun garovsiz kredit ajratish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 8-avgustdagi 437-sonli “Oqila ayollar” harakati faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori [1] kabilarni misol qilishimiz mumkin. Mazkur chora-tadbirlarning ijtimoiy-iqtisodiy, ta’lim hamda tibbiy jihatdan ayollarning har tomonlama huquqiy kafolatlarga ega tarzda inobatga olinishini anglatadi. Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda O‘zbekistonda tadbirkor ayollar rahbarligidagi kichik korxona va mikro-

firmalar soni 39 078 tani tashkil etgan. Bundan tashqari, yurtrimizda so‘nggi yillarda ish bilan band bo‘lmagan xotin-qizlarni tadbirkorlik va o‘zini o‘zi band qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bugungi kunda ushbu mavzu doirasida mahalliy hamda xorijlik olimlar tomonidan turli yondashuvlar hamda amaliy jihatlar o‘rganib chiqilgan.

G. Aminova o‘z maqolasida qizlarning o‘zi qiziqqan sohalariga o‘qishga topshira olmayotganligi ham yaqqol ko‘zga tashlanadi, misoluchun: fan, texnologiya, muhandislik va matematika yo‘nalishlarini o‘rniga STEREOTIP “ayol” mutaxassisliklarni taminlash jamiyatda bosim bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlab o‘tgan [2]. Izlanuvchi D. Hakimova jamiyatda xotin-qizlarni sha’ni, qadr-qimmati kamsitilishi, huquqlari cheklanishini oldini olish, ular orasida huquqiy savodxonlikni rivojlantirsh borasida tegishli ishlar amalga oshirilishi lozim ekanligini aytib o‘tib, bu kabi muammolarning yechimini jamiyatni tashkil etilishining asosiy bo‘g‘ini hisoblangan oiladan boshlash kerakligini ta’kidlaydi [3].

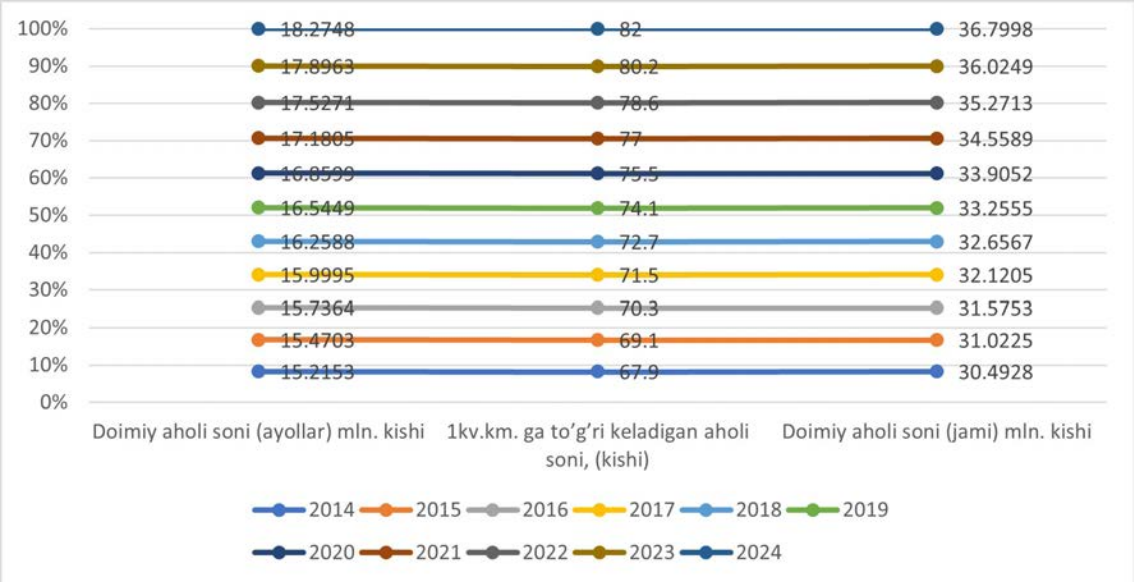
Bu borada xorijiy olim doktor S. Svaminatxon maktablarda, kollejlarda, universitetlarda ilmiy darajaga ega bo‘lgan juda ko‘p muvaffaqiyatli ayollar mavjud bo‘lsa-da, ammo kam sonli odamlar oiladagi roli tufayli ilmiy sohada jiddiy ishlashni davom ettirishda qiyinchilikka uchrayotganini [4] aytib o‘tgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraktsiya, tizimli tahlil, iqtisodiy-matematik modellashtirish, ekspert baholash, prognozlash va boshqa standart usullardan foydalanilgan.

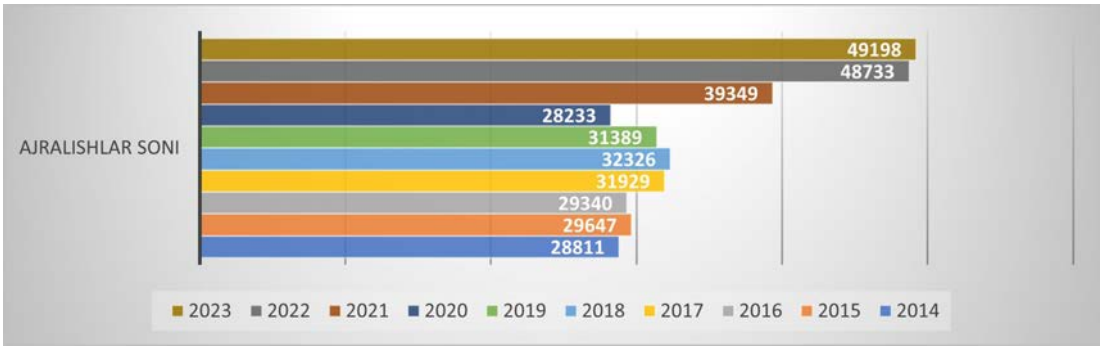
TAHLIL VA NATIJALAR

Ayollarning jamiyatimizdagi o‘rni har tomonlama oshib, taraqqiyot sari xizmat qilishiga bildirilgan ishonchning chuqur ildiz otayotganiga qaramasdan tashqi immigratsiyaga intilish orqali xorijda mehnat qilish, oilaviy qadriyatlarning davomiyligini ajrashishlar sonining oshib ketayotgani bilan ildiz otishi, shu bilan bir qatorda, ilm-fan va ta’limda Hukumat tomonidan berilayotgan imtiyoz hamda sharoitga qaramasdan ta’lim olishning oilaviy munosabatlar uchun qurbonlik qilinishi singari holatlar afsuski uchrab turibdi. Qarorlar va ularning ijrosini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar, ularning ortidan ko‘zlangan maqsad va vazifalar istiboliga bolta urmoqda.

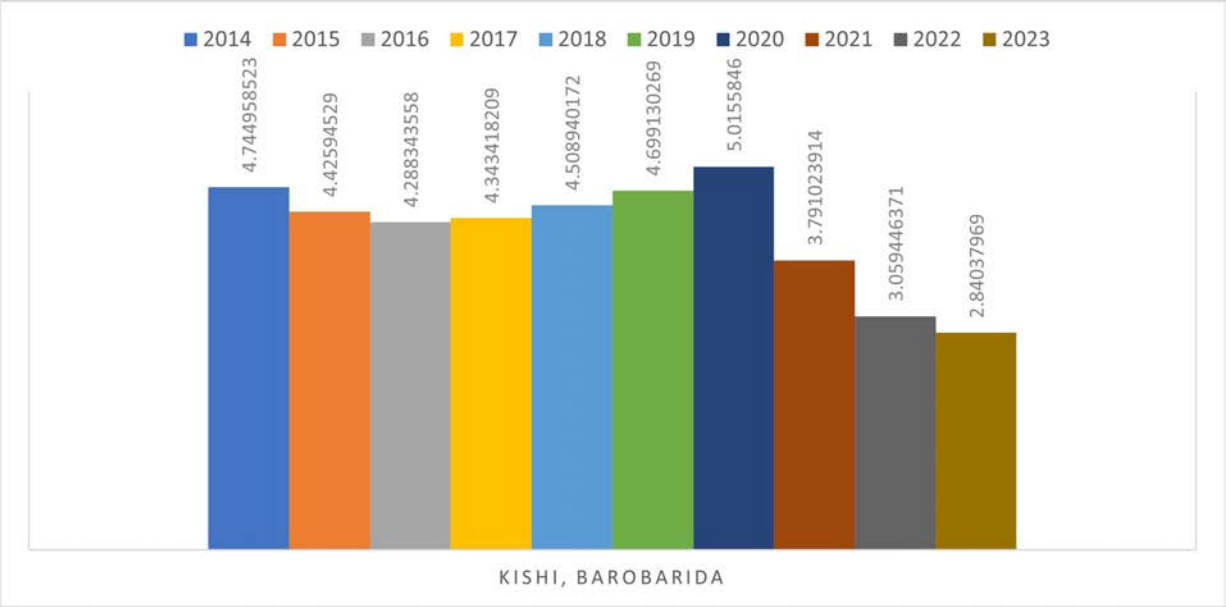
1-rasm: O‘zbekistonda 2014–2024-yillarda doimiy aholi tarkibida ayollar soni hamda aholi zichligi [5]

Yuqorida keltirilgan rasmni tahlil qiladigan bo‘lsak, ayollarning 2014-yildan boshlab bugungi kunga qadar doimiy aholi sifatidagi ulushi o‘rtasha 50 foizdan ko‘p sanaladi. Aholi zichligining yil sayin ortib borishiga qaramasdan, undagi ayollarning soni 52,3 foizni tashkil etmoqda. Jumladan, ayollarning ish bilan bandligini ta’minlashga qo‘yilayotgan oilaviy to‘siqlar, o‘zi uyda o‘tirib turmush o‘rtog‘ining maoshiga va daromadiga egalik qilishdan qoniquvchi erkaklarning munosabati, shu bilan bir qatorda qonuniy jihatdan rasman qayd etilmagan nikohlar, jamiyatda yosh onalarning mobilligining rivojlanishi aloqa vositalariga o‘ta qaram bo‘lib borayotganligi tufayli kelib chiqayotgan muammolar yo‘q emas.

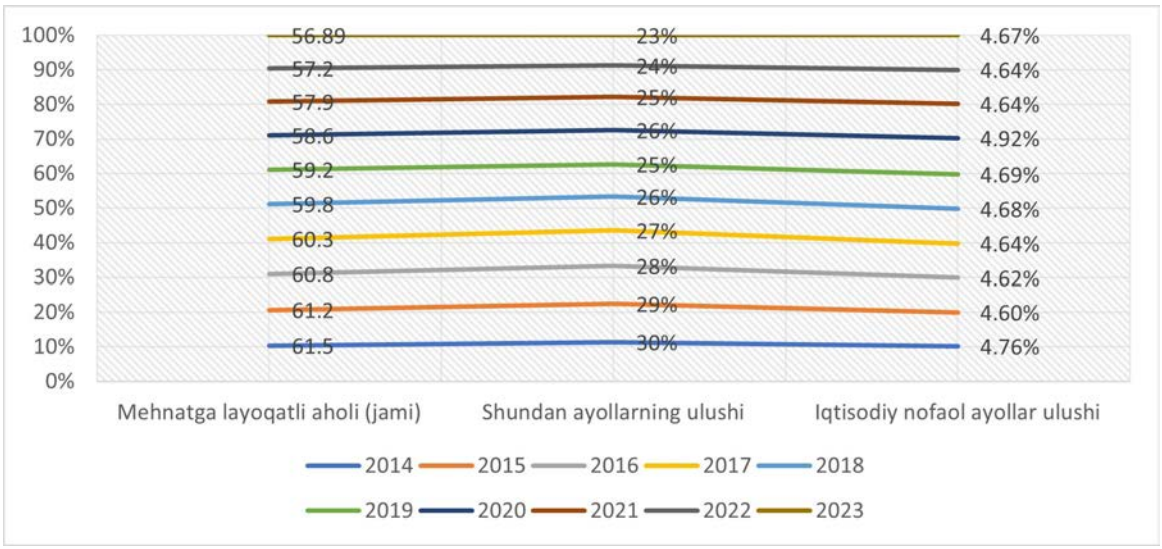

2-rasm: O‘zbekistonda 2014–2023-yillarda qayd etilgan ajralishlar soni, ming kishi [5]

Mamlakatimizda ajralishlar soning yil sayin oshib borishi natijasida bolalar orasida ruxiy va didaktik muammolarning oshib borishi yuzaga kelmoqda. Birgina 2014-yilning 2024-yilga nisbatan baholanishi 80 foizga oshgan ko‘rsatkichni tashkil etmoqda. Bu juda yirik ko‘rsatkich sanaladi, biroq uning nikohlarga nisbatini tadqiq qilish masalaga yanda oydinlik kiritadi, shunga ko‘ra quyida nisbat sarhisobi qilindi:

3-rasm: O‘zbekistonda 2014–2023-yillarda tuzilgan nikohlarning ajralishlar soniga nisbati [5]

4-rasm: Mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi soni (jami aholiga nisbatan ulushi), foizda

2014-yilda ajralishlar soni nikoh tuzishga qaraganda 4,7 barobar ko‘p kishini tashkil etdi. BU ko‘rsatkich 2015–2017-yillar davomida qisqargan bo‘lishiga qaramasdan umumiy holatda o‘sib bormoqda va bu jamiyat hamda uning kelajagi uchun salbiy holat hisoblanadi. 2021-yilga kelib ajralishlar soni tuzilgan nikohning umumiy soniga qaraganda 3,7 barobarini tashkil etib, 2020-yilga nisbatan keskin ortgan. 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich 2014-qilga qaraganda 2 barobarga tushgan. Demak, shundan xulosa qilish mumkinki, amalga oshirilayotgan chora tadbirlar yanada izchilligini yanada oshirish lozim.

Mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi soni tahlil qilganda, 2014–2023-yillar kesimida ayollarning mehnatdagi layoqaliligi barqaror teng yarimini egallagan. Shundan, iqtisodiy nofaol aholi sifatida 4,6–4,92 foiz atrofidagi ko‘rsatkichlarni egallagan bo‘lib, ularning asosiy ulushini talaba qizlar, nogironligi bo‘lgan xotin-qizlar hamda nafaqadagi ayollarni tashkil etmoqda. Bu o‘z navbatida, mavjud tarkibning 1/5 qismini egallab, uning mamlakatning ijtimoiy himoyalash tizimidagi o‘zgarmas komponentini kelib chiqish muammolarini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun ayollarning eng ko‘p egallagan va kam egallagan kasb sohalarini tadqiq etish lozim. (5-rasm)

5-rasm: O‘zbekistonda ayollar faoliyat yuritayogan eng ko‘p kasb-hunarlar

Ijtimoiy adolat va ayollar huquqlari yuzasidan kelib chiqadigan muammolarning aksariyati mazkur kasblarda kamsitish va ma’naviy jihatdan xissiy talofat yetkazish, ruhiyatini izdan chiqarish holatlariga duch kelish kuzatiladi. Bunda shuni inobatga olish joizki, kasb kasalligi bilan biz tomondan ta’kidlanayotgan muammolarning farqi rag‘batlantirishsiz bo‘lsada rag‘batning noto‘gri talqin etilishi aksariyat hollarda yuzaga kelishini orqali namoyon bo‘ladi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizning tezkor sur’atlarda iqtisodiy o‘zgarishlar bilan kelajak sari intilishi mobaynida ko‘plab mamlakatlarning ilmiy-tadqiqot faoliyati uchun katta qiziqish bildirilishi natijasida xorijiy konsultatuv hamda tahliliy korxonalar tomonidan indeksial baholanishga jalb etildi. Biroq, ayollarning diskriminativ baholanishini aks ettiruvchi “Global Gender Gap Index (GGG)” (Gender farqning global indeksi) bo‘yicha O‘rta Osiyoning barcha mamlakatlarining ishtirokini ko‘rish mumkin, biroq unda O‘zbekiston qayd etilmagani mazkur indeks baholash orqali O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy adolatga yuz tutishini ta’minlash chora-tadbirlarini jahon miqyosida uning hamkorligini olib borilishi orqali bajarilishi rejalashtirilishi lozim ekanligini ko‘rsatmoqda.

Yuqorida keltirilgan kasblar asosan mamlakatimizning erkak va ayolning turmushdagi munosabatlariga ta’sirini inobatga olgan holda natijaviylikni ko‘rsatgan bo‘lib, mamlakatimizda eng kam uchraydigan kasblar milliy qadriyatlarimizni va oliaviy hotirjamlikni ta’minlash maqsadida quyidagilarni shakllantirdik:

6-rasm: O‘zbekistonda ayollar tomonidan egallangan eng kam kasb-hunarlar

Mamlakatimizda bugungi kunga kelib yengil avtomobildan foydalanish darajasida ayollarning ishtiroki tobora ko‘payib bormoqda. Shaxsiy avtomobilga ega bo‘lgan holda uning xizmatidan foydalanish bugungi kunda hashamat emas, balki ehtiyojga aylangan sharoitda ayollarning maktab bolalariga shaxsiy avtomobillarida xizmat ko‘rsatish ham ijtimoiy adolat jihatdan sustdir. Mamlakat aholisining turmushida ayollarning haydovchilik qilishga munosabati salbiy bo‘lib, bu dastlabgi to‘siq sanaladi. Yurt doirasida yaratilgan sharotdan aholimizning erkaklari turmushi davomida ayollarning ish bilan bandligini ta’minlanishida huquqiy asoslar bor bo‘lishiga qaramasdan ijtimoiy nofaol aholi sirasida hayot kechiradilar.

IT mutaxassislari tashabbuskor hamda uzoqni ko‘rib ish tutadigan ishbilarmon oilalarni qiziqtirishi mumkin. IT mutaxassislari sifatida ayollarning ish bilan bandligini ta’minlash yuzasidan ko‘plab karyera markazlari orqali taklif bilan chiqilishiga qaramasdan, mamlakatimizdagi qadriyatlarni ro‘kach qiluvchi bahonal ostida ilgari surilmoqda.

Jarroh, sport ishtirokchilari ertayu-kech bilan bog‘liq faoliyatni talab etgani, sug‘urta hodimlarining aksariyati yo‘l patrul hodimlari vakillari bilan ish ko‘rishga to‘gri kelishi, shuningdek harbiy va tartib saqlash organlari hodimlarining ayol kishi kasb egallashida erkak kishi aksariyat hollarda o‘zini kamsitilgandek xis etgani bois cheklovlar ostida ayollarning kasbiy faolligini so‘ndirmoqda.

Mehnat erkinligi – qadr-qimmat, xavfsizlik va adolat sharoitida tanlash – inson farovonligining ajralmas qismidir. Ayollarning bu huquqdan foydalanishini ta’minlashning o‘zi muhim masaladir. Biroq, mamlakatimizda ayollarning kasb egallashida turmush o‘rtog‘ining g‘ururini hamda milliy qadriyatlarimizning nomobillik xususiyatiga egaligi yuzasidan huquqiy madaniyat jihatdan ayollarga yon bosilmaydi. Bu jihatni bartaraf etish maqsadida mamlakatimizdagi bandlikka ko‘maklashish markazida “Ayollar mehnati”ga doir kasblarni egallashga ixtisoslashtirilgan xizmatning joriy etilishi, shuningdek, unda turmush o‘rtog‘ining istaklarini mezonlashtirilishi inobatga olingan holda shaxsning ma’lumotnomasini inson resurslari bo‘limidan o‘tkazishga jo‘natish xizmatini ham amalga oshirish tavsiya etiladi.

Ayollarning lavozimlarini oshirilishida ham “oila faktori”ga ko‘ra egallanishiga to‘sqinlik qilinishi holatlari ichki ijtimoiy adolatsizlik sanalsa, ayollarning diksriminatsiyaga tortilishi korxona miqyosida KPI ko‘rsatkichlari asosida rag‘batning berilmasligi sanaladi. O‘zbekistondagi ko‘plab sanoat korxonalarida uzluksiz ishlab chiqarish davomida ayollarning navbat almashinuvidagi tungi vaqtda mehnat faoliyati uchun ish haqini hisoblash koeffitsiyenti doirasida olib borilmasligi xotin-qizlarning korxonaning tashkiliy-iqtisodiy faoliyatiga ishonchi so‘nishiga olib keladi.

Ayolning shaxsiy xohish-istaklari uning haq to‘lanadigan ish qidirishi va shug‘ullanishi uchun asosiy omil hisoblanadi. Biroq, bu imtiyozga an’anaviy gender rollariga moslashish uchun ijtimoiy-iqtisodiy cheklovlar va bosim katta ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, biz shuni unutmasligimiz joizki, gender va uning rollari va ayollarning ushbu rollarga mos kelishini kutish mintaqa, din va uy xo‘jaligiga qarab farq qiladi. Moslashish uchun bosim o‘tkazishning bir usuli - bu oilaviy sharoitning joriy holati sanaladi. Misol uchun, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda turmush o‘rtog‘i bo‘lgan ayollar kamroq ish bilan ta’minlanadi yoki faol ravishda haq to‘lanadigan ish qidiradi. Bu ko‘pincha juftining daromadi yuqirligi natijasi bo‘lishi mumkin. Bu esa ba’zi nikoh munosabatlarida “erkak boquvchi”ning ayolga nisbatan taziqini kuchaytirishiga olib kelmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda buning teskarisi: mintaqadagi iqtisodiy zarurat barcha ayollarning oilaviy ahvoliga qaramay ishlashdan boshqa chora qoldirmaydi. Shu nuqta nazardan qaraganda, ayollarning kasbiy kamsitish va karyerasini davom ettirish bilan bog‘liq muammolar nisbatan kam uchraydi.

Kasbiy kamsitilishi deganda, egallangan bilim sohasidan foydalanish davomida insoniy huquqlarining poymol bo‘lishini anglatadi. O‘zbekistonda 50 foizdan ortiq aholi ayollarni tashkil etsa, menhat faoliyati davomida Davlat hamda nomdor mukofotlarga hujjatlar to‘plamini taqdim etishda xotin-qizlarning ko‘krak nishoni hamda davlat mukofotlariga topshirishlarini oshirish va mamlakat bo‘ylab ommalashtirish ayollarning motivatsion qo‘llab-quvvatlaganini ifodalaydi. Rag‘batlantirishda ayollarning inobatga olinmasligi, so‘zda bo‘lib amalda bo‘lmagan rag‘batlantirish pullarini joriy etilishi nazorat qilish talab etiladi. Shuningdek, ayollarning lavozimlarini oshirishda korxona tashkilot rahbarlarining jiddiy qarashmasliklari ayollarning ruxiyatiga va madaniyatiga chegaraviy chiziq tortib qo‘yadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kasbiy kamsitilishi yuzasidan ayollarning aksariyati ma’naviy zo‘ravonlikka tortiladilar. Bu esa o‘z navbatida ayollarning mehnat faoliyatiga munosabatning salbiy ijtimoiylashuv natijasida ular tomonidan kutilgan mukofot pullalarining berilmasligi kasbiy kamsitilishining yaqqol ko‘rinishi sanaladi. Bu asosan belgilangan ish soati vaqtlaridan ortiq ish faoliyatini olib borsalar, korxonaning iqtisodiy samaradorligidagi ulushi uchun mukofot pullari bilan rag‘batlantirilmasligi – ishchi kuchining mehnat salohiyatini munosib baholanmasligini isbotlaydi. Shuningdek, korxonalarda mukofot pullarining gender bo‘yicha diskriminatsiya qilinishi holatlari ham kuzatiladi,

bunda asosan korxonalarda ayollarning mukofot pullari berilmaydi. Buning sabablari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. 2018-yilgi so‘nggi tadqiqotlarga ko‘ra, butun dunyo bo‘ylab ayollar bandligining qariyb 60 foizi norasmiy ishga yollangan, past daromadli mamlakatlarda esa bu ko‘rsatkich 90 foizdan ortiqni tashkil qiladi. Bu o‘z navbatida mukofot pullariga qonunan da’vo etish imkoniyatini bera olmaydi.
2. 2022-yilda ayollar va erkaklar uchun global ishsizlik darajasi mos ravishda 5,7% va 5,8% ni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich 2024-yilda nisbatan o‘zgarishsiz qolishi prognoz qilinmoqda. 2022-yilda ayollar uchun ishsizlik darajasi erkaklar uchun 10,5 foizga nisbatan 15 foizni tashkil etdi, bu 115 million erkaklarga nisbatan qo‘shimcha 153 million ayolning ish bilan ta’minlanmagan ehtiyojini anglatadi. Bu rag‘batlantirish pullarini kutish, uning uchun intilish motivatsiyasini so‘ndiradi.
3. Agar ayollarning to‘lanmagan mehnati pul bilan baholangan bo‘lsa, konservativ hisob-kitoblarga ko‘ra, bu ba’zi mamlakatlarda YaIMning 40 foizidan oshadi [6].

Qonunlardagi gender farqlari ham iqtisodiy rivojlanayotgan, rivojlangan mamlakatlarda ham, shuningdek, barcha mintaqalardagi ayollarga ta’sir qiladi. Dunyo miqyosida 2,7 milliarddan ortiq ayollar qonuniy ravishda erkaklar bilan bir xil ish tanlash imkoniyatidan mahrum. 2023-yilda baholangan 190 mamlakatning uchdan biridan ko‘prog‘ida (69 ta davlat) ayollarning ishlash qarorini cheklovchi qonunlar mavjud, 43 ta davlatda esa ish joyida jinsiy zo‘ravonlikka oid qonunlar yo‘q [7]. Jinslar orasidagi ish haqi farqi 20 foizga baholanmoqda. Bu shuni anglatadiki, garchi bu raqamlar gender ish haqi farqining haqiqiy darajasini baholamasa-da, ayollar erkaklar ish haqining 80 foizini oladilar.

Ayollarning kasbiy kamsitilishi jihatdan ish beruvchilarga jarima, hamda ishlab chiqarish hajmi oshirgan ishchilarni munosib rag‘batlantirish tizimini joriy etishimiz lozim. Bunda, ayollarning mehnat unumdorligini oshirish maqsadida ayollarning mukofot pullarini rag‘bat sifatida berilishini ta’minlash kerak deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://lex.uz/docs/-6146271
2. G. Aminova. Yangi O‘zbekistonda xotin–qizlarning ta’lim olish imkoniyatlari va yuzaga kelayotgan muammolar. https://worldlyjournals.com/index.php/IJSR/article/view/1798/2506 ;
3. D. Hakimova. Xotin-qizlarning huquqiy ongi va madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy mnexanizmlari. file:///C:/Users/user/Downloads/4-maqola.pdf
4. Bhattacharya P. Discrimination Against Women in Science Exists [Electronic resourse] // The New Indian Express [Official website]. 13.01.2014. URL: http://www.newindianexpress.com/cities/bangalore/%E2%80%98Discrimination-Against-Wom- Indian Express [Official website]. 13.01.2014. URL: http://www.newindianexpress.com/cities/bangalore/%E2%80%98Discrimination-Against-Women-in-Science-Exists%E2%80%99/2014/01/13/article1997831.ece (date of access: 10.08.2014).
5. https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2
6. Международная организация труда (МОТ), Мировая занятость и социальные перспективы: тенденции 2023. Доступно по адресу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/-inst/documents/ публикация/wcms_865332.pdf . И Обзор МОТ по статистике труда № 12 (март 2023 г.). Доступно по адресу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/-stat/documents/publication/wcms_870519.pdf.
7. World Bank, Women, Business and the Law 2023. (Washington, D.C., 2023). Available at: https://wbl.worldbank.org/en/wbl

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ISHSIZLIK NAFAQALARI TAYINLASH VA XALQARO TAJRIBA

Sholdarov Dilshod Azimiddin o‘g‘li
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Budjet hisobi va g‘aznachilik” kafedrasi mudiri, professor

Annotatsiya: Ushbu maqolada, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy himoya qilishning manzilliligini kuchaytirish, ishsizlik nafaqalari va ijtimoiy yordam, ayrim davlatlarda ishsizlik nafaqalarini imtiyozlarini qisqarishi, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida xarajatlarining asosiy ko‘rsatkichlari uchun dastlabki hisob-kitoblar, ijtimoiy xizmatlar va yordamlar dastlab yo‘lga qo‘yiladigan tumanlar, “Mahalla yettiligi” hududdagi qaysi oila yordamga muhtoj, unga qanday ko‘mak ko‘rsatish zarurligi kabi masalalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy himoya, aholini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, aholi daromadlari, ishsizlik nafaqalari va ijtimoiy yordam, mahalla yettiligi, ijtimoiy xizmatlar va yordamlar, eng kam iste’mol xarajatlari, ijtimoiy sug‘urta tizimi.

Abstract: In this article, financial support for the population in need of social protection, strengthening the addressability of social protection, unemployment benefits and social assistance, reduction of benefits of unemployment benefits in some countries, preliminary calculations for the main indicators of costs in EU countries, social services and assistance will be initially launched. Districts, which family in the neighborhood “Seven Neighborhoods” needs help, and what kind of help should be provided to it.

Key words: Social protection, financial support of the population, income of the population, unemployment benefits and social assistance, community seven, social services and assistance, minimum consumption expenses, social insurance system.

Аннотация: В данной статье рассмотрена финансовая поддержка населения, нуждающегося в социальной защите, усиление адресности социальной защиты, пособий по безработице и социальной помощи. Были затронуты такие вопросы, как сокращение пособий по безработице в отдельных государствах, предварительные расчеты по основным показателям их расходов в странах ЕС, приведены районы, где изначально будут созданы социальные службы и помощь и меры по оказанию поддержки и помощи “Маҳалла еттилиги” семьям нуждающимся в защите.

Ключевые слова: социальная защита, финансовая поддержка населения, доходы населения, пособия по безработице и социальная помощь, “Маҳалла еттилиги, социальные услуги и помощь, минимальные потребительские расходы, система социального страхования.

KIRISH

Jahonda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moliyaviy va moddiy qo‘llab-quvvatlash ijtimoiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, kambag‘allik darajasini pasaytirish va aholi daromadlari tengsizligini qisqartirish aholini ijtimoiy himoya qilishning manzilliligini kuchaytirishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar va turli ijtimoiy yordam dasturlari orqali amalga oshiriladi. Xalqaro mehnat tashkilotining ijtimoiy himoyaning minimal darajalari bo‘yicha 202-son tavsiyalari barcha fuqarolar uchun minimal ijtimoiy himoya darajasini kafolatlaydigan tizimni yaratish zarurligini nazarda tutadi. Jahon banki (World Bank), Xalqaro mehnat tashkiloti (International Labour Organization), Birlashgan millatlar tashkilotining bolalar jamg‘armasi (United Nations International Children's Emergency Fund) ma’lumotlariga ko‘ra, “dunyo bo‘yicha jami aholining 47 foizi haqiqatdan ham ijtimoiy himoya tizimi bo‘yicha kamida bitta ta’minot turidan foydalanadi va 4 milliarddan ziyod aholi yoki jami aholining 53 foizi bunday imkoniyatga ega emas” [1]. Bir vaqtning o‘zida, “dunyo bo‘ylab 15 yoshgacha bo‘lgan bolalarning atigi 26,4 foizi ijtimoiy himoya tizimi bo‘yicha moliyaviy yordam olgan bo‘lsa, keksalar orasida bu ulush 77,5 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, daromadi o‘rtachadan past bo‘lgan mamlakatlarda pensiya yoshidagi aholining atigi 23,2 foizi ijtimoiy himoya tizimi bo‘yicha moliyaviy yordam olgan” [2].

Ko‘plab nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan jahonda kambag‘allikni qisqartirish va aholining turmush farovonligini yaxshilash bo‘yicha ko‘rilayotgan chora-tadbirlarga qaramasadan bugungi kunda dunyo miqyosida kambag‘allik va qashshoqlik saqlanib qolmoqda. “2024-yil holatiga ko‘ra, dunyoda 1,2 milliardan ziyod odam o‘ta qashshoqlikda yashaydi va dunyodagi eng qashshoq davlatlar qatoriga Afrika, Lotin va Markaziy Amerika, Yevropa va Osiyo mamlakatlari kiradi” [3]. Bunday sharoitda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo‘llab-quvvatlashni moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish-ning konseptual asoslarini ishlab chiqish masalalari alohida dolzarblik kasb etadi.

Jahon mamlakatlarida aholining ijtimoiy zaif qatlamlarini moliyaviy qo‘llab-quvatlash bo‘yicha haddan tashqari qashshoqlik va ochlikni bartaraf etish, ijtimoiy yordam dasturlarini faol joriy qilish, ijtimoiy ta’minotning minimal standartlari va me’yorlarini ta’minlashga qaratilgan qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mazkur tadqiqotlarda kam ta’minlangan oilalarga moddiy yordam berish va bolalar nafaqasi bilan ta’minlash, pensiya ta’minoti, turli ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish, tibbiy xizmat, turli kasallik va ishsizlik bo‘yicha ta’minot, turli ijtimoiy nafaqalar ta’minoti, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar (mehnatda jarohatlanish) va kasb kasalligi bo‘yicha ta’minot va shu kabi masalalar o‘z yechimini topgan. Ammo, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moddiy qo‘llab-quvvatlash va ularning turmush darajasini oshirish maqsadida pensiya va nafaqalar miqdorlarini rasman belgilangan eng kam iste’mol xarajatlari miqdoriga muvofiqlashtirib borish, mehnatga layoqatli aholini ijtimoiy sug‘urta tizimiga jalb qilish bo‘yicha rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni joriy qilish, pensiya miqdorlarini yil davomida tovarlar va xizmatlarning iste’mol narxlari indeksi darajasining o‘sish sur’atlarini inobatga olgan holda oshirib borish, nogironligi bo‘lgan shaxslarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq masalalar hanuzgacha o‘zining ijobiy yechimini topmagan.

O‘zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasi ishlab chiqildi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi tashkil etildi. 2030-yilga borib aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish, shuningdek, “2026-yilga qadar kambag‘allikni 2022-yilga nisbatan 2 barobarga, 2030-yilga qadar esa keskin qisqartirish, kambag‘allikka tushish xavfi mavjud 4,5 million aholi daromadini oshirish” [4] kabi ustuvor vazifalar belgilab olingan. Biroq, “hududlarda, ayniqsa, qishloqlarda aholining aksariyat qismi yetarli daromad manbaiga ega emasligi sir emas. Har qanday mamlakatda bo‘lgani kabi bizda ham kam ta’minlangan aholi qatlami mavjud. Turli hisob-kitoblarga ko‘ra, ular taxminan 12–15 foizni tashkil etadi. Bu o‘rinda gap kichkina raqamlar emas, balki aholimizning 4-5 millionlik vakillari haqida bormoqda” [5]. O‘z navbatida, ushbu jihatlar ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimining chuqur tadqiq etilishini va rivojlantirilishini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo‘llab-quvvatlashning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirishning ilmiy-nazariy masalalari uzoq xorij olimlaridan B.Gaetano, D.Matthias, E.Werner, L.Thomas, P.Andreas, B.Christina, J.Berg [6].

Mahalliy iqtisodchi-olimlardan B.Umurzakov, M.Abdullayeva, M.Xakimova, B.Xusanov, B.Baxtiyorov, D.Raxmonov, B.Mamatov, Z.Beknazarovning ilmiy ishlarida ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimi, ijtimoiy himoya va uni tartibga solishni takomillashtirish yo‘nalishlari, aholi turmush darajasi ko‘rsatkichlari va uni oshirish yo‘llari, aholi ijtimoiy ta’minotining moliyaviy mexanizmlarini tartibga solish muammolari, aholini ijtimoiy himoya qilish tizimining iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish yo‘nalishlari, O‘zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishni takomillashtirishning metodologik asoslari, ijtimoiy ta’minoti tizimida pensiya va sug‘urta tizimini rivojlantirish masalalari umumiy tarzda tadqiq etilgan [8].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, mantiqiy tahlil, tizimli tahlil, statistik guruhlash, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

G‘arbiy Yevropada ijtimoiy xarajatlar “nazoratdan tashqarida ekanligi haqida juda kam dalillar mavjud, ammo tobora qimmatlashib borayotgan ijtimoiy himoya tizimlarining makroiqtisodiy oqibatlari haqidagi xavotirlar tufayli keskinlik kuchaymoqda. 1990-yillar boshidagi tanazzuldan keyin davom etgan o‘sish va xarajatlar ko‘lami va tizimli ishsizlikning doimiy yuqori darajasi deyarli barcha G‘arbiy Yevropa iqtisodiyotlarida ijtimoiy to‘lovlar ishchi kuchining umumiy qiymatining 25–30 foizini tashkil etishini anglatadi. Hisobotga ko‘ra, faqat pensiyalar uchun badal stavkalari umumiy mehnat xarajatlarining taxminan 20 foizini tashkil qiladi. Hisobotda ta’kidlanishicha, G‘arbiy Yevropa hukumatlari umuman ijtimoiy xarajatlarni ushlab turishga muvaffaq bo‘lishsa-da, bu

yangi talablarni, xususan, yangi kambag‘allar yoki ijtimoiy va iqtisodiy istisno bilan bog‘liq bo‘lgan talablarni qondirish uchun juda kam moliyaviy imkoniyat qoldirdi” [8].

Ishsizlik nafaqalari va ijtimoiy yordam dastlab Yevropa ijtimoiy xarajatlarining nisbatan kichik qismi, ishsizlik uchun kompensatsiya va ijtimoiy yordam so‘nggi 15 yil ichida, xususan, ishsizlik va qashshoqlikda yashovchi uy xo‘jaliklari soni keskin oshgan G‘arbiy Yevropada sezilarli darajada o‘sdi. Markaziy va Sharqiy Yevropada umumiy ijtimoiy yordam dasturlari noma’lum emas edi, ammo iqtisodiy o‘tishni yengish uchun ularning ko‘lami va ko‘lamini sezilarli darajada kengaytirish kerak edi.

Bozor islohotlarining dastlabki bosqichlarida ishsizlik nafaqalarini almashtirish stavkalari odatda saxovatli bo‘lib, nafaqa olish huquqi ikki yil yoki undan ko‘proq vaqtni tashkil etdi. Bugungi kunda imtiyozlar qisqaroq muddatga ega odatda 12 oy - va almashtirish stavkalari pasaymoqda:

1-jadval: Ayrim davlatlarda ishsizlik nafaqalari imtiyozlarini qisqarishi [9]

№	Davlat	yil	Imtiyozlar stavkasi (%)	yil	Almashtirish stavkalari (%)
1	Bolgariya	1990	54	1992	39
2	Polsha	1991	79	1993	48
3	Slovakiya	1991	83	1993	32

Ishsizlar ijtimoiy xavfsizlik tarmog‘idan tushib qolishadi, chunki ular noloyiq bo‘lib qoladilar yoki ular o‘z nafaqalarini juda tez ishlatadilar. Imtiyozlar tugagach, ko‘p odamlar faqatgina kun kechirish eng kam nafaqa oladilar.

2-jadval: Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida nafaqalarining asosiy ko‘rsatkichlari [10] (2023-yil. mln. yevro)

Davlatlar	“Jami Ijtimoiy himoya nafaqalari”	Nogironlik nafaqasi	Yoshga doir nafaqa	Boquvchisini yo‘qotganlik nafaqasi	Ishsizlik nafaqasi
Belgiya	154426,54	14938,23	63387,06	8611,22	7981,73
Bolgariya	16688,39	3355,46	6971,63	851,61	446,42
Chexiya	55582,00	3288,57	24270,44	1622,07	1102,52
Daniya	102704,13	17867,65	39536,12	813,07	3155,42
Germaniya	1131877,85	81153,26	411507,15	63451,47	37226,88
Estoniya	5620,77	594,07	2303,09	15,89	229,77
Irlandiya	57134,16	2832,58	16010,74	1383,63	6103,42
Ispaniya	346735,68	21663,42	139522,31	31387,20	23516,92
Fransiya	848861,79	53669,19	335069,04	40524,21	47814,45
Xorvatiya	13901,01	1213,03	4711,95	1044,61	259,49
Italiya	576388,00	30321,00	276050,00	49084,00	29022,00
Kipr	6433,62	218,09	2640,65	405,39	773,02
Latviya	6704,58	570,51	2787,88	92,31	207,09
Litva	10673,82	878,45	4299,96	222,51	510,33
Luksemburg	16763,49	1876,56	5599,02	1092,89	489,60
Vengriya	26949,14	1407,05	12194,46	1195,41	421,58
Malta	2583,22	100,94	1057,18	182,13	122,33
Avstriya	132645,10	7228,67	58853,94	6626,52	7239,73
Polsha	134983,05	6358,59	60752,97	9319,87	1223,01
Portugaliya	57120,08	3827,72	27083,96	4352,15	1672,28
Sloveniya	14009,94	669,59	5647,08	773,70	361,12
Slovakiya	19394,38	1443,80	7970,21	866,97	701,04
Finlyandiya	78537,02	7118,21	34131,84	1933,48	4100,89
Shvetsiya	146656,88	12955,33	65668,60	1037,57	5155,13
Islandiya	6988,68	1094,70	1962,16	126,17	260,69
Norvegiya	114080,06	18273,82	42945,03	937,74	2128,83
Shveysariya	206876,42	16548,34	86843,73	9613,73	6549,31

Markaziy va Sharqiy Yevropada qashshoqlikning yuqori darajasiga qaramay, “ijtimoiy yordam xarajatlari YAIMning qariyb 1 foizini tashkil etadi va ijtimoiy yordam dasturlari ko‘pincha aholining 50 foizdan ko‘prog‘iga yetmasligi haqida dalillar mavjud. G‘arbiy Yevropaning aksariyat mamlakatlarida ijtimoiy yordam xarajatlari YAIMning ulushi sifatida o‘sib bormoqda: Belgiya, Finlyandiya, Norvegiya, Portugaliya va Shvetsiyada kabi mamlakatlarda YAIMning taxminan 0,5 foizini tashkil qiladi; Germaniya va Niderlandiyada 2,0 foiz; Irlandiya va Buyuk Britaniyada taxminan 5 foizni tashkil qiladi. Portugaliya va Luksemburgda aholining taxminan 2 foizi, Finlyandiyada 10 foizi va Irlandiya va Buyuk Britaniyada 15 foizi ijtimoiy yordam oladi.

Aholini ijtimoy himoyasi bo‘yicha davlat siyosatida aholining mehnatga qobiliyatsiz qatlamini, obyektiv sabablarga ko‘ra mehnat faoliyati yuritmaydigan fuqarolarni, minimal miqdordan oz daromad manbaiga ega fuqarolarni qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlarning umumlashgan tizimi namayon bo‘ladi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan o‘zgarishlarning muhim natijalaridan biri ijtimoiy himoya siyosatining demokratik jamiyatni yaratishdagi o‘rnini va ahamiyatini yanada yuksaltirish bilan belgilanmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy hayot sohasidagi salbiy holatlarni bartaraf etib, odamlar turmush darajasining keskin tushib ketishiga yo‘l qo‘ymasdan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam va guruhlarini ijtimoiy muhofazasini ta’minlagan holda mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy farovonlikni va fuqarolar totuvligini saqlab qolish eng asosiy vazifalardan biridir hisoblanadi.

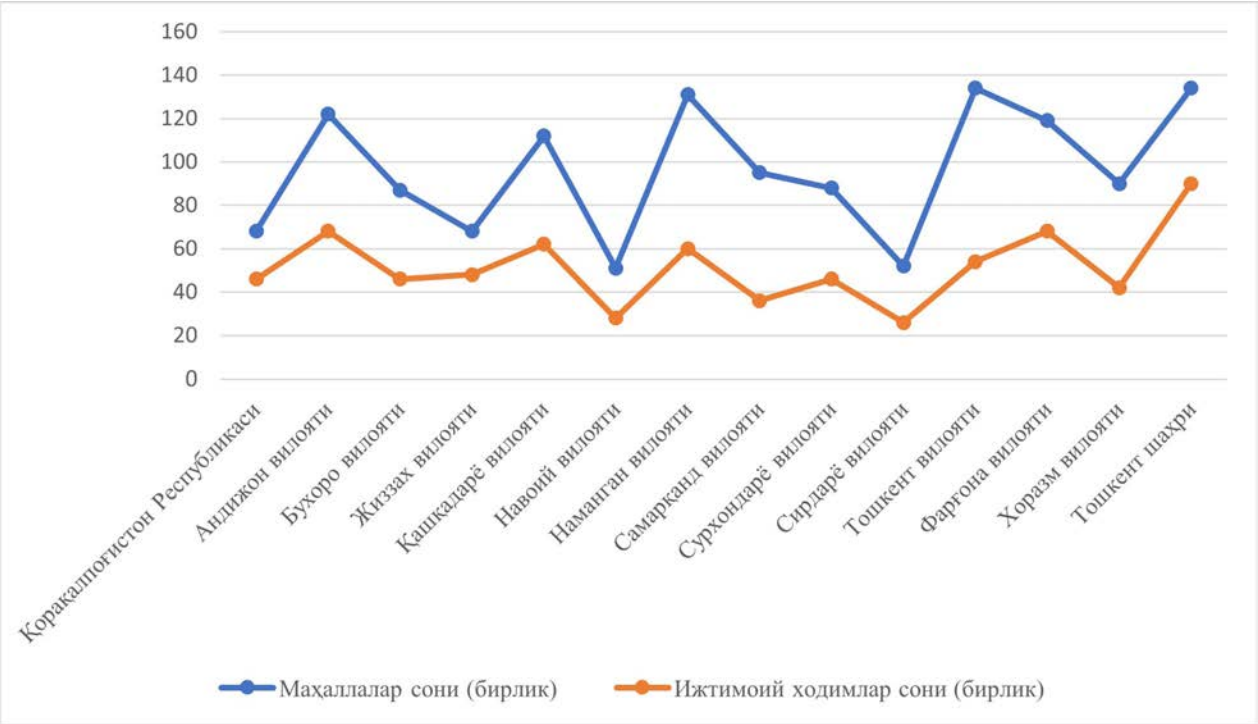
Har qanday inson qaysidir vaziyatda kimningdir yordamiga ehtiyoj sezadi. Ayniqsa, kam ta’minlangan, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi vakillarini doimiy qo‘llab-quvvatlash zarur. Bugungacha bu borada o‘ziga xos tizim yo‘lga qo‘yilib, “Ijtimoiy himoya yagona reyestri” axborot tizimi orqali bunday toifadagi shaxslarga nafaqa, moddiy yordam ajratish va boshqa ko‘mak turlari ko‘rsatib kelinmoqda. Prezident qarori bilan endilikda sohada yangi tartiblar belgilandi. Davlatimiz rahbarining “Aholiga ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori [11]ga asosan, ijtimoiy himoyani mahalla darajasida tashkil etish, ijtimoiy xizmat va yordamlarni kompleks yondashuv asosida ko‘rsatish, aholining og‘ir ijtimoiy ahvolga tushib qolishining oldini olish, shuningdek, ijtimoiy himoyaning manzilliligi va samaradorligini oshirish bo‘yicha tegishli chora-tadbirlar belgilandi.

3-jadval: O‘zbekistonda ijtimoiy xizmatlar va yordamlar dastlab yo‘lga qo‘yilgan hududlar [12]

№	Tuman (shahar) nomi	Mahallalar soni (birlik)	Ijtimoiy xodimlar soni (birlik)
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	68	46
2	Andijon viloyati	122	68
3	Buxoro viloyati	87	46
4	Jizzax viloyati	68	48
5	Qashqadaryo viloyati	112	62
6	Navoiy viloyati	51	28
7	Namangan viloyati	131	60
8	Samarqand viloyati	95	36
9	Surxondaryo viloyati	88	46
10	Sirdaryo viloyati	52	26
11	Toshkent viloyati	134	54
12	Farg‘ona viloyati	119	68
13	Xorazm viloyati	90	42
14	Toshkent shahri	134	90

Ijtimoiy xizmatlar va yordamlar yo‘lga qo‘yish 2023-yil 15-oktyabrdan boshlab dastlab 28 ta tuman (shahar) da eksperiment tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligining “Inson” ijtizmoiy xizmatlar markazlari ijtimoiy xodimlar guruhlari tomonidan ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko‘rsatishning yangi tizimi yo‘lga qo‘yilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasm: Ijtimoiy xizmatlar va yordamlar dastlab yo‘lga qo‘yilgan hududlar [13]

Inson taraqqiyoti kompleks xarakterga ega bo‘lib, “insonning ham moddiy, ham ma’naviy extiyojlarini qondirish, uning tibbiy xizmat, ta’lim, ijtimoiy ta’minot olish, o‘z qobiliyatini ko‘rsatish erkinligiga, bugungi va kelgusi avlodlar xavfsizligiga bo‘lgan huquqlarini ta’minlashni o‘z ichiga qamrab oladi. Shunday ekan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini, jumladan, kam ta’minlangan bolali oilalarni aniq yo‘naltirilgan tarzda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, ularning moddiy farovonlik darajasini oshirish, keksa avlod vakillari manfaatlarining himoya qilinishini ta’minlash davlat kafolati ostida ekanligini unitmasligimiz lozim” [14].

Aholiga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish, nogironligi bo‘lgan shaxslarning jamiyatga ijtimoiy moslashuvi uchun keng imkoniyatlar yaratish hamda yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirishning oilaviy va boshqa muqobil shakllarini davlat tomonidan yanada qo‘llab-quvvatlash maqsadida O‘zbekiston “Veteran” jangchi-faxriylar va nogironlar birlashmasi ikki oy muddatda Afg‘on urushida ishtirok etgan nogironligi bo‘lgan jangchi-faxriylarni protez-ortopediya moslamalari bilan ta’minlanishi belgilandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, ijtimoiy xizmatlar tizimli ravishda mahalla darajasida ko‘rsatiladi. “Mahalla yettiligi” hududdagi qaysi oila yordamga muhtoj, unga qanday ko‘mak ko‘rsatish zarurligini aniqlab, yordam ko‘rsatish choralarini ko‘radi. Ijtimoy xizmatlarni “Bir darcha” tamoyili asosida bir joyning o‘zida ko‘rsatish imkoniyati yaratiladi. Xullas, endilikda ko‘makka muhtoj kishilarning hujjat ko‘tarib, sarson bo‘lishiga chek qo‘yiladi, tegishli yordam ularning uyiga kelgan holda ko‘rsatiladi.

Ijtimoiy himoyaning samarali mexanizmlarini tushunishimizda xalqaro va o‘zbekistonlik olimlarning hissasi muhim. Xalqaro standartlardan o‘rganish va turli millatga mansub tadqiqotchilar bilan hamkorlik qilish orqali siyosatchilar ijtimoiy farovonlikni rao‘batlantiradigan va tengsizlikni kamaytiradigan inklyuziv va barqaror moliyaviy yordam dasturlarini ishlab chiqishlari mumkin. Ijtimoiy himoyaga insonning asosiy huquqi sifatida ustuvor ahamiyat berishda davom etish, hech kim ortda qolmasligini ta’minlaydigan keng qamrovli tizimlarni yaratish uchun xalqaro standartlar va mahalliy tajribadan foydalanish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Перспективы занятости и социальной защиты в мире. Тенденции 2023 wcms_866738.pdf. 2023 год. Доклад о целях в области устойчивого развития: Специальный выпуск | United Nations iLibrary (un-ilibrary.org).
2. 2023 год Доклад о целях в области устойчивого развития: Специальный выпуск | United Nations iLibrary (un-ilibrary.org).
3. Самые бедные страны в мире на 2024 год: топ по деньгам (ВВП), рейтинги по ресурсам и уровню жизни (iworld.com)

4. PF-158-son 11.09.2023. “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida (lex.uz).
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi (president.uz).
6. Gaetano Basso, Matthias Dolls, Werner Eichhorst, Thomas Leoni, Andreas Peichl. The Effects of the Recent Economic Crisis on Social Protection and Labour Market Arrangements across Socio-Economic Groups. Discussion Paper No. 6080 October 2011.
7. Умурзаков Б.Х. Совершенствование системы социальной защиты нетрудоспособных слоев населения в условиях формирования рыночной экономики. Автор. дисс. на соис. уч. ст. к.э.н. – Т.: 1995. – 22 с.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-sentyabrdagi “Aholiga ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-319-son Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-sentyabrdagi “Aholiga ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-319-son Qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-sentyabrdagi “Aholiga ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko‘rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-319-son Qarori.
11. Sholdarov. D. “Development of the education system in the digital economy on the basis of public-private partnership.” International Finance and Accounting 2021.2 (2021): 2. 5 б.
12. Ostonokulov Azamat, Sindarov Sherzod, Sholdarov Dilshod, Kasimova Gulyar, Adilova Gulnur, Khamidova Zarifa, Turabov Sarvar. The Role of Digital Technology in the Future of Insurance and Economic Development. Journal of Law and Sustainable Development, 2023/8/31.
13. Sholdarov D. A. O‘zbekistonda pensiya ta’minotining moliyaviy barqarorligini ta’minlash omillari //Xalqaro moliya va hisob. – 2019. – T. 2.
14. DA Sholdarov, GO Navruzova. Davlat Moliyaviy Nazorati Organlari Faoliyati Va Davlat Moliyaviy Nazorati Tizimini Takomillashtirish. Journal of Economy, Tourism and Service, 2023.
15. D Sholdorov. Factors For Ensuring The Financial Sustainability Of The Pension Security In Uzbekistan // International Finance and Accounting, 2019.
16. Dilshod Sholdarov. Kam ta’minlangan oilalar uchun nafaqa va moddiy yordam tayinlash va to‘lash tartibi // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences, 2023/9/23.
17. Dilshod Sholdarov PhD. Development of the education system in the digital economy on the basis of public-private partnership. International Finance and Accounting, 2021.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TAKRORIY EKINLAR URUG‘INI TO‘G‘RIDAN-TO‘G‘RI NOL ISHLOV BERISH ORQALI EKADIGAN QURILMAGA TUSHADIGAN YUKLAMANING NAZARIY TADQIQOTI

Abdullayev Baxodirjon Valijon o‘g‘li
Texnika fanlari falsafa doktori, Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti Iqtisodiyot va boshqaruv fakulteti
Yoshlar bilan ishlash bo‘yicha dekan o‘rinbosari

Annotatsiya: Maqolada takroriy ekinlar urug‘ini nol ishlov berib ekuvchi agregatning parametrlarini aniqlash va bo‘ylama-vertikal tekislik ko‘rinishida ishchi organlarining joylashuvi hamda taklif etilgan qurilmaning strukturaviy va kinematik tahlili keltirilgan. Olingan tenglamalarda qurilmaga ta’sir etuvchi tuproqning reaksiya kuchlari hamda tuproqning ishchi organlarga ko‘rsatadigan qarshilik kuchlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: elastiklik kuchi, disk tig‘i, zichlovchi g‘altak, gorizontal qarshilik, tuproq qarshiligi.

Abstract: The article presents the determination of the parameters of a unit that sows seeds of repeated crops during zero tillage and the arrangement of working bodies in the form of a longitudinal-vertical plane, as well as a structural and kinematic analysis of the proposed device. In the resulting equations, the soil reaction forces acting on the device and the soil resistance forces to the working bodies were studied.

Key words: elastic force, disc blade, compaction coil, horizontal resistance, soil resistance.

Аннотация: В статье представлены определение параметров агрегата, высевающего семена повторных культур при нулевой обработке почвы и расположение рабочих органов в виде продольно-вертикальной плоскости, а также конструктивно-кинематический анализ предлагаемого устройства. В полученных уравнениях исследованы силы реакции грунта, воздействующие на устройство, и силы сопротивления грунта рабочим органам.

Ключевые слова: сила упругости, дисковая лопасть, катушка уплотнения, горизонтальное сопротивление, сопротивление грунта.

KIRISH

Sayyoramizdagi barcha insonlarning farovon hayoti atrof-muhit holatiga chambarchas bog‘liqdir. Vaqt sayin rivojlanib borayotgan texnologiya yutuqlarning katta qismi tabiiy resurslardan foydalanish hisobiga ekanligini hisobga olsak, tabiatning yo‘qotilgan resurslarni tiklashga ulgurmayotganligi katta muammolarga sabab bo‘lmoqda. Bu borada qishloq xo‘jaligining yerga ishlov berish sohasi esa davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan muhim vazifa bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, resurslarni tejovchi texnologiyalarni joriy etish uchun yangi texnik vositalarni ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi [1].

Respublikamizda takroriy ekinlar urug‘ini ekish iyun oyining oxiriб iyul oyining boshida amalga oshiriladi. Ushbu davrda kunduzi havo harorati 40°C dan yuqori bo‘lib, kuzgi boshoqli don maydonlaridan bo‘shagan yerlar tuprog‘ining namligi 0...10 cm qatlamda 10 % ga yetmaydi. Shuning uchun O‘zbekiston sharoitiga takroriy ekinlar urug‘ini ekuvchi qurilmaga mos konstruksiyani yaratish va uning parametrlarini aniqlash muhim sanaladi [2].

Yuqoridagi keltirilgan kamchilik va muammolarni bartaraf etish va takroriy ekinlar urug‘ini g‘alladan bo‘shagan maydonlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekish uchun kombinatsiyalashgan qurilma ishlab chiqildi [3].

Ma’lumki, barcha turdagi ekish qurilmalarining ravon ishlashi uning tayanch g‘ildiraklari va ishchi organlariga tushadigan yuklamaning miqdori va o‘zgaruvchanligi bilan baholanadi.

Taklif etilgan qurilmaning osish mexanizmi parametrlarini aniqlash uchun fazoviy kuchlar tizimini tekislikdagi kuchlar tizimiga keltiramiz. Qurilmaning muvozanatini bo‘ylama-vertikal tekislikda qo‘rib chiqamiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ushbu yo‘nalishda dunyoda R.Yusupov, S.J. Baker, I.Marozov va V. Marozov va boshqa olimlar tomonidan No-till texnologiyasi uchun rotatsion ishchi organlarni o‘rganishgan hamda parametrlarini asoslash bo‘yicha izlanishlar olib borilgan [4-6],

O‘zbekiston tuproq iqlimi sharoitida xam bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Ergashev I.T va boshqalar tomonidan ushbu texnologiya uchun o‘simlik qoldiqlarini maydalash qurilmasini tadqiq qilishgan [7]. Mamatov F.M hamda Ravshanov X.A. lar tomonidan eroziyaga uchragan tuproqlarning fizik-mexanik va texnologik xossalari va ushbu tuproqda ekish ishlarini bajaradigan qurilmalarni yaratish bo‘yicha ilmiy ishlar olib borilgan [8].

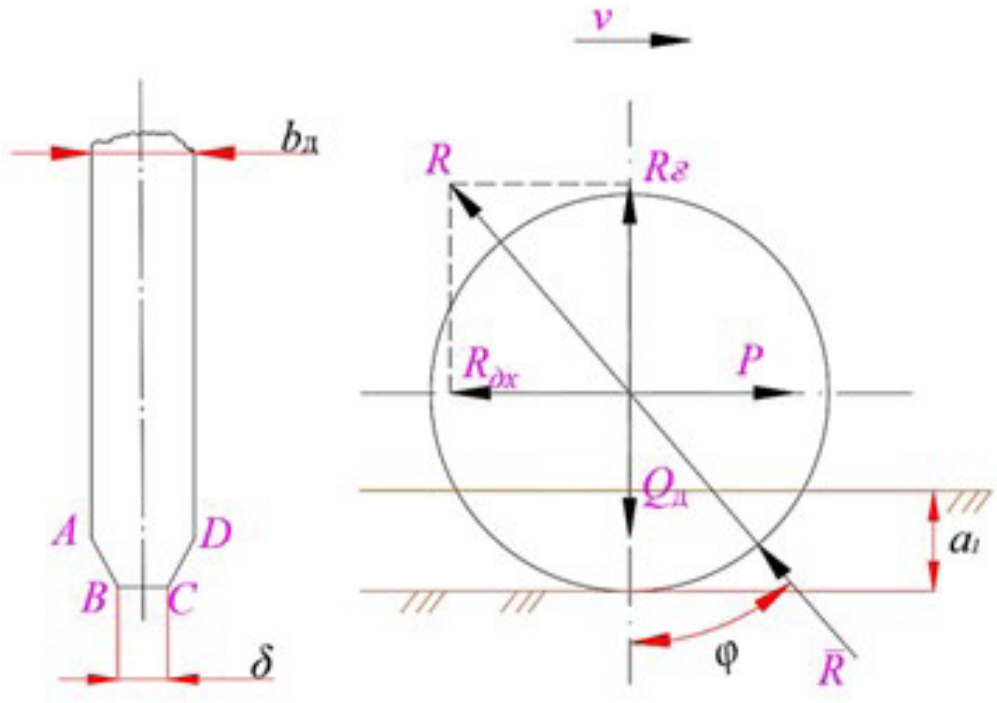
Bundan tashqari Smirnov P.A. [9], Calixto Vento [10], I.Karasev [11]. V.R.Petroves [12] va boshqa dunyo olimlarning ilmiy tadqiqotlarida ushbu dolzarb mavzuning yechimlari o‘z aksini topgan. Ammo, olib borilgan tadqiqotlar asosan tuproqning namligi yetarli darajada bo‘lgan yoki ortiqcha namlik ega bo‘lgan tuproq iqlim sharoitlarida olib borilgan. O‘zbekiston sharoitida ushbu texnologiyani amalga oshirish va tadbiq etish muhim hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolaning mavzusi qishloq xo‘jaligi sohasidagi ishlarni bajarishga yangicha yondashish va takroriy ekinlar urug‘ini g‘alladan bo‘shagan maydonlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekish uchun kombinatsiyalashgan qurilmaning ravon ishlashi uning tayanch g‘ildiraklari va ishchi organlariga tushadigan yuklamaning miqdorini aniqlash hamda joriy etishga bag‘ishlangan bo‘lib, birinchi navbatda mavzuning dolzarbligi asoslab berildi, xorijiy va mahalliy olimlarning ushbu sohadagi ishlari o‘rganildi. Maqolada nazariy kuzatish, tizimli yondashuv, umumlashtirish, tahlil qilish, sintez qilish kabi usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

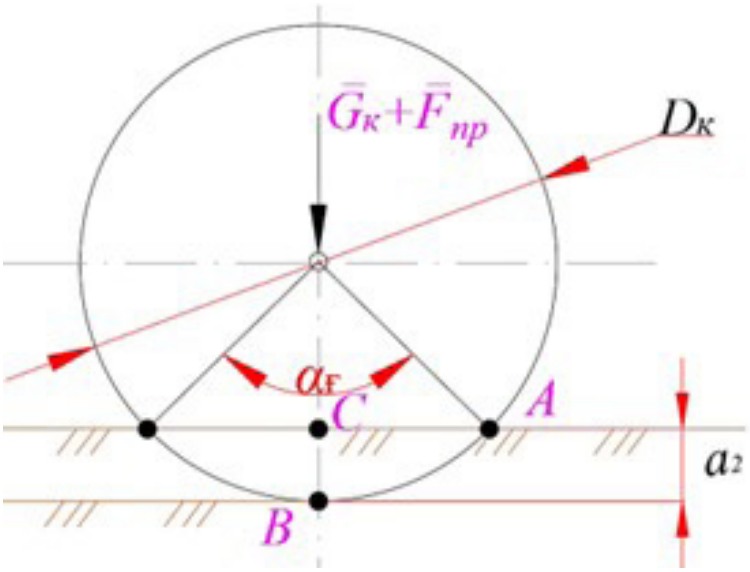
Bo‘ylama-vertikal tekislikda qurilmaga quyidagi kuchlar ta’sir qiladi (1-rasm). Disk tuproqda a_1 chuqurlikda harakatlanganda tuproqni ezadi va siqadi. Bunda disk tig‘ining eni δ silindr shaklida tuproqni pastga bosadi va a_1 chuqurlikka yetib borguniga qadar ezadi. Disk tig‘ining AB va CD faskalari esa tuproqni disk kengligi $b_д$ gacha siqadi. Disk a_1 chuqurlikda tortish kuchi R hisobiga aylanadi, a_1 chuqurlikka esa $Q_д$ tik yuklama hisobiga botadi (1-rasm).

1-rasm: Diskka tik yuklamani aniqlash sxemasi

Bu tik yuklama $Q_д = \overline{G_k} + \overline{F_{np}}$ ga teng bo‘ladi (2-rasm).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

2-rasm: G‘altak yordamida tuproqning zichlanish sxemasi

bu yerda:
G_k – seksiyaning diskka ta’sir qiladigan og‘irlik kuchi;
$\bar{F}_{np}$ – prujinaning elastiklik kuchi.
Tuproqning diskka ta’sir qiladigan reaksiya kuchi quyidagicha aniqlanadi [13].

$$R = R_s + 2R_k, \quad (1)$$

bu yerda:
R_s – disk silindrik qismiga tuproqning reaksiya kuchi;
R_k – disk konus qismiga tuproqning reaksiya kuchi.
R_s va R_k kuchlarni quyidagi ifodalar yordamida aniqlash mumkin.

$$R_s = \frac{2}{3} q\delta\sqrt{2r_1 \cdot a_1}, \quad (2)$$

$$R_k = \frac{\sqrt{2}}{72} q\ sin\alpha \cdot (tg\alpha + f)\left[\sqrt{2r_1 \cdot a_1(8r_1a_1 + 3a_1^2 - 3r_1^2 - 3(r_1 - a_1)^3 ln\left|\frac{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}}-1}{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}}+1}\right|}\right], \quad (3)$$

bu yerda:
q – tuproqning hajmiy ezilish koeffitsiyenti, N/m³;
δ – disk tig‘i qalinligi, m;
r_1 – disk radiusi, m;
α – disk tig‘ining o‘tkirlanish burchagi, °;
f – tuproqning diskka ishqalanish koeffitsiyenti.
Diskning a_1 chuqurlikda ravon harakatini ta’minlash uchun diskka tik yuklama Q_d quyidagi shartni qanoatlantirishi kerak.

$$Q_d = R_s + 2R_k = \frac{2}{3} q\delta\sqrt{2}r_1 \cdot a_1^{1,5} + \frac{\sqrt{2}}{72} q\ sin\alpha(tg\alpha + f) \cdot$$

$$\cdot\left[2\sqrt{2_1a_1}(8r_1a_1 + 3a_1^2 - 3r_1^2 - 3(r_1 - a_1)^3 ln\left|\frac{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}}-1}{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}}+1}\right|\right], \quad (4)$$

Ishchi seksiyaga qo‘yilgan tik yuklamaning bir qismi zichlovchi g‘altakka qo‘yilgan bo‘ladi. Zichlovchi g‘altakka qo‘yilgan tik yuklama ma’lum hajmdagi tuproqni zichlashga, ya’ni hajmini kamaytirishga sarflanadi. G‘altak tuproqni urug‘ ekish chuqurligi a_2 gacha zichlaydi deb qabul qilamiz.

Tuproq katokning og‘irlik kuchi va prujinaning elastiklik kuchi ta’sirida a_2 chuqurlikka qadar zichlanadi.

Tuproqning zichlanishi ABC sektorda ro‘y beradi. G‘altakning eni b_k bo‘lsa zichlanayotgan tuproqning hajmi V_z = SABC · bk kabi aniqlanadi (bu yerda SABC – ABC sektorning yuzi). U holda V_z hajmdagi tuproqni zichlash uchun zarur bo‘lgan tik yuklama quyidagicha topiladi.

$$Q_k = G_k + F_{pr} = V_z \cdot q_o = \frac{1}{4} R_1^2 \left(\frac{\pi\alpha}{180^\circ} - sin\alpha\right) \cdot b_k \cdot q_o, \quad (5)$$

bu yerda:

q_o – tuproqning hajmiy ezilish koeffitsiyenti, N/m³.

Demak, ishchi seksiyaga beriladigan umumiy tik yuklama (3), (4) va (5) ifodalarning yig‘indisi sifatida quyidagicha aniqlanadi.

$$Q_{im} = 2Q_d + Q_k = R_s + 2R_k = \frac{2}{3} q\delta\sqrt{2} r_1 \cdot a_1^{1,5} + \frac{\sqrt{2}}{72} q\, sin\alpha (tg\alpha + f) \cdot$$

$$\cdot \left[2\sqrt{2_1 a_1}(8r_1 a_1 + 3a_1^2 - 3r_1^2 - 3(r_1 - a_1)^3 ln \left| \frac{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}} - 1}{\sqrt{\frac{r_1}{a_1}} + 1} \right| \right] + \frac{1}{4} R_1^2 \left(\frac{\pi\alpha}{180^\circ} - sin\alpha\right) \cdot b_k \cdot q_o, \quad (6)$$

Ushbu ifoda 2 ta diskni a_1 chuqurlikkacha tuproqqa botirish, zichlovchi g‘altak tuproqni a_2 cm chuqurlikkacha zichlashi uchun zarur bo‘lgan tik yuklanishni statik holatda aniqlash imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tadqiqotlardan shuni ko‘rishimiz mumkunki, qurilmaning umumiy og‘irligi ortgan sari disklarga tushadigan qarshilik kuchi ortib boradi, natijada prujinaga tushudigan yuklama ham ortadi.

Nazariy tadqiqotlar natijalari bo‘yicha juft disklarni harakat yo‘nalishiga nisbatan o‘rnatilish burchagi 7–13°, vertikal tekislikka nisbatan o‘rnatilish burchagi 12° bo‘lganda kichik diskni 3–5 cm katta diskni 8–10 cm chuqurlikda tuproqqa botishi uchun 230–280 N vertikal kuch talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Meznikova M.V. Covershenstvovanie texnologicheskogo protsessa polosnoy glubokoy obrabotki pochvы za schet optimizatsii konstruktivnыx parametrov rabochego organa // Dis…kan. tex. nauk. Volgograd.: 2018. – 5 c.
2. I.T.Ergashev, B.V.Abdullaev and others. Results of experimental research of the working section of the direct sowing (no-till) device // International Journal of Mechanical Engineering ISSN: 0974-5823 Vol. 7 No. 2 February, 2022. – pp 3790-3794.
3. Patent Uz № IAP 06742. Sposob pryamogo poseva semyan povtornыx kultur i ustroystvo dlya yego osuщestvleniya / Ergashev I.T, Abdullaev B.V, Pardaev X.Q. i dr. // Rasmiy axborotnoma. – 2022. – № 3.
4. Юсупов Р.Ф. Обоснование параметров и разработка комбиниро-ванной сеялки для нулевого посева. Дисс.канд. тех.наук. – Уфа, 2017.- 151 с.
5. Baker C.J. No-tillage seeding in Conservation Agriculture Second Edition / C.J. Baker, K.E. Saxton. – Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. – 2007. – P. 326.
6. Иван Морозов, Владимир Морозов. Особенность технологического процесса двухдискового сошника и определение его параметров // MOTROL. Commission of Motorization and Energetics in Agriculture – 2015. Vol.17. – No.7. 53-56 с.
7. Ergashev I.T., Islamov Y.I., Pardayev X.Q., Tashtemirov B.R., Ismatov A.I., & Abdullaev B.V. (2021, October). Results of the research of a combined aggregate straw grinder, which sows seeds of repeated crops. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 868, No. 1, p. 012087). IOP Publishing.
8. Foydali modelga patent UZ FAR 00864.Uyg‘unlashgan tuproqqa ishlov berish quroli / Mamatov F.M., Mirzayev B.S., Jo‘rayev K.X., Ravshanov H.A., Buranova Sh.U., Toshtemirov S.J., Qodirov U.I., Ilxomov X.I.// Rasmiy axborotnoma. – 2014. - №1.
9. Smirnov P.A., Smirnov M.P., Alekseev E.P. and Prokopieva E.V. Justification of non-power rotational working body for “STRIP-TILL” // Earth and Environmental Science, 2021.- 433 (2020) 012015.
10. Calixto D.V., Augusto G.A. and other. Machinery for Direct Sowing of Rice in Agricultural Conditions // International Journal of Food Science and Agriculture, 2021.- 5(3), -pp. 471-481.
11. Карасёв Игорь Евгеньевич. Разработка сошника сеялки для посева мелкосеменных масличных культур с обоснованием конструктивных и режимных параметров. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. техн. наук. Пеша, 2017. - С7-17.
12. В.Р. Петровец, С.В. Курзенков, Н.И. Дудко, Д.В. Греков. Современные тенденции в развитии конструкций и технологических схем дисковых сошников // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя аграрных навук. 2018. Т. 56. №1. – С. 87–98.
13. Abdullaev B.V. “Takroriy ekinlar urug‘ini ekish qurilmasi parametrlarini asoslash” t.f.f.d. (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan Dissertasiya ishi, Qarshi – 2022-yil.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

BANKLARIDA JINOIY FAOLIYATDAN OLINGAN DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHISH TIZIMINING ROLI

Abdullayeva Dildora Qudratovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistri

Annotatsiya: Mazkur maqola tahliliy tadqiqot sifatida qonun hujjatlari va ilmiy-nazariy manbalarni o‘z ichiga oladi. Maqolada sohaga oid ilmiy tushunchalar, Prezidentimiz tomonidan chiqarilayotgan Farmon va qarorlar, olimlarning nazariy qarashlari, korrupsiyaga qarshi kurashishda rivojlangan davlatlarning tajribalari tahlili va tijorat banklarida bu borada olib borilayotgan ishlar haqida bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: korrupsiya, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish, ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish, jinoiy javobgarlik, xorijiy tajriba, korrupsiyaga qarshi kurash.

Abstract: This article includes an analysis of legal documents and scientific and theoretical sources as an analytical study. The article describes the scientific concepts of the industry, decrees and resolutions of the President, theoretical views of scientists, analysis of the experience of developed countries in the fight against corruption, as well as work carried out in this direction in commercial banks.

Key words: corruption, money laundering, terrorism financing, combating the financing of proliferation of weapons of mass destruction, criminal liability, foreign experience, anti-corruption.

Аннотация: Данная статья включает в себя анализ правовых документов и научно-теоретических источников как аналитическое исследование. В статье описаны научные концепции отрасли, указы и постановления Президента, теоретические взгляды ученых, анализ опыта развитых стран в борьбе с коррупцией, а также работа, проводимая в этом направлении в коммерческих банках.

Ключевые слова: коррупция, легализация доходов, полученных преступным путем, финансирование терроризма, борьба с финансированием распространения оружия массового поражения, уголовная ответственность, зарубежный опыт, борьба с коррупцией.

KIRISH

Bugungi kunda davlat boshqaruvi sohasida mavjud bo‘lgan tahdidlarga baho berib, shuni ta’kidlash joizki, ular orasida eng xavflisi korrupsiyadir. U jamiyat xavfsizligi va barqarorligi, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy o‘sishi va hukumatning institutsional rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin bo‘lgan illatlardan biri sanalladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Korrupsiyaning oldini olmasak, haqiqiy ishbilarmonlik va investisiya muhitini yaratib bo‘lmaydi, umuman, jamiyatning birorta tarmog‘i rivojlanmaydi” [2]. Haqiqatdan ham, korrupsiyaviy jinoyatlar har qanday davlatning rivojlanishiga to‘sqinlik qilib, shu jamiyatdagi odamlarning davlat organlarida faoliyat yuritayotgan shaxslar va hukumat rahbarlariga bo‘lgan ishonchini susaytiradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bu borada rivojlangan davlatlar statistikasiga nazar soladigan bo‘lsak, Daniya, Finlandiya, Shvesiya, Yangi Zelandiya, Kanada, Norvegiya ham korrupsiyalashmaganligi jihatdan yuqori o‘rinlarda turadigan davlatlar sanaladi [3]. Sababi ushbu mamlakatlarda korrupsiya jinoyati hukumat tomonidan milliy xavfsizlik masalasi, ya’ni ichki va tashqi xavfsizlikka tahdid soluvchi asosiy omillar sifatida baholanadi.

E’tiborli jihati shundaki, Finlandiya Jinoyat kodeksida “korrupsiya”, degan tushuncha mavjud emas. Unda mansabdor shaxslarning poraxo‘rligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan bo‘lib, bunday jinoyatni sodir etgan

mansabdor shaxslar uchun qilmishning ijtimoiy xavfliligiga qarab jarima yoki 4-yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlanadi. Finlandiyada boshqa davlatlardagi kabi korrupsiyaga qarshi kurash haqida maxsus qonun mavjud emas, korrupsiyaga qarshi kurashuvchi maxsus organ ham tuzilmagan. Korrupsiyaga umumiy jinoyatchilikning bir qismi qabilida kurash olib boriladi. Finlandiya Konstitusiyasi, Jinoyat Kodeksi, Fuqarolik xizmati to‘g‘risidagi qonun, ma’muriy boshqaruvga oid yo‘riqnomalar va boshqa qonunosti hujjatlar korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan hujjatlar hisoblanadi. Bularning orasida eng muhimi Axloq qoidalari hisoblanadi [4].

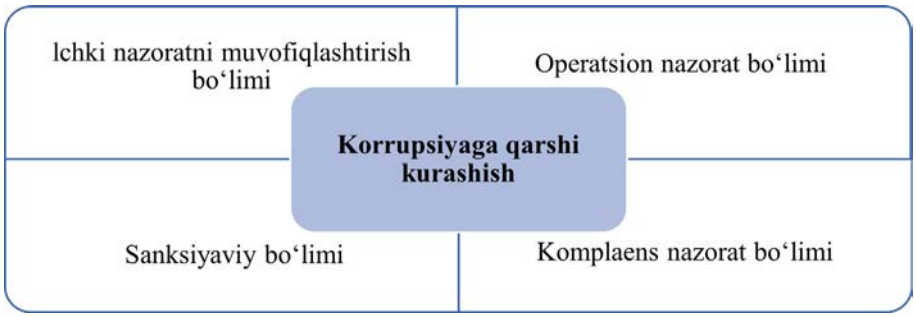
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Shu o‘rinda mamlakatimizda olib borilayotgan ishlarga to‘xlatadigan bo‘lsak, davlatimiz rahbari Prezident etib saylangan ilk kunlardanoq korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida bir qator qonun va qonunosti hujjatlar qabul qildi. Jumladan, 2017-yilning 3-yanvarida “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi O‘RQ-419-son [5], 2019-yil 27-maydagi PF-5729-son Farmoni bilan “2019–2020-yillarda korrupsiyaga qarshi kurashish davlat dasturi” [6], 2020-yil 30-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 6013-sonli [7] va 2023-yil 27-noyabrda “Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish hamda davlat organlari va tashkilotlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-200-son Farmonlari [8] qabul qilingan.

Barcha chiqarilgan qaror va farmonlar korrupsiyaga qarshi kurashishning ustuvor vazifalarini belgilab bergan va amalga oshirilgan islohotlar korrupsiyaviy jinoyatlarning sodir etilish dinamikasiga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatib kelmoqda.

Qonunning samarali ijrosini ta’minlash va korrupsiyaviy holatlarni o‘z vaqtida oldini olish borasida jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarida muayyan ishlar olib borilmoqda. Xususan, tijorat banklarida O‘zbekiston Respublikasining Adliya vazirligi tomonidan 2017-yil 23-mayda 2886-son bilan ro‘yxatga olingan “Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha ichki nazorat qoidalari” [9] ishlab chiqilgan. Ushbu ishlab chiqilgan Nizom, banklarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish tizimini takomillashtirishga qaratilgan. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish xizmati xodimlarining mas’uliyati O‘zbekiston Respublikasining amaldagi mehnat qonunchiligi, mehnat shartnomalari hamda belgilangan lavozim yo‘riqnomalari bilan tartibga solinadi va hisobdorligini belgilaydi.

TAHLIL VA NATIJA

1-rasm: Banklarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish tizimi

Mazkur bo‘limlar banklarda faoliyat olib borayotgan har bir shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeyidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o‘zga shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab moddiy yoki nomoddiy naf olishi va qonunga xilof ravishda xizmat vakolatidan foidalanishi, xuddi, shuningdek, bunday nafni qonunga xilof ravishda boshqa mansabdor shaxslarga qo‘llanishining oldini oladi [10,11].

Shu bilan bir qatorda, ichki nazorat xodimi mijoz tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarini, ularning faoliyati, benifitsiar mulkdorini doimiy nazoratga olib, aniqlangan gumonli va shubhali operatsiyalarni o‘z vaqtida tegishli tartibda departamentga taqdim etib boradi.

Banklarda ichki nazorat tizimini tashkil qilishdan ko‘zlangan asosiy maqsad, samarali ishlashini ta’minlash, O‘zbekistonda jahon standartlariga mos bo‘lgan bank tizimini yaratish va korrupsiyasiz mehnat faoliyatini ta’minlab berishdan iborat.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahliliy fikrlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Davlat xizmatining samarali tashkil etilishi mamlakatimiz ravnaqi, jamiyatda konstitutsiyaviy tuzum va totuvlikni mustahkamlash, barqaror faoliyat yuritishi va barqaror rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish nafaqat bank balki barcha soha vakillari sitqidildan bu illatga qarshi kurash olib borishlari zarur hisoblanadi.

Shu munosabat bilan, mazkur jinoyatga qarshi jahon hamjamiyati tomonidan hamkorlik ko‘lamini kengaytirish, unga qarshi birgalikda kurashish, kelgusida shu kabi jinoyatlarning sodir etilishining keskin oshib ketishining oldi olinib va bu borada O‘zbekistonning xalqaro reytinglardagi o‘rnini yanada yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://www.bukhari.uz/?p=35365&lang=oz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 25-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
3. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl;
4. Zufarov R.A., Axrarov B.J., Mirzayev U.M. Korrupsiya. Qonun. Javobgarlik. Monografiya //Mas’ul muharrir: yu.f.d., prof. M.X.Rustambayev. – T.: TDYUI nashriyoti, 2011. – B. 50-51. (Zufarov R.A., Akhrarov B., Mirzaev U.M. Corruption. Law. Responsibility).
5. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. // https://lex.uz/docs/-4355387 / Qonun hujjatlari ma’lumotlar milliy bazasi, 29.05.2019-y., 5729-son.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 27-noyabrdagi “Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish hamda davlat organlari va tashkilotlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-200-son Farmoni.
9. O‘zbekiston Respublikasida “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent sh. 2004-yil 26-avgust, 660-II-son hamda O‘zbekiston Respublikasining Adliya vazirligi tomonidan 2017-yil 23-mayda 2886-son bilan ro‘yxatga olingan “Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurollarini rivojlantirishga qarshi boshqarish bo‘yicha ichki nazorat qoidalari”.
10. https://lex.uz/ru/docs/-3212190
11. Nematulloyev S., Egamov R. Tijorat banklarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bo‘yicha ichki bank qoidalarining tadbiq etilishi. “Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda sug‘urtaning roli: tendensiyalar, muammolar va yechimlar” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, Toshkent, 2023-yil 16-noyabr.

BIOLOGIK AKTIVLAR HISOBINI MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTARI ASOSIDA TASHKIL ETISHNING USLUBIY JIHATLARI

Adxamov Samariddin
Toshket Davlat Iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada “yashil” iqtisodiyotga o‘tish davrida xo‘jalik yurutuvchi subyektlarda biologik aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida tashkil etishning uslubiy jihatlari yoritilgan. Qolaversa, korxonalarda biologik aktivlarni tan olish va baholashning o‘ziga xos jihatlari va ular hisobini respublikamizda tashkil etishga va ularning korxona ichidagi harakatini hisobga olish bo‘yicha yo‘nalishlar bo‘yicha ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Biologik aktiv, moliyaviy hisobot, dastlabki qiymat, adolatli qiymat, boshlang‘ich qiymat, asosiy vosita, tayyor mahsulot, boshqa umumlashgan daromadlar, sotish xarjatlri, biotransformatsiya.

Abstract: This article describes the methodological aspects of organizing the accounting of biologikal assets in economic entities based on international standards of financial reporting during the transition to a green economy. In addition, specific aspects of recognition and assessment of biologikal assets in enterprises and directions for organizing their account in our republic and accounting for their movement within the enterprise are provided.

Key words: Biological asset, financial statement, initial value, fair value, initial value, fixed asset, finished product, other comprehensive income, sales costs, biotransformation.

Аннотация: В статье описаны методические аспекты организации учета биологических активов в хозяйствующих субъектах на основе международных стандартов финансовой отчетности в условиях перехода к зеленой экономике. Кроме того, представлены конкретные аспекты признания и оценки биологических активов на предприятиях и направления организации их учета в нашей республике и учета их движения внутри предприятия.

Ключевые слова: Биологический актив, финансовая отчетность, первоначальная стоимость, справедливая стоимость, первоначальная стоимость, основной капитал, готовая продукция, прочий совокупный доход, себестоимость реализации, биотрансформация.

KIRISH

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli jadal islohotlarda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi ustuvor masalalardan biri sifatida qo‘ygan. “Yashil” iqtisodiyotni esa biologik aktivlar(hayvonlar, daraxtlar, o‘simliklar)siz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Hozirgi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotning deyarli, barcha tarmoqlarida biologik xossalarga ega bo‘lgan aktivlarni uchratishimiz mumkun. Shu sababli, hozirgi kunda ushbu biologik aktivlar hisobini to‘g‘ri tashkil etish, tan olish va baholash, hisobga olish va moliyaviy hisobotda aks ettirish bugungi kunning dolzarb masalaridan biri hisoblanadi.

TADQIQOTNING METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida O‘zbekiston Respublikasi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni, konseptual qoidalarga hamda MHXSlariga taqqoslash metodi, mantiqiy tahlil, tahlil va sintez usullaridan foydalanildi, SWOT tahlili orqali amaldagi tizimning kamchiliklari va yutuqlari e’tirof etildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Biologik aktivlarni tan olish va buxgalteriya hisobida qanday bahoda uning qiymatini o‘lchab aks ettirish masalasida bir qancha xorijiy olimlar izlanishlar olib borishgan. Jumladan, Josep Argilis, Anna Sabata Alberch, Josep Garcha Blandynlar biologik aktivlarni kompaniyida tan olishda kompaniyaga aktiv kirim bo‘lgan sanaga

e'tibor berishni takidlaydilar. Qolaversa, ushbu turdagi aktivlarni adolatli qiymatini ishonchli o'lchash imkoni bo'lsa adolatli qiymatda baholangan holda, agarda kompaniyaga kirim qilinayotgan biologik aktivning adolatli qiymatini aniqqlash imkoni mavjud bo'lmasa aktivning sotib olish bahosidan sotish xarajatlari chegirib tashlangan holda adolatli qiymatda o'lchagan holda kompaniyaga kirim qilish lozim ekanligini ilgari suradilar [Josep Argilis, Anna Sabata Alberch, Josep Garcha Blandyn, 2012; Biologik aktivlar dastlabki tan olishda va har bir balans sanasida, agar adolatli qiymatni ishonchli o'lchash imkoni bo'lmasa, sotish xarajatlari chegirib tashlangan adolatli qiymati bo'yicha o'lchanishi kerak[1].

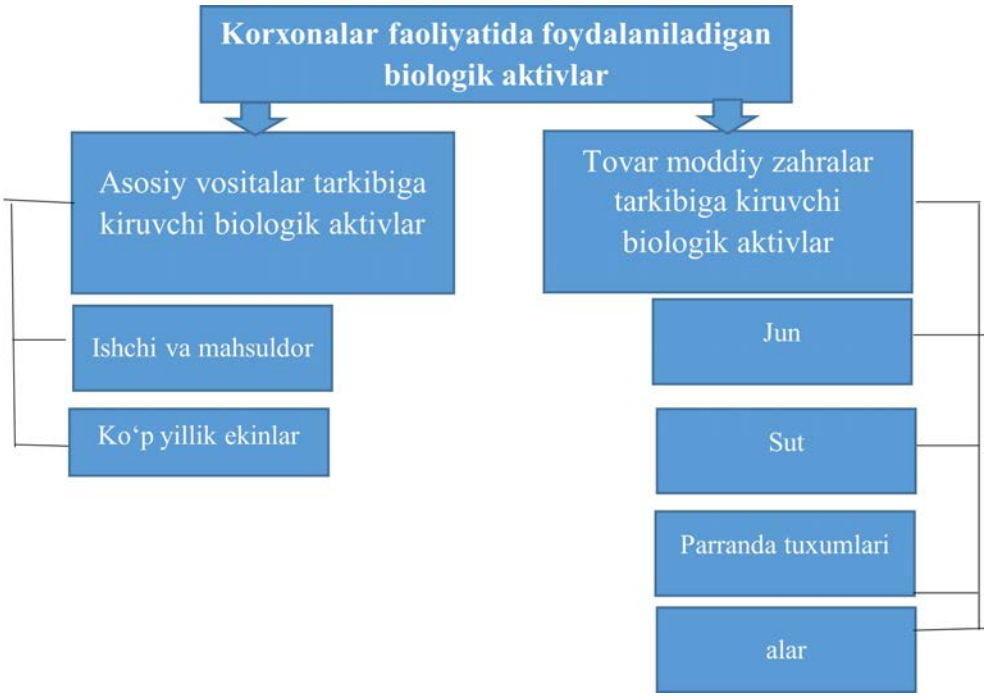
Sarmite Rozentale, Maira Orelar biologik aktivlarning adolatli qiymatini aniqlashdagi muammolar bo'yicha o'z izlanishlarini olib borishgan. Ular asosan biologik aktivlardagi biotransformatsion jarayonlar sababli ularning adolatli qiymatini aniqlash qiyinlashishini ilgari surishadi. Jumladan, biologik aktivlarning barcha turlari biotransformatsiya jarayonida o'sishi, vaznining ortishi yoki aksincha vazn yo'qotishi, bolalashi, vafot etishi sababli ularning adolatli qiymatini aniqlash murakkab ekanligini takidlashadi. [Josep Argilis, Anna Sabata Alberch, Josep Garcha Blandyn, 2012; Sarmite Rozentale, Maira Ore, 2013; Biologik aktivlarning o'zgaruvchanligi va o'ziga xosligi tufayli adolatli qiymatni o'lchash murakkab bo'lishi mumkin[2].

[Mary Fischer, Treba Marsh, 2013; biologik aktivlarning ayrim turlari bo'yicha faol bozor va bozor narxlari har doim ham mavjud bo'lmasligi mumkin, bu subyektivlikni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan taxminiy bahodan foydalanishni talab qiladi[3].

[Rute Goncalves, Patricia Lopes, 2014; Kichik va o'rta korxonalar biologik aktivlarning adolatli qiymatini hisobga olishda nomutanosib yuklarga duch kelishi mumkin[4].

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi kunda korxonalar biologik aktivlar hisobini tashkil etishda bir qancha muammolar mavjud bo'lib ular qatorida biologik aktivlar hisobini MHXSlar asosida tan olish baholash va moliyaviy hisobotda ochiqlash ham muammoligicha qolmoqda. Jumladan IAS-41"Qishloq xo'jaligi" standartini Respublikamizga integratsiya qilishda ham bir qancha muammolar bor. Xususan, Biologik aktivlarning hisobi respublikamizda faqatgina ikkita me'yoriy hujjatlarga asosan yuritiladi. BHMS – 5 asosiy vositalar tarkibiga kiruvchi biologic aktivlar hisobini tartibga solsa, ulardan olinadigan mahsulot(hosil)lar hisobini esa BHMS-2 "Tovar – moddiy zahiralar" standartiga asosan yuritiladi.

1-rasm: Korxonalar faoliyatida foydalaniladigan biologik aktivlar

1 FAIR VALUE VERSUS HISTORICAL COST-BASED VALUATION FOR BIOLOGICAL ASSETS: PREDICTABILITY OF FINANCIAL INFORMATION 2012. Revista de Contabilidad-Spanish Accounting Review Vol. 14. - Nº 2.

2 FAIR VALUE AND HISTORIC COST ACCOUNTING OF BIOLOGICAL ASSETS 2012 Spanish Ministerio de Educación y Ciencia for granting this research (SEJ2005-04037/ECON).

3 Biological Assets: Financial Recognition and Reporting Using US and International Accounting Guidance Journal of Accounting and Finance vol. 13(2) 2013.

4 Accounting in Agriculture: Disclosure Practices of Listed Firms. 2014 March.

O‘z o‘rnida ko‘plab olimlar biologik aktivlarning turli bozor sharoitlarida adolatli qiymatini to‘g‘ri aniqlash bo‘yicha izlanishlar olib borishgan. Jumladan, Mary Fischer, Treba Marshlar o‘zlarining ishlarida biologik aktivlar qiymatini aniqlashda aktivlarni ikki xil guruhga ajratishadi.

2-rasm: Biologik aktivlarning mavjud bozorning holatiga ko‘ra turkumlanishi

Biz tadqiqotlarimiz natijasida korxonalarda biologik aktivlarni ikkita katta guruhga bo‘lishini aniqladik. Birinchi guruh, mahsuldor biologik aktivlar bu korxonalar tomonidan foydalanish, aktivlarni sotish, mahsulot(hosil) olish uchun yetishtirilgan biologik aktivlar va bu turdagi biologik aktivlar korxonlarda bir hisobot davridan ko‘p muddatga xizmat qiladi. Ushbu aktivlardan qishloq xo‘jaligida nasil olish yoki sotib daromad olish maqsadida korxonalar yetishtirisahdi yoki sotib olishadi. Ushbu turdagi aktivlarga choy daraxtlari, olma darxtlari, uzumzorlar va paxta o‘simliklari misol bo‘la oladi. Mahsuldor biologik aktivlar hisobi IAS-№41 “Agriculture” standarti asosida tashkil etiladi. Respublikamizda esa bu turdagi biologik aktivlar asosiy vositalar sifatida qaralib hisobi, BHMS № 5 “Asosiy vositalar” standarti asosida tashkil etiladi. Ikkinchi guruh,biologik aktivlari esa istemol qilinadi(yig‘ib olingan hosil)gan biologik aktivlar(mahsuldor toifasiga kiruvchi biologik aktivlardan tashqari). Ushbu turdagi biologik aktivlar biologik aktivlar 5 ta guruhni o‘z ichiga oladi.

1. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini tashish va shu bilan bir qatorda ulardan mahsulot(hosil) yig‘ib olinadigan biologik aktivlar;
2. Qishloq xo‘jaligida mahsuldor va shu bilan birga bozorda erkin sotilishi mumkin bo‘lgan biologik ativlar;
3. O‘stirish natijasida olingan qishloq xo‘jali mahsuloti;
4. Faqat sotish uchun yetishtirilgan biologik aktivlar;
5. Bir yilda bir marta yetishtiriladigan va hosil olinadigan biologik aktivlar.

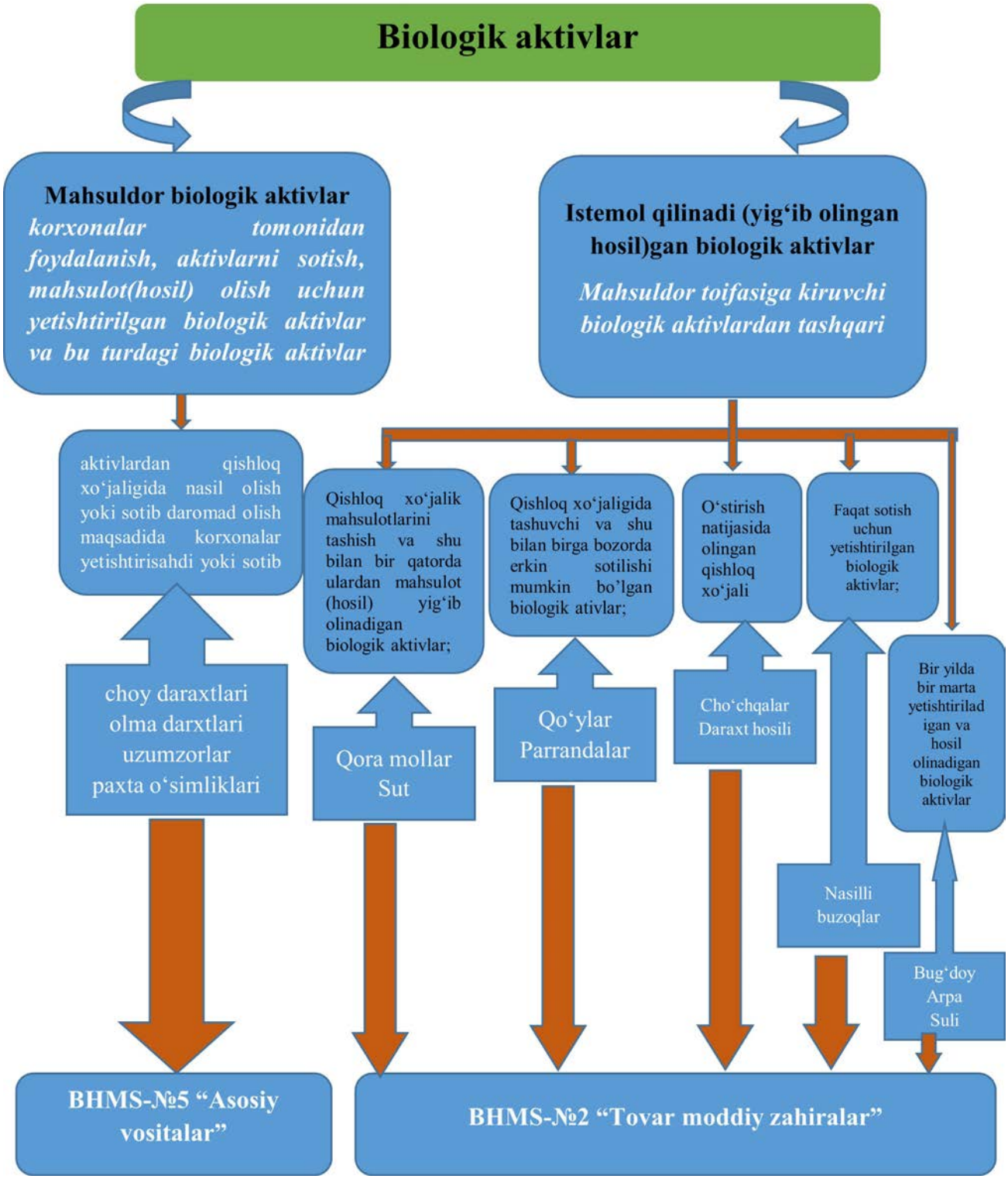
Ushbu turdagi aktivlarning bir qismi BHMS-№5 “Asosiy vositalar” standartinig talablaridan kelib chiqib asosiy vosita sifatida hisobga olinadi. Masalan, qoramollar, qo‘ylar va cho‘chqalar. Ulardan olingan mahsulot (hosil) esa BHMS-№2 “Tovar moddiy zahiralar” standarti talablari asosida hisobga olinadi. Masalan, Sut mahsulotlari, go‘sht, zotli nasl mollari va ekinlar.

Ammo ushbu standartlar ushbu turdagi aktivlarning alohida biotransformatsiya(o‘sish, vazn ortishi, vazn yo‘qotish, bolalash, o‘lim va hokazolar)sini hisobga ololmaydi va bu o‘z o‘rnida hisobning no‘to‘gri tashkil etilganini namoyon etadi. Shu bilan birga yuqoridagi muammolar buxgalteriya hisobiniga qo‘yilgan talablarni ham to‘g‘ri kelmaydi. Chunki, buxgalteriya hisobi obyektlari doimiy ravishda haqqoniy qiymatda baholanib moliyaviy hisobotda aks ettirilishini talab etadi. Ushbu turdagi aktivlarning barchasi qishloq xo‘jaligidagi o‘rniga qarab IAS-41 “Agriculture” standarti asosida tashkil etilishi kerak. Shundagina biologik aktivlarning barcha xossalarini hisobga olgan holda baholash imkonini yaratadi.

Biologik aktivlarning ayrim turlarini haqqoniy qiymatini aniqlash uchun faol bozorlar mavjud va shu bilan birga u bozorda biologik aktivning xossalari(turi, og‘irligi, sifati)ga mos ravishda bozor narxlari ham mavjud bu sharoitda haqqoniy qiymatni aniqlash qiyinchilik keltirib chiqarmaydi va bu oson. Ammo biologik aktivlarning ayrim turlariga nisbatan faol bozor va narxni bozorda o‘lchash imkoni bo‘lmagan hududdagi kompaniyalar o‘zlari biologik aktivlariga tahminiy baho qo‘yishlari lozim.

Yuqoridagi biologik aktivlarni baholashda 3 ta usuldan keng foydalanib kelishadi:

1. Bozor bahosiga asoslangan holda baholash;
2. Daromadlar usuliga asoslangan holda baholash;
3. Xarajatlar usuliga asoslangan holda baholash.

3-rasm: Biologik aktivlarning tavsiflanishi

Ko'pgina biologik aktivlarda faol bozorlar mavjud bo'lmaganligi sababli ularni baholash bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ko'plab kichik va o'rta biznes korxonalarida biologik aktivlarni baholashda tarixiy qiymatidan foydalanishadi. Bu esa o'z o'rnida biologik aktivni baholagan vaqtida doimiy ravishda noto'g'ri baholashni amalga oshirishga sabab bo'ladi. Aksincha kompaniyalar ushbu turdagi aktivlarni baholashda adolatli qiymatini qo'llaganida baho to'g'ri shakillanadi va daromadlar to'gri hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizning fikrimizcha korxonalarda biologik aktivlar hisobini MHXSlarga integratsiya qilish orqali, biologik aktivlarni tan olishda, baholashda va moliayaviy hisobtda ochiqlashda to‘gri yo‘l tanlangan bo‘ladi. Bu esa investorlar uchun biologik aktivlar bo‘yicha haqqoniy axborot berishga zamin yaratadi.

Biz o‘z izlanishlarimiz natijasida quydagi takliflarni ishlan chiqdik:

- Korxonalar har qanday turdagi biologik aktilarni aktiv sifatida tan olishda xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (masalan, IFRS 41-Qishloq xo‘jaligi) mos keluvchi hisob usullarini joriy qilish;
- Biologik aktivlarning real bozor qiymatini aniqlashda yangilangan baholash metodologiyalarini qo‘llash;
- Hisobot va monitoring jarayonlarini avtomatlashtirish uchun maxsus dasturiy ta’minotlarni joriy qilish samarali hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fair value versus historical cost-based valuation for biological assets: predictability of financial information, 2012 Revista de Contabilidad-Spanish Accounting Review Vol. 14. -№ 2.
2. FAIR VALUE AND HISTORIC COST ACCOUNTING OF BIOLOGICAL ASSETS 2012 Spanish Ministerio de Educación y Ciencia for granting this research (SEJ2005-04037/ECON).
3. Biological Assets: Financial Recognition and Reporting Using US and International Accounting Guidance Journal of Accounting and Finance vol. 13(2) 2013.
4. Accounting in Agriculture: Disclosure Practices of Listed Firms. 2014 march
5. Hasanovich, A. Z., & Ikromjon o‘g‘li, A. S. (2023). “Yashil” Iqtisodiyotga o‘tish davrida biologik aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarga moslashtirish muammolari. The Journal of Economics, Finance and Innovation, 714–724. Retrieved from https://sbtsuejournals.uz/index.php/EFI/article/view/133.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

BARQAROR IQTISODIY O‘SISHGA ERISHISHDA TO‘G‘RIDAN TO‘G‘RI XORIJIY INVESTITSIYALARNING AHAMIYATI

Asqarova Mavluda Turabovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Iqtisodiyot fakulteti,
“Makroiqtisodiy siyosat va prognozlashtirish” kafedrasi dotsenti

Otajonova Charosxon Polvonquli qizi
“Makroiqtisodiy siyosat va prognozlashtirish” kafedrasi
1-kurs tayanch doktaranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada barqaror iqtisodiy o‘sishga erishishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning o‘rni, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning afzalliklari hamda kamchiliklari, shuningdek, iqtisodiyotimizga jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalarning tahlili, iqtisodiyotimizga jalb qilinayotgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning faollik darajasini yanada oshirish borasida amalga oshirilayotgan hamda bajarilishi lozim bo‘lgan ishlar bo‘yicha taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar, portfel investitsiyalar, investitsion jozibadorlik, barqaror iqtisodiy o‘sish.

Abstract: In this article, the role of foreign direct investment in achieving sustainable economic growth, the advantages and disadvantages of foreign direct investment, as well as the foreign investments that are attracted to our economy analysis of investments, proposals and recommendations on the work being carried out and to be carried out in order to further increase the level of activity of foreign direct investments attracted to our economy.

Key words: investment, foreign direct investments, portfolio investments, investment attractiveness, sustainable economic growth.

Аннотация: Вданной статье рассматривается роль прямых иностранных инвестиций в достижении устойчивого экономического роста, преимущества и недостатки прямых иностранных инвестиций, а также иностранных инвестиций, которые привлекаются в нашу экономику, анализ инвестиций, предложения и рекомендации по проводимой работе. осуществляются и будут осуществляться в целях дальнейшего повышения уровня активности прямых иностранных инвестиций, привлекаемых в нашу экономику.

Ключевые слова: инвестиции, прямые иностранные инвестиции, портфельные инвестиции, инвестиционная привлекательность, устойчивый экономический рост.

KIRISH

Barchamizga ma’lumkin barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi turmush farovonligini yaxshilash, ularning ish bilan bandligini ta’minlash, jahon bozorlarida munosib o‘rinlarga erishish, eksport solahiyatini oshirish, nafaqat iqtisodiyot balki ta’lim, sog‘liqni saqlash, transport, axborot, infratuzilma va shu kabi sohalarini rivojlantirish rivojlanayotgan mamlakatlarda juda katta mablag‘alarni talab etadi. Bunday islohotlarni amalga oshirishda rivojlanayotgan mamlakatlarning ichki moliyaviy manbalarining o‘zi esa yetmaydi. Bunday holatlarda eng muqobil yechim xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisoblanadi.

Jahon tajribalariga ko‘ra, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo‘lsa, o‘z iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga hamda rivojlanishiga erishgan.

Mamlakatimizda ham mustaqillikning dastlabki yillaridanoq mamlakatda faol investitsiya muhiti yaratish, ayniqsa faol xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida juda ko‘plab ishlar, dasturlar, loyihalar amalga oshi-

rilib kelinmoqda. Xorijiy investorlar uchun qulay imkoniyatlar, iqtisodiy-moliyaviy imtiyozlar berib kelinmoqda. Bunga misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlis deputatlariga yo‘llagan murojaatnomasida “investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o‘zbekcha qilib aytganda iqtisodiyotning yuragi desak mubolag‘a bo‘lmaydi”,[1] deb ta’kidlaganlari va bu sohaga doir qabul qilinayotgan qonunlar, qarorlar, farmonlar investitsiyalarning ahamiyati muhim ekanligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy investitsiyalar – bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada dromad olish, samaraga erishish maqsadida mutlaq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlarini qo‘llab-quvvatlash hamda rivojlantirish maqsadida jalb etiladigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklaridir. Xorijiy investitsiyalarning ikki turi mavjud bo‘lib, ular:

1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar;
2. Portfel investitsiyalar.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarda kapital chiqarishdan asosiy maqsad – bu xorijiy firma ustidan nazorat o‘rnatish bo‘lsa, portfel investitsiyalarda esa yuqori foyda olish hisoblanadi. Maqsadga erishish yo‘llari portfel investitsiyalarda – xorijiy qimmatbaho qog‘ozlarni sotib olish bo‘lsa, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarda esa – xorijda ishlab chiqarishni tashkil etish hisoblanadi. Shuningdek, daromad shakllari: to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarda tadbirkorlik foydasi, dividendlar, portfel investitsiyalarda esa- dividendlar, foizlardan iborat[2].

Xalqaro valyuta jamg‘armasi qoidalariga ko‘ra “To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jismoniy yoki yuridik shaxs xorijiy kompaniyaning kamida 10 foiziga egalik qilganda yuzaga keladi. Agar investorlar 10% dan kamroq ulushga ega bo‘lsa, Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (XVJ) uni oddiygina aksiya portfelining bir qismi sifatida belgilaydi. Kompaniyadagi 10% egalik individual investorga xorijiy kompaniyaning nazorat paketini bermasa-da, bu kompaniya boshqaruvi, faoliyati va umumiy siyosatiga ta’sir o‘tkazish imkonini beradi”3 deb bayon qilinadi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning afzalliklari:

- **Iqtisodiy o‘sish.** Ish o‘rinlarini yaratish to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning eng aniq afzalligi bo‘lib, mamlakat (ayniqsa, rivojlanayotgan davlat) to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga intilishining eng muhim sabablaridan biridir. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantiradi, bu esa ish o‘rinlari yaratilishiga olib keladi va mamlakatda ishsizlik darajasini pasaytirishga yordam beradi. Ish bilan bandlikning oshishi daromadlarning oshishiga olib keladi va aholini ko‘proq sotib olish qobiliyati bilan jihozlaydi, bu esa mamlakatning umumiy iqtisodiyotini oshiradi.
- **Inson kapitalini rivojlantirish.** Inson kapitali ishchi kuchining bilim va malakasini o‘z ichiga oladi. Xodimlar ta’lim va tajriba orqali erishadigan ko‘nikmalar ma’lum bir mamlakatning ta’lim va inson kapitalini oshirishi mumkin. Dalgalanma effekti orqali u boshqa tarmoqlar va kompaniyalarda inson resurslarini o‘qitishi mumkin.
- **Texnologiya.** Investitsiyani qabul qilib olayotgan mamlakatlar va korxonalar butun dunyo bo‘ylab eng so‘nggi moliyalashtirish vositalari, texnologiyalari va operatsion amaliyotlaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Yangi va takomillashtirilgan texnologiyalarni joriy etish kompaniyaning mahalliy iqtisodiyotga keng tarqalishiga olib keladi, natijada sanoat samaradorligi va boshqa tarmoqlarning samaradorligi oshadi.
- **Eksport hajmini oshirish.** To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar tomonidan ishlab chiqarilgan ko‘plab tovarlar nafaqat ichki iste’molga, balki jahon bozorlariga ham chiqariladi.
- **Valyuta kursining barqarorligi.** Mamlakatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi doimiy valyuta oqimiga aylanadi, bu esa mamlakat Markaziy bankiga barqaror valyuta kurslarini ta’minlaydigan boy valyuta zaxirasini saqlashga yordam beradi.
- **Yaxshilangan va samarali kapital oqimi**. Kapitalning kirib kelishi, ayniqsa, ichki resurslari cheklangan mamlakatlar uchun, shuningdek, jahon kapital bozorlaridan mablag‘ jalb qilish imkoniyatlari cheklangan davlatlar uchun yanada foydalidir.
- **Raqobatbardosh va chidamli bozorni yaratish.** Xorijiy korxonalarning ichki bozorga kirib kelishini osonlashtirib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar raqobat muhitini yaratishga, shuningdek, mahalliy monopoliyalarni yo‘q qilishga yordam beradi. Sog‘lom raqobat muhiti firmalarni o‘z jarayonlari va mahsulot takliflarini doimiy ravishda yaxshilashga undaydi va shu bilan innovatsiyalarni rag‘batlantiradi. Iste’molchilar, shuningdek, raqobatbardosh narxdagi mahsulotlarning kengroq assortimentiga ega bo‘ladilar.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlis deputatlariga yo‘llagan murojaatnomasi.
2 Imomov X.X. Investitsiya. (Darslik). – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022. 408-b.
3 www.imf.org – Xalqaro valyuta fondi.

Ko‘pgina afzalliklariga qaramay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning ikkita asosiy kamchiliklari mavjud, masalan:

- **Mahalliy korxonalarni almashtirish.** Walmart kabi yirik firmalarning kirishi mahalliy korxonalarni siqib chiqarishi mumkin. Walmart ko‘pincha arzon narxlar bilan raqobatlasha olmaydigan mahalliy korxonalarni haydab chiqarish uchun tanqid qilinadi.
- **Foydani repatriatsiya qilish.** Daromadni repatriatsiya qilishda asosiy tashvish shundaki, firmalar daromadlarni qabul qiluvchi mamlakatga qayta investitsiya qilmaydi. Bu esa mezbon davlatdan katta miqdorda kapital chiqib ketishiga olib keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

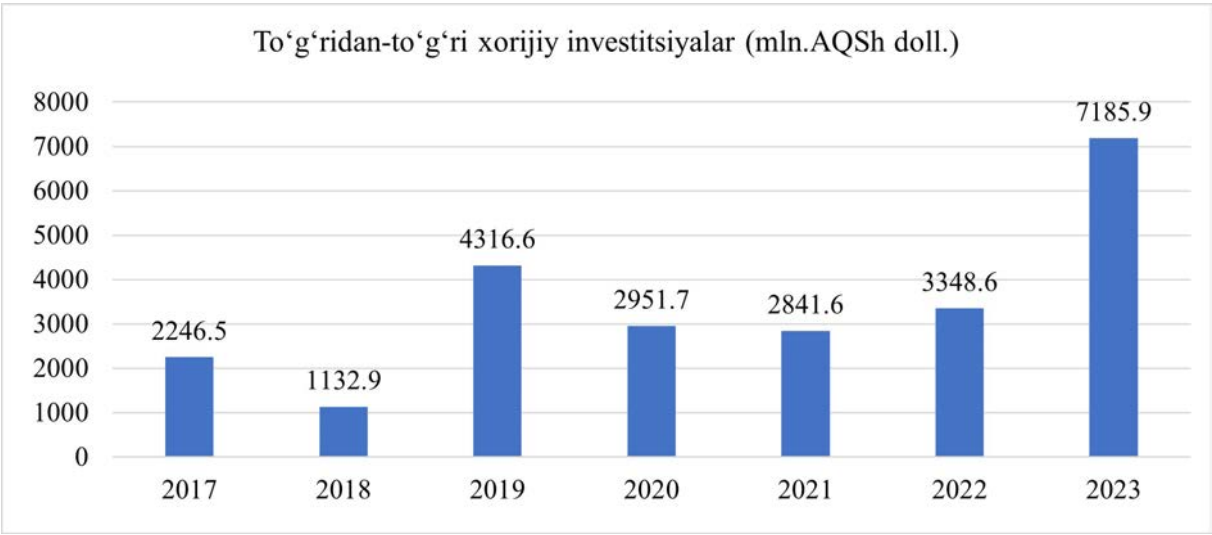
Ushbu maqolada ma’lumotlarni shakllantirish jarayonida ilmiy yondashuv, statistik, tahlil va sintez usullaridan foydalanilgan bo‘lib, maqolada keltirilgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yillar kesimida qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolaning tahlil qisimida nafaqat mamlakatimizdagi iqtisodiy-moliyaviy ko‘rsatkichlarning ichki manbalaridan balki, bir qator xorij manbalarining ma’lumotlaridan ham iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish jarayonida foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Mamlakatimizda 2017–2023-yillar davomida investitsiyalarni jalb qilish, ayniqsa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni rag‘batlantirish borasida sezilarli darajadagi islohotlar amalga oshirildi. Misol uchun mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish hamda investorlar uchun qulay shart-sharoit yaratishga yo‘naltirilgan 23 ta yirik chora tadbirlar amalga oshirildi.

Jumladan, yangi tahrirdagi “Investitsiya va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi, “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi qonunlar, “Respublika iqtisodiyotiga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, “O‘zbekiston respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarorlar, valyuta operatsiyalari bo‘yicha joriy qilingan qoidalar buning yaqqol misolidir.

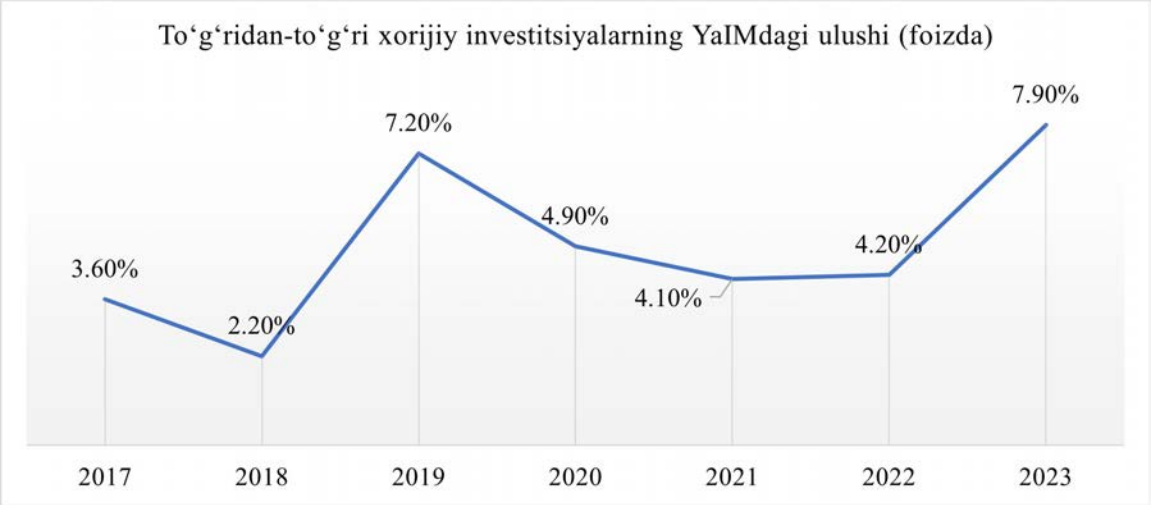
Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida amalga oshirilayotgan chora tadbirlar natijasida 2017–2023-yillar oralig‘ida mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan to‘g‘rida-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar dinamikasida sezilar o‘zgarish qayd etilganligi 1-diagrammada keltirilgan ma’lumotlar orqali ham ko‘rishimiz mumkin. 1-diagramma ma’lumotlariga ko‘ra 2017-yildan 2023-yilga kelib to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshganligini ya’ni: 2246,5 mln.AQSh dollaridan 7185,9 mln.AQSh dollariga yetganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuningdek, “Investitsiya erkinligi subindeksi”ga ko‘ra mamlakatimiz 2017-yilda ushbu indeks ro‘yxatida 0 o‘rindan 2023-yilga kelib 60 o‘rinni[4] egallaganligini ham aytib o‘tishimiz lozim. Bu ham mamlakatimizdagi investitsion muhit yuqori darajalarda yaxshilanayotganligidan dalolat beradi.

1-diagramma: 2017–2023-yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan to‘g‘rdan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (mln.AQSh doll.)[5]

4 Meros jamg‘armasi (The Heritage Foundation) ma’lumotlari.
5 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2-diagrammada keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi ham keskin oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. 2017-yilda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning YaIM tarkibidagi ulushi 3,6%ni tashkil qilgan bo'lsa 2023-yilda ushbu ko'rsatkich 7,90%ni tashkil qilgan. Asosiy kapitalga investitsiyalarning YaIMdagi ulushi 2017-yilda 22,7%ni, 2023-yilda esa 33,0%ni tashkil qilgan.

2-diagramma: 2017–2023-yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan to'g'rdan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning YaIMdagi ulushi (foizda)[6]

Shuningdek, mamlakatimizda faoliyat olib boruvchi korxonalar soni 2017 yilda 285,5 mingtani, 2023-yilda esa 485,0 mingtani, xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar soni 2017-yilda 5,5 mingtani tashkil qilgan bo'lsa 2023-yilda ushbu ko'rsatkich 14,1 mingtani tashkil qilib 2027-yilga nisbatan 2,6 marta oshganligini bilishimiz mumkin.

Mamlakatimizda investitsion jozibadorlikni oshirish, investorlarning faoliyat darajasini kengaytirish va mavjud shart-sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish maqsadida bugungi 2024-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra jami 21 ta maxsus iqtisodiy zona, 328 ta kichik sanoat zonasi, 23 ta texnopark o'z faoliyatlarini olib bormoqda. Yil oxiriga borib ularning sonini yanada oshirish investitsiya sohasida amalga oshirilishi zarur bo'lgan chora-tadbirlar tarkibiga kiritilgan.

2023-yilning yanvar-dekabr oylarida jami 352,1 trln. so'm asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirilib, 2022-yilning mos davriga nisbatan 122,1 % ni tashkil etdi. Shuningdek, asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar 21,2 trl.so'mni, O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar hajmi 21,2 trl.so'mni, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar esa 84,3 trln so'mni tashkil qildi (1-jadval).

1-jadval: O'zbekiston Respublikasida 2023-yil yakuni bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning manbalari[7]

№	Moliyalashtirish manbalari	Hajmi, trln.so'mda	O'sish sura'ti o'tgan yilga nisbatan foizda
1.	Respublika budjeti	20,4	88,6%
2.	Kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar	82,4	129,2%
3.	Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi	1,6	58,4%
4.	O'zbekiston Respublikasi kafolati ostida xorijiy kreditlar	21,2	130,3%
5.	Korxona mablag'i	84,9	97,3%
6.	Aholi mablag'lari	33,3	108,9%
7.	To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	84,3	196,4
8.	Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lari	22,3	117,9%
9.	Suv ta'minoti va kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish jamg'armasi	1,7	52,9%

6 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan
7 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ham ayonki Kafolatlanmagan va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 129,2%, O'zbekiston Respublikasi kafolati ostida xorijiy kreditlarning o'sish sur'ati esa 130,3% ni, To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning o'sish sur'ati esa 196,4 % ni tashkil qilishi ushbu sohaga yaratib berilayotgan islohotlar samarali ta'sir ko'rsatayotganligidan xabar beradi. Shuningdek, jalb qilinayotgan investitsiyalarning aksariyat qismi nafaqat iqtisodiy o'sishni ta'minlashga balki iqtisodiy jihatdan rivojlanishga, aholi turmush farovonligini oshirishga, ta'limga, innovatsiyalarga, yashil iqtisodiyotni rivojlanirishga xizmati qilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki mamlakatimizda investitsiyalarni faol jalb qilish borasida juda ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, ichki hamda xorijiy investorlarni himoya qilishning nafaqat iqtisodiy, balki huquqiy, siyosiy, ijtimoiy tomonda himoya qilish borasida ham ko'plab chora-tadbirlar, qonunlar, qarorlar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda investitsiya sohasida juda ko'plab islohotlar amalga oshirilayotganligiga qaramay, bu sohada mavjud kamchiliklarni e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Bunga misol tariqasida: iqtisodiyotimizga jalb qilinayotgan investitsiyalarning tarmoqlar hamda hududlar kesimida nomutanosib taqsimlanayotganligini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bo'yicha hududlar miqyosidagi yuqori va quyi o'rinlarni egallagan 3 ta hudud qiymatlari o'rtasidagi farq 2023-yilning yanvar-dekabr oylarida deyarli 3,7 baravarni, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda kreditlar orasidagi tafovut esa 2,9 baravarni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Bunga asosiy sabab esa boshqa hududlarda shuningdek, tarmoqlarda investorlar uchun xalaqit berayotgan infratuzilma bilan bog'liq, soliq sohasidagi nomutanosibliklar va pul-kredit sohasidagi kechikishlarni, korupsion holatlarni misol qilib olishimiz mumkin.

Yuqorida keltirilgan muammolarni bartaraf qilish uchun quyidagi taklif va tavsiyalarniishlab chiqish lozim:

- chekka hududlar investorlar uchun qulay infratuzilma obyektlarini, transport xizmatlarini yo'lga qo'yish;
- geografik jihatdan noqulay joylashgan hududlar uchun maxsus byudjet-soliq hamda pul-kredit siyosatini ishlab chiqish;
- tabiiy resurslar jihatdan ham ta'minlangan hududlarda investitsiyalarni xizmat ko'rsatish ayniqsa tibbiyot, ta'lim, masofadan turib xizmat ko'rsatish sohalariga yo'naltirish bo'yicha startap loyihalarni joriy qilish;
- jahon talablariga mos keladigan kadrlarni tayyorlash uchun davlat kafolati ostidagi investitsiyalarni yanada qo'llab quvvatlash maqsadga muvofif hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi O'RQ - 598-sonli "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. lex.uz›docs/-4664142
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. president.uz›oz/lists/view/4057
3. Imomov X.X. Investitsiya. (Darslik). – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2022. 408b.
4. Investitsiya mahorati (Matn): qo'llanma / M.P. eshov, Ch.S.Mirzayev, A.N.Tursunov. – T.: "Manaviyat", 2020. 168-bet.
5. Elvira Sojli, Wing Wah Tham. —The Impact of Foreign Government Investments: Sovereign Wealth F und Investments in the United States‖ In Institutional Investors in Global Capital Markets. Published online: 8 March 2015; 207-243. www.scopus.com.
6. Foreign Direct Investment Theory, Evidence and Practice. RMIT Universty, Imad Moosa. DOI: 10.1057/978140397493.
7. O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalar bo'yicha 2023-yil yakuni uchun hisobot - www.stat.uz.
8. www.imf.org – Xalqaro valyuta fondi.
9. www.heritage.org – The Heritage Foundation tashkilotining rasmiy internet sahifasi.
10. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi.

ILMIY-INNOVATSION IQTISODIYOTDA SUV XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI, YECHIMLAR VA NATIJALAR: FUNDAMENTAL ASOSDA

Babadjanov Abdirashid Musayevich
PhD in Economics, katta ilmiy xodim, “TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti, “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi dosenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada suv xo‘jaligi faoliyatini innovatsion g‘oyalar asosida rivojlantirish muhimligi ta’kidlangan. Irrigatsiya-meliorativ tizimlardagi tadbirkorlik jarayonlari ilmiy-innovatsion yechimlar sifatida yoritilgan. Natijada tadqiqot samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko‘rsatkichlarni baholash, shuningdek, fundamental asosda ilmiy-innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: suv xo‘jaligi, ilmiy muassasa, ilmiy izlanish, innovasiya, rivojlantirish, mexanizm, takomillashtirish, iqtisodiyot.

Abstract: This article emphasizes the importance of developing water management activities based on innovative ideas. Business processes in irrigation-melioration systems are highlighted as scientific-innovative solutions. As a result, the assessment of the main indicators describing the effectiveness of research, as well as the formation of a scientific and innovative economy on a fundamental basis, were advanced.

Key words: water management, scientific institution, scientific research, innovation, development, mechanism, improvement, economy.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность развития водохозяйственной деятельности на основе инновационных идей. Бизнес-процессы в ирригационно-мелиоративных системах выделены как научно-инновационные решения. В результате была усовершенствована оценка основных показателей, характеризующих эффективность научных исследований, а также формирование научно-инновационной экономики на фундаментальной основе.

Ключевые слова: водное хозяйство, научное учреждение, научные исследования, инновации, развитие, механизм, совершенствование, экономика.

KIRISH

Ilmiy va innovatsion iqtisodiyotida suv xo‘jaligini rivojlantirish ilmiy-texnik taraqqiyoti ilmiy muassasa ilmiy ishlanmalari natijalarini siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Ilg‘or xorijiy davlatlar qatorida mamlakat suv ta’minoti ilmiy-texnologik va innovatsion rivojlanish yo‘lidan bormoqda. Bu soha ulkan intellektual va ilmiy-texnik salohiyatga egaligi uning rivojlangan mamlakatlar darajasida bo‘lishiga olib keladi. Shuning uchun davlatning asosiy vazifasi ilmiy innovatsiyalarni yuzaga chiqara oladigan iqtisodiyotni yaratishdir.

Respublikadagi ilmiy-innovatsion rivojlanish suv xo‘jaligi muammolari bilan bog‘liq masalalarni ko‘rib chiqiladi:

- suv xo‘jaligi tashkilotlari ishlab chiqarishi zamon talabiga javob bermasligi, malakali mutaxassislarni jalb etish imkoniyati kamayib borayotganligi;
- ilmiy muassasalar ilmiy kadrlar bilan yetarli darajada ta’minlanmaganligi; ilmiy-tadqiqot ishlarining sifati esa zamon talabiga javob bermasligi;
- suv xo‘jaligida sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, sifatli mahsulot yetishtirishni ta’minlash zaruriyati;
- suv resurslaridan foydalanish va suvni tejaydigan sug‘orish texnologiyalarini ishlab chiqarishga joriy etish hamda suv xo‘jaligi ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha bilimlarning etishmasligi kabilarni.

Muammolar ta’siri natijasida sarflangan resurslar birligi hisobidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtirish unumdorligining o‘sishiga va suv xo‘jaligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy-innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy va milliy iqtisodchi olimlar turlicha talqin qilishgan. Xususan, Kapkantshikov Sergey Gennadevichning fikricha, iqtisodiy o‘sish, iqtisodiy rivojlanishning ijobiy dinamikasi bo‘lib, u ijtimoiy mahsulotning miqdoriy o‘sishi va sifat jihatdan yaxshilanishi va uning rivojlanish omillarini ifodalaydi [1].

Kamishova Galina Nikolaevna tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda suv iste’molini fazoviy taqsimlash uchun zamonaviy geoaxborot texnologiyalari va neyron tarmoqlarining kombinasiyasining modeli taklif etiladi [2].

Van-Ilya Andrey Vasilevichni ta’kidlashicha, maqsadlarga yerishishning muhim yo‘nalishlaridan biri fan-texnika yutuqlaridan keng foydalanish va innovasion loyihalarni tubdan takomillashtirish hisoblanadi [3].

Professor Beketov Nikolay Viktorovichni tahlil natijalariga ko‘ra, zamonaviy innovatsion tizimini qurish bo‘yicha davlat siyosati yo‘nalishlarini taklif etiladi [4].

Professor V. Cherkovetsni o‘rganishda, mamlakatda muhim fundamental o‘zgarishlar mavjud, biroq ayni paytda ushbu innovasiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish va faoliyatning boshqa sohalarida ilmiy natijalarni amalga oshirishga yo‘naltirish hozirgi paytda zaif bo‘lib qolmoqda [5].

Professor N.V. Vladimtsev, ixtisoslashuv mamlakatga qanday afzalliklarga ega ekanligi, texnologik siyosat ularni qanday yaxshilashi mumkinligi, bozorda yangiliklarga eng yuqori ta’sir ko‘rsatishini aniqlash imkonini beradi [6].

Bizning fikrimizcha, mamlakatni ilmiy-innovasion iqtisodiyotga o‘tish, fan-texnika taraqqiyoti sohasidagi davlat siyosatining asosiy maqsadi bo‘lishi kerak [7].

Suv xo‘jaligidagi ilmiy muassasalar nafaqat bugungi kunda ilmiy jihatdan hal qilinishi kerak bo‘lgan muammolar, balki kelajakda suv xo‘jaligini barqaror rivojlantirish bilan bog‘liq muammolar bo‘yicha ham keng ko‘lamli kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borishlari kerak.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishni amalga oshirishda suv resurslaridan foydalanish va suvni tejaydigan sug‘orish texnologiyalarini ishlab chiqarishga joriy etish hamda suv xo‘jaligi ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha innovatsmon yondashuvlar tahlil qilindi. Muallif mavjud tajribalarni o‘rganish va ular orqali qiyosiy tahlil o‘tkazish natijasida tegishli yo‘nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar bergan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatdagi suv resurslarini boshqarish tsiklining barcha bosqichlarida qo‘llaniladigan ilmiy-innovatsion muammolarni hal qilish nazariyasi usulini qo‘llash kerak. Suv xo‘jaligida ilmiy-innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish usuli quyidagicha:

- ilmiy tadqiqot institutlari, oliy o‘quv yurtlari va suv xo‘jaligi ishlab chiqarishi o‘rtasidagi ma’muriy va iqtisodiy aloqalar o‘rtasidagi bog‘liqlik yo‘q. Ushbu tadqiqotda tarmoq, vazirlik va idoralar o‘rtasida muvofiqlashtirishning yo‘qligi, bir-birining takrorlanishi, kichik mavzular bo‘yicha mablag‘larni o‘tkazilishi, inson omili va boshqa resurslarni past samaradorligi sohada innovatsion iqtisodiyotga o‘tishga to‘sqinlik qiladi;
- suv xo‘jaligi bo‘yicha bilim saviyasining pastliigi, fan va texnika mahsulotiga samarali talabni shakllantirish va joriy etishga to‘sqinlik qiladi. Bu holat nafaqat ilmiy-texnik yutuqlarni amaliy tatbiq etish darajasining pasayishiga, yangi texnologiyalardan foydalanish samaradorligining pasayishiga, balki yangi texnologiyalardan foydalanish xavfsizligining oshishiga olib keladi;
- global iqlim o‘zgarishi natijasida 2050-yilga qadar mamlakat suv resurslari – Sirdaryo havzasida 5 foizga, Amudaryo havzasida esa 15 foizgacha suv kamaytirishi kutilmoqda. Mavjud lotok tarmoqlarining asosiy qismi 30 yildan ortiq vaqt mobaynida xizmatda bo‘lganligi va o‘z vaqtida ta’mirlanmaganligi hamda xizmat ko‘rsatish muddatlari o‘tganligi natijasida ularning 70 foizi rekonstruksiya va almashtirishni talab qiladi;
- bugungi kunda suv xo‘jaligi tashkilotlarida oliy ma’lumotli suv xo‘jaligi xodimlarining ulushi 42 foizni tashkil etmoqda. Bugungi kunda oliy ta’lim va fan-ishlab chiqarish tizimida o‘zaro integratsiya talab darajasida emas. Suv xo‘jaligi sohasida oliy ma’lumotli mutaxassislarini tayyorlash bilan bir qatorda milliy tadqiqot universitetini xalqaro darajadagi nufuzli oliy o‘quv yurtiga aylantirish bo‘yicha izchil sa’y-harakatlarni davom ettirish zarur.
- hozirgi kunda suv xo‘jaligi tizimidagi ekspluatatsiya tashkilotlarining, ayniqsa, tuman irrigatsiya bo‘limlarining moddiy-texnik bazasi pastligicha qolmoqda. Suv xo‘jaligi tashkilotlarini saqlash xarajatlari davlat

byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. Ammo keyingi yillarda ajratilgan mablag‘larning 70 foizi elektr energiyasi xarajatlarini qoplashga yo‘naltirildi, sug‘orish tizimlarini ta’mirlash va tiklash uchun ajratilgan mablag‘larning ulushi 2,9 foizni tashkil etdi;

- Respublikada suv resurslaridan foydalanishni kompleks boshqarishni amalga oshirishda suv xo‘jaligi sohasida faoliyat yurituvchi idoralar o‘rtasida muvofiqlashtirish ishlari talabga javob bermaydi. Davlat-xususiy sheriklik hamkorligi amaliyoti to‘liq amalga oshirilmagan. Keyingi yillarda sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijalari asosida O‘zbekiston Respublikasining “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonunini takomillashtirish talab etiladi;
- dunyoda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, shuningdek, mamlakatimiz suv xo‘jaligi sohasida iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi suv resurslarining ilmiy mahsulotlari hajmii va sifatini oshirishni taqozo etmoqda.

SUV XO‘JALIGINING ILMIY YECHIMLARI

Suv xo‘jaligi tadqiqotlari samarali yechim sifatida quyidagilarga asoslanadi: suv resurslarini boshqarishning barcha darajalarida vakolatlarni taqsimlashning samarali tizimini shakllantirish;

- bozor iqtisodiyoti sharoitlariga muvofiq suv xo‘jaligini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini yaratish;
- suv xo‘jaligini rivojlantirishning moliyaviy va ijtimoiy-iqtisodiy strategiyasini ishlab chiqish;
- suv omilining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta’sirini strategik baholash,
- xavf va zararni kamaytirish;
- mamlakat holatidan kelib chiqqan holda suv xo‘jaligini boshqarish bo‘yicha alohida maxsus siyosatni ishlab chiqish;
- suv xo‘jaligida qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazorat va huquqni qo‘llash amaliyotini kuchaytirish;
- suvdan foydalanuvchilarning ma’lum miqdordagi va sifatli suv resurslariga bo‘lgan haqiqiy huquqlarini ta’minlash;
- ilmiy muassasaning innovatsion yondashuvini rag‘batlantirish va suv omili bilan bog‘liq zararni baholash tizimini ishlab chiqish;
- suv inshootlarining xavfsizligi to‘g‘risida to‘g‘ridan-to‘g‘ri harakat qonunini ishlab chiqish;
- suv xo‘jaligi sohasidagi ma’lumotlarni yanada tezkor va sifatli tahlil qilish orqali biznesni boshqarish samaradorligi va shaffofligini oshirish istiqbolli hasobllanadi.

SUV RESURSLARINING IQTISODIY NATIJALARI

Suv xo‘jaligida iqtisodiy muammolarni hal qilish quyidagi natijalarga asoslanadi:

- mamlakat suv xo‘jaligida fan va ishlab chiqarishning uzviy bog‘liqligi, suv xo‘jaligidagi innovatsiyalar, shu jumladan, inson omillari va boshqa resurslardan foydalanish, ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish bilan bir qatorda rivojlanadi:
- suv xo‘jaligi tadqiqotlarning fundamental va amaliy yo‘nalishlarida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi natijasida fan va ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratiladi;
- natijada irrigatsiya tizimlari va sug‘orish tarmoqlarining foydali ish koeffitsiyenti o‘rtacha 0,63, bir qator mintaqalarda esa undan ham past bo‘lib, asosiy manbalardan olinadigan suvning 35-40 foizi sug‘orish tarmoqlarida yo‘qotiladi. Respublikada sug‘oriladigan yerlarning 45,3 foizi turli darajada bo‘lib, shundan 31,1 foizi kuchsiz, 12,2 foizi o‘rtacha, 2 foizi kuchli sho‘rlangan, 24,4 foizi yer osti suvlari sathidan 2 m va undan yuqori hududda joylashgan;
- ilmiy tadqiqot sohasida muvofiqlashtirish tizimini joriy etish, eksperimental loyihalash ishlari noto‘g‘ri amalga oshirilganligi va ilmiy-innovatsion faoliyatni yetarli darajada moliyalashtirmaganligi sababli tadqiqot natijalarini ishlab chiqarishda talabga javob bermaydi. Moliyalashtirish tizimining boshqa manbalaridan ilmiy-tadqiqot dasturlarining joriy etilishi iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil bo‘ladi;
- mamlakatda suv resurslaridan foydalanishni kompleks boshqarishni joriy etishda suv xo‘jaligi sohasida faoliyat yurituvchi idoralar o‘rtasida muvofiqlashtirish ishlari talabga mos emas;
- tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga nisbatan davlat innovatsion siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda tub o‘zgarishlar ilmiy-texnologik rivojlanish uchun zarurdir;
- fan-texnika va yirik innovatsiyalarning ustuvor yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash, innovatsion siyosatning ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish, ularni davlat va davlatlararo ilmiy-texnik va innovatsion dasturlar yordamida amalga oshirish zarur;

- suv xo‘jaligi sohasidagi muammolar, o‘z navbatida, mahsulot sifat indeksini oshirish, mahsulot ishlab chiqarish, yo‘qotishlarni kamaytirish, mahsulotni qayta ishlash va marketing masalalarini ishlab chiqish orqalida qo‘shimcha qiymat yaratish bilan bog‘liq.

Iqtisodiy rivojlanishni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan yalpi ichki mahsulot, ishlab chiqarish samaradorligi va jahon iqtisodiyotida ishtirok etish ko‘rsatkichlaridir [8].

INNOVATSION IQTISODIYOTNING MUHOKAMASI

Ilmiy-tadqiqot ishlarini moliyalashtirishni tashkil etishning o‘ziga xos xususiyati turli yo‘nalishdagi mablag‘ manbalarini har tomonlama qamrab olishdir. Bundan tashqari, moliya bozorlarini liberallashtirish ilmiy muassasalarni moliyalashtirish uchun aniq imkoniyatlar yaratadi.

Ilmiy muassasalar moliyaviy resurslarning jadal rivojlanishiga hissa qo‘shadi, bu esa innovatsiyalarning amaliyotda dolzarbligini oshiradi (1-jadval).

1- jadval: 2017–2019-yillarda markazlashtirilgan kapital qo‘yilmalar hisobidan amalga oshirilgan irrigatsiya obyektlarida qurish va rekonstruksiya qilish ishlarining asosiy ko‘rsatkichlari[1]

Sohadagi materiallar nomlari	O‘lchov birligi	Jami	Shu jumladan:		
			2017	2018	2019
O‘zlashtirilgan kapital mablag‘lar	mlrd so‘m	2704,7	464,1	763,9	1476,7
Kanallar	Km	1380,3	411,2	364,0	605,1
Lotok tarmoqlari	Km	318,8	76,8	130,6	111,4
Gidrotexnik inshootlar	Dona	212,0	77	77	58
Nasos stansiyalari	м³/sek	38,3	18,3	12,0	8,0
	Dona	35,0	21	7	7
Bosimli quvurlar	Km	38,1	8,7	20,3	9,1
Qirg‘oqlarni himoyalash ishlari	Km	22,0	1,0	6,0	15,0
Sug‘orish quduqlari	Dona	104		1	103
Suv omborlar	mln.м³	6,2		6,2	
Suv ta’minoti yaxshilangan maydonlar	ming. ga	835,5	252,6	280,9	302,0
Hammasi:		**5694,9**	**1330,7**	**1668,9**	**2695,3**

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2017–2019-yillarda irrigatsiya inshootlarini qurish va rekonstruksiya qilish uchun ajratilgan mablag‘lar 2704,7 mlrd. so‘m ya’ni, 2017-yilda 464,1 mlyad. so‘m va 2019-yilda esa 1476,7 mlyad. so‘mni tashkil etgan.

Ilmiy-innovasion iqtisodiyot suv xo‘jaligi rivojlanish ilg‘or texnika-texnologiyalarni, ilmiy ishlanmalarni keng miqyosda amaliyotga joriy etish bilan bog‘liq.

Soha iqtisodiyotining mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘la foydalanish, iqtisodiyotni muvozanat bilan rivojlantirish, tadbirkorlarning umumiy talabga nisbatan kutayotganlarini asoslash [9].

Ta’kidlash lozimki, iqtisodiy islohotlarning o‘tgan bosqichlari institutsional, tashkiliy va huquqiy masalalar bilan bog‘liq bo‘lganligi tufayli bu ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish jarayonlari katta mablag‘larni sarflanishi bilan bog‘liq bo‘lmadi.

Albatta, joriy etilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlar investisiya va innovasiya jarayonlari bilan bog‘liq bo‘ladi (2-jadval).

Tahlil qilganda, 2017–2019-yillarda meliorativ obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilish uchun ajratilgan mablag‘lar 1143,0 mlrd. so‘m ya’ni, 2017- yilda 295,9 mlyad. so‘m va 2019-yilda esa 508,1 mlyad. so‘mni tashkil etgan.

2017-2019 yillarda meliorativ obyektlarni ta’mirlash va tiklash ishlari uchun ajratilgan mablag‘lar 777,0 mlrd. so‘m ya’ni, 2017 yilda 210,2 mlyad. so‘m va 2019-yilda esa 303,0 mlyad. so‘mni tashkil etgan.

Innovasion iqtisodiyotga o‘tish bilan birga suv resurslarining o‘ziga xos nanotexnologiyasiga asoslangan jahon bozori va mahsulotlar uchun yangi modellarni yaratish lozim [10].

Fundamental asosda ilmiy-innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishni innovasion siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun uzoq muddatli strategik maqsadlar va ularga erishish vositalarini aniqlash orqali innovasion faoliyat va uning infratuzilmasini rivojlantirish kerak.

1 Manba: O‘zbekistan Respublikasi suv xo‘jaligi vazirligi ma’lumotlari asosida tayyorlagan.

2- jadval: 2017–2019-yillarda meliorativ obyektlarda amalga oshirilgan qurish va rekonstruksiya qilish hamda ta'mirlash va tiklash ishlarining asosiy ko'rsatkichlari[2]

Sohadagi materiallar nomlari	O'lchov birligi	Jami	Shu jumladan:		
			2017	2018	2019
I. Meliorativ obyektlarni qurish va rekonstruksiya qilish					
O'zlashtirilgan kapital mablag'lar	mlrd so'm	1009,0	253,9	299,0	456,1
Shundan suv xo'jaligi qurilishi va foydalanishiga ixtisoslashgan tashkilotlarning moddiy texnik bazasini mustahkamlash	mlrd so'm	134,0	42,0	40,0	52,0
Kollektor drenaj tarmoqlari	Km	2522,9	889,4	753,8	879,7
Yopiq-yotiq drenaj tarmoqlari	Km	951,1	346,5	275,0	329,6
Nasos stansiya (agregat)	Dona	11	6	3	2
Vertikal drenaj quduqlari	Dona	265	66	104	95
Gidrotexnik inshootlar	Dona	556	205	91	260
Kuzatuv tarmoqlari	Dona	175	175		
II. Meliorativ obyektlarni ta'mirlash va tiklash ishlari					
Bajarilgan ishlar qiymati	млрд.сўм	777,0	210,2	263,5	303,3
Kollektor drenaj tarmoqlari	Km	41561,5	15613,5	13031	12917
Yopiq-yotiq drenaj tarmoqlari	Km	2947,1	1128,3	874,5	944,3
Nasos stansiya (agregat)	Dona	36	13	10	13
Vertikal drenaj quduqlari	Dona	1766	758	549	459
Suv o'lchash inshootlari	Dona	97	17	40	40
Kuzatuv tarmoqlari	Dona	3255,0	852	1257	1146
Quvurli o'tish joylari	Dona	4605,0	2039	1017	1549
Meliorativ holati yaxshilangan maydon	ming. ga	897,5	297,9	296,6	303,0
O'rta va kuchli sho'rlangan maydonlar qisqarishi	ming. ga	81,5	30,8	24,2	26,5
Sizot suvlari sathi 2 metrgacha tushirilgan maydonlar	ming. ga	202,0	64,8	71,1	66,1
Meliorativ holati barqarorlashgan maydonlar	ming. ga	614,1	202,3	201,4	210,4
Hammasi:		**62463,7**	**23210,6**	**19201,1**	**20052,0**

Ilm-fan sohasidagi munosabatlarning barqarorligi va davomiyligi suv xo'jaligini ilmiy-innovasion rivojlanish yo'liga o'tish, mamlakatimiz farovonligiga va iqtisodiyotni yuksalishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, suv xo'jaligini boshqarishda uning strategik ustuvorligini ta'minlash uchun quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- suv resurslarini ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnika-texnologiyalarni yaratish yangi innovasion texnika-texnologiyalarni ishlab chiqarish;
- yangi turdagi mahsulot-xizmatlarni ishlab chiqarish; boshqa turdagi ijtimoiy-iqtisodiy yechimlar ko'rinishidagi innovasiyalardan foydalanish;
- sug'orish tizimlari uchun butlovchi qismlar ishlab chiqarish; suv ta'minotida ayrim turdagi import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish;
- irrigatsiya va meliorasiya tizimlarini ilmiy rivojlantirish va suv xo'jaligini moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish samara berdi.

2 Manba: O'zbekistan Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Капкантшиков С.Г. Государственноэ регулирование экономики: Учеб. пособие для вузов по специалности “Гос. и мунисип. Управление” / С.Г. Капкантшиков. Москва: Кно-Рус, 2012. – 528 п.
2. Камишова Г.Н., Терехова Н.Н. Современние технологии управления водними ресурсами в контексте устойчивого развития трансграничних регионов//Международнқй научно-исследователский журнал. 2022. –№4(118). – Пп. 133-139.
3. Ван Иля, А.В. Некоторие направления развития теории эндогенного экономического роста // журнал: экономической теории. –Москва, 2012. №3. – Пп. 106-114.
4. Бекетов Н.В. Перспективи развития насионалной инновасионной системи России // журнал: Вопроси экономики. –Москва, 2004. №7. – Пп. 96-105.
5. Черковес, В. Особенности нового этапа инновасионного развития России // журнал: Экономист. Москва, 2008. № 12. – Пп. 38-55.
6. Владимцев Н.В. Перспективи инновасионного развития экономики России // журнал: Насионалние интереси: приоритети и безопасност. –Москва, 2008. –№ 5. – Пп. 28-33.
7. Бабаджанов А.М. Эффективе усе оф ссиентифис сум течнологисаллй ачиевементс анд финансинг инновативе прожестс ин тҳе агрисултурал спҳере. Жоурнал: “Агрисултурал Ссиенсес”, УСА.: ВоИ. 2, 2011. Но.1. – Пп. –28–33.
8. Расков, Н. Долговременние тенденции развития экономики / Н. Расков // Журнал: Экономист. Москва, 2010. № 5. –Пп. 27-39.
9. Скворсова, Г.Р. Структурние и институционалние фактори экономического роста // журнал: Мировая экономика и международние отношения. –Москва, 2010. №3. – Пп. –73-81.
10. Белоусов, В. Предпосилки инновасионного развития // журнал: Экономист. –Москва, 2011. –№10. – Пп. –52-56.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

BUDJET TASHKILOTLARIDA BUXGALTERIYA HISOBINI YURITISHNING MILLIY VA XALQARO STANDARTLARI

Maxamadaliyeva Mahliyoxon Maxamadmurod qizi
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Budjet tashkilotlari faoliyatining asosiy yo‘nalishi davlat vazifa va funksiyalarini bajarishdan iborat bo‘lib, barcha tashkilotlar singari moliyaviy hisob-kitoblarning to‘g‘ri tizimlashtirilgan holda yuritilishi faoliyatning samarali davom etishi bilan birgalikda, kelgusida kutiladigan moliyaviy nobarqarorliklarni bartaraf etishga ham yordam berishi bilan ahamiyatlidir. Mazkur maqolada budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi yuritilishining tartibga solinishida budjet hisobi standartlarining o‘rni va ahamiyati, davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarining maqsadi va vazifalari hamda ushbu standartlarning o‘zaro muvofiqligi masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritishning xalqaro standartlar asosida yanada takomillashtirilishi bilan bog‘liq ilmiy xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: budjet tashkiloti, budjet hisobi, davlat aktivlarini samarali boshqarish, Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari, moliyaviy hisobot, muvofiqlashtirish, Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi.

Abstract: The main activity of budgetary organizations is the implementation of government tasks and functions, and, as for all organizations, the correct systematization of financial calculations is important, since it helps to eliminate future financial instabilities, as well as the effective continuation of activities. This article discusses the role and significance of budget accounting standards in regulating accounting in budgetary organizations, the goals and objectives of International Public Sector Accounting Standards, as well as issues of mutual compatibility of these standards. Scientific conclusions and proposals related to the further improvement of accounting in budgetary organizations based on international standards have also been drawn up.

Key words: budget accounting, budget organization, coordination, effective management of public assets, financial reporting, International Public Sector Accounting Standards, International Federation of Accountants.

Аннотация: Основным направлением деятельности бюджетных организаций является выполнение государственных задач и функций, и, как и для всех организаций, важна правильная систематизация финансовых расчетов, поскольку она способствует устранению будущих финансовых нестабильностей, а также эффективному продолжению деятельности. В данной статье рассматриваются роль и значение стандартов бюджетного учета в регулировании бухгалтерского учета в бюджетных организациях, цели и задачи международных стандартов бухгалтерского учета в государственном секторе, а также вопросы взаимной совместимости этих стандартов. Также сформированы научные выводы и предложения, связанные с дальнейшим совершенствованием бухгалтерского учета в бюджетных организациях на основе международных стандартов.

Ключевые слова: бюджетная организация, бюджетный учет, координация, Международная федерация бухгалтеров, международные стандарты бухгалтерского учета в государственном секторе, финансовая отчетность, эффективное управление государственными активами.

KIRISH

Barcha mamlakatlarda kuzatilayotganidek, O‘zbekistonda ham ko‘plab sohalarda, jumladan, iqtisodiyot sohasida katta islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Bu islohotlar amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish, o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish natijasida mavjud holatni yanada yaxshilanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatayotgani hech kimga sir emas. Davlat tomonidan belgilangan funksiya va vazifalarini bajarish uchun tashkil etilgan, shuningdek, faoliyati uchun zarur bo‘lgan xarajatlari davlat budjeti mablag‘laridan moliyalashtiriluvchi budjet tashkilotlari faoliyatini tartibga solishda budjet hisobi standartlarining o‘rni beqiyos. Mazkur standartlarimiz O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi va “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq va budjet hisobini davlat sektorida moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari bilan muvofiqlashtirish maqsadida qabul qilingan.

Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari butun jahonda moliyaviy hisobot standartlarining yaqinlashishida, kelishuvida va yanada yaxshilanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini inobatga olgan holda mamlakatimiz o‘z milliy standartlarini yaratishda ushbu standartlardan andoza oldi va hozirgi kunga kelib, budjet hisobini yuritishning O‘zbekistonda qabul qilingan 14 ta standarti va qabul qilinishi kutilayotgan bir necha standart loyihalari ishlab chiqildi. Budjet tashkilotlarida budjet mablag‘lari va budjetdan tashqari mablag‘larning maqsadli, manzilli sarflanishi bevosita ularning hisobini to‘g‘ri va samarali tashkil etilishiga, shuningdek, moliyaviy hisobotlarning shaffofligiga bog‘liq ekan, budjet tashkilotlari buxgalteriya hisobini yuritish bilan bog‘liq milliy va xalqaro qabul qilingan standartlarni chuqur o‘rganish va tahlil etish masalasi dunyo miqyosidagi o‘z dolzarb ahamiyatini ko‘p yillar saqlab qolishi muqarrar.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish mavzusiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari ko‘plab xorijlik va mahalliy olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Xususan, xorijlik olimlardan Feliciano, Quick buxgalteriya hisobi va audit kompaniyaning ishonchliligi, moliyaviy barqarorligini kafolatlovchi muhim element deb hisoblagan. Umumiy iqtisodiyotning holati uchun buxgalteriya hisobi va audit faoliyati muhim hisoblanib, obyektiv kafolatni ta’minlaydi va bozor ishonchiga o‘z hissasini qo‘shadi[1]. Tarixan, bu funksiyalar asosan qo‘lda ishlov berish va inson tajribasiga bog‘liq bo‘lgan. Biroq, axborot texnologiyalari o‘sishi bilan buxgalteriya hisobi va auditni boshqarish usulida paradigma o‘zgarishi yuz berdi. Shuning uchun ham tashkilotlar, buxgalterlar, auditorlar, professional tashkilotlar, akademiklar va tartibga soluvchilar o‘z e’tiborini texnologiyadan foydalangan holda audit va buxgalteriya jarayonlarini takomillashtirishga qaratganliklarini Al-Hattami[2] va boshqalar olib borgan tadqiqotlarida aniqlangan. Davlat sektoridagi buxgalteriya hisobi mas’uliyat, shaffoflik va ishonchni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, davlat sektoridagi islohotlar haqida gap ketganda, Gretsiya va Portugaliyadagi so‘nggi misollar ushbu islohotlarning muvaffaqiyati uchun davlat sektori hisobi muhim rol o‘ynagani haqida Jens Heiling[3] alohida ta’kidlab o‘tgan.

Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan ko‘pchiligi ushbu mavzuga aloqador ko‘plab tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan, M.Ostonoqulov[4] ishlarida budjet tashkilotlarini davlat budjetidan moliyalashtirish hisobi masalalariga yondashilib, ushbu mablag‘lardan samarali foydalanish va hisobini yuritish hamda nazoratini o‘tkazish zarurligi asoslangan. S.U.Mehmonov[5] o‘z ilmiy ishlarida budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini tashkil etishning xususiyatlarini yoritib bergan. Xususan, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari hisobini tashkil etish, yuritish va hisobotlarini shakllantirish tartiblari yoritilgan. Shuningdek, Sh.E.Sindarov[6] tomonidan olib borilgan tadqiqotda moddiy qiymatliklar hisobi va nazoratining joriy holati o‘rganilib, unda asosiy vositalarni tugatish munosabati bilan balansdan chiqarilganda keyinchalik foydalanish uchun yaroqli materiallar, detallar, rangli va qimmatbaho metallarni xom ashyo sifatida kirim qilishda ularni ehtimoliy foydalanish bahosini belgilash tartibi, hisob siyosatiga moddiy qiymatliklar hisobini yuritish bo‘yicha ishchi schyotlarni kiritish taklif etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritishning milliy va xalqaro standartlari mavzusida ilmiy tadqiqot olib borishda ushbu mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini hisobga olgan holda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, monografik kuzatuv, qiyosiy taqqoslash singari usullardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda mamlakatimiz budjet-soliq siyosatida turli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada qabul qilinayotgan me’yoriy-huquqiy asoslar olib borilayotgan ishlar buning yaqqol dalilidir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 22-avgustdagi “2022–2023-yillarda axborot-kommunikatsiya

1 Feliciano, C., Quick, R., 2022. Innovative Information Technology in Auditing: Auditors’ Perceptions of Future Importance and Current Auditor Expertise. Account. Eur. 19 (2), 311–331. https://doi.org/10.1080/17449480.2022.2046283.

2 Al-Hattami, H.M. (2022). Impact of AIS success on decision-making effectiveness among SMEs in less developed countries. Information Technology for Development, 1–21. https://doi.org/10.1080/02681102.2022.2073325.; Al-Hattami, H.M., 2023. Understanding perceptions of academics toward technology acceptance in accounting education. Heliyon 9 (1). https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13141, 1-11.

3 Contribution to the Global Economy. Public Sector Accounting – A Discipline in Its Own Right. ERNST & YOUNG GMBH, Stuttgart, Germany. September 29, 2020.

4 Ostonaqulov M. “Budjet tashkilotlarida yangi buxgalteriya hisobi”. Qo‘llanma.-Toshkent, yangi asr avlodi, 2011.

5 Mehmonov S.U. va boshq. “Budjet tashkilotlarida buxgaltwriya hisobi”. Darslik-Toshkent, “Sano-standart”, 2013.

6 Sh.E.Sindarov, 2022. “Oliy ta’lim muassasalarida moddiy qiymatliklar hisobi va nazorati metodologiyasini takomillashtirish” mavzusidagi Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi AVTOREFERATI.

texnologiyalari sohasini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-357-son qaroriga ko‘ra 2022–2024-yillarda davlat boshqaruvini raqamlashtirish bo‘yicha ustuvor loyihalar ro‘yxati tasdiqlangan bo‘lib, unda: “O‘zbekiston Respublikasida Davlat sektorida xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini (IPSAS) tatbiq etish maqsadida “Davlat moliyasini boshqarish axborot tizimi 2.0”ni joriy etish” chora-tadbiri belgilab berilgan[7].

O‘zbekiston Respublikasi davlat sektorida buxgalteriya hisobi va hisobotini takomillashtirish Budjet tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilgan bo‘lib, budjet hisobi standartlarini ishlab chiqish va qabul qilish davlat sektorida buxgalteriya hisobi va hisobotini takomillashtirish konsepsiyasiga muvofiq amalga oshirilmoqda.

Muvofiqlashtirish zaruriyatini vazifa qilib qo‘yayotganimiz – Davlat sektorida buxgalteriya hisobi standartlari dunyo bo‘ylab hukumatlar va boshqa davlat sektori tashkilotlari foydalanishi uchun Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlari kengashi tomonidan ishlab chiqilgan hisob standartlarining to‘plamidir. Mazkur standartlarning yaratilishidan ko‘zlangan asosiy maqsad esa davlat sektorida moliyaviy hisobotlarning sifati va izchilligini oshirish, buning natijasida esa moliyaviy axborotlarning oshkoraligi, hisobdorligi va solishtirilishiga olib kelishdan iborat.

Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlari kengashining qisqacha tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, kengash 1986-yilda Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi Davlat sektori qo‘mitasini davlat moliyasini boshqarish va hisobdorlikni takomillashtirish dasturlarini ishlab chiqish bo‘yicha keng vakolatlarga ega doimiy komissiya sifatida tashkil etishi natijasida vujudga kelgan. Keyingi 10 yillikda Davlat sektori qo‘mitasi davlat sektoridagi maxsus buxgalteriya masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib bordi. 1996-yilga kelib esa qo‘mita o‘z Standartlar programmasini yo‘lga qo‘yish orqali davlat sektori uchun xalqaro buxgalteriya standartlari ishlab chiqaruvchi tashkilotga aylandi. 2004-yilga kelib esa, Davlat sektori qo‘mitasi Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlari Kengashi sifatida qayta tashkil etildi va o‘z e’tiborini davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari ishlab chiqishga qaratdi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, O‘zbekistondagi budjet hisobining milliy standartlari Davlat sektorida buxgalteriya hisobining xalqaro standartlariga muvofiqlashtirilgan holda ishlab chiqilayotgan bo‘lsa, Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari o‘z navbatida xususiy sektori uchun Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida yaratilgandir. Hozirgi kunga qadar jami 49 ta davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari qabul qilingan bo‘lib, ulardan 6 tasi bekor qilingan va 36 tasi amalda, qolgan 7 ta standart 2025–2026-yillarda kuchga kirishi ko‘zda tutilgan. O‘zbekiston Respublikasida esa budjet hisobining jami 17 ta standarti ishlab chiqilgan va shundan 14 tasi amaliyotga joriy etilgan.

Quyida mavjud milliy va xalqaro standartlar muvofiqligi solishtirilgan taqqoslama jadvalni ko‘rib chiqamiz:

1-jadval: Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritishning xalqaro va milliy standartlarining solishtirma jadvali[8]

№	Davlat sektori uchun amaldagi buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari nomi	O‘zbekiston Respublikasi Budjet hisobi standartlari nomi
1	Moliyaviy hisobotlarning taqdim etilishi (1-sonli DSBHXS) IPSAS 1 – Presentation of Financial Statements	
2	Pul mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi hisobotlar (2-sonli DSBHXS) IPSAS 2 – Cash Flow Statements	Pul oqimlari to‘g‘risida hisobot (14-sonli BHS)
3	Hisob siyosati, Buxgalteriya hisobidagi o‘zgarishlar va xatolar (3-sonli DSBHXS) / IPSAS 3 – Accounting Policies, Changes in Accounting Estimates and Errors	Hisob siyosati (1-sonli BHS)
4	Valyuta kurslari o‘zgarishining ta’siri (4-sonli DSBHXS) IPSAS 4 – The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates	Valyuta kursi o‘zgarishining ta’siri (4-sonli BHS)
5	Qarzlar bo‘yicha sarflar (5-sonli DSBHXS) IPSAS 5 – Borrowing Costs	Qarz majburiyatlari bo‘yicha xarajatlar (11-sonli BHS)
6	Ayirboshlash operatsiyalaridan olingan daromadlar (9-sonli DSBHXS) IPSAS 9 – Revenue from Exchange Transactions	Almashuv operatsiyalaridan olinadigan daromadlar (10-sonli BHS)
7	Giperinflyatsiya iqtisodiyotida moliyaviy hisobot (10-sonli DSBHXS) IPSAS 10 – Financial Reporting in Hyperinflationary Economies	

7 2022–2023-yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 27.04.2024-y., 06/24/67/0307-son.

8 Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlari kengashi va O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari rasmiy sahifalarida keltirilgan xalqaro va milliy hisob standartlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

8	Qurilish shartnomalari (11-sonli DSBHXS) IPSAS 11- Construction Contracts	Qurilishga oid shartnomalar (12-sonli BHS)
9	Tovar-moddiy zaxiralar (12-sonli DSBHXS) IPSAS 12 - Inventories	Tovar-moddiy zaxiralar (7-sonli BHS)
10	Ijara (13-sonli DSBHXS) / IPSAS 13 – Leases	Ijara (6-sonli BHS)
11	Hisobot sanasidan keyingi hodisalar (14-sonli DSBHXS) IPSAS 14 – Events after the Reporting Date	
12	Investitsiyalangan mulk (16-sonli DSBHXS) IPSAS 16 – Investment Property	
13	Asosiy vositalar, inshoot va jihozlar (17-sonli DSBHXS) IPSAS 17 – Property, Plant, and Equipment	Ko‘chmas mulk, bino va jihozlar (8-sonli BHS)
14	Segmentlar bo‘yicha hisobot (18-sonli DSBHXS) IPSAS 18 – Segment Reporting	
15	Rezervlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar (19-sonli DSBHXS) IPSAS 19 – Provisions, Contingent Liabilities and Contingent Assets	Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar (16-sonli BHS) loyiha muhokamadan o‘tdi, lekin hali qabul qilinmadi*
16	Aloqador tomonlarning ma’lumotlarini ochib berish (20-sonli DSBHXS) / IPSAS 20 – Related Party Disclosures	
17	Naqd pul keltirmaydigan aktivlarning qadrsizlanishi (21-sonli DSBHXS) / IPSAS 21 – Impairment of Non-Cash-Generating Assets	
18	Davlat boshqaruvi sektoridagi moliyaviy ma’lumotlarni ochib berish (22-sonli DSBHXS) / IPSAS 22 – Disclosure of Financial Information about the General Government Sector	
19	Ayirboshlashga aloqador bo‘lmagan operatsiyalardan yalpi daromad (Soliqlar va transfertlar) (23-sonli DSBHXS) / IPSAS 23 – Revenue from Non-Exchange Transactions (Taxes and Transfers)	
20	Moliyaviy hisobotlarda budjet ma’lumotlarini taqdim etish (24-sonli DSBHXS) / IPSAS 24 – Presentation of Budget Information in Financial Statements	Budjet hisoboti (3-sonli BHS)
21	Naqd pul ketiradigan aktivlarning qadrsizlanishi (26-sonli DSBHXS) IPSAS 26 – Impairment of Cash-Generating Assets	
22	Qishloq xo‘jaligi (27-sonli DSBHXS) / IPSAS 27 – Agriculture	Qishloq xo‘jaligi (5-sonli BHS)
23	Moliyaviy vositalar: axborotni taqdim etish (28-sonli DSBHXS) IPSAS 28 – Financial Instruments: Presentation	
24	Moliyaviy vositalar: axborotni ochib berish (30-sonli DSBHXS) IPSAS 30 – Financial Instruments: Disclosures	
25	Nomoddiy aktivlar (31-sonli DSBHXS) IPSAS 31 – Intangible Assets	Nomoddiy aktivlar (9-sonli BHS)
26	Xizmat ko‘rsatish bo‘yicha imtiyozlar: Grant beruvchi (32-sonli DSBHXS) / IPSAS 32 – Service Concession Arrangements: Grantor	
27	Hisoblash usuli bo‘yicha davlat sektori buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini birinchi marta qabul qilish (33-sonli DSBHXS) IPSAS 33 – First-time Adoption of Accrual Basis IPSASs	
28	Alohida moliyaviy hisobotlar (34-sonli DSBHXS) IPSAS 34 – Separate Financial Statements	
29	Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar (35-sonli DSBHXS) IPSAS 35 – Consolidated Financial Statements	Konsolidatsiyalashgan moliyaviy hisobotlar (13-sonli BHS)
30	Assotsiatsiya va qo‘shma korxonalarga investitsiyalar (36-sonli DSBHXS) / IPSAS 36 – Investments in Associates and Joint Ventures	
31	Qo‘shma kelishuvlar (37-sonli DSBHXS) IPSAS 37 – Joint Arrangements	
32	Boshqa tashkilotlardagi ulushlarni oshkor qilish (38-sonli DSBHXS) IPSAS 38 – Disclosure of Interests in Other Entities	

33	Xodimlarni rag‘batlantirish (39-sonli DSBHXS) IPSAS 39 – Employee Benefits	Xodimlarning daromadlari (17-sonli BHS) loyiha muhokamadan o‘tdi, lekin hali qabul qilinmadi*
34	Davlat sektori birikmalari (40-sonli DSBHXS) IPSAS 40 – Public Sector Combinations	
35	Moliyaviy vositalar (41-sonli DSBHXS) IPSAS 41 – Financial Instruments	
36	Ijtimoiy imtiyozlar (42-sonli DSBHXS) / IPSAS 42 – Social Benefits	
37	Ijara (43-sonli DSBHXS) 01.01.2025 dan kuchga kiradi, 13-standartni bekor qilinadi / IPSAS 43 - Leases	Ijara (6-sonli BHS)
38	Doimiy aktivlar (44-sonli DSBHXS) IPSAS 44 – Non-current Assets 01.01.2025 dan kuchga kiradi	
39	Asosiy vositalar, inshoot va jihozlar (45-sonli DSBHXS) 01.01.2025 dan kuchga kiradi, 17-standart bekor qilinadi IPSAS 45 – Property Plant Equipment	Ko‘chmas mulk, bino va jihozlar (8-sonli BHS)
40	O‘lchov (46-sonli DSBHXS) 01.01.2025 dan kuchga kiradi IPSAS 46 – Measurement	
41	Daromad (47-sonli DSBHXS) 01.01.2026 dan kuchga kiradi, 9-standartni bekor qiladi / IPSAS 47 – Revenue	
42	Transfert xarajatlari (48-sonli DSBHXS) 01.01.2026 dan kuchga kiradi IPSAS 48 – Transfer Expenses	
43	Nafaqa imtiyozi rejalari (49-sonli DSBHXS) 01.01.2026 dan kuchga kiradi / IPSAS 49 – Retirement Benefit Plans	
		Yagona schyotlar rejasi (2-sonli BHS)

* Muhokamadan o‘tgan standart loyihalari haqidagi ma’lumot normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi[9] portalidagi ma’lumotlarga asosan taqdim etildi.

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston Respublikasi 2-sonli “Yagona schyotlar rejasi” budjet hisobi standartidan boshqa barcha standartlarini qabul qilishda Davlat sektorida buxgalteriya hisobini yuritishning xalqaro standartlari va undagi tartiblarni inobatga olgan holda va mamlakatimizdagi mavjud hisob yuritish bilan bog‘liq xususiyatlar doirasida muvofiqlashtirilgan. O‘zbekiston Respublikasi budjet hisobi standartlarining 15-standarti haqida manbalarda ma’lumot aks etmagan, biroq 16-sonli “Baholangan majburiyatlar, shartli majburiyatlar va shartli aktivlar” hamda 17-sonli “Xodimlarning daromadlari” standartlari normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokama etiladigan portalda ko‘rib chiqilgan va hozirda hali qabul qilinmagan qonun hujjatlari bo‘lib hisoblanadi.

Jadvalning chap tarafida aks etgan standart raqamlari ketma-ketligi o‘z kuchini yo‘qotgan deb topilgan standartlarning chiqib ketganligi natijasida bir oz buzilgan, lekin xalqaro standartlarga mas’ul kengash tomonidan ularning o‘rni yangi sondagi boshqa standartga doimiy almashtirilib turadi. Masalan, qizil rangda ajratilgan 13-sonli “Ijara” va 17-sonli “Asosiy vositalar, inshoot va jihozlar” standartlari 2024-yil yakuniga qadar ayrim tashkilotlar faoliyatida qo‘llanilib kelinayotganligi va 2025-yil 1-yanvarga qadar barcha tashkilotlar muvofiq ravishda 43- va 45-standartlarga o‘tishiga imkoniyat mavjud ekaniga ular vaqtinchalik amal qilmoqda. Bundan tashqari 44-sonli “Doimiy aktivlar” va 46-sonli “O‘lchov” standartlari ham 2025-yildan boshlab kuchga kirishi ko‘zda tutilgan. So‘nggi qabul qilingan 47-sonli “Daromad”, 48-sonli “Transfer xarajatlari” va 49-sonli “Nafaqa imtiyozi rejalari” davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari uchun kuchga kirish sanasi 2026-yil 1-yanvar etib belgilangan.

Shu o‘rinda “Giperinflyatsiya iqtisodiyotida moliyaviy hisobot”, “Investitsiyalangan mulk”, “Hisoblash usuli bo‘yicha davlat sektori buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini birinchi marta qabul qilish”, “Assotsiatsiya va qo‘shma korxonalarga investitsiyalar”, “Qo‘shma kelishuvlar” kabi qolgan standartlarning mamlakatimiz iqtisodiy holatidan va xususiyatlaridan kelib chiqib, sekin-asta qabul qilinishi va iqtisodiy jihatdan rivojlanaverganimiz sari hisob yuritishda to‘laligicha xalqaro standartlarga o‘tilishi ehtimoldan holi emas.

Budjet hisobini yuritish bilan bog‘liq milliy va xalqaro standartlar qanchalik bir-biriga muvofiq ekanligini tekshirib ko‘rish uchun misol tariqasida 2-sonli “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot” nomli DSBHXS va 14-sonli “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot” BHS tarkibini solishtirib ko‘ramiz.

9 https://regulation.gov.uz/oz - Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portali.

2-jadval: Budjet tashkilotlarida budjet hisobini yuritishning “Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot” nomli xalqaro va milliy standartlar tarkibining qiyoslama tahlili[10]

№	2-sonli DSBHXS	14-sonli BHS
1	Standartning maqsadi	1-bob. Umumiy qoidalar
2	Hisobot ma’lumotlaridan foydalanish qamrovi	
3	Pul oqimlari to‘g‘risida ma’lumotlarning afzalliklari	
4	Ta’riflar	
	Naqd pul va naqd pul ekvivalentlari	2-bob. Pul mablag‘lari va pul mablag‘larining ekvivalentlari
	Iqtisodiy obyekt	
	Kelgusidagi iqtisodiy foyda yoki xizmat ko‘rsatish salohiyati	3-bob. Kelgusidagi iqtisodiy foyda yoki xizmat ko‘rsatish salohiyati
	Sof aktivlar/kapital	
5	Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobotni taqdim etish	4-bob. Pul oqimlari to‘g‘risida hisobot tarkibi
		1-§. Pul oqimlari to‘g‘risida hisobot tavsifi
	Operatsion faoliyat	2-§. Operatsion faoliyat
	Investitsion faoliyat	3-§. Investitsion faoliyat
	Moliyaviy faoliyat	4-§. Moliyaviy faoliyat
6	Operatsion faoliyatdan olingan pul oqimlari to‘g‘risida hisobot	5-bob. Operatsion faoliyat bo‘yicha pul oqimlarini aks ettirish
7	Investitsion va moliyaviy faoliyatdan olingan pul oqimlari to‘g‘risida hisobot	6-bob. Investitsion va moliyaviy faoliyat bo‘yicha pul oqimlarini aks ettirish
8	Sof asosda pul oqimi to‘g‘risida hisobot	
9	Xorijiy valyutadagi pul oqimlari	7-bob. Xorijiy valyutadagi pul oqimlari, foizlar va dividendlar, pul mablag‘lari bilan bog‘liq bo‘lmagan hisob-kitoblar
		1-§. Xorijiy valyutadagi pul oqimlari
10	Foiz va dividendlar yoki shunga o‘xshash taqsimotlar	2-§. Foizlar va dividendlar
11	Sof profitsitga soliqlar	-
12	Nazorat ostidagi korxonalar, assotsiatsiyalar va qo‘shma korxonalarga investitsiyalar	-
13	Nazorat qilinadigan obyektlarni va boshqa operatsion bo‘linmalarni sotib olish va tasarruf etish	-
14	Naqd pulsiz operatsiyalar	3-§. Pul mablag‘lari bilan bog‘liq bo‘lmagan hisob-kitoblar
15	Moliyaviy faoliyatdan yuzaga kelgan majburiyatlardagi o‘zgarishlar	-
16	Naqd pul va naqd pul ekvivalentlari tarkibi	2-bob tarkibiga kiritilgan
17	Boshqa ma’lumotlar	8-bob. Axborotlarni oshkor etilishi
18	Kuchga kirish sanasi	Standart qabul qilinishi to‘g‘risidagi qarorda aks etgan
19	Xulosalar uchun asos	-
20	Illyustrativ misollar va izohlar: ikki xil usuldagi pul mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi hisobot uchun	Ilova ko‘rinishida yagona namunaviy hisobot shakli keltirilgan
21	7-sonli BHXS bilan taqqoslash	-

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, O‘zbekiston Respublikasi o‘z standartlarini qabul qilishda aynan xalqaro qabul qilingan standartni o‘rganish va tahlil qilish yo‘lidan foydalangan va muvofiq bo‘lgan shakldagi standartlar hozirgi kunda mamlakatimiz bo‘ylab amal qilib kelmoqda. 2-sonli “Pul mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi hisobotlar” xalqaro standartidagi sof profitsitga soliqlar, nazorat ostidagi korxonalar, assotsiatsiyalar va qo‘shma korxonalarga investitsiyalarm nazorat qilinadigan obyektlarni va boshqa operatsion bo‘linmalarni sotib olish va tasarruf etish, moliyaviy faoliyatdan yuzaga kelgan majburiyatlardagi o‘zgarishlar, xulosalar uchun

10 https://www.ipsasb.org va https://lex.uz/uz rasmiy sahifalarida keltirilgan 2-sonli xalqaro va 14-sonli milliy standart ma’lumotlaridan foydalangan holda muallif tomonidan qiyosiy jadval shakllantirildi

asos hamda 7-sonli BHXS bilan taqqoslash tarkibiy qismlari milliy standartimizda o‘z aksini topmagan bo‘lsa-da, shaklan bob va paragraflarga ajratilib, qolgan barcha qismlarni tartib bilan joylashtirilishiga muvaffaq bo‘lingan. Milliy standartlarimizning xalqaro standartlardan yana bir katta farqi uning qanday shaklda qismlarga ajratilishi va tuzilishida bo‘lib hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarini qo‘llash yanada yuqori sifatli moliyaviy hisobotlar orqali davlar sektori faoliyatining natijalarini baholashga katta imkoniyat yaratadi hamda axborotlarning shaffofligini oshiradi, budjetga moliyaviy hisob va statistik hisobotlarni sifatli va yuqori darajada integratsiyalashuvini ta’minlab, axborotlarning ishonchliligi va to‘liqligining oshishi hisobiga davlat aktivlarini samarali boshqarish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish bilan bog‘liq mavjud muammolar quyida keltirilib, ularni xalqaro qabul qilingan standartlarga muvofiq yanada takomillashtirishga asoslangan mazkur takliflar ishlab chiqildi:

1. Davlat sektori uchun buxgalteriya hisobi xalqaro standartlarining amaldagi mavjud standartlarining hammasi ham O‘zbekistondagi mavjud budjet hisobi standartlarida o‘z aksini topmagan. Mazkur jarayonga mas’ul organ O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi bo‘lib hisoblanib, budjet hisobi standartlari vazirning buyrug‘iga asosan tasdiqlanadi, ammo tashkilot rasmiy sahifasidagi ishlab chiqilgan normativ-huquqiy hujjatlar sahifasida ko‘plab hujjatlar ichidan bu hujjatlarni topish birmuncha murakkab. Shu tufayli xalqaro standartlarda foydalanilganidek O‘zbekistonda ham nafaqat budjet hisobi, balki buxgalteriya hisobi va soliq maslahati singari milliy standartlarimiz uchun yagona “E-National standards” platformasi shakllanishi zarur.
2. Budjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritishda qabul qilingan standartlar muvofiqlashtirilganda ko‘p jihatlar, xususan, hisobot shakli namunalariga izoh berish e’tibordan chetda qolganligi va mamlakat hududida bu standartlar orqali hisob ishlarini bir xillashtirish maqsadini amalga oshmasligiga olib keladi. Shu boisdan mavjud milliy budjet hisobi standartlarimizdagi hisobot shakllariga izohlar qanday ko‘rinishda aks etishi bilan bog‘liq qo‘shimchalar standartlardagi ilovalar qismida aks ettirilishi kerak.
3. Xalqaro standartlarning bekor qilingan qismi yangilanish va takomillashish natijasida boshqa son bilan qaytadan qabul qilinishi, har bir standart mazmuni tegishli tarkibiy qismlardan tashkil topgani, standartlarning bir-biridan qaysi jihat bilan farqli ekanligi doimiy tarzda solishtirib borilishi ularni o‘rganish jarayonida bir tarafdan qulay bo‘lsa, boshqa bir jihatdan standartlarni o‘rganish jarayonini iqtisodiy bilimga ega bo‘lmagan foydalanuvchi uchun qiyinlashtirishi tabiiy. Davlat sektorida buxgalteriya hisobi xalqaro standartlaridan O‘zbekistondagi budjet hisobini yuritish milliy standartlarining muvofiqlashtirilishida foydalanar ekanmiz, budjet tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan barcha buxgalterlarni sohaga oid yangiliklar bo‘yicha xabardorliklarini doimiy tarzda nazorat qilish orqali budjet mablag‘laridan samarali foydalanishga erishishimiz imkoniyati kengayishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. 2022–2023-yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 27.04.2024-y., 06/24/67/0307-son.
2. Feliciano, C., Quick, R., 2022. Innovative Information Technology in Auditing: Auditors’ Perceptions of Future Importance and Current Auditor Expertise. Account. Eur. 19 (2), 311–331. https://doi.org/10.1080/17449480.2022.2046283.
3. Al-Hattami, H.M. (2022). Impact of AIS success on decision-making effectiveness among SMEs in less developed countries. Information Technology for Development, 1–21. https://doi.org/10.1080/02681102.2022.2073325.
4. Al-Hattami, H.M., 2023. Understanding perceptions of academics toward technology acceptance in accounting education. Heliyon 9 (1). https://doi.org/10.1016/j. heliyon.2023.e13141, 1-11.
5. Contribution to the Global Economy. Public Sector Accounting – A Discipline in Its Own Right. ERNST & YOUNG GMBH, Stuttgart, Germany. September 29, 2020
6. M.Ostonaqulov “Budjet tashkilotlarida yangi buxgalteriya hisobi”. Qo‘llanma.-Toshkent, yangi asr avlodi, 2011.
7. S.U.Mehmonov va boshq. “Budjet tashkilotlarida buxgaltwriya hisobi”. Darslik-Toshkent, “Sano-standart”, 2013.
8. Sh.E.Sindarov, 2022. “Oliy ta’lim muassasalarida moddiy qiymatliklar hisobi va nazorati metodologiyasini takomillashtirish” mavzusidagi Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi AVTOREFERATI.
9. https://www.ipsasb.org/ – Xalqaro davlat sektori buxgalteriya hisobi standartlari kengashining rasmiy veb-sahifasi.
10. https://lex.uz/uz/ – O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
11. https://regulation.gov.uz/oz – Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portali.

TIJORAT BANKLARI AKTIVLARI VA ULARNI SAMARALI BOSHQARISH NAZARIY ASOSLARI

Masharipov Maxmud Bekturdiyevich
TDIU “Bank ishi” kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari aktiv operatsiyalari, xususan, bank aktiv operatsiyalaridan samarali foydalanish orqali ularning daromadliligini oshirish maqsadida, bank aktivlarini boshqarishni takomillashtirish nazariy asoslari ko‘rib o‘tilgan. Shu bilan birga, bank aktivlarini samarali boshqarish usullarini takomillashtirishdagi muammolar tahlil qilingan hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: bank, tijorat banklari, aktiv operatsiyalar, risk, bank kapitali, aktiv, passiv, nazorat, kredit mablag‘lari, bank daromadi, foyda.

Abstract: This article discusses the theoretical foundations for improving the management of banking assets in order to increase their profitability through the effective use of active operations of a Commercial Bank, in particular banking asset transactions. At the same time, the problems in improving the methods of effective management of bank assets were analyzed and proposals for their elimination were presented.

Key words: bank, Commercial banks, active operations, risk, bank capital, active, passive, control, credit facilities, bank income, profit.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы совершенствования управления банковскими активами с целью повышения их доходности за счет эффективного использования активных операций Коммерческого банка, в частности банковских активных операций. В то же время были проанализированы проблемы в совершенствовании методов эффективного управления банковскими активами и даны предложения по их устранению.

Ключевые слова: банк, Коммерческие банки, активные операции, риск, банковский капитал, актив, пассив, контроль, кредитные средства, банковский доход, прибыль.

KIRISH

So‘ngi yillarda mamlakatimizda olib borilayotgan samarali islohotlar natijasi o‘laroq, bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish borasida belgilab berilgan vazifalarning bosqichma-bosqich amalga oshirib borilishi natijasida tijorat banklari faoliyati yanada takomillashib, ularning moliyaviy barqarorligini ta’minlash va eng asosiysi, aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi ortib, mustahkamlanib bormoqda.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganidek, barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash yo‘nalishi doirasida yalpi ichki mahsulot o‘sish sur’ati 6 foizdan kam bo‘lmagan darajada bo‘lishini, investitsiyalar esa yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbatan kamida 30 foiz bo‘lishini ta’minlash choralari ko‘rilmoqda.

Ushbu maqsad zamirida banklarning iqtisodiyotdagi moliyaviy vositachilik rolini yanada oshirish, aktivlar bilan bog‘liq amaliyotlar hajmini doimiy ravishda ko‘paytirib borish kabi masalalar yotadi.

Hozirda respublikamiz tijorat banklari tomonidan aktivlarini baholash va boshqarish, aktiv operatsiyalarning sifat darajasi va rentabelligini oshirish uchun muhim zaruriyat hisoblanadi. Chunki nafaqat bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida, balki rivojlangan davlatlarda ham tijorat banklari faoliyati, ularning iktisodiy tarmoqlarni, real hamda moliyaviy sektor faoliyatlarini rivojlantirish uchun moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi “lokomotiv” funksiyasi mavjudligini tan olingan. Shuning uchun tijorat banklari daromad olish maqsadida aktiv operatsiyalarga kirishi uchun avvalo ularni boshqarish amaliyotini takomillashtirib borishlari, likvidliligi, risklik, sifatlilik, diversifikatsiyalashganlik kabi muhim bevosita ta’sir etuvchi omillarga e’tibor berishlari zarur.

Bu esa, tijorat banklari aktivlari tarkibini optimallashtirishning dolzarb masala ekanligini tasdiqlovchi yana bir dalil hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Odatda tijorat banklari aktivlarini baholash va boshqarish ularning sifatiga muvofiq tarkibiy tuzilishi, aktiv operatsiyalarning diversifikatsiyalanishuvi, riskli aktivlar miqdori, aktivlar daromadliligi, likvidlilik ko‘rsatkichlari va aktivlarni baholash metodlarini qo‘llash orqali aniqlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda bank aktivlarini samarali baholash va boshqarish, shakllantirish va sifatini oshirishning nazariy-konseptual asoslari chuqur tadqiq qilingan.

Iqtisodchi olim V.Usoskin o‘zining “Sovremenniy kommercheskiy bank: upravleniye i operatsii” nomli monografiyasida tijorat banklari aktivlarining asosiy turlari bo‘lgan kreditlar va kassali aktivlarning sifatini oshirish masalasiga alohida e’tibor bergan.

V.Usoskin kredit portfelini sifatini oshirish maqsadida mijozlarning kredit to‘loviga layoqatliligini baholash tizimini takomilashtirishni, kredit portfelini shakllantirishda diversifikatsiya prinsipiga qattiq rioya etishni taklif qiladi. [2]

Yana bir rus iqtisodchi olimi N.Sokolinskaya aktivlarni boshqarish va sifatini oshirishda asosiy e’tibor ularning daromadliligi va likvidliligiga qaratilishi lozim, deb hisoblaydi. [4]

AQSHlik taniqli iqtisodchi olim Edvin Dj. Dolan tijorat banklarining yuqori likvidli aktivlarini ikki guruhga ajratadi:

1. Kassali aktivlar.
2. Ikkilamchi zaxiralar.

Dolan E. kassali aktivlar tarkibiga tijorat banklarining kassasidagi naqd pullarni, ularning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamining qoldig‘ini, tijorat banklarining boshqa tijorat banklaridagi “Nostro” vakillik hisobraqamlarining qoldiqlarini va inkassatsiya jarayonidagi pul mablag‘larini kiritadi.

Xalqaro amaliyotda aktivlarning mohiyati keng ma’noda avval amalga oshirilgan operatsiyalar, mol-mulk xarid etish yoki o‘z mol-mulkini uchinchi shaxslarga vaqtincha foydalanishga berishlik natijasida kelajakda olinadigan iqtisodiy manfaatlar tushuniladi. Kelajakdagi iqtisodiy manfaatlar esa, o‘z navbatida, aktivlarning o‘z egalariga ishlab chiqarish jarayonlaridan foydalanishdagi, majburiyatlarni to‘lab berishdagi yoki majburiyatlarni boshqa aktivlarga almashtirib berishdagi qobiliyatiga bog‘liq. Aktivlardan keladigan daromadlar odatda sof, naqd pullar oqimi shaklini olgan. Shuning uchun aktiv bo‘lishlik uchun har bir resurs alohida yoki boshqa resurslar bilan uzviy bog‘liqlikda bevosita yoki bilvosita pul mablag‘larining kelib tushishini ta’minlashi lozim.

Tijorat banklarining aktivlari – bu tijorat banklarining resurslarini joylashtirish va ulardan foydalanishni o‘zida aks etgan buxgalteriya balansidan iborat. Xalqaro amaliyotda, shu jumladan, O‘zbekistonda ham tijorat banklarining balansi asosan 2 tarkibiy tuzilmadan: passiv va aktivdan iborat. Bank aktivlari balansning aktiv qismida olib boriladi. [3]

Odatda bank aktivlari aktiv operatsiyalar natijasida tashkil topadi. Tijorat banklari tomonidan o‘zlik va jalb etilgan pul mablag‘laridan ma’lum daromad olish va o‘zining likvidligini saqlab turish maqsadida olib boradigan operatsiyalari aktiv operatsiyalar hisoblanadi. Aynan tijorat banklari olib boradigan aktiv operatsiyalar natijasida o‘zlarining asosiy ma’lumot bazasini shakllantiradilar. Aktiv operatsiyalarning miqdori tijorat bankining ustav kapitali miqdori, bank faoliyatining yo‘nalishi, mijozlar tarkibi, bankda zamonaviy texnologiyalarni mavjudligi, bank xodimlarining malakasi kabi ko‘plab omillarga bog‘liqdir. [5]

Iqtisodiy adabiyotlarda aktiv operatsiyalarning mohiyatini ochishda ularni an’anaviy va noa’nanaviy bank xizmatlariga ham ajratadilar. Chunki ularning fikricha tijorat banklari faqat o‘zlariga xos vazifalardan tashqari boshqa xo‘jalik yurituvchi korxonalarning ham vazifalarini bajaradilar.

Tijorat bankini o‘zi bajaradigan an’anaviy va noan’anaviy funksiyalari orasida har kuni bank mijozlarining talablariga asosan naqd pulsiz hisob – kitoblarni beto‘xtov amalga oshirish va ularni hisobidan naqd pullarni yetkazib berishi lozim. Shuning uchun tijorat tijorat banklari ixtiyoridagi aktivlarining bir qismi pul shaklida, odatda bankning korrespondent hisobraqamidagi qoldiq va bank kassasidagi naqd pul shaklida saqlanib turishi lozim.

Tijorat banklari faoliyatida daromadli aktivlar bilan boglik amaliyotlar yuqori ulushga ega. Mazkur amaliyotlarning asosini bank tomonidan foyda olish maqsadida o‘z mablag‘lari va jalb kilingan mablag‘larniig ijobiy mutanosibligini ta’minlash borasidagi chora-tadbirlar tashkil qiladi. [6]

Ushbu yo‘nalishda Berdiyarov B.T. tijorat banklarining aktiv operatsiyalarni ikki guruhga foizli va foizsiz daromadliga ajratgan. Foizli daromadlarga Kreditlardan olingan foizlar, Lizing operatsiyalaridan olingan foizlar, Faktoring operatsiyasidan olingan foizlar, [7] Boshqa tijorat banklaridagi depozitlardan olingan foizlar va Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olingan foizlar kirsa, foizsiz daromadlarga Vositachilik xizmatlarin uchun komission yig‘imlar, Xorijiy valyuta operatsiyasidan daromadlar, Qimmatbaho toshlar va metallar bilan operatsiyasidan daromadlar, Qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalardan olingan daromadlar hamda Boshqa an’anaviy va noan’anaviy operatsiyalardan daromadlar kiradi. [8]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Shuni ta'kidlash lozimki, tijorat banklarida noan'naviy daromadlar deganda bank bilan bir qatorda boshqa moliya institutlari tomonidan olib boriladigan faoliyat nazarda tutiladi. Masalan tijorat banki lizing operatsiyasini olib boradi, bir vaqtning o'zida ushbu faoliyatni ixtisoslashgan lizinig kompaniyalari ham olib boradi.

Tijorat banklari o'zlarining aktivlarini o'z mijozlari orasida joylashtiradi va ayrim qismi bankning likvidligini ta'minlash maqsadida o'zida saqlanadi.

Tijorat banki aktivlarining subyektlar bo'yicha tarkibiga asosan ushbu bankning iqtisodiyotning qaysi sektoriga o'z aktivlarini yo'naltirilganligini ko'rish mumkin. Xuddi shu tarkibga asosan bank aktivlarining diversifikatsiya darajasini baholash mumkin. Agarda tijorat banki aktivlarining asosiy qismi iqtisodiyotning ma'lum sektorida markazlashgan bo'lsa, u holda ushbu bank ishonchsiz hisoblanadi. Buning aksi, agarda tijorat banki aktivlari ma'lum sohada kam markazlashgan hamda barcha sohada joylashtirilgan bo'lsa, ushbu bank ishonchli hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishni amalga oshirishda tijorat banklarining aktiv operatsiyalar bilan bog'liq faoliyatini qator xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tadqiq etgan va ularga nisbatan o'z yondoshuvlarini shakllantirishgan. Mazkur holatga yanada yaqinroq yondoshadigan bo'lsak, deyarli barcha holatlarda tijorat banklari aktiv operatsiyalari va ularni joylashtirish natijasida olinadigan daromadlar xususidagi fikr va yondoshuvlari mazmunan bir-biriga yaqin bo'lsada, biroq ular shaklan biri biridan keskin farq qiladi. Muallif mavjud tajribalarni o'rganish va ular orqali qiyosiy tahlil o'tkazish natijasida tegishli yo'nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar bergan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan bank tizimining moliyaviy holati, aktivlar sifatining o'zgarishi doimiy ravishda stress-testlar o'tkazish orqali baholanib, vujudga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarning salbiy ta'sirini yumshatish yuzasidan zarur prudensial choralar ko'rib borildi va aktivlar sifatini maqbul darajada saqlab qolinishiga erishildi (1-jadval) .

1-jadval: O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jami aktivlari tarkibi va dinamikasi [9] (mlrd.so'm)

Ko'rsatkichlar nomi	01.01.2020-y.		01.01.2021-y.		01.01.2022-y.		01.01.2023-y.		01.01.2024-y.	
	mlrd. so'm	ulushi, %	mlrd. so'm	ulushi, %	mlrd. so'm	ulushi, %	mlrd. so'm	ulushi, %	mlrd. so'm	ulushi, %
Kassadagi naqd pul va boshqa to'lov hujjatlari	6553,2	2,4	9734,6	2,7	10686,3	2,4	19309,1	3,5	20201,8	3,1
Markaziy bankdagi mablag'lar	14769,0	5,4	18851,4	5,1	31514,6	7,1	36592,1	6,6	33228,0	5,1
Boshqa banklardagi mablag'lar-rezidentlar	10089,4	3,7	13146,0	3,6	13302,5	3,0	17423,7	3,1	24368,5	3,7
Boshqa banklardagi mablag'lar-norezidentlar	15419,9	5,7	21700,5	5,9	25074,0	5,6	37688,3	6,8	28862,5	4,4
Investitsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar*	3567,8	1,4	11023,6	3,0	19633,7	4,4	31507,9	5,7	32548,3	5,0
Kredit qo'yilmalari, sof	207646,3	76,1	270212,8	73,8	316382,4	71,1	378909,2	68,1	457847,1	70,2
Asosiy vositalar, sof	5723,1	2,1	8314,2	2,3	11031,9	2,5	14242,9	2,6	19874,9	3,0
Aktivlar bo'yicha hisoblangan foizlar	3306,3	1,2	7881,6	2,2	9387,1	2,1	12295,3	2,2	19249,8	3,0
Bankning boshqa xususiy mulklari	352,8	0,1	1131,2	0,3	1339,4	0,3	3065,5	0,6	4483,5	0,7
Boshqa aktivlar	5299,1	1,9	4125,1	1,1	6570,6	1,5	5712,1	1,0	11492,7	1,8
Jami aktivlar	272726,9	100,0	366121,1	100,0	444922,5	100,0	556746,3	100,0	652157,7	100,0

Ushbu 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2019–2023-yillar mobaynida kredit qo'yilmalari mutloq miqdorining o'sish tendensiyasi kuzatilgan. Uning YAIMdagi salmog'i ulushi ham 2019–2023-yillarda o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bu ijobiy holat hisoblanadi va iqtisodiyotni bank kreditlari bilan ta'minlashda oshib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga 2019–2023-yillar davomida kredit qo'yilmalarning YAIMdagi salmog'i 7,7 foizga pasaygan va bu tijorat banklari kredit faoliyatida ancha muammolar borligini hamda uni takomillashtirish zarurligini bildiradi.

Bank aktivlari salmog'ida kreditlarning ulushi yildan yilga pasayish tendensiyasiga ega bo'lmoqda. Agar bank aktivlarida kreditning ulushi 2019-yilga 76,1 foizni tashkil qilgan bo'lsa uning 2024 yil 1 yanvar holatiga bo'lgan ulushi 70,2 foizni tashkil etgan. Demak bank kreditlarining absolyut miqdori oshgan bo'lsada ularning nisbiy pasayish tendensiyasi davom etmoqda.

Albatta tijorat banklari aktivlari ichida iqtisodiyotning real sektoriga ajratilgan kreditlarning hami salmoqli o'rin egallagandir. Bunda ajratilgan kreditlarning 86,7 foizi ichki manbalarga hisobiga to'g'ri keladi. Bu holat bank tizimining iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Bunda asosiy e'tibor, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlariga investitsiya maqsadlari va boshlang'ich kapitalni shakllantirish uchun kreditlar ajratishni kengaytirish hamda mikrokreditlash hajmini oshirish orqali aholini, ayniqsa, kam ta'minlangan oilalarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish va ularning turmush farovonligini oshirishga qaratildi.

2-jadval: O'zbekiston Respublikasi bank tizimi daromadlilik ko'rsatkichlari [9] (mlrd.so'm)

№	Daromad va xarajatlar yo'nalishi	01.01.2023-y.	01.01.2024-y.
1.	Foizli daromadlar	61728	86679
2.	Foizli xarajatlar	37566	57683
3.	Foizli marja	24162	28996
4.	Foizsiz daromadlar	33182	42054
5.	Foizsiz xarajatlar	11812	13273
6.	Operatsion xarajatlar	14877	19563
7.	Foizsiz daromad (zarar)	6494	9218
8.	Sof foyda (zarar)	9993	12380

Olib borilgan tadqiqotlar shundan darak beradiki, respublikamiz tijorat banklarining aktivlari tarkibida salmog'iga ko'ra birinchi o'rinni kreditlar, ikkinchi o'rinni kassali aktivlar, uchinchi o'rinni asosiy vositalar, so'nggi, to'rtinchi o'rinni esa, qimmatli qog'ozlar shaklidagi aktivlar egallaydi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning bank amaliyotida esa, kreditlardan keyingi ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlar shaklidagi aktivlar egallaydi, kassali aktivlar esa, aktivlarning tarkibida uchinchi o'rinda turadi. [10]

Jahon amaliyotida tijorat banklarining kredit operatsiyalarining hajmi jami daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha 80–85 foizigacha hissasini tashkil qilishi [11] va O'zbekiston tijorat banklarida bu ko'rsatkich o'rtacha 60-65 %ni tashkil qilishiga qaramasdan olinadigan daromadlari darajasining pastligi tijorat banklari kredit siyosatlarining nomukammalligidan dalolat berib, kreditlarning optimal joylashtirilmaganligini ko'rsatadi. Ushbu holat bank aktivlari tarkibini optimallashtirishdagi salbiy holatlardan biridir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi sharoitda respublikamiz tijorat banklari aktivlarini oqilona boshqarish va bank tizimining likvidliligi va barqarorligi mamlakat uchun g'oyat muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki, birgina bankning inqirozga uchrashi, butun respublikada to'lov tizimining buzilishi kabi salbiy oqibatga olib kelishi mumkin.

Ushbu masalalar zamirida banklarning iqtisodiyotdagi moliyaviy vositachilik rolini yanada oshirish, aktivlar bilan bog'liq amaliyotlar hajmini doimiy ravishda ko'paytirib borish kabi masalalar yotadi.

Hozirda respublikamiz tijorat banklari aktiv operatsiyalarining miqdori tijorat bankining ustav kapitali miqdori, bank faoliyatining yo'nalishi, mijozlar tarkibi, bankda zamonaviy texnologiyalarni mavjudligi, bank xodimlarining malakasi kabi ko'plab omillarga bog'liqdir.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining rivojlanish darajasi past holda qolayotgan yo'nalishi bu – respublika tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarini rivojlanmaganligidir.

Tijorat banklarda qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalari tarkibida tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalari sezilarda darajada past salmoqqa ega bo'lib qolmoqda.

Tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bo'lgan aktiv operatsiyalarining samaradorligini oshirish lozim. Buning uchun, birinchidan, qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning bank aktivlarining umumiy

hajmidagi salmog‘ini oshirish lozim; ikkinchidan, bankda emitentlarning moliyaviy holatini baholash tizimini takomillashtirish lozim.

Respublikamiz tijorat banklarining aktiv operatsiyalarining samaradorligini ta’minlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

Mamlakat tijorat banklarida kassali aktivlarni yirik miqdorda to‘planib qolishiga yo‘l quymaslik choralarini ishlab chiqish lozim. Buning uchun, avvalo, tijorat banklarining depozit bazasi tarkibida muddatli va jamg‘arma depozitlari salmog‘ini oshirish lozim.

Tijorat banklarida mijozning kredit to‘loviga layoqatliligini baholash tizimini takomillashtirish lozim. Bu bank aktivlarini samarali boshqarish hamda ular sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarida aktivlar samaradorligini oshirish milliy iqtisodiyotimizda zamonaviy bank talablariga to‘liq mos keladigan bank tizimini shakllantirish, bankning ichki va xalqaro moliyaviy bozorlarda raqobatbardoshligini mustahkamlashga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-son Farmoni. 2024 yil 21 fevral.
2. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк. – Москва: Вазар-Феррo, 1994. – С. 218-276.
3. Toymuxamedov I. R. et al. The Role of Bank Investment Loans in Increasing the Export Potential of Uzbekistan Enterprises //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – Т. 5. – С. 356-361.
4. Лаврушина О.И. Банковское дело. – Москва: ФиС, 2005. – С. 101-102.
5. Rakhmatov T. S. Improving the practice of commercial banks introducing new types of banking services// Academic Journal of Digital Economics and Stability, Volume 35, Nov-2023, 139-146 pages.
6. Toymuxamedov I. R. et al. The Role of Bank Investment Loans in Increasing the Export Potential of Uzbekistan Enterprises //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – Т. 5. – С. 356-361.
7. Raxmatov T.S. Bank tizimida an’anaviy operatsiyalar orqali tijorat banklari raqobatbardoshligini oshirish // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, № 00058, mart-aprel, 2022-y.
8. Berdiyarov B.T. Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining daromadliligi.// Bozor , pul, kredit. №6 2009 12 b
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisoboti.2023–2024-yillar.
10. Toymuxamedov, I., & Jumaev, I. (2024). O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorida tijorat banklari faoliyati: muammo va yechimlar // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(4). Retrieved from https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/1668
11. Raxmatov T.S. Bank tizimi samaradorligini oshirishda chakana bank xizmatlarining o‘rni // “Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal, 10/2023, 30.10.2023, 812-817-betlar.

TIJORAT BANKLARNING MOLIYAVIY FAOLIYATIDA YUZAGA KELADIGAN XAVF-XATAR VA UNING MOHIYATI

Rashidov Raximjon Iskandarovich
Qar MII dotsenti v.b.

Abduraxmonov Anvar Akbar o‘g‘li
QarMII, “Bank ishi va auditi” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarining moliyaviy faoliyatida yuzaga keladigan xavf-xatar va uning mohiyati o‘rganilgan. Bank faoliyatida yuzaga kelayotgan xavf-xatarlarning tasnifi, risk tushunchasiga xorijiy va mahalliy olimlarning nazariy qarashlari, bank faoliyatida risklar yuzaga kelishining asosiy sabablari, tijorat banklarida risk darajasining oshib ketish hollariga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqot natijalari tasniflangan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, risk, xavf-xatar, bank faoliyati, tavakkalchilik, bank operatsiyalari, kredit riski.

Abstract: This article examines risk and its nature in the financial activities of commercial banks. Classification of risks arising in banking activities, theoretical views of foreign and domestic scientists on the concept of risk, the main causes of risks in banking activities, as well as the results of scientific and practical studies of factors influencing cases of excess risk. levels in commercial banks are classified.

Key words: commercial banks, risk, risk, banking activities, risk, banking operations, credit risk.

Аннотация: В данной статье рассматривается риск и его природа в финансовой деятельности коммерческих банков. Классификация рисков, возникающих в банковской деятельности, теоретические взгляды зарубежных и отечественных ученых на понятие риска, основные причины возникновения рисков в банковской деятельности, а также результаты научных и практических исследований факторов, влияющих на случаи избыточного риска. уровня в коммерческих банках классифицируются.

Ключевые слова: коммерческие банки, риск, риск, банковская деятельность, риск, банковские операции, кредитный риск.

KIRISH

Zamonaviy bank faoliyati turli xavf-xatarlar (risklar) bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularni samarali bo‘lishi banklarning eng muhim funksiyalaridan biri hisoblanadi. Risk har qanday bank operatsiyalarida turli ko‘lamda bo‘ladi va turli yo‘llar bilan qoplanadi. Oldindan ma’lum moliyaviy natijaga erishishni kafolatlovchi riskdan xoli bo‘lgan operatsiyalarni bozor iqtisodiyotida uchratish juda qiyin. Tijorat banklari uchun risklardan qochish emas balki, ularni bartaraf etish, minimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank risklari tadqiqot obyekti sifatida muhim ahamiyat kasb etganligi sababli XVIII va XIX asrlardayoq iqtisodchilar tomonidan o‘rganila boshlangan. Biroq, ularning mohiyati xususida yagona yondashuv mavjud emas. Ko‘pchilik olimlar riskni yuzaga kelish sabablarini zarar ko‘rishga olib keluvchi holatlar, omillarga bog‘lashadi. I.V.Bernar va J.K.Kolli “Kredit riski bank riskining bir turi sifatida kredit qaytarilgunga qadar yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ko‘zda tutilmagan holatlar” deb talqin qilishgan [1]. Xalqaro Bazel qo‘mitasi kapital etarliligini baholashda kredit riskini ta’riflab, “kontragent tomonidan majburiyatlarni bajarmaslik riski” sifatida qarashadi [2].

ADABIYOTLAR SHARHI

“Risk” atamasining kelib chiqishi italyancha “risico” ya’ni tajovuz; tom ma’noda qoyani, jarlikni aylanib o‘tish ma’nosini anglatuvchi so‘zga taqaladi. Moliya-kredit lug‘atida bank riski “kredit muassasalari tomonidan amalga oshiriluvchi bank operatsiyalari xarakteridan kelib chiquvchi zarar ko‘rish xavfi”, [3] deb qaraladi. Rus iqtisodchisi V.Kuznesova fikricha risk kelajakdagi moliyaviy natijalarning noaniqliligini (mavhumligi) tavfsiflaydi [4]. Yu.V.Mishalchenko va I.O.Krolli riskni bank tomonidan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida o‘z mablag‘larining bir qismini yo‘qotish, rejalashtirilgan daromadlarni olmaslik yoki qo‘shimcha xarajatlarni qilish ehtimoli sifatida ta’riflaydi [5]. Yana bir rus iqtisodchisi V.T.Sevruk bank riskini bank faoliyati natijasining mavhumligi va omadsizlik natijasida zararga uchrash deb ataydi [6].

Mahalliy olimlardan Sh.Abdullaeva esa “Risk xato, ikkilanish, noaniqlik, mavhumlik va hokazolar deb ta’rif berish xalqaro amaliyotga mos kelmasligi va shu holatga yaqinlashgan holda “risk”, “bank riski”, “kredit riski” deb yuritilsa maqsadga muvofiq” degan xulosaga keladi [7]. Har bir faoliyatni amalga oshirishda ikkilanish yoki xavf-xatar bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagi ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, bank risklari mohiyatini mualliflar qandaydir mavhumlik, noaniqlik, ko‘zda tutilmagan holatlardagi xatar, daromad olmaslik yoki ko‘zlangan natijaga erishmasdan zarar ko‘rish ehtimoli deb ta’riflangan. Mazkur ta’riflar qaysidir darajada bank risklari bilan bog‘liq lekin uning xususiyatini tavsiflamaydi.

Bizning fikrimizcha, bank riski – bu avvalambor alohida faoliyat turi. Risk-bu mavhumlik emas, balki iqtisodiy subyektlarning noaniq sharoitda harakat qilishlaridir. Bank mijozlarga xizmat ko‘rsatishda tovar ishlab chiqaruvchilar riski bilan bog‘lanadi. Bank kapitali o‘z tabiatiga ko‘ra sanoat va savdo kapitalining bir qismi hisoblanadi, vaqtinchalik jalb etilgan qarz kapitalini o‘zida ifoda etadi. Bank kapitalining qaytarilishi masalan, kreditlashda qarz oluvchi oborotiga mablag‘larning o‘tishi, keyinchalik undan bo‘shab orqaga qaytishi jarayonida bank qarz oluvchi bilan birga risk qiladi. Ikkinchidan, o‘ziga tegishli bo‘lmagan mablag‘ni vaqtinchalik boshqa subyektga beradi.

METODOLOGIYA

Ta’kidlash lozimki, bank riski uning faoliyatidagi ma’lum vaziyatni tavsiflovchi, kutilayotgan natijani salbiy tomonga chetlashishini va faoliyat natijasining mavhumliligini ko‘rsatuvchi kategoriyadir. Bank riskining ikki muhim jihatini e’tiborga olish lozim: birinchidan, qaror qabul qilinuvchi vaziyatning mavhumligi; ikkinchidan, rejalashtirilgan natijaning salbiy tomondan o‘zgarishi hisoblanadi. Shu bilan bog‘liq holda quyidagi uch kategoriyaga e’tibor berish maqsadga muvofiq:

- **Xarajat:** bankning jalb qilingan mablag‘lar uchun omonatchilarga va kreditorlarga to‘lagan foizlari, xodimlarga ish haqi xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar. Bank xarajatlarini amalga oshirishda risk quyidagi shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin: bozor sharoiti o‘zgarishi natijasida omonatlar bo‘yicha foiz xarajatlarning oshishi, kredit resurslari tanqisligi oqibatida ularning xarid narxi oshishi, boshqa banklarda narxlarning oshishi tufayli bank xodimlari ish haqi xarajatlari oshishi va boshqalar.
- **Zarar:** kutilmagan vaziyatlar tufayli, joriy operatsiyalarda vaziyatning yaxshi o‘rganilmaganligi hisobiga daromadlarning olinmasligi va rejalashtirilgandan yuqori xarajatlar qilinishi. Zarar ko‘rish riski, avvalo mablag‘larning noratsional joylashtirilishi, bozor imkoniyatlarini va xatarini to‘g‘ri baholamaslik natijasida yuzaga keladi.
- **Yo‘qotishlar:** tijorat banklarida riskni umumiy holda ko‘rsatuvchi ko‘rsatkich – sof foydaning kutilmaganda kamayib ketishi. Bu ko‘rsatkich yuqoridagi kategoriyalarni qamrab oladi. Bundan kelib chiqadiki, bank strategiyasi va operatsiyalarining risklilik darajasini bankni yo‘qotishga uchrash xavfi ko‘rsatib beradi. Risk va yo‘qotishlar o‘zaro bog‘liq sanaladi va riskni yo‘qotishlar orqali miqdoriy jihatdan baholash mumkin. Risk odatda absolyut va nisbiy ko‘rsatkichlarda baholanadi. Miqdoriy jihatdan risk ma’lum operatsiya natijasida bankning ko‘rilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar summasini aks ettiradi. Biroq bu yo‘qotishlarni har doim ham baholash imkoni bo‘lmaydi. Agar yo‘qotish ehtimolini bank faoliyatini tavsiflovchi biror ko‘rsatkichga masalan, kredit portfeli, daromadlar yoki xarajatlar summasiga nisbati olinsa, riskning nisbiy ko‘rsatkichi kelib chiqadi.

Tadqiqotlarimiz ko‘rsatishicha, bank faoliyatida risklar yuzaga kelishining asosiy sabablari quyidagilardir:

- bozorni yaxshi o‘rganmaslik;
- resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirish sohasida ma’lumotlarning noto‘g‘riligi yoki etarli emasligi;
- kreditlanadigan loyiha, obyekt va mijozlar to‘g‘risida, ularning moliyaviy holati to‘g‘risidagi ma’lumotlarning noto‘g‘riligi yoki to‘liq emasligi;
- tarmoqlar yoki sohalar faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarining inobatga olinmaganligi;
- subyektlar yoki mijozlarning malakasi va saviyasi, mablag‘lardan foydalanish bo‘yicha bilim va maqsadlarining turli xilligi va boshqalar.

Tijorat banklarida risk darajasining oshib ketish hollarini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- muammolarni tasodifan, kutilmaganda yuzaga kelganda;
- oldingi tajribalarga mos kelmaydigan yangi vazifalar belgilanganda;
- bank rahbariyati moliyaviy zarar ko‘rishni oldini oluvchi qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lmaganda;
- muayyan sharoitda qonunchilik bazasi yoki bank faoliyati maqbul qarorlarni qabul qilishga to‘sqinlik qilishi va boshqalar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Amaliyotda bank risklarini baholashda mijozlarning to‘lovga layoqatsiz bo‘lib qolish ehtimoli, ularning moliyaviy holatining keskin pasayishi, valyuta va qimmatli qog‘ozlar kursining o‘zgarishi, shuningdek, mablag‘larning ma’lum qismini qaytarib olish ehtimoli va boshqalar inobatga olinadi.

Ayni paytda, bank risklarini nazorat qilish strategiyasini ishlab chiqish quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- ma’lum bank operatsiyalarini amalga oshirishda konkret risklarni kamaytiruvchi yoki oshiruvchi omillarni aniqlash;
- aniqlangan omillarni riskka ta’sir etish kuchini tahlil etish;
- riskning aniq shaklini baholash;
- riskning optimal darajasini belgilash;
- riskning maqbul darajasiga mosligi jihatdan alohida operatsiyalarni tahlil etish;
- riskni pasaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Shuni aytish joizki, tijorat banklari faoliyati davomida turli joyda va o‘zaro turli vaqtda yuzaga keluvchi ichki va tashqi risklar guruhiga duch keladi. Barcha risk shakllari o‘zaro bog‘liq holda bank faoliyatiga ta’sir o‘tkazadi va bir risk shaklining o‘zgarishi boshqalarining ham o‘zgarishiga olib keladi. Bu muayyan bank riskini tahlil etish usulini tanlash va uni optimallashtirishda ko‘pgina omillarni tahlil etish jarayonini qiyinlashtiradi. Bank risklari yuzaga kelish omillariga ko‘ra asosan iqtisodiy va siyosiy turlarga bo‘linadi. Siyosiy risklar siyosiy vaziyatning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lib, bank faoliyatiga salbiy ta’sir etadi. Iqtisodiy risklar mamlakat iqtisodiyotida yoki bankning o‘z faoliyatida noxush o‘zgarishlar bilan bog‘liq risklar sanaladi.

Bank faoliyatini butun bir kompleks sifatida va differensiyalangan tarzda turli operatsiyalar, bitimlar, uslubiyatlar, usullar, ish sxemalari, texnologiyalar tizimlari, tashkiliy tuzilmalar majmuasi sifatida ko‘rib chiqishda ularning barchasiga atrof muhitning agressiv ta’siri, mos ravishda shakllanadigan va amalga oshadigan risklar mavjudligini taxmin qilish mumkin.

Bank menejmentida risklarning roli va ahamiyatini bir qator yo‘nalishlar bo‘yicha ko‘rib chiqish mumkin.

Bank xodimi shtatini to‘ldirish o‘ziga xos riskli jarayon hisoblanib, hozirgi kun sharoitlarida tarkibiy jihatdan nisbatan barqaror va jamoaning joylashuvi bo‘yicha faolligi yuqoridir. Bank xodimlarini tayyorlash, ularni o‘qitish va malakasini oshirishga sarflanadigan xarajatlar doim ham o‘zini to‘liq oqlamaydi. Bu oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilar tarkibining, ko‘pincha esa o‘quv muassasalarining uslubiy va rahbar kadrlari etarli ma’lumotga ega emasligi; xorijiy dasturlarning mahalliy sharoitlarga to‘liq moslashtirilmaganligi; ayrim fan va o‘quv-uslubiy materiallarni sinovdan o‘tkazmasdan, ko‘p joylarda joriy qilishga harakat qilish va bunga berilib ketish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Personal shtatini to‘ldirish ko‘pincha malakali kadrlar uchun raqobat kurashi sharoitlarida ro‘y beradi va o‘ziga xos riskiga ega. Bu esa, kadrlar yo‘qotilishiga olib keladigan o‘ziga og‘dirib olish; mehnatga haq to‘lash talablarining haddan tashqari kattaligi; xodim moslashuv va ish ko‘nikmalari olganidan so‘ng o‘ziga ko‘plab vazifalarni olmasdan turib xuddi shu siklni qaytaradigan, ko‘proq pul to‘lanadigan boshqa joyga o‘tib ketishi; maxfiy axborotlarning ishdan bo‘shab ketgan xodim tomonidan yangi ish joyiga “etkazilish” kabi xavf-xatarlarni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, kadrlar tanlash jarayonining o‘zi bankning barcha ierarxik pog‘onalarida etarli ma’lumotlarga, zaruriy maxsus bilimlarga ega bo‘lmagan, biroq xarakteri va o‘zining ahamiyatini oshirib ko‘rsatish tufayli jamoada kuchi va ko‘lami bo‘yicha jiddiy nizolarga olib kelishi mumkin bo‘lgan shaxslar paydo bo‘lishi xavfidan xoli bo‘lmaydi.

Bank faoliyatini axborot bilan ta’minlash quyidagi holatlarda xavf- xatar, qo‘shimcha xarajatlar yoki yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘ladi:

- zarur axborotlarning to‘liq jamlanmasligi va shu tufayli sifatsiz boshqaruv qarori qabul qilinishi;
- qabul qilinayotgan qaror sifati, bankning axborot-tahlil markazi quvvatini sezilarli darajada oshirishga qodir bo‘lgan qo‘shimcha va turli ma’lumotlar beradigan axborotlarning etishmasligi. Axborot etishmasligi hisobiga markazning faoliyat samaradorligi pasayadi, u to‘la quvvat bilan ishlamaydi, axborot ortiqchaligida esa, uning ishlov berilmagan qismini yo‘qolishi sodir bo‘ladi va ularni to‘plash uchun sarflangan xarajatlar o‘zini oqlamagan hisoblanadi;
- tasodifiy axborotlar hajmi juda kattaligi, bu axborot kanallarini sezilarli darajada “to‘ldirib yuboradi”, zaruriy va turli ma’lumotlar beradigan axborotlar o‘tishini qiyinlashtiradi, axborotni himoya qilishning tashkiliy va moliyaviy xarajatlarini oshiradi, axborot- tahlil markazi xodimlarining foydali tezkor vaqtini qisqartiradi;

- axborot to‘plash va qayta ishlashning ko‘pincha bozordagi real, ko‘p omilli va dinamik vaziyatga umuman mos kelmaydigan rasmiy uslubiyotlariga berilib ketish;
- jiddiy qarorlarni qabul qilishda raqobatchilar tomonidan tayyorlangan (yoki buyurtma berilgan) va “ishga tushiriladigan” yolg‘on xabarlarni aniqlay olmaslik va mos ravishda undan foydalanish;
- bankning professional faoliyatini sustligi sababli axborot bozoridan olingan ma’lumotlar bankning tashkiliy tuzilmalari, bank menejmenti nuqtai nazaridan ikkinchi darajali bo‘lishi hisobiga turli muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Xususan, bank faoliyatini o‘zgartirishga va takomillashtirishga undaydigan hukumat organlari, raqobatchilar, turli xo‘jalik subyektlardan tarkib topadigan buyurtmachilarning istagiga oldindan tayyorlik axborotning ikkinchi darajali bo‘lishi hisobiga pasayishi mumkin.

Rejalashtirilgan va kutilayotgan natijalardan, ssenariylardan chetlashish ayniqsa, menejmentda bank operatsiyalarini o‘tkazish va bank bitimlarini amalga oshirishda, ya’ni bank menejmentining moliyaviy sohalarida o‘ta muammoli hisoblanadi. Bu erda risklar juda muhim ahamiyatga ega, chunki ular:

- operatsiyalarni amalga oshirish muddatini sezilarli darajada oshirishi;
- bank mahsulotlarining sifat tavsiflarini o‘zgartirishi;
- qo‘shimcha sa’y-harakatlar va xarajatlar talab qilishi (tashkiliy, texnik, moliyaviy);
- operatsiyalarning boshlang‘ich bosqichlarda (mijozlarning depozitlar va omonatlarini joylashtirish, hisob raqami ochish, qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish, kreditlar olishdan voz kechishi), monitoringi davomida (omonatni muddatidan oldin qaytib olish, hisob raqamini yopish, kreditni qaytarish) yoki hayotiylik davrining yakuniy bosqichlarida (masalan, kreditni o‘z vaqtida yoki to‘liq qaytarmaslik) barbod bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Biroq bunda risklar yoki imkoniyatlar shakllanishi muayyan vaziyatga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, bozorda moliyaviy resurslar keragidan ortiqcha bo‘lishi, ularning qiymat tavsifi pasayishiga omonatni muddatidan oldin qaytib olish yoki hisob raqamini yopishga olib keladi, bu esa resurslarni jalb qilish to‘lovlari bo‘yicha bank xarajatlarini tejab qolishga imkon beradi, kreditni muddatidan oldin qaytarish esa kutilmagan passivlarni joylashtirish bo‘yicha qo‘shimcha xarajatlar zarurati tufayli yo‘qotishlar va foiz stavkalarining pasayib ketish riskiga duch keladi. Moliyaviy resurslar taqchilligi va ularning qiymatini o‘sishi risk va imkoniyatlar pozitsiyasini muqobil yo‘nalishda o‘zgartiradi.

Bevosita va bilvosita atrof-muhit omillarining ta’siri ta’sischi sifatida bankning xo‘jalik faoliyatini ta’minlash davomida ijobiy yoki salbiy rol o‘ynashi mumkin. Bu sohada bank xodimlarining ma’lum darajadagi professional malakaga ega bo‘lmasligi axborotlarning muhimligi va ahamiyatini noto‘g‘ri hisobga olish, bank ishini qiyinlashtirish, xarajatliroq qilish, eng yomon holatda esa bank faoliyatini to‘xtatib qo‘yishga olib kelishi mumkin.

Masalan, kommunal xizmatlar sohasida tabiiy monopoliya darajasining ancha yuqoriligi ularning xodimlarini iste’molchilarni o‘z amriga bo‘ysundiradigan xo‘jayinlarga aylantiradi. Oqibatda barcha yo‘nalishlarda muammoli muqobil variantlar, yoki majburan qabul qildiriladigan qo‘shimcha xizmatlar paketi, kuzatuv va h.k.ga rozi bo‘lish zarurati tufayli bankning hayot faoliyatini ta’minlash uchun xarajatlarning o‘sishi, yoki “kutilmaganda”, ayniqsa, eng asosiy fursatlarda (qishki mavsum, muhim hamkorlar bilan muloqotlar jarayoni va b.) faoliyatida uzilishlar, to‘xtab qolishlar paydo bo‘lishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan vaziyatlar risklarning ular keltiradigan xavf- xatar va yo‘qotishlar nuqtai nazaridan jiddiy ahamiyatga ega ekanligini yaqqol namoyish etadi. Bundan risklarning bank faoliyatidagi roli va ahamiyatini kengaytiradigan bir qator xulosalar kelib chiqadi.

Tadqiqotlarimiz ko‘rsatadiki, risklarni nazorat qilishda katta rol o‘ynaydigan bank xizmatlari, bankning uslubiy, tashkiliy, texnik va moliyaviy faoliyatining ayrim maxsus yo‘nalishlarini turli-tumanligi va yuqori darajadagi intensivligi bank faoliyatida yuzaga keladigan risklar bilan uzviy bog‘liqdir. Bu quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- axborot ta’minoti sifatida axborot oqimlarini yaratish, qo‘llab- quvvatlash, axborotni aniqlashtirish, tanlash, guruhlash, tahlil qilish, tayyorlash va h.k.;
- axborotni himoya qilish (maxfiylashtirilgan aloqa tizimi, bank sirlarini saqlash, bankning xafsizlik xizmati va uning xodimlar bilan ishlashi, axborot chiqib ketishi ustidan nazorat, bankning etakchi xodimlari haqidagi axborotning yopiqligi va h.k.);
- risklarni nazorat qilishning axborot ta’minotini himoyalash (mijozni bank bilan aloqa xavfsizligini ta’minlash uchun uning faoliyatini dastlabki baholash, bank monitoringi natijasida aniqlangan maxus axborot manbalari, kredit layokatini baholash sxemalari, uslubiyatlari va h.k.);

- bank mahsulotlarining sifatini ta’minlash va mustahkamlash, uchinchi shaxslarni (kafillar, sug‘urtachilar, notariat, sud ijrochilari va h.k.) risklarni nazorat qilishga operativ ravishda jalb qilish imkonini beradigan bank bitimlari va operatsiyalarini hujjatlashtirish;
- bank faoliyatining huquqiy infratuzilma elementlari haqida zarur ma’lumotlar bazasini yaratilishi, zarur holatlarda undan foydalanish, bank faoliyatini huquqiy himoyalash va qo‘llab-quvvatlash, bu ma’lumotlarning o‘z vaqtida yangilanishini ta’minlash, muammoli vaziyatlarda yuridik maslahatlar va yordam berish mexanizmlarining mavjudligi;
- binolar, inshootlar, qimmatbaho buyumlarni saqlash, shuningdek, bank faoliyati haqidagi muhim ma’lumotlar oshkor qilinishining oldini olish, bunda, bank faoliyati to‘g‘risidagi muhim axborotlardan xabardor bo‘lgan bank xodimlari va ularning oila a’zolarini himoya qilish.

Bank faoliyatining risklarni nazorat qilish bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xos yo‘nalishlarini uning barqarorligini ta’minlash uchun ishlab chiqish, amalga oshirish va nazorat qilish, shu maqsadda, bankning tashkiliy tuzilmasiga o‘zgartirishlar kiritish muhim ahamiyatga ega. Fikrimizcha, ushbu masalalarni ikki yo‘l orqali hal qilish mumkin:

Bank bo‘limlari va qo‘mitalari (depozit, hisob-kitob, kredit, qimmatli qog‘ozlar va h.k.), shuningdek, bankning ichki tashkiliy ishlariga xizmat ko‘rsatuvchi bo‘limlar (kadrlar, yuridik, ma’muriy-xo‘jalik bo‘limlari va h.k.) yo‘riqnomalariga risklarni nazorat qilish funksiyalari kiritiladi.

Risklarning turli elementlar kompleksini nazorat qilishga ixtisoslashgan bank bo‘linmalari va ko‘mitalari tashkil etiladi. Bank tashkiliy tuzilmasida shakllantirilgan risklarni nazorat qilish boshqarmasining maqomi, funksiyalari va o‘rni nazariy (bank menejmenti turli maktablarida) va amaliy jihatdan aniqlashtirilib, ajratib berilishi zarur.

Xususan, bank tashkiliy tuzilmasida risklarni nazorat qilish faoliyatini rivojlantirish uchun unga nazorat bo‘limi, mijozlarning kredit layoqatini o‘rganish va iqtisodiy tahlil qilish bo‘limi, kreditlarni tahlil qilish bo‘limi, muammoli kreditlar bo‘limi, depozitlarni sug‘urtalash bo‘limi, nazorat va audit bo‘limi, bank nazorat organlari talablarining bajarilishi ustidan nazorat guruhi va boshqa shu kabi elementlarni kiritish, ularning amaldagi faoliyatini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Dunyoning turli mamlakatlarida samarali faoliyat yuritayotgan zamonaviy banklar tashkiliy tuzilmalarida etarli darajada keng qo‘llanilayotgan risklarni nazorat qilish bo‘yicha alohida bo‘linmalar bugungi kunda mamlakatimiz bank amaliyotini ilg‘or xorij tajribalari asosida rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda, mamlakatimiz tijorat banklarida risk turlari bo‘yicha chuqur ixtisoslashgan bo‘linmalar tashkil etish zarur. Xususan, kredit riskini nazorat qilish va kuzatib borishni kredit risklari bo‘yicha ixtisoslashgan qo‘mita tomonidan amalga oshirish, foiz va valyuta risklarini passivlarga qarshi kreditlarni nazorat qilish bo‘yicha qo‘mita tomonidan tartibga solish maqsadga muvofiq. Likvidlik riskini nazorat qilish esa, odatda bankning kassa yoki depozit bo‘limining funksional majburiyatlari tarkibiga kiritiladi. Shuni ham e’tiborga olish kerakki, amaliyot va nazariya doimo bir-birini to‘ldirib boradi, ularni yanada takomillashuviga sabab bo‘ladi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoiti kredit tashkilotlari risklarini nazorat qilishning tashkiliy tuzilmalarini samarali yo‘lga qo‘yishni talab etadi. Xususan, mamlakatimizdagi ayrim banklar o‘z tuzilmasida ish rejimi, xavfsizlik (ichki, iqtisodiy) xizmati, garov ta’minotidagi risklarni aniqlash, tahlil qilish, baholash, nazorat qilishni ta’minlaydigan ixtisoslashgan bo‘linmalarga ega bo‘lishi lozim.

Banklar faoliyatining o‘ziga xos asosiy yo‘nalishi bo‘lgan kredit tizimi elementlaridan samarali foydalanish, ular faoliyatida moliyaviy masalalar birlamchi darajali ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, bank faoliyatida risklarning roli va ahamiyatini belgilab beradigan, yuqorida sanab o‘tilgan omillar banklarning turli operatsiyalari bilan namoyon bo‘ladi. Bank operatsiyalariga mavjud risklar uning moliyaviy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- risk holati ro‘y berganda to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy yo‘qotishlar, zararlarning vujudga kelishi;
- rejalashtirilgan daromad va foydaning olinmasligshi;
- bilvosita risklar ta’siri ostida bank operatsiyalari va bitimlari amalga oshirishning murakkablashuvi natijasida qo‘shimcha xarajatlarning yuzaga kelishi;
- riskli holatlar nitijasida banklar faoliyatiga zarar etkazilishi va bank faoliyatini qayta tiklash bo‘yicha xarajatlarning paydo bo‘lishi;
- risklarni aniqlash, baholash sxemalari va usullarini tayyorlash, yaratish va amalga oshirish bo‘yicha xarajatlar, favqulotda holatlar, bozor iqtisodiyotining siklik o‘zgarishlari natijasida yuzaga keladigan xarajatlar;

- bank mahsulotlari hayotiylik davrining reja bo‘yicha ssenariylarini qo‘llab-quvvatlash choralarinng ishlab chiqilishi va ularni moliyalashtirish;
- risk holati ro‘y berganda yo‘qotishlarni qoplash uchun mo‘ljallangan zaxiralarni yaratish va ulardan foydalanish bilan bog‘liq operatsiyalar.

XULOSA VA TAKLLIFLAR

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, risklarni nazorat qilishning moliyaviy jihatlari bankning iqtisodiy holati bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ma’lum bir cheklovlarga ham ega. Xususan, yuqori risk darajasiga ega bo‘lgan loyihalarni moliyalashtirish bankning iqtisodiy imkoniyatlari va barqarorligiga ta’siri nuqtai nazaridan baholanadi, bank rahbariyati tomonidan ma’qul deb topilsagina mazkur loyiha amalga oshiriladi.

Bank risklarini samarali nazorat qilish o‘z navbatida bank faoliyatidagi potensial tahdidlarni prognoz qilish, ularning kelib chiqish ehtimoli, omillari va salbiy oqibatlari darajasini to‘g‘ri baholash va bartaraf etish yuzasidan zaruriy choralarni ko‘rishni taqozo etadi. Bunda bank faoliyatidagi risklarni nazorat qilish umumiy bank tizimi va alohida bank muassasasi bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. Ularning faoliyatidagi o‘zaro uyg‘unlik matematik baholash usullariga asoslanuvchi bank nazorati va personalning malakasi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бернар И.В., Колли Ж.В. Толковый экономический и финансовый словарь. – М., 1997. – С.502.
2. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards Basle Committee on Banking Supervision. Basel: Guli, 2004. R 4.10.
3. Финансово-кредитный словарь: В 3 т. 2-е изд., стереотип / гл. ред. Н.В. Гаретовский. М.: Финансы и статистика, 1994. Т. С. 69.
4. Кузнецов В. Измерение финансовых рисков // Банковские технологии. – Москва, 1997. – № 7. – С. 76.
5. Мишальченко Ю.В., Кролли И.О. Риски в международной банковской деятельности // Бухгалтерия и банки. – Москва, 1996. – № 3. – С. 17.
6. Севрук В.Т. Банковские риски. – М.: Дело Лтд, 1994. – С. 43.
7. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. – Toshkent, Moliya, 2002. – B. 91.

KICHIK SANOAT ZONALARINI BARPO ETISH VA RIVOJLANTIRISH OMILLARI VA HOZIRGI HOLATINING TAHLILI

Samijonov Musobek G‘ayratjon o‘g‘li
TDIU, “Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik sanoat zonalarining barpo etilishi asoslari va mamlakatning iqtisodiy o‘sishiga ta’siri hamda ahamiyati yoritilgan, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar sanoatining YaIMdagi ulushini oshirish bo‘icha dolzarb fikrllar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: kichik sanoat zonalari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, sanoat, xorijiy investitsiyalar, investitsion muhit, sanoat mahsulotlari.

Abstract: In this article, the foundations of the establishment of small industrial zones and their influence and importance on the economic growth of the country are highlighted, as well as actual ideas on increasing the share of the industry in the GDP of developing countries are discussed.

Key words: small industrial zones, small business and private entrepreneurship, industry, foreign investments, investment environment, industrial products.

Аннотация: В данной статье освещены основы создания малых промышленных зон, их влияние и значение на экономический рост страны, а также обсуждаются актуальные идеи по увеличению доли промышленности в ВВП развивающихся стран.

Ключевые слова: малые промышленные зоны, малый бизнес и частное предпринимательство, промышленность, иностранные инвестиции, инвестиционная среда, промышленная продукция.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishida sanoatning o‘rni beqiyosdir. Sanoatni rivojlantirish hamda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarini eksport qilish orqali mamlakatdagi xorijiy valyutaga bo‘lgan talabni qondirish hamda asosi sifatida xorijiy investitsiyalarni ko‘rishmoqda. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar globallashuvning asosiy drayveri bo‘libgina qolmay globallashuv jarayonlarida iqtisodiyotni mustahkamlashda muhim ro‘lni o‘ynaydi. U mamlakatlarning ishlab chiqarish jarayonini qo‘shimcha kapital bilan ta‘minlaydi va iqtisodiy o‘sish darajasini oshirishda bevosita ishtirok etadi.

Yangi raqobatbardosh ishlab chiqarishlar va kichik korxonalarning rivojlantirilishini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha uzluksiz ravishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar doirasida 150 ta kichik sanoat zonalari tashkil qilingan bo‘lib, ularning hududida har yili jami 1,7 trln so‘mdan ortiq qiymatdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmiga ega bo‘lgan 1 691 ta kichik korxona faoliyat yuritadi va 27 mingdan ziyod ish o‘rinlari yaratildi.

Kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, ularning ishtirokchilari uchun faoliyat yuritish sharoitlarini sifat jihatidan yaxshilash va mahsulotlarni sotishga ko‘maklashish, investitsiyalar jalb qilinishini faollashtirish, avvalambor foydalanilmayotgan, faoliyat yuritmayotgan ishlab chiqarish maydonlari negizida tashkil qilinayotgan importbop mahsulotlarni chiqarish bo‘yicha zamonaviy ishlab chiqarishlarning joriy etilishini jadallashtirish, ushbu asosda yangi turg‘un ish joylari tashkil etilishini ta’minlash va aholi daromadini oshirish maqsadida:

a) kichik sanoat zonalari faqatgina transport va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi mavjud yoki o‘tkazish oson bo‘lgan faoliyat yuritmayotgan korxonalar negizida va qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan bo‘sh yer maydonlarida tashkil qilish;
b) yer uchastkalarini berish qonunchilikda belgilangan tartibda elektron onlayn-auksion orqali amalga oshirish;

d) kichik sanoat zonasi ishtirokchisi tomonidan investitsiya loyihasini kichik sanoat zonasida joylashtirilgan kundan e'tiboran uch oy mobaynida amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rilmaganligi, shuningdek, obyektdan shartnomada ko'rsatilgan maqsadga nomuvofiq foydalanilganligi shartnomaning bir tomonlama tartibda bekor qilinishiga asos bo'lishi;

Kichik sanoat zonalarning barpo etilishidan asosiy maqsad quyidagilar:

- investitsiyalar jalb qilish uchun sharoitlarni yaxshilash;
- investitsiya loyihalarini jadal amalga oshirishni ta'minlash;
- yangi ish o'rinlarini tashkil etish va aholi daromadlarini oshirish dolzarbdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mintaqada sanoatni rivojlantirish sohasi bo'yicha yetakchi olimlar: S.Yu.Glazyev, R.S.Granberg va Mazilov mintaqa sanoat kompleksini intensiv rivojlantirishga olib keladigan innovatsion omilni eng asosiy omil sifatida o'rganadilar.

Yuqoridagi omillarni umumlashtirish va tizimlashtirish orqali KSZni barpo etish va rivojlantirishga ta'sir etuvchi quyidagi omillar tasnifini taklif etish mumkin: yuqoridagi yondashuvlarni umumlashtirish va tizimlashtirish KSZlarni barpo etish va rivojlantirshga ta'sir etuvchi omillar tasnifini tuzishga asos bo'ldi.

1-jadval: KSZlarni barpo etish va rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar tasnifi*

Tashqi omillar	Ichki omillar
tabiiy omillar: • iqlim o'zgarishlari; • geografik joylashuvi; • ekologiya talablari; • tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari (xomashyo resurslari zaxirasi va uni oshirish imkoniyatlari, xomashyo ta'minoti bilan shug'ulla-nuvchi korxonalarning imkoniyatlari, ishonchliligi, muqobil ta'minotchilarning mavjudligi, bozorda o'rindosh resurslar mavjudligi). • mehnat resurslari: malakali kadrlar bilan ta'minlash imkoniyatlari (malaka darajasi, ish haqi, darajasi, jinsi, yoshi. • marketing omili: mahsulotga talab hajmi, talabning barqarorligi, tashqi talab (mahsulotni eksport qilish, eksport qilish imkoniyatlari). • davlat tomonidan tartibga solish omili: pul-kredit, byudjet-soliq, davlatning bojxona, monopoliyaga qarshi siyosati, • moliyaviy omil: moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyati, foiz stavkasi, moliyaviy lizing xizmatidan foydalanish imkoniyati, kszlarni barpo etishda davlat-xususiy sektor sherikchiligidan foydalanish. • bozor omili: raqobatchi korxonalar mavjudligi, raqobat muhiti, o'rindosh tovarlar mavjudligi, sug'urtalash xizmati. • texnologik: yuqori unumdorli, rivojlangan xorijiy davlatlar texno-logiyalarini olish imkoniyatlari, xorijiy korxonalar bilan qo'shma korxona tazish imkoniyatlari, kszga xorijiy investitsiyalarini jalb etish imkoniyatlari.	• Infratuzilma elementlari mavjudligi: gaz, suv, elektr energiyasi, KSZni magistral transport yo'llariga chiqish yo'llari mavjudligi; • KSZ da joylashgan korxonalarning o'zaro iqtisodiy munosabatlari: KSZ tarkibidagi korxonalar o'rtasidagi raqobat darajasi va shu bilan birga boshqa tashqi korxonalar bilan bo'ladigan raqobat darajasi. • Kooperatsion aloqalar: KSZ tarkibidagi korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari, KSZdan tashqaridagi korxonalar bilan bo'ladigan ishlab chiqarish bo'yicha aloqalar. • Ijtimoiy omil: KSZ da ovqatlanish uchun oshxona, do'kon, meditsina xizmati, avtomobiь turar joyi, pochta xizmati. • Axborot omili: ilg'or, unumdor texnologiyalar, innovatsiyalar to'g'risi-da axborot olish imkoniyati, patentlar bozoridan foydalanish bo'yicha axborot, bozor kon'yunkturasi to'g'risida axborot olish, mahsulot eksporti bilan shug'ullanuvchi korxonalar to'g'risida, ilmiy tadqiqot va malakali kadrlar tayyorlovchi ta'lim muassasalari to'g'risida ax-borot olish imkoniyatlari. • Innovatsion omil: yangi texnologiyalarni yaratish imkoniyati, yangi mahsulotni ishlab chiqarish (mahsulot innovatsiyasi); mavjud texnologiyani yangilash va uning samaradorligini oshirish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish (jarayon innovatsiyasi).

*Jadval muallif tomonidan mahalliy professor-o'qituvchilar tomonidan yozilgan adabiyotlar asosida tayyorlangan.

Ushbu taklif etilayotgan omillar tasnifi KSZlarni barpo etish va rivojlanishga ta'sir etuvchi barcha omillarni hisobga oladi. Omillarning ta'sir ko'rsatishi bo'yicha muhimligi nuqtayi nazaridan qarasak, biz yuqoridagi yetakchi olimlarning fikriga qo'shilgan holda innovatsiya omilini birinchi o'ringa qo'yamiz. Innovatsion omil bu

korxonalarning istiqbolda rivojlanishini ta’minlovchi asosiy, hal qiluvchi omil hisoblanadi. Innovatsiya omilidan to‘laqonli foydalanish katta mablag‘ bilan bog‘liq bo‘lgani uchun KSZlarda bu omildan foydalanish juda past darajada deyish mumkin. Hozirgi kunda KSZlarni rivojlantirish, raqobatbardosh va eksportbop mahsulot ishlab chiqarish ko‘p jihatdan kichik biznes subyektlari tomonidan foydalanilayotgan texnologiya, uskuna va malakali kadrlarga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

KSZlar murakkab iqtisodiy tizimni tashkil etadi va unga juda ko‘p omillar ta’sir qiladi. Ushbu omillarni aniqlash va tizimlashtirish KSZlarni barpo etish va rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash hamda KSZlar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning yondashuvlari va vositalarini tanlashda muhim axborot bazasi bo‘lib xizmat qiladi.

KSZni yagona tizim sifatida o‘rgansak, uni barpo etish va rivojlantirishga ta’sir qiluvchi barcha omillarni hisobga olish lozimdir. Bunday omillar tizimni tashkil etuvchi omillar sifatida o‘rganiladi va ular ichki va tashqi omillarga bo‘linadi. Atrof-muhit va jamiyatning sanoat zonasini barpo etishga ta’siri tashqi omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tabiiy iqlim (iqlim o‘zgarishlari, geografik joylashuv, ekologiya talablari, tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari) omillar;
- siyosiy (geosiyosiy holat, siyosiy barqarorlik, millatlararo totuvlik, terrorizm) omillar;
- ijtimoiy (ijtimoiy holat, aholining bandlik darajasi, demografik holat, aholini sotib olish qobiliyati, aholi sog‘lomligi) omillari;
- davlat tomonidan tartibga solish omili: (pul-kredit, byudjet-soliq, davlatning bojxona siyosati, monopoliyaga qarshi siyosat, hududiy iqtisodiy siyosat, davlat tomonidan kichik biznes va iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari va yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash darajasi, faoliyat turlarini litsenziyalash va mahsulotni sertifikattsiyalash, ijtimoiy va milliy xavfsizlikni ta’minlashni amalga oshirish talablari bajarilishini nazorat qilish);
- resurs omillari (kerakli mehnat va moddiy resurslarni jalb etish imkoniyati);
- bozor omillari: raqobatchilar va erkin raqobat muhiti mavjudligi, mahalliy iste’molchilarning mahsulotga talabi, umumun, respublikada shu mahsulotga bozor bo‘yicha talab mavjudligi;

Shunday qilib, omillar tahliliga ko‘ra, ko‘pchilik mualliflar omillarni tashqi va ichki omillarga ajratadilar. O‘z navbatida, bu omillar to‘rtta: iqtisodiy, texnologik, ijtimoiy va siyosiy guruhga ajratib ko‘rsatilmoqda.

1-rasm: KSZni barpo etish va rivojlantirishga ta’sir qiluvchi omillarning tasniflanishi

Yangi, ilg‘or xorijiy davlatlarda ishlab chiqilgan texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ygan kichik sanoat korxonalari yoki kichik biznes subyektlari barqaror faoliyat yuritishiga erishishi mumkin. Shu sababli KSZlarda faoliyat yurituvchi kichik sanoat korxonalari va kichik biznes subyektlarining oldida turgan asosiy to‘siq, bu ularning daromadi pastligi, yangi samarali xorijiy texnologiyalarni sotib olish imkoniyatlari, ilmiy tadqiqot ishlariga investitsiya kiritishning cheklanganligidir. Natijada zona qatnashchilarining ko‘pchilik qismi eskirgan, ortiqcha xarajat talab etuvchi uskuna va texnologiyalardan foydalanishiga to‘g‘ri kelmoqda. Bunday salbiy holatning oldini olish uchun KSZ korxonalarini modernizatsiya qilish, eskirgan asosiy fondlarni yangi texnologiya va uskunalar bilan almashtirish zonalarning iqtisodiy rivojlanishini ta’minlovchi yo‘llardan biri bo‘ladi. Shu o‘rinda xorijy investitsiyalarning o‘rni va ahamiyati naqadar yuqori ekanligini bilishimiz mumkin.

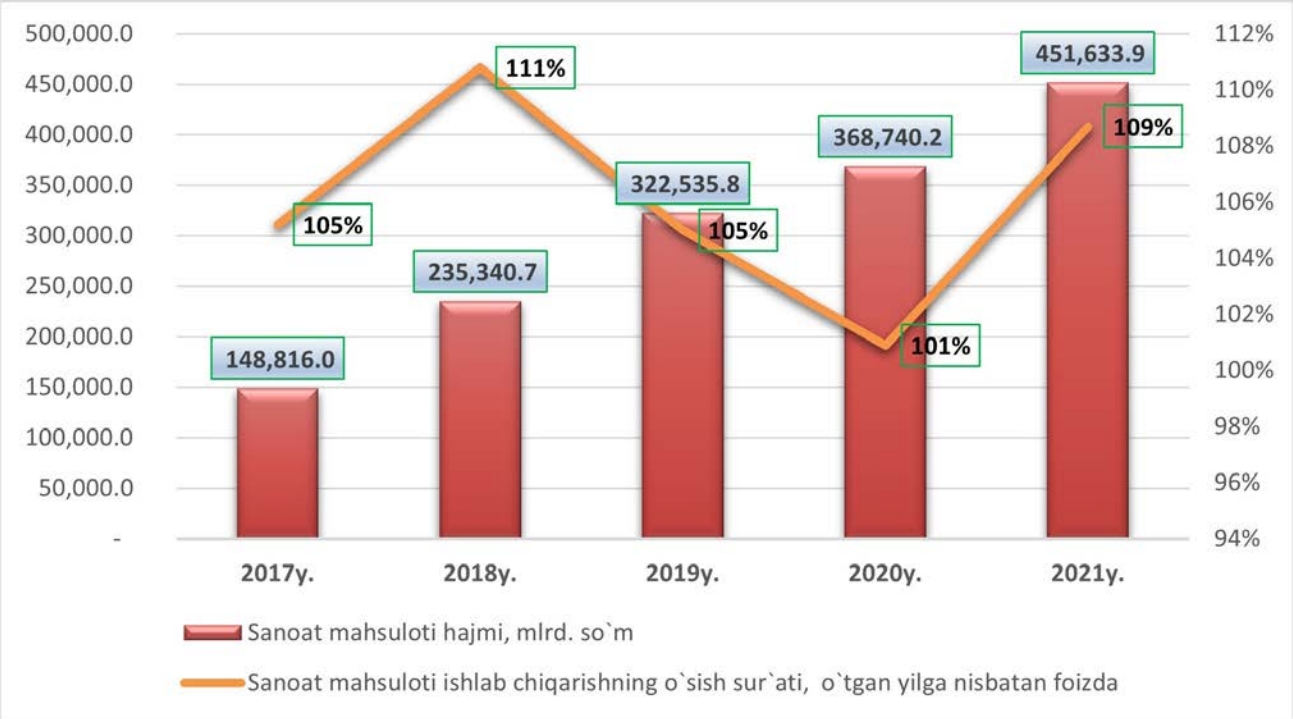
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda bir qator onlayn ma’lumotlar bazalaridagi ilmiy manbalarda o‘z aksini topgan unumli bandlik va kambag‘allikni qisqartirish masalalariga taaluqli empirik va konseptual tadqiqotlar o‘rganildi va ulardagi ilmiy yondoshuvlar tizimlashtirildi. Shuningdek, tadqiqot ishida tizimli tahlil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, monografik tahlil va guruhlash usullari qo‘llanildi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TAHLIL VA MUHOKAMA

Mamlakatimizning 2017–2021-yildagi sanoat ko‘rsatkichlarini tahlil qilganimizda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqish yildan-yilga oshib borgan.

1-grafik: Sanoatning asosiy ko‘rsatkichlari

2-jadval: Sanoatning asosiy ko‘rsatkichlari 2017–2021-yy.

Ko‘rsatkichlar	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.
Sanoat mahsuloti hajmi, mlrd. so‘m	148 816,0	235 340,7	322 535,8	368 740,2	451 633,9
Sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning o‘sish sur’ati, o‘tgan yilga nisbatan foizda	105%	111%	105%	101%	109%

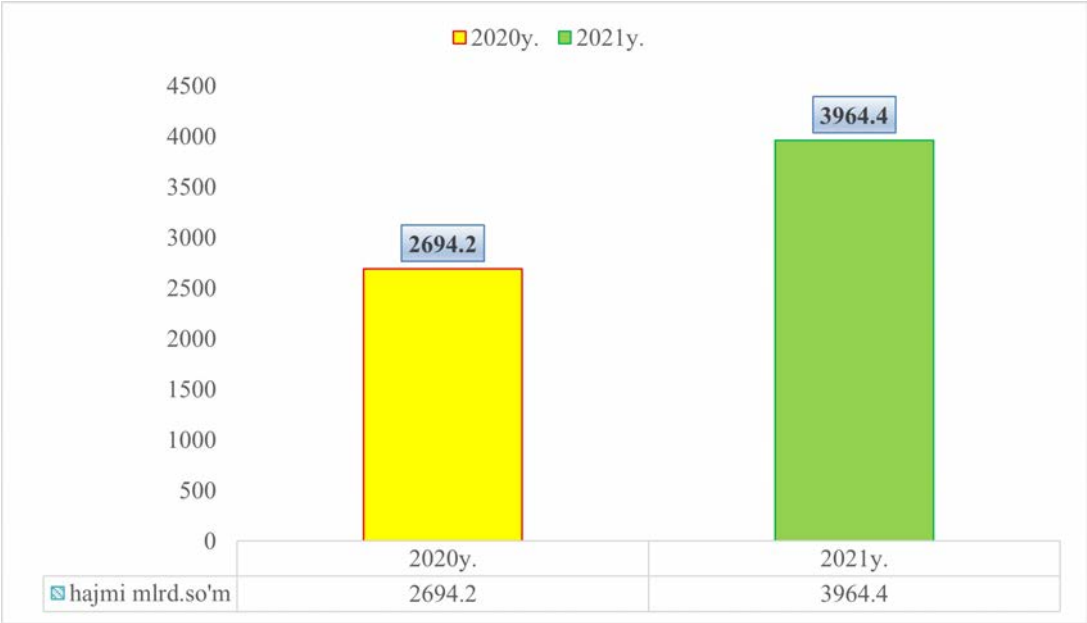
Sanoat mahsulotlari hajmi 2017–2021-yillar davomida doimiy o‘sib kelgan. Eng yuqori o‘sish surati 2018-yilda qayd etilgan 111% 2017-yilga nisbatan solishtirganda. Shuningdek, eng past o‘sish surati 2020-yil qayd etilgan bo‘lib, 2019-yilga nisbatan 101% ni tashkil qilgan va buni biz COVID-19, ya’ni pandemiya bilan bog‘lashimiz mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligidan olingan ma’lumotlarga ko‘ra, 2022-yil 1-yanvar holatiga holati bo‘yicha qarasak, respublika bo‘yicha faoliyat yurituvchi KSZlar soni 114 ta bo‘lib, ularning tarkibida jami 1869 ta korxonalar mavjud.

2021-yilda mamlakatimizda sanoat mahsulotlarinini ishlab chiqarish hajmi 43099,1 mlrd. so‘mni tashkil qilgan bo‘lsa, bundan 9,2%i, yoki 3964,4 mlrd. so‘m KSZ hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Kichik sanoat zonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi 2020-yilda 2694,2 mlrd.so‘mni, 2021-yilda esa 3964,4 mlrd.so‘mni tashkil qilgan. O‘sish sura’ti bazis yilga nisbatan (2020-yil) qariyb 147,1%ni, yoki 1270,2 mlrd.so‘mni qayd etgan.

2022–2026-yillar oralig‘ida sanoat mahsulotlarining YaIM tarkibidagi ulushini yanada oshirish ustuvor vazifa qilib olindi. Buning uchun, albatta, investitsiyalarning hajmini oshirishga to‘g‘ri keladi. Shu sababdan ham mamlakatimizda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarga bo‘gan talab yuqori. TTXIlarni mamlakatimizga jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida o‘ygan besh yillik davr mobaynida ulkan ishlar amalga oshirildi. Xususan, qulay investitsion muhitni yaratilib berilishi, xorijiy investorlar uchun turli xil imtiyozlarning mavjudligi, ularning mamlakatimizdagi investitsion faoliyati huquqiy jihatdan kafolatlanganligini ko‘rishimiz mumkin. Buning natijasi o‘laroq sanoat mahsulotlari yildan-yilga ortib bormoqda, bu esa malakatimizda sanoat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga asos bo‘lmoqda.

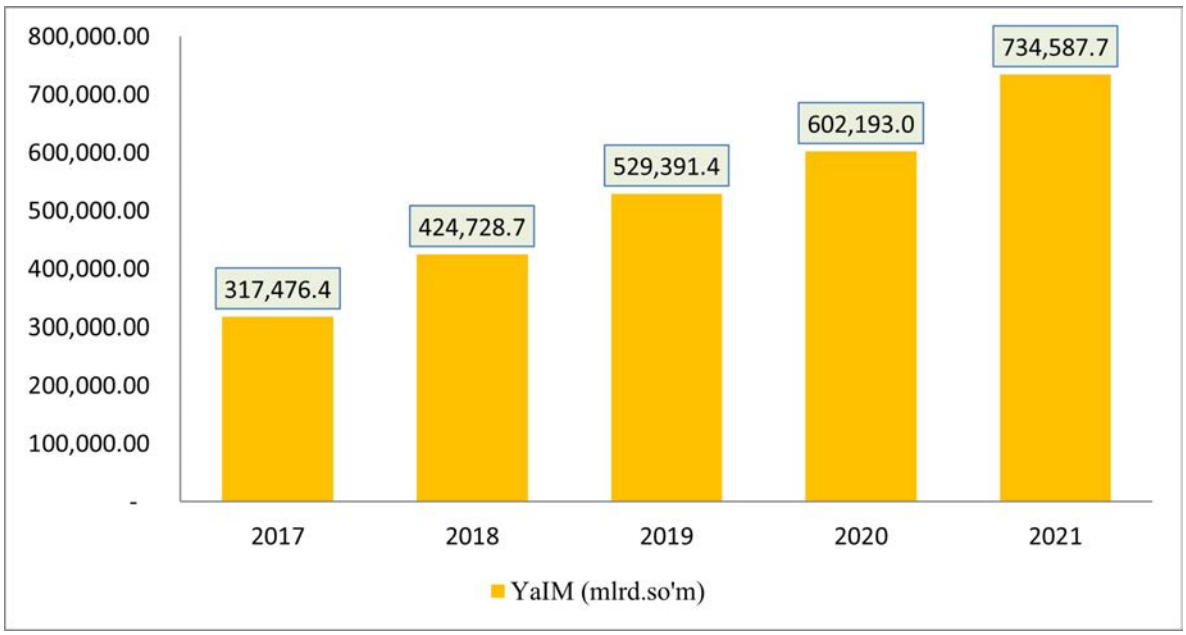

2-grafik: Kichik sanoat zonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi 2020–2021-yillar

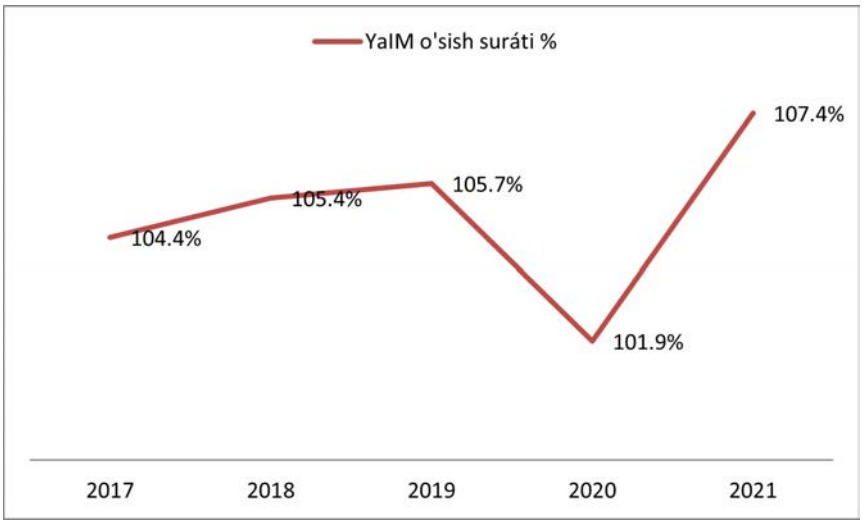
2021-yilda respublikadan tashqari (eksport)ga yuklab jo‘natilgan sanoat mahsulot (tovar va xismat) lari miqdori jami 10322,3 mlrd.so‘mni tashkil qildi, shundan KSZda 1000,3 mlrd.so‘mni tashkil etdi. Bu esa umumiy eksport qilingan sanoat mahsulotlari hajmining 9,7% ulushiga teng.

Kichik sanoat zonalari hududlar bo‘yicha, shahar, shahar chetida va tumanlarda joylashuviga ko‘ra farqlansa, to‘g‘ri bo‘lardi. Hududlar iqtisodiy salohiyati, sanoat salohiyati ilmiy tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari soni, resurslari, iqlim va boshqa sharoitlari bilan o‘zaro farq qiladi. Hududlarning iqtisodiy salohiyatini hududiy yalpi mahsulot bildirsa, sanoat salohiyatini hududda ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti ifodalaydi.

Kichik sanoat korxonalariga investitsiyalarni jalb etishni takomillashtirish yo‘nalishlari bugungi kunda hukumatimiz tomonidan hududlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish, uni yangi bosqichga ko‘tarishda institusional islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. 2017–2021-yillarnining o‘zida kichik biznesni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, preferensiyalar berish, biznesni boshlash va uni davom ettirish bo‘yicha qulayliklar, imtiyozlarni amalga oshirish bo‘yicha ko‘pgina yangi huquqiy-me’yoriy hujjatlar kuchga kirdi. Bularning samarasi o‘laroq, yalpi ichki mahsulot hajmi 2021-yilda 7,4 foiz, sanoat hajmi 8,7 foiz, qishloq xo‘jaligi hajmi 4 foiz, asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 5,2 foiz, qurilish ishlari 6,8 foiz, chakana tovar aylanmasi 12,0 foiz, Tashqi savdo aylanmasi 16,0 foiz, eksport hajmi 10,0 foiz, import hajmi esa 20,4 foiz ga o‘sdi.

3-grafik: 2017–2021-yilllardagi jami YaIM (mlrd. so‘m)

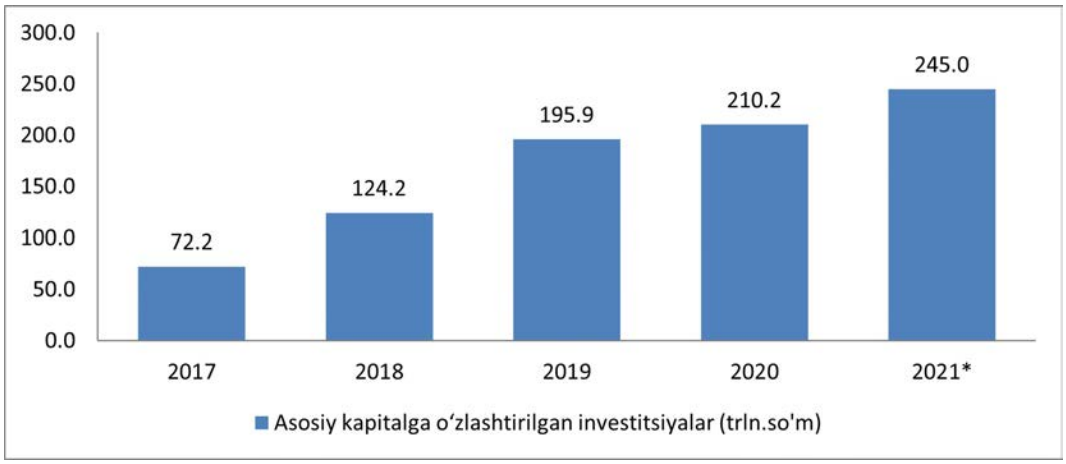

4-grafik: O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsulotining o‘sish sur’atlari

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2021-yilda O‘zbekiston Respublikasi YaIM hajmi joriy narxlarda 734 587,7 mlrd.so‘mni tashkil etdi va 2020-yil bilan taqqoslaganda 7,4% ga o‘sdi.

Aholi jon boshiga hisoblaganda 2021-yilda YaIM hajmi 21 039,2 ming so‘mni (yoki 1 983,0 AQSH dollari ekvivalentda tashkil etdi va 2020-yil bilan taqqoslaganda 5,3% ga o‘sdi. Ushbu o‘sishlar mamlakat iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalar hisobiga bo‘lgan. Buning isboti o‘laroq 2017–2021-yillardagi investitsiyalarning statistik tahlilini ko‘rishimiz mumkin.

Yilning yanvar-dekabr oylarida O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 245,0 trln. so‘m o‘zlashtirildi. Dollar ekvivalentida 23,1 mlrd. AQSH doll. o‘zlashtirilgan bo‘lib, 2020- yilga nisbatan 105,2 % ni tashkil etdi. 2021-yilning yanvar-dekabr oylarida asisiy kapitalga investitsiyalarning 61,9% I yoki 151,5 trln.so‘mi jalb etilgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan bo‘lsa, korxona, tashkilot va aholining o‘z mablag‘lari hisobidan 38,1% yoki 93,5 trln.so‘m moliyalashtirilgan.

5-grafik: Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar (trln. so‘m)

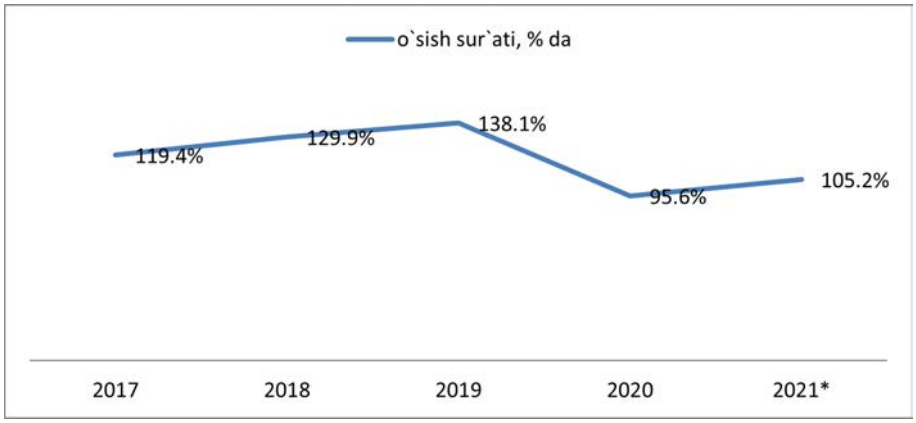
Jami investitsiyalar hajmida markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi, 2020-yildagi ulushiga nisbatan 1,6% punktga kamayib, 18,3 % ni yoki 44,8 trln.so‘mni tashkil etgan.

Mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbaalari hisobidan 200,2 trln.so‘m yoki jami investitsiyalarning 81,7 % investitsiyalari o‘zlashtirilib, 2020-yilldagi ko‘rsatkichiga nisbatan 1,6 % punktga ko‘paygan.

2021-yilning yanvar-dekabr oylarida korxona va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar – 71 257,3 mlrd. so‘m yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 29,1 % ini tashkil etdi.

Ta’kidlash joizki, 2020- yilga nisbatan o‘sish sur’ati 3,6 % ga kamayganiga qaramasdan, asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning asosiy qismi korxona va tashkilotlarning o‘z mablag‘lari hisobidan moli-

yalashtirildi. Bu, albatta, xo‘jalik yurituvchi subyektlar birinchi navbatda ichki resurslaridan foydalangan holda o‘z faoliyatini kengaytirish yoki modernizatsiya qilishni afzal ko‘rishini isbotlaydi.

6-grafik: Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalarning yillar kesimida o‘sish sura’ti

2021-yilning yanvar-dekabrida 104 457,3 mlrd. so‘m (dollar ekvivalentida 9,8 mlrd. AQSH doll.) yoki 2020-yilga nisbatan 105,2 % asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o‘zlashtirildi.

Xorijiy investitsiya va kreditlarning jami asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalardagi ulushi 42,7 % ni tashkil etdi

Xorijiy investitsiya va kreditlar tarkibida xorijiy investitsiyalar 39 879,4 mlrd. so‘mni va mos ravishda xorijiy kreditlar 64 577,9 mlrd. so‘mni tashkil qildi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Xulosa qilib aytganda, malakatning iqtisodiy o‘sishini ta’minlovchi asosiy sektor sifatida sanoatni ko‘rishimiz mumkin. YaIM da sanoatning ulishini ortirish uchun sanoatga yangi texnika va texnologiyalar, innovatsiyalarni targ‘ib etish dolzarb masala hisoblanadi. Bu masalani yechimi sifatida sanoatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish ko‘riladi. Xorijiy investitsiyalarni mamlakat iqtisodiyotiga kirib kelishi uchun mamlakatda qulay investitsion muhit mavjudligi va mamlakat iqtisodiyoti jizibador bo‘lishi va mamlakatda qonun ustuvor bo‘lishi va xususiy mulkchilik huquqiy jihatdan havfsiz bo‘lishi lozim. Qulay investitsion muhitni yaratishda turli xil iqtisodiy sanoat zonalarning tashkil etilishi eng muqobil yo‘l hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan mamlakat sanoatining rivojlanishiga xizmat qiluvchi barcha faktorlar tizimli ravishda o‘rganilib chiqilib amalda qo‘llanilishi eng to‘g‘ri yo‘ldir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar kunidagi PF-60- sonli “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. lex.uz›uz/docs/-5841063
2. D.G‘.G‘ozibekov. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari.-T: “Moliya” nashiriyoti,2003., 23-bet.
3. N.X.Haydarov. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalasi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.,2003.
4. U.Sharp, G.Aleksandr, J.Beyli. Investments. –M.:Infra–M.1997.
5. Nuranov I.B., Sayfullayeva Sh.O., “Investitsion faoliyatning iqtisodiy mohiyati va uning o‘zbekiston iqtisodiyotida tutgan o‘rni”. “SCIENCE AND EDUCATION” scientific journal, volume 1, issue 4.
6. Mamatov B. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. –T: “Moliya-Iqtisod”, 2014.
7. N.G‘.Karimov, R.X.Xojimatov, J.X.Razzoqov. Investitsiya. “Iqtisodiyot”. –T-2019., o‘quv-qo‘llanma.
8. Imad A., Moosa. Foreign direct investment theory, evidence and practice. 2002., Great Britain by Antony Rowe Ltd. Chippenham, Wiltshire.
9. To‘plam (2017) “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son.
10. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni.,14.12.2019-yil.
11. N.G‘.Karimov,R.X.Xojimatov, J.X.Razzoqov INVESTITSIYA o‘quv qo‘llanma “Iqtisodiyot” –2019.

Internet ma’lumotlari.

1. https://www.spot.uz/oz/2018/11/12/erkin-iqtisodiy-zona/
2. https://www.spot.uz/oz/2018/11/12/erkin-iqtisodiy-zona/
3. www.journal.bfa.uz
4. www.lex.uz
5. www.stat.uz
6. www.cbu.uz

MOLIYAVIY MENEJMENT TIZIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA RAQAMLI MARKETING STRATEGIYASIDAN FOYDALANISH

Sobirjonov Sanjar Sobirjonovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada tadbirkorlik faoliyatida moliyaviy menejment tizimi samaradorligini oshirishda raqamli marketing strategiyasi istiqbollari tahlil qilinib, zamonaviy raqamli marketing vositalari va usullarining tadbirkorlikdagi moliyaviy menejment tizimiga ta'siri chuqur o'rganiladi. Xususan, ijtimoiy media, elektron pochta marketingi, kontent marketingi va SEO (qidiruv tizimi optimizatsiyasi) kabi raqamli marketing elementlarining moliyaviy samaradorlikka qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli marketing, moliyaviy menejment, tadbirkorlik, ijtimoiy media marketing, elektron pochta marketing, SEO (qidiruv tizimi optimizatsiyasi), kontent marketing, big data, raqamli iqtisodiyot, raqamli vositalar, innovatsion strategiyalar, moliyaviy samaradorlik.

Abstract: This article analyzes the prospects of the digital marketing strategy in improving the efficiency of the financial management system in business activities. The article examines the impact of modern digital marketing tools and methods on the financial management system in business. In particular, it looks at how digital marketing elements such as social media, email marketing, content marketing and SEO (search engine optimization) can have a positive impact on financial performance.

Key words: Digital marketing, financial management, entrepreneurship, social media marketing, email marketing, SEO (search engine optimization), content marketing, big data, digital economy, digital tools, innovation strategies, financial efficiency.

Аннотация: В данной статье анализируются перспективы стратегии цифрового маркетинга в повышении эффективности системы финансового управления в предпринимательской деятельности. В статье рассматривается влияние современных инструментов и методов цифрового маркетинга на систему финансового управления в бизнесе. В частности, рассматривается, как элементы цифрового маркетинга, такие как социальные сети, маркетинг по электронной почте, контент-маркетинг и SEO (поисковая оптимизация), могут оказать положительное влияние на финансовые показатели.

Ключевые слова: Цифровой маркетинг, финансовый менеджмент, предпринимательство, маркетинг в социальных сетях, электронный маркетинг, SEO (поисковая оптимизация), контент-маркетинг, большие данные, цифровая экономика, цифровые инструменты, инновационные стратегии, финансовая эффективность.

KIRISH

Raqamli marketing strategiyasini qo'llashning ahamiyati va dolzarbligi bugungi kunda qanchalik muhim ekanligi ko'pchilikka sir emas. Xususan, raqamli marketing strategiyalari tadbirkorlik subyektlariga o'zgaruvchan mijozlar xatti-harakatlarini tushunish, maqsadli auditoriyaga yetib borish, korxonalar faoliyatini doimiy optimallashtirish, global ko'lamda bozorlarni kengaytirish hamda va mijozlar bilan interaktiv aloqa o'rnatishda eng samarali yo'llardan biridir. Bu borada, Fujitsu ma'lumotlari chakana savdodagi raqamli transformatsiya raqobatbardoshlilikni 70,0 %ga, samaradorlikni 69,0 %ga oshirib, xarajatlarni pasaytirganini, 69,0 % mijozlar bilan munosabatlarni mustahkamlaganini va 67,0 % daromadning oshishiga olib kelganini tasdiqlaydi [1].

Shuningdek, ishlab chiqarish bozorida 2020-yilda raqamli transformatsiya 263 milliard AQSh dollarini tashkil etgan. Mordor Intelligence ma'lumotlariga ko'ra, u 2026-yilga kelib 767 milliard dollarga yetishi va 2021–2026-yillardagi 19,48 %ga o'sishi prognoz qilinmoqda [2].

Raqamli tranformatsiya har bir sohaga chuqur kirib borar ekan, raqamlashtirishdan foyda olish va har qanday faoliyatni rivojlantirish uchun tadbirkorlarga marketing strategiyalari zarur bo'ladi. Bu borada Preziden-

timiz Sh.Mirziyoyev “Mahsulot tannarxini kamaytirish orqali jahon bozoriga chiqish kerak”, [3] deya ta’kidlaganlarida, samarali raqamli marketing strategiyalarini qabul qilishni nazarda tutganliklari ham bejizga emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Filip Kotler “Marketing Menejment” asarida mijozlar bilan muloqot qilishda kontent marketingining ahamiyatini alohida ta’kidlab, sifatli va tegishli kontent mijozlarni jalb qilish va ular bilan uzoq muddatli aloqalar o‘rnatishda muhim rol o‘ynashini, har tomonlama va mijozga yo‘naltirilgan yondashuv sifatida ko‘rib chiqishni zamonaviy marketing muhitida muvaffaqqiyatga erishishning asosiy omillaridan biri sifatida e’tirof etadi [4].

Ses Godinning “Permission marketing” kitobi marketingdagi an’anaviy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqib, mijozlar bilan qayta aloqa asosida ularga murojaat qilishni targ‘ib qiladi. Godin, shuningdek, “Purple Cow” asarida brendlar va mahsulotlarni taniltirishda raqamli marketing strategiyasidan foydalanishni asos sifatida ko‘rsatadi [5].

Gari Vaynerchuk raqamli marketing va ijtimoiy media sohasidagi eng mashhur vakillardan biri bo‘lib, uning “Jab, Jab, Jab, Right Hook” kitobi ijtimoiy media orqali qanday qilib samarali marketing strategiyalarini amalga oshirish mumkinligini tushuntiradi [6].

Avi Dan marketing strategiyasi va brending bo‘yicha maslahatchi sifatida faoliyat yuritib, ko‘plab yirik brendlarga raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqish va takomillashtirish bo‘yicha maslahatlar berib boradi [7].

Brian Solis raqamli transformatsiya va tajriba dizayni sohasida yetakchi mutaxassisdir. Uning “X: The Experience When Business Meets Design” kitobida korxonalar uchun mijozlar bilan muloqotni qanday qilib olib borish, brend dizaynini qanday yaratish va ommalashtirish haqida ko‘rsatmalar beradi [8].

David Aaker dunyo bo‘yicha brend kapitali va brend strategiyasi bo‘yicha tan olingan mutaxassis sanalib, “Building Strong Brands” (Kuchli brendlarni yaratish) asari brendlarni yaratish va ulardan foydalanish bo‘yicha amaliy qo‘llanma hisoblanadi. Aaker brendni rivojlantirishning to‘rt asosiy ustunini (brend tajribasi, brend shaxsiyati, brend imtiyozlari va brendlar o‘rtasidagi munosabatlar)ni ta’kidlab o‘tgan [9].

Malkolm Gladvel ijtimoiy-psixologik nazariyalarni keng ommaga yetkazishda mashhur bo‘lgan muallif va jurnalist. Uning “The Tipping Point” (Hal qiluvchi nuqta) asari, bir g‘oya, mahsulot yoki harakat qanday qilib tez tarqalishi mumkinligi haqida fikrlarni o‘z ichiga oladi. Bu nazariya marketing strategiyalarini ishlab chiqishda, ayniqsa, “viral marketing” tushunchasini tushunishda muhimdir [10].

Klayton Kristensen innovatsiya va korporativ strategiya bo‘yicha yetakchi olim sanalib, uning “The Innovator’s Dilemma” asari korxonalar qanday qilib yangiliklarni joriy qilishi va rivojlantirishi kerakligi haqida muhim g‘oyalar taqdim etadi [11].

Filip Kotler, Kartajaya, Hermavan, Ivan Setiavanlar “Marketing 3.0: From Products to Customers to the Human Spirit” asarida zamonaviy iste’molchilar bilan qanday qilib tezkor va ishonchli aloqa o‘rnatish kerakligi, ularning qadriyatlari va ehtiyojlarini qanday qilib qondirish mumkinligi haqida so‘z yuritadi [12].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani tayyorlashda nazariy va amaliy o‘rganish, tizimli tahlil va yondashuv, so‘rovnoma, taqqoslash, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish yondoshuvlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma’lum bo‘lmoqdaki, raqamli davrda marketing strategiyasi biznesni yuritishning yangi shakllarini o‘z ichiga olishi, iste’molchilar va yetkazib beruvchilar (sheriklar, sotuvchilar) uchun ustunlik yaratishi kerak. Shu asosda, kichik korxonalar Internet texnologiyalarini o‘z strategik maqsadlariga moslashtira olishlari lozim, aks holda ular raqobatga dosh bera olmasliklari ehtimoli vujudga keladi.

Jahon amaliyotida, raqamli marketing strategiyalaridan foydalanish tadbirkorlik subyektlarining faoliyatida nihoyatda katta ahamiyat kasb etib, korxonalarning rivoji va daromadiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Foundry’s ilmiy tadqiqot markazining izlanishlaridan ma’lum bo‘ldiki, 76,0 % xorijiy kompaniyalar raqamli marketing strategiyasiga sarmoya kiritishni muhim deb hisoblashlarini ta’kidlab o‘tgan [13].

Rishabhsoft ma’lumotlariga ko‘ra, 2027-yilga kelib dunyo bo‘yicha korxonalarning 50% dan ortig‘i o‘z biznes operatsiyalarini tezlashtirish uchun “Cloud Computing” bulutli platformalarini qabul qilib, o‘z faoliyatlariga joriy qiladi [14].

Ta’kidlangan ma’lumotlar har bir tadbirkorlik subyekti imkon qadar tezroq o‘z faoliyatini raqamlashtirishi, samarali marketing strategiyalarini faoliyatga tadbiq etishi nihoyatda zarur ekanligini bildiradi.

Foundry’s ilmiy tadqiqot markazining 2023-yildagi izlanishlariga ko‘ra, respondentlarning 93 %i biznes jarayonlari, operatsiyalari va mijozlarni jalb qilishda “birinchi raqamli” yondashuv sifatida raqamli marketing strategiyalarini qabul qilganliklari yoki qabul qilishni rejalashtirganliklari ma’lum bo‘lgan [15]. Shuningdek, kompaniyalar raqamli marketing strategiyasini qo‘llashdan erishishlari ko‘zlangan ikkita asosiy maqsadni keltirib

o‘tishgan:

1) xodimlarning mehnat samaradorligini oshirish (so‘rovnomada qatnashganlarning 51%i tomonidan qayd etilgan, 2021-yilda 44% bo‘lgan);
2) xarajatlarni kamaytirish (ikki yilda 38% dan 50% gacha) [16].

Accenture Strategyning AQSh bosh ijrochi direktori Mark Knikremning tahlillari bugungi kunda raqamli strategiyasiz biznes strategiyasi bo‘lishi mumkin emasligini isbotlaydi. Raqamlashtirishga tayyor bo‘lish, ko‘proq tashkiliy va madaniy o‘zgarishlarni qabul qilish uchun texnologik investitsiyalardan tashqariga chiqishga tayyor bo‘lishni anglatadi. Muvaffaqqiyatga erishish uchun tadbirkorlar mavjud imkoniyatlarni mutlaqo yangi raqamli biznes modellariga katta pul tikish sarmoyalari bilan muvozanatlashtira olishlari mumkin. Va ular sanoat chegaralari orqali sheriklar bilan tavakkal qilishga tayyor bo‘lishlari kerak “ – deydi u [17].

Ushbu ma’lumotlar olib borilayotgan tadqiqot doirasida o‘rganilayotgan raqamli marketing strategiyalarining ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi.

1-rasm: Raqamli marketing strategiyasidan foydalanish afzalliklari[1]

Raqamli marketing strategiyasidan foydalanish afzalliklari borasida olib borilayotgan tadqiqotlar soni yildan-yilga oshishiga qaramasdan, hozirgi kunda marketing strategiyasini raqamlashtirish imkoniyatlarini aniqlash va biznes modelini konsepsiyalashdagi ishtirokini tushunib yetishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy media biznes senariysida, yangi mahsulotlarni sotish uchun muhim vositaga aylanib ulgurgan bo‘lib, biznes modelidagi konsepsiyalarni tushunmasdan, to‘g‘ri tuzilgan raqamli marketing strategiyasini ishlab chiqa olmagan tashkilotlar o‘z faoliyatlarida ko‘zlangan natijaga erisha olmayabtilar. Bu holat Jahon Iqtisodiy Forumi ma’lumotlarida ta’kidlanganidek, raqamli ko‘nikmalar borasida barcha xodimlarning 54,0 %i jiddiy malaka oshirishga muhtoj ekanligini anglatadi [18]. Bundan tashqari, PwC tahlillari raqamli ko‘nikmalar haqida ish beruvchilarning 55,0 %i innovatsion rivojlanishga asosiy ko‘nikmalarning yetishmasligi to‘sqinlik qilayotganini ma’lum qilishgan [19].

Bugungi kunda respublikadagi tadbirkorlik subyektlari raqamli marketingning muqobil strategiyalarini shakllantirish uchun iste’molchilarning xususiyatlari tahlilini chuqur o‘rganmasdan turib, eski usullardan foydalanmoqda. Buning sababi esa yangi marketing strategiyasi tuzishga vaqt va mablag‘ sarflash hamda kerakli malakali mutaxassisni izlash va uni jalb qilish masalalariga jiddiy e’tibor qaratmaslikdir.

State of Digital Transformation tadqiqotlariga ko‘ra, raqamli transformatsiya bo‘yicha tadbirkorlik subyektlari 54,0 % mijozlar bilan aloqa qilish munosabatlarini modernizatsiya qilishga, 45,0 % infratuzilmani yaxshilashga sarmoya kiritgan, biroq kompaniyalarning 41,0 %i o‘z mijozlari bilan aloqa o‘rnatishga va raqamli marketing strategiyalariga sarmoya kiritmagan [20].

1 Ma’lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Ta'kidlaganimizdek, raqamli marketing imkoniyati interaktivlik, samaradorlik, aloqalarni mustahkam o'rnatish, aloqa xarajatlarini kamaytirish tufayli iste'molchilarga ham, sotuvchilarga ham foyda keltiradi. Raqamli marketing orqali interfaol marketing tizimini vujudga keltirish mumkin bo'lib, kompaniyaning kompyuter tarmoqlari, dasturlari va malakali kadrlar tayyorlash sohasiga katta moliyaviy sarmoyalarni kiritishni talab qiladi. Iste'molchilar to'g'risida olingan ma'lumotlar to'g'ridan-to'g'ri sotishda ham, ular bilan kelgusida aloqani rivojlantirishda ham, ularning so'rovlarini o'rganishda ishlatiladi, boshqacha aytganda, yanada to'liqroq xabardorlik tufayli raqobatdosh ustunlikka erishiladi. Shuni ta'kidlash mumkinki, raqamli marketing strategiyasini ishlab chiqishda, iste'molchilar haqida olingan to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotdan foydalanish orqali kelajakda kerakli samaraga erishish mumkin, shuning uchun ham ijtimoiy tarmoq platformalarida to'plangan ta'riflarni tahlil qilish orqali marketing strategiyasini maqsadini belgilashda keng foydalaniladi.

Raqamli marketing strategiyasi mijozlar ehtiyojini qondirish, mijozlarni jalb qilish va mijozlarning sodiqligi kabi omillar bilan bevosita bog'liqdir. Shu boisdan ham marketing menejerlari tashkiliy natijalarni oshirish uchun mijozlar ehtiyojini qondirish, mijozlarni jalb qilish va mijozlarning sodiqligi kabi marketing strategiyalaridan ta'sirlanadigan mijozlar natijalarini ko'rib chiqish kerak degan xulosaga kelishdi. Shundan so'ng, raqamli marketing vositalari raqamli iqtisodiyotning asosiga aylanishi va iste'molchilarni raqamli ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda tovar va xizmatlarni sotish va sotib olishga jalb qilish mumkin.

Guvohi bo'lyabmizki, biznesni rivojlantirish bo'yicha har qanday munozarada raqamli marketing strategiyalari kompaniyani rivojlantirish va yetakchilarni yaratishning eng samarali, arzon usullari sifatida tan olinmoqda. Ushbu strategiyalarni biznesga yordam berish uchun ishlatishdan oldin, ularning har biri nimani o'z ichiga olishi va nimani taklif qilishini tushunishimiz kerak.

2-rasm: Raqamli marketing strategiyalari[2]

SEO yoki qidiruv tizimini optimallashtirish – bu qidiruv natijalarida organik, bepul yoki "tabiiy" joylashuvini yaxshilash uchun marketingga aloqador veb-saytlarni sozlash jarayonidir. SEO sahifadagi omillar (tarkib, tuzilma va foydalanuvchilarga qulaylik) va sahifadan tashqari omillardan (boshqa saytlardan havolalar, ijtimoiy aksiyalar, vakolatlar) iboratdir. SEO metodlari veb-saytning ba'zi elementlarini Google talablariga javob beradigan tarzda sozlashni o'z ichiga oladi, shu bilan birga veb-sayt tashrif buyuruvchilar uchun eng yaxshi umumiy tajribani taqdim etishi uchun imkoniyat yaratiladi. Bu metod internet-marketing tizimlarini qidiruv tizimlarida faollashtiradi.

Qidiruv mexanizmi marketingi yoki SEM – bu veb-sayt trafigini olish uchun pulli qidiruvdan foydalanish jarayonidir.

Klik uchun to'lov yoki qo'ng'iroq uchun to'lov (PPC) PPC marketingini ikkita asosiy toifaga bo'lish mumkin: pullik qidiruv va pullik ijtimoiy marketing. E'lonlar qidiruv tizimlarida yoki ijtimoiy platformalarda e'lon qilinadi va har safar reklama bosilganda kompaniyalardan haq olinadi. Google AdWords eng mashhur pullik qidiruv platformasi bo'lib, undan keyin "Yahoo"da qidiruv reklamalariga xizmat qiluvchi Bing Ads turadi. Qidiruv marketingi display, mobil, retargeting yoki remarketing va pullik ijtimoiy reklamani o'z ichiga oladi.

2 Ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Kontent marketingini mijozlar bilan muloqot qilish va marketing maqsadlariga erishish uchun tegishli, qimmatli kontentni yaratish, tarqatish jarayoni sifatida belgilashimiz mumkin. Kontent marketingi strategiyalari mijozlar bilan muloqot qilish, sotishdan ko‘ra ma’lum bir kerakli auditoriyani jalb qilish va ushlab turish uchun mijozlarga doimiy ravishda o‘qiydigan, qiziqtiradigan yoki boshqa yo‘l bilan qiymat beradigan kontentni taqdim etishga qaratilgan.

Kontent onlayn tarzda tarqatiladigan deyarli har qanday axborot formatini, masalan, bloglar, videolar, podkastlar, infogrammalar, ijtimoiy media postlari va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Yuqori sifatli kontent onlayn marketing strategiyalarining barcha asosiy turlarida, jumladan, SEO, PPC, ijtimoiy media marketingi, elektron pochta marketingi va boshqalarda muhim rol o‘ynaydi.

Ijtimoiy media marketing – bu tadbirkorlarning biznesini targ‘ib qilish va mijozlar bilan bog‘lanish uchun vositachi hisoblanib, ijtimoiy media platformalari va vebsaytlaridan foydalanishni amalga oshiradi. Ijtimoiy media marketingi har doim ham sotuvga olib kelmay, ko‘pincha faollikni oshirish, havolalar yaratish, mijozlar e’tiborini jalb qilish va o‘ziga xos “brend” yaratish uchun ishlatilishi ham mumkin.

Bugungi kunda marketologlar tomonidan taqdim etilgan mahsulotlarning, taxminan, 80 %i ijtimoiy tarmoqlar orqali online iste’molchilar tomonidan xarid qilingani, ijtimoiy tarmoqlardagi sotuvchilarning 73 %i yangi mijozlarni jalb qilishni maqsad qilganliklari, ijtimoiy media sotuvchilarining 64 %i brend xabardorligini oshirish niyatida ekanligini, ijtimoiy media sotuvchilarining 45 foizi esa konversiyalarni amalga oshirishni maqsad qilganliklarining o‘zi ham ijtimoiy media marketingining ta’siri nihoyatda yuqori ekanligidan dalolat beradi [21]. Shuningdek, turli platformalardan foydalanish darajasi o‘rganilganda marketologlarning 76 %i Instragramdan foydalanishi hamda butun dunyo bo‘ylab sotuvchilarning 62 %i kelajakda Instragramdan foydalanishni oshirishlarini [22]. aytishganligi ijtimoiy platformalarning istiqboldagi o‘rni g‘oyatda ahamiyatli ekanligini anglatadi.

Elektron pochta marketingi raqamli marketing strategiyalarining eng tejamkor turlaridan biridir. Elektron pochta ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri pochta marketingining “samarali o‘rnini bosuvchi” sifatida tilga olinadi, chunki siz elektron pochta orqali axborot byulletenlari, reklamalar yoki eslatmalar bilan bir zumda mijozlarning keng tarmog‘iga to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilishingiz mumkin. Elektron pochta marketingi ro‘yxatlarni segmentlash va eng yaxshi natijaga erishish uchun demografik va boshqa ma’lumotlardan foydalangan holda juda aniq maqsadli reja bo‘lishi mumkin.

Influencer marketing internet-marketing strategiyalarining eng yangi turlaridan biri bo‘lib, 2018-yildan hozirgi kunga qadar tobora ommalashib bormoqda. Influencerlar tadbirkorlik subyektlarining mahsulot va xizmatlarini targ‘ib qilish uchun yollanib, korxonaning qadriyatlariga mos keladigan va mijozlar bilan aloqalarni mustahkamlaydigan marketing strategiyasini amalga oshiruvchilardir.

Hamkorlik marketingi – bu boshqa kompaniyalarning mahsulot yoki xizmatlarini ilgari surish yoki reklama qilish orqali boradigan jarayon bo‘lib, ko‘pincha mahsulotni blog yoki video orqali targ‘ib qilish yoki vebsaytda reklamalarni ko‘rsatishdan iboratdir. Bunda havolalar orqali amalga oshirilgan har bir savdo uchun to‘lov olinadi.

Obro‘li marketing kompaniya haqida ijobiy tasavvurni rivojlantirish uchun ijtimoiy media va mijozlarni ko‘rib chiqish platformalaridan foydalanishdan iborat. Turizm sanoati kabi ayrim sohalarda onlayn tavsiyalar va sharhlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Obro‘li marketing o‘ziga xos brendni ishlab chiqish, mijozlarni sharhlar yozishga undash, ijtimoiy media va ko‘rib chiqish platformalarida mijozlarning savollari yoki shikoyatlarini hal qilish uchun tezkor javob berishni o‘z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, zamon bilan hamnafas bo‘lishimiz, jahon bozoriga to‘siqlarsiz kirib borishimiz uchun xorijiy kompaniyalar tajribasini o‘rganishimiz zarur:

1-jadval: Raqamli marketing strategiyalaridan samarali foydalanayotgan xorijiy kompaniyalar3

Kompaniya	Raqamli marketing strategiyalari
Nike	Nike mijozlar bilan aloqani mustahkamlash uchun ijtimoiy media, mobil ilovalar va o‘zining veb-saytini faol ishlatadi. Ular shuningdek, mijozlarga mahsulotlarini shaxsiylashtirish imkoniyatini taqdim etuvchi Nike ID xizmatidan foydalanadilar. Nike har doim yangi texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlaydi va raqamli marketing orqali o‘z mahsulotlarini samarali tarzda targ‘ib qiladi.
Amazon	Amazon mijozlar tajribasini yaxshilash va sotuvlarni oshirish uchun raqamli marketingdan keng foydalanadi. Ular shaxsiylashtirilgan tavsiyalar tizimi, Prime Video kabi o‘z kontent platformalari va Alexa kabi sun’iy intellekt asosidagi yordamchilar orqali mijozlarga qulay xarid qilish imkoniyatini yaratadi.
Starbucks	Starbucks mobil ilovalar va sadoqat dasturlaridan foydalanish orqali mijozlar bilan muloqotni kuchaytirgan. Ular mijozlarga mobil ilova orqali buyurtma berish, to‘lash va maxsus takliflarni olish imkoniyatini taqdim etadilar. Shuningdek, Starbucks ijtimoiy media orqali mijozlar bilan faol muloqot qiladi va ularning fikr-mulohazalarini doimo hisobga oladi.

3 Ma’lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Airbnb	Airbnb o‘zining raqamli marketing strategiyasida kontent marketingiga katta e’tibor beradi. Ular sayohatlar va turar joylar haqida qiziqarli ma’lumotlar, sayohatchilar tajribalari va maslahatlarini o‘zlarining blogida va ijtimoiy tarmoqlarida muntazam ravishda e’lon qiladilar. Bu usul orqali Airbnb o‘z brendini global miqyosda targ‘ib qiladi va yangi mijozlarni jalb qiladi.
Tesla	Tesla innovatsion mahsulotlari va Elon Maskning shaxsiy brendi orqali ijtimoiy tarmoqlarda keng ko‘lamda tanilgan. Ular raqamli marketingni asosan mijozlar bilan bevosita aloqada bo‘lish, yangi texnologiyalar va mahsulot yangilanishlari haqida tezkor axborot berish uchun ishlatadilar.
Coca-Cola	Coca-Cola ijtimoiy media kampaniyalari va interaktiv reklamalari bilan mashhur. Ular “Share a Coke” kabi kampaniyalar orqali mijozlarni mahsulotlari bilan shaxsiy aloqada bo‘lishga undashgan, bu esa ularga o‘z brendlarini yanada shaxsiylashtirish va mijozlar bilan chuqurroq muloqot qilish imkoniyatini berdi.
Netflix	Netflix kontent marketingi va ma’lumotlarga asoslangan yondashuvlari bilan tanilgan. Ular mijozlar xohish-istaklarini tahlil qilish orqali shaxsiylashtirilgan tavsiyalar beradilar va o‘zlarining raqamli platformalarida foydalanuvchi tajribasini doimiy ravishda yaxshilab boradilar.
Spotify	Spotify musiqa sohasida raqamli marketingni qanday qilib samarali qo‘llash mumkinligining yorqin misolidir. Ular foydalanuvchilarning musiqa tinglash odatlarini tahlil qilish orqali shaxsiylashtirilgan pleylistlar yaratadilar va bu orqali mijozlar sadoqatini oshiradilar.
Zara	Zara moda sohasida raqamli marketingni juda yaxshi qo‘llaydi. Ular o‘z veb-saytlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali yangi kolleksiyalarni tezkor tarzda targ‘ib qilib, mijozlarga moda dunyosidagi so‘nggi trendlarni taklif qiladilar.
Adobe	Adobe o‘z mahsulotlarini raqamli san’at va dizayn sohasida ishlatuvchilarga qaratib, ularning ijodiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan marketing strategiyasini yuritadi. Ular o‘z bloglarida, veb-seminarlarida va ijtimoiy tarmoqlarida foydali ma’lumotlar va o‘quv materiallarini taklif etadilar, bu esa mijozlar bilan muloqotni kuchaytirishga yordam beradi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ma’lum bo‘ladiki, raqamli marketing strategiyasi har qanday marketing tash-abbusiga kiritilishi kerak. Aks holda, kichik korxonalar, o‘z mijozlarining ehtiyojlarini tahlil qilish va o‘rganish, o‘z faoliyatini iste’molchilar talablariga muvofiq ravishda to‘g‘rilash, shu bilan birga strategik maqsadlarini muvofiqlashtirishlari qiyin kechadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, samarali bo‘lmagan usullar va vositalarni aniqlash jarayoni marketing tadbirining oxirida emas, balki uning dastlabki bosqichlarida amalga oshirilishi kerak. Va agar marketing usul-laridan biri sotish hajmini oshirish nuqtai nazaridan natija bermayotgan bo‘lsa, boshqa usul va strategiyalardan korxona barqarorligini ta’minlash uchun foydalanilishi maqsadga muvofiqdir.

Raqamli marketingga asoslangan bunday innovatsion strategiyalar tadbirkorlarga kengroq maqsadli auditoriyani qamrab olish, tegishli va sadoqatli auditoriya yaratish hamda iste’molchilarning istaklarini yanada aniqroq bilishlari orqali o‘zlarining marketing va reklama sa’y-harakatlarini ilgari hech qachon bo‘lmaganidek kengaytirish imkoniyatini bermoqda. Biroq, har qanday operatsion strategiyada bo‘lgani kabi, raqamli marketing ham katta e’tibor talab qiladi. Tadbirkorlik faoliyatida raqamli marketing strategiyasidan foydalanish bosqichlari kompaniyaning onlayn muvaffaqqiyatini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, uni to‘g‘ri amalga oshirish kompaniyaning bozordagi raqobatbardoshligini oshiradi va uzoq muddatli rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz iqtisodiyotida raqamli marketing strategiyalarini keng ko‘lamda qo‘llash va doimiy ravishda yangilab borish, mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonlar mijozlar ehtiyojlarini qondirish, xalqaro raqobatbardoshlikni oshirish va inno-vatsion yechimlarni joriy etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, O‘zbekistonning raqamli mar-keting sohasida erishgan yutuqlari va tajribalari kelajakda qaror qabul qilish jarayonlariga yordam beradi va sohaning yanada rivojlanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://www.fujitsu.com/global/solutions/industry/retail/digital-transformation-trends-retail.html
2. https://univdatos.com/report/global-digital-transformation-market/#:~:text=Global%20Digital%20Transformation%20Market%20is,US%24%201%2C180%20billion%20in%202019.
3. https://president.uz/oz/lists/view/2421
4. Kotler, Philip. “Marketing Management”, 15th Edition, 2016.
5. Godin, Seth. “Purple Cow: Transform Your Business by Being Remarkable”, 2003.

6. Vaynerchuk, Gary. “Jab, Jab, Jab, Right Hook: How to Tell Your Story in a Noisy Social World”, 2013.
7. Dan, Avi. “The Brand Mapping Strategy: Design, Build, and Accelerate Your Brand”, 2016.
8. Solis, Brian. “X: The Experience When Business Meets Design”, 2015.
9. Aaker, David A. “Building Strong Brands”, 1996.
10. Gladwell, Malcolm. “The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference”, 2000.
11. Christensen, Clayton M. “The Innovator’s Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail”, 1997.
12. Kotler, Philip; Kartajaya, Hermawan; Setiawan, Iwan. “Marketing 3.0: From Products to Customers to the Human Spirit”, 2010.
13. https://foundryco.com/digital-maturity-index-and-tech-marketing/
14. https://www.rishabhsoft.com/blog/digital-transformation-trends#footnote
15. https://foundryco.com/digital-maturity-index-and-tech-marketing/
16. https://foundryco.com/digital-maturity-index-and-tech-marketing/
17. https://www.weforum.org/press/2016/01/100-trillion-by-2025-the-digital-dividend-for-society-and-business/
18. https://www.weforum.org/agenda/2019/03/the-digital-skills-gap-is-widening-fast-heres-how-to-bridge-it/
19. https://www.pwc.com/gx/en/news-room/press-releases/2019/ceos-upskilling-workforce.html
20. https://insights.prophet.com/the-state-of-digital-transformation-2018-2019
21. https:// www.hootsuite.com/pages/social-trend-2021
22. https://www.statista.com/statistics/258974/future-use-of-social-media-marketers-worldwide-by-platform/

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MOLIYAVIY TIZIMIDA BYUDJETDAN TASHQARI JAMG‘ARMALARNING AHAMIYATI VA O‘RNI

Babanazarova Gulzar Ziautdinovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Ajibayeva Rauiya Maxsudovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizda bugungi kunda moliya tizimining tarkibiy tizimi ko‘rib chiqiladi, xususan uning elementlaridan biri – davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalari. Mavjud ilmiy tahlil moliyaviy tizimning alohida elementlarining xususiyatlari bo‘yicha pozitsiyalar, davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalarining moliya tizimidagi o‘rni ko‘rsatilgan, ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotdagi roli va ahamiyati ilmiy-amaliy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Moliyaviy tizim, davlat moliyasi, xususiy moliya, moliya tizimining elementlari, davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalar.

Abstract: This article examines the structural system of the financial system of our country today, in particular, one of its elements is state off-budget funds. The existing scientific analysis shows scientifically and practically substantiated provisions on the characteristics of individual elements of the financial system, the role of state extra-budgetary funds in the financial system, their role and significance in economic and social development.

Key words: financial system, public finance, private finance, elements of the financial system, state extra-budgetary funds.

Аннотация: В данной статье рассматривается структурная система финансовой системы нашей страны на сегодняшний день, в частности, одним из её элементов являются государственные внебюджетные фонды. Существующий научный анализ показывает научно и практически обоснованные положения о характеристике отдельных элементов финансовой системы, роли государственных внебюджетных фондов в финансовой системе, их роли и значении в экономическом и социальном развитии.

Ключевые слова: Финансовая система, государственные финансы, частные финансы, элементы финансовой системы, государственные внебюджетные фонды.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatning moliyaviy holatini sog‘lomlashtirish va rivojlantirish bo‘yicha tadbirlar esa birinchi darajali ahamiyatga ko‘tarilmoqda. Bunday masalalarni hal qilishda budjetdan tashqari davlat jamg‘armalarining o‘rni benihoya katta bo‘lmoqda. Budjetdan tashqari davlat fondlari markaziy yoki mahalliy hokimiyat organlari tasarrufida bo‘lgan va maqsadli yo‘naltirilgan moliyaviy vositalar yig‘indisini ifodalaydi. Davlatning maqsadli fondlari maqsadga muvofiq ravishda ishlatiladigan moliya resurslari hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda Davlat budjeti bilan birga davlat maqsadli fondlarining ahamiyati ham ortib bormoqda. Bunday fondlar soni va hajmining ko‘payishi qator sabablar bilan izohlanadi. Budjetdan tashqari davlat fondlari turli-tumanligi moliya tizimining boshqa bo‘g‘inlari va mazkur fondlar bilan aloqasini murakkab ko‘p pog‘onali aloqalarini belgilaydi. Moliyaviy aloqalarning bir tomonlama, ikki tomonlama va ko‘p tomonlama turlari mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti, ijtimoiy nafaqalar to‘lash, kompensatsiya to‘lovlari va boshqa to‘lovlar bo‘yicha xarajatlarni moliyalashtirishga yo‘naltiriladigan majburiy to‘lovlar, badallar, shuningdek boshqa manbalardan tushadigan mablag‘larni jamlaydi.

Jahon tajribasida davlatning maqsadli fondlarining juda ko‘p turlari mavjud va bu ularni ikki kata guruhga ajratish mumkin:

- ijtimoiy yo‘naltirilgan fondler (pensiya fondlari, majburiy tibbiy sug‘urta fondlari, davlat bandlik fondlari, ijtimoiy sug‘urta fondlari, aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash umummilliy fondlari);
- iqtisodiy yo‘naltirilgan fondler (o‘z yo‘nalishi va manbalariga yega). Maqsadli fondlarning moliyaviy manbalarining asosiy qismi davlat tomonidan belgilanadigan majburiy badallar hisobiga shakllantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida budjetdan tashqari jamg‘armalar miqdori ko‘p (8 ta) bo‘lganligi bois biz mazkur jamg‘armalar ichida salmog‘i jihatdan yuqori bo‘lgan ikkita jamg‘arma – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Yo‘l jamg‘armalarga majburiy ajratma va to‘lovlarni jalb yetish mexanizmini tahlil qilamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tilshunoslarning fikricha, umumiy ma’noda “sistemasi” tushunchasi “butunga birlashtirilgan elementlar to‘plami bilan belgilanadi xususiyatlarni aniqlaydigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va teskari aloqalarning tuzilishi uning tarkibiy qismlarining xususiyatlarining oddiy yig‘indisidan tashqariga chiqadigan tizimlar elementlari” [1].

Mashhur olim K.S. Belskiy moliya tizimini davlat va uning moliyaviy faoliyati statistikasini “suratlash” deb nomlaydi. Unga ko‘ra, “moliyaviy tizimda sodir bo‘lgan Aleksandr II davri, tarixchilar qanday amalga oshirilganligini tushunishlari mumkin ikkinchi yarmida Rossiya davlatining moliyaviy faoliyati 19-asr davrida qanday moliyaviy siyosat olib borilganligiga taqqoslagan” [2].

Sovet moliya tizimi haqida gapirganda, S.D. Tsypkin ta‘kidladi ushbu kontsepsiyadan ikki ma’noda foydalanish mumkunligini:

- *birinchidan,* turli guruhlarning yig‘indisi va o‘zaro bog‘liqligi sifatida moliyaviy munosabatlar, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega pul mablag‘larini to‘plash va ulardan foydalanish turli rol o‘ynaydi ommaviy ko‘payish [3];
- *ikkinchidan,* davlat organlari va muassasalari yig‘indisi sifatida, to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyaviy boshqaruvni ta’minlash davlat faoliyati [4].

Moliyaviy huquq sohasidagi yetakchi olim N.I. Ximicheva zamonaviy moliya tizimi ham xorijiy tajribani hisobga olgan holda, masalan, byudjetdan tashqari va byudjet maqsadli jamg‘armalarini yaratish va ulardan foydalanish sohasida qurilganligini ko‘rsatadi.

“2024-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 25-dekabrdagi O‘RQ-886-sonida 2024-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan budjetini shakllantirish va ijro etish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solishda ko‘rsatilgan [5].

Moliyaviy tizimning o‘ziga xosligi va uning o‘ziga xosligining shunga o‘xshash ko‘rsatkichi davlat rivojlanishining yo‘nalishlari va maqsadlariga bog‘liqlik aniq moliya tizimida mustaqil tizim sifatida mavjudligini aks ettiradi yaratilgan davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalarining elementlari va keyin ular maqsadlar uchun strukturaviy elementning mustaqilligiga ega bo‘lishdi O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy davlat qurilishi inson va fuqaro huquqlarini himoya qilish, shu jumladan alohida himoya qilish pensiya, ijtimoiy va tibbiy ta’minot huquqlari talab qilinadi.

Byudjetlarga to‘lanadigan sug‘urta mukofotlari miqdori davlat byudjetidan tashqari jamg‘armalari, ularni undirish tartibi, nazorati ularni to‘lash uchun O‘zbekiston Respublikasining byudjet kodeksida davlatda amalga oshirilayotgan ishlarni to‘liq aks ettiradi [6].

Moliyaviy tizim nafaqat O‘zbekistonlik olimlar, shuningdek, xorijiy ilmiy maktablar vakillari tomonidan ham moliyaviy huquq ilmiy munozaralarga sabab bo‘ladi. Shunday qilib, Belarus olimi L.A. Xankevich moliyaviy tizimni davlat tizimi sifatida qonun bilan belgilanadiganlar to‘plami pul mablag‘larining mulki va qonun hujjatlarida belgilangan ushbu fondlarning har birining holati” deb belgilaydi [7].

Qozog‘iston moliya tizimining tarkibiy tuzilmasini aniqlashda A.I. Xudyakov ularni quydagilarga ajratadi:

1) xususiy moliya, shu jumladan tijorat va notijorat tashkilotlari, sug‘urta tashkilotlari moliyasi uchun; banklar, nodavlat maxsus fondlar;

2) byudjet moliyasini o‘z ichiga olgan davlat moliyasi tizim, byudjetdan tashqari maqsadli jamg‘armalar, davlat sug‘urtasi moliyasi, davlat banklari, davlat korxonalari va muassasalari, shuningdek, iqtisodiy tizimlar markazlari (davlat organlari boshqaruvi) [8].

Ukrainalik olim A.A. Nechay, o‘z navbatida tizimni davlat va xususiy moliya tizimi deb atagan [9].

Aytish mumkinki O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy davlat qurishda, davlat organlarining o‘rnini belgilashda xorijiy davlat tajribasini mohirona qo‘llash yo‘lidan bormoqda.

E.N. Shafigullina nuqtai nazaridan byudjetdan tashqari jamg‘armalar sifatida moliyaviy toifa “bu pul yig‘indisi tarqatish munosabatlari, buning natijasida majburiy sug‘urta va boshqa daromadlar davlat tomonidan shakllantiriladi amalga oshirish uchun mo‘ljallangan moliyaviy resurslar fondlari byudjetga kiritilmagan eng muhim davlat xarajatlari” [10].

Darhaqiqat, pensiya, ijtimoiy va tibbiyot sohalari davlat faoliyatining eng muhim yo‘nalishlari biri bo‘lib, muhim xarajatlardir va bunday mablag‘larni to‘g‘ri taqsimlash byudjet va ma’lum bir tizimli mustaqillikka erishish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Davlat byudjetidan tashqari jamg‘armalarining roli va o‘rni haqida gapirganda, bir guruh olimlarning nuqtai nazarini keltirish maqsadga muvofiqdir: “byudjetdan tashqari jamg‘armalar tizimning muhim tarkibiy qismidir dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlarida davlat moliyasi. Ularning ko‘payishi to‘plangan mablag‘larning miqdori va umumiy hajmi – xarakterlidir iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar uchun xususiyat. Bu ijtimoiy muammolarni hal qilishda davlatning roli ortib bormoqda aks etidiladi” [11].

Tadqiqotda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, monografik kuzatuv, qiyosiy taqqoslash singari usullardan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti, ijtimoiy nafaqalar to‘lash, kompensatsiya to‘lovlari va boshqa to‘lovlar bo‘yicha xarajatlarni moliyalashtirishga yo‘naltiriladigan majburiy to‘lovlar, badallar, shuningdek boshqa manbalardan tushadigan mablag‘larni jamlaydi. Quyidagi keltirilayotgan jadvalda budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi daromadlari manbalaridan tushadigan mablag‘lar to‘g‘risida ma’lumot olishimiz mumkin.

1-jadval: Budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi daromadlarining tarkibiy tuzulishi (mlrd.so‘mda) [12]

Ko‘rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Yil boshidagi qoldiq	2 971,3	3 679,2	3 023,6
Daromadlar	37 313,2	44 272,1	53 603,1
Soliq tushumlari	26 488,4	33 139,5	39 805, 6
Shu jumladan:			
Ijtimoiy soliq	25 642,8	32 338,8	38 575,8
Boshqa daromadlar	845,5	800,8	1 229,9

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda 2021-yilga nisbatan jamg‘arma daromadlari soni 42 924,5 mlrs. so‘mga o‘sib. Bunda, daromadlar 16 289,7 mlrd.so‘mga, soliq tushumlarari 13 317,2 mlrd.so‘mga, ijtimoiy soliq 12 933 mlrd.so‘mga, boshqa daromadlar 384,4 mlrd.so‘mga o‘shgan.

Ijtimoiy ta'minot rivojlanishining dastlabki bosqichida ish haqi yuqori bo'lgan xodimlar o'zini-o'zi sug'urtalashlari mumkin, degan qoidaga amal qilgan. Keyinchalik esa ijtimoiy ta'minot tizimining taraqqiyoti jarayonida pensiya nafaqalarning qat'iy belgilangan miqdori yuzaga keldi va sug'urta bilan hammani qamrab olish g'oyasi paydo bo'ldi. Sug'urta tizimiga yuqori haq oladiganlarni jalb qilishda boshqa muammo paydo bo'ldi - o'rtacha ish haqiga mos badallarning standart darajasi eng kam ish haqi oladiganlar uchun og'ir yuk bo'lib tushdi. O'z navbatida eng kam ish haqi darajasiga asoslangan nafaqa yuqori ish haqi oluvchilarni also qoniqtirmasligi ma'lum bo'ldi. Natijada ish haqi miqdoriga muvofiq ravishda badallar yig'ib olishga asoslangan pensiya va nafaqalar tizimi paydo bo'ldi. Ijtimoiy ta'minot ish beruvchilar va ularning xodimlari tomonidan boshqariladigan xususiy tizimi bilan bir vaqtda rivojlandi. Bu esa keksalikni to'la ta'minlashga mo'ljallangan tizimni yuzaga keltirdi. Ya'ni:

- qat'iy miqdordagi davlat pensiyalari yoki ish haqi asosida hisoblangan pensiyalarni;
- xususiy fondlardan mablag' bilan ta'minlanadigan pensiyalarni keltirib chiqardi. Mazkur ijtimoiy ta'minotning qo'shma turi davlat ishtirokini kamaytirishga asoslangan va hozirgi davrda bu ijtimoiy ta'minot tizimini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

"Pensiya tizimini isloh qilishning asosiy dalillaridan biri sifatida OECD mamlakatlarida o'tkazilgan hisob-kitoblardan foydalanilmoqda. Bu tahlilning ko'rsatishicha pensiya xarajatlari 1990-yilda YAIMning 10–15% ga teng bo'lsa, 2050-yilga kelib 25% bo'lishi kutiladi. Pensiya xarajatlarining YAIMga nisbatan katta yuk bo'lib tushishi iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlar ham ko'tara olmaydi [13].

Har bir mamlakat pensiya ta'minoti tizimi o'ziga xos xususiyatlarga ega tashkiliy, moliyaviy va boshqa xususiyatlar. Ayni paytda barcha mamlakatlar pensiya ta'minoti tizimiga xos bo'lgan umumiy belgi bu - ularning uch bo'g'indan iborat ekanligidir. Mazkur uch bo'g'inni quyidagilar tashkil etadi: davlat, nodavlat yoki xususiy (ishlab chiqarish, korporativ) pensiya jamg'armalari va sug'urta institutlari. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda pensiya ta'minoti tizimining shunday shakli qabul qilingan. Xorijiy mamlakatlar pensiya qonunchiligini o'zaro muvofiqlashtirish doimo dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelgan. Aksariyat mamlakatlarda pensiyalarning miqdori ish haqining hajmi va to'langan sug'urta badallarining miqdoriga qarab belgilanadi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, aholining kam ta'minlangan, nogiron va keksayib qolgan toifalari turmush darajasini yaxshilash va pasayishini oldini olish borasida doimiy ravishda ish olib borish va sug'urta tizimlarini rivojlantirish zaruriyatini vujudga keltiradi. Shu bilan birga, aholi salmog'ining qarishi bilan belgilanayotgan demografik vaziyatning o'zgarishi ham hozirgi vaqtda ijtimoiy himoya va pensiya ta'minotiga va ularni isloh, qilishga jahon hamjamiyati tomonidan bo'layotgan qiziqishning yanada oshishiga sabab bo'lmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda davlat pensiya ta'minoti tizimi bilan bir qatorda davlat tasarrufida bo'lmagan xususiy pensiya ta'minoti mavjud, uning zarurligi quyidagi ikki asosiy sabablardan kelib chiqadi [14].

Davlat fuqarolar o'z turmush darajalarini oshirishlari uchun ularga tegishli qonunlar tizimi orqali zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratishi va ularning bu boradagi intilishlarini qo'llab-quvvatlashi lozim. Iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlari o'rtasidagi o'zaro nisbat o'zgarib borgan sari bu ikki omil, albatta, ijtimoiy ta'minot tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

XX asrning 1999-yillariga kelib ko'pchilik mamlakatlar pensiyani taqsimlash tizimini "avlodlar birdamligi" tizimidan jamg'arish tizimiga o'tish yo'lidan bordilar. Jamg'arish tizimi amal qilganda ishlovchi o'z jamg'armasini investitsiyalash asosida ko'payib borishiga qarab pensiya bilan ta'minlanadi. Yangi pensiya tizimida ham pensiyalar avvalgi yillardagi ish haqi miqdori yoki badallarga bog'langan bo'ldi. Pensiya tizimiga ish beruvchilarga xodimlardan olinishi lozim bo'lgan har qanday badallarni ushlab qolish, ularni ish beruvchilar to'laydigan badallar summasiga qo'shish va umumiy yig'indini yagona to'lov bilan o'tkazish majburiyatini yuklaydi.

Davrlar o'tishi bilan Pensiya fondlari iqtisodiyot uchun moliyaviy resurslar manbai sifatida juda tezkorlik bilan rivojlandi. Aholining muntazam barqaror sur'atlarda ko'payib borishi va ularning pensiya tizimlariga a'zo bo'lishlari bunda asosiy axamiyat kasb etdi. Biroq, XX asrning 80 yillaridan boshlab tug'ilishning kamayishi va o'rtacha umr ko'rish davomiyligining uzayib borishi natijasida aholining keksayishi kabi omillar jahon mamlakatlari pensiya tizimlarining moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Ko'pgina davlatlarda ishlovchi aholiga pensiya to'lovlarining (ajratmalarining) ortishi pensiya fondlari byudjetining kamomadini keltirib chiqardi. Masalan XX asrning 50 yillarida rivojlangan davlatlarda ushbu koeffitsiyent bir pensionerga 3,5 nafar ishlovchini tashkil etgan bo'lsa, 90 yillarga kelib 2,5 nafarni tashkil qildi [15].

Makroiqtisodiy omillar – ishsizlik, inflyatsiya, barter hisob-kitoblari hisoblashish usuli davlat byudjeti hisobidan to'ldirib boriladigan pensiya jamg'armalarida yetishmovchilikni keltirib chiqardi. Bu, o'z navbatida, davlat pensiya jamg'armalarining moliyaviy mustaqilligini ta'minlash imkonini bermadi. Mana shunday omillar jahon mamlakatlari pensiya tizimlari moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

So'nggi yillarda mamlakatimiz iqtisodchi-olimlari tomonidan pensiya ta'minotini tadqiq qilish, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash yuzasidan keng ko'lamli nazariy va amaliy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Ko‘plab iqtisodchilar pensiya tizimining moliyaviy barqarorligini ta’minlash va samarali faoliyat ko‘rsatishining muhim ko‘rsatkichi sifatida “bog‘liqlik koeffitsiyenti”ni ko‘rsatadi [16].

Dunyoning mamlakatlarida davlat majburiy pensiya fondlari byudjetlarida defitsit holatlarini kelib chiqib, uning hajmi yildan yilga oshib bormoqda. XXI asrning birinchi o‘n yilligida boshlangan va jahon mamlakatlarini qamrab olgan global moliyaviy inqiroz dunyoning deyarli barcha mamlakatlaridagi, ayniqsa Yevropa mamlakatlaridagi davlat pensiya fondlari byudjetlariga ikki tomonlama salbiy ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Yuqorida sanab o‘tilgan besh omil natijasida, davlatlar pensiya xarajatlari uchun yaratilgan yalpi ichki mahsulotlarining (YAIM) tobora katta miqdorlarini sarflashga majbur bo‘lmoqdalar [17].

Aksariyat mamlakatlarida pensiya tizimini tashkil qilishda asosiy o‘rinni taqsimlanuvchi pensiya sxemalari egallaydi, jamg‘ariluvchi pensiya ta’minoti asosan, taqsimlanuvchi tizimga qo‘shimcha ravishda tashkil etilgan (jumladan, O‘zbekistonda ham). Shu nuqtai nazardan pensiya tizimining moliyaviy barqarorligi tadqiq etilganda urg‘u ustuvor ahamiyat kasb etadigan taqsimlanuvchi pensiya tizimiga qaratiladi.

Mamlakatlar mazkur muammolarning yuzaga chiqishi asnosida, pensiya tizimlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash hamda uning faoliyatini samarali tashkil etish ustida jiddiy chora-tadbirlar va o‘zgarishlarni amalga oshirishni boshladilar.

Majburiy tartibda to‘lanadigan to‘lovlar va ixtiyoriy tartibda Pensiya jamg‘armasiga to‘lanadigan to‘lovlardir. Bundan ko‘rinadiki, korxona va tashkilotlar, oilaviy tadbirkorlik subekti va uning oilasi a’zolari, “O‘zbekiston fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari” Kengashi, dehqon xo‘jaligi boshlig‘i, yakka tartibdagi tadbirkorlar va ular tomonidan yollangan xodimlar majburiy tartibda Pensiya jamg‘armasiga yagona ijtimoiy to‘lov to‘laydilar.

Taqsimlanuvchi pensiya tizimini ta’minlash Pensiya jamg‘armasi zimmasiga yuklatiladi. Pensiya jamg‘armasi tomonidan davlat pensiyalari va ijtimoiy nafaqalar tayinlanadi va to‘lanadi.

2-jadval: Pensiya jamg‘armasidan pensiya va nafaqa oluvchilar soni o‘zgarishi [12] (ming nafar hisobida)

№	Ko‘rsatkichlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil
1	Yoshga doir	2 849, 9	2 955,2	3 182,6
2	Nogironlik	386, 5	396,5	426,5
3	Boquvchisini yo‘qotganlik	189,1	196,4	230,4
4	Ijtimoiy nafaqa oluvchilar	400,3	434,9	475,5

2-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda 2021-yilga nisbatan jamg‘arma hisobidagi pensiya va nafaqa oluvchilar soni 489,2 ming nafarga o‘sib, 4315 ming nafarni tashkil qilgan. Mazkur holat mamlakat aholisining taxminan 10 foizini tashkil qiladi. Bunda, yoshga doir pensiya oluvchilari 332,7 ming nafarga, boquvchisini yo‘qotganlik nafaqasini oluvchilar 41,3 ming nafarga, ijtimoiy nafaqa oluvchilar 75,2 ming, nogironlik nafaqasini oluvchilar soni 40 ming nafarga o‘sgan.

Mamlakatda ijtimoiy sohada, ayniqsa tibbiyot sohasida islohotlar natijasi ularoq tug‘ilishdan nogironlar kamayib borgan. Shuningdek, boquvchisini yo‘qotganlik nafaqasi kamayganligi mamlakatda tinchlik xukmronligi, yirik sanoat korxonalari mehnat xavfsizligi qoidalariga qatiy rioya etilishi talab etilib, inson kapitaliga alohida e’tibor qaratilayotganligi bilan izohlash mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelishimiz mumkin darhaqiqat, davlat byudjetidan tashqari jamg‘armalari zamonaviy moliya tizimining mustaqil elementi O‘zbekiston Respublikasi, kontsepsiyaning talqinidan qat’i nazar “moliyaviy tizim”.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston Respublikasi rivojlantirish yo‘lida davlat byudjetdan tashqari jamg‘armalari asosiy maqsadi ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan davlat va jamiyat uchun ham, uning alohida a’zolari uchun ham kerakli moliyaviy tizim desak to‘g‘ri bo‘ladi.

2024–2030-yillar uchun demografik prognozlarga ko‘ra, O‘zbekiston aholisi tarkibida pensiya yoshidagi aholining ulushi (2 mln. kishiga) ko‘payishi kutilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi xarajatlarining mutanosib ravishda ortishiga olib keladi. Kelgusi yillarda O‘zbekiston pensiya ta’minotining moliyaviy barqarorligini ta’minlashda va Pensiya jamg‘armasiga tushumlarni oshirish uchun norasmiy iqtisodiyotni legallashtirish va O‘zbekistondan mehnat migrantlarini qabul qilayotgan mamlakatlar bilan davlatlararo shartnomalarni tuzish orqali ijtimoiy to‘lovlarni to‘lovchilarni qamrab olishni kengaytirish uchun shart-sharoitlarni yaratish zarur, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ptushenko A.V. Zametki o sovremennom prave. M.: RINFO, 2009. S. 60.
2. Finansovoye pravo: ucheb. / otv. red. i avt. predisl. prof. S.V. Zapolskiy. 2-ye izd., ispr. i dop. M.: Yurid. firma “Kontrakt”: Volters Kluver, 2011. S. 27–28.
3. Sm.: Sipkin S.D. Finansovo-pravoviye instituti, ix rol v sovershenstvovanii finansovoy deyatelnosti Sovetskogo gosudarstva. M.: Izd-vo MGU, 1983. S. 5. Sit. po: Sokolova E.D. Finansi, finansovaya sistema i finansovaya deyatelnost: teoretikopravovoy aspekt // Ocherki finansovo-pravovoy nauki sovremennosti: monogr. / pod obsh. red. L.K. Voronovoy i N.I. Ximichevoy. M.-Xarkov: Pravo, 2011. S. 46.
4. Sm.: Finansovoye pravo. M., 1978. S. 18. Sit. po: Sokolova E.D. Finansi, finansovaya sistema i finansovaya deyatelnost: teoretiko-pravovoy aspekt // Ocherki finansovo-pravovoy nauki sovremennosti: monogr. / pod obsh. red. L.K. Voronovoy i N.I. Ximichevoy. M.-Xarkov: Pravo, 2011. S. 47.
5. https://lex.uz/uz/docs/-6707765 Toshkent sh.,2023-yil 25-dekabr, O‘RQ-886-son.
6. https://lex.uz/acts/-O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING BUDJET KODEKSI
7. Xankevich L.A. Diskussionniye aspekti teorii finansovogo prava: monogr. Mn.: BIP-S Plyus, 2007. S. 39.
8. Sm.: Xudyakov A.I. Finansovoye pravo Respubliki Kazaxstan. Obshaya chast. Almati: Baspa, 2001. S. 35.
9. Sm.: Nechay A.A. Pravoviye problemi regulirovaniya publichnix rasxodov v gosudarstve: avtoref. dis. …d-ra yurid. nauk. K., 2005. S. 9.
10. Shafigullin E.N. Finansovo-pravoviye osnovi obyazatelnogo pensionnogo straxovaniya // Ros. yustitsiY. 2010. № 5.
11. Kalov Z.A., Kurashev F.M., Xatsiyeva L.U. Finansovaya sistema pensionnogo straxovaniya // Fundamentalniye issled. 2008. №10. Elektronniy resurs: www.elibrary.ru.
12. https://gov.uz/uz/pj/sections/asosiy-ko-rsatkichlar-statistika/view/11065/ Pensiya jamg‘armasi daromad va xarajatlarining asosiy ko‘rsatkichlari.
13. Vaxobov A. Bozor munosabatlari tizimidagi ijtimoiy fondlar. Toshkent-2003. 114-bet.
14. Qosimova G.A. Byudjetdan tashqari fondlar. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. -T.: “Iqtisod moliya”, 2007. I486.
15. Borisenko N Y. Mirovoy opit provedeniya pensionnix reform. \\ Finansi i i kredit. 2004. №18, -s 54.
16. Sholdarov D., Tursunov J. O‘zbekistonda davlat pensiya ta’minoti tizimini moliyalashtirishni takomillashtirish. “Moliya” ilmiy jurnali. 2018-yil 1-son. 107 b.
17. Abdullayev Z. Pensiya ta’minoti tizimi va uning dolzarb muammolari. “Xalqaro moliya va hisob” eleltron jurnali. № 2, oktabr, 2016-yil. http://interfinance.uz/en/arxiv/223-arxiv2.

AHOLI DAROMADLARINI OSHIRISHDA ASALARICHILIKNING O‘RNI

Xudayarova Zuxra Yuldashevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,
Moliya va statistika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada aholi daromadlarini oshirishda asalarichilikning ahamiyati bayon etilgan. Muallifning fikricha, asalarichilik sohasida fermer va dehqon xo‘jaliklarining rahbarlari va ishchilari hamda tomorqa yer egalarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish uchun grantlar ajratilishi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib agrobiznesni rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Lekin, shu bilan birga, davlat tomonidan tartibga solishning an’anaviy iqtisodiy usullardan foydalanish ayrim hollarda bu vositalarning samarasizligini ko‘rsatmoqda. Demak, oilaviy va tadbirkorlikning boshqa shakllarini rivojlantirishda davlatning yangi usullari, dastaklari va davlat-xususiy sherikchilikka asoslangan tizimli yondashuvi kerak bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: aholi daromadi, asalarichilik, fermer va dehqon xo‘jaliklari, tartibga solish, iqtisodiy usullar, oilaviy tadbirkorlik, davlat-xususiy sherikchilik, tizimli yondashuv.

Abstract: The article describes the importance of beekeeping in increasing the income of the population. According to the author, it is important to allocate grants for retraining and upgrading the skills of managers and workers of farmers’ and peasant farms, as well as landowners in the field of beekeeping, which creates an opportunity for the development of agribusiness. But at the same time, the use of traditional economic methods of state regulation in some cases shows the ineffectiveness of these tools. Therefore, in the development of family and other forms of entrepreneurship, the state will need new methods, levers and a systematic approach based on public-private partnership.

Key words: personal income, beekeeping, farmers and peasant farms, regulation, economic methods, family business, public-private partnership, systems approach.

Аннотация: В статье описано значение пчеловодства в повышении доходов населения. По мнению автора, важно выделять гранты на переподготовку и повышение квалификации руководителей и рабочих фермерских и крестьянских хозяйств, а также землевладельцев в сфере пчеловодства, что создает возможность для развития агробизнеса. Но в то же время использование традиционных экономических методов государственного регулирования в ряде случаев показывает неэффективность этих инструментов. Поэтому в развитии семейного и других форм предпринимательства государству потребуются новые методы, рычаги и системный подход, основанный на государственно-частном партнерстве.

Ключевые слова: доходы населения, пчеловодство, фермерские и крестьянские хозяйства, регулирование, экономические методы, семейный бизнес, государственно-частное партнерство, системный подход.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi ahxolisining asosiy daromadlari manbai oylik ish haqi, ish haqiga tenglashtrilgan daromadlar va tadbirkorlik faoliyatidan olayotgan daromadlari kiradi. Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda raqam jihatdan eng yuqori hisoblangan, biznesning eng keng tarqalgan turi oilaviy tadbirkorlikdir. O‘z xususiyatiga ko‘ra oilaviy tadbirkorlik kichik biznes turi bo‘lib, uning rivojlanishi haqli ravishda milliy iqtisodiyotni oldinga suradigan samarali mexanizmlardan biri, deb hisoblash mumkin. Chunki oilaviy tadbirkorlik mehnat bozori holatini yaxshilashga, yangi ish o‘rinlarni yaratish orqali ishsizlikning kamayishi va oldini olishga yordam beradi, aholi uchun qo‘shimcha daromad manbai sifatida xizmat qiladi. Masalan, AQShda barcha korxonalarning 80 %dan ortig‘i oilaviy korxonalardir, ular umumiy bandlikni 60 %ini tashkil qiladi va 80%ga yaqin yangi ish o‘rinlarni yaratadi [5, 11–b.]. Yevropa oilaviy biznes Federatsiyasi ma’lumotlariga ko‘ra, Yevropadagi barcha kompaniyalarning 65-80% oilaviy korxonalardir. Ular yollanma ishchilar uchun 50% gacha ish o‘rinlarini yaratadi. Shunisi ham muhimki, oilaviy tadbirkorlikda aholining bandlik sohasidagi imkoniyatlari cheklangan toifalariga kiruvchi ayollar, o‘sib kelayotgan bolalar va keksa avlod vakillarining mehnatidan foydalanish mumkin, ya’ni ularni ham ishlash va daromad olish imkoniyati paydo bo‘ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oilaviy tadbirkorlik o‘z ishtirokchilarining ixtiyoriyligiga asoslanadi va yuridik shaxs tashkil etgan yoki tashkil etmagan holda amalga oshirilishi mumkin. Yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlikning tashkiliy-huquqiy shakli oilaviy korxonadir. Dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarining o‘ziga xos muhim xususiyatlari shulardan iboratki, ularning faoliyati shaxsiy iste’mol asosida tashkil etiladi, ular tadbirkorlik subyekti bo‘lgani holda xo‘jalikni oilaviy tarzda yuritadi, bunda barcha mehnat oila a’zolari tomonidan amalga oshiriladi.

Shu nuqtayi nazardan tadqiqotda qiyosiy tahlil, mantiqiy tahlil, tizimli tahlil, statistik guruhlash, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oilaviy tadbirkorlik yoshlarning tadbirkorlik ruhini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi Qonunga muvofiq, oilaviy tadbirkorlik oila a’zolari tomonidan tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyatidir.

Mamlakatimizda dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatining eng istiqbolli, samarali yo‘nalishlaridan biri asalarichilikdir. Asalarichilik qishloq xo‘jaligining ajralmas, muhim tarmog‘i bo‘lib, asalari oilalarini ko‘paytirish, asal, mum, gulchangi, propolis va boshqa asalarichilik mahsulotlarini yetishtirish, qishloq xo‘jalik o‘simliklarini changlantirib, hosildorlikni oshirish va meva, rezavorlar hosili sifatini yaxshilash bilan bir qatorda urug‘chilik xo‘jaliklarida urug‘lik unumli va sifatli bo‘lishida, farmatsiftika tarmog‘ining rivojlanishida asalarilarning o‘rni beqiyos hisoblanadi [6].

Asal yetishtirish respublikada salmoqli o‘rinda turish mumkinligi asalarichilik mahsulotlariga yildan-yilga talab oshib borishi (asal, mum, gulchangi, propolis, asalari suti va zahri nihoyatda qimmatbaho ne’matlar bo‘lib, inson salomatligi, tibbiyot va farmasevtika sanoati uchun juda noyob xom ashyo sanaladi) va shunga mos ravishda mahsulot narxining o‘sishi bilan izohlanadi. Darhaqiqat, asalarichilik qishloq xo‘jaligining kamxarajat, serdaromad sohalaridan hisoblanadi.

Asalarichilikning asosiy mahsuloti bo‘lgan asaldan tashqari yangi yosh oila yetishtirish hamda gul changi, ona ari suti, propolis hamda asalari zaharini to‘plash orqali asalarichilikdan katta daromad olsa bo‘ladi. Keyingi yillarda respublikamizda aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, shu jumladan, sifatli asal mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish bo‘yicha qator chora-tadbirlar qabul qilindi. Ularning ijrosi samarali ta’minlanmoqda. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 2022-yilga kelib respublikamizda asalarichilik sohasida 14 mingdan ortiq tadbirkor faoliyat ko‘rsatmoqda.

Aholining asal mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlash maqsadida 2022-yilda 19,1 ming tonna asal yetishtirildi, bu 2020-yilga nisbatan 1,6 marta ko‘pdir. Asal eksporti 2016-yildagi 2,7 tonnadan 2019-yilda 42,4 tonnaga oshishi ham sohani ijobiy rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Ammo, asalarichilik biznesini yuritish oson ish emas, bu ishni samarali amalga oshirish uchun dastlab biznes-rejani to‘g‘ri tuzish va unda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlarni aniqlash va baholash zarur bo‘ladi [7].

Asalarichilikning tadbirkorlik faoliyati turi sifatida potensial xavflarini shartli ravishda – tijorat, moliyaviy, ishlab chiqarish va kutilmagan (fors-major) xavf-xatarlarga bo‘lish mumkin. Tijorat xavflari tovar bozorida mahsulot sotish jarayonida yuzaga kelib, bozorlar hajmi va sig‘imining pasayishi, to‘lov qobiliyatiga ega talabning qisqarishi, yangi raqobatchilarning paydo bo‘lishi, asosiy iste’molchi tomonidan xarid narxlarini pasaytirish ehtimoli, asalarichilik mahsulotlari taklifining talabdan ortib ketishi kabi tahlikalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Tijorat xavflarni pasaytirish chora-tadbirlariga bozor ehtiyojlarini tizimli o‘rganish, dilerlik tarmog‘ini yaratish, tegishli narx siyosati, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish, reklama kabilar kiradi.

Moliyaviy xatarlar inflyatsion jarayonlar, to‘lovlarni vaqtida amalga oshirmaslik, valyuta kursini tebranishlari oqibatida yuzaga keladi. Bu xatarlarni moliyaviy boshqaruv tizimi yordamida, dilerlar bilan oldindan to‘lov asosida ishlashni yo‘lga qo‘yish orqali kamaytirish mumkin. Kutilmagan (fors-major) xatarlar asosan tabiiy jarayonlarni oldindan bashorat qilish va boshqarish imkoniyatlarining cheklanganligi bilan bog‘liq bo‘lib, qishloq xo‘jaligi sohasida yirik yo‘qotishlarga olib kelishi va o‘z navbatida bu sohada sug‘urtani dolzarb masalaga aylanishiga sabab bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarish xavf-xatarni kamaytirish maqsadida asalarichilik mahsulotlarini yetishtirishda intensiv va zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etishni ta’minlash, shuningdek yangi texnologiyalar tabiiy jarayonlarga salbiy ta’sirni minimallashtirish bilan birga, ishning texnik qismini yaxshilash zarur.

Zamonaviy asalarichilikda innovatsion texnologiyalardan biri aqlli uyani yaratishdir. Uyaga asalarilar saqlanayotgan sharoit haqida kompyuter yoki smartfonga ma’lumot uzatuvchi datchiklar o‘rnatiladi. Datchiklar yor-

damida asalarichilar asalni yig‘ishni qachon boshlashni, asalari oilalari qanday ahvolda ekanligini, ya’ni og‘irligi, xarorati va shu kabilar bo‘yicha ma’lumotga ega bo‘lishi, xattoki o‘g‘irlangan uya qaerda joylashganligini bilishi mumkin.

Asalarichilikdagi yangi texnologiyalardan yana biri bu mobil asalarizorlar. Changlatishda yuqori ko‘rsatkichlarga erishishdagi asosiy shartlardan biri ari oilasini changlatiladigan maydonga yaqin qo‘yish va asalarining bu yerga uchib keladigan yo‘lida to‘siqlarning kamroq bo‘lishidir [6, 88-b.].

Daryo, ko‘l, qirlar, qurilishlar, daraxtlar, zaharli gazlar, korxonalar tutuni, kimyoviy chiqindilar kabi to‘siqlar qanchalik kam bo‘lsa, asalarilar ekinzorlarni shuncha tez changlata boshlaydi, to‘siqlardan uchib o‘tishga kamroq energiya sarflaydi, ularning ishlashiga xavfsizroq bo‘ladi va belgilangan maydonni changlatish uchun kamroq arilari oilasi yetarli bo‘ladi.

Ko‘chma uyaning harakati uchun asal yig‘ish davrida uyani qulay muhitga ko‘chiruvchi asalarichidan foydalaniladi. Bugungi kunda asalarilarni sun’iy urug‘lantirish texnologiyasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Yevropada asalarilar 100 foiz sun’iy urchitiladi, ob-havo va iqlim o‘zgarishlaridan qat’iy nazar bu texnologiya natijasida asal olish imkoniyati bir necha barobar ortadi, ya’ni mahsuldorlik oshadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bugungi kunda respublikamiz asalarichilik sohasida ko‘plab oilaviy tadbirkorlik shaklidagi xo‘jaliklar, uy tomorqa xo‘jaliklari tipida faoliyat yuritmoqda. Shu bilan birga, ayrim hududlarda tegishli tartibda ro‘yxatdan o‘tmagan holda, noqonuniy tadbirkorlik faoliyati bilan (xususan, asalarichilik sohasida) shug‘ullanayotgan fuqarolar ham bor. Bunday holatlar odamlarning oilaviy tadbirkorlik subyektlariga berilgan qonuniy imtiyozlar hamda qulayliklardan foydalana olmasliklariga sabab bo‘layapti.

Oilaviy tadbirkorlikning ishni tashkil qilishdagi oddiylik, to‘la mustaqillik, harakatdagi erkinlik va tezkorlik kabi ijobiy tomonlari bilan birga qishloq xo‘jaligini yuritishda qiyinchilik tug‘diradigan salbiy jihatlari ham borki, ularni yumshatish yoki bartaraf etish faqat davlat ko‘magida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, bugungi kunda oilaviy tadbirkorlarning eng dolzarb muammolaridan bo‘lmish ularni ishlab chiqarishini moddiy-texnik ta’minlash, texnologik jarayonlarni modernizatsiyalash uchun mablag‘ yetishmasligi masalasini davlat tomonidan berilayotgan imtiyozli kreditlar, lizing, franchayzinglar yordamida hal etish mumkin.

Asalarichilik sohasida fermer va dehqon xo‘jaliklarining rahbarlari va ishchilari hamda tomorqa yer egalarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish uchun grantlar ajratilishi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib agrobiznesni rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Lekin shu bilan birga, davlat tomonidan tartibga solishning an’anaviy iqtisodiy usullardan foydalanish ayrim hollarda bu vositalarning samarasizligini ko‘rsatmoqda. Demak, oilaviy va tadbirkorlikning boshqa shakllarini rivojlantirishda davlatning yangi usullari, dastaklari va davlat-xususiy sherikchilikka asoslangan tizimli yondashuvi kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 26-apreldagi “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi O‘RQ-327-son Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.10.2017-yildagi, “Respublikamizda asalarichilik tarmog‘ini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3327-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2018-yil 26-apreldagi “Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ3680-son qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 12-iyundagi 239-son qarori.
5. Isamuhamedov A.I., Nikadambaev H.K. Asalarichilikni rivojlantirish asoslari: O‘quv qo‘llanma. –T.: “Shagq”, 2013-y. zaxri 336 b.
6. Noviskiy I. Novые texnologii v pchelovodstve. https://xn-- 80ajgpcpbhkds4a4g.xn--p1ai/articles/novye-tehnologii-v-pchelovodstve/
7. O‘zbekiston asalarichilari uyushmasining rasmiy ma’lumotlari. https://uz.beekeepers.uz. 7. https://stat.uz/uploads/docs/registrdekabruz.pdf

ЦИФРОВЫЕ И ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ СБОРА ИНФОРМАЦИИ В МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Бекназова Комилахон Миркамол қизи
Ассистента кафедры “Маркетинг”,
Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ цифровых и традиционных методов, используемых при сборе маркетинговых данных. Путем систематического анализа тематических исследований и существующей литературы исследование выявило ключевые различия в эффективности, точности и экономической эффективности между двумя подходами. В исследовании дополнительно изучается, как можно гармонизировать эти методы, чтобы максимизировать преимущества как цифровой точности, так и традиционной глубины. Результаты, полученные с использованием подхода смешанных методов, показывают, что, хотя цифровые инструменты обеспечивают быстрый сбор данных и более широкий охват, традиционные методы дают неоценимую информацию посредством прямого взаимодействия с людьми. Даны рекомендации о том, как маркетологи могут сочетать эти методы для повышения полноты и надежности результатов маркетинговых исследований. Это исследование способствует совершенствованию маркетинговых стратегий в эпоху, основанную на данных.

Ключевые слова: Методы маркетинговых исследований, Цифровые маркетинговые исследования, Традиционное маркетинговое исследование, Исследования смешанными методами, Методы сбора данных, Информация о клиентах.

Annotatsiya: Ushbu maqola marketing ma’lumotlarini to‘plashda qo‘llaniladigan raqamli va an’anaviy usullarning qiyosiy tahlilini taqdim etadi. Keys tadqiqotlari va mavjud adabiyotlarni tizimli tahlil qilish orqali tadqiqot ikki yondashuv o‘rtasidagi samaradorlik, aniqlik va iqtisodiy samaradorlikdagi asosiy farqlarni aniqladi. Tadqiqot raqamli aniqlik va an’anaviy chuqurlikning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun ushbu usullarni qanday qilib uyg‘unlashtirish mumkinligini o‘rganadi. Aralash usullar yondashuvidan foydalangan holda olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar tezroq ma’lumotlarni yig‘ish va kengroq qamrovni ta’minlasa-da, an’anaviy usullar odamlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot qilish orqali bebaho ma’lumot beradi. Marketologlar marketing tadqiqotlari natijalarining to‘liqligi va ishonchliligini oshirish uchun ushbu usullarni qanday birlashtirishi mumkinligi bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Ushbu tadqiqot ma’lumotlarga asoslangan davrda marketing strategiyalarini takomillashtirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Marketing tadqiqotlari usullari, raqamli marketing tadqiqotlari, an’anaviy marketing tadqiqotlari, aralash usullar tadqiqoti, ma’lumotlarni to‘plash usullari, mijozlar haqida ma’lumot.

Abstract: This paper presents a comparative analysis of digital and traditional methods used in the collection of marketing data. By systematically reviewing case studies and existing literature, the study identifies key differences in efficiency, accuracy, and cost-effectiveness between the two approaches. The research further investigates how these methods can be harmonized to maximize the benefits of both digital precision and traditional depth. Utilizing a mixed-methods approach, the findings suggest that while digital tools offer rapid data collection and broader reach, traditional techniques provide invaluable insights through direct human interaction. Recommendations are made on how marketers can blend these methods to enhance the comprehensiveness and reliability of marketing research outcomes. This study contributes to refining marketing strategies in a data-driven era.

Key words: Marketing Research Methods, Digital Marketing Research, Traditional Marketing Research, Mixed Methods Research, Data Collection Methods, Customer Information.

1. ВВЕДЕНИЕ

В постоянно развивающейся области маркетинга сбор точной и своевременной информации имеет решающее значение для принятия решений и формулирования стратегии. Появление цифровых технологий привело к появлению множества новых методов сбора маркетинговых данных, которые часто

славятся своей скоростью и широтой [1]. Однако традиционные методы сбора данных, такие как личные интервью и фокус-группы, продолжают предлагать глубину и контекстуальное богатство, которые цифровые инструменты не могут полностью воспроизвести [2].

Несмотря на растущее предпочтение цифровым методам, остается значительный пробел в комплексных исследованиях, сравнивающих эти методы с традиционными подходами с точки зрения эффективности, точности и стоимости [3]. Этот пробел указывает на необходимость более глубокого понимания того, как эти методы могут использоваться синергетически, а не замещающе.

Данное исследование направлено на восполнение этого пробела путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов сбора данных в маркетинговых исследованиях. Мы предполагаем, что каждый метод обладает уникальными преимуществами, которые в сочетании могут предложить более целостный подход к сбору данных. Чтобы проверить эту гипотезу, в этом исследовании будет рассмотрена существующая литература, проанализированы тематические исследования и использован подход смешанных методов для оценки обоих методов по различным параметрам, таким как экономическая эффективность, масштабируемость, точность и глубина понимания [4].

Изучая синергию между цифровыми и традиционными методами сбора данных, это исследование стремится предложить действенную информацию, которая может помочь маркетологам в выборе оптимального метода или комбинации методов для их конкретных потребностей. Это особенно актуально в маркетинговой среде, которая все больше ценит принятие решений на основе данных и персонализированные маркетинговые стратегии [5].

После введения статья разбита на несколько ключевых разделов. В разделе “Обзор литературы” представлен всесторонний анализ существующих исследований как цифровых, так и традиционных методов маркетинговых исследований. В этом разделе освещаются предыдущие выводы, выявляются пробелы в текущих знаниях и обосновывается необходимость проведения сравнительного исследования. В разделе “Методология” мы описываем смешанный подход, используемый для сбора и анализа данных, подробно описывая как качественные, так и количественные методы. В разделе “Результаты” представлены результаты нашего анализа, сравнивающего эффективность, стоимость и результативность цифровых и традиционных методов. Далее следует раздел “Обсуждение”, в котором мы интерпретируем результаты, обсуждаем их влияние на маркетинговую практику и предлагаем, как можно эффективно использовать выявленный синергетический эффект. Наконец, в Заключении приводится краткое изложение результатов, признаются ограничения исследования и предлагаются направления для будущих исследований.

2. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Постоянно развивающаяся область маркетинга требует сбора точной и своевременной информации для принятия решений и формулирования эффективных стратегий [1]. Появление цифровых технологий привело к появлению множества новых методов сбора маркетинговых данных, которые славятся своей скоростью и охватом [1]. Однако традиционные методы сбора данных, такие как личные интервью и фокус-группы, сохраняют свою ценность, предлагая глубину и контекстуальное богатство, которые цифровые инструменты могут не полностью охватить [2].

Несмотря на растущее предпочтение цифровым методам, сохраняется значительный пробел в комплексных исследованиях, сравнивающих эти методы с традиционными подходами с точки зрения эффективности, точности и стоимости [3]. Этот пробел подчеркивает необходимость более глубокого понимания того, как эти методы могут использоваться синергетически, а не замещающим образом.

Данное исследование направлено на устранение этого разрыва путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов сбора данных в маркетинговых исследованиях. Мы предполагаем, что каждый метод обладает уникальными преимуществами, которые в сочетании могут предложить более целостный подход к сбору данных. Чтобы проверить эту гипотезу, в этом исследовании будет рассмотрена существующая литература, проанализированы тематические исследования и использован подход смешанных методов для оценки обоих методов по различным параметрам, таким как экономическая эффективность, масштабируемость, точность и глубина понимания [4].

Изучая синергию между цифровыми и традиционными методами сбора данных, это исследование стремится предложить действенную информацию, которая может помочь маркетологам в выборе оптимального метода или комбинации методов для их конкретных потребностей. Это особенно актуально в маркетинговой среде, которая все больше ценит принятие решений на основе данных и персонализированные маркетинговые стратегии [5].

TARAQQIYOT PROGRESS

2.1. Предыдущие выводы о методах исследования цифрового маркетинга

Методы исследования цифрового маркетинга включают в себя ряд инструментов и методов, которые используют цифровые технологии для сбора и анализа данных о клиентах. Эти методы обычно хвалят за их эффективность в сборе огромных объемов данных от широкой аудитории за короткий период времени [1, 6]. Некоторые из наиболее часто используемых методов исследования цифрового маркетинга включают в себя:

- **Онлайн-опросы и опросы.** Эти методы позволяют исследователям быстро и экономично собирать данные из большой выборки населения [1].
- **Прослушивание социальных сетей:** отслеживая разговоры в социальных сетях, бренды могут получить ценную информацию о настроениях клиентов, новых тенденциях и восприятии бренда [7].
- **Аналитика веб-сайтов.** Инструменты аналитики веб-сайтов предоставляют исследователям данные о трафике веб-сайта, поведении пользователей и коэффициентах конверсии, предлагая понимание взаимодействия с клиентами и эффективности маркетинговых кампаний [8].
- **Аналитика мобильных приложений.** Подобно аналитике веб-сайтов, аналитика мобильных приложений отслеживает поведение пользователей в мобильных приложениях, что позволяет маркетологам понимать вовлеченность пользователей и оптимизировать функции приложения [8].

Хотя методы исследования цифрового маркетинга предлагают значительные преимущества с точки зрения скорости, широты и экономической эффективности, следует отметить некоторые ограничения. Данным, собранным с помощью этих методов, иногда может не хватать глубины и они могут не полностью отражать нюансы поведения или мотивации потребителей [2, 9]. Кроме того, достоверность цифровых данных может быть поставлена под угрозу из-за таких проблем, как систематическая ошибка выборки и качество данных [3].

2.2. Предыдущие результаты традиционных методов маркетинговых исследований

Традиционные методы маркетинговых исследований включают в себя хорошо зарекомендовавший себя набор методов, которые десятилетиями использовались для сбора информации о клиентах. Эти методы ценятся за их способность предоставлять глубокие и контекстуальные данные, хотя они часто отнимают много времени и ресурсов [2]. Некоторые из наиболее часто используемых традиционных методов маркетинговых исследований включают в себя:

- **Личные интервью:** этот метод позволяет исследователям собирать подробную и детальную информацию посредством прямого взаимодействия с участниками, что позволяет более глубоко понять их мысли, чувства и мотивацию [2].
- **Фокус-группы:** Фокус-группы объединяют небольшую группу участников для обсуждения конкретной темы или продукта, способствуя насыщенным дискуссиям и раскрывая групповую динамику, которая может быть не очевидна в индивидуальных интервью [2].
- **Этнография:** этот метод предполагает наблюдение и взаимодействие с покупателями в их естественной среде, предоставляя ценную информацию об их поведении и моделях потребления в контексте их повседневной жизни [10].

Хотя традиционные методы маркетинговых исследований предлагают ценную глубину и контекст, их часто критикуют за то, что они отнимают много времени, дороги и ограничены в охвате [3]. Кроме того, субъективный характер этих методов может внести предвзятость в результаты исследования [11].

2.3. Пробел в знаниях и обоснование исследования

Несмотря на растущее внедрение методов исследования цифрового маркетинга, существует значительный пробел в исследованиях, которые всесторонне сравнивают их эффективность с традиционными методами. Предыдущие исследования часто фокусировались на сильных сторонах каждого подхода в отдельности, игнорируя потенциальные преимущества их интеграции [12]. Кроме того, в ограниченных исследованиях сравнивалась экономическая эффективность этих методов [12].

Данное исследование направлено на устранение этого пробела путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Анализируя как качественные, так и количественные данные, в этом исследовании будут изучены эффективность, результативность и затраты, связанные с каждым подходом. Результаты этого исследования дадут маркетологам лучшее понимание того, как использовать сильные стороны как цифровых, так и традиционных методов для повышения эффективности продаж.

3. МЕТОДОЛОГИЯ

В этом исследовании используется смешанный метод исследования, чтобы обеспечить целостный анализ эффективности цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Этот подход сочетает в себе качественные и количественные методы исследования, чтобы получить комплексное представление о сильных и слабых сторонах каждого метода.

- **Количественный анализ.** Количественный компонент этого исследования включает сбор числовых данных с помощью опросов и аналитических инструментов. Опросы были распространены среди специалистов по маркетингу в различных отраслях, чтобы узнать их мнение об эффективности, результативности и стоимости цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Кроме того, инструменты анализа данных использовались для оценки скорости и охвата цифровых методов в маркетинговых кампаниях в реальном времени. Количественные данные были проанализированы с использованием статистического программного обеспечения, где такие меры, как среднее значение, стандартное отклонение и регрессионный анализ, применялись для выявления существенных различий и корреляций.
- **Качественный анализ.** В дополнение к количественному анализу качественный компонент включает полуструктурированные интервью и фокус-группы с опытными исследователями маркетинга. Эти дискуссии были направлены на более глубокое изучение экспериментальных представлений о полезности, проблемах и контекстуальной эффективности обоих наборов методов. На основе транскрипций этих интервью был проведен тематический анализ для выявления общих тем и нюансов применения каждого метода.
- **Триангуляция данных.** Чтобы обеспечить надежность и достоверность результатов, была использована триангуляция данных. Это включало подтверждение данных из различных источников и методов, таких как сравнение результатов опросов с информацией из интервью. Такой подход помогает смягчить предвзятость и повысить надежность выводов, сделанных в результате исследования.
- **Этические соображения.** На протяжении всего процесса исследования строго соблюдались этические принципы. Участие в опросах и интервью было добровольным, при этом все участники давали информированное согласие. Анонимность и конфиденциальность информации респондентов сохранялись в соответствии с этическими стандартами проведения исследований.

Комбинация этих методов обеспечивает сбалансированную перспективу, используя широту количественных данных и глубину качественного понимания, чтобы предложить всесторонний анализ поставленных исследовательских вопросов.

4. ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Результаты количественного и качественного анализа обеспечивают содержательное сравнение цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований с точки зрения их эффективности, стоимости и результативности.

Таблица 1: Сравнительная эффективность цифровых и традиционных методов

Метрика	Цифровой метод (%)	Традиционный метод (%)	Всего респондентов
Широкий охват аудитории	78	22	100
Глубина понимания потребителей	15	85	100
Точность собранных данных	65	35	100
Возможность взаимодействия с пользователем	80	20	100
Адаптивность к изменениям рынка	75	25	100

В этой таблице представлено количественное сравнение воспринимаемой эффективности цифровых и традиционных методов по различным показателям. Каждый процент представляет собой долю респондентов, которые отдали предпочтение каждому методу по указанному показателю.

- **Эффективность:** Результаты опроса показали, что цифровые методы воспринимаются как более эффективные для быстрого и результативного охвата широкой аудитории, о чем сообщили 78% респондентов. Напротив, традиционные методы были отмечены 85% участников за их способ-

ность генерировать более глубокое понимание посредством личного взаимодействия, которое имеет решающее значение для понимания сложного поведения потребителей. Качественные интервью подтвердили эти выводы: некоторые исследователи подчеркнули ценность личного взаимодействия, доступного с помощью традиционных методов, которые часто приводят к более тонкому пониманию.

Таблица 2: Анализ затрат цифровых и традиционных методов

Компонент затрат	Средняя стоимость цифрового метода (долл. США)	Средняя стоимость традиционного метода (долл. США)	Размер образца
Начальная настройка	5000	1000	50
Текущие эксплуатационные расходы	500 в месяц	1200 в месяц	50
Материальные затраты	100	500	50
Затраты на человеческие ресурсы	300	1000	50
Общая средняя стоимость проекта	5900	3700	50

Описание: В этой таблице представлена подробная разбивка затрат по сравнению с цифровыми и традиционными методами. Затраты усреднены на основе данных, собранных в ходе опросов маркетинговых фирм.

- **Стоимость:** Анализ аспектов стоимости выявил явные различия. Цифровые методы оказались менее затратными с точки зрения материальных и логистических затрат, о чем свидетельствуют данные 70% участников опроса, которые отметили более низкие общие затраты по сравнению с традиционными методами. Однако качественные данные показали, что первоначальные затраты на установку сложных инструментов цифровой аналитики могут быть значительными, хотя они, как правило, обеспечивают долгосрочную экономию.
- **Эффективность.** С точки зрения эффективности цифровые методы значительно превзошли традиционные методы. Количественные данные показали, что цифровые инструменты упрощают процесс сбора и анализа данных, позволяя исследователям обрабатывать большие объемы данных в более короткие сроки. Количественно это поддержали 82% опрошенных маркетологов, которые сообщили о более коротких сроках обработки заказов при использовании цифровых методов. Однако некоторые качественные данные позволяют предположить, что такое увеличение скорости может происходить за счет глубины и качества знаний, особенно в сложных сегментах рынка.

Таблица 3: Темы интервью. Взгляды на эффективность метода

Тема	Традиционные идеи	Цифровая аналитика	Частота упоминаний
Глубина понимания	“Личное взаимодействие дает более полные данные”.	“Интернет-опросы имеют тенденцию скользить по поверхности”.	12 из 15 интервью
Понимание поведения потребителей	“Прямое взаимодействие раскрывает сложное поведение”.	“Поведенческое отслеживание предлагает широкие закономерности”.	9 из 15 интервью
Проблемы стоимости	“Более высокие затраты на поездку и установку”.	“Более высокие первоначальные инвестиции в технологии, но более низкие текущие затраты”.	11 из 15 интервью
Эффективность и скорость	“Долговременно, но тщательно”.	“Быстрый сбор данных, но могут быть упущены нюансы”.	14 из 15 интервью

- **Триангуляция данных.** Триангуляция данных опросов, интервью и аналитики подтвердила тенденцию к интеграции обоих методов для повышения скорости и доступности цифровых инструментов при сохранении глубины понимания, обеспечиваемой традиционными методами. В нескольких тематических исследованиях этот комплексный подход был отмечен как особенно эффективный при комплексном анализе рынка.

5. ОБСУЖДЕНИЕ

Сравнительный анализ цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований раскрывает несколько важных идей и действенных стратегий для маркетологов, стремящихся использовать синергию обоих подходов. В этом обсуждении рассматриваются последствия наших выводов и даются рекомендации по эффективной интеграции цифровых и традиционных методов для оптимизации результатов маркетинговых исследований.

Использование цифровой эффективности с традиционной глубиной

Наши результаты показывают, что цифровые методы превосходно охватывают широкую аудиторию и адаптируются к изменениям рынка, в то время как традиционные методы обеспечивают непревзойденную глубину понимания потребителей посредством прямого взаимодействия с людьми. Воспринимаемая эффективность цифровых инструментов в привлечении широкой аудитории быстро подчеркивает их полезность для сбора данных и тенденций в реальном времени, что крайне важно на быстро меняющихся рынках. И наоборот, сила традиционных методов в получении более полных и детальных данных подчеркивает их важность для понимания сложного потребительского поведения и предпочтений.

Стратегическая интеграция для расширенных маркетинговых исследований

Чтобы извлечь выгоду из сильных сторон обеих методологий, маркетологам следует рассмотреть подход стратегической интеграции. Например, цифровые инструменты могут использоваться для сбора первоначальных обширных наборов данных и выявления новых тенденций, в то время как традиционные методы могут затем использоваться для более глубокого изучения конкретных областей интересов, обнаруженных в результате первоначальных цифровых результатов. Такая последовательная интеграция позволяет быстро собирать данные с последующим их углубленным исследованием, обеспечивая достижение как эффективности, так и глубины.

Экономическая эффективность за счет смешанных подходов

Анализ затрат, представленный в разделе результатов, показывает, что, хотя цифровые методы, как правило, требуют более высоких затрат на первоначальную настройку, они обычно несут меньшие текущие эксплуатационные расходы по сравнению с традиционными методами. Маркетологам следует оценить долгосрочную экономическую выгоду от цифровых инструментов в сравнении с необходимыми первоначальными инвестициями, принимая во внимание потенциал значительной операционной экономии. Кроме того, сочетание недорогих цифровых инструментов для широкого сбора данных с целевыми традиционными подходами может оптимизировать общую эффективность бюджета исследований.

Рекомендации для практики

1. Используйте цифровые инструменты для предварительного анализа. Используйте цифровую аналитику и инструменты автоматического сбора данных для быстрого сбора и анализа больших объемов данных, выявления ключевых тенденций и областей, требующих более глубокого исследования.
2. Используйте традиционные методы для получения подробной информации. Используйте традиционные методы, такие как личные интервью или фокус-группы, для детального изучения сложных проблем, особенно тех, которые связаны с эмоциональными или поведенческими аспектами, которые цифровые инструменты могут упустить из виду.
3. Разработать гибкую модель интеграции: создать гибкую исследовательскую структуру, которая позволит легко интегрировать цифровые и традиционные методы и адаптироваться к конкретным потребностям каждого исследовательского проекта. Эта модель должна облегчить переключение между методами по мере развития масштаба исследования.
4. Постоянное обучение и развитие. Убедитесь, что маркетинговые команды хорошо обучены как цифровым, так и традиционным методам исследования. Следует поощрять непрерывное обучение, чтобы идти в ногу с технологическими достижениями и новыми методами исследования рынка.
5. Этические соображения: поддерживайте высокие этические стандарты при сборе данных, обеспечивая прозрачность, согласие и конфиденциальность независимо от того, используете ли вы цифровые или традиционные методы. Это не только соответствует требованиям законодательства, но и укрепляет доверие участников исследования, повышая качество собранных данных.

TARAQQIYOT PROGRESS

Интеграция цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований предлагает сбалансированный подход к всестороннему пониманию рынков. Используя возможности быстрого сбора данных цифровых инструментов и глубокую детальную информацию, предоставляемую традиционными методами, маркетологи могут разработать более целостную и эффективную исследовательскую стратегию. Такой смешанный подход не только повышает точность и надежность маркетинговых исследований, но также гарантирует, что стратегии являются экономически эффективными и соответствуют быстро меняющейся бизнес-среде. По мере развития этой области постоянные инновации и адаптация методологий исследований будут иметь решающее значение для поддержания конкурентных преимуществ и эффективного удовлетворения потребностей потребителей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В этом исследовании проводится систематическое сравнение цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, подчеркивая их сильные и слабые стороны. Результаты показывают, что, хотя цифровые методы превосходят других по эффективности, охвату и адаптируемости, традиционные методы обеспечивают более глубокое и детальное понимание потребителей посредством прямого взаимодействия. Интеграция этих методов может предложить маркетологам более комплексный и экономически эффективный подход к сбору данных, что позволит разработать сбалансированную стратегию, использующую преимущества обоих.

1. **Эффективность и охват.** Цифровые методы очень эффективны для быстрого охвата широкой аудитории и адаптации к быстрым изменениям рынка, что делает их идеальными для первоначального сбора данных и выявления тенденций.
2. **Глубина и понимание.** Традиционные методы превосходно обеспечивают детальное понимание поведения и мотивации потребителей, предлагая бесценный контекст, который может уточнить и улучшить интерпретации, сделанные на основе цифровых данных.
3. **Экономическая эффективность.** Исследование показало, что, хотя цифровые методы могут потребовать более высоких первоначальных затрат, они, как правило, обеспечивают более низкие текущие эксплуатационные расходы. И наоборот, традиционные методы, хотя и потенциально более дорогостоящие с точки зрения текущих расходов, дают важную информацию, которая может оправдать их инвестиции.

Хотя это исследование дает ценную информацию о сравнительной эффективности цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, оно имеет ограничения. Опора на тематические исследования и существующую литературу может не охватить все последние инновации или неопубликованные практики в области цифровых и традиционных методов. Кроме того, качественный характер некоторых данных может привести к субъективным искажениям при интерпретации результатов. Будущие исследования могли бы извлечь выгоду из более широкой эмпирической базы для повышения обобщаемости результатов.

1. **Технологические достижения.** Будущие исследования должны изучить влияние новых технологий, таких как искусственный интеллект и машинное обучение, на эффективность и точность методов цифрового маркетингового исследования.
2. **Продольные исследования.** Долгосрочные исследования могут дать представление о том, как интеграция цифровых и традиционных методов влияет на долгосрочный успех маркетинговых стратегий, особенно в динамично развивающихся отраслях.
3. **Межкультурные сравнения.** Исследование того, как эти методы работают в различных культурных контекстах, может выявить дополнительные проблемы и возможности, предлагая более глобальный взгляд на эффективные маркетинговые исследования.
4. **Устойчивость и этика.** Необходимы дальнейшие исследования для изучения практики устойчивого развития в рамках маркетинговых исследований и этических последствий интеграции цифровых и традиционных методов, особенно в отношении конфиденциальности данных и согласия.

Занимаясь этими областями, будущие исследования могут продолжать совершенствовать и совершенствовать стратегии интеграции цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, гарантируя, что маркетинговая практика останется надежной, гибкой и ответственной в мире, управляемом данными.

Рекомендации:

1. Sengupta, S., Basak, S., Saikia, P., Paul, S. (2020). A review of deep learning with special emphasis on architectures, applications and recent trends. Knowledge-Based Systems.
2. Gupta, S., Justy, T., Kamboj, S., Kumar, A., & Kristoffersen, E. (2021). Big data and firm marketing performance: Findings from knowledge-based view. Technological Forecasting and Social Change, 171, 120986.
3. Birjali, M., Kasri, M., & Beni-Hssane, A. (2021). A comprehensive survey on sentiment analysis: Approaches, challenges and trends. Knowledge-Based Systems, 226, 107134.
4. Khan, S. A., Naim, I., Kusi-Sarpong, S., Gupta, H., & Idrisi, A. R. (2021). A knowledge-based experts' system for evaluation of digital supply chain readiness. Knowledge-Based Systems, 228, 107262.
5. Sharma, R., Kamble, S. S., & Gunasekaran, A. (2018). Big GIS analytics framework for agriculture supply chains: A literature review identifying the current trends and future perspectives. Computers and Electronics in Agriculture, 155, 103-120.
6. Horng, J. S., Liu, C. H., Chou, S. F., Yu, T. Y., & Hu, D. C. (2022). Role of big data capabilities in enhancing competitive advantage and performance in the hospitality sector: Knowledge-based dynamic capabilities view. Journal of Hospitality and Tourism Management, 51, 22-38.
7. Saura, J. R., Reyes-Menendez, A., & Bennett, D. R. (2019). How to extract meaningful insights from UGC: a knowledge-based method applied to education. Applied Sciences, 9(21), 4603.
8. Nasseef, O. A., Baabdullah, A. M., Alalwan, A. A., Lal, B., & Dwivedi, Y. K. (2022). Artificial intelligence-based public healthcare systems: G2G knowledge-based exchange to enhance the decision-making process. Government Information Quarterly, 39(4), 101618.
9. Eshbayev, O. A., Mirzaliev, S. M., Rozikov, R. U., Kuzikulova, D. M., & Shakirova, G. A. (2022, June). NLP and ML based approach of increasing the efficiency of environmental management operations and engineering practices. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1045, No. 1, p. 012058). IOP Publishing.
10. Alikovich Eshbayev, O., Xamidovich Maxmudov, A., & Urokovich Rozikov, R. (2021, December). An overview of a state of the art on developing soft computing-based language education and research systems: a survey of engineering English students in Uzbekistan. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 447-452).
11. Ardi, A., Djati, S. P., Bernarto, I., Sudibjo, N., Yulianeu, A., Nanda, H. A., & Nanda, K. A. (2020). The relationship between digital transformational leadership styles and knowledge-based empowering interaction for increasing organisational innovativeness. International Journal of Innovation, Creativity and Change, 11(3), 259-277.
12. Saura, J. R., Palos-Sanchez, P., & Rodríguez Herráez, B. (2020). Digital marketing for sustainable growth: Business models and online campaigns using sustainable strategies. Sustainability, 12(3), 1003.
13. Sharipov, K., Abdurashidova, N., Valiyeva, A., Tuychieva, V., Kholmatova, M., & Minarova, M. (2022, December). A Systematic Mapping Study of Using the Cutting-Edge Technologies in Marketing: The State of the Art of Four Key New-Age Technologies. In International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking (pp. 381-389). Cham: Springer Nature Switzerland.
14. Raza, A., Tran, K. P., Koehl, L., & Li, S. (2022). Designing ecg monitoring healthcare system with federated transfer learning and explainable ai. Knowledge-Based Systems, 236, 107763.
15. Verma, S., Sharma, R., Deb, S., & Maitra, D. (2021). Artificial intelligence in marketing: Systematic review and future research direction. International Journal of Information Management Data Insights, 1(1), 100002.

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA IQTISODIY RISKLAR VA ULARNI NAZARIY ASOSLARI

Burxonov Asliddin Asqar o‘g‘li
TDIU “Bank ishi” kafedrasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyati, xususan, ularining bank xizmatlari bozoridagi faoliyatida vujudga keladigan risklar, ularni baholash va boshqarishning nazariy asoslari ko‘rib o‘tilgan. Shu bilan birga, iqtisodiy risklarni boshqarish usullarini takomillashtirishdagi muammolar tahlil qilingan hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: bank, tijorat banklari, risk, iqtisodiy risklar, risklarni baholash, risklarni boshqarish, risk turlari, bank kapitali, aktiv, passiv, nazorat,bank operatsiyalari, kredit mablag‘lari.

Abstract: This article examines the activities of commercial banks, in particular the risks arising in their activities in the banking services market, and the theoretical foundations of their assessment and management. At the same time, problems in improving economic risk management methods were analyzed and proposals for their elimination were presented.

Key words: bank, commercial banks, risk, economic risks, risk assessment, risk management, types of risks, bank capital, asset, liability, control, banking operations, credit facilities.

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность коммерческих банков, в частности риски, возникающие в их деятельности на рынке банковских услуг, и теоретические основы их оценки и управления ими. В то же время были проанализированы проблемы в совершенствовании методов управления экономическими рисками и представлены предложения по их устранению.

Ключевые слова: банк, коммерческие банки, риск, экономические риски, оценка рисков, управление рисками, виды рисков, банковский капитал, актив, пассив, контроль, банковские операции, кредитные средства.

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi qat’iy xalqaro talablarga javob beradigan eng barqaror tizimlardan biri bo‘lib, ayni paytda u belgilangan qator normativlar bo‘yicha mustahkam pozitsiyalarga ega hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda tijorat banklari yetakchi xalqaro reyting agentliklari tomonidan beriladigan “barqaror” reyting darajasini olishga erishganligi eng muhim natijani namoyon etadi. Ayni paytda O‘zbekiston banklarning kredit portfeli salmog‘i va tarkibida jiddiy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Hozirgi kunda banklarimiz tomonidan iqtisodiyotning real sektori korxonalarini faol qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor berildi.

Bu esa Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omili sifatida biznes uchun yanada qulay sharoitlarni yaratish maqsadida “Biznesni qo‘llab-quvvatlash dasturi” doirasida 2024-yil yakuniga qadar:

- kompleks qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish orqali 2 million aholini biznesga jalb qilish;
- yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali 5 million aholining bandligini ta’minlash uchun zarur sharoitlar yaratilsin” [1] – oldimizda turgan ulkan vazifalarni bajarishning asosiy shartlaridan biridir (2022).

Ta’kidlab o‘tilgan yutuqlar bilan bir qatorda zamonaviy sharoitda bu sohada o‘rganilishi va tadqiq etilishi lozim bo‘lgan holatlar, muammolar ham mavjud. Ma’lumki, xar qanday tadbirkorlik olamidagi, xususan tijorat banklari faoliyatidagi yutuqlar, ko‘p hollarda ular faoliyatining tanlangan strtategiyasini qanchalik to‘g‘ri va asosli ekanligiga bog‘lik. Bunda jiddiy vaziyatlar hisobiga olinishi lozim. Banklar faoliyatini risksiz tasavvur etish, iqtisodiy savodsizlik hisoblanadi.

Yuqoridagi ko‘rib o‘tilgan muammolarning mavjudligi va ularni hal etilish zaruriyati “Iqtisodiyotga ajratilgan kreditlar tarkibida muammoli kreditlarni kamaytirish orqali bank tizimida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash”ga xizmat qiladi. [2]

Bugungi kunda bank risklarni aniqlash va baholash tizimini takomillashtirish, xususan, bank moliyaviy risklarni aniqlash chuqur omilli tahlil qilish mexanizmini joriy etish, banklarda muammoli kreditlarga doir zahiralarni shakllantirish, muammoli kreditlarning yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan choralarni ko‘rish bo‘yicha xalqaro standartlarni joriy etish ko‘zda tutilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Har qanday iqtisodiy faoliyat foyda olishga qaratilganidek tijorat banklari faoliyatida ham ko‘zlangan maqsad birinchi navbatda foyda olishdir. Bu yerda ham foyda olish risk bilan bog‘liq bo‘ladi. Demak turli olingan iqtisodiy faoliyat doimo risk elementlarini o‘z ichiga oladi. Biroq adabiyotda ushbu tushunchani aniqlashda yagona yondashuv yo‘q. Shuning uchun, mavjud adabiyotlarda riskning xislat, xususiyat va elementlari obyektiv va subyektiv jihatlari o‘zaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan. [3]

Riskning yagona ta’rifining yo‘qligi ushbu hodisaning ko‘p qirrali, murakkabligi va nomuvofiqligidan kelib chiqadi. “Risk” so‘zi Yevropaning ko‘p tillarida mavjud. Misol uchun greklarda ridsikon so‘zi mavjud bo‘lib, u qoya, cho‘qqi ma’nosini bildiradi. Italiyaliklar tilida “risiko” so‘zi xatar, tahdid ma’nosini, risicare so‘zi qoyadan mohirona o‘tish ma’nosini bildiradi [4].

Vebster lug‘atida risk – xavf – xatar, zarar va yo‘qotish ehtimoli, deb ta’riflangan [5].

Fransuzcha “risdoe” – tahlika, xavf-xatar, qo‘rqinch, (tik qoyadan aylanib o‘tishda guyoki tavakkal qilish) mazmunini anglatadi [6].

Riskning tub moxiyatini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak “risk” so‘zi ispancha- portugalcha so‘zdan olingan bo‘lib, “suv ostidagi qoya” degan ma’noni bildiradi. Shuning uchun, balkim, “risk” so‘zining etimologiyasi lotin tilidagi “rescum” – “dengizdagi risk”, “xavf” so‘ziga borib taqaladi. “Risk – bu shunday narsaki, undan qochish lozim” [7].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida “risk” talqini boshqa sohalarga, shu jumladan iqtisodiy fanlarda tavakkalchilik talqini “risk” tushunchasini “noaniqlik” tushunchasidan ajratish bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan edi.

Riskni iqtisodiy faoliyatda noaniqlik sifatida qabul qilish, uni amalga oshirish uchun tanlangan loyihani asoslashda foydalanish mumkin,(“xarajat-foyda”mezoniga muvofiq) agar u asosli bo‘lsa. Hozirgi kunda shakllanayotgan foydaning asosiy qismi riskni samarali boshqarishdan vujudga keladi. [4]

Banklar tomonidan moliyaviy xizmatlar va operatsiyalarni amalga oshirishda ma’lumotlarning mavhumligi, ya’ni barcha bank operatsiyaning davomiyligi, axborotlarni qabul qilish vaqti, masalan, aktivni sotib olish yoki sotish vaqti, to‘lovlar oqimining xususiyatlarini o‘zgartirish va hokazolar vaqtinchalik noaniqlikka olib keladi

Ko‘pincha banklar riskni-xatar “yo‘qotish xavfi” orqali aniqlashga moyil, chunki har qanday moliyaviy operatsiya, birinchi navbatda, foyda olish maqsadida amalga oshirilsa, ushbu maqsadga har doim ham erishmaslik va hatto undan ham yomoni – yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. [8]

Bunday holat bo‘yicha rus olimi V.A.Akimov xavfning manbai – bu subyekt tomonidan amalga oshiriladigan va noaniqlikni riskga aylantiradigan harakatdir. Buni “... tashkilot uchun ma’lum bir faoliyat sohasida cheklangan, uni biron bir shakldan boshqa shaklga o‘tishiga olib keladigan, atrof-muhitdagi noqulay sharoitlarning shakllanishi bilan bog‘liq holda olib boradigan ma’lum bir faoliyati va salbiy ta’sirlar, yo‘qotishlar natijasidagi holati” [9] deb ta’riflaydi. Riskning pasayishi salbiy hodisalar ehtimolini kamaytirish uchun resurslarni taqsimlashni o‘z ichiga oladi.

Risk nazariyasini o‘rganishda klassik maktab namoyondalari muhim hissa qo‘shishgan. A.Smit risk va foyda o‘rtasidagi o‘zaro proporsionallik tushunchasini oydinlashtirishga harakat qilgan. A. Smitning ta’kidlashicha “riskli holatlar yuqori bo‘lgan maydonda qonun bo‘yicha daromad kichik bo‘ladi, bu esab o‘z navbatidab kutilayotgan daromad darajasini ko‘paytirish uchun usullar salmog‘i yanada ortib boradi”. Shunga ko‘ra odatdagi daromadlilik darajasiga erishish har doim katta yoki kichik miqdordagi risk bilan bog‘liq [10].

Boshqa bir xorijlik iqtisodchi olim P. Xayn buni: “... foyda noaniqlik tufayli yuzaga keladi. Agar u yo‘q bo‘lsa, foyda olish bilan bog‘liq hamma xarakat barchaga ma’lum bo‘ladi, uni amalga oshirishning hamma imkoniyatlaridan to‘liq foydalaniladi, shuning uchun foyda hamma joyda nolga teng bo‘ladi”, [11] deya talqin qiladi. Y. Shumpeter ta’kidlaganidek, agar iqtisodiy rejada risklar hisobga olinmasa, u holda ular bir tomondan yo‘qotishlar va boshqa tomondan foyda manbaiga aylanadi. [12]

Iqtisodchi E.S.Stoyanovaning “Moliyaviy menejment” kitobida “Risk – bu zararning paydo bo‘lishi yoki prognozlashtirilganidek daromad ololmaslik xavfi ehtimoli” [14] deb ta’rif beradi. Mahalliy olimlarimizdan Sh.Z.Abdullayevaning fikricha: risk va xavf-xatar alohida narsa, ya’ni risk bu iqtisod subyektining faoliyatidir va u tanlov bilan bog‘liq. Bu faoliyat subyektning xavf-xatar sharoitidagi tanloviga asosan amalga oshiriladi. Sh.Abdullayeva o‘z tadqiqotlarida yana boshqa bir fikrni bildiradi. Uning fikricha “risk – xato, ikkilanish, noaniqlik, mavhumlik va hokozalar, deb talqin qilish xalqaro amaliyotga mos kelmasligi va shu holatga yaqinlashgan holda “risk” “bank riski”, “kredit riski”, deb yuritilishni maqsadga muvofiq. [15]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yana boshqa bir mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan T.Malikov, O.Olimjonovlarning risk to‘g‘risidagi qarashlari diqqatga sazovodir. “Risk” atamasi o‘zbek tilidagi ayrim manbalarda “tavakkalchilik”, “xavf-xatar”, “tahlika” va “g‘ov” ma’nolarida tarjima qilinayotgan bo‘lsada, ularning hech biri, mualliflar fikricha, “risk” atamasining asl ma’nosini bildirmaydi. “Zararlarni vujudga kelishi yoki daromadlarning ko‘zda tutilgan darajadan kamroq olinishi ehtimoliga risk deyiladi”. [16]

Bank ishi kitobi muallifi I.R.Toymuxamedov esa “Risk – bu ma’lum maqsadni ko‘zlagan xolda olib borilayotgan faoliyat natijasida bo‘lgan ishonchsizlik, ba’zan qoniqarsiz tugashi natijasidagi yo‘qotishlardan iboratdir. Risklar bank faoliyatida o‘lchash mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichdir va ular doim bankning bajarayotgan operatsiyalaridan olgan zarariga, yo‘qotgan daromadiga teng bo‘ladi” [17] deya ta’rif keltiradi.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan riskning mohiyatiga berilgan ta’riflar tahlili risk-bu kutilishi mumkin bo‘lgan omad yoki xatar, ya’ni ko‘zlangan foydani olish jarayoniga xos bo‘lgan mablag‘lar yoki imkoniyatning yo‘qotilishi va shu bilan birga, xarajatlarning ortib ketishi ehtimolliklari bilan bog‘liq holatdir.

Risk boshqa korxonalar kabi bancha tijorat banklari faoliyatida uchraydigan jarayon hisoblanadi. Biroq tijorat banklarining xususiyati shuki, ular o‘z faoliyatida doimiy ravishda risk bilan to‘qnashadilar va uni boshqarishga xarakat qildailar. [18]

Yuqoridagilarni mujassamlashtiradigan bo‘lsak, tijorat banklari o‘z faoliyatlari davomida risk qilishdan oldin uni iloji boricha o‘rganib, baholash va boshqarishga intilishlar lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishni amalga oshirishda tijorat banklarining bank xizmatlari bozoridagi faoliyatini qator xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tadqiq etgan va ularga nisbatan o‘z yondoshuvlarini shakllantirishgan. Mazkur holarga yanada yaqinroq yondoshadigan bo‘lsak, deyarli barcha holatlarda tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan risklar xususidagi fikr va yondoshuvlari mazmunan bir–biriga yaqin bo‘lsada, biroq ular shaklan biri biridan keskin farq qiladi. Muallif mavjud tajribalarni o‘rganish va ular orqali qiyosiy tahlil o‘tkazish natijasida tegishli yo‘nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar bergan.

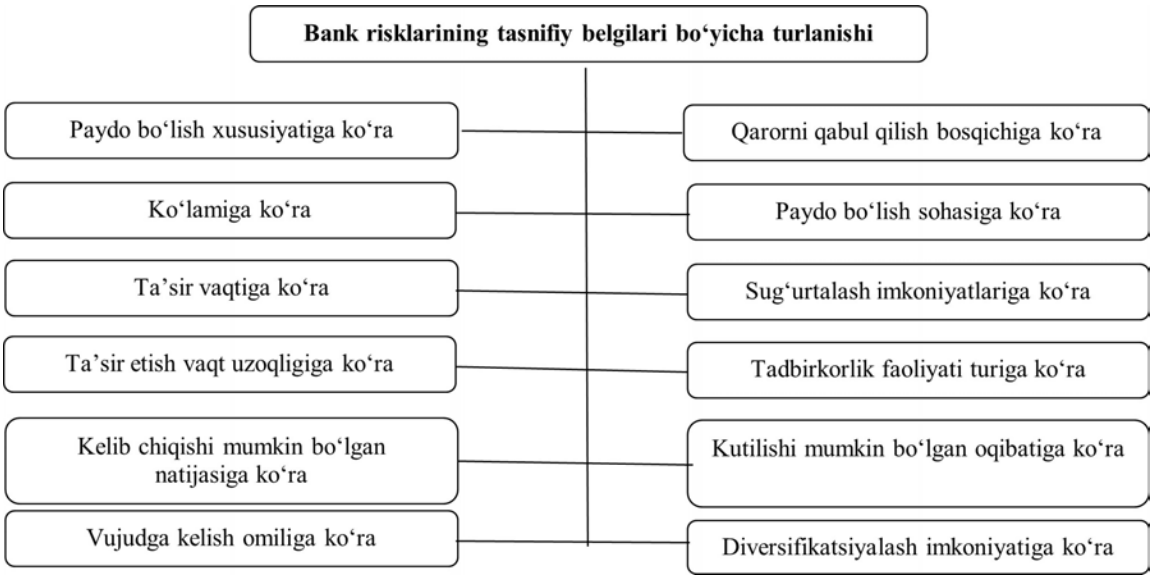
TAHLIL VA NATIJALAR

Tijorat banklari faoliyatida turli risklar paydo bo‘lishi va bank faoliyatiga ta’sir o‘tkazishi mumkin. Ular ichida eng yiriklaridan bo‘lib iqtisodiy risklar hisoblanadi.

Xo‘sh iqtisodiy risklar o‘zi ma’nosi qanday tushuniladi. Iqtisodiy risk – bu mamlakat iqtisodiyotidagi yoki bankning iqtisodiy siyosatidagi o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladigan xatarlardir. Ularga eksport va import narxlarining o‘zgarishi, to‘lov balansi, valyuta kursi, bankning moliyaviy holati va boshqalar sabab bo‘lishi mumkin. Ushbu asosiy xavf turlari bir-biri bilan bog‘liq va amalda ularni ajratish ko‘pincha qiyin.

Shuning uchun tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan risklarni bankka bo‘lgan ta’sirini baholash va kamaytirish maqsadida ularni turli belgilari bo‘yicha tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, bank risklarini belgilari va mezonlari asosida tizimlashtirish, ularni turli guruhlarga umumiy tushunchalar orqali birlashtirish alohida olingan bankning faoliyat motivatsiyasiga bog‘liqdir (1-chizma).

1-chizma.

Ta’kidlash joizki, har qanday xo‘jalik yurituvchi subyektning, jumladan tijorat bankining moliyaviy faoliyati uning natijalariga jiddiy ta’sir etuvchi ko‘plab risklar bilan birga kelganligi sababli, moliyaviy-iqtisodiy risklarni o‘rganishga birinchi navbatda e’tibor berish kerak, chunki barqaror moliyaviy holatni ta’minlash har qanday iqtisodiy tuzilmaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Shunga ko‘ra risk nazariyasi sohasidagi tadqiqotchilar “moliyaviy risk” ni uning paydo bo‘lish sohasiga qarab belgilaydilar:

- moliyaviy resurslarni yo‘qotish ehtimoli sifatida (ya’ni pul mablag‘lari); [14]
- tijorat banklari faoliyatini moliyalashtirish uchun bo‘sh pul mablag‘laridan foydalanishi natijasida investorlar oldidagi moliyaviy majburiyatlarini bajara olmaslik qobiliyati sifatida;
- joriy kunda bank-moliya sektorda amalga oshirilgan har qanday operatsiyalar natijasida kelajakda paydo bo‘ladigan yo‘qotish ehtimoli sifatida va boshqalar.

Bizning fikrimizcha, banklarning har qanday faoliyatiga nisbatan moliyaviy risk, birinchi navbatda, yuzaga keladigan vaziyatdir:

a) tijorat banklarini qaror qabul qilishi orqali maqsadli xarakatlarni amalga oshirganda;

b) ma’lum miqdordagi pul mablag‘ini jalb qilish yoki ularni joylashtirishdagi yo‘qotishlar natijasi sifatida;

d) iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy muammolarni hal qilish uchun bank tomonidan mablag‘larini jalb etish va undan foydalanish jarayonida tashkil etilgan pul munosabatlarining buzilishi natijasidagi tahdidlar va boshqalar.

Tijorat banklari kapitalni shakllantirish va ko‘paytirish, bo‘sh pul mablag‘larini mablag‘larini jalb qilish maqsadida mijozlar bilan munosabatga kirishadilar va bank operatsiyalarini amalga oshiradilar. Ikkinchi tomondan esa banklar daromad olish uchun mavjud mablag‘larini kredit va investsiya operatsiyalariga joylashtiradilar. Natijada tijorat banklari investitsiya va kredit operatsiyalarini amalga oshiradilar. Bunda ular iqtisodiy risklarga duch keladilar.

Moliyaviy globallashuv nafaqat milliy bank-moliya tuzulmalarining bir-biri bilan chambarchas bog‘liqligini, ularning cheksiz, sayyoraviy, virtual xalqaro bank xizmatlari bozorga qo‘shilish yo‘lidagi birgalikdagi harakatini, ayniqsa bozor risklarini obyektiv o‘zaro bog‘liqligini keltirib chiqardi.

Hozirgi kunda tijorat banklarida risklarni boshqarish masalasida asosiy e’tibor o‘z faoliyatida moliyaviy sohalarda faol ishtirok etadigan tuzulmalarga qaratilmoqda. Chunki risklarni boshqarish muammolari an’anaviy ravishda bank-moliya institutlarning kundalik faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Tijorat banklarida ham risklarni boshqarish jarayoni asosan to‘rt bosqichdan iboratdir. Birinchi bosqichda bank risklari aniqlanadi, ikkinchi bosqichda risk darajasi tahlil qilinadi va miqdori belgilanadi, uchinchi bosqichda risklarni boshqarishning o‘ziga xos usullari tanlanadi va to‘rtinchi bosqichda ushbu usullar amalga oshiriladi va erishilgan natijalar baholanadi. [18]

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o‘zining natijalarini namoyon etmoqda. Tijorat banklarining nisbatan barqaror moliyaviy holati va bank operatsiyalarining yuqori daromadliligi ularga ko‘rsatiladigan bank xizmatlarining yangi turlarini, shu jumladan banklarning kredit bilan bog‘liq operatsiyalarning amalga oshiriladigan ko‘p turlarini o‘zlashtirishga katta moliyaviy resurslarni jalb qilishlari uchun yetarlicha imkoniyat yaratib beradi.

Tijorat banki xizmatlarini ta’minlashning moliyaviy asosi hisoblanuvchi moliyaviy foydani turli yo‘nalishlar bo‘yicha boshqarish mumkin, ammo bunda olinadigan bank daromadini o‘sishini ta’minlash va uning xarajatlarini imkon qadar qisqartirish bankning asosiy maqsadi bo‘ladi.

Joriy foyda miqdori va bank faoliyatini tashkil qilinishiga bog‘liq omillar bank xizmatlari majmuini ta’minlashning moliyaviy asoslariga ta’sir etadi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin: [2]

- Bank rahbarlarining malakasi.
- Ko‘rsatilayotgan bank xizmatlari raqobatbardoshligi darajasi.
- Bank faoliyati va mehnatni tashkil qilish darajasi.
- Bank faoliyatini moliyaviy rejalashtirishning holati va samaradorligi.

Sanab o‘tilgan omillarni hisobga olgan holda bank rahbarlari bank faoliyatini shunday tashkil qilishga harakat qilishlari zarurki, bunda olinadigan natija xizmat ko‘rsatish xarajatlarini qoplashi va oxirgi natijada rejalashtirilgan foyda hajmi shakllantirishi lozim.

2020-yilda davlat banklarini transformatsiya qilish, ularning faoliyatini bozor tamoyillari va xalqaro standartlarga muvofiq qayta tashkil qilish hamda bank tizimida xususiy kapital ishtirokini kengaytirish va raqobat muhitini kuchaytirish maqsadida 12-mayda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5992-sonli Farmoni bilan 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi tasdiqlandi. [20]

Mazkur strategiya doirasida keyingi besh yillikda bank-moliya tizimini isloh qilish va rivojlantirishning to‘rtta ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. Jumladan, mamlakat bank-moliya sektori rivojlanish darajasi va barqarorligini baholash maqsadida 2024-yilning yakuniga qadar Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon bankining dasturi (FSAP) asosida moliyaviy sektor holatini baholash nazarda tutilmoqda.

Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida mamlakatimiz bank tizimining resurs bazasi, kapital miqdori va ularning likvidlilik qobiliyatlari ham tobora mustahkamlanib bormoqda.

Demak, bank tizimi barqarorligining asosiy mezonlaridan biri, bu banklarning o‘z mablag‘lari bilan ta’minlanganlik darajasi, ya’ni ularning kapitallashuv darajasining yuqoriligi hisoblanadi. Tijorat banklari kapitalining yuqoriligi milliy iqtisodiyotning moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabini yanada kengroq qondirish hamda aholi va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini kengroq himoyalash imkonini beradi. [22]

Banklarning resurs bazasi 2023-yilda 2020-yilga nisbatan 66 trln. so‘mga yoki 22 foizga o‘sdi. [23] Xususan, bank tizimi resurslari tarkibida milliy valyutadagi uzoq muddatli depozitlar hajmi 1,8 barobarga ortdi.Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida mamlakatimiz bank tizimining resurs bazasi, kapital miqdori va ularning likvidlilik qobiliyatlari ham tobora mustahkamlanib bormoqda. Buni biz quyidagi javdal ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkin.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jami kapitali tarkibi va dinamikasi (mlrd. so‘m) [24]

Ko‘rsatkichlar	01.01.2020-y.		01.01.2021-y.		01.01.2022-y.		01.01.2023-y.		01.01.2024-y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, %	mlrd. so‘m	ulushi, %	mlrd. so‘m	ulushi, %	mlrd. so‘m	ulushi, %	mlrd. so‘m	ulushi, %
Jami kapital	51030,7	100,0	58351,3	100,0	70917,6	100,0	79565,4	100,0	97079,2	100,0
Ustav kapitali	41877,0	82,1	44655,8	76,5	54760,0	77,2	59856,7	75,2	68643,0	70,7
Qo‘shimcha kapital	142,7	0,3	434,6	0,7	675,5	1,0	997,5	1,3	1338,8	1,4
Zaxira kapitali	3844,5	7,5	5205,9	8,9	8452,2	11,9	7320,6	9,2	11152,6	11,5
Taqsimlanmagan foyda	5166,4	10,1	8055,0	13,8	7029,0	9,9	11390,6	14,3	15944,8	16,4

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, banklarning kapitallashuv darajasini oshirish borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlari natijasida tijorat banklarining umumiy kapitali 2020–2024-yillar davomida 1,9 barobarga ko‘payib, 2024-yilning 1-yanvar holatiga 97,1 trln. so‘mni, ustav kapitali umumiy miqdori esa 1,6 barobarga oshib, 68,6 trln. so‘mni tashkil etdi. So‘nggi yillarda mamlakat tijorat banklari tizimida bank kapitalining monandlik koeffitsiyenti ijobiy darajada o‘zgarib kelmoqda. Xususan kapital monandlilik darajasi 2021-yil 1-yanvar holatiga 18,4%ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2024-yil 1-yanvar holatiga ushbu ko‘rsatkich 17,5% ga teng bo‘lgan. Foiz darajada pasaygan bo‘lsada, ammo absolyut summada kapital miqdori yil davomida 12, 0 trln so‘mga oshgan.

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jalb qilgan depozitlari [24] (mlrd. so‘m)

Ko‘rsatkichlar	01.01.2022-yil	01.01.2023-yil	01.01.2024-yil
Jami depozitlar	156189,8	216737,5	241686,6
Milliy valyutadagi depozitlar	95578,2	131794,8	169515,7
Chet el valyutasidagi depozitlar	60611,7	84942,7	72170,9

2-jadval ma’lumotlari asosida aniq aytish mumkinki, 2023-yil davomida tijorat banklari tomonidan jalb qilingan depozitlar hajmi yil boshiga nisbatan 11,5 foizga oshib, hisobot sanasiga 241,7 trln. so‘mni tashkil qildi, shundan 70,1 foizi milliy valyutadagi va 29,9 foizi xorijiy valyutadagi depozitlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan bank tizimining moliyaviy holati, aktivlar sifatining o‘zgarishi doimiy ravishda stress-testlar o‘tkazish orqali baholanib, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlarning salbiy ta’sirini yumshatish yuzasidan zarur prudensial choralar ko‘rib borildi va aktivlar sifatini maqbul darajada saqlab qolinishiga erishildi.

Biroq, ta’kidlash o‘rinliki, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yil 1-may holatiga bank tizimida NPL miqdori oshishda davom etmoqda. Tijorat banklarning kredit portfeli 483,6 trln

so‘mga yetgan (1,1% o‘sish) bo‘lsa, muammoli kreditlar qoldig‘i 23,3 trln so‘mdan oshgan va jami portfeldagi ulushi 4,8%ni tashkil qilgan.[25]

Xususan, aprel oyida umumiy kredit portfeli 5,4 trln so‘mga, muammoli kreditlar qoldig‘i esa 1,7 trln so‘mga ko‘paygan.

Muammoli kreditlarning o‘sishi asosan O‘zbekiston sanoat qurilish banki-674 mlrd so‘m, O‘zmilliybank–333 mlrd so‘m, Ipotekabank – 482 mlrd so‘m va Kapitalbank – 216 mlrd so‘m miqdoridagi hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda tijorat banklari rivojlanib, takomillashib bormoqda. O‘zbekistonning bank tizimi bosharuvi oldida turgan eng muhim vazifa milliy bank sektorida transformatsiya jarayonlarni faollashtirish va o‘z navbatida ularda yuzaga keladigan risklarni o‘z vaqtida aniqlash, baholash hamda samarali boshqarish tizimini yaratish hisoblanadi.

Bu esa, o‘z navbatida, ulraning orasidagi raqobatni rivojlantirishga bank-moliya tizimi barqarorligini oshirishga va aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini yanada rivojlantirishga imkon beradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Har bir mamlakatda makroiqtisodiy muvozatnini, iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda bank tizimi muhim ahamiyati kasb etadi. Xususan, tijorat banklarining jalb qilingan mablag‘larni iqtisodiyotning turli sohalariga kredit va investitsiyalar ko‘rinishida joylashtirilish jarayoni turli risklardan xoli emasligi, buning oqibatida esa banklarning tanazzulga uchrash xavfining yuqoriligi tijorat banklari omonatchilari va kreditorlari manfaatlarining himoya qilinishini taqozo etadi.

Tijorat banklari faoliyati yuqori darajadagi iqtisodiy risklar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Banklar faoliyati asosan jalb qilingan mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladi.

Bank tizimida sog‘lom raqobat muhitini yaratish, tijorat banklari omonatchilari va kreditorlari manfaatlarini himoya qilish, alohida banklar va butun bank tizimi faoliyatiga xos bo‘lgan xatarlarni aniqlash va ularni boshqarish bank nazoratining asosini tashkil etadi.

Hozirda O‘zbekistonda tijorat banklarida mavjud risklarni pasaytirish borasida keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. Jumladan, keyingi yillarda mamlakatdagi tijorat banklarida risk-menejment tizimining institutsional asoslari yaratildi. Bunda tijorat banklari faoliyatida vujudga keladigan risklarni bozor usullari orqali tartibga solishning qiymat va risk usullariga asoslanib boshqarish tizimlari shakllantirilmoqda.

Ammo shunday bo‘lsa ham mamlakatimizda xar bir tijorat banklari faoliyatida moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash va moliyaviy barqarorlikni oshirishga xizmat qiluvchi alohida risk menejmenti standartlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Risk menejmenti standartini ishlab chiqishda yuqorida keltirilgan xalqaro risk menejmenti standartlarining muhim elementlaridan foydalanish hamda milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda hamda zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish orqali uni tijorat banklari boshqaruv tizimiga kiritish zarur. Bu o‘z navbatida tijorat banklarida “daromad-xarajat” yoki “daromad-risk” juftliklaridagi ko‘pgina muammolarni hal qilishga imkon yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2023-yil 18-aprelida “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi” №3427-sonli nizom qabul qilindi. Mazkur nizomga asosan bankda tavakkalchiliklarni boshqarish tizimi himoyaning uch chizig‘i metodiga asoslanishi hamda ushbu metodga asosan tavakkalchiliklarni boshqarish bo‘yicha majburiyatlar bankning quyidagi tarkibiy bo‘linmalari o‘rtasida taqsimlanishi lozim:[26]

- himoyaning birinchi chizig‘i – bevosita bank xizmatlarini ko‘rsatishga mas’ul bo‘lgan tarkibiy bo‘linmalar. Mazkur tarkibiy bo‘linmalar tavakkalchiliklarni qabul qilib oladi, shuningdek tavakkalchiliklarning joriy boshqarilishi yuzasidan hisobotlar berib boradi;
- himoyaning ikkinchi chizig‘i – tavakkalchiliklarni boshqarishga mas’ul tarkibiy bo‘linmalar hamda nazorat funksiyalari mavjud bo‘lgan boshqa tarkibiy bo‘linmalar. Mazkur tarkibiy bo‘linmalar tavakkalchiliklarni aniqlaydi va boshqarib boradi;
- himoyaning uchinchi chizig‘i – ichki audit xizmati. Mazkur tarkibiy bo‘linma tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini tekshiradi va baholaydi.

Bundan tashqari tijorat banklari risklarini to‘g‘ri baholash va boshqarish ularningbarqarorligini mustahkamlash va oshirish, banklarni kapitallashtirish, ularning ustav jamg‘armalari va aylanma mablag‘larini ko‘paytirish, kredit portfellarini sog‘lomlashtirish va daromadini oshirish bo‘yicha keng imkoniyatlarni yaratadi.

Respublikamizda oqilona va ta’sirchan bank nazoratini amalga oshirilishi bir tarafdan, banklarning o‘z faoliyatlarini to‘g‘ri tashkil etishlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatayotgan bo‘lsa, ikkinchi tarafdan moliya bozorida erkin

raqobat muhitining vujudga kelishiga xizmat qilmadi va shu bilan birga, mamlakatimiz banklarining xalqaro darajada munosib o‘rin egallashlariga zamin hozirlab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-son Farmoni. 2024-yil 21-fevral.
2. Роуз П.С.Банковский менеджмент. Пер.с.анг.со 2-го изд.-М:Дело,1997. 768 с.
3. Рахматов Т.С. Вопросы банковских услуг в активизации процесса трансформации банковской деятельности // Innovative Achievements In Science 2023: a collection scientific works of the International scientific conference (27th December, 2023) – Chelyabinsk, Russia: “CESS”, 2023. Part 24, Issue 1 – 163 p., 157-163 p.
4. Toymuxamedov, I., & Jumaev, I. (2024). O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorida tijorat banklari faoliyati: muammo va yechimlar // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(4). Retrieved from https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/1668
5. Вальравен К.Д. Управление рисками коммерчиском банке.-Вашингтон Д.С.,Мировой банк,1997. 303 с
6. Иванов А.А., Олейников С.Я., Бочаров С.А. Риск-менеджмент. Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2008. – 193 с.
7. Луман, Н. Понятие риска / II. Луман // Thesis. - 1994. - вып.5. - с.150
8. Toymuxamedov, I., & Elbusinova, U. (2020). O‘zbekistonda samarali bank infratuzilmasi va kreditlash jarayonlari istiqbollari // Экономика и инновационные технологии, (3), 18–29. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11420
9. Акимов, В.А. Риски в природе, техносфере, обществе и экономике / В.А. Акимов, В.В. Лесных, Н.Н. Радаев. - М.: Деловой экспресс, 2004. –с. 150.
10. Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. А. Смит. –М: Наука, 2016. –с.1056.
11. Найт Ф.Х. Риск, неопределённость и прибыль. Пер.с англ. –М.: Дело, 2003. – С. 360.
12. Шумпетер, Й. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Й. Шумпетер. Пер. В.С. Автономов, М.С. Любский, А.Ю. Чепуренко. – Москва: Прогресс, 1982. – 456 с. – (Экономическая мысль запада. Для научных библиотек) .
13. Toymuxamedov, I. R., Norov, A. R., Abdurakhmanova, M. M., Kamilova, I. X., & Bazarova, N. R. (2022). The Role of Bank Investment Loans in Increasing the Export Potential of Uzbekistan Enterprises. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 356-361.
14. Стоянова Е.С. (ред.) Финансовый менеджмент: теория и практика. Авторы:проф. Стоянова Е. С., доц. Крылова Т. Б., проф. Балабанов И. Т., доц. Быкова Е. В., проф. Кукукина И. Г., магистр Масленченков Ю. С., проф. Бланк И. А., доц. Ващенко Т. В.6-е изд. – М.: Изд-во “Перспектива”, 2010. – 656 с.
15. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. –T: Moliya, 2002. -304 b.
16. Маликов Т., Олимжонов О. Молиявий менежмент. –Т.:Академия, 1999.193-бет.
17. Toymuxamedov I.R. Bank ishi. I.R.Toymuxamedov, 2005-yil, 239 bet.
18. Абасова Х.А.Развитие методов управления финансовыми рисками в организациях нефтесервиса. дис.на соискание уч.степ.к.э.н. М., 2015 г. С.43.
19. Toymuxamedov, I. R.., Norov, A. R.., Ibodullayeva, M. T. qizi., Bekmurodova, G. ., & Farmanova, U. A. qizi. (2023). Prospects of Implementing Islamic Financial Mechanisms to Uzbekistan // European Journal Of Business Startups And Open Society, 3(2), 34–41. Retrieved from https://www.inovatus.es/index.php/ejbsos/article/view/1443.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi 2020-yil 12-maydagi PF–5992-sonli Farmoni.
21. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.//Xalq so‘zi. 2018-yil. 29-dekabr.
22. Raxmatov T.S. Moliyaviy globalizatsiya sharoitida O‘zbekiston tijorat banklari an’anaviy operatsiyalarining hozirgi holati // Biznes-ekspert, № 3, 2022-y.
23. https://cbu.uz/oz/press_center/reports/637717.
24. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisoboti. 2023-yil.
25. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisoboti. 2024-yil.
26. (https://cbu.uz/oz/statistics/bankstats/1710864/).
27. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi”. №3427-sonli Nizom. 2023-yil 18-aprel.
28. Тоймухамедов, И., Азарова, А., & Абдурахманова, М. (2022). Перспективы использования “цифровых банков” в развитии банковского система Узбекистана. Наука 21 века: общество и цифровизация, 1(01), 125–132. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/science-society-digitalization/article/view/8911

BIZNES TUZILMALARINI DIVERSIFIKATSIYA QILISH MODELLARI VA USULLARI HAMDA INNOVATSION RIVOJLANISH STRATEGIYALARINING QIYOSIY TAVSIFI

Matyoqubova Dilfuza Olimboyevna
PhD, Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish modellari va usullari hamda innovatsion rivojlanish strategiyalarining qiyosiy tavsifi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Biznes tuzilma, diversifikatsiya, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, strategiyani boshqarish mexanizmi, strategiyani amalga oshirish mexanizmi.

Abstract: This article develops a comparative description of models and methods of diversification of business structures and innovative development strategies.

Key words: Business structure, diversification, organizational-economic mechanism, strategy management mechanism, strategy implementation mechanism.

Аннотация: В данной статье разработана сравнительная характеристика моделей и методов диверсификации бизнес-структур и стратегий инновационного развития.

Ключевые слова: Структура бизнеса, диверсификация, организационно-экономический механизм, механизм стратегического управления, механизм реализации стратегии.

KIRISH

Biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish usullari va modellari bo‘yicha innovatsion rivojlanish strategiyalarini o‘rganish [1] biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish va biznes tuzilmalarini innovatsion rivojlantirish modellari hamda usullari bo‘yicha ikki guruhga bo‘lingan holda o‘rganilddi. Biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish modeli va usullarini taqdim etish shakliga ko‘ra ular quyidagilarga bo‘linadi: tizimlar, mexanizmlar, sxemalar, algoritmlar, matritsalar. Diversifikatsiyani mexanizm sifatida ko‘rib chiqishda tadqiqotchilar uning barcha tarkibiy qismlarini aniqlash va tarkibiy qismlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish vazifalarini hal qiladilar.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy tadqiqotlarda “tashkiliy-iqtisodiy mexanizm”, “strategiyani boshqarish mexanizmi”, “strategiyani amalga oshirish mexanizmi”, “strategiyani shakllantirish mexanizmi”, “strategiyani amalga oshirish mexanizmi”, “variantlarni tanlash mexanizmi” kabi tushunchalardan foydalanilgan, ular turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. E.F.Pereguda va O.M.Romashko va G.O.Peresadko diversifikatsiyani “tashkiliy-iqtisodiy mexanizm” sifatida ko‘rib chiqdi va mexanizmni qurishda tizimli yondashuvdan foydalandi. E.F.Peregudoy [2] tartibga solish va bozor mexanizmiga ta’sir qilishning iqtisodiy dastaklarini o‘z ichiga olgan iqtisodiy quyi tizim va faoliyatni huquqiy qo‘llab-quvvatlovchi va kompaniya strategiyasini aniqlashga ta’sir qiluvchi tashkiliy-huquqiy quyi tizimni ta’kidladi.

O.M.Romashko maqsadlar to‘plamini shakllantirish quyi tizimi, strategiyani asoslash va tanlash quyi tizimi, faoliyatni diversifikatsiya qilishni boshqarishni ta’minlash quyi tizimi, iqtisodiy va tashkiliy quyi tizim, faoliyat samaradorligini baholash quyi tizimlarni aniqladi [3]. Biznesni diversifikatsiya qilish strategiyalarini boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi G.O.Peresadko bir-biriga bog‘langan loyihani diversifikatsiya qilish strategi-

yalarining muvozanati va samaradorligi uchun mas'ul bo'lgan tashkilot, axborot ta'minoti, tahlil va rejalashtirish, motivatsiya va nazorat kabi beshta quyi tizimni birlashtiradi [4].

A.M.Balanovich bozor tendensiyalari asosida sanoat korxonalarini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish mexanizmini yaratishda, shuningdek, maqsad, obyektlar, subyektlar, prinsiplar, funksiyalar, yordam, usullar, vositalar, bozor tendensiyalari va ketma-ket bosqichlarni ajratib ko'rsatadigan tizimli yondashuvdan foydalangan [5]. Uning xususiyati shundaki, rivojlanish strategiyasi bozor tendensiyalarini hisobga olgan holda shakllantiriladi, bu ma'lum bir tarmoq bilan shug'ullanadigan korxonani isloh qilish uchun zarur shart-sharoitlarni aniqlash imkonini beradi.

Yu.I.Efimichev, O.V.Udalov va T.V.Trofymova resurs yondashuvidan foydalangan holda diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish mexanizmini yaratdi. Bu mexanizm bir necha bosqichlarni ketma-ket amalga oshirishni ifodalaydi: korxonaning resurslarni tejash salohiyatini o'lchash, korxonaning resurslarni tejash salohiyatini o'lchash, diversifikatsiya variantlarini baholash asosida korxona faoliyati samaradorligini oshirish uchun zaxiralarni aniqlash, korxonaning resurslarni tejash salohiyatini ro'yobga chiqarish asosida tegishli diversifikatsiya loyihasini texnik-iqtisodiy asoslash, diversifikatsiyaga asoslangan resurslarni tejaydigan loyihalarni amalga oshirish.

C.M.Shea va boshqalar korxonada tovar oqimlarini diversifikatsiya qilish strategiyasini amalga oshirish mexanizmining bosqichlari ketma-ketligini jarayonli yondashuv orqali amalga oshirdi [6], ya'ni korxonaning umumiy samaradorligi, korxona imkoniyatlarini baholash jarayoni, tovar oqimlarini diversifikatsiya qilish obyektlari, maqsadlari va usullarini aniqlash jarayoni, diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish jarayoni, diversifikatsiyani nazorat qilish va tartibga solish jarayoni va umuman olganda, korxona unumdorligini oshirishga qaratilgan jarayonlarga e'tibor qaratgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish modellari va usullari hamda innovatsion rivojlanish strategiyalarining qiyosiy tavsifini tadqiq qilish borasida kuzatish, tahlil (qiyosiy tahlil, mantiqiy tahlil, nazariy tahlil, tizimli tahlil), sintez, abstraksiya, induksiya, deduksiya, anologiya, xronologik, monografik usullardan samarali foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda ta'kidlash mumkinki, ishlab chiqarish va kapitalni diversifikatsiya qilish variantlarini aniqlash mexanizmi quyidagi jarayonlar ketma-ketligidan iborat:

1) kiritilgan ma'lumotlarni shakllantirish;
2) korxonaning boshlang'ich moliyaviy holatini va muayyan mahsulot bozoridagi ulushini aniqlash;
3) korxona uchun mos keladigan diversifikatsiya yo'nalishlari va usullarini aniqlash;
4) kapital xarajatlar hajmiga qarab diversifikatsiya qilishning mumkin bo'lgan variantlarini shakllantirish;
5) korxona uchun eng samarali diversifikatsiya variantlarini aniqlash;
6) dinamik dasturlashning iqtisodiy-matematik modelidan foydalangan holda turli xil diversifikatsiya variantlari o'rtasida kapital qo'yilmalarni taqsimlash;
7) har bir variantning oldingi bosqichida aniqlangan kapitalni ushbu variantga mos keladigan alohida diversifikatsiya yo'nalishlari o'rtasida taqsimlash;
8) korxonada ishlab chiqarish va kapitalni diversifikatsiya qilishni joriy etishdan korxona uchun iqtisodiy oqibatlarni hisoblash.

Maxsus maqsadli xo'jalik yurituvchi subyektlarni diversifikatsiya qilish yo'nalishlarini tanlash mexanizmi esa quyidagi jarayonlar ketma-ketligidan iborat:

1) diversifikatsiya strategiyasini keyingi tanlashga ta'sir qiluvchi korxona xususiyatlarini aniqlash va potensial mumkin bo'lgan yo'nalishlarni guruhlash;
2) birlamchi ma'lumotlar to'plamini shakllantirish va ular asosida korxonaning moliyaviy holati hamda bozor ulushi ko'rsatkichlari aniqlash;
3) diversifikatsiya yo'nalishlarini aniqlash va uning matritsasini qurish;
4) eng maqsadga muvofiq yo'nalishlarni belgilash va matematik modeldan foydalangan holda diversifikatsiyaning alohida yo'nalishlari o'rtasida kapitalni taqsimlash;
6) diversifikatsiya tadbirlarini amalga oshirishning iqtisodiy samarasini hisoblash.

Bundan tashqari, sanoat korxonalarini ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish mexanizmiga yangi mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan jarayonlar, usullar, tashkiliy ta'minot va axborot oqimlarining tartibi, mazmuni va o'zaro bog'liqligi belgilanadigan integratsiya tizimi sifatida qaraladi. Mexanizmning harakati logistika va sotish bo'limi mahsulotlarga talabning keskin kamayishi sabablari hamda tahdidlarini, bozor hajmi va bozor

ulushi dinamikasi parametrlarini aniqlash, talabni prognoz qilish uchun ma'lumotlar manbalarini shakllantirishdan boshlanadi.

Korxonaning ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga tayyorligini tahlil qilish va uni axborot bilan ta'minlash jarayoni korxonaning iqtisodiy bo'limi tomonidan amalga oshiriladi. Kadrlar va texnik tayyorgarlik bo'limi xodimlarni o'qitish va malakasini oshirish imkoniyatlari haqida ma'lumot beradi. Dizayn bo'limi yangi mahsulotlarni o'zlashtirish loyihalari bilan ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga tayyorgarlikni rejalashtirish jarayonini ta'minlaydi, shuningdek, kerak bo'lganda, loyiha hujjatlarini moslashtiradi va texnologlarga o'zgarishlar to'g'risida xabar beradi. Texnologik bo'lim yangi texnika va texnologiyani joriy etish rejasini taqdim etadi, unda ilg'or jarayonlar va ishlab chiqarishda eng yangi materiallarni o'zlashtirishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqadi.

Moliya bo'limi ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning iqtisodiy samaradorligini baholaydi, shuningdek, ishlab chiqarishga yangi mahsulotlarni kiritish xarajatlarining smeta va moliyaviy hisob-kitoblarini nazorat qiladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, diversifikatsiyalashni matematik modellashtirish jarayonni ilmiyligini ta'minlash bilan bir qatorda korxona rivojlanish istiqbollari uchun asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatini beradi. Shu ma'noda, A.B.Guryanova, A.V. Serikov va V.B Gusevalar matematik modellashtirish usullari yordamida ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish modellaridan foydalanishgan.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishni optimallashtirishning matematik modelida A.B.Guryanov va A.V.Serikov investorlar portfeli nazariyasini amalda tatbiq etdilar va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish zarurligini ko'rsatuvchi mezonni taklif qildilar va korxona biznes-jarayonlari samaradorligining o'zgarish tezligining ushbu biznes jarayonlarining xarajatlari o'zgarish tezligiga nisbati sifatida hisoblashni taklif etdilar [7].

Shuningdek, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish modelida qo'llaniladigan matematik modellashtirish usullarida V.B.Gusev resurslarning kamayishi ta'sirini, shuningdek, atrof-muhitning salbiy ta'sirini hisobga oladi va avtonom boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqadi [8]. Bu esa o'z navbatida, diversifikatsiya samaradorligini qabul qilingan oqilona taxminlar doirasida iqtisodiy tizimning kutilayotgan holatlarining ehtimollik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda baholash, bifurkatsiya va barqaror o'sish sharoitlarini o'rganish imkonini beradi.

Algoritmlar yordamida ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish bo'yicha strategik masalalarni hal qilish quyidagi bloklar bo'yicha ko'rib chiqiladi:

- ishbilarmonlik muhitini monitoring qilish, korxonada ishlab chiqariladigan ishlab chiqarish turlari bo'yicha bozor tendensiyalarini baholash va ularni rivojlantirish xavfini baholash;
- ishlab chiqarishning mavjud turlarini rivojlantirish imkoniyatlarini baholash; korxonaning joriy ishlab chiqarish turlariga nisbatan salohiyatini rivojlantirish;
- tavakkalchilikni baholash va ishlab chiqarishni turli yo'llar bilan diversifikatsiya qilish o'z navbatida: mahsulot turlarini kengaytirish, mahsulot turlarini optimallashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish orqali; iqtisodiy faoliyatning yangi turlarini joriy etish orqali; ishlab chiqarish turlarini yangilash imkoniyatlarini baholash va xo'jalik faoliyatining yangi turlarini joriy qilish uchun kompaniyaning salohiyatini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Diversifikatsiyalashni analitik, algoritmik modellaridan tashqari grafoanalitik model ham mavjud bo'lib, u orqali marketingning xalqaro diversifikatsiyasini amalga oshirish masalalarini hal qiliish mumkin. Ushbu modelda quyidagi bloklarni ta'kidlash o'rinli, xususan:

- korxonalarning xalqaro muhitini marketing tadqiqotlari: korxonaning xalqaro bozorlarga chiqishi uchun yangi imkoniyatlar yaratish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni baholash;
- xalqaro diversifikatsiya sharoitida korxonalarning marketing salohiyatini baholash;
- yangi takliflar yaratish va tashqi bozorlarda yangi faoliyatni optimallashtirish orqali tavakkalchilikni baholash va ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- korxonaning diversifikatsiya salohiyatini baholash; kompaniya faoliyati uchun yangi xalqaro bozorlarning marketing jozibadorligini yaqinlashishini baholash;
- xalqaro diversifikatsiya qilish to'g'risida qaror qabul qilish. Biznesning eng istiqbolli strategik yo'nalishlarini tanlash bo'yicha jarayonlar ketma-ketligi sifatida tashkilot faoliyatini diversifikatsiya qilish strategiyasini ishlab chiqishning konseptual modeli M.A.Gorbunova va A.V.Medvedeva tomonidan taqdim etilgan. Unga ko'ra:
- tashqi va ichki muhit monitoringi, boshqaruvning potensial strategik yo'nalishlarini, strategik alternativalarni aniqlash, boshqaruvning istiqbolli strategik yo'nalishlarini tanlash, boshqaruvning har bir strategik sohasini baholash, innovatsion va investitsiya loyihalari majmuasini shakllantirish;
- innovatsion va investitsiya loyihalari samaradorligini baholash; ishlab chiqilgan vositalar to'plamidan foydalangan holda optimal innovatsion va investitsiya loyihasini tanlash;
- diversifikatsiya strategiyasining tanlangan variantini amalga oshirish va diversifikatsiya strategiyasining amalga oshirilishini monitoring qilish hamda baholash. Obyekt yoki predmetli konseptual modelda ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin, xususan:

- xo‘jalik faoliyatining yangi turlarini joriy etish (bo‘lmagan, konglomerat);
- boshqa innovatsion transformatsiyalar (tashkiliy, funksional, resurs va boshqalar);
- xo‘jalik faoliyatining hozirgi turlarining rivojlanishi (bog‘langan, konsentrik). Albatta, har bir korxonaning o‘ziga xususiyatidan kelib chiqqan holda ta’kidlash mumkinki, diversifikatsiyalash bo‘yicha keltirilgan modellar aynan ular uchun asos sifatida qabul qilinishi kerak. Bu borada, sanoat korxonalarini ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish modelida M.H.Storkholm va boshqalar ishbilarmonlik muhiti, viloyat sanoat korxonalarini diversifikatsiya qilishni tartibga solishning diversifikatsiya qilishning iqtisodiy mexanizmining ishlashini ta’minlash bo‘yicha iqtisodiy mexanizmini ko‘rib chiqdilar.

O.R.Mazurenok diversifikatsiya modelida to‘rtta asosiy korxona aktivlari tarkibi, diversifikatsiya sektori, geografiya, kompaniya haqidagi bilimlar (moliyaviy holat, ishlab chiqarish, kadrlar, xalqaro aloqalar) obyektini aniqlaydi [9]. Olimlar biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish uchun turli vositalarni ham taklif qilishdi. Grafik-analitik shaklda V.I.Talimin quyidagi bloklarni o‘z ichiga olgan diversifikatsiya strategiyasini shakllantirish va amalga oshirish bo‘yicha qaror qabul qilish algoritmini taqdim etadi:

- umumiy strategiyaning missiyasi va maqsadlarini hamda korxonaning strategik o‘sish yo‘nalishlarini aniqlash:
- diversifikatsiya strategiyasi maqsadlarini korxonaning umumiy strategiyasi maqsadlari bilan solishtirish;
- maqsad va vazifalarni moslashtirish hamda diversifikatsiya strategiyasining muqobil variantlarini aniqlash;
- diversifikatsiya strategiyasi variantlarini iqtisodiy asoslash va ularni amalga oshirishdagi risklarni baholash;
- diversifikatsiya strategiyasining variantini tanlash va uni amalga oshirish bo‘yicha qaror qabul qilish;
- diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish va natijalarni baholash.

Kognitiv diversifikatsiyaga asoslangan biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilish mexanizmi, modeli va vositalarining qo‘llash imkoniyatiga ko‘ra qiyosiy tavsiflarini keltirish lozim.

Jadval yoki diagramma. Ushbu maqolada dastlab diversifikatsiya qilish modelini tavsifi taklif etiladi (1-jadval).

1-jadval: Biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish modellarining qiyosiy tavsiflari[1]

Model nomi	Yondashuv	Qo‘llash imkoniyati		
		Diversifikatsiya bosqichlari	Kognitiv omil	Vektorlik
Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishni optimallashtirishning matematik modeli	modellashtirilgan	+	+	-
Viloyat sanoat korxonalari ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish modeli	obyektiv	+	-	-
Konchilik mintaqasi uchun ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish modeli	modellashtirilgan	+	-	-
Ishlab chiqarish korxonasini diversifikatsiya qilish modeli	obyekt	+	-	-
Tashkilot faoliyatini diversifikatsiya qilish strategiyasini ishlab chiqishning konseptual modeli	protsessual	+	-	-
Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishning konseptual modeli	obyektiv	+	-	-
Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish jarayonining grafik-analitik modeli	Grafo-analitik	+	+	-
Xalqaro diversifikatsiyani amalga oshirish bo‘yicha boshqaruv qarorini qabul qilish jarayonining grafik-analitik modeli	Grafo-analitik	+	+	-

1 Muallif ishlanmasi.

Matematik modellashtirish usullari yordamida innovatsion qabul qilish modeli va korxonaning innovatsion rivojlanishiga tayyorlik korxonaning innovatsion salohiyatining o‘sishini belgilovchi innovatsiyalarni qabul qilish darajasi va korxonaning innovatsion rivojlanishga tayyorlik darajasini hisoblashga asoslanadi. Korxonaning innovatsion rivojlanishi modeli xotira effektiga ega dinamik tizim sifatida ishlab chiqilgan.

Endi biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish mexanizmlarining qiyosiy tavsiflarini keltiramiz (2-jadval).

2-jadval: Biznes tuzilmalarini diversifikatsiya qilish mexanizmlarining qiyosiy tavsiflari[2]

Mexanizm nomi	Yondashuv	Qo‘llash imkoniyati		
		Diversifikatsiya bosqichlari	Kognitiv omil	Vektorlik
Ishlab chiqarish va kapitalni diversifikatsiya qilish variantlarini aniqlash mexanizmi	protsessual	+	+	+
Tashkiliy va iqtisodiy diversifikatsiya strategiyalarini boshqarish mexanizmi	tizimli	+	-	+
Resurs yondashuviga asoslangan diversifikatsiya strategiyasini amalga oshirish mexanizmi	resursli	+	-	-
Qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyatini diversifikatsiya qilishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi	tizimli	+	-	-
Sanoat korxonalari ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish mexanizmi	integrativ	+	-	-
Gaz transporti korxonalari faoliyatini diversifikatsiya qilishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi	tizimli	+	-	-
Korxonada mahsulot oqimini diversifikatsiya qilish strategiyasini amalga oshirish mexanizmi	protsessual	+	-	-
Bozor tendensiyalari asosida sanoat korxonalarini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish mexanizmi	tizimli	+	-	-
Maxsus maqsadli xo‘jalik yurituvchi subyektlarni diversifikatsiya qilish yo‘nalishlarini tanlash mexanizmi	protsessual	+	-	+

Korxonaning innovatsion faoliyatiga asoslangan barqaror rivojlanish mexanizmi o‘rnatilgan quyi tizimlarni o‘z ichiga olgan murakkab tizim bilan ifodalanadi:

- funksional ishlab chiqarish (boshqaruv obyektlari, korxona bo‘linmalari);
- ta’minlash (resurs, kadrlar, texnologik, moliyaviy, axborot, uslubiy, innovatsion, investitsion, huquqiy, ijtimoiy va psixologik);
- boshqaruv (boshqaruv subyektlari, boshqaruvchilar, menejerlar), boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi va quyi tizimlarning o‘zaro ta’siri mexanizmi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ta’kidlashga imkon berdiki, mavjud modellar kognitiv diversifikatsiyaga asoslangan biznes tuzilmalarining innovatsion rivojlanishini diversifikatsiya qilishga muallifning tizimli yondashuvini to‘liq aks ettirmaydi: modellar to‘liq yoki diversifikatsiya jarayonining alohida bosqichlariga ularning ayrim elementlari qisman mos keladi.

Tadqiqotda korxonaning innovatsion rivojlanishining taklif etilayotgan axborot-mantiqiy modeli innovatsion salohiyat holati va innovatsion iqlimga qarab to‘rtta innovatsion o‘sish strategiyasi, texnik yutuq strategiyasi, tashkiliy yutuq strategiyasi, innovatsion yutuq strategiyasiga asoslanadi. Ushbu model innovatsion rivojlanish darajasining tashkilot joylashgan hayot siklining bosqichidan qat’i nazar, korxonaning innovatsion faolligi darajasiga bog‘liqligini ifodalaydi va korxonaning bir strategiyadan boshqa strategiyaga o‘tishi “inqiroz nuqtalari”ni bartaraf etish orqali amalga oshiriladi.

2 Muallif ishlanmasi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Поляков С.Г. Модель инновационного развития предприятия/ С.Г. Поляков, И.М. Степнов // Инновации. – 2003. – № 2-3 (59-60). – С. 36-38.; Касс М.Е. Формирование стратегии инновационного развития предприятия на основе управления нематериальными активами: монография / М.Е. Касс. – Н. Новгород : ННГАСУ, 2011. – 159 с.
2. Pereguda E.F. Theoretical aspects of diversification agricultural activity of agro-industrial complex enterprises / E.F. Overheard // Economy of agricultural industry. - 2013. - No. 10. - P. 113-116.
3. Ромашко Е.М. Формирование организационно-экономического механизма диверсификации деятельности газотранспортных предприятий: автореф. дис. На получение наук. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.04 "Экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности)" / О.М. Ромашко. – Ивано-Франковск, 2017. – 20 с.
4. Пересадько Г.А. Управление стратегиями диверсификации промышленных предприятий: дис. на соискание ученой степени канд. экон. Наук : спец. 08.00.04 "Экономика и управление предприятиями" / Г.А. Пересадка. – Сумы: СумГУ, 2008. – 254 с.
5. Баланович А.М. Обоснование стратегий развития промышленного предприятия на основе рыночных тенденций: дис. на соискание научного степени канд. экон. наук: спец. 08.00.04 "Экономика и управление предприятиями"/А.М. Баланович – Харьков – 2018. – 343 с.
6. Shea CM et al. Organizational readiness for implementation changes: psychometric evaluation of a new measure. (Also known as: ORIC) Copyright: Creative Commons license. – 2014.
7. Гурьянов А.Б. Математическая модель оптимизации диверсификации производства / А.Б. Гурьянов, А.В. Сериков // Коммунальное хозяйство городов. – 2005. – №61 – С.144-151.
8. Гусев В.Б. Модель диверсификации производства для региона интенсивного освоения недр / В.Б. Гусев // Сиб. журн. индустр. матем., 15:3. – 2012. – С. 24-36.
9. Мазуренок О.Р. Особливості диверсифікації машинобудівних підприємств : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / О.Р. Мазуренок // Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя. – Тернопіль, 2013. – 28 с.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Назарова Раъно Рустамовна
Доктор экономических наук, профессор кафедры “Зеленая экономика”, Ташкентский государственный экономический университет

Нигматуллаева Гульчехра Нуруллаевна
PhD, доцент кафедры “Зеленая экономика”, Ташкентский государственный экономический университет

Аннотация: В статье рассматриваются анализ и тенденции обеспечения продовольственной безопасности насыщения рынка качественной, безопасной и доступной продовольственной продукцией в Узбекистане. В статье представлены результаты анализа состояния и развития пищевой промышленности. также рассмотрены основные направления развития пищевой отрасли на современном этапе.

Ключевые слова: пищевая промышленность, обеспечение, безопасность, продовольствие, анализ, реализация, продукты питания.

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda bozorni sifatli, xavfsiz va arzon oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘yintirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tahlili va tendensiyalari muhokama qilinadi. Maqolada oziq-ovqat sanoatining holati va rivojlanishini tahlil qilish natijalari keltirilgan. hozirgi bosqichda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari ham ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: oziq-ovqat sanoati, ta’minot, xavfsizlik, oziq-ovqat, tahlil, sotish, oziq-ovqat.

Abstract: The article examines the analysis and trends of ensuring food security of saturation of the market with high-quality, safe and affordable food products in Uzbekistan. The article presents the results of the analysis of the state and development of the food industry. The main directions of development of the food industry at the present stage are also considered.

Key words: food industry, provision, safety, food, analysis, sales, food.

ВВЕДЕНИЕ

Пищевая промышленность является одной из важнейших отраслей экономики многих стран, включая Узбекистан. Ее роль заключается не только в производстве продуктов питания, но и в обеспечении населения качественной и безопасной пищей. Эта отрасль играет важную роль в социальном и экономическом развитии страны, способствуя созданию рабочих мест, повышению уровня жизни населения и укреплению национальной безопасности.

Пищевая промышленность включает в себя широкий спектр предприятий, занимающихся производством, переработкой и распределением продуктов питания. Она включает в себя такие сектора, как

мясопереработка, молочная промышленность, хлебопекарное производство, производство напитков, кондитерская промышленность и многое другое. Все эти секторы взаимосвязаны и обеспечивают разнообразие продуктов питания, доступных на рынке.

Пищевая промышленность имеет колоссальное социально-экономическое значение, так как удовлетворяет потребности населения в ряде важнейших продуктов питания и отражает уровень жизни в стране. Необходимо учитывать, что современная ситуация в мире характеризуется, с одной стороны, наличием огромного числа голодающих в странах третьего мира, а с другой – избыточным производством продуктов питания в развитых государствах, где проживает не более 20 % населения планеты.

С учетом повсеместного спроса на продовольственные товары, предприятия пищевой промышленности являются самыми многочисленными и включают как небольшие производственные предприятия, так и транснациональные корпорации. Размер пищевых предприятий зависит от вида выпускаемой продукции, территориального размещения. Но из-за повышенного спроса на продовольственные товары затраты большинства предприятий пищевой промышленности окупаются в короткие сроки, что характеризует относительно высокий уровень эффективности этих предприятий.

Пищевая промышленность в Республике Узбекистан является важным элементом национальной экономической системы, обеспечивает население страны необходимой сельскохозяйственной и пищевой продукцией, имеет экспортный потенциал. Узбекистан активно развивает свою пищевую промышленность, стремясь удовлетворить растущий спрос на качественные и разнообразные пищевые продукты. Производство продуктов питания в Узбекистане динамично росло последние 6 лет, увеличившись на 31% за этот период.

Развитию пищевой промышленности способствует реализация принятых в стране за последние годы мер государственной поддержки товаропроизводителей сельского хозяйства, что обеспечило увеличение объема производства и экспорта сельскохозяйственной продукции и продуктов питания. В настоящее время потребности населения Республики Узбекистана в продуктах питания в основном удовлетворяются продукцией отечественного производства. Это мука, крупы, хлеб и хлебопродукты, кондитерские изделия, пищевые концентраты, овощи и др.

Вместе с тем, пока не полностью и рационально используется имеющийся потенциал для развития пищевой промышленности страны.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Изучению проблемы развития предприятий пищевой промышленности, их специфики, повышению эффективности управления, вопросам реструктуризации и реформирования управленческих и производственных структур посвящены научные труды таких ученых как Альтшуллера Г.С., Борисенко А.Н., Буздалова И.Н., Буробкина И.Н., Вентцель Е.С., Гатаулина А.М., Горохова А. А., Данцига Дж., Долана Э.Дж., Колобова А.А., Куева А.И Макконелла К.Р., Милосердова В.В., Немчинова В.С., Семенова А.А., Парамонова П.Ф., Трубилина И.Т., и др.

Главным источником роста пищевой промышленности становится расширение внутреннего спроса. В обеспечении устойчивого экономического роста всё большую роль начинают играть институциональные и структурные факторы. Перед отечественными предприятиями пищевой промышленности стоят задачи детального анализа факторов и условий экономического роста, особенностей формирования конкурентных преимуществ, выбора и реализации эффективных стратегий конкурентного поведения в условиях неопределённости внешней среды.

Макроэкономическим проблемам экономического роста уделено большое внимание в экономической науке. Этому посвящены работы таких зарубежных ученых как В. Беренс, К. Кэмпбелл, Э. Долан, Р. Фолк, А. Смит, Я. Хонк, В. Хойер Р., Солоу, Д Тинберген, Р. Харрод, Дж. Хикс и других. Научная трактовка экономического роста в условиях рыночных реформ нашла свое отражение в работах Л.И. Абалкина, А.Р. Белоусова, А.В. Бузгалина, Лебедева В.М., Львова Д.С., Петракова Н.Я., Меньшикова СМ., Плышевского Б.П., Радаева В.В., Селезнева А.З., Яковца Ю.В., Ярёменко Ю.А.

Проблемам повышения эффективности пищевой промышленности в составе продовольственного комплекса посвящены работы А. А. Анфиноген товой, В. Р. Боева, А. Булатова, С. Ильюшонка, Э. Н. Крылатых, В. Мило сердова, А. Нестеренко, А. Петрикова, А. Серкова, В. Смирнова, Р. М. Гуме рова, В. Назаренко, Н. Попова, Т. Рябовой, Д. Бауэра и многих других.

Проблемам регулирования и управления пищевой промышленностью в системе продовольственного комплекса страны посвящены работы таких ученых как Бинатов Ю.Г., Коробейников М.А., Королев Ю.Б., Мазлоев В.З., Мефед А.В., Поляков А.Ф., Посунько Н.С., Денискин В.В., Сухорукова А.М., Масленникова О.А., Тульская Н.С. Однако, отраслевым проблемам экономического роста, особенностям реализации стратегии устойчивого развития пищевой промышленности на разных этапах рыночных реформ уделено недостаточно внимания. Все это определяет актуальность темы исследования, ее теоретическую и практическую значимость.

ИССЛЕДОВАНИЕ

За 2019–2022 гг., после спада производства в 2017–2018 гг., пищевая промышленность Узбекистана является одной из самых динамично развивающихся отраслей национальной экономики. Страна активно развивает свою пищевую промышленность, стремясь удовлетворить растущий спрос внутреннего рынка на качественные и разнообразные пищевые продукты.

Среднегодовой темп роста производства продуктов питания, напитков и табачных изделий за 2017–2022 гг. составил 103,8% (в 2019–2022 гг. – 107,9%). В целом с 2017 по 2022 гг. производство продуктов питания, напитков и табачных изделий возросло на 30,3% (рисунок 1).

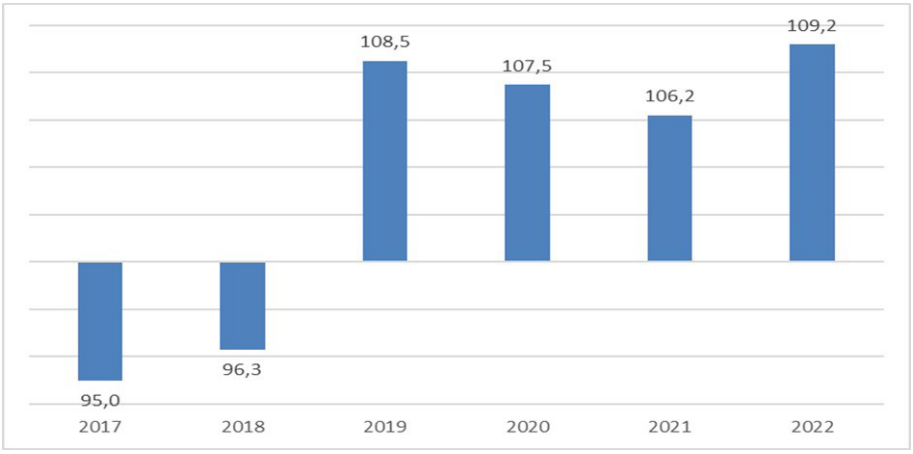

Рисунок 1: Темпы роста производства продуктов питания, напитков и табачных изделий в Узбекистане, 2017–2022 гг., %

На производство продуктов питания, напитков и табачных изделий согласно данным 2022 г. приходится 14,3% промышленного производства и 3,8% ВВП. Количество предприятий пищевой промышленности в республике достигло 21,7 тыс. ед., увеличившись с 2017 г. в 2,2 раза.

За 2018–2022 гг. численность работников, занятых в отрасли, возросла на 15,6% и достигла 110,5 тыс. чел. Наибольший рост занятости произошел в производствах мясных изделий – на 94,9%. В мукомольной промышленности и производстве табачных изделий, напротив, занятость сократилась на 1,5% и 12,2% соответственно.

В региональном аспекте занятость в пищевой промышленности распределена достаточно неоднородно. На г. Ташкент и Ташкентскую область приходится 41,5% всех занятых в отрасли. За 2018–2022 гг. наиболее быстрыми темпами возросла занятость в пищевой промышленности в Ташкентской (145,4%), Хорезмской (139,9%) областях, Республике Каракалпакстан (133,9%). В ряде регионов за этот период занятость в отрасли напротив сократилась. К ним относятся Кашкадарьинская (-1,9%), Джизакская (-4,6%), Сурхандарьинская (-8,9%) и Андижанская (-25,9%) области (рисунок 1).

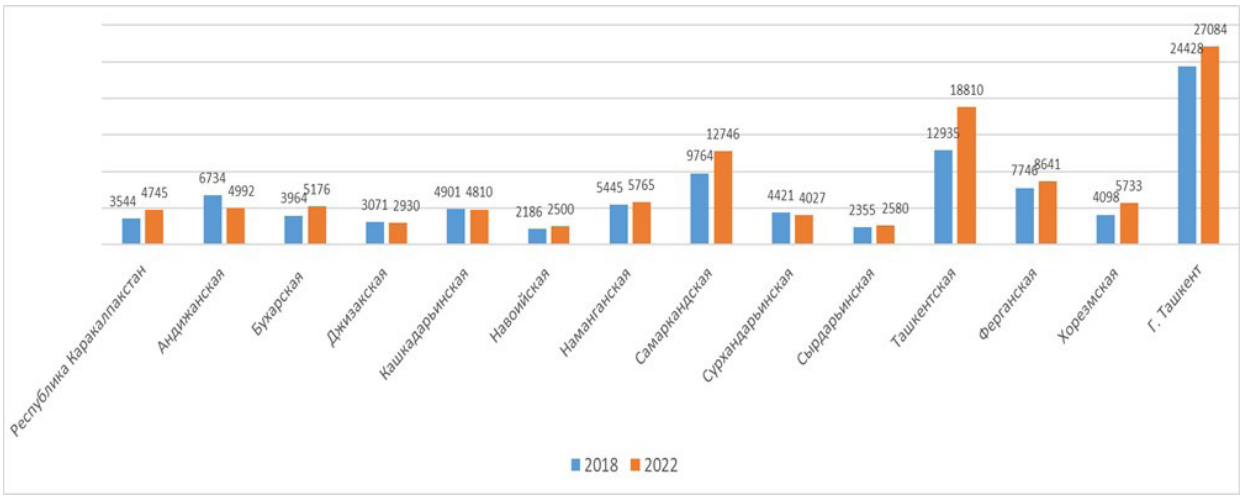

Рисунок 1: Распределение занятости в производстве продуктов питания, напитков и табачных изделий по регионам Узбекистана, 2018–2022 гг., чел.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

В региональной структуре производства продуктов питания, напитков и табачных изделий наибольший удельный вес имеют г. Ташкент (21,9%), Ташкентская (19,2%) и Самаркандская (13,0%) области. Наименее развита пищевая промышленность в Сырдарьинской и Джизакской областях. Их вклад в валовую продукцию отрасли по республике в 2021 г. составлял 1,6% и 1,9% соответственно. При этом стоит отметить, что Сырдарьинская область – единственный регион в республике, где производство продуктов питания, напитков и табачных изделий в 2018–2021 гг. сократилось (на 9,9%).

Сильные стороны (Strengths) пищевой промышленности Узбекистана:

(a)	**Природно-климатический, демографический и географический потенциал:**
	благоприятный климат для развития сельскохозяйственного производства – сырьевой базы пищевой промышленности
	выгодное расположение в регионе, что создает условия для диверсификации регионального экспорта
	быстрый и устойчивый рост продуктовых рынков за счет роста численности населения, доступа на региональные рынки, как существенные факторы инвестиционной привлекательности отрасли
(b)	**Производственно-сбытовая сфера деятельности:**
	пищевая промышленность входит в число лидеров по выпуску промышленной продукции, и, представляет собой сектор экономики с десятками подотраслей, тесно взаимодействующих с другими отраслями АПК страны, и занятых выпуском продукции являющейся основой жизнеобеспечения населения и продовольственной безопасности страны
	значительная доля пищевой промышленности в общем объеме промышленного производства (14,3% в структуре добавленной стоимости обрабатывающей промышленности)
	текущая торговая политика Узбекистана направлена на защиту местных производителей для обеспечения производства достаточного объема сельхозпродукции и продовольственных товаров
	низкий уровень оплаты труда относительно других стран региона свидетельствует о значительном незадействованном потенциале роста объемов производства пищевых продуктов
	устойчивый рост количества предприятий в объеме промышленного производства
	использование комплекса мер и инструментов государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции и продуктов питания
	развитие внутренней сбытовой инфраструктуры и повышение уровня использования современных технологий перемещения сельскохозяйственной продукции и продуктов питания (реализация специальных долгосрочных государственных программ и других нормативных правовых документов)
	сформирована национальная система технического регулирования, в том числе в сфере безопасности и качества продукции пищевой промышленности

Слабые стороны (Weaknesses) пищевой промышленности Узбекистана:

(a)	**Проблемы в производственно-сбытовой сфере:**
	низкий уровень переработки сельскохозяйственного сырья в системе пищевой промышленности
	недостаточная обеспеченность предприятий масложировой промышленности сырьевыми ресурсами
	неполная загрузка производственных мощностей предприятий пищевой промышленности
	отсутствие достаточных финансовых средств у предприятий тормозит внедрение ресурсосберегающих безотходных технологий, диверсификацию производства, возможность решать проблемы, связанные с защитой окружающей среды
	имеются различия в требованиях к безопасности пищевых продуктов и организации системы контроля их соблюдения
	недостаточно развита кооперация и интеграция для решения общих производственно-экономических задач по сбору, хранению и переработке сельхозпродукции
	имеются разрывы в логистических цепочках и связях между сельхозпроизводителями и переработчиками
(b)	**Недостаточный уровень конкурентоспособности производимой продукции:**
	высокая степень физического износа активной части основных фондов на предприятиях пищевой промышленности (уровень износа основных фондов составляет 64%, по активной части основных фондов, машинам и оборудованию коэффициент ввода новых основных фондов составляет 7–10% при коэффициенте выбытия основных фондов в 2,5–8%)
	недостаточный уровень финансирования научного и инновационного обеспечения непрерывного процесса модернизации, технического и технологического обновления промышленного производства
	недостаточный уровень деловой и инвестиционной активности малого и среднего бизнеса
	недостаточный уровень использования современных систем управления, организации труда, ресурсосбережения и т.д.
	необеспеченность стабильного качества продуктов питания, недостаточный уровень внедрения системы управления безопасностью пищевых продуктов на основе ХАССП и международных стандартов качества (ИСО)
	недостаточная экологичность производства, высокий уровень водопотребления, водоотведения и сброса неиспользуемых отходов, получаемых в ходе технологических процессов
	уровень внедрения в производство современных видов упаковки недостаточен для решения вопросов повышения качества и безопасности продукции, оптимизации процесса товародвижения

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Стратегия развития пищевой промышленности Республики Узбекистан на период до 2030 года определяет основные направления развития пищевой промышленности, предусматривает системное решение существующих проблем, ресурсное и финансовое обеспечение, а также механизмы реализации ее мероприятий и показатели их результативности.

Стратегия призвана создать необходимые условия для модернизации пищевой промышленности, формирования инновационного технологического уклада, решения финансово-экономических и социальных проблем, а также содействовать реализации целей социально-экономического развития Республики Узбекистан на период до 2030 года.

Пищевая промышленность в Узбекистане является важным элементом национальной экономической системы, обеспечивает население страны необходимой сельскохозяйственной и пищевой продукцией, имеет экспортный потенциал. Ее развитию способствует реализация принятых в стране за последние годы мер государственной поддержки товаропроизводителей сельского хозяйства, что обе-

спечило увеличение объема производства и экспорта сельскохозяйственной продукции и продуктов питания. В настоящее время потребности населения Узбекистана в продуктах питания в основном удовлетворяются продукцией отечественного производства. Это мука, крупы, хлеб и хлебопродукты, кондитерские изделия, пищевые концентраты, овощи и др.

Благоприятные климатические условия, а также качественные характеристики почвы Узбекистана создают огромный потенциал для производства широкого спектра продовольственной продукции с высоким качеством и превосходными вкусовыми параметрами, существенно превосходящими аналогичные продукции из других регионов мира. В свою очередь данный фактор дает полную возможность для диверсификации регионального экспорта и роста объемов производства продукции пищевой промышленности.

На производство продуктов питания, напитков и табачных изделий приходится 14,3% промышленного производства и 3,8% ВВП. Количество предприятий пищевой промышленности в республике достигло 21,7 тыс. ед., увеличившись с 2017 г. в 2,2 раза. Основной вклад в развитие отрасли вносят мукомольная промышленность (18,2%), производство напитков (17,4%), мясообрабатывающая промышленность (15,1%), масложировая промышленность (11,1%), хлебопекарная промышленность (10,6%).

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 16.01.2018г. №-5303 “О мерах по дальнейшему обеспечению продовольственной безопасности страны”.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 01.05.2020 г. N ПП-4700 “О дополнительных мерах по обеспечению продовольственной безопасности, рациональному использованию имеющихся ресурсов и государственной поддержке сельского хозяйства в период коронавирусной пандемии”.
3. [Электронный ресурс]. stat.uz - официальный сайт Государственного комитета РУз по статистике. Режим доступа: https://stat.uz/uploads/docs/qishloq_xo‘jaligi_dekabr_uz.pdf/ (дата обращения: 10.06.2020)
4. Бринк Л. Страны СНГ и ВТО: вопросы сельскохозяйственной политики и государственной поддержки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.fao.org/3/i3883r/i3883r.pdf. – Дата доступа: 22.06.2023.
5. Использование инструментов ВТО в интересах агробизнеса: пособие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.fao.org/3/i9150ru/I9150RU.pdf. – Дата доступа: 22.06.2023.
6. Киреенко Н.В. 2020. Пандемия COVID-19 как новый вызов международной интеграции и сельскому хозяйству стран-членов ВТО. OIKONOMOS: Journal of Social Market Economy. № 2 (17). С. 75–85.
7. Киреенко Н.В. 2021. Модели развития аграрного бизнеса в международной практике. Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. аграр. навук. №1 (59). С. 23–42.
8. Триполи М. 2021. Использование преимуществ цифровой торговли для повышения эффективности, гибкости и устойчивости агропродовольственных систем. Аналитическая записка по торговой политике. № 40. Рим: ФАО. URL: https://www.fao.org/publications/card/ru/c/CB7251RU/
9. ФАО. 2015. Содействие созданию устойчивых производственно-сбытовых цепочек в сфере продовольствия. Рим: ФАО. 114 с.
10. OECD. 2020. Global value chains in agriculture and food: A synthesis of OECD analysis. OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 139. Paris: OECD Publishing. 26 p.
11. United Nations Conference on Trade and Development. 2016. Guidelines to Collect Data on Official Non-Tariff Measures. Geneva: Switzerland. 28 p.
12. WTO Agriculture Agreement (Agreement on Agriculture) [Electronic resource]. – Access mode: http://www.wto.org. – Access date: 20.06.2023.

SOLIQ-BOJXONA SIYOSATINING DOLZARB MASALALARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

Usmonov Kaxramonjon Akbaraliyevich
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi
Departament direktorining 1-o‘rinbosari

Annotatsiya: Mazkur maqolada soliq siyosatining dolzarb masalalari tahlil qilingan hamda respublikada bu borada qilinishi lozim bo‘lgan tadbirlar taklif qilingan. Soliq siyosatining dolzarb masalalari bo‘yicha miqdoriy tahlillar olib borilgan, muammolarni aniqlashda faktorli tahlil usullari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘shilgan qiymat solig‘i, soliq imtiyozlari, soliq salohiyati, soliqsiz to‘lovlar, soliq-bojxona siyosati, asimmetriya koeffitsiyenti, korrelyatsion bog‘lanish.

Abstract: The actual problems were analyzed and measures on this sphere in the republic were proposed in this article. The quantitative analysis on detecting important issues were conducted and methods of factor analysis were given.

Key words: value-added tax, tax incentives, tax potential, tax-free payments, tax-customs policy, asymmetry coefficient, correlation bond.

Аннотация: В данной статье анализированы актуальные задачи налоговой политики и предложены меры по данному направлению в республике. Осуществлены количественные анализы по важным аспектам налоговой политики, приведены методы факторного анализа в выявлении проблемы.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, налоговые льготы, налоговый потенциал, необлагаемые налогом выплаты, налогово-таможенная политика, коэффициент асимметрии, корреляционная связь.

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat davlat budjeti daromadlariga ko‘plab talablarni qo‘yadi. Bir tomondan, davlat budjeti daromadlari miqdori oshib borayotgan xarajatlarga yetarli bo‘lishi kerak hamda “xufyona” iqtisodiyotga qarshi kurashish zaruriyati bo‘lsa, boshqa tomondan soliq yukining oshib ketmasligini ta’minlash hamda soliq solishda adolatlilik tamoyilini qat’iy joriy qilinishiga erishish kerak.

Ayniqsa, yirik savdo hamkor davlatlarimizdagi o‘zaro ziddiyatlar, tashqi savdo orqali iqtisodiyotga salbiy ta’sirlar fonida soliq-bojxona siyosatining tadbirlariga talab yanada oshadi. Shu vazifalardan kelib chiqib, soliq-bojxona siyosatining dolzarb masalalarini tahlil qilib, ularni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishni maqsad qilib qo‘ydik.

Soliq-bojxona siyosatining dolzarb muammolari sifatida ayni vaqtda respublikada soliq to‘lovchilar va davlat budjeti o‘rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelayotgan masalalar tanlandi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TANQIDIY TAHLILI

Soliq-bojxona siyosatining yo‘nalishlarini tadqiq qilish yuzasidan qator ilmiy ishlarni keltirish mumkin. Bu tadqiqotlarning aksariyatida soliq-bojxona siyosatida qo‘llanilishi kerak bo‘lgan asosiy tamoyillar sifatida: soliq yukining yengilligi, adolatliligi va kam xarajat talab qilishi keltiriladi.

Svenson Ch.U. va Muure M.L. soliq siyosatini nafaqat iqtisodiyotning qisman darajada tahlil qilish orqali belgilash, balki umumiy muvozanatga qanday ta’sir ko‘rsatishidan kelib chiqib baho berilishi kerak degan g‘oyani ilgari surishib, davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda Input-Ouput modelini qo‘llashga doir amaliy tahlillar keltirgan.

David Romerning o‘z tadqiqotlarida, davlat oldida budjetni “soliqlar orqalimi yoki obligatsiya chiqaribmi?” to‘ldirish afzalligini tahlil qilib chiqqan. Shuningdek, olimning shu kitobida davlat xarajatlarini qoplashda soliqlar va qarzni tanlash bo‘yicha Ricardian Equivalence Debate bahsini nazariy ma’lumotlar va matematik formulalar yordamida ko‘rsatib bergan.

Kadomseva S.V. o‘zining o‘quv qo‘llanmasida esa davlat budjeti daromadlarini Laffer egri chizig‘i bo‘yicha soliq stavkalariga bog‘liqligini ssenariyli tahlil asosida tadqiq qilgan. Xususan, soliq stavkalarining o‘zgarishi soliq bazasining kengayishida elastiklik samarasi bilan kengayishiga grafiklar yordamida tushuntirish berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Soliq-bojxona siyosatining dolzarb muammolari va ularni takomillashtirish yo‘nalishlari quyidagi yo‘nalishlarda olib borilishi kerak.

1-jadval

Tadqiqot yo‘nalishlari	Kutilayotgan natija
Davlat budjeti daromadlarining empirik tahlili	Soliq-bojxona siyosatining tendensiyalari aniqlanadi.
Iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha soliq yuki taqsimotining tahlili	Bu tadbir iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha soliq ma’murchiligi darajasini aniqlash imkonini beradi.
Soliq to‘lovchilarning tarmoqlararo taqsimlanganlik tahlili	Tarmoqlarda bozordagi mavqeni egallaganligi o‘rganish imkoniyati yaratiladi
Jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar tahlili	Uy xo‘jaliklari bo‘yicha soliq yukining daromadlarga muvofiqligi o‘rganiladi.

Ushbu yo‘nalishlarda tahlil olib borishda turli statistik usullardan, misol uchun asimmetriya koeffitsiyentlaridan, foydalanish mumkin.

TADQIQOT NATIJALARI MUHOKAMASI

Soliqsiz to‘lovlar dinamikasi ularning salmog‘i so‘nggi besh yillikda oshib borayotganligini ko‘rsatmoqda.

Ayrim soliqlar yalpi ichki mahsulot bilan bevosita bog‘liqligi yo‘q, ayrimlarining tushumlari esa tor doiradagi tovarlarni ishlab chiqarish hajmi bilan bog‘liq, ba’zi soliqlar yilda ikki marta to‘lansa, ayrimlari har oy to‘lanadi va h.k.

2-jadval: Soliqli daromadlarning bazalari va to‘lash muddatlari[1]

№	Soliq turlari	Soliq tushumining YAIMga bevosita (korrelyatsion) bog‘liqligi	Soliqlarni to‘lash muddatlari
1.	Foyda solig‘i	Bog‘liq	Har oyda
2.	Aylanmadan olinadigan soliq	Bog‘liq	Har chorakda
3.	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	Bog‘liq	Har oyda
4.	Qo‘shilgan qiymat solig‘i	Bog‘liq	Har oyda
5.	Aksiz solig‘i	Ayrim tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi bilan bog‘liq	Har oyda
6.	Mol-mulk solig‘i	Bog‘liq emas	Yuridik shaxslar har oyda, jismoniy shaxslar yilda ikki marta
7.	Yer solig‘i	Bog‘liq emas	Yuridik shaxslar har oyda, jismoniy shaxslar yilda ikki marta
8.	Yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq	Ayrim foydali qazilmalar hajmiga va narxiga bog‘liq	Har oyda
9.	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	Foydalanilgan suv hajmiga bog‘liq	Har oyda

Aksiz solig‘ining salmog‘i yildan-yilga o‘z ahamiyatini yo‘qotib bormoqda va buning asosiy sababi, aksiz solig‘i bo‘yicha xalqaro soliq solish tizimi standartlarining asta-sekinlik bilan joriy qilib borilayotganligi hamda ayrim tovarlar uchun bu soliqning bekor qilinganligi bilan izohlanadi. Masalan, o‘simlik yog‘i uchun aksiz solig‘i bekor qilingan, ayrim tovarlar uchun qat’iy belgilangan stavkalar yildan-yilga indeksatsiyalab borilgan. Buning natijasida, 2021-yilga kelib mazkur soliqning YAIMdagi ulushi 2.3%ni tashkil qilgan.

Mol-mulk solig‘i bo‘yicha ham shu davr oralig‘ida ko‘plab o‘zgarishlar amalga oshirilgan. Xususan, yuridik shaxslar uchun soliq stavkasi 5 foizdan 2 foizgacha kamaytirilgan, jismoniy shaxslar uchun 2018-yildan boshlab

1 Muallif tomonidan tuzilgan.

soliq solish bazasi inventarizatsion qiymatdan kadastr qiymatiga o‘tkazilgan va soliq stavkasi keskin kamaytirilgan.

Yer solig‘i stavkalari 2020-yildan boshlab bazaviy stavkalarga o‘tkazildi va 2021-yildan boshlab joylarda bazaviy stavkaga nisbatan koeffitsiyentlar belgilash vakolati berildi. Shu bilan birga, 2019 yildan boshlab yagona yer solig‘i bekor qilindi.

Natijada, soliqning YAIMdagi ulushi 2017-yildagi 1.1% dan 2021 yilda 1.5% gacha o‘sdi va bu mahalliy budjetlarga to‘liq o‘tkazildi.

3-jadval: Soliq imtiyozlari dinamikasi[2]

	2017-yil	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil
Soliq imtiyozlari	18,6	21,8	26,5	33,2	36,0
Yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda	7,3	6,1	5,2	4,7	4,5

Shu davr oralig‘ida soliq imtiyozlari esa yalpi ichki mahsulotga nisbatan 2,8 foiz bandiga, ya’ni 2017-yildagi 7,3 foizdan 2021-yilda 4,5 foizgacha kamaygan.

Imtiyozlarning mavjudligi iqtisodiyotda raqobat muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi bilan birgalikda, soliq tushumlariga ham ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi. Ayniqsa, bu imtiyozdan foydalanish uchun budjetga soliq to‘lab kelayotgan subyektlar ham turli yo‘llar bilan soliqdan qochishga harakat qiladi.

Imtiyozlarning kamayib borayotganligi soliq to‘lovchilarning moliyaviy holati mustahkamlanib borayotganligini ko‘rsatadi. Masalan, soliq imtiyozlari soliq solish bazasini kengaytirish uchun ishlab chiqarishni boshlayotgan subyektlar yoki katta investitsiya qilayotgan ishlab chiqaruvchilar uchun berilishi kerak bo‘lsa, amaliyotda kim imtiyoz olishni uddalagan bo‘lsa olgan va bundan tashqari siyosat faqat bir tomonlama yondashuv tufayli soliq imtiyozlari oshib ketgan.

Soliqli daromadlarni tahlil qilishda soliq bazasi bilan korrelyatsion bog‘lanishini ko‘rib chiqish foydali bo‘ladi. Shuning uchun, asosiy soliq turlari tushumlarini 2017–2021-yillar oralig‘ida bazalariga nisbatan korrelyatsion koeffitsiyentlarini ko‘rib chiqamiz.

4-jadval: 2017–2021-yillarda asosiy soliq turlarining o‘z bazalariga nisbatan korrelyatsiya koeffitsiyentlari[3]

	Yalpi ichki mahsulot	Soliq to‘lovchilar foydasi	Mehnatga haq to‘lash jamg‘armasi	Asosiy vositalar qiymati
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	0.83	x	0.53	x
Foyda solig‘i	0.56	0.71	x	x
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	0.67	x	0.86	x
Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	x	x	x	0.61

4-jadval ko‘rsatishicha, deyarli ko‘rsatilgan barcha soliqlar o‘z bazalariga nisbatan juda kuchli bo‘lmasa-da, nisbatan musbat korrelyatsiyaga ega. Qo‘shilgan qiymat solig‘ining yalpi ichki mahsulotga nisbatan korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,83 ga teng, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i tushumlari esa mehnatga haq to‘lash jamg‘armasi bilan korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,86 ni tashkil qiladi. Shu bilan birga, imtiyozlar va soliq qarzining mavjudligi yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq tushumlarini asosiy vositalar qiymatiga nisbatan korrelyatsiya koeffitsiyentini nisbatan kamroq, ya’ni 0,61 ni ko‘rsatmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shu bilan birga, davlat budjeti daromadlarini shakllantirish mexanizmini takomillashtirish maqsadida, quyidagilar taklif qilinadi.

- Soliq salohiyatini baholaydigan metodologiya ishlab chiqish;
- Soliq imtiyozlarini samaralarini aniqlash metodologiyasini ishlab chiqish;
- Soliq to‘lovchilarni soliq ma’murchiligini yaxshilashda rag‘batlantirish tizimini joriy qilish;
- Kichik tadbirkorlik subyektlari uchun qat’iy belgilangan soliq solish tizimini joriy qilish orqali soliq xarajatlarini kamaytirish.

2 Muallif tomonidan tuzilgan.
3 Muallif tomonidan tuzilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kaplow, Louis. The theory of taxation and Public economics. New Jersey: Princeton university press, 2008. – 472 p.
2. Lisa Kayaga. Tax policy challenges facing developing countries. Canada, Ontario, Queen's University Kingston, 2007, 150 p.
3. Mourre, G., Reut, A. Non-tax revenue in the European Union: A source of fiscal risk? The journal of "International Tax and Public Finance" 26, 198-223 (2019). https://doi.org/10.1007/s10797018-9498-z.
4. Purohit, M.C., Purohit, V.K. Mobilising Non-tax revenue: An empirical analysis of trends in States. The journal "Economic and Political Weekly" Vol. 44 No. 5 (Jan.31 – Feb., 6, 2009), pp. 54-62 (9 pages). https://www.jstor.org/stable/40278460.
5. Зайцева В.И., Кадиева К.К. Оценка формирования ставок местных налогов и неналоговых платежей в городах России. https://elibrary.ru/item.asp?id=46232251.
6. Ряховский Д.И., Акулова Н.Г. Неналоговые платежи в налоговой системе России. https://www.cyberleninka.ru/article/n/nenalogovye-platezhi-sisteme-rossii/viewer.

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА БРЕНД МОЛОКА И МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Холдарова Фариза Тухтабаевна
Ст. преподаватель кафедра Общественных и точных наук, ТГЭУ
Исломбек Бобоёров студент 1 курса СМОП Пендидикан, ТГЭУ

Аннотация: В данном исследовании рассматривается факторы, влияющие на бренд молока и мочных продутов. Воспринимаемое качество (общая оценка качества потребителями) является результатом как ожидаемого, так и переживаемого качества. Качество пищевых продуктов означает качество хороших пищевых и микробиологических свойств. При этом качество пищевой продукции включает в себя механические, геометрические и физические качества, которые можно воспринимать через тактильные, зрительные и слуховые рецепторы. Определенное таким образом качество также можно считать эмоциональным.

Ключевые слова: бренд молока, молочные продукты, качество продукции, маркетинговые стратегии, конкурентная среда, исследование и анализ потребляемой продукции.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot sut va sut mahsulotlari brendiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganadi. Qabul qilingan sifat (iste'molchilar uchun mahsulotning sifatni umumiy baholashi) ham kutilgan, ham tajribali sifat natijasidir. Oziq-ovqat sifati yaxshi ozuqaviy va mikrobiologik xususiyatlar sifatini anglatadi. Shu bilan birga, oziq-ovqat mahsulotlarining sifati tegi-nish, ko'rish va eshitish retseptorlari orqali qabul qilinadigan mexanik, geometrik va jismoniy sifatlarni o'z ichiga oladi. Shu tarzda belgilangan sifatni ham hissiy deb hisoblash mumkin.

Kalit so'zlar: sut brendi, sut mahsulotlari, mahsulot sifati, marketing strategiyasi, raqobat muhiti, iste'mol qilinadigan mah-sulotlarni o'rganish va tahlil qilish.

Abstract: This study examines the factors influencing the brand of milk and dairy products. Perceived quality (consumers' overall assessment of quality) is the result of both expected and experienced quality. Food quality refers to the quality of good nutritional and microbiological properties. At the same time, the quality of food products includes mechanical, geometric and physical qualities that can be perceived through tactile, visual and auditory receptors. A quality defined in this way can also be considered emotional.

Key words: brand of milk, dairy products, product quality, marketing strategies, competitive environment, research and analysis of consumed products.

1. ВВЕДЕНИЕ

Удовлетворенность потребителей брендом, лояльность к бренду, опыт использования продукта и качество продукта широко изучаются в системе бренд-маркетинга. Наиболее изученными взаимосвязями являются факторы удовлетворенности потребителей брендом и склонности к бренду. [1] Эти факторы в последнее время широко изучаются в научных исследованиях. Однако большинство исследований сосредоточено на секторе услуг и некоторых отраслях обрабатывающей и строительной промышленности. Авторам не известны какие-либо исследования, проводимые в пищевой промышленности. Авторам также неизвестно о проведении подобных исследований в Республике Узбекистан. Таким образом, целью диссертационной работы является выявление основных факторов, которые следует учитывать при разработке стратегий местных брендов пищевых продуктов, особенно молока и соковой продукции.

2. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Еще одной отличительной особенностью исследований, проводимых в зарубежных странах, является ориентация на повторную покупку продукта, причем доказано, что одним из основных требований исследования является базирование на личном опыте потребителя с продуктом, купленным несколько раз. В результате целесообразно рассчитывать взаимодействие перечисленных выше переменных

отдельно для каждого вида продукции. Поскольку формирование брендов пищевых продуктов имеет разные характеристики каждого продукта, принятие бренда потребителями и удовлетворенность им различны.

Поэтому уместно в исследовании сосредоточить внимание на факторах потребительской удовлетворенности, склонности, потребительского опыта и конкурентоспособности пищевой промышленности с точки зрения потребителя. Целью данной статьи является анализ взаимосвязи между удовлетворенностью клиентов, лояльностью клиентов, знанием продукта, конкурентоспособностью бизнеса и другими выбранными факторами, влияющими на удовлетворенность клиентов. Факторы, которые мы рассмотрели, были выбраны и затем определены на основе предыдущих исследований, обсуждавшихся в разделе “Теоретические основы”.

Ожидание потребителя (ожидаемое потребителем качество продукта) играет важную роль в оценке пищевого продукта потребителем. [2] Тот факт, что качество продуктов питания может соответствовать потребностям и ожиданиям потребителей, является основным фактором формирования бренда, согласно многочисленным исследованиям. Ожидания потребителей (ожидаемое качество) тесно связаны с воспринимаемым качеством продукта.

3. РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА

Потребители определяют качество (в отношении пищевых продуктов) с сенсорной точки зрения (связанной со вкусом, зрением, осязанием), с точки зрения здоровья (питательное и микробиологическое качество), с точки зрения удобства и с точки зрения процесса (экологическое, органическое, натуральное производство, генетически модифицированные и) оценивает. Причем качество производитель старается максимально соответствовать международным и отечественным сертификатам качества пищевой продукции, а также гигиеническим и экологическим требованиям. [3]

Воспринимаемое качество относится к восприятию потребителем общего качества или превосходства продукта или услуги с точки зрения их предполагаемого назначения над альтернативами. Воспринимаемое качество (общая оценка качества потребителями) является результатом как ожидаемого, так и переживаемого качества. [5] Качество пищевых продуктов означает качество хороших питательных и микробиологических свойств. При этом качество пищевой продукции включает в себя механические, геометрические и физические качества, которые можно воспринимать через тактильные, зрительные и слуховые рецепторы. Определенное таким образом качество также можно считать эмоциональным.

Однако восприятие потребителями качества продукции не может ограничиваться эмоциональными атрибутами. Безопасность, полезность, стоимость и т. д. также следует принимать во внимание в качестве ключевых факторов. [4]

Воспринимаемая потребителем ценность также определяется как результат личного сравнения общей полученной выгоды и суммы, уплаченной Потребителем, или затрат, понесенных при ее потреблении. Ценность, воспринимаемая потребителем, представляет собой общую эмоциональную оценку определенных товаров или услуг. Исследование показывает, что воспринимаемая ценность клиента может быть измерена как соотношение цены и качества, то есть определяется на основе баланса между качеством и ценой (определенный уровень качества может быть связан с определенной стоимостью). Кроме того, если Потребитель считает ценность продукта высокой, он с большей вероятностью действительно купит этот продукт.

Из-за недостатков одномерного подхода к воспринимаемой ценности при исследовании воспринимаемой потребительской ценности следует выбирать многомерный подход. В таком случае конструкция отражает восприятие Потребителем функциональных, экономических, эмоциональных и социальных ценностей. Данное исследование сосредоточено на двух областях: (1) восприятие функциональной и экономической ценности: ценовая/денежная ценность – это выгода, получаемая от продукта в результате снижения его краткосрочной и долгосрочной экономической ценности; и (2) производительность/качество – воспринимаемое качество и ожидаемые характеристики продукта, полезность, вытекающая из его функциональной ценности. [6]

Удовлетворенность потребителя качеством и характеристиками пищевой продукции влияет на ее конкурентоспособность. Также необходимо изучить удовлетворение потребностей потребителей в контексте конкурентоспособности. Удовлетворенность клиентов продуктами или услугами компании часто рассматривается как ключ к успеху компании и долгосрочной конкурентоспособности. При определении переменных, которые могут измерить конкурентоспособность предприятия, можно начать с модели принятия решения о покупке потребителем. Эта модель показывает, что удовлетворенность Потребителя зависит от того, действительно ли Потребитель покупает продукт, поскольку Потребитель покупает продукт, сравнивая ценности различных (конкурирующих) продуктов.

Удовлетворенность потребителей также должна основываться на знаниях потребителей, особенно на опыте потребителей. Должна быть определена информация от потребителей о продуктах, поставщиках и рынках, а также потребительских тенденциях, а также будущих потребностях и идеях для инновационных продуктов. Для целей данного исследования оно было сведено к знанию продукта (знанию продукта), что означает, насколько хорошо респонденты знали продукт.

Удовлетворенность клиентов – один из лучших инструментов успешного бизнеса. Удовлетворенность клиентов определяется как общая оценка, основанная на опыте покупки и потребления продукта или услуги с течением времени. [7] Определение удовлетворенности клиентов связано с маркетинговой практикой, а это означает, что она определяет ожидания потребителей относительно того, как товары и услуги поддерживаются компаниями. [8]

На первый взгляд, удовлетворенность клиентов является важным компонентом бизнес-стратегии, а также удержанием клиентов и повторными покупками продукции. Чтобы повысить удовлетворенность клиентов, предприятия должны продавать идеи и методы после оформления всех необходимых документов. Удовлетворенность клиентов – это барометр, который предсказывает будущее поведение клиентов. [9]

Лояльность потребителей определяется как повторная покупка товара или услуги потенциальным потребителем, несмотря на ситуационные влияния и маркетинговые усилия. Хотя удовлетворенность клиентов является важной частью бизнеса, сама по себе удовлетворенность не выводит бизнес на новый уровень. Удовлетворенность клиентов имеет положительный финансовый результат, особенно при регулярных покупках. Формирование и поддержание лояльности потребителей к брендам на конкурентном рынке становится все сложнее. Это связано с технологическим прогрессом и широким распространением Интернета. Создание ниши требует от компании сосредоточиться на ценности своих продуктов и услуг. Представляет заинтересованность в выполнении запросов Потребителей или установлении отношений с Потребителями.

В своих исследованиях Томас и Тобе утверждают, что “склонность приносит больше пользы”. Привлечение нового клиента обходится дороже, чем удержание существующего клиента. [10] Склонность Потребители поощряют других покупать у вас и дважды подумают, прежде чем передумать покупать другие услуги. Потребительские предпочтения не достигаются случайно, они формируются решениями по выбору поставщиков и дизайну. Для формирования лояльности клиентов требуются клиентоориентированные подходы, учитывающие предпочтения и интересы поставщика услуг. Лояльность клиентов формируется с течением времени в ходе многочисленных транзакций.

Существуют как количественные, так и качественные методы измерения удовлетворенности и лояльности потребителей к брендам продуктов питания. Однако во многих исследованиях используются качественные методы исследования. Поэтому в рамках нашего диссертационного исследования мы соберем данные о характеристиках каждого вида продукции в Приложениях 1-3, чтобы рассмотреть влияние удовлетворенности и лояльности потребителей на конкурентоспособность брендов молочной и соковой продукции.

В ходе исследования респондентам представлены Потребителям марки предприятий, выбранных в качестве объектов. Анкета содержит двадцать восемь вопросов-шкал, двадцать четыре из которых были использованы в исследовании. Конкретные вопросы, включая используемые переменные, перечислены в приложениях.

В анкетных опросах, основанных на качественных исследованиях, часто используются пяти- или семибалльные шкалы [11], но также используются и 10-балльные шкалы. [12] Исследования показали, что сила корреляции связана с шириной шкалы, а это означает, что более широкий масштаб усиливает обнаруженную корреляцию. [13] Таким образом, более широкая шкала позволяет выявить взаимосвязи между переменными, которые не охватываются более узкой шкалой, и поэтому более полезна для исследовательских целей. Однако, учитывая, что оценка по 10-балльной шкале причиняет неудобства потребителям, а также принимая во внимание большое количество переменных, целесообразно использовать 5-балльную шкалу.

Все вопросы были сформулированы в виде шкаловых переменных, измеряемых по 5-балльной шкале, где значение 1 указывает на низкую оценку респондента, т.е. низкую удовлетворенность, а значение 5 указывает на высокую оценку респондента, т.е. очень удовлетворен. . Таким образом, для каждой переменной мера удовлетворенности увеличивается по мере увеличения целочисленного значения от одного до пяти. Поскольку все вопросы структурированы в одном направлении (поэтому более высокое значение всегда означает лучший рейтинг бренда), результаты статистического анализа легко интерпретировать.

TARAQQIYOT PROGRESS

Анкетирование проводится в торговых точках, где имеется продукция выбранного бренда. Распределение продуктов, которые должны были оцениваться отдельными респондентами, было рандомизированным, так что каждый продукт оценивали 200 респондентов, и респонденты были стимулированы этими типами продуктов без предварительного уведомления, если они участвовали.

Сначала респонденту показали двадцать случайно сгенерированных товаров. Это случайное поколение было взвешено по количеству предыдущих респондентов, которые оценили продукт, и количеству предыдущих респондентов, которые были знакомы с продуктом.

Респондентам была представлена продукция вместе с ее фотографиями и логотипом производителя. Все используемые веса динамически обновляются с течением времени. Также учитываются возраст и пол респондентов. Это связано с тем, что эта оценка важна для определения характеристик потребительского сегмента и для стратегии позиционирования продукта, основанной на соответствующих маркетинговых стратегиях.

Ответы респондентов, оценивших один и тот же продукт, были усреднены, и эта средняя оценка продукта представляла собой продукты для соответствующих предприятий по всем вопросам анкеты.

Наряду с анкетой для потребителей исследуемых предприятий были сформированы конструкты, представляющие шесть ненаблюдаемых факторов удовлетворенности, описанных во введении. К этим скрытым факторам (конструктам) была добавлена переменная знания о продукте, которую можно было непосредственно наблюдать по данным анкеты. Скрытые факторы удовлетворенности клиентов оцениваются с использованием переменных, полученных из вопросов анкеты.

Для моделирования взаимосвязей между исследуемыми факторами использовалась модель структурных уравнений (SEM). Во-первых, факторный анализ (CFA-подтверждающий факторный анализ) используется для оценки факторной нагрузки отдельных переменных (вопросов анкеты), связанных с удовлетворенностью потребителей, склонностями и конкурентоспособностью. Другими словами, этот шаг (измерительная часть) дает возможность определить, насколько адекватны скрытые факторы удовлетворенности анкеты. Следующий шаг (структурная часть) – проверка соответствия связей между факторами данным анкеты или нет через “Построение модели”.

Из-за сложного характера моделей системных уравнений проводится общий тест, который четко подтверждает или отвергает правильность модели (например, базис p-значений). Кроме того, результаты модели проверяются на основе индекса сравнительного соответствия (CFI) или индекса Такера-Льюиса. Оба индекса принимают значения из интервала (0, 1), где большее значение указывает на то, что модель является прилагательной. Рекомендуемый порог для обоих индексов составляет 0,65. Поэтому модели с индексами более 0,65 можно считать эмпирически подтвержденными.

Исследование проводилось весной 2022 года с участием 1200 потребителей предприятий по производству молока и соков из Республики Узбекистан. В частности, это предприятия, производящие продукты питания и напитки для ежедневного потребления (и хорошо известные среди потребителей). Каждая компания представлена одним брендом.

Что касается связи между факторами, было решено применить несколько иной подход, чем обычно. При создании модели или индекса удовлетворенности клиентов исследователи обычно сосредотачиваются на определении факторов, которые влияют на уровень удовлетворенности клиентов и, как следствие, на склонность [14] и конкурентоспособность. На основании введения определений мы разделим факторы на две группы: причинные факторы и следствия. [15]

В качестве причинных факторов мы принимаем следующие:

Воспринимаемое качество (воспринимаемое качество – PQ)

Ценность, которую потребитель придает продукту (воспринимаемая ценность-PV)

Удовлетворенность клиентов брендом (удовлетворенность клиентов-CS)

Уровень знаний о продукте (знания о продукте-ПК)

В качестве факторов последствий мы принимаем следующее:

Опыт работы с клиентами (ожидания клиентов – CE)

Лояльность клиентов (CL)

Конкурентоспособность (конкурентоспособность-C)

Таким образом, можно выразить три основных уравнения, представляющих три гипотезы, в математическом виде. Они одновременно дают возможность сформировать модель взаимосвязей между переменными, связанными с удовлетворенностью потребителей:

CE = f(PQ,PV,CS,PK); (1)

CL = f(PQ,PV,CS,PK); (2)

C = f(PQ,PV,CS,PK); (3)

В первом уравнении ожидания потребителей (CE) влияют на четыре фактора: PQ,PV,CS,PK. Второй и четвертый вопросы опроса потребительских ожиданий (T2 и T4) показывают, что на основе повторных покупок у Потребителя создается возможность сформировать гипотезу, которую можно сравнить с реальностью при совершении следующей покупки. Таким образом, можно предположить, что значения воспринимаемого качества (CE) и удовлетворенности потребителей (CS) должны влиять на ожидания Потребителей от последующих (повторных) покупок.

Во втором из системных уравнений на лояльность клиентов (CL) влияют те же четыре фактора: PQ, PV, CS, PK. Согласно зависимости, подтвержденной рядом исследований, лояльность клиента зависит от его удовлетворенности (УО), которая, в свою очередь, зависит от многих факторов. В данном случае другими факторами являются воспринимаемое качество (PQ), цена (PV) и знание продукта (PK). В отличие от других исследований было решено проверить, влияют ли эти переменные непосредственно на склонность, тогда как удовлетворенность потребителей является лишь одной из переменных, влияющих на склонность (наряду с упомянутыми выше переменными). В рамках определения потребительской лояльности, упомянутого в теоретической основе, можно предположить, что потребительская лояльность зависит от воспринимаемого качества и цены продукта (что напрямую связано с вопросами CL 3 и 4 анкеты). В нескольких исследованиях было эмпирически показано, что лояльность потребителей (особенно поведенческие намерения) напрямую связана с обеими переменными. Вопросы CL 2 и 5 опроса имеют косвенное отношение к этим переменным, поскольку отражают причины выбора приоритетного (неприоритетного) или рекомендуемого (нерекомендуемого) продукта. Уравнение также основано на гипотезе о том, что знание продукта и его изменение влияют на лояльность клиентов в отношении повторных покупок, как это подразумевается концептуальной моделью управления знаниями клиентов. Это не только готовность купить товар снова (вопрос CL 3 анкеты), но и побудить кого-то купить его (вопрос CL 5 анкеты) или отреагировать на изменение цены товара (в лучшую или худшую сторону) (вопрос CL 4 анкеты).

Третье уравнение основано на гипотезе о том, что на конкурентоспособность (C) влияет удовлетворенность клиентов (CS), которая основана на выводе о том, что в долгосрочной перспективе удовлетворенность клиентов может иметь важное значение для конкурентоспособности бизнеса. Сильное влияние удовлетворенности клиентов на конкурентоспособность бизнеса, включая качество продукции и, в меньшей степени, цену продукции, было продемонстрировано в ряде исследований, проведенных в различных отраслях.

Поэтому конкурентоспособность снова моделируется с использованием факторов PQ, PV, CS. Более того, при повторных покупках знания о продукте (ПК) имеют эффект, аналогичный ожиданиям покупателя о конкурентоспособности продукта, а это означает, что можно предположить, что знания покупателя о продукте изменяются (увеличиваются или уменьшаются) по мере повышения конкурентоспособности продукта. Эта гипотеза основана на исследовании Агаминяна, которое показало, что знание продукта является частью конкурентного преимущества компании. Входная модель, состоящая из трех одновременных уравнений регрессии, моделирующих факторы CL и C, была составлена с предположением, что как причинные факторы (PQ, PV, CS), так и факторы эффекта (CE, CL, C) могут быть коррелированы. [15]

Литература:

1. Floh, A., Zauner, A., Koller, M., & Rusch, T. (2014). Customer segmentation using unobserved heterogeneity in the perceived-value–loyalty–intentions link. Journal of Business Research, 67(5), 974–982.doi:10.1016/j.jbusres.2013.08.003
2. Cardello, A. V. (1995). Food quality: Relativity, context and consumer expectations. Food Quality and Preference, 6(3), 163–170. doi:10.1016/0950-3293(94)00039-X
3. Grunert, K. G. (2005). Food quality and safety: Consumer perception and demand. European Review of Agricultural Economics, 32(3), 369–391. doi:10.1093/eurrag/jbi011
4. Aaker, D. A. (1991). Managing brand equity. New York, NY: The Free Press.
5. Poulsen, C. S., Juhl, H. J., Kristensen, K., Bech, A. C., & Engelund, E. (1996). Quality guidance and quality formation. Food Quality and Preference, 7(2), 127–155. doi:10.1016/09503293(95)00044-5
6. Yang, Z., & Peterson, R. T. (2004). Customer perceived value, satisfaction, and loyalty: The role of switching costs. Psychology and Marketing, 21, 799–822. doi:10.1002/mar. 20030

TARAQQIYOT PROGRESS

7. Fornell, C., Johnson, M. D., Anderson, E. W., Cha, J., & Bryant, B. E. (1996). The American customer satisfaction index: Nature, purpose, and findings. The Journal of Marketing, 60(4), 7–18. doi:10.2307/1251898
8. Oliver, R. L. (1997). Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer. New York, NY: Irwin-McGraw-Hill.
9. Spiteri, J. M., & Dion, P. A. (2004). Customer value, overall satisfaction, end-user loyalty, and market performance in detail intensive industries. Industrial Marketing Management, 33(8), 675–687. oi:10.1016/j.indmarman.2004.03.005
10. Tomes, Z., Kvizda, M., Jandova, M., & Rederer, V. (2016). Open access passenger rail competition in the Czech Republic. Transport Policy, 47, 203–211. doi:10.1016/j.tranpol. 2016.02.003
11. Cadotte, E. R., Woodruff, R. B., & Jenkins, R. L. (1987). Expectations and norms in models of consumer satisfaction. Journal of Marketing Research, 24(3), 305–314. doi:10.1177/002224378702400307
12. S'oderlund, M. (2006). Measuring customer loyalty with multi-item scales: A case for caution.International Journal of Service Industry Management, 17(1), 76–98. doi:10.1108/09564230610651598
13. Frennea, C., & Mittal, V. (2017). Customer satisfaction, loyalty behaviors, and firm-financial performance: What 30 years of research tells us (Working Paper). Houston, TX: Rice University. 59 p.
14. Turkyilmaz, A., & Ozkan, C. (2007). Development of a customer satisfaction index model: An application to the Turkish mobile phone sector. Industrial Management & Data Systems, 107, 672–687. doi:10.1108/02635570710750426
15. Aghamirian, B., Dorr, B., & Aghamirian, B. (2015). Customer knowledge management application in gaining organization's competitive advantage in electronic commerce. Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research, 10(1), 63–78. doi:10.4067/S0718-18762015000100006
16. Wold, H. (1982). Soft Modeling: The Basic Design and Some Extensions, in Systems Under Indirect Observations: Part II, K. G. Jöreskog and H. Wold (eds.), North-Holland: Amsterdam, pp. 1-54.
17. Lohmöller, J.-B. (1989). Latent Variable Path Modeling with Partial Least Squares, Physica: Heidelberg.
18. https://www.smartpls.com/documentation/algorithms-and-techniques/pls/
19. Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. Journal of the Academy of Marketing Science, 43(1), 115–135.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ЦИФРОВЫХ АКТИВОВ И КРИПТОВАЛЮТ

Якубова Ш. Ш.
Доцент, докторант ТГЭУ

Рашидов Рахимжон Искандарович
В.и.о доцента, КИЭИ

Аннотация: Статья посвящена исследованию правового регулирования рынка цифровых активов и криптовалют, что является одной из наиболее актуальных и динамично развивающихся сфер современного права и экономики. В работе рассматриваются основные подходы к регулированию цифровых активов в различных странах, анализируются преимущества и недостатки существующих правовых норм и предложений по их совершенствованию. На основе проведенного анализа предлагаются рекомендации по формированию эффективной правовой базы, способной обеспечить стабильное развитие рынка цифровых активов и криптовалют, минимизируя при этом потенциальные риски. Статья может быть полезна юристам, экономистам, регуляторам и всем заинтересованным в понимании текущего состояния и перспектив правового регулирования данной сферы.

Ключевые слова: цифровой актив, криптовалюта, криптоактив, цифровая валюта, законодательные акты, правовое регулирование.

Annotatsiya: Maqola zamonaviy huquq va iqtisodiyotning eng dolzarb va jadal rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan raqamli aktivlar va kriptovalyutalar bozorini huquqiy tartibga solishni o‘rganishga bag‘ishlangan. Ish turli mamlakatlarda raqamli aktivlarni tartibga solishning asosiy yondashuvlarini o‘rganadi, mavjud huquqiy normalarning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qiladi va ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar beradi. Tahlillar asosida raqamli aktivlar va kriptovalyutalar bozorining barqaror rivojlanishini ta’minlash, potensial risklarni minimallashtirish mumkin bo‘lgan samarali huquqiy bazani shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar taklif etiladi. Maqola huquqshunoslar, iqtisodchilar, tartibga soluvchilar va ushbu sohadagi huquqiy tartibga solishning hozirgi holati va istiqbollarini tushunishga qiziqqan har bir kishi uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: raqamli aktiv, kriptovalyuta, kriptoaktiv, raqamli valyuta, qonun hujjatlari, huquqiy tartibga solish.

Abstract: The article is devoted to the study of legal regulation of the digital asset and cryptocurrency market, which is one of the most relevant and dynamically developing areas of modern law and economics. The work considers the main approaches to regulating digital assets in various countries, analyzes the advantages and disadvantages of existing legal norms and proposals for their improvement. Based on the analysis, recommendations are proposed for the formation of an effective legal framework that can ensure the stable development of the digital asset and cryptocurrency market, while minimizing potential risks. The article may be useful for lawyers, economists, regulators and anyone interested in understanding the current state and prospects of legal regulation in this area.

Key words: digital asset, cryptocurrency, crypto asset, digital currency, legislative acts, legal regulation.

ВВЕДЕНИЕ

Последние десятилетия характеризуются динамичным процессом цифровой трансформации экономики в мире. Немаловажную роль в этом занимают цифровые активы, такие как криптовалюты, токены и цифровые валюты. Эти инновационные формы капитала и платежа кардинально меняют ландшафт мировой финансовой системы, предлагая новые возможности для инвестиций, транзакций и экономического роста. Однако вместе с этими возможностями возникают и значительные вызовы, связанные с правовым регулированием данной сферы.

Цифровые активы и криптовалюты, такие как Bitcoin, Ethereum и другие, получили широкое распространение и признание как среди частных инвесторов, так и среди институциональных участников рынка. Их технологические свойства, в частности, децентрализованный характер, а также возможность проведения транзакций без посредников создают уникальные преимущества, но также и риски, включая высокую волатильность, угрозы кибербезопасности и потенциальное использование в незаконной деятельности.

В связи с этим, правовое регулирование рынка цифровых активов и криптовалют становится критически важным. Разные страны выбирают различные подходы к регулированию, от полного запрета до активного внедрения и адаптации существующих правовых рамок. Эти различия приводят к правовой неопределенности и создают препятствия для глобальной интеграции и стабильного развития данного рынка.

В данной статье рассматриваются основные аспекты правового регулирования цифровых активов и криптовалют. Анализируются текущие подходы в различных странах, выявляются ключевые проблемы и предлагаются рекомендации по их решению. Особое внимание уделяется вопросам регулирования сферы цифровых активов в Узбекистане, подчеркивается уникальность и особенности регулирования сферы криптоактивов, обеспечения прозрачности и безопасности транзакций, а также гармонизации международных стандартов регулирования.

Цель исследования состоит в формировании целостного представления о современном состоянии правового регулирования рынка цифровых активов и криптовалют, выявлении наиболее эффективных практик и предложении путей их адаптации к национальным условиям. Это позволит создать стабильную и предсказуемую правовую среду, способствующую дальнейшему развитию инновационных финансовых технологий и интеграции их в мировую экономику.

МЕТОДОЛОГИЯ

Методологической основой исследования данной статьи составляет сравнительный анализ подходов к регулированию криптовалют в разных странах, выявление лучших мировых практик и опыта, а также институциональный и неоинституциональный подход к изучению криптовалют и мировых практик их регулирования.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Одной из главных проблем, связанных с криптовалютами и цифровыми финансовыми активами, является отсутствие единой международной системы регулирования, поскольку каждая страна устанавливает свои собственные правила и законы для их использования и оборота, а некоторые страны и вовсе не имеют таких регуляций. С развитием инновационных технологий и появлением новых финансовых инструментов, таких как криптовалюты, возникает необходимость их государственного регулирования. Важной проблемой криптовалют и цифровых финансовых активов остается их анонимность и отсутствие контроля со стороны государства, что обусловлено их децентрализованной природой. Это создает риски использования криптовалют в незаконных целях, таких как финансирование терроризма и отмывание денег. В ответ на это многие страны начали разрабатывать законодательные и регуляторные механизмы для управления криптовалютами и цифровыми активами, однако подходы к регулированию существенно различаются. Законодательство часто не успевает за быстро меняющейся реальностью, и законы, принятые сегодня, могут стать устаревшими завтра. Важной задачей также является обеспечение безопасности и защиты прав потребителей при использовании криптовалют, учитывая риски хакерских атак и кражи цифровых активов, что требует разработки надежных механизмов защиты. Сравнительный анализ международных практик в этой области позволяет выявить различия в подходах к регулированию криптовалют и цифровых активов, а также определить наиболее эффективные регуляторные механизмы. Это также помогает прогнозировать будущие перспективы развития данной области в краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной перспективе. Таким образом, государственное регулирование криптовалют и цифровых финансовых активов является актуальной темой, требующей разработки эффективных механизмов регулирования и защиты интересов всех участников рынка.

Анализ существующих исследований показывает, что формирование соответствующей теоретической базы и понятийно-категориального аппарата значительно отстает от современного развития новых форм и продуктов цифровых технологий. Это приводит к тому, что в научных публикациях часто смешиваются и взаимозаменяются упомянутые категории, где в большинстве случаев термином “цифровой актив” обозначают криптовалюту. Однако почти во всех работах исследователи сходятся в едином мнении о том, что существует острая необходимость правового регулирования цифровых активов.

Группа разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег (ФАТФ) (от англ. Financial Action Task Force on Money Laundering – FATF) считает, государствам следует использовать принцип “лучше легализовать, нежели запретить” в отношении регулирования операций с криптовалютами, т. к. при этом все цифровые активы будут находится под надзором и контролем государства[1].

1 FATF Glossary [Electronic resource] // FATF. – Mode of access: http://www.fatf-gafi.org/glossary/u-z/. – Date of access: 23.03.2022.

В работах Лосева (2021), Лазарева (2020), Полякова (2019), Патрикеев (2019), Тебекин (2020), Сидорова (2021), Sandner (2021), Olsen (2020), Jepkemei (2019), Hasan (2018) исследуются проблемы экономического содержания и правового регулирования цифровых активов[2]. На основе анализа сложившейся практики Gonzálvez-Gallego & Pérez-Cárceles (2021) считают, что подходы государств основанные на попытках игнорирования существующих тенденций и возникающих проблем, лишь усугубляют положение в их финансовых системах.

Системное правовое регулирование на национальных уровнях, согласованное с международными стандартами, по мнению авторов, является наиболее приемлемым подходом. При этом, как утверждают Yadav & Brummer (2019), такое регулирование должно быть нацелено на предотвращение значительных рисков для населения, экономики и финансовой системы страны, возникающих в результате использования цифровых активов. Хотя регуляторам зачастую сложно одновременно достичь всех трех целей, их действия должны способствовать продвижению инноваций, защите целостности рынка и обеспечению оптимального уровня прозрачности на рынке.

Мы также придерживаемся мнения относительно того, что одной из основных проблем, связанных с криптовалютами и цифровыми финансовыми активами, является отсутствие единой международной системы регулирования. Каждая страна устанавливает свои собственные правила и законы для их использования и оборота, а некоторые государства вообще не имеют таких регуляций. Одной из ключевых проблем, связанных с криптовалютами и цифровыми финансовыми активами, является их анонимность и отсутствие государственного контроля, обусловленные их децентрализованной природой. Это создает риски использования криптовалют в незаконных целях, таких как финансирование терроризма и отмывание денег. В ответ на это многие страны начали разрабатывать законодательные и регуляторные механизмы для управления криптовалютами и цифровыми активами. Однако подходы к регулированию значительно различаются от страны к стране.

Прежде чем подробно остановиться на исследованиях зарубежных финансово-правовых норм, определяющих порядок обращения цифровых финансовых активов, следует сказать, что в науке выделяют различные классификации подходов к регулированию данной области общественных отношений. В зависимости от характера проводимой политики некоторые авторы выделяют 2 подхода[3], другие – 4[4]. Исследование настоящей статьи позволяет выявить три основных подхода к регулированию обращения цифровых финансовых активов (токенов и криптовалют) (рис.1.). Как выделено в рис.1., существуют страны, которые придерживаются принципа схожести рисков, в то время как другие страны разрабатывают самостоятельный режим регулирования сферы оборота цифровых активов и криптовалют.

При рассмотрении взаимодействия государств с криптовалютами, стоит начать с США, так как эта страна занимает лидирующие позиции в мировой экономике. В США существует уникальная правовая специфика, где наряду с федеральным законодательством действует законодательство отдельных штатов. Это означает, что криптовалюта в США подвергается “двойной фильтрации” – как на федеральном уровне, так и на уровне штатов. В результате этого в США отсутствует консолидированное решение в сфере регулирования криптовалюты и её правового статуса.

В настоящее время, на федеральном уровне в США существует закон, обязывающий все американские криптобиржи подтверждать и верифицировать своих пользователей. В то время как на уровне штатов зачастую требуется получение лицензии на деятельность в сфере криптовалют. Например, в штате Нью-Йорк существует закон “Об унификации денежных услуг”, в котором прописано о том, что криптовалютная деятельность возможна при условии получения соответствующей лицензии на осу-

2 Лазарева Н.А. Цифровые финансовые активы: экономические и правовые аспекты их обращения // Научные Известия. 2020. № 19. С. 7-13. Полякова В.В., Токун Л.В. Становление рынка цифровых финансовых активов в российской федерации // Вестник университета. 2019. № 6. С. 150-153. Патрикеев П.А. Теоретические проблемы определения понятия цифрового финансового актива // Самоуправление. 2019. Т. 2. № 1(114). С. 278-281. Тебекин А.В., Петров В.С. Пути совершенствования управления экономикой за счет использования цифровых финансовых активов // Журнал экономических исследований. 2020. Т. 6. № 4. С. 55-63. НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ” № 11 2021 Сидорова О.В. Цифровые финансовые активы в современной экономике // Экономика и управление: научно-практический журнал. 2021. № 3 (159). С. 11-14. Philipp Sandner Digital Assets: The Future Of Capital Markets. Forbes Aug 24. 2021. [Электронный ресурс]. URL://https://www.forbes.com/sites/philippsandner/2021/08/24/digital-assets-the-future-ofcapital-markets/?sh=3960e7716a57 (дата обращения: 23.09.2021). Thomas Olsen, John Fildes, Karl Gridl For Digital Assets, Private Markets Offer the Greatest Opportunities. Bain&company. December 16. 2020. [Электронный ресурс]. URL: https://www.bain.com/insights/for-digital-assets-private-markets-offer-the-greatest-opportunities/ (дата обращения: 23.09.2021). B. Jepkemei, A. Kipkebut Blockchain – A Disruptive Technology in Financial Assets. IRE Journals. 2019. Vol. 2. Is. 9. Haya R. Hasan, Khaled Salah. Proof of Delivery of Digital Assets Using Blockchain and Smart Contracts. Access IEEE. 2018. Vol. 6. P. 65439-65448.

3 Раздорожный К.Б. Финансово-правовое регулирование цифровых финансовых активов в Российской Федерации и в зарубежных странах // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.

4 Кучеров И. И. Криптовалюта (идеи правовой идентификации и легитимации альтернативных платежных средств). С. 158–163; Tu K. V., Meredith M. W. Rethinking Virtual Currency Regulation in the Bitcoin Age // Washington Law Review. 2015. Vol. 90. P. 271–347. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2485550 (дата обращения: 25.05.2021).

TARAQQIYOT PROGRESS

ществление операций с криптовалютой[5]. Данная лицензия называется BitLicense, и её получение является обязательным для ведения криптобизнеса на территории штата.

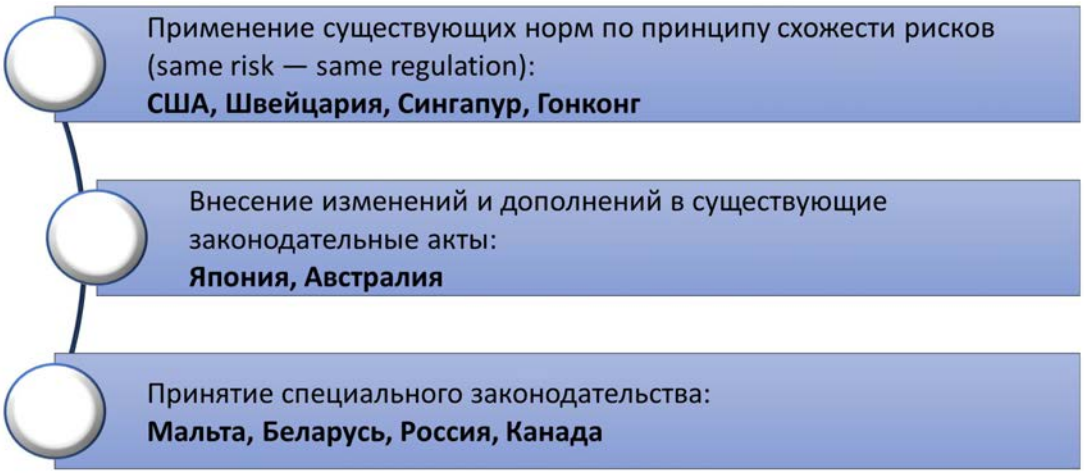

Рис.1: Подходы правового регулирования цифровых активов в мире[6]

Калифорния стала первым штатом, который в начале 2015 года признал криптовалюту в качестве платежного средства, приняв закон о легализации её использования в денежном обороте[7]. Следует отметить, что, в отличие от Нью-Йорка, в Калифорнии отсутствует специальный закон о ведении криптовалютного бизнеса внутри штата, что активно используется многими криптоэнтузиастами.

Совсем недавно, в сентябре 2022 года, руководство США опубликовало документ, в котором предложило полномасштабный проект правового регулирования криптовалютной области[8]. В нем Белый дом заявил о серьезной обеспокоенности вопросом доработки и усовершенствования уже имеющихся у США правовых инструментов регулирования. В частности, американское правительство желает укрепить своё мировое лидерство в цифровой сфере и предлагает ряд мер по укреплению данной позиции, а именно: защита прав криптосубъектов, борьба с нелегальным оборотом криптовалюты, борьба с киберпреступностью в сфере криптовалют и др. Ответственными за выполнение данных задач Белый дом назначил комиссию по ценным бумагам и биржам и комиссию по торговле товарными фьючерсами. Помимо этого, США предлагают вынести на обсуждение данные вопросы в международные организации, а именно в G7, G20, ОЭСР и др.

Обобщая вышеприведенное, можно сказать, что в США криптовалюта рассматривается как явление разностороннее. Несмотря на федеральный закон, согласно которому биржи, работающие с криптовалютой являются объектом верификации пользователей, в каждом отдельно взятом штате есть свои особенности в законах. Они рассматривают криптовалюты как цифровой вид денег, объект биржевых торгов, а также предмет собственности.

Интересен опыт Канады, в которой криптовалюты имеют широкое распространение. На территории Канады биткоин является полноценным платежным средством, а правительство данной страны ведет активную деятельность по созданию цифрового канадского доллара. В Канаде также существует правовое регулирование криптобирж, в 2014 году был принят соответствующий законопроект, в котором криптовалютные биржи, работающие на территории Канады, подлежат государственной регистрации и обязаны соблюдать действующее в стране законодательство в области противодействия отмывания доходов. В сфере микроторговли, а именно оплате товаров и услуг, сделка с участием криптовалют считается бартерной и подлежит налогообложению, ему же подлежит любая продажа криптовалюты на бирже[9].

Австралия имеет статус самой благоприятной страны для ведения криптовалютной деятельности. В стране существуют специализированные программы по поддержке криптовалютных стартапов и криптосообщества в целом. Резервный банк Австралии провел массу исследований, в результате которых был сделан вывод о том, что грамотно созданная правовая база поспособствует развитию данной сферы, и минимизирует связанные с ней риски.

5 New York Codes, Rules and Regulations. Virtual Currencies // New York State Department of Financial Services
6 Составлено автором на основе изучения и обобщения результатов экспертных исследований.
7 California Governor Grants Bitcoin ‘Legal Money’ Status // CoinDesk. 29.06.2014.
8 URL: https://frankmedia.ru/90015
9 Регулирование криптовалют. Исследование опыта разных стран., г. М., 2017г. [Электронный ресурс]: http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/pravo/2018/03/2018-03-26.pdf 12.

Резервный банк Австралии в 2013 году признал криптовалюты средством платежа, как альтернативу национальной валюте[10], а деятельность в области криптовалют данный орган власти не обязал проходить процедуру лицензирования. Однако, правительством страны был выработан специализированный кодекс поведения для игроков индустрии цифровых валют, в котором был установлен регламент и правила в области криптовалютной деятельности, являющиеся общеобязательными для всех субъектов, участвующих в среде цифровых финансовых активов. Правовую систему Австралии в области регулирования цифровых финансовых активов и криптовалют можно считать инновационным и либерально настроенным, юрисдикция данной страны позволяет без бюрократических барьеров проводить криптовалютную деятельность и активно развиваться в ней. В стране отсутствуют какие-либо ограничения и регуляторы по ведению криптовалютной деятельности и её обороту, за исключением налогообложения.

Другой один из важнейших субъектов мировой экономики – Китай имеет свой подход к регулированию криптовалют. Опыт Китая также интересен, поскольку данная страна является бурно растущей в двух сферах одновременно: финансовой и технологической.

В начале пути, Китай почти сразу вышел на одни из лидирующих позиций в криптовалютной сфере и уже в 2014 году обогнал США по объемам майнинга. Руководство Китая тоже не препятствовало развитию новой цифровой сферы, и подтверждением данного предложения является заявление Народного банка Китая от 2013 года, в котором было указание на отсутствие запретов на проведение операций с криптовалютой физическими лицами, а биткоин признавался одним из видов активов, но не денежным средством49. Совместно с этим, Народный банк наложил запрет на деятельность, связанную с биткоином финансовым организациям Китая, поскольку он не является денежным средством.

После этого, Китай продолжал наращивать обороты в криптосфере, и уже в 2016 году около 40% от всех мировых криптовалютных транзакций приходилось на Китай, а объем майнинга от мирового составлял 70%. По отношению к физическим лицам какие-либо запреты на деятельность в криптовалютной сфере отсутствовали, и предлагалось даже внести поправки в гражданский кодекс страны о внесении цифровых финансовых активов как составную часть основных прав человека в стране[11].

Но в 2019 году Китай поменял вектор направления, касаемый биткоина и криптовалют в целом. Все это время страна активно вела разработку собственной национальной криптовалюты – цифрового юаня, завершение создания которого пришлось на конец 2019 года. Старт программы по ужесточению криптовалютной деятельности в Китае начался уже в 2017 году, когда правительство страны ввело запрет на ICO, так как китайского руководство заподозрило абсолютное большинство создателей в мошенничестве, спустя год данный запрет распространился и на иностранные онлайн-пункты продажи и обмена криптовалют. В конечном итоге, правительство Китая пошло на решительные меры: начиная с 2021 года в китайской прессе началась активная медийная атака на биткоин, ставилась под сомнение его выгодность использования, а также рассказывались истории, как им пользуются по всему миру в нелегальных целях. Помимо этого, последовал запрет на деятельность криптовалютных бирж и ICO.

В сентябре 2021 года Национальный банк Китая выпустил постановление, в котором любая деятельность, связанная с криптовалютой призналась незаконной, под любой деятельностью понимается майнинг, оборот, хранение и др. На простом запрете правительство Китая не остановилось, дело дошло до блокировки крупнейших мировых сайтов, отображающих котировки и стоимость криптовалют (например TradingView), и давлением на национальные компании на продвижение запрета. Так, крупнейшая китайская компания, занимающаяся интернет-коммерцией Alibaba, ввело полный запрет на продажу систем для майнинга на сайте.

Таким образом, Китай прошел свой, индивидуальный путь по регулированию криптовалют и цифровых финансовых активов. Если изначально позиция Китая была одобрительной по деятельности с ней физическими лицами, и даже активно рассматривались инициативы по внесению радикальных законодательных поправок о внесении специальных прав на нее в гражданских кодекс КНР, то по итогу Китай попросту долгое время изучал феномен блокчейна и принцип его работы, что и позволило ему первыми в мире создать собственную национальную цифровую валюту – цифровой юань, продвижением которого руководство страны занимается в настоящее время, а для этого было необходимо запретить все операции с криптовалютой, и биткоином в частности, на всей территории страны.

Конечно, при рассмотрении правового статуса криптовалют на международной арене отдельно стоит рассмотреть Японию, так как согласно этническому псевдониму создателя биткоина, Сатоши Накамото имеет японское происхождение, а также эта страна долгие годы является одним из лидеров в технологической и финансовой сфере. В данной стране появилась первая криптобиржа – MtGox, и именно её обвал в 2014 году послужил стартовой точкой в детально-качественном правовом регулиро-

10 Information Paper for the Payments System Board // Reserve Bank of Australia. May 2013
11 В Китае хотят приравнять биткоин к основным правам человека // ForkLog. 28.06.2016

вания правительством Японии криптовалютной сферы. Руководство страны всерьез заинтересовалось защитой потребительских прав субъектов криптовалютной деятельности и начало активную разработку соответствующих законов.

Результатом стали два принятых закона, согласно которым:

1) все криптобиржи, зарегистрированные и действующие на территории Японии, обязаны проходить процедуру регистрации и лицензирования в Агентстве финансовых услуг.
2) биткоин был признан легальным средством платежа внутри страны, а позднее доработан как средство обмена. Но в то же время, банкам и финансовым организациям Японии был наложен запрет на осуществление финансовых операций с криптовалютой, даже в качестве посредника – третьего лица.

Ситуация правового регулирования криптовалют в Японии претерпела существенные изменения в 2017 году, в результате чего криптовалюты стали легальным способом оплаты товаров и услуг. В конечном итоге, оборот биткоина внутри страны стал иметь такой же правовой статус, как и национальная валюта Японии – йена, стоит отметить, что Япония стала первой страной в мире, пошедшей на такой шаг, тем самым создав прецендент в сфере правового регулирования криптовалют. Что касаемо лицензирования государством организаций, работающим в криптовалютной сфере, то здесь имеются существенные требования, а именно уплата пошлины в размере 300 тысяч долларов США, наличие резервных фондов организации в размере 100 тысяч долларов США, и постоянная подотчетность перед правительством страны и налоговыми службами.

В вопросе налогообложения Япония придерживается позиции Австралии, и в стране за криптовалютную деятельность оплачивается подоходный налог, либо же налог на прибыль, в зависимости от субъекта: физическое это лицо, либо же юридическое.

Таким образом, японская модель правового регулирования криптовалютной среды представляется достаточно эффективной, и она имеет соответствующие законодательные механизмы.

Среди стран – членов ЕАЭС Республика Беларусь одна из первых внедрила законодательное регулирование цифровой экономики. В стране разработана нормативно-правовая база с необходимой терминологией, регулирующая многие аспекты проведения операций с цифровыми знаками, в т. ч. право владения криптовалютами, токенами для физических и юридических лиц.

Анализ стран СНГ показывает, что пока одни страны с опасением относятся к внедрению криптовалют, а другие только начали адаптировать под них свое законодательство, государства Центральной Азии выбрали свой путь консервативного общества и прогрессивных законов. На рынки криптовалют в Центральной Азии влияют два основных аспекта: позиция властей каждого государства по отношению к цифровым активам и уровень их регулирования.

Первой страной, задумавшейся о необходимости интеграции криптовалют в экономику, стал Узбекистан. Однако на сегодняшний день очевидным лидером в этой области является Казахстан, где уже создана наиболее продвинутая правовая база. В Казахстане функционируют крупные криптовалютные площадки, налажена интеграция с банковской системой, и в целом отрасль развивается динамично и в соответствии с международными стандартами.

В Республике Казахстан несколько позже (25 июня 2020 г.) принят закон, регулирующий цифровые технологии в стране. Согласно принятому закону, были внесены изменения в ранее принятые законодательные акты с целью всестороннего правового регулирования информатизации и цифровизации экономики. Например, в Гражданский кодекс Республики Казахстан были внесены изменения, согласно которым цифровые активы определяются как “относящиеся к имущественным благам и правам” [7].

В Кыргызстане также активно развивается криптовалютная отрасль. С 2020 года в стране действуют правила для майнинга, который становится все более значимым элементом экономики. С конца 2022 года введен закон “О виртуальных активах”, и началась активная выдача лицензий криптовалютным биржам и обменникам, которых теперь в стране зарегистрировано более 60.

В Таджикистане и Туркменистане ситуация иная: в этих странах отсутствует нормативное регулирование криптовалют. Из-за невысокого уровня цифровизации эти инструменты не получили широкого распространения, хотя остаются одним из каналов перевода средств из-за рубежа. В криптовалюты инвестируют в основном состоятельные граждане Таджикистана. Правительство и Национальный банк Таджикистана рассматривают возможность развития отрасли, но пока практических шагов не предприняли.

В нашей стране также созданы необходимые правовые основы для регулирования рынка криптоактивов. Основным регулятором в данной сфере является Национальное агентство перспективных проектов, отвечающее за регулирование, лицензирование и осуществление разрешительных процедур в сферах оборота криптоактивов, рынка капитала, страхования, электронной коммерции, организации лотерей и букмекерской деятельности.

Как видно с таблицы 1., с момента появления криптовалют в стране нормативно-правовая база в этой области подверглась значительной переработке и окончательно сформировалась в марте 2024 года с утверждением правил работы майнинг-пулов. Интересной особенностью регулирования майнинга в Узбекистане является требование добывать криптовалюту исключительно с использованием солнечной энергии. Подключение к энергосетям возможно лишь в исключительных случаях, при этом устанавливаются повышенные тарифы. Реализация добытой криптовалюты также должна осуществляться через локальные лицензированные криптобиржи.

Таблица 1: Обзор законодательных актов в сфере регулирования криптоактивов в Узбекистане[12]

№	Наименование НПА	Рег. номер документа	Дата принятия / вступления в силу	Название НПА
	Решения Президента			
1	Указ Президента	5120	24.07.2017	О мерах по внедрению системы проектного управления в Республике Узбекистан
2	Постановление Президента	3150	27.07.2017	Об организации деятельности Национального агентства проектного управления при Президенте Республики Узбекистан
3	Постановление Президента	3832	03.07.2018	О мерах по развитию цифровой экономики в Республике Узбекистан
4	Постановление Президента	3926	02.09.2018	О мерах по организации деятельности крипто-бирж в Республике Узбекистан
	Ведомственные НПА			
5	Постановление НАПУ	3309	09.06.2021	Об утверждении Правил внутреннего контроля по противодействию легализации доходов, полученных от преступной деятельности, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения для лиц, осуществляющих деятельность в области оборота крипто-активов
6	Приказ директора НАПП	3379	15.08.2022	Об утверждении Правил осуществления торгов крипто-активами на крипто-бирже
7	Приказ директора НАПП	3380	15.08.2022	Об утверждении Положения о порядке лицензирования деятельности провайдеров услуг в сфере оборота крипто-активов
8	Постановление НАПП, МинФин, ГНК Руз	3388	28.09.2022	Об утверждении Положения об установлении размеров сборов за осуществление деятельности в сфере оборота крипто-активов, порядке их уплаты и распределения
9	Приказ директора НАПП	3395	31.10.2022	Об утверждении Правил осуществления деятельности крипто-магазина
10	Приказ директора НАПП	3397	28.11.2022	Об утверждении положения о порядке выпуска, регистрации выпуска и обращения крипто-активов резидентами Республики Узбекистан
11	Приказ директора НАПП	3409	30.12.2022	Об утверждении Положения о порядке регистрации участников Специального режима регулирования в сфере оборота крипто-активов (Специальный режим “регуляторной песочницы”)
12	Приказ директора НАПП	3461	29.09.2023	Об утверждении Положения о порядке выдачи разрешения для осуществления деятельности по майнингу
	Утратившие силу НПА			
13	Приказ НАПП	3127	22.01.2019	Об утверждении положения о порядке лицензирования деятельности крипто-бирж
14	Приказ директора НАПП	3127-3	20.12.2019	О внесении изменения и дополнений в Положение о порядке лицензирования деятельности крипто-бирж

12 Составлено автором на основе данных сайта НАПП

TARAQQIYOT PROGRESS

В 2022 году, оценив неутешительные результаты развития легального криптобизнеса в стране и изучив рекомендации международных организаций, таких как ФАТФ (Группа разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег), ООН и МВФ, власти приняли решение полностью пересмотреть правовое регулирование в сфере оборота криптовалют. Это было сделано для того, чтобы привести его в соответствие с современными реалиями и сделать отрасль более привлекательной для иностранных инвестиций.

Именно в Узбекистане правовые рамки претерпели с момента их появления наибольшие изменения. Помимо криптобиржи Uznex, иных форм организации бизнеса в сфере оборота крипто-активов в стране законодательно не предусмотрено, также как и эффективных механизмов контроля за оказанием подобных услуг без лицензии.

Таблица 2: Хронология событий в правовом регулировании криптовалют[13]

Дата	Событие
Декабрь 2019	Запрет на оплату криптовалютой
Январь 2020	Открытие площадки криптобиржи UzNex
Сентябрь 2021	Биткойн и другие криптовалюты не могут быть средством платежа в Узбекистане (Центральный банк РУз)
Май 2022	Майнинг – нелицензируемый вид деятельности подлежит регистрации в НАПП
Ноябрь 2022	Полноценный запуск работы криптобиржи UzNex
Декабрь 2022	Открытие первого лицензированного криптомагазина Cryptex
Январь 2023	Жители получают право продавать и покупать цифровые активы только на платформах, принадлежащих зарегистрированным в Узбекистане биржам, майнинговым пулам, криптомагазинам и криптодепозитариям.
Июнь 2023	Выдана лицензия первому криптодепозитарию в Узбекистане
Июнь 2023	Юридические лица – нерезиденты получили право открывать счета в коммерческих банках для операций с криптоактивами
Август 2023	Создание специального режима (регуляторной песочницы)

Как видно из таблицы 2., основная хронология событий в сфере оборота криптоактивов начинается с началом работы первой не только в Узбекистане, но и в целом регионе Центральной Азии лицензированной криптобиржи Uznex, которая является дочерней компанией корейского технологического холдинга Kobea Group. В стране также имеют лицензию 11 криптообменников, но далеко не все из них начали осуществлять криптовалютную деятельность. Это может быть связано с изменением нормативно-правовой базы в последние годы и ограничениями на деятельность таких компаний.

Как и в Казахстане, в Узбекистане с 2023 года банки могут работать с криптовалютами в рамках регуляторной “песочницы”. Например, один из крупнейших банков страны Kapitalbank выпускает крипто-карту – кредитную карту, пополнение которой возможно в криптовалюте.

Местные компании не ограничены необходимостью находиться в какой-либо специальной экономической зоне, но включаются в реестр, который ведет местный регулятор – Национальное агентство перспективных проектов (НАПП).

Интересной особенностью регулирования майнинга в Узбекистане является требование добывать криптовалюту исключительно с использованием солнечной энергии. Подключение к энергосетям возможно лишь в исключительных случаях, и при этом устанавливаются повышенные тарифы. Реализация полученной криптовалюты также должно осуществляться через локальные лицензированные крипто-биржи.

Что касается наиболее востребованных криптовалют, то, как и в большинстве других регионов мира, наиболее востребованными является стейблкоин USDT от Tether, а также биткоин. Это обусловлено востребованностью криптовалют для совершения торговых операций и майнингом биткоина в регионе.

13 Составлено автором на основе информационных материалов https://www.tadviser.ru/ и сайта НАПП РУз https://napp.uz/ru .

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Прежде чем подвести итоги исследования зарубежных финансово-правовых норм, определяющих порядок обращения цифровых финансовых активов, следует сказать, что в науке выделяют различные классификации подходов к регулированию данной области общественных отношений. Настоящее исследование позволило выявить три основных подхода к регулированию обращения цифровых финансовых активов (токенов и криптовалют):

- Применение существующих норм по принципу схожести рисков,
- Внесение изменений и дополнений в существующие законодательные акты,
- Принятие специального законодательства

Представляется, что выделяемые другими авторами дополнительные подходы являются лишь разновидностями вышеуказанных, а включение в классификацию стран, которые не предпринимают никаких действий по имплементации правового регулирования цифровых активов, следует поставить под сомнение, так как игнорирование появления новых технологий в финансовой среде свидетельствует лишь об отсутствии у официальных властей определенной финансово-правовой политики по данному вопросу.

Изучение зарубежного опыта на примере стран, обозначенных как в настоящем исследовании, так и в работах других авторов, позволяет сделать вывод о том, что большинство государств с наиболее высоким уровнем экономического развития выбрали третий подход к регулированию обращения цифровых финансовых активов. Следует особо отметить национальный опыт регулирования криптоактивов, который представляет собой уникальный и всесторонне разработанный комплекс, что позволяет признать нашу страну в качестве лидера в криптоиндустрии. Опираясь на прогрессивное и выполнимое законодательство, строгие, но ясные и последовательные требования регулирования криптосферы способствуют прозрачности и стабильности для бизнеса, что делает Узбекистан привлекательной площадкой для международных инвесторов. Несмотря на существующие вызовы, такие как интеграция блокчейн-технологий в другие экономические сферы и сопряженные с этим трудности во взаимодействии с традиционными финансовыми системами, страна продолжает развивать свой рынок.

В заключении можно сделать вывод, что Узбекистан имеет уникальный опыт регулирования и может быть примером и предоставить значительные возможности для первопроходцев и других стран в этой области.

References:

1. Раздорожный К.Б. Финансово-правовое регулирование цифровых финансовых активов в Российской Федерации и в зарубежных странах // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.
2. Кучеров И. И. Криптовалюта (идеи правовой идентификации и легитимации альтернативных платежных средств). С. 158–163 ;
3. Tu K. V., Meredith M. W. Rethinking Virtual Currency Regulation in the Bitcoin Age // Washington Law Review. 2015. Vol. 90. P. 271–347. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2485550 (дата обращения: 25.05.2021).
4. New York Codes, Rules and Regulations. Virtual Currencies // New York State Department of Financial Services
5. California Governor Grants Bitcoin ‘Legal Money’ Status // CoinDesk. 29.06.2014.
6. Регулирование криптовалют. Исследование опыта разных стран., г. М., 2017г. [Электронный ресурс]: http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/pravo/2018/03/2018-03-26.pdf 12.
7. Information Paper for the Payments System Board // Reserve Bank of Australia. May 2013
8. Yakubova, S. S., & Raimova, M. D. (2021). The role of effective implementation of monetary policy in a pandemic condition. Theoretical & Applied Science, (12 (104)), 349.
9. Shuxratovna, Y. S. (2021). Pul-kredit siyosatining iqtisodiy taraqqiyotga ta’sirini modellashtirishning innovatsion yondashuvlari. Raqamli iqtisodiyot va barqarorlik akademik jurnali, 311-318.
10. Yakubova, S. S. Inflation Targeting in Uzbekistan: Background and First Results. International Journal On Economics, Finance And Sustainable Development.
11. Yakubova, S., & Yakubova, S. (2023). Issues Of Accounting For Exchange Differences And Borrowing Costs In The Formation Of The Cost Of Inventories In Accordance With Nas And Ifrs // Economics and Innovative Technologies, 11(5), 75–81. https://doi.org/10.55439/EIT/vol11_iss5/a10
12. Yakubova, S. (2023). Развитие цифровых технологий и сущность цифровых активов // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 1(3), 84-92.
13. Shukhratovna, Y. S., & Ali, N. M. (2023). Ways To Improve Marketing Activities In The Tourism Sector // Gospodarka i Innowacje., 40, 137-143.
14. Yakubova, S., & Rashidov, R. (2023). Essence And Analysis Of The Benefits Of Digital Assets // Innovatsion texnologiyalar, 52(04).

TARAQQIYOT PROGRESS

EFFICIENCY OF INTERNAL AUDIT SERVICE AND REPORT IMPROVEMENT: CONTROL OF SANATORIUM-WELLNESS INSTITUTION

UDC: 657.2(075.8)

Shafkarov Fahriddin Khudaiberdievich
National Research University “TIIAME”, Senior teacher of the department “Accounting and audit”

Abstract: This article describes the problems of internal audit reporting. The introduction of an internal control system allows sanatorium-health institutions to survive in competitive conditions. Different aspects of external and internal audit reports are reflected and the focus is on improving the internal audit service report. A proposal has been made for the structural structure of the internal audit report.

Key words: Sanatorium-wellness institution, internal audit, scientific research, reporting, efficiency, improvement, economy.

Annotatsiya: Ushbu maqolada ichki audit hisobotining muammolari tasvirlangan. Ichki nazorat tizimining joriy etilishi sanatoriy-sog‘liqni saqlash muassasalariga raqobat sharoitida omon qolish imkonini beradi. Tashqi va ichki audit hisobotlarining turli jihatlari aks ettirilgan va asosiy e’tibor ichki audit xizmati hisobotini takomillashtirishga qaratilgan. Ichki audit hisobotining tarkibiy tuzilishi bo‘yicha taklif kiritildi.

Kalit so‘zlar: sanatoriy-sog‘lomlashtirish muassasasi, ichki audit, ilmiy tadqiqotlar, hisobot, samaradorlik, takomillashtirish, iqtisodiy.

Аннотация: В этой статье описываются проблемы внутреннего аудиторского отчета. Внедрение системы внутреннего контроля позволяет санаторно-оздоровительным учреждениям выживать в условиях конкуренции. Отражены различные аспекты отчетов внешнего и внутреннего аудита, и основное внимание уделяется улучшению отчетности службы внутреннего аудита. Внесено предложение о структуре отчета внутреннего аудита.

Ключевые слова: санаторий-оздоровительное учреждение, внутренний аудит, научные исследования, отчётность, эффективность, совершенствование, экономика.

INTRODUCTION

Sanatorium-wellness institutions consist of detailed information about the formation and regulation of audit reporting, auditing check motion, deviations from the established procedure in accounting, violations in financial reporting, as well as other information obtained as a result of conducting an audit checking, on the correctness of financial statements and compliance with the requirements. Of the accounting procedure established in the legislation it is a document which is open to users of the financial statements of the Sanatorium-wellness institutions.

In order to effectively ensure the activities of Sanatorium-wellness institutions, the institution creates and carries out systematic risk management, the management of the internal control system, as well as constantly increasing the effectiveness of the internal audit service.

The effectiveness of the functioning of business entities largely depends on well-organized control, since it is not only designed to identify shortcomings and violations, but also to prevent them, as well as to facilitate their timely elimination [1].

The provision of independent and objective guarantees and consultations aimed at improving the audit reporting of health resorts is the activity of the Internal Audit Service. The internal audit service helps of sanatorium-wellness institutions achieve their goals by using a systematic and consistent approach to assessing risk management, control and management processes and improving operational efficiency.

Qualitative indicators usually involve the collection of unique information using time-consuming methods such as surveys or interviews [2].

The audit summary has reliability, that is, the ability to see the real state of the results of the economic activity of the sanatorium-wellness institution and its financial and property status. To the reliability of the information specified in the audit summary, the auditor is responsible. But in the collection and preparation of financial and accounting reports, the management of sanatorium-wellness institutions or the person under investigation is responsible. The audit summary is formed on the initiative, mandatory and audit of special audit tasks.

The effectiveness of the audit of the internal audit service is “the degree (including quality) of achieving the set goals” [3].

The effectiveness of Internal audit Service depends on many factors. We managed to find some of them from the source: organizational independence, the degree of freedom of the Internal audit Service must be planned at the creation stage; document the rights and obligations of employees; competent leadership, the head of the Internal audit Department must have strategic thinking and high communication skills; objective and qualified staff; they must comply with the Code of Ethics of Internal Auditors and perform their duties efficiently; adequate financing of the service; support the management of the company and its owners; compliance with internal audit standards.

METHODS

Methods of internal control are a set of financial, economic, organizational, operational-technical and tactical methods and methods of checking the financial and economic activities of Sanatorium- wellness institutions in order to ensure the effectiveness of their economy, use of material and financial resources, the preservation of assets and timely return of obligations, legality, reliability, also, their clearance with preliminary documents, which will serve as the basis for their reflection in accounting.

Unlike an external audit, as a rule, it is of an official nature and is carried out in accordance with an already formalized financial report, internal control procedure in a sanatorium-wellness institution may be planned and sudden. Therefore, the control of internal procedure is characterized by three stages: preliminary, before the appearance of the facts of economic life; current, during their implementation; after that, after their implementation.

What is common to all self-control procedure is that they are all based on the protective principles and functions of accounting.

In internal control procedures, the method is widely used to obtain audit evidence. They can be classified as follows (figure 1).

No	Institution	Control procedure	Methods
1	Sanatorium-wellness institution	General scientific methodological methods of control	Analysis, synthesis, induction, deduction, reduction, analogy, modeling, abstraction, experiment.
2	Sanatorium-wellness institution	Specific empirical methodological methods of control	Inventory, case control measurements, equipment management, formal and arithmetic checks, counter-checking, reverse calculation method, homogeneous fact comparison method, formal investigation, various examinations, scanning, logical verification, written and oral surveys.
3	Sanatorium-wellness institution	Special methods of related economic sciences	Methods of economic analysis, economic and mathematical methods, methods of probability theory and mathematical statistics.

Figure 1: Method of obtaining audit evidence in internal control procedure[1]

When using these methods, the reliability of the audit evidence, including the evidence collected by internal auditors during the inspection, depends on the source from which they were obtained. Auditing evidence from external sources is considered more reliable than those from internal sources.

RESULTS

In determining the work processes of the Internal audit Service in sanatorium- wellness institutions, an internal audit service report written by them is important.

The aggregate report, compiled by internal auditors in sanatorium-wellness institutions, is drawn up in different forms. Therefore, in order to ensure the uniformity of the internal audit service report, let us cite in the table below the structure of the aggregate report on the registration of the results of the work of the internal audit service (Table 1).

1 Source: Compiled on the basis of the author’s scientific research.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Table 1: Sample form on the structural structure of the internal audit report[2]

Composition	Institution and sections	Data from revealing
Analytical part	Assessment of the state of the organization and maintenance of the accounting service and assessment of how realistic the indicators in the financial statements are	• assessment of the state of constant awareness of innovations in accounting regulations, on which software accounting is conducted, on hearing their reports on contracts concluded with financially responsible persons; • pay attention to the state of maintaining primary and summary documentation for each of the forms of accounting statements, upload deficiencies in it for responsible persons, find out the reasons for changes in indicators in it, assess the state of control over the timely implementation of accounting methods; • identification of fraud cases, focusing on debit and credit current balances for all accounting objects, as well as identification of repeated impracticability of amounts reflected in the relevant accounts; • submission of proposals and recommendations of the internal auditor to correct the errors and shortcomings identified above.
	Assessment of the state of timeliness, correctness of reflection and accounting in the reporting of taxes and other mandatory payments	• clarify which types of taxes and other mandatory payments are paid by the company, pay attention to compliance with the procedure for submitting calculations on them; • have benefits and preferences in relation to taxes and other mandatory payments paid by the company, or study their intended use; • the presence or absence of the company's obligations to the state budget, measures to eliminate them if circumstances of existence are revealed in it
	Assessment of the state of integrity and safety of assets	• analysis of the timeliness of the inventory for all types of assets; • to assess the condition of assets, to examine whether repairs are being carried out on them; • focus on the fact that depreciation is accrued on assets, while checking whether depreciation rates have been violated and whether they are reflected in accounting and reporting documents in a timely manner; • analyze whether write-offs have been made for obsolete assets, take measures to update them.
	Assessment of the state of internal control	• concluded agreements on the activities of the units entrusted with all responsibility, their execution, hearing reports, timely execution of internal orders and orders, verified by a lawyer; • analysis of the fulfillment of duties in the job description of the head of the accounting service according to the above.
The final part	The activities of a sanatorium-wellness institution	Internal audit results, identified errors and shortcomings, instructions for improving the financial situation of the internal auditor on their correction, proposals and recommendations on the content of the internal audit service report contained in the regulations "on internal audit service in institutions" must be cited.

Table 1 shows the report of the Internal audit Service, how it is prepared on the basis of the requirements of the regulations on the Internal audit Service in its institutions. Therefore, the fact that the structural structure of the internal audit service report in each subject is prepared in such a sequence can lead to convenience for internal auditors.

Each organization independently determines the list of parameters characterizing the effectiveness of the service, developing procedures for calculating and evaluating key indicators in order to obtain an objective assessment [4].

As the final result of the internal audit, the report of the Internal audit Service is drawn up in accordance with the regulations.

There was a need to improve this internal audit service and develop internal audit standards.

Audit check, sanatorium-wellness institution is carried out in order to ensure that the financial statements are correctly drawn up and reliable. The financial condition of the institution is checked by an external auditor for the period from the date of submission of financial statements to external users to May 1.

2 Source: Developed on the basis of the author's scientific research.

To eliminate possible risks and improve the efficiency of activities, organizations should apply an internal audit system [5].

Sanatorium-wellness institution the financial condition is reflected in the report of the internal audit service on the results of each quarter.

There are many examples of how external audit standards are also widely used in our country to regulate the internal audit service. As a result, there is a need to develop national internal audit standards based on international internal audit standards in order to differentiate the work processes of the external audit service and the Internal Audit Service.

External auditors use the NAS No. 70 standard “Audit Report and Audit Report on Financial Reporting” when writing an audit report. However, the main regulatory document for the preparation of the report of the Internal Audit Service is the regulation on the internal audit service in the institution.

How the audit reports reflecting the results of the audit of the financial condition of the institution by external and internal auditors differ from each other can be seen in the table below (Table 2).

Table 2: Differences between external and internal audit reports[3]

Indicators	External audit report	Internal audit Service report	Note
By designation	Audit report	Internal audit Service Summary (summary) report	By designation
On regulatory documents	Act “on auditing activities”, NAS No. 70 “Audit Report and Audit Report on Financial Reporting”	Regulation “on Internal audit Service in institutions”	Different from each other
By Organization and transfer	Several business entities on the basis of a contract concluded with the client	On the basis of an agreement between the supervisory board and the Internal audit Service	Different from each other
According to the requirements for the qualifications of the persons carrying out the examination	The Auditor issued by the ministry is an auditor with a certificate of competence	Ochki auditor, issued by the Republican public Association of Auditors, is an internal auditor with a moloka certificate	Different from each other
By composition	3 parts, introduction, analytical and final	2 parts, analytical and final	Differ only by the input part
According to the introductory part	Details of the audit organization, including the number and date of the license for the implementation of audit activities, information about the auditors and other persons; responsibility for financial reporting to draw up an audit summary; preparation of audit conclusions.	Does not exist	Is registered in the external audit report, is missing in the report of the Internal Audit Service
On the analytical part	Applicable accounting policy; internal control systems of the institution; accounting system and financial reporting structure; compliance with the legislation on accounting in the implementation of financial and economic activities; the correctness of the calculation and payment of taxes and other mandatory payments; ensuring the safety of assets; calculation of financial ratios and its analysis.	General conclusions and recommendations of the audit organization for violation of accounting legislation and elimination of identified shortcomings; recommendations and proposals of the accounting system of the institution and on improving the effectiveness of the financial and economic activities.	Different from each other
By final section	General conclusions and recommendations of the audit organization for violation of accounting legislation and elimination of identified shortcomings; proposals for improving the efficiency of the accounting system as well as recommendations and proposals for improving the effectiveness of the financial and economic activities of the institution;	General assessment of the activities of structural units of the institution, recommendations of the Internal audit Service for eliminating violations, as well as, generalized proposals for improving the effectiveness of financial and economic activities, improving corporate governance.	Different from each other

3 Source: Developed on the basis of the author’s scientific research.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

By terms of submission	Once every 1 year, no later than May 1	Every quarter and calendar year	Different from each other
Regulatory authorities	External users, State Tax Service Authority, investors	supervisory board, general meeting of founders	Different from each other

From the data of Table 2, we can see that drawing up an Internal audit Service report is basically as important as an external audit report. The Internal audit Service report is approved by the supervisory board within 10 days and is read and broadcast at a quarterly or annual meeting. Internal audit Service timely barataraf ing of shortcomings, the results will be formalized in the report of the next Internal audit Service.

In order to control the timely receipt and elimination of shortcomings in the sanatorium-wellness institution, it is necessary to intensively develop the procedure for drawing up a report of the Internal audit Service.

In each organization, a system of indicators should be developed to evaluate the performance of the internal audit system in achieving its goals and ensuring compliance with established criteria [6].

In improving the report of the Internal audit Service in the sanatorium-wellness institution, attention should be paid to:

- first of all, we know that for external audit report, there is a separate NAS No. 70 “Audit Report and Audit Report on Financial Reporting” national standard of auditing activities, but the Internal audit Service report is regulated only by the regulation “on Internal audit Service in institutions”. If, in addition to this regulation, a separate national standard of internal audit is developed, the form and submission of a report of the Internal audit Service is regulated;
- secondly, in accordance with the law of the Republic of Uzbekistan “on auditing activities” for external auditing activities, a list of organizations that must undergo mandatory auditing is presented, but the corresponding penalty amounts are given when evading mandatory auditing, therefore, after submitting the report of the Internal audit Service to the Supervisory Board, in order to ensure its implementation, If the law of the Republic of Uzbekistan “on audit activities” introduces separate rules for the activities of the Internal audit Service and the condition for timely elimination of shortcomings in the internal auditor reports, the control of the Internal audit Service report will be increased.

The purpose of the internal audit is to develop and present recommendations on preventing violations and improving management efficiency, identifying reserves for the development of financial and economic activities, as well as providing consulting support [7].

Sanatorium-wellness institutions consist of the following recommendation for the preparation of the document. It should be remembered that the report on the internal check is drawn up for the leader. This is why it is so important: thinking from his position, understanding what he knows and what he wants to know about an object or problem; writing a report in simple language without subjective assessments so that the leader can independently read the document and draw conclusions; it is necessary to introduce new concepts step by step, since the leader does not always understand the terminology of complex financial and professional audit; it is necessary to introduce new concepts step by step, since the leader does not always understand the terminology of complex financial and professional audit checklist; priorities results depending on their importance to the Sanatorium-wellness institutions-it will immediately become clear which thoughts should be paid attention to; the calculation of the economic effect should be carried out where it is necessary.

CONCLUSIONS

In place of the conclusion, it can be said that if the report of the Internal audit Service is compiled quarterly and annually on the basis of requirements, since this will encourage an increase in the efficiency of the activities of sanatorium-wellness institutions and the effective use of the internal audit service. It also ensures the prevention and timely control of problems reflected in the reports of internal auditors.

In the implementation of internal audit service work processes, it is very important that the head of the internal audit service collects audit evidence on a daily basis based on the approved work plan, as well as receives it in the form of a timely report from auxiliary auditors to reflect them in the aggregate report. The sample form of the “Internal audit service aggregate report” proposed to formalize the results of the internal audit service in sanatorium-wellness institution allows to ensure the uniformity of the aggregate report.

References:

1. Kurbatov A.Ya. State corporation as an organizational and legal form of a legal entity: Economy and Law. 2018, – No. 4. – Pp. 105-124.
2. Plisova A.B. Internal control and audit // Management of economic systems: Electronic scientific journal, 2017. – No.1(95).
3. Romanovskaya V.V. State financial control and features of its implementation in state corporations // Accounting. Analysis. Audit. 2017, – No. 5. – Pp. 88-95.
4. Akhmedzhanov K.B., Nam A.F. Criteria for evaluating the effectiveness and quality of internal audit. Scientific electronic journal “Economics and innovative technologies”, 2017. – No. 1, – Pp. 222-230.
5. Kryazhkov A.S. Analysis of the current internal audit system and the formation of recommendations for its improvement on the example of PJSC BANK “FC Otkritie”. The Eurasian Scientific Journal. 2023; 15(s1): 07FAVN123. Available at: https://esj.today/PDF/10FAVN123.pdf
6. Sharamko M.M. Methodology for evaluating the effectiveness of internal control and audit // Audit statements, 2016. – No. 2. – Pp. 3-11.
7. Romanova I.B., Ermishina O.F., Ilyina S.N. Internal audit as a component of internal control // Bulletin of SamGUPS, 2016. – № 1 (31). – Pp. 112- 119.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

DEVELOPMENT OF DIGITAL TV SERVICES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Farhad Karimov
General director of “UZDIGITAL TV” LLC

Abstract: In this article discusses the development of digital TV services in the conditions of digitalization of the economy. Described the processes of digital television’s entry into the field of information transmission, its development, and its advantages and disadvantages compared to other systems.

Key words: digital technologies, digital television, television broadcasting, radio spectrum, interactive services, digital broadcasting.

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida raqamli televideniye xizmatlarining rivojlanishi ko‘rib chiqiladi. Raqamli televidenieng axborot uzatish sohasiga kirib borish jarayonlari, uning rivojlanishi, shuningdek, boshqa tizimlarga nisbatan afzalliklari va kamchiliklari tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, raqamli televideniye, televidenie eshittirish, radio spektri, interaktiv xizmatlar, raqamli eshittirish.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие услуг цифрового телевидения в условиях цифровизации экономики. Описаны процессы вхождения цифрового телевидения в сферу передачи информации, его развитие, а также его преимущества и недостатки по сравнению с другими системами.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровое телевидение, телевещание, радиоспектр, интерактивные услуги, цифровое вещание.

The expansion of digital television services in recent years has become one of the most promising and profitable areas of the national economy. Today, developed and developing countries are challenging themselves to accelerate the delivery of digital television services to impact quality of life and economic growth.

The development of digital technologies in the broadcasting industry is increasing the profitability of the communications industry and broadcasters. Therefore, issues of the economic use of digital television, improving image and sound quality are becoming relevant for the country’s economy. The method of converting analogue signals into digital signals with high image quality, proposed in the early 90s, gave a huge impetus to the development of digital television broadcasting systems, and in each of the three areas listed above there has been a steady trend towards the transition to digital transmission methods.

Digital television is “multi-channel, multi-variant delivery and multimedia. This is a very complex information environment” [1]. Digital television can significantly improve the image quality on TV screens and increase the number of channels with the same broadcasting power.

Modern television broadcasting systems are developing in three directions:

- the first direction is the increase in the number of individual installations of satellite television broadcasting (radio lines are involved);
- the second direction is the introduction of broadband cable television networks capable of providing viewers with up to 100 or more TV programs (fiber-optic cable lines);
- the third direction is the introduction and development of terrestrial television in the implementation of multi-channel microwave systems (copper cable lines).

Digital television is a new stage in the development of electronic media and the use of methods and means of digital television provides a number of advantages compared to methods of transmitting information via analogue television, namely:

- increasing the noise immunity of transmission and recording paths of television signals;
- reducing the power of television broadcast transmitters;
- a significant increase in the number of television programs transmitted in one frequency range;
- improving the quality of image and sound in television receivers;
- expanding the functionality of studio equipment used in the preparation and conduct of television programs;
- transmission of various additional information in a television signal, turning a television receiver into a multifunctional information system;
- creation of interactive television systems, when using which the viewer has the opportunity to influence the transmitted program [2].

There is a lot in favor of digital television, but what is better - a computer-TV or just a TV - is up to the consumer to decide.

A modern multimedia TV has sound and image quality that is much higher than that of television receivers. But the cost of a TV is much less than a “multi-computer”. And the mass consumer prefers the TV, especially since many different set-top boxes have appeared that allow a regular TV receiver to perform some of the functions of a personal computer.

The first mention of the possibility of digital transmission of television signals appeared in 1990.

Let us once again outline the main advantages of transmitting television information in digital form compared to analogue methods:

- transition from many television standards (there are more than 40, including NTSC, PAL, SECAM) to a single digital standard. A group of experts from a number of countries in Europe and the USA has developed a standard for digital equipment DVB - Digital Video Broadcasting,
- transmission of high-quality video images, as well as, based on digital systems, launching high-definition television, multi-program and stereoscopic television, multimedia, holographic television,
- implementation of interactive communication, when a television screen that has the functions of a computer monitor allows you to select information resources simultaneously present on it in real time,
- with a constant transmitter power of the relay satellite, a decrease in the speed of information transmission in the channel and a decrease in the probability of its failure,
- a larger number of television programs are transmitted in the repeater trunk band.

Let’s consider the factors that determine the development strategy of digital television in any country. These factors, according to the author, are:

- firstly, broadcasters and producers of television programs,
- secondly, transmission companies, which must have equipment suitable for transmitting television programs in digital format,
- thirdly, the level of industrial development (does this country have the necessary potential for the production of set-top boxes and IDTV digital televisions, or will it import equipment),
- fourthly, consumers who, based on their financial situation and desires, are ready or not ready to purchase equipment for receiving digital television programs. The timing of the transition of broadcast TV from analogue to digital signal transmission depends on how quickly the population will have such televisions.
- fifthly, competitors, and they are cable television systems and direct satellite broadcast systems. Note that the interaction of satellite and cable networks with digital broadcasters will make it possible to reach a large audience and attract local advertisers, which is certainly beneficial for television networks,
- finally, sixthly, the government and its interest in implementing modern technical policy and regulating broadcaster monopolies.

Therefore, each country needs to create business models that would make the transition to new technologies practically feasible. Since the digital transition affects a number of industries, politics, economics and finance, different business models are needed for different countries, for example, industrialized and developing countries.

Currently, the tasks of digital television can be defined as follows:

- global standardization of technical means in the form of a series of international standards covering the production, distribution and demonstration of digital television,
- comprehensive solution of technical, technological and economic problems at the state level,
- research into the influence of new equipment and technology on the creative process of creating programs, assessment of new visual capabilities of digital technologies,
- research on the effectiveness of digital television in terms of a good source of income. There is no doubt that displaying advertising on such television can bring good profits, and certain audience groups are willing to pay to watch the programs they like. This requires an encryption and conditional access system that would not allow programs to be received until the viewer pays for them.

The next stage of our research will be to determine the consequences that the implementation of the digital broadcasting plan may lead to.

1. The audience is segmented by interests and by the ability to watch certain programs, therefore it is necessary to limit the rise in prices for the use of digital television channels, as well as support for cultural and sports channels at the state or sponsorship level.
2. The economy of the media will change, and processes of concentration and consolidation of corporations will find their place. On the one hand, it becomes easier for the companies included in the association to maintain profitability by creating a high-quality software product, but on the other hand, there is a danger of “standardization” of the approach leading to the formation of stereotyped values among the consumer.
3. Channels will be divided according to content and focus, taking into account viewer interests and their own capabilities; it is likely that many entertainment and music channels will appear that do not differ in the quality of information presented.

Another direction in the use of digital technology, characteristic of the first stage of the development of digital television, is the introduction of digital blocks into television receivers in order to improve image quality or expand functionality. Examples of such blocks include digital filters for separating luminance and color difference signals, reducing the influence of noise on the image, and suppressing echo signals. Devices for implementing the “freeze frame” and “frame in frame” functions, decoding and displaying additional information transmitted via the Teletext system, etc. are also widely known.

The second stage in the development of digital television is the creation of hybrid analogue-digital television systems with parameters that differ from those accepted in conventional television standards. Two main directions of changes in the television standard can be distinguished: the transition from simultaneous transmission of luminance and color-difference signals to their sequential transmission and an increase in the number of lines per frame and image elements per line. Examples of hybrid television systems are the Japanese MUSE high-definition television system and Western European systems of the MAC family.

The third stage in the development of digital television can be considered the creation of completely digital television systems.

The first proposals for fully digital television systems appeared in 1990 in Europe. These projects were based on advances in methods and techniques for efficient image encoding and compression. In May 1993, four groups of companies and research organizations representing essentially similar projects united into the “Grande Alliance” and subsequently presented a single project.

The results of all studies conducted from 1990 to 2007 were reflected in several standards. Let us indicate the most important of them.

The JPEG standard is widely used to compress still images.

Methods for compressing moving images and audio signals are described in the MPEG-1 and MPEG-2 standards. Currently, digital television systems based on television signal compression according to the MPEG-2 standard are rapidly spreading in many countries. In this case, first of all, the problem of significantly increasing the number of transmitted television programs of regular expansion is solved, since this gives a quick commercial effect.

In Europe, already in 1993, the DVB (Digital Video Broadcasting) project was adopted, in which more than 130 companies and research organizations from different countries took part. In developed countries, the question of ending analogue television broadcasting in the first decade of the 21st century has been raised.

Let’s consider the method of data transmission in a standard digital television system from the technical side.

First, note that a digital signal is a discrete signal [3], represented in the form of values sampled at individual points in time. Secondly, this is a quantum signal [4]. And third, a digital signal in its final form is a symbolic representation of discrete time, quantum values.

A digital television signal is obtained from an analog television signal by converting it into digital form. This transformation includes the following three operations [5].

1. Discretization in time, i.e. replacing a continuous analog signal with a sequence of time-separate samples of this signal.
2. Quantization by level, which consists in rounding the value of each sample to the nearest quantization level. The fixed levels to which the samples are linked are called quantization levels.

A sampled and quantum signal is already digital.

3. To increase the noise immunity of the signal, it is better to convert it into binary form, in which case the number will be converted into a code combination of characters 0 or 1 (pulse code modulation). As a result of encoding (digitization), the sample value is represented as a number corresponding to the number of the resulting quantization level.

All three operations are performed in one unit - an analog-to-digital converter. The reverse conversion of the digital signal to analog is done in a device called a digital-to-analog converter.

As we have already said, digital information is transmitted as a sequence of binary symbols - ones and zeros. As a result of noise and interference, individual binary symbols may be received with error.

Digital channels are less susceptible to distortion and interference than analogue channels. Analog signals can take an infinite number of forms, and even a small disturbance can distort the signal beyond recognition. With digital technology, a very low error rate plus the use of error detection and correction procedures make it possible to achieve high signal accuracy. the deterioration in quality is threshold. However, if the signal-to-noise ratio falls below a certain threshold, the quality of service can abruptly change from very good to very bad. In analog systems, quality deterioration occurs more smoothly.

Digital channels are more reliable and can be produced at lower costs than analogue channels. In addition, digital software allows for more flexible implementation than analog software.

Digital systems require the allocation of a significant portion of resources for synchronization at various levels. Analog systems are easier to synchronize.

With the same channel capacity, digital systems make it possible to transmit a larger number of programs compared to analogue television; due to the reduction of necessary adjustment operations at the production stage, they are more technologically advanced; higher operational reliability of digital equipment.

Digital methods will make it possible to include television in a unified world information system through interactive television channels, as well as realize the ability to receive television programs via an Internet connection.

Two types of digital television systems can be imagined. In the first type of system, which is completely digital, information is transmitted in digital form in all links of the image transmission path. However, at present, such converters do not yet exist, so for now, digital TV systems of the second type are used, in which an analog TV signal is received from the sensor, then it is converted into digital form, processed, and then converted back into analog form.

There is a slow transformation of home computers into some kind of television. Most personal computers have begun to be equipped with a tuner card that allows them to receive digital television broadcasts. There is a convergence of two directions, and a new household device combines the advantages of both a TV and a computer.

List of references:

1. Barwise, P. and Picard, R. (2012), The Economics of Television in a Digital World: What Economics Tells Us for Future Policy Debates, Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.
2. Brinkley, J. (1997), Defining Vision, the Battle for the Future of Television: How Cunning, Conceit, and Creative Genius Collided in the Race to Invent Digital, High-Definition TV, New York: Harcourt Brace Company.
3. Brown, A. and Picard, R. (2004), 'The long, hard road to digital television in Europe', transcription of conference speech, Annals of the 6th World Media Economics Conference, Montreal, 12–15 May.
4. Castaneda, M. (2007), 'The complicated transition to broadcast digital television in the United States', Television & New Media, 8:2, pp. 91–116.
5. D'Arma, A. (2011), 'Content aggregation in the age of online video: An analysis of the impact of internet distribution on the television business', Journal of Media Business Studies, 8:3, pp. 1–17.

KICHIK BIZNES FAOLIYATIDA MUHIM MUVAFFAQIYAT OMILLARINI BELGILASHNING AHAMIYATI VA ULARNI BAHOLASH

Kabulova Nurgo‘zal Umirbek qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik va o‘rta biznesning faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi omillarni belgilash va ularni baholash metodlari tadqiq qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, adabiyotlarda qayd etilgan va empiric tahlil qilingan kichik va o‘rta biznes faoliyatidagi muhim muvaffaqiyat omillarini quyidagicha: starategik rejalashtirish, boshqaruv layoqati (boshqaruvchi tajribasi va malakasi), moliyaviy nazorat, inson resurslari, innovatsiyalarni qo‘llash, sheriklik munosabatlari.

Kalit so‘zlar: Muhim muvaffaqiyat omillari, kichik biznes, starategik rejalashtirish, menejment, innovatsiya.

Abstract: In this article, the methods of determining and evaluating the factors that play an important role in the activity of small and medium-sized businesses are researched. According to the results of the research, the important success factors of small and medium-sized businesses, noted in the literature and empirically analyzed, are as follows: strategic planning, management ability (managerial experience and skills), financial control, human resources, application of innovations, networks.

Key words: Critical success factors(CSF), small enterprises, strategic planning, management, innovation.

Аннотация: В данной статье исследуются методы определения и оценки факторов, играющих важную роль в деятельности малого и среднего бизнеса. По результатам исследования важными факторами успеха в деятельности малого и среднего бизнеса, отмеченными в литературе и эмпирически проанализированными, являются: стратегическое планирование, управленческие способности (управленческий опыт и навыки), финансовый контроль, человеческие ресурсы, применение инноваций, партнерские отношения.

Ключевые слова: Критические факторы успеха, малый бизнес, стратегическое планирование, менеджмент, инновации.

KIRISH

Kichik va o‘rta biznes subyektlari mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaganligi sababli, uni rivojlantirish zamonaviy iqtisodiyotning asosiy maqsadlaridan biridir. Kichik biznes subyektlarining ustunlik jihatlaridan, u bozordagi talab va taklifga moslashuvchan bo‘lib iqtisodiy inqirozlarda kam yo‘qotishlar bilan omon qolishi bilan ahamiyatli. Shuningdek, bu kabi subyektlar innovatsiyalar, bozorga yangi tovarlar taklif qilishda ilg‘or hisoblanadi, natijada raqobatni qo‘llab quvvatlaydi. Garchi turli o‘zgarishlarga moslashuvchanligi, tashabbuskorlikda ilg‘or bo‘lishiga qaramay, ko‘pchilik kichik biznes subyektlari to‘g‘ri boshqaruv yo‘lga qo‘yilmaganligi va moliyalashtirishdagi yetishmovchiliklar tufayli hayotiylik sikli uzoqqa bormaydi. Ma’lumki, ko‘pchilik kichik korxonalar faoliyatining birinchi yilidan so‘ng muvaffaqiyatsizlikka uchraydi va korxonalarning atigi 5-10 foizi besh yildan keyin omon qoladi. Chet elda kichik biznesning yashovchanligi birmuncha yuqori: kichik va o‘rta korxonalarning 25 foizining ishlash muddati 2 yildan kam, yarmi 5 yilgacha, 30 foizdan ko‘p bo‘lmagani esa 15 yilgacha yashaydi. Shuning uchun kichik biznesda muhim muvaffaqiyat omillarini belgilash muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Korxona muvafaqqiyatli faoliyat yuritayotganini aynan qaysi omillar belgilab beradi, kichik va o‘rta biznesning samaradorligi qanday o‘lchanishi kerakligi yoki bunga hissa qo‘shadigan muhim muvaffaqiyat omillari bo‘yicha yagona kelishuv mavjud emas. Lau va Lim muvaffaqiyatni yo‘qotishlarsiz yoki zarar keltirmasdan biznesning davom etishi deb ta’riflagan [1]. Kesperning Janubiy Afrika davlatlaridagi kichik biznes bo‘yicha tadqiqotlariga ko‘ra, bu savolga kichik biznes subyektlari egalaridan biznesning tashkil qilingandan keyin birinchi ikki yillikda omon qolishi degan javobini olgan.

Teng va boshqalar muvaffaqiyatli biznesni ikki yildan ortiq vaqt davomida mavjud bo‘lgan, beshdan o‘ttiz-tagacha xodimga ega bo‘lgan, daromad keltiradigan, infratuzilma va o‘sish nuqtai nazaridan kengaytirilgan biznes deb ta’riflagan [2].

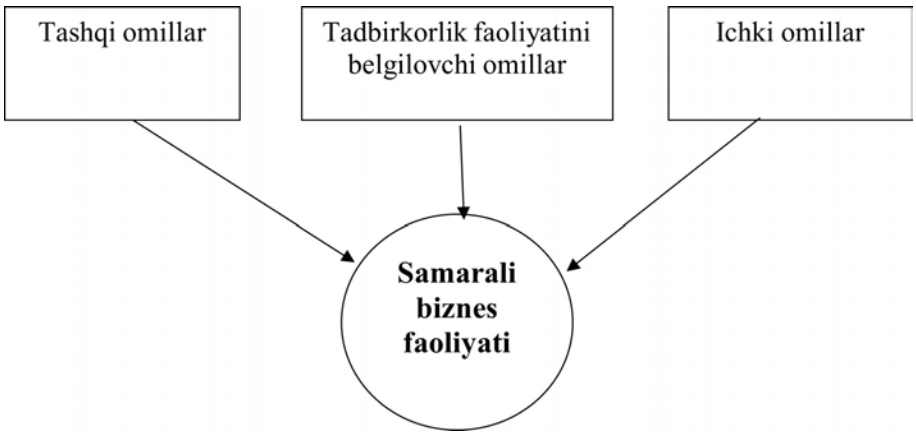
Biznesning muvaffaqiyatini baholashning an’anaviy yondashuvida esa rentabellik va investitsiyaviy daromadlilik belgilab beradi. Shuningdek, bu bozor hajmi, ishchilar soni, pul aylanmasi, sotuv ko‘rsatkichlari bilan baholasa bo‘ladi. Sandbergning ta’kidlashiga ko‘ra esa biznesning muvaffaqiyati kichik biznes subyekti omon qolishi, o‘sish, bandlikni yaratish va qashshoqlikni kamaytirishga hissa qo‘shish qobiliyatidir. Yuqoridagi keltirilgan fikrlardan kelib chiqib biznesdagi muvaqqiyat omillarini 2 guruhga moddiy va nomoddiy guruhga bo‘lishimiz mumkin. Moddiy omillar(kapital, daromad) biznesni o‘sishida muhim bo‘lsa, nomoddiy omillar (bosh-qaruv layoqati, g‘oyalar, munosabatlar) biznesni omon qolishi va samarador ishlashida ahamiyatli deyishimiz mumkin [3].

1-jadval: Biznesda muvaffaqiyat omillari va ularning xususiyatlari / ustunliklari [4]

Omillar	Ustunliklar/xususiyatlari
Strategik rejalashtirish	Tashkiliy samaradorlikni oshiradi Barqaror o‘sish Raqobat ustunligining ortish
Boshqaruv qobiliyati	To‘g‘ri qaror qabul qilish Muammoga yechim
Innovatsiya	Tarmoqda ustunlik Imkoniyat Faol istiqbol
Inson kapitali	Barqaror o‘sish Sifatli ish
Moliyalashtirish manbalari	Biznesning og‘riqli nuqtasi Korxona hayot sikli
Hamkorlar	Global miqyosda o‘sish

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Muhim muvaffaqiyat omillarini (CSF)sifatli o‘zgaruvchilar bo‘lib, ularning qo‘llanilishi joy yoki sanoat aso-sida aniqlanishi mumkin. Maqolada bu omillar umumlangan holda tadbirkorlik omillari, tashqi va ichki omillarga bo‘lingan (1-rasm).

1-rasm: Muvafaqqiyatli biznes yuritishning konseptual asosi

Tadbirkorlik omillari – bu kichik va o‘rta korxonalar egalari / menejerlarini tashvishga soladigan omillari [5]. Belgilangan oltita omilga egalarining/menejerlarning yoshi, ta’lim darajasi, oldingi ish tajribasi, tadbirkorlik yo‘nalishi, shaxsiyati va egalari/menejerlarning jinsi kiradi. Olti omilning tafsiloti shu tufayli taqdim etilgan. Ko‘proq tadbirkorlik omillari bo‘lishi mumkin, ammo tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ularning barchasi belgilangan oltitadan bir yoki bir nechtasiga kiradi.

Ichki omillar – kompaniyalar va ularning faoliyatiga taalluqli omillar, resurslar va siyosatlardir. Ular firmada operatsion faoliyatning omon qolishi va amalga oshirilishi uchun juda muhim va firma faoliyati uchun juda muhimdir. Ko‘pgina korporativ omillar kompaniyaning faoliyati va mavjudligiga taalluqlidir va ko‘plab olimlar

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ularning ahamiyatini turli tomonlardan ko‘rib chiqdilar. Ular kompaniyaning yoshi, biznes tarmog‘i, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish, moliyaviy resurslar, bozor va mahsulotni rivojlantirish, marketing, inson kapitali, xalqarolashtirish va strategik rejalashtirishdir.

Tashqi muhit omillari: iqtisodiy muhit, siyosiy muhit, ijtimoiy-madaniy muhit, ekologik va ekologik omillar, huquqiy va me’yoriy baza va texnologik ta’sir.

Maqolada 25 ta biznes faoliyati uchun muhim faktorlarni ko‘rsatib o‘tiladi, lekin soha turiga, hududga qarab farqlanishi mumkin.

Kichik va o‘rta korxonalarda (KO‘B) muhim muvaffaqiyat omillarini (CSF) baholash biznes uchun o‘z missiyasi va maqsadlariga erishish uchun muhim bo‘lgan asosiy sohalarni aniqlashni o‘z ichiga oladi. Quyida ushbu omillarni samarali o‘lchash uchun bosqichlarini ko‘rishimiz mumkin:

- **Muvaffaqiyatning muhim omillarini aniqlash.** Bu biznes o‘z maqsadlariga erishish uchun yaxshi bajarilishi kerak bo‘lgan faoliyatning muhim sohalari.
- **Moliyaviy samaradorlik:** rentabellik, daromadning o‘sishi, xarajatlarni nazorat qilish.
- **Mijozlarning qoniqishi:** mijozlarning sodiqligi, fikr-mulohazalari va ushlab turishi.
- **Operatsion samaradorlik:** soddalashtirilgan jarayonlar, samaradorlik va xarajatlarni boshqarish.
- **Bozor tahlili:** bozor ulushi, brend xabardorligi va raqobatbardosh joylashuv.
- **Innovatsiyalar:** mahsulotni ishlab chiqish, texnologik taraqqiyot va moslashuvchanlik.
- **Xodimlarni jalb qilish:** xodimlarning qoniqishi, ushlab turishi va malakasini oshirish.
- **Faoliyatdagi har bir ko‘rsatkichlarni tahlil qilib borish, bozorga moslashish.**
- **Balanslangan ko‘rsatkichlar xaritasi:** biznes faoliyatini tashkilotning qarashlari va strategiyasiga moslashtirish.
- **KPI tizimi:** Har muhim muvaffaqiyat omillarini (CSF), tegishli dasturiy ta’minot yordamida kuzatish;
- **Benchmarking:** samaradorlikni sanoatning eng yaxshi amaliyotlari bilan solishtirish.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ekonometrik tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekistonda har bir yangi tashkil etilgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyekti mamlakat YIMga qariyb 100 ming dollar miqdorida hissa qo‘shishi mumkinligi aniqlandi. Hukumat tomonidan qo‘yilgan maqsadning bajarilishi ya’ni 2024-yilda 110 mingta tadbirkorlik subyektlarining tashkil etilishi mamlakatning YIMga 10 milliard dollardan ortiq mablag‘ qo‘shilishiga olib kelishi mumkin[6]. Albatta, bu kabi ko‘rsatkichlarga erishishda esa kichik biznes subyektlarining to‘g‘ri tashkillashtirilishi va uzoq maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, strategik rejaga ega bo‘lgan biznes 30% tezroq o‘sadi [7]. Shunday ekan biznes subyektlari o‘z maqsadlarini belgilagan holda, rejalashtirishni amalga oshirishi, malakali ishchi resursalarini jalb qilishi va ularni ish tajribalarini doimiy oshirib borishi, innovatsiyalarga ochiq bo‘lishi va shuningdek global bozorni egallashda hamkorlik munosabatlarini amalga oshirishi va bularni amalga oshirishda esa to‘g‘ri boshqaruv va nazoratni yo‘lga qo‘ya olishi lozim. Biznes uni muvafaqqiyatga eltuvchi bu kabi omillar to‘g‘ri yo‘ga qo‘yilmas ekan biznesni istiqboli ham shubha ostida qoladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lau, G.T., Lim, J.W.B. (1996). “An exploratory study of factors affecting the failure of local small and medium enterprises”. Asia Pacific Journal of Management, 13(2): 47-61.
2. Teng, H.S.S., Bhatia, G.S., Anwar, S. (2011). “A success versus failure prediction model for small businesses in Singapore”. American Journal of Business, 25(1): 50-64.
3. Kamoche, K. (1996). Strategic human resource management within a resource-capability view of the firm*. Journal of Management Studies, 33(2), 213-233. https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.1996.tb00158.
4. Rodrigues M, Franco M, Silva R, Oliveira C. Success Factors of SMEs: Empirical Study Guided by Dynamic Capabilities and Resources-Based View. Sustainability. 2021; 13(21):12301. https://doi.org/10.3390/su132112301
5. Andrew Burke, Stuart Fraser and Francis J. Greene The Multiple Effects of Business Planning on New Venture Performance Journal of Management Studies 47:3 May 2010 doi: 10.1111/j.1467-6486.2009.00857
6. Lampadarios, E. 1. (2015). Critical Success Factors (CSFs) for Small Medium Enterprises (SMEs): An Empirical Study in the UK Chemical Distribution Industry. Post-Doctoral thesis. Leeds Beckett University.
7. https://www.adb.org/uz/publications/uzbekistan-fact-sheet

BARQAROR IQTISODIY O‘SISHNI EKONOMETRIK TADQIQ ETISH

Muminova Maxbuba Abduvafoyevna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiy o‘sish va uni aniqlovchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqliklar, sarf-ishlab chiqish shakldagi bog‘liqliklar, iqtisodiy o‘sish omillari nafaqat ishlab chiqarish natijalaridan oldinda bo‘lishini balki, ishlab chiqarish natijalarining sababchisi, ko‘p hollarda iqtisodiy o‘sish omillari moddiy boyliklar ishlab chiqarilishining va xizmat ko‘rsatishning asosiy sababchisi bo‘lishi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy o‘sish, ishlab chiqarish, iqtisodiy o‘sishning bir ko‘rsatkichli konsepsiyasi, milliy daromad, asosiy fondlar, ishchi kuchlari, Kobb-Duglas funksiyasi, Solou funksiyasi, ishlab chiqarish funksiyasi.

Abstract: This article examines the connections between economic growth and its determining factors, dependencies in the form of inputs and outputs, economic growth factors not only outstrip production results, but are also the cause of production results, in many cases economic growth factors are the main reason for the production of material assets and the provision of services.

Key words: economic growth, production, single-indicator concept of economic growth, national income, fixed assets, labor force, Cobb-Douglas function, Solow function, production function.

Аннотация: В данной статье рассматриваются связи между экономическим ростом и определяющими его факторами, зависимостями в форме затрат-выработки, факторы экономического роста не только опережают результаты производства, но и являются причиной результатов производства, во многих случаях факторы экономического роста являются основной причиной производства материальных ценностей и оказания услуг.

Ключевые слова: экономический рост, производство, одноиндикативная концепция экономического роста, национальный доход, основные средства, рабочая сила, функция Кобба-Дугласа, функция Солоу, производственная функция.

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo‘lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo‘lgan iqtisodiy o‘sish ko‘proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o‘sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo‘lib, o‘z ifodasini real YaMM (YaIM) hajmining va uning aholi jon boshiga ko‘payishida topadi. Shuni aniq tasavvur qilish kerakkki, mahsulotlar va xizmatlar g‘oyat xilma-xil bo‘lganidan ularning yagona moddiy o‘lchami bo‘lmaydi. Yagona o‘lcham vazifasini bozor narxi belgilaydi, ya’ni bajarilgan ish, ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi shuncha pulga teng deb baholanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmonida: “Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash” 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish. Milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini kuchaytirish va uning tarkibida qo‘shilgan qiymati yuqori bo‘lgan mahsulotlar ulushini keskin oshirishga qaratilgan maqsadlar ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab berilgan [1].

- Yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard dollarga va aholi jon boshiga daromadlarni 4 ming dollarga yetkazish;
- Makroiqtisodiy barqarorlik hamda iqtisodiy rivojlanishni zarur darajadagi energetika, suv va infratuzilma resurslari bilan ta’minlash;
- Sanoatda ishlab chiqariladigan texnologik mahsulotlar ulushini 25 foizdan 32 foizga yetkazish;
- Qayta ishlash sanoatida mehnat unumdorligini 2 barobar oshirish;
- Avtomobilsozlik sohasida raqobat muhitini yaratish va ishlab chiqarish hajmini 1 million donaga yetkazish;

- Yirik korxonalar tomonidan import o‘rnini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish va hududiy korxonalar bilan kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, sanoat kooperatsiyasini yo‘lga qo‘ygan korxonalarni faol rag‘batlantirish tizimini joriy qilish;
- Eksport hajmini 2 barobar oshirish va 45 milliard dollarga yetkazish, eksportchi korxonalar sonini 6,5 mingtadan 15 mingtaga yetkazish.

Iqtisodiy o‘sish va uning omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlar quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega: bog‘liqliklar yo‘nalishi, bog‘liqlikning vaqtli xususiyati, ya’ni bir martali yoki ko‘p martali bog‘liqliklari; bog‘liqlik ma’nosi sababli yoki birgalikda ishtirok etuvchi.

Iqtisodiy o‘sish va uni aniqlovchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqliklar to‘g‘risidagi juda keng tarqalgan nuqtai nazar, sarf-ishlab chiqish shakldagi bog‘liqlikni ko‘rib chiqaylik. Odatda bu shakldagi bog‘liqlikka iqtisodiy o‘sish bitta ko‘rsatkichga va ko‘p bo‘lmagan omillarga bog‘liqdir degan tushuncha xosdir.

Iqtisodiy o‘sishning bir ko‘rsatkichli konsepsiyasiga asosan ishlab chiqarishning o‘zgarishi iqtisodiy o‘sishni tavsiflaydi. Sarfning o‘zgarishi iqtisodiy o‘sish omillarining o‘zgarishi hisoblanadi.

Sarfning o‘zgarishini iqtisodiy o‘sish omili sifatida talqin qilish iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasida bir taraflama bog‘liqlik mavjudligini bildiradi. Bunda bog‘liq sarfdan ishlab chiqishga yo‘nalgan bo‘ladi. Bog‘liqning bu yo‘nalishi iqtisodiy o‘sish omillari nafaqat ishlab chiqarish natijalaridan oldinda bo‘lishini balki, ishlab chiqarish natijalarining sababchisi va yuzaga keltiruvchisi ekanligini bildiradi. Ko‘p hollarda iqtisodiy o‘sish omillari moddiy boyliklar ishlab chiqarilishining va xizmat ko‘rsatishning yuzaga kelishining asosiy sababchisi bo‘ladi[3].

Sarf ishlab chiqarish shakldagi bog‘liqlikning yana bir o‘ziga xos xususiyati iqtisodiy o‘sish natijalari va omillarning bir-biridan sifatiy farqi natijasida yuzaga keladi.

Sarfni ishlab chiqarish omili sifatida foydalanish va buning natijasida iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasida yuzaga keladigan o‘ziga xos bog‘liqliklar iqtisodiy o‘sish nazariyasi uchun ham, ishlab chiqarish modeli uchun ham bir xil bo‘ladi. Ishlab chiqarish modelida sof iqtisodiy tushuncha asosida izohlanadigan ishlab chiqarish jarayoni, ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqilgan mahsulot asosiy tushunchalar hisoblanadi. Mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish omillari ya’ni ishlab chiqarish omillarini aniq mahsulotga aylantirish jarayonini tahlil qilishda, ishlab chiqarish modelining markazini, asosini moddiy-texnik ko‘rsatkichlar tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish modeli boshlanishida kichik korxonalarning (korxonalar, zavodlar, fabrikalar) ishlab chiqarish quvvatlarini va samaradorliklarini o‘rgansa, keyinchalik makro iqtisodiy muammolar yuzaga kelganidan keyin katta-katta iqtisodiy obyektlar, komplekslarni (iqtisodiy tarmoqlar, hatto butun iqtisodiyot) tahlil qilish vositasiga aylandi. Makroiqtisodiy o‘sishni aniqlashda ishlab chiqarish modeli qo‘llansa undagi sarf ko‘rsatkichlari makroiqtisodiyotdagi usullar bilan aniqlanadi. Chunki, butun iqtisodiyotdagi sarf yoki ishlab chiqarish natijalari alohidagi korxonalarning sarfi va ishlab chiqarishi natijalarining yig‘indisidir.

Faqat bitta rasmiy farq mavjud: alohida korxonalar ishlab chiqarishi va omillari o‘rtasidagi bog‘liqlik modellari ishlab chiqarish nazariyasi modeli deyiladi, butun iqtisodiyot darajasidagi ishlab chiqarish va omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik iqtisodiy rivojlanish (o‘sish) nazariyasi doirasida amalga oshiriladi.

Butun iqtisodiy o‘sish va uning ayrim qismlaridagi bog‘liqliklar quyidagi xossalarga ega bo‘ladi. Birinchidan ular bir-birini taqozo qilish xususiyatiga ega; iqtisodiy o‘sish umuman har taraflama o‘sish natijasidir shuning uchun ham xo‘jaliklar rivojlanishi butun iqtisodiy o‘sishni belgilaydi. Ikkinchidan bular bir martalik bog‘liqliklardir, chunki iqtisodiy o‘sish tomonlari tashqi omillar hisoblanmaydi, demak o‘zlari tarkibiy qism sifatida kiruvchi iqtisodiy o‘sishni vaqt bo‘yicha orqada qoldirisha olmaydi. Butun iqtisodiy o‘sish va uning ayrim tomonlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarning uchinchi o‘ziga xos xususiyatlari bog‘lanish qonuniyatlarining tariflashidir.

Sabab-oqibat asosiy o‘rin tutadigan qonuniyatlar asosida iqtisodiy o‘sish va uning alohida tomonlari bilan bog‘liqliklarni tahlil qilish yaxshi natija bermaydi. Chunki bu qonuniyatlarda sabab-oqibatdan tashqari, vaqt bo‘yicha voqealarning ketma-ketligi ham muhim ahaimyatga ega bo‘ladi. Iqtisodiy o‘sish va uning yo‘nalishlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni ko‘rsatish uchun bir vaqtda birgalikda bo‘lib o‘tuvchi voqealar qonuniyatlaridan foydalanish ko‘zlangan natijani beradi.

Tahlil qilinadigan bog‘liqliklarning bir vaqtda va birga yuz berishiga asosiy e’tiborni qaratgan holda, tahlilning iqtisodiy o‘sish yo‘nalishlarini, sabab-oqibat asosida emas, balki tuzilmaviy o‘zgartirishlar asosida amalga oshiradigan usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Tuzilmaviy tahlilda, iqtisodiy o‘sishning yo‘nalishlari aro munosabatlari ham miqdoriy ham sifatiy tarafdan tekshiriladi. Bunda iqtisodiy o‘sishning yo‘nalishlari aro munosabatlari rivojlanish darajalarida va bosqichlarida saqlanib qolish yoki qolmasligini aniqlashdan iboratdir. Bundan tashqari mavjud munosabatlarni barqarorlashtirish, o‘zgarish ahvollarini aniqlash va yo‘nalishlarini iqtisodiy o‘sish tarafiga yo‘naltirilishi lozim.

Iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqliklarning qaysi shakli yaxshi ekanligini iqtisodiy o‘sish va uning omillarning iqtisodiy ma’nolariga asoslanib o‘tkazilgan bir va ko‘p tomonlama bog‘liqliklarning qiyosiy tahlili beradi. Iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqliklar quyidagicha aniqlanadi. Bir ko‘rsatkichli va kam sonli omilli iqtisodiy o‘sish sarf-ishlab chiqarish shakldagi bir taraflama bog‘likda bo‘ladi [2].

Milliy daromad va asosiy fondlar hamda ishchi kuchlari o‘rtasidagi bog‘liqlar yuqoridagi bir taraflama bog‘liqliklarning tipik ko‘rinishi hisoblanadi. Bunda mehnat va asosiy fondlar ishlab chiqarishga sarfni bildirsa, milliy daromad qilingan sarflarning natijasi sifatida qaraladi. Ammo milliy daromad va mehnat hamda asosiy fodlar o‘rtasida esa ko‘p tomonlama bog‘liqliklar mavjud bo‘ladi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ma’lum davrlarda milliy daromad mavjud asosiy fondlar miqdorlariga bog‘liq bo‘lsa, shu davrda asosiy fondlarning o‘zlari ham milliy daromadning bir qismi hisoblanadi.

Iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasida bir martalik bog‘liqliklar ham mavjudligini taxmin qilinadi. Masalan, shu davrda milliy daromad miqdori mehnat sarfining miqdori va sifati bilan belgilanadi. Ikkinchi tomondan mehnat sarfi ham milliy daromaddan alohida amalga oshirilmaydi. Bunda birinchi holda bog‘liqlikning ishlab chiqarish va ikkinchi holda esa taqsimot tomoni ta’kidlanadi.

1.1-jadval: Iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi oddiy va murakkab bog‘liqlar shakllarining asosiy xususiyatlari

Eng asosiy xususiyatlar	Bog‘liqliklar xususiyatlari	
	Bir taraflama	Ko‘p taraflama
Bog‘liqliklarning asosiy ma’nolari	Bir taraflama	Ko‘p taraflama
Yo‘naltirilgan bog‘liqliklar	Vaqtiga mos kelmaydi	Bir vaqtda
Bog‘liqliklarning vaqtli xususiyatlari	texnik-iqtisodiy	ijtimoiy-iqtisodiy
Bog‘liqliklarning ma’nosi	Sabab - oqibat	Birga faoliyat ko‘rsatuvchi
Bog‘liqliklarni oddiy ko‘rinishda bera oladimi	Ha	Yo‘q

Ko‘p ko‘rsatkichli va ko‘p omilli iqtisodiy o‘sish konsepsiyalari ko‘rilganda, iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqlarni sarf-ishlab chiqarish shakldagi bir tomonlama bog‘liqliklar sifatida qarolmaydi. Haqiqatan bunda omillar iqtisodiy o‘sishni turli yo‘nalishlarini ifodalaydi, iqtisodiy o‘sish va uning yo‘nalishlari bir vaqtda ko‘p yo‘nalishli bo‘lib, birga faoliyat ko‘rsatadi.

Faqat iqtisodiy o‘sish, uning omillari va xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni emas, balki ularning yuzaga kelish sabablarini ham tahlil qilish talab qiladi. Umuman bir ko‘rsatkichli va kam omilli iqtisodiy o‘sishning oddiy iqtisodiy o‘sish konsepsiyasi va ko‘p ko‘rsatkichli va ko‘p omilli iqtisodiy o‘sishni murakkab iqtisodiy o‘sish konsepsiyasi deyiladi.

Iqtisodiy o‘sish va uning omilari o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjudligi bo‘lishi nuqtai nazaridan oddiy va murakkab iqtisodiy o‘sish konsepsiyalarining mavjud ikkita farqi alohida ahamiyatga egadir. Birinchi farq shundan iboratki oddiy konsepsiyaga asosan iqtisodiy o‘sish va uning omillari har xil substansiyalarda bo‘ladi, murakkab konsepsiyada esa bunday emas. Ikkinchi farq shundan iboratki oddiy konsepsiya iqtisodiy o‘sish va uning omillari tor texnik-iqtisodiy ko‘rinishdagi tushunchalarni ifodalasa iqtisodiy o‘sish murakkab konsepsiyasida iqtisodiy o‘sish va uning omillari ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha o‘ziga xos tomonlarini qamrab olgan tushunchalarni ifodalaydi.

Iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasida bo‘ladigan farqlar sababli oddiy konsepsiya omillari iqtisodiy o‘sishdan ilgari yuzaga keluvchi bir taraflama bog‘liqlikni ifodalaydi. Bunda bog‘liqlik tushunchasi faqat iqtisodiy ma’noga ega bo‘lganligi sababli bu bog‘liqliklar vaqt davomida bir taraflama va bir-biriga to‘g‘ri kelmaydigan va eng muhimi bog‘liqlikning sarf-ishlab chiqarish ko‘rinishidagi texnik shaklini ifodalaydi.

Iqtisodiy o‘sishning murakkab konsepsiyasida omillarning o‘zlari iqtisodiy o‘sishni yo‘nalishlari bo‘lganligi sababli ular o‘zaro bog‘langan, bir vaqtda va birga faoliyat ko‘rsatadi. Bu konsepsiyada omillar nafaqat texnik, balki ijtimoiy-iqtisodiy bog‘liqliklarni ham ifodalaydi.

Oddiy konsepsiyaning afzalligi shundan iboratki, sarf-ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy bog‘liqliklarining modellari uchun modellashning ko‘p tekshirilgan va amalda qo‘llanilgan usuli ishlab chiqarish funksiyalari foydalaniladi.

Yuqoridagi ko‘rsatilgan afzallikdan tashqari oddiy konsepsiya qator kamchiliklarga ham ega. Uning birinchi va eng asosiy kamchiligi u iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni faqat ishlab chiqarish korxonalari darajasida ko‘rib, butun milliy iqtisodiyot darajasida ko‘rolmaydi. Ular uchun mehnat va asosiy fond ishlab chiqarishni tashkil qilish va ma’lum natijalarga erishish shartli hisoblanadi. Bu bog‘liqliklar butun iqtisodiyot uchun ayrim xususiy hol sifatida qaraladi. Bir xil sarfda ham, milliy iqtisodiyotning o‘sish darajasi taqsimotdagi farqlar sababli har xil bo‘ladi.

Umuman olganda oddiy konsepsiyaning afzalliklar murakkab konsepsiyaning kamchiliklari hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sishning murakkab konsepsiyasidagi iqtisodiy o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqlikni modellash ancha murakkab jarayondir. Hozirgi imkoniyatlar va tahlil vositalari faqat bog‘liqlik mavjudligini va uning ayrim xususiyatlarini va xossalarini aniqlaydi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Ammo, murakkab konsepsiya iqtisodiy o‘sishda muhim rol o‘ynaydigan ijtimoiy-iqtisodiy bog‘liqliklarning barchasini qamrab oladi va makrodarajadagi bog‘liqliklarni ifodalaydi.

Ishlab chiqarish funksiyalari xo‘jalik faoliyatining ishlab chiqarilgan mahsulotlari hajmi, mehnat va kapital sarfi, fondlar qaytimi mehnat unumdorligi kabi ko‘rsatkichlararo bog‘liqliklarni modellash hisoblanadi.

Umumiy holda mahsulot ishlab chiqarish hajmi quyidagi funksiya ko‘rinishida berishimiz mumkin.

$$N = f(F_1,\ F_2,\ F_3,\dots\ F_n)$$

bunda:

N – ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi;

$F_1,\ F_2,\ F_3,\dots\ F_n$ – ishlab chiqarishga, ya’ni iqtisodiy o‘sishga ta’sir qiluvchi omillar (mehnat, asosiy fondlar, xomashyo va h.k.)

Shunday qilib ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi va unga ta’sir qiluvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni ifodalovchi funksiya ya’ni ishlab chiqarish funksiyasini to‘plam korrelyatsiya tenglamasi bilan ifodalash mumkin.

Iqtisodiy matematik modellarni tuzishda iqtisodiy o‘sish (ishlab chiqiladigan mahsulotlar hajmi) va unga ta’sir qiladigan omillararo chiziqli bog‘liqlik mavjud deyiladi. Bua tahmin iqtisodiy o‘sish va uning omillararo bog‘liqlikning proporsional aniq koeffitsiyenti, ishlab chiqarishga to‘g‘ridan to‘g‘ri sarf koeffitsiyenti bilan belgilanadi. Iqtisodiy o‘sish tahlilida qo‘llaniladigan chiziqli dasturlash modellaridagi ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi va omillar (resurslar) sarfi to‘g‘ri proporsional nisbatda bo‘ladi.

Ishlab chiqarishning chiziqli funksiyalaridan foydalanish amalda qo‘llaniladigan va tuzish oson bo‘lgan matematik modellarni tuzish imkonini beradi.

Ammo iqtisodiy o‘sish va uning omillararo faqat chiziqli bog‘liqlik bo‘ladi deyish noto‘g‘ri tushunchadir. Haqiqatan iqtisodiy o‘sish, xomashyo va asosiy vositalar sarfiaro chiziqli bog‘liqlik mavjud bo‘lsa, mehnat va asosiy fondlar sarfiaro bog‘liqliklar chiziqli ko‘rinishdan murakkabdir. Iqtisodiy o‘sish tahlilining iqtisodiy-matematik modellarini tuzish va yangi usullardan foydalanish o‘sish va uning omillari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni chuqurroq va aniqroq o‘rganib chiqishni talab etadi.

Ko‘p hollarda iqtisodiy o‘sishning chiziqsiz ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

$$N = a_0 \cdot F_1^{a_1} \cdot F_2^{a_2} \cdot F_3^{a_3} \dots \cdot F_n^{a_n}$$

Bu ishlab chiqarish funksiyasi yordamida har bir omilning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini aniqlashimiz mumkin. Iqtisodiy o‘sish tezligi ikki xil, o‘sishning absolyut tezligi va o‘sishning nisbiy tezligi ko‘rinishida bo‘ladi. Har ikkala o‘sish tezligini alohida-alohida ko‘rib chiqamiz.

Iqtisodiy o‘sishning har bir omili uchun iqtisodiy o‘sishning absolyut o‘sish tezligi o‘sishning chiziqsiz ko‘rinishidan biron bir omil bo‘yicha xususiy hosila olish bilan aniqlanadi. Masalan birinchi omil uchun

$$\frac{\partial N}{\partial F_1} = a_0 \cdot a_1 \cdot F_1^{a_1-1} \cdot F_2^{a_2} \cdot F_3^{a_3} \dots \cdot F_n^{a_n}$$

Ma’lumki, iqtisodiy o‘sish uning barcha omillariga bog‘liq. Omil bo‘yicha olingan xususiy hosilalar nisbati bu omillarning o‘rin almashuvining o‘ziga xos me’yoriy ko‘rsatkichi bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘sishning absolyut tezligidan tashqari o‘sishning nisbiy tezligi ham katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Iqtisodiy o‘sishning nisbiy tezligi o‘sishning biron bir omil sarfi 1% o‘zgarganda ishlab chiqarilgan mahsulot qancha foizga o‘zgarishini ko‘rsatuvchi miqdordir.

O‘sishning nisbiy tezligi absolyut tezlikni biron omilning (ishlab chiqarish resursi) bilan ishlab chiqarilgan mahsulot nisbatiga ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlanadi.

Uning matematik ko‘rini quyidagicha bo‘ladi.

$$\frac{\partial N}{\partial F_1} \cdot \frac{F_1}{N} = \frac{(a_0 \cdot a_1 \cdot F_1^{a_1-1} - F_2^{a_2} - F_3^{a_3} - \dots - F_n^{a_n})F_n}{N} =$$

$$= \frac{a_0 \cdot a_1 \cdot F_1^{a_1} - F_2^{a_2} - F_3^{a_3} - \dots - F_n^{a_n}}{a_0 \cdot F_1^{a_1} - F_2^{a_2} - F_3^{a_3} - \dots - F_n^{a_n}} = a_1$$

Iqtisodiy o‘sishning nisbiy tezligi ishlab chiqarishning omillar sarflari bo‘yicha elastikligi deyiladi va odatda E bilan belgilanadi. Demak har qanday iqtisodiy o‘sish omili (resurs turi) uchun ishlab chiqarishning omillar sarflari bo‘yicha elastikligi

$$E_i = \frac{\partial N}{\partial F_i} \cdot \frac{F_i}{N} = a_i$$

bo‘ladi [2].

Shunday qilib iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichi sifatida ishlab chiqarilgan mahsulot funksiyasidan foydalanilsa, sarflar bo‘yicha elastikligi barcha o‘sish omillari uchun o‘zgarmas qiymatga ega bo‘lib tegishli regressiya koeffitsiyentlarga teng bo‘ladi. Boshqacha aytsak, mahsulot hajmining qancha bo‘lishidan qat’iy nazar u – turidagi o‘sish omilining (ishlab chiqarish resursining) sarfini 1% ga ko‘paytirish ishlab chiqiladigan mahsulot hajmining a_u% ga ko‘paytiradi.

Iqtisodiy o‘sish tahlilida qo‘llaniladigan ishlab chiqarish funksiyalarining xususiyatlarini aniqlashda umumiy elastiklik A ning miqdori bilan belgilanuvchi regressiya koeffitsiyentlari yig‘indisi muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

$$A = a_1 + a_2 + a_3 + ... + a_n$$

Agar iqtisodiy o‘sishning barcha omillari K martaga o‘zgarsa ishlab chiqiladigan mahsulotning miqdori quyidagicha bo‘ladi.

$$N = a_0 \cdot (kF_1)^{a_1} \cdot (kF_2)^{a_2} \cdot (kF_3)^{a_3} \cdot ... \cdot (kF_n)^{a_n} =$$
$$= k^{a_1+a_2+a_3+...+a_n} \cdot F_1^{a_1} \cdot F_2^{a_2} \cdot F_3^{a_3} ... \cdot F_n^{a_n} = k^A N$$

bunda A = 1, A > 1 va A < 1 qiymatlarini qabul qilish mumkin.

Agar A = 1 bo‘lsa, ishlab chiqarish sarfini k martaga ko‘paytirish, ishlab chiqilgan mahsulotlar miqdorlarining ham k marta ko‘payishiga sabab bo‘ladi, demak, iqtisodiy o‘sishning ham shuncha martaga o‘sishiga olib keladi.

Agar A > 1 bo‘lsa, ishlab chiqarish sarfining k martaga ko‘payishi ishlab chiqilgan mahsulot miqdorining k martadan ko‘proq ko‘payishiga sabab bo‘ladi, iqtisodiy o‘sishning k martadan ortiqroq ko‘payishiga olib keladi.

Agar A < 1 bo‘lishi ishlab chiqarish sarfining k martaga ko‘paytirish ishlab chiqilgan mahsulotning k marta ko‘payishini ta’minlaydi, demak iqtisodiy o‘sishning k martadan kamroq miqdorga ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘sish tahlilida ishlab chiqarishning sarflari bo‘yicha elastikligidan tashqari biron-bir omilning sarfini bir-birlikka ko‘paytirganimizda va boshqa omillar o‘zgarishsiz qolganda ishlab chiqilgan mahsulot miqdorining o‘zgarishini ko‘rsatuvchi differensiallashgan o‘sish ko‘rsatkichi ham mavjuddir.

Tahlilning ishlab chiqarish omillarining umumiy usuli, barcha omillarning bir vaqtda 1% o‘zgarishi mahsulot miqdorining qanchaga o‘zgarishini ko‘rsatuvchi usuldir.

O‘zaro almashuvning elastikliligi omillarning differensiallashgan o‘sishining 1% ga o‘zgarishi bilan belgilanadi. Texnik vositalari va ma’nolari bilan bir-biridan farq qiladigan yuqoridagi ishlab chiqarish funksiyalaridan uchtasini ko‘rib chiqaylik.

1. Kobb-Duglas (KD) funksiyasi.
2. Errou-Cheneri, Minxasa va Solou funksiyasi yoki boshqacha aytganda ishlab chiqarish omillarining o‘zgarmas elastikligi o‘zaro almashuvi funksiyasi.
3. UChK (Bruno) funksiyasi, ya’ni omillarning ishlab chiqarishga o‘zgarmas miqdorda (darajada) qatnashuvchi funksiyasi.

Ishlab chiqarish funksiyalarini amalda birinchi marta AQSH engil sanoatiga tegishli bo‘lgan statistik ma’lumotlar asosida Ch.Kobb va P.Duglas tadqiq qilishib quyidagi ishlab chiqarish funksiyasini taklif qiladilar.

$$N = a_0 L^{a_1} \cdot K^{a_2}$$

bunda:

N – ishlab chiqilgan mahsulot miqdori;

L – ishchi kuchi miqdori;

K – asosiy kapital.

Tenglama parametrlari boshlanishida $a_1 + a_2 = 1$ deb qabul qilinadi. Bu shart bo‘yicha mahsulot ishlab chiqarishning ko‘payishi iqtisodiy o‘sish ish kuchining va kapitalning miqdoriy o‘sishi bilan amalga oshadi degan xulosaga olib keladi. Umuman bu qandaydir ma’noda iqtisodiy to‘g‘ri, agar ishlab chiqarish korxonalar soni ortsa albatta mahsulotlar miqdori ham ortadi.

Ammo chuqur tahlil ishlab chiqarish hajmiga nisbatan omillar sarfi neytral munosabatda bo‘lmasligini ta’kidladi. Ayrim tarmoqlarda (energetika, metallurgiya) korxonalar o‘lchamining kattalashuvi, mehnat va kapital sarfini ko‘payish yaxshi samara bersa, boshqa ko‘p ishlab chiqarish tarmoqlarida (qishloq xo‘jaligi, savdo,

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

engil sanoat) mehnat va kapital sarfining kengayishi ma'lum chegaralardan so'ng samaradorlikning pasayib ketishiga sabab bo'ladi. Agar ishlab chiqarish funksiyalari parametrlarini aniqlashda $a_1 + a_2 = 1$ sharti qo'yilsa natijasida tarmoq va tarmoqlar guruhlari ishla chiqarishlari kengayishining samaradorligini ko'rsatuvchi elastiklik koeffitsiyentiga ega bo'linadi, agar $a_1 + a_2 > 1$ bo'lsa, samaradorlik bor, o'suvchi, agar $a_1 + a_2 < 1$ bo'lsa, ishlab chiqarish korxonalari hajmining o'sishi samaradorlikning pasayishiga sabab bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishda ishlab chiqarish resurslari hajmini ko'paytirish bilan bir qatorda texnika va texnologiyani takomillashtirish, ishchilar malakasini oshirish, ishlab chiqarishni to'g'ri tashkil qilish va boshqarish shu kabi omillarning ham ahamiyati katta bo'ladi.

Texnik taraqqiyotlar ishlab chiqarish funksiyalarida vaqt davomida ishlab chiqarishning o'sishi tendensiyalari shakllarida beriladi. Shularni hisobga olgan Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$N = a_0 L^{a_1} \cdot K^{a_1} \cdot e^{\lambda t}$$

$e^{\lambda t}$ texnik progress bilan bog'liq ishlab chiqarishning vaqt davomida o'sish tendensiyasi.

Tahlilning yanada chuqurroq amalga oshirilishi texnik taraqqiyotning moddiylashgan tarafini, mehnat va fondlari sifati yaxshilanganligi va ularning L, K larning miqdorlariga ta'sirini aniqlashga imkon beradi. Ishlab chiqarishning vaqt davomida o'sish tendensiyasi esa ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarish samadorligi bilan belgilanadi.

Makrodarajadagi ishlab chiqarish funksiyalariga mehnat va kaptal bilan bir qatorda tabiiy resurslardan foyddalanish ham kiradi.

Ishlab chiqarish omillarining o'zgarmas elastikli o'zaro almashinish (UEU) funksiyasi

$$N = a_0 \left[\delta I^{-P} + (1-\delta) K^{-P}\right]^{-\frac{1}{P}}$$

bunda δ – ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishda mehnat va kapital omillarining qatnashish nisbatining parametri;

P - o'rin almashish elastikligiga bog'liq bo'lgan o'zaro almashuvning parametri;

a_0 – proporsionallik koeffitsiyenti.

Boshqa funksiyalarga qaraganda UEU funksiyasida ilmiy-texnik taraqqiyotlari natijalari kengroq hisobga olinadi.

$$N = a_0 e^{\lambda t} \left[\delta h^{-P} + (1-\delta) K^{-P}\right]^{-\frac{h}{P}}$$

bu yerda h – ishlab chiqarish omillaridan olinadigan umumiy foyda.

UDQ ishlab chiqarish funksiyasida omillarning ma'lum doiralarida funksiyasida parametrlari ma'nolari Kobb-Duglas funksiyasidagi parametrlar ma'nolariga to'g'ri keladi.

$$N = a_0 I^{a_1} \cdot K^{a_2} - mh$$

KD funksiyasiga kirmaydigan m - nomuvozanatlik parametri bo'lib, uning qiymati mehnat va kapital "bozori"dagi muvozanatsizlik ko'lamini, ya'ni mehnat va kapitalga bo'lgan talab farqini ifodalaydi.

Bruno UDQni uch variantini ishlab chiqqan. Barcha variantlar mehnatning o'rtacha unumdorligi ish haqi bilan chiziqli bog'liqda bo'lishini ta'kidlaydi va matematik quyidagicha beradi:

$$\frac{N}{h} = cw + d$$

UDQning birinchi variantda mehnatning differensiallashgan unumdorligi va asosiy fondlarning unumdorligi ishlab chiqarishning bir omillarining bahosi bilan belgilanadi va funksiya quyidagi ko'rinishni oladi:

$$N = a_0 L^{a_1} \cdot K^{1-a_1} - mL$$

bunda $a_1 = \frac{1}{c}$; $m = \frac{d}{(c-1)}$

UDQning ikkinchi variantda kapital bozorida muvozanat yo'q, asosiy fondlarning differensiallashgan "unumdorligi" unga quyilgan stavkalar foiziga to'g'ri kelmaydiga va funksiya quyidagi matematik ko'rinishda bo'ladi:

$$N = a_0 h^{a_1} \cdot K^{a_2} - mL$$

UDQning uchinchi varianti bo‘yicha mehnat bozorida ham kapital bozorida ham muvozanat bo‘lmaydi.

Bundan tashqari $\frac{\partial N}{\partial L} = pw + q$ deyiladi va funksiya

$$N = q_0 L^{a_1} K^{a_2} - mL$$

ko‘rinishni oladi [7].

Misol. Korxonaning ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$N = L^{0,5} \cdot K^{0,5}$$

Faraz qilaylik, kuniga 4 soat mehnat (L = 4) va 4 soat mashina ishi (K = 4) sarflanadi. Bunda:

1) ishlab chiqarilgan mahsulotlarning maksimal soni;
2) o‘rtacha mehnat mahsuli;
3) aytaylik kotxona ikkala omilning xarajatlarini ikki baravar oshirdi. Ishlab chiqarish qanday bo‘ladi?

Yechish:

1) Mahsulotning maksimal miqdori ikkala ishlab chiqarish omilidan maksimal darajada foydalanish bilan erishiladi:

$$N_{\max} = 4^{0,5} \cdot 4^{0,5} = 4$$

2) o‘rtacha mehnat mahsuli:

$$ATL = \frac{N}{L} = \frac{4}{4} = 1$$

3) aytaylik kotxona ikkala omilning xarajatlarini ikki baravar oshirdi. U holda ishlab chiqarish hajmi quyidagicha bo‘ladi:

$$N_{\max} = 8^{0,5} \cdot 8^{0,5} = 8$$

demak, u ham ikki baravar ortadi. Bu ishlab chiqarish miqyosiga qaytish birligidir-ishlab chiqarish ishlatilgan resurslar miqdori oshgani bilan bir xil miqdorda o‘sadi.

Shunday qilib, iqtisodiy o‘sish nazariyasi ma’no jihatidan ishlab chiqarish nazariyasi bilan chambarchas bog‘langandir. Bu bog‘liq faqat iqtisodiy o‘sish omillari va ishlab chiqarish omillarining bir xilligida ko‘rinmasdan, balki ishlab chiqarish nazariyasi mo‘ljal qilgan iqtisodiy rivojlanishning barcha bog‘liqliklarida namoyon bo‘ladi. Masalan, ishlab chiqarish nazariyasidagi, ishlab chiqarishda qatnashadigan omillarni baholash shartlari iqtisodiy o‘sish nazariyasida ham o‘z kuchini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyot ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. lex.uz›uz/docs/-6600413
2. Muminova M.A. Ekonometrika: O‘quv qo‘llanma.–T.: “Iqtisod-Moliya”, 2022.
3. D.Rasulev, Sh.Nurullayeva, N.Ro‘zmetova, Ekonometrika asoslari: O‘quv qo‘llanma. –T.: “Iqtisodiyot”, 2019, –278 b.
4. Habibullayev I.H, UtanovB. Ekonometrika asoslari: O‘quv qo‘llanma. –T.: “Iqtisod-Moliya”, 2018, 172 b.
5. Habibullayev I. Ekonometrika: Darslik. –T.: “Iqtisod-Moliya”, 2020, 240 b.
6. Елисеева И.И., Куришева С.В. и др. Эконометрика: Учебник. –М.: Издательство Юрайт, 2018. –288 с.
7. Muminova Makhbuba Abduvafoyevna. (2022). Модели корреляционно-регрессионного анализа социально-экономических процессов. международный журнал социальных наук и междисциплинарных исследований issn: 2277-3630 импакт-фактор: 7.429, 11(11), 441-451. извлечено из https://www.gejournal.net/index.php/ijssir/article/view/1227
8. Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich, Muminova Makhbuba Abduvafoyevna. “Development of methodology for managing the activities of vertically integrated industrial enterprises”. International journal of research in commerce, it, engineering and social sciences issn: 2349-7793 impact factor: 6.876., volume: 16 issue: 06 in june 2022.
9. Mullabayev Baxtiyarjon Bulturbayevich, Muminova Makhbuba Abduvafoyevna. Improvement Of Modern Energy Industries In The Conditions Of Digital Economy // Asia Pacific Journal Of Marketing & Management Review ISSN: 2319-2836 IMPACT FACTOR: 7.603 Vol 12, Issue 05, 2023

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

KORXONANING MOLIYAVIY-XO‘JALIK FAOLIYATI KO‘RSATKICHLARINI BAHOLASH

Musurmonova Mahbuba Omonovna
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati samaradorligini baholash muammosi ko‘rib chiqildi. Turli iqtisodchi olimlarning samaradorlikni baholash usullari o‘rganib chiqildi va ularning farqlari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: moliyaviy-xo‘jalik faoliyati, ish faoliyatini baholash, samaradorlik ko‘rsatkichlari, samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari, faoliyatni baholashga yondashuvlar.

Abstract: The problem of evaluating the effectiveness of the financial and economic activity of the enterprise was considered in the article. The efficiency evaluation methods of various scientists were studied. The differences were identified.

Key words: financial and economic activities, performance assessment, effectiveness indicators, methods for calculating performance indicators, approaches to effectiveness assessment.

Аннотация: В статье рассмотрена проблема оценки эффективности финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Были изучены методы оценки эффективности различных ученых экономистов и выявлены их различия.

Ключевые слова: финансово-хозяйственная деятельность, оценка эффективности, показатели эффективности, методики расчета показателей эффективности, подходы к оценке эффективности.

KIRISH

Davlatning iqtisodiy holati ko‘p jihatdan uning xo‘jalik yurituvchi subyektlari faoliyatining samaradorligiga bog‘liq, shuning uchun samaradorlik muammosi jamiyat oldida turgan qator vazifalar orasida asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. Bu masala jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida dolzarbdir, chunki ehtiyojlar doimiy ravishda ortib bormoqda va xom-ashyo taqchilligi oshib bormoqda. Shuningdek, korxona – iqtisodiyotning bir bo‘g‘ini. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy faoliyatning asosiy mas’uliyati turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat ko‘rsatuvchi hamda malakali kadrlar mujassamlanib, resurslarning turli xillaridan foydalaniluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan. [1]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligi va kelgusida faoliyatining maqsadga muvofiqligi, birinchi navbatda, ularning faoliyati samaradorligiga asoslanadi va moliyaviy faoliyat samaradorligi tashqi investorlar uchun moliyaviy jozibadorlik kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarida shartnomalashuvchilar, shuningdek, tashkilot egalari, keyin tashkilotning hozirgi, o‘tmishdagi va kelajakdagi moliyaviy faoliyatini baholash katta ahamiyatga ega.

Korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati samaradorligini baholash qaysi sohalarda ish olib borish kerakligini ko‘rsatadi va korxonaning moliyaviy holatidagi eng muhim jihatlar va zaif tomonlarni aniqlash imkonini beradi. Shunga ko‘ra, tahlil natijalari korxona faoliyatining muayyan davridagi moliyaviy holatini yaxshilashning eng muhim usullari qanday degan savolga javob beradi.

Zamonamiz voqeligida korxonaning keng qamrovli raqobatga bardosh bera olishi va o‘z faoliyati samaradorligini oshirishi uning doimiy o‘zgarib turadigan ekologik sharoitlarga tez javob berish va moslashish qobiliyatiga, shu jumladan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, jamiyatda sodir bo‘layotgan ekologik va boshqa jarayonlar, xavf omillarini bartaraf etish va o‘z pozitsiyalarini mustahkamlash bo‘yicha tegishli qarorlar qabul qilish uchun zarur hisoblanadi. Shuning uchun korxona samaradorligini baholashning asosiy muammosi korxonaning moliyaviy holati va imkoniyatlarini to‘liq aks ettiruvchi optimal ko‘rsatkichlar to‘plamini tanlashdir.

Iqtisodiy adabiyotlarda korxona samaradorligini tavsiflovchi juda ko‘p ko‘rsatkichlar mavjud, ammo ular ko‘pincha bir-birini takrorlaydi va tahlil qilinadigan obyektning holatini baholash jarayonini murakkablashtiradi.

Shunga o‘xshash ko‘rsatkichlar mavjud bo‘lganligi sababli, tahlil qilish uchun nazariyada keltirilgan ko‘rsatkichlarning butun majmuasidan foydalanishga hojat yo‘q. Muhokama uchun muammo va mavzu tez, aniq va ishonchli tahlil qilish imkonini beruvchi ko‘rsatkichlarning optimal tizimini tanlash masalasi bo‘lib qolmoqda: tahlil qilinayotgan obyektning holatini baholash va boshqaruvni tuzilgan ma’lumotlar bilan ta’minlash, ular asosida asosli boshqaruv qarorlarini qabul qilish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

20-asrning 90-yillarida g‘arb iqtisodchilari Kigan, R. Linch, K. Kross, Fitsjerald, D. Norton, R. Kaplan, E. Nili asosiy faoliyat ko‘rsatkichlari tizimiga asoslangan holda tashkilotlar faoliyatini o‘lchashning yangi modellarini taklif qila boshladilar. (KPI).

KPI tizimlari korxona faoliyatining eng muhim tomonlarini tavsiflovchi va uning strategik maqsadlariga qay darajada erishganligini baholash imkonini beruvchi cheklangan moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Samaradorlik tizimlaridan foydalanish, birinchi navbatda, tashkilot rahbariyatining manfaatlariga, boshqaruvni tegishli va ishonchli ma’lumotlar bilan ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, ular asosida samarali qarorlar qabul qilinishi mumkin. Ko‘rsatkichlarning cheklanganligi va ularning boshqaruv nuqtai nazaridan ahamiyati samaradorlik tizimini tanlashda asosiy omil hisoblanadi.

G‘arb modellari orasida eng rivojlangan va keng tarqalgan quyidagilar hisoblanadi: “Muvozanatli ko‘rsatkichlar tizimi”, “Samaradorlik piramidasi” va boshqalar. Shuni ta’kidlash kerakki, mamlakat amaliyotida ushbu tizimlar o‘rganilmoqda, ammo ularni qo‘llash modifikatsiyani talab qiladi [3].

Negashev E.V., Gilyarovskaya L.T., Lyubushin N.P. kabi rus mualliflari korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini turli jihatlarini baholashda “samaradorlik” atamasidan foydalanib, tadbirkorlik subyekti faoliyatini tahlil qilishda tizimli yondashuv va komplekslikni ta’minlash muhimligini ta’kidlaydilar. Ushbu yondashuv bilan ko‘rsatkichlar tizimi hisoblab chiqiladi, uning asosida xo‘jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy holati tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada korxonaning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini baholovchi ko‘rstatkichlar turli mezonlar asosida nazariy va tizimli tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korxonani moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini baholovchi ko‘rsatkichlarni bir necha guruhlarga bo‘lib tahlil qilishimiz mumkin:

Korxona faoliyatining individual jihatlari samaradorligini tavsiflovchi alohida ko‘rsatkichlar. Ular korxona resurslarining ayrim turlaridan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi: mehnat (mehnat unumdorligi); material (moddiy mahsuldorlik va material zichligi); moliyaviy (kapitalning intensivligi va kapital unumdorligi) va asosiy ishlab chiqarish fondlari (kapitalning unumdorligi va kapital sig‘imi).

Yakuniy natijalar va umuman korxonaning samaradorligini ifodalovchi umumiy ko‘rsatkichlar. Ular rentabellik ko‘rsatkichlarini o‘z ichiga oladi: aktivlar rentabelligi, o‘z kapitali rentabelligi, kapital rentabelligi, sotishdan olingan daromad.

Korxona holatini o‘rganishda qo‘llaniladigan asosiy metod va usullar standart bo‘lib, ko‘plab mualliflar tomonidan qo‘llaniladi. Ular faqat hisoblangan va tahlil qilingan iqtisodiy ko‘rsatkichlarning nomi va soni bo‘yicha farq qilishi mumkin. 1-jadvalda korxona samaradorligini tahlil qilish va baholashning bir nechta mavjud usullarini taqdim etadi.

1-jadval: Samaradorlikni baholashga turli iqtisodiy yondoshuvlar*

Muallif	Bosqichlar tahlil	Indeks
Sheremet A.D.	1. “Ichki samaradorlik” tahlili	Biznesning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab
	2. Moliyaviy natijalarni aniqlash	foyda miqdori; Aktivlardan samarali foydalanish ko‘rsatkichlari (tovar-moddiy boyliklar, aktivlar, aylanma mablag‘larning aylanish koeffitsiyentlari); Daromadlilik ko‘rsatkichlari (rentabellik sotish, aktivlar, shaxsiy kapital)
	3. Moliyaviy holat tahlili	Likvidlik ko‘rsatkichlari (balans likvidligi, imkoniyatlar, umumiy likvidlik, tez likvidlik, mutlaq likvidlik); Kapital tarkibining ko‘rsatkichlari (mulkdorlik koeffitsiyentlari, moliyaviy mustaqillik, o‘z mablag‘larining ta’minlanishi); Sof aylanma kapital ko‘rsatkichi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Savitskaya G.V.	1. Mutlaq moliyaviy samarani baholash	- Moliyaviy samaradorlik ko‘rsatkichlari; Foyda ko‘rsatkichlari (yalpi foyda, mahsulotni sotishdan olingan foyda, sof foyda va boshqalar).
	2. Korxonaning samaradorlik darajasini baholash: A) korxona rivojlanish sur’ati b) Biznesning rentabelligi darajasi	Rentabellik ko‘rsatkichlari; - kapitallashtirilgan foyda hisobiga jami aktivlarning o‘sish sur’ati, sotish hajmi, foyda, sof aktivlar, o‘z kapitali (o‘sish barqarorlik koeffitsiyenti); - 1 ta aksiyaga to‘g‘ri keladigan daromad, o‘z kapitali rentabelligi, umumiy aktivlar rentabelligi, sotishdan olingan daromad (aylanma), marjinal daromad, xarajatlar rentabelligi)
	v) korxonaning resurs salohiyatidan samarali foydalanishi	- Maxsus ko‘rsatkichlar (umumiy ko‘rsatkichlarga qo‘shimcha) a) rentabellik: b) xodimlar; d) asosiy vositalarga kiritilgan kapital;
Gilyarovskaya L.T.	Moliyaviy holat tahlili: 1. Mulk holatini baholash	Asosiy va aylanma mablag‘larning nisbati, asosiy vositalarning eskirishi, yangilanishi, yo‘q qilinishi
	2. Aktivlarning likvidligi va joriy to‘lov qobiliyati	Mutloq va joriy likvidlik koeffitsiyentlari; Aylanma mablag‘lari bilan ta’minlash
	3. Buxgalteriya balansi likvidligi	Balansning aktiv va passiv elementlari mutanosibligi
	4. Kapital strukturasi	Mustaqillik koeffitsiyentlari, moliyaviy qaramlikni moliyalashtirish, investitsiyalar, muddatli aktivlar strukturasi, qarz kapitali tuzilishi, moliyaviy barqarorlik
	5. Sof aktivlar tahlili	Sof aktivlar ko‘rstkichlari
	6. Rentabellik	Sof foyda; rentabellik aktivlar, sotish, kapital, investitsiyalar
	7. Biznes faoliyat	Sotishdan tushgan daromad, kapital unumdorligi, mahsuldorlik mehnat, joriy aylanma aktivlar (V kunlar Va V rpm), o‘sish barqarorlik koeffitsiyenti
Lyubushin N.P.	1. “Balansni o‘qish”	Balans ko‘rsatkichlari
	2. Tashkilotning to‘lov qobiliyati tahlili	Mutloq, joriy likvidlilik koeffitsiyenti va oraliq qoplash koeffitsiyenti
	3. Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish va baholash	Koeffitsiyentlar: mulk, qarz mablag‘lari, jalb qilingan va o‘z mablag‘lari nisbati, o‘z mablag‘larining harakatchanligi, aylanma mablag‘larning o‘z mablag‘lari miqdoriga nisbati.
	4. Biznes faoliyatni tahlil qilish va baholash	Resurs samaradorligi ko‘rsatkichlarini umumlashtirish va barqaror iqtisodiy o‘sish koeffitsiyenti
	5. Rentabellik tahlili va baholash	Kapitalning rentabelligi

*Ma’lumotlar muallif tomonidan tuzilgan.

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, korxona samaradorligini tavsiflovchi juda ko‘p ko‘rsatkichlar mavjud, ammo individual ko‘rsatkichlar, masalan, foyda, biznesning holatini to‘liq baholashga imkon bermaydi.

Biz 1-jadvalda berilgan ko‘rsatkichlarni guruhlarga ajratishimiz mumkin:

Birinchi guruhga korxonaning iqtisodiy faoliyati rentabelligining umumlashtirilgan ko‘rsatkichlari kiradi.

Ikkinchi guruhga korxonani boshqarish samaradorligi ko‘rsatkichlari kiradi. Samaradorlik foydaning korxonaning butun sotish hajmiga yoki QQSsiz sotishdan tushgan tushumga nisbati sifatida qaraladi.

Uchinchi guruhga korxonaning tadbirkorlik faoliyati ko‘rsatkichlari kiradi: korxonaning umumiy aktivlari rentabelligi, asosiy vositalarning rentabelligi, asosiy vositalarning aylanmasi, aylanma mablag‘larning aylanmasi, tovar-moddiy boyliklar va xarajatlarning aylanmasi, debitorlik qarzlari aylanmasi, o‘z kapitali aylanmasi.

To‘rtinchi guruhga korxonaning likvidligi va bozor barqarorligi ko‘rsatkichlari kiradi: qoplash va likvidlik koeffitsiyenti, zaxiralar va xarajatlarni o‘z aylanma mablag‘lari bilan ta’minlash.

Korxonaning kadrlar tarkibi ko‘rsatkichlari kiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, korxona faoliyatini tahlil qilish va baholash tartibi barqaror operatsion tizim sifatida tashkil etilishi mumkin, ammo uning mazmunini aniqlab bo'lmaydi.

Har qanday ko'rsatkichlar guruhini baholash mumkin emas, chunki u korxona faoliyatining samaradorligiga ta'sir qiluvchi barcha xususiyatlar va jihatlarni hisobga olmasligi mumkin.

Korxona faoliyatini yaxlit baholaydigan ko'rsatkichlarning birinchi guruhini alohida ajratib ko'rsatish kerak, qolgan ko'rsatkichlar esa tashkilot faoliyatining individual tomonlarini tavsiflaydi.

Har tomonlama tahlil qilish uchun ushbu guruhlardan birgalikda foydalanish kerak, ammo bu guruhlarning ko'rsatkichlari ma'lum bir korxona uchun ahamiyatiga qarab farq qilishi mumkin.

Tahlil oxir-oqibat vaziyatga bog'liq, moslashuvchan va harakatchan bo'lishi kerak. Xuddi shu ko'rsatkichlarni tanlangan rivojlanish strategiyasidan va muayyan korxona faoliyati uchun mavjud vaziyatdan ajratib hisoblash katta xato bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Muratov R.S., Djalalova I. A., Oripov S. Sh. "Korxona iqtisodiyoti". Darslik. –Toshkent. –2014. –426-bet.
2. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. "Iqtisodiy tahlil" o'quv qo'llanma. –Toshkent. –2004. –486-bet
3. G.V. Savitskaya. "Korxonaning iqtisodiy faoliyatini tahlil qilish". – Moskva, 2002. –688-b.
4. Gilyarovskaya L.T. Iqtisodiy tahlil. Darslik. –M.: 2004. –615-b.
5. Zikova N.V. Tashkilot samaradorligini baholashga yondashuvlarni o'rganish. Innovatsion texnologiyalar iqtisodiyoti va menejmenti. –2014-yil. 12-son [Elektron resurs].
6. Lyubushin N.P. Iqtisodiy tahlil: darslik. 3-nashr. –M.: 2010. –575-b.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI TASHQI SAVDO FAOLIYATINI ICHKI TARTIBGA SOLISHNI TAKOMILLASHTIRISHNING AYRIM JIHATLARI

To‘rayev Nurbek Muxammadovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil iznanuvchisi

Annotatsiya: Tadbirklorlik subyektlari tashqi savdo faoliyatini tartibga solish deganda aksariyat mutaxassislar va olimlar tashqi savdo faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishni ya’ni bizning sinflashimizcha tashqi tartibga solishni nazarda tutishadi, lekin yana bir jihat borki bunga ko‘pchilik e’tibor qilmaydi, bugun biz aynan shu jihatga ya’ni tadibrkorlik subyektlari o‘zlari tomonidan korxona tashqi savdo faoliyatini tartibga solish ya’ni bizning sinflashimizcha ichki tartibga solish masalasiga yuzlanamiz. Tashqi savdoni tartibga solishda tashqi muhit ta’siri sifatida milliy iqtisodiyot manfaatlaridan kelib chiqib o‘rnatilgan tartiblar nazarda tutilsa, korxonada tashqi savdoni amalga oshirish ichki tizimini tartibli tashkil etish tadbirkorlik subyekti tashqi savdosini samarali amalga oshirish omili sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: korxonalar, tadbirkorlik subyektlari, tashqi savdo faoliyati, eksport, import, shartnomalar, yuk kuzatuv hujjatlari, bojxona yuk deklaratsiyasi, bojxona rasmiylashtiruvi, sertifikatlash, tashuvlar.

Abstract: When the regulation of foreign trade activities of business entities is meant by most experts and scientists, they mean the regulation of foreign trade activities by the government, that is, according to our classification, external regulation, but there is another aspect that many people do not pay attention to, today we will turn to this aspect, i.e. regulation of the foreign trade activity of the enterprise by the business entities themselves, i.e. internal regulation according to our classification. If in the regulation of foreign trade, the rules established based on the interests of the national economy are considered as the influence of the external environment, then the orderly organization of the internal system of the implementation of foreign trade in the enterprise is considered as a factor of the effective implementation of the foreign trade of the business entity.

Key words: enterprises, business entities, foreign trade activities, export, import, contracts, cargo tracking documents, customs cargo declaration, customs clearance, certification, transportation.

Аннотация: Под регулированием внешнеэкономической деятельности субъектов предприятия большинство специалистов и ученых понимают регулирование внешнеэкономической деятельности со стороны государства, то есть, по нашей классификации это означает внешнее регулирование, но есть и другой аспект, который многие не обращают внимания, сегодня мы обратимся к этому аспекту, т.е. регулированию внешнеторговой деятельности предприятия самими субъектами предприятий, т.е. внутреннему регулированию по нашей классификации. Если при регулировании внешней торговли правила, установленные исходя из интересов национальной экономики, рассматриваются как влияние внешней среды, то упорядоченная организация внутренней системы осуществления внешней торговли на предприятии рассматривается как фактор эффективного осуществления внешнеэкономической деятельности субъекта хозяйствования.

Ключевые слова: предприятия, субъекты хозяйствования, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, контракты, документы сопровождения грузов, грузовая таможенная декларация, таможенное оформление, сертификация, перевозка.

KIRISH

Tadbirkorlik subyekti tashqi savdo faoliyatini noto‘g‘ri tashkil etishi natijasida turli zararlarga duch keladi, tashqi savdoni samarali tashkil etish va ushbu faoliyatdan sof foyda olish imkoniyatlarini tadqiq etish dolzarb masala hisoblanadi. Bugungi kunda tashqi savdo jarayoni strategik reja asosida amalga oshirish kerak, bunga amal qilinmasligi natijasida tadibrkorga tashqi savdo bilan shug‘ullanish davrida kutilmagan harajatlarni vujudga keltirishi mumkin, bu esa o‘z navbatida kelgusida olinishi kerak bo‘lgan foydani kamaytirishi bilan bog‘liq noxush holatlarni yuzaga keltiradi, strategik rejalashtirish orqali zararlarni bartaraf etish yoki minimallashtirish mumkin.

Tadbirkorlik subyektining o‘z korxonasi doirasida tashqi savdoni tashkil etishda menejment funksiyalarini ketma ket qo‘llash orqali o‘z faoliyatini o‘zi tartibga solish masalasi, tashqi savdo faoliyatini qonuniy tashkil

etish, tashqi savdo operatsiyalarni iqtisodiy samarali amalga oshirish har doim ham biz hohlagandek yuz bermaydi, har bir operatsiya muhimligi jihatdan bir loyihani amalga oshirilishiga o‘xshaydi.

Davlat tomonidan korxonalar tashqi savdo faoliyatini tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan huquqiy normativ hujjatlar, tartib va taomillarga rioya etishda qonunchilikka so‘zsiz amal qilish, turli huquqbuzarliklarni sodir etmasdan turib tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish o‘ziga xos murakkab va alohida e’tibor talab qiluvchi masala hisoblanadi. Bunda tadbirkorlik subyekti tashqi savdo faoliyati monitoring qilinganda asosan qonunchilikka rioya etilishi ustidan birinchi navbatda nazorat kuzatuv ishlari olib borilishini ko‘ramiz, vaholanki xarajatlar hisobi, tashqi savdo faoliyatini tashkil etish jarayonidagi boshqa bir qator omillar o‘rganilishi e’tibordan chetda qolganga o‘xshaydi, zero tadbirkorlik subyektlari tashqi savdo faoliyatini samarali amalga oshirilishi milliy iqtisodiyotda ushbu faoliyat turini yalpi o‘sishiga olib keladi. Huquqiy omildan tashqari iqtisodiy va ijtimoiy omillar mavjudligi bu omillarni hamohang tarzda hisobga olinishi, tahlil qilinishi, qaror qabul qilishda diqqat markazida bo‘lishi zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tadbirkorlik subyektlari tashqi savdo faoliyati korxonalarda tashkil etish va ichki tartibga solish borasida eng mazmunli adabiyotlardan birinchisi E.F. Gadoyev tahriri ostida chop etilgan “Eksport import operatsiyalari” nomli kitobi bo‘lib unda avvalambor tashkil etish so‘ngra tartibga solish va nazorat qilish borasida ilmiy amaliy teran yondashuv mavjud. Unda tashqi savdo shartnomalarini tuzish, yo‘l kuzatuv hujjatlari tayyorlash, tashqi savdo operatsiyalarini moliyaviy tartibga solish va uning buxgalteriya hisobini yuritish masalalari batafsil bayon etilgan. “Xalqaro mikroiqtisodiyot” nomli taniqli rus olimi A.P. Kireyev tashqi savdoni tartibga solish borasida nihoyatda qimmatli fikrlarni bayon etgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash, statistika usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Korxona miqiyosida tashqi savdo faoliyatini amalga oshirishdan oldin uni puxta rejalashtirish, hamda jarayonni turli operatsiyalar ko‘rinishida optimal tashkil etish, shuningdek samarali nazorat qilish orqali muvafaqqiyatli tartibga solish ishlarini boshqarish bugungi kundagi tashqi savdo bilan shug‘ullanuvchi har bir tadbirkorning asosiy maqsadi bo‘lmog‘i kerak. Bunday tartibga rioya etilmasdan topilgan foyda ertami kechmi tashqi savdo subyekti bo‘lgan tadbikor uchun ortiqcha xarajatlar va vaqt resurslarini yo‘qotilishiga olib kelishi mumkin, kuzatuvlar natijasi shuni ko‘rsatdiki amaliyotda ayrim tadbirkorlarimiz tashqi savdo faoliyatini olib borishni boshlar ekanlar bu borada ularga bilim va ko‘nikmalar, tajriba yetishmovchiligi kuzatiladi, natijada ortiqcha kutilmagan xarajatlar yuzaga kelishini qabul qilishga majbur bo‘ladilar.

Mazkur faoliyatni amalga oshirishda asosiy muammo tadbirkorlik subyektining tashqi savdo faoliyatini samarali amalga oshirish borasida o‘zi tomonidan e’tibor qilinishi zarur jihatlarni o‘rganishdir. Yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak korxonada tashqi savdoni tashkil etishda mavjud milliy va xalqaro qonunchilik normalariga e’tiborli bo‘lish, ishni mantiqan to‘g‘ri tashkil etilishi nazarda tutiladi.

Avvalambor tashqi savdo faoliyatining ob’yekti sifatida unda ishtirok etuvchi tovarlar va xizmatlarni oladigan bo‘lsak, subyekti tadbirkor bo‘lishi mumkin, shunday ekan tadbirkorlar zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan holda tashqi savdo faoliyatini tashkil etishlari milliy iqitisodiyotning rivojlanishi va aholi turmush farovonligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ma’lumki tashqi savdo faoliyatini tashkil etishda korxonalar uchun eng muhim birinchi jihat bu tashqi savdo shartnomalari tuzish davrida mukammal loyihani amalga oshirishdir. Nima uchun aynan tashqi savdo shartnomasini loyiha sifatida talqin qilyapmiz, sababi shartnoma tuzish mahorati tashqi savdoni amalga oshirish uchun ma’sul bo‘lgan shaxsning bilimi, tajribasi, oldindan ko‘ra olish qobiliyati, shuningdek amalga oshirish kerak bo‘lgan jarayonni imkon qadar kengroq tassavur qilishni talab qiladi. Shartnomaning yana bir loyiha sifatida qaralishiga sabab, shoshilinch holda turli xatolar bilan tuzilgan tashqi savdo shartnomasi ortiqcha xarajatlarni vujudga keltirishdir, ya’ni tashqi savdo shartnomasida ko‘zda tutilmagan oqibatlar yuzaga kelganda uning ta’siri bevosta va bilvosita kutilmagan xarajatlarni paydo qiladi, bu jihatdan loyiha xususiyatlarini to‘liq o‘zida nomyon etadi.

Tashqi savdo shartnomalarini tartibga solish borasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 283-sonli “O‘zbekiston Respublikasida tashqi savdo operatsiyalari monitoringini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori 14-may 2020-yilda qabul qilingan bo‘lib, unda davlat tomonidan monitoring olib borish ko‘zda tutilgan, tashqi savdo shartnomalarini tuzish borasida minimal talablar o‘rnatilgan. Ushbu qarorga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Davlat bojxona qo‘mitasi va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi Davlat soliq qo‘mi-

tasi (DSQ) tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimi (TSOYAEAT) orqali monitoring olib borishadi, har bir amalga oshirilgan tashqi savdo operatsiyasi avtomatik tarzda nazoratga tushadi va ularning shartlari bo‘yicha nazorat boshlanadi, shu sababli ham har bir amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan tashqi savdo operatsiyasi puxta rejalashtirilib amalga oshirilishi kerak.

Tashqi savdo shartnomalari TSOYAEATga ro‘yxatdan o‘tkazish uchun maxsus dastur (VED-kontrakt) xizmatidan foydalaniladi, ushbu dastur 14-may 2020-yilda qabul qilingan 283- sonli vazirlar mahkamasi qarori talablari asosida ma’lumotlarni talab qiladi, taqdim etilgan ma’lumotlar tashqi savdo monitoringini amalga oshiruvichi tashkilotlar va TSOYAEAT talablariga mos keladi, hamda birgalikda bir xil ma’lumotlarni qayta ishlash orqali tartibga solishni amalga oshiradi.(1 rasm)

1-rasm: Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimi orqali monitoring olib boruvchi tashkilotlarning uch tomonlama nazorati[1]

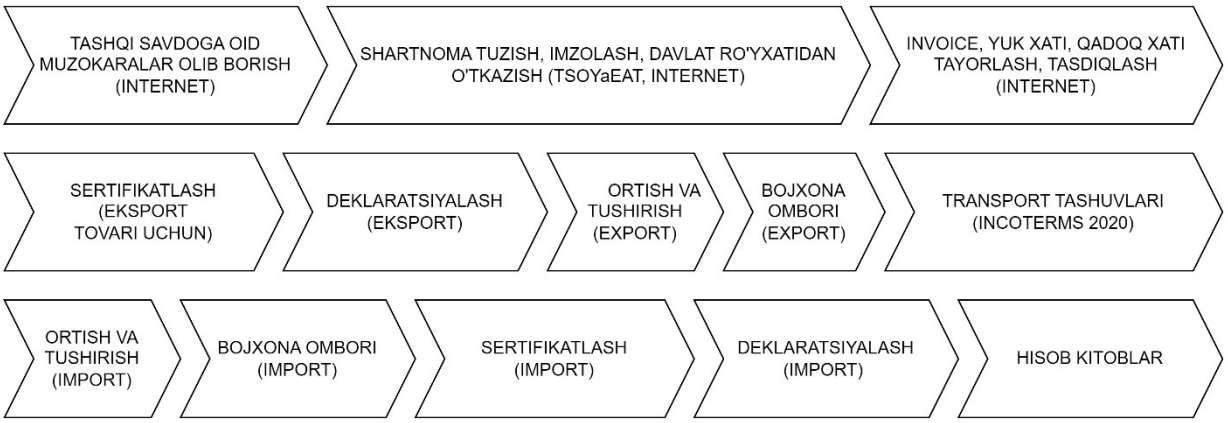
Tadbirkorlik subyektlari tashqi savdo shartnomasini tuzishda har bir amalga oshiriluvchi faoliyatni aniq, tushunarli, asosli tarzda yoritib berishlari kerak, kelgusida kutilmagan xarajatlarni vujudga keltiruvchi holatlarni oldini olgan holda fikrlashi kerak.

Shartnomaga mos yuk kuzatuv hujjatlarining tayyorlanishi bojxona rasmiylashtiruvi jarayonini o‘z vaqtida muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun xizmat qiladi, shuningdek sertifikatlash davrini qisqartiradi, undan tashqari bojxona auditini amalga oshirish paytida ortiqcha savollarga o‘rin qoldirmaydi. Odatda muzokaralar yakuniga yetgach tomonlar o‘rtasida shartnoma tuziladi va shu shartnoma asosida yuk kuzatuv hujjatlari tayyorlanadi, yuk kuzatuv hujjatlari tomonlar o‘rtasida shartnomaga muvofiqligi tasdiqlangan keyin tashuvlar amalga oshiriladi, lekin amalda ayrim hollarda yuklar kelishni boshlaganda kelishilgan hujjatlar o‘rniga turli xatoliklar bilan yuk kuzatuv hujjatlarini qabul qilamiz. Bundan hollarda ushbu xatoliklar tashqi savdo faoliyatini tashkil etuvchi mutaxassisga ortiqcha kutilmagan stresslarni yuzaga keltirib vaqt, ortiqcha xarajat va asablarga ta’sir qiladi, bojxonada rasmiylashtiruv jarayonini cho‘zilib ketishiga olib keladi, to‘g‘ri raqamlashtirish vaqtni tejab bersada xatolikni to‘g‘rilash ortiqcha vaqt oladi.

Ko‘p hollarda tashqi savdo ishtirokchilari tovarlar importi yoki eksporti korxonalar tomonidan amalga oshirilganda tovarlarning erkin muomalaga chiqib ketishi yoki eksportga respublikamiz bojxona hududidan chiqib ketishi bilan nimagadir hamma ish bitdi deb uylashadi, bugungi kunda unday emas chunki bojxona rasmiy-

1 Muallif ishlanmasi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 14.05.2020-yildagi 283-sonli “Tashqi savdo operatsiyalari amalga oshirilishi monitoringini olib borish va nazorat qilish tartibi to‘g‘risida”gi qarori asosida chizilgan.

lashtiruvi jarayoni takomillashib bormoqda. Ko‘p yillik tajribalar va O‘zbekistondagi mavjud tartiblardan kelib chiqqan holda quyidagi tizimli tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish ketma ketligi rasmini ishlab chiqdik.

2-rasm: Tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish ketma ketligi[2]

Bojxona kuzatuvi hamda tahlilning yangidan yangi samarali usullarini o‘zlashtirilmoqda, bu borada samarali xorij tajribasi va jahon bojxona tashkiloti shuningdek jahon savdo tashkiloti ko‘rsatmalari bosqichma bosqich joriy etilmoqda. Tashqi savdoni amalga oshirishda raqamlashtirishning keng ko‘lamda joriy etilishi shaffoflikni yuzaga keltirib nazorat samaradorligini oshirishi yana bir bor zamonaviy tadbirkor uchun diqqatni jamlashni talab etadi.

Tashqi savdo shartnomasini tuzishda yetkazib berish zanjirlarini tugal holda tasavvur qilish zarur, unda avvalambor import yoki eksport qilinuvchi tovarning tashqi iqtisodiy faoliyat tovarlar nomenklaturasidagi kodini (TIF TN kodi)to‘g‘ri sinflagan holda imkoni bo‘lsa ekspertlar bilan maslahatlashib shartnoma tuzishdan avval aniqlash, hamda ushbu kodga biriktirilgan o‘lchov birligi hamda ulardan tashqi savdoni amalga oshirishda undirilishi kutilayotgan bojxona to‘lovlari hisobini bilishi kerak. Undan tashqari tovarlarning bojxona qiymatiga alohida e’tibor qaratishi va tashqi iqtisodiy faoliyat tovarlar nomenklaturasida ko‘zda tutilgan yoki biriktirilgan sertifikatlash jarayoniga ham alohida e’tiborli bo‘lishi kerak. Tovarlarning qaysi davlatdan olib kelinishi ham muhim o‘rin tutadi unda tovarlarning kelib chiqish sertifikati va imkoni bo‘lsa sifat sertifikatlarini olishi tashqi savdo jarayonini tashkil etishni yengillashtiradi.

Yetkazib berishning bazis shartlari (INKOTERMS 2020) shartlarini to‘g‘ri tanlashi ushbu hujjat talablaridan kelib chiqqan holda tovarlarni tashishda tuziladigan transport kompaniyalari shartnomalariga (tashish shartnomasiga) alohida e’tiborli bo‘lishi, yuk ortish va yuk tushirish qoidalari, yuklarni tashish jarayonida xavfsizlikni ta’minlashda ularni tashish va saqlash normalarini tovarning o‘ziga xos xususityalarini o‘rganish talab etiladi. Albatta bularni o‘rganib chiqish yetkazib berishda ortiqcha xarajatlarni va vaqt resursini tejab beradi, yana bir muhim jihat shartnomalarda yukka egalik huquqi qachon va qayerda sotuvchidan xaridorga o‘tish masalasidir. Yuklarni qabul qilishda yoki jo‘natishda mustaqil uchinchi shaxs ya’ni ortish va tushirish inspeksiyasi faoliyatidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Miqdor, sifat va zararlarni nazorat qilish har bir tadbirkor uchun muhim masala hisoblanib, bu borada alohida mutaxassis xizmatidan foydalanish birmuncha kelgusidagi ko‘zda tutilmagan xarajatlarni tejaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida aytib o‘tilgan omillarning barchasi tovararni bojxona yuk deklaratsiyasini to‘ldirishda muhim o‘rin tutadi, albatta odatda korxona huquqshunosi tomonidan tashqi savdo shartnomalar tekshirilganda uning qonuniyligiga e’tibor qaratiladi, lekin tashqi savdo jarayoniga ma’sul vakolatli shaxs barcha jihatlarni, ayniqsa, iqtisodiy jihatlariga (tashqi savdoni amalga oshirishda yuzaga keladigan kutilgan va kutilmagan xarajatlarga) e’tiborini qaratmog‘i kerak. Shartnoma, invoys, qadoq xati va yuk xati hamda turli qo‘shimcha sertifikatlar va boshqa hujjatlar o‘zaro bir biriga mos va muvofiq bo‘lishi shart aks holda rasmiylashtiruv jarayoni cho‘zilib ketishi mumkin, vaqtning boy berilishi doimiy xarajatlardan tashqari o‘zgaruvchan xarajatlarni ko‘paytiradi, misol uchun vaqtida bo‘shatib olinmagan vagonlarning turib qolishi bilan yuzaga kelgan jarima yoki yuklarni bojxona omborlarida turib qolishi bilan valyuta kursining o‘zgarishida yuzaga kelgan yo‘qotishlarni aytish mumkin.

2 Muallif ishlanmasi. 2005–2024-yillar oralig‘ida ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko‘rsatish korxonalarida, shuningdek, xalqaro loyihalarda tashqi savdoni tashkil etish tajribasidan kelib chiqildi.

Ma’lumki bojxona rasmiylashtiruvi jarayonlari va tashqi savdo shartnomalari monitoringi raqamlashishi xatoliklarni tezda aniqb berishi bilan birga xatolik to‘g‘rilangunga qadar keyingi bosqichdagi operatsiyalarga o‘tishni ta’qiqlaydi, shuningdek davlat nazorati e’tiborini jalb qiladi, shu sababli ham korxonalarda tashqi savdo faoliyatini ichki tartibga solish muhim hisoblanadi.

Davlat tomonidan tashqi savdoni tartibga solish borasida turli talablarga javob tariqasida tashqi savdo bilan shug‘ullanuvchi tadbirkorlik subyekti ichki tartibga solish mexanizmini ishga tushirmas ekan bir tomonlama yondashuv natijasi va samarasi biz kutgandek bo‘lmasligi mumkin.

Bugungi kunda xulq atvor iqtisodiyoti jadal o‘rganilayotgan bir paytda kuzatuvlar va tadqiqotlar, tajribalar shuni ko‘rsatdiki G‘arbiy Yevropa davlatlarida yuqori samara bergan bojxona auditi ham agarda ichki tartibga solish korxona doirasida to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmas ekan ijobiy natijasini to‘liq ko‘rsatmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi Qonuni. lex.uz›docs/-67345
2. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi, 22-aprel 2016-yil.
3. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi 01-yanvar 2020-yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 14.05.2020 -yildagi 283-sonli “Tashqi savdo operatsiyalari amalga oshirilishi monitoringini olib borish va nazorat qilish tartibi to‘g‘risida”gi qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 21-dekabr 2023-yildagi 673-sonli “Soliq ma’muriyatchiligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
6. Tadbirkorlarning barqarorlik reytingi joriy etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 15-yanvar 2024-yildagi tadbirkorlik reytingini joriy qilish taqdimoti bilan tanishuvi. Xalq so‘zi gazetasi.2024-yil 16-yanvar 11(8634)-soni.
7. Prezident Shavkat Mirziyoyev raisligida 16 yanvar kuni 2024-yilda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bo‘yicha ustivor vazifalar muhokamasi yuzasidan videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. Xalq so‘zi gazetasi 2024-yil 17-yanvar, №12(8635)soni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 04-mart 2024-yildagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni amalga oshirishning 2024-yildagi ustuvor chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-109 -sonli qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.05.2024 yildagi “Tadbirkorlik subyektlariga subsidiyalar, imtiyozlar va preferensiyalarni taqdim etish tartiblarini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar” to‘g‘risida”gi PQ-193-sonli qarori.
10. A. P.Kireyev “Международная микроэканомика” Учебник, Москва “Международные отношения”2014г.
11. A. M. Orexov “Методы экономических исследований” Учебное пособие. Москва “Infra – M” 2014 г.
12. Hugo Bromley. “England’s Mercantilism: Trading Companies, Employment and the Politics of Trade in Global History, 1688–1704.” University of Cambridge, UK 2023. https://www.researchgate.net/publication/376583889
13. N.S. Ismailova, U.A. Dadabayev “O‘zbekistonning jahon savdo tashkilotiga a’zo bo‘lishining o‘ziga xos xususiyatlari” Monografiya. TDIU. “Ilm – fan va innovatsiya” nashriyoti Toshkent 2023y.
14. N.M. Turayev “Tashqi savdoni tashkil etish va tartibga solishda merkantilistlar g‘oyalarining tutgan o‘rni.” Toshkent 2024y.3-son “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali” 911-918 betlar.
15. Sarimsakova M. X. “Экономический механизм государственного регулирования транспорной системы ” Toshkent 2024y.3-son “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali” 1043-1045 betlar.
16. E.F.Gadoyev “Экспортные и импортные операций” Tashkent “Norma” 2009 г.

TEMIR YO‘L TRANSPORTIDA XIZMAT KO‘RSATISH JARAYONINI RIVOJLANTIRISHNING RETSEPTIV TAHLILI

Raxmonov G‘ayrat Ismatulloyevich
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish jarayonini rivojlantirishning retseptiv tahlili qalamga olingan. Muallifning e’tiroficha, temir yo‘l va uning iqtisodiy faoliyati mamlakatlarning qudratini, texnologik ravnaqini belgilovchi mezon sifatida taraqqiy etib borishi davomida xizmatlar va ularning turlari ko‘payib borgan, xizmat ko‘rsatish faoliyatini alohida tariflarga, o‘lchov me’yorlariga hamda tasniflarga bo‘lishga yetaklagan.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l, transport, xizmat ko‘rsatish, texnologik ravnaq, yo‘l iqtisodiyoti, kundalik ehtiyoj.

Abstract: The article contains a prescriptive analysis of the development of the service process in railway transport. According to the author, during the development of the railway and its economic activity as a criterion determining the power and technological development of the countries, services and their types have increased, service activities have been divided into separate tariffs, measurement standards and classifications.

Key words: railway, transport, service, technological development, road economy, daily need.

Аннотация: В статье содержится нормативный анализ развития процесса обслуживания на железнодорожном транспорте. По мнению автора, в ходе развития железной дороги и ее хозяйственной деятельности в качестве критерия, определяющего мощь и технологическое развитие стран, увеличились услуги и их виды, были выделены отдельные тарифы, стандарты измерений и классификации.

Ключевые слова: железная дорога, транспорт, сервис, технологическое развитие, дорожное хозяйство, повседневная потребность.

KIRISH

Jahon mamlakatlari bo‘ylab yuk tashish xizmati xalqaro iqtisodiyot uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi, bu o‘z navbatida, global miqyosda xizmatlarni xarid qilish orqali jo‘g‘rofiy jihatdan ixtisoslashuv va sanoatni yanada rivojlantirish imkonini berdi. Ushbu nashr loyiha va g‘oyalarni aniqlash, shuningdek, barqaror transport tizimi doirasida temir yo‘l va daryo transportini tahlil qilishga uslubiy yondashuvni ishlab chiqish maqsadida submintaqadagi transportni ko‘rish masalalari muhokamasiga katta hissa qo‘shmoqda [2].

Iqtisodiy nuqtai nazardan, transport tizimi va uning xizmatidan foydalanish megapolislar uchun katta ahamiyatga ega. Ular bir paytning o‘zida yuqori va past, shuningdek, o‘rta daromadli mamlakatlarda iqtisodiy o‘sishni rivojlantiruvchi va kengaytiruvchi manbalaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan shahar transporti aholi hayot tarzi farovonligi uchun zarur bo‘lgan mehnat bandligi, sog‘liqni saqlash, ta’lim, shu bilan bir qatorda ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkonini beradi [2]. Shu bois mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishi va har bir kishining kundalik ehtiyojlariga bevosita ta’siri transport tizimisiz to‘laqonli sanalmaydi.

Transport sanoati vositalari shaharlardagi yo‘lovchilar uchun yuqori sig‘imli, yuqori tezlikdagi jamoat transporti turlari bo‘lganligi sababli, shahar temir yo‘li (metro va shahar atrofidagi temir yo‘l), yengil temir yo‘l va avtobus tezkor tranziti (BRT) kabi yuqori sig‘imli, maxsus yo‘l jamoat transporti tizimlari shahar tranzit strategiyalari uchun juda muhimligini namoyon etadi. Ularga shaharning uy-joy qurilishi, yerdan foydalanish va iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha qarashlari va maqsadlari bilan uyg‘unlashtirilgan yaxlit jamoat transporti tarmog‘ining bir elementi sifatida e’tirof etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy tahlil, mantiqiy tahlil, tizimli tahlil, statistik guruhlash, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Temir yo‘l transporti xizmati iqtisodiyot nazariyasi va uning ta’limot sifatida talqin etilishidan yiroq soha ko‘rinishida vujudga kelgan bo‘lib, temir yo‘llarning iqtisodiy xususiyatlari va mazkur tarmoq bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muammolar iqtisodiyotning evolyutsiyasiga, rivojlanishiga salmoqli ta’sir ko‘rsatdi va alohida fan sifatida tadqiq etila boshlandi. Bu o‘z navbatida zamonaviy sanoat tashkiloti (ST) iqtisodiyotidagi ko‘plab temir yo‘l sanoati bilan bog‘liq muammolar va ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar negizida ajralib chiqdi.

Ko‘plar e’tirof etilagan hududiy manzillarda turli bozorlarga turlicha xizmat ko‘rsatadigan, shu bilan bir qatorda yirik hajmdagi pul maablag‘ini talab qiladigan strategik operatsiyalarning asosiy texnologik faoliyati ishlab chiqarish jarayonidagi murakkab va operativ boshqaruv qarorlari, yuk tashuvchilar va buyurtmachilar o‘rtasidagi nizolar va tegishli hukumat siyosati aralashuvi temir yo‘q xizmati faoliyatini iqtisodiy nazariy jihatdan tizimlashtirish hamda strategik taraqqiy ettirishni taqozo etdi.

Temir yo‘l transporti xizmatining iqtisodiyoti va zamonaviy sanoat tashkilotlar o‘rtasidagi mutanosiblikda olib boriladigan faoliyatni temir yo‘l transporti iqtisodiyoti evolyutsiyasida uning resurslarni unumli boshqarish va yuk tashishga tegishli nazariyalarga asoslanadi. Xususan, 1850-yilda AQSh iqtisodchi olimi Dionisius Lardner tomonidan temir yo‘lninh iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, uning texnolik jihatdan boshqa sanoat tarmoqlarining iqtisodiy faoliyatiga ko‘magi va ijobiy ta’siri, uning asosida iqtisodiyotni rrivojlantirish yuzasidan xizmat turlarini yoritgan [3]. U o‘zining ilmiy-nazariy qarashlari ostida temir yo‘lining sanoat iqtisodiyoti rivojlanishidagi ahamiyati va zarurati yuzasidan infratuzilmaviy imkoniyatlari hamda ustunliklarni alohida e’tirof etgan holda iqtisodiyotning asl masalasi sanalmish tejamkorlikka asosan-og‘ir sanoat ishlab ciqarish faoliyatidagi xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarish unumdorligi hamda iqtisodiy tavakkalchilikni so‘ndirishga intiladigan transport yo‘l xizmati faoliyati va uning san’atidagi har bir o‘zgarish yoki takomillashuv mamlakatning milliy iqtisodiyotidagi iste’mol va ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, aholi boyligini va turmush tarzini yaxshilash maqsadida uning mutaxassislarini oshirish, texnik jihatdan takomillashishi uchun davlar tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlanishi lozimligini ta’kidlab o‘tgan [3].

1865-yilda ingliz iqtisodchi olimi E.Chedvik temir yo‘l iqtisodiyotini rivojlantirish uchun investitsion joziba-dorlikka muhtojmasligig alohida urg‘u bergan, unda xizmat ko‘rsatish faoliyatini rivojlantirishga alohida e’tibor berish lozimligini, shu bilan bir qatorda, uning insonlarni tashishda sinflarga va qulayliklarga ajratgan holda tizimlashtirishning iqtisodiy imkoniyatlarini yoritgan [4]. Buning asosida ko‘plab mamlakatlar sanoat tarmoqlari orasida temir yo‘lni ocha boshlashgan, jumladan, Yaponiya, Korea, Xitoy, O‘rta Osiyo hamda Uzoq sharq mamlakatlari temir yo‘llarini barpo etishdi.

A.M.Vellington ismli ingliz iqtisodchi olimi tomonidan 1887-yilda temir yo‘llarni joylashtirishning iqtisodiy nazariyasini ishlab chiqilgan bo‘lib, unga ko‘ra eng oqilona xarajatlarni ta’minlash maqsadida temir yo‘llarni barpo etishni qa’tiy nazorat qiluvchi va uni moliyaviy qo‘llab-quvvatlovchi sharoitlarni baholash, uni tahlil qilish batafsil keltirilgan bo‘lib, uning avtomobilsozlik, tayyorasozlik, mashinasozlik singari asosiy yetakchi tarmoqlarni texnik-iqtisodiy jihatdan ta’sirini to‘laqonliligini ta’minlash har bir mamlakatga tashuvchi transport vositalari orqali kirib kelishi borasida ko‘plab maslahat va ko‘rsatmalar berilgan [5].

Artur Hedli tomonidan 1865-yilda “Temir yo‘l orqali tashish: tarixi va qonunchiligi” deb nomlangan risolasi AQSh va Buyuk Britaniyada nashr etilganidan so‘ng xususiy temir yo‘llarini qurish va undagi xizmatlarni oshirish maqsadida raqobatbardoshlilikni ta’minlash va xorij tajribasiga doir ma’lumotlarni mutasaddi tadbirkorlar uchun yo‘riqnoma vazifasini o‘tagan [6]. Hedli o‘zining risolasida iqtisodiy yondoshuviga ko‘ra e’tirof etgan masalalar temir yo‘l xizmarlari va uning tariflariga doir bo‘lib, uning samaradorligini hisoblash usullari bilan nirgalikda o‘z risolasini yoritgan. Bu o‘z navbatida temir yo‘l iqtisodiyotidagi keskin o‘zgarishlar va uning qurilishi bilan bog‘liq diplomatik aloqalarga yetaklagan. Bu borada u o‘zining risolasida 1894-yilda Ch.Kuli AQSh temir yo‘lning texnik parametrlari, jo‘g‘rofiy e’tiborga olish lozim bo‘lgan jihatlar, uning mexanik va fizik xususiyatlari asosida iqtisodiy muhitga ta’siri borasidagi fikrlarini klassifikatsion ifodasini topdi [7]. Shuningdek, temir yo‘l iqtisodiyotiga asos solishda alohida o‘ringa egaligini hamda bunda temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish uchun xizmar ko‘rsatish byurolarini tashkil etishga bo‘lgan munosabatni o‘zgarishiga turtki bo‘lgan. Shu asnoda temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish faoliyati rivojlanib borgan.

Temir yo‘l transporti xizmati iqtisodiy jihatdan nechog‘lik kerakli infratuzilma ekanligini amalda sinab ko‘rgan xalq sanoat tashkilotlari atrofida safi kengayib, asosiy maqsadi kapitalni uzluksiz aylanmaviy daromadiga ega bo‘lish sifatida muklchilik shaklini boshqarishda yangi shakllarni ishlab chiqilishiga ta’sir etgan. Bu mamlakatning qimmatli qog‘ozlar, bank hamda moliyaviy tizimida o‘zgarishlar bo‘lishiga olib kelgan bo‘lsada, mazkur davriy boshqaruv qancha tez ish boshlansa shunchalik katta ustunlikka ega bo‘lish imkoniyatini anglatardi. Bu iqtisodiyot nazariyasida alternativ xarajatlar tushunchasini takomillashtirib, asosiy qiyoslama temir yo‘l transporti orqali ko‘rsatiladigan xizmat bo‘lgan.

AQSh iqtisodchi olimi E.Jonsonning fikriga ko‘ra, “temir yo‘l transporti xizmati har bir mamlakatning bank faoliyatini va uning moliyaviy qudratini belgilab bera oladi” [8, 65-b]. Mazkur mulohazaning kelib chiqishi mam-

lakatning temir yo‘lini qurishga ajratuvchi mablag‘i va uni xizmatlar turi bilan mustahkamlab, muqim o‘ringa ega bo‘lish bilan bog‘liq motivni ifodalaydi.

Yuqoridagi temir yo‘l va uning iqtisodiy faoliyati mamlakatlarning qudratini hamda texnologik ravnaqini belgilovchi mezon sifatida 1897-yildan boshlab ilgari surila va taqqoslanmasi bo‘la boshladi. Bu o‘z navbatida temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish faoliyatini alohida tariflarga, o‘lchov me’yorlariga hamda tasniflarga bo‘lishga yetakladi. Xususan, 1897-yilda ingliz iqtisodchi olimi Akwors tomonidan temir yo‘l tariflari tasnifi va uning iqtisofiy-moliyaviy ahamiyatiga tegishli maqolasi nashr etilgan. Unga ko‘ra muallifning firklaridan kelib chiqqan holda temir yo‘l ijtimoiy xizmatni qoplay olishi uchun xizmat ko‘lamini kengaytirish va uning tariflarini yuridik jihatdan asosli taqsimot asosida olib borilishi lozimligini ta’kidlagan [9]. Mazkur mulohazaning o‘zlashtirilma shaklini bugungi kunda o‘ta taraqqiy etganini ko‘rish mumkin bo‘lib, uning kelib chiqishiga temir yo‘l transporti sanoat tarmog‘i hamda uning xizmat sohasi turtki bo‘lgan. Natijada, temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish keskin rivojlandi. Jumladan eksport, bojxona, g‘aznachilik singari faoliyatning yangicha xizmatlari xalqga va tadbirkorlarga korsatila boshlandi.

443 ta temir yo‘l transporida xizmat ko‘rsatishga 659 ta tarif shakllantirilgan bo‘lib, undan dastlab AQSh foydalangan, so‘ngra mazkur ko‘rsatma global miqyosda ommalashib, Shvetsariya, Germaniya, Angliya, Fransiya singari mamlakatlarda keng tadbiq qilina boshlangan. 1907-yilga kelib, temir yo‘l transporti Yevrosiyo, Shimoliy Amerika hududlarini batamom egallaydi [10].

1910-yilda Shvetsariyada temir yo‘l stansiyalarida chipta sotuvchilaridan tashqari ma’lumot beruvchilar xizmati bilan faoliyat yuritishni kengaytirishga muvaffaq bo‘lishadi. Bu o‘z navbatida 1915-yilda uzluksiz xizmat ko‘rsatishga o‘tishni taqozo etganligi bois, smenali ish faoliyati rejimiga o‘tilishiga turtki bo‘ladi.

Dastlab bu tartib kuniga 14 soatdan davom etgan, so‘ngra 1916-yilda 12 soatga o‘tilgan [10]. 1915-yilda F.Dikson AQSh iqtisodchisi tomonidan temir yo‘l hududlararo soatlarning farqlari temir yo‘l peshtaxtalarida turli hududlarning nomlanishi ostida ularrning joriy vaqtdagi soati nechchini ko‘rsatishi keltirila bosshlandi [11]. Bu xizmatlarning detallashib, insoniyat uchun qulaylik va uning asosiy ahamiyatidan kelib chiqqan holda takomillashib borganligini namoyon etadi. Jumladan, temir yo‘l transportida insonlarga xizmat ko‘ratishda mulkini talon-taroj qilinishini oldini olinishi uchun nazorat va tartibot hodimlarini yollash, shuningdek, ularni turli tillarda gaplasha olishi uchun alohida o‘qitilganligi bilan asoslash mumkin. Shu bilan bir qatorda, temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatishning jihozlarga alohida ahamiyat berilishi, uning vagonlararo joylashuvi hamda logistik munosabatlar yangi bosqichda faoliyat olib borishni boshladi.

XX asrda butun dunyo iqtisodiyot tizimida katta o‘zgarishlar ro‘y berdi. Muqobil transport texnologiyalari, ayniqsa, umumiy foydalanish holatidagi avtomobil yo‘llaridan foydalanadigan avtomototransport vositalari soni ko‘paydi. Umuman texnologiyada va unumdorlikda yutuqlar oshib, masofani o‘tish uchun real xarajatlar pasayib ketdi, bu esa bozor markazlari o‘rtasidagi savdo va raqobatning kuchayishiga olib keldi. Aholi sonining ko‘payishi, shuningdek, daromad darajasining o‘sishi kuzatildi. Bu yanada keng va ko‘lamli bozorlarga olib keldi. Bu temir yo‘l transportida vositalarining bohsqarilishi va jadvalini ishlab chiqishni taqozo etib, “transport masalasi”ni iqtisodiy matematikaga asoslangan uslubni modellashtirishga olib keldi. Bunda temir yo‘l transporti orqali xizmat ko‘rsatishda muqobil yo‘llar trayektoriyasini tuzish hamda gavjum shaharlarga kirib borishga ehtiyojni oshishiga olib kelganligini aytish mumkin.

Dastlab temir yo‘l transporti aralash holda ham odamlarni ham resurslarni tashish bilan xizmat ko‘rsatgan bo‘lsa, transport masalasi ishlab chiqilgandan so‘ng temir yo‘l kompaniyalari xizmat ko‘rsatishni segmentlay boshladilar. Unga ko‘ra turli xomashyo va materiallar, oziq-ovqat ta’minoti resurslari va hayvonlarni tashishni odamlarni tashishdan holi tarzda amalga oshirish lozimligi va bunda uning samaraliroq ekanligini e’tirof etdilar.

Ingliz iqtisodchi olimi D.Nup fikriga ko‘ra, temir yo‘l transportining kelajagi texnologik rivojlanishi uchun uning sanoat va insonlarga xizmat qilishini tasniflash orqali imkoniyat berilishi natijasida, temir yo‘l xizmati boshqa tarmoqlarga ham kirib borishiga erishishi mumkinligi bilan izohlangan [11]. Bu 1925-yildan alohida olib borila boshlangan jarayon va tajriba shuni namoyon etdiki, insonlar temir yo‘ldan foydalanishda uning sanoatning konchilik, ichki tashish vositasi hamda resurslarni yetkazib berish, import va eksport faoliyatini har bir sohasiga tegishli tarda daromad keltira boshlandi. Bu mamlakat budjetini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etib, sih o‘rinlarining oshishi, xizmatlarning mustahkamlanishi uchun tarmoqlararo hamkorlik va mutanosib ish tarzining olib borilishiga turtki bo‘ldi. Xususan, lokomotivlar, metropoliten, elektrichka, ekspress hamda vagonlar, konteynerli vagonlar singari turlarni uch yirik guruhga jamoat, sanoat va tashkilotlarning foydalanishi uchun hamda shahar temir yo‘llari (metropoliten va tramvay) transportlariga ajratildi.

Temir yo‘l transporti taraqqiy etib borishi davomida xizmatlar va ularning turlaari ko‘payib borgani sari nazorat qilish darajasi sustlashib, ichki ishlar hodimlarni jalb etishga ehtiyojni oshirdi. Bu o‘z navbatida har bir temir yo‘l transportidan foydalanishda yo‘lovchilarning huquqiy majburiyatlari hamda ixtiloflarining ishlab chiqilishiga sabab bo‘ldi. Buning oqibatida temir yo‘l xizmatida yo‘lovchilarga qat’iy nazorat hodimlari har bir vagonlarda joylashtirila boshlanib, ularning xizmat ko‘rsatishi emas, balki vagonning ichki tartibini nazorat va yaxshilashga qaratila boshlangan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Temir yo‘l transportidan foydalanishning yagona raqibi suv transportida xizmat ko‘rsatilishidan foydalanish bo‘lib, temir yo‘llarni suv ustida qurishga erisshilgan. Albatta bu barcha joyda keng imkoniyatlar ochib bermagan, negaki, suv sathining izn beruvchi texnik-iqtisodiy sharoiti va xossalari yirik hajmni tashkil etmagan. Bu temir yo‘l transportiga investitsiya qilishga turtki bo‘lib, suv havzalarining ustidan ko‘priksimon ko‘rinishda temir yo‘llarni barpo etishga qaratilgan.

Shafman tomonidan mamlakat hukumatini tartibga solish va uni nazorat qilish borasidagi mulozalar bildirilgan bo‘lib, uning fikriga ko‘ra mazkur sohani muntazam nazorat qilish hamda uning taraqqiy etishi xizmatlarni ko‘paytirish emas, balki barcha yuk tashuvchilarni keng jamoat ishiga targ‘ib qilishga aytlanadi [13].

Temir yo‘llarni va undagi xizmat ko‘rsatishni tartibga solishning tajribasi o‘sha paytdagi iqtisodchilarning bashoratlarini tasdiqladi, ya’ni, garchi ba’zi kutilmagan hodisalar bilancheklangan miqyosdagi iqtisodlarning dalillari ko‘pchilik iqtisodchilar sodir bo‘ladigan alyans va konsolidatsiya ko‘lamini oldindan ko‘ra olmasligini anglatardi. Bu o‘z navbatida transport turlari o‘rtasida sezilarli darajada qayta taqsimlash jarayonini faollashtirdi. Raqobat maydonida bu sezilarli ta’sir ko‘rssatishda chetlab o‘tmay, deregulyatsiyadan olingan foyda samaradorlikni oshirdi va temir yo‘l xizmati bozorlarni munosib rag‘batlantirdi.

Tartibot ishlarini yirik guruhlardan biri bo‘lgan sanoat va tashkilotlarga xizmat ko‘rsatishda yuk tashuvchilarning har bir temir yo‘l transportiga joylangan vositalarni kirish va chiqishini nazorat qilish funksiyasini ilk bora 1926-yilda R.Viker tomonidan taklif etilgan bo‘lib, unga ko‘ra oziq-ovqat mahsulotlarini tashishda qabul qilish va uning manzilga yetgunga qadar zaruriy harorat, sharoit va joriy holatini yaxshilash yuzasidan foydalanish, uning faollashtirilishi natijasida temir yo‘llarda gigiyenik xizmat ko‘rsatishga da’vat etuvchi an’ana shakllantirilishiga manzilli qaratilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatishda temir yo‘l kompaniyalari egalari va muhandislari tomonidan muzlargich ko‘rinishida foydalanishda muzdan ishlatganliklari hamda ularning tarkibiy va holatiga ko‘ra nazoratdan o‘tkazib, uni qabul qilish va qilmaslik yuzasidan xizmat ko‘rsatishga astoydil erishildi. Natijada, temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatishda yotoqli joylar uxlashga moslashtirilgan holda kengaytirildi. Shuningdek, odamlarni tashish vagonlarida oziq-ovqat bilan ta’minlash vagoni hamda hodimlari bilan to‘ldirildi. Bu xizmat ko‘rsatishda har tomonlama poyezdlarning imkoniyatlaridan foydalanishga alohida e’tibor berilganligini anglatadi.

Ta’kidlash joizki, temir yo‘llarning (aniqrog‘i, ularning ma’lumotlarining) umuman iqtisodchilar uchun empirik xarajatlar tahlilining rivojlanishiga ta’siri tobora ortib borishi natijasida ko‘plab xususiy temir yo‘l kompaniyalari o‘zlarining operatsiyalari va xarajatlari haqida statistik ma’lumotlarni taqdim etishlari zarurati yuzaga keldi. Bu dispetcherlik va operatorlik faoliayini xizmat sifatida takomillashuviga turtki bo‘ldi. Ushbu ma’lumotlar xazinasi temir yo‘l transportida xarajatlar xususiyatlarini tahlil qilishga iqtisodiy hamda moliyaviy jihatdan yordam berdi, shu jumladan xarajatlar va ishlab chiqarish funktsiyalarining dastlabki empirik tadqiqotlari olib borilishi orqali xizmatlarni kengaytirish va ularni modellashtirishda axborotdan samarali va o‘rinli foydalanildi. Bunda xalqaro tariflar va xalqaro xizmat ko‘rsatish darajalarini tasnifini shakllantirdi.

“Tartibga solishdan umidsizlik va umuman transport sanoatida raqobat kuchlarining kuchayishi temir yo‘l bozorlari barcha bozorlarda kuchli raqobat muhitida ishlashi mumkin degani emas”-, degan mulohaza nemis olimi P.Vol tomonidan bildirildi [11]. Hatto juda katta markazlarga ham bir nechta temir yo‘llar xizmat ko‘rsatishi mumkin”. Shu bois, kompaniyalar temir yo‘l xizmatini ko‘rsatishda har bir stansiyada tegishli ta’minot hodimlari hamda ichki mexanik hodimlarini yollash, bir nechta temir yo‘l kompaniyalariga barterli iqtisodiy faoliyatni taklif etish orqali ustunliklarini zabt etgan.

Ko‘plab mamlakatlar xususiy tadbirkorlikning qoidalari va tartibga tayanishdan ko‘ra, temir yo‘llarning bevosita davlat egaligi va ekspluatatsiyasi tanlovini ma’qul ko‘rishdi. Bu tajribaviy jarayonlarni birinma-ketin amalga oshirishga yetaklab, ko‘plab mamlakatlarning ikkala variantni ham sinab ko‘rishga muvaffaqa bo‘lganliklaridan kelib chiqqan holda butun dunyoda temir yo‘llarni tashkil etish va ularni ishlatish usullarida juda ko‘p farqlar mavjudligini qayd etdilar.

Ijtimoiy-iqtisodiy haamda huquqiy traktatlarning majmuaviy uyg‘unligini ta’minlagan holda o‘z davrining eng nufuzli yozuvchilarining ish to‘plamlari, mahalliy amaliy qo‘llanmalar, formulalar, oddiy asarlar, risolalar, maktublar, nutqlar va boshqa asarlariga tayangan holda misollar keltirilib, temir yo‘l transporti iqtisodiyotini korrupsiyadan hamda parokandaligidan undagi xizmatlarning taklif etilishi qutqara olishini asoslagan. Natijada, temir yo‘l transportida xizmat ko‘rsatish faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni tizimlashtirishni asoslashga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari dolzarblikni kasb etdi, biroq ularni risolalar, maqola va eshittirishlarda e’lon qilinishi mamlakatning strategik axborotining tarqatilishini anglatgani bois, bu kabi ma’lumotlar XX asrga yaqin ilm ahliga havola qilina boshlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekistonda xalqaro turizm va temir yo‘l infratuzilmasining istiqbollari. Xalqaro forum. Jizzax. 2018-yil, 29–30-avgust.
2. Jo‘raboyev N.Yu. O‘zbekiston transport-yo‘l tizimidagi islohotlar. //TAYI Xabarnomasi. 2016. 2-3-son, 124-bet.
3. Lardner D. Railway Economy: A Treatise on the New Art of Transport, Its Management, Prospects and Relations.. – Scholarly Pub Office Univ of, 1850.
4. Chadwick E. Address on Railway Reform. By Edwin Chadwick. – Longmans & Company, 1865.
5. Wellington A. M. The economic theory of the location of railways: an analysis of the conditions controlling the laying out of railways to effect the most judicious expenditure of capital. – J. Wiley & sons, 1887.
6. Hadley A. T. Railroad transportation: Its history and its laws. – GP Putnam, 1895.
7. Кули Ч. Теория транспорта //Публикации Американской экономической ассоциации. – 1894. – Т. 9. – №. 3. – С. 13-148.
8. Johnson, E. R. (1895). The Industrial Services of the Railways. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 5(6), 69-86.
9. Acworth W. M., The Theory of Railway Rates, The Economic Journal, Volume 7, Issue 27, 1 September 1897, Pages 317–331
10. Newcomb, H. T. “The Diminished Dollar and Railway Rates.” The North American Review, vol. 189, no. 641, 1909, pp. 561–72. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/25106337. Accessed 10 May 2024.
11. Schumpeter, Joseph, et al. “Railway Rate Making: Discussion.” The American Economic Review, vol. 4, no. 1, 1914, pp. 81–100. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/1827705. Accessed 10 May 2024.
12. Sharfman I. L. Railway Regulation: An Analysis of the Underlying Problems in Railway Economics from the Standpoint of Government Regulations. – La Salle extension university, 1915.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

STRATEGIK BOSHQARUV HISOBI VA UNING USLUBIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

ORCID: 0000-0002-8758-5077

Sharipova Shoxida Abdinabiyevna
TDIU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada strategik boshqaruv hisobining mohiyatini, xo‘jalik yurituvchi subyektlarda strategik boshqaruv hisobini tashkil qilishning uslubiy jihatlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar amaliyotida strategik boshqaruv hisobini bosqichlarni, strategik boshqaruv hisobida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini baholovchi ko‘rsatkichlar tizimi, strategik boshqaruv hisobini tashkil qilishning amaliy asoslarini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: boshqaruv hisobi, strategik boshqaruv hisobi, xo‘jalik yurituvchi subyektlar, budjetlashtirish, xarajat, moliyaviy hisob, strategik rejalashtirish, takomillashtirish, hisobot, tahlil.

Abstract: The article describes the essence of strategic management accounting, the methodological aspects of organizing strategic management accounting in business entities, the stages of strategic management accounting in the practice of business entities, the system of indicators that evaluates the activities of business entities in strategic management accounting, the organization of strategic management accounting recommendations aimed at improving practical foundations are given.

Key words: management accounting, strategic management accounting, economic entities, budgeting, costing, financial accounting, strategic planning, improvement, reporting, analysis.

Аннотация: В статье описаны сущность стратегического управленческого учета, методические аспекты организации стратегического управленческого учета в хозяйственных субъектах, этапы стратегического управленческого учета в практике хозяйствующих субъектов, система показателей, оценивающих деятельность хозяйствующих субъектов в стратегическом управленческом учете. , даны рекомендации по организации стратегического управленческого учета, направленные на совершенствование практических основ.

Ключевые слова: управленческий учет, стратегический управленческий учет, хозяйствующие субъекты, бюджетирование, калькуляция затрат, финансовый учет, стратегическое планирование, совершенствование, отчетность, анализ.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot – joriy, uzoq va strategik moliyaviy rejalashtirishni obyektiv zaruriyatga aylantirib borayotgan o‘ziga xos bir qator shiddatlilik, globallashuv, tezkorlik xususiyatlariga egadir. Ana shunday sharoitda mustahkam pozitsiyani ushlab turish hamda bozorda raqobatbardoshlikni mustahkamlash uchun har bir xo‘jalik yurituvchi subyektlar amaliyotida strategik boshqaruv hisobini tashkil qilish va yuritishni obyektiv zaruriyatga aylantirmoqda.

Strategik boshqaruv hisobi xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun uning moliyaviy ahvoli ichki va tashqi omillar ta’sirida kelgusi istiqbolda qanday o‘zgarishi, bozordagi raqobat darajasini baholash, strategik o‘zgarishlarni hisobga olish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlangani sari boshqaruv hisobini yuritish va undan to‘g‘ri foydalanish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib bormoqda. Buning sababi, hozirgi kunda yurtimizda ko‘pdan ko‘p xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyat yuritmoqda va bu o‘z navbatida raqobatning kuchayishiga olib kelmoqda. Raqobatlashish uchun esa xo‘jalik yurituvchi subyektda boshqaruv hisobi to‘g‘ri tashkil qilinishi, ayniqsa xo‘jalik yurituvchi subyekt kelajak uchun katta maqsadlar qo‘ygan bo‘lsa, strategik boshqaruv hisobini to‘g‘ri tashkil qilish zarur va bugungi kunda dolzarbdir.

Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, 2021-yilda nashr qilingan 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekiston strategiyasida kelgusi besh yillikda mamlakat iqtisodiyotini yanada rivojlantirish borasida bir qator strategik vazifalar belgilangan [1]. Xususan, tadbirkorlik faoliyatini yanada qo‘llab-quvvatlash, biznes muhitini

va zarur infratuzilmalarni yaratish bo‘yicha islohotlarni davom ettirish, kambag‘allikni ikki barobar qisqartirish, hududlarni rivojlantirish va agrar sohani rivojlantirishga oid vazifalarga alohida ahamiyat berilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Strategik boshqaruv hisobi xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun uning moliyaviy ahvoli ichki va tashqi omillar ta’sirida kelgusi istiqbolda qanday o‘zgarishi, bozordagi raqobat darajasini baholash, strategik o‘zgarishlarni hisobga olish imkoniyatini yaratishga xizmat qiladi.

Xorijlik bir guruh olimlar qarashlarida strategik boshqaruv hisobi boshqaruv funksiyasining u yoki bu jihatlari ajratib ko‘rsatilganligini kuzatish mumkin

Strategik boshqaruv hisobi tushunchasiga Atrill P., Makleyin E.quyidagicha fikr bildirgan: “Strategik boshqaruv hisobi – strategik o‘zgarishlarni baholash va tashqi omillarni hisobga olishga qaratilgan yo‘nalish” [2].

Druri K. shunday yozadi: “ Strategik boshqaruv hisobi – kelajakda boshqaruv hisobining yanada rivojlanishini ta’minlaydigan istiqbolli yo‘nalishi” [3]:

E’tirof etish kerakki, K.Uord strategik boshqaruv hisobi mohiyatini, uning o‘ziga xos tomonlarini alohida ajratib ko‘rsatmasdan, umumiy tarzda ta’rifini keltirgan. K.Uord strategik boshqaruv hisobi mohiyatini: “Strategik boshqaruv hisobi – tashkilotda qo‘llanilayotgan yoki qo‘llanishi rejalashtirilayotgan biznes-strategiyani amalga oshirishni ta’minlaydigan hisob turi”, deb yoritadi [4]:

Shu o‘rinda alohida qayd qilib o‘tish joizki, ana shu ilmiy muhit doirasida hattoki strategik boshqaruv hisobining terminologik mohiyati bo‘yicha ham yagona yondashuv mavjud emas. Bir qator olimlar strategik boshqaruv hisobi mohiyatini strategik rejalashtirish asosida, ba’zi birlari esa boshqaruv hisobining bir qismi sifatida va yana bir guruh olimlar maktabi esa uni strategik menejment bilan mohiyatan bir xilda talqin qiladilar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xo‘jalik yurituvchi subyektda eng asosiy e’tibor uning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan tashqi omillarga qaratilishi – strategik boshqaruv hisobini an’anaviy boshqa hisob turlaridan farqlaydigan asosiy xususiyatidir.

Strategik boshqaruv hisobining o‘ziga xos xususiyatlarini quyidagi jarayonlar ketma-ketligida aniq kuzatish mumkin:

- ichki omil va jarayonlar tahlilini amalga oshirish;
- tashqi omil va jarayonlar tahlilini amalga oshirish;
- nomoliyaviy omillar tahlilini o‘tkazish;
- mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar mazmuni va uning mohiyatini belgilab beradigan eng muhim omil emasligini ta’kidlash;
- har bir omil uchun o‘z tahlil tizimining mavjudligi;
- xarajatlarga ta’sir qiluvchi omillarining barchasi ham har qanday vaqtda bir xil ahamiyatga ega emasligi, ammo ba’zilari har bir aniq vaziyatda muhim ekanligini ta’kidlash;
- xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘z faoliyatida muhim rollardan birini o‘ynaydigan haqiqiy ish faoliyati talablariga moslashuvi.

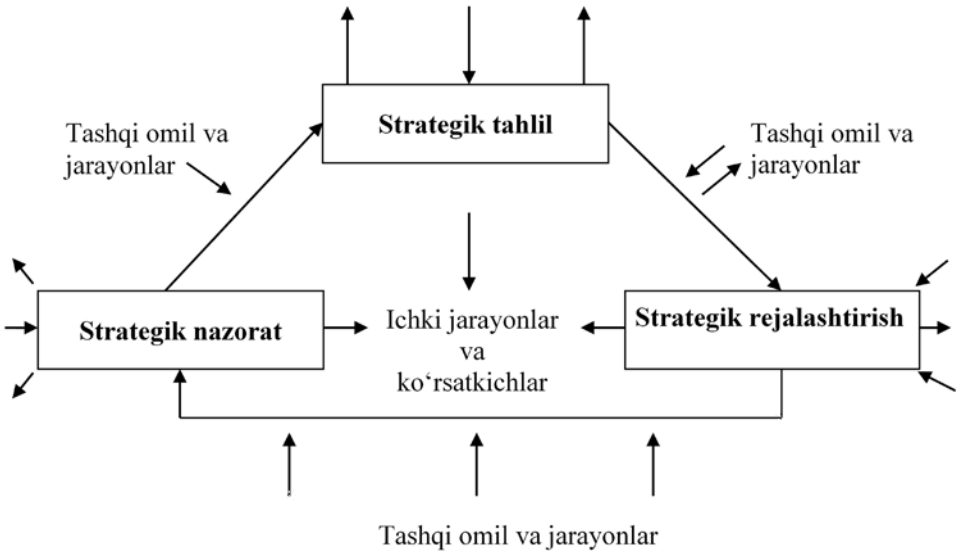
Strategik boshqaruv hisobi tizimi faqatgina hisob jarayoni sifatida emas, balki quyida keltirilgan uchta elementlar ketma-ketligida o‘zining mohiyatini to‘liq ifodalaydi (1-rasm):

- strategik tahlil;
- strategik rejalashtirish;
- strategik nazorat.

Strategik boshqaruv hisobining ana shu elementlarining har biri alohida mustaqil jarayon bo‘lsada, amaliyotda ulardan birini boshqasidan ajratish juda qiyin bo‘ladi.

Strategik tahlil xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining muayyan vaqtdagi holatini baholashga qaratilgan. Bundan tashqari, strategik tahlilni amalga oshirish davomida xo‘jalik yurituvchi subyekt belgilayotgan strategik maqsadining ravshanligi va uning talab qilinayotgan miqdordagi resurslar bilan ta’minlanganlik darajasiga baho berish imkoniyatiga ham ega bo‘ladi. Odatda, strategik rivojlanish xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining tashqi sharoitlar bilan uzviy bog‘liqligi sababli strategik tahlil faqatgina iqtisodiy boshqaruv tahlilining an’anaviy deyil-

adigan vazifalariga alohida e'tiborni qaratmasdan, avvalambor tashqi sharoitlarni xo'jalik yurituvchi subyektning uzoq muddatli (strategik) maqsadlariga ta'sir etuvchi omillar sifatida tadqiq qilishi kerak.

1-rasm: Strategik boshqaruv hisobining elementlari

Strategik boshqaruv hisobining muhim ikkinchi elementi – strategik rejalashtirishdir. Uni amalga oshirish davomida o'z navbatida xo'jalik yurituvchi subyektning uzoq muddatli strategik maqsadlariga erishishni ta'minlashga mo'ljallangan uzoq muddatli rejalari ishlab chiqiladi. Xalqaro amaliyotda va bir qator ilmiy manbalarda "strategik rejalashtirish" korporativ rejalashtirish yoki uzoq muddatli rejalashtirish sifatida ham talqin qilinadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektda strategik rejalashtirishning natijasi – faoliyat yo'nalishlari bo'yicha uzoq muddatli strategik rivojlantirish dasturlarini (5 yil yoki undan ko'p muddatga) ishlab chiqish hisoblanib, u quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- sub-strategiyalar (ishlab chiqarish, marketing, moliyaviy, xodimlar bo'yicha);
- alohida yo'nalishlar strategiyasi (xo'jalik yurituvchi subyektning turli bozorlarda raqobat qilishi va turli xil mahsulotlar ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan har bir bo'limlari uchun).

Strategik boshqaruv hisobining uchinchi muhim elementi – bu strategik nazoratdir. Uning roli belgilangan strategik maqsadlarga erishishni kuzatish va nazorat qilish hamda chetlanishlar vujudga kelayotgan vaqtda vaziyatni tezkor tarzdagi boshqaruv qarorlari qabul qilish holatiga qaytarishni ta'minlashdan iborat. Bunday qaytarishlar qarorlarga o'zgartirishlar kiritish va maqsadlarga erishish uchun o'tilishi lozim bo'lgan yo'lga qaytish uchun yoki zaruriyat tug'ilgan holatlarda maqsadlarni o'zgartirish uchun kerak.

Strategik boshqaruv hisobining yuqorida sanab o'tilgan ana shu uchta elementlari bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy oqimlarini boshqarishda muhim ahamiyatga egadir.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar amaliyotida strategik boshqaruv hisobini quyidagi bosqichlarni amalga oshirib tashkil qilish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Tashqi makromuhit monitoringi. Bu bosqichda: xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan tanlangan strategiyani amalga oshirishga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan barcha tashqi omillar doirasi aniqlanadi; ma'lumotlarni olishning optimal kanallari va axborotlarni yig'ish usullari aniqlanadi; axborotlarni yig'ish, ularni tahlil qilish va barcha mas'ul xodimlarga yetkazish tizimi ishlab chiqiladi.
2. Ichki mikromuhit monitoringi. Bu bosqichda: xo'jalik yurituvchi subyekt tanlagan strategiyani amalga oshirish bilan bog'liq barcha moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlar doirasi aniqlanadi va ular asosida hisobot tizimi shakllantiriladi, hisobotlarni taqdim etish davrlari belgilanadi; rejalashtirilgan ko'rsatkichlar miqdori bilan amalda erishilayotgan ko'rsatkichlar miqdori taqqoslanib boriladi, vujudga kelayotgan chetlanishlar aniqlanadi va tahlil qilinadi; moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilash chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.
3. Rejalashtirish va budjetlashtirish tizimini joriy qilish bosqichi.

4. Moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida shakllanib kelgan amaldagi buxgalteriya va boshqaruv hisobi tizimlarining asosiy kamchiliklari aniqlanadi.
5. Strategik boshqaruv hisobining shakl va tamoyillari belgilanadi, ya'ni modeli ishlab chiqiladi, xo'jalik yurituvchi subyekt uchun strategik boshqaruv hisobi siyosati shakllantiriladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida strategik boshqaruv hisobi tizimi nafaqat ma'lumot taqdim qiluvchi tizim sifatida, balki tezkor va muhim bilimlarni yaratuvchi tizim sifatida ko'rilishi lozim.

Shu maqsadda, strategik samaradorlik ko'rsatkichlar majmuasi (SSKM) taklif qilindi. Taklif qilinayotgan SSKM to'plami faoliyatning turli jihatlarini tavsiflaydigan bir-biri bilan bog'liq tahliliy bloklarga guruhlashtirildi. Ko'rsatkichlar to'plamining kompleks xususiyati unda ilk bor moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarning o'zaro chambarchas bog'liqligida namoyon bo'ladi. 1,2-jadvalda SSKM tizimiga kiruvchi asosiy moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlar keltirilgan.

1-jadval: Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari*

Blok nomi	Nazoratdagi ko'rsatkichlar
Xo'jalik yurituvchi subyektning mulkiy holatini baholash	Aylanma va muomaladan tashqari mablag'lar (aktivlar) nisbati, tez va qiyin aylanadigan mablag'lar miqdori, darajasi, nisbati va sh.k.
Moliyaviy barqarorlikni baholash	Tez aylanadigan (likvidli) mablag'lar miqdori, joriy va mutloq likvidli mablag'lar, ularning koeffitsentlari va sh.k.
Ishbilarmonlik faoliyatini baholash	Aylanma kapital miqdori, shaxsiy mablag'lar bilan ta'minlangan aylanma mablag'lar koeffitsiyenti va sh.k.
Bozor munosabatlari samaradorligini baholash	Toza aktivlar miqdori, to'lanadigan dividendlar darajasi, investitsiyalarning daromadlik darajasi, barcha aktivlar rentabelligi, kapital rentabelligi va sh.k.

Kostayev U.U. Strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish. /Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2020-y.

2-jadval: Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining asosiy nomoliyaviy ko'rsatkichlari*

Blok nomi	Nazoratdagi ko'rsatkichlar
Xo'jalik yurituvchi subyektning bozor faolligi darajasini ifodalovchi	Ishlab chiqiladigan mahsulot (ish, xizmat) bahosi, ularni xaridorlarga uzluksiz yetkazib berish darajasi, iste'molchining talablari qondirilishi darajasi, sifat va baho darajasi, korxonaning shu tovar turi bo'yicha ichki va tashqi bozorda egallab turgan darajasi, bozordagi shu tovar bo'yicha raqobat darajasi va sh.k.
Ichki faoliyat faolligi darajasini ifodalovchi	Uskunalarni o'z vaqtida diagnostikadan o'tkazish, ehtiyot qismlarni to'liq va sifatli yetkazib berish, ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatning darajasi va sh.k.
Xodimlarning intellektual salohiyatini ifodalovchi	Korxona menejerlari va mutaxassislarining malakasi, tayyorgarligi, ko'nikmalari, zamonaviy informatsion va kommunikatsion texnologiyalarni hamda chet tillarini bilish darajasi, ichki va tashqi bozor mexanizmini tushunish va unda korxona o'rnini belgilay olish, unda samarali faoliyat olib bora olish ko'nikmalari va sh.k.

*Kostayev U.U. Strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish. /Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2020-y.

SSKM tizimi faolligining asosiy sharti nafaqat u yoki bu ko'rsatkichlar tanlovi, balki tahliliy tizimdagi turli elementlar o'rtasida o'zaro ichki kelishuvining mavjudligi hisoblanadi, chunki undagi sababiy-natijaviy bog'liqlik murakkab xususiyatga ega, har doim ham tekis emas.

Taklif qilingan SSKM tizimining o'ziga xos xususiyati uning dinamikligi va egiluvchanligidir. Chunki tanlangan strategiyani amalga oshirish jarayonida oldindan aniqlangan strategik maqsad va vazifalarga tuzatish va o'zgartirishlar kiritilishi mumkin, ularga tegishli bo'lgan SSKM bloklari tarkibi ham ular o'rtasidagi aloqalar xususiyati kabi qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida aytish mumkinki, strategik hisobi faoliyat ko‘rsatishi uchun boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish jarayonlari buxgalteriya tomonidan ichki rejalashtirish doirasida taqdim etiladigan miqdoriy va sifatli ma’lumotlar bilan ta’minlanadi. Shunga mos ravishda zamonaviy buxgalteriya hisobi korxona ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatini amaldagi sharoitiga mos keluvchi strategik orientatsiyaga ega bo‘lishi kerak.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar amaliyotini tahlil qilish va bir qator olimlar tomonidan chop etilgan ilmiy ishlardagi qarashlarni umumlashtirish, boshqaruv hisobining mohiyatini tushunishga yanada keng yondashuv zarurligini keltirib chiqaradi. Fikrimizcha, ularni ajratishda va bir tizimga solishda, boshqaruv hisobining mohiyati va o‘rganish obyektiga nisbatan fikrlar bildirishda mavjud vaziyatni hisobga olishni talab etadi. Bu esa xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobat afzalliklarini va ularning faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida uning amaliy qo‘llanilishi samaradorligiga xizmat qiladi..

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. lex.uz›uz/docs/-5841063
2. Атрилл П. Управленческий учет для нефинансовых менеджеров /пер.с англ. под ред. С.Л.Каныгина. Днепропетровск, 2003.
3. Drury K. Management Accounting Official Terminology. 2000 // Scarlett & Wilks. 2001.
4. Уорд К. Стратегический управленческий учет: пер. с англ. М., 2002.
5. Kostayev U.U. Strategik boshqaruv hisobi metodologiyasini takomillashtirish. /Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2020-y., 69 b.
6. Boshqaruv hisobi: Darslik / A.X. Pardaev, Z.A.Pardaeva; – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 556 b.
7. www.stat.uz.- O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA “YASHIL” IQTISODIYOTNI QO‘LLAB-QUVVATLASHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Shodmonov Ruslan G‘olib o‘g‘li
Xalqaro Nordik universiteti tayanch doktaranti

Ilmiy rahbar: **Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich**
Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot O‘zbekiston Respublikasida „yashil“ iqtisodiyotni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. “Yashil” iqtisodiyot, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash, atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslardan barqaror foydalanishni ta‘minlash maqsadida joriy etiladigan iqtisodiy strategiya va amaliyotlar majmui sifatida qaraladi. Ushbu maqolada, O‘zbekistonda “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishning dolzarb vazifalari, shuningdek, bu yo‘nalishdagi asosiy muammolar va ularni hal etish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, yashil investitsiya, yashil energetika, qayta tiklanadigan energiya, yashil o‘sish, yashil taraqqiyot, yashil tiklanish.

Abstract: This study is devoted to the analysis of the economic mechanisms of development and support of the “green” economy in the Republic of Uzbekistan. “Green” economy is considered as a set of economic strategies and practices introduced in order to combat climate change, protect the environment and ensure sustainable use of natural resources. This article presents the current tasks of the development of the “green” economy in Uzbekistan, as well as the main problems in this direction and proposals for their solution.

Key words: green economy, sustainable development, green investment, green energy, renewable energy, green growth, green development, green recovery.

Аннотация: Данное исследование посвящено анализу экономических механизмов развития и поддержки “зеленой” экономики в Республике Узбекистан. “Зеленая” экономика рассматривается как совокупность экономических стратегий и практик, внедряемых в целях борьбы с изменением климата, защиты окружающей среды и обеспечения устойчивого использования природных ресурсов. В данной статье представлены текущие задачи развития “зеленой” экономики в Узбекистане, а также основные проблемы в этом направлении и предложения по их решению.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, зеленые инвестиции, зеленая энергетика, возобновляемые источники энергии, зеленый рост, зеленое развитие, зеленое восстановление.

KIRISH

So‘nggi yillar ichida “yashil” iqtisodiyot g‘oyasi nafaqat ekologiya iqtisodchilari, balki dunyoda ham keng muhokama qilinadi. Bu borada turli siyosiy forumlarda, davlat rahbarlari, siyosatchi olimlar tomonida bu masalaga ko‘p bora to‘xtalib kelinayotganligi “yashillashtirish” siyosatiga bo‘layotgan jiddiy e’tibor bo‘lib hisoblanadi. Bugungi kunda zamonaviylashgan iqtisodiyot sharoitida insoniyat ehtiyoji ham misli ko‘rilmagan tarzda oshib bormoqda. Bundan kelib chiqadiki, ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo‘lgan resurslarni olishda tabiatga “murojaat qilish” ham ko‘payib bormoqda. “Yashil” iqtisodiyot mana shunday o‘zgarishlar kelajak avlod hayotiga salbiy ta’sir qilishini oldini olish va ular uchun ham farovon hayot ta’minlash zaruriyatidan kelib chiqmoqda. Agarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy munosabatlarning tabiatga salbiy ta’siri oldi olinmasa, u nafaqat kelajak avlod hayotiga, balki jamiyatning hozirgi sharoitiga ham jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Va aksincha, insoniyatning atrof tabiiy muhitga munosabati o‘zgarsa, ularda avvalo, ekologik madaniyat rivojlansa, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va mahsulotni iste’mol qilish bilan munosabatlar “yashillashtirish” sa’y-harakatlariga moslashsa, albatta, biz va kelajak avlod hayotining ijobiy tarafga o‘zgaradi. Ya’ni “yashil” iqtisodiyot aholi farovonligini ta’minlashdagi va iqtisodiy o‘sishda kabi barqaror rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Yashil” iqtisodiyot ni rivojlantirishda energetika tarmog‘ida resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish samaradorligi past darajada ekanligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanilmayotganligi, texnologiyalar yangilanishning sustligi, “Yashil” iqtisodiyot ni rivojlantirish uchun innovatsion yechimlarni joriy etishda kichik biznes ishtirokining yetarli emasligi mamlakatni barqaror rivojlantirish sohasidagi ustuvor milliy maqsadlar va vazifalarga erishishga halaqit qilmoqda. Bu sohada uzoq muddatli strategiyaning mavjud emasligi “yashil” texnologiyalarni joriy etish va “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha tizimli choralar ko‘rishni ta’minlashga yo‘l qo‘ymayabdi.

Mamlakatimizning “yashil” iqtisodiyot asosida barqaror rivojlanishni ta’minlashda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2019-yil 4-oktabrda tasdiqlangan “2019–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qaror bu islohotlarni jadall amallga oshirishda muhim tarixiy ahamiyatga ega hujjatdir[1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentimizning 2021-yil 9-aprelda “O‘zbekiston Respublikasida qayta tiklanuvchi va vodorod energetikasini rivojlantirish chora tadbirlari to‘g‘risida”2 qarorida Respublika hududida vodorod energetikasi infratuzilmasini yaratish, qayta tiklanuvch va vodorod energetikasi sohalarida ilmiy va amaliy izlanishlarning natijalarini ko‘paytirish, innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqishga joriy etish, shu jumladan, “yashil” iqtisodiyot ga o‘tishni taminlash vazifalari belgilab berilgan.

Adabiyotlar tahlili. Atrof-muhit iqtisodiyoti va ekologiya iqtisodiyotining rivojlanishi asosida ilgari surilgan tamoyillarning iqtisodiy siyosatga joriy etilishi natijasida “Yashil” iqtisodiyot tushunchasi shakillana boshlagan. Ilk bor “yashil” iqtisodiyot atamasi 1989-yilda Buyuk Britaniyalik atrof-muhit iqtisodchilari tomonidan “yashil iqtisodiyotni rivojlantirish rejasi”, deb atalgan, hukumat uchun yozilgan hisobotdaqo‘llanilgan[3].

Yashil iqtisodiyot – bu insoniyat va tabiat o‘rtasidagi uyg‘un o‘zaro tasirni qo‘llab quvvatlaydigan va bir vaqtning o‘zida har ikkala ehtiyojni bir hil qondirishga harakat qiladigan, resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan barqaror rivojlanishga qaratilgan iqtisodiyotning metadalogiyasidir.

Aytish joizki, “Yashil” iqtisodiyot tushunchasi ilk marotaba 1989-yilda qo‘llanilganligiga qaramasdan iqtisodiy adabiyotlarimizda uning aniq, yagona va umumiy qabul qilingan ta’rifi mavjud emas. Shu tufayli “yashil iqtisodiyot” tushunchasi adabiyotlarda turlicha talqin qilingan. Ayrim adabiyotlarda “Yashil” iqtisodiyot tabiatiga yordam beruvchi, ko‘maklashuvchi va foyda keltiradigan yangi texnologiyalar va ekotizimlar sifatida o‘rganiladi, boshqa tadqiqotlarda esa mamlakat tabiatini yaxshilashga yordam beruvchi iqtisodiyotning yangi tarmog‘i sifatida tadqiq qilinadi. Shuningdek uchinchi guruh iqtisodiyot tadqiqotchilari, “Yashil” iqtisodiyot - bu ekologik toza mahsulotlar yaratishga yo‘naltirilgan rivojlanishning yangi bosqichi deb hisoblab, uning asosini sof va “yashil” texnologiyalar tashkil etishini tavsiflashgan.

“Yashil” iqtisodiyot tushunchasining nisbatan to‘liq ta’rifi BMTning Atrof-muhitni muhofaza qilish dasturi (UNEP) tomonidan ishlab chiqilgan. Unda “Yashil” iqtisodiyot – bu insonlar faravonligi va ijtimoiy tengligining yaxshilanishi, ekologik risklar va ekologik taqchilliklarni sezilarli darajada kamaytirishga olib keladigan iqtisodiyotdir, deb keltirilgan[4].

Iqtisodiy fanlar doktori, professor M. Pardayevning fikricha, “Yashil” iqtisodiyot bu iqtisodiy tizim hisoblanib, uning bosh maqsadi sayyoramizning ekologiyasi va uni saqlab qolish bilan birga iqtisodiyotning barcha sohalarini rivojlantirishga qaratilgandir[5].

Ya’ni “Yashil” iqtisodiyot deganda, inson hayoti va sog‘lig‘i uchun zarur bo‘lgan resurslarni, atrof- muhit va ekologiyani bir butun holda saqlab qolib ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalari bilan bog‘liq iqtisodiyotni yanada rivojlantirishni amalga oshirishga asoslangan iqtisodiy faoliyatning yangi yo‘nalishi tushuniladi. Uning fikricha aholi turmush darajasini oshirish uchun moddiy ne’matlarni yaratishni barqaror ravishda ekologiya va Atrof-muhitga ziyon bermasdan ko‘paytirib borish lozim. Shuningdek, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalangan holda ishlab chiqarish va iqtisodiyotni rivojlantirish, jamoat transportini ham elektr quvvati bilan yuradiganga almashtirish, energiyani tejaydigan binolarni barpo qilish kabi yo‘nalishlarda ishlarni olib borish lozim.

METODOLOGIYA

“Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasining maqsadi barqaror iqtisodiy o‘sishni taminlash va investitsiyalar faolligini oshirish bilan bir qatorda Atrof-muhit muhofazasi va ijtimoiy integratsiya sifatini yaxshilash hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishish uchun davlat va xususiy investitsiyalarni barqaror rivojlantirishning ekologik va ijtimoiy omillariga keng miqyosda jalb etish zarur bo‘ladi[6].

1 https://lex.uz/docs/-4539502
2 https://lex.uz/docs/-5362032
3 Blueprint for a Green Economy: David Pearce, Anil Markandya and Edward B. Barbier. Earthscan, London, Great Britain, 1989. 192 pp
4 Навстречу ”зеленой” экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности / Штайнер А., Айрис Р., Бэсса С. И др: ЮНЕП/Грид Арендаль, 2011. С. 17
5 https://zarnews.uz/ ma’lumotlari
6 Yashil iqtisodiyot: Darslik. / A.V.Vaxabov, Sh.X.Xajibakiev va boshqalar. – Toshkent.: “Universitet”, 2020. –262 b.

“Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi tarafdorlari amal qilayotgan iqtisodiy tizim aholi turmush darajasini yaxshilashga muayyan ijobiy natijalar olib kelayotganiga qaramasdan mukammal hisoblanmaydi. Ekologiyaning buzilishi, tabiy kapital cheklanganligi va ularning tugab borayotganligi, shuningdek kambag‘allik darajasining ortib borishi, oziq-ovqat, chuchuk suv, energiyaning yetishmasligi, odamlar va mamlakatlar o‘rtasidagi tengsizlik kabi muammolar amaldagi iqtisodiy tizimning mukammal emasligini isbotlovchi holatlar hisoblanadi.

UNEP tomonidan 2008-yilda “yashil” iqtisodiyot ni rivojlantirish tashabbusi ilgari surilgan bo‘lib, quyidagi tamoyillarga asoslangan:

1-rasm: “Yashil” iqtisodiyot ni rivojlantirish tamoyillari[7]

“Yashil” iqtisodiyot konsepsiyasi quyidagi aksiomalarga tayanadi: cheklangan muhitda ta’sir doirasini cheksiz kengaytirishning mumkin emasligi, resurslar cheklanganligi sharoitida o‘sib borayotgan ehtiyojlarni qondirish imkoniyatining yoqligi va yer sharida hamma narsalarning o‘zaro bog‘langanligi[8].

UNEP tadqiqotiga ko‘ra jahon tabiiy resurslaridan oqilona va samarali foydalanish kelgusi avlod uchun 2050-yilga qadar har yili 2 trln.dollar iqtisodiy foyda olish imkonini yaratadi. Dunyo aholisining soni bu davrga borib 28%ga, aholi jon boshiga resurslardan foydalanish darajasi 71% ga ortishi bashorat qilinmoqda[9].

“Yashil” iqtisodiyot ni shakillantirish “yashil o‘sish”ni ta’minlab beradi va barqaror rivojlanish strategiyasini amalga oshirishga yordam beradi. “Yashil” iqtisodiyot ni barqaror rivojlanishning uzoq muddatli maqsadlariga erishishida muhim asos qilib olish mumkin.

“Yashil iqtisodiyot”ga o‘tish, aksincha, kelajak avlodlarni ekologik haf hatarlarga yoki ekologik tanqislikka duchor qilmasdan, aholi farovonligi va hayot sifatini yaxshilashni ta’minlaydi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mutaxassislar “Yashil” relslarga o‘tishning beshta asosiy yo‘nalishini belgilab olishgan (2-rasm).

2-rasm: “Yashil” relslarga o‘tishning beshta asosiy yo‘nalishi[10]

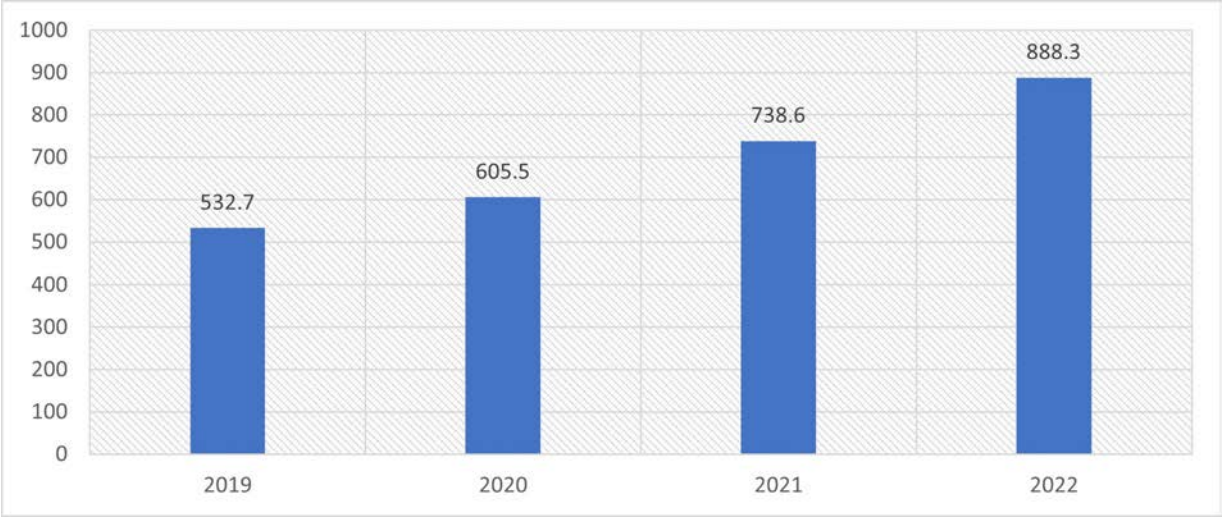
7 Muallif ishlanmasi
8 Ващалова; 2020.
9 UNEP. (2022), Publication UNEP. United Nations Environment Program. http://www.unep.org/climatechange/
10 Muallif ishlanmasi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o‘zgarishlarning uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqish nafaqat ichki, balki global jarayonlar va muammolarni hisobga olishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan barqaror iqtisodiy rivojlanishning yangi, resurslardan samarali foydalanishga asoslangan, innovatsion iqtisodiyotga o‘tish izchil tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish va barqaror taraqqiyotning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev takidlaganidek, “2020-yilda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va inflyatsiyani jilovlash – iqtisodiy islohotlar jarayonidagi bosh vazifamizdir. Biz, shu yildan boshlab inflyatsiyaviy targetlash tizimini joriy qilishga o‘tdik. Bu borada Iqtisodiyot va sanoat vazirligi, Markaziy bank, Moliya vazirligi iqtisodiy o‘sish bilan inflyatsiya o‘rtasida muvozanatni ta’minlashi, tashqi xavf-xatarlarni hisobga olishi zarur”[11].

Shuningdek, davlat fiskal siyosati ham makroiqtisodiy barqarorlikga erishishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Fiskal siyosat davlat iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi, hamda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga, tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab quvvatlashga va mamlakat aholisini turmush darajasiga faol tasir qiladi.

3-rasm: 2019–2022-yillarda YaIM tarkibi. (trln, so‘m)[12]

Dastlabki malumotlarga ko‘ra, 2022-yilda O‘zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti (YaIM) hajmi joriy narxlarda 888.3 trillion so‘mni tashkil etdi va o‘sish 10,9 foiz bo‘ldi. 2020–2021-yillarda bu ko‘rsatkich mos ravishda 605.5 trillion so‘m va 738.6 trillion so‘mni tashkil qilgan edi.

1-jadval: Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish ko‘rsatkichlari[13]

Ko‘rsatkichlar	Trln.so‘m	2021-yilga nisbatan % hisobida
YaIM jami	888.3	10,9
Qishloq xo‘jaligi	317,8	104,0
Qurilish	107,4	106,8
Investitsiya	245,0	105,2
Sanoat ishlab chiqarish	451,6	108,7
Istemol tavarlari ishlab chiqarish	152,0	113,5
Xorijiy savdo aylanmasi	42,1	116,0
Xizmat ko‘rsatish	283,3	119,2

Jahon banki 2022-yilda O‘zbekiston iqtisodiyotini 4,3 foizga o‘sishini prognoz qilgan edi. 1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o‘rtacha yillik kursi bo‘yicha hisoblangan YaIM hajmi 57,7 mlrd AQSH dollarini tashkil qilgan.

11 https://xs.uz/uz/post/Shavkat-Mirziyoev-Makroiqtisodiy-barqarorlikni-ta’minlash-va-inflyatsiyani-jilovlash-iqtisodij-islohotlar-jarayonidagi-bosh-vazifamizdir
12 O‘zbekiston Respublikasi statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti va nashrlari asosida muallif tomonidan tuzildi
13 https://stat.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi

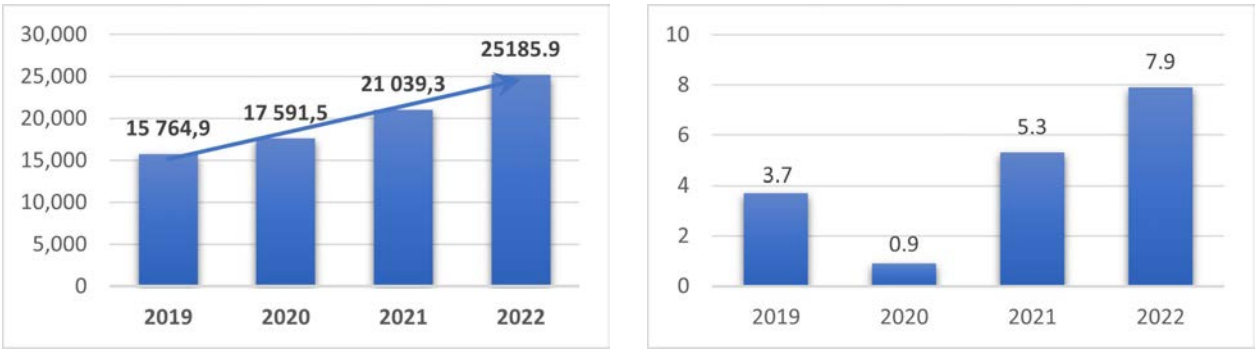
Respublikamizda 2022-yilda qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 317,8 trln so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 4 % ga o‘sgan.

2-jadval: Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha YaIM ishlab chiqarish hajmi[14]

Ko‘rsatkichlar	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
I. YaIM-jami	**532 712,**	**605 514,9**	**738 425,2**	**888 341,7**
shu jumladan:				
Tarmoqlarning yalpi qo‘shilgan qiymati	379 152,90	484 128,70	557 831,50	681 423,70
Mahsulotlarga sof soliqlar	45 575,80	45 262,70	44 361,50	53 164,00
II. Tarmoqlarning yalpi qo‘shilgan qiymati	**379 152,90**	**484 128,70**	**557 831,50**	**681 423,70**
Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	113 660,70	130 306,90	151 279,60	183 518,50
Sanoat (qurilishni qo‘shgan holda)	117 905,00	166 698,60	190 736,40	235 408,90
Sanoat	95 803,80	136 103,10	153 188	189 606,80
qurilish	22 101	30 595,40	37 548,50	45 802,10
Xizmatlar	147 587,20	187 123,20	215 815,50	262 496,30
savdo, yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar	26 747,90	32 501,80	37 341,30	47 577,50
tashish va saqlash, axborot va aloqa	30 616,00	36 630.4	39 125,80	48 851,30
boshqalar	90 223,30	117 991,10	139 348,40	166 067,50

2022-yilda YaIMning iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha o‘sishi quyidagicha qayd etilgan. Qishloq, o‘rmon va baliqchilik faoliyati 4 foiz, sanoat 8,7 foizni, qurilish 6,8 foizni, savdo, yashash va ovqatlanish bo‘yicha xizmatlar 13 foizni, tashish va saqlash, axborot hamda aloqa xizmatlari 17,2 foizni, boshqa xizmat tarmoqlari 5,9 foizni va mahsulotlarga sof soliqlar 6,7 foizni tashkil etgan.

Mamlakatimiz real YaIMning o‘sish suratlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2012–2022-yillardagi eng past tendensiya 2020-yilda kuzatilgan bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich, 1,6 foizni tashkil etgan. Real YaIMning eng yuqori ko‘rsatkichlari 2012–2015-yillarda kuzatilgan bo‘lib, bunda o‘sish surati o‘rtacha 8 foizni tashkil etgan. Shunga mos ravishda davlat byudjeti daromadlari ham xarajatlari ham YaIMga nisbatan o‘rtacha 21,0 foizlik darajalarni tashkil etgan.

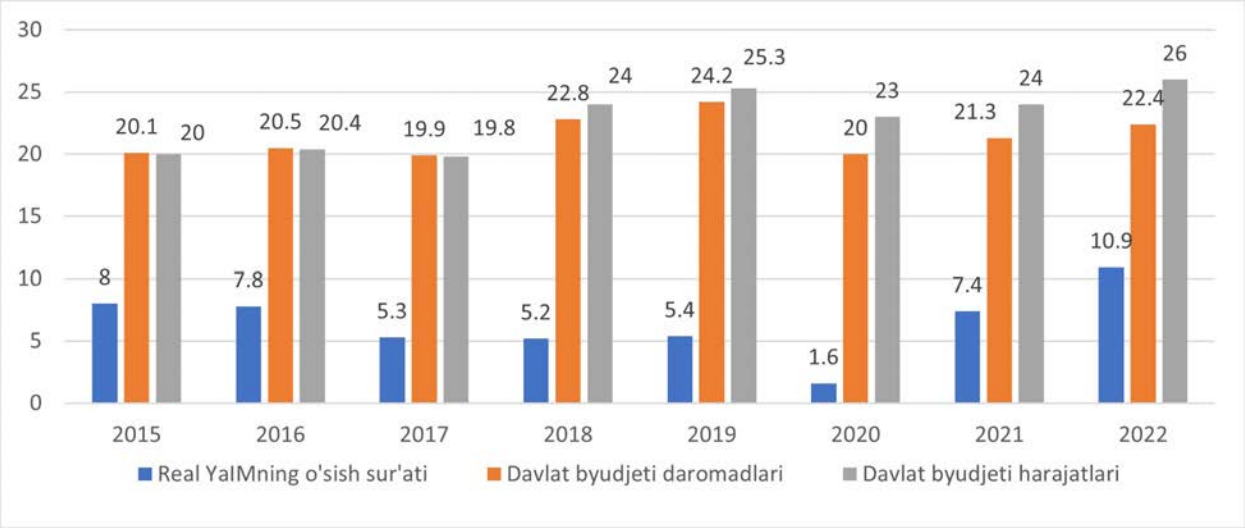

4-rasm: 2019–2022-yillarda O‘zbekiston Respublikasida aholi jon boshiga YaIM hajmi (joriy narxlarda, ming so‘m) va o‘sish sur’atlari (o‘tgan yilga nisbatan foiz hisobida)

Manba: O‘zbekiston Respublikasi statistika Qo‘mitasi rasmiy sayti va nashrlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

4-rasm ma’lumotlariga ko‘ra 2022-yilda O‘zbekiston Respublikasida aholi jon boshiga YaIM hajmi 25 mln so‘mni yoki 2 201 dollar ekvalentiga teng bo‘ldi (dollarning o‘rtacha kursi 2022 yilda 11400 so‘m) tashkil etdi va bu ko‘rsatkich 2021- yil bilan taqqoslaganda 7,9 % ga o‘sdi. Aholi jon boshiga YaIM o‘sish sur’ati 2019–2020-yillarda mos ravishda 3,7 % va 0,9 % ni tashkil etgan.

14 https://stat.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

5-rasm: 2015–2022-yillarda real YaIM o‘sish sur’atlari, davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari (YaIM nisbatan foiz hisobida)[15]

5-rasmlardagi ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakatimizning 2015–2022-yillar oralig‘idagi davlat byudjet sarf-xarajatlari va daromadlarining o‘zgarishi real YaIMning o‘sish sur’atlari bilan mutanosib ravishda o‘zgarish tendensiyasiga ega bo‘lgan. 2015-yilda davlat byudjet daromadlari YaIMga nisbatan 20,1 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda esa bu ko‘rsatkich 22.4 foizga ko‘paygan. Davlat byudjet xarajatlari esa mos ravishta 2015-yil 20 foiz, 2022-yilda 26.1 foizga oshgan.

XULOSA VA TAKLLIFLLAR

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, ishlab chiqishga energiya tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish, hamda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni ko‘lamini kengaytirish, iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan xulosa qilib fikr yuritamizki, qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini O‘zbekiston energetika sohasidagi salmog‘ida oshirib borish bugunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Yuqorida sanab o‘tilgan investitsion loyihalar ortidan mamlakatimizga dunyoning ilg‘or raqamli texnologiyalari, zamonaviy qurilmalar bilan birgalikda undan samarali foydalanish dasturlari, ish uslubi, bilim-tajriba kirib keladi. Muqobil energiya manbalarining davlat miqyosidagi yirik loyihalari, o‘z navbatida, aholi xonadon, dala hovlilar, kichik va o‘rta biznes korxonalarida “yashil” energiya manbalaridan mustaqil ravishda foydalanishiga o‘ziga xos turtki bo‘lib xizmat qiladi.

Uylar, bino va inshootlar energiya tejamkorlik va energiya samaradorlik nuqtai nazari bilan puxta muhandislik xulosalariga tayangan holda qurila boshlaydi. Hatto ayrim tadbirkorlar o‘z ehtiyojidan ortgan elektr energiyasini energetika bozorida sotib, buning evaziga foyda olishi, mamlakatimizning olis-olis hududlarida yangi ish o‘rinlari yaratilishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekistonda uzoq muddatli istiqbolli “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasida ham asosiy to‘rtta ustuvor yo‘nalishlar belgilangan bo‘lib asosiy etibor energiya samaradorligini oshirishga, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini o‘zlashtirishga, iqlim o‘zgarishlari oqibatiga moslashish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishning iqtisodiy mehanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Iqtisodiyotda energiya va resurslar sarfini kamaytirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni ishlab chiqishga joriy etish, shuningdek tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi. Bu esa, o‘z navbatida, energiya xavfsizligiga, bo‘sh ish o‘rinlarini yaratilishiga, aholi turmush darajasining yaxshilanishiga va mamlakat rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvarda “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to‘g‘risidagi PF-60-son Farmoni. https://www.lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrda “2019–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi” to‘g‘risidagi PQ-4477-son qarori. https://www.lex.uz

15 https://openbudjet.uz ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-yanvarda “O‘zbekiston Respublikasining 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4563-son qarori. https://www.lex.uz
4. Blueprint for a green economy: David Pearce, Anil Markandya and Edward B. Barvier. Earthscan, London, Great Britain, 1989.192 rr.
5. Ващалова Т.В. Экологические основы природопользования. Устойчивое развитие: учебное пособие. –М.: Юрайт, 2020. С. 56.
6. Greening the Global Economy. Hardcover- November 13, 2015. – 176 p.
7. Vaxabov A.V., Xajibakiev SH.X, “Yashil” iqtisodiyot asosida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning nazariy va amaliy jihatlari. Ilmiy elektron jurnal. XXI asr: fan va ta’lim masalalari. 2017 y.
8. Vaxabov A.V, Xojibakiev SH. X, Toshmatov SH. A, Butaboyev M.T “Yashil” iqtisodiyot darslik. Toshkent- 2020. B-39
9. https://www.unep.org Birlashgan Millatlar Tashkiloti Atrof-muhit bo‘yicha dasturi rasmiy veb sayti.
10. https://worldgreeneconomy.org Dunyo Yashil iqtisodiyoti veb sayti.
11. https://ecouz.uz O‘zbekiston Respublikasi Ekologik partiyasi rasmiy sayti.
12. https://minenergy.uz O‘zbekiston Respublikasi Energetika Vazirligi rasmiy sayti.
13. https://lex.uz/ O‘zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari elektron bazasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INSTITUTSIONAL INVESTORLAR FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING KONTSEPTUAL JIHATLARI

Sultanov Maxmud Axmedovich
TDIU To‘rtko‘l fakulteti,
“Mutaxassislik, ijtimoiy gumanitar va aniq fanlar” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada institutsional investorlarning turlari va ular faoliyatini tashkil etishning konseptual jihatlarini xorijiy olimlar xulosalari negizida tizimli ravishda tahlil qilingan. Shuningdek, institutsional investorlar hisoblangan sug‘urta kompaniyasi, pay fondlari va investitsiya trastlari kabi investitsiyalash institutlari faoliyatining farqli, strategik hamda uzoq muddatli yondashuvga asoslangan konseptual jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: institutsional investorlar, pensiya jamg‘armalari, sug‘urta kompaniyasi, suveren fondlar, strategik aktivlarni taqsimlash, markaziy banklar, IPS,ESP, ekspertiza.

Abstract: The article systematically analyzes the types of institutional investors and conceptual aspects of organizing their activities based on the findings of foreign scientists. Special attention is also given to various strategic and conceptual aspects of investment institutions considered by institutional investors, such as insurance companies, mutual funds and investment trusts, based on a long-term approach.

Key words: institutional investors, pension funds, insurance companies, sovereign wealth funds, strategic asset allocations, central banks, IPS, ESP, expertise.

Аннотация: В статье систематически анализированы типы институциональных инвесторов и концептуальные аспекты организации их деятельности на основе выводов зарубежных ученых. Особое внимание также уделяется различным стратегическим и концептуальным аспектам инвестиционных институтов, которые считаются институциональными инвесторами, таких как страховые компании, взаимные фонды и инвестиционные трасты, на основе долгосрочного подхода.

Ключевые слова: институциональные инвестори, пенсионные фонды, страховые компании, сувереные фонды, распределения стратегических активов, центральные банки, IPS,ESP, экспертиза.

KIRISH

Institutsional investorlar taraqqiyoti aholi omonatlari va jamg‘armalarini qimmatli qog‘ozlarga uzoq muddatli investitsiyalash maqsadlari uchun jamlashga, shu orqali iqtisodiyot real sektori korxonalarida ishlab chiqarish resurslarini yangilash va ko‘paytirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston qimmatli qog‘ozlar bozorida yetarli malaka va ko‘nikmalari kamligi tufayli, investitsion qaror qabul qilish va mablag‘larni boshqarishda professional mutaxassislar sanalgan investitsion vositachilar, jumladan, institutsional investorlarga bo‘lgan zarurat yuzaga kelgan.

Fond bozori rivojlangan xorijiy davlatlarda bunday investitsion vositachilar, investorlar va aholining keng qatlamini qimmatli qog‘ozlar bozoriga kirishiga imkoniyat yaratib, jamg‘armalarni shakllantirish, ularni ko‘paytirishga muqobil imkoniyatlar yaratish, investitsiyalar divertsifikatsiyasi va investitsiya portfelini boshqarish kabi funktsiyalarni samarali bajaradi. Bunday institutsional investorlar respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar jarayonida ya’ni iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirish uchun davlat ulushini kamaytirishga qaratilgan muhim tadbirlar, ya’ni “O‘zbekiston–2030” strategiyasi doirasida “Mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish va qimmatli qog‘ozlar bozorini jadal rivojlantirish” maqsadida “xususiylashtirilayotgan davlat aktivlari to‘g‘risida taqdimot materiallarini tayyorlash” [1]da faol qatnashish orqali moliya sektorini rivojlantirishga, pirovardida milliy fond bozorimizning halqaro moliya institutlari bilan integratsiyalashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishning kontseptual jihatlarini takomillashtirish davr talabi hisoblanadi.

Adabiyotlar sharxi. Bugungi kunda moliya bozori orqali aholi ixtiyorida saqlanayotgan mablag‘larni jalb qilishda mamlakatimizdagi faoliyat yuritayotgan institutsional investorlar turlari va ular faoliyatini tashkil etish-

ning kontseptual jihatlarini takomillashtirishda xorijiy olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishning kontseptual jihatlari ko‘p qirralidir. Xorijlik olimlar S. Fillinger va R. Tomas [2] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shaxsiy investitsiya portfellarini boshqarishda va korporatsiyalarda agentlik xarajatlarini kamaytirishda institutsional investorlarning rolini ta’kidlaydi. Gond va Piani institutsional investorlarning korporatsiyalarga jamoaviy jalb qilish orqali qanday ta’sir qilishini tahlil qilib, mas’uliyatli investitsiya tamoyillari tashabbusi kabi tashkiliy platformalarning muhimligini ta’kidlagan [3]. Yevropalik iqtisodchi olim Foleyning fikricha institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishda tartibga solish va liberallashtirish natijasida moliyaviy institutlar uchun bozor chegaralarining yemirilishi, bu raqobatning kuchayishiga va xizmatlarning diversifikatsiyasiga olib kelishini muhokama qiladi [4].

Mamlaktimizda institutsional investorlar turlari va ular faoliyatini tashkil etishning kontseptual jihatlarini takomillashtirishga doir tadqiqotlarning kamligi, milliy qimmatli qog‘ozlar (fond) bozorining talab darajasida rivojlanmaganligi hamda mahalliy olimlar tomonidan bu sohada ilmiy izlanishlarning olib borish sust kechishi bilan izohlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda Institutsional investorlar samaradorlik ko‘rsatkichlarini prognozlash bo‘yicha empirik tadqiqotlar hamda nazariy qarashlar o‘rganilgan. Tadqiqotda empirik va nazariy jihatdan tahlil va sintez, deduksiya va induksiya, jadval, grafik, ekonometrik modellashtirish usullaridan, shuningdek mavzuga oid mahalliy va xorijiy olimlar ishlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

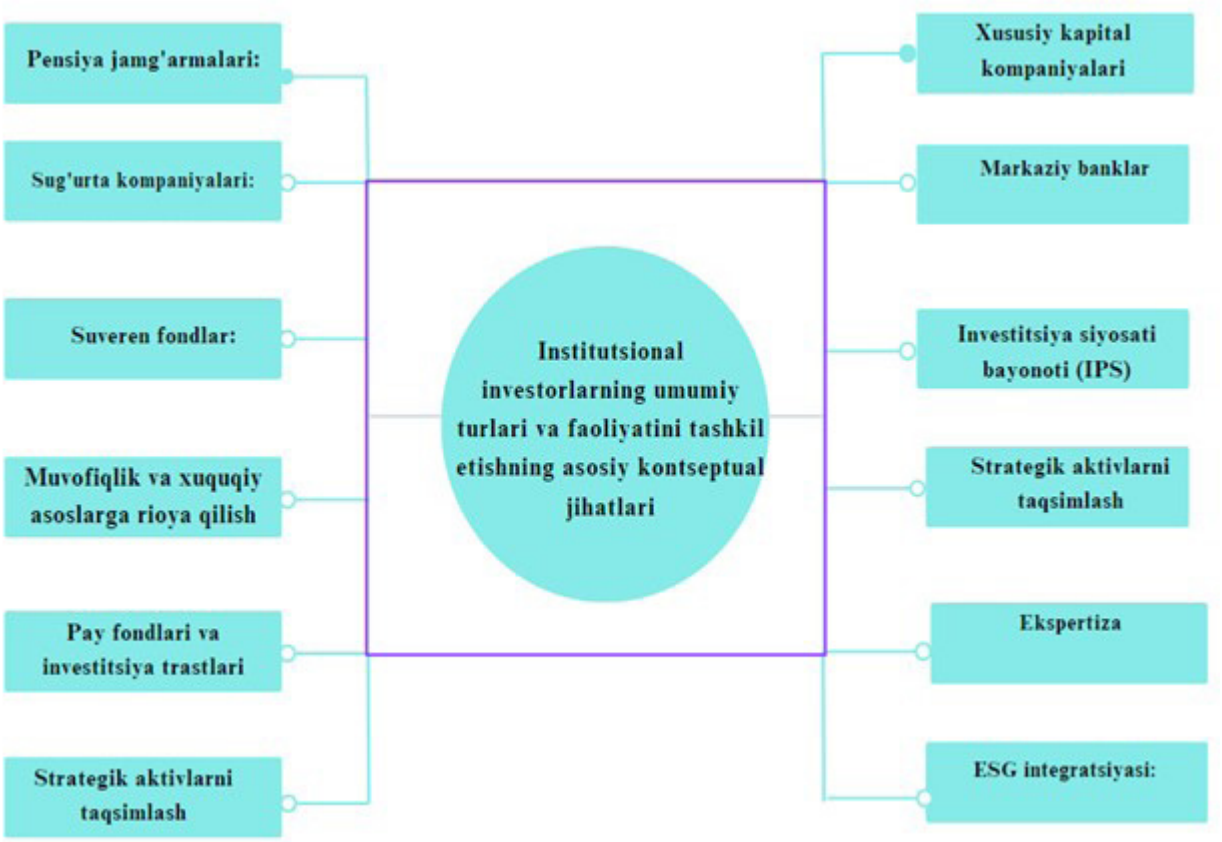
Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etish va investitsiya portfellarini samarali boshqarishni ta’minlash turli jarayonlar, strategiyalar va mulohazalarni o‘z ichiga oladi. Pensiya jamg‘armalari, sug‘urta kompaniyalari, suveren fondlar va aktivlarni boshqarish kompaniyalari kabi institutsional investorlar global moliyaviy jarayonlarida hal qiluvchi roly o‘ynaydi. Chet el ilmiy nashrlarida xorijiy olimlar tomonidan institutsional investorlar faoliyatini tashkil etish bo‘yicha tadqiqot natijalarida ko‘plab mulohaza va tavsiyalar berilgan. Jumladan: R. Callis va C. Jordan fikriga ko‘ra “korporativ tuzilmalar jamoat manfaatlariga ega bo‘lgan xususiy shaxslar bo‘lib, ularning ahamiyati global miqyosida e’tirof etilgan” [5]. N. P. Kuznetsovaning jamoasi esa, “institutsional investorlar barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish va “yashil” iqtisodiyotga o‘tishning asosiy ishtirokchilari hisoblanadi” – degan fikrga kelishgan [7]. M., Kałdoński va T. Jewartowski Polьsha davlati moliya bozori xususiyatlarini inobatga olgan holda “institutsional investorlar jahon bozorlarida, shu jumladan rivojlanib borayotgan Varshava fond birjasida ham sezilarli ishtirokiga ega hamda ularning uzoq muddatga egalik qilishi kompaniyalarning to‘lov siyosatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi” [8] – degan xulosaga kelishgan. T. J. Chemmanur, G. Hu va K. Wei lar “institutsional investorlar korporatsiyalarning asosiy aktsiyadorlari bo‘lib, korporativ moliyalashtirishning turli jihatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi” [9] - deb hisoblashgan. Shu bilan birga V. Miletić va D. Simić “ular qimmatli qog‘ozlarga qo‘ygan mablag‘lari orqali moliya bozori va milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shadi” [10] - deb institutsional investorlar faoliyatining asosiy maqsadiga urg‘u berishgan

Shunday ekan, institutsional investorlarninig xususiyatli jihatlari, ularning investitsiya maqsadlariga va tashkiliy tuzilmalarga ega bo‘lgan turli xil subyektlar guruhini o‘z ichiga olishidadir. Shu bois, investitsiyalarni samarali boshqarish uchun institutsional investorlar turlari va faoliyatini tashkil etishningasosiy kontseptual jihatlarini tushunish muhim ahamiyat kasb etadi. (1-rasmga qarang).

Jahon moliya bozorida milliy iqtisodiyotining rivojlanish darajasidan kelib chiqib institutsional investorlar quyidagi turlar va toifalariga bo‘linishi hamda faoliyatini tashkil etishning asosiy konseptual jihatlari farqlanishi mumkin.

Pensiya jamg‘armalari institutsional investor sifatida taraqqiy etgan davlatlar, jumladan anglo-sakson davlatlari moliya bozorida keng tarqalgan bo‘lib, barqaror investitsiya strategiyalariga va nafaqaxo‘rlar oldidagi yuqori ishonchga ega strategik, uzoq muddatli yondashuvga rioya qiladigan konseptual jihatlarga amal qiladi. Pensiya jamg‘armasi vasiylari tomonidan ishonchli majburiyatlarni talqin qilish, ularning korporativ boshqaruv va ishtirok etishiga bo‘lgan yondashuvlarini shakllantirib, boshqaruv kodeksini qo‘llashning murakkabligidan dalolat beradi.

Sug‘urta kompaniyalarga t’lluqli konseptual jihatlar risklarni boshqarish, moliyaviy strategiyalar, normativ hujjatlarga rioya qilish va jamiyat mas’uliyatining murakkab o‘zaro ta’sirini o‘z ichiga oladi. Sug‘urtaga doir me’yoriy xuquqiy asoslar va tegishli sud doktrinalari sug‘urta qonunchiligining boshqaruv tamoyillari, siyosati, qadriyatlari va maqsadlarini baholaydi va sug‘urtani davlat siyosatining asosiy masalalari bilan bog‘laydi. Sug‘urta kompaniyalari ichki va tashqi ijtimoiy javobgarlik choralari orqali barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim rol o‘ynaydi va bu kompaniya hamda vajamiyat uchun ijobiy oqibatlarga olib keladi.

1-rasm: Institutsional investorlarning turlari va faoliyatini tashkil etishning asosiy konseptual jihatlari[1]

Suveren fondlar davlatga qarashli investitsiya fondlari bo‘lib, ular davlat boyliklarini zaxiralar, ortiqcha daromadlar yoki tovar boyliklari hisobidan boshqaradi. Suveren fondlari valyuta zaxiralarini samarali boshqarish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, pensiya islohoti, makroiqtisodiy barqarorlashtirish va to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar jalb qilish hisoblanadi. Suveren fondlari mablag‘larini geografik va aktivlar sinflari bo‘yicha ajratgan holda, asosiy e’tiborini xususiy kapitalni moliyalashtirishga qaratadi.

Muvofiqlik va huquqiy-me’yoriy hujjatlarga rioya qilish subyektlarning mas’uliyatli va axloqiy faoliyati uchun asosdir. Muvofiqlikka faol yondashuv xo‘jalik subyektlari uchun juda muhimdir, chunki bu ularni nafaqat huquqiy va obro‘ e’tiborga oid tuzoqlardan himoya qiladi, balki o‘z sohalarida axloqiy yetakchi ekanligini ham bildiradi. Muvofiqlikni boshqarish tizimlari tashkilotlarning huquqiy-me’yoriy talablarga javob berishini va o‘z maqsadlariga erishishini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi.

Pay fondlari va investitsion trastlar investorlarga diversifikatsiya va professional boshqaruvga erishish uchun alohida imkoniyatlarni taidim etadi. Ushbu investitsiya vositachilari bir nechta investorlarning pullarini birlashtiradi va ularni qimmatli qog‘ozlar portfeliga investitsiya qiladi.

Strategik aktivlarni taqsimlash riskni boshqarishda uzoq muddatli moliyaviy maqsadlarga erishish uchun portfel ichidagi aktivlar sinflarining optimal aralashmasini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Aktivlarni taqsimlashning ushbu strategik yondashuvi investorlar va portfel menejerlariga yaxshi muvozanatlangan, diversifikatsiyalangan portfellarni yaratishda rahbarlik qiluvchi asosiy tamoyillarga asoslanadi.

Xususiy kapital kompaniyalari investitsiyalarni boshqarishning boshqa shakllaridan ajralib turadigan dinamik va strategik asosda ishlaydi.Ushbu kompaniyalar ma’lum vaqt oralig‘ida daromadlarni jamlash va likvidlikni oshirish, sotib olingan firmalarning soliqqa tortiladigan daromadlarini kamaytirish uchun leveredj xaridlardan foydalanadi. Xususiy kapitalning konseptual jihatlari faol boshqaruv, qiymat yaratish, shu bilan birga uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishish uchun kengroq miqtisodiyotga ta’siri hamda ular investitsiya kiritgan kompaniyalarning evolyutsiyasiga yordam beradi.

Markaziy bank faoliyatining konseptual jihatlari ushbu institutlarning harakatlarini tartibga soladigan keng qamrovli asosni tashkil qiladi. Markaziy banklar inflyatsiya kutilmalarini ta’minlashda samarali ekanligi isbotlangan iqtisodiy istiqbolga oid noaniqlik haqidagi yangiliklarni e’lon qilishni o‘z ichiga olgan keng qamrovli aloqa strategiyasini qabul qildi.

1 Muallif tomonilan mustaqil ishlab chiqilgan

Investitsiya siyosati bayonoti (IPS)ning konseptual jihatlari investitsiyalarni oqilona va intizomli boshqarishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Investitsiya siyosati bayonoti portfel nazariyasini portfelni boshqarish bilan bog‘laydigan vosita bo‘lib, investitsiya faoliyati bilan bog‘liq ma’muriy qarorlarni qabul qilish uchun asos yaratadi. Unda portfel nazariyasi va aktivlar bahosining yangi g‘oyalarini o‘z ichiga olgan investitsiya qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish tamoyillari va usullari ko‘rsatilgan bo‘ladi.

Strategik aktivlarni taqsimlash investorning moliyaviy maqsadlari, xavf-xatarlarga chidamliligi va uzoq muddatli istiqbolini hisobga olgan holda portfel yaratilishiga yaxlit yondashuvdir. Bu risk va foydani muvozanatlash uchun aktivlarning optimal aralashmasini aniqlashni o‘zichiga oladi. Bunga turli yondashuvlar, jumladan klassik samarali bozor gipotezasi hamda matematik va kompyuter modellashtirishdan foydalanish orqali erishish mumkin.

Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishda ekspertizaning konseptual jihatlari ko‘p qirralidir. Ushbu jihatlar shaxsiy investitsiya portfellarini boshqarishda va korporatsiyalarda agentlik xarajatlarini kamaytirishda institutsional investorlarning roli, institutsional investorlarning korporatsiyalarga jamoaviy jalb qilish orqali qanday ta’sir qilishini tahlil qilish va mas’uliyatli investitsiya tamoyillari tashabbusi kabi tashkiliy platformalarning muhimligini asoslaydilar.

Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishda ESG integratsiyasining konseptual jihatlari mas’uliyatli investitsiyalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu atrof-muhit, ijtimoiy va korporativ boshqaruv, kompaniya yoki biznesga investitsiyalarning barqarorligi hamda ijtimoiy ta’sirini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jihatlar orqali atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv omillariningmoliyaviy ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro bog‘liqligini tan olgan holda, institutsional investorlar ko‘proq asosli qarorlar qabul qilishlari, risklarni boshqarish amaliyotini yaxshilashlari va barqaror, uzoq muddatli qiymat yaratishga hissa qo‘shishlari mumkin.

XULOSA VA TAKLLIFLLAR

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, institutsional investorlar faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etish va faoliyatini tashkil etishning konseptual jihatlari aniqlash orqali investitsiya samaradorligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan turli omillar xo‘jalik subyektlarining umumiy maqsad va vazifalariga muvofiqlashtirishga qaratilgan kompleks va moslashuvchan yondashuvni o‘z ichiga oladi. Faoliyatini tashkil etishning konseptual jihatlarini takomillashtirishda quyidagi tavsiyalardan foydalanish mumkin:

1. Atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv omillarining moliyaviy ko‘rsatkichlar bilan o‘zaro bog‘liqligini tan olgan holda, institutsional investorlar ko‘proq asosli qarorlar qabul qilishlari, risklarni boshqarish amaliyotini yaxshilashlari va barqaror, uzoq muddatli qiymat yaratishga hissa qo‘shishlari lozim.
2. Investitsiya siyosati bayonati (IPS) portfel nazariyasi va aktivlar bahosining yangi g‘oyalarini o‘z ichiga olgan investitsiya qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish tamoyillarini ham o‘z ichiga olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi PF-37-son “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. Fillinger C. Exploring the Notions of Investment Expertise and Strategies :дис. – University of Gloucestershire, 2017.
3. Thomas R. S. The evolving role of institutional investors in corporate governance and corporate litigation //Vand. L. Rev. – 2008. – T. 61. – C. 299.
4. Gond J. P., Piani V. Enabling institutional investors’ collective action: The role of the principles for responsible investment initiative //Business & Society. – 2013. – T. 52. – №. 1. – C. 64-104.
5. Foley B. J., Foley B. J. The Institutional Investors //Capital Markets. – 1991. – C. 174-195.
6. Callis R., Jordan C. Institutional investors: at the crossroads of intermediation and corporate governance //Research Handbook on Global Capital Markets Law. – Edward Elgar Publishing, 2023. – C. 286-300.
7. Kuznetsova N. P. Institutional Investors in the Green Transformation of Modern Financial Markets. Financial Engineering and Risk Management (2022) Clausius Scientific Press, Canada.
8. Kałdoński M., Jewartowski T. 12 Institutional investor horizon and payout policies //Understanding the Polish Capital Market: From Emerging to Developed. – 2022. – T. 46. – №. 10. – C. 213.
9. Chemmanur T. J., Hu G., Wei K. C. John. The role of institutional investors in corporate and entrepreneurial finance // Journal of Corporate Finance. – 2021. – T. 66. – C. 101833.
10. Miletić V., Simić D.. Značaj institucionalnih investitora u razvoju finansijskog tržišta kao mjerodavnog pokazatelja razvijenosti nacionalne privrede //Zbornik radova EkonBiz. – 2018. – C. 236-246.

TIJORAT BANKLARI FOYDASINI SOLIQQA TORTISHNING AYRIM ME'YORIY-HUQUQIY ASOSLARI

Turanov M. Sh.
Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Tijorat banklari faoliyatini soliqqa tortishda, ushbu munosabatlarni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy asoslar muhim hisoblanadi. Bunda tijorat banklari faoliyati natijasida foyda muhim sanalib, foydani soliqqa tortishning me'yoriy-huquqiy asoslari bank tizimini shakllanishiga nisbatan tadrijiy o'rganilib, shuningdek, tijorat banklari foydasini soliqqa tortishning me'yoriy-huquqiy asoslari bo'yicha xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, foyda, tijorat banklar foydasi, soliq, foyda solig'i, soliq obyekti, soliq stavkasi.

Abstract: When taxing the atstivities of sommertsial banks, the normative-legal basitss regulatoring these relations is important. At the same time, profit as a result of the atstivities of sommertsial banks is signifitsant, the regulatory normative-legal basitss for profit taxation has been studied in somparison with the formation of the banking system, and sontslusions on the normative-legal basitss for profit taxation of sommertsial banks have been presented.

Key words: sommertsial bank, profit, profit of sommertsial banks, tax, profit tax, objetst of taxation, tax rate.

Аннотация: При налогообложении деятельности коммерческих банков важны нормативно-правовые основы, регулирующие эти отношения. При этом значимой является прибыл в результате деятелности коммерческих банков, нормативно-правовые основы налогообложения прибыли были изучены в сравнении с формированием банковской системы, а также представлены выводы по нормативно - правовым основам налогообложения прибыли коммерческих банков.

Ключевые слова: коммерческий банк, прибыл, прибыл коммерческих банков, налог, налог на прибыл, объект налогообложения, ставка налога.

KIRISH

Davlatning ming yillar davomidagi faoliyatida soliqlarning turli shakllarda mavjud bo'lganligini ta'kidlash mumkin va eng asosiysi shuncha davrdan buyon davlat soliqqa tortishning maqbul tamoyillari va xususiyatlarini uzluksiz izlamoqda. Soliqlar qadmiy moliyaviy institut hisoblanadi. Davlat qurilish shakllarining o'zgarishiga va rivojlanishiga mos ravishda soliq tizimini qayta o'zgarishi amalga oshiriladi.

Soliqlarning qo'llanilishi umumdavlat manfaatlari va tadbirkorlik subyektlarining tijorat manfaatlarini o'zaro muvofiqlashtirish asosida boshqarish va ta'minlashning iqtisodiy usuli hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLIL

Xorijiy va milliy adabiyotlarda tijorat bank foydasining iqtisodiy mohiyat iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan turlicha izohlangan. Tijorat bank foydasining iqtisodiy atributlari, shakllanishi va amaliy jihatlari qator olim va mutaxassislar tomonidan yoritilgan. Jumladan, iqtisodchi olimalar T.M.Kosterina "bank foydasi"ni yakuniy moliyaviy natija ekanligi tavsiflab, uni balansda joylashish nuqtayi-nazaridan ko'rib chiqqan holda passivda aks ettirilishi bilan izohlagan bo'lsa[1], G.G. Karobova tijorat banklari foydasining shakllanishi va taqsimlanishini tadqiq etib, "Tijorat bankning foydasi - bu daromadning xarajatdan oshgan ko'rinishidagi moliyaviy faoliyat yakuni ekanligini", – ta'kidlaydi[2]. Tijorat banklari foydasini bank faoliyatining samaradorligini ko'rsatuvchi indikator sifati o'rgangan Ye. P. Jarkovskaya fikricha "Foyda – bu bank ishining natijasini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichdir. Tijorat bankining daromadi va xarajati o'rtasida tafovut yalpi foydani tashkil etadi. Aynan

1 Т.М.Костерина. Банковское дело: Учебно-практическое пособие. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2009. –с.263.
2 Г.Г.Коробова. Банковское дело: Учебник. – М.: Экономистъ , 2006. – с.192.

yalpi foyda ko‘rsatkichi tijorat bankining faoliyatini samaradorligiga tavsif beradi”[3].

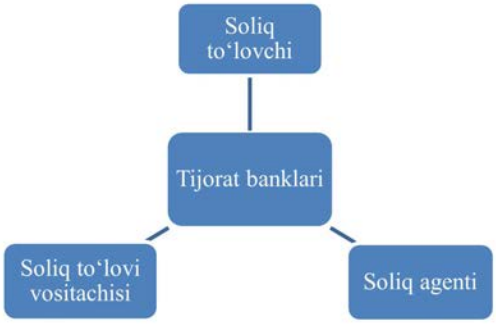
Kredit tashkilotlarining moliyaviy resurslarini shakllantish va foydalanish xususiyatlarini A.G. Gryaznova va Ye.V. Markinalar (2004) umumiy tahriri ostidagi “Finansы” nomli darsligida keng ko‘rsatib o‘tganlar. Shu bilan birga ular ayrim xarajat turlarini muhim hisoblab, foydaning iqtisodiy mohiyatini izohlashga harakat qilishgan. Jumladan “Kredit tashkilotlarining foydasi operatsion, boshqa daromadlar va operatsion xarajatlar, boshqaruv apparatini tutib turish xarajatlari, turli xarajatlar o‘rtasidagi farq sifatida hisoblanadi”[4]. Bu fikrlarda foydaning hisob nuqtai-nazardan tushuntirilganligi haqida xulosa qilish mumkin.

TADQIQIOT METODOLOGIYASI

Tijorat banklari foydasini soliqqa tortishning me’yoriy- huquqiy asoslari bo‘yicha adabiyotlar va me’yoriy-huquqiy hujjatlar asosida o‘rganilgan. Mazkur maqolada tadqiqot metodolarining qiyosiy va tarkibiy tahlil, guruhlashtirish va taqqoslash usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR TAHLILI

Davlat va tijorat banklari o‘rtasida soliqqa tortish sohasidagi munosabatlar mavzusi doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Ushbu munosabatlarning dolzarbligi moliyaviy sektorning barcha subyektlari soliq qonunchiligi bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari-soliq to‘lovchi yoki soliq agenti ekanligi bilan izohlanadi. Shuningdek, kredit tashkilotlarining alohida toifadagi turlari hisoblangan banklar- soliq to‘lovi vositachisi majburiyatlarini ham bajaradi. (1-rasm).

1-rasm: Tijorat banklarining soliq munosabatlaridagi ishtiroki[5]

Soliq qonunchiligi bo‘yicha barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bir xil foyda solig‘i tartibi joriy etilgan. Lekin soliq qonunchiligi hujjatlarida alohida qaydlar borki unda bankning o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olingan. Obyektiv sabablar tufayli soliq qonunchiligi hujjatlari murakkab va dinamik xarakterini namoyon qilmoqda. Uning ayrim me’yorlarini amalda qo‘llash talqini muammolar keltirib chiqarmoqda. Natijada soliq riski kuchayib, banklarning obro‘si va moliviy holatida salbiy holda aks etishi mumkin. Ushbu riskni kamaytirish vazifasi foyda solig‘i bazasini aniqlash usuli va shakllantirish uslubiyotini, soliqni hisoblash usullarini takomilashtirishni talab qilmoqda.

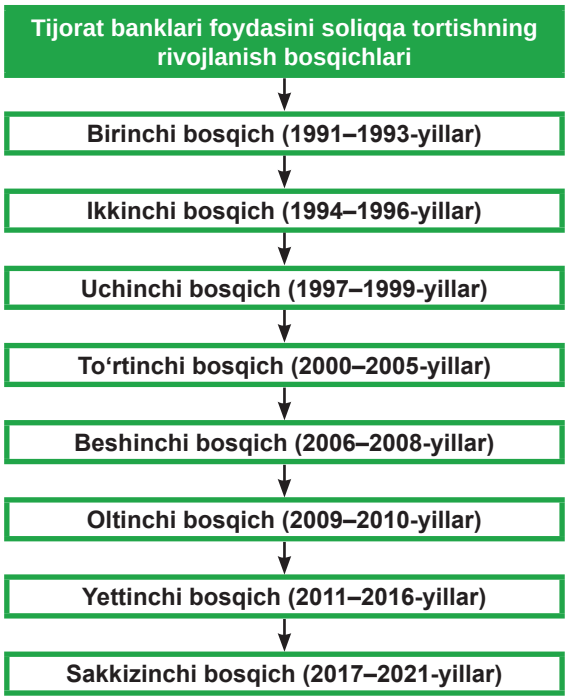
Soliq ma’murchiligi subyektlari sifatida banklarning vazifasi sifatida bajarilgan operatsiyalarni buxgalteriya hisobi registrlarida majburiy aks ettirilishi soliq organlariga yengillik bilan nazorat qilish imkonini beradi. Soliq munosabatlarining ishtirkchilari Soliq kodeksi bilan izohlangan bo‘lsada, banklar kredit tashkilotlarining alohida toifadagi ishtirokchisi sifatida ajratilmagan. Soliq kodeksida ularni alohida huquq va majburiyatlari ko‘rsatilmaganlini ta’kidlash maqsadga muvofiq. Shuningdek, banklar tomonidan amalda soliq nazorati amalga oshirilayotganligini inkor etish mumkin emas. Davlat budjetiga to‘liq miqdorda mijozlarning soliqlarini to‘lash bo‘yicha soliq nazorati bilan bog‘liq funksiyani amalga oshirishda soliq organlari va tijorat banklari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda uchta jihatni alohida ko‘rsatish mumkin:

- Davlat budjetiga soliqlarni o‘z vaqtida to‘lanishini ta’minlash maqsadida tijorat banklari tomonidan depozit hisobvaraqlarini ochish va yuritish, shuningdek valyuta nazoratini amalga oshrish;
- Soliq organlarining vakolati doirasida qarorlarini tijorat banlari tomonidan ijro etish;
- Bank mijozlari hisbvaraqlari bo‘yicha operatsiyalar haqida ma’lumotlar soliq organlarining so‘roviga asosan taqdim etish.

3 Е. П. Жарковская. Банковское дело: Учебник. / - 4-е изд., испр. и доп. М.: Омега-Л, 2005. – с.373.
4 А.Г.Грязнова , Е.В. Маркина. Финансы. –Москва: “Финансы и статистика” 2004.–с.102
5 Muallif tomonidan tuzilgan

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Davlatning bank va soliq tizimini shakllantirishdagi tub islohotlar tijorat banklar foydasini soliqqa tortishning me'yoriy-huquqiy asoslaridagi o'zgarishlarni keltirib chiqarganini alohida ta'kidlash lozim. Tabiiyki mazkur o'zgarishlar davlatning bank va soliq sohasidagi chambarchas bog'liq chora-tadbirlari orqali amalga oshirildi. O'zbekistonda tijorat banklari foydasini soliqqa tortishni bank tizimini shakllanish bosqichlariga monand holda ko'rib chiqamiz (2-rasm).

2-rasm: Bank tizimining shakllanishi asosida tijorat banklari foydasini soliqqa tortishning rivojlanish bosqichlari[6]

Mamlakatimizda tijorat banklarini foydasini soliqqa tortishning dastlabki qadamlari istiqlolga erishilgan yillarda mustaqil bank tizimini vujudga keltirish uchun sharoitlarni yaratish bilan bilan bog'liq bo'lgan 1991–1994-yillarda amalga oshirildi. Binobarin mamlakatimiz mustaqillikka erishgunga qadar "bank tizimini faqatgina bir necha banklar, ya'ni sobiq ittifoq davlat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Qurilish banki va Davlat mehnat omonat jamg'armalari kassalari mavjud bo'lib, ittifoqdosh respublikalarda ushbu banklarning respublika, viloyat idoralari va tuman bo'limlari faoliyat ko'rsatar edi"[7]. O'tish davri talablariga mos keladigan bank tizimini vujudga kelishi bo'yicha tub o'zgarishlarni huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevraldagi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni bilan bog'liq bo'lib, u tijorat banklari tizimini vujudga kelishiga huquqiy poydevor bo'ldi. Binobarin, mustaqil soliq tiziminig vujudga kelishida tijorat banklarini foydasini soliqqa tortish bo'yicha alohida me'yoriy- huquqiy asoslar ishlab chiqilmaganligi oqibatida tijorat banklarini foydasini soliqqa tortish "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida"gi Qonunga muvofiq amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasining "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida"gi qonuni mamlakat budjet tizimining soliqlar tarzidagi daromadlarini shakllantirish manbalarini belgilab berdi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to'g'risida"gi Qonunni kuchga kiritish tartibi haqida qaroriga ko'ra, 1991-yil 1-yanvardan boshlab banklar tomonidan foydadan olinadigan soliqni to'lashi aks ettirilib, bunda soliq solinadigan foydani hisoblab chiqarishda O'zbekiston Respublikasi davlat bankining, ixtisoslashtirilgan banklarning, tijorat banklarning, shu jumladan kooperativ banklarning balans foydasini ana shu korxonalarning rezerv yoki shunga o'xshash yo'nalishdagi jamg'armalarga ajratmalari hajmiga qisqartirilgan, biroq bu qisqartirish ustav fondining 20 foizidan va bu jamg'armalarning miqdoriga yetguniga qadar 25 foizdan oshmasligi kerakligi belgilandi. Banklar ayrim toifadagi soliq to'lovchilar guruhiga kiritilib, foydadan to'lanadigan soliqning stavkalari ixtisoslashtirilgan banklar, tijorat banklari, ularning sho''balari, vakolatxonalari, shu jumladan kooperativ banklari uchun – 55 foiz, qo'shma bank uchun (agar ajnabiy qatnashchisining ustav fondidagi ulushi kamida 30 foizni va ishlab chiqarayotgan mahsulotining (bajarayotgan ishining, ko'rsatayotgan xizmatining) 50 foizidan ko'pi O'zbekiston Respublikasi hududida realizatsiya qilinayotgan bo'lsa) – 30 foiz etib, aks holda 45 foiz stavkada to'lanishi qayd etildi. Shuningdek mazkur qonunga ko'ra qimmatli qog'ozlardan oladigan daromadlariga 15 foizdan iborat stavka bo'yicha

6 Muallif tomonidan tuzilgan
7 O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov tahriri ostida. -T: "O'zbekiston", 2001-y. 73-b.

soliq solinishi alohida belgilandi. Mazkur davr boshidan soliq stavkalarining yuqoriligining sababi mamlakatning mavjud iqtisodiy ahvoli soliqlarning fiskallik xususiyatni ustuvor qilib qo‘yganligini anglatadi.

Albatta, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning boshlanishi, buning uchun bozor infratuzilmalarni yaratish zaruriyati tijorat banklari tizimini vujudga kelishini taqazo qildi. Natijada dastlabki tijorat bank – Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki 1991-yil 7-sentabr kuni tashkil etildi.

O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 14-yanvardagi “Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi Qonuniga ko‘ra foydadan olinadigan soliq o‘rniga tijorat banklari uchun daromad solig‘i to‘lovchisi ekanligi va hisobot davridagi yalpi daromadi soliq solish obyekti hisoblanadigan bo‘ldi.

Soliq solish bazasini hisoblab chiqishda esa moddiy va unga tenglashtirilgan o‘zga harajatlar, shuningdek majburiy to‘lovlardan tashqari Respublika Davlat bankidan vaqtincha foydalanish uchun olingan kredit resurslari uchun to‘lovlar summasi, korxonalarning depozitlari va aholining omonatlari bo‘yicha to‘lanadigan foizlarga, banklarning rezerv va sug‘urta fondlariga bank ustav fondining 25 foiziga yetguncha qilinadigan banklar daromadlarining 20 foizidan iborat bo‘lgan ajratmalar miqdoriga kamaytirildi. Mazkur hujjatda banklar, ularning filiallari va vakolatxonalarining daromadlariga 30 foizgacha soliq stavkasi qayd etilgan bo‘lsada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 12-fevraldagi “1992-yil O‘zbekiston Respublikasi budjetining asosiy parametrlari to‘g‘risida”gi 61-son qarorining 1-ilovasi bilan tijorat banklari uchun- 30 foiz, O‘zjamg‘armabank uchun -25 foiz belgilandi. Shunindek aktsiyalar bo‘yicha olingan dividendlardan tushadigan daromadiga, hamda o‘zga korxonalarning ustav fondiga kiritgan kapitaldan olgan boshqa daromadlariga 15 foiz stavka bo‘yicha soliq solindi. Davlat soliq tizimining endi shakllanayotganligi, ushbu sohaga doir me’yoriy-huquqiy hujjatlar 1992-yil 2-iyuldagi O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi fuqarolaridan, ajnabiy fuqarolardan va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslardan olinadigan daromad solig‘i to‘g‘risida”gi hamda “Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish haqida qonuniga asosan banklarga soliq solish xususiyatlarini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasi belgilashi mustahkamlab qo‘yildi. 1993-yil uchun tijorat banklari uchun daromad solig‘i stavkasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining “1993-yilning birinchi choragida o‘zbekiston respublikasi xalq xo‘jaligining iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlantirishni budjet tomonidan moliyalashtirish to‘g‘risida”gi 1992-yil 31-dekabrda 601-son qaroriga asosan 5 foizga oshirilib, tijorat banklari uchun (O‘zjamg‘armabankdan tashqari) 35 foizni tashkil etdi.

Ikkinchi bosqich tijorat banklarini tizimini shakllantirishni jadallashtirish va soliq tizimini o‘tish iqtisodiyoti talablariga mos holda rivojlantirishni taqazo etdi. Ikki pog‘onali bank tizimini shakllantirish 1994–1996-yillarni qamrab olib, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 18 martdagi “Bank tizimini takomillashtirish, pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 146-son qarori asosida banklarning boshqarish tuzilmasini va amaliy faoliyatini takomillashtirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish maqsadidagi tadbirlarni amalga oshirilishi ustuvor vazifa hisoblandi. 1995-yil 21-dekabrda O‘zbekiston Respublikasining “Markaziy bank to‘g‘risida”gi, 1996-yil 25-aprelda O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining yangi tahrirda qabul qilinishi, bank tizimidagi yirik ikkinchi pog‘ona - tijorat banklarini yangi bosqichda rivojlanishiga imkoniyatlarini yaratdi. 1994–1995-yillarda ixtisoslashtirilgan “Asaka” bank (avtomobil sanoatini qo‘llab quvvatlash uchun), “G‘allabank” (g‘alla yetishtirishni moliyalashtirish uchun), “Paxtabank” (qishloq xo‘jaligi korxonalarini qo‘llab- quvvatlash uchun) yakka xo‘jaliklarni qo‘llab – quvvatlash uchun “Tadbirkor” tijorat banki tashkil etildi[8].

Ikkinchi bosqich davomida banklarning daromadlarini soliqqa tortish masalalari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi 1994-yilgi budjetining asosiy parametrlari to‘g‘risida”gi 1993-yil 1-dekabrdagi 615-son qaroriga ko‘ra O‘zagrosanoatbank, O‘zsanoatqurilishbank va Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banklari uchun 25 foiz, boshqa tijorat bank uchun esa 35 foiz soliq stavkasi joriy etildi. Bank infratuzilmasini yanada rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanishiga moliyaviy yordam ko‘rsatish sohasiga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 362-son Qaroriga asosan barcha tijorat banklari 1996-yil 1-yanvargacha daromad solig‘idan ozod qilindi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining 1995 yilgi davlat budjeti parametrlari to‘g‘risida”gi 600-son Qaroriga asosan 1995-yilda ham 1994-yildagi banklarni daromadini soliqqa tortish tartibi saqlanib qolinganligi qayd etilgan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijasini soliqqa tortishda 1995-yildan foydaga va daromadga soliq solish ajratildi. Soliqlarni rag‘batlantiruvchi rolini oshirish maqsadida yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i joriy etilgan bo‘lsada, 1995-yil 22-dekabrdan banklarning daromadga solinadigan soliq to‘lovchilar

8 A.A.Omonov, T.M.Qoraliyev. Pul, kredit va banklar. /Darslik. Soliq akademiyasi.Toshkent moliya instituti. –T.:“Iqtisod-Moliya.” 2012. –218 b.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

mavqei saqlanib, 35 foizli stavka belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga ayrim banklar uchun soliqlarning pasaytirilgan stavkalarini, lekin 20 foizdan kam bo‘lmagan miqdorda belgilash vakolati berildi. Banklarning aktsiyalardan keladigan dividendlar bo‘yicha daromadlariga hamda o‘zga korxonalarning ustav fondiga kiritgan kapitaldan oladigan boshqa daromadlarigaesa 15 foiz soliq solindi.

Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13-iyuldagi 362-son qarori bo‘yicha daromad solig‘i to‘lashdan ozod qilish imtiyozining amalda bo‘lishi muddatini 1997-yil 31-dekabrgacha uzaytirish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 9-noyabrdagi “O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 427-son qarori qabul qilindi. Ushbu soliq imtiyozida faqat xususiy tijorat banklarini daromad solig‘i to‘lashdan ozod qilishga joriy qilinmasligi ko‘zda tutildi. Banklarning soliq olishdan ozod qilingan mablag‘lari respublika banklari uyushmasi orqali bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturini amalga oshirishni mablag‘ bilan maqsadli ta’minlashga hamda tijorat banklarini rivojlantirishga teng ulushlarda yo‘naltirilishi belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1996-yil 13-fevralda 228-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan “O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirish majmuaviy dasturini amalga oshirishga yo‘naltiriladigan mablag‘larning hisobi va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi”gi Nizom O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturini ijrosini amalga oshirishga doir chora-tadbirlar doirasida tasdiqlandi.

Ushbu bosqichda ayrim tijorat banklari alohida turli soliqlardan ozod etildi. Jumladan 1995-yil 31-avgustdagi 118-I-sonli qonuni asosida Davlat-aktsionerlik ipoteka banki ro‘yxatdan o‘tgan paytidan e’tiboran besh yil mobaynida daromad (foyda) solig‘ini, “O‘zDEUbank” 1996-yilning 1-iyuligacha, so‘ngra 1997-yil 31-dekabrgacha, bank infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 4-oktyabrdagi “O‘zjamg‘armabank”ni O‘zbekiston Respublikasi Xalq bankiga aylantirish to‘g‘risida”gi 386-son qarori bilan Xalq banki 2002-yil 1-yanvargacha soliqlarning barcha turlaridan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 7-noyabrdagi “Asaka davlat-aktsionerlik tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida”gi 424-son Qaroriga ko‘ra Asaka banki mablag‘larining uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga yo‘naltiriladigan qismi 1998-yilning 1-yanvarigacha foydadan olinadigan soliqni to‘lashdan ozod qilinishi alohida belgilandi.

Biroq bank faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini va O‘zbekiston banklarining endilikda xalqaro andozalarga mos keladigan yangi hisob varaqlari rejasidan foydalanishini hisobga olib, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi bilan birgalikda Markaziy bank 1997-yil 31-martda 04-01-02/136/9-97-sonli hamda Adliya vazirligining 97-23-son bilan tasdiqlagan “O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining daromadlar, xarajatlarni hisobga olish va daromad solig‘ini hisob-kitob qilishning vaqtinchalik Nizomi”ni ishlab chiqdi9.

Bank tizimi shakllanishining uchinchi bosqichida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 1997-yil 24-apreldagi 1749-son farmoni bilan xususiy tijorat banklarini tashkil qilish va ularning faoliyat ko‘rsatishi uchun qulay shart-sharoitlarini yaratish, xususiy sarmoyani jalb etish va undan xo‘jalik oborotida samarali foydalanish maqsadida xususiy tijorat banklari tashkil etilgan paytdan boshlab ikki yil mobaynida budjetga daromad solig‘i to‘lashdan ozod qilindi.

Mazkur bosqichda soliqlar mexanizmi elementlaridan keng foydalanish joriy etila boshlandi. Xususan soliq imtiyozlari guruhlari kengayib, soliq stavkalari kamaytirildi, vaqtincha soliqdan ozod etish bo‘yicha imtiyozlar berildi. Tijorat banklari uchun 1997–1999-yillarda foydani soliqqa tortish solik stavkalari pasaytirildi. Jumladan 1997-yilda 35 foiz, 1998 yilda 35 foiz, 1999-yilda 33 foiz belgilandi. Tijorat banklarinng foydasini soliqqa tortish rivojlanishining keyingi bosqichida tijorat banklari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan yangi ixtisoslashgan tijorat banklari tashkil etildi, qayta tashkil etildi, tijorat banklarining kapitallashuvini yanada oshirish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida faolligi ta’minlash maqsadida soliq imtiyozlari berildi va bu borada soliq tizimini takomillashtirish, iqtisodiyotni rivojlantirishdagi yangi bosqichni boshlash maqsadida yangi tahrirdagi Soliq kodeksi qabul qilindi. Tijorat banklari 1998-yildan dastlabki Soliq kodeksi asosida umumdavlat soliqlari tarkibida foyda(daromad) solig‘ini belgilangan tartibda to‘ladilar. Ammo tijorat banklarning o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinib, O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 18-martda 677-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan soliqlarni to‘lash tartibi ishlab chiqildi. Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish, tijorat banklarining kichik tadbirkorlikni rivojlantirishda qatnashishini rag‘batlantirish maqsadida kiritilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar asosida mazkur tartib 2000-yil 21-oktyabrda 677-1 son va 2001-yil 26-iyulda 677-2-sonlar bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazildi. Ushbu qo‘shimchalar va o‘zgartirishlar amalga oshirilish zaruriyati bank tizimini shakllanishining to‘rtinchi bosqichida keng izohlangan.

9 Qarang: “Soliqlar va bojxona xabarlari” gazetasi. – Toshkent, 1997. – № 16. – B. 2.

Bank tizimini shakllanishining to‘rtinchi bosqichida bank tizimini yanada erkinlashtirishga e’tibor qaratilib, uni isloh qilish asosida banklarning mustaqilligini ta’minlash va aholining moliya-bank tizimiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash chora tadbirlari davom ettirildi. Shu maqasadda dastlab 2000-yil 21-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 2564-son farmoni bilan tijorat banklari o‘z foydasining 25 foizga qadar miqdorini ajratish imtiyozli kreditlash maxsus jamg‘armasini tuzish va tijorat banklarining imtiyozli kreditlash maxsus jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan kreditlar berishdan oladigan daromadlari ana shu mablag‘lar mazkur jamg‘armaning resurslarini ko‘paytirishga maqsadli yo‘naltirilgan taqdirda 5 yil muddatga daromad solig‘idan ozod qilindi. Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 24-martdagi “Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 104-son qarori asosida aholining muddatli depozitlari o‘sishiga qarab tijorat banklari daromadlariga imtiyozli soliq solishni joriy etish belgilandi. Mazkur qaror asosida 2000–2003-yillarda O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish dasturi bo‘yicha bank aktsiyadorlarining huquqlarini boshqa xo‘jalik jamiyatlari aktsiyadorlarining huquqlari bilan tenglashtirishni ta’minlash maqsadida tijorat banklariga soliq solish tartibini takomillashtirish -banklarni foydadan soliq olinadigan soliq to‘lovchilar toifasiga 2000-yildan o‘tkazishga e’tibor qaratila boshlandi.

Tijorat banklari faoliyatini rag‘batlantirish davom ettirilib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000-yil 17-dekabrdagi “Davlat-tijorat Xalq bankini rivojlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2773-son farmoni asosida Xalq banki 2005-yil 1-yanvargacha barcha soliqlardan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16 fevraldagi “Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 10-son qaroriga asosan esa 2010-yilning 1 yanvarigacha tijorat banklarining berilgan ipoteka kreditlaridan olingan daromadi daromad (foyda) solig‘idan ozod etildi. Qolaversa bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish, uning barqaror rivojlanishini ta’minlash, tijorat banklarining ish samaradorligini oshirish, ularning kapitallashish darajasini ko‘tarish, investitsiya jarayonlarida va iqtisodiyotning tarkibiy o‘zgarishlarida keng ishtirok etishini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi “Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 56-son qarori asosida tijorat banklariga 2010-yilni ham o‘z ichiga olgan davrda quyidagi soliq imtiyozlari taqdim qilindi:

- banklar respublikamiz korxonalariga uch yildan ortiq muddatga investitsiya kreditlari berishdan olgan va banklarning o‘z kapitalini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan foydalarini foyda (daromad) solig‘idan ozod qilish;
- tijorat banklarining tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq tashkil etiladigan kichik banklarni ochish bo‘yicha sarf-xarajatlarini soliqqa tortiladigan bazadan chiqarish.

2001-yilning ikkinchi yarmidan O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2001-yil 26-iyulda 677-2-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan “O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari tomonidan soliqlarni to‘lash tartibiga qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qaroriga ko‘ra daromad solig‘ini hisoblashda vakolatli banklarning soliqqa tortiladigan daromadi valyuta mablag‘larini konsolidatsiyalashgan barqarorlashtirish jamg‘armasiga jalb qilishda olingan marja summasiga kamaytirilishi joriy etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 26-fevraldagi 89-sonli qaroriga binoan tijorat banklarining daromad (foyda) solig‘ini hisoblab chiqarishda jismoniy shaxslarning plastik kartochkalar bo‘yicha omonatlari va jamg‘arma sertifikatlari hajmlarining ko‘paygan summasi miqdoriga soliq solinadigan bazani kamaytirish amaliyoti kiritildi.

Ma’lumki O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi o‘z vakolatlari doirasida soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq soliq solishga doir me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qiladi.Bank tizimda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlar natijasida tijorat banklarini soliqqa tortishni takomillashtirish zaruriyati paydo qildi. Shu bois O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2005-yil 16-iyunda 1480-son bilan davlat ro‘yxatiga olingan “Tijorat banklari va kredit uyushmalari tomonidan budjetga soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lash tartibi to‘g‘risida”gi Nizomi ishlab chiqildi. Shuningdek 2000–2005-yillarda daromad (foyda) solig‘i stavkasi 31 foizdan 15 foizgacha stavka kamaytirildi.

2006–2008-yillarni o‘z ichiga olgan beshinchi bosqichda foyda solig‘i stavkasi 12 foizdan 17 foizga o‘zgarib, so‘ngra 15 foizga kamaydi. 2007-yildan banklar foyda solig‘i to‘lashga o‘tkazilib 17 foiz stavkada solik to‘ladi.

Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik hamda fermerlikni rivojlantirish, yakka tartibdagi mehnat faoliyatini, oilaviy biznes va kasanachilikni faollashtirish yo‘li bilan yangi ish o‘rinlarini yaratish, ayniqsa qishloq joylarda aholi keng tabaqalarining mikromoliyaviy xizmatlardan bahramand bo‘lishini ta’minlash uchun moliyaviy mablag‘lar berishni yanada kengaytirish maqsadida “Tadbirkor” aktsiyadorlik tijorat banki negizida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 5-maydagi “Mikrokreditbank” aktsiyadorlik tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida”gi 3750-son farmoniga ko‘ra “Mikrokreditbank” dastlab 2011-yilning 1 yanvarigacha daromad (foyda) solig‘idan, so‘ngra 2018 yilning 1 yanvarigacha foyda solig‘i to‘lashdan ozod qilindi. Mazkur bosqichda tijorat banklariga 2012-yilning 1-yanvarigacha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 12-iyuldagi “Banklarning kapital-

lashuvini yanada oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi investitsiya jarayonlarida ularning ishtirokini faollashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 670-son Qarori asosida foyda solig‘i bo‘yicha soliqqa tortiladigan bazani investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun uch yildan ortiq muddatga berilgan kreditlardan olingan daromadlar summasiga teng miqdorda kamaytirish imtiyozi ularning investitsion loyihalarda ishtirok etishini rag‘batlantirdi.

Tijorat banklari, kredit uyushmalari va mikrokredit tashkilotlari tomonidan budjetga soliqlarning ayrim turlarini hisoblab chiqarish va budjetga to‘lashning o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2007-yil 9-avgustda 1701-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan “Tijorat banklari, kredit uyushmalari va mikrokredit tashkilotlari tomonidan budjetga soliqlarni hisoblash va to‘lash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” Nizom tasdiqlandi.Ammo ushbu Nizom talablari 2008-yil 1-yanvardan yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi amalga kiritilsada, 2010-yil 24-oktyabrdan o‘z kuchini yo‘qotdi.

Bank tizimini shakllantirishning 2009–2010-yillardagi bosqichida 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini ta’siri va salbiy oqibatlarini bartaraf etish asosiy masala sifatida qaraldi. Bunda O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta’kidlaganidek, - “Bank ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bo‘sh mablag‘larini tijorat banklari depozitlariga jalb qilishni rag‘batlantirish ishlari ham 2009-yilda ustuvor vazifa bo‘lib qoladi. Biroq, bu boradagi ishlarni yanada chuqurlashtirish va kengaytirish kerak. Nega deganda, aynan banklar, ta’bir joiz bo‘lsa, butun iqtisodiyotimizni oziqlantirib turadigan qon tomirlari hisoblanadi, mamlakatimizning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi ko‘p jihatdan ularning samarali faoliyatiga bog‘liq”[10]. Buning amaliy ifodasi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 30-martdagi “Qishloq qurilish bank aktsiyadorlik tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida” 1083-son qarori Qishloq qurilish bank aktsiyadorlik tijorat banki foyda solig‘ini 2017-yilning 1-yanvarigacha to‘lashdan ozod etilishiga huquqiy zamin yaratdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 28 iyuldagi PQ-1166-son “Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yo‘naltiriladigan uzoq muddatli kreditlari ulushini ko‘paytirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori bo‘yicha shunday tartib o‘rnatildiki, unga ko‘ra tijorat banklari 2015-yilning 1-yanvarigacha tijorat banklari kredit portfeli tarkibidagi uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashning ulushiga qarab tabaqalashtirilgan stavkalar bo‘yicha foyda solig‘i to‘lashi nazarda tutildi (1-jadval).

1-jadval: Tijorat banklarining kredit portfeli trkibida uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashning ulushiga nisbatan foyda solig‘i bo‘yicha tabaqalashtirilgan stavkalari[11]

№	Tijorat banklarining kredit portfeli tarkibida uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashning ulushi	Foyda solig‘ining imtiyozli stavkalari(amaldagi stavkalarga nisbatan)
1	35 dan 40 foizgacha	80 foiz
2	40 dan 50 foizgacha	75 foiz
3	50 foizgacha	70 foiz

Mazkur yillarda jahon moliyaviy –iqtisodiy inqirozi va uning salbiy oqibatlarni kamaytirish maqsadida tijorat banklari foydasini soliqqa tortish bo‘yicha belgilangan stavkalar o‘zgarishsiz qoldirildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 29-dekabrdagi 1024-son va 2009-yil 22-dekabrdagi 1245-son qarorlariga ko‘ra soliq stavkasi 15 foizni tashkil qildi.

Bank tizimini shakllanishini qamrab olgan 2011–2016-yillarda bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun moliya-bank tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan o‘zgartirish, hamma tomonidan qabul qilingan xalqaro normalar, standartlar va baholash ko‘rsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishning yanada yuqoriroq darajasiga chiqishni ta’minlashga e’tibor kuchaytirildi. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi “2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni moliyalashtirishning, aholi bandligi va farovonligini oshirishning muhim vositasi sifatida mikromoliyalash sohasini rivojlantirishni ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy tadbirkorlik, kichik va o‘rta biznesni rivojlantirishni yanada rag‘batlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 1501-son qarori tijorat banklarini imtiyozli kredit berish maxsus Jamg‘ar-

10 Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari,- T.: O‘zbekiston, 2009.-38 b.

11 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 28- iyuldagi PQ-1166-son “Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga yo‘naltiriladigan uzoq muddatli kreditlari ulushini ko‘paytirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori asosida tuzilgan.

masidan foydalanishni rag‘batlantirdi.Jumladan tijorat banklarining imtiyozli kredit berish maxsus jamg‘armasi resurslari hisobidan kredit berishdan olinadigan tijorat banklarining daromadlari bo‘shaydigan mablag‘larni mazkur jamg‘armaning resurs bazasini oshirishga maqsadli yo‘naltirish sharti bilan yuridik shaxslar foydasidan to‘lanadigan soliqdan 2011-yil 1-apreldan boshlab 2016-yilning 1-yanvarigacha ozod qilindi.

Xususiy bank va moliya institutlarining huquqlari hamda qonuniy manfaatlari himoya qilinish borasida xususiy bank va moliya institutlari faoliyatiga soliq solish alohida qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilishi mustahkamlab qo‘yildi. O‘zbekiston Prezidentining 2015-yil 6-maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga ko‘ra tijorat banklariga kredit portfeli tarkibidagi uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashtirish ulushiga qarab tabaqalashtirilgan stavkalar bo‘yicha foyda solig‘ini to‘lash yuzasidan berilgan imtiyozlarning amal qilish muddati 2020-yilning 1-yanvariga qadar uzaytirildi.

Sakkizinchi bosqich ya’ni 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni ning qabul qilinishi bank tizimini rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi.

Mazkur bosqichda tijorat banklarining foyda solig‘i stavkasining dinamik o‘zgarishi 2017-yilda dastlab 15 foiz , 2018-yildan 22 foizni, 2019-yildan hozirgi vaqtgacha esa 20 foizni tashkil qilmoqda.

Mamlakatda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy masalalar yetarlicha yechimini topmayotganligi, iqtisodiyotni rivojlantirishdagi oqsoqlanishlar, mamlakatning jahon hamjamiyatidagi mavqeini turli ko‘rsatkichlar bo‘yicha yuqori emasligi, natijada tashqi investitsiyaviy jozibadorlikni ta’minlashda imkoniyatlardan to‘liq foydalanilmayotganligi va pirovardida aholining munosib turmush farovonligini ta’minlashdagi muammolar soliq tizimini ham tubdan isloh etish talab qildi. Pirovardida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish kontsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5468-sonli Farmoni ijrosini ta’minlanishi asosida 2020-yil 1-yanvardan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi amalga kiritildi. Ayni vaqtda tijorat banklarining foydasini soliqqa tortish 2020-yil 1-yanvardan amalga kiritilgan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi asosida amalga oshirilmoqda.

Bizning fikrimizcha, yuqorida aytilganlarga asoslanib, quyidagi xulosalarni chiqarishimiz mumkin:

- bank tizimini shakllantirish va ularning foydasiga soliq solish jarayoni murakkab va o‘zaro bog‘liq;
- soliq munosabatlarida banklarning bir qator pozitsiyalarda ishtirok etishi bank faoliyati xususiyatidan kelib chiqadi;
- soliq tizimida bank tizimini soliqqa tortish muhim ahamiyatga ega, bu jihat soliq qonunchiligida hisobga olinadi;
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida bank tizimining ahamiyati oshgani sayin soliq qonunchiligi doimiy ravishda takomillashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Костерина Т.М. Банковское дело: Учебно-практическое пособие. – М.: Изд. сентр ЕАОИ, 2009. – с.263.
2. Коробова Г.Г. Банковское дело: Учебник. – М.: Экономистъ , 2006. – с.192.
3. Жарковская Е. П. Банковское дело: Учебник. / - 4-е изд., испр. и доп. – М.: Омега-Л, 2005. – с.373.
4. Грязнова А.Г., Маркина Е.В. Финансы . Москва: “Финансы и статистика” 2004.с.102
5. F.Mullajonov tahriri ostida.O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. –T.: “O‘zbekiston”, 2001-y. 73-bet.
6. Omonov A.A., Qoraliyev T.M. Pul, kredit va banklar. /Darslik. Soliq akademiyasi.Toshkent moliya instituti –T.:“Iqtisod-Moliya”. 2012. –218 -b.
7. “Soliqlar va bojxona xabarlari” gazetasi. -Toshkent, 1997.–№16.-B. 2.
8. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf yetishning yo‘llari va choralari, –T.: O‘zbekiston, 2009.–38 b.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 28-iyuldagi “Tijorat banklarining investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga o‘naltiriladigan uzoq muddatli kreditlari ulushini ko‘paytirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-1166-qarori.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOTINING RIVOJLANISHIDA TIJORAT BANKLARINING O‘RNI

Zubaydullayeva Zulayxo Karimovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Kaxarova Dildora Erkinovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Tijorat banklarining faoliyati davlat iqtisodiyotining asosiy bo‘g‘inlaridan biri hisoblanadi. Ilgari banklar saqlash inshooti vazifasini bajargan, biroq hozirgi vaqtda ular amalga oshiradigan tranzaktsiyalar soni ortgan. Zamonaviy jamiyatni bank tizimi qanday rivojlanganligi bilan tavsiflash mumkin. Jahon moliyaviy inqirozidan keyin ularning hozirgi ahamiyati tobora ortib bormoqda. Pul-kredit siyosatini samarali amalga oshirishda tijorat banklari faoliyatining barqarorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bank sektori pul-kredit tartibga solish impulslari butun iqtisodiyotga uzatiladigan kanaldir. Mamlakat iqtisodiyotining ana shunday muhim tarkibiy qismini o‘rganish zarurati ushbu mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, markaziy bank, tijorat bankining funktsiyalari, kredit boshqaruvi, qimmatli qog‘ozlar, bank operatsiyalari, depozitlar, pul-kredit siyosati.

Abstract: The activities of commercial banks are one of the main links in the state economy. Banks used to act as a repository, but now the number of transactions they process has increased. Modern society can be characterized by how the banking system has developed. Since the global financial crisis, their current importance has increased. The stability of commercial banks is of great importance in the effective implementation of monetary policy. The banking sector is the channel through which the impulses of monetary regulation are transmitted to the entire economy. The need to study such an important component of the country’s economy determines the relevance of this topic.

Key words: commercial bank, central bank, functions of a commercial bank, credit management, securities, banking operations, deposits, monetary policy.

Аннотация: Деятельность коммерческих банков является одним из основных звеньев экономики государства. Раньше банки выступали в качестве хранилища, но теперь количество транзакций, которые они обрабатывают, увеличилось. Современное общество можно охарактеризовать тем, как развивалась банковская система. После мирового финансового кризиса их нынешнее значение возрастает. Стабильность деятельности коммерческих банков имеет большое значение в эффективной реализации денежно-кредитной политики. Банковский сектор является каналом, по которому импульсы денежно-кредитного регулирования передаются всей экономике. Необходимость изучения столь важной составляющей экономики страны определяет актуальность данной темы.

Ключевые слова: коммерческий банк, центральный банк, функции коммерческого банка, кредитное управление, ценные бумаги, банковские операции, депозиты, денежно-кредитная политика.

KIRISH

Tijorat banki ma'lum turdagi xizmatlarni taqdim etadi. Kredit tashkiloti yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzadi, moliyaviy mahsulotlarni sotishi yoki ikki tarafga bitim tuzishda yordam berishi mumkin.

Agar siz kredit tashkiloti nomida ATB qisqartmasi uchragan bo'lsangiz, bu aktsiyadorlik tijorat bankini anglatishini bilishingiz kerak. Bu aktsiyadorlik jamiyati shaklida yaratilgan klassik tijorat banki. Bugungi kunda O'zbekistonda bank tuzilmasining asosiy qismini aksiyadorlik banklari tashkil etadi.

Bank, ya'ni kredit muassasasi dastlab tijorat korxonasiga tegishli, chunki u o'z mijozlariga kredit beradi va foizlardan foyda oladi.

Qonunga ko'ra, har bir kredit tashkiloti litsenziyaga ega bo'lishi kerak. Emissiya qilish huquqiga faqat Markaziy bank ega.

Markaziy bank tijorat banklaridan farqli o'laroq foyda yoki manfaat ko'zlamaydi. Uning vazifasi boshqacha - barcha kredit tashkilotlari faoliyatini nazorat qilish va tuzatishlar kiritish. Litsenziya berish, rad etish, bekor qilish yoki butunlay yopish to'g'risida Markaziy bank qaror qabul qiladi.

Tijorat banklari kapital va jamg'armalarni, shuningdek, xo'jalik faoliyati natijasida bo'shagan boshqa mablag'larni jalb qiladi va qo'shimcha kapitalga muhtoj bo'lgan boshqa xo'jalik subyektlariga qarz beradi. Banklar pul bozorida tovarga aylangan yangi talablar va majburiyatlarni yaratadilar.

Tijorat banklari mijozlarning omonatlarini qabul qiladi va yangi kredit to'lovlarini yaratadi. Bu jarayon moliyaviy vositachilikning asosiy mohiyatidir. Ushbu transformatsiya daromadlilik nuqtai nazaridan taklif qilingan va talab qilinadigan miqdorlar o'rtasidagi farq tufayli jamg'armalar va qarz oluvchilar o'rtasidagi bevosita aloqadagi qiyinchiliklarni bartaraf etadi. Hozirda tijorat banki o'z mijozlariga 200 tagacha bank xizmatlarini taklif qilishi mumkin. Operatsiyalarning keng diversifikatsiyasi banklarga o'z mijozlarini saqlab qolish va noqulay iqtisodiy sharoitlarda daromadli bo'lib qolish imkonini beradi.

Kredit berishdan tashqari, bank amalga oshirishi mumkin bo'lgan 300 dan ortiq operatsiyalar turlari mavjud.

Mamlakatda bank tizimining mavjudligi rivojlangan iqtisodiyotning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bank tizimining amaliy roli uning to'lov va hisob-kitob tizimida faoliyat yuritishi bilan belgilanadi, chunki uning xo'jalik operatsiyalarining aksariyati depozitlar, investitsiyalar va kredit operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Banklar boshqa moliya institutlari bilan birgalikda jamg'arma mablag'larini mamlakat taraqqiyoti uchun tijorat va sanoat tuzilmalariga qo'yadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tijorat banklari iqtisodiyotdagi asosiy moliyaviy vositachilardir. Shunga ko'ra, ularning tashkiloti qanchalik barqaror va samarali bo'lishiga bog'liq faoliyati butun iqtisodiy tizimning barcha bilan birga izchil rivojlanishiga bog'liq uning aloqalari va o'zaro bog'liqligi.

Tijorat banklarining bozor iqtisodiyutidagi mohiyati, moliya nazariyasi nuqtai nazaridan, qimmatli qog'ozlar bozori va moliyaviy raqobati rivojlanishidagi o'rni I.R. Baybekov, Y.V. Semernina [1], A.L Frolova, S.A. Demina [2], A.V. Surjko [3] yozmalarida o'z aksini topdi.

Tijorat banklari an'anaviy tarzda u yoki bu mamlakat fond bozorida dastlabki ularning birinchi prototiplariga xos tariqada qantashadi. Bu tarixiy xususiyatlar bilan bog'liq an'analar va nyuanslar sababliligidandir.

Muammo shundaki, xavflar klassik bankdan ajralmas operatsiyalar, shuning uchun qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq investitsiya qarorlarini qabul qilishda bank muassasalari muayyan baholash muammolariga duch kelishadi [4].

Moliyaviy vositachi yoki investor sifatida faoliyat yurituvchi fond bozorining professional ishtirokchisi sifatida bank institutlarining faoliyati masalalari O.S. Zinisha [5], M.M. Laiko [6], D.V. Nexaychuk, D.S. Nexaychuk [7], A.A. Timofeeva [8], O.N. Yanina [9] iqtisodchi olimlarning ilmiy nashrlarida to'liq ochib berilgan.

Qimmatli qog‘ozlar bozorida bank muassasasining rolini tushunishda xalqaro faoliyat va tajriba ikkita asosiy yo‘nalishni olib keldi [10]:

1) banklar professional brokerlik yoki dilerlik faoliyatini amalga oshiradilar, lekin ayni paytda bo‘linish ham mavjud bank tashkilotlarini investitsiya va tijorat tashkilotlariga aylantirish taqiqlanadi qimmatli qog‘ozlar savdosi bilan shug‘ullanish va moliyaviy vositalar. Ushbu model AQSh, Yaponiya, Avstraliya va boshqalarda mavjud;

2) bank tashkilotlarini klassik bank operatsiyalari va qimmatli qog‘ozlar bozordagi professional faoliyat, universal banklar deb ataladi. Ushbu model ko‘pgina Evropa mamlakatlarida Germaniya, Avstriya, Shveytsariya va boshqalarda ishlatiladi.

Tijorat banklarida kredit portfelini boshqarish samaradorligini oshirish masalalari bir qator xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan va kredit portfeli tushunchasini uning mohiyatiga berilgan ta’riflarda ifodalangan. Masalan amerikalik iqtisodchilar Kris J. Barlton, Diana Mak Noton kredit portfeli – bu kreditlarni turkumlashni o‘z ichiga oladi deb ta’riflashadi [11].

Iqtisodiyotda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlarini tijorat banklari orqali moliyalashtirish asosida qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha birinchi navbatda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, kooperatsiya aloqalarini kengaytirish, mustahkam hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mamlakatimiz kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlarini tijorat banklari orqali moliyalashtirish hamda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ichki talabni rag‘batlantirish masalalari alohida o‘rin tutdi.

O‘zbekiston banklari milliy iqtisodiyotga ta’sir eta oluvchi qudratli tizimga aylangunga qadar uzoq evolyutsion rivojlanish yo‘lini bosib o‘tdi. Bu yo‘lda qator qiyinchiliklarni yengib o‘tishiga to‘g‘ri keldi.

1991-yilda qator banklar shakllana boshladi. Ular O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining o‘zgaruvchan sharoitlarida faoliyat yuritib, zamonaviy ish uslublarini o‘zlashtirgan holda tobora yangi qirralarga ega bo‘la bordi. 1991–1992-yillar banklar faoliyatiga doir qarashlarda chinakam burilish yillari bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining qabul qilinishi ikki darajali bank tizimining tarkib topishi va mamlakat Markaziy banki zimmasiga yangi vazifalar yuklanishi uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Uning oldiga pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimi hamda to‘lov tizimini shakllantirish vazifalari qo‘yildi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish endi tashkil etiladigan, zamonaviy tamoyil va talablar asosida faoliyat yurituvchi iqtisoslashgan tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishi lozim edi [12].

1993–1994-yillarda bank tizimidagi islohotlar davom etdi. 1994-yilning 1-iyulidan e’tiboran milliy valyuta - so‘mning muomalaga kiritilgani mustaqil bank tizimining, umuman, O‘zbekiston iqtisodiyotining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu Markaziy bank o‘z faoliyatida to‘liq mustaqil bo‘lganini, kelgusida bozor instrumentlari orqali milliy pul tizimini tartibga solish samarali tashkil etilishiga yordam berishi mumkin ekanini anglatar edi. Aynan shu vaqtdan boshlab Markaziy bankning pul-kredit siyosatini yuritish, valyutaga oid ishlarni tartibga solish, bank faoliyatini boshqarish va keyinchalik samarali to‘lov tizimini yaratish bo‘yicha faoliyati to‘laqonli ravishda milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashga qaratildi.

1995-yil bank qonunchiligini takomillashtirish davri bo‘lgani bilan ajralib turadi. Tarixiy muhim hujjat - “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun nafaqat bank tizimining huquqiy asosini boyitdi, balki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yangi, alohida maqomi va vakolatlarini, asosiy maqsad-vazifalarini aniq-ravshan belgilab berdi. Shu bilan bir qatorda mazkur yilda aholiga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, shuningdek, kredit va depozit bozorlarida raqobat muhitini shakllantirish uchun zarur sharoitlar yaratildi. Banklarning kapital hajmiga jalb etiladigan aholi jamg‘armalari miqdorini cheklovchi qoida bekor qilingach, bank muassasalarining imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi va raqobat kuchaydi. Buning samarasi darhol namoyon bo‘ldi. Agar 1994-yil boshida aholi jamg‘armalarining 98,5 % Jam’‘arma banki (hozirgi Xalq banki), 1,5 % esa boshqa banklar hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, o‘sha yil ohirida boshqa tijorat banklarining hissasi ham ko‘payib, bu boradagi ko‘rsatkich 12,8 % etdi. Bugungi kunga kelib, bu boradagi ko‘rsatkich 83,2 % tashkil etmoqda.

1996-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi - tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini konkretlashtirdi [13].

Bank tizimiga taalluqli ikki asosiy hujjat - “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi hamda “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunlarining ishlab chiqilishida rivojlangan moliya tizimiga ega mamlakatlar tajribasi inobatga olinganini alohida ta’kidlash joiz. Mazkur qonunlar, shuningdek, “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlar huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun nodavlat banklarning xususiy va aktsiyadorlik-tijorat shaklida tashkil etilishiga qulay huquqiy sharoit yaratdi.

Bu davrda bank tizimi rivojiga alohida ta'sir etgan ikki omilni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, olib borilgan islohotlar natijasida 1996-yilda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar boshqaruv va bank nazoratining to'la huquqli organi bo'ldi. Ikkinchisi, O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi – tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini aniq-puxta belgilab berdi. Unda bank aktivlarini diversifikatsiyalash va xorijiy kapital jalb qilish asosida universal tijorat banklarini shakllantirish printsiplari mustahkamlangan.

Bu davrda iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga xizmat ko'rsatuvchi kredit-moliya tashkilotlari tashkil etildi. Bunday iqtisoslashuv qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, aviasozlik kabi xalq xo'jaligining muayyan soha va tarmoqlarini moliyalashtirish zarurati bilan bog'liq edi. Kelgusida iqtisoslashgan banklar o'z operatsiyalari va mijozlari doirasini mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining yangi darajasi va biznes-muhit talablariga ko'ra kengaytira boradi.

1997-yilda O'zbekiston tijorat banklari, avvalo, iqtisoslashgan kredit institutlari sifatida ko'zga ko'rina boshladi. Bu, bir tomondan xo'jaliklarning vaqtincha bo'sh mablag'larini jalb etishi, boshqa tomondan esa jalb etilgan mablag'lar hisobidan korxonalar, xususiy tadbirkorlar va aholining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etdi.

Xorijiy va mahalliy ekspertlarning qayd etishicha, so'nggi yillar davomida respublikada asosiy tamoyil - iqtisoslashuvdan uzoqlashish va bank faoliyatida universallashtirishni chuqurlashtirish kuzatilmoqda. Bu esa bank operatsiyalari mazmuni va kredit munosabatlari mohiyatini oldindan belgilab beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilinganidan so'ng jadallashdi. Unda jismoniy shaxslarning 50 foizdan kam bo'lmagan ulushi bilan banklar ochish uchun imtiyozlar taqdim etish ko'zda tutilgan edi. 1997-yil bank tizimining rivojlanish tarixida bank faoliyatida axborot tizimlarini joriy etish boshlangani bilan ahamiyatlidir. Ma'lumki, o'sha vaqtgacha respublika hududida amaldagi barcha hisob-kitoblar kun bo'yi olib borilar edi. 1997-yilning mart oyidan yangi dasturiy ta'minot joriy etilib, barcha hisob-kitoblar avtomatik rejimda amalga oshirila boshlandi. Bu esa to'lovlarni respublika tashqarisida 15 daqiqa mobaynida, Toshkentdan chekka joylarda atigi 3 daqiqada amalga oshirish imkonini berdi. Aynan o'sha vaqtda hisob-kitoblar mexanizmi ishlab chiqildi va banklararo elektron to'lovlarning zamonaviy tizimi joriy etildi. Banklarga o'sha vaqtdagi noyob imkoniyat - kompyuter va telekommunikatsiya uskunalarini xarid qilish va departamentlarni ular bilan jihozlash imkoniyati berildi. Ular mablag'larni o'z faoliyati uchun zarur uskuna-anjomlarni modernizatsiya qilishga yo'naltirishi hisobga olinib, qator soliq to'lovlaridan ozod qilindi. Shu tariqa, moliyaviy va iqtisodiy axborotning sifat jihatidan yangi iste'molchilari – mahalliy va xorijiy investorlar paydo bo'ldi.

Mazkur davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank sektorini boshqaruvchi va nazorat qiluvchi organ sifatida shakllanish jarayonlari davom etdi. Bank tizimiga taalluqli qonunchilik bazasi sifat jihatidan yangilanib, xalqaro bank amaliyoti bilan muvofiqlashtirildi.

1998-yilda respublika banklari Bazel tavsiyalariga muvofiq holda faoliyat ko'rsatish uchun zarur tadbirlar amalga oshirildi. Bank nazorati va xalqaro amaliyoti bo'yicha Bazel qo'mitasining tavsiyalaridan kelib chiqib, tijorat banklari faoliyatini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari doirasida tartibga soluvchi kompleks meyoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Bunda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida ular balansida mavjud muammolarni oldindan aniqlash hamda bank likvidligi pasayishi va kapital tugashi yuzaga kelishidan oldin ogohlantiruv choralarini ko'rish tamoyillaridan foydalanildi.

1999–2000-yillarda valyuta siyosati yanada liberallashtirilgan holda, birjadan tashqari valyuta bozorida xorijiy valyutalar savdosi mexanizmi amalga kiritildi. Mazkur mexanizm vakolatli banklarning xorijiy valyutada talab va taklifdan kelib chiqib, o'z mijozlaridan shartnoma asosida erkin kurs bo'yicha valyutalarni sotib olishini ko'zda tutadi.

2000–2010-yillarda O'zbekiston bank tizimini mustahkamlashda salmoqli yutuqlarga erishilgani bilan ahamiyatlidir. Aynan shu yillarda zamonaviy infratuzilmaga ega samarali bank tizimini tashkil etish bilan bog'liq ishlar amalga oshirildi [13].

Bank tizimi oldiga uning rivojlanish istiqbollarini belgilab beruvchi strategik vazifalar qo'yildi. Vazifalarning birinchisi banklar moliyaviy barqarorligini oshirish va ichki bozorda moliyaviy xizmatlar doirasini kengaytirishdan iborat bo'lsa, ikkinchisi - O'zbekiston banklarining xalqaro kapital bozorida faolligini ta'minlashdir.

Mazkur davrda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti mamlakatimiz moliya-bank tizimini rivojlantirish, uning faoliyatini mustahkamlash va sifat jihatidan yaxshilash masalalariga yanada ko'proq e'tibor qaratdi. Shu munosabat bilan qator etakchi banklar ("O'zsanoatqurilishbank", "Asaka" banki va boshqalar)ning kapitallashuv darajasini oshirish bo'yicha muhim qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mikrokreditbank" ustav fondini ko'paytirish to'g'risida"gi Farmoni mazkur bankni kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirish bo'yicha asosiy kredit markazlaridan biriga aylantirgan holda uning faoliyatini sifat jihatidan yanada yaxshiladi.

2001-yilning 1-iyulidan e'tiboran kichik biznes korxonalari o'zlari ishlab chiqargan eksport tovarlar (ish va xizmatlar)ni bank muassasalari kassalari orqali belgilangan tartibda valyuta ulushini o'z hisobiga o'tkazish yo'li bilan naqd xorijiy valyutada amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Respublikamiz hukumati kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirishni hamda uning tashqi iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini kengaytirish borasida muhim qadam qo'ydi. Aynan shu yili erkin ayirboshlovchi valyutadagi Birlashgan barqarorlashgan jamg'arma tashkil etildi. Bu o'z navbatida, O'zbekistonda birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirishning muhim vositasi bo'lib xizmat qildi.

Bu vaqtda bank tizimi bilan xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik sezilarli darajada rivojlandi. Mazkur hamkorlik rivojiga turtki bergan muhim omillar sifatida banklar tomonidan xizmat ko'rsatish sifatining tobora yaxshilanishi, banklarda raqobatchilik muhitining yuzaga kelishi, mamlakatimizda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq jarayonlarni ko'rsatish mumkin. Aynan shu davrda banklar kreditlash siyosati kuchayganini, mijozlar so'rovlarini sinchkovlik bilan o'rgana boshlaganini va bank xodimlarida mijozlarning talab-ehtiyojlariga javoban tez harakat qilish qobiliyati shakllanganini yaqqol kuzatish mumkin.

2002-yil aholining banklardagi omonatlarini himoyalashning ishonchli va samarali mexanizmi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni doirasida Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondi tashkil etildi. Davlat-tijorat Xalq bankidan tashqari, respublikamiz hududida o'z faoliyatini olib boruvchi barcha banklar unga a'zo bo'ldi. Ishonchlilik, xizmat ko'rsatishning yuqori sifati, barcha mijozlar bilan o'zaro sheriklik munosabatlari O'zbekiston banklari faoliyatida asosiy printsiplarga aylana bordi.

Bank tizimi faoliyatining institutsional asoslari takomillashtirildi. Bank sektorini liberallashtirish va isloh qilishni ko'zda tutib qabul qilingan dasturiy hujjatlar uning samaradorligini oshirishni oldindan belgilab berdi. Mazkur hujjatlar zamirida bank faoliyatini liberallashtirish jarayonining tizimli va bosqichma-bosqichlik tamoyillari yotadi. Ushbu tamoyillarga amal qilish aholining mamlakat banklariga nisbatan ishonchini yanada mustahkamlash imkonini berdi. Bunday yondashuv, shubhasiz, barqaror va ishonchli bank tizimini tashkil qilish jarayonida ulkan yutuqdir.

2003–2004-yillarda Mamlakatimizda liberallashtirish va islohotlarni yanada chuqurlashtirish jarayonida bank tizimini rivojlantirish davri. Bu davrda aholining bank tizimiga ishonchini mustahkamlash, banklarni respublikamizdagi yangilanishlarning moliyaviy tayanchiga aylantirish maqsadi qo'yildi. Uning muvaffaqiyati banklarning kelgusi rivojida dolzarb ahamiyat kasb etishi lozim edi. Korxonalarni aktsiyadorlashtirish va ularning mulkchilik shaklini o'zgartirish jarayonlari jadallashdi. Banklar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining yangi bosqichi talablaridan kelib chiqib, o'z rivojlanish kontsepsiyasiga rioya etgan holda strategiyasini takomillashtirib bordi. Ularning resurs bazasini kengaytirish va kapitallashuv darajasini oshirish o'z faoliyatini diversifikatsiyalash, yangi aktsiyadorlarning mablag'larini jalb etish, IT-texnologiyalar asosida yangi bank mahsulotlari va instrumentlarini ishlab chiqish hisobiga amalga oshirildi.

Valyuta bozorini liberallashtirishni davom ettirish va joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha so'm konvertatsiyasini ta'minlash uchun zarur shart-sharoit yaratish bilan bog'liq bo'lgan omillar ham banklar faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, 2003-yilning 15-oktabridan O'zbekiston Respublikasi Xalqaro Valyuta jamg'armasi Bitimining VIII moddasidagi majburiyatni qabul qildi. Natijada korxonalar joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyani amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu masala yuzasidan O'zbekistonning tashqi mablag'larni jalb etmay, amalda o'z resurslariga tayanib maqsadga erishgani yuksak e'tirofga sazovor. Mazkur choralar milliy valyuta konvertatsiyasidan foydalangan mahalliy tadbirkorlar faoliyatini kengaytirishga yaqindan yordam berdi. Bu haqiqatan ham boy va sermahsul faoliyatning qiziqarli davri edi. Markaziy bankning valyuta siyosati inflyatsiya darajasini ushlab turish va milliy valyuta kursi keskin tebranishining oldini olish barobarida eksportni rag'batlantirish hamda valyuta resurslaridan samarali foydalanishga qaratilgan edi. O'zbekistonning asosiy eksport tovarlariga nisbatan dunyo bozorlarida qulay narx konyunkturasi, shuningdek, eksportga yo'naltirilgan valyuta siyosatining olib borilishi eksport va oltin-valyuta zaxiralari hajmining oshishiga imkon berdi.

Bank tizimini isloh qilishga qaratilgan ishlar davom ettirildi. Uning asosiy yo'nalishlari sifatida banklar boshqaruvida aktsiyadorlarning rolini oshirish orqali korporativ boshqaruv tizimini mustahkamlash, banklar moliyaviy barqarorligini ularning aktivlari, jumladan, valyuta aktivlari sifatini yaxshilash evaziga kuchaytirish, bank ishini yanada takomillashtirish va banklar tomonidan ko''rsatiladigan xizmat turlarini tobora kengaytirish, tijorat banklarining investitsion jarayonlardagi rolini oshirish va mulkchilikning barcha shaklidagi tadbirkorlik tuzilmalarining kredit resurslaridan (jumladan, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning liniyalari bo'yicha ham) foydalanish mexanizmi takomillashtirilganini qayd etish joiz.

2005–2006-yillarda Mamlakatimiz banklari kapitallashuv darajasining oshishi va ularning investitsiya jarayonlarida hamda iqtisodiy-tuzilmaviy o'zgarishlarda ishtiroki yanada faollashgan davri. O'sha kezlarda mamlakat hukumati banklarning foyda (daromad) solig'idan ozod qilinishiga banklar faolligi oshuvining yana bir zahirasi

sifatida qaradi. Boz ustiga, tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq, tijorat banklarining mini-banklar tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlari ham soliq undirish bazasidan chiqarildi. Shu tariqa, asosiy e‘tibor pul muomalasini mustahkamlash va milliy valyuta, uning ayirboshlash kursi barqarorligini oshirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratildi. Bu esa fuqarolarda katta rag‘bat uyg‘otib, ularning banklarga nisbatan ishonchini yanada orttirdi. Aholining banklarda depozit hisobraqamlar ochishga kirishishi bilan bog‘liq ijobiy holatlar ko‘paydi. Banklarning depozit bazasi hajmi oshdi, bank xizmatlari bozori shakllana boshladi. E’tiborlisi, bank mahsulotlari qatoridan yangi xizmat turlari, masalan, lizing xizmatlari joy ola boshladi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, mamlakatimizda chakana xizmatlar rivoji xalqaro bank va moliya kapitalini keng jalb qilgan holda qo‘shma banklarning tashkil etilishiga ta‘sir ko‘rsatdi. Respublikamiz bank bozori 100 foizli xususiy kapital asosidagi yangi banklarning vujudga kelishi natijasida tubdan o‘zgardi. Xususiy banklarning xizmatlar bozoridagi raqobatni kuchaytirib yuborgani mamlakat bank tizimi rivojida eng muhim bosqichlardan biri bo‘ldi. Mamlakatimiz hukumati va Markaziy banki soliq imtiyozlari va kadrlarni tayyorlash jarayonida texnikaviy ko‘mak taqdim etgan holda ularning rivojlanishini muntazam rag‘batlantirib bormoqda. Ayni paytda xususiy banklar soni tijorat banklari umumiy sonining qariyb yarmini tashkil etadi.

2006–2007-yillarda Ipotekaviy kreditlashning rivojlanish davri. Bank xizmatlarining mazkur yangi shakli mahalliy aholi tomonidan darhol ijobiy baholandi. Aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa, yoshlarni ijtimoiy himoyalashni ko‘zda tutuvchi ushbu manba O‘zbekiston Respublikasi “Iste’mol krediti to‘g‘risida”gi va “Ipoteka to‘g‘risida”gi Qonunlari orqali mustahkamlandi.

O‘zbekiston Respublikasining “Iste’mol krediti to‘g‘risida”gi Qonuni iste’molchilarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Mazkur qonun turar-joy va maishiy sharoitlarni yaxshilash borasida aholining imkoniyatlarini yanada kengaytirishga, binobarin, banklarda iste’mol kreditlash hajmining sezilarli darajada oshishiga xizmat qiladi [13].

2006-yilning oktabr oyida esa O‘zbekiston Respublikasi “Ipoteka to‘g‘risida”gi qonuni kuchga kirdi. Ko‘chmas mulkni xarid qilish uchun kreditlar ajratishning huquqiy mexanizmini o‘zida mustahkamlagan ushbu qonun hujjati bank ipotekaviy kreditlash rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Undan ko‘zlangan asosiy maqsad ko‘chmas mulkka garov qo‘yishda yuzaga keluvchi munosabatlarni tartibga solishdan iborat edi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16-fevraldagi “Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori doirasida uy-joylar qurilishini uzoq muddatli ipotekaviy kreditlash tizimida bir qator mexanizmlar joriy etildi. Bu davrda, shuningdek, banklarning strategiyalari naqd pul muomalasini mustahkamlashga, har bir filialda naqd pul zahiralarini shakllantirishga va o‘z faoliyatida samaradorlikni oshirishga qaratildi.

“2005–2007-yillarga mo‘ljallangan bank tizimini isloh qilish va rivojlantirish dasturi”da belgilangan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi banklar kapitallashuv darajasi va ko‘rsatkichlarining barqaror o‘sishini ta’minlagan holda, bank tizimini yanada isloh qilish va liberallashtirishda muhim omil bo‘ldi. Bu borada pul muomalasini mustahkamlash va milliy valyuta, uning ayirboshlash kursi barqarorligini oshirish, banklarda aholi omonatlarini ko‘paytirishni rag‘batlantirishga ustuvor yo‘nalishlar sifatida e’tibor qaratildi. Rivojlanish sari doimiy ravishda intilayotgan tijorat banklariga mamlakatimiz hukumati tomonidan o‘z vaqtida taqdim etilgan imtiyozlar kredit muassasalari o‘z yangi instrumentlarini ishlab chiqadigan va taklif qiladigan bank-moliya bozorining shakllanishini oldindan belgilab berdi.

2008–2009-yillarda aholi va tadbirkorlik subektlari uchun bank chakana mahsulotlarini rivojlantirish bank faoliyatining muhim yo‘nalishiga aylandi.

Mazkur yo‘nalishda banklar o‘z faoliyatini dunyoviy amaliyotning “oltin” printsipidan kelib chiqqan holda olib bordilar. Ya’ni, aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlarning jozibadorligi tadbirkorlarning kreditlardan foydalanish keng imkoniyati bilan mutanosib holda rivojlantirildi. Davom ettirilgan islohotlar bank faoliyatini aholining turmush darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi, ilgari qabul qilingan “Iste’mol krediti to‘g‘risida”gi va “Ipoteka to‘g‘risida”gi qonunlar doirasidagi faolligini yanada kuchaytirdi.

O‘zbekiston tijorat banklari respublikamizdagi va jahon bank hamjamiyatidagi yangi voqelikka javoban o‘zlari taklif etayotgan xizmatlari to‘‘plamini kengaytirdi, bozorga yangi bank mahsulotlarini chiqardi va ayni paytda moliya institutlari faoliyatining xalqaro standartlarini faol joriy etishga kirishdi.

2010-yilda O‘zbekiston tijorat banklari, avvalo, iqtisoslashgan kredit institutlari sifatida ko‘zga ko‘rina boshladi. Bu, bir tomondan xo‘jaliklarning vaqtincha bo‘sh mablag‘larini jalb etishi, boshqa tomondan esa jalb etilgan mablag‘lar hisobidan korxonalar, xususiy tadbirkorlar va aholining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etdi [13].

Xorijiy va mahalliy ekspertlarning qayd etishicha, so‘nggi yillar davomida respublikada asosiy tamoyil – iqtisoslashuvdan uzoqlashish va bank faoliyatida universallashtirishni chuqurlashtirish kuzatilmoqda. Bu esa bank operatsiyalari mazmuni va kredit munosabatlari mohiyatini oldindan belgilab beradi.

Markaziy banki zimmasiga yangi vazifalar yuklanishi uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Uning oldiga pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimi hamda to‘lov tizimini shakllantirish vazifalari qo‘yildi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish endi tashkil etiladigan, zamonaviy tamoyil va talablar asosida faoliyat yurituvchi iqtisoslashgan tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishi lozim edi.

2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimi yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlarga erishishning ustuvor yo‘nalishlari olib borilgan. Unga ko‘ra: tijorat banklarining umumiy kapitali 2010-yilga nisbatan 30 %ga oshib, 2013-yilning 1-yanvariga kelib 5,3 trln. so‘mni tashkil etadi Bank aktivlari 32,4 %ga oshib, 27,5 trillion so‘mga yetdi. Agar 2010-yilda jahon xalqaro reytingida mamlakatimizdagi 15 ta tijorat banki “barqaror” reyting bahosiga ega bo‘lgan bo‘lsa, 2015-yilga ularning soni 23 taga yetdi. Ularning aktivlari butun respublika bank tizimi jami aktivlarining 98 %dan ortig‘ini tashkil etadi. Buni “Standard & Poor’s”, “Moody’s”, “Fitch” kabi nufuzli xalqaro reyting agentliklari ham tasdiqlab, O‘zbekiston bank tizimiga “barqaror” reytingini berdi bunday bahoga ega bo‘ligan. Banklar kredit portfelining sifat tarkibi tubdan o‘zgargan. Agar 2011-yilda kredit portfelining tarkibi 68,5 % ga tashqi qarzlar hisobidan shakllangan bo‘lsa, 2015-yilda kredit portfelining 85,3 foizi ichki manbalar – yuridik va jismoniy shaxslarning depozitlari hisobidan shakllantirilgan.

2015–2020-yillarda O‘zbekistonda 30 dan ortiq tijorat banklari faoliyat yuritib boshlagan. Moliya institutlari aholi farovonligini yuksaltirish, sifatli xizmat ko‘rsatish va butun mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim o‘rin tuta boshlagan. “Milliy bank” aksiyadorlik jamiyati respublikamizdagi eng yirik tijorat banki bo‘lib, davlatimiz rahbari rahnamoligida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlarda faol ishtirok etib, yirik sarmoyaviy va ijtimoiy loyihalarni moliyalashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi “Milliy to‘lov tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3945-son qaroriga muvofiq 2018-yilning to‘rtinchi choragida Milliy banklararo protsessing markazi tashkil etildi va “Milliy to‘lov tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Humo” to‘lov tizimi 2019-yilning birinchi choragida ishga tushirildi.

Mazkur tizim 2020-yilning birinchi choragida to‘lig‘i bilan ishga tushirildi va respublikaning barcha tijorat banklari ulandi. Tezkor to‘lov tizimi tijorat banklari mijozlari bo‘lgan yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlarga 24/7 (shanba va yakshanba kunlari ham) masofaviy mijozlarga xizmat ko‘rsatish tizimlari orqali to‘lovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

2020-yil yakuni bo‘yicha tijorat banklarining aktivlari hajmi 366,1 trillion so‘mni, shundan 277 trillion so‘mni tashkil etdi. so‘m kreditlar hissasiga to‘g‘ri keldi. Shu bilan birga, aktivlarning nominal o‘sishi 2019-yilga nisbatan 34,2 foizni, real o‘sish (devalvatsiyani hisobga olmaganda) esa 28 foizni tashkil etdi. E’tiborlisi, banklar jami aktivlari tarkibida xorijiy valyutadagi aktivlarning ulushi bosqichma-bosqich pasayib borgan. Agar 2017-yilda bu ko‘rsatkich 64 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2020-yilga kelib 50,2 foizga tushib ketdi.

2022-yilida banklar tomonidan investitsiyalar hajmini oshirish maqsadida, “yashil moliyalashtirish” rivojlanishga alohida e’tibor qaratildi. Banklarning jozibadorligi va qo‘shimcha resurslarni jalb qilish xalqaro moliya institutlari, xususan, “Sanoatqurilishbank” tomonodan jalb etildi. Buning uchun mo‘ljallangan xalqaro kredit liniyalari yo‘nalishlari bo‘yicha loyihalarning muvofiqligini tekshirish tartibi ishlab chiqildi. “Yashil moliya” uchun mijozlar mezonlari va o‘rnatildi, uning natijalari bo‘yicha 3 kun ichida xulosa chiqarish amaliyoti ishga tushirildi.

2022-yilda barcha banklarda naqd pulsiz to‘lovlarga o‘tkazish uchun qulay sharoitlar yaratish sohasiga, chakana to‘lov tizimlari kengaytirish bo‘yicha bank kartalari va mavjud infratuzilmalariga e’tibor qaratildi.

2022-yil yakuniga ko‘ra yutridik va jismoniy shaxslar uchun elektron xizmati amalga oshirish imkoniyatini yaratish natijasida kunning istalgan vaqtida tovarlar va xizmatlar uchun biznes to‘lovlari (hatto dam olish kunlarida) tezkor to‘lov tizimi orqali 90 foizdan ko‘proq xo‘jalik yurituvchi subektlarning to‘lov topshiriqnomalarining umumiy sonidan masofadan turib, bankka bormasdan ish olib borilishiga etishildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Bank tizimi samaradorligini oshirish tadbirkorlik subektlari va aholining arzon va sifatli moliyaviy xizmatlarga o‘sib borayotgan ehtiyojlarini ta’minlash uchun iqtisodiy rivojlanishning eng muhim omili hisoblanadi. Yuqorida ko‘rganimizdek respublikamizda bank tiziminig yillar davomida rivojlanish yo‘lidagi ishlangan ishlari bosqicha-bosqich tizimnig ijobiy tarafga o‘zgarishiga olib kelganligiga guvoh bo‘lamiz.

2023-yil sentabr oyi yakuniga ko‘ra, O‘zbekistonda banklarning aktivlari yil boshiga nisbatan 10,6 foizga, kredit portfeli deyarli 16 foizga, depozit portfeli esa atigi 2,1 foizga oshgan. Daromadning o‘sishi to‘qqiz oy davomida sekinlashishda davom etmoqda, bank tizimi 12,6% ga tushdi.

O‘zbekiston banklarining 2023-yil IV-choragidagi faoliyati: 1 va 2 surat

№	БАНК	Общий рейтинг	Изменение рейтинга	Рейтинг по финансовому посредничеству	Рейтинг по финансовой доступности	Рейтинг по достаточности капитала	Рейтинг по качеству активов	Рейтинг по качеству управления	Рейтинг по доходности	Рейтинг по ликвидности
1	Капитал банк	1	0	3	2	11	1	10	10	4
2	Траст банк	2	2	5	12	1	6	5	2	1
3	Хамкор банк	3	0	10	3	9	3	3	1	7
4	Азия Альянс банк	4	-2	2	11	17	7	4	6	2
5	Инвест Финанс банк	5	1	1	7	12	2	11	11	6
6	Ипак йули банк	6	-1	14	1	8	8	6	3	3
7	Ориент Финанс банк	7	0	7	17	6	4	2	4	5
8	Алока банк	8	1	4	9	13	5	7	12	17
9	Ипотека банк	9	1	15	5	5	15	9	5	10
10	Народный банк	10	-2	6	8	4	17	13	8	8
11	Микрокредит банк	11	0	8	6	2	10	15	13	16
12	Агробанк	12	0	13	4	7	12	14	16	15
13	Нацбанк	13	2	17	16	3	16	1	7	12
14	Узсаноаткурилишбанк	14	0	16	15	14	11	8	9	13
15	БРБ	15	-2	12	10	16	13	16	14	9
16	Турон банк	16	0	9	13	10	9	17	15	11
17	Асака банк	17	0	11	14	15	14	12	17	14

№	БАНК	Общий рейтинг	Изменение рейтинга	Рейтинг по финансовому посредничеству	Рейтинг по финансовой доступности	Рейтинг по достаточности капитала	Рейтинг по качеству активов	Рейтинг по качеству управления	Рейтинг по доходности	Рейтинг по ликвидности
1	Давр банк	1	0	8	1	11	1	3	4	12
2	Зираат банк	2	0	6	5	8	6	6	5	5
3	Универсал банк	3	0	1	6	9	4	5	6	6
4	ТВС банк	4	0	1	3	6	8	10	3	9
5	Анор банк	5	0	1	2	12	2	8	12	11
6	Тенге банк	6	0	9	4	5	7	9	7	7
7	Октобанк	7	3	1	12	1	11	4	11	1
8	Пойтахт банк	8	0	11	9	1	3	7	2	1
9	Мадад инвест банк	9	-2	10	8	1	12	1	1	8
10	Гарант банк	10	1	7	7	10	10	12	10	10
11	УзКДБ банк	11	-2	11	10	7	5	2	8	1

1 va 2 surat: Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi ekspertlari O‘zbekiston banklarining 2023-yil to‘rtinchi choragidagi faoliyatini baholadi. 17 ta yirik kredit tashkilotlari orasida faollikning eng katta o‘sishini xususiy Trast banki va Davlat Milliy banki, 11 ta kichik kredit tashkiloti - Oqtobank va Garant banki ko‘rsatdi.

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITM) 2023-yilning to‘rtinchi choragi uchun “Bank faoliyati indeksi”ni hisoblab chiqdi, uning asosida kredit tashkilotlari reytingi yangilandi. Indeks 28 ta tijorat banklari uchun hisoblab chiqilgan: 17 ta yirik va 11 ta kichik banklar.

Indeks 27 turdagi koeffitsiyentlarni guruhlash, taqqoslash va tartiblash asosida aniqlanadi. O‘rganish har chorakda bank aktivlarida xususiy sektor ulushining o‘zgarishini monitoring qilish, bank sektoridagi islohotlar va transformatsiya jarayonlari samaradorligini baholash maqsadida o‘tkaziladi.

Indeksni hisoblashda moliyaviy vositachilik, moliyaviy inklyuzivlik, kapitalning etarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv samaradorligi, rentabellik va likvidlik kabi ko‘rsatkichlardan foydalanilgan. Banklar ikki guruhga bo‘linadi - katta va kichik. Shu bilan birga, kichik banklar guruhida faqat Toshkent shahrida yoki viloyatlardan birida faoliyat yurituvchi moliya tashkilotlari baholanadi.

2023-yilning IV-choragida banklar faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari tahlili:

Respublika bank tizimining aktivlari 2023-yil 1-dekabr holatiga 631,4 trln. so‘mni tashkil etdi, bu o‘tgan yilga nisbatan 14 % ko‘p; majburiyatlari 13 % oshib, 539 trln. so‘mni, kredit portfelining qoldig‘i 465,5 trln. so‘mni, omonat qoldig‘i esa o‘tgan yilga nisbatan 51 % o‘sish bilan 6 % o‘sish bilan qariyb 230 trillion so‘mni tashkil etdi.

Yil davomida bank tizimi depozitlarining umumiy hajmida xorijiy valyutadagi depozitlarning ulushi 10 foiz punktga kamaydi (42,5% dan 31,8% gacha). Foiz daromadlarining o‘sish sur‘ati 5,4 foiz punktga oshdi va 38% ni tashkil etdi, foizsiz daromad va sof foydaning o‘sishi o‘tgan yilga nisbatan sekinlashdi va mos ravishda 27% va 22% ni tashkil etdi.

Muammoli kreditlar ulushi kamaydi. 2023-yil 1-dekabr holatiga bank tizimidagi muammoli kreditlarning (90 kundan ortiq muddatga kechiktirilgan kreditlar) ulushi 17,6 trln. so‘mni tashkil etdi va ularning umumiy kreditlar hajmidagi ulushi o‘tgan yilning shu davridagi 4 foizga nisbatan o‘rtacha 3,8 foizni tashkil etdi.

Shu bilan birga, davlat banklarida muammoli kreditlarning o‘rtacha ulushi 4,2 foizni, xususiy banklarda esa 2,9 foizni tashkil etdi. Davlat banklari orasida muammoli kreditlarning eng yuqori ulushi Biznesni rivojlantirish bankida – 8,5 % va Xalq bankida – 8,1 %, xususiy banklar orasida “Oqtobank”da – 84,6 %, Garant bankda – 20,4 % va Madad investitsiya bankida – 13 % qayd etildi.

Yirik banklarning 2023-yilning IV-choragidagi faoliyati reytingi:

“Asia Alliance Bank” ikkinchi o‘rinni “Trast Bank”ga boy berdi. Ushbu bank ikki pog‘onani yo‘qotib, umumiy reytingda 4-o‘rinni egalladi.

17 ta yirik bank orasida eng faoli reytingda ikkinchi o‘rinni egallagan “Trast bank” tomonidan ko‘rsatildi va u birdaniga to‘rtta indeks bo‘yicha ko‘rsatkichlarini yaxshiladi: moliyaviy vositachilik va qulaylik, boshqaruv sifati va likvidlik.

Kapital bank moliyaviy inklyuzivlik, boshqaruv sifati va rentabellik ko‘rsatkichlarini biroz yomonlashganiga qaramay, kapitalning etarliligi va likvidligi bo‘yicha o‘z ko‘rsatkichlarini yaxshilagan holda yetakchilikni saqlab qoldi.

Umumiy reytingda uchta yirik xususiy bank birdaniga bir pog‘ona yuqoriga ko‘tarildi - Infinbank, Aloqa bank va Ipoteka bank, yirik davlat banklari orasida Milliy bank umumiy reytingdagi o‘rnini sezilarli darajada yaxshiladi va 15-o‘rindan 13-o‘ringa ko‘tarildi.

Shu bilan birga, “Ipak yo‘li” xususiy banklari va Biznesni rivojlantirish banki, shuningdek, “Xalq bank” davlat banki reytingdagi o‘z pozitsiyalarini biroz yomonlashtirdi.

Davlat ulushiga ega yirik banklar orasida “Mikrokreditbank” 11-o‘rin, “Agrobank” 12-o‘rin, “O‘zsanoatqurilish bank” 14-o‘rin, “Turon bank” 16-o‘rin va “Asakabank” 17-o‘rinni saqlab qoldi.

2023-yil IV-choragi uchun kichik banklar faoliyati reytingi:

Kichik banklar reytingida birinchi 6 ta o‘zgarishsiz qoldi. “Davr bank” yetakchilikni saqlab qoldi, “Ziraat bank” ikkinchi o‘rinni, “Universal bank” va “TBC Bank” uchinchi va to‘rtinchi o‘rinlarda qoldi.

Kichik banklarning umumiy reytingida “Oqtobank” 3 pog‘onaga, “Garant Bank” esa 1 pog‘onaga yaxshilangan bo‘lsa, “Madad Investment Bank” va “UzKDB Bank” esa ikki ochkodan mahrum bo‘ldi [14].

2017-yildan boshlab O‘zbekistonda Tijorat banklaridagi davlat ulushi 500 million dollar ekvivalentiga oshib bormoqda. Davlat ulushini oshirish bank tizimining moliyaviy barqarorligini oshirish hamda investitsiya loyihalari va tadbirkorlikni moliyalashtirishda banklarning ishtirokini kengaytirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 20-oktabrdagi 857-son qarori bilan tasdiqlangan “Kam ta’minlangan oilalar bandligini ta’minlash maqsadida tijorat banklari tomonidan mikrokreditlar berish tartibi to‘g‘risida”gi nizomga muvofiq, tijorat banklari o‘z faoliyatini boshladi. Unga ko‘ra ayrim turdagi mehnat turlari bilan shug‘ullanish istagida bo‘lgan kam ta’minlangan oilalarning voyaga yetgan a’zolariga imtiyozli mikrokreditlar berish ishlari 2024-yilda davom etmoqda.

Banklar tomonidan yoshlarni, ayniqsa, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarini tadbirkorlikka keng jalb etish, ularning biznes loyihalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga ham katta e’tibor qaratilmoqda. O‘tgan 2023-yili mazkur sohaga ko‘plab kredit resurslari yo‘naltirildi.

Bank tizimining barqarorligi iqtisodiyotni yanada modernizatsiya qilishning olg‘i yo‘llaridan biri hisoblanadi. Shu sababli 2020–2023-yillar iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun bank investitsiyalarini kengaytirishga alohida e’tibor qaratildi.

Tasdiqlangan yangi tahrirdagi Soliq kodeksida tijorat banklari yirik soliq to‘lovchilar toifasiga kiritilgan.

XULOSA VA TAKLIFLLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelishimiz mumkin tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining hozirgi kundagi iqtisodiy rivojlanish suratlarida katta o‘rinni egallovchi tizmdir.

Davlatning iqtisodiy o‘sishini uning aholisidan ko‘rish mumkun deb hisoblanadi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda tadbirkorlikni kuchaytirish, aholining eng past qatlamlariga ham bu yo‘lda o‘z ulushini qoshish niyyatida Prezidentimiz tomonidan banklarga aholiga yengil, qulay keladigan kredit turlarini yaratish to‘g‘risidagi ko‘plab qaror va farmonlar chiqrilishi bunga dalil hisoblanadi deb o‘ylaymiz.

2020–2023-yillar oralig‘ida O‘zbekiston aholisi yosh qatlamiga o‘z tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun hamda yosh oyilaga yangi uy-joy xaridlari uchun tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlar 2018-yilga qaraganda 2,5 barobarga oshganligini bilamiz.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoniga muvofiq, shuningdek, “O‘zbekiston–2030” strategiyasining “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”da sifatli va o‘z vaqtida amalga oshirilishini ta’minlash maqsadida, kelgusi yillar mobaynida bank va tijorat banklarining kredit turlari va foyz stavkalarini aholi uchun yanda qulaylashtirishni takilif etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Semernina Y.V., Baybekov I.R. Opredelenie roli i mesta kommercheskix bankov na rinke tsennix bumagn // Finansovaya analitika: problema i resheniY. 2013. № 19. s. 35-44.
2. Frolov A.L., Demina S.A. Sovremennie problem i perspektivi deyatelnosti kommercheskix bankov na rinke tsennix bumag // Fundamentalnie issledovaniY.. 2020. № 4. s. 125-130.
3. Surjko A.B. Bankovskaya sistema i rinok tsennix bumag: konkurentsiya v usloviyax konvertatsii // Finansi i kredit. 2017. №12. s. 17-25
4. Galanov B.A. Rinok tsennix bumag: uchebnik / pod red. V.A. Galanova, A.I. Basova. 2-e izd., pererab. i dop. M.: Finansi i statistika, 2012. s. 219-220.
5. Zinisha O.S., Pilishikova A.A., Makoeva A.Z. Osobennosti brokerskoy deyatelnosti na rossiyskom fondovom rinke v sovremennix usloviyax // Vektor ekonomiki.. 2019. № 6. s. 111-118.
6. layko M.M. Investitsionnaya deyatelnost kommercheskix bankov na rinke tsennix bumag // Innovatsii. Nauka. Obrazovanie. 2021. № 32. s. 819-823.
7. Nexaychik D.V., Nexaychik D.S. Ob investitsionnoy deyatelnosti bankov na rinke tsennix bumag // Nauchniy vestnik: finansi, banki, investitsii. 2014. № 14. s. 83-88
8. Timofeeva A.A. Investitsionnaya deyatelnost kommercheskix bankobv na rossiyskom rinke tsennix bumag // Azimut nauchnix issledovaniy: ekonomika iupravlenie. 2021. № 3. T. 10. s. 368-371.
9. Yanina O.N. Deyatelnost bankov na rinke tsennix bumag. M..: KnoRus, 2020. 198 s.
10. Maksyutov A.A. Osnovi bankovskogo dela: uchebnik. M.: Berator-Press, 2020. 256 s.
11. Kris J. Barlton, Diana Mak Noton. “Bankovskie uchrejdeniya v razvivayushixsya stranax” 2 tom- 2006.
12. https://lex.uz/acts/- O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”g qonun 2681 Toshkent sh., 1996-yil 25-aprel,216-I-son.
13. https://cbu.uz/oz/payment-systems/ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
14. https://uba.uz/ru/press_center/news/ sahifasidam ma’lumotlar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTONDA TAYYOR KIYIMLAR BOZORI KO‘LAMINI OSHIRISHDA MARKETING STRATEGIYALARINING SAMARADORLIGI

Urazov Mansur Musurmanovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda tayyor kiyimlar bozorini ko‘lamini kengaytirishda marketing strategiyasini takomillashtirish bilan bir qatorda, uning kamchiliklari, korxonalar faoliyatidagi turli muammolar yuzasidan fikrlar keltirildi.

Kalit so‘zlar: marketing, tayyor kiyimlar bozori, bozor, strategiya, iste’molchilar, talab.

Abstract: In addition to improving the marketing strategy for expanding the ready-made clothing market in Uzbekistan, its shortcomings and various problems in the activities of enterprises were also discussed in the article.

Key words: marketing, ready-made clothing market, market, strategy, consumers, demand.

Аннотация: Помимо совершенствования маркетинговой стратегии расширения рынка готовой одежды в Узбекистане, в статье рассмотрены его недостатки и различные проблемы в деятельности предприятий.

Ключевые слова: маркетинг, рынок готовой одежды, рынок, стратегия, потребители, спрос.

KIRISH

Keyingi yillarda O‘zbekistonda tayyor kiyimlar bozori o‘z samarasining yuqori chuqqisiga odimlab bormoqda desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Bunga asosiy sabab marketing yunalishining hissasi, deb e’tirof qilish mumkin. Respublikasida marketing endi rivojlanib boryotgan bir yunalish desam adashmagan bo‘laman, shuning uchun mamlakat korxonalarining marketing faoliyatidagi tajribalari juda ham cheklangan. Bunda “istalgan narxda, istalgan mahsulotni sotish” tamoyiliga amal qilinmoqda. Bu so‘zsiz marketing g‘oyasiga to‘g‘ri kelmaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy marketing faoliyati bilan yug‘rilgan korxonaning barcha faoliyat turlari iste’mol talablarini va ularning kelajakdagi o‘zgarishini bilishga asoslangan bo‘lishi lozim. Mamlakatimizda tayyor mahsulotlarimiz sotishdagi marketing faoliyatimizning asosiy maqsadlaridan biri xaridorlarning qoniqtirilmagan talablarini aniqlash va bu bilan ishlab chiqarishni ushbu talablarni qoniqtirishga yo‘llantirishdan iboratdir. Mamlakatimizdagi marketing tizimi iste’molchilarga zarur bo‘lgan miqdor va assortimentdan kelib chiqqan holda, tovar ishlab chiqarishni ushbu omillarga bog‘liq bo‘lgan funksional jihatlarni izlashi marketing tizimliligini tashkil etadi. Aynan shu sababdan marketing bozorni o‘rganish metodlari yig‘indisi bo‘lishidan tashqari, u o‘z o‘rinishlarini samarali savdo kanallarini yaratish va reklama kompaniyalarini rivojlantirishga intiladi.

Bunday ko‘p qirrali marketing strategiyalari, hozirda dolzarb bo‘lgan marketing mavzusiga bo‘lgan qiziqish nafaqat, alohida bir mamlakat, balki, butun dunyoda ham ko‘paymoqda, ta’kidlash joizki ushbu qiziqish kundan-kunga ortib globallashmoqda. Tayyor kiyimlar bozori ko‘lamini oshirishda, o‘zi bilan nimani aks ettirishini, unda kimlar ish yuritishini, u qanday ishlashini, uning talablari qandayligini bilishimiz lozim. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tilganidek, bozor iqtisodiyoti sharoitida va ayniqsa bozorga o‘tish davrida marketing iqtisodiy intizomlarning eng muhimlaridan biri hisoblanadi. Bundan butun iqtisodiy xo‘jalikning samarali ishlashi marketing strategiyalarining tizimi qanchalik to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganliligiga qaratiladi. Mamlakatimiz kechgi kuniga nazar tashlasak, aholi darmadlari, aholi jon boshiga 2018-yilda o‘rtacha daromat manbasi 1532 dollar tashkil etga bo‘lsa, shu davrga mos bizning daromadimiz kamida ikki baravar oshirilsa odamlar ixtiyojiga to‘g‘ri proparsianal bo‘lardi. Mutahassislarning takidlashiga qaraganda 2030-yilga kelib aholi jon boshiga o‘rtacha daromadi yuqori bo‘lgan sanoatlashgan mamlakatga aylanishimiz takidlangan. O‘zbekistonning korxonalari va tarmoqlari uchun jahonda mavjud texnologiyalarga mos faoliyati bu vazifani uddalashga to‘rtki bo‘ladi. O‘zbekiston nafaqat tayyor kiyimlar

balki jamiyki ishlab chiqarish hajmini, oshiradigan asosiy kanal mehnat va ish o‘rinlari yaratish bilan salmoqlidir. Ushbu yondashuv mamlakatga yuqori va o‘rtacha ko‘rsatkichlarga ega bo‘lgan mamlakatlarni quvib o‘tishga yordam beradi. Bizning asosiy vazifamiz marketing salohiyatiga suyanga holda, turli tartibdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish, uning sifat darajasini tekshirish ya’ni davlat standartlariga mos ravishda ishlab chiqarishni amalga oshirish nazarda tutiladi. Bu yo‘nalishda marketing sovodxonligi, strategiyalarda unumli foydalanishni taqozo etadi. Marketing bu - korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish, shuningdek, sotish faoliyatini tashkil qilish tizimidir, daromad olish maqsadida mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan talablarni shakllantirish va qondirishdir. Hamda ommani xarid qilishga undash uslubi bo‘lgani sababli, ko‘pchilik bu tushunchani rag‘batlantirish va sotish bilan tenglashtiradilar. Farqi shundan iboratki: sotish, asosan yuzma-yuz muomilani – sotuvchi potensial xaridorlar bilan muomalasini anglatadi. Marketing insonlar- ushbu sotuvchi korxona vakillarining birontasi bilan ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri muomalada bo‘lmagan insonlar fikrini jalb etish va undash uchun ommaviy axborot vositalarini va boshqa strategiyalardan foydalanadi.

O‘zbekistonning ishlab chiqarish sanoatida resurslarning tarmoqlararo oqimlari marketing strategiyalari bilan umumlashgan. Ammo faqat strategiya marketing salohiyati bilan faoliyat olib borayotgan ishlab chiqaruvchi korxonalar rivojlanib ketmaydi. Unga oliy toifali mutahassislar, ish uchun ish o‘rni bazasi va ish fuksiyasiga mos mablag‘ birinchi o‘rinni egallaydi. Globallashuv va texnologik o‘zgarishlarning global tendensiyalari yuqori malakali mehnat talab qiladigan ish o‘rinlarini yaratilishini nazarda tutadi. Biroq, O‘zbekiston bu tendensiyalarga tez moslasha olmaydi, chunki O‘zbekistonda ishchi kuchining ko‘pchiligi oliy ma’lumotga ega emas, mehnatga layoqatli aholining salmoqli qismi esa past malakali yoki bozor malakasiga ega emas. Bundan tashqari, mamlakatda yetarlicha ish o‘rinlari yaratilmayapti. O‘zbekistonda yiliga o‘rtacha 310 000 ta yangi ish o‘rinlari (sof ko‘rinishda) tashkil etilgan, bu faqat demografik sabablarga ko‘ra har yili zarur bo‘lgan 600 000 qo‘shimcha ish o‘rinlaridan ancha past. Shunday qilib, mamlakat mehnat bozoriga barcha yangi kelganlarni ish bilan ta’minlash uchun har yili yaratiladigan doimiy ish o‘rinlari sonini kamida ikki barobarga oshirishi kerak. Ko‘pchilik ish o‘rinlarini yangi korxonalar tashkil etish hisobiga, ayrim ish o‘rinlarini esa mavjud korxonalarni kengaytirish hisobiga yaratish kerak bo‘ladi. O‘zbekiston mehnat bozoridagi boshqa tuzilmaviy zaif tomonlarga mehnatni rag‘batlantirishning zaifligi, malakalardagi kamchiliklar va texnik ko‘nikmalarni o‘qitish imkoniyatlarining cheklanganligi, yoshlar o‘rtasidagi ishsizlikning yuqoriligi, iqtisodiy nofaol uzoq muddatli ishsizlikning yuqori darajasi va ishchi kuchi harakatchanligining cheklanganligi yuzaga keltirib chiqaradi.

Korxonalarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda tayyor kiytimlarni ishlab chiqarish korxonalari asosan davlatga qarashli yoki nazorat qilinadigan yirik korxonalarga nisbatan o‘rtacha yuqori mehnat unumdorligiga ega sanaladi. Shu faoliyatning uziga ham marketing strategiyalarini umumiylashtirsak, bu strategik rejalashtirish nima yangiligini belgilaydi va qanday yo‘nalishlarini ishlab chiqilishi kerak, yangi mahsulotlar chiqarilishi va qay tartibdagi mahsulotlar xaridorgir bo‘lishini marketing sitrategiyalari asosida amaqlga oshirish maqsadlidir. Marketing strategiyasi bajaradigan asosiy funksiyalar bu:

- Mijozlarning ehtiyojlarini qondirish va undan keyingi foyda olish uchun an’anaviy yo‘nalishdan ishlab chiqarish talablariga yo‘naltirilgan bozor talablariga o‘tish;
- Korxona resurslarini baholash va to‘g‘ri taqsimlashga hamda uning imkoniyatlaridan oqilona foydalanishga yordam beradi. Har birining mavjudligining muhim daqiqalaridan biri kompaniya o‘z maqsadlariga erishmoqda, maksimal daromad olmoqda;
- Kompaniyaning mijoz bilan munosabatlarni o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlashni maqsad qilgan yo‘lini ko‘rsatadi.Marketing strategiyasi doimiy ravishda yangi va doimiy o‘zgarib turadigan shartlarga muvofiq tuzatilishi kerak.

Muvaffaqiyatli strategiyaning asosiy tarkibiy qismlari tayyor kiyimlar bozorning doimiy monitoringi, o‘zgaruvchan sharoitlarda korxonaning imkoniyatlari, korxona rivojlanishining asosiy yo‘nalishini o‘zgartirmasdan strategiyaning moslashuvchanligi va moslashuvidir. O‘zbekistonda tayyor kiyimlar bozori strategiyani ishlab chiqishda asosiy va eng muhim nuqta kompaniyaning ichki va tashqi muhitini tahlil qilishdir. Ichki tahlil kompaniyaning strategiyani yanada qurish imkoniyatlarini hisoblash uchun zarur. Tashqi muhitni tahlil qilish orqali siz marketing imkoniyatlarini kengaytirish imkoniyatini, shuningdek, muvaffaqiyatli marketing doirasidagi cheklovlarni ham topishingiz mumkin.

Marketing strategiyalari tayyor kiyimlar maqsadli bozori bilan umumiy bog‘langan holatda bir qancha funksiyalarni amalga oshiradi.

- Biz qanday biznes turi bilan shug‘ullanamiz va tanlangan bazaviy bozorda firmaning missiyasi nimadan iborat?

- Maqsadli mahsulot bozorlari yoki segmentlari nima va joylashuvi qanday asosiy bozorning har bir segmentida strategiya? Har bir segmentda asosiy jozibadorlik omillari va tashqi muhitda rivojlanish uchun qanday imkoniyatlar va tahdidlar mavjud?
- Har bir segmentdagi kompaniyaning o‘ziga xos xususiyatlari, kuchli, zaif tomonlari va raqobatdosh ustunliklari qanday?
- Kompaniyaning faoliyat yo‘nalishi va mahsulot portfelini hisobga olgan holda, qanday rivojlanish strategiyasini tanlash kerak va buning uchun qanday resurslar kerak bo‘ladi?
- Tanlangan strategik yo‘nalishlar operatsion marketing dasturlariga qanday dasturlanadi?

O‘zbekistonda korxonaning joriy bozor holatini malakali baholash, obyektiv va ishonchli bozor ma’lumotlariga bog‘liq. Bularning barchasidan kelib chiqadiki, talab va sotishning uzoq davom etgan pasayishi, cho‘zilgan inqiroz sharoitida, to‘g‘ri tuzilgan strategik monitoring funksiyasi korxonaning, ayniqsa tayyor kiyimlar bozorida faoliyat yuritayotgan korxonaning raqobatdosh ustunligi xarakterini oladi.

XULOSA VA TAKLLIFLAR

Xulosa o‘rnida shuni takidlashimiz joizki; yurtimizda yaqin o‘n yil ichida tayyor kiyimlar ko‘lami ancha yorqinlashdi desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Respubilkamizda faoliyat olib borayotgan korxonalar dunyo brendlari bilan raqobatlashadigan darajada yuksalib bormoqda. Zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari, iste’molchilar uchun ochiq bo‘lib, ularga yangi imkoniyatlar va istiqbollarni taqdim etadi. Aynan shu omillar onlayn marketingni rivojlantirish uchun eng muhim hisoblanadi. Internet-marketing qonuniy ravishda tovarlarga yoki tadqiqotlarga e’tiborni jalb qilishga, ushbu mahsulotni Internetda ommalashtirishga, uni maqsadli auditoriyaga sotish uchun samarali reklama qilishga qaratilgandir. Ayni vaqtda onlayn marketing amaliyotida qo‘llaniladigan tadqiqotlar soni doimiy ravishda o‘sib bormoqda. Bu reklama biznesining rivojlanishi va internetdagi reklamadagi o‘zgarishlarning kuchayishi tufayli sodir bo‘lmoqda. Onlayn marketingning asosiy va samarali tadqiqotlari bu kontekstli va bannerli reklamalarni hamda qidiruv tizimini reklamasi, ijtimoiy tarmoqlarda reklama qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Солнцев М. А. Индустриальный и B2b маркетинг .Особенности стратегического анализа на B2b рынке в условиях кризиса [Электронный ресурс]./ Солнцев М. А. // Электронная библиотека. – 2009 – Режим доступа: http://grebennikon.ru/author
2. Рауф Ибрагимов.Менеджмент сегодня Как оценить и выбрать стратегию компании [Электронный ресурс]./ Рауф Ибрагимов // Электронная библиотека – 2009. Режим доступа: http://grebennikon.ru/article-a4dt.html -страница 5(дата обращения 28.01.16).
3. Павел Бернович 5 главных функций маркетолога нарынке B2B[Электронный ресурс]/ Павел Бернович//Центр инновационного маркетинга 2014 Режим доступа: http://www.noomarketing.net/funktsii
4. Marketologa marketinge (дата обращения 05.02.16).

YEVROPAGA BARQAROR EKSPORT VA QISHLOQ XO‘JALIGIDA YASHIL RIVOJLANISH UCHUN MOSH BOZORI STRATEGIYALARINING TA’SIRINI BAHOLASH

Valiyeva Aziza Anvar qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Marketing kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola dukkakli (mosh) bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror qishloq xo‘jaligi eksportiga ko‘p qirrali ta’sirini va ularning sektorda yashil rivojlanishni rag‘batlantirishdagi rolini o‘rganadi. Atrof-muhit muammolari to‘g‘risida global xabardorlik ortib borayotganligi sababli, qishloq xo‘jaligi sanoati uning ekologik izi uchun tekshirilmoqda. Dukkakli ekinlar azot saqlovchi xususiyatlari bilan mashhur bo‘lib, barqaror dehqonchilik amaliyotlari uchun istiqbolli yo‘lni taklif qiladi. Ushbu tadqiqot dukkakli mahsulotlarni etishtirish va Yevropa bozorlariga eksport qilishda qo‘llaniladigan turli bozor strategiyalarining samaradorligini baholaydi. Tadqiqotda dukkakli bozor strategiyalarining umumiy barqarorligini baholash uchun iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy o‘lchovlarni birlashtirgan kompleks yondashuv qo‘llaniladi. U ushbu strategiyalar uglerod chiqindilarini kamaytirish, tuproq sog‘lig‘ini yaxshilash va biologik xilma-xillikni oshirishga qanday hissa qo‘shishi va bir vaqtning o‘zida Yevropa bozorining qat’iy sifat standartlari va afzalliklariga javob berishini o‘rganadi. Maqolada, shuningdek, dukkakli ekinlar yetishtirish bilan shug‘ullanuvchi mahalliy jamoalar uchun ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirlar o‘rganilib, inklyuziv va adolatli yashil rivojlanish salohiyatiga urg‘u berilgan. Amaliy tadqiqotlar va empirik ma’lumotlarni chuqur tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot siyosatchilar, qishloq xo‘jaligi manfaatdor tomonlari va o‘z amaliyotlarini barqaror va ekologik toza qishloq xo‘jaligi eksporti bilan moslashtirishdan manfaatdor bo‘lgan korxonalar uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etishga qaratilgan. Oxir- oqibat, topilmalar global qishloq xo‘jaligi sanoati uchun yanada yashil va barqaror kelajak sari yo‘llarni shakllantirish bo‘yicha davom etayotgan munozaraga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Dukkakli ekinlar, Barqaror qishloq xo‘jaligi, Yevropa bozor dinamikasi, Yashil rivojlanish, Eksport strategiyalari, Ekologik barqarorlik, Qishloq xo‘jaligi innovatsiyasi.

Abstract: This paper examines the multifaceted impact of legume market strategies on sustainable agricultural exports to Europe and their role in promoting green development in the sector. As global awareness of environmental issues grows, the agricultural industry is being scrutinized for its ecological footprint. Legumes are known for their nitrogen-fixing properties and offer a promising avenue for sustainable farming practices. This study evaluates the effectiveness of different marketing strategies used in the production and export of pulses to European markets. The study uses an integrated approach that integrates economic, environmental and social dimensions to assess the overall sustainability of pulse market strategies. It explores how these strategies contribute to reducing carbon emissions, improving soil health and increasing biodiversity, while meeting the strict quality standards and preferences of the European market. The article also explores the socio-economic implications for local communities involved in legume production, emphasizing the potential for inclusive and equitable green development. Through case studies and in-depth analysis of empirical data, this study aims to provide valuable insights for policy makers, agricultural stakeholders and businesses interested in aligning their practices with sustainable and environmentally friendly agricultural exports. Ultimately, the findings contribute to the ongoing debate on how to shape pathways towards a greener and more sustainable future for the global agriculture industry.

Key words: Legumes, Sustainable Agriculture, European Market Dynamics, Green Development, Export Strategies, Environmental Sustainability, Agricultural Innovation.

Аннотация: В этом документе рассматривается многогранное влияние стратегий рынка бобовых на устойчивый экспорт сельскохозяйственной продукции в Европу и их роль в содействии зеленому развитию в этом секторе. Поскольку глобальное осознание экологических проблем растет, сельскохозяйственная отрасль внимательно изучается на предмет ее экологического следа. Бобовые известны своими азотфиксирующими свойствами и открывают многообещающие возможности для устойчивого ведения сельского хозяйства. В этом исследовании оценивается эффективность различных маркетинговых стратегий, используемых при производстве и экспорте бобовых на европейские рынки. В исследовании используется комплексный подход, который объединяет экономические, экологические и социальные аспекты для оценки общей устойчивости стратегий рынка зернобобовых. В нем исследуется, как эти стратегии способствуют сокращению выбросов углекислого газа, улучшению здоровья почвы и увеличению биоразнообразия, одновременно соблюдая строгие стандарты качества и предпочтения европейского рынка. В статье также исследуются социально-экономические последствия для местных сообществ, занимающихся производством бобовых, подчеркивая потенциал инклюзивного и справедливого зеленого развития. Посредством тематических исследований и углубленного анализа эмпирических данных это исследование призвано предоставить ценную информацию политикам, заинтересованным сторонам в сельском хозяйстве и предприятиям, заинтересованным в согласовании своей практики с устойчивым и экологически чистым экспортом сельскохозяйственной продукции. В конечном итоге полученные результаты способствуют продолжающимся дебатам о том, как проложить путь к более экологичному и устойчивому будущему для мировой сельскохозяйственной отрасли.

Ключевые слова: Бобовые, устойчивое сельское хозяйство, динамика европейского рынка, зеленое развитие, экспортные стратегии, экологическая устойчивость, сельскохозяйственные инновации.

KIRISH

Atrof-muhit bilan bog‘liq muammolarning kuchayishi va barqaror qishloq xo‘jaligi amaliyotining shoshilinch zarurati sharoitida dukkakli ekinlarning jahon qishloq xo‘jaligidagi roliga katta e’tibor qaratildi. Azot biriktiruvchi bakteriyalar bilan simbiotik aloqalar orqali atmosfera azotini fiksatsiya qilishning noyob qobiliyati bilan ajralib turadigan dukkakli ekinlar ekologik jihatdan mas’uliyatli dehqonchilik uchun potensial katalizatorlar sifatida ajralib turadi [1]. Ushbu maqola dukkakli o‘simliklar bozori strategiyalarining strategik oqibatlarini har tomonlama o‘rganishga kirishadi, bunda ularning Yevropa bozoriga barqaror eksportni yo‘lga qo‘yish va qishloq xo‘jaligi sektorida yashil rivojlanishni katalizlash potensialiga alohida e’tibor beriladi.

Dunyo aholisining ko‘payishi va oziq-ovqatga bo‘lgan talab ortib borayotganligi sababli, qishloq xo‘jaligi sanoati ikki xil muammoga duch kelmoqda: o‘sib borayotgan talabni qondirish va uning atrof-muhitga ta’sirini yumshatish. Yevropa bozori, xususan, barqaror va axloqiy jihatdan ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining avangardiga aylandi. Dukkakli o‘simliklar bozori strategiyalarini tushunish va ulardan foydalanish qishloq xo‘jaligi amaliyotlarini ushbu rivojlanayotgan barqarorlik standartlariga muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynashi mumkin [2].

Soya, yasmiq va no‘xat kabi turli xil turlarni o‘z ichiga olgan dukkakli ekinlar an’anaviy ekin atributlaridan tashqarida bo‘lgan imtiyozlar repertuarini taklif qiladi. Dukkakli o‘simliklarning atmosfera azotini to‘plash qobiliyati nafaqat tuproq unumdorligini oshiradi, balki sintetik o‘g‘itlarga bog‘liqlikni kamaytiradi va shu bilan ularni ishlab chiqarish va qo‘llash bilan bog‘liq issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytiradi [3]. Bundan tashqari, dukkakli ekinlarni etishtirish tuproq tuzilishi va biologik xilma-xillikni yaxshilash potensialiga ega, bu esa ekotizimning umumiy barqarorligiga hissa qo‘shadi [4].

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola Yevropaga barqaror qishloq xo‘jaligi eksporti kontekstida qo‘llaniladigan turli dukkakli bozor strategiyalarining samaradorligini tanqidiy baholaydi. Iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy istiqbollarni o‘z ichiga olgan ko‘p o‘lchovli obyektiv orqali biz ushbu strategiyalarning yaxlit ta’sirini tushunishga harakat qilamiz. Ko‘plab empirik ma’lumotlar va amaliy tadqiqotlarga asoslanib, ushbu tadqiqot siyosatchilarni, qishloq xo‘jaligi manfaatdor tomonlarini va korxonalarni dukkakli ekinlarni barqaror qishloq xo‘jaligi tizimiga qanday qilib eng yaxshi tarzda integratsiya qilish va shu bilan sanoatni yanada yashil va bardoshli kelajak sari intilish haqida xabardor qilishga intiladi [5].

Ushbu maqolaning keyingi bo‘limlari dukkakli ekinlar, barqaror qishloq xo‘jaligi va Yevropa bozori dinamikasi bo‘yicha mavjud stipendiyalarni o‘rganadigan puxta Adabiyotlarni ko‘rib chiqishdan boshlab tuzilgan yondashuvga amal qiladi. Maqsad joriy tadqiqotni kengroq akademik nutq doirasida kontekstuallashtirishdir. Keyinchalik, Metodologiya bo‘limida dukkakli bozor strategiyalarining ko‘p qirrali ta’sirini o‘rganish uchun foydalaniladigan tadqiqot dizayni, ma’lumotlarni yig‘ish usullari va tahliliy vositalar ko‘rsatilgan. Oldinga qarab, Natijalar bo‘limi amaliy tadqiqotlar va statistik tahlillar bilan tasdiqlangan empirik topilmalarni taqdim etadi va tadqiqotning asosiy natijalarini yoritadi. Nihoyat, “Muhokama va xulosa” bo‘limi ushbu topilmalarni kengroq tadqiqot savoli kontekstida izohlaydi, barqaror qishloq xo‘jaligi va yashil rivojlanishga ta’sir qiladi va siyosatchilar, sanoat manfaatdor tomonlari va biznes uchun asosiy tushunchalar va tavsiyalarning qisqacha xulosasi bilan yakunlanadi. dukkakli bozor strategiyalari, Yevropa eksport dinamikasi va barqaror qishloq xo‘jaligi amaliyotlari kesishmasida harakatlaning.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ADABIYOT SHARHI

Dukkakli ekinlar uzoq vaqtdan beri barqaror qishloq xo‘jaligida muhim rol o‘ynashi bilan tanilgan va an’anaviy ekinchilikdan tashqari bir qator afzalliklarni taqdim etadi. Dukkakli o‘simliklar va azot saqlovchi bakteriyalar o‘rtasidagi simbiotik munosabatlar ekologik afzalliklarni ta’minlaydi, tuproq unumdorligini oshiradi va sintetik o‘g‘itlarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi [6]. [7] ning asosiy ishi dukkakli ekinlarning azot saqlovchi qobiliyatini ta’kidlab, ularning an’anaviy dehqonchilik amaliyotlari bilan bog‘liq bo‘lgan atrof-muhit buzilishini yumshatish potensialini ta’kidlaydi.

Barqaror qishloq xo‘jaligi sharoitida dukkakli ekinlar agroekotizimning barqarorligiga sezilarli hissa qo‘shadi. [8] va [9] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar dukkakli qoplamali ekinlarning tuproq tuzilishi, eroziyaga qarshi kurash va biologik xilma-xillikni saqlashga ijobiy ta’sirini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, dukkakli o‘simliklarning tuproqdagi uglerod sekvestratsiyasini kuchaytirish qobiliyati iqlim o‘zgarishini yumshatish bo‘yicha global sa’y-harakatlarga mos keladi [10].

O‘zining qat’iy standartlari va barqaror ishlab chiqarilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan ustunligi bilan mashhur bo‘lgan Yevropa bozori global qishloq xo‘jaligi amaliyotini shakllantirishda asosiy ta’sir ko‘rsatadi. [11] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Yevropa bozorlarida ekologik toza mahsulotlarga talab ortib borayotganini ta’kidlab, iste’molchilarning talablarini qondirish uchun barqaror dehqonchilik amaliyotiga ehtiyoj borligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, [12] va [13] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar barqaror qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ilgari surishda sertifikatlashtirish sxemalari va eko-yorliqlashning ahamiyatini ta’kidlab, Yevropa bozori dinamikasining murakkabligini o‘rganadi.

Dukkakli ekinlar, barqaror qishloq xo‘jaligi va Yevropa bozori dinamikasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik murakkab va rivojlanayotgan tadqiqot sohasidir. [14] va [15] ishlari dukkakli ekinlarni Yevropa barqarorlik standartlariga moslashtirishda fermerlar va eksportchilar duch keladigan qiyinchiliklar va imkoniyatlar haqida tushuncha beradi. Ushbu murakkab munosabatlarni tushunish nafaqat bozor talablariga javob beradigan, balki atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishning kengroq maqsadlariga hissa qo‘shadigan samarali bozor strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, ko‘rib chiqilgan adabiyotlar dukkakli ekinlarning barqaror qishloq xo‘jaligiga qo‘shgan ko‘p qirrali hissasini ta’kidlaydi va Yevropa bozorida rivojlanayotgan dinamikani ta’kidlaydi. Bu qishloq xo‘jaligi sohasidagi akademik va amaliy manfaatdor tomonlar uchun qimmatli tushunchalar berib, dukkakli bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ta’sirini baholashga qaratilgan joriy tadqiqot uchun zamin yaratadi [16].

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot dukkakli bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ko‘p qirrali ta’sirini har tomonlama o‘rganish uchun aralash usulli tadqiqot loyihasini qo‘llaydi. Tadqiqot uchta asosiy bosqichda tuzilgan: ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va sharhlash.

Yaxlit tushunishga erishish uchun sifat va miqdoriy usullarning kombinatsiyasi qo‘llaniladi. Sifatli ma’lumotlar dukkakli ekinlarni yetkazib berish zanjiridagi asosiy manfaatdor tomonlar, jumladan, fermerlar, eksportchilar va nazorat qiluvchi organlar bilan chuqur suhbatlar orqali to‘planadi. Ushbu intervyular dukkakli bozor strategiyalari bilan bog‘liq amaliy muammolar va imkoniyatlar haqida nozik tushunchalarni beradi. Miqdoriy ma’lumotlar dukkakli dehqonlar va eksport qiluvchilarning vakillik namunasiga taqsimlangan so‘rovlar orqali to‘planadi, bunda asosiy e’tibor ishlab chiqarish amaliyoti, eksport hajmlari va barqarorlik standartlariga rioya qilinadi.

Ma’lumot to‘plash usullari:

1. **Suhbatlar:** Chuqur suhbatlar moslashuvchanlik va paydo bo‘lgan mavzularni o‘rganish imkonini berish uchun yarim tizimli formatdan foydalangan holda o‘tkaziladi. Ishtirokchilar dukkakli ta’minot zanjirining turli bosqichlaridan vakillikni ta’minlash uchun maqsadli tanlab olish yo‘li bilan tanlanadi.
2. **So‘rovlar:** So‘rovlar dukkakli fermerlar va eksport qiluvchilarning tabaqalashtirilgan namunasiga elektron tarzda tarqatiladi. Savollar ishlab chiqarish amaliyoti, eksport hajmi va barqaror dehqonchilik texnikasini joriy etish bo‘yicha miqdoriy ma’lumotlarni olish uchun mo‘ljallangan.

Analitik vositalar:

1. **Statistik tahlil:** so‘rovlardan olingan miqdoriy ma’lumotlar SPSS kabi vositalar yordamida statistik tahlilga o‘tkaziladi. Barqaror eksport muvaffaqiyatining naqshlari, munosabatlari va potensial prognozlarini aniqlash uchun tavsiflovchi statistika, regressiya tahlili va korrelyatsiya koeffitsiyentlari qo‘llaniladi.
2. **Tematik tahlil:** Suhbatlardan olingan sifatli ma’lumotlar takrorlanuvchi naqshlar, mavzular va o‘zgarishlarni aniqlash uchun tematik tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv manfaatdor tomonlardan olingan sifatli tushunchalarni chuqur tushunish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot ma’lumotli rozilik, maxfiylik va ma’lumotlarni anonimlashtirishni ta’minlaydigan axloqiy me’yorlarga amal qiladi. Ishtirokchilarga tadqiqot maqsadi haqida ma’lumot beriladi va ularning ixtiyoriy ishtiroki ta’kidlanadi.

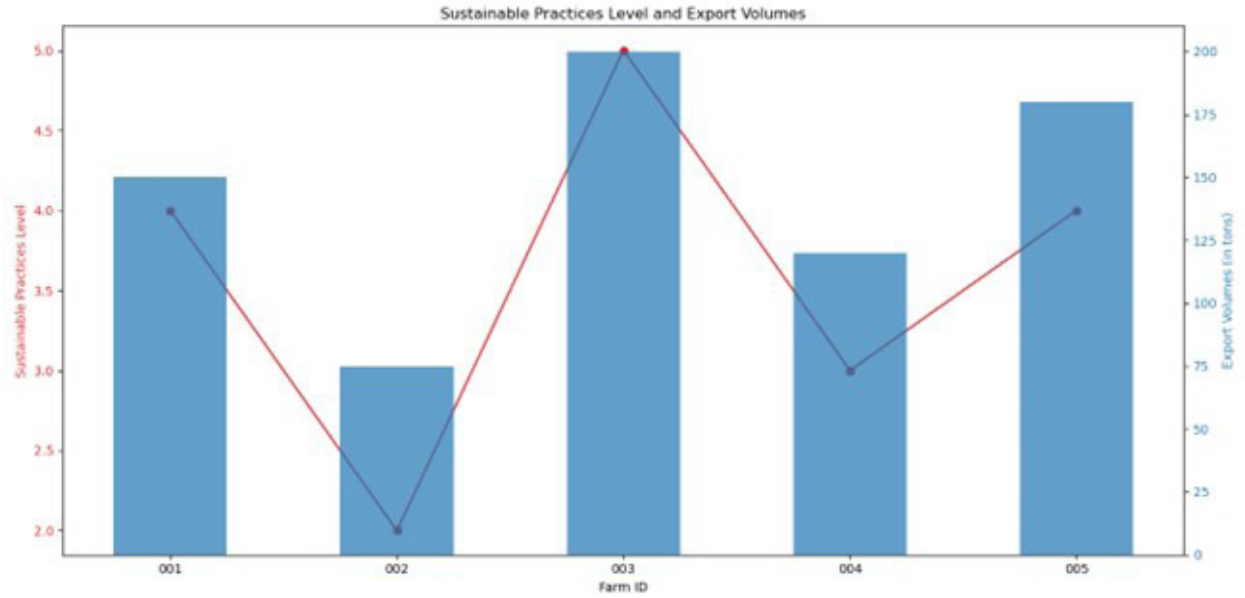
Tadqiqot natijalariga qishloq xo‘jaligi sektorining dinamik tabiati va mintaqaviy amaliyotdagi potensial o‘zgarishlar ta’sir qilishi mumkinligi e’tirof etiladi. Bundan tashqari, namunaning reprezentativligi natijalarning umumlashtirilishiga ta’sir qilishi mumkin.

Ushbu keng qamrovli aralash usullardan foydalangan holda, tadqiqot dukkakli bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ta’sirini chuqur tushunishga qaratilgan bo‘lib, akademik nutq va qishloq xo‘jaligi sohasida amaliy qo‘llanmalar uchun qimmatli tushunchalarni taqdim etadi.

NATIJALAR

Miqdoriy topilmalar

So‘rov ma’lumotlarining miqdoriy tahlili dukkakli o‘simliklar bozori strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ta’siri bo‘yicha bir nechta asosiy tushunchalarni aniqladi. Birinchidan, so‘rovda qatnashgan fermerlarning aksariyati (75%) dukkakli ekinlarni yetishtirish jarayonlarida almashlab ekish va yerni qisqartirish kabi barqaror dehqonchilik amaliyotlarini qo‘llashni ma’lum qildi. Bu sanoatda atrof-muhitga zarar etkazuvchi amaliyotlar to‘g‘risida xabardorlik va qabul qilish ortib borayotganidan dalolat beradi.

1-rasm: Barqaror amaliyotlar va eksport hajmlarining qiyosiy tahlili

Eksport hajmlari tahlili barqaror dehqonchilik texnikasini qo‘llash va eksport muvaffaqiyati o‘rtasida ijobiy bog‘liqlikni ko‘rsatdi. Barqarorlik standartlariga yuqori darajada rioya qilish haqida xabar bergan fermerlar, rioya qilish darajasi pastroq bo‘lganlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori eksport hajmiga ega ekanligi aniqlandi. Regressiya tahlili statistik jihatdan muhim koeffitsiyent ($p < 0.05$) bilan eksport natijalari bo‘yicha barqarorlik amaliyotining prognozli kuchini yanada tasdiqladi.

1-jadval: Barqarorlik amaliyoti va eksport natijalarining regression tahlili

O‘zgaruvchan	Koeffitsiyent	Standart Xatolik	p - qiymati
Barqaror Amaliyotlar Darajasi	15.24	2.65	0,001
Ferma Hajmi (gektar)	7.82	1.94	0,005
Sertifikatlash	10.56	3.21	0,012

Izohlar: barqaror amaliyotlar, fermer xo‘jaliklari hajmi va sertifikatlashdan foydalanishning eksport natijalariga ta’sirini baholovchi regressiya tahlili. Koeffitsiyentlar har bir o‘zgaruvchining bir birlik o‘zgarishi bilan bog‘liq eksport hajmlarining taxminiy o‘zgarishini ifodalaydi.”

Sifat tushunchalar

Asosiy manfaatdor tomonlar bilan chuqur suhbatlar dukkakli bozor strategiyalari bilan bog‘liq muammolar va imkoniyatlar haqida qimmatli sifatli tushunchalar berdi. Fermerlar eksport bozorini kengaytirish yo‘lidagi asosiy to‘siqlar sifatida sertifikatlashdan foydalanish va Yevropa barqarorlik standartlariga muvofiqligini ta’kidladilar. Biroq, bir qancha muvaffaqiyat hikoyalari paydo bo‘ldi, xususan, o‘z mahsulot takliflarini diversifikatsiya qilgan fermerlar orasida qo‘shimcha qiymatga ega dukkakli mahsulotlar, masalan, oqsil izolatlari va o‘simlik asosidagi go‘sht alternativalari.

2-jadval: Tematik tahlil natijalari

Mavzu	Subtmavzu	Misol iqtibos
Barqaror qishloq xo‘jaligidagi muammolar	Sertifikatlash to‘siqlari	Sertifikatlashtirish, ayniqsa, kichik fermerlar uchun qimmat va ko‘p vaqt talab qiladigan ish hisoblanadi.
	Bilim bo‘shliqlari	“Fermerlar barqaror amaliyotlar va ularning foydalari haqida xabardor emaslar.”
Muvaffaqiyatli bozor strategiyalari	Mahsulotni diversifikatsiya qilish	Dukkaklilar asosidagi gazaklar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ydik, bu esa bozorda yangi imkoniyatlar ochdi.
	Xaridorlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni o‘rnatish	“Ishonch va oshkoralik muhim; bizning xaridorlarimiz barqarorlikka sodiqligimizni qadrlashadi.”
Normativ muhit	Soddalashtirilgan sertifikatlash jarayonlariga ehtiyoj	“Qoidalar, ayniqsa, eksport uchun aniqroq va qulayroq bo‘lishi kerak”.
Mavzu	Hukumat-sanoat hamkorligining ahamiyati	“Hukumatning yordami murakkab xalqaro qoidalarni boshqarish uchun juda muhimdir.”

Eksportchilar Yevropalik xaridorlar bilan ishonch va oshkoralik asosida uzoq muddatli munosabatlar o‘rnatish muhimligini ta›kidladilar. Ta›minot zanjirlarida barqarorlikni birinchi o‘ringa qo‘yganlar bozor tebranishlariga nisbatan ko‘proq chidamlilik va o‘z mahsulotlariga talabning ortishi haqida xabar berishdi. Bundan tashqari, nazorat qiluvchi organlar sertifikatlashtirish jarayonlarini soddalashtirish va barqaror qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bozoriga kirishni osonlashtirish uchun hukumat, sanoat va fuqarolik jamiyati o‘rtasida hamkorlikdagi sa›y-harakatlar zarurligini ta›kidladilar.

Muvaffaqiyatli dukkakli bozor strategiyalarining amaliy tadqiqotlari Yevropaga barqaror eksport salohiyatini yanada ko‘rsatdi. Ispaniyadagi kichik fermerlar kooperativining ishi jamoaviy harakat va hamkorlik qanday qilib savdolashish qobiliyatini oshirish va bozor bozorlariga kirishga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatdi. Xuddi shunday, Gollandiyalik eksportyorning qadoqlashning innovatsion yechimlari va adolatli savdo tamoyillariga sodiqligi ularning dukkakli mahsulotlarini Yevropa supermarketlarida yuqori darajadagi taklif sifatida joylashtirdi.

Empirik topilmalar dukkakli bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga sezilarli ta’sirini ta’kidlaydi. Barqaror dehqonchilik amaliyotlarini qabul qilish va Yevropa barqarorlik standartlariga moslashish orqali fermerlar va eksportchilar nafaqat bozor raqobatbardoshligini oshirishlari, balki atrof-muhitni muhofaza qilish va ijtimoiy farovonlikka ham hissa qo‘shishlari mumkin. Miqdoriy tahlil, sifatli tushunchalar va amaliy tadqiqotlarning kombinatsiyasi dukkakli ekinlar eksporti bozoridagi ko‘p qirrali dinamikani har tomonlama tushunish imkonini beradi.

MUHOKAMA VA XULOSA

Ushbu tadqiqotning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari dukkakli o‘simliklar bozori strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ta’siri haqida nozik tushunchani taqdim etadi. Barqaror amaliyotlar darajasi va eksport hajmi o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlik ekologik toza dehqonchilik amaliyoti bozor raqobatbardoshligini oshirishga yordam berishini ko‘rsatadi. Muvaffaqiyatli amaliy tadqiqotlar dukkakli mahsulotlarni yuqori darajadagi taklif sifatida joylashtirish, Yevropalik xaridorlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni diversifikatsiya qilish va o‘rnatish imkoniyatlarini ta’kidlaydi.

Barqaror qishloq xo‘jaligiga ta’siri:

Dukkakli ekinlar yetishtirishda barqaror amaliyotlarning integratsiyalashuvi nafaqat bozor muvaffaqiyati, balki barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun ham hal qiluvchi omil bo‘lib chiqadi. Sintetik o‘g‘itlarga qaramlikning kamayishi, tuproqning sog‘lig‘ini yaxshilash va azot saqlovchi dukkaklilar bilan bog‘liq ijobiy ekologik tashqi ta’sirlar iqlim o‘zgarishini yumshatish va biologik xilma-xillikni saqlash bo‘yicha global maqsadlarga mos keladi [6][8].

Yashil rivojlanish imkoniyatlari:

Muvaffaqiyatli bozor strategiyalariga oid tadqiqot tushunchalari qishloq xo‘jaligi sohasida yashil rivojlanish imkoniyatlarini ta’kidlaydi. Mahsulot takliflarini diversifikatsiya qilish, innovatsiyalarni qabul qilish va

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

shaffof ta'minot zanjirlarini yaratish barqaror o'sishning asosiy omillari sifatida belgilangan. Nazorat qiluvchi organlarning ijobiy roli va soddalashtirilgan sertifikatlash jarayonlariga bo'lgan ehtiyoj yashil rivojlanish uchun qulay muhitni qo'llab-quvvatlash uchun hamkorlikdagi sa'y-harakatlarning muhimligini ta'kidlaydi [11][12].

Manfaatdor tomonlar uchun tavsiyalar:

- **Siyosat ishlab chiqaruvchilar:** Sertifikatlash jarayonlarini soddalashtirish va barqaror dehqonchilik amaliyotini qo'llab-quvvatlash dukkakli ekinlar eksportining global raqobatbardoshligini oshirishi mumkin.
- **Sanoat manfaatdor tomonlari:** Yevropalik xaridorlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni o'rnatish, mahsulot portfelini diversifikatsiya qilish va barqaror dehqonchilik amaliyotiga sarmoya kiritish strategik muhim vazifalardir.
- **Fermerlar:** Barqaror amaliyotlarni qo'llash nafaqat bozor muvaffaqiyatiga hissa qo'shadi, balki global ekologik maqsadlarga ham mos keladi va fermerlik operatsiyalarining uzoq muddatli barqarorligini oshiradi.

Tadqiqot dukkakli bozor strategiyalarining Yevropaga barqaror eksportga ta'sirini har tomonlama o'rganishni ta'minlaydi. Topilmalar barqaror qishloq xo'jaligi va yashil rivojlanish bo'yicha kengroq muhokamaga hissa qo'shib, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy o'lchovlarni birlashtiruvchi yaxlit yondashuv zarurligini ta'kidlaydi. Qishloq xo'jaligi sektori dukkakli bozor strategiyalari, Yevropa eksport dinamikasi va barqaror amaliyotlar kesishmasida harakatlanar ekan, innovatsion va barqaror yondashuvlarni qamrab olish mustahkam va ekologik jihatdan ongli kelajak sari yo'l sifatida paydo bo'ladi. Tadqiqot manfaatdor tomonlarni aniqlangan imkoniyatlardan foydalanishga undaydi, bu esa yanada barqaror va raqobatbardosh qishloq xo'jaligi sektori sari paradigma o'zgarishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sepngang, B. K., Muel, F., Smadja, T., Strauss, W., & others. (2020). Report on legume markets in the EU. Deliverable. Retrieved from legumehub.eu
2. Watson, C. A., Reckling, M., Preissel, S., Bachinger, J., & others. (2017). Grain legume production and use in European agricultural systems. Advances in Sustainable Agriculture. doi:10.1016/j.agsy.2016.09.017
3. Tidåker, P., Potter, H. K., Carlsson, G., & Röös, E. (2021). Towards sustainable consumption of legumes: How origin, processing and transport affect the environmental impact of pulses. Sustainable Production and Consumption. doi:10.1016/j.spc.2021.03.002
4. Jerzak, M. A., & Śmiglak-Krajewska, M. (2020). Globalization of the market for vegetable protein feed and its impact on sustainable agricultural development and food security in EU countries illustrated by... Sustainability. doi:10.3390/su12062119
5. Balázs, B., Kelemen, E., Centofanti, T., Vasconcelos, M. W., & others. (2021). Policy interventions promoting sustainable food-and feed-systems: a Delphi study of legume production and consumption. Sustainability. doi:10.3390/su13168787
6. Kyrgiakos, L. S., Kleisiari, C., & others. (2020). Assessing the high protein crops wider diffusion in the European agricultural sector. The role and prospects of legumes. Journal of Sustainable Agriculture. doi:10.1108/JSUST-01-2020-0005
7. Faichuk, O., Voliak, L., Hutsol, T., Glowacki, S., Pantsyr, Y., & others. (2022). European Green Deal: Threats Assessment for Agri-Food Exporting Countries to the EU. Sustainability. doi:10.3390/su14041876
8. Bremmer, J., Gonzalez-Martinez, A., Jongeneel, R., & others. (2021). Impact assessment of EC 2030 Green Deal Targets for sustainable crop production. Retrieved from library.wur.nl
9. Ferreira, H., Pinto, E., & Vasconcelos, M. W. (2021). Legumes as a cornerstone of the transition toward more sustainable agri-food systems and diets in Europe. Frontiers in Sustainable Food Systems. doi:10.3389/fsufs.2021.671981
10. Acciani, C., De Boni, A., Bozzo, F., Roma, R., & others. (2020). Pulses for healthy and sustainable food systems: The effect of origin on market price. Sustainability. doi:10.3390/su12197854
11. Pelzer, E., Bourlet, C., Carlsson, G., & others. (2017). Design, assessment and feasibility of legume-based cropping systems in three European regions. Crop and Pasture Science. doi:10.1071/CP16153
12. Śmiglak-Krajewska, M., Wojciechowska-Solis, J., & Viti, D. (2020). Consumers' purchasing intentions on the legume market as evidence of sustainable behaviour. Agriculture. doi:10.3390/agriculture10100404
13. Röös, E., Carlsson, G., Ferawati, F., Hefni, M., & others. (2020). Less meat, more legumes: prospects and challenges in the transition toward sustainable diets in Sweden. Renewable Agriculture and Food Systems. doi:10.1017/S1742170519000533
14. Dergan, T., Ivanovska, A., Kocjančič, T., Iannetta, P. P. M., & others. (2022). 'Multi-SWOT'Multi-Stakeholder-Based Sustainability Assessment Methodology: Applied to Improve Slovenian Legume-Based Agri-Food Chains. Sustainability. doi:10.3390/su14020641
15. Rubiales, D., Annicchiarico, P., Vaz Patto, M. C., & others. (2021). Legume breeding for the agroecological transition of global agri-food systems: A European perspective. Frontiers in Plant Science. doi:10.3389/fpls.2021.713801
16. Mkuna, E. (2022). Determinants of Horticultural Export and Welfare Impact of Smallholder Farmers: Evidence from Common Beans (Phaseolus Vulgaris L) Farming in Arusha Tanzania. Retrieved from Springer

RANGLI TASVIRLARGA RAQAMLI ISHLOV BERISH JARAYONLARINI PARALELLASHTIRISH

Xidirova Barchinoy Ilxomovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli Iqtisodiyot kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada rangli tasvirlarga raqamli ish jarayonlarini paralellashtirish zamonaviy kompyuter grafikasi va tasvirni qayta ishlash sohasidagi muhim tadqiqot yo‘nalishidir. Bu jarayonlar tasvirlarni aniqlashtirish, ranglarni o‘zgartirish, segmentatsiya va filtratsiya kabi turli vazifalarni o‘z ichiga oladi. Rangli tasvirlarning yuqori aniqlikda va katta hajmda bo‘lishi hisoblash quvvatini talab qiladi, bu esa jarayonlarning samaradorligini oshirish uchun paralel hisoblash texnologiyalaridan foydalanishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Rangli tasvir, raqamli ishlov berish, paralellashtirish, GPU, MPI, tasvir aniqlashtirish, rang o‘zgartirish, segmentatsiya, filtratsiya, ko‘p yadroli protsessor, hisoblash tezligi, samaradorlik, masshtablilik.

Abstract: In this paper, the parallelization of digital workflows for color images is an important research area in the field of modern computer graphics and image processing. These processes include various tasks such as image sharpening, color transformation, segmentation and filtering. High-resolution and large-scale color images require computing power, which is aimed at using parallel computing technologies to increase the efficiency of processes.

Key words: Color image, digital processing, parallelization, GPU, MPI, image sharpening, color transformation, segmentation, filtering, multi-core processor, computing speed, efficiency, scalability.

Аннотация: В данной статье распараллеливание цифровых рабочих процессов для цветных изображений является важным направлением исследований в области современной компьютерной графики и обработки изображений. Эти процессы включают в себя различные задачи, такие как повышение резкости изображения, преобразование цвета, сегментация и фильтрация. Цветные изображения высокого разрешения и масштабности требуют вычислительных мощностей, которые направлены на использование технологий параллельных вычислений для повышения эффективности процессов.

Ключевые слова: Цветное изображение, цифровая обработка, распараллеливание, графический процессор, MPI, повышение резкости изображения, преобразование цвета, сегментация, фильтрация, многоядерный процессор, скорость вычислений, эффективность, масштабируемость.

KIRISH

Axborot–telekamunikatsiya texnologiyalari va ilm-fanning rivojlanishiga bo‘lgan e’tibor davlatimizning mustaqillikka erishgan daqiqalardan boshlab kuchaya boshladi. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi qonuni asosan [1], davlat siyosatining axborotlashtirish sohasidagi vazifasi axborot bozorida mahsulotlarni, xizmatlarni va axborot texnologiyalarni tartibga solish, dasturiy maxsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, mutaxasislik bo‘yicha kadrlar tayorlash va ularning sifatini oshirish va albatta ilmiy izlanishga bo‘lgan talablarni rag‘batlantirish kabilardan iborat edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 21-martda qabul qilingan “Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada kengroq joriy qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida [2] zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, kompyuter texnikasi va telekamunikatsiya vositalarini iqtisoviy hamda xayotiy ommaga tadbig‘ etish normativ xujatlari belgilab berildi.

Hozirda axborotlashtirish soxasidagi davlatimiz siyosati milliy axborot tizimini yaratishda kampyuter texnologiyasi rivojlanish tendensyasining xozirgi zamonaviy holatini xisobga olgan holda axborot texnologiyasini va tizimini tashkil etishi lozim.

Tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonini intellektuallashtirish bo‘yicha chet ellik olimlarning, jumladan R. Agrawal, T. Imielinski, A. Swami, R. Srikant. A. Savasere, E. Omiecinski, and S. Navathe, J.S. Park, M.-S. Chen, and S.Y. Philip, J. Hipp, U. Guntzer, and G. Nakaeizadeh. ishlarida ko‘plab natijalar keltirilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Rangli tasvirlarga raqamli ishlov berish jarayonlari hozirgi kunda ko‘plab sohalarda, jumladan tibbiyot, sun’iy intellekt, video ishlov berish va boshqa ko‘plab sohalarda katta ahamiyatga ega. Paralel hisoblash texnologiyalarining, xususan, GPU (Grafik Protsessorlar) va MPI (Xabarlar Yordamida Paralel Hisoblash) yordamida tasvirlarni qayta ishlash jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirish mumkin. GPU’lar ko‘p yadroli strukturalari bilan bir vaqtning o‘zida ko‘p miqdorda ma’lumotlarni qayta ishlashga qodir. MPI esa bir nechta protsessor yoki kompyuterlar orasida hisoblash yukini taqsimlash imkonini beradi, bu esa katta hajmdagi tasvirlar bilan ishlashda juda foydali.

Paralel hisoblash texnologiyalarini qo‘llash orqali tasvirlarni aniqlashtirish, ranglarni o‘zgartirish, segmentatsiya va filtratsiya kabi amaliyotlarni samarali va tezkor amalga oshirish mumkin. Bu texnologiyalarni tatbiq etish nafaqat hisoblash tezligini oshiradi, balki resurslardan maksimal darajada foydalanish imkonini ham beradi. Natijada, tibbiy diagnostika tasvirlari, sun’iy intellektning tasvirni qayta ishlash bo‘yicha algoritmlari va boshqa ko‘plab sohalarda sezilarli yutuqlarga erishish mumkin bo‘ladi.

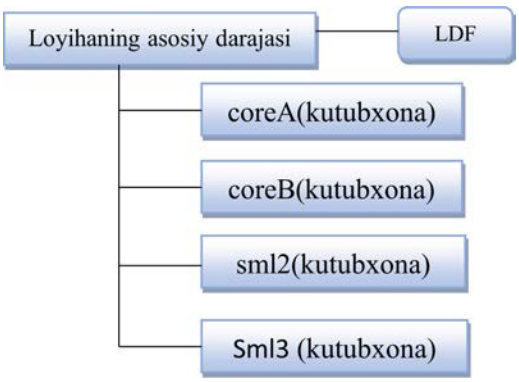
TAHLIL NATIJALARI

Rang modeli – bu ranglarni aniklash uchun kullaniladigan usul xsoblanadi. Poligrafiya sanotida CMYK modelidan foydalaniladi. Komp’yuter monitori, Internet uchun grafik paketlarda RGB modelidan foydalaniladi. Ish uchun modelni to‘g‘ri tanlash juda muxim. Xozirgi kunda rang modellari juda ko‘p ularga RGB, CMYK, Grey-Scale, HSV, HIS, HSB, HSL, YUV, Lab modellari kiradi.

DSP qayta ishlash algoritmi asosida parallel spektral analiz vazifasini bajaruvchi amaliy dastur ishlab chiqildi. Dastur “Yagona ikki yadroli ilova”usuli yordamida yaratilgan. Yagona ilova dual baza yondashuv bitta yaratish jarayoni bilan bir dasturni ishlab chiqaradi. Dastur uch tarkibiy qismga bo‘linadi: Ikkita alohida yadrolari va birgalikdagi xotiraga. (ba’zi maqsadlarda butun umumiy xotira yig‘iniga bitta sifatida ishlov beradi.) Faqat ilova dual yondashuv bazasi (yagona / ikkitalik sifatida ma’lum bo‘lgan) yanada murakkab ilovalar yaratilishi uchun imkon beradi. Uchta asosiy komponentlar bir jarayonda ishlashadi. Bu jarayon ma’lumot yadrolari ma’lumotlar elementlari yoki funksiyadan foydalanish imkonini beruvchi, kodi va birgalikda xotira to‘ridan yadrolar kiritish uchun imkon beradi.

Bu almashish jarayoni odatda bitta yadro ishlaydigan yagona ilovalar uchun ishlatiladi yoki talab ko‘pro bolgan rivojlangan reja vositalarida foydalanadi. Ushbu o‘shimcha funktsiyalari cross-system tizimi tarkibdan yangi kishilar uchun tik yegri ta’lim tadim ilishi mumkin. Shuning uchun, bir / idual yondashuv ikki yadroli prilozeniy..ldf fayllar rivojlantirishda yordam berish uchun shartnomalar bir qator qabul Visual DSP ++, hosil soddaligi uchun, ularning shartnomasiga tayanadi. Yaxshilangan developer to‘liq bag‘ishlangan .ldf fayllar yordamida muqobil yondashuv tanlash mumkin. Quyidagilar qabul qilingan:

- 1-rasmda ko‘rsatilganidek Ilovalar maqsadlar ierarxiyasi kabi yuqori darajadagi loyiha hisoblanuvchi so‘nggi ilovadek joylashadi. Bu “DSP bajaruv dasturi” turdagi yuqori darajali maqsad.
- Quyidagi yuqori darajadagi maqsadlarning to‘rt xili bor: Yadro A, yadro V birgalikda foydalanish ichki l2 xotirasi va birgalikda mshlatiladigan tashqi xotira maydoni. Bular “DSP kutubxona” turlari.
- Qism masadlar corea. dlb, coreb.dlb sml2. dlb va sml3. dlb nomidagi alohida fayllarni yaratishadi.
- Yuqori darajadagi maqsad kutubxonalari butun tizim orqali barcha belgilarga ruxsat berib,generatsiya qilingan maqsadlarga qarshi birlashadi va uch chiqish fayli hosil qiladi: r0.dxe, p1. dxe va L2_and_L3_common_memory.sm. Ushbu fayllar Blackfin CPU ichiga joylashtirilishi mumkin.

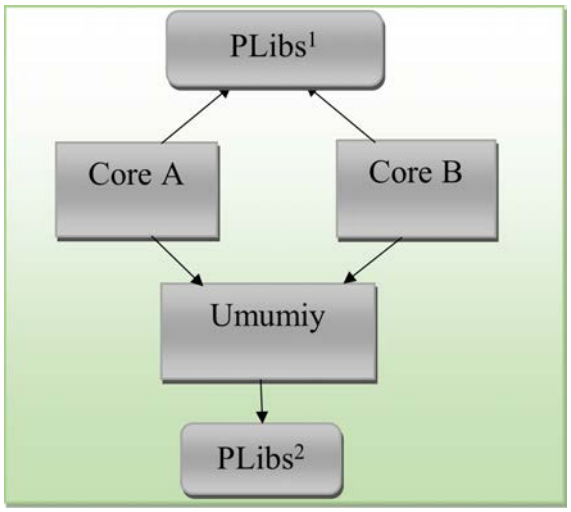
1-rasm: Ilovalar maqsad ierarxiyalari kabi joylashadi

Alohida kutubxonalarga bo‘lingan ilovalar bilan, ilovaning qismi muayyan yoki birgalikda xotira doirasida ma’lum bir yadro ichida. Fayl nomlari (p0.dxe, sml2.dlb, va boshqalar) uchun mutanosiblik o‘rnatib yuqori darajadagi masadlarida am.ldf bir massadda ishlab chisarishlfy foydalanishingiz mumkin, degan ma’noni anglatadi.

Agar Fayl, Yangi, Proyect … tanlangan bo‘lsa, Master proektni ishlat bu loyialarni yaratishingiz mumkin. Ikkilik bazalarda Dual Core tanlang: har ikkala yadro yordamida bitta ilovadan foydalaning. Proekt masteri maxsus .ldf faylni yaratadi, va kodni ishlatadi.

Har bir yadroli protsessor tasvirlangan alohida va birgalikda xotira (ichki xotira va tashi xotira L2) ikki joylar, COMMON_MEMORY yo‘naltiruvchini ta’riflaydi. Uchastka maydoni COMMON_MEMORY ikki-protsessor ko‘rsatmalar sohasi COMMON_MEMORY orqali tashqi havolalar uchun harakat, protsessor derektivalari COMMON_MEMORY bilan kutubxonalarga qarshi birlashishlari mumkin.

PLibs Kutubxonasi PROTSESSOR direktivasiga mos ravishda bevosita aks ettiriladi. Agar bu manbada kutubxonalardan foydalanishga ruxsat bo‘lsa, bir xususiy xotira asosiy yadrosi A yoki V ko‘rsatiladi. CLibs, sifatida ko‘rsatilgan Kutubxonalar, COMMON_MEMORY maydonida ko‘rsatiladi. Bir martalik ikkitalik baza ilovasi birlashtirib, ko‘p torli kalitdan foydalanib, korrekt sinxronlashtirishdan foydalanib kutubxona bajarilish vaqtini kafolatlanadi.

2-rasm: Ikkitali baza ulanishi

.ldf faylini yaratish

.ldf fayli yagona ikki tomonlama yondashuv talab qiladi. Chunki , bu .ldf fayli ikki yadroli Blackfin protsessori bir qiymatli, yanada mustakam va oddiy yondashuvlari uchun mo‘ljallangan. Qachonlardir yaratilgan .ldf fayli faylini o‘zgartirish shart emas. Loyihalarni ostida .ldf fayllarga talab yo‘q. Foydalanuvchi .ldf faylini yaratish uchun eng oson yo‘li, Loyihasi Ustasidan foydalanish hisoblanadi:

File, New, Project... Under Dual-core Settings, select Dual core ni tanlang:

Single application using both cores. Foydalanuvchi .ldf fayli loyiha proekt ierarxiyasi bilan birga, tashkil etiladi. Shu bilan bir qatorda, yuqori darajadagi dizayn loyihasi Options orqali fayl .ldf foydalanuvchini yaratishingiz mumkin, code/LDFni ishga tushiradi. LDF sozlashda A yadro va B operatsiya tanlanganiga ishonch hosil qiling.

Birgalikda ishlatiladigan xotira (SharedMemory). Kod va ma’lumotlar L2 ichki xotirada aks ettiriliib, sml2.. ldf qism fayli ularni joylashtirib, COMMON_MEMORY sohasini bu qism fayl hosil qilgan kutubxonaga qarshi birlashtiradi.Odatiy qismlar (dastur, datal, va hokazo) l2_sram sifatida aks etadi.

Kodi va ma’lumotlar tashqi xotirada aks ettirilib, sml3 qism maqsadda aks ettiriladi.

Birgalikda ishlatiladigan Ma’lumotlar (SharedData). Ikki yadro orasidagi ma’lumotlar elementlaridan birga foydalanish uchun, quyidagilarni bajaring:

- Faqat birgalikdagi ishlatiladigan elementlarni o‘z ichiga olgan boshlang‘ich modul birgalikda foydalaniladigan elementlarini aniqlang (ya’ni, yadrolardan biriga tegishli bo‘lgan kodini yoki ma’lumotlarni o‘z ichiga olmaydi);
- Qism loyiha sml2 yoki sml3 moduli kirish qismini mos qism sifatida qabul qiling.
- Boshlang‘ich modul doirasida,fayl atributining MustShare qiymati bilan birga ishlatilish xususiyati anilang, ya’ni, #pragma file_attr (“sharing=MustShare”)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Kodni birgalikda ishlatish (SharingCode). Dastur kodi quyidagi ikki yadro bilan birgalikda ishlatilishi mumkin. Ishlash-vaqti kutubxona vazifalari bilan birgalikda foydalanishi kerak bo‘lsa, ular joylashgan kutubxona, faqat CLibs kutubxona ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lishi kerak(16-rasmda ko‘rsatilganidek). Boshqa so‘zlar bilan aytganda, mos protsessor kutubxonalariga qarshi birlashib ular kutubxona ro‘yxatida bo‘lishi kerak emas. Dastur ishlab parallel algoritm asosida kirish signali sakkiz hisobotining to‘g‘ri va teskari almashtirishlarini amalga oshiradi. Bu Bo‘lib, arra shakldagi almashtirishlar ishlatilgani va hisoblash xatolari aniqlanadi.

- Bu ma’lumotlar elementlari energobog‘iq ekanligini e’lon qiling.

Blackfin ADSP-BF561 protsessor

1-jadval: Dasturning bajargan Yekran natijalari

№	Bazis funksiya	Ish vaqti			
		Parallel holat		Ketma-ket holat	
		To‘g‘ri	Teskari	to‘g‘ri	Teskari
1	Adamar	0,619 mil	0,778 mil	0,643 mil	0,860 mil
2	Xaara	0,630 mil	0,758 mil	0,664 mil	0,822 mil
3	Arrasimon	0,594 mil	0,754 mil	0,624 mil	0,837 mil
4	Veyvlet	0,524 mil	0,724 mil	0,552 mil	0,702 mil

2-jadval: Dasturning natijalari

Sharc ADSP -21062 protsessor

№	Bazis funksiya	Ish vaqti	
		To‘g‘ri	Teskari
1	Adamar	0,859 mil	1,314 mil
2	Xaara	0,869 mil	1,323 mil
3	Arrasimon	849 miks	1,304 mil
4	Veyvlet	860 miks	1,314 mil

3-jadval: Dasturning natijalari

TargerSharc ADSP-201 protsessor

№	Bazis funksiya	Ish vaqti	
		To‘g‘ri	Teskari
1	Adamar	0,105 mil	0,160 mil
2	Xaara	0,105 mil	0,160 mil
3	Arrasimon	0,105 mil	0,160 mil
4	Veyvlet	0,106 mil	0,161 mil

4-jadval: Dasturning natijalari

Sharc ADSP -21062 protsessor

№	Bazis funksiya	Ish vaqti	
		To‘g‘ri	Teskari
1	Adamar	2,881 mil	3,197 mil
2	Xaara	2,849 mil	5,661 mil
3	Arrasimon	2,896 mil	5,687 mil
4	Veyvlet	2,867 mil	3,156 mil

5-jadval: Dasturning natijalari

TargerSharc ADSP-201 protsessor

№	Bazis funksiya	Ish vaqti	
		To‘g‘ri	Teskari
1	Adamar	0,374 mil	0,727 mil
2	Xaara	0,370 mil	0,721 mil
3	Arrasimon	0,367 mil	0,718 mil
4	Veyvlet	0,364 mil	0,708 mil

Dastur ishlab parallel algoritm asosida original signali sakkiz marta to‘g‘ridan-to‘g‘ri va teskari o‘zgarishlar amalga oshiradi. Bu bo‘lib, arra tishli o‘zgarishlar ishlatilgan va xato xisoblash aniqlangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada rangli tasvirlarning tuzilishi va ularni qayta ishlash algoritmlari, tasvir formatlari, fazolari va ularning modellari, qo‘llanilish sohalari, raqamli tasvirlarni o‘zlashtirishda qo‘llaniladigan usullar algoritmlar tahlil qilindi.

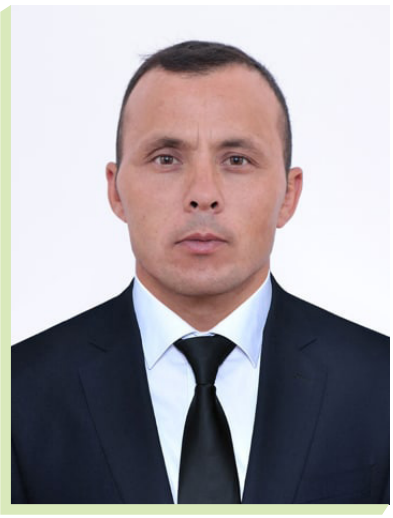
Tasvirlarning spektrial qiymatlarini olishda ko‘p yadroli signal protsessorlarida parallellashtirish algoritmlari yaratildi va ular ustida amaliy natijalar olindi. Turli spektral o‘zgartirish algoritmlaridan foydalanish natijasida tasvir spektrlari matematik algoritmlar asosida parallellashtirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gonsales R. sifrovaya obrabotka izobrajeniy / R. Gonsales, R. Vuds. – M. : Texnosfera, 2005. – 1072 s.
2. Gruzman I.S., Kirichuk V.S., Kosых V.P., Peretyagin G.I., Spektor A.A. sifrovaya obrabotka izobrajeniy v informatsionnых sistemax. Novosibirsk, 2000.
3. Yane B. sifrovaya obrabotka izobrajeniy / B. Yane: per. s angl. pod red. A.M. Izmaylovoy. M.: Texnosfera, 2007 - 584s.-ISBN 978-5-94836122-2
4. Sodiqov S.S., Malikov M.N. Tasvirlarga sonli ishlov berish asoslari, T., 1994.
5. Usmanov R.N., Achilova F.K. MATLAB muhitida tasvirlarga ishlov berish dasturiy vositalari // Aloqa va axborotlashtrish sohasi uchun kadrlar tayyorlash sifatini oshirish muammolari: TATU va filiallari professor-o‘qituvchilarining ilmiy-uslubiy koferensiyasi. 8-9 yanvar 2013. – Toshkent, 2013.- S. 353-355.
6. To‘xtasinov M.T., Nurmatov I.I., Hasanov A.A. Tasvirlardagi obyektlarni avtomatik tanib olish masalalarini hal etishning ilmiy asoslari haqida // “Fan va ishlab chiqarish integratsiyasi muammolari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, Namangan, 2008, 344-345 b.

KORXONALARDA ISHCHI PERSONAL EHTIYOJLARINI MOTIVATSIYAGA TA'SIRI

Aripov Oybek Abdullayevich
I.f.d., NamMQI iqtisodiyot kafedrasi mudiri

Axmedov Muzaffar Shokirjonovich
Namangan muhandislik-texnologiya instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada korxonalarda ishchi personalnning motivatsiyasiga bevosita ta'sir qiluvchi ehtiyojlarning nazariy va amaliy tahlillari yoritib berilgan. Personal ehtiyojlari va ularning motivatsiyaga ta'sirini aniqlash yuzasidan o'tkazilgan tahlillar yoritib berilgan. Shu bilan birgalikda, personal motivatsiyasiga ta'sir qiluvchi ehtiyojlarni o'rinli qondirish yuzasidan takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: personal, ehtiyoj, motiv, motivatsiya, motivatsion boshqaruv, motivatsion omillar, element, korxona.

Abstract: This article describes the theoretical and practical analysis of needs that directly affect the motivation of the working staff of enterprises. The analysis of personnel needs and their impact on motivation are highlighted. At the same time, suggestions were made for the appropriate satisfaction of needs that affect the motivation of personnel.

Key words: personnel, need, motive, motivation, motivational management, motivational factors, element, enterprise.

Аннотация: В данной статье описан теоретический и практический анализ потребностей, которые непосредственно влияют на мотивацию рабочего персонала предприятий. Освещены анализы потребностей персонала и их влияние на мотивацию. При этом были высказаны предложения по соответствующему удовлетворению потребностей, влияющих на мотивацию персонала.

Ключевые слова: персонал, потребность, мотив, мотивация, мотивационный менеджмент, мотивационные факторы, элемент, предприятие.

KIRISH

Yangi O'zbekistonni barpo etishda ishlab chiqarish korxonalarining o'rni beqiyosdir. Ishlab chiqarish rivojlanib borgan sari, davlat ham rivojlanadi. Ishlab chiqarishni rivojlanishi esa, bevosita oddiy ishchi personalga bog'liqdir. Rivojlangan davlatlar tajribasidan ma'lumki, qaysi mamlakatda inson qadrlanar ekan, u yerda doimiy rivojlanish bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-y. PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida keltirilgan "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" [1] tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan ustuvor yo'nalishlar zamiriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bosh g'oya inson qadrini yanada oshirish ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun barcha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarimiz ham inson qadrini yuksaltirishga qaratilishi lozim bo'ladi.

Inson qadrini oshirish uchun albatta uning mavjud ehtiyojlarini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Korxonalarda boshqaruvni tashkil etishda avvaldan ishchi personalning ehtiyojlari o‘rganib kelingan. Ishchining mehnat samaradorligiga ta’sir qiladigan zaruriy ehtiyojlarni ko‘plab xorijiy va maxalliy olimlar o‘z ilmiy ishlarida tadqiq etgan. Hozirgi globallashuv sharoiti, bu jarayonni doimiy olib borish kerakligini taqozo etadi.

XX-asrning 30-yillaridan keyin personal motivatsiyasining mazmunli tushunchalari paydo bo‘la boshlagandi. Bu nazariya asosida personalni harakatga keltiradigan ehtiyojni aniqlashga va shu asosida personalga ta’sir qilishga urinilgan. Eng keng tarqalgan nazariyalardan biri A.Maslouning ehtiyojlar nazariyasidir [2]. A.Maslou ishchi motivatsiyasini to‘liq uning ehtiyojlariga bog‘lab tadqiqotlar olib borgan.

D.Grinberg va R.Baronlar, A.Maslou nazariyasi ishni bajarishda ehtiyojlarni qondirishning bir necha samarali usullarini taqdim etishi yuzasidan tadqiqot olib borganlar [3]. Ya’ni, personalga mavjud ehtiyojlariga asosan motivatsiyalash tizimini. Ehtiyoj ta’minlangach, personal ehtiyoj darajasi o‘sib boradi.

O.I.Volgina o‘z asarlarida ehtiyojlar bilan ishlagan olimlardan yana biri K.Alderferning ERG nazariyasiga asoslanib ehtiyojlarni darajasi aniqlashga xarakat qilgan [4].

V.Travin esa motivatsiyaning mazmunli nazariyasiga hissa qo‘shgan olimlardan biri F.Gersbergning gigiyenik va motivatsion omillarga asoslangan tadqiqotlarni olib borgan [5].

Thuy Thi Diem Vo o‘z ilmiy ishlarida mehnat motivatsiyasida shaxsiy ehtiyojlarning rolini ochib berishga xarakat qilgan [6].

C.Wiley esa ilmiy tadqiqotlarida ehtiyojlar nuqtai-nazaridan o‘tkazilgan so‘rovnomalarni tahlilini ko‘rib chiqqan. Bu tadqiqotda so‘rovnomalar korxonalarda qanchalik muhim ahamiyat kasb etishi yoritilgan.

D.Pinkus ehtiyojlarni qondirilmasligi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan [7].

Umuman olganda bugungi kunga qadar juda ko‘p olimlar aynan ehtiyojlarni motivatsiyaga ta’sirini o‘rganib kelishmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada ishchi personalga ta’sir qiluvchi motivlardan biri ehtiyojlarni o‘rganish, ijtimoiy so‘rovnomalar, baholash usuli, analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi usullarga asoslangan holda tadqiq etilgan. Tanlab olingan tikuv kiyimlari ishlab chiqarish korxonalarida ishchi personalni mehnat samaradorligiga bevosita ta’sir qiluvchi ularning zaruriy ehtiyojlari darajalarini aniqlashning usullari tahlil etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

A.Maslou nazariyasi korxona personalini boshqarishda motivatsion tizimni ishlab chiqishda boshlang‘ich nuqtalardan biri bo‘lib hisoblanadi. A.Maslou ehtiyojlar nazariyasining asosiy kamchiligi shundaki, bir pog‘ona yuqori ehtiyojga o‘tishda undan avvalgi har bir pog‘ona ehtiyojlarning qondirilganlik darajasini o‘lchashning xech qanday usuli ko‘zda tutilmagan. Shu bilan birga bu nazariyada insondagi individual farqlar to‘liq inobatga olinmagan. Xususan, korxonalardagi hamma personal ham pog‘onalarni aynan shunday bosib o‘tmaydi. Biz tadqiqotimizda ishchi personalning ehtiyojlarini, uning motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi elementlardan biri sifatida o‘rganib chiqdik.

Buning uchun biz Namangan viloyatidagi 4 ta bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi, ammo darajasi turli bo‘lgan korxonalarning ishchilarida ijtimoiy so‘rovnomalar o‘tkazdik. “Fazman tekstil” mchjdan 100 nafar, “Tekstil libos” mchj 100 nafar, “Istiqlol dizayn markazi” mchjdan 40 nafar, “Gian bros” mchjdan 37 nafar, jami 277 nafar ishchi personal jalb qilindi. Birinchi bosqichdagi so‘rovnoma ishchi personal motivatsiyasiga o‘z ehtiyojlari ta’sir darajasini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda barcha tadqiqot obyektidan qatnashgan 277 nafar respondentlardan 236 to‘g‘ri fikr bildirganlarini tahlilga kiritildi. So‘rovnoma asosida respondentlarning demografik ma’lumotlari ham olindi va tahlil qilindi (1-jadval).

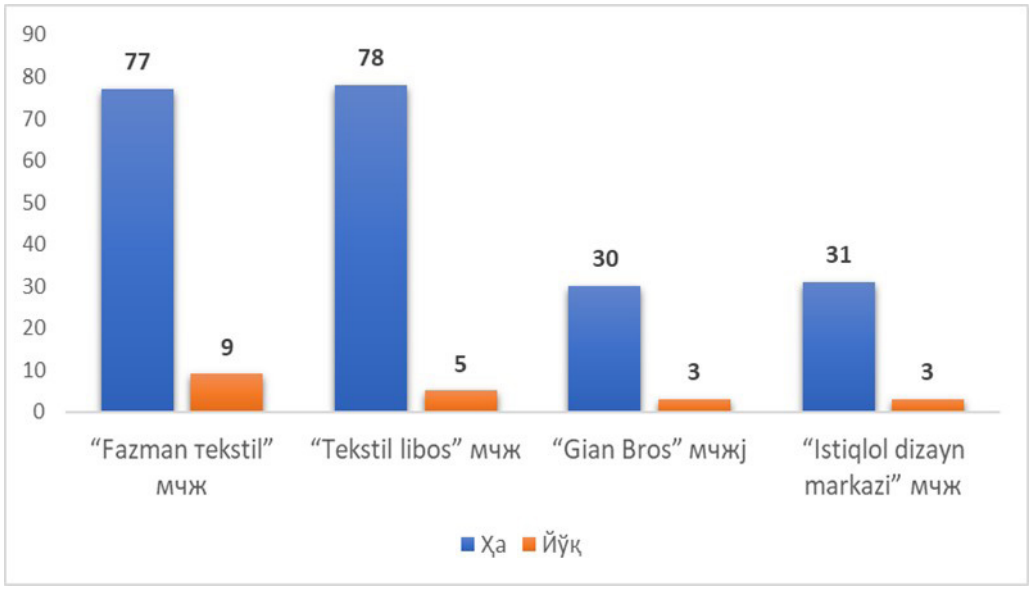
1-jadval: Korxonalar bo‘yicha respondentlarning demografik ma’lumotlari[8]

Respondentlar ma’lumoti	“Fazman tekstil” MChJ		“Tekstil libos” MChJ		“Gian Bros” MChJ		“Istiqlol dizayn markazi” MChJ	
	miqdor	foiz	miqdor	foiz	miqdor	foiz	miqdor	foiz
Jami	86	100,0	83	100,0	33	100,0	34	100,0
Shundan								
Erkak	6	7,0	5	6,0	2	6,1	2	5,9
Ayol	80	93,0	78	94,0	31	93,9	32	94,1

Shundan								
18-25	33	38,4	29	34,9	9	27,3	10	29,4
25-30	28	32,6	31	37,3	13	39,4	13	38,2
30-40	19	22,1	18	21,7	8	24,2	9	26,5
40-50	6	7,0	5	6,0	3	9,1	2	5,9
50 dan yuqori	-		-		-		-	-

Har bir korxona respondentlarini tahlil qilinganda, “Fazman tekstil” mchjdan 7,0% erkaklar va 93,0 % ayollar, shulardan 38,4 %i 18-25 yosh, 32,6 %i 25-30 yosh, 22,1 %i 30-40 yosh, 7,0 %i 40-50 yosh oralig‘ida ekanligini va 50 yoshdan yuqori respondentlar mavjud emasligini aniqlashimiz mukin. Korxonalardan tanlab olingan respondentlarning yosh oralig‘i bir-biridan katta farq qilmasligini ko‘rishimiz mumkin. Demografik tahlil ma’lumotlaridan tikuv kiyimlari ishlab chiqaruvchi korxonalarda asosiy ishchi personallarning 90-95 foizi ayollar ekanligini aniqlash mumkin.

Ma’lumotlarni o‘rganish natijasida 236 nafar respondentlarning fikrlari tahlil uchun kiritildi 1-rasm. Shundan 86 nafari “Fazman tekstil” mchj, 83 nafari “Tekstil libos” mchj, 33 nafari “Gian bros” mchj, 34 nafari “Istiqlol dizayn markazi” mchj ishchi personallaridan iborat. Tahlil natijalariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, “Fazman tekstil” mchjning 89,5 %, “Tekstil libos” mchjning 94 %, “Gian bros” mchjning 90,9 % va “Istiqlol dizayn markazi” mchjning 91,2 % ishchi perosnllardan iborat respondentlari zaruriy ehtiyojlar, ular uchun yuqori motivatsiya berishini ta’kidlagan.

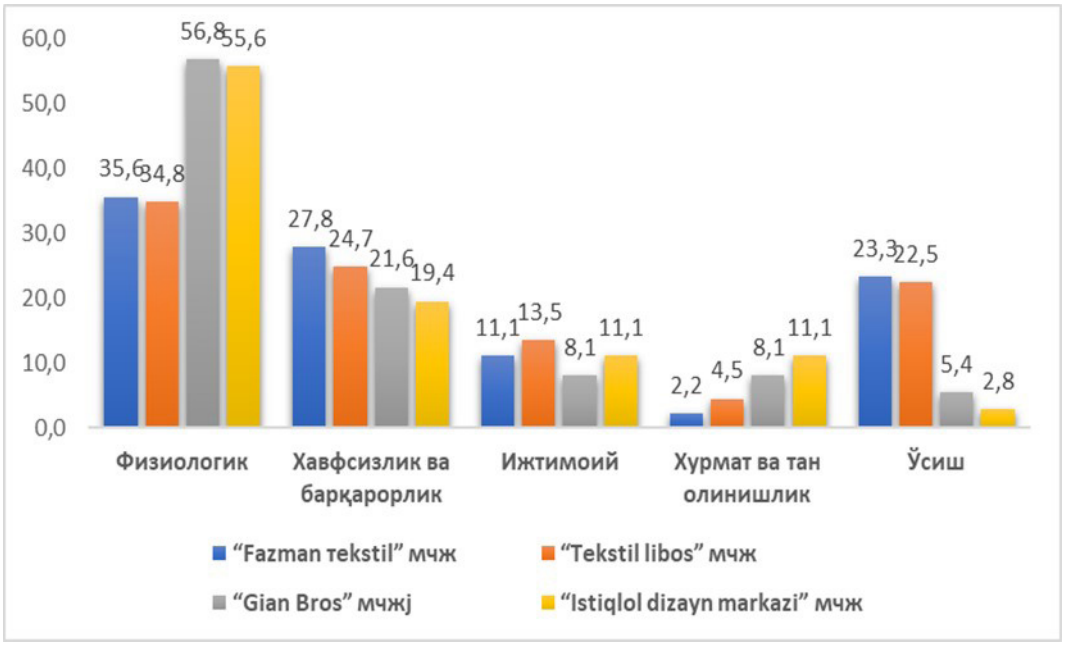

1-rasm: Ehtiyojlarning motivatsiyaga ta’siri[8]

Korxonalarni o‘rganish jarayonida individual suhbatlar o‘tkazildi. Suhbat natijalari ham so‘rovnoma natijalariga muvofiq keldi. Biz korxonalarda ishchi personalning yuqori turuvchi ehtiyojlari kuchli motivatsiya berishini aniqlab olganimizdan keyin, A.Maslouning ehtiyojlar piramidasiga asoslanib so‘rovnoma o‘tkazdik. So‘rovnomada 277 nafar respondentdan 252 tasi shundan “Fazman tekstil” mchj korxonasidan 90 ta, “Tekstil libos” mchjdan 89 ta, “Gian bros” mchjdan 37 ta, “Istiqlol dizayn markazi” mchjdan 36 ta respondentning fikrlari tahlil uchun qabul qilindi 2-rasm.

“Fazman tekstil” mchjda ijtimoiy ehtiyojlar 11,1%ni, tan olinishga ehtiyoj 2,2%ni tashkil qilib turgan holatda fiziologik ehtiyojlar 35,6% barqarorlikka ehtiyoj 27,8%ni, o‘sishga bo‘lgan ehtiyoj 23,3% ko‘rsatkichni bermoqda. “Tekstil libos” mchjda fiziologik ehtiyojlar 34,8%ni, barqarorlikka ehtiyoj 24,7%ni, ijtimoiy ehtiyojlar 13,5%ni, o‘zini va mehnatini tan olinishga ehtiyoj 4,5%ni, o‘sishga bo‘lgan ehtiyoj 22,5%ni tashkil qilmoqda. Bu ikki korxona ham ayni kunda fiziologik, barqarorlikdan tashqari, ishchilarning o‘sishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga harakat qilishlari lozim bo‘ladi. O‘z biznesini boshlaganiga endigina 3 yil bo‘lgan “Gian bros” mchjda fiziologik ehtiyojlar 56,8%ni, barqarorlik 21,6%ni, ijtimoiy 8,1%ni, tan olinishga ehtiyoj 8,1%ni, o‘sishga bo‘lgan ehtiyoj 5,4%ni tashkil etmoqda. Faoliyatida borgan sari marja orqaga ketayotgan “Istiqlol dizayn markazi” mchjda esa fiziologik 55,6%ni, barqarorlik 19,4%ni, ijtimoiy 11,1%ni, o‘sish 2,8 %ni tashkil etmoqda. Bu ikki

korxonada ayniqsa fiziologik ehtiyojlarni qondirishni, ya'ni ish haqi, mukofotlar tizimini qayta ko'rib chiqishni talab etiladi. Tahlil natijasida nisbatan barqarorlik ehtiyojlar ko'rsatkichini yuqori bo'lishligi rasmiy ish staji, ish va oila muvozanatiga erishish bilan bog'liq. Korxonalar buni ham e'tiborga olishlari lozim bo'ladi. Zaruriy ehtiyojlar borasida o'tkazilgan tadqiqotdan yana shu narsa ma'lumki, bugungi kunda oddiy ishchi personalda uzoq muddat fiziologik ehtiyojlar va barqarorlikka ehtiyojlar ustunlik qiladi. A.Maslou nazariyasi bo'yicha ishchi personalning ehtiyojlari fiziologik ehtiyojlardan boshlanib, u ishlab borgan sari uning ehtiyoj ham o'sib boradi. Shunday bo'lsada bu nazariyani bugungi kunga to'liq o'zini oqlamasligi tahlil jarayonida yaqqol isbotini topdi. Ya'ni ishchida qaysidir ehtiyoj boshqasiga qaraganda ustunroq bo'lishi mumkin, lekin aynan fiziologikdan boshlanmasligi mumkin. Ikkinchidan, ishchi o'z tabiatidan kelib chiqib qaysidir ehtiyojlarga zaruriyat sezmasligi ham mumkin. Yana shunisi ma'lumki, ishchi personalni motivatsiyasi faqatga ehtiyojlarga bog'liq emas. Tahlilga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ayni kunda korxonalar yuqori e'tiborni fiziologik, xavfsizlik va o'sishga qaratishlari lozim.

2-rasm: Ishchi personalning yuqori turuvchi ehtiyojlari tahlili[8]

Namangan viloyatida mavjud tikuv kiyimlari ishlab chiqaruvchi 49 ta korxonaning rahbarlaridan ishchi personalni motivatsion boshqaruvi va motivatsiyaga ta'sir qiluvchi omillar yuzasidan o'tkazilgan so'rovnomamizda sohadagi korxonalarda qo'nimsizlik darajasi o'rtacha 30-40 foizni tashkil qilayotganligi aniqlandi[9]. Aynan korxonada xavfsizlik va barqarorlikka ehtiyoj sezib turgan ishchilarning aksariyati, o'z ehtiyojlari qondirilmasligi natijasida, ularning aynan shu ehtiyojlarini qondirish imkoniyati bor bo'lgan korxonaga o'tib ketish holatlari kuzatilmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonalarni tadqiq qilish natijasida, ulardagi ishchi perosnalning mavjud zaruriy ehtiyojlarlarini o'z motivatsiyalariga ta'sir darajasini aniqladik. Umuman olganda ehtiyojlar doimiy ravishda motiv sifatida boshqaruv tizimining zaruriy elementlaridan biridir. Korxona rahbarlari asosiy raqobatda yutish uchun, joriy etilgan aniq motivlar orqali motivatsion raqobatda yutib chiqishlari lozim bo'ladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki korxonalarda ishchi personallarning ehtiyoj darajalari foiz hisobida bir-biridan farq qiladi. Demak ehtiyojlarni o'rganish barobarida, aynan yuzaga kelayotgan zaruriy ehtiyojlarni hosil bo'lishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni ham inobatga olish darkor. Shu bilan birga ishchilar ayni paytda faqatgina bitta ehtiyoj bilan chegeralanib qolmasligini ham unutmaslik darkor. Ishchining zaruriy ehtiyoji motivatsion sabablardan biridir.

Fikrimizcha ishchi personalning motivatsiyaga ta'sir qiluvchi ehtiyojlar bilan bog'liq aniqlangan muammolarga to'g'ri yechim topish uchun bo'limlar bilan ishlaydigan quyi pog'ona menejerlari doimiy ravishda ijtimoiy so'rovnomalar o'tkazib, tahliliy ma'lumotlar natijasida ishchi personal bilan jarayonni tashkil qilish lozim bo'ladi.

Korxonalarda o‘tkazilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflarni ishlab chiqdik:

1. Ishchilardan doimiy ravishda ularni motivatsiyasiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlash yuzasidan ijtimoiy so‘rovnomalarni olib turish.
2. Tahlil natijalaridan kelib chiqqan holatda korxonalarda ishchilarni mavjuj ehtiyojlari yuzasidan ma’lumotlar bazasini shakllantirish.
3. Tikuv kiyimlari ishlab chiqarish korxonalarining ishlab chiqarish masterlari, ya’ni quyi pog‘ona menejerlari ishchilarning zaruriy ehtiyojlari yuzasidan doimiy nazorat olib borishini ta’minlash va imkoniyat darajasida ehtiyojlarni qondirish xarakatini qilish.
4. Moddiy va nomoddiy rag‘batlantirishlarni ham ishchilarning ehtiyojlari motivatsion tizimning bir qismi ekanligini unutmagan holda amalga oshirish. Faqat oylik maosh beradigan korxonalarda, ishchida mukofotga bo‘lgan ehtiyoji qondirilmasligi natijasida ham u ishni tashlab chiqib ketish holatlari kuzatilmoqda. Bu holatda yechim ayni mukofot motivini korxonada hosil qilishdan iborat bo‘ladi.
5. Korxonaning oliy maqsadi, qadriyatlari va ishlab chiqarish jarayoning o‘zini ham ishchining asosiy ehtiyojlaridan biriga aylantirish choralarini ko‘rish.
6. Tahlil natijaliga ko‘ra qo‘nimsizlikka olib keluvchi sabablardan biri ishchining ayni korxonada o‘zini xavfsiz his etmasligi bo‘lib, buni bartaraf etish uchun ishchilarni o‘z vaqtida rasmiy ish bilan ta’minlash choralarini ko‘rish.
7. Ishchining oylik maoshini uning yakuniy berayotgan qiymatiga bog‘lagan holda tizimli ravishda oshirib borish. Chunki tahliliy ma’lumotlar fiziologik ehtiyojlar yuqori ekanligini ko‘rsatmoqda.

Umumiy xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ehtiyojlar asosiy motivlardan biri bo‘lib, ularning zaruriylari o‘z vaqtida qondirish yoki qondirilmasligi ishchining ishtiyoqiga bevosita ta’sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-y. PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uzdocs/5841063.
2. Кибанов А.Я., Баткаева И.А. Мотивация и стимулирование трудовой деятельности. 2010. Учебник. Москва Инфра-М – 66 с.
3. Гринберг Д., Бэйрон Д. Организационное поведение: от теории к практике. - М.: Вершина, 2004. -299 с.
4. Волгина О. Н. Мотивация труда персонала финансово-кредитных организаций / О.Н. Волгина; Под ред. Ю.Г. Одегова; Рос. эконом. академия им. Г.В. Плеханова. - М. : Экзамен, 2002. - 128 с.
5. Травин В.В. Менеджмент персонала предприятия: Учеб. - практ. пособие.- М.: Дело, 2003. – 135 с.
6. Thuy Thi Diem Vo. Work Motivation: The Roles of Individual Needs and Social Conditions. Behavioral Sciences 12 (2). February 2022. https://www.researchgate.net/publication/358643460.
7. J.David Pincus. The Consequences of Unmet Needs: The Evolving Role of Motivation in Consumer Research. Journal of Consumer Behaviour · June 2004. https://www.researchgate.net/publication/229469367.
8. Tadqiqot obyektlarida o‘tkazilgan so‘rovnoma ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
9. https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSe0l9fLDMY6bRSSlS6OvpUUjd2Oo2SCTP96-vrmBdkJw9DMRg/viewform?usp=sf_link.

ЦИФРОВЫЕ И ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ СБОРА ИНФОРМАЦИИ В МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Бекназова Комилахон Миркамол қизи
Ассистента кафедры “Маркетинг”, Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ цифровых и традиционных методов, используемых при сборе маркетинговых данных. Путем систематического анализа тематических исследований и существующей литературы исследование выявило ключевые различия в эффективности, точности и экономической эффективности между двумя подходами. В исследовании дополнительно изучается, как можно гармонизировать эти методы, чтобы максимизировать преимущества как цифровой точности, так и традиционной глубины. Результаты, полученные с использованием подхода смешанных методов, показывают, что, хотя цифровые инструменты обеспечивают быстрый сбор данных и более широкий охват, традиционные методы дают неоценимую информацию посредством прямого взаимодействия с людьми. Даны рекомендации о том, как маркетологи могут сочетать эти методы для повышения полноты и надежности результатов маркетинговых исследований. Это исследование способствует совершенствованию маркетинговых стратегий в эпоху, основанную на данных.

Ключевые слова: Методы маркетинговых исследований, Цифровые маркетинговые исследования, Традиционное маркетинговое исследование, Исследования смешанными методами, Методы сбора данных, Информация о клиентах.

Annotatsiya: Ushbu maqola marketing ma’lumotlarini to‘plashda qo‘llaniladigan raqamli va an’anaviy usullarning qiyosiy tahlilini taqdim etadi. Keys tadqiqotlari va mavjud adabiyotlarni tizimli tahlil qilish orqali tadqiqot ikki yondashuv o‘rtasidagi samaradorlik, aniqlik va iqtisodiy samaradorlikdagi asosiy farqlarni aniqladi. Tadqiqot raqamli aniqlik va an’anaviy chuqurlikning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun ushbu usullarni qanday qilib uyg‘unlashtirish mumkinligini o‘rganadi. Aralash usullar yondashuvidan foydalangan holda olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar tezroq ma’lumotlarni yig‘ish va kengroq qamrovni ta’minlasa-da, an’anaviy usullar odamlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot qilish orqali bebaho ma’lumot beradi. Marketologlar marketing tadqiqotlari natijalarining to‘liqligi va ishonchliligini oshirish uchun ushbu usullarni qanday birlashtirishi mumkinligi bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Ushbu tadqiqot ma’lumotlarga asoslangan davrda marketing strategiyalarini takomillashtirishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: Marketing tadqiqotlari usullari, raqamli marketing tadqiqotlari, an’anaviy marketing tadqiqotlari, aralash usullar tadqiqoti, ma’lumotlarni to‘plash usullari, mijozlar haqida ma’lumot.

Abstract: This paper presents a comparative analysis of digital and traditional methods used in the collection of marketing data. By systematically reviewing case studies and existing literature, the study identifies key differences in efficiency, accuracy, and cost-effectiveness between the two approaches. The research further investigates how these methods can be harmonized to maximize the benefits of both digital precision and traditional depth. Utilizing a mixed-methods approach, the findings suggest that while digital tools offer rapid data collection and broader reach, traditional techniques provide invaluable insights through direct human interaction. Recommendations are made on how marketers can blend these methods to enhance the comprehensiveness and reliability of marketing research outcomes. This study contributes to refining marketing strategies in a data-driven era.

Key words: Marketing Research Methods, Digital Marketing Research, Traditional Marketing Research, Mixed Methods Research, Data Collection Methods, Customer Information.

1. ВВЕДЕНИЕ

В постоянно развивающейся области маркетинга сбор точной и своевременной информации имеет решающее значение для принятия решений и формулирования стратегии. Появление цифровых технологий привело к появлению множества новых методов сбора маркетинговых данных, которые часто славятся своей скоростью и широтой [1]. Однако традиционные методы сбора данных, такие как личные

интервью и фокус-группы, продолжают предлагать глубину и контекстуальное богатство, которые цифровые инструменты не могут полностью воспроизвести [2].

Несмотря на растущее предпочтение цифровым методам, остается значительный пробел в комплексных исследованиях, сравнивающих эти методы с традиционными подходами с точки зрения эффективности, точности и стоимости [3]. Этот пробел указывает на необходимость более глубокого понимания того, как эти методы могут использоваться синергетически, а не замещающе .

Данное исследование направлено на восполнение этого пробела путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов сбора данных в маркетинговых исследованиях. Мы предполагаем, что каждый метод обладает уникальными преимуществами, которые в сочетании могут предложить более целостный подход к сбору данных. Чтобы проверить эту гипотезу, в этом исследовании будет рассмотрена существующая литература, проанализированы тематические исследования и использован подход смешанных методов для оценки обоих методов по различным параметрам, таким как экономическая эффективность, масштабируемость, точность и глубина понимания [4].

Изучая синергию между цифровыми и традиционными методами сбора данных, это исследование стремится предложить действенную информацию, которая может помочь маркетологам в выборе оптимального метода или комбинации методов для их конкретных потребностей. Это особенно актуально в маркетинговой среде, которая все больше ценит принятие решений на основе данных и персонализированные маркетинговые стратегии [5].

После введения статья разбита на несколько ключевых разделов. В разделе “Обзор литературы” представлен всесторонний анализ существующих исследований как цифровых, так и традиционных методов маркетинговых исследований. В этом разделе освещаются предыдущие выводы, выявляются пробелы в текущих знаниях и обосновывается необходимость проведения сравнительного исследования. В разделе “Методология” мы описываем смешанный подход, используемый для сбора и анализа данных, подробно описывая как качественные, так и количественные методы. В разделе “Результаты” представлены результаты нашего анализа, сравнивающего эффективность, стоимость и результативность цифровых и традиционных методов. Далее следует раздел “Обсуждение”, в котором мы интерпретируем результаты, обсуждаем их влияние на маркетинговую практику и предлагаем, как можно эффективно использовать выявленный синергетический эффект. Наконец, в Заключении приводится краткое изложение результатов, признаются ограничения исследования и предлагаются направления для будущих исследований.

2. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Постоянно развивающаяся область маркетинга требует сбора точной и своевременной информации для принятия решений и формулирования эффективных стратегий [1]. Появление цифровых технологий привело к появлению множества новых методов сбора маркетинговых данных, которые славятся своей скоростью и охватом [1]. Однако традиционные методы сбора данных, такие как личные интервью и фокус-группы, сохраняют свою ценность, предлагая глубину и контекстуальное богатство, которые цифровые инструменты могут не полностью охватить [2].

Несмотря на растущее предпочтение цифровым методам, сохраняется значительный пробел в комплексных исследованиях, сравнивающих эти методы с традиционными подходами с точки зрения эффективности, точности и стоимости [3]. Этот пробел подчеркивает необходимость более глубокого понимания того, как эти методы могут использоваться синергетически, а не замещающим образом.

Данное исследование направлено на устранение этого разрыва путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов сбора данных в маркетинговых исследованиях. Мы предполагаем, что каждый метод обладает уникальными преимуществами, которые в сочетании могут предложить более целостный подход к сбору данных. Чтобы проверить эту гипотезу, в этом исследовании будет рассмотрена существующая литература, проанализированы тематические исследования и использован подход смешанных методов для оценки обоих методов по различным параметрам, таким как экономическая эффективность, масштабируемость, точность и глубина понимания [4].

Изучая синергию между цифровыми и традиционными методами сбора данных, это исследование стремится предложить действенную информацию, которая может помочь маркетологам в выборе оптимального метода или комбинации методов для их конкретных потребностей. Это особенно актуально в маркетинговой среде, которая все больше ценит принятие решений на основе данных и персонализированные маркетинговые стратегии [5].

2.1. Предыдущие выводы о методах исследования цифрового маркетинга

Методы исследования цифрового маркетинга включают в себя ряд инструментов и методов, которые используют цифровые технологии для сбора и анализа данных о клиентах. Эти методы обычно хвалят за их эффективность в сборе огромных объемов данных от широкой аудитории за короткий период времени [1, 6]. Некоторые из наиболее часто используемых методов исследования цифрового маркетинга включают в себя:

Онлайн-опросы и опросы. Эти методы позволяют исследователям быстро и экономично собирать данные из большой выборки населения [1].

Прослушивание социальных сетей: отслеживая разговоры в социальных сетях, бренды могут получить ценную информацию о настроениях клиентов, новых тенденциях и восприятии бренда [7].

Аналитика веб-сайтов. Инструменты аналитики веб-сайтов предоставляют исследователям данные о трафике веб-сайта, поведении пользователей и коэффициентах конверсии, предлагая понимание взаимодействия с клиентами и эффективности маркетинговых кампаний [8].

Аналитика мобильных приложений. Подобно аналитике веб-сайтов, аналитика мобильных приложений отслеживает поведение пользователей в мобильных приложениях, что позволяет маркетологам понимать вовлеченность пользователей и оптимизировать функции приложения [8].

Хотя методы исследования цифрового маркетинга предлагают значительные преимущества с точки зрения скорости, широты и экономической эффективности, следует отметить некоторые ограничения. Данным, собранным с помощью этих методов, иногда может не хватать глубины и они могут не полностью отражать нюансы поведения или мотивации потребителей [2, 9]. Кроме того, достоверность цифровых данных может быть поставлена под угрозу из-за таких проблем, как систематическая ошибка выборки и качество данных [3].

2.2. Предыдущие результаты традиционных методов маркетинговых исследований

Традиционные методы маркетинговых исследований включают в себя хорошо зарекомендовавший себя набор методов, которые десятилетиями использовались для сбора информации о клиентах. Эти методы ценятся за их способность предоставлять глубокие и контекстуальные данные, хотя они часто отнимают много времени и ресурсов [2]. Некоторые из наиболее часто используемых традиционных методов маркетинговых исследований включают в себя:

Личные интервью: этот метод позволяет исследователям собирать подробную и детальную информацию посредством прямого взаимодействия с участниками, что позволяет более глубоко понять их мысли, чувства и мотивацию [2].

Фокус-группы: Фокус-группы объединяют небольшую группу участников для обсуждения конкретной темы или продукта, способствуя насыщенным дискуссиям и раскрывая групповую динамику, которая может быть не очевидна в индивидуальных интервью [2].

Этнография: этот метод предполагает наблюдение и взаимодействие с покупателями в их естественной среде, предоставляя ценную информацию об их поведении и моделях потребления в контексте их повседневной жизни [10].

Хотя традиционные методы маркетинговых исследований предлагают ценную глубину и контекст, их часто критикуют за то, что они отнимают много времени, дороги и ограничены в охвате [3]. Кроме того, субъективный характер этих методов может внести предвзятость в результаты исследования [11].

2.3. Пробел в знаниях и обоснование исследования

Несмотря на растущее внедрение методов исследования цифрового маркетинга, существует значительный пробел в исследованиях, которые всесторонне сравнивают их эффективность с традиционными методами. Предыдущие исследования часто фокусировались на сильных сторонах каждого подхода в отдельности, игнорируя потенциальные преимущества их интеграции [12]. Кроме того, в ограниченных исследованиях сравнивалась экономическая эффективность этих методов [12].

Данное исследование направлено на устранение этого пробела путем систематического сравнения цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Анализируя как качественные, так и количественные данные, в этом исследовании будут изучены эффективность, результативность и затраты, связанные с каждым подходом. Результаты этого исследования дадут маркетологам лучшее понимание того, как использовать сильные стороны как цифровых, так и традиционных методов для повышения эффективности продаж.

TARAQQIYOT PROGRESS

3. МЕТОДОЛОГИЯ

В этом исследовании используется смешанный метод исследования, чтобы обеспечить целостный анализ эффективности цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Этот подход сочетает в себе качественные и количественные методы исследования, чтобы получить комплексное представление о сильных и слабых сторонах каждого метода.

- **Количественный анализ.** Количественный компонент этого исследования включает сбор числовых данных с помощью опросов и аналитических инструментов. Опросы были распространены среди специалистов по маркетингу в различных отраслях, чтобы узнать их мнение об эффективности, результативности и стоимости цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований. Кроме того, инструменты анализа данных использовались для оценки скорости и охвата цифровых методов в маркетинговых кампаниях в реальном времени. Количественные данные были проанализированы с использованием статистического программного обеспечения, где такие меры, как среднее значение, стандартное отклонение и регрессионный анализ, применялись для выявления существенных различий и корреляций.
- **Качественный анализ.** В дополнение к количественному анализу качественный компонент включает полуструктурированные интервью и фокус-группы с опытными исследователями маркетинга. Эти дискуссии были направлены на более глубокое изучение экспериментальных представлений о полезности, проблемах и контекстуальной эффективности обоих наборов методов. На основе транскрипций этих интервью был проведен тематический анализ для выявления общих тем и нюансов применения каждого метода.
- **Триангуляция данных.** Чтобы обеспечить надежность и достоверность результатов, была использована триангуляция данных. Это включало подтверждение данных из различных источников и методов, таких как сравнение результатов опросов с информацией из интервью. Такой подход помогает смягчить предвзятость и повысить надежность выводов, сделанных в результате исследования.
- **Этические соображения.** На протяжении всего процесса исследования строго соблюдались этические принципы. Участие в опросах и интервью было добровольным, при этом все участники давали информированное согласие. Анонимность и конфиденциальность информации респондентов сохранялись в соответствии с этическими стандартами проведения исследований.

Комбинация этих методов обеспечивает сбалансированную перспективу, используя широту количественных данных и глубину качественного понимания, чтобы предложить всесторонний анализ поставленных исследовательских вопросов.

4. ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Результаты количественного и качественного анализа обеспечивают содержательное сравнение цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований с точки зрения их эффективности, стоимости и результативности.

Таблица 1: Сравнительная эффективность цифровых и традиционных методов

Метрика	Цифровой метод (%)	Традиционный метод (%)	Всего респондентов
Широкий охват аудитории	78	22	100
Глубина понимания потребителей	15	85	100
Точность собранных данных	65	35	100
Возможность взаимодействия с пользователем	80	20	100
Адаптивность к изменениям рынка	75	25	100

В этой таблице представлено количественное сравнение воспринимаемой эффективности цифровых и традиционных методов по различным показателям. Каждый процент представляет собой долю респондентов, которые отдали предпочтение каждому методу по указанному показателю.

Эффективность: Результаты опроса показали, что цифровые методы воспринимаются как более эффективные для быстрого и результативного охвата широкой аудитории, о чем сообщили 78% респондентов. Напротив, традиционные методы были отмечены 85% участников за их способность генерировать более глубокое понимание посредством личного взаимодействия, которое имеет решающее значение для понимания сложного поведения потребителей. Качественные интервью подтвердили эти выводы: некоторые исследователи подчеркнули ценность личного взаимодействия, доступного с помощью традиционных методов, которые часто приводят к более тонкому пониманию.

Таблица 2: Анализ затрат цифровых и традиционных методов

Компонент затрат	Средняя стоимость цифрового метода (долл. США)	Средняя стоимость традиционного метода (долл. США)	Размер образца
Начальная настройка	5000	1000	50
Текущие эксплуатационные расходы	500 в месяц	1200 в месяц	50
Материальные затраты	100	500	50
Затраты на человеческие ресурсы	300	1000	50
Общая средняя стоимость проекта	5900	3700	50

Описание: В этой таблице представлена подробная разбивка затрат по сравнению с цифровыми и традиционными методами. Затраты усреднены на основе данных, собранных в ходе опросов маркетинговых фирм.

Стоимость: Анализ аспектов стоимости выявил явные различия. Цифровые методы оказались менее затратными с точки зрения материальных и логистических затрат, о чем свидетельствуют данные 70% участников опроса, которые отметили более низкие общие затраты по сравнению с традиционными методами. Однако качественные данные показали, что первоначальные затраты на установку сложных инструментов цифровой аналитики могут быть значительными, хотя они, как правило, обеспечивают долгосрочную экономию.

Эффективность. С точки зрения эффективности цифровые методы значительно превзошли традиционные методы. Количественные данные показали, что цифровые инструменты упрощают процесс сбора и анализа данных, позволяя исследователям обрабатывать большие объемы данных в более короткие сроки. Количественно это поддержали 82% опрошенных маркетологов, которые сообщили о более коротких сроках обработки заказов при использовании цифровых методов. Однако некоторые качественные данные позволяют предположить, что такое увеличение скорости может происходить за счет глубины и качества знаний, особенно в сложных сегментах рынка.

Таблица 3: Темы интервью. Взгляды на эффективность метода.

Тема	Традиционные идеи	Цифровая аналитика	Частота упоминаний
Глубина понимания	“Личное взаимодействие дает более полные данные”.	“Интернет-опросы имеют тенденцию скользить по поверхности”.	12 из 15 интервью
Понимание поведения потребителей	“Прямое взаимодействие раскрывает сложное поведение”.	“Поведенческое отслеживание предлагает широкие закономерности”.	9 из 15 интервью
Проблемы стоимости	“Более высокие затраты на поездку и установку”.	“Более высокие первоначальные инвестиции в технологии, но более низкие текущие затраты”.	11 из 15 интервью
Эффективность и скорость	“Долговременно, но тщательно”.	“Быстрый сбор данных, но могут быть упущены нюансы”.	14 из 15 интервью

Триангуляция данных. Триангуляция данных опросов, интервью и аналитики подтвердила тенденцию к интеграции обоих методов для повышения скорости и доступности цифровых инструментов при сохранении глубины понимания, обеспечиваемой традиционными методами. В нескольких тематических исследованиях этот комплексный подход был отмечен как особенно эффективный при комплексном анализе рынка.

TARAQQIYOT PROGRESS

5. ОБСУЖДЕНИЕ

Сравнительный анализ цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований раскрывает несколько важных идей и действенных стратегий для маркетологов, стремящихся использовать синергию обоих подходов. В этом обсуждении рассматриваются последствия наших выводов и даются рекомендации по эффективной интеграции цифровых и традиционных методов для оптимизации результатов маркетинговых исследований.

Использование цифровой эффективности с традиционной глубиной

Наши результаты показывают, что цифровые методы превосходно охватывают широкую аудиторию и адаптируются к изменениям рынка, в то время как традиционные методы обеспечивают непревзойденную глубину понимания потребителей посредством прямого взаимодействия с людьми. Воспринимаемая эффективность цифровых инструментов в привлечении широкой аудитории быстро подчеркивает их полезность для сбора данных и тенденций в реальном времени, что крайне важно на быстро меняющихся рынках. И наоборот, сила традиционных методов в получении более полных и детальных данных подчеркивает их важность для понимания сложного потребительского поведения и предпочтений.

Стратегическая интеграция для расширенных маркетинговых исследований

Чтобы извлечь выгоду из сильных сторон обеих методологий, маркетологам следует рассмотреть подход стратегической интеграции. Например, цифровые инструменты могут использоваться для сбора первоначальных обширных наборов данных и выявления новых тенденций, в то время как традиционные методы могут затем использоваться для более глубокого изучения конкретных областей интересов, обнаруженных в результате первоначальных цифровых результатов. Такая последовательная интеграция позволяет быстро собирать данные с последующим их углубленным исследованием, обеспечивая достижение как эффективности, так и глубины.

Экономическая эффективность за счет смешанных подходов

Анализ затрат, представленный в разделе результатов, показывает, что, хотя цифровые методы, как правило, требуют более высоких затрат на первоначальную настройку, они обычно несут меньшие текущие эксплуатационные расходы по сравнению с традиционными методами. Маркетологам следует оценить долгосрочную экономическую выгоду от цифровых инструментов в сравнении с необходимыми первоначальными инвестициями, принимая во внимание потенциал значительной операционной экономии. Кроме того, сочетание недорогих цифровых инструментов для широкого сбора данных с целевыми традиционными подходами может оптимизировать общую эффективность бюджета исследований.

Рекомендации для практики:

1. Используйте цифровые инструменты для предварительного анализа. Используйте цифровую аналитику и инструменты автоматического сбора данных для быстрого сбора и анализа больших объемов данных, выявления ключевых тенденций и областей, требующих более глубокого исследования.
2. Используйте традиционные методы для получения подробной информации. Используйте традиционные методы, такие как личные интервью или фокус-группы, для детального изучения сложных проблем, особенно тех, которые связаны с эмоциональными или поведенческими аспектами, которые цифровые инструменты могут упустить из виду.
3. Разработать гибкую модель интеграции: создать гибкую исследовательскую структуру, которая позволит легко интегрировать цифровые и традиционные методы и адаптироваться к конкретным потребностям каждого исследовательского проекта. Эта модель должна облегчить переключение между методами по мере развития масштаба исследования.
4. Постоянное обучение и развитие. Убедитесь, что маркетинговые команды хорошо обучены как цифровым, так и традиционным методам исследования. Следует поощрять непрерывное обучение, чтобы идти в ногу с технологическими достижениями и новыми методами исследования рынка.
5. Этические соображения: поддерживайте высокие этические стандарты при сборе данных, обеспечивая прозрачность, согласие и конфиденциальность независимо от того, используете ли вы цифровые или традиционные методы. Это не только соответствует требованиям законодательства, но и укрепляет доверие участников исследования, повышая качество собранных данных.

Интеграция цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований предлагает сбалансированный подход к всестороннему пониманию рынков. Используя возможности быстрого сбора данных

цифровых инструментов и глубокую детальную информацию, предоставляемую традиционными методами, маркетологи могут разработать более целостную и эффективную исследовательскую стратегию. Такой смешанный подход не только повышает точность и надежность маркетинговых исследований, но также гарантирует, что стратегии являются экономически эффективными и соответствуют быстро меняющейся бизнес-среде. По мере развития этой области постоянные инновации и адаптация методологий исследований будут иметь решающее значение для поддержания конкурентных преимуществ и эффективного удовлетворения потребностей потребителей.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В этом исследовании проводится систематическое сравнение цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, подчеркивая их сильные и слабые стороны. Результаты показывают, что, хотя цифровые методы превосходят других по эффективности, охвату и адаптируемости, традиционные методы обеспечивают более глубокое и детальное понимание потребителей посредством прямого взаимодействия. Интеграция этих методов может предложить маркетологам более комплексный и экономически эффективный подход к сбору данных, что позволит разработать сбалансированную стратегию, использующую преимущества обоих.

1. **Эффективность и охват.** Цифровые методы очень эффективны для быстрого охвата широкой аудитории и адаптации к быстрым изменениям рынка, что делает их идеальными для первоначального сбора данных и выявления тенденций.

2. **Глубина и понимание.** Традиционные методы превосходно обеспечивают детальное понимание поведения и мотивации потребителей, предлагая бесценный контекст, который может уточнить и улучшить интерпретации, сделанные на основе цифровых данных.

3. **Экономическая эффективность.** Исследование показало, что, хотя цифровые методы могут потребовать более высоких первоначальных затрат, они, как правило, обеспечивают более низкие текущие эксплуатационные расходы. И наоборот, традиционные методы, хотя и потенциально более дорогостоящие с точки зрения текущих расходов, дают важную информацию, которая может оправдать их инвестиции.

Хотя это исследование дает ценную информацию о сравнительной эффективности цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, оно имеет ограничения. Опора на тематические исследования и существующую литературу может не охватить все последние инновации или неопубликованные практики в области цифровых и традиционных методов. Кроме того, качественный характер некоторых данных может привести к субъективным искажениям при интерпретации результатов. Будущие исследования могли бы извлечь выгоду из более широкой эмпирической базы для повышения обобщаемости результатов.

1. **Технологические достижения.** Будущие исследования должны изучить влияние новых технологий, таких как искусственный интеллект и машинное обучение, на эффективность и точность методов цифрового маркетингового исследования.

2. **Продольные исследования.** Долгосрочные исследования могут дать представление о том, как интеграция цифровых и традиционных методов влияет на долгосрочный успех маркетинговых стратегий, особенно в динамично развивающихся отраслях.

3. **Межкультурные сравнения.** Исследование того, как эти методы работают в различных культурных контекстах, может выявить дополнительные проблемы и возможности, предлагая более глобальный взгляд на эффективные маркетинговые исследования.

4. **Устойчивость и этика.** Необходимы дальнейшие исследования для изучения практики устойчивого развития в рамках маркетинговых исследований и этических последствий интеграции цифровых и традиционных методов, особенно в отношении конфиденциальности данных и согласия.

Занимаясь этими областями, будущие исследования могут продолжать совершенствовать и совершенствовать стратегии интеграции цифровых и традиционных методов маркетинговых исследований, гарантируя, что маркетинговая практика останется надежной, гибкой и ответственной в мире, управляемом данными.

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

Рекомендации:

1. Sengupta, S., Basak, S., Saikia, P., Paul, S. (2020). A review of deep learning with special emphasis on architectures, applications and recent trends. Knowledge-Based Systems.
2. Gupta, S., Justy, T., Kamboj, S., Kumar, A., & Kristoffersen, E. (2021). Big data and firm marketing performance: Findings from knowledge-based view. Technological Forecasting and Social Change, 171, 120986.
3. Birjali, M., Kasri, M., & Beni-Hssane, A. (2021). A comprehensive survey on sentiment analysis: Approaches, challenges and trends. Knowledge-Based Systems, 226, 107134.
4. Khan, S. A., Naim, I., Kusi-Sarpong, S., Gupta, H., & Idrisi, A. R. (2021). A knowledge-based experts' system for evaluation of digital supply chain readiness. Knowledge-Based Systems, 228, 107262.
5. Sharma, R., Kamble, S. S., & Gunasekaran, A. (2018). Big GIS analytics framework for agriculture supply chains: A literature review identifying the current trends and future perspectives. Computers and Electronics in Agriculture, 155, 103-120.
6. Horng, J. S., Liu, C. H., Chou, S. F., Yu, T. Y., & Hu, D. C. (2022). Role of big data capabilities in enhancing competitive advantage and performance in the hospitality sector: Knowledge-based dynamic capabilities view. Journal of Hospitality and Tourism Management, 51, 22-38.
7. Saura, J. R., Reyes-Menendez, A., & Bennett, D. R. (2019). How to extract meaningful insights from UGC: a knowledge-based method applied to education. Applied Sciences, 9(21), 4603.
8. Nasseef, O. A., Baabdullah, A. M., Alalwan, A. A., Lal, B., & Dwivedi, Y. K. (2022). Artificial intelligence-based public healthcare systems: G2G knowledge-based exchange to enhance the decision-making process. Government Information Quarterly, 39(4), 101618.
9. Eshbayev, O. A., Mirzaliev, S. M., Rozikov, R. U., Kuzikulova, D. M., & Shakirova, G. A. (2022, June). NLP and ML based approach of increasing the efficiency of environmental management operations and engineering practices. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1045, No. 1, p. 012058). IOP Publishing.
10. Alikovich Eshbayev, O., Xamidovich Maxmudov, A., & Urokovich Rozikov, R. (2021, December). An overview of a state of the art on developing soft computing-based language education and research systems: a survey of engineering English students in Uzbekistan. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 447-452).
11. Ardi, A., Djati, S. P., Bernarto, I., Sudibjo, N., Yulianeu, A., Nanda, H. A., & Nanda, K. A. (2020). The relationship between digital transformational leadership styles and knowledge-based empowering interaction for increasing organisational innovativeness. International Journal of Innovation, Creativity and Change, 11(3), 259-277.
12. Saura, J. R., Palos-Sanchez, P., & Rodríguez Herráez, B. (2020). Digital marketing for sustainable growth: Business models and online campaigns using sustainable strategies. Sustainability, 12(3), 1003.
13. Sharipov, K., Abdurashidova, N., Valiyeva, A., Tuychieva, V., Kholmatova, M., & Minarova, M. (2022, December). A Systematic Mapping Study of Using the Cutting-Edge Technologies in Marketing: The State of the Art of Four Key New-Age Technologies. In International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking (pp. 381-389). Cham: Springer Nature Switzerland.
14. Raza, A., Tran, K. P., Koehl, L., & Li, S. (2022). Designing ecg monitoring healthcare system with federated transfer learning and explainable ai. Knowledge-Based Systems, 236, 107763.
15. Verma, S., Sharma, R., Deb, S., & Maitra, D. (2021). Artificial intelligence in marketing: Systematic review and future research direction. International Journal of Information Management Data Insights, 1(1), 100002.

IQTISODIYOTNING ERKINLASHTIRILISHI SHAROITLARIDA KICHIK BIZNES SEKTORI RIVOJLANISHINING IMKONIYATLARI

Botirova R. A.
Iqt. f. n., dots., NamMQI

Sirojiddinov I. Q.
Iqt. f. n., dots., NamMQI

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimizda iqtisodiyotning erkinlashtirilishi sharoitlarida kichik biznes sektori rivojlanishining imkoniyatlari va yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Biznesni qulaylashtirish choralari natijalari tahlil eilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiyotning erkinlashtirilishi, kichik biznes sektori, biznes-muhit, tadbirkorlik, soliqdar, tadbirkorlikni himoyalash.

Abstract: The article discusses the potential and approaches for the expansion of the small business sector in our country’s environment of economic liberalization. Analysis is conducted on the outcomes of business facilitation initiatives.

Key words: economic liberalization, small business sector, business environment, entrepreneurship, taxpayer, protection of entrepreneurship.

Аннотация: В статье исследованы возможности и направления развития сектора малого бизнеса в стране в условиях либерализации экономики. Проанализированы результаты мер по благоприятствованию бизнесу.

Ключевые слова: либерализация экономики, сектор малого бизнеса, бизнес-среда, предпринимательство, налоги, защита предпринимательства.

O‘zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi ekanligi inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatdir. Bu mamlakatning tashqi dunyo bilan aloqalari tobora kengayib borayotganligida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko‘magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O‘zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o‘sib borishida va boshqa misollarda yaqqol tasdiqlanmoqda. Demak, global moliyaviy inqiroz va, birinchi navbatda, uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta’sir etayotgani real voqelikdir.

Shuning uchun “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan vazifalarning hal etib borilishi joriy davrdagi iqtisodiy rivojlanish natijalarinigina emas, balki iqtisodiyotimizning yaqin yillardagi muvaffaqiyatli taraqqiy eta olishini ta’minlaydi. 2023-yilga mo‘ljallangan Dasturning asosiy yo‘nalishlari investitsion jarayonlarning izchil amalga oshirilishini taqozo etadi va ayni paytda bu jarayonlarni faollashtirishga ham qaratilgandir.

Mamlakatimizda shakllangan investitsion muhit ko‘p yillar mobaynida o‘tkazib kelinayotgan iqtisodiy siyosatning natijasidir. Bunda mustaqillikning dastlabki yillarida va undan keyin ham tashqi qarzlar sohasida qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatlarga, imtiyozli foiz stavkalari bo‘yicha jalb etilganligi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Shu tufayli milliy iqtisodiyotning xalqaro kreditlar bozoridagi kon’yunkturaga qattiq bog‘lanib qolishining oldi olindi. Globallashuv sharoitlari bu yo‘lning naqadar oqilona yo‘l ekanligini yaqqol namoyish etmoqda.

Ma’lumki, 2017–2023-yillarda kichik biznes sektorini rivojlantiringa qaratilgan 2 mingga yaqin qonunlar, Farmonlar va qarorlar, me’yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ularga asosan 114 ta litsenziya va ruxsatnoma bekor qilindi, 33 ta faoliyat turi xabardor eti0 tartibiga o‘tkazildi. Ruxsatnomalarni rasmiylashtirish tartiblari soddalashtishrilib, muddatlari o‘rtacha ikki baravar qisqartirildi. Ortiqcha tekshirishlar, nakd pul, valyuta va xomashl bo‘yicha ko‘plab cheklovlarga barham berildi. Bunday qulaylik va imkoniyatlar natijasida yangi subyektlar

keskin ko‘payib, avvaldan ishlayotganlari faoliyatini kengaytirmoqda. Xususan, 2017–2023-yillarda tadbirkorlar soni qariyb uch baravar oshdi.Tadbirkorlar uchun o‘z biznesini butun mamlakat doirsida kengaytirish, boshqa hududlarda ham ish o‘rinlari yaratish oddiy holga aylanmoqla. Faoliyatini kichik biznes subyektlari sifatida boshlagan korxonalarning o‘rta va yirik biznesga o‘sib o‘tishi jarayonlari boshlandi va tezlashmoqda. Hozirda ichki va tashqi bozorda o‘z salmoqli o‘rni va brendiga ega tadbirkorlar sinfi shakllana boshladi.

Ta’kidlash lozimki, faqat 2021-yilda va 2022-yilning birinchi yarmildatadbirkorlardan kelib tushgan minglab murojaatlarda ko‘tarilgan muammolarni hal etish va takliflarni amalga oniringa qaratilgan katta dastur, 70 dan ortiq Farmon va qarorlar qabul qilindi. Biznesni yo‘lga qo‘yish va rivojlantirin uchun 130 trillion so‘m kredit, 3,5 trillion so‘mlik subsidiya va kompensatsiya ajratildi. Qurilish sanoatida sement, charm sanoatida bo‘yoqlar va kimyoviy moddalar, mebel sanoatida MDF, furnitura va aksessuarlar kabi jami 82 turdagi xomashyo va yarim-tayyor mahsulotlar import bo jidan ozod qilindi, natijada mahsulotlarning tanarxini kamaytirish uchun sharoit yaratildi.

Biznes muhiti yaxshilanishi tadbirkorlarning asosiy kapitalga qo‘yilmalarga rag‘batlantiradi. Faqat 2021-yil davomida tadbirkorlar tomonidan biznes uchun 55 mingdan ortiq binolar qurildi. Tushumlari 1 million dollardan oshgan tadbirkorlik subyektlari soni 5 mingtaga ko‘payib, 26 mingtaga yetdi. Eksport qiluvchi korxonalar soni 7,5 mingta bo‘lgan umumiy eksport hajmi 30 foizga ko‘paydi.

Makroiqtisodiy barqarorlik va xaq farovonligini uzluksiz yaxshilab borish nuqtayi nazaridan tadbirkorlikni yanada rivojlakgirish, biznes sharoitlar yaratib berish maqsadga muvofiq. Bu borada Prezident tomonidan 2022-yil avgustda beshta asosiy yo‘nalishlar biri bo‘yicha amalga oshirilishi lozim bo‘lgan choralar asoslab berildi.

Birinchi yo‘nalishda korxonalarni toifalarga ajratish, ularni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha alohida yondashuvlarni belgilashsh. Xususan, yillik aylanmasi 1 milliard so‘mgacha bo‘lgan korxonalar – mikro biznes, 10 milliard so‘mgacha bo‘lgani – kichik biznes va 100 milliard so‘mgacha bo‘lgani o‘rta biznes toifasiga kiradi. shundan kelib chiqib, 2023-yil 1-yanvardan boshlab mikro biznes uchun aylanmadan olinadigan soliqning amaldagi 4 foizdan 25 foizgacha bo‘lgan stavkalari o‘rniga yagona 4 foizli soliq stavkasi joriy etildi. Yillik aylanmasi 1 milliard so‘mdan oshib, umumiy soliq to‘lash tartibiga o‘tgan korxonalar bir yil davomida foy da solig‘ini 2 barobar kam to‘laydi. Ushbu imkoniyatlar 370 ming tadbirkor ga yengillik yaratdi.

Yuqori salohiyatli o‘rta korxonalar uchun ham qator soliq va kompensatsiya imtiyozlari belgilandi. Koronavirus pandemiyasi keltirgan iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, 2023-yil 1-yanvardan boshlab qo‘shilgan qiymat solig‘i stavkasi 12 foizga tushirildi. Tadbirkorlar uchun yana bir yengillik - 2022-yil 1-iyuldan boshlab bo‘sh bino yoki foydalanilmayotgan yer uchastkasiga nisbatan soliqlarning onirilgan stavkalarini qo‘llash bekor qilindi. Shuningdek, tadbirkorlarning shu tarzda ilgari onirib hisoblangan 2 trillion so‘mlik qarzlaridan ham voz kechildi.

Ikkinchi yo‘nalin - qulay moliyalashtirish tizimini qulaylashtirilishi bo‘lib, bu maqsadlarda kichik biznes loyihalariga 20 trillion so‘m yo‘naltirilini belgilandi. Bundan tashqari, tijorat banklari xalqaro moliya institutlaridan ham mablag‘lar jalb etadi. Tadbirkorlik jamg‘armasi tomonidan kafillik berish imkoniyatlari qo‘shimcha 2 barobarga onirilishi natijasida kamida 15 ming nafar tadbirkorning kredit olindagi garov masalasi hal bo‘ladi.

Uchinchi yo‘nalishda tuman va shaharlar sharoitidan kelib chiqib, biznes uchun alohida yondashuvlar joriy etildi. 2023-yildan shart-sharoiti bo‘yicha barcha tuman va shaharlar 5 ta toifaga ajratildi. Ularda soliq, subsidiya, kredit foizlari uchun kompensatsiya va kafillik berish, infratuzilmaga ulash bo‘yicha alohida tartiblar belgilandi. Yerni xususiylashtirish uchun belgilangan summa, ya’ni yer solig‘ining 20 karrasi miqdoridagi to‘lov Toshkent shahri va viloyat markazlarida 10 karraga, boshqa hududlarda 5 karraga pasaytirildi.

To‘rtinchi yo‘nalish - tadbirkorlarning mulk huquqi himoyasiga taalluqli. Yer va mulk ajratish haqidagi qarorlarni bekor qilish, tergov jarayonida mol-mulkni xatlab qo‘yishni faqat sud hal etiladi. Shuningdek, tadbirkorlarning sudlarga murojaat qilish imkoniyati kengaytirildi. Jumladan, ma’muriy sudlarga ariza berinda davlat boji stavkasi 2 barobar kamaytirildi. Tadbirkorlarning soliq idoralari qarori ustidan sudga shikoyat kiritish muddati hozirgi 1 oydan 3 yilgacha uzaytirildi.

Beshinchi yo‘nalishda tadbirkorlar faoliyatini nazorat qilish va ularni javobgarlikka tortish masalalarini qamrab olgan. Avvalo, tadbirkorlarga nisbatan yangi javobgarlik va jazo choralarini joriy etinga 3 yillik moratoriy e’lon qilindi. 2023-yildan 26 ta idoraning takrorlanuvchi nazorat funksiyalari bekor qilindi.

Alohida qayd etish lozimki 2017-yildan so‘ng, ya’ni 2022-yilga kelib biznesga soliqlar 16 tadan 9 taga qisqardi, pensiya, maktab va yo‘ljamg‘armalarga biznes uchun og‘ir yuk bo‘lgan 3,2 foizli yig‘imlar bekor qilindi. Ushbu yig‘imlar korxonalarning foydasidan qat’i nazar, oborotdan olinar, ularning miqdori korxonalarning kamida 25–30 foiz foydasiga teng edi. Molk-mulk, daromad solig‘i va ijtimoiy soliqlar stavkalari 2 barobarga kamaytirildi.

2023-yilga qadar korxonalarning soliq organlari bilan munosabatlarini soliq tekniruvlariga oid jarimalar turi ko‘pligi va og‘irligi murakkablashtirara edi. Oyiga o‘rtacha 1 million so‘m soliq to‘laydigan kichik tadbirkorlarga 5 milliondan 10 million so‘mgacha moliyaviy jarima qo‘llanishi oddiy hol edi. Ya’ni kichik tadbirkorlar uchun ham, yirik korxonalar uchun ham jazo bir xil. Bunga barham berish uchun barcha turdagi tekshiruvlar Biznes-ombudsman tomonidan muvofiqlantirilini, jarimalar miqdori tadbirkor to‘layotgan soliq miqdoridan oshmasligi ker-

akligi belgilandi. Bunday muammo ayniqsa savdo sohasiga xos eli. Bu borada savdo qoidalarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik bekor qilindi.

Kichik biznes rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashda Savdo-sanoat palatasi faoliyatini takomillashtirish zarurligi ham yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Uning vazifa va vakolatlari kengaytirilmoqda. Xususan, hukumatga ko‘rib chiqilishi majburiy bo‘lgan masala kiritish, tadbirkor manfaatini ko‘zlab Oliy sudga ariza taqdim qilish vakolatlari berildi. Savdo-sanoat palatasi hukumat bo‘ysunuvidan to‘liq chiqarildi va tadbirkorlar manfaatining chinakam himoyachisi bo‘lishi lozim.

Kichik biznes sektoriga davlat rahbari darajasida nihoyatda jiddiy e’tibor qaratilayotganini o‘z natijalarini bermoqda. Ko‘p ishbilarmonlar o‘z biznesini butun mamlakat miqyosida kengaytirib, minglab ish o‘rinlarini yaratdi va nufuzli yirik kompaniyalarga aylandi. Ichki va tashqi bozorda o‘z nufuzi hamda brendiga ega tadbirkorlar sinfi shakllana boshladi.

Kelajakda iqtisodiyotning korxonalarda modernizatsiya jarayonlarini boshqarishda, fikrimizcha, quyidagi mexanizmlarni joriy qilish lozim:

- *birinchidan,* iqtisodiyotning yetakchi sanoat korxonalarida modernizatsiya qilish jarayonlarini boshqarish bo‘yicha yagona tizimi ishlab chiqish yoki yagona bo‘g‘inni tashkil etish;
- *ikkinchidan,* sanoat korxonalari umumiy menejmentida modernizatsiya qilish jarayonlarini boshqarish bo‘yicha tartib va prinsiplarni kiritish;
- *uchinchidan,* korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash uchun olib kelingan asbob va uskunalarni o‘z vaqtida, belgilangan hajmda o‘rnatish va ishga tushirishni qat’iy boshqarish;
- *to‘rtinchidan,* texnologik ma’naviy va jismoniy eskirgan asbob-uskunalar salmog‘i yuqori bo‘lgan korxonalarni doimiy audit va monitoring qilish bo‘yicha muttasaddi tashkilotlarning boshqaruv rolini kuchaytirish;
- *beshinchidan,* iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlari korxonalarida modernizatsiya jarayonlarini boshqarish samaradorligini baholash tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli Farmoni. lex.uz›docs/6600413
2. Sirojiddinov, I. Q. (2021). Financial support for economic development of regions in the context of the coronavirus pandemic. ISJ Theoretical & Applied Science, 02 (94), 187-190.
3. Sirojiddinov I., Botirova R. Liberazition is acrucial condition for creating modern agriculture in Uzbekistan. - International Journal of Research And development, march 2020.
4. Features of investment processes in the economy in the conditions of the coronavirus pandemic. - EPRA International Journal of Multidisciplinary(IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6 | Issue: 7 | July 2020 || Journal DOI: 10.36713/epra2013 || SJIF Impact Factor: 7.032 ||ISI Value: 1.188
5. Сирожиддинов И., Ходжибоева И. Инновационные процессы в экономике регионов в условиях коронавирусной пандемии Молодой ученый”. – 2020. - №20.
6. Sirojiddinov I., Botirova R., Xakimov A. Innovation as an important factor in the development of the agricultural sector of the region’s economy Innovation as an important factor in the development of the agricultural sector of the region’s economy- Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 5, 2020.
7. Sirojiddinov I., Botirova R. Liberazition is acrucial condition for creating modern agriculture in Uzbekistan.- International Journal of Research And development, march 2020.
8. Baxriddinov N.Z. Issues of financing the innovative activity of the enterprise // “Бозор, пул ва кредит” scientific-practical journal. №3 / 2018. Pp. 56 - 59
9. Sirojiddinov I. Q., Sirojiddinov K. I. opportunities for the development and increase of fruit, vegetable production and the export potential of the industry //Theoretical & Applied Science. – 2021. – №. 4. – С. 87-90.
10. Sirojiddinov Ikromiiddin Qutbiddinovich. Features Of Accounting And Financial Control In Small Business// International Journal Of Research In Commerce, It, Engineering And Social Sciences ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876., Volume: 16 Issue: 04 in April 2022.

POSITIONING TEXTILE PRODUCTS IN COMPETITIVE STRATEGY

Икрамова Нодира Бурхон қизи
Самостоятельный соискатель кафедры “Зеленая экономика”,
Ташкентский государственный экономический университет

Abstract: In the competitive situation in the market, positioning is of great importance in the textile industry. For example, a brand can position itself as a manufacturer of high-quality and environmentally friendly materials, attracting customers who value environmental friendliness and durability of products. Another brand may focus on affordable prices and a wide selection, attracting customers interested in low prices. Each approach creates a unique position in the market and determines the specific needs of the target audience.

Key words: competitive strategy, brand position, environmentally friendly, recyclable materials.

Annotatsiya: Bozordagi raqobat sharoitida to‘qimachilik sanoatida pozitsiyalashni aniqlash katta ahamiyatga ega. Misol uchun, brend o‘zini yuqori sifatli va ekologik toza materiallar ishlab chiqaruvchisi sifatida ko‘rsatishi mumkin, mahsulotning ekologik tozaligi va chidamliligini qadrlaydigan mijozlarni jalb qiladi. Boshqa brend arzon narxlarga qiziqqan mijozlarni jalb qilib, arzon narxlar va keng tanlovga e’tibor qaratishi mumkin. Har bir yondashuv bozorda o‘ziga xos mavqeni yaratadi va maqsadli auditoriyaning o‘ziga xos ehtiyojlarini belgilaydi.

Kalit so‘zlar: raqobat strategiyasi, brend pozitsiyasi, ekologik toza, qayta ishlanadigan materiallar.

Аннотация: В условиях конкурентной ситуации на рынке большое значение в текстильной отрасли имеет позиционирование. Например, бренд может позиционировать себя как производитель качественных и экологически чистых материалов, привлекая клиентов, ценящих экологичность и долговечность продукции. Другой бренд может сделать акцент на доступных ценах и широком выборе, привлекая клиентов, заинтересованных в низких ценах. Каждый подход создает уникальную позицию на рынке и определяет конкретные потребности целевой аудитории.

Ключевые слова: конкурентная стратегия, позиция бренда, экологичность, вторсырье.

INTRODUCTION

In the world of textiles, competitive success depends not only on skill, but also on a strategic approach to determining the position of products in the market. Correct positioning helps firms to stand out among many players and create sustainable competitive advantages for your brand.

Product positioning is the art of identifying a product or service’s place in the minds of consumers, creating a unique image and expressing brand values through every element of the product. This process involves analyzing the target audience, identifying competitive advantages, and creating a connection between the brand and consumers.

A key element of successful positioning is understanding the needs and preferences of the target audience. Adapting products and marketing strategies to consumer needs ensures maximum relevance and appeal to the target audience.

However, for successful positioning it is necessary not only to understand the needs of the market, but also to be able to stand out among competitors. Creating a unique offering based on innovative design, high-quality materials, environmentally sustainable manufacturing or unique marketing strategies will help capture the attention and interest of consumers.

Positioning also includes creating a strong brand and creating an emotional connection with consumers. Branding plays an important role in creating a unique identifier for a product, making it easier to recognize and associate with the brand.

Thus, positioning textile products in a competitive strategy is a complex and multi-level process that requires a deep understanding of market conditions, consumer needs and the ability to differ from competitors.

Only this approach will allow companies to create a unique offer that can win the choice of consumers and ensure the sustainable success of the brand.

METHODOLOGY

The research of the article on the topic of positioning textile products within the framework of competitive strategy is based on the following stages:

- **Determination of the goals and objectives of the study:** scientific substantiation and development of methods for positioning goods in the textile industry by light industry enterprises of different countries.
- **Object of study:** positioning of goods of textile industry enterprises and a brief comparison with western and eastern textile giants.
- **Subject of research:** methodological support for the positioning of goods in the textile industry.
- **Theoretical basis of the study:** development of the theory of product positioning and development of methodological approaches to its implementation.
- **Development of methods:**
- methodology for assessing the competitive position of goods from the point of view of consumers;
- methodology for selecting attributes for positioning textile products;
- mechanism for positioning goods by enterprises of the textile industry of the Republic of Uzbekistan

Scientific novelty of the results: development of the theoretical basis for product positioning and development of methodological approaches to its implementation.

RESEARCH AND ANALYSIS

Positioning textile products within a competitive strategy is a strategic process that involves identifying the unique features of the product, identifying the target audience and creating an appropriate brand image to attract attention in the market and achieve competitive advantage. In this study, we will explore the key aspects of textile product positioning and their impact on the competitive strategy of companies in this industry.

First of all, textile product positioning begins with an analysis of the market and competitive environment. Companies must study consumer preferences and needs, as well as analyze the actions of competitors. This will help identify open niches in the market and develop a strategy that will allow the company to stand out.

An important aspect of positioning is identifying the target audience. Companies need to understand who their key customers are and what needs they have. For example, clothing for young people may have a different style and price range than clothing for older people. Positioning must be tailored to the interests and preferences of the target audience. Then it is necessary to determine the unique features of the products that will help the company stand out in the market. This could be the use of environmentally friendly materials, innovative design, high quality or affordable price. For example, a company may position itself as a brand that offers fashionable organic cotton clothing at affordable prices.

In addition, it is important to create an appropriate brand image that will correspond to the values and preferences of the target audience. This includes creating a unique style, logo, packaging and marketing materials that will help the brand stand out and be remembered by consumers.

Research has identified two methods of product positioning: the first is based on consumer perception of the product, the second is based on comparison with competitors, taking into account their advantages. However, these methods do not take into account factors influencing customer preferences (expectations, needs, income, age, product knowledge and satisfaction), which makes successful product positioning difficult. The thesis recommends an integrated approach to positioning.

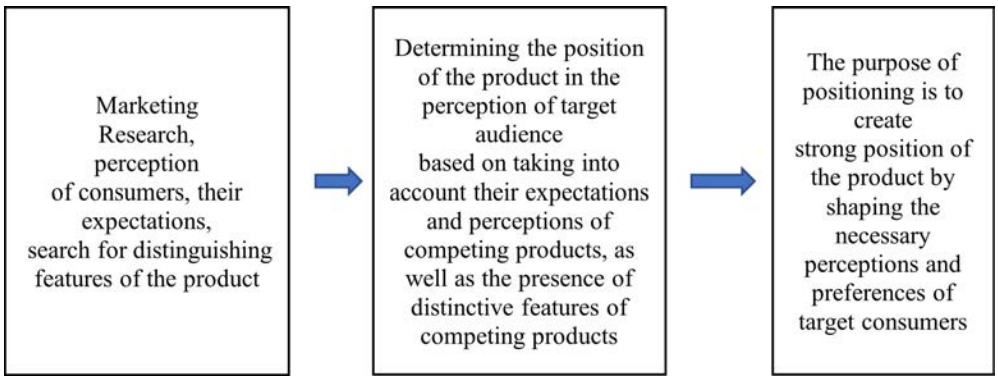

Table 1: An integrated approach to product positioning

The next level of creating a distinguishing characteristic of a product, establishing its position in the market comes with finding special attributes or features that allow firms to differ from others. The methodology for selecting attributes of a product position allows companies to determine the product characteristics, on the basis of which an enterprise can create its positions in consumer perception.

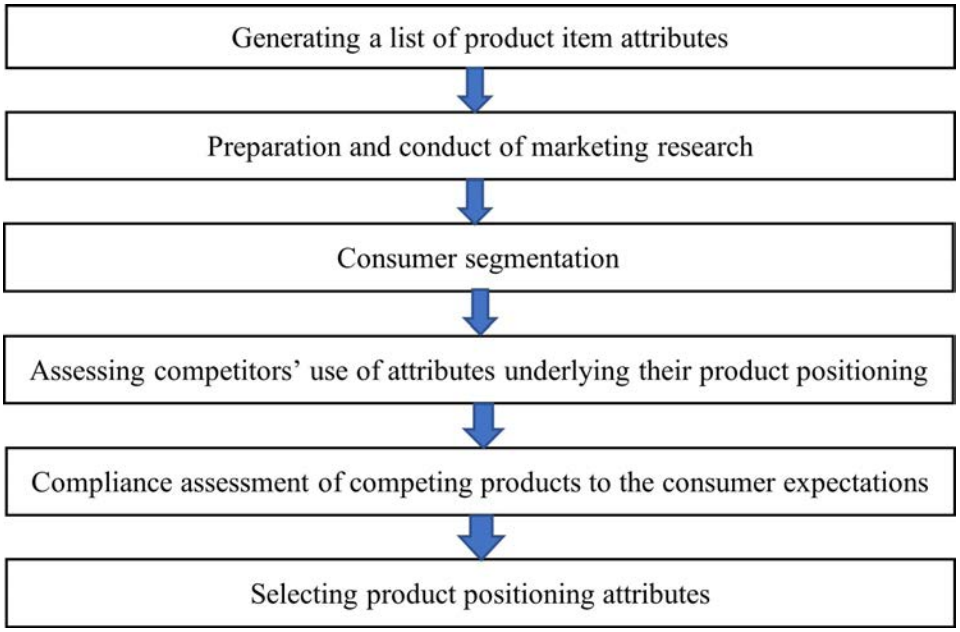

Table 2: Methodology for selecting product positioning attributes

The application of this methodology includes the following aspects:

Classification of attributes to determine product positioning, including product attributes (quality, market, service attributes) and consumer characteristics (needs, demographic, psychographic, behavioral, economic characteristics).

Segmentation of consumers based on the sought benefits corresponding to the motives their behavior.

Assessing the use by competitors of the attributes underlying the positioning of their goods, using a developed methodology for assessing the competitive positioning of goods in the perception of consumers.

Assessing the compliance of goods of competing enterprises with consumer expectations based on the ideal point model, which allows us to identify the causes of consumer dissatisfaction and develop recommendations for improvement of the product.

Selection of product attributes based on the following conditions: the attribute is significant for consumers; a significant attribute is not used by competitors when positioning their products; if a significant attribute is used by competitors, it can be selected in case of weak positions occupied by them; If competitors' positions are assessed as strong and they use a significant attribute, it may be selected if there is an opportunity to improve the product, which provides superiority over competitors.

Sustainability is also becoming an important aspect of positioning textile products in the modern world. As consumer awareness of environmental issues increases, companies offering products made from recycled materials or with sustainability in mind can gain a strong position in the market.

However, positioning must take into account not only consumer preferences and needs, but also the actions of competitors. Competition in the textile industry can be fierce, and companies must constantly monitor changes in the market and adapt their strategies in accordance with these changes. Thus, positioning textile products within a competitive strategy is a complex and multi-level process that requires market analysis, identification of target audience, highlighting the unique features of products and forming an appropriate brand image. Companies that successfully apply positioning can achieve competitive advantages and become leaders in the textile market.

A historical overview of the development of the textile industry in Western and Eastern countries shows how the industry has transformed over time and what differences exist in approaches and strategies between different cultures and regions. In Western countries, the textile industry went through a process of industrialization in the 19th century, leading to massive production of clothing and textiles. An example of a successful company of that time is Levi Strauss & Co., founded in 1853 in the USA. Levi Strauss became one of the largest manufacturers of jeans and other clothing that became a symbol of the American way of life.

Eastern countries such as China and India had a rich history of textile production long before industrialization in the West. China, for example, has been a center of silk production for centuries, facilitating the development of sericulture and the silk trade. Today, China is the world's largest exporter of textile goods and a leading producer of synthetic fibers.

Current trends in the textile industry reflect the influence of globalization, innovation and sustainable development. Western companies such as Nike and Adidas are actively introducing new technologies and materials into the production of sportswear and footwear. For example, Nike develops and uses various types of synthetic fibers and fabrics to create lightweight and durable sports products. However, sustainable production is becoming an increasingly important aspect of the textile industry. Companies are striving to reduce their environmental impact by using recyclable materials and improving production processes. Patagonia is known for its efforts to produce sustainably and create fair working conditions for its employees. Comparing the development of the textile industry in the West and East allows us to understand differences in historical approaches and cultural influences, as well as identify common trends that shape the industry today.

Table 3: Examples of brands using recyclable materials

Brand	Examples of recyclable materials
Patagonia	Organic cotton, recycled polyester, recycled nylon
Adidas	Recycled polyester, recycled nylon, recycled elastane.
Stella McCartney	Organic cotton, recycled polyester, forest-sourced viscose.
Eileen Fisher	Organic cotton, recycled polyester, recycled cashmere, recycled nylon.
Reformation	Organic cotton, recycled polyester, forest-sourced viscose, tencel.
Outerknown	Organic cotton, recycled polyester, recycled nylon, tencel, BCI cotton.
Nudie Jeans	Organic cotton, recycled polyester.
Everlane	Organic cotton, recycled polyester.
Thought Clothing	Organic cotton, bamboo, forest-sourced rayon, hemp, recycled polyester.
Knowledge Cotton App.	Organic cotton, recycled polyester, forest-sourced viscose, tencel.

These companies are just a few of those that use recycled materials in their products. Their experience shows the possibilities and importance of using environmentally friendly materials in the textile industry.

Uzbekistan has established itself in the global textile industry thanks to its rich traditions of textile production, excellent quality of natural materials such as cotton and silk, and attractive prices. This provides the country with competitiveness in the international arena and attracts the attention of consumers who are looking for high-quality textile products at a reasonable cost. Uzbek brands should use environmentally friendly materials to produce clothing, as this reduces the negative impact on the environment. Organic cotton, bamboo and lyocell reduce the consumption of non-renewable resources and reduce emissions of harmful substances. It is also important to recycle waste and encourage conscious consumption among consumers.

CONCLUSION

As was depicted above, there are many ways for companies and the countries' textile industries to position themselves in the global competitive arena.

Some companies might choose to follow the interests and preferences of the target audience while others are concentrating more on the environmental image of a brand.

Another conclusion is about the cost of the production and its impact on the price formation; hence this fact is directly linked to the affordability of a product. Making products at a lower price is also a type of a widely used brand positioning in the textile industry. Namely, Uzbek companies are known to be cheap textile producers of stockinet and knitwear.

All in all, positioning textile products within a competitive strategy is a complex and multi-level process that requires market analysis, identification of target audience, highlighting the unique features of products and forming an appropriate brand image.

An integrated approach to product positioning is one of the key elements in the market positioning which incorporates the purpose of positioning is to create strong position of the product by shaping the necessary perceptions and preferences of target consumers.

Another important factor is analyzing the competitors' products and their attributes to make a successful positioning of the brand in the competitive market.

One more option that has become widespread due to popularization of Green Economy is making products recyclable or to manufacture items from recycled materials, a lot of firms are currently utilizing this method to create special value in the customers' minds.

List of References:

1. Belyaev V.I. Marketing: fundamentals of theory and practice: textbook. – M.: KNORUS, 2005. –672 p.
2. Pankrukhin A.P. Marketing: Textbook. – 3rd ed. – M.: Omega-L, 2005. –656 p.
3. Kotler F. Marketing management. – St. Petersburg: Peter, 2000.
4. Osipenko N.A., "Методическое обеспечение позиционирования товаров текстильной промышленности на рынке Республики Беларусь" Belarus State Economic University, Minsk, 2018.
5. Ivang R., Rana M.B. Better World Fashion: Circular Economy and Competitive Advantage. Ivey Publishing, 2019, 16 p.
6. Thind R. Strategic Fashion Management: Concepts, Models and Strategies for Competitive Advantage. London, Routledge, 2017, 182 p. URL: Link.
7. Lewis B., Hawksley A. Gaining a Competitive Advantage in Fashion Retailing. International Journal of Retail & Distribution Management, 1990, vol. 18, iss. 4.
8. Khvorostyanaya A.S. Fashion industry strategizing: theory and practice. St. Petersburg: SZIU RANEPA, 2021. 272 p.
9. Novikova I.V. Strategic management of enterprise labor resources // Economics in industry. 2018. T. 11. No. 4. pp. 318–326.
10. Kvint V.L. Theory and practice of strategizing. Tashkent: Tasvir, 2018. 160 p.
11. Kvint V.L. Strategy for the Global Market: Theory and Practical applications. New York, Routledge, 2015, 548 p.
12. Khvorostyanaya A.S. Using the methodology of financial strategy in asset management of the creative economy // Economics and Management. 2017. No. 8. pp. 67–74.
13. Porter M.E. The Five Competitive Forces that Shape Strategy. Harvard Business Review, 2008, vol. 86, iss. 1, pp. 78–93.
14. Porter M. Competitive advantage: How to achieve high results and ensure its sustainability. M.: Alpina Publisher, 2008. 720 p.
15. Kotler Ph. From Sales Obsession to Marketing Effectiveness. Harvard Business Review, 1997, no. 55, pp. 67–75.
16. Kapferer J.-N. The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term. Kogan Page Publishers, 2008, 560 p.
17. Kotler F., Jain D.K., Masinsey S. Marketing maneuvers. Modern approaches to profit, growth and renewal.

SANOATNI TARKIBIY O‘ZGARISHLAR ASOSIDA MAQBULLASHTIRISH VA SAMARADORLIK KO‘RSATKICHLARINI PROGNOZLASH

Kasimov Azamat Abdukarimovich
DSc, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sanoat tarmog‘ining iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari va unga ta’sir qiluvchi omillar o‘rganilgan. Sanoat tarmog‘i iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi miqdoriy va nisbiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha ekonometrik modellashtirish asosida prognozlar ishlab chiqilgan. Shuningdek, sanoat tarmoqlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida maqbullashtirish asosida tarmoq samaradorligini oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat, sanoat salohiyati, omil unumdorligi, iqtisodiy va statistik baholash usullari, samaradorlik, tahlil.

Abstract: This article examines the indicators of economic efficiency of the industrial sector and the factors affecting it. Forecast scenarios were developed based on econometric modeling of quantitative and relative indicators representing the economic efficiency of the industrial network. Also, proposals for increasing the efficiency of the industry have been developed based on the optimization of industrial sectors based on structural changes.

Key words: industry, performance indicators, performance factors, forecasting, efficiency, analysis.

Аннотация: В данной статье рассматриваются показатели экономической эффективности промышленного сектора и факторы, влияющие на нее. Прогнозные сценарии были разработаны на основе эконометрического моделирования количественных и относительных показателей, отражающих экономическую эффективность производственной сети. Также разработаны предложения по повышению эффективности отрасли на основе оптимизации отраслей промышленности на основе структурных изменений.

Ключевые слова: промышленность, промышленный потенциал, факторная производительность, методы экономико-статистической оценки, эффективность, анализ.

KIRISH

Sanoat tarmoqlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida maqbullashtirish – bu jahon iqtisodiyotidagi tarkibiy o‘zgarishlar, foydalanilayotgan tabiiy resurslar zxirasining tugab borayotganligi, resurslar ta’minoti va narxlari bilan bog‘liq o‘zgarishlar, qolaversa, aholi turmush tarzining rivojlanishi va ular talabining o‘zgarishlari, shuningdek, bugungi kunda ro‘y berayotganidek global iqlim o‘zgarishlari va ekologik muammolardan kelib chiqib mavjud sanoat tarmoqlarini tarkibiy qismlarini o‘zgartirish tushuniladi.

Bu borada Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev “Sanoatdagi tarkibiy o‘zgarishlar va sharoitlar natijasida so‘nggi besh yilda ushbu uchta tarmoqda ishlab chiqarish 2,6 barobar oshgan, ularning sanoatdagi ulushi 7 foizga yetgan. Shuningdek, 231 turdagi yangi mahsulotlar o‘zlashtirilib, eksport 1,6 milliard dollarni tashkil etgan. Joriy yilning o‘zida elektrotexnikada 163 million dollarlik 39 ta, kimyo sanoatida 70 million dollarlik 17 ta va farmatsevtikada 87 million dollarlik 57 ta korxona ishga tushdi. Shu bilan birga, bu tarmoqlarda foydalanilmagan imkoniyatlar hali ko‘p. Ichki bozorni mahalliy mahsulotlar bilan to‘ldirish elektrotexnikada 50 foizga, kimyo sanoatida 40 foizga, farmatsevtikada 18 foizga ham yetmaydi”, deb ta’kidladi [1].

Umuman olganda keyingi davrdagi mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar va taraqqiyotning hozirgi talabi sanoat tarmoqlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida maqbullashtirish va uning samaradorlik ko‘rsatkichlarini prognozlash orqali istiqbolli strategiyalar ishlab chiqish hamda bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Bularning barchasi mazkur mavzuning dolzarbligini ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy rivojlanish (samaradorlikning oshishi) bozorlarda raqobatning doimiy ravishda kengayib borishi bilan tavsiflanadi. Turli sohalardagi fan-texnika yutuqlari, kashfiyotlar bilan bog'liq keyingi o'n yillikdagi taraqqiyot sanoat korxonalari faoliyati va rivojlanishidagi ko'plab muammolarni ochib berdi va ularning rivojlanishini yanada jadallashtirdi [2].

Sanoat korxonalarining raqobatbardoshligi haqidagi zamonaviy tushuncha quyidagicha ta'riflanadi. Sanoat korxonasining raqobatbardoshligi deganda uning iqtisodiy va boshqa imtiyozlarni maksimal darajada oshirish maqsadida resurslardan samarali va maqbul foydalanish va taqsimlash orqali yaxshiroq xususiyatlarga ega o'xshash mahsulot (tovar, ish, xizmat) ishlab chiqaruvchilari bilan ustun raqobat qilish qobiliyati tushuniladi. Bu esa ma'lum bir xo'jalik yurituvchi subyektning tashqi muhitda barqaror rivojlanishiga imkon beradi [3].

Hozirgi vaqtda sanoat tarmog'ida tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi munosabatlar uzoq muddatli yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi va strategik yo'nalishlarni namoyon etadi. Bu sanoat korxonalari va ularning kontragentlari o'rtasidagi munosabatlarni strategiklashtirishda global tendensiyalarning namoyon bo'lishiga imkon beradi. Ya'ni, butun sanoat tarmog'i, xususan, alohida sanoat ishlab chiqarish tuzilmalari faoliyati va rivojlanishida uzoq muddatli hamkorlik va strategik sheriklikning ahamiyati oshib bormoqda [4].

I.I. Ermatovning fikricha, erkin bozor munosabatlarining shakllanishi sharoitida sanoat ishlab chiqarish samaradorligiga bir qancha omillar ta'sir qilib, ularni quyidagicha keltirish mumkin [5]:

- sanoat korxonalarining iste'molchilar ehtiyojlariga moslashishi;
- sanoat tarmog'ining axborot kommunikatsiyalari texnologiyalari asosida modernizatsiya qilinganligi;
- jahon ilmiy-texnika taraqqiyoti darajasiga muvofiqligi [6];
- mulkchilikning turli shakllariga asoslangan ko'p tarmoqli iqtisodiyotga o'tish (davlat, xususiy, aksiyadorlik va jamoa);
- iqtisodiy faoliyatning barcha shakllarini erkin rivojlantirish;
- iqtisodiyotni moliyaviy sog'lomlashtirish;
- mamlakatning xalqaro munosabatlar bilan uzviy aloqasi.

I.V. Osipovaning ta'kidlashicha, sanoat samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillar mavjud bo'lib, tashqi omillarga siyosiy vaziyat, raqobatchilar, sheriklar, iste'molchilarning xatti-harakatlari va boshqa omillar kirsa, ichki omillarga esa texnologiyalar va boshqa ichki ishlab chiqarish resurslari kiradi [7].

Fikrimizcha, sanoat tarmog'ining iqtisodiy samaradorligiga omillar ta'siriga bo'lgan munosabat ularning manbaiga ko'ra ikki xil shaklda namoyon bo'lishi lozim:

1) Agar ta'sir qiluvchi ichki omil bo'lsa, u holda tarmoq ichki muhitini qayta ko'rib chiqish lozim;
2) Agar ta'sir qiluvchi tashqi omil bo'lsa, u holda unga moslashish kerak bo'ladi. Albatta, tashqi ta'sirlarga nisbatan agressiv yoki passiv munosabatda bo'lish ushbu amaliyotdagi jarayon davridagi boshqa omillar o'zgarishiga bog'liq bo'ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda canoat tarmoqlarini tarkibiy o'zgarishlar asosida maqbullashtirish va samaradorlik ko'rsatkichlarini prognozlash bo'yicha empirik tadqiqotlar hamda nazariy qarashlar o'rganilgan. Tadqiqotda empirik va nazariy jihatdan tahlil va sintez, deduksiya va induksiya, jadval, grafik, ekonometrik modellashtirish usullaridan, shuningdek mavzuga oid mahalliy va xorijiy olimlar ishlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma'lumki, prognozlashtirish uchun asosiy ishlab chiqarish funksiyasi bo'lgan Kobb-Duglas modelidan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki, sanoat tarmog'ining asosiy ko'rsatkichi bo'lgan sanoat mahsulotlari hajmini asosiy omillar bo'lgan kapital va mehnat resurslariga bog'liq holda murakkab prognozlashtirish asosida prognoz ssenariylarini ishlab chiqish afzaldir.

Demak, sanoat mahsulotlari hajmiga mazkur tarmoqqa kiritilgan investitsiyalar va tarmoqda band bo'lganlar sonining ta'sirini miqdoriy baholash uchun quyidagi ko'rinishda model ifodalab olinadi.

$$Q = AK^{\alpha}L^{\beta} \quad (1)$$

bu yerda, Q – sanoat mahsulotlari hajmi, K – sanoat tarmog'ida asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi, L – sanoat tarmog'ida band bo'lganlar soni, A, α, β – modelning noma'lum parametrlari.

Modelning noma'lum parametrlarining qiymatlari eng kichik kvadratlar usuli yordamida topiladi.

2010–2023-yillar mobaynida sanoat mahsulotlari hajmi (Q), sanoat tarmog'ida asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi (K) va sanoat tarmog'ida band bo'lganlar soni (L) bo'yicha statistik ma'lumo-

tlar asosida eng kichik kvadratlar usuli orqali 1-model parametrlari aniqlanadi.

Buning uchun sanoat mahsulotlari hajmi taqqoslama narxlarga (2023-yil narxiga) keltirib olindi. Shuningdek, ko‘rsatkichlar bo‘yicha vaqtli qatorlarda tafodifiyli komponentasi mavjudligi sabab, trend tekislash usulida tekislab olindi.

1-jadval: Sanoat tarmog‘ining asosiy ko‘rsatkichlari va ishlab chiqarish funksiyasi qiymatlari[1]

Yil	Sanoat mahsulotlari hajmi (Q) (mlrd. so‘m)	Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi (K) (mlrd. so‘m)	Sanoat tarmog‘ida band bo‘lganlar soni (L) (ming kishi)	Q’	K’	L’	$Q_{his.}$
2010	73 223,5	4859,2	1605,7	11,20127223	8,48863	7,381315078	73 517,1
2011	86 964,4	6214,1	1 640,7	11,3732544	8,73458093	7,402878259	86 830,6
2012	103 283,9	8080,8	1669,5	11,54523656	8,997245686	7,420279459	102 700,3
2013	122 665,8	10368,1	1703,1	11,71721873	9,246484916	7,440205399	121 158,0
2014	145 684,8	13874,9	1736,5	11,8892009	9,537839794	7,459626872	145 983,9
2015	173 023,6	17738,4	1768,7	12,06118306	9,783484371	7,478000092	171 428,7
2016	205 492,6	19605,4	1802,4	12,23316523	9,88356045	7,496874389	186 728,3
2017	244 054,6	32877,7	1826,8	12,40514739	10,40055132	7,510321081	250 498,3
2018	289 853,1	59821,6	1802,9	12,57712956	10,99912142	7,497151759	334 645,2
2019	344 246,0	96065,4	1821,5	12,74911173	11,47278419	7,507415616	436 431,0
2020	408 846,0	94178,9	1809,5	12,92109389	11,45295095	7,500805843	426 939,5
2021	485 568,7	98516,4	1863,2	13,09307606	11,49797824	7,530050719	460 172,7
2022	576 688,9	117317,9	1810,6	13,26505823	11,67264266	7,501413561	479 387,6
2023	684 908,4	187818,7	1828,8	13,43704039	12,14323241	7,511415293	623 907,4

Ishlab chiqarish funksiyasi parametrlari $\overline{A}$ = 20,06402E – 04, α = 0,5225428, β = 1,758631416 qiymatlarga tengligi aniqlandi va quyidagi model tuzildi.

$$Q = 20{,}064E - 04\alpha K^{0,52}L^{1,76}$$

Tuzilgan modelni baholash natijalariga ko‘ra, mazkur modelning approksimatsiya xatoligi (MAPE{0} 7 кичик, F-мезони бўйича ҳисобланган қиймат F_{jadval} қийматидан юқорилиги, $t_{hisob} > t_{jadval}$ bo‘lib, model va model parametrlari statistik jihatdan ahamiyatli, Darbin-Uotson mezoni bo‘yicha 1,5 < DW = 1,8 < 2,5 tenglik bajarildi (avtokorrelyatsiya mavjud emas), determinatsiya koeffitsiyenti R^2 = 0,98 ga teng bo‘lib, model ishonchli deb baholandi.

Mazkur modelga asosan kapital sarfining 1 birlikka ko‘payishi sanoat mahsulotlari hajmining 0,52 birlikka ko‘payishini ko‘rsatgan bo‘lsa, mehnat sarfining 1 birlikka ko‘payishi esa sanoat mahsulotlari hajmining 1,76 birlikka oshishini ko‘rsatdi.

Yuqorida tuzilgan ishlab chiqarish modeli bo‘yicha sanoat mahsulotlari hajmini tarmoqqa kiritilgan investitsiyalar va mehnat resurslari ko‘rsatkichlariga bog‘liq holda murakkab usulda prognoz qilish uchun tarmoqqa kiritilgan investitsiyalar va mehnat resurslari ko‘rsatkichlarini oddiy usulda, ya’ni, vaqtli qatorlarning o‘zgarish xususiyatidan kelib chiqib, mos trend modellari asosida 2024–2030-yillarga mo‘ljallangan o‘rta muddatli pronoz qiymatlarini ishlab chiqish lozim.

Demak, yuqoridagi jadvalda keltirilgan sanoat tarmog‘iga kiritilgan investitsiyalar hajmi bo‘yicha vaqtli qatorlarning o‘zgarish tendensiyalari xususiyatlaridan kelib chiqib, mazkur ko‘rsatkichni prognozlashtirish uchun eksponensial trend modeli optimal variant sifatida tanlandi va modelning noma’lum parametrlari eng kichik kvadratlar usulida aniqlanib, prognoz modeli tuzib olindi.

$$y_t = 3423{,}402e^{0,289t}$$

Tuzilgan modelni baholash natijalariga ko‘ra, mazkur modelning approksimatsiya xatoligi (MAPE{2} $\overline{A}$ = 1,21 < 7 кичик, F-мезони бўйича ҳисобланган қиймат F_{jadval} қийматидан юқорилиги, $t_{hisob} > t_{jadval}$ bo‘lib,

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

model va model parametrlari statistik jihatdan ahamiyatli, Darbin-Uotson mezoni bo‘yicha 1,5 < DW = 1,57 < 2,5 tenglik bajarildi (avtokorrelyatsiya mavjud emas), determinatsiya koeffitsiyenti R^2 = 0,93 ga teng bo‘lib, model ishonchli deb baholandi.

Shu jumladan, yuqoridagi jadvalda keltirilgan sanoat tarmog‘ida band bo‘lganlar soni bo‘yicha vaqtli qatorlarning o‘zgarish tendensiyalari xususiyatlaridan kelib chiqib, mazkur ko‘rsatkichni prognozlashtirish uchun darajali trend modeli optimal variant sifatida tanlandi va modelning noma’lum parametrlari eng kichik kvadratlar usulida aniqlanib, prognoz modeli tuzib olindi.

$$y_t = 1589{,}327t^{0{,}0573}$$

Tuzilgan modelni baholash natijalariga ko‘ra, mazkur modelning approksimatsiya xatoligi (MAPE{4} $\bar{A}$ = 0,13 < 7 кичик, F-мезони бўйича ҳисобланган қиймат F_{jadval} қийматидан юқорилиги, $t_{hisob} > t_{jadval}$ bo‘lib, model va model parametrlari statistik jihatdan ahamiyatli, Darbin-Uotson mezoni bo‘yicha 1,5 < DW = 1,57 < 2,5 tenglik bajarildi (avtokorrelyatsiya mavjud emas), determinatsiya koeffitsiyenti R^2 = 0,93 ga teng bo‘lib, model ishonchli deb baholandi.

Prognoz uchun tuzib olingan modellar asosida sanoat tarmog‘ining quyidagi asosiy ko‘rsatkichlari prognoz ssenariylari ishlab chiqildi (2-jadval).

2-jadval: Sanoat tarmog‘ining asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha o‘rta muddatli prognoz ssenariylari[2]

Yillar	Pessimistik stenariy	Dinamik stenariy	Optimistik stenariy
	Sanoat mahsulotlari hajmi, mlrd. so‘m		
2024	759 678,2	760 788,2	761 898,2
2025	889 456,4	890 566,4	891 676,4
2026	1 040 961,7	1 042 071,7	1 043 181,7
2027	1 217 815,6	1 218 925,6	1 220 035,6
2028	1 424 239,9	1 425 349,9	1 426 459,9
2029	1 665 156,2	1 666 266,2	1 667 376,2
2030	1 946 301,6	1 947 411,6	1 948 521,6
	Asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi, mlrd.so‘m		
2024	259 253,6	261 173,6	263 093,6
2025	346 760,3	348 680,3	350 600,3
2026	463 586,2	465 506,2	467 426,2
2027	619 554,8	621 474,8	623 394,8
2028	827 781,1	829 701,1	831 621,1
2029	1 105 773,8	1 107 693,8	1 109 613,8
2030	1 476 908,6	1 478 828,6	1 480 748,6
	Sanoat tarmog‘ida band bo‘lganlar soni, ming kishi		
2024	1 732,1	1 856,1	1 980,1
2025	1 739,0	1 863,0	1 987,0
2026	1 745,5	1 869,5	1 993,5
2027	1 751,6	1 875,6	1 999,6
2028	1 757,4	1 881,4	2 005,4
2029	1 763,0	1 887,0	2 011,0
2030	1 768,2	1 892,2	2 016,2

Tadqiqot doirasida mamlakatimiz sanoat tarmog‘ida bugungi kunda amalga oshirilayotgan islohatlar va rejalashtirilgan istiqbolli strategiyalarda belgilangan vazifalardan kelib chiqib, sanoat tarmog‘ining asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ishlab chiqilgan prognoz ssenariylari orasidan “dinamik ssenariy” optimal variant deb topildi.

2 Muallif hisob-kitoblari.

Unga ko‘ra, 2030-yilga borib, sanoat mahsulotlari hajmi 1947411,6 mlrd. so‘mga yoki joriy davrga nisbatan 2,84 baravarga, tarmoq bo‘yicha asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 1478828,6 mlrd. so‘mga yoki 7,87 baravarga hamda sanoat tarmog‘ida band bo‘lganlar soni 1892,2 ming kishiga yoki 1,03 baravarga oshishi mumkin.

Bundan tashqari, sanoatda investitsiyalar va asosiy fondlar samaradorligi hamda mehnat unumdorligi bo‘yicha tuzilgan modellar barcha baholash mezonlari bo‘yicha ijobiy baholandi hamda ushbu model asosida mehnat unumdorligi bo‘yicha 2024–2030-yillarga mo‘ljallangan o‘rta muddatli prognoz ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi (3-jadval).

3-jadval: Sanoat tarmog‘i resurslari bo‘yicha samaradorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha o‘rta muddatli prognoz ssenariylari[3]

Yillar	Pessimistik stenariy	Dinamik stenariy	Optimistik stenariy
	Investitsiyalar samaradorligi, mlrd.so‘m		
2024	2,6053252	2,686919	2,7685128
2025	2,5166942	2,598288	2,6798818
2026	2,9367072	3,018301	3,0998948
2027	2,9931742	3,074768	3,1563618
2028	2,4956702	2,577264	2,6588578
2029	2,1136472	2,195241	2,2768348
2030	2,2927012	2,374295	2,4558888
	Asosiy fondlar samaradorligi, mlrd.so‘m		
2024	1,3177791	1,349222	1,3806649
2025	1,3082431	1,339686	1,3711289
2026	1,2969211	1,328364	1,3598069
2027	1,2858831	1,317326	1,3487689
2028	1,2747991	1,306242	1,3376849
2029	1,2637231	1,295166	1,3266089
2030	1,2526461	1,284089	1,3155319
	Mehnat unumdorligi, mln.so‘m/kishi		
2024	449,18	450,38	451,58
2025	558,87	560,07	561,27
2026	695,28	696,48	697,68
2027	864,91	866,11	867,31
2028	1 075,86	1 077,06	1 078,26
2029	1 338,19	1 339,39	1 340,59
2030	1 664,41	1 665,61	1 666,81

Tadqiqot doirasida mamlakatimiz sanoat tarmog‘ida bugungi kunda amalga oshirilayotgan islohatlar va rejalashtirilgan istiqbolli strategiyalarda belgilangan vazifalardan kelib chiqib, sanoat tarmog‘ida investitsiyalar va asosiy fondlar samaradorligi hamda mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari bo‘yicha 2024–2030-yillarga mo‘ljallangan ssenariylardan “optimistik ssenariy” optimal variant deb topildi.

Optimistik ssenariy bo‘yicha prognoz natijalariga ko‘ra, 2030-yilga borib, sanoatda investitsiyalar samaradorligi 2,46 mlrd. so‘mni tashkil etishi, ya’ni, mazkur ko‘rsatkich 2030-yilda joriy davrga nisbatan qariyb 0,7 martaga pasayib ketishi mumkin.

Prognoz natijalari bo‘yicha 2030-yilga borib, sanoatda asosiy fondlar samaradorligi 1,32 mlrd. so‘m tashkil etishi mumkin. Bu joriy davrga nisbatan qariyb 0,96 martaga pasayishi kuzatilishi mumkin.

Optimistik ssenariy bo‘yicha prognoz natijalariga ko‘ra, 2030-yilga borib, sanoatda mehnat unumdorligi 1666,81 mlrd. so‘m/ming kishini tashkil etishi mumkin. Bu joriy davrga nisbatan qariyb 4,65 baravarga oshishi demakdir.

3 Muallif hisob-kitoblari.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlil va prognozlashtirish natijalari hamad sabab va oqibatlar, shuningdek boshqa omillarni hisobga olib, bugungi va keyingi istiqbolda mamlakatimiz sanoat tarmoqlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida maqbullashtirish borasida quyidagilarni taklif etamiz:

1) Tobora tugab borayotgan va taqchillik sezilayotgan, xususan yoqilg‘i resurslariga bo‘lgan talabni qondirish maqsadida:

- hozirda foydalanib kelinayotgan yoqilg‘i resurslari: ko‘mir, gaz, neft mahsulotlari, xususan benzin, dizel va boshqalar yoqilg‘i turlari bo‘yicha geologik qidiruv ishlarini samarali tashkil etish va yangi manbalarni (konlar) topib ishga tushirish;
- yoqilg‘iga bo‘lgan talabning imkoni boricha ma’lum qismini (O‘zbekiston–2030 strategiyasida mazkur raqam 40 % deb belgilangan) muqobil energiya manbalaridan foydalanishga o‘tkazish;
- yoqilg‘i-energiya nisbatan arzon bo‘lgan Turkmaniston, Qozog‘iston va Rossiya davlatlari bilan yoqilg‘i yetkazib berish borasida o‘zaro samarali bo‘lgan o‘rta va uzoq muddatli strategik kelishuvlarga erishish va boshqalar.

2) Xom ashyo “eksport qiluvchi davlat”dan tayyor mahsulot (yuqori qo‘shimcha qiymatli) “eksport qiluvchi davlat”ga o‘tish uchun jadal tub islohotlarni kuchaytirish:

- ilm-fan va texnologik rivojlanishi uchun munosib shart-sharoitlar yaratish va raqbatlantirish, ilmiy tadqiqot ishlarini tijoratlashtirish mexanizmini samarali amalga oshirish, ilmiy tadqiqot markazlarini (institutlari)ni ko‘paytirish va ular bilan iqtisodiyot tarmoqlari korxonalari o‘rtasida samarali integratsion hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;
- pirovarl natijada eksporti ko‘paytiradigan va qayta ishlash (zararsiz va kam xarj evaziga) sanoati uchun xom ashyo bo‘lgan tovarlar importini maqbullashtirish;
- eksportiyor korxonalarning eksport faoliyatini yanada qo‘llab quvvatlash, ko‘maklashish va munosib sharoitlar yaratib berish.

3) Ishlab chiqarish sanoatini rivojlantirish asosida improt tovarlar o‘rnini bosuvchi yuqori texnologiyali sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishini jadal rivojlantirish maqsadida:

- mavjud xom ashyo bazalari va boshqa iqtisodiy resurslar imkoniyatlarini real baholash hamda bu borada xorijiy investorlarni jalb ettiradigan “reklama” ishlarini kuchaytirish;
- yuqori texnologiyali va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulot ishlab chiqaruvchi, jumladan xorijiy investorlarga qulay ishlab chiqarish muhitini yaratib berish;
- xom ashyo yetkazib beruvchi korxonalarga biznes konsalting xizmatlarini ko‘rsatish va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali ularni tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarga aylantirish maqsadga muvofiq.

4) Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish, chuqur qayta ishlash va sotish bilan shug‘ullanuvchi klasterlar va korporatsiyalar faoliyatini tashkil etishni dastlar markazlashgan (davlat tashabbusi bilan) va davlat xususiy sherikchiligi asosida samarali yo‘lga qo‘yish lozim;

5) Davlat (klaster, korporatsiya, kompaniya, korxona) xaridi tajribasini qo‘llash orqali xom ashyoti yetishtirish, uni qayta ishlash va sotishni qamrab oluvchi tizimli ishlab chiqarish amaliyotini rivojlantirish va h.k.;

6) Bugngi kunda jahon iqtisodiyotining asosiy tarkibiy o‘zgarishlaridan biri bu raqamlashtirish va sun’iy intellektdan foydalanishdir. Bu iqtisodiy jarayonlar, xususan og‘ir va katta hajmidagi mehnatni talab qiladigan sanoat tarmog‘ida ishchilar mehnatini yengillashtirish (o‘z o‘rnida ayrim ish joylari qisqarsa, mazkur tarkibiy o‘zgarish bilan bog‘liq yangi ish joylari paydo bo‘ladi), ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirishga olib keladi. Shu boisdan, mavjud shart-sharoit va tenologik imkoniyatlar darajasida tarmoq (korxonalari)ni maksimal darajada raqamlashtirish va sun’iy intellekt vositalari asosida tarkibiy o‘zgartirishlarni kiritish hamda bunga davlat ko‘magidan foydalanishni amalga oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 25-dekabr kuni hududlarda elektrotexnika, kimyo va farmatsevtika tarmoqlarini rivojlantirish masalalari bo‘yicha o‘tkazgan yig‘ilishdagi nutqi. https://president.uz/uz/lists/view/6945
2. Stigler, G.J. Essaysin the History of Economics, ChicagoandLondon: The University of Chicago Press, 1965. p.97
3. Бухвалов А.В., Катькало В.С. Эволюция теории фирмы и ее значение для исследований менеджмента // Российский журнал менеджмента. – 2005. – №1(3). – С. 75 – 84.
4. Дудин М.Н., Лясников Н.В. Управление развитием инновационных предприятий промышленности // Народное хозяйство. Вопросы инновационного развития. М.: “МИИ Наука”, 2011. № 1. С. 12–18.
5. Эрматов И.И. Факторы повышения эффективности производства // Актуальная наука. 2022. № 1 (48). 72 с.
6. Qosimov A. A. Analysis of state development programs (on the example of Surkhandarya Region) //Theoretical & Applied Science. – 2019. – T. 11. – C. 115-120.
7. Осипова И.В. Классификация групп факторов, оказывающих влияние на экономическую эффективность внедрения нового оборудования // Социально-экономические явления и процессы. Т. 10, № 8, 2015, 102 с.
8. https://www.stat.uz/

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BUDJETINI SHAKLLANISHIDA EGRI SOLIQLARNI UNDIRISHNING FISKAL SAMARADORLIGI

Abdulxayeva Shahnoza Muxammadiyevna
TDIU doktoranti

Annotatsiya: Egri soliqlar bugungi kunda aksariyat davlatlar singari, O‘zbekiston Respublikasida ham davlat budjetini shakllantirishdagi eng istiqbolli soliqlardan biri hisoblanadi. U soliq tizimining ajralmas qismi bo‘lib, yuqori fiskal samaraga egadir. Soliq to‘lovchilari soliqlarni to‘g‘ri hisoblash va o‘z vaqtida soliqlarni to‘lash soliq qonunchiligini buzilish holatlarini kamayishiga zamin yaratadi. Bu borada bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ushbu maqolada uni bartaraf etish jihatlarga e’tibor beriladi.

Kalit so‘zlar: davlat byujjeti, QQS, aksiz solig‘i, bojxona boji, soliq nazorati, soliq tizimi, soliq islohoti, soliq siyosati, soliqqa tortish, soliq ma’murchiligi, soliq to‘lovchi, soliq imtiyozi.

Abstract: Indirect taxes are one of the most promising taxes in the formation of the state budget in the Republic of Uzbekistan, since today in most countries they are an integral part of the tax system and have high fiscal efficiency. Correct calculation of taxes and timely payment of taxes by taxpayers will reduce cases of violations of tax legislation. There are a number of problems in this regard, and this article will discuss aspects of their elimination.

Key words: state budget, VAT, excise tax, customs duty, tax control, tax system, tax reform, tax policy, taxation, tax administration, taxpayer, tax benefits.

Аннотация: Косвенные налоги являются одним из наиболее перспективных налогов при формировании государственного бюджета в Республике Узбекистан, так как сегодня в большинстве стран они являются неотъемлемой частью налоговой системы и обладают высокой фискальной эффективностью. Правильный расчет налогов и своевременная уплата налогов налогоплательщиками позволят снизить случаи нарушений налогового законодательства. На этот счет существует ряд проблемы, и в данной статье речь пойдет об аспектах их устранения.

Ключевые слова: государственный бюджет, НДС, акциз, таможенная пошлина, налоговый контроль, налоговая система, налоговая реформа, налоговая политика, налогообложение, налоговое администрирование, налогоплательщик, налоговые льготы.

KIRISH (INTRODUCTION)

Ma’lumki, O‘zbekiston bozorida sotishda muhim ulush import qilinadigan mahsulotlardan iborat, shuning uchun ham olinadigan soliq tushumlarining yuqori ulushi aynan bilvosita soliqlar hisobidan shakllanadi. To‘g‘ri soliqqa tortilmagan, qayd etilmagan daromadlar egri soliqlarga tortiladi. Shunday qilib, egri soliqlar shu kungacha budjet daromadlarining eng yuqori qismini tashkil etadigan soliq turi hisoblanib, budjet tizimining barqaror va bitmas-tuganmas shakllantiruvchi manbalaridan biri hisoblandi.

Egri soliqlar davlatga uchun jozibadordir, chunki ularning xazinaga tushadigan tushumlari soliq to‘lovchilarning moliyaviy faoliyati bilan bevosita bog‘liq emas va yuqori fiskal samaraga ega. 2024-yilda bilvosita soliqlar Davlat budjeti daromadlarning asosiy qismini tashkil qilib, umumiy daromadlar prognozining 41,3 foizini tashkil etadi. Qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha tushumlar 74,0 trln so‘mni, aksiz solig‘i bo‘yicha tushumlar 22,7 trln so‘mni, yoki bojxona bojlari bo‘yicha tushumlar 14,8 trln so‘mni tashktl etadi. 2024-yilda Davlat budjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlari taqchilligi 3,1 foiz miqdorida prognoz qilinayotgan bo‘lib, 2025–2026-yillarda taqchillik 1,8-2,2 foizgacha pasayishi prognoz qilingan[1]. Respublikamizda iqtisodiy o‘sishni izchil davom ettirilishi, fiskal siyosatning yuritilishi orqali barqarorlikni ta’minlanishi hisobiga erishilmoqda. Hozirgi kunda izchil olib borilayotgan soliq siyosati oldingi xususiyatlarii bilan ajralib turishi bilan ahamiyatlidir. Shuning uchun ham soliqlarni undirish islohotlari bilan bog‘liq tadqiqotlarga bo‘lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda.

1 Budjetnoma 2024–2026-yil. Toshkent, 2023-yil.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Soliqlar nazariyasining xorijiy vakillari orasida bir qator tadqiqotchilar mavjud, ular orasida: Ch. Adams ,D. Lokk ,U. Peti, A. Smit, D. Rikardo, J. Keyns, J. B. Say, N. Kanar, P. Pru-don, F. Lassalus, K. Pay, A. Sheffle, A. Vagner, A. Kurno, R. Mayer, K. Viksel, M. Pantaleone, F. Kontigliani, E. Seligman, A. Marshall, P. Samuyelson, R. Musgrave, K. Makkonnell, S. Bru va soliqqa tortish nazariyasini rivojlantirishga o‘z hissasini qo‘shgan hozirgi zamon xorijiy iqtisodchi olimlaridan De-Fovill, F. Lassal, Bryu, M. Blaug, P. Samuelson, K. Makkonnel, G. Menkyu va boshqalarning ilmiy asarlarida yoritilgan.

Soliq nazariyasi, soliqlarni o‘rganish tarixi, metodologiyasi va amaliyotining ayrim masalalari bo‘yicha zamonaviy rossiyalik iqtisodchilardan N.N. Tyupakov, Yu.N.Pavlenko, M.R. Pinskaya, D.A. Artemenko, M.O.Kleymenova, Ye.N Golik, G.P Tolstopyatenko, A.V. Ugryumov, A.F. Xapilin, I.A.Sidilin va boshqalar egri soliq undirishning nazariy jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan .

Mamlakatimiz milliy soliq tizimi va soliqqa tortish amaliyotini rivojlantirishga munosib hissa qo‘shib kelayotgan olim va amaliyotchi mutaxassislarimizdan A.H.Toshqulov, S.K.Xudoyqulov, T. Malikov, Sh. Gataulin, I. Zavalishina, I. Niyazmetov, X. Sobirov, Sh. Toshmatov, B. Toshmurodova, N. Xaydarov, Q. Ahyoyevlarni ilmiy ishlarini ham misol keltirish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Egri soliqlarning undirishga oid tadqiqot ishlarini amalga oshirishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo‘llaniladigan usullardan foydalaniladi. Soliq islohotlarining rivojlanish tendensiyalarini umumiylikdan individuallikka va aksincha tartibda deduksion yoki induksion usullardan foydalanish samara bersa, abstrakt-mantiqiy fikrlash usuli esa, jarayonni tizimli tahlil qilishda ahamiyatlidir. Ilmiy tahlil jarayonida ana shu ilmiy tadqiqot usullaridan, xususan, kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash, tahlil qilishda esa sintez va tahlil usullarini keng foydalaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Davlat budjetini shakllantirishda soliq tushumlarining yuqori ulushi bilvosita soliqlar hisobidan to‘ldiriladi. To‘g‘ri soliqqa tortilmagan, qayd etilmagan daromadlar egri soliqlarga tortiladi. Shunday qilib, egri soliqlar shu kungacha budjet daromadlarining eng yuqori qismini tashkil etadigan soliq turi hisobladi.

Soliq tizimini isloh qilish uchun bir qator siyosatchilar bir qator maqsadlar belgilashni e’tirof qildilar. Bularning ichida eng muhimlari: nisbatan soddalik (simplicity), barqarorlik (stability), adolatlilik (fairness fairness), daromadlarni muvozanatli taqsimlash (adequate revenue) va iqtisodiy samaradorlik (economic efficiency), fiskal samaradorlik (fiscal efficiency) kabi tamoyillar asosidagi pirovard maqsadlar ilgari surilishini e’tirof etadilar (C. Alan Garner)[2]. Soddalilik soliq ma’murchiligini takomillashtirish maqsadida soliqlarni hisoblash va budjetga o‘tkazishdagi xarajatlarni kamaytirish orqali davlat moliyaviy faoliyatida iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlar yaratadi. Shuningdek, soliq tizimining soddaliligi soliq to‘lovchilarning soliqlar to‘g‘risidagi bilimlarini, soliq madaniyatini oshirishga imkoniyatlariga ega bo‘ladi. Buning natijasida soliq to‘lovchilar soliqlarni to‘g‘ri hisoblash va o‘z vaqtida soliqlarni to‘lash soliq qonunchiligini buzilish holatlarini kamayishiga zamin yaratadi. Egri soliqlarning undilishining asosiy maqsadi va funksiyasi fiskal funksiya hisoblanadi. Fiskal samaradorlik soliq yukining budjetga egri soliqlar tushumlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Respublikamizda iqtisodiy o‘sishni izchil davom ettirilishi, fiskal siyosatning yuritilishi orqali barqarorlikni ta’minlanishi hisobiga erishilmoqda. 2024–2026-yillarga mo‘ljallangan asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi “O‘zbekiston–2030” 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kirish uchun yalpi ichki mahsulot hajmini 160 milliard AQSH dollarga va aholi jon boshiga daromadlarni 4 ming dollarga yetkazish, kelgusi 7 yilda asosiy kapitalga 250 mlrd AQSH dollardan ortiq investitsiyalarni o‘zlashtirish va unda 110 mlrd AQSH dollardan ortiq xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, 2030-yilga borib yillik eksport hajmini esa 45 mlrd AQSH dollarga yetkazish, Davlat qarzini yalpi ichki mahsulotga nisbatan 50 foizdan oshirmaslik vazifasini ta’minlash maqsad qilingan. Prognozlarga ko‘ra 2023–2024-yillarda O‘zbekiston iqtisodiyoti 5,6-5,8 foiz doirasida, 2025–2026-yillarda mos ravishda 6,2 va 6,4 foizgacha o‘sishi ko‘zga tutilgan[3].

Quyidagi 1-jadvalda iqtisodiy o‘sishdan kelib chiqib 2025–2026-yillarda Davlat budjeti daromadlari prognozi va mo‘ljallari keltirilgan.

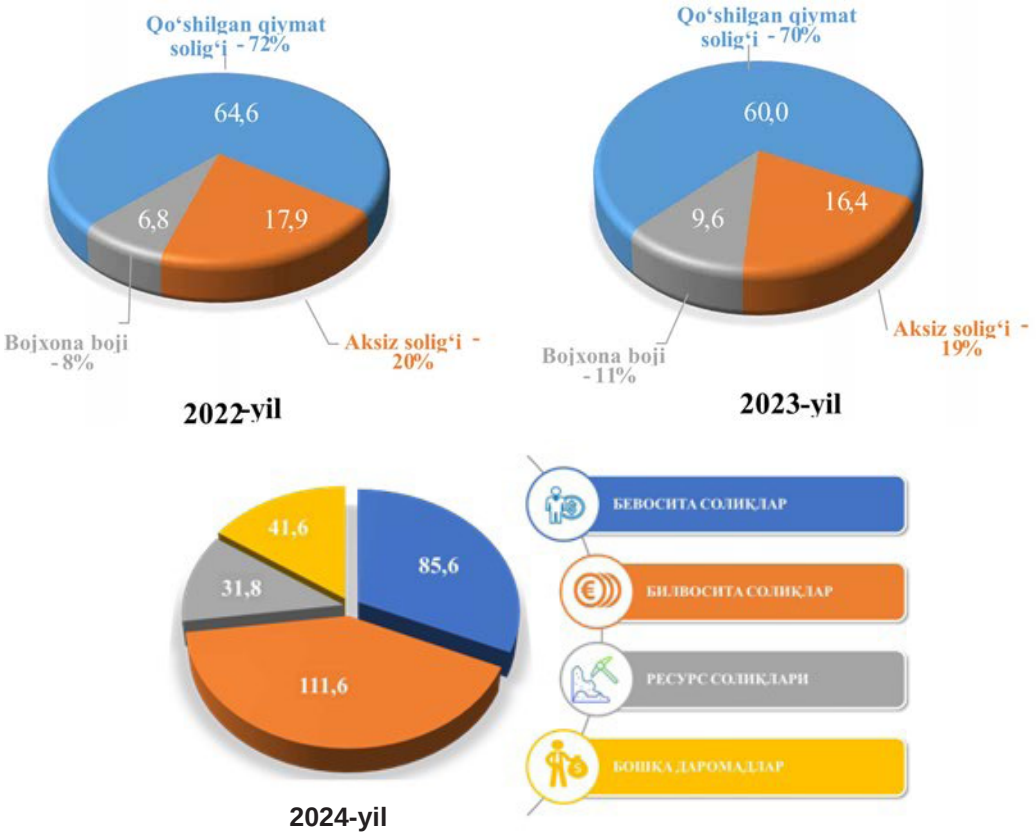
2 C. Alan Garner Consumption Taxes: Macroeconomic Effects and Policy Issues
3 https://api.mf.uz/media/document_files/budjetnoma_2024-2026_u7oVHcU.pdf

1-jadval: Soliq turlari bo‘yicha Davlat budjeti daromadlari prognozi va mo‘ljallari, trln so‘m[4]

Soliq turlari	2023-yil	2024-yil prognoz	2025-yil mo‘ljal	2026-yil mo‘ljal
Bevosita soliqlar	73,3	85,6	102,8	120,4
Bilvosita soliqlar	85,9	111,6	144,0	163,4
Resurs soliqlari	28,3	31,8	35,7	39,9
Boshqa daromadlar	41,6	41,6	48,5	55,3

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, davlat budjeti daromadlari 2023-yil 85,9 trln so‘mni, 2024-yil prognozi 111,6 trln so‘mni tashkil qilib, 2025-yilda 144,0 trln so‘mdan 2026-yilda 163,4 trln so‘mga oshishi mo‘ljallangan bo‘lib eng yuqori qismi bilvosita soliqlarga to‘g‘ri keladi. Fikrimizcha bunday o‘sishlarning prognoz qilinishiga qo‘shilgan qiymat solig‘i zanjirining yaxlitligini va uzuluksizligini ta’minlash maqsadida ayrim imtiyozlarning, masalan, dori vositalari, tibbiyot va veterinariya xizmatlari buyumlari va xizmatlari uchun imtiyozlarini bekor qilinishi, shuningdek ayrim oziq-ovqat xamda nooziq-ovqat mahsulotlarining, yangi qurilish texnikalari hamda yuk tashish transport vositalari, turizm xizmatlaridagi bojxona to‘lovlari imtiyozlarning muddati tugayotganligi, shuningdek soliq siyosati va ma’muriyatchiligiga oid bir qator o‘zgartirishlar sabab bo‘lmoqda.

Quyidagi diagrammadalar yordamida 2022–2024-yillardada davlat budjeti tuzilmasini tahlil qilishimiz mumkin.

1-rasm: Egri soliqlarning 2022–2023-yil Davlat budjeti daromadlari bajarilishi, 2024-yil prognozi (trln so‘m)[5]

1-rasmda ko‘rinib turibdiki egri soliqlardan qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha tushumlar ancha yuqori bo‘lib, prognoz ko‘rsatkichlari 2022-yilga nisbatan 4,7 trln so‘m kam yoki 92,8 foizga bajarilgan. Haqiqatda ijrosi 60,0 trln so‘m bo‘lishi kutilgan. Fikrimizcha energoresursni qazib chiqarish, shuningdek qayta ishlash hajmi pasayishi va tariflarni kechiktirilishi ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek nomaqbul ob-havo tufayli korxonalarning xarajatlari oshib ketishi, jahon bozorlarida paxta, don va kimyoviy o‘g‘itlar narxi pasayishi hamda soliq tushumlari yo‘qotilishiga olib kelgan. Aksiz solig‘i bo‘yicha tushumlar esa belgilangan prognoz ko‘rsatkichlariga nisbatan 1,5 trln so‘m kam bo‘lib 91,7% bajarilgan. Haqiqatda esa 16,4 trln so‘mni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich 2022-yil daro-

4 O‘zbekiston Respublikasi moliya va iqtisodiyot vazirligi Budjetnoma 2024–2026-yil ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

5 O‘zbekiston Respublikasi moliya va iqtisodiyot vazirligi Budjetnoma 2024–2026-yil ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

madlarga qaraganda 2,9 trln so‘mga oshgan bo‘lib, 21,8 foizni tashkil etadi. Aksiz solig‘i tushumlarni prognozga ko‘ra kamayganligi ob-havoning juda sovuq bo‘lganligi oqibatida avtomobillarga yoqilg‘i quyish shaxobchalari ma’lum vaqt ishlamaganligi, shu bilan birga AI-80 avtobenzing aksiz solig‘i “nol” stavkada bo‘lganligi ham ta’sir ko‘rsatgan deb xisoblaymiz. Tahlil natijalaridan bojxona bojlarning tushumlari mo‘jallangan prognozga ko‘ra 2,8 trln so‘mga oshgan bo‘lib, 142,0 % bajarilgan. Haqiqatda esa 9,6 trln so‘m bo‘lishi kutilgan. 2022-yil daromadlargqaraganda 3,8 trln so‘mga, ya’ni 66,8 % ko‘payganini ko‘rishimiz mumkin.

2-rasm: Soliq turlari bo‘yicha 2022–2023-yillarda davlat budjeti daromadlari tuzilmasi[6]

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, 2022-yilda davlat budjeti daromadlarining shakllanishida bilvosita soliqlar 35,4 foizni, 2023-yilda 36,0% foizni tashkil etib sezilarli ravishda oshgan. Shuningdek davlat budjeti daromadlari tarkibi bevosita soliqlar ulushi 31,6 foiz, bilvosita soliqlar 35,9 foiz, resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i 12,1 foizni tashkil etib, bilvosita soliqlarning salmog‘i yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin.

Fikrimizcha bunga asosiy sabab soliq to‘lovchilarning soni yildan yilga oshib borayotganlagi ta’sir ko‘rsatadi. Quyidagi 2-jadvalda bilvosita soliq turlari bo‘yicha 2018–2024-yillar mobaynida soliq to‘lovchilar sonini taxlil qilishimiz mumkin.

2-jadval: Respublika bo‘yicha 2018–2024-yillarda bilvosita soliq turlari bo‘yicha to‘lovchilar soni (nafar)7

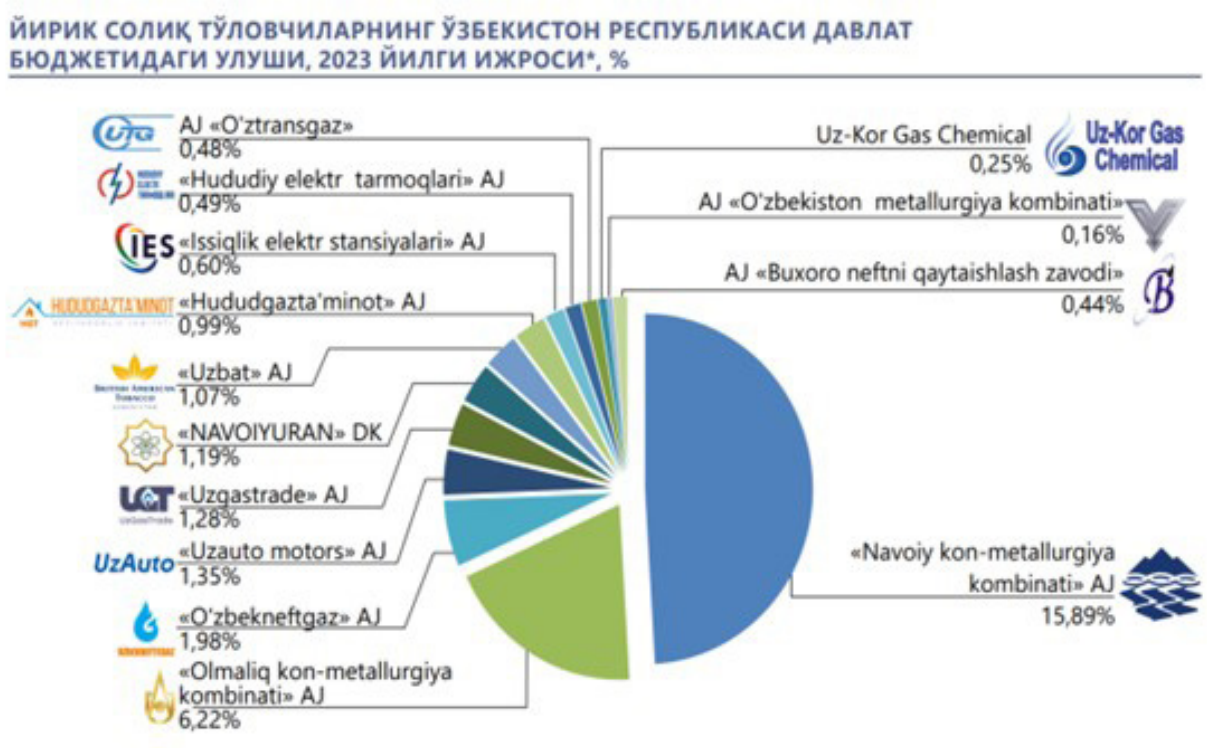
Ko‘rsatkichlar	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Respublikada jami bilvosita soliq tulovchilar soni	39043	88149	119329	148130	14990	169039	188088
shu jumladan							
QQS to‘lovchilari soni	38 745	84 479	115 572	143 701	145410	164449	183488
Aksiz solig‘i to‘lovchilari soni	298	3 670	3 757	4 429	4580	4590	4600

2-jadval tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, respublikada jami bilvosita soliq to‘lovchilar soni 2018-yilga nisbatan 2024-yilda soliq to‘lovchilar soni qariyb 4,5 baravar oshgan. Bilvosita soliq to‘lovchilarning aksariyat qismi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchilarini tashkil etib, 2018-yildan boshlab qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchilari soni keskin oshgan. Bunday o‘zgarishga sabab 2017-yil 18-iyuldagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Soliq ma’muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[8] PF-5116 sonli Farmoni binoan soliq ma’murchiligi tizimida eng ilg‘or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ustuvor vazifa etib belgilanganligidir.

6 O‘zbekiston Respublikasi moliya va iqtisodiyot vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
7 O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va www.stat.uz sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.
8 https://lex.uz/docs/3271159

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Quyidagi 3-rasmda O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining yirik soliq to‘lovchilarining ulushi keltirilgan.

3-rasm: O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining yirik soliq to‘lovchilarining ulushi[9]

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi

Qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchi yuridik shaxslar soni 2023-yilda 164,4 mingtani tashkil etib sezilarli 11,6 foizga , jami 183,5 mingta ko‘paygan. Fikrimizcha bunday ijobiy o‘zgarishlarining sabablaridan biri QQS undirish mexanizmini raqamlashtirish borasida ulkan ishlar olib borilganligi, shuningdek QQS bo‘yicha yagona avtomatlashtirilgan tizimi QQS to‘lovchilari reyestri shakllantirilganligidir. Shuningdek, QQS manfiy tafovut so‘mmalari “my.soliq.uz” portali orqali qoplanadi. QQS to‘lovchilarining 93 foizi elektron hujjat aylanish tizimidan foydalanishi xam ijobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda.

Ma’lumki dunyoning deyarli barcha mamlakatlari singari O‘zbekiston Respublikasida ham soliq tizimida egri soliqlar budjet daromadlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu jarayonni quyidagi jadval orqali ko‘rishimiz mumkin (3-jadval).

3-jadval: Egri soliqlar tushumlarining 2017–2023-yillar dinamikasi tahlili (mlrd. so‘m)10

Ko‘rsatkichlar	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2022-yilga nisbatan farq	%
Respublika bo‘yicha jami	37750,9	54202,8	83323,9	103561,7	127970,4	201863,7	29856,9	29856,9	114,8
shu jumladan:									
soliq tushumlari	33 885,8	49 941,8	80 229,5	97 979,1	120162,5	71390,2	83325,8	11935,6	116,7
QQS	8 634,1	13 734,8	23 660,7	20 485,6	25 572,1	52189,4	57885,3	5695,9	110,9
Aksiz solig‘i	6 138,4	6 547,3	11 603,0	10 838,8	12 778,9	13455,0	15834,4	2379,3	117,7
Bojxona boji	1 784,6	1 543,9	2 105,1	2 086,4	4 819,0	5745,7	9606,1	3860,4	167,2

9 aryo.uz/k/2024/05/30/ozbekistonliklar-2023-yilda-davlat-byudjetiga-qancha-soliq-tolagani-malum-boldi

10 O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va www.stat.uz sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2017-yilga nisbatan 2023-yilga egri soliq tushumlari qariyb 3 baravarga oshgan. 2023-yilda bilvosita soliq tushumlari 83,32 trillion so'mga yetib, shundan qo'shilgan qiymat solig'ining ulushi 57,9 trillion so'm, aksiz solig'i 15,8 trillion so'mni tashkil etadi. 2023-yilda 2022-yilga nisbatan 11935,6 farq mavjud.

Vazirlik tahliliga ko'ra, o'tgan yili qo'shilgan qiymat solig'idan manfiy farqni qoplash uchun soliq to'lovchilarga 21,6 trillion so'm miqdorida QQS va keshbek so'mmalari qaytarib berilgan. "Energoresurs qazib chiqarish, qayta ishlash hajmining kamayishi, dunyo bozorida paxta tolasi, don va kimyoviy o'g'itlar narxi pasayishi hamda yil boshida kuzatilgan anomal sovuq sharoitida korxonalar xarajatining oshishi va korxonalar faoliyatining vaqtincha to'xtatilganligi soliq tushumlari yo'qotilishiga olib keldi. Shu bilan birga, mahalliy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladigan va tadbirkorlik subyektlari tomonidan yakuniy iste'molchilarga sotiladigan AI-80 ruso'mli avtobenzin mahsuloti uchun aksiz solig'ining "nol" stavkasi belgilanishi hisobiga 2023-yilda tadbirkorlik subyektlari ixtiyorida 1,3 trillion so'm qoldirildi", – deya holatni izohlagan Iqtisodiyot va moliya vazirligi[11].

Egri soliqlar tushumlariga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi rasmdan ko'rishimiz mumkin (4-rasm):

4-rasm: Egri soliqlar bo'yicha budjetga tushumlar darajasiga ta'sir etuvchi omillar

Yuqoridagi 4-rasmdan ko'rishimiz mumkinki, egri soliq tushumlariga bir qator omillar, jumladan ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar tv'sir ko'rsatadi. Egri soliq tushumlariga ta'sir etuvchi ma'muriy omillarga asosan soliq mexanizmining qonunchilik bazasini shakllanishi, egri soliqqa tortish mexanizmi va soliq ma'murchiligining takomillashganligiga bog'liqdir.

Hozirgi sharoitda ma'muriy omillarni o'zida mujassamlashtiruvchi soliq mexanizmi qonunchilik bazasini shakllantirish, elektron hisobvaraq-faktura tizimining joriy etilishi QQS bo'yicha soliq ma'murchiligini takomillashtirish bo'yicha bir qator islohotlar olib borilmoqda.

XULOSA

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, hozirgi vaqtda egri soliqlar, ayniqsa QQS ko'pgina rivojlangan mamlakatlar singari O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega. Qo'shilgan qiymat solig'i davlat budjeti daromadlarini shakllantirishning ishonchli va barqaror bazasi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun elektron hisobvaraq-faktura mexanizmini joriy etish; soliq to'lovchilari uchun zamonaviy soliqqa tortish qoidalarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Mavjud muammolarni o'rganib, muammolarni bartaraf etish uchun elektron hisobvaraq-fakturalardan foydalanish, soliq to'lovchilar va soliq organlari bilan aloqalarini qiskartirish, buning uchun elektron xujjat aylanishini yaratish va soliq hisobotini avtomatik ravishda tuzish imkoniyatini ta'minlash lozim. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish qulay shart-sharoitlarni yaratish va soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish maqsadida yangi elektron xizmatlar ishlab chiqish, shuningdek soliq bo'yicha maslahatlar olish va soliq qonunchiligidagi

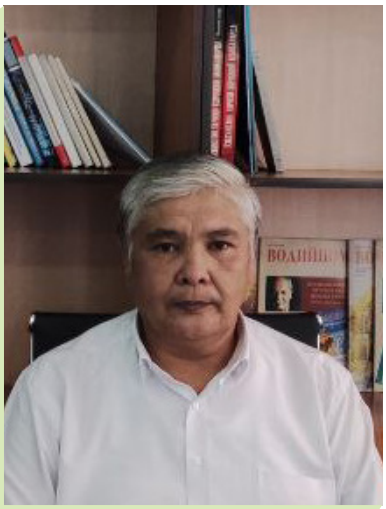
11 https://daryo.uz/k/2024/05/30/ozbekistonliklar-2023-yilda-davlat-byudjetiga-qancha-soliq-tolagani-malum-boldi

yangiliklar bilan tanishishtirish va eng yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash va kengaytirishdan lozim. Ushbu siyosatning muvaffakiyatli amalga oshirilishi soliq to‘lovchilarning vaqt yuqotilishini minimallashtirish va soliq organlari bilan o‘zaro munosabatlarni imkon qadar qulay qilish xamda soliq tizimini yanada takomillashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi 2019-yil 30-dekabrdagi O‘RQ-599-son Qonuni bilan tasdiqlangan.
2. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi 2013-yil 26-dekabrdagi O‘RQ360son Qonuni bilan tasdiqlangan.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 30-dekabrdagi “Soliq va budjet siyosatining 2023-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘RQ-812-son Qonuni.
4. Голик Е. Н. Цифровизация администрирования НДС в системе обеспечения экономической безопасности doi: 10.22394/2079-1690-2021-1-2-103-109-
5. Карпова О. М. Трансформации налога на добавленную стоимость в условиях форсированной цифровизации российской экономики текст научной статьи по специальности “экономика и бизнес” журнал Вестник Томского государственного университета. Экономика2019В
6. Что такое цифровизация? URL: https://www.e-xecutive.ru/management/ itforbusiness/1989667-chto-takoe-tsifrovizatsiya?scrolltop=1832 (дата обращения: 25.01.2019-
7. https://www.interfax.ru/world/813644
8. https://api.mf.uz/media/document_files/budjetnoma_2024-2026-
9. https://daryo.uz/k/2024/05/30/ozbekistonliklar-2023-yilda-davlat-byudjetiga-qancha-soliq-tolagani-malum-boldi www.stat.uz.

TO‘QIMACHILIK KLASTERLARI EKSPORT SALOHIYATINI BOSHQARISH MASALALARI

Mamasoliyev G‘ayratbek Maxamadyusupovich
Andijon davlat universiteti, “Iqtisodiyot” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: To‘qimachilik klasterlari eksport salohiyatini boshqarish bo‘yicha amaldagi mexanizmlarning xususiyatlari ochib berilib, O‘zbekistonda to‘qimachilik klasterlarida ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish samaradorligini baholash bo‘yicha fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik, klaster, eksport, eksport salohiyati, menejment, ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish.

Abstract: The features of the current mechanisms for managing the export potential of textile clusters are disclosed, and the evaluation of the efficiency of production process management in textile clusters in Uzbekistan is discussed.

Key words: textiles, cluster, export, export potential, management, management of production processes.

Аннотация: Раскрыты особенности действующих механизмов управления экспортным потенциалом текстильных кластеров, а также обсуждена оценка эффективности управления производственными процессами в текстильных кластерах Узбекистана.

Ключевые слова: текстильная промышленность, кластер, экспорт, экспортный потенциал, менеджмент, управление производственными процессами.

KIRISH

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining zamonaviy klaster tizimida bir qator jiddiy muammolar mavjud. Ulardan biri davlat tomonidan haddan tashqari tartibga solish bilan tavsiflanadi, bu esa asosiy yirik ishlab chiqaruvchilarning mulkiy huquqlari o‘ta zaif himoyalanishiga, to‘qimachilik mahsulotlari va ishlab chiqarish resurslari va xizmatlarining ko‘p turlari rivojlanmaganligiga olib keladi. Muammolarning yana bir guruhi, davlat buyurtmalarini shakllantirishning joriy mexanizmlari va narx tizimi to‘qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko‘pchilik tovar ishlab chiqaruvchilar uchun zarar keltirishi bilan bog‘liq.

Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi va uni 2022-yilda amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi”ni tasdiqlashni nazarda tutuvchi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni loyihasi tayyorlandi. Loyihada mutlaqo yangi yondashuv qo‘llanilib, rejalashtirilgan islohotlar natijadorligini taraqqiyotning maqsadlariga erishganlik darajasi asosida baholash tizimi joriy etildi. Jumladan, Taraqqiyot strategiyasi va uni 2022-yilda amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi”da mamlakatimizni rivojlantirishning 7 ta ustuvor yo‘nalishi doirasida qariyb 100 ta maqsadga erishish nazarda tutilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

To‘qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning klaster shakllari bilan shug‘ullangan zamonaviy olimlar orasida D.P.Barsukov [1], D.M.Begov [2], V.I.Vagizova [3], L.L.Butuzova [4] va boshqalarni alohida aytib o‘tish mumkin.

Mahalliy olimlar orasida to‘qimachilik klasterlari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari M.R.Boltabayev [5], Z.A.Xakimov [6], S.Sh.Yusupov [7], X.Kodirov, I.A.Toshpulatov [8], N.Sadridinova va boshqalar tomonidan bevosita yoki bilvosita o‘rganilgan.

Shu bilan birga, bu sohada mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlarning ko‘plab tadqiqotlari mavjud bo‘lishiga qaramay, to‘qimachilik klasterlarini takomillashtirish va to‘qimachilik mahsulotlari eksportini optimallashtirish masalalari qo‘shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda to‘qimachilik sanoati tarmoqlarini tarkibiy o‘zgarishlar asosida maqbullashtirish va samaradorlik ko‘rsatkichlarini prognozlash bo‘yicha empirik tadqiqotlar hamda nazariy qarashlar o‘rganilgan. Tadqiqotda empirik va nazariy jihatdan tahlil va sintez, deduksiya va induksiya, jadval, grafik, ekonometrik modellashtirish usullaridan, shuningdek mavzuga oid mahalliy va xorijiy olimlar ishlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

2016–2020-yillarda mintaqalarning to‘qimachilik va tikuvchilik sanoatida qiymati 2,263.1 mln. AQSH dollariga teng, 53977 ta yangi ish o‘rni yaratilgan va eksport salohiyati 993,7 mln. AQSH dollari miqdoridagi 288 ta loyiha amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi PF-5853-sonli “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyani tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni ijrosini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyada belgilangan vazifalarni 2020-yilda amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilingan bo‘lib, unda O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyada belgilangan vazifalarni 2020-yilda amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

Mutaxassislarning fikricha, hozirgi kunda mamlakatda 97 ta paxta-to‘qimachilik, 149 ta meva-sabzavotchilik, 65 ta g‘allachilik, 35 ta sholi yetishtirish va dorivor o‘simliklar ishlab chiqarish bo‘yicha yettita klaster faoliyat ko‘rsatmoqda. Bozor tamoyillariga o‘tishda klaster tizimi muhim omil hisoblanadi. Bugungacha mamlakatimizda 73 ta paxta-to‘qimachilik klasteri tashkil etilgan, 2020-yil paxta hosilining 73 foizi ularning hissasiga to‘g‘ri kelgan. O‘rtacha hosildorlik klaster bo‘lmagan yerlarga nisbatan 4,1 sentnerga yuqori bo‘lib, qo‘shimcha 428 ming tonna paxta olingan.

Qarorda belgilangan tartibga ko‘ra, 2019-yil 1-avgustdan boshlab qishloq xo‘jaligi mahsulotini eksport qiluvchilarning mahsulotni sertifikatlashtirish bo‘yicha xarajatlari O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligining Eksportni rag‘batlantirish agentligi tomonidan qoplanadi. Xomashyoni qayta ishlash, agrosanoat majmui mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish samaradorligini, eksport salohiyatini oshirish, ilmiy muassasalar bilan aloqalarni mustahkamlash va muntazam ilmiy tadqiqotlar olib borish, bu borada istiqbolli innovatsion ishlanmalarni joriy etish, buning uchun klaster tizimini joriy etish chora-tadbirlarini amalga oshirish zarur ekanligi va buning uchun klasterli tashabbuslarni amalga oshirish eng samarali hisoblanishi ta’kidlanadi.

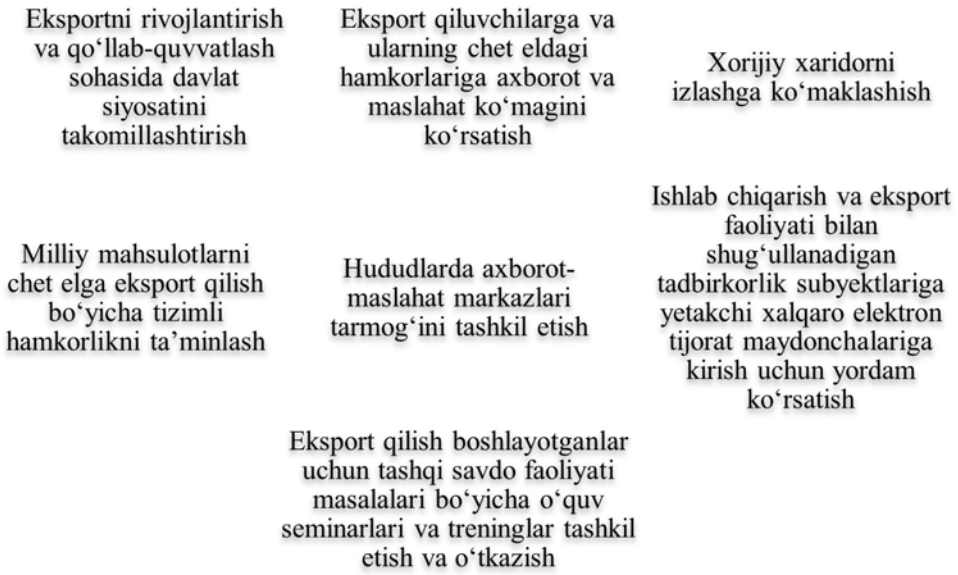
O‘zbekiston iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri ishbilarmonlik muhitini takomillashtirish hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport salohiyatini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hisoblanadi, shu maqsadda so‘nggi yillarda davlatimiz rahbari va hukumatimiz tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari eksportini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha milliy institutlarni tashkil etish bo‘yicha qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Qayd etilishicha, 2016–2019-yillar davomida O‘zbekiston eksport hajmi 12,6 mlrd. AQSH dollaridan 17,9 mlrd. AQSH dollarigacha yoki 42 % oshdi. Biroq 2020 yilda koronavirus pandemiyasi eksport ko‘rsatkichlariga salbiy ta’sir ko‘rsatdi va u 15 %ga kamaydi. To‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari eksporti 2022-yil yakuniga 3,5 mlrd. dollarni tashkil etishi kutilmoqda. Jumladan, 70 ga yaqin davlatlarga eksportni amalga oshirish rejalashtirilgan.

2018-yil dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Eksportga ko‘maklashish va uni rag‘batlantirishni kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, unda mamlakat hukumati tomonidan O‘zbekistonda eksportni qo‘llab-quvvatlash Milliy tizimining eksport faoliyatiga axborot-tahliliy ko‘maklashish bo‘yicha vazifalar belgilandi.

Tovar va xizmatlar eksporti hajmini tubdan oshirish, eksportbop mahsulotlar nomenklaturasini kengaytirish, tashqi savdo muvozanatini ta’minlash va valyuta tushumlarini ko‘paytirish maqsadida ijroiya organlarining asosiy vazifalari etib tadbirkorlik subyektlariga yuqori qo‘shilgan qiymatga ega eksportbop raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish, xizmatlar eksporti hajmini keskin oshirish hamda ularni ko‘rsatish uchun tegishli infratuzilmani jadal barpo etish, shuningdek, o‘zi ishlab chiqargan mahsulotlarni yetkazib berishda hamkorlarni izlash hamda korxona va tashkilotlar bilan shartnomalar tuzishda har tomonlama ko‘maklashish belgilangan.

Yuqorida qayd etilgan qarorga muvofiq O‘zbekistonda eksportni qo‘llab-quvvatlash Milliy tizimi tashkil etildi va uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilab olindi:

1-rasm: Eksportni qo‘llab-quvvatlash Milliy tizimining vazifalari

2021-yil mart oyida Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida eksportni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinib, unga muvofiq eksportchi korxonalarning savdo uylarini ochish va saqlash, ofis, savdo va ombor binolarini ijaraga olish, shuningdek, reklama kampaniyalarini tashkil qilish bilan bog‘liq chet eldagi xarajatlari davlat budjetidan yoki qonunchilikda ko‘zda tutilgan boshqa mablag‘lar hisobidan qoplab berilishi joriy etilgan.

Eksport faoliyatini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash qismida eksportni qo‘llab-quvvatlash Milliy tizimining vazifalari quyidagilardan iborat:

eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy resurslar bilan ta’minlash

respublika korxonalarining xalqaro savdo yarmarkalarida ishtirok etishini tashkil etishni moliyalashtirish

milliy mahsulotlarni standartlashtirish va sertifikatlashtirish xarajatlarini qoplash maqsadida eksport qiluvchi korxonalarga maqsadli moliyaviy yordam ko‘rsatish

eksportoldi va eksportni moliyalashtirish, eksport kreditlari va tavakkalchiligini sug‘urtalash mexanizmlarini joriy etish

savdoni moliyalashtirish uchun xalqaro va xorijiy moliya institutlarining qarzlari va imtiyozli kreditlarini jalb qilish

2-rasm: O‘zbekiston eksportni qo‘llab-quvvatlash Milliy tizimining moliyaviy vazifalari

Hozirgi kunda O‘zbekiston yengil sanoat tarmoqlari, birinchi navbatda, to‘qimachilik sanoati oldida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, zamon bilan hamnafas innovatsion mahsulotlar ulushini ko‘paytirish, yangi bozorlarni izlashdek muhim vazifalar turibdi, bu esa davlatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy ahvoliga ijobiy ta’sir ko‘rsatishga, jumladan, yetarli miqdordagi ish o‘rinlari, ayniqsa, ayollar uchun yaratilishiga mo‘ljallangan respublika iqtisodiy salohiyatini yoritib berish imkonini yaratadi.

Yuqoridagi muammolarni hal etishda davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash ham muhim o‘rin tutadi, u bevosita moliyalashtirishda ham, turli imtiyoz va preferensiyalar berishda ham (rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 2017-yildan 2020-yilgacha 360 million dollardan ortiq imtiyozli kreditlar ajratilgan) o‘z ifodasini topadi. Ayniqsa, 2020-yilda koronavirus pandemiyasi avj olgan davrda to‘qimachilik sanoati davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘ldi. Shunda eksport qiluvchi to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati korxonalari zarur soliq, bojxona, kredit va boshqa imtiyozlar to‘plamiga ega bo‘lgan, bu esa ushbu sohani rivojlantirish imkonini berdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-sentyabrda qabul qilingan “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4453 sonli qarori bilan 2021-yildan boshlab eksport qilinadigan har bir kilogramm ip-kalava uchun 0,01 dollar miqdorida

yig‘im undirilishi belgilab qo‘yilgan. Bu mablag‘larning 75 foizi korxonalarda xalqaro standartlarni joriy etish, mahsulotlarni sertifikatlash, korxonalarning xalqaro ko‘rgazmalar va yarmarkalarda ishtirok etish, milliy brendlarni yaratish va ilgari surish bilan bog‘liq xarajatlarini qoplash, ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni amalga oshirish, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish uchun “O‘zto‘qimachiliksanoat” uyushmasiga yo‘naltiriladi.

Jahon paxta ishlab chiqaruvchilari orasida O‘zbekiston 6-o‘rinda turadi, bu esa to‘qimachilik ishlab chiqarishini samarali shakllantirish bo‘yicha qiyosiy ustunliklar mavjudligidan dalolat beradi (1-jadval).

1-jadval: Jahon paxta ishlab chiqaruvchilari, 2021-yil

№	Mamlakat	Yillik o‘rtacha paxta tolasi miqdori, million tonna	Ishlab chiqaruvchining xususiyatlari
1.	Xitoy	6,5-6,6	1. Dunyo paxtasining 25 % dan ortig‘i bu yerga to‘g‘ri keladi. 2. Asosan tayyor mahsulotlar eksport qilinadi. 3. Hosildorlikni oshirish uchun tuproqqa kimyoviy ishlov berishga e’tibor beriladi.
2.	Hindiston	6,3-6,4	1. Mashina va qo‘lda yig‘ish. 2. Xorijga mahsulot eksportining yuqori ulushi
3.	AQSH	3,5-3,7	1. Faqat mashina yig‘ish qo‘llaniladi. 2. Paxta eksporti yetakchisi.
4.	Pokiston	2,3-2,4	Dunyoda tayyor mahsulotlarga talab yuqori
5.	Braziliya	1,4-1,5	Paxta yetishtirish qadimiy an’anadir
6.	O‘zbekiston	1,1-1,2	Paxta-to‘qimachilik klasteri loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishga qaratilgan islohotlarni amalga oshirish, mahsulotlarni sertifikatlashtirishni davlat tomonidan subsidiyalash.

1-jadvalda ko‘rsatilganidek, O‘zbekistonda klaster tuzilmalarini keng joriy etishni nazarda tutuvchi islohotlar amalga oshirilmoqda, bu fermer xo‘jaliklari va tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilarni yagona zanjirga birlashtirib, shu orqali ikkalasining ham xarajatlarini kamaytiradi. Bu islohotlar jami ishlab chiqarish va eksport salohiyatida to‘qimachilik sanoati ulushining jadal oshishiga asos bo‘ldi.

Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko‘ra, 2022-yil yakuniga to‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari eksporti 3,5 mlrd. AQSH dollarini tashkil etishi kutilib, 70 ga yaqin davlatlarga eksport amalga oshirilishi rejalashtirilgan bo‘lsa, 2025-yilga borib, bu ko‘rsatkichlarni 9,1 mlrd. AQSH dollari yetkazish rejalashtirilgan. Shu bilan birga, to‘qimachilik mahsulotlarining yangi bozorlarini o‘zlashtirish bo‘yicha muntazam ishlar olib borilmoqda, eksportning eng katta ulushi quyidagicha taqsimlanadi: Yevropa Ittifoqiga − 7 %, MDH − 44 %, Markaziy Osiyo −

6 %, Sharqiy Osiyo – 27 %, Janubi-sharqiy Osiyo – 6 %, Yaqin Sharq va Afrika – 8 %. [9]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, qisqa vaqt ichida klasterlarni joriy etishning ilg‘or usuli O‘zbekiston to‘qimachilik sohasida yuqori o‘rinlarni egalladi. Barcha mintaqalarda paxta xomashyosini yetishtirishdan tortib, paxta tozalash zavodlarida qayta ishlash va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega tayyor to‘qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishgacha bo‘lgan barcha ishlab chiqarish davrlarini bog‘lovchi paxta-to‘qimachilik klasterlari tashkil etilmoqda.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining eksport salohiyati 2016-yildn 2020-yilgacha bo‘lgan davrda sezilarli darajada oshgan. O‘zbekistonda tashkilotlarning klasterlari shakllarini joriy etish aynan 2016-yil oxiri va 2017-yil boshlariga to‘g‘ri keladi. Eksport salohiyatining yuqori darajada oshishi Namangan viloyati (7 barobar oshish) va Surxondaryo viloyatida (8 barobar oshish) kuzatildi. To‘qimachilik klasterlarida ishlab chiqarish jarayonlari samaradorligini baholash uchun O‘zbekiston hududlarida mahalliylashtirish, aholi jon boshiga ishlab chiqarish va ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish koeffitsiyentlari hisoblab chiqildi. Xorijiy tajribani o‘rganish natijasida yalpi hududiy mahsulotning YAIM ulushida past bo‘lgan hududlar uchun qoniqarli baholarni taqdim etish uchun standart mahalliylashtirish koeffitsiyentiga mintaqa o‘lchami va mintaqalararo savdo hajmi bo‘yicha tuzatish kiritish darajasini belgilab beruvchi parametrning pastroq qiymati talab qilinishi aniqlandi. Taklif etilgan eksport salohiyati hamda mahalliylashtirish koeffitsiyentlarini hisoblash asosida mintaqaning iqtisodiy kompleksi tarkibini tahlil qilish mintaqadagi takror ishlab chiqarish jarayoni, iqtisodiy o‘sish nuqtayi nazaridan mintaqa iqtisodiyotining samaradorligi, barqarorligi, raqobatbardoshligini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Барсуков Д.П. Формирование промышленного кластера: теоретические и методические аспекты: монография. / Д.П. Барсуков, В.С. Кудряшов: под общ. ред. Д.П. Барсукова. – СПб.: СПбГУКиТ, 2014. - 170 с. 12.
2. Бегов Д.М. Эффективность формирования регионального хлопково-текстильного кластера (на материалах Согдийской области). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Душанбе, 2020.
3. Вагизова В.И. Кластеризация как инновационная форма диверсификации хозяйственных систем и фактор повышения конкурентоспособности экономики Татарстана. // Проблемы современной экономики, 2009.
4. Бутузова Л.Л. Формирование производственно-инновационных кластеров промышленных предприятий. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук.
5. Boltabayev M.R. O‘zbekiston Respublikasi to‘qimachilik sanoati eksport imkoniyatlarini rivojlantirishda marketing strategiyasi: doktorlik dissertatsiyasi. – T.: TDIU, 2005. – 242 b.;
6. Xakimov Z.A. Yengil sanoat korxonalari raqobatbardoshligini marketing strategiyalari asosida oshirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2017. – 141 b.;
7. Yusupov S.Sh. Kuchli raqobat sharoitida O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati korxonalarini rivojlantirish strategiyalari. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T., 2018. – 144 b.;
8. Toshpulatov I.A. To‘qimachilik korxonalarining raqobatbardoshligini boshqarish tizimini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T.: TDIU, 2019. –137 b.
9. https://uzts.uz.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ВЛИЯНИЕ ПЛОДОРОДНОСТИ ПОЧВЫ НА УРОЖАЙНОСТЬ ХЛОПЧАТНИКА В ХЛОПКОВО-ТЕКСТИЛЬНЫХ КЛАСТЕРАХ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

Сагиева Молдир Оразбай кизи
Базовый докторант Каракалпакского государственного университета

Аннотация: В данной статье был проведён анализ состояния хлопковой-текстильной промышленности Республики Каракалпакстан и роль хлопково-текстильных кластеров в реформировании данной отрасли. Также изучено влияние балла бонитета почвы на урожайность хлопчатника.

Ключевые слова: урожайность хлопчатника, хлопково-текстильные кластеры, балл бонитета почвы.

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi paxta-to‘qimachilik sanoatining ahvoli va bu sohani isloh qilishda paxta-to‘qimachilik klasterlarining o‘rni tahlil qilindi. Shuningdek, tuproq sifat ko‘rsatkichining paxta hosildorligiga ta’siri ham o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: paxta hosildorligi, paxta-to‘qimachilik klasterlari, tuproq sifati balli.

Abstract: This article analyzed the state of the cotton-textile industry of the Republic of Karakalpakstan and the role of cotton-textile clusters in reforming this industry. The influence of soil quality score on cotton yield was also studied.

Key words: cotton yield, cotton-textile clusters, soil quality score.

ВВЕДЕНИЕ

Как и во всём мире, и в Узбекистане сельское хозяйство играет значительную роль в обеспечении средствами к существованию и рабочих мест для многих жителей страны. Этот сектор обеспечивает как продуктами питания людей, так и кормом животных. Наши фермеры имеют возможность выращивать различные культуры из-за наличия обширных сельскохозяйственных угодий и благоприятных климатических условий. Кроме того, на экспортном рынке существует значительный спрос на сельскохозяйственную продукцию, включая такие сельскохозяйственные культуры как фрукты, овощи, цветы и т. д. Сельское хозяйство получило значительный импульс благодаря быстрому росту населения. [1]

Согласно отчёту Агентства статистики Республики Узбекистан, в 2023 году население Узбекистана составило 36 020 000 человек, 49% из которых проживают в сельской местности. Поэтому вопрос ускоренного развития сельского хозяйства и повышение производительности является очень актуальным для нашей страны.

Сельское хозяйство Узбекистана специализируется на производстве хлопка. Согласно отчёту, предоставленному Международной организацией труда, в 2022 году Республика Узбекистан заняло шестое место в мире по производству хлопка. Но существующие достижения недостаточны, так как перед всей планетой стоят две важные проблемы. Во-первых, это рост населения, а во-вторых, неуклонно растущая урбанизация. В результате урбанизации сельское хозяйство испытывает дефицит рабочей силы.

Поэтому эта отрасль потребовала глубокого реформирования не только в виде оказания им финансовой поддержки, но и в поиске новых научных подходов к развитию. И в качестве инновационного подхода развития сельскохозяйственной отрасли целесообразно использовать подход кластеризации хлопково-текстильной промышленности.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Различные зарубежные и отечественные эксперты уже много лет изучают вопросы экономической кластеризации. Тем не менее, остается множество неисследованных проблем этой концепции.

Термин “кластер” впервые появился в математике в конце 1930-х годов, когда был сформулирован аппарат кластерного анализа многомерных данных. В неорганической химии этот термин относится к классу химических соединений, содержащих различное количество атомов переходных металлов.

Трактовка термина “кластер” в экономике, как объект экономической агломерации взаимосвязанных предприятий на ограниченной территории известна с начала XVIII века, с ремесленного периода. [2]

Первые региональные кластеры были подобны “промышленным районам” А. Маршалла. Он одним из первых определил феномен кластеров в экономике – связь между совместным размещением фирм и их экономической эффективностью. [3]

Формирование теории кластеров началось в последней четверти XX века. Это явление связано с появлением всемирно известной книги “Преимущества конкурентоспособных стран”, которая является результатом исследования профессора Гарвардской школы бизнеса М. Портера.

По определению Майкла Портера, кластеры – это географически сконцентрированные группы предприятий и организаций, связанные с их деятельностью, специализирующиеся на поставке товаров и услуг, в определенных областях они конкурируют, но в то же время работают вместе.[4]

Подводя итог вышесказанному, можно отметить некоторые особенности кластеров. Они не являются единым хозяйствующим субъектом и не зарегистрированы в качестве юридического лица. Только географическая локализация является одним из факторов возникновения и существования кластеров.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

С целью более глубокого изучения понятия кластер в статье проанализирована научная литература по этой теме. Для достижения целей исследования были использованы методы статистики, анализа и сравнения.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В целях увеличения доходов сельского населения и повышения их уровня занятости, проводятся множество мер, одним из которых считается реформирование хлопковой отрасли страны. Одним из главных направлении в этом пути можно считать формирование хлопково-текстильных кластеров.

Создание конкурентоспособной инновационной кластерной политики основывается на взаимодействии науки, государства и бизнеса. В результате этих мероприятии в Республике Каракалпакстан с 2018 года начали формироваться хлопково-текстильные кластеры, которые налаживают цепочку производственной переработки хлопка-сырца в текстильную продукцию и переходят от экспорта хлопка-сырца к экспорту готовой текстильной продукции.

Республика Каракалпакстан, крупнейший регион Узбекистана, занимающий площадь 166 600 км², что составляет почти 40% всей площади территории Республики Узбекистан.

Общая площадь сельскохозяйственных угодий в Республике Каракалпакстан составляет 3 260 326 га, из них пашни – 414 806 га, многолетние леса – 7 808 га, сырые земли – 9 451 га, пастбища – 1 717 508 га, другие сельхозугодия 1 600 284 га. Общая посевная площадь составляет 414 806 га. Из них 85 473 га земли были отведены хлопково-текстильным кластерам.

В 2018 году в Республике Каракалпакстан первым наладил свою деятельность ООО “Buston cluster” в Элликкалинском районе. На сегодняшний день в республике сформировались 14 хлопково-текстильных кластеров, в которых полностью организована последовательность непрерывной цепочки переработки сырья. Целью политики создания кластеров является рост экспорта продукции с высокой добавленной стоимостью. Поэтому за последние годы экспорт хлопка-сырца отменили взамен на экспорт продукции с более высокой добавленной стоимостью. (см. таблицу 1)

Таблица 1: Хлопково-текстильные кластеры, созданные в Республике Каракалпакстан в 2018–2023 гг.

№	Название региона	Наименование хлопково-текстильных кластеров	Дата формирования
1	Элликкала	ООО “Buston cluster”	25.01.2018
2	Турткуль	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil Cluster”	18.11.2019
3	Беруний	ООО “Beruniy cluster”	18.03.2019
4	Амударё	ООО “Amudaryotex”	18.11.2019
5	Тахиаташ	ООО “Taqiyatas tex”	18.11.2019
6	Тахиаташ	ООО “Takhiatash agrotex cluster”	11.03.2023

7	Кегейли Чимбай	ООО “Kegeyli Chimboy Agrocluster”	05.11.2020
8	Шуманай	ООО “Agro Shumanay Klaster”	05.11.2020
9	Шуманай	ООО “Эко текстиль”	20.03.2022
10	Хужайли	ООО “Midasiatex”	05.11.2020
11	Канликул Кунград	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil cluster”	05.11.2020
12	Нукус Кораузак Тахтакупир	ООО “Qoraqalpog‘iston Agrocluster”	05.11.2020
13	Нукус	ООО “Nukus agro cluster”	20.03.2022
14	Элликкалъа	ООО “Ellikqal’a oltin tolasi klasteri”	20.03.2022
	Всего	**14**	

Источник: составлено автором на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Каракалпакстан.

Ещё одним преимуществом появления кластеров считается создание новых рабочих мест, что способствует повышению доходов населения и улучшению их уровня жизни. На сегодняшний день в хлопково-текстильных кластерах Республики Каракалпакстан создано 6 875 рабочих мест.

В 2018 году кластерам было отведено 11 040 га земли, а к 2023 год площадь, на котором осуществляют свою деятельность кластеры составляет 85 473 га земли. [5]

Хлопково-текстильные кластеры ведут свою деятельность совместно с фермерскими хозяйствами на основе фьючерсных контрактов. Фьючерсные контракты на выращивание хлопка-сырца должны заключаться ежегодно до 1 октября для урожая следующего года.

На состояние 1 января 2024 года в Республике Каракалпакстан зарегистрированы 5 185 фермерских хозяйств. Из них 2 261 фермерских хозяйств занимаются выращиванием хлопка-сырца, 159 – зерноводством, 288-садоводством, 578-овощеводством и т.д.

С момента появления кластеров объём производства хлопка хлопково-текстильными кластерами увеличился с 23 060 тонн в 2018 году до 262 643 тонн в 2023 году. До появления кластеров, в 2017 году в Республике Каракалпакстан на посев хлопчатника отводилось 92 000 га земли, на которых выращивалось 192 713 т. хлопка. Средняя урожайность хлопчатника составляла 20.9 ц/га. На сегодняшний день кластеры используют 86 800,2 га земли для посева хлопка, но тем не менее урожайность хлопка увеличилась до 30.7 ц/га. (см.таблицу 2)

Таблица 2: Объём урожая хлопка в хлопково-текстильных кластерах Республики Каракалпакстан (2018–2023 гг.)

№	Наименование хлопково-текстильных кластеров		2018г (тонна)	2019г (тонна)	2020г (тонна)	2021г (тонна)	2022г (тонна)	2023г (тонна)
1.	ООО “Bo‘ston cluster”		23 060	26 831	26 712	31 069	20 835	18 794
2.	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil Cluster”		-	-	24 580	28 458	27 684	28 151
3.	ООО “Beruniy cluster”		-	26 218	25 910	30 558	29 924	29 751
4.	ЧП ООО “Amudaryotex”		-	18 167	35 675	45 853	44 844	47 811
5.	ООО “Taqiyatas tex”		-	-	6 274	6 601	6 944	-
6.	ООО “Takhiatash agrotex cluster”		-	-	-	-	-	8 524
7.	ООО “Kegeyli Chimboy Agrocluster”	Кегейли	-	-	-	11 315	11 246	14 708
		Чимбай	-	-	-	13 163	11 242	14 573
8.	ООО “Agro Shumanay Klaster”		-	-	-	11 834	7 622	8 235
9.	ООО “Эко текстиль”		-	-	-	-	5 178	5 697
10.	ООО “Midasiatex”		-	-	-	13 876	15 073	19 522
11.	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil cluster” Кунград	Канликул	-	-	-	10 247	11 249	13 001
		-	-	-	9 358	11 020	11 702	

12.	ООО “Qoraqalpog‘is-ton Agrocluster”	Нукус	-	-	-	9 978	11 558	12 746
		-	-	-	7 902	9 446	10 193	
		Коразак Тахтакупир -	-	-	1 655	-	-	
13.	ООО “Nukus agro cluster”		-	-	-	-	5 243	8 106
14.	ООО “Ellikqal’a oltin tolasi klasteri”		-	-	-	-	8 500	11 129
	Всего произведено кластерами:		**23 060**	**71 216**	**119 151**	**231 867**	**237 608**	**262 643**

Источник: составлено автором на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Каракалпакстан.

Анализируя таблицу 2 можем увидеть, что самый большой объём урожая хлопка был получен в “Amudaryotex”, который составил 47 811 тонн. Это на 6,6% больше, чем прошлогодний сбор хлопка в кластере. Наименьший сбор хлопка в 5 697 тонн наблюдается в кластере “Эко текстиль”, который был образован в 2022 году на 2000 га земли. Несмотря на то, что кластер ведёт свою деятельность только первый год, урожайность имеет тенденцию к росту.

Таблица 3: Урожайность хлопчатника в хлопково-текстильных кластерах Республики Каракалпакстан (2018–2023 гг.)

№	Наименование хлопково-текстильных кластеров		2018г (ц/га)	2019г (ц/га)	2020г (ц/га)	2021г (ц/га)	2022г (ц/га)	2023г (ц/га)
1.	ООО “Bo‘ston cluster”		20,9	25,0	24,9	30,5	32,6	34,6
2.	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil Cluster”		-	-	25,1	30,5	32,6	34,1
3.	ООО “Beruniy cluster”		-	25,5	25,2	30,5	32,5	34,0
4.	ЧП ООО “Amudaryotex”		-	25,4	23,4	30,5	32,3	34,7
5.	ООО “Taqiyatas tex”		-	-	24,1	26,6	25,7	-
6.	ООО “Takhiatash agrotex cluster”		-	-	-	-	-	31,6
7.	ООО “Kegeyli Chimboy Agrocluster”	Кегейли	-	-	-	22,9	22,5	24,5
		Чимбой	-	-	-	22,9	22,5	24,5
8.	ООО “Agro Shumanay Klaster”		-	-	-	23,8	23,8	26,0
9.	ООО “Эко текстиль”		-	-	-	-	25,9	28,0
10.	ООО “Midasiatex”		-	-	-	25,0	25,1	32,8
11.	ООО “Agro To‘rtko‘l tekstil cluster”	Канликул	-	-	-	23,7	24,5	26,0
		Кунград	-	-	-	22,9	24,5	24,9
12.	ООО“Qoraqalpog‘iston Agrocluster”	Нукус	-	-	-	23,8	24,6	27,6
		Коразак	-	-	-	22,9	24,2	27,3
		Тахтакупир	-	-	-	24,9	-	-
13.	ООО “Nukus agro cluster”		-	-	-	-	26,2	36,8
14.	ООО “Ellikqal’a oltin tolasi klasteri”		-	-	-	-	33,9	35,0
	Средняя урожайность по республике:		**20,9**	**25,3**	**24,5**	**27,3**	**28,3**	**30,7**

Источник: составлено автором на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Каракалпакстан.

Урожайность хлопчатника в Республике Каракалпакстан в среднем составляет 30,7 ц/га. Самая высока урожайность в 2023 году составила 36,8 ц/га в “Nukus agro Cluster”. “Ellikqal’a oltin tolasi klasteri” удалось за второй год своего существования повысить урожайность на 1,1 ц/га (с 33,9ц/га до 35 ц/га). Также кластеры “Agro To‘rtko‘l tekstil cluster”, “Beruniy Cluster”, “Bo‘ston cluster”, “Amudaryotex” имеют, практически, одинаковый уровень урожайности в пределах 34-34,7 ц/га. В этих регионах кластеры имеют высокую урожайность в первую очередь из-за плодородности почвы.

Плодоношение хлопчатника зависит от многих факторов, таких как наследственные признаки (сорта), а также состоянием внешней среды температуры воздуха и почвы. Одним из самых основных факторов является земля и её плодородие.

Для определения качества плодородия почвы используют такой показатель, как балл бонитета почвы. Он рассчитывается в 100 балльной системе, то есть чем выше балл бонитета, тем плодороднее земля.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

В Республике Каракалпакстан определение этого показателя в последний раз было осуществлено в 2019 году. (см. таблицу 4)

Таблица 4: Оценка качества почв орошаемых сельскохозяйственных земель Республики Каракалпакстан.

№	Название районов	Площадь земли (га)	Средний балл бонитета почвы (2019 год)
1	Амударья	35865,6	48,0
2	Беруний	29497,0	45,0
3	Кегейли	36123,9	41,6
4	Канлыколь	32945,7	40,2
5	Караузак	32052,8	41,2
6	Кунград	38477,0	38,0
7	Муйнак	8428,0	33,0
8	Нукус	28670,5	44,6
9	Тахиаташ	7315,3	44,2
10	Тахтакупир	33074,6	42,1
11	Турткуль	26535,0	48,0
12	Шуманай	25598,1	40,4
13	Чимбай	43565,8	40,4
14	Элликкала	29869,7	43,6
15	Хужайли	19962,7	43,2
16	город Нукус	383,0	43,9
	Всего по республике	**428364,7**	**42,4**

Источник: составлено автором на основе данных Министерства сельского хозяйства Республики Каракалпакстан.

Из таблицы 4 мы можем увидеть, что самыми плодородными землями обладают Амударьийнские и Турткульские районы Республики Каракалпакстан. Это может послужить первой причиной получения кластерами этих регионов высокого урожая в 34 центнеров хлопка за гектар.

Значит, прежде чем посеять какую-то культуру надо убедиться в том, что каково плодородие почв, размер ожидаемого урожая посеянных культур, какая культура возделывалась раньше на этом поле, ее урожайность, какое количество питательных веществ вынесено из почвы. [5]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из проведённого анализа можем сделать заключение, что хлопково-текстильные кластеры в Республике Каракалпакстан за короткий срок налаживают свою деятельность и имеют высокий уровень урожайности.

А для повышения урожайности сельскохозяйственных культур в первую очередь нужно сохранить и повышать плодородие почвы.

Также, следует отметить, что полученные ранее результаты по бонитировке почв уже устарели. Так как за такой период времени физические, химические и другие свойства почвы значительно изменяются.

Поэтому, на наш взгляд, необходимо провести расширенные обследования земель по бонитировке почв в разных почвенно-климатических зонах страны с целью определения балл бонитета каждого контура.

Список использованной литературы:

1. Saxena, R., Singh, R., Agarwal, P., Kumar, R., & Raman, M. S. (2023). Structure, Performance and Competitiveness in Indian Agricultural Exports. In 1 (pp. 295–317). https://doi.org/10.1007/978-981-19-6454-1_14
2. Бондаренко Наталия Евгеньевна “Кластерная теория экономического развития: история становления и формирования”/ Международный научный журнал “Символ науки” №2/2016 ISSN 2410-700x
3. Маршалл А. Принципы политической экономии. В 3-х томах. Т. 1. – М.: Прогресс, 1983. – 416 с.
4. Портер, М. Конкурентная стратегия: методология анализа отраслей и конкурентов/ Перевод. с англ. – М.: Alpina Business Books, 2005. – 234 с.
5. Н.Нуриддинов, О.Имомназаров, А.Турсунов “Изучение действия балл бонитета и других свойств почв при планировании урожайности хлопчатника и озимой пшеницы в различных почвенно-климатических условиях Республики Узбекистан”/ журнал “Исследования и инновации” №12-2023г.- SSN: 2181-4058 DOI Journal 10.56017/2181-4058

ОЦЕНКА КАТЕГОРИИ ВЕЙПОВ СРЕДИ КУРИЛЬЩИКОВ ЭЛЕКТРОННЫХ СИГАРЕТ УЗБЕКИСТАНА

С. М. Мирзалиев
К.э.н., доцент Ташкентский государственный экономический университет

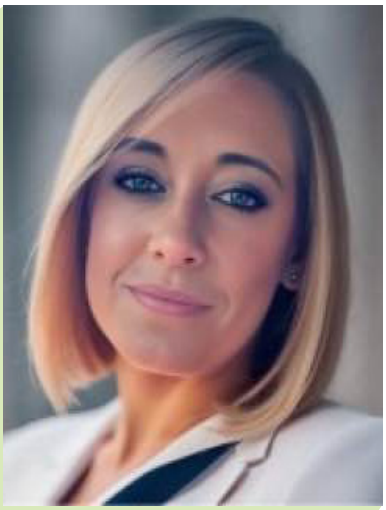
М. О. Куролов
Докторант Ташкентский государственный экономический университет

Г. К. Абдурахманова
Д.э.н., профессор Ташкентский государственный экономический университет

Джуди Сметана
Д.п.н., доцент

Крисси Льюис
Д.п.н., доцент
Питтсбургский государственный университет (Pitt State или PSU) - государственный университет в Питтсбурге, штат Канзас, США.

Аннотация: В данной статье рассматриваются последствия запрета ароматизированных электронных сигарет и вейпов с акцентом на поведение потребителей в Узбекистане. Исследование, в ходе которого был опрошен 1031 активный пользователь вейпов, подчеркивает значительные проблемы и непредвиденные последствия, которые может повлечь за собой такой запрет.

В статье изучаются предпочтения потребителей в отношении альтернативных мер регулирования, также здесь подчеркивается сложность регулятивных мер в борьбе с табаком. Оно предполагает, что прямые запреты могут неэффективно снизить уровень курения и привести к негативным последствиям для здоровья населения. Полученные результаты дают возможность политикам рассмотреть более эффективные стратегии регулирования вейп-индустрии.

Ключевые слова: Ароматизированные электронные сигареты, поведение потребителей, регулирование вейпинга, государственное регулирование, контроль над табаком, стратегии адаптации к рынку, регуляторные интервенции, нелегальный рынок.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistondagi iste’molchilarning xulq-atvoriga e’tibor qaratgan holda, xushbo‘yli elektron sigaretalar va sigaretalar taqiqlanishi oqibatlari ko‘rib chiqiladi. 1031 faol vaping foydalanuvchilari ishtirok etgan tadqiqot bunday taqiq olib kelishi mumkin bo‘lgan jiddiy muammolar va kutilmagan oqibatlarga e’tibor qaratadi.

Maqolada iste’molchilarning muqobil tartibga solish choralariga bo‘lgan afzalliklari ko‘rib chiqiladi, shu bilan birga, tamaki nazorati sohasidagi tartibga solish choralarining murakkabligi ta’kidlanadi. Bu, to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqiqlar chekish darajasini pasaytirishda samarasiz bo‘lishi va aholi salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini anglatadi. Natijalar, siyosatchilarga vaping sanoatini tartibga solish uchun yanada samarali strategiyalarni ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Xushbo‘y elektron sigaretalar, iste’molchilarning xatti-harakatlari, vapingni tartibga solish, davlat tomonidan tartibga solish, tamaki nazorati, bozorga moslashish strategiyalari, tartibga solish aralashuvi, noqonuniy bozor.

Abstract: This article examines the consequences of the ban on flavored e-cigarettes and vapes, with a focus on consumer behavior in Uzbekistan. The study, which surveyed 1,031 active vaping users, highlights the significant challenges and unintended consequences that such a ban could bring.

The article explores consumer preferences for regulatory alternatives and highlights the complexity of regulatory responses to tobacco control. It suggests that outright bans may be ineffective in reducing smoking rates and may lead to negative public health consequences. The findings provide an opportunity for policymakers to consider more effective strategies to regulate the vaping industry.

Key words: Flavored electronic cigarettes, consumer behavior, vaping regulation, government regulation, tobacco control, market adaptation strategies, regulatory interventions, illicit market.

ВВЕДЕНИЕ

Ключевыми особенностями исследования “Оценка категории вейпа” является опрос 1000 активных курильщиков вейпа с помощью планшета или мобильного телефона, имеющих легальный опыт курения не менее 6 месяцев в возрасте от 21,7 до 39 лет, мужчин и женщин, проживающих в городе Ташкенте или Ташкентской области.

В последние годы индустрия вейпинга переживает значительный рост, привлекая внимание как потребителей, так и политиков. Однако опасения по поводу влияния вейпинга на здоровье, особенно среди молодежи, побудили правительства разных стран мира ввести ограничения и правила на вейпинг-продукцию. Хотя эти меры направлены на защиту здоровья населения, они имеют серьезные последствия для предприятий индустрии вейпинга.

Ограничения на вкусы и маркетинг могут сместить предпочтения потребителей в сторону альтернативных продуктов или методов отказа от курения. В то время как политики продолжают пытаться найти баланс между заботой о здоровье населения и экономическими соображениями, компании, работающие в индустрии вейпинга, должны ориентироваться в неопределенном нормативном ландшафте, адаптировать свои стратегии и внедрять инновации, чтобы выжить и процветать в быстро меняющейся рыночной среде.

Во многих научных трудах электронные сигареты (е-сигареты) рассматриваются как потенциально менее вредная альтернатива традиционным сигаретам промышленного производства[1].

Во-первых, фундаментальное различие заключается в способе доставки никотина[2]. В то время как сигареты промышленного производства сжигают табак, выделяя коктейль токсичных химических веществ, электронные сигареты работают путем нагревания жидкого раствора, содержащего никотин

1 Creusen, M. E. (2011). Research opportunities related to consumer response to product design. Journal of Product Innovation Management, 28(3), 405−408.

2 Haklar, I., Stephens, J., Bowden, J., & Trigg, J. (2023). Vaping industry participation standards in health organizations: an exploratory policy content analysis. Health promotion international, 38(6).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

и другие добавки, для получения аэрозоля. Отсутствие горения значительно снижает образование вредных побочных продуктов, содержащихся в сигаретном дыме, таких как смолы и угарный газ, которые являются основными причинами заболеваний, связанных с курением, таких как рак легких и сердечно-сосудистые заболевания.

Кроме того, электронные сигареты позволяют пользователям лучше контролировать потребление никотина. Многие электронные сигареты позволяют регулировать концентрацию никотина в жидкости или даже выбирать безникотиновые варианты. Такая гибкость позволяет курильщикам постепенно сокращать потребление никотина или переходить на электронные жидкости, не содержащие никотина, что потенциально облегчает попытки отказаться от курения курить.

Несмотря на то, что электронные сигареты представляют собой сравнительно менее вредную альтернативу, Министерство здравоохранения Республики Узбекистан предложило законопроект, предусматривающий полный запрет на оборот ряда табачных и никотиновых изделий, электронных сигарет[3], вейпов и систем нагревания табака, а также введение ответственности в этой сфере, не уделяя особого внимания ни возможным результатам политики отказа от курения, таким как распространение нелегальных рынков, а значит, увеличение числа курильщиков, переход на более опасные сигареты промышленного производства и нелегальный рынок, представляющий угрозу здоровью населения, также ни альтернативным способам борьбы с курением среди населения.

Основная цель – опрос среди пользователей электронных сигарет/вейпов для оценки рынка и потребительской реакции в случае запрета использования ароматизированных жидкостей и/или электронных сигарет/вейпов. Кроме того, исследование направлено на изучение альтернативных методов государственного регулирования данной темы с точки зрения потребителей.

Эта информация послужит прочной основой для будущих дискуссий с регулирующими органами.

МЕТОДЫ

Настоящее статья основано на методе анкетирования, который предполагает сбор данных от выборки людей (целевой группы) посредством структурированного опроса (интервью) для получения информации об их мнениях, поведении или характеристиках.

Опросы проводятся с помощью приложения SurveyToGo[4], которое упрощает процесс анкетирования, позволяя исследовательской группе эффективно создавать, распространять и контролировать опросы на мобильных устройствах, повышая скорость сбора данных и прозрачность исследования. Приложению доверяют более 900 клиентов, такие как Ipsos Group (транснациональная компания по исследованию рынка и консалтингу во Франции), Nielsen Holdings (американская компания, занимающаяся обработкой информации, данных и измерением рынка), GfK (крупнейшая немецкая компания по исследованию рынка) и др.

В интервью 21 вопросов разделены на 4 основные секции:

1. Опрос о соответствии интервьюируемого целевой группе исследования, включающий такие факторы, как пол, возраст, место жительства, род занятий, знакомство с различными типами электронных сигарет и опыт легального потребления.
2. Предоставление информации о целях первичного исследования, законодательных положениях, деталях опроса, осведомленности о сборе, последующей обработке и хранении данных, а также получение бланок согласия от опрашиваемых.
3. Часть интервью, касающаяся знания разновидностей электронных сигарет/вейпов (например, современные одноразовые, перезаряжаемые картриджами или открытые системы), узнаваемость брендов (таких как Vuse, Waka, ELFBAR, Maskking, LOCO, ISOK, Boyoo, AIIR, OXBAR, HQD, RELX, Juul, NASTY, SOAK), предпочитаемые уровни никотина (от 0 до 50 мг/мл) и предпочитаемые ароматы (включая фрукты, ягоды, смешанные, напитки или другие).
4. Изучение реакции потребителей на запрет никотиновых жидкостей[5] или ароматизированных вариантов (например, отказ от потребления любой табачной и (или) никотиносодержащей продукции; использование неароматизированных вариантов; переход на сигареты промышленного производства или системы для нагревания табака, а также альтернативные меры, предложенные государственными регулирующими органами вместо введения запрета на электронные сигареты/вейпы, например, ужесточение ответственности за продажу лицам моложе 21 года; запрет на использование яркой упаковки и символов/изображений на упаковке электронных сигарет/

3 https://regulation.gov.uz/oz/d/96482?c_i=74327
4 https://www.dooblo.net/
5 Creusen, M. E. (2011). Research opportunities related to consumer response to product design. Journal of Product Innovation Management, 28(3), 405−408.

вейпов, которые могут быть привлекательны для лиц, не достигших 21 года; лицензирование розничной торговли и лицензирование импорта; регулярный контроль уполномоченными государственными органами над продажей в стране электронных сигарет/вейпов на предмет соответствия их требованиям законодательства.

РЕЗУЛЬТАТЫ И АНАЛИЗ

В ходе исследования было собрано более 1500 ответов. Ответы, не прошедшие внутренний контроль качества, были отброшены.

Всего контроль качества прошли 1031 результатов, из них 847 и 184 результата на узбекском и русском языках соответственно.

Каждое интервью продлилось от 6 до 13 минут, в среднем 7 минут 49 секунд. В ходе интервью собиралась следующая важная информация:

- ответы интервьюируемых в файле .xlsx excel;
- запись всего интервью в виде аудиофайла формата .mp4;
- GPS-координаты местоположения интервью;
- бланки согласия интервьюируемых с их подписью в виде файла .pdf;

Кроме того, были собраны следующие метаданные:

- дата и время проведения интервью;
- имена интервьюера и интервьюируемого;
- время начала и окончания интервью;
- порядковый номер интервью;
- время, которое потребовалось опрашиваемому для ответа на каждый вопрос.

Возраст большинства респондентов составлял от 22 до 25 лет.

Рисунок 1: Распределение респондентов по возрасту, 1031 человек

Из 1031 респондента 956 человек (93 %) были мужчинами и 75 (7%) женщинами.

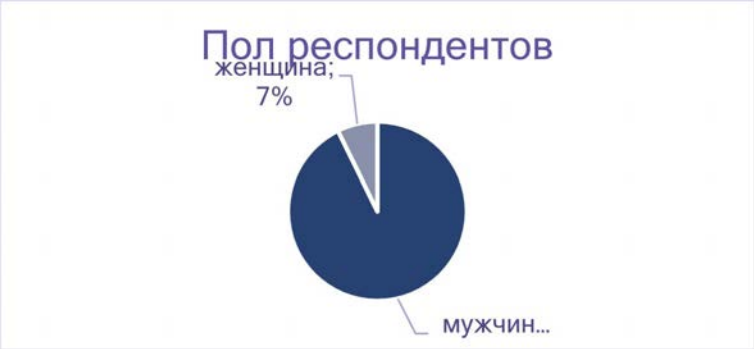

Рисунок 2: Гендерное распределение, 1031 респондент

Большинство респондентов проживает в столице страны – городе Ташкенте. Остальные респонденты проживают в Ташкентской области или других регионах Узбекистана.

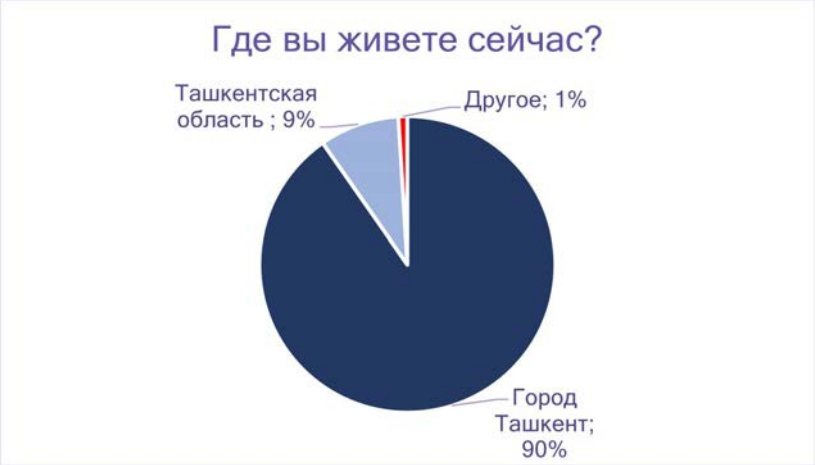

Рисунок 3: Распределение респондентов по месту жительства, 1031 человек

Очевидно, что целевая группа была выбрана таким образом, чтобы все респонденты слышали об электронных сигаретах/вейпах, когда-либо пробовали и использовали их в течение последнего месяца.

Наряду с информацией об электронных сигаретах/вейпах, в 37 % случаев респонденты сказали, что слышали о сигаретах промышленного производства (FMC), а в 24 % случаев – что знают о нагревательных табачных изделиях (HTP), как показано на рисунках 4-6.

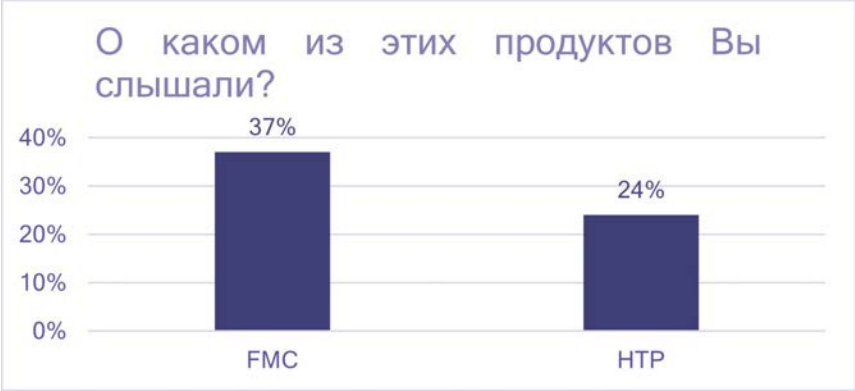

Рисунок 4: Ответы на вопрос о типах продуктов доставки никотина, о которых они слышали, 1031 респондент

Интересно, что несмотря на то, что о FMC знает больше респондентов, чем о HTP, они пробовали HTP в два раза чаще, чем FMC.

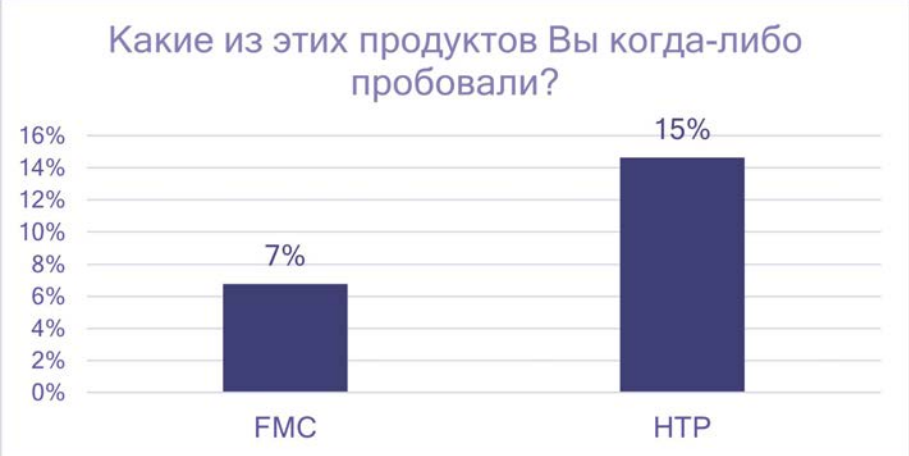

Рисунок 5: Количество людей в целевой группе, попробовавших FMC и ПВТ, 1031 респондент

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Тем не менее, за последний месяц, 5 % респондентов ответили, что покупали FMC, по сравнению с 3 %, которые покупали HTP.

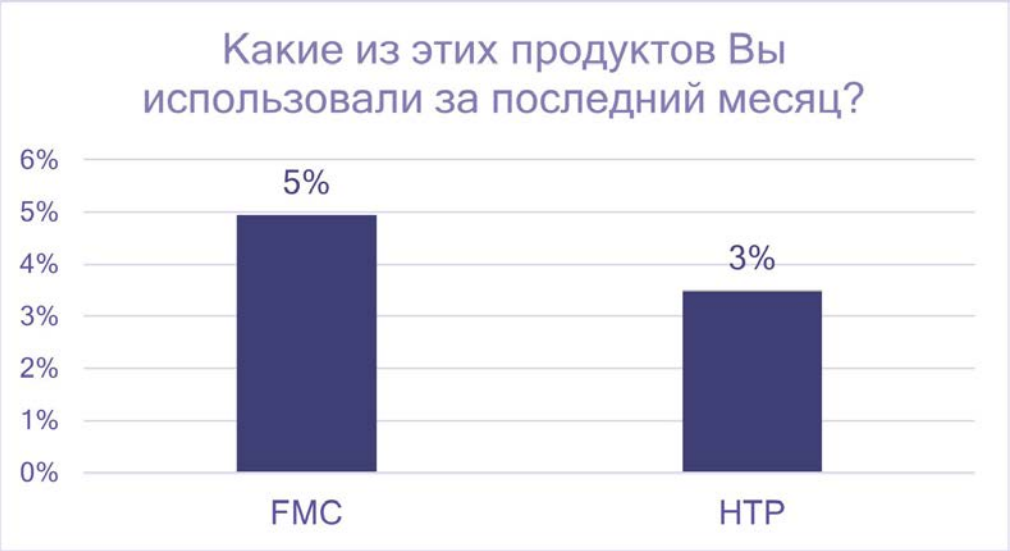

Рисунок 6: Использование целевой группы в последний месяц, 1031 респондент

По закону продажа никотиновых продуктов лицам, не достигшим 21 года, запрещена. Таким образом, наша цель заключалась в определении легального опыта курения активных пользователей, которые курят более 6 месяцев. Таким образом, целевая группа находилась в возрасте от 21,7 до 39 лет. Опрос показал, что большинство участников – молодые люди, причем более трех четвертей имеют легальный стаж курения менее двух лет (1-2y).

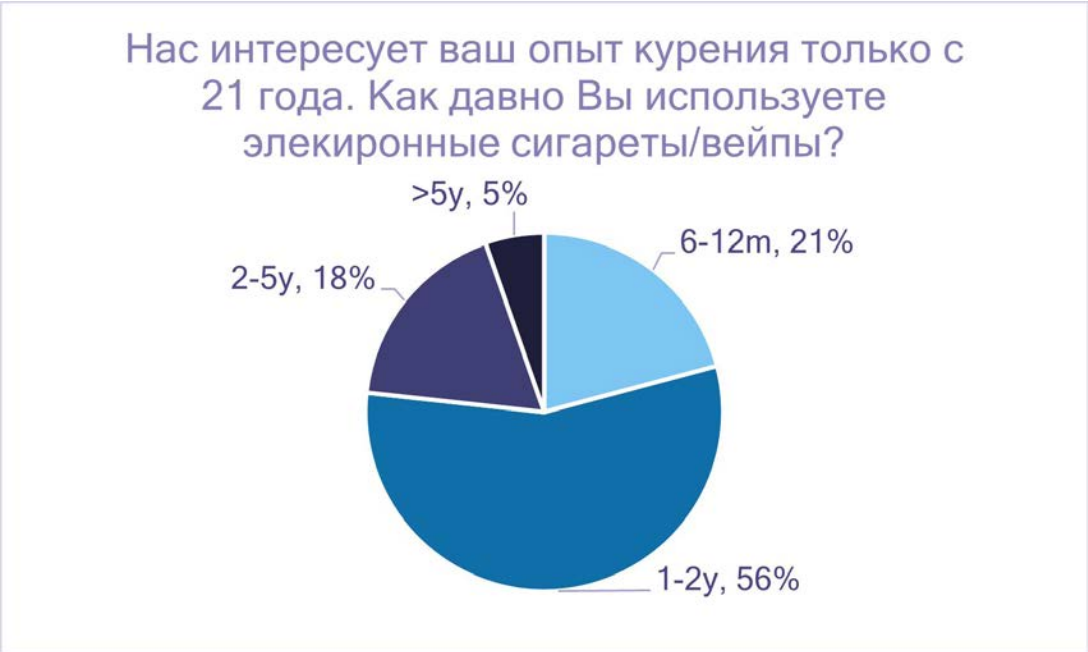

Рисунок 7: Стаж легального курения респондентов, 1031 респондент

Почти две трети респондентов заявили, что пользуются современными одноразовыми электронными сигаретами/вейпами MoDi – одноразовые: могут иметь разные формы и размер (например, размером с ладонь, плоские или прямоугольные) и часто доступны в широком ассортименте цветов и вкусов. Pod-системы – Closed (закрытые) и открытые системы (open) менее популярны – 24 % и 15 % соответственно.

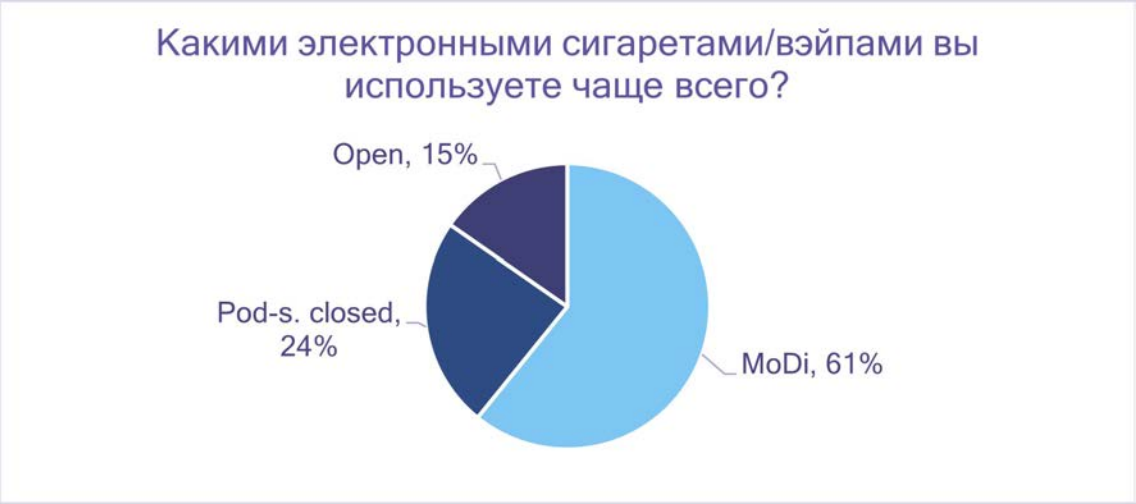

Рисунок 8: Наиболее часто используемые типы электронных сигарет/вейпов, 1031 респондент

Стоит отметить, что Waka и LOCO – бренды, популярные среди 14 вариантов брендов. Vuse входит в следующую пятерку популярных брендов с ISOK, ELFBAR, Maskking и RELX соответственно. Менее популярными брендами являются OXBAR, Boyoo и AIIR соответственно. HQD, Juul, NASTY и SOAK – наименее популярные бренды.

Рисунок 9: Популярность брендов, 1031 респондент

Если говорить о марках электронных сигарет/вейпов, картриджей или электронных жидкостей, которые респонденты используют в настоящее время, то порядок часто используемых марок совпадает с популярностью марок, за исключением наименее популярных марок Juul, NASTY и SOAK.

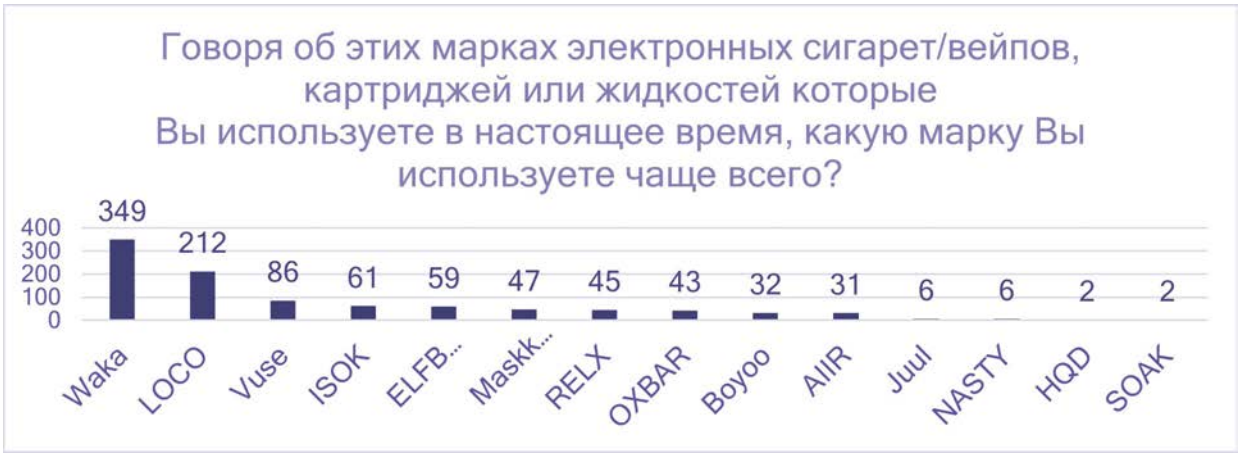

Рисунок 10: Наиболее часто используемые бренды, 1031 респондент

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Большинство респондентов покупают устройства/катриджи/жидкости с легким уровнем никотина в диапазоне 1-20 мг/мл. Наименее покупаемой категорией является нулевой никотин. Интересно, что часто респонденты не знали уровень никотина, это может быть связано с высоким уровнем DNP этих продуктов в Узбекистане, без надлежащей информации об уровне никотина.

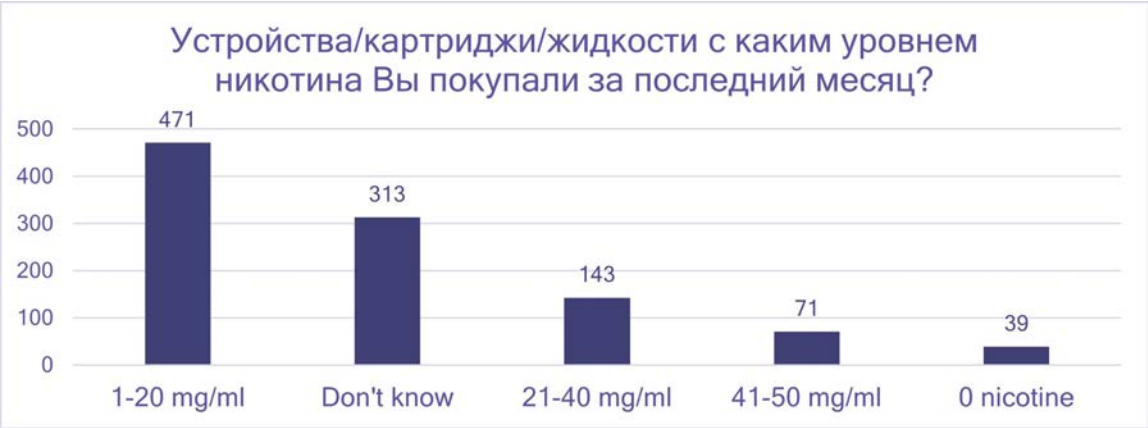

Рисунок 11: Покупка устройств/катриджей/жидкостей за последний месяц в зависимости от уровня никотина, 1031 респондент

Большинство респондентов часто выбирали продукты с легким содержанием никотина. Реже всего они выбирали устройства, картриджи или жидкости без информации об уровне никотина, что свидетельствует об их общей осведомленности о рисках, связанных с курением.

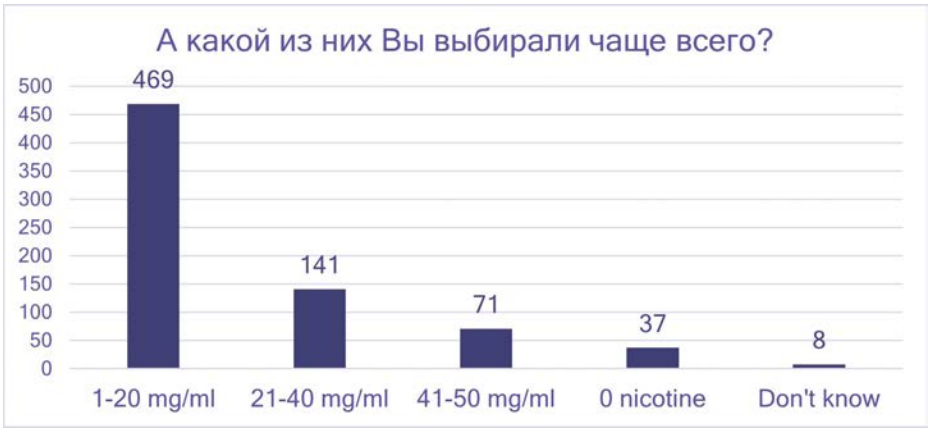

Рисунок 12: Респонденты, чаще всего выбирающие уровень никотина

Результаты исследования показали, что среди 1031 участника значительное большинство – 68 % (705 человек) – отдали предпочтение ароматизированным электронным сигаретам или вейпам. И наоборот, остальные 32 % (326 человек) заявили, что предпочитают неароматизированные варианты.

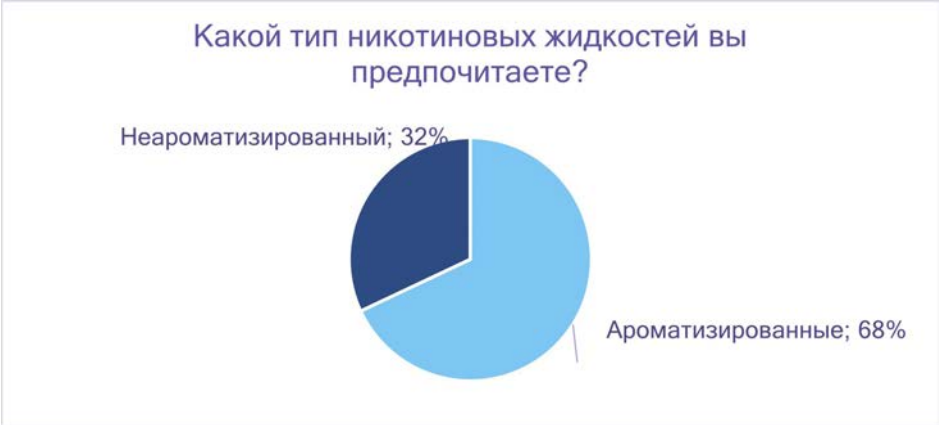

Рисунок 13: Типы никотиновых жидкостей, которым отдается предпочтение, 1031 респондент

Ответы на вопросы опроса показали, что самым популярным выбором является фруктовый вкус (Fruits), значительно превосходящий все остальные вкусы вместе взятые. На втором месте – смешанные вкусы (Mix), на третьем – ягоды (Berries), на четвертом – напитки (Beverages).

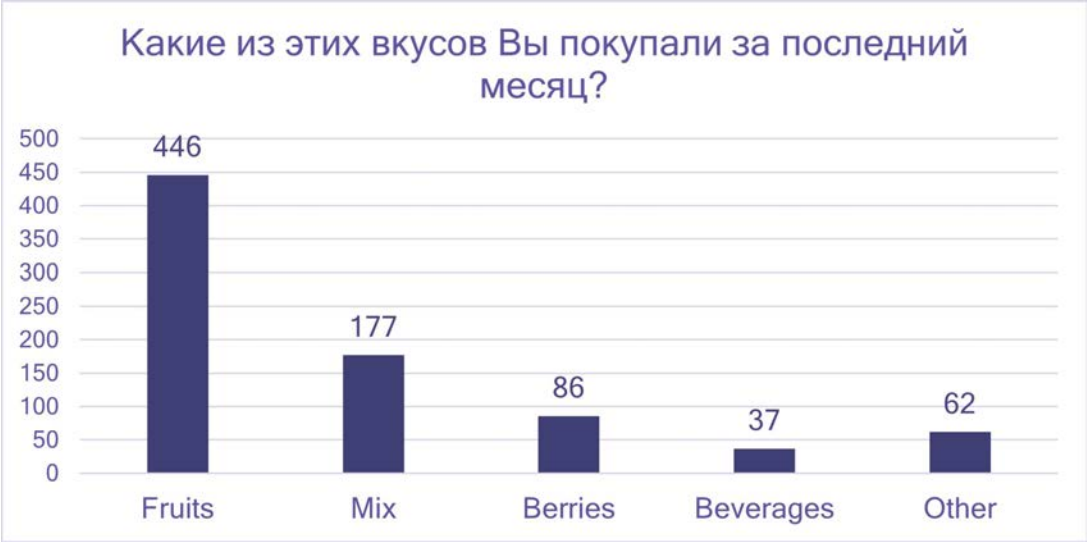

Рисунок 14: Ароматы, приобретенные за последний месяц

Наиболее часто выбираемые ароматы следуют в том же порядке, что и наиболее покупаемые ароматы. Фруктовые ароматы выбирают более чем в два раза чаще, чем все остальные ароматы вместе взятые.

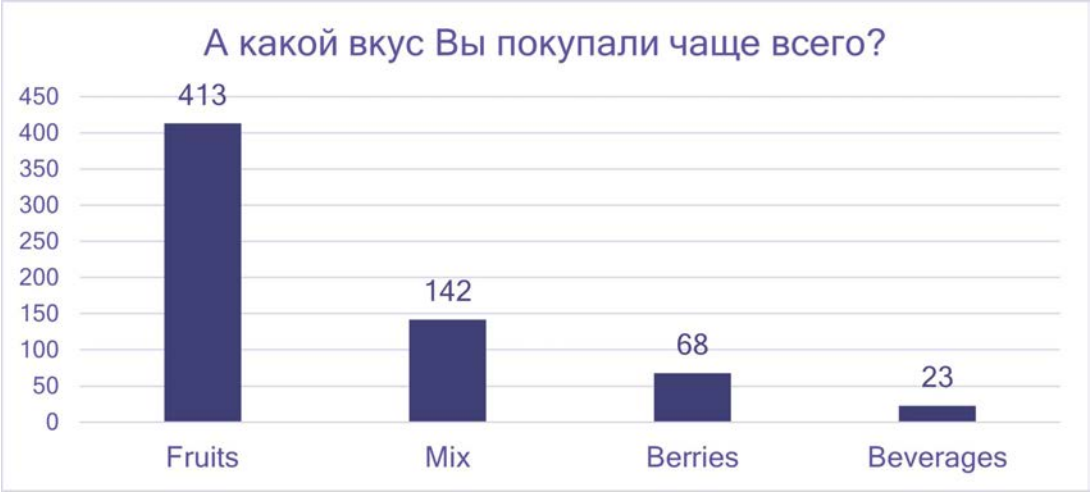

Рисунок 15: Наиболее часто покупаемые ароматы

Опросник состоял из трех частей, а именно изучение реакции потребителей на запрет никотиновых жидкостей или ароматизированных вариантов, а также альтернативные меры, предлагаемые государственными регулирующими органами вместо введения запрета на электронные сигареты/вейпы.

Возможные последствия запрета ароматизированных электронных сигарет/вейпов

В случае запрета ароматизированных никотиновых жидкостей, из 705 человек, употребляющих ароматизированные жидкости, 31 % ответили, что перейдут на не ароматизированные никотиновые жидкости (W/O FLAVOR); 29 % указали, что будут продолжат использование электронных сигарт/вейов, картриджей или жидкостей с ароматизаторами при наличии их в продаже (даже если такая продукция будет являться нелегальной) (KEEP ON ILLEGALLY); 19 % указали, что перестанут вейпить / потреблять любую табачную и (или) никотиносодержащую продукцию (STOP!); 16 % указали, что перейдут на сигареты промышленного производства (FMC), 6 % выразили желание перейти на системы нагревания табака (HTP).

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Рисунок 16: Распределение ответов среди респондентов, предпочитающих ароматизированные электронные сигареты или вейпы, 705 человек

Запрет на ароматизированные никотиновые жидкости по-разному влияет на респондентов-мужчин и женщин. Мужчины-курильщики перешли бы на использование электронных сигарет/вейпов, картриджей или жидкостей без ароматизаторов (W/O FLAVOR). На втором месте – предпочли бы пользоваться электронными сигаретами, вейпами, картриджами или ароматизированными жидкостями при любой возможности (даже если такая продукция будет являться нелегальной, KEEP ON ILLEGALLY). На третьем месте – вообще перестанут вейпить/потреблять любую табачную и (или) никотиносодержащую продукцию (STOP!).

В отличие от мужчин, женщины-курильщицы на первом месте не стали бы выбирать неароматизированные альтернативы, а предпочли бы пользоваться электронными сигаретами, вейпами, картриджами или ароматизированными жидкостями при любой возможности (даже если такая продукция является нелегальной, KEEP ON ILLEGALLY).

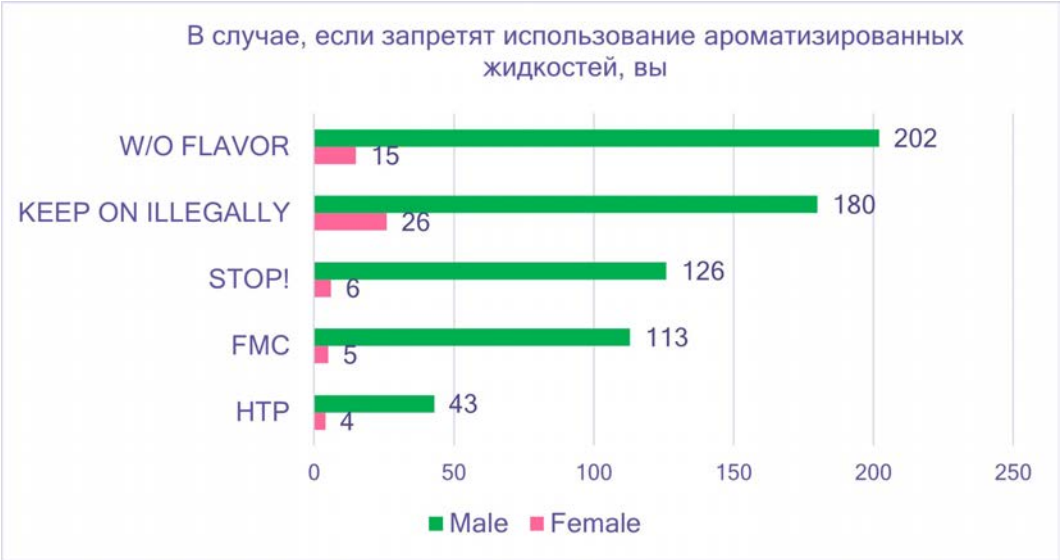

Рисунок 17: Поведение респондентов, употребляющих ароматизированные жидкости, 630 мужчин, 75 женщин

Возможные результаты запрета электронных сигарет/вейпов как товарной категории

В ходе анализа важно отметить тот факт, что вопреки намерению запрета, курильщики перейдут на нелегальный рынок или будут курить более опасные сигареты промышленного производства FMC. В подтверждение этого аргумента на вопрос “В случае запрета электронных сигарет/вейпов как категории” из 1031 респондента, предпочитающих ароматизированные электронные сигареты или вейпы, подавляющее большинство или 38 % выразили намерение продолжать использовать электронные сигареты/

вейпы (KEEP ON ILLEGALLY) вместо того, чтобы прекратить курить или употреблять любые табачные и/или никотиносодержащие продукты, 28 % ответили, что перейдут на сигареты промышленного производства (FMC). И только 26 % прекратили бы курить или употреблять любые табачные и/или никотиносодержащие изделия (STOP!). 8 % выразили желание перейти на нагревательные табачные изделия (HTP). Интересно, что эти ответы одинаково значимы как для узбекоязычных, так и для русскоязычных сегментов потребителей, в одинаковом порядке (см. табл.1).

Рисунок 18: Распределение ответов среди респондентов в случае запрета электронных сигарет/вейпов, 1031 респондент

Таблица 1: Ответы на вопрос “В случае запрета электронных сигарет/вейпов как категории” в зависимости от языка респондента

	STOP!	KEEP ON ILLEGALLY	FMC	HTP	SUM
UZ	224	330	236	57	847
RU	45	65	50	24	184
TOTAL	269	395	286	81	1031
%	26%	38%	28%	8%	100%

По половому признаку результаты были одинаковы.

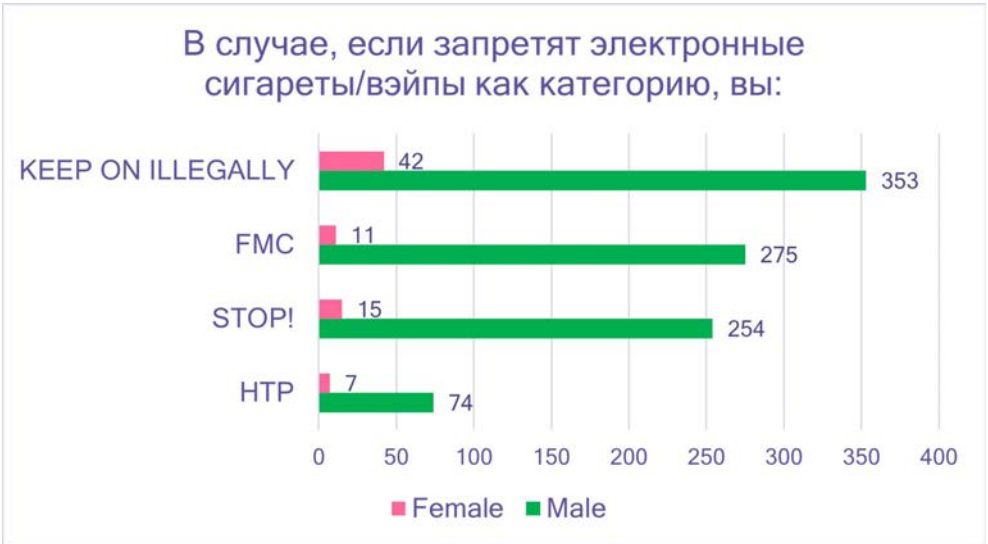

Рисунок 19: Распределение ответов среди респондентов в случае запрета электронных сигарет/вейпов, 956 мужчин, 75 женщин

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Альтернативные действия государства вместо запрета

Отвечая на вопрос об альтернативных действиях государства в отношении электронных сигарет/вейпов вместо запрета, более половины высказались за ужесточение ответственности за продажу этой продукции лицам, не достигшим 21 года (!<21 yo). Девятнадцать процентов поддержали запрет на использование ярких цветов упаковки и изображений, которые могут привлечь внимание лиц моложе 21 лет (BAN COLORFUL), а 11 процентов выступили за постоянные проверки уполномоченными государственными органами на предмет соблюдения правил (CONT. CHECK). Кроме того, 9 процентов высказались за лицензирование розничных продаж (LICENSE RETAIL), а 8 процентов – за лицензирование импорта (LICENCE IMPORT). Эти ответы одинаково важны как для узбекского, так и для российского сегмента потребителей, в одинаковом порядке.

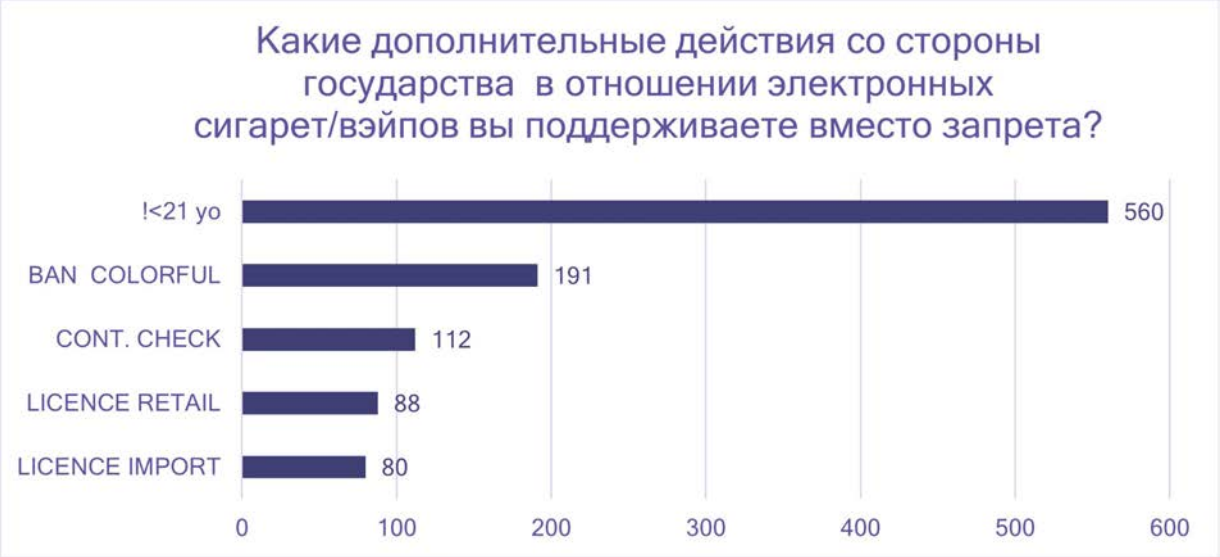

Рисунок 20: Распределение альтернативных действий государства вместо запрета, 1031 респондент

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

- Запрет ароматизированных электронных сигарет/вейпов не сможет существенно снизить уровень курения. Примерно один из пяти курильщиков может отказаться от курения, а остальные перейдут на неароматизированные варианты, перейдут на нелегальные источники или перейдут на сигареты промышленного производства или продукты нагревания табака.
- Полный запрет на эту категорию вряд ли приводит к существенному сокращению: потенциально он затронет лишь одного из четырех курильщиков. Остальные могут обратиться к нелегальному рынку или более опасным сигаретам промышленного производства, что представляет большую опасность для здоровья населения в целом. По оценкам, 38 % курильщиков могут обратиться к нерегулируемому нелегальному рынку, а 28 % – к более вредным сигаретам промышленного производства.
- Полный запрет на электронные сигареты/вейпы может привести к снижению доступности легальной продукции, росту цен и притоку нелегальных альтернатив, что потенциально расширит доступ к ним для лиц моложе 21 лет и непреднамеренно приводит к увеличению числа курящих, что противоречит цели запрета.
- По мнению курильщиков электронных сигарет/вейпов, вместо введения запрета более эффективным будет ужесточение правил и усиление государственного надзора. Сюда можно отнести такие меры, как ограничение продаж лицам моложе 21 лет (560 ответов), запрет на использование яркой упаковки и символов/изображений на упаковке электронных сигарет/вейпов, которые могут быть привлекательны для лиц, не достигших 21 лет (191 ответ), постоянные проверки со стороны уполномоченных государственных органов, продаваемых в стране электронных сигарет / вейпов на предмет соответствия их требованиям законодательства. (112 ответов), лицензирование розничной торговли (88 ответов) и лицензирование импорта (80 ответов).

Список использованных литератур:

1. Creusen, M. E. (2011). Research opportunities related to consumer response to product design. Journal of Product Innovation Management, 28(3), 405 − 408.
2. Haklar, I., Stephens, J., Bowden, J., & Trigg, J. (2023). Vaping industry participation standards in health organizations: an exploratory policy content analysis. Health promotion international, 38(6).
3. Creusen, M. E. (2011). Research opportunities related to consumer response to product design. Journal of Product Innovation Management, 28(3), 405 − 408.
4. https://regulation.gov.uz/oz/d/96482?c_i=74327
5. https://www.dooblo.net/

JAHON KABEL BOZORINI TATBIQ ETISH VA RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Uralov Olimjon Maxammadjonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot unversiteti
Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Kabel bozorining eng muhim segmentlaridan biri aloqa kabellari, ya'ni axborot signallarini uzatish uchun mo'ljallangan. Corning Glass (AQSh) tomonidan 30 yildan ko'proq vaqt oldin yaratilgan. Furukawa Electric Co. Yaponiya kompaniyasi va Yangi Energetika va Sanoat Texnologiyalarini Rivojlantirish Tashkiloti (NEDO) "birgalikda HTS quvvat kabellari uchun yangi o'ta o'tkazuvchan materialni ishlab chiqdilar, ular taxminan bir xil ishlab chiqarish xarajatida an'anaviy mis kabellardan 100 baravar ko'p oqim o'tkaza oladi". Yevropa ishlab chiqaruvchilari 16 ta avtomobilsozlik kompaniyasi tomonidan qabul qilingan MOST standartini ishlab chiqdilar. Kabellar, ya'ni axborot signallarini uzatish uchun mo'ljallangan, FiberFin Inc. AQSh bozoriga diametri 750 va 1000 mikron bo'lgan gradient sindirish ko'rsatkichli profilli polimer optik tolali taklif etiladi. 50 m uzunlikdagi tola bilan u 3 gigagertsdan ortiq tarmoqli kengligiga ega.

Kalit so'zlar: Dunyoda so'nggi 10 yil ichida kabel ishlab chiqaruvchi kompaniyalar, Analog texnologiya raqamli texnologiya bilan almashtirilganda.

Abstract: One of the most important segments of the cable market is communication cables, that is, designed for the transmission of information signals. Created by Corning Glass (USA) more than 30 years ago. Furukawa Electric Co. A Japanese company and the New Energy and Industrial Technology Development Organization (NEDO) have "jointly developed a new superconducting material for HTS power cables that can carry 100 times more current than conventional copper cables at roughly the same manufacturing cost." can weave". European manufacturers have developed the MOST standard, which is accepted by 16 automotive companies. Cables, i.e. designed for transmission of information signals, FiberFin Inc. The U.S. market is offered polymer optical fiber with a diameter of 750 and 1000 microns with a gradient refractive index profile. With a fiber length of 50 m, it has a bandwidth of more than 3 GHz.

Key words: Over the past 10 years, cable manufacturing companies around the world have replaced analogue technologies with digital ones.

Аннотация: Одним из важнейших сегментов кабельного рынка являются кабели связи, то есть предназначенные для передачи информационных сигналов. Создан компанией Corning Glass (США) более 30 лет назад. Компания Фурукава Электрик. Японская компания и Организация по развитию новой энергетики и промышленных технологий (NEDO) "совместно разработали новый сверхпроводящий материал для силовых кабелей HTS, который может пропускать в 100 раз больший ток, чем обычные медные кабели при примерно тех же производственных затратах". Европейские производители разработали стандарт МОСТ, который принят 16 автомобильными компаниями. Кабели, т.е. предназначенные для передачи информационных сигналов, FiberFin Inc. На рынке США предлагается полимерное оптическое волокно диаметром 750 и 1000 микрон с градиентным профилем показателя преломления. При длине волокна 50 м он имеет полосу пропускания более 3 ГГц.

Ключевые слова: За последние 10 лет компании-производители, кабеля во всем мире заменили аналоговые технологии цифровыми.

KIRISH

Ushbu maqolada jahon bozorida yetakchi bo'lib kelayotgan davlatlarga, Evropa, Amerika va Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlar ilgari sanoatlashgan va 20-asrning oxirida etuk kabel sanoati zanjirini shakllantirgan va o'sha paytdagi dunyoning ishlab chiqarish quvvati va talabiga katta hissa qo'shgan. Bugungi kunda ular hali ham global ta'minot va marketingda muhim o'rinni egallab, sanoatning rivojlanishiga etakchilik qilmoqdalar va asosan global yuqori darajadagi bozorni monopolizatsiya qilmoqdalar. Shuni takidlash kerakki kabel va simlar axborot signallari va elektr energiyasini tashish uchun hizmat qiladi. Shuningdek, ularga talab yildan-yilga ortib bormoqda: yangi kabel liniyalarini yotqizish, eski yo'llarni qayta qurish yoki almashtirish kerak, ularni ishlatish qoidalariga muvofiq avariyalar, urushlar, zilzilalar, toshqinlar, muzlashning tabiiy hodisalari, shuningdek

tebranish, haddan tashqari shamol yuklari, korroziya va boshqalar kabi fors-major omillarining oqibatlarini bartaraf etish. Dunyoda so‘nggi 10 yil ichida kabel ishlab chiqaruvchi kompaniyalarning daromadlari va foydalari doimiy ravishda o‘sib bormoqda. Shunday qilib, Britaniyaning Integer Research kompaniyasi hisobotiga ko‘ra, 60 ga yaqin yirik ishlab chiqaruvchilarning daromadlari muntazam ravishda oshib bormoqda. Hisobotda, shuningdek, global o‘sishning katta qismi Xitoy kabel bozorining kengayishi hisobiga qayd etilgan.

Kabel mahsulotlarini ishlab chiqaruvchining bozordagi muvaffaqiyati quyidagi xususiyatlar bilan belgilanadi: narx-sifat nisbati, zamonaviy va kelajakdagi qo‘llanmalar talablariga muvofiqligi va kamida operatsion talablar, shu jumladan milliy va xalqaro standartlarda mustahkamlangan. Umuman olganda, kabel mahsulotlariga bo‘lgan talab ularning iste’molchilari bo‘lgan tarmoqlarning tabiati va rivojlanish sur’atlari bilan belgilanadi.

Kabellarning standart xizmat muddati (ularning ishlashi kafolatlangan vaqt) 25 yil. Kabel bozorining eng muhim segmentlaridan biri aloqa kabellari, ya’ni axborot signallarini uzatish uchun mo‘ljallangan. Ilgari eng oddiy ikki simli telegraf va telefon mis simli aloqa liniyalari ishlatilgan bo‘lsa, hozirda zamonaviy global telekommunikatsiya tarmog‘i sharoitida asosiy axborot oqimlari raqamli formatda optik aloqa kabellari orqali uzatiladi, ularning funksional asoslari optik tola hisoblanadi.

Telefon aloqasi rivojlanishi bilan mis simlar juftlari to‘qilgan, ekranlangan juftlarga aylandi. Bundan tashqari, aloqa kabellaridagi juftlar soni 10 mingga yetdi. Analog texnologiya raqamli texnologiya bilan almashtirilganda, jismoniy juftlik orqali 10 000 tagacha telefon kanallarini uzatishni tashkil qilish mumkin bo‘lgan kabellar kerak.

Ammo bunday kabellarda signalning susayishi katta va ish chastotasi diapazoni yetarli emas edi. Natijada kommunikatsiya liniyalari va zamonaviy aloqa tarmoqlarini yaratish va ulardan foydalanishda muammolar yuzaga keldi, ularning yechimi iqtisodiy maqsadga muvofiqlik doirasidan tashqariga chiqdi.

Abonentga faqat telefon aloqasi imkoniyatlarini taqdim etishdan axborot va aloqa xizmatlarining tasavvur qilinadigan butun spektrini - videotelekonferensaloqa va “talab bo‘yicha video” ko‘rsatishga o‘tish uchun tobora keng polosali va iqtisodiy jihatdan maqbul uzatish yo‘llari talab qilinganligi sababli rivojlangan telekommunikatsiya texnologiyalari tashkil etadi.

Bunga parallel ravishda butun dunyo bo‘ylab elektr bo‘lmagan uzatish yo‘lini - optik tolalarni yaratish bo‘yicha ishlar boshlandi, ular nazariyaga ko‘ra, kichik chiziqli zaiflashuv bilan kerakli ish chastota diapazoniga ega bo‘lishi mumkin.

Bunday tolalar Corning Glass (AQSh) tomonidan 30 yildan ko‘proq vaqt oldin yaratilgan. Hozirgi vaqtda dunyoning ko‘plab kompaniyalari ikkala qisqa liniyada uzatish yo‘li sifatida foydalanish uchun mos optik kabellarni ishlab chiqaradilar, shaharlararo aloqa liniyalarida – uzatish tezligi yuzlab Gbit / s gacha bo‘lgan global liniyalargacha (10 Gbit / s uzatish tezligi bilan bir juft tola taxminan 30 000 telefon kanaliga mos keladigan signalni uzatishi mumkin).

Keyinchalik, milliy miqyosda o‘ta kengaytirilgan optik aloqa liniyalari va mamlakatlar va qit’alarni bog‘laydigan xalqaro quruqlik va suv osti liniyalari yaratildi: Amerika va Yevropa, Yevropa va Afrika, Yevropa va Hindiston, Yaponiya, Avstraliyaga. 2005-yilda dunyo bo‘ylab optik kabellarda yotqizilgan optik tolaning umumiy uzunligi yarim milliard kilometrdan oshdi. Shu bilan birga, “zamonaviy tolalar va yangi optik texnologiyalar, asosan, o‘nlab Tbit/s ekvivalent uzatish tezligiga erishishga imkon beradi”[1].

Yevropa ishlab chiqaruvchilari 16 ta avtomobilsozlik kompaniyasi tomonidan qabul qilingan MOST standartini ishlab chiqdilar. Ushbu standart elektron qurilmalarni plastik optik tolalar orqali ulash uchun mo‘ljallangan optik halqaning xususiyatlarini belgilaydi.

FiberFin Inc. AQSh bozoriga diametri 750 va 1000 mikron bo‘lgan gradient sindirish ko‘rsatkichli profilli polimer optik tolali taklif etiladi. 50 m uzunlikdagi tola bilan u 3 gigagertsdan ortiq tarmoqli kengligiga ega. Bundan tashqari, “ushbu toladan qilingan kabel har qanday standart ulagich va standart komponentlar bilan ishlatilishi mumkin”[2].

Kabel bozorining eng sig‘imli tarmoqlaridan biri elektr energetikasi bo‘lib, u yerda simlar va kabellar iste’molchilarni elektr energiyasi bilan ta’minlash uchun ishlatiladi.

Rivojlanayotgan iqtisodiy zonalarda binolarga o‘rnatilgan elektr simlari va kabellarga talabning oshishi kafolatlanadi. Shu bilan birga, mahsuloti yong‘in xavfsizligi standartlarini o‘rnatadigan milliy va xalqaro standartlarga mos keladigan ishlab chiqaruvchilar bozorda raqobatdosh ustunlikka ega, ya’ni yonish paytida chiqadigan tutun miqdori va yonish mahsulotlaridagi zaharli va korroziv moddalarning miqdori bo‘yicha, shuningdek, simlar va kabellarning qurilish materiallari tarkibidagi zararli moddalarning tarkibi va ishlatilgan kabel mahsulotlarini ekologik va iqtisodiy jihatdan maqbul yo‘q qilish imkoniyati.

Elektr uzatish liniyalari uchun kabellar va simlarning past kuchlanishli taqsimlashdan tortib to o‘ta yuqori kuchlanishgacha bo‘lgan jahon bozori haqiqatan ham keng va istiqbolli.

1 Оптическая связь: взгляд в прошлое и перспективы // Lightwave. Russian edition. 2004. № 4.
2 Обзор зарубежной прессы // Кабели и провода. 2005. № 4.

Biroq, hozir butun dunyoda elektr energiyasi tanqisligi mavjudligini ham ko‘rishimiz mumkin. Shu bilan birga, “elektr energiyasi iste’moli doimiy ravishda o‘sib bormoqda. Prognozlarga ko‘ra, Yevropa Ittifoqiga a’zo davlatlarda yiliga o‘rtacha 1,5 foizga oshadi”[3].

Deyarli ko‘p jihatdan kabel bozorida mavjud bo‘lgan mahsulotlar ham O‘zbekistonda, ham xorijda, energetiklarning talablarini to‘liq qondirmaydi.

Ular elektr uzatish liniyalaridagi avariyalar va eng qisqa vaqt ichida, ko‘pincha o‘ta og‘ir iqlim sharoitida - +50 dan, hatto ba’zan -60 ° C gacha bo‘lgan haroratlarda, kuchli shamollar bilan, ularning ishlashini tiklash zarurati tufayli, qiyin geografik sharoitlar - tog‘larda, botqoqlarda, abadiy muzliklarda, cho‘llarda - kirish yo‘llari va elektr ta’minoti mavjud bo‘lmaganda, katta yo‘qotishlarga duchor bo‘lishadi.

Hozirgi vaqtda ko‘plab kabel sanoati rahbarlari o‘zaro bog‘langan polietilen (XLPE) yordamida elektr kabeli konstruksiyalarini yaxshilash uchun energiya taqsimlovchi kompaniyalar bilan yaqindan hamkorlik qilmoqdalar. Bu yong‘in tarqalishini sekinlashtiradigan aralashmalar, kabel qoplamalarini ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli materiallar, suv o‘tkazmaydigan kabellar va boshqalarni yaratishga olib keldi.

Natijada nafaqat yuqori voltli kabellarni o‘rnatish, balki ultra yuqori kuchlanishli XLPE kabellaridan foydalanish xarajatlarini kamaytirish imkoniyati ham paydo bo‘ldi. Yuqori kuchlanishli kabellardan foydalanishning tabiiy istiqbolli maydoni ularni suv osti doimiy va o‘zgaruvchan tok elektr uzatish liniyalarida ishlatishdir. Biroq, suv osti yuqori voltli kabel elektr uzatish liniyalarining yuqori narxini ta’kidlash kerak.

Yuqori oqim qiymatlarida elektr energiyasini uzatish uchun kabellarni ishlab chiqishda prinsipial jihatdan yangi istiqbolli yo‘nalish yuqori haroratli supero‘tkazuvchanlikka (HTSC - HTSP) asoslangan kabellarni yaratishdir. Buning sababi, HTSC kabellari an’anaviylarga qaraganda 3-5 baravar ko‘proq quvvatni uzatishga qodir.

Elektr uzatish liniyalarida ulardan foydalanish uchun litsenziyalash va ruxsat olish bilan bog‘liq muammolar kamroq bo‘lishi kutilmoqda, chunki ular samaraliroq, elektr energiyasini elektr tarmog‘iga uzatishda yo‘qotishlarni 7-10% ga kamaytirish va karbonat angidrid chiqindilarini kamaytirish, past kuchlanish darajasida elektr energiyasini uzatish imkonini berish, bu esa yuqoriga va pastga tushiruvchi transformatorlar sonining kamayishiga olib keladi.

Shu bilan birga, ta’kidlash kerakki, “HTSC kabellari sovutish uchun an’anaviy kabellarda ishlatiladigan moy o‘rniga yonmaydigan suyuq azotdan foydalanadi, bu elektr oqish yoki ortiqcha yuk tufayli yong‘in yoki hatto portlashning oldini oladi”[4].

Furukawa Electric Co. Yaponiya kompaniyasi va Yangi Energetika va Sanoat Texnologiyalarini Rivojlantirish Tashkiloti (NEDO) “birgalikda HTS quvvat kabellari uchun yangi o‘ta o‘tkazuvchan materialni ishlab chiqdilar, ular taxminan bir xil ishlab chiqarish xarajatida an’anaviy mis kabellardan 100 baravar ko‘p oqim o‘tkaza oladi”[5].

Yangi kabel tayyorlanadigan simlar yuqori haroratli supero‘tkazgichga ega bo‘lgan itriy kabi yupqa plyonkali materialdan tayyorlanadi. Material nikel asosiga yupqa plyonka shaklida qo‘llaniladi. 1459 A quvvatga ega bo‘lgan bir metrli prototip kabel ishlab chiqarish uchun yigirmata shunday simlardan foydalanilgan.

HTSCdagi ishlarning aksariyati vismut kabi materiallardan foydalanadi. Bunday simlarni tayyorlash uchun katta miqdorda kumush talab qilinadi va kabellarning narxi jahon bozorida yuqori bo‘lib chiqadi.

Ytriy tipidagi materialga asoslangan kabelning narxi har bir amper uchun taxminan 5 yenni tashkil qiladi, bu oddiy mis kabellar narxiga va vismut tipidagi materialga asoslangan kabel narxining to‘rtdan biriga teng.

Elektr kabellarini takomillashtirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri o‘tkazgich sifatida kvant simlari deb nomlanuvchi sof uglevodorod nanotubalaridan foydalanish hisoblanadi. Ular misga qaraganda 10 barobar ko‘proq tok o‘tkaza oladi, mis simning oltidan bir qismi og‘irligi bilan.

Muammoni hal qilishning muhimligi, boshqa narsalar qatori, jahon mis bozoridagi vaziyat - uning tanqisligi va doimiy ravishda o‘sib borayotgan narx bilan bog‘liq. AQShda nanotubali elektr kabeli prototipini ishlab chiqish Rays universiteti qoshidagi uglevodorod texnologiyasi laboratoriyasi tomonidan amalga oshiriladi.

Kelajakda nanomateriallar samaradorligi va xavfsizligini oshirish va diametrini kamaytirish uchun HTSC asosidagi elektr kabellarida muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin. Bunda “Yuqori va o‘ta yuqori kuchlanish darajasida elektr energiyasini uzatishning hojati yo‘q. Bugungi kunda xona haroratiga yaqin haroratda o‘ta o‘tkazuvchanlikka erishish uchun tadqiqotlar olib borilmoqda”[6]. Bu muammoni hal qilish kabellarni kriyojenik sovutishni chetlab o‘tish imkonini beradi, deb o‘ylaymiz.

Quvvat va yuqori chastotali kabellar uchun mis o‘tkazgich elementlariga iqtisodiy jihatdan maqbul alternativ, masalan, mis bilan qoplangan alyuminiy (ApM) asosida bimetalik o‘tkazgichlar hisobga olinadi.

Yuqori chastotali signallarni uzatishda ikkinchisi tashqi mis qatlamidan oqib o‘tadi, yengilroq va arzonroq alyuminiy yadro esa strukturaning yaxlitligini ta’minlaydi. ApM alyuminiy o‘tkazgichlarning past og‘irligi va yaxshi o‘tkazuvchanligi bilan aloqa nuqtalarida korroziyaga chidamlilik va ishonchli ishlash kabi mis o‘tkazgichlarning xususiyatlarini birlashtirgan yengil o‘tkazgich sifatida ishlatiladi.

3 Bulteel P. Competitive competition // Power Engineering International. 2005. № 2.
4 IGC stresses significance of technology in HTS cable project in New York // Wire Journal International, 2005 (8).
5 Joint venture reports that superconductivity material is very cost-effective // Wire Journal International. 2005 (8).
6 Cizmic H. Nanotechnology: new small is the nanoworld in cable industry // Wire Journal International. 2007 (3).

Asosiy materiallarning zamonaviy narxlari har qanday dastur uchun misga nisbatan ApM simlarining sezilarli ustunligini aniqlaydi. Qoplama jarayoni ilg‘or texnologiyadan foydalanishni talab qilsa-da, bu asosiy metallning narxiga nisbatan xarajatlarni oshiradi, ApM kabel ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun tejamkor boshlang‘ich material bo‘lib qolmoqda.

Agar ApM o‘tkazgichi sof misning 64 % o‘tkazuvchanligiga ega bo‘lsa, uning massasi mis massasining atigi 34 %ni tashkil qiladi. Va mis o‘tkazgich bilan bir xil o‘tkazuvchanlikka erishish uchun ApM o‘tkazgich diametri kattaroq qilinganida, u yana 40 % yengilroq bo‘ladi. Misol uchun, AWG 12 (3,3 mm^2) mis o‘tkazgichni AWG 10 (5,5 mm^2) bimetalik o‘tkazgich bilan almashtirish mumkin, bu nafaqat og‘irligi kamroq, balki arzonroq narxga ham ega.

ApM simidan ishlab chiqarilgan quvvat uchun mo‘ljallangan kabellar nafaqat og‘irligi jihatidan yengilroq va jahon bozorida ekvivalent misga qaraganda arzonroq, balki ular yana bir ijobiy sifatga ega – ular alyuminiy o‘tkazgichlarning birlashmalarida yuzaga keladigan sirt oksidlarini hosil qilmaydi.

ApM o‘tkazgichlaridan foydalanishdan yanada ko‘proq foyda ular signal uzatish uchun ishlatilganda olinishi mumkin. Bunday holda, bir xil “empedans qiymatini olish uchun kesmani oshirishning hojati yo‘q va og‘irlikni kamaytirish 60 %dan ortiq bo‘lishi mumkin va xarajatlarni kamaytirish sezilarli bo‘lishi mumkin. Bu xususiyatlar koaksiyal kabellarda allaqachon amalga oshirilgan, bu yerda ApM markaziy o‘tkazgich sifatida faol ishlatiladi. Xuddi shunday tejamkorlik darajasi boshqa ilovalarda, masalan, ma’lumot kabellarida ham erishish mumkin”[7].

Bimetalik simning yana bir istiqbolli turi - nikel bilan qoplangan mis o‘tkazgich. Bu yuqori va past haroratlarga, oksidlanish va korroziyaga yaxshi qarshilik ko‘rsatadigan nikeldir, shuning uchun u birinchi navbatda yuqori haroratlarda va korroziy muhitda ishlaydigan simlar va kabellarda qo‘llaniladi.

Ba’zi hisob-kitoblarga ko‘ra, “jahon miqyosida yiliga 10 metrik tonnadan ortiq mis nikel yoki kumush bilan qoplangan”[8]. Ushbu simlar, birinchi navbatda, aerokosmik, aviatsiya, mudofaa, kompyuter va telekommunikatsiya uskunalari va boshqalarda qo‘llanilishi uchun yuqori sifatli elektr kabellarida simli o‘tkazuvchan elementlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, nikel bilan qoplangan simlar 750 ° C gacha bo‘lgan haroratga bardosh bera oladi. Ular korroziyaga chidamli va yaxshi lehimlanadi. Buralgan simlar yuqori haroratga chidamli materiallar bilan qoplangan. Bu jarayon yuqori haroratlarda sodir bo‘ladi (kumush bilan qoplangan simlar oksidlanadi). Nikel bilan qoplangan mis o‘tkazgichlarning kamchiliklari ularni maxsus oqimlardan foydalanmasdan osongina lehimlash qiyinligi va g‘ovaklikni oldini olish va moslashuvchan qoplamani olish uchun ehtiyotkorlik bilan nazorat qilinadigan sharoitlarda nikel qoplamasini amalga oshirish zarurligini o‘z ichiga oladi.

METODOLOGIYA

Jahon kabel bozorini tadbiq etish va rivojlantirish nikel qoplamali mis o‘tkazgichli kabellar metodini aviatsiya va aerokosmik dasturlarda qo‘llaniladi, chunki ular termal zarbalarga, uzoq muddatli uzluksiz isitishga va bir muncha vaqt davomida mis asosining erish nuqtasidan yuqori haroratlarga bardosh bera oladi.

Simlarni (va ular asosidagi kabellarni) takomillashtirishning istiqbolli yo‘nalishi gibrid metall-polimer o‘tkazgichlar bo‘lib, ular o‘tkazuvchan metall qatlam bilan qoplangan polimer tolalaridir. Ular axborot signallarini uzatish uchun ishlatiladigan simlardagi an’anaviy mis yadrolarini almashtirish uchun mo‘ljallangan.

Syscom Technology Inc. (AQSh) metall qoplamali yuqori sifatli polimer toladan yasalgan bardoshli va ayni paytda egiluvchan iplarning o‘ralgan simi bo‘lgan simni ishlab chiqardi. Bunday simlar “misdan 300 % kuchliroq va 50 % yengilroq”[9]. Kompaniya havo kuchlari va NASA uchun mis simlarni almashtirish uchun kombinatsiyalangan simni ishlab chiqishni davom ettirish uchun 600 000 AQSh dollari miqdorida federal grant oldi, ular vaqt o‘tishi bilan havo kemalarida cheklangan joylarda foydalanilganda yomonlashadi va o‘tkazuvchanligini yo‘qotadi.

Bugungi kunda Super o‘tkazuvchilar elementlarni ishlab chiqarishda mis va alyuminiyni samarali almashtira oladigan qotishmalarni qidirish davom etmoqda. Amerikaning Phelps Dodge kompaniyasi tomonidan “sim ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli, yuqori o‘tkazuvchanlik mis asosidagi yangi qotishma” bozorga chiqarildi[10]. Kadmiy va berilliysiz bu qotishma ekologik talablarga javob beradi va zarur fizik, elektr va mexanik xususiyatlarga ega. U turli diametrli burama konstruksiyalar uchun simlarni, shuningdek profil simlarini tayyorlash uchun ishlatilishi mumkin. Ular aviakosmik, harbiy va avtomobilsozlikda muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin. Qotishma Evropa RoHS xavfli moddalarni cheklash bo‘yicha ko‘rsatmalariga bo‘ysunmaydi.

7 Gibson A. The economics of Copper-Clad Aluminum Bimetallic Cables // Wire and Cable Technology international. 2005. № 3.
8 Harput S. Fields of application of nickel-plated copper conductor // Wire Journal International. 2006. № 12.
9 Company to use grant to produce hybrid metalpolymer wire for signal wire // Wire Journal International. 2005 (5).
10 Corrado J., Lefitz D., Taylor R. New Envinromentally Friendly Copper Alloy for Wire Application // Wire and Cable Technology International. 2004. № 4.

TAHLIL QILINGAN ADABIYOTLAR

Ushbu maqolani yozar ekanmiz, simlar va kabellar uchinchi asrdan beri jahon bozorida doimiy talabga ega ekanligini ta'kidlash kerak. Kabellarning an'anaviy asosi mis (kamroq alyuminiy) o'tkazgichlardir. Ularning asosida turli xil maqsadlar uchun kabel va simlar assortimenti yaratildi va bozorga taklif qilindi. Kabelning mustahkamligi, egiluvchanligi, og'irligi, korroziyaga va kimyoviy chidamliligi, yong'inga chidamliligi, yonish jarayonida zaharli va korroziv moddalarning ajralib chiqishi, radiatsiya ta'siriga chidamliligi, elektromagnit moslashuv talablariga muvofiqligi kabi xarakteristikalar takomillashtirilmoqda. Bu muammolarning barchasi yangi, noan'anaviy kabel turlari uchun hal qilinishi kerak. Xususan, elektr uzatish liniyalari uchun ekstremal sharoitlarda (simlarning muzlashi, shamol yuklari va tebranishlarning ta'siri, korroziya va chaqmoqqa chidamliligi va boshqalar) ishlash talablariga javob beradigan simlarni yaratish kutilmoqda.

Elektr kabellarini rivojlantirishning tubdan yangi yo'nalishi yuqori haroratli supero'tkazuvchanlikka asoslangan kabellarni yaratishdir. Bunday kabellarning haqiqatan ham operatsion namunalari yaratilgan. Ommaviy ishlab chiqarish texnologiyasini yaratish bilan ular raqobatbardosh bo'lishi mumkin deb taxmin qilinadi.

Supero'tkazuvchilar elementlarni takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishlari nanotexnologiyani o'z ichiga oladi, ularning rivojlanishi nafaqat o'ziga xos xususiyatlarga ega simlarni ishlab chiqarishga, balki yuqori haroratli supero'tkazuvchanlikka asoslangan iqtisodiy jihatdan foydali elektr kabellarini yaratish jarayonini tezlashtirishga imkon beradi. Yangi bimetalik simlar, qotishma simlar va gibrid simlarni yaratish, takomillashtirish va ulardan foydalanish sohalarini kengaytirish istiqbollari ham realdir. Bularning barchasi global kabel bozorining iqtisodiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydigan raqamli texnologiyalarga ta'sir qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Jahon kabel bozorini rivojlantirishda raqamli texnologiyalar mahsulot sifatini yaxshilash va mahsuldorlikni oshirishda asosiy rol o'ynaydi. Yangi raqamli dizayn va ishlab chiqarish tizimlarining joriy etilishi yuqori texnik xususiyatlarga ega va ishonchliligi yuqori bo'lgan kabellarni yaratishga imkon beradi. Virtual modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalari kabel tizimlarini loyihalash va sinovdan o'tkazishni tezlashtiradi, ishlab chiqish vaqtini qisqartiradi va ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar O'zbekistonda jahon kabel bozorining iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ular mahsulot sifatini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va mamlakatning raqamli infratuzilmasini rivojlantirishni ta'minlaydi. Kabel mahsulotlari ishlab chiqarishda zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanayotgan kompaniyalar raqobatbardoshligicha qolmoqda va butun iqtisodiyotning o'sishiga hissa qo'shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Оптическая связь: взгляд в прошлое и перспективы // Lightwave. Russian edition. 2004. № 4.
2. Обзор зарубежной прессы // Кабели и провода. 2005. № 4.
3. Bulteel P. Competitive competition // Power Engineering International. 2005.
4. IGC stresses significance of technology in HTS cable project in New York // Wire Journal International, 2005 (8).
5. Joint venture reports that superconductivity material is very cost-effective // Wire Journal International. 2005 (8).
6. Cizmic H. Nanotechnology: new small is the nanoworld in cable industry // Wire Journal International. 2007 (3).
7. Gibson A. The economics of Copper-Clad Aluminum Bimetallic Cables // Wire and Cable Technology international. 2005. № 3.
8. Harput S. Fields of application of nickel-plated copper conductor // Wire Journal International. 2006. № 12.

MOLIYAVIY HISOBOTLAR VA ULARNI TUZISH VA AUDITORLIK TEKSHIRUVIDAN O‘TKAZISHNING USLUBIY JIHATLARINI RIVOJLANTIRISH

Nomozova Qumri Isoyevna
PhD, O‘zbekiston Respublikasi Bank moliya akademiyasi dotsenti

Abdinazarov Samijon Abbos o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Jabbarov Azamat Murodullayevich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Boymurodov To‘lqin Azamatovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada moliyaviy hisobotlarni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishning usulubiy jihatlarini rivojlantirishning milliy va xalqaro tajribalari, qiyosiy tahlili ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy hisobot, audit, buxgalteriya balansi, aktivlar, kapital, majburiyatlar, daromad.

Abstract: The article examines national and international experiences and comparative analysis of the development of methodological aspects of financial reporting and auditing.

Key words: financial reporting, audit, balance sheet, assets, capital, liabilities, income.

Аннотация: В статье рассматривается национальный и международный опыт и проводится сравнительный анализ развития методологических аспектов финансовой отчетности и аудита.

Ключевые слова: финансовая отчетность, аудит, баланс, активы, капитал, обязательства, доходы.

KIRISH

Respublikamiz iqtisodiyotining jahon iqtisodiyotining ajralmas bir bo‘g‘ini sifatida rivojlanishi moliyaviy hisobotlarni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishning uslubiy jihatlarini xalqaro standartlariga mos ravishda olib borish zarurligi yaqol namoyn bo‘lmoqda.

O‘zbekistonning bozor munosabatlariga o‘tishi turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yangi iqtisodiy institutlarni yaratish zaruratini ochib berdi, ular orasida auditorlar instituti ham munosib o‘rin egallaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona faoliyati to‘g‘risidagi ishonchli ma’lumotlar muhim rol o‘ynaydi, bu quyidagi xolatlarda zarurdir:

- davlat organlari soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilishda;
- korxona egasi rivojlanish strategiyasini va uning faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llarini belgilashda;

- banklar, sug‘urta kompaniyalari, sug‘urta tavakkalchiligini belgilab, korxonaning to‘lov qobiliyatini va kreditlarni qaytarish ehtimolini baholashda;
- yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xo‘jalik yurituvchi subyekt bilan ish munosabatlarida bo‘lgan boshqa korxona va tashkilotlarga etkazib berish uchun to‘lov, tovarlar, xizmatlar, ishlarni qabul qilishda ishonch bildirishda;
- depozitlar bo‘yicha daromadlarni baholash uchun potentsial investorlarga ma’lumot berishda.

Audit bozor munosabatlarining elementidir. Bozorning har qanday boshqa elementi singari, u bozor ishtirokchilarining har qanday guruhida unga ehtiyoj paydo bo‘lishi bilanoq, talab paydo bo‘ladi. O‘z vaqtida ishlab chiqarishning rivojlanishi va murakkabligi, bozorning rivojlanishi tashkilot egalari (aksiyadorlar, aksiyadorlar, ta’sischilar), shuningdek, investorlar va kreditorlar barcha moliyaviy va xo‘jalik yurituvchi subyektlarni mustaqil ravishda tekshira olmasligiga olib keldi. xo‘jalik yurituvchi subyektning muomalalari qonun hujjatlari talablariga mos keladi va buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettiriladi.

Auditorlik tekshiruvi bilan qamrab olinadigan davrda xo‘jalik yurituvchi subyektga turdosh xizmatlar ko‘rsatishga, bundan buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish, qayta tiklash, yuritish va moliyaviy hisobot tuzish, shu jumladan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha moliyaviy hisobot tuzish, taftish komissiyasi (taftishchi) vazifalarini, investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi vazifalarini amalga oshirish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining 25.02.2021-yildagi O‘RQ-677-sonli “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuniga asosan auditorlik faoliyatiga o‘zgartirishlar kiritildi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy hisobot elementlarini tuzish va prognozlashda metodik yondashuvlarning aniq tartibi belgilanmaganligi, uning tashkiliy apparati shakllantirilmaganligi, mukammal metodikasi ishlab chiqish chiqilmaganligi, axborotlar bazasining xalqaro sifat meyorlariga mos kelmasligi, prognozlashda risklar darajasini yuqoriligi, baholashning aniq tartiblari yo‘qligi soxada eng muhim muammolar hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlaridan foydalanildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Moliyaviy hisobotlarni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish yuzasidan O‘zbekiston va xorijlik olimlar, amaliyotchilar tomonidan juda ko‘p ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ularning muhimlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

Xalqaro standartlarni qo‘llashning o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha Alekseeva G.I; kichik va o‘rta biznes subyektlarida xalqaro standartlarni qo‘llash yuzasidan Valinurova A.A., Guseva A.A; Vaxorina M.V ; global iqtisodiyotda buxgalteriya hisobi va hisoboti bo‘yicha, korporativ hisobotlar yuzasidan Vaxrushina M.A.; integrallashgan hisobotlar va xalqaro standartlar konseptual asoslari va tuzilishi yuzasidan Getman V.G. ; Biroq ularda milliy hisobchilik va auditorlik tekshiruvi o‘tkazish tizimidagi jihatlarni xalqaro standartlarga o‘tkazishning ko‘proq nazariy, konseptual asoslariga ahamiyat qaratilgan holda moliyaviy hisobotlarni halqaro standartlar asosida tuzishning to‘liq metodalogik jihatlari ochib berilmagan. Ya’ni umumiy va nazariy jihatlari, moliyaviy hisobotlarning qisman qiyosiy tahlili, ochib berishlarning ayrim jihatlari tadqiq etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Moliyaviy hisobot – buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida belgilangan hisobotdir. Moliyaviy hisobot va ularni tuzish va taqdim etishning amaldagi tartiblarida axborot foydalanuvchilar keng tarkibi keltiriladi (haqiqiy va bo‘lg‘usi investorlar, kreditorlar, mahsulot yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqalar).

Moliyaviy hisobot xalqaro standartlarining yana bir muhim ustunligi investor uchun ma’lumotlar berish imkoniyatining kengligidir.

Bazan shunday hollar ham bo‘ladiki milliy standartlar bo‘yicha foyda bilan chiqqan korxona xalqaro stadartlar bo‘yicha zarar bilan chiqqanligini ko‘rish mumkin. Bu esa milliy standartlar bo‘yicha tuzilgan moliyaviy hisobotlarning investitsiya qarorlari tayyorlashda qanchalik foydasiz ekanligidan dalolatdir. Bu bilan investorlar eng to‘liq, tushunarli va ishonchli axborotlarga ega bo‘ladilar. Amaldagi milliy standartlar ulardagi mazmun asosida tuzilgan bo‘lishiga qaramay qaysidir ma’noda davlat nazoratini yo‘lga qo‘yish va kuchaytirishning ma’lum bir belgilarini o‘ziga singdirib olganligini ko‘rish mumkin. Shuningdek buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish tartiblarini belgilashda O‘zbekiston Respublikasi moliya vazirligiga to‘liq ma’sullikning belgilanishi ham mulkdorlar va investorlar talablariga ma’lum ma’noda zid kelishi albatta o‘rinli.

Shu sababli ham qator yillar davomida O‘zbekistonda hisob va hisobotning muqobilligi bizga boshqaruv uchun alohida, davlat uchun alohida, xalqaro talab uchun alohida hisob va hisobot yuritishimizga to‘g‘ri kelgan. Bugun aniq tartib belgilandiki halqro standartlarga o‘tish kerak. Muammoli jihatlardan bittasi shuki milliy standartlar ham to‘liq amalda bo‘ladi va unga amal etish muqobillik asosida tanlanadi. Aslida o‘tish kerak deb qat’iy tartibning belgilanishi ham to‘g‘ri emas. Xorijiy banklar tomonidan kredit olinishi kerakligi uchun ham yoki xalqaro tashkilotlar bilan lizing shartnomalari imzolash uchun ham moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish zarur deb tushunish ma’lum ma’noda to‘g‘ri emas. Biz birinchi navbatdja barchaga uchun ishonli, to‘liq va tushunarli bo‘lgan axborotlar makoniga olib chiqishning yagona vositasi bo‘lgan hisobotlarni bir hilda o‘qishni imkonini beruvchi standartlarga o‘tishimiz lozim. Bu standart milliy standart bo‘ladimi, xalqaro standart bo‘ladimi, yoki o‘zga nomdagi boshqa bir tartib bo‘ladimi bundan qat’iy nazar lekin haqiqat shuki buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni butun dunyo ortiqcha xarakatsiz, xarajatsiz tushunsin va o‘qisin. Afsuski muqobillik ularning bir xilligini ta’minlay olmaydi. Jamiyatdagi, tizimdagi, iqtisodiyotdagi shartlar, farqli jihatlar uning mazmuniga ta’sir qilmasligi lozim. Shu sababli bizning oldimizda ikkita yo‘l mavjud. Birinchisi milliy standartlarni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish asosida moliyaviy hisobotlarni tuzish, yoki to‘liq moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari asosida moliyaviy hisobotlarni tuzish.

Xalqaro standartlarda moliyaviy hisobotlarning oraliq, jamlangan, alohida moliyaviy hisobot turlari tarkiblanadi. Ularning farqli jihatlarini quyidagicha izohlash mumkin (1-jadval).

1-jadval: Moliyaviy hisobot shakllari

Oraliq moliyaviy hisobot (BHXS-37;)	Jamlangan (konsolidatsiyalashgan) moliyaviy hisobotlar (BHXS-27)	Alohida moliyaviy hisobot(BHXS-27)
oraliq davr bo‘yicha moliyaviy hisobotlarning to‘liq to‘plamiga yoki qisqartirilgan moliyaviy hisobotlarning	bu guruhning moliyaviy hisobotlari bo‘lib, unda bosh tashkilot va uning sho‘ba tadbirkorlik subyektlarining aktivlari, majburiyatlari, kapitali,	bu bosh tashkilot (yoki shu’ba tadbirkorlik subyektini nazorat qiladigan investor) yoki shunday investitsiya obyekti ustidan birgalikdagi
to‘plamiga ega moliyaviy hisobotni bildiradi.	daromadlari, xarajatlari va pul oqimlari yagona iqtisodiy faoliyat yurituvchi subyektga tegishli sifatida taqdim etiladi.	nazoratga ega, yoki ahamiyatli ta’sirga ega bo‘lgan investor tomonidan taqdim etiladigan hisobotlar

Moliyaviy hisobotlarni tahlil qilishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- moddiy va moliyaviy resurslar xarakati o‘rtasidagi muvozanat darajasini aniqlash;
- optimal foyda olishni maqsad qilgan iqtisodiy aylanma jaryonida mulk va qarz mablag‘lari oqimini baholash;
- samarali kapital tuzilmasini saqlab qolish uchun pul mablag‘laridan foydalanish darajasini aniqlash ;
- tashkilotlar moliyaviy oqimlarini nazorat qilish, moddiy va moliyaviy resrslarni sarflash meyolariga va standartlariga rioya qilish

Bugungi kunda korxonalarning rivojlantirish strategiyalarini belgilashga zaruriyat tobora ortib bormoqda. Negaki, boshqaruv subyektlari orasida kelajakdagi holatni bilish yuzasidan turli nizoli vaziyatlarni, mavjud axborotlardan foydalangan holda, oldindan ko‘ra bilishga va ularni hal qilishga zaruriyat kuchaymoqda.

Yuqori iqtisodiy samaradorlikka erishish, uni saqlab qolish, rivojlanish va taraqqiyotning muhim tayanchiga ega bo‘lish, turli risklar ta’sirida kelajakning rejasini oldindan belgilash doimo iqtisodchilar o‘rtasida munozorali bo‘lib kelgan va har doimgidan ham aktualroq masalaga aylanganligini e’tirof etish lozim. Moliyaviy manbalardan, menejerlar va boshqa qiziquvchilarning manfaatlari to‘qnashuvida taktik boshqaruv qarorlarini tayyorlashda foydalanish bir qadar murakkab jarayon hisoblanadi.

2-jadval: Moliyaviy hisobot shakllari va ularning tarkibi

Buxgalteriya balansi (moliyaviy holat to‘g‘risidagi)	Moliyaviy natiajalar to‘g‘risidagi hisobot (foyda va zararlar to‘g‘risidagi)	Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot (Pul mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi)	Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobot (xususiy kapital o‘zgarishi to‘g‘risidagi)
Aktivlar, kapital va majburiyatlar haqidagi, moliyaviy holat to‘g‘risidagi ma’lumotlarni aks ettiradi	Foyda va zararalar (operatsion, investitsion, moliyaviy faoliyat) to‘g‘risidagi ma’lumotlarni aks Ettiradi	Milliy va xaqlqaro valyuta mablag‘lari harakati to‘g‘risidagi harakati to‘g‘risidagi hisobot mablag‘lari ma’lumotlarni aks ettiradi	O‘z mablag‘lari va ularning tarkibiy tuzilishi xaqidagi ma’lumotni aks ettiradi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Moliyaviy hisobotlarni auditorlik tekshiruvdan o‘tkazish uchun auditorlik haqidayam to‘xtalsak.

Audit qo‘mitasi – xo‘jalik yurituvchi subyektning kuzatuv kengashi a’zolaridan iborat bo‘lgan, qoida tariqasida, kamida bir nafar mustaqil a’zoni o‘z ichiga oladigan, moliyaviy hisobotni tuzishning to‘g‘riligi ustidan nazorat o‘rnatilishi, mustaqil auditorlik tashkilotining tanlanishi, auditorlik tekshiruvi o‘tkazilishi jarayonlarini kuzatish, shuningdek ichki va tashqi auditorlik tekshiruvlari natijalarini olish hamda o‘rganish uchun mas’ul bo‘lgan qo‘mita.

Auditorlik tashkiloti:

- auditorlik tekshiruvini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun xo‘jalik yurituvchi subyektning ta’sis hujjatlari hamda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot hujjatlari bilan oldindan tanishib chiqishni amalga oshirishga;
- auditorlik tekshiruvini o‘tkazish shakllari va usullarini mustaqil tarzda belgilashga;
- auditorlik tekshiruvi o‘tkazilayotganda xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishi bilan bog‘liq hujjatlarini to‘liq hajmda olishga, shuningdek ushbu hujjatlarda hisobga olingan har qanday mol-mulkning amalda mavjudligini hamda har qanday majburiyatlarning amaldagi holatini tekshirishga;
- xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan e’lon qilingan auditorlik tashkiloti tanlovlarida ishtirok etishga, shuningdek tanlov shartlari bilan tanishib chiqish va o‘z takliflarini taqdim etishga;
- xo‘jalik yurituvchi subyektning rahbarlik vazifalarini yoki buxgalteriya hisobi va moliyaviy boshqaruv vazifalarini amalga oshiruvchi shaxslaridan, boshqa moddiy javobgar xodimlaridan, audit qo‘mitasidan auditorlik tekshiruvi jarayonida yuzaga kelgan masalalar yuzasidan og‘zaki va yozma tushuntirishlar olish hamda auditorlik tekshiruvi uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha ma’lumotlar olishga;
- uchinchi shaxslardan axborotning yozma tasdiqnomalarini olishga;
- auditorlik xulosasini tuzish uchun zarur bo‘lgan axborot xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan taqdim etilmagan taqdirda auditorlik tekshiruvi o‘tkazishni rad etishga;
- auditorlik tekshiruvini o‘tkazishda ishtirok etish uchun boshqa mutaxassislarni ekspert sifatida jalb etishga;
- auditorlik tekshiruvi bilan qamrab olinadigan davrda xo‘jalik yurituvchi subyektga turdosh xizmatlar ko‘rsatishga, bundan buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish, qayta tiklash, yuritish va moliyaviy hisobot tuzish, shu jumladan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha moliyaviy hisobot tuzish, taftish komissiyasi (taftishchi) vazifalarini, investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi vazifalarini amalga oshirish mustasno;
- o‘z manfaatlarini ifodalash va himoya qilish maqsadida uyushmalarga hamda boshqa nodavlat notijorat tashkilotlariga birlashishga haqli.

Auditorlik tashkiloti qonunchilikka va auditorlik xizmatlari ko‘rsatish to‘g‘risidagi shartnomaga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Auditorlik xizmatlari sifatini oshirish va samarali tartibga solish usullarini joriy etish, auditorlik xizmatlari bozorida nohaq raqobatga barham berish, shuningdek, auditorlik tashkilotlari faoliyatini qo‘shimcha rag‘batlantirish maqsadida:

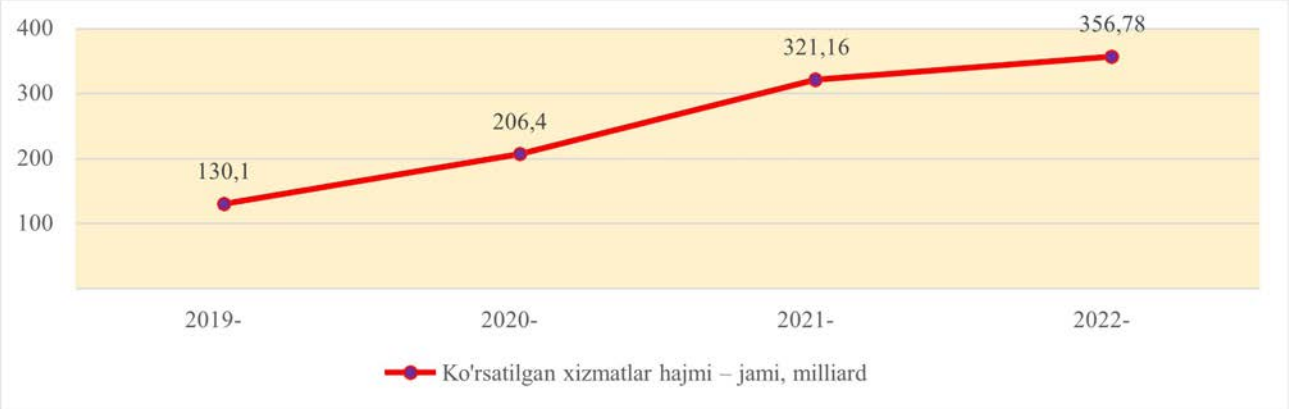
- auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyalarni audit turiga qarab farqlash tizimi joriy etildi;
- auditorga faqat bitta auditorlik tashkilotida auditorlik faoliyatini amalga oshirish, shuningdek, faqat bitta auditorlik tashkilotining ta’sischisi bo‘lishi talabi joriy etildi;
- auditorlik tashkilotiga bir xo‘jalik yurituvchi subyektda ketma-ket uch yildan ortiq auditorlik tekshiruvini o‘tkazishni taqiqlash to‘g‘risidagi talab kiritildi;
- auditorlik tashkilotlarida auditorlik faoliyati uchun ichki sifat standartlariga ega bo‘lish talabi joriy etilgan;
- auditorlarning professional jamoat birlashmalari tomonidan auditorlik tashkilotlarini majburiy reyting baholash tizimi joriy etildi;
- auditorlik tashkiloti rahbariga har uch yilda bir marta majburiy attestatsiyadan o‘tish talabi joriy etilgan;

- Moliya vazirligiga kamida uch yilda bir marta auditorlik tashkilotlarining litsenziyalash talablari va shartlariga muvofiqligini majburiy tekshirishni o‘tkazish talabi joriy etildi;
- auditorlik tashkiloti ustav kapitalining kamida 50 foizi muassislar (ishtirokchilar) mablag‘lari hisobidan, qolgan qismi esa auditorlik faoliyatini amalga oshirishda bevosita foydalaniladigan moddiy boyliklar hisobidan shakllantiriladigan tartib belgilangan bo‘lsa;
- auditorlik xodimlarining belgilangan eng kam soni ushbu auditorlik tashkiloti asosiy ish joyi bo‘lgan auditorlar bilan to‘liq ta’minlanganligi;
- auditorlik tashkilotlariga litsenziya olishdan keyin yuzaga keladigan litsenziya talablari va shartlariga nomuvofiqliklarni muayyan muddatda bartaraf etish imkoniyati beriladi.

3-jadval: Auditorlik tashkilotlari daromadi dinamikasi

Daromad dinamikasi bo‘yicha ma’lumotlar	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
Ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi – jami, milliard so‘m	130,1	206,40	321,16	356,78
Auditorlik xizmatlarining YaIMdagi ulushi (%)	0,025	0,036	0,044	0,058

2022-yilda ko‘rsatilgan auditorlik xizmatlari hajmi 2021-yilga nisbatan0,11 barobarga oshib, 356.78 milliard so‘mni tashkil etganini ko‘rish mumkin.

1-rasm: Auditorlik tashkilotlari daromadi dinamikasi

Auditorlik tashkilotlarining qariyb 60 foizi auditorlik faoliyati bilan o‘n yil va undan ko‘proq vaqt davomida shug‘ullangani auditorlik faoliyatining professionalligi va pozitsiyasining mustahkamlanganligini tasdiqlaydi. Auditorlik bozori hali ham yuqori konsentratsiya bilan tavsiflanadi.

Auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruvi buyurtmachilari, xo‘jalik yurituvchi subyekt va moliyaviy hisobotdan boshqa foydalanuvchilar oldida ularga moliyaviy hisobotlar hamda xo‘jalik yurituvchi subyektning boshqa moliyaviy axboroti to‘g‘risidagi noto‘g‘ri yakunni o‘z ichiga olgan auditorlik xulosasini tuzish oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgar bo‘ladi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg‘in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to‘g‘risidagi qonunchilik talablarini buzganlik uchun auditorlik tashkiloti rahbari qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotining va u bilan bog‘liq moliyaviy axborotining auditorlik tekshiruvi tekshiriladigan moliyaviy hisobotning hamda u bilan bog‘liq moliyaviy axborotning ishonchliligini va buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonunchilikka muvofiqligini aniqlash maqsadida auditorlik tashkiloti tomonidan o‘tkaziladi.

Ishonchlilik deganda moliyaviy hisobot ma’lumotlarining aniqlik darajasi tushunilib, u ushbu hisobot asosida xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli va moliyaviy-xo‘jalik faoliyati natijalari to‘g‘risida xolis xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Auditorlik tekshiruvi ushbu Qonunning 34-moddasida nazarda tutilgan cheklovlarga rioya etish sharti bilan majburiy tarzda va tashabbus shaklida o‘tkaziladi.

Auditorlik tekshiruvini davlat sirlaridan va qonun bilan qo‘riqlanadigan boshqa sirdan foydalangan holda o‘tkazish faqat ularni himoya qilish choralari ko‘rilganidan keyin qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Bulardan tashqari, auditorlik tekshiruvi bilan qamrab olinadigan davrda xo‘jalik yurituvchi subyektga turdosh xizmatlar ko‘rsatishga, bundan buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish, qayta tiklash, yuritish va moliyaviy hisobot tuzish, shu jumladan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha moliyaviy hisobot tuzish, taftish komissiyasi (taftishchi) vazifalarini, investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi vazifalarini amalga oshirish mustasno qilib qonun bilab belgilangan.

Auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruvi buyurtmachilari, xo‘jalik yurituvchi subyekt va moliyaviy hisobotdan boshqa foydalanuvchilar oldida ularga moliyaviy hisobotlar hamda xo‘jalik yurituvchi subyektning boshqa moliyaviy axboroti to‘g‘risidagi noto‘g‘ri yakunni o‘z ichiga olgan auditorlik xulosasini tuzish oqibatida yetkazilgan zarar uchun javobgar bo‘ladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotining va u bilan bog‘liq moliyaviy axborotining auditorlik tekshiruvi tekshiriladigan moliyaviy hisobotning hamda u bilan bog‘liq moliyaviy axborotning ishonchliligini va buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonunchilikka muvofiqligini aniqlash maqsadida auditorlik tashkiloti tomonidan o‘tkaziladi.

Ishonchlilik deganda moliyaviy hisobot ma’lumotlarining aniqlik darajasi tushunilib, u ushbu hisobot asosida xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy ahvoli va moliyaviy-xo‘jalik faoliyati natijalari to‘g‘risida xolis xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Auditorlik tashkilotlari quyidagi turdosh xizmatlarni ko‘rsatishi mumkin:

- buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish, qayta tiklash, yuritish va moliyaviy hisobot tuzish, shu jumladan moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha moliyaviy hisobot tuzish;
- yuridik shaxsning taftish komissiyasi (taftishchisi), investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi vazifalarini amalga oshirish;
- buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish masalalari bo‘yicha maslahat berish;
- auditorlik tashkilotining shtatida soliq maslahatchisi mavjud bo‘lganda yoxud shartnoma shartlari asosida uni jalb etgan holda, soliqqa oid qonunchilikni qo‘llash, soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha hisob-kitoblar, deklaratsiyalar tuzish yuzasidan maslahatlar berish;
- moliya-xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish va moliyaviy rejalashtirish, shu jumladan biznes-rejalar tayyorlash, iqtisodiy, moliyaviy maslahat va boshqaruvga oid maslahat berish;
- buxgalteriya hisobi, audit va moliyaviy hisobot, soliq solish, moliya-xo‘jalik faoliyatini hamda moliyaviy rejalashtirishni tahlil qilishga doir seminarlar, konferensiyalar o‘tkazish;
- buxgalteriya hisobini yuritishni avtomatlashtirish va moliyaviy hisobot tuzish, moliyaviy axborotning axborot xavfsizligi bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Auditorlik tashkilotlari auditorlik faoliyati standartlarida nazarda tutilgan boshqa turdosh xizmatlarni ham ko‘rsatishi mumkin.

Yillik moliyaviy hisobotning auditorlik tekshiruvini hisobot yilidan keyingi yilning 15-iyunigacha o‘tkazmaslik va auditorlik xulosasining yo‘qligi xo‘jalik yurituvchi subyektning majburiy auditorlik tekshiruvi o‘tkazilishidan bo‘yin tovlashi deb e’tirof etiladi.

Auditorlik xulosasi

Moliyaviy hisobotning ishonchliligi va buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonunchilik talablariga muvofiqligi to‘g‘risida auditorlik tashkilotining yozma shaklda ifodalangan fikrini o‘z ichiga olgan hujjat auditorlik xulosasidir.

Auditorlik xulosasi raqamlangan, har bir sahifasi auditorlik tekshiruvini amalga oshirgan auditor (auditorlar) va auditorlik tashkilotining rahbari tomonidan imzolangan hamda unga auditorlik tashkilotining fikri qaysi moliyaviy hisobotga nisbatan ifodalangan bo‘lsa, o‘sha moliyaviy hisobot ilova qilingan bo‘lishi kerak.

Auditorlik xulosasining shakli va mazmuni auditorlik faoliyati standartlari bilan belgilanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Glaballashuv, tashqi bozorlarga chiqish, xalqaro savdo va tijoratni yo‘lga qo‘yish, jahon fond bozorida ishtirok etishda korxona moliyaviy hisobotlari ham barcha uchun bir xil shaklda va mazmunda chop etilishi zarur deb xisoblaymiz.

Soliqlar, to‘lovlarning uzoq davriylikdagi normalarining qat’iy belgilanmaganligi moliyaviy hisobotlarni prognozlash (bashoratlash)dagi asosiy kamchiliklardan bittasidir.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlaymizki, O‘zbekiston Respublikasida audit yagona iqtisodiy tizimning bir qismi sifatida rivojlanib, uning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Shuni ta’kidlash kerakki, davlat siyosati moliyaviy

hisobotlarni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish faoliyatini rag‘batlantirish va kengaytirishga qaratilgan. Respublikada auditorlik faoliyatini tashkil etish va tartibga solishning turli tartiblarini tartibga soluvchi qator qonunchilik va hukumat hujjatlari qabul qilingan. Mamlakatimizda auditning 30 yildan ortiq rivojlanishi natijalari shuni ko‘rsatadiki, moliyaviy hisobotlarni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o‘tkazish O‘zbekiston iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, 25.02.2021-yildagi O‘RQ-677-son. Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 10-noyabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2021-yil 5-fevralda ma’qullangan.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Statistik, soliq, moliyaviy hisobotlarni litsenziyalanadigan faoliyat turlarini va ruxsat berish tartib-taomillarini tubdan qisqartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. Sana: 16.07.2012. Raqami: PF-4453. Yuklab olish(.doc)(30.46 KB).
3. Raximov M.Y. Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili. T.:Iqtisod-moliya 2015, 356-b.
4. G‘.B.Quvvatov. “Moliyaviy hisobotlar va ularning tuzilishidagi muhim jihatlar: milliy va xalqaro tajriba” Xalqaro moliya va hisob. – Toshkent, 2019. – № 6. 1-14- b. https://interfinance.uz /yen.
5. Алексеева Г.И. Особенности первого применения Международных стандартов финансовой отчетности // Международный бухгалтерский учет. 2014. № 39. С. 2 – 14. 6.).
6. Валинурова А.А., Гусева А.А. Оценка перспектив применения МСФО для малого и среднего бизнеса в России // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии. 2014. № 1. С. 30 – 37. 18.
7. Вахорина М.В. Особенности формирования учетной информации в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности / Все для бухгалтера. 2014. № 4 С. 20 – 26. 19.
8. Quvvatov G., Norquziyev A. 2023-yil soliq qonunchiligidagi kiritilgan o‘zgartishlarning davlat byudjetiga va iqtisodiyotga ta’siri // International scientific and practical conference. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 10-15.

DIGITAL TRANSFORMATION IMPLEMENTATION DIRECTIONS AND INSTRUMENT ANALYSIS

Abdurakhmonov Abdumalik Abdurashidovich
PhD, researcher in the Department of digital economics,TSUE

Abstract: This article analyzes and describes the role and development of digital transformation in Uzbekistan, Open Data Start analysis, digital transformation ROI, the sequence of steps in assessing the economic efficiency of changing business models of enterprises.

Key words: Digital transformation, digitization, information communication technologies (ICT), “digital Uzbekistan – 2030”, digital transformation directions, digital transformation instrument analysis.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda raqamli transformatsiyaning o‘rni va rivojlanishi, Open Data Start tahlili, raqamli transformatsiya ROI, korxonalarning biznes modellarini o‘zgartirishning iqtisodiy samaradorligini baholash bosqichlari ketma-ketligi tahlil qilinadi va tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli transformatsiya, raqamlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), “raqamli O‘zbekiston – 2030”, raqamli transformatsiya yo‘nalishlari, raqamli transformatsiya vositalari tahlili.

Аннотация: В данной статье анализируется и описывается роль и развитие цифровой трансформации в Узбекистане, старт анализа открытых данных, рентабельность инвестиций в цифровую трансформацию, последовательность шагов оценки экономической эффективности изменения бизнес-моделей предприятий.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, цифровизация, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), “цифровой Узбекистан–2030”, направления цифровой трансформации, анализ инструментов цифровой трансформации.

RELEVANCE OF THE RESEARCH TOPIC

The strategy “digital Uzbekistan-2030” was developed in order to ensure the rapid digital development of the economy networks, the social sphere and the public administration system, including to further improve the mechanisms for the provision of electronic public services.

The strategy defines the strategic goals, priorities and medium-and long-term prospects of the development of the digital economy and e-Government of the Republic of Uzbekistan, and also serves as the basis for the more extensive implementation of digital technologies, based on the priorities set out in the UN Sustainable Development Goals and e-government development rankings.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

Many related resources were analyzed, for example, according to the UN biennial e-government survey, Uzbekistan rose to 18 places in 2022 to become one of the “High/highly developed” countries. The single interactive public services portal is 1.2 times, and the mobile application is 1.5 times, which since the beginning of the year has accounted for a total of 11.5 million users. Also in 2022, Uzbekistan rose significantly in the international ranking of global digitalization. In particular, according to the World Bank’s Govtech Enablers index, our country will be 65 places higher in digital skills and innovation in public services than in 2020. According to the GovTech Quality Index, our country has risen to 37 places in public services and is part of the ‘A’ group of 198 leading countries in digital transformation. In addition, an analysis of Oxford insights ‘ index of government readiness for artificial intelligence shows that in 2022, our country increased by 14 places within 160 countries.

Also according to ranking statistics, Uzbekistan recorded 158th place in 160 countries in 2019, 95th place in 2020, 93rd place in 2021 and 79th place in 2022. According to Open Data start's analysis for 2022, Uzbekistan was ranked fourth among 201 countries with 124 open data sources (1st place us with 641 sources, 2nd place France with 381 sources, 3rd place Spain with 307 sources). In 2021, the Republic ranked fifth with 99 sources.

RESEARCH METHODOLOGY

The methodological basis of the research is scientific article, methods of scientific observation, abstract-logical thinking, comparative and systematic analysis, induction and deduction were used.

THE MAIN PART

Rapid changes in the field of digital transformation are affecting the world in which we live and work, as a result of which new technologies have created new markets, which in turn create new competitors and new customers. In order to succeed in this digital era, enterprises must not only provide high experience for customers, employees and citizens, but also effectively and quickly fulfill their promises. Opportunities are wide, but there are not enough organizations that only realize how far and quickly they need to change. Digital transformation is now considered the basis for most businesses to develop them. If done correctly, this will give organizations the opportunity to achieve sustainable development and be ahead of competitors. However, due to the fact that technology is constantly expanding, some companies do not know where to start.

In such cases, the use of the roadmap strategic method is considered to provide a convenient and effective result. The Digital Transformation Roadmap is a specific process that explains how an organization applies digital technology to achieve its business goals and ultimately becomes a more sustainable, future-friendly business.

Path-map digital transformation is an important aspect of strategy. A strategy is a visualization of a roadmap strategy where it is intended to be in the future and why there is a plan that creates a clear picture. It defines all the activities that must be carried out at a certain time interval in order to achieve the goals.

The following advantages of the Digital Transformation Roadmap:

- **Clarity:** having an idea is one thing, implementation is another. The roadmap clearly shows the employees what, when and how the tasks to be carried out.
- **Inclusivity:** no one wants to feel left out. When only a few decision makers lead others in the council hall, it can cause a mood of protest. It is necessary to unite the team by ensuring that everyone has their own opinion and that everyone knows their place and purpose.
- **Efficiency:** using a road map is the most effective way to help employees prioritize their daily actions. With a clear plan, a business can reach its ideal destination with the least roundabout.

Step-by-step instructions on digital transformation.

To create a successful digital transformation roadmap, it is recommended to divide the roadmap into stages showing a list of works to be done in stages and at the same time. Following these guidelines, instead of providing general information like many articles, it is possible to have a planning list through detailed instructions on what to do.

Instrument analysis of the processes of digital transformation can be complex because it covers various aspects of the organization's activities and often involves several initiatives. However, according to our studies, there are several main indicators that help to evaluate the instruments of digital transformation processes:

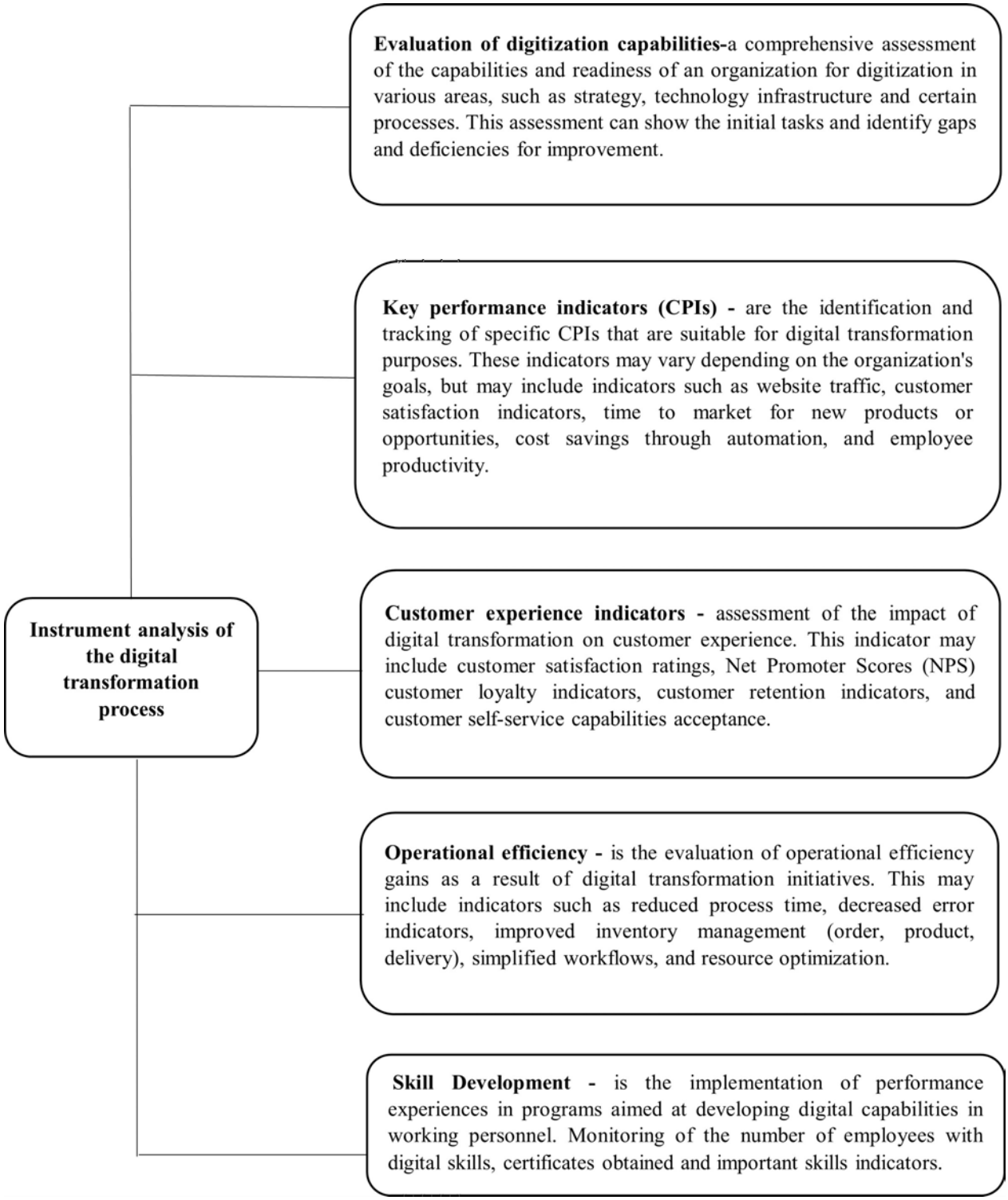
Digital transformation ROI (investment income). Digital transformation investment income is calculated by comparing the costs of introducing new technology with the profits that led to the business. This is often used as a way to predict whether a business will benefit from investing in new technology.

Digital transformation investment income is income from investments in digital transformation. This numerical solution can be measured by calculating the net effect of savings, revenues, and other benefits on the costs incurred for implementation. Investment income can probably be considered the most complex for the calculation, but if the information is clear, the basic measurement formula is as follows:

ROI (investment income) = (profit / investment) * investment;

Digital transformation determining investment returns can help you determine what works and what doesn't to make good investment decisions in the future. The financial and investment approach makes it possible to

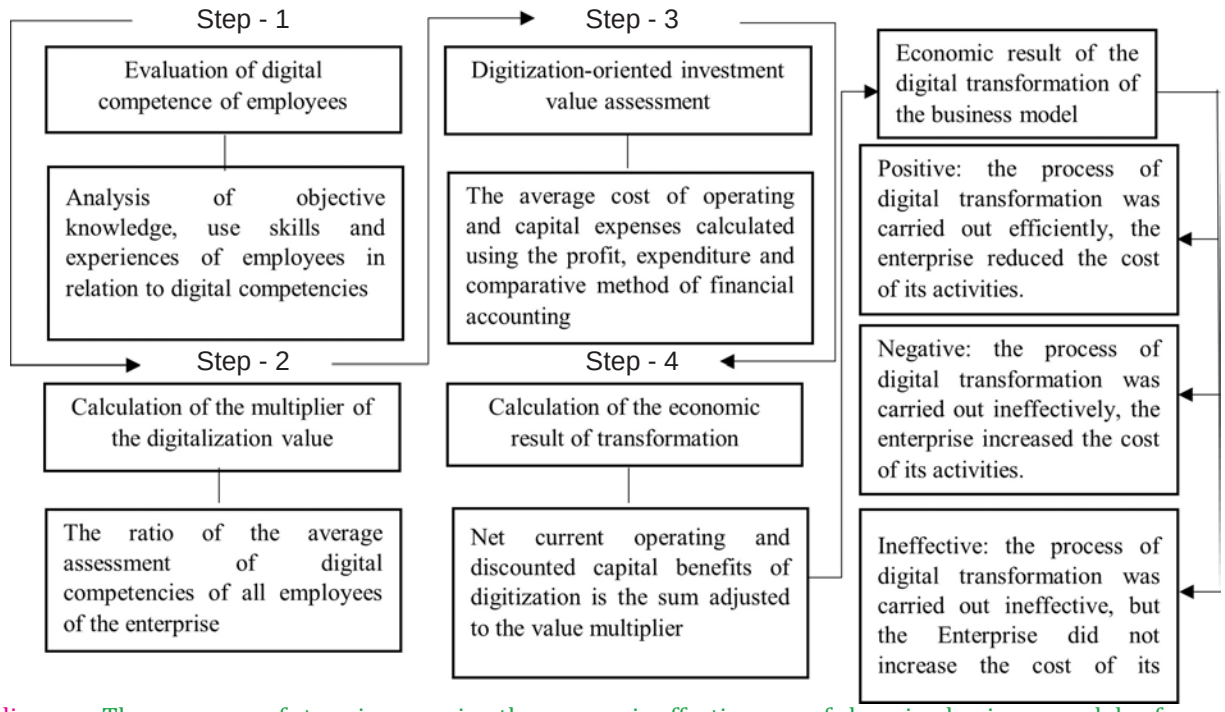
calculate the cost of digitization of software, hardware and services, and based on the triad of financial valuation methods and dynamic discounting methods, is a change in the value and profit of digitization over time.

1. diagram: Instrument analysis of processes of digital transformation[1]

The calculation of the effectiveness of digital transformation allows not only to justify its expediency, but also to determine the amount of reduction in the costs of the enterprise associated with operational, investment or financial activities. The funds issued during the process, the digital transformation of the business model of the enterprise can be aimed at strengthening the market position, conducting search research or other work.

1 Research-based author development.

2. diagram: The sequence of steps in assessing the economic effectiveness of changing business models of enterprises[2]

CONCLUSION

The "Digital Uzbekistan-2030" strategy represents a pivotal initiative aimed at propelling the nation's digital development across economic networks, social spheres, and public administration systems. The strategy not only outlines strategic goals and priorities for the digital economy and e-Government but also serves as a blueprint for the extensive implementation of digital technologies in alignment with the UN Sustainable Development Goals and e-government development rankings.

The advantages of the Digital Transformation Roadmap are manifold. It provides a structured approach to digital transformation, ensuring that organizations can navigate the complexities of technological integration while aligning with their overarching business goals. This strategic roadmap method offers a systematic and practical means to embrace digital innovation, fostering sustainable growth and competitiveness within the evolving digital landscape.

References:

1. Базаров Фуркат Одилович/"Экономика и социум" №4(107) 2023/Сущность цифровой трансформации и ее роль в развитии экономики регионов.
2. Micheal Wade (2020)/ "Digital Vortex: How Today's Market Leaders Can Beat Disruptive Competitors at Their Own Game" Michael Wade (imd.org).
3. Грибанов Ю.И., Шатров А.А. Сущность, содержание и роль цифровой трансформации в развитии экономических систем // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2019. – № 3-1. – С. 44-48.
4. Data Center (un.org)
5. Web version E-Government 2022.pdf (un.org)
6. Yangiliklar | O'zbekistonning Birlashgan Millatlar Tashkiloti "Elektron hukumat" reytingidagi o'rni sezilarli darajada ko'tarildi (egov.uz)

2 Research-based author development

TARAQQIYOT PROGRESS

UNDERSTANDING FINANCIAL INDICATORS AND THEIR STRATEGIC UTILIZATION: INSIGHTS FROM GLOBAL PRACTICES AND UZBEKISTAN'S EXPERIENCE

Astanova Zarnigor Obid qizi
Master's degree, Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan

Tukhtabaev Jamshid Sharafetdinovich
PhD, Associate Professor, Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan

Jurayev Xurshid Mamatkulovich
Head of the Department of Statistics Agency under the President of the Republic of Uzbekistan

Ismatova Kamola Obid qizi
Master's degree, Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan

Abstract: This comprehensive article explores the concept of financial indicators, examining their significance, types, and strategic applications. It provides a detailed analysis of how countries, including the United States, United Kingdom, Japan, Germany, France, and Uzbekistan, utilize financial indicators to enhance financial management, risk assessment, and strategic decision-making processes. The article delves into these countries' unique experiences and practices, offering valuable insights into the best practices for effectively utilizing financial indicators in various economic contexts.

Key words: Financial indicators, Financial management, Risk assessment, Strategic planning, United States, United Kingdom, Japan, Germany, France, Uzbekistan.

Annotatsiya: Ushbu keng qamrovli maqola moliyaviy ko'rsatkichlar tushunchasini, ularning ahamiyati, turlari va strategik qo'llanilishini o'rganadi. Unda mamlakatlar, jumladan, AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Fransiya va O'zbekiston moliyaviy boshqaruv, risklarni baholash va strategik qarorlar qabul qilish jarayonlarini yaxshilash uchun moliyaviy ko'rsatkichlardan qanday foydalanishi batafsil tahlil qilinadi. Maqolada turli iqtisodiy sharoitlarda moliyaviy ko'rsatkichlardan samarali foydalanish bo'yicha ilg'or tajribalar haqida qimmatli tushunchalar berib, ushbu mamlakatlarning o'ziga xos tajribasi va amaliyoti o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Moliyaviy ko'rsatkichlar, Moliyaviy boshqaruv, Risklarni baholash, Strategik rejalashtirish, AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, O'zbekiston.

Аннотация: В этой комплексной статье рассматривается концепция финансовых показателей, рассматриваются их значение, типы и стратегическое применение. В ней дается подробный анализ того, как страны, включая США, Соединенное Королевство, Японию, Германию, Францию и Узбекистан, используют финансовые показатели для улучшения финансового управления, оценки рисков и процессов принятия стратегических решений. В статье рассматривается уникальный опыт и практика этих стран, предлагая ценную информацию о передовых методах эффективного использования финансовых показателей в различных экономических контекстах.

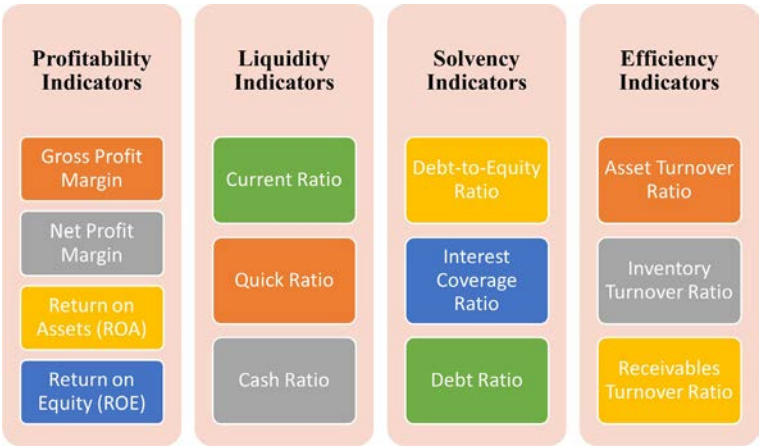
Ключевые слова: Финансовые показатели, Финансовый менеджмент, Оценка рисков, Стратегическое планирование, США, Соединенное Королевство, Япония, Германия, Франция, Узбекистан.

INTRODUCTION

Financial indicators are critical tools used by businesses, investors, and policymakers to assess the financial health and performance of organizations and economies. These indicators provide quantitative measures that help in evaluating profitability, liquidity, solvency, and efficiency. By analyzing financial indicators, stakeholders can make informed decisions, identify potential risks, and develop strategies to achieve financial objectives. This article explores the concept of financial indicators, their significance, types, and strategic applications, with a particular focus on the experiences of various countries, including Uzbekistan.

Understanding Financial Indicators. Financial indicators are metrics derived from financial statements and economic data that provide insights into an organization's or economy's financial condition. These indicators are essential for evaluating various aspects of financial performance and stability. Key categories of financial indicators include:

- **Profitability Indicators:** Measure the ability of an organization to generate profit relative to its revenue, assets, or equity. Examples include Gross Profit Margin, Net Profit Margin, Return on Assets (ROA), and Return on Equity (ROE).
- **Liquidity Indicators:** Assess an organization's ability to meet its short-term obligations. Common liquidity indicators include Current Ratio, Quick Ratio, and Cash Ratio.
- **Solvency Indicators:** Evaluate an organization's capacity to meet long-term obligations. Key solvency indicators include Debt-to-Equity Ratio, Interest Coverage Ratio, and Debt Ratio.
- **Efficiency Indicators:** Measure how effectively an organization utilizes its assets and resources. Examples include Asset Turnover Ratio, Inventory Turnover Ratio, and Receivables Turnover Ratio.

Graph 1: Key categories of financial indicators

Global Experiences in Utilizing Financial Indicators

Different countries have adopted diverse approaches to utilizing financial indicators based on their economic environments, regulatory frameworks, and institutional structures. Here are the experiences of some prominent developed nations and Uzbekistan:

1. **United States:**

The United States relies heavily on a broad array of financial indicators to monitor and manage corporate and economic health. Key regulatory bodies like the Securities and Exchange Commission (SEC) require publicly traded companies to disclose comprehensive financial information, enabling detailed analysis of profitability, liquidity, solvency, and efficiency. The use of financial indicators like ROA, ROE, and Debt-to-Equity Ratio is widespread among U.S. companies and investors.

2. **United Kingdom:**

In the UK, financial indicators are integral to financial reporting and analysis. The Financial Reporting Council (FRC) oversees the application of accounting standards that ensure transparency and consistency. Indicators such as Net Profit Margin, Current Ratio, and Asset Turnover Ratio are commonly used by British firms to assess performance and by investors to make informed decisions.

3. **Japan:**

Japanese companies and regulators place significant emphasis on financial indicators to ensure corporate governance and transparency. The Financial Services Agency (FSA) and Tokyo Stock Exchange mandate extensive financial disclosures. Indicators like ROE, Quick Ratio, and Debt-to-Equity Ratio are critical in evaluating the financial stability and performance of Japanese firms.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

4. **Germany:**

Germany's financial system is characterized by a strong emphasis on financial stability and prudence. The Deutsche Bundesbank and BaFin oversee the financial reporting framework. German companies commonly use indicators such as Return on Capital Employed (ROCE), Current Ratio, and Interest Coverage Ratio to assess financial health and operational efficiency.

5. **France:**

French financial practices are aligned with international standards, with the Autorité des Marchés Financiers (AMF) ensuring compliance. Financial indicators like Gross Profit Margin, Debt Ratio, and Inventory Turnover Ratio are extensively used by French companies and analysts to evaluate performance and strategic positioning.

6. **Uzbekistan:**

Uzbekistan is undergoing significant economic reforms and modernization, with financial indicators playing a crucial role in this transformation. The country's regulatory framework, overseen by the Ministry of Finance and the Central Bank of Uzbekistan, emphasizes transparency and accountability. Key financial indicators such as Net Profit Margin, Current Ratio, and Debt-to-Equity Ratio are increasingly utilized by Uzbek companies and policymakers to monitor financial performance and implement strategic initiatives.

To better understand how financial indicators are utilized in practice, we examine real-world examples from various countries. These practical cases illustrate the strategic application of financial indicators by prominent companies in the United States, United Kingdom, Japan, Germany, France, and Uzbekistan. By analyzing the financial practices of companies such as Apple Inc., Tesco PLC, Toyota Motor Corporation, Siemens AG, L'Oréal Group, and UzAuto Motors, we can observe the tangible impact of these indicators on corporate strategy and performance. These examples underscore the importance of financial indicators in guiding decision-making and achieving financial stability and growth.

Case 1: United States - Apple Inc.

Company Overview: Apple Inc., a global leader in consumer electronics and software, is renowned for its innovative products such as the iPhone, iPad, and MacBook.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Net Profit Margin: Apple has consistently maintained a high net profit margin, around 21-22% in recent years. This high margin indicates strong profitability and effective cost management.

Return on Assets (ROA): Apple's ROA has been approximately 15%, reflecting efficient utilization of its assets to generate profits.

2. **Liquidity Indicators:**

Current Ratio: Apple's current ratio has been around 1.5, indicating that the company has more than enough short-term assets to cover its short-term liabilities, thus ensuring liquidity.

3. **Solvency Indicators:**

Debt-to-Equity Ratio: Apple's debt-to-equity ratio has been around 1.0, indicating a balanced approach to financing its operations with both debt and equity.

4. **Strategic Impact:**

By maintaining strong profitability and liquidity, Apple has been able to invest in R&D and innovative product development, enhancing its market leadership.

The balanced debt-to-equity ratio helps Apple manage financial risk while pursuing strategic expansions and acquisitions.

Case 2: United Kingdom - Tesco PLC

Company Overview: Tesco PLC is one of the largest retailers in the UK, with extensive operations in grocery and general merchandise.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Gross Profit Margin: Tesco has maintained a gross profit margin of around 5-6%. Despite the thin margins typical of the retail industry, Tesco focuses on high volume sales to drive profitability.

Return on Equity (ROE): Tesco's ROE has fluctuated around 10-12%, reflecting moderate returns to shareholders.

2. **Liquidity Indicators:**

Quick Ratio: Tesco's quick ratio has been close to 0.5, indicating reliance on inventory sales to meet short-term obligations. This is common in retail businesses with significant inventory.

3. **Efficiency Indicators:**

Inventory Turnover Ratio: Tesco's inventory turnover ratio is around 20, indicating efficient management of inventory levels and rapid sales cycles.

Strategic Impact:

Tesco‘s strong inventory turnover ratio and gross profit margin have allowed it to maintain competitive pricing while ensuring profitability.

The focus on liquidity management and operational efficiency supports Tesco‘s strategic initiatives in market expansion and customer service improvements.

Case 3: Japan - Toyota Motor Corporation

Company Overview: Toyota Motor Corporation is one of the largest automotive manufacturers in the world, known for its quality, innovation, and efficiency.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Operating Profit Margin: Toyota’s operating profit margin has been around 8-9%, reflecting strong operational efficiency and cost control in a competitive industry.

Return on Equity (ROE): Toyota’s ROE has been approximately 10%, indicating effective use of equity capital to generate profits.

2. **Liquidity Indicators:**

Current Ratio: Toyota’s current ratio is about 1.1, ensuring that the company has sufficient short-term assets to cover its short-term liabilities.

3. **Solvency Indicators:**

Debt-to-Equity Ratio: Toyota maintains a low debt-to-equity ratio of around 0.5, emphasizing its strong balance sheet and conservative financing strategy.

Strategic Impact:

Toyota’s focus on maintaining high profitability and a strong balance sheet has enabled significant investments in R&D, particularly in hybrid and electric vehicles.

Effective liquidity management supports Toyota’s global operations and supply chain efficiency.

Case 4: Germany - Siemens AG

Company Overview: Siemens AG is a global powerhouse in electronics and electrical engineering, operating in the industry, energy, healthcare, and infrastructure sectors.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Gross Profit Margin: Siemens has maintained a gross profit margin of around 25-30%, reflecting strong pricing power and efficient production processes.

Return on Capital Employed (ROCE): Siemens’ ROCE is approximately 12-14%, indicating effective use of capital to generate returns.

2. **Liquidity Indicators:**

Current Ratio: Siemens’ current ratio is around 1.4, ensuring liquidity and financial stability.

3. **Solvency Indicators:**

Interest Coverage Ratio: Siemens has an interest coverage ratio of around 10, indicating strong ability to meet interest payments and manage debt.

Strategic Impact:

Siemens’ high gross profit margin and ROCE support its strategy of innovation and expansion into new technologies and markets.

Maintaining strong liquidity and solvency allows Siemens to pursue strategic acquisitions and joint ventures, enhancing its global footprint.

Case 5: France - L’Oréal Group

Company Overview: L’Oréal Group is a leading global beauty and cosmetics company known for its wide range of products and strong brand portfolio.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Net Profit Margin: L’Oréal’s net profit margin is around 12-13%, demonstrating strong profitability in the consumer goods sector.

Return on Assets (ROA): L’Oréal’s ROA is approximately 10%, reflecting efficient use of assets to generate profits.

2. **Liquidity Indicators:**

Quick Ratio: L’Oréal maintains a quick ratio of about 1.0, ensuring sufficient liquidity to cover short-term obligations without relying on inventory sales.

3. **Efficiency Indicators:**

Receivables Turnover Ratio: L’Oréal’s receivables turnover ratio is around 7-8, indicating effective management of credit sales and collections.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Strategic Impact:

L'Oréal's strong profitability and efficient asset utilization support its continuous investment in marketing, R&D, and global expansion.

Effective liquidity management ensures financial flexibility, allowing L'Oréal to respond to market changes and consumer preferences.

Case 6: Uzbekistan - UzAuto Motors

Company Overview: UzAuto Motors, a leading automotive manufacturer in Uzbekistan, plays a significant role in the country's industrial sector and economic development.

Utilization of Financial Indicators:

1. **Profitability Indicators:**

Net Profit Margin: UzAuto Motors has been working to improve its net profit margin, which has been around 5-7%, reflecting efforts to enhance profitability through cost control and operational efficiency.

Return on Equity (ROE): The company's ROE is approximately 8%, indicating moderate returns to shareholders and potential for growth.

2. **Liquidity Indicators:**

Current Ratio: UzAuto Motors maintains a current ratio of about 1.2, ensuring that it has sufficient short-term assets to meet its short-term liabilities.

3. **Solvency Indicators:**

Debt-to-Equity Ratio: The debt-to-equity ratio for UzAuto Motors is around 0.7, showing a balanced approach to leveraging debt for growth while maintaining financial stability.

Strategic Impact:

UzAuto Motors' focus on improving profitability and maintaining liquidity supports its strategic initiatives to expand production capacity and introduce new vehicle models.

The balanced debt-to-equity ratio allows UzAuto Motors to invest in modernizing its manufacturing facilities and enhancing product quality, contributing to the overall growth of Uzbekistan's automotive industry.

CONCLUSION

These practical cases from the United States, United Kingdom, Japan, Germany, France, and Uzbekistan illustrate the critical role of financial indicators in managing financial performance, assessing risks, and making strategic decisions. By leveraging these indicators effectively, organizations can enhance transparency, build investor confidence, and drive sustainable growth. The experiences of these countries underscore the importance of robust financial practices and strategic utilization of financial indicators to achieve economic success and stability.

Strategic Applications of Financial Indicators

Effective utilization of financial indicators offers numerous strategic advantages for organizations and stakeholders:

1. **Performance Evaluation:** Financial indicators provide a quantitative basis for evaluating an organization's financial performance. By analyzing indicators such as ROA, ROE, and Net Profit Margin, management can assess the effectiveness of their strategies and make necessary adjustments to improve profitability and efficiency.
2. **Risk Assessment and Management:** Financial indicators play a crucial role in identifying and managing financial risks. Liquidity indicators like the Current Ratio and Quick Ratio help organizations monitor their ability to meet short-term obligations, while solvency indicators such as the Debt-to-Equity Ratio and Interest Coverage Ratio assess long-term financial stability. By regularly analyzing these indicators, organizations can proactively address potential risks and enhance their financial resilience.
3. **Investment Decision-Making:** Investors rely on financial indicators to make informed investment decisions. Indicators such as ROE, Asset Turnover Ratio, and Debt Ratio provide insights into an organization's profitability, efficiency, and financial structure. By comparing these indicators across different companies and industries, investors can identify attractive investment opportunities and optimize their portfolios.
4. **Strategic Planning and Forecasting:** Financial indicators are essential tools for strategic planning and forecasting. By analyzing historical data and projecting future trends, organizations can develop comprehensive financial plans and set realistic targets. Indicators such as Gross Profit Margin and Inventory Turnover Ratio help in assessing the impact of strategic initiatives and making informed decisions regarding resource allocation and business expansion.
5. **Regulatory Compliance and Governance:** Adherence to financial indicators is crucial for regulatory compliance and good governance. Regulatory bodies in various countries mandate the disclosure of

key financial indicators to ensure transparency and protect investor interests. By complying with these requirements, organizations can enhance their reputation, build trust with stakeholders, and mitigate the risk of regulatory sanctions.

The experiences of different countries in utilizing financial indicators underscore the importance of robust regulatory frameworks, transparent reporting standards, and effective implementation mechanisms. By embracing best practices and leveraging financial indicators strategically, organizations can enhance financial transparency, mitigate risks, and improve decision-making processes. In an increasingly interconnected global economy, financial indicators serve as critical tools for fostering investor confidence, facilitating cross-border transactions, and driving sustainable economic development. Uzbekistan, like other developed nations, is making significant strides in adopting and utilizing financial indicators to support its economic growth and modernization efforts.

References:

1. U.S. Securities and Exchange Commission (SEC). (n.d.). Retrieved from https://www.sec.gov/
2. Financial Reporting Council (FRC). (n.d.). Retrieved from https://www.frc.org.uk/
3. Financial Services Agency (FSA), Japan. (n.d.). Retrieved from https://www.fsa.go.jp/en/
4. Deutsche Bundesbank. (n.d.). Retrieved from https://www.bundesbank.de/
5. Autorité des Marchés Financiers (AMF). (n.d.). Retrieved from https://www.amf-france.org/en
6. Central Bank of Uzbekistan. (n.d.). Retrieved from https://cbu.uz/en/
7. U.S. Securities and Exchange Commission (SEC). (n.d.). Retrieved from https://www.sec.gov/
8. Financial Reporting Council (FRC). (n.d.). Retrieved from https://www.frc.org.uk/
9. Financial Services Agency (FSA), Japan. (n.d.). Retrieved from https://www.fsa.go.jp/en/
10. Deutsche Bundesbank. (n.d.). Retrieved from https://www.bundesbank.de/
11. Autorité des Marchés Financiers (AMF). (n.d.). Retrieved from https://www.amf-france.org/en
12. Central Bank of Uzbekistan. (n.d.). Retrieved from https: //cbu.uz/en/
13. Apple Inc. Annual Reports. (n.d.). Retrieved from https://investor.apple.com/
14. Tesco PLC Annual Reports. (n.d.). Retrieved from https://www.tescoplc.com/investors/reports-results/
15. Toyota Motor Corporation Annual Reports. (n.d.). Retrieved from https://global.toyota/en/ir/library/annual/
16. Siemens AG Annual Reports. (n.d.). Retrieved from https://new.siemens.com/global/en/company/investor-relations.html
17. L'Oréal Group Annual Reports. (n.d.). Retrieved from https://www.loreal-finance.com/eng/annual-report/
18. UzAuto Motors. (n.d.). Retrieved from https://uzautomotors.com/en

TURIZM XIZMATLARI EKSPORTIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR ORQALI XIZMATLAR SIFATINI OSHIRISHNING AHAMIYATI

Bakhromov Akmal Abduvahid o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm xizmatlari eksporti sharoitida zamonaviy texnologiyalar yordamida xizmatlar sifatini oshirish muhimligi ko‘rib chiqiladi. Texnologiyaning sayyohlik kompaniyalari raqobatbardoshligiga ta’sirining asosiy jihatlari, jumladan, onlayn platformalar, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar, virtual va to‘ldirilgan reallik, shuningdek, tahliliy vositalar va sun’iy intellekt tahlil qilingan, turizm xizmatlarini yangi sifat darajasiga olib chiqishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq taklif va tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: Turizm, zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy tarmoq, turistik maxsulot, shaxsiyashtirilgan xizmatlar, suniy intelekt, xizmatlar eksporti.

Abstract: This article examines the importance of enhancing service quality through modern technologies in the context of exporting tourism services. The main aspects of the impact of technologies on the competitiveness of tourism companies are analyzed, including online platforms, mobile applications, social networks, virtual and augmented reality, as well as analytical tools and artificial intelligence. Proposals and recommendations related to the implementation of modern technologies for elevating tourism services to a new level of quality are presented.

Key words: Tourism, modern technologies, social network, tourism product, personalized services, artificial intelligence, service export.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность повышения качества услуг с помощью современных технологий в условиях экспорта туристических услуг. Анализируются основные аспекты влияния технологий на конкурентоспособность туристических компаний, включая онлайн-платформы, мобильные приложения, социальные сети, виртуальную и дополненную реальность, а также аналитические инструменты и искусственный интеллект. Представлены предложения и рекомендации, связанные с внедрением современных технологий по выводу туристических услуг на новый уровень качества.

Ключевые слова: Туризм, современные технологии, социальная сеть, туристический продукт, персонализированные услуги, искусственный интеллект, экспорт услуг.

KIRISH

Texnologiyalar bilan bog‘liq doimiy yangilanishlar ijtimoiy va iqtisodiy yo‘nalishlarda doimiy o‘zgarish va moslashishlarni talab qilmoqda. Turizm sohasida ham texnologiyalar bilan bog‘liq innovatsion rivojlanish ta’sirida xizmat ko‘rsatish sifatiga bo‘lgan talab doim yangilanib yuqori darajaga ko‘tarilib bormoqda. Shuni hisobga olgan holda, turizm sohasini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash va bu orqali xizmat ko‘rsatish sifatini doimiy ravishda oshirib borish turizm eksportini oshirish muammolarini hal qilishda asosiy omillar hisoblanadi.

Zamonaviy texnologiyalar kompaniyalarga mijozlar ehtiyojlarini qondiradigan va ko‘proq tashrif buyuruvchilarni jalb qila oladigan yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish, shuningdek, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va marketing jarayonlarini tartibga solish imkonini beradi.

Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiyotning barcha sohalariga Hukumat darajasida yuqori e’tibor berilmoqda. Iqtisodiyotni ajralmas qismi bo‘lgan turizm industriyasi rivojini ta’minlash maqsadida yangi zamonaviy innovatsion texnika va texnologiyalarni sohaga jalb qilish, yangi boshqaruv mexanizmlarini joriy etish borasida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Mamlakatda turizm industriyasini zamonaviy talablar darajasida yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2020-yildagi PQ-4699-son “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori [2] va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning

taraqqiyot strategiyasi to‘g„risida”gi PF-60-son Farmoni [3], O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 24-maydagi “Raqamli xizmatlar qamrovi va sifatini oshirish hamda soha, tarmoq va hududlarni raqamli transformatsiya qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-162-son qarori [4] kabi qabul qilingan normativ hujjatlar sohani rivoji uchun hissa qo‘shishga xizmat qiladi.

Shundan kelib chiqqan holda, ta’kidlash kerakki, turizmda xizmat ko‘rsatishni yanada rivojlantirishda zamonaviy raqamli texnologiyalarni sohada qo‘llash usullarini ishlab chiqish va bu orqali turizm xizmatlari samaradorligini oshirishga erishish turizm sohasi vakillari oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda, deyish mumkin.

Tadqiqotimizning maqsadi turizmda innovatsion markrting raqamli innovasion texnologiyalarni qo‘llash orqali respublikamizning jahon turizm sanoatida raqobatbardoshligiga erishishimizda muhim omil bo‘lib hisoblanadigan yo‘nalishlarni belgilab olish hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mamlakatimizdada hamda xorijda iqtisodiyotni raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish va bu jarayonda innovatsiyalarni qo‘llash borasida bir qator ilmiy tadqiqotlar va izlanishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Olimlar Philip T. Kotler, John T. Bowen, James Makens o‘zlarining “Marketing for Hospitality and Tourism” nomli kitobida innovatsion marketing va raqamli texnologiyalar borasida, yangi texnologik bosqichga o‘tish davrida hamma narsa sodir bo‘lishi mumkin, bozor chayqovchilar tomonidan larzaga keltirilishi mumkin, moliyalashtirish yo‘q bo‘lganda esa, samarali talab bilan bog‘liq muammolar paydo bo‘lishi mumkin, shuningdek biznes butunlay raqamlashtirish va Agile ga o‘tishi kerakligini aytadilar [5]. Dimitrios Buxalis va Karlos Kostaning “Elektron turizm: turizmdagi muhim axborot va kommunikatsiya texnologiyalari” asarida axborot texnologiyalarining turizm sanoatiga ta’siri bo‘yicha muhim fikirlarni bildirganlar. Mualliflar raqamlashtirish va internet texnologiyalarini rivojlantirish kontekstida sayyohlik kompaniyalari duch kelayotgan dolzarb tendensiyalar va muammolarni tahlil qiladi [6]. “Exporting Services: A Developing Country Perspective” by Aaditya Mattoo, Lucy Payton. Mualliflar ushbu maqolada rivojlanayotgan mamlakatlar xizmatlarni muvaffaqiyatli eksport qilish uchun foydalanishi mumkin bo‘lgan imtiyozlar, muammolar va strategiyalar haqida ma’lumot berishgan [7]. Ovcharenko Lyudmila Aleksandrovna, Lebezova Ella Mixaylovnalar “Цифровизация как новая парадигма управления развитием туризма” nomli maqolalarida Raqamli kanallar (veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar) turistlarga ma’lumot qidirish, mehmonxona, chipta va ekskursiyalarni bron qilish imkonini berishi, sayyohlarning 70% sayohatlarini rejalashtirish uchun Internetdan foydalanadi deya ta’kidlaganlar [8], Norchaev Asatullo Norbo‘taevichning “Turizmda raqamli innovasion texnologiyalarni joriy qilish yo‘nalishlari” nomli maqolasida turizm infratuzilmasini rivojlantirishda innovasion texnologiyalar yetakchi rol o‘ynashi borasida mulohaza yuritilgan[9].

Shunday qilib, ko‘pchilik mualliflar turizm sohasida zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali turizm xizmatlari eksportini oshirish bo‘yicha umumiy tushunchaga ega emaslar. Bizning fikrimizcha, bu borada hali ko‘p izlanishlar olib borilishi kerak bo‘lib, tarmoqlar samaradorligini oshirish, shuningdek, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bilan yanada yaqinroq integratsiyalashuvi va ularni rivojlantirish borasida xalqaro tajribani hisobga olishimiz kerak.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda turizm sohasini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish orqali turizm xizmatlari eksportini oshirishni hisobga olish va bu orqali umuman turizmni rivojlantirishni o‘rganish metodologiyasidan foydalanilgan. Tizimli va qiyosiy tahlil va ekspert baholash kabi usullar orqali turizm infratuzilmasi tarkibiy qismlarini rivojlantirish yo‘nalishlarini aniqlash metodologiyasi taklif etilmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Turizm sohasini rivojlantirish va xizmatlar eksportini oshirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishni tashkil etish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish raqobatdosh ustunlikni ta’minlashi va turizm korxonalariga o‘z faoliyatida yaxshi natijalarga erishishga va provardida turizm xizmatlari eksportini oshirishga yordam berishi mumkin.

Turizmda zamonaviy texnologiyalarni quyidagi turlaridan foydalanish samarali bo‘ladi:

- **Ekologik toza turistik marshrutlar va majmualarni rivojlantirish.** Bu raqobatdosh ustunlik sifatida ishlatilishi mumkin, chunki ko‘plab sayyohlar ekologik jihatdan ko‘proq ongli bo‘lib, ekologik toza joylarga sayohat qilishdan manfaatdor bo‘lishadi.
- **Mijozlarga shaxsiylashtirilgan xizmat ko‘rsatish.** Turizm sohasida har bir mijozga individual yondashuv, shaxsiy sayohatlar, eng yaxshi marshrutni tanlash bo‘yicha mutaxassislar bilan maslahatlashu-

vlar o‘z ichiga olgan mijozlarga xizmat ko‘rsatishning samarali strategiyasi bo‘lishi mumkin.

- **Raqamli marketing.** Bu Internetda xizmatlarni ilgari surish uchun zamonaviy raqamli texnologiyalardan (veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari, messenjerlar va boshqalar) foydalanish. Bu brend yaratish, ko‘proq mijozlarni jalb qilish va sodiqlik darajasini oshirish imkoniyatini beradi.
- **Noyob turistik marshrutlar va turizmning yangi turlarini ishlab chiqish.** Asl sayohat yo‘nalishlari va turizmning noodatiy turlari (sarguzashtli turizm, noodatiy turar joy turlari va shu kabilar) ko‘proq mijozlarni jalb qilishi, takroriy sotuvlar sonini ko‘paytirishi va foyda o‘sishini rag‘batlantirishi mumkin.
- **Sayyohlar uchun mobil ilovalar.** Sayyohlarga turistik diqqatga sazovor joylar, mehmonxonalarni bron qilish, transport chiptalarini bron qilish, oziq-ovqatga buyurtma berish va shu kabilar haqida zarur ma’lumotlarni olish imkonini beruvchi mobil ilovalarni ishlab chiqish tobora keng tarqalgan amaliyotga aylanib bormoqda.
- **VR sayohatlari va 360 daraja fotosayohatlar.** Bu sayyohlik xizmatlarini sotishning yangi usuli bo‘lib, potensial mijozlarga tashrif buyuradigan joy haqida real tasavvurga ega bo‘lish imkonini beradi.

Turizm xizmatlari eksportiga ta’sir qiluvchi ko‘plab omillar qatorida zamonaviy texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy texnologiyalar turizm sohasida yaxshilangan qulaylik va ko‘rinishlar bilan mijozlar bilan muloqot qilish samaradorligini oshirmoqda, shuningdek online bron qilish, shaxsiylashtirilgan takliflar ishlab chiqish, tarmoqlararo hamkorlik kabi yo‘nalishlarda keng qo‘llanilishi turizm xizmatlari eksportini ortishiga sezilarli ta’sir o‘tkazmoqda. Zamonaviy texnologiyalarni turizm xizmatlari eksportiga tasirini quyidagi 1-chizma orqali batafsil tushunish mumkin:

1-chizma: Zamonaviy texnologiyalarning turizm xizmatlari eksportiga ta’siri[1]

Zamonaviy texnologiyalar turizm xizmatlari eksportiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, ularni ilgari surish, sotish va iste’mol qilish usullarini o‘zgartiradi. Ma’lumotlarga asoslangan, shaxsiylashtirilgan reklama kampaniyalari va ijtimoiy mediadan foydalanish kabi innovatsion marketing vositalari global auditoriyani kengaytirmoqda. Raqamli texnologiyalar, jumladan, mobil ilovalar, onlayn bron qilish va virtual sayohatlar sayohat xizmatlarini xalqaro mijozlar uchun yanada qulayroq va jozibador qiladi. Natijada mazkur texnologiyalarni joriy etayotgan

1 Mualif ishlanmasi

kompaniyalar raqobatbardosh ustunliklarga ega bo‘lib, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilaydi va turizm xizmatlari eksportidan o‘z daromadlarini oshiradi.

Zamonaviy texnologiyalar sayohat industriyasining barcha jabhalariga ta’sir ko‘rsatadi, marketing va bron qilishdan tortib, xizmat ko‘rsatish va mijozlarning fikr-mulohazalarigacha. Texnologiyalardan foydalanish va foydalanmaslikning turizm xizmatlari eksportiga ta’sirini 1-jadvalda keltirilgam ma’lumotlar orqali solishtirish mumkin.

1-jadval: Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yoki foydalanmaslikning turizm xizmatlari eksportini oshirishga ta’siri[2]

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	Zamonaviy texnologiyalardan foydalanmaslik
Onlayn platformalar va mobil ilovalar	**Cheklangan bozor qamrovi**
-Marketing va mijozlarni jalb qilish: Onlayn platformalar kompaniyalarga o‘z xizmatlarini global darajada samarali reklama qilish imkonini beradi. Mobil ilovalar foydalanuvchilarga turistik saytlar va xizmatlar haqidagi ma’lumotlardan qulay foydalanish imkonini beradi. -Soddalashtirilgan bronlash: Onlayn bron qilish sayyohlarga chiptalarni, mehmonxonalarni va ekskursiyalarni tez va qulay tarzda bron qilish imkonini beradi. Bu ayniqsa, yoshlar va ishbilarmon turistlar orasida mijozlar sonini ko‘paytirmoqda. - Shaxsiylashtirish: Ma’lumotlarni tahlil qilish va sun’iy intellekt algoritmlari sayyohlarga shaxsiylashtirilgan tavsiyalar va xizmatlarni taklif qilish imkonini beradi, bu esa ularning qoniqishini va takroriy sayohatlar ehtimolini oshiradi.	-An’anaviy marketing usullari: bosma materiallar, televidenie reklama va boshqa an’anaviy usullarga tayanish global auditoriyaga erishish imkoniyatini cheklaydi. - Cheklangan bandlov kanallari: Onlayn bron qilishning yo‘qligi turistlar uchun jarayonni qiyinlashtiradi, bu esa potensial mijozlarni xafa qilishi mumkin.
Ijtimoiy tarmoqlar va sharhlar	**Kamroq ko‘rinish va kamroq ishonch**
Ijtimoiy tarmoqlar: Ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etish sayyohlik kompaniyalariga mijozlar bilan muloqot qilishda, marketing kampaniyalarini o‘tkazishda va ijobiy imidj yaratishda yordam beradi. Sharhlar va reytinglar: Sharhlarni ko‘rib chiqish platformalari (masalan, TripAdvisor) sayyohlarga o‘z taassurotlari va tajribalari bilan o‘rtoqlashish imkonini beradi, bu esa sayohat xizmatlariga ishonchni oshiradi va yangi mijozlarni jalb qiladi.	-Sharhlar va reytinglarning yetishmasligi: Sharhlarni ko‘rib chiqish tizimlarisiz turistlar uchun xizmatlar sifati haqida obyektiv ma’lumot olish qiyinroq, bu esa kompaniyaga ishonch va qiziqishni kamaytiradi. -Ijtimoiy tarmoqlarda kamroq faollik: Ijtimoiy tarmoqlarda faollikning yo‘qligi kamroq ko‘rinishga va mijozlarni kam jalb qilishga olib keladi.
Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR va AR)	**Cheklangan shaxsiylashtirish va tahlil qilish imkoniyatlari**
Virtual sayohatlar: diqqatga sazovor joylarga virtual sayohatlar bron qilishdan oldin sayohatni “sinab ko‘rish” imkoniyatini berib, ko‘proq sayyohlarni jalb qilishi mumkin. Kengaytirilgan haqiqat: AR texnologiyasi saytdagi qo‘shimcha ma’lumotlar va interaktiv elementlarni taqdim etish orqali sayyohlik tajribasini yaxshilashi mumkin.	-Samarasiz marketing strategiyalari: Mijozlarning xatti-harakati to‘g‘risidagi ma’lumotlarsiz kompaniya uchun samarali marketing kampaniyalarini ishlab chiqish qiyinroq. - Ruxsat etilgan narxlar va takliflar: Dinamik narxlar va shaxsiylashtirilgan takliflarning yo‘qligi raqobatbardoshlikni pasaytiradi.
Ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellekt	
Mijozlarning xulq-atvorini tahlil qilish: Katta ma’lumotlardan foydalanish kompaniyalarga mijozlar ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga va yanada samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Narxlar va takliflarni optimallashtirish: AI algoritmlari dinamik narxlarni belgilashda va real vaqtda maxsus aktsiyalarni taklif qilishda yordam beradi, bu esa raqobatbardoshlikni oshiradi.	

Turizm sohasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish xalqaro turistlarni jalb qilish, raqobatbardoshlik, mijozlarni jalb qilish va iqtisodiy samaradorlikdagi natijalarni sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Ushbu texnologiyalardan foydalanmaslik cheklangan foydalanish imkoniyatiga, past raqobatbardoshlikka, mijozlarning yomon munosabatiga va yuqori xarajatlarga olib keladi. Shunday qilib, turizm xizmatlari eksportini oshirishga intilayotgan kompaniyalar zamonaviy texnologiyalar va marketing strategiyalarini faol joriy etishlari va ulardan foydalanishlari kerak.

2 Muallifning tadqiqotlari natijasining ishlanmasi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Turizm xizmatlari eksportini oshirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalalari muhokamasidan kelib chiqib, quyidagi xulosa va takliflar chiqarish mumkin.

Tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin, Turizm sohasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish xizmatlar sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi, bu esa turizm xizmatlari eksportini oshirishga olib keladi. Onlayn platformalar, mobil ilovalar, ijtimoiy media, VR, AR va tahliliy vositalarga investitsiyalar mijozlar tajribasini, qoniqish va ishonchni yaxshilashga hamda global auditoriyaga kirishni kengaytirishga yordam beradi. Bu sayyohlik kompaniyalarini yanada raqobatbardosh qiladi va ularning jahon bozorida barqaror o‘sishiga hissa qo‘shadi.

Takliflar:

- **Texnologiyaga sarmoya kiritish:** Sayohat kompaniyalari xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va xalqaro bozorda o‘z imkoniyatlarini kengaytirish uchun sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, VR va AR kabi zamonaviy texnologiyalarga faol sarmoya kiritishlari kerak;
- **Mobil ilovalarni ishlab chiqish va joriy etish:** bron qilish, mijozlardan ma’lumot olish va fikr-mulohazalarini olish uchun qulay va funksional mobil ilovalarni yaratish turistlar bilan o‘zaro munosabatlarni yaxshilash va ularning qoniqish darajasini oshirishga yordam beradi;
- **Ijtimoiy tarmoqlar va ta’sir qiluvchilardan faol foydalanish:** Ijtimoiy tarmoqlar turizm xizmatlarini ilgari surishning asosiy kanaliga aylanishi kerak. Ta’sir qiluvchilar bilan hamkorlik qilish sizga yangi auditoriyani jalb qilish va brend ishonchini oshirishga yordam beradi;
- **Shaxsiylashtirilgan xizmatlarni amalga oshirish:** mijozlar xatti-harakatlari ma’lumotlarini tahlil qilish va shaxsiylashtirilgan xizmatlar va tavsiyalarni taklif qilish uchun analitik vositalar va sun’iy intellekt algoritmlaridan foydalanish;
- **Texnologiya kompaniyalari bilan hamkorlikni shakllantirish:** texnologiya kompaniyalari va startaplar bilan hamkorlik turizm tashkilotlariga innovatsion yechimlarni amalga oshirishga va raqobatdan bir qadam oldinda turishga yordam beradi;
- **Fikr-mulohazalarni monitoring qilish va tahlil qilish:** Mijozlarning sharhlari va fikr-mulohazalarini doimiy monitoring qilish xizmatdagi zaif tomonlarni aniqlashga va sharhlarga tezkor javob berishga, taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilashga yordam beradi;
- **Xodimlarni tayyorlash va rivojlantirish:** Xodimlarni yangi texnologiyalar va ular bilan ishlash usullariga muntazam ravishda o‘rgatish xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi va tez o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga moslashadi.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida xizmatlar sifatini oshirish turizm xizmatlari eksportini oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Innovatsion yechimlarning integratsiyasi va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini doimiy takomillashtirish sayyohlik kompaniyalariga nafaqat mavjud mijozlarni saqlab qolish, balki yangilarini jalb qilish imkonini beradi, bu esa pirovardida turizm sanoatining barqaror o‘sishi va rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5611-son Farmoni. https://lex.uz/docs/4143188.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. xs.uz›uz/post/dunyo-raqamlashmoqda
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni. e-qaror.gov.uz›ru/doc/1507106
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 24.05.2023 yildagi PQ-162-son. lex.uz›docs/-6472548
5. Philip T. Kotler, John T. Bowen, James Makens “Marketing for Hospitality and Tourism” Prentice Hall, 2010
6. Dimitrios Buxalis, Karlos Kostaning “Elektron turizm: turizmdagi muhim axborot va kommunikatsiya texnologiyalari”
7. “Exporting Services: A Developing Country Perspective” by Aaditya Mattoo, Lucy Payton.
8. Овчаренко Людмила Александровна, Лебезова Элла Михайловна Цифровизация как новая парадигма управления развитием туризма // Век качества. 2021. №4.
9. Norchaev Asatullo Norbo‘taevich, “Turizmda raqamli innovasion texnologiyalarni joriy qilish yo‘nalishlari”, Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. № 2/2020/ (00046), 215-222-bet.
10. Bakhromov, A. (2023). Turizm xizmatlari eksportini oshirishda innovatsion marketing va raqamli texnologilayar ta’siri. ровна, Лебезова Элла Михайловна. Цифровизация как новая парадигма управления развитием туризма // Век каче

SANOAT KORXONALARIDA PERSONAL MEHNATINI TASHKIL ETISHNI OPTIMALLASHTIRISH YO‘LLARI

Dilovarxo‘jayeva Dilnozaxon Shavkatxo‘ja qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Rustamova Dilnoza Jamshid qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Axtamova Parizod Oybek qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Nuritdinova Maftuna Jahongirovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamiz sanoat korxonalarida personal mehnatini tashkil etish, uni rivojlangan bozor iqtisodiyotli mamlakatlardagi sanoat tarmoqlari va sohalarida amal qilayotgan mehnat resurslarini boshqaruvi tajribalari asosida optimallashtirish yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Buning uchun, iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar korxona va tashkilotlarida qo‘llanib kelinayotgan inson resurslarini boshqarishning bir qator kontsepsiyalari va modellari chuqur o‘rganilgan va ularni mamlakatimiz sanoat korxonalari personal faoliyati sohalarida tatbiq etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat korxonasi, inson omili, mehnat resurslari, optimallashtirish, inson resurslarini boshqarish, model, kontsepsiya, mehnat unumdorligi, iqtisodiy samaradorlik, ishchi kuchi.

Abstract: In this article, in the conditions of the market economy, the ways of organizing personnel work in the industrial enterprises of our republic, optimizing it based on the experiences of the management of labor resources in the industrial sectors and sectors of developed market economy countries are researched. For this purpose, a number of concepts and models of human resource management used in enterprises and organizations of economically developed countries were deeply studied, and proposals and recommendations were developed for their implementation in the fields of personnel activities of industrial enterprises of our country.

Key words: industrial enterprise, human factor, labor resources, optimization, human resource management, model, concept, labor productivity, economic efficiency, workforce.

Аннотация: В данной статье в условиях рыночной экономики рассмотрены пути организации работы персоналов на промышленных предприятиях нашей республики, исследовано ее оптимизации на основе опыта управления трудовыми ресурсами в отраслях промышленности развитых стран с рыночной экономики. С этой целью был глубоко изучен ряд концепций и моделей управления человеческими ресурсами, используемых на предприятиях и организациях экономически развитых стран, и разработаны предложения и рекомендации по их внедрению в сферы деятельности персоналов промышленных предприятий нашей страны.

Ключевые слова: промышленное предприятие, человеческий фактор, трудовые ресурсы, оптимизация, управление человеческими ресурсами, модель, концепция, производительность труда, экономическая эффективность, рабочая сила.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida boshqaruv tizimi samaradorligi sanoat korxonalari faoliyati natijasi va unumdorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Boshqaruv tizimini sanoat korxonasi faoliyatini tashkil etishiga ta’siri asosan uning ikki sohasida, ya’ni inson resurslarini boshqarishda va operativ boshqarishda (sanoat ishlab chiqarish faoliyatini boshqarishda) sezilarli namoyon bo‘ladi. Rivojlangan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarda mehnat resurslarini boshqaruviga alohida e’tibor beriladi. Amerikalik olimlar M.X.Miskon va M.Albertlar insonlarsiz tashkilot yo‘q. Zarur bo‘lgan insonlarsiz hech bir tashkilot faoliyat ko‘rsata olmaydi va o‘z maqsadlariga erisha olmaydi [1], deb e’tirof etishadi.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida inson resurslarini boshqarishning bir qator kontsepsiyalari va modellari ishlab chiqilgan. Ushbu model va kontsepsiyalar ishlab chiqarishning muhim omillaridan biri, “inson omili”dan foydalanish hisobiga korxona faoliyati samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan, bunda boshqaruvning ustuvorligi va milliy psixologik tamoyillari kabilar mujassamlangan. Masalan, K.R.Makkonell va S.L.Bryular XX asrning 80–90-yillarida AQShda mehnat unumdorligining o‘sishi darajasini pasayib borishini tahlil qila turib, uning asosiy sabablaridan biri sifatida institutsional ahamiyatga ega bo‘lgan omillarni e’tirof etishadi: ya’ni mehnatni tashkil etish, ichki ishlab chiqarish munosabatlari, boshqaruv xodimlarining oddiy ishchilar bilan muloqoti kabi holatlar unumdorlikka ta’sir qilgan [2] deb aytishadi.

Yollanma ishchilarni ish beruvchilardan begonalashuvi, shuningdek, ular o‘rtasidagi ziddiyatli holat, ularni ishlab chiqarish qarorlarini qabul qilishlarida ishtirok etishlariga imkoniyat bermaydi [3]. Shuningdek, korxona va tashkilotlarda xizmatchilarining o‘z manfaatlari bilan firma manfaatlari uyg‘unlashtirilmaydi, oqibatda intensiv va unumli ishlashlari uchun motivatsiya mavjud emas. Menejerlar ishini baholash, motivatsiyalash va taqdirlash maksimal foyda olish uchun qisqa muddatli vazifalarni bajarish bilan belgilangan. Buning natijasida esa uzoq muddatli istiqbollashtirishda mehnat unumdorligini oshirishga kam e’tibor berilgan [4]. AQShdan farqli Yaponiyada aksincha, yollanma ishchi-xizmatchilarni aksariyati kafolatlangan ish o‘rinlariga ega, shuningdek ular firma qarorlarini qabul qilishda faol ishtirok etishadi, firma foydasidan beriladigan mukofotlar korxona manfaati va xodimlar daromadini uzviy bog‘liqligini ta’minlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, makroiqtisodiy tahlil, guruhlash, eksperiment, dekompozitsiya, adaptiv usullar, innovatsion va integratsion yondashuvlar, xalqaro tajribalar asosida sanoat korxonalarida mehnat resurslarini boshqarish model va kontsepsiyalar tahlili va aprobatsiyasidan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda hozirgi davrda samarali ijtimoiy mehnat munosabatlarini qaror topishi uchun personalni boshqarishni optimallashtirish metodologiyasi asosini va amaliyotini ishlab chiqish zarur. Sanoat korxonalarida personalni boshqarishni optimallashtirishdan maqsad – xodimlardan unumli foydalanish hisobiga korxona faoliyati samaradorligini oshirish hisoblanadi. Ushbu bosh maqsad quyidagi kichik maqsadlar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ularga erishish personalni boshqarishni yanada takomillashtiradi:

- korxonada ishchi kuchi sifatini oshirish;
- mehnatni rag‘batlantirish hisobiga mehnat unumdorligi va mehnatning yuqori natijadorligi hamda mehnat intensivligiga erishish;
- inson kapitaliga yo‘naltirilgan investitsiyalar samaradorligini oshirish.

Yuqorida keltirilgan maqsadlardan kelib chiqqan holda, bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat resurslarini boshqarishni optimallashtirishning uchta asosiy vazifalarini keltirishimiz mumkin:

- personalni shakllantirish;
- personalni rivojlantirish;
- mehnat faoliyati sifatini oshirish.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan maqsad va vazifalarga erishish vositasi bo‘lib, korxonalarda personalni boshqarish tizimini yaratish hisoblanadi. Bunda shuni e’tirof etish jozki, ushbu tizim inistitutsional yo‘nalishda bo‘lishi, ya’ni personalni boshqarishning maxsus xizmati, kadrlar bo‘limi yoki boshqa maxsus bo‘g‘in ko‘rinishida bo‘lishi majburiy emas. Ishlovchilar soni kam bo‘lgan korxonalarda personalni boshqarish tizimi tashkilot maqsadiga erishish va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlovchi kadrlarni boshqarish vosita va usullarini o‘zida mujassamlashi lozim. Korxonada personalni boshqarishni personalni boshqarish bo‘yicha menejer yoki korxona rahbari yoki tadbirkor tomonidan amalga oshiriladi. Ularning qaysi biri boshqaruvni amalga oshirmasin boshqarish usul va vositalari bo‘yicha boy tajribaga ega bo‘lishi zarur. Biz, personalni boshqarishni optimallashtirish maqsadiga erishish vosita va uslublarini boshqaruv vazifalaridan kelib chiqqan holda uch guruhga ajratishimiz mumkin:

1. **Personalni shakllantirish.**

- mavjud resurslarni, ehtiyojlarni baholash, kelajak ehtiyojlarini qondirish dasturlarini ishlab chiqishning tarkibga oluvchi mehnat resurslarini rejalashtirish;
- malakali va qobiliyatli ishlovchilarni suhbat, sinov, test o‘tkazish asosida tanlab olish;
- intensiv va natijaviy mehnatni rag‘batlantirish uchun ish haqi va boshqa imtiyozlarni belgilash.

2. **Personalni rivojlantirish.**

- ishlovchilarni tashkilot tartibi, an’analariga tez moslashishini ta’minlash uchun kasbiy va ijtimoiy muhitni yaxshilash;
- ishlovchilarni mehnat unumdorligini oshirishni ta’minlash maqsadida ularni tayyorlash va qayta tayyorlash;
- korxona boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida rahbar- xodimlarni tayyorlash;
- ishlovchilarni xizmat mansablarini oshirib borishni boshqarish, bu holda ishlovchilar mehnati samaradorligi oshadi, ular o‘z imkoniyatlari va qobiliyatlarini tashkilot manfaatlarini qondirishga qaratishadi.

3. **Mehnat hayoti va sifatini oshirish.**

- mehnatning mazmuni va majburiyatini kengaytirish yo‘nalishida mehnatni tashkil etishni takomillashtirish, ishlovchini o‘z mehnatidan qoniqishini kuchaytirish maqsadida ularni mustaqil qaror qabul qilishini oshirish, mehnatga qiziqish, shaxsni kamol topishidagi ehtiyojlarini qondirish maqsadida imkoniyatlarni yaratish;
- mehnat shartnomalarini takomillashtirish.

Personalni boshqarishni optimallashtirish yuqorida e’tirof etilgan barcha elementlarni qamrab olishi lozim. Ularni bir nechtasi mamlakatimiz sanoat korxonalari kadrlar ishida faydalanib kelinmoqda, ba’zilari esa mutloqo yangi elementlardir. Ushbu elementlarni biz o‘z tadqiqotimizda tadqiq etamiz va ulardan sanoat korxonalarida personalni boshqarishni optimallashtirish uchun imkoniyatini to‘liqroq baholashga harakat qilamiz.

Bizning fikrimizcha, sanoat korxonlari personalini boshqarishni muhim va murakkab vazifasi bo‘lib, moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish tizimini shakllantirish hisoblanadi. Chunki, ushbu tizimni shakllantirish nafaqat ishlovchilarni samarali mehnat qilishlariga, balki shaxsiy va korxona manfaatlarini uyg‘unlashuviga olib keladi. Hozirgi vaqtda ushbu takomillashgan tizimni yaratish va rivojlantirish uchun Yaponiyada ko‘proq e’tibor berilmoqda. Bu maqsadda ularda “umrbod ish bilan bandlik” (ko‘proq yirik va o‘rta sanoat korxonalarida), ish stajiga bog‘liq holda ish haqini oshirish, uzluksiz malaka oshirish, ishlovchini ichki mehnat qilish rezervlarini mehnat faoliyatiga jalb qilish asosida mehnatning mazmunini boyitish kabi tizimlar sanoat korxonalari faoliyatida keng joriy etilmoqda. Shuningdek, ishlovchini sanoat korxonasini ishga kirishib ketishi uchun turli xil uslub va usullardan keng foydalanilmoqda.

Bizning fikrimizcha, mamlakatimizda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirish va takomillashtirish maqsadida sanoat korxonalarida (umumiy ijtimoiy ishlab chiqarishda) yaponlarni personalni boshqarish bo‘yicha tajribalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Chunki sotsializm davrida shakllangan ijtimoiy mehnat munosabatlari bir qator elementlarini hozirgi sharoitda yapon savdo menejmenti tamoyillariga moslashtirishga imkon beradi. Yaponlarning personalni boshqarish amaliyoti mamlakatimiz korxonalarida boshqarish tizimida qo‘llanishi va shakllantirilishi mumkin, ammo rivojlangan bozor iqtisodiyotli g‘arb mamlakatlari, AQSh tajribalarini ham chetda qoldirmaslik kerak. Xususan, AQShda personalni boshqarishda individualizm tamoyili katta o‘rin tutadi. Masalan, Amerikalik iqtisodchi olim S.Robinsning [5] inson resurslarini boshqarish modeli yaponlarni personalni boshqarish kontsepsiyasidagidek tashkilotga (firmaga) sadoqatlik tamoyiliga asoslanadi. Ammo, S.Robins taklif etgan model bo‘yicha maqsadga erishish yapon variantidan farq qiladi.

Ijtimoiy muhitni o‘zgarishiga mos holda inson resurslarini boshqarish kontsepsiyasida ham o‘zgarish sodir bo‘la boshladi. Buni AQShdagi inson resurslarini boshqarish kontsepsiyasida ko‘rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval: AQShda inson resurslarini boshqarish kontsepsiyasi rivojlanishining asosiy bosqichlari[1]

Davrlar	Boshqaruv obekti	Ishlovchilarning ustuvor ehtiyojlari	Boshqaruv faoliyatining asosiy yo‘nalishi
1929-yildagi iqtisodiy inqirozgacha bo‘lgan davr	Ishlab chiqarish texnologiyasi, mehnat unumdorligini oshirish	Mehnat sharoitining xafsizligi, yuqori mehnat unumdorligi asosida ish haqini oshirish	Mehnat xafsizligi va uni tashkil etish, yuqori mehnat unumdorligini rag‘batlantirish dasturlari
1930–1960-yillar	Iqtisodiy kafolat va ijtimoiy ko‘mak	Iqtisodiy va ijtimoiy xafsizlik kafolati	Pensiya taminoti, sog‘liqni saqlash va boshqa dasturlar
1960–1970-yillar	Ijtimoiy hamkorlik	Boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ishtirokini kengayishi	Boshqaruvda, javobgarlik majburyatida hamkorlikda qatnashish jarayonini ishlab chiqish
1970–1990-yillar	Mehnatni xarakteri	Mehnat mazmunini qobiliyat va talabga mos kelishi, ishda bir xillikni bartaraf etish	Ishning ketma-ketligi, vazifa va burchlarni birlashishi, mehnatni tashkil etishni jamoa shakli
1990–2000-yillar	Mehnat resurslari harakati	Iqtisodiy pasayish davrida ish bilan bandlik kafolati	Ishchi kuchini qayta taqsimlash, qayta tayyorlash, ish topishda ko‘maklashish
2000-yil va undan keyingi davr	Ishchi kuchi tarki-bida tub o‘zgarish malakali kadrlar-ning taqchilligi	Doimiy o‘zgarib turuvchi sharoitga va ishlab chiqarish talabiga moslashish uchun imkoniyatlarini kengayishi	Inson resurslarini strategik rejalashtirish

Hozirgi vaqtda amerika menejmentining boshqaruv amaliyotida maqsadli dastur usulidan foydalaniladi. Bu uslubning mohiyati shundan iboratki, inson resurslari shakllanganidan so‘ng jalb qilish, yollash, ishlovchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlash va xizmat munosabatlarini berish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqiladi. Bu dasturlar asosida firma maqsadini realizatsiya qilishga qaratiladi.

Tadbirlarini ishlab chiqishda o‘qitish va qayta tayyorlash dasturlariga alohida e’tibor qaratiladi. O‘qitish va qayta tayyorlash dasturi samaradorligi quyidagi asosiy talablarini bajarish asosida ta’minlanadi:

1. O‘qitishni aniq maqsadini belgilash – ishlovchi o‘qitish va qayta tayyorlash maqsadi, uning mehnat unumdorligiga ta’sirini tushunib etishi lozim;
2. O‘qitish va qayta tayyorlash uchun qulay sharoit va muhitni yaratish;
3. O‘qitish va qayta tayyorlashning har bir bosqichida o‘rganilgan ko‘nikma va tajribalarni amaliyotda foydalanish uchun shart-sharoitlar yaratish.

Bugungi kunda xizmat munosabatlarini oshirib borishni boshqarish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish keng foydalanilmoqda. Bunday dasturlar shaxsning tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturni amalga oshirish natijasida personalda tashkilotga sodiqligi, mehnat unumdorligi va mehnat motivatsiyasi oshadi, shuningdek, kadrlar qo‘nimsizligi kamayib boradi.

Mehnatni tashkil etishni optimallashtirishning ijtimoiy-texnik mezonlari quyidagilardan iborat:

- mehnatni turli-tumanligi;
- bajarilayotgan ishga tegishli qarorlarni qabul qilish imkoniyati;
- ishlovchining muqobilligi;
- ishchi operatsiyalari tsiklining optimal muddati;

1 Robins S. Personnel. The Menejment of Humans Resources. N.U, 2012. –S. 17-18.

- ish ritmi va tezligini erkin tanlash;
- ishchilar tomonidan ijtimoiy ko‘makni his qilish;
- mehnat operatsiyalarining o‘zgarish imkoniyati;
- har bir ishchining mehnat natijalari haqida hisobot tuzimini yaratish;
- kasb va mansabni o‘sish imkoniyati.

Shuni e’tirof etish joizki, mehnatni tashkil etishni o‘zgartirish dasturini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ishchilarni mustaqilligi, javobgarligini oshirishga, tashkiliy yangiliklarni joriy etishga psixologik jihatdan tayyorgarligi zarur. Boshqaruv amaliyoti tajribasi shundan dalolat beradiki, intiluvchan, mehnatga ijodiy yondashuvchi ishchilarni mehnatining mazmunini boyitish bo‘yicha o‘zgarishiga ijobiy qaraydilar.

G‘arb mamlakatlaridagi personalni boshqarish amaliyoti va asosiy kontsepsiyalari tahlili asosida shuni ta’kidlash mumkinki, sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun yuqoridagi dasturlarni qo‘llash mumkin.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish omillarini tahlil qilish natijasi quyidagi xulosalarni qilishga imkon beradi:

1. Sanoat korxonalarida foydalaniladigan barcha resurslar ichida korxonaning samarali amal qilishga erishish uchun mehnat resurslari hal qiluvchi ahamiyatga ega.
2. O‘zbekistonda zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitda sanoat korxonalarining amal qilish xususiyati sanoat korxonalari mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning asosiy omillari xususiyatlariga bog‘liq, ya’ni:

- faoliyatning bozorli tavsifi;
- tarmoq ichidagi raqobatni kuchliligi;
- mehnat bozorida ishchi-xodimlari o‘rtasida raqobatni yuqoriligi;
- ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan investitsiya hajmining pastligi.

3. Sanoat korxonalarining mehnat salohiyatidan samarali foydalanish omillarini bazis belgilariga asoslanib uch guruh ajratib ko‘rsatish mumkin:

- mehnat vositalaridan intensiv va sifatli foydalanish bilan tavsiflanuvchi omillar;
- ishchi kuchi sifati va undan ratsional foydalanish darajasi bilan tavsiflanuvchi omillar;
- sanoat korxonalari xodimlarining ijtimoiy va kasbiy faolligi samaradorligi bilan tavsiflanuvchi omillar.

4. Mehnat vositalaridan foydalanish samaradorligi va sifati bilan tavsiflanuvchi omillar quyidagilardan iborat:

- jonli mehnatni qisqartirish hisobiga ishchi kuchidan foydalanish samaradorligini oshirish korxonada band bo‘lganlar sonini qisqartirishga imkoniyat beradi;
- yuqori samaradorli va qulay zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, murakkab mehnatni oddiy mehnatga almashtirishga, ishchilarni malakasini oshishiga, jonli mehnat sarfini kamayishini va sanoat xarajatlarini pasayishiga olib keladi;
- mehnatning chuqur tabaqalanishi kasbiy mahorat va malakani oshirish maqsadida mehnat faolligini oshirish uchun rag‘bat vazifasini bajaradi;
- ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatish sifati va samaradorligi sanoat korxonasini raqobatbardoshlik qobiliyatini oshiradi.

5. Barcha omillar ichida sanoat korxonasi personalidan foydalanish samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi, o‘z tabiatiga ko‘ra murakkab va shaklan sezilarli omillardan biri ishchi kuchi sifati hisoblanadi.
6. Personalni boshqarishni optimallashtirishda sanoat korxonasi faoliyati samaradorligini ta’minlovchi boshqarish tizimini shakllantirish tushuniladi.

Sanoat korxonalarida personalni boshqarish tizimining asosiy vazifalarga mos holda, sanoat korxonalari personali mehnatini tashkil etishni optimallashtirish maqsadiga erishishning usul va vositalarini uch bloki shakllanadi.

1-blok. Sanoat korxonasida mehnat resurslarini shakllantirish quyidagilar orqali erishiladi:

- mehnat resurslarini rivojlantirishda mavjud mehnat resurslarini, iste’molni va istiqbolda ehtiyojini qondirish dasturini ishlab chiqish kabilarni inobatga olish lozim;
- suhbat, sinov, test o‘tkazish asosida ishchi kuchini yollash, bunday holda ko‘proq qobiliyatli, malakali mutaxassislar tanlanadi;
- intensiv va samarali mehnatni rag‘batlantiruvchi ish haqi va qo‘shimcha imtiyozlarni belgilash;

2-blok. Mehnat resurslarini rivojlantirish quyidagilar asosida amalga oshiriladi:

- kasbga yo‘naltirish va jamoada ijtimoiy jihatdan moslashish. Bunda ishlovchi korxona tartibiga, an’analariga tez moslashadi;
- ishlovchilarni mansabini oshirish, boshqa ish o‘rinlariga o‘tkazish yoki mehnat shartnomasini bekor qilish haqida ma’muriy qarorlarni qabul qilish uchun ularni faoliyatini baholash;
- korxona boshqaruv tizimini takomillashtirish maqsadida rahbar- kadrlarni tayyorlash;

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3-blok. Mehnat hayoti sifatini oshirish quyidagilar asosida ta'minlanadi:

- mehnat majburiyatini kengaytirish va mehnat mazmunini boyitish yo'nalishlarida mehnatni tashkil etishni takomillashtirish;
- mehnat sharoitini takomillashtirish.

Hozirgi davr iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarida mehnat resurslaridan samarali foydalanish faqat personalni boshqrishning barcha vazifalarini kompleks holda echish orqali taminlanadi. Bu vazifalar quyidagilardan iborat: ishchilarni yollash va tayinlash, o'qitish va xizmat vazifalarini oshirish, kadrlar rotatsiyasi, mehnat motivatsiyasini boshqarish, mehnat sharoitini tashkil etish, mavjud nizolar holatini boshqarish, mehnat bo'yicha bahslarni echish kabilarni o'z ichiga oladi.

XULOSA

Bizning fikrimizcha, yirik sanoat korxonalarida personalni boshqarishni optimallashtirsh tizimini amalga oshirish uchun kadrlar xizmati majburiyati, huquqi hamda vazifalarini kengaytirish lozim. Buni amalga oshirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- barcha mutaxassisliklar bo'yicha mansub yo'riqnomalarni ishlab chiqish uchun mehnat mazmuni tahlilini amalga oshirish;
- o'zgaruvchan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitni hisobga olgan holda, mehnat resurslariga ehtiyojini rejalashtirish (mehnat bozori konyunkturasi, korxona faoliyati natijalari, korxonani rivojlantirish rejalari va boshqalar).
- korxona talablariga ishlovchilarni moslashish rolini oshirish, bu maqsadda kadrlar malakasini oshirish va tayyorlash tizimini rivojlantirish;
- kadrlar xizmatida yangi vazifalar, ya'ni xodimlar xizmati mansabini oshirishni rejalashtirish, ishlovchi kar'erasini boshqarish bo'yicha dasturlar ishlab chiqish kabi vazifalarni kiritish;
- personalni boshqarish xizmati majburiyatiga shakllangan ish haqi darajasi, mehnat bozoridagi sharoit, sanoat korxonasi foydaliligi (rentabelligi) tahlil asosida korxonada rag'batlantirish tizimini ishlab chiqishni kiritish maqsadga muvofiq;
- korxonani qayta shakllanishi, molyaviy holati va boshqalarga bog'liq holda ishlovchilarni ishdan bo'shatish dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- mehnat resurslaridan foydalanish sohasida muammolarni aniqlash maqsadida (so'rovnoma, anketa tarqatish va boshqalar asosida) analitik ishlarni olib borish va bu muammolarga rahbarlarning diqqatini jalb etish;
- ishlovchilarni mehnat salohiyatidan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha rahbar-mutaxassislar bilan o'qitish, o'rgatish ishlarini olib borish.

Ishlovchilar soni o'rtacha bo'lgan sanoat korxonalari uchun personal boshqaruvchisi lavozimini joriy etish maqsadga muofiq, ularning majburiyatiga personalni boshqarishni optimallashtirish masalalari kiradi. Kichik sanoat korxonalarida personalni boshqarish korxona rahbari tomonidan amalga oshiriladi. Personalni boshqrishni barcha darajalarida sanoat korxonasi mehnat resurslaridan samarali foydalanishni oshirishni ta'minlash uchun boshqarish sohasida maxsus tayyorgarlik zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

1. М.Мексон, М.Альберт, Ф.Хедоури. Основы менеджмента. – М.: Издательство "ДЕЛО", 1997. –С. 704.
2. К.Макконелл, С.Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Т.1. – М.: "ИНФРА-М", 2013. -С. 390.
3. Одегов Ю.Г., Абдурахманов К.Х., Котова Л.Р. Оценка эффективности работы с персоналом: методологический подход: Учебно-практическое пособие. – М.: Издательство "Альфа-Пресс", 2011. – 752 с.
4. Avazov A.J. Sanoat korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish // Diss. iqt. fan. PhD. – T.: TDTU, 2021. 42-b.;
5. Robins S. Personnel. The Menejment of Humans Resources. N.U., 2012. – C. 17-18.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PUL-KREDIT SIYOSATI INSTRUMENTLARIDAN FOYDALANISH AMALIYOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Kaxxarova Dilnoza Shavkatovna
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat bank, monetar siyosat, pul-kredit siyosati, instrument, risklarni baholash modellari, tartibga soluvchi organ, nazorat, bank operasiyalari.

Abstract: This article presents practical proposals and recommendations for improving the practice of using monetary policy instruments in the Republic of Uzbekistan.

Key words: commercial banking, monetary policy, monetary policy, instrument, risk assessment models, regulator, supervision, banking operations.

Аннотация: В данной статье представлены практические предложения и рекомендации по совершенствованию практики использования инструментов денежно-кредитной политики в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: коммерческий банкинг, денежно-кредитная политика, денежно-кредитная политика, инструмент, модели оценки риска, регулирующий орган, надзор, банковские операции.

KIRISH

Rivojlangan davlatlar tajribasiga ko‘ra, yuqori darajada tashkil etilgan qimmatli qog‘ozlar bozori, pul bozori hamda bank kredit va depozit operatsiyalari Markaziy bank transmission mexanizmi kanallari samaradorligining zaruriy sharti hisoblanadi. Xususan, ushbu davlatlarda indikativ foiz stavka sifatida tijorat banklari uchun banklararo pul bozori foiz stavkasi olinishi, YaIMdagi bank aktivlari ulushi 80 foizdan yuqori ekanligi hamda iste’mol kreditlari orqali aholi xaridlariga keskin ta’sir etish imkoni mexanizm kanallarining samaradorligini oshirmoqda. Shuningdek, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog‘ozlari savdosi faolligi, ya’ni nafaqat tijorat banklari balki boshqa nobank moliya-kredit tashkilotlari, investitsion kompaniyalar ham davlat qimmatli qog‘ozlari oldi-sottisida ishtirok eta olishi transmission mexanizmning aktivlar bahosi, boylik va kutishlik kanallari faoliyatiga ijobiy ta’sir qilmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarda pul-kredit siyosati transmission mexanizmini takomillashtirish, uning kanallari samaradorligini baholash qaratilgan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur ilmiy tadqiqot ishlarida foiz stavka, valyuta kursi hamda bank kredit kanallarining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri kabi masalalar empirik tahlillar orqali ochib berilgan. Biroq, transmission mexanizm foiz stavka kanalining pul bozoridagi foiz stavkalarga, bank kreditlari va depozit foiz stavkalari va ularning o‘sishiga ta’siri hamda inflyatsiyani jilovlashdagi samaradorligi kabi masalalar yetarlicha ochib berilmagan. Xususan, banklararo pul bozorini rivojlantirish, foiz stavka kanalining yalpi talab tarkibiy qismlariga ta’siri, narx barqarorligi va valyuta kursi orqali to‘lov balansi barqarorligiga erishish kabi masalalar dolzarbligini saqlab kelmoqda. Bularning barchasi markaziy bank monetar siyosat transmission mexanizmi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqazo etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni[1], O‘zbekiston Respublikasi

1 lex.uz›docs/-3107036

Prezidentining 2019-yil 18-noyabrdagi PF-5877-son “Inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o‘tish orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi Farmoni[2] va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[3] PQ-3272-sonli qarori, boshqa ushbu sohadagi normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga mazkur maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Dunyoning aksariyat mamlakatlarida Markaziy bank pul-kredit siyosati iqtisodiy rivojlanishni, narx barqarorligini hamda milliy valyuta kursi barqarorligini ta’minlashda asosiy o‘rin tutadi. Markaziy bank pul-kredit siyosati bu kabi maqsadli makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishishda bir nechta bosqichni bosib o‘tadi. Ushbu bosqichni zamonaviy til bilan aytganda transmission mexanizm, deb atashadi.

Dastlab monetar siyosatida “transmission mexanizm” tushunchasi John Maynard Keynes tomonidan kiritilgan. J.Keynes pul taklifi orqali iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatuvchi o‘zgaruvchan ko‘rsatkichlar tizimini “transmission mexanizm” deb atagan. Uning fikricha, pul massasi hajmining o‘zgarishi foiz stavkasining o‘zgarishiga olib keladi. Buning natijasida kredit bozori va qimmatli qog‘ozlar bozori orqali tadbirkorlarning investitsion xarajatlariga ta’sir qiladi. Oqibatda yalpi ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Shundan keyingina tovarlar bozoridagi o‘zgarish pul bozoridagi o‘zgarishga ta’sir qiladi degan fikrga kelgan.

Oldin klassiklar nazariyasida bu kabi qarash bo‘lmagan. Ushbu ilmiy maktab tarafdorlari pul taklifidagi o‘zgarishlarning yalpi ishlab chiqarishga ta’sirini bosqichma-bosqich o‘rganmasdan uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qiyosiy tahlil qilishgan. Chunki ularning fikricha iqtisodiyotni “qora kuti”, deb qarashib, undagi jarayonlar no‘malumligicha qoladi deb ta’kidlashgan.

Pul-kredit siyosati instrumentlarining ta’sirida pul massasi o‘zgaradi, o‘z navbatida, pul massasi ta’sirida esa bozor foiz stavkalari tebranishga moyillik ko‘rsatadi. Buning natijasida tadbirkorlarning asosiy kapitalga kiritadigan investitsiyalar hajmida o‘zgarishlar yuzaga keladi. Oqibatda investitsiyalar hajmining o‘zgarishi yalpi ishlab chiqarish miqdorining o‘zgarishi uchun ijobiy holat hisoblanadi.

Keyingi tahlillar shuni ko‘rsatdiki J.Keynes transmission mexanizmi nafaqat korxonalarning investitsion xarajatlari orqali yalpi ishlab chiqarishga balki, iste’molchilarning xarajatlari va jamg‘armalari borasida qarorlari orqali ham ta’sir etadi. Monetar siyosatning transmission mexanizmni tahlil qilganda pul massasining boshqa aktivlarga ta’sir qilishi M.Friedman tomonidan taklif qilingan. Shuningdek, Xorijiy adabiyotlarda mazkur mavzuga bag‘ishlangan talay ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, J.Tobin, J.M.Fleming, R.A.Mundell, R.Dornbusch, A.Ando, F.Modigliani, J.E.Stiglitz, B.Bernanke, M.Gertler, A.S.Blinder, Frederic S. Mishkin, V.Ramey, A.K.Kashyap, J.C.Stein, J.B.Taylor, Peter N. Ireland, shu jumladan rossiyalik iqtisodchi olimlardan S.R.Moiseev, D.I.Kondratov, Ye.A. Leonteva, P.V.Trunin, S.A.Andryushin, S.M.Drobышevskiy, I.S. Ivanchenko, I.L.Kavitskaya va boshqa ko‘plab olimlar ishlarida ushbu muammo atroflicha ko‘rib chiqilgan.

Ushbu sohani o‘rganayotgan olimlar tomonidan pul-kredit siyosati transmission mexanizm mohiyatiga bir-biriga yaqin ta’riflar berishgan. Jumladan, Amerikalik olimlardan biri F.S. Mishkin fikridan pul-kredit siyosati transmission mexanizmi foiz stavkasi ta’sirida, almashinuv kursi ta’sirida, aktivlar bahosi o‘zgarishi ta’sirida, hamda kredit kanali ta’sirida umumiy ishlab chiqarishga, xususan inflyatsiyaga ta’sir etish jarayoni sifatida talqin qilsak bo‘ladi.

Shuningdek, iqtisodchi olim Peter N. Ireland “Pul-kredit siyosati transmission mexanizmi nominal pul massasi o‘zgarishi yoki qisqa muddatli foiz stavkaning yalpi ishlab chiqarish yoki ish bilan bandlikka ta’sirini ifodalaydi”, degan fikrni bildirgan. Kanada Markaziy Bankining (Bank of Canada) transmission mexanizmga qarashlari bo‘yicha “Transmission mexanizm – bu foiz stavkaga nisbatan bevosita markaziy bank siyosatini olib borish jarayoni bo‘lib, oxir-oqibat inflyatsiya darajasiga ta’sir etish hisoblanadi. Ta’sir etish vaqtining hamda aniq aloqadorlikning noaniqligi sababli ushbu jarayon murakkabdir”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aholi iste’mol darajasining indekativ foiz stavkaga ta’sirchanligi. Jismoniy shaxslar iste’moli tarkibida arzon va qisqa muddatli foydalanishga mo‘ljallangan tovarlar iste’moli foiz stavkaga ta’sirchan hisoblanmaydi.

2 lex.uz›docs/-4600824
3 lex.uz›docs/-3339554

Ammo uzoq muddatli iste'molga molik hamda qimmat baholanadigan tovarlarni iste'mol qilishda bank yoki boshqa nobank kredit tashkilotlar kreditlariga zarurat sezadi. Shunday ekan, bu kabi tovarlarga bo'lgan talabga foiz stavkalarning o'zgarishi ta'sir qiladi. Biz tahlilimizda tijorat banklari kreditlari tarkibida jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlarining ulushi, shuningdek, ushbu kredit turlarining Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasiga ta'sirchanligini o'rganamiz.

Tahlilimizni 2023-yil 4-chorakdan boshlashimiz maqsadga muvofiq. bunga sabab birinchidan, shu davrgacha Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasi keskin tebranmagan. Jumladan, 4 yil davomida, ya'ni 2012-yil 15-iyuldan 2016-yil 31-dekabrgacha, so'ngra 3 yil davomida, ya'ni 2018-yil 1-yanvardan 2013-yil 31-dekabrgacha qayta moliyalash foiz stavkasi o'zgarishsiz saqlangan. Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasi qisqa muddatda tebranib turmas ekan, Markaziy bank tomonidan iqtisodiyotga yo'naltirgan "shok"ning ta'sirini o'rganish qiyin kechadi. "Shok" chastotasi qanchalik katta va muddati qisqa bo'lsa, uning iqtisodiyotdagi turli ko'rsatkichlarga ta'siri shunchalik sezilarli bo'ladi.

Ikkinchidan, yuqorida Markaziy bank qayta moliyalashtirish foiz stavkasining real bozor foiz stavkalariga ta'sirini baholaganimizda 2023-yil 4-chorakga qadar ushbu foiz stavkalar o'rtasida asosli bog'lanishni ko'rganimiz yo'q. Markaziy bank qayta moliyalashtirish foiz stavkaning real bozor foiz stavkaga ta'siri yo'q ekan, ushbu foiz stavkaning keyingi bosqichdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini o'rganish mantiqan noto'g'ri bo'ladi.

1-jadval: Qayta moliyalash foiz stavkaning aholi iste'moliga ta'siri

№	Davr	Jami ajratilgan kreditlar (mlrd. so'mda)		Jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar (mlrd. so'mda)			Qayta moliyalash foiz stavka		Qayta moliyalash foiz stavkasi bilan korrelyatsiyasi	
		Nominal	Real	Nominal	Real	Ulushi, foizda	Nominal	Real	Nominal	Real
1	2016 Q4	52611	52611,0	9379	9379,0	17,83	9	5,6		
2	2017 Q1	59848	58161,3	10959	10650,1	18,31	9	6,1		
3	2017 Q2	69919	66462,9	13433	12769,0	19,21	9	6,8		
4	2017 Q3	104909	97318,2	12987	12047,3	12,38	14	11,5		
5	2017 Q4	110572	96653,8	13600	11888,1	12,30	14	7,9		
6	2018Q1	121040	100862,0	14637	12196,9	12,09	14	9,1	0,77	0,79
7	2018Q2	134616	110801,6	17271	14215,7	12,83	14	12,8		
8	2018 Q3	151313	122355,8	21256	17188,2	14,05	14	12,2		
9	2018 Q4	167391	128014,7	24427	18680,9	14,59	16	10,3		
10	2019 Q1	184393	135203,5	26704	19580,3	14,48	16	11,7		
11	2019 Q2	209020	151294,0	33013	23895,7	15,79	16	14,7		

Manba: Markaziy bank rasmiy sayti www.cbu.uz ma'lumotlaridan foydalangan holda muallif tomonidan mustaqil hisoblandi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotga ajratilgan jami kreditlar tarkibida jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlarning ulushi o'rganilayotgan davrda o'rtacha 15 % atrofida bo'lgan. Shuningdek banklar tomonidan ajratilgan umumiy kreditlarning oshishi bilan birganlikda jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar ham oshganva ularning korrelyatsiyasi 1 ga yaqin bo'lmoqda.

2023-yil 4-chorakdan boshlab 2019-yil 2-chorak yakuniga qadar Markaziy bank qayta moliyalashtirish foiz stavkasi bilan jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar o'rtasida aloqadorlik musbat korrelyatsiyaga ega bo'lib, ya'ni nominal va real ko'rsatkichlar korrelyatsiyasi =0,70 dan yuqori bo'lgan. Bu bilan aytishimiz mumkinki, Markaziy bank qancha qayta moliyalash foiz stavkasini oshirmasin, aholi iste'mol kreditlari o'sishi kamayish o'rniga aksincha oshishi kuzatilgan. Bunga sabab shu davr mobaynida inflyatsiya ko'rsatkichining yuqori bo'lganligi hamda aholi daromadlarining sezilarli oshirilib borilishidir.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rsak bo'ladiki, 2010–2023-yillarda inflyatsiya darajasi yuqori bo'lmagan. Shuningdek ushbu davrda inflyatsiya dispertsiyasi 2010 yilda 6,3 va 2012-yilda 5,5 ni tashkil etgan. 2018 va 2022-yillarda inflyatsiya darajasi oshishi bilan bir qatorda uning dispertsiyasi ham oshib borgan. Jumladan, 2023-yilda inflyatsiya darajasi 14,4 foizni va uning dispertsiyasi 28,1 tashkil etgan bo'lsa, 2018-yilda esa inflyatsiya 14,3 foizni hamda uning dispertsiyasi 17,3 foizni tashkil etgan. Yuqoridagi tahlilimizda, Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasining oshishiga qaramasdan tijorat banklari kredit hajmining hamda aholi iste'mol va ipoteka kreditlarining oshishiga asosiy sabab ham aynan 2022–2023 -yillarda inflyatsiyaning oshishi sabab bo'lgan.

2-jadval: O‘zbekistonda 2010 – 2023-yillarda inflyatsiya darajasi va uning dispertsiyasi

Yillar	O‘rtacha yillik inflyatsiya	Dispertsiya darajasi	Yillar	O‘rtacha yillik inflyatsiya	Dispertsiya darajasi
2017	7,8	6,3	2012	7,0	3,8
2018	6,8	2,3	2013	6,8	3,3
2019	6,8	3,6	2014	6,1	2,6
2020	7,8	5,5	2015	5,6	2,8
2021	7,4	4,2	2016	5,7	3,0
2022	7,3	3,5	2017	14,4	28,1
2023	7,6	4,5	2018	14,3	17,3

Manba: Muallif ishlanmasi.

Qayta moliyalash foiz stavkasi bilan jismoniy shaxslar kreditlari o‘rtasidagi aloqadorlikdan olgan xulosamizni biz tijorat banklari umumiy kreditlariga ham qo‘llasak bo‘ladi. Chunki tijorat banklari umumiy kreditlari hajmi jismoniy shaxslarga bergan kreditlari hajmi bilan bir xil tendensiyada o‘zgargan. Shunday ekan, qayta moliyalashtirish foiz stavkasi bilan tijorat banklarining umumiy kreditlari, uning tarkibidagi investitsion kreditalari o‘rtasidagi korrelyatsiya ham 0,80 ga yaqin bo‘ladi. Mamlakatda qanchalik inflyatsiya va aholi daromadlari tebranish chastotasi katta bo‘lsa, markaziy banklar indikativ foiz stavkasining samaradorligi shunchalik past bo‘ladi. Shunday ekan, Markaziy bank indikativ foiz stavkasining aholi iste’mol kreditlari o‘sishi mantiqiy qonuniyatga asoslanmaganligini xulosa qilishimiz mumkin.

Qisqa muddatda narx darajasi va ish xaqining keskin tebranmasligi. Neokeynschilar modeliga binoan Markaziy bank indikator foiz stavkasining samaradorligi mamlakatda inflyatsiya darajasining hamda ish xaqi ko‘rsatkichining keskin tebranmasligiga bog‘liq. Ya’ni mamlakatda inflyatsiya darajasining tebranishi yuqori bo‘lsa, markaziy bank qayta moliyalashtirish foiz stavkasini o‘zgartirishdan ko‘zlangan maqsadga erishi samara bermaydi. Agar mamlakatda inflyatsiya darajasi past va uning tebranishi tor doirada bo‘lsa, ushbu foiz stavka iqtisodiy o‘zgarishlar uchun asosiy richak bo‘lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda 2003-yildan boshlab inflyatsiya darajasi past ko‘rsatkichda ushlab kelingan. Mamlakatda inflyatsiya ko‘rsatkichining tebranish darajasini, ya’ni dispertsiyasini aniqlashda biz choraklik inflyatsiya darajasidan foydalandik. Bir ko‘rsatkichning ma’lumvaqt oralig‘ida tebranish darajasi, ya’ni o‘rtacha kvadratining chetlashish darajasi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$\sigma_x = \sqrt{\sum_{i=1}^{n}(x_i - \bar{x})^2}$$

Inflyatsiya darajasining 2017-yil 3-choragidan boshlab bu keskin oshishiga sabab 2017-yil sentyabr oyida milliy valyuta ayirboshlash kursining erkinlashtirilishi hisoblanadi. Xususan, 2017-yil 2-chorak yakuniga ko‘ra inflyatsiya o‘tgan yilning dekabr oyiga nisbatan 5,2 foizga oshgan bo‘lsa, shu yilning 4-choragida, ya’ni bir chorakda bu ko‘rsatkich 7,8 foizni tashkil etgan.

Mamlakatda inflyatsiya darajasining yuqori va tebranish chastotasi katta bo‘lishi bilan bir qatorda aholi ish xaqining ham tez-tez o‘zgartirilishi foiz stavka kanali ta’sirini susaytirib yuboradi. Ammo makro darajada ish xaqi elastikligini hisoblash bir muncha murakkab jarayondir. Ish xaqi o‘zgarishini mikro darajada aniqlash mumkin. Shuningdek, davlat korxonalari va toshkilotlarida faoliyat olib borayotgan hodimlar ish xaqining o‘zgarishi borasida ma’lumot olish mumkin. Ammo bu tahlilning yetarli darajada sifatli bo‘lishini shubha ostiga qo‘yadi. Chunki xususiy sektor xodimlarining ish xaqini va uning o‘zgarish chastotasini hisoblash murakkabdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Markaziy bank pul-kredit siyosati transmission mexanizmini takomillashtirishga bag‘ishlangan dissertatsiyani bajarish jarayonida quyidagi xulosalarni shakllantirishga muvaffaq bo‘ldik:

Markaziy bank transmission mexanizmiga muallif ta’rifi berildi. Markaziy bank pul-kredit siyosati transmission mexanizmi – bu monetar siyosat instrumentlaridagi o‘zgarishlar natijasida mexanizm kanallari orqali korxonalarning investitsion xarajatlariga, davlat xarajatlariga, aholining iste’moliga, shuningdek, sof eksportga ta’sir etgan holda yalpi ishlab chiqarish, inflyatsiya, ishsizlik hamda to‘lov balanslarida o‘zgarishlarga olib keluvchi iqtisodiy jarayondir.

Xorijlik va mahalliy olimlar qarashlaridan kelib chiqan holda foiz stavka kanalining iqtisodiyotga ta'sir bosqichlari muallif tomonidan keltirildi. Bunda foiz stavka kanalining iqtisodiyotga ta'siri uch bosqichda amalga oshirilishi asoslandi:

Markaziy bank pul-kredit siyosati transmission mexanizmi foiz stavka kanalining iqtisodiyotga ta'siri yuzasidan xorij tajribasi o'rganildi hamda ushbu kanali faoliyatini tahlil qilish metodologiyasi shakllantirildi;

2017-yilda pul-kredit siyosatidagi o'zgarishlar natijasida rivojlangan davlatlar singari bizning Markaziy bankimizda ham qayta moliyalashtirish foiz stavkasi indikativ foiz stavka sifatida o'zini qisman bo'lsada namoyon qilishni boshladi. Buning oqibatida qayta moliyalashtirish foiz stavkasi nafaqat imtiyozli kreditlar foizlariga balki, real bozor foiz stavkalarga ta'siri ham kuzatilgan;

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentyabrdagi PF-5177-sonli "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni asosida Markaziy bank tomonidan milliy valyuta kursining erkinlashtirilishi iqtisodiyotga ijobiy ta'sir etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berger A.N., Bouwman C.H.S. (2009). Bank Liquidity Creation. Review of Financial Studies, 22 (9), pp. 779-837.
2. Bernanke, B. (1983). Nonmonetary effects of the Financial Crisis in the Propagation of the Great Depression. The American Economic Review 73(3), pp. 257-276.
3. Bernanke B., Blinder A. (1988). Credit, Money and aggregate Demand / The American Economic Review. №78, pp. 435-439.
4. Bernanke B., Blinder, A., (1992). The Federal Funds Rate and the Channels of Monetary Transmission. American Economic Review 82, pp. 901-921.
5. Bernanke B., Gertler M. (1995). Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Transmission. Journal of Economic Perspectives, 9 (4), pp. 27-48.
6. Bernanke B, Gertler M, Gilchrist S. (1999). The Financial Accelerator in a Quantitative Business Cycle Framework// Elsevier Science B.V. pp. 1341-1393.
7. Besnik Fetai, Izet Zeqiri (2010). The impact of monetary policy and exchange rate regime on real GDP and prices in the Republic of Macedonia. Economic and business review Vol 12, No. 4, pp. 263-284
8. Blinder A.S., Stiglitz J.E. (1983). Money, Credit Constraints, and Economic Activity. American Economic Review 73. pp. 297-302.
9. Blinder A.S. (1998). Central Banking in Theory and Practice. 1st Ed., Cambridge: The MIT Press. pp. 89-126.
10. Blinder A.S., Ehrmann M., Fratzscher M., De Haan J., Jansen D. J. (2008). Central bank communication and monetary policy: A survey of theory and evidence. Journal of Economic Literature, 46(4), pp. 910-945.
11. Boivin J., Kiley M. T., Mishkin F. S. (2010). How Has the Monetary Transmission Mechanism Evolved Over Time? NBER Working Paper No. 15879.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

BOJXONA FAOLIYATINI TRANSFORMATSIYALASHDA INNOVATSION BOSHQARUVNI TAKOMILLASHTIRISHGA OID NAZARIY QARASHLAR

Ro‘ziboyev Muhiddin Xushnudovich
Bojxona qo‘mitasi Bojxona to‘lovlari boshqarmasi bosh inspektori

Annotatsiya: Mazkur maqolada bojxona faoliyatini transformatsiyalashda innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etishning nazariy asoslari va amaliy yondashuvlari, shuningdek, bojxona jarayonlarini avtomatlashtirish, raqamli texnologiyalarni qo‘llash, xodimlarning malakasini oshirish va xalqaro tajribalarni o‘rganish hamda joriy etish orqali bojxona tizimini yanada samarali va shaffof faoliyat yuritishini ta’minlash to‘g‘risidagi ma’lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Bojxona faoliyati, innovatsion boshqaruv, raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan tizimlar, xodimlar malakasi, xalqaro hamkorlik, blockchain texnologiyasi, transformatsiya, elektron tijorat, boshqaruv tizimlari, iqtisodiy rivojlanish, texnologik rivojlanish.

Abstract: In this article, the theoretical foundations and practical approaches of the introduction of innovative management systems in the transformation of customs activities, as well as the automation of customs processes, the use of digital technologies, the improvement of the skills of employees, and the study and implementation of international experiences, to make the customs system more efficient and transparent. Information on provision was analyzed.

Key words: Customs activity, innovative management, digital technologies, automated systems, personnel qualification, international cooperation, blockchain technology, transformation, e-commerce, management systems, economic development, technological development.

Аннотация: В данной статье рассмотрены теоретические основы и практические подходы внедрения инновационных систем управления при трансформации таможенной деятельности, а также автоматизации таможенных процессов, использования цифровых технологий, повышения квалификации сотрудников, а также исследование и внедрение международного опыта, чтобы сделать таможенную систему более эффективной и прозрачной. Была проанализирована информация о предоставлении.

Ключевые слова: Таможенная деятельность, инновационный менеджмент, цифровые технологии, автоматизированные системы, квалификация персонала, международное сотрудничество, технология блокчейн, трансформация, электронная коммерция, системы управления, экономическое развитие, технологическое развитие.

KIRISH

Bojxona faoliyati milliy iqtisodiyot va xalqaro savdo tizimining ajralmas qismi bo‘lib, uning samaradorligi va shaffofligi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda texnologik yutuqlar va globalizatsiya jarayonlari bojxona boshqaruvini transformatsiyalash zaruratini keltirib chiqarib, innovatsion boshqaruv tizimlari va raqamli texnologiyalarni joriy etish bojxona faoliyatini yanada samarali, tezroq va ishonchliroq qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, bojxona faoliyatining transformatsiyalashuvi bojxona xodimlarining malakasini oshirish, yangi texnologiyalarga moslashish va boshqaruv tizimlarini modernizatsiyalashni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bojxona tizimining rivojlanishi va modernizatsiyasiga katta e’tibor qaratib, innovatsion boshqaruv va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali bojxona faoliyatini takomillashtirish, iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash va xalqaro savdo jarayonlarini yengillashtirishning ahamiyatini bir necha bor qayd etgan.

Sh.Mirziyoyevning “Bojxona tizimi mamlakatimizni jahon iqtisodiyotiga bog‘laydigan ko‘prik hisoblanadi. Bu tizim to‘g‘ri va ochiq-oshkora ishlamasa, tadbirkorlik, investitsiyaga to‘siq bo‘ladi hamda aholining noroziligini keltirib chiqaradi”, [1] deya ta’kidlaganliklari bojxona tizimini yangi bosqichga olib chiqishda zamonaviy texnologiyalarni keng joriy qilish, raqamli transformatsiya va avtomatlashtirish jarayonlarini tezlashtirishning nihoyatda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bojxona faoliyatini takomillashtirish va innovatsion boshqaruvni joriy etish masalalari bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar va amaliy ishlanmalar mavjud.

A. Jonson va B. Smitlar “Innovatsion boshqaruv: Bojxona tizimida qo‘llanilishi” asarida bojxona jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish masalalarini batafsil tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlari bojxona faoliyatining samaradorligini oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashishda raqamli texnologiyalarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Mualliflar avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining joriy etilishi natijasida bojxona operatsiyalarining tezkorligi va shaffofligi oshishini ta’kidlaydilar [2].

C. Taylorning “Bojxona xodimlarining malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish” nomli tadqiqoti bojxona sohasidagi kadrlar malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish jarayonlariga bag‘ishlangan. Taylorning fikricha, bojxona xodimlarini doimiy o‘qitish va qayta tayyorlash dasturlari, yangi texnologiyalarni joriy etishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonlar xodimlarning professional tayyorgarlik darajasini oshiradi va yangi boshqaruv tizimlariga tez moslashish imkonini beradi [3].

D. Vatson “Global bojxona boshqaruvi: innovatsion yondashuvlar va amaliyotlar” nomli ishida turli davlatlarning bojxona tizimlaridagi innovatsion yondashuvlar va amaliyotlarni tahlil qiladi. Vatson bojxona sohasidagi innovatsiyalarni joriy etishda xalqaro tajribaning ahamiyatini ta’kidlaydi va turli davlatlarda qo‘llanilgan muvaffaqqiyatli tajribalar asosida takliflar beradi. U, shuningdek, bojxona tizimlarining o‘zaro hamkorligi va axborot almashinuvining global savdo tizimini yaxshilashdagi o‘rni haqida so‘z yuritadi [4].

World Customs Organization tomonidan tayyorlangan “Digital customs and automated processing” hisobotida raqamli bojxona va avtomatlashtirilgan ishlov berish tizimlari haqida batafsil ma’lumot berilgan. Hisobotda raqamli deklaratsiya tizimlari, avtomatlashtirilgan bojxona nazorati va elektron tijorat platformalarini qo‘llash orqali bojxona jarayonlarini tezlashtirish va samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rsatilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali bojxona jarayonlarining shaffofligi va xavfsizligini ta’minlash masalalari ham ko‘rib chiqilgan [5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani tayyorlashda nazariy va amaliy o‘rganish, tizimli tahlil va yondashuv, taqqoslash, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish yondoshuvlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalarning tez sur’atlar bilan rivojlanishi turli sohalarda, jumladan, tadbirkorlik faoliyatida ham muhim rol o‘ynamoqda. Mehnat resurslarini samarali boshqarishda raqamli texnologiyalardan foydalanish korxonalar uchun nafaqat mehnat unumdorligini oshirish, balki xarajatlarni kamaytirish, ish jarayonlarini optimallashtirish imkoniyatini ham yaratadi [6]. Bugungi kunda bojxona faoliyatini transformatsiyalashda ham innovatsion boshqaruvni takomillashtirish zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali bojxona jarayonlarining samaradorligini oshirish, shaffoflikni ta’minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish va xalqaro savdoni yengillashtirish mumkin. Avtomatlashtirilgan tizimlar va raqamli texnologiyalar bojxona operatsiyalarini tezlashtiradi va inson xatolarini kamaytiradi. Xususan, “Blokcheyn”, “Digital government”, “Digital marketing”, “Digital management”, “Kaizen”, “Just in time”, “Big Data” va “Cloud Somputing” texnologiyalari ma’lumot xavfsizligini oshirib, operatsiyalar shaffofligini ta’minlaydi [7].

Bundan tashqari, xodimlarning malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish bojxona boshqaruvining samaradorligini yanada oshiradi. Xalqaro tajriba va hamkorlikning o‘rganilishi, texnologik infratuzilmani rivojlantirish ham bojxona faoliyatini yanada yuqori darajaga olib chiqadi. Shu bilan birga, innovatsion boshqaruv tizimlari mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, prinsipial jihatdan yangi mahsulot va texnologiyalar turlarini ishlab chiqarishni o‘zlashtirish, ichki va tashqi bozorlarda milliy tovarlarning raqobatbardoshliligini ta’minlash [8], xalqaro savdo jarayonlarini osonlashtirish va davlat byudjetiga tushumlarni oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Shu sababli, bojxona faoliyatini transformatsiyalashda innovatsion boshqaruv tizimlarini takomillashtirish, nafaqat bojxona tizimining samaradorligini oshiradi, balki iqtisodiy rivojlanish va xalqaro savdoni yengillashtirish uchun ham katta ahamiyatga ega. Bu yondashuv bojxona tizimini zamonaviy talab va ehtiyojlarga moslashtirish, uning samaradorligini oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashish imkonini beradi.

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo‘lsak, bojxona faoliyatini avtomatlashtirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali samaradorlik sezilarli darajada oshadi. Avtomatlashtirilgan deklaratsiya tizimlari va elektron tijorat platformalari bojxona operatsiyalarini tezlashtiradi, inson omilini kamaytiradi va korrupsiyaga qarshi kurashda muhim rol o‘ynaydi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-jadval: Bojxona faoliyatini transformatsiyalashda innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etish samaradorligi

№	Natijalar	Tavsif
1	Avtomatlashtirilgan tizimlar	Bojxona jarayonlarini avtomatlashtirish orqali samaradorlik sezilarli darajada oshadi.
2	Raqamli texnologiyalar	Raqamli deklaratsiya tizimlari va elektron tijorat platformalari bojxona operatsiyalarini tezlashtiradi.
3	Xodimlar malakasini oshirish	Doimiy o‘qitish va qayta tayyorlash dasturlari xodimlarning texnologik bilim va ko‘nikmalarini oshiradi.
4	Innovatsion boshqaruv tizimlari	Blokcheyn texnologiyasi bojxona operatsiyalarining shaffofligini oshiradi va ma’lumot xavfsizligini ta’minlaydi.
5	Xalqaro tajriba va hamkorlik	Turli davlatlardagi muvaffaqqiyatli tajribalar bojxona boshqaruvini takomillashtirishda muhim omildir.
6	Samaradorlik va shaffoflikni oshirish	Elektron deklaratsiyalar va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari orqali jarayonlar samaradorligi va shaffofligi oshadi.

Misol uchun, raqamli deklaratsiya tizimlarini joriy etish natijasida bojxona xodimlarining ish hajmi kamayadi va deklaratsiya jarayoni avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Bu jarayonlar tezkorlik bilan amalga oshiriladi va inson xatolarining oldi olinadi.

Bojxona xodimlarining malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish juda muhim. Intervyular natijasida aniqlanganidek, doimiy o‘qitish va qayta tayyorlash dasturlari bojxona xodimlarining yangi boshqaruv tizimlariga tez va samarali moslashishiga yordam beradi. Shu boisdan, bojxona boshqaruvining samaradorligini oshirish uchun xodimlarning texnologik bilim va ko‘nikmalarini oshirish zarur.

Tahlil qilingan holatlar asosida, innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etish bojxona jarayonlarini modernizatsiyalashda muhim rol o‘ynaydi. Misol uchun, blokcheyn texnologiyasini qo‘llash orqali bojxona operatsiyalarining shaffofligini oshirish mumkin. Bu texnologiya ma’lumotlarning xavfsizligini ta’minlaydi va turli ishtirokchilar o‘rtasida ishonchni kuchaytiradi.

Turli davlatlardagi muvaffaqqiyatli tajribalar bojxona faoliyatini transformatsiyalashda katta ahamiyatga ega. Tahlillar ko‘rsatadiki, xalqaro tajribalar va hamkorlik loyihalari bojxona boshqaruvini takomillashtirishda muhim omildir. Misol uchun, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida joriy etilgan avtomatlashtirilgan tizimlar bojxona jarayonlarini tezlashtirish va samaradorligini oshirishga yordam bergan.

Innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali bojxona jarayonlarining samaradorligi va shaffofligi oshadi. Elektron deklaratsiyalar, avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari va raqamli platformalar orqali bojxona operatsiyalari tezroq va ishonchliroq amalga oshiriladi. Bu esa savdo jarayonlarini yengillashtiradi va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tahlillar natijalari bojxona faoliyatini transformatsiyalashda innovatsion boshqaruv tizimlarini joriy etishning zarurligi va samaradorligini ko‘rsatdi. Bojxona jarayonlarini avtomatlashtirish raqamli texnologiyalarni qo‘llash, xodimlarning malakasini oshirish va xalqaro tajribalarni o‘rganish orqali bojxona tizimini yanada samarali va shaffof qilib, innovatsion boshqaruv tizimlari bojxona operatsiyalarining tezkorligi va ishonchliligini oshiradi, korrupsiyaga qarshi kurashda muhim rol o‘ynaydi va xalqaro savdoni osonlashtiradi.

Yuqoridagi tahlillar asosida bir qancha takliflar ishlab chiqildi:

- Raqamli deklaratsiya tizimlarini joriy etish orqali bojxona jarayonlarini tezlashtirish va inson xatolarini kamaytirish.
- Elektron tijorat platformalarini kengaytirish va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlarini joriy etish.
- Doimiy o‘qitish va qayta tayyorlash dasturlarini tashkil etish.
- Yangi texnologiyalar va boshqaruv tizimlariga moslashish uchun maxsus trening va seminarlardan foydalanish.
- Blokcheyn texnologiyasini qo‘llash orqali bojxona operatsiyalarining shaffofligini oshirish va ma’lumotlarning xavfsizligini ta’minlash.

- Turli innovatsion yondashuvlarni sinab ko‘rish va eng samarali usullarni milliy bojxona tizimiga tatbiq etish.
- Turli davlatlardagi muvaffaqqiyatli tajribalarni o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish.
- Xalqaro bojxona tashkilotlari bilan hamkorlikni rivojlantirish va axborot almashinuvini kuchaytirish.
- Bojxona faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydigan texnologik infratuzilmani takomillashtirish va modernizatsiya qilish.
- Raqamli platformalar va avtomatlashtirilgan tizimlar uchun zarur bo‘lgan texnologik resurslarni ta’minlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://daryo.uz/2022/02/17/bojxona-tizimi-pastdan-boshlab-eng-yuqori-bogingacha-ozgarishi-kerak-shavkat-mirziyoyev
2. Johnson, A., & Smith, B. (2020). Innovatsion boshqaruv: Bojxona tizimida qo‘llanilishi. New York: Trade Publishers.
3. Taylor, C. (2019). Bojxona xodimlarining malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish. London: Customs Management Journal.
4. Vatson, D. (2021). Global bojxona boshqaruvi: innovatsion yondashuvlar va amaliyotlar. Brussels: International Customs Review.
5. World Customs Organization. (2021). Digital Customs and Automated Processing. Retrieved from www.wcoomd.org.
6. Sobijronov S.S. Mehnat resurslarini samarali boshqarishda jahon tajribasi. // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot 2024-yil, fevral. № 4-son. 1329-1333
7. Sobijronov S.S. “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” ilmiy jurnal. № 11-12. – Toshkent, 2023. 71–80-bet.
8. Sobijronov S.S. O‘zbekistonda tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingdan foydalanish holati va rivojlanish tendensiyalari. // “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” ilmiy jurnal. № 10 – Toshkent, 2023. 55-61-bet.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA AHOLINING TADBIRKORLIK FAOLLIGINI OSHIRISH TENDENSIYALARI

Xudayarova Maftuna Shavkatovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Samarqand filiali tayanch doktoranti

Annotatsiya: Dunyo jadal texnologik taraqqiyotga, iste’molchilarning xohish-istaklarining o‘zgarishiga va rivojlanayotgan bozor dinamikasiga moslashishda davom etar ekan, xizmat ko‘rsatish sohasida aholining tadbirkorlik faolligini ta’minlovchi tendensiyalarni tushunish juda muhimdir. Ushbu maqola xizmat ko‘rsatish sohasida aholining tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalarini har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: xizmat ko‘rsatish sohasi, tadbirkorlik faoliyati, aholi, tendensiyalar, statistik ma’lumotlar tahlili, iqtisodiy o‘sish, ish o‘rinlari yaratish, innovatsiyalar.

Abstract: As the world continues to witness rapid technological progress, changes in consumer preferences and emerging market dynamics, it is very important to understand the trends that promote the entrepreneurial activity of the population in the service sector. This article is aimed at a comprehensive analysis of trends in increasing the entrepreneurial activity of the population in the service sector.

Key words: service sector, entrepreneurial activity, population, trends, statistical data analysis, economic growth, job creation, innovation.

Аннотация: Поскольку мир продолжает становиться свидетелем быстрого технологического прогресса, изменения потребительских предпочтений и динамики развивающегося рынка, очень важно понимать тенденции, которые способствуют предпринимательской активности населения в сфере услуг. Данная статья направлена на всесторонний анализ тенденций повышения предпринимательской активности населения в сфере услуг.

Ключевые слова: Сфера услуг, предпринимательская деятельность, население, тенденции, анализ статистических данных, экономический рост, создание рабочих мест, инновации.

KIRISH

Xizmat ko‘rsatish sohasi mamlakat iqtisodiyotining muhim qismidir. Bu ish o‘rinlari yaratish, iqtisodiy o‘sish, innovatsiyalar, diversifikatsiya, ijtimoiy rivojlanish va global raqobatbardoshlilikni oshirish kabi ko‘plab afzalliklarga ega. Ushbu sektorda tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy o‘sishni, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ijtimoiy rivojlanishni ta’minlash uchun ulkan salohiyatga ega. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot stranegiyasida “Tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish va doimiy daromad manbalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratish, xususiy sektorning Yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 80 foizga va eksportdagi ulushini 60 foizga yetkazish”[1]ni asosiy maqsadlardan biri sifatida belgilab berdi. Bu haqda so‘z yuritganda, mamlakatimizda har yili yaratilayotgan ish o‘rinlarining 90 foizi xususiy sektor hissasiga to‘g‘ri kelishini ta’kidlash lozim. Hozirgi kunda ushbu tarmoqda 5 milliondan ziyod aholi, ayniqsa, yoshlarimiz mehnat qilayotgani uning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy hayotimizdagi o‘rni ham ortib borayotganini ko‘rsatadi. Shu boisdan ham agar biz iqtisodiyotimizni, ijtimoiy sohani yanada yuksaltiramiz desak, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun barcha imkoniyat va sharoitlarni yaratib berishimiz zarur[2] ekanligini ta’kidlagan. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlar duch keladigan muammolarni, masalan, bozor raqobati, me’yoriy-huquqiy bazalar va iste’molchilar talablarining o‘zgarishini ta’kidlash lozim.

1 “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot stranegiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Prezidentining PF-60-son Farmoni 28.01.2022-y.

2 Tadbirkorlikni jadal va yanada keng rivojlantirish uchun barcha sharoitlarni yaratish – eng muhim vazifamizdir. 20.08.2021. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimiz tadbirkorlari bilan ochiq muloqot shaklidagi uchrashuvda so‘zlagan nutqi.

Xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini oshirish bir necha sabablarga ko‘ra hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini oshirish muhim bo‘lgan bir necha asosiy sabablar:

- **Ish o‘rinlari yaratish:** Xizmat ko‘rsatish sohasi aholining ish bilan bandlik imkoniyatlarining asosiy manbai hisoblanadi. Bu sohada tadbirkorlikni rag‘batlantirish orqali ko‘proq korxonalar tashkil etish, yangi ish o‘rinlari yaratish va ishsizlik darajasini pasaytirish, kambag‘allikni qisqartirish kabi imkoniyatlarni yaratadi. Tadbirkorlik subyektlari, ko‘pincha, o‘zgaruvchan bozor talablariga moslashuvchanlik xususiyatiga ega, ular o‘sishi bilan yangi pozitsiyalarni yaratadi. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ma’lumotlariga ko‘ra, 2020-yilda jahon bandligining 50% dan ortig‘i xizmatlar sohasiga to‘g‘ri keladi[3].
- **Iqtisodiy o‘sish:** Xizmat ko‘rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyati yangi tovarlar, xizmatlar va bozorlarni yaratish orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi. Tadbirkorlar ko‘pincha foydalanilmagan imkoniyatlar va innovatsion yechimlarni aniqlab, raqobat va samaradorlikni oshiradi. Natijada, hududlardagi tadbirkorlik faolligi oshib, tadbirkorlik subyektlari soni kengayib borar ekan, ular umumiy iqtisodiy rivojlanish va farovonlikning oshishiga hissa qo‘shadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasi ko‘pincha mamlakat yalpi ichki mahsulotining (YaIM) muhim qismini tashkil qiladi. Misol uchun, Qo‘shma Shtatlarda xizmat ko‘rsatish sohasi 2020-yilda YaIMga taxminan 80% hissa qo‘shdi va bu uning iqtisodiy ahamiyatini aks ettirdi[4].

Postindustrial jamiyat. Sanoatlashuv xizmatlar sohasini dunyoning barcha rivojlangan va bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda YaIM hajmi bo‘yicha yetakchiga aylantirdi. Masalan, Rossiya va Qozog‘istonda xizmatlar sohasining YaIMdagi ulushi 53 % dan ortiqni tashkil etdi. O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 2021-yil yakuniga ko‘ra 39,6 % ni tashkil etgan[5].

- **Innovatsiya va moslashuvchanlik:** Xizmat ko‘rsatish sohasidagi tadbirkorlar mijozlar ehtiyojlarini qondirishning yangi usullarini ishlab chiqish va mavjud xizmatlarni yaxshilash bo‘yicha innovatsiyalarning yaratuvchisi hisoblanadilar. Ularning tashabbuslari, ko‘pincha, creativ innovatsion texnologiyalar, biznes modellari va an’anaviy amaliyotlardan farqli yondashuvlarni keltirib chiqaradi. Ushbu yangilik tarmoqning raqobatbardoshliligi va samaradorliligini oshiradi, iqtisodiy taraqqiyotga yordam beradi. Xizmat ko‘rsatish sohasi innovatsiyalar va samaradorlikni oshirish uchun asosdir. Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) hisobotiga ko‘ra, ko‘plab mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohalari yuqori sur’atlarda o‘sishni boshdan kechirgan, bu esa tadbirkorlik tashabbuslari va innovatsiyalari samaradorlikni oshirish salohiyatidan dalolat beradi[6].
- **Diversifikasiya va barqarorlik:** Xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlikni rag‘batlantirish iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Xizmat ko‘rsatishga yo‘naltirilgan turli xil biznes turlari bitta sanoat yoki tarmoqqa kamroq bog‘liq bo‘lgan yanada barqaror iqtisodiyotni yaratadi.
- **Ijtimoiy va mintaqaviy rivojlanish:** Kichik biznes va startaplar, ko‘pincha, o‘zlarining mahalliy hududlari bilan yanada yaqinroq aloqada bo‘lib, muayyan ehtiyojlarni qondirishadi va hududdagi jamoatchilik ishtirokini rag‘batlantiradilar. Bundan tashqari, tadbirkorlik subyektlari tadbirkorlik rivojlanmagan hududlarda nomutanosiblikni kamaytirishga va inklyuziv iqtisodiy o‘sishga yordam beradi.
- **Global raqobatbardoshlilik:** Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish orqali mamlakatlar xalqaro bozorlarda raqobatbardoshliligini oshirishga xizmat qiladi. Tadbirkorlar eksportga yo‘naltirilgan xizmatlarni rivojlantirishlari, xorijiy sarmoyalarni jalb qilishlari, jahon firmalari bilan hamkorlik aloqalarini o‘rnatishlari, shu orqali xizmat ko‘rsatish sohasining ta’sir doirasi va ta’sirini kengaytirishlari mumkin. Xizmatlar xalqaro miqyosda tobora ko‘proq sotilmoqda va xizmat ko‘rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyatining mamlakat eksporti va jahon savdosidagi ulushi oshib bormoqda. Jahon Savdo Tashkiloti (JST) ma’lumotlariga ko‘ra, 2019-yilda tijorat xizmatlari eksporti global tovar eksportining qariyb 25 foizini tashkil etdi[7].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha chop etilgan iqtisodiy manbalarda tadbirkorlik, aholining tadbirkorlik faolligi, kambag‘allikni qisqartirish, aholining iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan tushunchlar bo‘yicha turlicha yondoshuvlar mavjud. Jumladan, Professor B. Xo‘jayorovning fikricha, mehnatga yaroqli aholi o‘rtasida yaxshi daromad olish, yaxshi yashashga intilish uchun harakatni shakllantirish lozimligi, buning uchun esa davlat tomonidan barcha sharoitlar yaratilishi, avvalambor, mukammal qonunchilik bazasi yaratilishi, jamiyatda barcha uchun teng bo‘lgan, o‘z imkoniyatlari, iste’dodini to‘liq namoyon qilishga ko‘mak beradigan tizim bo‘lishi shart ekanligini ta’kidlagan[8].

3 Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT), https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm.
4 Economic Impact Reports, https://wttc.org/research/economic-impact.
5 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, https://stat.uz/uz/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=401&id=2748&Itemid=1000000000000.
6 Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), https://www.oecd.org.
7 Jahon savdo tashkiloti (JST), https://www.wto.org.
8 https://zarnews.uz/uz/post/kambagallikni-qanday-kamaytiramiz

D. A. Shepherd va H. Patzeltning tadqiqotlariga ko‘ra, Barqaror tadbirkorlik faoliyati foyda olish uchun, kelajakdagi mahsulotlar, jarayonlar va xizmatlarni vujudga keltirish uchun imkoniyat izlash, tabiatni saqlash, hayotni qo‘llab-quvvatlash, jamiyatni saqlash bilan bog‘langan bo‘lib, bu yerda daromad jismoniy shaxslar, iqtisodiyot va jamiyat uchun iqtisodiy va iqtisodiy bo‘lmagan yutuqlarni yaratadi, deb hisoblaydi[9].

S.Shane va Venkataraman izlanishlariga ko‘ra, tadbirkor aholini kim yangi tashkilot tuzsa, bu muammoning namunasi deya ta’riflaydi, chunki, bu ta’rifning sababi qilib, tadbirkorlikka kirayotgan shaxslar o‘zgaruvchanliklarni hisobga olmasligi, deb tushuntiradi. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun tegishli tadqiqotlarni o‘rganmaslikni kamchilik deb aytib o‘tgan[10].

Jorj Vashington universitetining farovonlik iqtisodiyoti va kambag‘allikni o‘lchash bo‘yicha iqtisodchi professori Jeyms Foster, 2023-yil 18-may kuni Toshkentda bo‘lib o‘tgan “Kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha ilg‘or tajribalarni tatbiq etish” II Xalqaro forumida, kambag‘allikni qisqartirishning asosiy va eng muhim omillaridan biri bu – ta’lim, deb hisoblaydi. Shundan kelib chiqib, mamlakatingiz avvalo ta’limga jiddiy e’tibor qaratishi kerakligini, chunki, kambag‘allikni keltirib chiqaruvchi omillar sirasiga eng avvalo savodxonlik darajasi kirishiga alohida e’tibor qaratgan. Umuman olganda, ta’lim, yosh va kasb kabi omillar insonlar daromadlari tabaqalanishida asosiy sabab va birgina oliy ta’lim olganlik, kambag‘allik va minimal qashshoqlikdan saqlanishga imkon yaratadi deya alohida ur’gu berib o‘tgan[11].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Xizmat ko‘rsatish sohasida aholining tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalarini o‘rganish doirasida ushbu tadqiqot statistik ma’lumotlarni tahlil qilish yondashuvidan foydalanadi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi:

- **Ma’lumot to‘plash:** Birinchi qadam xizmat ko‘rsatish sohasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq tegishli ma’lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga oladi. Bu xizmatlarga asoslangan korxonalar soni, bandlik statistikasi, investitsiya shakllari va boshqa tegishli iqtisodiy ko‘rsatkichlar haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bundan tashqari, xizmat ko‘rsatish sohasida ishtirok etgan shaxslarning demografik omillari, ta’lim darajasi va oldingi biznes tajribasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar to‘planadi.
- **Ma’lumotlarni tayyorlash:** Yig‘ilgan ma’lumotlar tartibga solinadi va tahlilga tayyorlanadi. Bu ma’lumotlarni saralash, yetishmayotgan qiymatlarni tekshirish va kerak bo‘lganda o‘zgaruvchilarni o‘zgartirishni o‘z ichiga olishi mumkin. Tayyorlangan ma’lumotlar to‘plami statistik tahlil uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bozor munosabatlarining rivojlanishi, shuningdek, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sharoitida xizmatlar sohasida sezilarli o‘zgarishlar kuzatilmoqda.

O‘zbekistonda 2018-yilga nisbatan (150,9 trln. so‘m) 2022-yilda (357,6 trln. so‘m) ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 206,7 trln. so‘mga oshdi. 2018-yildan 2022-yilga qadar bo‘lgan davrda ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmining o‘sish sur’ati 175,9 % ga yetdi[12].

- **Yalpi ichki mahsulotga qo‘shayotgan hissasi:** O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotiga xizmat ko‘rsatish sohasi tobora muhim hissa qo‘shmoqda. O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi o‘n yillikda xizmatlar sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi muttasil ortib bormoqda. 2022-yil yakunlariga ko‘ra, xizmatlar sohasining O‘zbekiston Respublikasi YAIMdagi ulushi 41,5 % ni tashkil etdi[13].
- **Ish bilan ta’minlash imkoniyatlari:** Xizmat ko‘rsatish sohasining kengayishi O‘zbekistonda ko‘plab ish o‘rinlari yaratilishiga olib keldi. Turizm, moliya, axborot texnologiyalari va professional xizmatlar kabi xizmat ko‘rsatish sohalarida ish o‘rinlari soni ortib, mamlakatda bandlik o‘sishiga hissa qo‘shmoqda.
- **Turizm sektorini rivojlantirish:** O‘zbekiston iqtisodiy o‘sish va yangi ish o‘rinlari yaratish salohiyatini e’tirof etgan holda turizm sohasini rivojlantirishga katta e’tibor qaratmoqda. Hukumat mahalliy va xalqaro sayyohlarni jalb qilish bo‘yicha turli chora-tadbirlarni amalga oshirdi, jumladan, viza tartib-taomillarini soddalashtirish, infratuzilmani yaxshilash va madaniy meros obyektlarini targ‘ib qilish kabilar.

9 Shepherd, D. A., & Patzelt, H. (2011). The New Field of Sustainable Entrepreneurship: Studying Entrepreneurial Action Linking “What Is to Be Sustained” with “What Is to Be Developed”. Entrepreneurship Theory and Practice, 35(1), 137-163.

10 Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. Academy of Management Review, 25(1), 217-226.

11 file:///C:/Users/E-MaxPCShop/Zotero/storage/PWVDAEV9/jeyms-foster-kambagallikni-qisqartirishning-asosiy-va-eng-muhim-omillaridan-biri-bu-talim_48461.html

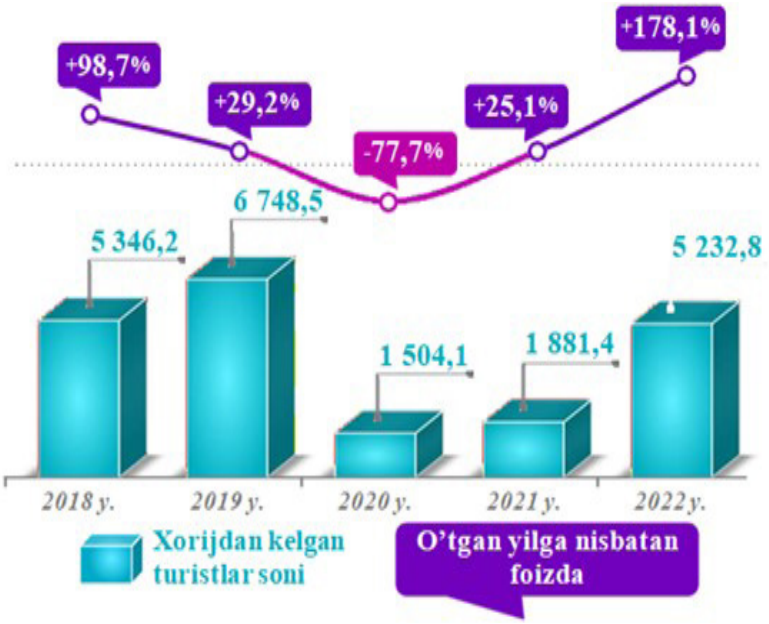
12 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, https://stat.uz

13 https://stat.uz

Bu sayyohlar kelishining sezilarli darajada oshishiga va xizmat ko‘rsatish sohasi daromadlarining oshishiga olib keldi.

1-grafik: 2018–2022-yillarda O‘zbekiston Respublikasida xizmatlar sohasining asosiy ko‘rsatkichlari dinamikasi[14]

2-grafik: O‘zbekiston Respublikasiga turistik maqsadlarda kelgan chet el fuqarolari[15]

2022-yilda O‘zbekiston Respublikasiga kelgan xorijiy fuqarolar soni jami 5 232,8 ming nafarni tashkil etgan. 2021-yilga nisbatan ularning soni 2,8 barobarga oshgan. 2022-yil davomida chet eldan kelganlarning eng katta qismi uchinchi chorakka to‘g‘ri kelgan – 1 710,9 ming kishi, bu ularning umumiy sonidan 32,7 % ini tashkil qilgan.

- **Elektron tijorat va raqamli xizmatlar:** Texnologiyaning jadal rivojlanishi va internetdan foydalanish ko‘rsatkichlarining ortishi O‘zbekistonda elektron tijorat va raqamli xizmatlarning o‘sishiga turtki bo‘ldi. Onlayn platformalar, raqamli to‘lov tizimlari va mobil ilovalar ommalashib, elektron tijorat, oziq-ovqat yetkazib berish, transport va moliyaviy xizmatlar kabi turli xizmatlarni taqdim etish sezilarli darajada rivojlanib bormoqda.

14 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari asosida shakllantiriladi.
15 uzbektourism.uz ma’lumotlari asosida shakllantiriladi.

3-grafik: O‘zbekistonda axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar hajmi (mlrd.so‘m hisobida)[16]

2023-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, “Aloqa va axborot” faoliyati bilan shug‘ullanuvchi korxona va tashkilotlar soni 12,2 ming birlikka yetdi, shundan 11,8 ming birligi kichik tadbirkorlik subyektlari hisoblanadi[17].

2022-yilda aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi 22 917,6 mlrd. so‘m darajasida qayd etildi va 2021-yilga nisbatan o‘sish sur’ati 125,5 % ni tashkil etdi.

- **Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash:** O‘zbekiston hukumati xizmat ko‘rsatish sohasining o‘sishiga yordam beradigan islohotlar va siyosatlarni amalga oshirdi. Bu me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tartibga solish, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash, moddiy rag‘batlantirish, tadbirkorlik va xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ixtisoslashtirilgan idora va muassasalar tashkil etishni o‘z ichiga oladi.
- **Xorijiy investitsiyalar:** O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasining o‘sishi xorijiy sarmoyalarni, xususan, turizm, va telekommunikatsiya kabi sohalarga jalb qildi. Xalqaro kompaniyalar va sarmoyadorlar mamlakatning o‘sib borayotgan iste’mol bozoriga kirishga va qulay ishbilarmonlik muhitidan foydalanishga qiziqish ortib bormoqda.

Mamlakatimizda, asosan, kichik biznes subyektlari sonida tadbirkorlik faolligi oshishi yaqqol kuzatilmoqda. Kichik tadbirkorlik sektori xizmatlar sohasida iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga, yangi ish o‘rinlarini yaratishga, daromadlarni oshirishga va aholi farovonligini ta’minlashga yordam beradi.

4-grafik: Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi va uning o‘sish surati dinamikasi[18]

2022-yida kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 173 157,7 mlrd. so‘mga teng bo‘lib, ko‘rsatilgan bozor xizmatlarining umumiy hajmida ularning ulushi 48,4 % ni, shu jumladan, 19,4 % ini kichik korxona va mikrofirmalar tashkil etdi.

Ta’kidlash joizki, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasi sezilarli o‘sishni ko‘rsatgan bo‘lsa-da, xizmatlar sifatini oshirish, malaka va kadrlar tayyorlashni oshirish, infratuzilmadagi kamchiliklarni bartaraf etish kabi hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifalar mavjud. Biroq, hukumatning olib borayotgan iqtisodiy islohotlari va xizmat

16 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, https://siat.stat.uz
17 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, https://stat.uz
18 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, https://stat.uz/uz

ko‘rsatish sohasini rivojlantirishga qaratilayotgan doimiy e’tibori bu sohada yanada o‘sishni ta’minlamoqda va yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Aholining xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalari xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik subyektlarining o‘sishi va rivojlanishiga yordam beradigan qonuniyat va omillarni anglatadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalari sifatida quyidagilarni aytib o‘tish mumkin:

Iste’molchilarning afzalliklarini o‘zgartirish: iste’molchilarning xatti-harakatlari va afzalliklaridagi o‘zgarishlar xizmat ko‘rsatish sohasidagi biznes faolligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Iste’molchi talablari o‘zgargan sari shaxsiy tajriba, qulaylik va qo‘shimcha qiymatli xizmatlarga e’tibor ortib bormoqda. Ushbu o‘zgaruvchan ehtiyojlarni aniqlay oladigan va qondira oladigan tadbirkorlar xizmat ko‘rsatish sohasida rivojlanish imkoniyatiga ega.

- **Texnologik yutuqlar:** Raqamli platformalar, mobil ilovalar va onlayn bozorlar xizmatlar ko‘rsatishni o‘zgartirib, tadbirkorlarga kengroq auditoriyani qamrab olish va innovatsion yechimlarni taqdim etish imkonini berdi. Texnologiyani qo‘llash va undan foydalanish ko‘pincha ushbu sohada ishbilarmonlik faolligini oshirishning hal qiluvchi jihati hisoblanadi.
- **Hamkorlik:** Hamkorlik va tajriba almashish xizmat ko‘rsatish sohasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Tengdoshlar ya’ni teng darajada ketayotgan tadbirkorlik subyektlari bilan muloqot almashishni osonlashtiradigan platformalar tadbirkorlik faoliyati uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.
- **Ixtisoslashgan bozor:** Xizmat ko‘rsatish sohasida ixtisoslashuv tendensiyasi o‘sib bormoqda. Noyob ehtiyojlar yoki imtiyozlarga ega bo‘lgan aniq mijozlar segmentlarini aniqlash orqali tadbirkorlar ularni raqobatchilardan ajratib turadigan va sodiq mijozlar bazasini jalb qiladigan maxsus xizmatlarni ishlab chiqishi mumkin.
- **Barqaror va mas’uliyatli biznes:** Iste’molchilar tobora ko‘proq barqarorlik va ijtimoiy mas’uliyatga ega korxonalardan xizmatlarni izlaydi. Ekologik toza, axloqiy va ijtimoiy ta’sirga ega xizmatlarni takliflariga kiritadigan tadbirkorlar ushbu qadriyatlarni birinchi o‘ringa qo‘yadigan mijozlarni jalb qilishi va shu bilan biznes faolligini oshirishi mumkin.
- **Qo‘llab-quvvatlovchi tizim va siyosatlar:** Biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish jarayonlarini soddalashtirish, byurokratiyani kamaytirish va qulay soliq siyosatini amalga oshirish kirish to‘siqlarini kamaytirishi va jismoniy shaxslarni xizmat ko‘rsatishga yo‘naltirilgan korxonalarni boshlashga rag‘batlantirishi mumkin. Bundan tashqari, intellektual mulk huquqlarini himoya qilish va adolatli raqobatni ta’minlash tadbirkorlar uchun teng sharoit yaratishga yordam beradi.
- **Ta’lim va o‘qitish:** Tadbirkorlikka intiluvchilarni xizmat ko‘rsatish sohasiga xos zarur bilim va ko‘nikmalar beradigan maqsadli ta’lim va o‘quv dasturlarini ta’minlash juda muhimdir. Tadbirkorlik kurslari, seminarlar va biznes trening dasturlari odamlarga ishbilarmonlik, mijozlarga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalari, marketing tajribasi va boshqa muhim vakolatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Xususan, davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 27-fevraldagi videoselektor yig‘ilishidagi chiqishida, “Kambag‘allikni qisqartirish ish haqi yoki nafaqalar miqdorini oshirish, ommaviy kreditlar berishni anglatmaydi. Avvalo, aholini kasb-hunarga o‘rgatish, moliyaviy savodxonligini oshirish, aholini tadbirkorlik bilan shug‘ullanishga undash, infratuzilmani, ta’lim va davolash sifatini yaxshilash, manzilli ko‘mak berish tizimini joriy etish zarur”, kabi fikrlarni ta’kidlab ustuvor vazifa sifatida belgilab berdi.[19]
- **Moliyalashtirish:** Xizmat ko‘rsatish sohasi tadbirkorlari uchun maxsus kredit dasturlari, grantlar va venchur kapital fondlarini tashkil etish zarur moliyaviy yordamni ta’minlashi mumkin. Bundan tashqari, moliya institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirish va qulay kredit siyosatini yaratish kapitalga kirishni osonlashtirishi mumkin.
- **Biznes inkubatorlar va kovorking maydonlari:** Xizmat ko‘rsatish sohasi startaplarini qo‘llab-quvvatlashga bag‘ishlangan biznes inkubatorlar va kovorking maydonlarini tashkil etish qimmatli resurslar va tarmoq imkoniyatlarini yaratadi. Bu joylar infratuzilma, o‘qitish, soha mutaxassislari bilan muloqot, tajriba almashish, innovatsiyalar va tadbirkorlikni rivojlantiruvchi hamkorlik muhitini taqdim etadi.
- **Raqamli va texnologik imkoniyatlar:** Tadbirkorlarni raqamli platformalar, elektron tijorat, onlayn marketing va mobil ilovalardan foydalanishga rag‘batlantirish ularga kengroq mijozlar bazasini qamrab olish, xizmatlar ko‘rsatishni yaxshilash va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Shuningdek, tadbirkorlar o‘zaro bog‘lanishi, fikr almashishi va hamkorlik qilishi mumkin bo‘lgan platformalar, tadbirlar va uyushmalarni yaratish ularning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

19 uza.uz›oz/posts/yangi-ozbekistonning-barpo-…

- **Marketing va reklama:** Xizmat ko‘rsatish sohasi tadbirkorligining qiymati va afzalliklarini marketing va reklama xizmatlari orqali targ‘ib qilish jismoniy shaxslarni ushbu sohada biznes tashabbuslarini boshlashga ilhomlantirishi va rag‘batlantirishi mumkin. Muvaffaqiyatli biznes tajribalarini ulashish, xizmat ko‘rsatish sohasi korxonalarining iqtisodiy ta’sirini ko‘rsatish va namunalar yaratish intiluvchan tadbirkorlarni rag‘batlantirishi mumkin.
- **Eksportni qo‘llab-quvvatlash:** Xizmat ko‘rsatish sohasi tadbirkorlariga xalqaro bozorlarga chiqish uchun yordam va ko‘rsatmalar berish o‘sish imkoniyatlarini ochadi. Eksportni rag‘batlantirish dasturlari, bozorni o‘rganish bo‘yicha yordam va savdo missiyalari tadbirkorlarga o‘z mijozlar bazasini milliy chegaralardan tashqarida kengaytirishga yordam beradi.

Ushbu strategiyalar birgalikda amalga oshirilganda, xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini rag‘batlantiradigan tizimni yaratishi mumkin. Bu yondashuvlarni mahalliy hududlardagi muayyan ehtiyojlar, muammolar va imkoniyatlardan kelib chiqib moslashtirish muhim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Aholining xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faolligini oshirish tendensiyalari xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik tashabbuslarining o‘sishi va rivojlanishiga yordam beradigan qonuniyat va omillarni nazarda tutadi. Bu tendensiyalar iste’molchilarning xohish-istaklarini o‘zgartirish, texnologik yutuqlar, hamkorlik va tajriba almashish, ixtisoslashgan bozorlar, barqaror va ijtimoiy mas’uliyatli biznes, qo‘llab-quvvatlovchi tizim va siyosat, shuningdek, moliyalashtirish amaliyotlari, biznesni rivojlantirish dasturlari, ta’lim va o‘qitish imkoniyatlarini o‘z ichiga oladi. Ta’lim va o‘qitish intiluvchan tadbirkorlarni zarur bilim va ko‘nikmalar bilan ta’minlaydi, maqsadli moliyalaviy ta’minot imtiyozlari moliyaviy yordam beradi va qo‘llab-quvvatlovchi siyosat muhiti kirish to‘siqlarini kamaytiradi, yangi tadbirkorlarnini rag‘batlantiradi va aholining tadbirkorlik faolligini oshiradi.

Xizmat ko‘rsatish sohasi tadbirkorlari innovatsiyalar va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun infratuzilma, tadbirkorlik savodxonligini oshiradigan biznes treninglar, soha mutaxassislaridan foydalanish imkoniyatlari va hamkorlik muhitiga muhtoj. Bilim almashish va hamkorlik biznes rivojlanishiga xizmat qiladi. Raqamli va texnologik taraqqiyot yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. lex.uz›ru/docs/-5841063
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimiz tadbirkorlari bilan ochiq muloqot shaklidagi uchrashuvda so‘zlagan nutqi. 20.08.2021.
3. Hasanov, H. (2022). Tadbirkorlik infratuzilmasini takomillashtirishning iqtisodiy samaralari. innovative development in the global science, 1(2), 67-74.
4. Khudayarova, M., & Mardonova, B. (2022). Economic effects of process automation in improving the activities of business entities and small businesses. current approaches and new research in modern sciences, 1(4), 16-20.
5. Kuvandikov, S. (2022). Xizmat ko‘rsatish sohasida oilaviy tadbirkorlikning rolini baholash metodologiyasi. Архив научных исследований, 2(1).
6. Oblokulovich, K. S., & Mamasodikovich, M. J. (2022). Methods of assessing the role of family business in the service field. 49(08).
7. Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. Academy of Management Review, 25(1), 217-226.
8. Shavkatovna, K. M. (2021). Increasing the role of the service sector in providing employment to the rural population. International journal of social science & interdisciplinary research issn: 2277-3630 impact factor: 7.429, 10(12), 53-59.
9. Shepherd, D. A., & Patzelt, H. (2011). The New Field of Sustainable Entrepreneurship: Studying Entrepreneurial Action Linking “What Is to Be Sustained” with “What Is to Be Developed”. Entrepreneurship Theory and Practice, 35(1), 137-163.

O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY VA MAHALLIY INVESTITSIYALARNING O‘RNI

Yusupov Komaliddin Baxtiyor o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Iqtisodiyot va menejment kafedrasi asistenti

Annotatsiya: Ushbu maqola O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sektorini rivojlantirishda xorijiy va mahalliy investitsiyalarning hal qiluvchi rolini o‘rganadi. Davlat siyosati, investitsiya loyihalari va ularning natijalarini tahlil qilib, infratuzilmani rivojlantirish va mahalliy investitsiyalardan olingan tadqiqot tashabbuslari, shuningdek, texnologiyalar transferi, qo‘shma korxonalar va xorijiy investitsiyalar hisobidan bozorni kengaytirish kabi asosiy hissalar ko‘rsatilgan. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, xorijiy va mahalliy investitsiyalar o‘rtasidagi sinergiya O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsuldorligi, barqarorligi va iqtisodiy o‘sish sur’atlarini oshirish, pirovardida yanada barqaror va global miqyosda raqobatbardosh qishloq xo‘jaligi sektorini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: xorijiy va mahalliy investitsiyalar, iqtisodiy o‘sish, qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish, investisiyalar salohiyatini oshirish.

Abstract: This article examines the critical role of foreign and domestic investment in the development of Uzbekistan’s agricultural sector. Analyzing public policy, investment projects, and their outcomes, key contributions such as infrastructure development and research initiatives resulting from local investments are highlighted, as are market expansion at the expense of technology transfer, joint ventures, and foreign investment. The analysis demonstrates that synergy between foreign and domestic investment is critical for increasing agricultural productivity, sustainability, and economic growth rates in Uzbekistan, resulting in a more sustainable and globally competitive agricultural sector.

Key words: foreign and domestic investments, economic growth, modernization of agriculture, increasing the potential of investments.

Аннотация: В данной статье рассматривается решающая роль иностранных и местных инвестиций в развитии сельскохозяйственного сектора Узбекистана. Анализ государственной политики, инвестиционных проектов и их результатов показывает основные вклады, такие как развитие инфраструктуры и исследовательские инициативы за счет местных инвестиций, а также расширение рынка за счет передачи технологий, совместных предприятий и иностранных инвестиций. Анализ показывает, что синергия между иностранными и местными инвестициями имеет важное значение для повышения производительности сельского хозяйства, устойчивости и темпов экономического роста в Узбекистане, в конечном итоге для развития более устойчивого и конкурентоспособного сельскохозяйственного сектора в глобальном масштабе.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, экономический рост, модернизация, сельское хозяйство, инвестиционный потенциал.

KIRISH

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi uzoq vaqtdan beri aholi bandligini va turmush farovonligini ta’minlab, yalpi ichki mahsulotga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan iqtisodiyotning tayanchli sektori hisoblanadi. An’anaga ko‘ra paxta yetishtirish yetakchi o‘rinni egallagan ushbu soha hozirda diversifikatsiya va modernizatsiya yo‘nalishida o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Keyingi yillarda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, sanoatni ham qamrab olgan zamonaviy bozor mexanizmlarini joriy etish, bu borada zamonaviy boshqaruv tizimlarini rivojlantirish, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash, eksport salohiyatini yuksaltirish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-5853-son Farmonining qabul qilinishi bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish bo‘yicha klaster modeli joriy etilib, buning natijasida keyingi yillarda 125 ming gektar yoki 12 foiz paxta ekin

maydonlarida, 908 ming gektarda yoki 88 foiz klasterda kooperatsiya o‘rnatildi. Ushbu maqolada sohada o‘zgarishlarni amalga oshirishda ham xorijiy, ham ichki investitsiyalarning hal qiluvchi roli va ularning O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga ta’siri ko‘rib chiqilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Bundan tashqari, tadqiqotda avvalgi tadqiqotchilarning qishloq xo‘jaligida investitsiyalarning tutgan o‘rni va samaradorligi to‘g‘risidagi bayonotlarini ham ko‘rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida innovatsiyalarni keng joriy etish va investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich baholashning samarali mexanizmini ishlab chiqish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmi va qimmatli qog‘ozlar jozibadorligining faol investitsiyalarga ta’sirini oshirish, investitsiya loyihalari hisob-kitoblarining xalqaro standartlarga muvofiqligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratilmoqda (Karlibaeva va boshqalar, 2022-yil). Ayni paytda mamlakatda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga sarmoya kiritish va uning samaradorligini oshirish uchun kelajakda “aqlli” qishloq xo‘jaligi, (qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish) zarur. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnik bazasi darajasini oshirish, mehnat resurslari bilimi, malakasi va tajribasini oshirish uchun sarmoyalarni jalb etish zarur. Buning uchun, birinchi navbatda, davlat va mahalliy byudjetlarga investitsiya mablag‘larining o‘z vaqtida tushumini ta’minlash, shuningdek, tarmoq va korxonalarda iqtisodiy o‘sish natijasida ularning faoliyatiga keyingi investitsiyalar uchun ko‘proq mablag‘ ajratish zarur (Mahmudov). & Mullabayev, 2020). Kelgusi yillarda aholi turmush sharoitini yanada yaxshilash, agrar sohani rivojlantirishga innovatsion yondashuv, qishloq mehnatining qiziqishini oshirish, mamlakatimizda agrar sohaning raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish, faol integratsiya jarayonlarining ichki va jahon bozorlari mamlakatimiz agrar siyosatining yaqin yillardagi asosiy masalalari hisoblanadi (Eshov va boshqalar, 2021).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida investitsiyalarning rolini tushunish uchun ushbu maqolada turli davlat siyosati, investitsiya loyihalari va ularning natijalari tahlil qilinadi. Ma’lumotlar hukumat hisobotlari, xalqaro rivojlanish agentliklari va tadqiqot nashrlaridan olingan. Tahlil infratuzilmani rivojlantirish, texnologiyalar transferi, davlat-xususiy sheriklik va barqaror rivojlanish tashabbuslariga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xalqaro savdo boshqarmasi (ITA, 2022) hisobotiga ko‘ra: qishloq xo‘jaligi O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog‘i bo‘lib, YaIMning taxminan 25 foizini tashkil etadi va ishchi kuchining qariyb 26 foizini ish bilan ta’minlaydi. Paxta va g‘alla mamlakatning asosiy ekinlari hisoblanadi, ammo 2020–2021-yillarda kvotalar va narxlar nazoratining bekor qilinishi meva-sabzavot etishtirishning yuqori qiymatiga o‘tishga yordam berdi. Sohani liberallashtirishni davom ettirish va 2022-yilda jahonda bug‘doy narxining keskin oshishini aks ettirish uchun davlat 2022-yil 1-iyundan boshlab don sotib olish va sotishda bozor narxlariga o‘tdi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti 2021-yilda O‘zbekiston tashqi daromadiga qariyb 8,3 foiz hissa qo‘shdi. 2021-yil iyun oyida O‘zbekiston va Rossiya shartnoma imzoladi va 2021-yil noyabr oyidan agro-oziq-ovqat mahsulotlarini muzlatgichli konteyner poyezdlarida 4-7 kun ichida yetkazib berish imkonini beruvchi “Agro ekspress logistika yo‘lagi” loyihasi ishga tushirildi. 2022-yil fevral oyida YEOII mamlakatlari Bosh vazirlari O‘zbekiston va Xitoyga agro oziq-ovqat mahsulotlari bilan savdo qilishni osonlashtirish va yetkazib berishni tezlashtirish bo‘yicha Yevroosiyo Agro Express loyihasini amalga oshirishni ma’qulladilar.

1-jadval: Qishloq xo‘jaligi bozori hajmi, million AQSh dollari

	2019	2020	2021	2022
Jami mahalliy ishlab chiqarish	14,775	15,041	17,297	18,500
Jami eksport	1,436	1,336	1,372	1,500
Jami import	1,609	1,851	2,510	2,800
AQShdan import	1.07	10.4	1.9	N/A
Bozorning umumiy hajmi*	14,948	15,556	18,435	19,800
Valyuta kurslari**	8,839	10,056	10,610	11,100

Manba: O‘zbekiston Davlat statistika qo‘mitasi.

* Bozorning umumiy hajmi = (jami mahalliy ishlab chiqarish +import) - eksport

** Valyuta kurslari = 1$uchun o‘zbek so‘m.

Birliklari: $ million

Shu bilan birga, O‘zbekistonda chet el investitsiyalari infratuzilmaning etarli emasligi, moliyalashtirishning etishmasligi, huquqiy va me’yoriy-huquqiy bazalarning etarli emasligi, bozor imkoniyatlarining cheklanganligi kabi turli sabablarga ko‘ra qishloq xo‘jaligida boshqa tarmoqlarga nisbatan past bo‘lib, sohada investitsiya loyihalari samaradorligiga ta’sir qiluvchi muammolar ham mavjud. Masalan, 2020-yilda qishloq xo‘jaligi sohasiga O‘zbekistonga jami xorijiy investitsiyalarning atigi 3,2 foizi, neft-gaz sektoriga esa 47,5 foizi, ishlab chiqarish sektoriga esa 22,6 foizi to‘g‘ri keldi (manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining “O‘zbekiston 2021-raqamlarda” hisoboti). Bu shuni ko‘rsatadiki, xorijiy investorlar yaxshi investitsiya muhiti va qulay biznes imkoniyatlariga ega bo‘lgan neft-gaz va ishlab chiqarish kabi sohalarga ko‘proq jalb qilinadi. Bundan tashqari, Jahon bankining “Doing Business 2022” hisobotiga ko‘ra, O‘zbekiston biznes yuritish qulayligi bo‘yicha 69 ta mamlakatdan 190-o‘rinni egallaydi. Biroq, mulkni ro‘yxatdan o‘tkazish, qurilish uchun ruxsat olish va shartnomalarni bajarishda hali ham qiyinchiliklar mavjud. Ushbu to‘siqlar xorijiy investorlarni qishloq xo‘jaligiga sarmoya kiritishga to‘sqinlik qilishi mumkin, bu esa infratuzilma va logistika sohalariga katta investitsiyalarni talab qiladi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini har tomonlama rivojlantirishda xorijiy va mahalliy sarmoyalarning o‘zaro bog‘liqligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mahalliy investitsiyalar infratuzilmaviy va texnologik yutuqlarni qo‘llab-quvvatlaydi, xorijiy investitsiyalar esa muhim kapitalni, ilg‘or texnologiyalarni va jahon bozoriga kirishni ta‘minlaydi. Bu sinergiya O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sektorini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qilmoqda. Mamlakat mahalliy investitsiyalarni qo‘llab-quvatlashda bir qancha muhim tashabbuslarni amalga oshirdi:

- **Subsidiyalar va grantlar:** fermerlarga urug‘lik, o‘g‘it va texnika uchun moliyaviy ko‘mak ko‘rsatiladi, ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi va zamonaviy dehqonchilik usullarini joriy etishni rag‘batlantiradi.
- **Infratuzilmani rivojlantirish:** irrigatsiya tizimlari, omborxonalar va transport tarmoqlarini yaxshilashga katta miqdorda sarmoya kiritildi. O‘zbekistondagi qurg‘oqchil iqlim sharoitida suvni samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega.
- **Ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar:** qishloq xo‘jaligi sohasidagi tadqiqotlarga sarmoya kiritilishi yuqori hosilli, kasalliklarga chidamli va qurg‘oqchillikka chidamli ekin navlarini yaratishga qaratilgan. Universitetlar, tadqiqot institutlari va fermerlar o‘rtasidagi hamkorlik innovatsiyalarni kuchaytiradi.

Xorijiy investitsiyalar O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sohasiga muhim kapital, ilg‘or texnologiyalar va tajriba olib keladi. Asosiy hissalarga quyidagilar kiradi:

- **Texnologiya transferi:** xorijiy kompaniyalar mahsuldorlik va barqarorlikni oshiradigan nozik dehqonchilik, ilg‘or sug‘orish tizimlari va biotexnologiyani joriy qiladi.
- **Qo‘shma korxonalar va hamkorlik:** xalqaro agrobiznes bilan hamkorlik bilim almashinuvini osonlashtiradi va mahalliy fermerlarga dehqonchilik, qayta ishlash va marketing bo‘yicha ilg‘or tajribalardan foydalanish imkonini beradi.
- **Bozorni kengaytirish:** xorijiy sarmoyalar O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini jahon bozorlariga integratsiyalash, eksport daromadlarini oshirish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga yordam beradi.

O‘zbekiston hukumati xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan maksimal foyda olish uchun bir qancha strategik tashabbuslarni amalga oshirdi:

1. **Investitsiyalar uchun qulay siyosat:** islohotlar byurokratik to‘siqlarni kamaytirish, soliq imtiyozlarini taqdim etish va investorlarning huquqiy himoyasini ta’minlashni o‘z ichiga oladi. Ushbu chora-tadbirlar qulay investitsiya muhitini yaratishga qaratilgan.
2. **Davlat-xususiy sheriklik (DXH):** DXShlar xususiy sektor samaradorligini va davlat sektorini qo‘llab-quvvatlab, yirik sarmoya va tajribani talab qiluvchi yirik qishloq xo‘jaligi loyihalarini osonlashtiradi.
3. **Barqaror amaliyotlar:** Barqaror qishloq xo‘jaligi amaliyotlariga e‘tibor uzoq muddatli atrof-muhit salomatligini ta‘minlaydi. Qayta tiklanadigan energetika va barqaror suv boshqaruvi amaliyotiga sarmoya kiritish ustuvor hisoblanadi.
4. **Ta’lim va o‘qitish:** fermerlar va qishloq xo‘jaligi ishchilarining salohiyatini oshirish tashabbuslari muhim ahamiyatga ega. Kasbiy ta’lim va kengaytirish xizmatlariga investitsiyalar zamonaviy qishloq xo‘jaligi texnikasini ommalashtirishga yordam beradi va umumiy hosildorlikni oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi sohasiga yo‘naltirilgan strategik tashabbuslar va investitsiyalar qishloq xo‘jaligini yanada barqaror, samarali va global miqyosda raqobatbardosh qilish majburiyatini ta’kidlaydi. Mahalliy va xalqaro investorlar uchun qulay muhitni yaratib, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi landshaftini o‘zgartirish, mamlakat iqtisodiyoti va xalqiga foyda keltirish uchun qulay sharoitga ega.

Qishloq xo‘jaligi sektorida mahalliy va xorijiy investitsiyalrning rivojlanishi uchun quyidagi takliflarni keltirish mumkin:

- investitsion siyosatni kuchaytirish;
- ilg‘or qishloq xo‘jaligi texnologiyalarini subsidiyalar bilan ta’minlash;
- xalqaro hamkorlik orqali texnologiya transferini osonlashtirish;
- sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish va qishloq transport tarmoqlarini yaxshilash;
- tadqiqot va ishlanmalarni kuchaytirish;
- mahalliy va xalqaro tadqiqot institutlari o‘rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish;
- davlat-xususiy sheriklikni rag‘batlantirish;
- qishloq xo‘jaligi uchun qayta tiklanadigan energiya va barqaror suv boshqaruviga sarmoya kiritish;
- fermerlar uchun kasbiy tayyorgarlikni rivojlantirish;
- O‘zbekiston mahsulotlarini jahon bozorlariga integratsiyalash uchun qulay infratuzilma muhitini yaratish;
- eksportni diversifikatsiya qilishga ko‘maklashish;
- kichik dehqon xo‘jaliklarini qo‘llab-quvvatlash;
- investitsion ta’sirni baholash va strategiyalarni takomillashtirish uchun mustahkam asosni yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Raya Karliboeva, Xayrulla Qurbonov, Gulnora Bekimbetova, J. S. (2022). Korxonalarning innovatsion faoliyatini rivojlantirishda investitsiya loyihalari samaradorligi. Yevropa biznesi va menejmenti, 8 (№ 3), 62–71. doi: 10.11648/j.ebm.20220803.11
2. Mahmudov, B.J & Mullabayev, B. B. (2020). Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Biznes, huquq va ta’lim xalqaro jurnali, 01(01).
3. Mansur Eshov, L. A. va M. A. (2021). O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligining rivojlanishi va uning ahamiyati. E3S Web of Conferences 244, 03014. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124403014
4. “O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi”, FAO.
5. “O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini diversifikatsiya qilmoqda”, Jahon banki.
6. “O‘zbekistonda infratuzilmani rivojlantirish”, Osiyo taraqqiyot banki.
7. “O‘zbekiston qishloq xo‘jaligidagi tadqiqotlar va ishlanmalar”, Xalqaro oziq-ovqat siyosati tadqiqot instituti.
8. “Qishloq xo‘jaligida texnologiyalar transferi”, USAID O‘zbekiston.
9. “O‘zbekiston agrobiznesidagi qo‘shma korxonalar”, UNDP O‘zbekiston.
10. “Bozor integratsiyasi va kengayishi”, OECD.
11. “O‘zbekistonda investitsiya siyosati”, Yevroosiyo taraqqiyot banki.
12. “O‘zbekistonda davlat-xususiy sheriklik”, Jahon banki.
14. “Fermerlar uchun ta’lim va kadrlar tayyorlash”, UNDP.
15. www.stat.uz is the official website of the Statistical Committee of the Republic of Uzbekistan
16. https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/investitsiya-uz Investment

ФАКТОРЫ УСПЕХА В УПРАВЛЕНИИ ИНВЕСТИЦИЯМИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

ORCID: 0000-0001-6289-2815

Ёдгоров Сардорбек Самадович

Преподаватель кафедры “Экономическая теория” Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: В условиях жесткой конкуренции и изменчивости мировых рынков, управление инвестициями становится решающим фактором успеха промышленных предприятий. Эта статья представляет собой всесторонний анализ ключевых факторов, определяющих эффективность инвестиционных стратегий в промышленном секторе. Основное внимание уделяется пяти основным аспектам: стратегическому планированию, управлению рисками, инновациям и технологиям, операционной эффективности и устойчивому развитию.

Ключевые слова: инвестиционное управление, промышленный сектор, рентабельность инвестиций, управления рисками, инновационное развитие, рыночная конкурентоспособность, экономическая эффективность.

Annotatsiya: Kuchli raqobat va jahon bozorlarining o‘zgaruvchanligi sharoitida investitsiyalarni boshqarish sanoat kompaniyalari muvaffaqiyatining hal qiluvchi omiliga aylanmoqda. Ushbu maqolada sanoat sohasidagi investitsiya strategiyalarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillar har tomonlama tahlil qilingan. Asosiy e’tibor beshta asosiy jihatga qaratilgan: strategik rejalashtirish, xatarlarni boshqarish, innovatsiyalar, texnologiyalar, operatsion samaradorlik va barqaror rivojlanish.

Kalit so‘zlar: investitsiyalarni boshqarish, sanoat sektori, investitsiyalarning rentabelligi, xatarlarni boshqarish, innovatsion rivojlanish, bozor raqobatbardoshligi, iqtisodiy samaradorlik.

Abstract: In the face of fierce competition and the volatility of global markets, investment management is becoming a decisive factor in the success of industrial companies. This article provides a comprehensive analysis of the key factors determining the effectiveness of investment strategies in the industrial sector. The focus is on five main aspects: strategic planning, risk management, innovation and technology, operational efficiency and sustainable development.

Key words: investment management, industrial sector, return on investment, risk management, innovative development, market competitiveness, economic efficiency.

ВВЕДЕНИЕ

В современной экономической реальности промышленные предприятии сталкиваются с многочисленными вызовами, которые требуют от них не только адаптации к меняющимся условиям, но и принятия стратегически обоснованных инвестиционных решений. Эффективное управление инвестициями становится ключевым фактором, способствующим не только выживанию компании на рынке, но и её дальнейшему развитию и укреплению конкурентных преимуществ. Настоящая статья посвящена анализу основных факторов, которые играют решающую роль в успешном управлении инвестициями в промышленных предприятиях.

Первым и, возможно, наиболее важным из этих факторов является способность руководства предприятии к стратегическому видению и планированию. Это подразумевает глубокое понимание как внутренних процессов предприятии, так и внешних рыночных условий. Следующий важный аспект – это управление рисками. В инвестиционной деятельности риски неизбежны, но их можно контролировать и минимизировать через правильные стратегии и инструменты.

Технологические инновации и операционная эффективность также играют центральную роль в инвестиционном процессе. В мире, где технологическое преобладание часто означает коммерческий успех, инвестиции в современные технологии и эффективные производственные процессы могут значительно повысить рентабельность и производственные мощности предприятии.

Кроме того, сегодня все большее значение приобретает устойчивое развитие и социальная ответственность. Предприятии, которые учитывают экологические и социальные аспекты своей деятель-

ности, не только улучшают свою репутацию, но и обеспечивают долгосрочное развитие, что становится привлекательным для инвесторов.

В данной статье мы стремимся подробно рассмотреть каждый из вышеуказанных аспектов, опираясь на актуальные исследования и примеры из практики ведущих промышленных предприятий. Введение в тему позволит читателю лучше понять, какие факторы действительно оказывают влияние на успех в управлении инвестициями и как их можно эффективно использовать в условиях современной экономической среды.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Управление инвестициями в промышленных предприятиях представляет собой сложный многогранный процесс, влияние которого на успех предприятия тщательно изучали множество авторов в разных странах и экономических контекстах на протяжении последних десятилетий. В данном обзоре литературы приводится анализ ведущих работ, посвященных определению и оценке ключевых факторов успешного инвестиционного управления в промышленности.

В своей работе “Strategic Management in Industry” З.Баркер и Р.Каминс обосновывают, что грамотное стратегическое планирование является критичным для определения направлений инвестирования и для управления инвестициями на всех уровнях управления предприятий. Они аргументируют, что без четко определенной стратегии предприятии рискуют совершать инвестиции, которые не соответствуют долгосрочным целям предприятия. [5]

Т.Р. Дэвис в своей книге “Risk Management in Industrial Investment” подчеркивает, что эффективное управление рисками не просто защищает активы предприятии, но и повышает вероятность достижения высоких инвестиционных доходов. Дэвис предлагает комплексный подход к риск-менеджменту, который включает идентификацию, анализ и принятие решений на основе потенциальных рисков. [6]

Важность технологий подчеркивается в работе С. Моррисона и П. Уайтмана “Technology and Industrial Investment: The Pivital Role of Innovation”, где авторы демонстрируют, как технологические инновации не только способствуют улучшению производственных процессов, но и способны радикально изменять рыночную динамику, создавая новые возможности для инвестирования. [7]

Исследование Дж. Кларка “Operational Efficiency and Return on Investment” показывает, что есть прямая связь между уровнем операционной эффективности и рентабельностью инвестиций. Кларк анализирует, как управление затратами и оптимизация процессов ведут к значительному улучшению финансовых результатов предприятий. [8]

Влияние экологической устойчивости на инвестиционные исходы изучается в работе Э. Гринвуд “Sustainable Practices and Investment Performance in the Manufacturing Sector”. Гринвуд утверждает, что интеграция устойчивых практик в бизнес-модели не только способствует снижению операционных рисков, но и улучшает отношения с заинтересованными сторонами, увеличивает инвестиционную привлекательность предприятий. [9]

Этот обзор литературных источников подчеркивает многоаспектность и сложность управления инвестициями в промышленности и подтверждает важность комплексного подхода к инвестиционному управлению, который должен учитывать широкий спектр внутренних и внешних факторов.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для определения факторов успеха в управлении инвестициями промышленных предприятий в данном исследовании была выбрана многоуровневая методология, сочетающая количественный и качественный анализ. Этот подход позволяет углубленно изучить динамику и взаимосвязи между различными аспектами управления инвестициями и успехом предприятий на промышленном рынке.

Этап 1. Определение переменных и сбор данных, который включает в себя определение ключевых переменных, которые будут использованы для оценки успешности управления инвестициями. К переменным относятся:

1. ROE (Return on Equity) - Доходность собственного капитала.
2. ROI (Return on Investment) - Возврат инвестиций.
3. Коэффициент инновационной активности (доля доходов от новых продуктов в общем объеме продаж).
4. Управление рисками (оценка субъективных и объективных рисков).
5. Коэффициент операционной эффективности (операционные расходы, деленные на общий объем продаж).
6. Переменные устойчивого развития (меры по снижению углеродного следа, использование альтернативных источников энергии).

Для сбора данных будет использована информация из годовых отчетов предприятий, а также специализированные базы данных, такие как Bloomberg, Yahoo Finance и другие.

Этап 2. Количественный анализ. Он включает использование статистических методов обработки данных, таких как корреляционный анализ и регрессионный анализ, для определения степени связи между инвестиционной деятельностью и финансовыми результатами предприятий. Это позволит выявить наиболее значимые факторы успеха.

Этап 3. Качественный анализ. На третьем этапе метода кейс-стади будут использованы для детального анализа выбранных промышленных предприятий, успешно реализующих стратегии управления инвестициями. Анализ кейсов поможет обнаружить скрытые паттерны и механизмы, которые не всегда возможно выявить с помощью количественных методов. Для дополнительного сбора информации могут быть проведены интервью с ключевыми сотрудниками предприятий и экспертами отрасли.

Этап 4. Синтез результатов. На заключительном этапе результаты количественного и качественного анализа будут объединены для формирования целостной картины факторов успеха в управлении инвестициями. Полученные данные позволят разработать рекомендации для промышленных предприятий по оптимизации инвестиционных стратегий.

Используя эту методологию, исследование стремится установить комплексное понимание того, как различные управленческие, операционные и стратегические факторы влияют на эффективность инвестиционной деятельности промышленных предприятий, обеспечивая их устойчивое развитие и конкурентные преимущества на рынке.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Акционерное общество “Алмалыкский ГМК” завершило 2023 год с позитивными результатами по основным показателям эффективности, отражающим крепкое финансовое и операционное состояние предприятии. В данном отчете представлен анализ ключевых показателей, включая чистую выручку, чистую прибыль, рентабельность активов, себестоимость продукции и другие важные финансовые и операционные метрики (табл. 1).

Таблица 1: Основные ключевые показатели эффективности АО “Алмалыкский ГМК” за 2023 год*

Показатели	Удельный вес	Прогнозное (целевое) значение	Фактическое значение	Процент выполнения	КПЭ
Выполнение прогноза чистой выручки от реализации продукции, тыс. сум	15	29 843 000 288	31 048 339 169	104,0%	15,606
Выполнение прогноза чистой прибыли (убытка), тыс.сум	15	5 625 947 537	6 711 128 306	119,3%	17,893
Рентабельность активов	5	0,08	0,2170	271,2%	13,562
Снижение себестоимости продукции	10	0,671	0,599	112,0%	11,200
Коэффициент использования производственных мощностей	5	220 800	223 940	101,4%	5,071
Коэффициент финансовой независимости	10	1,50	2,746	183,1%	18,305
Коэффициент покрытия (платежеспособности)	5	1,50	1,617	107,8%	5,389
Показатель выполнения параметров экспорта	15	100%	102,6	102,6%	15,383
Выполнение индикатора локализации, (%)	10	100%	107,8	107,8%	10,783
Реализация инвестиционных программ	5	100%	101,9	101,9%	5,097
Коэффициент независимости от иностранной валюты	5	1,180	0,726	162,5%	8,124
Интегральный коэффициент	100				126,414

* Источник: официальный сайт АО “Алмалыкский ГМК”

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

В 2023 году АО “Алмалыкский ГМК” демонстрирует впечатляющие результаты, превосходя целевые показатели по ключевым направлениям деятельности. Превышение прогнозов по чистой выручке и чистой прибыли подчеркивает успешные коммерческие стратегии предприятии, а значительное превышение рентабельности активов указывает на эффективное управление и использование ресурсов. Улучшение операционных показателей, наряду с хорошим финансовым положением, подкрепленным высокими коэффициентами финансовой независимости и платежеспособности, подтверждает сильное стратегическое управление. Эти показатели, вместе с успешной реализацией инвестиционных программ и увеличением локализации производства, обеспечивают предприятии твердую основу для будущих успехов и устойчивого развития.

Для углубленного понимания успешного управления инвестициями, был проведен анализ промышленной предприятии АО “Алмалыкский ГМК”, которая зарекомендовала себя на рынке как инновационный лидер с устойчивой экономической моделью. Анализ проводился на основе доступных финансовых отчетов предприятии за период 2015–2022 годы (табл. 2).

Таблица 2: Показатели управления инвестициями и успехом предприятий АО “Алмалыкский ГМК” на 2015–2022 гг.*

Показатели	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Чистая прибыль (в миллионах Узбекских сум)	273827	163692	28354	930547	1247168	3661093	4908261	6470897
Общая сумма инвестиций (Капитальные вложения) (в миллионах Узбекских сум)	386293	217408	1038474	1259174	1526778	1851254	2244689	2721737
Собственный капитал (в миллионах Узбекских сум)	2373767	2750170	2861522	5148151	10814201	13038130	15402130	11025482
Операционные расходы (в миллионах Узбекских сум)	851808	931786	1461504	3454155	2713296	1972438	2644072	4196692
Общие доходы от продаж (в миллионах Узбекских сум)	437710	457166	695517	2505867	3741504	9268316	13703274	12642327
ROI (в %)	70,89	75,29	2,73	73,90	81,69	197,76	218,66	237,75
ROE (в %)	11,54	5,95	0,99	18,08	11,53	28,08	31,87	58,69
OER (в %)	194,61	203,82	210,13	137,84	72,52	21,28	19,30	33,20

* Составлен автором на основе консолидированных финансовых отчетностей АО “Алмалыкский ГМК”

Анализ представленных данных в таблице 2 позволяет оценить финансовую динамику АО “Алмалыкский ГМК” на протяжении 2015-2022 годов. Центральными элементами анализа являются чистая прибыль, объем инвестиций, собственный капитал, операционные расходы и общие доходы от продаж, а также такие ключевые показатели, как ROI, ROE и OER.

Наблюдается значительный рост чистой прибыли предприятии от 273 827 млн. сум в 2015 году до 6 470 897 млн. сум в 2022 году. Значительное увеличение прибыли в основном произошло после 2018 года, что свидетельствует о возможных структурных изменениях в предприятии или улучшении рыночных условий.

Инвестиции в капитальные вложения также заметно увеличились с 386 293 млн. в 2015 году до 2 721 737 млн. сум в 2022 году. Этот рост отражает наращивание инвестиционной активности, что могло способствовать расширению производственных мощностей и обновлению основного капитала.

Собственный капитал предприятии показывает значительный рост с 2015 по 2021 год, но интересно, что в 2022 году произошло его уменьшение. Можно предположить, что это было связано с выкупом акций, дивидендными выплатами или переоценкой активов.

Соотношение операционных расходов к общим доходам от продаж показало значительное улучшение с 194,61% в 2015 году до 33,20% в 2022 году, что указывает на повышение операционной эффективности.

ROI (Return on Investment) колебался от 70,89% в 2015 году до пика в 237,75% в 2022 году, что указывает на высокую отдачу от вложений.

ROE (Return on Equity) также показал рост, начиная с 11,54% в 2015 году и достигнув 58,69% в 2022 году, что может отражать эффективное использование собственного капитала.

OER (Operating Efficiency Ratio) значительно улучшился, сократившись с 194,61% до 33,20%, что свидетельствует об улучшении управленческих процессов и контроля над расходами.

АО “Алмалыкский ГМК” проявило замечательную способность адаптироваться к меняющимся экономическим условиям, эффективно управляя своими ресурсами. Укрепление капитала, агрессивная инвестиционная стратегия, улучшенное управление затратами и повышение эффективности операционной деятельности стали основой для успеха предприятии в более широком бизнес-контексте.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Промышленные предприятии должны точно позиционировать свои инвестиции в соответствии с трендами отрасли и мировыми экономическими условиями. Это включает в себя адаптацию к изменениям в потребительских предпочтениях, технологических инновациях и экологических стандартах. Важно не только следовать за трендами, но и предвосхищать их, разрабатывая прогностические модели и сценарии будущего развития, что позволяет предпринимать своевременные и обоснованные инвестиционные решения.

Учёт экологических и социальных аспектов в инвестиционной стратегии становится не только этическим выбором, но и экономической необходимостью. Инвестиции в устойчивые технологии и процессы могут снизить операционные затраты, улучшить имидж предприятии и соответствовать регулирующим требованиям, что в долгосрочной перспективе увеличивает инвестиционную привлекательность и конкурентоспособность предприятии.

Инвестиции в исследования и разработки (R&D) играют ключевую роль в поддержании технологического лидерства и операционной эффективности. Развитие внутренних инновационных процессов позволяет быстрее реагировать на изменения рынка и разрабатывать продукты, которые отвечают уникальным потребностям клиентов.

Разработка и реализация комплексной системы риск-менеджмента обеспечивает защиту от потенциальных финансовых потерь и усиливает устойчивость предприятии к кризисам. Это включает анализ внешних и внутренних угроз для инвестиционной деятельности, и подготовку стратегий их минимизации.

Промышленные предприятии должны развивать культуру, ориентированную на данные, с интеграцией передовых аналитических инструментов для принятия решений и контроля. Использование Big Data и машинного обучения может значительно улучшить качество анализа инвестиционных возможностей и операционной эффективности.

Способность быстро адаптироваться к изменяющимся условиям и внедрять изменения в инвестиционные стратегии является ключевым фактором успешного управления инвестициями. Гибкость в управлении, готовность к изменениям и быстрая реализация инноваций делают предприятию более устойчивой и способной справиться с неопределенностью.

Эффективное управление отношениями с заинтересованными сторонами – инвесторами, партнёрами, сотрудниками и регулирующими органами – укрепляет доверие и способствует созданию положительного имиджа предприятии на рынке. Активная коммуникационная стратегия и прозрачность операций укрепляют социальный капитал и способствуют долгосрочным партнёрствам.

Успешное управление инвестициями в промышленных предприятиях требует комплексного подхода, который сочетает в себе глубокое понимание рынка, опережающее планирование, инновации, а также умение быстро и эффективно реагировать на изменения. Внедрение этих принципов и практик способствует достижению долгосрочного роста, устойчивости и процветания предприятии в динамично меняющейся экономической среде.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Узбекистан от 25.12.2019 г. № ЗРУ-598 “Об инвестициях и инвестиционной деятельности”. lex.uz›docs/4664144
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 11.09.2023 г. № УП-158 “О стратегии “Узбекистан – 2030”. ex.uz›uz/docs/6600404
3. Указ Президента Республики Узбекистан от 28.01.2022 г. № УП-60 “О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы”. lex.uz›ru/docs/5841077
4. Указ Президента Республики Узбекистан от 21.11.2023 г. № УП-198 “О дополнительных мерах по производству качественной и конкурентоспособной продукции в отдельных отраслях промышленности”. lex.uz›ru/docs/6669853
5. Z.Barker & R.Cummins “Strategic Management in Industry”, 2014.
6. T.R.Davis “Risk Management in Industrial Investment”, 2017.
7. S.Morrison & P.Whiteman “ Technology and Industrial Investment: The Pivital Role of Innovation”, 2019.
8. J.Clark “Operational Efficiency and Return on Investment”, 2020.
9. E.Greenwood “Sustainable Practices and Investment Performance in the Manufacturing Sector”, 2021.
10. Официальный сайт АО “Алмалыкский ГМК” – https://agmk.uz/ru/menu/ifrs-ammc.

ISSUES OF MINIMIZING RISKS RELATED TO MORTGAGE LENDING OF COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Orcid: 0009-0007-8138-127X

Kulliev Istam Yangimurodovich

Tashkent State University of Economics, The department of Banking

Abstract: The article analyzes the risks associated with mortgage loans of banks, the negative impact of the price bubble caused by the artificial increase in housing prices, and the issues of forming the necessary long-term resource source for mortgages. The increase in the volume of mortgage lending practices in commercial banks has both positive and negative aspects. In this article, according to the research materials and methods, the researches of a number of domestic and foreign economists on the topic are studied. This article discusses the improvement of mortgage lending practices of commercial banks and the minimization of related risks.

Key words: mortgage, mortgage loan, credit scoring, credit history, creditworthiness, debt burden, credit risk, loan portfolio, Central Bank, inflation, resource base, stress test, floating interest rate.

Annotatsiya: Maqolada banklarning ipoteka kreditlari bilan bog‘liq tavakkalchiliklar, uy-joy narxlarining sun’iy ravishda ko‘tarilishi natijasida yuzaga kelgan narxlar ko‘pikining salbiy ta’siri, ipoteka kreditlari uchun zarur uzoq muddatli resurs manbasini shakllantirish masalalari tahlil etilgan. Tijorat banklarida ipoteka kreditlash amaliyoti hajmining oshishi ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Ushbu maqolada tadqiqot materiallari va usullaridan kelib chiqqan holda, bir qator mahalliy va xorijiy iqtisodchilarning mavzu bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari o‘rganiladi. Ushbu maqolada tijorat banklarining ipoteka kreditlash amaliyotini takomillashtirish va ular bilan bog‘liq risklarni minimallashtirish masalalari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: ipoteka, ipoteka krediti, kredit skoringi, kredit tarixi, kreditga layoqatlilik, qarz yuki, kredit riski, kredit portfeli, Markaziy bank, inflyatsiya, resurs bazasi, stress test, o‘zgaruvchan foiz stavkasi.

Аннотация: В статье анализируются риски, связанные с ипотечным кредитованием банков, негативное влияние ценового пузыря, вызванного искусственным повышением цен на жилье, а также вопросы формирования необходимого долгосрочного источника ресурсов для ипотеки. Увеличение объемов практики ипотечного кредитования в коммерческих банках имеет как положительные, так и отрицательные стороны. В данной статье по материалам и методам исследования изучены исследования ряда отечественных и зарубежных экономистов по данной теме. В данной статье рассматривается совершенствование практики ипотечного кредитования коммерческих банков и минимизация связанных с этим рисков.

Ключевые слова: ипотека, ипотечный кредит, кредитный скоринг, кредитная история, кредитоспособность, долговая нагрузка, кредитный риск, кредитный портфель, ЦБ, инфляция, ресурсная база, стресс-тест, плавающая процентная ставка.

1. INTRODUCTION

Mortgage loans are long-term real estate mortgages designed to meet the housing needs of the population. The global financial and economic crisis that occurred in 2007–2009 had a negative impact on the banking and financial system of the countries of the world, increased the demand for credit resources and, in turn, caused a significant increase in the price of loans. In addition, he pointed out the existence of a number of problems in mortgage lending practices and demanded to eliminate them and take necessary measures.

Satisfying the housing needs of the population in our country, accepting comfortable and modern comfortable conditions, and accepting affordable housing construction programs is a gratifying situation. However, the fact that commercial banks have a long-term resource base for issuing mortgage loans also requires solving the issue of attracting long-term resources.

In order to provide long-term mortgage loans to the population by commercial banks, there is a need for long-term attracted resources, and in this respect, it always creates a demand for long-term financial resources in banks. Therefore, it is important to create a refinancing system for mortgage loans in our republic and to form internal and external sources of financial resources.

In addition, there are negative situations such as an increase in problem loans on mortgage loans issued by banks, an increase in the share of inactive loans, and the appearance of price bubbles as a result of an artificial increase in housing prices, which require measures to be taken to prevent them.

2. LITERATURE REVIEW

In the post-global financial crisis research, there is evidence that household credit has a negative impact on macroeconomic indicators. In particular, an increase in the balance of household loans can provide GDP growth in the short term, but in the long term, banks will ease credit conditions for households, increasing the level of credit risks and NPL (Non-performing loans) indebtedness. After the financial crisis of 2008, demands on banks' mortgage lending practices and the creditworthiness and security of borrowers were tightened.

Researcher M. Pomazanov proposed a set of tools that can be used in practice to improve the quality and efficiency of risk management for retail lending products of banks (mortgage, microloan, consumer, etc.). Considered risk assessment based on ROC analysis in the practice of the largest banks in Russia. Based on the results of the research, the quasi-Gini indicator of the general lending process was estimated based on the decisions on rejecting and approving the applications of the borrowers, and it was based on the fact that the income of the population is the main factor in reducing risks. [1]

In the studies conducted by economists Andreas Fuster, Matthew Plosser, Philipp Schnabl, James Vickery, modern FinTech technologies in banks increase the volume of mortgage lending. As a result of the introduction of FinTech technologies, commercial banks and other mortgage origination institutions (lenders) increased their share of the US mortgage lending market from 2% to 8% between 2010 and 2016. FinTech lenders have been found to process mortgage applications 20 percent faster than other lenders. Faster review, processing and decision of applications than other lenders. FinTech lenders regulate supply more flexibly than other lenders in response to external factors of mortgage demand. [2]

According to the results of studies conducted by researchers Morris A. Davis, William D. Larson, Stephen D. Oliner, Benjamin R. Smith, it was concluded that by the year 2000, the risk of mortgage loans increased. Also, at the beginning of 2000, it was proved that the loan offer expanded due to the reduction of the spread of mortgage rates between high-risk loans in the private-label securities market (Private-Label Securities - PLS) and lenders' portfolios, and a high level of DTI (debt-payment to income) and CLTV (combined loan) -to-value) played a key role in increasing risk before the financial crisis. Strict underwriting standards established during the crisis and its aftermath served to reduce mortgage risk. At the same time, although the level of credit and borrower risk is relatively low, the significant increase in housing prices over the last decade has created conditions for stressful situations. [3]

Raun van Ooijenc and Maarten C.J. In van Rooij's research, the onset of the 2007–2008 financial crisis was significant in shaping the understanding of mortgage contracts and the risks associated with them. The results of a special survey they developed on mortgage decisions, financial knowledge and financial advice show that homeowners are well aware of mortgage risks and consider large loans relative to the value of the home, i.e. loans with large payments relative to income, to be risky. Homeowners with subprime mortgages may face financial problems due to housing costs [4].

According to the research of economists Manuel Adelino, W. Frame and Christopher Gerardi, Fannie Mae and Freddie Mac, the main investors in mortgage-backed securities before the 2008 crisis, had a significant influence on the composition of collateral in this market. Mortgage-backed securities designed for Fannie Mae and Freddie Mac performed better than other equity-backed securities in the same deals, shifting potential risk. This caused the risk associated with mortgage loans to increase [5].

Situations similar to the above are observed today in the mortgage lending practices of the banks of the Republic of Uzbekistan. The reason is that a price bubble is emerging as a result of the increase in housing prices and the rapid growth of the balance of mortgage loans allocated by banks is causing alarming situations.

3. METHODOLOGY

It is explained by the appropriateness of the approach and methods used in the research, the formality of legal documents, used literature and internet data, annual financial reports of commercial banks, reports related to lending activities, the use of practical data of the Central Bank and the Statistics Agency, as well as the fact that it is based on econometric analysis.

Grouping, comparative and structural analysis, induction and deduction, analysis and synthesis and other scientific research methods were used in this article.

4. RESULT AND DISCUSSION

In order to meet the housing needs of the population, the resources allocated by the Government of the Republic of Uzbekistan to commercial banks for mortgage loans are financed through the allocation of budget loans and serve to provide commercial banks with stable resources for mortgage loans. In addition, commercial banks provide mortgage loans based on market conditions at the expense of their own resources.

The widespread use of new technologies in the business processes of issuing retail loans by banks and the automated analysis of loan orders reduce the operational costs of lending and increase the supply of loans. The growing population will lead to an increase in the demand for mortgage loans in the future and will require banks to digitize their mortgage loans.

Table 1: Terms of mortgage loans of commercial banks

Banks	Interest rate	Term	Amount	Initial payment	Collateral required
UzSQB	26,9%	10 year	80 million UZB sums	0%	An apartment under renovation
Hamkorbank	18,0%	20 year	416,5 million UZB sums	15%	An apartment under renovation or Mortgage of real estate being purchased
Aloqabank	18,0%	20 year	416,5 million UZB sums	15%	Mortgage of real estate being purchased
National bank of Uzbekistan	18,0%	20 year	416,5 million UZB sums	15%	Mortgage of real estate being purchased
Kapitalbank	24,0%	10 year	2000 million UZB sums	26%	Mortgage of real estate being purchased
Invest finance bank	24,99%	10 year	1950 million UZB sums	26%	Mortgage of real estate being purchased
Ipoteka OTP group	18,0%	20 year	416,5 million UZB sums	15%	Mortgage of real estate being purchased
Tenge bank	24,9%	10 year	640 million UZB sums	35%	Mortgage of real estate being purchased

Having familiarized with the conditions of mortgage loans allocated by banks, the loan interest rate is 18 percent per annum and for a period of 20 years, it serves as a source of mortgage loans at the expense of resources allocated from the budget. It is offered by private banks on a commercial basis at a rate of 24.9% to 26.9% for a period of 10 years. It can be seen that the requirements of banks regarding the initial investment for mortgage loans are also different. In order to reduce the credit risk, private banks require the formation of an initial contribution of 26-35% of the amount of the mortgage loan. Banks with a state share set an initial contribution of 15 percent.

According to the results of the analysis conducted by the US company Allied Market Research, the volume of mortgage loans in the next decade in the world will reach 27.5 billion US dollars in 2031 and almost 2.4 times compared to 2021 (11.5 billion US dollars) and average annual growth of 9.5 percent is projected.

The volume of mortgage loans allocated by the banks of the Republic of Uzbekistan showed high growth rates in the last 5 years. In particular, the volume of mortgage loans increased by 39.2 percent in 2021 (28.3 trillion soums) compared to 2020 (20.3 trillion soums), while the average growth rate in the last four years is 24 percent per year. At the same time, the increase in the share of retail loans allocated to the population as part of the total credit investments means that the debt burden of the population is also increasing.

Table 2: Dynamics in the household debts of commercial banks by types and its change

Type of loan	31.12.2019	31.12.2020	31.12.2021	31.12.2022
Mortage loans	50.9%	51.6%	51.7%	46.0%
Microloan	8.0%	10.5%	13.6%	14.5%
Consumer loans	13.8%	22.3%	18.4%	25.0%
Loans for business development	27.4%	15.7%	16.3%	14.4%
TOTAL	**100.0%**	**100.0%**	**100.0%**	**100.0%**

From the analysis data, it can be seen that at the end of 2019, mortgage loans (50.9%) and loans for business development (27.4%) of banks accounted for a high share during the analysis period, while at the end of 2022, mortgage loans (46.0%) and The share of consumer loans (25.0%) in the total retail credit portfolio has increased.

The balance of mortgage loans allocated by commercial banks of the Republic of Uzbekistan increased by 2.3 times the balance of 2019-2022 and amounted to 46,460 billion soms by the end of 2022.

In the banking system of the Republic of Uzbekistan in 2019-2022, there is a trend of growth in the ratio of debt service calculated on allocated consumer loans of the population. This trend means that more and more of the income of individuals taking out consumer loans is directed towards paying down principal and interest payments.

By the end of 2022, the debt service ratio for consumer credit increased by 24 percentage points compared to the corresponding period of 2021 and reached 56%. The increase in the indicator of the debt burden on consumer loans of individuals is associated with a 2-fold increase in the average loan volume per borrower.

In the composition of loans allocated to the population in the republic, it shows that in 2022, 60-70% of the disposable income of the borrowers of mortgage and consumer loans will be directed to extinguish debt obligations.

In order to assess the influence of commercial banks of the Republic of Uzbekistan on the practice of lending to individuals, an econometric analysis of the relationship between them was carried out. In the study, econometric analysis was carried out using panel model and regression analysis.

In the analysis, all variables were natural logarithmized in order to reduce the difference between the variables based on the size of the banks. According to analyzes and experiments with several variables, term deposits (TD), authorized capital of the bank (SC), total reserve created for possible losses (RF), interest income (PI) as factors affecting the volume of loans to individuals (RL) , interest expense (PE) and non-interest expense (NPE) were selected. The following table presents the descriptive statistics of the variables:

Table 3: Descriptive statistics of variables

Variables	Observations	Mean	Standard Deviation	Minimum	Maximum
Loans to individuals (RL)	975	2586130	3561149	0.336	17300000
Time deposits (TD)	975	3060305	3652008	0	16200000
Capital (SC)	975	1729040	2888716	0	15600000
Total reserve (RF)	975	173121.5	314534	0	1644903
Interest income (PI)	975	930031.2	1437382	0	10600000
Interest expenses (PE)	975	589128.1	941558.2	0	6032629
Non-interest expenses (NPE)	975	129192.4	232588	0	1623112

It can be seen from the data of this table that the averages of indicators of loans to individuals and time deposits during the period of analysis are very close to each other. As a result, there is a high degree of differentiation in attracting time deposits and granting loans to individuals by commercial banks. In addition, the minimum values of most variables during the analysis period were zero, because some banks left the banking market during the analysis period (for example, Turkistonbank, HI-TECH bank), and some of them started their business activities (for example, APEX bank). This means that the indicators of these banks were equal to zero in some periods. The correlation results are presented in the table below to see how the variables are related.

Table 4: Correlation matrix between factors affecting personal loans

Indicators	RL	TD	SC	RF	PI	PE	NPE
Loans to individuals (RL)	1						
Time deposits (TD)	0.8329	1					
Capital (SC)	0.7753	0.7063	1				
Total reserve (RF)	0.6354	0.5124	0.5608	1			
Interest income (PI)	0.8758	0.7735	0.7789	0.6629	1		
Interest expenses (PE)	0.8494	0.8957	0.7344	0.5393	0.8147	1	
Non-interest expenses (NPE)	0.7358	0.6763	0.5781	0.5563	0.8997	0.6851	1

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

It can be seen from the data of this table that the averages of indicators of loans to individuals and time deposits during the period of analysis are very close to each other. As a result, there is a high degree of differentiation in attracting time deposits and granting loans to individuals by commercial banks. In addition, the minimum values of most variables during the analysis period were zero, because some banks left the banking market during the analysis period (for example, Turkistonbank, HI-TECH bank), and some of them started their business activities (for example, APEX bank). This means that the indicators of these banks were equal to zero in some periods. The correlation results are presented in the table below to see how the variables are related.

Table 5: Correlation matrix between factors affecting personal loans

ln (Loans allocated to individuals)	Coefficient	Std. err.	t-stat	p -value	[95% confidence interval]	
ln(Deposits)	0.146509	0.066471	2.2	0.035	0.010757	0.282262
ln(bank capital)	0.651667	0.153372	4.25	0.000	0.338439	0.964894
ln(Total reserve)	0.256307	0.027716	9.25	0.000	0.199702	0.312911
ln(Interest income)	0.461546	0.095984	4.81	0.000	0.26552	0.657571
ln(interest expenses)	-0.22466	0.058039	-3.87	0.001	-0.34319	-0.10613
ln(Non interest expenses)	-0.14927	0.072291	-2.06	0.048	-0.29691	-0.00163
Const	-1.6592	1.926012	-0.86	0.396	-5.59264	2.274239
The count of observations	891					
The count of banks	31					
R^2	0.69					

Based on the p-values of the regression results, it can be said that all variables are statistically significant. Based on the fact that $R^2 = 0.69$ in the regression results, it can be concluded that the model data is highly reliable.

From the regression result, it can be seen that term deposits, private capital in the bank's common shares account, general reserve created for possible losses and interest income had a statistically significant positive effect on the amount of loans allocated to individuals. It can be seen that interest and non-interest costs had a statistically significant negative impact on the volume of loans allocated to individuals. The econometric model of the dependence of factors influencing the practice of lending to individuals in the Republic of Uzbekistan is presented below:

$$RL^i_{it} = 0.146 \times TD^i_{it} + 0.652 \times SC^i_i + 0.256 \times RF^i_i + 0.462 \times PI^i_i - 0.225 \times PE^i_i - 0.149 \times NPE^i_i - 1.659 + Є_{it}$$

Bu yerda:

i - selected objects; t-selected periods;

RL^i_{it} -t period retail loans of bank i;

SC^i_i -t capital of bank i in period t;

RF^i_i - t period general reserve fund of bank i;

PI^i_i -t - interest income of bank i in period t;

PE^i_i -t period interest expenses of bank i;

NPE^i_i -t period non-interest expenses of bank i;

$Є_{it}$ - possible errors, in case of different t and i.

According to the results, it was empirically proven that, all other variables being unchanged, a 1% increase in time deposits increases the volume of loans to individuals by 0.15%. Also, if a 1% increase in the authorized capital of a bank leads to an increase in the volume of loans to individuals by 0.65%, a 1% increase in total reserves or interest income leads to an increase in the volume of loans to individuals by 0.26% and 0.46%, respectively. However, ceteris paribus, a 1 percent increase in interest or non-interest expenses reduces the volume of loans to individuals by 0.22 percent or 0.15 percent, respectively.

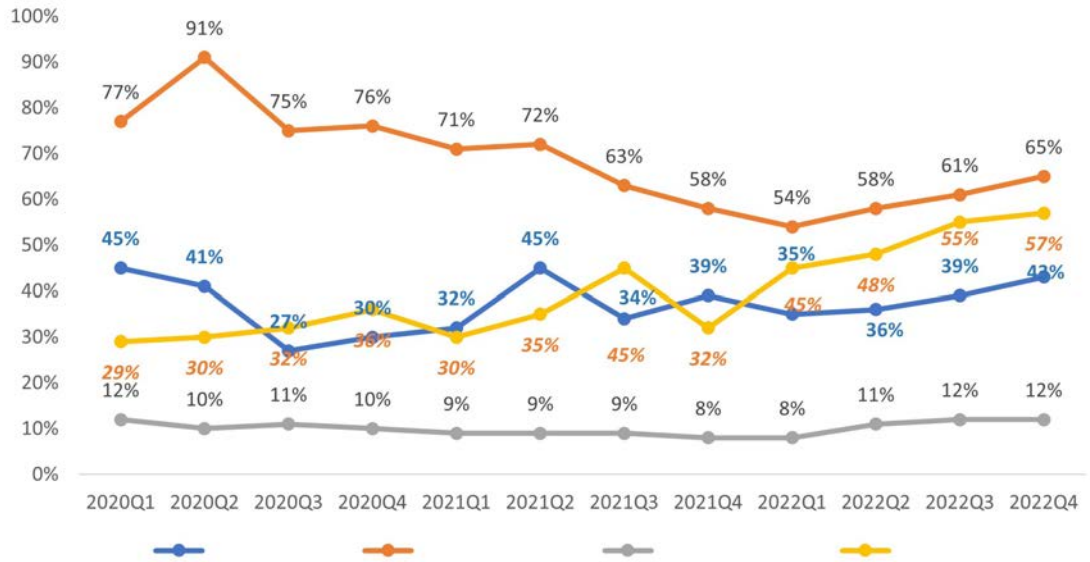

Figure 1: Debt service ratios by types of loans allocated to individuals, %

In the structure of loans allocated to the population by commercial banks in the Republic of Uzbekistan, the debt service ratio for microloans by the end of 2022 increased by 4 percentage points compared to the corresponding period of 2021 and amounted to 12%. In this case, the increase in the debt burden indicator for microloans occurred as a result of the increase in the volume of allocated microloans due to the increase in the income of microloans, as well as the increase in the interest rate of microloans (annual).

Also, the ratio of debt service on mortgage loans allocated to the population increased by 4 percentage points by the end of 2022 compared to the corresponding period of 2021 due to the increase in the average loan size per borrower and the increase in the interest rate.

At the end of 2022, the debt service ratio for auto loans allocated to individuals by commercial banks was 65 percent, which increased by 5.7 percent compared to the corresponding period of 2021.

Along with the positive aspects of the expansion of mortgage loans to the population by commercial banks, there are some negative aspects that may cause various risks in the banks' activities in the future.

The Central Bank of the Republic of Uzbekistan is implementing measures to prevent and reduce risks that may arise in the practice of allocating mortgage loans to individuals. Among the alarming and problematic issues that may arise regarding mortgage loans allocated to the population, it is necessary to indicate the following:

1. The appearance of a price bubble as a result of the rapid increase in housing prices due to the increase in the population and the increase in the supply of mortgage loans;
2. Increasing share of mortgage loans in retail credit portfolio of banks;
3. Increase in the level of debt service due to the increase in the debt burden of individuals;
4. The emergence of negative situations in the form of a possible economic crisis and various pandemics in the world.

A constant increase in housing prices, regardless of fundamental factors, causes the formation of a price bubble. In this case, a sharp increase in demand in the real estate market due to non-fundamental factors and the short-term failure of supply to meet demand creates a price bubble.

In the process of expansion of the price bubble, demand increases due to the expectation of further increase in housing prices by the population. In turn, the constant increase in prices in the real estate market will also attract investors who are looking to make a profit at the expense of the increase in housing prices in the future, and will cause prices to rise even higher, regardless of the change in fundamental factors.

In 1992-1993, Norway and Sweden had the most historic banking crises related to the price bubble in the real estate market. Before the crisis period, the volume of mortgage loans and housing prices increased significantly. However, as a result of the economic downturn, rising real interest rates and changes in the tax system, as well as reduced aggregate demand, housing prices have fallen sharply, and the level of collateralized mortgage loans has declined. This has led to an increase in the risk of mortgage loans.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

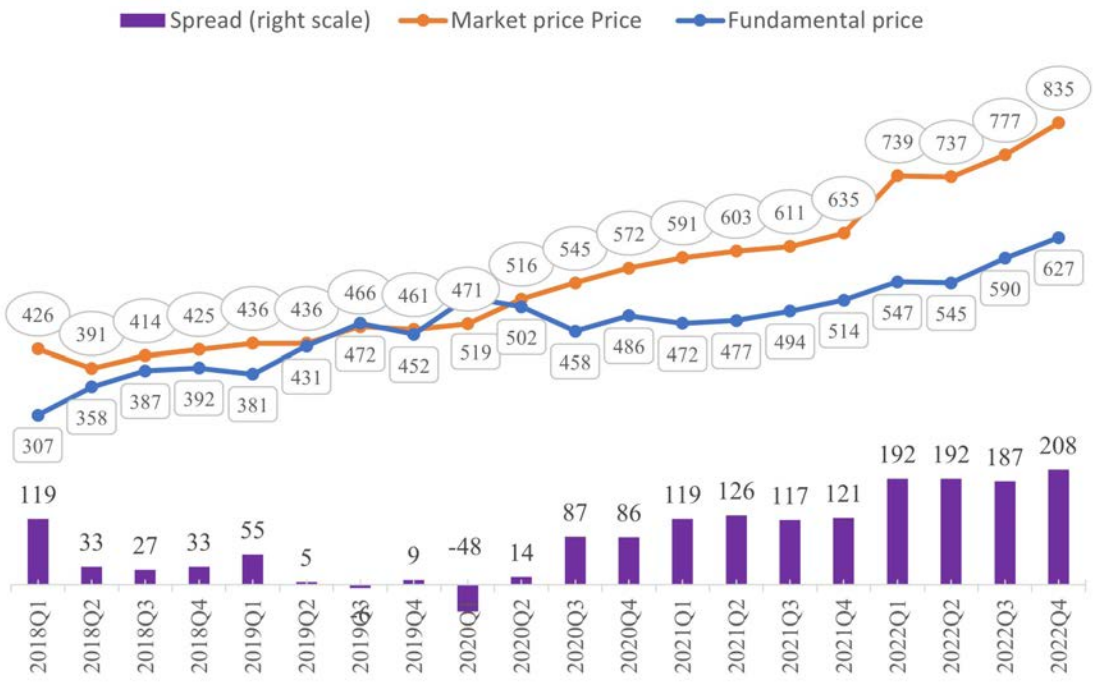

Figure 3: Dynamics of market and fundamental prices of an average unit of housing for the city of Tashkent according to the price and income model, million UZB soums

In the real estate market of the Republic of Uzbekistan, the growth of the price difference has been higher than the dynamics of the market and fundamental prices of an average unit of housing for the city of Tashkent in recent years and reached 208 million soums in the 4th quarter of 2022. This indicates that the price difference in the housing market is growing due to the high supply of mortgage loans.

During the analyzed period, at the end of 2019 and the first quarter of 2020, the difference between housing prices decreased and the market price was 48 mln. we can see that it has decreased to soum. The onset of the pandemic has had an impact on household incomes and banking problems, reducing lending and housing prices.

The fundamental value of the real estate price, determined on the basis of the ability of the population to get a mortgage loan, represents the stable level of housing prices in the situation where the level of systematic risks in the mortgage market is low and the probability of loan repayment is high.

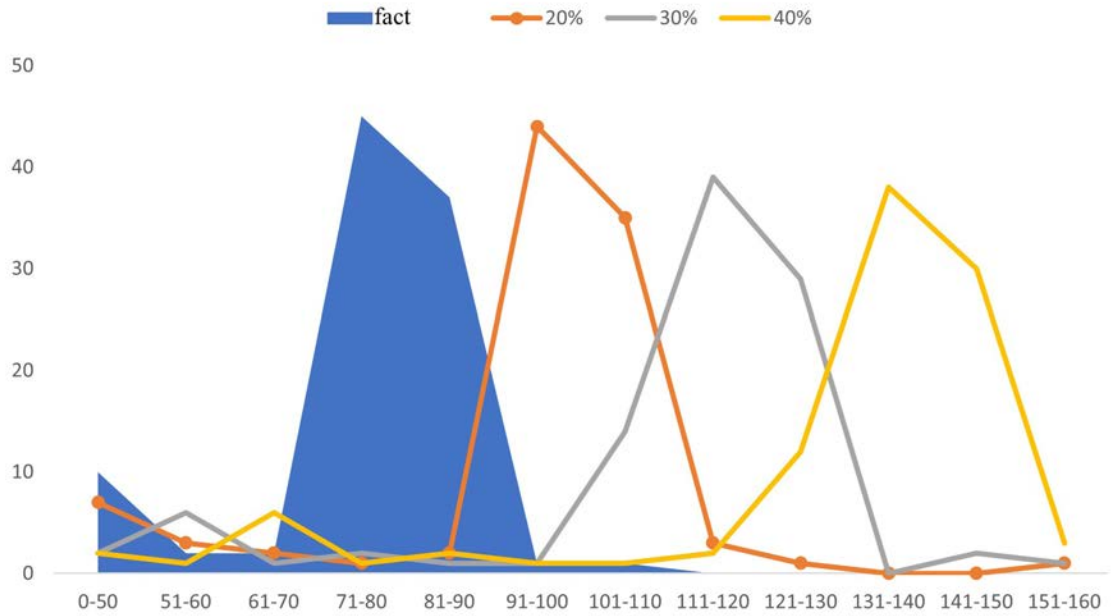

Figure 4: Distribution of the LTV indicator for mortgage loans based on the scenarios of falling house prices, 2022

Based on the data of 2022, an analysis of the sharp decrease in housing prices in the real estate market of Uzbekistan in three different scenarios (20, 30 and 40 percent) is presented. In this case, the LTV (Loan-to-value ratio) indicator, i.e. the loan-to-security ratio, was used as a basis, and its change was evaluated. As a result of the sharp fall in housing prices, it is hypothesized that loans with a loan-to-collateral ratio of more than 120 percent are more likely to be defaulted by borrowers. As a result of a 20% decrease in local housing prices, approximately 40% of mortgage loans issued in 2022 will have an LTV of over 100%. The fact that mortgage loans with LTVs above 120 percent account for 3 percent of total mortgage loans issued in 2022 means that the proportion of borrowers who are more likely to foreclose rather than pay off their mortgages is very low. In the event of a 30% and 40% decrease in housing prices, the problem of the adequacy of the amount of collateral (LTV indicator above 100%) will arise for 85% and 87% of mortgage loans issued in 2022, respectively. Also, the percentage of mortgage loans with LTV above 120% is 32% with a 30% decrease in housing prices, and 84% with a 40% decrease, indicating that these borrowers are more likely to foreclose than repay the loan. It can lead to large losses on mortgage loans allocated to banks. In this case, the fact that the amount of the loan is significantly higher than the price of the house is the main reason for not returning the loans. As a result, the share of non-performing loans and loan losses in the structure of loans will increase.

In order to minimize the risks associated with mortgage loans in commercial banks, it is appropriate to implement measures in the following directions:

1. Introduction of mortgage stress test in commercial banks.

In international practice, banks are required to analyze the economic situation, the real estate market, and the level of income and debt burden of the population and evaluate possible negative situations in order to prevent future risks and solve the above problems. In this regard, it is important to use best practices of international practice. In particular, in the experience of developed countries, the use of existing mortgage credit stress-test analysis is of great importance.

After 2008, the Canadian and UK governments introduced new regulations requiring mortgage lenders to limit their lending practices, and one of these regulations was the introduction of the mortgage stress test. Banks began using a “stress test” to make sure borrowers can afford to pay their mortgage over the entire life of the loan, not at the time of application.

A mortgage stress test is a set of rules that banks and brokers use to assess a borrower’s eligibility for a mortgage loan and his ability to repay.

By trying a higher mortgage interest rate, the lender can reduce the borrower’s risk of default. However, a stress test at a rate higher than the current contract rate will assess the customer’s ability to borrow and thereby determine their ability to afford a home.

In addition, the mortgage stress test is also performed to prevent defaults on the customer’s loan payments. Interest rates are at historically low levels and stress tests are conducted to ensure that government borrowers are able to make mortgage payments.

What happens if a customer fails the mortgage stress test or defaults. If the client’s income is too low to make the mortgage payments at the higher stress test rate, or if he cannot prove that he has a stable source of income, the mortgage will not pass the stress test and the bank will not allocate the mortgage loan.

2. Comprehensive assessment of mortgage credit risks.

Banks must evaluate each mortgage agreement taking into account any level of risk factors present, the significance of the risk factors and the overall risks present in the mortgage application. It is required to form a compliance matrix for mortgage loans and comprehensively assess the client’s credit risk. In this matrix, the following indicators for a mortgage loan can be cited:

- loan-to-value ratio LTV (Loan-to-value ratio);
- credit rating of the client;
- employment of the client;
- type of loan repayment;
- type and number of property;
- DTI (Debt-to-Income) level of debt-to-income ratio;
- reserves created.

Commercial banks must fully document the results of their mortgage credit risk assessment and ensure that the information used to arrive at the high assessment is valid, accurate and reasonable.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

5. CONCLUSION

One of the important conditions for ensuring the stability of the banking system is the implementation by the regulator of measures related to the reduction of factors affecting the increase in mortgage lending risks. Mortgage loan risks are more specific to banks and investors. Because the credit institution takes more risk by providing its money than a borrower who buys a home that has been repeatedly checked for the presence of necessary registration documents and is insured against the borrower's inability to pay the loan. Also, unemployment related to borrowers, reduction of monthly income and other similar negative factors increase the risk of mortgage loans.

In the internal credit policy of banks on allocating loans for the purchase of real estate, requirements for setting the limits of the ratio of credit to collateral are proposed in accordance with the current legislation.

It is based on the need for commercial banks to constantly carry out macro-level analysis along with risk assessment related to allocated mortgage loans. This is based on a comprehensive assessment and monitoring of housing market conditions, price changes, and demand for housing.

References:

1. Mikhail Pomazanov (2022) Risk Management Tools to Improve the Efficiency of Lending to Retail Segments // Published: November 14th, 2022 // doi:10.5772/intechopen.108527
2. Andreas Fuster, Matthew Plosser, Philipp Schnabl, James Vickery (2018)The Role of Technology in Mortgage Lending// The Review of Financial Studies, Volume 32, Issue 5, May 2019, Pages 1854–1899, https://doi.org/10.1093/rfs/hhz018
3. Morris A Davis, William D Larson, Stephen D Oliner, Benjamin R Smith A (2023) Quarter Century of Mortgage Risk // Review of Finance, Volume 27, Issue 2, March 2023, Pages 581–618, https://doi.org/10.1093/rof/rfac034
4. Raun van Ooijenc, Maarten C.J. van Rooij (2016) Mortgage risks, debt literacy and financial advice // Journal of Banking & Finance // Volume 72, November 2016, Pages 201-217 // https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2016.05.001
5. Manuel Adelino, W Frame, Kristopher Gerardi (2017) The effect of large investors on asset quality: Evidence from subprime mortgage securities // Journal of Monetary Economics, 2017, vol. 87, issue C, 34-51
6. Baily, M., Litan, R., & Johnson, M. (2008). The origins of the financial crisis. Brookings Institution.
7. Case, K.E., Shiller, R.J. (2003). Is there a bubble in the housing market? Brookings Institution.
8. European Central Bank. (2000). Asset prices and banking stability.
9. "Financial Stability Review" 2023 prepared by the Financial Stability Department of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NOMODDIY AKTIVLAR HISOBINI MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARI TALABLARI ASOSIDA TASHKIL ETISH XUSUSIYATLARI

ORCID: 0000-0003-1465-6548

Pardayeva Zulfizar Alimovna
TDIU, “Buxgalteriya hisobi va hisoboti” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Respublikamizda buxgalteriya xisobini moliyaviy xisobotnint xalkaro standartlari (MHXS) asosida tashkil etpsh va nomoddiy aktivlar hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablari asosida tashkil etish, ularni tan olish va baholash uslubiyoti bo‘yicha fikrlar bildirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: nomoddiy aktivlar, baholash, patent, litsenziya, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, buxgalteriya hisobinint milliy standartlari, moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari.

Abstract: This article expresses opinions on the organization of an accounting system based on international financial reporting standards (IFRS) and the organization of accounting for intangible assets based on the requirements of international financial reporting standards, the methodology for their recognition and assessment in the Republic of Uzbekistan.

Key words: intangible assets, valuation, patent, license, accounting, financial reporting, national accounting standards, international financial reporting standards.

Аннотация: В данной статье высказаны мнения об организации системы бухгалтерского учета на основе международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) и организации учета нематериальных активов на основе требований международных стандартов финансовой отчетности, методологии их признания и оценки в Республики Узбекистан.

Ключевые слова: нематериальные активы, оценка, патент, лицензия, бухгалтерский учет, финансовая отчетность, национальные стандарты бухгалтерского учета, международные стандарты финансовой отчетности.

KIRISH

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida xo‘jalik yurituvchi subyektlarda nomoddiy aktivlarning o‘rni muttasil oshib bormoqda.

Ushbu tendensiya raqamli texnologiyalar va intellektual mulkning rivojlanishi, ularning tarqalishi va raqobatning kuchayishi bilan bog‘liq. Shuningdek, tadbirkorlik subyektlari intellektual mulk huquqlari, texnologiya, dizayn, brendlar va boshqalar kabi nomoddiy aktivlarni hisobga olish, baholash va boshqarishga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda.

Shu bilan birga, bugungi kunda nomoddiy aktivlar hisobini moliyaviy hisobotlarda aks ettirilayotgan ma’lumotlar investorlar, menejerlar va boshqa axborotdan foydalanuvshilarning talablariga to‘liq muvofiq keladi, deb bo‘lmaydi. Shuning uchun nomoddiy aktivlar hisobini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish, hisobning ilg‘or uslubiyotini joriy qilish asosida axborotning ishonchliligi, muhimligi va to‘liqligini ta’minlash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xorijiy iqtisodchi olimlarning fikrlariga ko‘ra, nomoddiy aktivlar korxonaning moddiy shaklga ega bo‘lmagan va bir yildan ortiq iqtisodiy foyda keltirishi kutilayot gan resurslardir. Ularni sotib olish, mustaqil ravishda yaratish, bepul olish yoki boshqa aktiv larga almashtirish mumkin.

Keyingi yillarda respublikada ham tadqiqot ishlari olib borilmoqda “Nomoddiy aktivlar” (IAS 38) standartini amaliyotda qo‘llash bo‘yicha va bu borada nashr etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va darsliklar. Bular, xususan, olimlar D.Matkarimov, I.N.Ismanova, D.K.Qudbiyeva, Yu.Maqsudova, N.K.Rizayev, S.N.Toshnazarovalardir.

Nomoddiy aktivlar ta’rifiga nafaqat xorijiy olimlar, balki respublikamizdagi qator iqtisodchi olimlar ham o‘z yondashuvlari va fikrlarini berib o‘tganlar.

Jumladan, iqtisodchi olim R.Ducmuratov tomonidan nomoddiy aktivlar cifatida ularni hicobga olish va audit o‘tkazish uslubiyoti shakllantirilgan [1].

I.Ochilovning fikriga ko‘ra, “Intellektual mulklar nomoddiy aktivlarning tarkibi bo‘lib, xo‘jalik faoliyatida uzoq vaqt mobayni da foydalanish uchun mo‘ljallangan moddiy xususiyatga ega bo‘lmagan mol-mulk obyektlaridir” [2].

A.Sotivoldiyev esa nomoddiy aktivlarni ushlab bo‘lmaydigan va sezib bo‘lmaydigan kor xonaning aktivlari sifatida ta’riflaydi [3].

TADQIQOT MEDOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot davomida nomoddiy aktivlarni tan olish va baholash hamda ularni hisobini tashkil etish uslubiyoti asosida ularning ortishini boshlang‘ich, amortizatsiya va qoldiq qiymatlariga nisbatan ta’sirini baholash usullaridan foydalanildi.

TADQIQOT MAVZUSIDAGI MAVJUD MUAMMOLAR

Nomoddiy aktivlar buxgalteriya hisobi obyektlari bo‘lib, ular jismoniy shaklga ega bo‘lmagan, ammo muhim iqtisodiy qiymatga ega va uzoq muddatda korxona uchun daromad keltira oladi.

Nomoddiy aktivlardan foydalanish tashkilotga ishlab chiqarish kapitali tarkibini o‘zgartirish imkoniyatini beradi. Shu munosabat bilan nomoddiy aktivlarni to‘g‘ri hisobga olish, tahlil qilish va nazorat qilish ularni samarali boshqarish va maqsadlaringizga erishish imkonini beradi. Biroq, moddiy shakl yo‘qligi sababli, nomoddiy aktivlarni baholash qiyin ishdir. Bundan tashqari, nomoddiy aktivlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning huquqiy jihatlari ham ularni hisobga olish va tahlil qilishda muhim jihatlardan hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

“Nomoddiy aktivlar” 38-son BHXS: “Nomodiy aktiv – bu moddiy–ashyoviy mazmunga ega bo‘lmagan identifikatsiyalanadigan nomonetar aktiv”. shuningdek, mazkur standartda nomoddiy aktivga qo‘shimcha quyidagi tan olish mezonlari bilan bog‘laydi, ya’ni: aktiv bu shunday resurs bo‘lib, birinchidan, u oldingi hodisalar natijasida tashkilot tomonidan nazorat qilinadi va ikkinchidan, esa tashkilotga undan kelgusi iqtisodiy naf olish imkoniyatini beradi [4].

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2013-yil 22-mayda 1485-2-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan 7-son Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS) “Nomoddiy aktivlar” ga muvofiq “Nomoddiy aktivlar – moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo‘lmagan, xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan xo‘jalik faoliyatida foydalanish yoki boshqarish uchun foydalanish maqsadida nazorat qilinadigan, shuningdek uzoq vaqt (bir yildan ko‘p) ishlatish uchun mo‘ljallangan mol-mulk obyektlari. moddiy boyliklarga ega bo‘lmagan identifikatsiya qilinadigan mulk obyektlari. mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida ulardan foydalanish yoki uzoq vaqt davomida ma’muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun ushlab turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo‘lmagan identifikatsiyalanadigan mol-mulk obyektlaridir” [5].

Nomoddiy aktivlar korxona uzoq muddatli mablag‘lari tarkibida eng kam likvid xususiyatiga egadir (yoki umuman likvid bo‘lmasligi xam mumkin). Boshqa bir jihatdan nomoddiy aktivlar eng ko‘p daromad keltiruvchi aktiv sifatida namoyon bo‘ladi. Nomoddiy aktivlar hisobini yuritishda qo‘llanilayotgan moliyaviy hisobotning xalqaro standarti (BHHS 38) hamda buxgalteriya hisobining milliy standarti (BHMS 7) o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik va farqli jihatlari mavjud:

BHXS 38 ning maqsadi: nomoddiy aktivlar uchun buxgalteriya hisobining yondashuvini belgilab olishga qaratiladi

BHMS 7 ning maqsadi: korxonalarga tegishli bo‘lgan nomoddiy aktivlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aks ettirishni uslubiyotini belgilash.

Shuningdek, xalqaro standart xo‘jalik subyektidan nomoddiy aktivni faqatgina belgilangan mezonlarga javob berganida tan olishni talab etadi hamda nomoddiy aktivlarning balans qiymatini qanday baholashni belgilaydi va nomoddiy aktivlar to‘g‘risida muayyan ma’lumotlar ochib berilishini talab etadi.

Har ikki standartning maqsadi deyarli bir biriga yaqin bo‘lib, buxgalteriya hisobida yondashuv yoki uslubiyotini belgilash asosida nomoddiy aktivlar haqida to‘liq ma’lumotlarni shakllantirishga qaratiladi.

7-son BHMSning 38 BHXS dan asosiy farqi nomoddiy aktivlarni tan olishdan boshlab ularni balansdan chiqarilgunga qadar bo‘lgan jarayonlar to‘liq qamrab olinganligidir. Ctandartlarning muhim jihatlaridan biri bu standart qoidalari qaysi holatlarda qo‘llanishidir, ya’ni amal qilish sohasi yoki faoliyat doirasida qaysi standartlarni qamrab olishidir.

Nomoddiy aktivlarni tan olinishi va akc etirilishi bo‘yicha xalqaro ctandart qoidalarining o‘zaro taqqoclama ma’lumotlari quyida keltirib o‘tiladi.

1-jadval: Nomoddiy aktivlarni buxgalteriya hisobida tan olishda xalqaro va milliy standartlarning o‘zaro bog‘liqligi*

Nomoddiy aktivlar (7-con BHMS)	Nomoddiy aktivlar (38-con BHXS)
Patent yegacining ixtiro, sanoat namunalari va foydali modellarga bo‘lgan mutlaq huquqi	Patentlar
YEHM uchun dasturlar va ma’lumotlar bazalariga bo‘lgan mutlaq huquq	Kompyuter dasturlari
Integral mikrocxemalarning topologiyalariga bo‘lgan mutlaq huquq	
Tovar belgisi va xizmat ko‘rsatish belgisiga bo‘lgan mutlaq huquqi, shuningdek tovar ishlab chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi	Savdo markalari, markenting huquqlari, import kvotalari
Seleksiya yutuqlariga bo‘lgan mutlaq huquq	Mualliflik huquqlari
Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi	Litsenziyalar va franshizalar
Mol-mulkdan foydalanish huquqi	
Boshqa nomoddiy aktivlar (mahsulot ishlar, xizmatlar boshqa huquqlar)	

*N.K.Rizayev, S.Sh.Qodirov. Nomoddiy aktivlar (MHXS 38-son) bo‘yicha amaliy sharh. /Ilmiy-ommabop o‘quv qo‘llanma – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2021

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi “Buxgalteriya hisobini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tishni jadallashtirish to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq, biz moddiy boyliklarning iqtisodiy mohiyatini 38-son BHXS (IAS) “Nomoddiy aktivlar” nomli xalqaro standartlariga muvofiq ko‘rib chiqamiz.

Nomoddiy aktivlar - korxona tomonidan uzoq muddat mobaynida ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma’muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun ushlab turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga yega bo‘lmagan identifikatsiyalanadigan mol-mulk obyektlaridir.(2-jadval).

2-jadval: Nomoddiy aktivlar tarkibi

BXHS 38	BHMS 7
• ilmiy yoki texnik bilim; • yangi jarayonlar yoki tizimlar dezayni; • litsenziyalar; • intellektual mulk; • bozor bilimi va savdo mulklari; • kompyuter dasturi; • patentlar; • avtorlik huquqlari; • tasviriy filmlar; • mijozlar ro‘yxatlari; • ipotekaga xizmat ko‘rsatish huquqlari; • baliq ovlash litsenziyalari; • import kvotalari; • franchayzinglar; • mijoz yoki ta’minotchi aloqalari; • mijoz sodiqligi; • bozor ulushi va marketing huquqlari.	• ixtiro, sanoat namunalari va foydali modellarga bo‘lgan mutlaq huquq; • EHM uchun dasturlar va ma’lumotlar bazalariga bo‘lgan mutlaq huquq; • integral mikrosxemalarning topologiyalariga bo‘lgan mutlaq huquq; • tovar belgisi va xizmat ko‘rsatish belgisiga bo‘lgan mutlaq huquq, • tovar ishlab chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquq; • seleksiya yutuqlariga bo‘lgan mutlaq huquq; • gudvill tabiiy resurslardan foydalanish huquqi; • yer uchastkasidan foydalanish huquqi; • boshqa nomoddiy aktivlar

*N.K.Rizayev, S.Sh.Qodirov. Nomoddiy aktivlar (MHXS 38-son) bo‘yicha amaliy sharh. /Ilmiy-ommabop o‘quv qo‘llanma – T.: “Iqtisod-Moliya”, 2021

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Xalqaro standartda (BHXS 38) quyidagi ta'riflar va atamalardan foydalaniladi:

Tannarx – bu aktivni uning xaridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to'langan pul mablag'i yoki pul mablag'i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki, tegishli hollarda aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatdir.

Eskirish hisoblanadigan qiymat – bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannnarxi yoki tannarx o'rniga aks ettiriladigan boshqa qiymatidir.

Xo'jalik subyektiga xos qiymat – bu subyekt tomonidan aktivdan davomiy foydalanishidan va foydali xizmat muddati oxirida balansdan chiqarishdan yoki majburiyat so'ndirilganida kutiladigan pul oqimlarining keltirilgan (diskontlangan) qiymatidir.

Haqqoniy qiymat – bu baholash sanasida bozor ishtirokchilari o'rtasidagi odatdagi operatsiyada aktivni sotishda olinishi mumkin bo'lgan yoki majburiyatni o'tkazishda to'lanishi mumkin bo'lgan narxdir.

Qadrsizlanish bo'yicha zarar – bu aktivning balans qiymatining uning qoplanadigan qiymatidan oshadigan qismidir.

Nomoddiy aktiv – bu moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan aniqlanadigan nomonetar aktiv.

Monetar aktivlar – bu egalikdagi pul mablag'lari va qat'iy belgilangan yoki aniqlanadigan pul miqdorlarida olinadigan aktivlardir.

Nomoddiy aktivning tugatish qiymati – bu aktivning chiqib ketishi bo'yicha baholangan harajatlar chegirilgan holda, subyekt ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo'lganidek aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Foydali xizmat muddati – bu:

- aktivning subyekt tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo'lishi kutilgan davr;
- subyekt tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) yoki shunga o'xshash birliklar soni.

Nomoddiy aktivlarni tartibga soluvchi xalqaro moliyaviy hisobot standarti (IAS) 38 "Nomoddiy aktivlar". O'zbekiston Respublikasi hududidagi korxonalarning BHMSga muvofiq hisobot tuzishga o'tishi munosabati bilan nomoddiy aktivlarni BHMSga muvofiq hisobga olish va tan olishni ko'rib chiqish zarur.

Hozirgi kunda korxonalarda nomoddiy aktivlar tobora ommalashib bormoqda, biroq ular nomoddiy aktivlar sifatida tan olinishi hamda keyingi buxgalteriya hisobi tufayli buxgalteriya hisobining murakkab elementlaridan biri hisoblanadi.

IAS yoki xalqaro buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot standartlariga muvofiq buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq holda moliyaviy hisobotlarda ishonchli aks ettirish masalalari ham dolzarbdir.

38-sonli MHXSga muvofiq, "Nomoddiy aktiv - bu jismoniy shaklga ega bo'lmagan va tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ijaraga berish yoki ma'muriy maqsadlarda foydalaniladigan identifikatsiya qilinadigan pul bo'lmagan aktivdir.

38-sonli "Nomoddiy aktivlar" IFRSga muvofiq, 12 oydan ortiq foydalanish muddati, aktiv ishlab chiqarish jarayonida yoki oh faoliyatda ishlatilishi kerakligi kabi aniq mezonlar mavjud emas.

38-sonli MXXSni qo'llashdagi qiyinchilik nomoddiy aktivlarni tan olish va hisobga olish mezonlarining noaniqligidadir va ko'plab moddalar tashkilotning o'zi professional mulohazalari asosida qo'llanilishi mumkin. Qiyinchilik shundan iboratki, 38-sonli "Nomoddiy aktivlar" BHMSda nomoddiy aktivlar ro'yxati nomoddiy aktivlar bo'la olmaydigan obyektlarni hisobga olgan holda berilgan:

a) boshqa IFRS standarti talablariga javob beradigan nomoddiy aktivlar;
b) 32 "Moliyaviy vositalar: taqdim etish" IASda belgilangan ma'nodagi moliyaviy aktivlar;
c) qidiruv va baholash bilan bog'liq aktivlarni tan olish va o'lchash;
d) mineral resurslar, neft, tabiiy gaz va shu kabi qayta tiklanmaydigan resurslarni o'zlashtirish va ishlab chiqarish xarajatlari.

Bundan tashqari, agar biron bir boshqa standart nomoddiy aktivlarning ma'lum bir turini hisobga olish tartibini tartibga solsa, korxona ushbu standart o'rniga bunday standartni qo'llaydi.

7-sonli BHMS va 38-sonli MXXS bo'yicha amortizatsiyani hisoblash usullarini ko'rib chiqamiz.

7-sonli BHMS ga muvofiq quyidagi usullar mavjud:

- amortizatsiyani hisoblashning yagona (to'g'ri chiziqli) usuli;
- amortizatsiyani bajarilgan ish hajmiga mutanosib ravishda hisoblash (ishlab chiqarish usuli);
- ikki baravar amortizatsiya stavkasi bilan balans usulini kamaytirish;
- yillar yig'indisi usuli (kumulyativ usul).

38-sonli MXXSga muvofiq quyidagi usullar tavsiflanadi:

- yagona hisob-kitob;
- muvozanatni kamaytirish;
- mahsulot birliklari

Amortizatsiyani hisoblash usullari o‘xshashdir, faqat 7-sonli BXMSga muvofiq, 38-sonli MXXSga qaraganda ko‘proq usullar mavjud.

Shuningdek, nomoddiy aktivning amortizatsiya qilinadigan qiymatini aniqlash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi va MXXS o‘rtasidagi o‘xshashlik faktini ham ta’kidlash joiz.

38-MXXSga muvofiq, amortizatsiya qilinadigan qiymat obyektning dastlabki (almashtirish) qiymatidan qutqarish qiymatini olib tashlagan holda tengdir.

7-sonli BXMSga muvofiq, “amortizatsiya qilinadigan qiymat – aktivning boshlang‘ich (almashtirish) qiymatidan hisoblangan (baholangan) tugatish qiymatini olib tashlagan summasi”.

Xulosa qilishimiz mumkinki, yuqoridagi takliflarning amalda tatbiq etilishi nomoddiy aktivlarni hisobga olishning shaffofligini (ayniqsa, ularni sotish va boshqa tasarruf etish nuqtayi nazaridan) oshiradi va ulardan foydalanish samarasini hisobga olishda ishonchliroq aks ettirilishini ta’minlaydi.

Shu asosda buxgalteriya hisobi va hisobotining milliy tizimini yanada xalqaro standartlarga yaqinlashtirish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4611-son, 2020-yil 24-fevral. lex.uz›docs/4746047
2. “Nomoddiy aktivlar” 7-son BHMS (AV tomonidan 27.06.2005-y. 1485-son bilan ro‘yxatga olingan). “Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqishlarga xarajatlar” 11-son BHMS (AV tomonidan 28.12.1998-y. 581-son bilan ro‘yxatga olingan).
3. “Nomoddiy aktivlar” – 38-sonli MHXS. Mazkur standartdagi aktiv ta’rifi 2018-yilda e’lon qilingan “Moliyaviy hisobotlarni taqdim etishning konseptual asosi”da qayta ko‘rib chiqilgan aktiv ta’rifi asosida qayta ko‘rib chiqilmagan.
4. Dusmuratov R.D. Audit asoslari. Darslik. – T.: O‘ME, 2003. – 612 b.
5. Ochilov I. Qurbonboyev J. Moliyaviy hisob. O‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. 265-b.
6. Sotivoldiyev A.S. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. O‘quv qo‘llanma. – T.: BAMA-2007. 2-tom

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATIDA RISKLARNI PASAYTIRISH YO‘LLARI

Toymuxamedov Ibroxim Rixsiboyevich
TDIU “Bank ishi” kafedrasi professori

Annotatsiya: Ushbu maqolada bank tizimi faoliyatida vujudga keladigan risklar va ularni baholash va boshqarishning nazariy asoslari ko‘rib o‘tilgan. Shu bilan birga, bank risklarni pasaytirish yo‘llari, boshqarish usullarini takomillashtirishdagi muammolar tahlil qilingan hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: bank, moliyaviy xizmatlar bozori, tijorat banklari, risk, risklarni baholash, risklarni baholash modellari, tartibga soluvchi organ, baholash amaliyoti, nazorat, bank operatsiyalari, kredit mablag‘lari.

Abstract: This article examines the risks arising in the banking system and the theoretical foundations of their assessment and management. In addition, the problems in improving their management methods, ways to reduce banking risks are analyzed and suggestions for their elimination are given.

Key words: banking, financial services market, commercial banks, risk, risk assessment, risk assessment models, Regulatory Authority, assessment practice, supervision, banking operations, credit funds.

Аннотация: В данной статье рассматриваются риски, возникающие в деятельности банковской системы, и теоретические основы их оценки и управления. Кроме того проанализированы проблемы в совершенствовании методов их управления, пути снижения банковских рисков и даны предложения по их устранению.

Ключевые слова: банк, рынок финансовых услуг, коммерческие банки, риск, оценка рисков, модели оценки рисков, регулирующий орган, практика оценки, надзор, банковские операции, кредитные средства.

KIRISH

Iqtisodiyotni transformatsiyalashuvining joriy bosqichida tijorat banklarida zamonaviy korporativ boshqaruv amaliyotlarini samarali tashkil etish va takomillashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, so‘ngi yillarda jahonda va asosiy savdo hamkor davlatlarda sodir bo‘lgan iqtisodiy jarayonlarni inobatga olib, ularning mamlakatimiz iqtisodiyotiga salbiy ta’sirining oldini olishga, ichki talab va real sektordagi investitsion faollikni rag‘batlantirish, tadbirkorlik faoliyati uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larni yaratish hamda barcha sohalarda ishlab chiqarish hajmlarining kengayishini ta’minlash orqali muvozanatli iqtisodiy o‘sish sur’atlariga erishishga qaratilgan davomli makroiqtisodiy siyosat yuritilib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmonida ta’kidlaganidek, “Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omili sifatida biznes uchun yanada qulay sharoitlarni yaratish maqsadida “Biznesni qo‘llab-quvvatlash dasturi” doirasida 2024-yil yakuniga qadar:

- kompleks qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirish orqali 2 million aholini biznesga jalb qilish;
- yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali 5 million aholining bandligini ta’minlash uchun zarur sharoitlar yaratilsin” [1] – oldimizda turgan ulkan vazifalarni bajarishning asosiy shartlaridan biridir.

Ma’lumki, har qanday tadbirkorlik olamidagi, xususan tijorat banklari faoliyatidagi yutuqlar, ko‘p hollarda ular faoliyatining tanlangan strtategiyasini qanchalik to‘g‘ri va asosli ekanligiga bog‘lik. Bunda jiddiy vaziyatlar hisobiga olinishi lozim. Banklar faoliyatini risksiz tasavvur etish, iqtisodiy savodsizlik hisoblanadi.

Risklar har qanday tashkilotning moliyaviy holatiga zarar keltirishi va korxonaning butunlay bankrot bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Ushbu holatlarni inobatga olib korxonalar faoliyat davomida risklarni boshqarish orqali uning xavf darajasini pasaytirishga harakat qiladi.

Yuqoridagi ko‘rib o‘tilgan muammolarning mavjudligi va ularni hal etilish zaruriyati iqtisodiyotga ajratilgan kreditlar tarkibida muammoli kreditlarni kamaytirish orqali bank tizimida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash [2] lozimligi ko‘rsatadi.

Bugungi kunda risklarni baholash tizimini takomillashtirish, xususan, moliyaviy risklarni boshqarishni chuqur omilli tahlil qilish mexanizmini joriy etish, zahiralarni shakllantirish, investitsiya portfelini diversifikatsiyalash, muammoli kreditlarning yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratilgan choralarni ko‘rish, kutilayotgan yo‘qotishlar modellari asosida ehtimoliy yo‘qotishlarga zahiralarni shakllantirishga talablarni takomillashtirish bo‘yicha xalqaro standartlarni joriy etish ko‘zda tutilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Risk iqtisodiy faoliyatning eng asosiy elementlaridan biri hisoblanib, u keng ma’noga ega bo‘lgan ko‘p tarmoqli tushuncha: shuning uchun bank faoliyatining samaradorligini oshirish, uning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun iqtisodiyotdagi mavjud risklar, ularning bank faoliyatiga ta’sir qilish tomonlarini chuqur o‘rganib chiqish zarur.

Har qanday iqtisodiy faoliyat doimo risk elementlarini o‘z ichiga oladi. Biroq, adabiyotda ushbu tushunchani aniqlashda yagona yondashuv yo‘q.

Mavjud adabiyotlarda riskning xislat, xususiyat va elementlari obyektiv va subyektiv jixatlari o‘zaro munosabatlari, uni mazmunini anglash turlicha tavsiflangan.

Riskning mohiyati to‘g‘risidagi xilma-xil fikrlar, ko‘p xollarda bu xodisaning serqirraligi amalda mavjud xo‘jalik faoliyati konuniyatlarida uni to‘liq tan olinmasligi, real iqtisodiy amaliyotida va boshqaruv faoliyatida yetarlicha qo‘llanilmasligi bilan sharxlanadi. Undan tashqari rik bu-bir biriga mos kelmaydigan, ba’zida xatto qarama-qarshi real xolatlar yig‘indisidan iborat murakkab jarayondir.

Riskning yagona ta’rifining yo‘qligi ushbu hodisaning ko‘p qirrali, murakkabligi va nomuvofiqligidan kelib chiqadi. “Risk” so‘zi Yevropaning ko‘p tillarida mavjud. Misol uchun greklarda ridsikon so‘zi mavjud bo‘lib, u qoya, cho‘qqi ma’nosini bildiradi. Italiyaliklar tilida “risiko” so‘zi xatar, tahdid ma’nosini, risicare so‘zi qoyadan mohirona o‘tish ma’nosini bildiradi.[3]

Vebster lug‘atida risk – xavf-xatar, zarar va yo‘qotish ehtimoli deb ta’riflangan.[3]

Fransuzcha “risdoe” – taxlika, xavf-xatar, qo‘rqinch, (tik qoyadan aylanib o‘tishda guyoki tavakkal qilish) mazmunini anglatadi.[5]

Riskning tub moxiyatini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak “risk” so‘zi ispancha- portugalcha so‘zdan olingan bo‘lib, “suv ostidagi qoya” degan ma’noni bildiradi. Shuning uchun, balkim, “risk” so‘zining etimologiyasi lotin tilidagi “rescum” – “dengizdagi risk”, “xavf” so‘ziga borib taqaladi. “Risk- bu shunday narsaki, undan qochish lozim”. [6]

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida “risk” talqini boshqa sohalarga, shu jumladan iqtisodiy fanlarda tavakkalchilik talqini “risk” tushunchasini “noaniqlik” tushunchasidan ajratish bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan edi.

Riskni xavf deb talqin qilish odatga aylandi. Birinchidan, N. Luman “risk” va “xavf” tushunchalarini ajratib, quyidagicha izohladi: “Farq kelajakda zarar haqida noaniqlik mavjudligini anglatadi. Yoki mumkin bo‘lgan zarar qarorning natijasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Unda biz qaror riski to‘g‘risida gapiramiz. Yoki bunday zararning sabablari tashqaridan ta’sir qilgan bo‘lsa, biz noaniqlik haqida gaplashamiz.” [6]

Riskni iqtisodiy faoliyatda noaniqlik sifatida qabul qilish, uni amalga oshirish uchun tanlangan loyihani asoslashada foydalanish mumkin,(“xarajat-foyda”mezoniga muvofiq) agar u asosli bo‘lsa. Hozirgi kunda shakllanayotgan foydaning asosiy qismi riskni samarali boshqarishdan vujudga keladi. Risk va foyda o‘rtasidagi bog‘liqlik imkoniyat sifatida riskni idrok etish uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Foyda olish uchun risk, investitsiya qilish istagi va tajovuzkor xatti-harakatga olib keladi, uning maqsadi tezda ijobiy natijalarga erishishdir. Ushbu konsepsiya doirasida, ko‘plab noma’lum omillar tufayli yuzaga keladigan haqiqiy va taxmin qilingan natija o‘rtasida og‘ish paydo bo‘lgandagina risk deyiladi.

Moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda ma’lumotlarning mavhumligi, ya’ni operatsiyaning davomiyligi, axborotlarni qabul qilish vaqti, masalan, aktivni sotib olish yoki sotish vaqti, to‘lovlar oqimining xususiyatlarini o‘zgartirish va hokazolar vaqtinchalik noaniqlikka olib keladi.[4]

Rus olimi V.A.Akimov xavfning manbai – bu subyekt tomonidan amalga oshiriladigan va noaniqlikni riskga aylantiradigan harakatdir. Buni “... tashkilot uchun ma’lum bir faoliyat sohasida cheklangan, uni biron bir shakldan boshqa shaklga o‘tishiga olib keladigan, atrof-muhitdagi noqulay sharoitlarning shakllanishi bilan bog‘liq holda olib boradigan ma’lum bir faoliyati va salbiy ta’sirlar, yo‘qotishlar natijasidagi holati”,[7] deb ta’riflaydi. Riskning pasayishi salbiy hodisalar ehtimolini kamaytirish uchun resurslarni taqsimlashni o‘z ichiga oladi.

Risk nazariyasini o‘rganishda klassik maktab namoyondalari muhim hissa qo‘shishgan. A.Smit risk va foyda o‘rtasidagi o‘zaro proporsionallik tushunchasini oydinlashtirishga harakat qilgan. A. Smitning ta’kidlashicha “riskli holatlar yuqori bo‘lgan maydonda qonun bo‘yicha daromad kichik bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida kuti-

layotgan daromad darajasini ko‘paytirish uchun usullar salmog‘i yanada ortib boradi”. Shunga ko‘ra odatdagi daromadlilik darajasiga erishish har doim katta yoki kichik miqdordagi risk bilan bog‘liq.[9]

Boshqa bir xorijlik iqtisodchi olim P. Xayn buni: “... foyda noaniqlik tufayli yuzaga keladi. Agar u yo‘q bo‘lsa, foyda olish bilan bog‘liq hamma xarakat barchaga ma’lum bo‘ladi, uni amalga oshirishning hamma imkoniyatlaridan to‘liq foydalaniladi, shuning uchun foyda hamma joyda nolga teng bo‘ladi.”[10] deya talqin qiladi. Y. Shumpeter ta’kidlaganidek, agar iqtisodiy rejada risklar hisobga olinmasa, u holda ular bir tomondan yo‘qotishlar va boshqa tomondan foyda manbaiga aylanadi.[12]

Yuqoridagilarga qo‘shilgan holda aytishimiz mumkinki, risk - bu ma’lum maqsadni ko‘zlagan xolda olib borilayotgan faoliyat natijasida bo‘lgan ishonchsizlik, ba’zan qoniqarsiz tugashi natijasidagi yo‘qotishlardan iboratdir. Risklar bank faoliyatida o‘lchash mumkin bo‘lgan ko‘rsatkichdir va ular doim bankning bajarayotgan operatsiyalaridan olgan zarariga, yo‘qotgan daromadiga teng bo‘ladi”.[16]

Shunday qilib, risk yangi, istiqbolli faoliyat turlarining ijtimoiy taraqqiyotiga to‘sqinlik qiladigan va muvaffaqiyatga erishishga qaratilgan ijodiy tashabbuslar, innovatsion g‘oyalar, ijtimoiy tajribalarni amalga oshirishni ta’minlashda tormoz sifatida turib qoladigan konservatizm, dogmatizm, psixologik to‘siqlarni yengib o‘tishga yordam beradi. Boshqa tomondan esa, risk avanturizm, ixtiyoriylik, subyektivlik, ijtimoiy taraqqiyotni to‘xtab qolishiga va natijada ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy xarajatlarni kelib chiqishiga olib keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy ishni amalga oshirishda tijorat banklarining moliya bozoridagi faoliyati, shuningdek investitsion, emission va vositachilik faoliyati qator xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tadqiq etgan va ularga nisbatan o‘z yondoshuvlarini shakllantirishgan. Mazkur holarga yanada yaqinroq yondoshadigan bo‘lsak, deyarli barcha holatlarda tijorat banklarining moliya bozoridagi faoliyati, ushbu bozor xususidagi fikr va yondoshuvlari mazmunan bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, biroq ular shaklan biri biridan keskin farq qiladi. Muallif mavjud tajribalarni o‘rganish va ular orqali qiyosiy tahlil o‘tkazish natijasida tegishli yo‘nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar bergan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorij tajribasi ishbilarmonlik risksiz mumkin emasligidan guvoxlik beradi. Kimki xech bir risk qilmasa, oxir-oqibatda xonavayron bo‘ladi. Bundan tijorat banklari ham holi emas. Shuning uchun risk qilishdan oldin uni iloji boricha o‘rganib, baholash va boshqarishga intilish lozim. Uni boshqarishda esa albatta risk tamoyillarini (o‘z kapitali imkoniyatlaridan ortiq riskka bormaslik, risk oqibatlarini har doim hisobga olish zarur, kam miqdordagi foyda uchun ko‘p miqdordagi mablag‘lar bilan risk qilish kerak emas) hisobga olish kerak.

Risklarni banklar daromadiga ta’sirini baholash va kamaytirish maqsadida ularni turli belgilari bo‘yicha tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda risklarni belgilari va mezonlari asosida tizimlashtirish, ularni kichik guruhlarini umumiy tushunchalarga birlashtirish bu faoliyatni olib borayotgan subyektning motivatsiyasiga bog‘liqdir.

Fikrimizcha, banklarda moliyaviy risklarni boshqarish ko‘p xilma-xil va ba’zan bir-biriga zid bo‘lgan real asoslarga ega bo‘lgan moliyaviy risklarning ko‘p qirrali tabiati va namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab faoliyat turidir.

Xozirgi kunda risklarni boshqarish masalasida asosiy e’tibor faoliyatning moliyaviy sohalarida ishtirok etadigan tashkilotlarga qaratilmoqda, chunki xatarlarni boshqarish va boshqarish muammolari an’anaviy ravishda moliyaviy institutlarning kundalik faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Biroq so‘ngi yillarda risklarni boshqarishdagi yangi yondoshuvlar paydo bo‘ldi. XX asr 90-yillarining boshida jahon tajribasida risk-menejment sohasida standartlarini shakllanishi kuzatildi.

Mazkur strategiya doirasida keyingi besh yillikda bank-moliya tizimini isloh qilish va rivojlantirishning to‘rtta ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. Jumladan, mamlakat bank-moliya sektori rivojlanish darajasi va barqarorligini baholash maqsadida 2024-yilning yakuniga qadar Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon bankining dasturi (FSAP) asosida moliyaviy sektor holatini baholash nazarda tutilmoqda.[11]

Yuqoridagilarga qo‘shimcha ravishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning quyidagi so‘zlarini keltirib o‘tish o‘rinlidir. “So‘nggi 4 yilda iqtisodiyotimizning barcha jabhalariga bozor mexanizmlarini joriy etish borasida jiddiy qadamlar tashlandi. Endigi vazifa – chuqur tarkibiy islohotlar orqali uzoq muddatli barqaror o‘sishning poydevorini yaratishdan iborat.[4]

1-jadval ma’lumotlariga asosan aytishimiz mumkinki, 2023-yilda tijorat banklari tomonidan ajratilgan jami kreditlar hajmining o‘sishi 81,4 trln. so‘mni tashkil etib, pandemiya sharoitlariga qaramasdan qariyb 2022-yil o‘sish darajasiga nisbatan o‘zgarish 63 trl.so‘mni tashkil qildi. Natijada, iqtisodiyotga ajratilgan kredit qo‘yilmalari qoldig‘i yil boshiga nisbatan 20,8 foizga yoki YAIM nominal o‘sishiga nisbatan 44,2 foizga teng bo‘ldi.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining iqtisodiyotdagi ulushi (mlrd. so‘m) [18]

Ko‘rsatkichlar nomi	Yillar kesimida				
	01.01.2020.	01.01.2021.	01.01.2022.	01.01.2023.	01.01.2024.
YAIM	529391,4	602193,0	738425,2	888341,7	1066569,0
Bank aktivlari	272726,9	366121,1	444922,5	556746,3	652157,1
Aktivlarning YAIMga nisbati, foizda	51,5	60,8	60,3	62,7	61,1
Kredit qo‘yilmalari	211580,5	276974,8	326385,6	390048,9	471405,5
Kredit qo‘yilmalarining YAIMga nisbati, foizda	40,0	46,0	44,2	43,9	44,2
Depozitlar	91009,0	114746,9	156189,8	216737,5	241686,6
Depozitlarning YAIMga nisbati, foizda	17,2	19,1	21,2	24,4	22,7
Kapital	51030,7	58351,3	70917,6	79565,4	97079,2
Kapitalning YAIMga nisbati, foizda	9,6	9,7	9,6	9,0	9,1

Mamlakatimiz tijorat banklarining jami aktivlari 4,35 barobarga, iqtisodiyotning real sektoriga yo‘naltirilgan kredit qo‘yilmalari umumiy qiymati esa 5,15 barobarga ko‘paydi va bu holat bank tizimining iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Tijorat banklari aktivlarining umumiy summasi 2024-yilning 1-yanvarida ko‘ra, 652,2 trln. so‘mni tashkil etdi. Bu holat bank tizimining iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko‘rsatmoqda.[18]

Amalga oshirilayotgan ishlar natijasida mamlakatimiz bank tizimining resurs bazasi, kapital miqdori va ularning likvidlilik qobiliyatlari ham tobora mustahkamlanib bormoqda.

Biroq, ta’kidlash o‘rinliki, 2020-yildagi xalqaro miqyosdagi ro‘y bergan koronakrizis ta’sirida iqtisodiy faollikning pasayishi hisobiga xo‘jalik yurituvchi subyektlarning pul oqimlari qisqarishi hamda to‘lov qobiliyatining yomonlashishi oqibatida kreditlarni qaytarmaslik bilan bog‘liq risklarning kuchayishi bank tizimi moliyaviy barqarorligi borasidagi xavotirlarning ortishiga sabab bo‘ldi.

Banklarning resurs bazasi 2023-yilda 2020-yilga nisbatan 66 trln. so‘mga yoki 22 foizga o‘sdi. [18]

Ushbu 2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, 2019–2023-yillar mobaynida kredit qo‘yilmalari mutloq miqdorining o‘sish tendensiyasi kuzatilgan. Uning YAIMdagi salmog‘i ulushi ham 2019–2023-yillarda o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Bu ijobiy holat hisoblanadi va iqtisodiyotni bank kreditlari bilan ta’minlashda oshib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga 2019–2023-yillar davomida kredit qo‘yilmalarning YAIMdagi salmog‘i 7,7 foizga pasaygan va bu tijorat banklari kredit faoliyatida ancha muammolar borligini hamda uni takomillashtirish zarurligini bildiradi.

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jami aktivlari tarkibi va dinamikasi (mlrd. so‘m) [18]

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2020-y.		01.01.2021-y.		01.01.2022-y.		01.01.2023-y.		01.01.2024-y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
Kassadagi naqd pul va boshqa to‘lov hujjatlari	6553,2	2,4	9734,6	2,7	10686,3	2,4	19309,1	3,5	20201,8	3,1
Markaziy bankdagi mablag‘lar	14769,0	5,4	18851,4	5,1	31514,6	7,1	36592,1	6,6	33228,0	5,1
Boshqa banklardagi mablag‘lar - rezidentlar	10089,4	3,7	13146,0	3,6	13302,5	3,0	17423,7	3,1	24368,5	3,7
Boshqa banklardagi mablag‘lar-norezidentlar	15419,9	5,7	21700,5	5,9	25074,0	5,6	37688,3	6,8	28862,5	4,4
Investitsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar*	3567,8	1,4	11023,6	3,0	19633,7	4,4	31507,9	5,7	32548,3	5,0
Kredit qo‘yilmalari, sof	207646,3	76,1	270212,8	73,8	316382,4	71,1	378909,2	68,1	457847,1	70,2
Asosiy vositalar, sof	5723,1	2,1	8314,2	2,3	11031,9	2,5	14242,9	2,6	19874,9	3,0
Aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlar	3306,3	1,2	7881,6	2,2	9387,1	2,1	12295,3	2,2	19249,8	3,0
Bankning boshqa xususiy mulklari	352,8	0,1	1131,2	0,3	1339,4	0,3	3065,5	0,6	4483,5	0,7

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Boshqa aktivlar	5299,1	1,9	4125,1	1,1	6570,6	1,5	5712,1	1,0	11492,7	1,8
Jami aktivlar	**272726,9**	**100,0**	**366121,1**	**100,0**	**444922,5**	**100,0**	**556746,3**	**100,0**	**652157,7**	**100,0**

Bank aktivlari salmog‘ida kreditlarning ulushi yildan yilga pasayish tendensiyasiga ega bo‘lmoqda. Agar bank aktivlarida kreditning ulushi 2019-yilga 76,1 foizni tashkil qilgan bo‘lsa uning 2024-yil 1 yanvar holatiga bo‘lgan ulushi 70,2 foizni tashkil etgan. Demak bank kreditlarining absolyut miqdori oshgan bo‘lsada ularning nisbiy pasayish tendensiyasi davom etmoqda.

Albatta tijorat banklari aktivlari ichida iqtisodiyotning real sektoriga ajratilgan kreditlarning hami salmoqli o‘rin egallagandir. Bunda ajratilgan kreditlarning 86,7 foizi ichki manbalarga hisobiga to‘g‘ri keladi. Bu holat bank tizimining iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko‘rsatmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan bank tizimining moliyaviy holati, aktivlar sifatining o‘zgarishi doimiy ravishda stress-testlar o‘tkazish orqali baholanib, vujudga kelishi mumkin bo‘lgan xatarlarning salbiy ta’sirini yumshatish yuzasidan zarur prudensial choralar ko‘rib borildi va aktivlar sifatini maqbul darajada saqlab qolinishiga erishildi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Shuni ta’kidlash lozimki, jamiyatning yangi iqtisodiy formatsiyaga o‘tishi moliyaviy munosabatlar mexanizmlarini murakkablashtirmoqda. Axborotlashtirish va texnik qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan tobora rivojlanayotgan jamiyat risklarni anglash va ularga munosabatda bo‘lishga yangicha yondashuvlarni talab qiladi.

Ammo shunday bo‘lsa ham mamlakatimizda xar bir tijorat banklari faoliyatida moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash va moliyaviy barqarorlikni oshirishga xizmat qiluvchi alohida risk menejmenti standartlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Chunki, rivojlangan davlatlarning barchasida, mavjud banklarida risk menejment tizimi mavjuddir. Ular ushbu tizim orqali banklarni inqirozlardan, aholini tushkunlikdan, ularga mijoz bo‘lgan korxonalarni esa salbiy natijalardan himoya qiladi. Risk menejmenti banklarda moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashda hamda bozor sharoitlarida o‘z o‘rniga ega bo‘lishda muhim xizmat qiladi;

Himoyaning uchinchi chizig‘i – ichki audit xizmati. Mazkur tarkibiy bo‘linma tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini tekshiradi va baholaydi.

Bu shuni anglatadiki, tijorat banklarida risklarni boshqarishning eng maqbul usuli bo‘lib manfaatlar to‘qnashuvini inobatga olgan holda bankning barcha tarkibiy bo‘linmalari va xodimlari o‘rtasida tavakkalchiliklarni boshqarish bo‘yicha vazifalar, majburiyatlar va vakolatlarning aniq taqsimlanishi hisoblanadi.

Bundan tashqari, banklarda paydo bo‘ladigan risklarni pasaytirishningg samarali yo‘llari bo‘lib bank mijozlari hisoblangan aholining, xo‘jalik subyektlarining va jismoniy shaxslarning moliyaviy savodxonligini tizimli ravishda oshirish, risklar tufayli paydo bo‘lgan yo‘qotishlar o‘rnini qoplashning turli xil shakllarini, diversifikatsilash, sekyuritizatsiyalash, moliyaviy xizmatlar bozorida o‘zaro kafolatlar va sug‘urtalash tizimlarini yaratishlar kiradi.

Demak, bank tizimida paydo bo‘ladigan risklarni pasaytirish va uni oqilona boshqarish darajasi, milliy iqtisodiyotning moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabini o‘z vaqtida qondirish hamda aholi va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini doimiy ravishda kengroq himoyalash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-son Farmoni. 2024-yil 21-fevral.
2. Роуз П.С.Банковский менеджмент. Пер.с.анг.со 2-го изд.-М:Дело,1997. 768 с.
3. Вальваран К.Д. Управление рисками коммерчиском банке.-Вашингтон Д.С.,Мировой банк,1997. 303 с.
4. Toymuxamedov, I., & Elbusinova, U. (2020). O‘zbekistonda samarali bank infratuzilmasi va kreditlash jarayonlari istiqbollari //Экономика и инновационные технологии, (3), 18–29. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11420.
5. Иванов А.А., Олейников С.Я., Бочаров С.А. Риск-менеджмент. Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ, 2008. – 193 с.
6. Луман Н. Понятие риска / II. Луман // Thesis. – 1994. – вып.5. – с.150
7. Акимов В.А. Риски в природе, техносфере, обществе и экономике / В.А. Акимов, В.В. Лесных, Н.Н. Радаев. – М.: Деловой экспресс, 2004. – с. 150.
8. Toymuxamedov, I. R., Norov, A. R., Abdurakhmanova, M. M., Kamilova, I. X., & Bazarova, N. R. (2022). The Role of Bank Investment Loans in Increasing the Export Potential of Uzbekistan Enterprises. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 356-361.
9. Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. А. Смит. - М: Наука, 2016. -с.1056.
10. Найт Ф.Х. Риск, неопределённость и прибыль. Пер.с англ. – М.: Дело, 2003. – С. 360.

11. Тоймухамедов, И., & Махкамова, Д. (2020). Цифровая экономика и её влияние на банковский бизнес в Узбекистане. Экономика и инновационные технологии,(2), 151–160. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11408
12. Шумпетер, Й. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Й. Шумпетер ; Пер. В.С. Автономов, М.С. Любский, А.Ю. Чепуренко. – Москва : Прогресс, 1982. – 456 с. – (Экономическая мысль запада. Для научных библиотек) .
13. Стоянова Е.С. (ред.) Финансовый менеджмент: теория и практика. Авторы:проф. Стоянова Е. С., доц. Крылова Т. Б., проф. Балабанов И. Т., доц. Быкова Е. В., проф. Кукукина И. Г., магистр Масленченков Ю. С., проф. Бланк И. А., доц. Ващенко Т. В.6-е изд. – М.: Изд-во “Перспектива”, 2010. – 656 с.
14. Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. –T: Moliya, 2002. –304 b.
15. Malikov T., Olimjonov O. Moliyaviy menejment. – T.:Akademiya, 1999.193 bet.
16. Toymuxamedov I.R. Bank ishi. I.R.Toymuxamedov, 2005-yil, 239 bet.
17. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.//Xalq so‘zi. 2018-yil. 29-dekabr.
18. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yillik hisoboti. 2024-yil.
19. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi” №3427-sonli Nizom. 2023 yil 18-aprel.
20. Toymuxamedov, I., & Jumaev, I. (2024). O‘zbekiston Respublikasi moliya bozorida tijorat banklari faoliyati: muammo va yechimlar // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(4). Retrieved from https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/1668.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INVESTITSIYALAR – MOLIYAVIY BARQARORLIK KAFOLATI

Xaydarov Nizamiddin Xamrayevich
I.f.d., O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi professori

Annotatsiya: Maqolada, mamlakatimiz milliy iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etishda me’yoriy hujjatlarning o‘rni alohida qayd etilgan. Dunyo hamjamiyatiga a’zo davlatlar iqtisodiy rivojlanishiga qarab investitsiyalarni jalb etishning o‘ziga xos (samarali) xususiyatlari qaror topayotganligi keltirilgan. Keyingi yillarda respublikada asosiy kapitalga investitsiya kiritishda moliyalashtirish manbalari bozor iqtisodiyoti talablari asosida tashkil etilayotganligi o‘rganilgan, tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: investitsiya, moddiy investitsiya, portfel investitsiya, milliy iqtisodiyot, moliyaviy manbalar, iqtisodiy tarmoq, sotsial sohalar, hududlar, tijorat banklari, respublika budjeti.

Abstract: The article pays special attention to the role of legal acts in attracting investments into the national economy. Based on the analysis of the economic potential and features of the development of world states that successfully (effectively) attract investments into the economy. The sources of financing investments in fixed assets that fully meet the requirements of a market economy have been studied and analyzed.

Key words: investment, material investments, investment portfolio, national economy, financial sources, economic sector, social sphere, territories, commercial banks, republican budget.

Аннотация: В статье особое внимание уделено роли правовых актов в привлечении инвестиций в национальную экономику. На основе анализа экономического потенциала и особенностей развития мировых государств, которые успешно (эффективно) привлекают инвестиции в экономику. Изучены и проанализированы источники финансирования инвестиций в основной капитал, полноценно отвечающие требованиям рыночной экономики.

Ключевые слова: инвестиция, материальные инвестиции, портфель инвестиций, национальная экономика, финансовые источники, экономическая отрасль, социальная сфера, территории, коммерческие банки, республиканский бюджет.

KIRISH

Dunyo mamlakatlari ichida birorta ham davlat yo‘qdirki, o‘z milliy iqtisodiyotiga ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etmagan yoki etmayotgan bo‘lsa. Yuqori industrial rivojlanishiga ega bo‘lgan davlatlarda intellektual investitsiyalarga e’tibor qaratilayotgan bir sharoitda, rivojlangan mamlakatlarda portfel investitsiyalarni jalb etishga moyillik yuqori bo‘lmoqda. Rivojlanish bosqichiga kirayotgan mamlakatlarda esa to‘g‘ridan to‘g‘ri va moliyaviy investitsiyalarni kiritishga e’tibor yuqori bo‘ladi. Shunday davlatlar ham mavjudki, bir vaqtning o‘zida yuqorida qayd etilgan investitsiyalarning barcha turidan talab va ehtiyojiga mos ravishda jalb etish amaliyoti namoyon bo‘lmoqda.

Investitsiyalarning mana shunday o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlariga tayanib, qichqa vaqtlar ichida mamlakatimizda investitsiya muhitini yaxshilash va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan 10 dan ortiq Qonunlar, 30 ga yaqin O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va qarorlari hamda 35 ga yaqin Hukumatning qarorlari qabul qilindi.

Ushbu yo‘nalishda qabul qilingan ikkita qonunni alohida ta’kidlab o‘tish kerak. “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi va “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida” gi qonunlar muqaddam qabul qilingan bir qator normativ-huquqiy hujjatlarni birlashtirdi va investorlar uchun sharoitlarni sezilarli darajada yaxshiladi.

Mamlakatimiz milliy iqtisodiyotini davr talabiga mos ravishda rivojlantirishda investitsiyalar o‘rni beqiyos bo‘layotganligini strategik dasturlardan ham bilish mumkin. Ular 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasidan ham munosib o‘rin olgan. Xususan strategiyaning: 26-maqsadida:

Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralarini ko‘rish, belgilangan[1].

Shuningdek, “O‘zbekiston–2030” strategiyasi, 49- maqsadida: Mamlakatimizda 250 milliard dollarlik investitsiyalarni o‘zlashtirish, jumladan 110 milliard dollar xorijiy investitsiyalar va 30 milliard dollar davlat-xususiy sheriklik doirasidagi investitsiyalarni jalb qilish[2], masalalarini qo‘yilishi ham investitsiyalar milliy iqtisodiyot rivoji hamda ahaolining turmush tarzi farovonlashib jamiyatda olib borilayotgan islohotlardan rozi bo‘lishiga asos bo‘lmoqda.

Investitsiyalarning iqtisodiy ahamiyati e’tiborga olinib, ulkan marralar ko‘zda tutilganini yuqorida qayd etilgan iqtiboslardan ham bilish qiyin emas. Chunki, 2023-yil yakuni bo‘yicha mamlakatning yillik YAIM 1 066 569,0 mlrd. (1,07 kvadralliona) yoki 90.8 mlrd. AQSH dollari ga yetgan bir paytda, kelgusi uch yilning har bir yilda kamida 24.0 mlrd. AQSH dollarida investitsiyalarni jalb etish misli ko‘rilmagan vazifalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, jalb etiladigan investitsiyaning qariyb 60 foizi xorijiy investitsiyalar bo‘lishi ham o‘ta ahamiyatlidir.

Shuningdek, keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Jahon banki guruhi, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki guruhi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilma investitsiyalari banki kabi bir qator xalqaro moliya institutlarining a’zosi, shuningdek, ko‘plab xorijiy hukumatlari moliyaviy tashkilotlari bilan hamkorlik qilmoqda. Osiyo infrastruktura investitsiya banki bilan hamkorlik kengaymoqda. Investitsiyalarga qulay makon hisoblangan erkin iqtisodiy zonalar 2017-yilga qadar mamlakatda atigi 3 ta mavjud bo‘lsa, 2023 yilga kelib ularning umumiy soni 24 taga yetdi.

Umuman olganda, 2017–2023-yillarda O‘zbekistonda investitsiyalar yiliga o‘rtacha 14,5%dan o‘sib, jami 1 460,4 trln. so‘mlik kapital qo‘yilmalar amalga oshirilgan. 2017–2023-yillarda YAIMning o‘rtacha o‘sishi 5,3%ni tashkil etib, mazkur o‘sishning 3,9 foizi investitsiyalar hisobiga to‘g‘ri kelgan. Investitsiyalarning YAIMdagi ulushi 2017-yilda 22,7%ni tashkil etgan bo‘lsa, 2019-yilda bu eng yuqori daraja – 36,8%ga yetgan. So‘nggi yillarda investitsiyalar hajmi YAIMga nisbatan barqarorlashib, 2023-yilda 33,0%ga yetgan[3].

Hozirgi kunda qulay investitsiya muhitini aniqlovchi qator elementlar mavjud bo‘lib, shulardan asosiylari bo‘lib: me’yoriy-huquqiy, ekologik shart-sharoitlar, moliyalashtirishning bozor mexanizmlari, axborot ta’minoti; mahalliy investorlar bilan xorijiy xususiy investorlar o‘rtasidagi paritetning ta’minlanganligi, inflyatsiya darajasi, yalpi ichki mahsulotning barqaror o‘sishi, iste’mol va jamg‘arma nisbati, foiz stavkalari darajasi, xorijiy investitsiyalarning o‘zlashtirish darajasi, malakali kadrlar va mehnat resurslari zaxirasi, bozor tamoyillari asosida bank-moliya xizmatlari, soliq, monetar va fiskal siyosatni o‘z ichiga qamrab oladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Haqiqatni anglash uchun qiyoslash yoki taqqoslash kerak. Ushbu aqida hayotning har bir jabhasi bilan bir qatorda, ilmiy ishlarni yozish va yoritishda ham keng qo‘llaniladi. Mazkur maqolada mamlakatimizning keying yetti yillik ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy strayegiyasini belgilab berishga xizmat qilayotgan “O‘zbekiston–2030” strategiyasida mavzuga oid bo‘lgan maqsad va vazifalar qiyosiy tahlil etildi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risidagi Farmonida ham rejalashtirilgan vazifalar o‘rganilgan. Asosiylaridan biri, O‘zbekiston Respulikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi e’lon qilgan statistik ma’lumotlar qiyosiy o‘rganildi va tahlil etilishi bilan birga, bir qator internet elektron sahifalarida keltirilgan ma’lumotlar ham taqqoslama o‘rganilib, muallif tomonidan xulosalar chiqarishga asos bo‘ldi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Metodologiya bu metodlar majmuasini o‘rganish, tahlil va tadqiq etish orqali amalga oshirilishini e’tirof etgan holda, ushbu maqolada qiyosiy tahlil, induksiya, deduksiya, analiz, sintez va kuzatuv kabi metodlardan foydalanildi. Pirovardida, maqola yuzasidan xulosalar chiqarishga va mos ravishdagi ilmiy takliflari ishlab chiqishiga zamin yaratildi.

TAHLIL VA NATIJADORDIK

Bugungi kunda investitsiyalarni moliyalashtirishning bir nechta manbalari bo‘lib, ular bozor iqtisodiyoti tamoyillari va qonuniyatlariga izchil javob bermoqda. 2023-moliya yili mobaynida mamlakatimizda olib borilayotgan investitsiya faoliyatda asosiy kapitalga investitsiyalarning hajm dinamikasi haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish uchun quyidagi 1-diagrammaga murojaat qilamiz.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar. lex.uz›docs/5841063

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-son “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risda”gi Farmoni 2023-yil 11-sentyabr. lex.uz›docs/6600413

3 Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi, ma’lumotlari. 2023-yil.

1-diagramma: Asosiy kapitalga investitsiyalarning hajmi dinamikasi (trln. so‘m)

Diagrammada keltirilgan statistik ma’lumotlarga baho beradigan bo‘lsak, o‘tgan besh yil mobaynida asosiy kapitalga sarflangan investitsiyalar dinamikasi o‘sish xususiyatiga ega bo‘lgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida va aholining tabiiy o‘sishi yuqori bo‘lgan davlat uchun bu o‘ta zarur ko‘rsatkich hisoblanadi.

Shuningdek, istiqbolda YAIMning ham izchil o‘sishiga yaqindan ko‘mak beradi, albatta. 2019-moliya yilida asosiy kapitalga 159,9 trln. so‘m investitsiyalagan bo‘lsa, 2020-yilda bu ko‘rsatkich 210,2 trln. so‘mga o‘zgarib, o‘tgan yilga nisbatan 50,30 trln. so‘mga ko‘paygan yoki 31,0 foizga ortgan. Bu ko‘rsatkichdan 10 foiz inflyatsiya darajasini chegirib tashlaganda ham real o‘sish 21,0 foizni tashkil etmoqda. Yana shuni alohida qayd etish joizki, 2020-yil butun dunyoda pandemiya avj olgan eng cho‘qqi davr hisoblanadi. Aksariyat xo‘jalik subyektlari vaqtincha faoliyatini to‘xtatgan va eksport-import operatsiyalari ham minimallashgan davrga qaramasdan O‘zbekistonda o‘sish ko‘rsatkichning bo‘lishi yaxshi hodisa sifatida e’tirof etish joiz.

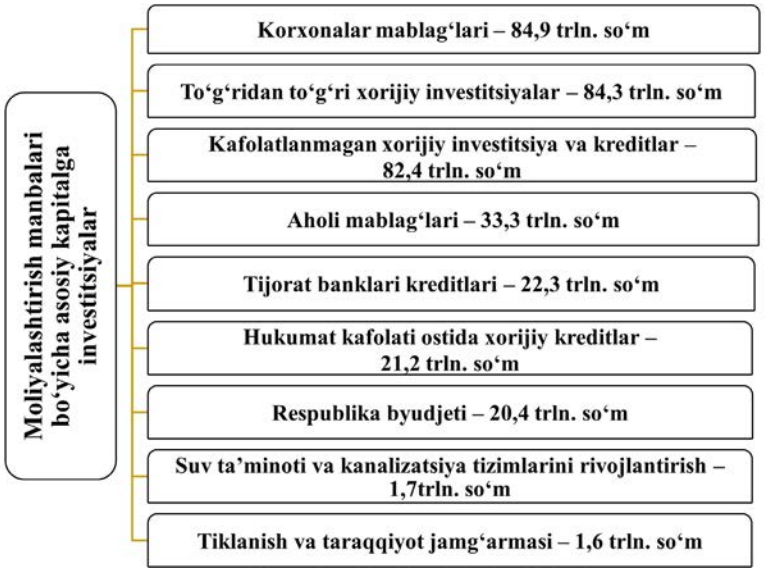
2019-yilni 2023-yilga nisbatan tahlil qilganda natija yanada zalvorli ahamiyat kasb etadi. Xususan, yuqorida qayd etilganidek, 2019-yilda asosiy kapitalga investitsiyalar 159,9 trln. so‘mni tashkil etgan bir sharoitda 2023-moliya yilida 352,1 trln. so‘mni tashkil etgan. Yoki bu ko‘rsatkich YAIMning qariyb 1/3 qismidan ham ortiq summani tashkil etadi. Yillar mobaynida 120,0 foizga ortganligining guvohi bo‘lamiz. Bu holat dunyoda raqobat kuchayayotgan bir sharoitida juda jozibali ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Investitsiyalarni dinamik o‘sishini Prezidentimiz ham alohida qayd etib, quyidagi fikrini zikr etgan: “So‘nggi olti yilda sanoatga jalb qilingan investitsiyalar hajmi 7 barobar oshdi”[4].

Asosiy kapitalga investitsiyalarni o‘sish dinamikasi haqidagi ma’lumotga ega bo‘ldik. Endigi tahlil obyekti qanday turdagi moliyaviy manbalar hisobiga investitsiyalar moliyalashtirilayotganligi haqidagi ma’lumotlarni qiyosiy tahlil qilamiz. Chunki, muqaddam mustaqillikning ilk yillarida va undan oldingi davralarda asosiy kapitalga investitsiyalashda Davlat budjeti va budjetdan tashqari boshqa markazlashgan mablag‘larning roli juda yuqori bo‘lgan. Bunga ta’sir etgan omillar serob, albatta. Ammo, asosiysi bo‘lib bozor iqtisodiyoti tamoyillarini tom ma’noda ishlamasligi, shuningdek, xorijiy mamlakat investorlari bizni e’tirof etmasligi bo‘lgan. Mustaqillikni qo‘lga kiritib mustaqil moliya siyosatini olib borayotganimizga ham uch dekadadan ortiq vaqt o‘tdi. So‘nggi yillarda asosiy kapitalni moliyalashtirish manbalarida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘layotganligi haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lishi uchun 1- rasmda qayd etilgan statistik ma’lumotlarga murojaat qilamiz.

Davlat statistika agentligi nashr etgan ma’lumotlarga nazar soladigan bo‘lsak, 2023-moliya yilida asosiy kapitalga investitsiyalar 9 ta manba hisobidan amalga oshirilgan bo‘lib, jami 352,1 trln. so‘m o‘zlashtirilgan. Eng ulkan moliyaviy manbaga qaraganda, eng kichik moliyaviy manba qariyb, 60 barobar past darajada bo‘lgan. Aslida bozor iqtisodiyoti sharoiti va tamoyiliga binoan shunday bo‘lishi tabiiy.

1-rasm ma’lumotlariga razm soladigan bo‘lsak, moliyalashtirish manbalari hajm jihatidan ketma ketligi aynan bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradi. Ya’ni birinchi uchlikni 251,6 trln. so‘m yoki jami moliyaviy manbalarning 71,0 foizini Xo‘jalik subyektlari mablag‘lari, To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar hamda Kafolatlanmagan xorijiy investitsiyalar va kreditlarga to‘g‘ri kelmoqda. Bu yaxshi ko‘rsatkich bo‘lib, hukumatning boshqa xorijiy davlatlar va investorlar oldida majburiyati minimallashganidan dalolat beradi.

4 https://president.uz/uz/lists/…

1-rasm: Moliyalashtirish manbalari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar[5]

Keyingi manbalar ham bozor iqtisodiyoti talabiga javob beradi. Xususan, Aholi mablag‘lari 33,3 trln. so‘m va Tijorat banklarning kreditlari 22,3 trln. so‘mni tashkil etmoqda. Keyingi to‘rtta moliyaviy mablag‘larini qo‘shib hisoblaganda ham birgina Korxonalar mablag‘iga to‘g‘ri kelmaydigan manbalar, bevosita davlatga taalluqli bo‘lib, ularning hajmi boshqa manbalarga qaraganda ancha pastligi bilan namoyon bo‘lmoqda. Birgina Respublika budjetini oladigan bo‘lsak, u 20,4 trln. so‘mni tashkil etib, jami moliyaviy manbalarning 6,0 foizni tashkil etmoqda. Shuningdek, Davlat maqsadli jamg‘armalari ichida strategik ahamiyat kasb etadigan Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi 1,6 trln. so‘m bilan moliyalashtirish manbalari ichida oxirgi o‘rinda turibdi.

Tashqaridan qaraganda raqamlar va moliyalashtirish manbalarining ketma-ketligi quvonarli, albatta. Ammo tarmoqlar va hududlar kesimida investitsiyalardan samarali foydalanish jamiyat a’zolarini to‘liq qoniqtira olmayapti. Buni yaqinda bo‘lib o‘tgan video selektorda Prezidentimiz alohida qayd etdilar. Jumladan: “Lekin, kompleks, tarmoq va hudud rahbarlarida har bir dollar investitsiya qancha ish o‘rni yaratgani, qo‘shilgan qiymat va eksport qanchaga oshgani borasida tahlil yetarli emasligi ko‘rsatib o‘tildi. O‘tgan yili 5 ta – baliqchilik, parrandachilik, zargarlik, asalarichilik, ipakchilik tarmoqlarida xorijiy investitsiyani jalb qilish ishlari eng sust darajada bo‘lgan”[6].

Ko‘rib turganimizdek, oziq-ovqat xavfsizligi muammo bo‘lib turgan bir sharoitda, baliqchilik, parrandachilik va asalarichilik tarmoqlarida investitsiyalarning sust darajada bo‘lishi, kechirib bo‘lmaydigan holat, albatta. Shuningdek, O‘zbekiston bir yilda 100,0 tonna oltin xom-ashyosini qazib olayotgan bir sharoitda, uning bor-yo‘g‘i 6,0 foizi mamlakat ichida qayta ishlanib, yuqori qiymatga ega bo‘lgan tovarga aylanayotgani ham o‘ta achinarli holatlardan biri hisoblanadi[7].

Investitsiyalardan ayniqsa xorijiy investitsiyalardan foydalanish darajasi ham hududlar kesimida tekis amalga oshirilyati deb bo‘lmaydi. Yana Prezidentimiz qayd etgan tahliliy ma’lumotlarga murojaat qilsak: “Xorijiy investitsiyalar hajmi 2023-yilda 1,6 barobar o‘sgan bo‘lsada, eng katta salohiyatga ega Samarqand va Toshkent shahrida bu ko‘rsatkich imkoniyatga yarasha bo‘lmadi. Shuningdek, 12 ta tuman va shaharda o‘zlashtirilgan jami investitsiyalar o‘tgan yilga nisbatan kamaygan”[8].

Mamlakatning eng ko‘p turistlar keladigan ikkita strategik hududiga xorijiy investitsiyalarning past darajada bo‘lishi hatti harakatlarni qayta ko‘rib chiqishga da’vat etadigan hollardan biri hisoblanadi. Shuningdek, ishchi o‘rinlarini tashkil etishda ham yuqori salohiyatga ega bo‘lishi lozim bo‘lgan bu ikki azim shaharda investitsiya faoliyatini jadal rivojlantirish bugungi kunning kechiktirib bo‘lmas tadbiri hisoblanadi. Shuningdek, 12 ta tuman va shaharda investitsiya oqimining o‘tgan yilga nisbatan pasayib ketishi, tuman boshqaruv tizimi va investitsiya boshqarmalarining ish faoliyati salbiy deb baholashga to‘g‘ri keladi. Ko‘rib turganimizdek, investitsiyalardan samarali foydalanish respublika bo‘yicha ijobiy deyish mumkin, ammo ayrim tarmoq va hududlarda bu borada ilmiy yondashilgan o‘zgarishlarni amalga oshirish lozim.

5 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati 2023-yil yanvar-dekabr. Toshkent - 2024-yil.
6 https://president.uz/uz/lists/…
7 https://www.gazeta.uz/uz/ “Yiliga 100 tonna oltin qazib olyapmiz, lekin atigi 6 foizi qayta ishlanyapti” - Prezident.
8 https://president.uz/uz/lists/…

ТАРАҚҚИЁТ ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizda so‘nggi 6–7 yil mobaynida yaratilgan qulay investitsiya muhiti hisobiga investitsiyalarni jalb etish va ularni tarmoq va sohalarda joylashtirishda muayyan yutuqlarga erishildi va ijobiy ko‘rsatkichlar izchil davom etmoqda. Pirovardida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YAIM o‘sishi bilan birga, kambag‘allik darajasi ham keskin kamaymoqda. Bu yutuqlarning poydevori Prezidentimiz rahnamoligida olib borilayotgan oqilona va odilona investitsiya siyosati natijasidir. Biroq, bizdagi mavjud ilmiy salohiyat va qulay tabiiy sharoit investitsiyalardan yanada samarali foydalanish imkonini beradi. Buning uchun yaqin istiqbolda quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan:

birinchidan, oliy ta’lim muassasalari, ilmiy tadqiqot institutlari va investitsiya sohasida faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilar, mamlakatimizdagi har bir tarmoq bo‘yicha alohida, har bir hudud bo‘yicha, alohida har o‘n million so‘m ichki va har ming dollar jalb etilgan tashqi investitsiya hisobiga alohida tarmoqlarda nechta va hududlarda nechta ish o‘rni yaratish imkoniyati mavjudligini aniqlovchi mexanizm ishlab chiqish zarur;

ikkinchidan, davlat budjetidan imkon qadar faqat ijtimoiy, siyosiy, ekologik va hududiy daxlsizlikka zarur bo‘lgan ijtimoiy investitsiyalarni yo‘naltirib, iqtisodiy tarmoq va sohalarga investitsiyalarni yo‘naltirishni minimallashtirish lozim. Iqtisodiy tarmoq va sohalarga investitsiyalarni yo‘naltirishni xususiy mahalliy va xorijiy investorlarga yuklash, maqsadga muvofiq hisoblanadi;

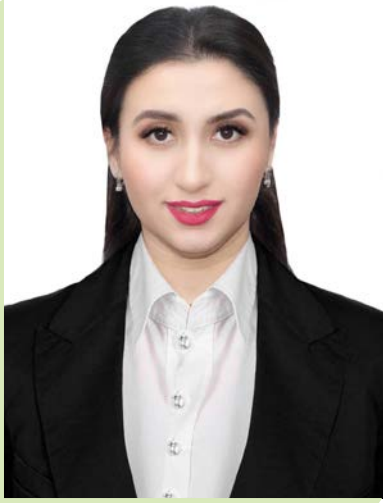
uchinchidan, tuman va shahar hududlarida o‘tgan yilga nisbatan investitsiya oqimining pasayishga ta’sir etgan obyektiv va subyektiv omillar tanqidiy tahlil etilib, obyektiv omillarni yumshatish, subyektiv omillarni esa tezda bartaraf etish choralarini ko‘rish lozim.

to‘rtinchidan, mahalliy va xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishning asosiy yo‘llaridan biri, milliy iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarda davlat-xususiy sheriklik loyihalaridan keng foydalanishni jadallashtirish lzim. Ayni shu mexanizmdan foydalanayotgan xususiy sektor subyektlarini esa har tomonlama moliyaviy rag‘batlantirish richaglarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bu o‘z navbatida, investitsiyalar ko‘magida milliy iqtisodiyotimiz jahon integratsiyasi, aniqrog‘i xalqaro savdo tashkilotiga kirib borishini yanada tezlashtirishga zamin yaratadi.

Foydalngan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-son “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risda”gi Farmoni 2023-yil 11-sentyabr. lex.uz›ru/docs/6600413
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar. lex.uz›docs/5841063?ONDATE=21.04.2022
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati 2023-yil yanvar-dekabr. Toshkent - 2024-yil.
4. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi, ma’lumotlari. 2023-yil.
5. https://president.uz/uz/lists/view/6975 Investitsiya, eksport va sanoat sohalaridagi vazifalar belgilandi
6. https://www.gazeta.uz/uz/ “Yiliga 100.0 tonna oltin qazib olyapmiz, lekin atigi 6,0 foizi qayta ishlanyapti” - Prezident.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ СИСТЕМОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ И ЛЬГОТ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Дониерова Фотимабону Алишер кизи
PhD, ТГЭУ

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы и практические аспекты управления системой заработной платы и льгот в современных экономических условиях. Особое внимание уделяется анализу различных теоретических подходов и методик, а также практическому применению этих знаний в различных секторах экономики, включая банковскую сферу.

Ключевые слова: заработная плата, управление человеческими ресурсами, мотивация, теории заработной платы, банковская сфера.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda ish haqi va nafaqa tizimini boshqarishning nazariy asoslari va amaliy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Turli nazariy yondashuv va uslublarni tahlil qilish, bu bilimlarni iqtisodiyotning turli tarmoqlarida, jumladan, bank sektorida amaliy qo‘llashga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Kalit so‘zlar: ish haqi, inson resurslarini boshqarish, motivatsiya, ish haqi nazariyalari, bank ishi.

Abstract: This article examines the theoretical foundations and practical aspects of managing the wage and benefit system in modern economic conditions. Particular attention is paid to the analysis of various theoretical approaches and techniques, as well as the practical application of this knowledge in various sectors of the economy, including the banking sector.

Key words: wages, human resource management, motivation, wage theories, banking.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и динамичного развития рынков, управление заработной платой и льготами является ключевым аспектом стратегического управления человеческими ресурсами. Справедливая и конкурентоспособная система оплаты труда способствует не только повышению мотивации и производительности работников, но и обеспечивает стабильность и развитие организаций. Эта статья направлена на изучение теоретических и практических аспектов формирования эффективных систем вознаграждения.

Управление человеческими ресурсами является одним из ключевых аспектов современного управления организацией. В современных условиях динамичного развития бизнеса и изменяющегося рынка труда управление человеческими ресурсами становится все более стратегической функцией, направленной на эффективное управление персоналом и достижение организационных целей. Одной из важнейших функций является обеспечение справедливой и конкурентоспособной системы оплаты труда, которая стимулирует сотрудников к достижению лучших результатов и способствует повышению уровня их удовлетворенности работой.

Заработная плата – это вознаграждение, которое выплачивается работнику за его профессиональную деятельность. Размер заработной платы определяется различными факторами, включая сложность работы, условия труда, качество и количество затраченного труда, а также дополнительные стимулы и компенсационные выплаты [1].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследование основано на анализе научной литературы, отечественных и зарубежных исследований по теме заработной платы и льгот. Применялись методы качественного анализа теоретических моделей, включая теорию предложения и спроса на рынке труда, теорию человеческого капитала и

теорию эффективных заработных плат. Также были изучены и проанализированы различные подходы к построению систем оплаты труда на практических примерах из банковской сферы.

В экономической науке существует несколько теорий, объясняющих процесс формирования заработной платы. Одной из основных теорий является теория предложения и спроса на рынке труда. Согласно этой теории, заработная плата формируется на основе взаимодействия между предложением и спросом на рабочую силу. Высокий спрос на работников приводит к росту заработной платы, в то время как избыток рабочей силы может снизить ее уровень.

Еще одной из теорий является теория человеческого капитала, разработанная Гэри Беккером. Согласно этой теории, заработная плата зависит от инвестиций в образование, профессиональную подготовку и опыт работника, которые увеличивают его производительность труда и соответственно его заработную плату.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Также стоит упомянуть теорию эффективных заработных плат, предложенную Джорджем Бордо. Он считает, что заработная плата должна быть достаточной для обеспечения работника желаемым уровнем удовлетворенности, чтобы он мог достичь высоких результатов труда.

По мнению В.В. Адамчука, заработная плата трактуется как элемент дохода наемного работника и один из элементов издержек [2].

Р.Я. Подовалова и Н.Н. Абакумова понимают под заработной платой часть дохода предпринимателя, которая расходуется на оплату труда наемных работников. Эти определения полностью не характеризуют всей сути заработной платы, а лишь отражают некоторую часть ее функций [3].

В.П. Пашуто определяет заработную плату как стоимость труда, которая формируется основываясь на объективной оценке вклада работника в результаты деятельности предприятия [4]. Размер заработной платы зависит от установленного минимального уровня заработной платы, сложности и квалификации труда, спроса и предложения на рабочую силу, условий труда и результатов работы предприятия. Но в этом определении отсутствует упоминание об индивидуальной и коллективной ответственности за результаты труда, что может негативно сказываться на эффективности деятельности.

Однако следует отметить, что понятия “заработная плата” и “цена рабочей силы” не являются полностью идентичными. Они не совпадают ни в количественном, ни в функциональном аспекте. По этой же причине определение, предложенное С.Ю. Рощиным и Т.О. Разумовой, о том, что заработная плата представляет собой цену услуг труда, требует дополнительного анализа и уточнения.

В.А. Вайсбурд рассматривает заработную плату как преобразованную форму стоимости рабочей силы. Её размер определяется стоимостью тех товаров и услуг, которые необходимы для обеспечения воспроизводства рабочей силы, а также взаимосвязью спроса и предложения на рынке труда и результатами функционирования рабочей силы в производственном процессе.

Это определение учитывает базовые принципы рыночной динамики, определяющей заработную плату через взаимодействие спроса и предложения. Оно подчеркивает важность связи между производительностью труда и уровнем заработной платы, а также правильно отображает сущность взаимоотношений между сотрудником и работодателем.

Ряд авторов, например В.А. Волгин и Б.Г. Мазманова, выделяют четыре функции: воспроизводственную, стимулирующую, регулирующую и социальную [5].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Воспроизводственная функция – отражает важность обеспечения работников и членов их семей достаточными средствами для восстановления, развития и воспроизводства рабочей силы, что является неотъемлемой частью социальной защиты трудящихся. Этот аспект подчеркивает необходимость создания социальных программ и мер поддержки, направленных на обеспечение стабильности и благополучия трудовых ресурсов общества.

Социальная функция - предусматривает создание справедливой дифференциации оплаты труда. Это должно стимулировать работников к улучшению своей квалификации и движению вверх по социальной иерархии. Такая дифференциация должна соответствовать принципам социальной справедливости, обеспечивая честное вознаграждение за выполненную работу. Также заработная плата выполняет социальную функцию путем обеспечения работников средствами для удовлетворения их материальных потребностей. Это важно для обеспечения достойного уровня жизни работников и их семей. Кроме того, заработная плата играет роль индикатора социального статуса работника в обществе, отражая уровень его экономического благосостояния и вклад в общественную деятельность.

Регулирующая функция - распределение заработной платы, предусматривающая разделение видов экономической деятельности, категориальное и территориальное разделение работников, которое зависит от количественного и качественного характера труда. Это позволяет заработной плате оказывать влияние на величину спроса и предложения рабочей силы, ее размещение и также на формирование конъюнктуры рынка труда.

Стимулирующая функция - заработная плата является важным мотивационным фактором для работников. Высокая заработная плата может побуждать работников к улучшению производительности и выполнению поставленных целей. Достойная заработная плата является подтверждением признания и уважения со стороны работодателя. Конкурентоспособная заработная плата также помогает привлечь и удержать талантливых специалистов, снижая текучесть кадров. Предложение перспективы роста заработной платы в зависимости от профессионального развития может стимулировать сотрудников к постоянному совершенствованию своих навыков и знаний.

Важно заметить, что активизация всех функций, особенно стимулирующей, приведет к повышению эффективности заработной платы.

Таким образом, заработная плата играет важную роль в экономике, обеспечивая справедливое вознаграждение за труд и стимулируя работников к увеличению производительности. Ее роль не только социальная, но и экономическая и регулирующая, что подчеркивает ее значение как элемента функционирования рыночной экономики.

Анализ показал, что эффективные системы управления заработной платой должны учитывать не только экономические, но и психологические аспекты в мотивации сотрудников. Разработка справедливых, прозрачных и адаптированных к стратегическим целям систем оплаты труда позволяет организациям повысить свою конкурентоспособность и эффективность. В банковской сфере важно особое внимание уделить устойчивости и адаптивности систем оплаты к внешним и внутренним изменениям экономической среды.

Методы и принципы построения системы заработной платы и льгот

Система оплаты труда является ключевым инструментом управления персоналом, влияющим на мотивацию и производительность сотрудников. Эта система должна быть честной, прозрачной и понятной. Рассмотрим основные методы и принципы построения такой системы.Совокупный доход состоит из материальных и нематериальных элементов. К нематериальным относятся возможности для профессионального роста, признание, полномочия и др. Материальные доходы включают заработную плату, льготы, надбавки и денежные выплаты по Трудовому кодексу, а также долгосрочные выплаты в виде акций и опционов. Заработная плата разделяется на постоянную и переменную части. Постоянная часть выплачивается за выполнение стандартных функций, указанных в должностной инструкции, в то время как переменная часть зависит от результатов работы сотрудника и оценивается через метод оценки должностей.

Рис. 1.1: Структура совокупных доходов [6]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Определение стратегических целей является ключевым элементом при построении системы вознаграждения в организации. Это важно по ряду причин. Во-первых, стратегические цели определяют основные направления развития организации. Они отражают ее миссию, видение и ценности, а также определяют приоритетные задачи на долгосрочную перспективу.

Во-вторых, определение стратегических целей помогает сосредоточить усилия всех сотрудников на достижении общих целей. Четкое понимание того, к чему стремится организация, способствует объединению усилий и созданию эффективной команды. Система вознаграждения в этом случае должна быть построена таким образом, чтобы поощрять коллективное сотрудничество и достижение общих результатов.

В-третьих, стратегические цели определяют критерии оценки эффективности работы организации и ее сотрудников. Они помогают определить, какие результаты являются ключевыми для успешной реализации стратегии, и на основе этого разработать систему оценки и вознаграждения. К примеру, если одной из стратегических целей является увеличение доли рынка, то система вознаграждения должна стимулировать достижение конкретных показателей рыночной доли.

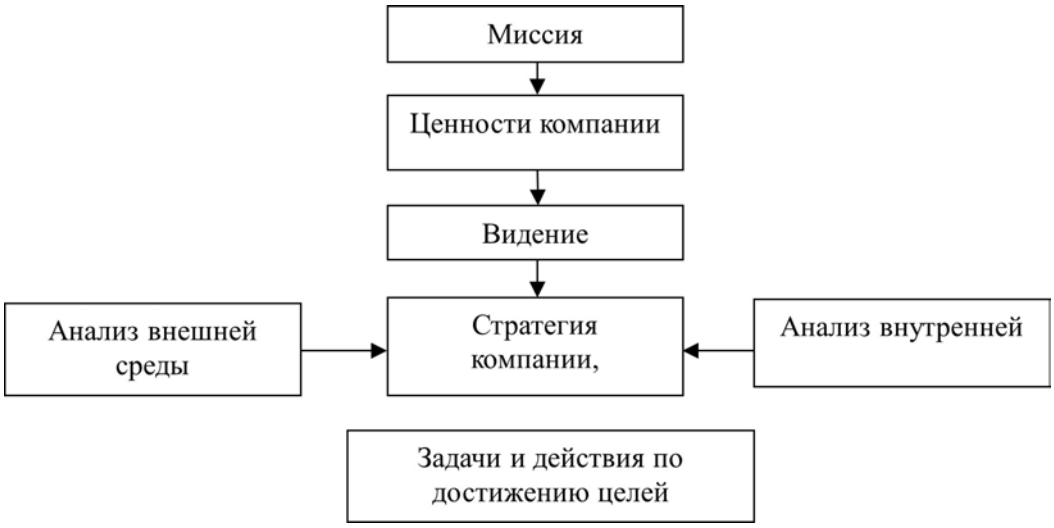

Рис. 1.2: Учет влияния составляющих на стратегические цели компании[7]

Хорошим инструментом для выстраивания сбалансированных и взаимосвязанных между собой целей является BSC – система сбалансированных показателей [8].

BSC (balanced scorecard), или система сбалансированных показателей – инструмент для реализации стратегии, разработанная Робертом Капланом и Дейвидом Нортоном. Это уникальная система, которая позволяет интегрировать как финансовые, так и нефинансовые показатели эффективности деятельности, поскольку финансовые показатели отражают эффективность работы в прошлом и не всегда предупреждают о проблемах, возникающих в настоящем времени. BSC позволяет по отдельности донести до всех подразделений организации их значимую роль в реализации стратегии.

Для того, чтобы ставить цели по BSC, сперва необходимо построить архитектуру системы сбалансированных показателей с учетом причинно-следственных связей.

Как приведено в данном алгоритме, для успешного целеполагания необходимо учитывать несколько составляющих: финансовую, клиентскую, внутреннюю и составляющую обучения и роста. Все они взаимосвязаны между собой. Основываясь на этой схеме организации могут правильно ставить цели для реализации их стратегии.

После правильной постановки целей разрабатываются ключевые показатели эффективности (KPI) на основе стратегической карты компании. Стратегическая карта определяет основные цели и направления развития организации, выявляя ключевые факторы успеха. KPI, в свою очередь, являются инструментом измерения достижения этих целей и позволяют оценить эффективность стратегии. Таким образом, KPI разрабатываются исходя из стратегической карты, чтобы обеспечить ее успешную реализацию и достижение поставленных целей.

Чтобы разработанная система мотивации и оплаты труда была эффективной и работала для достижения целей компании, она должна учитывать важные принципы.

Учет мотивационных факторов, ожиданий и потребностей персонала. Учитывание мотивационных факторов, ожиданий и потребностей персонала является ключевым аспектом при создании эффективной системы оплаты труда. Одним из важных аспектов при учете мотивационных факторов является

понимание основных потребностей работников, как финансовых, так и нематериальных. Поэтому при разработке системы оплаты труда необходимо учитывать их. Необходимо в первую очередь проанализировать мотивационные факторы и потребности персонала, а затем выявить и приоритизировать их.

Рис.1.3: Архитектура системы сбалансированных показателей[9]

Выделяют несколько приоритетных мотивационных факторов:

- признание;
- возможность роста и повышения уровня профессионализма;
- самореализация;
- интересная работа;
- деньги;
- устойчивость компании.

По теории Герцберга самый сильный мотиватор – это признание. По его словам, людей мотивируют достижения, а неудачи влекут за собой демотивацию. Поскольку признание и достижения являются самым сильным мотиватором, то для повышения эффективности достаточно предоставить сотрудникам возможности для реализации их потенциала. Следуя этому сотрудникам на руководящих должностях необходимо чаще выражать свою признательность и поощрять инициативных работников.

Для того чтобы учитывать этот принцип построения системы оплаты труда и мотивации, необходимо проанализировать все мотивационные факторы и потребности сотрудников, а затем учесть их непосредственно при разработке.

Устранение демотивирующих факторов. При разработке системы оплаты труда необходимо учитывать не только мотивирующие, но и демотивирующие факторы, которые могут оказать негативное влияние на работников и производительность труда.

Необходимо определить и устраните факторы, способствующие снижению мотивации, такие как конфликты, внутренний дискомфорт, высокий уровень стресса, невыполнение обещаний руководством, недостижимые цели и задачи, недостаток ресурсов для их выполнения, отсутствие вознаграждения за индивидуальный вклад и другие. Если сотрудники считают, что их заработная плата не соответствует их вкладу в работу или не отражает их профессиональные навыки и достижения, это может вызвать недо-

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

вольство и ухудшить их мотивацию. Все эти факторы могут существенно снизить уровень мотивации сотрудников.

Поэтому перед тем, как изменять систему оплаты, важно выявить и устранить эти демотивирующие факторы. Это можно сделать путем изменения организационной культуры компании.

Прозрачность и понятность системы вознаграждения. Система вознаграждения должна быть понятна для сотрудника, то есть у него есть возможность оценить, какие усилия потребуются для достижения цели и какое вознаграждение будет получено. Согласно теории ожиданий В. Врума, если усилия сотрудника будут соответствовать ожидаемому вознаграждению, это стимулирует его на выполнение задачи или достижение результата.

Однако, если сотруднику будет сложно определить, какое вознаграждение он получит, из-за сложности расчетов, субъективности и отсутствия понятных критериев оценки, то вероятно, он не будет заинтересован в максимально усиленной работе над поставленными задачами.

Вознаграждение как за индивидуальные, так и за коллективные результаты. Важно учитывать как индивидуальные, так и коллективные результаты сотрудников, чтобы гарантировать эффективность системы вознаграждения. Это означает, что система вознаграждений должна охватывать три типа результатов: организационные, индивидуальные и командные. Принимая во внимание индивидуальные и коллективные результаты, можно стимулировать сотрудников работать сообща, поддерживать и правильно распределять ресурсы. Из теории менеджмента известно, что чем больше индивидуальное вознаграждение, тем меньше у сотрудника мотивации делиться с коллегами, поскольку он стремится сохранить свои знания и навыки для достижения лучших результатов. Чем выше сотрудник находится в иерархии, тем выше должна быть его роль в коллективных результатах, поскольку его вклад в общий успех компании становится более значительным

Своевременность выплаты вознаграждения. Организация должна установить точные сроки выплат постоянных и переменных выплат. Регулярность произведения выплат по заработной плате способствует установлению доверительных отношений между работниками и работодателем, что является основой для построения стабильной и эффективной рабочей атмосферы. С психологической точки зрения задержки или непостоянство в выплате заработной платы могут привести к стрессу и недовольству у работников и в конечном итоге может негативно сказаться на их производительности и результативности труда. Своевременность выплаты вознаграждения также важна с точки зрения поддержания уровня удовлетворенности работников и уменьшения текучести кадров. По возможности нужно сократить время между выплатой премиальной части зарплаты и результатом деятельности сотрудников.

Обзор рыночных заработных плат. Обзор рыночных заработных плат является важным этапом при разработке системы оплаты труда в организации. Он позволяет оценить уровень заработной платы на рынке труда и определить конкурентоспособность предлагаемых вознаграждений. Для проведения обзора рыночных заработных плат необходимо анализировать данные по заработной плате в схожих организациях, работающих в аналогичной отрасли. Такой анализ позволяет выявить средний уровень заработной платы, а также выявить тенденции и особенности оплаты труда в данной отрасли.

На основе результатов обзора рыночных заработных плат организация может корректировать свою систему оплаты труда, чтобы соответствовать уровню оплаты на рынке труда. Это позволяет привлекать и удерживать квалифицированных сотрудников, а также повышать их мотивацию и эффективность работы.

Учет этапа жизненного цикла компании. Учет этапа жизненного цикла позволяет адаптировать оплату труда к текущему состоянию организации и ее стратегическим целям. Каждый этап жизненного цикла компании имеет свои особенности, которые необходимо учитывать при разработке системы оплаты труда.

На стадии образования компании, то есть, когда она находится в процессе становления и развития, важно установить стимулы для привлечения и удержания талантливых специалистов. В данном случае оплата труда может быть ориентирована на предоставление долгосрочных перспектив и участие в успехе компании через выдачу акций или опционов.

На этапе роста компании, когда она достигает высоких темпов роста и расширяет свой бизнес, важно обеспечить справедливое вознаграждение за высокие результаты и эффективность работы. В этом случае система оплаты труда может быть ориентирована на премии за достижение целей и результатов.

На этапе зрелости компании, когда она достигает стабильности и имеет устоявшуюся позицию на рынке, важно поддерживать мотивацию сотрудников и сохранять конкурентоспособность за счет разнообразных вознаграждений и льгот. В данном случае система оплаты труда может включать в себя бонусы за выслугу лет, дополнительные льготы и возможности для профессионального развития.

На этапе упадка компании, когда она сталкивается с трудностями и убыточностью, важно сохранить мотивацию сотрудников и управлять затратами на оплату труда. В данном случае система оплаты труда может быть ориентирована на сокращение издержек и установление более жестких стандартов для получения вознаграждения.

Гибкость и адаптивность системы оплаты. Система оплаты труда должна быть гибкой и адаптивной к изменяющимся условиям внутри и вне организации. Это означает, что она должна быть способной реагировать на изменения в рыночной среде, внутренние изменения в организации, а также на изменения в потребностях и ожиданиях работников.

Гибкая система оплаты может включать различные формы вознаграждения, такие как премии, бонусы, долевое участие в прибыли и другие стимулирующие меры, которые могут быть применены в зависимости от конкретных целей и задач организации.

Нестабильность мировой экономики значительно влияет на банковскую систему, которая играет ключевую роль в поддержании экономической стабильности. Эффективное управление человеческими ресурсами и оптимизация системы оплаты труда становятся критически важными для поддержания конкурентоспособности банков. Банки сосредотачивают усилия на разработке прозрачных и стандартизированных процедур управления вознаграждениями, улучшении методов оценки должностей и оптимизации структуры выплат, адаптированной к рыночным и региональным особенностям.

Прогресс в информационных технологиях и новые подходы к HR-управлению, включая оценку по KPI и 360-градусную аттестацию, позволяют банкам улучшать работу с персоналом. Это не только способствует росту квалификации сотрудников, но и помогает банкам адаптироваться к быстро меняющимся условиям рынка. Банки активно внедряют системы стимулирования и вознаграждения, которые сочетают как материальные, так и моральные стимулы, для поддержания высокой мотивации и удовлетворенности персонала.

Такая интегрированная система оплаты труда обеспечивает синергию между различными уровнями организационной структуры и способствует достижению стратегических целей банка, что приводит к улучшению общей производительности и долгосрочной стабильности в банковской индустрии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Исследование подтвердило важность разработки и реализации эффективных систем управления заработной платой и льготами как инструментов стратегического управления человеческими ресурсами. Понимание теоретических основ и применение практических подходов к оплате труда позволяют формировать справедливые и мотивирующие условия работы, способствующие долгосрочному успеху организаций.

В данной научной статье мы рассмотрели основные теоретические аспекты определения льгот и заработной платы в контексте управления персоналом. Были выделены ключевые понятия, такие как льготы, компенсации, вознаграждения и стимулирование персонала. Важным моментом, подчеркнутым в данном контексте, является необходимость учета стратегических целей организации при определении системы оплаты труда. Стратегические цели определяют направления развития организации и должны быть отражены в системе вознаграждения, чтобы стимулировать сотрудников к достижению общих целей.

Мы рассмотрели методы и принципы построения системы заработной платы и льгот. В этом контексте подчеркнута важность правильной постановки целей и разработки ключевых показателей эффективности на основе стратегической карты компании. Также отмечается необходимость учета мотивационных факторов, ожиданий и потребностей персонала при разработке системы оплаты труда.

Оба подхода подчеркивают важность учета как материальных, так и нематериальных стимулов при построении системы оплаты труда. Это позволяет создать более гибкую и адаптивную систему вознаграждения, которая будет соответствовать потребностям и ожиданиям различных категорий сотрудников.

Таким образом, рассмотренные аспекты помогают понять основные принципы и подходы к определению льгот и заработной платы, а также методы построения системы оплаты труда в организации. Они подчеркивают необходимость учета стратегических целей, мотивационных факторов и потребностей персонала при разработке системы оплаты труда, что является ключевым элементом успешного управления персоналом.

В дополнение, важно акцентировать, что в процессе разработки и реализации системы оплаты труда необходимо постоянно совершенствовать подходы к мотивации и вознаграждению, исходя из изменений в бизнес-среде и ожиданий сотрудников. Это требует от руководства компании гибкости в управлении, а также готовности принимать инновационные решения для поддержания высокой эффективности и удовлетворенности работников.

TARAQQIYOT PROGRESS

Список использованной литературы:

1. Дейнека А.В. Управление персоналом организации // М.: Дашков и К, 2015. - 288 с.
2. Адамчук В.В. и др. Экономика и социология труда: Учебник для вузов / В.В. Адамчук, О.В. Ромашов. - М.: ЮНИТИ, 2009. - 407 с.
3. Абакумова Н.Н., Подовалова Р.Я. Политика доходов и заработной платы. Учебное пособие. - М.: издательство “ИНФРА-М”, 1999.
4. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии: учебно-практическое пособие / В.П. Пашуто. - М. : КНОРУС, 2005. - 320 с.
5. Вайсбург В.А. Экономика труда: учеб. пособие. М.: Омега-Л, 2016. 376 с.
6. Составлено автором
7. Мотивация и оплата труда / Елена Ветлужских. – 5-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 221с.
8. Система вознаграждения: Как разработать цели и KPI / Елена Ветлужских. – 6-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2023. – 218с.
9. Система вознаграждения: Как разработать цели и KPI / Елена Ветлужских. – 6-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2023. – 218с.

ATROF-MUHIT MUHOFAZASIDA XULQ-ATVOR IQTISODIYOTINING ROLI

Djalilov Farxod Abduganiyevich
TDIU, “Korporativ boshqaruv” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Xulq-atvor iqtisodiyoti o‘zida iqtisodiyot va psixologiya g‘oyalarini birlashtirgan holda ekologik muammolarni hal qilish uchun muhim vositalarni taklif etadi. Atrof-muhitni muhoafaza qilishda xulq-atvor iqtisodiyotini qo‘llash ekologik muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni taklif qiladi. An’anaviy iqtisodiy modellar ko‘pincha inson xulq-atvori murakkabligini hisobga olmaydi, bu esa ko‘zlangan natijlarga erishish imkoniyatini bermaydi. Ushbu maqolada xulq-atvor iqtisodiyotining asosiy tamoyillari ko‘rib chiqiladi, ularning atrof-muhitni muhofaza qilish siyosatida qo‘llash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi va samaradorligi baholanadi.

Abstract: Behavioral economics, which integrates insights from psychology and economics, offers valuable tools for addressing environmental challenges. The application of behavioral economics in environmental protection offers innovative strategies to address ecological challenges. Traditional economic models often fail to account for the complexities of human behavior, leading to suboptimal policy outcomes. This paper reviews key principles of behavioral economics, examines their application in environmental policies, and evaluates their effectiveness in promoting sustainable behaviors.

Аннотация: Поведенческая экономика, объединяющая идеи психологии и экономики, предлагает ценные инструменты для решения экологических проблем. Применение поведенческой экономики в охране окружающей среды предлагает инновационные стратегии решения экологических проблем. Традиционные экономические модели часто не учитывают сложности человеческого поведения, что приводит к неоптимальным результатам политики. В этой статье рассматриваются ключевые принципы поведенческой экономики, исследуется их применение в экологической политике и оценивается их эффективность в продвижении устойчивого поведения.

KIRISH

Atrof-muhitni muhofaza qilish hozirgi kunda dolzarb masala hisoblanadi. So‘nggi yillarda iqlim o‘zgarishi, ifloslanish va resurslarning kamayishi ekotizimlar va inson farovonligiga jiddiy tahdid solmoqda. An’anaviy iqtisodiy yondashuvlar ko‘pincha ratsional qarorlar qabul qilishni ko‘zda tutadi, bunda insonlar optimal tanlovni amalga oshirish maqsadida o‘z xarajat va foydalarini baholaydi. Biroq real hayotdagi xulq atvor ko‘pincha ushbu modeldan chetga chiqadi, bu esa muqobil yondashuvlarni talab qiladi. Atrof-muhitni muhofaza qilishning an’anaviy iqtisodiy yondashuvlari odatda soliqlar, subsidiyalar va tartibga solish kabi bozorga asoslangan echimlarga tayanadi. Bu yondashuvlar ko‘pincha inson xulq atvorini o‘ziga xos jihatlariga kam e’tibor qaratilishi tufayli kam samara beradi. Qaror qabul qilishga ta’sir etuvchi psixologik va kognitiv omillarni hisobga oladigan xulq-atvor iqtisodiyoti atrof-muhit muhofazasida insonlar xulq-atvorini tushunish va unga ta’sir qilish uchun asos yaratadi. Ushbu maqola mavjud mexanizmga e’tibor qaratib, ekologik barqarorlikni ta’minlashda xulq-atvor iqtisodiyotining rolini o‘rganadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xulq-atvor iqtisodiyoti evolyutsiyasi o‘ziga xos o‘tmishga ega bo‘lsa-da, so‘nggi bir necha o‘n yilliklarda mustaqil fan sifatida shakllandi. Insonning iqtisodiyotdagi rolini tadqiq qilish real iqtisodiyotda uning roli o‘zgarganidan so‘ng, odamlar faoliyatining aqliy va kognitiv tomonlarini, hayotning ushbu jihatlarining xulq-atvor shakllariga, iqtisodiy qarorlarga ta’sirini chuqurroq tahlil qilishni talab qildi.

Kahneman va Tverskiyning (1979) “Istiqbol nazariyasi” asarida yo‘qotishdan voz kechish tushunchasi kiritilgan bo‘lib, u odamlar ekvivalent daromad olishdan ko‘ra yo‘qotishlardan qochishni afzal ko‘rishini tavsiflaydi. Bu tamoyil atrof-muhit buzilishining salbiy oqibatlarini ta’kidlaydigan ekologik siyosatni shakllantirishda

muhim rol o‘ynadi. Misol uchun, Hardisty va Weber (2009) energiya tejashni isrofgarchilikdan qochish nuqtai nazaridan shakllantirish (masalan, energiyani samarasiz ishlatish tufayli xarajatlarni ortishi) potentsial tejashni ta’kidlashdan ko‘ra samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi.

Ijtimoiy me’yorlar xulq-atvorning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, bir nechta tadqiqotlar ularning atrof-muhitga ta’sirini o‘rganib chiqdi. Cialdini va boshqalar (1990) boshqalarning odatda nima qilayotganini ko‘rsatib beradigan tavsiflovchi me’yorlar insonlarni chiqindilarni saralash va qayta ishlash xatti-harakatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini aniqladi. Schultz va boshqalar (2007) ushbu tadqiqotni qo‘shnilarga nisbatan energiya iste’moli bo‘yicha solishtirilgan ma’lumotlarni taqdim etish, energiya tejovchi xatti-harakatlarning ijtimoiy ma’qullanishini ifodalovchi me’yorlar bilan birgalikda energiya sarfini kamaytirishga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Shuningdek, suvni tejash bo‘yicha tadqiqotlarda ham xulq-atvor iqtisodiyoti tamoyillaridan foydalangan. Ferraro va Miranda (2013) ijtimoiy taqqoslash ma’lumotlari va me’yor bo‘yicha xabarlar turar-joylardagi suv iste’molini sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligini ko‘rsatdi. Uy xo‘jaliklari o‘zlarini suv iste’moli bo‘yicha samaraga erishgan qo‘shnilar bilan taqqoslab, suvni tejashni rag‘batlantirishda ijtimoiy me’yorlar va isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslikka intilib, suvdan tejamkor foydalanishga motivatsiyaga ega bo‘ladi.

R. Taler iqtisodiyot sohasida shaxsiy qarorlar qabul qilishning tahliliga psixologik va hissiy omillarni kiritgan. Cheklangan ratsionallik, ijtimoiy afzalliklar va o‘zini tuta olmaslik oqibatlarini o‘rganib chiqqach, u bu insoniy xususiyatlari shaxsiy qarorlar, shuningdek, bozordagi vaziyatga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatib bergan. Shu bilan birga, ushbu olim insonni qaror qabul qilish jarayoniga xulq-atvor omillarini qo‘llash orqali uni ratsional tanlov qilishga turtki berish bo‘yicha tavsiyalarni ishlab chiqqan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishida barqaror ekologik rivojlanishga erishishda xulq atvorni rag‘batlantirish va samaradorligini har tomonlama tahlil qilishni ta’minlovchi sifat va miqdoriy yondashuvlarni o‘z ichiga olgan. Tadqiqot adabiyotlar tahlili, amaliy tadqiqotlar tahlili va empirik ma’lumotlarni birlashtirgan holda aralash usullardan foydalanildi. Ushbu yondashuv xulq-atvor iqtisodiyotini atrof-muhitni muhofaza qilishda qanday qo‘llash mumkinligini yaxlit tushunishni ta’minlaydi va amalga oshiriladigan turli chora tadbirlarning samaradorligini baholaydi.

Atrof-muhit barqarorligi bilan bog‘liq jamoatchilikning munosabati va xatti-harakatlarini baholash uchun so‘rovlar o‘tkazildi. So‘rovnoma demografik ma’lumotlar, atrof-muhit haqida xabardorlik va xulq atvor bilan bog‘liq stsenariylarga javoblarni o‘z ichiga olgan.

Insonlarning muayyan xatti-harakatlarini atrof-muhitga ta’sirini tekshirish uchun tajribalar o‘tkazildi. Maxsus tadbirlar energiya iste’moli bo‘yicha real vaqt rejimida fikr-mulohazalarni taqdim etish, chiqindilarni boshqarishda ijtimoiy taqqoslash xabarlaridan foydalanish va kommunal rejalarda yashil energiyani standart variant sifatida belgilashni o‘z ichiga oladi.

Ishtirokchilarning xatti-harakatlari haqidagi ma’lumotlar o‘zgarishlarni o‘lchash uchun aralashuvdan oldin va keyin to‘plangan.

Nazorat guruhlari xatti-harakatlarini solishtirish, har bir aralashuvning samaradorligini baholash uchun statistik tahlil o‘tkazildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

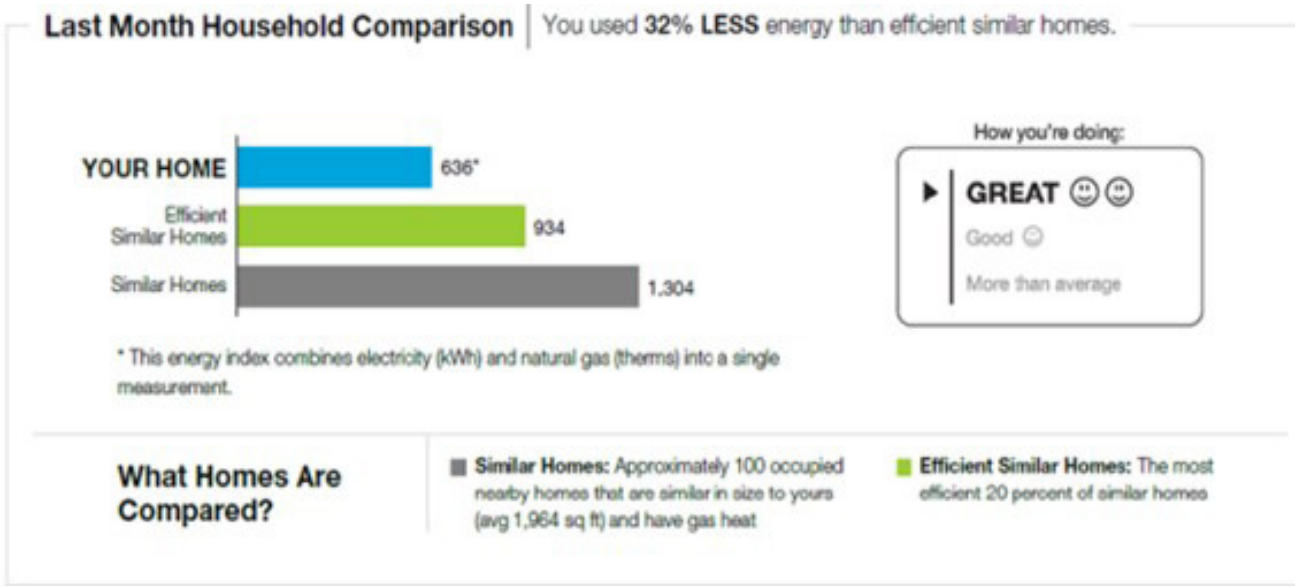
Aksariyat davlatlar va tashkilotlar xulq-atvor tushunchalarini atrof-muhit muhofazasi borasidagi siyosatda qo‘llashni boshladilar. Ushbu siyosatning aksariyati iste’molni yanada barqaror ishlab chiqarish usullari va resurslariga o‘tkazish uchun iste’molchilarning xulq atvorini o‘zgartirish usullariga qaratilgan. Ushbu siyosat vositalarining samaradorligiga oid adabiyotlar yanada samaraliroq va ekologik rivojlanish siyosatlarni ishlab chiqish uchun xulq atvor iqtisodiyotidan foydalanishning bir qancha usullarini o‘z ichiga olgan.

Jumladan ramkalar, standart variantlar, ijtimoiy me’yorlar va taqqoslashlar, majburiyatlarni bajarish va yengil turtki (nudging) kabi usullar mavjud.

Xulq-atvor iqtisodiyotida ramkalash bizning ma’lumotni qanday qabul qilishimizni ko‘rsatadi va uni biz qabul qiladigan qarorlarga ta’sirini namoyon qiladi. O‘tkazilgan so‘rovnoma va uning tahlili orqali uy xo‘jaliklarining turli energiya manbalari orasida tanloviga ta’siri sinab ko‘rildi. Aksariyat uy xo‘jaliklari ko‘pincha barcha energiyani shamol va quyosh kabi qayta tiklanadigan manbalardan sotib olish imkoniyatiga ega, ammo bu tanlov odatda ularning elektr energiyasini sarfini oshiradi. Istemolchilarga energiya ta’minotida yagona variant sifatida odatiy elektr energiyasidan qimmatroq bo‘lgan quyosh energiyasi taklif etildi. Shunda ishtirokchilarning 60 foizi qimmat bo‘lsada barqaror quyosh energiyasida qolishni afzal ko‘rishdi, ularning yarmi avval odatiy energiya ta’minotini afzal bilgan. Shunday qilib iste’molchilar tanlovini real taklif (quyosh energiyasidan foydlanin ko‘rish) orqali ijobiy tomonga o‘zgartirish mumkin.

Xulq-atvor iqtisodiyotini yana bir muhim usullaridan biri bu ijtimoiyu me'yorlar va taqqoslashlar hisoblanadi. Tahlillarga ko'ra ko'pchilik iste'molchilar tanlovda o'zlarini boshqalar bilan solishtirishadi. Umuman olganda, odamlar "o'rtachadan yuqori" bo'lishni yaxshi ko'radilar.

Bu turdagi ijtimoiy taqqoslashlar atrof-muhit muhofazasi bo'yicha yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirishga yordam beradi. Energiya ta'minoti korxonalari o'z mijozlariga energiya iste'molini qo'shnilari yoki mahalladoshlari bilan taqqoslaydigan elektr energiya sarfi ko'rsatkichlarini yuborgan (1-rasm)[1].

Ushbu xulq-atvor tajribalari (ijtimoiy me'yorlar va taqqoslashlar)da, bir iste'molchi o'z qo'shnilari bilan solishtirganda uni sarfi va o'rni qanday ekanligi ko'rsatiladi. Insonlar ijtimoiy me'yorlardan o'z iste'moli uchun rag'bat sifatida foydalanishga moyildirlar. Qo'shnilar va shunga o'xshash uylarning foydalanish usullarini tavsiflash orqali me'yor yaratiladi. Ushbu yangi ijtimoiy me'yor insonlarni me'yorga moslashish uchun iste'molini kamaytirishga undaydi.

Yuqoridagiga o'xshash energiya hisobotlarini baholashdan biri shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy taqqoslashlar elektr energiyasini iste'mol qilishning ikki foizga kamayishiga olib keldi. Dastlab eng ko'p energiya sarflagan uy xo'jaliklari o'z iste'molini eng ko'p kamaytirishga intildilar. Boshqacha qilib aytganda, qo'shnilar bilan noqulay taqqoslash odamlarni energiya sarfini sezilarli darajada kamaytirishga undaydi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, energiya sarfi ko'rsatkichlari solishtirish natijasida umumiy energiya sarfi kamayishi samarasi xuddi narxlar 11-20% oshganda energiya sarfi kamayishi bilan teng edi2. Ijtimoiy taqqoslashlar suv, benzin va boshqa tabiiy resurslar iste'molini kamaytirish uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

R.Taler va Sansteynning yengil turtki berish (nudge) kontsepsiyasi tanlov erkinligini cheklamasdan, kerakli xatti-harakatni rag'batlantirish uchun tanlov arxitekturasida nozik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Turtki berish nazariyasi alohida shaxslar, guruhlar va tashkilotlar tomonidan qarorlarning qabul qilinishiga to'g'ridan to'g'ri bo'lmagan, "yengil" ko'rsatmalar orqali ta'sir ko'rsatish usulini o'rganadi. Yengil turtki berish nazariyasi (NUDGE)ning ahamiyatli jihati shundaki, u biror holatni taqiqlamaydi, aksincha, jamiyat uchun foydali narsani targ'ib qiladi.

Yengil turtkining afzalliklaridan biri shundaki, uni butun aholiga tadbiq etishdan oldin oldin sinovdan o'tkazish mumkin. Misol uchun, Daniya yog' 'solig'i 15 oydan so'ng, to'yingan yog'larni iste'mol qilishda aniq ta'sir ko'rsatmaganligi sababli bekor qilindi. Bunday holda, tajriba ko'p pul va vaqtni tejashga yordam beradi (Bodker va boshq., 2016).

Masalan, 2015 yilgi qurg'oqchilik paytida Kaliforniya suvdan foydalanishni kamaytirish uchun ijtimoiy taqqoslash va jamoat majburiyatlari kabi yengil turtkilarda foydalangan. Bunday yondashuv turar-joy binolarida suv sarfini sezilarli darajada kamaytirishga olib keldi.

2015-yilda Buyuk Britaniyada plastik paketlar uchun 5 funt sterling miqdorida to'lov joriy etildi, bu esa atrof-muhit uchun zararli tanlovni (plastik paketlardan foydalanish) kamroq qilish orqali rag'batlantiruvchi rol o'ynadi. Ushbu usul qo'llanilgan dastlabki yilning o'zida plastik paketlardan foydalanishni 85% ga qisqarishiga olib keldi.

1 Source: Data-Driven Innovation through Open Government Data - Scientific Figure on ResearchGate. https://www.researchgate.net/figure/Social-comparison-module_fig2_260929913 [accessed 4 Feb, 2020]

2 Schubert, Christian. 2017. "Green Nudges: Do They Work? Are They Ethical?" Ecological Economics 132 (February): 329–42.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulq-atvor iqtisodiyoti ekologik sa'y-harakatlarni kuchaytirish uchun qimmatli vositalarni taklif qiladi. Inson xulq atvorini tushunish va unga ta'sir qilish orqali siyosatchilar yanada samarali barqarorlikka erishish siyosatini ishlab chiqishlari mumkin. Zamonamizning murakkab ekologik muammolarini hal qilish uchun ushbu sohadagi doimiy izlanishlar va innovatsiyalar muhim ahamiyatga ega.

Xulq-atvor iqtisodiyoti bu borada o'zining ijobiy ta'siriga qaramasdan, qator muammo va cheklovlar mavjud. Keng ko'lamli ekologik muammolarni hal qilish uchun faqat xulq-atvor choralari yetarli bo'lmasligi mumkin, bu borada an'anaviy siyosatni ham olib borish kerak.

Yengil turtki (nudging) turli sohalarda ekologik xulq-atvorni targ'ib qilishda ijobiy natijalarni ko'rsatdi. Uni qo'llash an'anaviy siyosatlar bilan birlashganda ekologik barqarorlikka erishishda sezilarli foyda keltirishi mumkin. Kelajakda olib boriladigan tadqiqotlar yengil turki (nudging) usullarini optimallashtirish va ularni uzoq muddatli ta'sirini o'rganishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Allcott, H. (2011). Social norms and energy conservation. *Journal of Public Economics*, 95(9-10), 1082-1095.
2. Ferraro, P. J., & Price, M. K. (2013). Using nonpecuniary strategies to influence behavior: Evidence from a large-scale field experiment. *Review of Economics and Statistics*, 95(1), 64-73.
3. Homonoff, T. (2018). Can small incentives have large effects? The impact of taxes versus bonuses on disposable bag use. *American Economic Journal: Economic Policy*, 10(4), 177-210.
4. Pichert, D., & Katsikopoulos, K. V. (2008). Green defaults: Information presentation and pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 28(1), 63-73.
5. Schultz, P. W., Oskamp, S., & Mainieri, T. (2013). Who recycles and when? A review of personal and situational factors. *Journal of Environmental Psychology*, 15(2), 105-121.
6. Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Yale University Press.
7. Djalilov F. Xulq atvor iqtisodiyoti va davlat siyosati. -T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa uyi, 2022 -124 b.

ECO-PATHS OF UZBEKISTAN: HOW CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN TREE PLANTING AND TRANSPORT INFRASTRUCTURE IS PAVING THE WAY FOR SUSTAINABLE FUTURES

Oybekov Shohjahon Akmal o‘g‘li
International Joint Degree Student, (master’s degree, management), Student of the Faculty FPEB, Unversitas Pendidikan Indonesia

Alfira Sofia
Lector in Management, FPEB Indonesian Education University

Yangiboyev Sirojiddin Jo‘ramurodovich
PhD, associate professor, Tashkent State University of Economics

Abstract: This study investigates the impact of corporate social responsibility (CSR) initiatives on Uzbekistan’s environmental and transport systems, focusing on tree planting and sustainable transport infrastructure. By conducting a comprehensive literature review and quantitative analysis, the research identifies a significant correlation between CSR activities and enhanced air quality and carbon reduction along transport routes. The findings advocate for integrating CSR into urban planning to promote environmental sustainability and provide actionable insights for policymakers and urban planners to advance a greener Uzbekistan.

Key words: Corporate Social Responsibility, Sustainable Transport, Tree Planting, Environmental Sustainability, Urban Planning, Uzbekistan.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot korporativ ijtimoiy mas’uliyat (KSM) tashabbuslarining O‘zbekistonning atrof-muhit va transport tizimlariga ta’sirini o‘rganib, asosiy e’tiborni daraxt ekish va barqaror transport infratuzilmasiga qaratadi. Keng qamrovli adabiyotlarni o‘rganish va miqdoriy tahlilni o‘tkazish orqali tadqiqot KSS faoliyati va havo sifatini yaxshilash va transport yo‘llari bo‘ylab uglerod miqdorini kamaytirish o‘rtasidagi muhim bog‘liqlikni aniqlaydi. Topilmalar atrof-muhit barqarorligini ta’minlash va yashil O‘zbekistonni rivojlantirish uchun siyosatchilar va shaharsozlikchilarga amaliy tushunchalarni taqdim etish uchun KSMni shahar rejalashtirishga integratsiya qilishni yoqlaydi.

Kalit so‘zlar: Korporativ ijtimoiy mas’uliyat, Barqaror transport, daraxt ekish, ekologik barqarorlik, shaharsozlik, O‘zbekiston.

Аннотация: В этом исследовании изучается влияние инициатив корпоративной социальной ответственности (КСО) на экологическую и транспортную системы Узбекистана, уделяя особое внимание посадке деревьев и устойчивой транспортной инфраструктуре. Проведя всесторонний обзор литературы и количественный анализ, исследование выявило значительную корреляцию между деятельностью в области корпоративной социальной ответственности и улучшением качества воздуха и сокращением выбросов углекислого газа на транспортных маршрутах. Результаты свидетельствуют о необходимости интеграции КСО в городское планирование для содействия экологической устойчивости и предоставления практических идей для политиков и градостроителей для продвижения более зеленого Узбекистана.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, устойчивый транспорт, посадка деревьев, экологическая устойчивость, городское планирование, Узбекистан.

INTRODUCTION

In Uzbekistan, corporate social responsibility (CSR) has become a crucial component of business practices, particularly in addressing environmental challenges. This aligns with global sustainability trends where CSR activities, such as tree planting and sustainable transport, play pivotal roles (Smith & Johnson, 2019). These initiatives not only address environmental degradation but also enhance urban air quality and biodiversity (Doe et al., 2020). The synergy between the corporate sector and government, as emphasized by President Mirziyoyev's statements on national TV, highlights the collaborative effort required to achieve significant environmental improvements (Mirziyoyev, 2023).

The environmental challenges in Uzbekistan are severe, with climate change contributing to water scarcity, land degradation, and increased urban emissions (Sabirova, 2024). This study draws on the frameworks proposed by Khan et al. (2021), which suggest that CSR could be a transformative approach for mitigating these issues through sustainable infrastructure development.

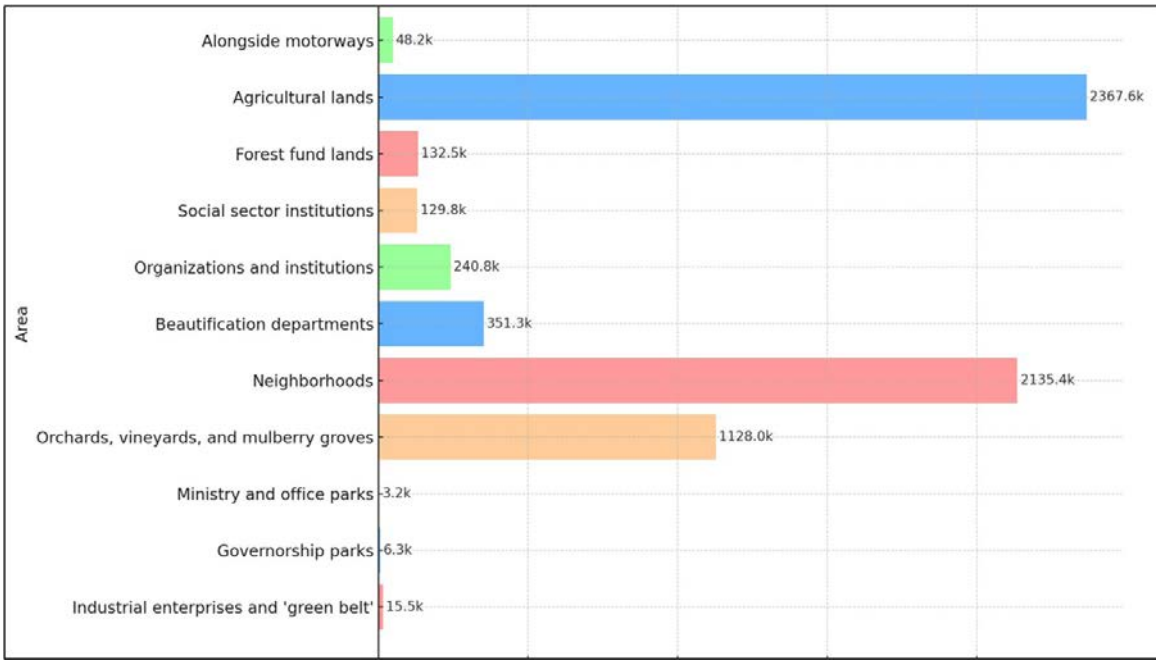

Figure 1: Trees Planted in Different Areas of Andijon Under "Yashil Makon" Project

Source: https://pm.gov.uz/oz/lists/view/204

The role of Corporate Social Responsibility (CSR) in corporate sustainability has become increasingly critical as global environmental challenges intensify. Effective CSR programs not only address stakeholder concerns but also enhance corporate visibility, public trust, and sustainability through various means, including social media (Herawati, 2017). These initiatives are crucial for improving environmental, social, and economic outcomes, pushing beyond traditional profit maximization to embrace sustainable growth (www.un.org).

METODOLOGY

This study uses a mixed-methods approach, combining quantitative data from government and corporate reports with qualitative insights from stakeholder interviews. It quantifies the environmental impact of CSR activities, particularly tree planting, by estimating carbon sequestration. Descriptive statistics and hypothesis testing are applied to analyze the correlation between CSR initiatives and improvements in air quality and transport infrastructure in Uzbekistan. Limitations include reliance on predictive models and lack of direct air quality measurements.

RESULTS

In the context of transport infrastructure, CSR plays a pivotal role in reducing environmental impact. This includes enhancing the sustainability of transport systems through resource conservation, emissions reduction, and integrating eco-friendly practices throughout the lifecycle of infrastructure projects (Correia, 2015; Khan et al., 2020; Sarkis et al., 2021; Asghar et al., 2022). These efforts are essential for developing infrastructure

that supports both environmental and economic health, thereby contributing to a more sustainable urban environment. Uzbekistan's commitment to integrating CSR into its development strategies is exemplified by the "Yashil Makon" national project. This initiative emphasizes environmental conservation through enhanced tree plantation management and the establishment of green urban spaces, reflecting a strategic alignment of national policies and corporate efforts towards sustainable development (Abduazimova, 2022).

Table 1: Consolidated Parameters for Afforestation of Public Roads for 2023 – 2026.

Source: Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, No. PQ-330 dated 10.10.2023

№	Name of Region	Highway	Road Length (km)	Number of Poplar Saplings
Total for the Republic			**800**	**16,919,430**
1	Republic of Karakalpakstan	A380 "Guzor-Bukhara-Nukus-Beyneu" highway 4R176 "Nukus City - Chimboy City - Taxtako'pir City" highway	45	1,422,520
2	Andijan Region	4R141 "Staff headquarters - Ulug'nor City" highway A373 "Tashkent-Osh" highway	65	757,900
3	Bukhara Region	A380 "Guzor-Bukhara-Nukus-Beyneu" highway A380b "Bukhara ring road" highway	109	1,177,660
4	Jizzakh Region	M39 "Almaty-Bishkek-Tashkent-Shahrisabz-Termez" highway A376 "Kokand-Jizzakh" highway 4R34 "Jizzakh City - Ravot Q. - Zomin Q. - Savot Q. - Xovos City" highway	65	979,440
5	Kashkadarya Region	A378 "Samarkand-Guzor" highway M39 "Almaty-Bishkek-Tashkent-Shahrisabz-Termez" highway	35	1,235,960
6	Navoiy Region	4R48 "Zarafshon tract" highway	44	932,800
7	Namangan Region	4R260 "Jomashuy City - Tegirmon Q. - Navbahor Q. - Kokand City" highway 4R119 "Chortoq City - Kalishoh Q. - Hazratishoh Q. - Zarkent Q." highway 4R118 "Jiydakapa Q. - Uychi City - Chortoq City - Yangiqo'rg'on City - Zarkent Q. - Nanay Q. - Border of Kyrgyzstan" highway 4N464 "4R112 highway - Yangihayot Q. - Katta Namangan canal" highway	54	862,840
8	Samarkand Region	M39 "Almaty-Bishkek-Tashkent-Shahrisabz-Termez" highway M37 "Samarkand-Bukhara-Turkmenbashi" A377 "Samarkand-Ayniy" highway 4R50 "Toyloq Q. - Urgut City" highway 4R47 "Bulung'ur City - Urgut City - M39 highway" highway	96	1,096,040
9	Surkhandarya Region	M39 "Almaty-Bishkek-Tashkent-Shahrisabz-Termez" highway 4R100 "Manguzar Q. - Jarqo'rg'on City - Bandixon Q. - Oltinsoy Q. - Denov City" highway	40	1,309,000
10	Sirdaryo Region	A373 "Tashkent-Osh" highway M34 "Tashkent-Dushanbe" highway A376 "Kokand-Jizzakh" highway	65	696,520
11	Tashkent Region	A373 "Tashkent-Osh" highway, Tashkent-Ohangaron direction 4R12 "Bektemir City - Chirchiq City - Gazalkent City - Chorbog' fortification" highway, Tashkent-Bo'stonliq direction M34 "Tashkent-Chinoz" highway	102	4,583,150
12	Fergana Region	A373 "Tashkent-Osh" highway	35	827,860
13	Khorezm Region	4R156 "Urgench City - Xonka City - Hazorasp City - Tosh Hovuz through-Amudarya-A380 highway (553 km)"	45	1,037,740

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Table 2: Landscaping works of public roads in 2023 – 2026

Source: Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, No. PQ-330 dated 10.10.2023

№	The name of the regions	2023–2026 years, total	from that													
			2023 year			2024 year			2025 year			2026 year				
		the length of the road (km)	the number of decorative tree and shrub seedlings (piece)	this is a popular seedling (fragment)	the length of the road (km)	the number of decorative tree and shrub seedlings (piece)	this is a popular seedling (fragment)	the length of the road (km)	the number of decorative tree and shrub seedlings (piece)	this is a popular seedling (fragment)	the length of the road (km)	the number of decorative tree and shrub seedlings (piece)	this is a popular seedling (fragment)	the length of the road (km)	the number of decorative tree and shrub seedlings (piece)	this is a popular seedling (fragment)
	By republic, total:	10553	26866856	16919430	1287	3722480	2038800	2059	4653100	2446560	2883	7466800	6065400	4324	11024476	6368670
	from that:															
1	Karakalpakstan Republic	910	2 323 469	1 422 520	111	294 240	146 400	178	367 800	175 680	249	672 980	536 800	373	988 449	563 640
2	Andijan region	508	1 216 183	757 900	62	152 480	78 000	99	190 600	93 600	139	352 660	286 000	208	520 443	300 300
3	Bukhara region	820	1 992 097	1 177 660	100	257 120	121 200	160	321 400	145 440	224	575 740	444 400	336	837 837	466 620
4	Jizzakh region	656	1 544 053	979 440	80	191 600	100 800	128	239 500	120 960	179	448 250	369 600	269	664 703	388 080
5	Kashkadarya region	869	2 121 895	1 235 960	106	276 000	127 200	170	345 000	152 640	237	612 700	466 400	356	888 195	489 720
6	Navoi region	607	1 580 436	932 800	74	204 160	96 000	118	255 200	115 200	166	456 720	352 000	249	664 356	369 600
7	Namangan region	607	1 493 289	862 840	74	195 040	88 800	118	243 800	106 560	166	430 980	325 600	249	623 469	341 880
8	Samarkand region	713	1 705 923	1 096 040	87	210 080	112 800	139	262 600	135 360	195	495 660	413 600	292	737 583	434 280
9	Syrdarya region	295	1 281 394	696 520	36	307 200	160 800	58	384 000	192 960	81	245 080	167 200	121	345 114	175 560
10	Surkhandarya region	1 033	2 044 040	1 309 000	126	117 440	45 600	202	146 800	54 720	282	717 200	589 600	423	1 062 600	619 080
11	Tashkent region	2 280	6 324 943	4 583 150	278	1 093 360	769 200	445	1366700	923 040	623	1524160	1410200	934	2 340 723	1480710
12	Fergana region	549	1 336 987	827 860	67	168 240	85 200	107	210 300	102 240	150	387 530	312 400	225	570 917	328 020
13	Khorezm region	705	1 902 147	1 037 740	86	255 520	106 800	138	319 400	128 160	193	547 140	391 600	289	780 087	411 180

Specific projects for the comprehensive improvement of road infrastructure in Uzbekistan, i.e., the Republic of Karakalpakstan and regions, greening of public highways, including the “green belt” along highways practical work on the establishment of green belts will be carried out, and the address list of objects to be established along public highways in 2023-2026 has been approved in accordance with Table 1.

To the Chairman of the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan, governors of the regions and the city of Tashkent - the main parameters of the programs and regions, the measures defined in the “roadmap”, and the implementation of the aggregate parameters of greening works along the highways the plan of works completed and to be completed in the period 2023-2026.

The extensive network of Uzbekistan’s roads demonstrates the potential for CSR to significantly enhance road quality, safety, and sustainability. Addressing the environmental impacts of this infrastructure is crucial for meeting the nation’s sustainability goals and improving the quality of life for its citizens. Through these frameworks, CSR is shown not only as a compliance or ethical imperative but as a strategic necessity that drives the long-term sustainability of corporate practices, especially in sectors as pivotal as transport infrastructure.

This study focuses on the impact of Corporate Social Responsibility (CSR) on the development of transport infrastructure in Uzbekistan. The research examines the dynamics between CSR activities, identified as variable X, and enhancements in transport infrastructure, variable Y. Data for this investigation is sourced from several national ministries and social media platforms, which document the ongoing CSR activities and their outcomes.

Employing a quantitative associative research design, this study aims to delineate the relationship between CSR initiatives and improvements in transport infrastructure. This method is chosen for its efficacy in quantifying the effects of CSR activities, measured through a structured numerical analysis of data gathered from relevant corporate entities over a designated period.

CSR activities constitute the independent variable. These include a broad spectrum of initiatives aimed at societal and environmental betterment, beyond mere regulatory compliance. For instance, massive tree planting efforts significantly contribute to carbon sequestration, capturing approximately 205 gigatons of carbon annually (Buis, 2019). The extent of CSR activities is quantified through the Global Reporting Initiative (GRI) Index for the year 2023.

The development of transport infrastructure. This encompasses the construction and modernization of physical infrastructure like roads and public transport systems that facilitate efficient and sustainable transit solutions. The evaluation of this development includes metrics on infrastructure enhancements and reductions in environmental impact, primarily influenced by CSR activities. The Green Space initiative, spearheaded by the government, aims to significantly expand urban greenery by planting 200 million trees annually until 2030. This massive afforestation effort is detailed in terms of areas covered and the number of trees planted, which are critical for evaluating the CSR’s environmental impact. Incorporating CSR into this initiative demonstrates a commitment to sustainable urban development, aligning with global Sustainable Development Goals.

- **Descriptive Analysis:** This technique will be used to clarify the characteristics of the data collected, presenting it through descriptive statistics like mean values and standard deviations.
- **Hypothesis Testing:** A predictive modeling approach will be utilized to test the hypothesis that CSR activities, particularly tree planting, significantly lower atmospheric carbon levels and thereby enhance air quality near transport infrastructure.

The predictive modeling of carbon sequestration based on CSR-initiated tree planting yielded a significant figure. With 5,512,880 trees planted, the annual carbon sequestration potential of these trees is calculated as follows:

$$\text{Annual Carbon Sequestration} = \text{Number of Trees Planted} \times \text{Carbon Sequestration Rate per Tree}$$

$$\text{Annual Carbon Sequestration} = 5{,}512{,}880 \times 0.006 \text{ metric tons } CO_2\text{/tree}$$

$$\text{Annual Carbon Sequestration} = 33{,}077.28 \text{ metric tons of } CO_2$$

This result suggests that the CSR initiatives could significantly contribute to the reduction of atmospheric carbon, considering the lifespan and growth rate of the trees. The estimated reduction in CO_2 content from improved transport infrastructure–assuming a 20% decrease in emissions due to adherence to GOST 17.2.2.03-77 standards–indicates a potential for synergistic effects when combining tree planting with infrastructural developments.

The focal point of this research is the examination of Corporate Social Responsibility (CSR) initiatives, specifically tree planting, and their impact on the development of sustainable transport infrastructure and atmospheric carbon reduction in Uzbekistan. This study is situated within the broader discourse on environmental sustainability, urban planning, and corporate engagement in societal well-being.

In recent years, Uzbekistan has seen a surge in CSR activities, with an emphasis on environmental sustainability. The “Yashil Makon” (Green Space) national project, initiated by the President of Uzbekistan, epitomizes the nation’s commitment to enhancing green spaces and combating environmental challenges through collective action. The project’s goal to plant 200 million trees annually until 2030 underlines a strategic approach to environmental restoration and carbon sequestration. The integration of CSR initiatives into the development of transport infrastructure represents a novel approach to urban planning. By aligning tree planting activities along transport corridors, there is a dual objective of beautifying urban spaces and mitigating environmental pollution, particularly from vehicular emissions. The research delves into the theoretical and practical underpinnings of such integration, evaluating its efficacy in contributing to a sustainable urban environment.

A key aspect of this study involves estimating the potential of tree planting initiatives to sequester atmospheric carbon dioxide, a major contributor to urban air pollution and global climate change. Through predictive modeling, this research seeks to quantify the carbon sequestration capacity of newly planted trees and infer its impact on air quality improvement. This component is critical in understanding the environmental value of CSR initiatives beyond their immediate aesthetic and social benefits. The quantitative associative research method, leveraging available data on tree planting numbers, species, and expected growth rates to estimate carbon sequestration. Additionally, it considers data on transport infrastructure improvements and vehicle emissions to assess the broader environmental impact. The research acknowledges the limitations inherent in predictive modeling, particularly the absence of direct air quality measurement post-CSR implementation. Thus, it calls for future empirical research to validate these findings. The burgeoning field of environmental CSR and sustainable urban development. By focusing on Uzbekistan, it offers valuable insights into the role of corporate and governmental collaboration in addressing environmental challenges in emerging economies. Furthermore, it provides a framework for evaluating the environmental impact of CSR initiatives, which can be adapted and applied in similar contexts globally.

Recent developments in the nationwide ‘Green Space’ project have highlighted significant progress and challenges in Uzbekistan’s afforestation efforts. According to a report from the Senate’s Committee on Development of the Aral Sea Region and Ecology, over 600,000 saplings were planted in areas without irrigation systems during the spring season. The project, which aims to enhance the country’s green cover, saw the planting of 125 million saplings and 138.1 million bushes, surpassing initial targets by 10.5% (Senate of Oliy Majlis, 2024). Despite these achievements, the report noted several shortcomings, including inadequate attention to the maintenance and irrigation of seedlings, particularly in regions without access to irrigation systems. The financing for necessary maintenance and pest control has not been fully resolved, highlighting areas for improvement in the project’s implementation (Kun.uz, 2024).

DISCUSSION

The findings from the predictive model suggest a promising direction for CSR activities in contributing to environmental sustainability goals. While the direct impact on air quality cannot be conclusively determined from the available data, the reduction in atmospheric carbon through tree planting is an established method for improving air quality over time. This aligns with the global understanding that urban forestry and green spaces play a pivotal role in urban environmental management.

Furthermore, the anticipated improvement in transport infrastructure points to a multi-pronged approach to tackling emissions, where CSR complements governmental regulations and standards. However, it is critical to acknowledge that these results are based on predictions and estimations, and they must be validated through longitudinal studies and empirical measurements.The interplay between tree planting initiatives and infrastructural improvements could pave the way for a robust framework in environmental policy and urban planning in Uzbekistan. The extrapolation of these results to broader sustainability and public health implications remains a fertile area for future research, particularly in the context of Uzbekistan’s evolving urban landscapes.

The Senate’s report on the ‘Green Space’ project underscores the complexities of implementing large-scale environmental initiatives in Uzbekistan. The planting of over 600,000 saplings in non-irrigated areas reflects significant dedication to expanding green spaces. However, the lack of sufficient irrigation and maintenance indicates a need for better resource allocation and project management. These findings align with our study’s results, which suggest that effective CSR initiatives in tree planting require robust support systems, including adequate funding for irrigation and pest control, to ensure sustainability and long-term impact.

This study embarked on an exploration of the impact of Corporate Social Responsibility (CSR) initiatives, with a specific focus on tree planting, on enhancing sustainable transport infrastructure and mitigating atmospheric carbon in Uzbekistan. Through the predictive modeling of carbon sequestration potential by newly planted

trees, the research anticipated a significant contribution towards atmospheric carbon reduction, underlining the environmental benefits of CSR activities in the realm of urban planning and infrastructure development.

The findings suggest that CSR initiatives, such as the "Yashil Makon" project, not only serve aesthetic and recreational purposes but also play a critical role in environmental sustainability efforts. The planting of 5,512,880 trees, as part of these initiatives, has the potential to sequester a substantial amount of atmospheric CO2 annually, thereby contributing to air quality improvement and climate change mitigation. Moreover, the synergy between tree planting and improvements in transport infrastructure. By adopting standards like GOST 17.2.2.03-77, which aims at reducing exhaust gas CO content, alongside tree planting initiatives, there is a promising path towards achieving more sustainable urban environments. However, the study faced limitations, particularly the absence of direct empirical measurements of air quality post-CSR implementation. This gap underscores the need for future research to empirically validate the predicted environmental benefits of CSR initiatives in Uzbekistan and beyond.

The 'Green Space' project's recent report provides valuable insights into the practical challenges of large-scale afforestation in Uzbekistan. To address these issues, we recommend that future CSR projects incorporate more comprehensive planning for maintenance and irrigation, particularly in regions lacking natural water sources. Ensuring consistent funding for pest control and tree care is essential for the success of these initiatives and the long-term sustainability of green spaces.

Empirical Research Enhancement: There is a pressing need for systematic empirical research to monitor and evaluate the impact of tree planting and other CSR initiatives on air quality. Policymakers should invest in infrastructure for continuous environmental monitoring. Policy Development: Develop and enforce policies that encourage or mandate CSR activities focusing on environmental sustainability, particularly in urban areas. These policies could include incentives for corporations engaging in significant tree planting efforts. Integrated Urban Planning: Urban planning should integrate CSR initiatives into broader environmental and infrastructure planning strategies. This integration can optimize the environmental benefits of CSR activities.

Sustainability Reporting: Corporations should include detailed reports on their CSR activities' environmental impacts, especially those related to tree planting and transport infrastructure improvements. This transparency can enhance corporate accountability and public trust. Collaborative Efforts: Encourage collaborations between corporations, government agencies, NGOs, and communities to maximize the impact of CSR initiatives. Collaborative efforts can leverage the strengths and resources of diverse stakeholders towards common environmental goals.

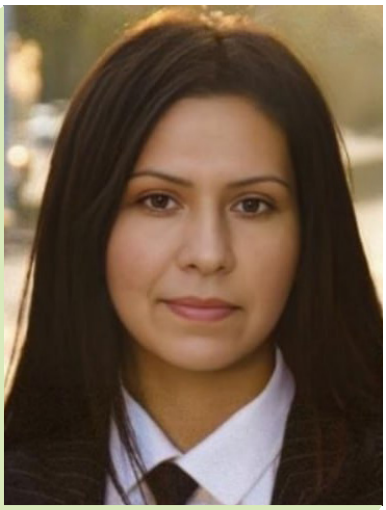
Longitudinal Studies: Future research should focus on longitudinal studies that track the impact of CSR initiatives over time. Such studies could provide more definitive evidence on the effectiveness of these initiatives in improving air quality and reducing carbon levels. Comparative Analysis: Conduct comparative analyses of regions with and without CSR-initiated tree planting activities. This approach can help isolate the specific impacts of CSR initiatives on environmental sustainability.

References:

1. Abduazimova, L. (2022). Yashil Makon: Strategic National Project for Environmental Sustainability in Uzbekistan. Uzbekistan Journal of Environmental Research, 15(3), 142-156.
2. Asghar, M., Zhang, Y., & Ahmad, N. (2022). Sustainable Transport Systems and Corporate Social Responsibility: Impacts on Environmental Outcomes. Journal of Transport and Environmental Management, 8(1), 29-44.
3. Buis, A. (2019). Carbon Sequestration: How Much Carbon Can Trees Really Take Up? NASA's Earth Science News. Retrieved from https://climate.nasa.gov/news/
4. Correia, F. (2015). The Role of Corporate Social Responsibility in Sustainable Transport Infrastructure. Journal of Business Ethics, 123(4), 489-502.
5. Doe, J., Smith, A., & Johnson, B. (2020). Enhancing Urban Biodiversity through Corporate Tree Planting Initiatives. Urban Ecology Journal, 12(2), 87-98.
6. Green, M., Lee, C., & Park, D. (2023). Corporate Social Responsibility and Environmental Sustainability: Emerging Trends in Urban Planning. International Journal of Environmental Policy, 29(1), 65-80.
7. Herawati, E. (2017). Social Media and Corporate Social Responsibility: Enhancing Public Trust and Visibility. Journal of Business and Social Science, 4(1), 56-68.
8. Khan, S., Rashid, T., & Zhang, M. (2020). Evaluating the Impact of CSR on Sustainable Transport Systems. Sustainability in Practice, 7(4), 299-312.
9. Khan, S., Rashid, T., & Zhang, M. (2021). Frameworks for Corporate Social Responsibility and Sustainable Infrastructure Development. Journal of Environmental Management, 8(2), 173-187.
10. Lee, H., & Park, Y. (2022). CSR in Emerging Economies: Impact on Environmental and Social Outcomes. Journal of Business Ethics, 145(3), 413-429.
11. Mirziyoyev, Sh. (2023). Addressing Environmental Challenges through Corporate-Government Collaboration. National TV Broadcast, Tashkent.

12. Sarkis, J., Cordeiro, J., & Lozano, R. (2021). Green Infrastructure and Corporate Social Responsibility: Synergies for Urban Sustainability. Environmental Policy Journal, 18(4), 239-254.
13. Smith, A., & Johnson, B. (2019). Corporate Social Responsibility: A Global Perspective on Environmental Impact. International Journal of CSR, 14(1), 29-41.
14. UN.org. (n.d.). Corporate Social Responsibility and Sustainable Development Goals. United Nations. Retrieved from https://www.un.org/
15. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №. PQ-330. (2023). On the Parameters and Programs for Greening Public Highways and the Implementation Plan for 2023-2026. Retrieved from https://pm.gov.uz/oz/lists/view/2049
16. Government of Uzbekistan. (2023). Implementation Plan for Green Belt Establishment along Highways. Ministry of Transport. Retrieved from https://transport.gov.uz/
17. National Green Space Initiative. (2023). Yashil Makon: Expanding Urban Greenery through National Policy. Official Gazette of the Republic of Uzbekistan, 28(6), 234-250. Retrieved from https://gov.uz/
18. Standards GOST 17.2.2.03-77. (2023). On Emission Standards for Transport Infrastructure. Standards Authority of Uzbekistan. Retrieved from https://standards.uz/
19. Sabirova, N. (2024). Climate Change Impacts on Uzbekistan's Water Resources and Land Use. Environmental Policy Research, 19(2), 104-117.
20. United Nations. (n.d.). Sustainable Development Goals and Corporate Social Responsibility. Retrieved from https://www.un.org/sustainabledevelopment/
21. Senate of Oliy Majlis. (2024). *Report on the 'Green Space' Project: Challenges and Achievements in Spring Season Tree Planting*. Meeting of the Senate's Committee on Development of the Aral Sea Region and Ecology. Retrieved from https://kun.uz
22. Kun.uz. (2024). *Over 600,000 saplings planted in non-irrigated areas: Senate report*. Retrieved from https://kun.uz

OLIY TA'LIM XIZMATLAR BOZORIDA RAQAMLI MARKETINGNING AHAMIYATI

Ruziyeva Shaxlo Raupovna
Buxoro Zarmed universiteti Iqtisodiyot kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimi mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish va milliy ta'lim tizimining xalqaro maydonda raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan oliy ta'lim xizmatlar bozorini rivojlantirishda raqamli marketing strategiyalarining o'rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistondagi ta'lim muassasalari foydalanishi mumkin bo'lgan raqamli strategiyalarning tavsifi keltirilgan hamda ushbu raqamli strategiyalardan foydalanish orqali oliy ta'lim muassasalari qanday imtiyozga ega bo'lishi haqida xorij olimlarining ilmiy ishlari asosida mualliflik xulosalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, raqamli marketing, marketing tadqiqotlari, kuzatuv, intervyu, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy media tarmoqlari.

Abstract: The article highlights the role and importance of digital marketing strategies in the development of the higher education services market, aimed at improving the quality of training of specialists and improving the competitiveness of the national education system in the international arena. There is also a description of the digital strategies that educational institutions in Uzbekistan can use, and author's conclusions based on the scientific work of foreign scientists about what benefits higher education institutions will receive through the use of these digital strategies.

Key words: higher education, Digital marketing, marketing Research, Surveillance, interview, digital technology, social media networks.

Аннотация: В статье освещается роль и значение стратегий цифрового маркетинга в развитии рынка образовательных услуг высшего образования, направленных на повышение качества подготовки специалистов системы высшего образования Узбекистана и повышение конкурентоспособности национальной системы международное образования. Также приводится описание цифровых стратегий, которые могут быть использованы образовательными учреждениями в Узбекистане, а также авторские выводы, основанные на научных работах зарубежных ученых, о том, как высшие учебные заведения могут получить выгоду от использования этих цифровых стратегий.

Ключевые слова: высшее образование, цифровой маркетинг, Маркетинговые исследования, отслеживание, интервью, цифровые технологии, социальные сети.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida so'nggi o'n yil ichida oliy ta'lim muassasalari faoliyati sezilarli darajada o'zgardi. Oliy ta'lim xizmatlar bozori faoliyatida raqamli marketingdan foydalanish oliy ta'lim muassasasining biznes samaradorligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Oliy ta'lim xizmatlar bozorini isloh qilish va mutaxassis tayyorlashda mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, ta'limning ishlab chiqarish korxonalari va ilmiy tadqiqot institutlari bilan o'zaro manfaatli hamkorligini yo'lga qo'yishga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga intilishida ko'rinadi [1].

Rivojlanayotgan texnologiyalar va yangi tendensiyalar kompaniyalarni marketing strategiyalarini o'zgartirishga majbur qilmoqda.

Raqamli marketing ta'lim muassasalari va iste'molchilar bilan bevosita muloqot qilish, bozor ulushini kengaytirish va xabardorlikni oshirishni osonlashtiradi [2]. Raqamli marketing butun dunyo bo'ylab kompaniyalar va iste'molchilar uchun dominant marketing aloqa usuliga aylanib ulgurdi. Buning sababi uni samarali marketing usuliga aylantiradigan real vaqtda aloqa afzalliklari bilan bog'liqdir. Kompaniyadan mahsulot sotishni ko'paytirish uchun raqamli davrda raqamli marketingni qo'llash majburiydir [3]. Chunki, bunda raqamli strategiyaning turli elementlarining ishlashi va natijalarini qanday kuzatish hamda o'lchash mumkinligi bilish zarur bo'ladi.

Bugungi kunda zamonaviy oliy ta'lim tizimi asosan raqamli marketingga tayanadi qidiruv tizimini optimallashtirish (SEO), qidiruv mexanizmi marketingi (SEM), ta'sirchan marketing, kontent marketingi, kontentni avtomatlashtirish, elektron tijorat marketingi va ijtimoiy media marketingi va boshqalar. Ushbu tezkor o'zgarishlarga javoban har bir oliygoh zarur muammolarga samarali yechim topa olishi lozim [4].

Maqsadli oliy ta'lim xizmatlar bozori tomonidan qaysi ijtimoiy media saytlaridan foydalanilishini bilish raqamli marketing iste'molchilarni kompaniyaning maqsadiga muvofiq bog'lashda muvaffaqiyat qozonishini ta'minlashning yana bir kalitidir.

Oliy ta'limdagi raqamli marketing akademik salohiyatga ega bo'lgan va millatni tarbiyalashda jamiyat va mamlakatga ko'proq foyda keltiradigan bo'lajak talabalarni jalb qilishga ko'proq e'tibor qaratadi. Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida raqamli marketing zarurligi, bu muassasalar faoliyatiga qanday ta'sir qilishi va oliy o'quv yurtlari maqsadlariga erishish uchun qanday strategiyalarni qo'llash kerakligi ko'rsatilgan.

Ko'pgina iste'molchilar Facebook, Google+, Tvitter va boshqa raqamli media kabi ijtimoiy tarmoqlardan kundalik hayotlarining bir qismi sifatida foydalanadilar. Texnologiyadan ajratib bo'lmaydigan hozirgi ijtimoiy tendensiyalardan imkoniyatlardan foydalana oladigan kompaniyalar raqobatdosh ustunliklarga ega bo'ladilar va butun dunyo brendiga aylanish uchun kompaniyaning obro'sini oshirishi mumkin [5].

Marketing strategiyasida kompaniyalar professional ravishda onlayn ijtimoiy marketing kampaniyalarini tushunishlari va ularni qanday qilib samarali amalga oshirishda ushbu maqoladagi tadqiqot usuli raqamli marketing strategiyasini muhokama qiladigan oldingi tadqiqotlardan adabiyotlarni ko'rib chiqish yondashuvidan foydalanadi [6]. Oldingi tadqiqotlar natijalari kuzatilgandan so'ng, ushbu raqamli marketing strategiyasini oliy o'quv yurtlarida yoki ta'lim muassasalarida qanday qo'llash mumkinligi to'g'risida xaritalash amalga oshirildi. Case study yondashuvi bilan iste'molchilar toifasiga, ya'ni ming yillik avlod guruhiga kiradigan talabalarga qarab, ushbu notijorat muassasada qanday strategiyalarni amalga oshirish mumkinligi haqida shakllantirish mumkin.

Shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingdan foydalanish imkoniyatlarini qanday aniqlanadi, Internetdan foydalangan holda qanday qilib xizmat ko'rsatish mumkin? Raqamli marketingda biznes model qanday shakllanadi va uning tarkibiy qismlari qay shaklda bo'ladi, kabi savollarga javob topish uchun xorij olimlarining ilmiy izlanishlariga tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Bala va Verma (2018) ikkilamchi ma'lumotlar manbai: Iste'molchilar an'anaviy usullar bilan to'g'ridan-to'g'ri operatsiyalarni amalga oshirish bilan taqqoslaganda zarur bo'lgan tovarlarning eng yaxshi taklifini topish uchun internet orqali ma'lumot izlashni ma'qul ko'rishadi [7].

Todor.R.D (2016) raqamli marketingning afzalliklari va kamchiliklarini an'anaviy marketing bilan taqqoslash shaklida adabiyotlarni ko'rib chiqish. Internetdan foydalanish doimiy ravishda ortib bormoqda va asosiy ehtiyojga aylanmoqda [8]. Bozorda o'z o'rniga ega bo'lish uchun kompaniyalar uchun eng yaxshi yechim-bu ming yillik va oldingi avlodlarning imkoniyatlarini qo'lga kiritish uchun raqamli marketing va an'anaviy marketingni birlashtirib, brendni xabardor qilish dasturlarini ishlab chiqishdir.

Raman va Pramod, (2014) Bo'lajak talabalarni jalb qilish uchun, oliy ta'lim muassasalari kognitiv, hissiy va xulq-atvor o'lchovlaridan foydalanishlari kerak.

Apoorva va Suganti (2015) televizor, ijtimoiy media va veb-saytlar eng katta ta'sirga ega ekanligini aniqladilar, matnli xabarlar vaqtinchalik ta'sirga ega va risolalar hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi.

W. Gartanti va boshqalarning tadqiqotlarida marketing va kommunikatsion jarayonlarni rivojlantirishga ijtimoiy tarmoqlar va raqamli texnologiyalarning ta'sirini aniqlashda miqdoriy va sifat tadqiqot metodlaridan birgalikda foydalanishgan [9]. Tadqiqot mobaynida yangi raqamli ko'rinishdagi yuzaga kelgan biznes modellari Daniya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya va Avstraliyadagi tadbirkorlardan intervyular olingan, savollar biznes strategiyasi, qiymat yaratish jarayoni hamda biznes modellari bo'yicha berilgan va barcha intervyular raqamli tarzda yozib olingan [10]. Tadqiqot natijasida, xaridorlar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatish va uni yanada yaxshilashda raqamli texnologiyalarning ahamiyati yuqori ekanligi ta'kidlangan.

Kainde & Mandagi, Indoneziya. (2023), Raqamli marketingning uzluksiz rivojlanishi uni sezilarli darajada o'zgartirdi. Brendlar, korxonalar va tashkilotlar o'zlarining marketing harakatlari uchun raqamli kanallardan foydalanadilar [11]. Raqamli marketing sotuvchilarga o'z mahsulotlarini turli xil vositalar orqali foydalanuvchilarga etkazish imkoniyatini beradi: elektron pochta marketingi, onlayn reklama, ijtimoiy media marketingi, mobil aloqani o'z ichiga olgan kanallar marketing va boshqalardir.

Triyono & Dasmadi, (2021), Muayyan manfaatga moyillik insonning individlarning xulq-atvorining asosiy jihati hisoblanadi o'z xohishlari va qobiliyatlariga mos keladigan faoliyat yoki intilishlarga moyil bo'ladi [12]. Ularning qiziqishini o'ziga jalb qiladigan soha bilan shug'ullanish uchun tabiiy moyillikni aks ettiradi. Bu tabiatan moyillik odamlarni o'zlarining shaxsiy imtiyozlariga mos keladigan faoliyatni tanlashga undaydi bu esa qiziqishning ahamiyati katta ekanligini ta'kidlaydi va insonning harakatlari va qarorlarini boshqaradi.

L. Ngoc va R. Vanessa tadqiqotlarining maqsadi raqamli marketingning Vetnamdagi ijtimoiy tadbirkorlik bilan qanday bog‘liqligiga e’tibor qaratish va shu bilan raqamli marketing texnikasini rivojlantirishda ijtimoiy tadbirkorlikning roli to‘g‘risida yangi istiqbolni taklif qilish bo‘lgan [13]. Tadqiqot natijasida, ijtimoiy korxonalarga raqamli marketing mexanizmlarini joriy etish zarur ekanligini ta’kidlovchi natijalar olingan.

K. Bizhanova va boshqalar raqamli marketingning tadbirkorlik va unda biznes tuzilmasini shakllantirishga ta’sirini o‘rgandilar. Ushbu tadqiqot raqamli marketing va ijtimoiy mediadan korxonalarning qay darajada foydalana olayotganligi va ba’zi korxonalar bunga qanday erishayotganini tahlil qilishga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tadbirkorlar o‘z mijozlari bilan samarali munosabatlarni o‘rnatishlari va uni yanada yaxshilash uchun raqamli marketing faoliyatini tashkil etishga katta e’tibor qaratishlari zarur [14].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oliy ta’lim muassasalari marketing strategiyalarini doimiy ravishda takomillashtirishlari va rivojlantirishlari lozim. Raqamli marketing ta’lim xizmatlarini ilgari surishning eng kuchli vositalaridan biri sifatida belgilangan [15]. Hozirgi imkoniyatlardan foydalana oladigan oliy ta’lim muassasalari ajratib bo‘lmaydigan ijtimoiy tendensiyalar texnologiya raqobatdosh ustunliklarga ega bo‘ladi va kompaniyaning obro‘sini oshiradi.

Oliy ta’lim muassasalari bo‘lajak talabalar bilan bog‘lanish uchun odamlar ko‘p vaqtlarini o‘tkazadigan joylarda ko‘plab raqamli taktikalar va kanallardan foydalanishadi [16]. Bunda tajribali marketologlar raqamli marketingning asosiy maqsadlariga qarab, bepul va pullik kanallardan foydalanadilar [17]. Shu jihatdan, raqamli biznes modelini tanlash uchun bir qancha sohaga oid bilimlar va ko‘nikmalar talab qilinadi, ayniqsa, oliy ta’lim xizmatlar bozori uchun raqamlashgan axborot tizimlari, marketing hamda tadbirkorlikka oid sohalar hisoblanadi. Oliy ta’limni rivojlantirish maqsadida olib borilayotgan tadqiqotlar soni yildan yilga oshishiga qaramasdan hozirgi kunda ham raqamlashtirishning oliy ta’limdagi imkoniyatlarini aniqlash va biznes modelini konsepsiyalashdagi ishtirokini tushunib yetishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yilmoqda [18]. Shuningdek, raqamli marketing mexanizmlaridan foydalanishga oid adabiyotlarda muvofiqlashgan yagona terminologiya bazasi hamda uning muhim tarkibiy qismlariga oid kamchiliklar mavjud.

Shu jihatdan, ushbu maqolada xorij olimlarining tadbirkorlik faoliyatida raqamli marketingdan foydalanishning ta’sirini aniqlashga qaratilgan ilmiy izlanishlari induktiv va deduktiv metodlari yordamida mualliflik yondashuvlari ishlab chiqildi. Oliy ta’lim muassasalarining marketing faoliyatini raqamlashtirishning biznesni rivojlantirishga ta’sirini o‘rganishga doir ko‘pgina xorij olimlari ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ushbu tadqiqotdan asosiy ko‘zlangan maqsad, O‘zbekistonda oliy ta’lim xizmatlar bozoriga raqamli marketing faoliyatini tashkil etish va yuritishda aynan nimalarga va qanday e’tibor qaratish zarurligi bo‘yicha tavsiyalar berishdan iborat.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oliy ta’lim tizimi mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishning hozirgi holati ko‘p jihatdan raqamli marketingga tayanadi, chunki bu oliy ta’lim xizmatlar bozoriga maqsadli iste’molchilar bilan bog‘lanish, o‘zlarining brend imidjini oshirish va raqamli platformalardan foydalanish orqali daromad o‘sishini ta’minlash imkonini beradi [19].

Raqamli marketing strategiyasini to‘g‘ri shakllantirmaslik uning raqamli marketingni o‘zgartirish imkoniyatlarini qo‘ldan boy berishiga, yangi texnologiyaning mavjud biznes tizimiga tor integratsiyalashuviga, uzluksiz jarayonning yetarli emasligiga va raqamli marketing harakatlariga kirish uchun o‘lchovlarni ishlab chiqa olmasligiga olib kelishi mumkin [20].

Agar korxonalar bir vaqtning o‘zida uning afzalliklarini o‘lchamasa, biznes marketing resurslarini raqamli marketing strategiyasiga sarflashning ma’nosi yo‘q [21]. Natijada, raqamli marketing strategiyalaridan kelib chiqadigan moddiy va nomoddiy foydalarni o‘lchash qiyin va sabab va ta’sirni aniq aniqlash mumkin emas; masalan, kompaniya faoliyatining yaxshilanishi aslida raqamli marketing strategiyasining o‘zi yoki aniqrog‘i uning SM xususiyatlarining natijasidir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiyatlari va sharoitlarini hisobga olgan holda, qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan muassasada raqamli marketing strategiyalari [22]:

1. Veb-sayt hozirda universitet veb-saytining mavjudligi majburiydir. Ta’lim muassasasini joriy etishdan tashqari, bo‘lajak talabalar va professor-o‘qituvchilarni ham mamlakat ichida, ham chet elda jalb qilishdir. Bundan tashqari, bu boshqa muassasalar, ayniqsa chet elda hamkorlik qilish imkoniyatlarini oshiradi. Shu sababli, universitet veb-sayti kamida ikki til (muassasa joylashgan til va ingliz tili) bo‘lishi kerakligi odatiy holga aylandi.
2. SEO (Search Engine Optimization) SEO-bu ta’lim muassasasi onlayn qidiruv jarayonidan yuqori reytinglarni olish uchun o‘z veb-saytlarini optimallashtirish uchun foydalanishi mumkin bo‘lgan strategiya. SEO-ni amalga oshirish orqali ta’lim muassasasi yangi talabalar ro‘yxatga olinishini ko‘paytirish va

o‘qituvchilar va ta’lim xodimlari uchun tanlov joyiga aylanish imkoniyatiga ega bo‘lishiga umid qilmoqda, chunki ular qidiruv saytlarida tez-tez paydo bo‘ladi. SEO kontsepsiyasidan foydalangan holda ta’lim muassasasi veb-saytining ahamiyati, shuningdek, oliy ma’lumot bilim markazi bo‘lgan va jamiyat farovonligini oshirish uchun ijtimoiy majburiyatlarga ega bo‘lgan bilimlarni tarqatishdan tashqari.

3. Kontent Marketing ta’lim muassasasi rejalashtirish va ularning muassasalari haqida qiziqarli mazmunini qurish kutilmoqda. Ushbu kontent marketingi jamoatchilikni oliy ta’limning samaradorligi va yutuqlari, qarash va missiyaga qanday erishilishini tushunishga jalb qiladi va shu bilan kontent marketingi o‘quvchilarini universitetni keyingi o‘qish uchun tanlov joyiga aylantirishga undaydi.

Ko‘pgina olib borilayotgan tadqiqotlarga qaramay, tadbirkorlar raqamlashgan biznes imkoniyatlaridan qanday foydalanish hamda ushbu biznes modelidagi asosiy konsepsiyalarni tushunish va qo‘llash bo‘yicha oqsayotganlarini kuzatish mumkin.

Yangi raqamli oliy ta’lim muassasalarni tashkil etish va uni rivojlantirish uchun raqamli tadbirkorlik va yetakchilik qila olish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim [23]. Raqamlashgan tadbirkorlik faoliyati uchun asosiy infratuzilmani qo‘llab-quvvatlovchi va tashkil etuvchi asosiy texnologik jihatlari bo‘lgan ijtimoiy media va internetni tavsiflovchi raqamli biznes tizimlarini samarali yuritish asosiy jihatlariga e’tibor qaratish va ularni muntazam tahlil qilib borish talab etiladi.

Rivojlanayotgan texnalogiyalar o‘ziga xos muammolar va o‘ziga xos yechimlarni topish hamda risklarga har doim tayyor holatda turish, shuningdek, eng asosiysi raqobatda yengib chiqish uchun faqatgina texnologiyalarni emas balki raqamli marketing strategiyalardan foydalana olishga doir bilim darajasini oshirish lozim. Hozirgi kundagi raqobatlashuv jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun raqamli marketing faoliyatini qay darajada rivojlantirishga bog‘liqdir. Raqamli texnologiyalardan xabardorlik, aqliy qobiliyatlarning rivojlanishi masofaviy kommunikatsiyada muvaffaqiyat qozonish kabilar bugungi raqobatda muvaffaqiyat omili bo‘lib hisoblanadi.

Oliy ta’lim muassasalari uchun raqamli marketingning roli juda katta bo‘lib, u biznes rivojiga shuningdek bo‘lajak mutaxassislarning ehtiyojlari va bo‘lajak talablariga yuqori ta’sir o‘tkazadi. Bo‘lajak mutaxassislar qanday xizmatni kutayotganini bilish uchun ham oliy ta’lim muassasalari uchun raqamli marketing vositalaridan foydalana olish zarur hisoblanadi. Shuningdek, bu kabi tadqiqotlarni o‘tkazish uchun bo‘lajak mutaxassislar o‘rtasida anonim tarzda anketa so‘rovomasi o‘tkazish va shu orqali xizmat ko‘rsatish darajasiga raqamli marketingning ta’siri qay darajada ekanligini o‘rganish mumkin bo‘ladi. Bu kabi tadqiqotlarda so‘rovnomalar asosan mashhur ijtimoiy tarmoqlar E-mail, Facebook, Viber, Instagramlar orqali amalga oshirilishi tadbirkorlarning vaqt va xarajatlardan tejashlariga olib keladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Keskin raqobat sharoitida oliy ta’lim xizmatlarning qiymatiga bo‘lgan talab kun sayin o‘zgarib bormoqda va o‘z navbatida innovatsion texnologiyalarning tezkor rivojlanishiga bo‘lgan talabni oshiradi [24]. Muvaffaqiyatli oliy ta’lim muassasalari o‘zlarining marketing strategiyalari va faoliyatiga ko‘proq e’tibor berishadi. Universitetlar uchun maqsadli bozorni, maqsadlar guruhini, maqsadli guruh talablarini va ular bilan muloqot qilishning eng yaxshi usulini tahlil qilish va aniqlash juda muhim.

Oliy ta’lim muassasalarining ikki tanlovini amalga oshirishi kerak: doimiy o‘sish va mavjud bo‘lgan sektorda lider bo‘lish yoki qiyinchilik bilan yuzlashish va mavjud muammoga yengilish.

Institutlarga ishonchni mustahkamlash, brend xabardorligini yaratish va potentsial talabalarning kengroq auditoriyasini qamrab olish uchun raqamlashtirishdan foydalanishga qaratilgan samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqishda foydalanish lozim.

Hozirgi vaqtda olib borilayotgan tadqiqotlarning aksariyati oliy ta’lim muassasasi faoliyatidan ko‘ra ko‘proq bo‘lajak mutaxassislarning xulq-atvori va talablarini o‘raganishga qaratilgan tadqiqotlarni tashkil etmoqda. Nufuzli 25 ta universitetlarining aksariyati Osiyo va Afrikada raqamli va ijtimoiy media uchun Facebook, Tvitter, LinkedIn va YouTube-dan foydalanishadi. Muassasaga yuqori darajadagi ishonchni his qilgan talabalar ko‘proq o‘qishga kirishadi va uni boshqalarga tavsiya qilishadi.

Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalarning rivojlanishi bilan universitetlar endi kengroq auditoriyani qamrab olishi va talabalar bilan shaxsiy darajada muloqot qilishlari mumkin bo‘ladi.

Internet-ilovalarining ikkinchi avlodi oliy ta’lim muassasalarga bo‘lajak mutaxassislar bilan aloqa o‘rnatishning innovatsion shakllarini joriy etish va mijozlari bilan birgalikda kontent yaratish imkonini berish orqali marketing faoliyatini yanada rivojlanishiga olib keladi. Oliy ta’lim muassasalarining raqamli marketingdagi ishtirokini raqamli marketingning qabul qilingan afzalliklari va undan qay darajada foydalanishiga qarab tasniflash mumkin bo‘ladi.

Raqamli marketing ko‘proq auditoriyani jalb etish hamda uni saqlab qolishga erishishga yordam beradi, shuningdek, xizmatlarni sotib olish ehtimoli yuqori bo‘lgan potensial bozorlarga yo‘naltiradi. Bundan tashqari,

raqamlashgan kommunikatsiya tizimlari hamda raqamli reklama strategiyalari an'anaviy reklamaga nisbatan ancha tejamkor hamda ular oliy ta'lim muassasalariga reklama samaradorligini har kuni o'lchash va unga doir muammolarni samarali yechish imkonini beradi. Shuningdek, raqamli marketing strategiyasi raqamli media-dan foydalangan holda brend xizmatlarni targ'ib qilish hamdan uni samarali joriy etish uchun foydalaniladigan biznes shakli hisoblanadi. Shu sababli, raqamli marketingdan foydalanish oliy ta'lim muassasalari uchun har qanday bozor sharoitlarida samarali faoliyat yuritish uchun to'g'ri tanlovdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gupta, D. (2020). How digital marketing helps the branding of a higher education institution. International Journal of multidisciplinary Educational Research, 9 (5 (3)), 45-55. www.ijmer.in retrieved from
2. How trust, brand awareness and digital marketing increase higher education marketing. (2023). Asian Research Journal of business and management. https://doi.org/10.55057/ajrbm.2023.5.1.22
3. KUSUMAVATI, A. (2019). The impact of digital marketing on the higher education institution's student decision-making process: an example of Indonesia. Journal of e-learning and higher education, 1-11. https://doi.org/10.5171/2019.267057
4. Sharapova Nafosat Radjabova. (2023). NETWORK ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA RESEARCH IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1(1), 12–15. https://doi.org/10.54613/ku.v6i6.237
5. Kisiołek, A., Karyy, O. and Kulyniak, I. (2022). The concept of a digital marketing communication model for higher education institutions. In lecture texts on networks and systems (Volume 458, pp. 75-89). Springer Science and Business Media Deutschland GmbH. https://doi.org/10.1007/978-981-19-2894-9_6
6. Makrydakis, NS (2021). The role of digital marketing in state higher education organizations in attracting younger generations. Marketing expert Journal, 9 (1), 28-38.
7. Vidovic, A. (2020). Management by entrepreneurship using digital marketing. International Journal of Sales, Retailing & Marketing, 9(2), 61-65.
8. https://blog.marketresearch.com/the-impact-of-market-research-on-digital-marketing
9. Le, N. and Ratten, V. (2021), "Digital Marketing and Social Entrepreneurship in Vietnam", Thaichon, P. and Ratten, V. (Ed.) Developing Digital Marketing, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 41-64.
10. Sharopova, N. (2022). O'ZBYeKISTON TADBIRKORLIK SUB'YeKTLARI FAOLIYaTIDA CRM TIZIMLARIDAN FOYDALANISh. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 10(3), 339-347.
11. Kocić, M., & Radaković, K. (2018). Značaj digitalnog marketinga u procesu. Marketing, 49(1), 44-52. Retrieved 2019
12. Zott, C., Amit, R., & Massa, L. (2011). The business model: Recent developments and future research. Journal of Management, 37, 1019–1042.
13. Rzemieniak, M., and Gajewski, P. (2018). THE IMPACT OF LATEST TRENDS IN MARKETING ENVIROMENT ON MARKETING AND ENTREPRENEURSHIP. Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej Zarządzanie 32, 308–315.
14. Sharopova, N. (2024). Enhancing Digital Market Research Through Distributed Data and Knowledge-Based Systems: Analyzing Emerging Trends and Strategies. In: Koucheryavy, Y., Aziz, A. (eds) Internet of Things, Smart Spaces, and Next Generation Networks and Systems. NEW2AN ruSMART 2023 2023. Lecture Notes in Computer Science, vol 14543. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-60997-8_23
15. Fauzi, Teddy & Harits, Benyamin & Danial, R Deni Muhammad & Komariah, Kokom. (2020). Adaptive Strategies of External Environmental Effects in Digital Entrepreneurship in the Strategic Management Perspective. Academic Journal of Interdisciplinary Studies. 9. 38. 10.36941/ajis-2020-0040.
16. Yeffendy, A. A., Mas'adi, M., & Murtiyoko, H. (2021). Implementation of Digital Marketing Strategies to Increase Sales during the Covid-19 Pandemic (Study on MSMEs in South Tangerang City). Jurnal Ilmiah Manajemen, 9(1), 155–163.
17. Wulan Tri Gartanti&Ike Junita Triwardhani & Raditya Pratama Putra (2020): "The Development of Village Entrepreneurship Through Digital Marketing Communication, Proceedings of the 2nd Social and Humaniora Research Symposium (SoRes 2019), DOI: 10.2991/assehr.k.200225.029
18. Vahid Jafari-Sadeghi, Alexeis Garcia-Perez, Elena Candelo, Jerome Couturier. Exploring the impact of digital transformation on technology entrepreneurship and technological market expansion: The role of technology readiness, exploration and exploitation. Journal of Business Research, Volume 124, January 2021, Pages 100-111.
19. Le, Ngoc & Ratten, Vanessa. (2021). Digital Marketing and Social Entrepreneurship in Vietnam. 10.1108/978-1-80071-348-220211003.
20. Shkrygun Yu.O. "E-business", "E-commerce" and "E-trading": Differences and Features. Management of Economy: Theory and Practice. Chumachenko's Annals: collection of scientific papers / Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine. Kyiv, 2020. P. 312-325.
21. Bizhanova, K., Mamyrbekov, A., Umarov, I., Orazymbetova, A., & Khairullaeva, A. (2019). Impact of digital marketing development on entrepreneurship. In E3S web of conferences (Vol. 135, p. 04023). EDP Sciences.
22. https://www.researchgate.net/topic/Digital-Marketing/publications
23. Tresnasari, Rini & Zulganef, Zulganef. (2023). Increasing MSME Performance Through Institutional Strengthening, Entrepreneurship, and Digital Marketing. International Journal of Research in Community Services. 4. 11-17. 10.46336/ijrcs.v4i1.383.
24. Ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish orqali muallif ishlanmasi.

SANOATNING KON-GEOLOGIYA KORXONALARI IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH XUSUSIYATLARI

Xotamov Javohir Abdusharop o'g'li
TDIU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada kon-geologiya korxonalari iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ilmiy va amaliy jihatlari nazariy jihatdan o'rganilgan. Kon-geologiya korxonalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalari borasida olimlarning tadqiqotlariga ilmiy jihatdan to'xtalib o'tilgan. Sanoatning kon-geologiya korxonalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasidagi ilmiy-tadqiqotlari o'rganilgan holda muallif qarashlari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, xavf-xatarlar, sanoat, kon-geologiya, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash asoslari.

Abstract: The article theoretically examines the scientific and practical aspects of ensuring the economic security of mining and geological enterprises. Research by scientists on ensuring economic security at mining enterprises is scientifically discussed. Based on scientific research in the industry to ensure the economic security of mining and geological enterprises, recommendations have been developed taking into account the views of the author.

Key words: economic security, risks, industry, mining geology, fundamentals of economic security.

Аннотация: В статье теоретически исследованы научные и практические аспекты обеспечения экономической безопасности горно-геологических предприятий. Научно обсуждены исследования ученых по вопросам обеспечения экономической безопасности на горнодобывающих предприятиях. На основе научных исследований отрасли по обеспечению экономической безопасности горно-геологических предприятий разработаны рекомендации с учетом взглядов автора.

Ключевые слова: экономическая безопасность, риски, промышленность, горная геология, основы экономической безопасности.

KIRISH

Globallashuv sharoitida sanoati korxonalari faoliyatining ichki va tashqi muhitida raqobatning shakllanishi bevosita faoliyat yuritayotgan korxonalarning raqobat maydonida samarali ishlashi va strategik faoliyat yuritishlarini talab etadi.

Shiddatli raqobat muhiti sharoitida sanoat korxonalarining samarali faoliyati yuritishi va barqaror rivojlanishida iqtisodiy xavf-xatarlarni oldini olish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muhim vazifalardan biridir. Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida so'ngi yillarda soha olimlari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Shuningdek, tadqiqot olib borgan olimlarning izlanishlari asosida turli nazariy va uslubiy yondashuvlar ilgari surilgan.

Sanoatning kon-geologiya korxonalarida sodir bo'lish ehtimoli bo'lgan xavf-xatarlarni hisobga olib harakat choralarini ko'rish, sanoatning kon-geologiya tarmoqlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarga javob beradigan darajada iqtisodiy va huquqiy mexanizmlarni joriy maqsadga muvofiq.

Izlanishlar natijasida tadqiq qilingan ilmiy adabiyotlarning nazariy jihatlari shundan dalolat beradiki, sanoat korxonalari faoliyatida yuzaga keladigan iqtisodiy xavflarning ortishi bevosita korxonalarning moliyaviy barqarorligiga ham o'zining salbiy ta'sirini o'tkazadi.

Sanoat korxonalarining ichki va tashqi muhitida turli tahdidlarning yuzaga kelishi, iqtisodiy va siyosiy vaziyatlardagi o'zgarishlar, ekologik xavflar, kutilmagan xavf-xatarlar, texnogen va stixiyali xavf-xatarlar, fiskal va monetar siyosatidagi o'zgarishlar bevosita sanoat korxonalari faoliyatida iqtisodiy xavflarning ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu jihatdan, sanoat korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash jahon miqyosida tadqiq etilayotgan masalalardan biri sifatida o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat korxonalarini ustuvor darajada rivojlantirish asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi xavflarni kamaytirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash borasida ilmiy-nazariy izlanishlar olib borilgan bo'lib, bu borada ilmiy-tadqiqotlar mahalliy va xorijlik olimlar tomonidan ham amalga oshirilgan.

Raqobat sharoitida korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida mamlakatimiz olimlari ham o'z tadqiqotlari bilan faol qatnashgan, xususan, bu borada X.P.Abulqosimov dastlab korxona xavfsizligini ta'minlash borasida o'z fikrlarini bildirgan holda xo'jalik faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlarini tahlil qilish yo'li bilan uning turli tahdidlarga barqarorligi hamda xavfsizlik darajasi asosida baholanishi borasida to'xtalib o'tgan. Olim tomonidan korxona iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash masalasini yettita yo'nalishga bo'lgan holda tadqiq qilgan[1].

N.X.Bekmurodov ham o'z tadqiqotlarida sanoat korxonalarining xavfsizligini ta'minlashga qaratgan fikrlariga e'tibor beradigan bo'lsak, sanoat korxonalarining rivojlanishi bevosita ekologiyaga ta'siri ortib borayotganligi va bu holat ekologik xavfsizlikka doir masalalarni hal qilish lozimligi haqida to'xtalib o'tgan. Shuningdek, sanoat korxonalarining ekologiyaga yetkazayotgan zararlarini kamaytirish va bu borada xavfsizlik choralarini ko'rish lozim ekanligi ta'kidlangan[2].

Ushbu masalalar o'rinli bo'lib, har qanday korxona faoliyati jarayonida atrof-muhit va ekologiyaga o'z ta'sirini o'tkazadi, shu bois, hozirgi kunda ekologiyani muhofaza qilish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

A.A.Mamatov va boshqalar tomonidan korxona iqtisodiy xavfsizligiga berilgan ta'rifga ko'ra, korxona iqtisodiy xavfsizligi - ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish salohiyatini hamda kadrlarni faol va nofaol iqtisodiy tahdidlardan, masalan, davlatning samarasiz ilmiy-sanoat siyosatidan yoki tashqi muhitda yuzaga kelgan tahdidlardan himoyalanganligi tushuniladi[3].

Yuqorida keltirilgan fikrlarga qo'shilgan holda aytish joizki, korxona iqtisodiy xavfsizligi – raqobat muhiti sharoitida samarali ishlab chiqarishni tashkil etishi, innovatsion faol bo'lish, kadrlar qo'nimsizligi, rentabellik darajasining pasayishi, ichki va tashqi muhit siyosatida sodir bo'layotgan tahdid va xavflardan himoyalanish holatini tushunish mumkin.

Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida tadqiqotlar olib borgan X.Uktamov tomonidan korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy-me'yoriy asoslarini aniqlashda ikki omilni hisobga olish lozimligi haqida fikr bildirib, ya'ni birinchidan, korxona iqtisodiy xavfsizligi nafaqat iqtisodiy muvozanatni ushlab turish, balki korxonaning tashqi ta'sirlar ostida yanada barqaror rivojlanish tendensiyasiga o'tishi, ikkinchidan, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi – dinamik toifa bo'lib, u korxona xo'jalik yuritish faoliyati holatining vaqt oralig'ida o'zgarishi bilan bog'liq hamda uning muvozanatini tiklash qobiliyatini o'zida namoyon etadi[4].

Tadqiqotchi tomonidan ta'kidlab o'tilgan fikrlarga qo'shilgan holda aytish joizki, korxona iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy-me'yoriy mexanizmlarini ishlab chiqish va takomillashtirish maqsadga muvofiq. Shu bois, korxona iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy-me'yoriy asoslarini yaratmasdan turib, xavfni kamaytirish yoki xavfsizlikka erishish imkoni bo'lmaydi.

Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida I.S.Xotamov, A.A.Yadgarov va M.K.Olimovlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda "mamlakatimiz sanoatini barqaror, jadal va mutanosib ravishda rivojlantirish, asosiy sanoat tarmoqlarini diversifikatsiya qilishga va eksport salohiyatini o'stirishga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlari, komplekslari va korxonalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash asosida ularning samaradorligi hamda raqobatdoshligini yanada oshirish orqali respublika sanoatining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega[5].

Shuningdek, sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy va uslubiy jihatlarini tadqiq qilishda mamlakatimiz va MDH olimlarining ham soha rivojiga qo'shgan nazariy va uslubiy izlanishlarini qarab o'tish joizdir.

TADQIQOT USULLARI

Sanoatning kon-geologiya korxonalari iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida amalga oshirilgan mazkur

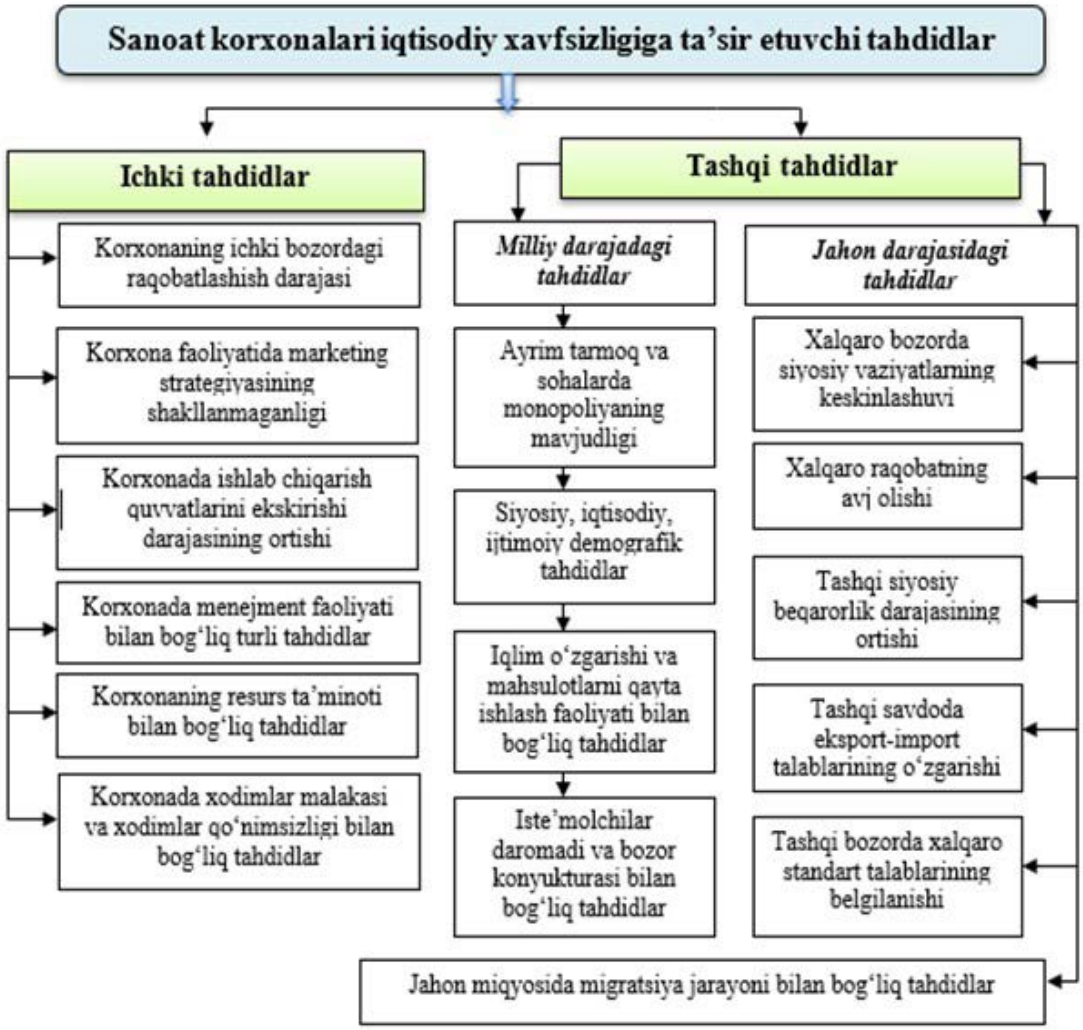
1 H.P.Abulqosimov, M.X.Abulqosimov. Iqtisodiy xavfsizlik: nazariya va amaliyot. "Noshirlik yog'dusi" nashriyoti T.:, 2019-y. 149-bet.
2 N.X.Bekmurodov. Zamonaviy xavfsizlik bo'yicha tadqiqotlar. Darslik. - Toshkent. Bookmany print, 2023. - 119-bet.
3 A.A.Mamatov, H.P.Abulqosimov, S.A.Mamatov, S.Sh.Saidgaziyeva. Iqtisodiy xavfsizlik. Darslik.– Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. 173-bet.
4 X.Uktamov. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning huquqiy-me'yoriy asoslari. O'zbekiston qishloq va suv xo'jaligi//jurnali. №4. 2023. 54-56-betlar.
5 I.S.Xotamov, A.A.Yadgarov, M.K.Olimov. Sanoat korxonalarini barqaror rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'nalishlari. Monografiya – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.– T: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2020 y. – 132-133-betlar.

izlanishda abstrakt mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya, taqqoslash, monografik kuzatuv, tahlil va sintez, tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har qanday korxona faoliyatiga ta’sir etuvchi turli tahdid va xavflar korxonaning iqtisodiy faoliyatiga ta’sir qiladi. Shu bois, tadqiqotlarimiz natijasida sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi tahdidlarni tabaqalashgan holda ko‘rib o‘tishni maqsad qilib oldik. Sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi tahdidlar asosan ikkiga bo‘linadi: ichki va tashqi tahdidlardan iborat (1-rasm).

Sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi tashqi tahdidlar asosan ikkiga bo‘linadi va quyidagilardan iborat: milliy darajadagi tahdidlar va jahon darajasidagi tahdidlar (1-rasmga qarang).

1-rasm: Sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi tahdidlarning tabaqalanishi[6]

Sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligiga ta’sir etuvchi ichki tahdidlar sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish joizdir:

- korxonaning ichki bozordagi raqobatlashish darajasining ortishi bilan bog‘liq tahdidlar;
- korxona faoliyatida marketing strategiyasining shakllanmaganligi yoki korxonaning mustaqil tarzda marketing rejasining ishlab chiqilmaganligi;
- korxonada menejment (boshqarish) faoliyati bilan bog‘liq turli tahdidlar yoki boshqarish tizimidagi tez-tez o‘zgarishlar ta’siri;
- korxonada ishlab chiqarish quvvatlarini eskirish darajasining ortishi hamda korxona asosiy fondlarini modernizatsiyalash darajasi pastligi;

6 Ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish va umumlashtirish asosida muallif tomonidan tuzilgan.

- korxonaning resurs ta’minoti yoki resurs yetkazib berishdagi shartnoma shartlarining o‘z vaqtida bajarilmasligi bilan bog‘liq tahdidlar;
- korxonada xodimlar malakasi va ish tajribasi pastligi yoki ish jarayonidagi tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy muammolarning mavjudligi, xodimlar qo‘nimsizligi bilan bog‘liq tahdidlar.

Milliy darajadagi tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- ayrim tarmoq va sohalarda monopoliyaning mavjudligi, bu esa mahalliy korxonalar rivojlanishiga va raqobatlashishiga keskin ta’sir qilishi;
- siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy demografik (aholi sonining ortishi) tahdidlar;
- iqlim o‘zgarishi va mahsulotlarni qayta ishlash faoliyati bilan bog‘liq tahdidlar (turli tabiiy ofat va texnogen tusdagi hodisalarni bevosita ishlab chiqarish faoliyatiga ta’sirining ortib borishi);
- iste’molchilar daromadi va bozor konyukturasi bilan bog‘liq tahdidlar.

Jahon darajasidagi tahdidlar sifatida quyidagilarni ta’kidlab o‘tish joizdir:

- xalqaro bozordagi siyosiy vaziyatlarning keskinlashuvi (iqtisodiy va siyosiy jarayonlardagi o‘zgarishlar);
- xalqaro raqobatning avj olishi (innovatsion mahsulotlarga talabning ortishi);
- tashqi siyosiy beqarorlik darajasining ortishi (davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy va siyosiy muvozanatning izdan chiqishi, turli urushlar, siyosiy munosabatlarning keskinlashuvi);
- tashqi savdoda eksport-import talablarining o‘zgarishi (boj to‘lovlarining o‘zgarishi, soliq tariflarining o‘zgarishi, tashqi savdoda turli to‘siqlarning yuzaga kelishi);
- tashqi bozorda xalqaro standart talablarining belgilanishi (turli kasalliklar va epidemiyalarning yuzaga kelishi) bilan bog‘liq tahdidlar;
- jahon miqyosida migratsiya jarayoni (aholining ko‘chib ketish va ko‘chib kelishi) bilan bog‘liq tahdidlar.

Kon-geologiya korxonalari iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan Yu.I.Artyushin tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Rossiya Federatsiyada tez-tez sodir bo‘layotgan turli texnogen hodisalar ta’sirida favqulotda vaziyatlardan himoyalanishda yangicha chora-tadbirlarni ko‘rish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tadqiqotchi bevosita tog‘-kon hududlarida mavjud texnogen xavflarni o‘rganish, turli tashqi xavf va tahdidlardan himoyalanish choralarini ko‘rish, xavflarni samarali boshqarishda geoaxborot tizimini joriy qilish va axborot ma’lumotlarini to‘plash borasidagi izlanishlari ahamiyatga molik[7].

Tadqiqotchi fikrlariga qo‘shilgan holda aytish joizki, bugungi kunda hududlarda mavjud kon-geologiya korxonalari ishlab chiqarishida va mineral xom ashyolarni yetkazib berish jarayonida turli xavf va tahdidlarga duch keladi. Bu holat esa, korxona uchun turli xavf va tahdidlarning mavjudligi iqtisodiy jihatdan korxona faoliyatini nobarqaror bo‘lishi hamda iqtisodiy xavflarning ortishiga sabab bo‘ladi. Izlanishlar natijasida kon-geologiya korxonalari iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashda geaxborot tizimi texnologiyalarini joriy qilish va undan samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

Tog‘-kon sanoati korxonalarida iqtisodiy xavfsizlik mezoni sifatida ishlab chiqarish jarayonida mehnatni muhofaza qilish va ishlab chiqarish xavfsizligini ta’minlash borasida tadqiqotlar olib borgan Nevolina Yelena Mixaylovna tomonidan xodimlarning ish jarayonida turli jarohatlar yoki shikastlanish asosida iqtisodiy faoliyatga salbiy ta’sir etuvchi tahdidlarni tizimli ravishda o‘rgangan. Tadqiqotchi o‘z izlanishlari doirasida tog‘-kon geologik obyektlarida tabiiy va texnik hamda texnologik xavfsizlik qoidalariga xodimlarning amal qilmasligi, bu borada xodimlar malakasining yetishmasligi, xavfsizlik qoidalarini buzilishi, korxona boshqaruvi xodimlarining o‘z vakolati doirasida vazifalarning to‘liq bajarmasligi, ish jarayonida turli shikastlanish yoki jarohatlarning ortishi korxona iqtisodiy faoliyatiga jiddiy ta’sir qilishini asoslab bergan[8].

Kon-geologiya korxonalarini tadqiqot obyekti sifatida tanlab olgan B.F.Lesovskiy ko‘mir konlarida ishlovchi xodimlarning mehnat xavfsizligini o‘rgangan holda dastlab, tog‘-kon sanoatini samarali boshqarish, tog‘-geologik, texnologik va iqtisodiy-ijtimoiy mehnat sharoitlarini kompleks hisobga olish, xodimlarning salomatligi va ish qobiliyatini saqlash asosida tog‘-kon sanoatini rivojlantirish, xavfsiz sharoitlar va mehnatni muhofaza qilish tizimini ta’minlash borasida tadqiqotlar olib borgan. Tog‘-kon sanoatida mehnatni muhofaza qilish holatini tahlil qilishda korxona faoliyatini tashkil qilishdan tortib to hozirgi kungacha bo‘lgan jarayonlarga e’tibor qaratgan, mehnatni muhofaza qilishning huquqiy bazasini shakllantirish bilan bog‘liq nazariy masalalarni tadqiq qilgan, mehnatni muhofaza qilish bo‘yicha ko‘mir konlarida xavfsiz ishlab chiqarish sharoitlarini yaratishning amaliy vazifalariga o‘z e’tiborini qaratgan[9].

Yuqorida o‘rganilgan tadqiqotchilarning fikrlariga qo‘shilgan holda shuni aytish joizki, tog‘-kon geologik obyektlari asosan ochiq va yopiq konlarda ish olib boriladi. Shu jihatdan, ochiq va yopiq konlarda ishlovchi

7 Ю.И.Артюшин. Методические основы оценки и управления рисками чрезвычайных ситуаций горнодобывающих регионов: Дис. канд. техн. наук: 05.13.10: Москва, 2004. - 209 с.

8 Е.М.Неволина. Снижение травматизма на горнодобывающем предприятии на основе развития компетентности персонала: Дис. канд. техн. наук: 05.26.01: Челябинск, 2004. -128 с.

9 Б.Ф.Лесовский. Методология формирования системы безопасности труда в горной промышленности: На примере угольной отрасли Дальнего Востока: диссертация доктора технических наук: 05.26.01. –Владивосток, 2000. –232 с.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

xodimlarning hayoti va sog‘ligi uchun jiddiy xavf tug‘diradigan turli tabiiy va texnogen hodisalar har doim sodir bo‘lib turadi. Shu bois, tog‘-kon geologik obyektlari konlarida ishlovchi xodimlarni muhofaza qilish va ularning hayotini saqlash, mehnatni muhofaza qilish korxona oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu borada OHSAS-18001 xalqaro standartlarini joriy etish maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o‘rnida aytish joizki, ilmiy izlanishlar natijasida iqtisodiy taraqqiyotga erishishda bugungi kunda tarmoq va sohalarni barqaror rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish talab etiladi. Biroq har qanday xo‘jalik yuritish jarayonida xavf-xatarlar va tahdidlarni yuzaga kelishi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalariga jiddiy ravishda iqtisodiy va moliyaviy jihatdan ta’sir etmasligiga kafolat berish qiyin.

Iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan sanoat korxonalarining iqtisodiy barqarorligini oshirish bevosita korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga bog‘liq. Chunki, iqtisodiy xavfsizlikni doimiy ta’minlanishi va uning turli iqtisodiy tahdid va xavflarga bardoshligini baholab borish har qanday korxonaning iqtisodiy jihatdan ustunligini belgilab beradi. Tog‘-kon sanoati korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash asosida mamlakat aholisini tabiiy resurslarga bo‘lgan ta’minotini kafolatlashga, aholi bandligini ta’minlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. H.P.Abulqosimov, M.X.Abulqosimov. Iqtisodiy xavfsizlik: nazariya va amaliyot. “Noshirlik yog‘dusi” nashriyoti T.:, 2019 y. 149-bet.
2. N.X.Bekmurodov. Zamonaviy xavfsizlik bo‘yicha tadqiqotlar. Darslik. - Toshkent. Bookmany print, 2023.–119-bet.
3. A.A.Mamatov, H.P.Abulqosimov, S.A.Mamatov, S.Sh.Saidgaziyeva. Iqtisodiy xavfsizlik. Darslik.– Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. 173-bet.
4. X.Uktamov. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning huquqiy-me’yoriy asoslari. O‘zbekiston qishloq va suv xo‘jaligi//jurnali. №4. 2023. 54-56-betlar.
5. I.S.Xotamov, A.A.Yadgarov, M.K.Olimov. Sanoat korxonalarini barqaror rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash yo‘nalishlari. Monografiya – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti.– T: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2020 y. – 132-133-betlar.
6. Ю.И.Артюшин. Методические основы оценки и управления рисками чрезвычайных ситуаций горнодобывающих регионов: Дис. канд. техн. наук: 05.13.10: Москва, 2004. – 209 с.
7. Е.М.Неволина. Снижение травматизма на горнодобывающем предприятии на основе развития компетентности персонала: Дис. канд. техн. наук: 05.26.01: Челябинск, 2004. –128 с.
8. Б.Ф.Лесовский. Методология формирования системы безопасности труда в горной промышленности: На примере угольной отрасли Дальнего Востока: диссертация доктора технических наук: 05.26.01. – Владивосток, 2000. –232 с.

QISHLOQ XO‘JALIGI AGROTEXNOLOGIYALARNI TIJORAT BANKLARI ORQALI KREDITLASH YO‘LLARI

Isakov J. Ya.
I.f.d. TDIU professori

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo‘jaligida agrotexnologiyalarni tijorat banklari orqali kreditlashda mavjud muammolarning tahlillari keltirilgan. Agrotexnologiyalarni moliyalashtirishdagi muammolarni tijorat bank kreditlari orqali bartaraf etish mexanizmlari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, innovatsiya, agrotexnika va texnologiya, tijorat bank, kreditlash, moliyalashtirish, bank riski, marketing, modernizatsiya.

Abstract: The article presents an analysis of existing problems in crediting agrotechnologies in agriculture through commercial banks. Mechanisms for solving problems in financing agrotechnologies through commercial bank loans are mentioned.

Key words: agriculture, innovation, agrotechnics and technology, commercial banking, lending, financing, banking risk, marketing, modernization.

Аннотация: В статье представлен анализ существующих проблем кредитования агротехнологий в сельском хозяйстве через коммерческие банки. Упоминаются механизмы решения проблем финансирования агротехнологий за счет кредитов коммерческих банков.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновации, агротехника и технология, коммерческий банкинг, кредитование, финансирование, банковский риск, маркетинг, модернизация.

KIRISH

Dunyoda aksariyat davlatlarning eng muhim uzoq muddatli maqsadlaridan biri qishloq xo‘jaligi sohasida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish, ishsizlikni kamaytirish va bandlik darajasini oshirish, barqaror narx va mamlakat aholisining daromadlarini oshirish hisoblanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida ushbu maqsadlar sarmoyani yangi agrotexnika va texnologiyalarga, barcha qishloq xo‘jaligi sohalarida boshqarish, xizmat ko‘rsatish, ishlab chiqarish va mehnat qilishni yangi agrotexnika hamda texnologiyalarni tashkil etish shakllariga kiritish yordamida erishilishi mumkindir.

Respublikamizda qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyalashtirishni va ularni davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlanadigan tizimi yaratilgan. Shu o‘rinda qayd etish joizki, respublikamizda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini moliyalashtirishda raqamli texnologiyalarning rolini oshirish borasida dolzarb muammolar mavjud. Xususan, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini tijorat banklari tomonidan kreditlashning zamonaviy agrotexnologik asoslari yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan.

Bugungi kunda jahonda raqamli iqtisodiyot rivoji davrida bank xizmat turlarini zamonoviy texnologiyalarni qo‘llash orqali ko‘rsatishni tadqiq qilish kabi masalalarga e’tibor kuchayib bormoqda. Bu sohada bank xizmat turlarini samarali boshqarishning zamonaviy integrallashgan axborot tizimlarini joriy etish, tizim ma’lumotlarining shaffofligi va himoyalanishini ta’minlash, raqamli texnologiyalarini qo‘llash hamda axborot tizimlarining o‘zaro axborot integratsiyasini samarali ravishda amalga oshirish metodikasini takomillashtirish masalalari asosiy tendensiyalardan hisoblanadi. Raqamli texnologiya va innovatsiyalarning keng rivojlanishi tijorat banklari tomonidan xizmat turlarini axborot tizimlarini takomillashtirib borishni taqozo etmoqda.

O‘zbekistonda ham bank xizmat turlarini rivojlantirish, xususan, unda axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalangan holda bank xizmatlarining yangi turlarini joriy etish masalasi bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Jumladan, tijorat banklari tomonidan qishloq xo‘jaligi ishlab-chiqaruvchilariga ko‘rsatiladigan hizmatlarni yaxshilash raqamli texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Chunki, bozordagi yangi raqobatchilar

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

barcha o‘lchamdagi eski moliyaviy institutlarga tahdid sola boshladi. Shu bilan birga, yangi agrotexnologiyalar bank xizmatlari bozorida katta imkoniyatlar eshigini ochmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni va sohaga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilab berilgan muhim vazifalarni amalga oshirishda mazkur maqola ma’lum darajada xizmat qiladi.

Bugungi kunda iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, agrotexnik va texnologik qayta jihozlash hamda istiqbolli loyihalarini amalga oshirish borasidagi iqtisodiy islohotlar natijasida qishloq xo‘jaligi sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarning moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoji tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga, ishlab chiqarishga yangi innovatsion texnologiyalarni tatbiq etishda tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli kreditlar ajratilishi ehtiyoj yuqori hisoblanadi, shu sababli, tijorat banklari faoliyatida uzoq muddatli kredit va investitsiyalar bilan bog‘liq risklarni aniqlash va ularni boshqarish dolzarb masalalardan biridir. Mamlakat iqtisodiyotining qishloq xo‘jaligi tarmoqlarini rivojlantirishda, ya’ni qishloq xo‘jaligi sohasida innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilishda bugungi kunda tijorat banklarining faolligini oshirish zarurligini taqozo etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodchi olim N.Simonyans tijorat banklarining investitsion faoliyati sifatida “universal va ixtisoslashgan tijorat banklarining kredit va ulush asosida investitsion loyihalarni moliyalashtirishga, birlamchi bozorda qimmatli qog‘ozlarning emissiyasini tashkil etish va joylashtirishga, aktivlarni boshqarishga, investitsion kompaniyani boshqarishga, ko‘chmas mulk bilan bitimlarni amalga oshirishga, konsalting tahliliy va broker dilerlik operatsiyalariga qaratilgan faoliyatni e’tirof etadi”.

A.Naryana tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tijorat banklari investitsion faoliyatida riskmenejment jarayonlari quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi keltirib o‘tilgan: riskning mohiyatini aniqlash va tahlil qilish; risk bilan bog‘liq yo‘qotishlarni baholash va hisoblash; risklarni boshqarish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish, riskni boshqarish bilan shug‘ullanuvchi mansabdor shaxslarning vakolati orqali riskni kamaytirish; risklarni boshqarish bo‘yicha taqdim etilgan hisobotlarning belgilangan mezon va qoidalarga muvofiq tayyorlanganligini nazorat qilish, risk darajasiga qarab daromad olish (yuqori risk yuqori daromad, kam risk kam daromad); risk bilan daromadni muvofiqlashtirish.

Iqtisodchi olim, O.I.Lavrushinning fikricha, banklar iqtisodiyotning o‘ziga xos “qon tomiri” bo‘lib, ularsiz zamonaviy xo‘jalik mexanizmini tasavvur qilish mumkin emas. Bu tizimda turli xo‘jalik subyektlari, davlat korxonalari, chet el investorlarining pul resurslari muomalada bo‘lishini ta’kidlab o‘tishgan.

O.V.Savvina o‘zining tadqiqotida xalqaro moliyaviy tashkilotlar ularning faoliyati va iqtisodiyotdagi o‘rni, V.A.Slepova va Ye.A.Zvonovoylar xalqaro moliyaviy bozorlar bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borganlar. Mahalliy iqtisodchi olimlardan S.S.G‘ulomov, I.I.Alimov, A.Xusanboyev va O.Yu.Rashidov o‘z tadqiqotlarida banklarning faoliyati, ularda kredit berish tartibi, uning faoliyatini takomillashtirish borasida ish olib borganlar. D.Ismailov o‘z tadqiqotlarida tijorat banklarining investitsiyalarni moliyalash usullarini riskni kamaytirish orqali yanada takomillashtirish borasida “ilmiy yangilik va kashfiyotlarga asoslangan yuqori texnologik loyihalarni amalga oshirish odatda yuqori darajadagi risklarga ega bo‘lganligi sababli, shuningdek respublikamizda venchurli moliyalashga talab yuqori bo‘lib, ushbu riskli investitsiyalash usuli rivojlanmaganligi tufayli mazkur muammoni ijobiy hal etish uchun xorijiy venchur fondlarini faol jalb etish zarur” ekanligini ta’kidlaydi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini moliyalashtirish tizim sifatida xorijlik va O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy jihatdan tadqiq qilingan va tegishli ilmiy-nazariy va amaliy xulosalar shakllantirilgan.

O.Yastrebova va A.Subbotinlarning tadqiqotlariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy holatining barqaror emasligi va to‘lovga qobillik darajasining past ekanligi ularning kredit muassasalarining moliyaviy xizmatlaridan, shu jumladan, mikromoliyaviy xizmatlaridan foydalanish darajasini oshirishga to‘sqinlik qiladi.

Fikrimizcha, yuqoridagi xulosa O‘zbekiston amaliyoti uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Respublikamizda qishloq xo‘jaligi korxonalari va fermer xo‘jaliklarining moliyaviy holatining barqaror emasligi va to‘lovga qobillik darajasining past ekanligi ularni banklarniing moliyaviy xizmatlaridan va mikromoliyaviy xizmatlaridan foydalanish darajasini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda, deb hisoblaymiz.

I.Petrenko va P.Chujinovlarning tadqiqotlarida, qishloq xo‘jaligining bir qator o‘ziga xos xususiyatlari (tabiiy iqlim sharoitlari, ishlab chiqarish siklining muddati) sababli qishloq xo‘jaligi kredit bozori uzluksiz faoliyat olib beraolmaydi. Bu esa o‘z navbatida, davlat oldida ushbu sohani nazorat qilib turish muammosini keltirib chiqaradi. So‘zsiz, qishloq xo‘jaligi davlatning to‘g‘ridan to‘g‘ri dotatsiyalar, imtiyozli kreditlar shaklida faol moliyaviy qo‘llab-quvvatlashini talab qiladi. Ammo shuni ham e’tiborga olish joizki, qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan kreditlanishi ko‘pincha kutilgan natijalarni bermasdan turibdi, bu kabi kreditlarning qaytarilish darajasi esa pastligicha qolmoqda, moliyaviy muassasalar esa ushbu jarayonlarda moliyaviy mablag‘lar kuzatuvchisi sifatida qolishmoqda. Ma’lumki, qishloq xo‘jaligiga ajratiladigan cheklangan davlat mablag‘lari agrar sektorning qredit mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojlarini qanoatlantira olmaydi.

K.Piplz tomonidan amalga oshirilgan tahlillarning natijasi ko‘rsatadiki, banklar tomonidan fermer xo‘jaliklariga beriladigan uzoq muddatli investitsion kreditlarni berish jarayoni, ularning foiz stavkalari davlat tomonidan tartibga solib turilishi zarur.

Q.Toshmatov qishloq xo‘jaligini banklar tomonidan kreditlash masalasini tadqiq qilgan va tadqiqot natijalari asosida shunday xulosaga keladi: “davlat ehtiyojlari uchun yetishtirilayotgan paxta va g‘alla hosilidan tashqari qishloq xo‘jaligining boshqa mahsulotlarini yetishtirish uchun fermer xo‘jaliklariga zarur bo‘lgan aylanma mablag‘lari va asosiy vositalarni samarali kreditlash tizimini yaratish va asta-sekin davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining hisob-kitob jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan kreditlanayotgan fermer xo‘jaliklarini to‘g‘ridan to‘g‘ri tijorat banklarining maxsus hisob-raqamlaridan ochiladigan kredit liniyasi orqali imtiyozli kreditlashga o‘tkazish zarur”.

Ammo hozirgi davrda fermer xo‘jaliklari davlat mablag‘lari hisobidan ajratilayotgan imtiyozli kreditlar hisobidan o‘z rentabelligini ta’minlab turibdi. Buning ustiga, tijorat banklarida imtiyozli kreditlar berish uchun zarur bo‘lgan arzon resurslar mavjud emas.

Raqamli iqtisodiyot, raqamli agrotexnologiya terminiga bir qator mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ham ta’riflar berilgan. Jumladan, Umarov (2018) – “Raqamli iqtisodiyot bu iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida amalga oshirish tizimidir. Ba’zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi” deb ta’rif bergan.

Fikrimizcha, raqamli iqtisodiyot, raqamli agrotexnologiya bu – alohida faoliyat turi emas. Bu, aslida, ishbilarmonlik, sanoat obyektlari, xizmatlar deganidir. “Raqamli” atamasi mazkur sohalarning barchasi axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi. Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma’lumotlar bo‘ladi. Ularning tahlilidan so‘ng to‘g‘ri boshqarish bo‘yicha yechim ishlab chiqiladi.

Bugungi kunda iqtisodiy bilimlar shakllanayotgan sharoitlardagi innovatsion texnologiyalar iqtisodiy o‘sishni ta’minlab beruvchi asosiy omil sanaladi. Bundan esa shunday xulosa chiqarish mumkinki, hududdagi innovatsion texnologik faoliyat qanchalar faol va jadal bo‘lsa, iqtisodiy rivojlanish darajasi ham shunchalar yuqori bo‘ladi. Innovatsiyali o‘zgarishlarni qo‘llabquvvatlamay va amalga oshirmay, ushbu vazifani, ayniqsa, uzoq muddatli istiqbolda ta’minlab berish juda murakkabligi barchaga ma’lum.

Innovatsion agrotexnologiya faoliyatini barcha pog‘onalarda rag‘batlantirish yuzasidan choratadbirlar ishlab chiqish zaruratini alohida ta’kidlash joiz, aynan mana shundagina innovatsion texnologik faoliyat sohasida muayyan natijalarga erishish mumkin. G.X.Roziqovaning ta’kidlashicha, “Innovatsiyalarni rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarning yaratilishi texnologik bazani modernizatsiya qilish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini tubdan oshirish imkonini beradi”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ish jarayonida ekspert baholash, induksiya va deduksiya, iqtisodiy va statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Respublikamiz qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar nafaqat ushbu yo‘nalishdagi korxonalarda ishlatiladigan agrotexnika va texnologik jarayonlarni yangilashni, balki boshqaruv va hisobni tashkil etishda innovatsion yondashuvni talab etadi. Innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar ishlab chiqargan korxona va tashkilotlar soni 2014-yildan 2022-yilga qadar 7,5 barobarga ko‘payib, 289 tadan 2171 taga yetdi. Jumladan, birinchi marta innovatsion mahsulotlar, ishlar, xizmatlar ishlab chiqarishni o‘zlashtirgan qishloq xo‘jaligidagi korxonalar soni 1010 taga ko‘paydi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini moliyalashtirish amaliyoti bir qator o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Mazkur xususiyatlar, birinchi navbatda, qishloq xo‘jaligi sohasining xususiyatlari bilan bog‘liqdir. O‘z navbatida, qishloq xo‘jaligi sohasiga xos bo‘lgan xususiyatlar sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

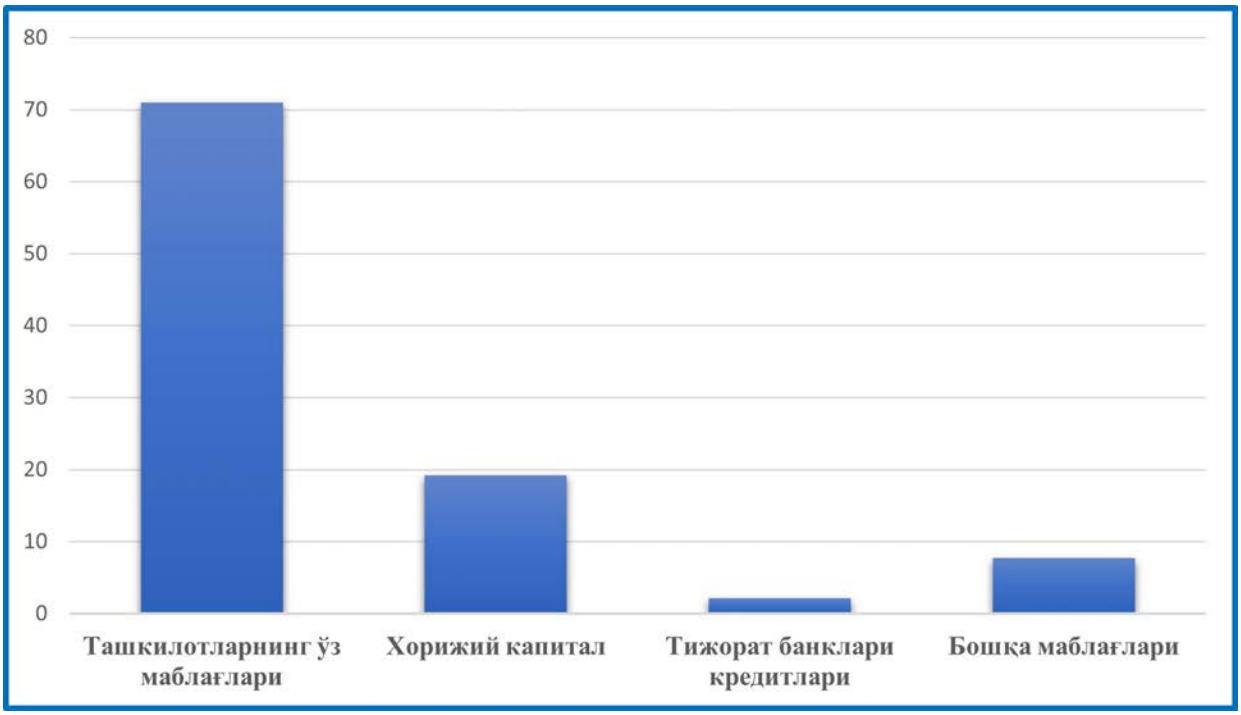
- kapitalning sekin aylanishi;
- sohaning ob-havoga bog‘liqligi;
- suv toshqini, jala, do‘l, qurg‘oqchilik kabi tabiiy ofatlarning yuz berishi;
- investitsion jozibadorlikning nisbatan past ekanligi;
- rentabellik darajasining past ekanligi va boshqalar.

Yuqorida qayd etilgan xususiyatlar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini moliyalashtirish jarayonini, shu jumladan, ularga moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish jarayonini davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash zaruratini yuzaga keltiradi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarini moliyalashtirishning ikkinchi muhim xususiyati bo‘lib, ularga ko‘rsatiladigan moliyaviy xizmatlarnining kichik summada ekanligi hisoblanadi. Masalan, AQSHda “504” dasturi bo‘yicha amalda faoliyat yuritayotgan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga qo‘zg‘almas mulk, agrotexnika va texnologiyalar sotib olish uchun 10 yildan 20 yilgacha muddatga bo‘lgan uzoq muddatli kredit beriladi. Ushbu kreditning miqdori 1 mln. AQSH dollaridan oshmasligi kerak.

Xuddi shunday holatni O‘zbekiston Respublikasi amaliyotida ham ko‘rish mumkin.

2014-yilda qishloq xo‘jaligidagi innovatsion texnologiyalarni asosan tashkilotning o‘z mablag‘lari hisobidan (69,7%) moliyalashtirilgan. 2017-yildan boshqa mablag‘lar hissasi (55,4%) oshgan. 2022-yilda tashkilotning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirish 2014-yilga nisbatan 16,4 barobar oshganligini ko‘rishimiz mumkin.

1-rasm: Innovatsion texnologiyalarning moliyalashtirish manbalari, foizda[1]

2022-yilda texnologik, marketing va tashkiliy innovatsiyalarga xarajatlarning 71,0%i (2956,0 mlrd. so‘m) tashkilotning o‘z mablag‘lari hisobidan, 19,2%i (799,1 mlrd. so‘m) xorijiy kapital, 2,1%i (88,4 mlrd. so‘m) tijorat banklari, 7,7%i (318,8 mlrd. so‘m) boshqa mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan (1rasm).

Yuqoridagi tahliliy ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, korxonalarga yangi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga qo‘llashda mablag‘lar asosan korxonalarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashtirilganligi, bu esa korxona ta’sischilariga, ya’ni egalariga (aksiyadorlarga) foyda miqdorining kamayishiga olib keladi. Bunday holat esa qishloq xo‘jaligidagi fuqarolarning korxonalar ochishiga bo‘lgan qiziqishlarini birmuncha kamaytirishga olib kelishi mumkin. Bu borada iqtisodchi olim A.Smit shunday degan: “Har bir kishi o‘z kapitalini ko‘proq qiymat keltiradigan tarzda ishlatishga harakat qiladi. Odatda u jamiyat foydasiga ta’sir ko‘rsatishni nazarda tutmaydi va unga qancha ta’sir ko‘rsatayotganini sezmaydi. U faqat o‘z manfaatini nazarda tutadi, faqat o‘z foydasini ko‘zlaydi. shunday bo‘lsada, bunday sharoitda ko‘rinmas qul uni maqsad sari yo‘naltiradi, garchi bunday maqsad uning rejasiga kirmagan bo‘lsa ham. U ataylab jamiyatga xizmat qilgandan ko‘ra, o‘z manfaatlarini ko‘zlab ish yuritgan holda uning manfaatlariga ko‘proq xizmat qilib turadi”. Ushbu g‘oyani inobatga olgan xolda shunday fikrlash mumkinki, jamiyatda fuqarolar tomonidan korxona tashkil qilishga sarflangan mablag‘ hisobidan ko‘proq foyda olishga harakat qiladi. shuning uchun ham korxonalar yil davomida olgan foydasidan imkon qadar ko‘proq aksiya egalariga ajratib, korxonalarni modernizatsiyalash jarayoni, ya’ni ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etishda tijorat banklarining investitsion faoliyati orqali amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Raqamli texnologiyalar iqtisodiyotning ko‘rinishi va tuzilmasini o‘zgartirib, odatdagi biznes modellarini buzadi, yakka tartibdagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar va butun mamlakat orasida raqobat va raqobatbardoshlikni oshiradi, bozorlar va imkoniyatlarning kengayishiga olib keladi. Bunga Mc Kinsey Global instituti (2015)

1 https://stat.uz/uploads/docs/innovatsiya2021uz.pdf

hisobotida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, oxirgi 20 yil davom etgan o'sishdan so'ng, jahon yalpi ichki mahsulotidagi tovarlar, xizmatlar va mollarning an'anaviy oqimlari ulushi 2007-yildagi 53 foizdan 2014-yilda 39 foizgacha kamayganini misol qilib ko'rsatish mumkin. 2005-yildan 2014-yilgacha bo'lgan davrda transchegaraviy ma'lumotlar almashinuvi hajmi 45 barobar oshdi. 2014-yildan boshlab jahonda tovarlar savdosining qariyb 12 foizi xalqaro elektron tijorat orqali amalga oshirilib kelinmoqda.

"The Boston Consulting Group" (2016) ma'lumotlariga ko'ra, Xitoydagi elektron tijoratni rivojlantirishning yuqori darajasi e'tiborni tortmoqda. Bunda Xitoyning elektron tijorat aylanmasi 18 milliard dollarni tashkil etib, ushbu davrda Xitoylik iste'molchilar internet sotib olish uchun taxminan 750 milliard dollar sarflaydilar, bu AQSH va Buyuk Britaniya ko'rsatkichlarini birga qo'shib hisoblagandan ham ko'proq. Umuman, Xitoy Savdo vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2016 yil oxirigacha mamlakatning xalqaro elektron tijoratda ulushi 39,2 foizni tashkil etdi. Shu bilan birga, mamlakatda 2016–2020 yillarda qabul qilingan tarmoqni rivojlantirish dasturiga muvofiq, elektron tijorat hajmi 5 yil ichida 5,8 trln. AQSH dollari. "McKinsey & Company" (2016) institutining taxminlariga ko'ra 2025 yilga kelib raqamli texnologiyalar Xitoy yalpi ichki mahsulotining 22 foizga, Rossiya uchun esa 34 foizgacha oshishiga olib keladi. 2025-yilgacha AQSHda raqamli texnologiyalarning yaratilishidan kutilayotgan harajatlar 1,6-2,2 trillion AQSH dollari darajasiga yetishi mumkin ko'rsatib o'tilgan.

Dunyo taraqqiyotida raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati yil sayin ortib bormoqda. Ayniqsa, texnik transformatsion jarayonlarning moliyaviy sektorlarga keng tadbiq etilishi bank tizimlari, to'lov operatsiyalari, kreditlash va boshqa shu turdagi xizmatlar samaradorligini yanada oshirmoqda. Moliyaviy xizmatlarni yaxshilaydigan va optimallashtiradigan bu xildagi texnologiyalar – "Fintex" (ing. "Fin Tech") nomi bilan yuritiluvchi moliyaviy texnologiyalar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishda alohida banklarning rolini oshishi ularni moliyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Rossiyada Rosselxozbank, O'zbekistonda Agrobank va Mikrokreditbank, Germaniyada Rayffayzenbank qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga moliyaviy xizmat ko'rsatishda asosiy o'rinni egallaydi.

Shunisi xarakterliki, Rosselxozbank qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga berilgan kreditning asosiy qarz summasini ham, foiz stavkasini ham bonifikatsiya qiladi. Germaniyaning Rayffayzenbanki esa, fermerlarga berilgan kreditlarning faqat foiz stavkasini bonifikatsiya qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab-chiqaruvchilariga berilgan kreditlarni bonifikatsiya qilishning zarurligi ularning to'lovga qobillik darajasining past ekanligi sababli, boshqa banklarni qishloq xo'jaligini kreditlashdan manfaatdor emasligi bilan izohlanadi.

Rossiyada qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga berilgan kreditlarning 70 foizdan ortiq qismi ikki bankning – Rosselxozbank va Sberbankning hissasiga to'g'ri keladi. Shundan ham bilsa bo'ladiki, boshqa tijorat banklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini kreditlashdan manfaatdor emas.

Bankning qishloq xo'jaliklarida agrotexnologiyalarni moliyalashtirish faoliyati obyekti – iqtisodiyotning real sektori korxonalaridagi ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash yoki modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni kengaytirish yoki ishlab chiqarish xavfsizligini oshirish hamda qo'shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini xarid qilish bilan bog'liq investitsion loyihalardir. Shuni ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo'mitasi xodimlari tomonidan korxonalar o'rtasida innovatsion faoliyat borasida har yili bir marta anketa so'rovnomalari o'tkaziladi. Ushbu so'rovnomalarning natijalariga ko'ra kichik sanoat korxonalari innovatsion faoliyatini rivojlantirishga quyidagi muammolar to'sqinlik qilayotganligi ma'lum bo'ldi.

Birinchidan, qishloq xo'jaligidagi kichik korxonalarda zamonaviy qimmatbaho uskunalarni xarid qilish uchun yetarli mablag'lar yo'qligi, mahsulotga bo'lgan talabning pastligi hamda innovatsion texnologiyalar narxining yuqoriligi.

Ikkinchidan, innovatsion infratuzilmalarni tashkil etish, innovatsion texnologik mahsulotlarni yaratish uchun tadqiqot o'tkazish, patentlash va ishlab chiqarishga joriy etishga ko'p mablag'lar talab etilayotganligi.

Uchinchidan, innovatsion texnologiyalarning o'zini uzoq vaqtdan keyin qoplanishi, marketing va menejment ishlari yetarli darajada olib borilmayotganligi, yangi texnologiyalar haqida axborot yetishmasligi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun innovatsion texnologiyalar faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlashda tijorat bank kreditlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Innovatsion texnologiyalar sohasiga kapital qo'yilmalarning manbalari turlicha bo'lishi mumkin: davlat tuzilmalari, tijorat banklari, xalqaro firmalar va tashkilotlar, jismoniy shaxslar va h.k. innovatsion texnologiyalar faolligini rivojlantirish uchun eng qulay mablag'lar bank va boshqa ixtisoslashtirilgan moliyaviy tashkilotlarning maqsadli kreditlari hisoblanadi, chunki ushbu mablag'lar imtiyozli shartlar bilan beriladi. Hamda investitsion texnologiyalarning asosiy manbasi sifatida foydaning bir qismi va amortizatsion ajratmalardan tashkil topadigan korxonaning o'z mablag'lari hisoblanadi. Ushbu mablag'lar bevosita qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali ishlashiga bog'liq.

Yuqoridagi keltirilgan muammolardan biri innovatsion texnologiyalarga ketgan mablag'larni qoplash uchun uzoq vaqt talab qilinishi, bu esa tijorat banklari tomonidan investitsion kreditlarning ham uzoq muddatga ajrat-

ilishiga to‘g‘ri keladi. Bugungi kunda tijorat banklarining investitsion kreditlar berish salohiyatiga salbiy ta’sir qiladigan muammolaridan biri – mamlakatimiz tijorat banklarida milliy valyutadagi resurslar hajmida uzoq muddatli resurslarning yetishmasligidir.

O‘zbekiston tijorat banklari kredit qo‘yilmalarining muddatlari bo‘yicha ko‘radigan bo‘lsak, tijorat banklarining umumiy kredit portfelidagi uzoq muddatli kreditlarning ulushi ancha yuqori darajada ekanligini kuzatish mumkin. 2014-yilda jami kredit portfelining 87 foizdan ortiq qismi uzoq muddatli kreditlar ulushiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib 90 foizgacha ko‘tarilganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu resurslar asosan, mamlakat iqtisodiyotning strategik tarmoqlarini modernizatsiya qilish va qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Mamlakatimiz tijorat banklarida milliy va xorijiy valyutada ajratilgan kreditlar tahlilini kuzatadigan bo‘lsak 2022-yil davomida milliy valyuta siyosatining liberallashtirilishi hisobiga jami kredit qo‘yilmalari tarkibida chet el valyutasida ajratilgan kreditlar ulushi 50 foizdan yuqori ko‘rsatkichga oshganligini ko‘rishimiz mumkin, ushbu ko‘satkichlar MDH davlatlardagi ko‘rsatkichlariga nisbatan ancha yuqori bo‘lib bu o‘z navbatida kreditlarni qaytish xatarini va muammoli kreditlarni ko‘payishiga olib kelishi mumkin (1-jadval).

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari kredit qo‘yilmalarining muddatlari bo‘yicha taqsimlanishi[2]

Yillar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Miqdorlari bo‘yicha, trln. so‘m								
Ajratilgan kreditlar	34,5	42,7	53,4	110,6	167,4	210,1	275,3	324,7
Muddatlari bo‘yicha, (qisqa muddatli) trln. so‘m								
Qisqa muddatli	4,49	12,11	4,29	4,76	8,67	17,95	28,24	33,3
Shundan, foizda								
Milliy valyutada	60,96	67,76	57,21	37,74	44,13	64,6	59,8	50,4
Xorijiy valyutada	39,04	32,24	42,79	62,26	55,87	35,4	40,2	49,6
Muddatlari bo‘yicha, (uzoq muddatli) trln. so‘m								
Uzoq muddatli	30,01	30,59	49,11	105,84	158,73	192,15	247,06	291,4
Shundan, foizda								
Milliy valyutada	59,75	65,52	58,12	42,14	48,51	98,7	121,6	49,4
Xorijiy valyutada	40,25	34,48	41,88	57,86	51,49	93,4	125,4	50,6

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyalashtirish xususidagi ilmiy- nazariy qarashlarni o‘rganish natijalariga asosan:

birinchidan, qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy holatini barqaror emasligi va to‘lovga qobillik darajasining past ekanligi ularning kredit muassasalarining moliyaviy xizmatlaridan, shu jumladan, moliyaviy xizmatlaridan foydalanish darajasini oshirishda qiyinchilik tug‘dirishi xususidagi xulosa respublikamiz uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi;

ikkinchidan, qishloq xo‘jaligi korxonalarining moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi davlatning ushbu jarayonga aralashuvini zaruriy holatga aylantiradi;

uchinchidan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va tarmoqqa yetkazib beriladigan moddiy-texnika resurslari hamda ko‘rsatiladigan xizmatlar narxlari o‘sishi o‘rtasidagi disparitet ularning moliyaviy holatini yomonlashishiga olib keladi;

to‘rtinchidan, tijorat banklarida imtiyozli kreditlar berish uchun zarur bo‘lgan arzon resurslarning mavjud emasligi tufayli qishloq kredit kooperativlarini tashkil qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan ishlab chiqarish korxonalari va firmalarini tashkil etish maqsadida banklar tomonidan berilgan investitsion kreditlarning foiz stavkalarini bonifikatsiya (davlat tomonidan beriladigan kreditlarning foiz stavkasini subsidiyalash) qilish kabi ilmiy-nazariy qarashlar amaliy ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston tijorat banklarining jahon banklari bilan hamnafas bo‘lib yashashi integratsiyalashuv va globallashuv jarayonlarining faollashuviga keng yo‘l ochmoqda. Bir tomondan integratsion jarayonlarning rivojlanishi zamonaviy AKTdan foydalanishni taqozo etsa, ikkinchidan, biznes transformatsiyasini vujudga keltirdi. Ushbu jarayonlarni iqtisodiy-siyosiy jihatdan o‘rganish va ilmiy xulosalar chiqarish davr talabi hisoblanadi. Raqamli

2 Manba: http://cbu.uz// - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

iqtisodiyot va texnologiyalar korrupsiya hamda “qora iqtisodiyot”ning asosiy kushandasidir. Chunki, raqamlar hamma narsani muhrlaydi, xotirada saqlaydi, kerak paytda ma’lumotlarni tez taqdim etadi. Bunday sharoitda biron ma’lumotni yashirish, yashirin bitimlar tuzish, u yoki bu faoliyat haqida to‘liq axborot bermaslikning iloji yo‘q, kompyuter hammasini namoyon qilib qo‘yadi. Ma’lumotlar ko‘pligi va tizimliligi yolg‘on va qing‘ir ishlarga yo‘l bermaydi, chunki tizimni aldash imkonsiz. Natijada “iflos pullarni” yuvish, mablag‘larni o‘g‘irlash, samarasiz va maqsadsiz sarflash, oshirib yo yashirib ko‘rsatish imkoni qolmaydi. Shu sababli, qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyalashtirishda raqamli texnologiyalarning o‘rni muhim, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Matyoqubova D.O. Banklarda investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va monitoringini tashkil etish xususiyatlari. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 2017, №4.
2. Ismailov D.A. Investitsiya faoliyatini moliyaviy boshqarish usullarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2018. –19b.
3. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari” ilmiy tadqiqot markazi. Innovatsion xizmatlar bozorini shakllantirish va rivojlantirish hamda uning O‘zbekiston Respublikasi hududlari iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishdagi ta’siri nomli monografiya. – T.: “Lesson press”, 2017. –154b.
4. Islomov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. O‘quv qullanma. –T.: “O‘zbekiston”, 2003. –76b.
5. Tashmatov R.X. Innovatsion rivojlanish: muammo va yechimlar. T.: “Lesson press”, 2017. –38bb.
6. Kamilova I.X. Iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishda tijorat banklari investitsion kreditlarining rolini oshirish. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 2017, №4.
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2021-yildagi faoliyati to‘g‘risidagi hisoboti. (www.sbu.uz).
8. Norov, A. R. ., Yuldashev, J. A. ., Sattorova, N. G. qizi ., Turgunova, K. S. kizi ., & Ibragimov, I. K. . (2022). The Role of the Foreign Exchange Market in Ensuring the Stability of the National Currency in the Country. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 6, 20-27. Retrieved from http://sjii.indexedresearch.org/index.php/sjii/article/view/207
9. Abidova Dilfuza Igamberdievna. (2021). Promising measures for the development of sustainable tourism in the context of the COVID-19 pandemic. Academic Journal of Digital Economics and Stability, 4, 1–6. Retrieved from https://economics.academicjournal.io/index.php/economics/article/view/33
10. Norov, A. R., Haydarov, O. A., Saipnazarov, S. S., & Saidaxmedova, A. M. (2022). Mechanisms to Ensure the Stability of the National Currency in the Republic of Uzbekistan. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 393-400. Retrieved from http://sjii.indexedresearch.org/index.php/sjii/article/view/157
11. Abidova, D., & Abdurazzakova Sh. (2022). O‘zbekistonda turizm sohasiga investitsiyalarni samarali jalb etishning xorijiy tajribalari. Архив научных исследований, 2(1). извлечено от http://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/363.

SAVDO KORXONALARINI RIVOJLANTIRISHDA TIJORAT BANKLARINING AHAMIYATI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Aktamov Abduvali Abdug‘ani o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda mamlakatimizda savdo korxonalarining faoliyatini takomillashtirish, ularning barqarorligini ta’minlash, mijozlarga sifatli xizmat ko‘rsatish va xizmatlar sohasida sog‘lom raqobatni shakllantirishda tijorat banklari hamda ular ko‘rsatayotgan xizmat sifati muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada O‘zbekiston Respublikasi statistika agentligi ma’lumotlaridan foydalangan holda, savdo korxonalari, tijorat banklari faoliyatini barqarorlashtish yo‘llari o‘rganilgan hamda tijorat banklari xizmatlaridan foydlanayotgan mijozlar so‘rovnomasi natijalari asosida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Savdo korxonalari, xizmat ko‘rsatish, tijorat banklari, bank tizimi, uzoq muddatli resurslar, tijorat banklari faoliyati, banklar faoliyatida marketing.

Abstract: Today, in our country, commercial banks and the quality of their services are of great importance in improving the activities of commercial enterprises, ensuring their stability, providing quality service to customers, and forming healthy competition in the service sector. In the article, using the data of the Statistical Agency of the Republic of Uzbekistan, ways to stabilize the activities of commercial enterprises and commercial banks were studied, and scientific and practical recommendations were given based on the results of a survey of customers using the services of commercial banks.

Key words: Trade enterprises, service, commercial banks, banking system, long-term resources, commercial banking activities, marketing in banking activities.

Аннотация: Сегодня в нашей стране коммерческие банки и качество их услуг имеют большое значение в совершенствовании деятельности коммерческих предприятий, обеспечении их устойчивости, качественном обслуживании клиентов, формировании здоровой конкуренции в сфере услуг. В статье с использованием данных Агентства Республики Узбекистан по статистике изучены пути стабилизatsii деятельности коммерческих предприятий и коммерческих банков, а также даны научно-практические рекомендatsii по результатам опроса клиентов, пользующихся услугами. коммерческих банков.

Ключевые слова: Предприятия торговли, сервис, коммерческие банки, банковская система, долгосрочные ресурсы, коммерческая банковская деятельность, маркетинг в банковской деятельности.

KIRISH

Dunyoda ro‘y berayotgan global o‘zgarishlar bozor iqtisodiyotining asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lgan moliya institutlarida jiddiy innovatsion o‘zgarishlarga olib keldi va bank sektorining jadal rivojlanishiga, zamon talablari asosida ixtisoslashuviga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Butun dunyoda ro‘y bergan pandemiya holati va undan keying vaziyat barcha xizmat ko‘rsatish sohalariga o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Iste’molchi nuqtai nazaridan pandemiya xizmat ko‘rsatish sohalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi deyishimiz mumkin. Chunonchi, iste’molchilarga ko‘rsatiladigan xizmatlar turi tubdan o‘zgardi, kengaytirildi hamda iste’molchilarning talab va ehtiyojlari asosida yangi turdagi xizmatlar taklifi sezilarli darajada oshdi. Bunday vaziyatda bozor munosabatlarini to‘g‘ri tartibga solishda davlat ishtirokining o‘rni ayniqsa O‘zbekiston sharoitida juda muhim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari, bank sohasida amalga oshirilayotgan faoliyatdan kelib chiqadigan muammolar o‘rganilmoqda. Bank sohasidagi muammolarni bartaraf etish, xizmat ko‘rsatish sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirish doimo dolzarb bo‘lib qoladi. Mamlakatimizda kapital harakatini bosqichma-bosqich erkinlashtirish hamda yirik korxonalarni va ulardagi ulushlarni (aksiyalarni), shu jumladan fond bir-

jasi orqali xususiylashtirish, davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida xususiy sektor ulushini 60 foizgacha yetkazish kabi vazifalar “Taraqqiyot strategiyasi”ning 27-maqsadida keltirilgan[1]. Shuningdek, 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida “Davlat ulushi mavjud tijorat banklarini kompleks transformatsiya qilish, bank ishining zamonaviy standartlarini, axborot texnologiyalari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish, banklardagi davlat aksiyalari paketini zarur tajriba va bilimga ega bo‘lgan investorlarga tanlov asosida sotish, shuningdek, davlat ulushi mavjud tijorat banklari va korxonalarni bir vaqtning o‘zida isloh qilish orqali bank sektorida davlatning ulushini kamaytirish” kabi bank sektorini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlari belgilab berilgan[2].

2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra O‘zbekistonda 35 ta bank faoliyat yuritib kelmoqda[3]. Ulardan 10 tasi davlat ulushi mavjud banklar va 25 tasi xususiy bank yoki chet el kapitali ishtirokidagi banklar hisoblanadi. Respublikamizda 2024-yilning 1-yanvar holatiga savdo sohasida 158 065 ta korxona va tashkilotlar faoliyat ko‘rsatmoqda. Ularning soni bo‘yicha Samarqand viloyati – 16 259 ta savdo korxonasi bilan Toshkent shahridan keyin ikkinchi o‘rinda. Toshkent shahrida esa – 31 837 ta, Toshkent viloyatida – 14 633 ta savdo korxonalari faoliyat olib bormoqda[4].

Aurelija Burinskiene va Vida Pipiriene quyidagicha ta’rif berishgan: “Savdo – bu tovarlar va xizmatlarni sotish bo‘yicha faoliyat. “Savdo” so‘zi tovarlarni sotib olish, sotish yoki almashtirishni anglatadi. Savdo–bu ishlab chiqarish sohasidan iste’molga o‘tadigan tovarlar bilan shug‘ullanadigan iqtisodiyot tarmog‘i”. Shuningdek, savdo korxonalarining muhimlilik darajasini quyidagicha e’tirof etishgan: “Yevropa Ittifoqining savdo korxonalari orasida kichik va o‘rta korxonalar eng katta qismini egallaydi (ularning ulushi 99,87% ni tashkil qiladi, shuning uchun qo‘shilgan qiymatning 80% ushbu korxonalar tomonidan yaratiladi). Turli tarmoqlar haqida gapirganda, savdo sohasida yirik korxonalarning ulushi eng past ekanligini ta’kidlash lozim, lekin korxonalar soni, band bo‘lgan shaxslar va qo‘shilgan qiymat eng yuqori.

Shuning uchun ular ham mehnat unumdorligi eng past bo‘lgan tarmoqlar qatoriga kiradi. Savdo kompaniyalarining o‘ziga xos xususiyatlarini yaxshiroq tushunish uchun savdoni rivojlantirish va innovatsiyalarga yo‘naltirilgan davlat siyosatini ishlab chiqish muhimdir[5].

Sh. Mirzayeva o‘zining “Trading Enterprises and Banking Services in the Republic of Uzbekistan” nomli maqolasida bugungi kunda iqtisodiyotimizning raqobatbardoshligini oshirish dolzarb vazifaligi. Bu maqsadni amalga oshirishda tijorat banklari tomonidan zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega ekanligi. Hamda milliy iqtisodiyotni jadal rivojlanishida o‘z o‘rniga ega bo‘lishi uchun zamonaviy bank tizimining yaxshi moliyalashtirilganligi va yangi mijozlarni jalb etishi muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda barqaror bank tizimini rivojlantirish yanada zamonaviy modernizatsiya qilish, iqtisodiyot va mijozlar ehtiyojlariga javob beradigan samarali va sifatli xizmatlarni joriy etishni taqozo etishini takidlagan[6].

B.Abdukarimov esa “savdo xizmati” tushinchasiga “savdo – xizmatning alohida turi bo‘lib u bir tomondan ishlab chiqaruvchilarga, ikkinchi tomondan iste’molchilarga, uchinchi tomondan Davlatga va to‘rtinchi tomondan boshqa iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga ham xizmat ko‘rsatadi, hamda ularning xizmatlaridan iste’molchi sifatida foydalanadi va ular bilan aloqada bo‘ladi”, deb ta’rif bergan[7].

Hozirgi kunda savdo korxonalari, xizmat ko‘rsatish, umuman deyarli barcha tadbirkorlik subyektlarining faoliyati to‘g‘ridan-to‘g‘ri banklar faoliyati bilan bog‘liq. Bunda tijorat banklarining ahamiyati muhim. A.Omonov tijorat banklariga shunday ta’rif bergan. “Mamlakat bank tizimi va kredit muassasalari tarkibidagi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan moliyaviy muassasalar hisoblanadi. Ular banklar bajarishi mumkin bo‘lgan barcha operatsiyalarni bajaradi”[8]. Yuqoridagi tadqiqotchilarning tadqiqot natijalarini umumlashtiradigan bo‘lsak, iqtisodiyotni rijoylantirishga katta turtki bo‘luvchi savdo korxonalarini rivojlantirishda tijorat banklari muhim rol o‘ynaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada savdo korxonalari, xizmat ko‘rsatish va tijorat banklari bo‘yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, o‘quv adabiyotlari shuningdek statistic ma’lumotlar tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy tahlil va kuzatish usullaridan foydalanildi.

1 Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. 27-maqsad.
2 Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida.
3 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisoboti. 19.01.2024-yil
4 O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi hisoboti. 06.02.2024-yil.
5 Aurelija Burinskienėa, Vida Pipirienėa. The comparison of trade enterprises. Procedia - Social and Behavioral Sciences 110 (2014) 267 – 275.
6 Mirzaeva Shirin Nodirovna. Trading Enterprises and Banking Services in the Republic of Uzbekistan.
7 Abdukarimov B.A. va boshq. Savdo iqtisodiyoti muammolari. O‘quv qo‘llanma.–T.: Iqtisod-moliya, 2016, 504-b.
8 A.A.Omonov, T.M.Qoraliyev. Darslik: PUL VA BANKLAR.–Toshkent 2019.

Yangi bank xizmatlarini qo‘llash uchun bankning marketing xizmatlari ma’lumotlari va materiallari asosida strategiya va siyosatni tayyorlash kerak. Bankning strategiyasi va siyosati bank mahsulotlarini tayyorlash, yetkazib berish va sotish nuqtai nazaridan aniq shakllantirilishi kerak. Har bir bank bozorni o‘rganish asosida bank mahsulotini modifikatsiya qilish to‘g‘risida qaror qabul qilishi va yangi bank xizmatlarini joriy etish bo‘yicha uzoq muddatli biznes-rejani ishlab chiqishi kerak. Ishlab chiqarish munosabatlari dinamikasining yuqori darajasi, tovar bozori munosabatlarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilishi zamonaviy pul-kredit siyosati va bank biznesini boshqarishning aniq taktikasi va strategiyasini ishlab chiqish zaruratini tug‘dirmoqda. Zamonaviy tahlil va monitoring shuni ko‘rsatadiki, pul-kredit siyosatidan kelib chiqadigan institutsional iqtisodiy muammolarni kredit qo‘yilmalari darajasi, bank kapitalining kontsentratsiyasi, kredit va depozitlar bo‘yicha o‘rtacha foiz stavkasi, resurslarni jalb qilish imkoniyati va boshqa ko‘plab omillar orqali hal qilish mumkin.

Yangi iqtisodiy munosabatlar sharoitida banklarning xatti-harakatlari stsenariysini ishlab chiqishda modellashtirish, matematik, statistik usullar va ekspert xulosalaridan foydalanish kerak. Zamonaviy bank faoliyatini ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshiruvchi va ularning ro‘yxatini kengaytiruvchi ilg‘or axborot texnologiyalaridan foydalanmasdan amalga oshirib bo‘lmaydi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, kredit tashkilotlari tomonidan yangi bank texnologiyalarini joriy etish ular faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirishni ta’minlaydi. So‘nggi yillarda kredit tashkilotlarida bank avtomatlashtirilgan tizimlari va masofaviy bank texnologiyalarini joriy etish bilan bog‘liq holda bank faoliyatini jadal texnologik modernizatsiya qilish jarayoni amalga oshirilmoqda, bu esa kredit tashkilotlarining mijozlar bazasini va bank xizmatlari taklifini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi. Axborot texnologiyalarining afzalliklarini ro‘yobga chiqarish uchun to‘lov infratuzilmasining operativ muvofiqligini oshirish, yagona qoidalar va standartlar asosida kliring va hisob-kitob xizmatlarini markazlashtirish zarur.

Yangi texnologiyalar va yangi bank mahsulotlarini joriy etish kredit tashkilotlariga bank operatsiyalari tezligi va sifatini sezilarli darajada oshirish, aholi uchun hisob-kitoblarni soddalashtirish, bank hisobvaraqlaridan naqd pul olish uchun keng imkoniyatlar yaratish va fuqarolarning mulkiy manfaatlarini qalbakilashtirishdan himoya qilish imkonini beradi. Bank xizmatlari rivojlanishi past bo‘lgan chekka hududlarga, shuningdek, kredit tashkilotlari, ularning filiallari yoki ichki tarkibiy bo‘linmalari mavjud bo‘lmagan hududlarga bank mahsulotlari va xizmatlarini ilgari surish hamda chekka hududlarda istiqomat qiluvchi aholining bank xizmatlari bo‘yicha ehtiyojini shahar markazlariga yoki bank ofislariga tashrifisiz masofaviy qondirish orqali mijozlarga sifatli xizmat ko‘rsatish texnologiyalarini ishlab chiqish va qo‘llash zaruriyati qanchalik muhimligi pandemiya sharoitida o‘z aksini topdi.

Tadqiqot jarayonida tijorat banklarining mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini hamda xizmat ko‘rsatish jarayonida yuzaga kelayotgan kamchiliklar va muammolarni aniqlash uchun Samarqand shahri hududida so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada davlat ulushi mavjud bo‘lgan tijorat banklari va boshqa banklar xizmatlaridan foydalanayotgan mijozlarning soni teng bo‘lishi tahlilda nisbatan aniq qiyosiy natija olishga asos bo‘lishini hisobga olgan holda 60 nafar respondentning so‘rovnoma savollariga bergan javoblari tahlil qilindi.

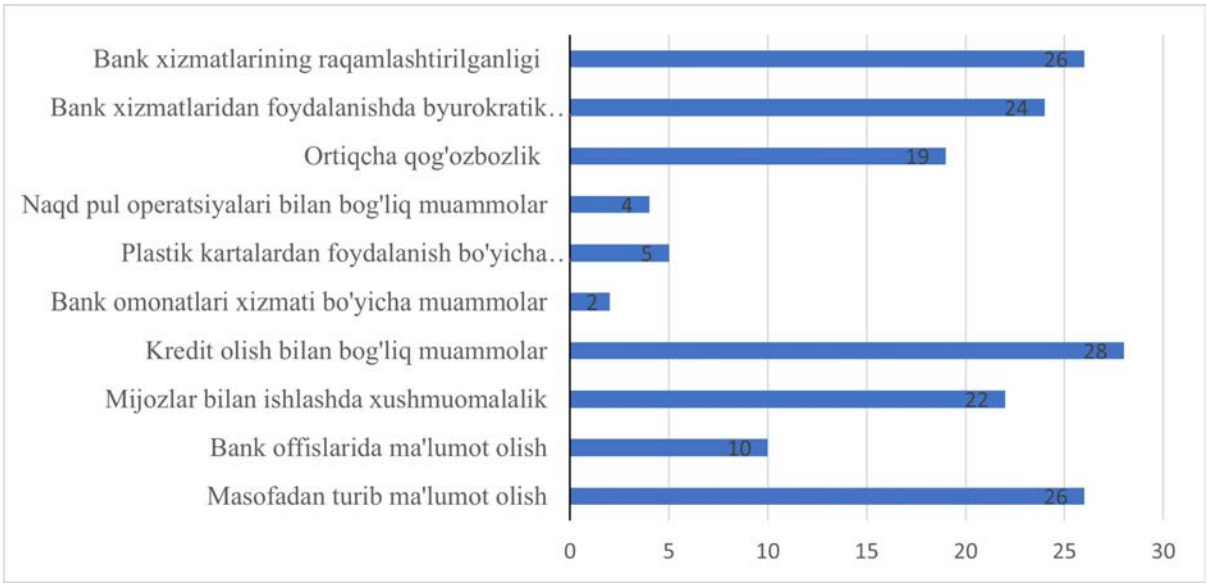
1-jadval: Tijorat banklarining kredit va depozitlar to‘g‘risida 2024-yil 1-yanvar holatiga ma’lumot (mlrd so‘m)

№	Bank nomi	Jami kreditlar	Jami depozitlar
	Jami	**471 406**	**241 687**
	Davlat ulushi mavjud banklar	**333 298**	**124 358**
1	O‘zmilliybank	99 423	32 920
2	O‘zsanoatqurilishbank	57 124	13 799
3	Agrobank	54 483	15 389
4	Asaka bank	39 213	15 485
5	Xalq banki	24 549	17 044
6	Biznesni rivojlantirish banki	21 801	9 419
7	Mikrokreditbank	14 437	6 361
8	Turon bank	11 894	4 662
9	Aloqa bank	10 294	9 227
10	Poytaxt bank	79	53
	Boshqa banklar	**138 107**	**117 329**
11	Ipoteka-bank	37 264	17 773
12	Kapital bank	26 586	30 102

13	Hamkorbank	15 854	7 971
14	Ipak yo‘li bank	11 701	7 991
15	Orient Finance bank	8 448	8 869
16	Invest Finance bank	6 431	7 406
17	Davr bank	5 004	2 741
18	Trast bank	4 947	6 743
19	Tenge bank	4 208	2 225
20	Tibisi bank	3 730	2 682
21	Asia Alliance bank	3 712	6 080
22	Anor bank	3 169	3 720
23	KDB bank O‘zbekiston	2 651	6 240
24	Ziraat Bank Uzbekistan	1 595	1 979
25	Universal bank	1 162	1 706
26	Garant bank	922	997
27	Madad invest bank	292	50
28	Oktobank	249	1 648
29	Uzum bank	50	10
30	Yangi bank	46	3
31	Hayot bank	30	148
32	Apeks bank	29	185
33	Eron Soderot bankining ShB	22	43
34	AVO bank	7	7
35	Smart bank	0,3	10

*Manba: Tijorat banklarining kredit va depozitlar to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki ma’lumoti. 19.01.2024-yil.

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki davlat ulushi mavjud tijorat banklari jami kredit miqdori O‘zbekistondagi jami kredit miqdorining 70,7 %ini tashkil qiladi, boshqa banklar esa 29,3 %ini tashkil qiladi. Jami deposit miqdorining deyarli 51,45 %i davlat ulushi mavjud banklarga, 48,55 %i esa boshqa banklarga to‘g‘ri keladi. Bundan ko‘rinib turibdiki O‘zbekiston moliyaviy bozorida davlat ulushi majvud banklar boshqa tijorat banklariga nisbatan yaqqol ustunlikga ega. Ularning xizmat ko‘rsatish sifatini keying jadvaldagi so‘rovnoma tahlilida yoritib beriladi.

1-rasm: Davlat ulushi mavjud banklarda mavjud muammolar

*Manba: Respondentlardan olingan so‘rovnomalar asosida muallif ishlanmasi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

1-rasmdan ko‘rinib turibdiki respondentlar ya’ni davlat ulushi mavjud banklar xizmatlaridan foydalanayotgan mijozlarning aksariyati bank xizmatlaridan foydalanishda quyidagi muammolar borligini takidlagan:

Birinchidan: Bank xizmatlarining raqamlashtirilganligi ya’ni bank web sayti hamda ilovalaridan foydalanishda hamda kerakli ma’lumotlarni olishda muammolar;

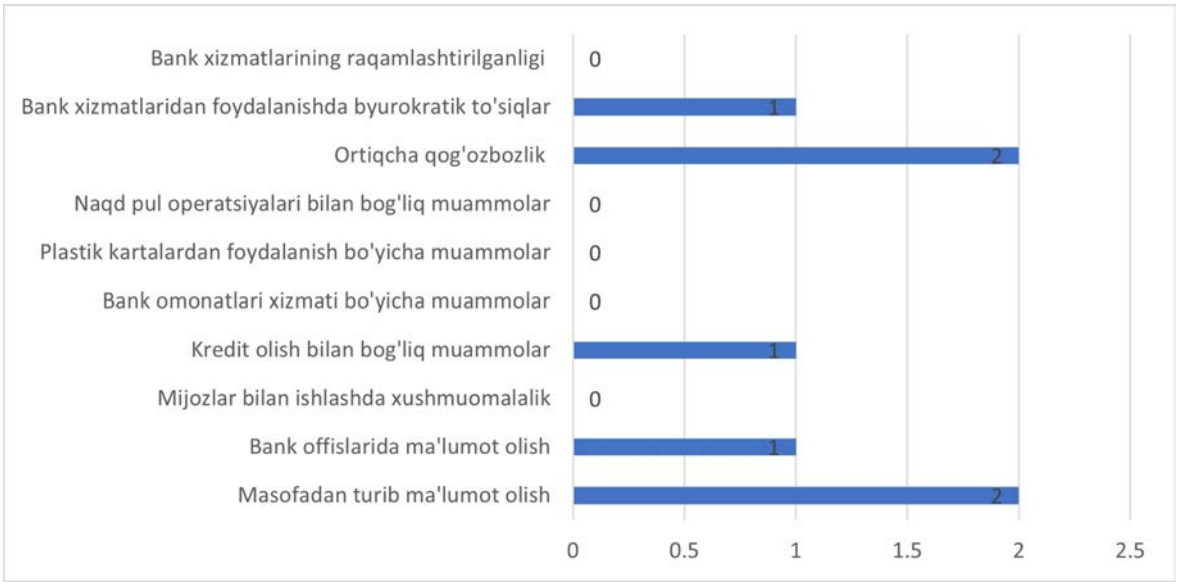
Ikkinchidan: Bank xizmatlaridan foydalanishda byurokratik to‘siqlar- ya’ni mijozning bank bilan shartnomasi mavjud ammo bank o‘z xizmatlarini taklif etishda, majburiyatlarini bajarishda va mijozning talablarini ko‘rib chiqmaslik;

Uchinchidan: Ortiqcha qog‘ozbozlik- ya’ni bank hodimlari mijozdan davlat xizmatlar xizmatlari markazi web saytidan olish mumkin bo‘lgan hujjatlarni talab qilishi;

To‘rtinchidan: Kredit olish bilan bo‘gliq muammolar- ya’ni kredit olish jarayonida sifatli xizmat ko‘rsatmaslik, kredit mablag‘larini o‘z vaqtida bermaslik;

Bechinchidan: Mijozlar bilan ishlash vaqtida muomala odobi – ya’ni mijozlar talab va taklifini inobatga olmaslik, mensimaslik;

Oltinchidan: Masofadan turib ma’lumot olish - ya’ni telefon orqali so‘rovlarga javob bermaslik, kerakli ma’lumotlarni ololmaslik va aksariyat hollarda telefon qo‘ng‘iroqlariga javob bermaslik kabi.

2-rasm: Boshqa tijorat banklarida mavjud muammolar

*Manba: Respondentlardan olingan so‘rovnomalar asosida muallif ishlanmasi

2-rasmdan ko‘rinib turibdiki davlat ulushi mavjud bo‘lmagan tijorat banklarida muammolar davlat ulushi mavjud banklarga nisbatan tubdan farq qiladi. Ya’ni davlat ulushi mavjud bo‘lmagan tijorat banklari xizmatlaridan foydalanib kelayotgan mijozlarda bank bilan deyarli muammoli vaziyatlar kuzatilmaydi hamda mijozlarning bu banklar haqidagi shaxsiy fikrlari ham ijobiy.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tadqiqot bo‘yicha ifodalangan xulosalar asosida bir qator takliflar kiritish imkonini berdi, ularning quyidagilardan iborat:

1. Bank tizimini iqtisodiy tarmoqlar sohalaridan deb hisoblashimiz mumkin, shundan kelib chiqib tijorat banklariga mijozlarga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha innovatsion texnologiyalarni joriy etish, bank xizmatlarini raqamlashtirish mijozlarning masofadan turib ehtiyojlarini qondirishda juda muhim;
2. Mijozlar bilan ishlashda tijorat banklari rahbarlari boshqaruv tizimiga katta e’tibor berishlari, mijozlarning talablari va takliflarini inobatga olishlari lozim;
3. Mavjud mijozlarni saqlab qolish hamda yangi mijozlarni jalb qilishda mijozlar bilan ishlash bo‘yicha xushmuomalalik muhim rol o‘ynaydi, shu asosida mijozlar bilan to‘g‘rida to‘g‘ri faoliyat yuritayotgan hodimlarning xushmuomalaligiga e’tibor qaratish lozim.

4. Tijorat banklariga uzoq muddatli resurslarni jalb qilishda mijozlarning talabini o‘rganishda marketing tadqiqotlaridan foydalanish hamda ularni amaliyotda qo‘llash juda muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. 28.01.2022. PF-60
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida. 12.05.2020 www.president.uz
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki hisoboti.
4. O‘zbekiston Respublikasi Statistika Agentligi hisoboti.
5. Aurelija Burinskienėa, Vida Pipirienėa. The comparison of trade enterprises. Procedia - Social and Behavioral Sciences 110 (2014) 267 – 275
6. Mirzaeva Shirin Nodirovna. Trading Enterprises and Banking Services in the Republic of Uzbekistan.
7. Abdukarimov B.A. va boshq. Savdo iqtisodiyoti muammolari. O‘quv qo‘llanma.T.: Iqtisod-moliya, 2016, 504 b
8. A.A.Omonov, T.M.Qoraliyev. Darslik: Pul va banklar. Toshkent 2019.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

EKOLOGIK MUAMMOLAR VA “YASHIL” IQTISODIYOT

Axunova Shohista Nomanjanovna
I.f.n., FarPI dotsenti

Maxkamova S. Sh.
“Iqtisodiyot” kafedrasi assistent

Annotatsiya: Atrof-muhit muammolari va “yashil” iqtisodiyot xozirgi davrda tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan ikkita o‘zaro bog‘liq mavzu. Iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslarning kamayishi kabi ekologik muammolar insoniyatning barqaror rivojlanishiga jiddiy tahdid solmoqda. “yashil” iqtisodiyot atrof-muhitni muhofaza qilishda iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy adolatni ta’minlab, ushbu muammolarni hal qilishning potensial usulini taklif etadi.

Kalit so‘zlar: atrof-muhit, tabiiy resurslar, ekologik muammolar, inson salomatligi, “Yashil” iqtisodiyot, energiya samaradorligi.

Abstract: Environmental issues and the green economy are two interrelated topics that are becoming more and more important today. Environmental problems such as climate change, environmental pollution and depletion of natural resources pose a serious threat to the sustainable development of mankind. A green economy offers a potential way to address these challenges by ensuring economic growth and social justice while protecting the environment.

Key words: environment, natural resources, ecological problems, human health, “Green” economy, energy efficiency.

Аннотация: Проблемы экологии и зеленая экономика – две взаимосвязанные темы, которые сегодня становятся все более важными. Экологические проблемы, такие как изменение климата, загрязнение окружающей среды и истощение природных ресурсов, представляют серьезную угрозу устойчивому развитию человечества. Зеленая экономика предлагает потенциальный способ решения этих проблем, обеспечивая экономический рост и социальную справедливость, одновременно защищая окружающую среду.

Ключевые слова: окружающая среда, природные ресурсы, экологические проблемы, здоровье человека, “зеленая” экономика, энергоэффективность.

KIRISH

So‘nggi o‘n yilliklarda insoniyat bir qator jiddiy ekologik muammolarga duch keldi. Bu muammolarga atrof muhitni ifloslanishi, tabiiy resurslar zaxiralarini haddan tashqari ko‘p ishlatilishi natijasida kamayishi, iqlim o‘zgarishi kabi xavflar kiradi.

Bu muammolar global xarakterga ega bo‘lib, insoniyatning barqaror rivojlanishiga tahdid soladi. Ular inson salomatligiga, ekotizimlar holatiga va iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ekologik muammolarni hal qilishning mumkin bo‘lgan usullaridan biri bu “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirishdir. “yashil” iqtisodiyot bu – barqaror rivojlanishga yordam beradigan, shu bilan birga iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy adolat va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta’minlaydigan iqtisodiyot.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Butun dunyoda iqlim o‘zgarishlari bilan bog‘liq muammoli vaziyatlar mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning samaradorligiga o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. Ekologik muammolar, tabiiy kapitalning tugab borishi, chuchuk suv, oziq-ovqat, energiya manbaalarining yetishmovchiligi, qashshoqlikning kengayishi “jigar rang” iqtisodiyotning asosiy salbiy oqibatlari hisoblanadi.

Jumladan, xorijiy olimlar Y. Lyaskovskaya va K. Grigorevalar “Yashil” iqtisodiyotga o‘tish jarayonini, “barqaror rivojlanish”, inklyuziv rivojlanish”, “yashil” va “jigar” rang iqtisodiyot modellarini ko‘rib chiqishgan.

“Yashil” iqtisodiyot bo‘yicha bir qator rivojlangan Germaniya, Fransiya, Italiya, Gollandiya, Yaponiya va Xitoy kabi davlatlarning xalqaro tajribalari tahliliga ko‘ra, ushbu rivojlangan davlatlarda ham uzoq yillarga

mo‘ljallangan aylanma iqtisodiyotga to‘liq o‘tish bo‘yicha ulkan loyihalar, chora-tadbirlar, “Yashil” iqtisodiyotni yaratish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi, chiqindilarni qayta ishlash va utilizatsiya qilish, davlat investisiya fondlarining tashkil etilishi, atrof-muhitni boshqarish va bu borada bir qator ishlarning jadallik bilan olib borilayotganini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek olimlaridan B. B. Shoyqulovning ilmiy ishlarida “Yashil” iqtisodiyot, “Yashil taraqqiyot”, “Yashil makon”, “Yashil texnologiyalar” kabi tushunchalarning mazmun-mohiyati ochib berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada tadqiqotining bir qator usullardan foydalanilgan, asosan, xorijiy tajribalarni monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida o‘rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

So‘nggi yillarda “yashil” iqtisodiyot tushunchasi keng yoyilmoqda. Bu insoniyatning barqaror rivojlanishiga tahdid soladigan ekologik muammolarning kuchayib borishi bilan bog‘liq.

Ilmiy adabiyotlarda ““yashil” iqtisodiyot” tushunchasini aniqlashga bir qator yondashuvlar mavjud. Eng keng tarqalgan ta’rif shundaki, ““yashil” iqtisodiyot” – aholining yuqori hayot darajasini ta’minlaydigan, tabiiy resurslardan hozirgi va kelajak avlodlar manfaatlariga muvofiq ravishda foydalanib, ularni asrash orqali oqilona foydalanishni ta’minlash yo‘li bilan mamlakatning xalqaro ekologik majburiyatlariga, shu jumladan, 21-asr kun tartibi qoidalariga to‘g‘ri keladigan faoliyat olib boruvchi iqtisodiyotdir.

- “yashil” iqtisodiyot kishilik jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichini mahsuli bo‘lib, uni asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:
- issiqxona gazlari va boshqa ifloslantiruvchi moddalar chiqindilarini kamaytirish;
- tabiiy resurslardan samarali foydalanish;
- atrof muhitni muhofaza qilish va bioxilma-xillikni saqlash;
- ijtimoiy adolat va aholining hayot sifatini yaxshilash.

Shuni aytish kerakki, “yashil” iqtisodiyot ekologik muammolarni hal qilish uchun ulkan imkoniyatlarga ega, chunki u qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish, energiya samaradorligini oshirish va issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish texnologiyalarini ishlab chiqish orqali iqlim o‘zgarishi bilan kurashish va uni yumshatishni ta’minlovchi vositadir. Shuning bilan birga, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, oqava suvlarni tozalash, chiqindilarni yo‘q qilish darajasini oshirgan holda atrof muhitning ifloslanishini oldini oladi. “yashil” iqtisodiyotning yana bir muhim tamoyili – bu tabiiy resurslarning kamayishiga qarshi turishning asosiy omillaridan biridir, chunki u tabiiy resurslardan oqilona foydalanish texnologiyalarini ishlab chiqish, ishlab chiqarish va iste’mol samaradorligini oshirishga qaratilgan tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

Ma’lumki, “yashil” iqtisodiyotni paydo bo‘lishi ekologik muammolarni kelib chiqib, inson xayot va faoliyatiga tahdid solayotganligi bilan bog‘liq. Shunga ko‘ra, biz ekologik muammolar va ularni aniqlashga yondashuvlar to‘g‘risida Xalqaro tashkilotlar talqinini keltiramiz.

Xalqaro Tabiatni muhofaza qilish Ittifoqi (XTMQI) ekologik muammolarni “inson salomatligi, ekotizimlar holati va barqaror rivojlanish uchun xavf tug‘dirib, inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan atrof-muhitdagi o‘zgarishlar” deb tariflaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit dasturi (YuNEP) bo‘yicha ekologik muammolar “Inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan atrof-muhitdagi salbiy o‘zgarishlar, inson salomatligi, ekotizimlar holati va barqaror rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin”.

Jahon banki ekologik muammolarni “Inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan atrof-muhitdagi salbiy o‘zgarishlar, bu aholining hayot sifatining pasayishiga va iqtisodiy zararga olib kelishi mumkin bo‘lgan voqelik”, – deb izohlaydi.

Quyida ekologik muammolarni mahsuli bo‘lgan “yashil” iqtisodiyotni tarifini keltirishga yondashuvlar mazmun-mohiyatini bayon qilamiz.

Yevropa komissiyasi “yashil” iqtisodiyotni “barqaror rivojlanishga yordam beradigan, shu bilan birga iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy adolat va atrof-muhitni muhofaza qilishni ta’minlaydigan iqtisodiyot” deb ta’riflaydi.

Jahon banki “yashil” iqtisodiyotga “atrof-muhitga ta’sirini kamaytiradigan va barqaror rivojlanishga yordam beradigan iqtisodiyot” tushunchasini beradi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) “yashil” iqtisodiyotni “resurslar samaradorligini oshiradigan va atrof-muhitga ta’sirini kamaytiradigan iqtisodiyot” deb baholaydi.

Yuqorida keltirilganlar Jahon Hamjamiyati va Xalqaro tashkilotlarning ilmiy adabiyot manbalarida bayon qilingan ekologik muammolar va “yashil” iqtisodiyotni aniqlash bo‘yicha ilmiy ishlanmalarga asoslanib shakllantirilgan tushunchalardir.

Hozirgi vaqtda dunyoda “yashil” iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqi 2050-yilgacha iqlim neytralligiga o‘tish strategiyasini qabul qildi. Xitoy issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish dasturini amalga oshirmoqda. O‘zbekiston 2030-yilga borib, zararli gazlar chiqarilmalarini YaIM birligiga 35% ga qisqartirib, 2050-yilda uglerod neytralligiga erishni rejalashtirgan.

Uglerod neytralligi bu – atmosferaga chiqadigan issiqxona gazlarini (IG) unga (atmosferaga) singishi bilan muvozanatlashadigan holat. Bu shuni anglatadiki, inson faoliyati natijasida atmosferaga chiqariladigan karbonat angidrid (CO_2) va boshqa IG miqdori uni (CO_2) bartaraf qilish miqdoriga teng bo‘lib, buni o‘simlik fotosintezi kabi tabiiy jarayonlar bilan manbalardan atmosferaga chiqarilayotgan uglerodni ushlab qolish kabi sun’iy jarayonlar ta’minlaydi.

Uglerod chiqindilari atmosferaga chiqarilayotgan issiqxona gazlarining barcha turlari bo‘lib, Uglerod ularning asosiy manbalari:

Energiya ishlab chiqarish, uzatish va boshqa maqsadlar uchun ko‘mir, neft va gaz kabi qazib olinadigan yoqilg‘ilarni yoqish.

Ko‘p yillar davomida uglerod chiqarilmalarini (CO_2) ushlab qolib, ularni bartaraf qilayotgan o‘rmonlar kesilib ketishi va degradasiyasi.

Ekin va hayvonlarni parvarishlash va ishlov berish natijasida metan, karbonat angidrid va boshqa (IG) ishlab chiqaradigan qishloq xo‘jaligi.

Uglerod chiqindilari iqlim o‘zgarishiga olib keladi, chunki atmosferada karbonat angidrid va boshqa IGlari chiqarilganda uni (atmosferani) yuqori qatlamida to‘planib, ularni atmosferadan tashqariga chiqib ketishiga to‘sqinlik qiladi va shu yo‘sinda er yuzida haroratni oshishiga olib keladi.

Kezi kelganda shuni xam aytish kerakki, 19-asrning o‘rtalarida sanoatlashtirish boshlanganidan beri Yerning o‘rtacha harorati Selsiy bo‘yicha 1,1 darajaga oshdi. Ushbu harorat ko‘tarilishi so‘nggi 1000 yil ichida va ehtimol so‘nggi 10000 yil ichida misli ko‘rilmagan darajadir.

Global isish allaqachon Yer iqlimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu qurg‘oqchilik, toshqinlar, bo‘ronlar va o‘rmon yong‘inlari kabi ekstremal ob-havo hodisalariga olib keladi. Dengiz sathining ko‘tarilishi ham global isishning natijasidir.

Agar issiqxona gazlari chiqindilari o‘sishda davom etsa, bu asrning oxiriga kelib global harorat yana 2–3 darajaga ko‘tarilishi mumkin. Bu insoniyat va atrof-muhit uchun halokatli oqibatlarga olib kelishi ehtimoli juda yuqoriligidan dalolat beradi.

Bunday noxush oqibatlarga yo‘l qo‘ymaslik uchun issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish kerak. Buni qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish, energiya samaradorligini oshirish, o‘rmonlarni tiklash va uglerodni ushlab qolish va saqlash texnologiyalarini joriy etish orqali amalga oshirish mumkin.

Uglerod neytralligiga erishish uchun (IG) chiqindilarini kamaytirish va ularning so‘rilishini oshirish kerak. Buni qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish, energiya samaradorligini oshirish, o‘rmonlarni tiklash va uglerodni ushlab qolish va saqlash texnologiyalarini joriy etish orqali amalga oshirish mumkin.

Quyida ekologik muammolarni xal qilish va “yashil” iqtisodiyotni barpo qilishning eng muhim yo‘nalishlaridan bo‘lgan uglerod neytralligiga erishishga misollar keltiramiz:

1. Quyosh va shamol energiyasi kabi qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tish elektr energiyasini ishlab chiqarish bilan bog‘liq gaz chiqindilarini kamaytirishga yordam beradi.
2. Binolar va uskunalarning energiya samaradorligini oshirish energiya sarfi bilan bog‘liq bo‘lgan gaz chiqindilarini kamaytirishga ko‘maklaadi.
3. O‘rmonlarni tiklash atmosferadan CO_2 ni yutishni orttiradi.
4. Uglerodni ushlab qolish va saqlash texnologiyalarini joriy qilish sanoat chiqindi gazlaridan olish va uni yer ostida yoki okeanda saqlashga imkon yaratadi. Uglerod neytralligiga erishish qiyin ish, ammo iqlim o‘zgarishining halokatli ta’sirini oldini olish uchun juda zarurdir.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, “yashil” iqtisodiyotni jadal sur’atlar bilan rivojlanishiga qaramay, uning salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun bir qator qiyinchiliklarni yengib o‘tishga to‘g‘ri keladi. Bu qiyinchiliklarga quyidagilar kiradi:

- yashil texnologiyalarni joriy etish xarajatlarini yuqoriligi;
- yashil loyihalarni moliyalashtirishning etarli darajada emasligi;
- “yashil” iqtisodiyot sohasida malakali kadrlar yetishmasligi muammosi.

Aytish kerakki, ekologik muammolarni global ko‘lamga yetib, inson hayoti va faoliyatiga tahdid solayotganligi bois jahon xamjamiyatini bu masala jiddiy xavotirga solmoqda vas hu tufayli ekologik vaziyatni yomonlashishini nafaqat to‘xtatish, balki uni sog‘lomlashtirish bo‘yicha amaliy faoliyat ham yo‘lga qo‘yilmoqda. Bu borada, tabiiyki, rivojlangan mamlakatlar yetakchilik qilmoqdalar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va biologik xilma-xillikni yo‘qotish kabi ekologik muammolar insoniyat va atrof-muhit uchun jiddiy tahdiddir. Ushbu muammolar global miqyosga yetganligi ularni hal qilish uchun butun dunyo hamjamiyatining birgalikdagi sa’y-harakatlarini talab qiladi.

- “yashil” iqtisodiyot ekologik muammolarni hal qilish va barqaror rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan rivojlanish modelidir. “yashil” iqtisodiyot tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish va atrof-muhitni muhofaza qilish tamoyillariga asoslanadi.
- “yashil” iqtisodiyotga o‘tish qiyin vazifa, ammo iqlim o‘zgarishi va boshqa ekologik muammolarning halokatli oqibatlarini oldini olish uchun zarur bo‘lib, unga alternativ variant hozircha mavjud emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.12.2022 yildagi PQ-436-son “2030-yilgacha o‘zbekiston respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/6303230
2. Babaev, A. A. Ekologicheskie problemi i puti ix resheniya / A. A. Babaev, A. V. Babaev. - M.: Akademiya, 2023. - 224 s.
3. Vasilev, A. A. Zelenaya ekonomika: teoriya i praktika / A. A. Vasilev. - M.: Yurayt, 2023. - 320 s.
4. Glazev, S. Yu. Zelenaya ekonomika: vozmojnosti i perspektivi / S. Yu. Glazev. - M.: Ekonomika, 2023. - 256 s.
5. Kiselev, S. V. Ekologicheskie problemi i ix reshenie / S. V. Kiselev. - M.: INFRA-M, 2023. - 288 s.
6. Popkova, E. V. Zelenaya ekonomika: teoriya, praktika, problemi / E. V. Popkova. - M.: KnoRus, 2023. - 240 s.
7. Z.M.Tadjibaev. Muvozanatlashtirish vositasi sifatida // Xorazm Ma’mun Akademiyasi axborotnomasi –12/2-2022
8. Miasto PrzyszłościKielce 2023Impact Factor: 9.2ISSN-L:2544-9.
9. “yashil” iqtisodiyotga O‘tishning Xalqaro Tajribasi: Yondashuvlar Va Ularni Rivojlantirish Tadjibaev Z.M.1, Maxkamova S.Sh.

RIVOJLANGAN MAMLAKATLAR TAJRIBASIDA UMIDSIZ SOLIQ QARZINI HISOBDAN CHIQARISH TARTIBLARI VA UNI AMALIYOTDA QO‘LLASH MASALALARI

G‘aybullayev Abdunabi Abduvohid o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Usubjanov Shavkat Sidiqjanovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Abdulazizov Baxodirjon Muhammadzohid o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan mamlakatlar tajribasida umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish tartiblari va uni amaliyotda qo‘llash masalalari keng yoritib berilgan. Umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish tartibini takomillashtirish istiqbollari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: umidsiz soliq, strategiya, valyuta bozori, korporativ boshqaruv, moliya bozori, moliya instrumentlari, fond birjasi, qimmatli qog‘ozlar bozori, real investitsiya, korporativ boshqaruv, moliyaviy resurslar.

Abstract: In the experience of developed countries, the procedures for calculating bad tax debt and its practical application are widely covered in this article. Prospects for improving the procedures for the settlement of bad tax debt are considered.

Key words: desperate tax, strategy, foreign exchange market, corporate management, financial market, financial instruments, stock exchange, stock market, real investment, corporate management, financial resources.

Аннотация: На опыте развитых стран в данной статье широко освещены процедуры списания безнадежной налоговой задолженности и ее практическое применение. Рассмотрены перспективы совершенствования порядка списания безнадежной налоговой задолженности.

Ключевые слова: отчаянный налог, стратегия, валютный рынок, корпоративное управление, финансовый рынок, финансовые инструменты, фондовая биржа, фондовый рынок, реальные инвестиции, корпоративное управление, финансовые ресурсы.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar ortidan Yangi O‘zbekistonni barpo etishda muhim omillardan biri hisoblangan tadbirkorlikni jadal sur’atlar bilan rivojlanib borishi, aholining turmush darajasini yanada yaxshilash, ishsizlik darajasini va kambag‘allik ko‘rsatkichini pasayishi soliq tizimining uzviy takomillashishiga bog‘liqdir.

Soliq amaliyotida soliqlarni undirishning uchta usuli mavjud:

1. Kadastrli;
2. Daromad manbasidan;
3. Daromad egasi daromadni olganidan so‘ng (deklaratsiya bo‘yicha).

Birinchi usul bevosita real soliqlarni hisoblash uchun foydalaniladigan obyektlarning bahosi va o‘rtacha daromadliligi to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ega bo‘lgan kadastr yoki reestrdan foydalanilishini taqozo etadi.

*Ikkinchi usul*da soliqni soliq subyektiga daromadni to‘laydigan yuridik shaxs hisoblaydi hamda ushlab qoladi. Ishchining ish haqidan, xizmatchining maoshidan daromad solig‘i shu tariqa undiriladi. Soliq korxonada xodimning daromadni olguniga qadar ushlab qolinadi, bu soliqni to‘lashdan bo‘yin tovlashni istisno qiladi, chunki buxgalteriya soliq solinadigan daromadni va soliq summasini aniq hisob-kitob qilib chiqadi. Bunday munosabatlarda ishtirok etuvchi yuridik shaxslar ko‘pincha fiskal agent yoki soliq agenti sifatida qaraladi.

Uchinchi usul soliq to‘lovchilarning soliq idoralariga deklaratsiyalarni, ya’ni ularning olgan daromadlari va o‘zlariga tegishli bo‘lgan soliq imtiyozlari haqidagi rasmiy bayonotni berishni nazarda tutadi. Soliq idoralari soliq deklaratsiyasi va amaldagi soliqqa tortish stavkalari asosida to‘lanishi lozim bo‘lgan soliq miqdorini nazorat qiladilar. Soliq deklaratsiyasi asosida, odatda, tadbirkorlik faoliyatidan, dehqon xo‘jaligini yuritishdan olinadigan daromadlar, shuningdek, intellektual faoliyat bilan shug‘ullanadigan shaxslar (fan, adabiyot, san’at asarlarining mualliflari, kashfiyotlar, ixtirolar mualliflari, sanoat namunalarini yaratuvchilari) daromadlari soliqqa tortiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Soliqqa tortishning nazariy, uslubiy hamda amaliy masalalari xorijlik iqtisodchi olimlardan[1]: A.N.Bchkova, Y.V.Gorbunov, I.A.Mayburov, F.E.Todjiboeva, V.G.Panskov, Y.V.Bogdanova, Y.A.Nijnikova, L.M.Chugulkova, V.S.Frolova, V.G.Panskov, L.A.Chaldeva, N.A.Bondareva, M.R.Shabanova, R.I.Shumyaskiy, L.I.Goncharenko, N.G.Vishnevskayalarning ilmiy ishlaridan tadqiq etilgan.

Hozirgi kunda mamlakatimiz soliq amaliyotidagi “soliq ma’muriyatchiligi” tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda o‘ta tortishuvli hisoblanadi. Buning asosiy sababi shundaki, mazkur ibora xorij tajribasidan va tadqiqotlaridan olinganki, uning tarjimasi har doim ham aniq bo‘lavermagan.

Soliq ma’muriyatchiligiga oid ilg‘or jahon amaliyoti yutuqlarini umumlashtirish J.Aberbach, M.Berenson, M.Besfamille, V.Dong, T.Kristensen, K.Pessino, R.Fenochietto, S.P.Siritto, S.Eyshfelder, S.Chom, R.Vayt, A.Xansford, Dj.Xasseldin, J.Ch.Kuo, S.Xiao singari xorijlik olimlar[2] tomonidan amalga oshirilgan.

Mahalliy olimlarimizdan[3] A.Vahobov, A.Jo‘rayev, Y.Abdullayev, R.Alimov, M.S.Ashurov, N.B.Ashurova, T.Boboqulov, Sh.B.Boboyev, F.I.Isayev, T.Jo‘rayev, T.S.Malikov, Sh.Shodmonov, U.X.Normurzayev, I.M.Ni-

1 А.Н.Бычкова Экономический механизм: определение, классификация и применение.2020.; Ю.В.Горбунов. О понятии “механизм” в экономических науках.; Измалков С.Б., Сонин К.И., Юдкевич М.М. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г.) / Вопросы экономики. 2008. №1. С.4-26.; И.А.Майбуров Теория налогообложения. И.А.Майбуров, А.М.Соколовская. - М.: Юнита-Дана, 2020. - 591с.; Ф.Э.Тоджибоева Влияние налогового механизма на развитие экономики Таджикистана. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности: 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит. Душанбе. 2020.с.9.; Панасков В.Г. Налоги и налогообложение: теория и практика. Учебник. - Москва: Юрайт, 2021. -393.; Финансы: Учебник. Под. Ред. Л.А.Чалдевой. 3-изд. - Москва: Юрайт. 2021. - 491.с Бондарева Н.А. Особенности применения инвестиционных налоговых вычетов. Учет. Анализ. Аудит. - Accounting. Analysis.Auditing. 2020;7(2):48-55. DOI: 10.26794/2408-9303-2020-7-2-48-55.; М.Р.Шабанова, Р.И.Шумяцкий Инвестиционный налоговый вычет как альтернатива амортизации // Финансы и управление. - 2020. №1. DOI: 10.25136/2409-7802.2020.1.29570 URL: https;//nbpublish.com library read article. php? id=29570.; Л.И.Гончаренко, Н.Г.Вишневская Налоговое стимулирование инновационного развития промышленного производства на основе анализа передового зарубежного опыта. Экономика. Налоги. Право. 2019;12(4):121-131. DOI: 10.26794/1999-849X-2019-12-4-121-131.

2 J.D.Aberbach, T.Christensen The challenges of modernizing tax administration: Putting customers first in coercive public organizations. Public Policy and Administration. 2007. №22 (2). pp. 155-182; M.P.Berenson Rationalizing or empowering bureaucrats? Tax administration reform in Poland and Russia. Journal of Communist Studies and Transition Politics. 2018. 24 (1). pp. 136-155; M.Besfamille, C.P.Siritto Modernization of tax administrations and optimal fiscal policies. Journal of Public Economic Theory. 2009. №11 (6). pp. 897-926; W.Dong Several measures to perfect tax administration by law. Communications in Computer and Information Science. 2011. №210 CCIS (PART 3). pp. 227-231; C.R.Pessino, R.Fenochietto (2016). Determining countries’ tax effort. Eichfelder S., Schorn M. Tax compliance costs: A business-administration perspective. Finanz Archiv, vol. 68 (2), 2012. pp. 191-230; Whait R.B. Developing risk management strategies in tax administration: The evolution of the Australian taxation office’s compliance model eJournal of Tax Research. 2012. №10 (2). pp.436-464. A.Hansford, J.Hasseldine Best practice in tax administration. Public Money and Management. 2018. №22 (1). pp. 5-6; C.Y.Kuo Estimation of Tax Revenue and Tax Capacity. C.Y.Kuo//JDI Executive Programs.- 2015. - №. 2015-08.- 34p.; S.X.Xiao Tax administration problem in the e-business environment. Applied Mechanics and Materials. 2014. № 571-572. pp. 1149-1152.

3 Abdullayev Yo, Boboqulov T. Kredit: 100 savolga 100 javob - T.: - Mehnat, 1996 y. 80 bet., A.Vahobov, A.Jo‘rayev “Soliqlar va soliqqa tortish”, darslik. - T.: - Sharq nashriyoti - 2009. 268 bet., M.S.Ashurov Risk muhitida sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishini ta’minlash yo‘nalishlari. -Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. №3, may-iyun, 2020yil, Sh.B.Boboyev Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar bo‘yicha tushumlarni prognoz qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2020-yil. 19 b., T.Malikov Moliyaviy qaror qabul qilish asoslari - T.: - Sharq, 1996. 24., Normurzayev U.X. Soliq imtiyozlarining samaradorligi: nazariya, metodologiya va amaliyot. Diss. avtoreferati. - T., 2022., B.E.Toshmurodova Soliqlar vositasida iqtisodiyotni boshqarish mexanizmi. - T.: Yangi asr avlodi, 2002. - 128 b. S.Elmirzayev Korporativ moliyani boshqarishda soliq munosabatlarini samarali tashkil etish masalalari. Monografiya. T.:2017. 153 b, A.O‘lmasov Iqtisodiyot asoslari. - T.: - Mehnat, 1997 y. 165 bet., Sh.Shodmonov, R.Alimov, T.Jo‘rayev Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: - Moliya, 2002 y., S.Elmirzaev korporativ soliqlarni rejalashtirish. O‘quv qo‘llanma. - T: 2018.

yazmetov, S.Elmirzayev, E.F.Gadoyev, Sh.A.Toshmatov, T.S.Malikov, N.H.Xaydarov, S.K.Xudoyqulov, B.E. Toshmurodova, J.J.Urmonovlar va boshqa olimlarning ilmiy ishlari hamda o‘quv adabiyotlarida o‘z aksini topgan.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarini tahlil etish jarayonida shu narsa ayon bo‘ldiki, g‘arb va MDH tadqiqotchilari umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish tartiblarining nazariy-huquqiy asoslarini kompleks tartibda o‘rganganlar. Shuningdek, umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarishdagi mavjud muammolarni hamda ularni bartaraf etish borasida o‘z davlatlarining amaldagi qonunchiligi bo‘yicha ko‘rib chiqishgan. Mahalliy tadqiqotchilarimiz tomonidan amalga oshirilgan ishlar ko‘proq umidsiz soliq qarzining yuzaga kelishi va uni hisobdan chiqarish tartiblarining nazariy-huquqiy asoslarini ochib berishga qaratilgan. Umidsiz soliq qarzini hisoblashdagi mavjud muammolar hamda uni hisobdan chiqarish mexanizmlarini yagona yondashuvini anglatuvchi amaliyotni joriy etish jihatlari to‘liq yoritib berilmagan. Shu nuqtayi nazardan, mazkur holatlar tadqiqot mavzusining nazariy-huquqiy asoslarini tadqiq etish, O‘zbekistonda umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish mexanizmlarining mavjud holatlarini tahlil qilish, umidsiz soliq qarzini hisoblashni rivojlantirish bo‘yicha xorijiy tajribani o‘rgangan holda, mamlakatimizda umidsiz soliq qarzini hisobdan chiqarish tartiblarini takomillashtirish uchun ilmiy asoslangan taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo‘ladi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotning oldiga qo‘yilgan vazifalarini hal qilish maqsadida ilmiy bilimlarning umumiy usullari tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, taqqoslash, umumlashtirish, statistik kuzatish usuli, ma’lumotlarni yig‘ish va guruhlash, umumlashtirish ko‘rsatkichlarini hisoblash, ma’lumotlarni taqdim etishning grafik hamda jadval usullari qo‘llanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli va 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli[4] Farmonlari asosida belgilangan soliq yukini kamaytirish va soliq solish tizimini soddalashtirish, soliq ma’muriyatchiligini takomillashtirish vazifalarini amalga oshirish maqsadida, shuningdek, keng jamoatchilik muhokamasi natijalari hamda Xalqaro valyuta jamg‘armasi, Jahon banki va xalqaro ekspertlarning tavsiyalaridan kelib chiqib quyidagilar O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish asosiy yo‘nalishlari etib belgilandi:

- iqtisodiyotga soliq yukining darajasini kamaytirish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimi bo‘yicha soliqlarni to‘laydigan xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi soliq yuki darajasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;
- soliqlarni unifikasiya qilish orqali ularning sonini optimallashtirish, shuningdek, o‘xshash soliq solish bazasiga ega bo‘lgan soliqlarni birlashtirish, soliq hisobotlarini qisqartirish va soddalashtirish, operasion xarajatlarni minimallashtirish;
- makroiqtisodiy vaziyatning barqarorligini, O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va uning daromadlarini shakllantirishning mustahkamligini ta’minlash;
- soliq qonunchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ-huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to‘lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlari himoyasini kuchaytirish;
- soliq qonunchiligining barqarorligini hamda O‘zbekiston Respublikasi soliq kodeksi normalarining to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qilishini ta’minlash, shu jumladan kodeksda soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar stavkalarining miqdorlarini belgilash;
- xorijiy investorlar va investisiyalar uchun qulay rejimni saqlab qolish, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va ishonchli huquqiy himoyalash;

Soliq mexanizmi – davlat tomonidan soliq munosabatlarini tashkil etish uchun qo‘llaniladigan (huquqiy baza asosida) soliqqa tortish jarayonining elementlari va ularni boshqarishning yig‘indisini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda soliq mexanizmi – bu soliq munosabatlarini tashkil qilish usullari yig‘indisi bo‘lib, u iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishda qulay shart-sharoitlar ta’minlash uchun davlat tomonidan qo‘llaniladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarining asosiy qismi aynan soliqlar hisobidan shakllanishi bizga ma’lum. Soliqlar belgilangan muddatda va to‘liq hajmda tushishi davlat miqyosida amalga oshirilayotgan

4 https://lex.uz/docs/5841063

barcha chora-tadbirlarning, ya'ni budjet va maqsadli jamg'armalarning xarajat qismini o'z vaqtida moliyalashtirishga xizmat qiladi.

Bu borada davlatimiz rahbari Sh.M. Mirziyoyev "Davlat korxonalariga va 500 mingdan ziyod tadbirkorlik subyekti hamda qariyb 8 million fuqaroga jami 66 trillion so'mlik soliq imtiyozlari, kredit muddatlarini uzaytirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha amaliy yordamlar berildi. Bundan tashqari, o'zini o'zi band qilgan aholi uchun soliq imtiyozlari berilishi hamda ko'pgina cheklovlarning bekor qilinishi tufayli 500 ming nafar fuqaro mehnat faoliyatini qonuniy tarzda yo'lga qo'ydi. Shuningdek, kelgusi yilda "Soliqchi – ko'makchi" tamoyili asosida tadbirkorlar uchun ularning biznes hamkorining soliq qarzdorligi haqidagi ma'lumotlarni olish imkoniyati yaratiladi" deya ta'kidladi[5].

Bugungi kundagi soliq siyosatidagi eng muhim va dolzarb bo'lgan masalalardan biri – bu soliq munosabatlarini muvofiqlashtiruvchi soliq qonunchiligi va boshqa me'yoriy hujjatlarning mukammalligini ta'minlash, soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlarning yig'iluvchanligini oshirish bilan bir qatorda soliq qarzdorliklarini hosil bo'lishini oldini olish va ularni undirish mexanizimini takomillashtirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq jismoniy shaxsning budjet oldida soliq qarzdorligi yuzaga kelgan taqdirda, soliq qarzi summasi qonun hujjatlarida belgilangan eng kam miqdordan ortgan jismoniy shaxslarni mavjud soliq qarzini undirish yuzasidan belgilangan tartibda sudga murojaat qilish lozimligi belgilab berilgan.

Agar jismoniy shaxsga tegishli soliq qarzi summasi qonun hujjatlarida belgilangan eng kam miqdorlarga yetmagan bo'lsa, sudga da'vo ariza taqdim etilmaydi. Agar mazkur soliq qarzi vujudga kelgan vaqtdan boshlab bir yil mobaynida qoplanmasa, ushbu holatda soliq qarzini undirish yuzasidan sudga da'vo ariza kiritilishi mumkin.

Yuqoridagi belgilangan tartibdan kelib chiqqan holda davlat soliq xizmati organlari mavjud soliq qarzini jismoniy shaxsdan undirish yuzasidan da'vo arizani rasmiylashtiradi va tegishli iqtisodiy sudlariga topshiradilar. Iqtisodiy sudlari tomonidan ushbu da'vo arizalari atroflicha ko'rib chiqilib, soliq qarzini jismoniy shaxsdan undirish yuzasidan ijro hujjati chiqariladi. Ushbu ijro hujjati belgilangan muddatda ijro uchun tegishli hududiy O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi bo'limiga taqdim qilinadi va ijro hujjati yuzasidan qarzni undirish amalga oshiriladi.

Qonunchiligimizga muvofiq soliq qarzini mol-mulk hisobidan undirish faqat sud tartibida amalga oshiriladi. Mazkur tartib qoidalar soliq qarzini undirishni biroz ortga surilishiga olib kelmoqda, bundan tashqari, sud xarajatlari va pochta xarajatlari ham mavjud. Ko'plab mamlakatlar tajribasiga ko'ra, soliq qarzini mol-mulk hisobidan undirish sud tartibida amalga oshirilmaydi, bu vakolat davlat soliq xizmati organlarining vakolati hisoblanadi. Fikrimizcha ushbu amaliyot soliq qarzlarini undirish tezlashishiga ortiqcha sarf-xarajatlarning oldi olinishiga sabab bo'ladi.

Dunyo mamlakatlari tajribasini o'rganib shu aytishimiz mumkinki, xususan, Yaponiyada soliq qarzini undirishdan ko'ra uni vujudga kelishini bartaraf etishga katta ahamiyat beriladi. Biz buning uchun, avvalambor, soliq to'lovchilarning soliq madaniyatini rivojlantirish masalasiga katta e'tibor qaratish lozim.

Shuningdek, jamiyatda soliq madaniyatini shakllantirish jarayoniga bir qancha muammolar ham o'zining ta'sirini o'tkazmoqda. Soliq sohasidagi bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ushbu muammolar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin bo'ladi:

- jamiyatdagi qonunchilikning barqaror holatda emasligi;
- aholiga soliq sohasidagi targ'ibot ishlarining yetarli darajada emasligi;
- soliq munosabatlari subyektlarining o'zaro munosabatlaridagi ijtimoiy-siyosiy javobgarlik muammolari;
- aholining soliq organlariga bo'lgan ishonchsizligi;
- soliq organlarida xizmat qilishning afzallik jihatlarining pastligi hamda kadrlarning qo'nimsizligi;
- iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonida raqobatning kuchayishi va buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlarning doimiy ravishda soliq va boshqa majburiy to'lovlardan qochish yo'llarini qidirishi.

Aholining soliq savodxonligining pastligi, huquqiy-normativ nigilizm, normativ-huquqiy hujjatlarga ommaviy amal qilmaslik, soliq sohasiga yuzaki munosabat davlat va jamiyat manfaatlariga tuzatib bo'lmaydigan darajada zarar keltiradi.[6]

Hozir kunda ushbu masala yuzasidan bir qancha amaliy ishlar olib borilayotganligini ko'rishimiz mumkin, masalan, "Biz to'laydigan soliqlar nimalarga sarflanadi" nomli ijtimoiy videoroliklar ijtimoiy tarmoqlar orqali fuqa-

5 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr.

6 Raximov A.M., Temirov D.N. O'zbekistonda soliq sohasidagi huquqbuzarliklar sabablari va ularga imkon beruvchi shart-sharoitlar//— Xalqaro moliya va hisobl ilmiy elektron jurnali. aprel, 2017-yil, №2.

rolarga ular to‘laydigan soliqlar davlat uchun uning o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarini bajarishi uchun naqadar muhim ahamiyat kasb etishi tushuntirilgan. Bundan tashqari, respublikamizning barcha hududlarida “Men soliq to‘ovchiman” aksiya o‘tkazilishi ham fuqarolarning soliq savodxonligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu kabi ishlarni amalga oshirish natijasida soliq madaniyatini yanada yuksaltirish orqali fuqarolarimiz tomonidan soliqlar va boshqa majburiy toqlovlarning o‘z vaqtida to‘lanishi, pirovardida esa soliq qarzdorliklarini vujudga kelishini oldini olishimiz mumkin.

Soliq to‘lovchi yuridik shaxslar soliq qarzdorligini kamaytirish, soliq qarzi vujudga kelishini oldini olishda soliq qarzining vujudga kelish sabablari hamda unga bevosita ta’sir etuvchi omillarni o‘rganib chiqish zarur. O‘zaro moliyaviy-xo‘jalik munosabatida bo‘lgan korxonalar tomonidan to‘lov intizomi qoidalariga rioya qilmaslik va buning oqibatida debitorlik hamda kreditorlik qarzlarining ortib ketishi korxonlarning budjet oldida qarz majburiyatlarini vujudga kelishiga o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Xorijiy mamlakatlar tajribalarini o‘rganish davomida shuni ko‘rdikki, ayrim mamlakatlarda soliq qarzdorliklari vujudga kelishini oldini olish maqsadida soliq qarzi mavjud xo‘jalik yurituvchi subyektlar soliq imtiyozlaridan foydalanish huquqidan mahrum etiladilar. Bu esa korxona uchun o‘z foydasining qisqarishiga olib keladi. Shuning uchun ham mazkur davlatlarda soliq imtiyozlaridan mahrum bo‘lmaslik uchun soliqlarni o‘z vaqtida hamda to‘liq hajmda to‘lashga harakat qilishida. Mazkur mexanizm soliq qarzlarini vujudga kelishini oldini olish uchun xizmat qiladi.

Shunindek, soliq qarzini vujudga kelishini oldini olish bo‘yicha amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlardan biri sifatida soliq to‘lovchilarni qonunchilikdagi yangiliklardan xabardor qilish, undagi o‘zgarishlar bo‘yicha tushuntirishlar berish, turli seminar-treninglar tashkil etishni aytishimiz mumkin.

Iqtisodiyotning real sektori korxonalari moliyaviy faoliyatiga hozirda salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan muammolardan biri bu korxona budjet oldidagi boqimandasi uchun penyalar to‘lash amaliyotidir. Bunda muddatida to‘lanmagan boqimanda summasiga muddati uzaytirilgan har bir kun uchun 0,045% penya to‘lanadi. Penyalarning belgilanishi bir tomondan adolatli, chunki u korxonalar budjet oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarilishiga ta’sir ko‘rsatadi. Hozirda esa hukumat qarorlari bilan davlat xaridi va budjet tashkilotlariga yuklab jo‘natilgan tovarlar (ish, xizmat) uchun davlat budjetidan mablag‘larning o‘z vaqtida o‘tkazilmasligi sababli bunday soliq qarzlari ko‘payib bormoqda.

Bugungi kunda jahondagi globallashuv sharoitda zamonaviy soliq siyosatini ishlab chiqish hamda uni hayotga tadbiq etishda uning fundamental asoslarini aniqlab olishsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Soliq sohasidagi mavjud muammolar mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar amaliyotidagi eng murakkab muammolardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda juda keskin tanqidga uchrayotgan, ko‘p munozaralarga sabab bo‘layotgan, isloh qilish bo‘yicha tahlil obyekti va qarama-qarshi g‘oyalarga ega bo‘layotgan soliqlardan bo‘lak islohotlarning boshqa bir yo‘nalishi yo‘q. Iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasida qaraydigan bo‘lsak, mavjud qonunchilikka asoslangan optimal soliq tizimini jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlari, undagi yaratilgan ilmiy va amaliy ishlab chiqarish salohiyatini hisobga oluvchi muhim nazariy asos yordamidagina yaratish mumkin bo‘ladi.[7]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, so‘nggi yillarda hukumatimiz tomonidan soliq yukining pasaytirilishi, soliq stavkalarining optimallashtirilishi, tadbirkorlik subyektlariga o‘z faoliyatlarini olib borishda qator yengillik va keng imkoniyat yaratilib kelinmoqda. Ammo shunga qaramay, soliq qarzdorligi mavjud bo‘lgan soliq to‘lovchilarimiz talaygina.

Muallif fikricha, soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha qarzdorlikni kamaytirish ularni muddatida va to‘liq undirish samaradorligini oshirishda ilg‘or xorij tajribalari asosida quyidagi takliflar o‘z samarasini beradi:

1. Amerika Qo‘shma Shtatlari tajribasi asosida mamlakatimizda soliq organi tomonidan o‘tkaziladigan soliq tekshiruvlari natijasida soliq to‘lovchiga nisbatan qo‘shimcha hisoblangan soliqlar summasining 90 foizi ma’lum bir muddatda soliq to‘lovchi tomonidan ixtiyoriy ravishda to‘lab berilsa, soliq tekshiruvi natijasida qo‘llanilgan moliyaviy jarima summasini bekor qilish amaliyotini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Buning natijasida qo‘shimcha hisoblangan soliqlarning to‘lanish tezligi ortib, soliqlar o‘z muddatida budjetga tushishi ta’minlanadi.
2. Fransiya davlati tajribasi asosida mamlakatimiz soliq tizimida soliq qarzdorligini majburiy undiruv choralarini qo‘llash orqali undirishdan oldin uning paydo bo‘lish sababini o‘rganish lozim. Agar soliq to‘lovchi tomonidan soliqlar va yig‘imlardan qarzdorlik summasi qasddan vujudga keltirilmagan bo‘lsa,

7 N.T.Tilabov Hozirgi global inqiroz sharoitida O‘zbekiston iqtisodiyotida budjet-soliq siyosatining dolzarb masalalari. “Innovatsion iqtisodiyot sharoitida moliya tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari” mavzucidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. - T.: TMI., 2020. - 356 b. 81-82-betlar.

unga yig‘imlardan qarzdorlik summasini ma’lum bir muddatda to‘lash bo‘yicha xabarnoma yuborish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Sababi korxonalarda soliq hisobotini taqdim etish bilan shug‘ullanadigan (odatda, buxgalteriya) xodimining, ya’ni jismoniy shaxsning aybi (uning kasalligi, ishdan bo‘shaganligi) tufayli yuridik shaxsga nisbatan soliqlarni muddatida to‘lamaganligi uchun majburiy undiruv choralarini qo‘llash maqsadga muvofiq emas.

3. Qozog‘iston Respublikasi soliq tizimida soliq organi soliq qarziga ega bo‘lgan soliq to‘lovchilar ro‘yxatini ommaviy axborot vositalarida e’lon qilib borish amaliyotidan keng foydalaniladi. Ushbu amaliyot Qozog‘iston Respublikasi Soliq kodeksining 127-moddasida mustahkamlab qo‘yilgan8.

Respublikamizda mazkur amaliyot joriy etilishining ijobiy tomoni shundaki, yuridik shaxslar hamda yakka tartibdagi tadbirkorlar o‘zlarining kontragentlari bilan iqtisodiy munosabatga kirishishdan oldin, ularning moliyaviy ahvolini, shu jumladan, soliq qarzdorligi to‘g‘risida ma’lumotlarni o‘rganadi. Buning natijasida soliq qarziga ega soliq to‘lovchilar bilan iqtisodiy munosabatga kirishish holatlari kamayadi. Buning oqibatida soliq to‘lovchi kelgusida unda soliq qarzi yuzaga kelmasligi uchun soliqlarni o‘z vaqtida to‘lash choralarini ko‘radi:

- iqtisodiyotga soliq yukining darajasini kamaytirish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimi bo‘yicha soliqlarni to‘laydigan soliq to‘lovchilar o‘rtasidagi soliq yuki darajasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;
- soliqlarni unifikasiya qilish orqali ularning sonini optimallashtirish, shuningdek, o‘xshash soliq solish bazasiga ega bo‘lgan soliqlarni birlashtirish, soliq hisobotlarini qisqartirish va soddalashtirish, operatsion xarajatlarni minimallashtirish;
- makroiqtisodiy vaziyatning barqarorligini, davlat budjeti va uning daromadlarini shakllantirishning mustahkamligini ta’minlash;
- soliq qonunchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ-huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to‘lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlari himoyasini kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. А.Н.Бычкова Экономический механизм: определение, классификация и применение.2020.
2. Ю.В.Горбунов. О понятии “механизм” в экономических науках.
3. Измалков С.Б., Сонин К.И., Юдкевич М.М. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г.) / Вопросы экономики. 2008. №1. С.4-26.
4. И.А.Майбуров Теория налогообложения. И.А.Майбуров, А.М.Соколовская. - М.: Юнита-Дана, 2020. - 591с.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr.
6. Abdullayev Yo, Boboqulov T. Kredit: 100 savolga 100 javob - T.: - Mehnat, 1996 y. 80 bet.
7. A.Vahobov, A.Jo‘rayev “Soliqlar va soliqqa tortish”, darslik. - T.: - Sharq nashriyoti - 2009. 268 bet.
8. M.S.Ashurov Risk muhitida sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishini ta’minlash yo‘nalishlari. -Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. №3, may-iyun, 2020-yil.
9. Sh.B.Boboyev Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar bo‘yicha tushumlarni prognoz qilish mexanizmini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent. 2020-yil. 19 b.
10. N.T.Tilabov Hozirgi global inqiroz sharoitida O‘zbekiston iqtisodiyotida budjet-soliq siyosatining dolzarb masalalari. “Innovatsion iqtisodiyot sharoitida moliya tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari” mavzucidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. - T.: TMI., 2020. - 356 b. 81-82-betlar.
11. https://lex.uz/docs/5841063
12. Qozog‘iston Respublikasi Soliq kodeksining 127-moddasi. 2022-yil.

8 Qozog‘iston Respublikasi Soliq kodeksining 127-moddasi. 2022-yil.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA QIYMAT YARATISH ZANJIRINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

UO‘K:338.43

Iroda Turdibayevna Kudratova
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Samarqand filiali mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo‘jaligida raqamli iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish masalalari qishloq xo‘jaligida qiymat zanjirini raqamlashtirish bilan bog‘liq IFarming , Agriculture 4.0, Farming 4.0 va Smart Farming konsepsiyalari ko‘rib chiqilgan, raqamli transformatsiyalashuv asosida qiymat zanjiri samaradorligini oshirish, Qiymat yaratish zanjirini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish yo‘nalishlari va modeli taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamlashtirish, qiymatlar zanjiri, IFarming, Agriculture 4.0, Farming 4.0, Smart Farming, stratagemlar.

Abstract: The article examines the issues of improving digital economic relations in agriculture based on the concepts of IFarming, Agriculture 4.0, Farming 4.0 va Smart Farming related to the digitalization of the value chain, suggests directions and a model for improving the efficiency of the value chain based on digital transformation and digital technologies.

Key words: digitalization, value chain, Farming, Agriculture 4.0, Farming 4.0, Smart Farming, stratagems.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы совершенствования цифровых экономических отношений в сельском хозяйстве на основе концепции IFarming , Agriculture 4.0, Farming 4.0 va Smart Farming, связанные с цифровизацией цепочки ценности, предложены направления и модель повышения эффективности цепочки создания добавленной стоимости на основе цифровой трансформации, и цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровизация, цепочка ценности, IFarming, Agriculture 4.0, Farming 4.0, Smart Farming, стратагемы.

KIRISH

Raqamli iqtisodiy munosabatlarning kuchayishi nafaqat boshqaruv faoliyatida, balki qishloq xo‘jaligida ham raqobat muhitining tubdan o‘zgarishiga, iqtisodiy qiymat yaratishning yangicha tamoyil va uslublaridan foydalanishni taqozo etmoqda. Chunki raqamlashtirish jarayonlari keng miqyosil bo‘lib, o‘zgarishlar faqatgina korxona yoki butun agrosanoat majmuasi ichida ro‘y bermaydi, balki, qiymat yaratish zanjirining barcha bo‘g‘inlarini qamrab oladi. Qishloq xo‘jaligida raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi 1990-yillardan e’tiboran boshlangan (sensorli tahlil, mashina dasturlari va shu kabilar) bo‘lib, yer resurslarini samarali taqsimlash, ekinlarni joylashtirish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni modellashtirishda keng qo‘llanilgan holda yangicha yondashuvlar asosida samaradorlik va mahsuldorlikning oshishiga imkon berdi. Shu bilan birga bugungi kunda zamonaviy fan va texnologiya yutuqlari (dronlar, robotlar, agro-meteo, fermer xo‘jaliklarini boshqarishning dasturiy ta’minoti va elektron platformalari, elektron savdo maydonchalari) integratsiyalashgan holda “aqilli qishloq xo‘jaligi” konsepsiyasini vujudga keltirdi.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Xorijlik olimlardan qiymat yaratish zanjirini tadqiq qilish, raqobat ustunligiga erishishda qiymat zanjirining ahamiyatini yoritishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar M.Porter [1]ning ilmiy tadqiqotlarida, shuningdek, qishloq xo‘jaligida raqamli transformatsiyalashuv jarayonlarini hamda qiymat zanjiri samaradorligini oshirish, yer resurslarini boshqarish, qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish masalalari Farming 4.0, qishloq xo‘jaligida qiymat zanjirini raqamlashtirish bilan bog‘liq Ifarming [2], Agriculture 4.0 [3] va Smart Farming [4] konsepsiyalarida o‘z aksini topgan.

O‘zbekistonlik olimlardan S.R.Topildiyevning izlanishlarida “…qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, paxta ekin maydonlarini qisartirish, intensiv

bog‘larni tashkil etish va yerlarni melorativ xolatini yaxshilash yo‘llari” [5], Z.T.Teshaboyevaning tadqiqotlarida “…qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlanishini ta’minlashda raqamli texnologiyalardan foydalanish, “aqlli qishloq xo‘jaligi”ni shakllantirishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘llari” [6] o‘rganilgan. Shu bilan birga qishloq xo‘jaligida qiymat yaratishning uzluksiz zanjirini shakllantirish borasidagi dolzarb vazifalar paxta-to‘qimachilik klasterlarida qiymat yaratish zanjiri samaradorligini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish zaruratini keltirib chiqaradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida induksiya va deduksiya, guruhlash, mantiqiy tahlil usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarini umumiy yaxlit tarzda ifodalash maqsadida jadval va rasmlardan foydalanilgan. Tadqiqot gipotezasi qishloq xo‘jaligida qiymat yaratish zanjiri samaradorligini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida oshirishga asoslanadi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Iste’mol qimmatdorligi yoki qiymati – iste’molchining mahsulot yoki xizmatga uning foydaliligi, nafliligini idrok etish asosida bergan qiymati, qadrlilik darajasini anglatadi. O‘z navbatida, qiymat yaratish – iste’molchilar tomonidan nafliligi yuqori baholangan mahsulot, xizmatlar va/yoki ratsionalizatorlik yechimlarini yaratish va qo‘llash jarayonini anglatadi. Qiymat yaratish zanjiri tarmoqning o‘ziga xos kirish to‘siqlari ham bo‘lib, boshqa ishtirokchilarning erkin kirib kelishiga to‘sqinlik qiladi va ko‘proq qiymatga ega bo‘lishni ta’minlaydi. Bozorga kirish to‘siqlari o‘ziga xos stratagemlar hisoblanib mustahkam pozitsiyani saqlab qolish raqobat ustunligini yaratish va saqlab qolish, noyob resurslar va imkoniyatlardan samarali foydalanish mexanizmini yaratishga imkon beradi [7].

Shuningdek, qishloq xo‘jaligidagi qiymat zanjiriga agroresurslar, kimyoviy o‘g‘it va vositalar, qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalarini yetkazib beruvchilardan tortib to yakuniy iste’molchilargacha bo‘lgna barcha subyektlar va jarayonlar kiradi. Ayniqsa bugungi kunda qiymat yaratish zanjiriga yangi bo‘g‘in sifatida kimyo sanoati, mashinasozlik va oziq-ovqat sanoati, ulgurji va chakana vositachilar, tijorat banklari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini tashish, yuklash/tushirish va saqlash xizmatlari ko‘rsatuvchi subyektlar ham kirib kelganligi bu borada rakamli texnologiyalarni ko‘llash zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Qiymat zanjiri samaradorligini oshirishda zamonaviy yondashuvlar yuqori darajada iste’molchiga yo‘naltirilganlikka erishish lozimligini, ehtiyojni yuqori darajada qondirishi mumkin bo‘lgan mahsulot va xizmatlarining taklif etish g‘oyasini ilgari suradi. Biroq qishloq xo‘jaligida mahsulotlarni yetishtirishning ko‘plab omillar (ekin turi, navi, iqlim, tuproq unumdorligi, ob-havo, ekinlarni joylashtirish, agromeliorativ tadbirlar) ga bog‘liq ekanligi, ikkinchi tomondan har bir ekin turi bilan aniq tadbirlarni amalga oshirishni, zaruriy agroresurslar, kimyoviy o‘g‘it va vositalar, qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalarini joyga, kerakli vaqtda, miqdorda, zaruriy sifat va eng kam harajatlar hisobiga yetkazib berishni talab etadi. Har ikkala yondashuvni yaxlit holda qo‘llash sohaga doir ma’lumotlarni to‘plash, uzatish, qayta ishlash va qo‘llash imkonini beruvchi raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali amalga oshirish mumkin. Bu avvalo “aqilli qishloq xo‘jaligi” konsepsiyasi hisoblanib, sohaga sensorli tahlil(TouchMe), simsiz aloqa(WiFi), katta ma’lumotlar(BigData)ni tahlil qilish, dronlar va robot-texnologiyalarin qo‘llash asosida raqamli transformatsiyalashuvni anglatadi.

Qiymat yaratish zanjirini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirishligi maqsadga muvofiq hisoblaymiz:

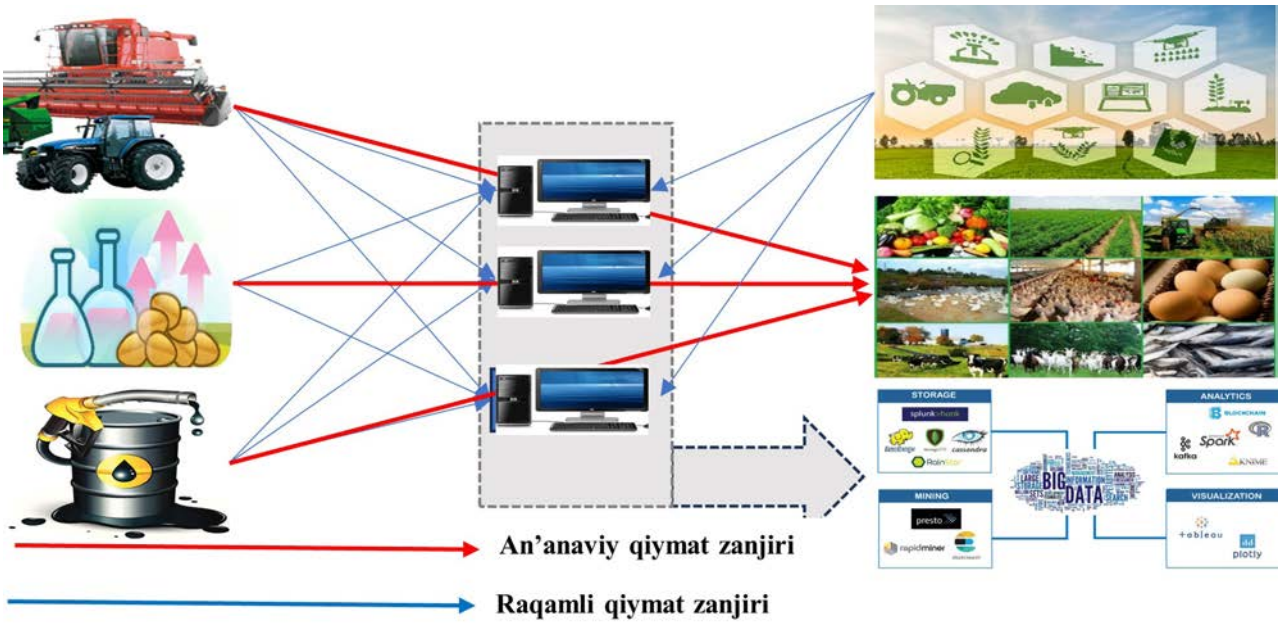
- **Faoliyat turlarini raqamlashtirish.** Qiymat yaratish zanjirini avvalo ITTKI, ishlab chiqarish, logistika, marketing, sotishni rag‘batlantirish va va sotuvdan keyingi servisni raqamlashtirish orqali amalga oshirish kerak. Bunda fermer xo‘jaliklarining dehqonchilik va chorvachilik faoliyati sohalari, zaruriy agroresurslar, kimyoviy o‘g‘it va vositalar, qishloq xo‘jaligi texnika va texnologiyalarini yetkazib berishni modellashtirish, dasturiy ta’minotini ishlab chiqish orqal jarayonlar zanjirining barcha bo‘g‘inlarida qiymat yaratishga taalluqli bo‘lgan ma’lumotlardan ko‘proq foydalanish va ularni raqamlashtirish amalga oshiriladi.
- **Logistik axborot oqimlarini raqamlashtirish.** Bunda avvalo moddiy va nomoddiy oqimlarni raqamlashtirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Nomoddiy oqimlar sifatida zamonaviy asbob-uskunalar va texnologiyalar yordamida yer resurslari, iqlim, tuproq unumdorligi, urug‘chilik, naslchilik to‘g‘risidagi ma’lumotlar turli mashinalar, uskunalar yordamida qayd qilinadi. Bugungi kunda birgina “...ekin turi kesimida mavsum davomida 10 GB ortiq ma’lumotlar to‘plash mumkin” [8]. Sohada axborotlar oqimining ortishi bilan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxi va iste’mol xususiyati, ularga buyurtma berish, sotish, sifat nazorat, iste’molchilarning turli taklif va e’tirozlarini qayta ishlash uchun uzluksiz axborot almashinuvi zarur.

- **O‘zaro munosabatlarni raqamlashtirish.** Bugungi kunda xo‘jaliklararo iqtisodiy munosabatlarni kengaytirish, hamkorlikda qiymat yaratish, aqilli qishloq xo‘jaligi” konsepsiyasi asosida qishloq xo‘jaligi ekotizimini yaratish maqsadida turli internet va mobil ilovalar ishlab chiqilishi lozim. Bugungi kunda zamonaviy raqamili texnologiyalar ishlab chiqaruvchi kompaniyalar, konsalting firmalari va qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari o‘rtasidagi munosabatlarni raqamlashtirishda ishtirok etish uchun, Masalan Weather Company ob-havo ma’lumotlarini, Alphabet kompaniyasi sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha investitsiyalar taklif qilishmoqda. Agriculture 4.0 esa qishloq xo‘jaligi kadrlarini uzluksiz qayta tayyorlash, zamoavniy bilim, malaka va o‘quvlarga o‘rgatishni yo‘lga qo‘ygan [9].
- **Boshqaruv jarayonini raqamlashtirish.** Yuqorida keltirganmizdek, raqamlashtirish tufayli xo‘jaliklararo iqtisodiy munosabatlarda, hamkorlikda qiymat yaratish jarayonlari qishloq xo‘jaligida turli startap loyihalarni ishlab chiqish, munosabatlar arxitekturasini yaratish, shartnomaviy munosabatlarni soddalashtirish maqsadida “raqamli boshqaruv markaz”larini yo‘lga qo‘yishni ma’qul ko‘rishmoqda (1-jadval).

1-jadval: Qishloq xo‘jaligida raqamlashtirishning asosiy yo‘nalishlari

Agro-meteorologik ma’lumotlarning raqamli xizmati	raqamli meteorologik qurilmalar yordamida havo va tuproq namligi, ob-havo, tuproq harorati, shamol tezligi va boshqalar haqidagi ma’lumotlarni tahlil qilish asosida dala ishlarini olib borish, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish harajatlarini optimallashtirish imkonini beradi
Aqilli dehqonchilik	Qishloq xo‘jaligi ekinlarini samarali joylashtirish, o‘simliklarning o‘sishiga ta’sir qiluvchi unumdorlik parametrlarini boshqarishga qaratilgan texnologiyalar, texnik vositalar va shu yo‘nalishda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tizimlaridir. Ushbu yo‘nalishdagi raqamlashtirishning ahamiyatli jihati ekinlarni joylashtirishni rejalashtirish, tuproq unumdorligi asosida o‘g‘itlash, yer solig‘i stavkalarini xolis hisoblash, o‘simliklarni himoya qilish vositalarini qo‘llashni ko‘zda tutadi
Aqilli chorvachilik	Yangi raqamli qurilmalar yordamida hayvonlarning ovqatlanish tizimini o‘rganish , fiziologik holatini, boquv va bo‘rdoqichilik, homiladorlik jarayonini uzluksiz kuzatish imkonini beradi. Natijada hayvonlarning sog‘lig‘ini kuzatib borish, ularni samarali davolash va oziqlantirishning individual ratsionlarini ishlab chiqish mumkin bo‘ladi
Big Data	qishloq xo‘jaligini prognozlash, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda katta hajmdagi turli xil ma’lumotlarni qayta ishlashga imkon beradi
Agrar menejment	qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarini boshqarishning integratsiyalashgan tizimlari bo‘lib, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, vidoye-tahlillar, sensorli tahlil ma’lumotlari, ob-havo stansiyalari va boshqalardan foydalanishni ko‘zda tutadi
Qishloq xo‘jaligi texnikasini global kuzatish tizimlari (agrotrecking)	Qishloq xo‘jaligi mashinalari harakatini uzluksiz kuzatish va marshrutlarni optimallashtirishga imkon beradi. Trekeing texnologiyalari yordamida transport vositalarining joylashishi, hudud bo‘ylab harakatlanishini, daladan ruxsatsiz chiqib ketish kabi salbiy holatlarning oldini olish imkonini beradi.
Uchuvchisiz uchish apparatlari texnologiyasi	Fermer xo‘jaliklari tomonidan ekinlarni rejalashtirish, hosilni yig‘ish, dala haritasini yaratish va yerlarni inventarizatsiya qilishda qo‘llanilib, mintaqa va mamlakatda hosildorlikni modellashtirish va prognozlashtirish imkonini beradi

Fikrimizcha, qiymat yaratish zanjiri samaradorligini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish an’anaviy qiymat yaratish zanjirini yaxshilash, qishloq xo‘jaligida ma’lumotlar bazasini shakllantirish, raqamli qiymat yaratish zanjirini shakllantirish asosida uning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi (1-rasm).

1-rasm: Qishloq xo‘jaligida qiymat yaratish zanjiri samaradorligini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida takomillashtirish modeli

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qishloq xo‘jaligida qiymat yaratish zanjiri samaradorligini raqamli texnologiyalarni qo‘llash asosida oshirish hamda qiymat zanjirdagi bo‘g‘inlar o‘rtasida o‘zaro iqtisodiy munosabatlarning samarali yo‘lga qo‘yishda quyidagi takliflarni amaliyotda qo‘llash lozim hisoblaymiz:

- qishloq xo‘jaligida iqtisodiy subyektlarni raqamli koordinator yordamida agregatsiyalash maqsadida turli raqamli platformalardagi ma’lumotlarni birlashtirish bo‘yicha intensiv va ekstensiv chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim;
- qiymat zanjiri ishtirokchilarining ma’lumotlardan foydalanish tartib-tamoyillarini ishlab chiqish va uning kiberxavfsizligini ta’minlash masalasini samarali hal etish lozim.
- qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish yo‘nalishida “raqamli qishloq xo‘jaligi” milliy platformasini ishlab chiqish va amalga oshirish.
- qishloq xo‘jaligida iqtisodiy subyektlarning raqamlashuv darajasi reytingini ishlab chiqish va baholash. Mazkur reyting asosida respublikada raqamlashtirish darajasini baholash hamda AKT rivojlanish indeksi (ICT Development Index), global tarmoqli hamkorlik indeksi (Global Connectivity Index – GCI) va elektron hukumat rivojlanishi (e-Government Development Index, EGDI) indeksi kabi reytinglarga chiqish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Porter, M.E., 1985. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. The Free Press, New York.; Porter, M.E., Millar, V.E., 1985. How information gives you competitive advantage. Harvard Bus. Rev. 63 (4), 149.
2. Dorr, J., Nachtmann, M. (Eds.), 2022. Handbook Digital Farming: Digital Transformation for Sustainable Agriculture. Springer.
3. Rose, D.C., Chilvers, J., 2018. Agriculture 4.0: broadening responsible innovation in an era of smart farming. Front. Sustain. Food Syst. 2 (December), 1–7. https://doi.org/10.3389/fsufs.2018.00087
4. Bronson, K., 2018. Smart farming: including rights holders for responsible agricultural innovation. Technol. Innov. Manag. Rev. 8 (2), 7–14. https://doi.org/10.22215/timreview/1135.
5. Topildiyev, S. (2023). Agrar sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘llari. Iqtisodiy Taraqqiyot Va Tahlil, 1(2), 294–300. https://e-itt.uz/index.php/eitt/article/view/76
6. Teshaboyeva, Z. (2023). Qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirishda raqamli texnologiyalar roli. Iqtisodiy //Taraqqiyot Va Tahlil, 1(8), 273–279. https://doi.org/10.60078/2992-877X-2023-vol1-iss8-pp273-279
7. Лемке, Генрих. Конкурентная война. Нелинейные методы и стратагемы. – М.: Ось-89, 2007. – С. 390–393..
8. Добровлянин В. Д., & Антинескул Е. А. (2022). Цифровизация сельского хозяйства: текущий уровень цифровизации в Российской Федерации и перспективы дальнейшего развития. Цифровые модели и решения, 1 (2), 59-74.
9. Rose, D.C., Chilvers, J., 2018. Agriculture 4.0: broadening responsible innovation in an era of smart farming. Front. Sustain. Food Syst. 2 (Dec), 1-7. https://doi.org/10.3389/fsufs.2018.00087

SOLIQ HISOBI VA TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Jumayev Umid Nazarovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Xo‘jayev Sadriddin Mamatmurotovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Gapparov Zokirjon Bozorovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq hisobi va tahlilini takomillashtirishining asosoiy yo‘nalishlari va dastaklari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: milliy daromad, soliq hisobi, iqtisodiy kriteriy, soliq yuki, jozibador investitsiya, imtiyoz, raqobat sharoiti.

Abstract: This article considers the main directions and tools for improving tax accounting and analysis.

Key words: national income, tax calculation, economic criterion, tax burden, attractive investment, benefit, competitive conditions.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные направления и рычаги совершенствования налогового учета и анализа.

Ключевые слова: национальный доход, расчет налога, экономический критерий, налоговое бремя, инвестиционная привлекательность, льгота, конкурентные условия.

KIRISH

Soliq milliy daromadni bir qismi bo‘lib, majburiy va qaytarib bermaslik printsipi asosida aholidan va yuridik shaxslardan davlat tomonidan o‘z harajatlarini qoplash uchun olinadi. Iqtisodchi olimlarning fikricha, “Soliqda davlatni borlig‘ini iqtisodiy ifodasi gavdalanadi”. Soliqlar jamiyat taraqqiyotining ma’lum bir bosqichida yuzaga kelib, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini rivojlanishining natijasi hisoblanadi. Soliqlar davlatni kelib chiqishi bilan bog‘liq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Soliq hisobi borasida mashhur xorijiy va mahalliy olimlar o‘z ishlarida batafsil to‘xtalib o‘tishgan.

S.G. Pepelyayev “Soliq – ommaviy hokimiyat subyektlarining to‘lov qobiliyatini ta’minlash maqsadida jismoniy va yuridik shaxslar mulklarini begonalashtirishning majburiylik, yakka tarzda xolisona, qaytarmaslik, davlatning majburlashi bilan ta’minlanganlik asoslarida va jazo yoki kontributsiya xarakteriga ega bo‘lmagan qonunda belgilangan yagona shaklidir”, – deb, ta’kidlagan.

D.G. Chernikning fikricha “Soliqlar – davlat tomonidan xo‘jalik subyektlari va fuqarolardan qonuniy tartibda o‘rnatilgan stavkalarda undirib olinadigan majburiy yig‘imlarni o‘zida aks ettiradi”.

Mahalliy olimlarimizdan O.Olimjonov soliqlarni milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash vositasi sifatida izohlashga harakat qilganlar, – “Soliqlar – milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir”.

Soliqlar iqtisodiyotni boshqarish qurollaridan biri bo‘lganligi uchun mutaxassislar doimiy ravishda soliqni yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog‘i to‘g‘risida fikr, mulohaza yuritib kelganlar. Soliq yukini optimal darajasini aniqlash bo‘yicha qator olimlar ilmiy nazariyalar yaratganlar. Lekin hozirgi kungacha uning mutlaqo to‘g‘ri

darajasi, iqtisodiy kriteriyasi aniqlanmagan. Chunki soliqlarni yalpi ichki mahsulotdagi salmog‘i iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy omillar bilan chambarchas bog‘liq va ular bilan birgalikda o‘zgarib turadi. Shuning uchun yaratilgan nazariya va kontseptsiyalar soliqlarning barcha muammolarini to‘la yechish, iqtisodiyotni barcha savollariga aniq javob hamda tavsiya berishga qodir emasdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Soliq hisobi soliq idoralariga belgilangan soliq hisobi shakllari orqali soliq to‘lovchilar o‘zlarining soliq majburiyatlarini qanday bajarayotganliklarini yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik shaxslar ortib boruvchi yakun bilan chiqarilgan foyda solig‘i bo‘yicha soliq hisobini ro‘yxatdan o‘tgan joydagi soliq idoralariga yilning har choragida hisobot choragidan keyingi oyning 20 kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo‘yicha esa, yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda taqdim etiladi. Yuridik shaxs tugatilgan taqdirda soliq organi soliq to‘lovchidan kamroq bo‘lgan davr uchun hisobotlar, soliq hisobini taqdim etishni yozma xabarnoma topshirish yo‘li bilan talab qilib olishi mumkin. Xabarnomada buning sababi hamda hisobotlar, soliq hisobi qachon va qaysi davr uchun taqdim etilishi lozimligi ko‘rsatiladi.

Haqiqiy olingan foydaga qarab hisoblangan soliq summasi (farqi) budjetga choraklik va yillik moliya hisoboti topshirish mo‘ljallangan kungacha to‘lanadi. Ortiqcha to‘langan soliq summasi kelgusi to‘lovlarga o‘tkaziladi yoki soliq to‘lovchiga boshqa soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlardan qarzi bo‘lmasa undan yozma ariza olgan kundan boshlab 30 kun ichida korxonaga qaytariladi. Foydadan soliqni hisoblash va budjetga o‘tkazish javobgarligi foydalaridan soliq to‘lashni amalga oshiruvchi yuridik shaxslar zimmasiga tushadi.

Korxonalar qo‘shilgan qiymat solig‘ini soliq hisobini topshirgan kundan kechiktirmay tegishli davrdagi haqiqiy sotish oborotidan kelib chiqib to‘laydi. Agar korxona hisoblangan soliq summasini budjetga o‘z vaqtida o‘tkazib bermasa, bunday holatda Davlat soliq idoralari mas’ul xodimlari tomonidan hisoblangan soliq sumasiga nisbatan kechiktirilgan har bir kun uchun penya (moliyaviy jazo) qo‘llanilishiga olib keladi. Bunda korxona rahbariyatiga nisbatan ma’muriy chora qo‘llanilmaydi.

Yuridik shaxslar budjetga joriy to‘lovlar summasini hisobot yili mol-mulkining o‘rtacha yillik qoldiq qiymatidan va belgilangan soliq stavkasidan kelib chiqib mustaqil ravishda hisoblaydilar. Budjetga joriy to‘lovlarni to‘lash har oyning 20-kunidan kechiktirmay, yillik soliq summasining 1/12 qismi miqdorida to‘lanadi. Birinchi chorak, yarim yil, 9 oy va yil tugaganda to‘lovchilar mustaqil ravishda mol-mulk solig‘ini o‘sib boruvchi yakun bilan, hisobot davrida mol-mulkning o‘rtacha qoldiq qiymatidan kelib chiqib, hisoblab chiqadilar va hisobot davridan keyingi oyning 20-sanasidan, yil yakunlari bo‘yicha yillik moliya hisobotlarini taqdim etish muddatidan kechiktirmay obyekt joylashgan joydagi davlat soliq organlariga belgilangan shaklda taqdim etadilar.

Mahsulot eksportini amalga oshiradigan eksportchi korxonalar mol-mulk solig‘i hisob-kitobini taqdim etayotganlarida eksport qilinadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ga doir ma’lumotnomani taqdim etadilar. Ortiqcha to‘langan soliq summalari, agar soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha budjetga qarz mavjud bo‘lmasa, to‘lovchining yozma arizasiga ko‘ra bo‘lg‘usi to‘lovlar hisobiga qayd etiladi yoki 30 kun ichida korxonaga qaytariladi.

Budjet bilan hisob-kitoblarning buxgalteriya hisobi budjetga to‘lovlar bo‘yicha qarzni hisobga olish hisobvarag‘i bo‘yicha yuritiladi. Mol-mulk solig‘i hisoblanganda buxgalteriyada davr xarajatlarini hisobga olish hisobvarag‘i debitlanadi, budjetga to‘lovlar bo‘yicha qarzlarni hisobga olish hisobvarag‘i kreditlanadi. Soliq budjetga o‘tkazilganda budjetga to‘lovlar bo‘yicha qarzlarni hisobga olish hisobvarag‘i debitlanadi, pul mablag‘larini hisobga olish hisobvarag‘i kreditlanadi.

Soliq hisobini yuritish va uni budjetga to‘lash muddatlari:

- Soliq to‘lovchilar sotilgan benzin, dizel yonilg‘isi, gaz hisobi hamda hisoblangan soliq summalari hisobini alohida yuritadilar Budjet bilan hisob-kitoblar hisobi “Budjet bilan hisobkitoblar” hisobvarag‘i bo‘yicha – “Jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yonilg‘isi va gaz iste’moliga soliq” ilova hisobvarag‘ida yuritiladi, soliqni o‘tkazish “Hisob-kitob varag‘i” hisobvarag‘i bo‘yicha aks ettiriladi.
- Undirilgan soliq mahalliy budjetga O‘zbekiston Respublikasi budjetlari daromad va xarajatlarining tegishli tasnifiga ko‘ra bo‘lim va paragrafga to‘lanadi. Joriy o‘n kunlik to‘lovlar hisobga olingan soliq bo‘yicha hisob-kitob avtomobilga yonilg‘i quyish shoxobchalari joylashgan yerdagi davlat soliq xizmati organlariga:

- korxonalar tomonidan (mikrofirmalar va kichik korxonalardan tashqari) har oyda hisobot davridan keyingi oyning 20-kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo‘yicha esa yillik moliyaviy hisobot taqdim etiladigan muddatda taqdim etiladi;
- mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan yilning har choragida hisobot davridan keyingi oyning 20- kunidan kechiktirmay, yil yakunlari bo‘yicha esa yillik moliyaviy hisobotni taqdim etish muddatida, belgilangan shaklda taqdim etiladi.
- Soliq bank muassasalari orqali har o‘n kunda, benzin, dizel yonilg‘isi va gaz jismoniy shaxslarga sotilgan oy o‘n kunligi tugaganidan so‘ng uchinchi kundan kechiktirmay to‘lanadi. Soliq hisobotida ko‘rsatilgan ma’lumotlarning haqqoniyligiga javobgarlik soliq to‘lovchining zimmasiga yuklanadi.

Mamlakatimiz taraqqiyotini yangi, yuksak bosqichga ko‘tarish, buning uchun yangi islohotlarni amalga oshirish hayotiy zarurat. Bu jarayonda iqtisodiy zanjirning muhim halqalaridan biri bo‘lgan soliq tizimi barchaga teng va erkin raqobat sharoitini yaratishda kamarbasta bo‘lishi kerak. Tizimda yangi islohotlarni boshlab bergan mazkur konsepsiyadan oldingi holatga nazar tashlasak, 97 foiz soliq to‘lovchilar soddalashtirilgan rejimda faoliyat yuritib, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotida ularning ulushi qariyb 60 foizga yetgani holda, budjet tushumlaridagi hissasi bor-yo‘g‘i 9,2 foizga teng bo‘lgan.

Yaqingacha pensiya, maktab ta’limi va yo‘l jamg‘armalariga soliq to‘lash, sug‘urta badali, mol-mulk, QQS stavkalarining yuqoriligi tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi katta yuk edi. Shuning uchun ularning o‘zlari istamagan holda, soliqdan qochish sxemasini tanlashga yoki soddalashtirilgan rejimda qolish uchun korxona ishchilari soni, ularga to‘laydigan ish haqini sun’iy yashirishga hamda “konvert” orqali to‘lashga majbur bo‘lardi. Bugun esa, biznesda tamomila boshqacha muhit. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan adolatli, shaffof va uzoqqa mo‘ljallangan tizimni yaratishga qaratilgan islohotlarning amalga oshirilishi natijasida butunlay yangi soliq ma’murchiligi yuzaga keldi.

Ilg‘or zamonaviy axborot-kommunikatsiya, internet hamda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi yuksalishning eng qisqa yo‘lidan borishni ta’minlaydi. Qisqa vaqtda sohani raqamlashtirish, jumladan, Ma’lumotlarni qayta ishlash markazini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish, o‘z navbatida, soliq to‘lovchilarga ro‘yxatdan o‘tish, soliq rejimini tanlash, byudjet bilan munosabatlarini onlayn kuzatish, hisobotlarni shakllantirish va topshirish, shaxsiy kabineti orqali dunyoning istalgan burchagidan soliq majburiyatlarini elektron tarzda bajarish imkoniyatini berdi. Umumiy hisobda soliq organlarining elektron davlat xizmatlari portali – my.soliq.uz da 50 ga yaqin shu kabi masofaviy xizmatlar yo‘lga qo‘yildi. Bularsiz bugungi soliq ma’muriyatchiligini va umuman, bugungi tizim faoliyatini tasavvur etib bo‘lmaydi.

Shu bilan birga, yangi vositalar – elektron hisobvaraq-faktura, elektron shartnoma, onlayn nazorat kassa texnikalari, raqamli markirovka, mahsulotlarning yagona elektron milliy katalogi joriy etildi. Har qanday soliq nazorati tadbirlari oldindan ogohlantirish va inson omilisiz “Tahlika-tahlil” dasturi orqali 76 ta mezonni qamrab olgan segmentlash asosida amalga oshirilmoqda. Joriy etilayotgan raqamlashtirish jarayonida, jumladan, Prezidentimizning 2019-yil 6-sentyabrdagi “Savdo va xizmat ko‘rsatish sohasidagi hisob-kitoblar tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ushbu sohada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoniga muvofiq, 2019-yil 1-yanvardan boshlab tadbirkorlik subyektlari bosqichma-bosqich onlayn va virtual kassalardan foydalanishga o‘tkazilyapti. Bugungi kunda 149,3 mingta xo‘jalik yurituvchi subyekt 182,8 mingdan ortiq onlayn va virtual kassalar bilan ta’minlandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasida vaqtida undirilmagan soliq tushumlarining davlat budjetining jami daromadlariga nisbatan salmog‘i o‘rtacha 24,0 foizni tashkil qiladi. Soliqqa oid qonunbuzilishlarning tipik ko‘rinishlaridan biri – xo‘jalik subyektlari tomonidan tegishli ruxsatnomaga ega bo‘lmasdan, soliq inspeksiyalariga soliq hisobini, balans hisobotlarini topshirmasdan moliya-xo‘jalik faoliyatini yuritish hisoblanadi. Ayrim hollarda soliq organlariga subyektning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini mavjud emasligidan guvohlik beruvchi tegishli soliq hisobi, balanslar topshiriladi. Ammo ko‘pincha, soliq organi xodimlari tomonidan joyiga borib hujjatli tekshirish o‘tkazilganda subyektlar tomonidan mavjud faoliyatning haqiqatda bo‘lganligi aniqlanmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa sifatida ayta olamanki, soliq hisobi va tahlilini takomillashtirish jayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etish katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, unga kamroq vaqt sarflash va ma’lum bir soliq to‘lovchiga kerakli dolzarb ma’lumotlarni tezroq olish imkonini beradi. Bundan tashqari, dasturiy mahsulotlarda ishlash mamlakat iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan biznes-jarayonlarga “oshkoralik” beradi. Bu omillarning barchasi umuman soliq ma’murchiligi samaradorligini oshirishga ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Козырин А.Н. Налоговое право зарубежных стран: вопросы теории и практики.–М.: Манускрипт, 1993.
2. Тедеев А.А. Парыгина В.А. Налоговое право: Учебник. –М.,2004.
3. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (yangi tahriri) 295-moddasi ikkinchi qism birinchi bandi.
4. Статья 247 Налогового кодекса РФ в новой редакции с Комментариями и последними поправками на 2020 год (nkodeksrf.ru).
5. Двойное налогообложение–Double taxation – qaz.wiki.
6. Devereux M., Griffith R., Klemm A. Corporate income tax reforms and international tax competition// Economic Policy. Vol.
7. Толстопятенко Г.П. Тенденции развития налогового права ЕС//Финансовое право. Юбилейный номер, октябрь 2004.
8. Двойное налогообложение доходов. Как избежать (assistentus.ru)
9. Isayeva F.B. Soliq huquqi. Bakalavriatning 5240100 – yurisprudensiya yo‘nalishi talabalari uchun darslik. / Mas’ul muharrir: prof.v.b. X.S.Islamxodjaev – Toshkent: TDYU, 2016 – 267 b.
10. Soliq nazariyasi: O‘quv-qo‘llanma / Mual.: Jo‘raev A., Meyliev O., Safarov G‘. – T.: Toshkent Moliya instituti, 2004-y.
11. Соколов А.А. Теория налогов. –М. ООО ЮрИнфор. Прессе, 2003 г.
12. Chet mamlakatlar soliq tizimi. ToshmurotovT. Soliq Akademiyasi.– 2004-y.
13. Chet mamlakatlar soliq tizimi. Jo‘raevA. –T.: TMI, 2005-y.
14. Soliqlar va soliqqa tortish: Darslik / Hammual.: Vahobov A., Jo‘raev A. – T.: “Sharq” nashriyoti – 2009-y.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

BIZNESNI RAQAMLASHTIRISHNING IQTISODIY MAZMUNI VA BIZNES TRANSFORMATSIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Mamajonov Fayzullo Abdusamatovich
FarDU mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada biznesni raqamlashtirishning iqtisodiy mazmuni va binnesni transformatsiyasining nazariy asoslari xorijlik hamda mahalliy olimlar qarashlari asosida ochib berilgan. Shuningdek, biznesni transformasiyasi xalqaro hamjamiyatda korxona va tashkilotlar faoliyatida rivojlanib borayotganligi hamda bu jarayon mamlakatimiz biznes subyektlari faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatayotganligi va biznes jarayonlari transformasiyasi masalasi nazariy jihatdan o'rganildi.

Kalit so'zlar: Biznes, transformasiya, biznes transformatsiyasi, raqamli biznes, biznes jarayoni, biznes transformatsiyasi nazariyasi.

Abstract: The article reveals the economic content of business digitalization and the theoretical foundations of business transformation based on the views of foreign and domestic scientists. The fact that business transformation is developing in the activities of enterprises and organizations of the world community, and that this process affects the activities of business entities in our country, has also been theoretically studied, and the issue of business process transformation has also been theoretically studied.

Key words: Business, transformation, business transformation, digital business, business process, theory of business transformation.

Аннотация: В статье раскрывается экономическое содержание цифровизации бизнеса и теоретические основы трансформации бизнеса на основе взглядов зарубежных и отечественных ученых. Также теоретически изучен тот факт, что трансформация бизнеса развивается в деятельности предприятий и организаций мирового сообщества, и что этот процесс влияет на деятельность субъектов предпринимательства нашей страны, а также теоретически изучен вопрос трансформации бизнес-процессов.

Ключевые слова: Бизнес, трансформация, трансформация бизнеса, цифровой бизнес, бизнес-процесс, теория трансформации бизнеса.

KIRISH

Iqtisodiy va texnologik taraqqiyotning yangi bosqichi sifatida namoyon bo'layotgan raqamli inqilob insoniyat hayotini shiddat bilan o'zgartirib, keng imkoniyatlar yaratish bilan birga, xalqaro raqobat maydonining yanada keskinlashuv davrini boshlab berdi.

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot tushunchasi bir qator mamlakatlarning iqtisodiy nazariyasi va amaliyotida paydo bo'ldi. Bu raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot sohasida inqilob va iqtisodiyotning globallashuv jarayonlarini tezlashtirish bilan ajralib turibdi. So'nggi yillarda biznes va ijtimoiy soha faoliyatida rivojlanishning yangi to'lqini raqamli texnologiyalarning yangi avlodi, ya'ni sun'iy ong, robototexnika, simsiz aloqa texnologiyalari yordamida ro'y bermoqda. Yangi texnologiyalar barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishga katta hissa qo'shishi mumkin

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Raqamli iqtisodiyot tushunchasi ilk bor 1990-yillarda Yaponiya inqirozi davrida yapon professori tomonidan qo'llanilgan. 1995-yil Yevropada Don Tapskotning "Цифровая экономика: обещание и опасность в эпоху сетевой разведки" asari va 1995-yil Nikolas Negroponte (Masachusets, AQSh) ning tadqiqot ishida qo'llanilgan.

V.A. Plotnikovning tadqiqotlarida raqamlashtirish bu "axborotlashtirishni rivojlantirishning zamonaviy bosqichi bo'lib, axborotni yaratish, qayta ishlash, uzatish, saqlash va vizualizatsiya qilish uchun raqamli tex-

nologiyalardan keng ko‘lamda foydalanish bilan tavsiflanuvchi yangi qurilma va dasturiy taominotning birlashmasi bilan tavsiflanadi” deb ta’rif bergan. Bundan tashqari u korxonalar raqamli texnologiyalardan foydalanganda erishadigan bir qancha afzalliklarni sanab o‘tgan:

- “Ishlab chiqarishning moslashuvchanligi uning tez qayta konfiguratsiyasi, ishlab chiqarish jarayoni xususiyatlarining dinamik o‘zgarishi hisobiga ortadi, bu esa raqobatdosh ustunlikni yaratadi va potentsial foyda o‘sishiga olib keladi;
- mahsulotlarni ishlab chiqishdan tortib to utilizatsiya qilishgacha bo‘lgan hayot tsiklining bosqichlarini axborot integratsiyasini ta’minlaydi, bu bizga nafaqat ishlab chiqarishni optimallashtirish, balki sifat, ekologik xavfsizlik, biznesning yangi imkoniyatlarini yaratish va hokazolarni samarali va har tomonlama hal qilish imkonini beradi.

Raqamlashtirishning rivojlanishi bilan korxonaning biznes modellari doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Shuning uchun ko‘pgina mualliflar raqamlashtirish ta’rifini turlicha izohlaydilar. Masalan, Aleksandr Kutsman raqamli iqtisodiyotni “moddiy mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda resurslarni aniqlash, saqlash, qayta ishlash uchun raqamli texnologiyalardan faol foydalanish asosida axborot va bilimlarning ustuvor roli bilan tavsiflangan zamonaviy iqtisodiyot turi sifatida tavsiflanadi.”. Aksanov R. K. raqamli iqtisodiyot elektron mahsulotlar va elektron tijorat xizmatlarini ishlab chiqarishga asoslanganligini ta’kidlaydi. Elektron tijorat ostida Aksanov R.K. kapitalning elektron harakati, elektron mahsulotlar, shuningdek, elektron axborot almashinuvi jarayonini nazarda tutadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada tadqiqotining bir qator usullardan foydalanilgan, asosan, xorijiy tajribalarni monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida o‘rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

“Raqamli biznes transformatsiyasi” tushunchasi hali iqtisodiy fanda o‘z o‘rnini egallamagan va hozirgi vaqtda bu jarayon nazariyotchilar va amaliyotchilar tomonidan faol o‘rganilmoqda. Keling, 1-jadvalda keltirilgan raqamli biznes transformatsiyasini tushunishning eng to‘liq va keng tarqalgan ta’riflari va yondashuvlarini ko‘rib chiqaylik.

1-jadval: Raqamli transformatsiyani tushunish uchun ta’riflar va yondashuvlar

Manba	Ta’rifi
Evropa komissiyasi	Manfaatdor tomonlar bilan ishlashning yangi usullarining paydo bo‘lishi, yangi mahsulot va xizmatlar, tashqi muhit bilan o‘zaro munosabatlarning yangi shakllarini yaratish.
Xalqaro menejmentni rivojlantirish instituti, IMD	Operatsion samaradorlikni oshirish uchun raqamli texnologiyalar va yangi biznes modellarini qo‘llash orqali tashkiliy o‘zgarishlar.
Germaniya Fan va Texnologiya Akademiyasi,	Transformatsiyaning maqsadi - qisqa vaqt ichida mavjud bo‘lgan yuqori sifatli ma’lumotlardan foydalangan holda tegishli texnologiyalar, tashkiliy ta’lim va qarorlar qabul qilish jarayonlari orqali o‘zgaruvchan sharoitlarga doimiy ravishda moslashishga tayyor bo‘lgan doimiy rivojlanayotgan, moslashuvchan kompaniyani yaratishdir .
Acatetech (AQSH iqtisodchi olim)	Raqamli texnologiyalarni qidirish va rivojlantirish asosida kompaniyaning ichki va tashqi muhitida biznes-jarayonlarni tubdan takomillashtirishning boshqaruv tashabbusi bilan boshlangan ongli jarayon .

Manba: mualliflar tomonidan tuzilgan

Ushbu ta’riflarni tahlil qilib, biznes, tartibga soluvchilar va fan vakillarining qarashlari umuman mos keladi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Agar “Raqamli transformatsiya” va “Raqamlilashtirish” tushunchalarini solishtiradigan bo‘lsak, asosiy farq shundaki, raqamli transformatsiya yangi texnologiyalarni joriy etishdan tashqari, kompaniyaning amaldagi biznes modeli, uning strategiyasi va qadriyatlarini, ular bilan o‘zaro aloqa qilish usullarini o‘zgartirishni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, agar raqamlashtirish qandaydir texnologiyaga asoslangan bo‘lsa, u holda transformatsiya mijozga asoslangan bo‘lishi kerak, ya’ni barcha transformatsiyalar, birinchi navbatda, mijozlarning kompaniya mahsulotlaridan foydalanish tajribasini yaxshilashga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Transformatsiya natijasi tashqi va ichki muhitdagi noqulay o‘zgarishlar va yangi imkoniyatlarni kuzatishga qodir, eng muhimi, ularga o‘z vaqtida moslashish qobiliyatiga ega bo‘lgan moslashuvchan tashkilotni shakllantirish bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, transformatsiya maqsadlariga erishishni baholash uchun moslashuvchanlik

ko‘rsatkichlarini, xususan, turli xil samaradorlik ko‘rsatkichlarini kuzatish mumkin, masalan, aylanma koeffitsienti, kapital unumdorligi, moddiy unumdorlik, operatsion rentabellik va daromadlar, tannarxi, qabul qilingan qarorlar va investitsiyalarga nisbatan mutlaq ko‘rsatkichlarda sof foyda.

Raqamli transformatsiya jarayoni–bu davom etayotgan biznesni yuritish asoslariga ta’sir qiluvchi o‘zgarish ekanligini tushunish muhim, bu ma’lum xavflarning paydo bo‘lishiga olib keladi, transformatsiya strategiyasini rejalashtirishda uning ta’siri ham hisobga olinishi kerak.

Deloitte maslahatchilari quyidagi xavflarni aniqladilar:

- Amalga oshirilayotgan texnologiyalarning eskirganligi yoki ularning ishlashidagi nosozliklar.
- Texnologiyani noto‘g‘ri joriy etish/tadbiq etishga e’tiborning yo‘qligi.
- Raqamli tizimlarni buzish xavfi.
- Shaxsiy ma’lumotlarning chiqib ketish xavfi.
- Strategiya va amalga oshirilayotgan texnologiyalar o‘rtasidagi ziddiyat.
- Davlat texnologiya qonunlarini buzish xavfi.

Biroq, McKinsey kompaniyasining sanoat korxonalarida Sanoat 4.0 kontsepsiyasi elementlarini joriy etish bo‘yicha tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, transformatsiyalarni amalga oshirish quyidagi ko‘rsatkichlarning oshishiga olib kelishi mumkin:

- Robotlardan foydalanish hisobiga mehnat unumdorligini 45-55% ga oshirish;
- Uskunaning ishlamay qolishini 30-50% ga qisqartirish;
- Mahsulotlarni bozorga chiqarish vaqtini 20-50% ga qisqartirish.

Capgemini Consulting tomonidan olib borilgan yana bir tadqiqot kompaniyalarning raqamli texnologiyalarni birlashtirgani va boshqaruv modellariga o‘zgartirishlar kiritganida ularning faoliyatiga nima bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval: Raqamli transformatsiyaning kompaniya natijalariga ta’siri

Yangi texnologiyalardan foydalanish	Boshqaruv modellaridagi o‘zgarishlar	Tashkilotning o‘ziga xos xususiyatlari	Natija (raqobatchilarga qaraganda o‘rtacha)
-	-	Transformatsiyaning boshida kompaniyalar	Foyda 24% kamroq
+	-	Raqamli tendensiyaga ergashadigan kompaniyalar	Foyda 11% kamroq
-	+	Konservativ kompaniyalar	Foyda 9 % ga oshdi
+	+	Raqamli yetakchilar	Foyda 26 % ga oshdi

Manba: MIT Sloan Management Review, Strategy, Not Technology, Drives Digital Transformation– Becoming a Digitally Mature Enterprise. – 20151.

Korxona natijalarining pasayishiga qo‘shimcha ravishda, raqamli transformatsiyaga e’tibor bermaslik sezilarli bozor ulushini yo‘qotishga va hatto kompaniya faoliyatini butunlay to‘xtatishga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab menejerlar hali ham butun sohalarda “ijodiy vayronagarchilik” ga olib kelishi mumkin bo‘lgan yangi texnologiyalardan kelib chiqadigan xavflarni etarlicha baholamaydilar .

Bozor rahbari o‘z vaqtida o‘zgaruvchan sharoitlarga moslasha olmay, oxir-oqibat o‘z biznesini yopganiga yorqin misol keltiraylik. Amerikaning Blockbuster Video kompaniyasi haqida gapiramiz. O‘tgan asrning 90-yillari davomida kompaniya videolarni ijaraga berish bozorida etakchiga aylandi. 2014-yilda kompaniyaning butun dunyo bo‘ylab 9000 dan ortiq do‘konlari bor edi. 2020-yilga kelib kompaniya bankrot bo‘ldi.

Blockbuster inqirozining sabablarini tahlil qilib, shuni ta’kidlash mumkinki, o‘tgan asrning 90-yillarida tez o‘sish davrida Blockbaster tabaqalashtirilgan strategiyaga ega bo‘lib, yirik savdo markazlarida ham, turar-joylarda ham filmlarni taklif qilgan. O‘sha paytda Internet AQSh aholisi orasida endigina mashhur bo‘la boshlagan, uyda DVD pleerlar va boshqa qurilmalar orqali film tomosha qilish bo‘sh vaqtni o‘tkazishning mashhur usuli edi. 2000-yillarning boshidan AQSh aholisining yarmidan ko‘pi hayotning ko‘plab sohalariga, jumladan, filmlarni tomosha qilishga ta’sir qilgan Internetdan foydalangan.

1 Capgemini Consulting, MIT Sloan Management “The Digital Advantage: How Digital Leaders Outperform Their Peers in Every Industry” // URL: (дата обращения : 04.11.2019).

Blockbuster o‘zining onlayn biznesini rivojlantirish uchun hech qanday harakat qilmagan bo‘lsa-da, Netflix startapi mijozlarga filmni onlayn tanlash va keyin uni pochta xizmati orqali etkazib berish imkoniyatini taklif qilib, videolarni ijaraga berish bozorini asta-sekin buza boshladi. Blockbuster, o‘z raqobatchisining muvaffaqiyatini kuzatib, 2014-yilda o‘zining onlayn xizmatlarini taklif qila boshladi, ammo 2017-yilda Netflix birinchilardan bo‘lib striming xizmatlarini ishga tushirdi, bu ularning qulayligi va kompyuterlar va noutbuklardan filmlarni tomosha qilish qobiliyati tufayli, an’anaviy videolarni ijaraga berish va uyga buyurtma berish xizmatlariga talabning yanada pasayishiga olib keldi.

Asta-sekin mijozlarni yo‘qotib, texnologik jihatdan Netflixdan ortda qolayotgan Blockbuster 2020-yilda ko‘pgina do‘konlarini yopdi va bankrot deb e’lon qildi. Hozirda Avstraliyada franchayzing sifatida ochilgan atigi 1 do‘kon qoldi. Shunday qilib, kelgusida o‘sish va daromad olish uchun ajoyib imkoniyatlarga ega bo‘lgan bozor rahbari, zamonaviy raqamli texnologiyalarning rivojlanishi kompaniyaning mavjud biznes modeli uchun yuzaga keladigan xavflarni e’tiborsiz qoldirib, nihoyat bozorni tark etdi .

Shuni ta’kidlash kerakki, har qanday kompaniya o‘z strategiyasi va biznes modeli uchun xavflarni o‘z vaqtida sezmasa, Blockbuster taqdirini baham ko‘rishi mumkin. Bir vaqtlar texnologik taraqqiyotga e’tibor bermaslik bozorning sezilarli darajada yo‘qolishiga va Kodak, Nikon, Nokia, IBM kabi gigantlarning asosiy biznes modellarining o‘zgarishiga olib keldi. Biroq, yirik kompaniya yangi texnologiyalarning mavjud modelga ta’sirini o‘z vaqtida baholay olgan va transformatsiyani amalga oshira olgan misollar ham mavjud. 2004-yilga kelib, AQShning UPS jo‘natma yetkazib beruvchi kompaniyasi yaqin kelajakda global Internet-tijorat portlashini aniqladi. UPS IT infratuzilmasiga katta sarmoya kiritdi, boshqa kompaniyalarni sotib oldi, etkazib berish tezligini oshirdi va 2020-yilga kelib elektron tijorat yetkazib berish bozorining taxminan 60% bozor ulushiga ega bo‘ldi.

Maykl Veydning so‘zlariga ko‘ra, Blockbaster bilan sodir bo‘lgan voqeaning ilmiy izohi bor. U o‘z kitobida bu hodisani “Raqamli girdob” deb ataydi. “Raqamli vorteks” turli sohalarning “raqamli markazlari” tomon muqarrar harakatini ifodalaydi, ya’ni. maksimal raqamlashtirilgan sohalarning etakchilari. Agar kompaniya bunday markazga o‘tishni yoki o‘zi bo‘lishni istamasa, u muqarrar ravishda muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Musiqa, filmlar, sayohatlar va gazetalarni sotish kabi sohalardagi inqilob 10 yil ichida 44% kompaniyalarning raqamli biznes modellaridan foydalanishiga olib keldi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shunday qilib, To‘rtinchi sanoat inqilobi davrida, shuningdek, avvalgilarida bo‘lgani kabi, kompaniyaning mavjud biznes modeli yoki brendi unga sanoatning “ijodiy vayronagarchilik” dan omon qolishiga yordam bera olmaydi - kompaniya bunga majbur bo‘ladi yoki bu shaklda o‘z biznes modellarini joriy bozor sharoitlariga moslashtirish va boshqa sohada faoliyat yuritish yo‘nalishini o‘zgartirishdan iborat bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni boshdan kechiradi (masalan, Nokia telefon sotishdan telekommunikatsiya uskunalarini ishlab chiqishga o‘tdi).

Raqamli transformatsiyaning tegishli modellaridan, yani jarayon, tarmoq, texnologik modellaridan birini tanlash esa sanoat korxonalarida bajarilishi kerak bo‘lgan ishlarni spetsifikatsiya qilishga, samaradorlikni izchillikda va aniq belgilangan harakatlar rejasi orqali oshirish imkonini beradi. Shunday ekan, korxonalarda raqamli transformatsiyani amalga oshirish uchun quyidagilar taklif etiladi:

1) mehnat jarayonida zarur kompetensiyaga ega bo‘lgan yuqori malakali ishchilardan iborat jamoaga ega bo‘lish;
2) mavjud sharoit va vaqtni inobatga olgan holda innovatsion mehnat vositalari va obyektlari bilan eng samarali uyg‘unlashishga imkon beruvchi usullar, uslublar va chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish;
3) ishlab chiqarishni raqamli transformatsiya qilish sur’atlarini oshirish zaruratidan kelib chiqqan holda, manfaatdor tashkilot va korxonalar, ixtisoslashtirilgan oliy ta’lim muassasalari, kasb-hunar maktablari bilan faol hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бойко, И.П. Экономика предприятия в цифровую эпоху / И.П. Бойко, М.А. Евневич, А.В. Колышкин // Российское предпринимательство. Том 18, – 2017. – №7. – С. 1127-1130.
2. I. A. Arenkov, Russian Entrepreneurship, 19 (5), 1711-1722 (2018)
3. Kodirov, S. (2020). Some issues of digitalization in the industrial sector of the economy. ISJ Theoretical & Applied Science, 12(92), 377-384.
4. Daiyon Cho., Digital transformation in business: Korean companies., “Biznes va iqtisodiyotda raqamli transformatsiya” Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari, 2023-yil 21-iyun, 7–12-betlar.
5. Kenjabaev A.T., “Yangi O‘zbekiston”da raqamli transformatsiya jarayonlarini rivojlantirish yo‘llari”., “Biznes va iqtisodiyotda raqamli transformatsiya” Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari, 2023-yil 21-iyun’., 25–32-betlar.
6. Jinwon Ahn., “Digital transformation in business”, “Biznes va iqtisodiyotda raqamli transformatsiya” Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari, 2023-yil 21-iyun, 33–39-betlar.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI EKSPORTINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI PLATFORMALARDAN FOYDALANISHNING XORIJIY TAJRIBALARI VA ULARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Mamasoatov Dilshod Ravshanovich
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirishda raqamli platformalardan foydalanishning xorijiy davlatlar tajribalari va ulardan foydalanish yo‘llari, shuningdek, rivojlangan davlatlar tajribasini tahlili, tadbirkorlik subyektlari tomonidan, asosan, mahsulotlar elektron savdo maydonchalari orqali eksport qilish haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, institutsional tizim, eksport salohiyati, raqamli platforma, korxona mijozlari geografiyasi, elektron reklama.

Abstract: The article describes in detail the experience of foreign countries in the use of digital platforms in the development of exports of business entities and methods of their use, as well as an analysis of the experience of developed countries and the export of products by business entities. , mainly through electronic trading platforms.

Key words: small business and private entrepreneurship, institutional system, export potential, digital platform, geography of enterprise clients, electronic advertising.

Аннотация: В статье подробно описан опыт зарубежных стран по использованию цифровых платформ в развитии экспорта субъектов предпринимательства и способы их использования, а также анализ опыта развитых стран, экспорта продукции субъектами предпринимательства. , в основном через электронные торговые площадки.

Ключевые слова: малый бизнес и частное предпринимательство, институциональная система, экспортный потенциал, цифровая платформа, география клиентов предприятия, электронная реклама.

KIRISH

Ma’lumki, bugungi kunda xorijiy rivojlangan mamlakatlar barcha jabhalarda raqamli platformalardan foydalanish bo‘yicha rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ancha ilgarilab ketgan. Shuningdek, tadbirkorlik subyektlari eksport jarayonida ham bunday holatni ko‘rishimiz mumkin. Qaysi davlatda tadbirkorlik faoliyati va ular tomonidan amalga oshiriladigan ishlab chiqarish yuqori darajada bo‘lsa, shuningdek, bu jarayonga innovatsion texnologiyalar joriy etilsa, tadbirkorlarning huquq va qonuniy manfaatlari himoyalanib, shu bilan birga, sog‘lom raqobat muhiti yaratilsa, o‘sha davlatning yuksak taraqqiyotga erishishi, ayni haqiqat. Raqamli iqtisodiyot texnologiyalaridan eksport jarayonida foydalanish natijasida AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, Isroil kabi rivojlangan davlatlar o‘ta yuksak taraqqiyotga erishganligini ko‘rishimiz mumkin. Shu jihatlarni hisobga olgan holda tadbirkorlik subyektlari eksport faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, buning uchun mazkur sohadagi institutlar faoliyatini muvofiqlashtirishni kuchaytirish, eksport qiluvchilarga moliyaviy ko‘maklarni sezilarli darajada kengaytirish, ular faoliyatini kengaytirishning yangi mexanizmlari va vositalarini ishlab chiqish, eksport faoliyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining ishtirokini rag‘batlantirish, ularga samarali onlayn axborot-maslahat xizmatlari va boshqa qo‘llab-quvvatlashning istiqbolli yo‘nalishlariga alohida e’tibor qaratish juda muhimdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mullajanov I.T. Kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish maqolasida O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish, shuningdek, kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish bo‘yicha islohotlar hamda amalga oshirilayotgan tadbirlar o‘z aksini topgan [1].

Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari tomonidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish bo‘yicha elektron savdo maydonchasidan foydalanishni takomillashtirish keltirib o‘tilgan [2].

Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirish samaradorligiga tasir etuvchi omillarni aniqlash istiqbollari tahlil qilinga [3].

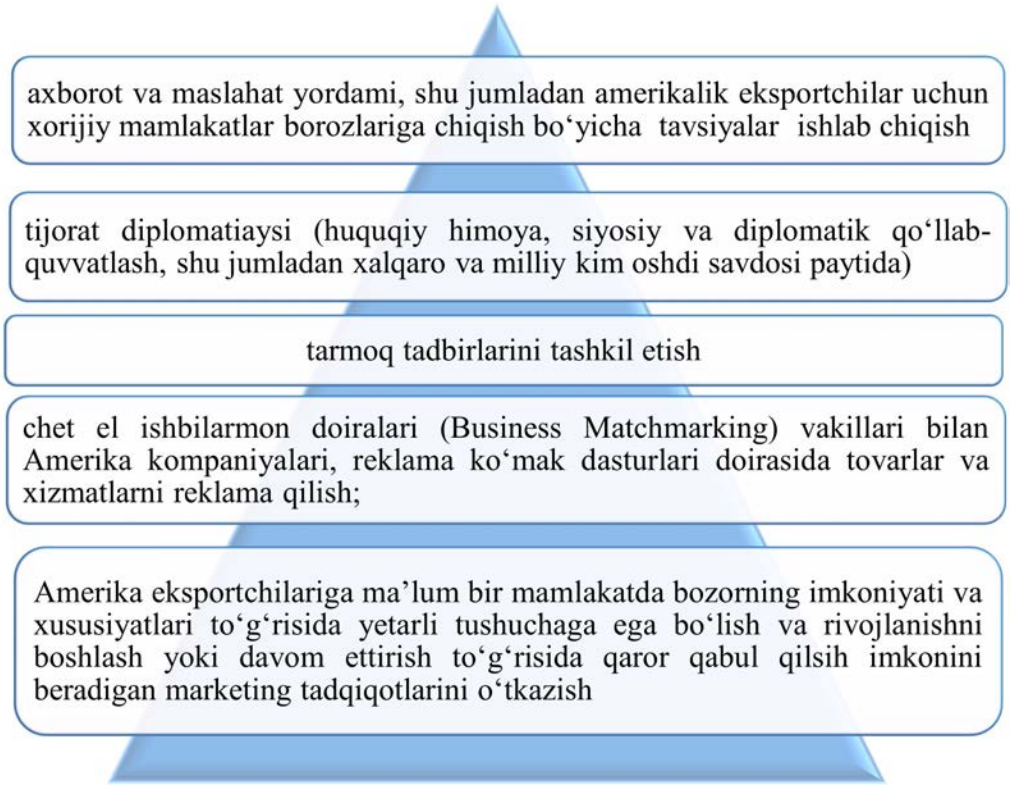
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadbirkorlikni subyektlarini eksportini qo‘llab-quvvatlanishi iqtisodiyotni muttasil rivojlanishi, xo‘jalik aloqalarini tuzatish, raqobatni rivojlantirish va iste’mol bozorini to‘ldirish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy maqsadlarni ham ta’minlamoqda. Eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 barobar ko‘paytirish, Yevropa davlatlariga GSP+ va boshqa tizimlari doirasida tayyor va texnologik mahsulotlar eksportini kengaytirish. Xalqaro standartlar joriy qilingan korxonalar sonini 10 barobarga oshirish va ular sonini 5 mingtaga yetkazish. Dunyoning 50 ta nufuzli brendlari bilan maxsus iqtisodiy zonalarni tashkil qilish.

TADQIQOT NATIJALARI

Rivojlangan davlatlar tajribasini tahlil qiladigan bo‘lsak, bu borada Amerika Qo‘shma Shtatlari yaqqol peshqadamdir. AQShda tadbirkorlik subyektlari eksportini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilgan. AQShning federal darajada eksportini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi tashkiliy va boshqaruvning institutsional tizimi tegishli organlarini o‘z ichiga oladi.

AQShda tadbirkorlik subyektlari eksportini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash tizimidagi asosiy davlat muassasasi AQSh Savdo vazirligi hisoblanadi. Bu borada AQSh tijorat xizmatining asosiy vazifalari belgilab olingan (1-rasm).

1-rasm: AQSh tijorat xizmatining asosiy vazifalari [4]

Amerika Qo‘shma Shtatlariga qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish Qishloq xo‘jaligi vazirligining Tashqi qishloq xo‘jaligi xizmati tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi, u qishloq xo‘jaligi, baliqchilik va o‘rmon mahsulotlarining milliy eksportchilariga xizmat ko‘rsatadi. AQShning federal darajada eksportini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi tashkiliy va boshqaruvning institutsional tizimi.

Bu xizmatning chet el vakolatxonasi 171 ta mamlakatdagi 90 ga yaqin vakolatxonani o‘z ichiga oladi. Ular AQShning boshqa xorijiy hukumatlari, birinchi navbatda, AQSh tijorat xizmati bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Chet eldagi qishloq xo‘jaligi xizmatining asosiy vazifalari orasida yangi eksport qiluvchilarga axborot, konsalting

va marketing xizmatlarini ko‘rsatish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini savdo va siyosiy qo‘llab-quvvatlash, bozor ma’lumotlarini yig‘ish va tahlil qilish kiradi. Bu xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar tomonidan tadbirkorlik subyektlariga o‘z faoliyatida mahsulotlarni eksport qilishlariga ko‘maklashishi bilan birgalikda, eksportni rivojlantirishda keng ko‘lamli vositalar va dasturlardan foydalanishni ham talab qilinadi (2-rasm).

2-rasm: AQShda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha dasturlarning tanlangan turlari

AQSh davlat eksportini qo‘llab-quvvatlash tizimidagi yetakchi muassasalardan biri sifatida kichik biznes boshqaruvi Davlat qo‘mitasi –AMB hisoblanadi (kichik biznes boshqaruvi)[5]. Ularning ekspertlari mamlakatning ko‘plab sanoat markazlari va ma’muriy tumanlarida bevosita korxonalar, sanoat birlashmalari va savdo palatalari bilan ishlaydi. AMB moliyaviy va boshqa eksportni rag‘batlantirish vositalaridan mustaqil ravishda va boshqa tashkilotlar bilan, birinchi navbatda, tijorat xizmati va Eksimbank bilan hamkorlikda faoliyat olib boradilar. Kichik biznes ma’muriyati deyarli barcha Qo‘shma Shtatlarni qamrab olgan va qaysi xizmat bo‘limidan qat’iy nazar, kichik va o‘rta biznes uchun xizmatlarning mavjudligini ta’minlaydigan 900 ta joyda 63 ta kichik biznesni rivojlantirish markazlari va yuqori darajada rivojlangan tashqi iqtisodiy maslahatchilar tarmog‘iga ega.

AMB o‘z faoliyatida quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshiradi:

- eksport ko‘magi olishga muhtoj kichik korxonalarni aniqlash;
- kichik biznesni tashqi bozorga muvaffaqiyatli kirishga tayyorlash;
- istiqbolli eksport bozorida korxona uchun ishbilarmonlik aloqalarini va boshqa shart-sharoitlarni tashkil etish;
- eksportni rivojlantirishning barcha vositalaridan foydalangan holda korxonalarni qo‘llab-quvvatlash.

Shu bilan birgalikda, tadbirkorlik subyektlari tomonidan, asosan, mahsulotlar elektron savdo maydonchalari orqali xorijiy davlatlarga eksport qilinadi. AQShda bugungi kunga kelib, raqamli platformalar juda yaxshi rivojlangan. Taraqqiy etgan davlatlardan yana biri - Yaponiyada ham tashqi savdoni qo‘llab-quvvatlash milliy tizimining asosiy xususiyati - davlat boshqaruvi organlari tomonidan markazlashtirish va nazorat qilishning yuqori darajada rivojlanganligidir. Yaponiya Iqtisodiyot, savdo va sanoat vazirligi ushbu sohadagi barcha tadbirlarning asosiy boshqaruvchi agentligi va muvofiqlashtiruvchisi vazifasini bajaradi [6].

Yaponiya kompaniyalarini xorijga eksport qilish va investitsiyalarni rag‘batlantirish milliy tizimida ijro etuvchi darajadagi asosiy davlat muassasasi 1958-yildan buyon faoliyat ko‘rsatib kelayotgan Yaponiya Tashqi savdo tashkiloti (JETRO) hisoblanadi [7]. Eksport kreditlarini sug‘urtalash sohasidagi asosiy muassasa Yaponiyaning Sug‘urta, eksport va investitsiya korporatsiyasi (Nippon Export & Investment Insurance - NEXI) hisoblanadi [8]. Korporatsiya raqamli iqtisodiyot texnologiyalari orqali o‘z mijozlariga, xususan, quyidagi xizmatlarni taklif qiladi: eksport kreditlarini sug‘urtalash, shu jumladan, kichik va o‘rta biznes uchun, soddalashtirilgan tizim asosida eksportni kompleks sug‘urtalash, eksport mahsulotlarini yetkazib berishni sug‘urtalash, tabiiy resurslar va energetika sohasidagi investitsiya loyihalari va kreditlarini sug‘urtalash va boshqalar. Osiyoda rivojlangan davlatlardan biri - Janubiy Koreya Respublikasida esa, eksportni qo‘llab-quvvatlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirish 1962-yilda tashkil etilgan KOTRA (Korea Trade-Investment Promotion Agency) Davlat agentligi tomonidan amalga oshiriladi va bu Koreya eksportining kengayishiga hissa qo‘shadi [9].

Bugungi kunda KOTRA ning 86 ta mamlakatda 126 ta vakolatxonasi mavjud. Agentlik korxonalarga o‘z mahsulotlari va xizmatlarini xorijiy ko‘rgazma va bozorlarda namoyish etishda, shuningdek, savdo muzokaralarini olib borishda va mumkin bo‘lgan sheriklarni topishda yordam beradi. KOTRA doirasida dunyoning turli mamlakatlarida ko‘p sonli biznes markazlari faoliyat ko‘rsatmoqda. Janubiy Koreya Respublikasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish, shuningdek, eksport qilishni raqamli platformalar orqali kengaytirishga ko‘mak ko‘rsatilmoqda. Ushbu maqsadga erishish bo‘yicha chora-tadbirlar juda ham keng qamrovli bo‘lib, quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

1) Koreya mahsulotlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashqi bozorlarga olib chiqish uchun sharoit yaratish;
2) mamlakat ichidagi institutsional, tashkiliy va reklama ko‘magi;
3) qishloq xo‘jaligi eksportchilarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash orqali eksport bo‘yicha kreditlashni rivojlantirish.

Dasturni amalga oshirish bo‘yicha ishlar markaziy va mintaqaviy darajada olib boriladi. Hukumatda asosiy vakolat ma’muriy va muvofiqlashtiruvchi organlar Koreya Respublikasining Qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat vazirligi shuningdek, Koreya Agro-Fisheries Trade Corp bir quyi tashkilot sifatida faoliyat olib boradilar [10]. Rivojlangan davlatlardan Isroil davlatida ham eksportni qo‘llab-quvvatlash faoliyati Xalqaro hamkorlik instituti tomonidan boshqariladi. Xalqaro hamkorlik instituti xususiy sektor tomonidan notijorat tashkilot sifatida 1958-yilda tashkil etilgan.

Institut bir qator muhim yo‘nalishlar bo‘yicha keng turdagi quyidagi xizmatlarni taqdim etadi:

- eksportchilarga xalqaro ko‘rgazma va yarmarkalarda ishtirok etish uchun zarur bo‘lgan barcha xizmatlar;
- turli o‘quv tadbirlari (xalqaro marketing, huquqiy va moliyaviy jihatlar, xalqaro transport va logistika, bozorni o‘rganish bo‘yicha kurslar, seminarlar);
- iqtisodiy ma’lumotni tahlil etish va nashr qilish;
- maqsadli mamlakatlarda Isroil eksporti bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish;
- eksport qiluvchilarni axborot manbalari bilan ta’minlash, shu jumladan, onlayn ma’lumotlar banklari, biznes kutubxonasi, axborot bo‘yicha mutaxassislar va Isroil tijorat attashelari va iqtisodiy, savdo hamda boshqa xalqaro tashkilotlar vakillari bilan aloqalar;
- eksport qiluvchilar uchun, masalan, savdo shartnomalari va qoidalari bilan bog‘liq barcha masalalar bo‘yicha yechimlarni taqdim etish, shu jumladan, dunyo bo‘ylab bojxona xizmatlari tekshiruvlari, bojxona tariflari, eksport va importning qonuniyligi, xalqaro yuk tashish va logistika, dengiz va havo sug‘urtasi, to‘lov usullari, xalqaro marketing va hokazo [11];
- uni rivojlantirish va targ‘ib qilish bo‘yicha xizmatlar;
- chet elda biznes yuritish - biznes sheriklarini aniqlash, shuningdek, xalqaro tenderlar va moliyaviy imkoniyatlarni aniqlash dasturlaridir.

So‘nggi o‘n yilliklarda raqamli texnologiyalar sanoati rivojlangan mamlakatlarda tez tarqaldi va ko‘plab maqsadlarda qo‘llanilmoqda. Masalan, raqamli platformalar orqali eksport qilish tashqi aloqa jarayonlarini yanada osonlashtirish, ma’lumotni osongina saqlash va qayta ishlash, biznes jarayonlarini raqamlashtirish yoki Internet orqali ma’lumotlarga kirishni kengaytirishda foydalaniladi. Raqamli platformalar bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy jihatlardan biri, firmalar va mamlakatlarning ushbu yangi texnologiyalar bilan bog‘liq imkoniyatlaridan samarali foydalanish qobiliyatlari bilan ajralib turishini tushuntirishdir. Raqamli platformalarning bugungi kunga kelib rivojlanishi AQSh iqtisodiyotida eksport jarayonlarining sezilarli darajada oshishiga olib kelgan.

Raqamli platformalardan foydalanish orqali ishlab chiqarilgan mahsulotning tashqi bozorga moslashuvchanligi tegishli kompaniyaning innovasiyani muvaffaqiyatli joriy qilgani yoki qilmaganligiga bog‘liq.

Bu borada rivojlangan davlatlar tajribasiga e’tibor beradigan bo‘lsak tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi bir qancha tashkilotlar faoliyat yuritmoqda (2-jadvalga qarang).

2-jadval: Tadbirkorlik subyektlari eksportini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotlar (Rivojlangan davlatlar misolida)

Mamlakat	Agentlik	Hududiy ofislar soni	Shtat	Tashkil topgan yili
AQSh	Manufacturing Extension Partnereship (MEP)	60 ta hududiy markaz	50	2000
Avstraliya	Enterprise Connect	12 ta markaz	250	2008
Kanada	Industrial Research Assistance Partnership (IRAP)	150	220	1962
Germaniya	Fraunhofer Institutes	57 ta institut	1,8	1949
Germaniya	Steinbeis Centers	750 ta markaz	4,6	1971
Yaponiya	Public Industrial Technolgy Research Institutes (Kohsestushi Centers)	262 ta ofis	6,000+	1902
Buyuk Brtitaniya	Manufacturing Advisory Service (MAS)	Hududiy markaz	150	2002

Manba: “O‘zbekiston–2035” ikkinchi xalqaro forumi O‘zbekiston Respublikasining 2035-yilgacha rivojlanish strategiyasi konsepsiyasi. 2019-yul 18-fevral.

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, rivojlangan davlatlarda tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlovchi bir qancha tashkilotlar mavjud. Bu, o‘z navbatida, tadbirkorlik subyektlari uchun zarur bo‘lgan har qanday muammolarni bartaraf etishga ko‘mak beradi.

Transchegaraviy elektron savdoni o‘zgartirish va modernizatsiya qilish muhim yo‘nalishga aylandi. AQSh qishloqlarida onlayn chakana savdo hajmi 247 milliard AQSh dollariga yetdi, bu o‘tgan yilga nisbatan 19,1%ga ko‘pdir. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining onlayn chakana savdosi 57,7 milliard AQSh dollarini tashkil etgan holda o‘tgan yilga nisbatan 27%ga ko‘paydi.

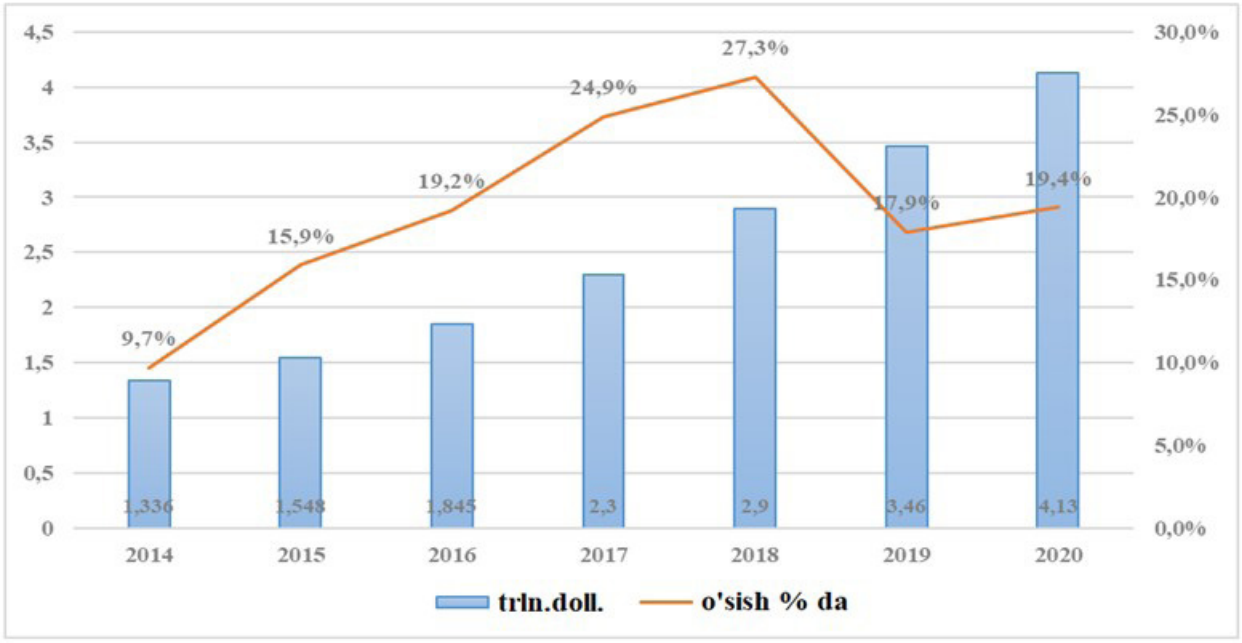
Bojxona transchegaraviy elektron tijoratni boshqarish platformasi orqali tovarlarning chakana import va eksportining umumiy qiymati 27,07 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi. Bu esa o‘tgan yilga nisbatan 38,3%ga oshgan holda 24 ta yangi transchegaraviy elektron tijorat tajriba zonalari qo‘shildi va 2019-yilning oxiriga qadar tajriba zonalarining umumiy soni 59 taga yetdi [12].

2020-yilning II yarmida dunyodagi pandemiya tufayli o‘zini izolyatsiya qilish rejimida mutaxassislar global bozorida internet savdo kutilmagan sur’atlarda o‘sishini taxmin qilishgan edi, ammo bu segmentda keskin o‘sish kuzatilmadi.

Bunday holat ikkita muhim omilga bog‘liq:

1. Dunyoning aksariyat davlatlari temir yo‘l logistikasini qisman qoldirib, xalqaro havo transportini to‘xtatib qo‘ydilar. Shu sababli, internetdan sotib olingan mahsulotlarni egasiga yetkazish uchun tarqatish markaziga yetkazib berish yoki olib kelish imkoniyati bo‘lmadi.
2. Ushbu davrda, ya’ni pandemiya davrida iste’molchilar uzoq muddatli mahsulotlarga sarf-xarajatlarni qisqartirishdi.

Jahon elektron tijorat bozori 2019-yilda 17,9%ga o‘sdi va 3,46 trln. AQSh dollariga yetdi. Xitoy va Amerika Qo‘shma Shtatlari elektron tijorat bozorida dunyoning yetakchilari bo‘lib, bozorning taxminan 40%ini egalladilar (3-rasm).

3-rasm: Jahon elektron tijorat bozorining dinamikasi [15]

Xitoy global elektron tijorat bozorida etakchilik qilishda davom etmoqda, bu butun dunyo bo‘ylab elektron tijorat chakana savdosining 46,3 foizini tashkil qiladi va 2022-yilda jami onlayn savdolar 2,8 trillion dollardan oshadi. Shuningdek, u 842,1 million kishi bilan dunyodagi eng ko‘p raqamli xaridorlarga ega, bu dunyodagi jami xaridorlarning 39,4 foizini tashkil qiladi.

AQShning elektron tijorat bozori 2022-yilga kelib 904,9 milliard dollardan oshishi kutilmoqda, bu Xitoyning uchdan bir qismidan sal ko‘proq. Xitoy va AQShdan keyin uchinchi yirik elektron tijorat bozori Buyuk Britaniya bo‘lib, u elektron tijorat chakana savdosining 4,8% ni tashkil qiladi. Buyuk Britaniyadan keyin Yaponiya (3%) va Janubiy Koreya (2,5%) [13].

Elektron tijorat iste’molni rag‘batlantirish, tashqi savdoni barqarorlashtirish, qashshoqlikni yengillashtirish, bandlikni kengaytirish va sanoatning raqamli o‘zgarishini rag‘batlantirishga faol hissa qo‘shdi.

Mamlakatimiz, asosan, Xitoy davlati bilan eksport aloqalarini olib boradi. Bugungi kunda Xitoyda elektron tijorat keng rivojlanmoqda. Xitoyda qishloq elektron tijorati keng miqyosda professional rivojlanish bosqichiga o‘tdi.

Xalqaro bozor nuqtai nazaridan Xitoy beshta qit’aning 22 ta mamlakati bilan elektron tijorat bo‘yicha ikki tomonlama hamkorlik mexanizmini o‘rnatdi.

Ipak Yo‘li elektron tijorat savdo hamkorligining yangi kanaliga aylanib, sherik mamlakatlarning raqamli iqtisodiyoti rivojlanishini rag‘batlantirib, dunyo miqyosida tobora ommalashib bormoqda. Elektron tijoratning o‘ziga xos shakllari mavjud bo‘lib, ularning bir qator farqlari mavjud.

Jahon bozori, shu jumladan, Xitoyning elektron tijorat bozori ikki shaklda rivojlanmoqda (3-jadvalga qarang).

3-jadval: Xitoyda elektron tijorat shakllari

Internet do‘konlar	Internet savdo rastalari
Sizni qiziqtirgan mahsulot yoki xizmat haqidagi ma’lumotlarni ko‘rishingiz va buyurtma berishingiz mumkin bo‘lgan web-saytlar. Taklif etilayotgan assortimentlar soni juda xilma-xil. Bu onlayn savdo maydonchalarining eng ko‘p sonli turi hisoblanadi	Agregator saytlar yoki har xil mahsulot guruhlari uchun turli etkazib beruvchilardan (oflayn va onlayn) ma’lumotlarni avtomatik ravishda to‘playdigan va qayta ishlaydigan ixtisoslashgan vosita-chilar. Shuning uchun hozirda ishlab chiqaruvchilar yoki etkazib beruvchining web-saytiga kirmasdan buyurtma berishimiz va sotib olishimiz mumkin (Masalan, Alibaba, Taobao, Aliexpress)

Xitoyda internet do‘konlari, asosan, ba’zi sanoat yoki onlayn supermarketlarga ixtisoslashgan. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari uchun “MissFresh”, “Wolmart”, “7Fresh”, “Chunbo” va elektronika uchun “Suning”, “Goum”, “Siyaomi” va boshqalar mavjud. G‘arb bozorlaridan farqli o‘laroq, ushbu format Xitoyda keng tarqalgan, bu taniqli “Alibaba Grup” va uning filiallari bo‘lgan “Taobao”, “Timoll”, “Aliexpress”, “1688.com”, bulardan, tashqari “Pinduoduo”, “JD.com”, “little Red book”, “VIP” va boshqalar.

ТАРАҚҚИЁТ ПРОГРЕСС PROGRESS

Internet texnologiyalarining rivojlanishi va ommalashishi Xitoy va Rossiya o‘rtasidagi transchegaraviy savdoni yangi bosqichga olib chiqdi. 2010-yil aprel oyida “AliExpress” rasmiy ravishda ishga tushirildi.

Transchegaraviy elektron tijorat – bu Internet tufayli xalqaro tijoratda paydo bo‘lgan jadal rivojlanayotgan tarmoq hisoblanadi.

Transchegaraviy elektron tijoratda ham bir qator xatarlar mavjud, ular quyidagilardan iborat:

- **Firibgarlik:**
- xaridor elektron platforma orqali to‘lovni amalga oshirib, agar o‘zaro kelishuvlar bo‘lmasa, tovarni olgandan keyin turli sabablarga ko‘ra to‘lovni orqaga qaytarib oladi;
- sotuvchi to‘lovni olgandan so‘ng, tovarni jo‘natmaydi yoki ichi bo‘sh jo‘natma (posilka) yuboradi.
- **Logistika:**
- xalqaro yetkazib berish xizmatining narxi qimmat, kun vaqt talab qiladi va ko‘pincha tovar yo‘qolib qoladi.
- ba’zi mintaqalarda logistika rivojlanmagan, shuning uchun xususiy yuklarning xalqaro logistika narxi ba’zan tovar qiymatidan oshib ketadi.
- **Xaridor mamlakatidagi qoidalar:**
- mijoz mamlakatiga olib kirishda importchi ichki ishlab chiqaruvchidan talab qilinadigan murakkab bojxona qoidalari va hujjatlarning mavjudligi;
- import qiluvchi va ishlab chiqaruvchi uchun noma’lum sabablarga ko‘ra tovarlarni musodara qilish, yo‘q qilish yoki qaytarish.
- **Saqlash:**
- xaridor mamlakatida tovarlarni saqlash uchun mos bojxona yoki oddiy omborni topish qiyin.
- saqlash paytida tovarlarning yo‘qolishi, noto‘g‘ri saqlanganligi sababli tovarlarning sifatiga zarar yetkazilishi, miqdori, sifati va boshqa texnik ma’lumotlarning yetishmasligi.
- **Huquqiy tartibga solish:**
- Jahon bozorida iste’molchilar huquqlari qonun bilan himoya qilinadi va ushbu qonunlar rivojlanmagan yoki rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o‘laroq ishlaydi;
- transchegaraviy elektron tijoratning barcha ishtirokchilari (ishlab chiqaruvchi/eksport qiluvchi va import qiluvchi/ operator) uchun “Eng katta xatar”, bu intellektual mulk huquqlarining buzilishi hisoblanadi.

2020-yil 26-aprel holatiga ko‘ra, Xitoy bojxonasida 8214 ta partiya kontrafakt mahsuloti olib qo‘yilgan. Bu Xitoyda intellektual mulk huquqlarining bevosita buzilishini ko‘rsatadi. Ulardan 7724 ta yuk rasmiy ravishda olib qo‘yilgan, chunki topilgan soxta buyumlar soni 1 million 492 ming donadan oshgan.

Shuningdek, bir necha noaniqliklar ham mavjud:

- davlat siyosatidagi o‘zgarishlar;
- platformadagi siyosatning o‘zgarishi;
- iqtisodiy va moliyaviy sanksiyalar;
- ishtirokchi mamlakatidagi urush va epidemiya.

Transchegaraviy elektron tijoratda import rejimiga bojxona rasmiylashtiruvining modeli:

- **SS modeli** (ya’ni S2S, Xitoyda keng tarqalgan “Daygou” modeli) – ikki shaxs o‘rtasida buyurtma bo‘yicha sotib olish.
- **VS modeli** (ya’ni V2S, Xitoyda “Xaygou” modeli) – transchegaraviy elektron savdo.
- **VS-9610 modeli** (ya’ni V2S) – 9610 bojxona nazorati kodi bo‘yicha transchegaraviy elektron tijorat.
- **VVS-1210 modeli** (ya’ni V2S) – bojxona to‘lovlari to‘langunga qadar bojxona omborida saqlanadigan import tovarlar.

Modellar solishtirilganda ular orasidagi tafovutlarni ko‘rishimiz mumkin (7-ilovaga).

2020-yilning birinchi yarmida mobil do‘konlardan foydalanuvchilarining ulushi “uchinchi toifa”dagi shaharlarda 50% atrofida barqarorlashishda davom etdi. 2020-yilning birinchi yarmida mobil do‘konlardan foydalanuvchilar ulushi “uchinchi toifa”dagi shaharlarda 50% atrofida barqarorlashishda davom etdi.

Hozirgi vaqtda bojxonada saqlash modelida transchegaraviy elektron tijoratni amalga oshirishga bir qator hududlarga ruxsat berilgan. Bu hududlarda transchegaraviy elektron tijoratni amalga oshirishga ruxsat berilganligi sababli elektron tijorat boshqa hududlarga nisbatan ancha rivojlangan bo‘lib, ushbu hududlar orqali mamlakatimiz tomonidan olib kelinadigan mahsulotlar boshqa hududlarga tarqatiladi. Bugungi kunda korporativ

veb-saytingizni yaratish ham muhim vazifadir, savdo-sotiqning muvaffaqiyatli rivojlanishi va ilgari surilishi uning to‘g‘ri echimiga bog‘liq. Bunday sayt, birinchi navbatda, aloqa siyosatini amalga oshirish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi, chunki Internetda reklama ko‘pincha arzon va foydalidir. Shuningdek, bugungi kunga kelib xorijiy mamlakatlarda kichik biznes subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish jihatlari ham yuqori darajada (4-jadvalga qarang).

4-jadval: Tadbirkorlik subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish (%)[15]

	Fransiya	Italiya	Germaniya	B.Britaniya	Niderlandiya	Shvesiya	Polsha	Irlandiya	Ispaniya
Tovar va xizmatlarni namoyish etish	73	78	78	83	83	81	83	76	84
Korxona haqida ma’lumot (chegirmalar, ish vaqti va boshqalar)	71	66	80	84	87	77	84	79	83
Reklama va bozorga olib chiqish	71	77	82	89	77	79	86	77	88
Mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan aloqa	67	57	63	86	72	71	79	74	84
Mahsulotlar va xizmatlarni sotish	42	45	45	73	74	65	64	63	70
Biznes jarayonlarni boshqarish (moliya va boshqalar)	10	17	22	40	36	32	35	35	46
To‘lovlarni qabul qilish va jo‘natish	25	-	33	62	53	57	56	55	66

XULOSA VA TAKLIFLAR

Rivojlangan mamlakatlarida kichik biznes subyektlari tomonidan onlayn vositalardan foydalanish darajasi ancha yuqoridir. Tovar va xizmatlarni namoyish etish borasida, reklama va bozorga olib chiqish, Biznes jarayonlarni boshqarish (moliya va boshqalar), Mijozlar va yetkazib beruvchilar bilan aloqalar bo‘yicha Ispaniya, Polsha va Buyuk Britaniya davlatlari onlayn vositalardan foydalanish darajasi bo‘yicha ancha rivojlangan. Mahsulotlar va xizmatlarni sotish bo‘yicha esa, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va Ispaniya davlatlari yuqori ko‘rsatkichlarga egadir. Xorijiy mamlakatlarda asosiy biznes jarayonlarini raqamlashtirish yirik va kichik kompaniyalar uchun samaradorlikni oshirishning kuchli vositasi bo‘ldi. Buxgalteriya hisobi va nazoratining sifatini sezilarli darajada oshirdi, mijoz bilan o‘zaro hamkorlikning samarali vositalari yaratildi. Endi, bulut texnologiyalari, “Big Data” va boshqalarni keng tarqatish bilan bog‘liq bo‘lgan “ikkinchi to‘lqin” raqamlashtirildi. Raqamli texnologiyalar har doim katta miqdorda sarmoya kiritishni talab etishi muhim - dasturiy ta’minotni xarid qilish, mutaxassislarni tayyorlash. Bundan tashqari, yangi texnologiyalarni joriy etish bosqichi uchun raqamli biznes texnologiyalari, birinchi navbatda, yirik va o‘rta korxonalarda joriy etildi. Raqamli texnologiyalarni rivojlantirishning zamonaviy bosqichi bu vaziyatni o‘zgartirib yubordi, Shu bilan birga, kengayib borayotgan kichik biznes korxonalari zamonaviy raqamli vositalardan faol foydalana boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mullajanov I.T. “Kichik tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyati rivojlantirish” Innovative Development in Educational Activities VOLUME 3 Social Sciences & Humanities March, 2024.
2. Mamasoatov D.R. “Tadbirkorlik subyektlari tomonidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotish bo‘yicha elektron savdo maydonchasidan foydalanishni takomillashtirish”.Iqtisodiyot va ta’lim 24 (5), 394-399 2023-y.
3. Mamasoatov D.R. Tadbirkorlik subyektlari eksportini rivojlantirish samaradorligiga tasir etuvchi omillarni aniqlash istiqbollari. Science and innovative development jurnali 5 (3), 122-133 2022-y.
4. AQShning federal darajada eksportini qo‘llab-quvvatlash sohasidagi tashkiloti ma’lumotlari asosida Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
5. https://www.sba.gov - Small business size standards.
6. http://www.meti.go.jp/english.
7. https://www.jetro.go.jp/en/).
8. http://www.nexi.go.jp/en/.
9. http://english.kotra.or.kr.
10. http://www.mafra.go.kr/english/index.do.
11. https://www.export.gov.il/en.
12. Elektron tijorat hisoboti. Xitoy–2020-yil.
13. Harvard Business Review.
14. E-commerce Report Global 2021.
15. Институт анализа инвестиционной политики. http://xn--80aplem.xn--p1ai/analytics/Evropejskij-opyt-onlajn-instrumenty-dla-malogo-i-srednego-biznesa.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING AHAMIYATI VA IQTISODIY RIVOJLANISHGA TA’SIRI

Maxmudaliyeva Manzuraxon Raxmon qizi
Qo‘qon DPI Ta’lim menejmneti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Globallashuv sharoitida mamlakatlar raqobatbardoshligini aniqlashda iqtisodiyotning raqamlashtirilganligi darajasi muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning qaysi bir tarmog‘i yoki sohasiga nazar tashlamaylik, barchasida raqamli texnologiyalarning ahamiyatini kuramiz. Mamlakatimizda bank tizimidagi xizmatlardan tortib, davlat xizmatlari darajasida ham innovatsion raqamli texnologiyalarning ulushi ortib bormoqda. Hozirgi davrda sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirishni innovatsion texnologiyalar asosida ta’minlash dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Ushbu maqolada yuqoridagi masalalar atroflicha o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: yalpi ichki mahsulot, intensiv rivojlanish, “raqamli Toshkent”, IT xizmatlar, logistika, texnologik raqamli muhit.

Abstract: In determining the competitiveness of countries in the global environment, the level of digitization of the economy plays an important role. In any branch or sector of economy, we could follow to the digital technologies’ role. The share of innovative digital technologies is growing, not only in the country’s banking system, but also at the public services. At present, providing the development of industrial production on the basis of innovative technologies is becoming an urgent issue.

Key words: gross domestic product, intensive development, “digital Tashkent”, IT services, logistics, technological digital environment.

Аннотация: В условиях глобализации в определении конкурентоспособности стран уровень цифровизазации приобретает важное значение. Если обратить внимание на любую отрасль или сферу экономики в них мы можем увидеть место цифровых технологий. Начиная с услуг банковской системы страны до уровня государственных услуг увеличивается доля инновационных цифровых технологий. В настоящее время обеспечение развития промышленного производства на основе инновационных технологий превращается в актуальную задачу.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, интенсивное развитие, “цифровой Ташкент”, ИТ-услуги, логистика, технологическая цифровая среда.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Innovatsiya – bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo‘lsak, uni aynan innovatsion g‘oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak”. Raqamli texnologiyalar nafaqat mahsulot va xizmatlar sifatini oshiradi, balki ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi. Qolaversa, bu korrupsiyaga qarshi samarali vositadir. Buni barchamiz teran anglab olishimiz darkor. Davlat boshqaruvi va ijtimoiy sohada ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, natijadorlikni oshirish, bir so‘z bilan aytganda odamlar turmushini yaxshilash mumkin. Ta’kidlash joizki, keyingi yillarda O‘zbekistonda raqamli iktisodiyotni rivojlantirishga doir bir qancha me’yoriy-huquqiy hujjatlar ishlab chiqilib, unda mazkur tizimni taraqqiy ettirishga doir ko‘plab qilinishi lozim bo‘lgan ishlar belgilab berildi.

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyuldagi O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-3832-sonli qarori va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga binoan respublikada raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, yaqin istiqbolda barcha tarmoq va sohalarga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilganligini ko‘rsatib o‘tish mumkin. O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish vazifasi milliy statistika doirasida ham bir qancha muhim ishlarning

bajarilishini, xususan, milliy iqtisodiyot tarmoq va sohalarini raqamlashtirishga oid indikatorlar tizimi ishlab chiqilishi, mazkur tizim uchun ma'lumotlar bazasi shakllantirilishi, maxsus kuzatuvlar, so'rovnomalar, hisobot shakllari ishlab chiqilishini taqozo etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

"Raqamli iqtisodiyot" atamasi ilmiy amaliyotga ispaniyalik va amerikalik sotsiolog, axborotlashgan jamiyatning yetakchi tadqiqotchisi Manuel Kastels tomonidan kiritilgan. Bu borada u o'zining "Axborot davri: iqtisod, jamiyat va madaniyat" nomli uch jildli monografiyasini chop etgan. Hozirgi vaqtga kelib, raqamli iktisodiyot nazariyasi to'laligicha hali shakllanmagan va ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan keng miqiyosda o'rganilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda hozirgi zamon "Yangi raqamli iqtisodiyoti" turli xil atamalar bilan nomlanadi. Masalan, "Postindustrial iqtisodiyot" (D.Bell), "Axborotlashgan iqtisodiyot" (O.Toffler), "Megaiqtisodiyot" (V.Kuvaldin), "Axborot va aloqaga asoslangan iqtisodiyot" (I.Niiniluto), "Texnoiqtisodiyot yoki raqamli iqtisodiyot" (B.Geyts), "Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot" (D.Tapskott).

Mark Porat birlamchi va ikkilamchi iqtisodiyot sektorlari orasiga farq kiritgan amerikalik olimlardan biri bo'lib xisoblanadi. Globallashuv sharoitida raqamli iqtisodiyot tendensiyalarining o'zgarishini Rossiyalik olim N.S.Revenko ham o'rgangan, raqamli iqtisodiyotni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish masalalari bilan esa V.M.Bondarenko shug'ullangan. Shubhasiz, raqamli iqtisodiyotning samaradorligiga nafaqat axborot texnologiyalarining qamrovi va infratuzilmaning mavjudligi, balki ishbilarmonlik muhiti, inson kapitali va muvaffaqiyatli boshqaruv vositalari kabi standart iqtisodiy mezonlar ham ta'sir ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada tadqiqotining bir qator usullardan foydalanilgan, asosan, xorijiy tajribalarni monografik tahlillar natijalarini monografik tadqiqot, analiz va sintez, tizimli tahlil kabi iqtisodiy usullar asosida o'rganilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli iqtsodiyotga bo'lgan qiziqish jamiyat va iqtisodiyotda ro'y berayotgan jiddiy o'zgarishlar tufayli sezilarli darajada o'sdi. Zamonaviy texnologiyalar va platformalar mijozlar, hamkorlar va davlat tashkilotlari bilan shaxsiy muloqotni minimallashtirish hisobiga korxonalar va jismoniy shaxslarga xarajatlarni qisqartirishga yordam berdi, shuningdek, o'zaro muloqotni yanada tez va oson y o'lga q o'yishga imkoniyat yaratdi. Natijada tarmoq, resurslariga asoslangan, raqamli yoki elektron iqtisodiyot paydo bo'ldi.

Binobarin, iqtisodiy taraqqiyot aynan ularga tayanadi, bu esa ushbu mezonlarning raqamli iqtisodiyot rivojlanishida avvalgiday muhim o'rin tutishini bildiradi. Bugungi kunda dunyo yalpi mahsulotining 15,5 foizgacha ulushini raqamli iqtisodiyot tashkil etmoqda, hamda so'nggi 15 yil ichida raqamli iqtisodiyot global yalpi mahsulotga nisbatan 2,5 barobar tez o'sdi. Bugungi iqtisodiyotni raqamlashtirishning jahon bozoriga nazar soladigan bo'lsak, eng katta ulush ikki mamlakatga ya'ni AQSH va Xitoyga to'g'ri kelib, barcha patentlarning 75%, blokcheyn texnologiyalarining 50%, dunyoning 70 ta eng yirik raqamli platformalari aynan mazkur davlatlar ulushiga to'g'ri kelmoqda. Raqamli texnologiyalar iqtisodiyotga bog'lik 50 foizdan ortik sohalarni keskin o'zgartirib yuboradi. Ushbu qarash axborot texnologiyalari va raqamli platformalar biznes modellarini keskin o'zgartirib, ularning samaradorligini vositachilarni bartaraf etishi va jarayonlarni optimallashtirishiga asoslangan. Qayd etish joizki, aynan raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga oid milliy indikatorlar majmuasining yaratilishi uchun me'yoriy-huquqiy asos mavjudligi ham ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqishga poydevor bo'ldi. Ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish metodologiyasi. Raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga oid milliy ko'rsatkichlar majmuini ishlab chiqishda to'rtta yirik blokdan iborat indikatorlar tizimi shakllantirildi. Bular: Mamlakatning xalqaro reytingdagi o'rniga oid ko'rsatkichlar; hududlarda raqamli iqtisodiyot rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari; biznes va sohalarni raqamlashtirish ko'rsatkichlari; o'z chegarasi doirasida bir nechta indikatorlar tizimini qamrab olgan – AKT sohasi taraqqiyotiga oid ko'rsatkichlar majmuyi; raqamli iqtisodiyot sharoitida aholi malakasi va kadrlar salohiyati hamda ijtimoiy soha va ommaviy axborot vositalari tizimini raqamlashtirish ko'rsatkichlari raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga oid milliy ko'rsatkichlardir.

Investitsiyalarning raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi rolining ahamiyati kattadir. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishini kapital quyilmalarsiz amalga oshirib bo'lmaydi, ammo raqamlashtirish natijalarini qaytarish nafaqat yuqori daromadli, balki nisbatan qisqa muddatli davrga ega, bu esa raqamli iqtisodiyotga investitsiyalarini jalb qilishni jozibador qiladi. Biroq, investitsiya bozorida va investitsiya muhitida barqarorlik yo'qligi rivojlanish uchun yetarlicha foyda bermaydi. Respublikamizda hamda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi farqni oshirish omili bo'lgan investitsiyalar, ularni minimallashtirishga olib keladi. Raqamli iqtisodiyot va investitsion faoliyat o'rtasidagi munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Respublikamizda investitsiya muhitini rivojlantirishning asosiy muammosi beqarorlik bo'lib, u bir qator ta'sir etuvchi omillar tufayli shakllanadi:

- iqtisodiyotning homashyo resurslari, energiya narxi o‘zgarganda iqtisodiy vaziyatning kuchli o‘zgarishiga sabab bo‘ladi;
- ko‘pincha boshqa davlatlarga bog‘lik bo‘lmagan holda olib boriladigan va manfaatlar to‘qnashuvlariga sabab bo‘ladigan mustaqil tashqi siyosat.

Raqamli iqtisodiyotning eng faol drayveri - bu davlatdir. U raqamli iqtisodiyotning asosiy buyurtmachisi va iste’molchisidir. Raqamlashtirishdan maksimal foyda olishni istagan davlat, zaruriy yuqori texnologik mahsulotlarning bozorini yaratishi va uni qo‘llab-quvvatlashi lozim. Shu bilan birga, parallel tarzda davlat boshqaruvi, muhim sohalar va korxonalar uchun xususiy ilovalarni rivojlantirgan holda, elektron iqtisodiyotning asosiy platformalarini nazorat qiluvchi vositalarni o‘z izmida saqlab qolish xam muxim xisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozir butun dunyo bo‘ylab yangi servislar va biznes modellarni yaratish uchun IT instrumentlardan foydalanadigan eski va yangi kompaniyalar aksariyat sohalarda yetakchi bo‘lgan kompaniyalarga kuchli raqobat tug‘dirmoqda. Prognozlarga ko‘ra, yaqin yillarda makroiqtisodiyot “lean production”, addiktiv, nano va biotexnologiya mezonlariga tayanadigan ishlab chiqaruvchilarga bog‘lik bo‘lishi kutilmoqda.

Yuqoridagilapning barchasi biznesga ishlab chiqarish va boshqaruvda tovar va elektron xizmatlar integrasiyalanadigan zamonaviy platformalar yordamida xarajatlaeni qisqartirishga imkoniyat beradi. Birinchi galda bu masala xizmatlar buyurtmasi integrasiyasi, resurslardan birgalikda foydalanish, kontragentlarni tanlash, elektron savdoni yuritish va to‘lovlarga tegishlidir. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, raqamli iqtisodiyot rivojlanishiga oid ko‘rsatkichlarni shakllantirish uchun statistika doirasida juda katta masshtabdagi ishlarni bajarish lozim. Milliy statistika doirasidagi ishlar ko‘lami har bir ko‘rsatkichga oid ma’lumotlar bazasini shakllantirishdan boshlab, to indikatorlarni hisoblash metodikasini ishlab chiqishga doir vazifalarni o‘z qamroviga oladi. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan takliflar asosida shakllantirilgan raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga oid yangi milliy ko‘rsatkichlar tizimi yanada takomillashgan shaklga ega bo‘ladi, uning yordamida ilmiy tadqiqot va tahlillar (prognozlar) olib boriladi, shuningdek, “Raqamli iqtisodiyot” va “Zamonaviy texnologiyalar: iqtisodiyot tarmoqlarini raqamlashtirish” kurslarini o‘qitishda o‘quv materiallari mazmunini kengaytirish va chuqurlashtirish imkoniyati yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PK-6079-sonli qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi milliy statistika tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4796-sonli qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3832-sonli qarori.
4. Назирова, Феруза Абдуазизовна. Педагогические и коммуникативные способности в работе учителя. // Science and innovation 3.Special Issue 18 (2024): 918-923.
5. Назирова, Феруза. “Kasbiy kompetentlik sifatlari.” Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире 1.3 (2022): 363-367.
6. Yormatova, Sh, F. Nazirova, and M. Muhammadjonova. Pedagogik faoliyatni texnologiyalashtirish–ijtimoiy zaruriyat sifatida. // Scientific progress 1.6 (2021): 1198-1201.
7. Rahmonova, Manzura. The Understanding of Human Capital Index and Analysis of its Situation in Uzbekistan. // Interpretation and researches 1 (2023).
8. Shokirovna, Rakhmonova Manzura. Organizational and Economic Mechanisms of Administrative Activity in the Field of Education. // Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 11.11 (2023): 1041-1044.
9. Rahmonova, Manzura. “Inson Kapitali Indeksi Tushunchasi Va O‘zbekistonda Uni Holati Tahlili.” Interpretation and researches 1.1 (2023).
10. Shokirova, Rahmonova Manzura. Management Directions of Human Capital Development. // Academia Repository 4.10 (2023): 259-263.
11. Shokirova, Rahmonova Manzura. Inson kapitalini rivojlantirishning menejmenti yo‘nalishlari. // Open Academia: Journal of Scholarly Research 1.6 (2023): 1-5.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA’MINLASH MASALALARI

Qo‘ziyev Shodiyor Qilichboy o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Xakimov Javohir Hamza o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Turganbaev Nursultan Bayram o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Masharipov Rasulbek Jo‘rabekovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Xasanov Ruslan Raxmatovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada mamlakatning globallashuv sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalari, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni tashqi va ichki tahdidlardan himoya qilish jarayonida salbiy ta'sirlarga qarshi tura oladigan maxsus tanlangan mexanizm, instrumentlar va dastaklar, ayniqsa, tashqi savdoda amalga oshirilayotgan inklyuziv ijobiy operatsiyalar yordamida ta'minlanishi tadqiq etilgan. Shuningdek, bugungi kunda globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi iqtisodiy xavfsizlikning mintaqaviy tashkil qiluvchisini istisno qilmasligi, aksincha, uni faol rivojlantirishga yordam berishi asoslangan.

Kalit so'zlar: globallashuv, iqtisodiy xavfsizlik, ijtimoiy-iqtisodiy tizim, tashqi va ichki tahdidlar, tashqi savdo, yalpi ichki mahsulot, iqtisodiy o'sish sur'atlari, raqobatbardoshlik.

Abstract: In this article, the issue of ensuring the country's economic security in the context of globalization, the protection of the socio-economic system from external and internal threats, and the provision of specially selected mechanisms, instruments and levers that can withstand negative effects, especially with the help of inclusive positive operations carried out in foreign trade, are researched. It is also based on the fact that the deepening of globalization processes today does not exclude the regional organizer of economic security, but rather helps to actively develop it.

Key words: globalization, economic security, socio-economic system, external and internal threats, foreign trade, gross domestic product, economic growth rates, competitiveness.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос обеспечения экономической безопасности страны в условиях глобализации, защиты социально-экономической системы от внешних и внутренних угроз, а также обеспечения специально подобранных механизмов, инструментов и рычагов, способных противостоять негативным воздействиям, особенно с помощью инклюзивных положительных операций, осуществляемых во внешней торговле. Оно также основано на том, что углубление процессов глобализации сегодня не исключает регионального организатора экономической безопасности, а, наоборот, способствует ее активному развитию.

Ключевые слова: глобализация, экономическая безопасность, социально-экономическая система, внешние и внутренние угрозы, внешняя торговля, валовой внутренний продукт, темпы экономического роста, конкурентоспособность.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida globallashuv tushunchasi dastlab XX asrning 80-yillarida sodir bo'lgan iqtisodiy sohalardagi o'zgarishlarni yuzaga keltirgan omillar sifatida amerikalik iqtisodchi olim Teodor Levittning 1983-yilda "Garvard biznes revyu" jurnalida e'lon qilgan maqolasida qo'llanilgan edi. U yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonlarini globallashuv deb atagan [1]. T.Levittning ta'rifida globallashuv jarayonining iqtisodiy jihatlariga e'tibor qaratgan, xolos. Aslida, globallashuv yaxlit jarayonlarni o'zida qamrab oladi. Tahlilchilar globallashuv jahon iqtisodiy rivojlanishining u yoki bu ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va ekologik tendentsiyalarga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishlari lozim.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi sharoitida davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muammolari tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Davlatning hamda mamlakatdagi boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning ham iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muhim rol o'ynaydi.

"Iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasi dastlab davlat tashkilotlari darajasida tan olingan va institutsional jihatdan qayd etilgan , chunki uzoq vaqt davomida davlat suveren huquqlarning yagona egasi sifatida qabul qilingan edi. 1934-yil iyun oyida AQSh Prezidenti F. D. Ruzvelt dunyoda birinchi marta "Iqtisodiy xavfsizlik qo'mitasini tashkil etdi. Biroq, XX asr yakunida globallashuv va mamlakatlashtirish kabi qarama-qarshi tendentsiyalar bu yondashuvni shubha ostiga qo'ydi.

Iqtisodiy xavfsizlik–milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismidir, chunki iqtisodiyot davlat faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi va mamlakat iqtisodiyotining barcha darajalarini har qanday omilning qasddan ta'siri yoki o'z-o'zidan kirib kelishi natijasida yuzaga keladigan bozor kuchlari xavfli harakatlaridan himoya qilishni anglatadi.

M.Ya.Kornilov, xulosasiga ko'ra "Iqtisodiy xavfsizlik" kategoriyasini talqin etishida muammoli joylar mavjud, bu "deyarli barcha talqinlarda ularning deklarativligi tajjubga solishi ta'kidlanadi. Ularda semantik jihatdan "xavfsizlik" so'zi, xavf-xatarning yo'qligi yoki boshqacha qilib aytganda, kimnidir, kimdandir himoyalanganligini anglatishi butunlay e'tibordan chetda qoldiradilar. Xuddi shunday talqinlardan iqtisodiyotni nimadan va nimani himoya qilish kerakligini tushunish mutlaqo mumkin emas [2].

A. I. Tatarkin [3], E.A.Oleynikov [4], V.V. Krivorotov [5] va boshqalarning ilmiy asarlarida "xavfsizlik" atamasi obyektni salbiy ta'sirlardan himoya qilish yoki himoyalanganligini anglatadi", bu esa mualliflarning tadqiqot mavzusiga yondashuvlari o'xshashligi haqida gapirishga imkon beradi. Salbiy ta'sirlar deganda turli darajadagi ehtimollik bilan himoya obyektiga ma'lum darajada zarar etkazishi mumkin bo'lgan jarayonlar va hodisalar majmui tushuniladi. Ushbu fikrga asoslanib ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ta'sirlarni differentsatsiyalashni taklif qiladi, bu bizga himoya obyektini nimadan himoya qilish kerakligini aniqlash to'g'risida umumiy fikrni shakllantirishga imkon beradi.

Ayrim davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning tobora murakkablashib borayotgani, globallashuv va integratsiyaning kuchayishi sharoitida iqtisodiy tahdidlar kuchayib bormoqda, bu esa o‘z navbatida iqtisodiyotning barcha darajalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning qisqa muddatli va strategik jihatdan samarali kontsepsiyasini ishlab chiqishni taqozo emoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada globallashuv sharoitida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash masalalari bo‘yicha nazariy mushohada, muammoga tizimli yondashuv, kuzatish, umumlashtirish, tahlil, sintez kabi usullar samarali qo‘llanildi, shuningdek, mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatidagi muammolar va ularning echimlari xususida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Globallashuv, ko‘pgina olimlarning fikricha, jamiyat rivojlanishining evolyutsion tendentsiyasidir. Ayni paytda globallashuv, bir tomondan, tahdidlarni keltirib chiqarsa, ikkinchi tomondan, yangi imkoniyatlar yaratadi.

Hozirgi vaqtda har bir davlatda mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi darajasini aniqlash uchun ko‘rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Ammo iqtisodiy xavfsizlik holatini aniqlashda yagona umumiy yondashuv mavjud emas. Ko‘pgina mualliflarning ta’kidlashicha, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimi boshqacha bo‘lishi mumkin.

COVID -19 virusi pandemiyasining global betartibligi umume’tirof etilgan tashqi tahdidlardan tashqari, kutilmagan tahdidlar ham borligini yana bir bor isbotladi. Shuning uchun davlatlar, mintaqalar yoki xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy xavfsizligi darajasini aniqlash ko‘rsatkichlar tizimi va uning ko‘rsatkichlari darajasini, xususan, mamlakat iqtisodiyotini qo‘llab quvvatlash uchun olinayotgan tashqi qarzlar, korxonalar uchun aylanma fondlarni mablag‘lar bilan ta’minlash uchun olinayotgan bank kreditlari va boshqa jalb qilinayotgan qarz mablag‘lari doimiy ravishda tadqiq va tahlil qilishni talab qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ushbu manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda davlatning tashqi qarzi ko‘paygan. Besh yil ichida tashqi qarz deyarli ikki barobar ortdi. Byudjet taqchilligi esa 2024-yilning birinchi choragidayoq 20 trillion so‘mni tashkil etgan.

O‘zbekiston tashqi qarzi 2023-yilning oxiriga kelib 29,6 milliard AQSh dollariga etdi. Bu 2022-yilga qaraganda biroz ko‘p. Biroq xalqaro valyuta jamg‘armasi yillik hisobotida O‘zbekistonning davlat qarzini “mo‘‘tadil” deya baholagan.

O‘zbekiston tashqi qarzi 2023-yilning oxiriga kelib 29,6 milliard AQSh dollariga etdi. Bu 2022-yilga qaraganda biroz ko‘p. Biroq xalqaro valyuta jamg‘armasi yillik hisobotida O‘zbekistonning davlat qarzini “mo‘‘tadil” deya baholagan.

Darvoqe, Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra O‘zbekistonning davlat qarzi so‘nggi yilning to‘rtinchi choragida 31,9 milliard AQSh dollar ko‘rsatkichiga ega. Tashqi qarz davlat umumiy qarzining katta ulushiga to‘g‘ri keladi. Ya’ni 2023-yilning birinchi choragida 25,9 milliard AQSh dollar, ikkinchi choragida 25,8 milliard AQSh dollar, uchinchi choragida 26,1 milliard AQSh dollar, to‘rtinchi choragida 29,6 milliard AQSh dollarni tashkil etadi. Buning YaIMga nisbati mos ravishda 31.3%, 30.2%, 29.9%, 32.6% ga teng [6].

Tashqi qarz, asosan, davlat byudjetini qo‘llab-quvvatlash, yoqilg‘i-energetika sanoati, transport va transport infratuzilmasi, qishloq va suv xo‘jaligi, uy-joy kommunal xo‘jaligi, tadbirkorlik faoliyati va sanoat ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash, sog‘liqni saqlash, ta’lim, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari kabi sohalarga yo‘naltirilgan.

Davlat tashqi qarzi 5 yillik davrda:

- 2019-yilda - 15.7 milliard AQSh dollar;
- 2020-yilda - 21.1 milliard AQSh dollar;
- 2021-yilda - 23.6 milliard AQSh dollar;
- 2022-yilda - 25.9 milliard AQSh dollar;
- 2023-yilda - 29.6 milliard AQSh dollar.

Ma’lum qilinishicha, O‘zbekistonga tashqi qarz Osiyo taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilmaviy investitsiyalar banki, Islom taraqqiyot banki kabi xalqaro moliyaviy institutlardan jalb qilingan va buning ijobiy tomoni ularda stavkalar nisbatan past ekanligi bilan xarakterlanadi.

2023-yilning 1-iyul holatiga ko‘ra davlat tashqi qarzi kreditorlari kesimida Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Frantsiya, Rossiya va boshqa davlatlar o‘rin olgan [7].

O‘zbekiston Jahon banki standartlari bo‘yicha past va o‘rta daromadli davlat bo‘lgani uchun bu tashqi qarzga juda ehtiyotkorona yondashishni talab qiladi. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, past daromadli mamlakatlar orasida aholi jon boshiga o‘rtacha yalpi ichki mahsulot va tashqi qarz YaIMga nisbatan 2259 AQSh dollarini va 29 foizni tashkil etadi.

O‘zbekistonda aholi jon boshiga YaIM past (2008), tashqi qarzning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi esa past daromadli mamlakatlar bo‘yicha jahon o‘rtacha ko‘rsatkichidan yuqori (34%). Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikricha, bu ko‘rsatkich davlatning iqtisodiy xavfsizligining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir.

Katta tashqi davlat qarzi va korporativ qarzlarning ortib borishi, importga haddan tashqari qaramlik va tovar eksportining ortiqcha yuklanishi mamlakat iqtisodiyotiga tashqi tahdidlardir. Ushbu ko‘rsatkichlarning davomiyligi va o‘sishi, shuningdek, yuqoridagi tahdidlarning o‘zaro ta’siri doirasining kengayishi davlatning iqtisodiy o‘sish sur’atlari, raqobatbardoshligi va fuqarolar farovonligi bo‘yicha rivojlangan mamlakatlardan orqada qolishiga olib keladi.

Shuning uchun mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar mezonlarini aniqlash puxta ilmiy izlanishlarni talab qiladi.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar har qanday darajadagi xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatida nomutanosiblikni keltirib chiqarishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash butun davlat darajasida strategik vazifaga aylanadi, chunki milliy xavfsizlikning ijtimoiy, siyosiy, harbiy, texnologik, oziq-ovqat va boshqa turlari iqtisodiy sohaga bog‘liq. Aynan mamlakat milliy xavfsizligini ta’minlash sharoitida barqaror iqtisodiy o‘sish, fuqarolar farovonligi va davlat farovonligi oshishi mumkin.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi duchor bo‘lgan tahdidlar turli darajadagi ta’sir va ularning paydo bo‘lish xarakteriga ega bo‘lishi mumkin. Tahdidlarni to‘g‘ri tasniflash ularni boshqarish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ancha vaqtdan beri rivojlanib borayotgan globallashuv ta’sirida iqtisodiy xavfsizlikka ko‘plab tahdidlar kuchaymoqda. Savdo, ishlab chiqarish va moliyaviy munosabatlarning jahon iqtisodiy kompleksining faol rivojlanishi davom etmoqda. Milliy iqtisodiyotlar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va bir-birini to‘ldiradi. Bu iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning yana bir tasnifini - globallashuv bilan bog‘liq tahdidlar va undan mustaqil tahdidlarni aniqlashni aniq ko‘rsatmoqda.

Globallashuv jamiyat taraqqiyotidagi evolyutsion tendentsiyadir. Bundan tashqari, bu hodisa noaniq bo‘lib, ijobiy va salbiy xususiyatlarga ega. Globallashuvning ijobiy xarakteri xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, import-eksport jarayonlari, davlatlar o‘rtasidagi madaniy aloqalarning mustahkamlanishi va chuqurlashishi va hokazolarda namoyon bo‘ladi.

Salbiy tomoni shundaki, globallashuv jarayoni davlatning iqtisodiy xavfsizligi holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, chunki mamlakat iqtisodiyoti yanada ochiq bo‘lib, davlat bozorlari boshqa davlatlar bozorlariga qaram bo‘lib qoladi. Iqtisodiyot, jamiyat va xomashyo ta’minotining keskinlashib borayotgan muammolari global xarakterga ega bo‘lib, bu import hajmining oshishiga va salbiy savdo balansining paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. 2023-yilda O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasida Xitoy va Rossiyaning ulushi 38 foizga etdi, qo‘shni mamlakatlarning ulushi esa 17 foizdan 13 foizgacha qisqardi. Yil davomida oltinsiz eksport atigi 4,5 foizga o‘sdi va mutlaq rekord miqdorda – 8,2 mlrd dollarlik oltin sotildi. Gaz eksporti qariyb ikki barobarga qisqardi [8].

2023-yilda O‘zbekistonning tashqi savdo aylanmasi 2022-yilga nisbatan 23,9 foizga oshib, 62,5 mlrd dollarga etgan. Shundan 24,4 mlrd dollarlik savdoni eksport, 38,1 mlrd dollarlik savdoni esa import tashkil etgan. Tegishli ma’lumotlarni Statistika agentligi ma’lum qildi.

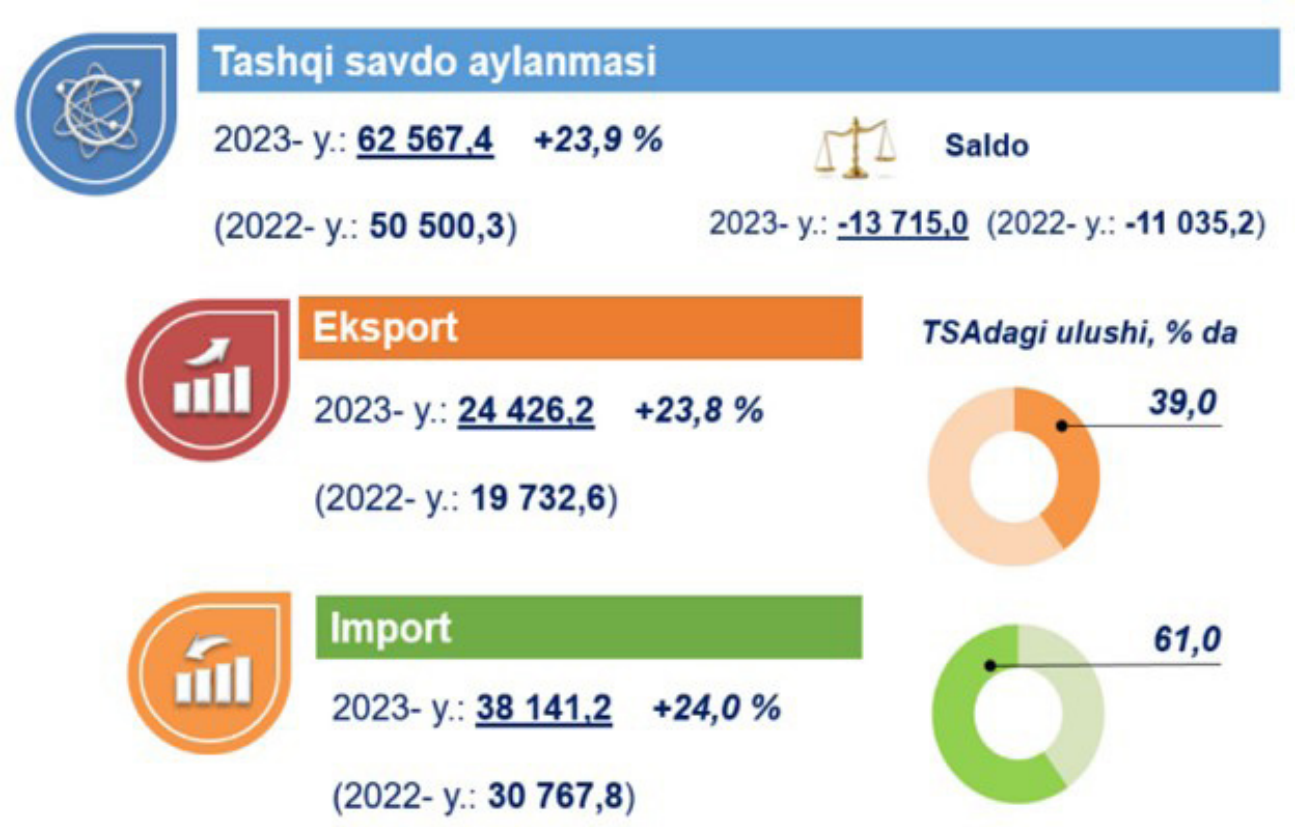
2022-yilga taqqoslaganda, eksport hajmi 23,8 foizga, import hajmi 24,0 foizga oshgan. Tashqi savdo manfiy saldosi 2,7 mlrd dollarga oshib, 13,7 mlrd dollarga etgan [9].

Globallashuv doirasidagi mavjud xavf-xatarlar, qiyinchiliklar, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarga qaramasdan, uni ichki iqtisodiyotni mustahkamlash va raqobatbardoshligini oshirish omili ham deyish mumkin.

Xorijiy mahsulotlarning ichki bozorga kirib kelishi va mahalliy mahsulotlarning xalqaro bozorga chiqishi raqobatbardoshlikni oshirishga haqli ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bu texnologiyalarni ishlab chiqish va yangilash, miqyosda tejamkorlik, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va natijada ularning narxini pasaytirish uchun turtki bo‘lishi mumkin, bu esa iqtisodiy o‘sish barqarorligiga ta’sir qilishi mumkin. Globallashuv jarayonlarining bir qismi sifatida tovarlar va xizmatlar sifati yaxshilanishi kerak va eng istiqbolli tarmoqlarni rivojlantirish uchun imkoniyatlar ochilishi mumkin.

Bundan tashqari, mahalliy ishlab chiqarishga tahdidlar davlat e’tiborini uni qo‘llab-quvvatlash, turli islohotlarni amalga oshirish va himoya choralarini tashkil etish zarurligiga qaratmoqda. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi insoniyat jamiyatining ko‘plab muammolarini hal qilish uchun jiddiy asos yaratadi. Globallashuv ixtisoslashuv va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashishiga yordam beradi. Uning sharoitida mablag‘lar va resurslar yanada samarali taqsimlanadi, bu esa pirovardida o‘rtacha turmush darajasini oshirishga va aholining hayot istiqbollarini kengaytirishga yordam beradi.

Uning sharoitida to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning o‘sish sur’ati jahon savdosining o‘sish sur’atlaridan ancha yuqori bo‘lib, bu sanoat texnologiyalari transferi va transmilliy kompaniyalar shakllanishining eng muhim omili bo‘lib, milliy iqtisodiyotlarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Globallashuvning afzalliklari boshqa mamlakatlarda tegishli sohalarda yetakchi xorijiy davlatlarning ilg‘or ilmiy-texnikaviy, texnologik va malaka darajalaridan foydalanish natijasida olinadigan iqtisodiy foyda bilan belgilanadi, bu hollarda ishlab chiqarish bilan bog‘liq ba’zi muammolarni hal etish qisqa vaqt va nisbatan past xarajatlar bilan amalga oshirilishi mumkin.

1-rasm: Uzbekistonning tashqi savdo aylanmasi[1]

Globallashuv global ishlab chiqarishning ratsionalizatsiyasi va ilg‘or texnologiyalarning tarqalishi, shuningdek, global miqyosda doimiy innovatsiyalar uchun raqobat bosimi natijasida hosildorlikning oshishiga olib kelishi mumkin. Globallashuv mamlakatlarga ko‘proq moliyaviy resurslarni safarbar qilish imkonini beradi, chunki investorlar ko‘paygan bozorlarda kengroq moliyaviy vositalardan foydalanishlari mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilarni umumlashtirib, globallashuvni tabiiy obyektiv jarayon deb hisoblashimiz mumkin. Shu bilan birga, globallashuv, bir tomondan, davlatlarga yangi imkoniyatlar yaratsa, ikkinchi tomondan, esa iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soladi.

Muayyan davlatning globallashuv istiqbollariga to‘g‘ri yondashishi, mamlakatlar o‘rtasidagi hamjihatlik va hamkorlikka intilishi bilan imkoniyatlarni kuchaytirish va tahdidlar ta’sirini minimallashtirish mumkin, bu esa farovonlikning umumiy yaxshilanishiga ijobiy ta’sir qiladi.

Globallashuv mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun o‘z faoliyatini saqlab qolish, uni yangi bosqichga ko‘tarish va davlat iqtisodiyotini yanada raqobatbardosh bo‘lishga majburlovchi omilga aylanishi mumkin, chunki tulli chaqiriq va va tahdidlar davlatning barcha iqtisodiy salohiyatini takomillashtirish va rivojlantirishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. https://marketing-course.ru/levitt-globalizaciya-marketin/
2. Корнилов, М.Я. Экономическая безопасность России: основы теориии методологии исследования: учебное пособие / М.Я. Корнилов; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. 2-е изд., стереотип.–Москва: Изд-во РАГС, 2011. –С.18.

1 Manba: https://kun.uz/kr/news/2024/01/23/ozbekistonning-tashqi-savdosi-asosiy-tendensiyalar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3. Татаркин, А.И. Комплексная методика диагностики социальнодемографической безопасности региона: коллективная монография / под ред. А.И. Татаркина, А.А. Куклина. Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2007. –155 с.
4. Олейников, Е.А. Экономическая и национальная безопасность: учебник / Е.А. Олейников; под ред. Е.А. Олейникова. –Москва: Экзамен, 2004. –768 с.
5. Криворотов, В.В. Экономическая безопасность государства и регионов: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению “Экономика” / В.В. Криворотов, А.В. Калина, Н.Д. Эриашвили. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – С.65.
6. https://platina.uz/2024/05/06/ozbekistonning-tashqi-qarzi-qancha
7. https://platina.uz/2024/05/06/ozbekistonning-tashqi-qarzi-qancha
8. https://kun.uz/kr/news/2024/01/23/ozbekistonning-tashqi-savdosi-asosiy-tendensiyalar
9. https://kun.uz/kr/news/2024/01/23/ozbekistonning-tashqi-savdosi-asosiy-tendensiyalar.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

DAVR XARAJATLARI VA AUDIT HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Quliyev Komiljon Shuxratovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Ismatov Shohislom Nabi o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Qilichov Chingiz Ne’mat o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Shukurov Nurbek Akbarovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz hisob tizimida davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlari hisobi va auditining o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan, shuningdek, ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.
Kalit so‘zlar: amortizatsiya, davr xarajatlari, ma’muriy xarajatlar, sotish xarajatlari, boshqa operation xarajatlar, mahsulot tannarxi, noishlab chiqarish faoliyati, nomoliyaviy faoliyat, xarajatlar omili.

Abstract: The article reports the specifics of accounting and auditing of depreciation expenses of fixed assets that are deducted in the period expenses in the accounting system in our country and offers to improve them.
Key words: depreciation, period expenses, administrative costs, sales costs, other operating expenses, product cost, non-productive activities, non-financial activities, cost elements.

Аннотация: В статье раскрываются особенности расчета и проверки затрат на амортизацию основных средств, которые включаются в расходы периода в системе бухгалтерского учета нашей страны, а также разрабатываются предложения по их совершенствованию.
Ключевые слова: амортизация, затраты периода, административные расходы, затраты на реализацию, прочие эксплуатационные расходы, себестоимость продукции, непроизводственная деятельность, нефинансовая деятельность, стоимостной фактор.

KIRISH

Davr xarajatlari tarkibiga korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan noishlab chiqarish va nomoliyaviy xarajatlar mansub hisoblanadi. Bundan xarajatlarni boshqaruv, tijorat bilan bog‘liq xarajatlar hamda umumxo‘jalik xarajatlari, xususan, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik xizmatlari xarajatlari tashkil qiladi. Bunday turdagi xarajatlari korxona asosiy faoliyati va mahsulot tannarxi bilan bog‘liq emasligi, ammo korxonaning muayyan vazifalarini amalga oshirish uchun zarurligi sababli ular operatsion yoki davr xarajatlari deyiladi.

Sotish va ma’muriy maqsadlarda ishlatiladigan asosiy vositalar, jumladan, yengil avtomobillari, sotish va ofis binolari, kompyuter jihozlari, mebellar, ofis jihozlari va shu kabilarning eskirishi davr xarajatlarini tashkil qiluvchi asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlari bo‘ladi. Korxonalarda ularning hisobini to‘g‘ri yuritish hamda auditor tashkilotlari ularning auditini to‘g‘ri tashkil qilish muhim vazifa hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Davr xarajatlarining hisobi va auditi bo‘yicha xorij olimlaridan E.Arens, Dj.Lobbek, R.Adams, G.Anderson, B.Nidlz, D.Kondvell, R.A.Alborov, V.D.Andreev, I.T.Balabanov, A.S.Bakaev, L.Z.Shneydman, N.B.Barishinikov, P.S.Bezrukix, L.N.Veshunova, L.F.Fomina, V.M.Vlasova, I.E.Glushkov kabilar tomonidan o‘rganilganligini e’tirof etish mumkin [1].

Mamlakatimizda esa mavzu yuzasidan mulohazalar bir qator iqtisodchi olimlar, jumladan, M.Umarova, U.Eshboev, K.Axmadjonov, B.A.Xoshimov, S.Sh.Yuldashev, Sh.N.Fayziev, R.D.Dustmuradov, F.Tulaganova, A.A.Karimov, I.N.Kuziev, A.Z.Avlokulov, O.Masharipov, Sh.I.Ilxomov ilmiy asarlarida keltirib o‘tilgan [2].

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.A.Karimovning fikricha davr xarajatlari “…ular mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmiga bog‘liq bo‘lmagani va aksincha vaqt bilan, xo‘jalik faoliyatining davomiyligi bilan bo‘g‘liqligi sababli davr xarajatlari deb yuritiladi.” [3]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda davr xarajatlari hisoblanuvchi asosiy vositalar amortizatsiyasi hisobi va auditining ilmiy tahlillarini amalga oshirishning guruhlash, tarkibiy, qiyosiy hamda trendli tahlil metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Asosiy vositalar eskirish xarajatlarining, xususan, davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar eskirish xarajatlarining hisobini samarali va to‘g‘ri tashkil qilish xo‘jalik yurituvchi subyektlarda buxgalteriya hisobining muhim vazifasi hisoblanadi.

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o‘tkazish ko‘rinishida eskirishning qiymat ifodasi hisoblanadi [4].

Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash normalari O‘zbekiston Respublikasining amaldagi Soliq kodeksining 144-moddasida belgilangan. Korxonalarning belgilangan amortizatsiya normalaridan farqli stavkardan foydalanilishiga yo‘l qo‘yiladi. Bunda korxonaning buxgalteriya hisobi va soliq qonunchiligi orqali aniqlangan hisobot davrining sof foydasi o‘rtasida vaqtinchalik farq yuzaga keladi.

Bugungi kunda korxonalar davr xarajatlarining salmoqli qismini asosiy vositalar eskirish xarajatlari tashkil qiladi. Korxonaning asosiy vositalari foydalanish natijasida asta-sekin eskirib boradi. Bu eskirishning qiymati odatda yaratilayotgan mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga yoki davr xarajatlari tarkibiga kiritiladi. Amortizatizatsiya xarajatlarining davr xarajatlari tarkibiga kiritilishining asosiy sharti asosiy vositaning ishlab chiqarish maqsadlarida emas, balki sotish va ma’muriy maqsadlarda ishlatilishi hisoblanadi.

Odatda sotish binosi, vitrinalar, savdo muzlatkichlari, ko‘chma va turg‘un savdo rastalari, mijozlarga mahsulot yetkazib berishda foydalaniladigan avtomobillar, o‘zi egaligidagi tashqi reklama joylashtirish inshootlari, fiskal xotirali nazorat kassa mashinalari, to‘lov terminallari, kassa uskunalari hamda sotish maqsadlarini amalga oshirishda ishlatiladigan boshqa asosiy vositalar amortizatsiyasi to‘g‘ridan to‘g‘ri korxonaning sotish davr xarajatlariga olib boriladi.

Korxonaning ma’muriyat binosi, ofis jihozlari, kompyuterlar va hisoblash texnikasi, yengil avtomobillar va ma’muriy maqsadlarda ishlatiladigan boshqa asosiy vositalar ma’muriy davr xarajatlari tarkibiga olib boriladi.

Asosiy vositaning muayyan birligi ham ishlab chiqarish maqsadlarida, ham noishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilishi mumkin. Bunda eskirish xarajatlarini ishlab chiqarish va davr xarajatlari o‘rtasida taqsimlash xarajatlarni keltirib chiqaruvchi omilning natural holatdagi ulushiga qarab amalga oshirish tavsiya etiladi. Masalan, bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarish va ma’muriy maqsadlarda ishlatiladigan binoning eskirish xarajatlarida xarajatlarni keltirib chiqaruvchi omilga, ya’ni ushbu bo‘limlarning egallab turgan maydoni ulushiga qarab taqsimlanadi. Demak, bundan xulosa qilish mumkinki, ko‘chmas mulk obyektlari uchun xarajatlarni keltirib chiqaruvchi asosiy omili bu ularning foydalanish maydoni hisoblanadi.

Boshqa bir misol ham keltirish mumkin. Masalan, korxona egalik qiluvchi uskuna ham ishlab chiqarish, ham ma’muriy (yoki sotish) maqsadlarida foydalanish mumkin bo‘lsa, ushbu vaziyatda eskirish xarajatlarini keltirib chiqaruvchi omil uskuna ishlatilgan ish vaqti hajmi, ya’ni mashina/soat bo‘ladi.

Asosiy vositalar hisobini tartibga soluvchi standartning qabul qilinganligiga 15 yildan oshgan. Bugungi kunda asosiy vositalar hisobini yuritishni takomillashtirish zarurati paydo bo‘lmoqda. Bu ko‘p jihatdan yangi turdagi asosiy vositalarning paydo bo‘layotganligi hamda texnologiyalarning taraqqiy etayotganligi bilan bog‘liq. Ayniqsa, ofis maqsadlarida foydatiladigan yangi turdagi kompleks asosiy vositalar ko‘payib ketgan. Masalan, korxona hududining turli hududlariga o‘rnatiladigan monitorlar qimmat narxlanuvchi ko‘plab tarkibiy qimslardan iborat bo‘ladi. Ularning har birini alohida-alohida ham, birgalikda ham xarid qilish mumkin. Bunday kompleks asosiy vositlarni o‘rnatish va kelgusida ulardan foydalanish jarayonida butun liniya emas, ayrim qismlarning ishdan chiqishi kuzatiladi. Bunday vaziyatlar esa buxgalterlarning va auditorlarning oldiga murakkab vazifa qo‘ymoqda.

Davr xarajatlariga olib boriladigan asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlari yuzasidan samarali auditorlik tekshiruvini tashkil qilish ham muhim vazifa hisoblanadi. Auditor tekshirish jarayonida amortizatsiya hisoblangan

barcha asosiy vositalar qiymati hisobga olishi zarur, shuningdek, u eskirish me'yorlari to'g'ri tanlanishi tekshirishi lozim.

Amortizatsiya ajratmalari to'g'ri va o'z vaqtida o'tkazilishini audit qilishda hisobot yil davomida korxonada qabul qilingan hisob siyosatiga rioya qilinishi tekshirib olinishi kerak. Asosiy vositalarga amortizatsiya ajratmalari auditini yil boshida tuziladigan asosiy hisob-kitobning to'g'riligini tekshirishdan boshlash zarur. Asosiy vositalar obyektlarini amortizatsiya ajratmalari hisob-kitobi qaydnomalar (vedemostlar)ga kiritilishining to'g'riligi inventar daftarlar bo'yicha tekshiriladi. Belgilangan me'yorlar to'g'ri qo'llanilganligini tekshirish uchun hisob kitob uchun oylik me'yorlarni yillik me'yorlarga aylantirish zarur. Shundan keyin taftish qilinayotgan davrdagi asosiy vositalar harakati va ishlab chiqarish asosiy vositalari xizmatining me'yoriy muddatlari tugashi munosabati bilan amortizatsiya ajratmalarini to'xtatishga bog'liq operatsiyalar amalga oshirilgan oylar tekshiriladi.

Davr xarajatlariga olib boriladigan eskirish xarajatlari tarkibini to'g'ri hisoblab chiqish aniqligi va korxonaning moliyaviy natijalari amortizatsiya summalari to'g'ri hisoblab chiqilishi va taqsimlanishiga bog'lik. Shu sababli amortizatsiya noto'g'ri ravishda davr xarajatlari hisobiga o'tkazilganligi va aybdor shaxslarni aniqlash hamda bularni bartaraf etish bo'yicha maslahatlar berish kerak.

Bundan tashqari auditor asosiy vositalarning texnik holati qonikarsiz ekanligining sabablari va aybdorlarini, eskirganligi sabablari, foydalanishga yaroqsiz bo'lgan obyektlar nima uchun o'z vaqtida hisobdan chiqarilmaganligini, keraksiz va ortiqcha obyektlarni berish va sotishning qanday tadbirlari ko'rilganligi, obyektning texnik holati qoniqarsiz ahvolda bo'lgani tufayli ko'rilgan moddiy zarar miqdorini aniqlashi kerak.

Asosiy vositalar obyektlari va guruhlarining texnik holatini tekshirish asosiy vositalarning eskirish darajasi, ishdan chiqishini va yangilanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish bilan tugallanadi. Eskirish darajasi tekshirilganda davr boshida va oxirida dastlabki qiymatni tekshirish sanasida yuz foizga ko'paytirilishdan iborat eskirish summasi nisbati sifatida aniqlanadi.Ishdan chiqish koeffitsenti ishga tushirilgan asosiy vositalar summasining yil oxiridagi dastlabki bahosiga nisbati sifatida aniqlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Davr xarajatlari hisoblanuvchi asosiy vositalar amortizatsiya xarajatlarining davr xarajatlari hisobi va auditining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib chiqib, mamlakatimizda bunday davr xarajatlari hisobi va auditini takomillashtirish uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

1. Texnika va texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan yangi ishlab chiqarilgan kompyuter va hisoblash texnika uskunalari tezlik bilan ma'naviy ma'noda eskirmoqda. Ko'pgina zamonaviy texnologiyalar ma'naviy eskirish hisobiga dastlabki foydalanish yilidayoq o'zining deyarli yarim bozor narxini yo'qotmoqda. Odatda bunday vositalarning boshlang'ich narxining yuqoriligi sababli inventar jihozlar tarbikiga ham kiritib bo'lmaydi. Ayrim turdagi texnologiyalar, masalan, mobil aloqa vositalari uzoq vaqt foydalanilganda o'zidan zararli ta'sir ko'rsatuvchi radiatsiya ishlab chiqarish miqdori keskin ortishini inobatga olib, ishlab chiqaruvchilarning o'zlari bunday asosiy vositalarga qisqa muddatli (5 yildan kamroq) foydalanish muddati belgilab bermoqda. Shularni inobatga olib ayrim turdagi asosiy vositalarga yuqoriroq stavkada eskirish hisoblashni belgilash haqidagi o'zgarishni qonun hujjatlariga kiritishni tavsiya qilamiz.
2. Bugungi kunda amaldagi standartlarga ko'ra asosiy vositalar, jumladan, eskirishi davr xarajatlari olib boriladigan asosiy vositalar uchun ham ularning asosiy vosita deb e'tirof etilishi uchun 1 yildan ko'proq xizmat muddatiga va eng kam ish haqinin 50 barobaridan ortiq boshlang'ich narxga ega bo'lish talabi qo'yilgan. To'g'ri, korxona hisob siyosatida asosiy vositalarning eng arzon qiymatini bu 50 barobarlik darajadan pastroq belgilab olish mumkin. Hozirda eng kam ish haqining 50 barobari salmoqli summani tashkil etishini inobatga olib, ushbu minimal talabni qayta ko'rib chiqib, xususan, kamroq summani belgilashni taklif qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. https://www.accountingtools.com/articles. // Period costs – Accounting tools.
2. Э.Аренс, Дж.Лоббек. Аудит. Пер.с.англ. М.А.Терехова и другиеМ:.Финансы и стасистика, Г.Андерсон, Б.Нидлз, Д.Кондвелл.
3. "Бухгалтерскийучет" -М:.Финансы и стасистика, 1993-496 с.,
4. Бакыт Султанова, Жумакуль Абишева, Феризат Тулегенова. Учебное пособие. Алматы 2016
5. Karimov A.A va boshqalar. "Buxgalteriya hisobi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik/Mualliflar: A.A.Karimov, F.R.Ismoilov, A.Z.Avloqulov. – T.: "Sharq",2004. – 394 b.
6. O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti 5-son "Asosiy vositalar" // www.bhms.uz – Buxgalteriya hisobining milliy standartlari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING MOHIYATI VA NAZARIY ASOSLARI

R. K. Ollaberganova
Belarus–O'zbekiston qo'shma tarmoqlararo amaliy texnik kvalifikatsiyalar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ta'lim muassasalari ixtisosliklar o'qituvchilarining intellektual salohiyatini oshirish, dunyoqarashlarini boyitishda ularni innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan yaqindan tanishtirish, shuningdek, pedagog kadrlarni zamonaviy innovatsion ta'lim texnologiyalarining tashkiliy, texnik va didaktik imkoniyatlaridan xabardor bo'lishlari uchun sharoit yaratib, kasbiy faoliyatda ulardan samarali foydalanish borasidagi malakalarining mustahkamlanishini tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim, metodlar, texnologiyalar, innovatsion xarakter, debat, bahs-munozara, evristik suhbat; ijodiy topshiriqlar, kreativ yondashish, muammoli vaziyatlar, rolli va ishbilarmonlik o'yinlari, texnik va didaktik imkoniyatlar.

Abstract: In the article, educational institutions increase the intellectual potential of teachers of specialties, introduce them to innovative educational technologies to enrich their worldview, create conditions for teachers to understand the organizational, technical and didactic capabilities of modern innovative educational technologies, and also in their professional activities, an analysis is given of consolidating their skills in their effective use.

Key words: innovative education, methods, technologies, innovative character, discussion, discussion, heuristic conversation; creative tasks, creative approach, problem situations, role-playing and business games, technical and didactic opportunities.

Аннотация: В статье образовательные учреждения повышают интеллектуальный потенциал преподавателей специальностей, знакомят их с инновационными образовательными технологиями для обогащения их мировоззрения, создают условия для осознания педагогами организационных, технических и дидактических возможностей современных инновационных образовательных технологий, а также в в их профессиональной деятельности дается анализ закрепления их навыков в их эффективном использовании.

Ключевые слова: инновационное образование, методы, технологии, инновационный характер, дискуссия, дискуссия, эвристическая беседа; творческие задания, творческий подход, проблемные ситуации, ролевые и деловые игры, технические и дидактические возможности.

KIRISH

Globallashuv sharoitida ta'lim shaxsni har tomonlama voyaga yetkazish, unda komillik va malakali mutaxassisga xos sifatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bugungi tezkor davr ta'lim oluvchilar, shu jumladan o'quvchilarni ham qisqa muddatda va asosli ma'lumotlar bilan qurollantirish, ular tomonidan turli fan asoslarini puxta o'zlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston–2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmonida ham Ta'lim tizimi islohotlari keltirib o'tilgan. Farmonda ta'lim tizimining barcha bosqichlari isloh qilinishi lozimligi ko'rsatilgan [1].

Mamlakatimiz ta'lim tizimida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarning zamirida oliy ta'lim tizimini mazmunan yangilash, axborotlar globallashgan bir davrda mazkur ta'lim tizimida pedagogik faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishni modernizatsiyalash, mazkur jarayonga innovatsion texnologiyalarni tadbiq etish, bu borada xorij tajribalaridan samarali foydalanish kabi muhim vazifalarni qamrab olgan. Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko'ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda. O'zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta'lim shaxsga yo'naltirilgan ta'lim deb nomlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

V.A.Slasteninning aniqlashicha, joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko‘zda tutadi. Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma’lum unsurlarning yig‘indisi shartli yangilik hisoblanadi. Yangilik - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar [2]. V.I. Zagvyazinskiy yangi tushunchasiga ta’rif berib, pedagogikadagi yangi bu faqatgina g‘oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar, texnologiyalardir, lekin bu pedagogik jarayonning unsurlari majmuan yoki alohida olingan unsurlari bo‘lib, o‘zgarib turuvchi sharoitda va vaziyatda ta’lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etishning ilg‘or boshlanmalarini o‘zida aks ettiradi [3]. Nurmuxamad Duisenov tomonidan o‘qituvchi va o‘quvchi-talabaning belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishshlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog‘liq deb ta’kidlagan [4].

A.I.Prigojinning fikriga ko‘ra, innovatsiya maqsadga muvofiq ravishda muayyan ijtimoiy birlik – tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga nisbatan munosabatga yangicha yondashish, bu munosabatni bir qadar turg‘un elementlar bilan boytib borish tushunilishi lozim [5].

Amerikalik psixolog E.Rodjers o‘z tadqiqotlarida innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, ijtimoiy munosabatlarga yangilik kiritish, bu jarayonda ishtirok etuvchi shaxslarning toifalari, ularning yangilikka bo‘lgan munosabatlari, yangilikni qabul qilish, mohiyatini anglashga bo‘lgan tayyorlik darajasi hamda muayyan shaxslar toifalari o‘rtasidagi innovatsion xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning tasnifi masalalarini o‘rgangan [6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ta’lim jarayonida o‘quvchi talaba asosiy figuraga aylanadi. Shuning uchun oliy o‘quv yurtlari va fakultetlarida malakali kasb egalarini tayyorlashda zamonaviy o‘qitish metodlari - interaktiv metodlar, Innovotsion texnologiyalarning o‘rni va ro‘li benihoya kattadir. Pedogogik texnologiya va pedogog maxoratiga oid bilim, tajriba va intiraktiv metodlar o‘quvchi-talabalarning bilimli, yetuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi.

TADQIQOT NATIJALARI

Talabalar shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonida o‘quv materialini o‘zlashtirishga ijodiy, tanqidiy yondoshishni, yangi g‘oyalarni ilgari surish, ularni asoslash, o‘z fikrini himoya qilish, muammoli vaziyatlarda samarali yechimni topish, bilim, ko‘nikma, malakalarni o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Pedagog tomonidan ta’lim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qo‘llanilishi, talabalarni rivojlan- tirish, qobiliyatlarini yanada o‘stirishga xizmat qiladi. Xususan:

- muammoli izlanish;
- kichik tadqiqotlarni olib borish;
- debat;
- bahs-munozara;
- evristik suhbat;
- kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashg‘ulotlarini tashkil etishda pedagoglar o‘quv axborot- larining talabalar bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqtira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo‘lishini ta’minlashga alohida e’tibor qaratishlari zarur.

Ta’lim jarayonida pedagoglar tomonidan:

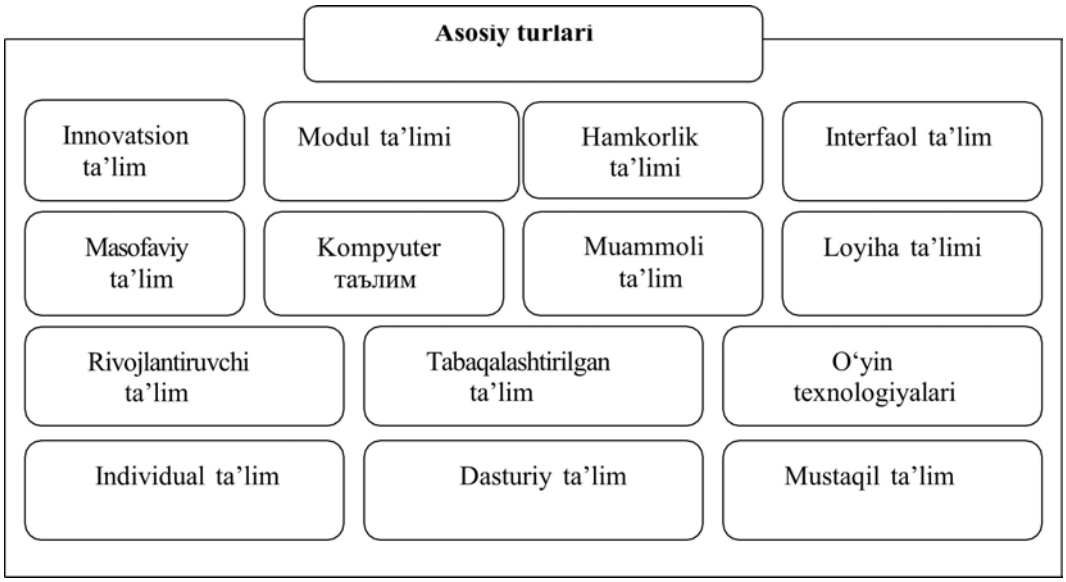
- turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, maqsadli foydalanish;
- o‘quv topshiriqlarini bajarishda talabalarga usullarni mustaqil tanlash imkonini berish;
- talabani juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta’minlash;
- mashg‘ulotlarning loyihalashtirilishiga e’tiborning qaratilishi nafaqat o‘qitish sifatini yaxshilaydi, samaradorligini oshiradi, shu bilan birga talabalar shaxsning rivojlanishi uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

Eng muhimi pedagoglar o‘quv mashg‘ulotlarining nafaqat axborot berish, balki rivojlantirish xarakteriga ega bo‘lishlariga e’tiborni qaratishlari zarur. Shuningdek, muhokama qilinayotgan masala, muammo, o‘rganilayotgan mavzu yuzasidan talabalarning mustaqil fikr bildirishlari (noto‘g‘ri bo‘lsa-da, fikr bildirishlari)ga imkon berish, nima bo‘lganda ham ularni o‘ylashga, fikrlashga undash shaxsga yo‘natirilgan ta’limga xos muhim belgilardan biri sanaladi.

Ta’lim jarayonida quyidagilardan foydalanish shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning yana bir belgisidir:

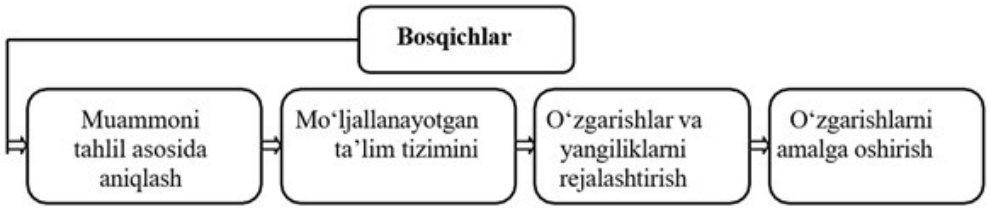
- ijodiy topshiriqlar;
- kreativ yondashishni taqozo etuvchi vazifalar;
- muammoli vaziyatlar;
- rolli va ishbilarmonlik o‘yinlari;
- bahs-munozara, debat;
- musobaqa ko‘rinishidagi bellashuvlar

Ayni vaqtda shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning quyidagi turlari farqlanmoqda (1-rasm).

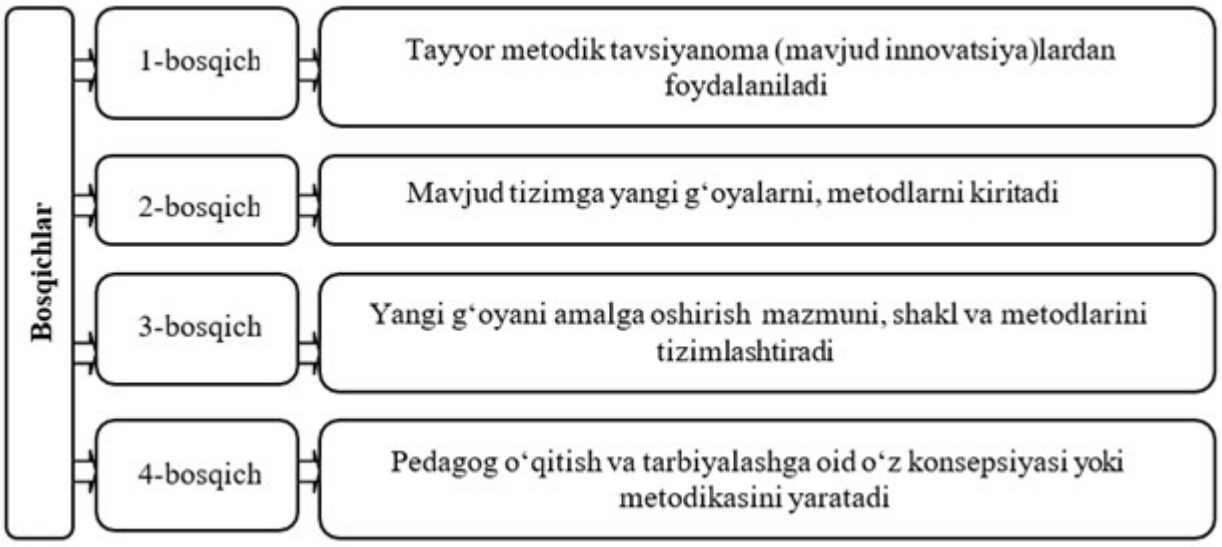
1-rasm: Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning asosiy turlari

Ta’lim innovatsiyalarini pedagogik jarayonga tadbiq etish bir necha bosqichlarda kechadi. Ular quyidagilardir (2-rasm).

2-rasm: Innovatsiyalarni pedagogik jarayonga tadbiq etish bosqichlari

Bugungi kunda pedagoglarning innovatsion faoliyat ko‘nikma, malakalariga ega bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega. Pedagoglar tomonidan innofatsion faoliyat ko‘nikma, malakalarini o‘zlashtira olishlarida ularning innovatsion yondoshuvga ega bo‘lishlari talab etiladi. O‘z mohiyatiga ko‘ra pedagoglar tomonidan innovatsion faoliyat ko‘nikma, malakalarining o‘zlashtirilishi ularda innovatsion yondoshuvni qaror topishi asosida kechadi. Pedagoglarda innovatsion yondoshuvning qaror topishi ham murakab jarayon bo‘lib, u bir necha bosqichda kechadi. Ya’ni (3-rasm):

3-rasm: Pedagoglarda innovatsion yondoshuvni qaror toptirish bosqichlari

Innovatsion xarakterdagi nazorat vositalari. Zamonaviy sharoitda nafaqat ta’lim jarayonini tashkil etishda, shu bilan birga talabalarning o‘quv faoliyatlarini nazorat qilishda ham innovatsion xarakterga ega vositalardan foydalanilmoqda. Ayni o‘rinda ana shunday vositalardan ikkitasi – o‘quv portfoliosi va “Assesment” texnologiyasi to‘g‘risida to‘xtalib o‘tiladi.

So‘nggi yillarda zamonaviy ta’limda pedagogning kasbiy, talabaning esa o‘quv faoliyatini mazmunan takomillashtirish, shuningdek, har ikki faoliyat turining sifatini ma’lum ko‘rsatkichlar asosida yetarlicha, xolis baholashga nisbatan ehtiyoj kuchaymoqda. Portfolio pedagog hamda talabaning faoliyatiga bilvosita baho berish, qay darajada sifatli va samarali ekanligini tahlil qilish imkoniyatini ta’minlashga xizmat qiladi. Qolaversa, portfoliolar pedagog va talabalarga ularning shaxsi, faoliyati bilan turli ekspertiza (tekshiruv)lar jarayonida komissiya a’zolarini bilvosita tanishish imkoniyatini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytish mumkinki, zamonaviy ta’limda innovatsiya, yanada aniqrog‘i, pedagogik hamda ta’lim innovatsiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Binobarin, globallashuv hamda jamiyatning axborotlashuvi ta’lim jarayonini noan’anaviy shakllarda samarali metod va vositalarni qo‘llashni taqozo etish bilan birga, o‘quv materiallarini shakllantirish va ulardan amalda foydalanishga nisbatan ham innovatsion yondoshishni taqozo etmoqda. Pedagogik innovatsiyalar pedagogik tizimning ichki tuzilishini o‘zgartiradi. Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarining pedagogik yoki ta’lim innovatsiyalaridan samarali, faol foydalana olishlari muayyan jarayonda kechadi.

Pedagoglarning kasbiy faoliyatga innovatsion yondasha olishlari ko‘zlangan maqsadga erishishni kafolatlash bilan birga ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga, talabalarda bilish faolligini kuchaytirishga yordam beradi.

- talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini har tomonlama, xolis baholash;
- talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;
- talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan istiqbolli reja (maqsadli dastur)ni shakllantirish.

Jamiyatning axborotlashuvi ta’lim jarayonini noan’anaviy shakllarda samarali metod va vositalarni qo‘llashni taqozo etish bilan birga, o‘quv materiallarini shakllantirish va ulardan amalda foydalanishga nisbatan ham innovatsion yondoshishni taqozo etmoqda. Pedagogik innovatsiyalar pedagogik tizimning ichki tuzilishini o‘zgartiradi.

Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarining pedagogik yoki ta’lim innovatsiyalaridan samarali, faol foydalana olishlari muayyan jarayonda kechadi. Pedagoglarning kasbiy faoliyatga innovatsion yondasha olishlari ko‘zlangan maqsadga erishishni kafolatlash bilan birga ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga, talabalarda bilish faolligini kuchaytirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiytolar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. lex.uz›ru/docs/-6600413
2. Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / - М.: Издательский центр “Академия”, 2013. - 576 с
3. В.И. Загвязинский Методология педагогического исследования 2-е изд., испр. и доп. Учебное пособие для вузов - М.: Издательский центр “Академия”, 2017
4. N.Duisenov. AKT va internet texnologiyalaridan foydalanishni o‘rganish- Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2021-yil.
5. Пригожин А.И. Нововведение: стимулы и перспективы. М.: Политиздат, 1998. – 81 с.
6. Rogers, E. M. (2003). Diffusion of innovations (5th ed.). New York: Free Press.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

MAMLAKATDA MOLIYA BOZORINI TAKOMILLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

Rizayeva Laylo Patxulla qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Boboqulova Shaxlo Turg‘in qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Aminjonova Nozima Naimjonovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada moliya bozorining mamlakat iqtisodiyotida tutgan o‘rni va ahamiyati, uning istiqboldagi asosiy yo‘nalishlari keng yoritib berilgan. Moliya bozorini rivojlantirish sharoitida O‘zbekıston fond birjasi faoliyatini takomillashtirish istiqbollari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: bozor kapitalizatsiyasi, strategiya, valyuta bozori, korporativ boshqaruv, moliya bozori, moliya instrumentlari, fond birjasi, qimmatli qog‘ozlar bozori, real investitsiya, korporativ boshqaruv, moliyaviy resurslar.

Abstract: The role and importance of the financial market in the country’s economy, its main directions in the future are widely explained in the article. Prospects for improving the activity of the stock exchange of Uzbekistan in the context of the development of the financial market were considered.

Key words: market capitalization, strategy, foreign exchange market, financial market, financial instruments, stock exchange, stock market, real investment, corporate management, financial resources.

Аннотация: В статье широко раскрыты роль и значение финансового рынка в экономике страны, его основные тенденции в будущем. Рассмотрены перспективы совершенствования деятельности Узбекской фондовой биржи в контексте развития финансового рынка.

Ключевые слова: рыночная капитализация, стратегия, валютный рынок, корпоративное управление, финансовый рынок, финансовые инструменты, фондовая биржа, фондовый рынок, реальные инвестиции, корпоративное управление, финансовые ресурсы.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda qimmatli qog‘ozlar bozori juda muhim o‘rin egallaydi. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish va rivojlantirish uchun samarali iqtisodiy siyosat yurgizish bilan bir vaqtda, moliyaviy sohada institutional islohotlar o‘tkazilishi lozimligi ayni haqiqatdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida fond bozoridagi qimmatli qog‘ozlardan maqbul tarzda foydalanish imkoniyatini yaratuvchi barqaror moliyaviy tizim sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday moliyaviy tizimga ega mamlakatlar iqtisodiy xatarlarga bardoshli bo‘ladilar.

Mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan taraqqiy etish darajasi hamda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan milliy daromadning yuqoriligi bilan bog‘liq eng muhim ko‘rsatkichlar, jumladan, (moliya bozorida muomalada bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar turlarining ko‘pligi va likvidlilikning yuqoriligi, aktsiyadorlik jamiyat (AJ)larida yuqori dividend siyosati, birja savdo tizimlarining takomillashganligi) moliya bozorining yuqori darajada rivojlanganligi, xususan, qimmatli qog‘ozlar bozori (QQB) kapitalizatsiyasining yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmiga nisbatan ulushining yuqoriligi bilan izohlanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan mavzu bo‘yicha dolzarb g‘oyalari ularning ya’ni bozorlar rivojlanish xususiyatlari va undagi moliyaviy vositalarga e’tibor qaratilgan.

So‘nggi besh o‘n yillikda, ayniqsa, muhim moliyaviy tadqiqot yo‘nalishlari portfel nazariyasi, kapital aktivlari bahosi nazariyasi, foiz stavkalari tuzilishi nazariyasi, kapital tuzilishi nazariyasi, agentlik nazariyasi, samarali bozorlar nazariyasi va opsion narxlari nazariyasi bo‘lib hisoblanadi. Jumladan, G. Markovits 1952-yilda portfel nazariyasi bo‘yicha tadqiqot natijalarini e’lon qildi, unda u bir o‘lchovli investitsiya mezonlarining an’anaviy qo‘llanilishini, masalan, sof joriy qiymat (NPV) mezoni ikki o‘lchov bilan almashtirilishi kerakligini ta’kidladi. Keyingi o‘n yilliklarda u o‘z modelini kengaytirgan holda investorlar qimmatli qog‘ozlarga alohida ya’ni faqatgina bitta qimmatli qog‘ozga qaramasliklari kerakligini ta’kidladi.

Keyinchalik (1964-yilda) Uilyam F. Sharp Markovits modeliga asoslangan tadqiqotlarni takomillashtirdi. Markovits modeli bilan bog‘liq qiyinchiliklardan biri shundaki, u investitsiya qilish jarayonida mavjud bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar soni ko‘p bo‘lsa, u juda katta bo‘lgan variatsiya-kovariatsiya matritsasini baholashni talab qiladi. Sharp Mark ma’lum bir qimmatli qog‘ozlarning daromadlari faqat umumiy omilga, odatda bozor indeksining qaytishiga nisbatan sezgirligi bilan o‘zaro bog‘liq, deb hisoblab, murakkab bo‘lgan baholash tartibini soddalashtirdi. Sharp Mark bundan keyin barcha investorlar risksiz foiz stavkasi bo‘yicha qarz berish va qarz olish imkoniyatiga ega, ular samarali chegara shakliga rozi bo‘lishadi va tranzaksiya xarajatlari yo‘q taxminga tayanish lozimligini ta’kidladi.

Mahalliy iqtisodchi olimlardan professor Sh.Sh. Shoha’zamiy yondashuviga ko‘ra, moliyaviy vositalar (bank kapitalini oshirishga, likvidligini, bozor kapitalashuv darajasini oshirishga olib boruvchi sifatida) moliyaviy resurslarni investorlardan iste’molchilarga tomon va aksincha yo‘nalishda harakat qilishini ta’minlovchi vositalar hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Moliyaviy globallashuv sharoitida moliya bozorini xalqaro miqyosda rivojlantirish, investitsiyalardan samarali foydalanishga qaratilgan masalalarning yechimiga erishish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqot natijalari asosida moliya bozorining milliy va xalqaro tizimlarini rivojlantirishga urg‘u berilmoqda hamda uzluksiz ravishda takomillashtirilmoqda. Ammo yirik kompaniyalarning aktsiyadorlik kapitali tuzilmasida davlat ulushining yuqoriligi, moliya bozori orqali investitsiya jalb etishni takomillashtirish, moliyaviy instrumentlar likvidliligini oshirish, jahon kapital bozoriga integratsiyalashuvini ta’minlash orqali moliyaviy resurslar jalb qilishni kengaytirish, qimmatli qog‘ozlarning ikkilamchi bozorini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borish dolzarb ahamiyatga ega.

Ma’lumki, O‘zbekiston iqtisodiyotda hozirgi vaqtda amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o‘zgarishlar, eng avvalo fond bozori bilan bevosita bog‘liq bo‘lib kelmoqda. Chunki Respublikada rejalashtirilgan investitsiya programmasini amalga oshirishda o‘tish davriga xos bo‘lgan moliyaviy resurslarning chegaralanganligi sezilmoqda. Shuning uchun ham fond bozorining qimmatli qog‘ozlaridan samarali foydalanish, ularning eng qulay shakllaridan foydalanish muhim masalalardan biri bo‘lib kelmoqda.

Hozirgi globallashuv sharotida fond bozorlari iqtisodiyatning asosiy tarmog‘i bo‘lib kelmoqda. Bundan ko‘rinib turbdiki, qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish iqtisodiyotni rivojlantirish demakdir. Hozir jahon fond bozorlari bir qancha muammoli holatlar vujudga kelmoqda. Prezidentimiz bu muammolar haqida quyidagi fikrlarini bildirganlar: “Muhim masala - yurtimizda fond bozori, fond birjasini yanada rivojlantirish uchun qimmatli qog‘ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi ishini tubdan qayta tashkil etish lozim”[1]. Biz bo‘sh turgan davlat mulki obyektlarini o‘zaro sheriklik asosida xususiy sektorga o‘tkazish bo‘yicha ishlarni davom ettiramiz. Internet tarmog‘ida elektron savdolar va auksionlar orqali yer uchastkalarini, jumladan, tadbirkorlar uchun ajratishning yagona tartibini o‘rnatish zarur.

Valyuta bozorini isloh qilishga qarshi bo‘lgan ayrim “ekspertlar”ning ikkilanishi va “maslahat”lariga qaramasdan, biz qisqa muddatda xalqaro standartlar asosida valyutani liberallashtirish jarayonini boshladik.

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. – T.: “Ma’naviyat”, 2018. 189-b.

Lekin biz yaxshi tushunamizki, bu ish ushbu sohadagi islohotlarning boshlanishi, xolos. Valyuta siyosati biznes va iqtisodiyotni rivojlantirish manfaatlariga to‘liq xizmat qilishi, investitsiya faoliyatiga ijobiy turtki berishi lozim”[2].

Shu boisdan, Muhtaram Prezidentimiz tomonidan “2020–2025-yillarda moliya bozorini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va erkin muomaladagi jami qimmatli qog‘ozlarning yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbatini 2025-yil oxiriga qadar kamida 10–15 foizga yetkazish kun tartibidagi asosiy masala ekanligi ta’kidlandi”[3]. Bunday ustuvor va dolzarb vazifalarning samarali amalga oshirilishi mamlakatimizda moliya bozorining xususiyatlari va rivojlanish tendentsiyalarini tadqiq etish hamda moliya bozorini rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni faollashtirish lozimligini ko‘rsatmoqda.

Iqtisodiyotning rivojlanishi tarixiga nazar tashlansa, moliya bozorini, avvalambor, insoniyat jamiyatida pulning paydo bo‘lishi va u bilan bog‘liq bozor munosabatlarini amalga oshirila boshlashidan shakllanishini ko‘rish mumkin. Asrlar davomida moliya bozori, uning mazmuni va unga oid tushunchalar shakllanib va uzluksiz rivojlanib kelmoqda. Bunga sabab, inson sivilizatsiyasining moliya sohasidagi tajribasini boyishi, unda shaxslarning (yuridik va jismoniy) moliyaviy munosabatlari va qiziqishlari kengayib, maqsadlari va faoliyat turlari ortib, manfaatlari tobora o‘sib, ularning haq-huquqlari borgan sari mustahkamlanib va ta’minlanib borishidadir.

Bozorning eng yuqori darajada rivojlangan turi moliya bozori hisoblanadi. Hozirda moliya bozori yuqori darajada tashkillashgan va uzluksiz rivojlanayotgan, borgan sari jahon miqyosida globallashib borayotgan alohida bir butun va o‘z muhitiga ega munosabatlar va institutlar (qatnashchilar) majmuasi sifatida namoyon bo‘luvchi murakkab tizim ekanligi aniq bo‘lmoqda. Bunda moliya bozorlari nafaqat milliy iqtisodiyot, balki global iqtisodiyot rivojini belgilamoqda. Uning mazmun-mohiyati quyidagi kontseptual tushuncha va qonuniyatlar asosida belgilanadi.

Moliya bozorini, umuman olganda, quyidagicha ta’riflash mumkin. Moliya bozori bu monetizatsiyalashgan real investitsion bazisga ekvivalent moliyaviy instrumentlar bilan bog‘liq tashkillashgan iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta’minlangan munosabatlarni maqsadli amalga oshiruvchi, iqtisodiyot subyektlari uchun zaruriy bozor sharoitlarini yaratib beruvchi majmua sifatida namoyon bo‘luvchi tizimdir.

Moliyaviy resurslarni jalb qilishda foydalanuvchi usullarni asoslashda nazariy va amaliy yondashuvlarni tahlil qilish mahalliy, milliy va jahon kapital bozorlariga nisbatan quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

birinchi navbatda, moliyaviy resurslarni jalb qilish usullari moliyaviy menejmentning maqsadlariga mos ravishda farqlanadi;

ikkinchidan, moliyaviy resurslarni jalb qilish usullari kapital bozorining segmentlari va turlari bo‘yicha o‘z xususiyatlariga ega;

uchinchidan, moliyaviy resurslarni jalb qilish usullari moliyaviy vositalar asosida aniqlanadi;

to‘rtinchidan, moliyaviy resurslarni jalb qilish usullari quyidagi parametrlar: moliyaviy resurslarni jalb qilish maqsadlari, hajmi va shartlari, kompaniyaning tashkiliy va iqtisodiy xususiyatlariga bog‘liq.

Moliyaviy resurslarni jalb qilish jarayonida foydalaniluvchi moliyaviy instrumentlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda iqtisodiyotning korporativ sektorida kapital bozori segmentlarining o‘zaro munosabatlari shakllanadi. O‘z navbatida, segmentlar o‘zaro ta’sirining xususiyatlari va darajasini tahlil qilish qimmatli qog‘ozlar bozori va kredit bozorining (kuchli, o‘rta, zaif) uch turdagi o‘zaro bog‘liqligini aniqlash va tavsiflash imkonini beradi.

Lekin har qanday bozorni u yoki bu belgi asosida tasniflanishining mazmuni uning tovari hususiyatlari bilan bog‘liq holda amaliy ahamiyati bilan belgilanishini hisobga olsak hamda, agar ko‘rilayotgan bozor turlaridagi tovarlarni xususiyati, kelib chiqishi va ularning bozor muomalasini bir-biri bilan taqqoslaydigan bo‘lsak, albatta, sezilarli farq namoyon bo‘ladi. Masalan, ishlab chiqariladigan tovarlar muomalasi uchun ularga hos bo‘lgan bozor zarur, qimmatli qog‘ozlar uchun esa faqat moliya bozori, pul (valyuta) va kreditlar uchun mos ravishda pul bozori va kreditlar bozori bo‘lishi kerak va h.k. Bunda real tovar, moliya instrumentlaridan farqli, bir yoki bir necha marotaba oldi-sotti bo‘ladi, qimmatli qog‘ozlar esa cheklanmagan martta oldi- sotti bo‘lishi mumkin. Umuman olganda tovar kimningdir tomonidan ishlab chiqariladi, moliyaviy instrument (jumladan qimmatli qog‘oz) esa muomalaga chiqariladi.

Moliya bozori har qanday mamlakatning umumiy bozorini tarkibiy, ammo, asosiy va alohida qismidir. Lekin, moliya bozorining asosi real tovarlar bozoridir. Bunda moliya bozori real iqtisodiyot va tovar bozorining ustqurmasi sifatida namoyon bo‘lishi bilan birga tovar bozori va iqtisodiyotni moliyaviy ta’minlaydi va muvofiqlashtiradi, umuman iqtisodiyotning obyektiv holatini ifodalaydi va rivojlanishini belgilaydi.

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O‘zbekiston Respublikasini 2018-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan murojaatnomasi.

3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Fond bozorini rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan yig‘ilish bayonoti. 2019-yil 7-oktyabr. http://xs.uz/uzkr/post/fond-bozorini-rivozhlantirish-masalalari-muhokama-qilindi.

Tahlillar ko‘rsatishicha, barcha rivojlanayotgan mamlakatlarda kuzatilayotgan o‘xshash jihatlardan biri likvidlilikning yetishmasligidir. Vaholanki, likvidlilik har qanday iqtisodiyot taraqqiyotida hal qiluvchi omil bo‘lib, bunda bir-biri bilan bog‘liq shunday jarayon kuzatiladiki, chet ellik sarmoyador kompaniya likvidli bo‘lsa, unga investitsiya jalb qiladi, ayni paytda korxonaga sarmoya kiritmay turib, likvidlilikni oshirish mushkul. Aynan shu o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlash yoki boshqarish professional yondashuvni talab etadi.

Moliya bozorini samarali tashkil etish va boshqarishda tartibga solish jarayoni juda muhim, ammo u haddan tashqari qat’iylashtirilmasligi zarur. Ushbu bozor rivojlanishi uchun uning ishtirokchilari ko‘lamini kengaytirish va bu jarayon listing talabiga javob bermaydigan korxonalar hisobiga amalga oshirilmasligi darkor.

Birjada emitentlar ortib, ular tomonidan obligatsiya va aktsiyalar muomalaga chiqarilsa va daromadli bo‘lsa, ularni sotib olishga qiziqish kuchayadi. Natijada YaIM hajmida banklar va birja ulushlarining balanslashuvi ta’minlanadi. Shuningdek, moliya bozori rivojida aholi o‘rtasida moliyaviy madaniyatni oshirish ham o‘ziga xos rol o‘ynaydi. Masalan, Vengriyada 2003-yilda bu borada katta islohotni amalga oshirishga kirishilgan, hozirga kelib bu mamlakatda moliyaviy madaniyatni shakllantirish masalasi maktab darsliklaridan o‘rin olgan.

Jahon kapital bozorida kuzatilayotgan muhim jihatlaridan yana biri bu, xorijiy investor qaysidir mamlakatga sarmoya kiritmoqchi bo‘lsa, uning mahalliy qonun- qoidalarga moslashuvi qiyin kechadi.

Xalqaro standartlarga muvofiq mavjud milliy qonunchilik esa chet ellik sarmoyadorga qulay sharoit yaratadi. Jahon talablariga tayanilgan holda hayotga tatbiq etiladigan xuddi shunday hujjatlar qatoriga korporativ boshqaruv kodeksini kiritish mumkin. Shu bois, ishtirokchilarga korporativ boshqaruv tamoyillarining huquqiy asoslari, uni tatbiq etishning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, AJlarda direktorlar kengashi, unda mustaqil a’zolarning o‘rni ham muhim sanaladi. U yerda rivojlangan mamlakatlardagi singari aksiyalar bilan oldi-sotdini amalga oshirish uchun masofadan turib brokerlik hisob raqami ochish yo‘lga qo‘yilgan ekan. Bu xorijiy investorlar uchun juda katta qulaylik va bozor ishtirokchilari sonini oshirishda zarur omillardan biri hisoblanadi. Bizda esa bu jarayon hali yo‘lga qo‘yilmagan va mavjud qonunchilikka o‘zgartirish kiritmasdan turib, uni amalga oshirish imkonsizdir.

Korporativ harakatlarga xizmat ko‘rsatish asosida: kapital bozori ishtirokchilarining vaqt va moliyaviy xarajatlarini kamaytirish; kapital bozori ishtirokchilari o‘zaro hisob-kitoblaridagi xatarni kamaytirish; daromadlar to‘lovi va moliyaviy instrumentlarni so‘ndirishning markazlashtirilgan tizimini joriy etish; Markaziy depozitariyni O‘zbekiston kapital bozorida yagona hisob-kitob tashkiloti sifatida rivojlantirishga erishiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda moliya bozori orqali, bir tomondan davlat korxona va tashkilotlar, aholi o‘zlari uchun zarur bo‘lgan mablag‘ni jalb qilsalar, ikkinchi tomondan korxona, tashkilot va aholi o‘zlarining vaktincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini qimmatbaho qog‘ozlar sotib olishga yo‘naltirib foyda ko‘radilar. Bu esa moliyaviy resurslarning harakatini ta’minlab, iqtisodiy o‘sishga turtki beradi.

Moliya bozorining investitsion faolligini oshirish, nafaqat, aktivlar qiymati va savdo hajmlarining o‘sishi bilan birga olib borilishi kerak, balki qimmatli qog‘ozlar bozorining barcha ishtirokchilari faoliyati ta’minlanishi zarur. Qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish moliyaviy resurslarni faollashtirishga, ulardan oqilona foydalanishga va iqtisodiy rivojlanishni bir muncha tezlashtirish uchun qayta taqsimlashga yo‘naltirish maqsadga muvofiqdir.

Davlat va xo‘jalik birlashmalari ulushi mavjud bo‘lgan AJlari aktsiyalar paketlarini birlamchi va ikkilamchi ommaviy taklif (IPO va SPO) asosida sotish lozim. Buning natijasida kapital (moliya) bozorining milliy iqtisodiyotdagi mavqeyini hamda investitsiyalarni jalb etishdagi rolini oshirish, birja savdolariga keng jamoatchilikni jalb qilish imkoniyati asoslangan.

Strategik ahamiyatga ega yirik kompaniyalarning aktsiyadorlik kapitali tuzilmasida davlat ulushini bosqichma-bosqich qisqartirish yo‘nalishlarini ishlab chiqish zarur. Natijada yirik investitsiyalar talab qiladigan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va budjet daromadlarini oshirish imkoniyati yaratiladi.

Moliya bozorini rivojlantirish, nafaqat, davlat yoki korxonalar pul mablag‘larini shakllantirish va joylashtirishda, balki mazkur bozorga aholi mablag‘larini jalb etishni ta’minlashga xizmat qiladi. Mazkur holatlarning barchasi O‘zbekistonda moliya bozorini rivojlantirish uchun yagona kontseptsiyaga kuchli ehtiyoj mavjudligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining murojaatnomasini o‘rganish va keng jamoatchilik o‘rtasida targ‘ib etishga bag‘ishlangan ilmiy-ommabop qo‘llanma. – T.: “Ma’naviyat”, 2018. 189-b.
2. Allayarov, S.A. (2020). Strengthening tax discipline in the tax security system: Features and current problems. South Asian Journal of Marketing & Management Research, 10(11), 124-128.

3. Allayarov, S., Allayarov, S., Yuldasheva, U., & Madjidov, N. (2020). Assessment of the effectiveness of the results of the fiscal policy of the republic of Uzbekistan. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(7), 7920-7926.
4. Сатторов, Б. К., & Аллаяров, С. Р. (2017). Развитие экономики Узбекистана в условиях мировых интеграционных процессов. Наука, техника и образование, 1(5 (35)), 98-100.
5. Аллаяров, С. Р., & Кандахарова, Ш. Н. (2021). Перспективы эффективного использования бюджетных средств в управлении государственными ФИНАНСАМИ. СТОЛИЦА НАУКИ, 3, 4.
6. Аллаяров, С. (2022). К вопросу реализации оптимизированной фискальной политики при стимулировании экономического роста. Архив научных исследований, 2(1).
7. Anvarov, N. M. O. G. L., & Allayarov, S. R. (2022). Mahalliy byudjetlarni qo 'shimcha manbalardan foydalanishning umumnazariy asoslari. Science and Education, 3(2), 1519-1527.
8. Allayarov, S. (2018). Theoretical Study of Optimal Fiscal and Monetary Policies for Stimulating Economic Growth. Research Journal of Finance and Accounting, 9(8), 206-212.
9. Аллаяров, С. Р., Мардонов, Ш. Х., & Абдурахимова, Г. М. (2020). Ретроспективный и целеориентированный подходы к оценке эффективности фискальной политики. Экономика и социум, (4), 138-147.
10. Аллаяров, С. Р., & Зайнитдинов, С. М. Ў. (2021). Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омиллар ва уларнинг таснифи. Science and Education, 2(11), 1156-1169.
11. Хидиров, Н., & Мамаджонова, С. (2022). Obtaining higher education for women: issues and challenges: https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss3/a30. Экономика и образование, 23(3), 198-205.
12. Mehmonaliev, A. G. U., & Khidirov, N. G. (2022). Public finance management its modern problems. Science and Education, 3(11), 1075-1080.

QISHLOQ XO‘JALIGIDA PILLACHILIK BIZNESINI RIVOJLANTIRISH SHAROITLARI VA IMKONIYATLARDAN SAMARALI FOYDALANISH TAHLILI

Turgunov Odilbek Maripovich
Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi hududlarida pillachilik biznesini rivojlantirish orqali yashil makon umumxalq harakati davomida quyilgan maqsadlarga erishish uchun zaruriy qilinishi lozim bo‘lgan choralar ko‘rib chiqilgan. Qishloq xo‘jaligida pillachilik biznesini rivojlantirish orqali yashil kichik biznes imkoniyatidan foydalanish katta natijalarga asos bo‘lishi, ishsizlikni yo‘qotib, kambag‘allikni bartaraf qilish imkoniyati mavjudligi tahlillar orqali ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: yashil biznes, yashil makon, pillachilik, diversifikatsiyalash, barqarorlik, tutzor, yakka qator tut daraxtlari.

Abstract: In this article, measures that should be taken to achieve the goals set during the national green space movement through the development of the cocoon business in the agricultural regions of our country have been considered. Using the opportunity of green small business through the development of the cocooning business in agriculture is the basis for great results, the possibility of eliminating unemployment and eliminating poverty was substantiated scientifically and practically through the analysis.

Key words: green business, green space, cocooning, diversification, sustainability, mulberry, single row mulberry trees.

Аннотация: В данной статье рассмотрены меры, которые необходимо предпринять для достижения целей, поставленных в ходе национального движения за зеленые зоны посредством развития коконного бизнеса в сельскохозяйственных регионах нашей страны. Использование возможностей зеленого малого бизнеса посредством развития коконного бизнеса в сельском хозяйстве является основой для больших результатов, научно и практически обоснована возможность устранения безработицы и ликвидации бедности посредством анализа.

Ключевые слова: зеленый бизнес, зеленые зоны, коконирование, диверсификация, устойчивость, шелковица, однорядные тутовые деревья.

KIRISH

Mamlakatimizda yashil makonlar umumxalq harakati boshlanganligi toza havo manbaining ko‘payishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu buyuk harakatga har qancha to‘xtalib yuzlab bet asoslangan fikrlar aytish mumkin. Bir so‘z bilan aytganda aholi sog‘lig‘ini mustahkamlab, farovonlikni yanada rivojlantiradi. Shahar va qishloqlarda go‘zal manzara barpo qiladi.

Yashil makonlar umumxalq harakati, yana bitta kichkina imkoniyatni yuzaga chiqarishga sharoit yaratadi. Bu kichik imkoniyatdan foydalanish katta natijalarga asos bo‘lishi, ishsizlikni yo‘qotib, kambag‘allikni bartaraf qilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev mamlakatimiz tadbirkorlari bilan ochiq muloqotda: “…eksportyor korxonalarni qo‘llab-quvvatlash, kichik biznesni eksport faoliyatiga keng jalb etish borasida ham boshlagan islohotlarimiz qat’iy davom ettiriladi” deb iqtisodiyotning real sektoriga yana bir bor e’tiborini qaratishi, bu iqtisodiyotning muhim tarmoqlardan biri hisoblangan ipakchilik sohasiga ham tegishlidir.

Ipakchilik sohasi O‘zbekistonda qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, engil sanoatning etakchi tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Bu sohaning ustunligi ishlab chiqaruvchilarning an’anaviy va zamonaviy agrotexnik usullarni qo‘llashi va boy tajribaga egaligi, uning iqlim sharoitimizga to‘g‘ri kelishi va qishloq joylarda ishchi kuchining mavjudligidadir. Ipakchilik tarmog‘ini rivojlantirish mamlakatimizning eksport salohiyati oshishi hamda chet el

valyutasi tushumiga ta’sir qiladi, mahalliy va xorijiy investisiyalar oqimini tezlashtiradi. Shuningdek, ushbu soha korxonalari ishchilarining asosiy qismini xotin-qizlar tashkil etishi respublikamizda bandlik darajasini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda iqtisodiyotni diversifikatsiyalash sharoitida pillachilik tarmog‘ini samaradorligini oshirish, ipakchilik sanoatini iqtisodiy rivojlantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Mamlakatimizda pillachilik tarmog‘i rivojlanishi uchun sohada uzluksiz ravishda innovatsion yondashuvga yo‘naltirilgan siyosatni olib borish, uni izchil joriy etish chora-tadbirlarini va innovatsiya asosida texnik-texnologik jihatdan modernizatsiyalash yo‘nalishlarini ishlab chiqish, pillachilik tarmog‘i rivojlanishini belgilab beruvchi tut plantatsiyalarini samarali tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Respublikamizda pillachilik tarmog‘ining ustunligi ishlab chiqaruvchilarning an’anaviy va zamonaviy agrotexnik usullarni qo‘llashi va boy tajribaga ega ekanligi, uning iqlim sharoitimizga to‘g‘ri kelishi va qishloq joylarda ishchi kuchining mavjudligidadir. Bu tarmoqni rivojlantirish mamlakatimizning eksport salohiyati oshishi hamda chet el valyutasi tushumiga ta’sir qiladi. Shuningdek, ushbu tarmoq va soha korxonalari ishchilarining asosiy qismini xotin-qizlar tashkil etishi respublikamizdagi bandlik darajasini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi kunda 60 dan ortiq mamlakatlarda pilladan ishlab chiqariladigan mahsulotlar dunyo to‘qimachiligining 0,2 foizini tashkil etsada, 20 dan ortiq mamlakatdagina pilla yetishtiriladi. Dunyoda pilla yetishtirish miqdori bo‘yicha birinchi o‘rinda Xitoy, ikkinchi o‘rinda Hindiston, uchinchi o‘rinda O‘zbekiston, to‘rtinchi o‘rinda Koreya turadi. O‘zbekistonda dunyoda aholi jon boshiga pilla yetishtirish bo‘yicha birinchi o‘rinda tursa ham, jahon bozoridagi ulushi – atigi 2,5 foizni tashkil etadi. Respublikamizda nafaqat yetishtirilayotgan pilla xajmini oshirish, shu bilan bir qatorda, undan jahon andozalariga mos keladigan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Zero, butun dunyoda koronavirus pandemiyasi sababli vujudga kelgan global iqtisodiy inqiroz sharoitida har bir mamlakat mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda kichik yashil biznes subektlari samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy barqarorlikka erishishi mumkin. Bu borada mavjud tut daraxtlari va ularning maydoni hamda yangidan yaratilayotgan yakka qator tut daraxtlari va tut maydonlari muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz bo‘ylab 53,5 ming gektar tutzorlar barpo etilib, bahorgi mavsumda 62,5 million tup tut ko‘chati va 53 million tupdan ortiq yakka qator tut daraxtlari ekilgan. Shuningdek, 2020-yilda yangi tutzorlar barpo etish uchun pillachilik tarmog‘i tashkilotlariga ko‘p yillik ijara shartnomasi asosida qishloq xo‘jaligida foydalanishdan chiqarilgan yer maydonlarini ajratish bo‘yicha hududlar kesimidagi ro‘yxati tasdiqlangan (1-jadval).

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasida mavjud yakka qator tut daraxtlari va ularning maydonlari hamda 2016–2023-yillarda yangidan yaratilgan tut plantatsiyalari tahlili

№	Hudud nomi	Yakka qator tut daraxtlari, ming tup	Tutzorlar maydoni, ga	Yangidan ekilgan yakka qator tut daraxtlari va tut maydonlari			
				2016		2023	
				yakka qator tut daraxtlari, ming tup	tutzorlar maydoni, ga	yakka qator tut daraxtlari, ming tup	tutzorlar maydoni, ga
1	Qoraqolpog‘iston Respublikasi	3365,3	2627,2	413,9	123,5	309,6	118,2
2	Andijon	4144,5	5195,6	733,6	62,3	397,9	166,3
3	Buxoro	4134,5	3680,1	326,6	231,8	277,0	202,4
4	Farg‘ona	14222,4	3442,1	455,1	289,1	455,1	216,9
5	Jizzax	2536,1	1986,8	273,9	105,3	218,1	83,4
6	Namangan	7265,2	2858	268,8	34,3	835,5	108,6
7	Navoiy	3059	1100	171,3	40,7	192,7	100,1
8	Qashqadaryo	3463,9	6788,6	315,2	244,4	218,2	868,9
9	Samarqand	7645,4	7391,5	741,6	214,4	642,2	495,2
10	Surxondaryo	4286,2	3431,1	480,1	147,5	390,0	223,0

11	Sirdaryo	1335,2	1806	85,5	14,4	101,5	106,6
12	Toshkent viloyati	4913	3626,7	172,0	137,8	324,3	83,4
13	Xorazm	7491,3	5064,3	516,9	131,7	606,8	283,6
	Jami	**67862,0**	**48998,0**	**4954,4**	**1777,3**	**4968,9**	**3056,7**

Quyidagi 1-jadvalni tahlil qilar ekanmiz bunda “Yangidan ekilgan tut daraxtlari va tut maydonlari” haqida ma’lumotlarni 2016-yildan 2023-yil oralig‘ida Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat hududida ekilgan tut daraxtlari va tutzorlar maydonlarini tahlilini ko‘rish mumkin. 2016-yilda yakka qator tut daraxtlari Qoraqalpog‘iston Respublikasida 413,9 ming tup ekilgan tutzorlar maydoni esa 123,5 gektar bo‘lgan bo‘lsa 2017-yilda bu ko‘rsatkich 42%ga (242,3 ming tup) pasayganini tutzorlar maydoni esa 2% ga oshirilganini ko‘rish mumkin.

Andijon viloyatining yakka qator tut daraxtlarini tahlilini oladigan bo‘lsak, 2016-yilda 733,6 ming tup ekilgan va tutzorlar maydoni esa 62,3 gektarni tashkil etgan. 2017-yilga kelib, Andijon viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 70% (223,8 ming tup) ga pasaydi va viloyatning tutzorlar maydoni esa 25% (77,9 ming tup) ga oshgan. Buxoro viloyati tutzorlarini solishtiradigan bo‘lsa, 2016-yilda yakka qator tut daraxtlari 326,6 ming tupni uning tutzorlar maydoni 231,8 gektarni egallagan. Buxoro viloyatining yakka qator tut daraxtlari 2017-yilda 55% (148,8 ming tup) pasaydi tutzorlar maydoni esa 8% (77,9 gektar)ga oshirildi. Navoiy viloyati yakka qator tut daraxtlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2016-yilda 171,3 ming tupni 2017 yilda esa bu tuplar soni 60% (82,6 ming tup)ga pasaydi. 2016 yilda uning tutzorlari maydoni 40,7 gektarni tashkil etgan edi, bu ko‘rsatkich 2017-yilda 37% (30,8 gektar)ga qisqardi. Qashqadaryo viloyati yakka qator tut daraxtlari 2016-yil 315,2 ming tupni uning tutzorlar maydoni esa, 155,9 gektarni tashkil etgan. 2017-yilga kelib bu ko‘rsatkich yakka qator tut daraxtlari 51% (244,4 ming tup)ni tutzorlar maydoni esa 20% (196,9 gektar)ni tashkil qilgan. Surxondaryo viloyati ko‘rsatkichlarini ko‘rib chiqar ekanmiz 2016-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 480,1 ming tupni, viloyatning tutzor maydonlari esa 147,5 gektarga to‘g‘ri keladi. 2017-yilga kelib yakka qator tut daraxtlari soni 36%ga kamayib ketgan va tutzorlar maydoni 28%ga qisqardi.

Toshkent viloyatining tut daraxtlari va tutzorlar maydoniga keladigan bo‘lsak, 2016-yilda bu viloyatning yakka qator tut daraxtlari soni 172,0 ming tupni uning tutzor maydoni 137,8 gektarni tashkil qildi. 2017-yilga kelib bu ko‘rsatkichlar keskin pasaydi, yakka qator tut daraxtlari soni 46% ga pasayadi va viloyatning tutzorlar maydoni 40% ga kamaydi. 2016–2017-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyatning yakka qator tut daraxtlari sonining jami 2016-yilda 4954,4 ming tupni tashkil qildi va 2017-yilda uning ko‘rsatkichi 48% ga pasayganini ko‘rishimiz mumkin. Xuddi shu ko‘rsatkichlarning tutzorlar maydoni 2016-yilda 1777,3 gektarni tashkil qilgan bo‘lsa 2017-yilga kelib, 21% ga tushib ketgan (2-jadval).

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasida 2016–2023-yillarda yangidan ekilgan yakka qator tut daraxtlari tahlili (ming tup hisobida)

№	Hudud nomi	Yangidan ekilgan yakka qator tut daraxtlari							
		2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Qoraqolpog‘iston Respublikasi	413,9	242,3	249,0	539,8	441,7	353,4	276,0	309,6
2	Andijon	733,6	223,8	236,2	1436,7	1175,5	480,8	368,9	397,9
3	Buxoro	326,6	148,8	153,0	573,0	468,8	227,4	219,1	277,0
4	Farg‘ona	455,1	184,9	199,1	737,1	603,1	327,1	355,6	455,1
5	Jizzax	273,9	180,1	185,1	300,4	245,7	218,1	185,1	218,1
6	Namangan	268,8	276,1	305,1	230,7	857,0	668,4	697,5	835,5
7	Navoiy	171,3	82,6	97,9	971,3	794,7	134,6	116,2	192,7
8	Qashqadaryo	315,2	155,9	159,3	492,6	403,0	218,2	204,4	218,2
9	Samarqand	741,6	481,7	519,9	1375,1	1125,0	565,8	489,3	642,2
10	Surxondaryo	480,1	308,6	321,5	720,7	589,6	351,5	227,2	390,0
11	Sirdaryo	85,5	38,7	101,5	253,6	207,5	110,8	94,8	101,5
12	Toshkent viloyati	172,0	93,3	113,0	351,9	288,0	235,8	221,1	324,3
13	Xorazm	516,9	202,3	239,7	589,2	482,1	516,9	434,5	606,8
	Jami	**4954,4**	**2619,0**	**2880,4**	**8572,0**	**7681,7**	**4408,7**	**3889,6**	**4968,9**

Ushbu jadvalni tahlil qilar ekanmiz bunda “Yangidan ekilgan tut daraxtlari va tut maydonlari” haqida ma’lumotlarni 2017-yildan 2018-yil oralig‘ida Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat hududida ekilgan tut daraxtlari va maydonlarini tahlilini ko‘rish mumkin. 2017-yilda yakka qator tut daraxtlari Qoraqalpog‘iston Respublikasida 242,3 ming tup ekilgan tutzorlar maydoni esa 126,1gektar bo‘lgan bo‘lsa 2018-yilda bu ko‘rsatkich 2% ga (249,0 ming to‘p) oshganini tutzorlar maydoni esa 2% ga oshirilganini va ko‘rish mumkin. Farg‘ona viloyatining yakka qator tut daraxtlarini tahlilini oladigan bo‘lsak, 2017-yilda 184,9 ming to‘p ekilgan va tutzorlar maydoni esa 213,4 gektarni tashkil etgan. 2018-yilga kelib, Farg‘ona viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 7% (199,1) ga ko‘paydi va viloyatning tutzorlar maydoni esa 9% (196,2) ga kamaygan. Jizzax viloyati tutzorlarini solishtiradigan bo‘lsa, 2017-yilda yakka qator tut daraxtlari 180,1 ming tupni uning tutzorlar maydoni 53,6 gektarni egallagan. Jizzax viloyatining yakka qator tut daraxtlari 2018-yilda 2% (185,1 ming tup) oshdi tutzorlar maydoni esa 14% (61,6) ga oshirildi. Namangan viloyati yakka qator tut daraxtlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2017-yilda 276,1 ming tupni 2018-yilda esa bu tuplar soni 10% (305,1)ga oshganini ko‘ra olamiz. 2017-yilda uning tutzorlari maydoni 25,7 gektarni tashkil etgan edi, bu ko‘rsatkich 2018-yilda 33% (34,3)ga ekin maydoni kengaygan. Samarqand viloyati yakka qator tut daraxtlari 2017 yil 481,7 ming tupni uning tutzorlar maydoni esa, 155,2 gektarni tashkil etgan. 2018 yilga kelib bu ko‘rsatkich yakka qator tut daraxtlari 2% (519,9 ming tup) ni tutzorlar maydoni esa 6% (184,8)ni tashkil qilgan. Sirdaryo viloyati ko‘rsatkichlarini ko‘rib chiqar ekanmiz 2017-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 38,7 ming tupni, viloyatning tutzor maydonlari esa 10,8 gektarga to‘g‘ri keladi. 2018-yilga kelib yakka qator tut daraxtlari soni 62% (101,5 ming tup) ga oshib ketdi va viloyatning tutzorlar maydoni 83% (30,7) ga oshganini ko‘rishimiz mumkin. Xorazm viloyatining tut daraxtlari va tutzorlar maydoniga keladigan bo‘lsak, 2017-yilda bu viloyatning yakka qator tut daraxtlari soni 202,3 ming tupni uning tutzor maydoni 111,4 gektarni tashkil qildi. 2018 yilga kelib bu ko‘rsatkichlar keskin oshdi, yakka qator tut daraxtlari soni 18% (239,7 ming tup) ga oshib ketdi va viloyatning tutzorlar maydoni 18% (131,7) ga oshganini ko‘rishimiz mumkin. 2017–2018-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyatning yakka qator tut daraxtlari sonining jami 2017-yilda 2619,0 ming tupni tashkil qildi va 2018-yilda uning ko‘rsatkichi 9% ga ko‘tarilganini ko‘rishimiz mumkin. Xuddi shu ko‘rsatkichlarning tutzorlar maydoni 2017-yilda 1405,2 gektarni tashkil qilgan bo‘lsa 2018 yilga kelib, 7% ga oshib ketgan.

2018–2019-yillar oralig‘ini tahlil qilishda ko‘proq o‘sish va kamayish ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasida 2018-yilda yakka qator tut daraxtlari 249,0 ming tupni tashkil qilgan, 2019-yilga kelib esa bu ko‘rsatkich 539,8 ming tupga oshgan. Respublikaning tutzorlar maydoni esa 2018-yilda 128,7 gektar bo‘lgan bo‘lsa, 2019-yilga kelib esa tutzorlar maydoni 48%ga qisqargan. Andijon viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 2018-yilda 236,2 ming tupni tashkil etgan, 2019-yilga kelib daraxtlar soni sezilarli darajada oshganidan hayratda qolish mumkin 2019-yilda ular soni 1436,7 ming tupni tashkil qildi. Tutzorlar maydoniga keladign bo‘lsak, 2018-yilda 93,5 gektarni tashkil qilib, 2019 yilda 15% ga ko‘paydi. Buxoro viloyati tutzorlarining tahlilini 2018–2019-yillar kesimida ko‘rsak, 2018-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 153,0 ming tupni, viloyatning tutzorlar maydoni 231,8 gektarni tashkil etdi. 2019-yilda esa tut daraxtlar soni 573,0 ming tupga ko‘payib ketdi. Viloyatning tutzorlar maydoni 17% ga kengaydi. Navoiy viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 2018-yilda 97,9 ming tupni, yakka qator tut daraxtlari soni 971,3 ming tupga keskin ko‘payib ketgan, tutzorlar maydoni esa 32% ga qisqarganini ko‘rish mumkin. Qashqadaryo viloyatining 2018–2019-yillardagi o‘zgarishlarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, viloyatning 2018-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 159,3 ming tupni tutzorlar maydoni 210,4 gektarni tashkil etib, 2019-yilga kelib yakka qator tut daraxtlar soni 492,6 ming tupga oshib ketgan. Viloyat tutzorlar maydoni esa 3% ga kengaygan. Sirdaryo viloyati 1 yillik tahlilini ko‘rib chiqilsa, 2018-yilda Sirdaryo viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 101,5 ming tupni, uning tutzorlar maydoni 30,7 gektarni tashkil qilgan. 2019-yil ko‘rsatkichlariga qaralsa, yakka qator tut daraxtlari soni 253,6 ming tupni, tutzorlar maydoni 68,9 gektarni tashkil etgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, 1 yillik ko‘rsatkichlar juda sezilarli o‘zgargan. Xorazm viloyati 2018-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 239,7 ming tupni 2019-yilda bu ko‘rsatkich 589,2 ming tupga o‘zgarib ketdi. Viloyatning tutzorlar maydoni 2018-yilda 131,7 ming tupni, 2019-yilda 327,6 gektarni tashkil qildi.

2019–2020-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat jami 1 yillik tahlilini qilinsa, 2019-yilda jami yakka qator tut daraxtlari soni 8572,0 ming tup bo‘lsa, 2020 yilda jami yakka qator tut daraxtlari soni 7681,7 ming tupga kamaydi. Viloyatlarning jami 1 yillik tutzorlar maydoni 2019-yilda 1516,5 gektarni egallagan bo‘lsa, 2020-yilda bu ko‘rsatkich 2318,6 gektarga kengaygan. 2-jadvalda O‘zbekiston Respublikasidagi 12 ta viloyat (Andijon, Buxoro, Farg‘ona, Jizzax, Namangan, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Toshhkent viloyati, Xorazm) hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududlarida 2019–2020-yillar oralig‘ida yakka qator tut daraxtlar soni va tutzorlar maydoni keltirilgan. 2019-yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasida jami tut daraxtlar miqdori 539,8 ming tupni tashkil qilgan. Jumladan Andijon viloyatida 1436,7 ming tup tut daraxtlari yetishtirilgan bo‘lib, ushbu ko‘rsatkich 2020-yilda yakka qator tut daraxtlari sonining 19% ga pasayganini ko‘rsatadi. Ushbu yilda Respublika hududida yakka qator tut daraxtlari soni bo‘yicha Samarqand viloyati keyingi

o‘rinda Andijon viloyati yetakchilik qilgan (1436,7 ming tup) va ushbu ko‘rsatkich jami yakka qator tut daraxtlari miqdorining 19%ini tashkil qiladi. Qolaversa, Buxoro viloyatida 573,0 ming tup, Farg‘ona viloyatida 737,1 ming tup, Jizzax viloyatida 300,4 ming tup, Namangan viloyatida 230,7 ming tup, Navoiy viloyatida 971,3 ming tup, Qashqadaryo viloyatida 492,6 ming tup, Samarqand viloyatida 1375,1 ming tup, Surxondaryo viloyatida 720,7 ming tup, Sirdaryo viloyatida 253,6 ming tup, Toshkent viloyatida 351,9 ming tup, Xorazm viloyatida 589,2 ming tup yakka qator tut daraxtlari soni keltirilgan.

2020-yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasida 441,7 ming tup tut daraxtlari bo‘lib, o‘tgan yilga nisbatan 19% ga kamaygan. Andijon viloyatida ham o‘tgan yilga nisbatan qariyb 19 baravar kam tut daraxtlari bo‘lgan. Andijon viloyatida 2020-yilda 1175,5 ming tupni tashkil qildi va bu ko‘rsatkich 2019-yilga nisbatan 19% ga kamroq. Qolaversa Buxoro viloyatida 2020-yilda 2019-yilga nisbatan 19% ga, Farg‘ona viloyatida 18% ga, Jizzax viloyatida 19% ga, Namangan viloyatida 17% ga, Navoiy viloyatida 19% ga, Qashqadaryo viloyatida 18%ga, Samarqand viloyatida 17% ga, Surxondaryo viloyatida 19% ga, Sirdaryo viloyatida 18% ga, Toshkent viloyatida 17%ga, Xorazm viloyatida 18%ga yakka tut daraxtlari kamroq. Bundan tashqari Respublika hududining tutzorlar maydonini oladigan bo‘lsak, 2020-yilda jami 7681,7 gektarni tashkil qilgan bo‘lib shundan eng ko‘p ulush Namangan hamda Samarqand viloyatlariga to‘g‘ri keladi. Bundan tashqari Qoraqalpog‘iston Respublikasida tutzorlar maydoni 61,7 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 19%ga kamaygan), Buxoro viloyatida 158,9 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 18% ga kamaygan), Farg‘ona viloyatida 155,0 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 17% ga pasaygan), Jizzax viloyatida jami tutzorlar maydoni 2020-yilda 150,8 gektarni tashkil qilgan (o‘tgan yilga nisbatan 19% ga o‘zgargan), Namangan viloyatida esa 2,9 gektarni ya’ni eng kam yer maydonini egallagan (o‘tgan yilga nisbatan 18%ga kamaydi), Surxondaryo viloyatida 347,7 gektar, Sirdaryo viloyatida 56,3 gektarni, Toshkent viloyatida 23,9 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 17% ga pasaydi), Xorazm viloyatida 268,0 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 19% ga o‘zgargan).

2020–2021-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat jami 1 yillik tahlilini qilinsa, 2020-yilda jami yakka qator tut daraxtlari soni 7681,7 ming tup bo‘lsa, 2021-yilda jami yakka qator tut daraxtlari soni 4408,7 ming tupga pasaygan. Viloyatlarning jami 1 yillik tutzorlar maydoni 2020-yilda 1897,0 gektarni egallagan bo‘lsa, 2021-yilda bu ko‘rsatkich 1798,6 gektarga o‘zgargan.

2020-yilda Respublika hududida yakka qator tut daraxtlari soni bo‘yicha Samarqand viloyati 1125,0 ming tup keying o‘rinda Namangan viloyati yetakchilik qilgan (857,0 ming tup), va ushbu ko‘rsatkich jami yakka qator tut daraxtlari miqdorining 23% ini tashkil qiladi. Qolaversa, Andijon viloyatida 1175,5 ming tupni, Buxoro viloyatida 468,8 ming tup, Farg‘ona viloyatida 603,1 ming tup, Jizzax viloyatida 245,7 ming tup, Navoiy viloyatida 794,7 ming tup, Qashqadaryo viloyatida 403,0 ming tup, Surxondaryo viloyatida 589,6 ming tup, Sirdaryo viloyatida 207,5 ming tup, Toshkent viloyatida 288,0 ming tup, Xorazm viloyatida 482,1 ming tup yakka qator tut daraxtlari soni keltirilgan. 2021-yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasida 353,4 ming tup tut daraxtlari bo‘lib, (o‘tgan yilga nisbatan 6%ga ko‘paygan). Andijon viloyatida ham o‘tgan yilga nisbatan qariyb 20% ga ko‘payib yaxshi ko‘rsatkichlarni ko‘rsatgan. Andijon viloyatida 2021-yilda 480,8 ming tupni tashkil qildi va bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 60%ga kamayib 1 yilda tubdan farq qiladi. Qolaversa Buxoro viloyatida 2021-yilda 2020-yilga nisbatan 52% ga ya’ni tut daraxtlar sonining yarmiga pasayib ketdi, Farg‘ona viloyatida 46% ga past bo‘lgan. Jizzax viloyatida 12% ga kamaydi. Namangan viloyatida 23% ga kamaygan. Navoiy viloyatida 84% ga kamayib hayratlanarli darajada pasayib ketdi. Qashqadaryo viloyatida 46% ga, Samarqand viloyatida 50% ga, Surxondaryo viloyatida 41% ga, Sirdaryo viloyatida 47% ga Toshkent viloyatida 19% ga pastlab, Xorazm viloyatida 7%ga ko‘payganini ko‘rish mumkin.

Bundan tashqari Respublika hududining tutzorlar maydonini oladigan bo‘lsak, 2021-yilda jami 1798,6 gektarni tashkil qilgan bo‘lib, shundan eng ko‘p ulush Qashqadaryo hamda Surxondaryo viloyatlariga to‘g‘ri keladi. Bundan tashqari Qoraqalpog‘iston Respublikasida tutzorlar maydoni 65,7 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 6%ga oshgan), Andijon viloyatida 72,7 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 11%ga oshdi), Buxoro viloyatida 143,5 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 10%ga kamaygan), Farg‘ona viloyatida 141,1 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 9%ga pasaygan), Jizzax viloyatida jami tutzorlar maydoni 2021-yilda 157,0 gektarni tashkil qilgan (o‘tgan yilga nisbatan 4%ga o‘zgargan), Namangan viloyatida esa 40,0 gektarni tashkil etgan va bu o‘tgan yilga nisbatan tubdan o‘zgarishga sabab bo‘lgan, Navoiy viloyatida 25,3 gektarni tashkil qilgan (o‘tgan yilga nisbatan 20%ga o‘zgargan), Qashqadaryo viloyatida 237,6 gektarga teng bo‘lgan (o‘tgan yilga nisbatan 33%ga kengayganini ko‘rishimiz mumkin), Samarqand viloyatida 229,1 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 44%ga pasayib ketgan) Surxondaryo viloyatida 295,1 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 16%ga kamaygan), Sirdaryo viloyatida 83,1 gektarni (o‘tgan yilga nisbatan 47%ga oshgan), Toshkent viloyatida 65,3 gektar o‘tgan yilga nisbatan tubdan farq qilib tutzorlar maydoni ancha kengaygan, Xorazm viloyatida 243,1 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 10%ga kamaygan). Ushbu tahlildan ko‘rinib turibdiki, 1 yil ichida viloyatlar kesimida tut daraxtlar soni va tutzorlar maydonidagi o‘zgarishlarini ko‘rish mumkin (3-jadval).

3-jadval: O‘zbekiston Respublikasida 2016–2023-yillarda yangidan ekilgan tutzorlar maydoni tahlili (gektar hisobida)

№	Hudud nomi	Yangidan ekilgan tutzor maydonlari							
		2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
1	Qoraqolpog‘iston Respublikasi	123,5	126,1	128,7	75,4	61,7	65,7	81,4	118,2
2	Andijon	62,3	77,9	93,5	80,0	65,5	72,7	135,1	166,3
3	Buxoro	231,8	213,4	231,8	194,2	158,9	143,5	253,9	202,4
4	Farg‘ona	289,1	213,4	196,2	189,5	155,0	141,1	196,2	216,9
5	Jizzax	105,3	53,6	61,6	184,3	150,8	157,0	151,0	83,4
6	Namangan	34,3	25,7	34,3	3,6	2,9	40,0	102,9	108,6
7	Navoiy	40,7	30,8	37,4	25,6	20,9	25,3	68,2	100,1
8	Qashqadaryo	244,4	196,9	210,4	218,2	178,5	237,6	651,7	868,9
9	Samarqand	214,4	155,2	184,8	497,3	406,9	229,1	391,7	495,2
10	Surxondaryo	147,5	106,4	99,5	425,0	347,7	295,1	168,1	223,0
11	Sirdaryo	14,4	10,8	30,7	68,9	56,3	83,1	146,3	106,6
12	Toshkent viloyati	137,8	83,4	75,8	29,2	23,9	65,3	101,5	83,4
13	Xorazm	131,7	111,4	131,7	327,6	268,0	243,1	339,3	283,6
	Jami	**1777,3**	**1405,2**	**1516,5**	**2318,6**	**1897,0**	**1798,6**	**2787,5**	**3056,7**

2021–2022-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat jami 1yillik yakka qator tut daraxtlari soni va tutzorlar maydonini tahlil qilar ekanmiz, Jumladan Qoraqalpog‘iston Respublikasida yakka qator tut daraxtlari soni 353,4 ming tupni tashkil qiladi. 2020-yilda Respublika hududida yakka qator tut daraxtlari soni bo‘yicha Namangan viloyatidan (668,4 mimg tup) keying o‘rinda Samarqand viloyati (565,8 mimg tup) yetakchilik qilgan. Qolaversa, Andijon viloyatida 480,8 ming tupni, Buxoro viloyatida 227,4 ming tupni, Farg‘ona viloyatida 327,1 ming tupni, Jizzax viloyatida 218,1 ming tup, Navoiy viloyatida 134,6 ming tupni, Qashqadaryo viloyatida 218,2 ming tup, Surxondaryo viloyatida 351,5 ming tup, Sirdaryo viloyatida 110,8 ming tupni tashkil etib, eng past ko‘rsatkich shu viloyatga to‘g‘ri kelgan. Toshkent viloyatida 235,8 ming tup, Xorazm viloyatida 516,9 ming tup yakka qator tut daraxtlari soni yetishtirilgan. 2022-yilga kelib Qoraqalpog‘iston Respublikasida tutzorlar maydoni 81,4 gektar (o‘tgan yilga nisbatan 24%ga kengaygan)ni tashkil etdi. Andijon viloyatida ham o‘tgan yilga nisbatan tutzorlar maydoni qariyb 2 baravar kengaygan. Andijon viloyatida 2021-yilda 72,7 gektarni tashkil qildi va bu ko‘rsatkich 2022-yilga nisbatan 85%ga ko‘payib 1 yil ichida tubdan farq qildi. Qolaversa Buxoro viloyatida 2021-yilda 2022-yilga nisbatan 76%ga, Farg‘ona viloyatida 39%ga kengayib Jizzax viloyatiga kelganda pasayib ketganini ko‘rish mumkin, Jizzax viloyatida 4%ga kamaydi, Namangan viloyatida 2021-yilda 40,0 gektarni tashkil qilgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib, 102,9 gektarni tashkil qildi va bu juda yaxshi o‘zgarish deyish mumkin, Navoiy viloyatida 2021-yilda 25,3 gektar yer maydoni bo‘lgan va 2022-yilga kelib bu yer maydoni 68,2 gektarga kengayib ketgan, Qashqadaryo viloyatida 2021-yilda 237,6 gektar bo‘ldi va 2022-yilda 651,7 gektarga oshgan, Samarqand viloyatida 70%ga oshib, Surxondaryo viloyatida 44,9%ga kamaydi, Sirdaryo viloyatida 76,1%ga, Toshkent viloyatida 55,5%ga, Xorazm viloyatida 39,5%ga ko‘payganini ko‘rish mumkin.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyat hududida ekilgan tut daraxtlari va tutzorlar maydonlarini 2022–2023-yillar tahlilini ko‘rib chiqamiz. 2022-yilda yakka qator tut daraxtlari Qoraqalpog‘iston Respublikasida 276,0 ming tup ekilgan tutzorlar maydoni esa 81,4 gektar bo‘lgan bo‘lsa 2023-yilda bu ko‘rsatkichlar 12%ga (309,6 ming tup) ko‘tarilganini, tutzorlar maydoni esa 45% (118,2 gektar)ga oshirilgan. Andijon viloyatining yakka qator tut daraxtlarini tahlilini oladigan bo‘lsak, 2022-yilda 368,9 ming tup ekilgan va tutzorlar maydoni esa 135,1 gektarni tashkil etgan. 2023-yilga kelib, Andijon viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 7% (397,9 ming tup)ga ko‘paydi va viloyatning tutzorlar maydoni esa 23% (166,3 gektar)ga oshgan. Buxoro viloyati tut daraxtlari soni va tutzorlarini maydonini solishtiradigan bo‘lsak, 2022-yilda yakka qator tut daraxtlari 219,1 ming tupni uning tutzorlar maydoni 202,4 gektarni egallagan. Buxoro viloyatining yakka qator tut daraxtlari 2023-yilda 26% (355,6 ming tup) oshdi tutzorlar maydoni esa 21% (202,4 gektar)ga pasayib ketgan. Farg‘ona viloyatining yakka qator tut daraxtlari soni 2022-yilda 355,6 ming tupni tashkil qildi, viloyatning tutzorlar maydoni 196,2 gektarni egalladi. 2023-yilda Farg‘ona viloyati yakka qator tut daraxtlari soni 28%ga oshgan, uning tutzorlar maydoni esa 10%ga kengaydi. Navoiy viloyati yakka qator tut daraxtlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2022-yilda 116,2 ming tupni 2023-yilda esa bu tuplar soni 65% (192,7 ming tup)ga oshirildi. 2022-yilda uning tutzorlari maydoni 68,2 gektarni tashkil etgan edi, bu ko‘rsatkich 2023-yilda 46% (100,1 gektar)ga kengaydi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Qashqadaryo viloyati yakka qator tut daraxtlari 2022-yil 204,4 ming tupni uning tutzorlar maydoni esa, 651,7 gektarni tashkil etgan. 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkich yakka qator tut daraxtlari 6% (218,2 ming tup) ga ko‘payib, tutzorlar maydoni esa 33% (868,9 gektar)ni tashkil qilgan. Surxondaryo viloyati ko‘rsatkichlarini ko‘rib chiqar ekanmiz 2022-yilda yakka qator tut daraxtlari soni 227,2 ming tupni, viloyatning tutzor maydonlari esa 390,0 gektarga to‘g‘ri keladi. 2023-yilga kelib yakka qator tut daraxtlari soni 71,6%ga oshib ketgan va tutzorlar maydoni 32,6%ga kengaydi. Toshkent viloyatining tut daraxtlari va tutzorlar maydoniga keladigan bo‘lsak, 2022-yilda bu viloyatning yakka qator tut daraxtlari soni 221,1 ming tupni uning tutzor maydoni 101,5 gektarni tashkil qildi. 2023-yilga kelib bu ko‘rsatkichlar keskin ko‘tarildi, yakka qator tut daraxtlari soni 46% ga oshib ketdi va viloyatning tutzorlar maydoni 18,1% ga pasaydi. 2022–2023-yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va 12 ta viloyatning yakka qator tut daraxtlari sonining jami 2022-yilda 3889,6 ming tupni tashkil qildi va 2023-yilda uning ko‘rsatkichi 27,7% ga oshganini ko‘rishimiz mumkin. Xuddi shu ko‘rsatkichlarning tutzorlar maydoni 2022-yilda 2787,5 gektarni tashkil qilgan bo‘lsa 2023-yilga kelib, 9,6% ga oshganini ko‘rish mumkin.

XULOSA

Respublikamiz ipakchilik sanoati so‘ngi yillarda ma’lum bir pasayish siklini o‘tadi. 2016–2019-yillar davomida yetishtirilgan ipak miqdori tahlillarini ko‘rar ekanmiz 2017-yilga kelib 2016-yilga nisbatan 52,6 %ga kamayganini, undan keyin yildan yilga o‘sish kuzatilganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Lekin o‘rtada 2020-yilga kelib esa sal pasayganini ko‘rishimiz mumkin. 2019-yilga nisbatan 7% ga kamaygan bo‘lsa ham undan keyingi davrlarda sekin astalik bilan o‘sib borishini kuzatishimiz mumkin. Pilla yetishtirish va uni qayta ishlash ham kichik yashil biznesning muhim bir qismi bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasida pillani qayta ishlab chiqarish korxonalari jami 44 ta MCHJ bo‘lib, ular 702924 ta ishchi o‘rinlarini yaratib insonlarni ish bilan ta’minlab kelmoqda. O‘zbekiston hududida yashil hududlarni kengatirish maqsadida manzarali va mevali daraxtlar, gulzor va bo‘glarning hajmi keskin tarzda ko‘paytirilganini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Артикова С. Формирование и повишение эффективности регионалного подкомплекса шелк АПК в Узбекистана в условиях перехода риночним отношениям. и.ф.д., дисс. – Т., 1991.
2. O‘roqov SH. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pillachilik tarmog‘i rivojlanish istibollarini belgilash. i.f.n.diss. - T., 2005. – 14 b.
3. Borisov A.B. Bolshoy ekonomicheskiy slovar. – M.: Knijniy mir, 2000. – s. 185.
4. https://www.uzbekipaksanoat.uz

HUDUD INVESTITSION FAOLLIGINI OSHIRISHDA MARKETING STRATEGIYALARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

UDK 339.138

Achilov Abrorjon Niyatqobilovich
Farg‘ona davlat universiteti “Moliya” kafedrasi mudiri

Ergashev Alijon Hojimamatovich
Farg‘ona davlat universiteti “Moliya” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Marketing strategiyalaridan samarali foydalanish vositasida hududlarda faol investisiya siyosatini amalga oshirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ushbu maqolada har bir hududning raqobatbardoshligini ta’minlash masalasi investitsiyalarga bog‘liqligidan kelib chiqqan holda, mazkur ishda Farg‘ona viloyati real sektor korxonalarining investitsiya salohiyatini oshirish imkoniyatlaridan samarali foydalanish va investitsiyalarni rivojlantirishda marketing strategiyasini ishlab chiqish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: korxona, salohiyat, marketing, strategiya, sarmoya, istiqbol.

Abstract: Many scientific and research works are being carried out on the implementation of an active investment policy in the regions through the effective use of marketing strategies. In this article, based on the fact that the issue of ensuring the competitiveness of each region depends on investments, in this work, the issues of effectively using the opportunities to increase the investment potential of real sector enterprises of Fergana region and developing a marketing strategy for the development of investments are considered.

Key words: enterprise, potential, marketing, strategy, investment, perspective.

Аннотация: Проводится множество научно-исследовательских работ по реализации активной инвестиционной политики в регионах посредством эффективного использования маркетинговых стратегий. В данной статье, исходя из того, что вопрос обеспечения конкурентоспособности каждого региона зависит от инвестиций, в данной работе рассматриваются вопросы эффективного использования возможностей повышения инвестиционного потенциала предприятий реального сектора Ферганской области и разработки маркетинговой стратегии. для развития инвестиций рассматриваются.

Ключевые слова: предприятие, потенциал, маркетинг, стратегия, инвестиции, перспектива.

KIRISH

Marketing - faqatgina katta korxonalarning imkoniyatiga to‘g‘ri keladigan bozorni tahlil qilish (sotishni bashorat qilish usullari, bozorning imitatsion modellari va tadqiqotlari kabi) vositalari majmuasi bo‘lib, ular ehtiyojlarni va talabni tahlil qilishga istiqbolli va ilmiy yondashuvni ishlab chiqish uchun foydalaniladi. Marketing - bu xaridorlar iste’molchilarni tijorat jihatidan ekspluatatsiya qiladigan bozor tizimidir.

Marketingga bunday qarash marketing va reklama hamma narsaga qodir, ular bozorni kuchli kommunikatsiya usullari yordamida istalgan narsani qabul qilishga majbur qila oladi, degan mavhum fikrga asoslangandir. Bunday sotish usullari ko‘pincha xaridorlarning real ehtiyojlarini qondirish istagiga mutlaqo bog‘liq bo‘lmaydi. Asosiy e’tibor sotuvchining ehtiyojlariga, ya’ni savdoni amalga oshirishga qaratiladi. Shuning uchun marketing strategiyasini tushunish muhim ahamiyatga ega.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Marketing strategiyasi korxona imkoniyatlarining bozordagi holatga muvofiqlashtirish, qo‘yilgan maqsadlarga erishishning kompleks vositalarini belgilashdan iborat. Amerikalik yetuk iqtisodchi olim I.Ansoffning fikricha, strategiya o‘z mohiyati va jihatidan tashkilotning o‘z faoliyatida qaror qabul qilish jarayonida qo‘llash uchun mavjud bo‘lgan qoidalar majmuiga aytiladi.

Marketing strategiyasi o‘zaro bir-biri bilan asoslangan besh asosiy jihat bilan tavsiflanadi: bozorni tanlash, maqsadni tanlash, mablag‘ va muddatlarni tanlash, samaradorlikni nazorat qilish, muqobil strategiyani tanlashdan iboratdir. Bunda iste’molchilarni ustuvorlik tamoyilini ko‘rib chiqish lozim. Aslida marketing asosini, uning konsepsiyasini tashkil qiluvchi nazariya yoki g‘oya mutlaqo boshqachadir. U iste’molchining ustuvorlik tamoyilidan kelib chiqadigan shaxsiy tanlash nazariyasiga asoslanadi, Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan qarasak, marketing strategiyasi – bu korxona imkoniyatlarini bozor imkoniyatlariga moslashtirib, kelgusida rivojlanish istiqbollarini belgilashdan iborat.

J.J.Lamben marketingga quyidagicha ta’rif beradi: “Marketing – bu kishilar va tashkilotlarning ehtiyojlari va istak hohishlarini xaridor uchun qiymatli bo‘lgan tovarlar va xizmatlarni erkin raqobatli ayirboshlash bilan qondirishga qaratilgan ijtimoiy jarayondir”. Bu ta’rifda uch asosiy tushuncha ehtiyoj, tovar va ayriboshlashdir. Ehtiyoj tushunchasi xaridorning hulq-atvori va uni bir tovar yoki xizmatni sotib olishga undagan sababni ifodalaydi; tovar konsepsiyasi harakat usullari, ishlab chiqarish va ishlab chiqaruvchilarning tashkiloti bilan bog‘liq; ayirboshlash e’tiborni bozorga hamda talab va taklifning o‘zaro ta’sirlashuvini ta’minlovchi mexanizmlarga jalb qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraksiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida va taraqqiy mamlakatlarda investitsiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Mamlakatimizda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan maqsadli strategik yondashuvlar Harakatlar strategiyasi doiriasida ishlab chiqishning prinsipial tizimi belgilab berilgan bo‘lib, ular quyidagilar:

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, aholi turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat, qishloq xo‘jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta’minlash;
- hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko‘lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo‘lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo‘li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish;
- yangi sanoat korxonalari va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo‘jalik birlashmalarining mablag‘lari, banklarning kreditlari va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish;
- sanoat va xizmatlar ko‘rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga subvensiyaga qaram tuman va shaharlarni kamaytirish hamda mahalliy budjetlarning daromad bazasini kengaytirish;

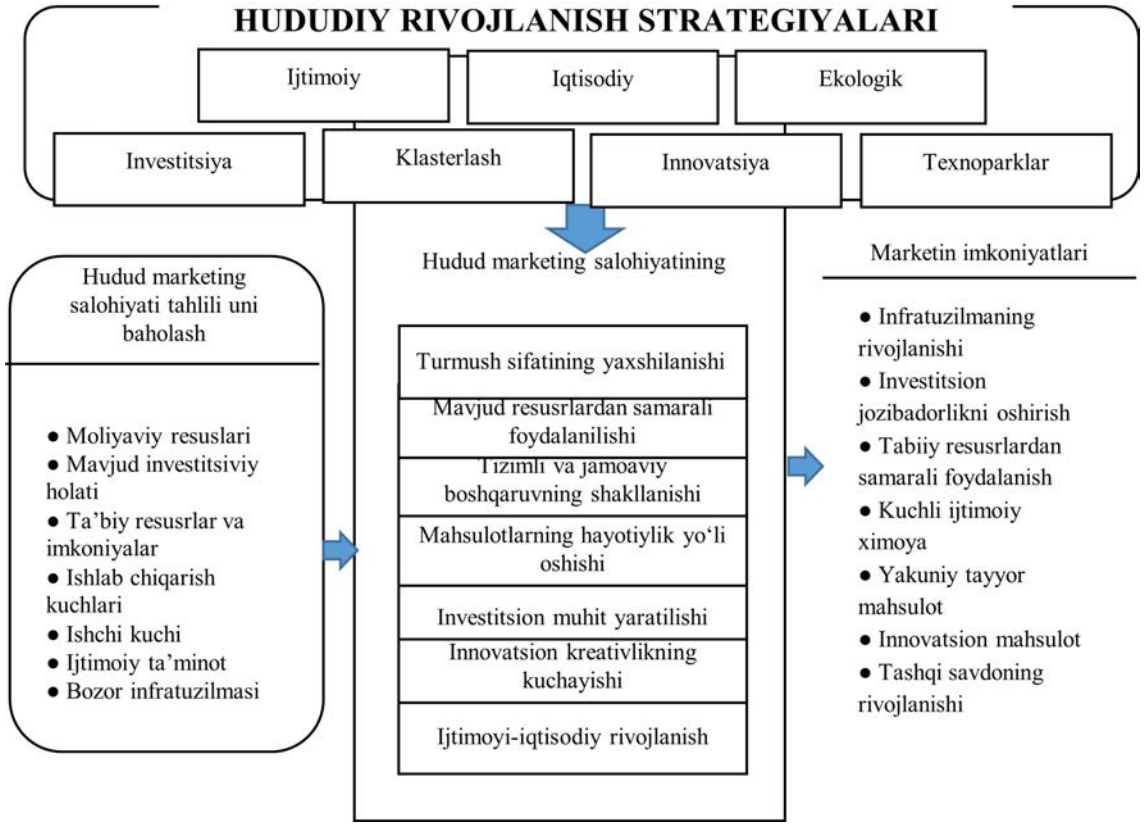
Sanoat korxonalari va boshqa ishlab chiqarish obyektlarini joylashtirishga qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish hamda aholi turmush sharoitini yaxshilash maqsadida hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha hududiy strategiyalar asosan ikki guruhga bo‘linadi.

Birinchi guruh global, ya’ni hududlarni quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlantirish maqsadlarini ifodalaydi:

- **Ijtimoiy-iqtisodiy.** Aholiga qulay yashash sharoitlarini yaratish va extiyojlarini samarali qondirilishiga qaratiladi.
- **Ishlab chiqarish va savdo.** Ishlab chiqarish va savdo korxonalarini tashkil etish, rivojlantirish, muvofiqlashtirish, shuningdek, ularni boshqa hududlar korxonalari bilan o‘zaro samarali munosabatlarini ta’minlashga qaratiladi.

- **Marketing – imij.** Ijtimoiy, demografik xususiyatga ega bo‘lib, hududda samarali biznes, marketing, raqobat, investitsion, innovatsion muhitni shakllantirish, infratuzilmani shakllantirish vahududning imijini oshirishga qaratiladi;
- **Agrar – ishlab chiqarish.** Hududda vertikal integratsiyani yo‘lga qo‘yish, xomashyodan yakuniy mahsulotgacha bo‘lgan samarali integratsiyani ta’minlashga, bu orqali qo‘shilgan qiymatni oshirishga qaratiladi.
- **Resurs tejamkorligi.** Hududga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ilmiy tadqiqot ishlanmalarini rivojlantirish, tizimli tahlillar, matematik modellashtirish asosida resurslarni samarali boshqarish, resurslarni, investitsiyalarni maqsadli taqsimlashga qaratiladi.
- **Ta’lim-madaniyat.** Yagona va majburiy ta’lim, madaniy markazlar, madaniy aloqalar va boshqalarni rivojlantirishga qaratiladi.
- **Texnologik va innovatsion.** Hududning barcha jabhalarini innovatsiyalar asosiga qurish, nonotexnologiyalar, robot texnikasi, ilm-fan taraqqiyotining yuksak cho‘qqilariga erishishga qaratiladi.

Hududni rivojlantirish strategiyalarini belgilash bo‘yicha ko‘rib o‘tilgan yondashuvlarda Farg‘ona viloyatining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan hududning marketing salohiyati, global strategiyalari va marketing imkoniyatlarining o‘zaro bog‘liq sxemasini 1-rasmga ko‘ra ifodalash mumkin.

1-rasm: Hududiy rivojlanish strategiyalarini belgilashda hudud marketing imkoniyatlari va resurslarining o‘zaro munosabatalari[1]

Belgilangan strategiyalarni shartli ravishda quyidagicha ifodalash maqsadga muvofiq:

- imij marketing strategiyasi;
- munosabatlar marketingi strategiyasi;
- kommunikatsiya marketing strategiyasi;
- iste’molchilarga yo‘naltirilgan marketing strategiyasi.

1 Muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Farg‘ona viloyatida imij marketing strategiyasinining asosiy ustuvorliklari sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin: Farg‘ona viloyatining turizm imkoniyatlari, tarixiy-madaniy meros obyektlari mavjudligi, boy tabiiy iqlim sharoitlari va xokazo.

Farg‘ona viloyatini investitsion rivojlantirish bo‘yicha marketing strategiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan asosiy tadbirlar quyidagilar bo‘lib, ushbu tadbirlar hukumat qarori va loyihasi bilan tasdiqlanadi:

1-vazifa: Viloyatning investitsion jozibadorligini oshirish va innovatsion biznesni tashkil etish uchun iqtisodiy, huquqiy va bozor muhitini yaratish yo‘nalishlari:

- viloyatning investitsion jozibadorligini oshirish va uni rivojlantirish uchun me’yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish va takomillashtirish, uni boshqarish uchun davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash shakllarini kengaytirish;
- investitsiya, marketing, imij va innovatsion idealogiyani kiritish bo‘yicha normativ hujjatlarni ishlab chiqish va tasdiqlash;
- Farg‘ona viloyatining turli soha imkoniyatlari va extiyojlaridan kelib chiqib, investitsiyalarni samarali jalb etishning ustuvor sohalarini aniqlash va belgilash;
- viloyatga yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samarani ta’minlagan investitsiyalar va investitsion loyihalar ishtirokchilari, investorlarni Farg‘ona viloyati hokimligi tomonidan imtiyozlar va rag‘batlantirish tizimini ishlab chiqish.

2-vazifa: Investitsion infratuzilmani yaratishga ko‘maklashish va investitsion faoliyat uchun samarali obyektlar tashkil etish, investitsion infratuzulma obyektlarini shakllantirish va mavjudlari faoliyatini kengaytirish:

3-vazifa: Farg‘ona viloyati sanoati komplekslarining dolzarb muammolarini hal etish uchun integratsiyalashgan samarali investitsion bozorni rivojlantirishga shart-sharoitlar yaratish:

- viloyatda sanoatda amalga oshirilayotan investitsion loyihalarni innovatsion faoliyatga muvofiqlashtirish, obyektlarni rekonstruksiyaqilish, modernizatsiyalash ishlari samaradorligini oshirish, texnologik yangilash;
- xalqaro tashkilotlarning imtiyozli investitsion qo‘yilmalari va grant dasturlarida ishtirok etish;
- Farg‘ona viloyatida klasterlarni shakllantirish bo‘yicha ishlarni yanada jadallashtirish va 2030-yilgacha bo‘lgan qaror loyihasini tasdiqlash.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Marketing nuqtayi nazaridan investitsiyalar barcha moddiy, texnik, iqtisodiy va ilmiy manfaatlar uyg‘unligida iste’molchilar ehtiyojlarining samarali qondirilishini ta’minlovchi faoliyatni amalga oshirish jarayonidagi munosabatlar majmui hisoblanadi.

Tadqiqotda natijasida, investitsiya marketingi konsepsiyasi shakllanishida ikki asosiy yondashuv hisoblangan investitsion qo‘yilmalar xususiyatlarining natijaviyligi hamda investitsion marketing korxonalari strategiyalarini amalga oshirish jarayonlaridagi taktik maqsadlarni asoslash, bozorni rivojlantirishning o‘ziga xos tomonlarini belgilash jarayonlari bilan bog‘liq.

Hududni rivojlantirish strategiyalarini belgilash bo‘yicha ko‘rib o‘tilgan yondashuvlarda Farg‘ona viloyatining imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan hududning marketing salohiyati, global strategiyalari va marketing imkoniyatlarining o‘zaro bog‘liq sxemasi taklif etildi.

Hududlarda investitsiyalarni jalb etishga qaratilgan iste’molchilarga yo‘naltirilgan marketing strategisining mazmuniga ko‘ra jalb etilayotgan har bir investitsiya hududaholisi va uning extiyojlarini samarali qondirilishi, turmush darajasi oshishi, aholining real daromadlarini ko‘payishini va ish bilan bandlik oshishiga yo‘naltirilishi lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Фирсов Ю.И. Формирование имиджа территории для обеспечения ее инвестиционной привлекательност. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –М.:.ФУПРФ. 2013. Ст. 83.
2. Эргашев А.Ҳ. Маркетинговые технологии и привлечение иностранных инвестиций в регионы. // Biznes-Эксперт. Т., 2014 й., 3-сон, 41-44 б. (08.00.00. № 3).
3. Ergashev A.X. The program of marketing impact strategy for profit companies. Case of Ferghana region. // Journal of management value & ethics. – India, Apr.-June 17 Vol. 7 No. 2. P. 66-71.
4. Olimova N.H., Xolmatov M.Z. O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalashga investitsiyalar jalb qilishni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari. “O‘zbekistonda moliyaviy sektorning rolini oshirish va unda ilg‘or xorij tajribasidan foydalanish” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanining materiallari. Toshkent, TMI, 2015-y., 482-483 b.

ИНСТРУМЕНТЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В СОКРАЩЕНИИ УРОВНЯ БЕДНОСТИ В ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Саиткулова Матлуба
Студентка Каршинского государственного университета
факультета “Экономика”

Научный руководитель: **Кабилова Шахноза Жураевна**

Аннотация: В современной экономике существует множество способов финансирования бизнеса в борьбе с бедностью. Среди них наиболее современной и распространенной моделью является краудфандинг. Эта модель – очень эффективный метод для тех, у кого недостаточно средств для открытия бизнеса, а краудфандинг – современный механизм сбора средств инвесторов и финансирования инновационной идеи через Интернет. Данная статья направлена на изучение понятия “Краудфандинг” и перспектив сокращения бедности посредством его развития в Узбекистане. Краудфандинг как метод привлечения капитала посредством коллективных усилий направлен на финансирование проекта или предприятия за счет небольших пожертвований или инвестиций множества людей. Таким образом, подобное мероприятие открывает широкий путь для развития альтернативных финансовых продуктов. В частности, в нашей стране малым и средним бизнесом занимаются более 417,1 тыс. человек, а их доля в ВВП составляет около 56 процентов. Число малых предпринимателей составило 14 на 1000 постоянных жителей. Ожидается, что развитие модели краудфандинга в Узбекистане принесет большую пользу как инвесторам, так и предпринимателям, а предпринимательство, в свою очередь, будет способствовать развитию национальной экономики и снижению уровня бедности.

Ключевые слова: краудфандинг, бедность, уровень бедности, минимум потребления, бизнес, микрофинансирование, кредит, венчурное инвестирование.

Annotatsiya: Bugungi kunda iqtisodiyotda kambag‘allikka qarshi kurashishda biznesni moliyalashtirishning ko‘plab usullari mavjud. Ular orasida eng zamonaviy va keng tarqalgan model kraudfanding hisoblanadi. Ushbu model biznesni boshlash uchun mablag‘ yetarli bo‘lmaganlar uchun juda samarali usul bo‘lib, kraudfanding - internet orqali investorlardan mablag‘ yig‘ish, innovatsion g‘oyani moliyalashtirishning zamonaviy mexanizmidir. Mazkur maqola “Kraudfanding” konsepsiyasi, uni O‘zbekistonda rivojlantirish orqali kambag‘allikni qisqartirish istiqbollarini o‘rganishga qaratilgan. Jamoaviy sa’y-harakatlar orqali kapitalni jalb qilish usuli sifatida kraudfanding ko‘p odamlarning kichik xayriyalari yoki investitsiya kiritishi bilan loyiha yoki korxonani moliyalashtirishga qaratilgan. Bunday hodisa muqobil moliyaviy mahsulotlarni rivojlantirish uchun keng yo‘l ochadi. Xususan, mamlakatimizda 417,1 mingdan ortiq mikrofirma va kichik biznes faoliyati bilan shug‘ullanayotgan aholi va ularning YAIMda qariyb 56 foiz ulushga ega. Kichik tadbirkorlar soni har 1000 nafar doimiy aholiga 14 taga to‘g‘ri kelgan. O‘zbekistonda kraudfanding modelining rivojlanishi investorlar va tadbirkorlarga har ikki tomonlama katta foyda keltirishi, tadbirkorlik esa o‘z navbatida milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga, kambag‘allik darajasini qisqartishga hissa qo‘shishi kutilmoqda.

Kalit so‘zlar: kraudfanding, kraudinvesting, kambag‘allik, qashshoqlik darajasi, iste’mol minimumi, biznes, mikromoliyalashtirish, kredit, venchur, investitsiya.

Abstract: In today's economy, there are many ways to finance a business in the fight against poverty. Among them, the most modern and widespread model is crowdfunding. This model is a very effective method for those who do not have enough funds to start a business, and crowdfunding is a modern mechanism for collecting funds from investors and financing an innovative idea via the Internet. This article is aimed at studying the concept of "Crowdfunding" and the prospects of reducing poverty through its development in Uzbekistan. As a method of raising capital through collective efforts, crowdfunding aims to finance a project or enterprise with small donations or investments from many people. Thus, such an event opens a wide path for the development of alternative financial products. In particular, there are more than 417,100 people engaged in micro-firms and small business activities in our country, and their share in GDP is about 56 percent. The number of small entrepreneurs was 14 per 1,000 permanent residents. The development of the crowdfunding model in Uzbekistan is expected to bring great benefits to both investors and entrepreneurs, and entrepreneurship, in turn, will contribute to the development of the national economy and reduce the level of poverty.

Key words: crowdinvesting, poverty, poverty level, consumption minimum, business, microfinancing, credit, venture, investment.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день сокращение бедности, увеличение доходов населения, развитие предпринимательства являются актуальными вопросами экономики. В реализации этих целей на поле выходят современные средства финансирования и инвестиций. Привлечение средств для развития предпринимательства всегда было проблемой в борьбе с экономической бедностью. В связи с этим в Республике Узбекистан разработано ряд стратегически важных проектов, планов и программ, а снижение уровня бедности в стране становится решением проблемы государственной важности. Решением этих задач осуществляются ряд реформ, следует рассматривать цели, поставленные в стратегии Республики Узбекистан "Узбекистан–2030". Стратегия "Узбекистан–2030", среди целей, положенных в основу реформ по сокращению бедности, предусматривает "сокращение бедности на 2 раза меньше к 2026 году по сравнению с 2022 годом и резкое ее сокращение к 2030 году". Увеличить доходы 4,5 миллионов человек, находящихся под угрозой бедности"[1].

Краудфандинговая модель микрофинансирования стала демократическим средством простого, дешевого и быстрого решения проблемы финансирования бизнеса в развитых странах, и в то же время модель краудфандинга привела к популяризации финансирования. В дальнейшем, с расширением деятельности микрофинансовых организаций (МФО) по всему миру, модель стала претерпевать множество изменений, которые привели к положительным и отрицательным результатам, что свидетельствовало о целесообразности и эффективности микрофинансирования как инструмента экономического развития.

Поднял вопросы о в частности, появление микрофинансовых институтов, ориентированных на получение прибыли, а не на преследование социальной цели расширения экономических возможностей бедных слоев населения путем облегчения использования инвестиционных ресурсов, привело ко многим спорным случаям - самоубийствам, оно подвергается критике из-за рост бедности в обществе. В связи с ростом числа подобных проблем различные ученые разработали модели, которые не только измеряют эффективность микрофинансирования как инструмента экономического развития, но и выявляют структурные проблемы, с которыми сталкивается микрофинансовая деятельность. В качестве одной из проблем были отмечены высокие транзакционные издержки, отсутствие финансовой стабильности, критическая асимметрия информации, низкий уровень прозрачности, отмывание денег посредством коррупционных схем, кумовство и плохое управление. Развитие цифровых технологий может стать более эффективной корректирующей силой в борьбе с бедностью, чем традиционное микрофинансирование.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Проблема бедности – это экономическое и социальное явление, которое угрожает каждому, и сегодня оно не дает покоя значительной части населения развивающихся и развитых стран, даже в XXI веке. Поиск решения этой проблемы в экономике стал актуальной темой многих научных работ зарубежных и отечественных экономистов. Многие исследователи пытались найти ответ на этот вопрос, но на сегодняшний день не существует единых критериев оценки уровня бедности населения каждой страны и общепринятых способов устранения проблемы. Стандартный анализ бедности использует определенный денежный порог для оценки количества людей, живущих выше или ниже порога ежедневных расходов и доходов. Для измерения бедности в странах мира, разработанных Всемирным банком, ее предел определяется как определенная сумма дохода в день в долларах США. При этом в среднем этот показатель составляет $1,90. Подобный анализ прожиточного минимума можно считать

1 Указ Президента Республики Узбекистан от 11 сентября 2023 года № УП–158 о стратегии "Узбекистан-2030".

наиболее распространенным способом оценки уровня бедности. В работах К. Каскарильи и С. Гупты можно познакомиться с практическим применением этого метода анализа бедности.[2]

В борьбе с бедностью, путем перевода традиционного микрофинансирования в цифровую форму, население большинства стран современной истории можно прийти к общему выводу, что основная часть связана с недостаточным внедрением современных цифровых технологий в механизмы микрофинансирования, направленные на выведение бедности за черту бедности.[3]

Некоторые страны, такие как Корея, Япония и Сингапур, смогли преодолеть бедность за счет внедрения передовых технологий. Глобализация, технологии и предпринимательство могут стать движущей силой прогрессивных перемен, если цифровые технологии будут предоставлены бедным странам с помощью соответствующих институтов, таких как соответствующая национальная инновационная система, которые смогут согласовать технологическое развитие с потребностями бедных слоев населения в средствах к существованию.[4]

Если мы посмотрим на нашу национальную экономику, принимая во внимание недостаток долгосрочных кредитных ресурсов в коммерческих банках, бремя условий кредитования, высокие требования к залогу, высокие процентные ставки и растущий риск кредитования бедных граждан нашей страны, беднейшие слои населения. Модель краудфандингового финансирования может стать современным альтернативным решением традиционного микрофинансирования и даже банковских кредитов в альтернативном финансировании индивидуальной предпринимательской деятельности, малого и среднего бизнеса. Прежде всего, нам нужно иметь представление о концепции модели краудфандинга.

Краудфандинг (англ. “crowdinvesting”) - механизм коллективного финансирования проектов, при котором деньги на создание нового продукта поступают от одного из его конечных пользователей. В отличие от стандартных рыночных механизмов, краудфандинг позволяет создать 100% прибыльный проект, не тратя дополнительных средств на рекламу, исследования рынка, анализ рынка и спекуляции.

Краудфандинг - это технология привлечения неограниченного количества людей через Интернет для финансирования проектов посредством микро инвестиций, в которой платформы выступают посредниками и стартапами дает возможность таким образом привлечь капитал в проекты.[5]

М. Шрирам опубликовал информативную статью об оценке роли краудфандинга на современном финансовом рынке согласно своему анализу. Он отметил, что посредническая функция технологий хранения и поиска больших данных между теми, у кого есть избыточный капитал, и теми, кто нуждается в краткосрочных инвестициях, может полностью изменить ландшафт финансового рынка. Кроме того, если мы хотим реализовать весь потенциал блок чейна, индивидуальным инвесторам понадобится капитал. В частности, можно было напрямую связаться с бедными.[6]

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Краудфандинг - это относительно новый метод привлечения капитала и финансирования стартап-проектов, а также способ выделения необходимых средств для расширения бизнеса или запуска бизнес-плана. Краудфандинг позволяет предпринимателю собрать деньги и в то же время создает возможность создать ажиотаж вокруг бизнеса. Короче говоря, краудфандинг может стать еще одной альтернативой банковским кредитам для малого бизнеса. Сегодня в развитых странах существует множество типов краудфандинговых платформ, и этот процесс позволяет пользователям финансировать бизнес, не влезая в долги, поэтому он реализуется как очень удобный метод для многих владельцев малого бизнеса, которым необходимы финансовые ресурсы в экономике. Независимо от того, какую краудфандинговую платформу вы выберете, краудфандинг обычно включает в себя три этапа: создание компании, маркетинг и сбор денег для достижения цели. На этапе создания компании информация об объекте финансирования, бизнесе, продукте или услуге полностью формируется в виде бизнес-плана, четко обосновывается, куда будут потрачены деньги и зачем нужна такая сумма. В целом, основательный и обоснованный бизнес-план - важный шаг в создании целой краудфандинговой компании. Создание краудфандинговой компании - это первый шаг, а следующим шагом будет разработка маркетингового плана для привлечения людей, заинтересованных в поддержке бизнеса. На этом этапе “инвестор” или “донор” решает дать деньги компании и становится целевой аудиторией предлагаемого продукта или

2 https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.DDAY
3 Cascarilla C. (2015). Bitcoin, Blockchain and the Future of Financial Transactions. CFA Institute Publications. Third Quarter 2015. Vol. 32. Iss. 3, pp. 1-7.
4 Sanjeyev G. (2009). Effect of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa. Journal of World Development. Vol. 37. Iss. 1. Pp. 104-115.
5 Leimeister, J. M. (2012): Crowdsourcing, Crowdfunding, Crowdvoting, Crowdcreation. 388 – bis 392. St.Gallen, CH: Zeitschrift für Controlling und Management.
6 Sriram M.S. (2005). Information asymmetry and trust: a framework for studying microfinance in India. Vikalpa, 30(4), 77-86.

услуги. Краудфандинг требует от вас раскрыть и убедить “инвесторов” или “доноров” в важном аспекте вашего бизнеса, чтобы они решили финансировать новую бизнес-идею или проект. Сегодня разрешено 4 основных типа краудфандинга:

- финансировать краудфандинг;
- пожертвования на основе краудфандинга;
- вознаграждения на основе краудфандинга;
- краудфандинговые кредиты.

Фонд краудфандинга – это совместный краудфандинговый или акционерный фонд, в котором вы продаете долю в своем бизнесе за деньги, а часть прибыли компании распределяется между инвесторами. Этот тип краудфандинга сопряжен с некоторыми юридическими проблемами, но его можно осуществить. Некоторые примеры краудфандинговых платформ, специализирующихся на этом типе краудфандинга: AngelList: на Angellist вы можете создать профиль стартапа, чтобы собирать деньги и связываться с венчурными фондами. Circle Up: эта платформа предназначена для компаний, которые продают продукцию напрямую потребителям. Участники могут стать партнерами инвесторов и получить помощь или содействие в бизнес-процессах. Финансирование: на этой платформе вы можете выбрать сбор средств в виде акций. Fundable предлагает опцион на участие в акционерном капитале для компаний на сумму от 50 000 до 10 миллионов долларов.

- **Краудфандинг пожертвования.** Этот тип краудфандинга заключается в передаче денег вашей компании, не ожидая ничего взамен. Хотя краудфандинг на основе пожертвований может помочь вырваться из бедности, владельцам может оказаться самой трудной идеей для успешной реализации. Причина в том, что доноры, участвующие в этом виде краудфандинга, обычно работают с благотворительными организациями или направляют свои средства на решение социальных проблем.
- **Краудфандинг на основе вознаграждения.** При краудфандинге на основе вознаграждений спонсоры получают определенное вознаграждение за зарабатывание денег. Этот тип краудфандинга также называют биржевым краудфандингом, и вознаграждение часто зависит от суммы денег, поставленной на компанию. Компании могут запустить новый продукт по сбору средств для вкладчиков.
- **Кредитный краудфандинг.** Ссудные фонды, также известные как одноранговый кредит или рыночный кредит, когда физическое лицо или компания обращается за финансовой помощью группе людей, а не за банковским кредитом, вложенные деньги должны быть погашены в течение определенных периодов с процентами. Краудфандинг удобен тем, что предлагает бизнес-кредит по более низкой процентной ставке, чем традиционные кредиты. Кредитные краудфандинговые платформы включают в себя:

- Prosper – позволяет получить потребительский кредит для использования в малом бизнесе. Бедным людям может быть полезно начать бизнес, поскольку это зависит от личного социального статуса заявителя, а не от деловых способностей.
- Street Shares – это платформа, которая предлагает различные варианты финансирования бизнеса и дает потенциальным инвесторам возможность инвестировать в бизнес-облигации. Наряду с краудфандингом, краудфандинг широко используется для сокращения бедности посредством финансирования бизнеса.

Краудфандинг использует финансовые ресурсы многих кредиторов для финансирования перспективных проектов. В краудфандинге совместное регулирование спроса и предложения капитала осуществляется посредством интернет-платформ. При этом предприниматели определяют потребность в капитале, который они хотят покрыть за счет краудфандинг, и предоставляют потенциальным инвесторам подробную информацию о бизнес-идее и планируемой реализации.

Краудфандинг – это инвестиции в проект микро инвесторов с большим количеством участников. Это не означает, что в проекте будут участвовать только микро инвесторы. Например, 51% акций принадлежит владельцу проекта, 2% - венчурному фонду, а оставшаяся доля продается микро инвесторам, готовым вкладывать средства. Микро инвесторы могут получить акции компании или долю в активах стартапа. В этом случае учредитель может дать кредит, а полученные от крауд-инвесторов деньги учредитель должен вернуть с процентами.[7]

7 Kortleben H., Vollmar B. 2012, “Crowdinvesting: An alternative in start-up financing” PFH Forschungspapiere/Research Papers Göttingen, Deutschland: Private University of Applied Sciences (PFH). No. 2012/06. S. 4

Краудфандинг - это процесс, включающий деньги, поэтому у него есть свои плюсы и минусы. Помимо преимуществ краудфандинга, эта платформа может стать отличным способом протестировать рынок. Если у вас есть бизнес-идея, но вы не уверены в себе, чтобы выйти на рынок, краудфандинг предоставляет такую возможность. Однако если бизнес-идея не привлекает инвесторов и инвесторов, то это создает возможность сформировать важные выводы о необходимости изменения стратегии и идеи вашего бизнеса. Обычно, когда у бизнеса возникают проблемы с финансированием, большую часть финансовой ответственности берет на себя рынок. Кроме того, финансирование бизнеса через механизм краудфандинга может увеличить возможность для малообеспеченной части населения выиграть время для открытия бизнеса, увеличить возможности привлечения низкопроцентных или благотворительных фондов, а также ускорить выход продукта на рынок. Однако к некоторым недостаткам краудфандинговых платформ можно отнести, в частности, наличие комиссий за использование краудфандинговых платформ, повышенные затраты на профессиональную организацию маркетинговых услуг по привлечению инвесторов, сложность распределения доходов между участниками платформы, сложность защиты интеллектуальной собственности. прав, качество большого объема получаемой от участников научно-технической и рыночной информации низкое, что приводит к снижению качества конечного продукта.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, исходя из изложенных научных взглядов, можно отметить следующее.

Во-первых, краудфандинг предназначен для граждан, которые находятся в неблагоприятном положении на финансовом рынке. Учитывая, что мобильные телефоны с доступом в Интернет теперь доступны даже самым бедным слоям общества, перспективы развития краудфандинга кажутся безграничными.

Во-вторых, принимая во внимание, что цифровое финансирование малообеспеченной части населения в настоящее время является приоритетом развития мирового финансового рынка, а также то, что расширение краудфандинговой платформы будет способствовать снижению уровня бедности в стране, мы должны предполагают, что это важный фактор для развития этого механизма в нашей стране.

В-третьих, это позволяет привлечь значительную часть малообеспеченного населения к малому бизнесу посредством краудфандинга, при значительном снижении процентных ставок по кредитам. В результате увеличится добавленная стоимость в экономике страны, будут созданы новые рабочие места, снизится уровень безработицы, улучшатся доходы и условия жизни населения, повысится уровень занятости, увеличится национальный доход и наконец, уровень бедности будет снижен.

В-четвертых, возможности использования модели краудфандинга для снижения уровня бедности в экономике обусловлены структурными проблемами, с которыми сталкивается традиционная микрофинансовая деятельность, работающая на практике для сокращения количества бедных – высокие транзакционные издержки, отсутствие финансовой стабильности, асимметрия. важной информации, низкий уровень прозрачности может положить конец случаям отмывания денег, кумовства и плохого финансового управления посредством коррупционных схем.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 11 сентября 2023 года № ПФ-158 о стратегии “Узбекистан 2030”.
2. Cascarilla C. (2015). Bitcoin, Blockchain, and the Future of Financial Transactions. CFA Institute Publications. Third Quarter 2015. Vol. 32.
3. Kortleben H., Vollmar B. 2012, Crowdinvesting: An alternative in start-upfinancing” PFH Forschungspapiere/Research Papers Göttingen, Deutschland: Private University of Applied Sciences (PFH). No. 012/06.
4. Leimeister, J. M. (2012): Crowdsourcing, Crowdfunding, Crowdvoting, Crowdcreation. 388 – bis 392. St.Gallen, CH: Zeitschrift für Controlling und Management.
5. Sriram M.S. (2005). Information asymmetry and trust: a framework for studying microfinance in India. Vikalpa, 30(4), 77-86.
6. Sangeyev G. (2009). Effect of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa. Journal of World Development. Vol. 37. Iss. Pp. 104-115.
7. https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.DDAY

“YASHIL” IQTISODIYOT, EKOLOGIYALASHTIRISH VA BARQAROR RIVOJLANISH INTEGRATSIYASI: BARQAROR KELAJAKNI TA’MINLASHGA KOMPLEKS YONDASHUV

Tadjibayev Zakir Malikovich
I.f.d., FarDU moliya kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada uch o‘zaro bog‘liq tushunchalar muhokama qilinadi: “yashil” iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish. Ularning har birini maqsad va tamoyillari tahlil qilinadi, o‘xshashlik va farqlar aniqlanadi. Maqolada ushbu uchta tushuncha sinergiyasi asosida barqaror kelajakni ta’minlashga kompleks yondashuv masalalari muxokamasidan kelib chiqib fikr-mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “yashil” iqtisodiyot, ekologiyalashtirish, barqaror rivojlanish, tizimli yondashuv, resurs tejamkorligi, tiklanadigan energetika, energiya samaradorligi.

Abstract: The article discusses three interrelated concepts: green economy, greening and sustainable development. The goals and principles of each of them are analyzed, similarities and differences are revealed. The authors of the article propose a comprehensive approach to ensuring a sustainable future based on the synergy of these three concepts.

Key words: sustainable development, green economy, greening, systematic approach, resource efficiency, renewable energy, energy efficiency.

Аннотация: В статье рассматриваются три взаимосвязанных понятия: зеленая экономика, экологизация и устойчивое развитие. Анализируются цели и принципы каждого из них, выявляются сходства и различия. Авторы статьи предлагают комплексный подход к обеспечению устойчивого будущего, основанный на синергии этих трех концепций.

Ключевые слова: устойчивое развитие, зеленая экономика, экологизация, системный подход, ресурсоэффективность, возобновляемая энергетика, энергоэффективность.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda barqaror rivojlanishni ta’minlash muammosi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu shuni anglatadiki, kelajak avlodlar imkoniyatlarini buzmasdan, hozirgi avlod ehtiyojlarini qondiradigan tarzda rivojlanish darkor. Ushbu maqsadga erishish uchun iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sohalarni qamrab oladigan kompleks yechim zarur. Maqolada aynan barqaror kelajakni ta’minlashda muhim rol o‘ynashi mumkin bo‘lgan uchta o‘zaro bog‘liq tushunchalar ko‘rib chiqiladi – “yashil” iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish kabilar.

Global muammolar, ya’ni iqlim o‘zgarishi va ularni atrof-muhit, iqtisodiyot va jamiyat uchun tahdid solishi, atrof-muhitning buzilishi tufayli hayot sifatiga va kelajak avlodlarga salbiy ta’sir qilishidan kelib chiqayotgan tengsizlik va shunga o‘xshash muammolar kishilik jamiyati bilan tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni integratsiyalash kompleks yechimi zaruratini keltirib chiqardi, chunki bu muammolarni individual ravishda hal qilib bo‘lmasligi sababli bizga sa’y-harakatlarni birlashtiradigan keng qamrovli yondashuv kerak. Bu yondashuv tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan muhim vositalar – “yashil” iqtisodiyot, iqtisodiyotni ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish integratsiyasida mujassamlashgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ilmiy adabiyot manbalarida “yashil” iqtisodiyot tushunchasi, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanishga turli xil yondashuvlar mavjud. Ba’zi mualliflar bu tushunchalarni alohida, boshqalari o‘zaro bog‘liq deb hisoblashadi.

Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo‘lidagi global tendensiya moliya institutlari oldiga yangi vazifa – ekologik (E – ekologik), ijtimoiy (S – ijtimoiy) va boshqaruv (G – boshqaruv) mas’uliyati tamoyillariga yo‘naltirilgan biznes modelini qurish vazifasini qo‘ymoqda. Jumladan, yirik banklar bir necha yillardan buyon o‘zlarining kreditlash jarayonlariga ESG standartlarini faol ravishda kiritib, mijozlarni atrof-muhit va jamiyatga salbiy ta’sirini kamaytirishga undamoqda.

Angliyalik olim John Elkington “ESG – bu kompaniyalarning ekologik, ijtimoiy va boshqaruv oqibatlarini aks ettiruvchi uchta asosiy omildir. Ushbu omillar kompaniyalarning qariyb barcha faoliyat sohalarini qamrab oladi”, – deya tariflagan.

Shuningdek, angliyalik olimlar ESG masalalarini quyidagicha izohlab otishgan.

Ekologik (Environmental) komponentlarda:

- iqlim o‘zgarishi, uglerod chiqindilari, havo, suv va yer ifloslanishi kabi ekologik muammolarga katta e’tibor qaratish;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, qaytadan ishlash va xavfsiz chiqindilarni boshqarish masalalarini o‘rganish;
- shuningdek, bioxilma-xillik, o‘rmonlar va dengizlarning muhofazasi, ekotizimlarni tiklash yechimlarini tavsiya qilmoqdalar.

Ijtimoiy (Social) komponentlar esa:

- inson huquqlari, adolat, teng imkoniyatlar, sog‘liq va xavfsizlikka alohida e’tibor qaratish;
- mahalliy hamjamiyatlar, xodimlar va iste’molchilarning farovonligi, turmush sifati bilan bog‘liq masalalarni o‘rganish;
- shuningdek, ta’lim, malaka oshirish, ijtimoiy himoya va ijtimoiy innovatsiyalarning ahamiyatini tahlil qilmoqdalar.

Boshqaruv (Governance) komponentida esa:

- kompaniyalardagi shaffof va javobgar boshqaruv tizimlarini o‘rganish;
- qonunchilik, siyosat hamda mahalliy va xalqaro me’yorlar doirasida kompaniyalarning faoliyatini tahlil qilish;
- shuningdek, korrupsiyaga qarshi kurash, axloqiy xulq-atvor va mas’uliyatni oshirish choralari ustida ishlashmoqdalar.

Avstraliyalik olim K.Green ta’rifi esa “ESG - bu kompaniyalar faoliyatida ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv omillarini hisobga olish va baholash usuli. Ushbu yondashuv kompaniyalarning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga qaratilgan”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraksiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida va taraqqiy mamlakatlarda investitsiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

“Yashil” iqtisodiyot bu iqtisodiy tizim bo‘lib, uning asosiy maqsadi sayyoramizning ekologiyasi va uni saqlab qolish bilan birga iqtisodiyotning barcha sohalarini rivojlantirishga qaratilgan. Shunday qilib, “Yashil” iqtisodiyot deganda, inson hayoti va sog‘lig‘i uchun zarur bo‘lgan resurslarni, atrof-muhit va ekologiyani bir butun holda saqlab qolib ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalari bilan bog‘liq iqtisodiyotni yanada rivojlantirishni amalga oshirishga asoslangan iqtisodiy faoliyatning yangi yo‘nalishi tushuniladiyu

Oddiy qilib aytganda, bu sayyorani vayron qilmasdan iqtisodiy o‘sishga erishishning bir usuli. Bu muammoni xal qilish yo‘lida “yashil” iqtisodiyot quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- Tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ya’ni resurslar sarfini kamaytirish, materiallarni takroran ishlatish va chiqindilarni qayta ishlash.
- Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, ya’ni qazib olinadigan yoqilg‘i o‘rniga quyosh, shamol, suv va boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish.

- Atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish, ya'ni toza texnologiyalarni joriy etish va issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish.
- "Yashil" tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqish - atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan mahsulotlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish.
- Ekologik xabardorlikni oshirish, ya'ni atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida ta'lim va jamoatchilik xabardorligi darajasini oshirish.

Ekologiyalashtirish va "yashil" iqtisodiyot o'rtasida chambarchas bog'liqlik mavjud bo'lib, bu, birinchi navbatda, ekologiyalashtirishni "yashil" iqtisodiyotning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo'lishidir.

Ekologiyalashtirish "yashil" iqtisodiyotga o'tish jarayonini tezlashtirishga ko'maklashadigan bir qator iqtisodiy mexanizmlar va rag'batlantirish choralarini ko'zda tutadi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, ekologiyalashtirish bilan "yashil" iqtisodiyot o'rtasida qat'iy chegara yo'q, ular chatishib ketgan. Bunga misol qilib quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- "Iflos qilganlik uchun to'lov" tizimini joriy etish, ya'ni korxonalar atrof-muhitga zararli moddalar chiqindilar chiqarganliklari uchun to'lashlari, ularni toza texnologiyalardan foydalanishga undaydi.
- Yashil texnologiyalar uchun subsidiyalar, ya'ni davlat ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqadigan va joriy etadigan kompaniyalarga moliyaviy yordam ko'rsatishidir.
- "Yashil" korxonalar uchun soliq imtiyozlari, ya'ni "yashil" tovarlar ishlab chiqaradigan va yashil xizmatlar ko'rsatadigan korxonalarga soliq imtiyozlari beriladi, bu esa ushbu korxonalar mahsulotlarini raqobatbardosh qiladi.

Yuqorida keltirilgan uch funksiya "yashil" iqtisodiyot va ekologiyalashtirishga xosligi tengdir.

Ekologiyalashtirish, "yashil" iqtisodiyotga o'xshab, atrof-muhitga munosabatni har tomonlama o'zgartirishni talab qiladigan yangicha yondashuvdir. Ekologiyalashtirishni amalga oshirish uchun butun boshliq jamiyat va uni muhim bo'g'inlari: davlat, biznes va aholini uyg'unlikda harakat qilishi talab qilinadi.

"Yashil" iqtisodiyot bilan eko logiyalashtirish barqaror kelajakni ta'minlashga qaratilganliklari tufayli ham barqaror rivojlanish bilan chambarchas bog'liq unsurlardir. O'z navbatida barqaror rivojlanish hozirgi avlodlarning tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini, kelajak avlodlarning xuddi shunday resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur yetkazmasdan, qondirishni faraz qiladigan rivojlanish tipidir.

Oddiy qilib aytganda bu sayyoramiz resurslarini kamaytirmaydigan va unga o'nglab bo'lmaydigan zarar yetkazmaydigan rivojlanishdir. O'z navbatida, barqaror rivojlanish quyidagi tamoyillarga asoslangan xolda barqaror kelajakni ta'minlashi mumkin:

- Ijtimoiy adolat, ya'ni barcha odamlar uchun resurslar va imkoniyatlardan teng foydalanishni ta'minlash.
- Iqtisodiy samaradorlik, ya'ni nafaqat boylar, balki barcha odamlar manfaati uchun ishlaydigan iqtisodiyotni yaratish.
- Ekologik barqarorlik, ya'ni kelajak avlodlar uchun atrof-muhitni saqlash.

Ta'kidlash lozimki, barqaror rivojlanish, "yashil" iqtisodiyot va ekologiyalashtirish o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik mavjud. Biz buni birinchi galda barqaror rivojlanish ham "yashil" iqtisodiyotni, ham ekologiyalashtirishni asosiy maqsadiligida ko'rishimiz mumkin, ya'ni "yashil" iqtisodiyot va ekologiyalashtirish barqaror rivojlanishga erishishga ko'maklashadigan vositalardir.

"Yashil" iqtisodiyot barqaror rivojlanishga o'tishga ko'maklashadigan qator iqtisodiy mexanizmlar va rag'batlantirish vositalaridan foydalanishni ko'zda tutadi.

Uchala tushuncha ham o'zaro bog'liq va bir-birisiz mavjud bo'lolmaydi. Qolaversa bir-birini to'ldiradi. Bunga hozirgi xayotimizdan ko'plab misollar keltirishimiz mumkin:

Qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish, ya'ni qazib olinadigan yoqilg'i o'rniga quyosh, shamol, suv va boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, bunday yo'naltirilganlik issiqxona gazlari chiqindilari va iqlim o'zgarishini kamaytirishga yordam beradi.

- Bioxilma-xillikni saqlash, ya'ni ekotizimlar sog'lig'ini saqlash va odamlar uchun zarur xizmat ko'rsatishda muhim rol o'ynaydigan o'simlik va hayvon turlari, shuningdek ularning tabiiy yashash joylarini muhofaza qilish.

- Resurslardan samarali foydalanish, ya'ni chiqindilarni kamaytirish va resurslarni tejashga yordam beradigan materiallarni takroran ishlatish va chiqindilarni qayta ishlash.

Shuni ta'kidlash kerakki, barqaror rivojlanish ham atrof-muhitga, iqtisodiyotga va jamiyatga munosabatni har tomonlama o'zgartirishni talab qilib, tabiat-jamiyat tizimidagi muammolarni halqilishga yangicha yondashuvdir.

Barqaror kelajakni yaratish uch muhim unsurdan, ya'ni "yashil" iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanishdan iborat bo'lganligi uchun ularni maqsadlari va tamoyillari ham o'xshashlikka egadir. Shuning uchun "yashil" iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish bu umumiy maqsad va tamoyillarga ega bo'lgan uchta o'zaro bog'liq tushunchadir:

- Atrof-muhitni muhofaza qilish, ya'ni insonning tabiatga salbiy ta'sirini kamaytirish, shu jumladan ifloslanishni kamaytirish, resurslarning kamayishi va biologik xilma-xillikning yo'qolishiga barham berish.
- Odamlarning farovonligini oshirish, ya'ni barcha odamlar uchun resurslar va imkoniyatlardan adolatli foydalanishni ta'minlash, shu bilan birga ularning hayot sifatini yaxshilash.
- Barqaror kelajakni ta'minlash, ya'ni hozirgi va kelajak avlodlarning ehtiyojlarini qondira oladigan tizim yaratish va avlodlararo murosaga erishish.

Barqaror kelajakni ta'minlashga yo'naltirilgan uch muhim unsurning barchasiga xos bo'lgan nafaqat umumiy maqsadlari, balki tamoyillari ham mavjud va ular quyidagilardan iborat:

- Tizimli yondashuv, ya'ni iqtisodiyot, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni hisobga olish.
- Muammolar kelib chiqishining oldini olish, davolash emas yoki noxush voqelikni sodir bo'lganidan keyin bartaraf etish emas,balki oldini olish.
- Uzoq muddatni ko'zlab fikrlash, ya'ni uzoq muddatli oqibatlarga asoslangan qarorlar qabul qilish.
- Tenglik va ishtirok etish, ya'ni qaror qabul qilish jarayonlarida barcha manfaatdor tomonlarning adolatli ishtirokini ta'minlash.

Barqaror kelajakni ta'minlashga qaratilgan uchlik o'rtasidagi munosabatlar xam, ularni umumiy maqsadga erishishga yo'naltiradi:

- "Yashil" iqtisodiyot barqaror rivojlanishga erishish ko'maklashadigan vositadir. U yashil va adolatli kelajakka o'tishni boshqaradigan iqtisodiy mexanizmlar va imtiyozlar to'plamini o'zida ifoda qiladi.
- Ekologiyalashtirish - bu bizning hayotimizni ekologik toza va barqaror qilishi kerak bo'lgan jarayon.
- Barqaror rivojlanish ham "yashil" iqtisodiyotni, ham ekologiyalashtirishni asosiy maqsadidir.

Barqaror kelajakka erishish uchun barcha manfaatdor tomonlar, shu jumladan hukumatlar, korxonalar va fuqarolar tomonidan muvofiqlashtirilgan harakatlar talab etiladi.

Quyida jadvalda uch unsur maqsadlari va tamoyillari o'xshashligi haqida ma'lumot keltirilgan (1-jadval).

1-jadval: "Yashil" iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish maqsadlari va tamoyillari

Maqsad/tamoyil	"Yashil" iqtisodiyot	Ekologiyalashtirish	Barqaror rivojlantirish
Maqsad	Atrof muhitni saqlash, odamlar farovonligini oshirish, barqaror kelajakni ta'minlash	Atrof muhitni saqlash	Atrof muhitni saqlash, odamlar farovonligini oshirish, barqaror kelajakni ta'minlash
Tamoyil	Tizimli yondashuv, davolash emas oldini olish, uzoq muddatni ko'zlab fikrlash, adolat va ishtirok etish	Tizimli yondashuv, davolash emas oldini olish, uzoq muddatni ko'zlab fikrlash, adolat va ishtirok etish	Tizimli yondashuv, davolash emas oldini olish, uzoq muddatni ko'zlab fikrlash, adolat va ishtirok etish

Manba: muallif ishlanmasi

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur uch tushuncha maqsadlari va tamoyillarining o'xshashligini aks ettiradi. Ularning barchasi atrof-muhitni saqlashga ustuvorlik berishadi.

Shuning bilan birga ular iqtisodiyot, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarni tan olishadi. Bundan tashqari ular uzoq muddatli fikrlash va rejalashtirish muhimligini ta'kidlaydilar. Qolaversa, ular adolatli va inklyuziv rivojlanishga intilishadi.

Yuqoridagilarga qaramasdan, ular o‘rtasida farqlar ham mavjud:

1. “Yashil” iqtisodiyot ekologik toza va barqaror bo‘ladigan yangi iqtisodiy modelga o‘tishga qaratilgan.
2. Ekologiyalashtirish esa insonning atrof-muhitga salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan amaliy cho-ra-tadbirlar majmuidir.
3. Barqaror rivojlanish nafaqat ekologik, balki ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarni ham qamrab oladigan kengroq tushunchadir.

Sodda qilib aytganda: “yashil” iqtisodiyot - bu mafkura, ekologiyalashtirish bu – amaliyot, barqaror rivojla-nish bu maqsaddir.

“Yashil” iqtisodiyot, ekologiyalashtirish va barqaror rivojlanish - bu umumiy maqsad va tamoyillarga ega bo‘lgan uchta o‘zaro bog‘liq tushunchadir.

Barqaror kelajakka erishish uchun barcha manfaatdor tomonlar, shu jumladan hukumatlar, korxonalar va fuqarolarning kelishilgan harakatlari talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Зомонова Э.М. Понятие и принципы “зеленой” экономики // https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-prin-tsipy-zelenoy-ekonomiki.
2. Савин А. А. Ключевые принципы и элементы зеленой экономики // Экономические науки 2022 г №9 (214)
3. Пустохина Н. г., Валиев В. Н. Концепция устойчивого развития: основные положения. https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-ustoychivogo-razvitiya-osnovnyepolozheniya.
4. B.B. Shoyqulov. “Yashil” iqtisodiyotdan “Yashil taraqqiyot” sari // “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” ijtimoiy, iqtisodiy, siy-osiy, ilmiy, ommabop jurnali. 2023-yil, 7-son. 12–16-betlar.
5. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Tashmatov Sh.A., Butaboyev M.T.. Yashil iqtisodiyot. Darslik. T.: Universitet, 2020, 156-bet.

O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY FAOLLIKNI TA’MINLASHGA QARATILGAN FISKAL VA MONETAR SIYOSATLARINING HOZIRGI HOLATI

Xudeybergenova Nigora Turgunbayevna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada davlat olib borayotgan budjet-soliq siyosating to‘g‘ri olib borilishinig qay darajada muhim ekanligi va uning ahamiyati tarixiy faktlar hamda statistik malumotlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Monetar siyosat, fiskal siyosat, moliyaviy oqimlar, iqtisodiy faollik, iqtisodiy dastaklar, xalqaro moliya institutlari.

Abstract: The article highlights the importance of the correct implementation of the budget and tax policy of the state and its importance based on historical facts and statistical data.

Key words: Monetary policy, fiscal policy, financial flows, economic activity, economic levers, international financial institutions.

Аннотация: В статье подчеркивается важность правильной реализации бюджетной и налоговой политики государства и ее значение на основе исторических фактов и статистических данных.

Ключевые слова: Денежно-кредитная политика, фискальная политика, финансовые потоки, экономическая деятельность, экономические рычаги, международные финансовые институты.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining 2023-yildagi 3,1 foiz o‘sishi 2024-yilda ham saqlanib qolishi, 2025-yilga borib 3,2 foizga o‘sishi mamlakatlar tomonidan pul-kredit siyosati va budjet tomonidan qo‘llab-quvvatlash darajasining cheklanganligi, umumiy ishlab chiqarish samaradorligining past sur’atlari tarixiy 2000–20019-yillardagi o‘rtacha 3,8 foizli o‘sish darajasidan ham ortda qolayotganligi bashorat qilindi. Shuningdek, jahon iqtisodiyotidagi iqtisodiy faollikni yanada jonlantirish uchun moliya-budjet va pul-kredit siyosatini mustahkamlash, transchegaraviy savdo va moliyaviy oqimlarni kengaytirish hamda institutlar sifatini oshirish, investitsiyalar iqlim sharoitlarini yaxshilashni taqozo etmoqda[1]. Yuqorida ko‘rsatilgan dunyo iqtisodiyotidagi vaziyatdan kelib chiqib qator mamlakatlarda davlat tomonidan tartibga soluvchi iqtisodiy vositalardan sanalgan fiskal va monetar siyosat iqtisodiy dastaklari orqali iqtisodiy faollikni ta’minlashga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Jahon amaliyotda nufuzli moliya muassasalari hisoblangan Jahon banki, Xalqaro Valyuta Fondi, BMTning Taraqqiyot dasturlari kabi xalqaro tashkilotlari va Xalqaro moliya institutlari tomonidan budjet-soliq va pul-kredit sohasini iqtisodiy faollikka qaratilgan iqtisodiy siyosat dasturlarini yaratish hamda iqtisodiy faollikka erishishda investitsiyalarga bo‘lgan talablarni rag‘batlantirish va qulay soliq imtiyozlarini yaratish bo‘yicha uslubiy tavsiyalarni takomillashtirishga yo‘naltirilgan ilmiy ishlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur tadqiqotlar nufuzli ilmiy-tadqiqot markazlari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, xalqaro standartlarda belgilangan pul-kredit va budjet-soliq vositalari orqali maqsadli dastur talablari asosida istiqbolda mamlakat iqtisodiy faolligini oshirishga qaratilgan mexanizmlarini takomillash-tirish imkonini bergan. Lekin, dunyo iqtisodiyotida kuzatilgan global pandemiya og‘ir asoratlari qator davlatlar tomonidan olib borilayotgan monetar va fiskal yondashuvlarni tubdan takomillashtirish hamda yangicha yo‘nalishdagi iqtisodiy faollikka ta’sirchan dastaklarni uyg‘unlashtirish, zamonaviy kutilmagan holatlarga bardosh bera oladigan iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va takomillashtirish yo‘llari bilan bog‘liq muammolar hali hanuz o‘z dolzarblik kasb etmoqda.

1 file:///C:/Users/user/Downloads/text%20(1).pdf Перспективы развития мировой экономики международный валютный фонд Замедление инфляции и стабильный рост создают возможность мягкой посадки Бюллетень. Январь 2024.; https://econs.online/articles/ekonomika/mir-2024-eshche-odin-nespokoynyy-god/ Мир-2024 еще один неспокойный год.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy faollikni ta'minlashga qaratilgan va davlat tomonidan tartibga soluvchi makroiqtisodiy siyosat tarkibiy qismi sifatida davlat fiskal va monetar siyosatlarining nazariy metodologik masalalari bir qator xorijlik taniqli iqtisodchi olimlar, jumladan, K.Reynxart, K.Rogoff, R.Makkinnon, G.Shnabl, M.Goldshteyn, L.Krasavina, S.Moiseyevlarning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan[2].

O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan N.Jumayev, T.Bobakulov, T.Rasulov, X.Asatullayev, B.Islamov, Z.Berdinazarov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida pul kredit siyosatining ayrim nazariy-metodologik va amaliy jihatlari tadqiq qilingan[3].

Yuqorida ko'rsatilgan xorij va mamlakatimiz adabiyotlarida davlat fiskal va monetar siyosatlarining iqtisodiy faollikni ta'minlashda moliyaviy salohiyatning ayrim qirralari, ahamiyati, xususiyatlari, turlari va boshqa jihatlariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Lekin hanuz davom etayotgan "Global inqiroz" davrida iqtisodiy faollikning pasayishi mazkur sohada chuqur ilmiy ishlarni amalga oshirishni taqozo etmoqda.

V.Kashin va I.Merzlyakov: "Iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliqlar va hukumat xarajatlarini boshqarishdir. Fiskal siyosat mexanizmi shunga asoslanganki, soliq yig'imlari va davlat xarajatlari hajmining o'zgarishi yalpi talabga va o'z-o'zidan, yalpi milliy mahsulot, bandlik va baho darajasiga ta'sir ko'rsatadi", – deb aytib o'tishgan.

T.S Malikov, P.T Jalilovlar esa bir tomondan, budjet daromadlarini (oqilona) shakllantirish, ikkinchi tomondan, budjet xarajatlarini (samarali) sarflash bilan bog'liq. Shuningdek, fiskal siyosat ikkita siyosat (budjet va soliq)lar turidan iborat degan fikrni ilgari surishgan.

M.Malkina: "Markaziy bank tomonidan pul massasi va pullar qiymatini boshqarish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bo'lib, mamlakatda baholar, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi", – deb o'tgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraksiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida va taraqqiy mamlakatlarda investitsiyalarni jalb qilishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Global fiskal va monetar siyosat choralarining ko'rsatkichlaridan biri sifatida XVF 2020-yilgacha iqtisodiy faollikni qo'llab quvvatlash uchun davlat xarajatlari va daromadlari 5,4 trillion dollarni tashkil etdi, kreditlar, kapital, kafolatlar va yana boshqalar uchun 5,4 trillion dollar hamda jami 10,8 trillion dollar ajratildi[4]. Butun dunyo bo'ylab hukumatlarni qarz olish 2019 yilda yalpi ichki mahsulotning (YAIM) 3,9% dan 2020-yilda 12,7% gacha o'sib boradi. Boshqa hisob-kitoblarga ko'ra, Markaziy banklar o'z iqtisodlarini pandemiyaning iqtisodiy oqibatlariga qarshi kurashishda qo'llab-quvvatlash uchun 17 trillion dollar ajratdilar[5]. Rivojlangan mamlakatlarda budjet kamomadining YAIMga nisbati 2019-yilda 3,3% dan 2020-yilda 14,4% gacha o'sishi prognoz qilinmoqda; Amerika Qo'shma Shtatlari uchun bu ko'rsatkich 6,3% dan 18,7% gacha o'sishi prognoz qilinmoqda, bu har qanday mamlakat yoki mintaqa uchun eng yuqori ko'rsatkichdir[6]. XVF ma'lumotlariga ko'ra Fransiya, Germaniya, Italiya, Yaponiya yillik YAIMning 10 foizi darajasidagi davlat sektorini qo'llab-quvvatlash bo'yicha choralarini amalga oshirdi. Taraqqiy etgan mamlakatlar prognoziga ko'ra, budjet taqchilligi YAIMga nisbatan

2 Reinhart C.M., Rogoff K.S. The Modern History of Exchange Rate Arrangements //Quarterly Journal of Economics CXIX-1, 2004. – pp.1-48; McKinnon R., Schnabl G. The East Asian Dollar Standard, Fear of Floating, and Original Sin Review of Development Economics, 2004. 8(3), 331–360; Goldstein, M. Managed Floating Plus. Washington DC: Institute for International Economics, Policy Analyses in International Economics. 2002; Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под. ред. Красавина Л.Н. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 608 с.; Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2003. – 576 с

3 Jumayev N.X. O'zbekistonda valyuta munosabatlarini tartibga solish metodologiyasini takomillashtirish. – T.: "Fan va texnologiya", 2007-y. – 232 b.; Bobakulov T.I. Milliy valyuta barqarorligini ta'minlash: muammo va yechimlar. – T.: "Fan va texnologiya", 2007-y. – 184 b.; Rasulov T.S. Valyuta munosabatlarining nazariy asoslari. – T.: "Moliya", 2007-y. – 316 b.; Islamov B., Parpiev Z."Challenges of Globalization and Exchange Rate Policies in Central Asian Independent States," in Hitotsubashi Journal of Economics. 2000. -Vol. 41# 1, June, pp. 27-52.; X.S.Asatullayev Makroiqtisodiy muvozanatlikni ta'minlashda davlat fiskal(budjet-soliq) siyosatining o'rni.T.: Sharq nashriyoti, 2005-yil.; Berdinazarov Z.U. Valyuta siyosati metodologiyasini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari. Monografiya. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2018. – 254 b.

4 World Yeconomic Outlook Update, International Monetary Fund, June 24, 2020. p. 16.

5 Wigglesworth, Robin, Long Live Jay Powell, the New Monarch of the Bond Market, Financial Times, June 23, 2020. https://www.ft.com/content/5db9d0f1-3742-49f0-a6cd-16c471875b5e.

6 Fiscal Monitor, International Monetary Fund, October 2020, Table 1.1

4,9 foizdan ularning qarz yukini oshiruvchi 10,7 foizli darajaga ko‘tarilishi mumkin[7]. Ma’lumki, Covid-19 pandemiyasiga qarshi kurashishda va iqtisodiyotda faollikni oshirish uchun AQSH hukumati 5 ta qonun ishlab chiqdi, mazkur qonunlarning asosiy jihati 2021-moliya yilida pandemiya yuzasidan kelib chiqqan ishsizlikni qisqartirishga yo‘naltirilgan davlat budjetidan jami 3,4 trln. va 2020–2030-moliya yiliga esa 3,3 trln. dollarlik mablag‘ yo‘naltirish rejalashtirilgan[8]. Ba’zi hisob-kitoblarga ko‘ra, moliyaviy jihatdan zaif, deb e’tirof etilgan mamlakatlarga Argentina, Venesuela, Livan, Iordaniya, Eron, Zambiya, Zimbabve va Janubiy Afrikani kiritgan[9]. XVF xulosasiga ko‘ra, ayrim taraqqiy etgan mamlakatlar qarzdorlik darajasini “boshqarib bo‘lmaydigan” darajadagi yuqori salmoqni tashkil etishi mumkin. Shu maqsadda ularda faoliyat ko‘rsatayotgan banklar moliyaviy barqarorligini tekshirish muhim deb hisoblashadi[10].

Agar respublikamizning 2000–2022-yillar oralig‘idagi davlat budjeti sarf-xarajatlari va daromadlarini taxlil qiladigan bo‘lsak, davlat budjeti xarajatlari va daromadlarining o‘zgarishi real YAIMning o‘sish sur’atlari bilan mutanosib ravishda o‘zgarish tendensiyasiga ega bo‘lgan. 2000-yilda davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan 28,5 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib esa, 22,7 foizga pasaygan. Xuddi shu tarzda davlat budjeti xarajatlari 2000-yilda YAIMga nisbatan 29,6 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda bu ko‘rsatkich 26,6 foizga kamaygan. Mamlakatimizda real YAIMning o‘sish sur’atlarini taxlil qiladigan bo‘lsak, 2000–2022-yillardagi eng past tendensiya 2000, 2020-yillarda kuzatilgan. 2020-yilda esa mazkur ko‘rsatkich iqtisodiy pandemiya holatiga qaramasdan 1,6 foizga o‘sishi ta’minlangan. Real YAIMning eng yuqori o‘sish sur’atlari 2010, 2015 va 2016-yillarda kuzatilgan, bunda o‘sish sur’ati o‘rtacha 8,0 foizlik darajani tashkil etgan. Shunga mos ravishda davlat budjeti daromadlari YAIMga nisbatan o‘rtacha 21,0 foizlik, davlat budjeti xarajatlari esa YAIMga nisbatan qariyib 21,0 foizlik darajalarni tashkil etgan (1-Rasm).

1-rasm: 2000–2022-yillarda real YAIM o‘sish sur’atlari, davlat budjeti daromadlari va xarajatlari (YAIM nisbatan foiz hisobida)[11]

Ko‘pgina mamlakatlarda iqtisodiy pandemiya davrida kichik biznes va uy xo‘jaliklari uchun qo‘shimcha moliyaviy yordamlar ko‘rsatildi. 2020-yil oktyabr oyida davlat tomonidan moliyaviy nazorat o‘tkazilib vaqtinchalik yangi fiskal chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bularga Avstraliya, Kanada Fransiya, Germaniya, Hindiston, Indoneziya, Yaponiya, Ispaniya, Buyuk Britaniya, AQSHlarini kiritishimiz mumkin. Yevropa hududidagi davlatlar yangi qonunchiliklarni ishlab chiqishdi. 2021-yilda ko‘pgina mamlakatlar daromadlarning o‘sishi hisobiga past budjet taqchilligi kuzatildi. Pandemiya bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiyotni tiklashga qaratilgan vaqtinchalik chora-tadbirlar natijasida xarajatlar avtomatik ravishda qisqarishiga olib keldi. Shuningdek, 2021-yil budjet qis-

7 Global Financial Stability Report Update. International Monetary Fund, June 2020, p. 2.
8 U.S. Congressional Budget Office, The Budgetary Yeffecs of Laws Yenacted in Response to the 2020 Coronavirus Pandemic, March and April 2020, June 16, 2020, https://www.cbo.gov/publication/56403. The two laws not mentioned in the text were the Coronavirus Preparedness and Response Supplemental Appropriations Act, 2020 (P.L. 116-123) and the Families First Coronavirus Response Act (P.L. 116-127). A subsequent law, the Paycheck Protection Program Flexibility Act (P.L. 116-142), provided for more generous terms for PPP loans.
9 Wheatley, Jonathan, Tommy Stubbington, Michael Stott, Andrew Yengland, and Joseph Cotterill, Debt Relief: Which Countries Are Most Vulnerable? Financial Times, May 6, 2020. https://www.ft.com/content/31ac88a1-9131-4531- 99be-7bfd8394e8b9.
10 Global Financial Stability Report Update, p. 2.
11 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

qartirishlari tiklanish darajasini pasaytirishi mumkin, uning tezligi va miqdori noaniqligicha qolmoqda. Yuqori darajadagi qarzni, valyuta xatarlarini va katta kamomadni saqlab qolgan taqdirda reytinglarning pasayishi va salbiy bozor reaksiyasini aks ettiruvchi ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar 2021-yilda budjet siyosatini kuchaytirishi kutilmoqda. Budjet taqchilligi mamlakat iqtisodiy holatini ko‘rsatib beruvchi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan hisoblanadi. Uning o‘zgarish tendensiyasi bir tomondan davlat qarzi va iqtisodiy o‘sish calmog‘iga ta’sir qilsa, ikkinchi tomondan davlat tomonidan istiqbolda rejalashtirilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun belgilangan strategiyaga ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyot nazariyasida budjet taqchilligini ikki turini alohida ajratib ko‘rsatiladi, bular: doimiy taqchillik (permanent deficit) va muddatli taqchillik (temporary deficit). Xorij iqtisodchi olimlaridan K.B. Makkonnell va S.L. Bryular ana shu ikki turiga alohida e’tiborlarini qaratishadi[12].

2-rasm: O‘zbekiston Respublikasi 2000–2022-yillarda davlat budjet taqchilligining o‘zgarish tendensiyasi[13]

2-rasm ma’lumotlariga e’tiborimizni qratadigan bo‘lsak, 2000–2022-yillar oralig‘ida davlat budjet taqchilligi 2000, 2018–2022-yillarda kuzatilgan. Eng yuqori taqchillik esa 2022-yilda mos ravishda 3,9 foizlik darajada bo‘lgan. 2020–2021-yillarda COVID-19 pandemiyasiga qarshi kurashish sharoitida hukumat budjet xarajatlarini tasdiqlangan parametrlarga nisbatan oshirdi. Natijada, 2021-yil yakuni bo‘yicha Konsolidatsiyalashgan budjet taqchilligi YAIMga nisbatan 5,8 %ni tashkil etdi. O‘rta muddatdagi istiqbolda davlat moliyasining barqarorligini ta’minlash maqsadida budjet taqchilligini bosqichma-bosqich kamaytirish rejalashtirilgan.

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda iqtisodiyotda faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar uchun qulay soliq muhitini yaratish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, investitsiyalar oqimini kuchaytirish, fan-texnika yutuqlarini iqtisodiyot tarmoqlariga, ijtimoiy va boshqa sohalarga keng qo‘llagan holda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni tezkor joriy etish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashni rag‘batlantirishga qaratilgan soliq imtiyozlari joriy qilindi.

Jahon iqtisodiyotida, yuqori darajada tashkil etilgan qimmatli qog‘ozlar bozori, pul bozori hamda bank kredit va depozit operatsiyalari Markaziy bank monetar siyosat instrumentlaridan foydalanish samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi. Xususan, ushbu davlatlarda indikativ foiz stavka sifatida tijorat banklari uchun banklararo pul bozori foiz stavkasi olinishi, YAIMdagi bank aktivlari ulushi 80 foizdan yuqori ekanligi hamda iste’mol kreditlari orqali aholi xaridlariga keskin ta’sir etish imkoni pul-kredit siyosati instrumentlari samaradorligini oshirmoqda. Shuningdek, ikkilamchi bozorda davlat qimmatli qog‘ozlari savdosi faolligi, ya’ni nafaqat tijorat banklari balki boshqa nobank moliya-kredit tashkilotlari, investitsion kompaniyalar ham davlat qimmatli qog‘ozlari oldi-sotdisida ishtirok eta olishi monetar siyosat ochiq bozor operatsiyalari faoliyatiga ijobiy ta’sir qilmoqda. Shu bilan birga, monetar siyosat instrumentlarining samaradorligini oshirish, o‘tkazilgan tadqiqot natijalarini chuqurlashtirish va to‘ldirish imkonini beruvchi instrumentlar samaradorligini tahlil qilish metodologiyasini har tomonlama o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Markaziy bank monetar siyosatida qayta moliyalash instrumeti bozor foiz stavkalarga hamda almashinuv kursi o‘zgarishiga ta’sir etuvchi asosiy instrumentlaridan biridir.

12 Макконнелл, К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : пер. 14-го англ. изд. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. М., 2003. 683 с.

13 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Aksariyat davlatlarda markaziy bank qayta moliyalash foizi indekativ foizlardan hisoblanadi. Bu kabi holat o‘zbekiston iqtisodiyotida ham kuzatiladi. Markaziy banklar fayta moliyalash siyosatidan dastlabki bosqichda pul bozoridagi foiz stavkaga ta’sir ko‘rsatsa, keyingi bosqichlarda tijorat banklarining qisqa muddatli depozit va kredit foizlariga ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyotda kreditlar foizining o‘zgarishi yalpi talabning oshishiga va aksincha pasayishiga turtki beradi. Bu. o‘z navbatida iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasiga hamda almashinuv kursi dinamikasiga ta’sir ko‘rsatadi. Yuqoridagi maqsadlarni amalga oshirishda dastlab Markaziy bank asosiy foiz stavkani o‘zgartirish orqali pul massasiga ta’sir ko‘rsatadi. Markaziy banklar asosiy foiz stavkani o‘zgaritirish orqali pul massasiga ta’sir ko‘rsatish sezilarli bo‘lishi uchun tijorat banklarini kreditlash mexanizmi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lishi lozim.

Shundagina markaziy bank asosiy foiz stavkani pasaytirish orqali tijorat banklari kredit olishlariga qiziqtiradi va natijada pul massasining oshishiga olib keladi. Agar markaziy bankning maqsadi pul massasini qisqartirish bo‘lsa, asosiy foiz stavkani oshirish orqali tijorat banklarining ortiqcha kredit olishlariga bo‘lgan xoxishini so‘ndiradi va natijada pul massasi oshishini cheklaydi.

Shu bilan birga, markaziy banklar asosiy foiz stavkani o‘zgartirmasdan pul massasiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu holat asosan rivojlangan davlatlar tajribasida keng qo‘llaniladi. Xususan, rivojlangan davlatlarda 2022-yil mart oyiga qadar markaziy banklar nol foizli siyosat yuritadi. Buning ma’nosi shundan iboratki, markaziy banklar asosiy foiz stavkani shu darajada pasaytirishganki natijada asosiy foiz stavkani pasaytirish orqali pul massasiga ta’sir ko‘rsatish ko‘lami torayib ketgan. Bu holatda markaziy banklar asosiy foiz stavkani o‘zgartirmasdan ochiq bozor siyosati yordamida pul massasiga ta’sir ko‘rsatishgan. Ammo 2022-yil mart oyidan keyin markaziy banklar inflyatsiya kutilmalarini yuqorilashganligi uchun asosiy foiz stavkani ko‘tarishga majbur bo‘lishdi. O‘zbekiston amaliyotini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2013–2022-yillarda pul massasining yillar kesimida o‘zgarishi betartib bo‘lgan. Xususan, 2017 va 2021-yillarda oldingi yilga nisbatan pul massasining o‘sishi keskin yuqori bo‘lgan va mos ravishda 40,99 va 30,28 foizlarni tashkil etgan. Ammo o‘sha davrda Markaziy bank asosiy foiz stavkani keskin pasaytirgani yo‘q. Markaziy bank asosiy foiz stavkasi bilan pul massasi o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqqa nasar solsak, unda ular o‘rtasida sust bo‘lsada teskari bog‘liqlik mavjud bo‘lib, korrelyatsiya ko‘rsatkichi - 0,17 ga teng bo‘lgan.

3-rasm: Qayta moliyalash foizi va pul bozoridagi foiz stavkasi o‘rtasidagi bog‘liqlik[14]

Ushbu bog‘liqlik mantiqan to‘g‘ri qurilgan bo‘lsada, ammo O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2017-yil uchinchi choragiga qadar tijorat banklarini kreditlamagan. Tahlilimizning keyingi bosqichida Markaziy bank qayta moliyalash siyosatining pul bozoridagi holatga ta’sirini qo‘rib chiqamiz. Markaziy bank qayta moliyalash foizi bilan pul bozoridagi foiz stavkalar xarakati bir tomonlama bo‘lishi kerak. Ya’ni Markaziy bank pul massasini qisqartirish orqali moliya bozorida foiz stavkani oshiradi.

14 https://cbu-uz.translate.goog/oz O‘zbekiston Markaziy banki ma’lumotlari.

Tahlil natijalariga ko‘ra 2016-yildan boshlab pul bozoridagi foiz stavka Markaziy bank qayta moliyalash foiziga moslashgan va ushbu bog‘liqlik kuchli bo‘lgan. Xususan, ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi korrelyatsiya ko‘rsatkichi 0,92 ga teng bo‘lgan. Bu holat yuqorida belgilagan gepotezamizning tasdig‘ini beradi. Ammo O‘zbekiston Respublikasida qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlar bozorining rivojlanmaganligi sababli pul bozori ham yetarlicha likvid bo‘lmagan. Xususan, bugungi kunga qadar tijorat banklari bir-biriga beradigan kreditlarini depozit sifatida rasmiylashtirishadi. Chunki tijorat banklarining banklararo kreditlarining asosi sifatida qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlar bo‘lishi kerak. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, aynan qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlar bozori rivojlanmaganligi uchun ham tijorat banklarining banklararo kreditlar bozori yetarlicha rivojlanmagan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Fiskal siyosat neoliberalizm va bozor fundamentalizmi tamoyillarining hukmronligidan xalos qiluvchi aniq ijtimoiy yo‘naltirilgan yo‘nalishga ega bo‘lishi kerak. Ayniqsa, bunda tibbiyotni rivojlantirish, uni majburiy va ixtiyoriy moliyalashtirishning sug‘urta modeli samaradorligi ko‘rsatkichlarining katta ta’siridan xalos qilish zarur. Masalan, Germaniyada koronavirus pandemiyasida kasalxona yotoqlarining yetarli emasligi, Italiya va Belgiyada tibbiy sug‘urtaning rivojlanmaganligi, yetarli kasalxona yotoqlari va shifokorlar bilan ta’minlanganlik ko‘zga ko‘rinib qoldi hamda bu mamlakatlarda sog‘liqni saqlashni optimallashmaganligi COVID-19 bilan kasallangan bemorlar uchun halokatli oqibatlarga olib keldi. Germaniyaga davolanish uchun poyezd va samolyotlarda evakuvatsiya qilinganlar ham kuzatilgan. 2020-yilda 140 yil oldin kasallik davrida ishchilarni Bismark yondashuviga ko‘ra ijtimoiy sug‘urtalashning qo‘llanilishi ijobiy natijalarni berdi. Sog‘liqni saqlash tizimidagi inqirozli jarayonnni yumshatish maqsadida davlat va xususiy biznes vakillariga bir turdagi kvazi-soliq tarzidagi ijtimoiy majburiyatlarni yuklash bilan moliyalashtirilishi kerak.

Fiskal siyosat davlatning o‘sib borayotgan xarajatlari orqali aholining faqatgina zaruriyat tug‘ilgan qismigagina amaliy yordam qo‘lini cho‘zishi kerak. Bularga inqiroz davrida ishini yo‘qotganlarga, yosh bolali oilalarga, keksa fuqarolar va haqiqatdan ham ijtimoiy himoyaga muhtojlarni kiritishimiz mumkin. Shuningdek, inqiroz davrida yuqori daromad olganlarga esa qattiq soliq siyosatini yuritish ham zarurdir. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, o‘z vaqtida biznes jarayonlar davrida bunday yo‘l tutishni Amerikalik millarderlar U.Baffet va B.Geytslar taklif bergan.

Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan pul-kredit siyosatiga jamiyatning ishonchini mustahkamlash maqsadida, aholi va biznes vakillarining inflyatsion kutilmalarini a’lohida (inflationary expectations of population and business) yondashuvi asosida tahlil etib undan samarali foydalanish taklifi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-noyabrdagi “Inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o‘tish orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5877-sonli Farmonida hisobga olingan. Natijada inflyatsiyaning targetlash rejimiga o‘tish osonlashgan. Markaziy bankning inflyatsion kutilmalar orqali kelajakda uni yumshatish choralarini ko‘rish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilgan. Iqtisodiyotdagi pul massasi oshishining asosiy qismi kredit kanali hissasiga to‘g‘ri kelganligi bois, uning o‘zgarishi ichki bozordagi narxlar darajasiga o‘zining salmoqli ta’sirini ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 18-noyabrdagi “Inflyatsion targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o‘tish orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5877-sonli Farmoni. lex.uz›docs/4600824
2. Reinhart C.M., Rogoff K.S. The Modern History of Exchange Rate Arrangements //Quarterly Journal of Economics CXIX-1, 2004. – pp.1-48.
3. McKinnon R., Schnabl G. The East Asian Dollar Standard, Fear of Floating, and Original Sin Review of Development Economics, 2004. 8(3), 331–360.
4. Goldstein, M. Managed Floating Plus. Washington DC: Institute for International Economics, Policy Analyses in International Economics. 2002; Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Под. ред. Красавина Л.Н. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 608 с.; Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2003. – 576 с.
5. Jumayev N.X. O‘zbekistonda valyuta munosabatlarini tartibga solish metodologiyasini takomillashtirish. – T.: “Fan va texnologiya”, 2007 y. – 232 b.; Bobakulov T.I. Milliy valyuta barqarorligini ta’minlash: muammo va yechimlar. – T.: “Fan va texnologiya”, 2007-y. – 184 b.
6. Rasulov T.S. Valyuta munosabatlarining nazariy asoslari. – T.: “Moliya”, 2007-y. – 316 b.; Islamov B., Parpiev Z.”Challenges of Globalization and Exchange Rate Policies in Central Asian Independent States,” in Hitotsubashi Journal of Economics. 2000. -Vol. 41# 1, June, pp. 27-52.
7. X.S.Asatullayev Makroiqtisodiy muvozanatlikni ta’minlashda davlat fiskal(budjet-soliq) siyosatining o‘rni.T.: Sharq nashriyoti, 2005-yil.; Berdinazarov Z.U. Valyuta siyosati metodologiyasini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari. Monografiya. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2018. – 254 b.
8. World Yeconomic Outlook Update, International Monetary Fund, June 24, 2020. p. 16.

9. Wigglesworth, Robin, Long Live Jay Powell, the New Monarch of the Bond Market, Financial Times, June 23, 2020. https://www.ft.com/content/5db9d0f1-3742-49f0-a6cd-16c471875b5e.
10. Fiscal Monitor, International Monetary Fund, October 2020, Table 1.1
11. Global Financial Stability Report Update. International Monetary Fund, June 2020, p. 2.
12. U.S. Congressional Budget Office, The Budgetary Yeffecs of Laws Yenacted in Response to the 2020 Coronavirus Pandemic, March and April 2020, June 16, 2020, https://www.cbo.gov/publication/56403.
13. The two laws not mentioned in the text were the Coronavirus Preparedness and Response Supplemental Appropriations Act, 2020 (P.L. 116-123) and the Families First Coronavirus Response Act (P.L. 116-127).
14. Wheatley, Jonathan, Tommy Stubbington, Michael Stott, Andrew Yengland, and Joseph Cotterill, Debt Relief: Which Countries Are Most Vulnerable? Financial Times, May 6, 2020.
15. https://www.ft.com/content/31ac88a1-9131-4531- 99be-7bfd8394e8b9 Global Financial Stability Report Update, p. 2.
16. Макконнелл, К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика : пер. 14-го англ. изд. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. М., 2003. 683 с.
17. https://cbu-uz.translate.goog/oz O‘zbekiston Markaziy banki ma’lumotlari.

DAVLAT BUDJETIDA G‘AZNA IJROSINING O‘RNI

Jo‘rayeva Mohinur Norqul qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va Xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Axmedova Yashnar Abdulla qizi
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va Xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Nosirova Jamila Akbarovna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi
“Davlat moliyasi va Xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Davlat budjetini ijrosining g‘aznachilik tizimi bu - davlat budjeti ijrosining to‘g‘ri va samarali boshqarish, budjetdan tashqari fondlarga qiyoslangan va qat’iy maqsadlarda xarajatlarni amalga oshirishni belgilashni, zamonaviy kompyuter texnologiyalarini ilg‘or buxgalteriya tizimi hisobini va hujjatlar almashivini o‘z ichiga oluvchi axborotlar tizimida g‘azna bosh kitobida aks ettirishda, qo‘llovchi davlatning maqsadli majmuasidir. Ushbu maqolada g‘azna ijrosi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: budjet, mablag‘, bazaviy smeta, “G‘azna-2” dasturi, budjet xizmati.

Abstract: The treasury system of state budget execution is the correct and effective management of state budget execution, setting the implementation of expenditures for extra-budgetary funds with comparable and strict goals, modern computer technologies, advanced accounting system accounting and document exchange. In the information system that includes the treasury ledger, it is the target complex of the implementing state. This article analyzes the execution of the treasury.

Key words: budget, funds, basic estimate, “Treasury-2” program, budget service.

Аннотация: Казначейская система исполнения государственного бюджета – это правильное и эффективное управление исполнением государственного бюджета, постановка осуществления расходов во внебюджетные фонды со сравнительными и строгими целями, современные компьютерные технологии, развитая система бухгалтерского учета и документооборота. комплекс реализующего государства, отраженный в казначейской книге в входящей в его состав информационной системе. В статье анализируется исполнение казначейства.

Ключевые слова: бюджет, фонды, базовая смета, программа “Казначейство-2”, бюджетная служба.

KIRISH

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning misolida davlat moliyasini boshqarishni isloh qilish soxasidagi amalga oshirilayotgan yutuqlar qatorida, G‘aznachilik tizimining joriy qilinishi, va bu borada qo‘lga kiritilayotgan yutuqlar islohotlar samarasining dalolatdir. Hozirgi kunda davlat budjetining mablag‘laridan oqilona foydalanish samaradorligi va budjetning moliyaviy imkoniyatlarini oshirishga erishilishida davlat moliyasini isloh qilishda g‘azna tizimi orqali xizmatlarni ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Tarixan moliyaviy resurslarni boshqarish davlatlarning g‘azna va g‘aznachilik ishlari bilan shug‘ullanuvchi maxsus xizmat ko‘rsatuvchi xodimga yuklatilgan. Uning xizmat ko‘rsatish majburiyatlariga davlat g‘aznasiga moliyaviy resurslar tushishini va ularning sarflanishi ustidan ma’lum darajada nazorat o‘rnatish hamda xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq ish turlari kiritilgan. Tor ma’noda esa g‘azna pul tushadigan va aniq maqsadlar uchun to‘lov o‘tkaziladigan, ya’ni mas’ul mansabdor xizmatchi shaxslar pulni saqlaydigan joy deb e’tirof etib ham kelingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbekiston Respublikasining “Budjet tizimi to‘g‘risida”gi Qonunning 37-moddasiga ko‘ra “Davlat budjetining kassa ijrosini tashkil etish, shuningdek uning davlat daromadlari va xarajatlarini hisobga olish O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan birgalikda amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligi va uning hududiy bo‘linmalari Davlat budje-

tining kassa ijrosini ta’minlaydi. [1] Banklar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining topshirig‘iga binoan Davlat budjetining kassa ijrosi operatsiyalarini bajaradi. Budjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlari ularning O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligida yoki uning hududiy bo‘linmalarida ochilgan shaxsiy hisobvaraqlaridagi budjetdan ajratilgan mablag‘lar qoldiqlari doirasida to‘lov topshiriqnomalari bo‘yicha amalga oshiriladi.” [2]

Qonunning shu moddasiga asoslanib g‘aznachilik tizimiga quyidagicha ta’rif berish mumkin: G‘aznachilik tizimi – davlat budjeti kassa ijrosi jarayonida davlatbudjeti (turli darajadagi budjetlar, shu jumladan davlat maqsadli fondlari) kassa ijrosini ta’minlashni, davlat budjeti g‘azna ijrosining prinsiplarini, turli darajadagi budjetlar o‘rtasida hamda turli darajadagi budjetlar bilan budjet mablag‘lari oluvchilar (budjet tashkilotlari va boshqa budjet mablag‘lari oluvchi tashkilotlar) o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarni o‘zida ifodalaydi. G‘aznachilik tizimiga bosqichma-bosqich:

1. Huquqiy-me’yoriy baza yaratish;
2. G‘aznachilikning moddiy-texnik bazasini yaratish;
3. G‘aznachilik tizimi uchun kadrlarni tayyorlash;
4. Davlat moliyasini boshqarishning axborot tizimini yaratish yo‘li bilan o‘tiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat budjeti g‘azna ijrosiga bosqichma-bosqich o‘tish rejasi O‘zbekiston Respublikasi G‘aznachiligini tashkil etish konsepsiyasiga asosan ishlab chiqilgan.Davlat budjetining g‘azna ijrosi – bu O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetining (shu jumladan davlat maqsadli fondlarining) va budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘larining kassa ijrosi bo‘lib, davlat budjetining barcha daromadlarini yagona g‘azna hisobvarag‘iga kiritish hamda davlat budjetining xarajatlarini shu hisobvaraqdan to‘lash hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonunga ko‘ra, g‘aznachilikning (g‘aznachilik organlarining) asosiy vazifalari bo‘lib:

1. Davlat budjetining kassa ijrosini ta’minlash;
2. Davlat budjeti mablag‘larining tushumi va sarfi ustidan nazoratni amalga oshirish;
3. Davlat budjeti mablag‘larini boshqarish;
4. Yagona g‘azna hisobvarag‘ini va hududiy g‘azna hisobvaraqlarini yuritish;
5. Budjet mablag‘lari oluvchining tovar yetkazib beruvchi (ish bajaruvchi, xizmat ko‘rsatuvchi) bilan tuzilgan shartnomasini, shuningdek buyurtmachining davlat budjeti mablag‘lari hisobidan kapital qurilish uchun tuzilgan shartnomasini majburiy ro‘yxatdan o‘tkazish;
6. Budjetida qaysi yuridik yoki jismoniy shaxslar uchun mablag‘lar nazarda tutilgan bo‘lsa, o‘sha yuridik yoki jismoniy shaxslar nomidan va ularning topshirig‘iga binoan to‘lovlarni amalga oshirish;
7. Davlat budjeti g‘azna ijrosining buxgalteriya hisobini yuritish;
8. Davlat budjetining ijrosi to‘g‘risidagi axborotni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va hisobotni tuzish;
9. O‘zbekiston Respublikasining davlat ichki va tashqi qarzlariga xizmat ko‘rsatish, O‘zbekiston Respublikasiningkafolatlarini ijro etish;
10. O‘zbekiston Respublikasiga kelayotgan barcha turdagi, shu jumladan nomoddiy shakldagi insonparvarlik yordami hamda texnik ko‘maklashish vositalarini to‘liq va tizimli hisobga olish hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi g‘aznachilik tizimining asosiy elementlari bo‘lib:

1. G‘aznachilikning yagona g‘azna hisob varag‘i;
2. G‘aznachilikning Bosh kitobi;
3. G‘aznachilikda kassani rejalashtirish va boshqarish ;
4. G‘aznachilikning axborot tizimi (davlat moliyasini boshqarishning axborot tizimi) hisoblanadi.

G‘aznachilik tizimida budjet ijrosi: kassa yagonaligi, shaxsiy hisobvaraqlar orqali moliyalashtirishning hisobini yuritish, budjet tiniqligi, budjet majburiyatlarining limiti,(shartnomalarni ro‘yxatga olish va tender tanlovlari va konkurslar o‘tkazilishi kabi prinsiplarga asoslanadi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

G‘aznachilik tizimi davlat budjeti ijrosini olib borishning bir shakli bo‘lib, unda davlat budjeti daromadlarini yagona g‘azna hisobvarag‘ida to‘planishi ta’minlanadi, budjet mablag‘laridan foydalanishi ustidan nazoratni amalga oshiriladi, shuningdek davlat tashqi va ichki qarzlarini boshqarishda xizmat ko‘rsatiladi hamda budjetdan tashqari maqsadli fondlar, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘lari pul oqimlarini monitoringini olib boriladi. G‘aznachilik tizimini bank tizimidan prinsipial farqi - barcha hisobvaraqlarni o‘rniga yagona g‘azna hisobvarag‘ini yuritilishi. Budjet mablag‘lari oluvchilarning barcha daromadlari yagona g‘azna hisobvarag‘i doirasida ochilgan shahsiy hisobvaraqlarida qayd qilinadi. [3] Pul mablag‘lari aslida budjet mablag‘lari oluvchilar ixtiyorida bo‘lmaydi. Ularning shaxsiy hisobvaraqlari faqat buxgalteriya hisobini olib borish maqsadida yuritiladi. Tizim shunday ishlaydi: g‘aznachilik organlari budjet mablag‘lari oluvchilardan topshiriqlarni oladi, ular belgilangan tartibda tekshiriladi va hujjatlar to‘lab berilishi uchun bankka yuboriladi, bank esa tegishli operatsiyalarni amalga oshiradi.

G‘aznachilik ro‘yirost budjet rejalashtirilishini talab qiladi va bunga sharoit yaratadi. Bu tizim budjet tashkilotlari rahbarlarining psixologiyasini o‘zgartiradi, ularni mablag‘lar bo‘yicha hayot kechirishga hamda qarzlarni ko‘paytirishga yo‘l qo‘ymaslikka o‘rgatadi. [4]

Davlat budjetini boshqarishda g‘aznachilik tizimini amal qilishi natijasida:

- qisqa vaqt ichida davlatning moliyaviy resurslarining real hajmini va uning prognoz ko‘rsatkichlarini aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi;
- davlat moliyasining holati to‘g‘risidagi tezkor axborotlarni yig‘ish, qayta iishlash va tahlil qilish ta’minlanadi;
- davlat budjetining daromadlari va xarajatlari bo‘yicha ularning kassa ijrosining kunlik monitoringi o‘tkaziladi;
- tasdiqlangan budjet mablag‘lari doirasida budjet mablag‘lari oluvchilarni tovarlar va xizmatlar yetkazib beruvchilar oldida majburiyatlar qabul qilish bosqichida (shartnomalar, kontraktlar tuzish vaqtida) dastlabki nazoratni amalga oshirish ta’minlanadi;
- moliya organlari tomonidan budjet xarajatlarini o‘z vaqtida va manzilli moliyalashtirish bilan budjet mablag‘larini tasarruf qiluvchi tomonidan suiste’mol qilishni va noto‘g‘ri ishlatilishini oldini olish maqsadida joriy nazoratni amalga oshirish ta’minalanadi;
- budjet mablag‘lari oluvchilar majburiyatlarni olgandan keyin pul mablag‘larini yagona g‘azna hisobvarag‘idan to‘g‘ridan to‘g‘ri ta’minotchilarning hisobvaraqlariga o‘tkazib berilishi natijasida pul oqimlari xarakati bo‘yicha jarayonlar qisqaradi;
- g‘aznachilik tizi-mining bir pog‘onasidan ikkinchi pog‘onasiga pul mablag‘larini o‘tkazishni soddalashtirish natijasida budjet mablag‘larini tezkor ishlatilishi ta’minlanadi.

Hozir amaldagi O‘zbekiston Respublikasining “Budjet tizimi to‘g‘risida”gi Qonunning 37-moddasida “Davlat budjetining kassa ijrosini tashkil etish, shuningdek uning davlat daromadlari va xarajatlarini hisobga olish O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan birgalikda amalga oshiriladi” deyilgan. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonunda esa g‘aznachilikning asosiy vazifalari sifatida davlat budjeti g‘azna ijrosining buxgalteriya hisobini yuritish ko‘rsatilgan. Bu nomutanosiblikka aniqlik kiritilishi lozim. Qonunchilik hujjatlarida “davlat budjetining kassa ijrosi” va “davlat budjetining g‘azna ijrosi” tushunchalari bo‘yicha ham noaniqlik mavjud. Hozir amaldagi O‘zbekiston Respublikasining “Budjet tizimi to‘g‘risida”gi Qonunning 37-moddasida “O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G‘aznachiligi va uning hududiy bo‘linmalari Davlat budjetining kassa ijrosini ta’minlaydi” deyilgan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasining “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonunning 6-moddasida “Davlat budjetining g‘azna ijrosi Davlat budjetining barcha daromadlarini yagona g‘azna hisobvarag‘iga kiritishdan, shuningdek Davlat budjetining xarajatlarini shu hisobvaraqdan to‘lashdan iborat” deyilgan. [5]

Budjet ijrosi jarayoni ikki yo‘nalish bo‘yicha, ya’ni, daromalar va xarajatlar bo‘yicha amalga oshiriladi. Budjetlarni daromadlar bo‘yicha ijrosi daromadlarni budjetning yagona hisobvarag‘iga o‘tkazilishi va qabul qilinishi, tartibga solinuvchi daromadlarni tasdiqlangan budjetga muvofiq taqsimlanishi, budjetga ortiqcha to‘langan daromad summalarini qaytarilishi hamda budjet daromadlarining hisobini olib borilishi va tegishli tbudjetlarning daromadlari haqidagi hisobotlarning tuzilishini o‘z ichiga oladi. Budjetlarni xarajatlar bo‘yicha ijrosi budjetning yagona hisobvarag‘ida mavjud bo‘lgan budjet mablag‘lari doirasida ruxsat berish va moliyalashtirish bo‘yicha majburiy amallarini birin-ketin bajarilishi asosida amalga oshiriladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilarni hisobga olib, xulosa qilish mumkinki, budjet ijrosi – bu daromadlarni shakllantirish va davlatni moliyaviy rejasiga muvofiq joriy moliya yiliga ajratiladigan budjet ajratmalari doirasida davlat budjeti mablag‘larini xarajat qilishdagi moliya-pul munosabatlari majmui deb ta’riflansa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Jahonda budjet ijrosining bir nechta tizimlari mavjud. Hozir O‘zbekistonda budjet ijrosining g‘aznachilik tizimiga (BIG‘T) o‘tish jarayoni ketayapti. Demak, budjetning g‘azna ijrosi – bu davlat tomonidan aniq belgilanib olib borilayotganbudjet, soliq, pul-kredit, ijtimoiy va siyosiy islohotlar doirasida, joriy moliya yiliga ajaratiladigan budjet ajratmalari chegarasida hamda budjet mablag‘larini o‘z vaqtida yetkazilishi va maqsadga muvofiq sarflanishi ustidan nazorat, ularning hisobi, monitoringi va boshqarilishi asosida davlat budjetini, shu jumladan budjetdan tashqari maqsadli fondlar mablag‘larini shakllantirish va xarajat qilish jarayonidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjetining kassa ijrosi to‘g‘risidagi yo‘riqnoma (O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro‘yxatga olingan, 01.02.2012, №2320).
3. O‘zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustdagi “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Davlat budjeti g‘azna ijrosi bo‘yicha funksiyalarning chegaralanishi to‘g‘risidagi nizom (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2007-yil 30-avgustdagi 119-sonli bo‘yrug‘i bilan tasdiqlangan).
4. Qosimova G. Davlat budjeti ijrosining g‘aznachilik tizimi. O‘quv qo‘llanma.-T.:Iqtisod-moliya, 2008.
5. Bocharova O. Missiya u kaznacheystva vsegda odna – berech gosudarstvennuyu kaz¬nu. // “Vladimirovskiye vedomosti”, 2013, №4.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

DAVLAT BUDJETI DAROMADLARINING IJROSI VA NAZORATI

G. M. Samandarova
PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Maqolada davlat budjeti daromadlarining ijrosi va nazorati bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, 2017–2022-yillarda YAIMdagi Davlat budjeti daromadlar hajmini soliqlar kesimida o‘sish tendensiyalari tahlil qilingan va tegishli tartibda xulosa hamda tavsiyalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: davlat budjeti daromadlari, soliq, davlat budjeti nazorati, moliyaviy-xo‘jalik, ichki audit.

Abstract: The article contains information on the implementation and control of state budget revenues. Also, in 2017–2022, the growth trends of the State budget revenue in the GDP in the tax section were analyzed and conclusions and recommendations were made accordingly.

Key words: state budget revenues, tax, state budget control, financial and economic, internal audit.

Аннотация: В статье содержится информация об исполнении и контроле доходов государственного бюджета. Также в 2017–2022 годах проанализированы тенденции роста доходов Государственного бюджета в ВВП по налоговой части и сделаны соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: доходы государственного бюджета, налоги, государственный бюджетный контроль, финансово-экономический, внутренний аудит.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjetining barqarorligini ta’minlash, budjet mablag‘larining natijadorligi va samaradorligini oshirish, shuningdek, davlat budjeti nazoratini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida “Davlat budjeti xarajatlari samaradorligini yanada oshirish va davlat moliyaviy nazorati organlari faoliyatini takomillashtirish” kabi muhim vazifalar belgilangan. Mazkur ustuvor vazifalar ijrosini ta’minlash davlat moliyaviy nazoratining ilg‘or standartlarini joriy etish, fiskal nazoratning masofaviy usullarini keng qo‘llash va davlat budjet xarajatlarining samaradorligini ta’minlashga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘z mazmuniga ko‘ra, davlat moliyaviy nazorati predmetining hajmli va murakkabligi, uni mazmuni va qo‘llash ko‘lamini aniqlashda yagona yondashuvning yo‘qligi bilan izohlanadi. Shuning uchun ham olimlar o‘rtasida davlat moliyaviy nazorati tushunchasi talqinlarida turli nuqtai nazarlar mavjud.

Xususan, rus olimlari jumladan, “L.N Ovsyannikovning so‘zlariga ko‘ra, ushbu nazorat “davlatning o‘z moliyaviy manfaatlarini va fuqarolarning moliyaviy manfaatlarini himoya qilish huquqini qonuniy huquqlari bilan amalga oshirish” imkoniyatini ta’minlash maqsadida amalga oshiriladi”.

A.N. Kozirin esa davlat moliyaviy nazoratini “moliyaviy operatsiyalarning qonuniyligi va ishonchliligini o‘rnatish, moliyaviy-xo‘jalik faoliyatning iqtisodiy samaradorligini xolisona baholash va uni ko‘tarish zahiralarini

aniqlash, budjetga daromad tushumlarni ko‘paytirish hamda davlat mulkini saqlash maqsadida muayyan tashkiliy shakl hamda usullardan foydalangan holda tegishli vakolatlarga ega bo‘lgan davlat organlarining amalga oshiradigan faoliyati” deb ta’riflaydi.

S.O.Shoxin va L.I.Voronina “Moliyaviy nazorat deganda korxonalar, muassasalar va tashkilotlar moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligini xolisona baholash, xo‘jalik va moliyaviy operatsiyalarning qonuniyligini va maqsadga muvofiqligini belgilash va davlat budjeti daromadlarining zaxiralarini aniqlash maqsadida ushbu faoliyatni nazorat qilish funksiyalarini bajaruvchi davlat va jamiyat organlarining ko‘p jihatli, ko‘p tarmoqli nazorat tizimini tushunish lozim”. deb ta’kiklashadi Bu talqin moliyaviy nazoratni faqat tarmoqlararo nazorat tizimi deb turli nazorat organlarining faoliyatini sezilarli darajada chegaralab quyadi.

Y.K.Baranova esa davlat moliyaviy nazorati budjet xuquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi, budjet qonunchiligi va boshqa meyoriy-xukukiy xujjatlarga rioya etilishini ta’minlashga qaratilgan moliyaviy siyosatning dastagi hisoblanadi deydi. Yoki A.V.Penchuk davlat moliyaviy nazorati davlat va munitsipial moliyani boshqarishning funksional elementidir deb ta’riflaydi.

Shu bilan birga O‘zbekiston iqtisodchi olimlari T.Malikov va O.Olimjonov tomonidan 2019-yil chiqarilgan “Moliya” darsligida moliyaviy nazoratga quyidagicha “Barcha iqtisodiy sube’ktlarning (davlat, korxona va tashkilotlarning) moliyaviy faoliyati ustidan qonunchilik va ijroiya hokimiyati organlarining turli darajalari, shuningdek maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan amalga oshiriladigan nazoratga moliyaviy nazorat deyiladi” deb ta’rif beriladi.

M.M.To‘laxo‘jayeva “Moliyaviy nazorat - davlat tomonidan tashkil etilgan, nazorat qilish vazifalari yuklatilgan davlat yoki muctakil jamoat organlari tomonidan hukumat, korxonalar, tashkilotlar va muaccacalar faoliyatining camaradorligini aniqlashga qaratilgan nazorat tizimidir degan fikrni o‘rtaga tashlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada ilmiy va ommabop adabiyotlar bilan ishlash, hujjatlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, prognozlashlash, induksiya, deduksiya va matematik-statistik tahlil ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, taniqli iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlaridan foydalangan holda iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usullari qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat budjeti “daromadlari va xarajatlarini shakllantirish, ijro etish, shuningdek, ular ustidan davlat moliyaviy nazoratining samaradorligini oshirish, budjet tushumlarini to‘liq tushushiga, budjet mablag‘larini maqsadliligiga, manzilliligiga va natijadorligiga xizmat qiladi. Mamlakat boshqaruvining faoliyatini moddiy jihatdan ta’minlash va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat budjeti daromadlari asosiy vosita sifatida mo‘him ahamiyat kasb etadi”. Budjet daromadi pul mablag‘i jamg‘armalarini shakllantirish jarayonida paydo bo‘ladigan iqtisodiy munosabatlarni aks ettirib, hokimiyat organlari boshqaruviga kelib tushadi.

“Davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta’minlash uchun mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul jamg‘armasi” “Davlat budjetini shakllantirishda budjet daromadlari davlat bilan yuridik va jismoniy shaxslar o‘rtasida vujudga keladigan moliyaviy munosabatlarni o‘zida aks ettiradigan davlat pul resurslarining bir qismi hisoblanadi”. Budjet daromadlari, asosan, xo‘jalik subyektlari, uy xo‘jaliklari va jismoniy shaxslardan olinadigan soliq, yig‘im va majburiy to‘lovlar va boshqa moliyaviy resurslar hisobidan shakllantiriladi.

Budjet daromadlarida soliqlar muhim ahamiyat kasb etadi. Soliqlar Davlat budjeti daromadining katta qismini ta’minlaydi. O‘zbekistonda 2021-yilda Davlat budjeti daromadlari 164,8 trln so‘mni tashkil etgan. Shundan soliq organlari tomonidan 128 trln so‘m (77%), Bojxona organlari tomonidan 33,2 trln so‘m (20,2%) so‘m shakllantirilgan. Ko‘pgina mamlakatlarning Davlat budjeti daromadlarida soliqlar 90% atrofida tashkil etadi. Mamlakatimizda davlat budjeti daromadlarini shakllantirish manbalari quyidagicha. Jumladan: soliqlar va yig‘imlar, boshqa majburiy to‘lovlar; Davlat aktivlarini joylashtirish, foydalanishga berish va sotishdan olingan daromadlar; Rezident-yuridik shaxslarga berilgan budjet ssudalarini va chet davlatlarga ajratilgan kreditlarni to‘lash hisobidan to‘lovlar, shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq boshqa daromadlar hisobidan ham shakllantiriladi.

So‘ngi 2017–2022-yillarda mamlakatda olib borilgan islohatlar natijasida Davlat budjeti daromadlari o‘sish barqarorligini saqlab qoldi. Jumladan, 2020-yilda Davlat budjeti daromadlari ijrosi 132 938,0 mlrd so‘mni tashkil qilgan va 2019-yildagiga nisbatan 118,5 foizga, 2017-yilga nisbatan 2 barobardan ortiq (232,8%) oshganligini ko‘ramiz. 2020-yilda 2017-yilga nisbatan o‘sish 114,0 foizni, 2022-yilda 2017-yilga nisbatan to‘rt borobardan ortiq (406,3) o‘sgan va 2020-yilga nisbatan esa 50 foizga oshgan. (1-jadvalga qarang).

1-jadval: 2017–2022-yillarda YAIMdagi Davlat budjeti daromadlar hajmini soliqlar kesimida o‘sish tendensiyasi

Ko‘rsatkichlar	Ijro qilish, mlrd. so‘m					YAIM hajmiga nisbatan (foiz)				
	2017	2019	2020	2021	2022	2017	2019	2020	2021	2022
Yalpi ichki mahsulot	249136,4	532712,5	605514,9	738425,2	888341,7	100	100	100	100	100
Daromadlar (maqsadli jamg‘armalarsiz) – jami	49684,8	112165,4	132938,0	164800,0	201900,0	20,0	21,0	21,9	22,3	22,7
Bevosita soliqlar	11538,9	31676,8	45206,9	58900,0	64400,0	4,6	5,9	7,5	8,0	7,2
Bilvosita soliqlar	26133,6	46427,3	46428,4	56300,0	71400,0	10,5	8,7	7,7	7,6	8,0
Resurs to‘lovlari va mulk solig‘i	6867,4	19680,7	21257,0	23000,0	23900,0	2,8	3,7	3,5	3,1	2,7
Boshqa daromadlar	5144,8	14380,7	20045,8	26600,0	42200,0	2,1	2,7	3,3	3,6	4,7

So‘nggi yillarda olib borilgan islohotlar natijasida aylanma mablag‘dan olinadigan soliq bekor qilinib, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘ining stavkasi 22,5 foizdan 12 foizga tushirildi, shuningdek, qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) 20 foizdan 15 foizga pasaytirildi. Yuridik shaxslar uchun g mol-mulk solig‘i besh foizdan ikki foizga tushirilib, yagona ijtimoiy to‘lov (budjet tashkilotlari va davlat korxonalaridan tashqari) o‘n ikki foizgacha kamaytirildi. 2021-yilda QQS to‘lovchilar soni 2016-yilga nisbatan 17,3 barobarga, foyda solig‘i to‘lovchilari 15,2 barobarga va yer solig‘i to‘lovchilari 38 barobarga oshdi. Bu soliq yukini hama uchun teng taqsimlanishi natijasida amalga oshirildi.

2020-yil uchun O‘zbekistan Respublikasining 2019-yil 9-dekabrdagi “2020-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to‘g‘risida”gi Qonuni hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari tomonidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeta, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari parametrlarida umumdavlat soliqlaridan mahalliy budjetlarga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha tuman (shahar)lar budjetlariga ajratmalar o‘rganilganda, hududiy moliya va gaznachilik organlari tomonidan “Davlat moliyasini boshqarish axborot tizimi” ATga ayrim daromad turlari bo‘yicha belgilangan taqsimotlarni noto‘g‘ri kiritilgan. Natijada Navoiy viloyatining viloyat va Toshkent shaxrining shahar budjetlariga tumanlar (shaharlar) budjetlaridan 40 215,4 mln so‘m, tumanlar (shaharlar) budjetlariga Navoiy va Samarkand viloyatlarining viloyat hamda Toshkent shaxrining shahar budjetlaridan 25 269,3 mln so‘m miqdoridagi to‘lovlar o‘tkazilmasdan qolgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjeta, viloyatlar va Toshkent shaxar maxalliy budjetlariga tuman(shahar)lar budjetlaridan 40 215,4 mln sum, tuman(shahar)lar budjetlariga Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlaridan 25 269,3 mln so‘m miqdoridagi to‘lovlar o‘tkazilmasdan qolgan.

Davlat budjeti daromadlari ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni birlamchi ma’lumotlari, asosan Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat bojxona qo‘mitasida shakllangan bo‘lib, taqdim etilgan hisobot shakllarida ushbu qo‘mitalar tomonidan hisobi yuritilayotgan davlat budjetining ijrosi bilan bog‘liq asosiy ko‘rsatkichlar aks ettirilmasdan qolgan.

G‘aznachilik tizimida davlat bojlari, yig‘imlar va boshqa majburiy to‘lovlarni avtomatlashgan tartibda ajratma qilish tartibi barcha vazirlik va idoralar tomonidan undiriladigan davlat bojlari, yigimlar va boshqa majburiy to‘lovlar uchun to‘liq qo‘llanilmaganligi natijasida, 2020-yilda Davlat budjetiga daromadlarni to‘liq kirim qilinmay qolingan. Masalan, O‘simliklar karantini davlat inspeksiyasi tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar uchun undiriladigan yig‘imlar daromadlar bo‘yicha shaxsiy g‘azna hisobvaraqlariga yo‘naltirilmasdan inspeksiyaning budjetdan tashqari maxsus hisob raqamida jamlanib, ularni Davlat budjetiga o‘z vaqtida taqsimlanmasligi hamda belgilangan taqsimot meyorlarini buzilishi natijasida 6 812,1 mln so‘m tushumlar Davlat budjeti daromadlariga kirim qilinmasdan qolgan. Shuningdek, G‘aznachilik va Markaziy bank o‘rtasida 2020-yil 13-fevralda 170-sonli shartnomaga asosan Markaziy bank depozitiga joylashtirilgan 2 000,0 mlrd so‘m mablag‘lar uchun Markaziy bank tomonidan 260,5 mlrd so‘m foizlar tarzidagi daromadlar hisoblanib, Soliq kodeksining 344-345-moddalarida belgilangan tartibga amal qilinmasdan, 15 foizlik stavkada to‘lov manbaida 39 073,9 mln so‘m soliq summasi respublika budjetiga to‘lab berilmagan.

Shu bilan birga, soliq turlari kesimida QQS bo‘yicha belgilangan 20 999,6 mlrd so‘m prognoz 20 485,6 mlrd so‘m yoki 97,6 foizga bajarilib, 513,9 mlrd so‘mga bajarilmagan. Xususan yirik soliq to‘lovchilar bo‘yicha hududlararo inspeksiyasi 838,1 mlrd so‘m, Toshkent viloyati 62,7 mlrd so‘mga, Toshkent shahar 63,9 mlrd so‘mga bajarilmagan. 2020-yilda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig‘i uchun belgilangan 774,2 mlrd so‘m prognoz 733,4 mlrd so‘mga yoki 94,7 foizga bajarilgan yoki belgilangan prognoz ko‘rsatkichlari 40,8 mlrd so‘mga bajarilmagan.

Bundan tashqari, budjetlashtirish jarayonini monitoring qilish muammolarini har tomonlama o‘rganish, samaradorlik mezonlaribuyicha berilgan taklif va ko‘rsatkichlardan foydalangan holda baholashga yondashuvni ishlab chiqishni taqozo etadi. “Umuman olganda, olib borilgan tadqiqotlar respublikada davlat moliyaviy nazora-

tini isloh qilish sharoitida budjet jarayoni ustidan nazoratni metodik ta’minlashni ishlab chiqishni nazarda tutuvchi belgilangan maqsadga mos keladi. Shu bilan birga Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi organlar(Hisob palatasi, Davlat moliyaviy inspeksiyasi, G‘aznachilik, ichki audit xizmatlari va bq.) uchun jahon tajribasidan kelib chiqib, alohida alohida davlat nazorat standartlarini ishlab chiqish va amaliyotga kiritish davlat moliyaviy nazoratini ayniqsa budjet jarayoni jumladan, davlat budjeti mablag‘laridan samarali va maqsadli foydalanish ustidan nazoratni sifatini va samaradorligini oshiradi.

“Hozirgi kunda davlat moliyaviy nazorati jumladan, budjet nazorati tizimining turli jihatlari yagona bo‘lmagan qonunlar va meyoriy hujjatlar bilan tartibga solingan”. Jumladan O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi to‘g‘risidagi qonun davlat budjeti va masadli jamg‘armalar mablag‘laridan foydalanish ustidan tashqi nazoratning yagona tizimini ta’minlashni palataga yuklaydi. Budjet kodeksi esa budjet jarayoni ishtirokchilarini nazorat masalasida davlat moliyaviy nazorat organlari bilan qisman bog‘laydi.

Lekin, Davlat mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladigan ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish dasturiga kiritilgan obyektlarlar, davlat budjetidan ajratilayotgan subsidiya, subvensiyalar, davlat qarzi va grantlar hisobiga amalga oshirilayotgan loyihalar kabilarga davlat moliyaviy nazorati bo‘yicha aniq meyoriy xuquqiy hujjatlar yoki standartlar ishlab chiqilmagan.

Bugungi kungacha davlat moliyaviy nazorati jumladan, budjet nazorati sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yagona qonunning ishlab chiqilmaganligi davlat moliyaviy nazoratining meyoriy-huquqiy bazasining kuchsizligi belgisi hisoblanib, mamlakatda davlat budjeti va maqsadli jamg‘armalar va budjetdan mablag‘ oluvchilar mablag‘larining nazoratini olib boradigan asosiy va muvofiqlashtiruvchi organlarning aniq maqomi, vakolati va majburiyatlari qonun darajasida belgilanmaganligi natijasi sanaladi. Shu sababli davlat moliyaviy nazorati jumladan, budjet nazoratining uslubiy bazasini takomillashtirishdan keyingisi tizimni qayta shakllantirish hisoblanadi.

Ikkinchi yo‘nalish davlat moliyaviy nazorati tizimini qayta shakllantirish hisoblanadi. Bugungi shakllangan “davlat moliyaviy nazorati tizimi nazoratning barcha bosqichlarida budjet oqimlarining harakati va maqsadli yo‘nalishi nazoratini o‘tkazishni to‘liq va kompleks ta’minlamaydi”. Shuning uchun davlat moliyaviy jumladan, budjet nazoratini respublika va mahalliy budjetlar darajasida amalga oshirish shuningdek, “davlat budjeti xarajatlarini samaradorligini oshirish budjet qonunchiligi buzilishining profilaktikasini kuchaytirish va masofaviy nazoratni kengaytirish keng ko‘lamda qo‘llash va davlat moliyaviy nazorat organlari faoliyatini takomillashtirish talab etiladi”. Bu Hisob palatasini viloyatlarda ham bo‘linmalarni tashkil qilish, Moliya vazirligi Davlat moliyaviy nazorati departamentini va uning hududiy boshqarmalari negizida alohida Davlat moliyaviy nazorati inspeksiyasini tashkil etish maqsadga mufoviq ekanligini ko‘rsatadi.

Budjet jarayoni nazoratining dastlabki va joriy nazoratida muntazam jarayonini ta’minlaydigan vakolatli organlar funksiya va vakolatlari muhim o‘ringa ega. Muhim vazifa, budjet nazoratida g‘azna organlari rolini oshirish sanaladi. Davlat moliyaviy nazorati tizimini shakllantirishda idoraviy budjet nazorati ya’ni ichki auditni ahamiyatini kuchaytirish maqsadga mufoviqdir. Bu nazorat budjet mablag‘laridan samarali foydalanishning obyektiv natijalarini ta’minlovchi nazorat bosqichini o‘zida aks ettirib, bunda budjet mablag‘laridan foydalanishni tekshirish amalga oshiriladi. Shuning uchun birinchi darajali budjet mablag‘larini taqsimlovchi vazirlik va idoralarning hammasida ichki audit bo‘linmalarini tashkil etish budjet mablag‘larini samaradorligini oshiradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

So‘ngi yillarda davlat moliya tizimida olib borilayotgan islohatlarda davlat moliyaviy nazoratini rivojlantirishni asosiy ahamiyati shundan iboratki, “unda davlatning xaqiqiy iqtisodiy hamda moliyaviy holati to‘g‘risida kerakli ma’lumot va axborotlar shakllantiriladi, hakikatda amalga oshirilgan ishlar, shuningdek, davlat budjeti va mamlakatdagi moliyaviy vaziyatni xolis baholash imkoniyatini beradi”. Bugungi kunda davlat moliyaviy nazorati predmetini keng va murakkabligi, uning mazmuni va qo‘llash ko‘lamini aniqlashda yagona yondashuvning yo‘qligi olimlar o‘rtasida davlat moliyaviy nazorati tushunchasi talqinlarida turli nuqtai nazarlar mavjud. Shuning uchun davlat moliyaviy nazorati va davlat budjeti nazorati tushunchalariga mualliflik ta’riflari berildi. Budjet tizimi budjetlari jarayonlarida davlat moliyaviy nazorati tamoyillari, uning asosiy elementlarini takomillashtirish nazoratning natijadorligini oshiradi. Shuning uchun maqsadga muvofiqlik va samaradorlik tamoyillaridan ham foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Samaradorlik tamoyili, nimaningdir mantiqiyligini, amaliy va nazariy asosliligini nazarda tutsa, maqsadga muvofiqlik tamoili qo‘yilgan maqsadga mos kelishni anglatadi.

Budjet jarayonida davlat moliyaviy nazorati bu bir tartib tizimi hisoblanadi. Tizimdagi tarkibiy o‘zgarishlar, butun sifatida tizimni rivojojlantirish yo‘llarini belgilashni talab etadi. Bunda chegara doirasida nazorat funksiyalarini bajaruvchi, davlat moliyaviy nazorati tashkiliy tuzilmasining nazorat qilish dasturlari bilan uzviy bog‘langan Davlat moliyaviy nazorati javobgarlik markazi tizimlarini joriy etish va qo‘llash muhim va ahamiyatli hisoblanadi. Shuningdek, ushbu markazlarning tarkibi va tuzilmasi, davlat tuzumi, funksiyalari va davlat tomonidan o‘z rivojlanishining turli bosqichlarida hal etiladigan vazifalar bilan belgilanishi nazorat samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar ro‘yxati:

1. Baranova Y.K. Gosudarstvenniy finansoviy (budjetniy) kontrol segodnya // Sotsialno-ekonomicheskiye yavleniya i protsessi. - 2018. - T. 13. № 1. - S. 87-91
2. Davlat Soliq Qo‘mitasi: O‘zbekiston xufiyona iqtisodiyoti 245 trln so‘mni tashkil etdi. https://review.uz/oz.10.09.2020.
3. Agapsov S.A. Gosudarstvenniy . finansoviy kontrol i budjetnaya politika Rossiyskogo gosudarstva. - M.: Finansoviy kontrol, 2004. – 264 s.
4. Aktualniye problemi metodologii, organizatsii i praktiki finansovogo kontrolya, audita i sudebno-buxgalterskoy ekspertizi v protsesse perexoda na innovatsionniy put razvitiya: Materiali Mejdunarodnoy nauchno prakticheskoy konferensii VZFEI 25 yanvarya 2011 g. - M.: VZFEI, 2011.- 160 s.
5. Alskiy A.O. Zadachi i metodi finansovogo kontrolY. - M.: Finansovoye izdatelstvo NKF SSSR, 1925. – 31 s.
6. Bryummerxoff D. Teoriya gosudarstvennix finansov: Perevod sedmogo nemetskogo izdaniya/ D. Bryummerxoff; Vladikavkazskiy institut upravleniya; pod red. A.L. Kudrina, V.D. Dzgoyeva ; redkol.: Shamxalov F.I., Makarov V.L., Nekipelov A.D. [i dr.]. - Vladikavkaz, Pioner-Press, 2002. – 471 s.
7. Bursev V.V. Gosudarstvenniy finansoviy kontrol: metodologiya i organizatsiY. - M.: IVS “Marketing”, 2000. – 392 s.

SANOAT KORXONALARIDA INTELLEKTUAL RESURSLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMI

Q. A. Odinayev
O‘zbekiston Respublikasi Kambag‘allikni qisqartirish va bandlik vaziri maslahatchisi, ilmiy tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmlarini tahlil qiladi. Intellektual resurslar korxonaning strategik afzalliklarini ta’minlashda va raqobatbardoshligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Innovatsiya va raqamli transformatsiya, amaliy bilim va tajriba, axborot tizimlari va axborotni boshqarish, ishbilarmonlik jarayonlarini takomillashtirish, kooperatsiya va sherikchilik, hamda motivatsiya va ijtimoiy faoliyat kabi mexanizmlar o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari shundan iboratki, avtomatizatsiya, xodimlarning malakasini oshirish, axborot tizimlarini joriy qilish, Lean va Agile metodologiyalari, universitetlar va tadqiqot institutlari bilan hamkorlik qilish, va samarali motivatsiya tizimlari korxonalarning intellektual resurslardan samarali foydalanishini oshirishga yordam beradi. Ushbu mexanizmlarning birgalikda qo‘llanilishi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishga va ularning raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: Intellektual resurslar, iqtsodiy salohiyat, salohiyatidan samarali foydalanish. innovatsiya va raqamli transformatsiya, axborot tizimlari, axborotni boshqarish, ishbilarmonlik jarayonlarini takomillashtirish.

Abstract: This article analyzes the mechanisms of increasing the efficiency of the use of intellectual resources in industrial enterprises. Intellectual resources play an important role in ensuring the strategic advantages of the enterprise and increasing its competitiveness. Mechanisms such as innovation and digital transformation, practical knowledge and experience, information systems and information management, improvement of business processes, cooperation and partnership, and motivation and social activity are studied. The results of the research are that automation, training of employees, implementation of information systems, Lean and Agile methodologies, cooperation with universities and research institutes, and effective motivation systems help to increase the effective use of intellectual resources by enterprises. The joint use of these mechanisms allows to optimize production processes in industrial enterprises and increase their competitiveness.

Key words: Resources, economic potential, resource potential of the region, expert survey method, effective use of resource potential.

Аннотация: В данной статье анализируются механизмы повышения эффективности использования интеллектуальных ресурсов на промышленных предприятиях. Интеллектуальные ресурсы играют важную роль в обеспечении стратегических преимуществ предприятия и повышении его конкурентоспособности. Изучаются такие механизмы, как инновации и цифровая трансформация, практические знания и опыт, информационные системы и управление информацией, совершенствование бизнес-процессов, сотрудничество и партнерство, а также мотивация и социальная активность. Результаты исследования показывают, что автоматизация, обучение сотрудников, внедрение информационных систем, методологий Lean и Agile, сотрудничество с университетами и научно-исследовательскими институтами, эффективные системы мотивации помогают повысить эффективность использования интеллектуальных ресурсов предприятиями. Совместное использование этих механизмов позволяет оптимизировать производственные процессы на промышленных предприятиях и повысить их конкурентоспособность.

Ключевые слова: Интеллектуальные ресурсы, экономический потенциал, потенциал.

KIRISH

Zamonaviy sanoat korxonalari uchun intellektual resurslardan samarali foydalanish masalasi dolzarb muammolardan biridir. Intellektual resurslar, ya‘ni bilim, tajriba, malaka va innovatsion g‘oyalar korxonaning raqobatbardoshligini oshirishda, yangi texnologiyalarni joriy etishda va mahsulot sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “ 2022–2026-yillarda

mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ning mamlakatimizda yuqori iqtisodiy o‘sish sur’atlarini saqlab qolish hamda viloyat, tuman va shaharlarni kompleks hamda mutanosib rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratilgan [1].

Shu bilan birga, global iqtisodiyotning tezkor o‘zgarishlari, raqobatning keskinlashishi va iste‘molchilarning talablarining o‘sishi sanoat korxonalaridan yangi, ilg‘or boshqaruv usullarini qo‘llashni talab qilmoqda.

Intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmlarini izlash va ishlab chiqish sanoat korxonalarining barqaror rivojlanishi uchun zarurdir. Bu mexanizmlar nafaqat mavjud resurslarni to‘liq va oqilona ishlatish, balki yangi bilimlarni yaratish va ularni amaliyotga joriy etishni ham nazarda tutadi. Shu sababli, korxonalarda intellektual resurslarni boshqarishning innovatsion yondashuvlari, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish va ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Taraqqiyot strategiyasi belgilab berilgan hududlarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta’minlash kabi vazifalarni amalga oshirishda mazkur maqolada beriladigan takliflar ma’lum darajada xizmat qiladi.

Sanoat korxonalarida Intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanish doimo muhim ahamiyat kasb etib, uni har tomonlama tahlil qilish va mavjud tabiiy resurs salohiyatidan samarali foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Sanoat korxonalarida mavjud Intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanish jarayonlarini ilmiy-uslubiy asoslab, bu bo‘yicha takliflar berish mazkur ishning maqsadi hisoblanadi.

Uni bajarish davomida sanoat korxonalarini rivojlantirishda Intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanish bo‘yicha yetakchi iqtisodchi olimlarning fikrlarini o‘rganish, omiliy tahlil va ekspertlar so‘rovi usullari orqali hududiy resurs salohiyatidan foydalanish holatini baholash hamda sanoat korxonalarida hududlardagi mavjud resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish kabi vazifalar belgilab olindi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy salohiyat va hududiy sanoat korxonalarida resurs salohiyatidan foydalanish bo‘yicha mamlakatimizda va xorijda ko‘plab olimlar tadqiqot olib borganlar va bu masalani atroflicha o‘rganganlar. Jumladan, professor Sh.Shodmanov va U.G‘afurovlar ta’riflashicha, jamiyatning ishlab chiqara bilish qobiliyati iqtisodiy salohiyat, deb ataladi. Bu qobiliyat ishlab chiqarish resurslarining miqdori va sifati bilan belgilanadi, yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar miqdori bilan ifoda etiladi [2].

M.R. Rahimova va A.E. Ishmuxamedovlarning fikriga ko‘ra resurs salohiyati har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Resurslar yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Yer qaridan qazib olingan, iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lgan foydali qazilmalar mineral xomashyolar deyiladi [3].

Amerikalik iqtisodchi olim Kimiz Dalkir “Knowledge Management in Theory and Practice” ushbu adabiyotda bilimlarni boshqarishning nazariyasi va amaliyotiga oid keng qamrovli ma’lumotlar beradi. Bilimlarni boshqarishning sanoat korxonalaridagi roli va mexanizmlarini tushunishda yordam beradi [4].

N.V. Paxomova ta’kidlashicha, intellektual resurslarni sanoat yo‘nalishlarida joriy etish ularni baholashga (ilmiy-tadqiqot, izlash va joriy ettish ishlari) va ularning hajmiga, sanoatning o‘ziga xos xususiyatlari va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo‘jalik sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi roliga bog‘liq hamda ular mineral-xomashyolarni qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi [5].

Hududlarda mavjud iqtisodiy intellektual resurslardan foydalaninish bo‘yicha professor D.V. Trostyanskiy “Mavjud resurslardan samarali foydalangan holda hududlarda sanoatni rivojlantirish davlatning sanoat siyosati bilan muvofiq tarzda olib borilishi kerak, uni amalga oshirishdan asosiy maqsad sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishda innovatsiyalar sohasidagi so‘nggi yangiliklarni qo‘llash orqali resursdan foydalanishni optimallashtirish bo‘lishi lozim. Shu nuqtai-nazardan tarmoqlar salohiyatini aniqlash va uni rivojlantirish mamlakat va uning hududlarida sanoat siyosatini samarali amalga oshirishning asosi bo‘lib xizmat qiladi”-deb ta’kidlaydi [6].

K.M. Miksning fikriga ko‘ra hududiy intellektual resurs salohiyati hududda mavjud resurslardan samarali foydalanish natijasida jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirishni ifodalaydi. Har bir resurs turidan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlaridan kelib chiqib aniqlanadi [7].

L.D. Badrievaning e’tirof etishicha, hududiy intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanish deganda hududning resurslarni jalb etish darajasi va mazkur resurslarni qo‘llash natijasida amalga oshiriladigan texnologik jarayonlarning samaradorligi tushuniladi. Hududiy resurs salohiyatidan foydalanish uch bosqichda amalga oshiriladi:

- *birinchi bosqich*da hududiy intellektual resurs salohiyati shakllantiriladi, uning tarkibi va tashkil etuvchilarning miqdori aniqlanadi;
- *ikkinchi bosqich*da ishlab chiqarish jarayoniga intellektual resurslarni yo‘naltirish amalga oshiriladi;

- *uchinchi bosqich*da ishlab chiqarish jarayonida intellektual resurslardan foydalanish jarayoni amalga oshiriladi [8].

I.M. Ganiev yuqorida keltirilgan har bir bosqich o‘ziga xos intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanish darajasini aniqlab beradigan maxsus omillar bilan tavsiflanishi ko‘rsatib beradi. Bu omillarni ichki va tashqi omillarga ajratadi. Ichki omillarga qo‘llaniladigan texnologiyalar va jihozlar, ishchilar va boshqaruvchi xodimlarning malaka darajasi, innovatsion faollik, qo‘llaniladigan xomashyo va ishlab chiqariladigan mahsulot kabilar kiradi. Tashqi omillarga mahsulotlarga xizmat ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yilishi, hududiy sanoat siyosati, bozor infratuzilmasi va texnologik infratuzilma kabilar kiradi [9].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmini o‘rganish uchun quyidagi tadqiqot metodologiyasi qo‘llaniladi:

1. **Adabiyotlar sharhi**

Tadqiqotning birinchi bosqichida intellektual resurslar va ularning sanoat korxonalarida qo‘llanilishi haqidagi mavjud ilmiy adabiyotlar, maqolalar va tadqiqot ishlari tahlil qilinadi. Bu bosqichda quyidagilar amalga oshiriladi:

- Intellektual resurslarning tasnifi va roli haqida ma‘lumot yig‘ish.
- Intellektual resurslardan foydalanishning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilg‘or tajribalar va metodlarni o‘rganish.

2. **So‘rovnomalar**

Sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish holatini aniqlash uchun korxona xodimlari o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkaziladi. So‘rovnomalar quyidagi ma‘lumotlarni olishga qaratiladi:

- Xodimlarning intellektual resurslardan foydalanish tajribasi.
- Intellektual resurslardan foydalanish samaradorligi haqidagi fikrlari.
- Intellektual resurslardan foydalanishda duch kelinayotgan qiyinchiliklar.

3. **Intervyu**

Korxonalar rahbarlari va mutaxassislari bilan chuqurlashtirilgan intervyular o‘tkaziladi. Bu intervyular orqali quyidagilar o‘rganiladi:

- Rahbarlarning intellektual resurslarni boshqarish strategiyalari.
- Intellektual resurslardan foydalanishni takomillashtirish yo‘llari.
- Korxona ichidagi innovatsion jarayonlar va ularning samaradorligi.

4. **Vaqt qatorlari tahlili**

Intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini aniqlash uchun vaqt qatorlari tahlili o‘tkaziladi. Bu usul orqali:

- Intellektual resurslardan foydalanishning vaqt davomida qanday o‘zgarganligi.
- Samaradorlik ko‘rsatkichlarining dinamikasi.
- Olingan ma‘lumotlar asosida prognozlar va tahlillar.

5. **Case Study (Vaziyat Tahlili)**

Muayyan sanoat korxonalaridagi intellektual resurslardan foydalanish tajribalarini o‘rganish va tahlil qilish uchun case study usuli qo‘llaniladi. Bu usul orqali:

- Aniq korxonalarda intellektual resurslardan foydalanishning muvaffaqiyatli misollari.
- Ilg‘or tajribalarni umumlashtirish va ularni boshqa korxonalarga tatbiq etish imkoniyatlari.

6. **Ma‘lumotlarni tahlil qilish**

Yig‘ilgan ma‘lumotlar statistik va kualitativ tahlil usullari yordamida tahlil qilinadi. Ma‘lumotlarni tahlil qilish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

- So‘rovnomalar natijalarini statistik tahlil qilish.

- Intervyu va case study ma‘lumotlarini kontent tahlili yordamida tahlil qilish.
- Vaqt qatorlari tahlili natijalarini baholash va xulosa chiqarish.

7. **Tavsiyalar ishlab chiqish**

Tahlil natijalariga asoslanib, sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tavsiyalar quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- Intellektual resurslarni boshqarish strategiyalarini takomillashtirish.
- Inovatsion jarayonlarni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlash.
- Xodimlarning bilim va tajribalarini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar

XULOSA VA TAKLIFLAR

Sanoat korxonalarida intellektual resurs salohiyatini o‘rganish natijasida ma’lum bo‘ldiki, mamlakatimizning barcha hududlarida keyingi yillarda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning ulushi ortib bormoqda va ular o‘zlarida mavjud intellektual resurs salohiyatidan samarali foydalanishga harakat qilinmoqda. Hududiy sanoat korxonalarining intellektual resurs salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi takliflarni beramiz:

1. **Bilim va tajribalarni baham ko‘rish platformalari yaratish**

Korxona ichida xodimlarning bilim va tajribalarini samarali almashishi uchun maxsus platformalar yaratish lozim. Bunday platformalar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- **Ichki intranet tizimlari:** Xodimlar o‘rtasida ma‘lumot almashish va hamkorlikni kuchaytirish uchun.
- **Vebinarlar va treninglar:** Xodimlar bilimlarini oshirish va yangi texnologiyalarni o‘rganish uchun muntazam ravishda onlayn va oflayn treninglar o‘tkazish.

2. **Innovatsiyalarni rag‘batlantirish**

Innovatsion jarayonlarni rag‘batlantirish orqali intellektual resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash mumkin:

- **Innovatsion g‘oyalar tanlovi:** Xodimlar orasida yangi g‘oyalar tanlovlarini o‘tkazish va eng yaxshi g‘oyalarni mukofotlash.
- **Innovatsion loyihalar uchun fondlar:** Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish uchun maxsus fondlar yaratish.

3. **Intellektual kapitalni rivojlantirish strategiyasi**

Korxonada intellektual kapitalni rivojlantirish uchun aniq strategiyalar ishlab chiqish lozim:

- **Xodimlarni malakasini oshirish:** Xodimlarni muntazam ravishda malaka oshirish kurslariga yuborish.
- **Tashqi ekspertlar jalb qilish:** Zarur bo‘lganda, tashqi ekspertlarni jalb qilish orqali intellektual salohiyatni oshirish.

4. **Texnologik yutuqlarni tatbiq etish**

Yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy qilish orqali intellektual resurslardan foydalanishni takomillashtirish:

- **Raqamli transformatsiya:** Korxonada raqamli texnologiyalarni keng joriy qilish.
- **Yangi dasturiy ta‘minot va texnologiyalarni sinovdan o‘tkazish:** Innovatsion texnologiyalarni sinab ko‘rish va samaradorligini baholash.

5. **Bilim menejmenti tizimini takomillashtirish**

Korxona ichida bilimlarni boshqarish tizimini takomillashtirish orqali intellektual resurslarni samarali boshqarish:

- **Bilim bazalari yaratish:** Korxona ichida xodimlar uchun mavjud bilim va tajribalarni saqlaydigan va ulashadigan bilim bazalari yaratish.

- **Bilimlarni tizimli tarzda hujjatlashtirish:** Muhim bilim va tajribalarni tizimli tarzda hujjatlashtirish va saqlash.

6. **Hamkorlik va tarmoq qurish**

Tashqi tashkilotlar va ilmiy muassasalar bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish:

- **Ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlik:** Ilmiy-tadqiqot institutlari bilan hamkorlikda innovatsion loyihalarni amalga oshirish.
- **Sanoat klasterlari va tarmoqlariga qo‘shilish:** Sanoat klasterlari va tarmoqlariga qo‘shilish orqali bilim va tajribalarni almashish.

7. **Xodimlarni rag‘batlantirish**

Xodimlarni intellektual resurslardan samarali foydalanishga rag‘batlantirish uchun:

- **Motivatsion dasturlar:** Xodimlarning ijodiy va innovatsion faoliyatini rag‘batlantirish uchun motivatsion dasturlar ishlab chiqish.
- **Mukofotlar va tanlovlar:** Eng yaxshi innovatsion g‘oya va loyihalarni mukofotlash uchun tanlovlar tashkil etish.

8. **Intellektual mulkni himoya qilish**

Intellektual mulk huquqlarini himoya qilish orqali korxona resurslarining xavfsizligini ta‘minlash:

- **Patent va litsenziyalar olish:** Innovatsion mahsulot va texnologiyalarni himoya qilish uchun patent va litsenziyalar olish.
- **Mualliflik huquqlarini himoya qilish:** Xodimlarning intellektual mahsulotlarini mualliflik huquqlari bilan himoya qilish.

Mazkur takliflar sanoat korxonalarida intellektual resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va korxonaning umumiy ish samaradorligini yuksaltirishga, innovatsion salohiyatini kuchaytirishga va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, korxonalar uchun strategik ahamiyatga ega bo‘lgan intellektual resurslarni samarali boshqarish va ulardan maksimal foyda olish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2022–2026-yillarda mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-ommabop risola – T.:“Ma’naviyat”, 2022. 105-b.
2. Sh. Shodmonov, U. G‘ofurov, Iqtisodiyot nazariyasi: Darslik- T.: Fan va texnologiya
3. 2010. 461-b.
4. Rahimova M. R., Ishmuxamedov A.E. Mintaqaviy iqtisodiyot. Darslik. T.: TDIU, 2010. 72-b.
5. Nureeva R.N. Natsionalnaya ekonomika. Uchebnik. Pod obщey redaksiey M: Infra- M, 2010. S. 26.
6. Paxomova N.V., Rixter K.K. Ekonomika otraslevыx rынkov. Uchebnoe posobie. M.: “Yurayt”, 2010. S.79.
7. Miks K.M. Resursnыy potensial regiona (teoreticheskie i metodicheskie aspektы issledovaniya)- M.: Nauka, 1991. S. 94.
8. Badrieva L.D. Sovremennыe tendensii i zakonomernosti effektivnogo ispolzovaniya resursnogo potensiala. // Rossiyskoe predprinimatelstvo. 2011. № 10. S.57.
9. Ganiev I.M. Realizatsiya resursnogo potensiala predpriyatiy kak instrument razvitiya promыshlennыx rayonov rossiyskix regionov. // Segodnya i zavtra rossiyskoy ekonomiki. Nauchno-analiticheskiy jurnal. 2011. № 12. S. 43.
10. Uchaeva T.V. Klassifikatsiya faktorov, vliyayuщix na organizatsionno- ekonomicheskiy potensial predpriyatiy. // Sovremennыe nauchnыe issledovaniya i innovatsii. 2014. № 10.
11. Innovatsionnыy menedjment. Uchebnik Pod.red. S.D. Ilenkovoy. – M.: YuNITI- DANA., 2007. S. 227.

TOOLS OF STATE POLICY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIAL INFRASTRUCTURE IN UZBEKISTAN

Abbasov Baurjan Madiyarovich
Master student IJDP between Tashkent State University of Economics and Unversitas Pendidikan Indonesia

Navik Istikomah, Se M.Si
Dr., IJDP between Tashkent State University of Economics and Unversitas Pendidikan Indonesia

Nasriddinov Fazliddin
DSc, Assoc. prof., IJDP between Tashkent State University of Economics and Unversitas Pendidikan Indonesia

Abstract: Uzbekistan, like many developing nations, is striving for sustainable development, a process encompassing economic growth, social progress, and environmental protection. A cornerstone of this endeavor is the development and maintenance of a robust social infrastructure, encompassing essential services like healthcare, education, transportation, and housing. This article explores the crucial tools of state policy that Uzbekistan can leverage to foster the sustainable development of its social infrastructure.

Key words: Sustainable growth, human capital, social inequality, innovation, investment prioritization, public-private partnerships.

Annotatsiya: O‘zbekiston ko‘plab rivojlanayotgan davlatlar qatori barqaror rivojlanishga intilmoqda, bu jarayon iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy taraqqiyot va atrof-muhitni muhofaza qilishni o‘z ichiga oladi. Sog‘liqni saqlash, ta’lim, transport va uy-joy kabi muhim xizmatlarni o‘z ichiga olgan mustahkam ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash bu tashabbusning asosidir. Ushbu maqolada O‘zbekiston ijtimoiy infratuzilmaning barqaror rivojlanishiga ko‘maklasha oladigan davlat siyosatining muhim vositalari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Barqaror o‘sish, inson kapitali, ijtimoiy tengsizlik, innovatsiyalar, investitsiyalar ustuvorligi, davlat-xususiy sheriklik.

Аннотация: Узбекистан, как и многие развивающиеся страны, стремится к устойчивому развитию, процессу, охватывающему экономический рост, социальный прогресс и защиту окружающей среды. Краеугольным камнем этих усилий является развитие и поддержание надежной социальной инфраструктуры, охватывающей такие основные услуги, как здравоохранение, образование, транспорт и жилье. В данной статье исследуются важнейшие инструменты государственной политики, которые Узбекистан может использовать для содействия устойчивому развитию своей социальной инфраструктуры.

Ключевые слова: Устойчивый рост, человеческий капитал, социальное неравенство, инновации, инвестиционные приоритеты, государственно-частное партнерство.

INTRODUCTION

For Uzbekistan to achieve its larger socioeconomic and environmental goals, official policies for the development of sustainable social infrastructure must be in line with the Sustainable Development Goals (SDGs). Established by the United Nations in 2015, the Sustainable Development Goals (SDGs) offer an all-encompassing structure for tackling worldwide issues and promoting sustainable development in multiple aspects. For instance, the Quality Education (SDG 4) policy places a strong emphasis on putting policies into place that would strengthen educational infrastructure, increase access to high-quality education, and encourage opportunities for lifelong learning. To guarantee high-quality education for everyone, the measures include funding schools, developing curricula, training teachers, and advocating for inclusive education. Prioritising

healthcare infrastructure, bolstering healthcare systems, and enhancing access to healthcare services for all citizens are the main objectives of the Good Health and Well-Being (SDG 3) programme. The action being done are investing in hospitals, clinics, disease prevention programs, maternal and child healthcare, and ensuring universal health coverage.

Organisations in Uzbekistan can concentrate on many factors to attain Sustainable Development Goal 9 by aligning state policies for sustainable social infrastructure development. Uzbekistan's policies place a high priority on developing infrastructure that is resilient to natural disasters while promoting dependable and sustainable systems, underscoring the need of resilient infrastructure development. Uzbekistan makes investments in transport networks, regional connectivity, and infrastructure that can withstand environmental challenges in order to accomplish its objectives.

LITERATURE ANALYSIS

The nation as a whole emphasises inclusive and sustainable industrialization, supporting laws that promote innovation, advance technological capabilities, and allow for inclusive and sustainable growth in the industrial sector. To achieve this aim, Uzbekistan encourages industry diversification, supports small and medium-sized firms (SMEs), promotes innovation hubs, and invests in R&D programmes. These strategic policies and activities demonstrate Uzbekistan's commitment to strengthening its infrastructure and developing a broad, innovative, and sustainable industrial sector (Kurpayanidi & Makhmudova, 2016).

Uzbekistan prioritises social and human development, hence the country invests extensively in strengthening its education and healthcare institutions (Yuldasheva & Toirjonov, 2022). National priorities include improving schools, upgrading curricula, and providing access to high-quality healthcare services. The country is also committed to adopting social welfare programs that address a variety of societal concerns, with the goal of reducing poverty, assisting vulnerable populations, and fostering an inclusive growth and well-being environment. These concerted endeavors highlight Uzbekistan's commitment to nurturing a more robust and equitable social framework to enhance its citizens' overall welfare and development.

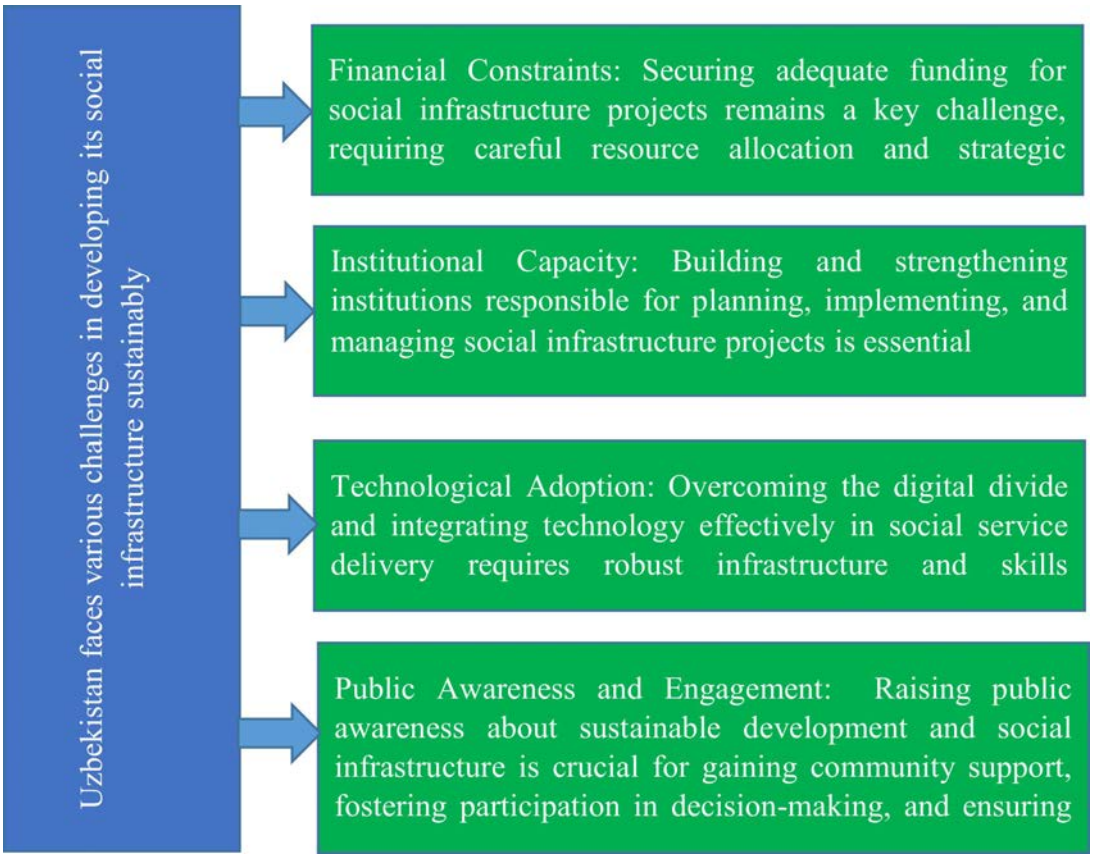
First of we will start with importance of Social infrastructure. A well-functioning social infrastructure is essential for achieving sustainable development goals. Because It Improves Human Capital, Reduces Inequality, Promotes Sustainable Growth. As a developing country in Central Asia, Uzbekistan has made significant progress in developing its social infrastructure in recent years. The government has invested heavily in education, healthcare, housing and utilities, and social welfare, as well as cultural and recreational infrastructure. As a result, there has been a decline in poverty and an increase in access to basic services (Murodova, 2018).

Sustainable development of social infrastructure is crucial for any nation's long-term progress and prosperity. It ensures equitable access to essential services, fosters human capital development, and contributes to a more just and environmentally responsible society. Here are some key tools of state policy that can drive this crucial development:

1. **Strategic Planning and Vision:** A clear and comprehensive national strategy outlining the desired state of social infrastructure, including targets and timelines, is essential. This strategy should align with sustainable development goals and consider regional disparities and specific needs.
2. **Investment Prioritization:** Allocating sufficient public resources towards social infrastructure development is paramount. This requires prioritizing investments based on long-term needs, focusing on areas with the greatest social and economic impact.
3. **Public-Private Partnerships (PPPs):** PPPs can effectively mobilize private sector capital and expertise in social infrastructure development. Carefully structured PPP agreements can incentivize private investment while ensuring public oversight and social equity.
4. **Technology Adoption:** Leveraging technology for efficient delivery of social services is crucial. This includes utilizing digital platforms for healthcare record management, online education, smart grid systems for energy efficiency, and mobile-based service delivery.
5. **Sustainable Infrastructure Design:** Promoting eco-friendly design and construction practices in social infrastructure projects is essential for minimizing environmental impact. This includes using renewable energy sources, sustainable materials, and energy-efficient building designs.
6. **Capacity Building:** Investing in training and education for professionals in social infrastructure sectors is crucial for maintaining and improving the quality of services. This includes strengthening healthcare and education systems and developing skilled professionals in transportation and construction sectors.

7. **Monitoring and Evaluation:** Regular monitoring and evaluation of social infrastructure projects are essential for identifying successes and challenges, adjusting policies and strategies, and ensuring accountability.

While the goal of developing sustainable social infrastructure is commendable, the journey is not without its hurdles. However, amidst these [Pic 1.] challenges, there lie significant opportunities to overcome them and build a better future.

Picture 1: Challenges in developing social infrastructure sustainably in Uzbekistan.

However, there are also significant opportunities:

- Uzbekistan's economic growth creates a favorable environment for investing in social infrastructure.
- The government's commitment to sustainable development and social infrastructure improvement is a strong foundation for progress.
- Partnerships with international organizations and foreign investors can provide technical expertise and financial support.

METADOLOGY

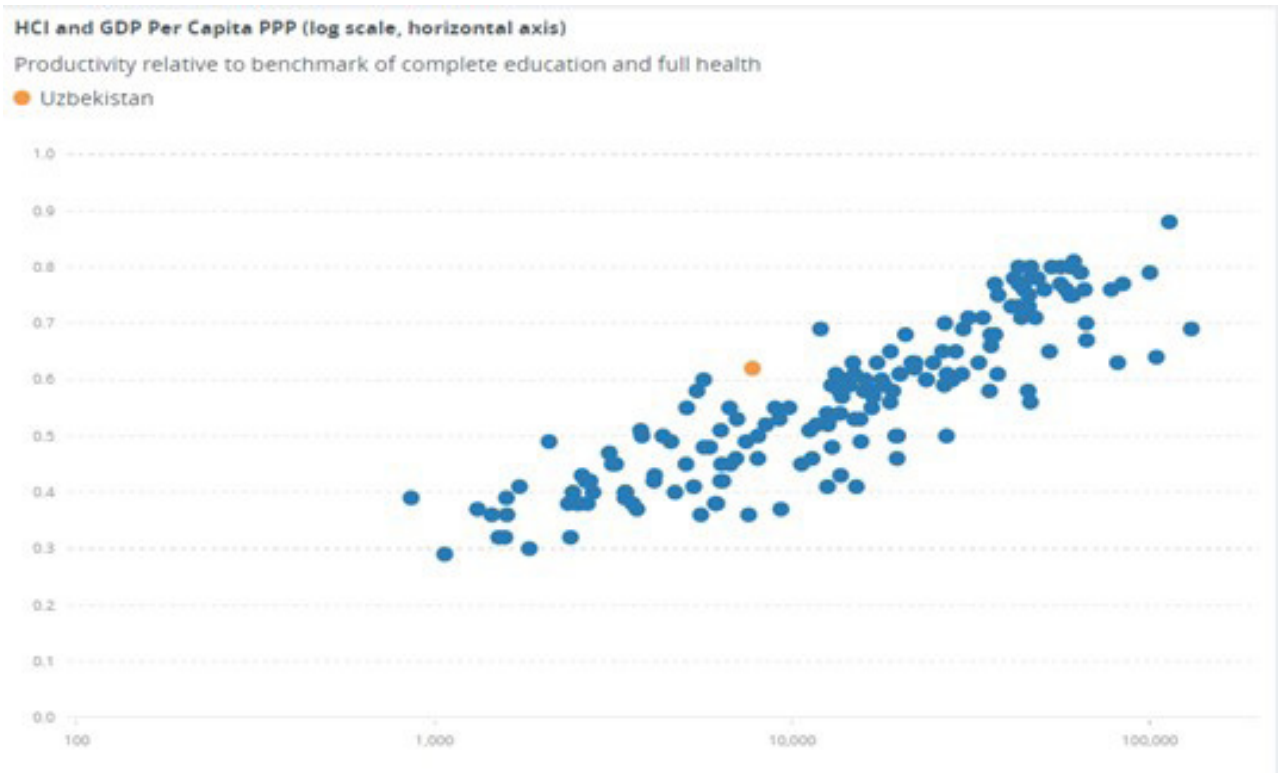
This research utilizes a quantitative approach and a questionnaire as the primary tool to collect data. The gathered dataset is coded and analyzed using descriptive and inferential methods to examine the relationships among variables. The study focuses on statistical analysis to identify patterns, correlations, and trends among the numerical data from World Development Indicators for Uzbekistan from 1993 to 2022.

Result. Basic social infrastructure and development in developing countries usually focuses on 6 (six) aspects: (1) Education, (2) Healthcare, (3) Social Welfare, (4) Housing and Community Development, (5) Digitalization and Technology Access, and (6) Social Inclusion and Equal Access.

Referring to the research framework and paradigm, operationalization of the variables from Public investment and budget allocation (X1), International aids and grants (X2), and Public-private partnership (X3) as the antecedent independent variable, and Development of Social Infrastructure (Y) as the subsequence dependent variable, can be listed in Table 1.

Table 1: Operationalization of Variables

Latent Variables	Indicators	Measurement	Scale
Public Investment and Budget Allocation (X1)	Net Investment in Nonfinancial Assets	% of GDP (1993–2022)	Ratio
	Government Investment in Transport	$USD (1993–2022)	Ratio
	Government Investment in ICT	$USD (1993–2022)	Ratio
	Government Investment in Energy	$USD (1993–2022)	Ratio
International Aids and Grants (X2)	Grants (local)	$USD (1993–2022)	Ratio
	Aid provided by the United Nations (UN)	$USD (1993–2022)	Ratio
	Bilateral Aids/Grants	$USD (1993–2022)	Ratio
Public-Private Partnership (X3)	PPPs in Transport Sector	$USD (1993–2022)	Ratio
	PPPs in ICT Sector	$USD (1993–2022)	Ratio
	PPPs in Energy Sector	$USD (1993–2022)	Ratio
Development of Social Infrastructure (Y)	Government expenditure on education	% of GDP (1993–2022)	Ratio
	Domestic general government health expenditure	% of GDP (1993–2022)	Ratio
	Adequacy of social safety net programs	% of total welfare of beneficiary households	Ratio
	Housing and Community Development	Square-km	Ratio
	Digitalization and Technology Access	% of adoption	Ratio
	Social Inclusion and Equal Access	Scale 1–5	Interval

Picture 1: Human capital index and GDP Per Capita

The Human Capital Index (HCI) database provides data at the country level for each of the components of the Human Capital Index as well as for the overall index, disaggregated by gender. The index measures the amount of human capital that a child born today can expect to attain by age 18, given the risks of poor health and poor education that prevail in the country where she lives. It is designed to highlight how improvements in current health and education outcomes shape the productivity of the next generation of workers, assuming that children born today experience over the next 18 years the educational opportunities and health risks that children in this age range currently face. (Table 2.)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Table 2: The Human Capital Index (HCI) database for Uzbekistan[1]

Series Name	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Access to clean fuels and technologies for cooking (% of population)	85,35	85,2	84,9	84,3	84,6	84,25
Access to electricity (% of population)	100	100	100	100	100	100
Access to electricity, rural (% of rural population)	100	100	100	100	100	100
Access to electricity, urban (% of urban population)	100	100	100	100	100	100
Adjusted net savings, excluding particulate emission damage (% of GNI)	15,46	13,99	16,72	12,86	17,71	12,78
Adolescent fertility rate (births per 1,000 women ages 15-19)	23,79	23,79	23,79	24,20	24,62	25,04
Adolescents out of school (% of lower secondary school age)	6,68	4,83	3,92	2,416	1,210	..
Adolescents out of school, female (% of female lower secondary school age)	7,198	5,28	4,47	3,00	2,40	..
Adolescents out of school, male (% of male lower secondary school age)	6,2028	4,39841	3,396	1,85918	0,07663	..

Descriptive Analysis. In this study, descriptive analysis was employed to describe each variable under investigation. The aim of this descriptive analysis was to enhance the discussion, as it allowed for the examination of the condition of each variable indicator through the respondent's response data. In order to facilitate the interpretation of the variables, the average score of the respondents' responses was categorized based on the ideal average value. The respondents' answers were divided into four categories, extremely low, low, high, and extremely high, as shown in Table 3.

Table 3: Average Achievement and Category of Descriptive Analysis

Average Achievement	Category
1,00 ≥ x < 2,00	Extremely Low
2,01 ≥ x < 3,00	Low
3,01 ≥ x < 4,00	High
4,01 ≥ x ≤ 5,00	Extremely High

Table 3. Source: Data Analysis (2023)

Verification analysis techniques are used to determine the impact of one variable on other variables. This study applied the Partial Least Squares Path Modelling (PLS-PM) analysis technique, also known as Partial Least Squares Structural Equation Modelling (PLS-SEM), to a number of variables.

The SEM-PLS model evaluation differs from the covariance-based SEM in that it is separated into two parts: (1) the measurement model evaluation, which includes the value of outer loading (valid if outer loading > 0.5 and ideally > 0.7), average variance extracted (AVE) valid if > 0.5, and composite reliability (CR) valid if > 0.7; and (2) the structural model evaluation, which includes the value of latent variable correlations (valid if r > 0.5), path coefficients (if r is valid, then the path coefficient is significant), R-square (which measures the diversity or variance of the endogenous construct that can be simultaneously explained by exogenous constructs), and the value of f-square (f2). The predictor variable's (X) ability to explain the endogenous variable (Y) is measured using the f-Square or f2. Cohen (1988) states that f2 values of 0.02 0.15, 0.35, and 0.15 denote minor, moderate, and significant effects, respectively.

1 https://www.worldbank.org/en/home

DISCUSSION

Following the hypotheses, based on the research framework can be outlined as follows.

1. Public investment and budget allocation can positively affect the development of social infrastructure.
2. International aids and grants can positively affect the development of social infrastructure.
3. Public-private partnership can positively affect the development of social infrastructure.

As a conclusion we can say that sustainable development of social infrastructure in Uzbekistan is a complex and long-term endeavor, requiring a multi-faceted approach. By implementing effective state policies, including strategic planning, investment prioritization, PPPs, technology adoption, and capacity building, Uzbekistan can build a resilient and inclusive social infrastructure that contributes to a prosperous and sustainable future for its citizens.

References:

1. Anderson, J. E. (2003). Public policymaking: An introduction. Cengage Learning. https://repository.vnu.edu.vn/handle/VNU_123/90011
2. Atkočiūnienė, V., Vaznonienė, G., & Pakeltienė, R. (2015). Aim of the development of rural social infrastructure: A sustainable community. Transformations in Business & Economics, 14, 509–528.
3. Ayu, P., Rifai, A., & Listiono, L. (2019). Encouraging Islamic Financing to Achieve SDGs through Poverty.
4. Hamidov, A., Thiel, A., & Zikos, D. (2015). Institutional design in transformation: A comparative study of local irrigation governance in Uzbekistan. Environmental Science & Policy, 53, 175–191. https://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.06.012
5. Kuldosheva, G. (2021). Challenges and opportunities of digital transformation in the public sector in transition economies: Examination of the case of Uzbekistan. https://www.econstor.eu/handle/10419/238605
6. Mukhtarovich, K. D., & Sharafovna, S. L. (2023). Development Strategy of New Uzbekistan: Issues of Implementation and System Forecasting. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 13, 119–123.
7. Rakhmatova, Z. (2023). Uzbekistan Is in a Period of Sustainable Development and Transition to an Innovative Economy. Science and Innovation, 2(A5), 37–45.
8. Shohruhxon, N. (2023). The Growth of Uzbekistan's Economy in Recent Years. Innovations in Technology and Science Education, 2(11), 270–280.
9. Tukhtasinov, I., & Noor, M. A. (2023, July 14). Significance of Higher Education in Advancing Growth and Progress in Uzbekistan. The Diplomatic Insight. https://thediplomaticinsight.com/significance-of-higher-education-in-advancing-growth-and-progress-in-uzbekistan/
10. Veckalne, R., & Tambovceva, T. (2023). Evaluating Urban Sustainability in Uzbekistan: A Novel Formula for Empirical Analysis. Sustainability, 15(9), 7035.
11. Wu, A., & Zhai, X. (2023). Sources of knowledge and innovation for sustainable development: A multifaceted perspective. Sustainable Development, 31(4), 2874–2891. https://doi.org/10.1002/sd.2556
12. Yormatov, F. J., & Abdurashidov, A. A. (2021). Humanitarian policy of Uzbekistan in providing the well-being of our people. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1470–1476.
13. Yuldasheva, G. A., & Toirjonov, J. (2022). Development of Social Infrastructure: Development of the Region. Gospodarka i Innowacje., 29, 149–154.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Джураев К. Т.
Национальный университет Узбекистана имени М.Улуғбека,
преподователь кафедры “Макроэкономика”

Аннотация: В этой статье рассматриваются теоретические взгляды повышения эффективности управления инновационными процессами в коммерческих банках Благодаря этому были изучены вопросы развития кредитной системы. Также даны практические предложения по Инновационной деятельностью банков, характеризующие высокой неопределенностью, что в свою очередь требует применения гибких и адаптивных моделей управления рисками.

Ключевые слова: инновационная деятельность, коммерческий банк, кредит, кредитный портфель банка, управление кредитным портфелем, прибыльность, риски, диверсификация.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini oshirish bo‘yicha nazariy qarashlar muhokama qilingan. Banklarning yuqori noaniqlik bilan ajralib turadigan innovatsion faoliyati bo‘yicha ham amaliy takliflar berilgan, bu esa o‘z navbatida risklarni boshqarishning moslashuvchan va moslashuvchan modellaridan foydalanishni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion faoliyat, tijorat banki, kredit, bank kredit portfeli, kredit portfelini boshqarish, rentabellik, risklar, diversifikatsiya.

Abstract: This article discusses the theoretical views of improving the efficiency of management of innovation processes in commercial banks, thanks to this, the issues of the development of the credit system have been studied. Practical proposals on Innovative activities of banks are also given, characterized by high uncertainty, which in turn requires the use of flexible and adaptive risk management models.

Key words: innovative activity, commercial bank, loan, bank loan portfolio, loan portfolio management, profitability, risks, diversification.

ВВЕДЕНИЕ

Темпы экономического развития любого государства всегда обуславливались уровнем разработки и освоения новых технологий, а в условиях современной технологической революции, инновационные процессы превращаются в один из основных и постоянно действующих фактором развития.

В настоящее время многие страны перестраивают свои системы управления экономикой с учетом требований глобализации и устойчивого развития. Признавая значимость этих требований для оценки современных тенденций, следует согласиться с теми, кто утверждает, что они не могут служить универсальными характеристиками нового этапа политических, экономических, социальных, и других процессов. Более точной характеристикой данного этапа развития экономики будет определение “инновационное развитие”. Подтверждением этому выступает программная линия правительства Республики Узбекистан, направленная на переход экономики страны от сырьевой к инновационной модели роста. Данной программной линии должна быть подчинена деятельность всех хозяйствующих субъектов, включая банки.

В соответствии с меняющимися условиями внешней среды коммерческие банки как полноправные участники рыночных отношений вынуждены адаптироваться к этим условиям, становясь движителем инновационных процессов. Эти процессы должны быть управляемыми и протекать системно в рамках функциональной инновационной стратегии, интегрированной в общую стратегию развития банка. Именно в банках зарождаются новые формы бизнеса, новые методы обслуживания, новые товары и

финансовые инструменты, направленные на удовлетворение возрастающих потребностей клиентов. Инновации становятся важнейшим стабилизирующим фактором не только развития банков, но экономического развития государства.

Можно показать, что при осуществлении инновационной деятельности действуют факторы, вызывающие неопределенность и риск, неполноту и асимметрию информации и т.п. Иными словами, на рынке не всегда возможно обеспечить эффективный результат инновационной деятельности, что обуславливает принятие и развитие государственной политики, направленной на сдерживание последствий провалов рынка инновационной продукции. Государственная политика должна быть направлена на нормативно-правовую поддержку инновационной деятельности, развитие инфраструктуры и интеллектуальной собственности. В Узбекистане до сих пор недостаточно венчурных фондов, обеспечивающих финансирование инновационной продукции, не обеспечена должная информационная поддержка инноваций. Кроме того, явно недостаточна государственная поддержка институтам инновационной деятельности, а также обеспечению эффективной связки вузовской науки с банковской сферой и хозяйственной жизни. Эти вопросы требуют незамедлительного решения, что будет содействовать эффективной организации инновационной деятельности в банках и на производстве.

В этих условиях приобретают актуальность исследования в области инструментария управления рисками инновационной деятельности коммерческого банка, что и определило выбор темы диссертационной работы.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ / LITERATURE REVIEW

Существует ряд подходов к вопросу определения понятия и сущности кредитного портфеля коммерческого банка, которые в различной экономической литературе по-разному интерпретировались рядом зарубежных ученых, российскими учеными и отечественными экономистами.

Например, американский ученый-экономист Крис Дж. Барлтон описывает кредитный портфель Дианы Мак Нотон как включающий категоризацию кредитов. Это определение представляет собой часть банковского кредитного портфеля.

Российский ученый-экономист Н.Соколинская описывает: “Кредитный портфель состоит из суммы краткосрочных и долгосрочных займов”. В данном определении данная ситуация, основное внимание в которой уделяется сроку кредита, не в полной мере раскрывает суть кредитного портфеля. Потому что сроки и соответствие требованиям по кредитам, выданным банком, могут быть только важным фактором при определении качества кредитного портфеля.. Значительный вклад в развитие теории инновационного развития внесли такие ученые, как С.Ю. Глазьев, А. Клейнехт, Н.Д. Кондратьев, М.И. Туган-Барановский, Й. Шумпетер, Ю.В. Яковец и другие.

Вопросы развития управления инновационной деятельностью коммерческих банков рассматривались в трудах А.А. Аюпова, И.Т. Балабанова, А.С. Борисова, В.И. Вагизовой, В.С. Викулова, Ю.Н. Захарова, Р.А. Исаева, JT.В. Кох, JI.Р. Курмановой, О.И. Лаврушина, А.В. Муравьевой, Т.В. Никитиной, И.М. Подложенова, Т.IO. Поповой, И.А. Семагина, Э.А. Уткина и других ученых.

Проблемами управления рисками инновационной деятельности банков занимались Е.А.Гришина, И.Н. Демчук, В.А. Кондратов, В.И. Корнейчук, А.И. Полищук, Ю.Ю. Русанов, Т.А. Устинова, В.И. Чаленко и другие.

Другой известный российский ученый-экономист О.И.Лаврушин описывает, что “под понятием кредитного портфеля в банковском бизнесе обычно понимается сумма кредитов того или иного банка”. В то же время он считает, что формирование кредитного портфеля в банке и проведение его анализа повысят шансы на кредитование клиентов, что позволит точно разработать стратегию и тактику коммерческого банка.

По мнению Л.И.Абалкина, Г.С. Пановых, кредитный портфель коммерческих банков представляет собой классификацию кредитов по качеству и составу. Данное определение, на наш взгляд, имеет позитивный подход к раскрытию сути кредитного портфеля. Положительным моментом является то, что они подчеркивают необходимость категоризации с учетом определенных факторов, в зависимости от качественного состава кредитов

Местными учеными-экономистами в этой области являются Ш.З.Абдуллаева, Т.С.Маликов, С.Х. Норкобилов, Т.М.Каралиев, З.А.Холмахмадов, М.Б.Нурмуродов, А.К.Кадыров, Н.Ф. Каримова. Заслуживают внимания научные исследования и других.

По словам Ш.З. Абдуллаевой, кредитный портфель банков - это сумма банковских требований по шкале кредитов, которые классифицируются по определенным критериям, основанным на различных кредитных рисках. В своем определении ученный-экономист специально коснулся классификации кредитов на основе определенных критериев и в то же время кредитных рисков.

Для понимания сегодняшней ситуации в экономике страны в целом и в банковской среде в частности интересен экскурс в историю вопроса для того, чтобы понять, с чего началось становление инновационной экономики. И начать этот экскурс следует с обращения к имени австрийского ученого Й. Шумпетера, разработавшего теорию экономического развития. Развитие, по мнению Шумпетера, это процесс прерывчатых изменений и неуравновешенности, вызванных инновациями: “внедрение новых комбинаций”.

Инновация играет центральную роль в теории Шумпетера. Он выразил ее установлением новой производственной функции. Это может быть производство новых видов товаров, новых форм организации производства, например, слияние, открытие нового рынка и т.п.”. Ученый прочно связал понятие “инновация” с предпринимательством. “Лица, которые вводят новые производственные функции, которые отличаются от воспроизводимых старых производственных функций и изменяют пропорции и количество факторов производства в границах последних, называются предпринимателями”.

Шумпетер указывал, что внедрение инноваций под силу только лицам, обладающим соответствующими качествами. Этими определенными качествами, по мнению ученого, выступают:

- опора на собственные силы,
- предпочтение риска,
- ценность собственной независимости,
- ориентация на собственное мнение,
- потребность в достижении успеха (притом, что самоценность денег для него невелика),
- стремление к нововведению.

Несмотря на трудности и рискованность предпринимательской деятельности, нововведения являются источником развития,: “... если один или несколько предпринимателей добились успеха, то ... за этими первыми предпринимателями могут последовать другие... Их успех в свою очередь облегчает деятельность других предпринимателей путем все более полного устранения ... препятствий за счет появления все новых и новых предпринимателей и так до тех пор, пока новое не станет привычным и реальным, а его восприятие не будет делом свободного выбора”. И далее: “Однако, “первые” предприниматели устраняют препятствия для “других” не только в той отрасли производства, в которой они появляются, но в соответствии с природой этих препятствий ipso facto (по этой причине) и в других отраслях: предприятия этих отраслей могут скопировать многие новшества”.

Таким образом, согласно мнению Шумпетера, предприниматель является основным элементом экономического развития. Именно благодаря этому происходит технический прогресс, и экономика получает стимул к развитию.

Инновационный процесс Шумпетер выразил категорией динамической конкуренции, которую можно раскрыть в нескольких аспектах. Одни фирмы самостоятельно ведут разработку инновации, принимая на себя все риски, связанные с этим, другие пытаются следовать за инновационными фирмами. Этот процесс охватывает все больше фирм, пока нововведение не станет достоянием отрасли. Те компании, которые первыми начали внедрять инновации становятся лидерами и побеждают в конкурентной борьбе, а те которые не получили конкурентных преимуществ - разоряются.

Значительный вклад в исследование инновационных процессов принадлежит Н.Д. Кондратьеву, которым были выделены “длинные волны экономики” продолжительностью 50-60 лет. Ученый утверждал, период новых технических изменений приходится на начало новой повышательной волны, указывая, что “эти изменения выражаются в глубоких изменениях техники производства и обмена (которым, в свою очередь, предшествуют значительные технологические изобретения и открытия)”. По его мнению, технологические инновации могут быть результатом влияния двух факторов: во-первых, наличие изобретений и открытий, связанных с научно-техническим прогрессом, и, во-вторых, возможность применения таких изобретений в хозяйственной деятельности.

Ряд ученых полагают, что инновационная активность хозяйствующего субъекта определяется ухудшением экономического положения организации, что выступает стимулирующим фактором к нововведениям, то есть экономическая ситуация взаимосвязана с развитием инновационной деятельности, которая оживляется в условиях спада и депрессии.

Эта концепция отражает мнения ученых на характер инновационных процессов с позиции циклического характера развития экономики. Эта концепция была названа концепцией “подталкивания технологией” (Клейнкнехт). Таким образом, инновации выражают скорее не фактор экономического роста, а системообразующий фактор, определяющий цикличность длинноволновых колебаний.

Основателем национальной школы инновационного развития выступил Ш.З.Абдуллаева. В своей книге “Банковские риски и кредитование”, она предложила новую классификацию инноваций по уровню технических нововведений, привела понятие инновационного цикла и раскрыла его внутреннюю структуру, показала связь научных, изобретательских и инновационных циклов, рассмотреал механизм внедрения инноваций, охарактеризовала доход от инноваций как главный стимул развития инновационных процессов.

По мнению Т.С.Маликова, новый технологический уклад зарождается еще на стадии роста предшествующего уклада, и длительное время развивается в ситуации неадекватного окружения. Ухудшение экономической конъюнктуры на стадии спада существующего технико-экономического уклада оказывает значительное влияние на формирование новой конъюнктуры. Депрессия охватывает как традиционные, так и новые производства. И только после того как преобразится институциональная структура будет создана возможность быстрого распространения нового уклада во всей экономической системе. Таким образом, сформировано представление о новом факторе, раскрывающем смену технико-экономических укладов - новая институциональная структура, которая создает необходимые условия для внедрения инноваций.

Ряд ученых выразил свой взгляд на банковские инновации. Так, С.Д. Ильенкова банковские процессы, связанные с инновационной деятельностью разделила на три группы:

1. Простой внутриорганизационный инновационный процесс, который связан с тем, что инновация разрабатывается и используется в одном банке.

В данном случае нельзя говорить о каком-либо новом банковском продукте, поскольку речь в данном случае идет лишь о совершенствовании технологических операций выпуска существующего продукту или услуги.

2. Простой межорганизациопный процесс, который направлен на создание нового банковского продукта (услуги) для его дальнейшего продвижения на рынок.
3. Расширенный инновационный процесс, который образуется в результате сотрудничества банка с заинтересованными партнерами. Результатом такого процесса становится комплексный банковский продукт, например система “банк-клиент”.

Из приведенного обзора следует вывод о том, что конкуренция на банковском рынке имеет такие же схемы, как и среди хозяйствующих субъектов в других сферах экономики: конкурентных преимуществ достигают те организации, которые быстрее всех осваивают новые информационные технологии и выпуск новых продуктов (услуг). Это требует внутренних структурных преобразований и подготовки специалистов для восприятия инноваций.

Развитие инновационной деятельности банков затрудняет ряд факторов:

- недоверие инвесторов и вкладчиков к деятельности банков;
- высокий уровень инфляции, который приводит к обесценению капиталы банков и национальную валюту;
- сильная зависимость банковской системы от рынка внешних капиталов, что связано с возможной потерей устойчивости банков;
- существенный рост объемов спекулятивных операций (с целью доходности банки активно проникают в другие сферы деятельности, однако, не имея достаточного опыта проведения таких операций, генерируют риски банковской деятельности, что нередко приводит к обратному явлению -снижению эффективности деятельности банков);
- отсутствие достаточных возможностей для развития кредитных операций как одного из основных банковских продуктов.

Несмотря на причины, способные затормозить распространение инноваций, есть группа факторов, способна привести к их активизации. К ним можно отнести такие факторы, как ориентация банков на широкие слои клиентов, расширение розничного бизнеса, рост территориальных отделений. Эти тенденции обуславливают развитие технологических инноваций, современных технологий управления, ориентированных на бизнес-процессы, а также новых информационных технологий для принятия оперативных решений.

В этой связи И.Т. Балабанов определяет несколько причин возникновения банковских инноваций в современной экономике:

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- постоянное предпринимательское мышление с целью победить в конкурентной борьбе;
- периодически возникающие финансовые кризисы, что стимулирует банки проводить жесткую политику, направленную на обеспечение финансовой устойчивости банка;
- международная деятельность, позволяющая получать информацию о банковских инновациях в зарубежных странах.

В качестве примеров И.Т. Балабанов рассматривает такие доступные для российского рынка банковские инновации, как микрокредитование пенсионеров, складирование свопов, счет НОУ и другие.

Инновационные процессы в банках привели к тому состоянию, что клиенты и партнеры банка могут управлять своими счетами дистанционно. Такая система зародилась за рубежом, где получила название online banking. Дистанционное управление счетами клиентов может осуществляться такими способами:

- е-банкинг (e-banking) с помощью персонального компьютера;
- интернет-банкинг (Internet banking) с помощью Интернета;
- мобильный банкинг (mobile banking), с помощью портативного устройства;
- телебанкинг (telebanking), с помощью телефона.

Г.С. Панова предполагает, что появление финансовых инноваций и увеличение новых финансовых продуктов (услуг) обусловили две группы причин:

- внешние, связанные с постоянно меняющейся средой функционирования банков;
- внутренние, связанные с повышенной рискованностью банковского бизнеса по сравнению с другими видами деятельности.

С.Х.Норкобилов, в качестве первой причины банковских инноваций считает тесные связи банков с партнерами, что позволяет проводить выгодную деятельность, как банкам, так и клиентам. Клиенты предъявляют все более повышенные требования к банковским продуктам, поэтому банки вынуждено активно искать возможности повышения качества и цены услуг. Вторая причина банковских инноваций, по мнению С.Х.Норкобилов, заключается в конкурентной борьбе между банковскими и финансовыми институтами в условиях децентрализации денежно-кредитного рынка. Конкуренция является мощным стимулом для поиска инноваций, которые способны усилить конкурентные преимущества. По меткому выражению А. А. Харина и И.Л. Коленкого, “конкуренция должна быть стилем жизни”.

В условиях конкурентной борьбы, при принятии управленческих решений менеджеры должны в оперативном порядке провести анализ факторов внешней и внутренней среды банка, определить их влияние на результаты деятельности и выработать корректирующие мероприятия для принятия решений. Это значит, что переход к инновационной экономике требует хорошего понимания факторов рыночной среды, а самое главное, управления этими факторами. Если банк самостоятельно разрабатывает инновационный

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ / MATERIALS AND METHODS

В качестве теоретической и методологической основы данной статьи были взяты выводы, предложения и рекомендации по соответствующим направлениям путем изучения общеэкономической литературы и научных статей, исследований ученых-экономистов по вопросам эффективного управления кредитным портфелем в коммерческих банках, анализа их отзывов, экспертной оценки, наблюдения за процессами, системного подхода к экономическим явлениям и процессам, сравнительный анализ с опытом автора.

Современные экономические условия предполагают создание банковской системы, соответствующей международной банковской практике, на основе повышения эффективности банковской деятельности в нашей стране, предотвращения существующих проблем в деятельности коммерческих банков.

Как и в любой деятельности, банковское дело предусматривает возможность получения более высокого дохода путем размещения имеющихся средств на основе наименьшего риска. Более высокая доходность, в свою очередь, повышает уровень риска операций, которые проводят банки, поскольку банки работают в основном с ресурсами, привлекаемыми из-за рубежа. С одной стороны, они несут ответственность перед своими акционерами, а с другой - у них есть обязательства перед клиентами, которые доверили свои средства и пользуются банковскими услугами. По этой причине коммерческие банки работают с рисками, в несколько раз превышающими риски других хозяйствующих субъектов.

РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS

Анализируя специфику рассмотренных выше определений, мы считаем, что кредитный портфель может быть определен следующим образом: кредитный портфель банка - это сумма общего объема выданных банком кредитов, которые считаются необходимыми для осуществления кредитных операций банка.

Таблица 1: Валовой внутренний продукт (ВВП) в Республике Узбекистан, объем и уровень кредитов коммерческих банков

Название спецификации	2019г.	2020 г.	2021г.	2022г.
1	2	3	4	5
ВВП (милярд сум).	511 838,10	529 391,40	602 193,0	734 587,7
Банковские активы (милярд сум).	272 726,90	272 726,9	366 121,1	444 922,5
Отношение активов к ВВП, в процентах	53,30	51,50	60,80	60,57
Кредитные вложения (милярд сум)	211 580,50	211 580,5	276 974,8	326 385,6
Отношение кредитных вложений к ВВП под проценты	41,3	40	46,0	44,4

Из данных, представленных в таблице 1, видно, что, в 2018–2021 годах валовой внутренний продукт Республики Узбекистан и коммерческие банки имели тенденцию к росту объема выданных кредитов. Объем кредитных вложений, направленных в реальный сектор экономики по состоянию на 1 января 2022 года 326 385,6 миллиард сум можно видеть, что объем кредита достиг 41,4 процента по отношению к ВВП.

Несмотря на совокупность исследований различных аспектов инновационной деятельности коммерческих банков, вопросы инструментария управления рисками инновационной деятельности банков являются недостаточно разработанными, что определило выбор темы, цели задачи диссертационного исследования.

Целью диссертационного исследования является обоснование теоретических аспектов и практических рекомендаций по совершенствованию управления рисками инновационной деятельности коммерческих банков.

В соответствии с поставленной целью выделены следующие задачи исследования:

- выделить наиболее значимые риски инновационной деятельности коммерческих банков;
- разработать методические рекомендации по управлению рисками инновационной деятельности коммерческих банков на основе морфологического метода;
- выделить факторы возникновения рисков инновационной деятельности коммерческих банков;
- обосновать взаимосвязь стратегии инновационного развития коммерческих банков с системой риск-менеджмента;
- разработать методические рекомендации по управлению стратегическим риском инновационной деятельности коммерческого банка.

Предметом данного диссертационного исследования является совокупность экономических отношений, которые формируются на рынке банковских услуг, в аспекте управления рисками инновационной деятельности коммерческого банка. Объектом исследования избрана инновационная деятельность коммерческих банков республики Узбекистан.

Теоретической н методологической основой диссертации послужили труды национальных и зарубежных ученых по вопросам теории инновационного развития экономики, банковского менеджмента и риск-менеджмента, материалы научных семинаров и конференций.

В процессе выполнения диссертационной работы использовались такие общенаучные методы исследования, как системный и морфологический подход к изучению экономических явлений, экспертные оценки, формализация и моделирование.

Информационной базой исследования явились нормативно-правовые акты Центрального банка Республики Узбекистан, научные публикации; материалы периодических изданий и сети Интернет.

Научная новизна исследования состоит в теоретическом и методологическом обосновании и разработке методических и научно-практических рекомендаций по совершенствованию системы управления рисками инновационной деятельности коммерческого банка.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION

В работе получены и выносятся на защиту следующие основные результаты, отражающие научную новизну исследования:

- выделены три значимых риска в инновационной деятельности коммерческих банков: операционный риск, риск потери деловой репутации и риск снижения доходности, причем операционный риск среди названных рисков является определяющим;
- разработаны методические рекомендации по управлению рисками инновационной деятельности коммерческих банков на основе комбинаторики составляющих сбалансированной системы показателей и этапов подготовки и реализации инновационного банковского продукта (услуги), что позволяет рассматривать морфологию рисков инновационной деятельности коммерческого банка, их внутреннее строение и принимать на этой основе управленческие решения по снижению рисков; предложенный подход является новой разработкой, что существенно расширяет возможности управления рисками инновационной деятельности коммерческих банков;
- выделены факторы возникновения рисков инновационной деятельности коммерческого банка по этапам подготовки и реализации инновации, проведено ранжирование факторов риска с использованием экспертных оценок, что способствует выделению ключевых факторов риска и определению зон рискованной деятельности банка в морфологической матрице рисков инновационной деятельности;
- обоснована взаимосвязь стратегии инновационной деятельности коммерческих банков с системой риск-менеджмента, на основе согласования этапов стратегического управления инновационным развитием коммерческого банка и этапов риск-менеджмента;
- разработаны методические рекомендации по управлению стратегическим риском инновационной деятельности коммерческого банка в системе: “стратегическая карта нового продукта – ориентированный граф - матрица смежности ориентированного графа”, представляющей неограниченные возможности для моделирования стратегического риска при реализации стратегии инновационного развития и принятия эффективных управлениеских решений по его минимизации и нейтрализации.

Использованная литература:

1. Указ президента Республики Узбекистан от 28.01.2022 г. ПФ-60.
2. О.И. Лаврушин. Управление деятельностью коммерческого банка. Учебник. М. Юрист 2003г.
3. Диана Мак Нотон. Банковские учреждения в развивающихся странах. Я - MBRR.- Вашингтон, округ Колумбия, 2001.- с.75.
4. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. - М.: МКС, 1997. - С.464.
5. Абдуллаева Ш.З. Банковские риски и кредитование. Т.: Финансы, 2002. 304 с. Б-166.
6. Отамуродов Х.Х. Совершенствование управления кредитным портфелем коммерческих банков: автореф. дис.... канд. экон. наук. Автор своей диссертации.TMI, 2019.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. М.: Прогресс, 1982. 455 с.
8. https://cbu.uz интернет-сайт Центрального банка Республики Узбекистан.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ФИНАНСОВЫМ МОШЕННИЧЕСТВАМ

Гадаев Исмат Ядгарович
Главный специалист отдела координации безопасности филиалов
АО “Национального банка Узбекистана”

Аннотация: В статье рассматриваются способы внедрения и использования возможностей цифровых технологий в деятельности частных лиц, предприятий и финансовых учреждений. В этой статье мы исследуем возможности, предоставляемые цифровыми технологиями для комплексной борьбы с финансовым мошенничеством.

Ключевые слова: цифровые технологии, мошенничество, противодействие мошенничеству.

Annotatsiya: Maqolada jismoniy shaxslar, korxonalar va moliya institutlari faoliyatiga raqamli texnologiyalar imkoniyatlarini joriy etish va ulardan foydalanish yo‘llari muhokama qilinadi. Ushbu maqolada biz moliyaviy firibgarlikka qarshi har tomonlama kurashish uchun raqamli texnologiyalar taqdim etayotgan imkoniyatlarni o‘rganamiz.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, firibgarlik, firibgarlikka qarshi.

Abstract: The article discusses ways to introduce and use the capabilities of digital technologies in the activities of individuals, enterprises and financial institutions. In this article, we explore the opportunities offered by digital technologies to comprehensively combat financial fraud.

Key words: digital technologies, fraud, anti-fraud.

ВВЕДЕНИЕ

В эпоху, когда финансовые транзакции все чаще проводятся онлайн и на цифровых платформах, призрак финансового мошенничества становится все более масштабным, создавая значительную угрозу как для частных лиц, предприятий, так и для финансовых учреждений. От мошенничества с кредитными картами и кражи личных данных до отмывания денег и кибератак – сфера финансового мошенничества быстро развивается, чему способствуют достижения в области технологий и распространение цифровых каналов.

На этом фоне необходимость борьбы с финансовым мошенничеством как никогда актуальна. Однако наряду с проблемами, создаваемыми все более изощрёнными схемами мошенничества, существует множество возможностей использования цифровых технологий в борьбе с мошенничеством. От передового анализа данных и биометрической аутентификации до технологии блокчейн и мониторинга транзакций в реальном времени – цифровые инновации предлагают мощные инструменты и возможности для обнаружения, предотвращения и снижения рисков мошенничества в эпоху цифровых технологий.

В этой статье мы исследуем возможности, предоставляемые цифровыми технологиями для комплексной борьбы с финансовым мошенничеством. Углубляясь в многогранный ландшафт цифровых решений и их приложений для обнаружения, предотвращения и реагирования на мошенничество, мы стремимся осветить путь вперед для заинтересованных сторон финансовой отрасли. Благодаря детальному пониманию этих возможностей заинтересованные стороны могут использовать цифровые инновации для повышения безопасности, защиты интересов потребителей и сохранения доверия к финансовой системе.

На фоне растущих рисков мошенничества и неустанного развития технологического прогресса необходимость использования цифровых решений в борьбе с финансовым мошенничеством становится как никогда очевидной. Поскольку мы преодолеваем сложности цифровой экономики, стратегическое внедрение цифровых технологий является ключом к усилению защиты от мошенничества и обеспечению целостности финансовых систем.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Литература, посвящённая использованию цифровых технологий для борьбы с финансовым мошенничеством, охватывает широкий спектр исследований и включает в себя мнения учёных, отраслевых экспертов и регулирующих органов со всего мира.

Ван Ф., Хан С. и Фэн Дж (2020) исследует роль расширенного анализа данных в обнаружении и предотвращении мошенничества. Исследование подчёркивает эффективность алгоритмов машинного обучения при анализе больших объёмов данных транзакций для выявления закономерностей, указывающих на мошеннические действия. Используя прогнозную аналитику и методы обнаружения аномалий, финансовые учреждения могут повысить свою способность активно выявлять и снижать риски мошенничества.

Научные статьи Го С., Сунь З. (2019) и Ли Ю. (2021) исследуют потенциал технологии блокчейн в борьбе с финансовым мошенничеством. Го и др. изучает возможность использования смарт-контрактов на основе блокчейна для автоматизации процедур соблюдения требований и снижения риска мошеннических действий при финансовых транзакциях. Ли и др. обсуждали применение блокчейна для повышения прозрачности и отслеживаемости в финансировании цепочки поставок, тем самым снижая риски мошенничества и повышая доверие между заинтересованными сторонами.

Хан М.А., Ли К., Хан М.З. и Ислам Н. (2018) исследовали эффективность биометрической аутентификации в борьбе с кражей личных данных и несанкционированным доступом к финансовым счетам. В исследовании оценивается точность и надёжность различных биометрических методов, включая отпечатки пальцев, распознавание лиц и сканирование радужной оболочки глаз, при аутентификации личности пользователей и предотвращении мошеннических действий. Включив биометрическую аутентификацию в цифровые банковские платформы, финансовые учреждения могут повысить безопасность и защитить учетные записи клиентов от несанкционированного доступа.

Эмпирические исследования Ли К., Сюй К.В., Хуан Ч., Чен В. (2017) и Чжан и др. (2020) исследуют эффективность систем мониторинга транзакций в реальном времени в обнаружении и предотвращении финансового мошенничества. Ли и др. оценивали производительность алгоритмов машинного обучения при анализе данных транзакций для выявления мошеннических моделей и аномалий в режиме реального времени. Чжан и др. изучали использование сетевых систем обнаружения вторжений для мониторинга финансовых транзакций и обнаружения подозрительной деятельности, подчеркнув важность своевременного вмешательства для снижения рисков мошенничества.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Таблица 1: Расширенный анализ данных для выявления финансовых мошенничеств

Цифровая технология	Приложения	Эффективность
Машинное обучение	Анализ транзакций для обнаружения аномалий	Высокая точность выявления мошеннических шаблонов
Прогнозная аналитика	Анализ исторических данных для прогнозирования мошенничества	Раннее обнаружение потенциальных случаев мошенничества

Источник: Разработано автором

Анализ подчёркивает эффективность расширенного анализа данных, в частности машинного обучения и прогнозной аналитики, в обнаружении мошенничества. Анализируя данные транзакций и исторические закономерности, эти технологии могут выявлять аномалии и прогнозировать потенциальные случаи мошенничества с высокой точностью. Однако могут возникнуть проблемы с различием между законными отклонениями и мошенническими действиями, что потребует постоянного совершенствования алгоритмов и моделей.

Таблица 2: Использование биометрической аутентификации для подтверждения личности

Цифровая технология	Приложение	Эффективность
Распознавание отпечатков пальцев	Аутентификация пользователя для доступа к учётной записи	Высокая безопасность и надёжность
Распознавание лиц	Проверка личности для транзакций	Повышенное удобство пользователя

Биометрическая аутентификация предлагает надёжные и безопасные средства проверки личности пользователей и предотвращения несанкционированного доступа к учётным записям. Технологии распознавания отпечатков пальцев и распознавания лиц обеспечивают высокую безопасность и надёжность, повышая доверие пользователей к цифровым банковским платформам. Однако могут возникнуть опасения относительно конфиденциальности и защиты данных, что потребует прозрачной политики и механизмов согласия.

Технология блокчейн предлагает многообещающие решения в предотвращении мошенничества с помощью смарт-контрактов и систем распределенного реестра. Смарт-контракты автоматизируют процедуры обеспечения соответствия, снижая риск мошеннических действий и обеспечивая соблюдение заранее определённых правил.

Таблица 3: Роль технологии блокчейн в противодействии мошенничеству

Цифровая технология	Приложение	Эффективность
Смарт-контракты	Автоматизация комплаенс-процедур	Снижение мошеннической деятельности
Распределенный реестр	Неизменяемая запись транзакций	Повышенная прозрачность и проверяемость

Источник: Разработано автором

Неизменяемая природа блокчейна обеспечивает прозрачность и проверяемость, что затрудняет манипулирование записями транзакций мошенниками. Однако проблемы масштабируемости и совместимости могут препятствовать широкому внедрению блокчейна в усилия по предотвращению мошенничества.

Таблица 4: Онлайн-системы мониторинга транзакций

Цифровая технология	Приложение	Эффективность
Машинное обучение	Анализ данных транзакций в режиме реального времени	Раннее выявление и предотвращение мошенничества
Системы, основанные на правилах	Предопределенные правила для обозначения подозрительных действий	Выявление потенциальных случаев мошенничества

Источник: Разработано автором

Системы мониторинга транзакций в реальном времени используют машинное обучение и системы на основе правил для анализа данных транзакций и обнаружения подозрительных действий. Устанавливая заранее определённые правила и пороговые значения, эти системы могут отмечать потенциально мошеннические транзакции для дальнейшего расследования, обеспечивая своевременное вмешательство и снижение рисков мошенничества. Однако эффективность этих систем зависит от точных алгоритмов и регулярных обновлений, позволяющих адаптироваться к меняющимся моделям мошенничества.

Благодаря анализу, представленному в таблицах выше, становится очевидным, что цифровые технологии предлагают мощные инструменты и возможности для эффективной борьбы с финансовым мошенничеством. От расширенного анализа данных и биометрической аутентификации до технологии блокчейна и мониторинга транзакций в реальном времени – эти технологии предоставляют финансовым учреждениям средства для обнаружения, предотвращения и снижения рисков мошенничества в эпоху цифровых технологий. Однако необходимо решить такие проблемы, как точность алгоритмов, проблемы конфиденциальности и масштабируемости, чтобы максимизировать эффективность цифровых решений в усилиях по обнаружению и предотвращению мошенничества.

РЕКОМЕНДАЦИИ

На основе анализа цифровых технологий в борьбе с финансовым мошенничеством предлагаются следующие рекомендации для повышения эффективности усилий по выявлению и предотвращению мошенничества:

1. **Непрерывные инновации.** Финансовые учреждения должны инвестировать в исследования и разработки для расширения возможностей цифровых технологий, таких как машинное обучение, биометрическая аутентификация и блокчейн. Оставаясь в курсе новых тенденций и достижений в области технологий, учреждения могут адаптировать свои стратегии обнаружения и предотвращения мошенничества для эффективного противодействия развивающимся схемам мошенничества.

TARAQQIYOT PROGRESS

2. **Сотрудничество и обмен информацией.** Содействуйте сотрудничеству между финансовыми учреждениями, регулирующими органами, правоохранительными органами и поставщиками технологий для обмена идеями, передовым опытом и данными об угрозах. Платформы для совместной работы могут облегчить обмен информацией о новых тенденциях мошенничества, позволяя заинтересованным сторонам принимать упреждающие меры и укреплять коллективную защиту от финансового мошенничества.
3. **Обучение и осведомлённость пользователей.** Просвещайте потребителей о важности гигиены кибербезопасности, безопасных онлайн-практик и распознавания признаков потенциального мошенничества. Финансовые учреждения должны предоставлять ресурсы, такие как образовательные материалы, программы обучения и советы по предотвращению мошенничества, чтобы дать пользователям возможность защитить себя от попыток мошенничества и фишинга.
4. **Нормативный надзор.** Регулирующие органы должны установить чёткие руководящие принципы и стандарты использования цифровых технологий для обнаружения и предотвращения мошенничества. Обеспечивая соблюдение нормативных требований, финансовые учреждения могут поддерживать этические стандарты и сохранять доверие к финансовой системе.
5. **Этические соображение.** Уделяйте приоритетное внимание этическим соображениям при разработке и внедрении цифровых технологий для обнаружения и предотвращения мошенничества. Соблюдайте принципы конфиденциальности, защиты данных и согласия пользователей для снижения потенциальных рисков и защиты интересов потребителей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение отметим, что цифровые технологии открывают многообещающие возможности для эффективной борьбы с финансовым мошенничеством, предоставляя финансовым учреждениям мощные инструменты и возможности для обнаружения, предотвращения и снижения рисков мошенничества в эпоху цифровых технологий. От расширенного анализа данных и биометрической аутентификации до технологии блокчейна и мониторинга транзакций в реальном времени – эти технологии позволяют заинтересованным сторонам опережать возникающие угрозы мошенничества и сохранять доверие и целостность финансовой системы.

Однако эффективность цифровых решений в обнаружении и предотвращении мошенничества зависит от постоянных инноваций, сотрудничества, обучения пользователей, нормативного надзора и этических соображений. Приняв эти рекомендации и стратегически используя цифровые технологии, финансовые учреждения могут расширить свои возможности по обнаружению и предотвращению мошенничества, защитить интересы потребителей и сохранить доверие к финансовой системе в условиях растущих рисков мошенничества. Благодаря согласованным усилиям и упреждающим мерам заинтересованные стороны могут коллективно решать проблемы финансового мошенничества и способствовать созданию более безопасной и защищённой цифровой среды для всех.

Использованная литература:

1. Ван Ф., Хан С. и Фэн Дж. (2020). Исследование выявления мошенничества в финансовой отчетности на основе анализа больших данных и алгоритмов машинного обучения. На Международной конференции по аналитике больших данных и открытию знаний (стр. 139-149). Спрингер, Чам.
2. Го С., Сунь З. и Ли Ю. (2019). Интеллектуальная система блокчейна на основе контрактов для финансирования цепочки поставок. На Международной конференции по смарт-блокчейну (стр. 79-86). Спрингер, Чам.
3. Ли Дж., Ли Дж. и Лю Дж. (2021). Применение технологии блокчейн в финансовом бизнесе цепочки поставок на фоне риска финансового мошенничества. В 2021 году состоится 4-я Международная конференция по гуманитарным, социальным наукам и глобальному управлению бизнесом (ICHSSGBM, 2021). Атлантис Пресс.
4. Хан М.А., Ли К., Хан М.З. и Ислам Н. (2018). Мультимодальная система биометрической аутентификации для обнаружения мошенничества в онлайн-банкинге. В 2018 г. прошла 15-я Международная конференция “Умные города: улучшение качества жизни с помощью ИКТ и Интернета вещей” (HONET-ICT) (стр. 1-5). IEEE.
5. Ли К., Сюй К.В., Хуан Ч. и Чен В. (2017). Обнаружение мошенничества в мобильных платежах с использованием методов машинного обучения. На Международной конференции по вычислительной науке и ее приложениям (стр. 93–108). Спрингер, Чам.
6. Чжан Х. и Чжао Дж. (2020). Исследование по обнаружению сетевых вторжений на основе данных транзакций в финансовой индустрии. На Международной конференции по мультимедийным технологиям (стр. 381-387). Спрингер, Сингапур.

TURIZM SOHASIDA KADRLAR TAYYORLASHGA ILMIY-NAZARIY YONDASHUVLAR VA KADRLARNING ZAMONAVIY KOMPETENSIYALARI

Yuldasheva Dilnoza Ulug‘bekovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil tadqiqochisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm sohasida kadrlar tayyorlashga ilmiy-nazariy yondashuvlar va kadrlarning zamonaviy kompetensiyalari nazariy talqin qilinib, ilmiy xulosalar umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: turizm, kadrlar tayyorlash, bilim, xodim, kadr, kasbiy tayyorgarlik, kompetensiya.

Abstract: In this article, scientific-theoretical approaches to personnel training in the field of tourism and modern competences of personnel are theoretically interpreted, and scientific conclusions are summarized.

Key words: tourism, personnel training, knowledge, employee, personnel, professional training, competence.

Аннотация: В данной статье теоретически осмыслены научно-теоретические подходы к подготовке кадров в сфере туризма и современные компетенции кадров, а также обобщены научные выводы.

Ключевые слова: туризм, подготовка кадров, знания, работник, персонал, профессиональная подготовка, компетентность.

KIRISH

Turizm bu dunyo hamjamiyati e’tirofiga sazovor bo‘lgan sohalardan biri hisoblanadi. Turizm sohasini rivojlanishi davlatning har tomonlama rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Turizm sohasini rivojlantirish avvalo, turizm sohasidagi hamkorlikning samarali yo‘lga qo‘yilishi va kadrlar tayyorlashning samarali sifatiga bo‘g‘liqdir.

Turizm sohasidagi kadrlarning asosida kishi “inson omili” yotadi hamda uning rivoji ta’lim sohasining taraqqiyoti bilan bog‘liq. Turizm sohasidagi kadrlarni tayyorlash masalasini o‘rganish barqaror rivojlantirish asosida olib borish lozim. Bu bugungi kunda dolzarb masala bo‘lib kelmoqda. Turizm sohasidagi kadrlarga qo‘yiladigan talablar asosida ularga qo‘shimcha qulayliklar yaratgan holda yanada ko‘proq imkoniyatlar yaratib berish lozim. Buning uchun soha kadrlaridan tashabbuskorlik bilan, ongli, ijodiy mehnat qilishga eng maqbul sharoit yaratish kerakligi asosiy mavzu bo‘lib kelmoqda.

MAVZUGA OID DABIYOTLAR SHARHI

Turizmda kadrlarni boshqarishning nazariy asoslari xorijlik olimlardan V.Kumar, Tomas Gad [1], A.Asher, R.Barro [2], D.Duglas [3], E.C.Andrade [4], E.Hanushe [5], B.R.Kozma [6], A.Maddison [7], G.Philip [8], L.Pritchett [9] va boshqa xorijiy olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida o‘z aksini topgan.

MDH davlatlari olimlaridan Ye.O.Akvazba [10], Ye.V.Balatskiy [11], N.N.Bedenko [12], K.N.Gojenko [13], A.X. Jankaziyev [14], A.P.Kolyadin [15], L.Polishuk [16], A.K. Savina [17], V.I.Suxochev [18] va boshqalarning ilmiy maqolalari, monografiya va dissertatsiyalarida o‘rganilgan hamda tahlil qilinib, tegishli tavsiyalar berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida xorij va mahalliy olimlarning ilmiy ishlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALARI

Turizm sohasini rivojlantirish avvalo, turizm sohasidagi hamkorlikning samarali yo‘lga qo‘yilishi va kadrlar tayyorlashning sifatiga chambarchas bog‘liq. Darhaqiqat, turizm sohasidagi kadrlar tayyorlash masalasini o‘rganish barqaror rivojlantirish asosida borishi lozim. Bu holat bugungi kunda o‘ta muhim masala bo‘lib qolmoqda. Avvalo, turizm sohasida kadrlar tayyorlash mehmonxonada xodimlarni boshqarish bu ayrim xodimlarga mehmonxona maqsadlariga erishish uchun tashabbuskorlik bilan, ongli, ijodiy mehnat qilishga eng maqbul sharoit yaratish maqsadida jamoaga sobit-qadamlik bilan har tomonlama ta’sir o‘tkazish hisoblanadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, mamlakatimizda turizm biznesi va professional turizm ta’limi pedagogikasi sohasida ishlash uchun mutaxassislarni tayyorlash o‘tgan asrning 90-yillari o‘rtalaridan boshlab rivojlanib bormoqda va, albatta, qisqa vaqt ichida ajoyib natijalarga erishildi. Shu bilan birga, professional turizm ta’limi bo‘yicha jahon tajribasi mavjud bo‘lib, u bir asrdan ortiq rivojlanish tarixiga ega va turizm va turizm sohasi uchun mutaxassislar tayyorlashning yuqori darajasini ta’minlaydigan bir qator muhim pedagogik yondashuv va mexanizmlarda amalga oshirilmoqda. Ular orasida: amaliyotga yo‘naltirilgan dual ta’lim; ta’lim darajalari uzluksizligining “ko‘prigi”; ta’lim traektoriyalarini individuallashtirish; sanoatning akademik harakatchanligi; kasbiy o‘zini o‘zi belgilashga yordam beradigan pedagogik texnologiyalar; innovatsion pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va boshqalarni ko‘rish mumkin.

Jahon tajribasiga murojaat qilish bizga milliy tizim sifatida mamlakatda turizm ta’limining tashqi tendentsiyalari va muammolarini aniqlashga imkon beradi, shuningdek, mamlakat turizm kadrlarini tayyorlash tizimining rivojlanish shartlari, o‘ziga xosligi va maqsadli xususiyatlarini so‘zsiz hisobga olgan holda unda xalqaro miqyosda o‘zini ijobiy ko‘rsatgan eng samarali pedagogik mexanizmlarni moslashtirish va oxir-oqibatda, mamlakat turizm ta’limining xalqaro sanoat ta’lim muhitiga integratsiyasini va uning tashqi tahdidlarga chidamliligini kuchaytirishga yordam beradi.

Turistik korxonalarda ishlayotgan insonlar hamjihatlikda pirovard natijada erishish maqsadida yagona ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish tizimi doirasida faoliyat ko‘rsatishadi.

Darhaqiqat, turizm sohasida kadrlarni o‘rganishdan maqsad turistik korxonalarda xodimlar faoliyatini tashkil etishning o‘ziga xosligi va bu jarayondagi vujudga keladigan muammolarni hal qilish yo‘llarini o‘rgatish hamda ularda rahbarlik, tashkilotchilik faoliyatiga ishtiyoqini shakllantirish hisoblanadi. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish lozim:

- bozor iqtisodiyoti sharoitida turistik korxonalarda xodimlarni boshqarish.
- inson omilini rolini yanada oshirish.
- xodimlarni xizmat -kasb jihatidan ko‘tarilishini tashkil etish va boshqarish hamda kadrlar innovatsiyasi;
- mehnat etikasi, xodimlar xavfsizligini ta’minlash hamda turistik korxonalarda xodimlarni boshqarishni ilmiy asosda tashkil qilish;
- kadrlarning yetarlicha bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish va h.k.

Avvalo, katta mehnat sarfini talab qiladigan turizm korxonalarida insonlar uning eng muhim aktivi hisoblanadi. Ularni boshqarish mazkur qudratli aktivlarni muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi, korxonalarning boshqaruv tizimi va uslubini rivojlantirish jarayonida katta hissa qo‘shadi.

Ko‘pgina turizm sohasidagi korxonalarda xodimlarni korxonaning yordamchi komponenti deb hisoblab, ularni boshqarishda tegishli darajada e’tibor berilmaydi. Chunki turizm korxonalarida xodimlar korxonaning, pirovard mahsulotning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi va buning uchun korxonalar mijozlardan haq oladi. Masalan, mehmonxonada mexmon nafaqat yashash, xavfsizlik, tozalik uchun, balki mehmonxona xizmatchilarining e’tibori uchun ham haq to‘laydi.

Shuning uchun ham bugungi kunda turizm sohasida faoliyat ko‘rsatadigan kadrlarga bir qator talablar qo‘yiladi. Xususan, kadrlarning intellektual qobiliyati quyidagi ijobiy xislatlarga qarab ishga yollanadi:

- zehni;
- abstrakt fikrlash qobiliyati;
- menejerning harakatlariga munosabati;
- fikrlash darajasi;
- muzokara olib borish qobiliyati.

Kadrlarning so‘zlashish uslubi quyidagi belgilarga ega bo‘ladi:

- topqirlik;
- ko‘p so‘zlilik;
- o‘z fikrini aniq bayon etishi;
- so‘zlashish madaniyati.

Hamda turizm sohasida faoliyat yuritadigan xodimning kasbga doir vazifalarni bajarish qobiliyati quyidagilar bilan belgilanadi:

- korxonaga kelgandagi o‘zi ega bo‘lgan potensiali;
- korxonada oladigan kasbga doir ta’limi;
- uning jismoniy va ma’naviy ahvoli;
- xodimning korxonadan olgan bahosi.

Shu bilan birga, turizm sohasida kadrlar tayyorlash borasida mamlakatimizda sayyohlik sohasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Ushbu sohada kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, samaradorligini oshirish, xizmat ko‘rsatish, sayyohlik va mehmonhona biznesi va menejmenti yo‘nalishi bo‘yicha xalqaro kadrlar tayyorlash borasida keng qamrovli ishlar olib borildi. Bunga qo‘shimcha qiladigan bo‘lsak, turizm sohasida malakali kadrlar tayyorlash va o‘zbek turizm salohiyatini yanada yuksaltirish borasida kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosiy me’yoriy hujjat bo‘lib kelmoqda. Dasturning ijrosini ta’minlash choratadbirlaridan biri ta’limning fan hamda ishlab chiqarish bilan integratsiyasi ta’sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Kadrlar tayyorlash tizimi tubdan isloh qilinib, oliy ta’limni boshqarish metodologiyasining asosi sifatida bir qator vazifalarni bajarib kelmoqda. Ushbu dastur bo‘yicha xorijiy davlatlar to‘plagan tajribalani hamda respublikamizda ana shunday tajriba va sinovlardan samarali foydalanish bo‘yicha chora-tadbirlar rejasi ham ishlab chiqilgan. Xorijiy mamlakatlarda ya’ni AQSh, turistlar soni bo‘yicha jahonda birinchi bo‘lgan Fransiya, Buyuk Britaniya,Yaponiya tajribalari o‘rganib kelinmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, turizm sohasida kadrlarga qo‘yilgan talablar shakllanib bormoqda. Hozirda ushbu yondashuvlar asosida ijobiy va salbiy natijalar olinmoqda. Shubhasiz bunday talablar kadrlarni intellektual salohiyatini so‘zlashuv uslubini yanada rivojlantirishga hamda kasbga oid vazifalarni bajarish qobiliyatini rivojlantirishga sabab bo‘ladi.

Sohada kadrlarni malakasini oshirish maqsadida turizm sohasida faoliyat olib boruvchi yirik korxona, tashkilotlar bilan oliy ta’lim muassasalari hamkorlik olib borgan holda amaliy mashg‘ulot darslarini assistent o‘qituvchilar hamrohligida bir nechta guruhga bo‘lib, turizmda xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarda olib borilsa, talabalar ma’ruza darslarida o‘rgatilgan nazariy bilimlarni mustahkamlash hamda amaliy bilim ko‘nikmalarini shakllantirishlari maqsadga muvofiq bo‘ladi deb hisoblaymiz.

Shuni unutmaslik lozimki turizm sohasining rivojlanishi nafaqat shu soha rivojlanishiga balki uning natijasida mamlakatning boshqa sohalari rivojlanishiga ham turtki bo‘ladi bu esa mamlakatimizning rivojlangan mamlakatlar qatorida dunyo tan olgan davlat bo‘lishiga keng yo‘l ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Томас Гад – 4ДБрандинг//*www.4дбрандинг.com; Ашер А., Савино М. Глобальные рейтинги и рейтинговые таблицы // Вопросы образования. – 2007. – 4. – С. 201–216;
2. Barro, R., 1999. “Human Capital and Growth in Cross Country Regressions”, Swedish Economic Policy Review, Vol.6, pp.237–77;
3. Дуглас Д. Новый мировой порядок в высшем образовании: как и почему правительства создают структурированные рынки возможностей // Вопросы образования. – 2011. – 1. – С.73–98.;
4. E.C.Andrade, Laurini, M., 2010. “New evidence on the role of cognitive skills in Economic Development”, Economics Letters, Vol.117 (1), pp.123–26;
5. Hanushek, E., Woessmann L., 2008. “The role of cognitive skills in economic development”, Journal of Economic Literature, Vol.46(3), pp.607–68;
6. Kozma, B, R, 2008. “ICT, education reform, and economic growth: A conceptual framework”, Retrieved from http://download.intel.com/education/HP/Kozma_WP1.pdf> [Accessed 20 January, 2012];
7. Maddison A. Growth and slowdown in advanced capital economies: techniques of quantitative assesarmemt // Journal of Economic Literature. 1987. Vol. 25. p. 675. www.jstor.org;

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

8. Philip G. Altbach, Liz Reisberg, Laura E. Rumbley (2009). Trends in Global Higher Education: Trasking an Academic Revolution. A report prepared for the UNESCO 2009. Vorld Conference on Higher Education. – p. 10;
9. Pritchett, L., 1996. “Where Has All the Education Gone?”, World Bank Policy Research Paper, No.1581 [online] Available from: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unpan/unpan 002390.pdf
10. Аквазба Е.О., Ухабина Т.Е., Черемисина Е.В. Качество образования в современной образовательной организации: проблемы и перспективы // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – 5.URL:www.science-education.ru / 128-21477;
11. Балацкий Е.В., Екимова Н.А. Международные рейтинги университетов: практика составления и использования // Экономика образования. – 2012. – 2. – С. 67–80.;
12. Беденко Н.Н. Управление системой оценки качества услуг высшего образования на мезо- и микроуровнях. Дисс. ... д-ра эконом. наук. – Санкт-Петербург, 2012. – 404 с.;
13. Гоженко К.Н. Экономика знания – императивная основа инновационной трансформации сферы образовательных услуг. Автореф. дисс. … д-ра эконом. наук. – Кисловодск, 2012. – 38 с.;
14. Жанказиев А.Х. Императивы и организационно-экономические инструменты адаптации системы высшего образования к вызовам экономики знаний. Дисс. ... д-ра эконом. наук. – Нальчик, 2012. – 382 с.;
15. Колядин А.П. Фиктивный компонент человеческого капитала как системный феномен экономики знаний. Автореф. дисс. … д-ра эконом. наук. – Саратов, 2012. – 30 с.;
16. Полищук Л., Ливни Э. Качество высшего образования в России: роль конкуренции и рынка труда // Вопросы образования. – 2005. – 1. – С. 70–86.;
17. Савина А.К. Ученые степени и звания в зарубежных странах: общее и особенное // Проблемы современного образования. – 2015. – 3. – С. 10-23.;
18. Сухочев В.И. Методология формирования организационно-экономического механизма оценки доступности и качества высшего образования. Дисс. ... д-ра эконом. наук. – Уфа, 2011. – 404 с.

TIJORAT BANKLARINING PASSIV OPERATSIYALARINI SAMARALI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Sarimov Shaxbozali Soatali o‘g‘li
TDIU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari faoliyatining kengayishi tufayli, ularning – depozitlarga, banklararo kreditlarga va boshqa bank resurslariga bo‘lgan talabining kuchayishi vujudga keldi. Bank ishini omadli yuritish – uning faoliyatini to‘g‘ri tashkil etilganligiga, ya’ni bankning resurs bazasining mustahkamligi va bankning barqarorligiga bog‘liq. Demak, bank resurs mablag‘larini oshirish uning samarali faoliyatidagi asosiy masalalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Mazkur maqolada mamlakatimiz passiv operatsiyalarining samaradorligi tahlil qilingan, xususan, bank majburiyatlari va tarkibi, undagi so‘nggi yillarda bo‘layotgan o‘zgarishlar, bank kapitali tarkibi va dinamikasi tahlil qilingan. Shuningdek, mamlakatimiz tijorat banklarining sof foyda ko‘rsatkichi dinamikasi, unga ta’sir etuvchi omillar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: bankning passiv operatsiyalari, bank resurslari, moliyaviy resurslar, bank kapitali, bank depozitlari, subordinar qarzlar, ustav kapitali, qo‘shimcha kapital, zaxira kapitali, talab qilib olinguncha depozitlar, muddatli depozitlar, jamg‘arma depozitlari, bankning o‘z mablag‘lari, bankning jalb qilingan mablag‘lari.

Abstract: Due to the expansion of the activities of commercial banks in the conditions of the market economy, their demand for deposits, interbank loans and other banking resources has increased. Successful operation of the bank depends on the correct organization of its activities, that is, the strength of the bank’s resource base and the stability of the bank. Therefore, increasing the bank’s resources is one of the main issues in its effective operation.

In this article, the effectiveness of passive operations of our country is analyzed, in particular, bank obligations and structure, changes in it in recent years, structure and dynamics of bank capital. Also, the dynamics of the net profit index of the commercial banks of our country and the factors affecting it were studied.

Key words: passive operations of the bank, bank resources, financial resources, bank capital, bank deposits, subordinated debts, authorized capital, additional capital, reserve capital, demand deposits, term deposits, savings deposits, bank’s own funds, bank’s borrowed funds.

Аннотация: В связи с расширением деятельности коммерческих банков в условиях рыночной экономики увеличился их спрос на депозиты, межбанковские кредиты и другие банковские ресурсы. Успешная деятельность банка зависит от правильной организации его деятельности, то есть прочности ресурсной базы банка и стабильности банка. Поэтому увеличение ресурсов банка является одним из основных вопросов его эффективной работы.

В данной статье анализируется эффективность пассивных операций нашей страны, в частности, банковские обязательства и структура, изменения в ней за последние годы, структура и динамика банковского капитала. Также была изучена динамика индекса чистой прибыли коммерческих банков нашей страны и факторы, влияющие на нее.

Ключевые слова: пассивные операции банка, ресурсы банка, финансовые ресурсы, капитал банка, банковские депозиты, субординированные долги, уставный капитал, добавочный капитал, резервный капитал, вклады до востребования, срочные вклады, сберегательные вклады, собственные средства банка, заемные средства банка.

KIRISH

Bank moliyaviy resurslarining mukammal tashkil qilinishi har qanday bank faoliyatining samarali olib borilishiga zamin yaratadi. Chunki, bank o‘zining oldiga qo‘ygan rivojlanish harakat strategiyasini amalga oshirishi uchun albatta moliyaviy resurs bazasini barqarorlashtirib borishi lozim bo‘ladi. Shu bois ham, tijorat banklari o‘zlarining moliyaviy resurs bazasini optimal darajada ushlab turishga harakat etadilar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘jallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmonida “Zamonaviy moliyaviy xizmatlar,

operatsiyalar va texnologiyalarni (fintex) hamda naqd pulsiz to‘lovlarni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish” bo‘yicha ustuvor vazifa sifatida belgilab berilgan [1].

Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirishda asosiy e’tiborni jamg‘arishga qaratadi. Bankning asosiy vazifalaridan biri bo‘sh pul mablag‘larini mumkin qadar ko‘proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi optimal aktivlarga joylashtirishdan iborat. Banklarda mavjud bo‘lgan moliyaviy mablag‘lardan foydalanish imkoniyatiga qarab bank moliyaviy resurslari o‘z resurslariga va qarz resurslarga bo‘linadi.

ADABIYOTLAR TAHLIL VA METODLAR

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank resurslarini shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklarining resurs bazasini shakllantirish nafaqat yangi mijozlarni jalb etish, balki resurslar manbalari tuzilmasini doimiy ravishda o‘zgartirib turishni ham o‘z ichiga olgan holda, bank aktivlari va passivlaridan oqilona boshqarishning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Professor Sh.Z.Abdullayevaning fikriga ko‘ra, “bank resurslarini shakllantirish, uning passiv hisob raqamlari yoki aktiv-passiv hisob raqamlaridagi pul mablag‘larini ko‘paytirish bilan bog‘liq operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi” [2].

Xorijiy iqtisodchi olimlar tomonidan yozilgan nazariy manbalar hamda amaliyotchilar iqtisodiy tahlillarini o‘rganar ekanmiz, shu narsaga amin bo‘ldikki, “bank passiv operatsiyalari” tushunchasiga katta e’tibor berilgan.

E.Rid, R.Kotter, E.Pill va R.Smitlarning bank balansini guruhlashtirilgan holda ko‘rish mumkin va unda pul mablag‘larining manbalariga alohida e’tibor berilgan hamda ularni tadqiq etishda banklarning passiv operatsiyalarini chuqur tahlil qilish zarurligini ta’kidlab o‘tishgan [3].

L.V.Artemova “Bank passivlari – banklarning ixtiyorida bo‘lgan va ular tomonidan kredit hamda boshqa aktiv operatsiyalarda foydalaniladigan mablag‘larning yig‘indisidir”, – deb talqin etgan [4].

D. Polfreman va F. Ford kabi iqtisodchi olimlar bank faoliyatini tahlil qilishda bank resurslarini, bank passivlari deb ko‘rib chiqishgan hamda ular bank aksionerlari mablag‘lari va jamg‘armachilarining mablag‘laridan tashkil topgan, degan fikrni bildirishgan [5]. Bu qarashning ikkinchi jihati shundaki, tijorat banklari shu resurslarni o‘z majburiyatlarini bajarishi uchun mukammal joylashtirishni afzal ko‘radi va shu orqali resurslardan yuqori samara olish uchun qattiq kredit siyosatini olib boradi, hamda tijorat banklarining faoliyati mijozlari oldida olgan majburiyatlarini bajarishga qaratilgan bo‘ladi.

Rossiyaning yirik iqtisodchi olimi, professor O.I.Lavrushin tijorat banklari resurslari yoki “Bank passivlari” bankning ixtiyorida bo‘lgan o‘z va jalb qilingan resurslari yig‘indisi bo‘lib, uning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi”, deya takidlaydi [6].

Xususan professor A.A.Omonov “Banklarning kapitali bankning kutilmaganda vujudga keladigan zararlarni qoplash orqali bank tushib qolishi mumkin bo‘lgan iqtisodiy inqirozdan chiqarib olish imkoniyatiga ega, shu bilan birga, aholining mamlakatdagi bank tizimiga bo‘lgan ishonchini saqlab turish va uni mustahkamlashda muhim o‘rin tutadi”, – deb ta’kidlaydilar [7].

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosan to‘rtta shakli mavjud:

1. Qimmatbaho qog‘ozlarni emissiya qilish orqali resurs jalb qilish;
2. Foyda hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag‘larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklari passivlari manbasiga ko‘ra bankning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lariga bo‘linadi. Yuqoridagi bank passiv operatsiyalarining dastlabki ikki shaklida bankning o‘z mablag‘lari shakllanadi, so‘nggi ikki shaklida esa jalb qilingan mablag‘lari vujudga keladi. Shuning uchun bank passivlarining hajmi bankning o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lari yig‘indisidan iborat hisoblanadi.

Banklarning o‘z mablag‘lari – bu bankka tegishli bo‘lgan mablag‘lar bo‘lib, ularga bank ustav kapitali, qo‘shimcha kapital, zahira kapitali, taqsimlanmagan foyda, kelgusi davr daromadlari, hisob-kitoblar tizimidagi o‘z mablag‘lar va nomoddiy aktivlar kiradi. Demak, bankning o‘z mablag‘lari deb, bankning tijorat faoliyatidagi moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun hosil qilingan turli fondlar hamda o‘tgan va joriy yil faoliyatidan olingan daromadni tushinish kerak.

Tijorat banklari passivlarining ikkinchi guruhi – bu jalb qilingan mablag‘lardir. Bu mablag‘lar bank ta’sischilariga tegishli emas, ular chetdan, ya’ni bank mijozlaridan jalb qilinadi. Bank ishining xususiyati ham shundan iboratki, bank resurslarining asosiy qismi jalb qilingan mablag‘lardan iboratdir. Jalb qilingan mablag‘lar o‘z navbatida ikkiga bo‘linadi: depozit mablag‘lar va qarz mablag‘lar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tijorat bankining resurs potensialini tashkil etuvchi bank passivlarining shakllannishi va optimallanishi jarayonlari, barcha pul mablag‘larining manbalarini boshqarish sifatida muhimlikni talab qiladi. Bankning passiv operatsiyalari uning aktiv operatsiyalarini muvaffaqiyatli o‘tkazishga zamin yaratar ekan, har bir tijorat banki ushbu operatsiyalarni samarali boshqarishga harakat qilishi lozim.

Zamonaviy bank faoliyatida passivlar holatini tahlil qilib borish bank boshqaruvining asosi hisoblanadi. Bugungi kunda, tijorat banklari faoliyatini takomillashtirishda, jumladan, passivlarini boshqarishda ilg‘or jahon tajribasini o‘rganib borish muhim sanaladi. Tijorat banklarida passivlarni boshqarish bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasida passivlarni boshqarish bank faoliyatini o‘rganishda muhim o‘rin egallashini va unga bank faoliyati shakllanishining ilk tarixiy davrlaridanoq katta e’tibor qaratilganini ko‘rishimiz mumkin.

Iqtisodiyotning globallashuv sharoitida tijorat banklarining barqaror rivojlanishini ta’minlash bevosita ularni investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonlaridagi faolligini oshirish va shu orqali o‘z moliyaviy resurs bazasining mustahkamlash zarurati oshib bormoqda. Shu sababli, tadqiqot ishining ushbu bobida O‘zbekiston Respublikasi bank tizimidagi tijorat banklari resurslarining holati, tarkibi va dinamikasini tahlil qilamiz.

1-jadval: O‘zbekiston Respublikasi ijorat banklari passivlari tarkibi[1]

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2022-y.		01.01.2023-y.		01.01.2024-y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
Depozitlar	156 189,8	41,8	216 737,5	45,4	241 686,6	43,5
Markaziy bankning hisobvaraqlari	708,8	0,2	784,3	0,2	1 345,1	0,2
Boshqa banklarning mablag‘lari - rezidentlar	13 288,6	3,6	18 780,8	3,9	24 577,0	4,4
Boshqa banklarning mablag‘lari - norezidentlar	4 670,8	1,2	22 798,5	4,8	20 073,5	3,6
Olingan kreditlar va lizing	173 750,3	46,5	186 614,5	39,1	224 350,7	40,4
Chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar	10 612,7	2,8	10 915,2	2,3	13 160,6	2,4
Subordinar qarzlar	4 248,5	1,1	6 619,3	1,4	9 653,0	1,7
To‘lanishi lozim bo‘lgan hisoblangan foizlar	3 960,0	1,1	5 487,1	1,1	8 106,5	1,5
Boshqa majburiyatlar	6 575,4	1,8	8 443,6	1,8	12 124,9	2,2
Jami majburiyatlar	**374 004,9**	**100,0**	**477 180,8**	**100,0**	**555 077,9**	**100,0**

Mamlakatimiz bank tizimi passivlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, bunda asosiy o‘ritnni mijozlarning depozitlari va olingan kreditlar hamda lizinglar tashkil etadi.

Bank depozitlari oxirgi uch yilda 54,7 foizga oshib, 2024-yilga kelib 241,7 trln so‘mni tashkil etgan. Depozitlarning ulushi bank passivlari tarkibida 41,8 foizdan 43,5 foizga qadar o‘sgan.

Fikrimizcha, mazkur holat banklarda depozit siyosatini takomillashtirishni talab etadi. Rivojlangan davlatlarda tijorat banklarining depozitlari ulushi 70 foiz atrofida bo‘lib, asosiy resurs manbai hisoblanadi. Masalan, 2023-yilda AQSHning Wells Fargo bankida depozitlarning ulushi 72,8 foiz, Bank of America bankida esa 75,3 foiz, Buyuk Britaniyaning HSBC bankida 56 foiz, Yaponiyaning Mitsibushi UFG bankida 58,3 foiz va Xitoyning Agriculture Bank of China bankida 78,3 foizni tashkil etadi[2].

Bank passivlari tarkibida olingan kreditlar va lizingni ulushi 2022-yilda 45,5 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib 40,4 foizga qadar pasaygan. Olingan kreditlar va lizingni summasi esa mazkur davrda 29,5 foizga yoki 173,8 trln so‘mdan 224,4 trln so‘mga qadar ortgan.

Chiqarilgan qimmatli qog‘ozlar va subordinar qarzlarning ulushi juda past bo‘lib, xalqaro amaliyotda mana shu instrumentlardan samarali foydalanadi.

Bank resurslari tarkibida eng barqaror bo‘lgan resurs - bu shubhasiz, bank kapitalidir. Bank kapitali eng barqaror va riski past bo‘lgan, eng arzon bo‘lgan resurs ekanligi bilan bank faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Bankning o‘z mablag‘lari uning faoliyatining asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya’ni real kredit resurslari hajmini, pirovard natijada aktiv amaliyotlar hajmini belgilab beradi. Bankning o‘z mablag‘lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma’lumot manbayi hisoblanadi. Bankning o‘z mablag‘lariga ustav fondi (kapital), rezerv fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi.

1 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tayyorlandi.
2 https://www.wsj.com/market-data/ sayti ma’lumotlari.

2-jadval: O‘zbekiston Respublikasi ijorat banklari kapitali tarkibi[3]

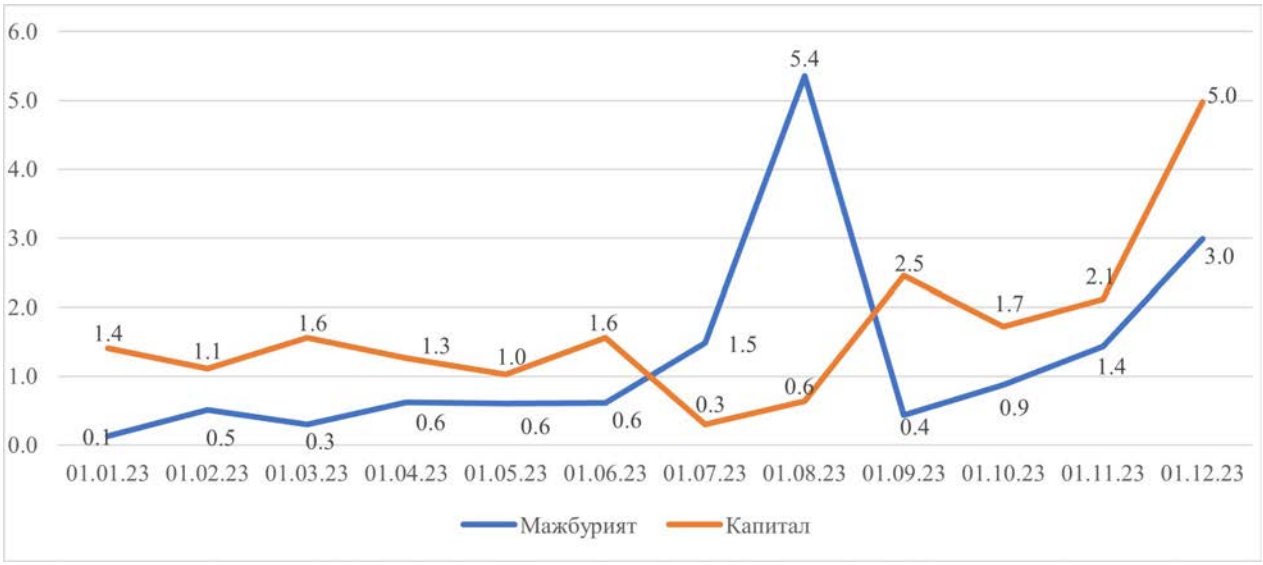
Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2022-y.		01.01.2023-y.		01.01.2024-y.	
	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda	mlrd. so‘m	ulushi, foizda
Ustav kapitali	54 760,0	77,2	59 856,7	75,2	68 643,0	70,7
Qo‘shimcha kapital	675,5	1,0	997,5	1,3	1 338,8	1,4
Zaxira kapitali	8 452,2	11,9	7 320,6	9,2	11 152,6	11,5
Taqsimlanmagan foyda	7 029,9	9,9	11 390,6	14,3	15 944,8	16,4
Jami kapital	**70 917,6**	**100,0**	**79 565,4**	**100,0**	**97 079,2**	**100,0**

Mamlakatimiz tijorat banklari kapitali tarkibini tahlil qiladigan bo‘lsak, bunda eng katta ulushni bankning ustav kapitali tashkil qilmoqda. Ustav kapitalining salmog‘i 2022-yilda 77,2 foiz bo‘lsa, 2024-yilga kelib 70,7 foizni tashkil etgan. Ushbu davrda bank kapitali 25,4 foizga oshgan, ya’ni 2022-yilda 54,8 trln so‘mdan 2024-yilga kelib 68,6 trln so‘mga yetgan.

Bank kapitalining keyingi tarkibiy elementi qo‘shimcha kapital hisoblanadi. Mamlakat qonunchiligiga asosan, qo‘shilgan kapital – oddiy aksiyalarni birinchi marta joylashtirilishida ularning nominal narxidan yuqori to‘langan summadir. Bankning qo‘shimcha kapitali ulushi o‘rtacha 1 foizni tashkil etgani holda, uning summasi 2022-yilda 675,5 mlrd so‘m, 2024 yilda esa 1,3 trln so‘mdan iborat. Xorijiy banklar amaliyotini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2023-yilda qo‘shimcha kapitalning ulushi AQSHning Citi bankida 27 foiz, Fransiyaning BNP bankida 21 foizni tashkil etadi.

Zaxira kapitali o‘rtacha 11 foizni tashkil etgani holda, uning summasi oxirgi uch yilda 8,5 trln so‘mdan 11,2 trln so‘mga qadar oshgan.

Banklarning taqsimlanmagan foydasi mazkur davrda jadallik bilan o‘sganligini ko‘rishimiz mumkin. Xususan, 2022-yilda uning ulushi 9,9 foiz yoki 7,0 trln so‘m bo‘lsa, 2024-yilga kelib ulushini 16,4 foizga qadar yetkazgan va 15,9 trln so‘mni tashkil etgan yoki 227 foizli o‘sishni qayd etgan. Fikrimizcha, taqsimlanmagan foydani o‘sishining asosiy sababi tijorat banklarining sof foydasini katta qismini, ba’zan sof foydani to‘liq bank kapitaliga yo‘naltirilishi hisoblanadi. Misol uchun, CHEKI Hamkorbank ATB 2023-yildagi 700 mlrd so‘mdan ko‘proq bo‘lgan sof foydasini taqsimlash va bank aksiyalari egalariga dividend to‘lash masalalari ham ko‘rib chiqilgan. Aksiyadorlar yig‘ilishi 2023-yil yakunlari bo‘yicha odiy aksiyalar bo‘yicha dividendlar to‘lanmasligiga va imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividendlar to‘lash masalasini keyingi umumiy yig‘ilishga qoldirilishiga ovoz bergan.

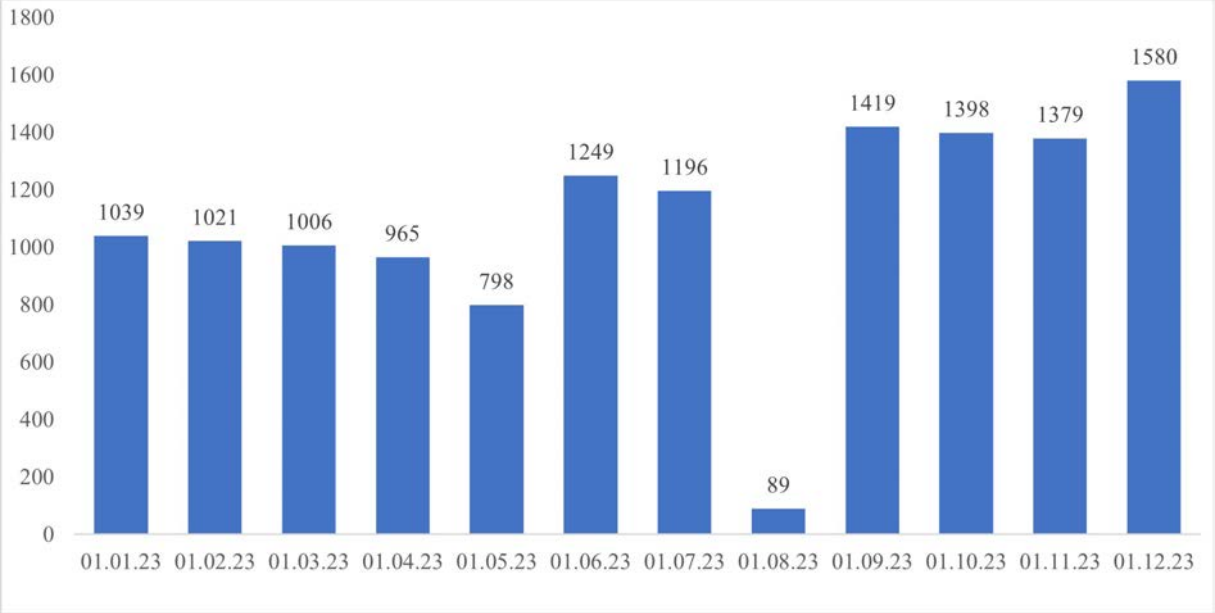
1-rasm: O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining majburiyatlari va kapitali o‘zgarishi dinamikasi[4], foizda

Ushbu rasmda 2023-yil davomida mamlakatimiz tijorat banklarining majburiyatlari va kapitali o‘zgarishi keltirilgan. Bank majburiyatlari ham, bank kapitali ham barqaror o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, yil davomida oshib borganligini ko‘rishimiz mumkin.

3 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tayyorlandi.
4 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

Bank majburiyatlari dastlabki olti oyda 0,1-0,6 foiz atrofida oshib borgan, ammo iyul-avgust oylarida keskin ko‘tarilib ketgan, ya’ni 1,5-5,4 foizni tashkil etgan. Yil oxiriga kelib esa 3,0 foizga oshishi ro‘y bergan. Majburiyatlarning keskin oshishi bank kapitalining keskin pasayishi fonida ro‘y berganligini kuzatish mumkin.

Bank kapitali esa majburiyatlarga nisbatan yuqoriroq tempda o‘sgan, dastlabki olti oyda 1,4-1,6 foiz atrofida tebranib turgan bo‘lsa, iyul-avgust oylarida 0,-0,6 foizga qadar pasayib ketganligini ko‘rish mumkin. Tadqiqotlarda davomida aniqlandiki, ushbu bank kapitali o‘sishining sekinlashishi avgust oyida banklarning sof foydasini keskin kamayib ketishi bilan izohlanadi.

2-rasm: O‘zbekiston banklarining 2023-yildagi oylar kesimidagi sof foydasi[5], mlrd so‘mda

Respublikamiz tijorat banklarining sof foydasi avgust oyida keskin pasayib ketganligini ko‘rishimiz mumkin. Mazkur davrda banklarning sof foda ko‘rsatkichi tushib ketishining asosiy sababi banklarda foizli xarajatlarning oshishi va daromadlarning kamayishi hisoblanadi. Qolaversa, yirik banklardan hisoblangan va so‘nggi 5 yilda yilni eng ko‘p foyda olgan 5 ta bank orasida yakunlagan “Ipoteka bank”ning foydasi kamayganligi bilan izohlanadi. Shuningdek, banklarda muammoli kreditlarning ortishi va ular bo‘yicha zaxira talablarning qat’iy monitoring qilinishi hisobiga foyda ko‘rsatkichi kamaygan.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 13-iyundgai “Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi 2693-sonli nizomga asosan taqsimlanmagan foyda (zarar) quyidagilardan iborat:

- bank balansidagi avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi hisobidan shakllangan kapital zaxiralar va boshqa zaxiralar;
- to‘lanmagan dividend summasidan tashqari o‘tgan yillardan qolgan taqsimlanmagan foyda;
- o‘tgan yillardagi qoplanmagan zararlar va joriy yil zararlari.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarini samarali boshqarishni tadqiq qilish jarayonida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

- tijorat banklari, boshqa xo‘jalik subektlari kabi o‘zining xo‘jalik va tijorat faoliyatini ta’minlash uchun ma’lum miqdorda pul mablag‘lariga, ya’ni resurslariga ega bo‘lishlari lozim. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammosi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi.
- banklarning zarur miqdorda resurslar bilan ta’minlanishi bir tomondan ularning passiv operatsiyalarini samarali tashkil etish va boshqarishni talab etsa, ikkinchi tomondan mijozlarni shu resurslar doirasida pul mablag‘lariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishni talab qiladi.

5 O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

- mamlakatimiz va chet el tijorat banklari passivlarni boshqarishning nazariy asoslarini o‘rgangan hamda amaliy malumotlarni tahlil qilgan holda quyidagi xulosaga keldik, ya’ni, passivlarni boshqarish nafaqat aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun samarali resurslarni jalb qilish, balki bank to‘lov qobiliyatini saqlab turish uchun majburiyatlarni boshqarishni ham nazarda tutgan holda passivlarni optimallashtirish lozimligini ko‘rsatadi;
- bugungi kunga qadar banklarimiz depozit bazasi yetarliligi salbiy baholanmoqda va oxirgi yillarda rivojlangan davlatlar banklari tajribasida muddatli va jamg‘arib boriladigan depozitlar salmog‘ining ko‘pligi aktiv operatsiyalari ko‘lamini kengaytirishda samarali ta’sir ko‘rsatayotgani kuzatildi;
- tijorat banklari kapitali tarkibida qo‘shimcha kapitalning ulushi nihoyatda past ekanligi (1 foiz atrofida) aniqlandi. Vaholanki, rivojlangan mamlakatlar banklarida mazkur ko‘rsatkich 20 foizdan yuqori. Buning asosiy sababi sifatida ikkilamchi qimmatli qog‘ozlar bozorining yetarli darajada rivojlanmaganligini keltirish mumkin.

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarini samarali boshqarishni takomillashtirish maqsadida quyidagi takliflarni keltirib o‘tish maqsadga muvofiq:

- rivojlangan davlatlar tijorat banklari depozit bazasini oshirishda foydalangan ilg‘or tajribasi asosida banklarimiz amaliyotida qo‘llash uchun jozibador depozit (omonat) xizmat turlari taklifi qilinishi lozim;
- qarz qimmatli qog‘ozlarini, jumladan, uzoq muddatli obligatsiyalar va depozit sertifikatlarini chiqarish hajmlarini oshirish hamda subordinar qarzlar jalb qilish, fond bozori faoliyatini kengaytirish va unda banklarning faol ishtirokini ta’minlash;
- raqamli iqtisodiyot sharoitida innovatsion bank xizmatlarini kengaytirish, aholining zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o‘z passiv operatsiyalarini boshqarish bo‘yicha tizim, dasturlar shakllantirish hamda ularni bank tizimiga keng joriy etish;
- tijorat banklarining samarali foiz siyosatini olib borishi natijasida, daromadlilikni tushirmagan holda, omonatchilar oldida bank jozibadorligini oshirish.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklari resurs bazasi asosini tashkil etuvchi bank passiv operatsiyalarining barqarorligi banklar resurs bazasi barqarorligini taminlashning asosiy yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Shu bois, bank passiv operatsiyalarini samarali boshqarilishi bank resurslarini oshirishda muhim omil sifatida dolzarblikni talab qiladi. Bu o‘rinda, yuqorida keltirib o‘tilgan takliflarning banklarimiz amaliyotiga joriy etilishi banklarimizning moliyaviy barqarorligini taminlashga hissa qo‘shadi, deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘jallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni.
2. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. – T.: Iqtisod-moliya, 2017. – 99 b.
3. Рид Э., Коттер Р., Пилл Э. ва Смит Р. “Коммерческие банки” Перевод с анг. –М. Космополис 1991.–С.16
4. Артемова Л.В. Инвестиции и инновации. Словарь-справочник от А до Я. –М.: Юрайт-Издат. 1998.–С.251.
5. Полфреман Д., Форд Ф. Основы банковкого дело. Перевод с англ. –М.: Инфра. 1996 г. –С. 102.
6. Лаврушин О.И .Банковское дело. – М.: “Финансы и Страхование”. 1998 г. –С. 68.
7. Abdullayeva Sh.Z., Omonov. A.A. Tijorat banklari kapitali va uni boshqarish –T.: Iqtisod-moliya, 2006. – 15 b.
8. Farhodjon Kubayevich Xolmamatov. (2024). Bank tizimi moliyaviy barqarorligini ta’minlashda likvidlilik ko‘rsatkichlarining xalqaro me’yorlar asosida baholash va uning tahlili // Journal of New Century Innovations, 50(3), 56–64.
9. Батракова Л.Г. Анализ процентной политики коммерческого банка: Учебное пособие. – М.: Логос, 2015. – 152 с.
10. Kholmamatov, F. (2023). The Importance and Role of Bank Capital in Ensuring the Stability of the Banking System.
11. Банковский менеджмент: Учебник/коллектив авторов; под ред. Д.э.н., проф. О.И. Лаврушина – 4-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2015, – 218 с.
12. Qoraliyev T.M “Pul va banklar” Darslik. T.: – “Iqtisod-moliya”, 2019-y. – 461 b.
13. www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to‘plami
14. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy sayti www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi hukumati portal
15. www.cbu.uz - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy sayti

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI TOMONIDAN ISHLAB CHIQARILGAN MAHSULOTLAR HAJMI TAHLILI

Suvonov Ibrohim Izbasarovich
University of Bussines and Science “Iqtisodiyot” kafedrasi dotsenti

Yoqubjonov Azizjon Qobiljon o‘g‘li
University of Bussines and Science magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik biznes subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan va ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mamlakat iqtisodiy salohiyatidagi o‘rni va aholi ijtimoiy-iqtisodiy farovonligiga ta’siri haqida so‘z boradi. Maqola mavzusini yoritishda xorijlik olimlarning ilmiy ishlaridan unumli foydalanildi.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, kichik biznes, modernizatsiyalash, tijorat, eksport, import, investitsiya, sanoat, savdo, moliyaviy xizmatlar, yo‘naltirilgan bozor.

Abstract: This article analyzes the volume of services produced and provided by small businesses. The article also talks about the role of small business and private entrepreneurship in the economic potential of the country and its impact on the socio-economic well-being of the population. To highlight the topic of the article, the scientific works of foreign scientists were effectively used.

Key words: entrepreneurship, small business, modernization, commerce, export, import, investment, industry, trade, financial services, oriented market.

Аннотация: В данной статье анализируется объем услуг, производимых и оказываемых субъектами малого предпринимательства. Также в статье говорится о роли малого бизнеса и частного предпринимательства в экономическом потенциале страны и его влиянии на социально-экономическое благополучие населения. Для освещения темы статьи эффективно использованы научные труды зарубежных учёных.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, модернизация, коммерция, экспорт, импорт, инвестиции, промышленность, торговля, финансовые услуги, ориентированный рынок.

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan iqtisodiyotimizni rivojlantirishda tadbirkorlikni o‘rni beqiyosdir. Chunki bozor iqtisodiyotining intensiv rivojlanishi hamisha tadbirkorlik faoliyatining faollashuvi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib kelgan. Tadbirkorlik faoliyati – bu daromadni maksimallashtirish va jamiyat ehtiyojini qondirish imkonini beruvchi yangi tovar va xizmat turlarini yaratish maqsadida ishlab chiqarish omillarini loyihalashtirish, tashkil qilish va resurslarni birlashtirishdir. Faoliyat xususiyatiga ko‘ra tadbirkorlikning quyidagi: ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy, vositachilik, sug‘urta, konsalting, axborot, innovatsion tadbirkorlik turlari ajratib ko‘rsatish dolzarbdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Ko‘plab xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning mazmun-mohiyati, uni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar, kichik biznes subyektlarining iqtisodiyotdagi o‘rni hamda ahamiyati to‘g‘risida ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, V. Dolyaning “Ensiklopediya biznesmena” lug‘atida: “Tadbirkor degani yangi bir ishga qo‘l urish, uni bajarishga kirishish, qandaydir kattaroq ishlarni amalga oshirishdir”, – deb ta’rif berilgan bo‘lsa, R. Xizrich va M. Piterslar: “Tadbirkor, ya’ni o‘ylab ish ko‘ruvchi kishi – korxona ishini yurgizishga moyil, qobiliyatli, katta hajmdagi ishlarga qo‘l ura oladigan, jasur, cho‘rtkesar va bunday ishlarga botir bo‘lgan kishidir”, deb ataganlar. Rossiyalik olimlardan A.G. Aganbegyan kichik biznes subyektlarining iqtisodiyotda mahsulotlar ishlab chiqaruvchi, boylik yaratuvchi va xizmat ko‘rsatish sohalarini o‘z ichiga oladigan soha ekanligi, ammo unga moliya-kredit, birja faoliyati kirmasligini ta’kidlagan bo‘lsa, A. Komov o‘zining “Russkoye ekonomicheskoye obshestvo” jurnaliga bergan ilmiy maqolasida kichik biznes subyektlarini iqtisodiyotning

yirik tarkibiy qismi ekanligi va uning rivojlanishida kredit tizimining ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritgan. Umuman olganda, kishining tadbirkorlik holati – bu tashabbuskorligi, novatorligi, manfaatdorligi, ishga eskicha emas, yangicha yondashishidir.

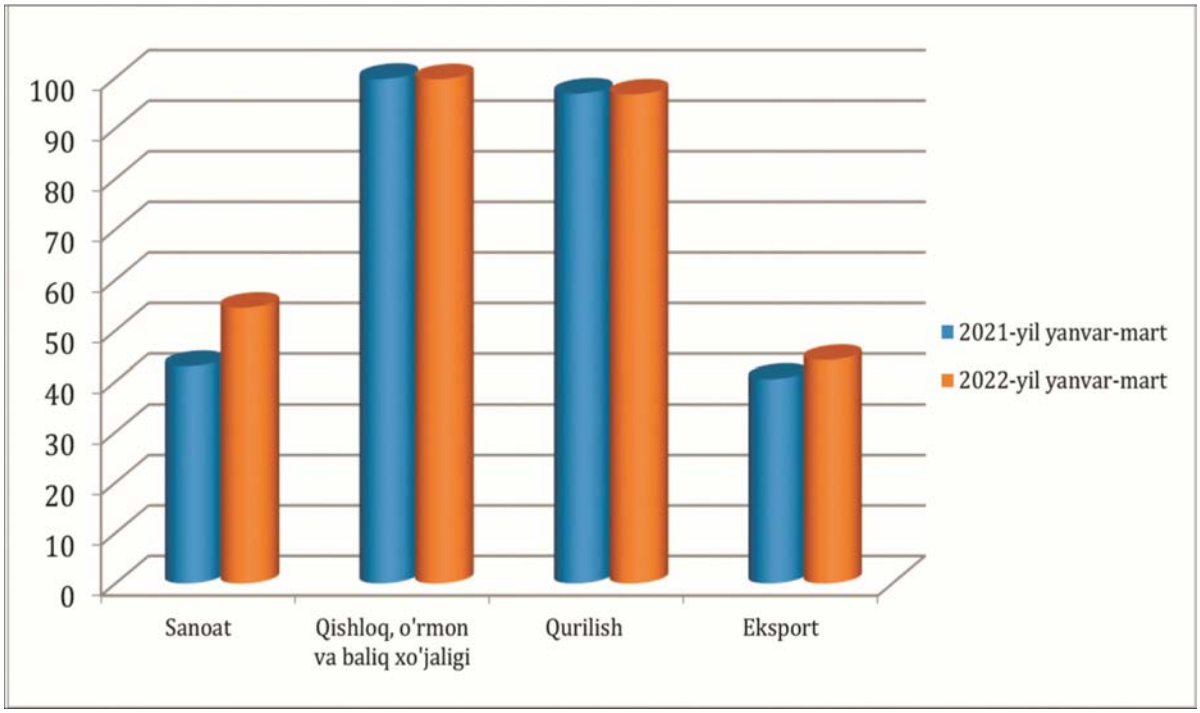
Shu bois kichik biznesning yana bir muhim ijtimoiy vazifasi shundan iboratki, u ijtimoiy jihatdan zaif aholi qatlamlari: ayollar, nogironlar, pensionerlar va boshqalarni ish bilan ta’minlaydi hamda ularning mehnatidan keng foydalanadi. Yosh mutaxassislarning ishlab chiqarish tajribasini oshirishga sharoit yaratib beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadbirkorlikni har taraflama qo‘llab-quvvatlash maqsadida oxirgi ikki yarim yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ellikdan ortiq Farmon va qarorlari qabul qilindi. Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasi huzurida Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi faoliyati yo‘lga qo‘yilib, unga 200 milliard so‘m va 50 million dollar mablag‘ ajratildi. Shunga o‘xshash yana bir qancha amaliy choralar o‘z natijasini berib kelmoqda. Kichik biznes mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 60 foizini, sanoat mahsulotlari hajmining uchdan birini, qishloq xo‘jaligi mahsulotining 98 foizini, investitsiyalarning yarmini ta’minlamoqda. Ko‘pgina viloyatlarda eksportning 70-90 foizi aynan kichik biznesga to‘g‘ri keladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizga ma’lumki, kelgusi davrda iqtisodiyotning asta-sekin tiklanishi bilan iqtisodiy ko‘rsatkichlarda ham o‘sishga erishildi. “2021-yilda O‘zbekiston yalpi ichki mahsulotining o‘sishi 6,2 foizga yetdi”, deyiladi Jahon bankining “Jahon iqtisodiy istiqbollari” hisobotida. Bundan tashqari, sanoat tarmoqlarida ko‘rsatkichlar 2294,2 mlrd. so‘m, qurilish sohasida 595,8 mlrd. so‘m, savdo sohasida 733,0 mlrd. so‘m, qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligida 2289,5 mlrd. so‘m va xizmatlar sohasida 995,9 mlrd. so‘mga yetgan. Yil yakuniga qadar bu raqamlar bir necha barobarga oshishi kutilmoqda.

1-diagramma: 2021–2022-yillarda tadbirkorlikni rivojlantirish ko‘rsatkichlari

Yuqoridagi diagrammada ko‘rib turibmizki 2022-yilning yanvar-mart oylaridagi ko‘rsatkichlar 2021-yilning mos davriga nisbatan olib qaraganimizda, sanoat va eksport sohalarida sezilarli darajada oshganligini, qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi va qurilish sohalarida esa deyarli o‘zgarish kuzatilmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish, ularning faoliyati uchun qulay muhit yaratish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar 2022-yilning 1-aprel holatiga ko‘ra, 21 836 ta kichik biznes subyektlarini (dehqon va fermer xo‘jaliklarisiz) tashkil etish imkonini berdi (2021-yilning shu davriga nisbatan 110,8 foizga ko‘pdir).

Shuningdek, makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti (MHTI) mutaxassislari 2023-yilning 9 oyida (yanvar-sentyabr) kichik biznes subyektlari faoliyatidagi asosiy yo‘nalishlarni tahlil qildik.

Ya’ni 2023-yilning 9 oyi (yanvar sentyabr) yakunlariga ko‘ra, faoliyat ko‘rsatayotgan kichik biznes subyektlarining soni 418,7 mingtaga yetgan. Buning 67,7 mingtasi yangi tashkil etilgan kichik biznes subyektlaridir. Ularning ulushi savdoda 38,6 foizni tashkil etgan bo‘lsa, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlarni ko‘rsatishda 1,7 foizni tashkil qilgan.

Bundan tashqari, tahlil davrida kichik biznes subyektlarining mahsulot (ishlar va xizmatlar) eksporti 5,3 mlrd. AQSH dollarini yoki umumiy eksport hajmining 30,1 foizini tashkil etdi. Hududlar bo‘yicha eksportning eng yuqori ulushi Surxondaryo (74,7 foiz) viloyatida, eng past ulushi esa Navoiy viloyati (8,3 foiz) da qayd etildi.

Mamlakat bo‘yicha kichik tadbirkorlikning eksportdagi ulushi 2,7 foiz punktiga ortgan. Hududlar bo‘yicha Surxondaryo (15,7 foiz punkti), Farg‘ona (19,4 foiz punkti) viloyatlari va Toshkent (7,1 foiz punkti) shahrida eng yuqori o‘sish kuzatildi. Kichik biznes subyektlari tomonidan sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish 2022-yilning 9 oyidagiga nisbatan 1,7 foiz punktiga yuqori bo‘ldi. Kichik tadbirkorlik subyektlarining ko‘rsatilgan umumiy xizmatlar hajmidagi ulushi 47,2 foizni tashkil qildi.

2023-yilning yanvar sentyabr oylarida kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 118,1 trln. so‘mni tashkil qilgan. Bu 2022-yilning mos davridagiga nisbatan 113,8 foiz ko‘p demakdir. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi esa 119,1 trln. so‘mga yetgan va 115,5 foiz o‘sish ta’minlangan. Bajarilgan qurilish ishlari hajmi 80,0 trln. so‘mga yetgan va o‘sish sur’ati 105,9 foizni tashkil qilgan. Xizmatlar sohasi hajmi 155,2 trln. so‘mni tashkil qilgan va 105,3 foizga oshgan.

Iqtisodiyotda ayollar rahbarlik qilayotgan kichik biznes subyektlarining hissasi tobora oshib borayotganini alohida qayd etish joiz. Hududlar bo‘yicha Toshkent shahrida ayol rahbarlar boshqaruvi ostidagi kichik korxona va mikrofirmalarning ulushi 27,9 foizni tashkil etishi anqilandi. Undan keyingi o‘rinlarni Toshkent (12,8 foiz), Samarqand (8,4 foiz) viloyatlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasi (6,6 foiz) egallaydi.

Namangan viloyatida 2022-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan 8 331,8 milliard so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarildi. Hududlar kesimida kichik tadbirkorlik subyektlarining eng ko‘p sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi Namangan shahri (3 740,1 mlrd. so‘m), Uychi (779,1 mlrd. so‘m), Namangan (729,7 mlrd. so‘m), Chust (618,3 mlrd. so‘m) va Chortoq (375,4 mlrd. so‘m) tumanlari hissasiga to‘g‘ri keldi. Norin tumanida (123,2 mlrd. so‘m) sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi eng past bo‘lib qolmoqda

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi Namangan filiali tomonidan Namangan viloyatidagi kichik korxona va mikrofirmalar faoliyati tahlilini ko‘radigan bo‘lsak.

2022-yilning yanvar-mart oylarida kichik tadbirkorlik subyektlarining YaHMdagi ulushi 63,1 % ni tashkil etdi. Kichik tadbirkorlik subyektlarining soni har 1000 aholiga 10,0 birlikni tashkil qildi.

Shuningdek, olingan statistik ma’lumotlarga ko‘ra faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni 29 ming 526 taga yetdi. 2022-yilning yanvar-mart oylarida 1379 ta yangi kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo‘jaliklarisiz) tashkil qilindi.

Dastlabki uch oyi yakunlari bo‘yicha kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalar 19,1 %ga oshib, 2 trln. 89 milliard so‘mni tashkil etdi.

Shu bilan birgalikda, sanoat ishlab chiqarish hajm 1 trln. 275,1 milliard so‘mni tashkil etdi.

Bozor xizmatlarining ko‘rsatish hajmi 12,3 %ga oshdi.

Eksport hajmi 50,3 million dollarni, import 127,2 million dollarni tashkil qildi.

Bundan tashqari 2022-yil yanvar-iyun oylari davomida viloyat yalpi hududiy mahsuloti(YaHM)da kichik biznesning ulushi 70%ni tashkil qilgan. Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha kichik korxona va mikrofirmalarning canoatdagi ulushi 32,0%, qurilish 63,9%, va xizmatlar ko‘rsatish ulushi 18,2%ni tashkil etdi.

Namangan viloyatda kichik korxona va mikrofirmalar tomonidan 2 477,7 mlrd. so‘m qiymatidagi sanoat maxsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lib, o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 7%ga oshgan. 2022-yil birinchi yarim yilligida kichik korxona va mikrofirmalar tomonidan ko‘rsatilgan xizmat hajmi 1 240,4 mlrd. so‘mni tashkil qilib, 2021-yilning mos davriga nisbatan 22,3%ga o‘sganligini ko‘rish mumkin.

Namangan viloyatda chakana savdo aylanmasi xajmining 2 656,0 mlrd. so‘mlik qismi kichik korxona va mikrofirmalar hissasiga to‘g‘ri kelib, 2021-yilning mos davriga nisbatan 8,3%ga o‘sgan. Viloyatdagi umumiy ovqatlanish korxonalari savdo aylanmasida kichik korxona va mikrofirmalardagi ulushi 71,2% (97,4 mlrd. so‘m) ni tashkil etmoqda.

Namangan viloyatda ulgurji savdo aylanmasi hajmining 2 882,6 mlrd. so‘mlik qismini kichik korxona va mikrofirmalar tashkil yetib, 2021-yilning mos davriga nisbatan 20,5%ga o‘sgan. Viloyatda qurilish montaj ishlarining 1 865,4 mlrd. so‘mlik qismi kichik korxona va mikrofirmalar tomonidan amalga oshirilgan, 2021-yilning mos davriga nisbatan 1,8%ga o‘smoqda.

Kichik korxona va mikrofirmalarining viloyat tashqi savdosidagi ulushi 58%ni tashkil etgan. 2022-yil birinchi yarim yilligida kichik korxona va mikrofirmalar tomonidan amalga oshirilgan tashqi savdo hajmi mos ravishda 201,6 mln. AQSh dollari va 150,9 mln. AQSh dollariga tengdir.

2022-yil 1 iyul holatiga ko‘ra, jami kichik korxona va mikrofirmalar soni 30 403 tani tashkil etib, bundan 1 561 tasi kichik korxona va 28 842 tasi mikrofirmalarga to‘g‘ri kelmoqda.

Amalga oshirilgan eksport va import 2022-yildagi hajmi mos ravishda 581,2 va 694,9 mln.dollarni tashkil qilib, 2021-yilga nisbatan 17,1 va 16,8%ga oshgan. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar tomonidan 3594,7 mlrd.so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan bo‘lib, jami ishlab chiqarish hajmida xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarning ulushi 19,7%ni tashkil etmoqda. Bu esa tadbirkorlikni ya’nada rivolanayotganligini ko‘rishimiz lozimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Namangan viloyati hududida kichik biznesning rivojlanishida qurilish va pardozlash materiallari, asbob-uskunalar, tekstil, mashinasozlik ehtiyot qismlari va uskunalari, farmatsevtika mahsulotlari, ko‘plab iste’mol tovarlari, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish va boshqalar yuqori potensialga ega sohalar hisoblanadi.

Namangan viloyatida tadbirkorlik muhitini yanada yaxshilash bo‘yicha to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan va izchil amalga oshirib borilayotgan kompleks chora-tadbirlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish va barqaror iqtisodiy o‘sish sur’atlarini ta’minlash imkonini bermoqda. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va ularga qulay shart-sharoitlar yaratib berish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida ularning soni yil sayin ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2022-yil 21-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-maydagi “Faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3697-son qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-apreldagi “Hududlarda tadbirkorlik loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-212-son qarori.
4. Margherita Ebraico (2015). An Assessment of the Performance of the Italian Tax Debt Collection System. Italia.Taxation papers
5. Sherov, A. (2018). Legal basis and importance of state financing of education system. International Finance and Accounting, 2018(2), 92.
6. Muhammadjanovich K. I. Effective directions of development of entrepreneurship //Conference Zone. – 2022. – C. 129-133.
7. Sharipov K.B. Kichik tadbirkorlik faoliyatida tarmoqbo‘yicha ixtisoslashuv jarayonlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. -T.: “Akademiya noshirlik markazi” nashriyoti,2020. 61 b
8. Aripov O.A.Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ishbilarmonlik muhitini yaratish. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. No 2, mart-aprel, 2019-yil
9. Kazakov, O. S., & Kamoliddinovl. (2021). Questions Of The Effective Utilization Of Industrial Resources In Enterprise Activity In The Conditions Of Economy Globalization. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 3(04), 114-119. https://doi.org/10.37547/tajiir/Volume03Issue04-18
10. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari.
11. www.agro.uzsayti ma’lumotlari.

PULGA TALAB VA TAKLIFNI STATISTIK PROGNOZLASH MASALALARI

Ibrohimov Muhammadjon Abdullajanovich
University of Bussines and Science “Iqtisodiyot” kafedra o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada moliyaviy dasturlash tarkibining asosi bo‘lib, ichki manbalardan pullar (ichki kredit) bilan tashqi manbalardan pullar (sof xorijiy aktivlar) orasida farqlar hamda ular orasidagi bog‘liqliklar yoritilgan. Pul-kredit sharhiga asoslangan ayniyat tarkibida pul massasi ichki va tashqi komponentalardagi o‘zgarishlar summasi sifatida keltirilgan.

Kalit so‘zlar: pul, pul massasi, talab, taklif, pul aylanish tezligi, pul agregati, pul multiplikatori, zaxira pullar, inflyasiya, prognoz, tadbirkor, tadbirkorlik.

Abstract: This scientific article is the basis of the financial programming structure, the differences between money from internal sources (domestic credit) and money from external sources (net foreign assets) and the relationship between them are highlighted. The money supply is presented as the sum of changes in internal and external components in the analysis based on monetary and credit analysis.

Key words: money, money supply, demand, supply, money circulation rate, money aggregate, money multiplier, reserve money, inflation, forecast, entrepreneur, entrepreneurship.

Аннотация: Данная научная статья положена в основу структуры финансового программирования, выделены различия между деньгами из внутренних источников (внутренний кредит) и деньгами из внешних источников (чистые иностранные активы) и взаимосвязь между ними. Денежная масса представлена как сумма изменений внутренней и внешней составляющих при анализе на основе монетарного и кредитного анализа.

Ключевые слова: деньги, денежная масса, спрос, предложение, скорость денежного обращения, денежный агрегат, денежный мультипликатор, резервные деньги, инфляция, прогноз, предприниматель, предпринимательство.

KIRISH

Respublikamizda makroiqtisodiy barqarorlik masalalariga katta e’tibor berilishi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi tomonidan MHTning asosiy agregatlarini ishlab chiqilishiga qaramasdan, moliyaviy oqimlar balansidan foydalangan holda makroiqtisodiy siyosatning asosiy qirralari bo‘lmish pul-kredit, soliqbyudjet, tashqi iqtisodiy kabi siyosatlarning o‘zaro uyg‘unlini ta’minlash ishlari, ayniqsa, o‘rta va uzoq muddatli prognozlarni tuzishda, shuningdek, bunday hisob-kitoblarning statistik axborotlar bazasini yanada takomillashtirishni talab qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida “2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning yettita ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasidan–taraqqiyot strategiyasi sari” mazmun mohiyati Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlari bilan to‘la hamohang ekanini ta’kidlab o‘tdi [1]. Ushbu holat, fikrimizcha, maroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda moliyaviy dasturlashning statistik muammolarini dolzarbligidan dalolat beradi. Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda qo‘llaniladigan moliyaviy oqimlar balansining tarkibiy qismlarini shakllantirishda statistik ko‘rsatkichlar tizimini takomillashtirish va moliyaviy dasturlash usuli yordamida qisqa va o‘rta muddatli prognoz ishlarida iqtisodiyotning real, moliya, davlat va tashqi dunyo sektorlari ko‘rsatikichlarining o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash bo‘lib hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmini oshirish (YAIM hajmi), byudjet daromadlarini ko‘paytirish (qo‘shimcha soliq tushumlari orqali), ish o‘rinlarini yaratish va aholi real daromadlarini oshirish boshqa omillar bilan bir

qatorda, iqtisodiyotga taklif qilinayotgan pul taklifi omiliga ham bog‘liqdir. Mazkur omilning nazariy va amaliy jihatlari bilan bog‘liq masalalar bir qator xorijiy iqtisodchi olimlarning, jumladan, Djon Keyns (1924, 1931, 1936), Irving Fisher (1930), Milton Fridman (1963, 1968), Anna Shvars (1963) kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan.

Xususan, Dj.Keyns monetar vositalarning, jumladan foiz stavkasining, pul massasining va valyuta kursining bir qator makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga, ya’ni inflyasiya, ishsizlik darajasi, iste’mol, jamg‘arma, investisiya, ishlab chiqarish hajmi, tashqi savdo aloqalari kabi bir qator makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga bo‘lgan ta’sirini mikro va makroiqtisodiyot nuqtai nazaridan hamda ochiq va yopiq bozor xususiyatlari bo‘yicha chuqur tahlil qilgan. Shuningdek, u iqtisodiyotga zarur darajadagi pul taklifining mavjud bo‘lishini narx barqarorligining muhim sharti sifatida e’tirof etgan.

Keynsning foiz stavkasiga oid xulosasi va fikr-mulohazalarini yanada kengroq va chuqurroq tadqiq qilgan yetakchi iqtisodchi olim Irving Fisherdir. U o‘zining “Foiz siyosati nazariyasi” deb nomlangan fundamental tadqiqotida foiz stavkasi va u bilan bog‘liq munosabatlarning barcha mexanizm va elementlarini birma-bir juda chuqur tadqiq qilgan [3,4,5].

Shulardan biri bu iqtisodiyotning pulga bo‘lgan talab va taklif muvozanatini foiz stavkasi orqali tartibga solish borasida ishlab chiqqan muhim nazariy xulosalaridir. Jumladan, u pulning bahosini (narxini) real foiz stavkasi belgilashi va u pulning qadr-qimmatiga (xarid qobiliyatining oshishi yoki pasayishi), narxnavo darajasiga (inflyasiya) hamda ishlab chiqarish hajmiga (YAIM), aholi real daromadlariga (jamg‘arma va investisiyalarga) bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi eng muhim omil hisoblanishi xususida qat’iy xulosaga kelgan [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida iqtisodiyotga pul taklifining monetar ko‘rsatkichlari o‘zaro qiyosiy tahlil qilinib, ular o‘rtasidagi nomutanosiblik tendensiyalari, tanqislik, elastiklik ko‘rsatkichlari, pul massasining model bo‘yicha prognozi, korxona moliyaviy barqarorligiga ta’sir etuvchi omillar aniqlangan. Tahlil jarayonida ilmiy abstraksiyalash, ekspert baholash, induksiya va deduksiya, taqqoslash, tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pul-kredit sohasidagi o‘zgarishlarni miqdoriy baholash va ularni iqtisodiyotning boshqa sektorlari bilan bog‘lash uchun asos bo‘lib pul-kredit sharhi (PKSH) xizmat qiladi.

PKSHning asosiy ayniyati quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\mathbf{NFA+NDC=M2-OIN} \quad (1)$$

bu yerda:
M2 – keng ma’nodagi pul massasi, ya’ni tor ma’nodagi pul massasi (M1) bilan kvazi pullar (QM) yig‘indisi,
NFA – sof xorijiy aktivlar,
NDC – sof ichki kreditlar,
OIN – boshqa sof moddalar.

Pulga talab prognozi

Pul kredit boshqaruv idoralarining (PKBI) muhim vazifalaridan biri yuqorida keltirilgan o‘zgaruvchilarning talabga javob beradigan va kutilayotgan boshqa makroiqtisodiy o‘zaruvchilarga mos keluvchi kelgusidagi miqdorlarini prognozlashdir. Bu yo‘lda birinchi muhim qadam sifatida pulga talabni prognozlash hisoblanadi.

Pulga talabni baholashda ikkita asosiy yondoshuv mavjud. Ulardan birinchisi nominal yalpi ichki mahsulotni (YAIM, GDP) pul massasi miqdoriga bo‘lish orqali hisoblanadigan pul aylanish tezligining oxirgi o‘zgarishlarini ekstropolyasiyalashga asoslanadi.

$$\mathbf{V = GDP : M2} \quad (2)$$

Agar pul aylanish tezligi oxirgi bir necha yil davomida o‘zgarmagan bo‘lsa yoki qandaydir tendensiya bo‘yicha o‘zgargan bo‘lsa, shu asosda prognozlash davri uchun pul aylanish tezligini baholash mumkin. Shu tarzda aniqlangan pul aylanish tezligining miqdoriga asoslanib inflyasion kutish va foiz stavkalari bo‘yicha o‘zgartirishlar kiritish mumkin.

Pul aylanish tezligining prognozidan foydalanib prognoz qilingan YAIMga mos keluvchi pulga bo‘lgan talabni ham prognozlash imkoniyati tug‘iladi. Prognozlashning ushbu usulidan foydalanish, ayniqsa, dinamika

qatorlarida ma'lumotlar yetarli bo'lmagan yoki ma'lumotlar sifati past bo'lgan, shuningdek, moliya sektorida sezilarli darajada institusional o'zgarishlar sodir bo'layotgan mamlakatlarda katta foyda beradi [5].

Pulga bo'lgan talabni baholashning ikkinchi usuli ekonometrik usullarga asoslanadi. Iqtisodiy agentlarning moliyaviy qarorlari unchalik ko'p bo'lmagan ayrim iqtisodiy o'zgaruvchilarning funksiyasi sifatida, pul agregatlari orasidagi bog'liqliklar va ularni belgilovchi o'zgaruvchilar vaqt davomida o'zgarmaydi, deb qaraladi. Aholi o'z xohishi bilan qo'lida saqlab turadigan pul miqdori uning sotib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lganligi sababli, pulga talab tenglamasi real ko'rinishdagi miqdorlarda ifodalanadi (ya'ni, inflyasiyani hisobga olgan holda).

Hisob-kitoblarni olib borishda pulning qaysi agregatidan foydalanish lozimligi empirik natijalar asosida aniqlanadi. Aholining pulga talabini u yoki bu pul agregati aniq va barqaror ifodalashini oldindan belgilab bo'lmaydi. PKSHni prognozlashda, odatda bank tizimini nodavlat sektori oldidagi majburiyatlarida pul massasiga kiradigan qaysi qismi salmoqli bo'lsa, o'sha qismga asoslangan pul massasi agregatidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Biroq pul agregati tushunchasi qanchalik keng qaralsa, PKBI tomonidan uning miqdorini nazorat qilish shunchalik qiyinroq bo'ladi.

Iqtisodiy operatsiyalar bilan bog'langan real YAIMni va pullarni saqlashning boshqa moliyaviy va real aktivlarga nisbatan nisbiy foydaliligini (nisbiy qiymat) o'zgaruvchi miqdor sifatida qaralishi pulga talab funksiyasini prognozlashda keng qo'llaniladi.

Alternativ qiymat o'zgaruvchisini tanlash mamlakatda foydalaniladigan pul agregati tushunchasi va institusional tizim tarkibiga bog'liq bo'ladi. Foiz daromadlari keltirmaydigan pul aktivlarini saqlashning alternativ qiymatining me'yori sifatida nominal foiz stavkalaridan foydalanish mumkin. Foiz daromadlari keltiradigan pul agregatlari uchun esa, pul va boshqa moliyaviy aktivlar bo'yicha foiz stavkalari orasidagi farq mos keladi. Bank tizimini xususiy sektor oldidagi moliyaviy majburiyatlari yalpi moliyaviy aktivlarning asosiy qismini tashkil qilgan mamlakatlarda ba'zan real foiz stavkasi moliyaviy aktivlardan daromadlar bilan real aktivlardan daromadlar orasidagi farqning me'yori sifatida foydalaniladi (real foiz stavkasining ko'payishi pul agregati o'zgarishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi). Agar foiz stavkalari uzoq vaqt mobaynida o'zgarmasa, bunday ta'sirning miqdorini aniqlash uchun faqat inflyasiya darajasining o'zgarishidan foydalanish mumkin (inflyasiyaning real pul qoldiqlariga ta'siri salbiy bo'ladi) [6].

Pul agregatiga talabni empirik baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$(M:R)t=a_0 + a_1(Y:P)t + a_2(\pi)t \quad (3)$$

bu yerda:
M – pul agregati,
R – narx indeksi darajasi (inflyasiya),
Y - nominal YAIM,
π – pul saqlashning nisbiy qiymati,
a_1 – daromad bo'yicha pulga talabning elastikligi (agar miqdorlar logarifmik shaklda berilgan bo'lsa),
a_2 - pul massasining nisbiy qiymat o'zgaruvchisiga ta'sir darajasi (belgi π ning tanlangan ta'rifiga bog'liq bo'ladi).

3-tenglama bo'yicha barqaror bog'liqliklar belgilangandan so'ng, tenglamadagi o'zgaruvchilar asosida kelgusi davr uchun pulga talabni prognozlash mumkin bo'ladi. O'zgaruvchilar sifatida esa real YAIM, inflyasiya darajasi va foiz stavkalarining o'zgarishlari olinishi lozim.

PKSHning passiv qismini prognozlashda pul massasini prognozlash asosiy element bo'lib hisoblanadi.

Aktiv qismning sof xorijiy aktivlar (NFA) bo'lagi tashqi to'lovlarning umumiy saldosini prognozlash orqali hisoblanadi. Boshqa sof moddalar (OIN) prognozi to'laqonli axborotlar mavjud bo'lmagan xollarda ma'lum tendensiyalarga asoslanishi mumkin. Boshqa sof moddalar valyutalarning almashuv kurslaridagi o'zgarishlarni inobatga olishi lozim.

Natijalar. Pul taklifi prognozi

PKBI PKSHda pul-kredit siyosatining oraliq belgilangan prognoz ko'rsatkichlariga erishishlari uchun operasion belgilangan o'zgaruvchilarning prognozlari talab qilinadi. Bunday prognozlar PKBIning schetlari asosida tuziladi. 1- tenglamaga mos keluvchi ayniyat quyidagicha ifodalanadi:

$$RM^*=NFA^*+NCg^*+CDMB^*+CPS^*+OIN^* \quad (4)$$

bu yerda:
RM* - zaxira pullari,
NFA* - PKBIning sof xorijiy aktivlari,
NCg* - davlatga sof talablar,

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

CDMB* - pul-depozit banklariga talablar,
CPS* - davlat sektoriga talablar (agar ular bo‘lsa),
OIN* - boshqa sof moddalar.
Yulduzcha (*) belgisi ma’lumotlar PKBI schetlari to‘g‘risida ekanligini anglatadi.

PKSHda ifodalangan M2 pul agregatining o‘zgarishi Markaziy bankning zaxira pullaridagi o‘zgarishlar bilan quyidagi bog‘liqlikda bo‘ladi:

$$\mathbf{M2 = mm\ RM^*} \quad (5)$$

Pul multiplikatorining (mm) miqdori bank tizimidagi zaxira talablarining o‘rtacha miqdoriga teskari proporsional bog‘liqlikda bo‘lgani bilan, ular bir xil emas. Quyida bank tizimidan tashqarida bo‘lgan naqd pullarning salmog‘idagi o‘zgarishlarni hisobga oladigan formula keltirilgan.

Buning uchun quyidagi tushunchalarni kiritamiz:
CY- banklardan tashqari naqd pullar;
D- talab qilib olguncha depozitlar va muddatli hamda jamg‘arma depozitlar (DD+TD);
R- tijorat banklarining zaxiralari (ularning Markaziy bankdagi depozitlari + banklardan tashqaridagi naqd pullar), ortiqcha zaxiralarni ham qo‘shib hisoblaganda;
c- banklardan tashqari naqd pullarni depozitlarning umumiy summasiga nisbati;
r- zaxiralarning aholini umumiy depozitlari summasiga nisbati. Natijada, quyidagi 2 ta ayniyatni yozish mumkin:

$$\mathbf{M2 = CY + D\ RM = CY + R}$$

Bundan 5-formulani qo‘llab, pul multiplikatorini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$mm = \frac{CY + D}{CY + R}$$

Surat va mahrajni D ga bo‘lsak, quyidagi formulaga ega bo‘lamiz:

$$mm = \frac{c+1}{c+1} \quad (6)$$

6-tenglama pul multiplikatorining uchta iqtisodiy agentning harakatiga bog‘liqligini ko‘rsatadi:

- majburiy zaxiralar me’yorini belgilaydigan PKBdan;
- o‘zining ortiqcha zaxira miqdorini belgilaydigan tijorat banklaridan;
- pul massasining tarkibini, ya’ni naqd pullar va depozitlar nisbatini amaldagi foiz stavkalari va boshqa o‘zgaruvchilar asosida aniqlaydigan bank tizimidan tashqarida bo‘lgan aholidan.

Markaziy bank pul multiplikatori miqdorini to‘laligicha nazorat qila olmaydi. Bundan tashqari, uning zaxira pullari ustidan nazorati ham to‘laqonli emas. Markaziy bankning olib borayotgan siyosati tijorat banklariga nisbatan talablarni ifodalasada, sof xorijiy aktivlarning o‘zgarishi to‘lov balansining (TB) holatini ifodalaydi, davlat sektoriga sof talablarning o‘zgarishi esa, davlat byudjetining holatiga bog‘liq bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning real dasturlarini tuzish jaryonida ishlab chiqarish, inflyasiya sur’atlari va boshqa iqtisodiy siyosatga ta’luqli chora-tadbirlarning maqsadli ko‘rsatkichlari belgilanadi. Ishlab chiqarish, inflyasiya sur’atlari, TB va boshqa maqsadlardagi har qanday o‘zgarishlarning oqibatlari chuqur tahlil qilinadi.

Pul-kredit schetlari bilan TB orasidagi aloqalar valyuta kursida o‘zgarishlar sodir bo‘lsa, ancha murakkablashadi. Bank tizimi balansini taxlil qilishda zaxiralarning o‘zgarishi ko‘pincha operatsiya oqimlariga tenglashtiriladi. Bu har doim ham to‘g‘ri emas. Xususan, ikki davr orasidagi zaxiralarning o‘zgarishi faqat operatsiyalardagi o‘zgarishlarnigina emas, balki qiymatni qayta baholash va boshqa omillarning o‘zgarishlari hisobiga sodir bo‘lishi mumkin. Qiymatni qayta baholash moliyaviy aktivlar va passivlarga narxlarning o‘zgarishi natijasida paydo bo‘ladi. Narxlar esa o‘z navbatida bozor narxlari yoki valyuta kurslaridagi tebranishlar, kreditorlar tomonidan qarzlardan voz kechib yuborish va boshqa omillar hisobiga sodir bo‘lishi mumkin. Zaxiralarning vaqt bo‘yicha o‘zgarishilarini operatsiyalar oqimlariga tenglashtirish taxlil qilinayotgan davrda, ayniqsa valyuta kurslarida kuchli tebranishlar bo‘lganda, noto‘g‘ri xulosalarga olib keladi. Demak, bunday holatlarda aniq operatsiyalar oqimini hisoblash uchun valyuta kursidagi o‘zgarishlarni inobatga oladigan tuzatishlar kiritish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 4-apreldagi “Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda ilmiy yondashuvlarni kengaytirish va boshqaruv kadrlarini tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-108-sonli qaror. www.lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi “2019–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4477-sonli qarori. www.lex.uz
3. Keyns Dj. Общаya teoriya zanyatosti, prosenta i deneg. 1936. ctr.63-67.
4. Keynes J. A. Tract on monetary reform. 1924.
5. Abulqosimov H.P. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish yo‘llari. T. 2001.
6. Nabixodjayev, A., & Muminov, A. (2022). Inflyasiya: tashqi omillar tahlili. Iqtisodiyot va ta’lim, 23(5), 27–34. https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss5/a716
7. Muhammadjanovich K. I. Effective Directions of Development of Entrepreneurship //Conference Zone. – 2022. – S. 129-133.
8. Kazakov, O. S., & KamoliddinovI. (2021). Questions Of The Effective Utilization Of Industrial Resources In Enterprise Activity In The Conditions Of Economy Globalization. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 3(04), 114-119. https://doi.org/10.37547/tajiir/Volume03Issue04-18
9. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy holati. Statistik to‘plam. – Toshkent, Davlat Statistika qo‘mitasi, 2020 yil -143 b.
10. www.agro.uzsayti ma’lumotlari.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA SOLIQ TIZIMI

Akbarov Akramjon Ibroximjonovich
University of Bussines and Science “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada tadbirkorlik subyektlarini soliq tizimini rivojlantirish masalalari, soliq tizimi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan, mamlakatda samarali soliq tizimini joriy etish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi va bugungi kundagi o‘zgarish jarayonlari hamda mamlakatitmizga keltirayotgan samaradorligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: soliq tizimi, soliqqa tortish, soli yuki, soliq imtiyozlari, soliq qarzdorligi, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, soliq siyosati.

Abstract: The article discusses the development of the tax system of business entities; the tax system is important in the development of the country’s economy. Therefore, the implementation of an effective tax system in the country is considered one of the most important issues, and the effectiveness of the current change processes in our country is shown.

Key words: Tax system, taxation, tax burden, tax incentives, tax debt, legal entity, individual, tax policy.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития налоговой системы субъектов предпринимательства, налоговая система имеет важное значение в развитии экономики страны. Поэтому внедрение эффективной налоговой системы в стране считается одним из важнейших вопросов, и показана эффективность текущих процессов изменений в нашей стране.

Ключевые слова: налоговая система, налогообложение, налоговое бремя, налоговые льготы, налоговая ответственность, юридическое лицо, физическое лицо, налоговая политика.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar nafaqat tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga, balki soliqqa tortish tizimini ham keng rivojlantirishga qaratilgan.

Bizga ma’lumki soliqlar – davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Shunga ko‘ra, mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab barcha sohalar qatori soliq sohasida ham bir qator islohotlar amalga oshirilib kelmoqda.

Yangi O‘zbekiston islohotlarida nafaqat soliq va yig‘imlarni undirish, balki soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzdorlikni qisqartirish hisobiga davlat budjeti daromadlarini shakllantirishga e’tibor qaratilgan.

Yangi soliq siyosati doirasida ish haqiga soliq yuki 1,5 barobar kamaytirildi. Natijada rasmiy sektorda ishlayotganlar soni yil davomida 500 mingtaga ko‘paydi.

Bundan tashqari, qo‘shilgan qiymat solig‘i stavkasi 20 foizdan 15 foizga tushirildi. Buning hisobidan o‘tgan yili soliq to‘lovchilar ixtiyorida 2 trillion so‘m qoldi. Joriy yilda bu raqam 11 trillion so‘mni tashkil etishi kutilmoqda. Bir yilda tadbirkorlar ixtiyorida shuncha mablag‘ qolishi, albatta, ularga o‘z bizneslarini rivojlantirish uchun juda katta qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Islohotlar natijasida o‘tgan yili 93 mingta yoki 2018-yilga nisbatan qariyb 2 barobar ko‘p yangi tadbirkorlik subyektlari tashkil etildi.

Jahon bankining “Biznes yuritish” reytingida 7 pog‘ona ko‘tarilib, biznesni ro‘yxatga olish ko‘rsatkichi bo‘yicha dunyoning 190 ta davlati orasida 8-o‘rinni egalladik va eng yaxshi islohotchi davlatlar qatoridan joy oldik”[1].

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020-yil. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 51-modda.

Ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlarining asosiy qismi soliqlar va yig‘imlar hisobidan shakllantiriladi. Soliqlarning o‘z vaqtida va to‘liq to‘lanishi davlat darajasida amalga oshirilayotgan barcha chora-tadbirlar, ya’ni budjet va maqsadli jamg‘armalarning o‘z vaqtida sarflanishini moliyalashtirishga xizmat qiladi.

Tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiy salohiyatini yanada yuksaltirish, ularga kelgusida soliq va yig‘imlar bo‘yicha budjetga tushumlarni ko‘paytirish imkonini beruvchi mexanizmni yaratish, korxonalarning investitsion jozibadorligi va moliyaviy barqarorligini ta’minlash, asosli takliflar topish va faoliyatini rivojlantirish, amaliy maslahatlar va aniq yechimlarni ishlab chiqish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Bu borada soliq va yig‘imlarning o‘z vaqtida va to‘liq to‘lanishini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Soliqlarning o‘z vaqtida to‘lanishini ta’minlash soliq qarzi yuzaga kelishining iloji boricha oldini olish va ular yuzaga kelgandan keyin samarali undirish orqali amalga oshiriladi.

Aytish joizki, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida bu masalaga alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, uning 51-moddasida “Fuqarolar qonun hujjatlarida belgilangan soliqlar va mahalliy yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar[2]”, deb belgilangan.

Shu bois soliq to‘lovchilarning soliq qarzlarini qisqartirish va yangi qarzlar paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik, ularni tahlil qilish hamda soliq va yig‘imlarning budjetga o‘z vaqtida tushumini nazorat qilish soliq organlarining eng muhim masalalaridan biridir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bir qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan mamlakatimiz moliya va soliq tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari, jumladan, soliq undirishning ayrim masalalari o‘rganildi.

Bu borada tadqiqot olib borgan xorijlik olim Margherita Ebraiko mamlakatda soliq va yig‘imlarni undirishni rivojlantirish va rag‘batlantirish bilan birga soliq qarzi bo‘lgan soliq to‘lovchilarga nisbatan qattiq choralar ko‘rish zarurligini ta’kidlagan. Bu undirish bo‘yicha soliq qarzlarini kamaytirish va ularning yuzaga kelishining oldini olishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlangan2.

Martin Tompsenning so‘zlariga ko‘ra, so‘nggi yillarda yirik kompaniyalarning soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash holatlari ko‘payib bormoqda. Bu mamlakatda soliq yukining yuqoriligi bilan izohlanadi. Korxonalarning soliq to‘lovlari bo‘yicha qarzdorliklarining mavjudligi ham bevosita soliq yukining yuqoriligi bilan bog‘liq hisoblanadi. Masalan, AQShda soliq yuki 29,8 foiz, Buyuk Britaniyada 34,6 foiz, Germaniyada 37 foizni tashkil etadi.

Shu bilan birga, A.G‘iyosov o‘z ilmiy tadqiqotlarida davlat soliq xizmati organlari tomonidan asosiy hisobraqamga qo‘yilgan inkasso topshiriqnomasi bir oy muddatda to‘liq bajarilmagan taqdirda, xo‘jalik yurituvchi subyektning barcha hisobraqamlariga qaratilishini belgilab qo‘yish tartibini joriy etish orqali soliq to‘lashdan qochishni oldi olishini hamda soliq qarzdorligi ma’murchiligini takomillashtirish uchun birinchi navbatda soliq madaniyati darajasini oshirishga yo‘naltirilgan soliqqa oid qonun hujjatlarining normalarini takomillashtirish zarurligini ta’kidlagan[3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini tadbirkorlikni rivojlantirish sohasidagi qonun osti va me’yoriy-huquqiy hujjatlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-apreldagi “Hududlarda tadbirkorlik loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlariniyanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-212-son [3], shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-iyundagi “Tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash davlat jamg‘armasi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-150-son Farmoni asos qilib olindi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishda soliq tizimini shakllantirish jarayoni mantiqiy fikrlash, ilmiy mushohada, soliq tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan holda tadqiq etilgan. Induksiya va deduksiya, statistik hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilib tadbirkorlik faoliyatini soliq mexanizmini rivojlanish shart-sharoitlari va imkoniyatlari asoslab berilgan [1].

TAHLIL VA NATIJALAR

Yillar davomida soliq yukining kamayishi kelajakda soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash va soliq qarzlarini kamaytirish imkonini beradi.

Xorijiy tadqiqotchi Maykl Brostek soliq qarzlarini undirish samaradorligini oshirishning quyidagi omillarini sanab o‘tgan, jumladan:

2 Margherita Ebraico (2015). An Assessment of the Performance of the Italian Tax Debt Collection System. Italia.Taxation papers

3 A.G‘iyosov. Soliqlar va majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzdorliklarni kelib chiqishi tahlili. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2019-yil.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- mamlakatda soliq to‘lovlari bo‘yicha qarzdorlik paydo bo‘lishining oldini olish uchun soliq yukini kamaytirish kelgusida soliqlar bo‘yicha qarzdorlikni kamaytirishga olib keladi;
- muddati o‘tgan soliq va yig‘imlarni undirish strategiyasi faqat belgilangan muddatda ijobiy samara beradi.

Marsel Fisher o‘z tadqiqotlarida korporativ daromad solig‘ini o‘rgangan. Bunda tadqiqotchi jami soliqlar bo‘yicha qarzdorlikning samaradorligini o‘rgangan.

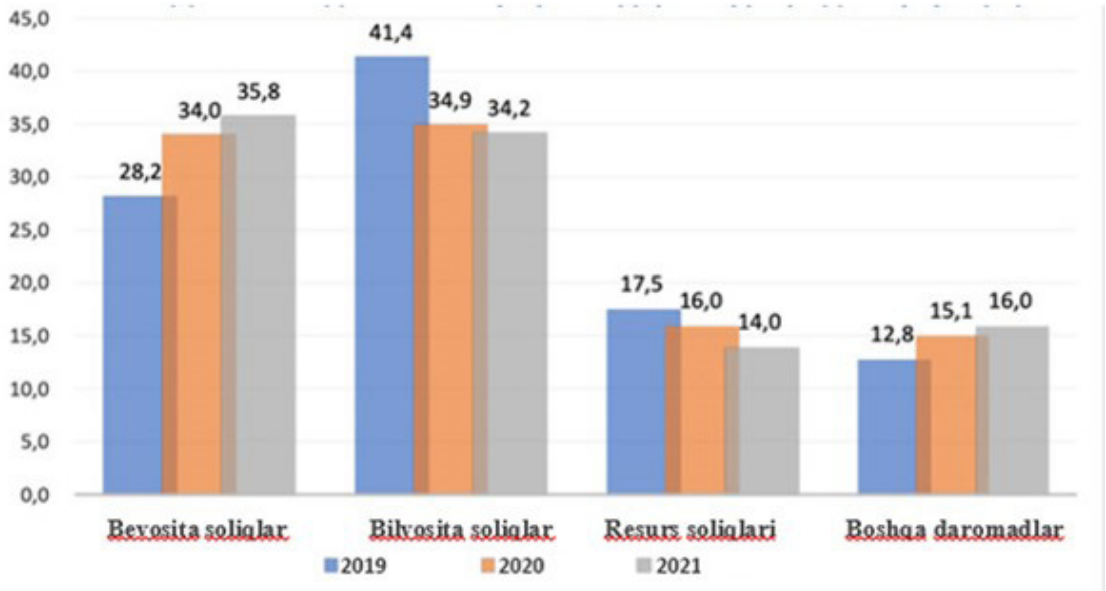
Soliq tizimining muammolari va ularni hal qilishning mumkin bo‘lgan istiqbollarini taqdim etishdan oldin, uni rivojlantirishning amaldagi sharoitlarini ko‘rib chiqamiz. 2021-yil yakunlari bo‘yicha Konsolidatsiyalashgan byudjet (Davlat byudjeti va Davlat maqsadli jamg‘armalari) daromadlari 196,4 trln so‘mni (YaIMga nisbatan 26,7%) tashkil etdi. YaIMga nisbatan Konsolidatsiyalashgan byudjet daromadlari ulushi dinamikada deyarli o‘zgarmagan va aksincha o‘sish tendensiyasiga ega.

Byudjetga daromadlar tushumining oshishi/kamayishiga umuman quyidagi omillar ta’sir etadi:

- respublika iqtisodiyotining o‘sishi;
- so‘mning erkin ayirboshlash kursini joriy qilish;
- qimmatbaho va rangli metallarga jahon narxlarining nisbatan yuqoriligi;
- pandemiya vaqtida karantin choralarining joriy etilishi va yengillashtirilishi;
- soliq islohoti;
- soliq ma’muriyatchiligining yangi instrumentlarini joriy etish.

Oxirgi uch yil uchun soliq tizimining tarkibiy tahlili (1-rasmda) quyidagilarni ko‘rsatadi:

- bilvosita soliqlarning ulushi (2021-yilda 34,2%) Davlat byudjeti daromadlari tarkibida 2019 yildan boshlab jiddiy qisqardi. Sabablari: QQS stavkasining 20%dan 15%gacha pasaytirilishi, QQSni hisobga olish va qoplashning to‘laqonli tizimining joriy qilinishi, importga aksiz solig‘i bo‘yicha nol darajali stavkalarning joriy etilishi;
- bevosita soliqlarning ulushi jiddiy o‘sdi (2021-yilda - 35,8%). Sabablari: “NKMK” AJ va “OKMK” AJ bo‘yicha byudjetga tushumning oshishi (qimmatbaho va rangli metallarga jahon narxining va realizatsiyaning o‘sishi hisobiga), foyda solig‘i stavkasining 14%dan 15%gacha oshishi;
- resurs soliqlarining ulushi kamaymoqda (2021-yilda – 14%). Sabablari: yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq va yuridik shaxslar mol-mulkiga solinadigan soliq stavkalarining pasayishi;
- boshqa daromadlar jiddiy o‘smoqda (2021-yilda–16%). Sabablari: “NKMK” AJ va “OKMK” AJdan dividendlar bo‘yicha byudjetga tushumning oshishi.

1-rasm: Davlat budjetining umumiy daromadlari ulushi (%)

Unga ko‘ra, soliq solinadigan bazani kengaytirish, shuningdek, soliq to‘lovchidan soliq qarzini undirishning murakkabligi, soliq qarzi bo‘lgan korxonalarning moliyaviy ahvolidan kelib chiqqan holda soliq qarzlarini undirish mexanizmini ishlab chiqish zarurligi ta’kidlangan4.

Bizningcha, pandemiya sharoitida tadbirkorlik subyektlaridan soliq qarzlarini undirishni keskin qisqartirish, ularga soliq imtiyozlari va imtiyozlar berish, soliq to‘lovchilar va yakka tartibdagi tadbirkorlar faoliyatini inqirozdan himoya qilish, ortiqcha soliq undirish xarajatlariga yo‘l qo‘ymaslik muhim ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Soliq tizimida soliq qonunchiligining tez-tez o‘zgarishi soliq to‘lovchiga katta qiyinchiliklar olib keladi. Amaldagi soliq tizimi xalqaro standartlarga – birinchi navbatda soliq tizimining Yevropa modeliga muvofiq keladi. Keyinchalik uni jiddiy tarzda o‘zgarish maqsadga muvofiq emas. 2022-yil yakuniga qadar soliq tizimi natijalarini tahlil qilish, unga ayrim tuzatishlarni kiritish zarur. Shundan so‘ng, 2023-yildan boshlab soliq tizimidagi barcha yirik o‘zgartirishlarga besh yillik moratoriy e’lon qilish zarur, soliq stavkalarini o‘zgartirish bundan mustasno;

Shuningdek, soliq yukining darajasi bo‘yicha. Respublikamizda u asosan Osiyo mamlakatlari–Osiyo yo‘lbarslari deb ataladigan mamlakatlar (Janubiy Koreya, Xitoy, Tayvan, Tailand va boshqalar) bilan solishtiriladi. Ushbu yo‘lbarslarda o‘rtacha soliq yuki YaIMning 21%ini tashkil qiladi. Biroq, ushbu mamlakatlar o‘z iqtisodiyotlarining ijtimoiy yo‘nalishini e’lon qilmaydi. Ularda pensiya to‘lovlari yo‘q, to‘laqonli Pensiya tizimi ham mavjud emas. Har bir oila o‘zining keksalari haqida o‘zi qayg‘uradi, ya’ni xarajat qiladi, lekin ular soliq sifatida hisoblanmaydi. Mamlakatimizda soliq yuki allaqachon “Osiyo yo‘lbarslari” ga yaqinlashdi, 2021-yilda – 22,4% (ulardagi kabi ijtimoiy to‘lovlarsiz).

Bunda biz ijtimoiy yo‘naltirilgan respublika ekanligimizni unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020-yil.
2. Margherita Ebraico (2015). An Assessment of the Performance of the Italian Tax Debt Collection System. Italia.Taxation papers.
3. Sherov, A. (2018). Legal basis and importance of state financing of education system. International Finance and Accounting, 2018(2), 92.
4. G‘iyosov A. Soliqlar va majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzdorliklarni kelib chiqishi tahlili. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 2, martaprel, 2019-yil.
5. Ibodov, A., & Sherov, A. (2015). Analysis of bank risks in Uzbekistan. Scientific enquiry in the contemporary world: theoretical basics and innovative approach [L 26], 1, 60-63.
6. Alikhin S.N., Levacheva D.A. (2018). Evolution of the mechanism for enforced collection of debt to the budget. Russia. Taxes.
7. Sherov, A. (2017). Oliy ta’lim muassasalariga budjetdan tashqari mablag‘larni jalb etishni takomillashtirish // “Biznes-Эксперт”, [3 (111)], 3.
8. Marcel Fischer (2019). The debt tax shield in general equilibrium. America. Journal of Banking & Finance. Volume 100. P. 151-166. (www.sciencedirect.com)
9. Muhammadjanovich K. I. EFFECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP //Conference Zone. – 2022. – S. 129-133.
10. O‘zbekiston Respublikasi statistika ma’lumotlari.
11. www.un.int/uzbekistan/news.
12. www.agro.uz sayti ma’lumotlari.

4 Alikhin S.N., Levacheva D.A. (2018). Evolution of the mechanism for enforced collection of debt to the budget. Taxes.

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

To‘rayeva Nafisa Odiljonovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik biznes subyektlari faoliyatini raqamli texnologiyalarga o‘zgartirish uning samaradorligini oshirishning asosiy muammolari o‘rganiladi. Shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonida menejmentning yetakchi rolini hisobga olgan holda, texnologiyaning alohida elementlarini ularning izchilligi, muvozanati va maqsadga muvofiqligi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqishdan iborat. Ushbu qo‘yilgan maqsadlarga erishish yo‘lida muallif tomonidan tadqiqotlar amalga oshirilgan va natijalarga erishilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, kichik biznes subyektlari, samaradorlik, Enterprise Resource Planning System (ERP), mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarni boshqarish, CRM-tizimi, strategik CRM, operatsion CRM, analitik CRM, aralash (qo‘shma) CRM, Business Performance Management (BPM).

Abstract: This article will consider the main problems of the transformation of small business activities to digital technologies to increase its efficiency. It also consists in considering individual elements of technology from the point of view of their consistency, balance and expediency, taking into account the leading role of management in the process of digital transformation. On the way to achieving these goals, the author conducted research and obtained results.

Key words: small business, small enterprises, efficiency, enterprise resource planning system (itp), customer relationship management, CRM system,strategic CRM, operational CRM, analytical CRM, mixed (joint) CRM, business performance management (BPM).

Аннотация: В данной статье будут рассмотрены основные проблемы трансформации деятельности малого бизнеса на цифровые технологии для повышения его эффективности. Он также заключается в рассмотрении отдельных элементов технологии с точки зрения их согласованности, сбалансированности и целесообразности с учетом ведущей роли менеджмента в процессе цифровой трансформации. На пути к достижению этих поставленных целей автором были проведены исследования и получены результаты.

Ключевые слова: малый бизнес, малые предприятия, эффективность, система планирования ресурсов предприятия (itp), управление взаимоотношениями с клиентами, CRM-система,стратегическая CRM, операционная CRM, аналитическая CRM, смешанная (совместная) CRM, управление эффективностью бизнеса (BPM).

KIRISH

Hozirgi vaqtda kichik biznes faoliyatini raqamli texnologiyalarga o‘zgartirish uning samaradorligini oshirishning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi, kichik biznes uchun esa bu jarayonlarni amalga oshirish qiyin, chunki ular alohida-alohida, kompleks yondashuvdan foydalanmasdan sodir bo‘ladi.

Raqamli transformatsiya mexanizmi deganda amaldagi me’yoriy-huquqiy baza va barqaror rivojlanish maqsadlariga muvofiq raqamli texnologiyalarni kichik biznes subektlarining biznes jarayonlariga, kundalik hayotda raqamli texnologiyalar amaliyotiga joriy etish usullari va vositalari majmui hisoblanadi.

Raqamli texnologiyaning aniq vazifalarining mohiyatini tushunish uchun ushbu mexanizmning tarkibiy elementlari o‘rtasida tegishli munosabatlarni o‘rnatishi kerak. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarni shakllantirish va rivojlantirishning muammoli masalalari tadqiqotchilar tomonidan ilmiy munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Biroq raqamli transformatsiya jarayonida menejmentning yetakchi rolini hisobga olgan holda, texnologiyaning alohida elementlarini ularning izchilligi, muvozanati va maqsadga muvofiqligi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish juda dolzarb bo‘lib qoladi.

Kichik biznesning holati va muammolari haqidagi zamonaviy g‘oyalarni ko‘rib chiqish asosida kichik biznes subyektlari rahbarlarining e’tiborini raqamli texnologiyalardan foydalanishni boshqarishning ilg‘or tajribalariga

qaratish zarur. Raqamli texnologiyalar biznes modellarini joriy etishda xarajatlarni kamaytirish va sifatni yaxshilash orqali barqaror raqobatdosh ustunliklarning asosini tashkil qilishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Olimlarning fikricha, dunyo mamlakatlarida kichik biznes subyektlari faoliyatida raqamli tenologiyalarni joriy etish mehnat unumdorligini 40 foizga oshirishi mumkin. Yaqin kelajakda yangi raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish alohida korxonalar va umuman mamlakatlarning xalqaro raqobatbardoshlik darajasini belgilaydi, shuningdek raqamlashtirish uchun infratuzilma va huquqiy muhitni (raqamli huquq) shakllantiradi.

“Raqamli iqtisodiyot va “raqamli pul” tushunchalari birinchi marta 25 yil oldin AQShning Massachusets texnologiya instituti professori Nikolas Negroponte (1995) tomonidan kiritilgan”. Biroq, uning konseptual dizayni uchun muhim to‘siq yaratishga hissa qo‘shadigan aniq ta’rif hali ham mavjud emas.

Jahon banki guruhi Prezidenti Jim Yong Kimning (2016) so‘zlariga ko‘ra, “insoniyat hozirda axborot-kommunikatsiya inqilobini boshdan kechirmoqda. Uning fiqricha, mobil telefonga ega bo‘lgan eng kambag‘al uy xo‘jaliklari soni qulay yashash sharoitlari yoki ichimlik suvi bilan ta’minlanganlarga qaraganda ko‘proq” deb keltiradi.

Chet ellik iqtisodchi olim P.Kirillovning (2018) qarashlaricha “raqamli iqtisodiyot fan va texnika taraqqiyotining oqibatlaridan biri sifatida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda tarqatishni raqamli internet texnolgiyalari muhitiga o‘tkazishni nazarda tutadi”.

V.A.Utkina, Ye.V.Emshanovalarning (2016) fikricha “raqamli texnologiyalar-ni rivojlantirishning yangi bosqichida asosiy xavf va tahdidlardan biri bu kompaniyalar, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, ijtimoiy platformalar va odamlar o‘rtasidagi munosabatlarning miqdori, sifati va xilma-xilligining sezilarli o‘sishidir”. Ushbu o‘sish tranzaksiyalar soni va ma’lumotlar hajmining eksponent dinamikasi bilan birga keladi, bu esa iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlarning yanada murakkab integratsiyasiga olib keladi, uning oqibatlarini insoniyat hali baholamagan.

M.Lapustaning (2008) tadqiqotlarida “kichik biznes – qonunchilikda belgilangan me’yorlarga muvofiq bozor iqtisodiyoti subyektlari tomonidan tadbirkorlik faoliyatining amalga oshirilishi” sifatida qayd etilgan.

B.Yu.Xodiev (2000) va S.K.Salaevlarning (2008) ilmiy izlanishlarida “kichik biznes rivojlanish tendensiyalarini modellashtirish va bashoratlash masalalari to‘g‘risida yoritilgan”. Lekin xorij tajribasi asosida rivojlantirish masalalariga batafsil yoritilmagan.

TADQIQOTNI AMALGA OSHIRISHDA FOYDALANILGAN USULLAR

Tadqiqotni amalga oshirishda qo‘yilgan maqsadlarni amalga oshirishda mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, guruhlashtirish, iqtisodiy-statistik tahlil, o‘zaro va qiyosiy taqqoslash usullaridan samarali foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Raqamli texnologiyalarni joriy etish va rivojlantirish bozorlarning o‘zgarishiga olib keladi, bu, albatta, tadbirkorlardan o‘z biznes faoliyatini qayta ko‘rib chiqishni va biznesni rivojlantirishning yangi istiqbollarini aniqlashni talab qiladi. Raqamli texnologiyalarni nazariy tahlil qilish ushbu muammoning quyidagi jihatlarini aniqlashga imkon beradi: 1) raqamli texnologiyalardan foydalangan holda allaqachon faoliyat yuritayotgan korxonalarning mijozlar, sheriklar, yetkazib beruvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan yanada samarali hamkorlik qilish uchun yangi imkoniyatlarni izlash; 2) yangi faoliyat sohalarini aniqlash. Ushbu masalalarni hal qilish kichik biznes subyektlari uchun dolzarbdir, chunki u har qanday iqtisodiyot tarkibida muhim jarayon bo‘lib, muhim ijtimoiy-iqtisodiy funksiyalarni bajaradi.

1-jadval: Raqamli texnologiyalarni qo‘llashda kichik biznesni rivojlantirishning asosiy muammolari[1]

№	Muammolar	Muammolar tavsifi	Muammoga yechimlar
1.	Moliyalashtirish resurslari cheklanganligi	Kichik biznesning asosiy faoliyatini moliyalashtirish ko‘pincha yetarli yemas, shuning uchun ular qarz kapitaliga murojaat qilishadi. Moliyalashtirish manbalarini ajratish raqamli xizmatlar uning yo‘qligi sababli imkonsizdir	Davlatdan subsidiyalar; raqamlashtirish mahsulotlarini past foizda yoki bo‘lib-bo‘lib ishlatishda qarz mablag‘laridan foydalanish uchun sharoit yaratish va hokazo.
2.	Investitsiyalarni jalb etishning past darajadagi jozibadorligi	Potensial investorlarni ancha uzoq ish tajribasiga yega yirik firmalar qiziqtiradi. Kichik firmalar ularga jiddiy qiziqish uyg‘otmaydi, ularga nisbatan kamroq ishonchga yega	Investitsiyalarni jalb qilish uchun siz ijodiy g‘oyalardan foydalanishingiz, loyihalar va strategiyalarni ishlab chiqishga jiddiy yondashishingiz kerak.

1 Muallif ishlanmasi

3.	Xodimlar malakasining pastligi	Ko‘pincha mutaxassislar yirik firmalarda ishlashga tayyor, ba’zida hamma ham kichiklari haqida bilmaydi	Axborot qobiliyatiga yega bitiruvchilar bilan faol ishlash
4.	Menejerlar malakasining pastligi	Biznes yuritish ko‘pincha “engil ish”bilan taqqoslanadi. O‘zgaruvchan iqtisodiy hodisalar sharoitida o‘z faoliyatini jiddiy qabul qilishga, takomillashtirishga va rivojlanishga tayyor bo‘lmagan menejer raqamli iqtisodiyot nuqtai nazaridan istiqbolsizdir. Texnologiyalar ko‘pincha ular uchun qiyin, ular qo‘shimcha o‘qishga tayyor yemaslar. Ta’limning yetishmasligi va hokazo.	Aholiga moliyaviy va raqamli savodxonlikni singdirish. Ta’lim tizimini optimallashtirish, universitet va kollejlarning barcha mutaxassisliklari va yo‘nalishlari bo‘yicha menejment kursini joriy yetish
5.	Korxonani rivojlantirishga qiziqishning past darajasi yoki uning yo‘qligi	Agar kompaniya allaqachon ishlayotgan bo‘lsa, menejerlar o‘zgarishlardan qo‘rqib, yangi vositalardan foydalanish bilan bog‘liq xavflar, oxirida to‘lanmasligi mumkin bo‘lgan raqamli texnologiyalardan foydalanishni xohlamaydilar	Axborotlashtirish vositalarini ommalashtirish uchun malaka oshirish kurslari va seminarlarni, shu jumladan masofaviy kurslarni o‘tkazish. Barcha turdagi korxonalar faoliyatida raqamli xizmatlardan foydalanishning afzalliklarini tushuntirish
6.	Ilmiy-texnik tadqiqotlar va ishlanmalarni amalga oshirishning iloji yo‘q	Yuqorida keltirilgan muammolar bilan bog‘liq cheklovlar tufayli ushbu sohadagi korxonalar ilmiy-texnik tadqiqotlar o‘tkazishda cheklangan	Tayyor raqamli xizmatlar va mahsulotlardan foydalanish, ularni mutaxassislarni jalb qilgan holda o‘z sharoitida optimallashtirish. IT kompaniyalari bilan hamkorlik qilish
7.	Qonunchilik bazasining nomukammalligi, soliq tizim	Bu rivojlanishni sekinlashtiradi, ko‘pincha birlashtiriladi va kichik biznesning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmaydi	Kichik va o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oladigan qoidalarni ishlab chiqish va amalga oshirish o‘rta biznes, shuningdek, mamlakat hududlarining o‘ziga xos xususiyatlari. Kichik va o‘rta korxonalar uchun soliq yukini kamaytirish, soliq imtiyozlari berish va boshqalar.

Iqtisodiyotni raqamlashtirish kichik biznes uchun yangi imkoniyatlar va istiqbollarni ochadi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish kichik biznesga xarajatlarni kamaytirish, korxonaning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish, raqamli tovarlar va xizmatlar bozorida ma’lum o‘rinlarni egallagan yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish imkonini beradi. Rivojlanayotgan istiqbollar bilan bir qatorda, nafaqat investitsiyalarni izlash, balki kichik biznesning raqamli transformatsiya sharoitida muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beradigan yangi vakolatlarini shakllantirish bilan bog‘liq yangi muammolar ham mavjud. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalardan foydalanish nafaqat ichki, balki tashqi bozor ishtirokchilari tomonidan ham raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Kichik biznes sohasida raqamli texnologiyalarni qo‘llashning yana bir muammosi – bu ko‘rib chiqilayotgan tadbirkorlik sohasi subyektlarini raqamli iqtisodiyotga jalb qilish darajasini aks ettiruvchi statistik ma’lumotlarning yetishmasligi. Raqamli iqtisodiyotning aksariyat masalalari hozirgi vaqtda kichik biznes subyektlari faoliyati natijalarini taqsimlash, almashish jarayonlari, moliya sohasi bilan bog‘liq. Kichik biznes subyektlari faoliyatini rivojlantirishda, ayniqsa uni infratuzilmaviy qo‘llab-quvvatlashda ko‘plab to‘siqlar va qiyinchiliklarni aniqlashga imkon beradi.

Mamlakatimizda kichik kichik biznesni rivojlantirishning tuzilgan modeli haqiqiy vaziyatni tavsiflaydi va kichik kichik biznes subyektlarining istiqbolli holati barqarorligining o‘sishini ko‘rsatadi. Keltirib o‘tilgan model natijalari tadbirkorlikni istiqbolli rivojlantirishning bunday tendensiyalari to‘g‘risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Mamlakatimizda raqamlashtirishni hisobga olgan holda: kichik kichik biznes subyektlari va jalb qilingan investitsiyalar sonining ko‘payishi; ish bilan band bo‘lganlar sonining ko‘payishi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat unumdorligi; tadbirkorlikning ishbilarmonlik faolligi va diversifikatsiyalangan investitsiya sohalarining jozibadorligi kichik kichik biznes subyektlari daromadlarining ko‘payishiga olib keladi.

Kichik kichik biznes subyektlarini rivojlantirishni tartibga solish jarayonlariga sinergik yondashish strategik va taktik rejalashtirish hamda subyektlararo o‘zaro hamkorlik asosida tadbirkorlarning o‘zini-o‘zi tashkil etishi va o‘zini-o‘zi rivojlantirishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish bo‘yicha sa’y-harakatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Raqamlashtirish sharoitida kichik biznes subyektlari faoliyatining ta'kidlangan muhim xususiyatlari infratuzilmani qo'llab-quvvatlashning rivojlanish potensialining tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash tizimiga muvofiqligini tarkibiy tahlil qilish asosida infratuzilmani qo'llab-quvvatlash tuzilmasini takomillashtirishning raqamli majburiyatlarini aks ettiradi. Boshqaruv faoliyatini raqamlashtirishni tezlashtirish, kichik biznes subyektlarida boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligi va murakkabligini oshirish uchun kichik biznesni bosqichma-bosqich raqamli o'zgartirishga va boshqaruv qarorlarini qabul qilish muhiti sifatida raqamli ekotizimni shakllantirishga uslubiy yondashuv quyidagi 2-jadvalda keltirib o'tiladi.

2-jadval: Kichik biznes subyektlarini raqamlashtirishning bosqichlari[2]

№	Bosqichlar	Tartib-tamoyillar
I	Raqamli transformatsiya loyihasini tahliliy tayyorlash	Axborot va raqamli texnologiyalar tizimlarni joriy etish va tashkil etishda foydalanishni tahlil qilish; IT-infratuzilmasining holati va rivojlanish darajasini baholash; IT-resurslari va jarayonlarni boshqarishni baholash; Axborot xavfsizligi darajasi; E'tibor qaratiladigan biznes-jarayonlarni eng mayda detallargacha va biznes xususiyatlarini aniqlash bilan tahlil qilish va baholash; Sanoat sohasida raqamli transformatsiyaning eng yaxshi amaliyotlarini tahlil qilish.
II	Biznes jarayonlarini raqamli transformasiyalashni asoslash	Asosiy loyhalarni kelgusida rivojlanishining maqsadini aniqlashtirish; Raqamli transformatsiyadan kutiladigan natijalar: raqamli transformatsiyalashdan maqsadlar, missiya; Raqamli texnologiyalarga qo'yiladigan talablar; Raqamli transformatsiya asosida biznesni rivojlantirish istiqbollari.
III	Raqamli biznesni o'zgartirish uchun loyiha yechimini ishlab chiqish	Raqamli transformatsiyaning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash; Amalga oshirish uchun tegishli xizmatlar va raqamli texnologiyalar ro'yxatini tanlash va ustuvorliklarini belgilash; Raqamli texnologiyalarni joriy etish uchun tanlangan imkoniyatlarni tahlil qilish; Raqamli biznes transformatsiyasi loyihasi uchun resurslarni qo'llab-quvvatlash va byudjetni shakllantirish; Loyiha uchun mas'ul shaxslar guruhini va ularga zarur vakolatlarni berishni aniqlash.
IV	Raqamli ekotizimning shakllanishi	Texnik topshiriqlarni ishlab chiqish; Raqamli ekotizimning integratsion yechimining funksional tarkibini ishlab chiqish; Jarayonni bosqichma-bosqich ishga tushirish.

So'nggi yillarda kichik biznes subyektlari faoliyatida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish global inklyuziv o'sishning eng muhim omillari hisoblanadi. Birgalikda, ushbu korxonalar boshqa har qanday hajmdagi korxonalarga qaraganda ko'proq odamlarni ish bilan ta'minlaydi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda kichik biznes past malakali ishchilar va qishloq jamoalariga juda zarur ish joylarini taklif qilish orqali yuz millionlab odamlarning turmush tarzini yaxshilashga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, kichik biznes subyektlarida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish tashqi yordamga muhtoj va bunga loyiqdir, ammo uni samarali ta'minlash oson ish emas. Garchi kichik biznes raqamli inqilobdan yirik kompaniyalar singari katta foyda ko'rmagan bo'lsa-da, raqamli texnologiyalarning tobora keng doirasi kichik biznesning bozorlarga qanday kirishi, qanday ishlashi va kapitalni qanday qabul qilishi hamda boshqarishiga ta'sir ko'rsatdi.

3-jadval: Iqtisodiy faoliyat va axborotlashtirish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlarning asosiy ko'rsatkichlari3, mlrd. so'mda

№	Ko'rsatkichlar	Yillar					2022-yilda 2018-yilga nisbatan o'zgarishi (+,-)
		2018	2019	2020	2021	2022	
1.	Jami xizmatlar	146 836,3	190 356,0	218 853,5	284 388,1	357 554,5	210 718,20
2.	Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari	9 744,1	10 869,2	12 886,0	17 117,2	22 917,6	13 173,50
3.	Moliyaviy xizmatlar	21 192,9	34 635,0	45 817,3	59 851,7	80 431,0	59 238,10
4.	Kompyuterlar va maishiy tovarlarni ta'mirlash bo'yicha xizmatlar	2 628,0	3 102,1	3 407,4	4 771,5	5 842,3	3 214,30
5.	Jamiga nisbatan o'zgarishi, foizda	1,79	1,63	1,56	1,68	1,63	1,52

2 Muallif ishlanmasi.
3 https://stat.uz/uz/default/press-relizlar ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

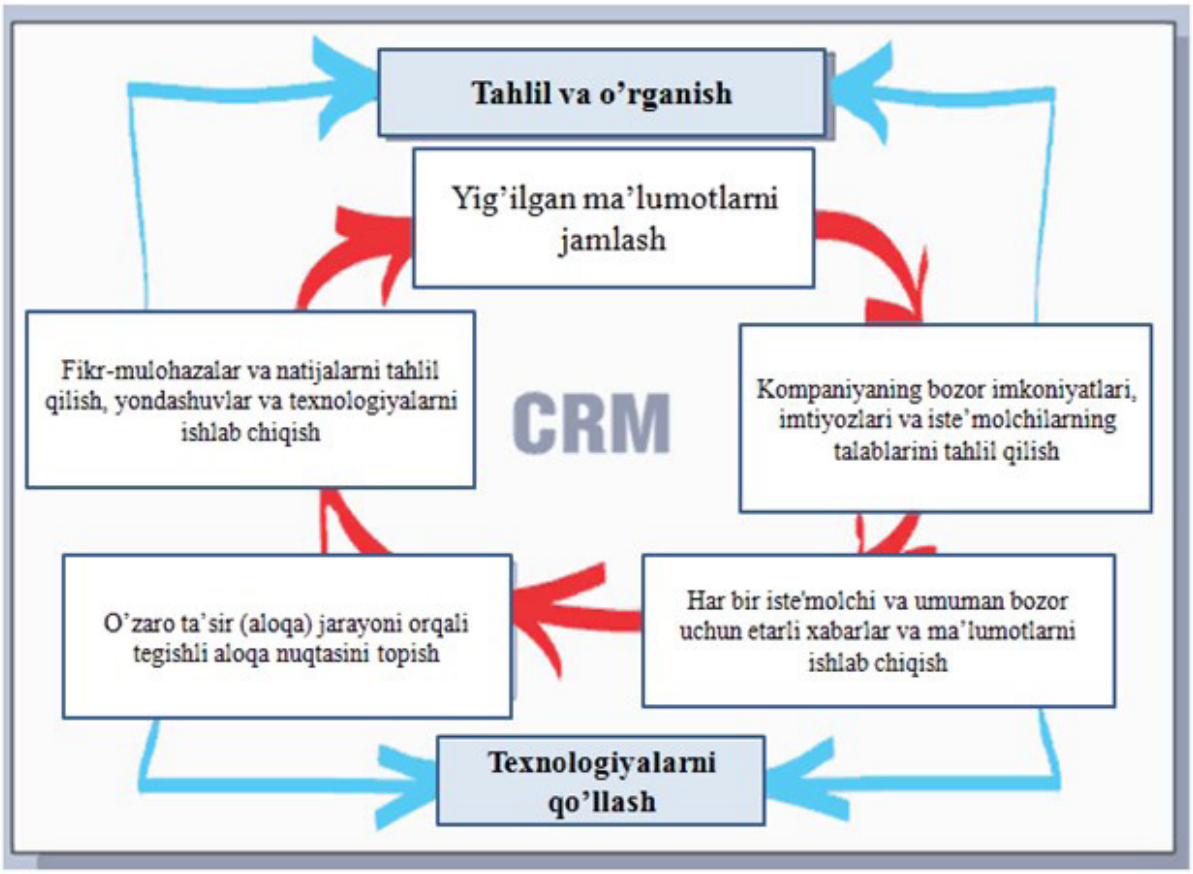
Yuqoridagi 3.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, mamlakatimizda iqtisodiy faoliyat va axborotlashtirish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar jami 2022-yilda 357554,5 mlrd. so'mni tashkil qilib, bu ko'rsatkich 2018-yilga nisbatan 210718,20 mlrd. so'mga oshgan. Shundan, aloqa va axborotlash-tirish xizmatlari 2022-yilda 22917,6 mlrd. so'mni tashkil qilib, 2018-yilga nisbatan 13173,50 mlrd. so'mga ko'payganligini alohida e'tirof etishimiz mumkin. Bu esa yildan-yilga ushbu sohaga mamlakatimiz tomonidan alohida e'tibor berilayotganligidir. Aloqa va axborotlashtirish sohasida moliyaviy xizmatlar ham 2022-yilda 2018-yilga nisbatan 59238,10 mlrd. so'mga oshgan. Kompyuterlar va maishiy tovarlarni ta'mirlash bo'yicha xizmatlari 2022-yilda 5842,3 mlrd. so'mni tashkil qilib, bu ko'rsatkich 2018-yilga nisbatan 3214,30 mlrd. so'mga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarni jami xizmatlarga nisbatan hisoblaganimizda aloqa va axborotlashtirish xizmatlari 2022-yilda 2018-yilga nisbatan 1,52 foizga o'zgargan.

Bugungi dunyo biznesda tub o'zgarishlarni talab qilmoqda. Kecha talabga ega bo'lgan va ishlagan narsa bugungi kunda ahamiyatsiz bo'lib qolmoqda. To'yingan bozor, yuqori raqobat, mijozlar talablari – biznesni raqamli transformatsiyasiga bo'lgan zaruratining ba'zi sabablaridan hisoblanadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish bugun kirib kelayotgan kelajakka qadamdir. Biznesning raqamli transformatsiyasi yangi texnologiyalarni qo'llash orqali mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga qaratilgan. Biroz oldin biznes sohasiga ijtimoiy tarmoqlarning joriy etilishini inqilob deb atash mumkin edi.

Kichik biznes subyektlarining raqamli texnologiyalarga o'tishi nafaqat hujjat aylanishining ushbu shaklini yaratishni, balki butun axborot makonining chuqur o'zgarishini anglatadi.

Raqamli texnologiyalar mahsulotni yaratishning butun siklini, loyihadan bozorga chiqarishgacha bo'lgan jarayonni qamrab oladi. Ushbu jarayonda qo'shimcha qiymat yaratadigan barcha bo'limlar ishtirok etadi, shuning uchun shu tarzda ishlatiladigan vositalar va usullar xilma-xil bo'lib, ular dasturiy mahsulotlar to'plamini yaratadilar, jumladan: CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning), MES (Manufacturing Execution System), PLM (Product Life-cycle Management), MDM (Master Data Management), ERM (Enterprise Risk Management)va hokazo.

Quyida biz kichik biznes subyektlarida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish usullarini ko'rib chiqamiz. CRM (Customer Relationship Management – mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish) bu dasturiy mahsulot yoki texnologiya emas. Bu hatto mahsulotlar to'plami ham emas.

1-rasm: CRM texnologiyasidagi axborot jarayonlarining soddalashtirilgan tuzilishi[4]

4 Muallif ishlanmasi.

Yuqoidagi 1-rasmga ko‘ra, CRM texnologiyasi ma’lumotni yagona ma’lumotlar bazasiga kiritish vositasini taqdim etishi kerak (kompaniya xodimlari tomonidan ham, mijozning o‘zi tomonidan ham, masalan, ro‘yxatdan o‘tish yoki sotib olish davomida veb-sayt orqali) va ma’lumotlar har bir yangi mijoz bilan markaziy ravishda yangilanishi kerak. Keyingi daraja – ma’lumotlarni qayta ishlash vositalari (reyting, klasterlash, yig‘ish, vizualizatsiya va hokazo.). Va nihoyat, barcha ma’lumotlarga kirish vositasi – kompaniyaning barcha bo‘linmalari tomonidan kirish va chiqish. Shu bilan birga, savdo agentiga, masalan, mijozning sotib olish tarixi va uning afzalliklari prognozi kerak bo‘lishi mumkin – keyingi safar unga nima taklif qilinishi mumkin, marketing bo‘limi uchun esa, masalan, maqsadli guruhlarni tahlil qilish kerak. Ya’ni, CRM turli maqsadlar va turli bo‘limlar uchun ma’lumotlarni taqdim etishning boshqa shakliga imkon beradi. Kichik biznes subyektlari va boshqaruvchilar uchun texnologiyalar samaradorlikni oshirishi, daromad o‘sishini ta’minlashi va biznes jarayonlari hamda tizimlarini yaxshilashda yordam berishi mumkin.

Demak, CRM – bu “mijozlarga yo‘naltirilgan” yondashuv bo‘lgan barqaror biznesni yaratishga qaratilgan konsepsiya va biznes strategiyasidir. Ushbu strategiya ilg‘or menejment va axborot texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan bo‘lib, ular orqali kompaniya o‘z hayot siklining barcha bosqichlarida (jalb qilish, ushlab turish, sodiqlik) o‘z mijozlari to‘g‘risida ma’lumot to‘playdi, undan bilim oladi va bu bilimlarni ular bilan o‘zaro manfaatli munosabatlarni o‘rnatish orqali o‘z biznesining manfaatlari yo‘lida ishlatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kichik biznes subyektlari faoliyatida avvalambor sohalarni aniqlash va raqamlashtirish ta’siri ostida ulardagi o‘zgarishlarni tavsiflash korxonaning raqamli texnologiya strategiyasini rejalashtirishning boshlanishi bo‘lishi mumkin. Raqamli texnologiyalarni korxonadagi alohida vazifa sifatida emas, balki samarali biznesni yanada olib borishga yaxlit yondashuv elementi sifatida ko‘rib chiqish muhimdir. Zero, raqamli texnologiyalarni qo‘llash jarayoni hech qachon tugamaydi va doimiy hushyorlikni, texnologiyalarni bilishni, bozor tendensiyalarini va raqamli transformatsiya mexanizmini yaratish va doimiy ravishda takomillashtirish zarurligini nazarda tutadigan moslashuvchan faoliyatga e’tibor qaratish zarur.

Rivojlanayotgan istiqbollar bilan bir qatorda, nafaqat investitsiyalarni izlash, balki kichik biznesning raqamli transformatsiya sharoitida muvaffaqiyatli harakat qilish imkonini beradigan yangi vakolatlarini shakllantirish bilan bog‘liq yangi muammolar ham mavjud. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalardan foydalanish nafaqat ichki, balki tashqi bozor ishtirokchilari tomonidan ham raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish kichik biznesga xarajatlarni kamaytirish, korxonaning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish, raqamli tovarlar va xizmatlar bozorida ma’lum o‘rinlarni egallagan yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н.Негропонтэ Being Digital (фундаментальная статья Николоса Негропонтэ по цифровой экономике за 1995 год, часть 2. https://habr.com/ru/company/philtech/blog/354418.
2. Доклад Всемирного банка “Цифровые дивиденты”. http://www.inesnet.ru/2016/01/opublikovan-doklad-vsemirnogo-banka-cifrovye-dividendy..
3. Кириллов П. Цифровая платформа для интернета вещей: универсальный продукт для умных производств, городов, зданий // Бизнес Территория. – 2018. – № 1. – с. 35-36.
4. Уткина В.А., Емшанова Е.В. Основные проблемы развития интернета и онлайн-торговли в России// Молодой ученый. – 2016. – № 11(115). – с. 1031-1033.
5. Lapusta M.G., Small business: Textbook. – M: INFRA-M, 2008. – p. 567.
6. Xodiyev B.Yu. O‘zzbekiston iqtiisodiyotiida tadbirkorlik rivojlanishini ekonometrik modellashtirish. Dis.... iqt. D-ri. – T., TDIU. 2000. -338 b.; Salayev S.K. Kichik biznes rivojlanish tendensiyalarini modellashtirish va bashoratlash (O‘zbekiston Respublikasi misolida).Dis... iqt. Fan. d-ri. – T., 2008.

BEHAVIORAL THEORY OF THE FIRM

Egamberdieva Oydin Abror kizi
Tashkent University of Applied Sciences Teacher of the “Economy of Networks” department

Abstract: Modern institutionalism is represented by various schools and directions that study the firm as an economic institution. Currently, there are more than 20 areas of the theory of the company, each of which is based on certain scientific principles of research, methods and specific categorical apparatus. But both neoclassical and institutional approaches do not cover all the diversity of the nature of the company, its internal structure and relationships with the external environment. One of the areas of study of the complex world of decision making and company management is behavioral theory.

Annotatsiya: Zamonaviy institutsionalizm firmani iqtisodiy institut sifatida o‘rganadigan turli maktablar va yo‘nalishlardan iborat. Hozirgi vaqtda kompaniya nazariyasining 20 dan ortiq yo‘nalishlari mavjud bo‘lib, ularning har biri tadqiqotning ma’lum ilmiy prinsiplari, usullari va o‘ziga xos kategorik apparatlariga asoslangan. Ammo neoklassik va institutsional yondashuvlar firma tabiatining barcha xilma-xilligini, uning ichki tuzilishini va tashqi muhit bilan munosabatlarini qamrab olmaydi. Qaror qabul qilish va kompaniyani boshqarishning murakkab dunyosini o‘rganish yo‘nalishlaridan biri bu xulq-atvor nazariyasidir.

Аннотация: Современный институционализм представлен различными школами и направлениями, изучающими фирму как институт экономики. В настоящее время существует более 20 направлений теории фирмы, каждое из которых основывается на определенных научных принципах исследований, методах и специфическом категориальном аппарате. Но и неоклассический, и институциональный подходы не охватывают собой все многообразие природы фирмы, ее внутреннего устройства и взаимоотношения с внешней средой. Одним из направлений изучения сложного мира принятий решений и управления фирмой является поведенческая теория.

INTRODUCTION

The firm, being an institution of modern economy, acts as a separate, organizationally formalized, legally independent unit, basing its activities on a whole system of inherent norms and rules (sub-institutions), formal, informal, economic, sociocultural and legal.

Traditional neoclassical theory, which represents the firm as a “black box”, where the input is resources, and the output is the result of economic activity, came into conflict with economic reality due to the lack of expected complete information and the assumption that agents within the company conduct yourself rationally. Neoclassicists did not assume the existence of a firm as a special social institution of a group of people, each of whom may have special interests, goals and values. Institutional approach to research of the company allows you to reveal the nature of ongoing processes inside and outside the company and answer a number of important questions about the interaction of the institutions under which we We understand the rules and regulations, as well as enforcement mechanisms for their implementation. Neo-institutional theory examines economic interactions using the principle of methodological individualism, where the central object of analysis is individuals, their motives and incentives for behavior.

Modern institutionalism is represented by various schools and directions that study the firm as an economic institution. Currently, there are more than 20 areas of the theory of the company, each of which is based on certain scientific principles of research, methods and specific categorical apparatus. But both neoclassical and institutional approaches do not cover all the diversity of the nature of the company, its internal structure and relationships with the external environment. One of the areas of study of the complex world of decision making and company management is behavioral theory.

METHODS

Herbert Simon is considered the founder of the behavioral theory of the firm. (1916–2001) – American economist, Nobel laureate, professor of psychology, computer science and management at Carnegie Mellonne University in Pittsburgh, who published the monograph “Administrative Behavior” in 1947. After a series of empirical interdisciplinary studies, G. Simon publishes the results in the work “Models of Man - Social and Rational” (1957), and in 1958, together with J. March, a fundamental study “Organizations”. Based on theoretical and practical research, G. Simon developed the theory of normative algorithms for “correct” decisions in such works such as The Science of the Artificial (1969), How People Solve Problems (with A. Newell, 1972), and introduced the concept of “bounded rationality” (bounded rationality) based on the assumption that in conditions of uncertainty environment and limited calculation abilities of economic agents:

1) are limited in their ability to accurately define goals and anticipate the consequences of their decisions;
2) they try to realize their own goals not all at once, but sequentially;
3) choose satisfactory rather than optimal goals that are less than their maximum capabilities.

Bounded rationality is one of the factors in the emergence of opportunism. According to O. Williamson’s definition, this is “the pursuit of personal gain using deceit.”

The methodological basis of the behavioral theory of the company is the model limited (G. Simon) or variable (H. Leibenstein) rationality agent (person). The theory is based on a generalized model of acceptance decisions where the goal is not the realism of the motivation, but the process, i.e. technology, sequence of steps to develop a solution. The focus of behavioral theory research is on the decision-making process of economic agents in conditions of excess information regarding the possibilities of its processing and the impact of these decisions on the development of the company and its behavior in the market.

Behavioral theory tries to study the activities of economic entities in real situations in the absence of a presumption of economic rationality in the market, where it is not the rational, but the conventional that dominates, behavior of agents, subject not only to the target function of maximizing utility or profit, but also to accepted rules and conventions, taking into account traditions, culture, mentality, social norms and developed standards.

The behavioral theory of the firm is based on a huge body of empirical evidence studies conducted by various groups of economists with the goal open the “black box” of a household and a company and show how the real decision-making process is carried out, find out its patterns. To do this, in their research, followers of behavioral theory use methods such as:

a) mass surveys of managers, employees, owners of companies in search of answers to the question about the reasons for the behavior of a company, an individual entrepreneur or consumer;
b) laboratory experiments, introductory lectures, trainings, fights, practicing tasks based on real situations;
c) a description of specific decision-making in departments and divisions of the company;
d) development of computer models and programs for making real decisions.

The addition of the theory of bounded rationality with the help of experimental research was undertaken by the German economist R. Selten, winner of the Nobel Prize in 1994. In his work “Bounded Rationality” (1990) R. Selten developed a three-level model of decision making: habits - imagination - logical reasoning.[1] The solution to the problem may arise from each level - from lowest to highest. Each level of decision-making is accompanied by the problem of choosing the level of aspirations and the zone of proximal development, due to which the agent searches for a solution either out of habit or including imagination, or by logical reasoning. The final choice of agent is determined conditions of the real situation, psychological state and the predominance of those or other purposes.

H. Leibenstein introduced the concept of “X-efficiency”, a principle showing that the company is not able to fully utilize its intellectual potential their employees and achieve maximum efficiency and profit, since intra-company contracts, which are implicit in nature, cannot fully regulate the behavior of an employee striving for his own comfort. The behavioral theory of the firm received logical development in the works of economists J. March and R. Cyert, who defined the firm as a coalition of individuals and divisions. The authors of “The Behavioral Theory of the Firm,” published in 1963, but retaining relevance and great theoretical significance, showed that the behavior of a firm depends on the decisions made by coalition participants and is determined by the

1 Selten R. Bounded Rationality // Journal of Institutional and Theoretical Economics. 1990. Vol. 146. P. 651–653.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

goals, expectations and choice of the firm, as well as the degree control over the implementation of the chosen decision[2]. To make decisions in the Cyert-March behavioral model, the firm carries out:

1) forecast of demand for your products;
2) forecasting the behavior of competitors;
3) cost assessment;
4) formulation of goals from the above.

The company draws up an action plan and evaluates it for compliance target levels of indicators. If the plan fits, it is accepted; if not approaches, an adjustment is made to clarify the realism of the forecasts and goals.

The subjective arbitrariness of coalition participants is strictly limited by the budget firm, division of responsibilities and competencies of participants within its framework. The coalition agreement changes under the influence of the level of aspirations of the company's participants, thus "the company becomes a set of goals of its divisions." J. March proposed the metaphor of a trash can and presented the decision-making process of a company in the form of flows of problems, conflicts, alternatives, participants, the interaction of which (almost random) determines the future companies. A group of goals of various divisions and participants of the company determines not a maximum, but a certain (satisfactory) level of output and price products, as well as:

1) achieving or exceeding a certain level of production volume indicators;
2) maintaining the level of stock of components and finished products to avoid shortages and stoppages of technological processes;
3) the desired level of sales and markups;
4) market share, stability and prestige of the company;
5) profit, increase in investment.

Note that many leading companies act just the opposite, achieving success through regular monitoring of the environment and constant search and application of technological and institutional innovations.

RESULTS

Summarizing the above, we come to the conclusion that the company as a coalition of participants is forced to find a compromise between all interested groups and individual participants and take into account the totality and mutual influence of their goals. Goal alignment is greatly influenced by the presence of intra-company routine, reducing decision-making to accepted and practiced procedures. Sometimes this makes it difficult to achieve a quick and effective result, including taking into account the company's budget limitations, since not the most optimal, but a satisfactory result is accepted, compared not with new alternative solutions, but with the previous one that did not work a procedure or technology that may benefit individual participants exhibiting opportunistic behavior. The company's routine must be consistent with the interests of development and survival. Inheritance and transmission of routines constitute an essential part of knowledge assets firm and its market value. Conflicts that arise within a company are due to different interests and the goals of the main influence groups, which determines the trajectory of the company's development and the direction of its activities. Professor of Management from a Canadian University McGill G. Mintzberg considers the interaction of groups through a hierarchical functional system of the company in the following form:

1) senior management, strategists;
2) operators who produce the product and services;
3) line managers who coordinate production and activities;
4) analysts who are developing a planning and control system;
5) support personnel who provide indirect support to production;
6) ideologists.

Each of the influence groups performs its functions to achieve its own goals. Mintzberg's group conducted one of the most rigorous studies of how successful executives manage their time[3]. Personal interests do not

2 Cyert R., March J. A Behavioral Theory of the Firm. Englewood Cliffs. 1963. P. 27–28.
3 Mintzberg H. The Nature of Managerial Work. N.Y.: Harper & Row, 1973. P. 31–35.

allow top managers to spend much time on planning, organizing, motivating and controlling the company. For one problem. According to Mintzberg, a manager spends an average of 9 minutes a day. Economists Luffman and Newbould highlight the interests of the main participants in the coalition agreements, stakeholders, depending on their influence and direction of activity:

participants, shareholders, institutional investors	Rate of return on capital. Market value of the investment. Dividend stability
managers	Increase in turnover. Increase in assets. Profit stability. Amount of workers
employees	Labor intensity. Salary growth rate. Dependence of salary growth from profit growth
economic partners, buyers, suppliers	Relationship stability. Execution of obligations. Variety of choice. Product safety

Influence on the company's decisions by external stakeholders and internal participants of the company - is characterized (according to D. Mendelow's model) as economic power of an agent, coupled with the opportunity and desire, interest to use it. In the studies of I. Adizes, one can find a description of intra-company conflicts of interest between four groups of company participants, whose functions are as follows:

a) produce results;
b) administer;
c) be an entrepreneur;
d) integrate[4].

The mutually agreed upon and consistent implementation of these roles helps ensure that the firm remains effective and successful over the long term, time, and the predominance of one of the above functions at one time or another period of the company's life, for example, strict administration at an early stage development of the company, or the absence of any functions, for example, entrepreneurial, lead to premature aging and fading of the life cycle companies.

DISCUSSION

American psychologist K. Graves (Union College), taking as a basis the development of a person's value system, together with his followers D. Beck and K. Cowan developed a socio-evolutionary theory - spiral dynamics. Levels of development in the theory of spiral dynamics are described through paradigms of consciousness, value complexes, spiritual beliefs, culture, moral principles, models of behavior and learning that arise as the need for them arises in the process of sociocultural evolution. The model is hierarchical, color coding from beige to yellow is introduced, values it proceeds in order of increasing complexity, where the highest stage of development is unknown, and the turns of the spiral alternate with an orientation towards individual or collective values[5].

Turquoise	The big picture, holistic	World-organism	
Yellow	Economical, flexibility	Kaleidoscope world	
Green	Relationship, agreement, community, ecology	Harmony	Relationship management
Orange	Success, strategy, growth, image	World-mechanism	Project management
Blue	The forces of truth authoritarianism, discipline, laws	Order	Structure management
Red	Strength, conquest, leadership	Jungle	People management
Violet	Genus, related souls, family	Magic	
Beige	Survival	Instincts	

4 Адизес И. Как преодолеть кризисы менеджмента. Стокгольмская школа экономики. СПб., 2006. С. 99–101.
5 URL: www. management.com.ua.

Changes in the organizational structure and culture of a company as it is born, grows, matures and ages can be compared to the turns of a multi-colored spirals. Each level of development of a company has its own values, its own the specificity of the color of the revolution from the model of K. Graves, but at the same time the levels of development of various divisions of the company and individual agents may be different, i.e. have various colors, characteristics and decision-making technologies including because of the functions they perform. President of the Euroindex company V. Pekar in his article "Colorful Organizations"[6], speaking about the "color" of the company, charges for the basis of the characteristics of companies, the corresponding methods of organization, leadership and management (such as purple family, red plan, blue hierarchy, yellow network), while it is clear that companies of "pure colors" do not exist, so How do the characteristics of different types of both coalitions and individuals manifest themselves? i.e. in one company, participants can be of different sociocultural backgrounds levels, different "colors". Thus, the firm as a coalition of participants with different goals, different experience, diverse knowledge assets and unequal sociocultural level of development can be represented as a set of many spirals (in a simplified model there are three groups of spirals - shareholders, managers, performers), where each agent is at its own turn of development of the socio-evolutionary spiral and acquires its own color. The contact between the spirals ensures contacts, interaction between participants at different levels, and due to hierarchy and specifics of the company's work, the spirals of shareholders in the lower turns of the company's development more often contact with the spirals of managers and rarely with the spirals of performers; contacts are irregular. When promoting firms to yellow principles and level of interaction of agents and coalitions are changing. Contacts of agents of the same color have the greatest productivity, since the values and interests of the agents in this case are close. The "color" of a company will largely be determined by the predominance of the colors of its divisions and participants. Note that the transaction costs of concluding contracts between firms of different colors increase, including due to the need to spend on finding common ground and explaining the positions of the parties. The presence of agents and participants of the company of different "colors", on the one hand, gives rise to a conflict of interests and values, on the other hand, can play a positive role in solving problems, where the counterparties are participants of a similar color, i.e. the principle of "friend or foe" begins to be applied, where mentality, values, principles of decision-making, previous experience and behavior of agents provide the conclusion necessary agreements and finding compromises. For example, employees - former military personnel find a "common language" with former military personnel from another firm faster than non-serving members of the firm. Shareholders, managers who have hobbies, hobbies, and sports are more successful in establishing contact with a potential investor or counterparty with similar interests. We also have to take into account the fact that in many countries decision-making principles of economic agents have a significant impact influence of national culture, mentality. Sometimes, for "national" agents, observing rituals, rules of negotiation, and performing the most difficult "Chinese ceremonies" become more important than the economic essence of the concluded contracts and agreements. When company participants reach a level of well-being at which their basic needs are satisfied (Maslow's pyramid), they begin to consider new needs and values, including intangible ones, i.e. acquire a new "color"[7]. An agent as a member of a coalition, possessing an indefinite but the expected life time, there is also a choice between utility function and own production function, i.e. he chooses between spending time on work or management (depending on status) and leisure, i.e. the opportunity to use the results of one's own work in the company.

CONCLUSION

The psychological aspect of an agent's decision-making is accompanied by the so-called fundamental attribution error, formulated by the Stanford psychologist L. Ross, which manifests itself in the fact that a person, like As a rule, he considers a successful decision to be his merit, and failure as a consequence of external circumstances against which is powerless. The company is heterogeneous in terms of the composition of participants, their roles, interests and goals. Since the resolution of intra-company conflicts occurs through the formation of coalitions according to interests that enter into negotiations, trades and agreements with each other.

Given limited organizational and other resources, in many partnerships decisions by participants are driven by emotions. In large open companies, impersonal bureaucratic procedures are devoted to the fight against emotions. According to I. Mintroff, intra-company agreements are achieved through:

- persuasion of company participants;
- formation of the participant's requirements;
- participation in discussion and reaching agreement on key issues;

6 URL: www.pekar.in.ua
7 URL: www.spiraldinamics.org

- finding mutual understanding through economic exchange;
- threats of harm to participants;
- forming coalitions with other participants.

In our opinion, in order to conclude intra-company agreements, taking into account the “multiple colors” of participants, constant communications, verbal and non-verbal communication between members of coalitions, rituals and models for making informal decisions (possibly outside of hierarchy and subordination) are needed through the formation experimental units, “neutral sites” with voting rights all participants.

Today, a company can be represented as a union of owners of specific resources, primarily knowledge assets (assuming that it is for this company that they give the greatest return), aiming not only to generate income from their activities, but also self-realization of company participants in the form of achievement intangible, social, subjective goals, priorities and values for knowledge and exploration of the world.

The results of intra-company and inter-coalition conflicts serve as the basis to formulate rules for access to assets and resources controlled by the company. The company develops the rules of the game and goals that can be achieved within an institutionally defined space of possibilities, choices decisions and incentives. The institutional space of the firm retains agents with different economic behavior within the coalition, structures and consolidates socially recognized practices of struggle against various economic interests, thereby ensuring the sustainability of economic activity.

List of used literature:

1. Simon H. Rational Decision – Making in Business Organizations. 1978.
2. Heiner R. The Origin of Predictable Behavior // American Economic Review. 1983. № 4.
3. Selten R. Bounded Rationality // Journal of Institutional and Theoretical Economics. 1990.
4. Leibenstein H. Beyond the Economic Men. Harvard University Press Cambridge.
5. Автономов В.С. Эволюция концепции экономического субъекта в буржуазной политической экономии // Экономика и математические методы. 1985. № 2.
6. Cyert R., March J. A Behavioral Theory of the Firm. Englewood Cliffs. 1963.
7. March J., Olsen J. Ambiguity and Choice in Organizations. Bergen, Norway: Universitets forlaget, 1976.
8. Mintzberg H. The Nature of Managerial Work. N.Y.: Harper & Row, 1973.
9. Адизес И. Как преодолеть кризисы менеджмента. Стокгольмская школа экономики. СПб., 2006.
10. URL: www. management.com.ua.
11. URL: www.pekar.in.ua.
12. URL: www.spiraldinamics.org.

O‘ZBEKISTON HUDUDLARIDA TURIZM TURLARINI RIVOJLANISH ORQALI BANDLIK DARAJASINI OSHIRISH

Bolqiboyeva Ug‘iloy Bolqiboy qizi
TDIU huzuridagi “O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy asoslari va muammolari” ilmiy-tadqiqot markazi doktoranti

Abstract: In this article, the impact of the development of the tourism industry on the level of employment and the problems in the development of tourism types.

Key words: tourism infrastructure, employment, unemployment, ecotourism, cultural tourism, cluster system, economy, demographic factors.

Annotatsiya: Ushbu maqolada hududlarda turizm sohasining rivojlanishining aholi bandlik darajasiga ta’siri hamda turizm turlarini rivojlantirishdagi dolzarb muammolar haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: turizm infratuzilmasi, bandlik, ishsizlik, ekoturizm, madaniy turizm, klaster tizimi, iqtisodiyot, demografik omillar.

Аннотация: В данной статье описано влияние развития туризма в регионах на уровень занятости населения и текущие проблемы развития туризма.

Ключевые слова: туристическая инфраструктура, занятость, безработица, экотуризм, культурный туризм, кластерная система, экономика, демографические факторы.

INTRODUCTION

In today’s world, tourism is becoming one of the leading sector to improve the economy. Therefore, a number of positive changes are being made in the society aimed at creating new types of jobs for both men and women. As well as, a number of laws, decisions and decrees are being adopted for the purpose of developing the tourism sector. In particular, the decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated, 05.01.2019, with PF-5611 on additional measures for the rapid development of tourism in the Republic of Uzbekistan was adopted [1]. Accordingly, comprehensive measures for the development of tourism in the country as one of the strategic sectors that ensure the diversification of the national economy, the rapid development of regions, the creation of new jobs, the increase of incomes and living standards of the population, and the increase of the country’s investment attractiveness are phased. In addition, the problems related to tourism industry were also emphasized that there is a lack of accommodation facilities and infrastructure facilities, especially during the tourism season, insufficient coordination of the system of transporting passengers in different modes of transport, low level of organization of providing tourists with information about the existing tourism potential in the regions, ineffectiveness of marketing campaigns to promote tourism cultural heritage objects in the regions of the country and based on this, the following tasks were determined:

- implementation of international norms and standards which aimed at improving the regulatory framework in the field of tourism and creating favorable conditions for the development of tourism;
- development of tourism infrastructure and creation of an acceptable and comfortable tourism environment;
- development of transport logistics, expansion of internal and external routes, improving the quality of transport services;
- developing inner(local) tourism, which provides stimulation of activity of tourism activity subjects aimed at meeting the need for tourism services within the republic.

It is possible to increase the volume of GLP(YaHM) that tourism brings to the country's economy by developing the tourism types such as: cultural tourism, ecotourism, gastronomic tourism and others in the regions, as well as, increase the level of employment working in tourism sector of the population. According to statistics, eight out of ten people are busy with tourism sector in the USA, however this figure is very low in Uzbekistan. In order to improve infrastructure and employment in tourism industry, we, tourism experts, should make a great strain together.

LITERATURE ANALYSIS

A number of foreign and Uzbek scientists have been contributing to the development of tourism infrastructure and types of tourism in the regions.

In particular, R.I. Wolfe, who made a significant contribution to the formation of the approach to tourism as tourism, as well as the scientific works of North American scientists such as S.L. Smith, L.S. Michel, regional location of tourism system reaction resources, travel directions, territorial location of tourism system reaction resources, travel directions important aspects such as roads and transport links are explored. The first introduction to the field of tourism as a concept of tourism, belongs to S.A. Gann who stated that the tourism system consists of five interconnected complex elements: tourists, attractive resources, transport, service facilities and information routes [2]. According to the researcher S. Koper, the success of certain destinations not only increases the attractiveness of the products and services of the tourism system, but also the tourism as a whole. The strengthening of the destination in the minds of tourists, creating a new positive image depends on the development of the country's tourism system. In turn, the tourism system and cultural-historical features of the country increase the unique attractiveness of the destination [3].

According to A. J. Burkart and S. Medhlik, it is not possible to accurately and directly determine the impact of tourism on employment [4] and the reason for this is explained as follows:

- many of those employed in tourist destinations work in the same or similar positions that are not related to tourism and are indistinguishable from those there. For example, official statistics provide employment in residential buildings, restaurants and other food-related facilities, and in various modes of transport, which do not include tourism-related employment.

According to Uzbek scientists, in the A.A. Eshtayev's article entitled: "Influence of global trends on the development of tourism in Uzbekistan" describes the potential of tourism in our country and the global trends affecting its development. In addition, in order to reduce the level of unemployment in the country, analyzes were carried out in the case where the experience of the employment level in the field of tourism was studied in various developed countries [5].

According to the research done by B.B.Sobirov, an effective mechanism for increasing the competitiveness of a certain tourist area is the use of the cluster method in the organization of special tourist economic zones and their development [6]. If we conclude from this idea, if we use the system of tourism clusters in the regions, it is possible to achieve general tourism development by combining types of tourism.

METHODOLOGY

The research used the methods of analysis and synthesis of knowledge, generalization, social survey, comparative statistical analysis, as well as the principles of historicity, interrelationship and systematicity.

DISCUSSION AND RESULTS

There is a worldwide trend of increasing interest in cultural tourism products, and the World Tourism Organization predicts that the cultural tourism market will be one of the five leading segments of the tourism market in the future [7]. Local culture is an important feature of a tourist destination, and thanks to tourism, it becomes a flywheel of social and economic development. Cultural tourism is focused on cultural attractions and activities as the main reasons for traveling, and the participation of cultural tourism in all tourist movements is increasing. Thus, in France, Italy, Spain, the United Kingdom, income from tourists whose primary goal is to get acquainted with cultural goods and cultural achievements exceed 1/3 of total tourism revenues. It is no exaggeration to mention the cultural monuments of Uzbekistan among the countries mentioned above, which are known to the world for their cultural heritage monuments. As we know, today 4 architectural complexes are included in the UNESCO Representative List of World Heritage Sites - the Ichan Castle Museum-Reserve in Khiva (1990), the historical center of Bukhara (1993), the historical center of Samarkand "Samarkand - crossroads of cultures" (2001), the historical center of Shahrisabz, as well as the Ugam-Chotkal National Park (2016) and 9 intangible

heritage sites [8]. Since the independence of Uzbekistan, great attention has been paid not only to the preservation of cultural heritage through the restoration of monuments, but also to the strengthening of national identity and recognition in world culture. According to the UNWTO report, "one job in the core tourism industry creates about one and a half additional (indirect) jobs in the tourism-related economy". Moreover, "there are three workers indirectly dependent on each person working in hotels, such as travel agency staff, guides, taxi and bus drivers, food and beverage suppliers, laundry workers, textile workers, gardeners, shop staff for souvenirs and others, as well as airport employees" [9].

Graph 1: Indicators of positive change in the field of tourism in the territory of Uzbekistan for seven years

Indicators	2017	2023
Number of tourists	2,7 million	4,3 million (during 9 months of 2023)
Placement number	767	5,5 thousand
Activities of tourist organizations and travel agents (number)	749	2 404
Guide-excursionist	574	2864
The average sum of money spent by each foreign tourist in the territory of the republic, excluding direct travel expenses	197 US dollars	1,72 billion dollars (during 9 months of 2023)
Number of local (inner) tourists	10.5 million	14,9 million

Source: created by the researcher based on statistical data (https://kun.uz/uz/news/)

According to official data, the number of foreign tourists who came to Uzbekistan was 2.7 million in 2017, 5.2 million in 2022, and 4.3 million in the last 9 months of 2023. The average length of stay of tourists in our country is 4-5 days and has increased by 1.5 times compared to the corresponding period of last year (2023).

In 2017, the average amount of money spent by each foreign tourist in the territory of the republic, excluding direct travel expenses, was 197 US dollars, this figure reached 400 US dollars in 2023, and the volume of tourism exports in 9 months of 2023 was 1.72 billion dollar.

The number of local tourists also increased by 107% in 2023 compared to 2017 and reached 14.9 million people.

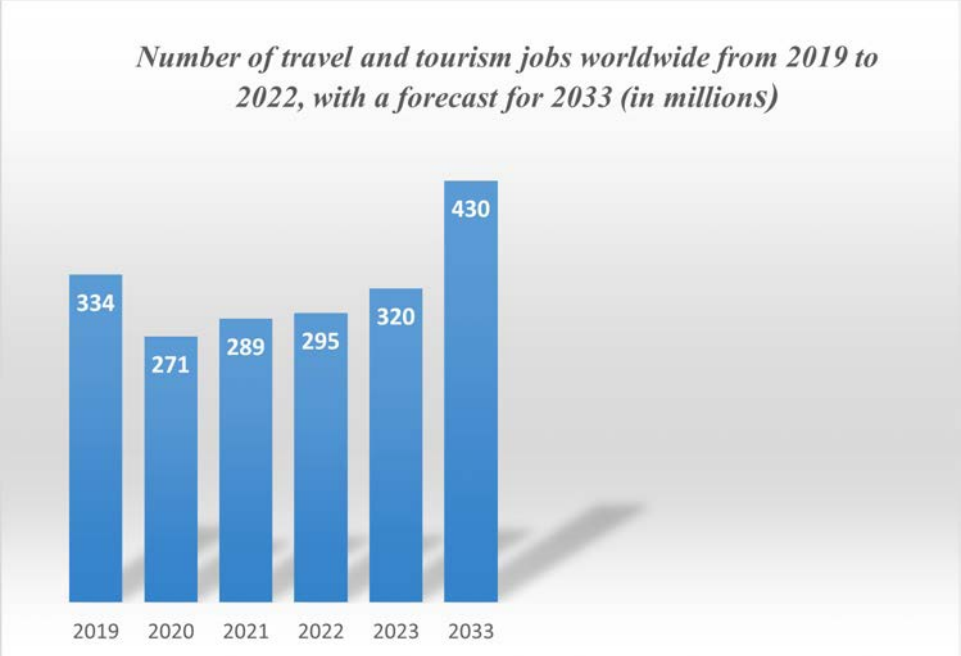
Positive results were also achieved during 5 years, new tourism directions were established, including the granting of the status of "Tourism Neighborhood", "Tourism Village" and "Tourism Farm" to the citizens' gatherings of the Republic with high tourism potential and mechanisms to support them were introduced. During 2022, the tourism village of "Sentob" in Nurota district of Navoi region and the villages of "Ertosh-soy" and "Ovjazsoy" in Ohangaron district of Tashkent region were given the status of "Tourism village". As a result of the establishment of 90 family guest houses and 20 types of services in these villages, about 400 villagers were employed. Interestingly, UNWTO recognized Uzbekistan as the 4th among the 20 countries with the fastest developing tourism sector [9].

If we look at the statistics, the number of tourists visiting our country is increasing (an estimated 6.6 million in 2023) again after the pandemic situation. If this positive situation continues, it will also increase our tourism opportunities. It is necessary to develop a program for the wide development of the service sector integrated into the tourism network in the regions, and create jobs in the tourism sector in the regions, so that people who have not yet experienced this industry and improve their skills. Of course, it will be appropriate, if favorable conditions are created.

According to the official statistics given by WTTC; Oxford Economics, number of travel and tourism jobs worldwide increased gradually from 2019 to 2022, also, they are forecasted till 2033 and these indications can be seen clearly in the graph.

Graphical data shows that employment rates in the tourism sector worldwide are increasing in high numbers. In turn, we can say that this is a positive indicator for Uzbekistan, because each tourist visiting our tourism country can use at least 11 services, which certainly affects the level of labor resources in the field of tourism.

In the development of tourism types in the regions, we can use the tourism cluster model system. But unfortunately, this system has not yet been implemented in our country. If we pay attention to the economy of developed countries, they are using tourism clusters. Due to this system, several sectors of tourism in the regions of the country are united in the form of a single system, contributing to the development of the tourism industry and increasing the level of employment. It should be noted that creation of tourism cluster in the regions can develop the types of tourism, increase the competitiveness of the regions and create new jobs.

Graph 2: Number of travel and tourism jobs worldwide from 2019 to 2022, with a forecast for 2033(in million)
Source: created by the researcher based on statistical data by WTTC; Oxford Economics.

Clustering is the geographic connection of interdependent actors (businesses, institutions and organizations that support them), who operate in the same industry, participate in the same value chain, collaborate and compete with one another and have business ties. According to Harvard Business School, more than 32% of employment in the US economy is provided by clusters. It should be noted that the level of labor productivity and wages in clusters are much higher than the average indicator of the country. In the USA, goods and services are exported outside the region in production sectors organized on the basis of the cluster principle, and wages are 29% higher than the average indicator [10]. The experience of many countries in the field of tourism shows that clusters make it possible for the economy to achieve high efficiency, thereby ensuring the development of the nation and increase the well-being of the population. The formation of clusters makes it possible to make fuller use of tourism resources available in the country. The formation of a tourism cluster within any region is an important way to find a solution to problems related to the development of the industry.

In order to gain an understanding of the cluster system, it is important to pay attention this “Clustering is a group of enterprises connected to a chain under a single management, concentrated in one geographical area and aimed at solving a certain specific task which are connected with each other and combine their labor forces in order to strengthen collective competition”. It is an integrative, innovative and, of course, science-based process that can ensure economic growth.

In the monograph “Tourism potential of Uzbekistan and its development prospects” written by A.A. Eshtayev, a model of the organization of a tourism cluster dedicated to the development of the tourism sector in Uzbekistan and improving the ways of increasing competitiveness in the regions was recommended [11].

The formation of a tourism cluster within any region is an important solution to the problems related to the development of the sector. Three main reasons for territorial concentration of business entities in the field of tourism in regions are indicated:

1. The possibility of obtaining economic benefits by taking into account the costs to ensure the use of existing tourism resources in regions in the process of creating a tourism product, implementing it and using it, as well as following the tourism chain;
2. The unique territorial proximity of the location of tourism resources that create tourism conditions in the region in order to form lower tariffs for tourist and recreational services and ensure their provision in shorter periods;
3. Formation of unique information resources in the process of socio-economic cooperation between business entities located in a certain area, including in the field of social communications, training of the workforce necessary for tourism activities and the application of effective technologies in their use creation of a single information base.

In addition, by developing ecotourism in the regions, it is possible to increase the level of employment of the residents of that region. For example, Jizzakh region is known almost all over the world for its touristic and recreational climate. The weight of mineral rich resources is very high in Zomin, Bakhmal, Sharof Rashidov districts of the region. By rationally using the potential of such natural tourist resources, we can create new jobs for the population by developing tourism infrastructure in the region. If the cluster system model mentioned above is developed for this region, it is possible to achieve a much higher growth of tourism potential in this region.

Conclusion and suggestions. Suggestions and recommendations for increasing the level of employment through the development of tourism types in the regions are as follows:

- cultural tourism development: promoting local festivals, historical sites and traditional crafts can lead to create jobs in event planning, cultural preservation, and artisanal production;
- introduction of the system of tourism clusters in the regions and creation of new jobs;
- development of new tourism infrastructure based on the touristic potential of each region and increase of employment level of local population in the tourism industry;
- To develop the type of gastronomic tourism, it is recommended to create a program called “preparation of national dishes” so that tourists can easily participate in the process of preparing famous national dishes belonging to each region of Uzbekistan.

In conclusion, by diversifying tourism offerings based on each region’s unique assets, we can create a variety of employment opportunities and also preserve local culture and natural resources.

References:

1. https://lex.uz/ru/docs/-4143188.
2. Gunn, C.A. (1979). Tourism planning, Crane Russak, New York, USA.
3. Cooper C. and Hall, C.M. (2008). Contemporary tourism: An international Approach. Chapter1.
4. Medlik Burkart, A. J. and S. Medlik, (1992), Tourism, Past, Present and Future, ButterwartHeinemann, Lond.
5. A.A.Eshtayev, “O‘zbekistonda turizm sohasining rivojlanishiga global trendlarning ta’siri” https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz
6. B.B.Sobirov, “Turistik hudud raqobatbardoshligini oshirishning metodik asoslarini takomillashtirish” PhD dissertatsiyasi, 2021-yil.
7. CultureNet. 2017. Accessed September 10 http://www.culturenet.hr
8. https://uzbekistan.travel/uz/madaniy-meros.
9. https://www.solimarinternational.com/10-of-jobs-are-worldwide-connected-to-the-tourism-industry-what-does-that-mean.
10. A.A.Eshtayev, monograph “Uzbekistan’s tourism potential and prospects for its development”, 2023.

MINTAQA SOLIQ TIZIMIDA YASHIRIN IQTISODIYOT TA'SIRINI BAHOLASH OMILLARI

Eshniyazova Yulduz Yuldashbayevna
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

Sapayev Maxsudbek Karimovich
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada soliqlarning fiskal ahamiyati va obyektiv zaruriyati, jismoniy shaxslar va tadbirkorlik subyektlaridan undiriladigan soliqlarning viloyat budjeti daromadlaridagi ulushi va uning miqdorini oshirish imkoniyatlari tahlil qilingan, soliq tizimiga yashirin iqtisodiyotni ta'sirini kamaytirish yuzasidan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mintaqa budjeti, fiskal barqarorlik, soliqsiz tushumlar, budjet taqchilligi, yashirin iqtisodiyot, norasmiy bandlik, soliqlarni chetlab o'tish.

Abstract: The article analyzes the fiscal significance and objective necessity of taxes, the share of taxes levied on individuals and business entities in regional budget revenues and indicators of the possibility of increasing their size, and formulates proposals to reduce the influence of the hidden economy on the tax system.

Key words: Regional budget, budget sustainability, non-taxable income, budget deficit, hidden economy, informal employment, tax evasion.

Аннотация: В статье проанализированы фискальное значение и объективная необходимость налогов, доля налогов, взимаемых с физических лиц и субъектов предпринимательства, в доходах регионального бюджета и показатели возможности увеличения их размера, сформулированы предложения для снижения влияния скрытой экономики на налоговую систему.

Ключевые слова: Региональный бюджет, бюджетная устойчивость, необлагаемые налогом доходы, дефицит бюджета, скрытая экономика, неофициальная занятость, уклонение от уплаты налогов.

KIRISH

Davlat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlari – mintaqalar iqtisodiy o'sishini ta'minlash orqali mamlakatni iqtisodiy rivojlantirish, tadbirkorlik subyektlari faoliyatining iqtisodiy erkinligini ta'minlash, iqtisodiy samaradorlik va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, to'la bandlikni ta'minlash hamda kam ta'minlangan aholi qatlamini moliyaviy qo'llab quvvatlash hisoblanadi.

Davlatning klassik iqtisodiy funksiyalarini - iqtisodiyotni barqarorlashtirish, mulk va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, pul muomalasini tartibga solish, daromadlarni qayta taqsimlash, ish beruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatni tartibga solish, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va ijtimoiy ne'matlar yaratish kabilar tashkil qiladi. Jahonda yuz berayotgan global o'zgarishlar va innovatsion iqtisodiyotga o'tish jarayonlarining tezlashishi oqibatida davlatning yangi funksiyalari paydo bo'la boshladi. Bunday funksiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlar hamda innovatsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash;
- Insoniyatning global muammolarini hal qilishda ishtirok etish;
- Ekologik inqirozlar va uning oqibatlariga qarshi kurashish;
- Iqtisodiy jihatdan orqada qolishni bartaraf etish;
- Raqamli iqtisodiyotning ko‘lamini kengaytirish.

O‘zbekistonda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash asosida aholi farovonligini ta’minlash ustuvor yo‘nalishining asosiy samaradorlik ko‘rsatkichlari sifatida 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini ikki barobar oshirish, daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga kirish, mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmini 160 mlrd dollarga yetkazish, sanoatda ishlab chiqariladigan texnologik mahsulotlar ulushini 25 foizdan 32 foizga yetkazish, hududlarda 1 mln xonadonli uy-joylarni qurish, iqtisodiyotda nodavlat sektor ulushini 85 foizga yetkazish, eksport hajmini 2 barobar oshirish va 45 mlrd dollarga yetkazish kabi vazifalarni amalga oshirishda davlat budjeti daromadlari asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi [1]. Ushbu vazifalarni to‘laqonli bajarish uchun budjet daromadlarini oshirish muammosini hal qilish masalasi ko‘ndalang turadi. Bunda asosiy e’tiborni yashirin iqtisodiyotning soliq tizimiga ta’sirini baholashga qaratish muhim hisoblanadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Deyarli barcha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda yashirin iqtisodiyotning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi, soliq tizimi va budjet tushumlariga salbiy ta’siri baholangan, ko‘pgina iqtisodchi olimlar tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, Xitoylik tadqiqotchilar Xiaolei Yang va Mian Yang, Latviyalik iqtisodchilar Evaldas Stankevicius va Asta Vasiliauskaitelar yashirin iqtisodiyot bilan soliq stavkalari, soliq yuki va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash kabi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganganlar hamda yashirin iqtisodiyotning aholi turmush darajasi va sifatiga ta’sirini tahlil qilganlar [2],[3].

Quyidagi jadvalda mintaqada yakunlangan soliq davrlaridagi budjet daromadlarining haqiqatda bajarilish ko‘rsatkichlarini ko‘rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval: Xorazm viloyatida 2022–2023-yillar davomida budjetga undirilgan tushumlar to‘g‘risida ma’lumot

Manba nomi	2022-yil		2023-yil	
	Jami (mln.so‘m)	Ulushi (foizda)	Jami (mln.so‘m)	Ulushi (foizda)
Davlat budjetiga jami tushumlar	2567306,1	100,0	2 624 865,5	100,0
Shu jumladan:				
Mahalliy soliqlar	304 349,1	11,9	386 648,1	14,7
Tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilar uchun qat’iy soliq	18 537,1	0,7	20 073,0	0,8
Jismoniy shaxslar yer solig‘i	111 625,0	4,3	147 500,3	5,6
Jismoniy shaxslar mol-mulk solig‘i	57 691,3	2,2	87 597,6	3,3
Aylanmadan soliq	116 495,8	4,5	131 477,2	5,0
Yirik soliq turlari	2 018 815,2	78,6	1 933 062,7	73,6
Qo‘shilgan qiymat solig‘i	754 424,4	29,4	531 665,3	20,3
Aksiz solig‘i	164 486,7	6,4	182 905,9	7,0
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i	704 742,5	27,5	830 410,0	31,6
Yuridik shaslardan olinadigan foyda solig‘i	214 027,9	8,3	146 111,5	5,6
Yer qa’ridan foydalanganlik uchun soliq	1 425,4	0,1	1 136,6	0,1
Yuridik shaxslar mol-mulk solig‘i	47 120,5	1,8	62 338,6	2,4
Yuridik shaxslar yer solig‘i	99 161,4	3,9	139 687,5	5,3
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	33 426,3	1,3	38 807,4	1,5
Soliqsiz tushumlar	244 141,8	9,5	305 154,8	11,6
Davlat boji, jami	102 163,5	4,0	114 844,2	4,4
Jarimalar, jami	64 158,6	2,5	76 868,2	2,9
Yig‘imlar, jami	66 533,7	2,6	92 087,1	3,5
Boshqa tushumlar	11 286,0	0,5	21 355,2	0,8

Manba: Xorazm viloyat soliq boshqarmasi ma’lumotlari

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, mintaqa budjeti daromadlari jami 2022-yilda 2567306,1 mln so‘m, 2023-yilda 2 624 865,5 mln so‘m bo‘lib, unda yirik soliq turlari guruhi salmoqli o‘rinni, ya’ni ushbu yillarda mos ravishda 78,3 va 73,64 foizni egallagan, mahalliy soliqlar 11,9 va 14,73 foizni, soliqsiz tushumlar 9,5 va 11,63 foizni tashkil etgan. Joriy yilda mahalliy soliq ulushi 2022-yilga nisbatan 2,8 foizga oshib, yirik soliq turlari ulushi 5 foizga kamaygan, soliqsiz tushumlar esa 2,1 foizga oshgan. Yirik soliq tushumlari tarkibida eng ko‘p ulushni jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i 2023-yilda 830 410,0 mln so‘m, 31,64 foiz hamda qo‘shilgan qiymat solig‘i 531 665,3 mln so‘m, 20,25 foizni tashkil qilgan. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda va yer soliqlari mos ravishda 146 111,5 mln so‘m–5,57 foiz va 139 687,5 mln so‘m–5,32 foiz budjet tushumini ta’minlagan. Mahalliy soliqlardan jismoniy shaxslar yer solig‘i va aylanmadan olinadigan soliq sezilarli o‘rin tutadi[4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda O‘zbekiston respublikasi va Xorazm viloyatida yashirin iqtisodiyotning ulushi, uning mamlakat va hudud budjetiga soliq tushumlarining kamayishiga ta’sirini o‘rganish metodologiyasi qo‘llanilib, bu borada mutaxassislar fikrini o‘rgangan holda baholsh va tahlil usullarini qo‘llash orqali yashirin iqtisodiyotning davlat iqtisodiyotiga salbiy ta’sirini kamaytirish yo‘nalishlari belgilab berilgan. Shuningdek, yaqin yillarda xufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirishning ustivor vazifalariga oid xulosalar qilingan va budjet daromadlarini oshirishni takomillashtirishga oid tavsiyalar ishlab chiqilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev raisligida 16-yanvar kuni 2024-yilda makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bo‘yicha ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan bo‘lib o‘tgan selector yig‘ilishida O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot bugungi kunda eng dolzarb masala ekani ta’kidlandi. “Yashirin iqtisodiyot to‘g‘ri ishlayotgan tadbirkorlarga katta to‘siq bo‘lyapti”, – dedi mamlakat Prezidenti. O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyotdan davlat budjetiga 30 trln so‘m, yalpi ichki mahsulotga 135 trln so‘m zarar yetkazilgan. Deyarli 11 mingta korxona (41 foiz) hisobotlarida faqat 1 kishini ishchi sifatida ko‘rsatgan [5].

Davlat rahbari e’lon qilgan ma’lumotlarga ko‘ra, xizmatlarda 140 trln so‘m, qurilishda 50 trln so‘m, sanoatda 40 trln so‘m mahsulot “soyada” qolmoqda. Agar ular joyida bo‘lsa bu orqali yalpi ichki mahsulotga 135 trln so‘m, davlat budjetiga esa 30 trillion so‘m miqdorida tushum qilish mumkin.

Yirik soliq to‘lovchi 27 mingta qurilish korxonasining 41 foizi yoki 10 947 mingtasi hisobotida faqat bir nafar ishchisini rasmiy xodim sifatida ko‘rsatgan bo‘lsa, shundan 2249 tasi Toshkent shahrida, 1087 tasi Toshkent viloyatida, 837 tasi Samarqand shahrida va hokazo. Ushbu korxonalar tomonidan o‘tgan yil davomida 4 trln so‘mlik qurilish ishlari bajarilgan.

Har birida 25 gektar yerga ega 5 mingta meva-sabzavotchilik fermer xo‘jaligida ham 1 nafardan rasmiy ishchi ko‘rsatilgan. “Bugungi kunda 5 millionga yaqin aholi norasmiy sektorda faoliyat yuritmoqda, ularga oylik berayotgan tadbirkorlar soliq to‘lamaydi”[1].

Mutaxassislar fikriga ko‘ra, yashirin iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 45 foizni Xorazm viloyatida esa bu ko‘rsatkich YaHMga nisbatan 30-35 foizni tashkil qiladi. Hududda hisobot ma’lumotlarida faqat bir nafar ishchisini rasmiy xodim sifatida ko‘rsatgan qurilish korxonasi 537 nafarni tashkil qilgan.

Tadbirkorlik subyektlari bilan o‘tkazilgan muloqotlarda bildirilgan fikrlar hamda keng jamoatchilikning takliflari chuqur tahlil qilingan holda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-yanvardagi “Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish sohasida davlat nazorati mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni qabul qilindi.

Farmon bilan, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish borasida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari belgilandi. Ushbu farmondan ko‘zlangan asosiy maqsad, qonunga itoatkor tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash, yashirin iqtisodiyotni repressiv yo‘l bilan emas, balki ularni rag‘batlantirish mexanizmlari va amaliy ko‘mak berish orqali ko‘lamini kamaytirish, jazolov choralarini kuchaytirishdan voz kechgan holda insofli tadbirkorni himoya qilish, ularga haqiqiy ko‘makchi bo‘lish hamda biznes rivojiga to‘siq bo‘luvchi korrupsion omillarga barham berish hisoblanadi.

Shu munosabat bilan Xorazm viloyatida ham yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish maqsadida viloyat prokraturasi huzuridagi iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va Xorazm viloyat soliq boshqarmasi hamkorligida ishchi guruh tashkil etilib, tadbirkorlik subyektlari faoliyati o‘rganilmoqda.

Shuningdek, 1-martdan tadbirkorlarning barqarorlik reytingi yo‘lga qo‘yildi. U elektron shaklda bo‘ladi va yuqori reytingga ega tadbirkorlarga qator imtiyoz hamda preferensiyalardan foydalanish imkonini beradi. Reytingi yuqori tadbirkorlar uchun barcha soliq tekshiruvlari bekor qilinadi, qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi bir kun ichida, boshqa soliq turlari bo‘yicha ortiqcha to‘lovlar uch kun ichida qaytariladi. Tovarlarni import qilish va sotishda qo‘shilgan qiymat solig‘ini bojxona va soliq organlarida o‘zaro hisobga olish imkoniyati yaratdi [5].

1 gazeta.uz›oz/2024/01/17/shadow-economy/

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yashirin iqtisodiyotning ulushini kamaytirish maqsadida soliq to‘lashdan qochish holatlarining oldini olish va budjet daromadlari tushumini oshirish uchun quyidagi islohotlarni kuchaytirish lozim:

- Iqtisodiyotda norasmiy bandlar sonini aniqlash va ularni rasmiy bandlar sifatida ro‘yxatdan o‘tkazish;
- Naqd pul aylanmasini kamaytirish hisobiga naqd pulsiz hisob-kitoblar nazoratini kuchaytirish;
- Soliq tizimida raqamli platformalarni keng qo‘llash;
- Norasmiy tadbirkorlarni aniqlab faoliyatini qonuniylashtirish;
- Yuk xatlarini elektronlashtirishni to‘liq qamrab olish;
- Soliq organlari va kadastr idoralari ma’lumotlari bilan integratsiyalash;
- Ro‘yxatdagi va amaldagi faoliyati mos kelmaydigan tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini muvofiqlashtirish;
- “Barqarorlik reytingi”ni yuritish samaradorligini oshirish.

Yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish orqali budjet mablag‘lari tushumining oshishiga budjet taqchilligining kamayishi va mamlakat to‘lov balansining barqarorligida ijobiy o‘zgarishlarga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-yanvardagi “Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish sohasida davlat nazorati mexanizmlarini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni .
2. Xiaolei Yang va Mian Yang “The temporal-spatial evolution characteristics of shadow economy in China: Empirical evidence using prefecture level data” ScienceDirect, China, February, 2024.
3. Evaldas Stankevicius va Asta Vasiliauskaite “Tax burden level leverage on size of shadow economy, cases of EU countries” ScienceDirect, Latvia, April, 2014.
4. Xorazm viloyati soliq boshqarmasi ma’lumotlari.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-yanvardagi makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bo‘yicha ustuvor vazifalar muhokamasi yuzasidan ma’ruzasi. Prezident.uz

SUG‘URTANING IQTISODIYOTDAGI O‘RNI VA UNING RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Iminov Toxirjon Karimovich
I.f.d., Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada sug‘urtaning iqtisodiyotdagi o‘rni va uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar tahliliga bag‘ishlanganbo‘lib, unda sug‘urtaning iqtisodiyotdagi o‘rni, raqamli iqtisodiyot va yashil iqtisodiyotning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili va O‘zbekistonda va xorijiy davlatlardagi sug‘urta bozorlarining rivojlanish ko‘rsatkichlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, risklar tranferi, risklar, klassifikator, umumiy sug‘urta, hayotni sug‘urta qilish.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the role of insurance in the economy and the factors influencing its development, which analyzes the role of insurance in the economy, factors influencing the development of the digital economy and the green economy, as well as indicators of the development of insurance markets in Uzbekistan and foreign countries.

Key words: Digital economy, risk transfer, risks, classifier, general insurance, life insurance.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу роли страхования в экономике и факторов, влияющих на его развитие, в которой анализируются роль страхования в экономике, факторы, влияющие на развитие цифровой экономики и зеленой экономики, а также показатели развития страховых рынков в Узбекистане и зарубежных странах.

Ключевые слова: Цифровая экономика, передача рисков, риски, классификатор, общее страхование, страхование жизни.

KIRISH

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Iqtisodiy islohotlar sharoitida raqobat tobora kuchayib borayotgani davlatimizni yanada barqaror va jadal sur’atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha yondashuv hamda tamoyillarni ishlab chiqish va ro‘yobga chiqarishni taqozo etmoqdaki, buni e’tiborga olgan holda sug‘urta va sug‘urta bozori, sug‘urtalash xizmatlari hajmini ularning yangi turlarini joriy qilish va sifatini oshirish hisobidan kengaytirish, shuningdek, xorijiy sug‘urta kompaniyalarini jalb qilish hamda aholining to‘laqonli sug‘urta xizmatlari bilan qamrab olish ko‘rsatkichlarini tubdan oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-martdagi “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-108-sonli qarorida Sug‘urta bozorini yanada rivojlantirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish orqali sug‘urta xizmatlarining ommabopligini va sifatini oshirish, shuningdek, sohani tartibga solishni yanada takomillashtirish kabi masalalariga e’tibor qaratilgan [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Sug‘urta xizmatlari sohasida iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish xususidagi yondashuvlar hamda amaliy jihatlarini o‘rganish bo‘yicha xorijlik va MDH mamlakatlari olimlari D.Bland, N.Apergisa, S.A.Osenko, O.N.Kozlova, I.S.Yaroshenko, N.B.Boltina, V.V.Shaxova, S.L.Efimov, R.T.Yuldashev va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

O‘zbekistonlik olimlar qatoriga R.Azimov, H.Sobirov, X.Shennayev, I.Ochilov, S.Shirinov, I.Kenjayev, Q.Qo‘ldoshev va boshqalarning ilmiy ishlari va tadqiqotlarida sug‘urta munosabatlarini rivojlantirishning ayrim masalalari tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraktsiya, tizimli tahlil, iqtisodiy-matematik modellashtirish, ekspert baholash, prognozlash va boshqa standart usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sug‘urta o‘z mohiyati jihatidan iqtisodiyotning alohida sohasidir. Baxtsiz hodisa, tabiiy ofatlar, ma’lum bir mehnat faoliyati bilan shug‘ullangan kishilarning ehtiyot choralarini ko‘rmaganligi va boshqa sabablar tufayli ziyon ko‘rilgan hollarda muhofaza qilishning ancha samarali va zarur shakli bor bo‘lib biz uni bugungi kunda sug‘urta deb ataymiz. Hozirgi kunda mamlakatimizda sug‘urta faoliyatida talab darajasidagi risk transferi shakllanishi va rivojlanishi hamda uni ilmiy asosda o‘rganish muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, iqtisodiyot subyektlarining erkinliklari kengayib borayotgan, ular tomonidan mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko‘rsatish)ning yangi turlari o‘zlashtirilishi sug‘urta faoliyatida risk transferining ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etish va takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyojni orttirmoqda. Shu nuqtai nazardan, taraqqiyot ko‘lami arifmetik progressiya kabi o‘sgani holda risklar ko‘lami, ularning biznes holatiga ta’sir darajasi geometrik progressiya kabi o‘sadi. Bu esa risklarni boshqarishning yangi usullarini qo‘llashni, uning ta’sir darajasini kamaytirish uchun tegishli choralar ko‘rib borishni taqozo etadi. Bugungi kunda risklarni boshqarishning eng samarli usuli – bu sug‘urtadir. Risk guruhlari sug‘urtaga olinishiga qarab har bir mamlakatning qonunchiligida uning klassifikatsiyasi ko‘zda tutiladi. Unga ko‘ra, O‘zbekiston sug‘urta bozorida faoliyat yuritish ikkita asosiy: umumiy hamda hayot sug‘urta sohalariga ajratilgan va mos tarzda klassifikatorlar ishlab chiqilgan (1-jadval).

1-jadval: IMZni hisoblash uchun sug‘urta faoliyati to‘rtta hisob guruhlari [2]

Hisob guruhi	Klasslar
1-hisob guruhi	baxtsiz hodisalardan sug‘urta qilish (1-klass); kasallikdan ehtiyot shart sug‘urta qilish (2-klass); yerusti transport vositalarini sug‘urta qilish (3-klass); harakatlanadigan temir yo‘l tarkibini sug‘urta qilish (4-klass); aviatsiya sug‘urtasi (5-klass); dengiz sug‘urtasi (6-klass); yo‘ldagi mol-mulkni sug‘urta qilish (7-klass); mol-mulkni olovdan, tabiiy ofatdan (8-klass) va zarardan sug‘urta qilish (9-klass); avtofuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish (10-klass); aviatsiya (11-klass) va dengiz (12-klass) sug‘urtasi doirasida javobgarlikni sug‘urta qilish; umumiy fuqarolik javobgarligini sug‘urta qilish (13-klass) (qarz oluvchilarning kreditni to‘lamaganligi uchun javobgarligini sug‘urta qilishdan tashqari); huquqiy himoya bilan bog‘liq xarajatlarni sug‘urta qilish (17-klass); noproporsional qayta sug‘urta qilish shartnomalari (har bir qayta sug‘urtaga qabul qilingan shartnoma (shartnomalar) bo‘yicha qayta sug‘urta qilish shartnomasining amal qilish doirasiga tushuvchi zararning sodir bo‘lishi borasida sug‘urtalovchi tomonidan amalga oshiriladigan har bir sug‘urta to‘lovidagi oldindan o‘rnatilgan ulushni qoplash bo‘yicha qayta sug‘urtalovchining majburiyati paydo bo‘luvchi shartlarga ega bo‘lgan qayta sug‘urta qilish shartnomalaridan tashqari qayta sug‘urta qilish shartnomalari)
2-hisob guruhi	kreditlarni sug‘urta qilish (14-klass); kafillikni (kafolatlarni) sug‘urta qilish (15-klass); boshqa moliyaviy tavakkalchiliklardan sug‘urta qilish (16-klass) (qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosilini sug‘urta qilishdan tashqari); qarz oluvchilarning kreditni to‘lamaganligi uchun javobgarligini sug‘urta qilish (13 klass)
3-hisob guruhi	sug‘urta shartnomasining amal qilish muddati boshlanishining va tugashining noaniq (“ochiq”) sanalariga ega bo‘lgan sug‘urta shartnomalarini tuzish imkoniyatini nazarda tutuvchi sug‘urta turlari
4-hisob guruhi	qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosilini sug‘urta qilish (16 klass)

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko‘ra sug‘urtalovchilarning sug‘urta zaxiralarini shakllantirishda Ishlab topilmagan mukofot zaxirasini hisoblash uchun sug‘urta faoliyati to‘rtta hisob guruhlariga bo‘lingan [2]. Sug‘urta zaxiralarini hisoblash uchun sug‘urtalovchi mazkur bandda nazarda tutilgan har bir hisob guruhi ichida sug‘urta shartnomasining shartlari, sug‘urta obyektlari, sug‘urta obyektlarining joylashuvi va sug‘urta tavakkalchiliklari ro‘yxatiga bog‘liq holda qo‘shimcha hisob guruhlarini kiritishi mumkin. Keltirilgan risklar asosidagi klassifikator bo‘yicha bugungi kunda milliy sug‘urta bozorida ko‘plab sug‘urta mahsulotlari taklif etib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligining sug‘urta bozorining 2024-yil I chorak yakunlari bo‘yicha berilgan ma’lumotlarga ko‘ra, yurtimizda jami 37ta sug‘urta tashkilotlari mavjud bo‘lib, ulardan 6 tasi hayotni sug‘urta qilish sohasi bilan faoliyat yuritmoqda. Ushbu davrda umumiy sug‘urta sohasidagi sug‘urta tashkilotlari tomonidan jami 2 162 237 mln. so‘m sug‘urta mukofoti, hayotni sug‘urta qilish sohasidagi sug‘urta tashkilotlari tomonidan 51 724 mln. so‘m miqdorda sug‘urta mukofoti kelib tushgan bo‘lib, ularning asosiy qismi ixtiyoriy sug‘urtaning hisobiga amalga oshirilgan.

2-jadval: Umumiy sug‘urta mukofoti [3], mln.so‘m

Ko‘rsatkichlar	31.03.2023		31.03.2024		O‘zgarish, %
	mln. so‘mda	jamiga nisbatan % da	mln. so‘mda	jamiga nisbatan % da	
Jami	1 669 178	100%	2 213 961	100%	+32,6%
Umumiy sug‘urta sohasidagi sug‘urta tashkilotlari, shu jumladan:	1 519 065	91%	2 162 237	98%	+42,3%
- majburiy sug‘urta	182 038	11%	148 604	7%	-18,4%
- ixtiyoriy sug‘urta	1 337 027	80%	2 013 633	91%	+50,6%
Hayotni sug‘urta qilish sohasidagi sug‘urta tashkilotlari, shu jumladan:	150 113	9%	51 724	2%	-65,5%
- majburiy sug‘urta	6 386	0%	17 171	1%	+168,9%
- ixtiyoriy sug‘urta	143 727	9%	34 553	2%	-76,0%

Sug‘urta kompaniyasi ham bozorning boshqa faoliyatidan farqli o‘laroq alohida xususiyatlarga ega. Fikrimizcha, sug‘urta kompaniyalarining barqarorligiga, asosan, ichki va tashqi omillar ta’sir qiladi (3-jadval).

3-jadval: Sug‘urta kompaniyalarining barqarorligiga ta’sir etuvchi omillar

Ichki omillar	Tashqi omillar
Sug‘urta kompaniyasining tarkibiy tuzilmasi. Sug‘urta polislarining bozor talabiga mosligi hamda narxi. Sug‘urta majburiyatlari riskining xavflilik darajasi. Sug‘urta portfeli, investitsiya portfelining diversifikatsiyasi, hajmi va holati. Biznes xarajatlar. Sug‘urta qoplamalari va hokazo	Sug‘urta kompaniyasining iqtisodiy sharoitlariga ta’siri. Davlatning soliq siyosati. Jamiyatning texnik va texnologik taraqqiyoti. Kutilmagan tabiiy ofatlar. Sug‘urta xizmatlarida narxlar risk darajasi, bozor konyunkturasi va hokazolar ta’sirida shakllanishi

Sug‘urta biznesining boshqa tadbirkorlikdan asosiy farqi sug‘urtalanuvchilar oldidagi majburiyatlarni o‘z zimmasiga olishidir. Ayniqsa, turli noxush hodisalar tufayli sodir bo‘lgan zararlarni qoplash funksiyasi orqali u iqtisodiyotda muvozanatchi-tartibga soluvchi vazifasini bajaradi. Sug‘urta kompaniyasi aholi turmush darajasini yaxshilab, davlatning iqtisodiy infratuzilmasining moliyaviy rivojiga hissa qo‘shadi. Shuning uchun uning barqarorligini ta’minlashda sug‘urta kompaniyasiga ta’sir qiluvchi omillar va jarayonlar, sug‘urtalovchining moliyaviy holati o‘rganilishi juda muhim. Sug‘urta kompaniyalarining moliyaviy holatiga sug‘urtalovchilarning to‘lov qobiliyati, sug‘urta zaxiralari hamda investitsiya faoliyati katta ahamiyatga ega.

Istiqlol yillarida mamlakatimiz sug‘urta bozorining tashkil topishi va sug‘urta faoliyatining rivojlanishi borasida amalga oshirilayotgan islohotlar bugungi kunga kelib o‘zining ijobiy samarasini bermoqda. Sug‘urta bozori faoliyatini rivojlantirish borasida ilmiy va amaliy tadqiqotlarning olib borilishi, sohani bevosita ustuvor darajada rivojlantirishga bosqichma-bosqich rivojlanishga imkoniyat yaratib bermoqda. Shiddatli raqobat muhiti sharoitida mamlakatimiz sug‘urta bozorining ma’suliyat jamiyat va fuqarolar oldida ham yildan-yilga ortib bormoqda. Sug‘urta bozori rivojlanishini belgilab beradigan omillardan biri yalpi ichki mahsulot hajmida sug‘urta mukofotlarining ulushi orqali aniqlanadi. Xalqaro amaliyotda sug‘urta bozorining rivojlanishi sug‘urta mukofotlari hajmi va uning yalpi ichki mahsulot (YaIM)dagi ulushi orqali aniqlanadi. Dunyo bo‘yicha sug‘urta mukofotlarining YaIMdagi ulushi o‘rtacha 7,1 foizni tashkil qilmoqda. Jahon sug‘urta bozorida yetakchi o‘rinda AQSh, Xitoy, Yaponiya davlatlari bo‘lib, ularning bozordagi ulushi 58,0 foizdan oshadi. Bugungi kunda O‘zbekistonda sug‘urta bozorining o‘rni oshib bormoqda. Xususan, 2022-yil yakuniga ko‘ra, respublikamizda sug‘urta mukofotlari 6231,7 mlrd. so‘mga yetib, sug‘urta mukofotlarining YaIMdagi ulushi 0,7 foizni tashkil qildi [4]. Bu esa sug‘urta mukofotlarining 2022-yildagi ulushidan 0,41 foiz punktiga yuqori ekanligini ifodalaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda sug‘urta bozorini yanada rivojlantirish, aholini sifatli moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olish ko‘lamini kengaytirish, sug‘urta tashkilotlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, ushbu sohada iste’molchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun qulay shartsharoitlar yaratish uchun qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalarning rivojlanishida sug‘urta xizmatlari bilan bog‘liq qator vazifalar belgilangan. Bunda qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirishda sug‘urtalashning yangi mexanizmlarini

ТАРАҚҚИЁТ ПРОГРЕСС PROGRESS

amalga oshirish, aholiga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat sifatini oshirishda tibbiy sug‘urtalash amaliyotini joriy qilish, mehnat migrantlarini moliyaviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ularning hayoti va sog‘lig‘ini sug‘urtalash amaliyotini kengaytirish hamda aholini ijtimoiy himoya qilishda ijtimoiy sug‘urta tizimidan foydalanish va shu maqsadda ijtimoiy sug‘urta jamg‘armasini tashkil etish vazifalari belgilab berilgan. Shu sababli, O‘zbekiston sug‘urta bozorini faollashtiruvchi omillarni aniqlash, ularni iqtisodiy-statistik tahlil qilish, sug‘urta bozorining rivojlanishiga omillar ta’sirini ekonometrik modellashtirishni nazariy, amaliy va uslubiy jihatdan chuqur o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, sug‘urta faoliyati strategik sohalardan biri bo‘lib, uning rivoji mamlakatimiz iqtisodiyotining ajralmas bo‘g‘iniga aylanib taraqqiy etib boradi. Bu o‘z o‘rnida davlatning olib borayotgan sug‘urta siyosatiga ham bog‘liq. Sug‘urtaning iqtisodiyotdagi o‘rni va uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarini o‘rganishda quyidagi asosiy xulosa va tavsiyalar shakllantirildi:

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining tayanadigan asosiy ustunlaridan biri bo‘lib moliyaviy jihatdan mustahkam va barqaror faoliyat ko‘rsatuvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar jumladan sug‘urta kompaniyalari hisoblanadi. Shuning uchun mustaqil davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va kelajakdagi taraqqiyoti avvalo mazkur mamlakatda barpo etilgan va muntazam ravishda takomillashtirilib boriladigan xo‘jalik yurituvchi subyektlar tizimining faoliyatiga bog‘liqdir.

Sug‘urta bozori faoliyatiga ta’sir o‘tkazuvchi ichki va tashqi omillarni hisobga olgan holda sug‘urta bozori mutaxassislarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, sug‘urta sohasida ta’lim berishning zamonaviy usullarini qo‘llash, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish, milliy sug‘urta bozorining ijobiy imijini shakllantirish va yuqori darajada ushlab turish hamda investitsiyaviy jozibadorligini, shu jumladan milliy sug‘urta bozorini xalqaro va xorijiy sug‘urta bozorlari bilan integratsiyalash orqali oshirish mumkin.

Davlatimiz sug‘urta bozorining zamonaviy holati, uning infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi mavjud sug‘urta kompaniyalari faoliyatini tartibga solish tizimini takomillashtirishni talab etmoqda. Xorij tajribasiga tayangan holda O‘zbekistonda ham sug‘urta xizmatlari turi hamda sifatini takomillashtirish zarur.

Sug‘urta faoliyatida nazoratning usullari va shakllarini takomillashtirish zarur. Sug‘urta sohasi moliya tizimi va investitsiya sektorini mustahkamlash uchun sug‘urta kompaniyalari resurslaridan foydalanmaslik orqali mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shishi mumkin.

Sug‘urta bozori hamda uning faoliyatini rivojlantirish hamda, ba’zi sug‘urta klasslari bo‘yicha sug‘urta mukofotlarini soliqqa tortmaslik ham sug‘urta sohasining davlatimiz bo‘ylab keng tarqalishiga yordam beradi.

Mamlakatimiz hududidagi “Sug‘urta bozorining professional qatnashchilari to‘g‘risidagi nizom”i talablariga javob bermaydigan sug‘urta kompaniyalari sonini qisqartirish yoki ularni takomillashtirish sug‘urta bozorining O‘zbekistondagi holatini yaxshilashga yordam berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 1-martdagi “Sug‘urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirishning kompleks chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-108-sonli qarori.lex.uz›uz/docs/-6422925
2. https://lex.uz/docs/1416862.
3. O‘zbekiston Respublikasi Istiqbolli loyihalar milliy agentligining O‘zbekiston Respublikasi sug‘urta bozorining 2024-yil I chorak yakunlari bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlari. https://napp.uz/oz/pages/statistics-and-analysis-for-im.
4. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda sug‘urtaning roli: tendensiyalar, muammolar va yechimlar” mavzusida xalqaroil miy-amaliy konferensiya, Toshkent, 2023-yil 16-noyabr.

O‘ZBEKISTONDA XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYALARNI JALB QILISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Malikova Shoiraoy Baxtiyorovna
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini takomillashtirish borasidagi fikrlar o‘z aksini topgan bo‘lib, xususan, innovatsion va investitsion mexanizmlar, chet el investitsiyalarini jalb qilish, makroiqtisodiy barqarorlikni oshirish, statistik modellashtirish va kichik biznesga investitsiyalarni keng jalb qilish kabi asosiy yo‘nalishlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Investitsiya, iqtisodiy o‘sish, soliq imtiyozlari, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, davlat-xususiy sherikchiligi, innovatsion rivojlanish, zamonaviy texnologiyalar, malakali kadrlar tayyorlash, xorijiy investitsiya.

Abstract: This article reflects ideas on improving the mechanism for attracting investment in the development of the service sector in Uzbekistan, in particular, key areas such as innovative and investment mechanisms, attracting foreign investment, improving macroeconomic stability, statistical modeling and widespread attraction of investments in small businesses will be analyzed.

Key words: investments, economic growth, tax incentives, financial support, public-private partnership, innovative development, modern technologies, training of qualified personnel, foreign investments.

Аннотация: В данной статье отражены идеи по совершенствованию механизма привлечения инвестиций в развитие сферы услуг в Узбекистане, в частности, будут проанализированы такие ключевые направления, как инновационные и инвестиционные механизмы, привлечение иностранных инвестиций, повышение макроэкономической стабильности, статистическое моделирование и широкое привлечение инвестиций в малый бизнес.

Ключевые слова: инвестиции, экономический рост, налоговые льготы, финансовая поддержка, государственно-частное партнерство, инновационное развитие, современные технологии, подготовка квалифицированных кадров, иностранные инвестиции.

KIRISH

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. So‘nggi yillarda mamlakatimizda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilish borasida bir qator islohotlarni amalga oshirildi, shuningdek, qabul qilingan bir qator qarorlar va hujjatlar xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va investitsiyalarni jalb qilishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Prezidentimiz xorijiy investitsiyalarini jalb qilish uchun investitsion muhitni yaxshilash kerakligini bir necha bor ta’kidlagan, shuningdek, investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish, soliq imtiyozlari taqdim etish va byurokratik to‘siqlarni kamaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratgan.

ADABAYOTLAR SHARHI

Mamlakatimizda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSh dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida 2026-yilgacha xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini amalga oshirish, Davlat-xususiy sherikchilik asosida energetika, transport, sog‘liqni saqlash, ta’lim, ekologiya, kommunal xizmatlar, suv xo‘jaligi va boshqa sohalarga 14 milliard AQSh dollarga teng investitsiya jalb etish choralarini ko‘rish soha rivojiga keng imkoniyatlar yaratib beradi. [1]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining 2023–2025-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-459-

sonli qarorida belgilangan 2023–2025-yillarga mo‘ljallangan Milliy investitsiya dasturi umumiy qiymati 55,4 milliard AQSh dollariga teng 768 ta loyihani o‘z ichiga oladi. Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi investitsiya loyihalarini ro‘yxatdan o‘tkazish ustidan nazoratni amalga oshiradi, Investitsiyalarni rag‘batlantirish agentligi esa xorijiy investorlarga konsalting, axborot-tahlil, tadbirkorlik faoliyatini ro‘yxatdan o‘tkazishda ko‘maklashish va boshqa huquqiy yordam ko‘rsatadi. 2022-yilda davlat korxonalari va aktivlarini kimyo, transport, qurilish va bank ishi kabi turli sohalardagi xususiylashtirish orqali iqtisodiyotga davlat aralashuvini kamaytirishga qaratilgan chora tadbirlar amalga oshirildi.

Yil davomida havo transporti va kimyo sanoatida davlat korxonalari tasarrufidagi monopoliyalar samarali tarzda barham topdi. [2]

Investitsiyalarni jalb qilish uchun xizmat ko‘rsatish standartlarini kafolatlovchi mexanizmlar joriy etish mamlakat va rivojlanish hamkorlarining mas’uliyatini oshirishga yordam beradi. [3] Xizmat ko‘rsatish sohasiga investitsiyalarni jalb qilish uchun davlat-xususiy sherikchilik mexanizmini qo‘llash samarali bo‘lishi mumkin. Bu model xususiy investitsiyalarni jalb qilishda muvaffaqiyatli bo‘lgan. [4] Xizmatlar sohasiga xorijiy sarmoyalarni jalb qilishda rivojlanayotgan bozorlar uchun moslashuvchan siyosatlar va infratuzilma yaratish orqali investorlar uchun jozibador sharoitlar yaratiladi. [5]

Donghyun Park va Marcus Noland tomonidan yozilgan “Developing the Service Sector as an Engine of Growth for Asia” asarida shaxsiy manfaatlarni himoya qiluvchi tartibga soluvchi to‘siqlarni yo‘q qilish orqali yanada raqobatbardosh xizmatlar bozorlarini yaratish bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan. [4] Andrei Grimalyuk va Svitlana Danylina – “An Alternative Economic Mechanism for the Development of the Corporate Sector” maqolasida maxsus iqtisodiy mexanizmlar, masalan, davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlanadigan investitsiya banklari orqali yangi korxonalarni moliyalashtirish va xususiy sektorga topshirish kabi modellarni joriy etish xizmat ko‘rsatish sohasini yanada rivojlantirishga yordam berishini ta’kidlagan. [5]

Mamlakatimizda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va bu yo‘nalishga investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha qator muhim hujjatlar qabul qilindi, jumladan, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish davlat dasturi xizmat ko‘rsatish sohasiga investitsiyalarni jalb qilish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va sohani modernizatsiya qilishga qaratilgan. Investitsiyalarni rag‘batlantirish bo‘yicha qoidalar investitsion jarayonlarni soddalashtirish, soliq imtiyozlari va kafolatlar taqdim etish orqali investorlarni jalb qilishni ko‘zda tutadi.

O‘zbekistonda investitsion muhitni yaxshilash uchun qator chora-tadbirlar amalga oshirildi, jumladan, investitsion jarayonlarni soddalashtirish maqsadida investitsiya jarayonlari uchun ruxsatnomalar va litsenziyalar olish tartibi soddalashtirildi. Soliq imtiyozlari va bojxona rasmiylashtiruvi jarayonida investorlar uchun soliq imtiyozlari va bojxona rasmiylashtiruvi jarayonlari yengillashtirildi. Yer ajratish jarayonlarida investorlar uchun yer ajratish jarayonlari tezlashtirildi va soddalashtirildi.

O‘zbekistonda so‘nggi bir necha yil ichida valyuta bozorini liberallashtirish va investorlar uchun soliq imtiyozlari bilan yettita maxsus iqtisodiy zona tashkil etish kabi islohotlar mamlakatni xalqaro kapital uchun jozibador manzilga aylantirdi. O‘zbekistonda to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar oqimi 2021-yildagi 2,53 milliard AQSh dollaridan 2022-yilda 2,27 milliard dollargacha o‘sdi, bu asosan qayta investitsiya qilingan daromadlarning ikki baravar ko‘payishi hisobiga 1,2 milliard dollarga yetdi. Xuddi shu davr yakuniga ko‘ra, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning umumiy zaxirasi 13,63 milliard AQSh dollarini tashkil etdi, bu mamlakat YaIMning 16,9 foizini tashkil etadi. O‘zbekiston 2023-yilning to‘qqiz oyida 7,5 milliard dollar to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilgan. O‘zbekistonga sarmoya kiritayotgan asosiy davlatlar Xitoy (jami aktsiyalarning 65 foizdan ortig‘i), Janubiy Koreyadir. Rossiya, Qozog‘iston va Turkiya energetika, metallurgiya va kimyo sanoati asosiy tarmoqlar hisoblanadi. [6]

O‘zbekiston xizmat ko‘rsatish sohasida investitsiya jalb qilish imkoniyatlari bo‘yicha ko‘plab imkoniyatlar mavjud. O‘zbekiston Markaziy Osiyoning markazida joylashgan bo‘lib, Yevropa va Osiyo bozorlariga chiqish imkoniyatiga ega. Bu esa, transport va logistika xizmatlariga katta ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston katta ichki bozorga ega bo‘lib. xizmat ko‘rsatish sohasida turli xil yo‘nalishlarda (savdo, transport, turizm va boshqalar) investitsiyalar uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

O‘zbekiston investitsiyalar va investitsion faoliyat bo‘yicha qonunlari xorijiy investorlar uchun kafolatlar va himoya mexanizmlarini taklif etadi. Investitsiyalarni milliylashtirishdan himoya qilish, erkin valyuta ayirboshlash imkoniyatlari mavjud.

Chet el investorlariga soliq imtiyozlari va preferensiyalar taqdim etiladi. Masalan, yangi texnologiyalarni kiritgan investorlar uchun soliqdan ozod qilish muddatlari mavjud.

Raqamli iqtisodiyot va IT xizmatlari O‘zbekistonda katta potentsialga ega bo‘lib, raqamli texnologiyalarni rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda, bu esa IT va telekommunikatsiya sohalariga investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi.

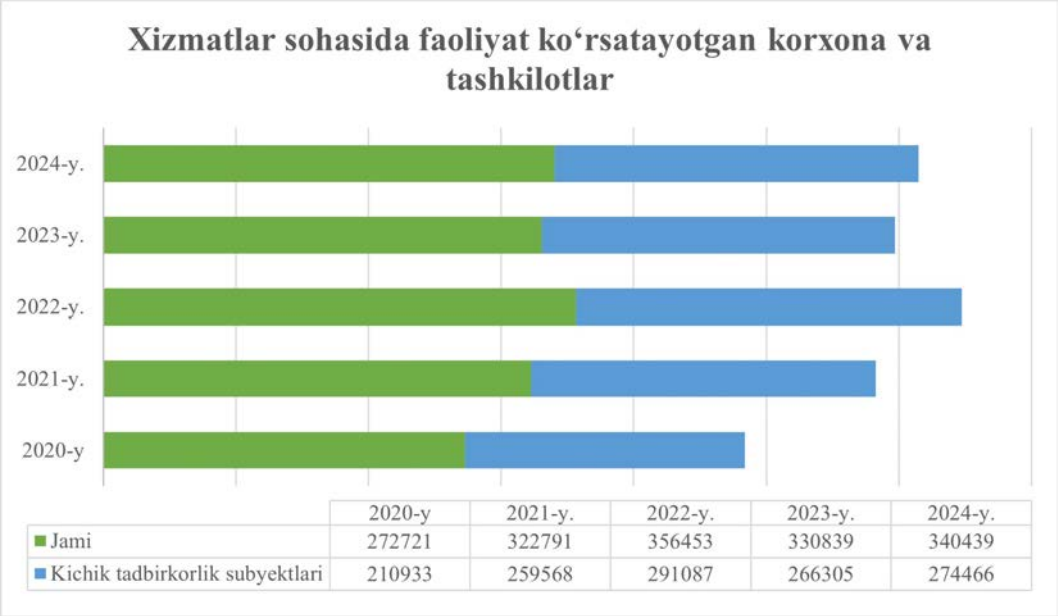
Mamlakatimiz boy madaniy va tarixiy merosga ega bo‘lib, turizm sohasida katta imkoniyatlarga ega. Turizm infratuzilmasini rivojlantirish va bu sohada yangi xizmatlarni joriy etish uchun yirik investitsiya loyihalari amalga oshirilmoqda.

Yangi transport va logistika markazlari, aeroportlar va temir yo‘l infratuzilmasini rivojlantirish uchun keng ko‘lamli loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu esa, ushbu sohalarda investitsiya imkoniyatlarini kengaytiradi. Energetika va kommunal xizmatlar sohasida ham yangi loyihalar amalga oshirilmoqda. Shahar infratuzilmasini modernizatsiya qilish, yangi energiya manbalarini joriy etish kabi yo‘nalishlarda investitsiyalar jalb qilinmoqda.

Xizmat ko‘rsatish sohasida malakali kadrlar tayyorlash uchun maxsus dasturlar va loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu investorlar uchun xizmat sifatini oshirish va raqobatbardosh kadrlarni jalb qilish imkoniyatini beradi.

2024-yil 1-aprel holatiga ko‘ra, mamlakatda faoliyat ko‘rsatayotgan korxona va tashkilotlarning umumiy soni 469 113 birlikka yetdi.

Xizmatlar sohasida 340 438 birligi jalb etilgan bo‘lib, umumiy sonining 72,6 % ini tashkil etdi. Xizmat ko‘rsatuvchi korxona va tashkilotlarning umumiy sonidan kichik tadbirkorlik subyektlari 80,6 foizni yoki 274 466 birlikni tashkil etganini 1-jadvalda ko‘rish mumkin.

	2020-y	2021-y.	2022-y.	2023-y.	2024-y.
Jami	272721	322791	356453	330839	340439
Kichik tadbirkorlik subyektlari	210933	259568	291087	266305	274466

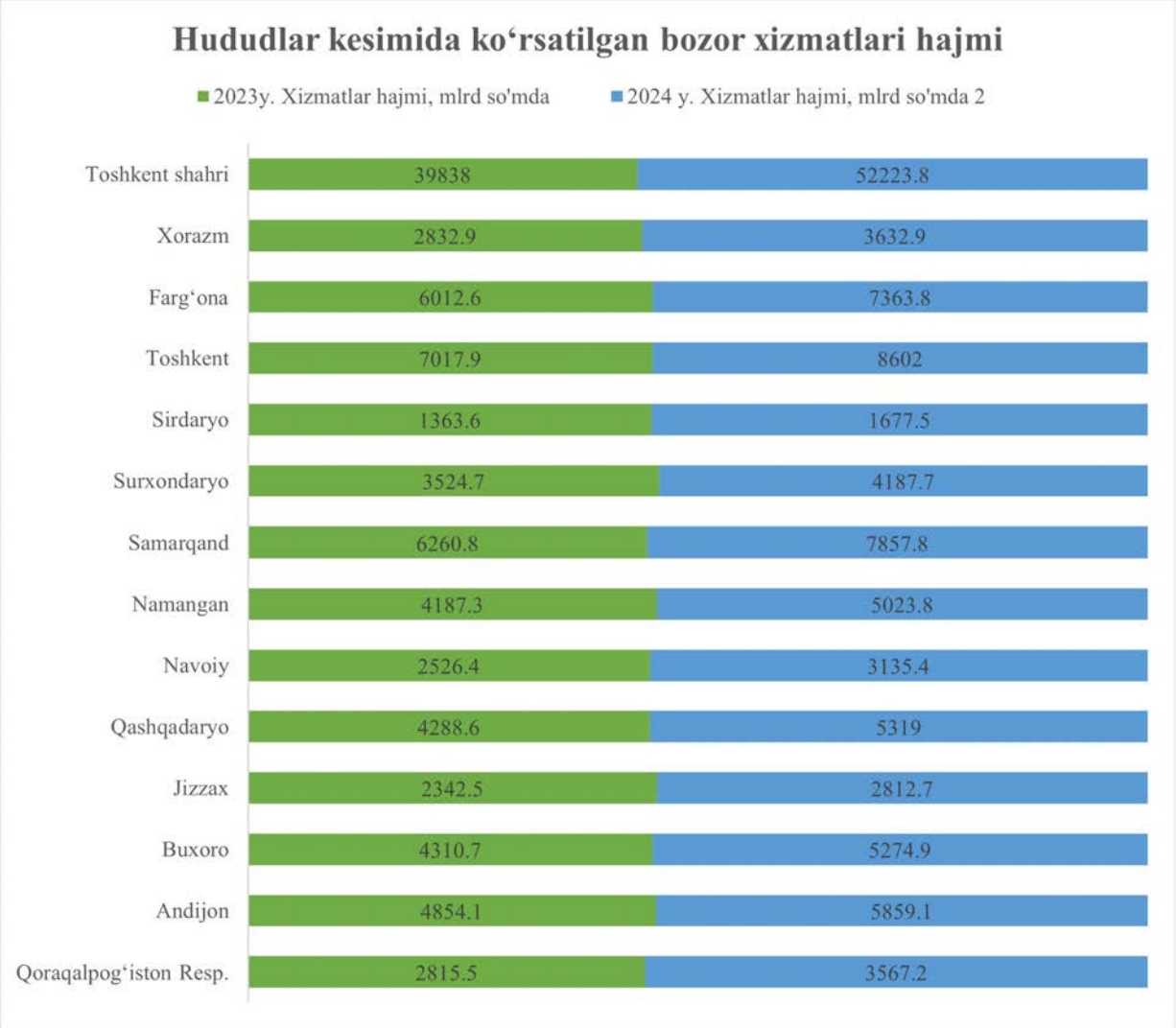
1-jadval: Xizmatlar sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan korxona va tashkilotlar, 1-aprel holatiga ko‘ra (birlikda)

Xizmatlar sohasi bu – korxonalar, tashkilotlar, shuningdek, jismoniy shaxslar tomonidan ko‘rsatiladigan turli xil xizmat turlarini takror ishlab chiqarishni o‘z ichiga olgan umumlashtiruvchi kategoriyadir. Ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi ma’lum vaqt davomida iste’molchilarga (yuridik va jismoniy shaxslar, norezidentlarni qo‘shgan holda) ko‘rsatilgan xizmatlar qiymatini aks ettiradi.

2-jadval: Ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi (2021–2024-yillar yanvar-mart, trln so‘mda)

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

3-jadval: Hududlar kesimida ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi (yanvar-mart)

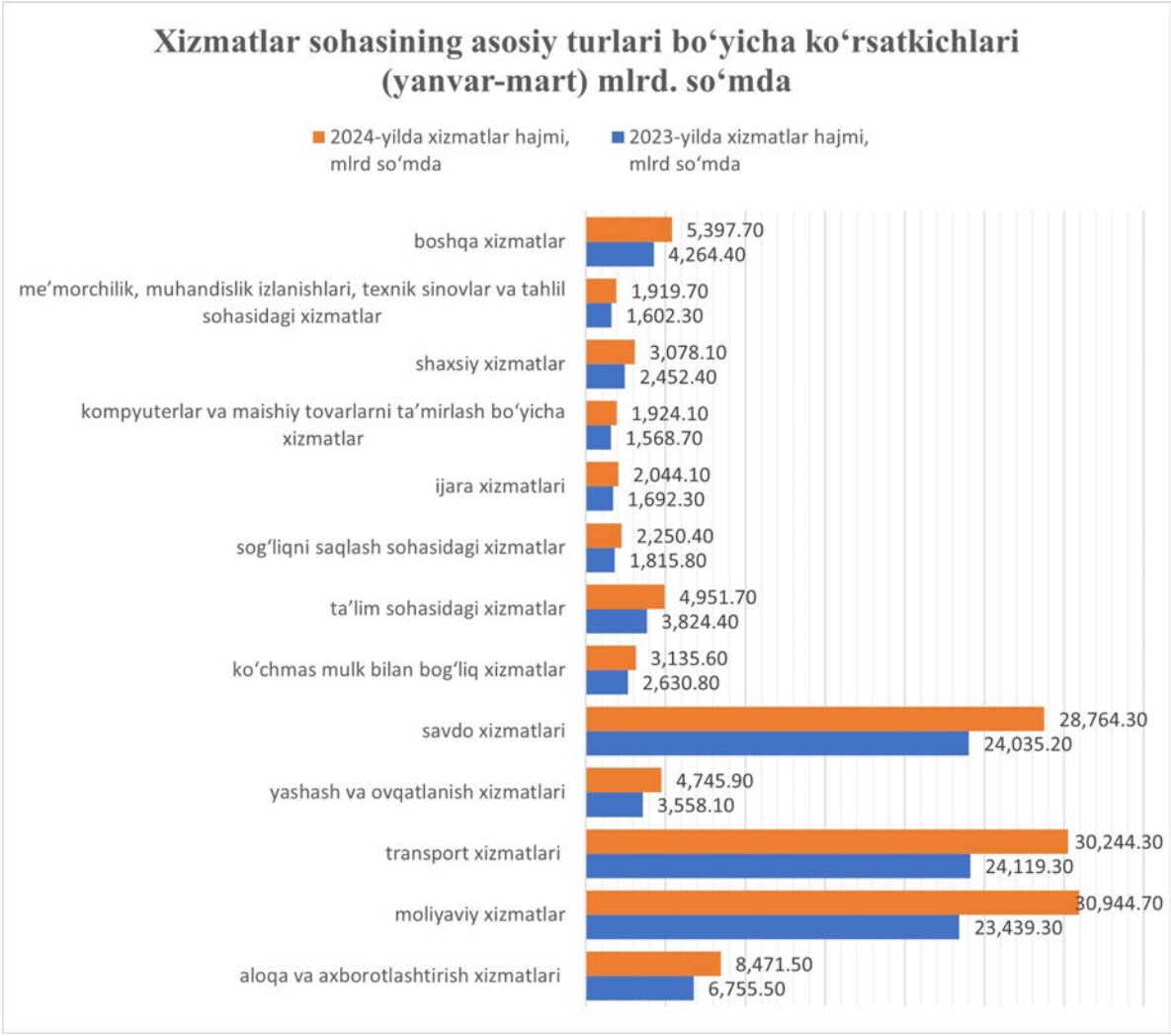
2024-yilning yanvar-mart oylarida bozor xizmatlarining umumiy hajmida Toshkent shahrining ulushi 40,8 %, ya’ni 52 223,8 mlrd so‘mni tashkil etdi. 2023-yilga nisbatan ushbu hududning o‘sish sur’ati 120,5 % ga yetgan. Sirdaryo viloyatida ko‘rsatilgan bozor xizmatlari hajmi 1 677,5 mlrd so‘mni yoki jami xizmatlar hajmining 1,3 % ini tashkil etdi. O‘sish sur’ati 113,3 % ga yetdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 11-maydagi “Xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5113-son qarori bilan mamlakat iqtisodiyotida xizmatlar sohasi ulushini oshirish, xizmat turlarini kengaytirish va sifatini oshirish, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarini ushbu yo‘nalishda yanada qo‘llab-quvvatlash maqsadida, mamlakatimizda xizmatlar sohasini rivojlantirishning maqsadli parametrlari va ularning monitoringi joriy etildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganga, yuqorada keltirilgan ma’lumotlarga asosan, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish uchun investitsiyalarni jalb qilish mexanizmini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu soha iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy farovonlikka sezilarli hissa qo‘shishi mumkin.

Investitsiyalarni himoya qilish va xavfsizligini ta’minlash uchun qonunchilik bazasini mustahkamlash, investitsiya jarayonlarini soddalashtirish va tezlashtirish uchun ma’muriy tartiblarni soddalashtirish, xizmat ko‘rsatish sohasiga investitsiya kiritadigan tadbirkorlarga soliq imtiyozlari berish, kichik va o‘rta bizneslar uchun kredit resurslarini kengaytirish va qulay sharoitlar yaratish, davlat va xususiy sektor o‘rtasida samarali hamkorlikni rivojlantirish va yangi investitsion loyihalarni amalga oshirishda davlat ishtirokini oshirish, maxsus investitsiya fondlari tashkil etish orqali xizmat ko‘rsatish sohasiga investitsiyalarni jalb qilishni rag‘batlantirish maqsadga muvofiq.

4-jadval: Xizmatlar sohasining asosiy turlari bo‘yicha ko‘rsatkichlari

Shuningdek, xizmat ko‘rsatish sohasida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, raqamli texnologiyalar va avtomatizatsiyani keng joriy etish, malakali kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqish, soha mutaxassislarini tayyorlash va qayta tayyorlash uchun zamonaviy ta’lim va trening dasturlarini yaratish, investitsion imkoniyatlarini xalqaro maydonda faol targ‘ib qilish, investitsion loyihalarni taqdim etish uchun xalqaro ko‘rgazmalar va forumlarda ishtirok etish xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishga va iqtisodiy o‘sish hamda ijtimoiy farovonlikka erishishga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining 2023–2025-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-459-sonli qarori, www.lex.uz
2. https://president.uz/oz/pages/view/strategy?menu_id=144
3. A. Gelb, V. Ramachandran, Matt Juden, A. Rossignol “Should Countries Be More Like Shopping Malls? A Proposal for Service Performance Guarantees”, ERN: Other Econometrics: Applied Econometric Modeling in Macroeconomics (Topic), 20 bet, 2019-y.
4. A. Zeldner “The mechanism of public-private partnerships in attracting investment in agriculture”, IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 6 bet, 2019-y.
5. M. Sass, M. Fifekova “Offshoring and Outsourcing Business Services to Central and Eastern Europe: Some Empirical and Conceptual Considerations”, European Planning Studies, 1593 bet, 2011-y.
6. Donghyun Park va Marcus Noland - “Developing the Service Sector as an Engine of Growth for Asia”, 412 bet, Asian Development Bank, 2013-y.
7. Andrei Grimalyuk va Svitlana Danylina - “An Alternative Economic Mechanism for the Development of the Corporate Sector”, “Sustainable Business Development Perspectives 2022”, 10 bet, 2022-y.
8. https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/uzbekistan/investment https://stat.uz/uz/

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

O‘ZBEKISTON TIKUV-TRIKOTAJ KORXONALARINING XALQARO BOZORLARDAGI MAVQEYINI OSHIRISH YO‘LLARI

Vafoyeva Dilafruz Ikromovna
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston tikuv-trikotaj mahsulotlarini xalqaro bozorlardagi o‘rnini aniqlash maqsadida so‘rovnoma jadvali ishlab chiqilgan va natijalar asosida “Gebrid” model taklif etilgan bo‘lib, uning amaliy jihatlari empirik tahlillar asosida tadbiq etilib, maqola yakunida ilmiy xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: sifat, past narx, halqaro standart, xalqaro bozor.

Abstract: In order to determine the place of sewing and knitting products of Uzbekistan in international markets, a survey table was developed and a “Gebrid” model was proposed based on the results, the practical aspects of which were applied on the basis of empirical analysis and scientific conclusions were drawn at the end of the article.

Key words: quality, low price, excellent standard, international market.

Аннотация: В статье разработана анкетная таблица с целью определения позиции Узбекистана на международных рынках швейно-трикотажной продукции и на основе результатов предложена “гебридская” модель, практические аспекты которой были применены на основе эмпирического анализа, а в конце статьи представлены научные выводы.

Ключевые слова: качество, низкая цена, международный стандарт, международный рынок, продукт.

KIRISH

Insoniyatning asosiy ehtiyojlarini qondiradigan tarmoqlardan biri kiyim-kechak va moda sanoatidir. Bu mehnat, xom ashyoni, kapitalni, mahsulotni va inventarni ko‘p talab qiladigan faoliyat turi hisoblanadi. O‘zbekistondagi raqobatbardosh mehnat narxlari va hukumatimizning qulay siyosati to‘qimachilik va tikuvchilik mahsulotlari eksportini oshirishga va mamlakatimizni halqaro bozorlarda o‘z o‘rnini egallashida yordam beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, respublikamizda har yili 80-85 ta korxona ishga tushirilyapti, 2022-yilda 183 ta korxona ishga tushirildi, ularning ichida ish o‘rinlari soni mingtalik va ikkimingtalik bo‘lgan 10 ta korxonalar bor. Hozirgi kunda ish o‘rinlari soni beshmingtalik korxona loyihasi ochilish arafasida, bu asosan tayyor mahsulotlarga mo‘ljallangan ya’ni, matolarni qayta ishlash, bo‘yash va tikish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Mamlakatimizga kirib kelayotgan chet el brendlari va kelib tushayotgan katta miqdordagi buyurtmalar korxonalarning yiriklashuvi, klasterlar hamda iqtisodiy zonalarning rivojlanishiga olib keladi.

O‘rta Osiyo mamlakatlari ichida O‘zbekistonning to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoati yetakchi tarmoqlardan hisoblanadi. Hozirgi kunda rivojlangan Amerika, Yevropa va boshqa mamlakatlarning brend kompaniyalari mamlakatimizdagi korxonalarni ko‘rib o‘rganishmoqda. Bu mamlakatlarning qiziqishi juda katta chunki, bizning mamlakatdan mahsulot halqaro bozorlarga chiqarilganda bojxona to‘lovlari to‘lanmaydi, faqatgina mahsulot va transport harajatlarini to‘lash orqali mahsulot qabul qilib olinadi. Mamlakatimiz oldida turgan muammolardan biri jahon savdo tashkilotiga azo bo‘lish va bu orqali tashkilotga azo mamlakatlar bilan hamkorlik a’loqalarini o‘rnatish, bu orqali halqaro bozorlarda o‘z o‘rnimizni egallash.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur muammoni hal qilishda xalqaro savdoning o‘rni katta. Iqtisodchi olim J.Saksning fikricha “dunyodagi har qanday davlatning iqtisodiy muvaffaqiyati tashqi savdoda ko‘rinadi. Hozirgi kunga qadar hech bir mamlakat jahon iqtisodiy tizimidan ajralgan holda sog‘lom iqtisodiyotni hosil qila olgani yo‘q” [1]. Xalqaro bozorni rivojlantirish masalalari Tomas Men, Jan Batist Kolber, Uilyam Petti kabi bir qator merkantilizm nazariyotchilari tomonidan tadqiq etilgan [2]. Merkantilizm nuqtai-nazaridan iqtisodiy tizim uchta o‘zaro bog‘langan tarkibiy

qismlardan: ishlab chiqarish sektori, qishloq xo‘jalik sektori va chet el koloniyalaridan tarkib topgan. A. Smit har qanday mamlakatning xalqi uchun, agar iste’mol qiymati bir xil bo‘lib, bahosi arzonroq bo‘lsa, mahalliy tovarlardan ko‘ra chet el tovarlarini xarid qilish foydaliroq ekanli to‘g‘risidagi g‘oyani asoslab berdi [3].

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon savdo tashkiloti (World Trade Organization) davlatlar o‘rtasidagi savdo qoidalari bilan shug‘ullanadigan yagona global xalqaro tashkilot bo‘lib, uning markazida jahon savdo davlatlarining asosiy qismi tomonidan muzokaralar olib borilgan va imzolangan hamda ularning parlamentlarida ratifikatsiya qilingan JST kelishuvlari mavjud. Maqsad tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchilar, eksport qiluvchilar va import qiluvchilarga o‘z bizneslarini yuritishda yordam berishdir [4].

Jahon savdo tashkilotiga kirishning respublikamiz uchun ijobiy jihatlari ko‘p:

Birinchidan, uning zamirida iqtisodiy manfaat turadi. Ya’ni to‘siqlarsiz o‘zaro mahsulot ayirboshlashga erishiladi va tovar ayirboshlanishi yuksak texnologiyalarning qo‘llanilishi hamda rivojiga hissa qo‘shadi.

Ikkinchidan, xalqning turmush darajasini yaxshilashga turtki beradi, insonlarga sifatli mahsulot iste’mol qilish imkonini kengaytiradi.

Uchinchidan, eksport qilinayotgan mahsulotlar hisobiga milliy mahsulotlar tannarxi tushirilishiga xizmat qiladi.

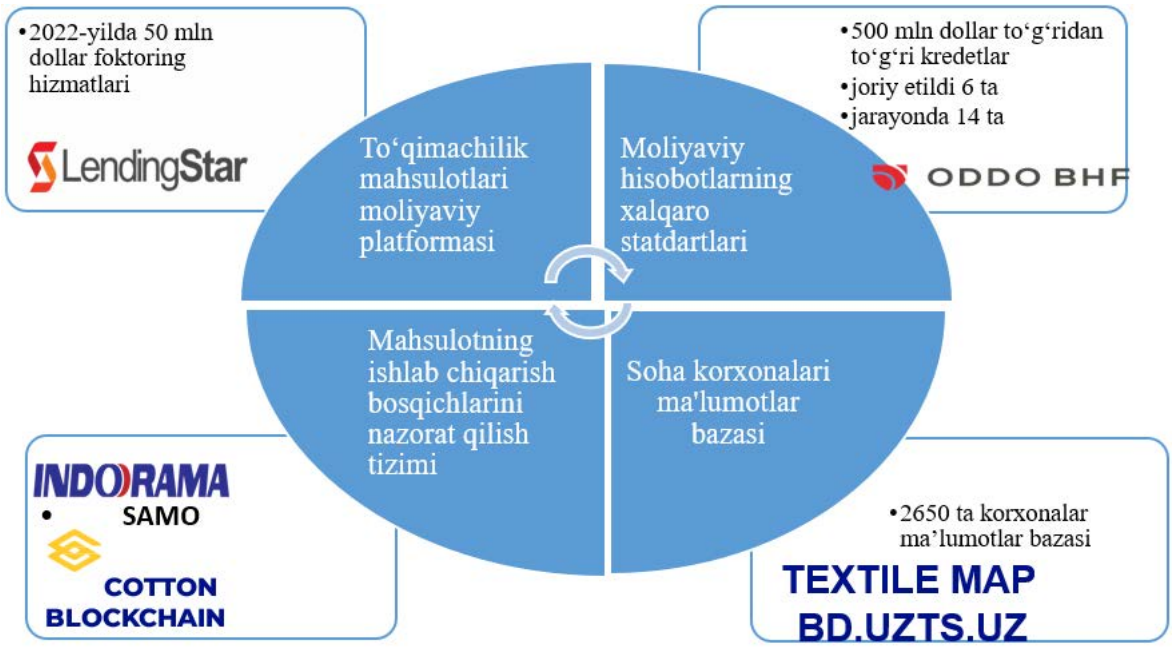
To‘rtinchidan, milliy ishlab chiqarish hajmini oshirib, budjetga pul tushumlarini ko‘paytiradi, savdo erkinlashuvi mamlakat va alohida tadbirkorlarning daromadlarini oshiradi.

Beshinchidan, mehnat bandligiga ijobiy ta’sir etadi [5].

Shuni takidlash kerakki, “O‘zto‘qimachiliksanoat” uyushmasi qoshida hozirgi kunda sohaviy transformatsion loyihalar amalga oshirilmoqda. (1-rasm.) Bular jumlasiga:

1. To‘qimachilik mahsulotlari moliyaviy platformasi;
2. Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari;
3. Mahsulotning ishlab chiqarish bosqichlarini nazorat qilish tizimi;
4. Soha korxonalari ma’lumotlar bazasi.

Bu loyihalarni izchil amalga oshirish sohada axborot texnologiyalarini yaxshi biladigan mutaxassislarni talab qiladi.Chunki, axborot texnologiyalari (AT) tomonidan boshqariladigan global iqtisodiy muhitda, bu sanoatning milliy va xalqaro raqobat bozorida qolishiga yordam berish uchun kiyim-kechak sanoatida ATni joriy etishni rag‘batlantirish va osonlashtirish juda muhimdir. ATni qo‘llash tendensiyalarni bashorat qilish, loyihalash, ishlab chiqarish, ta’minot zanjiri va logistikadan tortib chakana savdo do‘konlarida rejalashtirish va to‘ldirishgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda samaradorlikni oshiradi.

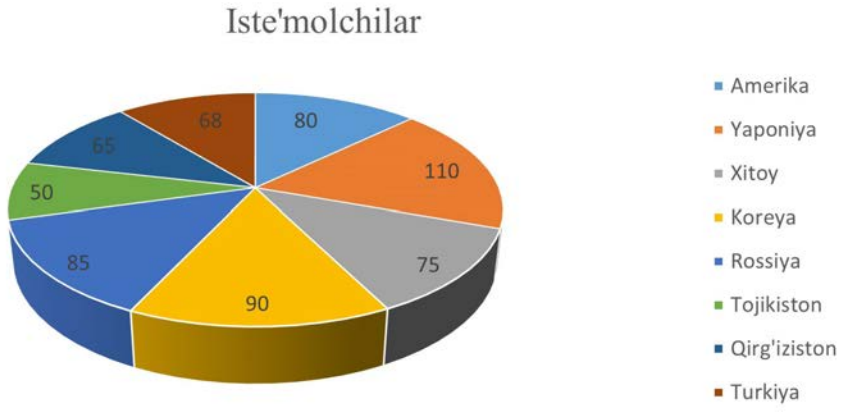
1-rasm: Sohaviy transformatsion loyihalar [6]

To‘qimachilik va tikuv-trikotaj korxonalarda quyidagi xalqaro standart va sertifikatlar joriy qilingan:

- GOTS standarti – 11 ta korxonada;
- SEDEX standarti – 8 ta korxonada;
- OEKO-TEX standarti – 56 ta korxonada;
- BSCI standarti – 10 ta korxonada;
- ISO standarti – 1110 ta korxonalarda joriy qilingan.

Fikrimizcha, bu standartlarni keng ko‘lamda amalga oshirish halqaro bozorlarga chiqishda keng imkoniyatlarga yo‘l ochadi. 2022 yil 1-yarim yillikda eksport geografiyasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Sharqiy Osiyoda 12 %, Janubiy Osiyoda 1 %, MDH davlatlarida 55 %, G‘arbiy Osiyoda 1 %, Yaqin Sharq va Afrikada 1 %, Yevropa Ittifoqi va Turkiyada 27 % va boshqa davlatlarda 3 % to‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlari eksporti amalga oshirilgan.

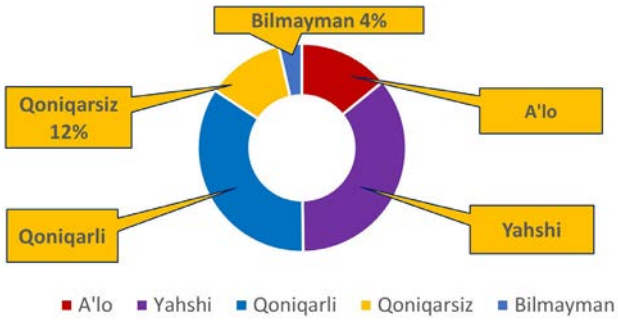
O‘zbekiston tikuv-trikotaj maxsulotlarini xorij bozorlardagi o‘rnini bilish maqsadida Amerika, Yaponiya, Koreya, Xitoy, Rossiya, Tojikiston, Qirg‘iziston va Turkiya davlatlaridagi 623 ta iste’molchilar o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi (2-rasm).

2-rasm: So‘rovnomada qatnashgan xorijlik respondentlar [7]

Amerikadan 80 ta, Yaponiyadan 110 ta, Xitoydan 75 ta, Koreyadan 90 ta, Rossiyadan 85, Tojikistondan 50 ta, Qirg‘izistondan 65 ta va Turkiyadan 68 ta ist’molchilar ishtrok etdi.

Tikuv-trikotaj mahsulotlarining sifati muhim ahamiyatga ega. Istemolchilarning fikriga ko‘ra, past narx segmentida sifat odatda yaxshi va sifatni moddiy xususiyatlari ham ahamiyatli hisoblanadi. 3-rasmda xorijiy istemolchilarning mahsulot sifatiga bergan baholari foizlarda keltirilgan.

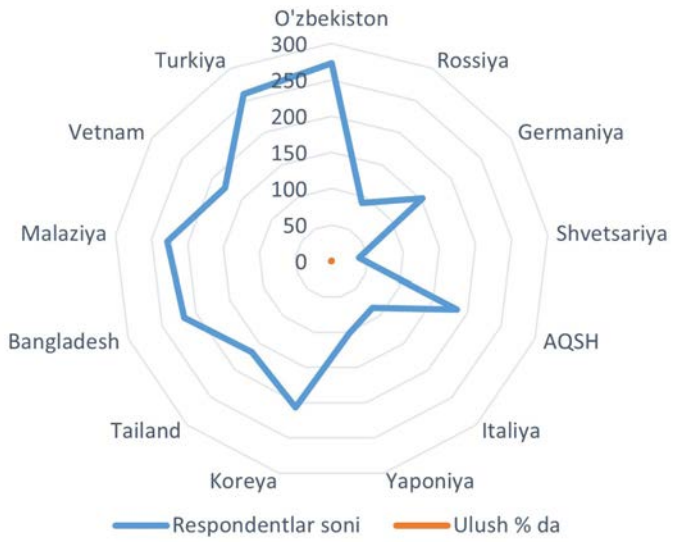

3-rasm: O‘zbekistondagi to‘qimachilik korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan tikuv-trikotaj mahsulotlarining sifatiga xorijlik respondentlarning bergan bahosi [8]

Ushbu savolda iste’molchilar 5 ta – a’lo , yaxshi, qoniqarli, qoniqarsiz va bilmayman javoblari bo‘yicha variantlarini belgilashgan. Respublikamizdagi to‘qimachilik korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatiga alo 14 %, yaxshi 36%, qoniqarli 34 %, qoniqarsiz 12% va bilmayman 4 % ko‘rsatkichlarda javoblar berilgan.

Javob variantlari orasida yaxshi-qoniqarli ko‘rsatkichlari, qoniqarsiz-alo ko‘rsatkichlaridan yuqori, bilmayman ko‘rsatkichiga berilgan javoblar esa boshqalariga nisbatan past darajada ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bundan ko‘rinib turibdiki, milliy mahsulotlarimizning sifatiga berilgan baho o‘rtacha ko‘rsatkichni tashkil etayapti.

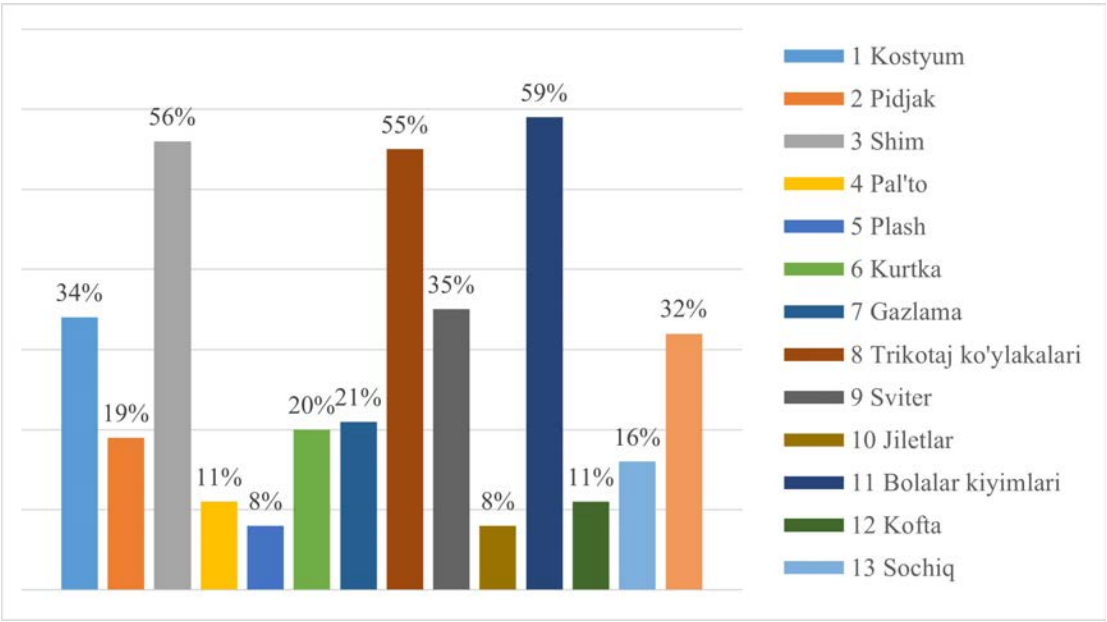
Xorijiy respondentlarimizga siz qaysi mamlakat tikuv-trikotaj mahsulotlarini afzal ko‘rasiz, degan savolimiz bo‘yicha 13 ta mamlakat O‘zbekiston, Rossiya, Germaniya, Shvetsariya, AQSh, Italiya, Yaponiya, Koreya, Tailand, Bangladesh, Malaziya, Vetnam, Turkiya tikuv-trikotaj mahsulotlarini foydalanish bo‘yicha variantlarni tanlab, javob berishgan (4-rasm).

4-rasm: Respondentlarning qaysi mamlakat tikuv-trikotaj mahsulotlarini afzal ko‘rishi bo‘yicha javoblari tahlili [9]

Shundan, O‘zbekistonni 273 ta 44%, Rossiyani 91 ta 15%, Germaniyani 152 ta 24%, Shvesariyani 38 ta 6 %, AQSh ni 185 ta 30 %, Italiyani 85 ta 14 %, Yaponiyani 102 ta 16%, Koreyani 207 ta 33 %, Tailandni 166 ta 27 %, Bangladeshni 217 ta 35 %, Malaziyani 228 ta 37 %, Vetnamni 178 ta 29 %, Turkiyani 260 ta 42 % iste’molchilar tanlovlari amalga oshirilgan.

Har bir korxona duch kelishi mumkin bo‘lgan muammolaridan biri – bu sifatsiz mahsulotlar ishlab chiqarilishi bo‘lib, ular uzoq umr ko‘rmaydi va uzoq muddat foydalanishga yaroqli bo‘lmagan buyumlar bilan halqaro bozorlarga chiqib bo‘lmaydi. Bu borada mamlakatimiz tikuv-trikotaj sohasida olib borilayotgan islohotlar, joriy etilayotgan halqaro standartlar xorij bozorlariga chiqishimizda imkoniyatlar eshigini ochadi. Xorijiy mamlakat istemolchilari qay darajada biz ishlab chiqarayotgan mahsulot haqida ma’lumotga ega. So‘rovnomamizning navbatdagi “siz O‘zbekiston tikuv-trikotaj mahsulotlaridan qaysi buyumlarni ko‘proq harid qilasiz? ”, - savoli bo‘lib, 623 ta respondent tomonidan javob variantlari belgilangan. Bunda, ular tanlov amalga oshirilganda bir va undan ko‘proq tanlovni amalgan oshirishga imkoniyat berilgan (5-rasm).

5-rasm: Respondentlarni O‘zbekiston tikuv-trikotaj mahsulotlarining qaysi turlarini ko‘proq harid qilish bo‘yicha bergan javoblari natijalari [10]

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Diagramma malumotlaridan ko‘rinib turibdiki,xarid qilinadigan mahsulotlar bo‘yicha kostyumni 34%, pidjagni 19%, shimni 56%, paltoni 11%, plashchni 8%, kurtkani 20%, gazlamani 21%, trikotaj ko‘ylaklarini 48 %, sviterni 35%, jiletni 8%, bolalar kiyimlarini 59 %, koftani 11 %, sochiqni 16%, ichki kiyimlarni 32 %, fudbolkani 64 % respondentlar harid qilar ekan. Eng ko‘p harid qilinadigan mahsulotlar sirasigi trikotaj ko‘ylaklari, shim va bolalar kiyimlarini kiritishimiz mumkin.

Yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqib shunday xulosa qilishimiz mumkinki, so‘rovnomada qatnashgan iste’molchilarimiz tomonidan berilgan fikr mulohazalar O‘zbekiston tikuv trikotaj mahsulotlarining xorij bozorlariga ham kirib borayotganligi, brendlarimiz va mahsulotlarimiz haqida iste’molchilarda ma’lumotlar borligi ijobiy holat hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, bularni amalga oshirishda bir qator omillarga ahamiyat berishimiz zarur (1-jadval).

1-jadval: Xalqaro bozorlarga kirishda amalga oshiriladigan omillar tahlili [11]

№	Omillar	Omillar tahlili
1	O‘zgaruvchilarni aniqlash va bozor ta’sirini o‘rganish	Bozor tendensiyalarini aniqlash
		Mahsulotni tijoratlashtirish, mintaqaviy kengayish va hokozolarni tushinish orqali kelajakdagi imkoniyatlar va bozorga kirish tezligini tahlil qilish
2	Kelajakdagi o‘sishni aniqlash uchun sanoat dinamikasidagi o‘zgarishlarni tahlil qilish	Bozorning kelajakda yo‘nalishini aniqlashga urinishda bozor ishtirokchilari tomonidan amal qiladigan barqarorlik strategiyalarini tahlil qilish
		Tarixiy bozor tendensiyalarini tahlil qilish va ularni joriy va kelajakdagi o‘zgaruvchilarga o‘tkazish
3	Yillik tendensiyani aniqlash	Alohida segmentlarda texnologik yutuqlarni kuzatib borish
4	Baza raqamlarini tahlil qilish	Kompaniyaning daromadlari va bozor ulushi (bu ro‘yhat odatda ommaviy ro‘yhatga olingan ishlab chiqaruvchilar tomonidan e’lon qilingan daromadlar tahlilini o‘z ichiga oladi)
		Bosh va qo‘shimcha bozorlarni tahlil qilish orqali bozor baholarini chiqarish

Mustaqillik yillarimizda ip-kalava, paxta xorij bozorlariga chiqarilgan bo‘lsa, hozirgi davrda esa tayyor mahsulotlarimiz xorij bozorlarini egallab borayapdi. Lekin yutuqlar bo‘lgani kabi kamchiliklar ham bor. Respublikamizda, hozirgi kunda 8 mingdan ortiq to‘qimachilik va tikuv-trikotaj korxonalari faoliyat yuritadi. Bulardan 2 mingdan ziyodi “O‘zto‘qimachiliksanoat” uyushma tarkibidagi korxonalar hisoblanadi. Uyushma tomonidan xalqaro kelishuvlar, targ‘ibotlar va ko‘rgazmalar ko‘p tashkil etiladi. Bu ko‘rgazmalarning foydali jihati milliy korxonalarimiz va brendlarimizni tanitish, shuning bilan birga xorij ishlab chiqaruvchilari bilan fikr almashishdir. Xorij bozorlarida hamkorlikni amalga oshirishda yuqorida aytib o‘tkanimizdek, halqaro standartlarga korxonalarimizning a’zo bo‘lishi mo‘him ahamiyat kasb etadi. Bizda esa xali sanoqli korxonalar bu standartlarga a’zo bo‘lgan. Faqatgina ISO standartiga 1100 ta korxonada joriy etilgan.

Respublikamizda faoliyat yuritayotgan to‘qimachilik va tikuv-trikotaj korxonalarning ko‘pgina qismi xalqaro bozorlariga chiqishda bir qancha to‘siqlarga uchrashi va qiyinchiliklar bo‘lishi mumkin. Bunda korxonalar tavakkalchilikka tayanib qadam qo‘yadi. Agarda korxona strategiyasi mukammal tuzilgan bo‘lsa barcha xavf-xatarni yengib o‘tadi. Shuni hisobga olib biz “Hybrid” ya’ni gibrid modelini taklif qildik (7-rasm). Bu model ikki yoki undan ortiq asosiy (an’anaviy) modellarning birlashuvi bo‘lib, ularni biznes talablariga muvofiq o‘zgartiradi.

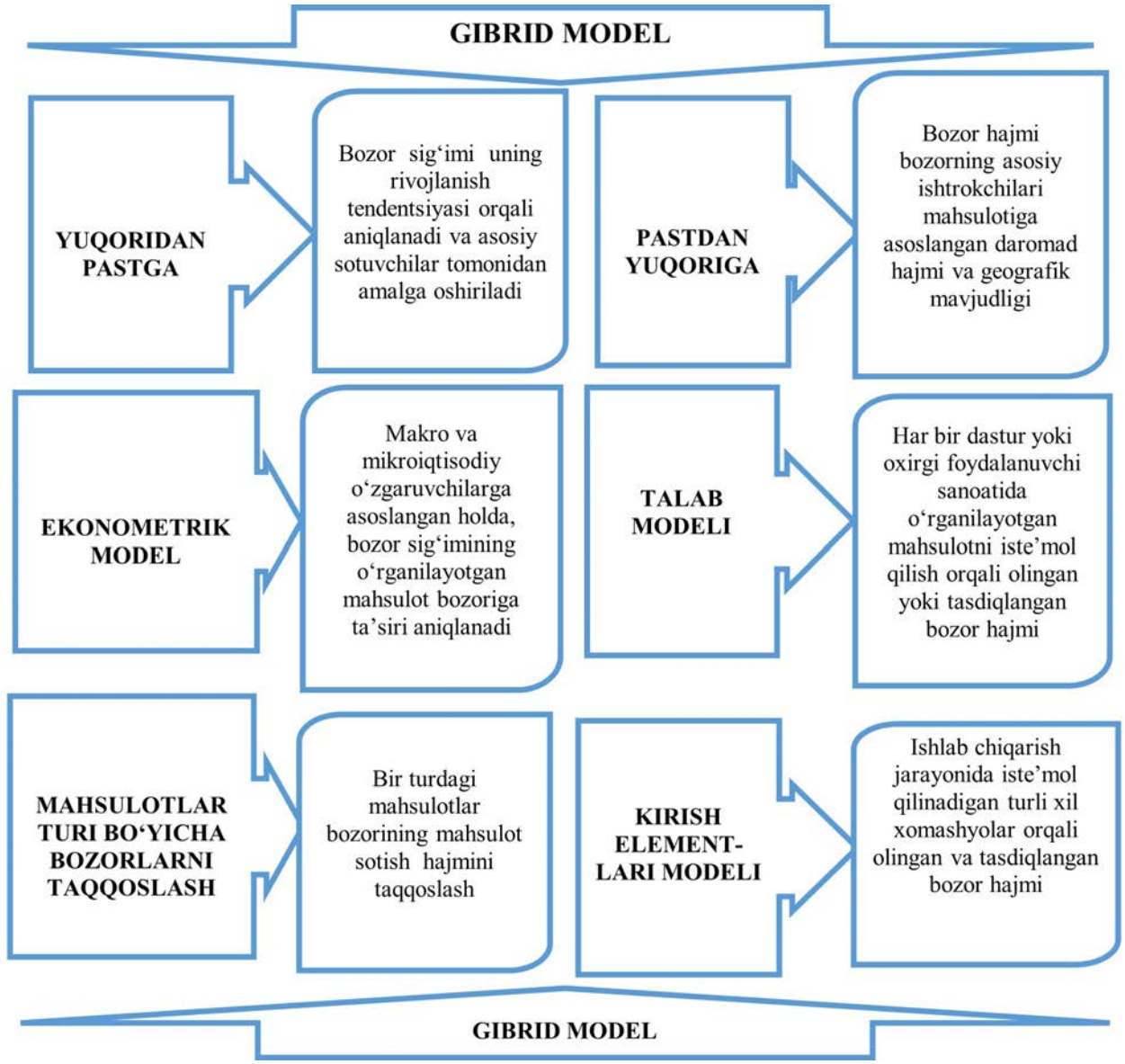
Gibrid model asosan kichik, o‘rta va yirik loyihalar uchun qo‘llash. Bu modelning bir qator afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Afzalliklari:

- gibrid model juda moslashuvchan;
- ushbu modelda prototip (timsol) tufayli mijozning rad etilishi kamroq bo‘ladi;
- uni amalga oshirish oson,chunki u sinxronizatsiya moslashuvchanligigi ega;
- foydalanish va qo‘llash oson,ayniqsa kichik va o‘rta loyihalarda;
- bunda ishlab chiqarish jarayoni silliq va tez bo‘ladi, chunki bu yerda biz faqat tegishli jarayon davrlarini kuzatamiz.

Kamchiliklari:

- har bir gibrid model bir biridan farq qiladi;
- bu odatiy standartlarga mos kelmaydi;

7-rasm: To‘qimachilik va tikuv-trikotaj mahsulotlarini xorij bozorlari olib chiqishning gibrid modeli [12]

Yuqoridagi ko‘rsatilgan rasmda to‘qimachilik va tikuv – trikotaj bozorlarini yuqoridan pastga va pastdan yuqoriga yondashuvni qo‘llaydigan gibrid modelga asoslanib, asosiy bozor o‘yinchilarining daromadlarini kuzatib boradi va asosiy to‘qimachilik mahsulotlari toifasidan foydalangan holda bozorni taqqoslash modeli bilan ma’lumotlarni birlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ethics in Action for Sustainable Development (2022), December 2022, ISBN: 9780231554756, 480 pages, FORMAT: E-book.
2. Encyclopedia of International Economics and Global Trade.
3. Adam Smith “The wealth of nations”, an electronic classics series publication, 2005 year, 786 pg.
4. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/whatis_e.htm
5. B. Omonov, . Toshkent axborot texnologiyalari universiteti professori, siyosiy fanlar doktori. “Jahon savdo tashkilotiga a’zolik O‘zbekistonga nima beradi?”.Xalq so‘zi gazetasi. 21-avgust 2020-yil.
6. “O‘zto‘qimachiliksanoat” uyushmasi ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
7. So‘rovnoma ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi
8. So‘rovnoma ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
9. So‘rovnoma ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
10. So‘rovnoma ma’lumotlar asosida muallif ishlanmasi
11. Muallif ishlanmasi
12. Muallif ishlanmasi

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

KICHIK BIZNES SOHASINI ISTIQBOLDAGI RIVOJLANISHIDA DAVLAT SIYOSATI

Abdug‘aniyev Murodjon Shavkat o‘g‘li
University of Bussines and Science “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada kichik biznes sohasini istiqboldagi rivojlanishida davlat siyosati, bugungi kundagi kichik biznes faoliyatini o‘zgarish jarayonlari hamda mamlakatitmiz kichik biznes faoliyatini rivojlantirish samaradorligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, xarajat, biznes, tadbirkorlik, investision, tadbirkorlik faoliyati, xorijiy investisiya, investision tizim.

Abstract: The article discusses policy for the further development of the small business sector in our republic, the processes of change in the activities of small businesses today, and the effectiveness of small business development in our country.

Key words: small business, cost, business, entrepreneurship, investment, entrepreneurial activity, foreign investment, investment system.

Аннотация: В статье рассматривается политика по дальнейшему развитию сектора малого предпринимательства в нашей республике, процессы изменения деятельности малого предпринимательства сегодня, эффективность развития малого бизнеса в нашей стране.

Ключевые слова: малый бизнес, стоимость, бизнес, предпринимательство, инвестиции, предпринимательская деятельность, иностранные инвестиции, инвестиционная система.

KIRISH

Mamlakatimiz hududlarida kichik biznesni rivojlantirish, iqtisodiyotni yuksaltirish, aholini ish bilan ta’minlash, ularning farovonligini oshirish, yashash darajasi va sifatini oshirish esa bugungi kunning eng muhim dolzarb masalalardan biriga aylanib bormoqda.

Kichik biznes mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 60 foizini, sanoat mahsulotlari hajmining uchdan birini, qishloq xo‘jaligi mahsulotining 98 foizini, investisiyalarning yarmini ta’minlamoqda. Ko‘pgina viloyatlarda eksportning 70-90 foizi aynan kichik biznesga to‘g‘ri keladi. Bu esa sohani jadal rivojlantirish doimo samarali ekanini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Barcha mustaqil davlatlarda islohotlardan oldingi davrda mulkchilikning davlat shakli ustunlik qilgan. Iqtisodiyot fanida tadbirkorlik faoliyatiga doir dastlabki tadqiqotlar XVIII asrda R.Kantilьon, A.Tyurgo, F.Kene, A.Smit va J.B.Sey asarlarida amalga oshirila boshlandi. Biroq hozirga qadar jamoatchilik fikrida “tadbirkorlik” tushunchasining ko‘p ma’noliligi saqlanib qolmokda. Ilmiy adabiyotda ushbu tushuncha haqida ko‘pincha bu favqulodda hodisaning iqtisodiy, tashkiliy va ruhiy tavsiflari (turli-tuman qarashlar) to‘plashidan iborat har xil tasavvurlar mavjud. Xorijiy adabiyotlarda biznes ta’riflari bir necha tadqiqotchilar tomonidan keltirilgan. Inson jamiyatining butun rivojlanish tarixi u yoki bu jihatdan doimo biznes bilan bog‘lik bo‘lgan.

O‘zbekistonda va MDHda biznes haqidagi maqolalar, adabiyotlar 60-yillarning o‘rtalarida paydo bo‘ldi. Xususiy mulkchilik esa o‘sha davrda bizning mafkuramiz uchun butunlay yod narsa edi. “Biznes” – keng ma’nodagi qonuniy yo‘l bilan daromad topishga qaratilgan faoliyatdir. Shu bilan birga xorijiy adabiyotlarda biznes ta’rifini ko‘p turlari mavjuddir. Inson jamiyatining butun rivojlanish tarixi u yoki bu jihatdan doimo biznes bilan bogliq bo‘lgan.

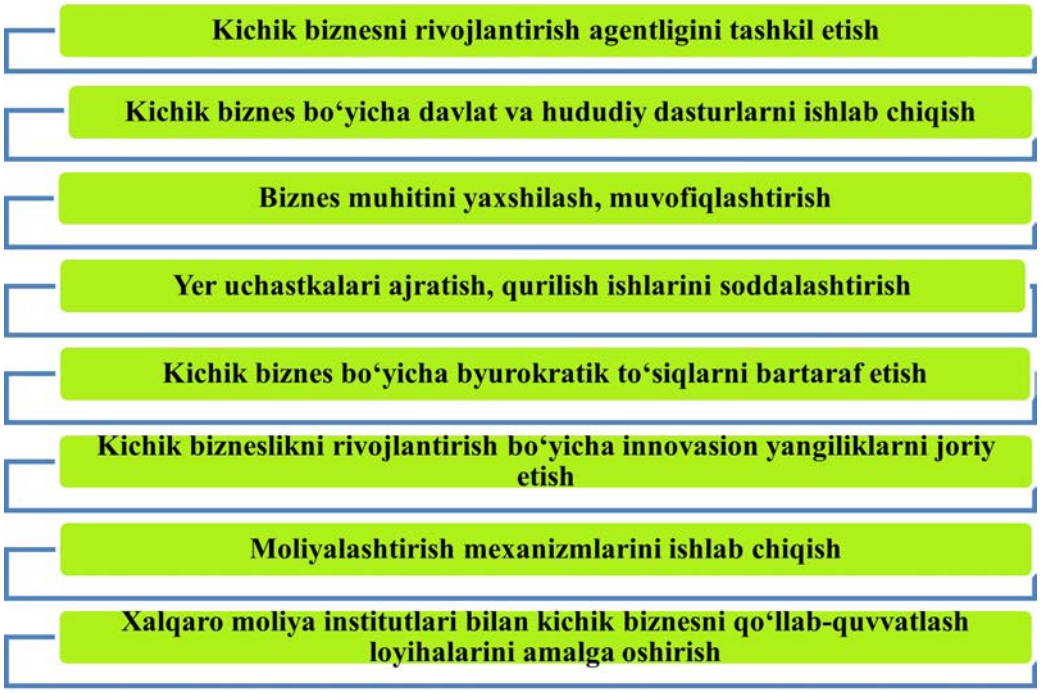
TADQIQOT METODOLOGIYASI

Xususan, tadbirkorlik subyektlari uchun mavjud imkoniyatlar, imtiyozlar va boshqa moliyaviy qo‘llab-quvvatlash choralari to‘g‘risida ommaviy axborot vositalarida, davlat idoralarining rasmiy veb-saytlarida muntazam ravishda yoritib borish, O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi va Adliya vazirligi bilan birgalikda konsulьtativ yordam hamda axborot jihatdan ta’minlash, tadbirkorlarning moliyaviy va huquqiy savodxonligini oshirish bo‘yicha joylarda seminar-treninglar o‘tkazish belgilandi. Shuningdek, tadbirkorlarga ishonchli sheriklar va ishlab chiqarayotgan mahsulotlari uchun yangi bozorlarni topishga, eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi aniq manzilli dasturlar ishlab chiqishdan iborat.

TAHLIL VA NATIJALAR

Yer uchastkalarini tanlash bo‘yicha materiallarni kelishish paytida qurilishga ruxsat berilgan yoki taqiqlangan obyektlar turlarini aniqlash, arxitektura-reja topshirig‘ini ishlab chiqish, shuningdek, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulanish uchun texnik shartlarni taqdim etish, yer uchastkalarini tanlash bo‘yicha materiallar yuzasidan muayyan davlat organlari xulosalarini olish talabini bekor qilish, kelishuv va ijobiy xulosalar berilgandan so‘ng qo‘shimcha qarorlarsiz yer uchastkalarini “YERELEKTRON” avtomatlashtirilgan axborot tizimi orqali avtomatik rejimda elektron onlayn-auktsionga qo‘yish, elektron onlayn-auktsion natijalari to‘g‘risidagi bayonnoma asosida yer uchastkasiga bo‘lgan huquqlarni davlat ro‘yxatiga olish, shuningdek, auktsion g‘olibiga yer uchastkasini ajratish to‘g‘risidagi qaror o‘rniga Ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlarning davlat reyestridan ko‘chirma berish imkoniyati ham mavjud.

O‘zbekiston Respublikasida kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmi bo‘yicha ma’lumot berilgan bo‘lib, yuqoridagi mexanizmda tashkil etilishi kutilayotgan agentlik mamlakatda kichik biznes bo‘yicha yagona davlat siyosatini yuritishni qo‘llab-quvvatlaydi hamda mamlakat hududlari bo‘yicha kichik biznes subyektlarini rivojlantirish bo‘yicha davlat va hududiy dasturlarni ishlab chiqishga, mamlakatni biznes muhitini yaxshilashga xizmat qiladi (1-rasm).

1-rasm: O‘zbekiston Respublikasida kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash mexanizmi

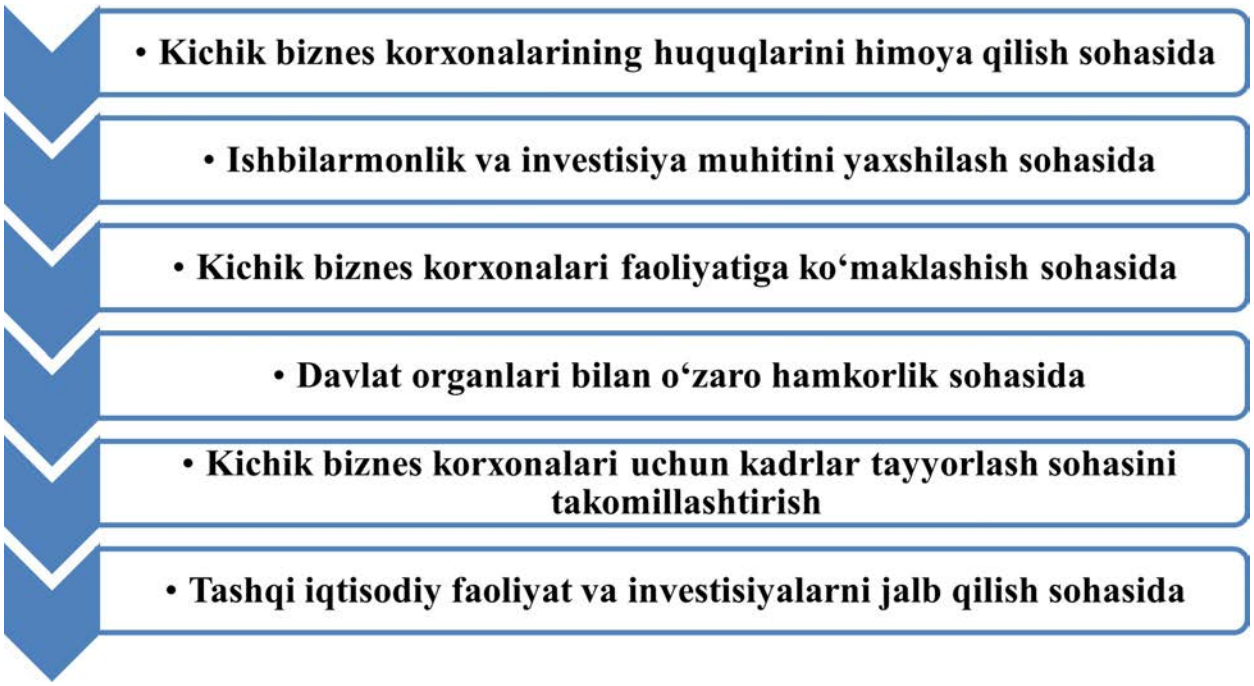
Shu bilan birga kichik subyektlarini faoliyatini rivojlantirish, biznes muhitini yaxshilash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo‘yicha olib borilayotgan ishlarni muvofiqlashtirish va markazlashtirilgan holda tadqiqot natijalari orqali ishlab chiqilgan ilmiy ishlanmalar va takliflarni tayyorlashdan iborat. Mamlakat iqtisodiyotida kichik biznes faoliyatini kengaytirish, yangi yo‘nalishlarini taklif etish, yangi nou-xaularni kichik biznes sohalariga keng jalb etish, to‘rtinchi sanoat inqilobi yutuqlari natijalaridan foydalanilgan holda kichik biznes subyektlarini rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlarini barpo etish va ishsizlik muammosini hal etish muhim rolь o‘ynaydi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Yirik ishlab chiqaruvchilar va kichik korxonalar o‘rtasidagi mustahkam integratsiyalashuvi natijasida xomashyo, butlovchi qismlar ishlab chiqaruvchilar faoliyatini yo‘lga qo‘yish va sohaga tijorat banklari tomonidan maqsadli investitsiyalarni jalb etishni amalga oshiriladi. Mamlakat iqtisodiyotidagi xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va umuman, aholining tadbirkorlik faoliyatiga jalb etishni qo‘llab-quvvatlash uchun davlat dasturlari doirasida maqsadli investitsion mablag‘larni samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mamlakat iqtisodiyotini yuqori cho‘qqilarga ko‘tarish uchun kichik biznes subyektlari uchun ishlab chiqilgan raqamli texnologiyalar va zamonaviy axborot texnologiyalardan keng foydalanish zarur.

2020–2030-yillarda kichik biznes subyektlarini raqamli texnologiyalardan foydalanilgan holda dunyo iqtisodiyotiga keng ko‘lamli transformatsiyalashni amalaga oshirish maqsadga muvofiqdir. Respublikaning har bir hududlarida kichik “IT-park”lar tashkil etish, ular negizida innovatsion ishlanmalar ishlab chiqaruvchi “aql fabrikalari” faoliyatini yo‘lga qo‘yish darkor. Kichik biznes obyektlarini barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlash, sohaga oid raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish, bu mahsulotlarni yangi xalqaro bozorlarga chiqarish va eksportbob mahsulotlar ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytirish, qulay tranzit yo‘nalishlar orqali kichik biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni yangi bozorlarga yetkazib berish.

Kichik biznes korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan xaridorgir mahsulotlar turlarini kengaytirish, ularga bozor topish va sotish bilan xususiy kompaniyalar shug‘ullanish imkoniyatlarini taqdim etish. Yuqoridagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni ichki va tashqi bozorlarga yetkazish, ularning tannarxini pasaytirish uchun har bir hududlarda mintaqaviy, xalqaro transport-logistika majmualarini tashkil etish lozim bo‘ladi. Shu bilan kichik biznes korxonalarini qonuniy himoya qilish uchun bir qator amaliy tadbirlar amalga oshirilmoqda.

2-rasm: Kichik biznes faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmi

Shu o‘rinda, maqomi, faoliyat yo‘nalishi va ko‘lami, mulkchilik shakllaridan qat’i nazar, O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasining vazifalari, faoliyat yo‘nalishlari va vakolatlarini tubdan qayta ko‘rib chiqish va barcha tarmoqlarni raqamli texnologiyalar orqali rivojlanishini ta’minlash zarur. Bizning fikrimizcha, kichik biznes korxonalari huquqlarini doimo himoya qilish ishlarini olib borish, ularni mulklarini himoya qilish bo‘yicha onlayn shaklda murojatlar tizimini rivojlantirish, shu bilan birga raqamli iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarni kuzatish orqali mamlakat iqtisodiyoti uchun eng optimal variantlarini ishlab chiqib, amaliyotga taklif etish ishlarini jadallashtirish zarur (2-rasm).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash sohasida – tadbirkorlik faoliyati sohasi qonunchiligini yanada takomillashtirish, tadbirkorlik subyektlarini ishbilarmonlik muhitini yanada yaxshilash, tadbirkorlik faoliyati sohasida qabul qilingan me’yoriy-huquqiy hujjatlarning amaliyotga joriy etilishi ustidan jamoat ekspertizasini tashkil etish va jamoat nazoratini kuchaytirishga keng jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Kichik biznes korxonalari faoliyatini rivojlantirish, qulay ishbilarmonlik muhiti va investitsiya muhitini shakllantirish bo‘yicha davlat dasturlari, shuningdek, hududlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda ishtirok etish;

Bizning fikrimizcha, yangidan faoliyat boshlayotgan tadbirkorlarni joylashtirish uchun biznes-inkubatorlar faoliyatini yaratish va tashkil etish hamda ularga biznes-rejalarni tayyorlash, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog‘liq zarur axborotlarni olish va amaliy masalalarni hal etishda ekspert, huquqiy va maslahat yordami ko‘rsatish ishlarini jadallashtirish kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Margherita Ebraico (2015). An Assessment of the Performance of the Italian Tax Debt Collection System. Italia.Taxation papers.
2. Muhammadjanovich K. I. Effective Directions of Development of Entrepreneurship //Conference Zone. – 2022. – C. 129-133.
3. Sharipov K.B. Kichik tadbirkorlik faoliyatida tarmoqbo‘yicha ixtisoslashuv jarayonlarini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. – T.: “Akademiya noshirlik markazi” nashriyoti,2020. 61 b.
4. Aripov O.A.Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hamda ishbilarmonlik muhitini yaratish. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. No 2, mart-aprel, 2019-yil.
5. Kazakov, O. S., & KamoliddinovI. (2021). Questions Of The Effective Utilization Of Industrial Resources In Enterprise Activity In The Conditions Of Economy Globalization. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 3(04), 114-119. https://doi.org/10.37547/tajiir/Volume03Issue04-18
6. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari.
7. www.agro.uzsayti ma’lumotlari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF BUSINESS ACTIVITY

Son of Otakhanov Sardorbek Makhammadali
University of Business and Science, teacher of “Economics” department

Abstract: The article examines the role of small business and private entrepreneurship in the economy, as well as stimulating the development of entrepreneurial activity in Uzbekistan. Scientifically based proposals and recommendations have been developed.

Key words: business, entrepreneurship, small business entity, micro-firms, shares, intellectual resources, innovation process, gross national product, firms, currency exchange, shareholding.

Annotatsiya: Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi o‘rni, shuningdek, O‘zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni rag‘batlantirish ko‘rib chiqiladi. Ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: biznes, tadbirkorlik, kichik biznes sub›ekti, mikrofirmalar, aksiyalar, intellektual resurslar, innovatsion jarayon, yalpi milliy mahsulot, firmalar, valyuta birjasi, aksiyalar.

Аннотация: В статье рассматривается роль малого бизнеса и частного предпринимательства в экономике, а также стимулирование развития предпринимательской деятельности в Узбекистане. Разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации.

Ключевые слова: бизнес, предпринимательство, субъект малого предпринимательства, микрофирмы, акции, интеллектуальные ресурсы, инновационный процесс, валовой национальный продукт, фирмы, обмен валюты, пакет акций.

The business sector is one of the leading sectors, which mainly determines the rate of economic growth, the state of employment of the population, the composition and quality of the gross domestic product. Small business development responds to global trends aimed at forming a flexible mixed economy, a complex synthesis of the competitive market mechanism, and a combination of ownership forms, including state regulation of large, medium and small-scale products, and the formation of an appropriate economic model. Small business is the basis of market economy.

Small business objectively exists as a relatively independent department of the modern market economy, characterized by the presence and interdependence of enterprises of various sizes and sizes, including small enterprises. While big business provides the basic needs of the country›s economy, small businesses take their place in the market, satisfy local demand or special needs in the area of innovation, including products and services.

In the social economy, entrepreneurship is a decisive factor in creating an economic basis for solving important problems of social development.

Entrepreneurship creates conditions for expanding the population›s employment and increasing their income, creates a special social environment, mitigates the sharp angles of possible conflicts between the segments of society, develops competition, and at the same time has the benefit of consumers and society. has a significant impact on the formation of competitive prices for goods. In general, it serves to expand the services provided in the areas of health and education.

Within the scope of the topic, let›s dwell in detail on the definitions given to the improvement of the innovative activity of the main studied economic category of small business entities.

In particular, R. Cantilon evaluates entrepreneurship as a risk-taker, who buys goods whose profit is not limited and whose price is certain, but whose selling price is uncertain. Schumpeter identified five important aspects of entrepreneurship: production of new goods unknown to consumers; application of new production and commercialization of existing goods; acquisition of new goods; use of new raw materials; shows the improvement of the network.

An entrepreneur is a person who implements new combinations - he says. SG›ulomov said that small business and entrepreneurship in any conditions, even in economic depression, in the period of inflation, even when the percentage of loans is extremely high, even in cases where the future is unknown without the necessary infrastructure, the higher the risk. he lives in spite of it. According to AO›lmasov, “Small business is the material and financial resources (capital) of people (property) entities intended for economic turnover, earning income”, while Yo.Abdullaev refers to entrepreneurship - in accordance with legal documents, aimed at obtaining income (profit), legal entities and individuals.

He defined the problem of small business as an entrepreneurial activity carried out under his own property responsibility by taking risks through the production of products.

In order to increase the efficiency of the work carried out in this regard in our country, paragraph 4 of the Decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 14, 2018 “On additional measures to increase the effectiveness of the commercialization of the results of improving the results of scientific and scientific and technical activities” The Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, together with the Ministry of Innovative Development, will implement innovative ideas and advanced technologies within the funds allocated under the “Science” article in forming the parameters of the state budget of the Republic of Uzbekistan for 2019 and beyond. at least 20 percent of the funds will be directed to increase [2]. Decree No. PF-150 of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 9, 2022 “On additional measures to further improve the activities of the State Fund for the Support of Entrepreneurial Activities” was received. Also, in the process of research, the process of formation of innovative development directions of entrepreneurial activity was studied using logical thinking, scientific observation, systematic approach methods. Using the methods of induction and deduction, statistical and comparative analysis, the conditions and possibilities of innovative development of entrepreneurship are substantiated.

It is very important to create innovative innovations and their practical application in increasing the efficiency of business activities. It is also known from international experience that the level of development of the economy and society largely depends on innovative activities. There are several reasons to prioritize the rapid development of entrepreneurship based on the ongoing reforms and the experience of developed countries, where the importance of the sector in filling the domestic market with necessary goods and services is of great importance.

Indeed, small business entities are filling the domestic market with local goods and services, supplying large enterprises with components and parts, and increasing the country›s export potential. This can be seen from the fact that the country is increasing its position in the export potential. The role of small business in foreign economic activity is gradually expanding. Its share in the export volume will be 22.3 percent in 2021, which is an increase of 8.6 percent compared to 2010 (Figure 1).

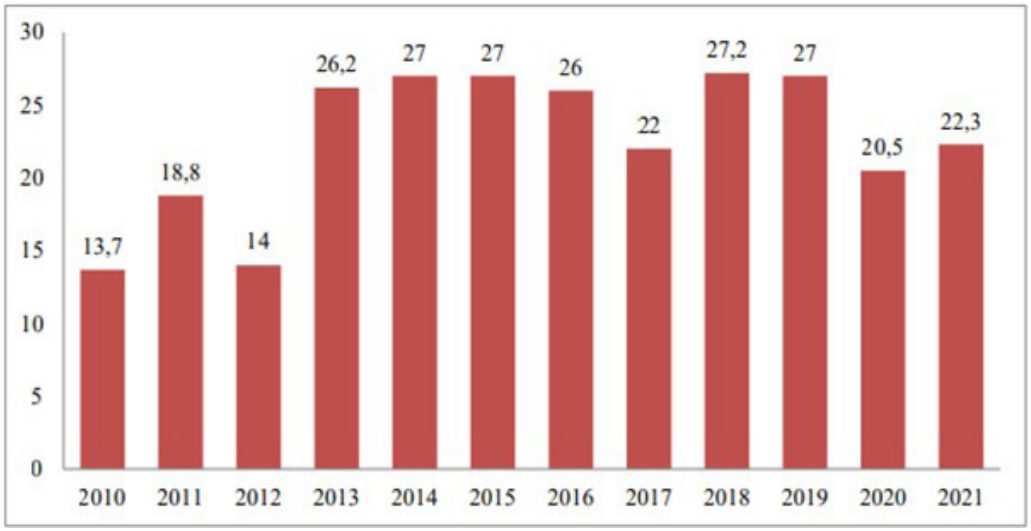

Figure 1: The share of small business in the country’s exports in 2010–2021, %

Export plays an important role in the foreign economic activity of any country. The development of our country’s economy is directly dependent on the growth of export potential. During the years of independence, the export potential of our country changed radically. In this, the role of small business is incomparable. Today, business entities not only fill the domestic consumer market with import-substituting goods, but also offer high-quality, competitive goods to the world market. Small business is becoming the most important sector in the country’s economy.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Also, increasing the contribution of small business to the country's economy, creating small industrial zones, improving the investment environment and competitive environment, expanding the volume of public procurement within the framework of public-private partnership with small business, and strengthening mutually beneficial cooperation between large and small enterprises. , we can see by involving business entities in innovation processes.

We should also emphasize that financial support for successful and promising small enterprises that have sufficient export potential, but at the same time do not have enough capital for further development, requires great importance. These measures help to create more jobs in the field of effective small business, increase access to the world market, increase the country's export potential and increase the income of the population.

Today, the development of the private sector, the expansion of business activities and the provision of legal guarantees serve as the basis for the development of market sectors under conditions of free competition and the production of competitive products. In the economies of developed countries, the main part of gross production falls on the private sector.

As a result of the legal support of entrepreneurship and small business entities in our country and the reduction of tax rates set for them, this industry has become the leading link of the economy today. The development of small business and private entrepreneurship entities in our country, their share in the country's gross national product is growing more and more [3].

The current stage of the development of the world economy requires ensuring the continuity of innovative processes and increasing their scope. In such conditions, the efficiency of small business and private entrepreneurship depends on the development of their activities based on scientific and technological achievements, the introduction of large-scale production of products with high scientific capacity in the industry, as well as the commercialization of the results of scientific and scientific and technical activities. , is determined by its orientation to practice.

The advantage of innovative entrepreneurship requires adequate organizational mechanisms to search for innovative ideas, to implement new projects, and to process them. The strength of the organizational forms of innovative entrepreneurship is determined by the traditional methods of capital production. The strength of the organizational structure of innovative entrepreneurship shows the development of specific tasks of the innovative process, the provision of resources, the possession of a clear information base, and the scope of the implementation of the innovative project. It is at this time that the organizational system of innovative entrepreneurship is related to the general characteristics and the absorption of the risk factor in them, the uncertainty in the achievement of the goal and the final results.

The advantages of innovative business activity in business entities are as follows:

- high interest in innovation;
- conducting scientific research in a narrow scope (in a specific direction);
- high ability to effectively direct intellectual resources to the production of the final product;
- availability of high "risk" work that cannot be carried out by large enterprises with low cost and efficiency.

The organizational and legal foundations of innovative entrepreneurship are different. In times of developed market economy, there are special venture firms that work with great risk and conduct research on creating new goods and services.

The founders of venture firms, engineers and scientists, hand over the results of their research to experimental, patent and cooperative firms.

Another regional organizational type of innovative entrepreneurship is scientific technological parks (technoparks). This organizational system helps to organize the production and sale of innovative business products on the market, thereby helping to develop innovative activities in small businesses.

The search for new ideas and their implementation is the most important and at the same time the most difficult task of entrepreneurship. Because, in this case, an entrepreneur is required not only to think creatively and find new solutions, but also to have perspective thinking and the ability to see the future. A special tool of innovative entrepreneurship is the innovative form of entrepreneurial thinking [8].

It should be noted that any innovative activity is entrepreneurship, because it is the search for new ideas, the search for necessary resources; creating and managing an enterprise; is based on obtaining material income and personal satisfaction from its result.

However, not every business can be innovative, only those that enable the use of business income and the diffusion of innovative products as a result of their creation can be called innovative. Organizations carrying out innovative activities are innovative business entities.

Investing in innovative entrepreneurship by the state has its own advantages in conducting a rational investment policy. The stock market is the most important economic instrument for attracting free funds of competent investors. The liquidity of shares, advertising and information activities of the company, the analysis of the movement of shares put up for sale on the currency exchange platform and the sale of a package of shares to foreign investors serve to further improve the state of the stock market [9].

The decree of the President of the Republic "On the strategy for the development of New Uzbekistan in 2022-2026" defined the strategy for the development of the country's economy in 2022 and beyond. The chapter of the development strategy entitled "Rapid development of the national economy and ensuring high growth rates" defines the tasks of rapid development of entrepreneurship and increasing its contribution to the national economy. One of these priorities is the creation of a favorable business environment for the wide development of small business and private entrepreneurship, strict prevention of illegal interference by the state, law enforcement and control agencies in the activities of business structures, further development of private property and private entrepreneurship, This is evidenced by the fact that it is a matter of giving complete freedom to the industry, removing all the obstacles and restrictions that stand in the way. The rapid development of the economy of our country, the improvement of the standard of living and the quality of life of the population are in many ways closely related to the perspective of small business.

As a result of the implementation of the decisions taken on the support of entrepreneurship, the reduction of inspection work, the reduction of financial and time costs for doing business, as a result of the introduction of the registration notification system, there are positive trends in their foreign trade activity indicators. . State support of small business entities producing import-substituting and export-oriented products makes it possible to increase the share of small business in the export volume. The share of small business and private entrepreneurship in the total volume of exports in our republic was 10.2 percent in 2000, and increased to 28.9 percent in 2018 [10].

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

It can be noted that for the further development of entrepreneurship in our country, we consider it appropriate to implement the following measures:

- to widely promote the concept of entrepreneurship among the population of the country, to explain that as a result, they should engage in several types of activities in order to increase their income;
- paying special attention to ensuring economic growth in our country, creating new jobs, solving the employment problem, encouraging and supporting the increase of income and well-being of the population;
- based on the role and importance of the business sector in the economy, to ensure a suitable competitive environment for it in the economy;
- formation of the flow of investments aimed at the commercialization of innovations in business activities;
- creation of conditions (tax regime, customs policy, including measures aimed at creating a favorable investment environment) that ensure maximum responsiveness of business entities to innovations;
- helps to organize the production and sale of innovative business products on the market, thereby helping to develop innovative activities in small businesses.

List of references used:

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev to the Oliy Majlis of December 21, 2022.
2. Resolution PQ-3697 of the President of the Republic of Uzbekistan of May 5, 2018 "On additional measures to create conditions for the development of active entrepreneurship and innovative activity".
3. Decision PQ-212 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 19, 2022 "On measures to further expand the financing mechanisms of entrepreneurial projects in the regions".
4. Margherita Ebraico (2015). An Assessment of the Performance of the Italian Tax Debt Collection System. Italia.Taxation papers
5. Sherov, A. (2018). Legal basis and importance of state financing of education system. International Finance and Accounting , 2018 (2), 92.
6. Muhammadjanovich K. I. Effective Directions of Development of Entrepreneurship //Conference Zone. - 2022. - S. 129-133.
7. Sharipov KB Improvement of the processes of specialization in small business activity. Dissertation abstract submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Economics. -T.: "Academy publishing center" publishing house, 2020. 61 p
8. Aripov OAK Development of small business and private entrepreneurship and creation of a business environment. Scientific electronic magazine "Economy and innovative technologies". No. 2, March-April, 2019
9. Kazakov, OS, & K amoliddinov I. (2021). Questions Of The Effective Utilization Of Industrial Resources In Enterprise Activity In The Conditions Of Economy Globalization. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research , 3 (04), 114-119. https://doi.org/10.37547/tajiir/Volume03Issue04-18
10. Data from the Statistics Department of Namangan Region.
11. www.agro.uz site information.

AHOLI BANDLIGINI OSHIRISHDA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING O‘RNI

Mamajonova Gulbaxor Toxirjon qizi
University of Business and Science “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda tadbirkor, avvalo muayyan malaka darajasiga ega bo‘lgan, foyda, rentabellik, mehnat unumdorligi kabi kompaniyaning rivojlanish strategiyasini amalga oshirish aholi bandligi muammolarini bartaraf etish yo‘nalishlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: muhit, biznes, tadbirkorlik, bandlik, investision, tadbirkorlik faoliyati,iqtisodiyot, ishsizlik.

Abstract: In the article in the development of the economy of our country, an entrepreneur, first of all, has a certain level of qualifications, directions for implementing the company’s development strategy, such as profit, profitability, labor productivity, and shows directions for eliminating employment problems.

Key words: environment, business, entrepreneurship, employment, investment, entrepreneurial activity, economy, unemployment.

Аннотация: В статье в развитии экономики нашей страны предприниматель, прежде всего, имеет определенный уровень квалификации, направления реализации стратегии развития компании, такие как прибыль, рентабельность, производительность труда, и показаны направления устранения проблем занятости населения.

Ключевые слова: экологическая среда, бизнес, предпринимательство, занятость, инвестиции, предпринимательская деятельность, экономика, безработица.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida aholini tadbirkorlika jalb etish, xususan, yoshlar va ayollarda tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Tadbirkorlar faoliyati barqarorligini ta’minlash, ularning daromad olish va mulk huquqini ta’minlash masalalari 1990-yildan boshlab bugungi kungacha davlat siyosatining ajralmas qismiga aylandi. Boisi jahon tajribasida aholi bandligi va daromad manbai bilan ta’minlash, iqtisodiy resurslarni tejab-tergab ishlatish, raqobatbardosh, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish orqali raqobatlashish hamda bozor talablariga moslashish borasida tadbirkorlar katta tajriba to‘plangan.

Mamlakat iqtisodiyotida ham tadbirkorlar bozorlarda tovarlar to‘kinligi va yangi ish o‘rinlari yaratilishi bilan muhim o‘rin tutmoqda. Mustaqillik yillarining dastlabki davrlarida tadbirkorlikning xalqning birlamchi iste’mol tovarlarini ishlab chiqarishga, tayyor holatga keltirishga yo‘naltirish va rag‘batlantirishga asosiy e’tibor qaratildi. Albatta, bu o‘sha davr uchun eng to‘gri yo‘nalish edi, chunki endigina alohida mustaqil xo‘jalikka aylangan davlat uchun aholisining birlamchi ehtiyojlari uchun tovarlarni yaratish,ularning bozorlarini shakllantirish asosiy masala edi [1].

Bizning zamonamizda kunda biz zamon talabiga moslashgan O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-328-son Qonunida keltirib o‘tilgan quyidagi ta’rifdan foydalanamiz.

ADABIYOTLAR SHARHI

A.Smitning ta’kidlashi bo‘yicha: “Biz ovqatlanayotgan paytda qassob, oshpaz yoki nonvoyning saxiyligiga ishonmaymiz, biz ular xususiy manfaat-larini amalga oshirishga harakat qilishlariga ishonamiz, ular o‘z manfaatlarini orqasidan quvib va “ko‘rinmas qo‘l” nazorati ostida o‘zlarning xayollariga kelmagan natijalarga erishadilar”. 112 Bu shuni anglatadiki, tadbirkor nafaqat boyishga qaratilgan individual vazifalarni, balki yashirin tabiatga ega bo‘lgan, ijtimoiy xarakterdagi funksiyalarni ham bajaradi. Kichik biznes ishsizlik muammosini hal qilishda juda muhim rol uynaydi. Masalan AKSh da o‘tgan asrning 80- yillarda yangi ish joylarining 80 foizi

kichik firmalar tomonidan yaratilgan. 100 mln.dan ko‘proq; amerikaliklar kichik biznes orkali yashash uchun mablag‘ topganlar. Davlat esa ulardan soliq, undirish orqali byudjetni to‘ldirgan. Yetakchi olimlar va xalqaro forum va tashkilotlar ekspertlari, o‘sayotgan ishsizlikni bartaraf etishning yagona usuli-yangi korxonalar va ish joylarini barpo etish degan xulosaga kelishgan. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, kichik biznes aholining ijtimoiy zaif qatlamlarining (ayollar, invalidpar, qochoqlar va boshqalar) mexnatidan foydalanadi, ular yirik korxonalarda ish topa olmaydilar. Bundan tashqari kichik firmalar amaliy o‘qitish, yosh kadrlarni tayyorlashning o‘ziga xos “poligoni” hisoblanadi.

Amerikalik T.Rubel va S.Paladinolarning ta’kidlashicha, “Tadbirkorlar jamiyatga boylikni olib keladilar, kichik biznes egalari esa mavjud bo‘lgan boylikni o‘zlashtiradilar”. Rivojlangan mamlakatlarda kichik biznesni ta’riflaydigan uchta yondashuvni ajratib ko‘rsatsa bo‘ladi: miqdor, sifat va kombinasiya.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tadbirkorlik faoliyatini innovatsion rivojlanish yo‘nalishlarini shakllantirish jarayoni mantiqiy fikrlash, ilmiy mushohada, tizimli yondashuv metodlaridan foydalanilgan holda tadqiq etilgan. Induksiya va deduksiya, statistik hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanilib tadbirkorlik faoliyatini innovatsion rivojlanish shart-sharoitlari va imkoniyatlari asoslab berilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizga ma’lumki tadbirkorlik -tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyatdir[1].

Birinchi navbatda 2000-yildan boshlab tadbirkorlik zamon va jahon iqtisodiyoti talablariga moslanuvchanlik yo‘nalishida o‘zgara boshladi.Bu o‘zgarishlarni qonun xujjatlarining takomillashuvi, bozor holati va iqtisodiy-ijtimoiy ko‘rsatkichlar asosida ko‘rishimiz mumkin. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati yo‘nalishlarining kengayishi mamlakat iqtisodiy ko‘rsatkichlarning ijobiy holatda shakllanishiga, aholi turmush darajasining farovonlik holatini o‘sishiga, mehnat resurslarining bandlik darajasining oshishiga xizmat qilmoqda [2]. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish holatiga asosiy ta’sir ko‘rsatuvchi omil aholining bandlik darajasidir. O‘zbekiston Respublikasida band aholi sonining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati 2000–2022-yillar oralig‘ida o‘rtacha 67 %ni, 2022-yilda 67.2%ni tashkil etdi. Hududlar kesimida ko‘radigan bo‘lsak, eng yuqori ko‘rsatkichlar Toshkent shaxri 82.5%,Toshkent viloyati 71.0%, Andijon 69.5% ni, pastroq ko‘rsatkichlar esa Qoraqalpog‘iston Respublikasi 61.6%, Qashqadaryo 61.9% ni tashkil etib qolgan viloyatlarda o‘rtacha 64-67% oralig‘ida tashkil etgan. Mehnat resurlari soni 2022-yilda 19517.5 ming kishini, iqtisodiy faol bo‘lmagan aholi soni 4.3 million kishini, ishsizlar soni esa 1332.7 ming kishini va foiz hisobida ishsizlik darajasi 8.9 % ni tashkil etdi [7]. Davlatimizning o‘z oldiga qo‘ygan xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O‘zbekistonni barpo etish bo‘yicha xohish-irodasini ro‘yobga chiqarish, har bir fuqaroga o‘z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog‘lom, bilimli va ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo‘g‘iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta’minlash kabi oliy maqsadni amalga oshirish yuzasidan “O‘zbekiston–2030” strategiyasi tasdiqlandi. Bu strategiyada:

- Mehnatga layoqatli aholini, shu jumladan yoshlar va nogironligi bo‘lgan shaxslarni barqaror va samarali bandligini ta’minlash orqali ishsizlik darajasini 7 foizgacha tushirish belgilandi.
- Yoshlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish va ishsizlik darajasini kamaytirish maqsadida 400 ming nafar yoshlarning bandligini ta’minlash va muammolarini hal etishga erishish va yoshlarning ishsizlik darajasini 14 foizdan 11 foizga kamaytirish vazifalari belgilandi.
- Monopol sohalarni bozor tamoyillariga izchil o‘tkazish, iqtisodiyotda xususiy sektor ulushini oshirish, tadbirkorlarga erkin faoliyat yuritishi uchun eng qulay sharoitlar yaratish maqsadida esa quyidagilarni amalga oshirish lozim, ular:

1. Iqtisodiyotda nodavlat sektor ulushini 85 foizga yetkazish, davlat ulushi mavjud 2,3 mingta korxonalar sonini 6 barobarga kamaytirish.
2. Respublikada 17 turdagi davlat monopoliyasini bekor qilish, ushbu sohalarga xususiy sektorni keng jalb qilish, davlat tasarrufida faqat magistral energiya va transport tarmoqlari, davlat boshqaruvi va xavfsizligi bilan bog‘liq sohalarni saqlab qolish.

1 O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-328-son Qonuni. lex.uz›docs/-2006789

3. Temiryo‘lda tashish, avtomobil yo‘llarini qurish va boshqarish, gaz va elektr yetkazib berish xizmatlarini xususiy sektorga olib berish.
4. Irrigatsiya, chiqindilarni qayta ishlash, ijtimoiy obyektlarda energetika va issiqlik ta’minoti tizimini boshqarish kabi davlat monopol sohalarida xususiy sheriklik mexanizmlarini keng joriy etish.
5. Mahalliy tadbirkorlik subyektlariga strategik foydali qazilma konlarini berish amaliyotini kengaytirish, oltin, kumush, rangli metallar, volfram, ko‘mir hamda noruda konlarga berilgan ruxsatnomalar sonini 4 barobar oshirish.
6. Soliq tizimining barqarorligini ta’minlash maqsadida biznes uchun qo‘shilgan qiymat va foyda soliq stavkalari uch yil davomida oshirilmasligini kafolatlash.
7. Soliq tizimini to‘liq raqamlashtirish, soddalashtirish va barcha tadbirkorlar uchun teng imkoniyatlar yaratish, rasmiy sektor – nolegal faoliyatdan afzal va manfaatli bo‘lishi uchun barcha zarur sharoitlarni ta’minlash.
8. Kichik va o‘rta biznesning xalqaro bozorlarga chiqishiga imkoniyatlarni kengaytirish, mikro moliyalashtirishni rivojlantirish, innovatsiyalar va startaplarni qo‘llab-quvvatlash hamda yirik biznes bilan kooperatsiyani rivojlantirishning yangi instrumentlarini amaliyotga joriy etish.
9. Tadbirkorlik subyektlariga barcha xizmatlarni “yagona darcha” tamoyili asosida onlayn portal orqali ko‘rsatish va xizmat ko‘rsatish vaqtini o‘rtacha 3 barobarga qisqartirish[2] vazifalar belgilandi [2].

O‘zbekiston Respublikasining aholisining ish joyi bilan ta’minlanishi orqali daromad topishi barqaror farovonlik garovi hisoblanadi. Insonlarni harakatga, iqtisodiy faollikka, intilishga, tashabbusga rag‘batlantiruvchi tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha juda ko‘p yengilliklar, imtiyozlarberilmoqda. Bu imtiyozlar soliq imtiyozlari, kredit imtiyozlari, ro‘yxatdan o‘tish bo‘yicha yengilliklar,bojxona imtiyozlari va boshqa ko‘plab imtiyozlar ko‘rinishida tadbirkorlarga taqdim etilmoqda.

Ayniqsa, ijtimoiy siyosatini muhim yo‘nalishi bo‘lgan davlat bandlik masalasini yechishda tadbirkorlarga yangi ish o‘rinlarini yaratganligi bo‘yicha ko‘plab imtiyozlar berilmoqda. Xususan “Kambag‘allikni qisqartirishda tadbirkorlik sub’yektlari bilan o‘zaro manfaatli hamkorlik o‘rnatishga qaratilgan choratadbirlar belgilanganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qonun ko‘rib chiqilib, Soliq kodeksiga tadbirkorlik sub’yektlariga ular yaratgan yangi ish o‘rinlari soniga qarab tegishli soliqlarni muayyan muddatlarda bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkoniyati berilishini, shuningdek yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq va yuridik shaxslardan olinadigan yer solig‘i pasaytirilgan soliq stavkalari bo‘yicha to‘lanishini nazarda tutuvchi qo‘shimchalar kiritilganligini keltirib o‘tishimiz mumkin. Xususan, kodeksda ko‘zda tutilgan qo‘shilgan qiymat, foyda solig‘i hamda jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘idan tashqari barcha soliqlarni ular yaratgan yangi ish o‘rinlari soniga qarab quyidagi muddatlarda to‘lash imkoniyati berilmoqda [4].

- 51 tadan 100 gacha yangi ish o‘rin yaratilganda – uch oygacha;
- 101 tadan 200 gacha yangi ish o‘rin yaratilganda – olti oygacha;
- 200 tadan ortiq yangi ish o‘rin yaratilganda – o‘n ikki oygacha etib ifodalandi.

Bu olib borilayotgan ishlar tadbirkorlarga moliyaviy resurslarda tejash va samarali joylashtirishni rag‘batlantiradi. Shu bilan bir qatorda, “20 ming tadbirkor – 500 ming malakali mutaxassis” dasturi doirasida “Ijtimoiy himoya yagona reyestri”ga kiritilgan fuqarolarni ishga qabul qilgan va ular jami ishchilar sonining kamida 20 foizini tashkil etgan yuridik shaxslarga mol-mulk solig‘i va yer solig‘idan imtiyoz berilmoqda.

Shu bilan birgalikda bu yo‘nalishda, soliq imtiyozi miqdori, tadbirkorlik sub’yektlari tomonidan yangi ish o‘rinlar sonidan kelib chiqib quyidagi miqdorlarda belgilanadi:

- 51 tadan 100 tagacha yangi ish o‘rni yaratilganda belgilangan soliq stavkasining 50 foizi;
- 101 dan 200 tagacha yangi ish o‘rni yaratilganda belgilangan soliq stavkasining 75 foizi;
- 200 dan ortiq yangi ish o‘rinlari yaratilganda to‘liq.

Bunday korxonalarga talab shundaki, korxona ishga qabul qilingan “Ijtimoiy himoya yagona reyestri”ga kiritilgan fuqarolarga kamida 1 yil davomida har oy mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdori bir baravaridan kam bo‘lmagan ish haqini to‘lab, bandligini ta’minlashi kerak [8].

2 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son. Kuchga kirish sanasi. 12.09.2023.lex.uz›uz/docs/-6600413

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizning fikrimizcha tadbirkorlarni mehnat resurslari bilan ta'minlanishi bo'yicha berilayotgan imtiyozlar, ularni ham o'zining ish jarayoni uchun zarur resurslar bilan ta'minlash va bu orqali imtiyozlar olish ularning faoliyatida mamnunlik va tashabbuskorlikni va aholining barcha qatlamlarini faol hayot kechirish tarzi bilan ta'minlanishiga katta hissa qo'shadi. Berilayotgan imtiyozlar bilan bir qatorda quyidagi takliflarimizni aytish lozim:

- aholining bilim va ta'lim darajasini yuksak cho'qqiga olib chiqish,
- xorij tajribalaridan yuqori darajada foydalanish,
- yangi intellektual tovarlarni hosil qilish,
- zamonaviy, qulaylikka, farovonlikka xizmat qiluvchi tarmoqlarni shakllantirish ham tadbirkorlik faoliyatining gullab-yashnashiga va bu orqali bandlik darajasi ham yuksalishiga asos bo'la oladi.

Xulosa qilganimizda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali aholi bandligi darajasini ta'minlash imkoniyatlarini ortishi, istiqbolda iqtisodiy farovonlikni yaxshilanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boltabayev M.R., Qosimova M.S., Ergashxodjayeva Sh.J., G'oyibnazarov B.K., Samadov A.N., Otajonov Sh.I. Kichik biznes va tadbirkorlik: O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2012. – 274.
2. Kazakov. O.C, Kamoliddinov.I.M. (2021). Some Questions of Increase of Efficiency in Activity Enterprise Subjects // Journal of Central Asian Social Studies, 2(01), 160-169. https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue01-a24.
3. Kazakov O.S. Menejmentga kirish. Darslik. Toshkent. "Fan ziyosi" nashriyoti, 2021-y.
4. M. Meskon, M.Albert, F.Xedouri. Osnovы menedjmenta. M.: Delo, 1992.- S. 489. O'zbekistonda kichik tadbirkorlik. Statistik to'plam. Toshkent, 2020 y. 190 b.
5. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari.
6. www.uzsayti ma'lumotlari.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TURIZM SOHASIDA LOGISTIKANI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Muxtorova Indirabonu Yasharbek qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Biznes boshqaruv” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm faoliyatidaa logistikaning tutgan o‘rni va ahamiyati o‘rganiladi. Turizm sohasida transport logistikasi muhim tarkibiy qismlardan biri, deb hisoblanadi. Turizmda logistika yo‘nalishi turizm sohasida asosiy xizmat bo‘lib, sayohat, ekskursiya va turlarda turistlarga xizmat ko‘rsatish, transport vositalari, turistik marshrutlar, transport xizmatlarini ko‘rsatuvchi tashkilotlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Kalit so‘zlar: Transport logistikasi, turistik marshrut, transport vositalari, transport xizmatlarini ko‘rsatuvchi tashkilotlar.

Abstract: This article examines the role and importance of logistics in tourism. Transport logistics is one of the important components in the field of tourism. The direction of logistics in tourism is the main service in the field of tourism and is inextricably linked with the provision of services to tourists in travel, excursions and tours, vehicles, tourist routes, and organizations providing transport services.

Key words: Transport logistics, tourist route, means of transport, organizations providing transport services.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение логистики в туризме. Транспортная логистика является одним из важных компонентов в сфере туризма. Направление логистики в туризме является основным сервисом и неразрывно связано с предоставлением туристам услуг по организации путешествий, экскурсий и туров, транспортных средств, туристических маршрутов, а также организаций, предоставляющих транспортные услуги.

Ключевые слова: транспортная логистика, туристический маршрут, транспортные средства, организации, предоставляющие транспортные услуги.

KIRISH

Turizm iqtisodiy faoliyat sohasi sifatida katta ahamiyatga ega va bir qator xarakterli xususiyatlarga ega. Turizm insonlar, butun jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi va mikro va makroiqtisodiy darajada daromad manbai hisoblanadi. Turizm qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratish, yo‘l va mehmonxona qurilishini jadal rivojlantirish, barcha turdagi avtotransport vositalarini ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, xalq hunarmandchiligi va milliy madaniyatni asrab-avaylashda viloyat va mamlakatlarning asosiy omillaridan biriga aylanmoqda. Jahon sayyohlik tashkilotining prognozlariga ko‘ra, 2020-yilda dunyo sayyohlari soni 1,6 milliard kishini tashkil etadi, 2020-yilda jahon turizmidan tushadigan daromadlar 2 trillion dollargacha oshdi.

Turizm iqtisodiyotning transport va aloqa, qurilish, qishloq xo‘jaligi, xalq iste’moli mollari ishlab chiqarish va boshqa tarmoqlariga katta ta’sir ko‘rsatadi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning katalizatori bo‘lib xizmat qiladi. O‘z navbatida, turizmning rivojlanishiga turli omillar: demografik, tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, diniy va siyosiy-huquqiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Hozirgu kunda turizm rivojlanishidagi asosiy omillardan biri logistika bo‘lib xizmat qilmoqda. Turizm sohasidan yuqori daromad olishni niyat qilgan har qanday davlat, logistika va transport infratuzilmasini yaxshilamog‘i dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shu o‘rinda, maqolada turizmni rivojlantirishda transport logistikasining ahamiyatini tahlil qilganmiz.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Turizmni boshqarish, turizmni rivojlantirish, tartibga solish va takomillashtirish nazariyasi va metodologiyasining dolzarb masalalari, jumladan, turizmni barqaror rivojlantirish xususiyatlari A.Yu.Aleksandrova, I.T. Balabanova, V.S.Bogolyubova, S.A. Bogolyubova, M.A. Gorenburgova, A.G. Granberga, M.V. Efremova, I.V. Zorina, N.I. Kabushkina, G.A. Karpova, A.D. Kaurova, V.A. Kvartalnova, Yu.V. Kuznetsova, S.N. Maksimova,

V.A. Morozova, V.I. Nikiforova, E.A. Pesotskaya, S.A. Sevastyanova, BC Senina, AM Xodacheka, BC Chekalina, A.D. Chudnovskiy, N.V. Shabalina, D.V. Shopenko kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Yuqorida qayd etilgan mualliflarning ilmiy ishlanmalari va takliflari turizmni tashkil etishda tizimli yondashuv nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga katta hissa qo‘shmoqda.

Biroq, logistika sohasida katta miqdordagi tadqiqotlar, oqimlarni boshqarish usullari va modellarini yaratishga qaramay, ushbu muhim muammoning ko‘plab nazariy, uslubiy va uslubiy masalalari haligacha hal qilinmagan. Yuqoridagi mualliflarning ishlarida turizm sohasiga nisbatan logistikaning nazariy va uslubiy muammolari, turistik xizmat ko‘rsatish logistika tizimining elementlari sifatida turizm industriyasi subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning o‘ziga xosligi va ilmiy asoslangan mexanizmi yetarli darajada aks ettirilmagan.

Bundan tashqari, mintaqada turizm xizmatlarini ko‘rsatuvchi resurslarning o‘zaro bog‘liq oqimlarini kompleks boshqarish, xizmatlarni shaxsiylashtirishning zamonaviy tendentsiyalarini hisobga olgan holda turizmda logistika operatsiyalarini tasniflash, tizimlashtirish va modellashtirish masalalari etarlicha ishlab chiqilmagan.

Turizmni rivojlantirishning shu va boshqa muammolarini o‘rganish zarurati, ko‘tarilgan nazariy va amaliy masalalarning katta ahamiyati mavzusini tanlash, belgilab berdi.

TADQIQOT METADOLOGIYASI

Maqolaning ushbu muammolarini hal qilish va taklif qilingan qoidalarni asoslash uchun iqtisodiy va matematik modellashtirish usullari, tizimli, texnik, iqtisodiy va moliyaviy tahlillar, operatsiyalarni tadqiq qilish va qarorlar qabul qilish usullari, matematik statistika, ekspert baholashlari va qiyosiy tahlillardan foydalanilgan.

Logistika turizm sanoatida muhim rol o‘ynaydi, sayohat va transportdan tortib, turar joy va oziq-ovqatgacha bo‘lgan turli jihatlarga ta’sir qiladi.

Logistika turizmga ta’sir qilishning bir necha yo‘llari bor:

- **Transport va harakat:** Logistika sayohatchilar uchun transport imkoniyatlarining mavjudligi va qulayligini belgilaydi. Bunga aviatsiya, temir yo‘l va avtomobil transporti, dengiz va daryo transporti kiradi. Samarali logistika sayohat vaqtini va xarajatlarini minimallashtirib, optimal marshrutlarni yaratishga imkon beradi.
- **Turar joy:** Logistika, shuningdek, mehmonxonalar, kurortlar, yotoqxonalar va ijaraga beriladigan turar joylarni o‘z ichiga olgan turistik turar joy mavjudligi va sifatiga ta’sir qiladi. Ushbu sohada samarali logistika bronlarni boshqarish, mehmonlarga xizmat ko‘rsatish va zarur resurslar mavjudligini ta’minlashni anglatadi.
- **Oziq-ovqat va restoranlar:** Oziq-ovqatlarni tarqatish va restoranlarda xizmat ko‘rsatish ham logistikaga bog‘liq. Oziq-ovqat yetkazib berishdan tortib, mehmonxonaga joylashtirish va mehmonlarga xizmat ko‘rsatishgacha, logistika turizm industriyasini oziq-ovqat va ko‘ngil ochish uchun yetarli resurslarga ega bo‘lishini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.
- **Ekskursiyalar va tadbirlar:** Turistlar uchun ekskursiyalar, tadbirlar va ko‘ngilochar tadbirlarni tashkil etishda logistika ham muhim ahamiyatga ega. Bunga transport, chiptalar, guruhlar va tadbirlar logistikasini boshqarish kiradi.
- **Turistlar oqimini boshqarish:** Turistik oqimlarni optimallashtirish tirbandlikning oldini olish va xavfsizlikni ta’minlash uchun muhimdir. Logistika ortiqcha yuk, uzun navbatlar va boshqa salbiy oqibatlar bilan bog‘liq muammolarni oldini olish uchun turistlarning harakatlarini rejalashtirish va muvofiqlashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, logistika sayohat va turar joydan tortib oziq-ovqat va o‘yin-kulgigacha bo‘lgan barcha jihatlarga ta’sir ko‘rsatadigan qulay va qulay sayohat tajribasini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston dunyoda turizm sohasida ulkan salohiyatga ega davlatlardan biridir. Mamlakatimiz zamonaviy turizm industriyasini rivojlantirish uchun barcha zarur resurslarga ega, qulay iqlim sharoiti, boy tarixiy-madaniy merosga ega. O‘zbekistonda turizm milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni rivojlantirishni jadallashtirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, aholi daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatimizning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishning strategik tarmoqlaridan biri bo‘lib, uni rivojlantirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Logistika sanoati o‘sib borayotgan tarmoqlardan biri bo‘lib, so‘nggi yillarda xarajatlar va vaqt hisob-kitoblari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Deyarli barcha tarmoqlarda logistika faoliyatining ishtiroki logistika elementlarini o‘rganish va ularni batafsil o‘rganishni talab qiladi.

Bu holat korxonalar uchun xarajatlarni kamaytirish va vaqtni tejashda logistika kontseptsiyasining ahamiyatini oshiradi. Boshqa tomondan, turizm industriyasi transport-kommunikatsiya imkoniyatlarining kengayishi bilan eng muhim tarmoqlardan biriga aylandi. Turizmning yillik o‘sishi va dam oluvchilar soni milliy iqtisodiyot nuqtai nazaridan turizmning ahamiyatini belgilaydi. Garchi, birinchi qarashda, turizm va logistika sohasi unchalik katta ahamiyatga ega emas. Ammo, bir-biri bilan juda chambarchas bog‘langan, turizm sanoati doimiy ravishda logistika transportidan foydalanadigan tarmoqlardan biridir.

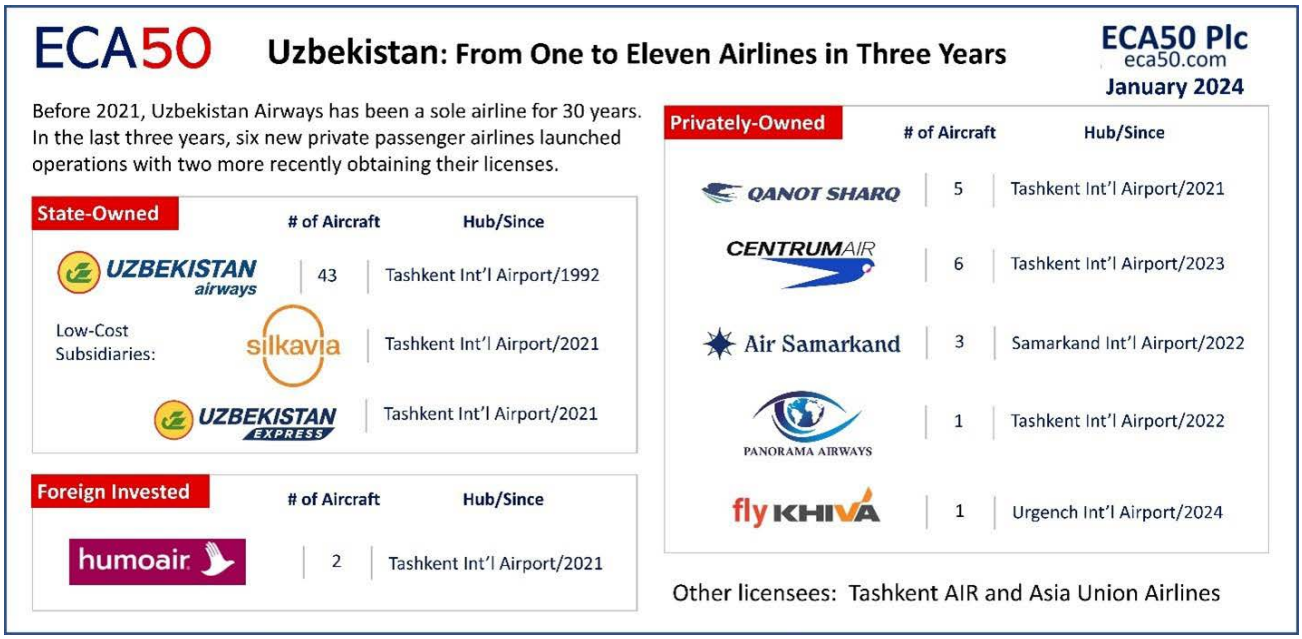
Bugungi kunda logistika rivojlangan mamlakatlarda asosiy biznes jarayonlaridan biriga aylandi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, logistika tizimi yalpi ichki mahsulotning 20–25 foizini tashkil qiladi va bu tizimda 1 foiz yo‘qotish ishlab chiqarishning 10 foizga qisqarishiga olib keladi. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi bilan xalqaro logistika markazlarining xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi o‘rni va ahamiyati ortib bormoqda. Mamlakatimizda mustaqillikkacha logistika faqat ichki bozor imkoniyatlariga yo‘naltirilgan bo‘lsa, mustaqillikdan keyingi davrda u yanada kengaytirildi va takomillashtirildi. Qisqa vaqt ichida logistika infratuzilmasini rivojlantirishning aniq yo‘llari shakllantirildi.

Turizm va logistika o‘rtasidagi munosabatlar asosan yo‘lovchilarni tashish, oziq-ovqat, turar joy va turistik dasturlarni logistika bilan ta’minlashda ifodalangan qo‘llab-quvvatlash faoliyatiga qaratilgan bo‘lib, ularni turizm faoliyati yoki tadbirlarini rejalashtirish va tashkil etishga kiritish uchun asosiy hisoblanadi. Logistika elementlari yagona tizimda tashkil etilishi yoki har bir hodisaga moslashtirilishi mumkin, bu esa mahsulot va obyektlarni buyurtma qilish va iste’molchilarga etkazish imkonini beradi, shu bilan birga atrof-muhit, aloqa va uning ehtiyojlarini qondirishga harakat qiladi.

Shu o‘rinda O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish maqsadida olib borilayotgan islohatlarga e’tibor qaratsak ularning aksari logistika bilan bo‘liqdir.

30 yil davomida yagona aviakompaniya faoliyat yuritgan O‘zbekistonda bor-yo‘g‘i uch yil ichida yana o‘nta aviakompaniya ochildi. O‘tgan bir necha yil davomida, asosan koronavirus pandemiyasi tufayli, dunyo bo‘ylab 64 ta aviakompaniya kasodga uchrab, rekord ko‘rsatkich qayd etildi. Shunday iqtisodiy talafotlar, investorlar o‘z pullarini yo‘qotishi davrida O‘zbekiston aviakompaniyalar tashkil etish borasida oldingi o‘rinlarda ketmoqda.

Markaziy Osiyoning aholisi eng ko‘p mamlakati bo‘lgan O‘zbekiston uch yil ichida aviakompaniyalari sonini birdan o‘n birga chiqardi. Bu o‘n karra o‘sish oxirgi uch yil uchun jahon rekordi bo‘lishi kerak. Britaniyaning ECA50 Plc kompaniyasi O‘zbekistondagi faol aviakompaniyalarni tahlil qildi.

1-rasm: O‘zbekistonda faoliyat yurtadigan aviakompaniyalar soni

Infografikada O‘zbekistondagi faol aviakompaniyalar, ulardagi samolyotlar soni, ularning xabi va faoliyat boshlagan yili ko‘rsatilgan. Ulardan uchtasi davlat, oltitasi xususiy, bittasi chet el kapitali ishtirok etgan aviakompaniyalardir.

Ko‘plab mamlakatlari depopulyatsiyadan aziyat chekayotgan Yevroosiyo mintaqasining yuragida joylashgan O‘zbekiston demografik o‘sish bo‘yicha chempion sifatida aholisi sonini 1990 yildagi 20 milliondan 2024 yilda 37 millionga qadar qariyb ikki barobar o‘stirdi. Lekin o‘ttiz yil davomida mamlakatda yagona milliy aviakompaniya va cheklangan miqdorda chet el havo yo‘llari shirkatlari faoliyat yuritdi.

Bugun yangi aviakompaniya, ko‘proq raqobat va tanlash imkoniyatini ko‘rib ko‘z quvonadi. Aslida O‘zbekiston mintaqada aviatsiya bo‘yicha xabga aylanish uchun kuchli salohiyatga ega. 37 million nufusga ega mamlakat uchun bir dona aviakompaniya bo‘lishidek start chizig‘idan boshlab, O‘zbekiston aviakompaniyalari sonini ko‘paytirishi orqali jahon trendiga qo‘shilishi – mantiqiy qadam. Hech bo‘lmaganda, bugun va kelayotgan bir necha yil uchun shunday.

2017-yilda O‘zbekistonga 2,7 mln nafar turist kelgan bo‘lsa, 2022-yilda ularning soni 1,9 barobarga o‘sib, 5,2 mlnni tashkil qildi. Bu koronavirus pandemiyasidan chiqqan, 2021-yilda 1 mln 880 ming nafar sayoh tashrif buyurgan O‘zbekiston uchun yaxshigina ijobiy ko‘rsatkich. Qolaversa, ichki turizm ko‘rsatkichlari ham har yili yuqorilamoqda. 2022-yilda ichki sayohat qiluvchilar soni 2017-yilga nisbatan (10,5 mln nafar) 107,0 foizga o‘sib, 11,3 mln nafarni tashkil qildi. Bu yil esa xorijiy sayyohlar soni 7 mln nafarga yetishi prognoz qilinmoqda.

2017-yilda joylashtirish vositalari soni 767 tani tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda ularning soni 5 mingtaga yetkazildi. 2018-yilda 106 ta (o‘rinlar soni 841 ta) oilaviy mehmon uylari faoliyati yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, bugungi kunda ularning soni 3,1 mingta va o‘rinlar soni 27,8 mingga yetkazildi. Shu bilan birgalikda sohada tadbirkorlik subyektlari soni ortdi. Turistlarga xizmat ko‘rsatuvchi subyekt va obektlar soni 4091 (2017-yilda – 749 ta) taga, jumladan, turoperatorlar – 1663 ta (2017-yilda – 749 ta), turagentlar – 119 ta (2017-yilda – mavjud bo‘lmagan)

va gid-ekskursovod soni 2309 taga (2017-yilda – 574 ta) yetkazildi. 2018–2022-yillarda sayyohlarga qulaylik yaratish maqsadida yo‘l bo‘ylari va aholi gavjum joylardagi 7,6 mingta sanitariya-gigiyena shoxobchalari holati yaxshilandi (3,9 mingta yangidan ko‘rildi, 3,7 mingta ta’mirlandi). Respublikadagi mavjud avtomobillarga yoqilg‘i quyish stansiyalarining 96 foizida sanitariya-gigiyena shoxobchalari tashkil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Erishilgan yutuqlar o‘zimizniki. Lekin hal etilishi zarur bo‘lgan masalalar ham hali talaygina. Ulardan ba’zilariga to‘xtalib o‘tsak:

- **Yo‘l.** Turizmda yo‘l infratuzilmasi eng asosiy omillardan biri sanaladi. Turistik shaharlar, obektlar, yo‘nalishlararo yo‘llarning ahvoli yaxshilanmas ekan, bu sayyohlarda O‘zbekiston turizmiga nisbatan antipatiya uyg‘otadi.
- **Transport.** Mahalliy sayyohlar uchun shaharlararo transportlar qatnovi ham juda noqulay. Masalan, Surxondaryodan Samarqand, Buxoro, Xivaga to‘g‘ridan to‘g‘ri qatnovchi transportlar faoliyati yo‘lga qo‘yilmagan. Boshqa viloyatlar bilan ham bunday noqulayliklar mavjud.
- **Raqamli xizmat ko‘rsatish.** Mingdan ortiq joylashtirish vositalari mavjud O‘zbekistonda ularning joylashuvi, narxlari, xizmat ko‘rsatish turlari bo‘yicha yagona platforma shakllantirilmagan yoki bor platformalarga ham barchasining ma’lumotlari joylashtirilmagan. Bu esa mehmon uylari, hostellar, arzon mehmonxonalar qidirgan ichki va xorijiy sayyohlar uchun qo‘shimcha qiyinchilik tug‘diradi.

Ekstremal, tibbiyot, gastronomik, agro, eko, tarixiy turizm yo‘nalishlari bo‘yicha har bir hududlar uchun qulay yo‘nalishlar shakllantirilmagan.

Yaqindagina qayta tashkil etilib, Aziz Abduhakimovdan Ozodbek Nazarbekov boshqaruviga o‘tgan sohani yanada rivojlantirish uchun istiqbolda qanday vazifalar borligini, o‘ylaymizki, tizim tepasida turganlar yaxshi anglashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kayumovich K.O. The capability of internet in sphere of tourism and services // Polish science journal, 2019. C. 160.
2. Захаров Н.В., Цыганок А.О. Логистика, эффективность и риски внешне экономических операций. М., 2000.
3. (Electronic resource) https://www.transportation-system-in-tourism-logistics
4. (Electronic resource) https://univ-silkroad.uz/
5. Kolotilin D.E. Turistik oqimlar logistikasida tizimli tahlil. Yangi fan: muammolar va istiqbollar. 2015 yil. 6-1-son. 182-185-betlar.
6. Rodkina T.A. Davlat menejment universiteti logistika ilmiy maktabining bir qismi sifatida axborot logistikasi yo‘nalishi. Boshqaruv. 2015. T. 3. No 2. B. 50-55.
7. Rodkina T.A. Axborot oqimlarining logistikasi: holati va istiqbollari. Universitet axborotnomasi (Davlat menejment universiteti). 2012 yil. № 5. 144-148-betlar.

MARKETING LOGISTIKASINING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Pardayev Sherzod Xolmurodovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes” dotsenti v.b.

Annotatsiya: Maqolada tovar-moddiy resurslar harakati va marketing logistikasining zamonaviy yondushuvlari, bu borada o‘z fikrlarini ilgari surgan iqtisodchi olimlar fikrlari va marketing logistikasi tushunchasini ilgari surishdagi nazariy va amaliy masalalar yoritilgan. Shu bilan birga, maqolada tovar-moddiy resurslar harakatini optimallashtirishga qaratilgan marketing logistikasi algoritmi ishlab chiqilgan va xulosalar shakllantirilgan, takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: tovarlar harakati, marketing logistikasi, buyurtmalarning optimal hajmi, logistika tizimi.

Abstract: The article describes modern approaches to the movement of commodity resources and marketing logistics, the opinions of economists who have expressed their opinions on this matter, as well as theoretical and practical issues of promoting the concept of marketing logistics. At the same time, the article develops a marketing logistics algorithm aimed at optimizing the movement of goods and material resources, and draws conclusions.

Key words: product distribution, marketing logistics, optimal order volume, logistics system.

Аннотация: В статье описаны современные подходы к движению товарных ресурсов и маркетинговой логистике, мнения экономистов, высказавших свое мнение по этому поводу, а также теоретические и практические вопросы продвижения концепции маркетинговой логистики. Вместе с тем, в статье разработан алгоритм маркетинговой логистики, направленный на оптимизацию движения товаров и материальных ресурсов, и сделаны выводы.

Ключевые слова: товародвижение, маркетинговая логистика, оптимальный объем заказов, логистическая система.

KIRISH

Bugungi kunda taraqqiy etib borayotgan axborotlashgan jamiyatda iqtisodiy subyektlar imkoniyatlari boshqa subyektlar ta’siri va hamkorligida kengayib bormoqda, bunda o‘zi-o‘zini tashkil etish masalalari dolzarb bo‘lib, boshqaruvning sinergetik yondashuvga almashinuviga, menejmentning asosiy konsepsiyasi “subyekt-subyektni boshqarish”ga almashinuvi ro‘y beradi.

Shu bilan birga, tovar harakatini boshqarishning funksional sohasida ham sifat jihatidan o‘zgarishlar ro‘y bergan holda boshqaruv to‘g‘ridan to‘g‘ri taqsimot zanjirining barcha tuzilmalarga yo‘naltiriladi, logistik xizmatlarni tashkil etish va boshqarishning yangi tamoyillari hamda yondashuvlari shakllanadi. Boshqaruv sohasidagi munosabatlarning ham postindustrial jamiyat talablariga moslashib borishi boshqaruv axborotlari almashinuvi uchun ham yangi imkoniyatlar ochadi, bu esa biznes samaradorligining oshishiga olib keladi. Boshqaruvning kraudsorsing asosida tashkil qilinishi tashkilotlarga tegishli bo‘lmagan inson kapitalining tovar harakati tizimida iqtisodiy faoliyatga jalb qilinishi, “motivatsiya” funksiyasining interaktiv hamkorlik asosida qo‘shimcha qiymatni shakllantirishi, mehnat resurslarini masofadan boshqarishda o‘z aksini topadi. Boshqaruvning nazorat-tahlil funksiyasining samaradorligi ham ortib boradi. Natijada nazoratning “diskretlik tamoyili” ham “uzluksizlik tamoyiliga”ga o‘zgaradi. Logistik jarayonlar va funksiyalarning keng miqyosda virtuallashuvi bilan yuqori darajada shaffoflikka erishiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Tovar-moddiy resurslar harakatini o‘rganish kelgusida logistik konsepsiyaning shakllanishi va rivojlanishiga turtki berganligini alohida qayd etishimiz lozim. Masalan, institutsional nazariyalar doirasida tashkilotlarning o‘zaro ta’siri va hamkorlik muammolari (J.Kommons, P.Konvers, O.Chayld), hamkorlik va ularni baholash, bitim

ishtirokchilari manfaatlarining uyg‘unligiga, o‘zaro munosabatlarning asosi huquqiy munosabatlarga tayanishi ilgari surilgan.

“Tovar harakatini boshqarish” tushunchasi 1980-yilda A.Andersen tomonidan taklif qilingan bo‘lib, yakuniy iste’molchilar va boshqa manfaatdor tomonlarga qiymat yaratuvchi barcha tovarlar, xizmatlar va ma’lumotlarni yetkazib beruvchilarni qamrab oluvchi asosiy biznes jarayonlar integratsiyasi sifatida izohlanadi[1]. Tovar moddiy resurslar harakati uning manbalaridan yakuniy iste’molchigacha taqsimlashning barcha bosqichlarida qo‘shimcha qiymat yaratish ko‘zda tutiladi. Logistika esa, o‘z navbatida, “qiymat yaratish zanjirining alohida (mahalliy) bo‘limlarida moddiy oqimlarning real harakatlanishi uchun mas’uldir. Ta’minot zanjiri boshqaruvi qiymat zanjiri bo‘ylab umumlashgan ehtiyojlarni qondirish va ta’minot tizimini barqarorlashtirish muvozanatlash uchun mas’uldir”[2].

Tadqiqot natijalari asosida shuni qayd qilish lozimki, jamiyat uchun marketing strategiyasi qanchalik samarali bo‘lsa, logistikadan foydalanish va ratsional logistik tizimlarini, shu jumladan marketing logistikasini ishlab chiqish imkoniyatlari ham shunchalik ko‘p bo‘ladi, chunki makur holatda tadbirkorlik subyektlarida tovar harakatini samarali tashkil qilish orqali iqtisodiy samaraga erishiladi.

Xorijlik olimlardan D.Bauyersoks, D.Kloss va B.Kuper(Donald J. Bowersox, Devid J. Closs va B.Cooper) larning fikricha “Marketing mahsulot yoki xizmatning xususiyatlarini aniqlash va ular bilan iste’molchilarni tanishtirish, shuningdek oldi-sotdi bitimlarini tuzish mexanizmini ishlab chiqish uchun xizmat qiladi. Logistika esa mahsulot yoki xizmat mijozlarga qachon va qayerda va qancha hajmda zarur bo‘lishini aniqlash va ta’minotning optimalligini ta’minlashi zarur”[3].

Shuningdek M.Kristofer, X.Peklarning ta’kidlashlaricha, marketing logistikasi ta’minot zanjirida marketing va logistik jarayonlarning o‘zaro aloqasini boshqaradi va mijozlarga logistik xizmatlar ko‘rsatish asosida raqobat ustunligiga erishishni nazarda tutadi[4]. Biroq, ushbu olimlarning nazariy va amaliy jihatlari mamlakatimiz korxonalari amaliyotida yetarli darajada tatbiq etilmaganligi milliy tovarlar harakatini takomillashtirishda ayrim noaniqliklarga sabab bo‘lmoqda.

Ye.A.Golikovning fikriga ko‘ra, marketing va logistika o‘rtasidagi o‘zaro uyg‘unlik “marketing logistikasi” tushunchasida aks etgan bo‘lib, firmaning sotish inqirozi kuzatilgan sharoitida raqobat ustunligiga erishishning muhim sharti hisoblanadi[5]. Biroq, Ye.A.Golikovning nazariy qarashlari marketing logistikasining mohiyatini to‘laqonli yoritib bermaydi

V.P.Staxanov, V.B.Ukrainsevlar marketing logistikasini “…firmaning iqtisodiy oqimlarini boshqarish usullari majmui bo‘lib, to‘lovga qodir talabni o‘z vaqtida to‘laqonli va sifatli qondirishga, logistik zanjirda xarajatlar minimallashtirish qaratilgan”, deb izohlaydi[6].

G.L.Bagiyevning ilmiy izlanishlarida marketing va logistikaning o‘zaro uyg‘unlashuviga alohida e’tibor qaratilgan holda ehtiyojlarni samarali qondirishda xom ashyo va butlovchi qismlar oqimi hosil bo‘lgan joydan boshlab va yakuniy mahsulotni iste’molchilarga oqilona yetkazib berishgacha bo‘lgan materiallar va tayyor mahsulotlarning jismoniy oqimlarini rejalashtirish, operativ boshqarish va nazorat qilish jarayonlari majmui sifatida izohlangan[7].

O‘zbekistonlik olimlardan D.X.Xolmamatovning fikricha, marketing logistikasi logistik servisni o‘zida aks ettirgan holda tovar yetkazib beruvchi tomonidan, asosan ulgurji savdo korxonalari, logistik kompaniyalar, ekspeditorlik korxonalari yoki sotishdan keyingi servis ko‘rsatish sohasida ixtisoslashgan subyekt tomonidan amalga oshiriladigan jarayonlar majmui hisoblanadi[8].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda ilmiy abstraksiya, ekonometrik modellashtirish, avtoregressiya, chiziqli dasturlash, statistik ma’lumotlarni guruhlash, qiyosiy tahlil, tanlama kuzatish, so‘rovnoma, ekspert baholash, prognozlash usullardan foydalanilgan.

1 Градобоев К.В. “Стратегии товародвижения в маркетинговой политике зарубежных компаний”. Диссертация канд. экон. наук: 08.00.14; Москва.2004.180 с.РГБ ОД. 61;04-98/3103.
2 Pardayev Sh.X., Tovar-moddiy resurslar harakatini takomillashtirishda marketing logistikasining o‘rni va ahamiyati // Iqtisodiyot va ta’lim / 2022-yil 2-son. 116-122 bb. https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss2/a18
3 Donald J. Bowersox, Devid J. Closs ва M. Bixby Cooper “Supply Chain Logistics Management” 2008.
4 Кристофер М., Пек Х. Маркетинговая логистика / пер. с англ. И. Касимова. М.: Издтельский Дом “Технологии”, 2005. 200 с.
5 Голиков Е.А. Маркетинг и логистика – новые инструменты хозяйствования. М.: Экзамен, 2006. 220 с
6 Балабанова Л.В., Германчук А.Н. Концепция маркетинговой логистики потоковых процессов // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2017. Том 7. № 2А. С. 42-51.
7 Багиев Г.А., Тарасевич В.М., Анн Ч. Маркетинг. Учебник для вузов. - М.: Экономика, 2002. –703с. https://spravochnik.ru/marketing/marketingovaya_logistika/
8 D.H. Xolmamatov. Ulgurji savdoda marketingning servis strategiyasini takomillashtirish. Monografiya. Samarqand. TURON NASHR” nashriyoti, 2020 y, 180 b. 132-133 бб

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotlarga ko‘ra, logistika biznes muvaffaqiyatining 10% ni, tovar harakatini boshqarish esa 30% ni ta’minlab beradi. Tadqiqotlardan ma’lum bo‘ladiki, milliy iqtisodiyotda tovar harakatini boshqarishning o‘rni muttasil ravishda oshib bormoqda. Bugungi kunda Germaniyada logistik xizmatlar va TMR harakatini boshqarishda 2,5 mln kishi band bo‘lgan holda yillik 170 mlrd yevroli aylanmaga ega. Buyuk Britaniyada esa bu raqamlar mos ravishda 55 mlrd, 1,7 mln kishiga teng bo‘lib, 65 mingdan ortiq korxonalarda ishlaydi.

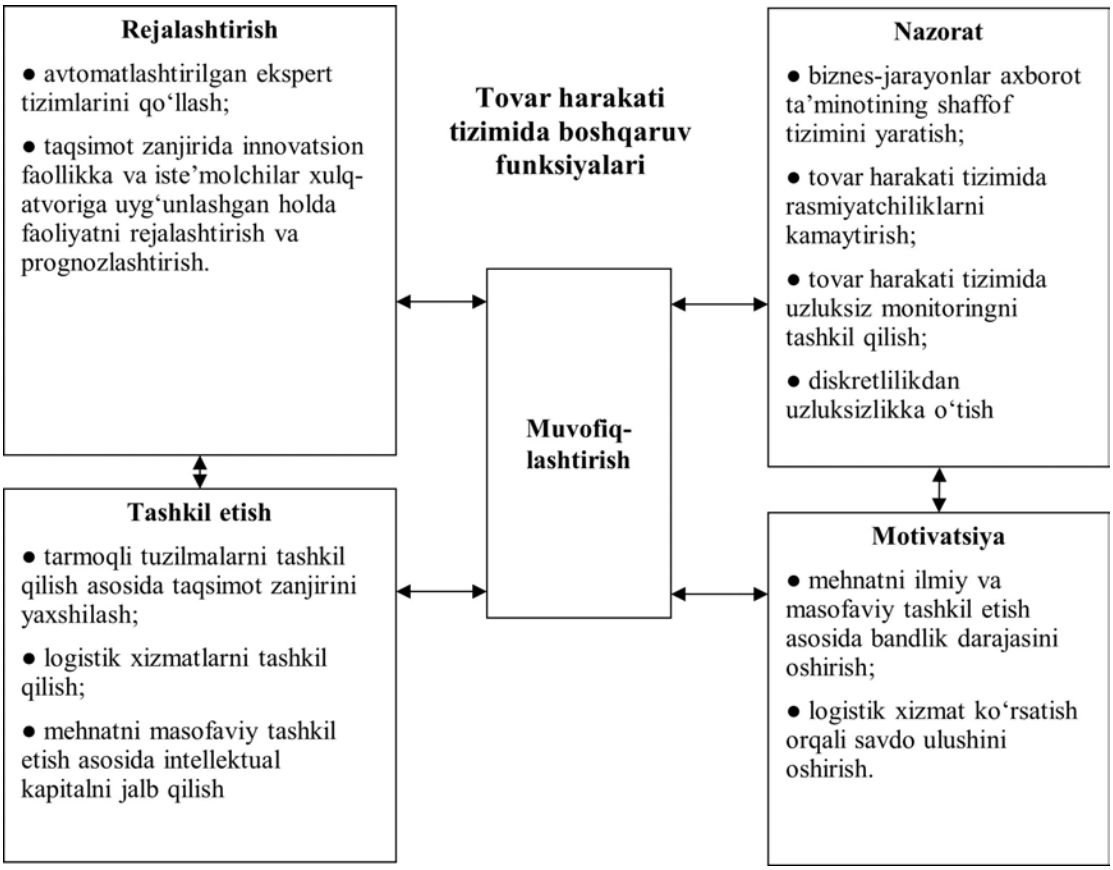
O‘zbekiston Respublikasida transport logistik xizmatlarning umumiy hajmi 120 million AQSH dollarini tashkil qilgan holda, uning tarkibida tovar-moddiy resurslarni saqlash, tashish va omborlarga joylashtirish xizmatlarning ulushi 6-7 foizni tashkil etadi. Fikrimizcha, O‘zbekistonda TMR harakatini boshqarish va rivojlanishini cheklovchi omillar asosiy texnologik va tashkiliy muammolar bo‘lib, ular zaruriy axborot texnologiyalarining va dasturiy ta’minotning sust rivojlanishi, transport infratuzilmasining yetishmasligi kabilarni kiritishimiz mumkin. ammo cheklovchi omillar sifatida belgilangan rejalarga rioya qilish va eng muhimi, ularni amalga oshirish uchun javobgarlik darajasini oshirish zarur. Xalqaro va milliy iqtisodiyot tarmoqlaridagi integratsiya jarayonlarining kengayishi, O‘zbekistonning JSTga a’zo bo‘lishi tovar-moddiy resurslar harakatini takomillashtirish, tashkiliy-texnologik muammolarni samarali hal qilishga ko‘maklashishi lozim.

Jadval yoki diagramma. Logistik jarayonlar va funksiyalarning keng miqyosda virtuallashuvi bilan yuqori darajada shaffoflikka erishiladi. Buni quyidagi 1-rasm orqali ifodalashimiz mumkin.

Tovar harakati tizimida ham B2B munosabatlarining kengayishi, internet texnologiyalarining keng qo‘llanilishi juda yuqori bo‘lib, bozor analitikasi va internet orqali savdo xizmatlarini amalga oshiradi.

Bozor munosabatlari rivojlanishining global xarakteri tovar harakatini tadqiq etishda yangi tushunchalarining paydo bo‘lishiga olib keldi. Ayniqsa logistika va tovar harakatini boshqarish ilmiy bo‘yicha nuqtayi nazarlar alohida diqqatga sazovordir.

TMR harakatini tadqiq qilish va boshqarish konsepsiyasi ilmiy yo‘nalish sifatida o‘tgan asrning o‘rtalarida shakllangan bo‘lsada, bozor munosabatlarining qaror topishi bilan yanada rivojlandi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatmoqdaki, tovar harakatini boshqarishning turli jihatlari uni tadqiq etish va hududiy bozorga optimal sotish kanallari orqali yo‘naltirish ushbu sohalarida tizimli tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

1-rasm: Tovar harakatini boshqarishning postindustrial modeli[9]

9 Muallif tomonidan takomillashtirilgan

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Tovar-moddiy resurslar harakatini boshqarish logistikaning tadrijiy davomi sifatida neo-institutsionalizm doirasida shakllanib bordi. Mazkur nazariyaga asoslanadigan bo'lsak, tashkilotlar o'zaro bir-biridan ajralgan holda mustaqil faoliyat yurita olmaydi, faoliyatning ko'zlangan maqsadiga erishish uchun ta'minot zanjirining boshqa ishtirokchilari bilan yaqindan hamkorlik qilishlari kerak bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holda tovar harakatini tadqiq etish nafaqat korxona, balki ta'minotchi va iste'molchilar doirasida ham marketing faoliyatining o'zaro aloqadorligi va uyg'unlashuvini ta'minlashga qaratilgan deyishimiz mumkin.

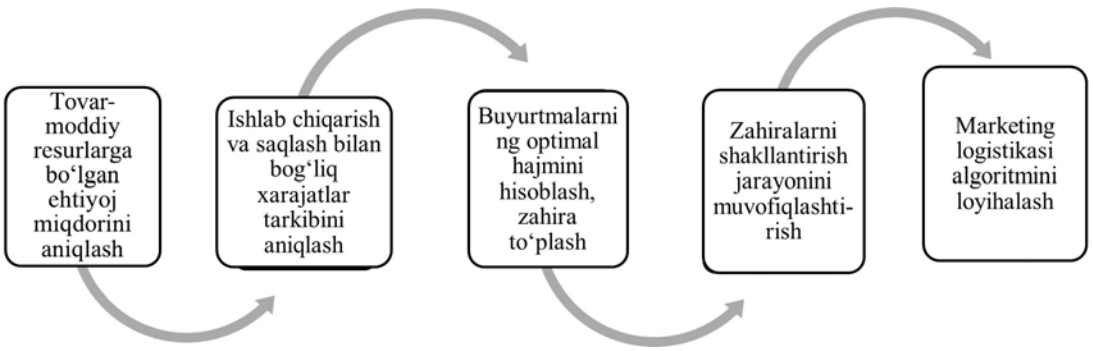
Tadqiqot natijalari asosida shuni qayd qilish lozimki, jamiyat uchun marketing strategiyasi qanchalik samarali bo'lsa, logistikadan foydalanish va ratsional logistik tizimlarini, shu jumladan marketing logistikasini ishlab chiqish imkoniyatlari ham shunchalik ko'p bo'ladi, chunki makur holatda tadbirkorlik subyektlarida tovar harakatini samarali tashkil qilish orqali iqtisodiy samaraga erishiladi.

Raqobatbardoshlikni ta'minlash va raqobat afzalliklarini mustahkamlashga qaratilgan tadbirlar zamonaviy korxonada qiymat yaratish zanjirining barcha jarayonlarini, ya'ni tovar-moddiy resurslarni xarid qilish, ishlab chiqarishda iste'molchilarga yetkazib berishdan tortib, yakuniy iste'molchiga sotishdan keyingi xizmat ko'rsatishgacha bo'lgan xizmatlarni optimallashtirishi kerak. Tovar harakatini tadqiq qilishning ko'rib o'tilgan konsepsiyalarini yaxlit holda quyidagicha tasvirlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: (2-rasm).

					Tarmoqli ishlab chiqarish
				Innovatsion ishlab chiqarish	Moslashuvchanlik
			Tezkor ishlab chiqarish	O'ziga xos innovatsiya	O'ziga xos innovatsiya
		Moslashuvchan ishlab chiqarish	Vaqt	Vaqt	Vaqt
	Ishlab chiqarishni sifatga yo'naltirish	Moslashuvchan tovar dasturi	Moslashuvchan tovar dasturi	Moslashuvchan tovar dasturi	Moslashuvchan tovar dasturi
Ishlab chiqarishga yo'naltirish	Sifat	Sifat	Sifat	Sifat	Sifat
Ishlab chiqaruvchi narxi	Ishlab chiqaruvchi narxi	Ishlab chiqaruvchi narxi	Ishlab chiqaruvchi narxi	Ishlab chiqaruvchi narxi	Ishlab chiqaruvchi narxi
Ishlab chiqarish iqtisodiyoti Miqyos samarasi	Sifat iqtisodiyoti Sifat yondashuvi	Iste'molchi kapitali Iste'molchilarga yo'naltirilganlik	Iqtisodiy drayverlar, JIT konsepsiyasi	Axborot iqtisodiyoti Axborotlashgan jamiyat	Kompetensiya va o'zaro ta'sir iqtisodiyoti Xulq-atvor iqtisodiyoti
1960–70-yillar	1970–80-yillar	1990-yillar		Hozirgi davr	

2-rasm: Tovar harakatini tadqiq qilishning ilmiy yondashuvlari[10]

Tadqiqot mavzusidan kelib chiqqan holda, tovar-moddiy resurslarni harakati va uni boshqarish jarayonida marketing va logistikaning o'ziga xos jihatlarini ko'rib chiqamiz. Bunda tovar-moddiy resurslar harakatini optimallashtirishga qaratilgan marketing logistikasi algoritmini ishlab chiqishni maqsadga muvofiq deb topdik. Ushbu algoritm 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm: Tovar-moddiy resurslar harakatini optimallashtirishga qaratilgan marketing logistikasi algoritmi[11]

10 Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.
11 Muallif ishlanmasi.

- **Tovar-moddiy resurlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash.** Bu bosqichda ishlab chiqarilishi kutilayotgan mahsulotga ketadigan moddiy resurs va unga bo‘lgan ehtiyojning miqdori aniqlanadi. Bunda korxona ehtiyojni shakllantirishda nafaqat marketing bo‘limi, shuningdek logistika bo‘limi ham ishtirok etishi mumkin.
- **Ishlab chiqarish va saqlash bilan bog‘liq xarajatlar tarkibini aniqlash.** Ushbu bosqichda tovar-moddiy resurlar bilan bog‘liq harajatlar hamda ishlab chiqarish jarayonlarini yanada takomillashtirishga alohida urg‘u beriladi. Ushbu bosqichda reja-moliya, hisob-buxgalteriya, marketing va logistika bo‘limlari birgalikda tovar-moddiy resurslarni samarali yo‘naltirish, saqlash harajatlarini maqbullashtirish, harajat moddalari tarkibini muvofiqlashtirish hamda tannarxni optimallashtirish bo‘yicha ishlar amalga oshiriladi.
- **Buyurtmalarning optimal hajmini hisoblash, zahira to‘plash.** Bu bosqich korxonaga kirib kelayotgan tovar-moddiy resurslar oqimining xususiyatlarini oldindan aniqlash imkonini beradi. Tovar-moddiy resurslar hisobini yuritishda kiruvchi oqimlar xususiyatini o‘rganish zahirani shakllantirish va ularni tasnflashning asosiy vositasi hisoblanadi.
- **Zahiralarni shakllantirish jarayonini muvofiqlashtirish.** Zahirani shakllantirish tovar-moddiy resurslar ta’minotchilari bilan o‘zaro kelishish asosida amalga oshiriladi. Bunday muvofiqlashtirish ta’minotchilar bilan o‘zaro kelishuvlar orqali amalga oshiriladi va ulraning pozitsiyasi va manfaatlarini uyg‘unlashtirishni ham ko‘zda tutadi. Ushbu bosqichda mijozlar bilan ishlash, logistik, yuridik va moliya bo‘limlari bevosita ishtirok etadilar.
- **Tovar-moddiy resurslarni boshqarish (marketing logistikasi) algoritmini loyihalash.** Ushbu bosqichda, marketing logistikasi algoritmini ishlab chiqish (1-jadval) va kiruvchi materiallar oqimi (4-bosqich natijasi) ni optimallashtirish muhim. Tovar-moddiy resurslar yuqoridagi ikki oqim orasidagi nomuvofiqlik natijasida paydo bo‘ladi. Tovar-moddiy resurslarni boshqarishning marketing logistikasi algoritimini yaratilgan moddiy zahiralarni maqbul darajada (zahirani o‘z hisobiga olgan tashkilot uchun) saqlashga imkon beradi.

Bizning fikrimizcha, marketing logistikasi korxonaning bozordagi axborot, moddiy va nomoddiy resurslar harakatini boshqarishga qaratilgan marketing faoliyati hisoblanadi.

Marketing logistikasi tovar-moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj hajmini aniqlash, iste’mol qiluvchi bo‘g‘inning xususiyatlariga yoritishda muhim ahamiyatga ega. Agar zahiralar ishlab chiqarish korxonasi tomonidan yaratilgan bo‘lsa, xom ashyo va tovar-moddiy resurslarning asosiy guruhlariga bo‘lgan talab hajmi ishlab chiqarish rejasi va asosiy ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatishning rejalashtirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Marketing logistikasi tovar-moddiy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj hajmini aniqlash, iste’mol qiluvchi bo‘g‘inning xususiyatlariga yoritishda muhim ahamiyatga ega. Agar zahiralar ishlab chiqarish korxonasi tomonidan yaratilgan bo‘lsa, xom ashyo vatovar-moddiy resurslarning asosiy guruhlariga bo‘lgan talab hajmi ishlab chiqarish rejasi va asosiy ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatishning rejalashtirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Tovar ishlab chiqarish va unga texnik xizmat ko‘rsatish rejalari ishlab chiqarish davrlarining davomiyligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar asosida hisoblanadi. Shuning uchun biz tomonimizdan taklif qilinayotgan marketing logistikasi aloritmi yordamida ishlab chiqarish rejalari asosida yillik, yarim yillik yoki choraklik, choraklik rejalar–oylik, bir oylik reja esa o‘n kunlik, haftalik, besh kunlik va kunlik rejalar tayyorlash imkonini ham beradi.

1-jadval: Tovar-moddiy resurslar harakatini boshqarishning marketing logistikasi algoritmi[12]

Bosqichlar	Ma’sul bo‘limlar	Yordamchi bo‘limlar
Moddiy resurlarga bo‘lgan ehtiyoj miqdorini aniqlash.	Marketing bo‘limi	Savdo bo‘limi (yoki tijorat bo‘limi), ishlab chiqarish bo‘limlari (yoki ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatadigan rejalashtirish va iqtisodiy bo‘limlar)
Ishlab chiqarish va saqlash bilan bog‘liq xarajatlar tarkibini aniqlash.	Rejalashtirish va iqtisodiy bo‘lim	Boshqaruv hisob-kitob bo‘limi, buxgalteriya bo‘limi, logistika bo‘limi, axborot texnologiyalari bo‘limlari
Buyurtmalarning optimal hajmini hisoblash, zahira to‘plash.	Logistika bo‘limi	Transport bo‘limi, omborxona, ishlab chiqarish bo‘limlari va axborot texnologiyalari bo‘limi
Zahira to‘plash shartlarini muvofiqlash.	Tovar sotish bo‘limi	Iste’molchilar bilan ishlash bo‘limi, logistik bo‘lim, yuridik bo‘lim, moliya bo‘limi
Moddiy resurslarni boshqarish algoritmini loyihalash.	Logistik bo‘lim va biznes muhitini yaratish bo‘limi	

12 Muallif ishlanmasi.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tovar-moddiy resurslar harakatini tadqiq qilishda logistik xizmatlarni amalga oshiruvchi funksional tuzilmalarni tashkil etish korxonalarda tovar-moddiy resurslarni ishlab chiqarish, saqlash va yetkazib berish bilan bog‘liq logistik masalalarning yanada samaraliroq hal etilishiga imkon beradi.

Xulosa o‘rnida, tovar-moddiy resurslar harakatini marketing tadqiqotlari asosida takomillashtirishda quyidagi jihatlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

- tovarni pirovard iste’molchiga tomon siljitishda ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan aniq sheriklarni aniqlash;
- tovarni kerakli joyga va kerakli vaqtda yetkazib berilishini ta’minlaydigan optimal tizimni shakllantirish;
- kerakli miqdordagi tovar aylanishini ta’minlay oladigan va kerakli hajmdagi tovar zahirasini boshqara oladigan savdo tarmoqlari faoliyatini yo‘lga qo‘yish;
- mavjud va potensial iste’molchilar bilan aloqani o‘rnatish, saqlab qolish va yaxshilash;
- tovar harakati jarayonini tashkil qilish, transportirovka va omborlashtirish;
- tovar harakati jarayonini va u bilan bog‘liq xarajatlarni optimallashtirish kabi muammolarni yecha olishi kerak bo‘ladi.

Bizning fikrimizcha, marketing bozorda talabning shakllanishini kuzatib boradi va qanday mahsulot qayerda, qachon va qanday miqdorda kerakligini aniqlaydi, logistika esa talab qilinadigan mahsulotni iste’molchiga kerakli joyda, kerakli vaqtda va minimal xarajatlar bilan eng optimal miqdorlarda yetkazib berishni ta’minlaydi. Shuningdek, logistika marketing faoliyatidan to‘g‘ridan to‘g‘ri ajratilgan alohida fan sifatida talqin qilinishiga qaramasdan funksional bog‘liq holda 4P (place) elementi sifatida marketologlar tomonidan rejalashtirilgan moddiy oqim jarayonlarini tashkil etish va optimallashtirishni amalga oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Балабанова Л.В., Германчук А.Н. Концепция маркетинговой логистики потоковых процессов // Экономика: вчера, сегодня, завтра. –2017. –Том 7. –№ 2А. –С. 124.
2. Багиев Г.А., Тарасевич В.М., Анн Ч. Маркетинг. Учебник для вузов. – М.: Экономика, 2002. –703с. https://spravochnik.ru/marketing/marketingovaya_logistika/
3. Градобоев К.В. “Стратегии товародвижения в маркетинговой политике зарубежных компаний”. Диссертация канд. экон. наук: 08.00.14; –Москва.2004.180 с.РГБ ОД. 61;04-98/3103.
4. Donald J. Bowersox, Devid J. Closs ва M. Bixby Cooper “Supply Chain Logistics Management” 2008.
5. Голиков Е.А. Маркетинг и логистика – новые инструменты хозяйствования. М.: Экзамен, 2006. 220 с.
6. D.H. Xolmamatov. Ulgurji savdoda marketingning servis strategiyasini takomillashtirish. Monografiya. Samarqand. TURON NASHR” nashriyoti, 2020 y, 180 b. 132-133 бб
7. Pardayev, Sh. X. (2023). Tovar-moddiy resurslar harakatini boshqarishda marketing tadqiqotlarining ahamiyati va xususiyatlari. Journal of Innovation in Education and Social Research, 1(4), 101-109.
8. Pardayev, Sh. (2022). Tovar-moddiy resurslar harakatini takomillashtirishda marketing logistikasining o‘rni va ahamiyati // Iqtisodiyot va ta’lim, 23(2), 116-122.
9. Xolmurodovich, P. S. (2023). Tovar harakati tizimini optimallashtirishni modellashtirish // Journal of marketing, business and management, 2(1), 211-214.
10. Xolmurodovich, P. S. (2023). Tovar-moddiy resurslar harakati va marketing logistikasining zamonaviy yondashuvlari // Journal of marketing, business and management, 2(2), 253-256.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA JAMOAT TASHKILOTLARINI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISHGA OID NAZARIY QARASHLAR

Raxmonov Abduxalil Rasulovich
O‘zbekiston ta’lim va fan xodimlari kasaba uyushmasi Toshkent shahar bo‘linmasi Kengashi raisi

Annotatsiya: Mazkur maqola raqamli transformatsiya sharoitida jamoat tashkilotlarini boshqarishni takomillashtirishga oid nazariy qarashlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Raqamli transformatsiya jamoat tashkilotlari boshqaruvining samaradorligini oshirib, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va shaffoflikni ta’minlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, jamoat tashkilotlarini boshqarishni takomillashtirishda raqamli texnologiyalarni muvaffaqqiyatli joriy qilish bo‘yicha zarur bo‘lgan strategik yondashuvlar haqida nazariy ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli transformatsiya, jamoat tashkilotlari, boshqaruv, samaradorlik, shaffoflik, raqamli texnologiyalar, innovatsion texnologiyalar, elektron hukumat, xizmat ko‘rsatish sifati, avtomatlashtirish, ma’lumotlarning ochiqligi, qaror qabul qilish, texnologik infratuzilma, xodimlar malakasi, moliyaviy resurslar.

Abstract: This article is devoted to the study of theoretical views on improving the management of public organizations in the context of digital transformation. Digital transformation has a positive effect on improving the efficiency of the management of public organizations, improving the quality of services and ensuring transparency. Also, a theoretical overview of the strategic approaches necessary for the successful implementation of digital technologies in improving the management of public organizations is provided.

Key words: Digital transformation, public organizations, governance, efficiency, transparency, digital technologies, innovative technologies, e-government, service quality, automation, data openness, decision-making, technological infrastructure, personnel skills, financial resources.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию теоретических взглядов на совершенствование управления общественными организациями в условиях цифровой трансформации. Цифровая трансформация положительно влияет на повышение эффективности управления общественными организациями, повышение качества услуг и обеспечение прозрачности. Также дан теоретический обзор стратегических подходов, необходимых для успешного внедрения цифровых технологий в совершенствовании управления общественными организациями.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, общественные организации, управление, эффективность, прозрачность, цифровые технологии, инновационные технологии, электронное правительство, качество услуг, автоматизация, открытость данных, принятие решений, технологическая инфраструктура, навыки персонала, финансовые ресурсы.

KIRISH

Bugungi globallashgan dunyoda raqamli transformatsiya jadal sur’atlarda davom etmoqda va uning ta’siri jamiyatning barcha sohalariga, jumladan, jamoat tashkilotlariga ham kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalar jamoat tashkilotlari boshqaruvining ko‘plab jihatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda, xususan, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, resurslarni samarali boshqarish, shaffoflikni ta’minlash va ish jarayonlarini avtomatlashtirish o‘z vaqtida aniq moliyaviy ma’lumotlarni tahlil qilish orqali qarorlar qabul qilish hamda qayta aloqalarni yaxshilashga olib keladi [2]. Biroq, bu jarayon o‘ziga xos qiyinchiliklar va muammolarni ham keltirib chiqarmoqda.

Bu borada O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish bo‘yicha Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish bugungi kunning dolzarb masalasi ekanligini, shuningdek, O‘zbekistondagi barcha sohalarda raqamli transformatsiya muhim ahamiyatga ega ekanini alohida ta’kidlab o‘tganligi bejizga emas. [1] Bu texnologiyalar davlat xizmatlari samaradorligini oshirish va boshqaruvini optimallashtirish imkonini berishi

hamda jamoat tashkilotlarini boshqarishda raqamli transformatsiyaning ahamiyati, uning afzalliklari va qiyinchiliklarini tahlil qilish uchun sohada amalga oshirilishi lozim bo‘lgan strategiyalar va amaliy chora-tadbirlarni ko‘rib chiqishning ahamiyatini belgilab beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli transformatsiya jarayoni jamoat tashkilotlari boshqaruvini tubdan o‘zgartirish imkonini beradi. Ushbu mavzuni chuqur o‘rganish uchun bir qancha ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar mavjud bo‘lib, ular orqali raqamli texnologiyalarning jamoat tashkilotlariga ta’siri va boshqaruv tizimlarini optimallashtirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

J.Smith “Digital transformation in public sector organizations” kitobida raqamli transformatsiyaning davlat sektori va jamoat tashkilotlaridagi ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Muallif raqamli texnologiyalar yordamida davlat xizmatlari samaradorligini oshirish va xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi. Shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonida uchraydigan muammolar va ularni hal qilish yo‘llari ham batafsil yoritilgan [3].

L.Johnsonning “Managing nonprofits in the digital age” maqolasi raqamli texnologiyalar yordamida nohukumat tashkilotlarni boshqarish usullarini o‘rganadi. Muallif, raqamli vositalar orqali tashkilotning resurslarini samarali boshqarish va ma’lumotlarni shaffofligini ta’minlash yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Ushbu tadqiqotda raqamli transformatsiya jarayonida jamoat tashkilotlarining qanday o‘zgarishlar kiritishi lozimligi haqida amaliy tavsiyalar berilgan [4].

K.Brovnning “The impact of digital tools on public administration” tadqiqoti raqamli vositalarning davlat boshqaruviga ta’sirini o‘rganadi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar yordamida davlat xizmatlarini tezkor va sifatli taqdim etish usullari ko‘rsatilgan. Muallif raqamli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali davlat boshqaruvi va jamoat tashkilotlarining ish jarayonlarini avtomatlashtirish va shaffofligini oshirish imkoniyatlarini tahlil qiladi [5].

R. Otmanning “Digital governance: The future of public administration” maqolasida raqamli boshqaruvning kelajagi haqida fikr yuritiladi. Muallif raqamli texnologiyalarni joriy qilish orqali davlat va jamoat tashkilotlarining samaradorligini oshirish yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Ushbu maqolada raqamli transformatsiya jarayonida uchraydigan texnik va boshqaruv muammolari ham tahlil qilingan [6].

H.Lee “E-government and digital transformation” nomli tadqiqotida elektron hukumat va raqamli transformatsiya masalalarini ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar yordamida davlat xizmatlarini ko‘rsatish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish usullari yoritilgan. Muallif raqamli transformatsiyaning ijtimoiy tashkilotlarga ta’sirini o‘rganib, amaliy tavsiyalar ham berib o‘tgan [7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani tayyorlashda nazariy va amaliy o‘rganish, tizimli tahlil va yondashuv, taqqoslash, mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish yondoshuvlaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli transformatsiya jarayoni jamoat tashkilotlarini boshqarishda katta imkoniyatlar ochib beradi. Bu jarayonning jamoat tashkilotlari uchun ijobiy ta’siri samaradorlikni oshirish, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va shaffoflikni ta’minlash kabi ko‘plab sohalarda namoyon bo‘ladi. Elektron hujjat almashinuvi va boshqaruv tizimlari ish jarayonlarini tezlashtirib, inson xatosi ehtimolini kamaytiradi. Elektron ma’lumotlar bazalari orqali faoliyat shaffofligi oshib, jamoatchilik ishonchini kuchaytiradi. Shuningdek, raqamli platformalar “Digital government”, “Digital marketing”, “Digital management”, “Kaizen”, “Just in time”, “Big Data” va “Cloud Somputing” tizimlarini [8] amaliyotga joriy etish orqali xizmat ko‘rsatish jarayonlari yanada qulayroq, tezkor va ishonchli bo‘ladi.

Biroq, raqamli transformatsiya jarayonida bir qator qiyinchiliklar ham mavjud bo‘lib, texnologik infratuzilmaning yetishmasligi, xodimlarning yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega emasligi hamda moliyaviy resurslarning cheklanganligi bu jarayonni sekinlashtirishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklarni yengish uchun davlat va xususiy sektor o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish, xodimlarning raqamli ko‘nikmalarini oshirish uchun muntazam treninglar tashkil etish va moliyaviy resurslarni jalb qilish lozim.

Raqamli transformatsiya jarayoni jamoat tashkilotlarini boshqarishda sezilarli darajada ijobiy o‘zgarishlarga olib keladi. Ushbu bo‘limda raqamli transformatsiyaning jamoat tashkilotlariga ta’siri va bu jarayonning afzalliklari, shuningdek, qiyinchiliklari tahlil qilinadi.

1-jadval: Raqamli transformatsiyaning jamoat tashkilotlarini boshqarishga ta’siri

№	O‘zgarishlar	Tavsif
1	Ishlab chiqarish samaradorligi oshishi	Raqamli texnologiyalarni joriy qilish orqali jamoat tashkilotlari ish jarayonlarini avtomatlashtirishi va optimallashtirishi mumkin. Bu esa o‘z navbatida, tashkilotning samaradorligini oshiradi. Masalan, elektron hujjat almashinuvi va boshqaruv tizimlari ish jarayonlarini tezlashtiradi va inson xatosi ehtimolini kamaytiradi.
2	Ma’lumotlarning ochiqligi va shaffofligi	Raqamli transformatsiya jamoat tashkilotlarining faoliyatini shaffof qilish imkonini beradi. Elektron ma’lumotlar bazalari va raqamli arxiv tizimlari orqali tashkilotlar faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni keng jamoatchilikka ochiq qilish mumkin. Bu o‘z navbatida, jamoatchilikning ishonchini oshiradi va korrupsiyaning oldini olishga yordam beradi.
3	Xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash	Raqamli platformalar yordamida jamoat tashkilotlari o‘z xizmatlarini yanada qulayroq va tezroq ko‘rsatishi mumkin. Masalan, elektron hukumat tizimlari orqali fuqarolar davlat xizmatlaridan onlayn foydalanish imkoniga ega bo‘lishadi. Bu esa vaqt va mablag‘ni tejashga yordam beradi.
4	Qaror qabul qilish jarayonini yaxshilash	Raqamli vositalar yordamida jamoat tashkilotlari qaror qabul qilish jarayonini samarali tashkil etishi mumkin. Analitik dasturlar va ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari yordamida boshqaruvchilar yanada asoslangan qarorlar qabul qilishadi. Bu esa tashkilotlarning umumiy samaradorligini oshiradi.

Yuqorida keltirilgan masalalarni tadbiq etishda bir qancha muammolar mavjud bo‘lib, ular quyidagilar:

- Ko‘plab jamoat tashkilotlarida zamonaviy texnologik infratuzilmaning yetishmasligi raqamli transformatsiya jarayonida asosiy muammolardan biridir. Bu esa raqamli texnologiyalarni to‘liq joriy qilish va samarali foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi.
- Raqamli transformatsiya jarayonida xodimlarning raqamli texnologiyalar bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega emasligi muammosi ham dolzarb hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida, yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish va samarali foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi.
- Raqamli transformatsiya jarayonida moliyaviy resurslarning yetishmasligi ham muhim muammolardan biridir. Zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va infratuzilmani yangilash uchun katta moliyaviy xarajatlar talab etiladi.

Jamoat tashkilotlarini boshqarishda raqamli transformatsiyani qo‘llash orqali erishish mumkin bo‘lgan natijalar:

- Ish jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish orqali tashkilotlar samaradorligi oshadi.
- Ma’lumotlarning ochiqligi va shaffofligi ta’minlanadi, bu esa jamoatchilikning ishonchini oshiradi.
- Xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash orqali fuqarolar va tashkilotlar o‘rtasidagi munosabatlar yaxshilanadi.
- Qaror qabul qilish jarayonida zamonaviy analitik vositalardan foydalanish orqali boshqaruv samaradorligi oshadi.

Raqamli transformatsiya jarayoni jamoat tashkilotlarini boshqarishda katta imkoniyatlar ochib beradi, ammo bu jarayonni muvaffaqqiyatli amalga oshirish uchun ta’kidlanganidek, infratuzilma, xodimlar malakasi va moliyaviy resurslar kabi omillarni hisobga olish zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Maqolada keltirilgan tavsiyalarni amalga oshirish orqali raqamli transformatsiya jarayoni yanada samarali amalga oshirilishi mumkin. Bu esa jamoat tashkilotlarining samaradorligini oshiradi, xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilaydi va jamoatchilikning ishonchini mustahkamlaydi. Shu tariqa, raqamli transformatsiya jamoat tashkilotlarining zamonaviy va samarali boshqaruv tizimiga aylanishiga xizmat qiluvchi quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Jamoat tashkilotlari raqamli texnologiyalarni joriy qilish va bu borada xodimlarni tayyorlash uchun maxsus dasturlarni amalga oshirishi lozim. Xodimlarning raqamli ko‘nikmalarini oshirish uchun muntazam trening va kurslar tashkil etilishi zarur.
- Tashkilotlar faoliyatini ochiq va shaffof qilish uchun raqamli platformalarni faol foydalanish kerak. Bu jamoatchilik ishonchini oshirishga yordam beradi.

- Raqamli transformatsiya jarayonini muvaffaqqiyatli amalga oshirish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish zarur. Bu borada davlat va xususiy sektor o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirish lozim.
- Innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish orqali jamoat tashkilotlari raqamli transformatsiya jarayonida yanada muvaffaqqiyatli bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://yuz.uz/uz/news/raqamli-ozbekistonni-rivojlantirish-va-raqamli-davr-kadrlarini-tayyorlash--kelajakning-asosi.
2. Sobijronov S.S. Ways to improve digital marketing in the transformation of the financial management system in the activities of business entities. // International multidisciplinary journal for research & development Volume 11, issue 01 (2024) 32-35 page.
3. Smith, J. (2020). “Digital Transformation in Public Sector Organizations.” XYZ Publishing.
4. Johnson, L. (2019). “Managing Nonprofits in the Digital Age.” ABC Journal.
5. Brown, K. (2021). “The Impact of Digital Tools on Public Administration.” DEF Publishing.
6. Othman, R. (2018). “Digital Governance: The Future of Public Administration.” GHI Journal.
7. Lee, H. (2020). “E-Government and Digital Transformation.” JKL Publications.
8. Sobijronov S.S. O‘zbekistonda tadbirkorlik subyektlarining raqamli marketingdan foydalanish holati va rivolanish tendensiyalari. // “Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot” ilmiy jurnal. № 11-12 – Toshkent, 2023. 69-78 bet.
9. Sobijronov S.S. Moliyaviy menejment tizimini rivojlantirishda raqamli marketingdan foydalanishning afzalliklari. // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot 2024-yil, fevral. № 2-son. 602-606 betlar.
10. Sobijronov S.S. Mehnat resurslarini samarali boshqarishda jahon tajribasi. // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot 2024-yil, fevral. № 4-son. 1329-1333.

O‘ZBEKISTONDA BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARINI AMALGA OSHIRISHDA IQTISODIY KO‘RSATKICHLAR TAHLILI

Shodiyev Xurshedjon Karimovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Ibragimov Elmurod Gulboynor o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Baxtiyorov Sherali Muzaffarovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Burxanov G‘ofur Baxodirovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi “Davlat moliyasi va xalqaro moliya” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda iqtisodiy yondoshuv omillari muhokama qilingan, barqaror rivojlanishning iqtisodiy yondoshuv guruhiga kiruvchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar tahlil qilingan, mavzu yuzasidan xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: barqarorlik hisoboti, barqaror rivojlanish maqsadlari, investitsiyalar, davlat qarzi, iqtisodiyotni transformatsiyalash, pilot loyihalar.

Abstract: The article examines the factors of the economic approach to the implementation of sustainable development goals in Uzbekistan, analyzes the main economic indicators included in the group of the economic approach to sustainable development, and provides conclusions and recommendations on the topic.

Key words: sustainability report, sustainable development goals, investments, public debt, economic transformation, pilot projects.

Аннотация: В статье рассмотрены факторы экономического подхода к реализатсии селей устойчивого развития в Узбекистане, проанализированы основные экономические показатели, входяшие в группу экономического подхода устойчивого развития, дани виводи и рекомендатсии по теме.

Ключевые слова: отчет об устойчивом развитии, сели устойчивого развития, инвеститсии, государственний долг, трансформация экономики, пилотние проекти.

KIRISH

Bugungi globallashuv va iqtisodiy integratsiya sharoitida barqaror rivojlanishga erishish muhim masalalardan biri bo‘lib kelmoqda. So‘nggi yillarda barqaror rivojlanish tushunchasi xalqaro hamjamiyatda keng muhokama qilinayotgan konsepsiyalardan biri bo‘lishiga qaramasdan, ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi yagona ilmiy yondashuv shakllanmagan.

Dunyoning ko‘plab mamlakatlarida barqaror rivojlanish strategiyalari uzoq muddatli kun tartibidagi barcha dolzarb masalalarni o‘z ichiga olgan yuqori darajadagi asosiy strategik hujjatlardir. Shu bilan birga, strategik hujjatlar sifatidagi milliy barqaror rivojlanish strategiyalari (MBS) sifati va erishilgan real natijalar o‘rtasida bevosita bog‘liqlik yo‘q, bu keng ko‘lamli sabablar bilan izohlanadi. Shunday qilib, milliy barqaror rivojlanish strategiyalari umumiy milliy rivojlanishni boshqarish tizimining alohida elementi bo‘lib, uning samaradorligi har bir mamlakatning o‘ziga xos sharoitlariga bog‘liq. Shunga qaramay, uning rivojlanishi zarur institusional o‘zgarishlar jarayonlarini boshlashi mumkin: strategik rejalashtirish tizimini barqaror rivojlanish qadriyatlari va yondashuvlari asosida qurish, jamiyatni birlashtirish va idoralararo o‘zaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, qaror qabul qiluvchilarga barqaror rivojlanish sohasidagi ilg‘or tajribalarni yetkazish, taraqqiyot va umuman davlat boshqaruvi.

O‘zbekiston 193 mamlakat bilan bir qatorda BMTning: “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish kun tartibi dasturi”ni amalga oshirishda o‘z majburiyatlarini to‘liq bajarmoqda. Ushbu “kun tartibi”ni izchil amalga oshirish bo‘yicha tizimli ishlarni tashkil etish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevralda “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” PF-37-sonli Farmoni qabul qilindi. “Barqaror rivojlanish maqsadlari”ni mamlakat ehtiyojlariga moslashtirish uchun jiddiy qiziqish va intilishlar natijasi sifatida, 2017–2021-yillar uchun O‘zbekistonning harakatlar strategiyasi natijalari va hozirda amalga oshirilayotgan “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ni ko‘rsatish mumkin.

2023-yilda mamlakatda iqtisodiy faollikni ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi natijasida YAIM o‘sish sur’ati 106,0 foizni tashkil etdi.[1] Shu bilan birga, 2030-yilga borib, aholi jon boshiga daromadlarning 4 000 AQSH dollarigacha o‘sishini ta’minlash orqali o‘rta daromadli mamlakatlarning yuqori guruhiga kirish maqsadini o‘z oldiga qo‘yadi. Hozirgi vaqtda mamlakatning barqaror rivojlanishini ta’minlashga bosqichma-bosqich o‘tishning huquqiy, institusional va iqtisodiy asoslari shakllantirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekistonning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish bo‘yicha kelishilgan maqsadli parametrlariga erishishdagi haqiqiy yutuqlarini ko‘rsatish, alohida maqsad va vazifalarni amalga oshirish ko‘lamini aniqlash, mavjud nomutanosiblik va imkoniyatlarni aniqlash, hali amalga oshirilishi kerak bo‘lgan eng muhim qadamlarni aniqlashdagi ma’lumotlarni tahlil qilishda O‘zbekistonning qonunchilik va meyoriy hujjatlaridan, BMT hisobotlaridan, O‘zbekiston Davlat statistikasi agentligi veb-saytidagi ma’lumotlaridan va boshqa manbalardan foydalanildi.

1 O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika agentligi ma’lumotlari.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borgan jahon olimlaridan ingliz olimi T.R.Maltus, italyan iqtisodchisi A. Pechchei amerikalik professor D.Meduoz, MDH davlatlari olimlaridan D.A.Kotelnikov, L.S.Griniv va V. G.Gorshkovlarni[2] aytib o‘tish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur mavzuni yoritishda abstrakt-mantiqiy fikrlash, umumlashtirish, kabi usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Dunyo hamjamiyatining yangi barqaror rivojlanish konsepsiyasi birinchi marotaba 1987-yil BMTning Butunjahon atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha Komissiyasi tomonidan ishlab chiqildi. Mazkur Komissiya o‘zining Gro Xarlem Brundtland konsepsiyasi deb nomlangan “Bizning umumiy kelajagimiz” ma’ruzasida[3] hozirgi Barqaror rivojlanish va uning tizimli indikatorlari avlod odamlarining hayotiy ehtiyojlari qondirilishi, kelasi avlodning munosib hayotga bo‘lgan huquqini hisobga olib dunyo ham jamiyatining barqaror rivojlanish konsepsiyasi modelini yaratdi.

2015-yil sentabr oyida BMTga a’zo 193 ta davlat BMT Bosh Assambleyasi sammitida “2030-yilgacha barqaror rivojlanish kun tartibi” hujjatida qayd etilgan 17 ta Barqaror rivojlanish maqsadlarini (keyingi o‘rinlarda BRM qabul qildi. BRM quyidagilarni o‘z ichiga oladi (qavs ichidagi maqsadlar soni): qashshoqlikni yo‘q qilish (1); ochlikni tugatish (2); salomatlik va farovonlik (3); sifatli ta’lim (4); gender tengligi (5); toza suv va kanalizatsiya (6); arzon va toza energiya (7); munosib mehnat va iqtisodiy o‘sish (8); sanoatlashtirish, innovatsiyalar va infratuzilma (9); tengsizlikni kamaytirish (10); barqaror shaharlar va jamoalar (11); mas’uliyatli iste’mol va ishlab chiqarish (12); iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash (13); dengiz ekotizimlarini saqlash (14); yer usti ekotizimlarini saqlash (15); tinchlik, adolat va kuchli institutlar (16); barqaror rivojlanish uchun hamkorlik (17)[4].

Barqaror rivojlanishga iqtisodiy yondashuv asosida berilgan ta’rif “XXI asr kun tartibi”da keltirilgan bo‘lib, unga ko‘ra: “barqaror rivojlanish bu insoniyatning oldinga qarab intilish modeli bo‘lib, bunda xozirgi avlod ehtiyojlarini qondirish va kelajak avlodni bunday imkoniyatdan mahrum bo‘lmasligini ta’minlashdir”[5]. Barqaror rivojlanish aholi ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish masalalarini mutanosib hal qilishni ta’minlaydigan, atrof-muhit va tabiiy resurslar salohiyatini saqlab qolishga qaratilgan rivojlanish sanaladi. Barqaror rivojlanishga iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yondoshuv nuqtai-nazaridan turli ta’riflar keltirilgan. Bizning tadqiqot mavzuimizda barqaror rivojlanishning ko‘proq iqtisodiy tomonlariga e’tibor qaratildi. Bizning fikrimizcha, turli yondashuvlar asosida berilgan ta’riflardan kelib chiqqan holda, barqaror rivojlanishga quyidagicha ta’rif keltirish mumkin: “Barqaror rivojlanish bu jamiyat va undagi har bir jismoniy va yuridik shaxslar ehtiyojlarini atrofmuhitga zarar yetkazmagan holatda va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish asosida qondirishga qaratilgan, rivojlanish jarayonida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik masalalarni mutanosib tarzda yechishni va kelajak avlod rivojlanish davrida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan tabiiy va iqtisodiy resurslar taqchilligi bilan bog‘liq xavflarni oldini olishni maqsad qilgan kompleks rivojlanishdir”.

Aksariyat barqaror rivojlanishning milliy strategiyalari barqaror rivojlanish yo‘lidagi taraqqiyotni o‘lchaydigan 20 dan 70 gacha ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi. Barqaror rivojlanish milliy strategiyalari sohasidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirishda iqtisodiy indikatorlar sifatida iqtisodiy rivojlanish holatini aks ettiruvchi maqroiqtisodiy ko‘rsatkichlar, mineral resurslar zahirasi va umumiy iste’mol (masalan, aholi jon boshiga yillik energiya sarfi), moliyaviy resurslar va ulardan foydalanish mexanizmlari ko‘rsatkichlarini misol keltirish mumkin.

2 Maltus, T.R. Opit o zakone narodonaseleniya // Perevod s angl. I.A. Vernera. – M., 1895. – 320 s., Room, L.A. Soznaniye – reshayushiy faktor realizatsii konsepsii ustoychivogo razvitiya na sovremennom etape razvitiya obshestva / L.A. Room // Istoricheskiye, filosofskiye, politicheskiye i yuridicheskiye nauki, kulturologiya i iskusstvovedeniye. Voprosi teorii i praktiki. – 2009. – № 2. – S. 75., Medouz, D.X. Predeli rosta / D.X. Medouz; per. s ang.; predisl. G.A. Yagodina. – M: Izd-vo MGU. – 1991. – 208 s., Kotelnikov, D.A. Integratsiya Rossii v protsess dostijeniya ustoychivogo razvitiya: analiz problem i perspektiv / D.A. Kotelnikov // Potensial i perspektiva sovremennoy nauki: materiali III Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferensii (19 yanvarya 2016). – Gelendjik: Kubanskiy gos. un-t, 2016. – S. 105-113., Griniv L. S. Konseptualni zasadi prostorovoї paradigmi yekologichno zbalansovanoї yekonomiki / L. S. Griniv // Regionalna yekonomika. – 2001. – № 4. – S. 54–63., Gorshkov V. G. Fizicheskiye i biologicheskiye osnovi ustoychivosti jizni / V. G. Gorshkov. – M. : VINITI, 1995. – 256 s.

3 www.unep.org – BMTning atrof-muhit dasturi bo‘yicha sayti

4 OON. Povestka dnya v oblasti ustoychivogo razvitiya (URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/about/development-agenda).

5 Deklaratsiya tisyacheletiya Organizatsii Obyedinennix Natsiy. Elektron manzil: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

1-jadval: Iqtisodiy rivojlanish holatini aks ettiruvchi maqroiqtisodiy ko‘rsatkichlar[6]

Ko‘rsatkichlar	2021	2022	2023
Aholi jon boshiga YAIM (AQSH dollari)	1983,0	2254,9	2495,6
Aholi jon boshiga YAIM o‘sish sur’ati (%)	105,3	103,5	103,8
YAIMda eksport ulushi (%)	23,8	24,5	26,9
YAIMda investitsiya ulushi (%)	32,4	29,7	33,0
Inflyatsiya (%)	10,3	12,3	8,8

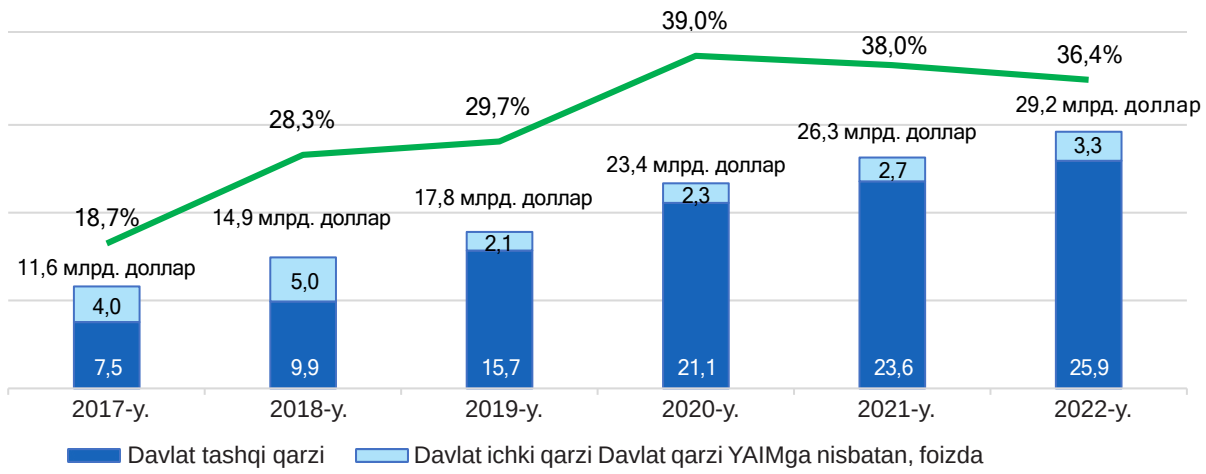
1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, aholi jon boshiga yalpi milliy mahsulot ko‘rsatkichida o‘sish kuzatilmoqda, jumladan, 2021-yilda ushbu ko‘rsatkich jon boshiga 1983,0 AQSH dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, 2023-yilga kelib 2495,6 AQSH dollariga yetgan bo‘lib, 2021-yilga nisbatan 1,25 martaga oshgan. Yalpi ichki mahsulotda eksport ulushida ham o‘sish kuzatilmoqda va bu asosan mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalarning jalb qilinishi bilan asoslanadi. Halqaro valyuta fondi talablari asosida, O‘zbekistonda 2030-yilga borib, aholi jon boshiga daromadlarning 4 000 AQSH dollarigacha o‘sishini ta’minlash orqali o‘rta daromadli mamlakatlarning yuqori guruhiga kirish maqsadini o‘z oldiga qo‘ygan.

Ikkinchi muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlar guruhida aholi jon boshiga energiyaning yillik sarfi ko‘rsatkichi muhim ahamiyatga ega.

2-jadval: Dunyo mamlakatlari va O‘zbekistonning aholi jon boshiga energiya sarfi[7] (Dj).

Dunyo mamlakatlari va mintaqalar	2018	2019	2020	2021	2022
Shimoliy Amerika	241,7	238,1	219,5	229,6	235,6
Markaziy Amerika	56,6	55,6	51,0	54,7	56,5
Yevropa	127,8	125,6	117,1	122,6	118,0
MDH	160,2	158,6	153,3	165,0	154,9
Sharqiy Osiyo	140,2	138,9	133,5	136,5	140,4
Afrika	15,1	15,1	13,9	14,5	14,2
Osiyo va tinch okeani	59,8	61,2	60,5	63,4	64,4
O‘zbekiston	59,2	58,4	57,1	59,6	60,9

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan xulosa qilib aytish mumkinki energiya iste’moli Shimoliy Amerika mintaqasida eng yuqori bo‘lib (2022-yilda 235,6 Dj), quyi ko‘rsatkichlar Afrika mintaqasiga (2022-yilda 14,2 Dj) to‘g‘ri kelgan. O‘zbekistonda esa mazkur ko‘rsatkich 2022-yilda 60,9 Dj ni tashkil qilib, umumiy xolatda nisbatan ko‘tarilgan tendensiyani qayd etgan.

1-rasm: O‘zbekiston Respublikasi davlat qarzi dinamikasi[8]

6 O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika agentligi ma’lumotlari.
7 bp Statistical Review of World Energy 2023 ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.
8 O‘zbekiston Respublikasi davlat qarzi holati va dinamikasi sharhi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Toshkent-2022 yil.

Binobarin, O‘zbekiston ham energiya ishlab chiqarish va foydalanish usullarini o‘zgartirishi kerak. So‘nggi 10 yil ichida mamlakat bo‘ylab keng qo‘llamda pilot loyihalari ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchi muhim iqtisodiy ko‘rsatkichlar guruhiga kiruvchi ko‘rsatkichlardan biri bu davlat qarzlari va ularga xizmat ko‘rsatishni samarali boshqarish hisoblanadi.

Davlat qarzini makroiqtisodiy barqaror darajada saqlash va uni samarali boshqarish yuzasidan amalga oshirilayotgan choralar hamda milliy valyuta almashuv kursining barqarorligi sharoitlarida respublika iqtisodiyotining yuqori sur’atlar bilan o‘sishining ta’minlanishi natijasida 2021-yildan boshlab davlat qarzining YAIMga nisbati barqarorlashishi kuzatilmoqda.

Xususan, davlat qarzining YAIMga nisbati 2022-yil boshida 38,0 foizdan 2023-yilning 1-yanvar holatiga 36,4 foizgacha pasaydi. Davlat qarzi 2022-yil davomida 2,9 mlrd. dollarga oshgan bo‘lsada, AQSH dollari hisobida yalpi ichki mahsulot tez suratlarda, ya’ni 11,1 mlrd. dollarga o‘sganligi tufayli davlat qarzining YAIMga nisbati pasaygan. 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, O‘zbekistonning davlat qarzi bir yil davomida 5,7 mlrd dollarga o‘sib (reja qilingan 2,9 mlrd dollar o‘rniga), 34,9 mlrd dollarga yetdi. Olti yil ichida qarz 3 baravar oshdi. O‘tgan yili davlat qarziga xizmat ko‘rsatish xarajatlari keskin ortdi. So‘nggi yillarda davlat qarzini mo‘tadil darajada saqlash va samarali boshqarish yuzasidan amalga oshirilayotgan choralar hozirda o‘z samarasini bermoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda qo‘shimcha moliyalashtirishga bo‘lgan ehtiyojni qondirish davlat va xususiy investitsiyalarni sezilarli darajada oshirishni talab qiladi. Aksariyat chora-tadbirlar mavjud dasturlarni kengaytirish yoki yangi dasturlarni yaratish orqali davlat xarajatlarini ko‘paytirishni, shuningdek, xususiy biznesni barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun rag‘batlantirishni kengaytirishni o‘z ichiga oladi. Umuman olganda, barqaror rivojlanish maqsadlarini moliyalashtirish holatini yaxshilash bir qator sohalarda chora-tadbirlar amalga oshirishni talab etadi, bulardan:

- davlat tomonidan moliyalashtirishning resurs bazasini kengaytirish maqsadida davlat daromadlari hajmini oshirish hamda davlat mablag‘larini rejalashtirish va sarflash samaradorligini oshirish;
- xususiy sektorning rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni yaxshilash orqali uning ishtiroki salohiyatini kengaytirish, shuningdek, barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishni moliyalashtirishda (birgalikda moliyalashtirishda) ishtirok etishni rag‘batlantirish;
- davlat-xususiy sherikchiligi xilma-xilligini kengaytirish va faolligini oshirish, investitsiyalar oqimini oshirish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevralda “O‘zbekiston–2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” PF-37-sonli Farmoni.
2. O‘zbekistonning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish to‘g‘risida hisoboti. Toshkent–2023-yil.
3. O‘zbekiston Respublikasi davlat qarzi holati va dinamikasi sharhi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Toshkent–2022-yil.
4. Maltus, T.R. Opit o zakone narodonaseleniya // Perevod s angl. I.A. Vernera. – M., 1895. – 320 s.
5. Роом, Л.А. Сознание – решаюший фактор реализации консепсии устойчивого развития на современном этапе развития обшества / Л.А. Роом // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопроси теории и практики. – 2009. – № 2. – С. 75. Medouz, D.X. Predeli rosta / D.X. Medouz; per. s ang.; predisl. G.A. Yagodina. – M: Izd-vo MGU. – 1991. – 208 s.,
6. Котелников, Д.А. Интеграция России в процесс достижения устойчивого развития: анализ проблем и перспектив / Д.А. Котелников // Потенсиал и перспектива современной науки: материали ИИИ Всероссийской научно-практической конференсии (19 января 2016). – Геленджик: Кубанский гос. ун-т, 2016. – С. 105-113.
7. Griniv L. S. Konseptualni zasadi prostorovoї paradigmi yekologichno zbalansovanoї yekonomiki / L. S. Griniv // Regionalna yekonomika. – 2001. – № 4. – S. 54–63.
8. Горшков В. Г. Физические и биологические основи устойчивости жизни / В. Г. Горшков. – М. : ВИНИТИ, 1995. – 256 с.
9. www.unep.org – BMTning atrof-muhit dasturi bo‘yicha sayti.
10. Deklaratsiya tisyacheletiya Organizatsii Obyedinennix Natsiy. Elektron manzil: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
11. Statistical Review of World Energy–2023.
12. https:/stat.uz

KICHIK BIZNESNI QO‘LLAB-QUVVATLASH INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Shomurodova Mahliyo G‘ulomjonovna
Namangan muhandislik-texnologiya institute tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasini rivojlantirish xususiyatlari, biznesni yuritish uchun tadbirkorlik muhitini baholash masalalari ko‘rib chiqilgan. Mavjud vaziyatni tahlil qilish asosida kichik biznesning innovatsion faoliyatini cheklovchi muammolar o‘rganilgan. Kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash innovatsion infratuzilma mexanizmining mualliflik talqini taklif qilingan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, biznes muhiti, innovatsiyalar, qo‘llab-quvvatlash infratuzilma mexanizmlari.

Abstract: This article examines the characteristics of small business support infrastructure development, assessment of the business environment for conducting business. Based on the analyses of the current situation, the problems that hinder the innovative activity of small business have been identified. The author’s interpretation of the mechanism of innovation infrastructure of support of small business has been offered.

Key words: small business, business environment, innovations, mechanisms of supporting infrastructure.

Аннотация: В данном статьи рассматриваются особенности развития инфраструктуры поддержки малого бизнеса, вопросы оценки бизнес-среды для ведения бизнеса. На основе анализа сложившейся ситуации выявлени проблемы, сдерживающие инновационную активность малого бизнеса. Предложена авторская трактовка механизма инновационной инфраструктуры поддержки малого бизнеса.

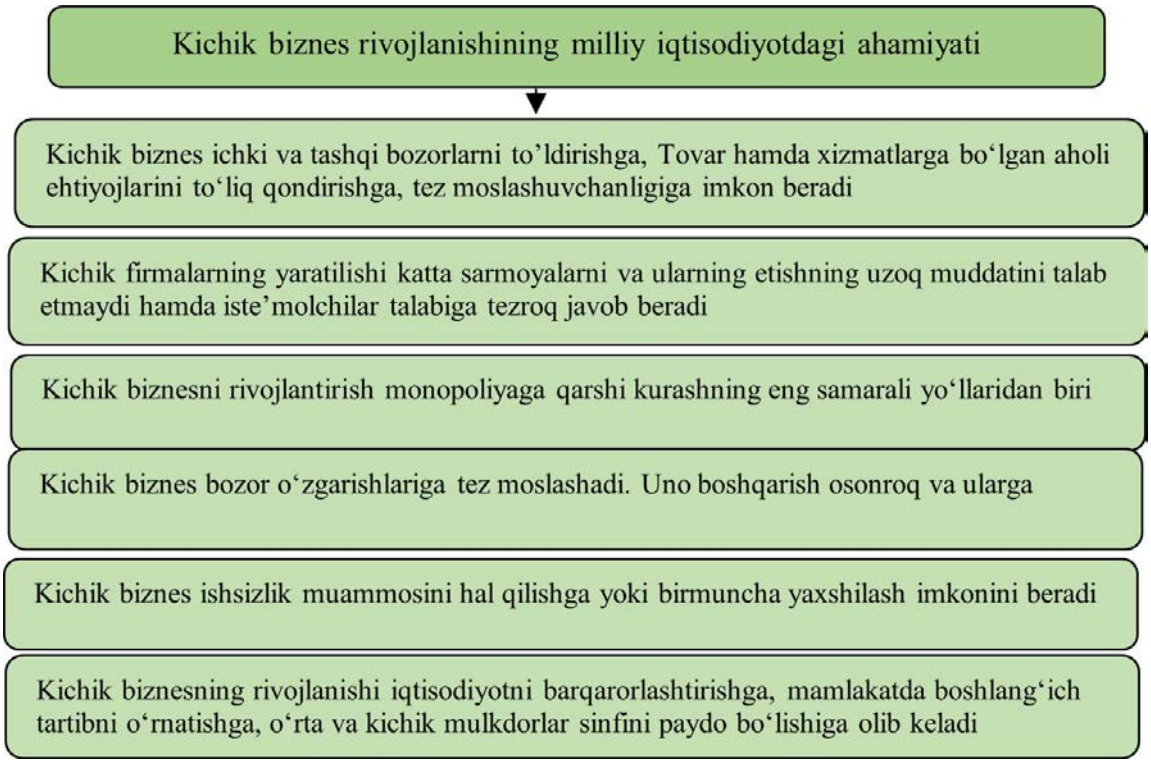
Ключевые слова: малый бизнес, бизнес среда, инновации, механизмы поддержки инфраструктуры.

KIRISH

Bugungi zamonaviy iqtisodiy sharoitda kichik biznesni rivojlantirish davlat siyosatining eng muhim vazifalaridan hisoblanadi. Kichik biznes subyektlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati va byudjet samaradorligining yuqoriligi, qulay faoliyat sharoitlarini yaratish, mavjud pozitsiyalarni saqlab qolish va mustahkamlash yo‘nalishida qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish zarurligini belgilaydi. Kichik biznes jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, barcha darajadagi byudjetga soliq tushumlarini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali aholi bandligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Zamonaviy iqtisodiyotning rivojlanishi bilan kichik biznesning ahamiyati ortib, tadbirkorlik tuzilmalari yetakchi xo‘jalik yurituvchi subyektlarga aylanib bormoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim jihatlaridan biri- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularga turli imtiyoz va preferensiyalar berish va bu orqali mamlakat yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, aholini ish bilan ta’minlash masalalarini hal qilish va milliy farovonlikni ta’minlashdan iboratdir. Chunki tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish davrida bozor konyukturasi o‘zgarishlari va iste’molchilar ehtiyojlariga tez moslasha olishi nuqtai nazaridan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini yanada qo‘llab quvvatlash va rivojlantirish vazifasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

So‘ngi yillarda O‘zbekistonda xususiy sektorni rivojlanishini rag‘batlantirish, raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiyotni savdo va investitsiyalar uchun ochishga qaratilgan qator islohotlar olib borilmoqda. Shu nuqtai nazardan hukumat innovatsiyalarni Birlashgan Millatlar Tashkilotining 2030-yilga qadar kun tartibi va Barqaror rivojlanish maqsadlari o‘z siyosiy kun tartibiga ham qo‘ydi: Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi, yangi qonun va qarorlar, qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan turli mexanizmlar joriy qilindi. Bugungi kunda tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirish, faol tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ya’ni kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda innovatsion faoliyatni tashkil qilish muhim masalalardan hisoblanadi. Zero O‘zbekiston Respublikasi

Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta`kidlaganidek, “Faol tadbirkorlik biznes faoliyatini innovatsion, ya’ni zamonaviy yondashuvlar, ilg‘or texnologiya va boshqaruv usullari asosida tashkil etadigan iqtisodiy yo‘nalishdir”[1].

1-rasm: Kichik biznes rivojlanishining milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati

Innovatsiyalar mamlakat iqtisodiy rivojlanishining hal qiluvchi omillaridan hisoblanadi. Ularning yordamida jamiyatning o‘sib borayotgan ehtiyojlarini qondirish, mahsulot va xizmatlarga yangi sifat qo‘shish, xaridorning individual ehtiyojlarini qondirish mumkin. Ular mahsulotning ham, ichki ham tashqi jahon bozorlarida raqobatbardoshligini ta’minlashga qodir. Jahon iqtisodiyotida kichik korxonalar innovatsion iqtisodiyotning drayverlari sifatida ko‘riladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda xorijiy olimlarning mavzuga doir ilmiy adabiyotlari va maqolalarini o‘rganish, tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari va normativ aktlarni o‘rganish asosida mualliflik yondashuvi keltirilgan. Shuningdek, maqolaning ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlarini statistik tahlil usullari (dinamik va qiyosiy)dan foydalanildi.

Kichik biznesning innovatsion rivojlanishining turli hududiy modellarini shakllantirish xususiyatlarini belgilovchi jarayonlarning tegishli tavsifi uchun iqtisodiy voqelikning subyektiv tabiatiga muvofiq takomillashtirilgan tadqiqot paradigmasi asosida uslubiy yondashuv taklif etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra biz kichik korxonalarni qo‘llab quvvatlash infratuzilmasini innovatsion mexanizmining mazmuni, birinchi navbatda, uning maqsadi – iqtisodiyotning tyexnologik jihatdan eng murakkab tarmoqlarida kichik korxonalarni shakllantirish va rivojlantirish uchun shart sharoitlar yaratish bilan bog‘liq, deb hisoblaymiz. Innovatsion infratuzilma quyidagi vazifalarni hal qilish uchunmo‘ljallangan:

- iqtisodiyotning ionnovatsion tarmoqlarini rivojlantirish;
- kichik korxonalarni rivojlantirish uchun investitsiyalar vamoliyalashtirishni jalb qilish;
- xususiy investorlarning risklarini kamaytirish va taqsimlash;
- innovatsion g‘oyalar va texnologoyalarni tijoratlashtirishda ekspert yordamini ko‘rsatish;

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.–T “ O‘zbekiston” NMIU 2018.B.20.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

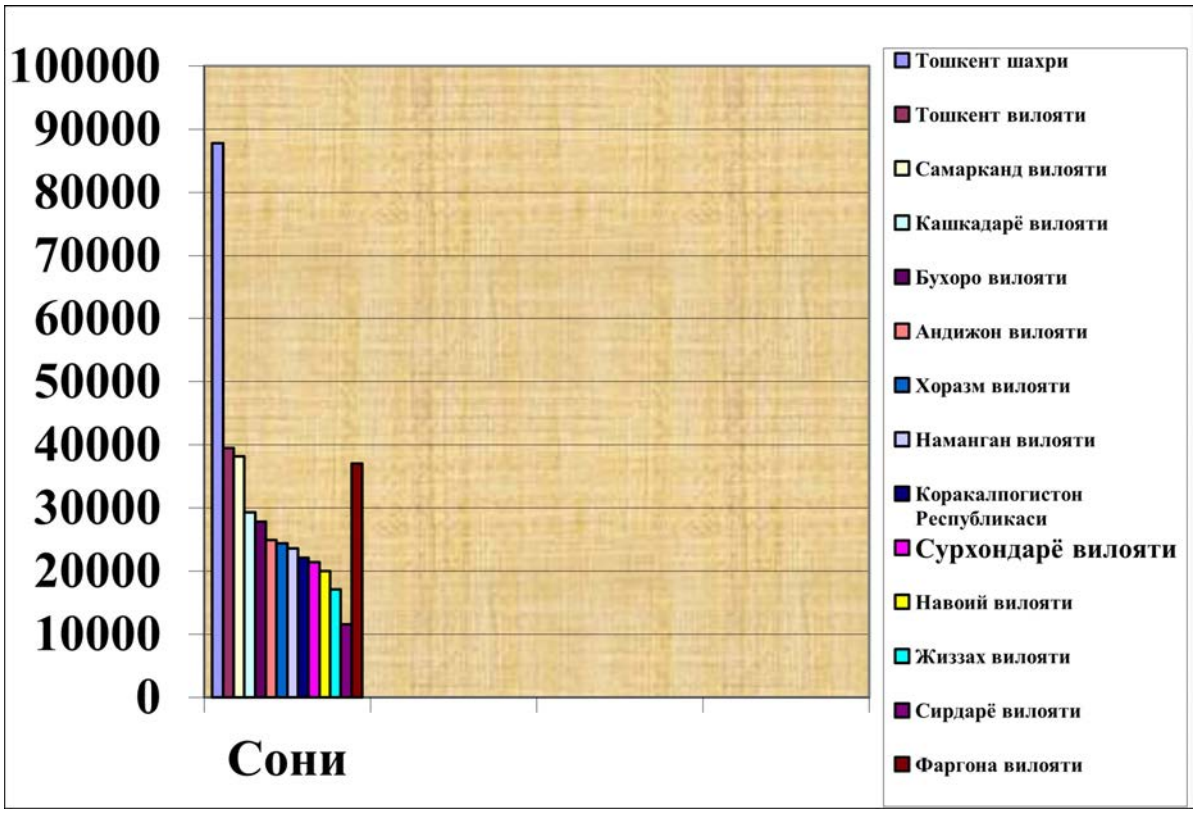
- innovatsion sohadagi loyihalarni amalga oshirish uchun kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash;
- innovatsion sohaga kiritilayotgan investitsiyalar samaradorligini oshirish;

Kichik biznesni qo‘llab quvvatlashning innovatsion mexanizmini funksiyalari orasidan quyidagilarni asosiy qilib ko‘rsatish mumkin: innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, investitsiya va moliyalashtirish, axborot bilan ta’minlash, texnik maslahat, lizing operatsiyalari, qulayhuquqiy bazani ta’minlash, huquqiy himoya, xususan, intellektual mulkni himoya qilish, davlat va munisipial xaridlarda ishtirok etishni qo‘llab-quvvatlash, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, buxgalteriya hisobini ta’minlash, eksport import operatsiyalarini ta’minlash.

Kichik biznesni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash masalasi juda keng qamrovli bo‘lib, bu tizimni ikkiga bo‘lish mumkin: davlat va korporativ. Rivojlangan mamlakatlar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, kichik korxonalarning yirik korxonalarga bog‘liqligi shunchalik ortib boraveradi. Shuningdek, kichik va yirik tashkilotlarning o‘zaro aloqadorligi nafaqat ishlab chiqarish jarayonida balki, sanoatga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha ham integratsiyalashgan. Bundan tashqari, barcha davlatlarda kichik biznesning boshlang‘ich bosqichida davlat katta rol o‘ynaydi.

Zamonaviy sharoitda davlat ishtiroki kichik biznesni samarali tashkil etishning ajralmas qismi hisoblanadi. Davlat tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratadi: zarur qonunlar va me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqadi, soliqqa tortish, bank tizimi sohadagi amaldagi qonun hujjatlarining ijrosini tashkil qiladi va nazorat qiladi, shuningdek tadbirkorlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Respublikamizda kichik biznesni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bir qancha qaror va nizomlar qabul qilindi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.09.2023-yildagi “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan 2023-yildagi ochiq muloqotida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi PQ-292-sonli qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 14-sentyabrdagi “Kichik biznesni rivojlantirishni moliyaviy va institutsional qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-306-sonli qarori va ushbu qarorlarning ijrosini ta’minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining “Kichik biznesni uzluksiz qo‘llab-quvvatlash” kompleks dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2024-yil 20-yanvardagi 37-son qarorini keltirishimiz mumkin.

2-rasm: 2023-yil 1-dekabr xolatiga faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlik subyektlari soni hududlar kesimida

“Kichik biznesni rivojlantirishni moliyaviy va institutsional qo‘llab quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorga asosan, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Biznesni rivojlantirish banki 2023-yil 1-oktyabrdan boshlab “Kichik biznesni qo‘llab quvvatlash” kompleks dasturiamalga oshirildi.

Dasturni 2023–2026-yillarda amalga oshirish uchun davlat mablag‘lari hisobidan 6 trln. So‘m va xalqaro moliya institutlarining 1.2 mlrd AQSH dollari miqdoridagi mablag‘lari yo‘naltiriladi.

Keyingi yillarda tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirish faol tadbirkorlikni shakllantirish masalalari obyektiv zaruratga aylandi. Chunki tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirish orqali raqobatbardosh va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish, iqtisodiy faollikni ta’minlashga erishiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida mamlakat iqtisodiyotiga munosib hissa qo‘shayotgan, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarib, yangi ish o‘rinlari yaratayotgan tadbirkorlar safini kengaytirish jumladan, yuqori texnologiyalar, ilm-fanning eng so‘ngi yutuqlariga asoslangan texnika va asbob uskunalarni mamlakatimizga olib kelish va joriy etish uchun munosib sharoitlar yaratish birinchi navbatdagi vazifa ekanligi qayd etilgan.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni takidlash mumkinki, milliy iqtisodiyotda kichik va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish kambag‘allikni qisqartirish o‘zini o‘zi ish bilan bandligini ta’minlash, mahallalarda xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlantirish kabilarga erishishni ta’minlaydi. Kichik biznesni qo‘llab quvvatlash bo‘yicha innovatsion infratuzilma mexanizmi nafaqat kichik innovatsion korxonalarni tashkil etish, balki ularni yanada barqaror rivojlantirish va innovatsion salohiyatini ochib berish uchun sharoit yaratish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi-T “Xalq so‘zi” gazetasi
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni. lex.uz›uz/docs/-5841063
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 14-sentyabrdagi “Kichik biznesni rivojlantirishni moliyaviy va institutsional qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-306-sonli qarori. www.lex.uz
4. O‘zbekiston Davlat Statistika qo‘mitasi web sayti. www.stat.uz

2020–2030-YILLARDA O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINI “YASHIL” ENERGIYA BILAN TA’MINLASH UCHUN OLIB BORILAYOTGAN ISLOHOTLAR

Tojiyev Bilol Abdirosulovich
TAFU, “Umumiqtisodiy fanlar” o‘qituvchisi

Azimov Erkin Umidovich
TAFU, ECO23-02 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot 2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini “yashil” energiya bilan ta’minlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarga bag‘ishlangan. Tadqiqotda O‘zbekiston hukumati tomonidan qabul qilingan “yashil” energiya siyosatlari va strategik rejalar, quyosh, shamol, suv va bioenergiya kabi manbalarni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan loyihalar tahlil qilinadi. Energiya samaradorligini oshirish va energiyani tejashga qaratilgan chora-tadbirlar, “yashil” energiya sohasidagi investitsiyalar va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, “yashil” energiyani rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik va me’yoriy hujjatlar, xalqaro tajribani o‘rganish va O‘zbekistonga tatbiq etish ham o‘z ifodasini topadi. Tadqiqotda O‘zbekistonni “yashil” energiya bilan ta’minlash yo‘lidagi muhim qadamlar, amalga oshirilgan loyihalar va erishilgan yutuqlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: “yashil” iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik barqarorlik, tabiiy resurslar, Yangi O‘zbekiston, iqtisodiy islohotlar, qayta tiklanadigan energiya, atrof-muhit muhofazasi, ekologik ta’lim, texnologik innovatsiyalar.

Abstract: This study is dedicated to the work being done to provide the Republic of Uzbekistan with “green” energy in 2020–2030. The study analyzes the “green” energy policies and strategic plans adopted by the Uzbek government, projects implemented for the development of resources such as solar, wind, water and bioenergy. Measures aimed at increasing energy efficiency and saving energy, investments in the field of “green” energy and cooperation with international financial institutions will be considered. Legislation and regulatory documents aimed at the development of “green” energy, study of international experience and application to Uzbekistan are also expressed. The study analyzes important steps towards providing Uzbekistan with “green” energy, implemented projects and achievements.

Key words: “green” economy, sustainable development, ecological stability, natural resources, New Uzbekistan, economic reforms, renewable energy, environmental protection, environmental education, technological innovations.

Аннотация: Данное исследование посвящено проводимой работе по обеспечению Республики Узбекистан “зеленой” энергетикой в 2020–2030 годах. В исследовании анализируются политика и стратегические планы “зеленой” энергетики, принятые правительством Узбекистана, проекты, реализуемые для освоения таких ресурсов, как солнечная, ветровая, водная и биоэнергетика. Будут рассмотрены меры, направленные на повышение энергоэффективности и энергосбережения, инвестиции в сферу “зеленой” энергетики и сотрудничество с международными финансовыми институтами. Также изложены законодательные и нормативные документы, направленные на развитие “зеленой” энергетики, изучение международного опыта и применение в Узбекистане. В исследовании анализируются важные шаги по обеспечению Узбекистана “зеленой” энергией, реализованные проекты и достижения.

Ключевые слова: “зеленая” экономика, устойчивое развитие, экологическая стабильность, природные ресурсы, Новый Узбекистан, экономические реформы, возобновляемые источники энергии, охрана окружающей среды, экологическое образование, технологические инновации.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi energetika sektori so‘nggi yillarda sezilarli o‘zgarishlarga guvoh bo‘ldi. Iqlim o‘zgarishi va ekologik muammolarni hal qilish zaruriyati tufayli, mamlakatda “yashil” energiya manbalarini rivojlantirish va ulardan kengroq foydalanish dolzarb masalalardan biriga aylandi. 2020–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasi “yashil” energiya bilan ta’minlash bo‘yicha qator muhim chora-tadbirlarni amalga oshirayotganini kuzatish mumkin.

Ushbu davrda hukumat tomonidan qabul qilingan strategik rejalar va siyosatlar qayta tiklanadigan energiya manbalarini joriy etishda muhim rol o‘ynadi. Quyosh, shamol, suv va bioenergiya kabi qayta tiklanadigan energiya manbalari ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Shuningdek, energetika samaradorligini oshirish, energiyani tejashga qaratilgan chora-tadbirlar, investitsiyalar va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik qilish bo‘yicha qator loyihalar amalga oshirilmoqda.

Bu jarayonlarda xalqaro tajriba va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish ham alohida e’tiborga sazovor. “yashil” energiya sohasida qonunchilik bazasini mustahkamlash va innovatsion yechimlarni joriy qilish orqali O‘zbekiston Respublikasi o‘z energetik xavfsizligini ta’minlash va atrof-muhitni muhofaza qilishga katta hissa qo‘shmoqda.

Ushbu tadqiqot 2020–2030-yillar davomida O‘zbekistonni “yashil” energiya bilan ta’minlash yo‘lidagi muhim qadamlar, amalga oshirilgan loyihalar va erishilgan yutuqlarni batafsil tahlil qilishga qaratilgan. Bu esa, kelajakda ushbu sohada yanada rivojlanish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlarni aniqlash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekiston 2030-yilga qadar energiya sektorida “yashil” va kam uglerodli iqtisodiyotga o‘tishni maqsad qilgan. Buning doirasida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. 2026-yilga qadar quyosh va shamol elektr stansiyalari umumiy quvvatini 8 ming megavattgacha yetkazish zarurati ta’kidlangan[1].

Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda, jumladan, Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) va boshqalar tomonidan moliyaviy ko‘mak va grantlar taqdim etilmoqda. Masalan, OTB va boshqa donorlar O‘zbekistonning elektr energiyani taqsimlash tizimini raqamlashtirish uchun 275 million dollar ajratgan[2].

Mamlakatning eskirib qolgan elektr tarmoqlarini modernizatsiya qilish va yangi “yashil” energiya loyihalarini amalga oshirish uchun zarur texnologiyalar va infratuzilma yaratishga yo‘naltirilgan. Bu orqali energiya yo‘qotishlarini kamaytirish va energiya samaradorligini oshirish kutilmoqda[3].

O‘zbekiston hukumati qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag‘batlantirish va sohani tartibga solish uchun bir qator qonun va qarorlar qabul qilgan. Bu qarorlar orqali “yashil” energiya loyihalarini amalga oshirish uchun qulay muhit yaratish maqsad qilingan[4]. Qayta tiklanuvchi energiya sohasida zarur kadrlar tayyorlash uchun ta’lim dasturlari va markazlarini tashkil etishga alohida e’tibor berilmoqda. Masalan, Navoiy va Sirdaryoda “yashil” energiya sohasida kadrlar tayyorlash markazi ishga tushirilishi rejalashtirilgan.

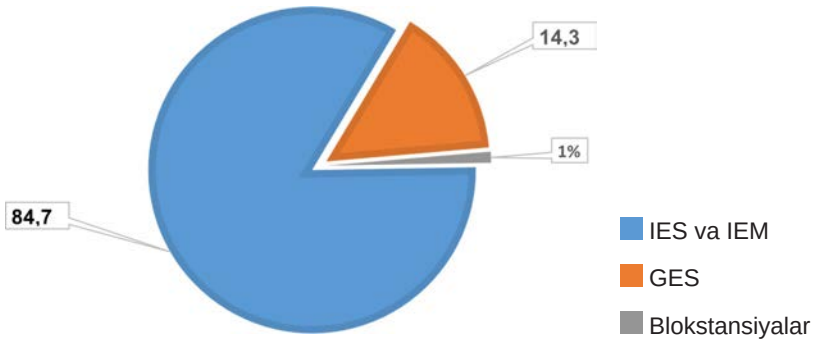
METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy adabiyotlar tahlili, statistik ma’lumotlar yig‘ish va tahlil qilish, shuningdek, amaliyotga yo‘naltirilgan qiyosiy tahlil usullari qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, resurslarni tejash va inklyuziv iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligi o‘rganildi.

MAVJUD VAZIYAT TAHLILI

Hozirgi vaqtda respublikaning mavjud ishlab chiqarish quvvati 12,9 GVtni tashkil etadi, shundan:

- IES – 11 ming MVt yoki 84,7 foiz; GES – 1,85 ming MVt yoki 14,3 foiz;
- blok stansiyalari va izolyatsiyalangan stansiyalar –133 MVt dan ortiq yoki 1 foiz.

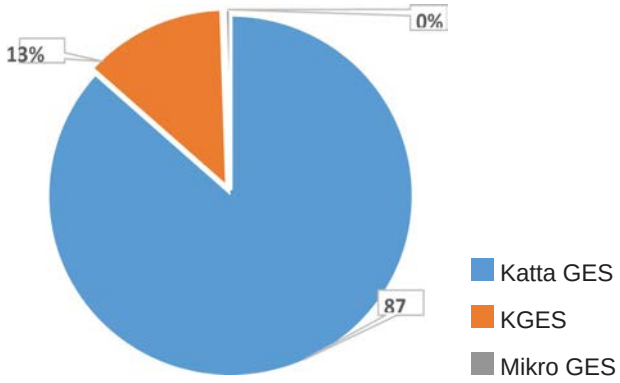
1-rasm: Elektr energiyasi generatsiyasi tuzilishi

1 Gazeta.uz
2 INVEXI Consult
3 INVEXI Consult
4 Daryo.uz

Asosiy generatsiya manbalari 11 ta IES, shu jumladan 3 ta IEM hisoblanadi. Zamonaviy tejamkor elektr energiya bloklarining quvvati 2825 MVt yoki IES umumiy quvvatining 25,6 foizini tashkil etadi.

2019-yilda respublika ichida ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 89,6 foizi IES tomonidan ishlab chiqarilgan. Shu bilan birga, yagona elektr energetika tizimining maksimal yuklamalar soatlarida energobloklarning umumiy quvvati 8,6 ming MVt ni tashkil etdi.

Gidroenergetika 42 GES, shu jumladan umumiy quvvati 1,68 GVt (umumiy GES quvvatining 90,8 foizi) bo‘lgan 12 ta katta, 0,25 GVt (13,5 foiz) umumiy quvvati 28 KGES va 0,5 MVt bo‘lgan 2 ta mikro GESlarni o‘z ichiga oladi. Suv oqimi bo‘ylab quvvati 532 MVt (4 ta katta – 317 MVt va 26 KGES– 215 MVt) bo‘lgan 30 ta gidro elektr stansiyalari faoliyat ko‘rsatmoqda. Suv omborlarida umumiy quvvati 1,4 GVt bo‘lgan 10 ta GES mavjud. Respublikaning gidro potensialidan foydalanish darajasi 27 foizni tashkil etadi.

2-rasm: GESlarning tuzilishi[5]

Elektr energiyasini ishlab chiqarish manbalaridan yetkazib berish quyidagilarni o‘z ichiga oluvchi 35-500 kV magistral tarmoqlar orqali amalga oshiriladi:

- Umumiy quvvati 22,830 MVA bo‘lgan 77 ta PS; EUL – 9 768 km.

Respublika bo‘yicha elektr energiyasini taqsimlash va iste’molchilarga yetkazib berish quyidagilarni o‘z ichiga oluvchi 0,4-110 kVt taqsimlash tarmoqlari orqali amalga oshiriladi:

- PS 35-110 kV – 1 626 dona, umumiy quvvati - 20 421 MVA;
- EUL 35-110 kV – 28 642 km;
- TP – 75 534 dona, umumiy quvvati – 13 933 MVA;
- EUL 0,4-10 kV – 223 987 km.

Shu bilan birga, elektr tarmoqlari obyektlarining asosiy qismi 30- yildan ortiq vaqt mobaynida ekspluatatsiya qilinmoqda. Jumladan, asosiy va taqsimlovchi tarmoqlarning 66 foizi, podstansiyalarning 74 foizi va transformator punktlarining 50 foizdan ortig‘i 30 yildan ortiq vaqt mobaynida ekspluatatsiya qilinmoqda. Bu esa elektr energiyasini taqsimlash va yetkazib berishda texnologik yo‘qotish darajasining oshishiga olib keluvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Magistral tarmoqlarda elektr energiyasining texnologik yo‘qotishlar o‘rtacha 2,72 foizni, taqsimlovchi tarmoqlarda 12,47 foizni tashkil etadi.

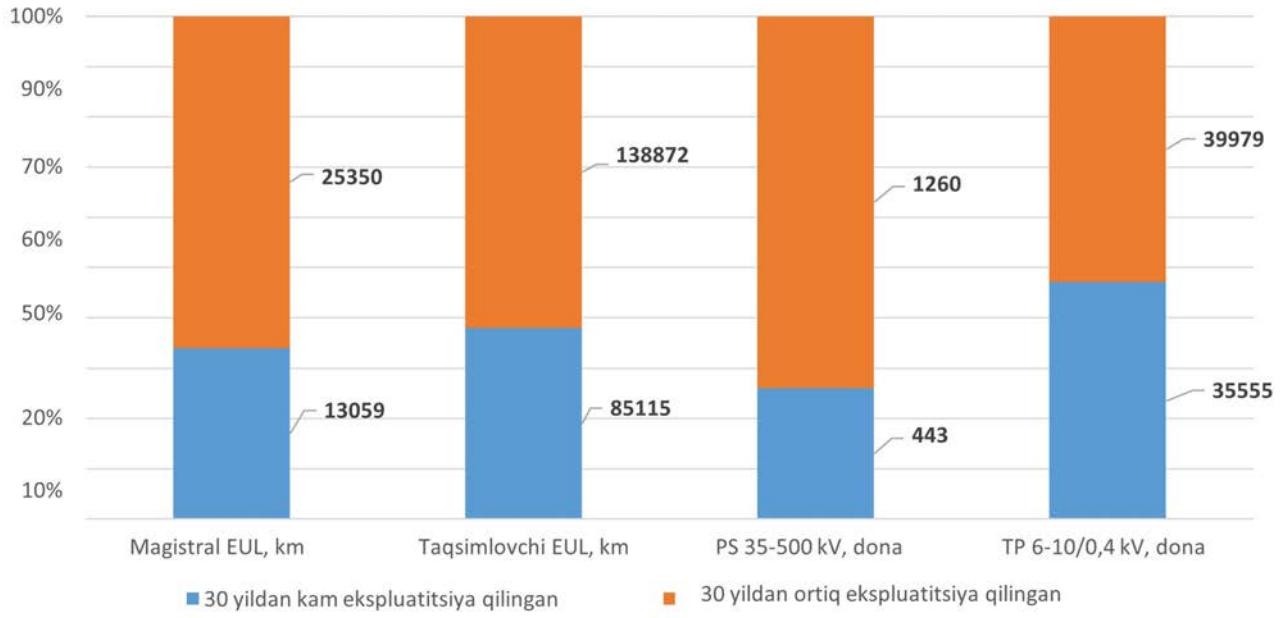
Respublika elektr energiya tizimi shartli ravishda 5 ta hududiy energiya uzeliga bo‘lingan:

- Shimoli-g‘arbiy (Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati);
- Janubi-g‘arbiy (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyati);
- Janubiy (Surxondaryo viloyati);
- Sharqiy (Andijon, Namangan va Farg‘ona viloyatlari);
- Markaziy (Jizzax, Sirdaryo, Toshkent viloyatlari va Toshkent shahri).

2019-yil qish mavsumida yagona elektr energetika tizimining maksimal yuklamalar soatlarida yuklama 10,4 ming MVtni, minimal va maksimal yuklama o‘rtasidagi farq 2,3 ming MVtni tashkil yetdi. O‘z navbatida,

5 2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta’minlash Konsepsiyasi.

2019-yilning yoz mavsumida yagona elektr energetika tizimining maksimal yuklamalar soatlarida yuklama 9,4 ming MVtga yetib, maksimal va minimal yuklama o‘rtasidagi farq 2,6 ming MVt ni tashkil etdi.

3-rasm: Elektr tarmoqlarining holati[6]

2030-yilga qadar talab dinamikasi va tuzilishi prognozi

2030-yilga borib, O‘zbekistonda elektr energiyasi iste’molining keskin o‘sishi kutilmoqda. Elektr energiyasining umumiy iste’moli 124 milliard kilovatt-soatga yetishi yoki 49 foiz oshishi kutilmoqda (EnergoUz). Ushbu o‘sish 2030-yilgacha elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatlarini 53 foizga oshirish, ya’ni 27,4 gigavattgacha yetkazish rejalari bilan bog‘liq (EnergoUz). Bundan tashqari, O‘zbekistonda 2030-yilga qadar energiyaga bo‘lgan talab ikki barobarga oshishi kutilmoqda. Buning asosiy sababi sifatida aholi sonining oshishi va iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishi ko‘rsatilmoqda (Daryo.uz). Shuningdek, 2026-yilga qadar quyosh va shamol elektr stansiyalari umumiy quvvatini 8 ming megavattga yetkazish rejalashtirilgan bo‘lib, bu qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan kengroq foydalanishni nazarda tutadi. Energiya taqsimlash tizimining modernizatsiyasi ham jiddiy e’tiborga olinmoqda. Masalan, 275 million dollar miqdorida mablag‘ ajratilgan loyihalar orqali taqsimlash tizimini modernizatsiya qilish va ishonchli elektr ta’minotini ta’minlash rejalashtirilgan. Bu ma’lumotlar O‘zbekistonning energiya sektoridagi kelajakdagi rivojlanish rejalarini yorqin ko‘rsatib turibdi, bu esa qayta tiklanuvchi energiya manbalariga katta e’tibor berilayotganini va elektr energiyasi iste’molining oshishi bilan bog‘liq muammolarni hal qilishga qaratilgan harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Hukumat tomonidan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirishga e’tibor qaratilmoqda. Xususan, 2026-yilga qadar qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ulushini 25 foizga yetkazish orqali yiliga qariyb 3 milliard kub metr tabiiy gazni tejash hamda havoga chiqariladigan zararli gazlarning hajmini 8 million tonnaga kamaytirish rejalashtirilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekistonning “yashil” iqtisodiyotga o‘tishi mamlakatning ekologik va iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Yuqorida ko‘rsatilgan chora-tadbirlar ushbu jarayonni tezlashtirish va samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Elektro mobillarni ko‘paytirish, tabiiy resurslardan foydalanishni kamaytirish, zavodlarga ekologik talablarni kuchaytirish, daraxt va ko‘chatlarni ko‘paytirish, suvdan to‘g‘ri foydalanishni yo‘lga qo‘yish va tamaki mahsulotlarini kamaytirish kabi chora-tadbirlar O‘zbekistonning ekologik barqarorligini ta’minlashda va iqlim o‘zgarishlariga moslashishda katta ahamiyatga ega.

- **Elektromobillarni ko‘paytirish:** Shahar transport tizimida elektro mobillarni keng joriy qilish orqali havo ifloslanishini kamaytirish va energiya tejamkorligini oshirish mumkin. Bu nafaqat atrof-muhitga zararli gazlar chiqarilishini kamaytiradi, balki energiya resurslaridan samarali foydalanishga yordam

6 2020–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta’minlash Konsepsiyasi. minenergy.uz›uz/lists/view/77

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

beradi. Shuningdek, elektro mobillar uchun qulay infratuzilma yaratish, quvvat olish stansiyalarini qurish va elektromobil bozorini rag‘batlantirish lozim.

- **Tabiiy resurslardan foydalanishni kamaytirish:** Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida tabiiy resurslardan foydalanishni kamaytirish uchun innovatsion texnologiyalarni joriy qilish zarur. Resurslarni tejovchi texnologiyalarni keng joriy qilish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ekologik ta’sirni kamaytirish mumkin. Bu, ayniqsa, energetika, qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalarida katta ahamiyatga ega.
- **Zavodlarga ekologik talablarni kuchaytirish:** Sanoat korxonalarida ekologik standartlarni kuchaytirish va ekologik talablarni joriy qilish orqali chiqindilarni kamaytirish, havo va suv resurslarini himoya qilish mumkin. Zavodlarda ekologik nazorat tizimini kuchaytirish va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish zarur. Bu orqali ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik xavfsizligini ta’minlash mumkin.
- **Daraxt va ko‘chatlarni ko‘paytirish:** Atrof-muhitni himoya qilish va “yashil” hududlarni kengaytirish uchun daraxt va ko‘chatlarni ko‘paytirish lozim. Shahar va qishloq hududlarida ko‘kalamzorlashtirish ishlari olib borish orqali havoning tozalanishi va iqlimni yumshatish mumkin. Bu nafaqat ekologik muammolarni hal qilishga, balki aholi salomatligini yaxshilashga xizmat qiladi.
- **Suvdan to‘g‘ri foydalanishni yo‘lga qo‘yish:** Suv resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlash uchun suv tejovchi texnologiyalarni joriy qilish va suvni qayta ishlash tizimlarini rivojlantirish zarur. Qishloq xo‘jaligida sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish va suvni tejashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Bu orqali suv resurslarining isrofgarchiligini kamaytirish va suvning barqaror foydalanishini ta’minlash mumkin.
- **Tamaki mahsulotlarini kamaytirish:** Tamaki mahsulotlarini kamaytirish orqali sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va atrof-muhitga zararli ta’sirni kamaytirish mumkin. Tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish va iste’molini cheklash, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish uchun davlat dasturlari va kampaniyalarni amalga oshirish zarur. Bu orqali nafaqat aholi salomatligini yaxshilash, balki ekologik muammolarni hal qilishga ham erishish mumkin.

Ushbu takliflar O‘zbekistonning “yashil” iqtisodiyotga o‘tishini tezlashtirish va ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Ekologik toza texnologiyalarni joriy qilish, resurslardan samarali foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish choralari mamlakatning barqaror rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirish bo‘yicha. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti, https://president.uz.
2. “O‘zbekiston Respublikasining ‘yashil’ iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar”. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi, http://eco.gov.uz.
3. “Yashil iqtisodiyot va qayta tiklanuvchi energiya manbalari”. Jahon banki hisobotlari, https://worldbank.org.
4. “Ekologik barqarorlik va inklyuziv iqtisodiy o‘sish”. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) hisobotlari, https://un.org.
5. “Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rivojlanishi”. Xalqaro energetika agentligi (IEA) hisobotlari, https://iea.org.
6. “Resurslardan samarali foydalanish va ekologik toza texnologiyalar”. Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) hisobotlari, https://ifc.org.
7. “Ekologik talablar va sanoat korxonalari”. Yevropa Ittifoqi ekologik qonunchilik hujjatlari, https://europa.eu.
8. “Atrof-muhitni muhofaza qilish va ko‘kalamzorlashtirish dasturlari”. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi, https://agro.uz.
9. “Suv resurslarini boshqarish va sug‘orish tizimlarini modernizatsiya qilish”. O‘zbekiston Respublikasi Suv xo‘jaligi vazirligi, https://water.gov.uz.
10. “Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish va tamaki mahsulotlarini kamaytirish”. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO) hisobotlari, https://who.int.

IJTIMOIY-IQTISODIY JARAYONLARNI TAKOMILLASHTIRISH ASOSIDA INSON KAPITALINI RIVOJLANTIRISH

Ubaydullayev G‘ayrat Zuvaytovich
Iqtisod fanlari nomzodi, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali dotsenti

Annotatsiya: Tadqiqotning maqsadi O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni takomillashtirish asosida inson kapitalini rivojlantirish, nazariy va amaliy asoslarini o‘rganish. Uchunchi Renessans uyg‘onish davrini yaratish sari qadam qo‘yayotgan yangi O‘zbekistonda inson kapitalini rivoj topishi uchun ilm-fan, ta’lim, sog‘liqni saqlash va madaniyatni yuksaltirishga qaratilgan amaliy ishlarning tahlili, dunyo sivilizatsiyalari va dunyo mamlakatlari qatori rivojlanish harakatlari. Innovatsion rivojlanish manfaatlari yo‘lida inson kapitalini shakllantirish jarayonida shaxsni ta’limga, bilim, ko‘nikma, qobiliyat, motivatsiya, kasbiy yo‘naltirishga, ijtimoiy talabni shakllantirishga va ehtiyojlarga javob beradigan kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: milliy inson kapitali, ta’lim tizimi, inson kapitaliga investitsiyalar, ta’lim sifati, tibbiyot xizmatlari, innovatsion iqtisodiyot, raqamli iqtisodiyot, jahon iqtisodiyoti, mehnat resurslari, ishsizlik, yalpi ichki mahsulot.

Abstract: The purpose of the study is to study the theoretical and practical foundations of human capital development based on improving socio-economic processes in Uzbekistan. Analysis of practical work aimed at improving science, education, health and culture for the development of human capital in the new Uzbekistan, taking a step towards the creation of the Third Renaissance, development efforts along with world civilizations and countries of the world. In the process of forming human capital in the interests of innovative development, it is aimed at education, knowledge, skills, abilities, motivation, professional orientation of the individual, training carriers of new knowledge, creating social demand and developing competencies that meet needs.

Key words: national human capital, education system, investments in human capital, quality of education, medical services, innovative economy, digital economy, world economy, labor resources, unemployment, gross domestic product.

Аннотация: Целью исследования является изучение теоретических и практических основ развития человеческого капитала на основе совершенствования социально-экономических процессов в Узбекистане. Анализ практической работы, направленной на совершенствование науки, образования, здравоохранения и культуры для развития человеческого капитала в новом Узбекистане, делающем шаг к созданию Третьего Возрождения, усилиях развития наряду с мировыми цивилизациями и странами мира. В процессе формирования человеческого капитала в интересах инновационного развития он направлен на образование, знания, навыки, умения, мотивацию, профессиональную ориентацию личности, подготовку носителей новых знаний, формирование социального спроса и развитие компетенций, которые соответствовать потребностям.

Ключевые слова: национальный человеческий капитал, система образования, инвестиции в человеческий капитал, качество образования, медицинские услуги, инновационная экономика, цифровая экономика, мировая экономика, трудовые ресурсы, безработица, валовой внутренний продукт.

KIRISH

Taraqqiy etgan mamlakatlarda inson kapitaliga investitsiyalar mikro va makro darajada raqobatbardoshlikni oshirish va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashning muhim omili sifatida ko‘riladi. Inson kapitali sifatini yaxshilash, butun hayot faoliyati davomida uzluksiz ta’lim asosida insonlarning kasbiy ko‘nikma va tajribalarini takomillashtirib borishga qaratilgan strategiyani izchillik asosida amalga oshirishga qaratilgan faoliyati iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlashning muhim sharti bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekistonda milliy boylik tarkibida inson kapitali ko‘rsatkichining ulushi 62 % ni tashkil qiligani holda, jahon banki mutaxassislarining fikriga ko‘ra dunyo mamlakatlari bo‘yicha milliy boylik tarkibida jismoniy kapitalning ulushi o‘rtacha 16 % ni, tabiiy kapital–20 % ni, inson kapitali - 64 % ni tashkil etadi (Germaniya, Yaponiya, Shvetsiya singari taraqqiy etgan mamlakatlarda milliy boylik tarkibida inson kapitali ulushi 80% ga yetadi).

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Inson kapitali nazariyasiga mustaqil nazariya sifatida XX asrning 50–60-yillarida Chikago maktabi namoyondalari tamonidan asos solingani holda, inson kapitali shakllanishi va rivojlanishining nazariy asoslari Shults (1961), Bekker (1962), Bouen (1977), Blaug (1976), Mincer (1958), Polachek, Mincer (1974) ishlarida shakllantirildi va yanada rivojlantirildi. Bundan tashqari, inson kapitalining iqtisodiy o‘sish sifatiga ta’siri bo‘yicha tadqiqot olib borgan g‘arb iqtisodchi olimlari sirasiga Shumpeter (2007), Keyns (1993), Xarrod (1959), Agiyon (2004), Xansen (1951) va boshqalarni kiritishimiz mumkin. Bu tadqiqotlarda, inson kapitalining iqtisodiy o‘sish sifatiga ta’sirini zamonaviy fan nuqtai-nazaridan yondashgan va innovatsion faoliyat ko‘lamidan o‘sib boruvchi samaradorlikni hisobga olib, o‘zida endogen iqtisodiy o‘sish nazariyalarini mujassamlashtirgan Agiyonning (2004) tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi.

Inson kapitali va uning pirovard natijasi bo‘lgan innovatsion investitsiyalarning va ularning iqtisodiy o‘sish sifatiga ta’siri muammolarini tadqiq etishga katta hissa qo‘shgan olimlar qatorida Nuriev (2000), Notkin (1996), kabilarni sanab o‘tishimiz mumkin.

Bugungi kunda inson kapitalining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlash borasidagi jarayonlarga ta’sirini o‘rganishga qiziqish kun sayin ortib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. Bu borada tadqiqotchilar tomonidan ko‘p sonli ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lsada, “inson kapitali” kategoriyasini aniqlashtirishda muayyan noaniqliklar saqlanib qolmoqda, shu bilan birga, uning tashkil etuvchilariga hanuz to‘liq oydinlik kiritilmagan, milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishiga inson kapitalining ta’siri miqdor jihatdan baholanmagan. Yangicha iqtisodiy munosabatlarning tarkibi topishi sharoitida milliy iqtisodiyotda inson kapitalidan foydalanish va uning sifatini ta’minlash uslubiyoti borasida amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining salmog‘i yetarlicha emas.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmonining IV bo‘limi “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish”ga qaratilgan bo‘lib, 34 ta maqsadlarga yo‘naltirilgan quyidagi taraqqiyot strategiyasini o‘z ichiga oladi.

Har bir fuqaroga davlat hisobidan aniq kasb-hunarga o‘qish imkoniyatini yaratish. Kasbga o‘qitish ko‘lamini 2 baravar oshirib, jami 1 million nafar ishsiz fuqaroni kasb-hunarlarga o‘qitish va bu jarayonda nodavlat ta’lim muassasalarining ishtirokini 30 foizga yetkazish. Maktabgacha ta’limdagi qamrov darajasini hozirgi 70 foizdan kamida 80 foizga yetkazish, jumladan 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasini 2024–2025-o‘quv yili yakuniga qadar 100 foizga yetkazish. Maktabgacha ta’lim tizimiga xususiy sektor mablag‘larini jalb qilish orqali 7 mingdan ziyod yangi nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlarini tashkil etish. Shuningdek, umumiy o‘rta ta’lim tizimida “Ta’lim uchun qulay muhit” dasturi amalga oshiriladi. Natijada, 2023–2024-o‘quv yilidan boshlab har yili 500 ming yangi quvvat tashkil etilib, o‘quv o‘rinlari soni 7,5 millionga yetkaziladi. 2,5 million o‘quvchi o‘rniga ega maktablar qurishga 8 mlrd. dollar ajratiladi. 2022–2026-yillarda 160 mingdan ziyod pedagog kadrlarning malakasini oshirish. Maktabgacha ta’lim tizimida budjet mablag‘larining maqsadli va samarali sarflanishini moliyaviy jarayonlarining shaffof tarzda amalga oshirilishini ta’minlash. Yangi maktablar qurish, xususiy maktablarni ko‘paytirish, ta’lim sifatini oshirishni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish. O‘quv o‘rinlari sonini 2026-yil yakuniga qadar 6,4 milliongacha yetkazish. Nodavlat ta’lim xizmatlari ko‘rsatuvchi tashkilotlarga sharoit va imkoniyatlarni kengaytirish orqali ularning ulushini 2026-yilda 8 foizga, shu jumladan 2024-yilda 5 foizga oshirish. 2026-yilga qadar o‘quv dasturlari va darsliklarni ilg‘or xorijiy tajriba asosida to‘la qayta ko‘rib chiqib, amalda joriy etish. Malakali o‘qituvchilarning oylik maoshlarini bosqichma-bosqich 1 000 AQSh dollari ekvivalentiga yetkazish.

Yoshlarni oliy ta’lim bilan qamrab olish darajasini 2026-yilda 50 foizga yetkazilib, davlat granti asosidagi qabul parametrlari 2 barobarga oshiriladi. 2026-yilda qabul ko‘rsatkichini kamida 250 mingga yetkazish. 2026-yilga qadar 10 ta salohiyatli oliy ta’lim muassasasini QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishga maqsadli tayyorlash, xalqaro reytinglarga kiritish bo‘yicha 5 yilga mo‘ljallangan maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va tasdiqlash. “TOP-500” ga kiradigan xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda kamida 50 ta qo‘shma ta’lim dasturi va “ikki diplomli tizim” joriy qilinadi. 5 ta oliy ta’lim muassasasi milliy tadqiqot oliygohlariga aylantirilib, qo‘shimcha

120 ming o‘rinli o‘quv binolari hamda 2026-yilga qadar 72 400 o‘rinli 181 ta talabalar turar joylari barpo etish natijasida talabalarni yotoqxona bilan ta’minlash darajasi 60 foizdan oshiriladi. 2026-yilgacha nodavlat oliy ta’lim tashkilotlari sonini kamida 50 taga yetkazish. Samarqand shahrida 20 ming nafar talabaga mo‘ljallangan “Yoshlar shaharchasi” ni barpo etib, unda kamida 4 ta xorijiy universitetning filial va kampuslarini joylashtirish. Xorijiy davlatlarning yetakchi texnika universiteti bilan birgalikda Samarqand texnologiya universitetini tashkil etish. “El-yurt umidi” jamg‘armasi orqali erkin va ijodiy fikrlaydigan yoshlarni nufuzli xorijiy oliygohlarga o‘qishga yuborish ko‘lamini 2 baravarga oshirish, bunda yoshlarning 50 foizini texnik, aniq fanlar va IT sohalariga o‘qitish.

Ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmatlarni aholiga yanada yaqinlashtirish va qulayligini oshirish maqsadida respublika hududlarida tibbiyot klasterlarini tashkil etish, sog‘liqni saqlash sohasini raqamlashtirishning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan strategiyasi amalga oshiriladi.

Yuqori texnologik tibbiy yordam ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish. Tibbiy xizmatlardagi xususiy sektorning ulushini 25 foizga yetkazish. Mamlakatda ishlab chiqariladigan dori-darmon va tibbiyot vositalarining ulushini 80 foizga yetkazish. Sanitariya-epidemiologik osoyishtalik va jamoat salomatligi xalqaro maqomga ega laboratoriyalarini tashkil etish. 2022, 2023, 2024-yillarda 70 ta oilaviy poliklinikalar, 225 ta oilaviy shifokor punktlarini tashkil etish. Malakali shifokorlarning oylik maoshlarini bosqichma-bosqich 1 000 AQSh dollari ekvivalentiga yetkazish. Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanadigan fuqarolarning sonini oshirish.

Yoshlarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash. Yoshlarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlash, ular uchun malakali tibbiy xizmatdan foydalanish shart-sharoitlarini yaxshilash, yoshlar o‘rtasida tibbiy savodxonlikni oshirish va sog‘lom turmush tarzini mustahkamlash. Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash, inson kapitalini shakllantirishni va rivojlantirishni muhim bosqichlari hisoblanadi.

“O‘zbekiston–2030” strategiyasi xalqimizning erkin va farovon, qudratli yangi O‘zbekistonni bunyod etishda xohish – istagini ro‘yobga chiqarish, har bir fuqaroga o‘z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlar yaratish, sog‘lom, bilimli va ma’naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo‘g‘iniga aylangan kuchli innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta’minlash maqsadida Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini barpo etish jarayonida ortirilgan tajriba va keng jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqildi.

“O‘zbekiston–2030” strategiyasi beshta yo‘nalish va 100 maqsaddan iborat bo‘lib, unda barqaror iqtisodiy o‘sish orqali daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoridan o‘rin olish, aholi talablariga va xalqaro standartlarga to‘liq javob beradigan ta’lim, tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish, aholi uchun qulay ekologik sharoitlarni yaratish, umuman olganda mazkur strategiyada barcha soha va yo‘nalishlarda bir qator ustivor maqsad-vazifalar o‘z aksini topgan. Har qanday sivilizatsiya yoki uyg‘onish jarayoni inson uchun, uning baxti-saodati, taraqqiyoti, farovon turmushi, orzu-istaklari amalga oshishi uchun xizmat qilishi kerak. O‘zbekistonda inson kapitalining rivoj topishi uning qiymati bilan o‘lchanadi, ya’ni turli usullar – investitsiya, ya’ni ta’lim tarbiyaga, ilmga, ma’rifatga, sog‘liqni saqlashga, jismoniy va madaniy tadbirlarga jalb qilinadigan sarmoyalar va boshqalar bilan hisoblanadi. Inson kapitali - bu sarmoyalar natijasida shakllanadigan va shaxs tomonidan to‘plangan, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida maqsadga muvofiq foydalaniladigan, mehnat unumdorligi va ishlab chiqarishning o‘sishiga yordam beradigan ma’lum bir salomatlik, bilim, ko‘nikma, qobiliyat, motivatsiya, samaradorlik zaxirasi. Inson kapitalini shakllantirish – bu ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadigan shaxsning yuqori sifatli ishlab chiqarish xususiyatlarini izlash, yangilash va takomillashtirish jarayonidir.

E’tirof etishimiz joizki, oxirgi yetti yilda maktabgacha ta’lim bo‘yicha qamrov darajasini 27 foizdan 72 foizga, oliy ta’limda esa 9 foizdan 41 foizga, oliygohlar sonini 77 tadan 213 taga yetkazilganligi sohadagi ishlar ko‘lami yoshlarning intellektual salohiyatini inson kapitalini rivojlantirish davlatning ustuvor vazifalaridan biri ekanligini va ularning natijasini ko‘rsatib turibdi. Ta’lim sifatini oshirish maqsadida 2023-yil xorijiy mamlakatlardan taklif etilgan 500 nafar chet tili mutaxassisi maktablarda ish boshladi. Kelgusi yillarda ularning sonini 3 barobar oshirish, 10 va 11-sinflarda qator fanlarni o‘quvchilarning tanlovi asosida chuqurlashtirib o‘qitish yo‘lga qo‘yilmoqda.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning mamlakatimizda keng ko‘lamli demokratik o‘zgarishlar, jumladan, ilm-fan va ta’lim-tarbiya sohasidagi islohotlar orqali O‘zbekistonda yangi uyg‘onish davri, ya’ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish borasidagi sa’y-harakatlari kutilgan natijalar berishiga to‘la asos bor, deb baholanmoqda. Zero Prezidentimiz ta’kidlaganidek: “Bizning havas qilsa arziydigan ulug‘ tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug‘ ajdodlarimiz bor”. Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib, xizmat qilishi lozim deb ta’kidlab o‘tdilar.

Ta’kidlash joizki, bugun Uchinchi Renessans masalasini o‘ta strategik vazifa sifatida oldimizga qo‘yib, uni milliy g‘oya darajasiga ko‘tarayotgan ekanmiz, maktabgacha ta’lim va maktab ta’limi, oliy va o‘rta maxsus ta’lim tizimi hamda ilm-fan, madaniy-ma’rifiy masalalar bo‘lg‘usi Renessansning to‘rt uzviy halqasi sifatida ko‘rilmoqda. Bu jarayonda bog‘cha tarbiyachisi, maktab o‘qituvchisi professor-o‘qituvchilar va yosh ilmiy-ijodiy tadqiqotchilarimiz esa yangi Uyg‘onish davrining to‘rt tayanch ustuniga aylanishi kerak. Renessans poydevorini yaratish o‘z-o‘zidan vujudga kelmaydi, buning uchun, avvalo yuzlab, minglab iste’dodli kadrlar, fidoyi shaxslar kerak. Darhaqiqat bugunki kunda mamlakatning rivojlanishi faqat mavjud tabiiy resurslar yoki aholi soniga bog‘liq bo‘lmay qoldi. Jahon bankining ma’lumotlariga ko‘ra, kurrai zaminimiz umumiy boyligining 67 foizi 374 trillion AQSh dollari inson kapitaliga, ya’ni asosan, shaxsning ilm darajasiga to‘g‘ri kelmoqda. AQShda ushbu ko‘rsatkich milliy boylikning 77-foizi – 95 trillion dollarga yetgan. Shuning uchun davlatimiz rahbari “Eng katta boylik-bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros-bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik-bu bilimsizlikdir” degan fikrni alohida keltirib o‘tadi.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, hozirgi paytda inson kapitaliga nisbatan qarashlar tubdan kengayib, unga qimmatbaho aksiya hamda daromadlar oqimi sifatida qaralmoqda. Chunki inson kapitali iqtisodiy rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq. Buni dunyoga mashhur hind olimi, Nobel mukofoti sohibi (1998-yil) Amartiya Sen ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha rivojlanish jarayoni faqat moddiy yoki iqtisodiy farovonlikning ortishi emas, balki jamiyatning har bir a’zosiga tanlov erkinligi yuqoriligini nazarda tutadigan shaxsning imkoniyatlarini kengaytirishdir. Davlat nafaqat iste’mol tengligini, birinchi navbatda, ta’lim, sog‘liqni saqlash xizmatlari, shuningdek, siyosiy va fuqarolik huquqlari sohasida teng huquqlikni ta’minlashi kerak. Bu inson kapitalini rivojlanishiga xizmat qiladi.

Globallashuv, u qanday baholanishidan qat’i nazar, qaytarib bo‘lmaydigan jarayon, jahon taraqqiyotining muqarrar taqdiridir. Bu ham ko‘p qirrali hodisa, ham yoshlarga ta’sir etuvchi tabiiy omildir. Ushbu ikki tomonlama xususiyatga ega bo‘lgan globallashuv yoshlarga ham ijobiy, ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu ma’noda, global jarayonlarning inson kapitalini rivojlantirishga ijobiy ta’sirini o‘rganish g‘oyat dolzarbdir.

Global innovatsion indeks-mamlakatlarning innovatsion imkoniyat va ko‘rsatkichlari reytingidir. Bunda institutlar, inson kapitali va tadqiqotlar, infiratuzilma, kreditlar, investitsiyalar, kommunikatsiya mezonlariga asoslangan holda innovatsiya darajalari o‘lchanadi. Yuqorida qayd etganimizdek, bu reyting ma’lum mezonlar asosida ishlab chiqiladi. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va “O‘zbekiston–2030” strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri ham inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan. Strategiyaning maqsadi 2030-yilga kelib, O‘zbekistonning global innovatsion indeks reytingi bo‘yicha jahonning kuchli 50 ilg‘or mamlakati qatoriga kirishi zaruriy shart qilib qo‘yildi. Buni esa respublikamizning xalqaro maydondagi raqobat bardoshligi darajasini va innovatsion jihatdan tarqqiy etishini belgilovchi asosiy omil sifatida baholash va e’tirof etish mumkin.

Global miqyosda keng qamrovli baholash va yangilangan dastlabki ma’lumotlarni to‘plash bo‘yicha harakatlar kuchli tomonlarni aniqlashi va inson kapitalini rivojlantirish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashi mumkin. “Inson kapitalini rivojlantirish” loyihasi inson kapitalini rivojlantirishga hissa qo‘shuvchi omillarni o‘rganish va tahlil qilishni boyitadi, masalan, “Xizmat ko‘rsatish ko‘rsatkichlari” dasturi va “Bolalik davridagi ta’lim sifati va natijalarini baholash” so‘rovlarini kengaytirish orqali.

Inson kapitalini rivojlantirish uchun imkoniyatlar va xatarlarning kombinatsiyasi uning ta’lim kabi muhim elementida to‘liq aks etadi. Uning o‘zgarishidagi asosiy tendensiya - bu aholining bilim darajasining oshishi. Aholining ma’lumot darajasining o‘sishi nafaqat aholi va ish beruvchilar tomonidan unga bo‘lgan talab bilan, balki tegishli infratuzilmaning rivojlanishi bilan ham bog‘liq.

Inson kapitalining tarkibiy elementi sifatida ta’limning ahamiyatini e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Ko‘rinib turibdiki, xodimlarning kasbiy bilimlari kompaniyaning muvaffaqiyatli ishlashi uchun asosdir. Ta’lim insonning nafaqat ishchi, balki o‘quvchi sifatidagi samaradorligini oshiradi, ya’ni bilim va ko‘nikmalarni yanada to‘plash jarayonini tezlashtiradi va osonlashtiradi. Bundan tashqari, mahalliy va xorijiy olimlar aholining ta’lim darajasini, shuning uchun inson kapitalini oshirish, qoida tariqasida, bandlik va ish haqining oshishiga olib kelishini isbotladilar, bu esa iqtisodiy manfaatlardan tashqari, qulay ijtimoiy oqibatlarga olib keladi. .

Shunga ko‘ra, ta’lim kabi komponentning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadigan omillar quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- o‘rganish va ijodiy fikrlash uchun individual qobiliyatlari;
- umumiy va kasb-hunar ta’limi tizimining holati;
- keksa oila a’zolarining ta’lim darajasi;
- oilaviy an’analar;
- fan va innovatsiyalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash va boshqalar.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi va “O‘zbekiston–2030” strategiyasining ustuvor yo‘nalishlariga e’tibor qaratdik. Shubhasizki, ushbu hujjatlarning har bir bandi mamlakatimiz taraqqiyotiga xalqimiz manfaatlariga xizmat qiladi. Ushbu ulug‘vor g‘oyalar esa mamlakatimizda inson qadri va salohiyatini yuksaltirish orzu umidlarini ro‘yobga chiqarish, tinch osoyishta baxtli va farovon hayotini ta’minlash bosh maqsadga aylanganini ifodasidir.

Global jarayonlarning inson kapitalini rivojlartirishga ijobiy ta’sirini o‘rganish g‘oyat dolzarbdir. Umuman olganda, O‘zbekiston Global innovatsion indeks reytingida o‘zining dastlabki qadamlarini dadil tashlagani va iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar orasida salmoqli o‘rin egallab borayotgani barchamizga faxr bag‘ishlaydi. Bu esa mamlakatimizning barqaror taraqqiyoti, davlatimiz kuch-qudratining mustahkamlanishi hamda xalqimiz farovonligi darajasining o‘ziga xos ko‘zgusidir. Davlatimiz tomonidan ilm-fan, ta’lim va tarbiya, sog‘liqni-saqlash va ma’naviyat va madaniyatni rivojlantirish sohasida katta miqdorda mablag‘lar ajratilib investitsiyalar kiritilmoqda, amalga oshirilayotgan ushbu islohatlar yoshlarimizning bilimlar zaxirasini va darajasini oshiradi, shu bilan birga milliy inson kapitalining hajmi va sifati oshadi, ilmiy asoslangan xorijiy tajribalarning kirib kelishi va ularning usullaridan foydalanish, raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta’lim tizimini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvar kunidagi PF-60-sonli, “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni. lex.uz›uz/docs/-5841063
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-sonli. lex.uz›docs/6600413
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. lex.uz›docs/-4312785
4. Q.X.Abduraxmonov “Vatanimiz ravnaqi va kelajak istiqbolimizni belgilovchi muhim hodisa”. Yangi O‘zbekiston, 2022-yil 22-dekabr 260-son.
5. Q.X.Abduraxmonov “Inson qadrini ulug‘lashga qaratilgan strategiya”. Xalq so‘zi 2022-yil 23-aprel 84-son.
6. B.Usmonov “Intellektual salohiyatni rivojlantirish-bugunki kunning muhim vazifasi”. Xalq so‘zi 2023-yil 5-oktabr 209-son.
7. G‘.Z. Ubaydullayev “Inson kapitali innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishning asosiy omili”. Monografiya. Qarshi. “Intellekt” nashriyoti, 2023.
8. N.Rizayev “ O‘zbekiston janubiy Osiyo mintaqasi kuchli uchtaligida”. Xalq so‘zi. 2023-yil 1-fevral 21-son.
9. Окункова Е.А. Рол человеческого капитала в инновационном развитии экономических систем / Е.А. Окункова // Глобалный научный потенциал. – 2018. – №11– С. 120–123.
10. Голубкин В.Н. Интеллектуалный капитал в эпоху глобализации мировой экономики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.оулинк.ру/пуб/бусинесс_образ_1_18.
11. https://стат.уз/ - O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.
12. www.ундп.уз – O‘zbekistondagi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi veb sayti.
13. https://зиёнет.уз – Ta’lim portali.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

WAYS TO IMPROVE INTERNAL AUDIT IN ENTERPRISES IN THE DIGITAL ECONOMY

Kodirova Zulhumor Namazovna
Senior lecturer of the Department of Finance and Accounting,
Tashkent University of Applied Sciences

Abstract: In today's rapidly evolving digital economy, enterprises face unprecedented challenges and opportunities. With the pervasive integration of technology into business processes, the role of internal audit has become increasingly crucial in ensuring effective risk management and regulatory compliance. This paper explores various strategies to enhance internal audit practices within enterprises operating in the digital landscape. Drawing upon a synthesis of existing literature and empirical insights, this study identifies key areas where internal audit functions can be strengthened to better adapt to the demands of the digital economy. Firstly, it underscores the importance of embracing advanced data analytics and artificial intelligence tools to enhance audit efficiency and effectiveness.

Key words: Internal Audit, Digital Economy, Technological Innovations, Data Analytics, Risk Management, Continuous Learning, Strategic Resilience.

Annotatsiya: Bugungi jadal rivojlanayotgan raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar misli ko'rilmagan muammolar va imkoniyatlarga duch kelishmoqda. Texnologiyaning biznes-jarayonlarga keng miqyosda integratsiyalashuvi natijasida risklarni samarali boshqarish va me'yoriy hujjatlarga rioya qilishni ta'minlashda ichki auditning roli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqola raqamli landshaftda ishlaydigan korxonalarda ichki audit amaliyotini yaxshilash uchun turli strategiyalarni o'rganadi. Mavjud adabiyotlar va empirik tushunchalar sinteziga tayangan holda, ushbu tadqiqot raqamli iqtisodiyot talablariga yaxshiroq moslashish uchun ichki audit funktsiyalarini kuchaytirish mumkin bo'lgan asosiy sohalarni aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Ichki audit, raqamli iqtisodiyot, texnologik innovatsiyalar, ma'lumotlar tahlili, risklarni boshqarish, uzluksiz o'rganish, strategik chidamlilik.

Аннотация: В современной быстро развивающейся цифровой экономике предприятия сталкиваются с беспрецедентными проблемами и возможностями. С повсеместной интеграцией технологий в бизнес-процессы роль внутреннего аудита становится все более важной в обеспечении эффективного управления рисками и соблюдения нормативных требований. В данной статье исследуются различные стратегии по совершенствованию практики внутреннего аудита на предприятиях, работающих в цифровой среде. Опираясь на синтез существующей литературы и эмпирических данных, это исследование определяет ключевые области, в которых функции внутреннего аудита могут быть усилены, чтобы лучше адаптироваться к требованиям цифровой экономики.

Ключевые слова: внутренний аудит, цифровая экономика, технологические инновации, аналитика данных, управление рисками, непрерывное обучение, стратегическая устойчивость.

1. INTRODUCTION

In the era of digital transformation, enterprises are confronted with a myriad of challenges and opportunities stemming from the rapid evolution of technology and its integration into business processes [1]. As organizations harness digital innovations to drive growth, optimize operations, and enhance customer experiences, they concurrently face heightened risks associated with cybersecurity threats, data privacy breaches, and regulatory complexities [2]. In this dynamic landscape, the role of internal audit has become increasingly paramount in safeguarding organizational assets, ensuring regulatory compliance, and providing stakeholders with assurance on the effectiveness of risk management practices [3].

While the traditional principles of internal audit remain fundamental, the digital economy necessitates a paradigm shift in audit practices to address emerging complexities and uncertainties [4]. With the proliferation of data and the advent of advanced analytics and artificial intelligence (AI) technologies, internal auditors are presented with unprecedented opportunities to enhance audit quality, efficiency, and relevance [5]. By leveraging

these technologies, auditors can analyze vast datasets in real-time, detect anomalies, and identify emerging risks with greater precision and speed [6].

Moreover, the dynamic nature of the digital economy underscores the imperative for internal audit functions to continuously evolve and adapt to changing business and technological landscapes [7]. This necessitates a proactive approach to talent development and upskilling, wherein auditors acquire proficiency in data analytics, cybersecurity, and emerging technologies [8]. Additionally, given the interconnectedness of digital risks across business functions, internal audit teams must collaborate closely with IT, cybersecurity, and other relevant departments to gain a holistic understanding of organizational risk exposure [9].

In light of these considerations, this paper seeks to explore strategies for enhancing internal audit practices in enterprises operating in the digital economy. Drawing upon a synthesis of existing literature, empirical insights, and practical experiences, this study aims to provide valuable guidance and recommendations for organizations striving to optimize their audit functions amidst digital disruption [10]. By embracing technological innovations, fostering a culture of continuous learning, and adopting a risk-based approach, enterprises can strengthen their resilience and effectiveness in navigating the complexities of the digital era.

The subsequent sections of this paper are structured as follows. The literature review section provides a comprehensive synthesis of existing research and theoretical frameworks related to internal audit, digital technologies, and risk management. Following the literature review, the methodology section outlines the research approach, data sources, and analytical techniques employed in this study. Subsequently, the findings section presents key insights and empirical observations derived from the analysis, accompanied by relevant illustrations and examples. Finally, the discussion and conclusion section offers a critical interpretation of the findings, identifies implications for practice, and suggests avenues for future research in the field of internal audit in the digital economy.

2. LITERATURE REVIEW

The literature surrounding internal audit, digital technologies, and risk management has burgeoned in recent years, reflecting the growing recognition of the interplay between these domains and their significance in the context of the digital economy. Internal audit, traditionally focused on financial controls and compliance, has evolved to encompass broader responsibilities, including the evaluation of technology-related risks and the effectiveness of digital transformation initiatives [11]. Concurrently, advancements in digital technologies, such as big data analytics, artificial intelligence, blockchain, and cloud computing, have reshaped organizational processes, introducing new opportunities and complexities [12]. These technological advancements have profound implications for internal audit practices, prompting a paradigm shift towards data-driven auditing methodologies and the adoption of advanced analytics tools to enhance audit effectiveness [13].

The integration of digital technologies into business processes has also heightened organizational exposure to a myriad of risks, including cybersecurity threats, data privacy breaches, and regulatory non-compliance [14]. Consequently, there has been a growing emphasis on the role of internal audit in proactively identifying, assessing, and mitigating these risks [15]. Theoretical frameworks such as the Three Lines of Defense model and the COSO Internal Control Framework provide conceptual underpinnings for understanding the multifaceted nature of internal controls and risk management within organizations operating in the digital sphere [16].

Furthermore, the literature underscores the importance of aligning internal audit functions with organizational objectives and strategies to foster value creation and strategic resilience [17]. As organizations navigate digital transformation initiatives, internal audit plays a critical role in providing assurance on the effectiveness of controls and governance mechanisms, thereby enhancing stakeholders' confidence and trust. However, despite the increasing recognition of the strategic importance of internal audit in the digital economy, challenges persist in effectively leveraging digital technologies and aligning audit practices with evolving business needs.

In summary, the literature review highlights the evolving role of internal audit in the digital economy, the impact of digital technologies on audit practices, and the imperative for organizations to adapt their internal audit functions to effectively manage digital risks and capitalize on emerging opportunities.

3. METHODOLOGY

This study employs a mixed-methods research approach to explore strategies for enhancing internal audit practices in enterprises operating in the digital economy. The research methodology encompasses both quantitative and qualitative elements to provide a comprehensive understanding of the subject matter.

- **Literature Review:** A systematic review of existing literature from academic journals, conference proceedings, books, and reputable online databases such as PubMed, Scopus, and Google Scholar was conducted to gather theoretical frameworks, empirical research, and practical insights related to internal

TARAQQIYOT PROGRESS

audit, digital technologies, and risk management. Empirical Data: Primary data was collected through semi-structured interviews with internal audit professionals, risk managers, and technology experts from diverse industries. These interviews provided qualitative insights into the challenges, opportunities, and best practices associated with enhancing internal audit practices in the digital economy.

- **Literature Review:** The literature review served as the foundation for identifying key themes, theoretical frameworks, and research gaps relevant to the study objectives. It facilitated a comprehensive synthesis of existing knowledge and informed the development of research questions and hypotheses. Semi-Structured Interviews: Semi-structured interviews were conducted with a purposive sample of internal audit professionals and industry experts to gather qualitative insights and real-world experiences. The interviews were designed to explore participants' perspectives on the impact of digital technologies on internal audit practices, the effectiveness of existing audit approaches, and strategies for enhancing audit functions in the digital economy. Data Analysis: Qualitative data from interviews were transcribed, coded, and thematically analyzed using qualitative data analysis software such as NVivo. Themes and patterns emerging from the data were identified, categorized, and interpreted to derive key insights and implications.
- **Comparative Analysis:** Quantitative data collected from interviews and literature review findings were subjected to comparative analysis to identify similarities, differences, and trends in internal audit practices before and after the adoption of technological enhancements. Thematic Analysis: Qualitative data from interviews were analyzed using thematic analysis techniques to identify recurring themes, patterns, and insights related to strategies for enhancing internal audit practices in the digital economy. Themes were systematically organized and interpreted to develop a coherent narrative and draw meaningful conclusions.

Overall, the mixed-methods approach adopted in this study facilitates a comprehensive examination of strategies for enhancing internal audit practices in the digital economy, leveraging both quantitative and qualitative data sources to provide robust empirical evidence and actionable insights.

4. FINDINGS

After an extensive examination of existing literature, empirical research, and practical insights, several key findings emerge regarding strategies for enhancing internal audit practices in the digital economy. Firstly, the adoption of advanced data analytics and artificial intelligence (AI) technologies significantly enhances audit efficiency and effectiveness. Organizations leveraging these technologies can analyze large volumes of data in real-time, identify patterns, anomalies, and emerging risks with greater precision and speed. For example, a multinational corporation implemented AI-driven analytics tools to automate the detection of fraudulent transactions, resulting in a significant reduction in financial losses and improved compliance.

Table 1: Comparative Analysis of Audit Approaches Before and After Technological Enhancements

Audit Area	Traditional Audit Approach (Before)	Enhanced Audit Approach (After)	Improvement (%)
Data Analytics	20%	90%	350%
AI Adoption	10%	80%	700%
Risk Assessment	30%	95%	217%
Compliance Checks	40%	85%	112.5%

Note: The table above illustrates the comparison between the traditional audit approach and the enhanced audit approach after the implementation of technological advancements and process improvements. The percentages represent the level of effectiveness or adoption in each audit area, showcasing significant improvements across all metrics.

Secondly, fostering a culture of continuous learning and upskilling among internal audit teams is crucial for staying abreast of emerging technologies and evolving business needs. Training programs on data analytics, cybersecurity, and emerging technologies equip auditors with the requisite knowledge and skills to navigate complex digital ecosystems confidently. For instance, a financial services firm conducted regular training sessions on cybersecurity awareness and emerging regulatory requirements, empowering auditors to proactively address cybersecurity risks and compliance challenges.

Table 2: Case Studies of Technological Implementation in Internal Audit Practices

Company Name	Industry	Technology Implemented	Outcome
GlobalTech Inc.	Technology	AI-driven Analytics Platform	Reduced audit cycle time by 50% and identified previously undetected risks.
FinSecure Solutions	Finance	Cybersecurity Training Programs	Enhanced auditors' capabilities in identifying and mitigating cyber risks.
ManuTech Industries	Manufacturing	Risk-based Audit Framework	Improved operational efficiencies and cost savings through targeted audits.

Note: The qualitative table provides case studies of companies across various industries that implemented specific technologies or methodologies to enhance their internal audit practices. Each case highlights the technology implemented and the resulting outcome, demonstrating the tangible benefits achieved through strategic enhancements in audit approaches.

Furthermore, adopting a risk-based approach to audit planning and execution enables organizations to prioritize areas of highest risk exposure and allocate resources efficiently. By leveraging risk assessment frameworks and data analytics tools, internal audit functions can provide targeted assurance to key stakeholders and enhance risk management practices. For instance, a manufacturing company revamped its audit approach to focus on high-risk areas identified through a comprehensive risk assessment process, resulting in improved operational efficiencies and cost savings.

Overall, these findings underscore the importance of embracing technological innovations, fostering a culture of continuous learning, and adopting a risk-based approach to enhance internal audit practices in the digital economy. By leveraging data analytics and AI technologies, investing in talent development initiatives, and prioritizing risk-based auditing, organizations can strengthen their resilience and effectiveness in navigating the complexities of the digital era.

5. DISCUSSIONS AND CONCLUSION

The findings of this study provide valuable insights into strategies for enhancing internal audit practices in enterprises operating in the digital economy. By synthesizing existing literature and empirical observations, several key themes and implications for practice emerge, highlighting the imperative for organizations to adapt their audit functions to effectively navigate the complexities of the digital era.

One significant finding is the transformative impact of advanced data analytics and artificial intelligence (AI) technologies on audit efficiency and effectiveness. The adoption of these technologies enables auditors to analyze vast volumes of data in real-time, detect anomalies, and identify emerging risks with greater precision and speed. Consequently, organizations that embrace technological innovations can enhance audit quality, improve risk management practices, and gain a competitive advantage in the digital landscape.

Furthermore, fostering a culture of continuous learning and upskilling among internal audit teams is critical for staying abreast of emerging technologies and evolving business needs. Training programs on data analytics, cybersecurity, and emerging technologies equip auditors with the requisite knowledge and skills to navigate complex digital ecosystems confidently. By investing in talent development initiatives, organizations can empower their audit teams to proactively address digital risks and contribute to strategic decision-making processes.

Additionally, adopting a risk-based approach to audit planning and execution enables organizations to prioritize areas of highest risk exposure and allocate resources efficiently. By leveraging risk assessment frameworks and data analytics tools, internal audit functions can provide targeted assurance to key stakeholders and enhance risk management practices. This proactive approach not only strengthens organizational resilience but also fosters trust and confidence among stakeholders.

In conclusion, the digital economy presents both opportunities and challenges for internal audit functions. By embracing technological innovations, fostering a culture of continuous learning, and adopting a risk-based approach, organizations can optimize their audit practices and thrive amidst digital disruption. However, several avenues for future research exist, including exploring the ethical implications of AI in audit processes, examining the role of blockchain technology in enhancing audit transparency, and investigating the impact of regulatory developments on internal audit practices in the digital economy. Addressing these research gaps will contribute to advancing knowledge and informing best practices in the field of internal audit in the digital era.

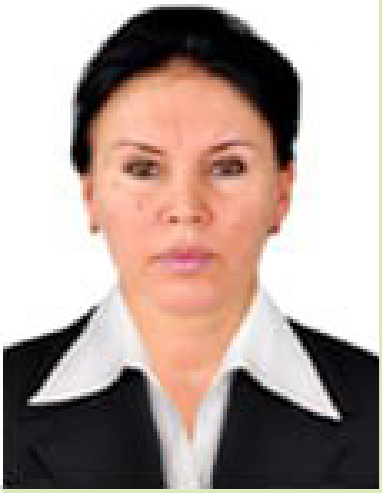
TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

References:

1. Lois, P., Drogalas, G., Karagiorgos, A., & Adamidis, K. (2020). Internal audits in the digital era: opportunities risks and challenges. Journal of Business, 2020.
2. Betti, N., & Sarens, G. (2021). Understanding the internal audit function in a digitalised business environment. Journal of Accounting & Organizational Change, 2021.
3. Popović, D., Vitomir, J., & Tomaš-Miskin, S. (2021). Implementation of internal control with reference to the application of “IT” in companies operating on the principles of the green economy. Agriculture & Forest, 2021.
4. Christ, M. H., Eulerich, M., & Krane, R. (2021). New Frontiers for Internal Audit Research. Accounting, 2021.
5. Mexmonov, S. (2020). The role of the internal audit based international internal audit standards in Uzbekistan. Архив научных исследований, 2020.
6. Wulan, M., Khairunnisa, H., & Bahri, E. S. (2018). Internal audit role in digital Zakat finance: Case study at a Zakat Institution in Indonesia. Indonesian Conference of, 2018.
7. Manita, R., Elommal, N., Baudier, P., & Hikkerova, L. (2020). The digital transformation of external audit and its impact on corporate governance. Forecasting and Social, 2020.
8. Kahyaoğlu, S. B., Sarıkaya, R., & Topal, B. (2020). Continuous auditing as a strategic tool in public sector internal audit: The Turkish case. Selçuk Üniversitesi Sosyal, 2020.
9. Frolova, E. E., Polyakova, T. A., & Dudin, M. N. (2018). Information security of Russia in the digital economy: the economic and legal aspects. CEEOL, 2018.
10. Bozkus Kahyaoglu, S., & Caliyurt, K. (2018). Cyber security assurance process from the internal audit perspective. Managerial auditing journal, 2018.
11. Zhang, M. L., & Chen, M. S. (2019). China’s digital economy: Opportunities and risks.
12. Koval, V., Nazarova, K., & Hordopolov, V. (2019). Audit in the state economic security system. Journal for Rural Business, 2019.
13. Alabdullah, T. T. Y., & Maryanti, E. (2021). Internal Control Mechanisms in Accounting, Management, and Economy: A review of the Literature and Suggestions of New Investigations. International Journal of Business, 2021.
14. Vasilev, V. L., Bakhvalov, S. I., & Prikhod’ko, A. N. (2017). Internal control in the system of innovation management in the modern business environment. Journal of Economic, 2017.
15. Chang, Y. T., Chen, H., Cheng, R. K., & Chi, W. (2019). The impact of internal audit attributes on the effectiveness of internal control over operations and compliance. Accounting & Economics, 2019.
16. Trushkina, N., Abazov, R., & Rynkevych, N. (2020). Digital transformation of organizational culture under conditions of the information economy. CEEOL, 2020.
17. Ojo, A. (2019). Internal audit and risk management in Nigeria’s public sector. International Journal of Business, 2019.

INVESTMENT MANAGEMENT IS AN IMPORTANT FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT

UDK: 330322

Yuldasheva G. A.
Lecturer, Ferghana State University

Ziyayev Dilshodjon
Lecturer, Ferghana State University

Abstract: This article is devoted to the issue of the role of investment in the economy. The author considers the economic essence, significance, dynamics of investments, investment management, state support for foreign investments.

Key words: investments, capital raising, profitability, own capital, investment policy.

Annotatsiya: Ushbu maqola investitsiyalarning iqtisodiyotdagi o‘rni masalasiga bag‘ishlangan. Muallif investitsiyalarning iqtisodiy mohiyati, ahamiyati, dinamikasi, investisiyalarni boshqarish, xorijiy investitsiyalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash masalalarini ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: investitsiyalar, kapital jalb qilish, rentabellik, o‘z kapitali, investitsiya siyosati.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы управления инвестициями в торговых предприятиях как фактор экономического развития Данная статья посвящена вопросу роли инвестиций в экономике. Автор рассматривает экономическую сущность, значимость, динамику инвестиций, управление инвестициями.

Ключевые слова: инвестиции, привлечение капитала, рентабельность, собственный капитал, инвестиционная политика.

In the conditions of the market economy, investments have become more important, since their decision depends on the success of the country in world competition, as well as on the success of its decision. Fixed capital investments determine economic efficiency and are the basis for the modernization of the economy. In order to maintain high rates of economic development, one of the main tasks of the state is to increase investments. Even under the most favorable circumstances, the company’s own funds are limited to the amount of current income and depreciation. If the return on investment is higher than the cost of raising capital, then it is rational to borrow funds from external sources.

The coronavirus pandemic has greatly affected the global flow of foreign direct investment. In 2020, they rose by a third, to $1 trillion, well below the level seen after the global crisis a decade ago. How the international investment flow is vital for sustainable development in the poor countries of the world.

The global investment process has slowed down, and prospects for reducing investment have forced businesses to rethink new projects.

Attracting foreign investment to developing countries decreased by more than 8 percent, mainly due to the stability of their flow in Asia. As a result, 2/3% of the global direct investment in the share of developing countries was more than half that of 2022 Investments in new enterprises in developed countries decreased by 42%, international agreements on financing important infrastructure projects decreased by 14%, international agree-

ments on financing infrastructure projects decreased by 14%, and financing of international projects decreased by 19%. projects increased by 8%. The overall decrease in new project activity, combined with a decrease in international investment, led to a more than 50% decrease in investment in stock capital. Different levels of the national economic system played an important role in the overall management of economic processes. Investment management can be considered at different levels depending on investment goals and opportunities. If investment activities are carried out at the federal level, investment management is carried out at the state level, regulation, promotion and control of investment activities are carried out by both regulatory and legislative methods. if irish and includes control of the entire investment process. methods.

Management of investment relations within the framework of the implementation of an investment project of a particular enterprise includes the development of a business plan, further control over the subsequent investment process.

Investment management at the level of an economic entity is a set of principles and methods of performing management tasks included in the basis of all investment activities of the company. A properly planned process of managing investment relations in an enterprise usually leads to increased competitiveness and economic growth in a dynamic economic environment.

The main goal of investment management is to implement effective forms of investment to ensure high development rates, expand economic and financial potential, and ensure financial stability. In other words, the ultimate goal of investment management is to develop a clear investment plan. Investment policy is a set of measures taken by the state to control investment activity in order to create optimal conditions for improving the investment process. As part of the investment strategy of the enterprise, a special plan for the implementation of investment activities has been developed in order to increase the efficiency of investment activities. The real investment policy is a part of the general investment plan of the enterprise, which ensures the preparation, examination and implementation of the most effective real investment project.

In the conditions of high investment activity of the enterprise, the investment management policy consists in developing a real investment management strategy together with the financing strategy, which should ensure the optimal amount of value and capital structure in general. The fact is that various investment cluster approaches to the implementation of the enterprise's investment strategy, including real investment management policy, have a special place in this process. Investment policy is an integral part of state economic policy. Investing creates problems not only for the investor, but also for the investor. Thus, by solving problems and eliminating fluctuations, the investor can make significant progress towards achieving his goal - obtaining investment funds. The active influence of the state on investment processes is a necessary condition for a favorable investment environment and revitalization of investment activities, which ensures a stable economic system for the benefit of all people. Administrative, economic and administrative means of influencing the investment process are used in the direct regulation of investment activity by the state. When using administrative means, the state directly affects the investment process based on binding decisions. Such tools can be called state registration of business entities, licensing, setting export and import quotas, control of state enterprises and state property, administrative procedures, etc. A direct effect of economic impact is investing in certain regions, sectors and enterprises that cannot withstand strong competition in the market due to the nature of their activity. For example, sectors of the economy that require knowledge have a high investment risk, the investment process takes place from time to time, projects are considered long-term and expensive. The main problem for an investor is to get complete information, because it is complete should receive information. decide where, in what form, for how long and safely to invest. In order to obtain such quality information, it is necessary to conduct a careful study, which should be used to select the object and apply the best method of its evaluation.

Two of the most important conditions for effective accumulation in the modernization process must be met: the protection of property rights, as well as macroeconomic stability. Firms can adapt to some kind of incentive system, often referred to as the investment climate, but often associated with risks, hazards, and losses. Its specificity determines the changes in the direction and intensity of accumulation by industry, region and business type. The investment environment may be in line with other business sectors and may not be in line with the country's expectations, such as government plans and economic modernization. Ensuring a high level of investment actually means expanding its use.

Literature:

1. Yuldasheva, GA, & Khamidov, K. (2022). Processes of modernization of the accounting system at enterprises. Gospodarka i Innowacje., 30, 230-231.
2. Yuldasheva, GA (2022). The significance of innovative experience in forming an increase in the level of income of the population. Devotees of Education, 8, 172-185.
3. Yuldasheva, G., & Kuchkarova, A. (2020). Investment in the development of the regions and the specific characteristics of their management. in financial-legal and innovation aspects of regional economy investment (pp. 543-547).

4. Yuldasheva, GA, & Toirjonov, J. (2022). Development of social infrastructure-development of the region. Gospodarka i Innowacje., 29, 149-154.
5. Achilov, AN (2018). Taking into account the consumption of commodity reserves in the chemical industry in our country and issues of its improvement. Economics and Finance (Uzbekistan), (8), 54-58.
6. Хомидов, К. К. (2019). Socioeconomic characteristics of employment in Uzbekistan. Инновационная наука, (7-8), 64-66.
7. Хомидов, К. К. (2019). Перспективный комплекс экономики Узбекистана. In Современная мировая экономика: проблемы и перспективы в эпоху развития цифровых технологий и биотехнологии (pp. 54-56).
8. Homidov, K. (2023). Conceptual approaches to the formation of a model for the sustainable development of tourist complexes. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 2(7), 33-38.
9. Homidov, K. (2023). Organizational and economic foundations of the organization of tourist complexes in the development of tourism in the regions. Journal of Agriculture & Horticulture, 3(7), 44-50.
10. Homidov Kakhkhorali Kurbonali ugli. (2023). Objective need for the formation and sustainable development of tourist complexes in the regions: https://doi.org/10.5281/zenodo.8151902. IQRO , 4(2), 42–45.
11. Хомидов, К. (2023). O‘zbekistonda turistik majmualar faoliyatini boshqaruv samaradorligi oshirish yo ‘llari. Economics and Innovative Technologies, 11(3), 154-160.
12. Хомидов, Х. (2023). Ҳудудларда туристик мажмуалар фаолиятини шакиллантириш ва тизимли бошқариш асосида ҳудудлар туристик салохиятидан самарали фойдаланиш масалалари. “ Milliy iqtisodiyotni isloh qilish va barqaror rivojlantirish istiqbollari” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to ‘plami., 412-415.
13. Хомидов,Қ.Қ.Ў.(2023).Организационно-экономический механизм развития туристических комплексов. In Новые технологии в учебном процессе и производстве (pp. 370-372).
14. Хомидов, Қ. Қ. (2023). Инновационные преимущества использования информационных технологий в туристической деятельности. In современные вопросы естествознания и экономики (pp. 421-424).6. Сафарова, Д. (2023). Использование информационных технологий для развития цифровой экономики и области статистики в республике. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(5), 171-177.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

TADBIRKORLIK KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISH ASOSIY OMILIDIR

Aliyev Akmal
Renessans ta’lim universiteti dotsenti

Bozorova Ozoda Raximovna
Renessans ta’lim Universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kundagi global muammmolardan biri kambag‘allikni qisqartirish masalalari o‘rganilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni qiskartirishda tadbirkorlikni rivojlantirishning iqtisodiy-ijtomoiy ahamiyati, tabdirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha mamlkatimiz hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni asosiy yo‘nalishlari o‘rganilgan. Izlanish natijalari bo‘yicha Respublikamizda kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha muayyan takliflar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Kambag‘allik, kambag‘allikni asosiy ko‘rsatkichlari, tadbirkorlik, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash, tadbirkorlik.

Abstract: This article examines one of today’s global challenges, poverty reduction. In particular, the economic and social importance of the development of entrepreneurship in the reduction of poverty in the Republic of Uzbekistan, the main directions of the measures implemented by the government of our country to support entrepreneurship activities were studied. Based on the results of the research, certain proposals were made to reduce poverty in our Republic.

Key words: Poverty, the main indicators of poverty, entrepreneurship, development of entrepreneurship, ensuring employment of the population, entrepreneurship.

Аннотация: В настоящее время проблема сокращения уровня бедности является глобальной задачей для всего мира. В статье изучается роль предпринимательства в сокрашения уровня бедности в Республики Узбекистан исходя из истории национального социально-экономического развития страны. Анализируются меры предпринимаемые правительственном страны направленные на поддержку предпринимательства его основные направления. На основе анализа достигнутых результатов предлагаются определенные мерипо дальнейщему сокращеннию уровня бедности в стране.

Ключевые слова: Бедность, основные показатели бедности. Предпринимательство по подержки предпринимательской деятелности.

KIRISH

Ijtomoiy-iqtisodiy tengsizlik va aholini kambag‘alligi hozirgi kunnning global muammolaridan biri bo‘lib, u jahonning ham rivojlanayotgan, ham rivojlangan iqtsodiyotlari uchun tegishlidir.

Kambag‘allik-nafaqat iqtisodiy muammo, balki munosib hayot kechirish uchun zarur bo‘lgan daromadlarni hamda asosiy imkoniyatlarni yo‘qligi bilan ifodalanuvchi ko‘p qirrali hodisadir.

Munosib hayot - barcha uchun ijtimoiy va ekologik tengliikni mavjudligidir. Har bir mamlakatda kambag‘allikni qisqartirishga va oxir oqibat uni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirilishi aholi guruhlari va mamlakatlar o‘rtasidagi tengsizlikni kuchayishini, iqtisodiy o‘sishni sekinlashuvini oldini oladi.

Shuning uchun ham bu muammoni hal qilish Birlashgan Millatlar tashkilotining 2030-yilgacha bo‘lgan rivojlanish strategiyasida asosiy vazifalardan biri etib belgilangan.

Har bir mamlakatda kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha dasturlar va strategiyalar ishlab chiqish va qabul qilishda mamlakatni tarixini, iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlarini, kambag‘allik darajasini o‘zgarishiga ta’sir etadigan asosiy omillarni hisobga olish hamda dunyo tajribasidan foydalanishi lozim. Ta’kidlash lozimki, hozirgi kunda barcha mamlakatlarda bu muammoni yechilishini yagona andozasi yo‘q.

O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni mamlakatimiz tomonidan rasman tan olinganidan so‘ng uni qisqartirishga qaratilgan muayyan yo‘nalishlar belgilib olindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga yo‘llagan murojaatnomasida ta’kidlanganidek: “Kambag‘allikni kamaytirish – bu

aholida tadbirkorlik ruhini uyg‘otish, insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish, yangi ish o‘rinlari yaratish bo‘yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish, demakdir”.

Tadbirkorlik, ya’ni o‘z mulkiy javobgarligi ostida, tavakkal qilib foyda olishga qaratilgan tashabbuskor faoliyat bo‘lib, qanday shakllarda tashkil etilishidan qat’iy nazar:

- aholini katta qismini, ya’ni ayollar, ish qidirayotgan, yetarli bilim va malakaga yega bo‘lmagan yoshlar, nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun ish topish va daromad manbaiga ega bo‘lishini ta’manlaydi;
- har bir shaxs uchun o‘z kelajagini yaxshiroq boshqarish, o‘z qobilyati va iste’dodini namoyon qilish;
- yangi ish joylarini tashkil etish, kengaytirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va sarmoya kiritish, kam xarajat bilan bozorni tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni qondirish soliq tushumlarini ko‘paytirish orqali aholini ijtimoiy-iqtisodiy masalalarini yechish;
- jahon va mintaqalar bozorlaridagi talab va kon’yukturani o‘rgangan holda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalangan holda milliy tovarlar tizimini diversifikatsiyalash, ularning nomenklaturasini muntazam yangilab borish va raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini beradi.

O‘zbekiston-aholini jadal o‘sib borayotgan mamlakat bo‘lib, hozir yurtimizda 14,8 millonta ish o‘rni bo‘lib, bu ehtiyoj 2026-yilga borib 16,5 milliontaga yetadi va agar qo‘shimcha ish o‘rinlari yaratilmasi, ishsizlar soni 3,1 million kishiga ortishi mumkin. Demak, munosib ish haqi to‘lanadigan yangi ish o‘rinlari yaratish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda-kambag‘allikka qarshi kurashda o‘ta muhim rol o‘ynaydi [1].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Kambag‘allikka qarshi kurash-jahon miqyosidagi global muammo bo‘lganligi sababli uni kelib chiqish sabablarini va bartaraf etishning samarali yo‘llarini tatbiq qilishga ko‘p sonli xorijiy va maxalliy iqtisodchi olimlarni ilmiy ishlari bag‘ishlangan. Bu muammoni o‘rganishga va uni bartaraf etishni ijtimoiy iqtisodiy yo‘nalishlari bir qator jahonga tanilgan nobel mukofoti sovrindorlari Amart’ya Sen, Banerji Abxijit, Ester Dyuflo va Maykl Kremerlarni ilmiy ishlarida o‘z aksini topgan. Amart’ya Sen 1998-yilda “Iqtisodiy farovonlikka qo‘shgan hissasi” uchun, Angus Dimon 2015-yilda “Iste’mol, kambag‘allik va ijtimoiy ta’minot muammolarini tahlili uchun”, Abjixit Banerji, Ester Dyuflo va Maykl Kremer 2019-yilda “Global kambag‘allik bilan kurashga tajriba nuqtayi nazaridan yondoshuv” ilmiy asarlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo‘lganlar. Hozirgi kunda bu iqtisodchilar tomonidan kambag‘allikni qiskartirish, bo‘yicha yaratilgan nazariyalar ko‘pchilik xorijiy va mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan to‘ldirilib borilyapti [2]. Xususan Respublikamiz iqtisodchi olimlari O.Xakimov [3], V.Adaturov [4], M.X. Abulqosimov [5] va boshqalarni ilmiy ishlarida mamlakatimizda kambag‘allikni qisqartirishning asosiy yo‘nalishlari tadqiq qilingan.

TADQIKOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida kompleks yondoshuv, qiyosiy tahlil, kuzatuv va statistik ma’lumotlarni tahlil qilish usullaridan foydalanilgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR MUXOKAMASI

Kambag‘allikni kamaytirish bu-aloxida tadbirkorlik ruxini uyg‘otish, ularni kasbga tayyorlash va va yangi ish o‘rinlarini ko‘paytirishga qaratilgan kompleks vazifa bo‘lganligi uchun hukumatimiz tomonidan yangi O‘zbekistonni “ijtimoiy davlat” tamoyili asosida qurish, insonlarga o‘z saloxiyatini ro‘yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, munosib hayot kechirishga zarur sharoitlarni yaratish maqsadida aholini tadbirkorlikka jalb qilish tizimi yaratiladi. Bu tizimni takomillashtirish, kambag‘allikni qisqartirish va tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni izchil davom ettirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi “Aholini tadbirkorlikka jalb qilish tizimini takomillashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PQ-4862-sonli qarori bilan: aholini, ayniqsa, yoshlar va xotin- qizlarni tadbirkorlika keng jalb qilish, mikromoliyalash tizimini takomillashtirish hamda tadbirkorlikni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha quyidagi vazifalar belgilandi:

- aholini tadbirkorlik bilan shug‘allanishga qiziqishi va manfaatdorligini oshirish;
- aholida tadbirkorlik sohasida zaruriy ko‘nikmalarni shaklantirishga qaratilgan o‘qitish tizimini joriy etish, mazkur jarayonga xalqaro tashkilotlar, nodavlat notijorat tashkilotlari va nodavlat ta’lim tashkilotlarini keng jalb qilish;

- tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan mikrokreditlash tizimini institutsional jihatdan takomillashtirish va rivojlantirish;
- aholi tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlashga oid ijtimoiy dasturlarni iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan uyg‘un va muvofiqlashtirilgan holda ishlab chiqish;
- tadbirkorlik ko‘nikmasi va tajribasiga ega bo‘lgan aholini va boo‘qa kichik biznes vakillari salohiyatini ro‘yobga chiqarish orqali ular faoliyatini kengaytirish va rivojlantirishga qaratilgan to‘laqonli tizimni yaratish;
- tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaxlit tizimni tashkil etish va yagona davlat tashkiloti tomonidan amalga oshirilishini va muvofiqlashtirib borilishini yo‘lga qo‘yish.

Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, kambag‘allikni qisqartirishning asosiy omillaridan biri-aholini daromadli ish bilan ta’mminlashdir. Shulardan kelib chiqqan holda kambag‘al va ishsiz fuqarolarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularning mehnat faolligini oshirish va kasb-hunarga o‘qitish maqsadida har bir hududda “Ishga marhamat” monomarkazlari, kasb-hunarga o‘qitish markazlari qisqa muddatli kasb-hunarga o‘qitish kurslari tashkil etildi.

Mamlakatimizda kambag‘allikni qisqartirishda zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-dekabrda qabul qilingan “Mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni[1] qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Farmonga muvofiq 2022-yil yanvardan har bir shahar, qishloq, ovul, shuningdek, mahallada tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta’minlash va kambag‘allikni qisqartirish masalalari bo‘yicha ma’sul hokim yordamchilari saylandi va ularning asosiy vazifalari belgilab berildi.

O‘tgan yillar davomida “mahallabay” tizimi o‘zini, aholini ijtimoiy-iqtisodiy muammmolarini hal etishda, samarali va ta’sirchanligini ko‘rsatdi. Joylarda mazkur tizim doirasida aniqlangan muammolarni hal qilish aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, aholi bandligini ta’minlash va tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida oxirgi besh yilda yurtimizda tadbirkorlik subyektlari soni 285 mingdan 590 mingtaga ko‘paydi. Bu bitta tumanda 2,5 mingdan ziyod yoki bir mahallada 50 nafardan ziyod tadbirkorlar faoliyati yo‘lga qo‘yilganini bildiradi. Bu esa xususiy sektor bilan o‘zaro manfaatli hamkorlikni yo‘lga qo‘yilishi, uni qo‘llab-quvvatlash natijasida joylarda bandilk masalalarini hal qilish imkoiniyatini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-fevraldagi “Tadbirkorlik subyektlarini toifalarga ajratish mezonlari hamda soliq siyosati va soliq ma’muriyatchiligini yanada takomillashtirish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-21-farmoniga asosan 2023-yil boshida barcha tumanlar 5 ta toifaga ajratiladi, ularga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur’atlaridan kelib chiqqan holda tabaqalashgan yengilliklar berildi. Natijada o‘tgan yili 1 mln.nafar, joriy yilning birinchi choragida esa 210 ming nafar aholi kambag‘allikdan chiqarildi. Har yili oilaviy tadbirkorlikka 13 trln. so‘m kredit va 1,5 trln. so‘m subsidiyalar ajratilmoqda. Ijtimoiy himoya reyestri orqali 2,3 mln. kam ta’minlangan oila, xotin-qizlar, yolg‘iz keksalar va nogironligi bo‘lgan shaxslar moddiy yordam bilan qamrab olindi.

Lekin bu natijalar, Prezidentimiz tomonidan, 2023-yil 15-may kuni kambag‘allikni qisqartirish va bandlikni ta’minlash chora tadbirlari muxokamasi yuzasidan videoselektor yig‘ilishida, ta’kidlanganidek hali yetarli emas.

Shu bois O‘zbekiston Respublikai Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Kambag‘allikni qisqartirishga bag‘ishlangan II Xalqaro forum ishtirokichilarga yo‘llagan tabrigida ta’kidlanganidek “Eng avvalo yangi ish o‘rinlarini yaratish va aholi daromadlarini oshirishning “drayveri” bo‘lgan xususiy sektor va tadbirkorlik uchun eng qulay sharoitlarni yaratib berish, ularni izchil qo‘llab-quvvatlash doimiy e’tibormiz markazida bo‘ladi. Xususan, ishsiz fuqarolarni o‘qitish va ishga joylash tashabbusini bildirgan faol tadbirkorlarga “ijtimoiy kontrakt” tizimi asosida qo‘shimcha imtiyozlar paketi taqdim etiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatida kambag‘allikni qisqartirish masalasini alohida o‘rin tutishidan kelib chiqqqan xolda, bu yo‘nalishidan kelib chiqqan holda, bu yo‘nalishda amalga oshirilgan chora-tadbirlarni hamda, iqtisodchi olimlar tomonidan bajarilgan ilmiy-tadqiqot natijalarini o‘rgangan holda bu yo‘nalishda belgilangan tadbirlarni samaradorligini oshirish bo‘yicha quyidagi takliflarni bildirmoqchimiz:

- mamlakatimizda kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha davlat boshqaruv tizimini takomillashtirish;
- kambag‘allikka qarshi kurashish “mahallabay” tizimida belgilangan chora- tadbirlarni samaradorligini oshirish uchun iqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalanish;

1 lex.uz›docs/5758155

- “Mahallabay” tizimini bugungi kunda ham moliyalashtirish manbalari, ham aholini qamrab olish darajasi bo‘yicha tashkiliy tuzilma bo‘lganligi uchun uni samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish;
- kambag‘allik darajasini qisqartirish bo‘yicha mamalakatimizda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni samardorligini oshirish uchun xorij tajribasidan keng foydalanish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O.Xakimov. Imkoniyat va imtiyoz, xarakat va intilish har bir oilani farovonlik sari yetaklaydi. T.:Yangi O‘zbekiston, 2021 y., 12-dekabr, 250-son, 3 bet.
2. М.Камилова, Д.Сайдалиева. Нобелевский контест сокращения бедности в Узбекистан. Ж.: Экономического обозрение №1(289) 2024 г. стр 42-47.
3. О.Хакимов. “Борьбы с бедностью начинается с мест”. ЭО.№11(251) 2020 г. стр. 8-15
4. В.Адатуров. “Глобальная борьба с бедностью”. ЭО. №11(251) 2020 г. стр. 16-21
5. M.X.Abulkosimov. “Kambag‘allikka qarshi kurash-shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashning muhim yo‘nalishi”. Iqtisod va moliya №2(134), 2020 y. 134-144 betlar.
6. Б.Хамидов. Бедность в Узбекистане. ЭО. №5(245) 2020г.
7. С.Воронин. Пути понижения бедности. ЭО. №2(242) 2020 г.

KICHIK BIZNESNI MAHALLIY DARAJADA BOSHQARISH HOLATINI BAHOLASHDA MAVJUD IQTISODIY SALOHIYATNI HISOBGA OLGAN HOLDA YONDASHISH USLUBIYOTI

Ubaydullayev Akmal Tulkinboyevich
I.f.f.d (PhD), “University of Business and Science”

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik biznes faoliyatini o‘ziga xos xususiyatlarining mahalliy boshqaruv bilan mushtarak jihatlari, kichik biznesni mahalliy darajada boshqarish iqtisodiy mexanizmining tarkibi, kichik biznesni mahalliy darajada boshqarish iqtisodiy mexanizmi samaradorligini baholashning uslubiy masalalari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: kichik biznes, iqtisodiy mehanizm, samaradorlik.

Abstract: This article discusses aspects of the specifics of small business activities common with local government, the structure of the economic mechanism of small business management at the local level, methodological issues of evaluating the effectiveness of the economic mechanism of small business management at the local level.

Key words: small business, economic mechanism, efficiency.

Аннотация: В данной статье рассмотрены общие с местным самоуправлением аспекты специфики деятельности малого бизнеса, структура экономического механизма управления малым бизнесом на местном уровне, методические вопросы оценки эффективности экономического механизма управления малым бизнесом на местном уровне.

Ключевые слова: малый бизнес, экономический механизм, эффективность.

KIRISH

Kichik biznes sohasining boshqaruv obyekti jihatidan o‘ziga xos xususiyat va tavsiflarining kuchli darajada namoyon bo‘lishi, ayniqsa, kichik biznesni mahalliy darajada boshqarishda mazkur holatni to‘liq e’tiborga olgan holda faoliyat samaradorligini ta’minlashning ahamiyatini kuchaytirmoqda. “Mahalliy o‘zini o‘zi boshqaruv organlari o‘z hududlarida biznesni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishiga asoslanuvchi mahalliy-xususiy sheriklik usullari tobora kengayib bormoqda. Kichik tadbirkorlikning rivojlanishi – bu qo‘shimcha ish o‘rinlari, mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni mahalliy ehtiyojlar uchun amalga oshirish, mahalliy byudjetga soliq to‘lovlarini namoyon etadi. Yirik korxonalarda ishlab chiqarishning pasayishi va ish o‘rinlarining qisqarishi sharoitida kichik biznes ko‘plab mahalliy tuzilmalarda hayotni ta’minlashning asosiy omiliga aylanmoqda”. Bu esa muntazam ravishda kichik biznesni mahalliy darajada boshqarishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirib borishni taqozo etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodiy adabiyotlarda mexanizm tushunchasi ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, D.M. Juravlev “Tizimning ko‘plab elementlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonlarining ifodasi sifatidagi “mexanizm” tushunchasi o‘z vaqtida texnika fanlaridan olingan bo‘lib, mexanizm tushunchasi ostida mashina, apparat yoki asbobni harakatga keltiruvchi, ta’sirni uzatuvchi va energiyani o‘zgartiruvchi ichki tuzilmasi nazarda tutiladi. Umumiy holatda mexanizm kirish (energiya) va chiqish (talab etilayotgan natija), o‘zaro ta’sir qiluvchi (yuklama) va boshqa elementlar (ish)ni harakatga keltiruvchi (energiyani uzatish)ning oldindan belgilangan parametrlariga ega bo‘lgan, muayyan tarzda o‘zaro bog‘langan alohida elementlarini namoyon etadi.

Texnik tizimlarga taqqoslaganda, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarga nisbatan “mexanizm” atamasi jo‘shqinlik, o‘zgaruvchanlik, tarkibiy elementlarning bir turda bo‘lmasligi, dastlabki holatga qaytish imkonining mavjud emasligi va boshqa funksional tavsiflar bilan bog‘liq bo‘lgan qator xususiyatlarga ega” [2], deb ta’kidlaydi.

Bundan ko‘rinadiki, mexanizm – bu muayyan ichki tartibga ega bo‘lgan, hodisa yoki jarayonlarga kuch (ta’sir) beruvchi ichki elementlarning o‘zaro bog‘liqlik va ta’sirdagi harakatidir. Mexanizm tushunchasiga berilgan ta’riflar va izohlar pirovardida o‘zining mazmunan yaqinligi va shaklan o‘xshashligi bilan ajralib turadi. Bu boradagi qarashlar va ular asosidagi mulohazalarni quyidagi xulosa orqali ifodalash mumkin: “Biz “mexanizm” atamasining har qanday turlicha ta’riflari, manbalaridan foydalanishimizdan qat’iy nazar, u umumiy asosga ega: mexanizm – bu obyektni harakatga keltiruvchi ko‘plab o‘zaro bog‘liq elementlardir. Bu o‘rinda ikkita yondashuv ajralib turadi: mexanizm obyektning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi elementlar majmui sifatida hamda obyektning rivojlanishini ta’minlovchi elementlarning o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’siri sifatida qaralishi mumkin” [3].

Shuni ta’kidlash kerakki, faqat iqtisodiy parametrlarni hisobga oladigan va guruh tuzish ko‘lamining xususiyatlarini, tadbirkorlik faoliyatining kollektivlik darajasini hisobga olmaydigan boshqaruv yondashuvi kichik biznesning keng ko‘lamli rivojlanishini ta’minlay olmaydi va faqat “zaif yoki samarasiz tadbirkorlik” ning ishlashiga olib keladi [4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada belgilangan tadqiqot vazifalarini hal etish uchun statistik, solishtirma tahlil usuli, korrelyasion va regression tahlil, so‘rovnoma va boshqa usullar qo‘llanilgan.

Solishtirma tahlil usuli – bu umumiy ilmiy usullar qatoriga kirib, u empirik tahlil xarakteristikasiga ega. Uning turlari ko‘p, masalan, solishtirmataqqoslash, tarixiy solishtirma va boshqalar. Statistik usulning umumiy mohiyatini quyidagicha izohlash mumkin: yig‘ilgan ma’lumot bazasi ma’lum kategoriyalar bo‘yicha guruhlanishi, tizimlashtirilishi hamda ikki va undan ko‘p bo‘lgan bir guruh va rekvizitga ega ko‘rsatkichlarni bir-biri bilan nisbiy solishtirish amalga oshiriladi va holatga baho beriladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlar bo‘yicha kichik biznesni mahalliy darajada boshqarish samaradorligini baholashning murakkabligi bu boradagi amalga oshirilgan hisob-kitob yoki qo‘llanilgan usul erishilgan natijaning mahalliy boshqaruv samaradorligi bilan bevosita bog‘liqligini ifodalay olmasligi orqali namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra, hududlardagi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish natijalari tarkibida aynan mahalliy darajada boshqarishning ta’siri hisobiga olingan qismini aniqlashning ilmiy-uslubiy asosi tadqiqotning diqqat markazida turadi. Umumiy holda, kichik biznesni boshqarish darajasini baholash uchun umumiy iqtisodiyot natijalari bilan kichik biznes sub’yektlari faoliyat natijalari o‘zaro taqqoslab ko‘riladi.

Viloyat tumanlari iqtisodiy salohiyatining turliligi sharoitida har bir tumandagi tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish natijalari tarkibida aynan mahalliy darajada boshqarishning ta’siri hisobiga olingan qismini aniqlash muhim. Bunda tumanlar iqtisodiy salohiyatini shartli tarzda bir xil darajaga keltirib, natijalarni qaytadan hisoblash chiqish bu boradagi o‘ziga xos yondashuv hisoblanadi. Mazkur uslubiy yondashuvda quyidagi ko‘rsatkich va hisob-kitoblardan foydalanish tavsiya etiladi (1-jadval).

1-jadval: Hududlar bo‘yicha kichik biznesni mahalliy darajada boshqarish holatini baholashda mavjud iqtisodiy salohiyatga ko‘ra yondashish uslubiyoti[1]

Ko‘rsatkich	Hisoblash tartibi	Shartli belgilar
Hududlar bo‘yicha kichik biznes sub’yektlari nisbiy faoliyat barqarorligining oshishi koeffitsiyenti	$K_{FB} = \frac{\sum JK}{\sum KBK} = \frac{\sum_{i=1}^{m} JK_{in-1} / \sum_{i=1}^{m} JK_{in}}{\sum_{i=1}^{m} KBK_{in-1} / \sum_{i=1}^{m} KBK_{in}}$	K_{FB} - hududlar bo‘yicha kichik biznes sub’yektlari nisbiy faoliyat barqarorligining oshishi koeffitsiyenti; ∑JK - jami korxonalarning tahlil davridagi nisbiy barqarorlik o‘sish sur’atlari yig‘indisi, foiz; ∑KBK - kichik biznes korxonalarning tahlil davridagi nisbiy barqarorlik o‘sish sur’atlari yig‘indisi, foiz; JK - faoliyat ko‘rsatmayotgan jami korxonalar soni, birlik; KBK - faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik korxonalar soni, birlik; n – tahlil qilinayotgan davrdagi muayyan yil; i = 1…m - tahlil davridagi yillar soni.

1 Muallifning ishlanmasi asosida tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Hududlardagi faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik biznes korxonalarining solishtirma salmog‘i indeksi	$I_{FK} = \frac{\sum_{i=1}^{n} HQ_i / UQ_i}{n}$	I_{FK} - hududlardagi faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik biznes korxonalarining solishtirma salmog‘i indeksi; HQ - muayyan hududdagi faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik biznes korxonalari soni, birlik; UQ - barcha hududlar bo‘yicha faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik korxonalar umumiy soni, birlik; n – tahlil qilinayotgan davrdagi yillar soni.
Muayyan hududdagi faoliyat ko‘rsatmayotgan jami korxonalar tarkibida faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik biznes korxonalarining ulushi	$I_{KBU} = \frac{\sum_{i=1}^{n} KBK_i / JK_i}{n}$	I_{KBU} - hududdagi faoliyat ko‘rsatmayotgan jami korxonalar tarkibida faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik biznes korxonalarining ulushi indeksi; JK - faoliyat ko‘rsatmayotgan jami korxonalar soni, birlik; KBK - faoliyat ko‘rsatmayotgan kichik korxonalar soni, birlik; n – tahlil qilinayotgan davrdagi yillar soni.
Kichik biznes sub’yektlari faoliyati natijalarining yillar davomidagi o‘zgarishlarini ifodalovchi o‘rsatkichlarning o‘rtacha arifmetik qiymati	$O'D_{KB} = \frac{\sum_{i=1}^{n} X_y / X_{y-1}}{n}$	O‘D_{KB} - kichik biznes sub’yektlari faoliyati natijalarining yillar davomidagi o‘zgarishlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlarning o‘rtacha arifmetik qiymati, baravar; X - kichik biznes sub’yektlari muayyan faoliyati natijalarining qiymati, mlrd. so‘m; y - tahlil qilinayotgan muayyan yil; n - tahlil qilinayotgan davrdagi yillar soni.
Kichik biznes sub’yektlari faoliyati natijalarining tahlil davridagi o‘zgarishlarini ifodalovchi umumiy o‘rtacha reytingi	$UR_{KB} = \sum_{i=1}^{n} R_i UR_{KB} = \sum_{i=1}^{n} R_i$	UR_{KB} - kichik biznes sub’yektlari faoliyati natijalarining tahlil davridagi o‘zgarishlarini ifodalovchi umumiy o‘rtacha reytingi; RR - kichik biznes sub’yektlarining tahlil davridagi muayyan faoliyati bo‘yicha reytingi, o‘rin; i - reyting baholashda hisobga olinayotgan ko‘rsatkich; n - reyting baholashda hisobga olinayotgan ko‘rsatkichlar soni.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, yuqoridagi hisob-kitoblar orqali baholangan natijalar umumiy tavsif kasb etadi. Chunki, ushbu ko‘rsatkichlar:

birinchidan, hududlarning iqtisodiy salohiyati darajalarini hisobga olmaydi;

ikkinchidan, bu natijalar aynan mahalliy darajada boshqarish ta’siri ekanligini ifodalay olmaydi.

Shunga ko‘ra, hududlardagi kichik biznes faoliyatidagi natijalarning hosil bo‘lishi ko‘p jihatdan ularning iqtisodiy salohiyatiga bog‘liq. Bunda hududlarning faoliyat natijalari asosiy iqtisodiy faoliyat ko‘rsatkichlarining iqtisodiy resurs birligiga nisbati orqali baholanishi lozim. Bizning tadqiqotimiz doirasida maxalliy (xududiy) resurslar sifatida quyidagilarni hisobga olish tavsiya etiladi:

1) hududlardagi aholi soni.
2) hududlardagi kichik biznes sub’yektlarida bandlar soni;
3) hudud maydoni.

Namangan viloyati tuman va shaharlari kesimida mahalliy darajada boshqarish iqtisodiy mexanizmining samaradorligini baholashda kichik biznes sub’yektlari faoliyati natijalarini ifodalovchi quyidagi ko‘rsatkichlar belgilab olindi:

1) kichik biznes sub’yektlari tomonidan ishlab chiqarilgan yalpi qishloq xo‘jaligi mahsuloti hajmi;
2) kichik biznes sub’yektlari tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi;
3) kichik biznes sub’yektlari tomonidan ishlab chiqarilgan iste’mol mollari hajmi;
4) kichik biznes sub’yektlari tomonidan amalga oshirilgan chakana savdo aylanmasi hajmi;
5) kichik biznes sub’yektlari tomonidan ko‘rsatilgan jami xizmatlar hajmi.

Namangan viloyatida 2018–2022-yillarda mazkur ko‘rsatkichlarning o‘rtacha arifmetik qiymati (O‘DKB) hamda reytingi bo‘yicha ma’lumotlarni quyidagi jadval orqali kuzatish mumkin (2-jadval).

2-jadval: Namangan viloyatida 2018–2022-yillarda kichik biznes sub'yektlari faoliyati natijalarini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar[2]

Shahar va tumanlar	Yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi		Sanoat mahsulotlari hajmi		Iste'mol mollari hajmi		Chakana savdo aylanmasi hajmi		Jami ko'rsatilgan xizmatlar hajmi	
	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting
Namangan sh.	1,228	2	1,282	9	1,268	8	1,273	6	1,212	12
Mingbuloq	1,275	1	1,865	1	2,923	1	1,291	4	1,402	2
Kosonsoy	1,139	11	1,520	4	1,480	3	1,206	12	1,376	5
Namangan	1,152	10	1,198	12	1,212	9	1,306	3	1,245	11
Norin	1,219	3	1,383	7	1,130	12	1,267	7	1,404	1
Pop	1,212	4	1,201	11	1,367	7	1,363	1	1,333	7
To'raqo'rg'on	1,192	6	1,622	3	1,391	6	1,230	9	1,280	10
Uychi	1,156	9	1,330	8	1,162	10	1,333	2	1,399	3
Uchqo'rg'on	1,181	7	1,233	10	1,155	11	1,238	8	1,339	6
Chortok	1,164	8	1,408	6	1,460	5	1,277	5	1,324	8
Chust	1,134	12	1,753	2	1,723	2	1,226	10	1,379	4
Yangiqo'rg'on	1,121	5	1,462	5	1,463	4	1,216	11	1,286	9

Namangan viloyati shahar va tumanlarining alohida faoliyat turlari natijalari bo'yicha reyting ma'lumotlari asosida hisoblangan umumiy reytingni quyidagi jadval orqali guruhlarga ajratilgan holda ifodalash mumkin (3-jadval).

3-jadval: Namangan viloyati shahar va tumanlarining kichik biznes faoliyat natijalari bo'yicha umumiy o'rtacha reytingi[3]

Daraja guruhlari	Hududlar
Yuqori daraja (1 – 4)	Mingbuloq (1,8)
O'rta daraja (4 – 6)	To'raqo'rg'on (6,8), Yangiqo'rg'on (6,8), Uychi (6,4), Chortoq (6,4), Norin (6), Pop (6), Chust (6)
Quyi daraja (7 – 12)	Namangan (9), Uchqo'rg'on (8,4), Namangan sh. (7,4), Kosonsoy (7)

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2018–2022-yillarda Namangan viloyati shahar va tumanlarining kichik biznes faoliyat natijalari bo'yicha umumiy o'rtacha reytingi darajasi bo'yicha Mingbuloq tumani peshqadamlik qilsa, aksincha, Namangan tumani eng oxirgi o'rinni egallagan.

Navbatdagi bosqichda 2-jadvalda keltirilgan Namangan viloyati hududlarining 2018–2022-yillar bo'yicha o'rtacha geometrik qiymatdagi tuzatish koeffitsiyentlaridan foydalangan holda kichik biznes sub'yektlari faoliyat natijalarini qaytadan hisoblab chiqildi (4-jadval).

2 Muallifning ishlanmasi asosida tuzilgan.
3 Muallifning ishlanmasi asosida tuzilgan.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

4-jadval: Namangan viloyatida kichik biznes sub'yektlari faoliyati natijalarini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlarning hudud iqtisodiy salohiyati jihatidan tuzatilgan qiymati va reytingi[4]

Shahar va tumanlar	Yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi		Sanoat mahsulotlari hajmi		Iste'mol mollari hajmi		Chakana savdo aylanmasi hajmi		Jami ko'rsatilgan xizmatlar hajmi	
	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting	$O'D_{KB}$	Reyting
Namangan sh.	1,262	2	1,3141	9	1,298	8	1,312	5	1,229	12
Mingbuloq	1,276	1	1,865	1	2,923	1	1,292	6	1,402	2
Kosonsoy	1,146	12	1,527	4	1,490	5	1,214	12	1,388	5
Namangan	1,181	9	1,227	11	1,242	9	1,340	2	1,277	11
Norin	1,214	5	1,380	7	1,125	12	1,261	10	1,401	3
Pop	1,217	4	1,208	12	1,376	7	1,372	1	1,340	8
To'raqo'rg'on	1,236	3	1,692	3	1,449	6	1,275	8	1,328	9
Uychi	1,150	10	1,3144	8	1,151	11	1,327	3	1,399	4
Uchqo'rg'on	1,203	6	1,264	10	1,184	10	1,262	9	1,363	6
Chortok	1,195	7	1,442	6	1,499	3	1,315	4	1,361	7
Chust	1,190	8	1,847	2	1,814	2	1,279	7	1,456	1
Yangiqo'rg'on	1,149	11	1,513	5	1,498	4	1,248	11	1,307	10

Yuqoridagi Namangan viloyati shahar va tumanlarining alohida faoliyat turlari natijalariga ko'ra reyting ma'lumotlari asosida hisoblangan umumiy reyting singari hudud iqtisodiy salohiyati jihatidan tuzatilgan qiymati reytingini guruhlar bo'yicha aniqlandi (5-jadval).

5-jadval: Namangan viloyati shahar va tumanlarining hudud iqtisodiy salohiyati jihatidan tuzatilgan kichik biznes faoliyat natijalari bo'yicha umumiy o'rtacha reytingi[5]

Daraja guruhlari	Hududlar (farqi +,-)
Yuqori daraja (1 – 3)	Mingbuloq (2,2; -0,4)
O'rta daraja (4 – 6)	Chust (4; +2,0), Chortoq (5,4; +1,0), To'raqo'rg'on (5,8; +1,0), Pop (6,4; -0,4), Norin (7,4; -1,4)
Quyi daraja (7 – 12)	Namangan sh. (7,2; +0,2), Uychi (7,2; -0,8), Kosonsoy (7,6; -0,6), Uchqo'rg'on (8,2; +0,2), Yangiqo'rg'on (8,2; -1,4), Namangan (8,4; +0,6)

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Namangan viloyati shahar va tumanlarida faoliyat ko'rsatayotgan kichik biznesning asosiy ko'rsatkichlari natijalari hududning iqtisodiy salohiyati jihatidan tuzatish kiritilgandan so'ng yo ijobiy (+), yoki salbiy (-) tomonga o'zgargan. Jumladan, Chust (+2,0), Chortoq (+1,0), To'raqo'rg'on (+1,0), Uchqo'rg'on (+0,2), Namangan (+0,6) tumanlari va Namangan shahri (+0,2)da reyting o'rinlarida yuqoriga siljishlar bo'lsa, Mingbuloq (-0,4), Pop (-0,4), Norin (-1,4), Uychi (-0,8), Kosonsoy (-0,6), Yangiqo'rg'on (8,2; -1,4) tumanlari reyting ko'rsatkichlari, aksincha, pastlagan.

Mazkur dissertatsiya doirasida "BUSINESS INDICATOR" Hududlarda tadbirkorlikning rivojlanganlik darajasi ko'rsatkichlarini hisoblash va baholash bo'yicha avtomatlashtirilgan onlayn axborot tizimi ma'lumotlari asosida Namangan viloyatida tadbirkorlikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni boshqarish darajasi tahlil qilingan. Bunda viloyat tuman va shaharlarida tadbirkorlik rivojlanganligining umumiy darajasidan kelib chiqqan holda, tadbirkorlardan kelib tushgan murojaatlar, tadbirkorlik sub'yektlarining yashovchanligi, hududda bo'sh turgan bino-inshootlar va uchastkalardan foydalanish, aholini ish bilan ta'minlash, hududdagi tadbirkorlarning davlat byudjet tushumlaridagi ulushi indikatorlarining yillar bo'yicha o'rtacha ma'lumotlari hisoblab chiqildi (6-jadval).

4 Muallifning ishlanmasi asosida tuzilgan.
5 Muallifning ishlanmasi asosida tuzilgan.

6-jadval: Namangan viloyati tuman va shaharlarida tadbirkorlardan kelib tushgan murojaatlar[6]

Tumanlar	Tadbirkorlardan kelib tushgan murojaatlar	Tadbirkorlik sub'yektlarining yashovchanligi	Bo'sh turgan bino-inshootlar va uchastkalardan foydalanish	Aholini ish bilan ta'minlash	Tadbirkorlarning davlat byudjet tushumlaridagi ulushi
Kosonsoy	9,20	5,55	5,98	3,13	1,18
Mingbuloq	8,75	5,88	6,03	3,30	1,60
Namangan sh.	8,85	5,78	5,28	3,85	2,05
Namangan	9,20	5,68	5,73	4,13	1,33
Norin	8,55	5,90	5,73	3,15	1,23
Pop	8,83	5,73	4,95	2,78	1,45
To'raqo'rg'on	9,48	6,23	6,30	3,03	1,35
Uchqo'rg'on	9,00	5,55	6,25	2,95	1,48
Uychi	8,85	5,53	5,93	3,73	1,45
Chortoq	8,90	5,35	5,55	2,93	1,15
Chust	8,93	5,35	6,03	3,00	1,20
Yangiqo'rg'on	8,80	5,38	5,03	2,73	1,25
Viloyat bo'yicha	**6,13**	**4,50**	**5,80**	**3,45**	**1,70**

Mazkur reyting uslubiyotidagi o'ziga xos jihat – ayrim indikatorlarning hududdagi tadbirkorlar o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalari asosida shakllantirilishi hisoblanadi. Jumladan, shunday indikatorlar qatorida tadbirkorlarning davlat tashkilotlariga bo'lgan ishonchi (1-indikator), bank xizmatlari ko'rsatilishi sifati (2-indikator), muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlariga ulanish va ta'minlanganligi (3-indikator), homiylikka va boshqa tadbirlarga majburiy jalb etish (4-indikator)ni ko'rsatish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kichik biznes subyektlari faoliyatini tartibga solish, ayniqsa, muayyan maqsadlarga erishish yo'nalishida yaxlit soha sifatida boshqarishning zarurligini bu boradagi "o'ziga xos tizimli zanjir" orqali ifodalash mumkin.

Kichik biznesning afzal tomonlaridan biri – bu undagi boshqaruvning sodda va ixchamligi hisoblanadi. Har qanday iqtisodiy subyekt singari kichik biznes ham alohida soha sifatida boshqaruv jarayonlarini taqozo etadi, biroq bu o'rinda, boshqa iqtisodiy subyektlardan farq qiluvchi, o'ziga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi.

Kichik biznes faoliyati o'z tabiatiga ko'ra ko'proq mahalliy boshqaruvga yaqin hisoblanib, tadqiqot davomida mazkur qoidani asoslovchi holatlar ifodalab berilgan.

Kichik biznes subyektlarini boshqarishda mazkur jarayonning mahalliy boshqaruv idoralari faoliyati bilan mushtarakligini ochib berish muhim hisoblanib, bunda qator yondashuvlar, shu jumladan, kichik biznesning afzallik va kamchiliklari nuqtai nazaridan yondashuvdan foydalanish mumkin. Shunga ko'ra, mqolada dastlab kichik biznes afzallik jihatlarining soha korxonalariga ta'siri hamda mahalliy boshqaruv bilan mushtarakligi holatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

6 Muallif tomonidan quyidagi manba asosida tuzilgan: "BUSINESS INDICATOR" Hududlarda tadbirkorlikning rivojlanganlik darajasi ko'rsatkichlarini hisoblash va baholash bo'yicha avtomatlashtirilgan onlayn axborot tizim. - https://b-indicator.uz

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бокаев А.В. Местное самоуправление и малый бизнес. Бизнес становится главным фактором поддержания жизни во многих муниципальных образованиях. // Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальский государственный университет экономики и права). - Электронный научный журнал. 2011. №3. -http://eizvestia.isea.ru
2. Журавлев Д.М. Организационно-экономический механизм управления устойчивым развитием региона // Креативная экономика. – 2019. – Том 13. – № 2. – С.249-260. doi:10.18334/ce.13.2.39905
3. Бычкова А.Н. Экономический механизм: определение, классификация и применение.-Вестник Омского университета. Серия "Экономика". 2010. № 4. С. 37.
4. Убайдуллаев А.Т. Кичик бизнесни бошқаришда услубий ёндашувлар.// "Zamonaviy ta`lim tizimini rivojlantirish va unga qaratilgan kreativ g`oyalar, takliflar va yechimlar" mavzusidagi 23-sonli respublika ilmiy-amaliy on-line konferensiyasi materiallari to`plami 15-sentyabr , 2021-yil 23-son.
5. https://scholar.google.com
6. Требова С.В., Плешаков П.С. Предпринимательские способности населения: понятие и измерение // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №9(17), 2012. –www.sisp.nkras.ru
7. Артемова О.В., Логачева Н.М., Нестеренко И.Ю. Ресурсы для развития малого и среднего предпринимательства региона //Социум и власть. 2018. № 2 (70). С.48-55.;
8. Багинова В.М., Беломестнов В.Г. Потенциал развития малого промышленного предпринимательства в регионе. // Известия Иркутской государственной экономической академии. 2015. Т. 25, № 6. С.999-1003.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ХИМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Бибутова Шахло Саъдуллаевна
Независимый соискатель Ташкентского государственного экономического университета

Аннотация: Данная статья исследует процесс формирования механизмов стратегического управления развитием химической отрасли. В современных условиях глобализации и интенсивного развития технологий, химическая отрасль сталкивается с рядом вызовов и возможностей, требующих эффективного стратегического управления для обеспечения устойчивого развития и конкурентоспособности. В статье анализируются основные факторы, влияющие на развитие химической отрасли, и рассматриваются ключевые аспекты формирования механизмов стратегического управления, включая определение миссии и целей, анализ внутренней и внешней среды, выбор стратегических направлений и инструментов реализации.

Ключевые слова: стратегическое управление, химическая отрасль, механизмы, конкурентоспособность, устойчивость, стратегические направления, инструменты.

Annotatsiya: Ushbu maqola kimyo sanoati rivojlanishini strategik boshqarish mexanizmlarini shakllantirish jarayonini o‘rganadi. Bugungi globallashuv va texnologiyaning jadal rivojlanishi sharoitida kimyo sanoati barqaror rivojlanish va raqobatbardoshlikni ta’minlash uchun samarali strategik boshqaruvni talab qiluvchi qator muammolar va imkoniyatlarga duch kelmoqda. Maqolada kimyo sanoati rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilinadi va strategik boshqaruv mexanizmlarini shakllantirishning asosiy jihatlari, jumladan, missiya va maqsadlarni aniqlash, ichki va tashqi muhitni tahlil qilish, strategik yo‘nalishlar hamda amalga oshirish vositalarini tanlash ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: strategik menejment, kimyo sanoati, mexanizmlar, raqobatbardoshlik, barqarorlik, strategik yo‘nalishlar, vositala.

Abstract: This article explores the process of forming mechanisms for strategic management of the development of the chemical industry. In today’s conditions of globalization and intensive technology development, the chemical industry faces a number of challenges and opportunities that require effective strategic management to ensure sustainable development and competitiveness. The article analyzes the main factors influencing the development of the chemical industry and examines the key aspects of the formation of strategic management mechanisms, including the definition of mission and goals, analysis of the internal and external environment, the choice of strategic directions and implementation tools.

Key words: strategic management, chemical industry, mechanisms, competitiveness, sustainability, strategic directions, tools.

ВВЕДЕНИЕ

Стратегическое управление в химической отрасли − это процесс разработки и реализации долгосрочных стратегий, направленных на достижение конкурентных преимуществ, устойчивого развития и успешного функционирования химических предприятий. Оно охватывает планирование, организацию, контроль и принятие решений, направленных на определение целей, выбор путей достижения этих целей и мобилизацию ресурсов для их реализации.

Проблемой стратегического управления химической отрасли занимались следующие исследователи. В частности, Н.В. Кузнецова считает, что химическая отрасль является одним из самых научно-изученных промышленных секторов[1]. Стоит отметить, что нынешняя ситуация на нефтехимических предприятиях такова, что наблюдается снижение темпов рентабельности, и одновременно увеличивается производство, связанное с нефтехимической отраслью. По этой причине появилась существенная необходимость в том, чтобы пересмотреть стратегию развития химического комплекса как единой струк-

1 Кузнецова Н.В. Формирование системы стратегического управления нефтехимиче-ским комплексом региона. / автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.05. - Казань, 2009. – 24 с.

туры производств, которые связаны технологически[2]. С точки зрения А.С. Михайлова, на данный момент главным условием конкурен-тоспособности предприятия, занятого в химической промышленности, и обяза-тельной составляющей его структуры является качество работы сотрудников, которое определяется как комплекс его функций и признаков[3].

Рисунок 1: Стратегическое управление в химической отрасли[4]

Стратегическое управление в химической отрасли включает в себя анализ внешней и внутренней среды, идентификацию потенциальных рыночных возможностей и вызовов, разработку стратегических планов, а также их реализацию и контроль. Основные цели стратегического управления включают увеличение доли рынка, повышение эффективности производства, разработку новых продуктов и технологий, управление рисками и обеспечение устойчивого развития организации. Стратегическое управление в химической отрасли относится к процессу разработки, реализации и контроля стратегий, направленных на достижение конкурентного преимущества и устойчивого развития химических предприятий. Оно включает в себя анализ внутренней и внешней среды, определение целей и миссии организации, выбор стратегических направлений и разработку механизмов и инструментов их реализации. В химической отрасли, как и в других отраслях, стратегическое управление имеет ряд особенностей и вызовов.

Стратегическое управление в химической отрасли направлено на определение долгосрочных целей, выбор конкурентных стратегий и принятие решений, которые обеспечат успешное развитие компаний в изменчивой и высокотехнологичной среде.

В химической отрасли стратегическое управление также учитывает особенности, связанные с безопасностью и экологическими вопросами. Оно направлено на обеспечение соблюдения норм и стандартов безопасности, минимизацию воздействия на окружающую среду и разработку экологически чистых технологий. Стратегическое управление в химической отрасли требует глубокого понимания рынка, технологических тенденций, конкурентных сил и потребностей клиентов. Оно включает в себя принятие решений по распределению ресурсов, инвестициям в исследования и разработки, партнер-

2 Москалева К. А.Нефтяная промышленность России// Молодой ученый. – 2017. – № 22. – с. 282-285.
3 Михайлов С.А. Особенности формирования и развития конкурентоспособности российских промышленных компаний нефтехимической отрасли // Стратегии биз-неса. – 2017. – № 12. – с. 10.
4 Подготовлено автором.

ствам и стратегическим альянсам, а также управлению процессами производства, снабжением, логистикой и маркетингом. Развитие химической отрасли зависит от множества факторов, которые оказывают влияние на ее состояние и перспективы.

Учитывая все эти факторы, компании в химической отрасли разрабатывают свои стратегии развития, инвестируют в инновации, сотрудничают с научными исследовательскими институтами и следят за изменениями в регулировании и требованиях рынка, чтобы быть конкурентоспособными и успешными. Учитывая все эти факторы, компании в химической отрасли разрабатывают свои стратегии развития, инвестируют в инновации, сотрудничают с научными исследовательскими институтами и следят за изменениями в регулировании и требованиях рынка, чтобы быть конкурентоспособными и успешными.

Таблица 1: Основные факторы, влияющих на развитие химической отрасли[5]

Ноименование	Определение
Технологические инновации	Внедрение новых технологий играет ключевую роль в развитии химической отрасли. Развитие новых процессов и материалов, улучшение эффективности производства и снижение затрат способствуют росту и конкурентоспособности компаний в отрасли.
Исследования и разработки	Инвестиции в научные исследования и разработки являются важными факторами для инноваций в химической отрасли. Развитие новых продуктов, материалов и процессов, а также повышение качества и безопасности продукции, основаны на результате научных исследований.
Регулирование и нормативные требования	Химическая отрасль подвержена строгому регулированию в целях обеспечения безопасности и защиты окружающей среды. Изменения в законодательстве и появление новых нормативных требований могут повлиять на развитие и деятельность компаний в отрасли.
Мировой спрос и рыночные условия	Требования рынка и спрос на продукцию и услуги химической отрасли существенно влияют на ее развитие. Растущий спрос на химические продукты в различных отраслях, таких как автомобильная, строительная, электронная и фармацевтическая промышленности, способствует развитию отрасли.
Экономические условия	Макроэкономические факторы, такие как экономический рост, инфляция, процентные ставки и курс валюты, оказывают влияние на развитие химической отрасли. Стабильные экономические условия и доступность финансовых ресурсов способствуют инвестициям и развитию компаний в отрасли.
Устойчивость и экологические вопросы	Растущее внимание к устойчивости и охране окружающей среды становится все более важным фактором в развитии химической отрасли. Внедрение экологически чистых технологий, сокращение выбросов и улучшение энергоэффективности становятся приоритетными задачами для компаний в отрасли.

При формировании механизмов стратегического управления следует руководствоваться рядом основных принципов. Вот некоторые из них[6]:

- **Целостность и согласованность:** Механизмы стратегического управления должны быть построены с учетом целостности и согласованности стратегий организации. Все элементы управления должны быть направлены на достижение общих стратегических целей и быть взаимосвязанными и взаимодополняющими.
- **Ориентация на результат:** Механизмы управления должны быть ориентированы на достижение конкретных результатов и целей организации. Они должны предусматривать систему метрик и показателей, позволяющих измерять прогресс и оценивать эффективность стратегий.
- **Гибкость и адаптивность:** Механизмы управления должны быть гибкими и способными к адаптации к изменяющимся условиям и требованиям среды. Они должны предусматривать механизмы обратной связи, пересмотр стратегий при необходимости и быструю реакцию на новые возможности и вызовы.

5 Составлено автором в ходе исследования

6 Рогов Владимир Васильевич Трансформация концепции стратегического управления предприятиями при переходе на инновационный путь развития// Институт туризма и гостеприимства (г. Москва) (филиал) ФГБОУ ВПО “Российский государственный университет туризма и сервиса”, Москва, Российская Федерация.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

- **Участие и коммуникация:** Успешные механизмы стратегического управления включают широкое участие заинтересованных сторон и обеспечивают эффективную коммуникацию на всех уровнях организации. Это способствует выработке общего понимания стратегий, созданию согласия и мобилизации ресурсов.
- **Непрерывное обучение и развитие:** Механизмы управления должны включать в себя систему непрерывного обучения и развития сотрудников. Это позволяет создать команду, обладающую необходимыми знаниями и навыками для реализации стратегий, а также способствует инновациям и улучшению процессов.
- **Управление рисками:** Механизмы управления должны учитывать и управлять рисками, связанными с реализацией стратегий. Это включает идентификацию рисков, разработку планов и мероприятий по их снижению или управлению, а также систему контроля и мониторинга рисков.
- **Этичность и социальная ответственность:** Механизмы управления должны соответствовать принципам этичности и социальной ответственности. Они должны учитывать интересы всех заинтересованных сторон, включая клиентов, сотрудников, сообщество и окружающую среду.

Все эти принципы являются основой эффективных механизмов стратегического управления, которые способствуют достижению поставленных целей и повышению конкурентоспособности организации.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЯ МИРОВОГО ОПЫТА

Вот несколько примеров успешного применения стратегического менеджмента в химической промышленности:

- **Компания Dow Chemical:** Dow Chemical известна своим стратегическим подходом к инновациям и устойчивому росту. Компания постоянно уделяет особое внимание разработке и внедрению надежной системы стратегического управления. Это включает в себя постановку четких целей, соответствующих рыночным тенденциям, инвестирование в исследования и разработки, а также налаживание стратегического партнерства с другими игроками отрасли. Усилия стратегического управления Dow Chemical помогли ей сохранить конкурентное преимущество и адаптироваться к меняющимся рыночным условиям.
- **BASF:** BASF, одна из крупнейших химических компаний в мире, имеет большой опыт в области стратегического управления. Компания подчеркивает клиентоориентированный подход и применяет комплексную стратегию управления портфелем. BASF активно оценивает свой портфель бизнесов, продавая непрофильные активы и инвестируя в направления с высоким потенциалом роста. Такая стратегическая направленность позволила BASF оптимизировать свою деятельность, рационализировать предложение продуктов и выйти на новые рынки.
- **DSM:** DSM, глобальная научная компания, работающая в области здравоохранения, питания и материалов, успешно применила принципы стратегического управления для стимулирования своего роста и трансформации. У DSM есть четкая корпоративная стратегия, ориентированная на устойчивые и ценные решения. Компания активно занимается приобретениями и партнерскими отношениями для расширения своего портфеля продуктов и расширения своего присутствия на рынке. Стратегический подход DSM к управлению позволил им извлечь выгоду из новых тенденций, таких как возобновляемые источники энергии и экологически чистые материалы, и добиться высоких финансовых показателей.
- **SABIC:** SABIC, ведущая компания по производству химической продукции, базирующаяся в Саудовской Аравии, внедрила надежную систему стратегического управления для поддержки своих усилий по глобальному расширению и диверсификации. Компания фокусируется на рыночных инновациях, инвестируя значительные средства в исследования и разработки для разработки новых продуктов и технологий. SABIC также стремится к стратегическому сотрудничеству и созданию совместных предприятий для доступа к новым рынкам и использования взаимодополняющего опыта. Благодаря эффективному стратегическому управлению компания SABIC стала ключевым игроком в мировой химической промышленности.

Эти примеры показывают, как методы стратегического управления помогли химическим компаниям согласовать свои цели, адаптироваться к изменениям рынка, стимулировать инновации и достичь устойчивого роста. Разработав и внедрив эффективные стратегии, эти компании смогли справиться со

сложностями химической промышленности и сохранить конкурентное преимущество. Изучение международного опыта в формировании механизмов стратегического управления позволяет организации обогатить свои знания, расширить горизонты и адаптировать лучшие практики для достижения своих стратегических целей.

ВЫВОД

На основе исследования можно предложить следующие рекомендации по формированию и реализации механизмов стратегического управления в химической отрасли:

- **Разработка четкой стратегии:** Определите четкие стратегические цели и направления развития организации в соответствии с текущими вызовами и возможностями. Учтите при этом регулятивные требования и экологические аспекты.
- **Инновации и исследования:** Инвестируйте в исследования и разработку для разработки новых продуктов, технологий и процессов, которые помогут организации оставаться конкурентоспособной и соответствовать требованиям рынка.
- **Гибкое управление цепочкой поставок:** Разработайте гибкую и эффективную цепочку поставок, чтобы быстро реагировать на изменения в спросе и рыночных условиях. Рассмотрите возможности для оптимизации процессов снабжения и логистики.
- **Управление рисками и безопасностью:** Уделите особое внимание управлению рисками, связанными с безопасностью производства и соблюдением регулятивных требований. Разработайте стратегии по предотвращению чрезвычайных ситуаций и готовности к ним.
- **Партнерство и сотрудничество:** Рассмотрите возможности для стратегических партнерств и альянсов с другими компаниями в отрасли. Это может помочь совместно разрабатывать и внедрять новые технологии, делиться ресурсами и расширять рынковую присутствие.

Список литературы:

1. Кузнецова Н.В. Формирование системы стратегического управления нефтехимическим комплексом региона. / Автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.05. - Казань, 2009. – 24 с.
2. Москалева К.А. Нефтяная промышленность России //Молодой ученый. – 2017. – № 22. – с. 282 − 285.
3. Михайлов С.А. Особенности формирования и развития конкурентоспособности российских промышленных компаний нефтехимической отрасли //Стратегии бизнеса. – 2017. – № 12. – С. 10.
4. Ларионов И.К. Стратегическое управление. - М.: Дашков и К, 2017. – 234 с.
5. Токмаков Е.А. Анализ развития нефтедобывающей промышленности России// Молодой ученый. – 2016. – № 17. – С. 482 − 485.
6. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии. − М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2010. – 472 с.
7. Ягудин С.Ю. Методологические подходы формирования современного управления инновационным развитием предприятий (на примере химической и нефтехимиче-ской промышленности). /Дис. .,.. д-ра экон. наук : 08.00.05. − Москва, 2005. – 294 с.
8. Рогов Владимир Васильевич Трансформация концепции стратегического управления предприятиями при переходе на инновационный путь развития. //Институт туризма и гостеприимства (г. Москва) (филиал) ФГБОУ ВПО “Российский государственный университет туризма и сервиса”, Москва, Российская Федерация.

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MUNOSABATLARINI SAMARALI TASHKIL ETISH MEZONLARI VA OMILLARI

Z. Abdikarimova
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

S. Madaminov
Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Butun dunyoda infratuzilma bilan bog‘liq masalalar, jumladan, yangi infratuzilmani barpo etish, mavjud infratuzilma obyektlarida boshqaruv samaradorligini oshirishda davlat-xususiy sheriklik munosabatlari tobora rivojlanib bormoqda. Bunda, eng muhim bosqich sheriklik munosabatlarini tashkillashtirish bosqichi hisoblanadi. Ushbu maqolada sheriklik munosabatlarining muvafaqqiyatli tashkillashtirishda davlat-xususiy sherikligining o‘ziga xos jihatlari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: infratuzilma, loyiha, investitsiya, moliyalashtirish, xususiy sektor, ish o‘rinlari.

Abstract: All over the world, public-private partnerships are increasingly developing in infrastructure-related issues, including the construction of new infrastructure and the improvement of management efficiency in existing infrastructure facilities. In this case, the most important stage is the stage of organizing partnership relations. This article examines the specific aspects of public-private partnership in the successful organization of partnership relations.

Key words: infrastructure, project, investment, financing, private sector, jobs.

Аннотация: Во всем мире государственно-частное партнерство все активнее развивается в вопросах, связанных с инфраструктурой, включая строительство новой инфраструктуры и повышение эффективности управления существующими инфраструктурными объектами. В данном случае важнейшим этапом является этап организации партнерских отношений. В данной статье рассматриваются специфические аспекты государственно-частного партнерства в успешной организации партнерских отношений.

Ключевые слова: инфраструктура, проект, инвестиции, финансирование, частный сектор, рабочие места.

KIRISH

Bugungi kunda ko‘plab mamlakatlarda infratuzilma tizimini isloh qilish, shuningdek, yangi obyektlarni barpo etish va moliyalashtirishning yangi manbalarini izlab topishda davlat-xususiy sheriklik munosabatlari tobora rivojlanib, yangi mazmun kashf etmoqda [1]. O‘z navbatida, bu munosabatlar dunyo miqyosida keng ko‘lamdagi o‘zgarishlarga sabab bo‘lib, ko‘plab mamlakatlarning taraqqiyot yo‘lini ko‘rsatib bermoqda. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari xususiy sektor tomonidan infratuzilmani qurish, loyihalash, boshqarish borasidagi uzoq muddatli kelishuv va ushbu kelishuvdan maqsad obyektning to‘liq yoki muhim qismini moliyalashtirish uchun xususiy sektor kapitalidan foydalanishni nazarda tutadi [2]. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari o‘zining ahamiyatini ko‘rsatishi uchun ushbu munosabatlarni oqilona amalga oshirish asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Muvafaqqiyatli DXSH loyihalari oxir-oqibatda puxta o‘ylangan tashkiliy mexanizm va istiqbolli siyosatning mahsuli deyish mumkin [3].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda va xorijda davlat-xususiy sheriklikning umumiy qabul qilingan ta’rifi mavjud emas. Bu umumiy maqsadlarga erishish borasida davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikning keng ko‘lamli ekanligi bilan izohlanadi. O‘zbekistonda birinchi DXSHmodellari 2017-yildan keyin amalda qo‘llanila boshlandi. Shu sababli ham DXSHmasalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni nisbatan ozchilikni tashkil qiladi. Mahalliy mutaxassislardan G. Ismoilova davlat-xususiy sheriklikni innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositasi sifatida e’tirof etadi, uning fikricha, davlat-xususiy sheriklik innovatsion ekotizim tashkil etuvchisi hisoblanadi(Ismoilova, 2022).Belorussiyalik mutaxassis S.A. Kasperovich davlat-xususiy sheriklikni ta’lim xizmatlari bozori samaradorligini oshirishning muhim vositasi va moliyalashtirish manbai sifa-

tida e'tirof qiladi, u ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni ta'lim klasterlari,texnoparklar tashkil qilish orqali yo'lga qo'yishga alohida e'tibor qaratadi (Kasperovich, 2020).

Shuningdek, Kamilova (2020) davlat-xususiy sheriklikni innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishning rag'batlantiruvchisi ekanligini ta'kidlaydi, uning fikricha, davlat-xususiy sheriklik xususiy investitsiyalar oqimining kengayishiga, davlat zimmasiga yuklatilgan vazifalarning xususiy sektorga o'tkazilishi orqali budjet xarajatlarini maqbullashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini yo'lga qo'yish O'zbekistonda endi rivojlanayotganligini va bu borada ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirishni talab qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'rganish jarayonida mavzu bo'yicha statistik ma'lumotlar va nazariyalarni o'rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo'llanildi. Tahlil davomida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik ma'lumotlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat-xususiy sherikchilik munosabatlari o'ta murakkab jarayon hisoblanib, bunda sheriklarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan intilishlarini birlashtirishga to'g'ri kelishi sababli boshqaruv jarayoni va munosabatlarning tashkiliy shaklini yaratishda ichki nomutanosibliklar va ziddiyatlarning vujudga kelishiga guvoh bo'lish mumkin.

Davlat va xususiy sherik tomonidan ushbu munosabatlarga dastlabki va keng qamrovli tayyorgarlik ko'rish davlat-xususiy sherikchilik munosabatlarini samarali tashkil qilishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayni ushbu bosqichda muvafaqqiyatli hamkorlikni ta'minlash maqsadidagi barcha vazifalar va majburiyatlar kelishib olinadi. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari yillar mobaynida mamlakatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o'zgarishlar natijasida tashkiliy mexanizmini o'zgartirib boradi [4]. Tayyorgarlik ko'rish o'z ichiga xususiy investitsiya imkoniyatlaridan kelib chiqqan holatda loyihani rivojlantirish rejasini yaratish va muntazam ravishda yangilab turushni qamrab oladi. Bunga qo'shimcha ravishda, davlat sherik sifatida qo'llab-quvvatlash borasidagi kafolat va rejadagi xususiylashtirilgan loyihalarga qiziqishni uyg'otish yuzasidan rivojlanish maqsadlari va resurslar imkoniyatini aniqlanishi kerak bo'ladi. Buning muhimligini shunda ko'rishimiz mumkinki, bu sheriklarga jamiyatda loyihani rivojlantirish imkoniyatlarining haqiqiy qamrovi qanday darajada ekanligini tushunib olishini yengillashtiradi [5]. Dastlabki bosqichda davlat o'zining institutsional imkoniyatlariga aniq baho berishi lozim bo'ladi. Bunda, sherikchilik munosabatlarini qo'llab-quvvatlovchi davlat tashkilotlarning mavjud bo'lishiga e'tibor qaratish kerak. Davlat sherik sifatida turli murakkabliklarga ega bo'lgan xususiy sherik bilan muzokaralar olib borish maqsadida yetarli tajribaga ega bo'lishi va hamkorlikni rivojlantirishga yordam berish maqsadida bir yoki bir nechta konsultantlarni (maslahatchilarni) saqlab turishi lozim.

Oldindan ko'zlangan maqsadlar dasturi davlat uchun imkoniyatlar, niyatlar va jamiyat uchun o'ta muhim bo'lgan maqsadlarni o'zida namoyon eta olishi kerak. Davlat (mahalliy hukumat) o'zining uzoq muddatli maqsadlarini, shuningdek, mabodo loyiha bo'yicha biror bir savollar vujudga kelib qoladigan holatda, ularni bartaraf qilishning yo'llarini ishlab chiqishi kerak. Og'zaki yoki yozma shaklda tasvirlangan butun rivojlanish strategiyasi davlat uchun ham xususiy sektor uchun ham loyiha dasturini tushunishni kafolatlashi kerak[6]. Keyingi bosqichda oldinga qo'yilgan maqsad qanday amalga oshirilishi va unda davlat sherigining maqsad qilib olingan loyihani tashkil etish va amalga oshirishga tayyorgarlik darajasi aniqlanadi.

Davlat sherik sifatida loyihani amalga oshirishni boshlashdan oldin quyidagilar bo'yicha masalarni hal qilib olishi kerak:

- yer bilan bog'liq masalalar;
- joyning atrof-muhit bilan bog'liq bo'lgan tahlili;
- bozor talabi va moliyaviy imkoniyatlar darajasi;
- investitsiya, rivojlanish va boshqaruv jarayonini tashkil etish masalasi;
- texnologik imkoniyatlar darajasi;

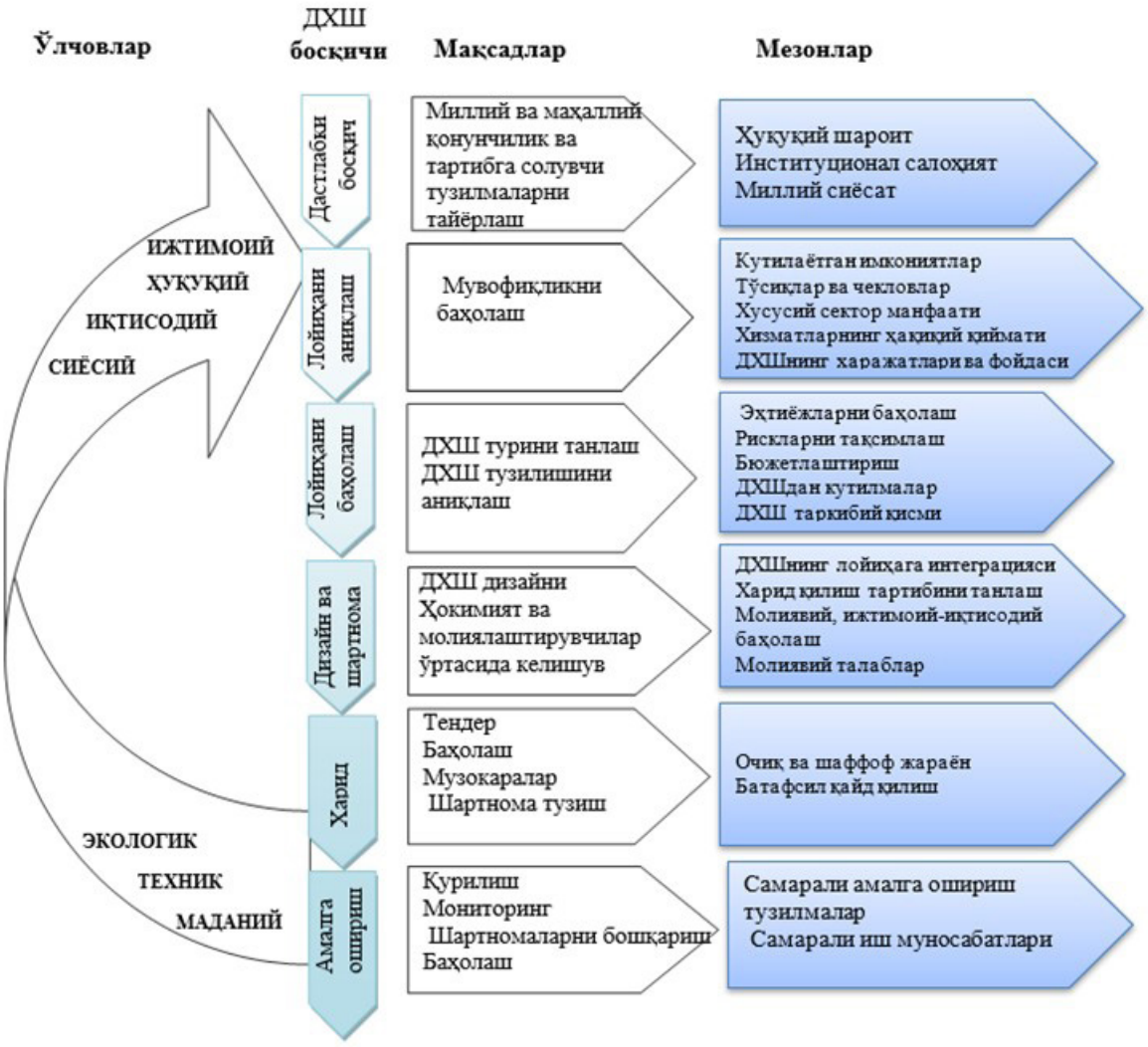
Konsultantlar jarayonni amalga oshirish davomida davlat uchun o'zlarining tavsiyalarini ishlab chiqadilar.

Keyingi muhim masala davlat jamg'armalarida taqchilligining oshib borishi sharoitida moliyaviy mablag'lardan samarali foydalanish, shuningdek bu borada barcha mavjud bo'lgan va jalb qilish mumkin bo'lgan mablag'lar yuzasidan chuqur mulohaza olib borish davlatning sherikchilik munosabatlaridagi muhim ishtiroklaridan biri hisoblanadi. Bunda, davlat va notijorat tashkilotlarning mablag'lari, jumladan, grantlar, soliqlarni oshirish vositalari (amalga oshirish mumkin hollarda), mahalliy aylanma kredit jamg'armalaridan foydalanishga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Xususiy sektorning ishtiroki masalalari. Avvalo, xususiy sherik munosabatlarga kirishishdan oldin shaffoflikni ta'minlashga tayyor bo'lishi lozim. Jarayonning ba'zi qismlari, ayniqsa, loyiha takliflari bo'yicha raqobat davrida, ba'zi bir ma'lumotlarning oshkor etilmasligiga qaramasdan, xususiy sektor o'zi to'grisidagi ma'lumotlarni davlat tekshiruviga ochiq qilish uchun tayyor bo'lishi kerak. Ushbu asosiy tamoyilni tan olish barcha keyingi

bosqichlardan oldin bo‘lishi kerak. Bunday shaffoflik maqbul bo‘lmasa loyihadan uzoqlashish kerak. Davlat aniq maqsadlar va loyihalarni belgilash davrida, xususiy sherik investorlarga davlat-xususiy sherikchilik munosabatlariing tabiatini tushuntirishi kerak. Davlat xususiy sherikni tayyorgarlik fazasida barcha muhum ma’lumotlar bilan ta’minlashi lozim. Xususiy sherik, shuningdek, loyihani amalga oshirish imkoniyatini aniqlashi va uni baholashi, loyihaning mavjudligini tekshiruvdan o‘tkazishi kerak. Xususiy sektor loyiha va DXSHni amalga oshirish bo‘yicha o‘zining takliflarini ishlab chiqishi mumkin.

Umuman olganda, ushbu jarayonni quyidagicha tasvirlash mumkin(1-chizma):

1-chizma: Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirish bosqichlari va omillari:

Manba: To‘plangan ma’lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Yuqoridagi chizmadan ko‘rinib turganidek, davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining tabiati juda murakkab hisoblanib, bunda ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik, texnik va madaniy omillarni ham hisobga olish lozim bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda loyiha dastlabki bosqichdan amalga oshirishgacha bo‘lgan davrda bir nechta murakkab bosqichlarni bosib o‘tadi. Har bir bosqichda davlat-xususiy sheriklik loyihasini amalga oshirishning o‘ziga hos maqsadlari va mezonlari mavjud.

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirishda ijtimoiy o‘lchovlar. Mamalakat ichidagi ijtimoiy me’yorlar odamlarning hatti-harakatlarini sezilarli darajada o‘zgartirishi mumkin va bu oxir oqibatda mamlakatda mavjud tizim va tuzilmalar faoliyatiga ma’lum bir darajada ta’sir ko‘rsatadi. Davlat-xususiy sheriklik loyihalarining murakkab tabiati sabab, ayrim davlatlarda ushbu sheriklik munosabatlari xususiylashtirish tushunchasi bilan ayniylashtirilgan va jamiyat tomonidan osonlikcha qabul qilinmagan [7]. Ko‘plab mamlakatlarda davlat-xususiy sheriklik munosabatlari tushunchasi yangi konsepsiya bo‘lganligi bois odamlar xizmat ko‘rsatish sifati, to‘lovlar, atrof-muxitga ta’siri, yangi ish o‘rinlari bo‘yicha ikkilanishlarga ega. Natijada bu sheriklik munosabatlarining ahamiyatini tushinib olishda ma’lum bir chalkashliklarni vujudga keltirishi mumkin.

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirishda xuquqiy o‘lchovlar. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini qo‘llab-quvvatlovchi huquqiy va me’yoriy baza murakkab shuningdek uzoq muddatli kelishuvlarda loyihani muvofaqiyatli amalga oshirish, investitsiyalarni kengroq jalb qilish, transaksiya xarajatlarini kamaytirish, tartibga solish va nazoratni ta’minlash, shartnoma bo‘yicha yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni hal qilishga ko‘maklashadi. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkil qilishda huquqiy o‘lchov qiyidagilardan iborat bo‘lishi lozim.

- DXSH loyihasini amalga oshirishga imkon beradigan va uning ishlashini osonlashtiradigan qoidalar (masalan, DXSH kompaniyasini tashkil yetishning qonuniy huquqi, davlat aktivlari nodavlat shaxslarga berilishi mumkin bo‘lgan shartlar).
- hukumatlarga tegishli hollarda moliyalashtirish imkonini beruvchi qoidalar (masalan, subsidiyalar berish yoki DXSH shartnomasining amal qilish muddati davomida davlat xarajatlari bo‘yicha uzoq muddatli majburiyatlarni olish) [8].

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirishda iqtisodiy o‘lchovlar. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarining muvofaqiyati bevosita tomonlar maqsadlarining iqtisodiy jihatdan ro‘yobga chiqishiga bog‘liq. Shu sababdan sheriklik munosabatlari davlat va xususiy sektor o‘rtasida ma’suliyat, xarajat, xavflar va rollarni adolatli taqsimlanishini inobatga olish lozim. Davlat-xususiy sheriklik loyihalari shuningdek, tomonlar uchun iqtisodiy barqaror va jozibali bo‘lishi kerak. Davlat budjetining holati, aholi soni, pul massasi va investitsiyalar yalpi ichki mahsulotdagi ulushi DXSH faoliyatining muhim omili hisoblanadi [9].

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirishda madaniy o‘lchovlar. Bilamizki, davlat-xususiy sheriklik munosabatlari o‘z ichiga hukumat, tadbirkorlik subektlari, turlicha kelib chiqishga ega jamoalarni olishi mumkin. Sheriklik munosabatlarida yana bir muhim jihat xususiy sektor jamoatchilik talablariga va davlat sektori tomonidan qo‘yilgan shartlarga javob beradigan xizmat ko‘rsatish uchun bir qator ijtimoiy muammolarni o‘z zimmalariga olishlari kerak.

Davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirishda texnik o‘lchovlar. Davlat-xususiy sheriklik munosabatlari yuqorida ta’kidlanilganidek uzoq muddatli kelishuv shakli hisoblanadi. Shu sababdan sheriklik jarayonida shartnoma shartlari va texnologiyalarning o‘zgarib turishini inobatga olishi va shunga mos ravishda kerakli o‘rinlarda shartnoma shartlarini shunga mos ravishda moslashuvchan bo‘lishini taqazo etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qiladigan bo‘lsak, davlat-xusiy sheriklik munosabatlarini tashkillashtirish masalasi juda murakkab hisoblanib, u bir nechta bosqichlar va mezonlarni qamrab oladi. Sheriklik munosabatlarining muvofaqiyatli amalga oshirilishi bir nechta tamoyillarga asoslanadi. Umuman olganda ushbu jarayon o‘ziga hos murakkabliklardan iborat bo‘lib, sheriklik munosabatlarida qatnashayotgan tomonlar javobgarliklari va majburiyatlarini to‘g‘ri tushinib yetishi ko‘zlangan maqsadga erishish yo‘lini osonlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bing Li , Akintola Akintoye, Cliff Hardcastle. Conceptual framework for construction public private partnerships. https://www.arcom.ac.uk/-docs/proceedings/ar2000-229-240_Li_Akintoye_and_Hardcastle.pdf
2. Yescombe E.R., Farquharson E. Public-Private Partnerships for Infrastructure: Principals of Policy and Finance. 2nd Edition. Butterworth-Heinemann, 2018. ISBN: 978-0-08-100766-2.
3. Kalpana Gopalan. Public Private Partnerships: A Study of Organisational Design: Journal of Management & Entrepreneurship (JME) Vol 10 (2), 2016. · Jul 1, 2016.
4. Miles, R.E., & Snow, C.C. (1992). Causes of Failure in Network Organizations. California Management Review, 34(4), 53-72.
5. Huanming Wang, Wei Xiong, Guangdong Wu & Dajian Zhu. Public–private partnership in Public Administration discipline: a literature review. Public Management Review. DOI: 10.1080/14719037.2017.1313445.
6. Public-Private Prtnership Handbook. Asian Development Bank. https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/31484/public-private-partnership.pdf
7. Gunnigan, L., Rajput, R., 2010. Comparison of Indian PPP Construction Industry and European PPP Construction Industry: Process, Thresholds and Implementation. Proceedings of CIB World Congress 2010, Salford.
8. I. Yitmen, İlknur Akıner, I. Tekce. Applicability Of Second Generation Public Private Partnership Projects (PPP) in Turkey: A Conceptual Framework. 2012. https://www.semanticscholar.org/paper/APPLICABILITY-OF-SECOND-GENERATION-PUBLIC-PRIVATE-A-Yitmen-Ak%C4%B1ner/41cced407c0817ae39d5ae9a885e50acdf43fa5c
9. Hakan Yurdakul, Rıfat Kamaşak, Tülay Yazar Öztürk. Macroeconomic drivers of Public Private Partnership (PPP) projects in low income and developing countries: A panel data analysis. Borsa Istanbul Review. Volume 22, Issue 1, January 2022, Pages 37-46.

ОСОБЕННОСТИ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ И ФАКТОРЫ ПРЕПЯТСВУЮЩИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНОЙ ПОДДЕРЖКЕ СУБЪЕКТОВ СФЕРЫ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Каримова Азиза Махомадризоевна
Доцент, Самаркандский институт экономики и сервиса (СамИЭС)

Розоков Мухаммадазиз Мансурович
Студент группы Би-222, СамИСИ г. Самарканд

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы связанные с особенностями банковского кредитования субъектов сферы туристических услуг и их влияние на организацию процесса кредитования. Подробно рассмотрены субъекты туристических услуг нуждающиеся финансово-кредитной поддержке и факторы препятствующие их развитию. Даны предложения, способствующие совершенствованию кредитной поддержке для субъектов сферы туристических услуг.

Ключевые слова: банк, банковское кредитование, потребитель, турпродукт, экономика, туризм, туристская деятельность, малые предприятия, частный бизнес.

Annotatsiya: Ushbu maqolada turizm xizmatlari sektori subyektlarini bank kreditlash xususiyatlari va ularning kreditlash jarayonini tashkil etishga ta’siri bilan bog‘liq masalalar muhokama qilinadi. Moliyaviy-kredit qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lgan turizm xizmatlari subyektlari va ularning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar batafsil ko‘rib chiqiladi. Turizm xizmatlari sohasi subyektlarini kredit bilan ta’minlashni yaxshilash bo‘yicha takliflar berildi.

Kalit so‘zlar: bank, bank kreditlari, iste’mol, turizm mahsuloti, iqtisodiyot, turizm, turizm faoliyati, kichik biznes, xususiy biznes.

Abstract: This article discusses issues related to the features of bank lending to subjects in the tourism services sector and their impact on the organization of the lending process. The subjects of tourism services in need of financial and credit support and the factors impeding their development are examined in detail. Proposals are given to help improve credit support for subjects in the tourism services sector.

Key words: bank, bank lending, consumer, tourism product, economy, tourism, tourism activities, small businesses, private business.

ВЕДЕНИЕ

Уровень развития, масштабы и структура сферы услуг занимают сегодня особое место в оценке экономического статуса страны. Опыт развитых стран мира свидетельствует о том, что сфера услуг является одним из основных факторов всестороннего развития экономики страны. Доля сферы услуг в ВВП многих цивилизованных странах колеблется в пределах 70 − 75%. Следует отметить, что, основная часть занятых в экономике населения приходится на данную сферу, и этот показатель в США составляет 80 %, в Японии – более 70 %. Существенная часть услуг, в частности, 99 % бытовых услуг оказывается субъектами малого бизнеса. В свою очередь, до 90 % расходов малых предприятий финансируется за счёт кредитов и инвестиций коммерческих банков (в крупных корпорациях этот показатель составляет около 30%) [1].

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Исследованиями в области кредитования субъектов сферы туристического рынка занимались многие ученные экономисты такие как: Зайцева Н.А., Кривуля М.А. Федорова С.В., Козыбагаров А.А., Дмитриев М.Н., Забаева М.Н., Малыгина Е.Н., Оборин М.С., Нагоева Т.А. и др. [2]

В своей научной работе Оборин М.С. и Нагоева Т.А. касательно развития кредитования субъектов туристского рынка отмечают, что, “кредитная поддержка со стороны коммерческих банков, осуществляется в рамках разработанных программ банковского кредитования. Соответственно, специфика любой программы зависит от финансовых возможностей банков и целей кредитования” [3].

“Объединение турфирм и кредитных учреждений в форме стратегического альянса, целью которого - является стимулирование потребителей к приобретению пакета услуг участников, является предметом исследования Н.А. Зайцевой [4]. Роль кредитных институтов в процессе инвестиционной деятельности в сфере туризма отражена в работах М. Кривули и В. Федоровой” [5].

Проведя анализ опыта инвестирования в отрасль туризма зарубежных стран А. Казырбагаров, “определил ряд более эффективных инструментов, в частности, кредитование субъектов предпринимательской деятельности в сфере туризма, в свою очередь которые в комплексе с другими инструментами способствуют стабильному развитие сферы туризма.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Данное исследование проводилось с использованием методов научного абстрагирования, индукции и синтеза.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Сегодня одной из значимых проблем, с которыми сталкивается большинство предприятий сферы туристических услуг является нехватка денежных средств. И в случае возникновения недостатка собственных средств у них, возникает потребность в дополнительном источнике, способствующий осуществлению различных потребностей, требующие дополнительных вложений. В данной ситуации кредитная поддержка дает возможность пополнения счета субъекта, за счет средств выданных со стороны коммерческих банков.

Для банковской сферы кредитование туристической деятельности способствует не только получению дохода в отдельном сегменте кредитования, но также дает возможность диверсифицировать кредитные риски, и увеличить объемы дополнительных доходов.

Проведенные исследования в области кредитования предпринимательской деятельности в сферы туристических услуг нами выявленны следующие особенности:

- неопределенность цен и не предвиденная доходность;
- недостаточно развитая инфраструктура туризма;
- зависимость от природно-климатических условий;
- отстаивание предприятий туризма от преприятий к примеру промышленности, производства и тд.

Также следует отметить, что характерными особенностями кредитования субъектов предпринимательства сферы туристических услуг являются:

во-первых, субъектам, осуществляющим предпринимательскую деятельность в сфере туристических услуг, предоставление денежных средств как юридическим, так и физическим лицам.

во-вторых, субъектами кредитной поддержки могут выступать как банки, так и другие финансово-кредитные институты.

в-третьих, субъекты которым выделяется льготное кредитование, в свою очередь требуют особой системы надзора выданных бюджетных средств, а также оценки их эффективного использования.

Так как сфера услуг является обширной рассмотреть более подробно субъекты туруслуг, которые нуждаются финансово-кредитной поддержке, можно ниже (рис.1).

TARAQQIYOT PROGRESS ПРОГРЕСС

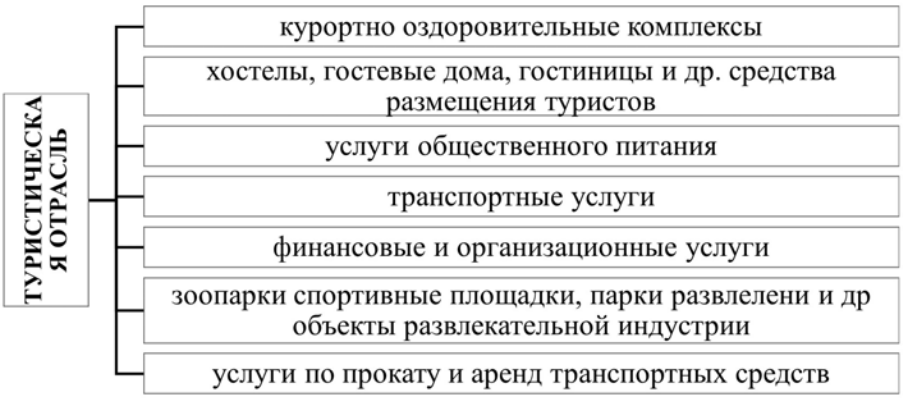

Рисунок 1: Субъекты туристической отрасли, нуждающиеся в финансово-кредитной поддержке [6]

Исходя из схемы делаем заключение о том, что сфера туристических услуг является многообразной, и оказывая ей финансово-кредитную поддержку, мы одновременно развиваем и другие отрасли экономической деятельности, что гласит о важности кредитования данной сферы.

Исследовав практику деятельности предприятий, связанных с тур услугами нами выявлены следующие основные проблемы финансирования, которые повышают риск кредитования, а также способность получения кредитной поддержки, оказанную со стороны коммерческих банков:

во-первых, в основном у большинства субъектов сферы туристических услуг собственные средства ограничены.

во-вторых, одним из факторов влияющий на финансирование является проблема, связанная с формированием репутации предприятия сферы туристических услуг.

в-третьих, одной из проблем которая выявляется при кредитовании субъектов сферы туристических услуг, является то, что определенная часть активов предприятия носит специфический характер, который проявляется в следующем:

- активы предприятия сложно реализовать на вторичном рынке;
- специфические активы предприятий сферы туристических услуг не всегда могут выступать в качестве обеспечения по кредиту.

Предприятия сферы туристических услуг составляют особую группу риска для коммерческих банков. В свою очередь развитие предприятий данного характера зависят от взаимоотношений с обслуживающим их банком.

Укрепление собственного капитала и доступ к кредиту банка, являются значительными задачами для руководителей субъектов предпринимательской деятельности сферы туристических услуг. И при недостатке собственного капитала, а также низком уровне самофинансирования предприятия туристических услуг зависят от политики банка и колебаний процентных ставок по кредиту.

Обычно банки относятся к предприятиям, предоставляющим туристические услуги, настороженно, считая этот рынок рискованным. Это в свою очередь серьезно затрудняет использование банковского кредита на выгодных для бизнеса условиях. И возможность получить кредит в крупных банках по рыночным ставкам не всегда отвечает интересам предпринимателей. Высокая процентная ставка и банковские сборы находятся в ряду основных причин неудовлетворенности туристических предприятий услугами банков.

Как в развивающихся сферах экономики, так и в сфере туризма, ныне существует множество факторов, препятствующих формированию прибыли (дохода) а также развитию предприятий сферы туристических услуг. Далее рассмотрим факторы, препятствующие кредитованию развития предприятий сферы туристических услуг:

- финансовые и нефинансовые факторы в рамках туристических предприятий;
- финансовые и нефинансовые факторы в рамках коммерческих банков;
- общеэкономические факторы.

Изучив факторы, влияющие на финансовое состояние предпринимательства в сфере туризма принципиальным, является то, что действующая система кредитования обычно не включает категорию заемщиков “микропредприятия” или субъектов сферы туристических услуг, как заёмщика особой формы предпринимательской деятельности и заставляет кредиторов пользоваться программами кредитования в рамках коммерческого кредита.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что в настоящее время объем рынка кредитования перестал расти из-за: нестабильной экономической ситуации, вызванной внешними факторами и высоких рисков; недостаточно развитой деятельности малого бизнеса, невозможности поддерживать их необходимым количеством грамотных специалистов.

В свою очередь вышеуказанные проблемы могут быть существенно затронуты при государственной поддержке, в частности, когда речь идёт о кредитовании субъектов предпринимательской деятельности субъектов сферы туристических услуг. Государство имеет возможность поддерживать туристическое предприятие посредством многочисленных целевых программ касательно финансово-кредитной поддержки.

Также основными факторами, определяющими финансово-кредитную поддержку развития субъектов сферы туристических услуг, являются:

во-первого, формирование туристического пространства; туристические ресурсы; зоны концентрации объектов туркомплекса, прежде всего, государственного значения; стоимость турпродукта; сегменты туризма; уровень доходов потребителей турпродукта (услуг); емкость рынка; объем продаж турпутевок;

во-вторых, приоритетными факторами являются: конкурентоспособность субъектов сферы туристических услуг; оценка туристических услуг (качество, цена, маркетинг, стратегия развития (наступательная, оборонительная);

в-третьих, обеспечивающего направления развития субъектов сферы туристических услуг, более весомыми являются: экспорт турпродукта, информация, реклама межрегионального и межтерриториального сотрудничества в сфере туризма, активное участие субъектов сферы туристических услуг в выставках и ярмарках, что имеет значение при реализации турпродукта (туруслуг) [7].

Учет этих факторов и разработка мер по их регулированию и оценке позволит создать динамичную, конкурентоспособную сферу, активизировать развитие туризма территории, в том числе: рост обязательных платежей в доходы бюджетов всех уровней, увеличение количества рабочих мест, стимулирование инновационного турпродукта, значительно расширить возможности уязвимых групп населения для отдыха и лечения, укрепить валютный потенциал страны, привлечь иностранные инвестиции в конкретные территории в рамках комплексной программы развития туризма. это позволит им повысить свою потребительскую ценность и, тем самым, способствует успешной реализации на туристическом рынке.

ВЫВОДЫ

Таким образом, рассмотрев факторы, влияющие на финансовое состояние предпринимательства в сфере туризма принципиальным, является то, что субъектов сферы туристических услуг в рамках своей деятельности, имеют высокую зависимость от фактора сезонности спроса на туристические услуги. Поэтому финансовые показатели субъектов сферы туристических услуг при рассмотрении в рамках кредитной заявки большинством банков оцениваются как неудовлетворительные. В этой связи банки не могут более объективно определить кредитоспособность предприятий сферы туристических услуг.

Устранение выявленных факторов возможно при:

- изменении законодательства, касающегося финансово-кредитной поддержки предпринимательства сферы туризма;
- формировании благоприятного климата для деятельности предпринимательства в сфере туристических услуг;
- уменьшении налоговой нагрузки, в частности для субъектов предпринимательства деятельность, которых связана с туризмом;
- организации системы гарантий, позволяющая банкам инициативнее подключаться в процесс кредитования предприятий сферы туристических услуг;

TARAQQIYOT PROGRESS

- увеличение объемов микрокредитов для субъектов сферы туристических услуг, что даст возможность поддержки для начинающих предпринимателей области оказания туристических услуг;
- создание современных технологий оценки финансового состояния оптимизации кредитного процесса и кредитоспособности клиентов с учетом специфики деятельности туристического предпринимательства и передового опыта зарубежных стран [8].

Создание полноценно функционирующей деятельности зачастую невозможно без активного участия и финансовой поддержки со стороны государства. Однако, если рассматривать каждый элемент в отдельности, то получается, что его создание может быть осуществлено с помощью полноценно разработанного функционирующего механизма кредитования, а также частных инвестиций отдельных инвесторов.

Таким образом, подводя итог, можно сделать вывод, что решение проблем кредитования субъектов сферы туристических услуг следует рассматривать на всех уровнях. По нашему мнению, главную роль здесь играет государство, его желание и возможность влиять на развитие субъектов сферы туристических услуг путем предоставления финансово-кредитной поддержки, прежде всего, посредством банковского кредитования. И для обеспечения эффективной деятельности предпринимательства в данной сфере требуюся финасовые ресурсы, использование которых способствуют:

- увеличению субъектов предпринимательской деятельности сферы туристических услуг – в частности, гостиниц, гостевых домов, пансионатов, хостелов, предприятий общественного питания, транспорта, учреждений культуры, спорта и тд.;
- увеличению объема услуг оказанных со стороны туристических предприятий – т.е., услуги по размещению, питанию, информационно-рекламному, транспортному, а также другим видам услуг, направленных на удовлетворение потребностей туриста.

Список использованной литературы:

1. Зайцева Н.А. Инвестиционная деятельность в туризме и гостиничном бизнесе в РФ //Сервис в России и за рубежом, 2009. № 4. С. 84−90.
2. Кривуля М.А. Механизм стимулирования инвестиционной деятельности в сфере туризма //Вест−- С. 135−139.
3. Федорова С.В. Финансовые отношения в туризме //Сборник материалов V межд. науч. прак. конф. “Архитектура финансов: стратегия взаимодействия финансового и реального секторов экономики”. −СПб.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2014. − С. 403−406.;
4. Козыбагаров А.А. Зарубежный опыт инвестирования в туризм //Вестник университета Туран. 2015. № 4. − С. 166 −169.;
5. Дмитриев М.Н., Забаева М.Н., Малыгина Е.Н. Экономика туристского рынка: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлениям сервиса и туризма / - 2-е изд., переработано и дополнено. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. - С. 154
6. Оборин М.С., Нагоева Т.А. Направления развития кредитования субъектов туристского рынка. −М.: Финансы и кредит, 2017. −С. 2646 − 2662
7. Гришанина А.В., Харламова Е.Е. Исследование факторов, влияющих на кредитование малого и среднего бизнеса. Новосибирск. Экономика и бизнес. 2019. − С.117−120
8. Здоров А.Б. Экономика туризма. Учебник. −М.: Финансы и статистика. 2007 – С.19
9. Гришанина А.В., Харламова Е.Е. Исследование факторов, влияющих на кредитование малого и среднего бизнеса. Новосибирск. Экономика и бизнес. 2019. − С.117−120.
10. Хамраева С.Н. Динамика развития сферы услуг в Узбекистане. https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/549.pdf

MAMLAKAT IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDA KICHIK BIZNESNING AMALIY AHAMIYATI

Mamajanova Gulbaxor Toxirjon qizi
University of Business and Science “Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi

Abdug‘aniyev Murodjon Shavkat o‘g‘li
“Iqtisodiyot” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznesni o‘rni va ahamiyati, tadbirkorlikka innovatsiyalarni jalb etish orqali iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga, yangi ish o‘rinlarini yaratish hisobiga bandlikni ta’minlash, insonlarning turmush farovonligini yuksalishiga xizmat qiluvchi omillar bilan bog‘liq masalalar ko‘rilgan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, investitsion, biznes, muhit, tadbirkorlik faoliyati, xorijiy investitsiya, innovatsion iqtisodiyot, iqtisodiy mexanizm, innovatsion madaniyat, investitsion tizim.

Abstract: The article the role and importance of small business in the development of the country’s economy, contributing to the sustainable development of the economy by attracting innovation to entrepreneurship, providing employment by creating new jobs, promoting the well-being of people.

Key words: entrepreneurship, investment, business, environment, entrepreneurial activity, foreign investment, innovative economy, economic mechanism, innovative culture, investment system.

Аннотация: В статье роль и значение малого бизнеса в развитии экономики страны, способствующих устойчивому развитию экономики путем привлечения инноваций в предпринимательство, обеспечения занятости за счет создания новых рабочих мест, содействия благосостоянию людей.

Ключевые слова: предпринимательство, инвестиции, бизнес, среда, предпринимательская деятельность, иностранные инвестиции, инновационная экономика, хозяйственный механизм, инновационная культура, инвестиционная система.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasida kichik biznes sohasini rivojlanish darajasini oshirish, barpo etish orqali mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishiga katta imkoniyat taqdim etish dolzarb masala hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, yangi ish o‘rinlarini tashkil qilish, bandlik muammosini hal etish, aholining daromadlari va farovonligini oshirishda tobora muhim o‘rin tutayotgan kichik biznes subyektlarini jadal rivojlantirish, rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor berilganliging natijasidir. Ammo, bu ko‘rsatkichlar, ma’lum darajada shartlidir. O‘zining “kichik biznes” degan nomiga karamasdan, ushbu ishlab chikarish, xizmat ko‘rsatish va tijorat faoliyati turlari iqtisodiy jihatdan taraqqiy etayotgan davlat iktisodida muxim axamiyatga egaligi bob-bot ta’kidlab o‘tilgan.

Yuqori sifatli maxsulotlar ishlab chiqarish, ularni tovarlarni eksport qilish uchun imtiyoz va qulayliklar berish, soliqlardan imtiyozlar, moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda imtiyozli chegirmalari qo'llanilishi davlat tomonidan nazoratni kamaytirish orqali kichik biznes subyektlariga erkinlik berildi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Respublikamiz mintaqalarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyasini o'rganishda ekonometrik modellashtirish usullari B.Yu. Xodiyev va S.K. Salayev kabi olimlar tomonidan foydalanilgan. Mikrokreditlash hajmlari bilan kichik biznesning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik koeffitsiyenti B.S. Mamatov tomonidan o'rganilgan. Kichik biznes taraqqiyoti uchun alohida shart-sharoitlarning yaratilishi, soliq, bojxona va boshqa to'lov imtiyozlarining belgilanishi, nisbatan arzon kredit resurslarining taqdim etilishi natijasida qisqa davr ichida kichik biznes korxonalarining soni ahamiyatli darajada oshib bordi.

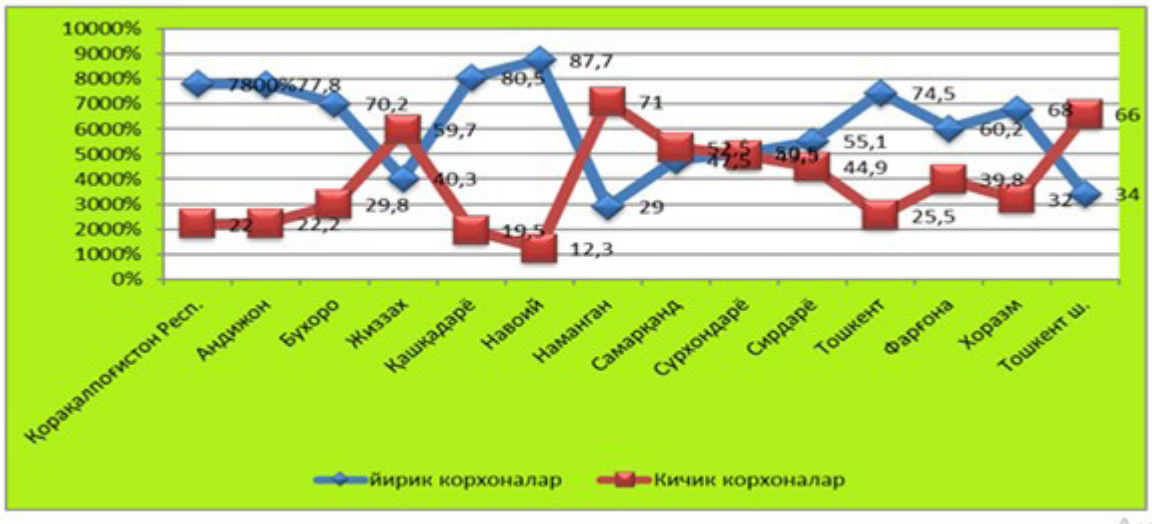
Makkonnell K.R., Bryu S.L. Ekonomiks: Prinsipi, problemi i politika kitobida kichik biznesni rivojlantirishda investitsiyaning mohiyatini keynschilar modelining idrokida deb biladilar, shuning uchun investitsiyani mikroiqtisodiy nuqtayi nazardan qarab chiqadilar. Mualliflar o'zlarining qarashlarida "yalpi xususiy ichki investitsiyalar" tushunchasini "amerikalik ishbilarmon firmalarning investitsion sarflari" deb aytadilar hamda ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: mashinalarga barcha oxirgi xaridlar, barcha qurilishlar, iste'mol qilinmagan mahsulotlar. Dolan E.Dj., Lindseylar D.Ye. "Mikroekonomika" kitobida investitsiya mohiyatini mikroiqtisodiy nuqtayi nazardan talqin qilib, ular tadbirkorlikni rivojlantirishda investitsiyaning mazmunini "shakllanayotgan iqtisodiy tizimda kapital hajmining o'sishi, odamlar amal qiladigan ishlab chiqarish resurslari taklifini yuksalishida" deb biladilar.

TADQIQOT METODOLOGISI

Shuni ta'kidlash lozimki, mazkur maqolada mualliflar tomonidan bir qator ilmiy metodlar, xususan, tizimli tahlil, taqqoslash va muhokama kabi metodlardan foydalanilgan. Yakunda esa abstrakt-mantiqiy fikrlash orqali xulosa va takliflar bayon etilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasining viloyatlarida kichik biznes ulushiga oid ma'lumotlar berilgan. E'tiborli tomoni eng yuqori ulush Jizzax viloyatida 78,6 %, Surxondaryo viloyatida 78 %, Namangan viloyatida 74,2 % ni tashkil etgan. Eng past ko'rsatkich Navoiy viloyatida kuzatildi va 29,9 % ni tashkil etdi. Kichik biznes ulushi 50 % dan past bo'lgan uchta viloyat mavjuddir. Ularda soha ulushini ko'tarish bo'yicha amaliy ishlarni bajarish maqsadga muvofiqdir.

1-rasm: 2020-yilda hududlar bo'yicha yirik va kichik biznesning sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi, %[1]

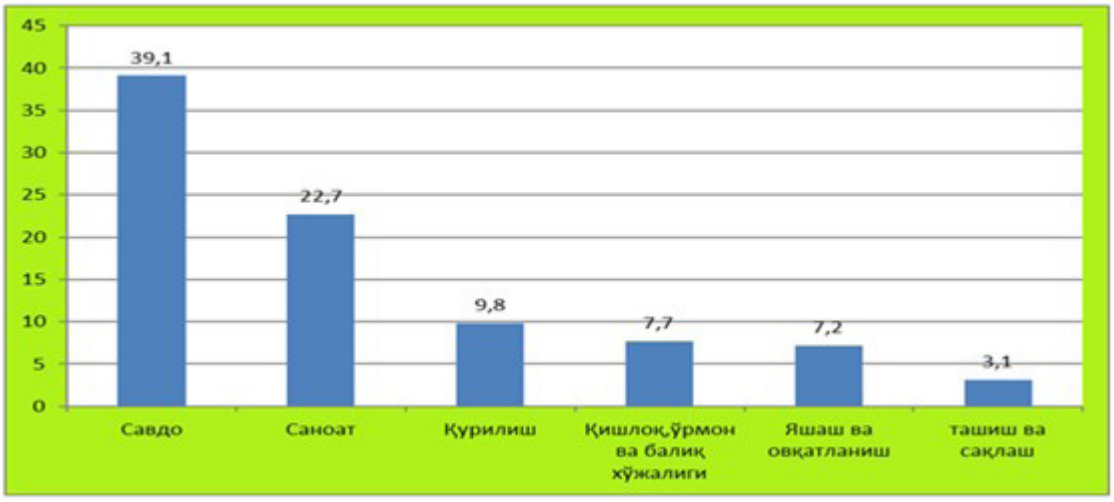
Yuqoridagi 1-rasmda har bir viloyatdagi yirik va kichik biznes obyektlarini sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishidagi ulushi bo'yicha ma'lumot berilgan. 2020-yilda kichik tadbirkorlik subyektlariga yaratilgan qulay sha-

1 Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosidatayyorlandi.

roitlar, aniq maqsadli dasturlarni amaliyotga joriy etilishi natijasida keskin faollashuv kuzatildi, sanoat ishlab chiqarishdagi ulushi 32,8 % tashkil etdi. Kichik biznes subyektlari faoliyatining kengayishi iqtisodiyotning boshqa soha va tarmoqlari ishlab chiqarish hajmidagi salmog'ining oshishi orqali ham namoyon bo'ldi.

Bunday natija birinchi navbatda kichik biznes subyektlari faoliyatini davlat tomonidan sohada olib borilayotgan islohotlari hamda doimiy qo'llab-quvvatlanayotgani samarasi bo'lib, so'ngi yillarda ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmini YAIMdagi ulushini oshib borayotganligida o'z aksini topmoqda. 2019-yilda 54 ming dan ortiq kichik korxona va mikrofirmalar tashkil qilindi, o'tgan yilga nisbatan 2,0 martaga ko'p hisoblanadi (2-rasm).

2-rasmda mamlakatdagi kichik va mikrofirmalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha ulushi haqida ma'lumot keltirilgan bo'lib, kichik biznes tarkibida eng ko'p ulush savdo sohasiga to'g'ri kelib 39,1 % ni, sanoat sohasida 22,7 %ni, qurilishda esa 9,8 % ni tashkil etgan. Eng past ko'rsatkich tashish va saqlash sohasiga to'g'ri kelib, 3,1 % dan iborat.

2-rasm: 2020-yilda kichik korxona va mikrofirmalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha ulushi,%2

Hozirgi davrda mamlakatda kichik biznes subyektlari faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlash uchun yangi turlarini shakllantirish bu yerda innovatsiyalar, izchillik, ekologik tozalik, ochiqlik, hamda birgalikda foydalanish tamoyillarini o'z ichiga olgan sifatli rivojlanishning yangi konsepsiyasini ishlab chiqilishi lozim.

2020-yilda tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalarning hududlar kesimidagi ulushi, Toshkent shahrida 19,9 % ni, Toshkent viloyatida 9,7 % ni, Samarqand viloyatida 8,9 % ni tashkil etgan. Jizzax viloyatida 4,3 % ni, Qoraqalpog'iston Respublikasida 4,3 % ni, Sirdaryo viloyatida esa 2,8 % ni tashkil etgan holda past ulushli viloyatlar sifatida ko'rsatilgan.

Biznesni faollashtirish bo'yicha chora-tadbirlar yangi kichik korxonalar va mikrofirmalarni paydo bo'lishiga, eng muhimi yangi ish o'rinlarini yaratishga hissa qo'shdi va kichik korxonalarni YAIM dagi ulushini yillar davomida o'sish tendensiyasiga erishganligi bilan ajralib turadi. YAIM tarkibida kichik biznes ulushi 54 % ni tashkil etib, tarmoqlar kesimida kichik biznesning sanoatdagi ulushi 32,8 %ni, o'rmon va baliq xo'jaligida 97,5 %ni, savdo sohasida esa 85,4 %ni tashkil etgan.

Kichik biznesning asosiy ko'rsatkichlar sifatida quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

- kichik tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi va infratuzilmasini rivojlantirishning mintaqaviy ko'rsatkichi;
- egallab turgan bozor sektorlari bo'yicha (masalan,ishlab chiqarish xizmatlar yoki savdo sohasida) raqobatlashuvchi yirik firmalarning mavjudligi va rivojlanish darajasi;
- mahalliy bank tizimining rivojlanish darajasi va soliq imtiyozi;
- bojxona imtiyozi;
- sug'urta, investitsiya jalb etish hamda valyuta konvertatsiyasi va boshqa omillar. Kichik biznes subyektlarining tashkil etilishida mintaqaviy omillarni ham inobatga olish zarurdir. Sababi har bir mintaqa o'ziga xos xususiyatlariga ega.

2 Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosidatayyorlandi.

Mamlakat iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi kichik biznes va mikrofirmalarni barchasi bugungi kun talablariga moslashish va raqobatbardoshligini oshirish borasida yurtimizda bir qator ijobiy o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Oldinroq ta’kidlanganidek, kichik korxonalar va mikrofirmalar ma’lum hududlar va sohalarga ixtisoslashish jarayonlarini boshdan kechirmoqda.

Keyingi yillarda mamlakat iqtisodiyotida olib borilayotgan islohotlar natijasida kichik korxona va mikrofirmalar soni yildan-yilga kamayib bormoqda. Mamlakatimizda olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, kichik biznes subyektlarini rivojlantirishda mamlakat mintaqalarining imkoniyatlarini inobatga olish zarurdir. Davlatimiz tomonidan qo‘llab-quvvatlash ishlarini olib borilayotganligi esa sohada jiddiy tarkibiy o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda.

Bizning fikrimizcha, mamlakat hududlarida kichik biznes subyektlari faoliyati uchun shart-sharotilar yaratish, ularni ishonchli huquqiy asoslarini shakllantirish, uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish faoliyati samaradorligini oshirish tadbirkorlik faoliyati shaffofligini ta’minlash, sohaga jalb etilishi kutilayotgan investitsion faoliyat jozibadorligini oshirish zarurdir.

Kichik biznes subyektlarining mintaqaviy omillar qoida tariqasida, investitsiyalar jalb etish jarayoniga ta’siri jihatidan ustunlik qiladi. Investitsiyaviy muhit tahlilini tarmoqlar bo‘yicha olib borish zarurligini ko‘rsatib o‘tish kerak. Chunki, ijobiy investitsiyaviy omillar turli tarmoqlar uchun o‘ziga xos jihatlarga ega. Ba’zi hollarda bir tarmoqda ijobiy rol o‘ynashi mumkin bo‘lgan omillar boshqa tarmoq uchun salbiy bo‘ladi yoki agar muayyan tarmoq uchun biron-bir ko‘rsatkich yetarli darajada namoyon bo‘lsa, shu ko‘rsatkpchning o‘zi boshqa tarmoqning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun mutlaqo kam bo‘lishi mumkin.

O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun tarmoqlar bo‘yicha investitsiya muhiti alohida qiziqish tug‘diradi. Kichik biznes subyektlari investitsion jozibadorligini ta’minlash maqsadida quyidagi xususiyatlarni sanab o‘tish kerak bo‘ladi:

- kichik bines subyektlarini rivojlantirish davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimi va rivojlantirish mexanizmlari uchun ustuvorlik berish;
- mavqeidan kelib chiqib bozor sektorlari bo‘yicha egallab turgan yirik o‘rta va kichik korxonalar faoliyatiga alohida imkoniyatlar yaratish;
- har bir mintaqalar uchun geografik joylashuvidan kelib chiqib, o‘ziga xos bo‘lgan kichik biznes subyektlarini aniqlash va ularga mos faoliyat turlarini taklif etish. Bulardan ko‘zlangan maqsad kichik biznes faoliyatidagi subyektlar investitsiyalarni ma’lum yo‘nalishlar bo‘yicha jalb etishga yo‘naltirishdan iborat.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, kichik biznes faoliyatini shakllantirishda har bir hududning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o‘zini-o‘zi investitsiyalar bilan ta’minlashlarini hisobga olish lozim. Bu imkoniyatlar kichik biznesda foydalanish sezilarli samara berishga qodir bo‘lib, jalb etish samaradorligi jihatidan bir qancha afzalliklarga ega.

Ushbu xususiyat orqali kichik biznes korxonalari faoliyati uchun yirik investitsiyalarga xojat bo‘lmaydi, bozorlardagi o‘zgarishlarga tez moslashish, har qanday iqtisodiy inqirozlar davrida to‘xtovsiz faoliyat olib ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu sababdan O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida kichik biznesni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit, imkoniyat, qulayliklar yaratish hamda mehnatni sifatli tashkil etish bo‘yicha chora-tadbirlar faol davom ettirilmoqda. Erishilgan yutuqlarni yanada ko‘tarish hech bo‘lmaganda shunday ijobiy holatda saqlab qolish uchun moliyaviy investitsiyalarni jalb etish va ishlab chiqarishga kiritish bilan bog‘liq rasmiylashtirish ishlari arzon, qulay narxlarda bo‘lishligi va me’yoriy hujjatlar bilan belgilab qo‘yilganidek talab darajasida bo‘lishi lozim.

Bu o‘rinda intellektual texnologiyalar foydalanish yo‘li bilan sohaga innovatsiyalarni keng jalb etish maqsadga muvofiqdir. Kichik biznes korxonalari tayyor mahsulotlarni sotib olishi uchun zarur mablag‘ yetarli emas. Shu bois investitsiyalarni asosan sohaga innovatsiyalar ko‘rinishida yo‘naltirish zarurdir. Bozor islohotlarini amalga oshirayotgan bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda moddiy investitsiyalarni jalb etishning turli shakllari mavjud. Ularning ichida lizing, franchayzinglarni o‘rni beqiyos.

Ma’lumki lizing beruvchi lizing oluvchi tomonidan belgilangan mol-mulkni u ko‘rsatgan sotuvchidan olishga va uni ijaraga oluvchiga vaqtincha foydalanish uchun haq evaziga qaytarib bermasdan berishga rozilik beradi. Ko‘pincha lizing yuridik shaxslar tomonidan moliyalashtirish vositasi sifatida ishlatiladi, bu soliq imtiyozlari bilan bog‘liq. Turli mamlakatlarning qonunchiligi lizingning soliq oqibatlarini turlicha ko‘rib chiqadi. Rossiyada lizing tezkor amortizatsiyadan foydalanishga imkon beradi. 2017-yilda bozor ishtirokchilari va mutaxassilari bilan keng jamoatchilik muhokamasi davomida Rossiya bankining lizing kompaniyalarining maxsus reyestri yuritilishini o‘z ichiga olgan holda lizing sohasini isloh qilish taklif qilindi.

Buning ustiga, kichik biznesni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilgan. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini hududlarda rivojlantirishda investitsiyalarni jalb etishni tartibga soladigan maxsus me’yoriy bazalarni rivojlanish darajasi, tegishli bozor infratuzilmasining rivojlanganligini ta’minladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, dunyo xo‘jaligi tizimida so‘nggi yillarda jadal rivojlanish ta’sirida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohalarining ahamiyati va roli ortib borilayotganligini inobatga olgan holda kichik biznes subyektlaridan foydalanishni yanada rivojlantirish talab qilinadi. Bu bilan sohani yanada jadal kengayishiga, soha faoliyatini yanada ahamiyatini yanada oshiradi. Mamlakatda kichik biznes subyektlarini rivojlantirishdan kutilayotgan natija esa aholini ish bilan bandligini oshirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali iqtisodiyotda yangi kasb-hunarlarni shakllantirishdan iborat.

Kichik biznesning yuqori sur’atlarda rivojlanishi esa mamlakat iqtisodiyotida yangi yo‘nalishlarning shakllanishiga, xizmat ko‘rsatish tarmog‘ida soha faoliyatining diversifikatsiyalanish jarayonining kuchayishiga va kichik biznes jadal rivojlanishi ta’sirida ko‘plab boshqa tarmoq va sohalarning yuqori sur’atda rivojlanishiga ta’siri kuchayadi.

Kichik biznes obyektlari ixcham, tez o‘zgaruvchan, qo‘shimcha ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish yo‘nalishlariga ega bo‘lgan, raqamli iqtisodiyot bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan muassasa, tashkilot yoki korxonadir, deb muallif ta’rifi ishlab chiqilgan.

Kichik biznes iqtisodiyotning eng muhim bo‘lgan ko‘rinmaydigan qismidir va bozor iqtisodiyoti sharoitida ko‘plab bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan milliy iqtisodiyotning sohadir. Sohani ilmiy va amaliy tadqiq etishda majmuali tarzda yondashuv talab qilinadi hamda kichik biznesni rivojlantirish bo‘yicha qisqa va o‘rta muddatli istiqbolli dasturlar ishlab chiqilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.06.2018 y. PQ-3777-son “Har bir oila - tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risida”gi Qarori. lex.uz›docs/3772869
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-martdagi PQ-4231-sonli “Hududlarda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. lex.uz›docs/4231026
3. Muhammadjanovich K. I. Effective directions of development of entrepreneurship //Conference Zone. – 2022. – S. 129-133.
4. Muxammadjanovich K. I., Muxammadjonovna K. S. Effective use of innovation management in business activities // development issues of innovative economy in the agricultural sector. – 2021. – S. 376.
5. Kamoliddinov , I. M. (2022). O‘zbekistonda innovatsion marketingni rivojlanish samaradorligi. Arxiv nauchnix issledovaniy, 2(1). izvlecheno ot
6. http://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1909
7. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari.
8. www.agro.uzsayti ma’lumotlari.

MILLIY INNOVATSION TIZIMNING SHAKLLANISHIDA OLIY TA'LIM MUASSASALARINING INNOVATSION RIVOJLANISH PRINSIPLARI

Nishonov Dilshod Shamsiddinovich
PhD, TDIU Marketing kafedrasi dotsent v.b.

Annotatsiya: Milliy innovatsion tizimni (MIT) rivojlantirishda oliy ta'lim muassasalarining innovatsion tizimini yaratish, xalqaro aloqalarni rivojlantirish va o'zaro tajriba almashish, yuqori malakali mutxassis kadrlar tayyorlashda oliy ta'lim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasining innovatsion tizimini yo'lga qo'yish, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda oliy ta'lim va fani yutuqlarining rolini oshirish, milliy innovatsion tizimni rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish bu borada amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada milliy innovatsion tizimni shakllanishida oliy ta'lim muassasalarining innovatsion rivojlanish prinsiplari tadqiq e'tilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim xozmatlari, oliy ta'lim muassasalari, innovatsion rivojlanish, raqobatbardoshlik, milliy iqtisodiyot, samaradorlik.

Abstract: Creation of an innovative system of higher education institutions in the development of the national innovation system (NIS), development of international relations and exchange of mutual experience, creation of an innovative system for integrating higher education, science and production in the training of highly qualified specialists, increasing the role of higher education and scientific achievements in the sustainable development of the economy, the development of a mechanism for the development of a national innovation system is one of the priority areas of scientific research in this direction. This article examines the principles of innovative development of higher educational institutions in the context of the formation of a national innovation system.

Key words: educational services, higher education institutions, innovative development, competitiveness, national economy, efficiency.

Аннотация: Создание инновационной системы высших учебных заведений в развитии национальной инновационной системы (НИС), развитие международных связей и обмена взаимным опытом, создание инновационной системы интеграции высшего образования, науки и производства в подготовке высококвалифицированных специалистов, повышение роли высшего образования и научных достижений в устойчивом развитии экономики, разработка механизма развития национальной инновационной системы является одним из приоритетных направлений научных исследований в этой направлении. В данной статье исследованы принципы инновационного развития высших учебных заведений в условиях формирования национальной инновационной системы.

Ключевые слова: образовательные услуги, высшие учебные заведения, инновационное развитие, конкурентоспособность, национальная экономика, эффективность.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning innovatsion yo'liga o'tkazish barqaror iqtisodiy o'sish va inson shaxsi taraqqiyotining muhim omili bo'lib, ilm-fan, texnika va yuqori texnologiyalar sohasida innovatsion g'oyalarni yaratish va ularni ichki va tashqi bozorga chiqarishga qodir yuqori malakali kadrlarni tayyorlashni talab qiladi. Ta'lim tizimiga kelsak, mazkur innovatsion faoliyat unda sohaning o'ta ahamiyatli ajralmas elementi sifatida doimiy rivojlanish uchun zarur shart bo'lishi kerak va bu faoliyat milliy innovatsion tizimning shakllanishida alohida ahamiyatga egadir.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish bilan bog'liq holda davlatning iqtisodiy rivojlanish istiqbollari barcha sohalarda milliy innovatsion tizimni shakllantirishga har tomonlama bog'liq bo'ladi. Oxirigi yillarda jihon miqyosida YaIMning 60% ulushini rivojlangan mamlakatlardagi innovatsion texnologiyalar, mahsulotlar va qurilmalarning tashkil etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasida "Biz O'zbekistonni rivojlangan mamlakatga aylantirishni maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, bunga faqat jadal islohotlar,

ilm-ma'rifat va innovatsiya bilan erisha olamiz. Buning uchun, avvalambor, tashabbuskor islohotchi bo'lib maydonga chiqadigan, strategik fikr yuritadigan, bilimli va malakali yangi avlod kadrlarini tarbiyalashimiz zarur", deb ta'kidlashlari asnosida mamlakat iqtisodiyotini jadal rivojlantirish va qisqa muddat ichida uni rivojlangan mamlakatlar darajasiga olib chiqish uchun innovatsiyaning tub mohiyati ochib berilgan [1]. Darhaqiqat O'zbekiston sharoitida iqtisodiyotdagi innovatsion jarayonlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlovchi tegishli me'yoriy-xuquqiy hujjatlar qabul qilinishi va innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi aniq chora-tadbirlar ishlab chiqilishi milliy innovatsion tizimini shakllantirishga asos bo'lmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy maqsadlaridan biri ustuvor strategik yo'nalishlarni tanlab olishdan iborat. Bunda oliy ta'lim faoliyati orqali mutaxassis kadrlar tayyorlash va unda amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarning uzuksizligi asosida samarali natijalarini amaliyotga joriy qilish jarayonini o'z ichiga olgan milliy innovatsion tizimni (MIT) yaratish mamlakat iqtisodiyotining dolzarb masalasi hisoblanadi. Bunday tizimning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun bugun nafaqat salohiyatli ilm-fan, ta'lim tizimi va ishlab chiqarish, balki institutsional sharoitlarning butun bir majmuasi mavjud bo'lishi talab etilmoqda.

Bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, milliy innovatsion tizim (MIT) kontseptsiyasi ta'lim va fandagi yangi tushuncha bo'lib, bunda davlat, xususiy va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalar hamda mexanizmlar yig'indisi aks topadi. Bu klasterli umumlashma esa yangi bilimlarni va texnologiyalarni yaratish, o'zlashtirish, keng yoyishga qaratilgan tizimni tashkil etadi. I.S.Tuxlievning qayd etishicha, MIT mamlakatning milliy ustuvor strategiyasini amalga oshirish maqsadida davlat boshqaruv organlarining hamda tadbirkorlik sektoridagi barcha tashkilotlarning fan va texnologiyalarning ilg'or yutuqlaridan keng foydalanuvchi iqtisodiyot sohalaridagi xatti-harakatlarini birlashtirilishini ta'minlaydi.

Adabiyotlarda MIT haqida aniq ta'rif berilmagan. Dalatlarning MITlari shakllanishi va mohiyatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Mamlakatlarning strategik rivojlantirish reja yoki kontseptsiyasiga ko'a MIT oldiga tegishli maqsadlar qo'yiladi va belgilangan vazifalar asosida qo'yilgan maqsadlar amalga oshiriladi. Masalan, Evropalik ekspertlarning tahlili va bergan bahasiga ko'ra shuni qayd etish mumkinki, Frantsiyada mamlakatning asosiy strategik yo'nlishi asosida MIT oldiga qo'shimcha ishchi o'rinlarini tashkil etish vazifasi qo'yilgan, Germaniyaning asosiy strategik rejasiga ko'ra esa ilg'or texnologiyalarni rivojlantirish vazifasi belgilanganligi qayd etilgan .

Shuningdek, Milliy innovatsion tizimni shakllantirish va rivojlantirish masalalari A.F.Rasulev [2], N.M.Maxmudov [3], I.S.Tuxliyev [4], Q.Sharipov [5] va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Lekin shuni qayd etish kerakki, milliy innovatsion tizimni shakllantirish va rivojlantirishda mamlakatimizda milliy innovatsion tizim omillarining o'zaro aloqalari hamda bu o'rinda oliy ta'lim tizimining roli etarlicha tadqiq etilmagan.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlari tajribasi ko'rsatadiki, iqtisodiyotning innovatsion modeli asosi ta'lim tizimini rivojlantirish bo'lib, u innovatsion jarayonlarning barcha bosqichlarini muvaffaqiyatli amalga oshira oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning manbai hisoblanadi [6].

Innovatsiya bilimlarni iqtisodiy resursga aylantirishning asosiy shakli va bilimlar iqtisodiyotining muhim xususiyati hisoblanadi. Bu zamonaviy sharoitda - texnologik va axborot inqilobi davrida faoliyatning barcha sohalarini rivojlantirishning tuganmas manbai bo'lgan innovatsiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda innovatsiya iqtisodiy o'sishning muhim omili va korxonalar, mintaqalar va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini belgilovchi ko'rsatkich hisoblanadi .

Innovatsion menejment asoschisi Y.Shumpeter "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" kitobida innovatsiyaning beshta asosiy yo'nalishi bayon etilgan: "yangi texnologiyalardan foydalanish, yangi texnologik jarayonlar yoki bozorni yangicha qo'llab-quvvatlash, yangi xususiyatlarga ega mahsulotlarni kiritish, yangi xom ashyolardan foydalanish, ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning logistikasini o'zgartirish, yangi bozorlarning paydo bo'lishi" [7]. Y.Shumpeterning so'zlariga ko'ra, innovatsiya–bu "...ishlab chiqarish omillarining tadbirkorlik ruhiga asoslangan yangi ilmiy va tashkiliy birikmasi. Bu yangi sinov yoki sinab ko'rilmagan yangi tovarlar yoki usullar yoki yangi bozor uchun ishlab chiqarish, shuningdek, yangi ishlab chiqarish vositalaridan foydalangan holdagi ishlab chiqarishdir". Y.Shumpeterning iqtisodiy qarashlari zamonaviy innovatsion nazariyaning asosiy metodik tayanchiga aylandi hamda kelgusida qator olim va tadqiqotchilarning ishlarida rivojlantirildi.

Zamonaviy tadqiqotlarda "innovatsiya" atamasi tadqiqot predmetidan kelib chiqqan holda turlicha izohlanadi. Masalan, taniqli venger olimi B.Santo innovatsiyalarni jarayonga yondashuv va uning iqtisodiy ahamiyati nuqtai nazaridan izohlaydi. Uning talqiniga ko'ra, innovatsiya "...bu g'oyalar va ixtirolardan amaliy foydalanish orqali o'z xususiyatlariga ko'ra eng yaxshi bo'lgan mahsulotlarni, texnologiyalarni yaratishga olib keladigan, iqtisodiy manfaat, foyda keltiradigan narsalarga yo'naltirilgan jamoaviy texnik va iqtisodiy jarayondir" [8].

A.B.Titov ham innovatsiyani "...ixtiro yoki g'oyaning iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan jarayoni", deb hisoblaydi [9]. Darhaqiqat, zamonaviy sharoitda innovatsiyalar kiritilgan investitsiyalarning samaradorligini oshirish, ularni rivojlantirish va joriy etishning muhim shartidir.

V.G.Medinskiy va S.V.Ildemenovlar o‘z tadqiqotlarida innovatsiyani “...ilmiy tadqiqot yoki ixtiro natijasida ishlab chiqarishga kiritilgan, oldingi analogdan sifat jihatidan farq qiladigan ob’ekt” deb tushunadilar [10].

Olimlarning “innovatsiya” atamasiga bergan izohlariga qaraganda iqtisodiy faoliyat olib borayotgan ayrim sub’ektlar uni asosan tijoratlashtirish yoki g‘oyalardan foyda olish, deb torroq miqyosda tushunadilar. Bunda unga ixtirolar bilan tenglashadigan, tijorat maqsadlarda amalga oshirilishi shart bo‘lmagan jarayon deb qaraydilar.

Biz innovatsiya tushunchasini yangi ilmiy bilimlarni yaratishga yo‘naltirilgan, yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlar olish yoxud ular bilan bog‘liq tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini tatbiq etish maqsadidagi texnologik jarayonlar deya izohlashni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Bunda “innovatsiya” tushunchasi muayyan maqsad va faoliyatga qarab turli xil ma’nolarga ega bo‘lishi mumkinligi ko‘zda tutiladi. Texnologiyalar, individual jarayonlar, menejment, moliya, shuningdek, ulardagi o‘zgarishlarga erishish usullarini aks ettirish uchun innovatsiyalardan keng foydalaniladi.

Innovatsiyaning operatsion tabiati “innovatsion jarayon” tushunchasida aks ettiriladi. Shunday qilib, innovatsion loyihalarni boshqarishning atamalar lug‘atida berilgan ta’rifiga muvofiq [11]. innovatsion jarayon quyidagilarni anglatadi:

1. Texnik g‘oya yoki yangi texnologiyani yaratishdan sanoat maqsadlarida foydalanishgacha, yangi mahsulotni olish va uni tijoratlashtirishga qadar bo‘lgan kompleks ishlar;
2. Yangi bilimni yaratish, uni ishlab chiqarishga joriy qilish va butun iqtisodiyotga tadbiq etish, shuningdek, ijtimoiy va moddiylikdagi ushbu jarayon bilan bog‘liq o‘zgarishlar. Innovatsion jarayonning barcha davrlardagi samaradorligi uning bosqichlari yaxlit birlashishiga va etarli mablag‘ bilan ta’minlanishiga bog‘liq.

Innovatsion menejment sohasidagi taniqli olim I.T.Balabanov innovatsion jarayonni “... tugallangan ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini yoki bozorda sotiladigan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, amalda qo‘llaniladigan yangi yoki takomillashtirilgan texnologik jarayon ko‘rinishidagi tugallangan ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini yoki boshqa ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqishga, amalga oshirishga yo‘naltirilgan jarayon, shuningdek, tegishli qo‘shimcha tadqiqotlar va ishlanmalarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi”, - deb qayd etadi [12].

Innovatsion jarayon innovatsion faoliyat bilan chambarchas bog‘liq, jumladan, faoliyat innovatsion jarayonda innovatsiyalarni yaratishga qaraganda ahamiyatliroq bo‘lgan yangiliklarni tarqatishda o‘ta muhimdir.

K.P.Yankovskiy va I.F.Muxarlarning fikrlaricha innovatsion faoliyat “...innovatsion jarayon doirasidagi faoliyat, shu jumladan, marketing tadqiqotlari, yangi iste’molchilarni qidirish, raqobatdosh firmalar mahsulotlarining raqobat muhitini va iste’mol xususiyatlarini axborot bilan ta’minlash, innovatsion g‘oyalar va echimlarni izlash, shuningdek, innovatsion loyihani amalga oshirish va moliyalashtirish bo‘yicha sherikchilikdir”, - degan fikr asosida izohlaydi [13].

O‘zbekiston Respublikasida ko‘plab olimlar innovatsiyalarni o‘rganish va ulardan iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalarida foydalanish bilan shug‘ullanmoqdalar. B.Usmonov va F.Rahimovlarning fikricha “innovatsiya – bu mutlaqo yangi raqobatbardosh mahsulot, texnologiya va mehnatni, ishlab chiqarishni va boshqaruvni tashkil qilishning yangi usullarini yaratish, ishlab chiqarish va tarqatish jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy samarani olishga qaratilgan ijodiy faoliyat natijasidir” deb ta’kidlamoqda [14].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda bir qator ilmiy manbalarda o‘z aksini topgan ta’lim xizmatlari bozorining milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanish masalalariga taaluqli empirik va konseptual tadqiqotlar o‘rganildi va ulardagi ilmiy yondashuvlar tizimlashtirildi. Shuningdek, tadqiqot ishida tizimli tahlil, mantiqiylik, analiz va sintez, qiyosiy tahlil va guruhlash usullari qo‘llanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borgan tadqiqotlarmiz natijalari asosida, biz quyidagi innovatsion guruhlar xizmat ko‘rsatish sohasi uchun harakterli ekanligini aniqladik:

1) **texnologik innovatsiyalar** – xizmatlarni taqdim etish, yangi xizmatlarni taqdim etish uchun yangi uskunalarni joriy etish, boshqa sohalarda yangi turdosh mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyalari sohasidagi innovatsiyalar;
2) **servis innovatsiyalari** – xizmatlarning iste’mol qiymatini oshirish, ko‘rsatilayotgan xizmatlar tarkibi va turlarini o‘zgartirish, xizmatlarning sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash;

3) **ijtimoiy-iqtisodiy** – aholining mehnat sharoitlari va hayot sifatini yaxshilashga hissa qo‘shadigan xizmat ko‘rsatish sohasidagi korxonalar faoliyati uchun ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy sharoitlarining o‘zgarishi;

4) **moliyaviy** – xizmatlar sohasiga moliyalashtirish va investitsiyalarni jalb qilish uchun yangi moliyaviy vositalar va texnologiyalarni yaratish;

5) **marketing** – bu marketingning yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan usullari: mahsulot dizaynini o‘zgartirish va qadoqlashdagi jiddiy o‘zgarishlar, mahsulotlar (xizmatlar)ni sotish va namoyish qilishning yangi usullarini qo‘llash, ularni bozorlarga yo‘naltirish va reklama qilish, yangi narxlar strategiyasini shakllantirish.

Bozor munosabatlarini chuqurlashtirish sharoitida ushbu turdagi innovatsiyalar iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarida muvaffaqiyatli bo‘lishi mumkin. Tadqiqotining asosiy predmeti oliy ta’lim sohasidagi innovatsiyalar rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy jihatlaridir. Shuning uchun, ushbu turdagi innovatsiyalarni mahalliy va xorijiy olim-tadqiqotchilar ishlaridan tanqidiy-tahliliy o‘rganish maqsad qilib olingan.

Ta’lim iqtisodiyoti sohasidagi taniqli olim S.A.Belyakov ta’limdagi innovatsiyani “...o‘quv jarayonini optimallashtirish, uning sifatini yaxshilash yoki o‘quvchilarga materialni o‘rganish uchun qulay sharoitlarni yaratish maqsadida mavjud muammoli vaziyatni hal qilishga qaratilgan yangilik” sifatida talqin qiladi .

O‘z navbatida, A.I.Kochetov ta’limdagi innovatsiyalarni “...pedagogik faoliyatni yangilashning yaxlit nazariy, texnologik va metodologik kontseptsiyasi, uning belgilangan darajaga ko‘tarilishini ta’minlaydi”, deb ta’riflaydi [15].

OTM innovatsion faoliyatining asosiy maqsadi mehnat bozori talablariga javob beradigan, biznesni tashkil etish va muayyan ishlab chiqarish muhitida ishlashda maxsus jihatlarga ega bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy sohada ijobiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga qodir yuqori malakali kadrlar tayyorlashdan iborat.

OTMlarning innovatsion faoliyati bilimlar, texnologiyalarni tijoratlashtirish muammolarini hal qiladi va ilmiy-pedagogik kadrlarning oliy ta’lim muassasi innovatsion infratuzilmasi orqali bozor bilan o‘zaro munosabatini taklif etadi.

OTM rivojlanishi innovatsion modeli raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash sifatini ta’minlashning asosiy omili sifatida o‘quv jarayoniga innovatsiyalarni kiritishni o‘z ichiga oladi. Kadrlarni o‘qitish sifati tadqiqotlarning rivojlanishi, muassasaning innovatsion faoliyati va talabalarni ilmiy izlanishlarga jalb qilish bilan chambarchas bog‘liq. Shubhasiz, ilmiy-tadqiqot ishlari va innovatsion loyihalarda talabalarning ishtirokisiz zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan kadrlarni sifatli tayyorlash mumkin emas.

O‘z navbatida OTMdagi innovatsion jarayon uchta asosiy elementni qamrab olishini ko‘zda tutish lozim: innovatsiyalarni yaratish, moslashtirish va qo‘llash. Ta’kidlash lozimki, innovatsiyaning asosiy va eng muhim mezoni bu samaradorlikdir. Bu shuni anglatadiki, oliy ta’lim tizimidagi har qanday innovatsiya o‘quv jarayoni samaradorligini ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Shu sababli, innovatsion o‘quv jarayoni bu zarur innovatsiyalar to‘plamini amalga oshiradigan va uning samaradorligini oshirishga imkon beradigan jarayon ekanligini ta’kidlashimiz mumkin.

Shunday qilib, OTMning innovatsion faoliyati bilim, ta’lim texnologiyalari, o‘qitish usullari sohasida innovatsiyalarni yaratish va joriy etishdan iborat bo‘lib, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish – milliy iqtisodiyotning turli sohalari uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlashdan iborat.

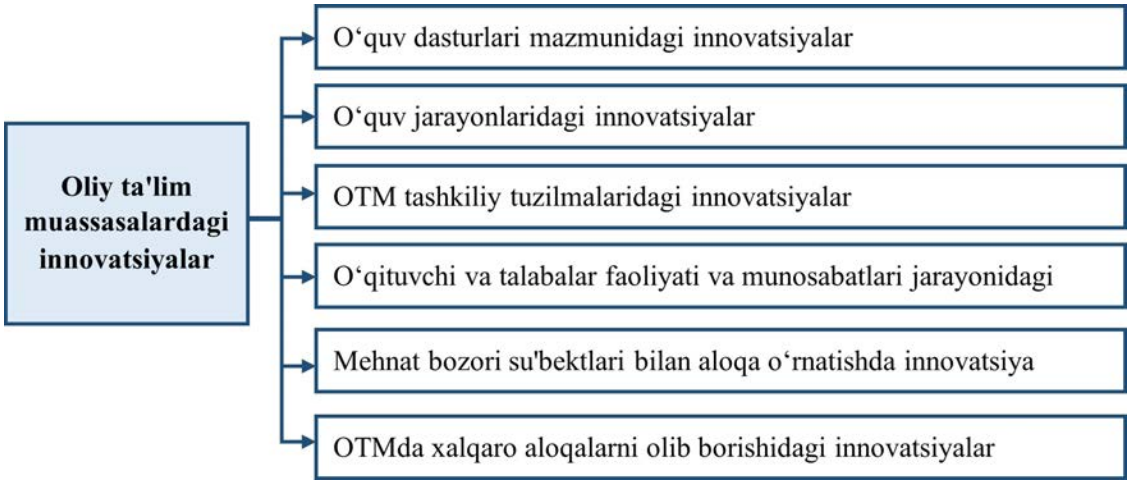
Zamonaviy fan va amaliyotning eng muhim vazifalaridan biri OTMda innovatsiyalarning asosiy turlarini ta’lim xizmatlari bozori sub’ektlari sifatida aniqlashdir. Olimlar orasida hali ham OTMda innovatsiyalar tasnifiga yagona yondashuv mavjud emas.

Shunday qilib, S.A.Belyakov va A.A.Ivanovalar oliy ta’lim tizimida quyidagi innovatsiya turlariga urg‘u berganlar [16]:

- **predmetlar ichidagi innovatsiyalar** – bu “fan ichida” yoki uni o‘qitish metodikasidagi innovatsiyalardir. Masalan, mallifning xususiy o‘qitish usullarini joriy etish va turli mutaxassisliklar bo‘yicha yangi o‘quv-metodik majmualarni yaratish;
- **umummetodik innovatsiyalar** – yangi universal texnologiyalarning joriy etilishi ularni har qanday sohada qo‘llashga imkon beradi. Masalan, talabalar uchun ijodiy topshiriqlarni yaratish va OTMda o‘qitishni talabalarning mustaqil ishlariga yo‘naltirish, shuningdek masofaviy ta’limdan foydalanish;
- **mafkuraviy innovatsiyalar** – talabalar ongining rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar. Masalan, talabalarga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan ishlash ko‘nikmalarini o‘rgatish, chunki endigina biron bir ishga murojaat qilgan va AKT bilan ishlash ko‘nikmasiga ega bo‘lmagan mutaxassisdan samara kutib bo‘lmaydi;
- **ma’muriy innovatsiyalar** – turli darajadagi menejerlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlar, bu oliy ta’lim muasssasasini boshqarish samaradorligining oshirishga olib keladi.

Bunday yangilikni OTM menejmentida sifat menejmenti tizimlarini (SMT) keng joriy etish deb hisoblash mumkin.

Bizning fikrimizcha, OTM faoliyatida innovatsiyalarning quyidagi turlariga urg‘u berish lozim, bu o‘quv jarayoni samaradorligini oshirish, ta’lim sifatini yuksaltirish va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni ta’minlashning zarur shartidir (1-rasm).

1-rasm: Milliy innovatsion tizimida OTM faoliyatidagi innovatsiyalar

Ta’lim sifatini oshirish va yuqori malakali kadrlar tayyorlash OTM innovatsion faoliyatining asosiy maqsadi deb hisoblagan holda, dissertatsiyada innovatsion ta’lim faoliyatining quyidagi asosiy printsiplari taklif etiladi:

- OTMdagi ilmiy va ta’lim jarayonlarning birligi va ularning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga yo‘naltirilganligi;
- OTMning o‘zini o‘zi boshqarish va ilmiy-tadqiqot faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish usullarining maqbul kombinatsiyasi;
- barcha turdagi resurslarni innovatsion ta’lim faoliyatining ustuvor yo‘nalishlariga jamlash;
- talabalar o‘rtasida innovatsion ongni rivojlantirish va tarqatish;
- ilmiy-innovatsion sohadagi tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash;
- OTMning xalqaro ta’lim makoni bilan integratsiyalashuvi.

Taklif etilgan tamoyillarga asosan OTM innovatsion rivojlanishining asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni belgilash mumkin:

1. OTMning innovatsion potentsialini rivojlantirish (kadrlar, o‘quv, ilmiy, moddiy-texnik va boshqalar).
2. OTMda qulay innovatsion muhitni yaratish.
3. OTM professor-o‘qituvchilari va talabalari o‘rtasida innovatsion ong va innovatsion madaniyatni shakllantirish.

Fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasiga asoslangan OTM rivojlanishi innovatsion modelining o‘ziga xos xususiyatlari sifatida esa quyidagilarga asosiy e’tiborni qaratamiz:

- talabalarni tegishli amaliyotga jalb qilish orqali tadqiqot va innovatsiyalarning asosiy tushunchalariga ega bo‘lish;
- ta’limning tadqiqot va innovatsiya bilan uyg‘unligi;
- buyurtmalar va fundamental g‘oyalarni izlashda iqtisodiyotning real sektori bilan yaqin hamkorlik qilish;
- innovatsion tashkilotlarni yaratish.

Ta’lim xizmatlari bozorining hozirgi holati, umuman olganda, innovatsion ta’lim mazmunini tashkil etuvchi OTM faoliyati turli innovatsiyalardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunday holda, ta’lim xizmatlari bozorida OTMning innovatsion rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni o‘rganishga alohida e’tibor berilishi kerak.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Ta’lim xizmatlari bozorini iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan o‘rganilsa, har qanday bozor talab, taklif va narx singari uchta asosiy unsurni o‘z ichiga olishi ma’lum bo‘ladi. Albatta, bu uch element o‘zaro sog‘lom raqobat munosabatida bo‘ladi. Shuning uchun biz yuqoridagi qarashlarga qo‘shilgan holda “...ta’lim xizmatlari bozori bu yakka tartibdagi tadbirkorlik sub’ektlari: fuqarolar, tashkilotlar, davlat va turli ta’lim muassasalarining ta’lim xizmatlarini ko‘rsatish borasidagi o‘zaro munosabati” ekanligini ham ta’kidlaymiz.

O‘quv faoliyatining yakuniy mahsuloti shaxsdagi o‘zgarishlar, olingan bilimlar, rivojlangan qobiliyatlar, ta’lim oluvchining umumiy va kasbiy kompetensiyalari o‘zgarishidir.

Ta’lim tizimi muassasa va tashkilotlari ta’lim xizmatlari bozorining sub’ektlaridir, ularning boshqa sub’ektlardan asosiy farqi shundaki, iste’molchilar ishlab chiqarishda bevosita o‘z mahsulotlari bilan ishtirok etadilar hamda ko‘zlangan natijaga erishadilar. Chunki sifatli ta’lim olish ta’lim xizmati iste’molchilariga ham bog‘liq. Shu bilan birga, ushbu xizmatlardan foydalanuvchilarga qo‘shimcha ta’lim xizmatlarini taqdim etishni oliy ta’lim muassasasining mavjud innovatsion salohiyatidan foydalanishni ko‘zda tutgan holda ko‘rib chiqish kerak.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida ta’lim xizmatlarining mazmuni va tabiati o‘zgarishi oliy ta’limning faoliyat ko‘rsatishi hamda rivojlanishida bozor mexanizmlarining o‘sib borishi uchun sharoit yaratadi.

Shunday qilib, ta’lim xizmatlari bozorining shakllanishi va rivojlanishi O‘zbekiston Respublikasi zamonaviy iqtisodiyotidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning muhim tizimidir. U barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim omili hisoblanadi, hamda mamlakatda qulay ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaratadi, mahalliy tovarlar va xizmatlarning ichki hamda tashqi raqobatdoshligini oshiradi. Bozorlararo jahon iqtisodiy aloqalarini chuqurlashtirishda, shuningdek, global ta’lim makoniga kirishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so‘zi. – T.: “Sharq” nashriyoti, 2020-yil 25-yanvar, №19 (7521), 2-4 betlar.
2. Иванова Н. И. Национальные инновационные системы / Н. И. Иванова. – М.: Наука, 2002. –с. 55.
3. Алишер Ф.Р., Тростянский Д.В. Современные аспекты обеспечения экономической безопасности Узбекистана //Journal Экономика региона. -№2. -С.277-285.
4. Maxmudov N.M., Avazov N.R. (2019). O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalardan samarali foydalanish yo‘llari. Toshkent: Iqtisodiyot.Sh.I., M. (2017). Investitsion muhit jozibadorligi: nazariya, metodologiya va amaliyot. Toshkent: “Ma’naviyat” O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi.
5. Tuxliyev I.S. Milliy innovatsion tizimni shakllantirish va rivojlantirish omillari //Iqtisod va innovatsion texnologiyalar – ilmiy elektron jurnal. 2020. -№5. Sentabr-oktabr.
6. Sharipov Q. Vaziyatli markaz iktisodiyotni rakamlashtirish sharoitida oliy ta’lim sifatini oshirish omili sifatida //Arxiv nauchnix issledovaniy. – 2020. –№27.
7. Usmonov B. Universitet ilmining milliy innovatsion tizimga qo‘shilishiga misol. Ilmiy-metodik to‘plam, 2015 yil 3-son, 66-75-bet. Yevropa Ittifoqining O‘zbekistondagi Erasmus + milliy ofisi.
8. Shumpeter J. Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi. –M: Progress, 1982 . S.54.
9. Santo B. Innovatsiya iqtisodiy rivojlanish vositasi sifatida / Per. vengar bilan. - M .: Progress, 1990.164s
10. Titov A.B. Innovatsiyalarni boshqarishning tashkiliy usullari. – Sankt-Peterburg: nashriyoti – yilda SPSUEF , 1998.138.
11. Медынский В.Г., Ильдеменов С.В. Реинжиниринг инновационного предпринимательства – Учебное пособие, 1999: Издательство: “Юнити”, стр. 414
12. O‘zbekiston: jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, innovatsion taraqqiyot va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish / O‘zFA, Iqtisodiyot instituti. A.F.Rasulevning tahriri ostida monografiya. – T.: Konsauditinform-Nashr, 2011. – 408 b.
13. Балабанов И.Т. Инновацияларни бошқариш. - Санкт-Петербург: Петер, 2009. 100-стр
14. Н.М.Маҳмудов. Интеллектуал салоҳият ва педагогик маҳорат, инвестиция – инновацион ривожланишнинг асоси. // Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2020, № 3.7 б.
15. Кочетов, А. И. По поводу развития инновационных способностей / А. И. Кочетов // Высшее образование в России. –1997. – № 5. –С. 94-98
16. Belyakov S.A., Ivanova A.A. Ta’limni boshqarish tizimini davom ettirish / S.A. Belyakov, A.A. Ivanova // Universitetni boshqarish: amaliyot va tahlil. 2010. № 3 (55). S.74-81.

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

OLIY TA'LIMDA O'QUV JARAYONINI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA MULTIMEDIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Saydullayeva Saodat Abdumajidovna
Toshkent Xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'limda multimedia texnologiyalaridan foydalanish xususiyatlari yoritilgan. Maqolada universitet talabalarini o'qitishda multimedia texnologiyalaridan foydalanish tahlil qilinib, ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: multimedia, multimedia texnologiyalari, innovatsiyalar, innovatsion faoliyat, kom'pyuter, internet, ta'lim texnologiyalari, multimedia dasturlari.

Abstract: This article describes the features of the use of multimedia technologies in education. The article analyzes the use of multimedia technologies in teaching university students and suggests ways to increase the efficiency of using modern technologies in the educational process.

Key words: multimedia, multimedia technologies, innovations, innovative activity, computer, Internet, educational technologies, multimedia programs.

Аннотация: В данной статье описаны особенности использования мультимедийных технологий в образовании. В статье анализируется использование мультимедийных технологий в обучении студентов вузов и предлагаются пути повышения эффективности использования современных технологий в образовательном процессе.

Ключевые слова: мультимедиа, мультимедийные технологии, инноватsii, инноватsionная деятельность, компьютер, интернет, образовательные технологии, Мультимедийные программы.

KIRISH

Oliy ta'lim tizimida o'quv jarayoni sohasi raqamli asrda ajoyib o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda va uning asosida multimedia ta'lim vositalarining integratsiyasi yotadi. Ushbu vositalar turli xil texnologiyaga asoslangan resurslarni o'z ichiga oladi, boyitish uchun mo'ljallangan videolar, animatsiyalar, interaktiv simulyatsiyalar, virtual haqiqat tajribalari va elektron kitoblar kabi o'quv jarayonini yaxshilash. Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida ta'limni axborotlashtirishga ehtiyoj mavjud bo'lib, bu ayniqsa, kutilmaganda yuzaga kelgan pandemiya ta'sirida namoyon bo'ldi. Bu esa o'z navbatida, zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan yangi turdagi tafakkurga ega mutaxassislarni tayyorlashning yangi yo'nalishini yo'lga qo'yilishiga sabab bo'ldi va bunda masofaviy ta'lim kom'pyuter hamda Internet ta'lim texnologiyalarini o'z ichiga oladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Oliy ta'lim tizimi faoliyatining fundamental oliy ta'lim xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish bo'yicha taniqli xorijiy olimlar, jumladan O.O.Gokun [1], P.Klaus [2], J.Z.Sonmez [3] va boshqalar nazariy tadqiqot olib borganlar.

Oliy ta'limni rivojlantirish, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash hamda o'quv faoliyati natijalarini aniqlash masalalari bo'yicha mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlari olimlaridan Ye.N.Jilsov [4], A.I.Kovalev [5], G.V.Prisenko [6], O.Abashkina [7], G.K.Selevko [8]larning ilmiy ishlaridan o'rganish mumkin.

Ta'lim tizimida xizmatlar va innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish muammolari bo'yicha mahalliy iqtisodchi olimlardan X.Abdukarimov [9], A.X.Eshboev [10], B.D.Kalmetov [11] va boshqalarning ilmiy ishlarida tadqiq etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida ilmiy yondoshuv, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, multimedia resurslari va usullardan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Zamonaviy texnologiyalar bir-biridan minglab kilometr uzoqlikda joylashgan talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘indir. Trening korporativ tarmoqda, Internet, elektron pochta va boshqa zamonaviy aloqa vositalari orqali olib boriladi. Ushbu turdagi treningning asosiy qulayligi - joylashuvning mustaqilligi, asosiy sharti - kompyuter va Internetga ulanishning mavjudligi. Shu sababli, talaba istalgan joyda bo‘lishi va yangi kasbga oid bilimlarni egallashi mumkin.

Masofaviy ta’limni amaliyotga tatbiq etish uchun asosan ta’limni boshqarish tizimlari (TBT) yoki ba’zan dastur va pedagogik tizimlar deb ataladigan ixtisoslashtirilgan axborot tizimlari qo‘llaniladi [12]. Odatda, bunday axborot tizimlari to‘liq masofaviy ta’limni ta’minlaydigan modullar to‘plamidan iborat. Masofaviy ta’lim jarayonini qurish asosi multimedia texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi.

Multimedianing asosiy xususiyati har xil turdagi ma’lumotlarni uyg‘un sintez qilishdir. “Multimedia” tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, ta’limni axborotlashtirish jarayonida muhim o‘rin tutadi. “Multimedia” (inglizcha multi - ko‘p va lotin ommaviy axborot vositalaridan – vosita, atrof-muhit, vositachi) ko‘pincha “ommaviy aloqa vositalari” (matbaa, fotografiya, radio, kinomatografiya, televidenie, video) atamasining analogi sifatida ishlatiladi. Umumiy qabul qilingan ta’rifda “multimedia” – bu texnik va dasturiy vositalar yordamida kompyuter grafikasi, matn, nutqni qo‘llab-quvvatlash, yuqori sifatli ovoz, statik tasvirlar va videolar bilan ishlashni ta’minlaydigan maxsus interaktiv texnologiyadir.

Multimedia texnologiyalarining asosiy afzalliklari imkoniyatlarni kengaytirish, materiallarga kirish usullarini takomillashtirish, o‘zlashtirilgan materialning ko‘proq ko‘rinishidir. Multimedia vositalari apparat (protsessorli kompyuter, o‘rnatilgan stereo dinamikli multimedia monitori, televizor tyunerlari, ovozli platalar, multimedia proektorlari, SMART Board) va dasturiy ta’minotga (dasturlar va muammoga yo‘naltirilgan dasturlash tillari) bo‘linadi. Eng keng tarqalgan multimedia mualliflik vositasi integratsiyalangan MS Office paketining bir qismi bo‘lgan Power Point amaliy dasturidir. Ushbu turdagi mualliflik vositasi skript tilidan, ko‘p sonli shablonlardan, misollardan va foydalanuvchi interfeysi uchun mo‘ljallangan tayyor grafik elementlardan foydalanish tufayli keng tarqalgan.

Bu borada, O.Shlykova “Multimedia mahsulotlari – har xil turdagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan va ularni yaratish va ko‘paytirish uchun maxsus texnik qurilmalardan foydalanishni talab qiladigan hujjatlar” [13]dir – deb ta’kidlaydi. Masofaviy ta’lim sharoitida amaliy mashg‘ulotlar va undan ham ko‘proq ma’ruzani multimedia texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi: ular o‘quv jarayonining tuzilishiga u yoki bu tarzda kiritilgan, uni illyustrativlik, zamonaviylik, ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonida talabalarning motivatsiyasi va muvaffaqiyatini interaktivlik bilan to‘ldiradi. Multimedia vositalaridan foydalanish tufayli ma’ruza paytida an’anaviy tarzda o‘tkaziladigan o‘quv materialini uzatish usullarini o‘zgartirish mumkin.

Shu bilan birga, nazariy materialni o‘zlashtirish sifati muntazam ma’ruzalar bilan erishilgan darajada bo‘ladi va kompyuter o‘quv dasturlarini yaratish hamda o‘quv jarayonida telekommunikatsiyalardan foydalanish orqali erishish mumkin. Nazariy materialni o‘rganishni tashkil etish uchun oliy o‘quv yurtlari talabalari ilmiy-pedagogik xodimning videoma’ruza turidagi multimedia mahsulotlaridan foydalanadilar. Ma’ruzada taqdim etilgan materialni aks ettiruvchi turli diagrammalar, chizmalar va boshqa rasmlarni ma’ruzaga qo‘shish mumkin. Qo‘shimcha rasmlar tufayli material yaxshiroq tushuniladi va esda qoladi. Bundan tashqari, abiturient ma’ruza materialini o‘zi uchun qulay bo‘lgan istalgan vaqtda qayta ko‘rib chiqishi va uning asosiy qoidalarini o‘zi uchun yozib olishi mumkin.

Video ma’ruzalar ma’ruzachining videoyozuvi, o‘qituvchining studio yozuvi - sinfning “jonli” yozuvi, interaktiv video, ovozli slayd filmi, video ko‘rsatma va boshqalar shuningdek, ma’ruza materialini mustaqil o‘rganish jarayonida o‘qituvchi interaktiv kompyuter o‘quv dasturlarini turli formatlarda amalga oshirishi mumkin. Bundan tashqari, elektron darsliklar, multimedia vositalaridan foydalanish tufayli nazariy material shunday tuzilganki, har bir talaba o‘zi uchun materialni o‘rganishning optimal traektoriyasi ustida ishlash uchun qulay tempni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

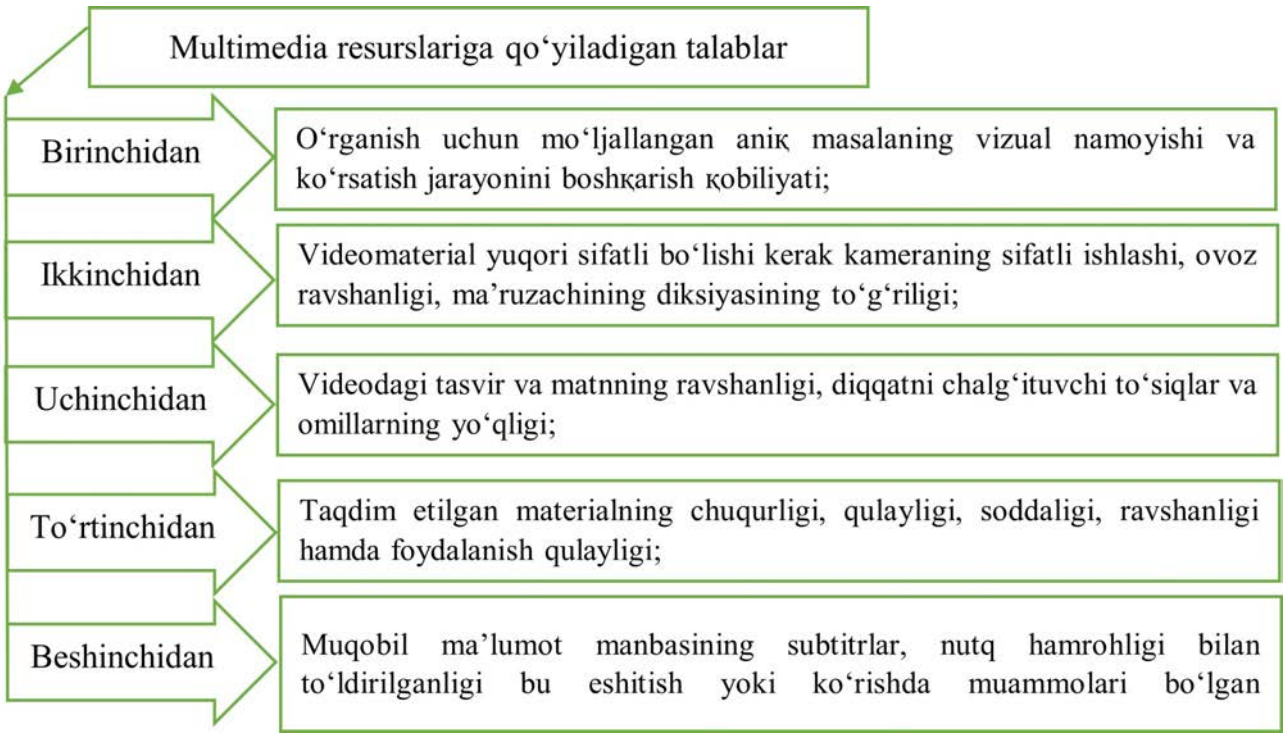
Multimedia dasturlarida ta’lim effektiga nafaqat do‘stona interfeysning mazmuni, balki, talabaga nazariy o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasini baholash imkonini beruvchi test dasturlaridan, an’anaviy analog o‘quv nashrlari – ma’ruzalarning elektron matnlari, ma’lumotnomalar, nazariy materialni o‘rganish uchun uslubiy yordam, kurs ishlarini yozish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar va boshqalar foydalanish tufayli erishiladi. Multimedia resurslari va “multimedia bo‘lmagan” resurslar o‘rtasidagi asosiy farqlar quyidagilardan iborat:

1) axborotlar kompyuter yordamida raqamli shaklda saqlanadi va qayta ishlanadi;

2) resurslar har xil turdagi nafaqat matn, balki tovush, grafik, animatsiya, video va boshqa ma'lumotlarni ham o'z ichiga olishi mumkin;

3) multimedia resurslarining muhim xususiyati resurslar, dasturlar, xizmatlar va odamlarning faol o'zaro ta'siri, ularning o'zaro ta'sirini interaktivligidir. Foydalanuvchi u yoki bu Internet-mahsulotni olib, unga o'z ma'lumotlarini (diagrammalar, jadvallar, matnlar) qo'shishi va shu bilan uning hammuallifiga aylanishi mumkin;

4) gipermatnning mavjudligi. Oliy ta'lim muassasasining masofaviy ta'lim jarayonida multimedia mahsulotlari ko'pincha turli platformalarda joylashtirilgan elektron darsliklar, o'qituvchining o'zi tomonidan tayyorlangan materiallar, Power Point dasturi yordamida ma'lumotlar taqdimoti, video metod, elektron pochta, onlayn darslar davomida o'ynash, amaliy mashg'ulotlar paytida onlayn testlar va boshqalar ko'rinishida taqdim etiladi. Bu esa o'z navbatida mashg'ulotlar samaradorliggi va sifatini oshiradi. Samaradorlik va didaktik natijalar uchun video hamda audio fragmentlar texnik, ergonomik, psixologik va pedagogik talablarga javob berishi kerak. (1-rasm).

1-rasm: Onlayn mashg'ulotlar uchun multimedia resurslariga qo'yiladigan talablar

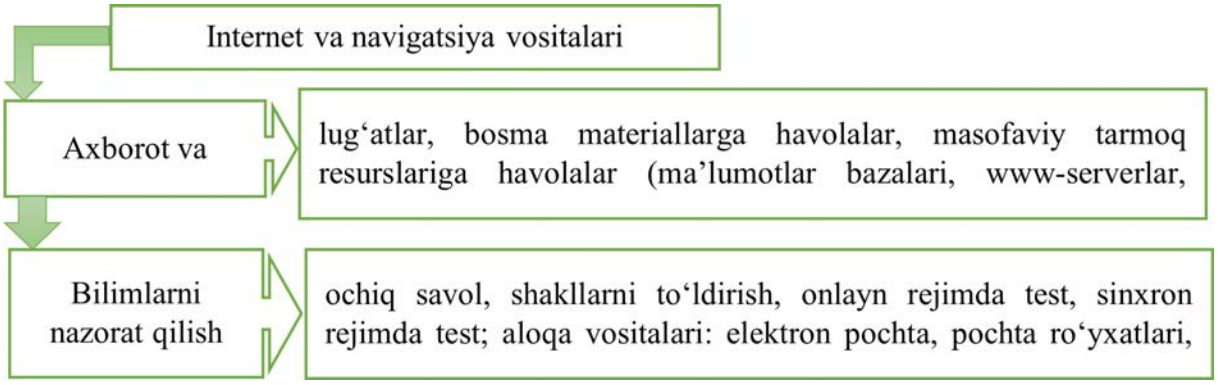
Video va audioga asoslangan multimedia kuchli didaktik vosita bo'lib, masofaviy ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi. S.M.Denisenkoning fikricha, e'tiborni yangi materialni taqdim etishning og'zaki va vizual shakllarining optimal kombinatsiyasini ta'minlaydigan o'quv videolarida aks ettirilgan audiovizual tasvirning xususiyatlariga qaratish maqsadga muvofiqdir [14]. Chunki, audiovizual xabarning tabiati atrofdagi olamni bevosita va bilvosita bilishdagi inson psixikasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. O'quv jarayonida audiovizual ma'lumotlar atrofdagi voqelik haqidagi tasavvurni shakllantirish samaradorligini ta'minlash va ta'lim talabalarining turli xil o'quv hamda kognitiv faoliyatini tashkil etish uchun mo'ljallangan.

Multimedia-vizuallashtirish usulining didaktik ahamiyati, birinchi navbatda, multimedia texnologiyasining imkoniyatlaridan foydalangan holda ta'limda ko'rinishlilik tamoyilini sifat jihatidan yangi bosqichda amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Ekran kompyuter madaniyati asarlari orqali bilimlarni yanada samaraliroq idrok etish, tushunish va eslab qolish qobiliyatiga ega bo'lgan yangi video avlod vakillari bilan ishlashda multimedianing favqulodda ekspressivligi, vizualligi juda muhimdir.

Ikkinchisi foylalanuvchilarda multimediyaga asoslangan ma'lumotni majoziy va vizual taqdim etish orqali dunyoni idrok etish va o'rganish tendensiyasini, mamlakatda jadal rivojlanayotgan axborot jamiyatida ishlashga tayyorlikni shakllantiradi. Multimedia dasturining kirish qismida ushbu taqdimot kimga mo'ljallanganligi, uning yordamida shakllantiriladigan ko'nikmalar turlari, dastur qaysi o'quv materialiga asoslanganligi, dasturning taxminiy davomiyligini ko'rsatadigan uslubiy tavsiyalarni joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha qilib aytganda, multimedia dasturiy mahsuli undan boshqa ilmiy va pedagogik xodimlar foydalanishi uchun undan

foydalanish bo‘yicha uslubiy tavsiyalarni o‘z ichiga olishi kerak. Amaliy yoki ma’ruza darsida multimedia dasturlarini qo‘llashda sinfning tuzilishi tubdan o‘zgarmaydi.

Unda, avvalgidek, barcha asosiy bosqichlar saqlanib qolgan, ehtimol ularning faqat vaqt xususiyatlari o‘zgaradi. Multimedia texnologiyalaridan foydalangan holda masofaviy ta’limni tashkil etishning muhim sharti telekommunikatsiya axborot ta’lim muhitidir. Masofaviy ta’limni qo‘llab-quvvatlash uchun u vosita va bir qancha materiallarni o‘z ichiga olishi kerak (2-rasm).

2-rasm: Masofaviy ta’limni qo‘llab-quvvatlashning vosita va materiallari

O‘qitish jarayonida multimedia vositalaridan foydalanish talabalarning o‘quv va kognitiv faoliyati jarayonini o‘zgartirishga, o‘quv maqsadining turli elektron vositalari bilan mustaqil ishlarini faollashtirishga imkon beradi. Eng samaralisi multimedia vositalaridan boshlang‘ich bilimlarni egallovchilar tomonidan o‘zlashtirish jarayonida, shuningdek, kasbiy tayyorgarlik uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni amaliyotda qo‘llashdir. Bundan ko‘rinadiki, masofaviy ta’lim an’anaviy ta’limga nisbatan sezilarli afzalliklarga ega. Jumladan:

- individual sur’atda o‘rganish – o‘rganish tezligi talaba tomonidan uning shaxsiy sharoiti va ehtiyojlariga qarab tanlanadi;
- erkinlik va moslashuvchanlik – abiturient ko‘plab o‘quv kurslaridan istalgan birini tanlashi, shuningdek, mashg‘ulotlar vaqti, joyi va davomiyligini mustaqil ravishda rejalashtirishi mumkin;
- mavjudlik – talabaning yashash joyidan va ta’lim muassasasining joylashgan joyidan mustaqillik;
- harakatchanlik – ilmiy-pedagogik xodim va talabnoma beruvchi o‘rtasidagi fikr-mulohazalarni samarali amalga oshirish. Bu afzallik o‘quv jarayoni muvaffaqiyatining asosiy talablari va sabablaridan biridir;
- texnologiya – ta’lim jarayonida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarining eng yangi yutuqlaridan foydalanish;
- oluvchining sog‘lig‘i, elitizmi va moliyaviy xavfsizligidan qat’i nazar, ta’lim olish uchun teng imkoniyatlar;
- talabaning ijodiy o‘zini namoyon qilishi uchun qulay sharoitlar. Shuning uchun ham ta’lim sohasida multimedia texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy jamiyatning ob’ektiv ehtiyoji hisoblanadi. Masofaviy ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish ilmiy-pedagogik xodimlar va talabalarga o‘z chiqishlarini taqdimot hamda loyiha shaklida tashkil etish, turli darajadagi murakkablikdagi yuzma-yuz, sirtqi, masofaviy loyihalarda ishtirok etish, tabiiy jarayonlarni taqlid qilish, multimedia ishlari (loyihalari) yaratish, har xil turdagi ma’lumotlarni qidirish va almashish imkonini beradi.

Umuman aytganda, masofaviy ta’lim hozirgi kun talabi bo‘lib, bu bevosita KOVID-19 pandemiyasi tufayli dunyoning barcha mamlakatlari, shu jumladan Respublikamizda ham ta’lim tizimlarida yangi yo‘nalishni ochilishiga sabab bo‘ldi va aynan multimedia yordamida bu jarayonni imkon qadar samarali tashkil etildi. Barcha fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda, multimedia - bu matn, ovoz, videoni bitta raqamli reproduksiyada birlashtirgan texnik vositalardan foydalangan holda interaktiv dasturiy ta’minot nazorati ostida vizual va audio effektlar tizimi bo‘lib, masofaviy ta’lim jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish ma’lumotni samarali uzatishga, yangi to‘yingan aloqa doirasining paydo bo‘lishiga va yangi g‘oyalar, kesishish nuqtalarining tug‘ilishiga yordam beradi.

Multimedia texnologiyalari o‘rganish vositasi sifatida ma’lumotni olishning mantiqiy va majoziy usullarini uyg‘unlashtirish, ko‘rish hamda interaktiv o‘zaro ta’sir, axborot va ta’lim makonida muloqotni kuchaytirish hisobiga ta’lim jarayonini faollashtirish uchun imkoniyatlar yaratadi. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kelajakda ta’lim tizimiga asoslangan bo‘lib, bu “talaba – multimedia texnologiyalari

TARAQQIYOT ПРОГРЕСС PROGRESS

– o‘qituvchi” tuzilmasida o‘z aksini topadi. Buning uchun o‘qituvchi o‘qituvchi-metodist, texnologga, talaba esa o‘quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Biroq oliy ta’lim muassasasida multimediali ta’lim texnologiyalari pedagogik xodimning to‘liq o‘rnini bosa olmaydi, balki uning faoliyatini takomillashtirish va diversifikatsiya qilishga yordam beradi, bu esa o‘z navbatida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, o‘quv jarayonida multimedia texnologiyalaridan foydalanish har bir talabaning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish imkonini beradi. Shu bois multimedia texnologiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonini individuallashtirish imkonini beradi va talabalarning mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar tufayli talabalarning o‘quv komponentiga qiziqishi ortadi, ular o‘zlari uchun qulay vaqtda materialni qayta-qayta o‘rganish orqali uni o‘rganishlari mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Shuningdek, mashg‘ulot vaqti va davomiyligini o‘zingizga mos vaqt rejangizga belgilash imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gokun O.O. Basics of information technologies of education. / O.O. Gokun, M.I. Zhaldak, Yu.I. Mashbyts and others. - Kryvyi Rih: Publishing Department of the KDPU. – 2001. – 210 p.;
2. Klaus P. The hard truth about soft skills: Workplace Lessons Smart People Wish They’d Learned Sooner / P. Klaus. – New York: Harper Collins Publishers, 2007. – 190 p.
3. Sonmez J. Z. Soft Skills: The Software Developer’s Life Manual. – Shelter Island, New York : Manning Publications Co., 2014. – 470 p.
4. Жилсов Е. Н. Основы формирования хозяйственного механизма в сфере услуг / Е. Н. Жилсов – М.: Изд-во МГУ, 2011.– 231 с.
5. Kovalev A. I., Ivashkevich T. V., Kovalev V. A., Frik O. V. Sfera obrazovatelnыx uslug: marketingovыe strategii: monografiya. Hamburg, 2014. 219 s.
6. Prisenko G.V. Prognozirovanie sotsialno-ekonomicheskix protsessov: Ucheb. posobie. / Prisenko G.V., Ravikovich Ye.I. – K.: KNEU, 2005. – 378 s.;
7. Abashkina O. Softskills: klyuch k karere / O.Abashkina. – Rejim dostupa: http://www.pro-personal.ru/journal/303/7811.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 2008. - С.132.
9. Абдукаримов Х. Профессионалное воспитания личности учителя в проыессе непрерывного педагогического оброзования. – М., 2008. С. 30.
10. Eshboev A.X. Bozor munosabatlariga o‘tish davrida ta’lim tizimining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga ta’siri: i.f.n. ...dis. avtoreferati. – T.: 2008. – 25 b.
11. Калметов Б.Д. Образовательный комплекс в рыночной экономике – Т.: Адолат, 2003. – Б. 47.
12. Naumenko O. M. (2010). Deiaki aspekty pidhotovky maibutnikh uchyteliv do vykorystannia zasobiv IKT v navchalnii diialnosti [Some aspects of training future teachers to use ICT in educational activities] ; avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. K.
13. Культура мултймедя: учеб. пособе длиа студ. вузов [Culture of multimedia: textbook. manual for stud. universities]. M.: Fayr-Press.
14. Denisenko S. M. The use of video materials in multimedia electronic educational resources. Information Technologies in Education. 2015. No. 25. P. 74-83.

TADBIRKORLIK SUBYEKTLARI FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MIKROMOLIYALASH-TIRISHNING XUSUSIYATLARI

Tojiyev Javlonbek Rustamovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tadbirkorlik faoliyatining jahon iqtisodiyotidagi roli, uning moliyaviy ta'minlash, jumladan, mikromoliyalashtirishning nazariy asoslari tadqiq qilingan. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Mikromoliyalashtirish amaliyotini rivojlantirish zarurligi asoslangan. Bundan tashqari, tadqiqot natijalari asosida mikromoliyalashtirish tushunchasiga ta'rif shakllantirildi hamda mikromoliyalashtirishni rivojlantirish chora-tadbirlari ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, tadbirkorlik faoliyati, kichik biznes, mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing, mikrosug'urta, mikromoliyaviy xizmatlar, mikromoliyalashtirish, tijorat banklari, nobank kredit tashkilotlari, garov ta'minoti, kafillik, imtiyozli kreditlar, foiz stavkasi, guruhli kreditlash uslubiyoti.

Abstract: This article examines the role of entrepreneurial activity in the global economy, the theoretical foundations of its financial support, including microfinance. The importance and features of microfinance in the development of entrepreneurial activity are revealed. The necessity of developing the practice of microfinance is substantiated. Based on the results of the study, a definition of the concept of microfinance was formulated and measures for the development of microfinance were developed.

Key words: entrepreneurship, entrepreneurial activity, small business, microcredit, microloan, microleasing, microfinance, microfinance services, microfinance organizations, commercial banks, large credit organizations, collateral, collateral, soft loans, interest rate, methodology of group lending.

Аннотация: В данной статье исследуется роль предпринимательской деятельности в мировой экономике, теоретические основы ее финансового обеспечения, в том числе микрофинансирования. Раскрываются важность и особенности микрофинансирования в развитии предпринимательской деятельности. Обосновывается необходимость развития практики микрофинансирования. По результатам исследования было сформулировано определение понятия микрофинансирования и разработаны меры по развитию микрофинансирования.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательская деятельность, малый бизнес, микрокредит, микрозайм, микролизинг, микрофинансирование, микрофинансовые услуги, микрофинансовые организации, коммерческие банки, крупные кредитные организации, обеспечение, залог, льготные кредиты, процентная ставка, методология группового кредитования.

KIRISH

Bugungi kunda tadbirkorlikni kundan kunga rivoj topishi, barcha soxalarda o'z o'rniga egaligi va ular uchun yaratilayotgan imtiyozlar natijasida tadbirkorlar soni oshib bormoqda. Bilamizki, bu bilan aholini ish bilan ta'minlash darajasi ham oshib bormoqda. Bunday sharoitlarda tadbirkorlik korxonalarining faoliyati ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga yo'naltirilishi lozim va shu orqaligina ular raqobatbardoshlilikni ta'minlashga erishishi mumkin hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham bu borada qator islohotlar amalga oshirilayotganligini e'tirof etish joizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.11.2023-yildagi "Kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-193-son Farmoni o'rta korxonalar uchun resurslarning yetishmasligi qayd etilib, buning uchun muqobil moliyaviy vositalar – tadbirkorlik loyihalarini kapital moliyalashtirish, ipoteka xizmatlari va kafolatlar berishni kengaytirish rejalashtirilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

“Guruhli kreditlash uslubiyotiga asoslangan birinchi mikrokreditlash dasturi” [1] Bangladeshda 1976-yilda prof. M.Yunus (Nobel mukofoti sohibi, 2006-y.) boshchiligidagi “Gramin” banki orqali amalga oshirildi va shu yilni mikromoliyalashning tug‘ilgan yili, deb nomlash mumkin.

Ayrim iqtisodchi-olimlar mikromoliyalashni kredit tarixi mavjud bo‘lmagan, garov ta’minoti yetishmagan, an’anaviy bank xizmatlaridan foydalanishga imkoniyati bo‘lmagan tadbirkorlarga, mijozlarning ma’lum guruhiga kichik hajmdagi kreditlar taqdim etish borasidagi faoliyat sifatida e’tirof etadilar, mikromoliyaviy munosabatlarning ijtimoiy roliga esa alohida e’tibor qaratiladi, shuningdek, mikromoliyalashni mikrokreditlash sifatida tushunib, uning yuqori miqdori qonun hujjatlari bilan belgilanishini ta’kidlaydilar. Masalan, A.Tayev fikricha: “mikromoliyalash – bu ijtimoiy tengsizlikni qisqartirishga yo‘naltirilgan, an’anaviy bank xizmatlariga imkoniyati yetmagan kichik tadbirkorlik subyektlari va jismoniy shaxslarga kichik hajmdagi, ya’ni 500-1000 AQSH dollari miqdorida beriladigan kreditlar tushunilib, uning asosiy xususiyati kredit tarixi mavjud bo‘lmagan, garov ta’minoti yetarli bo‘lmagan mijozlarga xizmat ko‘rsatilishidir” [2].

T.Minakova tadqiqotlarida “mikromoliyalash – mikrokreditlashni anglatib, kichik biznesni, shu jumladan, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun past foiz stavkalar asosida kichik hajmdagi kreditlarni garovsiz taqdim etishdir” [3], deb tariflangan.

Iqisodchi-olim R.Gribning ilmiy izlanishlarida “mikromoliyalash - moliyaviy tashkilotlar bilan kichik xo‘jalik shakli o‘rtasidagi maxsus moliya-kredit munosabatlari bo‘lib, bunda moliyaviy resurslarni qarzga oluvchilar maqsadlari va moliyaviy munosabatlarining ijtimoiy roliga alohida e’tibor qaratiladi” [4], deya e’tirof etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O‘rganish jarayonida mavzu bo‘yicha statistik ma’lumotlar va nazariyalarni o‘rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy kuzatish, tizimli yondashuv, statistik usullar qo‘llanildi. Tahlil davomida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanayotgan korxonalarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash masalalari hozirgi kunda tobora dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Shuning uchun butun dunyoda tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Taraqqiy etgan mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning o‘rtacha 50 foizi kichik va o‘rta biznes hissasiga to‘g‘ri keladi. “Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida xususiy sektorda faoliyat yuritayotgan korxonalarning 99,8 foizi kichik va o‘rta biznes korxonalari hisoblanadi” [5]. 2022-yilda AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Germaniya, Rossiya va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida kichik va o‘rta korxonalarning jami korxonalar tarkibidagi salmog‘i o‘rtacha 99,7 foizni, umumiy bandlikdagi salmog‘i qariyb 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu korxonalarning YAIM hajmidagi ulushi o‘rtacha 50 foizga yetgan. Bunday holat ushbu mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanish darajasi, shuningdek ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy barqarorligi, ko‘p jihatdan, tadbirkorlikning taraqqiyoti darajasi va keng ko‘lamda rivojlanishiga bog‘liqdir. O‘z navbatida, tadbirkorlikning taraqqiyoti darajasi va keng ko‘lamda rivojlanishi uning moliyaviy ta’minotiga borib taqaladi. Bunda moliyalashtirishning muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan mikromoliyalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mikromoliyalashning kelib chiqish tarixi “XIX asrning 40-yillarida Germaniya qishloq xo‘jaligida yuz bergan tanglik holatidan (og‘ir iqlim sharoitining yuzaga kelishi va hosildorlik bo‘lmaganligi) boshlandi va o‘sha davrda Fridrix Rayfayzen tomonidan Veyerbush shahrida Yevropada birinchi bor “Xlebniy soyuz” o‘zaro yordam kassasi tashkil etildi” [6]. “XX asrning 50–70-yillarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi sust bo‘lgan mamlakatlarda davlat organlari va donor tashkilotlari kichik va kam ta’minlangan fermerlarga ularning mehnat unumdorligi va daromadlari darajasini oshirish umidida subsidiyalashtirilgan qishloq xo‘jalik kreditlari berishni boshlagan” [7]. “1970-yillardan so‘ng rivojlanayotgan mamlakatlarda kam ta’minlangan aholi qatlamiga kichik hajmdagi kreditlar berish va boshqa maslahat xizmatlari ko‘rsatish bo‘yicha eksperimentlar o‘tkazildi” [8].

Ayrim adabiyotlarda mikromoliyalashga turlicha yondashilgan. Masalan, “Qozog‘iston banklaridan biri mikromoliyalashni – bir kredit miqdori 30 ming AQSH doll. miqdoridan oshmagan hajmdagi kreditlash desalar, boshqalari 50 ming AQSH doll. miqdorigacha bo‘lgan kreditlash, deb biladilar. Qirg‘iziston banklari mikromoliyalashni mikrokreditlash sifatida tushunib, uning miqdorini 1,5 ming - 10 ming AQSH dollarigacha belgilagan. Tojikiston banklari esa mikromoliyalashni 2 ming AQSH dolllaridan oshmagan kreditlar” [9], sifatida tushunadi.

Iqtisodchi-olimlardan M.A.Abramov, L.S.Aleksandrova, O.V.Zaxarova, S.V.Krivoruchka, Yu.P.Kalmikov, M.V.Mamuta, O.S.Sergeyeva, I.Ye.Shakerlarning fikricha, “mikromoliyalash – kambag‘allika qarshi kurashishning asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lib, bunday moliyaviy xizmatlar kam ta’minlangan oilalar daromadlarini

ko‘paytirish imkonini beradi. Mikromoliyalash tizimini tashkil etuvchi zarur infratuzilma sifatida quyidagilarni qayd etadilar:

- **huquqiy** – ushbu tizim faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar;
- **texnologik** – aloqa vositalari, kommunikatsiyalar, texnologiyalar (qarz olish-berish, jag‘armalar shakllantirish va mablag‘lar ajratish, kreditlash);
- **axborot** – mikromoliyaviy tashkilotlar va kredit kooperatsiyalar faoliyatining kadrlar, ilmiy, uslubiy va axborot ta’minoti;
- **texnik** – mikromoliyalash tizimi institutlarining hayotiyligini ta’minlovchi turli xizmatlar, agentliklar, turli mulk shaklidagi korxonalar;
- **kadrlar** – mikromoliyalashni tashkil etish sohasidagi mutaxassislar” [10].

Mikromoliyalashtirish faoliyatiga berilgan o‘ziga xos ta’rif milliy qonunchilikda ham mavjud. Xususan, “yuridik shaxslarning quyidagi xizmatlarni ko‘rsatishga doir faoliyati mikromoliyalashtirish faoliyati deb e’tirof etiladi: jismoniy shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida ellik million so‘mdan oshmaydigan miqdorda pul mablag‘larini – mikroqarz berish; tadbirkorlik subyekti yoki o‘zini o‘zi band qilgan shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan hollarda muayyan maqsadlar uchun foydalanish shartlarida uch yuz million so‘mdan oshmaydigan miqdorda pul mablag‘larini – mikrokredit berish; jismoniy shaxslarga mikroqarz summasidan oshmaydigan miqdorda kreditlar va kafolatlar berish, islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlar ko‘rsatish; tadbirkorlik subyektlariga mikrokredit summasidan oshmaydigan miqdorda lizing va kafolatlar berish, faktoring xizmatlari hamda islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlar ko‘rsatish” [11]. Milliy qonunchilikdagi ta’rifda, asosan, mikrokreditlarning eng yuqori miqdori belgilangan va kreditlashning umumiy tamoyillari asosida amalga oshirilishi qayd etilgan.

Bizning fikrimizcha, “mikromoliyalash” tushunchasini izohlashda iqtisodchi-olimlar uning quyidiga jihatlarini to‘liq baholay olmaydilar: kreditorlar va qarz oluvchilarning hududiy yaqinligi; qarzga olingan moliyaviy resurslar va u bo‘yicha to‘lovni qoplash manbasining maqsadli belgilanganligining o‘zaro bog‘liqligi; shaxsiyat va ishonch munosabatlarining roli. Mikromoliyalash va undan foydalanuvchilar maqsadli guruhlari o‘rtasida o‘zaro aloqa mavjud.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, mikromoliyalash jamg‘armalar va kredit bozori rivojiga hamda diversifikatsiyalanishiga yordamlashadi va mijozlarning keyinchalik banklardan kredit olish uchun kredit tarixini shakllantirib boradi. Mikromoliyalash jarayonining tezkorligi aholining moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish yo‘li bilan kichik biznesga jalb qiladi.

Dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida keng miqyosda qo‘llanilayotgan mikromoliyalash iqtisodiy muammolarni hal etishdagi eng samarali moliyaviy vositalardandir. O‘zbekistonda ham o‘zining turmush farovonligini yaxshilashga harakat qiluvchi kam ta’minlangan aholi qatlamini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ma’lum tajribalar [12] to‘plangan. Masalan Samarqand viloyatida “Sabr” ijtimoiy-iqtisodiy markazi NOVIB (Niderlandskoy organizatsii po narodnomu razvitiyu) loyiha bo‘yicha mikromoliyalash dasturi yuzasidan ish olib bormoqda. Mazkur markazning kredit portfeli 117 mln. so‘m miqdorini tashkil qiladi va 2002–2005-yillarda markaz 5000 dan ortiq qarz ajratdi va bu 600 dan oshiq qo‘shimcha ish o‘rinlarini tashkil etish imkonini berdi.

Mikromoliyalash ish bilan bandlikni kengaytirishda ayniqsa samaralidir. Moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati odamlarning tadbirkorlik salohiyatini kuchaytiradi. U iqtisodiyot va biznesning shaffofligini oshirish usuli hamdir. Amaliyot ko‘rsatishicha, MMTlarning rivojlanishi norasmiy kreditlash sektorini qisqartiradi, moliyaviy xizmatdan foydalanish esa mijoz faoliyati shaffofligini oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Fikrimizcha, mikromoliyalash tor ma’noda, birinchi navbatda, mikrokreditlashni anglatib, uning yadrosini tashkil qiladi. Shu bilan birga u mijozlarning ma’lum guruhiga mo‘ljallangan bo‘lib, har qanday moliyalashdan xizmatlar ko‘rsatish doirasi bilan farqlanadi. U mikrokreditlash bilan birga mikroqarz, mikrolizing, mikrojamg‘arma, mikrosug‘urta, pul o‘tkazmalari, konsalting xizmatlari kabi boshqa keng turdagi mikromoliyaviy xizmatlarni ham o‘z ichiga qamrab oladi va uning asosiy maqsadi kam ta’minlangan aholi qatlamini qo‘llab-quvvatlash, ish bilan ta’minlash masalasini hal etish hamda kichik biznesni rivojlantirishdan iborat.

Istiqbolda tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning rolishi oshirish maqsadida tadbirkorlik subyektlariga mikrokreditlar ajratish va mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish jarayonlarini to‘liq raqamlashtirish maqsad muvofiqdir. Shuningdek, tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni takomillashtirish maqsadida tadbirkorlik faoliyatini yo‘lga qo‘yish yoki kengaytirish uchun ularga imtiyozli davr bilan mikrokreditlarni garovsiz yoki garov talabi 50 foizgacha pasaytirilgan holda ajratish maqsadga muvofiqdir.

Mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi banklar va nobank kredit tashkilotlarining depozit bazasini mustahkamlash kerak va bu mikromoliyalashtirish rivojlantirish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Гриб Р.Б. Развитие сектора микрофинансирования в Российской Федерации. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н. –Волгоград. 2008. – С. 7.
2. 7719.pdf (cifra.science). ma’lumotlaridan foydalangan holda tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.
3. http://www.opora-credit.ru/news/video/detail.php sayti.
4. Микрофинансирование в Узбекистане: текущее состояние и перспективы развития. Аналитическая записка. Русская версия. Нью-Йорк и Женева. Представительство ПРООН в Узбекистане. 2008. – с. 2.
5. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid сайти.
6. http://ru.wikipedia.org/wiki/Микрофинансирование сайти.
7. Таев А.Г. Развитие финансовой среды предпринимательства на муниципальном мезоуровне. Автореф. дисс. на соис. учен. степ. к. э. н. –Волгоград: ВГУ, 2007. - С. 15.
8. Минакова Т.В. Стратегия и развития малых и средних предприятий промышленности в условиях социально ориентированной экономики. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н. -М.: МГУ,2008. - С. 22.
9. Микрофинансирование и проблемы бедности в Центральной Азии: существующие проблемы и пути развития. The World Bank. Вопросы развития сельского хозяйства и сельских регионов. Дискуссионные публикации -Серия 6. Регион Европы и Центральной Азии. 2004. – С. 22.
10. Абрамов М.А., Александрова Л.С., Захарова О.В., Криворучка С.В., Калмыков Ю.П., Мамута М.В., Сергеева О.С., Шакер И.Е. Формирование качественной инфраструктуры рынка микрофинансирования и кредитной кооперации: зарубежный и российский опыт. Монография. – М.: РУСАЙНС, 2021. – С. 7-8. – 228 с.
11. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 20-apreldagi O‘RQ-765-son “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, 5-modda.
12. Абдуллаев Ё., Юлдашев Ш. Малый бизнес и предпринимательство: Учебник. -Т.:Иқтисод-молия, 2008. – с. 197.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 10.11.2023-yildagi PF-193-son “Kichik va o‘rta biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FISKAL SIYOSATINING SIKLIK XUSUSIYATINI ANIQLASH MASALALARI

Sheraliev Javoxirbek Jaxongir o‘g‘li
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi fiskal siyosatining iqtisodiy sikl bilan bog‘liqlik xususiyat, Philipp Heimberger metodologiya asosida aniqlangan. Shuningdek, maqolada iqtisodiy siklning mohiyati, siklik xususiyatiga ko‘ra fiskal siyosatning turlari hamda fiskal siyosatning makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdagi ahamiyati hamda iqtisodiy o‘sish, davlat byudjeti daromadlari, xarajatlari va saldosining dinamik tahlillari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy sikl, fiskal siyosat, protsiklik fiskal siyosat, kontrtsiklik fiskal siyosat, iqtisodiy o‘sish, davlat byudjeti xarajatlari, byudjet defitsiti.

Abstract: In this article, the nature of the fiscal policy of the Republic of Uzbekistan in relation to the economic cycle is determined on the basis of the methodology of Philipp Heimberger. The article also cites the nature of the economic cycle, the types of fiscal policy by the cyclical nature, and the importance of fiscal policy in ensuring macroeconomic stability, and dynamic analysis of economic growth, government budget revenues, expenditures, and budget balance.

Key words: Economic cycle, fiscal policy, procyclical fiscal policy, countercyclical fiscal policy, economic growth, state budget expenditures, budget deficit.

Аннотация: В данной статье определяется связь между фискальной политикой Республики Узбекистан и экономическим циклом на основе методологии Филиппа Хаймбергера. В статье упоминаются характер экономического цикла, виды фискальной политики в зависимости от ее цикличности и значение фискальной политики в обеспечении макроэкономической стабильности, а также динамический анализ экономического роста, доходов, расходов и балансов государственного бюджета.

Ключевые слова: Экономический цикл, фискальная политика, проциклическая фискальная политика, контрциклическая фискальная политика, экономический рост, расходы государственного бюджета, бюджетный дефицит.

KIRISH

Fiskal siyosatning maqsadlaridan biri mamlakatning makroiqtisodiy muhitni barqarorlashtirish hisoblansada, ko‘pgina mamlakatlar, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar o‘tgan yillar davomida odatda protsiklik fiskal siyosat yuritishgan[1]. екин дастлаб проциклик фискал сиёсат ялпи талабни рағбатлантириб, иқтисодий фаолликни ошириш учун фойдали, деб ҳисобланилган бўлса-да, иқтисодий пасайиш даврида унинг салбий оқибатлари яққол кўзга ташланиб қолган. Шунинг учун кўплаб мамлакатлар сўнгги 10 йилликларда проциклик фискал сиёсатдан контрциклик фискал сиёсат юритишга ўта бошлашган. Масалан, 1960–1999-йиллар оралиғида 94 та, жумладан, 21 та ривожланган ва 73 та ривожланаётган мамлакатлар учун олиб борилган тадқиқотлар[2] shuni ko‘rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarning 90 foizidan ortig‘i protsiklik fiskal siyosat yuritgan bo‘lsa, rivojlangan mamlakatlarning deyarli 80 foizi kontrtsiklik fiskal siyosat olib borgan. 2000–2009-yillar oralig‘ida esa rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida ham kontrtsiklik fiskal siyosat yuritish sur’ati keskin oshdi. Masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarning 35 foizi yoki 73 tadan 26 tasi kontrtsiklik fiskal siyosatga o‘tishgan. Bu esa 1960–1999-yillarga nisbatan 4 barobar ko‘p demakdir[3].

1 Antonio Fatás and Ilian Mihov “The Euro and Fiscal Policy”, The University of Chicago Press, February 2010, 287- 324p.
2 Kaminsky, Graciela, Carmen Reinhart, and Carlos Végh (2005), “When It Rains, It Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies”, NBER Macroeconomics Annual 2004, 19:11-82.
3 Frankel, Jeffrey A., Carlos A. Vegh, and Guillermo Vuletin. “Fiscal Policy in Developing Countries: Escape from Procyclicality.” VoxEU, June 23, 2011.

Iqtisodiy siklni muvozanatda ushlab turuvchi ustun, ya'ni iqtisodiy jarayonlar tezlashganda mo'tadillashtiruvchi, pasayganda esa rag'batlantiruvchi, bir so'z bilan aytganda, barqarorlashtuvchi siyosat fiskal siyosat hisoblanadi. Fiskal siyosat soliqlar va davlat xarajatlari yo'nalishlarini o'zgartirish orqali iqtisodiy sikl chastotasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bundan tashqari, fiskal siyosat pul-kredit siyosati bilan muvofiqlikda olib borilganda inflyatsiyani barqarorlashtirish maqsadlariga erishishni osonlashtirishi, moliyaviy barqarorlik uchun xavflarni kamaytirishga yordam berishi mumkin[4].

Iqtisodiy nazariyada siklik xususiyatiga ko'ra fiskal siyosatning ikki turi ajratiladi: bular – kontrtsiklik fiskal siyosat; protsiklik fiskal siyosat.

Kontrtsiklik fiskal siyosat - iqtisodiyotni davriy tebranishiga teskari olib boriladigan chora-tadbirlar majmuini o'z ichiga qamrab oladi. Ya'ni iqtisodiy rivojlanish davrida hukumat yalpi talabni qisqartirish maqsadida davlat xarajatlarini kamaytirishga va/yoki soliqlarni oshirishga intiladi. Aksincha, iqtisodiy pasayish davrida esa davlat xarajatlarini oshirish va/yoki soliqlar kamaytirish orqali yalpi talabni rag'batlantirishi mumkin. Bu orqali hukumat iqtisodiy inqiroz davrida turli kutilmagan risklarni oldini olishga va iqtisodiy tebranishlar chastotasini kamaytirishga xarakat qiladi. Ya'ni kontrtsiklik fiskal siyosat iqtisodiy pasayish davrida iqtisodiy tebranishlarni kamaytiradi va makrofiskal barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi.

Protsiklik fiskal siyosat esa iqtisodiy sikl tebranishiga muvofiq olib boriladigan chora-tadbirlar majmui hisoblanadi. Ya'ni, hukumat iqtisodiy yuksalish davrida yalpi talabni oshirish uchun davlat xarajatlarini oshirishga va/yoki soliqlarni kamaytirishga, iqtisodiy pasayish davrida esa yalpi talabni qisqartirish uchun xarajatlarni kamaytirishga va/yoki soliqlarni oshirishga urinadi. Bu esa, makroiqtisodiy muvozanatga jiddiy ta'sir ko'rsatishi, ya'ni makroiqtisodiy o'zgaruvchanlikni oshirishi, real sektor va inson kapitaliga investitsiyalarni kamaytirishi, iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qilishi va axoli daromadlariga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Masalan, koronavirus pandemiyasi davrida korxonalar va aholini qo'llab-quvvatlash uchun hukumatning yordami juda zarur edi, lekin shu bilan birga, yalpi talab yalpi taklifga nisbatan yuqori sur'atda oshmasligini ta'minlash, ya'ni inflyatsiyani oldini olish ham dolzarb vazifa hisoblanardi. Shuning uchun protsiklik fiskal siyosatning yuritilishi o'rta muddatli davrda inflyatsiyaning oshishiga, axoli real daromadlarini kamayishiga va natijada iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib kelish xavfini kuchaytirishi mumkin. Bu esa kelajakda ichki va tashqi shoklarga nisbatan iqtisodiyotni zaiflashishiga olib kelishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Umuman fiskal siyosatni siklik xususiyati ko'p yillardan beri olimlar e'tibor markazida bo'lib kelgan. Keynschilik nazariyasiga ko'ra, fiskal organlar ishlab chiqarish tebranishlarini barqarorlashtirish uchun kengayish davrida qisqaruvchi va pasayish davrida kengayuvchi kontrtsiklik fiskal siyosatni olib borishi kerak. Bundan farqli o'laroq, neoklassik nazariyaga ko'ra, fiskal siyosat iqtisodiy buzilishlarni minimallashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak va shuning uchun iqtisodiy sikl davomida neytral bo'lishi kerak deyiladi. Demak, agar fiskal organlar Keyns ko'rsatmalariga amal qilgan bo'lsa, iqtisodiy sikl davomida davlat xarajatlari va ishlab chiqarish o'rtasidagi salbiy korrelyatsiyani, soliq stavkalari va ishlab chiqarish o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiyani ta'minlashga xarakat qilishi lozim. Aksincha, fiskal siyosat neoklassik tamoyillarga muvofiq belgilansa, ular o'rtasidagi korrelyatsiyalar mohiyatan nolga teng bo'lishi lozim[5].

Ko'pgina empirik tadqiqotlar rivojlanayotgan mamlakatlarda fiskal siyosat ko'proq protsiklik bo'ladi degan xulosaga keladi. Masalan, Perotti ва Gavin[6] Lotin Amerikasida fiskal siyosat juda protsiklik deb topishgan bo'lsa, Kaminskiy va boshqa olimlar fiskal siyosat rivojlangan mamlakatlarga qaraganda odatda rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq protsiklik ekanligini ko'rsatadi[7]. So'nggi o'n yil ichida rivojlanayotgan mamlakatlarda fiskal institutlar sifati ortishi fonida protsiklik fiskal siyosat yuritishga moyillik kamaygan.

Bundan tashqari, Alberto Alesina ва Guido Tabellini[8] iqtisodiy rivojlanish davrida avtomatik stabilizatorlar tufayli davlat xarajatlarining YaIMga nisbatan ulushi kamayishi, davlat byudjeti daromadlarining ulushi esa ortib borishi kerak bo'ladi, natijada YaIMga nisbatan byudjet profitsiti ortadi, ya'ni kontrtsiklik fiskal siyosat yuritishi kerak degan xulosaga kelishgan, lekin amalda ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarning fiskal siyosati protsiklik xususiyatga ega ekanligini ta'kidlashadi. Ya'ni ularning o'tkazgan tahlililariga ko'ra, rivojlanayotgan

4 Tobias Adrian, Vitor Gaspar "How Fiscal Restraint Can Help Fight Inflation", IMF blog, 21 june, 2022. - https://www.imf.org/ru/Blogs/Articles/2022/11/21/how-fiscal-restraint-can-help-fight-inflation.

5 A.Ahmad, R.McManus, F.G.Ozkan, (2021) "Fiscal space and the procyclicality of fiscal policy: The case for making hay while the sun shines". Economic Inquiry, 59(4), 1687–1701.

6 Michael Gavin, Roberto Perotti, "Fiscal Policy in Latin America", MIT Press, January 1997, p. 11 – 72.

7 Kaminsky, Graciela, Carmen Reinhart, and Carlos Végh (2005), "When It Rains, It Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies", NBER Macroeconomics Annual 2004, 19:11-82.

8 Alesina, Alberto, Guido Tabellini, and Filipe R. Campante. "Why Is Fiscal Policy Often Procyclical?" Journal of the European Economic Association 6, no. 5 (2008): 1006–36. http://www.jstor.org/stable/40283091.

mamlakatlarda iqtisodiy rivojlanish davrida davlat xarajatlarining YaIMdagi ulushi va unga mutanosib ravishda byudjet defitsiti oshgan, turg‘unlik davrida ikki ko‘rsatkich ham pasaygan[9].

Jose Luis Diaz Sanchez, Joana Monteiro Da Mota ham o‘z izlanishlarida rivojlangan mamlakatlarda byudjet siyosati kontrtsiklik bo‘lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda u odatda protsiklik bo‘ladi degan xulosaga kelishgan[10]. Yevropa Valyuta Ittifoqi tomonidan tuzilgan “Maastricht shartnomasi, Barqarorlik va O‘sish pakti” shartnomasiga rioya qilishlari uchun ittifoq tarkibidagi hukumatlar kontrtsiklik fiskal siyosat olib borishlari hamda ishlab chiqarish tebranishlariga qarshi nosimmetrik tarzda munosabat bildirishlari, ya’ni siyosatchilar turg‘unlik davrida restriktsion fiskal siyosatdan qochishlari va iqtisodiy yuksalish davrida byudjet tizimini kontsolidatsiyalashga xarakat qilishlari lozim bo‘lgan. Lekin, xatto yuqori darajada sanoatlashgan mamlakatlarda ham davlat moliyasining ba’zi tarkibiy qismlari iqtisodiy siklga mos ravishda kengaygan[11].

Philipp Heimberger ham fiskal siyosat turli mamlakatlarda iqtisodiy tebranishlarni kuchaytirishi yoki kuchaytirmasligi haqida ko‘plab izlanishlar qisman qarama-qarshi xulosalar berganligini ta’kidlaydi. Ilg‘or rivojlangan mamlakatlarning o‘rtacha hisobda soliq-byudjet siyosati kontrtsiklik hisoblanadi, lekin rivojlanayotgan mamlakatlar protsiklik fiskal siyosatga moyil deb hisoblaydi[12].

Asif Ahmad, Richard McManus, F. Gulcin Ozkan past va o‘rta daromadli mamlakatlarda protsikllik fiskal siyosat kamayganini, yuqori daromadli mamlakatlarda esa global moliyaviy inqiroz davridan keyin fiskal protsiklik ortganini aniqlashgan[13].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Rivojlanayotgan hamda faol ravishda qarz jalb qilayotgan mamlakat sifatida O‘zbekiston Respublikasi fiskal siyosatining siklik xususiyatiga ko‘ra, qaysi toifaga mansub ekanligini aniqlash muhim hisoblanadi. Bunga asosiy sabab fiskal siyosatning siklik hususiyati iqtisodiy sikl bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular o‘rtasida o‘zaro to‘g‘ri yoki teskari bog‘liqqa ega, ya’ni fiskal siyosat protsiklik yoki kontrtsiklik xususiyatga ega bo‘lishi mumkin. Makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, tashqi risklarga iqtisodiyotni chidamliligini oshirish uchun esa kontrtsiklik fiskal siyosat yuritish talab qilinishi zarur.

Fiskal siyosatning siklik hususiyatini aniqlash bo‘yicha Philipp Heimberger qo‘llagan metodologiyadan foydalanamiz. Olim amalga oshirgan meta-regression tahlilda ijobiy regressiya koeffitsienti fiskal siyosatni protsiklik ekanligini, salbiy regressiya koeffitsienti esa kontrtsiklik ekanligini anglatadi. Ya’ni agar davlat xarajatlarining YaIMga yoki uning o‘sish sur’atiga regression bog‘liqligi ijobiy bo‘lsa, mamlakatda protsiklik xususiyatga ega bo‘lgan fiskal siyosat va agar koeffitsient salbiy bo‘lsa, kontrtsiklik fiskal siyosat yuritilayotgan bo‘ladi. O‘rganilgan adabiyotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, fiskal siyosat va ishlab chiqarish sikli o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun turli xil ko‘rsatkichlardan foydalanilgan. Masalan, Philipp Heimberger fiskal siyosat o‘zgaruvchisi sifatida real davlat iste’mol xarajatlari, davlat byudjeti taqchilligi, soliq tushumining YaIMga nisbati kabi ko‘rsatkichlarni olgan bo‘lsa, ishlab chiqarishning siklik o‘zgaruvchisi sifatida real YaIM hajmi, uning real o‘sish sur’ati, YaIM uzilishi (output gap) kabilar modelga o‘zgaruvchi tariqasida kiritilishi mumkinligini ta’kidlagan.

Philipp Heimberger ilgari surgan fiskal siyosatning siklikligini ekonometrik modellashtirish formulasi quyidagidan iborat[14]:

$$FP = \alpha_0 + \alpha_1 CYCLE + \alpha_2 X + \epsilon \quad (1)$$

Bu yerda,

FP – fiskal siyosat o‘zgaruvchisi;

CYCLE – ishlab chiqarish sikllik o‘zgaruvchisi;

X – qo‘shimcha nazorat o‘zgaruvchilarni (omillar) o‘z ichiga oladi;

ϵ – standart xatolik.

Ushbu modelga asosan biz davlat xarajatlari (bog‘liq o‘zgaruvchi) va iqtisodiy o‘sish sur’ati (mustaqil o‘zgaruvchi) o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xarakat qildik. Qolgan o‘zgaruvchilar modelga instrumental o‘zgaruvchilar sifatida kiritilgan.

9 Alberto Alesina and Guido Tabellini, “Why is fiscal policy often procyclical?”, Harvard University and IGIER Bocconi, February 2006, 41 pages.

10 Jose Luis Diaz Sanchez, Joana Monteiro Da Mota, “How Procyclical Has Fiscal Policy Been in CEMAC?” Published on Africa Can End Poverty, June 22, 2022.

11 Mark Hallerberg, Rolf Strauch “On the Cyclicality of Public Finances in Europe”, Empirica 29: 183–207p, 2002.

12 Philipp Heimberger, “The cyclical behaviour of fiscal policy: A meta-analysis”. Vienna Institute for International Economic Studies, Austria. Economic Modelling 123 (2023) 106259.

13 A.Ahmad, R.McManus, F.G.Ozkan, (2021) “Fiscal space and the procyclicality of fiscal policy: The case for making hay while the sun shines”. Economic Inquiry, 59(4), 1687–1701. Available from: https://doi.org/10.1111/ecin. 130081700.

14 Philipp Heimberger, “The cyclical behaviour of fiscal policy: A meta-analysis”. Vienna Institute for International Economic Studies, Austria. Economic Modelling 123 (2023) 106259.

1-jadval: Modelda olingan o‘zgaruvchilarning umumiy tavsifi

Variable	Obs	Mean	Std.dev.	Min	Max
ln_rgexp2010	12	10.00116	0.4168944	9.306247	10.66377
ln_rgdp2010	12	11.6866	0.2047184	11.34896	11.98637

Tadqiqot metodologiyasiga ko‘ra, ushbu tahlilda 2010–2022-yillar kuzatuv davri sifatida olingan. Model o‘zgaruvchilarining barchasi bir xil vaznga ega bo‘lib, kuzatuv davri davomida ularning 2010-yilgi narxlardagi real xajmlaridan foydalanilgan (1-jadval). Barcha ta’sir etuvchi omillarning statsionarligi aniqlash uchun birlik ildiz testidan (Augmented Dickey-Fuller unit root test) hamda ma’lumotlarning normal taqsimoti (Shapiro-Francia test) testidan o‘tkazilgan. Modeldagi barcha ko‘rsatkichlar statsionar va normal taqsimlangan. Shuningdek, modeldagi qoldiqlarning normal taqsimotini aniqlab beruvchi “heteroscedasticity” testidan o‘tkazilgan va olingan natijalar qoldiqlar normal taqsimlanganini ko‘rsatmoqda. Aniqlangan modellarda avtokorrelatsiya mavjud emas, uni aniqlashda esa broysh-godfrey testidan foydalanilgan. Olingan natijalar ishonchli ekanligini newey-west testi orqali aniqlangan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Korrelatsion tahlil natijalariga e’tibor beradigan bo‘lsak, davlat xarajatlari va iqtisodiy o‘sish sur’ati o‘rtasida ijobiy (0.9568) bog‘liqlik mavjud. Bu esa mamlakatimizda oxirgi yillarda protsiklik fiskal siyosat olib borilayotganidan dalolat beradi (2-jadval).

2-jadval: Korrelatsion tahlil natijalari

	rgexp2010	rgdp2010
rgexp2010	1.0000	
rgdp2010	0.9568	1.0000

Regression tahlil natijalariga ko‘ra, davlat xarajatlari va iqtisodiy o‘sish o‘rtasida ham ijobiy bog‘lig‘lik mavjud. Masalan, bir omilli regression tahlilda iqtisodiy o‘sish sur’atini 1 foizga o‘sishi davlat xarajatlarini ham 1,96 foizga o‘sishiga olib keladi. Bu esa iqtisodiy kengayish davrida davlat xarajatlarining o‘sishini anglatib, mamlakatimizda protsiklik fiskal siyosat olib borilayotganidan dalolat beradi. Oxirgi yillardagi byudjet balansining salbiyligi, davlat qarzining YaIMga nisbatan keskin o‘sishi buning yaqqol alomatlaridan hisoblanadi (3-jadval).

3-jadval: Philipp Heimberger modeli asosida olingan regression tahlil natijalari[15]

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	12
Model	1.7855571	1	1.7855571	F(4, 16)	=	141.43
Residual	0.12625281	10	0.012625281	Prob > F	=	0.0000
Total	1.91180991	11	0.173800901	R-squared	=	0.9340
				Adj R-squared	=	0.9274
				Root MSE	=	0.11236

ln_rgexp2010	Coef.	Std. Err.	t	P>|t|	[95% Conf. Interval]	
ln_rgdp2010	1.968038	0.1654883	11.89	0.000	1.599308	2.336769
cons.	-12.99852	1.934267	-6.72	0.000	-17.30833	-8.688701

15 Stata 17© dasturi asosida muallif tomonidan hisoblangan.

Shuning uchun mamlakatimizda iqtisodiy kengayish davrida protsiklik siyosatning salbiy ta'sirlarini oldini olish uchun fiskal qoidalarni kengroq joriy etish hamda fiskal intizomni kuchaytirish zarur. Shuningdek, keyingi yillarda makroiqtisodiy, jumladan, fiskal barqarorlikni ta'minlash maqsadida kontrtsiklik fiskal siyosat yuritish lozim bo'ladi.

Umuman olganda, mamlakatimizda so'nggi 2000-yildan keyingi davrlarda yalpi ichki mahsulot hajmi yuqori sur'atlarda o'sdi. Masalan, 2000–2019-yillar orlag'ida iqtisodiy o'sish sur'ati deyarli 4 foizlik sur'atdan pastga tushmadi. Faqatgina, 2020-yilda karantin cheklovlari qo'yilishi iqtisodiyotning barcha sohalariga salbiy ta'sir etishi natijasida iqtisodiy o'sish sur'ati sekinlashdi, lekin iqtisodiy pasayish holati kuzatilmadi va natijada O'zbekiston Respublikasi dunyoda kam davlatlar erishgan iqtisodiy o'sish sur'atiga erisha oldi (1,99 foiz). 2021–2023-yillarda iqtisodiy o'sish sur'ati yana tezlashib, o'zining barqaror holatiga qaytib, mos ravishda 107,4, 105,7 va 106,0 foizni tashkil etdi. Ko'rinib turibdiki, oxirgi yillarda ham mamlakatimiz iqtisodiy jihatdan kengayish davrini boshdan kechirdi, lekin ayni shu davrda davlat va xususiy qarz mablag'larini jalb qilish tendentsiyasi jadallashib, davlat xarajatlari yildan yilga ortib bordi.

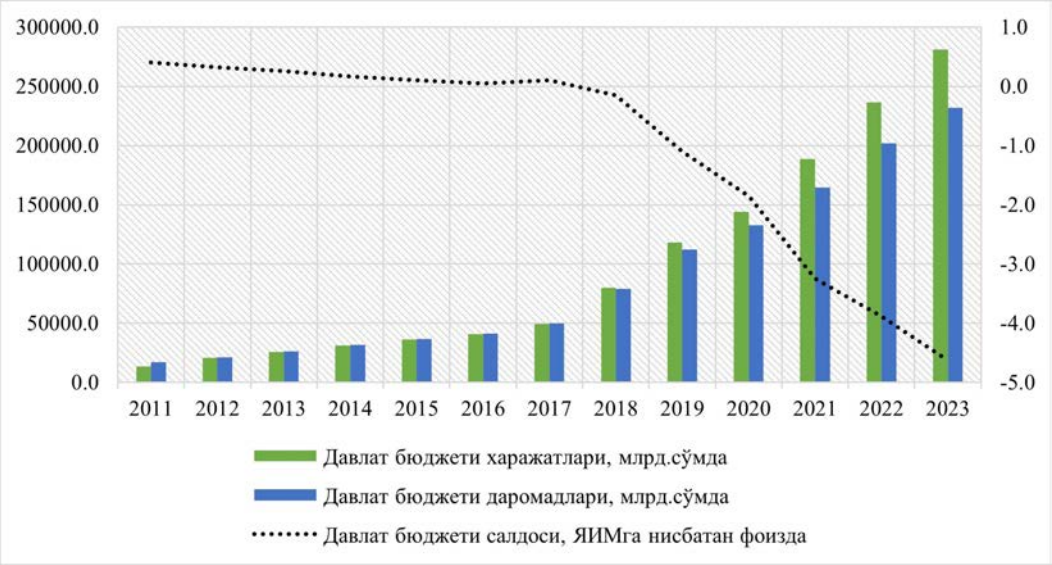

1-rasm: 2000–2022-yillarda O'zbekiston Respublikasi YaIM hajmi (mlrd.so'mda) va iqtisodiy o'sish sur'ati dinamikasi (foizda)[16]

Masalan, so'nggi yillarda davlat budjeti daromadlari (maqsadli jamg'armalarsiz) o'sish tendensiyasiga ega. Masalan, 2011–2016-yillar oralig'ida davlat budjeti daromadlari 3 barobarga oshgan (17061,3 mlrd.so'mdan 41043,4 mlrd.so'mgacha) bo'lsa, 2017–2023-yillar davomida deyarli 5 barobarga (49681 mlrd.so'mdan 232607 mlrd.so'mgacha) ko'paygan. Ya'ni 2017–2022-yillarda 2011–2016-yilga nisbatan davlat budjeti daromadlarining o'sish sur'ati 1,63 barobarga tezlashgan bo'lib, eng yuqori yillik o'sish sur'atlari 2018 va 2019-yillarga - mos ravishda 159,2 foiz va 141,8 foiz - to'g'ri kelgan. Shuningdek, davlat budjeti xarajatlari ham budjet daromadlariga mos ravishda o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi. Masalan, 2011-2016 yillarda budjet xarajatlari 3 barobardan ko'proqqa (13386,9 mlrd.so'mdan 40911,3 mlrd.so'mgacha) ortgan bo'lsa, 2017–2023-yillar davomida 5,7 martaga o'sgan. Bu ikki davr o'rtasidagi xarajatlar o'sish sur'atini deyarli 2 barobar tezlashgani anglatadi. So'nggi yillarda budjet xarajatlarining eng yuqori o'sish sur'ati xuddi budjet daromadlari singari 2018–2019-yillarga to'g'ri kelib, mos ravishda 161,6 va 148,0 foizni tashkil etgan.

Natijada, 2011–2017-yillarda davlat budjeti (davlat maqsadli jamg'armalarisiz) saldosi kamayib boruvchi protsitsit bilan, 2018–2022-yillarda oshib boruvchi defitsit holatida yakunlandi. 2018–2023-yillarda esa YAIMga nisbatan budjet taqchilligida -0,1 foizdan -4,6 foizgacha kengayish qayd etilgan. Bu esa mamlakatimiz fiskal siyosatida protsiklik xususiyatlari shakllanayotganligini ko'rsatmoqda (2-rasm).

16 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika agentligi rasmiy ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi – www.stat.uz.

2-rasm: 2011–2023-yillarda O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari, xarajatlari va saldosi dinamikasi[17]

XULOSA VA TAKLIFLAR

Shuningdek, yuqori iqtisodiy o‘sish bo‘lgan yillarda davlat budjeti defitsit holatida ijro etilishi ham mamlakatda protsiklik fiskal siyosat yuritilayotganligidan dalolat beradi. Umuman olganda, budjetning me’yordan ortiqcha defitsit bilan ijro etilishi davlat qarzining YAIMga nisbatan ulushini ham oshishiga olib kelishi mumkin. Chunki mamlakatimizda har yili qabul qilinadigan “O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti to‘g‘risida”gi qonunga ko‘ra, davlat budjeti defitsitini davlat qarzi hisobiga moliyalashtiriladi, bu esa davlat qarzini oshishini anglatadi. Agar davlat qarzi YAIMga nisbatan oshsa, moliyaviy barqarorlik buziladi. Masalan, jaxon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, keyinchalik koronavirus pandemiyasi davrida vujudga kelgan iqtisodiy inqiroz qarzdor iqtisodiyotlarning zaif tomonlarini, iqtisodiy tanazzul, real foiz stavkalarining oshishi va moliya tizimidagi qiyinchiliklar sharoitida davlat qarzi darajasini nazorat qilish nihoyatda qiyinligini ko‘rsatdi. Ilgari qarzdorlik uchun barqaror deb hisoblangan qarzdorlik darajalari endilikda haddan tashqari yuqori deb qabul qilinmoqda va jiddiy to‘lov qobiliyati muammolarini keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ham davlat budjetini qoplashda ichki imkoniyatlardan optimal foydalanish hamda davlat budjeti defitsiti miqdorini ham kamaytirish, bir so‘z bilan aytganda, kontrsiklik fiskal siyosat amaliyotiga qaytish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa bizga moliyaviy xavfsizlikni taqdim etadi, natijada makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab turish imkoniyati oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Jose Luis Diaz Sanchez, Joana Monteiro Da Mota, “How Procyclical Has Fiscal Policy Been in CEMAC?” Published on Africa Can End Poverty, June 22, 2022.
2. Antonio Fatás and Ilian Mihov “The Euro and Fiscal Policy”, The University of Chicago Press, February 2010, 287- 324p.
3. Kaminsky, Graciela, Carmen Reinhart, and Carlos Végh (2005), “When It Rains, It Pours: Procyclical Capital Flows and Macroeconomic Policies”, NBER Macroeconomics Annual 2004, 19:11-82.
4. Frankel, Jeffrey A., Carlos A. Vegh, and Guillermo Vuletin. “Fiscal Policy in Developing Countries: Escape from Procyclicality.” VoxEU, June 23, 2011.
5. Tobias Adrian, Vitor Gaspar “How Fiscal Restraint Can Help Fight Inflation”, IMF blog, 21 june, 2022.
6. A.Ahmad, R.McManus, F.G.Ozkan, (2021) “Fiscal space and the procyclicality of fiscal policy: The case for making hay while the sun shines”. Economic Inquiry, 59(4), 1687–1701.
7. Michael Gavin, Roberto Perotti, “Fiscal Policy in Latin America”, MIT Press, January 1997, p. 11 – 72.
8. Alesina, Alberto, Guido Tabellini, and Filipe R. Campante. “Why Is Fiscal Policy Often Procyclical?” Journal of the European Economic Association 6, no. 5 (2008): 1006–36. http://www.jstor.org/stable/40283091.
9. Alberto Alesina and Guido Tabellini, “Why is fiscal policy often procyclical?”, Harvard University and IGIER Bocconi, February 2006, 41 pages.
10. Mark Hallerberg, Rolf Strauch “On the Cyclicality of Public Finances in Europe”, Empirica 29: 183–207p, 2002.
11. Philipp Heimberger, “The cyclical behaviour of fiscal policy: A meta-analysis”. Vienna Institute for International Economic Studies, Austria. Economic Modelling 123 (2023) 106259.
12. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat statistika agentligi rasmiy ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi – www.stat.uz.

17 O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi – www.stat.uz.

Jurnal sayti: https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz

Yashil IQTISODIYOT va TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Xondamir Ismoilov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2024. № 5

© Materiallar ko‘chirib bosilganda ““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma’sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin. Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.
El.Pochta: sq143235@gmail.com
Bot: @iqtisodiyot_77
Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo‘lishingiz mumkin. Obuna bo‘lgach, @iqtisodiyot_77 telegram sahifamizga to‘lov haqidagi ma’lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo‘natishingizni so‘raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo‘natamiz.

““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali 03.11.2022-yildan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo‘yicha ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug‘bek tumani Kumushkon ko‘chasi, 26-uy.

Jurnalning ilmiyligi:

““Yashil” iqtisodiyot va taraqqiyot” jurnali

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2023-yil 1-apreldagi 336/3-sonli qarori bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan.